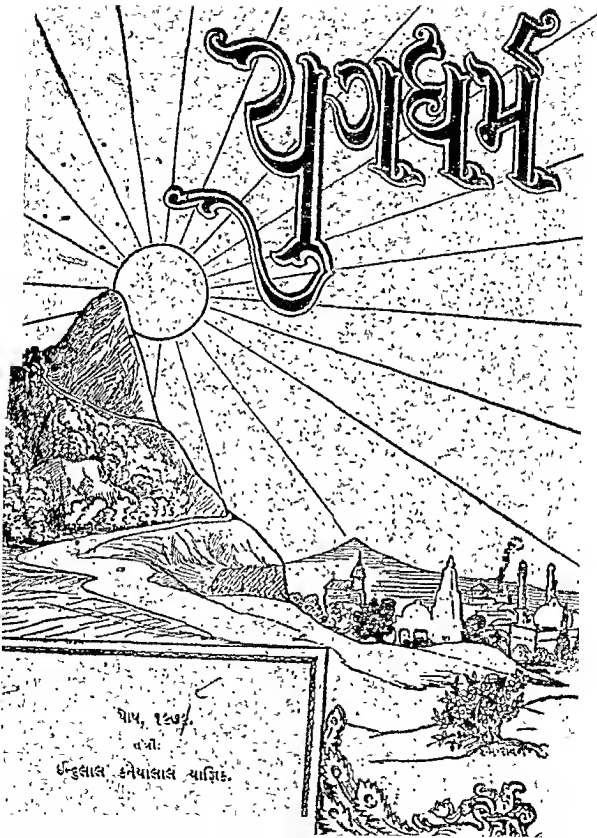

પ્રગટિ

પાપ, ૧૯૭૩.

વર્ષી:

ઈન્દુલાલ કનેયાલાલ યાજ્ઞિક.

ખાસ સીએ માટે નવીન પુસ્તકમાળા.

“સ્ત્રીભૂષણ રત્નમાળા.”

નિયમે—

૧ આદ્યથી વખતે પ્રેશ રી રૂ એ આપમે
૨ વાર્ષિક લેનારમ-૩ ત્રા. વિ પી ૨૭
૨૮૬ તથા મનીમોડર્ડના ચાર આના વધારે
૩ દરે ૦ વર્ષે પહેલું પુસ્તક વિ પી વી
મોખામે આવવાન પર્યુ પુસ્તક માર્ચ-એપ્રિ-
લમા બહાર પડે

૪ નર્મમા ચાર પુસ્તકો-આ ગામના ની
વચે આગ ઉપયોગી થા. અમે તેમની આગે
અમે તંવા મનતા સુલી સાદા તેમ ૮ રચિત
ચિત્રોથી મુદર મુસોલિત ચાગ પુસ્તક ની મતે
૫ પન્દેશના આદ્યેએ ટપાવ અર્થ માથે
૬ ચાગ અગાઉથી મોખતાના છે. લખે—

જીવનસાલ અમરશી મહેતા,
નપાદક-રીમશરોડ અમદાવાદ.

મીએ, કન્યાએ તથા બાળક માટે

“સ્ત્રીબોધ અને બાળક.”

તરીએ } બહેન પુત્રીખાડ કામ્રાજી
} ના કેશવપ્રભાદ હોવાવાલેસા
આ માસિવ ૧૭ મુ રી અ વ છે દર
મ ૧૦ “સ્ત્રીબોધ” ના છે અને “બાળક”
ના ૧૫ મળીને નવ કરના એટલે ૬૨ પૃષ્ઠ,
અને એક વર્ગના દુન ૧૦૮ દરમા એટલે
લેનલેન ૬૦૦ પૃષ્ઠ વચન મળ છે
વાર્ષિક લેનારમ-૩ નજુ પગેશ માટે ચાગ
મેટલુ પુસ્તક-૬ મ ૧૮૨૩ માટે ૨૧
કરનાલમ મળી કૃત નૈતિક તથા ધાર્મિક
વિચારા મગવ પુસ્તક “નીતિ વચન”
અપાય ૭ ગુજરાતીમા આનુ ઉપયોગી
બહુલું વાચન આપના, આટલુ રાગુ
માસિ આ એક જ છે

આળક મા વર્તનીય આનથી ૬૩ મામે
બાળક મા “બાળક પુત્રીની સાતએ”
તથા “સામાયની વાત” અપાય છે

કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો.

- ૨-૮-૦ બાળ ગમાયણ (મહાકવિ રાજ
શેખરૂત મગ્નુતનુ ગદ્ય પદ્યાર્થક
મગ્નભાર નાગ વિસ્તૃત કૌશલ્યે)
- ૧-૪-૦ રત્નાવળી (હરિદાસૃત સચિત)
- ૨-૦-૦ ભાષણો અને લેખો (કી બ
અમાવાત માગ્નવૃત્ત દેસાઈના)
- ૦-૮-૮ ચાપીનો પસ્તાવો (કાઉન્ડ
ટાઇપોગ્રાફી એક વર્તા)
- ૦-૮-૦ વિશ્વવિજ્ઞ (જેમ એનન કૃત)
- ૦-૮-૦ માનવવિચાર અને નમિતઓ
- ૧-૧૨-૦ ગોપાળ કૃષ્ણ નાખવે સચિત
જાન્યરિત (નરી આદૃતિ)
- ૦-૧૨-૦ રાનાડેના ધાર્મિક ૧૫ વાખ્યાન
- ૨-૦-૦ હોટમકુત કાન્દમાળા
- ૨-૮-૦ સંવાદ ગુજ (પટેલ દુન)
- ૩-૮-૦ હિન્દુ ધર્મની પાઠમાળા (મજ
લેખક-તાના બેનગોથ ઉત્તમ અન્ય)
- ૨-૦-૦ એડીમનુ જાન્યરિત
- ૦-૮-૦ મુકાધારા (૧ દોગ કૃત નાદક
- ૧-૦-૦ શિશુ નો આર્શ (લોગરના ગાત
વેગ)
- ૩-૮-૦ હરશી-મચ્છ, ભા ૧ નો (ઉત્તમ
પ્રતિની ગુજરાતી મમાગી નવખ્યા)
- ૦-૧૨-૦ ધીરના રમગે (મો પ્રગાદકૃત
નારીન સેનથી વેગુ ને વખખારુ)
- ૨-૮-૦ કેટલીક નવલકથાઓ. (૨૨
અદન સુમતિ લવખાદૃત ચાર
નરસખાઓગ ઉત્તમ મગ્નક)
- ૩-૦-૦ હાસ્ય કનામજરી, ભા ૧ લો
- ૪-૦-૦ કન્યાપીનો કેમરવ(સચિત નરી) મા.
- ૪-૦-૦ આપણો ધર્મ. (કો. મુવૃત)
- ૧-૧૨-૦ અંદા-નારસ્ય નરી વગ-ગાપી
- ૪-૦-૦ રામકૃષ્ણ પન્ગાહસ (મગ્નિ
કુરેન ચગિત) નો —

જીવનસાલ અમરશી મહેતા;
અમદાવાદ

યુગધર્મ

પુસ્તક ૧

આર્થિક, ૧૯૭૮.

અંક ૧

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય*

મૂળ સ્થાપકોત્તુ ચરિત્ર, સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તો તથા પાછળનો ઇતિહાસ.

(અમદાવાદની મં. ૧૬૭૬ માં ભરાયેલી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં વંચાએલા નિબંધમાંથી ઉદ્ધૃત)

(૧)

તાડાલીન રાજકીય અને સામાજિક સ્થિતિ

વિક્રમની એઝીસમી સદીના સુમારે બીજા પાદથી શરૂ થઈને ત્યાર પછીનો લગભગ સાડ વર્ષનો કાળ જુદાં જુદાં કારણોને લીધે ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં અદ્વિતીય છે. એ અરસામાં આયર્લેન્ડમાં અનેક રાજકીય, ધાર્મિક અને સાંસારિક વિપ્લવો થયા; કેટલાંક રાજ્યો અને ધર્મપંથો બેલાં થયાં અને નાશ પામ્યાં; કેટલાંક પરાક્રમી રણવીરો, ધર્મરથાપકો અને સુધારકો એ સમયપટ પર પોતાના પગલાં પાડી ગયા. એ બનાવોનો જુદો જુદો રીતનો સારો માઠો અસર આજ સુધી હિંદુસ્થાન બોગમી રહ્યું છે.

લગભગ સહસ્ત્રનંદની જીવનશૈલી એજ

વખતમાં રમાઈ, તેથી એમના કાર્યની યોગ્ય પીછાણ થવાને એ સમયનું સિંહાવલોહન યોગ્ય થયો.

સહસ્ત્રનંદ સ્વામીના જન્મ સમય (મં. ૧૮૭૭, ઇ. સ. ૧૭૮૧) ના હિંદુસ્થાન પર દૃષ્ટિ નાખો. ઇંગ્લેન્ડ સુત્રાનો પાયો નાંખાઈ ગયો છે; પણ હજુ એ પ્રગટે તીવ્ર શત્રુતાલિલાપા ઉત્પન્ન નથી થઈ; હજુ એમનું ધ્યાન આપાર પર જ ઝોટાયું છે; હજુ એમના અમલદારોની ગળ્ય વધારવાની વૃત્તિ ઉપર ઇંગ્લાંડથી સખ્ત ચંકુરા મૂકાયા જાય છે; એમના રાજ્યનો વિસ્તાર હજુ બંગાળામાં જ થયેલો છે. મદ્રાસ તરફ હજુ માત્રોરનો પરાક્રમી સીપાઈ દૈદર અને તેનો પુત્ર એમને હંફાવી રહ્યા છે. મરાઠા સુત્રાનો અગ્રત થવા માંડ્યો છે; પણ હજુ તેનું દેગ ઇંગ્લેન્ડને આજ નામે એટલું તો છે.

* જ્યારે આ નિબંધ લખ્યો ત્યારે મારી વૃત્તિ અને અનુભવો જુદા પ્રમાણના હતા. આજે હું ફરીથી આ પ્રમાણે નિબંધને નહિ લખી શકું. તેને લીધે આ નિબંધમાં સહેલો કામ બીજા લેખમાં ન આવ્યો ગઈ, અને સંપ્રદાયની યોગ્ય કદર સમાજ કરી શકે એવી શૈલી ન આવે એમ અને હવે છે સમયના અગ્રણ ઉપરથી આ વિચારથી પણ બીજે સ્વતંત્ર લેખ લખવાની શી. વંચીની વિગતોને હું સ્વીકારી શક્યો નથી પણ એટલો એમને યોગ્ય લાગે તેટલો કામ એમાંથી લેવા વિનંતિ કરી અટકવો છું

—લેખક

પંચમમાં શીખ સત્તાનો સ્થાપનાર પર-
કમી રજુલતસિંહ થોડા માસનું બાળક હોઈ પાર-
બામાં હોય છે.

ગૂજરાતમાં પોપાયાઇનું રાજ્ય આવી રહ્યું
છે. ગૂજરાતનો કાંઈ માલીક રહ્યો નથી. પેલા
અને ગાયકવાડ વારા ફરતી મરજીમાં આવે તેમ
ગૂજરાતનું લીધું થતુ હતી નય છે. કોણી કાકી
અને ગરાસીઆ દેશવાસીઓ પર જ ધાડ મારી
હુલકાદ કરી રહ્યા છે.

હિંદુસ્થાનની રાજકીય સ્થિતિ આ તરેહની
છે પણ આ સમય અનેક
કેરલાક મહાપુરુષના મહાપુરુષોના જન્મ માટે
જન્મ. પણ પ્રસિદ્ધ છે. રજુલતનો
જન્મ ગણાયો. રાજ
રામગોહનરાય પણ હતો એ ત્રણ વર્ષનું બાળક છે.
ગૂજરાતમાં ક્યારામ બાર વર્ષનો કિશોર છે, ગિર-
ધરના જન્મને હતો પન્ વર્ષની વાર છે, પણ ધીરો
કુવાવરથાએ પહેલ્યો છે. નીરાંત પણ કુવાવરથામાં
હશે, લોભે પણ આગળ મારવાની શરૂઆતમાં
છે. ગૂજરાત કાઠીઆવાડ તથા કચ્છમાં ભક્તોનો
ખળભળાટ જગી ઊઠ્યો જણાય છે. ધીરો, રજુ-
હોડ, લાલો વગેરે અનેક ભક્તરાજે પ્રભુના ગુણ-
નુવાદ ગાતા અને ગવડવતા આ મુમિમાં ફરી
રહ્યા છે. એ સર્વ સંપ્રદાયોથી અલ્પ સમયમાં
અતિશય વધી જનાર ઉદ્ધવ સંપ્રદાયનો પાયો
ગ્વામિનારાયણના ચરૂ સ્વામી રામાનંદ, તેમની
શિષ્યમંડળીસહ, નાખી રહ્યા છે.

હુંકમાં કહીએ તો આ સમયમાં ગૂજરા-
તમાં ધાર્મિક જગૃતિનાં ચિત્રો દેખાઈ આવે છે.
આમ એક જ સમયે અનેક ભગવદ્ભક્તોનો
ઉદ્ભવ થયો, અનેક મત-પંથોનો ફલાવો થયો,
એ એક અસાધારણ ઘટના છે, અને સદજ પ્રજા
હો છે કે એનું કારણ શું હશે? આ સમયનો,
અને દિવિત તેની પૂર્વેનો ગૂજરાતી સંમાજ
તપાસવાથીજ એનું કારણ સમજી શકાય.

ગૂજરાતની રાજ્યસત્તા નિર્મળ હતી, એ
આપણે જોયું. એવી સ્થિ-

શુગરાતની સમાજ. તિમાં સાધારણ જનસમા-
જનું રક્ષણ પોતપોતાનાં કે

ગામનાં મહાજનો જ કરી શકે. એટલે આ વખ-
તમાં ગૂજરાતનાં મહાજનો સર્વોપર સત્તા ભોગ-
વતાં એમ લાગે છે. આનો કાંઈક પૂરાવો સ્વા-
મિનારાયણ સંપ્રદાયના ગ્રંથોમાંથી, તથા એ સંપ્ર-
દાયનો અનુયાયીઓ તરફની તેમની વર્તણૂક પરથી
મળી આવે છે. મહાજનો પોતાનાં ગામના અધિ-
કારીઓને હંકારી શકતાં એમાં કાંઈ શક હતી.

પણ એમ મહાજનો રાજ્યને અધિકાર
ચલાવતાં, તેમ તે પોતે ધર્મચાર્યોના સંપૂર્ણ
અંકુશ તળે હતાં. જે સંમાજના આગવાનોને
આત્મરક્ષણ માટે નિરંતર ડોળા ફાડી તપાસતાં
રહેતું પડે, તે આગવાનો સ્વાભાવિક રીતે જ
‘હું’ એટલું સોનું ના, પક્ષમાં રહેવાના; એ
કોઈપણ જાતનો ફેરફાર અસહ્ય ગણવાના. એટલે,
આ સમય પ્રાગતિકાનો નહતો; ધરરખપણું (con-
servatism) એ આ સમયનું ખાસ લક્ષણ
કહી શકાય. ધરરખપણાની એક ખાસીયત એવી
છે કે જોમાં મમત્વ બંધાયો તેનાં દોષો તરફ
આંખ મીંચામણી કરવાની શક્તિ રહે, એટલું જ
નહિ, પણ એ ગુણ તપાસી એને સંધરી રાખ-
વાની શક્તિ થાય; અથવા એ દોષોને લીધે રંગેને
મમત્વના વિપ્લવી કિંમત ધરી જાય, અધારસ્તીથી
એનું કૃત્રિમપણું મૂલ્ય વધારવાનો પ્રયત્ન થયાં કરે.

આ વખતનાં મહાજનોનું મમત્વ સુખ્યત્વે
કરીને વસતલ સંપ્રદાય કે જૈનમતમાં હતું. આ
સિવાય બીજા અનેક પંથો પણ આવી રહ્યા હતા-
કળીરપંથી, કુડાપંથી, કૌલ, શાક્ત, વામ-
માર્ગી, શુક્રવેદાંતી વગેરેનાં મોંઘેલ જાણીતાં છે.

આ સિવાય વહેમનો ભંડાર પણ કાંઈ
જોઈ નહતો. લાગે કાંઈ કુટુંબ એનું હોય કે
જેના ઘરનું કાંઈ મનુષ્ય-સાધારણ રીતે સ્ત્રીજન-
જૂતવોનિને પ્રાપ્ત થયું ન હોય; લાગે કાંઈ પેળ.

એવી દરી કે જેમાનું એકાદ ધર જૂતરાણા તરીકે પ્રસિદ્ધિને ન પામ્યું હોય. ગૃહસ્થાત મુજથીજ અહિંસાધર્મી ગણાય છે, પણ આ સમયમાં ગૃહસ્થાતમાં કાળી, અંબા, શીતળા, મદામારી, બળા-વાદોડા, ભૈરવ, વીર વગેરેના સાન્તવાયે એટલી હવેલેસા થતી કે સ્વામિનારાયણને એ રૂઢિ સામે હવેલે રૂપીઆને ખર્ચે લડત ચલાવતી પડેલી, પોતાના હવેલે અને સ્વતંત્રતાને જોખમમાં નાખવાં પડેલાં અને શસ્ત્રાથો કરવા પડેલા.

• ગૃહસ્થાતની ચાલકીય અને સામાજિક રિથ-તિનું તે સમયનું ચિત્ર મને આનું લાંસે છે. પરંતુ આખી રિથતિમાંજ ઉત્તતિનાં બીજ રહેલાં હોય છે. દહાની ઉપર ચરવાની ગતિમાંજ નીચે પડવાનું જોર સમાય છે. ધરીઆળના લેખકના એક બાલુના ઝોંકમાંજ બીજ બાલુનો ઝોંક રહેલો છે. ધણી વાર આપણે કાંઈ સમાજનું ખરાય ચિત્ર જોઈએ છીએ, ત્યારે તે બહુમા સમાજના આગેવાનોને જોઈનેજ આગેવાયકું હોય છે. સમાજનો મધ્યમ વર્ગ તો ઘણી ખરી વાર સમતોલ જળગી રહેલો હોય છે. આગેવાનોના ચોરા છાંટા એમને લીડ્યા હોય છે ખરા, પણ એ વર્ગ, ધણું જાડે પ્રગતિવાદી, નાતિ-પ્રેમી, નિષ્પ-દાપાતી અને સત્યશોધક હોય છે. જ્યાં એ સત્ય, શુદ્ધિ, નીતિ જોય છે, ત્યાં તેને વધારી લેવા એ નિરંતર જ્યાર હોય છે. જ્યાં સુધી પોતાના કિતા-હિતનું જીવન જાન ચાલું નથી હોતું, ત્યાં સુધી એ સમાજના આગેવાનોની પાછળ ધસડાય છે: પણ પોતાનું હિત જ્યાં છે એની જોને ત્યારે પ્રતીતિ યાય છે, ત્યારે તે હિત સાધવા, અને તેને માટે જો ભોગ આપવો પડે તે ભોગ આપવા પણ એ તત્પર થઈ જાય છે. શંકરાચાર્ય અને માર્ટિન લ્યુથરના દિગ્વિજયો એજ નિયમથી સમજતી સાકાય. આગેવાનો તો ઘણા કેહેવાય છે; પણ ખરા આગેવાનો તો કેવળ સમાજને અનુસરીને ચાલનારા, સમાજનો જોલ ખીજનારાજ હોય છે. સમાજને હોરનાર આગેવાન

વિરલ હોય છે. ત્યારે એવા આગેવાન પાકે છે, ત્યારે કેહેવાના આગવાનો સિવાયનો બાકનો સમાજ એને ધણું ખરું નથી કે છે. ગૃહસ્થાતમાં પણ આ સમયમાંજ અનેક ભગવદ્ ભંજનો તો ઉદ્ભવ થયો, ગૃહસ્થાતની બહારથી પણ અનેક ભંજનોએ ત્યાં આવી વસવાટ કર્યો, + એ ખતાવે છે કે ગૃહસ્થાતનોએ મધ્યમ વર્ગ પોતાનું સમતોલ જળગી રહ્યો હતો- પોતાની અંબા ઉઘાડી રાખી જોડેલો હતો.

શદ્દાનંદ સ્વામીના જન્મ. સમયનું ચિત્ર
જોઈ, એમના દેહો:સંગ
૫૦ વર્ષ પછીની સમયનું ચિત્ર પણ તપા-
વિધિત. સનું રીક પડશે. શદ્દાનંદ
સ્વામીનો પૃથ્વી પર નિવાસ
માત્ર ૪૬ વર્ષ, એટલે મૃત્યુ ૧૮૮૬ (ઇ. સ.
૧૮૩૦) સુધી હતો. ઇ. સ. ૧૮૩૦ સુધીમાં તે
ભારતની રાજકીય રિથતિ પદ્ધતિનું ગદ્ય હતી.
મરાઠા સત્તાનો અંત આવી ગયો હતો. આખા
હિંદુસ્થાનમાં એજ સત્તા સ્વતંત્ર અને બળવાન
રહી હતી: એક છંદોનેતી અને બીજી શિષોની.
સિંધિયા, હોલકર, ગાયકવાડ, નિઝામ, આદિયો:
વગેરે સર્વે રાજ્યો છંદોને જોડે પ્રધિપી જોડ્યાં
હતાં, અને કેટલે જો એમના તાબાનાં રાજ્યો:
જેથી રિથતિમાં અત્યારથીજ મુકાબ ગયાં હતાં.
રજુહતમિંહની ભવિષ્યવાણી ખરી પડવાનાં સંપ
ચિદ્દો જોવાઈ ચુક્યાં હતાં. જન્મ. કેટલાક રાજ
શરૂઆતમાં તિલકમાત્ર જેટલા હોઈ, જલ જોવામાં
આખા શરીરમાં બાપી હોઈ છે. તેમ બંગાળના
એક ભાગમાં પડેલું રક્તગિન્દુ જલજેતામાં
આખા ભારતવર્ષમાં પ્રસરી ગયું હતું. ગૃહસ્થાત-
કાલીઆવાડમાં જાન સાંતિ પથરાઈ ગઈ હતી.
રાજ્ય પ્રાપ્તિની અનિશ્ચિત દશાનાર પ્રગ્ત એક
સામાજ્ય સ્થાપી રહ્યું હતું એટલુંજ નહિ પણ
હિંદુ ધર્મ અને સમાજમાં પણ લાય નાંખવાની

+ સ્વામિનારાયણના સાધુઓમાંથી કેટલાક ઉપ-
જન્મ, જુદેવખંડ અને ઉત્તર હિંદુસ્થાનના હતા

હિંમત આવે એટલું બળ એણે મેળવ્યું હતું. આપણી સમક્ષ છેલ્લાં ૪-૫ વર્ષમાં જે મહાન ક્રાંતિઓ થઇ ગઇ અને હજી થતી જાય છે, તેના સાક્ષી રહેવાનું જો આપણું ભાગ્ય ન હત, તો મનુષ્યના જીવનથી એ ઓછા અવધિમાં થયેલા ભારતવર્ષમાંના આ ફેરફારો આપણને અદ્ભુત લાગ્યા વિના રહેત નહિ.

આટલી પ્રતાપના કર્યા બાદ, હવે આપણે સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનો ઇતિહાસ તપાસીએ.

(૨) સહજાનંદ સ્વામીના ગુરુ.

જેને લોકો સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયને નામે ઓળખે છે, તેને અમે પોતે ઉદ્ધવ સંપ્રદાય, તો ઉદ્ધવ સંપ્રદાયને નામે ઓળખાવીએ છીએ.

અમારા સંપ્રદાય તરફથી બહાર પડતાં પુસ્તકો ઉપર “ઉદ્ધવ સંપ્રદાયના હરિજનો સાથે” એવા શબ્દો છપેલા દેખાશે. આનું કારણ જાણવા માટે સહજાનંદ સ્વામીના ગુરુ વિશે કાંઈક જાણવું આવશ્યક છે.

અયોધ્યામાં અજયપ્રસાદ અને મુમ્મતિ નામે સરવરિયા બ્રાહ્મણ દંપતીને ઘેર સંવત ૧૭૬૫ ની જન્મહત્તીને દિવસે એક પુત્રનો જન્મ થયો. આ પુત્રનું નામ રામશર્મા પાડ્યું. સ્વામી રામાનંદ. રામશર્મા બાળપણથી જ ભક્તિનિષ્ઠ હતા. બારેક વર્ષના થયા ત્યાં સુધી તેમણે ઘેર અભ્યાસ કર્યો, અને પછી વિશેષ અભ્યાસ કરવાની રચિ જણાવી ઘેરથી નીકળી પડ્યા. નીકળ્યા તે નીકળ્યા જ. પાછા ઘર ભેગા કદી થયા નહિ. તીર્થાટન એમનો ધર્મો થઇ પડ્યો. શરૂઆતમાં-તો તે મુમુક્ષુ થઇ ગુરુની શોધમાં નીકળ્યા. ફરતાં ફરતાં કાઠીઆવાડમાં આવ્યા. ત્યાં તળાવના ગામમાં કોઇ કાશીરામ શાસ્ત્રીને ત્યાં સંસ્કૃત ગ્રંથોના મોટા સંગ્રહ હતો. સ્વામી રામાનંદ એને ત્યાં રહી એ ગ્રંથોનું અવલોકન કર્યું. ત્યાંથી દ્વરિકાની યાત્રા કરી. ત્યાં

એમણે સાંભળ્યું કે ગિરનાર પાસે ત્રંબા ગામમાં એક આત્માનંદ કરીને સંન્યાસી રહે છે તે ખરા સદ્ગુરુ છે. રામશર્મા ત્રંબા ગામ આવ્યા અને સ્વામી આત્માનંદના શિષ્ય થઇ રહ્યા. સ્વામી આત્માનંદને થોડા ગુરુ જાણી, રામશર્માએ એમની પસંદ દીક્ષા લીધી, અને રામાનંદ નામ ધાર્યું.

હજી છે કે સ્વામી આત્માનંદ અદ્વૈતવૃદ્ધિ હતા, અને નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઠિપાસના કરતા. એમના અનુમત્તથી રામાનંદ સ્વામીને કાંઈક અનુભવ થયો પણ શાંતિ થઇ નહિ. રામાનંદ દેવાળીને શ્રીકૃષ્ણમાં દૃઢ નિષ્ઠા હતી, અને એને પોતાના હૃદયમાં શ્રીકૃષ્ણનું દર્શન કરવું હતું. એ કાર્ય સ્વામી આત્માનંદથી સરી શકે એમ નથી એમ એમને લાગ્યું, અને તેથી તેમણે આત્માનંદજીનો ત્યાગ કર્યો, અને વળી ગુરુની શોધમાં ચાલ્યા.

આમતાં આમતાં તે દક્ષિણમાં રામાનુજની જન્મભૂમિમાં આવ્યા. તેતાદ્રિમાં જ્યાં એમણે રામાનુજની ભક્તિ આરંભી. રામાનુજનાથે અનુમત્ત કરી એમને સ્વપ્નમાં દર્શન દીધું અને વૈષ્ણુરી દીક્ષા આપી, તથા શ્રીકૃષ્ણનું દર્શન થાય એવું સાધન બતાવ્યું. એ રીત પ્રમાણે આરાધના કરવાથી સ્વામીને કૃષ્ણ દર્શનમાં લાક્ષ પ્રાપ્ત થયો. જે સત્ય પોતાને પ્રાપ્ત થયું હતું તે ખીજને આપવાની રામાનુજનાથે એમને આજ્ઞા કરી હતી, તે પ્રમાણે હવેથી સ્વામી રામાનંદ ઉપદેશ દેવાનું આરંભ્યું. દક્ષિણથી ઉપડી છેક ઉત્તરમાં કૃષ્ણ જન્મભૂમિની યાત્રા કરી. ત્યાં પોતાના ઇષ્ટદેવની આરાધના કરી. શ્રીકૃષ્ણે એમને દર્શન દઇ, પોતે જન્મદીથી પ્રકટ થઇ એમને મળશે, એવું વચન કર્યું. પોતાના ઇષ્ટદેવનો થનારો પ્રાદુર્ભાવ સાંભળી હર્ષિત થઇ ગયેલા રામાનંદ સ્વામી ફરતા ફરતા પ્રયાગ આવ્યા. ત્યાં તીર્થયાત્રાએ નીકળેલાં સ્વામિનારાયણના આતાપિતાનો એમને મેળાપ થયો. એ દંપતિએ રામાનંદ સ્વામીને હાથે વૈષ્ણુવી દીક્ષા લીધી. રામાનંદ સ્વામી ત્યાંથી પાછા કાઠીઆવાડમાં આવ્યા, અને પોતાના આગ્રાજી ગુરુ

આત્માનંદ સ્વામીને મળ્યા. યોગાદિ કાળ પછી સ્વામી આત્માનંદનું અવસાન થયું, અને એમના મૃત્યે શિષ્યોએ સ્વામી રામાનંદનું ચુરુત્વ સ્વીકાર્યું. એ શિષ્યોમાં હરયાધ અને વાજપાદ નામે એ સ્ત્રીઓ જેનો ઉત્તેજ આગળ ઉપર આવશે, તે પણ હતી.

હવે પછી સ્વામી રામાનંદ કચ્છ તથા કા-
ઠિઆવાડમાં ઇશિરાવતીર યવાનો સંદેશો સંભળી-
વતા કરવા લાગ્યા. અનેક જોના એમના અનુયાયી
થવા લાગ્યા. રણછોડ, લાલો, ભોંભાને, નીરાંત
વગેરે ભક્તોનાં મંડળમાં તો એ એકજાળ પોત
પોતાના જૂથમાં અસાધારણ ભક્તિ લેખાતા. પણ
રામાનંદ સ્વામીનું મંડળ તો ભક્તોની શાળા જ
મર્ધ રહ્યું. એમાંના બે-સ્વામી મુક્તાનંદ અને
લાલજી સુતાર (પાછળથી નિષ્કુમાનંદ સ્વામી)-
તો આખા ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે. જે નદનું
આગમન સૂચવવા માટે પોતે હુગડગી બળવે છે
એમ તે કહેતા હતા, તેને આવવાની વાટ ભેટા,
એ અને એમના મૃત્યે શિષ્યો શ્રીકૃષ્ણ ભજનમાં
નક્ષીન થઇ આનંદમાં દિવસ ગાળતા હતા.+

હવે આપણે એ મહાન ખેસારીનું જીવન
હાય કરીએ.

(૩) સંહુગ્મનંદ સ્વામી-આલ્પ.

લખનૌથી અંધારણ તરફ જતી ગાડી પર
'છપૈયા સ્વામિનારાયણ' નામે એક નાનકડું સ્ટે-
શન આવે છે. અંગ્રેજીથી એ સાનેક ગાઉ થાય
છે. એ ગામમાં હરિપ્રસાદ
સંહુગ્મનંદ સ્વામી- પાંડે નામે એક સરવરિયા
માતા પિતા. બ્રાહ્મણ તેની પત્ની પ્રેમ-
વતીની સાથે રહેતા હતા.
બંને દંપતી શ્રીકૃષ્ણની અનન્ય ભક્તિ કરતાં
હતાં, અને સદાચરણથી રહેતાં હતાં. કદો કે ધર્મ
અને ભક્તિના સાક્ષાત અવતાર જ હતાં. સ્વામિ-
નારાયણના જન્મ પહેલાં તેમની આર્થિક સ્થિતિ

બહુ કુર્બળ હતી, અને કોઈક દુષ્ટ લોકો એમને
ગ્રાસ આપી પગલતા એમ પણ જણાય છે. આથી
પોતાતા જોઈ પુત્ર રામપ્રતાપને એના મામાને
સોંપી, એ બંને જણા તીર્થ યાત્રાએ નીકળ્યાં.
તીર્થાટન કરતાં કરતાં પ્રયાગમાં એમને રામાનંદ
સ્વામીનો મેળાપ થયો એ વાત જણાવી છે. ત્યાંથી
ગોકુળ-વૃંદાવન જઈ, ત્યાં એમણે શ્રીકૃષ્ણની
આરાધના કરી. શ્રીકૃષ્ણે એમને થેર અવતરવાનું
વરદાન આપ્યું. ત્યાંથી વ્યાગળ જતાં જે વાત જાની

તે અતિથય અદ્ભુત છે.
અર્થત્યાગને સંપ્રદાયના સર્વે ગ્રંથોમાં એ
શાપ.

પણના સમયમાં જ, અથવા સાર પછી દસ વાં
ની અંદર લખાયેલા હોવાથી, વિશેષ અમરકારિક
છે. વાર્તા આ પ્રમાણે છે. આગળ જતાં ધર્મ-
ભક્તિ એક અરણ્યમાં ભુલાં પડ્યાં. ત્યાં તેમને
દ્રોણપુત્ર ચિરંજીવી અશ્વત્થામા મળ્યો. શ્રીકૃષ્ણ
પ્રકટ થયો એમ ધર્મ દેવ પાસેથી સાંભળી તેણે
કહ્યું કે:-

માટે હું પણ હજી અર્થત્યાગ રે,
હજી શાપ સુણો નર વામા રે;
જેહ પુત્ર યાય તમારા રે,
કહું શસ્ત્ર તે કેદી મા ધારે રે.
શસ્ત્ર વિના યગુ કેમ મરશે રે,
મારા શાપે શસ્ત્ર ન ધરશે રે;
એમ કરતાં શસ્ત્ર લેણે હાથ રે,
તો જીતશે નહિ વેરી સાથે રે

(ભક્તચિંતામણિ, અ. ૧૫. ૫૧-૫૨.)

આ શાપ સાંભળી ધર્મ ઉદાસ થઈ ગયા,
અને એમણે પોતાના કુળદેવ હનુમાનની સ્તુતિ
કરી. તે ઉપરથી હનુમાને પ્રકટ થઇ નીચે પ્રમાણે
આશ્વાસન આપ્યું:-

કૃષ્ણ થશે બહુ જીહ્વિવંત રે,
કરશે જીહ્વિવે દૈત્યો અંત રે;
એને નહિ પડે શસ્ત્રનું કામ રે,
કો દાગશે દૈત્યનું કામ રે.

(ભ. ચિ. અ. ૧૬, ૭.)

+ રામાનંદ સ્વામીને સંપ્રદાયિકો ઉદ્ધવના અવતાર
વરીકે માને છે.

હયિયાર સંઘર્ષી કાયદાથી આખા હિંદુસ્થાન પર પાછળથી પડેલા શાપની આગમાં ફેલી વિરમ-પકારક આગાહી છે !

તીર્થોમાં ફરી આવી ધર્મદેવ પાછા હાથેયા માં આવી વસ્યા. ત્યાં સંવત ૧૮૩૭ ની રામન-વર્મીને દિને રાત્રે ૧૦ વાગે ઉદય સપ્તદાશીઓના

જન્મ થયો. જે જગ્યાએ એમનો જન્મ થયો, ત્યાં એક મુંદર મંદિર

બંધાની બાજુ ધનસ્થામની ભેત આરમ્ભદાણીની મૂર્તિ રથપવામાં આવી છે. સહજનંદ સ્વામીનું કૌટુંબિક નામ ધનસ્થામ હતું, એટલે આપણે એને હાલ ધનસ્થામ નામે જ ઓળખશું.

ધનસ્થામનો બાલ્યકાળ નિર્વિધે પાર પડ્યો નહોતો. સામુદ્રિક શાસ્ત્ર પ્રમાણે ઉત્તમ ગણાતાં સર્વે ચિન્હો ધનસ્થામમાં દૃષ્ટિગોચર થતાં હતાં. એમનાં બેઉ અંગુષ્ઠમાં સળંગ ઉર્ધ્વરેખા હતી. મંદિરમાં એમનાં અંગુષ્ઠની હાથોગો જે સંપ્રદ છે તેમાંથી ૨૫૪ ઊંડેલી હાથોગમાં એ સારી રીતે ભેદ શકાય છે. ઉર્ધ્વરેખા એ મહામાન્યની નીરાણી ગણાય છે. એ ચિહ્નપારી હમરે મનુષ્યોનો નિર્ધતા થાય એમ મનાય છે. તે ઉપરાંત એમના હાથમાં પદ્મનું ચિહ્ન, અંગુષ્ઠમાં બીજાં પંદર ચિહ્નો વગેરે પણ સામુદ્રિક લક્ષણો હતાં. હાથેયાની સમીપમાં કાંઈ કાલીદત્ત નામે શક્તિનો ઉપાસક રહેતો હતો. એમ લખાયું છે કે કાલીદત્તે ધનસ્થામની પાંડીને દિવસેજ એનો ભોગ આપવા એમનું હરણ કરાવ્યું હતું, પણ છેવટે પકડાઈ ગયો હતો. ત્યાર પછી ધનસ્થામ અડી વર્ષના થયા ત્યારે એમના ચૌદ અંસ્કારો દિવસે પણ એ કાલીદત્તે કાંઈક અભિચાર કર્યો હતો, પણ એમાંથી એનું પોતાનું જ ચતુર નીપજ્યું હતું.

આ બનાવ પછી ધર્મ-ભક્તિ છાપેલા છોડી અથોધ્યા રહેવા ગયાં. અથોધ્યામાં એમની આર્થિક સ્થિતિ પણ સુધરી. ચોથા બાલ્યાવસ્થા દરમિયાન ધનસ્થામનો ઉપનીત મંસ્કાર થયો, અને એમણે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ પોતાના ગિતા પાસે કરવા

માંડ્યો. બાળપણથી જ ધનસ્થામને તપનો છાંડ હતો. મન નિયમો કરવા, દેવ દર્શને જવું, કથા સાંભળતી એ ઉપર અત્યંત શ્રદ્ધા હતી. તે સાથે એમના વડીલ બધુંજે લખાવેલી વાતોમાંથી એમ પણ જણાય છે કે ધનસ્થામ નાનપણમાં અખાડામાં જતા, ખૂબ કસરત કરતા, અને એમનાથી ગોડી વધના છોકરાઓને પણ કુસ્તીમાં હરાવતા. ધનસ્થામને તપ અને વૈરાગ્ય જ પ્રિય છે એવી છાપ એમના પિતા ઉપર ચોક્કસ પડી હતી એમાં કાંઈ સંશય નથી. ધનસ્થામથી નાના એક ઇન્છાગ્રામ નામના બાઈ હતા. ધર્મદેવે પોતાના જીવતાં જ રામપ્રતોપનું લગ્ન અને ઇન્છાગ્રામનું વેશવાળ ફરી ગ્રાખ્યાં હતાં; પણ ધનસ્થામ વિશે એમણે પોતાના અંત સમયે પોતાના બીજા બે પુત્રોને ભક્તમણ કરતાં કહ્યું હતું કે એની મુશાગ રાખજો. એ ધર માંડ્યો નહિ, બુખ્યો હતો તો એ ખાયાનું માગતો નહિ. ધનસ્થામને પણ કહ્યું કે મને ધરમાંથી ઉઠાસ થાઓ તો રામાનંદ સ્વામીને શોધી કાઢી એની પાસે રહેજો.

(૪) તીર્થાટન.

ભક્તિ અને ધર્મ બન્નેનો ધનસ્થામની અગિયાર વર્ષની વયે ૭ રહીનામાં અશ્વરવાસ થયો. ત્યાર પછી ધનસ્થામની મંગાળ તેની જાણી મુવાસિની રાખતાં મુવા-સિનીનો દિવસ ઉપર અ-ત્યંત પ્રેમ હતો. ધનસ્થામ

પણ એમનું હેતુ જીવનપર્યંત યાદ કરતાં જોખન પાડે એટલે ગોટાલાછતો સ્વભાવ બહુ તીવ્રો હતો. ધર્મદેવના અવસાન પછી ત્રણેક મારો એક વાર ધનસ્થામને વિશે કાંઈ છોકરાઓએ ગોટા લાછને ફરિયાદ કરી, તેથી લાછએ ધનસ્થામને બહુ કપકા આપ્યો. ધનસ્થામે તે વખતે એટલુંજ કહ્યું કે હવે મારે વિશે તમને ફરિયાદ નહિ આવે. સમપ્રતાપ લાછે જ તે વખતે એ વાક્યનો અર્થ સમજ્યા હશે. પણ બીજે દિવસે સવારે જ્યેષ્ઠ તો ધનસ્થામ અદૃશ્ય! સરખમાં, એમને રાજ જવાનાં મંદિરોમાં, અખાડાઓમાં અને એમના મિત્રોમાં શોધણોળ

કરી, મણુ ઘનરથામનો પતો લાગ્યો નહિ. પૂર્વત
૧૮૪૯ની આગાંઠ સુદી દશમ, એ ઘનરથામ
મહારાજનો નિષ્કંમણુ દિવસ છે:

તર્પણિય ઘનરથામને તો ઘેરથી છૂટવાનું
નિમિત્ત જ નોંધ્યું હતું.
વિચારણુ, આ પછાતાં સાત વર્ષ
સુધી ઘનરથામ નીલકંઠને
નામે ઓળખાયા હતા, એટલે હવે આપણે એને
એ જ નામે ઓળખાવીશું. નીલકંઠનો વર્ણવેલ
આ પ્રમાણે વર્ણવ્યો છે.

મુંબની મેખલાને આધારે બહિર્વસે સહિત
દોષિન પહેર્યું છે, શરીરે મૃગચર્મ ઓટ્યું છે;
એક હસ્તમાં પાશાયતો દંડ પકડ્યો છે; બીજા
હાથમાં માળા, કમંડલુ, કિંજાપાત્ર ને જળમરણ
એટલાં રાખ્યાં છે; ખભે ધગોપ્પીત શાભે છે,
અને તે ઉપર નિત્યપાક કરવાનો શુદ્ધ કપડામાં
બાંધી લટકાવ્યો છે; કંઠમાં તુળસીની બેવડી માળા
વિરાજે છે, અને સાસિગ્રામ તથા જાળમુકંદનો
બેરવો બાંધ્યા છે; લલાટમાં ચાંદલા સહિત ઉર્ધ્વ
પુંડ્ર તિલક ક્યું છે, અને મસ્તક ઉપર જ્યા
વધવા માંડી છે.

વર્ણવેલ નીલકંઠ સરખું નદી ઉતરીને
ઉત્તર દિશા તરફ ચાલ્યા, અને કેટલેક દિવસ
હિંગાદયમાં મુક્તનાથ શેરમાં પહેંચ્યા. ત્યાં
એમણે મુર્ચનું તપ ક્યું. ત્યાંથી પાળ દક્ષિણ
તરફ ઉતર્યા; ત્યાં એક વનમાં એમણે એક વડ-
તળે ગોપાળ નામના એક યોગીને બેઠેલા જોયા.
ગોપાળ યોગીએ અર્જુન યોગ સિદ્ધ કર્યો હતો.
નીલકંઠ એમની પાસે એક વર્ષ સુધી રવા, અને
અર્જુન યોગી સર્વ કેળાએ શીખ્યા. ગોપાળ
પણ જાણે પોતાની વિદ્યા નીલકંઠને શીખવવા
માટે જ જીવતા રહ્યા હોય એમ થયું. નીલકંઠનો
અબચાસ પૂરો થયો, અને ગોપાળ યોગીનું આ-
યુષ્ય પણ પૂરું થયું. નીલકંઠે ગોપાળયોગીની
ઉત્તર દિશા કરી, અને આગળ પાછું ઉતરમાં
આદિવરાહ નામે તીર્થ તરફ પ્રયાણ ક્યું. ત્યાંથી

નીલકંઠે જંગાળનો રસ્તો લીધો. રસ્તામાં એક
સીરપુર (૧) કરીને ગામ આવ્યું. ત્યાંના અધિકારી
સિદ્ધવંશને નીલકંઠને ચાતુર્માસ રાખી તેમને
આદર-સંકાર કર્યો હતો. જંગાળમાં નીલકંઠને
જે કાંઈ કરવું પડ્યું તે જંગમ મંત્રે પરથી થઈ
ઉઠાડવાનું. આ વખતે જંગાળમાં ત્યાં લુચ્ચો ત્યાં
મંત્રવાદીનું જોર જણાતું. કોઈએ કાળીવરા કરેલી,
કોઈએ હિરવ, કોઈએ હડુમાન; કોઈ મૂક મારી
સકે અને કોઈ સિદ્ધિ દેખાડી શકે. સીરપુરમાં
અને આગળ આશતાં કામાક્ષીદેવીનું મંદિર છે
તેની પાસેના એક ગામડામાં નીલકંઠને મંત્રવા-
દીઓ સાથે સારી પેઠે ટક્કર લીધી પડી. અને
કોણે મંત્રવાદીઓએ નીલકંઠનો પરાજય કરવા
માટે પોતાની સર્વ આશિયાર કર્પા, પણ એમાં
તેઓ નિષ્ફળ ગયા. સીરપુરમાં નીલકંઠનું સત્તાન
થવાને આ એક કારણ થયું. પણ આથી એ
અન્ય વેરાગીઓને છાંનું કારણ થઈ પડ્યા.

ત્યાંથી નીલકંઠે જંગનાથ પુરીનો રસ્તો
લીધો. રસ્તામાં નવલખા પર્વત (૨), બાલકાકુંડ,
કપિલાશ્રમ, વગેરે તીર્થો પણ જોયાં. પુરીમાં એમને
કેટલાક વેરાગીઓએ ઘણો ત્રાસ આપ્યો જણાય
છે. ત્યાં કેટલાક માસ રહી દક્ષિણનો રસ્તો લીધો,
શિવકાંચી, વિષ્ણુકાંચી, શ્રીરંગપુર, સેતુમંથ
રમેશ્વર વગેરે સર્વ તીર્થો કર્યા. સેતુમંથ રામે-
શ્વર જતાં રસ્તામાં તેમને એક સેવકરામ નામે
સાધુ મળ્યો. સેવકરામને અતિસાર થયો હતો,
અને ઊંઘા બેસવાની પણ શક્તિ રહી ન હતી.
ગેવા કરનાર કોઈ નહિ તેથી તે રડવા લાગ્યો.
નીલકંઠને એની દુર્દશા જોઈ દયા આવી. એક
વડના રૂક્ષ તળે કેળની પથારી કરી, ત્યાં સેવક-
રામને રાખ્યો, અને બે મહીના સુધી એની
ચાકરી કરી. સેવકરામ પાસે એક હનર રૂપીઆની
સોના મહોર હતી. તેમાંથી તે ખાંડ, કાકર, ઘી
અને અન્ન મંગાવી ખાતો, અને એક શેર ઘી
જળીને પંચાવે એવો જગવાન થયો. નીલકંઠ
પોતાને માટે વસ્તીમાંથી અન્ન-માગી લેવાના

અને જગતા. વિદ્યા ન મળે તે દિવસે ઉપવાસ કરવો પડતો. આટલી સેવા ક્યાં છતાં કાષ્ટ દિવસ સેવકરામે એક રસાભાર અન્ન નીલકંઠને આપ્યું નહિ. શારા થયા પછી, સેવકરામ પોતાનો મજુ એકનો બાર નીલકંઠ પાસે ઉપડાવતો. નીલકંઠની શક્તિ તો ભાર નામે એક રમાસ પણ રાખવાની નહિ, પણ સાધુ જાણી સેવકરામનો બોલને ઉઠાવતા. છેવટે એને દૂતમાં જાણી નીલકંઠે તેને ત્યાગ કર્યો. રામેશ્વરની માત્રા ક્યાં પછી નીલકંઠે પાણું પશ્ચિમ દિશાથી ઉત્તર તરફ ચાલવા માડ્યું. રસ્તામાં એમને પાંચ પાંચ દિવસના ઉપવાસ પડતા. મુદરરાજ, ભૂતપુરી, પદ્મનાભ, સાક્ષીગોપાલ વગેરે સર્વે દર્શિજીનાં હોયો કરી નીલકંઠે ૫૮૨ મંગલ દિવસ. પુર થયા અને ત્યાં બે મહિના રવા. ત્યાંથી નાશીક જઈ, મુજરાતનો માર્ગ લીધો, અને છેવટે કાઠીઆવાડમાં પ્રવેશ કર્યો. સંવત ૧૮૫૬ ના શ્રાવણ વદી ૬ ને દિવસે નીલકંઠે માંડરેળજાંદ રથી બે-ત્રણ ગાઉ દૂર લેજ નામે ગામમાં આવી લાગ્યા, અને ગામ બહાર એક વાવમાં સ્નાન કરી પૂજન કરવા બેઠા. આ તિથિ સત્સંગીઓનો મંગલ દિવસ છે કારણ કે આ દિવસથી સ્વામિનારાયણના જીવનનો ત્રીજો કાળ શરૂ થાય છે. આ પછીનાં ત્રીસ વર્ગ સ્વામિનારાયણે મુજરાત અને કાઠીઆવાડમાં જાણ્યાં, અને ઉદ્ધવ સંપ્રદાયની ધર્મધુરા વહી.

લેજ એ સ્વામી રામાનંદનું એક મુખ્ય સ્થાન હતું. અહીં સ્વામી મુક્તાનંદ એમના દેટલાંક શિષ્યો સહિત રહેતા હતા જે વખતે નીલકંઠે પ્રહાર્યારી વાવ ઉપર બેઠા હતા, તે વખતે મુક્તાનંદના હાથ તળેના એક સાધુ મુખ્યાનંદ એજ વાવ ઉપર સ્નાન કરવા આગ્યા. એરણે નીલકંઠને જોયા, એને જોતાં વાર કાંઈક અવધર્મ રતેહનો સાગણી અનુભવી. એમણે નીલકંઠને ક્યાંથી આગ્યા, ક્યાં જવું છે, માતૃપિતા

માજુ છે વગેરે પ્રશ્નો પૂછ્યા. નીલકંઠે પ્રહાર્યારી સ્વામી આગ્યો, પ્રહાર્યાર જવું છે, અને ત્યાં લઇ જાય તેજ ખરા માયાપ છે એવો ઉત્તર આપ્યો. આવા ઉત્તરથી મુખ્યાનંદને અનંદ થયો. એણે પ્રહાર્યાર ક્યો કે મોડાની ઇચ્છા હોય તો સ્વામી રામાનંદને શુરુ કરો; એમના એક શિષ્ય મુક્તાનંદ અહીં રહે છે તેની પાસે ચાલો; તમારા દર્શનથી એમને પણ અનંદ થશે. નીલકંઠે સાત વર્ગની તીર્થયાત્રામાં આવા વિનયી સંત મળ્યા નહતા. એમનું ચિત્ત પ્રસન્ન થયું, અને સાત વર્ગે એમણે પ્રામવાસ પાછો સ્વીકાર્યો.

આ સાત વર્ગની તપશ્ચર્યાથી નીલકંઠનો દેહ તદ્દન મુકાઈ ગયો હતો. પોતાના બાળપણની વાત કરતાં એમણે એકવાર કહ્યું છે કે, “ મુને સ્વામી દર્શનની પેઠે એવો જ વિચાર ઉપ્પડ્યો જે માટે મારા શરીરમાં માતાનો ભાગ જે સ્થિર અને મક્ક તે રહેવા દેતું નથી; માટે ઘણેક પ્રયત્ને કરીને શરીરને એવું શુદ્ધી નાંખ્યું જે શરીરમાં કાંઈક વાગે તો પાણીનું દીપું નીસરે, પણ સ્થિર તો નીસરે જ નહિ. ” (વચનામૃત કારિયાણી ૩) તે ઉપરાંત પરસેવા વાટે પણ માતૃઓના નાશ થઈ શકે છે એવું એમણે સાંભળેલું, ત્યારથી શરીરે પરસેવો જ ન વળે, એવા પ્રકારની આસરો સાધ્યાં હતાં, તેથી સ્વામી રામાનંદને આવળના પાટા બંધાવી પરસેવો છૂટવાનો ઉપાય મોજવો પડ્યો હતો.

અદ્યકાળમાં મુક્તાનંદસ્વામી અને નીલકંઠે વચ્ચે અતિશય સ્નેહ બંધાયો. સ્વામી રામાનંદને મળવાને નીલકંઠે અધીરા થઈ ગયા. એ સદશુરુ તે વખતે કચ્છમાં હતા, તેથી નીલકંઠે ત્યાં જવાને તૈયાર થયા; પણ સ્વામી મુક્તાનંદે સ્વામી રામાનંદની આજ્ઞા મંગાવવા એક પત્ર લખી તેનો જવાબ આપે ત્યાં સુધી પોતાની પાસે જ રહેવા તાણુ કરી. મુક્તાનંદ સ્વામી તમા નીલકંઠે જાનેએ સ્વામી રામાનંદ ઉપર પત્ર લખ્યો. એ પત્ર વાંચતાજ સ્વામી રામાનંદે, સભા વચ્ચે કહ્યું કે જેની હું પાટાનેતોહતો તે આવી પહોં-

આ. તે વખતે લાલચ સુતાર (નિષ્કુત્તાનંદ સ્વામી) પાસે ભેગ હતા. તેણે સ્વામીને પૂછ્યું, 'એ નવા આવનાર સ્વામી રામદાસ (સંપ્રદાયના એક સાધુ) જેવા છે?' સ્વામીએ કહ્યું, 'રામદાસ તે શું? એથી બહુ મોટા' લાલચએ પૂછ્યું, 'ત્યારે સુકુત્તાનંદ સ્વામી જેવા?' સ્વામી કહે, 'એથી એ બહુ મોટા.' લાલચએ પૂછ્યું, 'આપ જેવા?' સ્વામીએ કહ્યું, 'અમે પણ શું એમની આગળ! અમારાથી પણ બહુ મોટા.' સ્વામી નિષ્કુત્તાનંદ સાથે ઊંડે ધણી વર્ષ પછી નિષ્કુત્તાનંદ સ્વામીને ત્યારે આ વાતની ખાતરી થઈ, ત્યારે એમણે આ વાત કહી બનાવી હતી અને મોદયા કે 'આજે એ વાત સમગ્રમાં.'

સ્વામી રામાનંદ નીલકંઠને લોગમાંજ સ્વામી સુકુત્તાનંદની આગમાં રહી, પોતે ત્યાં આવે ત્યાં સુધી સાધુઓને હકોગ દીધાવવા લાગ્યું અને કહેવાણ્યું કે જે મોદયા બપ હોય તો યાંએ બાથ બીડીને પણ રહેવું પડે. સાથે સાથે લોક-હિતાયે શરીરની સંભાળ લેવા પણ લજામણ કરી. બાહ્યે આવી સ્વામીનો કામળ આવી મેરેશ કહ્યો : નીલકંઠ ટુટી જ ઊઠ્યા અને યાંએ બાથ બીડી ઉભા રેલા, તે સુકુત્તાનંદ સ્વામીની આગથી બાથ છોડી.

હવે સુકુત્તાનંદ સ્વામીની આગમાં રહેવું એ નીલકંઠે વણવિત નિમમ થઈ રહ્યો. બાણ બેઠું કરવાથી લગને સર્વે કામો એ સ્વામીની આગ પ્રમાણે બનવાના.

કિન્તુ આ ગરમામાં પણ એમણે પોતાનું શ્રેષ્ઠ સિદ્ધ કર્યું. અત્યાર એમણે કહેલો પદ- સુધી ગમવાનંદ સ્વામીએ લો દેરકેર. સ્ત્રી-પુરોની સમગ્રો જુદી કરવાની પ્રયા. પાડી ન

હતી. રામાનંદ સ્વામીના આક્રમમાં સુકુત્તાનંદ સ્વામી રાજ કયા કરતા અને સ્ત્રી પુરો અને સાધુઓ સર્વે લેજા બેસી સાંભળતા. ત્યાંથીએ એ આદ્ય અલ્પ પાળવું નેપએ એવો નીલકંઠે

આગલ હતો. આદ્ય અલ્પ એટલે સામાન્ય અલ્પ ઉપરાંત એ સાથે કે સ્ત્રીઓને મંડળાવવાના ઉદ્દેશથી વાત ન કરવી, સ્ત્રીને મેરેશ ન મોકલવો, એને અડકવું નહિ, એની સામે દષ્ટિ માંડી નેવું નહિ, દેવતા વિનાની અન્ય સ્ત્રીનાં ગુણ કીર્તન ન કરવાં કે સાંભળવાં, તેની સ્ત્રીની મૂર્તિ કે ચિત્રને પણ ન જોવી કે અડકવું, અને સ્ત્રીને નહાવા ધોવાની જગ્યાએ નહાવા ધોવા જવું નહિ. નીલકંઠે સ્ત્રી-પુરોની બેળા સજા પસંદ પડી નહિ. એમણે સ્ત્રી-પુરોને જુદાં બેસાડ્યાં અને સ્ત્રીઓને સ્ત્રી રીતે બેસાડી કે સન્ય સીઓની દષ્ટિ સીઓ ૫૨ પડે નહિ, અને કપાદાર સ્ત્રીપુરોમાંજ બેઠો હોય. પાછળથી દેવમંદિરો થતાં સ્ત્રીઓને દર્શન વગેરે કરવા મટિ જુદો દરવાજો રાખવાની વ્યવસ્થા કરી, અને મંદિરોમાં હોય ત્યાં સુધી સ્ત્રી-પુરોએ એક બીજાને અડકવું નહિ એવી આગા કરી.

સ્વામિનારાયણના આ નિયમ વિરુદ્ધ બહુ ટીકા થઈ છે. કેરવાય છે કે એમ વાગમાં રહી અલ્પ પાળવું એમાં તે શું? સ્વામિનારાયણ ના વખતમાં પણ એક વેરાગીએ આવી એમને કહ્યું, સ્વામિનારાયણ, તમે બધું તો ટીક કર્યું, પણ એક વાત બહુ જુદી કરી. સ્વામિનારાયણે પૂછ્યું, કઈ વાત, બાવાહ? વેરાગીએ કહ્યું, સ્ત્રી પુરોની સજા જુદી કરીને બકમાં બેઠ પાડ્યો એ. સ્વામિનારાયણે કહ્યું, બાઈ, એ તો વસ્તુ જ એવી છે કે લેજાં થઈ નવય; એ તો જામે એક સજાગા આવ્યા છીએ, તે અમારી સજાથી એમને જુદાં રાખી રાખ્યા છીએ; તે અમારી યજ ન્યાં સુધી રહેશે ત્યાં સુધી જુદી રહેશે, પડી એક તો છે જ.

આ ઉત્તરમાંજ આ પ્રમાણે તાત્પર્ય રહ્યું છે. વાગમાં રહી અલ્પ પાળવું સહેલું હતું. પણ વાગમાં રાખવું એજ કાજુ વસ્તુ છે. જે દિવસે સ્વામિનારાયણે એ સજા જુદી કરવા વિષે વાત કરી, તે દિવસે સુકુત્તાનંદ સ્વામીને પણ એ સ્ત્રી નહિ. એમણે નીલકંઠની વાતને અનિ વેરામ-

વાળી કહી ઉડાવી દીધી. મુક્તાનંદ સ્વામી અતિ-
શય ઉત્તમ વક્તા હતા. એમની કથા સાંભળ-
વા સ્ત્રી-પુરુષો અતિ ઉત્સાહથી આવતાં. કવિ
દક્ષપતરામ કહે છે કે હિમગિરિમાંથી જેમ ગંગાનો
પ્રવાહ નીકળે, તેમ તેમના મુખમાંથી કથા નીકળતી.
જેવું એમનું વક્તવ્ય હતું, તેવું જ તેમનું રૂપ
પણ હતું. કહે છે કે એમનું રૂપ એટલું બધું
મુંદર હતું કે એને લીધે એ ચિત્તાર્થક ન થાય
તે માટે એ પોતાનું આખું શરીર એવી રીતે
હાંડતા કે માત્ર મ્હેડાનો થોડોક ભાગ જ દેખા-
ય. આટલું છતાં નીલકંઠે એક યુક્તિ રચી.
મુક્તાનંદ સ્વામીની કથા ચાલતી હતી, તેમાં એ-
મણે કહ્યું કે હું બીજી કથા કરવા ઇચ્છુ છું. જે
પુરુષોને સાંભળવી હોય તે આવે. નીલકંઠે દૂર
જઈ બેઠા અને કથા કરવા માંડી. મુક્તાનંદ સ્વા-
મીના ગંગા પ્રવાહ છોડીને પણ એક પછી એક
બધા પુરુષો નીલકંઠની સભામાં જઈ બેસી ગયા.
મુક્તાનંદ સ્વામીના શિષ્યો પણ ત્યાં ગયા; અને
છેવટે મુક્તાનંદ સ્વામી સ્ત્રીઓ વચ્ચે એકલા રહ્યા.
મુક્તાનંદ સ્વામી નીલકંઠનો પ્રભાવ ઓળખી ગયા
અને પુસ્તક લીટાળી દઈ બોલ્યા, હવે અમારી
કથા પૂર્ણ થઈ; અમે પણ હવેથી નીલકંઠની
કથા સાંભળવાજ બેસીશું. ત્યારથી બે સભાની પ્રથા
પડી ગઈ.

આ પ્રથાનું એક પરિણામ એ આવ્યું કે જ્યાં
જ્યાં સ્વામિનારાયણનાં મંદિરાં હોય ત્યાં ત્યાં સ્ત્રીઓ
માટે પણ એક જુદું મંદિર કરવાનો રીવાજ પડ્યો.
એ મંદિરમાં ક્રાંત ત્યાગી* સ્ત્રીઓ હોય તે તે
રહે. નહિ તો સત્સંગી સ્ત્રીઓને બેઠાં
મળી કથા, કીર્તન અને જ્ઞાન વાતો કરવાનું સ્થા-

નક તરીકે એ જગ્યા સચવાય. આવી રીતે સ્ત્રીઓ
માટે જેમ મંદિરનાં કોણો જુદાં સોડ કરનાર તેમ
જ્ઞાન મેળવવા સતત જ અવરથા કરનાર પણ
સ્વામિનારાયણ પહેલાજ છે. આમ કરવાથી
સ્ત્રીઓને વાંચતાં લખતાં શીખવાનું આવશ્યક થયું.
સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયની ઉચ્ચ જ્ઞાતિની સ્ત્રીઓ
અને ખાસ કરીને વિધવા સ્ત્રીઓ બહુધા લખી
વાંચી શકે છે જ. ત્યાગી સ્ત્રીઓના નિયમ ત્યાગી
પુરુષોના જેટલા આકરા નથી હોતા; એટલે ત્યાગી
સ્ત્રીઓ ત્યાગી પુરુષો સિવાયના અન્ય પુરુષો
બેઠે જરૂર પડે સંભાળણ કરી શકે છે; પણ તેમનો
સ્પર્શ કરી શકતી નથી. સ્ત્રીઓ પોતાના જ્ઞાનમાં
શકિત કરી શકે એ હેતુથી સંપ્રદાયમાં જ્યારે
મહાકથાઓ કરવાના પ્રસંગ આવે છે ત્યારે
તેમને બેસવાની ઇલાકિદી સગવડ તો રાખવામાં
આવે છે, પણ સ્વાભાવિક રીતે એમાં અગવડ
પણ રહેલી છે, અને તેને લીધે સ્ત્રીઓની જ્ઞાન
શક્તિમાં કેટલાક વિમો પણ છે.

સંયાસી ધર્મના આ વિષેના આશ્રિત લીધેજ
નીલકંઠે લોજમાં એક બીજું કામ પણ કયું. જે
ઘરમાં સ્વામી રામાનંદના સાધુઓ રહેતા હતા,
તેની પાડોશના મકાનમાં ક્રાંતક સ્ત્રીઓ રહેતી
હતી. બે ઘરની વચ્ચે દેવતાની આપ લે કરવા
માટે એક જાઠારે હતું, સંયાસીઓએ દેવતા લેવા
આપવાના નિમિત્તે પણ આવી રીતે. સ્ત્રીઓના
સંબંધમાં આવતું એ નીલકંઠને રુચું નહિ તેથી
એ છિંદ પૂરી દીધું. એ પૂરેલું ખાકું હજી મુખી
દેખાય છે.

આ અરસામાંજ જ એક બીજો અદ્ભુત પ્રસંગ
બન્યો. મુક્તાનંદ સ્વામી સ્નાનાદિ કરી ટૂંકણું
ચિંતન કરતા બેઠા હતા. બ્રહ્મમાં એમણે પોતાની
તુંબડી બહાર ઓસરીમાં મૂકી હતી. પાન ધરતાં
એ વાત એમને યાદ આવી. પાન કરતાં ગીતોને
તુંબડી ઉઘી મૂકી એ એમને ગમ્યું નહિ, અને
કૂતરે આવી તુંબડીમાં મોં ધાલી અભાગે એ
દેહેશતથી એમનું ચિત્ત પણ રિયર થયું નહિ.

* દીપ—ત્યાગી સ્ત્રીનો અર્થ ચતુર્માસવાસિકાની
જગ્નને છોડીને બ્રહ્મવત્પરાયણ છવન ગાળવા ઇચ્છતી
વિધવાના ધર્મ પૂર્ણપણે પાળતી, બ્રહ્મચર્યને પાળતી
સ્ત્રી બેસાડવાની છે. શિક્ષાપત્રી પ્રમાણે વિધવાને પુ-
રુષોને અડવાનો પણ નિષેધ છે. એમાં પોતાના સમીપ
સંબંધી તથા ધાવણા બાગેરોને ખાતર રાખ્યા છે.
પણ ત્યાગી સ્ત્રીઓ પુરુષ માત્રને સ્પર્શ વર્જિત બને છે.

નીચકંઠે પોતાના ઐશ્વર્યથી આ વાત બહુ મુકા-
નંદ સ્વામીનું ધ્યાન પુરું થયા પછી નીચકંઠે
સ્વામીને પૂછ્યું,

“દૈવત તુંબી પાત્રમે કિંવા દૈવન ધ્યાન ?

“દૈવત તુંબીમે અધિક કિંવા શેકિ સમાન ?”

મુકાનંદ સ્વામી ખીચારા મોઢા પડી ગયા.
પણ એ નિર્માનીપણની મૂર્તિએ એમાંથી
જરૂર ખેડું ન હોયતાં, ચિત્તની રચરચા થાયી.

આ છેલ્લી બન્ને વાતો છે તો નજીવી, પણ
ચોડા માસમાં નીચકંઠે પોતાનો કેટલો પ્રભાવ
રામાનંદ સ્વામીના શિષ્યો પર પાડ્યો હતો, તે
આમાંથી સારી રીતે જણાઈ આવે છે. નીચકંઠે
ને તો હજુ મોઢા પુટવા માંડી નહતી. ૧૮-૧૯
વર્ષની વય. સ્વામી રામાનંદના શિષ્યો કેટલાક
જુદા થવા આપ્યા હતા; એમનાથી તો બધા જ
ધણા મોટા હતા. નીચકંઠેની બારી પૂરવાની
કિંયાથી એ વડીલોએ અપમાન લીધું હોત તો
નવાઈ જેવું નહતું. શું પોતાને હાથે બોઝાં પૂરી,
નીચકંઠે એ વડીલોના ચારિત્ર પર ચંકા આજુબ
જમણતા હતા ! આવો પ્રશ્ન ભીડી ચકત; પણ
એમને એમ જ પ્રતીતિ થઈ ગઈ કે તેઓ હવે
એક મહાન શક્તિની સમીપમાં આપ્યા છે, અને
એ શક્તિને અનુસરવામાં જ તેમનું હિત છે.

આમ કેટલોક વખતે ગયા પછી રામાનંદ
સ્વામી ગિરનાર પાસે આવેલા પ્રીપલાજી ગામમાં
આવી પહોંચ્યા અને મુકાનંદ સ્વામી તથા ની-
ચકંઠે ઉદ્ધાર્યારીને ત્યાં તેમની લીધા જેવી ભારે
અમર મુકાનંદાદિક સાંકુએ ઉપર નીચકંઠેના
દર્શનથી થઈ હતી, તેવી જ અમર સ્વામી રામાનંદ
ઉપર પણ થઈ.

નીચકંઠેને સત્સંગ સ્થો; અને એમણે ઉદ્ધવ
સંપ્રદાયની દીક્ષા લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે ઉપરથી

સ્વામી રામાનંદ અંવન ૧૮૫૭ ની પ્રભોધિની
એકદશીને દિવસે એમને ભાગવતી દીક્ષા આપી
અને સ્વામી સહજનંદ તથા નારાયણ મુનિ એવાં
બે નામે પાડ્યાં.

સ્વામી રામાનંદ હવે જુદા થયા હતા. પેનિ
સ્થાપેલ સંપ્રદાયની જવાબદારી કોઈ બીજાને
સોંપવાની જરૂરીયાત એમને લાગી. સહજનંદ
સ્વામી એમના સર્વે શિષ્યોમાં સૌથી નાના હતા,
પણ સૌથી વિશેષ પ્રતાપી હતા. એમાં જરૂર
સક નહોતો. એમણે સહજનંદ સ્વામીને જ પો-
તાની ધમધુર સોંપવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને
દીક્ષાથી બરોબર એક વર્ષે એમણે સહજનંદ
સ્વામીને જેતપુરમાં પોતાની ગાદીના આચાર્ય
સ્થાપ્યા. આચાર્ય પદ આપ્યા પછી રામાનંદ
સ્વામીએ સ્વામિનારાયણને વર માગવા કહ્યું.
સહજનંદ સ્વામીએ બે વર માગ્યા-(૧) તમારા
ભક્તને એક વાંછીનું કુખ થવાનું હોય તેને બદલે
એ કુખ મને ફેંવાડે ફેંવાડે ભલે થાયે, પણ
તમારા ભક્તને તે ન થાયો અને (૨) તમારા
ભક્તના કર્મમાં રામપાત્ર આપવાનું લખ્યું હોય
તો તે રામપાત્ર મને આપો, પણ તમારો ભક્ત
અન્યથા કુખી ન થાયો. પ્રેમાનંદ સ્વામીએ
એમનું વર્ણન કરતાં વારંવાર એમને ‘કરણો-
ચન’ કહ્યા છે, અને ગાઈ છે કે એમનો સ્વભાવ
એવો હતો કે—

“કાળને દુરખિયો કે, દેખી ન ખમાય,
દયા આણી કે, અતિ આક્રાંશ થાય,
અન્ન ધન વસ્ત્ર કે, આપીને દુઃખ ટાળે,
કરણા દરિ કે, દેખી વાન જ વાળે.”

ઉપલા વર્ણન પસંદગી આ વચનની પ્રાક્ષી
પૂરે છે. એમના દયાળુ સ્વભાવનાં અનેક ઉદાહરણો
લખાયાં છે.

(અપૂર્ણ.)

કિશોરંસાલ ઘનશ્યામ મશાદવાળા.

રજી કરવા હું કોર્ટની પરવાનગી લઉં છું. મારી નસ સમજ પ્રમાણે, ર્થાનિક, અમલદારો અને મારી વચ્ચે આ એક મતભેદનો પ્રશ્ન છે. જૂન-દલા તથા રાષ્ટ્રસેવાના એક માત્ર ઉદ્દેશથી પ્રેરાઈને હું આ પ્રદેશમાં આવ્યો છું. અહીં આવી રૈયતને મદદ કરવા માટે મને આગ્રહપૂર્વક આમ-ત્રણ આપવામાં આવેલું અને મેં તે સ્વીકારેલું. રૈયતનું કહેવું એમ છે કે નીચવરો ન્યાયની રાહે વર્તતા નથી. પરિસ્થિતિનો પૂરો અભ્યાસ કર્યા સિવાય કોઈ પણ પ્રકારની મદદ કરવી અશક્ય હોવાથી હું તેનો અભ્યાસ કરવા અહીં આવ્યો છું. બની શકે તો સરકાર તથા નીચવરોની મદદથી માહિતી મેળવવી એવા મારો ધરાયે હતો. આ સિવાય અહીં આવવામાં મારો બીજો કાંઈ હેતુ નહિ હોવાથી મારા આવવાથી સાર્વજનિક શાંતિનો ભંગ થશે અથવા ખુનામરુદ્ધી થશે એમ હું બીજાકુસ માનતો નથી. હું કહી શકું છું કે આવી બાબતોનો મને સારો અનુભવ છે. પરંતુ ધાનિક સરકારને તેમ નથી લાગતું. હું તેમની મુશ્કેલી બરાબર સમજી શકું છું. જે હકીકત તેમને મળે તે ઉપરાંત તેઓ નિર્ણય કરી શકે એ મને કબૂલ છે. કાયદાને યોગ્ય માન આપનારા એક પ્રબળન તરીકે મારે આ હુકમને માન આપવું જોઈએ એમ મને સ્વાભાવિક રીતે લાગતું જોઈએ અને વરતુતઃ મને તેમ લાગતું પણ હતું. પણ જેમને માટે હું અહીં આવ્યો છું તેઓ પ્રત્યે મારે જે કર્તવ્ય છે તેનો ભંગ કર્યા સિવાય તે પ્રમાણે વર્તવું મારે માટે શક્ય નથી. મને લાગે છે કે આ વેળાએ એ વેળામાં રહીને હું તેઓની સેવા કરી શકું. એટલે મારી મેળે અહીંથી જતા રહેવાનું મારાથી બની શકે તેમ ન હતું. આ ધર્મપ્રકટમાં હું તો એટલું જ કરી શકું કે આ રૈયતથી મને દૂર કરવાની જોખમદારી હું ર્થાનિક સરકાર ઉપર નાંખું. આ દેશના જાહેર જીવનમાં મારા જેવી પ્રતિષ્ઠાવાળા માણસે લેણીની આગળ દાખલો બેસાડતા પહેલાં બહુ બજારદારી રાખવી જોઈએ એ હું બરાબર સમજું છું. જે જટિલ

રાજ્ય-રાસન-પદ્ધતિના અમલ નીચે અમે રહીએ છીએ, તેમાં મારા ઉપર આવી પડેલા આવા પ્રસંગમાં કોઈ પણ સ્વાભિમાની મનુષ્યને માટે સુરક્ષિત અને આયુરો માર્ગ, મેં જે લીધો છે તે એક જ છે. તે એ કે, હુકમનો અનાદર કરવાની શિક્ષા બિનતરકાર સહી લેવી. મેં આ માર્ગ લેવા નિશ્ચય કર્યો છે. કોર્ટ સમક્ષ આ કેસિયત મેં રજી કરી છે તેનો ઉદ્દેશ એ નથી કે મને કમી શિક્ષા થાય, હું એટલું જ કહીશ છું કે કાયદેસર સત્તા પ્રત્યે મારો અનાદર હોવાથી મેં આ હુકમ અમાન્ય કર્યો છે એમ નથી, પરંતુ તેના કરતાં ઉચ્ચ સત્તા જેની છે, એવા જે આદર્શનો અવાજ, તેને અધીન થઈને મેં આ પગલું લીધું છે."

બસ, હવે કલેક્ટર સાહેબને સળ દરઆવવાની રહી. પણ તેમના મુગેથી સળનું ઉચ્ચારણ થાય જ નહિ. બહાલ આગળ બીજા શત્રુતા હતવીય થઈ ગયાં. ઉપલી સરકારને હું પૂછાવું છું, પરંતુ ત્યાં સુધી તમારી તપાસ કરવા માટે દૂધ કરીને ક્યાં જશો નહિ. એમ તેણે મહારાજાને કહ્યું. શિક્ષાધારને અનુસરી મહારાજાએ જવાબ મળતાં સુધી બીજા નહિ જવાનું વચન તરતજ દિલદારીથી આપ્યું. સમાધાર વીજળીને વેગે આગા દેશમાં પ્રસરી ગયા અને બજાર આગા કે ગાંધીજીના ઉપર છોડેલા હુકમ પાંખે એવી લેવામાં આવ્યો છે અને તેઓ બરાબર પોતાની તપાસ કરી શકે એટલા સારે સર્વ પ્રકારની સગવડ તેમને કરી આપવી અને મદદ કરવી એવી ર્થાનિક અમલદારોને ઝૂચના આપવામાં આવી છે.

અત્યારે તો સરકારી હુકમના અનાદર કરવાના પ્રસંગો હજારો બની ગયા છે અને બન્યા જાય છે. પરંતુ ઐતિહાસિક દષ્ટિએ આ પ્રસંગનું મહત્ત્વ બહુ ભારે છે. અને તેનાં પરિણામ પણ ભારે આગમાં છે. બ્રિટિશ રાજ્યની સ્થાપના પછી આપણી જાહેર દિલસાદમાં આ બનાવ અપૂર્વ જાણ્યો. આપણા દેશની સુકિતને અર્થે મહારાજા

જે તપશ્ચર્યા કરી રહ્યા છે તેનું અહીં મંગલાચરણ થયું. જે પ્રદેશમાં વિદેહી રાજા જનકે રાજ્ય કરેલું, જે પ્રદેશમાં પ્રાતઃસ્મરણીય સીતા-દેવીએ પોતાની આત્માવસ્થા વ્યતીત કરેલી, જે પ્રદેશમાં યાત્રિકો મુનિ આશ્રમ સ્થાપી રહેલા, જ્યાં વિશ્વામિત્ર જેવા ઋષિવર્ષે મહા ભારે યજ્ઞયાગ કરેલા, જ્યાં મોટા મોટા યજ્ઞ પ્રસંગોએ બ્રાહ્મણોને શિવગાં ઉપર સુવર્ણ મુદ્રાઓ બાંધેલી એવી હનુમા સવચ્છી ગાયો દાન દેવાત્તી, જ્યાં એકાદ યજ્ઞેલા મુનિ-વૃંદમાં બ્રહ્મનિષ્ઠ કોણ છે તે નક્કી કરવા આત્મ-ગાનના ગૃહ વિષય ઉપર ભારે વાદવિવાદ થયેલા, જ્યાં ગાંગાનાય કનનીએ શાસ્ત્રાર્ય કહેલો અને બ્રહ્મનિષ્ઠ યાજ્ઞવલ્ક્યે જનકને ઉપદેશ આપેલો, તેજ પ્રદેશમાં ગોરા નીલવરોએ પોતાના સ્વાયં માટે રૈયતના કેવા હાલહવાલ કર્યા હતા તે જોવા અને તેમને કરે પ્રકારે મદદ થઈ શકે તે વિચારવા સાબરમતીને તીરે વસનાર એક સત્યાગ્રહી તાપસે અડવાણે પહે ગામડે ગામડે ભટકવા માંડ્યું. જે પ્રદેશમાં પરમ કરુણામય શાસ્ત્ર મુનિએ અમૃત શબોના ઉદ્ધારને માટે અવતાર લીધો, જે પ્રદેશમાં અનેક બૌદ્ધ ભિક્ષુઓએ શમ્ભોધારિ ધર્મિષ્ઠ ઉપર વિનય મેળવી 'જગત્તઃ સુખાર્ય જગત્તો દિતાય' એવા વિદારોમાં રહી તપશ્ચર્યા કરી, જે પ્રદેશમાં શ્રી મહાવીર સ્વામીએ યુદ્ધમ અહિંસાનો ઉપદેશ કરતા બિહાર કરી દેશને બિહાર એ નામ આપ્યું, તેજ પ્રદેશમાં લોભથી પ્રેરાયલા અને સ્વાયંથી પ્રેરાયલા નીલવરોના અત્યાચારનીયે કચડાઈ રહેલા, ગાય જેવા ગરીબ અને દાદ મળવાની બાજતમાં લગભગ હતાશ થયેલા એવા દીન હિસાનો (ખેડૂતો)ની ન્હાર મહાત્માજીએ પ્રેમધર્મનો વસ્તુપાક આપીને કરી.

અરુ. સરકાર તરફની આડખીલી દૂર યજ્ઞ એટલે મહાત્માજીએ પોતાની તપાસ ચક્ર કરી. હનુમા લોકો પોત-પોતાનાં દુઃખની કહાણી મહાત્માજીને મંજળાવવા દૂર દૂરથી આવવા લાગ્યા. મોંઢો માણસો તો રૂંદે દર્શન કરવાજ દિશાવા

લાગ્યા. દેહાતી (ગામડાના) લોકો કોઇ મહાત્માજીને 'બાવાજી' કહેતા. તો કોઇ 'માસિક સાહબ' કહેતા, તો કોઇ 'ગાંધી મહારાજ' કરી પોતાના હૃદયને શીતળ કરતા. મહાત્માજીના મુકામ પર લોકોની ઠંક સવારના પહોરથી તે મોટી રાત સુધી જામેલી રહેતી. હવે તો મહાત્માજીની મદદમાં બિહાર પ્રાંતના બાર તેર વડીલો પણ પોતાની મોટી મોટી વકાલતો છોડીને આવી ગયા હતા. તેમાં તે વખતે બિહારની પ્રાંતિક ધારાસભાના સભ્ય અને દરજગાના આગેવાન વકીલ બાણુ સિન્હા કિશોર પ્રસાદ તથા બાંદીપુર પટણાની હાઇકોર્ટમાં પોતાની વિદ્વતા અને હોશિયારીને લીધે પંકાયલા અને હાલમાં બિહારની જાહેર પ્રશ્નિના પ્રાણુરૂપ થઈ પડેલા બાણુ રાજેન્દ્ર પ્રસાદ મુખ્ય હતા.

હિસાનો વીસ વીસ પચીસ પચીસ, માઇસથી પોતાનાં દુઃખ નિવેદન કરવા આવે અને તેઓ પોતાની દેહાતી ભાષા (ત્યાંની પ્રાંતિક બોલી) માં કહે તે વડીલો અંગ્રેજીમાં ઉતારી લે. મહાત્માજી આ બધી ભુજાનીઓ વાંચે અને ફરિયાદના પ્રકાર પ્રમાણે વર્ગીકરણ કરે. રૈયતમાંથી જે મહાત્માજી પાસે જાય તેને તેઓ કહે, 'તમે કોઇ પણ પ્રકારનો અને જરા પણ અત્યાચાર કરશો તે કામ નહિ લાગે. સહન કરી કરીને જ આપણે ન્યાય મેળવવાનો છે. અત્યાચાર ક્યો તો દાદ મેળવવી મુશ્કેલ થઈ પડવાની.' રૈયત આ આત્મ વાક્યને વેદવચન માની સમાધાન પામતી અને અને શાંતિ મેળવતી.

અનંતરાત્રુ ગાંધીજીએ પોતાની તપાસ કરવા ગોરા નીલવરોને પણ ખુલ્લા દિલે નોંધ્યા. તેમને બંગલે સંદેશ પણ મોકલ્યા. પરંતુ આ સ્વાયંસાધુ નીલવરોને તો કોઇ તપાસબપાસ જોઈતું જ નહતું. તેમણે તો ગાંધીજીને બિહાર પ્રાંતમાંથી હાંપી કહાડવા માટે તેમનાં નાંખ્યાં, પડેલાં ત્યાં સુધી ફર્યું. થોડા દિવસ પછી એક નીલવરની ડોડીમાં આગ લાગી. 'ગાંધી અહીં આવ્યા પછી રૈયત

તમાજી જે નિર્ણય ઉપર આવ્યા હતા, તેમણે જે ઉપાયો સૂચવ્યા હતા અને કાયદામાં જે ખાસ ફેરફાર કરવાનું સૂચવ્યું હતું તે બધુંજ કમિટીએ સ્વીકાર્યું. કમિટીના રીપોર્ટમાં નોંધવા જેવી બાબત એ છે કે નીલવરોની સખાનો પ્રમુખ જે આ કમિટીનો એક સભ્ય હતા તથા એક મોટો દેશી જમીનદાર જે પોતે નીલવર પણ હતા તે બંને આ નિવેદનમાં મહાત્માજી સાથે સંમત થયા. આ નિવેદનની વિગતો સમજવા માટે રૂપતને કેવા પ્રકારનાં કુટુંબ હતાં, નીલવરો કેવી રીતે કાયદાનો લાભ લઈ અથવા તે કાયદાને કારે મુકી અત્યાચારો કરતાં એ બધાના ઇતિહાસમાં આપણે ઉતરવું પડશે.

(૨)

નીલવરોના અત્યાચાર.

ચંપારણ્ય જિલ્લામાં મોટી જમીનદારીઓ ત્રણ છે. આ જમીનદારીઓ મોગલ સમયમાં દીવાળી અને ફોજદારી સત્તાવાળાં રાજ્યો હતાં પણ મોગલ આદલાહ શાહઆલમે ક્ષાઇવને જંગળ, બિહાર તથા ઓરિસાની દીવાની બક્ષી ત્યારથી એ સત્તા અંગ્રેજોના હાથમાં ગઈ. રાજ્યને તે માત્ર રૂપત ખાસેથી મહેસુલ લેવાનો જ અધિકાર રહ્યો. એટલે રાજ્ય મટીને તે જમીનદારીની સ્થિતિમાં આવ્યાં. આ જમીનદારીઓમાં બેનીઆ રાજ્યની જમીનદારી સૌથી મોટી છે. બીજું રામનગર રાજ્ય છે અને ત્રીજું મધુવનના બાહુની જંગીર છે. આ જિલ્લામાં આવીને વસેલા નીલવરોએ શરૂઆતમાં બેનીઆ રાજ્ય પાસેથી કેટલાંક ગામ હુંફી મુદતને પટે રાખ્યાં અને ત્યાં ગળીતું વાવેતર કરવા માંડ્યું. ધીમે ધીમે કોડીઓની સંખ્યા વધી અને ગળીતું વાવેતર પણ વધવા માંડ્યું. અત્યારે આખા જિલ્લાની જમીન આ કોડીઓએ જીતી હોય છે. કોડીઓની કુલ સંખ્યા ૬૦ કે ૭૦ છે. જેટલા વિસ્તારમાં એક કોડીની સત્તા ચાલે તે વિસ્તાર તે કોડીના 'દેહાત' અથવા 'મહાકા' કહેવાય છે.

આરંભમાં કોડીવાળા ગળીની સાથે શેલડીની ખેતી પણ કરતા. પરંતુ સને ૧૮૫૦ થી ગળીમાં વધારે નફો મળવાથી શેલડીની ખેતી તેમણે કમી કરી નાંખી. ત્યારથી તે આજસુધી કોડીવાળા ગળીની ખેતી મુખ્યત્વે બે પ્રકારે કરાવે છે.

(૧) જીરાત અને (૨) આસામીવાર.

(૧) જીરાત—જિલ્લામાં કેટલીક જમીન નીલવરોની પોતાની માલિકીની થઈ હતી અને કેટલીકમાં કાસીકાસીવાહક એટલે સાધારણ ખેડૂત ના હક તેમણે પ્રાપ્ત કર્યા હતા.

જીરાત પદ્ધતિ પ્રમાણે આ જમીનમાં કોડીવાળા પોતાનાં હળ અને પોતાના બેઝથી પોતાને દિસાણે ખેતી કરાવતા. તેમાં રૂપતને માત્ર મજૂર તરીકે કામ કરવાનું રહેતું. કોડીવાળાને મરજી પડે ત્યારે હળ, બેઝ ઇલાદિસોંપીને મજૂરી કરાવે અને મરજી પડે ત્યારે ન કરાવે અને પોતાનાં હળ, બેઝ પાછાં લઈ લે. આમાં રૂપતને મજૂરી તો અવશ્ય મળતી. પણ તે મજૂરી નો દર બહુ ઓછો રહેતો અને તે મજૂરીમાંથી કોડીવાળાના 'અમશ' ઓ એટલે મુકાદ્દમો પોતાની દરતુશીઓ કાપી લેતા. આમાં રૂપતને કેટલો ત્રસ પડેતો તેનું વર્ણન આગળ આવશે.

(૨) આસામીવાર—જે ગામે નીલવરોએ અમુક મુદતને પટે કીંત્રાં હતાં તેમાં તે પટાની કુદરતે જમીનદારના ખેડૂતોએ નીલવરોના ખેડૂતો જાન્યા. તેમની સાથે બદોબસ્ત કરવાથી આ પ્રમાણે ખેડૂત પોતાની જમીનના અમુક ભાગમાં ગળી લાવે અને તે લાવવા બદલ કરાર કર્યાં પ્રમાણે વીધે અમુક રકમ કોડીવાળા ખેડૂતને આપે. આવા કરાર ૨૦, ૨૫ અથવા ૩૦ વર્ષની પહેલાં એક વીધે ૫ કહા (શુકા) જમીનમાં ગળીતું વાવેતર કોડીવાળા કરાવતા, પરંતુ પાછળથી વીધે ત્રણ કહામાં કરાવવા માંડ્યું અને તે ઉપરથી આ પદ્ધતિનું નામ તીન-કહીઆ પદ્ધતિ પડ્યું. આમાં ખેડૂતે પોતાનાં હળ, બેઝ લાવવાનાં તથા પોતે જ મજૂરી કરવાની બી માત્ર કોડીવાળા પૂરું પાડે.

પાક તૈયાર થાય એટલે કોડીવાળાનાં માડાંમાં ભરીને ખેડુન કોડીમાં પહોંચાડી આવે. સરખા-તમાં એટલે સને ૧૮૫૪-૬૦ માં અથવા વાવેતર માટે ખેડુને તેના મહેનતાણુ અને ખર્ચ જદલ દર વીધે સાત આઠ રૂપીઆ કોડીવાળા આપતા. પાછળથી દર વધારીને રૂ. ૧૫) કરવામાં આવ્યો હતો અને મહુ સરસ ફસલના વીધે રૂ. ૧૯) સુધી કોડીવાળાઓએ આપેલા. જે ફસલ અગર ન ઉતરે તો ગમે તે કારણથી ફસલ નિષ્ફળ ગઈ હોય તો પશુ કમી દર આપવામાં આવતા.

કઇ જમીનમાં ખેડુતે ગળી વાવવી તે કોડી-વાળા પસંદ કરતા. જે કોઇ ખેડુત તેના કહેલા કાર પ્રમાણે ગળી ન વાવે તો તેની પાસેથી નુકસાની જદલ ભારે રકમ વસુલ કરવામાં આવતી. આગળ પોતાના લાભ માટે ખેડુતની અમુક જ-મીનમાં કોડીવાળા ગળી વવરાવે છતાં તે જમીનની સાથે જેને ત્યાં માલમુતરી કહે છે તેનો તેઓ છોડતા જ નહિ.

આ તીનકડીઆ પદ્ધતિમાં ખેડુતનાં દુઃખો મુખ્યત્વે નીચે પ્રમાણે હતાં.

(૧) કોડીવાળાને જમીન પસંદ કરવાનો હક હોવાથી ખેડુતની સારામાં સારી અને વધારેમાં વધારે ખનરાવડી જમીનમાં તેઓ ગળી વવરાવ-વામાં કેટલીક વાર તો ખેડુતને ખનરાવ આતર તેના ધરની પાસેની જ જમીન જે તેણે બીજા કંઇ ઉપયોગ માટે રાખી હોય તેમાં ગળી વવરાવતા.

(૨) પોતાની બીજા ખાનગી ખેતી પૂરી મંભાળવાનું જતું કરીને પણ ગળીની ખેતી ઉપર ખેડુતને ખાસ ધ્યાન આપવું પડતું. ખેતીની ભુદી ભુદી દિશાઓ કોડીવાળાના મુકાદમોની દેખરેખ નીચે ખેડુતને કરવી પડતી. ખેડુતને પોતાના કામના પૂરા દામ તો મળતા નહિ, છતાં જે મળતું તેમાંથી વળી આ મુકાદમો દરતુરી કાપી લેવા.

(૩) ગળીની ખેતી માટે કોડીવાળા તરફથી દર વીધે ખેડુતને જે રકમ આપવામાં આવતી

તેના કરતાં તે ખેતી કરવામાં ખેડુતને ખર્ચ વધારે લાગતું.

(૪) તીનકડીઆનો કાર ખેડુતની રા-જીજીશીથી નહિ પણ જખરદસ્તીથી કરાવી લેવામાં આવતો અને બીજા ખાનગીમાં પણ કોડીવાળા જખરદસ્તી અને મારપીટ કરતા.

આ ખાનગીમાં ખેડુતો ગળીના બોભમાંથી છુટકા માટે વારંવાર ફરિયાદો કરતા. કેટલી વાર તો દંભા પણ થયેલા, પણ ત્યારે ત્યારે કોઈ ઉત્પાત થાય ત્યારે ત્યારે સરકાર તપાસ કરતી અને ગળીના વાવેતર માટે આપવાના દરમાં કોઈક વધારો કરાવી આપી શકું થાળે પાડી દેતી.

આ પ્રમાણે આસતું હેતું એટલામાં જર્મ-નીથી કૃત્રિમ રંગે આવવાને લીધે ગળીના ભાવં ખખરમાં ખેરી ગયા અને નીલવરોને ગળી વવ-રાવવી પોતાવા માંડી નહિ. બિહારના મુકાદમર વગેરે બીજા જાગ્યામાં તો કોડીઓ બંધ થઇ પરંતુ અપારવ્યમાં ઘણા કોડીવાળાઓએ ખેતીઆ સંખ્યને નાણાંની મદદ કરીને જમીન ઉપર મુક-રરી એટલે કાયમના હક સંપાદન કર્યા હતા. તેમને કોડી બંધ કર્યે કંઇ લાભ ન હતો. જમીન ઉપ-રના કાયમી હક દ્વારા જેટલું ચૂસાય એટલું ચૂસવું એજ તેમની તો નેમ હતી. એટલે પોતાના ઉપર આવી પડેલી આ આફત ખેડુતની અધિ-શી રીતે વળગાડી એનીજ તેઓ તદબીર સોંધવા લાગ્યા.

નીલવરો લાંબો વખત ચર્ચા ખેડુતો પાસે તેમની જમીનના અમુક ભાગમાં ગળી વવરાવતા હતા એટલે તેમણે એનો હક દોડા બેસાડ્યો કે ખેડુતને અમે જોડ્યા જમીન આપીએ તેની સા-થેજ તે જમીનના અમુક ભાગમાં ગળી વાવવાને તે જાંધાય છે. આવી રીતની અંધણીને માટે અલગ કચ્છર હોય કે ન હોય. બંગાળ ટેનન્ટી

એકટાં પ્રમાણે ખેડૂતની જમીનનું મહેસૂલ જમીનદાર અને ખેડૂત વચ્ચેના કોઈ સ્વતંત્ર કરાર પડે સરકારે દરવેલા મહેસૂલની બે આવીથી વધારી સકાય નહિ. પણ તેમાં એક અપવાદ હતા. તે એ કે ખેડૂતની જમીનના અમુક હિસ્સામાં અમુક ભત્તરી ખેતી જમીનદારે માટે ખેડૂતે કરવી એવો જો કરાર હોય તો તે કરારને લીધે જમીનદારે બહુ લુચ્છ મહેસૂલ ખેડૂત પાસેથી લેવાનું રાખ્યું હોય તો આવા કરારમાંથી મુક્ત કરવા બદલ જમીનદાર પોતાની મહેસૂલનો આંકડો 'સ્વતંત્ર' કરારથી વધારી શકે. કાયદાના આ અપવાદ—જેને વિષે એમ કહેવાય છે કે કોડિનાળાઓના હિતને માટેજ તે રાખવામાં આવેલો—તેનો લાભ લઈને કોડિવાળાઓએ ખેડૂતોને ગળીના વાવેતરમાંથી મુક્ત કરવા બદલ પોતાના મહેસૂલની રકમ વધારી દીધી. આ વધારો ૪૫ થી ૭૫ ટકા અને કેટલીક જગ્યાએ તો ૧૦૦ ટકા સુધીનો થયો. ખેડૂતો કહેતા કે આ કરારો અમારી પાસેથી જનુરસ્તીથી કરાવવામાં આવેલા, ગળીના વાવેતરમાં કોડિવાળાઓને નુકસાન છે એ અમે જાણતા હતા એટલે ગળી તો જવાતીજ હતી માટે અમે કાયમને માટે આનો બોલો જો અમારાં હોકારાં હોકારાંને પણ ઉપાડવો પડે તે રાજ-પુશીથી કબૂલ કરીએજ નહિ. છતાં આવા કરારો તો સંખ્યાબંધ થયા. મહેસૂલના આ વધારાને ત્યાં સારાબેશી કહે છે. જે જમીન ઉપર કોડિવાળાઓના કાયમી હક હતા તે જમીનોને વિષે તેમણે આ તદખીર લખરી. મિ. ઇરવિન જેને વિષે આ લેખના પહેલા ભાગમાં ઉલ્લેખ છે, તેની કોડિ કંઈ સૌથી મોટી ન હતી, પરંતુ આ કરારોથી તેની મહેસૂલની આવક રૂ. ૫૦,૦૦૦ વધી.

+ ઈ. સ. ૧૭૬૩ માં બંગાળમાં કાયમી જગા-બંધીની રીત દાખલ થઈ એટલે જમીનદારોને તો સરકારને મુક્ત રકમજ ભરવાની રહી, પરંતુ તેઓ પોતાની ફેવ એટલે ખેડૂતો પાસેથી ગમે તેટલું મહેસૂલ ઉપરાવતા. આ લુચ્છમ બંધ કરવાને માટે ખેડૂતો પાસેથી વખતોવખત સરકાર જે હાથે તેજ મહેસૂલ લઈ શકે એવું ને કાયદાથી નહીં થયું તે કાંચે.

પરંતુ આ કોડિવાળાએ પાસે ધણું ગમતો ખેતીઆ રાજ્ય પાસેથી દૂંડી મુદતને પડે લીધેલાં હતાં. તેમાં મહેસૂલ વધે તો તેનો લાભ કોઈ કાયમને માટે તેમને ન મળે એટલે ત્યાં તેમણે બીજા તદખીર રચી. તેમણે ખેડૂતોને ગળીના વાવેતરમાંથી મુક્તિ ઉચકે અમુક રકમ આપીને મેળવી લેવાની ફરજ પાડી. જુદી જુદી કોડિઓમાં આ ઉચકે રકમ વધે રૂ. ૪૦ થી રૂ. ૧૦૦ સુધી લેવાઈ અને તેની સરેરાશ રૂ. ૬૦ આવે છે. બધાં ખેડૂતો કંઈ આ રકમ રોકડી આપી શકે એમ ન હતું એટલે તેનાં બાર બાર ટકા વ્યાજનાં ખાતાં પડાવી લીધાં. ભ્યાં જરૂર લાગી ત્યાં રજીસ્ટર્ડ દસ્તાવેજ પણ કરાવી લીધાં. એકલા મિ. ઇરવિનને આવી ઉચકે રકમોના રૂ. ૩,૩૨૦,૦૦૦ મળ્યા. આ ઉચકે રકમને તવાન કહે છે. ભ્યાં તીન કોડિઆના કરારનો મુક્ત લગભગ પૂરી થવા આવી હતી ત્યાં પણ આ સારાબેશી અને તવાન લેવાઈ. ગરીબ ખેડૂતો ક્યાંથી લાવીને પૈસા આપે ? ધણીએ ખાતાં તો પાડી આખાં પણ ખાતાંના પૈસા નહિ આપી શકાય એમ લાગ્યું ત્યારે કેટલાક મારની ધીક, અને કેટલાકની જમીન કોડિવાળાઓએ જમ કરી એટલે ધરખાર વિનાના થવાથી, નેપાળના જંગલોમાં ન્દારી ગયા, ત્યાં જંગલી પ્રાણીઓનાં ભોજ ધઈ પડ્યા અથવા તો રવરી રખડીને મરી ગયા. સારાબેશી અને તવાનના દસ્તાવેજોની આ રહેઠાણુ ચાલતી હતી ત્યારે બાણ અન્નકિશોરપ્રસાદે પ્રાન્તિક પાસાસભ્યમાં સરકારનું બ્યાન રૈયતની હાકમારી તરફ ખેંચ્યું હતું, પણ તપાસ કરવાનું વચન આપ્યાસિવાય કોઈ વિશેષ થયું નહિ. બીજા તરફથી હમરો દસ્તાવેજો ને રાજપુશીથી થયેલા મનાતાં હતા તે રજીસ્ટર કરવાના હતા એટલે તે માટે કોડિઓમાં સરકાર તરફથી ખાસ સમ-રજીસ્ટ્રાર, મોકલવામાં આવ્યા.

આ સારાબેશીની બાબતમાં નમુના રૂપે નવ મુંકદમાં દીવાની આલમનોમાં લખ જવામાં આવ્યા હતા અને તેમાં કોડિવાળાઓ તરફથી સરકારી

બેરીટરને રોકવામાં આવ્યો હતો. છતાં નવમાંથી પાંચમાં કંઈ કે કોડીવાળોના ગળીની જેતી કરાવવાનો કાંઈ હક, તેમની અને જેડુતોની વચ્ચે જે જમીનદાર અને રૈયતનો સંબંધ હતો તે સંબંધની રાહ ઉત્પન્ન થતો નથી અને તેથી તેમણે મહેસુલમાં કરેલા વધારા ગેરકાયદે છે. પરંતુ ગરીબ બિચારા જેડુતો ક્યાં દીવાની અદાલતોમાં લડવા જઈ શકે ? તેનાં અર્થ ક્યાંથી લાવે અને અદાલતોમાં રોજ દહાડા ભાગે તો ખામ શું ? આમ રૈયત બધી આ રાક્ષસી ત્રાસમાંથી છુટવાનો કાંઈ આશ નહિ દેખવાથી લાચાર બની બેડી હતી, ત્યાં સને ૧૯૧૭ ના એપ્રિલમાં મહાત્મા ગાંધીજીએ ચંપારણમાં પ્રવેશ કરી તેમના હૃદયમાં આશાનાં ફિરંગી પ્રકટાવ્યાં.

મહાત્માજીએ ચંપારણમાં જઈને શું શું કર્યું અને છેવટે કેવી રીતે તપાસ કરનારી કમિટી નીમર્ણ તે આપણે જોઈ ગયા છીએ. કમિટીએ સારાંજિશી એટલે મહેસુલના વધારાના સંબંધમાં એવો નિર્ણય કર્યો કે કોડીવાળાઓએ જે વધારો કર્યો હોય તેના રક દહાડા ધટારી નાંખવા પટે લીધેલાં ગામો જેને ત્યાં દેહા ગામો કહે છે તેમાં કોડીવાળાઓએ લીધેલી તવાન-ઉચક રકમ-કમિટીએ બિલકુલ ગેરકાયદે ઠરાવી. ધણી જેડુતો તો આ રકમ ભરી શક્યા જ ન હતા; ન ભરી હોય તેમને કંઈ નહિ આપવાનું અને ભરી હોય તેમને કોડીવાળા રૂપ દહાડા પાછા આવે એમ ઠરાયું. તીનકડીઆ પદ્ધતિની બાબતમાં કમિટીએ એવું ઠરાયું કે જેડુતને તે બિલકુલ લાભદાયક નથી અને તેથી એકદમ ગંધ થવી જોઈએ. કમિટીના નિવેદન ઉપર કોડીવાળાઓએ બહુ આક્ષેપો કર્યા, તેમાં પણ મિ. ધરવિન અગ્રેસર હતા. તેનાં આક્ષેપોના જવાબ કોડીવાળાના પ્રતિનિધિ, નીમંવર સલાતા પ્રમુખ મિ. રીડે આપ્યા ત્યારે મિ. ધરવિને પોતાની બદનામી થઈ તે બદલનો એક લાખ રૂપિયાનો દાવો મિ. રીડે ઉપર માંડ્યો ! છેવટે કમિટીના નિવેદનને અનુસરીને કાયદામાં ફેરફાર કરવાનો ખરડો ધારાસભામાં રજુ થયો ત્યારે પણ કોડીવાળાઓ લડવાનું ચૂક્યા નહિ. પરંતુ

ગિહારના ને રામગના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર સર એડવર્ડ ગેઈટને ન્યાય આપવા કહેવું જોઈએ કે તે બહુ દંડ રહ્યા અને કોડીવાળા કાન્યા નહિ. નિવેદનની ભલામણ પ્રમાણે ધારાસભામાં સને ૧૯૧૮ ના માર્ચની ૪ થી તારીખે કાયદો પસાર થઈ ગયો.

પરંતુ નીમંવરનો અમાચાર આટલો જ ન હતો. રૈયતનાં દુઃખની કહાણી જતા તાંબી અને કરજી છે, ચંપારણમાં બધા જ ગોરા. કાંઈ ગળીનું વાવેતર કરાવનારા નથી. તેઓ બેડીઆ અને રામ નથર રાજ્ય પાસેથી ગામો પટે લે છે. એટલે રૈયત પાસેથી મહેસુલ ઉધરાવે, તેમાંથી રાજ્યને પટામી રૂબરૂ જે રકમ ભરવાની હોય તે બાદ, જતાં જે વધારો રહે તે અને જેટલી જમીન તેમના સીધા અંકુશ નીચે આવે તે બેડી ખામ એટલે તેમને હકનો નફો ગણાય. પણ આ ગોરા દમ્ભ-જમીનદારો આટલે નફો કાંઈ ધરાય ? તેમના દેહાત અથવા ઈલાકામાંથી તેઓ ભતભતના ગેરકાયદે લાગા ઉધરાવે છે. આવા લાગાને ત્યાંની ભાપામાં અખવાય કહે છે. અખવાય ભવાનું સને ૧૭૮૮ ની બંગાળની કાયમ જમાબંધી વંખતે ગેરકાયદે ઠરાયવામાં આવેલું છે અને ત્યાર પછી પણ અનેકવાર પેટા કાનુનો અને 'હુકમોદારા' તે ગેરકાયદે જાહેર થયેલું છે. પરંતુ ચંપારણમાં તો મહેસુલ કરતાં પણ વધારે સખ્તાઈથી તે વચ્ચે કરવામાં આવતા. જેડુતને કહે કે તારું મહેસુલ અથવા માલશુભરી પછી લઈશું. પણ, પહેલા અખવાય ધરી દે. આ અખવાયને માટે જેડુતને કાંઈ પહોંચ પાવતી તો મજા નહિ એટલે તેની પાસે પૂરાવો પણ શો હોય કે તે ફરિયાદ કરી શકે ? આ અખવાય પાર વિનાના છે, પણ અહીં તો તો તેમાંના મુખ્ય મુખ્યનો જ ઉલ્લેખ કરીશું. અહીં એટલું કહેવું જ જોઈએ કે હિંદી જમીનદારો પણ આ અખવાય ઉધરાવવામાં ગોરા જમીનદારો કરતાં પાછા હોઈએ નથી.

જહાના ઉત્તર ભાગમાં મુખ્ય અખવાય પાઈન-અર્ચી નો હતો. આ અખવાય એવી રીતે દાખલ કરવામાં આવેલા કે કોડીવાળાઓ પાછીને માટે નહેરો ખોદી માટે તેનો અર્થ રૈયત આપવો જોઈએ.

દો આ ન્દેરો તો તેમણે જોરી હતી પોતાની કાકીના લાભ માટે. જેકુતોને તેના પાણીનો જરાયે લાભ નહોતો મળ્યો. કેટલીક જગ્યાએ ન્દેરનો ઉપયોગ કાકીપાળાને નહિ રહેવાથી ન્દેર બંધ પણ થઈ ગઈ હતી. છતાં જેકુતો ઉપરનો લાગો ઉભોજ દતો. આ લાગો દર વીધે રૂ. ૩) નો હતો. આ કેટલો લુકમી દતો તે એટલાજ ઉચરથી જણ્યો કે જમીનની માલમુમરી (મહેસુલ) સરેરાશ વીધે રૂ. ૨) હતું. આ લાગામાંથી કાકીપાળાએને એટલી ઉપજ થતી કે આખી ન્દેરનું ખર્ચ એકજ વર્ષના લાગામાંથી વસુલ થઈ ગયેલાના દાખલા છે.

ખીજ લાગા લુદા લુદા નામે ઉધરાવવામાં આવતા. ત્યાં લાગાને માટે 'આધ' અને 'અવાળ' શબ્દ પણ વપરાય છે. કાકીવાળો ઘોડો ખરીદ કરે તો તેના પૈસા કાંઈ ધરમાંથી આવે ? રૈયતજ પૈસા આપવા જઇએ. માટે 'ઘોડા-આધ', રૈયત ઉપર પડે. તેજ પ્રમાણે 'હાથી-આધ', 'મોટર-આધ' અથવા 'હુલા-આધ' ના ભાર નીચે રૈયતનું તો પીસાઇ પીસાઇને મોતજ થતું.

અહીંની માફક જેકુત ત્યાં સુધી મહેસુલ ભર્યા કરે ત્યાં સુધી તેની જમીન વંચપરંપરા તે જોગવી રોકે, જમીનદાર તેમાં કાંઈ દખલ કરી શકે નહિ-એવો બંગાળ ટેનન્સી એક્ટ પ્રમાણે ત્યાં કાયદો છે. છતાં આપ મરી જાય અને છોકરો જમીનના જેકુ-દકનો માલિક થાય ત્યારે તેને 'બાપા-આધ-પુત્ર-આધ' નામનો લાગો કાકીવાળા નામદારને આપવો પડે. વિધવા પુનર્લમ્બ કરે ત્યારે તેને 'સગૌરા' નામનો લાગો આપવો પડતો. છોકરીના લમ વખતે 'મર્ચાચ' નામનો લાગો આપવો પડે અને શેઠડી પીસવાનું કાકું કાંઈ રાખે તેને 'શમુ-આવાત' આપવો પડે, આ ઉપરાંત કાકીવાળા નાય-પાર્ટી કરે, અથવા સાહેબની મઠમ માંદી પડે અને દવા દારૂ કરવા અથવા આપરેશન કરાવવા એને કલકલા મોકલવી પડે અથવા સાહેબના છોકરાને ત્રિશપત બણવા મોકલવાનું થાય ત્યારે તેનું ખર્ચ પણ લાગા નાખીનેજ રૈયત પાસે ઉધરાવી લેવામાં આવે!

રૈયતના તહેવારના દિવસો પણ ખાલી ન જાય. દીવાળી, દશેરા, રામનવમી એ બધા દિવસે પણ રૈયતને લાગાનું લદ્દે તો ખર્ચ.

મહાત્માજી ત્યાં પડેંઆમાં તે પહેલાં આ અળવાળ બધે થવા બાબત તજીજ અલી હતી અને કેટલેક રથો સરકાર તે બંધ કરાવામાં હોતદમંદ પણ થઈ હતી. અજબત તપાસ કરવા નીમાવલી કમિટીએ તો આ 'અળવાળ' લેવાનું એકદમ બંધ થવુંજ નેઇએ એવી ભક્ષામણ કરીજ અને તે સાથે ઉમેરું કે 'અળવાળ' લેવા એ ગુન્હો ગણવો નેઇએ. બંગાળ ટેનન્સી એક્ટ પ્રમાણે પોતાની પાસેથી અળવાળ લેવા બદલ કાંઈ જેકુત દાવો માટે તો તેને નુકસાની અપાવવી એવું તો હતુંજ, પણ તેનો લાભ રૈયત લઇ શકતી નહતી માટે કમિટીએ એવી ભક્ષામણ કરી કે કારોગારી અમલદારોને અળવાળ લેવાય છે એવી ખજર પડે તો એને ગુન્હો ગણી તે બાબત તપાસ કરી અળવાળ લેનારને સજા કરવાની સત્તા આપવી નેઇએ.

આ ઉપરાંત રૈયતનાં કુખો વેડ બાલતના તથા પૂરતી મજુરી નહિ મળવા બાબતનાં હતાં. કાકીવાળાએને મજુરો, ગાડાં, દળ તથા બજદતી તો વારંવાર જરૂર પડતી અને રૈયતની લમેશ ફરિયાદ હોય કે અમારી પાસેથી મજુરી લેવામાં આવે છે તથા અમારાં ગાડાં વગેરેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેના પૂરતા દામ અમને મળતા નથી. યશી વખત તો રૈયતને કાંઈજ મહેનતાનું કે ભાડું ન મળે એવું પણ બનતું અને ત્યારે કાંઈ થોડું મળે ત્યારે પણ કાકીના મુકદ્દમાની તેમાં દરરુતીનો હોયજ. જુદી જુદી કાકીમાં મજુરીના દર જુદા જુદા રહેતા. વધારે સખન અને જુલમગાર કાકીઓમાં મજુરીના દર રોગના બેવી જગ્યા પૈસા પણ હતા. ગાડાંની બાબતમાં કાકીવાળા રૈયતને યોગીક રકમ ધીરિને ત્યારે નેઇએ ત્યારે તેણે ગાંડું કાકીને વાંપરવા આપવું એવા વીમ્મ વીસ વર્ષના કરાર કરાવી લેતા. કાકીવાળાને તો વર્ષમાં ચાર અથવા પાંચ માલિના ગાડાંનો ખપ પડે અને ત્યારેજ કાંઈ પણ ભાડું આપે પણ જેકુ-

તને તો બળદને ગારે મહિના ખવડાવવુંજ પડે અને ગાંડુ વાપરવા બદલ કોડીવાળા જે ભાડું આપતા તે પણ બહુ જૂનું હતું. જે રૈયત ગાંડુ આપવામાં કસ્ટ કરે તો તેની પાસેથી ભારે નુકસાની વસુલ કરવામાં આવતી. હજી અને બળદ વાપરવા લાઇ બંધ ત્યારે પણ બહુ જુનું ભાડું આપે અને ઘણી વાર તો કાંઈ ન આપે. આમાં વિશેષ ત્રાસ તો એ હતો કે ખેડૂતને પોતાનીજ જમીન ખેડવા માટે હજી અને ખેતની ખાસ જરૂર હોય અને જે વખતે ગમે તેટલું ભાડું આપતાં પણ તે હજી કે ખેત આપે નહિ તેવે વખતે પણ કોડીવાળા જગરદસ્તીથી ખેડૂત પાસેથી હજી અને ખેત લઇ જતા. આ બધાં દુઃખો ખેડૂતો બિચારા પોસ પોસ આંસુએ રડીને વર્ણવતા. તેમાં પણ રખેને એકજ પસની વાત સાચી માનીશું તો અન્યાય થઈ જશે એમ બહોનારા માણસો લલે થોડી અતિથયોક્તિ માને. પણ તેના અમુક ટકા બાદ કરતાં પણ આ દુઃખો માણસનું જીવન એર કરી નાખે એવાં છે. આ બાબતમાં કમિટીએ એવી ભલામણ કરી હતી કે નીલવર સલા અને તે વિભાગના કમિશનરે મળીને મજુરી તથા ભાડાના ઓછામાં ઓછા અમુક દર ઠરાવવા બેઠાં. ગાડાં પૂરા પાડવાના લાંબી મુદતના કરારો પણ ન કરવા દેવામાં આવે અને યોગ્ય મજુરી તથા ભાડું મળે તે માટે બીજા જે ઉપાયો લેવા જરૂરી જણાય તે પણ લેવામાં આવે એવી તેમની વિશેષ ભલામણ હતી.

આ ઉપરાંત ખેડૂતોની એક ફરિયાદ એ હતી કે તેમની જમીન ઉપરનાં ઝાડ કોડીવાળાએ તેમને કાપવા દેતા નહિ. બંગાળ ટેનન્સી એક્ટ પ્રમાણે તથા હાઇકોર્ટના ચુકાદાઓ પ્રમાણે એવો ધારો હતો કે જે કોઇ એવો ખાસ રિવાજ સાબીત કરવામાં ન આવે તો ખેડૂતને ઝાડ કાપી નાખવાનો અધિકાર છે એમ ગણી લેવું. પરંતુ કોડીવાળાઓએ એમ ચલાવ્યું કે ખેડૂતો ઝાડ કાપી ન શકે એવો રિવાજ ત્યાં છે. આને પરિણામે ખેડૂતો બિચારા હજી સમારતું હોય કે ઘરમાં કાંઈ ઉપયોગ હોય તો તે માટે ઝાડની ઝાળ સરખી કાપી શકતા ન હતા, એટલુંજ

નહિ પણ કોઈ કોઈ વાર તેમ કોડીવાળાએ કોઈ ખેડૂતને કાંઈ કારણસર પગરોજો હોય તો ઝાડની ઝાળ કાપવાનો આશય મૂકી તેના ઉપર ફોજદારી કેસ કરતા કમિટી આ બાબતમાં કંઈ રાહત આપી શકી નહિ. વળી ખેડૂતોનાં મરી ગયેલાં ઘેરો આમમાં ઉપર પણ કોડીવાળાએ હક કરતા હતા. ઘેરનાં આમમાં ભરવા કેટલાક કોડીવાળાઓએ તો વખાણે રાખી હતી અને કેટલાક પોતાની જમીનદારીમાં મરેલાં ઘેરનાં આમમાં એકાં કરવાની હક લાડે આપતા હતા. રૈયતને આ એક ભારે હાડમારીરૂપ લાગતું હતું. પહેલાં ગામના ચમારોને ત્યાંરે તેઓ મરી ગયેલાં ઘેર આપી દેતા ત્યારે તેના બદલામાં તે તેમને બેઝ સીવી આપતો, બળદનાં બેતર વગેરે કરી આપતો અને આમડાના પટા બદલ કાંઈ બેઠતા હોય તો આપતો. વળી ચમારની સ્ત્રી દલાણીનું કામ કરતી. પણ જ્યારથી ચમારોને આમમાં મળતાં બધે થઈ ગયાં ત્યારથી તેમણે આ કામ કરવા બંધ કરી દીધાં. કોડીવાળાઓ આ આમમાં પણ રીવાજની રૂઢી મામતા. કમિટીએ ખેતીઆ રાજ્યમાં તો આ રીત બંધ કરવા અને રામનગર રાજ્યમાં વધુ તપાસ કરવા ભલામણ કરી.

ચમ્પારણનાં ખેડૂતોનાં આવાં 'ઝીણાં' 'ઝીણાં' દુઃખો ગણાવતાં પાર આવે એમ નથી. પહેલાં ફરી દુપુરના એક ગોરા મેજસ્ટ્રેટે ગળીના જુલમ બાબત ટીકા કરી કહેલું કે 'ઈંગ્લેન્ડ ગળીની પેટીઓ પહેલે છે તેમાં એક પણ એવી નહિ હોય કે જે મનુષ્યના લોહીથી ખરડાયેલી ન હોય.' આ કોઈ પાદરીએ કહ્યું હશે એમ માની ની નવરા પાદરીઓની બેઠું બેઠાંમી કરતા. પણ આજ મેજસ્ટ્રેટને બંગાળ ની ગળીની પેટી બાંબત તપાસ કરવા નીમાયવા એક કમિશન સમક્ષ જુગાની આપવાની આવી ત્યારે તેણે કહ્યું કે 'એમ કહેવામાં આવે છે કે આ તો એક દરિયા વાત છે. પણ એ કથન માફજ છે અને ફરીદપુર જિલ્લાના મેજસ્ટ્રેટ તરીકેના મહારા અનુભવને પરિણામે હું કહેવા તૈયાર છું કે એ વાક્ય મેં તેના પૂરેપૂરા અને બાપક અર્થમાં વાપર્યું છે.

મંદરદેવ તરીકે મારી સમક્ષ ધણી એવા ખેડુતે! આપ્યા છે જેમનાં શરીર ભાલાથી હેઠાપલાં હતાં. મિ. ફોર્ડ નામના નીલવરે જેના ઉપર ગોળીબાર કરેલો એવો ખેડુત મારી સમક્ષ રહ્યું થયેલો છે. ભાલાથી મારી નાંખ્યા પછી જેમની લાસ તરફે કરી હોય એવા બનાવની પણ મારે દૃષ્ટરે તોષ છે, આથી ફોર્ડે ગળીનું વાવેલર કરવાની પદ્ધતિ મારે મન તો કેવળ ખુનામરખીની પદ્ધતિજ છે.

કોફીવાળાના આવા લુલમ નીચે રહેવાથી ચંપારણની રૈયત ઉપર જે માનસિક અને નૈતિક મારી અસર થઈ છે તે આ અત્યાચારોના કરતાં પણ વિશેષ ખરાબ છે. રૈયત કોફીવાળા સાહેબ અને તેમના નોકરોથી ફક્ડતોને ફક્ડતીજ રહે. તેમની દશ મૂર્ગ પણ કરતાં પણ અધમ થઈ ગઈ છે અને તેથીજ આટલાં ઘણાં મુખી આવા અત્યાચારો તેઓ

સહન કરીને હજી જીવતા રહેલા છે. બાકી ધણી ખેડુતોના જીવનમાં અને મરણમાં કંઈ ઝાઝો ફેર નથી. આથી જડ અને અધમ દરજે તેઓ પામ્યા તેમાં કોફીવાળાઓ જેટલા જવાબદાર રહ્યાય તેટલા જ આ લોકો પણ જવાબદાર તો ખરાજ. આવા સત્વરીન લોકોનું રક્ષણ કાપડો પણ શું કરી શકે? પણ આવા લોકોમાથે મદાતમાજ ચંપારણમાં ગયા તે પહેલાંની તેમની સામાજિક સ્થિતિ વિષે જાણીએ અને ગિદાર અત્યારની દિલ્લયાત્રમાં જે ફાળો આપી રહ્યું છે તેનો વિચાર કરીએ તો ચંપારણમાં મદાતમાજએ કરેલી કામગિરીનો આપણે કંઈક ખ્યાલ ગાંધી શકીએ.

(અપૂર્ણ)

નરહરિદ્વારકાદાર પરીખ.

પ્રાચીન સાહિત્ય*

સાહિત્યકારોએ કવિતાને કાન્તા સાથે સરખાવી છે. સાહિત્યકારોએ કુટુંબમાં સ્ત્રીની જે પ્રતિષ્ઠા કરેલી છે તેજ સંસ્કારી જીવનમાં સાહિત્યની પણ છે. જે સમાજ સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠા બૂધી જાય છે તેને સાહિત્યની કદર પણ ક્યાંથી હોય?

આખો જન્મકાલ જે માણસ વ્રત વેદવ્રતમાં ગાળે છે તેને આપણે ક્યાં હતા અને ક્યાં જતાએ છીએ તેનું જ્ઞાન નથી રહેતું. જૂત અને જીવિષ જાને એને મારે જન્ય છે. આપણા રીકારાશું શું આજુનું થઈ ગયું હશે? સંસ્કૃત સાહિત્યનું રહસ્ય

જાણવાનાર રીકારો આજ યથા નથી. સાહિત્ય-સેવનું જે કુરુક્ષેત્ર કરતું હોય તો આપણી રીકારોની ફોજ ગમે તે દેશને દરાવે એવડી છે. પણ સાહિત્યનું આપક દષ્ટિએ અવલોકન કરતું કોઈને અજાણ નહિ. કાલીદાસ જેમ પુષ્પકવિમાનમાં બેસી લક્ષ્મી અયોધ્યા મુખીના પ્રદેશનું વિદગ્ધરૂપે નિરીક્ષણ કરી શક્યો, અથવા યજ્ઞની દયા ખામને રામગિરિથી અગ્નિપુરી મુખી મેધને મોકલી શક્યો તે રીતે એક પણ રીકારોને સાહિત્યખંડનું સમય અવલોકન કરવાનું અર્થનું નહિ. વીણા જેમ દશ પાંચ માણસનું રંગન કરી શકે છે, તેનું સંગીત કોઈ મદામભાગમાં આપી શકતું નથી તેજ પ્રમાણે રીકારોની દ્રષ્ટિ પણ એક અંપૂર્ણ શ્લોકની અદાર પડો. અની નથી. બદ્ધ બદ્ધ તો નાંદોનો શ્લોક અંપૂર્ણ નાટકના વસ્તુને કેવી રીતે સચિત કરે છે એટલું જાણી દોષ એટલે રીકારો દુનર્થ થાય છે. આ

* કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના પ્રાચીન સાહિત્ય સંબંધી કેટલાક લેખોનો શુભચીત્તીમાં અનુવાદ યા. મદ્રાસે દેસાઈ અને યા. નરહરિ પરીખે કર્યો છે. અને તે અત્રેના પ્રસારક મંદિરે પ્રગટ કર્યો છે. (૫૪ ૧૨૫ કિમત ૧૨ આના). તેને ફરેશને આ લેખ લખાયા છે તમ્હી.

પણ સાહિત્યમીમાંસિકા પણ જેટલા ઉડાણમાં ઉતરી શક્યા છે તેટલા વિસ્તારથી નિહાળી શક્યા નથી. એક શ્લોકની અંદર દશ પાંચ અર્થાંશોની સંરુદ્ધિ સિદ્ધ કરી શકે છે. પણ એકાદ આપું મહાકાવ્ય કે અંકકાવ્ય એકરાગ કેવી રીતે છે, તેનો આત્મા શામાં રહેલો છે એ જેતાવવાની તેઓ પોતાની ફરજ નથી માનતા. અપવાદરૂપ એક હેમેન્દ્ર ગણુાય. આ કાશ્મીરી મહાકવિએ અલંકાર અને રસ ઉપરાંત ઔચિત્યનું મહત્વ ખતાવી દીધું છે. તેણે એકજ કવિના એકજ શ્લોકનો રસ નીતારવાને બદલે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વિખ્યાત એવા બગીસ કવિઓની લિન્ન લિન્ન કાવ્યરૂતિઓ લઈ તેના ગુણુદાયનું વિવેચન કર્યું છે. આ નિષ્પક્ષ કવિ હોય ખતાવતી વખતે પોતાના દોષો પણ ખ્યાનમાં લેવા ચૂક્યા નથી છતાં એક સંપૂર્ણ નાટક કે કાવ્ય લઈ તેનું રહસ્ય તપાસવાની કષ્ટના હેમેન્દ્રને પણ સહી ન હતી. એની નજીએ ઔચિત્ય હતું-

પદે ધાયયે, પ્રવચ્ચાચેગુણેડલ્લકરણે, રસે,
ક્રિયાયાં, કારકે, લિંગે, વચને ચ વિરોધને,
ઉપસર્ગે, નિપાતે ચ, કાલે, દૈવી, કુલે, વ્રતે,
તત્ત્વે, સત્ત્વેષ્યમિપ્રાયે, સ્વભાવે, સારસંપ્રદે,
પ્રતિભાવાં, અવસ્થાવાં, વિચારે નામ્ન્ય
થાશિયિ
કાવ્યરચાંગુ. ચ પ્રાહુરોચિત્યં વ્યાપિ

જોવિત-૨ ॥

આટલેજ કેકાણે ‘ઔચિત્ય વિચારચર્ચા’ કરી કવિ અટકી ગયા છે. રવીન્દ્રનાથે આપણને સાહિત્ય તરફ જોવાની નવી દ્રષ્ટિ આપેલી છે.

જેમ નાટક એ કાવ્યનો નિષ્કર્ષ છે તેજ પ્રમાણે કવિ પણ સામાજિક જીવન, રાષ્ટ્રીય આંકલન, જાતીય આદર્શ અથવા પ્રગતીય વેદનાની સ્વયંજૂ મૂર્તિ છે. એકાદ ભટ્ટ નારાયણ ન્યારે વેણીસંહાર લખે છે ત્યારે દ્રૌપદીનો ક્રોધ, ભીમની પ્રતિજ્ઞા, કૃષ્ણનો મત્સર અને અશ્વત્થામાની બળતરા ચિતરવા ઉપરાંત રાષ્ટ્રીય ઉત્થાન અને પતનની મીમાંસા પણ પોતાની ઢબે કરવા માગે છે. અગિદાસ ન્યારે રઘુવંશ લખતા

એણે છે ત્યારે રૂકા રઘુના, કુળનીજ નહિ પણ અ-
ખિન્ન આર્થ, સંસ્કૃતિની પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ તે ચિત-
રવા માગે છે.

આપણા કવિઓની કૃતિ તરફ ઐતિહાસિક અથવા સામાજિક દષ્ટિએ જોવાની વૃત્તિ બને પાશ્વ-
ત્ય લોકોએ આપણને સૂચરી હોય પણ રવીન્દ્રના-
થનું આર્થ હૃદય આર્થ દષ્ટિએજ સંસ્કૃત સાહિત્ય
તરફ જોઈ શક્યું છે. કેઈ સમર્થ ચિન્તકાર પોતાની
પીછીનાં દશપાંચ લીસોટાથીજ સંપૂર્ણ ચિત્રનું ચચન
કરી શકે છે તેજ પ્રમાણે રવીન્દ્રનાથે છુટા જવાંધા
લિન્ન લિન્ન પ્રસંગે લખેલા પાંચ સાત નિમ્નપોથી
સંસ્કૃત સાહિત્ય એટલે શું, સંસ્કૃત કવિનું હૃદય કેવું
છે, હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ કથો પુરુષાર્થ લઈ બેઠો
છે એ બધું ખતાવી દીધું છે. સંસ્કૃત કવિઓમાં
ઐતિહાસિક દષ્ટિ બને ન હોય પણ તેમનામાં ઐતિ-
હાસિક હૃદય તો જરૂર છે. સામાજિક સુખદુઃખનો
પડો તેમના હૃદયમાં જરૂર પડે છે. રાષ્ટ્રના ઉત્કર્ષ
સાથે તેઓ આનંદિત થાય છે, રાષ્ટ્રની મૂર્છા સાથે
તેઓ મૂર્ચિત થાય છે, લોકોનો અધઃપાત જોઈ તેમનું
હૃદય રહે છે અને તેમ થાય છે ત્યારે પ્રેમાળ અને
મનોહારી વચનોથી તેઓ સમાજને એતવવા માગે છે.

ન્યાં શાઓનું મળું નથી આલનું, ન્યાં નીતિ-
સાઅકાર ઋષયેવાહુર્ધિરોમ્યેષ ન ચ કશ્ચિચ્છુળો-
તિ મે । એવું આરણ્ય રૂઠન કરે છે ત્યાં કવિઓ
પોતાની સહજતાથી સમાજનું હૃદય જગાડી સમા-
જને ઉન્નતિને પથે સ્થાપે છે. મનુ, પાતનદ્રષ્ટ, પરાશર અને એમની પાતનોં અનેક રચનાકારો
સમાજ ઉપર જે અસર કરી ન શક્યા તે અસર
જૂઝારોઓનો સરદાર કાળી વાદ્યમીકિ એક અમર કાવ્ય
દાસ કરી શક્યો છે. પ્રસ્થાનનથી ઉપર લાખે લખી
શ્રી સંકરાચાર્યે જે દ્વિગ્વિગ્ન્ય મેળવ્યો તેના કંરતાં
પદ્મપદી જેવાં સુંદર સ્તોત્રો લખી તે મહા પરિવા-
રકાચાર્યે મોટો દ્વિગ્વિગ્ન્ય સંપાદન કરેલો છે. શા-
સ્ત્રાર્થ કરતી વખતે શંકરાચાર્યને ખંડનમંડન કરી
વિરોધીઓની શુદ્ધિ ઉપર જ્યારેદરતીથી વિગ્ન્ય મેળ-
વવો પડ્યો, પણ ન્યારે તે પરમહંસ પોતાના
સુંદર શસ્ત્રોનો આત્રાપ કરતા દશે ત્યારે લોકહૃદય

સ્વેચ્છાથી શબ્દચુસીથી પિંગ્લરામાં પકડાયું હશે. આવા કવિઓનું હૃદયગત પ્રગટ કરવાને માટે તેમના જેટલાજ સંમર્થ કવિઓની જરૂર હતી. ખાર વર્ષ વ્યાકરણ લખી, બીજા ખાર વર્ષ ન્યાયનાં છોતરાંજનાં ઉપેત્રી, ત્યાર પછી સાહિત્યશાસ્ત્રની 'સર્ગરી' શીખી તૈયાર થયેલાં દીકાકારોનું તે કામ નથી.

જેમ ન્યુટન અને કેપ્લરનો જન્મ થયો ત્યારે બ્રહ્મદેવને, સુદિ રમ્યાંનું કળ મંળી ગયું, એમ થયું હશે તેમજ વાદમીકિ, ભવભૂતિ, લાસ, કાલિદાસ જેવા કવિઓએ રવીન્દ્ર જેવો સમાલોચક મળવાથી, અથા મે સફલો જન્મં અથા મે સફળાઃ ક્રિયાઃ। એવી ફતાર્યાતાં અનુભવી હશે. કાલ નિરવધિ છે અને પૃથ્વી વિપુલ છે, એ આપણા કવિઓની ત્રદા રવીન્દ્ર જેવો સમાનધર્મો જોષ ચરિતાર્થ થઇ હશે.

ખારે જુના દીકાકારોએ આપણને જોષતી સુદિ આપી નહિ, ત્યારે આપણા પાશ્વત્ય પડિતમન્ય અધ્વાપકાએ આપણને અવગીજ દિદિ આપી. યુરોપીઅન આદર્શ પ્રમાણે હિંદી ઇતિહાસમાં કયું નથી, યુરોપીઅન નિવેક પ્રમાણે હિંદી કાવ્યો દગેશાં ઉતરતાં જણાય એજ એમની શીખામણ. એટલુંજ નહિ પણ ક્ષોમકેતવિધિધનુપાણ્ડુ તરુણા જેવો શ્લોક જે સમાજમાં નિર્માણ થયો, જે સમાજ કિશ્કાઓની દિવાલમાં નહિ પણ વન ઉપવસનના ખોળામાંજ ઉછરેલો છે, તે સમાજના કવિઓને નિર્મ્મનીહાજુવાનાં નયનો નથી એમ કહેવાની પણ પણ તેઓ અને તેમના શિષ્યો ઘૂટના કરતાં અચક્તા નથી. સીદી માણસ, પોતાનાં જેવો વણું અને પોતાના જેવું નાક અને હોક જેનાં નથી હોતાં તેને કાંઈ દિવસ-સુંદર નથી ગણતો.

હિંદુતાનોત્તર ઇતિહાસ ઉત્તરવળ છે, વ્યાપક છે, રહસ્યપૂર્ણ છે. માત્ર તે યુરોપીઅન ઇતિહાસથી તદ્દન જુદો પડે છે, અને તે સરકારી ભંધારમાં કે તવારીખોમાં મળતો નથી પણ પ્રજાજીવન જે દિશામાં વહે છે તે પ્રદેશના સાહિત્યમાંજ મળી શકે છે એ રવીન્દ્રનાથે આપણને બતાવ્યું છે. આપણું થિયેટર જાત જાતનાં ઉપકરણોથી વાઈટવે લેડેલા કંપનીની 'ગ્રોડમ' આપણને નથી બતાવતા એનું કારણ આપ-

ણું જંગલીપણું નથી, પણ યુરોપીઅન દીકાકારોના ધ્યાનમાં પણ ન આવે શકે એવી સર્વોચ્ચ અભિરચિ તે ક્ષયવે છે એ પણ રવીન્દ્રનાથનેજ કહેવું પડ્યું. કાલિદાસનો મેઘ વલ્લ્લનો સદેશો અલકાપુરી લઈ ગયો કે નહિ એ આપણે નથી જાણતા પણ રવીન્દ્રનાથે તેનેજ પોતાનો દૂત બનાવી તેની મારફતે આપણને પ્રાચીન સમયના ભારતનો સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો છે. રાષ્ટ્રીય હૃદય જેને રવીન્દ્રે છે તે કાવ્ય પણ ઇતિહાસનો દરજ્જો પ્રાપ્ત કરી શકે છે એ તેમણે સમાયણુ મીમાંસા કરી સિદ્ધ કર્યું છે. આમ અનેક રીતે સંસ્કૃત સાહિત્યનું તેમણે ઉદ્ધાતન કર્યું છે.

પણ રવીન્દ્રનાથની પ્રતિભા ખાસ સોજે કળાએ પ્રગટ થઇ છે, એમના કુમારસંભવ અને શકુન્તલ ઉપરના નિર્માણમાં. જર્મન કવિ ગેટી એક્ટ્સેલીકી દીકા લઈ કવીન્દ્ર ઉપડ્યા છે અને શકુન્તલ એ કાલિદાસની સંપૂર્ણ કૃતિ કેવી રીતે છે એ તેમણે પોતાની અલૌકિક શક્તિથી સમમાણુ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. રોક્સપિયરના 'ટેન્પેસ્ટ' સાથે શકુન્તલને સરખાવી કાલિદાસની અભિધિ કેટલી શ્રેષ્ઠ છે તે બતાવવાનો તેમણે યોગ સાધ્યો છે. શકુન્તલ ઉપરનો નિર્મલ એક અપૂર્વ યોગ છે, કાલિદાસ, ગરે, રોક્સપિયર અને રવીન્દ્રનાથ બે બાર પ્રતિભાસંપન્ન વિશ્વવિખ્યાત મહાકવિઓનું કલ્પાશ્રમમાં મિલન કોઈ સામાન્ય વસ્તુ નથી. કવિઓની વાણીમાં કલ્પનના ગમે તેટલા કુવારા ઉડ્યા હોય તો પણ તે ખાલી કલ્પનામય નથી હોતી. એની પાછળ અકિતગત કે સમાજગત જીવનરહસ્યનું તત્ત્વજ્ઞ સમાયણું હોય છે એ વાત રવીન્દ્રનાથેજ સહુથી પ્રથમ આમલો સંપૂર્ણતાથી પ્રગટ કરી છે. સમાજશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર અને સૌન્દર્યશાસ્ત્ર-એના અન્તિમ સિદ્ધાન્તોને તર્કની સુંઘણીમાંથી બચાવી પોતાની અપૂર્વ પ્રતિભાથી પ્રણિત કરી કવિઓ જીવન જેવી એક સંપૂર્ણ અને સજીવ કૃતિ નિર્માણ કરે છે. જે અહિં છે તે ત્યાં છે, જે ત્યાં છે તે અહિં છે; સૃષ્ટિ સઘળી એકરૂપ છે, એ અપિઓએ જોયેલા સિદ્ધાન્ત કવિઓ આપણી આગળ મર્તિમાન ઉભો કરે છે. સંસ્કૃતમાં

કવિ શબ્દથી જે ભાવ મનમાં ઉદ્ભવે છે તે અંગ્રેજી 'એમ્પેટ' માં નથી. કવિ એટલે દ્રષ્ટા જે જીવનદરમિયાન જીવે છે, જેને ઈકે પર સૃષ્ટિ જન્મે સરખીજ પ્રત્યક્ષ છે, જે અતિવાદમાં ઉતરી શકે છે, જે આ દુનિયામાં રહેતાં છતાં આ દુનિયામાં નથી, તે કવિ. જે અર્થસમુદાય દેખાતું નથી, તર્કદૃષ્ટિથી જેનું આકલન થતું નથી, વ્યાવહારિક દુનિયામાં જેને માટે પ્રમાણ મળતું નથી એવા અતીન્દ્રિય, સૂક્ષ્મ અને સ્વસંવેદ એવા અનુભવોનો સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર કરી શબ્દ અથવા વર્ણુ જેવા મર્યાદિત સાધન દ્વારા તે બધું બીજાને માટે પણ જે પ્રત્યક્ષ કરી શકે છે તે કવિ. આ સૃષ્ટિની પાછળ રહેલી, બાહ્ય સૃષ્ટિ તેમજ અંતઃસૃષ્ટિની પાછળ રહેલી ઇશ્વરી યોગના, ઇશ્વરી લીલા અને ઇશ્વરી આનંદનો જે સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે, તે કવિ વૈદિક ઋષિઓ જ્યારે ઇશ્વર સ્તુતિની ઉર્મિના શિખરે પહોંચી જાય છે ત્યારે પરમેશ્વરને કવિ નામથી સંબોધે છે. આ સૃષ્ટિને ઇશ્વરનું કાવ્ય કહે છે, અને તેથી કવિ એટલે સૃષ્ટિનું રહસ્ય જાણનાર એજ સીધો અર્થ નક્કી થઈ જાય છે. કાલિદાસે જીવનનું રહસ્ય કેરી રીતે જોયું હતું એ ન જાણ્યું મસ્તિનાયે કે ન જાણ્યું રાધવ-ભંડે. એ રહસ્ય તો જાણે ગટે અથવા રવીન્દ્રનાથ.

કવિઓની કૃતિ ઉપર ટીકા કરનાર તો ઘણા થઈ ગયા છે, પણ 'કાગ્યેર ઉપેક્ષિતા'માં રવીન્દ્રનાથે જે રસિકતા અને દાક્ષિણ્ય બતાવેલું છે તે તો અપૂર્વજ છે. કાગ્યેર ઉપેક્ષિતા એ જેટલું આસાધારણ અપ્રતિભા કાવ્ય છે, ટીકા છે તેટલુંજ તે એક, રવીન્દ્રનાથ બીજા નિબંધો ન લખત અને આ એકજ નિબંધ લખત તો પણ સાહિત્યરસિકો તેની કાવ્યશક્તિનો યથાર્થ આંકે બાંધી શકત. 'કાગ્યેર ઉપેક્ષિતા' માં પત્રલેખાનું વિવેચન કરનાર કવિએજ એજેર વાસિ તથા 'નીકાણી' એ નવમકથાઓ લખેલી છે, એ અનુમાન કાંઈ પણ બીજા પ્રમાણુ વગર નીકળે એવું છે.

આપણા કવિઓ સૃષ્ટિનું-નિરીક્ષણ કર્યા વગર વાસી થયેલી ઉપમાઓ વાપરે છે એમ કહેનાર લોકો

પોતેજ નથી કરતા સૃષ્ટિનું નિરીક્ષણ અને નથી કરતા સંસ્કૃત કાવ્યનું યથાર્થ નિરીક્ષણ. તેઓ જે રવીન્દ્રનાથનો કાદમ્બરીચિત્રવાળો નિબંધ વાંચે તો જરૂર તેમનો જમ ભાંગશે. બાણુભટ્ટની કાદમ્બરી એ સાદિત્યકારો જેને નારીદક્ષપાક કહે છે તેનો સરસમાં સરસ દાખલો છે. જે માણસે હિમાલય જેવો પર્વત અને મેઘના કે પક્ષા જેવી નદી જોયેલી છે, જે માણસે પુષ્પો, પક્ષીઓ, તારાઓ અને છાકરાઓ સાથે રમવામાં વર્ષો ગાળ્યાં છે, તેજ બાણુભટ્ટના કાવ્યક્રાન્તારમાં ગેંડાની પેઠે અકુતોભય સંચાર કરી શકે, વનવસાદની પેઠે ત્યાં સુસ્તાકાંતિ કરી શકે, દરિ-જોની પેઠે કદંબનાવૃણાકુરને અર્ધવિલિહ કરીને આમ તેમ ફેંકી શકે છે અથવા અભિનય મધુલોલુપ જમ-રની પેઠે રવૈચ્છવિહાર કરી શકે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અંતઃસૃષ્ટિ અને બાહ્ય સૃષ્ટિનું જે સાંકેત્ય અને તાદાત્મ્ય છે તેનો સંપૂર્ણ વારસો રવીન્દ્રનાથને મળેલો છે તેથીજ કાલિદાસ, બાણુભટ્ટ ને વાલ્મીકિ જેવા કવિઓ પુનરાંકાતસૂક્ષ્મક પિતાની પેઠે કૃતાર્થ થયા છે.

હિંદુસ્તાનમાં 'યુનિવર્સિટી' સ્થાપન થઈ ત્યાં રથી દરેક અંચનું બહિરંગ નિરીક્ષણ કરવાનો શિવાજ બહુજ વર્ષો છે. કાલ નક્કી કરવો, પાકોફની મી-માંસા કરવી, પ્રસિપ્તવાદ ઉદાવવો અને અંચકારના જે અનેક કાવ્યો હોય તો દરેક અંચનો કર્તા એકજ નામના અનેક અંચકારો થઈ ગયા એનેજ ઉદાહરણ આપણે દીક કરતા થઈ ગયા છીએ. સત્યાન્વેષણની દૃષ્ટિએ તેમજ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આ બધું જરૂરનું અને મહત્વનું છેજ. પણ જે બગીચાની લંબાઈ પહોળાઈ, તેની આંદરના ઝાંડાની વિગત અને સંખ્યા વગેરે બધું તારથી કદાવવામાં આપો લખત ગાળી જે આપણે પુલોની સુગંધ અને ફળોનો આસ્વાદ લેતાં જુદી જગ્યાએ તો દુષ્પ્રત્તાનો જેવો રસિક આપણને જરૂર કહે: **इन्द्रियैश्चितोर्दसि.**

આને આપણે કેળવણીનો આદર્શ અને કેળવ-ણીની પદ્ધતિ ફેરવવા માંગીએ છીએ. પાશ્ચાત્ય આદર્શને અરુચાને મૂકી, 'તે અરુચિએ સંસ્કૃત સાદિ-

ત્યની તપાસ આપણે નથી કરવા માગતાં. આપણે આપણા પ્રાચીન કવિઓ પાસે શિષ્યભાવે સંમિધપાણી જવા માગીએ છીએ, આસ્તિક જિજ્ઞાસાથી તેમને સવાન પૂછવા માગીએ છીએ એવે પ્રમગે જોને માટે આપણે મગર છીએ એવા આપણા કવિ સમ્રાટે સંસ્કૃત સાહિત્ય-વિષે જે કંઈ છે તે જાણવાની અત્યંત જરૂર છે. એટલા માટેજ વિદ્યાપીઠે રવીન્દ્રનાથના પ્રાચીન સાહિત્ય નામના નિબંધ અભ્યાસક્રમમાં શમેશ્વર' છે. રંગભૂમિ ઉપરનો નિબંધ આજ વિષયને લગતો હોવાથી તેમના 'વિચિત્ર પ્રબંધ' માંથી અદિ લીધેલો છે.

મૂળ પ્રથના આ ગૂજરાતી અનુવાદ વિષે બે શબ્દ કહેવાની જરૂર છે. હાલના સુચિસિત લોકો જે સંસ્કૃતપ્રચુર 'ગૂજરાતી ભાષા' લખે છે તે સામાન્ય ગૂજરાતીઓ પણ સમજી શકતા નથી અને સંસ્કૃત શાસ્ત્રીઓ પણ સમજી શકતા નથી. પ્રસાદ એ ભાષાનો એક આવશ્યક ગુણ છે એ બધા લેખકો બૂલી જ ગયા હોય એમ લાગે છે. અંગ્રેજીમાં વિચાર કરી ગૂજરાતી ભાષામાં તે ગોડરી દેવાની ટેવ પડવાથી આમ થાય છે. સામાન્ય તેમજ ઉચ્ચ કેળવણી દેખી ભાષામાં આપવાનો પ્રયત્ન ત્યારે સાર્વત્રિક થશે ત્યારેજ સ્વાભાવિક શૈલી ખીલશે. આજે દરેક લેખકે તે દિશામાં પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ જોતાં આ અનુવાદની ભાષા સહેજ અધરી સંસ્કૃતપ્રચુર અને ગૌરવાન્વિત દેખાશે, પણ તે સકારણ છે. આ અનુવાદ દ્વારા કવિના વિચારોનું નહિ પણ તેમની ભાવદૃષ્ટી સાથે પણ અભ્યાસીઓનો પરિચય કરાવવાનો ભાઈ શ્રી નરહરિને ખાસ ઉદ્દેશ છે. ભાષા હમેશાં સાદા હોય એ સિદ્ધાન્તને પણ મર્યાદા છે. જેવો વિષય તેની શૈલી હોવી જોઈએ, મહાનદ જે

સામાન્ય જરૂરોની પેટે ખગખગ અવાજ કરે તો તે ચોંતે નહિ. ખાગક પાઘડી પહેરે તો તે જેટલું વિચિત્ર દેખાય તેટલુંજ કાંઈ પ્રુપ્ત ઉમરના માણસનું તોતું જોવાનું હાસ્યરુપદં યર્ધ જન્ય. વળી મહાવિદ્યાલય જેવી શિક્ષણ સંસ્થામાં અધ્યયન કરનાર વિદ્યાર્થીઓને સર્વ જાતની શૈલી સાથે પરિચિત રહેવું ધો છે. ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ વિદ્યાર્થીઓમાં ઓછામાં ઓછા શબ્દોમાં મૂકી દેવાથી તેનો રસ, તેની સિત્તજન મધુરતાના પેંડા જેવી યત્ન જાય છે, એ પણ બૂલી ન જતું જોઈએ. કાંઈ ભાષા બે કારણસર કષાય છે- ભાષા દોરિયને લીધે અથવા ભાષાપ્રચુરને લીધે. પણ આ બે વચ્ચેનો ભેદ શહેજ જણાય એવો છે. ગૂજરાતી સાથેના અલ્પ પરિચયને લીધે મારા જેવાને પોતાને આવડતા પાંચસો કે દસઠ્ઠ શબ્દોની અંદરજ બધી કસરત કરવી પડતી હોવાથી જે ભાષા લખવી પડે છે તે દુષણ ગણાય. પણ ભાઈ નરહરિ જેવા લેખક ત્યારે પોતાનો હમેશાનો સ્વાભાવિક પ્રસાદ છોડી રવીન્દ્રનાથનાજ શબ્દો અને રૂપરંગો જાનના મુખી રાખવાનો પ્રયાસ કરે છે ત્યારે તે સ્વભાષાના સ્વભાવ સાથે સંપૂર્ણ વારિક હોવાથી પોતાની શૈલીને ભાષાભૂષણ બનાવી દે છે એમ મને લાગે છે. જ્યાં આ ભાષાનમાં અભિપ્રાય આપવાનો અધિકાર હતું કેમ લઈ ? એ તો ગૂજરાતના સાક્ષરોનું જ કામ. એક સામાન્ય અધ્યાપક તરિકે હું જેટલું કરી શકું કે સાહિત્ય ચર્ચાને માટે આ નિબંધ અત્યંત ઉપયોગી હોવાથી શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં તેમજ ખાનગી અભ્યાસને માટે આ પ્રાચીન સાહિત્યની સમીક્ષા અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડશે એમાં શક નથી.

દત્તાત્રેય આલકૃષ્ણ-કાલેસકર.

હિન્દની નાવિક પ્રવૃત્તિ*

શિવોનો વિશ્વતો મુલાતિ નાચે પાટલ ।

સ નઃ સિન્ધુમિત્ર નાચયાતિ પર્વાઃ સ્વસ્તયે ॥

હિન્દના સૌથી પ્રાચીન પુસ્તક ઋગ્વેદમાં અગ્નિની રજીત કરેલી છે કે “ જ્યેષ્ઠ યુધ્ધ આખા વિશ્વ તરફ આવી રહેલું છે એવા તમે અમારા દુરમનોને વહાણની માફક વિરૂદ્ધ કિનારે ધસડી નાઓ. અમારા કલ્યાણને માટે અમને વહાણમાં દરિયા પાર ઉતારો.” આ રજીતથી આજનો વિષય શરૂ કરીશું.

હિન્દના નકશા પર રહેજ નજર નાખતાં માલમ પડી આવે છે કે ઉત્તરે અરબી સદા દંકાએલો પર્વતરાજ હિમાલય તેને ઐશિઆથી છુટો પાડે છે અને પૂર્વ, દક્ષિણ અને પશ્ચિમે હિંદી મહાસાગર બાકીની દુનિયાથી તેને અલગો રાખે છે. દેશ ફળદ્રુપ છે અને ચોતાની વસ્તીને નોંધતા ખોરાક તેમજ જીંદગીની જરૂરીઆતો પુરી થકે તેવાં સાધનવાળા છે, આ કારણને લઈને આ દેશ પૃથ્વીના બીજા દેશોથી જુદો રહેવા સરળએલો છે તેમ આપણને ભૂગોળવેતાઓ જણાવે છે. દેશની હવા ગરમ છે, એટલે લોકો આળસુ હોવા નોંધએ, અને જીંદગીની જરૂરઆતો ઘોડી અને તે સહેજમાં મળી થકે તેવી હોવાથી લોકો વ્યવહાર જુદો વગરના અને આવોકનાં સાધન તરત મળી ગયાં એટલે ચંતોપી વસિવાળા અને પરલોકનીજ શીકર રાખનારા, ધટાકાચ અને મકાપ્રથમાં રસ લેનારા, આધ્યાત્મિક વસ્તુવાળા અને દ્રેવજ કલ્પનામય હોય એમ આપણને શીખવવામાં આવ્યું છે. આપણા દેશને કિનારા ખાંચાવાળો નથી એટલે આપણામાં સાહસિક વૃત્તિ કે નાવિક પ્રવૃત્તિ હોયજ નહિ. એમ આપણે નાનપણથી જાણીએ છીએ. કદાચ આ ખરૂં હશે કારણ કે તે આપણને ભૂગોળમાં શીખવવામાં આવે છે.

તે કે બાળ આપણને દિંદુરતાન સંબંધી આનંદ શીખવે છે. પણ ઇતિહાસ આપણને જુદું

શીખવે છે. જો કે કુદરતે ભારતવર્ષને બીજા દેશોથી આમ વિશુદ્ધ કરેલો છે તે છતાં જેટલો હિંદ બીજા દેશોના સંબંધમાં આવેલો છે, તેટલો દુનિયાના બીજા એક પણ દેશ આવેલો નથી. દુનિયાના ઇતિહાસની એવી એક પ્રજા મહાન હીલચાલ નથી કે જેની અસર હિંદ પર ન થઈ હોય. અસર એવી ઉચી. રૂતિ જોતાં દુનિયાની એવી એક પ્રજા સમ્યક્તા નથી કે જેના પર હિંદી સમ્યક્તાની અસર થઈ હોય નહિ. કેટલા સૈકા સુધી હિંદ જુની, દુનિયાને હાલને રથને હતું. તેના ધન્યકારના બુદ્ધથી આખી દુનિયાને ચેતન મળતું. ઉત્તરે રોપનાં મેદાનોમાં રહેતા મોગલો કે પહાડી જંગલોમાં રહેતા ટીબેટ વાસીઓ કે પ્રાચીન સમ્યક્તાવાળા ચીનાઓ અસર એરે બાલુ સમુદ્રથી વોટાએલાં જાપાનીઓ હિંદ તરફ ચોતાના ધર્મના ઉદ્ભવસ્થાન તરીકે પ્રેમ અને માનથી જોતાં અને તેના ચરણ આગળ ધર્મનો પાક ચૂંટણ કરતા. બીજા બાલુ ધન અને વૈભવથી આકર્ષાએલાં પરદેશીઓનાં ટોળાં તેમની તે ઇચ્છા તૃપ્ત કરવા આવતાં, તેમની સમ્યક્તાની છાપ હિંદ પર મુકતાં અને હિંદની સમ્યક્તાની અસર સાથે કાંઈ જતાં. આ ટોળાંમાં ઇરાની સમ્યક્તા ડેરામસના સમયમાં, ગ્રીક સમ્યક્તા મહાન સિકંદરના સમયમાં અને રોમન સમ્યક્તા આન્ડ્રી-કુરુન સમયમાં હિંદી સમ્યક્તાના વધુ સંસ્પર્શમાં આવી ત્યાર પછી દુનિયાની સમ્યક્તા પર અસર કરનારાં બે જોળાં, ઇસ્લામી અને યુરોપી સમ્યક્તાઓ, પણ સંસ્પર્શમાં આવ્યાં. આ દરેક સમ્યક્તા પર હિંદી સમ્યક્તાની અસર થએલી છે. જુદા ધર્મની ખિસ્તી ધર્મ પર અને ખિસ્તી ધર્મની ખિસ્લામી ધર્મ પર ધણીજ અસર થએલી છે તે વિદ્વાનોની જાણ બહાર નથી. એ સંબંધમાં ચર્ચા પણ ધણી છે, પણ તે ચર્ચાવાતો આ સમય નથી. આ ઉપરાંત દુનિયામાં નાશ પામેલી એસીરીઆ અને મીસરની સમ્યક્તાઓ જેડે પણ હિંદી સમ્યક્તા સંસ્પર્શમાં આવી હતી. આ પ્રમાણે આપણને ઇતિહાસ શીખવે છે કે હિંદ જાન, ધર્મ અને રાજકીય યોગ્ય થઈ આખી દુનિયા જેડે જોડાએલો છે.

આ સંબંધ ઉપરાંત વ્યાપારી સંબંધ પણ વ્યાપ્ત હતો. આ વ્યાપાર વહાણો મારફત ચાલતો હતો. પ્રાચીન સમયથી તે હાલના સમય સુધી વ્યાપણી નાવિક પ્રવૃત્તિ કેવી હતી તે જાણવા આજના વિષયનો હેતુ છે.

આ વિષયને લગતું એક પુસ્તક પ્રો. રાધાકુમર મુકરજીએ અંગ્રેજીમાં “ A History of Indian shipping and maritime activity from the earliest times, ” એ નામનું લખ્યું છે. આજના લેખનો ધણો આધાર એ પુસ્તકમાંથી લેવામાં આવ્યો છે. જે કે તે ઉપરાંત ડી.એન્ટ રમીય, હાવેન, મેડોઝ ટેલર, શુકનીતિ, દત્તા એન્ડીઅન્ટ ઈન્ડિયા, ચત્રાતના જુદા જુદા ઇતિહાસ અને પ્રથમ સાહિત્ય પરિષદના રિપોર્ટ વગેરે પુસ્તકોના પણ આધાર લેવામાં આવ્યા છે.

આ પુસ્તક કક્ષકતા યુનિવર્સિટીને અંગે મળતી ‘ પ્રેમચંદ રાયચંદ રોકાચરણીય ’ ને માટે લખાએલો નિબંધ છે. એ પ્રસિદ્ધ કરવામાં દક્ષીનમજાનના મહારાજા અને ડૉ. રાધાગિહારી ધોષે મદદ આપી હતી.

મજા હજાર વર્ષ સુધી હિન્દુસ્થાન વ્યાપારમાં આગળ હતું. તેના વેપાર પ્રાચીન સમયમાં શીનીરીઅન, યાહુદી, એશીરીઅન, ગ્રીક, ઇજીપ્શીઅન અને રોમન લોકો સાથે અને અર્વાચીન સમયમાં તુર્ક, પોર્ટુગીઝ, ડચ અને અંગ્રેજ જેડે પોતાના વહાણો મારફત ધંધાધોધાર ચાલતો હતો. તેના વંદણ દેશ દેશના બંદરોમાં જતાં હતાં. ધણા પ્રાચીન સમયથી આપણે નૌકાશાસ્ત્રમાં પ્રવૃત્તિ હતા. આ જાણતના પુરાવા મળી આવ્યા છે. પુરાવામાં દેશી તેમજ પરદેશી બને તે જોવા છે. દેશી પુરાવામાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, તેમજ હાલ બોલાતી ભાષાનું સાહિત્ય, ચિત્રણ અને કોતરકામના પુરાવા ઉપરાંત ઇતિહાસચિન્હ-વિદ્યા (Archaeology) ને લગતા તેના ત્રણે વિભાગ, લેખો, ઇમારતો અને સિદ્ધાન્ત (epigraphic, monumental and numismatic) નોર્થએ તેવા મળી આવ્યા છે.

પરદેશી પુરાવામાં પરદેશી મુસાફરો અને ઇતિહાસકારોના લેખ ચીન, અરબસ્તાન, ઇરાન, ગ્રીસ અને રોમન સાહિત્યમાં મળી આવે છે તેમજ ઇતિહાસચિન્હવિદ્યાના પુરાવા પણ મળી આવ્યા છે. જેકે હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસને લગતી ધણી શોધો બાકી છે પણ આજનો વિષય ચાલી શકે તેવી શોધો થઈ ગયેલી છે.

આપણી સગવડને માટે આપણે હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસના નીચે પ્રમાણે વિભાગ કરીશું અને તે દરેક સમયમાં નાવિક પ્રવૃત્તિ કેવી હતી તે તપાસીશું.

૧. મૌર્યકાળની પહેલાંના સમય (ધણા પ્રાચીન કાળથી ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૧ સુધી)
૨. મૌર્ય સમય (ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૧ થી ઇ. સ. ૫૮૪ સુધી)
૩. આન્ધ્ર-કુશન સમય (ઇ. સ. પૂર્વે બીજા સદીથી ઇ. સ. ના ત્રીજા સદી સુધી)
૪. ગુપ્ત સમય (ઉત્તર) (ઇ. સ. ચોથાથી સાતમા સદી સુધી)
૫. દક્ષિણી હિન્દુ સામ્રાજ્ય અને, મોઝાબોના ઉદયનો સમય (ઇ. સ. ના સાતમા સદીથી ૧૧ મા સદી સુધી. મુસલમાનના વિજય સુધી)
૬. મુસલમાન સમય (ઇ. સ. ના ૧૧ મા સદીથી ૧૫ મા સદી સુધી)
૭. મોગલ સમય (૧૬ માથી ૧૮ મા સદી સુધી)
૮. અંગ્રેજ સમય (૧૮ મા સદીથી આજ સુધી)

મૌર્યકાળના પહેલાંના સમય

આ સમયની સાબિતીઓ નરેન્દ્ર, બાર્ધન, પાલી અને તામીલ ભાષાનાં પુસ્તકો, મીસર અને એશીરીઅનો ઐતિહાસિક શોધખોળમાં મળી આવેલી વસ્તુઓ અને ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમા સદીમાં થઈ ગયેલા ગ્રીક લેખકો-હેરોડોટસ અને ટેલીઆસનાં લખાણોમાંથી મળી આવે છે. આ ઉપરાંત બીજાં ધણાં સંસ્કૃત પુસ્તકોમાં વંદણ અને દરિયાઈ મુસાફરીને લગતા ઉલ્લેખો છે. અને હિન્દુસ્થાનમાં માલમ પડતી બીજી સાબિતીઓ પણ છે.

હિંદુઓના સૌથી પ્રાચીન પુસ્તક ઋગ્વેદમાં આ-
પણે સદ્વ્યક્તિમાં 'હરી તે સ્તુતિમાં વહાણોને ઉલ્લેખ
છે. તે ઉપરાંત બીજા ધણી ઉલ્લેખો છે પણ સૌથી
ધ્યાન દોરે તેવો ઉલ્લેખ એક નૌકાપ્રસૂતો છે. અપિ-
રાજ તુમ્હે તેના પુત્ર બુલ્લુને દરના દાપુના દુસ્મ-
નોને જીતવા મોકલ્યો હતો અને તેનું વહાણ લાગ્યું
હતું તેને કુજતો અશ્વિનોએ બચાવ્યો હતો એમ
લખેલું છે.

મહાભારતનાં આદિ પર્વમાં કપટથી મારવાને
માટે દરેકી હુકિતમાંથી વિદુરે આપેલા વહાણમાં
પાંડવો નાથી છુટી બચ્યા હતા. વહાણ પંચ રચના-
વાળું અને વાવાઝાઝમાં ટકો શકે તેવું હતું, એમ
નીચેના શ્લોકમાંથી જણાય છે.

તતઃ પ્રયાસિતો વિદ્વાન વિદુરેય નરસ્તદા ।
પાર્યાનાં દશૈયામાસ મનોમાહત ગામિનીમ્ ॥
સર્વેપાતસદ્દાં નાયં યંત્રયુક્તાં પતાકિનીમ્ ।
શિથે ભાગોરયોતોરે નરૈર્વિભ્રમ્ભિભિઃ કૃતામ્ ॥

રાજસૂયયજ્ઞમાં રામન લોકો કિંમતી ખેટ લઇ
આવ્યા હતા તેમ લખેલું છે. રાજસૂયયજ્ઞને માટે
યજ્ઞેલા દિગ્વિજયમાં હિંદુસ્થાન નેડે સંબંધવાળા
દેશોનાં નામ આવે છે. રાણા પર્વમાં મહામતિ સહ-
દેવે દરિયાના ખેટોમાં રહેલા યજ્ઞેષ્ઠ રાજાઓ, શિ-
ઠારીઓ અને મનુષ્યને ખાનારા જંગલી માણસો
અને તામ્રખેટ પર વિજય મેળવ્યા અને વધ કર્યો
એમાં નીચે મુજબ વર્ણન આવે છે.

સાગરદ્વીપ યાસાંઘ નુપતિ સ્લેઃસ્થિયા નિજાન ।
નિવાદાન પુરુષાદાંઘ કર્ણપાવરણનપિ ।
દ્રોપંતામ્રાલ્યપ્તૈષ્વ સનૃપંવદો કૃત્યા મહામતિ ।

રામાયણમાં કિષ્કિંધાકાંડમાં સીતાની શોધને માટે
દરિયાઇ સ્થળોએ જવાનું સુમીવ, કહે છે તેમાં ચીન
(કાપકોચેની બુમિ), યવદ્વિપ (જાવા ખેટ), સુમાત્રા
અને લાક પાણીવાળા ખેટા રાતા સમુદ્રનું નામ
આવે છે.

મુમિચ્ચ કોપકારણાં મુમિચ્ચ રજતાકરણમ્ ।

યત્નપન્તો યયદ્વીપં સપ્તરાજ્યાપશોમિતમ્ ॥
સુવર્ણ રુપ્યકં દ્રોપં સુવર્ણ કર' મળિહતમ્ ।

x x x x

તતો રક્ત જાહે ભીમં લોહિતં નામ સાગરમ્ ।

મનુસ્મૃતિમાં વહાણોને લગતા કાયદા લખેલા છે.
તેમાં વહાણ ખસારીની બૂલથી કુળે તો માલની
કિંમત ખસારીઓએ જારી આપી પણ જે અજ-
રમાતથી કુળે તો ખસારીઓ નોખમદાર નથી એમ
નીચેના શ્લોકમાંથી સમજાય છે.

યદ્વાપિ કિષ્કિંધાશાનાં વિશોર્ચંતાપરાર્થતઃ ।
તદાશૈરેય દાતવ્યં સમાગમ્ય સ્વતોંડશતઃ ॥
પર્પતૌવાયિના મુક્તો વ્યયહારસ્ય નિર્જયઃ ।
દાસાપરાધસ્તોયે દૈવિકે નાસ્તિ વિમ્રહઃ ॥

નદી કિનારે દરતાં વહાણનાં દર કરાવેલા હતા
અને એમ જણાવ્યું છે કે દરિયાપર દરતાં વહાણના
દર નહીં નથી.

દીર્ઘાપ્ચનિ-ચયાદેશ ચયાકાલે તરી મયેત્ ।
નદી તોરે તુ તદ્રિપાત્ સમુદ્રે નાસ્તિ લક્ષણમ્ ॥

જે વહાણ દરિયાપર ન દરતાં-હોય તો આ
શ્લોકની જરૂર પડે નહિ વળી તેજ પુસ્તકમાં લલચની
રીતોમાં નૌકાપ્રસૂત ગણાયું છે. મનુસ્મૃતિ તેમજ
બીજાં ધર્મયુગોમાં પ્રદેશમનનું પ્રાપ્તિત પણ
ખતાયું છે. બીજાં ખરાબ કામ કરનારા સાથે સમુદ્ર-
મન કરનાર લાલચુને શ્રાદ્ધમાં ન જમાડવો એમ
જણાવે છે.

આગારદાદિ ગરદઃ કુળ્લકાશિ સોમવિક્રયો ।
સમુદ્રપાપી યદ્યોચ તૈલિક કુટકારકઃ ॥

કાલિદાસના રઘુવંશમાં રઘુ રાજાએ ખંજાળાના
નૌકાસૈન્યને હરાવ્યું અને નદીની વચ્ચેના ખેટમાં
જળસ્તંભ રાખી તેનું વર્ણન આપે છે.
ચંચાનુત્યાય તરસા નેતા ના સાંપળો ચત્રાન ।
નિષપાન જયસ્તંભં ગંગાઓતોડન્તરેપુચ ॥

વળી રઘુ જીત મેળવવા ધરાનમાં ગયો તે વર્ણન
આપે છે. પણ ધરાન જમીન માર્ગે ગયો હતો.
પારસીકાન તતો જેતું પ્રતદયે સ્થલવર્તમા ।
મથુ સ્થળ માર્ગે એ સપ્તજ તે વખતે જળમાર્ગ

હતો તે સાબિત કરવા બસ છે. માધ. કવિના “શિશુપાળ વધ.” માં શ્રીકૃષ્ણ દ્વારકાથી દરિયાનાપુર જતાં પરદેશથી વહાણમાં માત્ર ભરીને આવેલા અને ફરી માત્ર પરદેશ લઈ જતા વેપારીઓ જુએ છે તેવો ઉદ્દેશ છે.

વિક્રોય દિશ્યાનિ ધનાન્યુ રુણિદૈવ્યાન

સાવુત્તમ લાભમાજઃ ॥

તરોમુ તથ ત્યમ. ફલગુમાણં સાવાંત્રિકા

નાવપતોમ્યનન્દતઃ ॥

(ધણુ દેશોની પેદાશ વેચીને ધણુ નફો મેળવી પોતાનાં વહાણમાં હિન્દુસ્થાનના માત્રથી ફરી ભરતા વેપારીઓને તેમણે (શ્રીકૃષ્ણે) અભિનન્દન આપ્યું.)

આ ઉપરાંત ભગવદ્ગીતા, વાયુપુરાણ, માર્કંડેય પુરાણ, રાજતરંગણી, અને કથા સરિત્સાગર વગેરે ધણું પુસ્તકોમાં વહાણ અને પરદેશગમનના ઉદ્દેશ આવે છે.

બુદ્ધધર્મની જાતક વાર્તાઓ આવા દાખલાઓથી ભરપૂર છે. બંગાળના રાજકુમાર વિજયે લંકા તરફ જઈ ત્યાં છત્ર મેળવી મહાવંશ સ્થાપ્યો તેનું વર્ણન પાલી ભાષાના રાજવંશકીય નામના પુસ્તકમાં આવે છે. તેમાં તે લાં એકજ વહાણમાં ૫૦૦ અનુચર લઈ ગયો હતો તેનું લખેલું છે.

“યુક્ત કલ્પતર” નામના એક સંસ્કૃત પુસ્તકની હસ્તલિખિત પ્રત હાથ આવી છે તેમાં વહાણ કેવી રીતે બાંધવા, તેનું લાકડું કેટલું પર્મદ કરવું તેની સમજણ આપેલી છે અને તેમાં ઘણી જાતનાં અને જુદા જુદા ઉપયોગ માટેનાં વહાણનાં વર્ણન આવે છે. જો ધણું વહાણ બંધાતાં ન હોય તો તે સંબંધી પુસ્તક ઉત્પન્ન થાપજ નહિ એ સ્વાભાવિક છે. હિન્દુસ્થાનના સાહિત્યમાંથી આ સિવાય ઘણા પુરાવા આપી શકાય એમ છે પણ હું ધારૂં છું કે આટલા બસ થશે.

પુસ્તકો ઉપરાંત હિન્દુસ્થાનના પ્રાચીન બાંધકામો અને કારીગરીમાં વહાણનાં ચિત્રો માત્રમ પડે છે. માંચીનાં બાંધકામો ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાંનાં છે તેમા પહેલાં સ્તંપના પૂર્વ તરફના દરવાજા પર

એક નાની હોડી (Canoe) ની આકૃતિ છે. બીજા એક જગ્યાએ રાગની વિહાર કરવાની નૌકાની આકૃતિ છે. મુંબઈની પાસેની કેનેરીની ચક્રાઓ ઇ. સ. ના બીજા સદીમાં સનકરજીના આનંદત્રય રાગઓ વસિક ગુપ્ત (ઇ. સ. ૧૩૩ થી ૧૬૨) અને ગોમતી પુત્ર (ઇ. સ. ૧૭૭ થી ૨૮૬) ના સમયમાં કાતરી કાદવામાં આવેલી છે. તેમાં એક સ્થળે દરિયામાં વહાણ ભાંગી ગયેલું તેનો દેખાવ કાતરેલો છે. તેમાં વહાણ અને એ માણસો પ્રાર્થના કરતા જતાવેલા છે. જગન્નાથપુરીના મંદિરમાં એક જગ્યાએ રાગની વિહાર નૌકા અંદર દિવ્યકાળી કાનરેલી છે. આજની યુગ્મઓ તો ઇતિહાસ અને કળાનું સમૃદ્ધસ્થાન છે. તે ઇ. સ. ના બીજા સદીથી સાતમા સદી સુધી કાતરવામાં આવી હતી. તેમાં વહાણનાં અને દરિયાઈ મુસાફરીનાં ઘણાં ચિત્રો છે. આ ઉપરાંત ઇરાનના શાહ ખુરાશ બીજાએ પુષ્કરી બીજાના દરવાજામાં બેઠ સાથે એકથી મોકલેલો તેનું ચિત્ર છે. (ઇ. સ. ૬૨૫ કે ૬૨૬.)

આપણી ચિત્રકળામાં જે ગાંધાર પદ્ધતિ ઉત્પન્ન થઈ છે તે રોમન કળાની અસર છે એમ મારા વાંચકમાં આવેલું મને યાદ છે.

હિન્દુસ્થાનના સાહિત્યમાંથી અને બાંધકામોમાંથી મળી આવતા કેટલાક પુરાવા આપણે જોયા. તે પુરાવા ઉપરાંત સિકાના પુરાવા મળી આવે છે. આન્દ્રના રાજા ચત્રથી (ઇ. સ. ૧૮૪-૨૧૩) ના સમયના એ સંદેશ વહાણના ચિન્હવાળા સિકા મળી આવ્યો છે. તે ઉપરાંત આન્દ્ર સમયના બીજા પણ વહાણના ચિન્હવાળા સિકા જોડી આવ્યા છે. તે સમયે તે રાજ્યની જાહોજાલાલી નૌકાપ્રવૃત્તિને અંગે હતી તેનું તે સિકા લાન કરાવે છે. વેપારનાં જુનાં મથકોમાંથી ઘણા રોમન સિકા મળી આવે છે તે હિંદ અને રોમ વચ્ચે આસતા આપારનો મજબૂત પુરાવો છે.

પરદેશી પુરાવામાં મેગેસ્થિનિસ, યવનચંચ (જુએનસન) વગેરે મુસાફરોનાં વર્ણનો ઉપરાંત

પત્નીની જેવા ઇતિહાસકાર, યોગેશી જેવા બૂચોળવેષી લેખક અને બીજા ધણી લેખકોના પુરાવા ઉપરાંત બીજા અગત્યના પુરાવા છે. બેબિલોનમાં રાજા ઉર-બગાસનો મહેલ રાજા નેજુખદનએ સમસ્યવેલો તેની અંદર હિંદુસ્તાનના સાગનો પાટરો માલમ પડ્યો છે. રાજા નેજુખદનએ ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૪ થી ૫૬૨ સુધીમાં થઈ ગયો છે તો તે સમયે હિંદુસ્તાનનો સાગ ત્યાં જતો હશે તે સહેજે ધારી શકાય. મીસ-રની પ્રાચીન કબરોમાંથી ગળી, આમલીનું લાકડું અને બીજા હિંદી પદાર્થો મળી આવ્યા છે. કેટલાક મીસરની આસપાસ વિંટાળેલું કપડું હિંદુસ્તાનનું છે એમ સાબિત થયું છે. હિંદુસ્તાનનો આપાર મીસર જોડે ચાલતો હશે તેની સાબિતી આ ઉપરથી મળી શકે.

ગ્રીક લાખામાં કેટલાક હિંદી પદાર્થોના નામ હિંદુસ્તાનની લાખાઓ પરથી માલમ પડે છે તે નીચેના ટાપલાઓ પરથી માલમ પડે છે.

શુભરાતી	તામિલ	ગ્રીક	અગ્રેજી
ચોખા	અરીસી	ઝોરીઝા	રાઇસ
શુક	ઇન્ડીઅર	ઇન્ડીઅર	ઇન્ડર
ક્યુર	કરવ	કુરપીઅન	કેન્ડર

હિંદુસ્તાનની લાખાઓમાં યવન શબ્દ ગ્રીક લેખક પોતાને “આથેનોઝ” કહેતા હતા તે ઉપરથી થયેલો છે. આ શબ્દો ઉપરથી આપણે ગ્રીસ જોડેનો આપારી સંબંધ ધારી શકાય.

પ્રાચીન સમયમાં આપણને વહાણ ચલાવવાની રજા આપતી હતી અને પરદેશ સાથે આપણો સંબંધ હતો તે જાણવા માટે આટલું બસ થશે. જુદે જુદે વખતે નૌકા સંબંધી આપણી પ્રવૃત્તિ કેવા પ્રકારની હતી તે હવે તપાસીએ.

મૌર્યકાળ

મૌર્યકાળથી હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ આપણને પદ્ધતિસર જાણીતો છે. ત્યારે સિંકદરે હિંદુપર સ્વારી કરી ત્યારે તેણે સિંધુ નદી ઝોળાંગવાને હોડીના પુલ બનાવ્યો હતો અને ૮૦૦ થી ૨૦૦૦ હિંદી હોડીઓ યોગે લગાડ્યાનું વર્ણન જુના જુના લેખકોએ કર્યું છે. તે સમયે ઝડપ હતા અને વહાણ બાંધવાનું કામ

માન્ય દરતક હતું. મેગેસ્થિનિસે અને સ્ટ્રેબો એ બે પરદેશી લેખકો ઉપરાંત આં કાળની માહિતી ક્રીટિકલ્યું અર્થશાસ્ત્ર અથવા શુકનીતિ પુરી પાડે છે. ચંદ્રગુપ્ત (ઇ. પૂ. ૩૨૧ થી ઇ. પૂ. ૨૯૭) નો સમયમાં યુદ્ધમંત્રીની કચેરીમાં જ ખાતા હતાં તેમાંનું એક નૌકાખાતું હતું. તે વખતનું નૌકાખાતું શુ-વ્યવસ્થિત હતું. અંદરોપર-દેખરેખ રાખવા નાવાધ્વજ રાખેલો હતો. તેનું કામ હાલના પોર્ટ કમિશનરના જેવું હતું. દરિયા અને નદી કિનારે આવેલાં બંદરોને અમુક કર આપવો પડતો, માછીમારોને તેમની આવકનો જોરો બાગ માછલાં પકડવાના ઈજારા તરીકે આપવો પડતો. સરકારી હોડીમાં મુસાફરી કરવા નક્કી કરેલા દર જ આપવા પડતા. પોતાની હોડીમાં ફરવાની દરેકને છૂટ હતી.

નાવાધ્વજ અંદરના નિયમ પળાય છે કે નહિ તે જોતાં આશ્વત્થમાં આવેલાં વહાણોને માળાપની જેમ મદદ કરવાની તેની ફરજ હતી. જે વહાણને નુકસાન થયું હોય તેના કરે માફ કરવાની તેને સત્તા હતી. સરકારી વહાણો લાડે લઈ કાંઈ માલ આવડ્યો હોય અને વહાણ ભાંગવાથી માલને નુકસાન થયું હોય તો તે સરકાર તરફથી નુકસાન ભરી આપતો. અકસ્માતે ન થાય તેની અગમચેતી તરીકે આપાદ મહિનાની સાતમથી કાર્તિક મહિના સુધી પરવાના સિવાય વહાણને ફેરવવા દેતો નહિ. પણ માછીમાર, ધાસ, લાકડાં, કળપુલ વગેરે વેચનાર, શનેહગારની તપાસ કરનાર, ખેપીઆની પાછળ જતો બીજો ખેપીઓ, લોકરને માલ પુરો પાડનાર, પોતાની હોડી વાપરનાર, વરસાદ પડી ગયો હોય તેવાં ગામને બી વગેરે ખેતીની ચીજ પુરી પાડનાર-એટલા આ નિયમમાં અપવાદ રૂપે મુકત હતા.

આજણ, જતી, બાળક, ઘરડાં, દુઃખી, રાજાના ખેપીઆ અને સગલાં અને સરકારી વહાણમાં મરત લઈ જવામાં આવતાં. પરદેશના જાણીતા વહેપારી અગર રથાનિક વહેપારીઓ ઝોળાખતા હોય તેવા વહેપારીઓને પણ મરત લઈ જવામાં આવતા. બંદ-

રના નિયમ તોડનાર, આંચીઆ, દુસ્મનને દેશ જતાં વહાણ વગેરેને સમ કરવાની નાવાખ્યક્ષને સત્તા હતી. પરવાના વગર કેવળતે બહુ માલ લઈ જનારો માલ જમ કરવાની તેને સત્તા હતી. પર જીતું હરણ કરનાર, ધન હરનાર, શકમંદ માણસ, ગભરાએલા મહેસવાંબો, સામાન વગરનો, પોતાના હાથમાંની કિંમતી જાણસંહુ પોવનાર, વેશ બદલનાર, તરતને સંન્યાસી થએલો, રોગી હોવાનો દોષ કરનાર, લગ્નગીત લાગતો, શસ્ત્ર, જવાબાગ્રહી અગર ગેર લઈ જનાર વગેરેને પકડવાની તેને સત્તા હતી.

ચંદ્રશેખર પરદેશીઓની તપાસ રાખતો, તેમની ખાતરબદલાસ્ત કરતો અને તેણે પરદેશી બેરે સલાહ કરી હતી, અને દેશ પરદેશ એકથી મોકલ્યા હતા, અને તેના દરબારમાં પરદેશના એકથી રહેતા હતા. આશોકના સમયમાં વ્યાપારી અને સજ્જીય કારણે ઉપરાંત શુદ્ધ ધર્મના ફેલાવા માટે પરદેશીમાં ઉપદેશકો મોકલવામાં આવ્યા હતા. અને ત્યાર પછી લંકા, લક્ષદ્વેપ, નંપાન, ચીન, તિબેટ વગેરે દેશોની સાથે હિંદ ધર્મપ્રચારને લઈ વધારે સંસર્જમાં આવ્યું. હેમેન્દ્ર કૃત “એધિસત્ત્વ વદાન કટપક્ષતા” માં આશોકના રાજ્યના કેટલાક વહેપારીઓને ચીનના લોકોએ (નાગલોકોએ) હાંટ્યા હતા તેનું વર્ણન આવે છે. આ વહેપારીઓ મહારાજા અશોક પાસે ગયા અને હકીકત નિવેદન કરી. રાજાએ એક તામ્રપટ પર લેખ કરી ચીનાઓ પર મોકલ્યો. પણ ચીનાઓએ તેની દરકાર કર્યા સિવાય દરિયામાં ફેંટી દીધો. પણ ત્યારે અશોકે શુદ્ધધર્મ અંગીકાર કર્યો ત્યારે તેઓએ હાંટેલા માલ રાખને સ્વાધીન કર્યો અને રાજાએ વહેપારીઓને સોંપ્યા. ચીનની જોડે આવેલો વેપાર ચાલતો હતો અને ત્યાંથી રેશમી કાંદા આવતું હતું તેની સામિતી કાંદખરી, શુક્રતલા વગેરે પુસ્તકોમાં ચિનાશુક (China silk) એ શબ્દ વપરાયેલો છે તે ઉપરથી પણ મળે છે.

ઉત્તરના કુશન રાજાઓ અને દક્ષિણના આન્ધ્ર રાજાઓના કાળ

આન્ધ્ર-કુશન કાળમાં આપણા દેશનો વ્યાપાર રેશમ બેડે પુર નિસથી ચાલતો હતો અને

રેશમથી અટગઠ નાણું ધસડાઇ આવતું હતું. આ પૈસો ધસડાઇ જવાથી દેશપર આક્રમ આવશે એમ મનુર રેશમનો માનતા હતા અને તે સમયના રેશમ ઇતિહાસકાર પ્લીનીએ તે સંબંધી ઘણો ખજાનો કરેલો છે. અને દર વર્ષે કેટલાં રેશમ નાણું હિંદ ધસડાઇ આવતું હતું તેના આંકડા આપી તે લખે છે કે, “આપણા મોજશીખ ખાતર અને આપણી સ્ત્રીઓની ખાતર આપણે આટલી ભારે કિંમત આપવી પડે છે.” હિંદુસ્થાનનું એવું બારીક રેશમી કાપડ ત્યાં ખપતું હતું કે જે પહેવા છતાં શરીર નમ જેવું લાગતું. તેથી કરીને રેશમ શહેનશાહ ટાઇમે-રીઅસ સીકરને પારદર્શક રેશમી કપડાં પહેરવાની મનાઈ કરનારા કાયદા કરવો પડ્યો હતો.

રેશમ દરબારમાં હિંદી એકથી અને હિંદી દરબારમાં રેશમ એકથી રહેતા હતા. ૬૦૦ રાજાઓના રાજા પોરસનો એકથી “કરમનો ખેગાસ” (આ નામ રેશમ ઉચ્ચાર થવાથી બદલાયું લાગે છે) ઓગરડસના દરબારમાં રહેતો હતો તેનું વર્ણન રટ્ટોના નામનો રેશમ ઇતિહાસકાર કરે છે. આ એકથી એકેન્સમાં ખજા મુઓ હતો. તેને માટે એક સ્મરણસ્તંભ ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો. તેના ઉપર નીચેનો લેખ લખવામાં આવ્યો હતો. “અહિંસા ભરગળનો (ભુશુકચ્છ એટલે ભરુચનો) હિંદી ખેગાસ અથવા ખેગન બેગી પડ્યો છે. તેણે પોતાના દેશના રિવાજ મુજબ પોતાની જાતને અમર કરી છે.” રેશમ એકથી ઉપરાંત કેટલાક રેશમો હિંદમાં વસવાટ કરી રહેતા હતા અને મોઝેરીસમાં (મચ્છલીપટ્ટણમાં) ઓગરડસનું રેશમ મંદિર માલમ પડ્યું છે કેટલાક રેશમો પંડ્યા અને મોલા રાજાઓનાં દરબારમાં સૈનિકો તરીકે નોકરીએ રહ્યા હતા. નીલગિરિ પર્વતમાં કેટલીક રેશમ કુખરો અને ખોન્ડનાં રેશમ ટળનાં વાસણ મળી આવ્યાં છે. આ સમયના ઘણા રેશમ સિક્કા દક્ષિણમાં મળી આવે છે અને ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં પ્રમાણમાં થોડા મળી આવે છે કારણ કે રેશમ જોડે વ્યાપાર કરનારાં મુખ્ય બંદરો દોશણમાં હતાં.

ગુપ્ત સમય

વ્યાપારિક પ્રવૃત્તિ અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિની સાથે ગ્રંથાનો સ્થાપવાની ત્રીજી પ્રવૃત્તિ ઉત્તરના ગ્રામ રાજ્યો અને હર્ષવર્ધનના કાળમાં ઉદય પામી બંગાળી અખાતને કાંઈ આંધ્રમાં તેણુ રાજ્યોના પરદેશ મજેલા તેલંગગણોએ આ અરસામાં પેશ હતી લીધું. પેશમાં ધણા હિંદી સિક્કા મળી આવે છે. મલાયાની ભાષામાં સંસ્કૃત અને બીજી હિંદી ભાષાઓના ધણા શબ્દો મળી આવે છે.

બીજું સંસ્થાન સુમાત્રા હતું. સુમાત્રામાં એક દંતકથા ચાલે છે કે ઇ. સ. ૭૫ માં ગુજરાતને એક બળવાન રાજકુંવર અડશક ચડી આવ્યો હતો. સુમાત્રામાં જે સંવત ચાલે છે તે ઇ. સ. કરતાં ૭૫ વર્ષ પછીનો છે તેથી એ દંતકથાને પુષ્ટિ મળે છે. અડશકને સુમાત્રામાં રાગ ચાલવાથી પાંચ હાથ પડ્યું. ઇ. સ. ૬૦૩ માં ગુજરાતના રાજ્યને પોતાની પડતી દશા આવવાની છે એમ ધારી પોતાના કુંવરને ૫૦૦૦ માણસો સાથે સુમાત્રા પર ચડાઈ કરવા મોકલ્યો અને તે કુંવરે સુમાત્રા કબજે કર્યું. આ અને બીજી વાતો પરથી લાગે છે કે પશ્ચિમ કિનારાના લોકો સુમાત્રામાં રહેતા હતા ખરા પણ આ ગ્રંથાન વસાવવામાં પૂર્વ કિનારાનો વધુ હિસ્સો હતો. જવામાં બોરો બંદરમાં હિંદુઓએ બાંધેલું એક ભવ્ય ભુદ્ધ મંદિર માલમ પડ્યું છે. તે મંદિરમાં હોડીઓના અને સુસાદરીઓના તેમજ બોરો બંદરમાં હિંદુઓ ઉતર્યા તે વખતના દેખાવો કોતરેલા છે.

ચીન જોડે ધર્મના ફેલાવા અને વિચારની આપણે માટે ભુદ્ધ ભિક્ષુઓ અવરજવર કરતા હતા. પણ તે ઉપરાંત રાજકીય સંબંધ અને વ્યાપારી સંબંધને લઈને ચીન અને હિંદના એકબીજા અરસપરસ એક બીજાના દરબારમાં રહેતા હતા. ઇ. સ. ના પાંચમા મીકામાં હિંદ અને ચીનના વહાણ પુકેરીસને કિનારે ફરતાં હતાં. મેસોપોટેમીઆની સાથેના વ્યાપાર માટે સિંધ અને ગુજરાતનાં બંદરો મુખ્ય મથક હતાં. ઇ. સ. ના ૭મા સદીમાં ત્યારે કચ્છ અને સિંધુને કાંઈ વસનારા જાદુ લોકોને

ચેત હણુ લોકોએ હાંકી કહાડ્યા ત્યારે તેઓએ બહેરીન અખાતના ટાપુઓનો કબજો લીધો. ચીનો મુસાફર યવનચંગ (હુએનસંગ) લખે છે કે “સૌરાષ્ટ્રની આજીવિકા મુખ્યત્વે દરિયા મારફત છે. અને ધરાનનાં મુખ્ય શહેરોમાં હિંદુ સંસ્થાનો છે અને ત્યાં હિંદુઓ પોતાનો જ ધર્મ પાળે છે.”

આ સમયમાં રોમ જોડે સંબંધ હોવા જોઈએ. તેમ અનુમાન કરી શકાય, કારણ કે આ સમયના સાહિત્યમાં રોમનું નામ ઘણી વખત માલમ પડે છે. વરાહ મિહીર (ઈ. સ. ૫૦૫ ના અરસામાં) જ્યોતિષશાસ્ત્રનાં પુસ્તકો પંચ સિદ્ધાન્તિકા અને બૃહત્સંહિતામાં રોમને રોમક, મહાપુરી, પટણુ, અથવા વિપથ તરીકે લખે છે.

ઉદયો યાં લંકાયાં...રોમક વિપયેન્દ્ર રાગ સઃ । (જે વખતે લંકામાં સૂર્યોદયનો વખત હોય છે તે વખતે રોમ પ્રાન્તમાં મધરાત હોય છે.) એક સ્થળે લખે છે કે “રોમ અને બક્ષાસીઓની ચંદ્રની દશા ચાલે છે.”

દક્ષિણી હિન્દુ સામ્રાજ્ય અને ચોલાઓના ઉદયનો સમય

ગાલુક્ય અને ચોલા રાજ્યોના કાળમાં આ ગ્રંથાનો વધારે દૃઢ થયાં અને બીજા કેટલાંક સ્થાપનામાં આવ્યાં. હિંદુસ્થાનના રહામા કિનારા અને હિંદી મહાસાગરમાંના ટાપુઓ આવાં સંસ્થાનો અને દરિયાર્ધ યાત્રાંથી ભરપુર હતાં. આ સ્થળોએ હિંદીઓ પોતાના રીતરિવાજ અને ધર્મ પાળતા અને જોડે હિંદી વિદ્યા લઈ જતા.

જપાનમાં ભુદ્ધ ગુરુઓ સંસ્કૃત શીખવવા ગયેલા તેમનાં નામની યાદી મળી આવી છે. જપાનમાંના એક જુના ભુદ્ધમંદિરના પુસ્તકાલયમાં બંગાળી ભાષામાં લખાયેલું એક ધર્મ પુસ્તક માલમ પડ્યું છે. જપાનમાં રેનો ઉચોગ હિંદુઓ પાસે શીખ્યા હતા.

હિંદુ સમયમાં હિંદુસ્થાનની જાદોગ્રાસી અર્ચ-શાસ્ત્રના ગંગીન નિયમને આધારે ચાલવાથી ચંદ્ર હતી. તે નિયમ એ છે કે પોતાના લોકોને ખાતાં પડેલાં જે બાકી વધે તેજ પરદેશ મોકલવું.

મુસલમાન સમય

હિંદુ સમયમાં આપણી નાવિક પ્રવૃત્તિ ટૂંકી હતી તે આપણે જોયું. આ પ્રવૃત્તિ મુસલમાન સમયમાં પણ નાશ પામી નહોતી. સિંધ ઉપર આરબોએ ચઢાઈ કરી તેનું તરતનું કારણ નાવિક પ્રવૃત્તિ જ હતી. લંકાના રાજાએ આરબોને મોકલેલાં વહાણો દેવળ અને સિંધુ નદીના મુખ પાસેના ચાંચીઆઓએ હુડી લીધાં તેનું વેર લેવાને આરબોનો ઇરાદો હતો. (ઇ. સ. ૭૧૨)

બસરાનો વહોપારી સુલેમાન (ઇ. સ. ૮૧૫) લાડના દરિયાનું વર્ણન કરે છે. લાડ તે લાટ અથવા ભરૂં પાસેના પ્રદેશ ૧૧ માં સૈકામાં સોમનાથથી પાછા ફરતા મહમદ ગીઝનીના લશ્કરને મુઘતાનના જાટ લોકોએ સત્તાવેલું. તેનું વેર લેવા મુઘતાન મહમદે હિંદુપર ૧૭ મી સ્વારી કરી હતી અને મુઘતાન પાસે નાકાબુદ થયું હતું.

ગુપ્ત અને શ્વેતહન રાજાઓના સિંકા માઝગારકર અને મજાયા દ્વિયોમાંથી મળ્યા આવે છે. ખારમા સૈકામાં જવાના વહોપારીઓ માઝગારકરની ભાષા સમજતા હતા. તેરમા સૈકામાં આસુદીન બલખન અને બંગાળના સુબા, તુમીલખાન વચ્ચે નૌકા-યુદ્ધ થયું હતું. ઇ. સ. ૧૨૬૨ માં માકોપિલોએ પ્રવાસ કર્યો હતો. તે તેના વર્ણનમાં લખે છે કે, કારોમંડલ કિનારે મોતી કાઢવાનું કામ ચાલતું હતું. ગુજરાતમાં ચાંચીઆઓનું જોર થતું હતું.

સૈકાટ્ટામાં પણ હિંદુ ચાંચીઆ હતા. રીનેવેલી કાયમનું બંદર હતું.

ચાણુમાંથી દક્ષિણના બંદરોની માફક મરી મજાલાની નિકાશ થતી નહોતી પણ હુપની નિકાશ થતી હતી. ખંભાત બંદરેથી ગળા, ગોળ અને રૂની નિકાશ થતી હતી. એડન હિંદુસ્તાનનાં વહાણોને માટે મથક હતું. કારોમંડલથી ઝંઝીઆર વહાણમાં જતાં વીસ દિવસ યતા હતા અને પાછા આવતાં ત્રણ મહિના યતા હતા તેણે ત્રણસોં ખવારીયાવાળાં પાંચથી ૭ હજાર ટોપલી ભરી લઈ જઈ રાકાય તેવાં વહાણો જોયાં હતાં તેવાં વહાણોની સાથે બે

ત્રણ વહાણ ૧૦૦૦ ટોપલી ભરી લઈ જઈ રાકાય તેવાં અને ૧૦૦ ખવારીયાવાળાં હતાં અને તેની જોડે ૧૦ નાની હોડીઓ રહેતી. તેવાં વહાણોમાં આશરે ૬૦ કેપીન અને ઉપરની બાજુએ તુતક હતાં.

ઈ. સ. ૧૩૨૧ માં કાપર ઓડેરીકે પ્રવાસ કર્યો હતો. તે ૭૦૦૦ માણસ લઈ જઈ રાકે તેવાં વહાણોનું વર્ણન કરે છે, અને સોમનાથથી વહાણો કેં ચીન જતાં તેમ લખે છે. નીકોલોકોન્ડી નામનો યુરોપીઅન મુસાફર પંદરમા સૈકાની રચિતિનો ખ્યાલ આપે છે. તે લખે છે કે દિંદોઓ આપણા કસતાં મોટાં વહાણ બાધે છે. દક્ષિણ હિંદના કટલાક વેપારીઓ એવા તવંગર છે કે તેમના દરેક વહાણની કિંમત ૧૫૦૦૦ સોના મહોર જેટલી હોય છે અને તેવાં ૪૦ વહાણોમાં તેઓ વેપાર જોડે. પોર્ટુગીઝના આવતા સુધી (ઈ. સ. ૧૫૦૦) અમદાવાદના મુઘતાનોની દરિયાપર સર્વોપરી સત્તા હતી. સરકારી દફતરોમાં જવા બંદરનું નામ ખંડલી આપનારાં બંદરોની યાદીમાં છે. ઇ. સ. ૧૪૨૬ માં અહમદશાહે મુંબાઈ અને સાદી (સાલસેટ) બંદરોનો ભાલાણી રાજાઓ પાસેથી કબજે લેવાને કારણે મોકલ્યો હતો.

મહમદ બેગડાએ વિરાજગદના રાજાના ૩૦૦ વહાણના કારણને હરાવ્યો હતો અને પોતાના કારણથી ચાંચીઆનો ત્રાસ દૂર કર્યો હતો.

વારકોડી ગામને ઇ. સ. ૧૪૬૮ માં ખંભાતના ખવારીઓ પૂર્વ આફ્રિકામાં મળ્યા. હતા. આફ્રિકાને જવા અને મજાકામાં હિંદુઓ માત્રમ પડ્યા હતા. સુમાત્રાનો રાજા હિંદુ હતો. (એનું નામ “ પરમેશ્વર ” હતું.) ગુજરાત અને મીસરના કારણોએ ૧૫૦૮ માં એકા થઈ ચોલ બંદર પાસેના પોર્ટુગીઝ કારણોનો નાશ કર્યો હતો. ઇ. સ. ૧૫૨૧ માં ગુજરાતના મુઘતાનના નૌકા સેનાપતિએ પોર્ટુગીઝોને ચોલ પાસે હરાવ્યા, અને તેમનું એક વહાણ કુખાડ્યું. ઇ. સ. ૧૫૨૮ માં હવેલી લડાઈ થઈ તેમાં પોર્ટુગીઝોએ ખંભાતના કારણોનાં ઘણાં વહાણોનો કબજો લીધો.

ઇ. સ. ૧૫૮૪ માં પોર્ટુગીઝોએ ગોવાના ચાંચીઆ પર ચડાઈ કરી. તેમાં પોર્ટુગીઝો હાર્યા. આ બંધી સાથે નકામી કંડાણે આપવા માટે આપી નથી પરંતુ તે એમ સાબિત કરવા માટે આપી છે કે આ વર્ષો દરમ્યાન આપણી નાવિક પ્રવૃત્તિ મંદ નહોતી. તે સમયમાં દિંદી વહાણ કોઇ રીતે બાંધણીમાં ઉતરતાં ન હતાં. ઇ. સ. ૧૬૧૨ માં સર એચ. મીડલ્ટને પકડેલું એક વહાણ ૧૫૩ ફુટ લાંબું, ૩૧ ફુટ ઉંડું અને ૧૫૦૦ ટન ઉપાડવાની શક્તિ ધરાવતું હતું. તે વખતનાં અંગ્રેજનાં વહાણ બહુ તો ૩૦૦ થી ૩૫૦ ટનનાં હતાં.

ભોગલ સમય

આ પ્રવૃત્તિ ભોગલ સમયમાં અને ખાસ કરીને અકબરના અમલમાં વ્યવસ્થિત થઈ અને રાજ્ય તરફથી વહાણોના બાંધ કામપર દેખરેખ રાખવામાં આવી. નૌકાસૈન્યના અર્થને માટે બંગાળના કેટલાક પરગણાની ઉપજ છુટી કહાડવામાં આવી અને જરૂર પ્રસંગે નૌવારને (નૌકાસૈન્ય) માટે અમુક માણસો તથા વહાણ કાંઠેસો તથા જમીનદારોએ પુરાં પાડવાં એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું. નૌકાખાતા માટે મીર બહેરીનો એકો કહાડવામાં આવ્યો. મીર બહેરીનું કામ વહાણ પુરાં પાડવાનું અને વહાણ બંધાય તે પર દેખરેખ રાખવાનું હતું. તે ઉપરાંત નૌકા માટે માણસ પુરા પાડવાનું કામ પણ હતું. દરેક વહાણમાં નીચેની જાતના કામ કરનારા હતા.

૧ નાખોદા:—વહાણનો કપ્તાન.

૨ મૌલીમ:—તારા વિગેરે પરથી વહાણને દોરનાર.

૩ ટહેલ:—ખલાસીઓનો ઉપરી.

૪ નાખોદ એચવ:—લેફ્ટીને જળતણ પુરૂં પાડનાર અને વહાણપર માલ ચઢાવવાપર દેખરેખ રાખનાર.

૫ સારંગ:—વહાણને બંદરોમાં લેનાર અને કહાડનાર અને તે કામપર દેખરેખ રાખનાર.

૬ બંડારી:—માલપર દેખરેખ રાખનાર.

૭ કીરાણી:—વહાણનો દારકુન દિસાળ રાખનાર તથા લેફ્ટીને પાણી પુરૂં પાડનાર.

૮ સુકાનગીર:—સુકાનપર દેખરેખ રાખનાર. કેટલોક વખત વહાણમાં ૨૦ સુકાનગીર રહેતા.

૯ પનજેરી:—યાંલવાની ટાંચે જેસી તપાસ રાખનાર.

૧૦ ગુમાની:—વહાણમાં પાંણી બરામતું ઉલેચનાર ખલાસી.

૧૧ બાંદુકવાળા:—વહાણની સ્થિતિ પ્રમાણે તેમની સંખ્યાનો આધાર રહેતો.

૧૨ ખારવા:—તેમનું કામ સદ વીંટવા, ચઢાવવા કાણાં પડે તે પુરવાં, લંગર નાખવું, કાંદનું વગેરે હતું.

નદીઓ પર દેખરેખ રાખવા નાવાખ્યક્ષ જેવો અમલદાર રહેતો. વહાણોપર માલની કિંમતપર રૂંટકા કર હતા. (બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટનો ઓછામાં ઓછો ૩૨૨ ટકા છે.)

ઔરંગઝેબના સમયમાં આરાકાનીઓની ચઢાઈને લીધે ઘણી જગીરોની ઉપજ નૌકાખર્ચમાં વપરાઈ જતી. ઇ. સ. ૧૬૩૯ માં શાહનવા સુલતે જંગાળનો સુબો બનાવવામાં આવ્યો, તેની બેદરકારીથી મુતસદીઓનો લાંચ વગેરેથી ત્રાસ વધી ગયો અને ઘણા પરગણા પામમાલ થયાં. તેથી ઘણા નૌકા અમલદારો જે જગીરદારો હતા તે જૂએ મરતા થઈ ગયા, આ સ્થિતિ મોરલુમક્ષા જ્યારે સુબો થયો ત્યારે સુધરી પણ તેની આરાકાનીઓનીના હાથે દાર થઈ અને બાદશાહી કાફલાનો નાશ થયો.

શાહરિતખાનના સમયમાં ફરી કાફલાનો પુનરુદ્ધાર થયો.

રાજ્ય તરફની પ્રવૃત્તિ ઉપરાંત વ્યાપારિક પ્રવૃત્તિ અને ચાંચીઆઓની પ્રવૃત્તિ ચાલુ હતી. વળી મક્કા દર્જ કરવા જનારાઓને લખને સુરત અને મક્કાનો રસ્તો દારદોર રહેતો. ઇલાહાબા તાળામાં વિજયદર્શ, ક્રોધાબા, સિંધુદર્શ, રત્નાગિરી અને અંજનવેલા એ બંદરો સુખ્ય હતાં. કાનાહા આંગરાઆ અને તેના

પંડી શંભુજી આંગરીઆ મરાઠા નૌકાસૈન્યના સમારં (Admiral) હતા. અંગ્રેજો અને પેશ્વાની વચ્ચે સલાહ થયા પંડીથી મરાઠા નાવિક પ્રવૃત્તિનો અંત આવ્યો.

હવે આપણે છેક નજીકના સમય સુધી આવી પહોંચ્યા છીએ. પણ આ બધા સમયમાં ગુજરાતની પ્રવૃત્તિ કેવી હતી તે હુંકમાં તપાસીએ.

અુ દેશના તેમજ પરદેશના સાહિત્યમાં દારકાં, સોમનાથ, બ્રહ્મકન્થ, સુરત અને સુપારક એટલે હાલનું સોપારા એ બંદરોનાં નામ વારંવાર મળી આવે છે. ભરૂચનો ઝરમનો ખેગાસ રોમન રાહેનશાહ ઝોગ-રૂટસના દરબારમાં રહેતો હતો તે આપણુ જોઈ ગયા. ઈ. સ. ૭૫ માં ગુજરાતના રાજકુમાર આજશકે જનરા પર ચઢાઈ કરી હતી અને ગુજરાતનું સંસ્થાન વસાવ્યું હતું. ઈ. સ. ૧૫૦૦ સુધી એટલે પોર્ટુગીઝોના આવતા સુધી જનરા બંદર ગુજરાતના સુક્ષતાને ખંડણી ભરનારા બંદરોની યાદીમાં છે.

મીર્ઞ સમયમાં ગુજરાત મગધને કબ્જે હતું એટલે તે વખતનો ઇતિહાસનો એકો આવી જાય છે. પણ ત્યાર પછી ગુજરાતમાં શાહ વંશની સ્થાપના થઈ. તે વંશનો મુજ પુરૂષ નાહપાણુ હતો અને તેની રાજધાની સિંહોર હતી. એ રાજાઓના સમયમાં મીસર અને ઇરાન જોડે વેપાર ચાલતો હતો. કાર્લિની ગુફાઓ આ રાજાઓએ કોતરાવી હતી. આ વંશ ઈ. સ. ૨૩૫ સુધી ટક્યો. ત્યાર પછી ઈ. સ. ૩૧૮ થી ૪૯૮ સુધી વલ્લભી રાજાઓની સત્તા ચાલી. આ વંશના બીજા રાજા સમુદ્રગુપ્તનો એક લેખ પ્રયાગ એટલે આદલાપાદમાં ગંગા કિનારે મળી આવ્યો છે તેમાં તેની આગળ મહારાજાધિરાજ પદ લગાડેલું છે. અને સિંહલ અથવા લંકા તેના કબજામાં હતું તેમ જણાવેલું છે.

વલ્લભી રાજાના અંત પછી ચાવડાઓનો ઉદય થયો. ચાવડાઓ ચાંચીઆ હતા અને ગુજરાતના નાવિકોએ ચાંચીઆ તરીકે કેટલાએ સમય સુધી નામના મેળવી છે, અને તેને માટે ઘણા મુસાફરો તેમજ પરદેશી લેખકો કહે છે. શરૂઆતમાં આવ-

ડાઓએ ચાંચીઆઓનો ત્રાસ દર કર્યો પણ પછી તો તેઓ જાતેજ ચાંચીઆપણું કરવા લાગ્યા હતા. ચોગરાજના રાજ્ય અમલ દરમ્યાન તેના પુત્ર હેમરાજ અને તેના ભાઈઓએ સોમનાથ પાટણના બંદરમાં પરદેશી વેપારીઓનાં વહાણુ હુટ્યાં હતાં તે માટે તેણે તેઓને કપકા આપ્યો હતો એવો ઇતિહાસમાં ઉલ્લેખ છે.

મળરાજ સોમકી (ઈ. સ. ૯૪૭ થી ૯૯૭) સૌરાષ્ટ્રમાંના વંશસ્થળીના ગ્રહરિપુને છતી પાટણુ આવ્યો ત્યારે દેશદેશના વહીવટી અણહીલવાડના રાજાને ખુશ કરવા પોતાના રાજા તરફથી નજરાણાં લાગ્યા હતા તેમાં અંગ દેશના વહીવે રથ ભેટ કર્યાં. સમુદ્ર કિનારેથી લાલ મણી આવ્યા. વનવાસથી આવેલા વહીવે સુવર્ણુ લાવી મુક્યું. દેવગિરિના રાજાને વહીવ આ વખત વાર્ષિક ખંડણી લઈ આવ્યો. કોટલાપુરના વહીવે પોતાના રાજા તરફથી મોકલેલાં જવાહીરો મળરાજના ચરણ પાસે મુક્યાં. આ વખતે કાશ્મીરથી સુંદર પરામ, કુર દેશથી રંગીન જત્ર, અને પંચાલ દેશથી ગાય અને ગુલામોનાં નજરાણાં આવ્યાં...વગેરે વર્ણુન ભારોએ કરેલું છે.

સિદ્ધરાજ (૧૦૬૪ થી ૧૧૪૩) ના સંખ-ધમાં એક જૈન ગ્રંથકાર લખે છે કે તેના પર સિલોનના રાજાનાં નજરાણાં આવ્યાં હતાં.

ગુજરાતના સુક્ષતાનેના સમયમાં તો ગુજરાતની દરિયા પર સર્વોપરી સત્તા હતી તે સંબંધી આગળ કહેવામાં આવ્યું. તે ઉપરાંત ગુજરાત અને મીસરના કાફલાઓના એકત્ર બળથી પોર્ટુગીઝ જોડે નૌકાયુદ્ધ ઈ. સ. ૧૫૦૭ માં થયું હતું તે ધ્યાનમાં રાખવા જરૂર છે. મોગલ સમયમાં નૌકા ખાતુ વ્યવસ્થિત હતું તે આવી ગયું.

આ બધી બાબત રાજાઓની સંતાસનંધી આવી. પણ ગુજરાતની ધણી પ્રવૃત્તિ વહેપારી છે. ચીનો મુસાફર યવનચંગ (જુએનમેંગ) લખે છે કે “ સૌરાષ્ટ્રની આર્થિક મુખ્યત્વે દરિયા મારફત છે. ઈ. સ. ૧૨૬૨ માં મોકેપિલોએ પ્રવાસ કર્યો હતો તે ગુજરાતનાં બંદરોના વ્યાપારનો ખ્યાલ તેનાં વર્ણનોમાં

આપે છે. આપણા ચાંચીઆઓ છેક સોફોક્લેસ સુધી હતા તેમ તે લખે છે. વાસ્કોડીગામાને ઈ. સ. ૧૪૯૮ માં ખંભાતના ખત્રાસીઓ પૂર્વ આફ્રિકામાં મળ્યા હતા.

શુન્દરાતી સાહિત્યનાં લોકગીતો અને લોકકથાઓ એકઠી કરવી જોઈએ તેવા પ્રયાસ થયા નથી. તોપણ સ્વ. રણુજીતરામ વાવાભાઈએ લોકગીતો એકઠાં કરેલાં તેમાં પરદેશી મુસાફરીના ધણા ઉલ્લેખો છે. પતિ પરદેશ હોય અને પત્ની ઘેર વિયોગમાં હોય તેવાં ધણાં ગીત છે તેમાંના પ્રતિનિધિ રૂપ એકાદ એ દાખલા લઈએ.

“ હું પોંજાઈ ધર આંગણે, પેઉજી પોંજાય પરદેશ;
સસરો કહે વહુ દુખધારે; સાસુ કહે તરીઓ તાવવાળાં;
દીએર કહે દુઃખ હું નાજી, વાલો સધાર્યો છે ગામ.”

વિયોગથી પત્ની કૃપ થઈ ગઈ દ; સાસુ સસરો તેનું કારણ કળી શકતાં નથી પણ દીએર કળી શકે છે. પરદેશ સીધારેલા સ્વામીની સાથે પત્ર વ્યવહાર દીએર દ્વારા પત્નીથી ચઢ શકતો. આપણા આધુનિક સાહિત્યના પ્રારંભકાળમાં લખાએલી સાંસારિક વાર્તાઓમાં આવી સ્થિતિનાં દર્શન થાય છે. પરદેશ પતિ પધારેલો છે. હાલ જેમ કેટલાક હિંદુઓ આફ્રિકા લક્ષદેશ વગેરે વહેપાર કરવા નળ છે ત્યારે ત્યાં ધર માંડે છે. અર્થાત્ એક કુટુંબ અહિંઆ ઉપજાવે છે અને બીજું જે દેશમાં વહેપાર કરતા હોય છે ત્યાં ઉત્પન્ન કરે છે તેમજ અસલ પણ થતું. શોકમનું સાલ ઉભું થવાથી વિયોગના દિવસ લંબાતા. પતિવ્રતા પત્ની સર્વ મોજશોખ તજી સ્વામીની વાટ નેખાં કરે છે. એક દિવસ નહાતો લાડકો દીએર મેદી લાગ્યો અને લાબીને પગે ચોપડવા કહ્યું. “ તારા ભાઇ પરદેશ છે માટે એ સર્વ નકામું છે.” એવો ઉત્તર લાબીએ વાળ્યો.

એ ગીતમાં આગળ નીચે મુજબ છે:-

“ લાખ ટકા આપું શેકેટા કોઈ નય જો દરિયાપાર
શોકમના સાહેબાને એટલું કહીએ કે તારી

બહેની પરણે ઘેર આવ.

બહેની પરણે તો બહે પરણે એને દેલે કન્યાદાન.

+ + + +

શોકમના સાહેબાને એટલું કહીએ કે

તારી માડી મરે ને ઘેર આવ.

માડી મરે તો બહે મરે એને જાળને વડલા હેડ.”

આમાં ભાઈ બહેન અને મા દીકરાના નસથાનુ-બંધ હિન્દુ સંસારે માન્યા છે તેનો ઉલ્લેખ છે. કન્યાદાન આપતું એ ભાદીના ધર્મ છે. દીકરાની ખાધે ચઢી સ્મશાન સિધાવવાનો દરેક હિન્દુ સ્ત્રીને ક્રોડ હોય છે. ઘડપણમાં માને પાળવી ચોપવી અને ત્હેનું મરણ સાચવવું એ હિંદુનું ધર્મવત છે. આ બન્ને ધર્મકાર્ય કરવા આવતું જોઈએ પણ પરદેશ-જુના મોહમાંથી છુટી આવતો નથી.

હાલ પણ શુન્દરાતીઓ વહેપારના માટે દુનિયાના દરેક ભાગમાં છે. પૂર્વ આફ્રિકા, દક્ષિણ આફ્રિકા, ટ્રાંસવાલ, યુગન્ડા વગેરે તો આપણાં જ સંસ્થાન છે. રંચનના વહેપારનો મોટો ભાગ શુન્દરાતીઓને હાથ છે. દુનિયાના મોતીના વહેપારનો મોટો હિસ્સો શુન્દરાતીઓને હાથ છે અને મોતી કાઢવા માટે જતી રાણીઓમાં શુન્દરાતીઓ નળ છે. પણ હાલ આપણાં પોતાનાં વહાણ નથી.

અંગ્રેજ સમય

મોગલ સમય સુધીની પ્રજ્ઞતિ આપણે જોઈ. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિના નખતમાં પણ આ પ્રજ્ઞતિ ધીમી પડી નહોતી. ઈ. સ. ૧૬૩૩ માં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિએ પોર્ટુગીઝોની સામે પોતાના વહેપારનું રક્ષણ કરવા માટે સુરતમાં કાફલાની સ્થાપના કરી. ઈ. સ. ૧૬૬૯ ની લગલગમાં સુરતને બદલે મુંબઈ મુખ્ય મથક રાખવામાં આવ્યું. પણ ઈ. સ. ૧૭૩૫ સુધી સુરતમાં વહાણ બાંધવાનું કામ ચાલુ રહ્યું હતું. મુંબઈના કાફલાના કોઈ વહાણે દૂસ્મનના બરેલખરીઆ વહાણ આગળ વાવેટ નમાવ્યો હોય એમ બન્યું નથી. મુંબઈના વહાણ બાંધવાના ખાતાનો વહીવટ ઈ. સ. ૧૭૩૬ થી ઈ. સ. ૧૮૩૭ સુધી પારસી કુંડેળના વહાણ બાંધનારાઓને હસ્તક રહ્યો હતો. આ પારસી વહાણ બાંધનારાના વળતમાં મુંબઈમાં એવાં સારાં વહાણ બનાતાં કે બ્રિટિશ

કાફલાને માટે પણ કેટલાંક વહાણ મુંબઈ બાંધવામાં આવતાં. મુંબઈના ડોક આ સમયે કેટલી ચઢતી દશાએ પહોંચ્યો હતો તે એક મુસાફરે ઇ. સ. ૧૭૩૫ ની સાક્ષ્ય કરેલા નીચેના વર્ણન પરથી જણાશે. “ અહિં મોટો અને સારી રચનાવાળો ડોક છે. તેમાં ચોગ્ય વખારોમાં નૌકાયુદ્ધનો સામાન જુકેલો છે. અને.....ઝંગર બનાવવાને માટે સંઘાડ છે. કદ અને સગવડ ભેતો કદાચ યુરોપના કાઈ ભાગમાં ન ભેવામાં આવે એવી સુધી જોઈ છે. તે માટે તે અભિમાન ધરાવે છે. ” વહાણ બાંધવા માટે મુંબઈમાં કુરસી સગવડ હતી. મુંબઈ મુજરાતના અને મલબારના જંગલોની વચ્ચે આવેલું છે. તેથી કરીને વહાણ બાંધવાને જોઈવું લાકડું તેને પૂરતા જથ્થામાં મળી શકતું. સાગ ઇંગ્લંડના એક કરતાં વહાણના કામમાં ચડીઆનો નીચડો હતો. ઇંગ્લંડનાં એકનાં વહાણ બાર વર્ષ ટકતાં જ્યારે મુંબઈનાં સાગનાં વહાણ એથી વધારે વર્ષ ટકતાં તેમ છતાં કિંમતમાં સાધાં પડતાં. જે વહાણમાં રહી નેક્સને નેપોલીઅનનાં ફ્રેંચ કાફલાને હરાવ્યો હતો તે વહાણ વિક્ટરી (Victory) મુંબઈના ડોકમાં બાંધવામાં આવ્યું હતું.

નોર્વે, સ્કોટલેન્ડ, હોલેન્ડ અને યુરોપના બીજા નાના દેશોના કિનારાના વ્યાપારને માટે ફરતીં હિંદુસ્તાનમાં બાંધેલાં વહાણ હાલપણ સિસ્ટર નિવેદિતાને માત્રમ પડ્યાં હતાં. ઇ. સ. ૧૭૮૦ માં હૈદરઅલીની ચઢાઈને લીધે કચ્છિકામાં દુકાળ પડ્યો, ત્યારે તે ભાગમાં બો રાક પુરો પાડવા માટે વહાણની જરૂર પડી અને તે વખતથી બંગાળના કાફલાની શરૂઆત થઈ.

ઇ. સ. ૧૮૦૧ થી ઇ. સ. ૧૮૨૨ સુધીનાં વીસ વર્ષમાં હુગલી નંદીમાં કુલ ૧,૦૫,૬૯૩ ટનનાં ૨૩૭ વહાણ બાંધવામાં આવ્યાં. દર ટનનું આશરે રૂ. ૨૦૦ ખર્ચ ધારીએ તો આ વહાણ બાંધતાં લગભગ ૨) કરોડ રૂપિયા ખર્ચ થયું હશે. આ રકમનો મોટો ભાગ દેશી કારીગરો અને મજૂરોને મળ્યો હશે.

છરટ ઈડિઆ કંપનિએ બાંધેલા હિંદી કાફલાએ પહેલા અને બીજા બર્મા વિગ્રહમાં અને આઘનીસ વિગ્રહમાં ભાગ લીધો હતો. ધર આગળના દરિયાથી

દર ધરાની અખાતમાં, રાતા સમુદ્રમાં વગેરે સ્થળોએ આ કાફલાએ સેવા બજાવી હતી અને હિંદના વહેપારને સગવડ આપી રક્ષણ આપ્યાં હતાં.

હિંદની નાવિક પ્રવૃત્તિના અંતની શરૂઆત ઇ. સ. ૧૮૪૦ પછી થઈ. અને છરટ ઈડિઆ કંપનિના હાથમાંથી રાજ્યની લગભગ બ્રિટિશ રાજ્યકર્તાના હાથમાં ગઈ ત્યાર પછી થોડા વખતમાં ઇ. સ. ૧૮૬૩ માં તેનો સંપૂર્ણ નાશ થયો.

આ સમયમાં હિંદી વહાણો મુંબઈ એક ફ્રેંચ એક બાલ્ટાઝાર સોલ્વનીસ ઇ. સ. ૧૮૧૧ માં “ લેજ હિન્દુઝ ” નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે પ્રાચીન સમયમાં હિંદીઓ વહાણ બાંધવાના કામમાં ચડીઆતા હતા અને હાલમાં હિંદીઓ હજુ પણ આ બાબતમાં નમુના આપી શકે. એટલે સુધી કે અંગ્રેજો નૌકા રચાપત્તની દરેક બાબતોપર ધ્યાન આપનારા છે, તેઓએ હિંદીઓ પાસેથી જોઈ તેમના વહાણોમાં ઘણા સુધારાઓ ફેલે મંદ રીતે કર્યા છે. હિંદી વહાણોમાં સૌન્દર્ય અને ઉપયોગ એક શાથે જ હોય છે. અને તે ખંત અને સુંદર કારીગરીના નમુના છે.

વીસ સૈકાથી ચાલતા આવેલા રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગનો કેવી રીતે નાશ થયો તે આપણે જોઈએ. આપણી નાવિક પ્રવૃત્તિ હિંદી સંસ્કૃતિનો વિજય દેખાડે છે. આપણી નાવિક પ્રવૃત્તિને લઈનેજ આપણી સંસ્કૃતિ ટકી રહી અને બીજી સંસ્કૃતિઓપર અસર ઉપજાવી શકી. દેશની ઔદ્યોગિક પુનર્બંધના દેશી વહાણ સિવાય ચાલ એમ કહવું સુસ્કેલ છે.

હાલ આપણો વ્યાપાર દુનિયાના લગભગ દરેક ભાગમાં ચાલે છે. આ વ્યાપાર પરદેશી કંપનીઓના વહાણોને લઈને ચાલે છે અને તેને માટે આપણે લગભગ ૨૫ કરોડ રૂપિયા દર વર્ષે પરદેશી કંપનીઓને માત્ર લાવવા લઈ જવા બદલ આપીએ છીએ. હિંદુસ્તાનના દેશી કિનારાના વહેપારના ૮૫ ટકા પરદેશી વહાણોમાં ચાલે છે.

પરદેશ જતા આવતા હિંદી મુસાફરો અને હજાર કરવા જતા હાલુઓ તથા હિંદી લશ્કરની અવર જવર તથા કિનારા પરના મુસાફરોને માટે લગભગ

૮૫૫૫ લાખ રૂપિયા પરદેશી કંપનીઓને લાઝા પેટે આપીએ છીએ આપણી ટપાલને માટે લગભગ ૮ લાખ રૂપિયા દરવર્ષે પી. એન્ડ એ. કંપનિને મળે છે. આવી રીતે આપણાં વહાણુ નહિ હોવાથી દર વર્ષે અઢળક ધન ગુમાવીએ છીએ. અને તે ઉપરાંત આ પણુ વહેપારીઓને નેદ્રેલી સગવડ મળતી નથી.

ખુદા દરિયામાં ફરતા કુલ ૧,૧૮૦૦૦૦૦ ટનનાં વહાણુમાંથી આશરે ૯૫ હજાર ટનનાં વહાણુ હિંદી-ઓને હાથ છે. એટલે લગભગ સેંકડે ૮ ટકા આપણુ હાથમાં છે અને પરદેશીઓના હાથમાં ૯૯.૨ ટકા છે. કિનારે ફરતાં વહાણુના કુલ ૨૯૬૧૦૦૦ ટનમાંથી ૩૨૪૦૦૦ ટન દેશીઓના હાથમાં છે. એટલે કિનારાનાં નાનાં વહાણુમાં પણ આપણુ હાથમાં સેંકડે ૧૧ ટકા છે અને પરદેશીઓના હાથમાં ૮૯ ટકા છે.

આ સ્થિતિમાં આપણે વ્યાપાર વધે એમ માનવું તે ખાલી ફાંફાં છે. જે ઉલોગે ભૂતકાળમાં સારી મેંવા જમીની છે અને જેની સાથે હિંદની આર્થિક ઉન્નતિના આધાર છે તે તરફ નેતાઓ અને તવંગર લેખિ ખ્યાન આપશે એમ આશા છે.

હિંદના સુવર્ણયુગ ભૂતકાળના ઇતિહાસના બુલાએલાં પાનાઓમાંથી એક અગત્યના ભાગપર ખ્યાન દોરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. અને તે ઉપરથી આ દેશનો ઇતિહાસ ઉપર વધુ પ્રકાશ નાંખત્રા યુગરાતી સાક્ષર પ્રમાસ કરશે અને ખીજા યુગરાતી લાઇખિ કશું નહિ તો ઇતિહાસ વાંચશે તો નેશપર ઉપકાર થશે, અને આજનો વખત નકામો નથી ગયો એમ હું માનીશ.

પ્રીતમરાય વ્રજરાય દેસાઈ.

* ઇરિકનાં સ્મરણુ

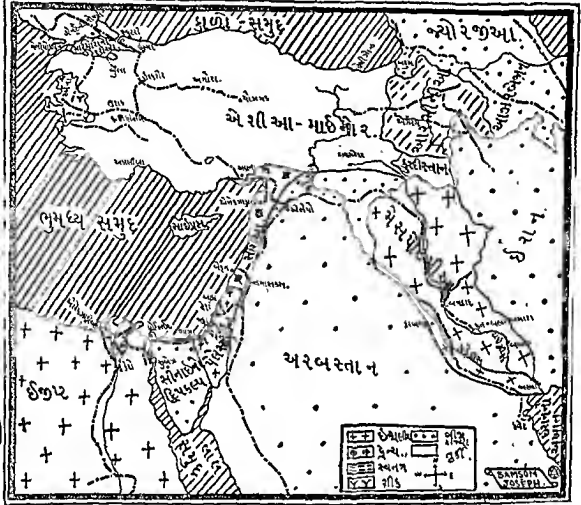
તુર્કીના સુલતાન-ખલીફ

તુર્કીના જુના મહારાજ્યના બે ભાગ હતા, (૧) યુરોપમાં અને (૨) એશિયામાં. યુરોપમાં ડાન્સ્ટાન્ડીનોપલ, થ્રેસ અને માર્મોરિયા સમુદ્રની જન્ને બાજુએ આવેલી બેસ્ટ્રસ અને ડાઉનલસની સામુદ્રધુની ઉપર સુલતાનની સત્તા હતી. એશિયામાં એશિયામાઇનોર-જેમાં એનેટોલીયા અને સ્મર્ના જન્નેનો સમાવેશ થાય છે-અને મેસોપોટેમિયા, આર્મિનીયા અને કુર્દિસ્તાન, સિરીયા અને પેલેસ્ટાઇન-એ સુલક સુલતાનના સીધા કાણુ નીચે હતો. તે ઉપરાંત એડન અને તેની આસપાસના થોડાં સુલક સિવાયના આખા અરબસ્તાન દેશમાં પણ સુલતાનની જ હાક વાગતી હતી. જે કે ત્યાં જુદા જુદા સ્થાનિક અમીરો અને સરદારોના હાથમાં જ ખરેખરી રાજ્યસત્તા તો રહેતી જ, અને તેઓ મહિદા-

માંદે અને કોઇક વખત સુલતાન સામે પણ સત્તા તોય સાધારણુ રીતે સમ્મતતની આગળ નસિર મુકવીને શોડિયણી ખંડણી ભરતા.

તુર્કીના સુલતાન પોતાના આખા રાજ્યનો આદર હતા, તેમજ તેમાં આવેલાં ધર્મસ્થાનોનો રક્ષક અને દુનિયાના આશરે ચાલીસ કરોડ સુસલમાનોનો ખલીફ-ઉલ-સુલકમીન ગણાતો. સુસલમાનોની એવી માન્યતા છે કે તેમના મુખ્ય ધર્મગુરૂ પાસે એવી લશ્કરી અને રાજકીય સત્તા હોવી જોઇએ કે જેથી દુનિયાના કોઇપણ ભાગમાં સુસલમાનોના ધર્મને કંઈ ખાંચ આવે તો પોતાના બાહુબળથી તેમનું રક્ષણ કરી શકે. આ માન્યતા માન એક વહેમ રૂપે જ રહી નથી કારણુ કે છેલ્લી કેટલીએ સદીઓથી તુર્ક લોકોએ ઇસ્લામની આગર જાળવવા માટે પોતાનું લોકી રેડ્યું છે. ૧૯૧૪ પહેલાં દુનિયાનાં તમામ ઇસ્લામી રાજ્યોમાં વધારેમાં વધારે પ્રતાપી શમુદ

• મેસોપોટેમિયાને અરબ લોકો ઈરાક કહે છે.

એશીઆમાં તુર્કીનું રૂપાંતર..

ઉપર જુના તુર્કિસ્તાનના એશીઆઈ વિભાજનો અને તેની સાથે અરબસ્તાન, અને હિન્દના કેટલાક ભાગનો નકશો આપ્યો છે. તેમાંથી તુર્કીના હિંદીય ખૂણામાં આવેલા જ્યોર્જીઆ અને આઝરબેઈજન અને પૂર્વે આવેલા હિંદીય શિવાયનો બધો ભાગ તુર્કીની સત્તા નીચે હતો. તે પૈકી ઇજીપ્તનો સન ૧૮૮૨ થી ખર્જેલોતો અંગ્રેજોના જ હાથમાં છે. છતાં તેના ઉપર તુર્કીની નામની જે સત્તા હતી તે સેવની સંધિથી દૂર થઈ, અને ત્યાં સ્વરાજ સ્થાપવાનાં અનેક વચનો આપ્યાં છતાં, અંગ્રેજ લશ્કરસાહી અને નાકરસાહી ત્યાં પર દમામથી ત્રાસ વતવે છે. આ સાથેના લેખમાં બતાવ્યા પ્રમાણે આર્મીનીઆ અને હુદિસ્તાન અને અરબસ્તાનને સ્વતંત્ર બનાવ્યાથી અને સીરીઆ, લેબેનૉન, અને મેસોપોટમિયા હજમ થયેલાં હોવાથી સ્મર્નાના ગાળા શિવાયનો કંઈ પણ નિશાન વગરનો એશિયા માઇનોરનો ભાગજ હમણાં સુધી તુર્કીના-ખર્જેલોતો મુસ્તફા કમાલ પાશાનાજ હાથમાં હતો. પણ છેલ્લાં થોડાંજ અઢવાડિયામાં, સ્મર્નાના આખા વિભા- ગમાંથી કમાલ પાશાએ મીક હોકાને હઠાવી કાઢ્યા છે, અને વાયવ્ય ખૂણા ઉપર ઇસ્મીદ અને બુસા સુધી લગભગ ચોતાવું લશ્કર જમાવ્યું છે. માર્શિના દરિયાનો જળમાર્ગ ખુલ્લો રાખવાના હેતુથી તેની બેક બાજુએ થોડો થોડો પ્રદેશ સેવની સંધિ પ્રમાણે મિતરાભ્યાએ ચોતાના હાથમાં રાખ્યો છે, તે ઓળખીને કમાલપાશા કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ અને મીસ ઉપર ધસારો કરશે કે નહિ એ હાલ ધણી ચિંતાનો વિષય છે. દરમ્યાન કમાલપાશાને શેક્વા માટે ગ્રેલીયોલીને સ્થાને કિનારે, ચલુક નામના એક નાના ગામમાં અંગ્રેજોએ-ફાન્સ અને ઇટાલીએ તે છાકયું છે તે પછી પણ ચોતાનો કાફો અને લશ્કર જમાવ્યાં છે. કમાલપાશા અંગ્રેજોની સ્થાને લશ્કરમાં ઉતરશે કે તેમના આમનજીને માન આપી સુલેહ પરિવર્તમાં

અને વિસ્તારવાળું તુર્કીનું જ રાજ્ય હતું, એટલે આ માન્યતા સકારણુ બનતી. જે ખલીફ સામાન્ય રીતે સૌ મુસલમાનોના ધર્મગોષ્ઠા હતા તો તે તેના રાજ્યમાં આવેલાં ઇસ્લામનાં પાક સ્થળોના ખાસ રક્ષક ગણાતો અને મક્કા અને મદીના, દમાસ્કસ અને બગદાદ વગેરે ઝઝીર-તુલ-અરબના આખા મુલકના ઉપર સુરજ અને ચંદ્ર તપે ત્યાં સુધી ખલીફની જ સત્તા કાયમ રહેતી નેહએ, એવી માન્યતા માટે કુરાનમાં પ્રમાણુ છે.

તુર્કીના ભાગલા

પણુ છેલ્લી લડાઈમાં મિત્રરાજ્યો સાથે લડતાં તુર્કી હારી ગયું તેથી આ બધી રીતિ યદક્ષાઈ ગઈ છે. સેવની જે સંધિ ઉપર તુર્કીને સહી કરવાની ફરજ પડી તે મુજબ (૧) ગ્રેસ અને રમનાં મીસને સોંપવામાં આવ્યાં (૨) ખોસ્કરમ ડોનનકસનો સમુદ્ર માર્ગ પ્રજામંડળને સ્વાધીન થયો (૩) એશિયામાઈનોરના જે ભાગમાં આર્મિનીઅનો અને કુર્દ લોકોની વધારે વસ્તી જણાઈ તેના આર્મિનીયા અને કુર્દિસ્તાન નામનાં લુદા રાજ્યો સ્થાપવામાં આવ્યાં, (૪) પ્રજામંડળના નામે ચેલેસ્તાઇન અને મેસોપોટેમિયા અંગ્રેજોએ હજમ કર્યાં (૫) તે મુજબ સિરીયા ફ્રેન્ચ લોકોને સોંપવામાં આવ્યું (૬) અને અરબ-સ્તાનનો મુલક હજમજના રાજને સોંપાયો. આથી જુના મહારાજ્યમાંથી માત્ર ડોન્સ્ટાન્ડીનોપલ અને તેની આસપાસનો થોડોક ભાગ યુરોપમાં અને એશિયામાં માત્ર એનેટોલીયા-એટલું જ સુસ્તાનને હસ્તક રહ્યું. અને વળી ખુદ ડોન્સ્ટાન્ડીનોપલમાં લશ્કરની તેમજ નાણાંની સત્તા મિત્રરાજ્યોના પ્રતિનિધિઓને સોંપી એટલે સત્તાનતનું તેમજ ખિલાફત નું ગીકું વળ્યું.

આથી દુનિયાના તમામ મુસલમાનોમાં અને મુસલમાની રાજ્યોમાં હોલ થયો છે, અને આપણા દેશમાં પણ ખિલાફતની ચળવળ મોટા પાયા ઉપર જાગી છે. છતાં સંધિ થયા પછી એક મુદ્દાનો ફેરફાર થયો છે. રમનાં મીસને સોંપાવાથી ત્યાંના

લશ્કરે તે શહેરમાં પ્રવેશ કરી લાંબા અને આસપાસના મુલકમાં ફેટલાયે ધરગામ બાળાને સાફ કર્યા અને હજારો તુર્ક સ્ત્રીઓ, પુરુષો અને બાળકો ઉપર ગોળી ચલાવી, તેમજ ખીજ બપંકર અત્યાચાર કર્યા. તેથી જ તમામ પાણીદાર તુર્કોએ મુસ્તફા કમાલ પાશાની આગેવાની નીચે મળીને એશિયામાઈનોરનાં અંગેરા નામના એક પ્રમાણુમાં તાના ગામમાં ધારાસભા અને રાજ્યતંત્રનું સ્થાપન કર્યું. તેમજ મુજબત લશ્કર રચ્યું; તેમજ લાં દીવાની સત્તા પણ જમાવી અને ડોન્સ્ટાન્ડીનોપલના નમાસા અમલદારોને એશિયામાઈનોરના ખૂણેખૂણામાંથી તેમજ કાઠી મૂક્યા. વળી રમનાંથી ખૂબ આગળ બીતરમાં ગ્રીક લોકો ધપતા હતા, તેમની સામે અસંખ્ય મુશીબતો વચ્ચે ફેસરીમાં ફરીને રાડ્યા. એટલે હાલ રમનાં બાદ કરતાં આખા એશિયામાઈનોરમાં અંગેરાની આજુબંદો છે, અને તુર્કીના મુસતાન તો પોતાની રાજધાનીની જ ધણી છે-અફ જોતાં તે પણ નથી.

આમ મુસ્તફા કમાલ પાશાની સત્તા એશિયામાઈનોરમાં જામવાથી અને ગ્રીક સત્તા તેની આગળ ઝાંખી પડવાથી તેમજ ખિલાફતના મામલાને લીધે દુનિયાના મુસલમાનોમાં ખળભળાટ થવાથી સેવની સંધિ તો ખતમ થઈ ચુકી છે. તેમાં સુધારા વધારા કરવાને અત્યાર સુધીમાં જે પ્રયત્નો મિત્ર રાજ્યોએ કરી છે તે અંગેરાને પસંદ પડી નથી. હમણાં જ ફરીથી તે વિષે વિચાર કરવાને પરિપક્વ ભરાવાની ખજર આવી છે એટલે તુર્ક લોકોનું ભવિષ્ય હજી તાજામાં જ તોળાય છે.

ધરાકનું મહાદય

ઉપર જણાવ્યા મુજબ તુર્કી અને ખિલાફતનો સવાલ માત્ર તુર્ક લોકોને માટે જ નહિ પણ એશિયા આફ્રિકાના તમામ મુસલમાનો માટે અત્યંત મહત્વનો હોવાથી તેના લુદા લુદા લગનું દિગ્દર્શન કરવાની જરૂર છે. તેમ કરવાથી જ સૌ મિત્રરાજ્યોએ અને તેના આગેવાન તરીકે ખાસ કરીને અંગ્રેજોએ તુર્ક અને મુસલમાનો ઉપર જે બપંકર અત્યાચાર કર્યો છે, તેનો ખ્યાલ આવી શકશે. આ બધા

ભાગમાં ઈશક વિવશણુ સ્થાન ધરાવે છે. ન્યારથી જર્મન લોકોએ જગદાદ સુધી રેલ્વે બાંધવાની યોજના ધેડી સાંસ્થી જ તેના ઉપર અંગ્રેજોને ખાસ ધ્યાન ખેંચાયું. જર્મનોને જો જગદાદ સુધી વેપાર ચલાવે તો તેમને જસરા આવતાં, પછી ધરાનના અખાતમાં પંગપેસારી કરતાં અને છેવટે હિન્દુસ્થાન પર પણ નજર કરતાં શી વાર લાગે? એટલે હિન્દુસ્થાન પર પાંચ કાળુ રાખવા મેસોપોટમિયામાં પણ વેપાર અને કંઈકે સત્તા જમાવવાનું તો અંગ્રેજોને અગાઉથી જ સૂઝ્યું હતું. તે પ્રદેશના નાકા ઉપર જ—જો કે ધરાનની હદમાં—અંગ્રેજો પરશિયન ઓર્થડોક્સ કેપનીએ તેવનું મોટું કારખાનું જમાવ્યું હતું અને જસરા અને જગદાદમાં પણ અંગ્રેજો એટલે વેપાર કરતા હતા કે તેમની ઇલામદી કમળો પણ રચપાઇ હતી. આ કેપનીનો અને આ વેપારનો બચાવ કરવાને જ બહાને, પણ ખરે જોતાં હિન્દુસ્થાન પર શત્રુની નજર ન જગડે તે માટે મેસોપોટમિયા પર છેલ્લા યુદ્ધમાં અંગ્રેજોએ ચડાઇ કરી હતી. વળી ત્યાં મોટે ભાગે હિન્દી લશ્કર અને સરસામાનથી લગાઇ ચક્ષાવવામાં આવી હતી, તેમજ ત્યાંના આરમ્ય લોકોને સ્વરાજ્ય આપવાનું વચન આપીને અંગ્રેજોએ ભયંકર દગો કર્યો છે એ જોતાં એ મુલકની સામાન્ય સ્થિતિથી તેમજ અંગ્રેજ રાજ્યનીતિની હકીકતથી વાકેફ થવાની જરૂર છે. સન ૧૯૧૭ ની સાલમાં મેં તે મુલકમાં થોડીક મુસાફરી કરેલી તેનાં કેટલાંક જુલુવાનનેજ સ્મરણો આપું છું.

સન ૧૯૧૭ માં હિંદી સરકારે હિંદી વર્તમાન પત્રોના એક પ્રતિનિધિ મંડળને મેસોપોટમિયા મોકલવાનું દરાવ્યું. કારણુ દેખીતું હતું. સિપાહીઓ તરીકે તેમજ નોકરો તરીકે હજારો બંધે લાખો માણસોને તે પદેમાં તે મુલકમાં મોકલ્યા હતા પણ તેમાંના કેટલાંકોની અદિંઆથી ઇજ્જતપટ્ટી કે જોર જુલમથી ભરતી કરી છે, અને ઇરાકમાં રણસેત્ર પર તેમજ ઈરિયીતાલમાં તેમને ખૂબ કનડામાં આવે છે એવા મુદ્દાની ખૂબ વાતો આપણા દેશમાં ચાલતી હતી. તે બંધી શમે તોજ વધારે સંપાટાબધ ભરતી

થાય અને પ્રજાનું સાંત્વન કરવાને માટે તેનાજ પ્રતિનિધિઓને તે મુલકની સ્થિતિ દેખાડવી એવો કંઈ ખ્યાલ સરકારનો હતો.

અમારે મંડળ આઠ જણનું હતું તેમાં ચાર અંગ્રેજ અને ચાર હિંદી હતા. એસોશિયેટેડ પ્રેસ, પાચેનીયર, ઇન્ડીશમેન અને મદ્રાસ મેલના પ્રતિનિધિઓ અંગ્રેજો હતા. હિંદીઓમાં અંગાળી પત્ર વસુમતીના તંત્રી બાણુ હેનેન્દ્રપ્રસાદ ઘોષ, પંડિતના પેસાઅમ્માર પત્રના તંત્રી મહાશય આલમ અને પૂનાના યાન પ્રકાશ તરફથી હિંદ સેવક સરસાજના સલાસદ ભાઇ જોશી અને હું હતા. હમારા નાયક તરીકે લશ્કરી ખાતાના અમલદાર મેજર પુલી હતા.

ઈરાનના અખાત

મુબાઇથી આગબોટમાં બેઠા, ત્યારે જરમન સખમરીનો ભય હતો, તેથી એક ગનમોટ અમારી પાછળ આવતી હતી. એક વખત દૂર દટ્ટિ મર્ધાઇ ઉપર ધુમાડાની એક સેર જણાઈ તેથી તે તરફ ટોડી જઈ, તપાસ કરવામાં ગનમોટે લગભગ એક દિવસ કાઢી નાખ્યો. કરાંચી યહને પાંચ છ દિવસે અમે ઇરાનના અખાતમાં પ્રવેશ કર્યો, એટલે બધું વાતાવરણ બદલાયેલું લાગ્યું. મહાસાગરના ખૂબ ઉંચે ઉછળતાં મોજાં, વખતો વખત પવનના વાવાઝોડાં અને વરસાદ એ બધું બંધ થયું—અમારા બિચારા અંગાળી મિત્ર તો એ બંધાને લીધે સીસીક યહને બે દિવસ સુધી ટ્રીનમોર્ગ પડી રહ્યા. અખાતનું પાણીતો સરોવરના જેવું શાંત હતું અને મંદ પવનથી તેમાં નાના નાના મોજાં ઉછળતાં. વળી મહાસાગરમાં તો ઉપર આકાશ અને નીચે પાણીજ દેખાતું—ગામ ઠાંક થઈ વખત દૂર વહાણની ટોચ અને કરાંચી ગયા પછી બેતણુ દિવસ સુધી બહુચિરતાનની ટેકરીઓની ઝાંખી જૂખરી રેખાઓ જણાતી. અખાતમાંતો દાખત થવાનો માર્ગ એટલો સાંકડો છે, કે થોડે થોડેજ વખતને અંતરે અરબસ્તાનના તેમજ ઇરાનના લીલા ઇમ કિનારા દેખાયા, અને પછી લાગેજ જન્ને કિનારા દેખાતા બધ થતા. રાજદ્વારી દટ્ટિએ મદ્રવનો બેઠ એ હતો કે બહાર જર્મનનો કંઈક ભય રહેતો

ત્યારે અહિંઆ તે જાણે પોતાના ધરમાં જ હોઈએ એવું લાગ્યું. અખાતની અંદર આશરે સો વરસથી અંગ્રેજો વહેપાર અને ચોરી કરે છે. કેટલાએ આવી-આવેને અંગ્રેજ બંદી અને આગળોડેએ દસ-બ્યા છે, અને કેટલાએ અરબ કિનારાના સરદારોની સાથે કાલકરાર કરીને વસ કર્યા છે. બીજા બાલુએ ધરાનના દક્ષિણ વિભાગમતિ રૂશિયાની સાથે ૧૯૧૦-૧૧ માં થયેલા કાલકરાર મુજબ અંગ્રેજોનો અરે અમલ ચાલતો અને જુલાયરમતિ અંગ્રેજ રાજ્ય તો મોટા પ્રતિનિધિ રહેતા, એટલે લગભગ ચાર થયે તે પહેલાં પણ ધરાનના અખાતમાં તેમજ તેના બંને બાજુના કિનારા ઉપર અંગ્રેજોનીજ આજુ વર્તતી.

શેખ-અલ-અરબ

અખાતમાં મુસાફરી કરતાં ખચર પડી કે, બહેરીન ટાણે તે અંગ્રેજોએ સર કરેલો છે અને લગભગ દરમ્યાન કેવેટ અને ફાઓ-જે જે સ્થળ મેસોપોટેમિયાના બારામાં આવેલાં છે-તેના શેખો સાથે હમ-જાન ખૂબ દોસ્તી થઈ છે. આજે તે સ્થળોના નકશાના રંગ ઉપરથી જાણાય છે કે તે તેના શેખનાં મરીને અંગ્રેજોનાં થયાં છે.

ધરાકના પ્રાણરૂપ મુદ્રેટીસ અને ટાઇપીસ નદીઓ બસરાની ઉત્તરે આશરે ૬ માઇલ ઉપર મળીને તેની દક્ષિણે ૬૦ માઇલ સુધી મહાનદના સ્વરૂપે વહી ફાઓની આગળ ધરાનના અખાતને મળે છે. આ સંગમને શેટ-અન્ન-અરબ કહે છે. નર્મદા નદી ચો-માસામાં જે કદી વહેતી હોય એવો સંગમ દેખાય છે. તેમાં પ્રવેશ કરતાં પાણીની પૂરી બરતીને માટે આગળોડને ઘણીવાર અટકવું પડે છે, તેમ અમારે પણ આશરે ચોવીસ કલાક રાહ જોવી પડી. પછી કાબેલ અરબોએ સામેથી આવતીને અમારા વહાણને રસ્તો બતાવવા માંડ્યો તે પછી થોડે વખતે ધરાન તરફના કિનારા ઉપર એઓ પરશીયન કંપનીના તેલના મોટાં પીપો અને કારખાનાં જાણ્યાં. પણ આજે એવું ખરું મદત્તે તો સમજાય છે, કારણ કે મેસોપોટેમિયામાંથી તેલનો અખૂટ કરી મળી શકે અને બીજા અનેક કંપની એ બંને દુર્લાભી પ્રદેશનું

સત્વ દરજી કરી ઇંગ્લેન્ડે ખસાવે, એ ઉદ્દેશથીજ ત્યાં બધી બાજુ મરેલી છે.

જરા આગળ જતાં ધરાનની કાર્ન નદી સંગ-મમાં મળતી જાણી અને તેની પાસેજ મહોમરાના શેખનો સુંદર વાડી જંગલ દેખાયા. અમને હંમેશાં આપ્યું કે આ શેખે પણ આપણી સાથે ધરજીજ મહોમરા રાખીને પોતાનાં મહાન અંગ્રેજ અમલદારોને માટે ઇસ્પીતાલ તરીકે વાપરવાને આપી દીધાં છે. જે સંબંધમાં એક પણ શિર જુકાવી બધું આપ્યાં કરે અને બીજો અક્કર રૂડી દમામથી બધું લીધાં કરે તેને દોસ્તી કાણુ કહે ?

અશારનો કાંપ

બસરાનો કાંપનો બાગ-જેને અશાર કહેવામાં આવે છે ને તુર્ક લોકોએ વસાવેલો જાણાય છે તે સંગમની ડાબી બાજુએ આવેલો છે. લગભગ અશાર આગળ અને તેની ઉત્તરે સંગમમાંથી ડાબી બાજુએ થોડે થોડે અંતરે પાણીના ફાંદા વહે છે, અશારના ફાંદાને કિનારે કિનારે સરસ સડક છે, તે રસ્તે ત્રણ માઈલ જતાં બસરા શહેર આવે છે.

જુના વખતમાં અશારનો કિનારો એક માઇલથી વધારે લાંબો નહિ હોય તે કિનારા ઉપર તેમજ અશારથી બસરાના રસ્તા ઉપર સરકારી અને કેટલાક શેખ લોકોની મોટી ઢાકીઓ આવેલી છે, તે બધી દાલ અંગ્રેજોએ જુદી જુદી ઓરીસો માટે રોડી લીધેલી છે. કિનારાથી જરાક દૂર તુર્ક સિપાઇઓને માટે જાવણી બંધેલી છે, તેમાં અંગ્રેજ સિપાઇઓને અને ઓરીસોને તે વખતે રાખેલા હતાં. રાત્રે આઠ નવ વાગે અમને પણ ત્યાંજ ઉતાર્યા. જતાં વારજ અમારે પ્રથમ માસે મહિસા જેવું થયું, કારણ કે કપડાં બદલી અને અમારી પથારીમાં સુના કે તરતજ ઓચિંતું લસકરી બુગલ વાગ્યું અને મેં કહ્યું સિપાઇઓ દોડતા કંઈ જતા હોય એવા અવાજને સંજોગવા. જોન જોનામાંતો વિજ્ઞાની દાયજીની લઈ એક સિપાઈ અમારા ઓરડામાં પણ ધુસ્યો અને અમારી નમેલો આંખો આગળ તે ધરીને અમને બહાર નીકળવા નેરથી કહેવા લાગ્યો. અમે અમારી

એળખાણ આપવા ગયા પણ તે સાંભળ્યા વગરજ તે ચાલ્યો ગયો. વળી બીજાએ થોડીવારમાં આવીને એવીજ ધમાક કરી મુકી ! છેવટે અમે બહાર સમ-જીત આપવાને નીકળ્યા ત્યારે ખખર પડી કે સિપા-ઈએને ચેતતા રાખવાને માટે એટું કાયર એસાઈ વગાડવામાં આવ્યું હતું, અને અમને સિપાઈ બંધીને સામેલ થવાનું કહેવાને માટે ખતીવાળા આવ્યા હતા.

અસારથી મગીલ

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મળતો માઇલથી પણ એછા કિનારો રોકાયો હશે પણ અંગ્રેજોએ તો આ-સરે ચાર પાંચ માઇલ-છેવડના ભાગને મગીલ કહે-વામાં આવે છે ત્યાં સુધી-સરકરની હાવણીઓ અને ઈસ્પીતાલો, જુદા જુદા અમલદારો અને નર્સોનાં ઘર, રેલ્વે, વહાણ વિગેરેનાં અનેક ભતનાં કારખાનાં, દારૂગોળા, બંદ્રા, થોડા, ખચ્ચર વગેરેની ડીપો-એ બધું વસાવ્યું છે. કેટલેક ઠેકાણે તો કિનારાથી એક બે માઇલ સુધી અંદર પણ વસવાટ હતા. કિનારા ઉપર તો અનેક મજરાઓ અને મોટર-બેટીથી જવાતું પણ પગ રસ્તે જવાને નવા રસ્તા પણ ખૂબ કરેલા જણાયા. પાંચ મકાનો તે વખતે થોડાજ તૈયાર હતાં પણ નવાં બાંધવાની ચોજનાઓ થતી હતી. ઘણાખરાં તો લાકડાનાં કાચાંજ ઘર હતાં. ઘણાને તંબૂમાં રાખ્યા હતા. ખસરાથી તે યુક્રેડીસને ટાઈબ્રીસના સંગમસ્થાન સુધી તે વખતે પણ રેલ્વે બાંધી હતી નહીં સામે કિનારે એરોપ્લેઈન સમા-રવાનું ખાતું હતું. આમાં એક પણ હિંદીને રાખ-વામાં આવ્યો નહતો.

આટલા ઉપરથીજ મહેળે જણાવું કે વડા પ્રધાન લંડનમાં ગમે તેવાં ભાષણ કરતા હતા છતાં પણ આ મુશ્કેલી કાયમનું થાણું કરવાનો અંગ્રેજોનો વિચાર હતો. અસારથી ખસરા જતાં અને જુદા જુદા અમલદારોને મળતાં, સામાન્ય હકીકત મેળવતાં અમારી આ માન્યતા વધારે પાકી થતી ગઈ. પંચનખા એક અંગ્રેજ સીવીલીયનને ખસરાના આખા વિશાવતનું (ખગદાઈથી ઉત્તર સુધીના પ્રાન્તનું)

જમીન મહેસુલ નવેસર નક્કી કરવાને નીમ્યો હતો. તેજ મુજબ બીજા અમલદારો નિશાળો, કોરેંજો, જેલ વિગેરે ખાતાની નવેસર રચના કરવા ગોઠવાઈ ગયા હતા. વળી દિવાની ખાતામાં વધારેમાં વધારે મહત્વનું ખાતું તો રાજદારી ખાતુંજ ગણાતું તેથી કુ-શાયરમાં આશરે વીસ વરસથી કામ કરનાર સર પર્સો કોલ્ડ જેઓ-આજે પણ કાયમ છે તેમને-તે ખાતાના વડા અમલદાર તરીકે નીમીને ખગદાઈ મોક-લ્યા હતા. મીસ બેલ નામની એક અંગ્રેજ સ્ત્રીએ વર્ષો સુધી અનેક અગવડો વેડીને અરખા લોકોના ખૂબ ભીતરના પ્રદેશમાં મુસાફરી કરી બહોળા અનુભવ મેળવ્યો હતો તેને સર પર્સોના મદદનીશ તરીકે નીમવામાં આવી હતી. અમને જણાવવામાં આવ્યું કે અરખા લોકોમાં કેાઈ પરદેશી પુરુષ જ્યાં તો તે ભાગે જ જવતો રહે પણ સ્ત્રીને કંઈ પણ ઈજા ન પહોંચે સરકર પોતાનું કામ કરી રહે તે પછી કિનારાની પાસે વસતા અરખા શેજોને સાચાં, દામ અને ભેદથી કાપ-મને માટે વસ કરવાનું કામ આ ખાતાએ શરૂ કર્યું હતું.

જુબેર

આ ખાતાના કામનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ, ખસરાથી આશરે દસ માઇલ દૂર આવેલા જુબેર નામના એક ગામમાં અમને થયો. ખસરાથી લડાઈ ખાતાની મોટી મોટરમાં બેસીને અમે નીકળ્યા કે થોડીવારમાં રસ્તા વગરના અતિશય ખડખડાઈથી પૈથુ બીલકૂલ સપાટ મેદાન ઉપર મોટર ખડખડ કરતી ચાલવા લાગી. અજાણ પાણી કે બાષ્પાંજ કરે પણ તે આજ મૂજબ. નદીથી એક બે માઇલ દૂર ગયાર એટલે પછી લીલીતરીનું તો નામજ નહિ અને જરા વધારે દૂર જઈએ એટલે તો રણ શરૂ થાય. અર્ધોએક કલાક બેસા પછી નાનું ગામકું આવતું જણાયું તેના સીમાક્ષમાં ખાઈઓ ખોદેલી હતી. અમને કહેવામાં આવ્યું કે અહીં-અજ તુર્ક સરકર છેલ્લું હારી ગયું એટલેજ ખસરા અંગ્રેજોના કબજામાં આવ્યું. પણ તે પહેલાં જુબેરના શેખને રાસ લાગે આવીને નરમ પાડેલો, અને તે લાગ્યો પણ એવોજ. એ મુશ્કેલી

પ્રમાણમાં તેવું ધર એક મહેલ જેવું કહી શકાય; અર્ધા મુસલમાન અને અર્ધા ઇંગ્લેન્ડ દાકથી અમને એણે કોફી અને ખાણું આપ્યું, પણ તેના મ્હેં પ-રથી માખ પણ ઉડતી નહોતી; તેના દમ મરી ગયા હોય એમ લાગતું હતું. આવી બહાદુર અને લડા-યક કોમના સરદારને અંગ્રેજ અમલદારો આગળ નીચો નમી સલામો ભરતો જોઈને દયા આવી. ત્યાં એક યુવાન અંગ્રેજ અમલદાર પણ પૂરેપૂરા દાકથી રહેતો હતો. તેણે મહેલાં તો પોતાની સાથે થોડા સિપાઇ પણ રાખેલા અને એક વાર થોડી કપા-કપી પણ થયેલી, પણ અમે ગયા ત્યારે તો તે ભરવા-ડની માફક આખા ગામના તમામ પહેલવાન આગેવાનોને મુગા ઢોરની માફક એકઠે દાથેજ હાકતો હતો.

ગામમાં ફરી લોકોના મકાનો જોયાં; તે અસલ ખેંજર પાસનાં લડાયક લોકોનાં જેવાં લાગ્યાં. મજ-ખૂત લાકડાના લાંબા ખીલાવાળા ખારણું, ગરી-ખાઇને લીધે માટીની પણ હમી દિવાલો અને હુચે-ની દિવાલમાંથી ગોળી તાડવાને માટે રાખેલાં કાણું કોઇ લુદીજા ઓસાદનો ખ્યાલ આપતાં હતાં, પણ પૈસાની લાક્ષયથી અને અંગ્રેજોના તાપથી આ બધા-ઓનો ભુસ્સો ઓસરી ગયેલો જણાયો. એ શખ અને એ અમરખોનો વિચાર કરતાં ધણીવાર મુસલ-માનોએ વશ કરેલા રજપુતાનાના કોઇ પહાડી સરદા-રની અને અસલના વારાના કંપની સરદાર ફેડેલા સેંકડો જનીનદારો, કિશ્લેદારો, સરદારોને નામ-કાનું સમરણુ થાય છે.

ખરારા

હવે ખસરાના વતનીઓ તરફ નજર કરીયે. ખસરામાં અને આખાએ પ્રદેશમાં મોટા લા-ગની વસ્તી અરખની, તેથી ઘણી ઓછી ચઢી-ઓની ને બહુ ભુજ આર્મિનીયોનોની ને ખેલડીયોનોની છે. આ ઉપરાંત સેંકડો હિંદીઓ-ખાસ કરીને વહો-રાઓ વેપારને માટે ત્યાં આવીને વસેલા હતા, અને આની સાથે ઇંગ્રેજ રાજ્યને અંગે લાખો સિપાઇઓ નોકરો, અમલદારોને કોંરકુનો તરીકે હિંદુઓ અને મુસલમાનો, શીખો અને શરખાઓ આવેલા હતા,

તેનો જો વિચાર કરીએ તો ત્યાંના કોઇ બખરમાં દેખાતા જન સમુદાયનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકશે.

આ મુસલમાં બે ઝીંજો આપણું તરતજ ધ્યાન ખેંચે છે. ત્યાંના અસલી બખરના આખા રસ્તા ઉપર બધે છાપકે હોય છે; ત્યાં ખૂબ તાપ પડે છે તેથી ઠંડક જળવવાને માટે આમ કરવામાં આવે છે. તેની સાથે કોઇ કોઇ ટેકાણે બપોરે પાણી પણ છાં-ટવામાં આવે છે. આથી ઠંડક જળવાય છે ખરી, પણ જત જતના તેજ મસાલા વિગેરેની વામ પણ બખરમાં ખૂબ આવે છે. જેમ બખરમાં સૌ લોકોનો મેળો થાય તેમ ખીજું મળ-વાનું ટેકાણું તેમની કાવાઓ (હોટેલો) હોય છે. તેમાં ખાસ કરીને નદીને કિનારે આવેલા કાવામાં ચાર ચાર પૈસા આપી કઢવી ફારીનો એક પાલો પી આખો દિવસ તેના બાંકડા ઉપર થેનમાં પડી રહેતા અને વખતોવખત દુકામાંથી ધુમાડાના ગોટાં કાઢતા કેટલાએ અરખો જોવામાં આવે. જે અરખોને મજુરી નહિ અને જે કારીગર નહિ તેઓ કામ વગર ઘણાજ આજસુ માકુમ પડ્યા. બાકી અંગ્રેજો કેફેડો ફીખા પાણીની માફક એ મુસલમાં ખરચતાં હતા એટલે મજુરીવાત વર્ષ તો ખૂબ મહેનત કરી ખૂબ કમાતો હતો.

આપણને સાધારણ રીતે એમ કહેવામાં આવે છે કે તુર્કની શલામગિરીમાંથી અરખોને અંગ્રેજોએ છોડ્યા, તેથી તેમને નવું રાજ્ય ગમે છે. આ પોકળ હવેતો ઉઘાડું પડી ગયું છે પણ તે વખતે તો હિંમતભેર ચલાવવામાં આવતું, તેથી અમારા મુ-સલમાન દોસ્તને તુર્કી અને અરખી બંને ભાષા આવડતી હતી એટલે મસીદામાં અને કાવાઓમાં જઈને અરખોનો ખરો ખ્યાલ જાણી લેવાની હમે વિનંતિ કરી. વાયકને જણાવતું જોઈએ કે તેઓ તે વખતે તેમજ આજે પણ સરકારી પક્ષના હિમાયતી છે, અને અમારી મુસાફરી દરમ્યાન જ્યાં જાય ત્યાં અમલદારો સાથે ઘણાજ સારા સંબંધ કેળવતા; છતાં તેમણે અનેક મોટા નાના અરખો નેડે ખુબ વાતો કરીને અમને ક્યું કે “ એતે કદી પણ બની શકે કે

અરખો અંગ્રેજોને ચઢાય? આગળ, તેઓ તો તુર્કોનેજ ચઢાય છે અને તુર્કોની સત્તા નીચેજ રહેવાને ઇચ્છે છે. તેમનો ધર્મ એક છે અને તેમનો દીન પણ એક છે.” તેઓ અને બીજા પ્રતિનિધિઓ બગદાદથી પણ ૬૦ માઈલ આગળ જઈ આવ્યા તે દરમ્યાન બીજા ઘણાંજે અરખો જોડે તેમણે વાત કરી હશે પણ તેમની આ માન્યતા જરાએ બદલાઈ નહોતી.

ધરપીતાલો

ધરપીતાલોની સ્થિતિ વિષે બસરામાં કાંઈક જાણવાનું મળ્યું. ૬-૧૦ નંબરની હિંદી સિપાઈની ધરપીતાલમાં એક ગુજરાતી ભાઈ સખા આસિ. સર્જન હતો, તેમણે સાથે કરીને બધું બતાવ્યું. દવાની અને દાકતરી સાજની ગોઠવણ સાધારણ રીતે સંતોષકારક લાગી, પણ તેણે કહ્યું કે આ પ્રદેશમાં લગાઈ શકે થઈ ત્યાર પછી પહેલી જોડવામાં આવેલી હિંદી ધરપીતાલ એજ હતી, અને શરૂઆતમાં કંઈપણ બરાબર બવરથા ન હતી ત્યારે વહાણના વહાણ ભરીને સંખ્યાબંધ સિપાઈઓ ધાયલ થઈને બોટમાં આવતાં તેમને લગભગ ખુલ્લામાં રાખવા પડતા, સાત સાત દિવસ સુધી પાટા પણ છોડાતા નહિ અને ખાવા પીવાનું પણ ટેકાણું નહિ. અને જેથી ત્યારે એ બધી રીતિ તો કરી ગઈ હતી છતાં કેટલાક હિંદી સિપાઈને તંબૂમાં તપતા હોય જોયા, ત્યારે અંગ્રેજ સિપાઈઓને મોટે ભાગે પાક મકાનમાં અને કવચિત કાચા પણ સુધક અને ચોખ્ખાં મકાનોમાં રહેતા જોયા. અંગ્રેજ અમલદારો તે તેમની ધરપીતાલોમાં અને નર્સિંગ હોમમાં વાદરાશી જ બેસાવતા. એવા એક મકાનમાં થોડાજ અમલદારોને જ ઓછા એન્જનીયરી વિજ્ઞાની, આર્ટિસ, સોડા, લેમેનિક, વિગેરે અનેક ચીજો પુરી પાડવામાં આવતી. આદરે કપડાં અને રહેવા સુવાની બીજી અનુકૂળતામાં અંગ્રેજ અને દેશી ધરપીતાલો વચ્ચે કાંઈ સરખામણીજ થઈ શકે એવું નહોતું.

પણ બસરામાં ખાસ કરીને એક વાત જોઈને અમારું મગજ તપી આવ્યું. હિંદી ધરપીતાલોમાં હજાર સિપાઈને મળે ૩ નર્સ રાખવામાં આવતી, તેને

વધારીને ૬ કરવાની દરખાસ્ત પસાર થઈ ન હતી, ત્યારે હજાર અંગ્રેજ સિપાઈએ ૫૦ થી ૬૦ નર્સ રાખવામાં આવતી. આ ઉપરાંત અને તો હિંદુસ્તાન તાજ કરવા પણ તૈયાર થઈ ગયા, પણ તે ખાતાના વડા અમલદારે એવો ખુલાસો આપ્યો કે હિંદુસ્તાનમાં તો દેશી સિપાઈઓ માંદા થાય ત્યારે હોસ્પિટલમાં રહે-મોટા ભાગના તો ઘેરજ જાય અને દેશી નર્સો બહુ મળતી નથી એથી શાંતિના વખતમાં પણ હિંદી ધરપીતાલોમાં ભાગ્યેજ નર્સ હોય છે. અહીંયા હજારે ૩ નર્સો પણ પ્રયોગ તરીકેજ મૂકવામાં આવી છે અને બની શકશે તો તેમની સંખ્યા વધારવામાં આવશે. આ પછીથી મેં ધરપીતાલમાં રહી અંગ્રેજ અને યુરોપીયન નર્સોના અનુભવ જોયો તે અત્યંત ત્રાસદાયક હતો. તેઓ આપણા બલભલા સુબેદારો ને રસાલદારો પાસે ચક્ષાત્રો ભરાવે, તેમને વડે, ખખડાવે અને ગાળો પણ દે ત્યારે માવજત તો નહિજ જેવી કરે એમ કહીવેતો માલે. બધું નોતું અને વિચારતાં અમારી ખૂરી ખાતી થઈ કે ભાં સુધી આપણાજ દેશની જે માંદાની માવજત કરવાનું કામ પવિત્ર ગણીને નહિ શીખે ત્યાં સુધી સિપાઈની સામાન્ય ધરપીતાલોમાં તો દરદીની સારી સારવાર નહિ થાય.

બસરાથી અમારા

બસરાથી ઉતરે બગદાદ તરફ આગમોટને બદલે સ્ટીમલોન્ચમાં જતું પડે છે-નોંકે પી. એન્ડ જો. કંપનીની મોટી આગમોટોતો બસરા સુધીએ આવતી નથી પણ રોટ-અલ-અરખના બારમાં ફાંચો આગળ ઉભી રહે છે. સ્ટીમલોન્ચમાં બેસી અને બગદાદ જવા માટે ઉપડ્યા ત્યાં પણ રસ્તામાં બને એ બાજુએ તે પણ થોડેકજ સુધી કિનારે કિનારેજ લીધું વાવેતર અને. ખર્ચીની ધડા દેખાયાં, અને તેની પાર તો પાદર જ બાજુએ. બધી ખેતી અને કામમના ધરગાગ મોટે ભાગે તો નદી કિનારેજ અને બાકી તો બકરને લઈને નિરંતર ફરતા અરખો અથવા જંગલી હુટારા બહુનો ઉપર જણાયા સુખ્ય બસરાની ઉતરે ૬૦ માઈલ

સુધી સંગમમાં મુસાફરી કરીને પછી યુરેડીસને એક બાજુએ છોડી અમે ટાઈમીસના પ્રવાહમાં આગળ વધ્યા. તે નદીનેા પટ મઢી નદીથી પણ જરાક ઓછો હતો, પણ તેનું પાણી બારેમાસ બેઠે કાંઠે ભરેલું અને પ્રમાણમાં ઉંડું હોય છે તેથીજ તેની વાટે આખાં દરેકનાં અને વેપારનેા માત્ર જઈ શકે છે.

રસ્તામાં કેટલેક ઠેકાણે અંગ્રેજ લશ્કરના નાના નાના મોરચા પણ જોયા. રેતીના થેલાઓથી વચમાં ગોળીને માટે થોડાં કાણાં રાખીને નાના નાના કિલ્લા કર્યા હતા. કેટલાક ઉજ્જડ હતા અને કેટલાકમાં સિપાઈઓ હતા. અમે ગયા તે પહેલાંના વખતમાં બે બાજુએથી અરબો આવીને નદીમાંથી જતાં વહાણ ઉપર મારો ચક્રાવતા હતા તેથી આવા મોરચા રાખેલા જણાયા. દરેક બોટપર રક્ષણને માટે સિપાઈઓની નાની ઢુકડી તે વખતે પણ રાખવામાં આવતી.

સેનાધિપતિ સાથે તકરાર

અમારે બગદાદ જવાનું હતું, પણ બસરાની ઉત્તરે ૧૧૫ માઈલ દૂર આવેલા 'અમારા' નામના એક ગામે અમને ઓચિંતા રોકવામાં આવ્યા. કહેવાની ભાગ્યેજ જરૂર છે કે બસરાથી બગદાદ અને તેનાથી પણ આગળ સુધી જુદે જુદે ઠેકાણે તારથી વહેવાર ચાલી શકતો હતો, અને અમુક અમુક રથો વાવરલેસ રુટોનેા પણ હતાં. આથી મેસેપો-ટેમિયાના લશ્કરના સેનાધિપતિ જનરલ મોડે બગદાદથી મોકલેલી સુચના મુજબ અમારે રોકાવાનું છે એવી બજાર મળી. જનરલ મોડેની આવી આપજુદીથી અમારા રાજસાનેા પાર ન રહ્યો, કારણ કે હિંદી સરકારે તો ચોખ્ખા શબ્દોમાં બગદાદ અને એથી પણ આગળ સુધીના રણક્ષેત્રો નેવાની તક આપવાનું જણાવ્યું હતું તેથી અમારા પહેાંચતાવાર ત્યાં લશ્કરી અમલદારો વિગેરે ને મળી અમે જનરલ મોડેને તાર કરીને બગદાદ જવાની પરવાનગી માગી. તેના જવાબમાં કુટ-અલ-અમારા નાં જે ક્ષેત્રપર જનરલ ટાઉનસેન્ડે-ડે ટુર્ક લોકોના ઘેરાની સામે કેટલાએ વખત સુધી ટકર ઝીલી હતી અને ત્યાં વધારે મદદ ન મળવાથી

નજ આવે તેણે શરણુ યત્ન પડ્યું હતું, ત્યાં સુધી જ જવાની જનરલ મોડે પરવાનગી આપી આથી વળી હમે ખૂબ ધુંધવાયા અને અમારી અણબટતી રોકત વિષે હમે હિંદી સરકારને તેમજ હિંદી વજરને તેમજ અહીંયાની એસોશીએટેડ પ્રેસને અને લંડન ની એમ્પાર પ્રેસ સુતીયનને તાર કર્યો. સરકારી તારમાં એવી નોટીસ આપી દીધા કે રજ કલાકમાં બગદાદ અને તેનાથી પણ આગળ જવાની પરવાનગી આપો નહિં તો ૩૬ કલાકમાં હિંદુસ્તાન મોકલવાની ગોઠવણ કરેા. બધા તાર બગદાદ સેન્સર યથેને જતા હતા, એટલે છાપાં ને મોકલેલા બે તાર ત્યાંથીજ અટકી ગયા; બાકીના બે તાર મોકલતાં જનરલ મોડે 'કુટ-અલ-અમારા' જોવાની તકની બસાબર કદર ન કરવા માટે દિલ્હીની દર્શાની અને તારનેા લંડનથી જવાબ મળે અમને તે મોકલી આપવાનું જણાવ્યું. છેવટે આશરે ૧૨-૧૩ દિવસ અમારાની હવા આધા પછી બગદાદ જવાની પરવાનગી મળી. પણ તે પહેલાં બે ત્રણ દિવસ અગાઉ સખત માંદગીને લીધે મને હિંદી લશ્કરી અમલદારોની ઇસ્તિખાલમાં મોકલવામાં આવ્યો. બાકીનું મંડળ એક મહિના સુધીમાં બગદાદથી આગળ ૬૦ માઈલ સુધી મોટરમાં બેસીને ફરીને પાછા આવ્યા તેજ અરસામાં હું હોસ્પીટલ સીપમાં હિંદુસ્તાન પાછો આવ્યો.

અમારા

અમારા બસરાથી નાનું ગામ છે. ગામનેા ધાટ તો લગભગ બસરાના જેવોજ નદીને જમણે કિનારે સારાં સારાં સરકારી મકાનો તેમજ અંગ્રેજોની ઓફીસો, ટાઈમીસના અને તેમાં મળતી નાની નદીના કાંઠા ઉપર તેજ બાજુ બે ત્રણ માઈલ સુધી જમાવેલા લશ્કરી કેમ્પ, સરકારી મકાનોની પાછળ અમાસ ગામની વસ્તી, મોડું બંધ બજાર અને ઠેક ઠેકાણે કાવાઓ, નદીને ડાબે કાંઠે પંચુ ઇસ્પીતાનેા અને લશ્કર-એ બધું નાના બસરા જેવું લાગતું. મજા કેટલાકે ફેર પણ હતા. અહિંયા વિશાળ અંગમને બદલે પ્રમાણમાં સાંકડી નદી વહેતી તેથી

એથી બીજી બાજુ જવાને ગોટનો એક પુત્ર પણ કરેલો. ગામમાં મેલેરીઆ ચાલતો હતો, તેથી તમામ લશ્કરી માણસોને દેશી ધાવાઓમાં જ્વાની બંદી હતી, પણ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી બાબત તો યદુદીઓની પ્રમાણમાં મોટી સંખ્યા હતી. ગામમાં દેક દેકાણે વધારે ઉજળા વર્ણના, વધારે સુધરેલા અને સંસ્કારી દેખાતા અને હેટને બદલે ફેલ પહેરી બાકી વિલાયતી કપડાંમાં ફરતા યદુદીઓ નજરે ચડતા. કવચિત બારીએ બેઠેલી કામ યદુદી સ્ત્રીઓનું સૌંદર્ય પણ ધ્યાન ખેંચતું. આ લેફ્ટિના સંસ્કારનો વધારે ખ્યાલ તો એક દિવસ તેમની સીનેગોમમાં (ધર્મમંદિર) ગયા ત્યારે આવ્યો. મકાન તે સુલકના પ્રમાણમાં ઘણું લગ્ય જણાયું; યદુદી ધર્મની સુંદર છબીઓ પણ જોવામાં આવી; મંદિરના મકાનના અંક લાગમાં મોટી નિશાળ ચત્રાવવામાં આવતી, તેમાં નાના મોટા યદુદી છોકરા તેમજ છોકરીઓને પણ શિક્ષણ આપવામાં આવતું. અમને જણાયું કે બીજી ભાષા તરફિ તુર્ક લેફ્ટિના વારામાં ફ્રેંચ શિખવાતું, તેને બદલે હવે અંગ્રેજી શીખવાતું. આથી વ્યવહાર અને વેપાર કરવાની કુશળતાને લીધે નાની સંખ્યામાં હોવા છતાં પણ તેઓ આતિથ્ય સમૃદ્ધ અને મુખી હતા.

અરબ્સ નો લાઇક ઇંગ્લીશ

એક બે દિવસ પછી હું નદી કિનારે ફરતો હતો, તે વખતે મારા હાથ પરનો લાલ પટો ઝોળખીને એક બે યદુદી છોકરાઓ મારી પાછળ દોડવા લાગ્યા. લાગ્યા તુટ્યા અંગ્રેજીમાં તેઓ મારી સાથે વાત કરવા લાગ્યા તેથી હું નવાઇ પામ્યો. મેં, કંઈક છતાસાથી અને કંઈક ગમ્મતમાં વાત કરતાં પુછ્યું કે “યદુદી અને અરબ લેફ્ટિને-અંગ્રેજ ગમે છે?” ત્યારે તેણે ચોખ્ખો જવાબ આપ્યો “જ્યુઝ લાઇક ઇંગ્લીશ, અરબ્સ નો લાઇક ઇંગ્લીશ (યદુદીને અંગ્રેજને ગમે છે, અરબોને ગમતા નથી)” અરબોનો જે અણગમો આવવા નાના બીજી કોમનાં બચ્ચાં પણ પારખી શકે તે અંગ્રેજોના ઇગ્ગપટથી ફેરતો વખત ટાંકી શકાય ?

આપણે આર્મિનીઅનો ઉપર તુર્ક લેફ્ટિએ ગુન્હેગાર બેહદ સીતમ વિષે ઘણું સાંભળ્યું છે, અને તે લેફ્ટિના સંખ્યા તો આ મુલકમાં નહિ જતી છે. પણ અરબો દેખીતી રીતે તુર્કો કરતાં વધારે પછાત અને જંગલી છે. યદુદીઓનો પણ ધર્મ તેમનાથી ઘણો ભુદો છે. વળી જમીન-તુલ-અરબના મુલકમાંથી યદુદીઓને સદંતર કાઢી મુકવાનું ફરમાન કુરાનમાં કરેલું એટલે ખ્રિસ્તીઓ કરતાં પણ યદુદી સાથે વધારે દ્રેપ સંભવે; વળી અમારા જેવા ગામમાં પણ અરબોના પ્રમાણમાં યદુદીની વસ્તી ઘણી નાની અને ઘણીજ વધારે પૈસાદાર; બીતરના મુલકના અરબો તો ઘણાજ વધારે જંગલી અને પંકાવલા હુટાફો; સહીઓથી રાજ્ય પણ મુસલમાનોનું અને પછી તુર્કોનું. આ બધું જોતાં તુર્ક અને અરબોમાં કંઈ પણ ખાનદાની ન હોય તો તો તેમણે યદુદીઓને ક્યારનાએ મચ્છરની માફક મસળી નાંખ્યા હોય, પણ જેમ જંગલી બીજા લેફ્ટિ પણ પોતાના ધીરધારના સ્વાર્થને લીધે એકલવાયા માસદાર વાણીયાને હુડી લેતા નથી, તેમ કંઈક સ્વાર્થને લીધે તેમજ કંઈક ધાર્મિક દ્રેપના અભાવે યદુદીઓ સરસ રિયતિ બેગમી રહ્યા છે. આથી એમ લગભગ ચોક્કસ લાગે છે, કે આર્મિનીઅના લેફ્ટિએ પુરોપના ખ્રિસ્તીઓના ઉત્તેજનથી તુર્ક લેફ્ટિની રહામે કાવત્રાં ન કર્યા હોત તો તેમનો વાળ પણ વાંકો થાત નહિ.

ઈસ્પીતાલમાં

ઉપર જણાવ્યા મુજબ લગભગ એક માસ મુઘી અમારાની ઇસ્પીતાલમાં રહ્યો. મારા ઓરડામાં ગુરખા અને શીખ, રજાત અને મુસલમાન સુબેદારો અને રસાલદારો હતા. હાઇ ધાયન ધરેલા હતા તો કોઈને રખડપટ્ટીથી ને હવા લાગવાથી કંઈ રોગ લાગ્ય પડ્યો હતો. આ બંધાની સાથે સ્વાભાવિક રીતે હું ખૂબ હળા ગયો, એટલે તેમની પાસેથી કેટલીક હરીફત પણ મળી, તેમાંના કેટલાક મુદ્દા નીચે આપું છું.

ઈસ્પીતાલમાં જતાં પહેલાં સાંભળેલું કે લગભગમાં કેટલીક વખત દિંદી સિપાઇઓને આગળ રાખી

તેમની પાછળ અંગ્રેજ રોળીને ગાદવવામાં આવતી. આ અમલદારોએ પણ એ વાતની સામાન્ય રીતે સાક્ષી પુરી. અમારા બધા નાપકે એવો ખુલાસો આપ્યો હતો કે કોઈકવાર હિંદી સિપાઇઓને ચતુના મારાથી ગમરાઈને પાછા હકતા અટકાવવાને- ચોખ્ખા સળદોમાં કડીયે તો જે પાછા હકતો માણુગ પર તેને ગોળાથી વિધી નાખવાને થોડા અંગ્રેજ સિપાઇઓને હિંદી લશ્કરમાં કેટલેક દેશણે મુકવામાં આવતા. આમાં પણ કદાચ સત્ય હશે, તેમ તુર્કોની બંદુકોના જીવંતેણુ મારાની આગળ આપણા સિપાઇઓની આપ્તિઓ આપવાનું અંગ્રેજ અમલદારોને દબવિત વધારે રૂચું પણ હોય.

દરદી અમલદારોએ સરકારની સામે બીજી આ- દોષ એ ક્યો કે અગદાદની પાસે જે લગઈમાં તુર્કોને હરાવવાથી તે શહેર સર થયું તેમાં હિંદી સિપાઇઓ- એજ કેસરીયાં કરેલાં હોવા છતાં, અગદાદમાં પહેલા દાખલ થવાનું માન અંગ્રેજ સિપાઇઓને આપ- વામાં આવ્યું. તેમનો એક બીજો આલેષ આપણા મુસલમાન સિપાઇઓની રહામે હતો તે પણ નિ- આશ્વસપણે જેવો સાંભળ્યો હતો તેવોજ રણ કદે છું. તેમના કહેવા મુજબ કેટલાક મુસલમાન સિપા- ઇઓને પોતાના ખસોડની રહામે લડવાનું ના- પસંદ હતું તેથી તેઓ હિંદુ હુકડીની પાછળ હોય ત્યાંથી તુર્કોને જલે હિંદી સિપાઇઓ ઉપરજ ગોળા ચલાવતા. આ વિષે અમલદારોને ફરિયાદ થતી ત્યારે મુસલમાનોને નારાજ ન કરવાની ખાતર તે પર ખ્યાન આપતા નહિ.

આની સાથે જંગલી અરબો જેમને બહુન કહેવામાં આવે છે, તેમનાં જળકપદ યાદ આવે છે. તેઓ તુર્ક તેમજ અંગ્રેજ લશ્કરને લાગ આવે ત્યારે હુંદતા, પણ જેમ જેમ તુર્ક પાછા હકતા ગયા અને અંગ્રેજો પાસે વધારે સામગ્રી જણાઈ, તેમ તેમના ઉપર વધારે હાથ ચલાવતા ગયા. તેમની પાસે છેક છેલી ટપની બંદુકો હતી અને આખાદ ગોળીખાજ પણ હતા. તેઓ આપણા લશ્કરને બેઠે બાલુએથી અને પાછળથી ખૂબ હેરાન કરતા. દબવિત તેમને

થોડું ધણું આપીને વધારે પત્તવણી ન કરવાનું વચન લેતા અને છતાં પણ લશ્કર જરા આગળ જાય એટલે પાછા અદલ ગોળા ચલાવતા. અમે અમા- રામાં હતા તે વખતેજ સાંભળ્યું કે નદીના કાંઠા પર જરા અડુલે એક લશ્કરી અમલદાર પોતાના તંત્રમાં મુનો હતો તેની સામે મધરાતે પીરતોલ તાકીને બહુનોએ તેનાં બધાં શસ્ત્રો અને હુનિદાર્મનાં કપડાં લઈ લીધાં. આથી બહુનોની સામે સ્વાભાવિક રીતે મારા મનમાં ધણેજ દોષ થયો હતો. પણ એક દિવસ સવારે ગોળાથી વિધાયેલા બહુન સ્ત્રી પુરૂષની નિરાધાર મુંદર બાલિકાને મળતું બ્રહ્મું અને પીળા કાચના મણકાની માળા પહેરાવીને હેડનર્સ અમારા એરડામાં ફેરવી ત્યારે તેને બેઠે તેની આખી કામની સામેનો મારો વિરોધ પીગળી ગયો. સારા સંસ્કારથી બહુન જેવા ભયંકર જંગમી હુંદારાઓ પણ કેટલા બધા સુધરી જાય !

ઈંદિયા ” પર ભાવ

લગઈમાં સિપાઈ કે નેકરો તરીકે ગણેલા બધી, કામ અને ધર્મનાં માણુસોની વચ્ચે વધેલા 'ભાઈ- આરા અને જગતિનાં રપટ લક્ષણો મહે' ભેમાં. દેશની બહાર ગણેલાને પોતાના અમુક ગામ કે પ્રાન્તના કરતાં આખા દેશની એકતાનું વધારે ભાન થાય છે. પંજાબના કે ઉત્તર હિંદુસ્તાનના, દક્ષિણ અને બંગાળના કોઈને પણ માંદગીને અંગે દેશ પાછા આવવાનું થાય એટલે તેની અને તેના દોસ્તદારોની આંખમાં હર્ષનાં આંસુ આવે. ત્યાં દેશને સૌએ હિંદુસ્તાનના કરતાં ઇન્ડિયા નામથી વધારે ઝાંજળતા. ઈસ્પીતાલના ભંગીઓ પણ ઘેરથી આવેલો કાગળ વંચાવતા આવે ત્યારે “ ઇન્ડિયાસે ખત આયા હૈ ” એમ કહેતાં ગળગળા ચર્ષ જાય. અમલદારો જેડે વાતચીત કરતાં એમ પણ માણુમ પડ્યું કે આપણા દેશમાં ચાલી રહેલી સ્વરાજની ચળવળથી તેઓ કંઈક વાકેર હતા. જગતિમાં શીખો સૌ કરતાં વધારે ચર્દિ- યાતા હતા અને યુરખા વધારેમાં વધારે પછાત લાગ્યા. અને છતાં જો બહાદુર, કદાવર, સમજુ શીખ સરદારો એક ખગબ યુરેઝીયન નર્સની સતવણીથી તે પસાર થાય

ત્યારે, મહા મુસીબતે પથારીમાં અર્ધા બેસીને ચિર બ્રુકાવી સન્નિધિ કરે અને પાંચપાંચમાં બસતી કરતાં સર માઇકલ ઝોડવાયરે શોખોનાં કંઈ વખાણુ કર્યા હોય તે કોઈ ઉર્દૂ અખબારમાં વાંચે એટલે હર્ષવિશ્વા થઈ બોલી ઉઠે: “લાટ ગ્રાહખને હમારી બહોત તારીફ કીઇ હૈ.”

અંગ્રેજોની ખાનદાની

મેસોપોટેમિયાથી પાંચ મારે હોસ્પીટલ-શીપમાં આવવું પડ્યું. મ્હને અંગ્રેજ ઝોરીસરોના વોર્ડમાં ગ્રામવામાં આવ્યો હતો, ત્યાં અંગ્રેજ દાકતરો ઉપરાંત અંગ્રેજ નર્સોની અને નોકરો (બાયક) ની સેવાનો પૂરો લાભ મળ્યો. મારે કમ્પ્લ કરવું બોધ્યે કે મારા તરફ જરા પણ બેદલવાય રાખ્યો હોય એમ મને લાગ્યું નહિ, એટલુંજ નહિ, પણ વખતસર પોતાની ફરજ પૂરેપૂરી આનંદથી ખાતવવાની તેમની ચોક્કસાઈથી અને ધણીવાર કંઈ કહેતા પહેલાં જરૂરીયાત બજીને તે પુરી પાડવાની કાળજીથી હું ધણેજ રાજ થયો. રાત્રે જે છોકરો કામપર રહેતો હતો તેણે મને નિખાલસ પણે કહ્યું, કે પરન અને મોન્ના મારને લીધે વહાણ એમાં ખાપ છે (રૈસ) અથવા ઉછળે છે (પીચ) ત્યારે મારો જીવ વલોવાય છે, અને દરીયા સાથું તો બોંધ રાકાતુંજ નથી, છતાં ૧૮ મહિનાથી આ વહાણમાં કામ કરું છું, અને ક્યો જઈશ-ફરજતો બળત્ર્યેજ છુટકો. અને આ બધું ફરિયાદ રૂપે નહિ પણ ખૂબ આનંદ અને મોજથી કહેતો હતો. વળી હિંદીઓના વોર્ડમાં તો બુદ્ધિ લગી હોય છે, પણ આ લાઇઓએ તો કહ્યું કે હમે ચોતેજ લંગીનું પણ કામ હમેશાં કરીયે છીયે. તેઓ ધણાખરા લગઈ પહેલાં મીલોમાં કામ કરતા હતા, પણ ક્યાં આપણા કામદારો અને ક્યાં આ નવજવાનોની તાલીમ, અને કર્તવ્યનિષ્ઠ !

મને તો અમારામાં ૧૦૦-૨૦૦ દરદીઓ પર દેખરેખ રાખતી સીટીઆ સ્વભાવની કાળી ભૂત જેવી સુરેઝીયન નર્સનો અનુભવ થયો હતો, એટલે આશરે ૩૫-૪૦ વર્ષની કંરેલ, સુમલુ અને આનંદી સ્વભાવની અંગ્રેજ નર્સ સ્વાભાવિક રીતે ધગીજ સારી

લાગી. દરદીને તો ફક્ત સુષ્ક રહેવાનું; દાંકતરને બોલાવવો અને બતાવવું, દયાનો વખત સાચવી તે આપવી, ખોરાક પસંદ કરવો અને તૈયાર કરાવવો, પથારી અને તકીયાની ચોગ્ય ગોઠવણ કરવી, એ બધું નર્સનુંજ કામ. પણ આટલે વર્ષે મારા મન ઉપર વધારે ચોખ્ખી છાપ તો આશરે ૨૦-૨૨ વર્ષની વિદ્યાવતી તાજ આલેલી શીખાઉ નર્સની છે; તે એક રાત્રે ખીજ મોટી નર્સની સાથે-હું ધાંધું કે- લગ લાગવાને માટેજ આવેલી, અને તેણે ધણુંજ શરમાતે શરમાતે ‘કેમ છે ?’ એટલુંજ પુછ્યું. આવી સંકડો અને હજારો સ્ત્રીઓ ભરજીવાનીમાં, પોતાના દેશથી હજારો માઈલ દૂર અગ્નિવ્યા સંનિ-ગોમાં, દેશની સેવાને માટે તપશ્ચર્યા કરે, અને ઉપર ગણાવ્યા તેવા લાખો નવજવાનો દુનિયાની દરો દિશામાં મરણપર્યંત શૌ દુઃખ હસ્તે ચહેરે સહન કરે તે દેશનો સુરજ તપે એમાં શી નવાઈ ?

એશિયાની એકતા

આ સફર ક્યો પાંચ વરસ થઈ ગયાં છે, આજે હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતા માટે, ખિલાફતની પ્રતિષ્ઠા માટે અને અરબ લોકોની મુક્તિને માટે આપણે જુદા ફરકાવ્યો છે; ખિલાફતની કડતમાં એશિયાના સૌ મુસલમાની દેશોનાં દિલ એક છે. એશિયાની એકતાની જે ભાવના કેટલાયે વર્ષોથી આપણા કાનપર અથડાયાં કરતી હતી, તે આજ આપણા હૃદયમાં રમી રહી છે. મેસોપોટેમિયામાં પણ વિચરતાં જે અમારા મન ઉપર કોઈ છાપ ઉઠામાં ઉડી પડી હોય તો એ એજ કે એશિયા એક છે. બુદ્ધ સ્થળમાં, બુદ્ધ આબોહવામાં, લામ્બની બુદ્ધી-વારા ફરતીમાં, એજ કલ્પના-શક્તિ, એજ ઉમદા ભાવ, એજ ધર્મની આજી, સંસારથી પર એવા એજ તત્વનું દર્શન થયું. બસરા અને અમારાના નદી કિનારા પર તેમજ બાગરો અને રસ્તાઓમાં જતાં હિંદુસ્તાનમાં કંઈ મુસલમાની ભાગમાં ફરતા હોઇએ એમ લાગ્યું. ઘર પણ એવાંજ. માટીની મોટી દિવાલોથી બાંધેલી ખડકીઓ, અને તેમાં દાખત થતાં મોટું મોગાન અને તેની સામે ત્રણ ચાર નાનાં નાનાં ગરીબ ઘર.

પણ કહે છે કે દેશનો ખરો સંરક્ષક તો એમની સ્ત્રીઓમાં સમાયેલો હોય છે. ખસરથી નાના મજૂરામાં, ખેતી સમી રાંધણકાએ અસાર તરફ આવતાં અમારી હોડી લગલગ એકલીજ આવે જતી હતી, તે વખતે કાળાં કપડાં પહેરી, કદાવર અરબ સ્ત્રીઓ, કોઈ પુરૂષ મળવાની દહેશત ન

હોવાથી શુરો ખોલી નાખી હાથમાં ગોળ ધડા લઈ નદીમાં પાણી ભરવા ઉતરતી અને ઝોચિત અમને જોતાં ચહેરા પર શુરો નાખતી અમે જોઈ આવી સાદાઈ, મર્મદા, ધર્મ અને શાંતિ, એશિયાની પાર ક્યાં જડે ?

ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક.

હિંદનો લશ્કરી ખર્ચ.

આપણા દેશમાં આ અંગ્રેજ સરકારના રાજ્યની ખુબી એ છે કે ધણીએ દિલસોજ અને જવાબદાર અમલદારો તરફથી આપણા લોકોની સ્થિતિ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવવામાં આવે, સરકાર ચંબીર જૂલો કરે છે એનું પણ તેમના તરફથી કહેવામાં આવે, છતાં એ બધી સહાનુભૂતિ અને હાપણુવાળાઓનું અમુક વસ્તુ કૃતિમાં મૂકવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે, કાંઈ ન ચાલે. હિંદુસ્તાનના લશ્કરી વિભાગની વ્યવસ્થાનો ઇતિહાસ આવા દશાન્તોથી ભરેલો છે. ઇ. સ. ૧૮૭૧ માં હિંદના એક માણ વાઈસરોય લૉર્ડ મેયો સાહેબ બોલ્યા છે કે:

“ હું સંપૂર્ણ રીતે માનું છું કે હિંદ સરકારની આર્થિક સ્થિતિ ધણી સારી હોય તેપણુ લશ્કરને માટે ખાસ જરૂર ઉભી થયા સિવાય એક પાંચ પણ વધુ ખર્ચવામાં આવે એ કેવળ ગેરવાજબી અને બેફાલ ગણાવું જોઈએ. હિંદુસ્તાનમાં લશ્કરી ખર્ચમાં જે નાણાં નકામા વેડફી મારવામાં આવે છે તેનો ઉપયોગ ખરી રીતે હિંદીઓની આર્થિક અને નૈતિક સુધારણા સાર કરવાની આપણી પવિત્ર ફરજ છે.”

આ શબ્દો બહુ સુંદર છે. પરંતુ અંગ્રેજ લોકોએ આ દેશમાં રાજ્ય જમાવવા માંડ્યું ત્યારથી તે આજ સુધી સરકારનું વર્તન આ શબ્દોથી વિરુદ્ધ છે. લશ્કરી ખર્ચ તેઓ દિનપ્રતિદિન વધાર્યો જ્યાં છે એ તો છેજ પણ લશ્કરનો ઉપયોગ પણ કાંઈ હિંદુસ્તાનના હિતને માટે નથી થયો.

હિંદુસ્તાન બ્રિટિશ અમલ તથા આવ્યું તેથી લાખ આખા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને થયો છે એમાં

સદેહ નથી, પરંતુ આપણને બ્રિટિશ અમલ તથે લઈ જવાનું કામ તો આપણેજ ખર્ચે થયું છે. અંગ્રેજ લોકો અહીં પૈસાની થેલીઓ લઈને કાંઈ આનંદ નહતા એ સદુ જાણે છે. તેમ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાંથી બ્રિટિશ વિભાગ વાંચનાર ન્હાનો વિદ્યાર્થી પણ જાણે છે કે હિંદુસ્તાન કબજે કરવામાં અંગ્રેજ સરકારે ગોરાજ સિપાહીઓનું લોહી રેડ્યું નથી. દેશી રાજાઓને અંદર અંદર લડાવી મારી, જેના પક્ષમાં વધુ લાભ થવાનો સંભવ હોય તેનો પક્ષ લઈ, ગાદીને માટે હકદારો ઉભા કરી, દેશી લશ્કરનેજ પોતાના હાથ તથે તાલીમ આપી કંપની સરકારે કેવી રીતે આ દેશ તથે કયો તેમાં અહીં ઉતરવાની જરૂર નથી. કંપની સરકારને હિંદુસ્તાનમાં પાછો પણ ખર્ચ નથી થયો છતાં કંપની બલાદુરના રાજ્યની ચરખાતમાં મુબઈ ઇલાકામાં મરાઠાઓનું જોર હોવાથી તથા મદ્રાસ ઇલાકામાં હૈદરઅલી અને ટીપુ સુલતાનનું પ્રાબલ્ય હોવાથી તે ઇલાકાઓમાં કંપની સરકારને છેક સને ૧૮૧૦ સુધી કાંઈ નહોતું થવાનું જોઈએ જોઈ ગયેલી તેની ખૂબ કંપનીએ પાડચાજ કરી છે. આ વખતે બંગાલ ઇલાકા પણ કંપની સરકારને તાબે હતો અને મુબઈ તથા મદ્રાસ ઇલાકામાં જતી જોઈ બંગાલના રસાળ અને ધનિક દેશને ચૂસીને કંપની તો પૂરી કરીજ લેતી તે સ્વ. રમેશચંદ્ર દત્તે ચોકચું કરીને બતાવ્યું છે. ઇ. સ. ૧૭૬૩ થી ૧૮૩૮ સુધીનાં ૪૬ વર્ષમાં બધાં મળીને કુલ ૧૪ વર્ષ કંપની સરકારને જોઈનાં ગયેલાં છે અને તે જોઈની રકમ રૂપા કરોડ રૂપિયા થાય છે. ત્યારે બાકીનાં ૩૨ વર્ષ નફાનાં નીવડ્યાં છે અને નફાની

કુલ રકમ ૭૩૫ કરોડ રૂપીઆ થાય છે એટલે આ ૪૬ વર્ષનો સામટો હિસાબ ગણીએ તો કંપની સરકારને ૪૮ કરોડ રૂપીઆનો નફોજ રહેલો છે. હિંદુસ્તાનની રાજ્યવ્યવસ્થા પોતાના હાથમાં લેવા છતાં આ નફો દેશના લોકો માટે કંપની સરકારે નથી વાપર્યો, પણ કંપનીના શેરહોલ્ડરોને ડીવીડન્ડ તરીકે વહેંચી દીધો છે.

પણ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને તો હિંદુસ્તાનમાં વેપારજ દરેકો હતો. તેણે રાજ્ય મેળવ્યું તે પણ તેના વેપાર જમાવવા અને ટકાવવા સારજ. રાજ્યનો સાધારણુરીતે જે ઉદ્દેશ હોય છે કે પ્રજાનું હિત જાળવવું તે ઉદ્દેશ સરજ થાય કે ન થાય તેની કાંઈ પરવા ન હતી. પણ કંપની સરકારના હાથમાંથી પાર્લમેન્ટે વહીવટ લીધો ત્યારથી તો તેમણે પોતાના ઉદ્દેશો શુભ અને પરોપકારી હોવાનો ડાળ કર્યોજ છે. ખીજ વસ્તુઓ અહિં પ્રસ્તુત નથી, પણ લશ્કરી વ્યવસ્થાની બાબતમાં તો કહેવુંજ જોઈશે કે કંપની સરકારની સમયમાં જે સ્થિતિ હતી તે કરતાં પણ પાર્લમેન્ટના હાથમાં વહીવટ ગયા પછી સ્થિતિ બમણી છે.

કંપનીના વખતની અને અત્યારની લશ્કરી સ્થિતિની સરખામણી

૧૮૫૭ ના બળવા વખતે ગોઈ લશ્કર ૩૯, ૫૦૦ હતું અને દેશી લશ્કર ૨,૧૧,૦૩૮ હતું. એટલે લશ્કરમાં ૮ હિંદી અને ૧ ગોરાનું પ્રમાણ હતું. પણ બળવાના અનુભવથી લડકીને સરકારે ટુંકી દૃષ્ટિએ જોયું કે લશ્કરમાં દેશી સિપાહીઓનું પ્રમાણ વધારે રાખવું એ તો જોખમકારક છે. એટલે ૧ અંગ્રેજ અને ૨ હિંદીનું પ્રમાણ તેમણે લશ્કરમાં હાખલ કર્યું. આ ઉપરાંત એકજ યાવણીમાં એકજ ગાંતિના કે પંચના હિંદી સિપાહીઓને ન રાખવા એની અણવિશ્વાસની નીતિ પણ સરકારે અખત્યાર કરી. બળવા પહેલાં લશ્કરમાં હિંદી અમલદારોનું પ્રમાણ કાંઈક ઠીક હતું. પરંતુ સને ૧૮૬૧ પછીતે હિંદી અમલદારોને લગભગ કહારી નાંખ્યા એમ કહીએ તોપણ ચાલે.

લશ્કરી મોટા હોદ્દાની વહેંચણી

૧૮૯૨ માં પાર્લમેન્ટ તરફથી બહાર પડેલા આંકડા પ્રમાણે લશ્કરી ખાતામાં વાર્ષિક દશ હજાર રૂપીઆ અને તેથી વધારે પગારવાળી જગ્યા ૮૫૬ હતી. તેમાં ૮૫૪ યુરોપીઅન, ૧ યુરેઝિયન અને ૧ હિંદી એમ પ્રમાણ હતું એટલે ઉપરની મોટા હોદ્દાની નોકરી-માંથી હિંદીને પગાર પેટે વાર્ષિક આરહજાર રૂપીઆ મળે ત્યારે યુરોપીઅનો લગભગ દોઢ કરોડ રૂપીઆ પગારમાં લાઇ જાય છે. વાર્ષિક રૂપીઆ પાંચ હજારથી દશ હજારની જગ્યાઓમાં હિંદીઓની સંખ્યા માત્ર ૨૫ હતી ત્યારે યુરોપીઅનોની સંખ્યા ૧૭૦૦ ની જણાવી છે. આ ઉપરાંત કંપનીના વખત કરતાં ત્યાર પછી યુરોપીઅન સિપાહીઓને પગાર અને હોદ્દાની બદલી પણ અપાતાબધ મળવા લાગી છે.

૧૮૫૭નો બળવો અને તેનું અર્થ

મહારાણી વિજયરાણીએ બળવા પછી જે દરેકો કહાડ્યો તેના શબ્દો ધણા પ્રેમાળ અને ન્યાયી હતા. હિંદીઓ તેનાથી મોળવાઇને બ્રિટિશ રાજ્યતિનીના ખૂબ વખાણુ પણ કરવા લાગ્યા હતા, છતાં બળવા પછીની તરતનીજ સરકારની નીતિ કાંઈ ન્યાયયુક્ત ન ગણાય. બળવા પછી હિંદુસ્તાન બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના બરાબર સરકારમાં આવ્યું. હિંદુસ્તાન સામ્રાજ્યનું અંગ બનવાથી એશિયામાંજ નહિ પણ આખી દુનિયામાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું ગૌરવ, પ્રતિષ્ઠા અને સત્તા વધ્યાં એટલે હિંદુસ્તાનને કબજે રાખવામાં લાભ આપ્યા સામ્રાજ્યને થયો છતાં બળવો રામાવવાનું અર્થ જે કુલ ૬૦ કરોડ રૂપીઆ થયું ગણાય છે તે તો હિંદુસ્તાનની રૈયતને માથેજ પડ્યું. હિંદુસ્તાનને પોતાના હાથમાંથી હટકી જતું બચાવવા માટે વિશાખતથી ગોઈ લશ્કર નીકળી પડ્યું હતું. તેઓ હિંદુસ્તાન આવવા માટે નીકળ્યા ત્યારથી અને પછી હિંદુસ્તાનમાં રહ્યા ત્યાં સુધીનો તેમનો પગાર હિંદુસ્તાનની તિજેરીમાંથી અપાય તે દલીલની ખાતર આપણે કાંતવ્ય ગણી લઇએ, પરંતુ એ ગોરા લશ્કરનો હિંદુસ્તાન ખાતે નીકળ્યા પહેલાંનો છ મહિ-

નાનો પગાર પણ હિંદી તિગ્ગેરીમાંથી આપવામાં આવ્યો. અહીં એ પણ જાણવું જરૂરનું છે કે ઇંગ્લેન્ડથી નીકળેલું આ ગોર્સ લશ્કર હિંદુસ્તાનમાં પગ શ્રેકે તે પહેલાં તો બળવો શમી ગયો હતો.

આ તથા હિંદુસ્તાન છૂતવામાં ચપેના ખર્ચ બાબત સર બ્યોર્ન વિંગેટ કહે છે કે:

“માત્ર હિંદના બધાં ખાતરજ આપણે હિંદ પર રાજ્ય ચલાવતા નથી. હિંદનું રાજ્ય ચલાવવામાં આપણે પણ સ્વાર્થ સમાવેલો છેજ. માટે હિંદ છૂતવામાં યથેસા ખર્ચમાં એક પાંચ સરખી પણ ન આપવા માટે ઇન્ચિયર આગળ આપણે જરૂર જવાબ આપેલો પડશે.”

સરકારના ન્યાયનાં ત્રાજનાં

પણ હિંદુસ્તાનનો ન્યાય તોળતાનાં વજનજ ન્યાં લુદાં છે ત્યાં કોઈપણ દલીલ શા કામની? હિંદનું લશ્કર ભારે ભારે હિંદુસ્તાનની જાહાર લડવા ગયું છે ત્યારે ત્યારે તેનું ખર્ચ હિંદુસ્તાન ઉપરજ પડ્યું છે. ઇ. સ. ૧૮૧૭-૧૮ માં એપ્રિલનીવામાં લડાઇ જમી અને હિંદના લશ્કરને તે લડાઈમાં લઈ જવામાં આવ્યું. તેનું ખર્ચ હિંદની તિગ્ગેરીમાંથીજ આપવામાં આવ્યું. ઇ. સ. ૧૮૭૪ માં બીજો અફઘાન વિદ્રોહ થયો અને લડાઈ બે વર્ષ ચાલી. અફઘાનિસ્તાન સહિત લડાઈ કરવાની હિંદુસ્તાનના હિતની દૃષ્ટિએ કશીજ જરૂર ન હતી. એશિયાના રાજ્યપ્રકરણમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સત્તા ઉપરવટ રહે એજ એ વિદ્રોહનો ફેટુ હતો. છતાં તે વિદ્રોહના કુલ ૩૩ કરોડ રૂપિયાના ખર્ચમાંથી નેવખતે ઉદાર મતવાદી હોર્ડ એકસ્ટન વડા પ્રધાન હતા તેથી સામ્રાજ્યે જા કરોડ રૂપિયા આપવાની ઉદારતા કરી. બાકીના રૂપા કરોડ રૂપિયા તો હિંદની તિગ્ગેરી-એટલે હિંદની ગરીબી રૂપતનેજ માથે પડ્યા.

હિંદને પૈસે સામ્રાજ્યનો ચિકાસ

અફઘાન વિદ્રોહ પછી તો હિંદના લશ્કરનો ઉપયોગ દક્ષિણ આફ્રિકા, માલ્ટા, કેનીઆ, મુદાન, તિબેટ, ગુલ્જીટ, નાબર તથા અલ્બાનિયા લડાઈઓમાં થયેલો છે, અને આ બધી લડાઈઓમાં હિંદુસ્તાનનું વિરોધ હિત લેશ માત્ર પણ ન હતું, આ લડાઈઓથી કેવળ

સામ્રાજ્યનું જ-અને સામ્રાજ્યનું એટલે મુખ્યત્વે ઇંગ્લેન્ડનું હિત જાળવવાનું છે. છતાં હિંદના લશ્કરનું તે તે મમથનું થયુંખર્ચ ખર્ચ હિંદની તિગ્ગેરીમાંથી આપવામાં આવ્યું છે.

અલ્બાનિયા લડાઈ તો હિંદના લશ્કરનો કોઈ ઉપયોગ કરવો એટલા સારૂજ જાણે ઉપાડી ન હોય એવી છે. આ અન્યાયી લડાઈનો તમામ ખર્ચ તો હિંદુસ્તાન માથે પડ્યોજ, પણ અલ્બાનિયા સર-કર્ચ પછી તેનું રાજ્ય ચલાવવામાં સરકારને ખોટ આવતી હતી, તે ખોટ પણ હિંદની રૂપતને પૂરી પાડતી પડી. અલ્બાનિયા કુદરતી રીતે હિંદુસ્તાનથી અલગ છે. પણ તેને હિંદુસ્તાનની ભેટ ગણ્યું. આવીજ રીતે ગ્રીસ, ટુનિસ, નાબર વગેરે તાબે કરવાના ખર્ચનો તથા તાબે કર્યા પછી ત્યાં રાજ્ય ચલાવવાના ખર્ચનો ભોગ નાહક હિંદુસ્તાન પર પડ્યો છે. હોર્ડ કહ્યુંને તો હિંદના રાજ્યની હદ આમ ધરાવના અખાત સુધી અને આમ લ્હાસા અને તિબેટ સુધી પહોંચાડવા સાર ત્યાં અડાઈઓ કરી, અને લશ્કરી ખર્ચ હાંપાર વધાર્યું. તેણે તો ધારાસભામાં બેઠકક જાહેર કર્યું કે હિંદુસ્તાનનું લશ્કર બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની મદદતા અને સત્તા એશિયામાં વધે તે સારૂજ રાખવામાં આવ્યું છે, નહિ કે માત્ર અંદરના બળવા શમાવવાને સારૂજ. હિંદુસ્તાનની કુદરતી સરહદથી બહાર જવું જરૂરનું નથી એવી દલીલના જવાબમાં નિર્મોળાનું રક્ષણ કરવાનો ભાર પોતાને માથે લઇને ફરનારા આ લાંટ સાહિબ બોલ્યા છે કે:

“એશિયાનાં ન્હાનાં ન્હાનાં રાજ્યો પચાવી પાંડવા બીજાં મોટાં રાજ્યો મથી રલાં હોય તેવે વખતે સરહદ પરના ખર્ચતોના મજબૂત રક્ષણથી હિંદ બચી શકશે એ મૂર્ખતાભરેલો સંતોષ ધારણ કરી બેસી રહેવું આપણને પાકવે ખર્ચ? એશિયામાં લુદી લુદી રાજ્યસત્તાઓનું સમતોલ રહે તે માટે હિંદના લશ્કરનો અવશ્ય ઉપયોગ કરવોજ જોઈએ. હિંદી લશ્કર માત્ર હિંદનાજ રક્ષણ સાર કે હિંદમાં અશાન્તિ દાખી દેવા સાર રાખેલું છે એમ માની લકાચ એવુંજ નથી.”

છેલ્લા મહાયુદ્ધમાં હિંદી લશ્કર તરફથી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને કાંઈ જેવી તેવી મદદ નથી મળી. હિંદુસ્તાનના લશ્કરે ક્રાન્સમાં જઈ મિત્રરાજ્યોના અણીનો પ્રસંગ સાચવી લીધો એમ કહીએ તો પશુ ચાલે. તેનું ઘણું ખર્ચ ખર્ચ હિંદુસ્તાન ઉપર નાખ્યું તેની પશુ ફરિયાદ ન કરીએ. પરંતુ મેસોપોટેમિયામાં અને અરબસ્તાનમાં તટસ્થ રાજ્યો સામે હિંદી લશ્કરનો જે અયોગ્ય ઉપયોગ થયો છે તેથી તો હિંદુસ્તાનની ઈજ્જત દુનિયામાં અને ખાસ કરીને એશિયામાં હલકી પડી છે. જે પ્રભુઓને લાડુતી હિંદી લશ્કરે કચડી મારી તે પ્રભુઓ આજે હિંદુસ્તાનને ધિક્કારતી ચર્ચ ગઇ છે અને હિંદુસ્તાનના લોકો તો આ જાળતમાં કાંઈ નજીવતા પશુ નથી.

હિંદુસ્તાનના લશ્કરનો આવો દુરુપયોગ શરૂઆતથી કે આજ સુધી ચલે આવ્યો છે તેની વિરુદ્ધ કેટલાક દિશ્સોજ અંગ્રેજોએ ઉગ્રવારે તો કહાડ્યાજ છે. વેદ્ય કમિશનમાં નીમાયશા મિ. જુલમને ૧૯૦૧-૨ માં કહ્યું છે કે:

“હિંદુસ્તાને અત્યાર સુધી બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ફેલાવવામાં જે મદદ કરી છે તે ઉપરથી તથા હિંદુસ્તાને સામ્રાજ્યને મદદ કર્યાના હમણાંના તાલે દાખલો નેવા પછી, એટલું તો નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે કે હિંદુસ્તાનનું લશ્કરી જળ એ સામ્રાજ્યના લશ્કરી જળનું મુખ્ય અંગ છે. માટે સામ્રાજ્યની બહારે ધાવામાં જે ખર્ચ હિંદને ચાવ છે તે જાદલ સામ્રાજ્યે હિંદને બહેળે હાથે મદદ કરવીજ જોઈએ.”

પશુ આવી દિશ્સોજથી મન વાળે કેમ ચાલે? એક માણસ પાસેથી વસ્તુ ખૂંટવી લીધા પછી, ખૂંટવી લેનાર માણસ કહે કે, ‘મને ખૂંટવી લેવાનો હક્ક ન હતો, મેં જાહું ખોટું કર્યું’ તો તથા તો ઉચ્ચે પેલી વસ્તુનો માલેક જમણા ગુસ્સે ચાવ છે.

હિંદી લશ્કર હિંદી સરકારને કળજે નહિ

કંપનીના અમલ પછી લશ્કરની જાળતમાં હિંદુસ્તાનને મ્હોટામાં મ્હોટું નુકસાન તો એ થયું છે કે હિંદુસ્તાનના લશ્કર ઉપર હિંદી સરકારનો કાણ રહ્યો નહિ. કંપનીના વખતમાં તો કંપનીનો કાણ

હતો, પરંતુ પછીથી હિંદનું લશ્કર બ્રિટિશ વાર ઝાલિસ એટલે બ્રિટિશ લગાઇ ખાતાને કળજે ગયું. હિંદના પહેલાજ વાઈસરોય લોર્ડ ક્રિંગે આ બંધ રચાનો જાહુ સખત વિરોધ કર્યો હતો, પરંતુ બ્રિટિશ લગાઇ ખાતાને કળજે હિંદનું લશ્કર હોય તો સામ્રાજ્યનું હિત વધારે જળવાય એમ જાતાવીને તે વધી ઉગાવી દેવામાં આવ્યો હતો. આ ફેરફારનું પરિણામ શું આવ્યું તે જોઈએ.

ઈંગ્લાંડની મરજી મુજબ ગોરા લશ્કરના

પગારે વધ્યા

ગોરા લશ્કરનો પગાર, તેની રહેવા કરવાની સગવડ, તેના મોજશોખ તથા હરવા કરવાનાં સાધનો વગેરે વિશાળતમાં ગોરા લશ્કરને જે પ્રમાણે આપવામાં આવે છે તે પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં પશુ ગોરા લશ્કરને મળે એમાં તો કાંઈ નવાઈ પામવા જેવું છે જ નહિ, પણ ગોરાઓને હિંદુસ્તાન જેવા દુરના અને ગરમ દેશમાં કામ કરવું પડે છે માટે તેમને જે કાંઈ વધારા આપવાનું બ્રિટિશ લગાઇ ખાતું નક્કી કરે તે હિંદની તિન્નેરીમાંથી મૂગે મ્હોડે આપવાનુંજ રહ્યું.

હિંદુસ્તાનમાં દુકાળ હોય, હિંદુસ્તાનમાં જળજળી અથવા જનસુખાકારી માટે નાણાંની તંગી હોય પણ ઈન્કડગાં જે લશ્કરનો પગાર વધે તો હિંદુસ્તાનમાં પશુ ગોરા લશ્કરનો (દેશનો નહિ) પગાર વધેજ સને ૧૯૦૨ માં બ્રિટિશ લગાઇ ખાતા તરફથી ગોરા સિપાહીઓના પગારમાં રોજના બે પેન્સ પ્રમાણે વધારો કરવાનું કર્યું એટલે હિંદની સરકારને વાર્ષિક ૩૫ લાખ રૂપીઆ વધુ ખર્ચ કરીને તેમ કરવું પડ્યું. સને ૧૯૦૪ માં ફરી રોજના ચાર પેન્સનો વધારો કરવાનો હુકમ છૂટ્યો એટલે વાર્ષિક એક કરોડ કરતાં પશુ વધારેનો ખોળે હિંદ ઉપર વધ્યો.

હુંડી મુદતની નોકરીની પદ્ધતિ

ઇંગ્લંડમાં કોરખાનાં વધવાને લીધે મજુરીની માગ જાહુ વધી અને લશ્કરમાં ભરતી કરતાં જાહુ મુજેલીઓ નડવા લાગી, એટલે ત્યાં હુંડી મુદતની નોકરીની પદ્ધતિ દાખલ થઇ, જેઓ અમુક હુંડી મુદત માટે લશ્કરમાં જોડાવા ઈચ્છતા હોય તે પણ

લશ્કરમાં ભરતી થઈ 'શંકિ. ઇંગ્લંડમાં આ પદ્ધતિ દાખલ થઈ એટલે હિંદુસ્તાનના ગોરા સિપાહીઓને માટે પણ તે ધોરણ દાખલ થયું.

તેનાં પરિણામ

આ પદ્ધતિને લીધે ગોરા સિપાહીઓની હિંદ અને ઇંગ્લંડ વચ્ચેની આવળ વધી પડી. તેનું ખર્ચ પડ્યું હિંદને માથે. જ્યાં તથા આવવા અને વખતની મુસાફરીના દિવસોના પગાર પણ હિંદેજ આ પવાના રહ્યા. અને એ બધા કરતાં મહત્વની વાત તો એ છે કે આ પદ્ધતિને લીધે હિંદુસ્તાનના લશ્કરની ચોખ્ખતા અને બળ ઘટી ગયાં. જો કે પરત્ર યથેલી પ્રગ્નને તો પોતાના ઉપર શત્રુ કરતી નવશિમ સરકારનું લશ્કર નખણું પડે તેની જરાયે પરવા રહેતી નથી, પરંતુ તદ્દસ્ય દૃષ્ટિએ આ અન્યાય તો ગણાયજ. હિંદુસ્તાનના લશ્કરમાં બે ચાર વર્ષ નોકરી કરી લડવાને પૂરતા અનુભવી ગણાય એવી સ્થિતિએ પહોંચે ત્યાં તો આ ગોરા સિપાહીઓ જતા રહે છે, અને હિંદુસ્તાનને ખર્ચે મેળવેલા અનુભવ ઇંગ્લંડનું રક્ષણ કરવા જરૂર પડે ત્યારે કામ લાગે છે. હિંદુસ્તાનના લોકો સ્વતંત્ર થવા ઇચ્છે તે કદાચ બળવો કરે તો તે વખતે હિંદુસ્તાનમાં બળવો શમાવવામાં ક્રમ લાગે એટલે હિંદુસ્તાનનો અનુભવ પણ તેમને મળેલો હોય છે. એવા લોકો ઇંગ્લંડમાં રહે અને હિંદુસ્તાનમાં તો હમેશાં બિનઅનુભવી લશ્કરજ રહે. આમ ઇંગ્લંડના હિતને માટે ગોરા સિપાહીઓ ને હિંદુસ્તાનને ખર્ચે તાલીમ આપામ છે એમ કહીએ તો ચાલે.

આ હુંકી મુદતની નોકરીની સગવડ જેમ ગોરાઓને મળે છે તેમ હિંદીઓને પણ મળવી જોઈએ એવી માગણી સર દીનશા વાઘજી તથા ગોખલેજીએ કરેલી. ગોખલેજીએ તો નમતું મૂકીને એવી દરખાસ્ત પણ કરી હતી કે ખાનદાન હુંકીના શિસિત જુવાનોને હુંકી મુદતને માટે લશ્કરમાં ભરતી થવાની છુટ હોવી જોઈએ. લશ્કરી તાલીમ લીધેલા સંસ્કારી જુવાનો પ્રમંગ આન્ય દેશના ગ્રંરક્ષણ માટે અદ્વજ મુલ્યવાન થઈ પડે એ ભારતસેવક ગોખલેજીએ આ માગણી

કરવામાં ઉદ્દેશ હતો. પણ સરકારનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હિંદને આવી રીતે પગલર થવા દેવાનો છેજ નહિ. હિંદુસ્તાનના લોક જેમ વિશેષ નખળા તેમ પોતાની સત્તા વિશેષ દઢ એવી તેની તો માન્યતા રહી એટલે આવી વિનવણીઓને તે શાની પત કરે?

બ્રિટિશ લડાઇ ખાતાનું જીલમી

અને ફાજલ ખર્ચ

બ્રિટિશ લડાઇ ખાતાના અંકુશથી હિંદુસ્તાનને કાંઈ ફાયદો તો નથીજ છતાં હિંદુસ્તાન ઉપર બ્રિટિશ લડાઈ ખાતું વ્યવસ્થાનું જે ખર્ચ મ્હડાવે છે તે પણ જીલમી છે. આ ખર્ચ ધણું વધારે મ્હડતું હોવાથી બે ત્રણ વાર તેની તપાસ કરવા કમિશન નીમાયેલાં અને તે ઉપરથી દર ગોરા સિપાહી દીક વાર્ષિક રૂ. ૧૧૨૧ા હિંદ સરકાર બ્રિટિશ લડાઇ ખાતાને વ્યવસ્થા ખર્ચે બદલ આપે એવું કહ્યું હતું. છતાં વ્યવસ્થા ખર્ચે બહુ વધારે થાય છે એમ કહી બ્રિટિશ લડાઇ ખાતાએ દર સિપાહી દીક ૧૭૨૧ા રૂપીઆ લેવાનું કરાવ્યું. આમ લડાઈ ખાતાના કલમના એક શેરાથી હિંદુસ્તાનને માથે વાર્ષિક ૪૫ લાખ રૂપીઆનું ખર્ચ વધ્યું. હિંદુસ્તાનના લશ્કરની વ્યવસ્થા કરવા ઇંગ્લંડમાં આવડો મહેલો ખર્ચ કેમ થતો હશે એ સહેજે પ્રશ્ન થશે. તેની વિગતો જોવા જેવી છે.

૧. જે ગોરા હિંદી ફાજમાં ભરતી થાય તેને હિંદ મોઢાયા પહેલાં ત્રણ ચાર મહિના કવાચત વગેરેની તાલીમ આપવામાં આવે છે તેનો ખર્ચ.

૨. હિંદમાં કોઈ લશ્કરી અમલદારની ખાલી પડેલી જગ્યાએ નવા અમલદારની ઇંગ્લંડમાં નીમણુક કરવામાં આવી હોય પણ વિલાયતનો કોડો છોડવાનો તેને હુકમ ન આપવામાં આવ્યો હોય ત્યાં સુધીનો તેને પગાર આપવો પડે તેનું ખર્ચ.

૩. હિંદી લશ્કરમાં ભરતી થવા ઇચ્છનાર ઉમેદવાર નોકરી કરવા લાયક છે કે નહિ એની પરીક્ષા લેવામાં થતું ખર્ચ.

૪. લશ્કરમાં દોર હોય તેને માટે દાક્તરોને તાલીમ આપવામાં થતું ખર્ચ.

૫. હિંદુસ્તાન જ્યાં ઉપડે ત્યારે તે અમલદાર અથવા સિપાહીને પહેલેથી ૨૫ દિવસનો પગાર આપવો પડે છે તેનું અર્થ.

૬. હવારે માટે કે માંદગીના સજાથી કોઈ અમલદાર અથવા સિપાહી ઇન્સાંસમાં રહે ત્યારે તેને પગાર આપવો પડે તેનું અર્થ.

૭. ઉપર કલમ ૬ માં જણાવેલા કારણસર અથવા તો પોતાની નોકરીની દુકી મુદત પૂરી થાય ત્યારે વિદાયત જવાનું થાય તેનાં લાગણ્યાનું અર્થ.

આ વિગતો ઉપરથી સહેજે જોઈ શકાય કે આમાંના ઘણાં ખરાં ખર્ચો કેવળ કાજલ છે. આ બાબતમાં પણ મન વાળવું હોય તો મને ૧૮૯૫ની ૨૦ મી ફેબ્રુઆરીનો ન્યાયને માટે યોગ્યતા દરનારા સરકારી ખરીદા (ગવર્નમેન્ટ ડીસપેચ) નો નીચેનો ફકરો વાંચો.

“હિંદના લશ્કરમાં જોડાયેલા ગોરા સિપાહીઓના પગાર નક્કી કરવાનું કામ હિંદ સરકારનું નથી. તેમનો પગાર અમુક પાઉંડમાં સિટિશ સરકાર નક્કી કરે છે, અને તે પગાર પડે નક્કી કરેલા પાઉંડના રૂપિયા હિંદ સરકારને આપવાજ પડે છે. હુંડીઆમણના નફોરાલાની જોખમદારી હિંદ સરકારને સિરજ રહે છે. લશ્કરની બજારમાં, તેની પત્રલેખામાં કે તેનાં તોપખાનામાં જે ફેરફાર કે સુધારા કરવા પડે છે તે હમેશા ખર્ચાળ હોય છે અને હિંદ સરકારને નાણાંની સહાય હોય કે ન હોય પણ મૂગે મ્હેડિ તે કરવાની ફરજ પડે છે.”

શાન્તિના સમયમાંય લશ્કરનો વધારો લાગુ પડના સમયમાં તો લશ્કરી ખર્ચનો આંકડો વધી જાય એમાં નવાઈ નથી, પણ આ રાજ્યમાં તો શાન્તિના સમયમાં પણ ખર્ચ ઓછું હોય એમ નથી. ૧૮૫૭ ના બગવા પછી ૨૦ વર્ષ સુધી લોર્ડ લોરેન્સ અને બીજા વાઇસરોયોએ બહુ ચતુરાઈપૂર્વક શાન્તિ જાળવવાનું ધોરણ રચીધું હતું. પણ ત્યારેય ખર્ચમાં ઇર્ષાદાસો થયા નહિ. ગોરા સિપાહીઓને માટે ‘ખરોડો’ બાંધવાની હતી—નવી જાવણીઓ બાંધવાની હતી. જુની જાવણીઓમાં સુધારા કરવાના હતા. એટલે ખર્ચ ક્યાં વિના ચાલે એમજ ન હતું.

લશ્કરના બીજા ખર્ચ સાથે લશ્કરની સંખ્યામાં વધારો કરીને ખર્ચ વધારવાની નીતિ પણ એક સરખીજ ચાલી આવેલી છે. મને ૧૮૭૯ ના બીજા અધ્યાયન વિમ્મહના કડવા અનુભવ પછી સરહદ પરનાં રાજ્યો સાથે કેવી નીતિ ગ્રહણ કરવી તથા લશ્કરી ખર્ચમાં કાપકૂપ કરવાની જરૂર છે કે કેમ તે નક્કી કરવા એક કમિશન નીમાયું હતું તે ઉપરથી ૬૫,૦૦૦ ગોરૂ અને ૧,૩૫,૦૦૦ રેલી લશ્કર રાખવું એમ નક્કી કર્યું. આ સંખ્યા નક્કી કરતી વખતે કમિશને અધ્યાપનિસ્તાન અને રશિયા એકત્રિત થયેલો હિન્દ પર ચડી આવે તોપણ તે સામે ટક્કર કીધી શકાય એ તાત ખ્યાનમાં રાખી હતી. છતાં ૧૮૫૫ માં ૨૭ હજારનું લશ્કર વધારવાનો લોર્ડ કોક્સે નિશ્ચય કર્યો. લશ્કર વધારવાનું કારણ એ આપવામાં આવ્યું હતું કે રશિયાએ કોઈની માનકીનું નહિ એવું. પેન્જા સર કર્યું હતું, અને તે આગળ વધે એવો લખ હતો. આમ કમિશનના દરાવની વિરૂદ્ધ જઈ ૩ કોસ રૂપિયાનું વાર્ષિક ખર્ચ એક વાઇસરોયની ધૂન ઉપરથી હિન્દુસ્તાન ઉપર પડ્યું. આની સામે કારોબારી સમિતિના બે સભ્યો—સર ઓલ્ડેન્ડ કાશ્મીર તથા સર કોર્ટની ઇજાઈ પોતાનો લેખા વિરોધ જાહેર કર્યો છે.

ખરી લાખિયવાણી. ૦

“લશ્કર કમિશને નક્કી કરેલી સંખ્યા કરતાં વધુ લશ્કર હિંદમાં હોવાથી આપણે સરહદના દુશ્મનો માંથી બચાવ કરવાને બદલે સરહદ પરનાં કે બીજાં પરદેશી રાજ્ય સાથે લડાઈ કરવાનું કારણ ઉત્તું કરીએ છીએ એમ અમને બીતિ રહે છે. અમારી સંપૂર્ણ માન્યતા છે કે એવા કશા લશ્કરી સંતોગો ઉભા થયા નથી જે લશ્કર કમિશને ખ્યાનમાં લીધા ન હોય, તેથી લશ્કરમાં ૨૭૦૦૦ ની વધુ ભરતી કરવાની દરખાસ્તને અમે નામંજૂર કરીએ છીએ. અમારી એવી દૃઢ માન્યતા છે કે લશ્કરમાં આવા ભારે વધારાથી આપણે આપણી સરહદ વિસ્તારવાની શક્તિપ્રયુક્તિમાં પડી જઈશું. ને સાદસ કે જોખમ ન બેસવું પડે એટલા માટે લશ્કર વધારવાનું કહેવામાં આવે છે તેજ સાદસ અને જોખમ લશ્કરમાં આવો વધારો કરવાથી જોશ

ખેડલુ' પડશે. હિન્દની જરૂરત કરતાં કાયમનું વધુ લશ્કર રાખવાથી સરહદની પેલી પાર હમક્યાં કરવાના મોહમાં હિન્દ સરકારે ફસાયા વિના રહેશે નહિ અને યુદ્ધમાં ઉતરશે."

આ અમલદારોની લવિખવાણી આક્ષરણ: ખરી પડી એમ કહી શકાય. લશ્કર નવરૂં બેરતી રહ્યું હતું માટે જ ગમે તે બહાને બર્મા સાથે લડાઈ કરીને દોઢ કરોડ રૂપીઆનું વધારાનું ખર્ચ તથા કેટલાંય વર્ષ સુધી બર્માનું રાજ્ય ચલાવવામાં આવતી ખોટ હિન્દ સરકારે હિન્દની રૈયતને માથે નાખી.

લશ્કરી ખર્ચ વધ્યે જ જાય છે

લશ્કરનું ખર્ચ ઈ. સ. ૧૮૬૦માં ૧૬ કરોડ રૂપીઆ હતું તે વર્ષીને આજે ૬૦ કરોડ ઉપર થઈ ગયું છે. સને ૧૮૬૦થી ૧૮૮૫ સુધી તેા તે લગભગ ૧૬ કરોડ જ રહ્યું છે. સને ૧૮૮૫ પછી તેમાં વધારો થયો. તે ૧૮૮૮-૮૯ માં ૨૨ કરોડ થયું. સને ૧૯૦૨-૦૩ માં ૨૮ કરોડ થયું અને સને ૧૯૦૬-૦૭ માં ૩૩ કરોડ થયું. સને ૧૮૮૫ માં ખર્ચ વધારવામાં આવ્યું ત્યારે તેા રશિયાની બીક એ કારણ બતાવવામાં આવ્યું હતું. પરન્તુ રશિયા-જાપાનીઝ વિગ્રહના અંત પછી એટલે સને ૧૯૦૫ પછી રશિયા તરફથી જરાયે બીક રાખવાનું શરૂ થયું ન હતું. જાપાન સાથે મૈત્રી હતી. છતાં ૧૯૦૫ પછી પણ ખર્ચ વધતું ચાલ્યું છે. અને તેમાં ધ્યાન ખેંચે એવું તેા એ છે કે ખર્ચ વધ્યા છતાં લશ્કરની સંખ્યામાં એક સિપાહીનો પણ વધારો થયો નથી. સને ૧૯૦૫ થી જ લશ્કરી ખર્ચ આખા દેશની જમીન-મહેસુલની આવક કરતાં તેા વધી જ ગયું હતું. હેલાં યુદ્ધ દરમ્યાન તેા લશ્કરી ખર્ચમાં ૬૬ વિનાનો વધારો થઈ ગયો. લડાઈને માટે હિન્દુસ્તાને ઈંગ્લંડને બે અબજ કરતાં વધુ રૂપીઆની મદદ કરી.

તે ઉપરાંત હિંદુસ્તાનની કુલ આવકના લગભગ ૩૫ ટકા લશ્કરી ખર્ચમાં જ તણાઈ જાય છે.

વર્ષ	લશ્કરી ખર્ચ	કુલ આવક
	રૂપીઆ	રૂપીઆ
૧૯૧૬-૧૭	૩૯ કરોડ	૧૪૭ કરોડ

૧૯૧૭-૧૮	૪૫ ,,	૧૬૮ ,,
૧૯૧૮-૧૯	૬૧ ,,	૧૮૭ ,,
૧૯૧૯-૨૦	૬૩ ,,	૧૮૬ ,,
૧૯૨૦-૨૧	૫૭ ,,	૧૯૨ ,,

સ્વરાજનો પહેલો હમ્મો

આ તેા લડાઈ દરમ્યાન વધેલું ખર્ચ. પણ હવે લડાઈ બંધ થઈ છે છતાં લશ્કરનું ખર્ચ વાર્ષિક ૬૦ કરોડ રાખવામાં આવ્યું છે. એટલે લડાઈ શરૂ થઈ તે વખતે હતું તેના કરતાં લડાઈ બંધ થયા પછી કાયમનું ખર્ચ બમણું કરવામાં આવ્યું છે. લડાઈ બંધ થયા પછી હિન્દને સુધારા આપી સ્વરાજ્યનો પહેલો હમ્મો આવ્યો તે આ.

આ ખર્ચમાંથી વિશેષ લાભ કાણુ ઉઠાવે છે એ પણ વિચારવા જેવું છે.

ગોરા સિપાહીનો સરેરાશ પગાર વાર્ષિક રૂ. ૨૧૧૦ આવે છે ત્યારે દેશી સિપાહીનો સરેરાશ પગાર વાર્ષિક રૂ. ૫૦૦ છે એટલે દેશી સિપાહી કરતાં ગોરા સિપાહી ચાર ગણો મોંઘિા છે.

દાઝયા પર ડામ

પગારના આ અન્યાય ઉપરાંત દાઝયા પર ડામ જેવી વાત તેા વર્તનના અન્યાયની છે. ગયા યુદ્ધમાં હિન્દમાંથી તાલીમ લીધેલા લાખો સિપાહી આ લડવા ગયા હતા. તેમાંથી જે પાછા ફર્યા છે તેમની મુખ્ય ફરિયાદ એજ છે કે તેમાંના ધણા ખરાને બોમબદારીનું કામ સોંપવામાં આવતું જ નહિ. થયે લાગે વેંડતું, મજૂરીનું કે એવું હલકું કામ કરવામાં દેશી લશ્કરનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો. હિન્દીઓ ગમે તેટલા કાબેલ હોય, સહજમાં તેમની દેશિયારી સિદ્ધ કરી બતાવે તેા પણ તેમને લશ્કરમાં અમલદારની જગા મળવાનો અવકાશ જ નહિ હોવાથી ઉચ્ચાભિલાષી અને સ્વમાનવાળા હિન્દીઓ લશ્કરમાં ભરતી જ ચતા નથી. આ ઉપરાંત અમુક કોમો ઉપર હમેશાં અશુવિચારની જ નજર હોવાને લીધે આખી કોમોની કોમોને લશ્કર ભરતીમાંથી બાતલ કરેલી છે. એટલે મુખ્યત્વે કરીને સરહદ ઉપરના અથવા સરહદનીયે પારના લેશ્મીને લશ્કરમાં

દાખલ કરવામાં આવતા. આજુ' લશ્કર લાડૂતી હોય એમાં નવાઈ જ નથી. દેશને વિષે તેમના મનમાં દાઝ નજ હોય એટલે તેમને દેશનું રક્ષણ કરનારા ગણવા એનો કાંઈ અર્થ નથી. આથીરે તો દેશનું ભક્ષણ કરવામાં તેમનો ઉપયોગ યદ્ય રહ્યો છે.

મહાયુદ્ધ પહેલાં ૧૯૧૩-૧૪ના

બીજા દેશો સાથે સરખામણી

દુનિયાના બીજા સુધરેલા દેશોમાં આવે પ્રકાર આવતો નથી. ત્યાં ઉલુ' અથવા પગારદાર તૈયાર લશ્કર જૂજ જ હોય છે. નીચેના આંકડા છે:—

દેશ	એક્ટીવ લશ્કર	ફાજલ લશ્કર	વાર્ષિક લશ્કરી ખર્ચ દર લાખ પાઉંડ	આવકના ટકા
ગ્રેટબ્રિટન	૧,૨૯,૪૦૦	૪,૮૦,૭૦૦	૨૮	૧૯
ફ્રાન્સ	૬,૭૭,૫૮૦	૨૯,૫૨,૭૮૦	૨૮	૧૯
જર્મન સામ્રાજ્ય	૬,૧૦,૦૦૦	૩૪,૦૦,૦૦૦	૩૮	...
જાપાન	૨,૧૦,૧૦૦	૮,૦૦,૦૦૦	૧૧	૧૬
હિન્દુસ્તાન	૧,૫૬,૬૦૦	૬૭,૦૦૦	૨૦	૩૫
રશિયા	૪૦	૨૧

ફ્રાન્સ અને જર્મનીથી કે જેટલું લશ્કર રાખવા છતાં, ફ્રાન્સથી ૭૫ ટકા જેટલું, અને જર્મનીથી ૫૦ ટકા જેટલું ખર્ચ હિન્દને કરવું પડે છે. જો ફાજલ લશ્કરને ગણતરીમાં લેવામાં આવે તો આપણું હિન્દુ લશ્કર જગતમાં મોંઘામાં મોંઘું ગણાય.

મહાયુદ્ધમાં એટલે ૧૯૧૪ થી ૧૯૨૦ સુધીમાં ૧ અબજ અને ૩૭ કરોડ રૂપિયા લશ્કરનું સાધારણ ખર્ચ હિન્દને સહેવું પડ્યું હતું, અને લગભગ ૧ અબજ અને ૫૦ કરોડ રૂપિયા હિન્દી લશ્કરનું અસાધારણ ખર્ચ છેલા મહાયુદ્ધમાં થયું હતું. તે ઈંગ્લાંડની તિન્નેરીમાંથી અપાકું હતું એમ કહેવાય છે, પણ એ ખરું નથી. કેમકે ૧૧૧ અબજની બ્રિટિશ હિંદ ઈંગ્લાંડને લડાઈમાં મદદ કરવા સારું બેટ આપી હતી.

૧૯૧૯ થી ૧૯૨૧ સુધી અફઘાનિસ્તાન અને સરહદ ઉપર જે હમકડાં થયાં હતાં તેવું ખર્ચ ૩૯ કરોડ રૂપિયા થયું હતું. તે પણ હિન્દુસ્તાનની ગરીબ પ્રજાને જ ભરવા પડ્યા હતા.

દેશના રક્ષણનો મુખ્ય આધાર લશ્કરી તાલીમ આપેલા પ્રજાના જુવાન વર્ગે ઉપર જ રહે છે. શાન્તિના વખતમાં તેઓ પોતાપોતાનો ધંધો કરે છે, અને લડાઈના વખતમાં સ્વદેશના રક્ષણ અર્થે તેમને તોતરવામાં આવે છે. પણ આપણા દેશમાં તો જ્યાં સરકારને પ્રજાનો એટલો અવિશ્વાસ છે કે રૈયતને

હથિયાર પણ આપવામાં આવતાં નથી, ત્યાં હથિયાર વાપરવાની તાલીમ સરકાર રૈયતને આપે એવી આશા રાખવી જ બ્યંધ છે.

મૂળ પકડો

ઈંગ્લાંડ વેપારમાં હિન્દુસ્તાનનું ધન ઢગલે ઢગલાં ઉમેરી જાય છે, આ દેશનું રાજ્યતંત્ર ચલાવવામાં ગારાઓને બેસુભાર પગાર આપે છે, છતાં એ બધાં તુકસાતે કરતાં ઈંગ્લાંડ હિન્દુસ્તાનને મેદામાં મોટું તુકસાત એ કહ્યું છે કે આખી પ્રજાને તેણે બાળવી, નામદ, કાયર બનાવી દીધી છે. પ્રજાનું વીર્ય આ રાજ્યની અંદર દરાઈ ગયું છે. અને તેથી જ માથું લી સુધારણી પ્રજાને દહાડો વળે એમ નથી. મૂળમાં સડો હોય ત્યાં ડાળપાંખડાંને સુધારે કાંઈ વળે નહિ; એ ઝાડ તો મરે જ. તેમ હિન્દી પ્રજાએ પણ આ મેનના યંત્રમાંથી ખચવું હોય તો પોતાના મૂળને જ સંભાળવું પડશે. આપણી માલમિલકતનું, આપણા ધર્યારનું, આપણા સ્વમાનનું રક્ષણ કરવાની તાકાત આપણા પોતામાં જ આવવી જોઈશે. જ્યાં સુધી આપણું રક્ષણ કરવાને આપણે સમર્થ નહિ બનીએ ત્યાં સુધી સાચું સ્વરાજ્ય નથી.

છગનલાલ નથુભાઈ જોશી.

વિજયાદશમી

આત્મામાં મેગલ સમયની જે ઇમારતો છે તેમાં એક વિશેષતા એ છે કે તેમનો નીચલો મજલો લાલ પત્થરનો હોય છે અને ઉપરનો સફેદ પત્થરનો. લાલ પત્થરનું કામ જહાંગીરના વખતનું, અને સફેદ પત્થરનું શાહજહાંના વખતનું. દરેક ઇમારતમાં આવો કાળક્રમનો ઇતિહાસ વર્ણુબેદથી સ્પષ્ટ દેખાય છે.

કોમ પશુ જૂના મહોટા શહેરમાં જૂની વસ્તી ને નવી વસ્તી પાસે પાસે આવેલી દેખાય છે. વસ્તીનાં ૫૩ ઉપર ૫૩ આગ્રેલાં દેખાય છે.

બાપાની કહેવતોમાં પશુ 'ભિન્ન ભિન્ન કાળનો ઇતિહાસ સમાજેલો હોય છે.

આપણે ધરમાં જમીન પર જે લાદીઓ જડીએ છીએ તે એક પત્થર જેવી દેખાય છે, પશુ તેના દરેક પડમાં કેટલકે વરસોનું અંતર હોય છે. નદીને કંઠિ દર વરસે જે કાંપનાં થર એક ઉપર એક જામે છે તેનો જ આખરે એક પત્થર બની જાય છે.

દશેરાનો તહેવાર પશુ એક જ તહેવાર હોવા છતાં ભિન્નકાલીન ભિન્ન પડોનો બનેલો છે. દશેરાના તહેવાર સાથે અમૃત્યુ યુગોના અમૃત્યુ પ્રકારના આર્થ પુરુષાર્થનો વિજય સમાજેલો છે.

માણસ માણસ વચ્ચેની લડાઈ જેટલી મહત્ત્વની છે તેટલી જ અથવા તેના કરતાં વધારે મહત્ત્વની લડાઈ માણસ અને કુદરત વચ્ચેની છે. માણસનો કુદરત ઉપરનો મહોટામાં મહોટો વિજય તે ખેતી છે. ખેડેલી જમીનમાં નવ જાતનું ધાન્ય વાવી કૃત્રિમ જળનું ચિંતન કરી તેમાંથી પોતાની આજીવિકા અને ભવિષ્યના અંતઃજ જેટલું અનાજ જે દિવસે માણસ મેળવી શક્યો તે દિવસ માણસને માટે ભારેમાં ભારે વિજયનો હતો. તે દિવસનું સ્મરણ હંમેશ તાજું રાખવું એ કૃષિપ્રધાન આર્થલેક્ષનું પ્રથમ કર્તવ્ય હતું.

વીસમી સદી એ ભૌતિક અને યાંત્રિક શોધોની સદી ગણાય છે, અને તે ગોચર છે. પશુ મનુષ્ય પ્રાણીની હસ્તી અને મંસ્તૃતિને માટે જે મહાન શોધો

કારણરૂપ થઈ છે તે બધી આઘ યુગમાં જ થઈ છે. જમીન ખેડવાની કળા, સૂતર કાંતવાની કળા, દેવતા સજાગવવાની કળા, અને માટીમાંથી પાકા ઘડો ઘડવાની કળા આ ચાર કળા માનવી સંસ્કૃતિના આધારસ્તંભ રૂપ છે. આ ચાર કળાનો ઉપયોગ કરીને વિજયાદશમીને દિવસે આપણે કૃષિમહોત્સવ ઉપજાવી કાઢ્યો છે.

ન્હાનપણનો મહારી સ્મૃતિમાં રહેલો પડેલો નવરાત્રનો ઉત્સવ હજી મને સાંભરે છે. પ્રતિપદાને દિવસે શહેરની બહાર જઈ ખેતરમાંથી સરસમાં સરસ કાળી માટી મહારા લાઈ લઈ આવ્યા. હું પોતે નવ ધાન્યની યાદી લઈ તેમાંથી ધરમાં જેટલાં ન મળ્યાં તેટલાં મહારા નાનાને ત્યાંથી લઈ આવ્યો. મહારી દાદીએ ન્હાનકડા ધનુષ્ય વર્તી રૂ પીંછ તેની ૬૬ આંગળની દોલેટ તૈયાર કરી. મહારી ખાંચે સૂતર કાંતી (રેંડીઆ ઉપર નહિ, પશુ લોટા ઉપર) તે સૂતરની એક હજાર ન્હાનકડી વોટા બનાવી. બજારમાંથી નાળાથેર અને પંચરત્ન હું લઈ આવ્યો. પંચરત્નમાં સોનું, મોતી, હીરા, પરવાણું અને લીક્ષમ હતાં. આ પંચરત્નનો આકાર બહુ જ ન્હાનો હતો. મહારી બગીચાએ બગીચામાંથી ફુલો અને જાતજાતનાં પાંદડાં મેળાં કર્યાં હતાં. પિતાશીએ ન્હાળને ગાયના છાણથી લીપેલી જમીન ઉપર પેલી કાળી માટી પાથરી. એના મુંદર ચોરસ આકાર બનાવ્યા. આ અમારૂં ખેતર. આની વચ્ચેવચ્ચે એક લોટા મૂકી દીધો. આ લોટામાં પાણી ભરેલું હતું. અંદર આખી સોપારી, દક્ષિણ, પંચરત્ન વગેરે વસ્તુઓ નાંખેલી હતી. ઉપર આંખોના ઝાડની એક ન્હાની પાંચ પાંદડવાળી ઝાળી રાખી તેના ઉપર એક નાળાથેર મૂક્યું હતું. મુંદર ઘાટવાળા લોટામાંથી બહાર નીકળતાં ફેરીનાં લીલાંછમ પાંચ પાંદડાં અને તેના ઉપર શિખર જેવા નાળાથેરનો આકાર જેમ હું ખુશ ખુશ થઈ ગયો. પૂજની તૈયારી થઈ ત્યારે ખેતરમાં નવ ધાન્ય વાવવામાં આવ્યાં. તેના ઉપર

પાણી છાંટવામાં આવ્યું. વચ્ચે મહેલા ઘટની ચંદન, કેસર અને કુંડુથી પૂજા કરવામાં આવી. આ ઘટ ઉપર એક પુષ્પમાળા દીગાડવામાં આવી. યથાવિધિ સાંગ પોડીપચાર પૂજા થઈ. ૯૬ આંગળ વાટવાણી દીવો સળગાવવામાં આવ્યો હતો. પછી આરતી થઇ અને ઘરમાં સૌ કહેવા લાગ્યા કે આજે અમારે ત્યાં નવરાત્રીની ઘટસ્થાપના થઈ છે. પેલો નન્દાદીપ નવ દસ દિવસ સૂધી બળતો રાખવાનો હતો. વચમાં હોલવાઈ જાય તો મહા અગ્નિ. ખીજે દિવસે પૂજનમાં બે પુષ્પમાળા દીગાડવામાં આવી. ત્રીજે દિવસે ત્રણ. એમ માળા વધતી ગઈ. ઉપરથી માળાઓ વધી અને નીચેથી ખેતરમાંથી અંકુર ફૂટી નીકળ્યા. કેટલાક અંકુર તો ચોતાના ફોતરાની છત્રી ખનારીને બહાર નીકળ્યા હતા. અમને રોજ મિથાન મળતું, પણ પિતાશ્રી એક જ વખત જમતા અને આખો દિવસ અમોદીયું પહેરીને પેલો નન્દાદીપ સાચવતા. ટાટ વટે નહિ, તેજ ખૂટે નહિ, અને દીવો હોલવાય ત્હિ એની સંભાળ રાખવી પડતી. રાત્રે પણ બે ચાર વાર ઉઠી તેજ પૂરવું, જહુ જ સંભાળથી ઉપર પાંચેલી મેશ ખંખેરી વગેરે કામો કરવાં પડતાં.

નવધાન્યના અંકુર પૂરેપૂરા ફૂટી નીકળ્યા તે વખતની ખેતરની શોભા અવર્ણનીય હતી. કેટલાંક ધાન્ય વહેલાં ઉઘાં, કેટલાંક મોડાં. ઉતાવળાં ઢાણુ છે અને મોડાં ઢાણુ છે એ હું બરાબર ધ્યાનમાં રાખતો. બધાં અંકુર સાવ સફેદ હતાં, કેમકે નવરાત્રનું આ ખેતર ઘરની અંદર હતું; અને અજવાળા વગર લીલો રંજ આવે નહિ. પછી પિતાશ્રી ખેતર ઉપર હજાદરનું પાણી છાંટવા લાગ્યા. મહેં મૂળ્યું, “હજાદરનું પાણી કેમ છાંટો છો?”

“ઊણું અનાજ સોના જેવું દેખાય એટલા માટે.”

સાતમે દિવસે સરવતીનું આવાહન થયું. ઘરમાં જેટલી ધાર્મિકવસ્તુઓ સંસ્કૃત ચોપડીઓ હતી તે બધી એક સાંઠના વખતેલા ઉપર મૂકી દીધી અને તેમની ત્રિરામાં આવે છે. જવામાંથી રંગ મળી આવે અને ત્રિરાને પ્રજનો એટલો અર્ચનારૂપ અને નવમે દિવસે

ખંડપૂજા થઈ. ખંડપૂજા એટલે શસ્ત્રાસનની પૂજા. હાથી ઘોડા જેવાં યુધ્ધોપયોગી પશુઓની પણ પૂજા કરવામાં આવી. આ રીતે નવરાત્ર પૂરી થઇ અને દશમે દિવસે દશેરા આવ્યા. દશેરાને દિવસે હોમ, બસિદાન અને સીમોલ્લંઘન એ મુખ્ય વિધિ હતા. વિધારંભનો પણ તે દિવસ હતો.

વિજયાદશમીના તહેવારમાં ચાતુર્વર્ણ એકત્ર થયેલું દેખાય છે. બ્રાહ્મણોનાં સરસ્વતીપૂજન અને વિધારંભ; ક્ષત્રિયોનાં શસ્ત્રપૂજન, અશ્વપૂજન અને સીમોલ્લંઘન; અને વૈશ્યોની ખેતી; એ ત્રણે આ તહેવારમાં એકગિત થાય છે. અને બધાં આટલી ભારે પ્રતિષ્ઠિ હોય ત્યાં શરોની પરિચયાં તો સમાવિષ્ટ છે જ. ગામડાના લોકો નવરાત્રના અનાજના સોના જેવા જવારા તોડી પાઘડીમાં ખેતરી છે અને મુંદર પોશાક પહેરી વાળતે ગાળતે સીમોલ્લંઘન કરવા જાય છે ત્યારે જાણે આખા દેશનું પૌરુષ પરાક્રમ ઘાબડત બહાર નીકળ્યું હોય એમ દેખાય છે.

દશેરાનો ઉત્સવ જેમ કૃષિપ્રધાન છે તેમ ક્ષાત્ર મહોત્સવ પણ છે. ભાડાના ઝેનિશાને મરધાની પેઠે લગાવવાની પદ્ધતિ બધારે ન હતી ત્યારે ક્ષાત્રેજ અને રાજતેજ ખેડૂત લોકોમાંજ ફેળવાતી. ખેડૂત એટલે ક્ષેત્રપતિ-ક્ષત્રિય. આખું વરસ શ્રમિમાનાની જે સેવા કરે તે જ પ્રસંગ પડ્યે તેનું વશણુ પણ કરે. નદી, નાળાં, પહાડ, ટેકરી સાથે જેનો દિવસરાત્ર સંબંધ છે, ઘોડા બળદ જેવાં પશુઓને જે ફળગે શકે છે, અનેક મનુષ્યોને જે આશ્રિધિક્ષા આપી શકે છે અને આખા સમાજને જે ખવડાવે છે તેની અંદર રાજત્વના બધા શુભો ફેળવાય એમાં આશ્ચર્ય શું! રાજ તે જ ખેડૂત અને ખેડૂત તે જ રાજ.

આવી રીતિ હોવાથી કૃષિનો તહેવાર ક્ષાત્ર તહેવાર થઇ ગયો એમાં ઐતિહાસિક અર્થવિત્ય પૂરે પૂરું છે. ક્ષત્રિયોનું મુખ્ય કર્તવ્ય તો સ્વદેશરક્ષણ જ છે. પણ ધણીવાર શત્રુ સ્વદેશમાં ધુસી દેશમાં ખરાબી કરે એના પહેલાં જ તેનો દુષ્ટ હેતુ કળા જઇ પોતે જ સીમોલ્લંઘન કરી-પોતાની શીમ એટલે સરહદ

ઓળંગી શત્રુના જ દેશમાં લગ્ન લઈ જતી એ સમાહ ભરેલું અને વીરોચિત હોય છે.

રહેજ વિચાર કરતાં જણાઈ આવશે કે આ સીમારક્ષક પાછળ સામ્રાજ્યવૃદ્ધિ રહેતી છે. પોતાની સરહદ ઓળંગી બીજો દેશ તાબે કરવો, ત્યાંથી ધન-ધાન્ય લૂંટીને લઈ આવવું એમાં ધર્મશુદ્ધિ કરતાં મહત્વાકાંક્ષાનો અંશ વધારે છે આવી રીતે લૂંટીને આવેલું સોનું પરાક્રમી પુરુષો પોતાની પાસે જ રાખે તો વર્તમાન યુગના ક્ષત્રીપ્રધાન (Militarism) સાથે વૈશ્વપ્રધાનના મેળાપની લયંકર સ્થિતિ ઉભી થાય. પ્રજુલ્લ અને ધનિત્વ બંન્ને એકત્ર છે ત્યાં સેતાનને જીતવું આમંત્રણ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. એટલા માટે જ દરોરાને દિવસે લૂંટી આવેલા સોનાને બધા સ્વપ્નચોરોમાં વહેંચી નાખવું એ તે દિવસનો મહત્ત્વનો ધાર્મિક વિધિ નહીં કરેલો છે. x

x ક્ષત્રીપ્રધાન અને વિદ્યપ્રધાન એ બે નવાં નામોની સાર્થકતા મ્હારે સિદ્ધ કરવી જોઈએ. આતુર્વણ્યનું સમતોલન અથવા સામંજસ્ય એ સમાજશરીરની સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે. સમાજને માટે આ ચારે વર્ણની જરૂર સ્વીકારાએલી છે. વ્યક્તિના શરીરમાં જેમ વાત પિત્ત અને કફ એ ત્રણ ધાતુઓ પ્રમાણસર હોય ત્યારે જ શરીર નીરોગી રહે છે તેમ સમાજ શરીરમાં આતુર્વણ્ય પ્રમાણસર હોવું જોઈએ. શરીરમાં પિત્તનું પ્રાપ્ત્ય વધે તો તેને પિત્તપ્રક્રોધ કહે છે અને તેથી આખું શરીર બગડી જાય છે. એ જ પ્રમાણે વાતપ્રક્રોધ અને કફપ્રક્રોધ વિશે. સમાજશરીરમાં ક્ષત્રી વર્ણનો અતિરેક થઈ જાય અથવા પ્રાપ્ત્ય થઈ જાય ત્યારે તે સ્થિતિને ક્ષત્રીપ્રક્રોધ કહેવો એ જ યોગ્ય છે. એ જ પ્રમાણે વિદ્યપ્રક્રોધ અથવા વૈશ્વપ્રક્રોધ વિશે. શરીરનો નાશ થવાની ધડી આગે ત્રણે ધાતુનો પ્રક્રોધ થઈ જાય છે. એને ત્રિદોષ કહે છે. યુદ્ધપ્રક્રોધ આજે ક્ષત્રીય, વૈશ્વ અને શત્રુ ત્રણે વર્ણનો સામયે પ્રક્રોધ ઓળંગે દેખાય છે, અને ત્યાંના બ્રાહ્મણે આ ત્રણે વર્ણના ક્રિકર બની ગયા છે.

સુવર્ણ વહેંચી નાખવાના આ વિચારનો અંશ યુવસાના રાગ રધુ સાથે જોડાએલો છે.

રધુ રાગએ વિશ્વજિત યત્ર કર્યો. સમુદ્રવલ્લખાંકિત પૃથ્વી છત્વા પછી સર્વસ્વ દાન કરી દેવું એનું નામ વિશ્વજિત યત્ર આવે. વિશ્વજિત યત્ર રધુ રાગએ પૂરો કર્યો ત્યારપછી એની પાસે વરતનુ ઋષિનો શિષ્ય નિદાન તેજસ્વી કૌત્સ આવી પહોંચ્યો. કૌત્સે યુદ્ધ પાસેથી ચીરે નિલાઓ ગ્રહણ કરી હતી તેની દક્ષિણ તરફ ચીર કાઢી સુવર્ણમુદ્રા ચુકને આપવાની તેની ધારણા હતી. પણ સર્વસ્વ દાન કરવાથી માટીના વાસણથી જ રાગને આદરાતિથ્ય કરતો જોઈ કૌત્સે રાગ પાસે કંઈપણ માગવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. રાગને આશીર્વાદ આપી તે જત્યા લાગ્યો. રધુએ આગ્રહપૂર્વક તેને રોકી રાખ્યો અને બીજો દિવસે સ્વર્ગ ઉપર ચઢાઈ કરી ઈન્દ્ર અને કુબેર પાસેથી ધન કાવવાની ગોઠવણ કરી. રધુરાજ ચક્રવર્તી હતો તેથી ઈન્દ્ર અને કુબેર પણ તેના ખંડીયા રાગ હતા. બ્રાહ્મણને દાન કરવા માટે તેમની પાસેથી ઠર ઉચરાવતાં સંકોચ ચાનો ? રધુરાજની ચઢાઈની વાત સંભળી દેવો કરી ગયા. તેમણે એક શમીના ઝાડ ઉપર સુવર્ણ મુદ્રાની વૃદ્ધિ કરી. રધુરાજે સવારે ઉઠીને જોયું કે જોઈએ એટલું સુવર્ણ આવી ગયું છે. કૌત્સને તેણે તે દમલો આપી દીધો. કૌત્સ ચીર કરાડ કરતાં વધારે લે નહિ અને રાગ દાનમાં આવેલું બાકીનું ધન પાછું રાખે નહિ. આખરે નગ-સ્વાસી લોકો પાસે તેમણે તે ધન લેવાયું. તે દિવસ આશ્વિન શુક્લ દશમીનો હતો, તેથી જ આજ પણ લોકો દરોરાને દિવસે શમીનું પૂજન કરી તેનાં પાંદડાં સોનું ગણીને લે છે અને એકબીજાને આપે છે. કેટલાક લોકો શમી નીચેની માટીને સુદાં સુવર્ણ ગણી લઈ જાય છે.

શમીનું પૂજન બહુ જ પ્રાચીન છે. શમીના ઝાડની અંદર ઋષિઓનું તપસ્તેજ છે એમ મનાય છે. શમીના કકડા એકબીજા પર ધસીને પ્રાચીન કળમાં અગ્નિ પેદા કરતા હતા. શમીની સમિધો આતુર્વણમાં કામ આવે છે. પાંડવો જ્યારે અગતવા-

વાસમાં રહેવા ગયા ત્યારે તેમણે પોતાનાં હથિયાણે એક શમીના ઝાડ ઉપર સંતાડી રાખ્યાં હતાં, અને કાંઈ ત્યાં નળ નહિ એટલા માટે એક દાડપિંજર ઝાડને ચડે બાંધી રાખ્યું હતું.

રામચંદ્રે રાવણ ઉપર ચડાઈ કરી તે વિજ્યાદશમીને મુહૂર્તે. આર્થ લોકોએ-હિંદુ લોકોએ અનેક વાર વિજ્યાદશમીના મુહૂર્ત ઉપર જ ચડાઈ કરી વિજ્ય મેળવ્યો છે. તેથી વિજ્યાદશમી એ રાષ્ટ્રીય વિજ્યનું મુહૂર્ત અથવા તહેવાર થઈ ગઈ છે. મ-રાહાઓ અને રજપૂતો એ જ મુહૂર્ત ઉપર સ્વરાજની સીમા વધારવા શત્રુના મુલક ઉપર ચડાઈ કરતા. શસ્ત્રાસ્ત્ર સંભળ કરી હાથી-ચોડાની સવારી કાઢી સરખસ શહેર બહાર લઈ જવાનો રિવાજ આજે પણ છે. ત્યાં શમીનું પૂજન અને અપરાજિતા દેવીનું પૂજન એ સીમાસ્થંધનના મુખ્ય ભાગ છે.

શમી અને અરમતક વૃક્ષમાં પણ શત્રુનો નાશ કરવાનો શસ્ત્ર છે એમ મનાય છે. અરમતક એટલે આપટાનું ઝાડ. શમી ન મળે ત્યારે આ ઝાડનું પૂજન થાય છે. આપટાના પાંદડાનો આકાર સોનાના સીકા જેવો ગોળ હોય છે અને નેડેલાં ઢાડ (Reply Card) ની માફક બે પાંદડાં નેડેલાં હોય છે તેથી તે બહુજ સુંદર દેખાય છે.

દશેરાના દિવસ સૂધીમાં ચોમાસું લગભગ પૂરું

નમહિયાસુર નામના એક પ્રખળ દૈત્યે કાળાકેર વર્તાવ્યો હતો. તેની સાથે શ્રી જગદંબાએ નવ દિવસ યુદ્ધ કરી વિજ્યાદશમીને દિવસે તેનો નાશ કર્યો એવી પુરાણોમાં કથા છે. તેથી જ અપરાજિતાનું પૂજન અને મહિપતું એટલે પાડાનું બલિદાન કરવાનો રિવાજ પડ્યો છે.

ચએહું હોય છે. શિવાજીના ખેડૂત સૈનિકો દશેરા સૂધીમાં ખેતીની ચિંતામાંથી મુક્ત થતા હતા ખેતીમાં કર્યું કરવાપણું રહેતું ન હતું. એક લજ્જણી જ બાકી રહેતી. પણ તે તો ધરનાં બૈરછોકરાં અને ડોસાઓ કરી શકે, એટલે સૈન્ય ભેગું કરી સ્વરાજની સરહદ વધારવા માટે વહેલામાં વહેલું મુહૂર્ત દશેરાનું જ હતું; એટલે મહારાષ્ટ્રમાં દશેરાનો તહેવાર અત્યંત લોકપ્રિય હતો અને છે.

આપણે ભોઈ શક્યા છીએ કે વિજ્યાદશમીના એક તહેવાર ઉપર અનેક સંસ્કાર, અનેક સંસ્કરણો અને માન્યતાઓનાં પડ બાજેલાં છે. કૃષિમહોત્સવ, ક્ષાત્રમહોત્સવ બન્યો. સીમાસ્થંધનનું પરિચામ દિગ્વિજય સૂધી ગયું. સ્વસંરક્ષણ સાથે સામાજિક પ્રેમ અને ધનનો વિભાગ કરવાની વૃત્તિ દશેરા સાથે નોંધાઈ ગઈ. પણ એક ઐતિહાસિક ઘટના દશેરા સાથે નોંધવાની આપણે ભૂલી ગયા છીએ. તે જ આજના જમાનામાં અત્યંત મહત્ત્વની છે દિગ્વિજય કરતાં ધર્મજય એક છે. બાલ્ય શત્રુને મારવા કંતાં હૃદયરથ યુરિપુને મારવામાં જ પુરુષાર્થ મોટો છે, નવધાન્યની લજ્જણી કરવા કરતાં પુણ્યની લજ્જણી વધારે ટકે છે એનો ઉપદેશ આખી દુનિયાને આપનાર મારગિત, લોકગિત ભગવાન હુદ્દનો જન્મ વિજ્યાદશમીના શુભ મુહૂર્તે જ થયો હતો. વિજ્યાદશમીને દિવસે શુદ્ધ ભગવાનનો જન્મ થયો અને વૈશાખી પૂર્ણિમાને દિવસે શુદ્ધ ભગવાનને શાંતિદાથી ચાર અર્થ તરવોનો અને અર્થાંગિક માર્ગનો ભોલ થયો એ આપણે ભૂલી જ ગયા છીએ. વિષ્ણુનો ચાતુ અવતાર તે બૌદ્ધ અવતાર છે. માટે વિજ્યાદશમીનો તહેવાર ભગવાન શુદ્ધના મારવિજયના સ્મરણથી જ આપણે ઉજવવો જોઈએ.

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર.

સમાજસુધારાના કટલાએક સિદ્ધાન્તો

અહીં હું સમાજના નૂના સુધારા વિષે કે અત્યારે આપણા સમાજમાં કયા કયા સુધારા કરવા આવશ્યક છે એ વિષે કશું કહેવા માગતો નથી. પણ સમાજને સુધારી શકાય અથવા સુધારવો નોંધએ એ માન્યતા કયા કયા મૂલ્યોત સિદ્ધાન્તો ઉપર આધાર રાખે છે, એ માન્યતા તત્ત્વદષ્ટિએ કયા કયા સિદ્ધાન્તો ને માન્યતાની અપેક્ષા રાખે છે, તેની કાંઈક મીમાંસા કરવા ધારૂં છું. યોગ્ય સુધારાની પ્રવૃત્તિઓ પણ કોઈ કોઈવાર શાથી નિષ્ફળ નબળે તેનું કારણ કેટલેક અંશે આપણને આ વિચારથી પ્રમત્ત થશે.

આ ચર્ચા શરૂ કર્યા પહેલાં સમાજ સુધારા એટલે શું એ આપણે ચોક્કસ જાણેલું હોવું જોઈએ. તેમાં મતભેદ હોવાનો પણ સંભવ નથી. સમાજ સુધારાનો સામાન્ય અર્થ એ થાય છે કે આખા સમાજનું કોઈ અનિષ્ટ દૂર કરવું કે સમાજના જીવનમાં કોઈ ઉપકારક તત્ત્વ લાખત કરવું. આ કરતાં વધારે સંકુચિત અર્થ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. પણ એટલું સ્પષ્ટ કરવું આવશ્યક છે કે કાપલાની સત્તાથી કોઈ રીતે અમલમાં મૂકવાની હોય તો તેને આપણે સમાજ સુધારો નહિ કહીએ. સમાજ સુધારાનું આવશ્યક લક્ષણ એ છે કે તે સમાજે રાજીખુશીથી સ્વીકારવાનો હોય છે.

માણસ ચોતાનાં ઘણાંખરાં કાર્યોમાં તો રૂઢિથી પ્રેરાઈને પ્રવૃત્ત થાય છે. એવાં કાર્યોમાં તેને કાંઈ ખાસ વિચાર કરવો પડતો નથી. એવાં કાર્યો શા માટે કરવાં તે વિષે પણ તે ઘણે ભાગે પ્રશ્ન પૂછતો નથી. માણસનો એ સ્વભાવ છે કે જે ક્રિયા તે ચોતાની આસપાસ થતી જુવે તેમાં તે વધી ઉઠાવ્યા વિના જોડાય છે. કપડાં પહેરવાં, પરણવું, કમાવું વગેરે કાર્યો વિષે 'શા માટે' એવો પ્રશ્ન લાગેજ કોઈ કરે છે. પણ જે કાર્યો રૂઢિથી પ્રેરાતાં નથી તે કાર્યોમાં તો માણસ શુદ્ધિથી વિચાર કરીને પછી જ પ્રવર્તે છે.

આવાં સ્વતંત્ર કાર્યોમાં શુદ્ધિનો નિશ્ચય એ એકલો ધારણ્યુત નથી હોતો. કાર્યનું ખર્ચ ચાલક-બળ તે માણસની કાર્યોત્તમક, કાર્યપ્રેરક જતિ છે. આપણે શુદ્ધિને એટલી બધી મહત્તા આપીએ છીએ કે આ જતિને ઘણીવાર બૂલી નજીએ છીએ. પણ કાર્ય ચવાનો કે ન ચવાનો મુખ્ય આધાર આ જતિ ઉપર જ હોય છે. કોઈ માણસ શુદ્ધિથી નિશ્ચય કરે કે જૂતપ્રેત જેવું કાંઈ છે જ નહિ તોપણ જે ખીવાની જતિ તેનામાં બળવાન થઈ ગઈ હશે તો અંધારૂં થતાં તે જરૂર ખીવાનો. હિન્દુઓ ઘણીવાર કહે છે કે આત્મા અમર છે, દેહ નાશવન્ત છે અને એમ માને પણ છે-તેઓ જૂઠું જ કહે છે એવો દરેક પ્રસંગે આલોપ કરવો એ મનુષ્ય સ્વભાવ ન સમજવા બરાબર છે-જતાં તેમ નહિ માનનારી પ્રજાઓ કરતાં હિન્દુઓ વધારે દેહરખા છે. એનું કારણ શું? એટલું જ કે આપણામાં બહાદુરીની કાર્યોત્તમક જતિ નથી. એ જતિ ઉત્તેજિત કરવા, બળવાન સંકલ્પ અને લાંબા અભ્યાસની જરૂર છે. ત્યારે જીવન મુખ્યત્વે આ બે તરવાનું બનેલું છે-વિચાર અને આ કાર્યપ્રેરક જતિ-અને જીવનમાં દલાય વધારે ઉપયોગી, વધારે સહસ્યવાળી આ કાર્યપ્રેરક જતિ છે. એ બંનેને એક ખીનથી શુદ્ધ કરતાં બંનેની શુદ્ધિ કરવી એ ખરો પુરુષાર્થ છે.

આ કાર્યોત્તમક જતિ એજ જીવનનું કાર્યબલ છે. એ બલ સ્વભાવથી નીતિના રંગવાળું નથી. જે પ્રયોજન માટે જે કાર્યમાં તે દોરાય તેને લીધે તે નીતિ-વાળું કે અનીતિવાળું, વિચારી કે અવિચારી બને છે. આપણે ઉપર કહ્યું કે રૂઢિથી થતાં કાર્યોમાં શુદ્ધિનો વિચાર નહિ જેવોજ હોય છે. એ કાર્યોમાં માત્ર આ કાર્યોત્તમક જતિની સ્વાભાવિક ગતિ જ હોય છે. ખરી રીતે તો એ જતિ કેટલાંએક કારણોથી એજ રીતે ગતિમાં આવવાથી એ રૂઢિ બંધાયેલી હોય છે. જતિના અભ્યાસથી રૂઢિ બંધાયેલી હોય છે.

સુધારાના સ્વરૂપમાં આપણે ઉપર કહ્યું કે તેમાં કાંઈ રહ થયેલા અનિષ્ટને દૂર કરવાનું હોય છે. એ અનિષ્ટ રૂઢિમાં પણ અમુક વૃત્તિ તો ગતિમાં, ક્રિયામાં આવે જ છે. હવે સમાજની આ રૂઢિ નાશ કરવામાં તેમાં રહેતું એ વૃત્તિરૂપ જીવનગત નાશ ન પામે એ હમેશાં ધ્યાન રાખવાનું છે. એ વૃત્તિઓનો એવો સ્વભાવ છે કે ક્રિયામાં રહેવાથી જ તે જીવતી રહે છે અને રૂઢિ નાશ દ્યતાં જો તે વૃત્તિને ગતિમાં આવવાનું દાર બંધ થાય તો તે નાશ પામે અને એટલે જીવનનો નાશ થાય. આ જીવનના નાશના ભયથી જ ધણું કરીને લોકો કાંઈ પણ જૂની રૂઢિ છોડવા સામે જખરો વિરોધ કરે છે. લોકો આ વાત આટલી રકુટ સમજતા નથી હોતા અને તેથી એવી દલીલ નથી કરતા. પણ જીવનગત એ હમેશાં સ્વસંવદ છે, અને પોતાના સ્વભાવથી જ તે પોતાનું રક્ષણ કરે છે. આ તેના વિરોધને બહારથી દબાવી દેવો અને એ રીતે એટલા બળનો નાશ કરવો એ એક ભતતી હિંસા છે. અગ્રજાત એ હિંસાથી પણ એ અનિષ્ટનો તો નાશ થવાનો. પણ એ ખરા સુધારો નથી. એ તો દરદીને દવાને બદલે જોર આપવા જેવું છે. અગ્રજાત એમ કયાંથી પણ રોગનો તો નાશ થવાનો જ પણ તે જીવનની પ્રગતિ નથી, હાનિ છે-ક્ષીણતા છે. આવી ધણી ક્ષીણતાને આપણે મૂલ્યથી સુધારો માનીએ છીએ. ધણાં માણસો પોતાનાં છોકરાનાં એવાં વખાણુ કરે છે કે તે 'સોજું છે,' 'સ્વભાવે ગરીબ છે.' પણ આ સોજાપણું ધણેભાગે જીવનની અગ્રજાત ખોટ સૂચવે છે. અને આજ બૃહ ધણીવાર સુધારક કરી ગય છે. આપણામાંથી હોળીની અંદીઝ રમતો બખેડા ગંદુ ધમસાણુ ગયું તેને સુધારો ગણતાં આપણે વિચાર નથી કરતા કે તે સાથે મરદાની, સંધર્માં ઉત્સવ કરવાની શક્તિ અને ઉવટે તેની તક પણ ગઈ. આપણે ધર્મનો બાલાયાર છોડ્યો તે સાથે ધર્મભાવના જ આપણામાં શિથિલ થઈ અને તે આચારથી મળતી શરીર અને મનની તાલીમ પણ ગઈ. સરકારે આપણા દેશમાં શાન્તિ રચાવી પણ

તે સાથે આપણી બહાદુરી, રક્ષણ કરવાની શક્તિ વખેરે સર્વ હણી ગયાં. આ રીતે હિંસાજ કરતાં જ જીવનગતની જે ખોટ જણાય તેનો હિંસાજ ક્રિયા ન્હાનાકાલે નવજીવન સાપ્તાહિકની શરૂઆતમાં 'પ્રજ-જીવનના સરવૈયામાં' આપોડો હતો. પણ આ પ્રમાણે જીવનગતને ક્ષીણ કરવું એ સુધારો નથી.

પણ કાંઈ કહેશે કે એ વૃત્તિને દબાવ્યા વિના અનિષ્ટ સુધરી જ ન શકે, તો જવાબ એટલો જ છે કે એમ માનનાર માણસે સુધારો કરવાની વાત છોડી દેવી. દરેક સુધારકમાં અખૂટ શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. આ શ્રદ્ધા પોતાના બલની નહિ, અગ્રજાત એ પણ હોવી, તો જોઈએ પણ એ અહીં પ્રસ્તુત નથી-પણ મનુષ્ય સ્વભાવ ઉપરની શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. લોકોમાં સુધરવાની સ્વાભાવિક વૃત્તિ અને શક્તિ છે એવી શ્રદ્ધા હોય તે જ સુધારક થઈ શકે. જેમ દરેક વિદ્યાર્થી શીખી શકશે એવી એક શિક્ષકમાં શ્રદ્ધા જોઈએ, તેમ દરેક માણસમાં સારાં થવાની દિવ્ય શક્તિ છે એમ દરેક સુધારકને શ્રદ્ધા જોઈએ. એવી શ્રદ્ધા ન હોય અને છતાં અનિષ્ટ સમજી શકાતું હોય તે માણસે જંગમમાં ચાલ્યા જઈ એકાંતવાસ સેવવો અથવા શહેર બહાર ખંડામાં વસવું.

અને આ મતનું પૃથક્કરણ કરતાં એ વિરોધો તરવે નીકળે છે. સુધારકને અનિષ્ટ પૂરેપૂરું સમજવું હોતું જોઈએ, એ અનિષ્ટ તરફ પૂરેપૂરો તિરસ્કાર હોવો જોઈએ, અને છતાં તે અનિષ્ટમાં પડેલાં માણસોની દિવ્યતામાં શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ, એ માણસો તરફ આદર હોવો જોઈએ. આ માત્ર વિરોધાભાસ નથી પણ ખરેખરો વિરોધ છે. તે હલની વિશાળતા સિવાય જરૂર ગમે તે સુધારકને આરો આવે છે, અને તેથી કામ કરનાર ઉવટે યાત્રી ગય છે. આ વિરોધ છે માટે જ સફળ સુધારકો ધણાં ઓછા થઈ શકે છે. આ તરવોનો વિરોધ ખરો છે પણ તે એક બીજા સાથે ધરી શકે તેવાં છે. જીવનના બીજા ધણા પ્રદેશોમાં આવાં વિરોધોનો અંતુ-ભાવ, આપણને થાય છે. જેમ જીવનમાં બદલ અને સંધર્મ બને જોઈએ, જેમ મદોની ગતિમાં કેન્દ્રગામી

અને કેન્દ્રાપમાં બંને બંને હોય છે તેમ આ વિરોધની ધટનાથી જ સુધારા રચાય છે. મારા વિષયને ખાસ આવશ્યક નથી તો પણ સામાન્ય નિયમ મુકવાને લક્ષ્યાર્થ છે કે જીવનનો અર્થ જ આવાં અનેક વિરૂદ્ધ બંનેની ધટના, તેમનો સમન્વય.

આ માનવ દિવ્યતાની શ્રદ્ધા તે અર્થ શ્રદ્ધા ન હોયી નોંધએ. તેમજ કામ કરવાના એક નિયમ જેવી ન હોવી નોંધએ. લેખાં ગણુવામાં જેમ એક કૂંચી પ્રમાણે દાખલો ગણીએ તો ખરો જ પડે પછી કૂંચી ન સમજાય તો પણ આવે, તેમ સુધારાના કામમાં આ શ્રદ્ધા એક કુંચીની પેઠે વાપરવાની નથી. આ શ્રદ્ધાનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ નોંધએ. અર્થાત્ માણસની દિવ્યતા આપણે જાણેલી, પ્રત્યક્ષ કરેલી હોયી નોંધએ. આ અનુભવ મેળવ્યો મેળવાતો નથી. તેને માટે માત્ર લુદ્ધિનો વિવેક જ નહિ પણ હૃદયની વિશાલતા હોયી નોંધએ. જે માણસો અનિષ્ટમાં સડે છે તેમનામાં, અનિષ્ટ, દુરાચાર, ફટિની લીધ નીચે રહેલું શુદ્ધ આત્મજ્ઞ ભોવાને ભેદક દષ્ટિ હોવી નોંધએ.

શરીરશાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે કે રોગ તો શરીર પોતાના જીવનબલથી કહાડે છે તેને વૈદ્યો માત્ર મદદ આપે છે. સમાજના અનિષ્ટનું પણ એમ છે. એ અનિષ્ટ સુધારકે પોતે કહાડવાનું નથી. અનિષ્ટ સામે ળડતું એ રૂપક તરીકે બહુ સુંદર લાગે છે પણ એમ અનિષ્ટની સામે ક્યાંઈ દંદ શુદ્ધ કરવાનું આવતું નથી. એ અનિષ્ટ તો સમાજ પોતાની મેજજ કહાડે છે. અને એ અનિષ્ટને કહાડી શકે એવી બળવાન વૃત્તિ સમાજમાં ક્યાં છે તે શોધી કહાડવામાં જ ખરી પ્રતિભા રહેલી છે. એ અનિષ્ટ તરફ એ વૃત્તિ પ્રેરતી, દોરતી એ સુધારકનું કામ છે.

આટલા માટે સમાજના બળને ઉત્તેજિત કરતાં આવડતું નોંધએ. અને તે માટે સુધારકને સમાજનો સંપૂર્ણ પરિચય હોવો નોંધએ. જેમ ખરા સેના નાયકને પોતાના લશ્કરના બળની ખબર હોવી નોંધએ એમ સુધારકને પોતાના સમાજનો પોતાના કાર્ય પૂરતો સંપૂર્ણ અનુભવ હોવો નોંધએ. જેમ નદીમાંથી પાણી લાવવું હોય તો કેટલે ઉંચેથી નહેર કરવાથી

નોંધતી જગાએ પાણી આવી શકશે એની ખબર હોવી નોંધએ તેમ સમાજનું બલ અમુક અનિષ્ટ સામે દોરવું હોય તો તે બલ ક્યાંથી લાવવું તે સુધારકે ખરાબર જાણવું નોંધએ. સમાજનું સમગ્ર જીવન અને તેમાં શુદ્ધ જીવનબલ ક્યાં ક્યાં છે તે સુધારકે જાણવું નોંધએ.

સમાજ સુધારામાં જેને આપણે અનિષ્ટ નિવારણ કહીએ છીએ તે પણ 'સ્વાત્મિક કાર્ય' નથી. એ કાર્યમાં અમુકનો નાશ કરવાનો હોય છે ખરો પણ તે જગાએ અમુક સદ્વૃત્તિનો ઉદય કરીને અનિષ્ટનો નાશ કરવાનો હોય છે. જેમ અંધારાનો નાશ કરવા માટે આપણે અજબાજી લાવીએ છીએ, કાંઈ જગાએ શરીરમાં દુઃખ થતું હોય તો તે જગાએ ગરમી લગાડીને કે એવા કાંઈ ઉપચારથી લોહીના અભિસરણને ઉત્તેજન આપીએ છીએ અને તે લોહીની સ્વાભાવિક ક્રિયાથી રોગ મટે છે તેમ સમાજ સુધારણામાં પણ સમાજમાં રહેલા જીવનબલને આપણે ઉત્તેજવાનું છે અને એ જીવનબલ જ પોતાના સ્વભાવથી અનિષ્ટને દૂર કરે છે. સુધારણા એ પ્રુષ્ટિ આપવા જેવી ક્રિયા છે, વાદકાપ જેવી નથી. કાયદામાં ફેરફાર કરવો એ વાદકાપ જેવી ક્રિયા ગણાય.

કાર્ય કરવાને માટે મુખ્ય વૃત્તિ નોંધએ તે આપણે નોંધે મળ્યા. તે પછી વિચાર આવે છે. સુધારકને પોતાને પોતાના સુધારા મંજૂરી લુદ્ધિનો સંપૂર્ણ નિશ્ચય નોંધએ. તેનું પોતાનું મન જ્યાં સુધી હચુપચુ હોય ત્યાં સુધી તે બીજાને તો કદી નિશ્ચય ન કરાવી શકે.

આવે નિશ્ચય થવાને ઘણું કરીને તો તે અનિષ્ટનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ હોવો જરૂરનો છે. અનુભવ શિવાય અમુક અનિષ્ટ પૂરેપૂરું સમજાતું નથી. પણ આ પ્રમાણે અનુભવ થવાથી તે અનિષ્ટની સામે થવામાં માણસને પોતાને સ્વાર્થ પણ રહેલો હોય છે. ઘણા માણસો આવી રીતે સ્વાર્થ અને પરમાર્થ બંને એક થઈ જાય તેને મોટી ઇજ્જત માને છે અને તેથી કામ કરનારનું કામ

ધણું સરળ થાય છે એમ માને છે. પણ મને એમ લાસતું નથી. સામાજિક અનિષ્ટનો પણ નો કોઈ માત્ર પોતાની સ્વાર્થપ્રેરણાથી જ વિરોધ કરે તો તેથી સમાજને તે પોતાના પક્ષમાં લઈ શકશે નહિ. ઉત્તરું સમાજનું જે કાર્યમાં હિત હોય તેમાં સાથે સાથે જો સુધારકનું પોતાનું જરા પણ હિત છે અને તે પોતાના હિત માટે સામાજિક હિતની સાથે જોડાય છે એમ લોકોને વહેમ આવે તો તેથી લોકોમાં ઉત્સાહ પ્રેરાઈ શકતો નથી. એટલે અહીં પણ એક વિરોધ જેવું લાસે છે. સુધારકને પોતાને એ અનિષ્ટનો અનુભવ હોવો જોઈએ અને છતાં તેને તેમાં અંગત સ્વાર્થ હોવાં ન જોઈએ.

પણ પહેલાં એક વિરોધ જેમ ધરી શકતો હતો તેમ આ વિરોધ પણ ધરી શકે છે. અથવા ખરૂં કહીએ તો તેનું સમાધાન થાય છે અને એ સમાધાનમાંથી જ આપણને સુધારાનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજાય છે. માણસને પોતાને કંઈ પણ પીતવાથી તે અનિષ્ટ બરાબર સમજાય એ ખરૂં. પણ પછી તે અનિષ્ટનું સંપૂર્ણ મનન કરવાથી તે અનિષ્ટ માત્ર પોતાના સ્વાર્થે કે સગવડનો પ્રશ્ન નહિ પણ આખી પ્રજાના એક નૈતિક પ્રશ્ન તરીકે સમજાય છે. માત્ર પોતાના હક કે અધિકારનો પ્રશ્ન એ નથી રહેતો પણ પ્રજાના કર્તવ્યનો એ પ્રશ્ન થાય છે.

આના જ જેવો જે ચિત્તમાં એક બીજો ફેરફાર થાય છે તેની સાથે સરળાવતાં હું એમ કહી શકું કે જેમ કવિ પોતાનો અનુભવ પોતાથી સ્વતંત્ર એવા કોઈ કલાત્મક રૂપમાં મૂકે છે ત્યારે તે સર્વોપયોગ્ય બને છે તેમ સુધારક ત્યારે પોતાના અંગત હક કે સગવડના પ્રશ્નને પોતાના સ્વાર્થથી ભિન્ન કરી પ્રજાના એક નૈતિક પ્રશ્ન તરીકે મૂકે ત્યારે જ તે સુવર્ણમાન્ય પ્રશ્ન બને છે અને ત્યારે જ લોકો તેના તરફ અભિમુખ થાય છે. આ ક્રિયામાં જ, આ ચિત્ત-આધારમાં જ સ્વાર્થ સરી પડે છે, અંગત દષ્ટિનિન્દુ જ નહીં રહે છે. અહંકાર, મમત્વ કે અભિમાન વિનાનું એક નૈતિક દષ્ટિનિન્દુ સુધારક સામે ખડું થાય છે. તે એક નૈતિક આદર્શ બને છે અને સુધારકને આપણે ત્યારે જ એ આદર્શનો દ્રશ્ય કહી શકીએ.

અને આ અંગત પ્રશ્ન ત્યારે આ નૈતિક દષ્ટિનિન્દુનું સ્વરૂપ પકડે ત્યારે જ, કવિ જેમ કાવ્યદ્વારા પોતાનો અનુભવ સર્વને આપી શકે છે તેમ, સુધારક પણ પોતાનું દષ્ટિનિન્દુ બીજાને આપી શકે.

હવે એક બીજી દષ્ટિથી પણ આપણે સુધારક અને પ્રાકૃત માણસનો ફરક જોઈ શકીશું. જે અનિષ્ટની સામે સુધારક થાય છે તે અનિષ્ટ શું, બીજાને નડતું નથી કે નડેલું હોતું નથી ? હોય છે જ ત્યારે અનુભવ સરખો છતાં આ બેમાં ફરક શો છે ? પ્રાકૃત માણસ આ અનિષ્ટને અનિવાર્ય, આકાંક્ષાથી વિજ્ઞાની પડવા જેવું અનિવાર્ય, સમજી બેસી રહે છે. આપણે પ્રથમ જ જોઈ ગયા કે જે બતાવ બધે બને છે તેની સામે પ્રાકૃત માણસ પ્રશ્ન ઉઠાવતો નથી. તે ભુલે છે કે પોતાના સમાજમાં બધે જ દુઃખ છે તેને પોતાને પણ છે અને તે અનિવાર્ય છે. આનાથી વધારે વિચાર કરનારને આનું દુઃખ પડે છે ત્યારે તે જોઈ શકે છે કે અમુક ઉપાય કરવાથી તેનું નિવારણ થઈ શકશે. તે પોતાની રીતે એ ઉપાય કરવા જાય છે પણ તેમાં સમાજ તરફથી તેને વિરોધ થાય છે. હવે જો તે માત્ર પોતાના જ શુભ માટે તે ઉપાય કરતો હશે, તો કાંતો સમાજના વિરોધને વધારે મોટું અનિષ્ટ માની ઉપાય પડતો મૂકશે અને કાંતો સમાજની દરકાર નહિ કરતાં પોતાના શુભને ઉપાય લઈ બેસી જશે. પણ આ બંને પ્રશ્નને પોતાના હિતના વિરોધી તરીકે, પોતાના હકના પ્રતિરોધક તરીકે તે સમાજ તરફ દ્રેષ કરશે અને દ્રેષથી વધારે સારૂં કશું કરી શકશે નહિ. પણ તે કરતાં આગળની કોટિએ ગયેલો માણસ આ જ પ્રશ્નને વિચાર આપી પ્રજાના દષ્ટિનિન્દુથી કરશે, તેને નૈતિક પ્રશ્ન તરીકે ઉકારશે અને તેમ કરતાં પોતાનો સ્વાર્થ એક કોર રાખશે, સ્વાર્થદષ્ટિને પ્રશ્નના મનનમાં વિશેષ કરવા નહિ દે. આ ખરા સુધારક અને સમાજના પ્રાકૃત માણસમાં ફરક એ છે કે પ્રાકૃત માણસ જે અનિષ્ટને અનિવાર્ય સમજે છે તેને સુધારક નૈતિક સમજે છે અને તે દુઃખનિવારણ કરતું પોતાની તેમજ આખી પ્રજાની ફરજ સમજે છે.

પણ તેમ છતાં, આ અર્થ યથા હતાં પ્રજા પ્રથમ તો દરેક સુધારાની સામે ગાંડો પ્રતિરોધ કરે છે તેનું કારણ શું? દરેક રૂઢિમાં અમુક ઉપયોગી વૃત્તિ પોષાતી હોય છે એ આપણે જાણે ગયા. એ રૂઢિ જતી રહે તો એ વૃત્તિનું રક્ષણ અને પોષણ જાતું રહેશે એવી પ્રજાને હમેશાં બીતિ રહે છે. આ અ-કથ્ય બીતિથી પ્રજા હમેશાં કોઈ પણ જુની રૂઢિ તૂટવા સામે વિરોધ કરે છે. આ રીતે દરેક સુધારો એ બે વૃત્તિઓ વચ્ચેનું એક નૈતિક યુદ્ધ છે. અને જેમ દરેક નૈતિક યુદ્ધમાંથી માણસ વધારે બળવાન થઈ વધારે જીવંત થાય છે તેમ આ યુદ્ધમાંથી પણ પ્રજા વધારે બળવાન અને વિજયી થઈ બહાર આવે છે. અસખત, જે પ્રજામાં જીવનબળ વધારે હોય તે પ્રજા આવાં યુદ્ધો ઓટ પૂરાં કરી આગળ આવે અને યુદ્ધથી પણ જે પ્રજા નાસે તેનામાં જીવનબળ ઓછું એમ તો ખરું જ. પ્રજાના જીવનબળની ખરી કસોટીજ આ છે કે નૈતિક યુદ્ધોમાંથી તે કેવી રીતે પસાર થાય છે. અને પ્રજામાં આ બળ ન હોય તો તેનો ઉપાય પ્રજાની નિન્દા કે તેનો તિરસ્કાર કે અવગણના નથી પણ એ નબળાઈનું ખરું કારણ

જોધી, તેનું બરાબર નિદાન કરી તે નબળાઈનું કારણ નાબૂદ કરવા તરફ પ્રજાના સર્વ વિચારકોએ સંધર્ષ બળ વાપરવું એ છે.

કોઈ પણ વિષયના અભ્યાસમાં એક વિષયના નિયમો બીજા વિષયના નિયમો સાથે સરખાવી જોતાં તેમાં અદ્વિત્ય સામ્ય લાગે છે. આ રીતે સમાજ-સુધારાના નિયમો અને શિક્ષણશાસ્ત્રના નિયમોમાં ઘણું સામ્ય છે એ કે તેમાં આપણને બહુ આશ્ચર્ય ન લાગે. જેમ સારો શિક્ષક વિદ્યાર્થીની સ્વાભાવિક શક્તિ-ને ક્ષીણ નથી કરતો તેમ સુધારક પણ પ્રજાની શક્તિ ક્ષીણ થાય એ રીતે સુધારો નથી કરતો. જેમ સારો શિક્ષક બળાકારે ગોખાવવાને બદલે વિદ્યાર્થી પોતાની મેજે શીળે એમ દરે છે તેમ સુધારામાં પણ પ્રજા પોતાની મેજે શીળે એમ કરવાનું હોય છે. જેમ શિક્ષણમાં સ્વાભાવિક શિક્ષણ ઉપજા કરવાની હોય છે તેમ સુધારામાં પણ પ્રજાની સ્વ-વૃત્તિ, નીતિ ઉત્તેજિત કરવાની હોય છે.

રામનારાયણ વિદ્યનાથ પાઠક.

પ્રજાનું સ્વરાજ્ય અને લોકરક્ષાનો ક્ષત્રિયધર્મ

૧. હેગલ અને હિન્દી સંસ્કૃતિ

ઈંગ્લેન્ડ ભાષામાં લખાયેલ ગદ્ય અને પદ્ય છટકી અને કર્તાનો આશય પૂરેપૂરો ગ્રહણ કરવાની શક્તિ સાથે વાંચતાં વાંચતાં મને વર્ષો યાદ ગયાં છે: જન્મનાં એ કહ્યું તો પણ ચાલે. ટેનિસન કૃત 'અક્ષરનું સ્વયં,' થર કૃત 'લાલા રૂપ,' માર્લે કૃત 'ટેમરલેન (તેમર),' ગલિવરની મુસાફરીઓમાં 'ગણિતવિદ્યાઓનો દાપ,' ડાઈડન કૃત 'ઓરિગેજેબ,' આદિ મેં પ્રથમ ક્યારે વાંચ્યાં તે યાદ પણ નથી. આ પ્રમાણે અને સાથે સાથે મેં બીજી યુરોપીય ભાષામાં લખાયેલ નામીયા સાહિત્યના ઈંગ્લેન્ડ તરજુમા પણ અનેકાનેક વાંચ્યા છે. તેમાં એલ્ફિન્સ્ટન કૉલિન્ઝ અને જોન્સ માટેનું

નિવાસગૃહ મહાકવિની સ્ટેશનની પાસે અને ચિકિટો-રિયા ગાર્ડની સામેજ હતાં તે અરસામાં, વધુ સ્કુ-ટલાથી લખું તો છેલ્લા સૈકાના નવમા દાયકા દર-મિયાન, ચાર જર્મન મહાલેખકોની રૂઢિઓ પ્રથમ જ ગદ્યાર જોવામાં આવી. આ ચાર બીજા કોઈ નહિ પણ ગદ્ય, શોપનહાવર, વેબર, અને હેગલ. ગદ્ય-એ શકુન્તલા વિશે, શોપનહાવરે ઉપનિષદો વિશે, વેબરે મહાભારત વિશે શું લખ્યું છે તે અહીં ઉતારવાની જરૂર નથી. હેગલે આપણી સંસ્કૃતિ માટે શું લખ્યું છે તે જ વિચારો.

એ મહાફિલસૂફ લખી ગયો છે:—હિન્દમાં જન-મમાજના એકત્રિતે તોડી નાખેલું છે. સમાજાન્તર્ગત

શક્તિઓ ખરી રીતે એકબીજામાં એકત્રીત છે તેમને એકબીજાથી ભિન્ન અને અસ્પર્શ્ય ગણેલી છે; દરેક મુખ્ય શક્તિના અધિષ્ઠાન રૂપ એક એક ચાતિ રચવામાં આવી છે; અને આ ચાતિનેલો કૃત્રિમ નહીં પણ કુદરતી અને સનાતન હરવેલા છે.^૧

વળા તે ઉમેરે છે:—સ્રીઓ અમુક અવસ્થામાં લોકોત્તર નાણુકતા અને મોહકતા અને નિર્જલતાં વાળું સૌન્દર્ય પ્રકાશે છે. એ સમયે તેમની આંખોની પારદર્શકતા, તેમના મુખરાગની શુભાળી, તેમના યશુ-ઓઝ આદિનું માર્દવ, અવર્ણનીય અને લગભગ અપાર્થિવ હોય છે. આ રંગ, આ માર્દવ, આ મોહકતા સશક્ત તનુદરસ્તીનાં સંગી નથી. આ લગભગ લોકોત્તર સૌન્દર્ય સ્રીઓમાં એમને પ્રસવ યુગ પછીના થોડા દિવસો દરમિયાન હોય છે. ગર્ભના ભાર અને પ્રસવની પીડામાંથી મુક્ત થતાં, અને પોતાના પ્રિય બાલકની નવી નવાજેલ ઈશ્વર નરદેવી મળી તેના આનંદમાં, આત્માની આવી પુરખી દેહને પણ સંસ્કારે છે.—હિંદની સંસ્કૃતિમાં મુંદરતા અને લોકોત્તરતા પણ છે; પરંતુ તે ઉપલા ઉપમાન વડે વર્ણવવા મધુ પું તેના જ પ્રકારની: સંગીન અને શક્તિમત્ તમામ તત્ત્વોનો અભાવ હોય એવી અ-બલ જ મુંદરતા. એમાં જે આત્મા આપ-જુને દેખા દે છે તે કેવલ લાગણીઓના બાળપણ અને કલ્પનાના તેજસ્વય સીકરારશિમાં ડુબેલો લગભગ પ્રવાહી અને અ-રૂપ બની ગયેલો આત્મા. આવી સંસ્કૃતિને આપણે જેમ જેમ વધારે ખારી-કાઠી તપાસીશું તેમ તેમ એ પ્રથમ દશને જેવી મોહક જણાય છે તેવી પરિચય વધતાં મનુષ્ય માન ટેક સ્વાતંત્ર્ય અને શક્તિ માટેના સર્વ આવરક ગુણો અને અંગોમાં હીનસ્પન્ન અને

તેથી કરીને વધારે વધારે તુચ્છ અને નિંદ્ય અને હેમ માણુમ પડશે. ૨

શું ? હિંદી સંસ્કૃતિ, હિંદનો આત્મા, એટલે બસ સુવાવડી ખી ! કાયાના ખાટલામાં ફાટીતુરી ગોદડી ઉપર પડેલી, નીચે એક માટે છાથાના અને રાખના ઢગલા, પાંગથે ભોંપ પર ખેડેલી સુમાણી ધીમેધીમે કળતરે વાળાં અંગ અંધિ, ઉશ્કેડે મોડી બ્લેન કે નેક્રોલિટીસ માથું દાળે અને વારંવાર થતો પરસેવો વારંવાર લૂછવા કરે, અને ઓરડીના અધારામાં એક ખૂણે માતા કે સાસુ પડી ઉકાળે વા શીરો સેકે ! ઘરમાં છોકરાઓને ઉધમાતની, પુરૂષોને યુસે થવાની વા થાંટી કહાડીને બોલવાની, અને શરીરને પણ ઘોંઘાટની સખત બંધી, રહેને આ બાપડીનો તંતુ વાતાવરણના કોઈ સ્પૂલ મોઝના ધકાથી પણ તુટી જાય એવા ભયથી !

આણે લોકોત્તર અતિમુદ્રમ મુંદરતાની તો માત્ર આઘી મલમલની સુશોભિત છુટીદાર આદર ઓઢાડી: એ આદર નીચેનું અંગ જે એના મુખ્ય-પદાર્થ, તેમાં તો એણે નિર્જલતાજ નેહ: મૃતિમૃતી નિર્જલતા, પૃથ્વીના પડ ઉપર અદ્વિતીય એ જ અર્થમાં અપાર્થિવ લોકોત્તર સ્વર્ગીય નિર્જલતા !

જે જમાનાના જર્મનોએ પ્રશિયાનો-ફ્રેડરિક ધિ ગ્રેટના પ્રશિયાનો-નોપોલિયનને હાથે થયેલો સર્વનાશ રોમે રોમ અનુભવેલો, જે જમાનાના જર્મનો-એ એ સર્વનાશમાંથી પણ ફ્રેડરિક ધિ ગ્રેટના મૂલ વાવેલાં બીજ જેમ તેમ સાંભરી સેઈ અને તેમાં સત્ત્વવત્તર બીજનું ઉમેરીને નવું પ્રશિયા રચવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન આરંભેલો, જે જમાનાના જર્મનોએ બર્લિનના વિષાપીકની સ્થાપના કરતાં હરોટ્ટે ઉચ્ચારેલો પેલો અદ્વિતીય કાર્યદેવ-“આપણાં મગજોની ખેતીના વિકાસ સાર, યુગાવેલા મુલકનું સાદું વળી

૧. દિલ્હોસોડી આફ દિરેટરી (ત્રીજા આશ્રિત ઉપરથી સિમ્હી કૃત તરુનુમો, બેલ એન્ડ સન્સ, ૧૮૯૦) પ. ૧૧૮-૧૯.

૨. એ જ પુસ્તક, પ. ૧૪૬-૭. એ રાજ:સા: તરુનુમો નથી ક્યો; આ કેપમાલમાં કવચિતજ કરીશ: પશુખંડે કતોના ભાવમદલથી જ ચલાવી લઈશ.

રહે તે માટે" જે પોતાના જીવનની પહેલ પલમાં વણી લીધેલો, તે જમાનાનો ફિલસુફ બીજી સર્વ પૂજાઓને ઉથાપી એક શક્તિની પૂજા સર્વોપરિ સર્વ-વ્યાપી સ્વપાપ એવી જ ફિલસુફી નિર્મા શકે, અને તેના ન્હાનામોટા દરેક વિષયો ઉપરના નિર્ણય આ તેની મતવ્યસ્યદિમાં બંધ એસે એવા જ હોઈ શકે.

પરંતુ આ તો મૂળે ધર્મધર્મી વર્ષો પછી સમગ્રાયું, આ પાનાં મેં પ્રથમ વાંચ્યાં રાણીબાગના એક રમકડા જેવા કૃત્રિમ જન્માશયની પાળે એક ભરત્યક વેલના કૃત્રિમ માંડવા તળેના એક બાંકડા ઉપર, એ માંડવો, એ જન્માશય, તેમાંના એ અર્ધવિકસિત પોયણાંની આસપાસ રમતી એ સ્વેત નિર્દોષ અને અતિ-સુંદર-અતીવ-નિર્બલ ડોક વાળી બતક, અને એ કુમળી સ્વહવાર,—ટીકારે વાગતાં ભેળાઈ જાય એવું એ સુંદર-નિર્બલ ચિત્ર ફિલસુફની લાગણી વગરની અને સીધી વાણીએ જાયા-પ્રકાશની લેશ પરવા વગર ઉભી કરેલી સુવાવડીની પ્રતિમા રૂપ નિર્બલતા ચિત્ર સાથે મહારા મગજમાં એકાદર થઈ ગયું, અને પછી વર્ષો સુધી ફરી ફરીને ત્યારે ત્યારે મૂળે આપણી હિંદી સંસ્કૃતિનો વિચાર સ્પુરતો, ત્યારે ત્યારે મહાર્ કલ્પના-નેત્ર એ આપડી સુવાવડી અને એ બૌદ્ધી બાળકથી થે મરડાઈ જાય એવી ડોક વાળી બતકજ નેવા કરતું!

૨. આપણાં લશ્કરોની ઐતિહાસિક નિર્બલતા

છોકરા છોકરીઓને છેક પ્રાથમિક શાલામાંથી આપણા ઇતિહાસનું જ્ઞાન આપવાનો આરંભ થાય છે એ જાણીતું છે. પણ મહારા દાખલામાં તો ખાતરીપૂર્વક કહી શકું છું કે આપણા દેશના ઇતિહાસનું કંઈયે વિચારપૂર્વક જ્ઞાન મેં ઉપસી જાય મહારા

૩. "To make up for the loss of territory by the cultivation of the mind"—બુદ્ધિશક્તિના ઉપર આથી વધારે કે આટલી પણ શ્રદ્ધા-વાણું બીજું એક પણ વાક્ય જગતના ઇતિહાસમાં બીજે ક્યાંય પણ ઉચ્ચાસયેલું હોય તો તે મહારા જાણવામાં નથી.

મગજમાં હડી કોતરાર્થ ગાઇ હતી તે પછી જ મેળ-વરા માંડયું. મહમ્મદ ગઝનવી અને શહાબુદ્દીન ઘોરીની મહાપ્રયોના ઇતિહાસને લગતી વિગતો મેં પ્રથમપેટલી કંઈ બારીકાથી તપાસી ત્યારે મૂળે માણસ પડયું કે (૧) રાજસ્થાન વા રાજપૂતાના જેનો વિસ્તાર હાલ છે તે કરતાં વધારે હતો તેમાંના કૂટા-જવાયા રાજાઓ જ એમની સામે થયેલા. રાજ-સ્થાનના તમામ રાજાઓ એકત્ર થઈને કોઈ પણ વખતે પોતાના વહાલા મુલક માટે એકત્રિત લડયા હોય એવો આપણા ઇતિહાસમાં દાખલો જ નથી. (૨) બીજું મૂળે એ દેખાયું કે રાજસ્થાનનો ત્યારે વિસ્તાર સીધી વધારે હતો ત્યારે પણ એ પ્રદેશ આખા હિંદના ચતુર્થાંશથી કે પંચમાંશથી પણ ઓછો હતો, અને રાજસ્થાનના રાજાઓ પરદેશીઓ સામે લડતા અને જયપતા તેની સાથે હિંદના બાકીના પ્રદેશને રતિ ભાર લેવાદિવા હતી નહીં. મતલબ કે હિંદ એક દેશ છે એવી અસ્મિતા-આજો હિંદ એક રાષ્ટ્રચક્તિ (political unit) છે એવી અસ્મિતા (consciousness)—બ્રિટિશ સત્તા અને કાયદા અને વહીવટના અમલ તળે એકસરખી રીતે દબાવાથી જ આપણે પ્રાપ્ત કરી છે; બ્રિટિશ અમલ પહેલાંના આપણા હજારો વર્ષના ઇતિહાસ દરમિયાન એવી અસ્મિતા આપણામાં કોઈ કાળે સ્ફુરેલી હોય એવો સ્પષ્ટ પુરાવો છે નહીં. (૩) અને ત્રીજું મેં એ જોયું કે એ આપણા રાજપૂત રાજાઓની સેના કે યુદ્ધકલામાં ઉત્તરોત્તર સમુન્નતિ (evolution) કે સમયાનુસાર ઘટતો ફેરફાર કરી લેવાનાં જીવંત બીજ હતો નહીં. મહાભારતમાં વણીવેલી આપણી સેનાઓ રથ-દલ, ગજદલ, હયદલ, અને પાવદલ, એમ ચતુરંગ હતી. આમાંથી રથદલનો ક્યારે અને શા કારણથી લોપ થયો એ જાણવા સાધનોજ નથી. રાજપૂત રાજાઓની સેનાઓ ગજદલ, હયદલ, અને પાવદલ એમ ત્રિ-અંગી હતી, અને તેમાં મુખ્ય અંગ હયદલ હતું. પરંતુ એ હયદલ, હુકડીઓ, પક્ષડો, અને આખા લશ્કરની સંયુક્ત કુચ અને લીલાચાલો માટેની ક્વાયત વિનાનું જ આપણે એને જેતું છેક આરંભ-

માં જોઈએ જિએ, તેવું જ તે છેક આખર સુધી રહ્યું હતું. થોડાઓનાં કદ, બદ્ધ, અને ઝડપમાં, તેમ થોડે-સ્વારોનાં શસ્ત્રાસ્ત્રમાં પણ એ હયદદ આપણા ઉપર ધસી આવનાર. પરદેરીઓનાં હયદદને મુકાબલે આ-રંભથી નમણું હતું તેવું જ તે છેક આખર સુધી રહ્યું હતું. રાજપૂતોની વીરતા, એમની ટેક, અને એ-મના સ્વમાન તથા ઔદાર્ય વિશે એ મત સંભવતા નથી, તથાપિ સૈનિક વ્યક્તિઓનાં ઉચ્ચ ચારિત્ર્ય અને નીતિ આખી સેનાના વિજયમાં જ પરિણમે એવો નિયમ છે નહીં. રણસેરોમાં સેનાઓના વિજય માટે કવાયત, યુદ્ધકલા અને શસ્ત્રાસ્ત્રોની સરસાર્થ જો-ઈએ, તે ન-હોય ત્યાં જય મળવાનો નહીં; ને નથી વા સામાના કરતાં ઉતરતાં છે, માટે તે વધારવા અને મહાંધિયતા કરવા ખંતીસો ઉઘોગ કરવાની અ-ગમચેતી પણ ન હોય, ત્યાં જય મેળવવાની લાયકી પણ નહીં; પછી સૈનિક કે સરદાર વ્યક્તિઓમાં ભલે ગમે તેવા ઉમદા ગુણો જાણેલા હોય, આપણા ઇતિ-હાસો અને ઇવનચરિતોમાં આપણે રાજપૂત વીરોની મરદાનીનાં વખાણ મુકતકે ગાતા જ રહ્યા જિએ. રાજપૂત સેનાઓની સેના તરીકે ખામીઓ જોતાં હજી આપણે શીખેલા જ નથી. એ વધારે મહત્ત્વનું સત્ય હજી આપણે એકઠે એકથી જ ધુંટવાનું બાકી છે.

અકબરની સેના તેના વખતના હિંદમાંની બીજી કોઈ સેના કરતાં વધારે બલવાન હતી. એના સમ-યમાં ઈરાન કે મધ્ય એશિયા તરફથી સરહદ એળંગી હિંદ ઉપર ધસી આવે એવી કોઈ પણ સેના કરતાંયે તે વધારે બલવાન હતી. અને તોપણ એ સેના સૌથી વધારે મહત્ત્વના અંગમાં પૂરતી બલવાન હતી નહીં; બાહુરના સમય પહેલાંથી જ તોપખાનું સેનાઓનું સૌથી શ્રેષ્ઠ અંગ બન્યું હતું. બાહુરની સેનામાં તોપખાનું તેના સમયના બલિષ્ઠ રાજ્યોની સેનાના તોપખાના સાથે સરસાઈ કરી શકે એવું હતું. પણ બાહુરના સમયથી જ માંડીને પોર્ટુગલથી કેન્નટન્ટિનેપત્ર સુધીની સેનાઓમાં તોપખાનાનું બલ અપાટનું વધતું ગયું, અને એક સૈકાના અરસામાં સેનાના આ અંગમાં મહાભારત ફેરફાર થઈ ગયો, તેટલો અપાટન-બંધ સુધારો મોગલ શહેનશાહોના તોપખીઓ પોતાને

હસ્તકના તોપખાનામાં કરી ન શક્યા. અકબરે પોર્ટુ-ગલની તોપા અને ગોળા, પોર્ટુગલના તોપખી ન; અને તેમની કલા પ્રાપ્ત કરવાને માટે વર્ષો સુધી અનેકાનેક યુક્તિપ્રયુક્તિઓ કરી હતી, પણ તેમાં તેને મનમાનતો લાભ થયો નહોતો, કેમ કે પોર્ટુગલને હિંદના પશ્ચિમ કાંઠા ઉપરના પોતાના મુકાબતે માટે સાવચેત રહેવાનું હતું.^૧ અકબરનું પાયદલ પણ છેક સામાન્ય પ્રતિનું હતું અને વિન્સેન્ટ રિમય એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે અકબરની સેના તે વખત-ની કોઈ પણ સારી યુરોપીય સેના સામે ટકી શકે એવી હતી નહીં. સત્તરમા સૈકાના આરંભથી તો પોર્ટુગલ મારફત અને બીજી રીતે મજેલી માહિતી ઉપરથી યુરોપનું દરેક રાષ્ટ્ર જાણતું થઈ ગયું હતું કે હિંદુસ્થાનની મોગલ સલ્તનત લશ્કરી બધામાં “અતિ નમણી” હતી.^૨ જહાંગીરની સેનામાં વળી રાજપૂત વિભાગ અને મુસલમાન વિભાગ સામસામે ધુરંદતા થયા હતા. શાહજહાન અને ઔરંગઝેબની સેના ઇરાન અને મધ્ય એશિયાની સેનાઓ કરતાં પણ નમણી પડી ગઈ હતી, સારે યુરોપીય સેનાઓનું તોપખાનાનું બલ આ અરસામાં ઔર વધ્યું હતું એટલું જ નહીં પણ એ સેનાઓમાં તોપખાનું અને હયદલ બંને કરતાં પાયદલ જ હવે શ્રેષ્ઠ મહત્ત્વનું અંગ ગણાતું થયું હતું, અને કવાયત, દાવપેચ, અને શસ્ત્રાસ્ત્રોના જે વિકાસને લઈને આ મહાભારત ફેર-ફાર બની આવ્યો હતો તેથી કરીને આખી યુદ્ધકલા પણ છેક ફેરી ગઈ હતી.

ઔરંગઝેબના મોતને પચાશ વર્ષ ન થયાંને હિંદીઓને સૈનિક તરીકે યુરોપીય કવાયત અને યુરો-પીય શસ્ત્રાસ્ત્રોના ઉપયોગમાં ફળવૃત્તિ હિંદી સૈનિકોની યુરોપીય દબની સેના ઉભી કરવાનો આદેશ નાણીતા ફ્રેચ મહાપુરુષ દુપ્લેએ કર્યો અને ઇંગ્રેજ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને પણ ફ્રેચ કંપની સામે પોતાનો ટકાવ કર-

૧ વિન્સેન્ટ રિમય કૃત અકબર ધિ એટ મોગલ (૧૬૧૭), પૃ. ૩૬૬-૭૭.

૨ સર આર્થર ક્લાયલ કૃત સર્વિઝ એન્ડ એક્સ્પેરિઅન્સ ઓફ બ્રિટિશ હુમિનિયન ઇન ઇન્ડિયા (૧૬૧૩), પૃ. ૫૬ અને ૬૮-૬૯.

વાને સાર એ રાજનીતિની નકલ કરવી પડી. ફ્રેન્ચેલ તો હિંદમાંથી જોતજોતામાં એસરી ગયું. પણ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની વધારે ને વધારે બલવાન થતી ગઈ, અને ઇ. સ. ૧૭૫૧ થી ૧૮૫૦ સુધીમાં આખા હિંદ ઉપર પોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવવામાં ફાળી તે આ યુરોપીય કંવાયત અને શસ્ત્રાસ્ત્રથી સજ્જ અને મુખ્યાર્ગો જરૂર પ્રમાણે વધારેથી હિંદી સૈનિકોની સેનાના સાધનથી. ફ્રેન્ચ પ્રતિભા પાસેથી મૂલ શીખવામાં આવેલા વિચારને અમલમાં મુકતાં ઈંગ્લિશ અફસરોએ અનુભવ વધતો ગયો તેમ તેમ તેમાં અગત્યના ફેરફારો પણ દાખલ કર્યા. હિંદોએને લશ્કરી અમલદારીમાં બહુ ઊંચા મહાવવા નહીં અને યુદ્ધકલાની વિદ્યા તેમને લાગુવા દેવી નહીં, એ આ ફેરફારોમાં મુખ્ય હતા. ૧૮૫૭ માં એ સેના વીકરી, તેનો નાશ કરીને ૧૮૫૮ પછી કંપનીની કારકિર્દીને અંત આણીને રાણીનું રાજ્ય રચવાનું, તેના નવાં લશ્કરમાં ઈંગ્રેજ સૈનિકોનું પ્રમાણ પણ વધારી દેવામાં આવ્યું, અને હિંદી સૈનિકોને લશ્કરી અમલદારીનો એક પણ હોદ્દો આપવો નહીં તેમતોપખાનામાં, હવેલમાં, અને પાલિકામાં પણ શસ્ત્રાસ્ત્રમાં, હિંદી સૈનિકોની પલટણોને નખળી રાખવાનું ધોરણ દાખલ કરવામાં આવ્યું. અને વળી આ પ્રકારની હિંદી સૈનિકોની પલટણોમાં પણ બ્રિટિશ રાજનીતિએ ૧૮૬૦-૭૦ થી આજ સુધીમાં દાયકે દાયકે ગુરખાઓ અને સરહદ ઉપરની જાતો અને એવા-નહીં યુરોપીયન એજ અર્થમાં હિંદી કેમ કે અરા તત્ત્વપદા હિંદોએ પણ નહીં એવા જ સૈનિકોની ભરતી વધાર્યા કરી છે. આ આપણાં લશ્કરમાં બ્રિટિશ સૈનિકો તેમનું તોપખાનું તેમનું હથ્થક અને તેમના શસ્ત્રાસ્ત્ર તેમ જ હિંદી સૈનિકોની પલટણોના બ્રિટિશ અમલદારો ન હોય તો બાકીના એ એકત્રા “હિંદી” સૈનિકોનું જ એ માયુધો શસ્ત્રો સજ્જેલું લશ્કર કેટલું બધું નખળું માલુમ પડે તેનું માપ કરવાની જરૂર જ નથી. હિંદના “જંગી લાટસાદો” માંના સૌથી વધારે નામીકિત હોડાં ડોંગરસે રાજકોટ રાજકુમાર કોલેજમાં લાપણુ કરતાં યથાર્થ જ કહ્યું હતું કે: રાજકુમારો, આ તહમારા વિશાળ દેશનો ખુણેખુણો અને તહમારી લાંબી સર-

હદોનો આખો વિસ્તાર, તેમ તેની પારના દેશોની વિકાસ વસતી એ સર્વથી હું પૂરપૂરો વાકેફ છું, અને હું તહમને હુંકો વેણુ કહું છું તે તહમે ધલાસર જ માન્યો કે બ્રિટિશ સૈનિક વગર, બ્રિટિશ અમલદાર વગર, બ્રિટનથી મળતાં શસ્ત્રાસ્ત્ર તોપખાનું અને બીજાં લશ્કરી સરંજામ વગર, બ્રિટિશ કાફલાની અગિંકય સર્વોચ્ચરિતા વગર, અને હવટ સૌની પાછળ રહેલ બ્રિટન અને બ્રિટિશ પ્રગ્નના પૂરેપૂરા ટેકા વગર, તહમારા દેશનો કાષ્ટ પણ નહાનોમેટો ભાગ કે તહમારી કરોડોની વસતીમાં મહારાજા અને રાજાથી માંડીને છેક ગરીબ અને બાપારી રૈયત સુધીના જનમાલ-આગર, કરાનું જ રક્ષણ શક્ય નથી. માટે પોકારો જ્ય તે વાવડાનો અને રહો વફાદાર તે ટાપુને જોના છત તથે તહમે સૌ અમનચમન ઉઠાવો છો, અને પૈસેટકે સમૃદ્ધ થતા જાઓ છો, અને સુધરેલી પ્રગ્નના અનેકનેકે મોજશોખ કલાકૌશલ આદિમાં આગળ વધતા જાઓ છો. હોડાં ડોંગરસનું આ ભાપણુ બેશક એક નિખાલસ મિત્રનું હતું. પણ એ જ શબ્દો હિંદની અને હિંદની વસતીની પોતાની લશ્કરીનિર્બલતા પૂરેપૂરી સિદ્ધ નથી કરતા શું? સ્વમાન અને સ્વરાજ્ય માટે તત્ત્વસતો અવાંગીન હિંદ આ પ્રકારના “હિંદી” સૈન્યને બ્રિટિશ સત્તા અને વહીવટની મામે અસંતોષનું મોટામાં મોટું કારણ ગણવામાં આવ્યો નથી શું?

મતલબ કે મોગલ સલ્તનતના દોડસો વર્ષ વા ચાર સામ્રાજ્ય પેદી દરમિયાન હિંદુસ્તાન (ઉત્તર હિંદ)ની વસતીએ અનેક મહરવતી બાળતમાં આબાદી વધારી હતી અને પ્રગતિ કરી હતી, અને એ કારણથી આપણા ઇતિહાસમાં એ વિભાગ ઉજ્જવલ ગણાય છે, એ સામાન્ય મંતવ્યોની રમૂલ પ્રિયે બંગીનતા સ્વીકારતાં એ એ વિભાગ ઉપર નજરને વિશેષ કાવનાર દેશલકા અભ્યાસકે દેખાવા વગર નથી રહેવું, કે એ દોઢ સૈકામાં પણ જનરક્ષણની સૌથી વધારે મહરવતી બાળતમાં તો આપણે પ્રગતિ નહોતી કરી એટલું જ નહીં પરંતુ ખ્હારની દુનિયાની પ્રગતિને મુકાબલે ઉત્તરા પાછળ પડ્યા હતા અને ખ્હારની દુનિયામાં એ લશ્કરી અને નૌકાગલ જેટલા વેગથી વધનાં જતાં હતાં તેટલા જ વેગથી બદલે તેથી

પણ કઈક વધુ વંગથી આપણે પાછળ પડતા હતા, અને બહારના હુમલાને જાણે વધુવધુ અસહિષ્ણુતાથી (!) ખેંચી રહ્યા હતા. કુદરતમાં એટલે કે અન્ય વાતાવરણમાં નિયમ છે કે કોઈ પણ સ્થિતિની દ્વન્દ્વ વધારે પાતળી થતી જાય તેમ આસપાસના સ્થિતિની દ્વન્દ્વ ત્યાં ધસી આવે જ: તેમ પૃથ્વી ઉપરના રાષ્ટ્ર-મંડલમાં શક્તિતુલા (balance of power) નો પણ નિયમ છે કે જે ભાગની શક્તિ ધરાવતી જાય તેની ઉપર આસપાસનું કોઈ બેહુમોડું તગણ મારે જ: આમ થવામાં કોઈ કોઈ વાર પ્રતિફલ મેળેગાને લીધે જે ચાર દાયકાનો વિલંબ થાય પણ, પરંતુ શક્તિપુરેના શક્તિશીલ ઉપર ધસારો થવા ચમર ન જ રહે.

અને અહીં મહત્તે એક આવેશયુક્ત સંવાદ સાંભરી આવે છે. શહેનશાહ એડવર્ડ હયાત હતા અને પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ ન્યોર્થ-આપણા હાલના શહેનશાહ-હિંદ જોવાને આવ્યા હતા ત્યારે એક વખત પાછલે પ્રદર હું અને એક ઉત્સાહી મિત્ર પેડર ડોડથી નીકળી દરિયાકાંઠે કાંઠે છેક પાલવા બંદર સુધી ફરવા ગયા હતા. ઉપલી કક્ષમાં સૂચ્યા પ્રમાણે હેંગલના ફક્કાથી મ્હારા મગજમાં દેશની ઉત્થિતિ માટે જે રાજ વર્ગ ઉપર ઉપડેલી હતી, તે એ મિત્રના મગજમાં પણ એમનાં સ્વતંત્ર વાંચનમનનથી ઉપડેલી હતી તાજ હતી. ઈંગ્રેજ કણુતા ધણી યુરોપના મગજમાં એ રાજ બેઠેલીમોડી ઉપડે છે જ. ઈંગ્રેજ અભ્યાસ અને યુરોપીય વિચારસમૂહ એમાંના ધણીને દેશનો ઇતિહાસ વધારે આવેશ અને નિશ્ચયી ઉત્કલ્પનો પણ પ્રેરે છે, એવા કાર્યદેતુથી કે એ અભ્યાસમાં જ આપણી પ્રગતિની ખરી ચાવીઓ હોવી જોઈએ તે યથાશક્તિ પ્રાપ્ત કરીએ અને સૈને તેનું ભાન કરાવિએ. એસતા શિયાળાનો પાછલો પ્રદર ખુશનુમા હતો; દરિયાનું દશ્ય તાજગી ફેલાતી રહ્યું હતું, અને આ પાયવિહાર (walk) અને સંવાદ ચાર કલાકથી વધારે ચાલેલો. મ્હારો ઉત્સાહી મિત્ર કહે, આપણા દેશનો ઇતિહાસ લખ; ત્હારે માટે દેશસેવાનું મોટામાં મોટું કર્તવ્ય એ છે. આ જમાનાનું એક મોટામાં મોટું કર્તવ્ય એ ખરું એ મેં પણ સ્વીકાર્યું.

પણ-પણ-ધણા ધણા માણસોની સ્થિતિ એવી હોય છે કે જીવનમાં પસંદગી પ્રથમ અને પછી તે મુજબ આચરણ એ કમ હોતો નથી, ન હોય એ જ કુદરતી છે, એ જ સમગ્રે જોતાં હિતકર છે જીવન જીવતાં જીવતાં જ જીવાય છે અને વિકસે છે. પ્રથમ અમુક જાલિકાને પસંદ કરીએ અને પછી તેને પત્ની બનાવી સહધર્મીચરણ માંડીએ એમ હોતું નથી. પતિ-પત્નીસંગેષ થઈ જાય છે, અને એ સંગેષનું જીવન જીવતાં પતિવ્યક્તિ તેમ પત્નીવ્યક્તિ ઉભયને અનુભવ દરેકની યોગ્યતા. પ્રમાણે સહધર્મીચર અને પ્રેમના શિખર સુધી તથ જાય છે. જીવનયાત્રામાં માર્ગ કરતાં કરતાં માણસ કિશોર વય, નવજુવાની, વા ભરજુવાનીના આરંભમાં જ અમુક ચીલે પડી જાય છે, એમ બનવું જ કુદરતી છે, એમ બનવુંજ સમગ્રે જોતાં હિતકર છે, અને દરેક વ્યક્તિને પોતાના જીવનચીલામાંજ પોતા પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે તેનું પોતાનું મહાકર્તવ્ય બેહુમોડું પ્રાપ્ત થાય છે, જે પૂરી એકાગ્રતા અને નિષ્ઠાથી કરવામાં જ તેની જીવનસિદ્ધિ છે. મ્હારા જુવાન મિત્રને મેં કહ્યું, ત્હમ્હારો મંથનકાલ હજી ચાલે છે; એટલે જુદા જુદા મહાપ્રશ્નો અને મહાકર્તવ્યો ત્હમને આકર્ષ્યાં કરે, ત્હમે એમને અન્ય-અન્ય સરખાવો, ત્હમે જાતે છેવટ ફાની ભક્તિતા ચીલામાં પડી જશો એના વિચાર ત્હમને આવ્યા કરે, એ સર્વ યોગ્ય છે. પણ, ભાઈ, મંથનકાલ અતિ લંબાય, આપું, જીવન મંથનકાલ જ ચર્ષ જાય, એમાં સિદ્ધિ છે નહીં. મંથનકાલનો! સંજોગખેલે અતંત ન આવતો હોય તો પણ તેનો જીવનખેલે અતંત આજીવાનું મોટામાં મોટું કર્તવ્ય દરેક માણસને અમુક ધડીએ પ્રાપ્ત થાય છે....

એ ધડિ ન જોનાર વા સુકનારનું પછીનું આપું જીવન એજે જાય છે....

ઇતિહાસ વિશે કહ્યું, જુલો આપણે જેને સૌથી વધારે માન આપીએ છીએ એવી અગ્રણી વ્યક્તિઓના દાખલા વિચારો: વિવેકાનંદ, ગોખલે, ટિળક, પિરોજશાહ મહેતા, ગોવર્દનરામ ત્રિપાડી, અંબાલાલ સાકરલાલ, ત્રિજીવનદાસ ગજનર. દેશની પ્રગ

તિને માટે દેશના ઉત્થાનને માટે દેશના ઇતિહાસનું મહત્ત્વ એ દરેક પૂરેપૂરું સમજે છે નિઃશંક; પણ એ દરેકે પોતપોતાના મહાકર્તવ્યને માટે જુદો જ ચીલો ચીકારો છે, દરેક પોતપોતાનો જુદો જ આસ પાડી રહ્યા છે.

જૂનો ઇતિહાસ ઉકેલવાની જરૂર વધારે કે નવો જ ઇતિહાસ રચવાની—સંજ્ઞાની જરૂર વધારે એ સવાલના બે જવાબ સમ્ભવતા નથી. કોઇ કોઇ ઇતિહાસકર્તા જૂના ઇતિહાસની ઉકેલણી નવાં જ ઇતિહાસ બીજા અને આચારવિચારરૂઢ ઉત્પન્ન કરે એટલી મહત્ત્વની પણ નીવડે, તથાપિ એવો ખનાવ અપવાદ રૂપજ લેખાય....

વળી હિંદ કંઈ એક દેશ નથી, અનેક દેશોનો, ભાષાઓનો, પ્રજાઓનો અનેકો વિરતીર્ણ ખંડ છે, જેના દરેક પેટાવિભાગનો ઇતિહાસ પણ ધણે ધણે ભાષો છે, અનેકાનેક આસ્થાનીસુસ્તાનીમાંથી પસાર થયેલો છે, અને એવા દરેક ધોર અનુભવ દરમિયાન આગ્રહા સમયના ઇતિહાસ માટેનાં સાધનો શુભાવતો આવેલો છે.

ઇતિહાસ એક વાર રચ્યો એટલે બસ રચાઈ ગયો, અને મહારાષ્ટ્રની માફક કે સાહિત્યના કોઇ પણ અમરુ કણની માફક પછીના જમાનાઓ આગળ તે સદા જગતી જ્યોત પ્રકાશ્યા કરશે, એ ખ્યાલ જ અજાનમૂલક છે, કેવળ બાંધિશ બુદ્ધા જેવો તુચ્છ છે. ઇતિહાસ ઉકેલતાં ઉકેલતાં વધારે વધારે ઉકેલતો આવશે; જમાને જમાને સાધનો વધારે જમા થતાં જશે, મંત્રોધાતાં જશે, સમજાતાં જશે, બુદ્ધા બુદ્ધા દૃષ્ટિબિંદુ અને સંબંધોમાં તપાસાતાં જશે, અને પોતાનો અર્ક વધારે વધારે આપતાં જશે. ઈ.સ. ૧૫૨૬ પછીનો ઇતિહાસ પણ પૂરેપૂરો ઉકેલતાં સૈંકા કે વધારે લાગશે. માનવ વાઙ્મય અને વિચાર-સૃષ્ટિના વનમાં ઇતિહાસ નામે કોઇ જુદો કિત્તો કે બીજા ભાગોથી અલગ ઉપવન છે નહીં. ઇતિહાસ-ને પોતાને પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જુવો....

છેવટ ત્હમરી પોતાની વિચારસૃષ્ટિને જરા વધારે એકાગ્રતાથી તપાસશે તો ઇતિહાસ પોતે ત્હમારૂં પોતાનું પણ લક્ષ્ય છે નહીં. ત્હમે એને

મહત્ત્વ આપો છો માત્ર સાધન તરીકે એમાં ત્હમરી શક્તિ છે તેથી કરીને. ત્હમે પણ જે સૌથી વધારે વાંછો છો તે ખરી સર્જન ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ. આપણા દેશમાં આપણી પ્રજા-પ્રજાઓમાં આ કોઇ પણ કાળે લાંબા વખત સુધી થયેલી જ નથી, કદાપિ થયેલી નથી, એટલે આપણા ઇતિહાસ તો સૌ જાણે છેજ. મરાઠા ઉઝ્યા, વધ્યા, ફાલ્યા, અને દંધાઈ ગયા: એ દાહ બ્હારથી એમના ઉપર પડ્યો કે બીજાના જ સડાને લઈને અંદરથી પ્રકટ્યો કે ખતે, એટલા વિશે મતભેદ શક્ય છે ખરા: પણ એ મતભેદનો નિકાલ કેવલ ઇતિહાસ આણી શકશે એમ માની શકો છો? સીપ ઉઝ્યા, વધ્યા, જામ્યા, અને પછી એ આખો કરો જોતજોતામાં ધરી પડ્યો. હું એને કરો જ કહું છું, આખી ધમારત ગણતો જ નથી, અથવા સીપ રાષ્ટ્રના સૈન્યબલને બીમસેન વગરની બીમની ગદા કહું છું. બીમસેન જેવો એક રણજિતસિંહ પડ્યો એટલે એ ગદાને જે કોઇ સ્વાર્થબુદ્ધિએ વા દેશપ્રીતિસ્થ ઉપાડવા ગયું તે સૌ એક પછી એક એ ગદા વડેજ છુંદાઇ ગયું. અને એમ પડતી અફળાતી એ ગદાના પોતાના ચૂરા થઇ ગયા—એ શિવાય બીજું પરિણામ બીમસેન વગરની બીમની ગદાનું હોય પણ શું? મોગલ સલ્તનત પરાઈ મટી આપણી થઇ, આપણી મટી પાછી પરાઇ થઇ, એ બે પક્ષના ખમતારાં ખમતારાં પરિણામ એ આશ્ચર્ય કે તે બેમાંથી એકે રિથિતમાં જમી ન શકી, એ બે રિથિતોના આંતરવિગ્રહમાં, માણસ ચિંતાના હૃદયદોર્બલથી નખલો પડી જાય, એમ નપળી પડી ગઈ. વળી સુરતાન મરી જતાં તેનો ન્યેક

૩. શિવાઈ પહેલાં માલવ દેશ સ્વતંત્રતાના રક્ષાબળે માટે સૌથી વધારે વર્ષ સુધી ખૂબ લડ્યો, થોડી વંશ દેહલીના તખ્ત ઉપર હોતો તે દરમિયાન તો લગભગ કુળશે પણ, પરંતુ તે પછી બાહુર બાહુરની સેના સાથે હુમાયુન અને શેરશાહ એમની સામે તે કદી શક્યો નહીં, અને અકબરે તો તેને છેક નેર કરી નાખ્યો આ શતાબ્દ વિગ્રહનો ઇતિહાસ તે તે સમયના જયપરાજયનાં ઇતિહાસોની મીમાંસા સાથે રચાવે જોઈશે.

પુત્ર કે તે ગત થયો હોય તો તેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર જ ગાદીએ આવે, એવો નિયમ પણ એક સનાતન ધર્મ લેખે સ્વીકારાયેલો નહીં, એટલે ગાદી જેટલી વાર ખાલી પડે તેટલી વાર કોણુ ગાદીએ આવે તે માટે પક્ષો બંધાય અને લડાઈઓ આવે, અને લાંબાદુંધા સમય સુધી આખી પ્રજા હેરાન થાય, અને આખો રાજતંત્ર ધુણુ ઉડે. એક સુલતાનની હયાતીમાં પણ તેના પુત્ર-પુત્રો બંડ ઉઠાવે, એકે ઉઠાવ્યું એટલે બીજા સર્વ પુત્રો, ભાઈઓ, ભત્રીજાઓ, બહેનીઓ, અને જમાઈઓ, સર્વ “મીરઝાઓ” તરવાર ખેંચે....

આ સર્વ ઇતિહાસમાંથી કઈ બાબત એવી મુશ્કેલી છે કે તે સ્પષ્ટ કરવાને માટે ઇતિહાસશાસ્ત્રના વિશેષ પરિશીલનની જરૂર હોય ? આપણી ઉત્તરોત્તર અને સળંગ સમુન્નતિ થવામાં જે મોટાં વિધન છે તે આપણા ઇતિહાસ-અગાનને લીધે નથી, પણ આપણી છુદ્ધિએ-સામાજિક છુદ્ધિએ-સનાતન ધર્મ તરીકે સ્વીકારી આચરણમાં પણ ઉતારી આપણા આખા જીવનમાં વણી લીધેલા કેટલાક ઝડો છે. જે કિસમતને જ માની બેઠેલો છે, તે શુસ્સો કે બીજો કોઈ લોકોના આવેશ જેટલી ક્ષણ ટકે તેટલી ક્ષણ જ શરીર છુદ્ધિ અને કષ્ટનાના તમામ તંત્રોની એકાગ્રતા વાળો પૂરેપૂરો પ્રયત્ન કરે. આવેશનો ઉભરો સમતાંજ તે પાછો ઠંડો ગાર. અરે એટલુંજ નહીં: વિમાસણમાં ચે પડી જાય કે અરર, ભુવાનીના દીવાના તોરમાં આ મેં કર્યું શું-હવે એનું શું પ્રાયશ્ચિત ! લોકરક્ષા અને તે અંગે રાજધારણનો મહાધર્મ આપણે ક્ષત્રિયોને માથે જ નાખી દીધો એવી પ્રજામાં લશ્કરી શક્તિ નેઈયે તેટલી ખીલી શકે જ નહીં; અને લશ્કરી શક્તિના ઉચિત વિકાસ વગરની સમૃદ્ધ પ્રજાનો ઇતિહાસ આપણે લાંબો ઇતિહાસ જેવો બન્યો છે તેથી ‘લુટો’ ધરે જ નહીં. સૈકાઓ અરે યુગો પર્વત આપણે સ્વરાજ્ય વાંછ્યુંજ નહીં; સ્વરાજ્ય-પ્રાપ્તિ અને-સંરક્ષણમાં મુખ્ય સાધન જે સેનાબલ તેની ઉચિત કેળવણી કરી જ નહીં, પછી આપણા ઇતિહાસમાં સ્વરાજ્ય પ્રતિ ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ હોય ક્યાંથી ?

આપણા દેશમાં કોઈ માણસની વડું કે છોકરીને કોઈ ધીંગા બદમાશ ઉઠાવી જાય તો શરીરમાં તે જ ક્ષણે કોઈ ક્ષત્રિય કે અમલદાર હોય તો તે એક પેલા બદમાશ સામે ઝગડે, સ્ત્રી અને ધર્મની રક્ષા માટે ધસી જાય અને મક્કલુદ તરવારચુદ્ધે ગોળીખંદાર ને બની આવે તે કરે, અને જીતે વા પોતાનો પ્રાણ આપે. પણ શરીરના લોક તો જોયા કરે-બારણાં બંધ કરી દર્મિ ઉપલી જાળીઓમાં સજામત ભરાઈ રહીને અને જે બીચારાની આખર અને ધર્મ આમ ધોળે દિવસે લૂટાય તે એક તરફથી રાજસત્તામાં પોઠાર કરે અને બીજી તરફથી અનશન મત લઈને મંસાર ત્યજ દેહ પાડી નાખે. લોકો બહુ તો પોઠાર કરવામાં તેની સાથે ભળે, અને તેની દાદ મળે નહીં અને મુખ્ય માણસનો દેહ પડી જાય એટલે આવી હત્યાનું પાપ જે રાજતંત્રને માથે લાગ્યું તેને અસ્પર્શ થયેલું માની લઈને, સૌ પોતપોતાના ઉથાળા ભરીને લાંથી ચાલ્યા જાય.

વ્યવહારના સંગીન દાખલાઓના નિકપ ઉપર તપાસિયે તો આપણી મંદકૃતિમાંના અદિસાધર્મ અને અસહકારમાર્ગનું ખરૂં રૂપ આવું છે. કિસમત ઉપરનું આક્રીન ત્યાંસુધી ઝોસરે નહીં ત્યાંસુધી માણસો પૂરેપૂરો પ્રયત્ન કરે, સદેવ ક્યાં કરે, રોજ રહવાર પડતાં એ જ હથોડે એ જ ઝોરજીને ટીપે, આખો દિવસ ધબોધબ ટીપ્યા કરે, રાતે પણ એ જ વ્યવસાયનાં સ્વપ્નો તે જોયાં કરે, એમ જાને નહીં. અદિસાધર્મ અને અસહકારમાર્ગનાં પૂર ઝોસરે નહીં ત્યાંસુધી આપણો ઇતિહાસ ફેરવી નાખી સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિની ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ પ્રવર્તીવત્તા માટેનો જે મોટામાં મોટો ઉપાય છે-કે દરેક વ્યક્તિએ ક્ષત્રિય-ધર્મ સ્વીકારવો, લોકરક્ષાની ફરજ સમાજનું કોઈ પણ એક અંગ બદા કરવા સમર્થ નથી, એ ફરજની પુરા દરેક વ્યક્તિએ જાતે ઉપાડવાની છે, તે આપણા જનસમુદાયનો જીવંત ગ્રહ થાય નહીં, અને હિંદ પોતાની સેનાશક્તિ ઉચિત રૂપમાં ઉચિત પ્રમાણમાં વિકસાવી શકે નહીં. કોમીનીઓ, જાપાન, ફ્રાન્સ, અમેરિકા, કે ઇંગ્લેન્ડ હિંદને સંભાવડિયો ગણતા થશે ત્યારે જ આપણું સ્વરાજ્ય સિદ્ધ થશે.

આપણાં લશ્કર અને નૌકાબલ-પાયાથી મોલ સુધી આપણાં જ માણસોનાં બનેલાં, આપણા જ દેશમાં આપણા જ કારીગરોએ બનાવેલ શસ્ત્રાસ્ત્રસરંજામથી સંભળ-એમનાં લશ્કર અને નૌકાબલની હારમાં સ્વમાનથી ઉઝી ડોકે આપણે ઉભાં રાખી શકીશું નહીં, ત્યાંસુધી એ કાષ્ઠ દિંદને પોતાનો સ્માવહિયો ગણી શકશે નહીં. અને ત્યાંસુધી આખી પ્રજા અને દરેક પ્રાન્ત લોકરક્ષાનો સ્ત્રિયધર્મ દરેક વ્યક્તિના ધર્મ તરીકે ઉપાડી લેશે નહીં, ત્યાંસુધી આપણે એવાં લશ્કર અને નૌકાબલ ઉપજાવી શકશું કેકાવી રાખી શકીશું નહીં.

૧૦-૮-૧૯૨૨.

અમુ.

તા. ૬. આનિયધ લખી રહો ત્યાંકમાલ પાયાએ ધીક લશ્કરોને એશિયા માધનોરમાંથી લોકી પૂંછડીએ તગડી કઢાડ્યાં તેના તાર ઉપરાઉપર આવે છે, અને દિંદનાં તમામ વર્તમાનપત્રો એક અવાળે તુકેને અભિનંદન આપે છે અને આનંદ આનંદના ઉદ્ગાર

કઢાડી રજાં છે. પણ સેનીસના તદથી આજ સુધીના એ ઇતિહાસનો ખરો સાર શો છે ? અરે, કાષ્ઠ-મીઆના વિગદથી માંડીને આજ સુધીના ટકીના ઇતિહાસનો એક મોટામાં મોટો સાર શો છે ? ઈલામ હજી કોન્સ્ટન્ટિનોપલના અદ્વિતીય ખાત્રમાં આખી ખ્રિસ્તી આલમનો એક ભરખો વિરોધ છતાં પણ ખોડીને ઉભો જ છે અને ઉઝી ગરદને સ્વમાનની નજરે એ ખ્રિસ્તી આલમના ધુરકતા ડોળા સામે બેઠ રહ્યો છે તેનો પણ ખરો સાર શો છે ? તદમારો હજી ગમે તેવો ચોક્ષ્યો હોય તથાપિ તરવાર નીચે તે પછી તો જેની તરવાર મ્લાચી તેને જ આ ફુનિયામાં ન્યાય મળે. એ તરવાર-બળ, એ શત્રિયત્વ દિંદમાં નેહતા પ્રમાણમાં આજ સેકસોથી નથી ત્યાં સુધીએ આપણે નેહતા પ્રમાણ-માં ખીલવિશે નહીં ત્યાંસુધી-ગિરાદરો, દેવવીકા ત'મ દર અસ્ત, દર અસ્ત, દર અસ્ત !

૧૩-૮-૧૯૨૨.

અમુ.

પુસ્તક પરિચય

અરજુન વાણી—પ્રકાશક મહાદેવ હરિભાષ દેશાઈ, સત્યાપ્રહાશ્રમ, સાપરમની. મૂલ્ય બાર આના.

અંકનેશ્વર તાલુકાના ધડખોલ ગામમાં થઈ ગએલ અરજુન લક્તનાં આ ભજનો છે. શી મહા-દેવભાષને એ તરફ ફરતાં એ મળી ગએલાં તે તેમણે પ્રસિદ્ધિમાં મૂકેલ છે.

આ ભજનોનો દૃઢ પરિચય મહાદેવજીએ છે. તેઓ પોતેજ આની મનમાની પ્રસ્તાવના લખી સક્યા હોત તો પુસ્તક બહુજ આસ્વાદ્ય થાત તેમાં શક નથી પણ તેમને મોકલેલ પ્રેરો જેલના અમલ-દારોએ તેમને પહેલિયા દીધાં નથી એટલે એ પુસ્તક છે તે રૂપમાં ગુજરાતે પણ તેને સ્વીકારી લેવું બેઠ્યું, અને ભવિષ્યમાં તેઓ પોતે આ લક્તને વિશે વધારે માહિતી આપે એવી તેમની 'પ્રવાહિય'માં સદ-ભાગી થવું બેઠ્યું.

અરજુન ભગત આપણા જમાનાના છે. તેમને આત્માનંદની લાંબી થયાનો સમય તે નીચે પ્રમાણે આપે છે.

ભાદરવા વદિ એકાદશી એગબીચ ઉનાસીય સાલ; તે સંવતમાં અરજુન બાંધે પાણી પેહલી પાળ.

૫. ૧૧૦

પણ આપણા જમાનાના દોવા છતાં તેઓ પોતે અંગ્રેજ અસરથી મુક્ત રહેલ છે. આપણે કામ્ય પ્રવાહ અંગ્રેજ અસરથી મુક્ત રહ્યો હોત તો કયો માર્ગ લેત એ જાણવાને આપણી પાસે યોગ્ય કવિઓ દના તે વર્ગમાં હવે આપણે કવિ અરજુ-નને પણ ઉમેરી શકીએ. આ કવિઓમાંથી મરત કવિ ત્રિભોવન પ્રેમચંદરનાં કાવ્યો, ભક્તિની પૂન, મસ્તી, સંગીત, ચૈતિ વિગેરેમાં અરજુન વાણીને બહુ મળતાં આવે છે.

આ ભજનોના જે વિભાગો-ખડો કરેલા છે તેમાં અમુક યોજના દેખાય છે. દરેક ભક્ત પ્રથમ સાધક દશમાં હોય છે પછી અનુભવની દશમાં આવે છે અને પછીજ તે જગતને તેમાંથી સમજાવે તે બોધ આપે છે. અલગત, ભક્તનાં ભજનો બધાં કાલના અનુક્રમે ગોઠવાયાં હોય તો આ ક્રમમાં આવેજ એમ કહેવાનો અભિપ્રાય નથી, કારણકે કવિને ધણી-વાર ગતદશાની કલ્પના સ્ફુરવાથી તે દશાનું કાવ્ય ઉદ્ભવે એ શક્ય છે. પણ ભક્તના મનની આ સ્વાભાવિક દશાઓ, ભૂમિકાઓ છે અને મારે ભક્તનાં કાવ્યોનો આ સ્વાભાવિક વિભાગક્રમ છે. આ ભજનો એ રીતે પ્રથમ 'બોજ' પછી 'અનુભવ' પછી 'બોધ' અને ણાકીનાં 'સામાન્ય' એવા ખડોમાં વહેંચેલાં છે.

અરજીન ભગતને ગામડાની સામાન્ય ટૂળવણી મળી છે એ ખર્ડ પછુ આસપાસ વધતા જતા ગાન તરફ તેને ઉપેક્ષા નથી. ઐહિક ગાન કરતાં પારમાર્થિક ગાન ઉત્તમ છે એમ કહેતાં કહે છે

કોઇ ખગોળ બેદ ભણે છે, સુર્ધમંડળ સપથું ગણે છે;
મદ ઉપમદની ગતિ જાણે, યારો મદહુ યાણે દલાણે;
કોઇ જુગોળ બેદ લહે છે, વિયુવવતનું માપ કહે છે;
રેખાંશની રીત પીછાણી, અક્ષાંશની રીત ફલાણી.

વગેરે. પૃ. ૩૩.

અને એક જગાએ તો

પંદર માત્રા ગણવી ધટે, લઘુ ગુરુ લાવો ઉવટે;
ચોપાઇ ગુરુ તાલજ ધરી, બોલો ધનુરની જે કરી.

પૃ. ૧૪૬.

કવિએ નામ સ્મરણમાં ચોતાના ગુરુ નિરાંત ઉપરાંત કબીર, મીરાંખાઇ, નરસિંહ મહેતા, ધીરો અખો સુરદાસ વગેરેને સંભાર્યા છે અને એ બધા કવિઓની છાપ તેના કાવ્યમાં આપણને જણાય છે.

ભક્તની ઈચ્છા કોઇ ઐહિક સુખ કે વૈકુંઠના ધામ મારે નથી પણ શુદ્ધ આત્મચાનનીજ છે.

પટ્ટણાં સમરે તે નામ નિરાંતને

નેના ઉરમાં ઉગાય, નેના ઉરમાં ઉગાય

જેમ યર ઉગે યરને પડે, દુરના દેશ દેખાય.

ઉરમાં નયન ઉગે અને દૂરના આત્મચાનના દેશ દેખાય એ એની ઇચ્છા છે.

વધારે સંસ્કારી શબ્દોમાં મસ્તકવિએ અજ ઇચ્છા જતાવી છે તે પંક્તિઓ અહીં સરખાવવા જેવી છે.

આંતર ચક્ષુએ જોઇ શકે કો,
ચર્મચક્ષુ ત્યાં જાય નહિ, જાય નહિ;
એ જોવાને ચર્મ ચક્ષુને પ્રથમ,
બંધ કરવી પડતી, —કરવી પડતી;
ત્યારેજ બચ્ચા ત્યારેજ તેની,
આંતર ચક્ષુ ઉઘડતી, —ઉઘડતી.
ઉઘડતી પછી ના મીચાતી,
ના પલકારો એ કરતી—એ કરતી.

રવરપ પુષ્પાંજલિ. ભગન (૨૪).

'બોજ' નાં કાવ્યો ઝાઝાં નથી પણ તેમાં ક્યાંઈ ક્યાંઈ આર્ત પુકાર સ્પષ્ટ દેખાય છે .

હું તો કુખર્જો છું કુખ નિવારો રે,

ચાની સુકાની ! મને પાર ઉતારો

ભર દરિયાકું તરિયા નવ જામે રે,

અખુટ ભરિયો માંખ ત્યારો છ

અચાગ જલકો અંત ન આવે રે

નહિ હે આરો ને કિનારો રે.

દિલ દરિયામાં ન મૂળે રે

'કાજુ અવિચળ કુવ તારો છ

ચોદિસ ભાણું નહિ અજવાળું

કોન સો દેશ દમારો રે.

.....પૃ. ૬

અને

મનને માંડવડો ચિતમાં ચોરી રચું

છાંડી તબોળ મંગળ દેશ રૂરે

મારા આતમ રામ

આતમરામ તારી સેવા કરે.

એ લીંછિઓ મીરાંનું અદ્ભુત ભજન—

મરતી ધરમાણે મેતો માંડવો રચાવોરે

તારાનાં તોરણીઆં મેં જાંખ્યાં
ખીજનાં મીઠળ નહિ બાંધેં છ.
યાદ કરાવે છે. તેની શ્રદ્ધા અચલ છે.

મારું તો કામ કરશે ! મારું તો કામ કરશે !

મારું તો કામ કરશે !

લોહ ખરે લખવાર, લાકડું તરશે રે છ.

બપોલ બારે માસ જોલી બહુ લવશે—

જોલી બહુ લવશે

મ્હેર કરે મેઘરાય વાડમાં વરસે રે છ.

૫. ૧૨.

અનુભવખંડમાં કૃષ્ણની વેણુંનું સુંદર વર્ણન જરા
લંબાણથી આપવા ચોક્કસ છે.

વનમાં બહાલે વેણુ વગાડી !

વગાડી રે વનમાં બહાલે વેણુ વગાડી !

વેણુ વગાડી ને સતી જગાડી

રોમે રોમે આંખ ઉઘાડી !

જંગલની ઝાડી દિશમાં દેખાડી

મનમાં મોહ ખમાડી

સખી યાય દરશન દહાડી— વનમાં.

જળ જમનાનાં જરા નહિ આલે

ગંગા તો પડી ગઈ પજાડી

પવન ને પાણી તો ધિર થંભ્યાં

વચન લુહી ગઈ ઝાડી

નહિ ખીલી વેલ કે વાડી— વનમાં.

અક મોરારીનું આજનાં અટકડું

મટી મઈ હોળા ફુલાડી

અવન ગવન હવે કાણુ આપે ?

એ જેલ જાણે ખેલાડી

મારું નહિ ખાતે અનાડી— જનમાં.

.....

હુંગર ડોહ્યા ને સરજ ચોખ્યા

અટકી ગઈ ચન્દ્રની માડી

નવલખ નારા સ્થિર થયા છે

જોતી તું પુગણુ ઉઘાડી

અરજીન ત્યાં તો ઉભો અગાડી— વનમાં.

લીંબડીના મીઠા રાદી કૃત રાસની ઘણી લીટીઓ

અહીં યાદ આપે છે. ' જતાં વળતાં થંખીઆં

નદીઓ કેરાં નીર ' ' ખગ ખગ શ્રવણ કરી રહ્યાં ' ' અઢમણ પર્વત ડોલીઆ ' વગેરેમાં વિચાર અને

ભાષા બનતી સામ્ય છે. ' વાન વળ્યો વન વેલનો ' એ

દાદીની લીટી જેની કામળ પણુ વિરૂદ્ધ અર્થની

અહીં પણુ ' વસંત જુહી ગઈ ઝાડી, નહિ ખીલી

વેલ કે વાડી ' એ લીટી છે. દાદીનું મંગીત અને

લાલિત્ય બહુ જ મીઠું છે પણુ અરજીન ભગતની

' રોમે રોમે આંખ ઉઘાડી ' એ ઉત્સુકતા આક્રિતીય છે.

આપણાં ભક્તિરસ કાવ્યોમાં શૃંગારની મિશ્રાવદ

હોય છે અને કોઈ કોઈ જગ્યાએ એ શૃંગાર આપ-

ણને અનુચિત પણ લાગે છે. અરજીન ભગતમાં

એવું ક્યારેક નથી. એ જગ્યાએ એ કહે છે

સંન વસંત વિકસી રહ્યો સખી ખેલો,

સખી ખેલો, સખી ખેલો !

ખેલો ખાંડાની ધાર, સંત વસંત વિકસી રહ્યો !

વસંત વિકસ્યો છે, ખેલવાનો કાળ છે પણુ તે

ખેલવાનું ખાંડાની ધાર ઉપર છે. આવો જ ખીન્ને

રસ જે ભક્તિનાં કાવ્યોમાં દેખાય છે તે કવિની

મસ્તી છે. એ મસ્તીને પણુ રસ જ ગણવો લેખકે.

એ મસ્તી કોઈ વાર વીર કોઈ વાર રૂદ્ર રસનું રૂપ

આપણાં ભજનોમાં લે છે. આ મસ્તી હવે આપણે

લેખકે.

મેં તો મેરે જાતે મેં તો મેરે જાતે

અલો દાષ આતે મેં તો મેરે જાતે

x x x x

વીત ગયા વાપદા ને તેડ સિયા તાતે

અરજીન તો અજ અલે ઝાંતી પદ ગાને

એક ખીન્નું દર્શનતઃ—

જેવું રામ લખમણનું બાણ તેવી શુરવીર મારી વાણ

તન મરનકમાં તાકી મારું કાટિ પર્વત પડાણ

કાટી વડી કટકા થકને ધારો કચ્ચરખાણ

વળી

રામ નામકી તોજન બાજે ચડે શુરાકું શુર

અરજીન કાયર ક્યા તરે જાને નિન બાજે રણુતર

અને નામસ્મરણમાં કહે છે:—

મને મર આપો સરદાસજી, રણમાં લડું રણજોડરાય
રણમાં લડું રણજોડરાય.

જેમ અરજીને કૌરવ કાળીઆ સરવે મેંત કરવે સ્લાય

કવિની ભાષાની ખૂબી અને સમૃદ્ધિ નીચેની
લીટીઓથી કંઈક સમજશે.

નહિ શુંદ નહિ બીજી બીજી બિન

જમી અસમાન જમાયા

નહિ સરજા ચંદાકું ચંભા

અધરો અધર ચલાયા;

નહિ બાદલ ધનધોર ગગનમેં,

અનહદ ધન બરસાયા,

નહિ ત્રણ તરવર ત્રીન ગુના,

પેર પેર પાક પકાયા.

તેના શુર સુરતમાં રહેતા અને પોતે ધડખોલ
ગામમાં રહેતો તે બે શબ્દો ઉપર કવિ સુંદર શ્લેષ
કરે છે.

સુરત મધ્યે ધર શુરનું ખતાવું,

કાયા નગરનો ગડ ખોલ દેખાડું.

અરજીને બેભાષે એટલો જોસદાર છે કે તેને
વાણીની પળવાર રાહ જોવી પડતી નથી. વાણી
પોતે જ જાણે તેને જોઈતા શબ્દો પૂરા પાડવા માટે
છે અથવા કોઈ વાર મસ્તીના વેશમાં ધસાડતી ધસ-
ડતી અર્થને અનુકૂળ રૂપ લઈ લે છે. પુસ્તકને
દરકોઈ પાને આનું સાત સમગ્રપ શકશે.

કવિનાં દર્શનો અપ્પા જેવાં સ્વોદ છે. માત્ર
જીવનના સાદામાં સાદા અનુભવદાર પણ તે સદમ
વિચારો બ્યક્ત કરી શકે છે.

રામને ભનું તનું નામને.

હું બેઠી તરવર તણે તેની સાંજ સુધી જાંચે

જાયા છુપાઈ સર આધર્યો, તરવર ત્યાંનું ત્યાંચે.

૪. ૨૬

કણ કાળો ને કંઈપણ વાળો ધોળા ફરે ધાણી

પછી વાવે તેને કાળ જિઠાવે નિમે જોશ નાળી.

૫. ૩૪.

ગાની ગોવિંદ મારા શુર, બદાયે બાઝીને ભવ તરે;
હીરલાને તો હીરલા કાપે, હોરે કાપે ખરે;
સાગરને તો - સાગર ભરશે, કુવાને શું કરે.

x

x

x

ધુમ્મર બરસે ધુધ મચાવે, નહિ કોઈ પ્યારી કરે;
મેઘા આવે પ્યાત્ર મિટાવે, વરસી ભરપુર ભરે.

x

x

x

x

હીક થયું તારી કાયા કાચી,

પાકી હોય તો ક્યાં પડતે ?

બાલની મુછો બહુ મરડે તારી,

સોનાની હોત તો શું કરતે ?

અમ્મર તારૂં અંજ બનાવત,

રાત દિવસ કેટલું રજતે ?

દેડકા તારી ફુંડ વધારત,

સાતે સાદેર માંય ભરતે !

x

x

x

ગયલી ડેશી જાણનાં જાણાં, ધપાય તેટલાં થાપ;
અંતે તે અગ્નિમાં બળશે, શિદે ન લે મંતાપ.

x

x

x

x

અભિમાન ગળ્યા પછી કનેશ લાય રહેતો નથી
તેને માટે બહુ ધૂંદર દર્શાવે આપે છે:—

રહાસાગરમાં ફુગડી માર,

ત્યાં જલનો શું આવે ખાર ?

મારૂં માની મરતક ધરે,

અરજીને તો બહુ ભારે મરે.

આ ઉપરાંત કવિએ સુરત તરડનાં ફુગડાંની
ભાષામાં ઘેડ્યું લખ્યું છે, એક મુસલમાન શિખને
માટે ઉર્દુમાં લખ્યું છે, તે પણ જાણવા મોગ્ય છે.
કવિ માત્ર અધ્યાત્મજાનમાં લીન રહી બહારના
તિરકાર કરતો નથી પણ દેવું ન કરવા વિશે
ધર્માને અંગે હુઆઈ ન કરવા વિશે, મર્તિપાત્રમાં
મદ ન બનવા વિશે વગેરે અનેક વિષયો ઉપર બોધ
આપે છે.

આવા એમદે એક જ ભાવ અને એક જ
વસ્તુનાં કવિઓના છે તેથી વાચકને કંટાળો ઉપજતો

સંભવ છે. પણ આ સંગ્રહો એક સાથે બે ત્રણ દિવસમાં વાંચી જવા લખાએલા નથી. હમેશા બે ધડી ભજન કરવાને લખેલાં આ છૂટાં મુકતકા છે અને એ રીતે જ એનો આસ્વાદ લેવો ઘટે છે. આપણામાંથી ભજનનો રિવાજ ચાલ્યો જવાથી આનો ખાસ ઉપયોગ આપણે જૂલતા જાહેર છીએ. પણ યોગ્ય રીતે વંચાય તો દરેકને રસ પડે એમાં કાંઈ સંદેહ નથી.

લોકગીત—સંગ્રહક સ્વ. રણુજીતરામ વાવા-ભાઈ મહેતા. પ્રકાશક રણુજીતરામ સ્મારક સમિતિ—ગુરત. કિંમત ૦-૧૦-૦.

હમણાં થોડા જ સમયમાં લોકસાહિત્યનાં ત્રણ ઉપયોગી પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં છે એ નોંધદરેક સાહિત્યપ્રેમીને સંતોષ થશે. એક આ ‘લોકગીત’, સદ્રત સાક્ષર શ્રીરણુજીતરામભાઈનો સંગ્રહ, બીજું એવું જ ઉપયોગી પુસ્તક ‘દાદીઆવાડની જૂની વાર્તાઓ’, હમણાં પ્રસિદ્ધ થઈ તે અને ત્રીજું ‘અર્જુનવાણી’ જેવું અવશોકન’ આ અંકમાં અન્યથા કરેલું છે. પહેલાં બે સંગ્રહો તૈયાર તો કેટલાં વરસો પહેલાં થયેલા પણ ને જુદાર હમણાં પડ્યા એ સૂચવે છે કે વાંચનાર વર્ગનું ધ્યાન એ તરફ એવાનું નોંધવું હતું તે હવે એવાવા માંડ્યું છે.

આ સંગ્રહ સાથે સ્વ. રણુજીતરામભાઈના લોકગીત ઉપરના બે નિબંધો પણ પરિચિત તરિકે બહાર પાડેલા છે. તેમના પહેલો નિબંધ તેમણે પહેલી સાહિત્ય પરિષદમાં વચ્ચેલો હતો. સાહિત્યના આ વિભાગ તરફ સમસ્ત ગુજરાતના કેળવણી વર્ગનું પ્રથમ ધ્યાન એવાનું માન એ સદ્રત સાક્ષરને જ ઘટે છે આ નિબંધોમાં લોકસાહિત્યના, ભજનો, વિનોદપ્રદગીતો, શોકગીતો, ઐતિહાસિક દુહા રાસા વગેરે વિભાગો બતાવેલા છે અને એ બધાથી લોક-લાવના અને ઇતિહાસ ઉપર કેવો પ્રકાશ પડી શકે તે તેમણે રજૂ કરી બતાવેલ છે. સ્વ. રણુજીતરામ ભાઈનો અભિપ્રાય એવો છે કે “લોકગીતનો ઉપ-ક્રમ તે સાહિત્યનો ઉપક્રમ છે.” અંગ્રેજી કાવ્યરાસ-

ના લેખક મોહન સાહેબનો મત છે કે સાહિત્ય માત્રની ઉત્પત્તિ રાસગીત (Ballad dance) માંથી થઈ છે તે આની સાથે સરખાવવા જેવો છે. આવા ઉપયોગી સાહિત્યની આપણે અત્યાર સુધી ઉપેક્ષા કરી છે અને હજી પણ તેને હુમ થતું જોઈ રહ્યા છીએ એ આપણી સાહિત્ય તરફની અસમ્મત બેદરકારી સૂચવે છે.

આ સંગ્રહનો ‘આસ્વાદ’ શ્રી દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ દાલેલકરે કરાવેલો છે. આપણા લોકસાહિત્ય જેવા વિષયનો પણ એ આસ્વાદ કરાવી શકે છે એ જોતાં મ. ગાંધીજીએ એમને ‘સવા ગુજરાતી’નું પદ આપેલું તે પૂરેપૂરું સાર્થક થાય છે. જે કાવ્યો સ્વ. રણુજીતરામભાઈ જેવાએ વીણ્યાં હોય અને જેનો આસ્વાદ શ્રી દાલેલકર જેવા અખાસતા હોય ત્યાં અવતરણ આપવા સિવાય અમારે બહુ કરવાનું રહેતું નથી.

“સર્વ દેશોમાં લોકગીતોમાં અત્યંત લોકપ્રિય વિષય લોકસાહિત્યને અર્થે કરેલું જલિદાન છે..... રણુજીતરામના આ સંગ્રહમાં આવું એક સુંદર કરણ ગીત છે.

બાર બાર વરસે નાવણી જોદાવી,
નાવણીઆં નીર ન આપ્યાં છરે;
તેમણે જાણતલ તેમણે જોશીઓ,
જોશીય જોવાણો છરે.

જાણતલ જોશીએ એમ ક્યું છે,
દીકરો ને વડુ પધરાવો છરે.

દીકરો તો તૈયારજ હોય પણ જેટલાંને ધવરા-વતી પારકી જણી હા પાડ્યો ખરી? સમરથ સામ પણ બીનીને જ પૂછે. પણ વડુ કાંઈ સામાન્ય ધરી ન હતી. વડુ કહે:—

એમાં તે શું મારી સમરથ સામ
મોડીઓ ને ચૂંદડી મંગાવો છરે;
કુવાને કાંડે ખાટલો તેમણે,
ઢોલડીઆ પધરાવો છરે.

બધી તૈયારી થઈ ગઈ. વર અને વડુ લોક-સાહિત્યને અર્થે શુદ્ધ જલિદાન આપવા માટે એક પછી એક પગલું કરવા લાગ્યાં.

હા નીર ઝળક્યાં, ખાર ખાર વરસે ખોદાવેલી
નાવણીમાં ઝળકતાં નીર નોંધ આખાં ગામની આં-
ખમાં પશુ હરખનાં આંસુ ઝળક્યાં હરો. ખીન્નું,
ત્રીન્નું, ચોથું પગથિયું ઉતર્યા; નાવણીમાં નીર
ચડવા લાગ્યાં.

છૂં પગથિયે જઈ પગ દીધો,

માથા સમાં નીર આપ્યાં જરે.

પછી શું થયું? એવો સવાલ હોઈ શકે ખરે?
લોકો આ અસાધારણ વીર કર્મ નોંધ દિહ થઇ ગયા
એક જ જણે સાંભળ્યું:

પરવશ પડીઆ પ્રાણ મારા બ્રહ્મા. ”

પણ ઉતારા આપવા માંગ્યા પછી અટકતું
મુરિક્ત લાગે છે. દરેક વાંચનારને મળે વાંચી
આસ્વાદ લેવાને અને ભક્તમણુ કરીએ છીએ.

શ્રી કાલેશ્વરે કહ્યું છે કે “લોકગીતમાં રાજા-
લંકાર અર્થાલંકાર અને રચનાચમત્કૃતિની ભાંજળ
હોતી નથી.” પણ એ ત્રણેય લોકગીતમાં હોય છે
ખરાં; માત્ર તેની ભાંજળ નથી હોતી એટલું જ.
એક દૃષ્ટાન્ત લઈએ:—

ખાર વરસે પથમલ ઘેર પધારે છે અને પોતા-
ની વડુવારના ગળાનો દાર તૂટેલો નોંધ વહેમમાં
પડે છે. આનું કારણ ‘ડેલીએ ખેસતા દાદાજી’ને
‘સાંગામારીએ ખેસતાં માતાજી’ને પોતાના ભાઈને
પૂછે છે. સૌ એક જીમ્ને પૂછવાનું કહે છે. છેવટે

મેટડો ધવરાવતાં દો ભાલસરી,

ને ને વડુવારના ખેલ;

મેતીપલ ક્યાં વેરાણાં,

હું રે શું જાણું મારા પથમલ દેરી,

જઈ તારી વડુવારને પૂછ;

એ સદુ જાણે છે રે.

ટાલીએ પોદતાં દો વડુવાર,

ને ને વડુવારના ખેલ;

મેતીપલ ક્યાં વેરાણાં,

દીપર ભોળાં બે દોળાંએ રમતાં,

તેને પડીપલ દાય;

મેતીપલ ત્યાં વેરાણાં.

આ પ્રશ્નોની પરંપરા ધીમે ધીમે આવે
છે પણ આ હકીકત . ગદ્યર આવતાં કાર્પ
ઓચિતા વેગથી આગળ ધસે છે અને કવિ બે જ
લીટીમાં પૂરું કરે છે:

તરવારુની તાળી પડે છે, કંડુના વરસે મેધ;

બે ભાઈ હોળી રમે છે.

સેનલા વરણી ચેહ બજે છે, રૂપલા વરણો ધૂમ;

બે ભાઈ બેગા બજે છે.

ગોનેટમાં ખાર લીટીએ પછી એકદમ કાચ
પલટો ખાઈ બે લીટીમાં પૂરું થાય છે તેની અડી
રૂપર અસર થાય છે. અને તેથી કાર્યના વેગની નાચ
ચમત્કૃતિનો અનુભવ થાય છે.

લોકગીતોમાં ધણે ભાગે તો પ્રાકૃત જનોની
ધમ્બાએ અને અભિલાષો પ્રકટ થાય છે પણ કેઈ
કેઈ જગાએ મહાકાવ્યમાં શોભે એવા રૂઢ અથ ગવેશ
મંરકારી ભાવો પણ દેખાય છે. એક જ દાખમો લઈએ.
નાનો દીપરીઓ લાડો રે કંઈ લાગ્યો મેંદી છાડ
મેંદી રાગની રે.

વાડી ધૂંટીને ભપાં વાડા ભાભી રંગો તમારા દાય-મેંદી.
દાય રંગીને શુંએ કંઈ તારો વીરો મગો પરદેશ-મેંદી.

કાકીઆવાડ ગૂજરાતના કેઈ જાગૃત ‘મેંદી
રંગ લાગ્યો રે’ એ પ્રમાણે ગવાય છે અને ત્રીજી
લીટી નીચે પ્રમાણે:—

દાય રંગીને ધું તે શું રે કરું એનો નેનારો પરદેશ.

આ ભાવ મહાકવિ કાલિદાસે મુખ્યસંભવમાં
ગાયો છે તે જ છે.

નિનિન્દ રૂપં દુદ્ધવેન પાષંતી

મિયેયુ સ્ત્રીભાગ્ય ફલા દિ વામતા ।

“પાવંતીએ પોતાનું રૂપ હદયથી નિંહું. પ્રિયમાં
સૌભાગ્ય પામવું એજ રમણીપનાનું ક્ષમ છે.”

આ જગાએ એક સચના કરવાનું પણ ઉપરિચય
થાય છે.

સત્યજ દરેક લોકગીતનાં પાકારો નાત પરતે
અને રચના પરતે મૂર્દા મૂર્દા હોય છે. સંમત કર-
વામાં આ વિશિષ્ટતાની નોંધ માથે બપાં પાકારો

આવે તો તેથી કાન્ય દષ્ટિએ તેમજ શાધખોળની દ્રષ્ટિએ લાભ થાય તેમાં સંદેહ નથી. હવે આ કાર્યમાં યુગ્વત્ત મદદ કરશે એવી આશા અસ્થાને નહિ ગણાય. ”

જનસમાજથી અલગપણું, અત્યાપણું એ આપણા દાસના કાવ્યસાહિત્યનો લગભગ સામાન્ય દોષ છે. તેથી કાવ્યો અત્યુક સાંકડા બાંધેલા માર્ગમાં વધી વિશાલતા ખોઈ ખોડું છે અને નાણુકે છત્તવાણું મઈ ગયું છે. તેમાં નવું ચૈતન્ય જનસમાજના પ્રત્યક્ષ પરિચયથી—અવ્યવહાર પરિચયથી જ આવી શકે. એ લોક પરિચયમાં આવું લોકસાહિત્ય અત્યન્ત ઉપકારક થશે. કવિન્દાનાજાળનાં કાવ્યો ખૂબ લોકપ્રિય છે એવું એક કારણ એ પણ છે કે તેમણે આ લોકસાહિત્યમાં વહેતો અખૂટ રસજલો પોતાનાં કાવ્યોમાં વાળ્યો છે.

વસંત—રાજનાર રવ. સૌ. અર્ધમન હરિ-સુત મહેતા. પ્રકાશક: બાલચવન કાર્યાલય, જેકબ બીલીંગ્મ, સાંકળી રોડીટ, ભાવનગર, મુંબઈ નં. ૮. બાળકો માટે લખાયેલી વાત છે. વારતા મુંદર છે બાળકો રસથી વાંચે તેવી છે. પણ ગરીબ અને પ્રમાણિક કુટુંબને મદદ કરવામાં સારી સારી ખાવાની યીનોડસાથે મેજ અને ત્રણ ચાર ખુરશીઓ ભૂપેન્દ્ર આપે એ આપણા સંસારમાં ન જનચાળેજ છે. ખુરશી ટેબલ આપણા સંસારમાં હજી જરૂરિયાતની યીને ગણાય નહિ, ઇશ્વરમાં ગણાય. હેવટના ભાગમાં લલામચુલનમાં “એની મા પણ એક ઘણી ભલી સ્ત્રી છે” એ વાક્યમાં ‘સ્ત્રી’ને બદલે ‘બાઈ’ વધારે શ્રેય. સાદી ભાષામાં લખાએલી સાદા બનાવોવાળી વાતોની આપણા સાહિત્યમાં ઘણી ખોટ છે. સદૃશતા પતિએ આ પુસ્તક બાળકને માટે અને પુસ્તકાલયોને માટે મફત આપવા કરાર્યું છે એ યોગ્ય કહ્યું છે.

સ્વામીલાક્ષ્મી સુરપાળ—લેખક માધવરાવ ભારકરરાવ કશિક, પ્રકાશક: બાલચવન કાર્યાલય, જેકબ બિલિંગમ, સાંકળી રોડીટ મુંબઈ નં. ૮. આ સ્ત્રી પાત્ર વગરનું વીર રસપૂર્ણ નાટક આજ બાળકો માટે લખાએલું છે. બાળકો માટે ખાસ સાદી

ભાષા નોંધે એ તોને બદલે આમાં સંસ્કૃત શબ્દોનો એટલો બધો ઉપયોગ છે કે સાધારણ શુભચાલી બાલુનારને પણ અવરૂં પડે. રીલી દીર્ઘસૂત્રી છે, ભાષા આડઅરવાળી છે, અનેક છાપની બૂલો તે એક બાળુએ રહી પણ ‘મનેચ્છા’ જેવા ખોટા સમાસો કરેલા છે, અને વાતમાં બેધક્તા કરવા શબ્દોનો ઘણો જ ખોટો ઉપયોગ કરવો પડે છે તે કાનને અપ્રિય લાગે છે. અલગજાત હસ્તને દીર્ઘ કરવાની છટ આપણા કાવ્યમાં છે પણ બાલસાહિત્યમાં આ છટ નેમ જાને તેમ ઓછી લેવી નેપ્રમ્ણ. બાલસાહિત્યને માટે આને અને યોગ્ય ગણી શકતા નથી.

દેરા કીર્તન—લેખક નાગરદાસ ઇ. પટેલ, મુરજીવન, મલાલ દેશબંધિનાં કાવ્યોના નાનો સંગ્રહ છે. તેમાંનાં ઘણાંખરાં સાંજ વર્તમાનમાં મેનટ થએલાં હતાં.

હાથ મદુરમદ રમારક કાવ્ય—પ્રકાશક રવિદાસેર મહારાંકર રાવળ, રાવપુર, અમદાવાદ. મૂલ રૂપિયા ૭. ‘વીસમીસદી’ ના સંપાદક સ્વર્ગદેવ હાથમદુરમદનું આ રમારક છે. સાહિત્યને માટે સ્વાર્પણ કરનારા અને આદર્શને માટે થેલા યનારા વીરોમાં આપણે તેમની ગણના કરી શકાએ. આપણા સાહિત્યની ક્ષતિદાસમાં આવા વીરોની માથા હાથ ધરી દુંકરી છે.

પુસ્તકના પ્રથમ ખંડમાં સફળતાનાં સ્મરણો છે. અનેક સાક્ષરો અને તેમના પરિચયમાં આવનારા લેખકોએ પોતપોતાની દષ્ટિથી હાથનાં રેખાચિત્રો આપેલાં છે. તે ઉપરથી તેમના કાર્ય પ્રદેશની વિચારણતા, કલા માટેનું તેમનું સમર્પણ, અનેક કોટિના લેખકોને સાહિત્યમાં પ્રેરવાની તેમની શક્તિ તથા આવડત, કાર્યદક્ષતા, આત્મચઢા, તેમનો કલાતો આદર્શ, તેમણે કરેલી સાહિત્ય સેવા અને તે સેવામાં રહી ગયેલી કેટલીએક ખુશીઓ એ સર્વનો ખ્યાલ આપણને આપી શકે છે. તેમની ખામીઓ જાને તેની દોષ તો પણ પરિચયની ધારી ઉપર લોકપ્રિય કલાત્મક માસિક કલાકવાની પ્રથા પાઝનાર તરીકે ‘હાથ’નું નામ સાહિત્યમાં હમેશાં રહેશે. વીસમી સદી

તો જાંધ થયું પણ તેના અદષ્ટ યંબા પછી એજ પદ્ધતિનાં અનેક માસિક નીકળવા માંડ્યાં એજ સાહિત્ય ઉપર તેની ચિરચાલી અસર સૂચવે છે. 'હાજી' જીવતાં કદર નહિ કરનાર યુગરાત હવે આ સ્મારક અંક વાંચીને મોડી મોડી પણ તેની કદર કરશે એમ આશા રાખીએ.

બીજા ખંડમાં તેના સ્મારક નિમિત્તે આપેલા લેખો છે. તેમાં રા. નરસિંહરાવ, રા. કેશવલાલ કુવ, રા. ન્હાનાલાલ કવિ, રા. બ. રમણલાલ વગેરે અનેક સાક્ષરો તથા લેખકોએ 'હાજી' ને શ્રદ્ધાંજલિ આપી છે. મૈયતના સાક્ષરજીવનની કંજર ઉપર અનેક મિત્રોએ સાહિત્ય-કુસુમો યજ્ઞાયાં છે તે જુદી જુદી સુગન્ધિયારણી છે અને એટલા વતો વખત સુગન્ધિ કેશવશે. કેટલાએક લેખો તત્કાલોચિત શોભાને માટે છે પણ કેટલાએક વધારે ગંભીર પ્રકારનાં પણ છે. આમાં કેટલાએક સિદ્ધહસ્ત સાક્ષરોના લેખો ઉપર તો સ્વાભાવિક રીતે ધ્યાન જશે. પણ તેવા લેખો ઉપરાંત 'કાલિદાસ અને ભવમૂતિના સાહિત્યમાં ચિકિત્સા દૃષ્ટિ' 'તાજની વાર્તા' માં કલારસિકતા, 'અતિપતિના ચોતરા' માં એક આશ્ચર્યવારતા 'શીશાદિત્ય' માં બંગાળી વારતાનું સુરેખ ભાષાન્તર નજરે પડે છે, તે અને તે સિવાય બીજાં સુંદર લેખો પણ ધ્યાન ખેંચ્યા વિના નહિ રહે.

સ્મારક અંકને ચિત્રોથી શણગારવા ખૂબ મહેનત લીધી છે. અંક આપી આકર્ષક થયો છે તે બાબત પ્રકાશકને ખરેખર અભિનંદન ધટે છે. હવે યુગરાતમાં પુસ્તકોમાં તેમજ માસિકોમાં પુષ્કળ ચિત્રો આવે છે અને તેથી કોઇ ચિત્રોના રસદીકારની આપણા સાહિત્યમાં હવે જરૂર છે. ચિત્રો બધાં 'સીસમી સદી' ની પદ્ધતિનાં જ છે. સદગત 'હાજી' ના સંબંધી અનેક ફોટાઓ છે તે પણ યોગ્ય છે. સદગતના માનમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા પુસ્તક તરફ દીકાની દૃષ્ટિએ જેવું અમે યોગ્ય ગણીતા નથી. પણ માત્ર એક સૂચના આપીએ તો તે અસ્થાને નહિ ગણાવ. ૧૫૪ મા પૃષ્ઠપર હાજી મહમ્મદની એકાદોસ બંગલો વગેરેના ફોટાઓ સાથે તેમના 'સૂના પલંગ' નો

પણ ફોટો છે. 'સૂનો પલંગ' એ શબ્દો આપણા સાહિત્યમાં જે ભાવને વ્યક્ત કરે છે તે ભાવ અહીં સમુચિત નથી એમ અમારું માનવું છે.

આવું પુસ્તક આપણા સાહિત્યમાં નવાજ પ્રકારનું છે અને મૈયત હાજી મહમ્મદે કરેલી સેવાને દરેક રીતે યોગ્ય છે. પ્રકાશકે આ રીતે સાહિત્યમાં મહત્વનો ઉમેરો કરેલો છે અને આપી સુંદર શ્રદ્ધાંજલિ આપી ચોતાની મૈત્રી કૃતજ્ઞતા કરી છે. યુગરાત આ પુસ્તકને અતે પ્રયત્નને યોગ્ય ઉત્તેજન આપશે એમાં અમને સંદેહ નથી.

સુદામા ચરિત્ર—સંશોધન કરી પ્રસિદ્ધ કરનાર રા. મંજુલાલ રણછોડાલાલ મજમુદાર, બી. એ. એલ. એલ. બી. મુદ્ર ૩.૨-૦-૦, કપડાનું પૂઠું રૂ. ૨-૮-૦, પૃ. ૧૬૬. આ પુસ્તકમાં પ્રેમાનન્દના સુદામા ચરિત્રની જૂની દસ પ્રતો ઉપરથી સંશોધન કરીને મૂલ કાવ્ય છપાવેલું છે તે ઉપરાંત બીજા આઠ કવિઓનાં સુદામાચરિત્રો પણ પરિશિષ્ટ તરીકે આપેલાં છે. પ્રેમાનન્દના દશમસ્કંધમાંથી સુદામાની કથા આપી સુદામાચરિત્રનો ઉદ્યોદ્ધાત કરેલો છે. મૂળ કાવ્ય પર વિરત્ત દીકા, વ્યુત્પત્તિ સાથે આપેલી છે. તે ઉપરાંત 'પ્રેમાનન્દનો યુગ' કવિ જીવંતની રાત્રે તહેમનું સમયની સંવતવારે નોંધ, 'પ્રેમાનંદ અને તહેમની કવિતા' સુદામાચરિત્ર-એક સમાલોચના' ના નિબંધો વગેરે વિશિષ્ટતાઓ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. તેમજ ઉદ્યોદ્ધાતમાં જે પુસ્તકોની યાદી આપી છે અને જૂની યુગરાતીના વિષયમાં પ્રમાણજૂત સાક્ષરોનો આભાર માન્યો છે એ ઉપરથી તેમજ લેખકો અધ્યાત્મ શ્રમની કલ્પના આપી શકશે.

આપણા સાહિત્યમાં આવા શાસ્ત્રીય અભ્યાસનાં અને સંશોધનનાં પુસ્તકો ઘણાં થોડાં છે. દરેક જગ્યાએ તેમનો ઉદ્યોગ અને પાક સ્વીકારવામાં કરેલ વિવેક દેખાઇ આવે છે. 'હુળધોમાના બે બોલ' માં પ્ર ૧, જે તેમના લખવા ઉપરથી સૌથી જૂની લાગે છે, તેને તેમજ મૂલ પ્રત ગણી નથી અને તેના કારણમાં જણાવું છે કે એના પાકો પ્રાંતિક અને ફે

પ્રયોગોવાળાં છે. વળી કહ્યું છે કે તેમાં યથેચ્છ ઉત્ક્રાંતિ લગાડીને કાવ્યને જૂની શૃંગારીતીના પટ દેવાયો છે. આ મત અમને વિચારણીય લાગે છે. એ પ્રત અશ્વિષ્ટને હાથે લખાયેલી હોય માટે આવી જોડણી હોય તેમજ તે ખરેખરી જૂની લાપામાંજ લખાયેલી હોય એ બંને બનવા જોગ છે.

રા. મગસુંદર જૂના કવિઓની કલ્પના વિશે પોતાના મત દર્શાવે છે કે “આ યુગના કવિઓ એક રીતે પોતાના સમાજની ધણા આગળ પડતા હતા...અને જો શૂંગરાત રાજકીય રમખાણોની ભૂમિ ન બન્યું હોત તો...ઉપા અનિરુદ્ધ જોનાં રનેક લખ્યો” “બાળલક્ષ્મી નાણુદ યાત અને “સામજી અદ્વૈત વાંતોમાં દેવાયાથી રાઈ સ્વતંત્ર અને રૂઢિથી છૂટા સમાજમાં લેણી વિદાર કરતા યજ્ઞ ગયા હોત.” આ મત ધણા વિચારકોના લેણામાં આપણને દેખાય છે. પણ એ વિચારો કવિએ પોતાની પ્રતિ-લાથી સંમાજશ્રિષ્ટિની પાર જઈ કલ્પેલા છે એમ માનવા કરતાં જૂના રીતરિવાજોના અવશેષ વારતાના ક્ષુતમાં રહી ગયેલા, ટકી ગયેલા છે એમ માનવું વધારે યોગ્ય લાગે છે. એ વિચારો વારતાની વસ્તુના છે કેવિની કલ્પનાના નથી. પાત્રોનું રૂઢિવિરુદ્ધ વર્તન દિવ્ય પાત્રોની અમાનુષાતને લીધે છે માતૃપ પાત્રોની દિવ્યતાને લીધે નથી. અત્યારનાં લખગીતોમાં પણ “કુંવારી કન્યાએ કાગળ લખી રે મોકલીઆ” એમ ગવાય છે પણ તે ઉપરથી એ ગીત ગાનારના ચિત્તમાં ક્યાંઈ પણ એ વિચાર છે એમ અનુમાન ન કરી શકાય. જૂના રીતરિવાજોના અવશેષ તરીકે તે આપણાં ગીતોમાં છે તેમજ જૂના કવિઓમાં છે પણ જૂના કવિઓએ એ વિચારો સમાજના આદર્શ માટે રજુ કર્યા હોય એવું અનુમાન અમને પ્રામાણિક લાગતું નથી.

આખું પુસ્તક શાસ્ત્રીય અભ્યાસનો નમૂનો છે. શાળામાં અભ્યાસક્રમને માટે તે યોગ્ય છે અને જોયા અભ્યાસક્રમને પણ ઉપયોગી છે. આ પુસ્તકને

શૂંગરાતીઓ સંપૂર્ણ ઉત્તેજન આપી બીજાં આવાં કામ ઉપાડી લેવાને લેખકને પ્રેરણા એમ આશા રાખીએ છીએ.

ભૂગોળ અને મનુષ્ય જીવન-પ્રગટ કરતાં શૂંગરાત શિક્ષક સમાજ. લેખક રા. મનુભાઈ ગોપાળજી મહેતા. આ નાનું પુસ્તક કેળવણીના પુસ્તક. તરીકે અતિ અગત્યનું છે. આપણા બધા અભ્યાસક્રમમાં ભૂગોળની ઉપેક્ષા અલગ્ય છે. તે એટલે સુધી કે ભૂગોળ કેમ શીખવવી એ સંબંધી આપણા કેળવણીના શાસ્ત્ર-કારોએ આજ સુધી ઘણાં ઓછા વિચાર કર્યો છે. આવી રીતિમાં કેળવાયેલા વર્ગ અંગ્રેજોના પોતાની દૃષ્ટિના વિચારો સ્વીકાર્યા છે અને તેથી ‘હિંદુસ્તાન ગરમ દેશ છે અને દરિયા કિનારાવળે નથી તેથી આ જમાનામાં તેનો ઉત્કર્ષ જ ન થઈ શકે’ એવી સામાન્ય માન્યતા પ્રચલિત મળેલી છે. આ નાના પુસ્તકમાં રા. મનુભાઈએ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી ભૂગોળ અને મનુષ્ય જીવનનો સંબંધ બતાવ્યો છે અને હિંદની ભૂગોળની આપણા જીવન પર કેવા પ્રકારની અસર છે અને આપણી પ્રગતિને તે કેવી રીતે ઉપ-કારક થઈ શકે તે બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. દરેક શિક્ષક અને શિક્ષકમાં રસ લેનાર માણસે તે વાંચવી જ જોઈએ અને પુસ્તક એવી રીતે લખાયું છે કે સામાન્ય માણસ પણ તે રસપૂર્વક વાંચીને સમજી શકે.

મહાત્મા ગાંધીજીના જીવનના કેટલાક પ્રસંગો-રાષ્ટ્રીય અંધમાળા મજૂકા-૩. સ્વરાજ આયમ, સુરત. મૂલ્ય ૦-૪-૦. એળકા રા. રાવજીભાઈ મણિભાઈ પટેલ અને રા. પરાગજી ખંડુભાઈ. એ બંનેને મહાત્મા ગાંધીજીનો પ્રત્યક્ષ પરિચય છે અને તેથી આ પ્રસંગો એ મહાત્માને સમજવામાં મદદગાર થઈ પડશે, એવો અમારો મત છે.

રાષ્ટ્રીય અંધમાળા ભાગ ૧ લો. ભાગ ૨ જો. ભાગ ૩ જો. કિંમત અનુક્રમે ૦-૧-૬, ૦-૨-૬ તથા ૦-૩-૬. પ્રકાશક રાષ્ટ્રીય અંધમાળા કાર્યાલય. આ ત્રણેય ગોપડીઓ આ અંધમાળાના મજૂકા છે. બાળકોને માટે કમપુરસ્કર કરેલા કવિતાઓના અ,

સંગ્રહો છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં પુસ્તકોની જરૂર તાત્કાલિક પૂરી પાડવાને માટે આ ચોપડીઓ ચોખ્ખી છે. આ મણકાઓ અભ્યાસના પાઠ્ય પુસ્તકો તરીકે રહે કે ન રહે તોપણ દરેક વિદ્યાર્થીના હાથમાં મૂકવા યોગ્ય છે.

લોકમાન્યને શ્રદ્ધાંજલિ.—નવજીવન પ્રકાશન મંદિર. મૂલ્ય પાંચ આના. નવજીવનની અનેક ઉપકારક પ્રવૃત્તિમાં પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ ઉગેરાઈ છે. આ પુસ્તકમાં અધ્યાપક દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકરના 'દ્વિતીય સંવત્સરી,' મહાત્મા ગાંધીના 'લોકમાન્યનો સ્વર્ગવાસ,' અધ્યાપક કાલેલકરના 'સ્વ. લોકમાન્ય બાળગંગાધર તિલક,' સ્વામી આનન્દના 'લોકમાન્યનું અવસાન' વગેરે નવજીવનમાં જૂદે જૂદે વખતે પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખોનો સંગ્રહ છે. રાષ્ટ્રપ્રાતમાં લોકમાન્યનો અને સ્વામી આનન્દનો ફોટો છે. હાલના રાજકીય સંજોગમાં આ બધા નિબંધો વાંચવા જ જોઈએ. પણ તે સિવાય સાહિત્યની દૃષ્ટિએ પણ આ ઉમ્મી કોટિના લેખો છે. હાલના રાજકીય મત-મતાન્તરને લીધે જેમ ઘણા માણસો કેટલાએક લોકનાયકોની મનુષ્ય તરીકેની મહત્તા સમજી શકતા નથી તેમ કેટલાએક સાહિત્યની સાહિત્ય તરીકેની કિંમત પણ સમજી શકતા નથી. આ લેખો માત્ર સાહિત્યની દૃષ્ટિએ વંચાશે તોપણ ઉમ્મી પ્રતિના લાગશે એમ અમારું માનવું છે.

૨૧.

મુક્તધારા.—અનુવાદ કરાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર રા. ઈન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક, અનુવાદક રા. કરસનદાસ નં. માણિક. મૂલ્ય રૂ. ૦-૧-૦. ૪૪, ૧૧૬.

આ પુસ્તક એશિયાના કવિવર શ્રી. રવીન્દ્રાણુના 'પ્રવાસી'ના વૈશાખ માસના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ નાટ્યનો અનુવાદ છે. અનુવાદકે મૂળની ખૂબી, આશુવાનો ઠીક પ્રયત્ન કર્યો છે, એકંદરે અનુવાદ સફળ થયો કહેવાય. રા. રામનારાયણ પાંકે પ્રસ્તાવના લખી આ નાટક વિષેના ચેતાના વિચારો બતાવેલા છે. સાહિત્યની દૃષ્ટિએ કરેલી એ એક સ્વતંત્ર ટીકા છે. આ નાટકની મૂળ રૂપરેખા અસહકારની હીલચાલ પહેલાં કવિએ દોરેલી હતી એ હકીકત જોતાં કવિની પ્રતિભા વિષે વધારે માન ઉત્પન્ન થાય છે, છતાં આ નાટક અમુક રિયલિતે માટેજ લખાયું નથી. મુક્તધારાના ધોધને સ્વતંત્રતા સાથે સરખાવ્યાની કદપનામાં સનાતન સત્ય રહેલું છે.

મુક્તધારા.—અનુવાદ કરાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર રા. જીવજીલાલ અમરશી મહેતા, અનુવાદક ન્હાનાલાલ નં. ૨૧૬. મૂલ્ય ૦-૮-૦. ૪૪ ૬૬.

આ પણ કવિવરના નાટ્યનો જ અનુવાદ છે, જો કે તે પહેલાંના જેટલો સફળ ન કહેવાય છતાં એક ભાષાન્તરના પ્રયાસ તરીકે ઉત્તેજન યોગ્ય છે. અનુવાદક વધારે મહેનત લે, અને મૂળનાં ગીતોને ગૂંજરાતી ગીતોમાં ઉતારવાનો લોભ છોડી દે તો અનુવાદ વધારે સારો કરી શકે.

૨૨.

પૂનાનો પત્ર

કાશી, પ્રયાગ, મથુરા, નાસિક વિગેરે પવિત્ર ધામોમાં આપણા લોકો યાત્રાએ જાય છે. શ્રીમદ્ આદિ શંકરાચાર્યે ઉત્તર દક્ષિણ અને પૂર્વ પશ્ચિમમાં ચાર મંદીરી સ્થાપના કરી તેજ પ્રમાણે આજના જમાનામાં હિન્દુસ્થાનના જૂદા જૂદા ભાગમાં સરસ્વતી દેવીના મંદિરો સ્થાપ્યાં જાય છે. દરદારની પાસે કાંગડી, અક્ષીગઢ, બનારસ, બોધપુર, અઘાર, કલકત્તા, પૂના, અને તે ઉપરાંત બીજાં અનેક સ્થાનોમાં નાના પ્રકારની કેળવણીની સંસ્થાઓ સ્થાપાય છે. મુંબાઈ ઇલાકામાં પૂના કાંઈ મોટામાં મોટું શહેર નથી, તે છતાં ત્યાંની કેટલીક સંસ્થાઓનાં માત્ર નામ જણવાથીજ ખાત્રી થાય છે કે એ શહેરમાં કેળવણીના પ્રચાર અનેક દિશામાં થઈ રહ્યો છે.

મુંબાઈ યુનિવર્સિટીની જેડે સંખેષ રાખતી ત્રણ આર્ટ્સ કૉલેજ ત્યાં ચાલે છે તેમાંથી બે પ્રાચીન મંડળ તરફથી મલાવવામાં આવે છે. અને તે ઉપરાંત એક કૉલેજ રાષ્ટ્રીય ધોરણ પર ચાલે છે. ખેતીવાડીના શિક્ષણ માટે એક મોટી કૉલેજ છે. અને તેની એક બીજી કૉલેજ એન્જનીયરીંગનો વિષય શીખવવા માટે છે. સરકારી મેડિકલ સ્કુલ થોડા વખતની અંદરજ કૉલેજનું રૂપ ધારણ કરશે. આયુર્વેદના શિક્ષણ માટે પ્રખ્યાત શાસ્ત્રી કવડેની સંસ્થા, તેમજ તિલક વિદ્યાપીઠ તરફથી એક બીજી આયુર્વેદ પાઠશાળા કાઢવામાં આવી છે. સ્ત્રી કેળવણી માટે સરકારી હાઈસ્કુલ તથા બાઈ નાથીયાઈ યુનિવર્સિટીને જેડાયેલી હાઈસ્કુલો બરપૂર ચાલી રહી છે. મહંમ સર વિહલદાસની ઉમદા મદદને લીધે ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઈ છે અને તેને અંગે એક કૉલેજ ટિંગણેમાં ચાલે છે. વિધવાઓને માટે કેવું આશ્રમ તો જગપ્રસિદ્ધ છે. શહેરની અંદર શ્રીમતી સ્વામીબાઈ રાનડેનું સેવાસદન મહાન કાર્ય કરી રહ્યું છે. તેમાં દરેક પ્રકારના વર્ગોમાં મળીને દરરોજ એક હજારથી વધારે સ્ત્રીઓ તથા કન્યાઓ શિક્ષણ લે છે. શિક્ષણાનુભવશાળામાં

છેક ન્હાની બાળકીથી માંડીને ચાલીસની ઉપરની આંધેક વયની સ્ત્રીઓ ધાર્મિક, ઔદ્યોગિક અને માનસિક જ્ઞાન મેળવી શકે છે. અને શિક્ષક, નર્સો, દાય-જી તથા સખ-એસિસ્ટન્ટ સર્જનના શિક્ષણ માટેની સંસ્થાઓમાં ભણતી છોકરીઓને રહેવા માટેની બધી ગોઠવણ અને દેખરેખ આ સંસ્થા મારફત થાય છે. આ ત્રણે પ્રકારનાં જાત્રાલેખોમાં જાત્રોની એટલી બધી સંખ્યા હોય છે કે હમેશા જગ્યાનો ટોટોજ પડે છે.

સેવાસદનને અંગે 'ઇન્ડિઅન રેડક્રોસ સોસાયટી'ની મદદથી બાળ સંરક્ષણ તથા પ્રસૂતિ સહાયકનાં કામની વ્યવસ્થા થઈ છે. અને તેની મારફત બાળકો તથા ગર્ભવતી સ્ત્રીઓનાં શરીર કેવી રીતે સંભાળવાં તેના વ્યાવહારિક જ્ઞાનનો પ્રચાર થાય છે. આતો માત્ર જૂદા જૂદા પ્રકારની કેળવણી આપતી સંસ્થાઓની દૃષ્ટિએ આવી. પણ તે ઉપરાંત બીજી ત્રણ સંસ્થાઓ આપણું લક્ષ્ય બેઝે છે.

૧. શ્રી ભાંડારકરની આરિએન્ડલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ જેમાં પૂર્વનાં પ્રાચીન સાહિત્ય સંસ્કૃતિ વિગેરેની શોધખોળ કરવાનાં સાધનો મળી શકે છે.
૨. શ્રી રાનડે સમારક ઔદ્યોગિક પ્રયોગશાળા. આપણા દેશમાં ઉત્પન્ન થતા કાપા માલ પર રાસાયણિક પ્રયોગ કરીને ઉદ્યોગાર્થે તેનો ઉપયોગ કરાય છે.
૩. ભારત ઇતિહાસ સંશોધન મંડળ જે સંસ્થા સામાન્ય રીતે આખા હિન્દુસ્થાનની અને વિશેષ કરીને મહારાષ્ટ્રની ઐતિહાસિક બાબતોમાં સંશોધન કરે છે અને તે અંગે સાદે સંમદસ્થાન એકત્રું કરાય છે. દરમોહના લક્ષમાં સહેજ આવશે કે એક સાખ માણસની વસ્તીવાળા ગામમાં આટલી બધી જ્ઞાનપ્રચારક સંસ્થાઓ કેાઈ પણ ઠેકણે જાએજ નેવામાં આવશે. મુંબાઈની દરજાબાની વસ્તીમાં પણ મુંબાઈ યુનિવર્સિટીને જેડાયેલી ત્રણ જ આર્ટ્સ કૉલેજ છે. અમદાવાદની અડી સાખની વસ્તીમાં તેની એકજ

કોલેજ. ગૂજરાત જેનો પ્રદેશ ખેતીનોજ છે, અને જે કાચું સોનું ઉત્પન્ન કરે છે એમ કહેવાય છે ત્યાં ખેતીના શિક્ષણ માટે કાંઈ પણ સાધન નથી. જે આપણે ત્યાં પૂનાના જેવી કોલેજ ના હોય તો પણ ન્હાના પાયા પર વ્યવહારે જ્ઞાન આપવા માટે ટુંકા અભ્યાસક્રમવાળી શાળાઓ થવી જોઈએ. આ બાબત ગૂજરાતના આગેવાનોએ તુર્ત વિચાર કરવાની જરૂર છે. પૂનામાં ડેક્કન એડ્યુકેશન સોસાયટી અને શિક્ષણ પ્રસારક મંડળાએ સરકાર તથા પ્રજાની મદદથી કોલેજો સ્થાપી તેથી કેળવણી માટે પ્રજામાં રસ ઉત્પન્ન થયો અને તેને વિશે અભિરૂચી વધી. પૂનાની પ્રજાએ કેળવણીની બાબત પહેલ કરી છે તેને માટે આજથી ૪૦ વર્ષ પહેલાંના શિક્ષક તથા અધ્યાપકોને સંપૂર્ણ માન થયે છે. તેમના ઉત્સાહ અને આત્મભોગને લીધેજ એ ખાનગી સંસ્થાઓ સરકારી સંસ્થાઓ સાથે સ્પર્ધા કરી શકી હતી. પૂનાનાં હવાપાણી સારાં છે તેને લીધે અંગ્રેજી અધ્યાપક ત્યાં કોલેજો કાઢવાનું પસંદ કરે એ સ્વાભાવિક છે, અને તે કારણને લીધેજ ખેતીવાડીની ને એજીનીઅરીંગની કોલેજો ત્યાં હયાતિ ભોગવે છે.

પણ કેટલેક અંશે તેમાં બીજા પ્રાન્તોને અન્યાય થયેલો કહેવાય. સરકારની કચેરીઓ વર્ષમાં થોડા સમય માટે પૂનામાં હોય છે તે દરમ્યાન સરકારના નોકરોને મળીને મદદ મેળવવાનું પણ સરળ પડે એ દેખીતું છે. તે લાભ બીજા પ્રાન્તોને નથી. હવે ઔદ્યોગિક અને ટેકનિકલ નિશાળ તથા કોલેજો થાય તે અમદાવાદમાંજ થવી જોઈએ એવી રીતનું દબાણ ગૂજરાતે કરવું પડશે.

વ્યાયામના પ્રચાર માટે ડેક્કન જીમખાનાએ અમૂલ્ય કામ કર્યું છે. અટાપાટા તથા ખોખોની રમત વગેરેથી કે કેટલાંક સૈકાંથી રમતો હશે પણ ક્રિકેટ તથા પ્રુટબોલ જેવી નવી રમતો પણ નિયમસર રમાય છે. તંકરાર તથા જીમરાણ વગર તેવીજ રીતે આપણી રમતો પણ રમાય અને બીજાં સંસ્થાઓની જેમ હરીકાષ્ટની રમત પણ રમાડી શકાય તેની વ્યવસ્થા આ જીમખાનાએ કરી છે. ગૂજરાતમાં પણ વ્યાયામ તરફ વધારે લક્ષ્ય આપાતું થયું છે તે છતાં કમ્પ્લેટ કરવું જોઈએ કે આપણે બહુજ પછાત છીએ.

શુભના જોડેતા.

અકાળી

પંચજની અંદર નાનખાના સાહેબમાં થયેલા પૂના સમયથી તે આજે શુદ્ધિયાગમાં ચાલતા રમખાણને લીધે અકાળી સંપ્રદાય (Sect) તરફ સૌનું લક્ષ દોરાયું છે. અંગ્રેજ સરકાર તો જ્યાં ત્યાં અસહકારનો પડાવ્યો જોડેને ગભરાય છે અને દરેક ગભરાયેલા માણસની મારફતે વગરવિચારી પગલાં લીધાં કરે છે. અકાળાઓની લડતનું ખરું રહસ્ય સમજવા માટે એ સંપ્રદાયની ઉત્પત્તિ વિશે જ્ઞાન હોવું જોઈએ. અકાળાઓની લડત રાજકીય નથી પણ ધાર્મિક છે. અકાળાઓ સુધારક છે, ધાર્મિક પવિત્રતા માટે જ વર્ષ ઉપર ઉત્પન્ન થયા, અને આજે પણ અપવિત્રતા દૂર કરવા માટેજ ઢક લઈને

બેઠા છે. દરેક સુધારક મંડળમાં જે જનન હોય છે તે અકાળાઓમાં જોઈએ છીએ, અને ચોતાનાં સિદ્ધાંતને માટે દરેક પ્રકારનો આત્મભોગ, જ્ઞાન માલ અને આજરનો ત્યાગ કરવાને તૈયાર થયા છે. તેથી શીખ ધર્મનો ટુંકા ઇતિહાસ નજીકથી આવશ્યક છે.

શીખ ધર્મના સ્થાપક ગુરૂ નાનકના પુત્ર બાબા શ્રીચંદ્રની મતબેદ સર થયો છે. શીખ ધર્મનો મુખ્ય ઉદ્દેશ શુદ્ધજીવનની પવિત્રતા વધારવા તરફ છે. બાબા શ્રીચંદ્રના પંથનું વલણ ઉદારતાના તરફ છે અને તેથી ઉદારી નામના પંથના સ્થાપકોમાં એમનું નામ પણ ગણાય છે. ગુરૂ નાનકની અવસાન

પછી તેમના એક એલા ગુરૂ આંગડ (?) શીખ પંથની ગાદીએ આવ્યા; અને બાબા શ્રીચંદ ઉદાસી પંથના આગેવાન થયા. ત્રીજા ગુરૂ અમરદાસે શીખ પંથને ઉદાસીઓથી તફત જુદો પાડ્યો. ચોથા ગુરૂ રામદાસે અમૃતસર વસાવ્યું, અને તેને શીખ લોકોનું મુખ્ય ધામ બનાવ્યું. ગુરૂ નાનકનું જન્મસ્થાન નાનખાના સાહેબ ઉદાસીઓનું ધામ બન્યું. આ પ્રમાણે આ બે પંથ બિલકુલ જુદા પડી ગયા.

દસમા ગુરૂ-ગોવિંદના સમયમાં બીજા બે પંથ ઉત્પન્ન થયા, નિર્મળ અને અકાળી. ગુરૂ ગોવિંદે કેટલાક શીખોને સંસ્કૃત તથા ધાર્મિક શાસ્ત્રોના અભ્યાસ માટે કાશી મોકલ્યા હતા તે પાછા ક્યાં અને શીખ ગુરૂઓના ઉપદેશમાંથી તરવે કાઢી બ્યવસ્થિત મીમાંસાની રચના કરી. ગુરૂ ગોવિંદની મુસલમાનો સામેની લડાઈમાં શરવીર યોદ્ધાઓ હતા એ અકાળી (ચિરંજીવ) કહેવાયા, અને એ મહાન ગુરૂની લશ્કરી તથા રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ તથા બોધ આ પંથે સ્વીકાર્યા. ૧૭૦૮ માં ગુરૂ ગોવિંદસિંહના મરણ પછી ગુરૂ જંદાએ શીખપંથમાં કેટલાક ફેરફાર કરવાની શરૂઆત કરી ત્યારે આ અકાળીઓ તેની સામે પડ્યા અને તત્ ખાલસા (એટલે ખરા ખાલસા) નું નામ ધારણ કર્યું.

ગુરૂ ગોવિંદે શીખ પ્રજાને નવું સ્વરૂપ આપીને આત્મસંરક્ષણ માટે લાયક બનાવ્યા, અને કેરા, કાંચ, કડું, કચ્છ તથા કીરપાણુ ધારણ કરાવ્યાં જે શીખોએ આ પાંચ ચીજ ધારણ કરીને અમૃતપાનની ક્રિયા સ્વીકારી તે લોકો અમૃતધારી કહેવાયા, અને જે પહેલા નવ ગુરૂઓના ઉપદેશ પ્રમાણેજ વર્તતા તેઓ સહજધારી કહેવાયા. આ બીજા પ્રકારના શીખો બાલ દેખાવમાં હિંદુઓ જેવાજ જણાતા. ગુરૂ ગોવિંદસિંહના મરણ પછી ગૃહસ્થાશ્રમી શીખોના બે મત રહ્યા: અમૃતધારી અને સહજધારી. નિર્મળ શીખો આ પંથના બ્રાહ્મણ બન્યા અને અકાળીઓએ રાષ્ટ્રીય સૈનિક બનીને શીખપ્રજાનું રાજ્ય સ્થાપવાનું કાર્ય ઉપાડ્યું. મહારાજા રજુ-

જિતસિંહના લશ્કરમાં જોડાઈ તેઓએ આગળ પડતો ભાગ લીધો, અને પકાણે જોડે લડવામાં તેઓ હમેશા પહેલા ધસતા. કોંગેલના લશ્કરમાં જેવા આપર્નસાઈડઝ તેવા શીખોમાં અકાળી હતા. ધીમે ધીમે તેમની સત્તા વધતી ગઈ. રાજ્યકારભારમાં પણ તેમણે ભાગ લેવા માંડ્યો અને મહારાજા દિલીપસિંહ સગીર વયના હતા તે વખતે લગભગ બધી સત્તા હાથ કરી. જે કે રાજ્યકારભાર કેટલાક બ્રાહ્મણોના હાથમાં હતો છતાં અકાળીઓ તેમની બિલકુલ દરકાર કરતા નહીં. આ પ્રમાણે કુસંપ દાખલ થયો. કુસંપ અને દેવને લીધેજ આપણે ગુલામ થઈને જોડા છીએ તેનો દાખલો બરાબર જોઈ લો. લશ્કરી અકાળીઓનું જોર તોડવા માટે બ્રાહ્મણ કારભારીઓએ અંગ્રેજ સામે લડાઈ કરી, તેના પરિણામે શીખ લડાઈઓ થઈ અને પંજાબ અંગ્રેજ સરકારને હસ્તક ગયું. ૧૮૪૬ ની સાલમાં પહેલી શીખ લડાઈ પછી, બાલકસિંહ નામના એક ઉદાસી સાધુએ બ્રાહ્મણનું જોર કમી કરવા માટે પ્રયાસ આરંભ્યો. શીખ પ્રજાની કર્મક્રિયામાં બ્રાહ્મણો ભાગ ન લે એવો ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. જે ક્રિયાઓમાં બ્રાહ્મણોની જરૂર પડતી હોય તે છોડી દેવી એવું શીખનું. એમના એલા રામસિંહ કુકાએ ધણુ શીખોને પોતાના મત તરફ વાળ્યા અને અતે કુકા નામના પંથ સ્થાપ્યો. અકાળીની માફક ખાલસાની પ્રતિષ્ઠા અને સત્તા મહારાજા રજુજિતસિંહના વખતમાં હતી તેનીજ કરવાના પ્રયત્ન શરૂ કર્યા. ૧૮૭૭ માં આર્પસમાજની સ્થાપના લાહોરમાં થઈ. તેમાં પણ બ્રાહ્મણો-એજ ધર્મને કુખ્યાડ્યો છે એવો આક્ષેપ મૂકાયો. જે પ્રમાણે આર્પસમાજસ્થો યુરાણુ વિગેરેને પુતકારી કાઢતા હતા તેજ પ્રમાણે નિર્મળ તથા ઉદાસી પંથોની રીકા તથા ભાષ્યોને તરછોડી કાઢવાનું શરૂ થયું અને ગુરૂ ગોવિંદસિંહના વખતમાં ધર્મની જે રિવાજ હતી તે તરફ લક્ષ દોરાયું. આધુનિક શીખોએ ખાલસા દીવાનની સ્થાપના કરી, અને શીખ ધર્મનો પુનરુદ્ધાર થવા માંડ્યો.

નવીન જનશ્રુતિના ઇતિહાસની રાજ્યાત ૧૯૦૭ ની સાલમાં થાય છે. મીનાખ અને ખારી રોચાણની નહેરોની આસપાસ શીખ લોકો વસ્યા છે. ત્યાંની જમીન મહેસૂલ તથા પાણીના કરમાં સરકારે વધારે કરવાનું જાહેર કર્યું. આ બાબત પ્રજામાં ભારે અસંતોષ પેદા થયો અને સરકારે સરદાર અણ્ણતસિંહને દેશનિકાલ કર્યો પણ કર વધારવાની યોજના પકડી મૂકી. હજી સુધી સમસ્ત શીખ પ્રજા અકાળી તથા કુકાઓની આગેવાની કબૂલ કરતી નહોતી તેમજ તત્ ખાલસાને શિક્ષિત વર્ગ રાજકીય ચળવળથી દૂર રહેતો હતો તેથી અણ્ણતસિંહના દેશનિકાલની ખાસ અસર થઈ નહીં, પણ કીરપાણુને ઉપયોગ ચોક્કસ વધ્યો. ૧૯૧૪ ની સાલમાં કામાગાટામારોનો બનાવ બન્યો. અમેરિકાથી ધરૂંકેલી મૂંઢલા શીખ લોકો તો-ફાની હરો કે નહીં પણ તેમને જે હથવારે દુઃખ ખમવા પડ્યાં, તેને લીધે તત્ ખાલસા, અકાળી તથા કુકામાં સંપ થયો અને આ ત્રણે સુધારકે શીખોએ નિશ્ચય કર્યો કે શીખધર્મ પર પાઠાણુ તથા પુનરીઓનો દાબ કાઢી નાંખવો અને દરેક શીખે કીરપાણુ ધારણ કરવી.

૧૯૧૭ માં સુધારાની યોજના થઈ ત્યારે લગાડમાં જે ભોગ આપ્યો હતો તેના બદલામાં ધારાસભાઓમાં વધારે પ્રમાણમાં સભાસભો મોકલી ચકાશે એવી શીખોએ આશા બાંધી, પણ તેમાં તેઓ નિરાશ થયા. ૧૯૧૯ ની સાલમાં જલ્દીઆંવાલાબાગની કતલમાં મોટો ભાગ શીખોનો હતો. એ કતલના ત્રાસથી રાજકીય ચળવળ તરફ તેઓ જુરસામેર ધર્યા.

ત્યારે પ્રજામાં નવચેતન પ્રકારો છે ત્યારે તેની પ્રગતિ સર્વદેશીય હોય છે. ધાર્મિક, રાજકીય અને સામાજિક, આર્થિક તથા એવી બીજી દરેક બાબતોમાં સુધારા-ફેરફાર થાય છે. એકની અસર બીજી ઉપર એમ અસપર્શસ પ્રિદિ મેળવે છે.

૧૯૨૦ ની સાલ સુધી શીખપ્રજાના મંદિરોની વ્યવસ્થા સરકારે કે મહંતોની માર્ફત થતી હતી. એક તો શીખેતર લોકો પાસેથી વ્યવસ્થા લઈ લેવાની ચળવળ ચાલતી હતી તેમાં અમૃતસરના સરકારી વ્યવ-

સ્થાપકે જનરલ ડાયરને શીખ ધર્મ તરફથી પ્રસાદ આપ્યો તેથી લોકોના યુરસામાં ઉમેરો થયો. રાજકીય બાવનાને લીધે સમાનતા તથા બાતબાવ ખીલે છે. સુવર્ણ મંદિરના યુરદ્વારના પૂનરીઓ ઉચ્ચવર્ણના હતા અને તેથી અસપર્શ માતિના શીખ થયેલા લોકો અંચ સાહેબ આગળ પ્રસાદ ધરી શકતા નહીં. તત્ ખાલસાના સુધારકે આ ભેદભાવની વિરૂદ્ધ હોઈ તેમને મંદિરમાં ઠેક અંચ સાહેબ પાસે લઈ ગયા. અકાળીઓએ પણ સહાનુભૂતિ બતાવી.

યુરદ્વારના સાધુઓનાં આરિય સારાં નહોતાં, તેમાંના ધણા સરકારી માનનીય હોવા ભોગવતા હતા, તેથી સરકારી ફત (dogmatist) જેવાજ ગણાતા. તેમને દૂર કરવા માટે અકાળી, કુકા તથા ખીખ શીખો એકત્ર થયા અને અકાળી જમ્યા રથાપવા માંડી, અને યુરદ્વારની વ્યવસ્થા રવહસ્તક લેવા માટે દરેક પ્રકારનો આત્મભોગ આપવાનો સંકલ્પ કર્યો. અમૃતસરના મંદિરની વ્યવસ્થા માટે અંગ્રેજ સરકારે પતીઆણાના મહારાજની મળીને કમિટી નીમી તે કબૂલ ન રાખી. ને શીખોએ માંડી પરિષદ ભરી ને બધાં યુરદ્વારોની દેખરેખ માટે સભા ચુંટી કાઢી, તે શિરોમણી યુરદ્વાર પ્રમુખકે કમિટી. આ કમિટીને અકાળીઓ મદદ કરતા રહ્યા અને એક પછી એક મંદિરમાંથી મહંત પૂનરીને કાઢી મૂકી હવાલો પ્રમુખકે કમિટીને સોંપવા માંડ્યો.

૧૯૨૧ ના ફેલ્ગુઆરી મહીનામાં નાનખાના સાહેબના મંદિરમાં એક અકાળી જમ્યા જઈ પડ્યો. મંદિરમાં દર્શન માટે ગયા પણ મહંતને લાગ્યું કે એ અકાળીઓ જેરજીલમથી મંદિરનો કબજો લેશે, તેથી કંતલ રાજ કરી અને ૧૩૦ માણસોને ઘાતકીરીતે ખારી નાંખ્યા. સરકારે પણ સુકો દમ બતાવવાની જૂલ કરી હતી. કંતલ થયા પછી જૂલ ઉપર જૂલકર્મ ગઈ. અકાળીઓના જમ્યા અમૃતસરમાં આવ્યા એટલે સાત દિવસમાં નીકળી જવાનો હુકમ કર્યો. અને યુદ્ધ પૂરી થાય ત્યાર પહેલાં પકડાપકડી કરીને લોકોને કેદમાં મોકલાવ્યા.

૧૯૨૧ ના એપ્રિલ મહીનામાં સરકારે શીખ યુરદ્વારનું બિલ તૈયાર કર્યું પણ અકાળી શીખ

ઉપરાંત સહજધારી શીખો, ઉદાસી તેમજ નિર્મળ સધળા તેનાં વિરૂદ્ધ પડ્યા. લુધાઈમહીનામાં અક્ષળી ક્રોધોએને છોડવા માટે પ્રગ્નએ વિનંતિ કરી તે સરકારે કબૂલ રાખી નહીં. સરકાર સાથે અસહકાર શરૂ થયો, અને ધારાસભાના કેટલાક સભાસદોએ રાજીનામાં આપ્યાં. અમૃતસરના મંદિરની કુચી માટે તકરાર થઈ; શિરોમણિ પ્રમંથક કમિટીના બધા સભાસદોને પકડ્યા. પાંચી કીરપાણુ રાજવાની બાબતમાં ટોંટો શરૂ થયો. કીરપાણુ રાજા લાંબી હતી તે ખંજર જેટલી યદને ધીમે ધીમે તલવાર જેવડી મોટી થઈ. દરેક મરદ, સ્ત્રી ને છોકરાંએ કીરપાણુ પહેરવાનું શરૂ કર્યું. સરકારમાં નોકરાવલા શિખોમાં અસંતોષ ફેલાયો અને અંતે આ વાત સરકારે પડતી મૂકી.

બીજું ચૂંટાડાર ખિલ સરકારે ધડ્યું તે પણ અતે છોડી દેવું પડ્યું.

હાલમાં ચૂંટકાબાગ નામના ચૂંટાડારમાં અક્ષળી સંવેદકોએ કાકડાં કાપ્યાં તેના ઉપરથી રમખાણ મચી રહ્યું છે. સરકારની સ્થિતિ કફોડી છે. ધર્મની બાબતમાં તટસ્થ રહેવાની નીતિ સ્વીકાર્યા પછી કાયદા અને બિદાયતના નામથી તે વચમાં પડે છે. તટસ્થ રહી શકાતું નથી, અને પગલે પગલે અસંતોષ વેદા કર્યે જાય છે. આ હાલત ધાર્મિક છે, ધર્મમાં સડો પેડો છે તે દૂર કરવા માટે છે, અને તેને કાર્થ પણ અટકાવી શકવાનું નથી.

સુ. મ.

સારસંચય

હંગરીમાં નવી ચુંટણી

શાન્સીસ ડીક્ના હંગરીમાં હાલ બે પક્ષ છે. એક પક્ષ લોકરાજ્યમાં માનનારો ઉદામ પક્ષ છે, બીજો સરકારી વિનીતપક્ષ છે. હંગરીમાં નવી પાર્લામેન્ટની ચુંટણી યદ ત્યારે વિનીતપક્ષવાદીઓ સત્તામાં હતા. ચુંટણીમાં સામાપક્ષવાળાઓ ખૂબ વેસી જાય એવા ડર હતા, તેથી વિનીતપક્ષના વડા પ્રધાન કાઉન્ટ બેથલેને ચુંટણી યતાં પહેલાં કેટલાક નિયમો બહાર પાડ્યા તે જનમુખિમાં છપાયા છે. તે જેવા જેવા હોવાથી નીચે આપ્યા છે:—

ચુંટણી-કર્તા પહેલાં ત્રણ મહીના અગાઉ એક દુકમ બહાર પાડવામાં આવ્યો, જેથી સીક્ષણ પેરીઓમાં મત નોંખવાની પ્રથાનો નાશ કરવામાં આવ્યો, અને ૩,૦૦,૦૦૦ પુરુષ અને ૮,૦૦,૦૦૦ સ્ત્રીઓનો મત આપવાનો અધિકાર ખુલ્લો લેવામાં આવ્યો. જે માણસો દેશદ્રોહ અને જાતો કર્યાના તથા કસ્ટોડિયન ફેલાવ્યાના ચુંદોગાર હતા, તેમના મત પણ ખુલ્લો લેવામાં આવ્યા. તે ઉપરાંત જે માણસોને (' ક્રીડેન્સ બેન્ડ ઇન્ટિયા બેન્ડ ' જેવા) ' ક્રીડેન્સ બેન્ડ ધી રેલમ ' એકટના ખાસ કાયદા મુજબ રાજ્ય થઈ

હતી તેમનો પણ મત આપવાનો અધિકાર ખુલ્લો લેવામાં આવ્યો. તેવી જ રીતે વરસથી વધારે વખત હંગરીની બહાર રહેલા સ્ત્રીપુરુષોનો મતાધિકાર પણ ખુલ્લો લેવામાં આવ્યો તે જ રીતે ' દેશ વિરોધી ચાલચલગત ' ને માટે જે પાદરીઓ, શિક્ષકો, અમલદારો વગેરેને રાજ આપવામાં આવી હતી તેમનો પણ મતાધિકાર ખુલ્લો લેવામાં આવ્યો. જે હમેદવારો પર કોઈ પણ જાતનો આરોપ હોય કે જેમને બચરૂપ થતા અટકાવવા જેલમાં પૂરી રાખ્યા હોય, તેઓ પાર્લામેન્ટના સભાસદ તરીકે ચુંટાઈ શકે નહિ એવો ખાસ નિયમ કર્યો. સામાપક્ષવાળાના ખૂબ લાજવજ ધરાવતા મોખરાના આગેવાનોને પકડી પકડી જેલમાં પૂરી દીધા, અને એ રીતે તેમને હમેદવારી કરતા અટકાવ્યા.

આ તો બધી ચુંટણી થયા પહેલાંની વાત, રોગ ફેલાતો ' અટકાવવાના કલાજ. ' ચુંટણી વખતે શું કર્યું તે ખાસ જેવા જેવું છે.

ચુંટણીના દિવસે સામાપક્ષવાળાઓના મતદારોથી બદેશી આડીઓને શનડીંગ પર કાઢી નોંખવામાં આવી, અને તેઓ ચુંટણીના રથજન્ટ મંદોં જેવા પણ પામ્યા નહિ. સામાપક્ષવાળાના સદાયકો અને મત મેળવનારાઓને

નજરે ચઢ્યા ત્યાંથી પકડી પકડી કોટડીમાં પરી હીધા. સામાપક્ષવાળાના કેટલાક મત તે સહકારી મત તરીકે જ ગણી હીધા ! જે પેટીઓમાં સામાપક્ષવાળાઓના જ ધણુ ખરા મત પડ્યા હશે એમ લાગ્યું તે આખી પેટીઓની પેટીઓ જ અહાર હેપટી ગઈ, અને ધણુ રચેજો તે સામાપક્ષવાળાઓને મત નાંખવાની જ ધસીને ના પાડવામાં આવી. છતાં સહકારી પક્ષના 13૪ સભાસદ ચુંટાયા અને સામાપક્ષવાળાઓના ૭૧ સભાસદ ચુંટાયા. એટલે સહકારીના બમણા સભાસદો ચુંટાયા એમ કહી શકાય.

૧૯૨૩ ના નવેમ્બર માસમાં આવતી નવી ચુંટણીમાં અસહકારીઓ પેસી ન જાય એ માટે બ્રિટિશ સરકાર ચિંતાના ઉદ્ગારો કાઢી રહી છે. રાજદ્વારી ગુન્દાને લીધે સળ પામેલા માણસો ધારાસભાના ઉમેદવાર ન થઈ શકે એવો નિયમ તે આ દેશમાં છે જ. મતદારોને કેળવવામાં વિનિતપક્ષવાદીઓને સરકાર તરફથી સહાય આપવાનું ચૂનન પણ થયું છે. માત્ર, ધોળી ટોપીવાળા મત ન આપી શકે એવો નિયમ બહાર પાડવાથી સરકારની ચિંતા મરી જાય એમ છે.

દુનિયાનો બહારમત

અંગ્રેજી ભાષામાં નીકળતા નવા દૈનિક જાપાની પત્ર એસાકા મેનીશીમાં હિન્દુસ્તાનમાં થયેલી સંખ્યાબંધ પકડાપકડી વિશે નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે:—

બ્રિટિશ સેન્સરને પ્રતાપે હિન્દુસ્તાનમાં બનતી ઘણી ખરી ઘટનાઓ અહીંની પ્રત્યક્ષ પરદાપેરા રહી છે, છતાં ઇંગ્લાંડમાં પ્રસિદ્ધ થતા 'માન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયન' નામના પત્ર મુજબ મિ. ગાંધીની આગેવાની નીચે ચાલી રહેલી દિલ્લચાલના સંબંધમાં પકડાયેલા માણસોની સંખ્યા ૧૦,૦૦૦ થી પણ વધી ગઈ છે એમ જણાય છે. જે આ વાતમાં જરા પણ સત્ય હોય તે પૂર્વની પ્રત્યક્ષ આ પ્રમત્રીય દિક્ષાચાલને દાખી દેવાને બ્રિટિશ સત્તાધિકારીઓએ જે સખત પગલાં બંધા છે, તેની સામે દુનિયાની પ્રમત્રીયોને બહારમત રાખ મઠિ પોતાનો અવાજ ઉઠાવતો થી એવી અમને અપેક્ષા થાય છે. અમારા બંધા દોસ્તના આંતરિક સંસ્કારવહીવટ પર દીકા કરવાની અપેક્ષા શી જરૂર ? પણ દુનિયા અપારબંધ બદલાતી જાય છે અને

પ્રમત્રીય પ્રદેશો આંતરપ્રમત્રીય [International] સ્વરૂપ ધારણ કરતા જાય છે એટલે સુધી કે દુનિયાના કોઈ પણ ભાગમાં મનુષ્યલલિતાના જરા જેટલા અંશનેયે અન્યાય થાય, તેના પર દુનિયાના બહારમત સખતમાં સખત દીકા કર્યા વિના રહી શકતો નથી. આને જ લીધે ચોક્કસના કહેવાતા ગેરવહીવટ મઠિ ભપાવને તીખામાં તીખા દીકાપ્રહાર સહેવા પડ્યા હતા, જે કે જાપાને કોઈ પણ વખત ૧૦,૦૦૦ ચોક્કનીક (ચોક્ક દેશના રહેવાસીઓ) ને જેલમાં પૂર્યા નથી !

હિન્દુસ્તાનમાં અંગ્રેજ સરકારના લુલ્લમથી જાપાન પણ શરમાય છે. માત્ર ૧૦,૦૦૦ નહિ પણ ૩૦,૦૦૦ હિંદીઓ જેલમાં પૂરાયા છે એ વાતની બહારના દેશોને ' બ્રિટિશ સેન્સરને પ્રતાપે ' ખચર પડી નથી લાગતી. જેમ જેમ ખચર પડતી જશે તેમ તેમ દુનિયાના બહારમતથી અંગ્રેજો પણ શરમાયા વિના નહિ રહે.

ગોરાઓનું સર્વોપરિપણું

રાષ્ટ્રીયોનું ચોરોહુકોહો નામનું જાપાની પત્ર એસિયાની સ્વતંત્રતાનું ખાસ દિમાયતી છે, અને ગોરાઓ વિરુદ્ધ કાળાઓનો પક્ષ લેઈને ઘણીવાર હૃદયસ્પર્શી લખાણો લખે છે. ' એસિયાની મુળતિ ' નામના તેના એક લેખમાં ગોરાઓના સર્વોપરિપણીનો ઇતિહાસક્રમ આલેખતાં તે જણાવે છે કે:

મહારાષ્ટ્રી વિક્ટોરિયા અને ૧૮૩૮ માં ગાદીએ આવ્યાં ત્યારે ગોરાઓનો પ્રભાવ દુનિયામાં આજ છે તેટલો તેજસ્વી ન હોતો. આફ્રિકા ખંડના ઉત્તર અને દક્ષિણ પ્રદેશો તાજેતર જ તેમના હાથમાં આવ્યા હતા. ઓસ્ટ્રેલીયા ખંડમાં થોડાં જ બારા ઉપરથી હતાં, અને અમેરિકા ખંડમાં બ્રિસિસિપિની પશ્ચિમ ખાતુના પ્રદેશોમાં જંગલી લેંસો રખડતી હતી. તે વખતે સાન્ફ્રાન્સીસ્કો, લો એન્જેલો, ચોર્સિન્ડ અને સીએટલમાં સમૃદ્ધિવાન સહેરો હતાંમાં જે ન હતાં; પાસિફીક મહાસાગરનાં ઉડાં જળ ગોરાઓના હાથથી દુષિત થયાં ન હતાં, કલિફોર્નિયાની સેનાની ખાલો ગોરાઓની નજરે ચડી ન હતી, અને ઓસ્ટ્રેલીયાનો આંતર પ્રદેશ જંગલી જનાવર અને તેજનાથીજે જંગલી મનુષ્યોથી ભરચક હતો. જાપાન અને ચીન સોઠ તાણી ચિરનિદ્રામાં ધોરતા હતા; માર્કોપોલોના એસિયાના પ્રવાસ પછી થોડા જ ગોરા મુસાફરો આ ખાલુ આવ્યા હતા, અને બમ્બી સમુદ્રથી માંડીને ઠંઠ

ચીનની પૂરાણી દિવાલ સુધીના પ્રદેશમાં ગોરાઓનું નામ-
નિશાન ન હતું. પણ છેલ્લાં ૮૫ વર્ષોમાં ગોરાઓની
સત્તા દુનિયામાં બધે પ્રસરી છે, અને મહારાણી વિટ્ટોરિ-
સીઆની કારકીર્દીનાં ૫૦ વર્ષ દરમ્યાન વિશ્વાવત્તા સુધક
બન્યું થયું છે. તે અરસામાં જ દક્ષિણ અમેરિકા,
પાસિફીક મહાસાગરનાં દ્વીપો અને અખિત્ત આફ્રિકા ગોરા-
ઓને કબજે આયા, અને ત્યાંના મૂળ વતનીઓની હાલ-
મારીના ગણેશ થોડા વેસ્ટ ઇન્ડિયા કરીબો, રોસિફીક
મહાસાગરના દ્વીપોમાં વસતા માવરી લોકો, કનાકાઓ
અને તોબાનો ગોરાઓના શિકાર થઈ પડયા.

રશિયાને જાપાને આપેલી બારે શિસ્તથી દુનિયાની
કાળે પ્રજાઓને બાન થયું કે ગોરાઓને કાળાઓ દરારી
શકે. હિંદુસ્થાનમાં ગોરાઓનું રાજ્ય અસહ્ય થવાથી ગાંધી
અને તેના અનુયાયીઓ હમા થયા છે. ગાંધીને પકડીને
બ્રિટિશ સત્તાધારીઓએ જેલમાં નાંખ્યા છે પણ એથી જે
વિચારોનાં બીજ એલે પોતાના દેશભાઈઓમાં વાળ્યાં
છે તે નાશ પામે એમ નથી. ૩૦૦,૦૦૦,૦૦૦ હિંદી-
ઓએ સ્વતંત્રતા ન મળે ત્યાં સુધી આ હિલચાલ
નહિ અટકાવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. ફિઝીપીનોમાં એન્ગ્લી-
નેશીઅને કબજા હસા થયા છે. એમને આપેલાં વચનોને
તરછાડીને અમેરિકાનો એમની સ્વતંત્રતાની હિલચાલનો
અવરોધ કરવા મથી રહ્યા છે, પણ ફિઝીપીનોએ પોતાનું
ધ્યેય હાંસલ થાય ત્યાં સુધી પોતાની હિલચાલ યાદુ
રાજવાનો કસદ કર્યો છે. અમેરિકાની 'કાળો પરજ' માં
ગાર્વિન કુટ્ટો નીકળ્યા છે, અને તે પોતાના બાપદાદાનો
જુનો મુક પોતાની (સીધી) કોમ મટિ પાછા મારે છે.
આટલેથી જ તે અટકતો નથી, પણ તે આગળ વધીને કહે
છે કે અમેરિકા પણ કાળાઓની જ ભૂમિ છે અને ગોરાઓ
તે પચાવી બેઠા છે. છેલ્લાં ૮૫ વર્ષોમાં દુનિયામાં ગોરા-
ઓની ભોજબાલા હતી, હવેનાં ૮૫ વર્ષોમાં કાળાઓની
જુલામીનાં બંધનનૂતી કાળાઓની સ્વતંત્રતાને ખજ ફરકશે.

આ ઉપરાંત મેસોપોટેમિયા અને અરબસ્તા-
નના આરબો, મીસરવાસીઓ, સિરીઅને અને
મુસ્તક કમાત્ર પાશાની સરદારી નીચે વુકસ્તાનના
વુકોં-યુરોપીય ગોરાઓની સંરક્ષક (mandatory)
સત્તાને જે રીતે મળથી હલમચાવી રહ્યા છે, સાઈ-
બીરીઆના ખેડુતો જાપાનના પગપેસારાને સંકાની
નજીથી નોંધતે જે નોંડથી તલવાર ચલાવી રહ્યા છે,
કોરીઆવાસીઓ અને મોઝમીનો જાપાનના પંખ-

માંથી છૂટવાને જે પૂરતેસથી તરફડીઆં મારી દેલા
છે, અને ચીનના મધ્ય અને દક્ષિણ પ્રદેશમાં જાપા-
નની ઓથમાં ભગાઈએલા પક્ષની સામે જે ક્રાંધામ્નિ
ભજીથી ઉઠ્યો છે, તે સર્વે એશિયાની અનેકરંગી
પ્રજાઓની જાગૃતિનાં સુચિત્ત છે. જે કે જાપાની ખત-
દાર આ જાખતમાં મૂકે રહ્યા છે, છતાં જે જાપાન, જે
ચીન, કોરીઆ, મોઝન અને સાઈબીરીઆમાં પોતાની
જમીનવોજુપતાને વશ થઈ આ જાગૃતિનો અવ-
રોધ કરી રહ્યું છે એ હરકોઈ એશિયાવાસીને
ખુઆ વિના નહિ રહે. એશિયાની એકતાનો પાયો
તો ત્યારે જ નાંખાશે ત્યારે જાપાનનો આ જમીનનો
લોભ અલોપ થશે અને જાપાનના ઉદારિય પુરોના
હલમાં ઉગતું જાય છે તેમ જાપાન તેના પોઝી-
સીઓનું ભક્ષક મરી તેમનું સાચું રક્ષક અને
પ્રતિહારી બનશે ત્યારે જ એશિયા એક થશે, અને
સ્વતંત્ર બનશે.

ફિશિયાની રાજ્યકાન્તિ

ફિશિયાની રાજ્યકાન્તિ પહેલાંની ઇતિહાસ મિ.
જોનોની ડેવિસે, ધી પોલિટિકલ સાયન્સ ક્વાર્ટ-
ર્લીના અંકમાં આપ્યો છે તેનો સાર સપ્ટેમ્બર આ-
સના ધી મોઝર્ન રીવ્યુના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે.
લેખક જણાવે છે તે પ્રમાણે સને ૧૬૧૨ માં ફિશિ-
યાની વસ્તી ૧૮ કરોડ હતી અને તેમાંના ૬૩ ટકા
એટલે હગાજગ ૧૭ કરોડ, ખેડુતો અને મજૂરો હતા.
તે વખતે વસ્તીનો માત્ર ૪ ટકા ભાગ શાળા-
ઓમાં ભણતો હતો, અને પ્રજામાં બે મોટા વર્ગો
પડી ગયા હતા: (૧) ખેડુતો અને મજૂરોનો વર્ગ,
(૨) અધિકારીઓ અને ભણેલાઓનો વર્ગ. આ બે
વર્ગો વચ્ચે એટલું અંતર પડી ગયું હતું કે ચીને
વર્ગ પહેલા વર્ગને જાણે તે મનુષ્ય જ ન હોય તેની
રીતે જોતો.

દરેક છત્રા પર પોલિસ કમિશનર રહેતો. તેને હરખા-
વનિક કહેતા. તેની હલ્કા તે જ કાયદો ચલાવતો. એની
મરજમાં આવે તેને તે હાંક કરી શકતો, યા તો કેદમાં
પૂરી શકતો. એના હાથ નીચે પોલિસ સિપાઈ રહેતો. એને
ચુરીઆડની કહેતા. એ પણ ફરો દોર ભોજવતો. માત્ર

પોલાદી ખોખું

વડા પ્રધાન લોહક જ્યોર્જના પોલાદી ખોખાં (Steel-framo) વિશે રીકો કરતાં વિશ્વાસવત્તુ 'ધી નેશન' પગ તેના તા. ૨૬ મી ઓગસ્ટના અંકમાં લખે છે કે:—

કેટલાંક વર્ષો સુધી, કદાચ પછાં વર્ષો સુધી હિંદુસ્તાન વિશ્વાસવત્તા શોરા અમલદારો વિના ચલાવી શકશે એમ કોઈ કહેતું નથી. પણ સુધારાની ધારણા મુજબ હિંદુસ્તાનને સંસ્થાનોના જેવા સંપૂર્ણ સ્વરાજ માટે તૈયાર કરવું હોય તો આ પ્રમાણે (વડા પ્રધાને) નક્કર કરવામાં બારે બ્લક થઈ છે, વચનબંધ થયો છે. જ્યારે હિંદુસ્તાન સંસ્થાનોની કક્ષાએ પહોંચી નવ ત્યારે શોરા અમલદારોને સાંખવા એ ફરજિયાત ન હોઈ શકે. એ હિંદુસ્તાનનું સંસ્થાન એમ ચાલે કે ચોરા ખાસ કાબેલ શોરા અમલદારો દીનાની કે લશ્કરી ખાતામાં સાખી લેવા છે તો તેને તેમ કરવાની છૂટ આપવી એજ, પણ તેમને જોરજુલમથી તેને માથે ઠોકી તો ન જ બેસાડાય; તેમ આપણાથી કહેવાય પણ નહિ, તેમજ આશા પણ ન રખાય. મિ. જ્યોર્જ આ વિષે વધારે બોળવટ કરે તો ચાર

બ્રિટિશ કામદાર

દેશ	કામદારોની સંખ્યા	દરમયાન થયેલા માલની કિંમત પાઉંડ	સંરક્ષણ પાઉંડ
અમેરિકા (૧૯૦૬)	૧,૬ ૧૫,૦૪૬	૪,૧૩૪,૪૨૧,૦૦૦	૬૨૫
બ્રિટિશ અને આયર્લેન્ડ (૧૯૦૭)	૧,૦ ૧૯,૭૪૪	૧,૯૧૭,૩૪૦,૦૦૦	૨૬૮

એટલે અમેરિકન કામદાર બ્રિટિશ કામદારથી ૨૬ ધણું પેદા કરે છે. હાલ અમેરિકન કામદાર ૨ બ્રિટિશ કામદાર જેટલું કામ આપે છે. આનું કારણ સંચાની તાણ નથી પણ મિ. રૂબલર અમેરિકન પત્ર ફોરમમાં જણાવે છે તેમ 'જેમ જો તેમ જોણું કામ આપવું એવો અંગ્રેજ કામદાર ફરિયા નિયમ છે.' "અંગ્રેજ કામદારે પૂરી રીતે લઈ જોણું કામ આપવું જોને ધર્મ માન્ય છે." રૂબેને આ ધર્મ આપણા દેશમાં પણ દાખલ થઈ નવ એની કળજી રાખવી ઘટે છે.

અમારી ભાવનાઓ

અમારે જીવવું છે, સ્વતંત્ર થવું છે, વ્યક્તિ તરીકે અમે શુદ્ધ થવા ચાહીએ છીએ, સામા થવા ચાહીએ છીએ; પ્રજા તરીકે જગતની સ્વતંત્ર પ્રજાઓમાં અમે અમારે સ્થાન, મેળવવા ચાહીએ છીએ, સન્માન મેળવવા ચાહીએ છીએ, અમારો આત્મ-સંદેશ જગતની મુંઝામેલી પ્રજાઓને સુણાવવા ચાહીએ છીએ.

અમારા દેશને સ્વાસ્થ્યસંપત્તિ, મુખસમૃદ્ધિ, શાન, કલા અને સૌંદર્યથી ભરવા ચાહીએ છીએ; અમારા નીચા કરેલ દેશબંધુઓને આત્મશાનની પુનઃ જાંખી કરાવવા ચાહીએ છીએ; તેમના હૃદયમાં જાંખી જાંખી બળતી, દૈવી જીવનજ્યોત પ્રગટાવવા ચાહીએ છીએ; શાન, પ્રકાશ અને સંસ્કૃતિનાં દારિ તેમની સામે ખોલી નાંખવા ચાહીએ છીએ; વિશ્વાનનાં સત્ય અને ઉપયોગ, કલાનું લાસિત્ય તથા સૌંદર્ય તેમને જતાવવા ચાહીએ છીએ. જીવનમાં રચનાની ઉપયોગિતા તેમને સમજાવવા ચાહીએ છીએ; આત્મિકતાની કિંમત તેમને કરાવવા ચાહીએ છીએ.

અમે અમારી સમાજ એકતા અને બંધુલતા તત્ત્વ ધોરણપર નવેસંસ્કૃતિ રચવા ચાહીએ છીએ; તેને પ્રભુનું આદર્શ વાહન બનાવવા ચાહીએ છીએ જે અનંત રૂપે પ્રકાશ, જીવન, પ્રેમ, શાંતિ અને અમરતા એવાં અનેક નામે પ્રસિદ્ધ છે—જેથી દુનિયા સ્વર્ગ સમી બની રહે. (સ્ટાનલ્ડ એર)

અમારો આદર્શ

આપણે સમજી લેવાનું છે કે આપણે આપણા ભાષના પહેરેશીર છીએ, આપણી બહેનના પહેરેશીર છીએ. દુનિયામાં આપણા કોઈ પણ ભાઈ કે બહેન ઉપર ભુલમ-ચામ, એને દુઃખ પડે એની જવાબદારીમાંથી આપણે સુક્ત થઈ શકતા નથી.

યસુષૈય જુડમ્બકમ્ એ કથનનો એ કાંઈ પણ અર્થ હોય તો દુઃખી જન અને તેટલો છેટે હોય, અને તેટલો પરાનો હોય છતાં એને આપણાથી બની

થકે એટલી મદદ કરવા આપણે બંધાયલા છીએ. દુનિયામાં એમેરિકાન છે, મુખ્યો બીજે મરે છે, ઉધાડાં ફરે છે, એમના પર અન્યાયી કાયદાઓનો જુલમ છે એ વિચારથી આપણો અંતરાત્મા કંકળા ઉઠાવે બેઠો. એમને કેવી રીતે મદદ કરવી એ કદાચ આપણે તરત જ ન શોધી શકીએ, પણ મનમાં ઇચ્છા હોય તો એની મેળે રસ્તો નીકળે છે. ન્યાં ન્યાં ગુલામોની બેડીઓ તૂટી છે,

દુઃખીઓને દિલાસો આપાયો છે, જુલમગારોનો જુલમ હળવો થયો છે ત્યાં ત્યાં આ સ્વર્ગીય સૂત્રનો અમલ થયો છે.

આ સ્વર્ગીય સૂત્રનો લોપ થવાથી, બીજાનાં દુઃખો તરફ બેદરકાર રહેવાથી, બીજાના હક્કો પ્રત્યે બેપરવા બનવાથી જ દુનિયાનું સ્વર્ગ બનતાં અડચણ નડી છે; એના પાલનથીજ સર્વત્ર મુખ અને શાન્તિનું સામ્રાજ્ય ફેલાવાનું છે. (માય મેગેઝીન)

યૂરોપની અંધાધુધી

યૂરોપના આકાશમાંથી લગાઈનાં વાદળોં ખસતાંજ નથી. ફાર્ષ વખત ધેરાઈ જતને ધેર અંધારું ચર્ષ જાય છે, પાછું થોડી વારે વિખરાય છે. એકંદર રીતે વાતાવરણમાં અવિશ્વાસ, અસંતોષ, બીક, અદેખાઈ, વેર તથા હુમ્મ્યાઈ ફેલાઈ રહ્યાં છે. જર્મની પાસેથી સરત પ્રમાણે દંડ લેવો કે કેમ, એ દેશની સ્થિતિ જોતાં લઈ શકાય કે કેમ એનો નિર્ણય પ્રમાણિકપણે ચતો નથી. દુરમનને પ્રેમથી છતી લેવાનો સવાલ તો એક બાલુએ રોલા પછુ સાયલોડની માફક એક રતલભાર માંસનો ટુકડો લઈ શકાશે કે નહીં તે વિષે મતફેર થાય છે ત્યારે દરેક રાષ્ટ્રનું ખર્ચે લક્ષ તો બીજાં રાષ્ટ્રોની પ્રતિષ્ઠા કેવી રીતે હલકી પાડી શકાય એ તરફ હોય છે. લગાઈ વખતે ક્રાન્સને છુંદી નાંખવા માટે જર્મની ધસી પડ્યું પછુ ન્યારે ઈંગ્લેન્ડે તેમાં માથું માથું ત્યારે જર્મનીનો બધો ગુસ્સો, તિરકાર, દેખ ઐહ-ચિંતનની ત્રિશ્ક થયો. લગાઈ પૂરી થઈ અને કોલસાની ખાણો, પરદેશની જમીનો તથા વેપારધંધાના concessions માટે ધાડ તૂટી પડી ત્યારે છતેલાં રાજ્યોમાં ક્રાટકુટ પડી. સીલેશિયાના ભાગલા વખતે જર્મની ઐહચિંતને જો હેતથી વળગીપડ્યું અને ફ્રેન્ચ પ્રજા ઉપર ગાળતો વર્ષાદ વર્ષાઓ. લગાઈ પૂરી થઈ ત્યારથી તે આજ સુધી દરેક રાજ્યે એકજ નીતિ સ્વીકારી છે-પોતાની સત્તા અને પ્રતિષ્ઠા ગમે તે રસ્તે વધારવી, બીજા બધાની તોડી પાડવી,

અને છુંદકાદમાં જેટલું મેળવી શકાય તેટલું લેવું. ક્રીસ અને તુર્ક લેકિને લગાવી માર્યા. ક્રીસ જર્મની વિરુદ્ધ લડ્યું હતું તે લોપડ ન્યાંજને વહાણ થઈ પડ્યું, અને હાલમાં તુર્ક પ્રજાએ લગાઈ શરૂ કરી છે તેમાં ચોક્ખી રીતે યૂરોપની બીજી પ્રજાઓનો હાથ છે. કેટલાક ક્રીસ તરફથી અને કેટલાક તુર્ક તરફથી લડવામાં મદદ કરે છે. ખંદુક, તોપો, મશીનગનો વેચવામાં અને ઝોરાક લૂગડાં, જોડા આપવામાં ધણીજ કમાઈ થાય છે; ઝાનામાના કરોડો રૂપિયાની ધીરધાર ચાલી રહી છે એમ કહેવાય છે, અને આજે બાદકન પ્રજાઓમાંથી અમુક પ્રજા તુર્કોને મદદ કરવા સજ્જ થાય છે અને અમુક ક્રીસની મદદે ધાણે એમ સાંભળીએ છીએ. પણ તેમને ચલવનાર બીજી મોટી પ્રજાઓ છે એ પણ ચોક્કસ વાત છે. બાદકન રાજ્યો એ યૂરોપનો ટેડવાડો થઈ પડ્યો છે. કેટલીક પ્રજા તો શરતીર છે, પણ આસપાસ ગોધાઓની ટકરમાં તેમનો કચ્ચરધાણુ નીકળી જાય તેમાં નવાઈ નથી. આ પ્રદેશમાંથી જે ચેપ ફેલાય છે તે આસપાસના વાતાવરણને ઝેરી બનાવી દે છે.

હાલમાં જે સ્થિતિ યૂરોપમાં ફેલાઈ રહી છે, તેવી આપણા દેશમાં પણ અમુક વખતે હતી. રાજસ્થાનના શરતીર રાજપૂતો મોહોમાંડે લડી મરતા હતા અને તેનો લાભ મુસલમાનોએ લીધો

હતા. મુસલમાનોમાં અણુવિશ્વાસ અને અદેખાઈ પેદાં અને અરસપરસ તકરાર અને લગ્નછ જગી ત્યારે મરાઠા જોરમાં આવ્યા. યુરોપમાં સખત વેર બંધાયાં છે. લાખો માણસોના છવ ગયા છે, એટલે પ્રેમભાવ જેવી ભાવના નાબૂદ થઇ ગઇ છે. જે મહાભારતને લીધે લગ્નછો બંધ થવાની આશા હતી તેનાં બીજ દેશે દેશ રોપાયાં છે અને લગ્ન વધારે જાગી છે.

યુરોપની હાલની સ્થિતિમાં Nationalism ની અદેખાઈ એ સુખ્ય હકીકત છે પણ તે ઉપરાંત એક બીજી ખાખત ઉપર લક્ષ આપ્યા વિના છુટકો નથી. બીજું મહાન શક્તિમાન એર આખા યુરોપમાં ફેલાયું છે. તેનું નામ બોક્ષી-વિઝમ. આ રાક્ષસને વિષે ધણી ગેરસમજૂત અન્ય દેશોમાં ફેલાઈ રહી છે. બોક્ષીવિઝમનો સુખ્ય ઉદ્દેશ સમાનતા અને ભાનુભાવ વધારવા તરફ છે. પ્રજાના જે કરોડો લોકો ખેતી અને ફારીગીરી તથા મજૂરી કરીને સમાજમાં દ્રવ્ય પેદા કરે છે તેમની સ્થિતિ સુધારવા માટે તેમની લાડત આશી રહી છે. મહાન ઉચ્ચ ઉદ્દેશ માટે તેઓ અથાક મહેનત કરી રહ્યા છે તે છતાં તેમની પ્રવૃત્તિ રાક્ષસી છે, કારણ કે તેઓ બીજી બધી પ્રજાને

કચરી નાંખવા માગે છે; અને તેમનું સાધન તોપ તથા તલવાર, બળવો અને હુલ્લડ છે. બીજા કોઇ સાધનોમાં આવશ્ય નથી. આ રાક્ષસની પ્રજાનું નામ દરેક દેશમાં જુદું જુદું છે, અને રૂઝિયામાં તોફાન થઇ રહ્યા પછી જર્મની તથા ઇંગ્લંડમાં તેનું જોર નરમ પડી ગયું છે. પણ બલિષ્ઠમાં કોમ્યુનીસ્ટ-પાર્ટ કેવું સ્વરૂપ ધારણ કરશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે.

ત્રીજી હકીકત કેટલાક નાના દેશોના સ્વરાજ્યને વિષે છે, અને તેમાં આયર્લેન્ડની પ્રગતિનો ઇતિહાસ જોવો પડે છે. એ કમનસીબ પ્રજાના જે મહાન પુરુષો, ક્રીસ્ટીય અને કોલ્ડીન્સ દ્વર થયા છે. ફી લેલેરાના અભિપ્રાય મુજબ તેટલા વાસ્તવિક હશે તો પણ તેમની જોડે થોડા માણસો રહ્યા છે. તેમની લડત નિષ્ફળ ગઇ છે એમ તો નહીં જ કહેવાય પણ પોતાનો કમ્પો ખરો કરવા માટે લડી રાકારી નહીં. દેશને શાંત પડવાનો પ્રયત્ન મળ્યો નથી. રચનાત્મક કાર્યો કરવા માટે જે વાતાવરણ હોતું જોઇએ તે મેળવી શકતા નથી. એ પ્રજાના હાલ-હવાલ કેવા થાય છે તે આપણે ચિંતા અને રનેહ પૂર્વક જોવાં કરીશું.

ગુમન્ત મહેતા.

હિંદુસ્તાનની ૩૧૧ કરોડ વસ્તીમાંથી ૨૧ કરોડ ખેડૂતો, ૭ કરોડ મજૂરો, ૨ કરોડ વેપારીઓ, ૮૦ લાખ વધારા એજિપ્ટ, સરકારી તથા ખાનગી નોકરો, ૮૫ લાખ ન્હાના જમીનદારો અને તાલુકા-દારો, અને ૧૬૬૨૮ રાજમહારાજો અને મોટા જમીન ધારો છે. એટલે ખેડૂત-મજૂરોની ગંખ્યા વસ્તી-ના ૮૯ ટકા છે. માટે હિંદુસ્તાનનો ઉદ્ધાર એટલે આ ખેડૂત-મજૂરોનો ઉદ્ધાર.

નંધ

જય ગાંધીજી

વિજ્યાદશમીના સુપવિત્ર દિવસે પરમપૂજ્ય મહાત્માજીને અમારા હૃત્પ્રેર પ્રણામ.

હિંદી જનસમાજ તેમને 'ધર્મમૂર્તિ' મહાત્મા તરીકે પૂજે છે. ઉત્સાહી નવયુવાનો તેમને સ્વરાજ્યના સ્થાપક તરીકે ઓળખે છે. સ્ત્રીઓ તેમને પાલક ગણી તેમનાં આવારણાં લે છે. અંતરને પોતાના ઉદ્ધારકને અરજી નમે છે. ખ્રિસ્તીઓ તેમને ઇસુના અવતાર તરીકે વધાવે છે. અમે એમને ત્રિવિધ તાપથી દાઝતા ભારતની-ખંડે જોતાં સમસ્ત એસીઆ-ખંડની ભૂમિપર તેમજ ઉન્નત બની યાદવાસણી કરતા પશ્ચિમના દેશોપર આર્થ સંસ્કૃતિનું અમૃતસિંચન કરતા પરમ પુરુષ તરીકે પ્રણામ કરીએ છીએ.

ત્યારે ઇંગ્લેન્ડના રાજ આર્થર પોતાના રાઉન્ડ ટેબલનું મંડળ છિન્નભિન્ન થયા પછી દરીઆમાં દૂર દૂર જતા હતા ત્યારે પાછળ રહેલા એકના એક દોસ્ત બેઝીવીરને 'નિરંતર પ્રાર્થના કરવાનું' કહેતા ગયા હતા. 'દારકામાં યાદવાસણી થયા પછી સમાધિસ્થ થતા પહેલાં શ્રી કૃષ્ણચંદ્રજીને ભક્તરાજ ઉદ્ધવજીએ માર્ગ દર્શાવવાવિનંતિ કરી ત્યારે બંદીકેદારમાં તેમનું નિરંતર ધ્યાન કરવા સૂચના કરી હતી. રામચંદ્રજી બાર વર્ષ વનવાસ ગયા. ત્યારે રત્નેહર્યતિ સમા ભરતે તેમની પાદુકાને રાજ્યાસન પર મૂકી તેના સેવક તરીકે અયોધ્યામાં રામરાજ્ય ચલાવ્યું હતું. આપણા પરમપૂજ્ય લોકનાયકને સરકારે છ વર્ષની

જેલ આપી છે તે વખતે તેમનું-તેમના અમર સિદ્ધાન્તોનું નિશ્ચ અને નિશ્ચયથી વધારેને વધારે રક્ષણ અને પાલન કરવું ઘટે છે.

પણ ત્યારે આશરે છ માસપર ગાંધીજીને યરોડામાં પૂરવામાં આવ્યા, ત્યારે તેમના ધણી ચૂસ્ત અનુયાયીઓને પણ એમ લાગેલું કે તેમની આગેવાની વિના તેમણે સૂચવેલે માર્ગે પ્રગતિ કરી શકશે નહિ. બારડોલીમાં નિર્ધારિત હતા તેવા સામુદાયિક સવિનય ભંગતેમના વિના સફળ થઈ શકશે જ નહિ. સારા દેશનું પર્યટન કરનાર "યરિવાજક સમિતિ" ના કેટલાક સવાલોમાં પણ આનો ધ્વનિ સ્પષ્ટ હતો. શંકરે આપેલું જામદગ્નેપત્તું અમોઘ ધનુષ્ય રામચંદ્રજી ઉપાડી શંકે-બીજા તો તેના ભારનીએ અગદાઈ જ ન્યા.

આવી અશ્રદ્ધા હવે દૂર થતી જણાય છે. જેમની કામળ કાયા સરકારે ઉંચી દિવાલો વચ્ચે પૂરી રાખી છે. પણ તેમની અહોનિશની પ્રાર્થના ભારતના ભાગ્યને ઝળકાવતી હાય, તેમનો અમર આત્મા શ્રદ્ધાળુ ભક્તોના હૃદયમાં સંચાર પામતો હોય, તેમનું પુણ્ય-તેજ દેશના ખૂણે ખૂણાને અજવાળતું હોય એમ લાગે છે. તેમની હાજરી દરમિયાન માલેગાવ, મલબાર, અને ચૌરીચૌરાના અત્યાચારો બન્યા તેવા તેમના કારાવાસ વખતે ન બન્યા એ તો દેખીતી રીતે તેમની તપશ્ચર્યાનું ફલ હતું. વધારે આશ્ચર્યકારક બીના તો એ છે કે તેમની આગેવાની દરમીયાન ગાંધી સાહેબ હજારો ભાષાઓ જેલમાં ગયા હતા તે છતાં અહિંસાનું તત્ત્વ પૂરું પિછાનીને જેવો શુદ્ધ સત્યાગ્રહ નહોતો થયો, તેવો આજે થાય છે, ચરૂ સંતાનોના જેવાં પવિત્ર બલિદાન નહોતાં અપાયાં તેવાં આજે અપાય છે.

1. "If thou shouldst never see my face again,
Pray for my soul. More things are
wrought by prayer
Than this world dreams of.....
For what are men better than sheep
or goats
If, knowing God, they lift not hands
of prayer
Both for themselves and those who call
them friend " or foe.
ટેનીસન.

સત્-શ્રી-અકાલ

ગુરુ-કા-બાગ અને અકાલીના સત્યાગ્રહ આજે દેશમાં ઘેરઘેર જાણીતો થઇ રહ્યો છે. તેની કથા અકાલી-ઓને મારે જેટલી યશસ્વી છે, તેટલી સરકારને માટે શરમભરેલી છે. શિરોમણી ગુરુદ્વાર પ્રખંધક કમિટીએ બહાર પાડેલી પત્રિકામાંથી નીચે સુજળની મુખ્ય હકીકત તરી આવે છે.

ગુરુ-કા-બાગ અમૃતસરથી ૧૦ માઈલ દૂર આવેલો છે. પાંચમા અને નવમા શીખ ગુરૂની માદગીરીમાં બંધાયેલી ઐતિહાસિક ગુરુદ્વાર ત્યાં છે. ત્યાંના મહંત સુદરદાસ શિરોમણી કમિટીને ઘણો અપોખ માલમ પડ્યો આથી તે જોગીન્દ્રસિંગ નામ ધારણ કરીને અક્ષલ તખ્ત આગળ વિધિપુરઃસર અકાલી શીખ થયો. તે પછી શિરોમણી કમિટીની સાથે જોગીન્દ્ર ૧૧ શીખોની કમિટીના હાથ નીચે રહીને ગરુદ્વારની બંધવસ્યા કરવાનું એણે માથે લીધું, અને મંદિરના 'લગર' (ધર્મોદાર રસોડા)ના એક ભાગમાં રહેવા માંડ્યું. પછી ત્યારે નાનખાના સાહેબની કતલ પછી ઘણા શીખો પકડાયા ત્યારે આ મહંતે પછી બીજા પછાની માફક શુલાંટ મારી. પરિણામે કમિટીએ બંધી બંધવસ્યા પોતાનાજ હાથમાં લીધી, એટલે મહંતે પોલિસની મદદ સાગી. પોલિસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટે જાતે તપાસ કરીને કમિટીનો કાબૂ કબૂલ રાખ્યો એટલુંજ નહિ, પછી તેના પાંચ પ્રતિનિધિઓને ગુરુદ્વાર સ્વાધીન કરી, અને મહંતની નાદાન યોજા તેમને ધંજલ ન કરે, તે માટે પોલિસની દુકડી મૂકી. મહંતની હુકમત એાછી થઇ, એટલે કમિટીની રાજ્યથી યોજા ઉઘાડી લેવામાં આવી.

ત્યારથી ગુરુદ્વારનો કાબૂ કમિટીને હસ્તકજ રહ્યો છે, અને લંચરખાતા મારે ત્યાંના કાઠડું લાકડું હમેશાં લેવામાં આવ્યું છે. પછી ત્યારે ૧૦ અંગૂઠા રહને દિવસે પાંચ સોઠાદારો હંમેશ સુજળ સુકું લાકડું કાપવા ગયા, ત્યારે ડેપુટી સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ મિ. બેટી, અને તેમની પોલિસે મળીને તેમને પકડ્યા અને પછી તેમને છ મહિનાની કેદ અને ૫૦ રૂપિયાના દંડની શિક્ષા કરી. આમ છતાં પછી શીખો તો લાકડું

કાપતાજ રહ્યા. વળી ૧૨ દિવસ સુધી પોલિસે કંઈજ ન કર્યું, પણ ૨૨ મીને દિવસે શીખોની પકડા-પકડી શરૂ થઇ, પછી સીમસાથી ડેપુટી કમિશનર પધાર્યા, એટલે અકાલીઓને પકડવાને બદલે મારવાનું શરૂ થયું. ખહેલેજ દિવસે તો બાગમાં સો અકાલીઓને પૂરેલા હાથ, તેમને જ સખત માર માર્યો. ત્યારથી જ સેંકડો અકાલીઓ બાગમાં લાકડાં કાપવા જાય તેમને તેઓ બેભાન થાય ત્યાં સુધી શરીરના ગમે તે ભાગ ઉપર માર મારવાનું, તેથી પડેલા શીખોના ઉપર પાડુ મારી તેના ઉપર કુદવાનું, પછી તેમના માથાના કેશ પકડી તેમને ધસડવાનું અને તેમના શરીરને તળાવમાં ડૂબાડી મારવાનું કેટલાયે દિવસો સુધી ચાલુ રહ્યું. બીજા બાલુએ શીખ પછી સો સોની દુકડી તૈયાર કરે, અમૃતસરના સુવર્ણમંદિરમાં અક્ષલ તખ્ત આગળ અહિંસાના સોગંદ લે, સત્-શ્રી અક્ષલની જમ બોલાવતા બાગ તરફ ચાલ્યા જાય, પોલિસનો માર પડે તે જરાપણ ધ્વનીના વગર કે તક્ષ્ણર પછી સર્યા વગર કાંતિથી ખરે, અને કમરે 'કીરપાણુ' લગાવેલી છતાં પોલિસની સામે ટચલી આંગળી પછી હાંથી ન કરે. બેભાન અને ધાયલ થયેલા શીખોને ગાડીઓમાં નાખી પાછા અમૃતસર લાવવામાં આવતા.

આમ અકાલીઓને જે લખંડર મુજબનો યર્ધ છે, તેનો ખ્યાલ અમૃતસરની હોસ્પિટલના ડોક્ટરે તા. ૧૬-૯-૨૨ ના રોજ આપેલા નીચેના આંકડા ઉપરથી જણાવ્યો:-

ગરદન ઉપરના જખમો ૨૬૯; આગળના ભાગમાં ૩૬૦; માથા પર ૭૬; ગુલ ૧૦૦; હાંતની ધંજલ ૭; અમુક માર ૧૫૮; જખમ ૧૦; હાડકાંની ધંજલ ૯; હાડકાં તૂટી ગયેલાં ૨; કુલ ૧૦૨૪-તે ઉપરાંત ૧૩૦ કેસ એવા છે કે તેમને ગુરુ-કા-બાગમાં માર પડેલી છતાં સારવાર પામી શક્યા નથી.

આખરે સક્ષસને પછી દયા આવી છે. તાજેતરમાં પંજાબની સરકારે અહિંરે કર્યું છે કે રથાનિક અમલદારોની સલાહથી બાગમાં જતા અકાલીઓને મારીને હડાવવાને બદલે પકડવામાં આવશે.

પરિણામે ખાગની આસપાસ કાંટાવાળા તારની વાડ બાંધી દીધી છે, અને પહેલાંની માફક જે અકાળીઓ અંદર દાખલ થવાનો પ્રયાસ કરે છે, તેમને પકડવામાં આવે છે.

આ પ્રકરણમાં સરકારે, તેના અમલદારો અને હલકા નોકરોએ જે નીચ ધાતકીપણું બતાવ્યું છે, તે વિશે ટીકા કરવાની જરૂર નથી. દેશી સિપાઇઓને શ્રદ્ધા અકાલીઓ ઉપર ભયંકર પ્રહાર કરતા જોઈ, અને તેમના ગેરા ઉપરિ અમલદારને આ દિસા વારવાને બદલે તેમાં ઉધાડેછોક સામેલ થતો જોઈ મિ. એડ્ડેસ જેવા ભલા અંગ્રેજને બલે કમકમાં આવે અને અફસોસ થાય ! અંગ્રેજોની ભલમન-સાધનો વહેમ આપણા મનમાંથી તો ક્યારનોયે નીકળી ગયા છે. ૧૯૧૯ માં પંજાબમાં અને ગદ સાલ આસામ, પંજાબ અને બંગાળમાં, આપણા હજારો નિર્દોષ સ્ત્રીપુરુષોપર જે ત્રાસ વર્ત્યો છે, તે પછી તેમના પાસેથી બીજી શી આશા રાખી શકાય ?

સરકારે એમ બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, કે કાયદાની રાહ આવી કંઈ પગલાં લેવાની તેમની ફરજ હતી. આ ટોંગ પણ એક ક્ષણભર નબી શકે એમ નથી. કદાચ એમ માની લઈએ કે સરકારના દાતા મુજબ ખાગની જમીન મહંત ઈ ખાનગી મિલકત છે, તોપણ તેમાં પગપેસારો થતો અટકાવવાને માટે અથવા એ જમીનના તમામ લાકડાં કપાવાથી થતી નુકસાની મેળવવાને માટે મહંત દિવાની દાવો કરી શકત. ફોજદારી કાયદાનો અમલ કરવાની આવી બાબતમાં જરૂર જ ન હોય. વળી હજારો અઢત્તી અકાલીઓને અટકાવવાને ફોજદારી કાયદાની ૧૨૮ મી કલમનો ઉપયોગ-અથવા દુરુપયોગ કરવાને સરકારે બ્યાજબી ધાર્યું, તો પણ તે મુજબ હુમલો અટકાવવાને ઓછામાં ઓછું બળ વાપરવું જોઈતું હતું. આ માટે ગુરૂદારના દરવાજા બંધ કરવાથી, અથવા તેના દરવાજા, પોલિસની દાર ખડકવાથી એક પણ અકાલીને જરાયે ધા ક્યાં સિવાય કામ સરી

શકત. અફસોસના સોગંદ લેવાને આપણને મર્મવીર અકાલીને મરણતોલ માર પડતાં જોઈ પણ ધરના નામ સિવાય કંઈ ન બોલનાર, અને આંગળીથી કે અણુસારથી સામે ન થનાર પર આવી શયતાનીઅત કરવાની શી જરૂર હોય ?

ખરી વાત તો એ છે કે અંગ્રેજ રાજ્યની શરૂઆતથી તે અત્યાર સુધી, અંગ્રેજોને મન આપણા જનમાલની કે આખર ઇજ્જતની કુટી બદામ જેટલી પણ કિંમત નથી. જ્યાં સુધી આપણે તેમને અક્ષરે અક્ષર હુકમ માનીને પાળીએ ત્યાં સુધી આપણા ઉપર રીજે. પણ આપણા ધર્મ કે હકની ખાતર આપણે તેમની સામે માથું ઉઘડીએ, એટલે ટાની પશુની માફક આપણા ઉપર તૂટી પડે. આવી સ્થિતિ આટલા વખત સુધી નબી એજ આપણને શરમાવનાઈ છે. ગાંધીજીએ એક વખત કહ્યું હતું તે પ્રમાણે તે કાયમ રહે તે કરતાં પૃથ્વીના પડ ઉપરથી સાફ થઈ જવું એ હજારો દરજ્જા બહેતર છે.

અકાલીઓએ આપણને સાચો અને સીધો માર્ગ બતાવ્યો છે. ગદ સાલ પંજાબને કમકતામાં સભાઓ બંધ કરેલી તે વખતે તેમાં જનાર હજારો માણસો ઉપર પોલિસે લાડીઓ ફેરવેલી. પણ એક એક માણસ પોલિસની સ્થાનો કાયદાનો ભંગ કરવાને જાય, લાડીના મારને પુખ્તની વૃદ્ધિ માફક ઝીલી લઈ, અને મંચ સાહેબનું નામ દઈ પૂજામાં કે પાણીમાં રોજાય-એવા શુદ્ધ સત્યાગ્રહનું દિવ્ય દર્શન તો આપણી તવારીખમાં પહેલીજ વાર થયું. ગાંધીજીએ કહેવું છે, કે સત્યાગ્રહીએ સાચો સિપાહી જ છે. જેમ તે ઝોછા ધા કરે અને વધારે ખમે તેમ તે વધારે શરો ગણાય. સત્યાગ્રહી તો એજ જે એક પણ ધા ન કરે, અને બધાએ ઝીલે. શીયોનો જલિ-સ્વભાવ જ સિપાઇનો છે. હાલ ધવાયેલા કેટલાયે અકાલીઓએ છેલ્લી જ લડાઈમાં સરકારની આખર રાખી છે. તેમણે આવો ભારે સત્યાગ્રહ કરીને ગાંધીજીના સિદ્ધાંતનો સરસમાં સરસ પદાર્થપાડ દેશને આપ્યો છે. અકાલીઓ આપણા દેશના ઇતિહાસમાં ખરેખર અકાલી-અમર થયા છે. તેમનાં નામ ઇતિહાસમાં મોનેરી અક્ષરે લખાશે.

સિપાઇઓની ભયૂતિ

ગઇ સમય અસહકારની ચળવળ ખૂબ જોશથી ચાલતી હતી તે અસામામાં ગાંધીજીએ એકવાર પૂછ્યું કે આપણે પોલિસ અને સિપાઇઓ ઉપર કંઈ જ અસર નથી પડી શક્યા ! અંગાળામાં જ્યારે શ્રી. દાસની આગેવાની નીચે સવિનય ભંગ આવ્યો હતો, ત્યારે કેટલાયે પોલિસના માણસોએ રાજનામાં આ-પેલાં બીજા ભાગમાં પણ થોડા પ્રયાગે નોકરી છોડેલી. પણ સિપાઇઓના ઉપર થયેલી અસર વિશે આપણે થોડું જ જાણીએ છીએ. 'લેગર મન્યલી' નામના અંગ્રેજી માસિકમાં એવેલીન રોય ગાંધીજી વિશે એક લેખમાં જણાવે છે તે ખરું હોય તો—

અસાંતિય વધારામાં વધારે ગંભીર ચિન્હ તો કેટલીયે શીખ દુકાડોએ બજાવે હતા. કિસાન અને શરદારની ચળવળમાં જોડાયેલા પોતાના શીખભાઈઓ પ્રત્યે સહાય-ભૂતિને લીધે, તેમણે પોતાના અમલદારોના દુકાડોને આનાદર કરી એકમાં દુકાડો કર્યું, થોડી સંખ્યા દુકાડી-ઓમાંથી નાસી ગઈ, અને સરકારની નોકરી કરવાને બદલે દુકાડીઓમાંથી ધણા છૂટા થયા.

ઉપરની હકીકત વિશે આપણને ખાતરી નથી, પણ અત્યાર સુધી શીખ સિપાઇઓમાં જે ચળવળ જામતી હતી, અને જે શરૂ-કા-આગના સત્યાગ્રહથી સ્વાભાવિક રીતે ધસી જ તેજ મઈ છે તેનું પ્રત્યક્ષ પારખું હમણા જ મળ્યું છે. શીખ સિપાઇઓની સભાના પ્રમુખ માણ રસાલદાર સરદાર અનુપમજી પંતળના ગવર્નરને જે કાગળ લખ્યો છે તેનો મુદ્દાનો હેવાલ નીચે મુજબ છે:—

હ મી સર્જેબરે હું શરૂ-કા-આગમાં શામ્પાના દાહલ નજરે લેવા મળે ત્યાં ગયો હતો.

૧૫૦૦ થી વધારે સભ્યોના બનેલા સિપાઇમંડળના પ્રમુખે મને વિનંતિ કરી કે, કે મારે આપને જાણ કરવી, કે આવા અત્યાચારો શીખો ઉપર વધારે દિવસ ચાલુ રહેશે, તો અમારા મંડળના સભ્યોને ચેલવા બાઈએ જોડે સામેલ થયા વગર ખોલે કોઈ રસ્તો રહેશે નહિ.

કેટલાએક પેન્સિલવેનિયામાં જોડાયા છે, છતાં હું આપ નામદારને ચેતવણી આપવાની રજા લઉં છું કે મંડળના બધાએ સિપાઇઓ એક સામટા આ હસ્તામાં સામેલ થશે તો સ્થિતિ વધારે ગંભીર મઈ પડશે.

હું ચોતે એક જુના શીખ કુંડુંબડું ફરજાંદ છું. અમારું કુંડુંબ ચાર પેઢીથી સરકારની નિમકલવાણે નોકરી કરે છે.

છતાં હું આપ નામદાર આગળ નાજરથી જાહેર કરે છું કે હું ચોતે સરકાર સામેનો સહકાર તોડવાને અમારા મંડળમાં સોથી પહેલો બહાર પડીશ.

આ મારા અવાજને, હાર્દો શીખ સિપાઇઓના અવાજ માનશે.

હજી પણ સરકાર આ જુલમ બંધ કરીને અને શરૂ-કારના સવાલનો ફરો આપીને પ્રસંગ આવરી લેશે, એવી હું અંતઃકરણપૂર્વક આશા રાખું છું.

અમે જૂલતા ન હોઈએ તો હિંદુસ્તાનના સિપાઇઓ તરફથી સરકારને આ પહેલી નોટીસ મળી છે. સૌમાં શીખો જ આગેવાની લેવા લાયક છે. તેઓ જેમ વધારેમાં વધારે સમજાયા અને સંરક્ષારી છે, તેમ શરા અને ધાર્મિક પણ છે. તેમની કારકીર્દિ ઘણી ઉજ્જવળ છે. ૧૮૫૭ ના બળવા વખતે શીખોની જ વફાદારીથી સરકારનું નાવ રૂખતું બચ્યું. હેલમાં ત્રણ વરસમાં સરકારની રાજનીતિથી શીખ સિપાઇઓની ઉચ્ચ વફાદારી પણ ધીમે ધીમે ઓસરતી જાય છે. તેમની ધીરજ અને ખામોશને પણ હવે હોય. જનસમાજના અને મુશ્કિલ વર્ગના લોકોના હૃદયમાંથી તો અંગ્રેજી રાજ્યનો પાયો ક્યારનોયે ચળી ગયો છે. સરકાર પણ એ વાત શમજે છે અને પોતાના પોલિસ અને લશ્કરના ઉપર જ વધારે ને વધારે આધાર રાખતી જાય છે. છતાં હવે તો લશ્કરની જાવણમાં રાજરોહ ફેલાવા માંડ્યો છે. તેથી ચેતીને જે સરકાર નહિ આવે તો તેને વિમા-સત્તું પડશે.

પોલિસના રક્ષણનો કાયદો

આ વિચાર કરતાં વડી ધારાસભામાં હમણાં જ રજુ થયેલો પોલિસ સંબંધી કાયદો યાદ આવે છે. ત્રણ વરસ દરમ્યાન પોલિસની વફાદારી ડગાવવા માટે અસહકારીઓ તરફથી ભારે પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા, તેથી તેવા પ્રયત્નોને એરક્ષયેસર બણી શુન્દે-ગારને ફાળદારી રાહે સજા કરવાની સત્તા સરકારે લીધી છે. આજખત 'ઈંગ્લેન્ડ'માં આવેલ કાયદો હોય એટલે પછી હિંદી સરકારને તેના વગર કેમ આવે ? પણ સરકાર સમજતી તો હશે જ કે લશ્કર સંબંધી આવેલ જ કાયદો હોવા છતાં 'ને' તેમાં અમુકોતપ ફેલાવાથી શીખ સિપાઈઓ સરકારને નોટીસ આપી શકે તો પછી નવો કાયદો યથા પછી પોલિસમાં પણ ચળવળ થતી અટકાવી શકશે જ નહિ. પોલિસ અને લશ્કરમાં નોકરી કરતા સિપાઈઓના હૃદયમાંયે હિંદુસ્તાનનું જ લોહી ધડકે છે. તેમને પણ આંખ અને કાન છે, ત્યાંહુંથી એતરફ બનતા બનાવે જોઈ વિચારી, તેઓ પણ તેમના ભાઈઓના જેવા વિચાર બાધવાના જ.

અસહકારીઓને તો આ કાયદાથી લાલ જ છે. લગ કરી શુકાય એવા કાયદાની સંખ્યામાં એકનો ઉમેરો થયો છે. લશ્કરને વિશે જેવા શુન્દાને માટે અલીભાઈઓ જેલમાં બિરાળે છે તેવા શુન્દો પોલિસ વિશે કરીને આપણે સંકેતોની સંખ્યામાં સરકારના મહેમાન થઈ શકીએ. આમ અણુધારી રીતે સરકારે આપણા હાથમાં એક નવું સજ્જત મૂક્યું છે. પડિત માલવિયજીએ થોડા જ દિવસ ઉપર જલિવાં વાલાબાગમાં ભાષણ કરતાં કહ્યું હતું તે પ્રમાણે શૂર-શ-આગમાં અકાલીને એક-એક ફટકો વાગે છે, તેમ અંગ્રેજોની રાક્ષસી સત્તાના ક્રૂરમાં એક એક ખીલો ફેલાય છે. આમ આપણા ઉપર પ્રહાર કરતાં જેમ સરકાર પટકાય છે તેમ પોતાનો અથાવ કરતાં પણ દગાય છે. સરકારનું 'તંત્ર' એથી વિચિત્ર દશાએ પહેલિયું છે, કે જે બાલુએ નાચ તે બાલુ તેનો અંત જ છે. એટલે મોડું કે વહેલું રાજ દેશીઓને સોંપ્યા વિના સરકારને ફટકો જ નથી.

આયુર્વેદીય પાઠશાળા

આયુર્વેદીય શાસ્ત્રનો પુનરુદ્ધાર યવા માંડયો છે. પશ્ચિમના દેશોમાં છેલ્લાં સાઠ વર્ષમાં જે નવીન શોધખોળ થઈ છે, અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં જે ઉમેરો થયો છે તેનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરીએ તોજ આયુર્વેદને પુનર્જીવન મળી શકે. અત્યાર સુધી જે પદ્ધતિ આલતી હતી તે પ્રમાણે શુર સાથે ત્રણ ચાર ઉત્તમ પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરી, વનરપતિ ઓળખવાનું શીખી, નિદાન તથા ચિકિત્સાનું જ્ઞાન મળી શકે તેટલું જાણી લાઇને નવા વૈદ્યો તૈયાર થતા હતા. પણ આજે તો શરીરશાસ્ત્ર, દેહધર્મવિજ્ઞાન વિગેરે વિષયોનું સાઈ જ્ઞાન મેળવવાની આવસ્યકતા છે. અને તે સારી રીતે સમજવા માટે રસાયણશાસ્ત્ર તથા પદાર્થવિજ્ઞાન વિગેરેનો અભ્યાસ પણ હોવો જોઈએ. કેટલાએક આરીક જંતુઓથી રોગ પેદા થાય છે, એવી માહિતી આર્થ મંથકારોને હતી. પણ દરેક ચેપી રોગની ઉત્પત્તિ મૂળજ સૂચ્ય જંતુઓને લીધે છે તેનું જ્ઞાન તો હાજમાંજ સૂક્ષ્મ-દર્શક યંત્રની શોધથી થઈ શક્યું છે. હવે આજના જમાનાના આયુર્વેદના વિદ્યાર્થીને જંતુશાસ્ત્રનું મૂળજ્ઞ જ્ઞાન આપીએ નહિ, તો તે બહુ વિચિત્ર કહેવાય.

હાલમાંજ વડોદરા રાજ્યના પાટણ શહેરમાં એક નવીન પાઠશાળા સ્થાપવામાં આવી છે, જ્યાં વિજ્ઞાનના અનેક વિષયો શીખવવાની યોગતા કરી છે. પહેલા વર્ષમાં રસાયણશાસ્ત્ર પદાર્થવિજ્ઞાન અને વનરપતિશાસ્ત્ર એ ત્રણે વિષયો અંગ્રેજીની પદ્ધતિ પ્રમાણે તૈયાર કરેલી પ્રયોગશાળાના સાધનવટ શીખવવામાં આવે છે. તેજ પ્રમાણે અમદાવાદમાં પણ એવા જ પ્રકારની પાઠશાળાની શરૂઆત કરવામાં આવી છે. મુંબઈમાં પ્રભુરામ પાઠશાળા ૨૦-૨૫ વર્ષથી કામ કરી રહી છે, અને મારવાડી વિદ્યાલયમાં પડિત દરિદ્રપત્રજી તથા વૈદ્ય મહાવજી ત્રિકમજીની એક પાઠશાળા છે.

આ ચારે પાઠશાળાના ચાલકો જે અરમપરમ સંગ્રહે નામે તો દરેક સંસ્થાને અત્યંત ફાયદો થાય.

નવીન પદ્ધતિ પ્રમાણે વિજ્ઞાનના વિષયોનું જ્ઞાન કેટલું આપવું, આયુર્વેદનાં પુસ્તકોમાં વર્ણવેલી દ્રષ્ટિકૃત જોડે એ કેવી રીતે અધ્યયન કરવું, દરેક વર્ષનો અભ્યાસક્રમ કેવી રીતે ગોઠવવો, નવાં પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરાવવા, શિક્ષણની પદ્ધતિનો નિર્ણય કરવો તથા પ્રાચીન શોધખોળ વગેરે વિષયોમાં આ બધી સંસ્થાઓ વચ્ચે સહકાર હોય તો જ સારું કામ થઈ શકે.

અમે જો મુલતા ન હોય એ તો અખિલ ભારત-વર્ષીય આયુર્વેદ સંમેલનની એકેક યુજ્જ્વાલમાં બિલકુલ યથા નથી. તે પરિપક્વ જો યુજ્જ્વાલ કાઢીઆવાડમાં ભરાય તો અસ્પષ્ટ સહકારના માર્ગે ખુશ્તી યથા જશે.

રુ. મ.

ગૃહસ્થ કુટુંબની નર્સી તથા દાયણો

હાલમાં જે સ્ત્રીઓ નર્સ તથા દાયણનું કામ શીખે છે તે અશિક્ષિત વર્ગની હોય છે. તેમને ધંધો હલકો ગણાયો છે તેથી એક માઠી વ્યસર એ યથા છે કે હમ્ય વર્ણની સ્ત્રીઓ એ કામ દાયમાં લેતાં અચકાય છે. આવી સ્થિતિ પશ્ચિમના દેશોમાં પણ હતી. આખા યુરોપની અંદર મિસ ઈંગ્લેન્ડ નામની જોડે નર્સિંગનું કામ શરૂ કર્યું તે પહેલાં નર્સિંગ તથા દાયણનો ધંધો હલકો પ્રકારનો જ ગણાતો હતો. રશીઆ તથા ટુર્કીની લડાઈમાં ધાયણ તથા બીમાર યાત્રીઓ હજારો માથાસો કમોતે મરવા માંડ્યા, ત્યારે આ જગતસિદ્ધ મહાન સ્ત્રીઓ સારા કુટુંબની સ્ત્રીઓને આ પરીપક્ષી કામમાં દોરી.

અમદાવાદ, ષડોદરા અને સુરતમાં મોટાં દવાખાનાં છે અને તેમાં નર્સોને તાલીમ આપવા માટે વર્ગો ખોલવામાં આવ્યા છે, પણ જ્યાં સુધી સ્ત્રીઓને પૂરતું સામાન્ય જ્ઞાન હોય નહિ ત્યાં સુધી તેમને નર્સિંગ તથા દાયણનું સારું જ્ઞાન આપવું શક્ય નથી, તથા તે ધંધા પ્રત્યેનું તેમનું વલણ બદલાય નહિ, ત્યાં સુધી એ ઉપયોગી ધંધા તરફ પ્રજા માનની દૃષ્ટીથી જોઈ શકે નહિ.

અભ્યાસ કરતી વખતે સારા કુટુંબની સ્ત્રીઓને રહેવા માટે અત્યંત ભરોસાદાર (મેટ્રન) અધિકારી-

નીને દરતક વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ. પૂનામાં મદારા-જીની સ્ત્રીઓને માટે સેવાસદન મારફત આવા વર્ગો ચલાવવામાં આવે છે. અને તેની દેખરેખ શ્રીમતી રમ્યાબાઈ રાનડે જેવાં મુત સરકારી આપને દરતક છે.

આજ પ્રકારની યોજના ષડોદરા રાજ્ય તરફથી કરવામાં આવી છે. અને જાત્રાલયની દેખરેખ માટે કોઈ સારા કુટુંબની બાઈની તજવીજ એ વર્ણી યથા રહી હતી. અને યુજ્જ્વાલના મુપ્રસિદ્ધ રા. બ. નંદશંકર તુળજશંકરનાં પુત્રી અને ષડોદરાના દીવાન ના. મનુભાઈ નંદશંકરનાં બહેન શ્રીમતી મુસોયના બહેન જેઓ અત્યાર સુધી સુરત મહિલા વિદ્યાલયનાં અધિકારી હતાં તેમણે આ કામ માથે લીધું છે.

દવાખાનાની પાસેજ દવા અગત્યાગવાળું સારું મકાન જાત્રાલય માટે લેવામાં આવ્યું છે, અને બાલુતી સ્ત્રીઓના અર્થને માટે સરકાર તરફથી માસિક રૂ. ૩૦ ની શિખરતિ આપવામાં આવે છે. નર્સિંગને લગતા વિષયોના શિક્ષણ ઉપરૂત જરૂર પૂરતું અંગ્રેજી બાબાનું જ્ઞાન, તેમજ નૈતિક અને ધાર્મિક તથા સામાન્ય જ્ઞાન આપવાની યોજના છે. આ યોજનાનો પૂરેપૂરો અમલ થાય તે માટે યુજ્જ્વાલના અનેક જાગમાં વસતા આગેવાનોએ ઉત્સાહથી સાયક ઉમેદવારો મોકલી આપવાની આવશ્યકતા છે. ગરીબાઈને લીધે તેમજ વિધવા થયા પછી અનેક સ્ત્રીઓ આર્થિક સુરક્ષામાં ઈની રહેલી હોય છે અને માત્ર ખોટી મોટાઈ અને સંબંધતાના બહાનાથી આવા ઉપયોગી અને સારા કામમાં જોડાતી નથી.

કોઈ પણ નું સાહસ હોય તેમાં પડતાં આપણા લોક બહુ અચકાય છે. પણ સાહસ ખેડવા વગર ઉન્નતિની આશા ફોગટ છે. તેથી સારા ખોટાનો વિવેક કરીને આવા કામમાં જોડાવો અને તેમ વધારે શ્રેષ્ઠમાં યુજ્જ્વાલની સ્ત્રીઓ જોડાશે તો બહુ લાભ થશે.

રુ. મ.

ગોઠુલ અષ્ટમીના મેળા

અગાનને લીધે અમૃતનું ઝેર કેવી રીતે ચઢી જાય છે તેનો દાખલો અષ્ટમીના મેળામાંથી મળી શકે છે. દેશના હુન્નરઉદ્યોગને ઉત્તેજન મળે, જુદા જુદા ગામો તથા પ્રાંતોમાં ચતી ચીજને વિશે માહિતી મળે અથવા પ્રગળે જાહેરાત થાય તથા માલના ઉપાડને માટે નવીન ગ્રાહકો મળી શકે એટલા માટે મેળા ભરવાની ગોઠવણ થાય છે. યુરોપની અંદર ઔદ્યોગિક ગ્રાંડપણ ચરૂ થયું અને એશિયા તથા આફ્રિકાખંડના દરેક જગર પોતાની ચીજથી ભરી દેવાની ઘેલછા ઉત્પન્ન થઈ ત્યારે અંગ્રેજ ચીજોથી મેળા ભરાવવા માંડ્યા. ત્યાર બાદ જર્મનીનો હુમલો ચરૂ થયો. કોઇ પણ ચીજ હિન્દુસ્તાનમાં જનતી હોય તેની નકલ કરીને સસ્તો માલ કેવી રીતે મોકલી શકાય તે બાબત ઉપર ખૂબ લક્ષ આપ્યું. રમકડાં, હિન્દુ દેવદેવીની મૂર્તિઓ કે બીજીઓ સઘળાં યુરોપથી આવવા માંડ્યાં, અને જ્યારે લડાઇ શરૂ થઈ ત્યારે અંગ્રેજ તથા જર્મનીની જગ્યા જાપાને લીધી. આવી રીતે મેળા ભરવાથી અનર્થ થઈ ગયો છે. ગયે વર્ષે જર્મનીના લાઇબ્રીક ગામમાં મોટો મેળો ભરાયો હતો ત્યાં ઈંગ્લંડ કે ફ્રાન્સમાં જનતી ચીજો મુકવામાં તે શાની આવે ? પણ ઈંગ્લંડ તથા ફ્રાન્સના વેપારીઓ માલ ખરીદવાને આવ્યા હતા. હમણાં જે ખાદી માટે મેળા ભરાય છે તે પણ આ જ ઉદ્દેશથી. જાપાન કે આમેરિકામાં ચતી ખાદીના વેચાણ માટે નહિ પણ હિન્દુસ્તાનમાં અને ખાસ કરીને પોતાના પ્રાંતમાં ઉત્પન્ન ચતી ખાદીનો કેમ ઉપાડ થાય તેટલા માટે ભરવામાં આવે છે.

સ્વદેશી જ માલ વાપરે અને વિદેશી ન ખરીદે એવી ભાવના પ્રજામાં આવે એ એક રસ્તો છે પણ તેની સાથે અનેક પ્રકારનાં રમકડાં તથા નાની પણ આકર્ષક, ઉપયોગી ચીજો, રજરની, કાચની, જુદી જુદી ધાતુની આપણા દેશમાં જનતી જોઈએ. કેટલીક વખતે એવી ખૂસ મારવામાં આવે છે કે (Home industries) ગૃહઉદ્યોગ શીખવવાની કાંઈ પણ વ્યવસ્થા નથી. મેળામાં ઘણી ચીજ જો-

વામાં આવે છે કે જે હાથેથી અથવા થોડાં ઓળ-રથી કરી શકાય. રમકડાં કેવી રીતે સોંધાં થાય, દરેક ભાગ હાથેથી કરવો કે સંચાયા કરાવવો ભગેરે બાબત ચોક્કસ કરવા માટે લાયક માણસોએ હકીકત મેળવવી જોઈએ.

મેળામાં મળતી નાની ચીજોનું સંગ્રહસ્થાન કર્યું હોય તો ભાગ્યે જ હજાર રૂપિયાનો ખર્ચ થાય એવો સંગ્રહ અમદાવાદ કે સુરત ન કરી શકે ! જે આ બાબતમાં બીજું કાંઈ પહેલ ન કરે તો મહાસભાની સમિતિએ પગલાં ભરવાં જોઈએ. મુ. મ.

સ્વર્ગસ્થ સર વિઠ્ઠલદાસ ઠાકરસી

સર વિઠ્ઠલદાસ ઠાકરસીના અવસાનથી મુંબઈ ઈલાકાને તેમજ આખા હિન્દુસ્તાનને મોટી ખોટ પડશે. એમની ઉંમર માત્ર ૪૬ વર્ષની જ હતી, પણ તે દરમ્યાન તેમણે ઘણું કામ કર્યું. તેઓ વ્યાપાર-ઉદ્યોગમાં ઘણા કાબેજ હતા. પોતાની હોશિયારી, હિંમત, અથાક મહેનત, અને શગ્રીની જ્ઞાનને લીધે તેઓ મોટી મોટી યોગનાઓ હાથમાં લઇ પાર પાડી શકતા. જામનગર—દારકાં રેલ્વે એમની મદદ સિવાય ચઢી શકત નાહ. પ્રગત્યોય હિતાનાં કામોમાં એમણે ધારાસભાઓમાં તથા કમિશન, કમિટી અને કોન્ફરન્સોમાં અગત્યનાં કામ કર્યા હતાં. મુંબઈ કલ્યાણમાં ખેડૂત પ્રજા માટે સહકારી મંડળીઓનું કામ અને ખાસ કરીને એન્કા અને સહકાર્ય ઇન્સ્ટીટ્યુટ એમને લીધે જ સારી રિયતિમાં આવ્યાં છે. અને મુંબઈની પ્રજાએ એમની યાદગીરી જાળવવા માટે મહકાય ઇન્સ્ટીટ્યુટ માટે મકાન બાંધવાનું ફેરવ્યું છે તે બહુ વાસ્તવિક જ છે.

સર વિઠ્ઠલદાસ એમનાં ધર્મપત્ની સાથે પૃથ્વી-પ્રદક્ષિણા કરી આવ્યા તે પછી રૂઝિજવણી તરફ એમનું ખાસ લક્ષ દોરાયું હતું. પુનામાં સ્થપાયેલી ભરત-વર્ધા સ્ત્રી વિશ્વવિદ્યાલયને પંદર લાખ રૂપિયાની બાદશાહી સંભાવત કરીને મહારાષ્ટ્ર તથા ગુજરાતમાં રૂઝિજવણીને ઘણું ઉત્તેજન આપ્યું. પુનામાં સેવાસદન મારફત ચાલતી સંસ્થાએને તેઓ વારંવાર મદદ આપતા હતા. મુંબઈમાં ભારીઆ કામને નસી-

ની મદદ મળી શકે તેટલા માટે સારી રકમ કાઢી આપી. યોગ્ય વિદ્યાર્થીઓને યુરોપાદિ દેશોમાં ઉચ્ચ કેળવણી મળી શકે તેટલા માટે પાંચ લાખ રૂપિયાનું ટ્રસ્ટ કર્યું. એમની છુપી મખાવન પણ ધણી હતી. જાહેરાતની કે સરકારની મહેરબાનીની તેમને દરકાર ન હતી. દરેક મારાં કામને ઉત્તેજન આપતા. સર્વ-સ આંક ઈન્ડિયા સોસાયટી, વનિતાવિશ્રામો, પુરતકાલયો, પાઠશાળાઓ, ખાનગી નિશાળો ને કૉલેજો સર્વેમાં સારી મદદ કરતા, અને થોડા વખત ઉપરજ રાજકોટમાં વનિતાવિશ્રામ પોતાને ખર્ચે ચલાવવા માટે તેમણે આર્થિક વ્યવસ્થા કરી હતી.

દેશની સેવા કરવા માટે અનુભવ તથા પૈસા મેળવ્યા પણ દેશના કમનસીબે એમનું જીવન ઓચિંતું ખતમ થયું. લેડી વિકલ્પદાસને બારે દુઃખ પડ્યું છે. એઓ પોતે સુશિક્ષિત, સુશીલ તથા ધર્મ-નિષ્ઠ છે અને જે લોકસેવાનાં મહાન કાર્યો એમના પતિએ આદર્યા છે તેમને સંપૂર્ણ રીતે સફળ કરવાં એ એમની ફરજ છે, એમની ધર્મસિક્કિ છે. ઇશ્વર એમને સફળદિ આપે.

સુ. મ.

ખિલાફતનો વિજય

ઉલ્લાં થોડાં અઠવાડીઆમાં અણુધારેલા બનાવે બન્યા છે. તુર્કીના મહારાજ્યને છિન્નલિન્ન કરીને અંગ્રેજોએ માત્ર રમનાં સિવાયનો એશિયા માઇનરનો અને કોન્સ્ટેન્ટીનોપલનો થોડો મુલક તુર્કીના હાથમાં રહેવા દીધો, અને વળી માર્મોરાના જળમાર્ગનો અને ખૂદ તુર્કીના પણ કેટલોક વહીવટ મિત્રરાજ્યોએ પોતાને હાથ કર્યો, તેથી આપણે ખિલાફતની ચળવળ શરૂ કરી છતાં ૧૯૨૦માં મેત્રની સંધિથી આ બધી વ્યવસ્થા ચોક્કસ થઈ તે વખતે કાણે એમ ધાર્યું હશે કે સારી આલમના ઇસ્લામીઓની સહાય અને પ્રોત્સાહનથી એક કાળેલ લશ્કરી અમલદારની આજેવાની નીચે, યુનંદા તુર્ક લેફા અગેરાના ઐતિહાસિક શહેરમાં અલાયદી સ્વતંત્ર રાજસત્તા સ્થાપીને ફરીથી તુર્ક લશ્કરને સર્જી કરશે, અને એશિયા માઇનરના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર તથા વરસથી ફરીને જામેલા ગ્રીક લેફાને થોડા અઠવાડિયામાં દરિયામાં હાંપી કાઢશે ?

છતાં, આ બધું નેતજેતામાં બન્યું છે. ગ્રીક અને તુર્ક વચ્ચે સંધિ કરવાને હમણાં જ વેનીસમાં પરિપક્વ મળવાની હતી. એથી પરિપક્વમાં દાખલ થવાને કમાલ પાસાએ એવી સરત કરી હતી કે ગ્રીક લેફાએ રમનાં પહેલું જ છોડી દેવું જોઈએ. આ વિષે ગ્રીક અને મિત્રરાજ્યો આનાકાની કરતાં હતાં, પણ તેનો તો નિકાલ તરવારથી થઈ ગયો છે. પણ બીજા કેટલાક વિકટ સવાલો હજી રહ્યા છે. કોન્સ્ટેન્ટીનોપલમાં જે સરન્તમ મિત્રરાજ્યોએ જમાવેલા હતા તે બધા ઉઠાવી લઇને તુર્ક લેફાને પૂરેપૂરો હવાલો કરી દેવો જોઈએ, એ બાબતમાં સૌ એકમત છે.

પણ ખરેખરા શવાલ તો બે છે: (૧) પ્રેક્ષનો, (૨) અને બોસ્ફોરસ અને ડાર્ડનલ્સના જળમાર્ગનો. લગાઇ પહેલાં પ્રેક્ષનો મોટો ભાગ તુર્ક લેફાના હાથમાં હતો, અને તેમાં તુર્ક લેફાની જ મહોદી સંખ્યા હોવાથી તે તેમને જ દરનક રાખવાનું વચન મિ. લોઈડ બ્યોર્ન્ ૧૯૧૮ માં આપ્યું હતું. તેનો ભંગ ફરીને તેમણે સંધિ મૂળ્ય તે શ્રોક લેફાને હવાલો કર્યું. થોડા જ મહિના ઉપર અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ લેફાએ મળીને એડ્રીઅનોપલ સિવાયનો તેની પૂર્વનો પ્રેક્ષનો જૂજ ભાગ તુર્કને આપવાનું નક્કી કર્યું હતું. પણ આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે સને ૧૪૫૬ માં તુર્ક લેફાએ કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ સર કર્યું તે પહેલાં કેટલાંક વરસો સુધી એડ્રીઅનોપલ તેમના મહારાજ્યનું રાજનગર હતું. ત્યાં કેટલાંક તુર્ક બાદશાહોની કબરો છે. એટલે આ શહેર કમાલ પાસા ગ્રીક લેફાના હાથમાં કેમ જવા દે? તેથી હમણાં તક્તવારની અણુધી ગ્રીક લશ્કરને તુર્કોએ દરિયામાં પધરાવ્યું એટલે તેમના જીતા ફ્રેંચ દોરતોએ એડ્રીઅનોપલ સુધાં પ્રેક્ષ તુર્કોને હવાલો કરવાની દરખાસ્ત રજુ કરી છે. આ વાત મિ. લોઈડ બ્યોર્ન્ અને લોર્ડ કર્ઝનને ગળે એકદમ ન ઉતરી. પણ કમાલ પાસાનું લશ્કર માર્મોરાના દરિયાની વધારેને વધારે નજીક આવતું ગયું, રશિયાની સોવિયેટ સરકારે જરૂર પડે તો તેને મદદ આપવાની તૈયારીઓ કરવા માંડી, અને રૂમાનિયા, બલ્ગેરિયા, અને જુગોસ્લાવિયાના બાલ્કન રાજ્યોમાં તક્તવારો ખખડા

મંડી, એટલે ઈંગ્લેન્ડને માન આવી, અને છેવટે કમાલ પાશાએ માગેલાં ટ્રેસને ભાગ આપવાનું કબૂલ કરીને તુર્કીને સુલેહ પરિપક્વમાં આપવાને સૌએ આમંત્રણ આપ્યું છે.

ત્રીજો સવાલ માર્ગોશના જળમાર્ગનો છે, અને ત્યાં જ અત્યારે ખરેખરી હોળી સળગે એવા સંભવ રહે છે. કાળા સમુદ્રમાંથી એજઅન સમુદ્રમાં અને તે વાટે શ્રમખ સમુદ્રમાં જવાને બોસ્ફોરસને ડોઈ-નસની સામુદ્રધૂની ઓળંગવી જ પડે ત્યારે તુર્કીએ જર્મનીની તરફેણમાં લડાઈમાં ઝંપલાવ્યું, ત્યારે રૂશિયા તેમની રહામી બાજુએ હતું, અને તેથી બોસ્ફોરસના જળમાર્ગે રૂશિયાનો તમામ વહેવાર અને વેપાર અવરોધવાને તેને તુર્કીએ ખૂબ સતાવેલું, અને રૂમાનિયા વગેરે મિત્રરાજ્યોને પણ ઘણું ખમતું પડેલું. તેથી સેવ્રની મંથિમાં એવુ નક્કી કર્યું કે અનેક દેશના બહુકે આખા યુરોપના વેપારને માટે આ અત્યંત મહત્વનો જળમાર્ગ હોવાથી, તે રાજ્યમંડળ (League of nations) ને હવાલે રાખવો ને તેની બંને બાજુના થેડા થેડા મુશ્કેલ તે મંડળને સોંપવો. એ મંડળની વતી ઈંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ અને ઇટાલીનાં લશ્કર વગેરે અત્યાર સુધી ત્યાં રાખેલાં હતાં. પણ હવે તો સૌ કોઈ સમજે છે, કે તુર્કી સ્વતંત્ર અને પ્રતાપી બને તે ધડીએ આ રિયતિ એક ક્ષણ પણ નબી ન શકે. એ માર્ગની છૂટ તુર્કીની સાથે કોલકતાર કરીને જ રાખી રાકાય. વંળી કાળા સમુદ્રની આસપાસનાં રાજ્યોની રિયતિ પણ પલટાઈ ગઈ છે. રૂશિયા આજે ઈંગ્લેન્ડનું નહિ પણ તુર્કીનું દોસ્ત છે, અને તે સમુદ્રમાં ખરેખરો સ્વાર્થ તો તુર્કી અને રૂશિયાને જ છે. આવી રિયતિમાં એ જળમાર્ગનીનું સ્વતંત્રતાને નામે ત્યાં મોટું લશ્કર ખડકતું, અને સેવ્રની કટકે કટકા થએલી મંથિના અક્ષર મૂળ્ય તે માર્ગની આસપાસના મુશ્કેલ પરકાજ રાખવો, એ ખરું જોતાં ઠોંગ અને લુચ્ચાઈ પરિસ્થિતિ છે. ઇટાલી અને ફ્રાન્સે નવી વસ્તુરિયતિ પાડ્યાને, પોતાના વશકરને ત્યાંથી પાછું બોલાવી લીધું, પણ લોર્ડકે ન્યેપોર્ન તો ગેલીપોલીના રહામેના

કિનારા ઉપર ચણક નામના એક નાના ગામમ લશ્કરનો મોટો મોરચો માર્યો છે અને બીજી વર્ષન કે માર્ચની ભારે લડાઈ લડવાની હોય એવી તૈયારી કરી છે. ઈંગ્લેન્ડમાં તો હજુ લડાઈના સજ્જસજ્જાત પણ થયા ન હતા, એટલામાં તો તેમણે સપાટાખંધ લશ્કર મોકલવાની તૈયારી કરવાને સંસ્થાનોને શંખનાદ પહોંચાડ્યો. અને હવે ત્યારે સમજુ માણસોએ સર્વાનુમતે લડાઈની રહામે સખત વિરોધ જાહેર કર્યો, ત્યારે વડા પ્રધાન રહમજવે છે કે ગયા યુદ્ધમાં ગેલીપોલીનું રક્ષણ કરતાં ન્યુઝીલેન્ડ અને ઓસ્ટ્રેલીઆની કેટલીએ હુકડીઓ ખતમ થઈ હતી, તેથી જ તે ફરીથી જોખમમાં આવી પડતાં તેને લડાઈનું કંઠેણ મોકલ્યું, અને એ જ સંસ્થાનોને આતું ન લખાય, તેથી વિવેકની ખાતર બધાને લખ્યું.

આ ચાલાકી પારદર્શક છે. ટ્રેસ અને રમનાં મીક લોહોને હવાલે કરવામાં અને કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ અને માર્ગોશના મુશ્કેલ મિત્રરાજ્યોનું લશ્કર જમાવવામાં ખરેખરી જવાબદારી મિ. ન્યેપોર્નની હતી. તેને લીધે રમનાં અને એશિયામાઇનરના જે હમરો મુસલમાનો ને ખ્રિસ્તીઓનું લોહી ઝાડ્યું છે, તેનું બધું પાપ તેનેજ માથે છે. આ બૂલ કબૂલ કરતાં, તે સુધારતાં અને ન્યાં દાખલ થવાનું કંઈજ કારણ ન હતું ત્યાંથી બીજે મોટે પાછા ફરતાં તેમને વસમું લાગે છે. છછપ્ત અને હિંદુસ્તાન, પેલેસ્ટાઇન અને મેસોપોટેમિયામાં તો હજી આપખુદી ચઢાવવી છે એટલે જો એકદમ પકાપનું કરે તો તેમની પ્રતિષ્ઠા જાપ, ને આ બધા દેશોમાં પણ કંઈક સુરીખત નડે. પણ પેટની આ ખરી ચુકે આવા કાગેલ જાનુગર ખુલ્લા ચબ્દોમાં કેમ કહી શકે?

ચણકના રણક્ષેત્ર ઉપર કે ઇસ્મીદની નજીકમાં સુલેહપરિપક્વમાં બંધી તકરારનું સમાધાન થશે એ કહી શકાતું નથી. છેલ્લી ખમર પ્રમાણે તો ચણક પાસે છઝે-જોનો અને તુર્કીના બેટા થાય એમ લાગે છે. પણ જો તેમ થાય તો તેની જવાબદારી પણ હવે તો દેખીની રીતે માત્ર ઈંગ્લેન્ડની જ ગણાશે. ગમે તેમ થશે તો પણ તુર્કીના સુલતાનની ધમ્મ ટ્રેસથી એશિયા-

માદનરના આખા મુદક ઉપર થોડા જ વખતમાં ફરક-
જન અને અરબસ્તાનના એક ભાડુતી શરીફને
બદલે એ સુલતાનને જ સારી મુસલમાન કામના
ખરીફ તરીકે પૂરોપરે ફરીથી સ્વીકારવો પડ્યો એ
નિશ્ચય છે.

ગાંધીજીએ એકવાર અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે
ને કમાલ પાસા આ બધાંએ મુદક તાળે કરી શકે
તો પછી સીરીઆ, પેલેસ્ટાઇન મેસોપોટેમિયા
અને અરબસ્તાન માથે સ્વતંત્ર સંઘર્ષ બાંધતાં તેને
વાર નરિ લાગે, વ્યર્થાત, પિતાફત અને જાહરતુત-
અરબ વિશે આપણે માગેલું મગશે આ ભવિષ્યવાણી
હવે ક્યે છે કે નહિ તે જોવાનું છે.

મેસોપોટેમિયા

આ ટુર્કીમાં પ્રવેશ વિશે ૧૯૨૫૨ વિરોધી ખખરો
આપણને વખતો વખત મળ્યાં જ કરે છે. એક દિવસે
એમ જણાય છે, કે તેની ઉત્તરે રહેતા કુર્દ લોક-
શાએ થોડા અંગ્રેજ અમલદારોનું પૂત કઢ્યું. અને
બીજો દિવસે માસમ પડે છે કે દુર્વાર્ધ વિમાનોએ
થોડા હાથેલા ફેંકીને ખરી સ્થિતિ પર કાબુ મેળવ્યો.
વળી એમ સમજાય છે કે ત્યાંના રાજ્ય અખીર
ફેંકીલના તમામ પ્રધાનમંડળે અંગ્રેજોની આજ્ઞા-
પત્રીની રહામે વિરોધ ઉઠાવ્યો અને તે રાજ્યના મહે-
લમાં જતાં ઇન્કિલાબ પ્રતિનિધિરૂપ સર પર્સી કોઝમનુ
અપમાન થયું. અને પછી તરતજ એમ જણાયય
છે કે અપમાન કરનાર માણસને શિક્ષા કરી છે,
અને પ્રધાનોને બરનરક કપાં છે. આવના રાજદ્વારી
તરકટમાં, એકદમ આપણને ગમ પડતી નથી. ખરી
સ્વીકાર એવી છે કે તુર્કી રહામે લડાર્ક ચાલુ થઈ
ત્યારે તુર્કીના મુસલમાનને બદલે બીજા કોઈ પ્રતિષ્ઠિત
મુસલમાનને તેની પાસી આપવાને અંગ્રેજ સરકારને
ફાંસો મારવા માંડ્યાં. મક્કાનો એક શરીફ મુસલમાન
ખરીફના પ્રતિનિધિ તરીકે કામ કરવો હતો, અને
ત્યાંના મજાલુઓ પાસેથી પૂજ્ય કાંચ લઈને અને
સંદ કરીને ખીરસાં બરનો હતો. તેને અંગ્રેજોએ

યશીજ મહેડી લાંચ આપીને 'પોતાના હાથમાં લીધો
તેને અરબસ્તાનના નવા રાજ તરીકે, અને સૌ
ઈસ્લામીઓના ખરીફ તરીકે અંગ્રેજોએ બંદેર
કર્ચો-બેકે ખર્દે જોતાં મક્કાથી આવળ તેની કંઈ પણ
સત્તા ચાલતી ન હતી. આવળ જતાં અંગ્રેજોએ શરી-
ફને એવું પણ વચન આપ્યું કે તેના એક દિસ
અખીર ફેંકીલને સીરીઆની અને બીજા હાકરા અબી
અબદુલ્લાને મેસોપોટેમિયાની ગાદી આપીશું. પણ
સીરીઆ તો મુસેલ પ્રમાણે ફ્રેંચ લોકોના હાથમાં
ગડું, એટલે તેમણે તો થોડીજ વારમાં અખીર ફેંકીલને
નમ્રાડી મુક્યો. એટલે ઉપરે તેને મેસોપોટેમિયાની
ગાદી ઉપર અંગ્રેજોએ બેસાડી લીધી અને પેલેસ્ટા-
ઇનની દક્ષિણે એક નાનું સરખું રાજ્ય અખીર અબ-
દુલ્લાને સોંપ્યું. ઇરાકના અરબો શરૂ મરદ છે, તેમને
અંગ્રેજોને તાળે નથી રહેતું તેમ તેમને અખીર ફેંકીલ
જેવા પરદેશી ભાડુતી રાજ્ય પણ નથી જોઈતો. તેથી
વારંવાર એક બાલુએ અખીર ફેંકીલ ને અંગ્રેજોની,
અને બીજા બાલુ અરબ રોબો અને લૂંટારાની વચ્ચે
લુદી લુદી રીતે ઝપાઝપી ચાલ્યાં જ કરે છે. વળી
આ બધું નાટક કરવામાં અંગ્રેજોએ મોઝલના તેસના
કુશમાંથી જે કરોડો ફૂંપીઆ કરવા પાયાં હતા, તે હવે
ઝાંઝવાના તીર જેવા સમજાય છે અને બીજા બાલુએ
તેના રક્ષણ માટે મહેડી અર્થ તેમને કરવો પડે છે.
આથી મેસોપોટેમિયા અને તેટલું સપારાબંધ ખાલી કરી
જવાનો પ્રમત્ત ઇન્કિલાબ દિવસે દિવસે મળજૂત
થતો જાય છે. હવે નો ઉત્તરે લુર્ડોનું જોર પણ
જમ્યું છે, એટલે તરવારથી ફેંસલો થાય તે પહેલાં
અંગ્રેજો વાણીઆની અગમચેતીથી વખતસર પાછા
હશે એવી આશા રાખીશું.

સીરીઆ પેલેસ્ટાઇન અને અરબસ્તાનનું પણ
આનું જ સમજવું.

અધ્યાનિસ્તાનની જાગૃતિ

૧૮ મીથી ૨૫ મી ઓગસ્ટ સુધી અધ્યાનિસ્તાનમાં સ્વતંત્રતાનો ઉત્સવ પૂર લશ્કરી દમામથી ઉજવાયો. એ વાંચીને કેટલાકને ધણી નવાઈ લાગી દશે. પણ એને માટે આપણું અને આપણા વર્તમાનપત્રોનું અજ્ઞાનજ જવાબદાર છે. થોડાંનેજ ખબર દશે કે ૧૯૧૯ ના મે માસમાં અધ્યાનિસ્તાન સાથે લગ્ન થઈ તેને પરિણામે શાંખે ગાળે થયેલી સંધિ મૂળજ દુનિયાના સૌ દેશો સાથે સ્વતંત્ર રાજદારી અને વેપારી સંબંધ બાંધવાની સ્વતંત્રતા અધ્યાનિસ્તાને મેળવી છે. તે પહેલાં ઇંગ્લંડનીજ સાથે સંબંધ હોવાથી તેની આંખેજ આખી દુનિયાને જોવી પડતી. હવે દુનિયાના વિશાળ ચોક્કમાં મહાજતાં અધ્યાનિસ્તાનની આંખ ખુલી છે, અને અનેક દિશામાં ત્યાં પ્રગતિઓ થતી જણાય છે. સુનંદા અધ્યાનાનું એક પ્રતિનિધિમંડળ આખી દુનિયાના રાજ્યોની સાથે સંબંધ કેળવવા માટે મુસાફરી કરી આવ્યું તેને ખીબ દેશોમાં તેમ આપણા દેશમાં પણ પૂરા ભાવથી સૌએ વધાવી લીધું હતું. ખીબ દેશમાં, તેમ મુંબઈ, સીમલા વગેરે આપણાં શહેરોમાં અધ્યાન એક્સપીએ હવે રહે છે. મુંબઈમાં તે એક્સપીએ પોતાની ક્રોડીસ ખોલી ત્યારે ખિલાફત દમિટીના પ્રતિનિધિઓ પણ હાજર હતા. આવા વહેવારથી અધ્યાનાને માથે ધણો સારો સંબંધ કેળવી શકશે, અને તેમને વિષે ધણી ખોટી શક્યો દૂર થશે.

કેળવણીની બાબતમાં પણ તાજેતરમાં જ એ દેશ સપાટાબંધ પ્રગતિ કરતો હોય એમ લાગે છે. કેટલાય યુરોપના દેશોમાં અને ખાસ કરીને બર્લિનમાં અબ્યાસ કરવા સુનંદા અધ્યાન સુવંદા ગયા છે. તેઓ પાછા આવી દેશમાં કેવી જાપ પાડશે તે કાણ કહી શકે ? વળી કાણકમાં એક સારી કન્યાશાળા સ્થપાઈ તેના મેળાવણ વખતે રાજકુટુંબની સ્ત્રીઓ પણ હાજર હતી, એ પણ એક શુભ ચિન્હ છે. સ્વતંત્રતાના ઉત્સવ વખતે પણ ઉદ્યોગના અને લશ્કરના, તેમ કેળવણીના મુદારા ઉપર અમીર ખાસ ભાર મુક્યો હતો.

અધ્યાનિસ્તાનમાં કેટલાયે હિંદુ વહેપારીઓ વસેલા છે. તેમનાં બનમાલનું રક્ષણ કરવાને માટે સરકાર હંમેશાં કાળજી રાખે છે. પણ ખાસ આનંદની વાત તો એ છે કે હિંદુમુસલમાન એકતાની આપણા દેશની ચળવળે અધ્યાનિસ્તાનમાં પણ મૂળ નાખ્યું છે, અને તેને પરિણામે ત્યાંના ઉલમાઓએ એવો ફતવો બહાર પાડ્યો છે, કે ગાયના કરતાં બકરાં કે ઘેટાંની કુરબાની કરવી, એ વધારે યોગ્ય છે. તેને આધારે અમીર માહેમે નીચેનું ફરમાન બહાર પાડ્યું છે:—

અધ્યાનિસ્તાનના સૌ વફાદાર પ્રબળનો તથા સેવકોને આથી બહેર કરવામાં આવે છે કે અધ્યાનિસ્તાનના મુખ્ય કાજ અને ઉલમાઓએ બહાર પાડેલા ફતવા મુજબ ગાયને મુકાબલે બકરાંની કુરબાની કરવી એ વધારે સાફ છે. આ ફતવો ધ્યાનમાં લઇને આ રાજ્યમાં ગાયની કતલની સદંતર બંધી કરવામાં આવે છે. આ બંધીને પરિણામે, આ દેશને અને તેની પ્રજાને બે રીતે લાભ થશે. પ્રથમ તો હિંદુસ્તાનના હિંદુલોકોએ મુસલમાનોના મંદીરામાં મંદીરા સવાલનું નિરાકરણ કરવામાં મદદ આપી છે, તેમના દિલને ટાંક વળશે. બીજું ગાયોની કતલથી લોકોની સુખાકરીને થતું નુકસાન અટકશે. માટે આ બંને દેખીતા લાભ ધ્યાનમાં રાખીને અમારા રાજ્યમાં કોઇએ ગાયની કતલ કરવી નહિ.

(સહી) અમીર અમાનુદલાખાન.

ખિલાફતની લડતમાં જોડાવામાં ગાંધીજીએ ગૌ-માતાનું રક્ષણ કરવાનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ રાખ્યો છે, અને છતાં મુસલમાનો સાથે તે બાબતની કંઈ પણ ચર્ચા કરવાને બદલે તેમની ખાનદાની ઉપર જ તે વાત છોડી છે. પણ તે ખાનદાની ખુદ મુસલમાનોના જ પાડોશી રાજ્યમાં આમ ઝળકી ઉઠશે એમ કાણે ધાર્યું હતું ?

મીસરમાં લશ્કરશાહી

ગયા ફેબ્રુઆરી માસમાં મીસરને સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય આપવાનું વચન આપનામાં આપ્યું હતું. છતાં તે દેશ પરથી અંગ્રેજોએ પોતાનો જરાપણુ છાપુ ધટાડ્યો નથી એટલું જ નહિ પણ તેના પરમ લોકનાયક ઝનૂઝપાશાને દેશપાર રાખી મુક્યા છે એથી કંઈક પોકળ લાગતું જ હતું. તે સ્થિતિપર પ્રકાશ પાડતાં સપ્ટેમ્બરના “ધી નેશન” પત્રમાં એક મીસરનિવાસી જણાવે છે કે અંગ્રેજ હાઈ કમિશનર લોર્ડ એલેન્ગ્રી અને વડા પ્રધાન ર્ચર્લસ પાશાની જાયા નીચે દેશમાં—

ખૂબ દમનનીતિ ચાલે છે, રાત દિવસ ધર લશ્કરનો કબજામાં લેવામાં આવે છે, પ્રધાનમંડળના વિરોધીઓને સ્ટેશન પર વહેમપર પકડવામાં આવે છે, કેવળ રાજદ્વારી પુનાની વપાસ બ્રિટિશ લશ્કરી અદાલતો કરીને સખ્ત ત્રાસપાત્રો કરે છે,...

કંઈ સહીસલામતી રહી નથી, છાપખાનાં, જાહેર ભાવણો વગેરે રાજદ્વારી ચળવળ પર સખ્ત દાબ મુકવામાં આવ્યો છે.....

આથી મયા ફેબ્રુઆરી માસમાં મીસરના રાજની બહેરાતથી વિરૂદ્ધ માર્શલ લો ફરીથી ચાલુ કરવામાં આવ્યો છે એટલું જ નહિ પણ અણધારેથી દહ સુધી તેનો અમલ કરવામાં આવ્યો છે.

રર્ચર્લસ પાશાના પ્રધાનમંડળની રાજનીતિ અને વહીવટ પર સખ્ત પ્રહાર કરવા મટિ અગવડ પાશાની કમિટીના સભાસદોનું કામ લશ્કરી કોર્ટ આગળ ચલાવવામાં આવ્યું. મીસરના ફેબ્રુઆરી કાયદાની ૧૫૧ મી કલમ મુજબ તેમણે શુન્દો કર્યો છે અને બ્રિટિશ સેના-ધિપતિના હુકમોનો તેમણે બંધ કર્યો છે એમ તહોમતનામાં જણાવ્યું. ખરે જોતાં બનાવટી શુન્દો મટિ તહોમતદારને શિક્ષા કરવાનો નહિ પણ રાજવત પાશાની સલામતો વિરોધ દાખી દેવાનો આ કામનો હેતુ હતો.તેથી જ લશ્કરી અદાલત આગળ કામ ચલાવવામાં આવ્યું. આરોપીનો બચાવ તૈયાર કરવા મટિ વકીલે એ દિવસની મુદત માગી તે કોર્ટે ન આપી, અને જે શુન્દો મટિ મીસરના કાયદા મુજબ એ વર્ષની કેદની અથવા રૂ ૧૧૦૦ નાદંડની સજા થઈ શકે તેને મટિ આરોપીઓને

દેહાંતદંડની શિક્ષા કરી. પછી આ ફેરવાને તેમને સાત વર્ષની સખ્ત કેદ અને રૂ. ૭૫,૦૦૦ નો દંડ કરવામાં આવ્યો છે.

આ આરોપીઓમાં આગેવાન દેશી તેમજ પરદેશી વકીલો, માછ વડા પ્રધાનનો યુવ, એક મોટી બહુત અરબ ટોળીનો સરદાર, અને એક ઉચામાં ઉચા કોષ્ટ કુંડુંબનો નર્મશિ છે.

જે દેશ ચોખ્ખ સમયે સદંતર છોડી જવાનાં અંગ્રેજ સરકારે વારંવાર વચન આપ્યાં છે, અને જેને તરતમાં જ સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય આપવાનું જાહેર કર્યું છે તેમાં ધોળ દિવસે આવા બચંકર અત્યાચાર ચાલ છે, તો પછી તેમને આપણી તો શી ગણતરી ?

પણ જો મીસરને સ્વરાજ્ય આપવાની ઈચ્છાની સાચી કાનત હોય તો તેના શિશમશ્વિરૂપ પાશાને દેશપાર શા માટે કરવા પડે ? વળી આમ કરવાથી લોકોનાં દિલ ટાઢાં થાય કે ઉલટી તેમાં હોળી સળગે ? ગંધીજીની ગિરજતારીથી દેશમાં ફરી પાછી ચળવળ બહુકડી હોતે તે પહેલાં મીસરના દાખલાથી સરકાર ચેતી જશે ખરી ?

બોખારામાં અન્વર પાશા

ક્રાન્તેન્દીના પક્ષમાં એવું જાહેર કરવામાં આવ્યું છે કે મધ્ય એશિયામાં આવેલા તુર્કસ્તાનના* જે પ્રજા સત્તાક રાજ્યના પ્રમુખ તરીકે અન્વર પાશા ચુંટાયા છે તેને રશિયાની સોવીએટ સરકારે કબૂલ રાખ્યું છે. એ મથહર તુર્ક પાશા ગુજરી ગયાની ખબર ચોડા વખત પર આવી હતી તે હવે ખોટી કરે છે.

અન્વર પાશાની જીંદગી જાણવાનેજ છે. ન્હાન પથુથી જ તુર્કીના જુના રાજતંત્રમાંથી બધી જાતનો સડો સાફ કરવાની તેને મુરાદ હતી. ક્રાન્તના ચંરકાર પાખી જાણ્યું થયેલા તુર્કોએ જે કમિટી મૂળ પારીસમાં અને પછી તુર્કીમાં રચણે રચણે સ્થાપી હતી અને લશ્કરમાં જેની છુપી ચળવળથી ૧૯૦૮ માં

* બોખારા તેની મુખ્ય રાજધાની છે. આ મુલકે હિન્દુસ્તાનની ઉત્તરે આવેલો છે.

તુર્કીમાં રાજકીય પરિવર્તન થયું તેના મુખ્ય આગેવાન તેજ હતો. વળી જુના વિરોધીઓ જોર પર આવ્યા ત્યારે કોન્સ્ટાન્ટિનોપલ પર ફરીથી હુકો કરીને અને સુલતાન અબદુલ હમીદને ગાદી પરથી ઉઠાડી મુકીને અન્વરે ખૂબ તામના મેળવી. પછી તુર્કીની રાજવ્યવસ્થા નવેસર કરવામાં લાગ લેવાને બદલે તે અર્મિનમાં તુર્કીના એકથી તરફે વર્ષો સુધી રહ્યો, તે દરમ્યાન સ્વાભાવિક રીતે તેણે જર્મની સાથે તુર્કીની ખૂબ દોસ્તી બાંધી. પછી જ્યારે તુર્કીની સરકારે એટ્રીઅનોપલ બલ્ગેરિયાને મોંપવાની દરખાસ્ત કરી ત્યારે તેણે સખ વિરોધ કર્યો, અને બાલ્કન યુદ્ધમાં તુર્કો ધણી વાર હાર્યા છતાં પણ જુની રાજધાનીનું તે શહેર પાછું મળીને તેણે ડોકો વગાડ્યા.

૧૯૧૪ માં લગાઇ શરૂ થઈ ત્યારે તુર્કીને જર્મની સાથે લગાઇમાં ધસડવામાં અને પછીની તેની યોજનાઓ ધડવામાં મુખ્ય જવાબદારી તેની જ હતી. સુલેહથી જર્મનીના કોટા તુર્કીમાંથી નીકળી ગયો એટલે પહેલાં રશિયામાં અને પછી તુર્કસ્તાનના નવા દેશમાં નસીય અજમાવવા તે ચાલ્યો ગયો. રશિયાની સામે અંગ્રેજ સરકારના વિરોધને લીધે આપણને બોખારાની ચળવળ વિષે ઘણી જ ખોટી ખબરો મળતી રહી છે. પણ છેવટે એ વીર પુરૂષે પ્રમાણમાં ઘણા પછાત મુશ્કેલીમાં કંઈક જાગૃતિ અને વ્યવસ્થા જમાવી હોય એમ જણાય છે.

બોખારાનો મુલક આપણા દેશની બરાબર ઉત્તરે છે. મોગલ બાદશાહ બાબર ત્યાંથી જ આપણે ત્યાં ઉતરી આવેલો. અંગ્રેજો ગમે તેટલો અંતરાય નાખે તેપણુ ત્યાંની ચળવળની આપણા ઉપર મોટી વહેલી ધણી-જ અસર થવાની. માટે તેનાથી પૂરા માહિતગાર રહેવાની આપણી ફરજ છે.

પૂર્વનાં રાજ્યોનું એકથ

મોરકોથી મગ્રેબ તારના સદેશા પરથી માત્રમ માત્રમ પડે છે કે:

રશિયા, તુર્કી, કોકેસસ પર્વતના મુલકનું પ્રભુ સત્તાક રાજ, બોખારા, મેગિસ્ટીઆ અને ઈરાન એ બધા પૂર્વના રાજ્યોનું એકથ કરવા વિષે, અધ્યાનિસ્તાનના અમીરનું મન પારખવાને રશિયાના કાબુવાના એકચીને સ્વના આપવામાં આવી છે.

અધ્યાનિસ્તાન જોડે સધિ કરવાની તો તે એકચીને જોખળી માગણી કરી છે. તુર્કીએ પણ એવી જ માગણી કરી છે.

સંકલના 'દાઘમ્' પત્રના પ્રતિનિધિએ તુર્કી કાઈ બેઠકારેનું કાવતરું ઉઠેલું હોય, એવી રીતે આ ખબર મોકલી છે, પણ અંગ્રેજો આવા સંધવા બલરાય કે તેને દાખી દેવાને કાંઈ મારે તેની માથે આપણને કાંઈ લેવાદેવા નથી. આપણે તો એટલું જાણીએ છીએ કે પશ્ચિમના કસ્ટારાથી અને પ્રાચીન સંસ્કૃતી એશિયાના આ બધા પછાત કહેવાતા દેશો ધીમે ધીમે જાગૃત થઈને પરસ્પર રક્ષણ કરવા માટે કમર કસતા ગય છે. ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સની માફક તેમને પારકા દેશો હજમ કરવા નથી, પણ માત્ર પોતાનો જ ને પોતાની અમૂલ્ય સંસ્કૃતિનો બચાવ કરવો છે. આ કાર્યમાં ઇન્કર તેમને જરૂર સદા આપશે.

આવતો એશિયા અંક

આ માસિકના બીજા અંકમાં પ્રધાનપણે સમગ્ર એશિયા વિષે, તેના જુદા જુદા દેશો વિષે, ને તેના મહાન પુરૂષો વિષે લેખો પ્રકટ કરવામાં આવશે.

पमनी स्वः पतिधोना स्मरणादे
धी फार्वस गुजगती समाने
प्रीयुत राह्यापाम आणुंदल आवड,
तन्द्दी राविनय समेभ लेट.

પગની મ્વ. પતિત્રીના સ્મરણાર્થે
 શ્રી કાર્યમ્ સુજાતી સમાજે,
 શ્રીયુત શાસ્ત્રાભાસ આશુદેહ આવણ
 વન્દ્યો નિનય સમ્રેમ ભેટ.

યુગધર્મ

પુસ્તક ૧

ક્રાંતિક, ૧૯૭૬

અંક ૨

ગાંધી મુસ્તફા ઉમાલ પાશા

પૂર્વ અને પશ્ચિમના દેશોની વચ્ચે સદીઓથી વળ્યા, તેથી તેમનામાં ભુક્ષાદ વનું અનેક યાત્રાનું જ્ઞાન વહેવાર અને વિશ્વલ આત્મતા આપ્યા છે તેમાં એક તેમને વરા યજ્ઞેશી પ્રજાઓએ માર્યું અને 'કેળશ્ય' એ ખૂબી માધમ પડે છે કે કેટલીએ વાર છતનાર હારે છે અને હારનાર છને છે. શેમના મહારા- વ્યનો ખજ જે યદુ- દીઓ પર ફરકેના હનો, તેમણે શેમને જ નહિ, મણ આપ્યા વરોપને ખિસ્તી ધર્મ- નો બોધ આપી નામના મેળવી. અર- ખસ્તાન અને ઇરાન- ના લોકોએ હિંદુ- સ્તાન ઉપર ચડાઇ નો કરી, તે અનેક ાસ, અને દુશામાં હિંદુસ્તાનના શાખ યવાને મારે જ. તે જ પ્રમાણે ઇસ્લામના પ- દેશ આપંચમાં અર- બે 'દીનદીન' પુસ્તક- તા, આફ્રિકાના ઉત્ત- ર કિનારા ઉપર અને યુરોપના દક્ષિણ કિનારા ઉપર ફરી

વળ્યા, તેથી તેમનામાં ભુક્ષાદ વનું અનેક યાત્રાનું જ્ઞાન વહેવાર અને વિશ્વલ આત્મતા આપ્યા છે તેમાં એક તેમને વરા યજ્ઞેશી પ્રજાઓએ માર્યું અને 'કેળશ્ય' એ ખૂબી માધમ પડે છે કે કેટલીએ વાર છતનાર હારે છે અને હારનાર છને છે. શેમના મહારા- વ્યનો ખજ જે યદુ- દીઓ પર ફરકેના હનો, તેમણે શેમને જ નહિ, મણ આપ્યા વરોપને ખિસ્તી ધર્મ- નો બોધ આપી નામના મેળવી. અર- ખસ્તાન અને ઇરાન- ના લોકોએ હિંદુ- સ્તાન ઉપર ચડાઇ નો કરી, તે અનેક ાસ, અને દુશામાં હિંદુસ્તાનના શાખ યવાને મારે જ. તે જ પ્રમાણે ઇસ્લામના પ- દેશ આપંચમાં અર- બે 'દીનદીન' પુસ્તક- તા, આફ્રિકાના ઉત્ત- ર કિનારા ઉપર અને યુરોપના દક્ષિણ કિનારા ઉપર ફરી

મન ૧૪૫૩ માં તુર્ક લોકોએ ખિસ્તી શ્રી- શંભ પાસેથી રો-રે- ન્દીનોપત્ર હતું. તેથી જ જા દાદા રહેલું જ્ઞાન આપ્યા યુદ્ધપમા ઝગડો ઉડ્યું અને શુદ્ધિવાદ અને સ્વતંત્રતાના નવા યુગનો આરંભ થયો. હાલ યુરોપમાં દેશોએ એશિયાની અનેક પ્રજાઓને મુશ્કેલીની બેડીઓ પહેરાવી છે. તેથી જ તેમનામાં નવજીવન-નાટીય ના- તન રજુરુ જાય છે.

તુર્કીનું યુવજીવન

આ યાત્રાને મમ શખેશો ન તુર્કીમાં મળે છે. ૧૪ મી મેદીથી તુર્ક લોકોએ નાંખતા મારે યુરોપની

ખિરતી પ્રગલ્ભાએ એકત્ર યજ્ઞને અનેક વાર પ્રયત્નો કર્યા છે છતાં હજી મક્કા થયા નથી. આ સૈકાની સર-આનમાં તુર્કી ધીમે ધીમે મરી જતું દેખ એમ લાગતું હતું. યૂરોપના દરદી (The sick man of Europe) તરીકે તે લેખાતુ. ૧૯૦૮ માં રાજ-પરિવર્તન થયું, છતાં પણ તેના બીતરને કોરી ખાતો મરો સાફ થયો નહિ. ગળા યુદ્ધમાં જર્મનીની સાથે તેને પણ સમત દાર ખાધી, તેથી તેનો મોટા ભાગનો મુશ્કેલીની લેવામાં આવ્યો, અને જે તેને દસ્તક ગયો, તેમાં પણ મિત્રરાજ્યોએ કાજ રાખ્યો. તુર્કીનું નામ જ પૃથ્વીના પદ ઉપરથી જુમાંહ જશે એવું અંશવ લાગ્યો. તે વખતે કોણે માર્યું હતું, કે પશ્ચિમની આ પરિસ્થિતિમાંથી તુર્કીના પુનર્જીવનનાં બીજ પુરી નીકળશે !

આજે મુસ્લમ કમાલ પાસાનું નામ દુનિયાની જગતગ્રીષ્મીએ સ્વદ્યું છે. યૂરોપ અને એશિયાના જગતના ધમાસમાંથી ખરતો એ એક અમલનો તજુઓ છે. જુના તુર્કીના સરકારો ને એક મરદાર જ હતો અને દાસ અંગોશમાં સ્થાપેલા જુદા રાજ્યોના અખપસ છે. દમજીવ જે તેણે એશિયા માહનરનાંથી ઓક મોંઘોને તકવારથી લક્ષ્યા છે, અને મુઘનિયામાં યગેલી મંધિ મુજબ ખુદ યેસનો પણ તે યોગ જ વખતમાં કબજે લેશે, તેથી તે માત્ર તુર્કીના જ નહિ પણ સમગ્ર એશિયાના ક્ષાત્રી તરીકે-યૂરોપની પ્રતિષ્ઠાના મંદારક તરીકે વખખાય છે. તેની કલ્પ-રેખા જાણી આવશ્યક છે.

આગવણ

સન ૧૮૮૦ માં એશિયાનિયાના મુખ્ય શંકર માલેનિકામાં તેનો જન્મ થયો હતો. તેનો આપ જકાનખાનામાં મામાન્ય મોકર દતો. તે યુગ્તરી થયો તે પછી માલેનિકાની સરકારી નિશાળમાં

તે દાખલ થયો. એક દિવસ વર્ગ સાલતો હતો તે વખતે એક આજક નોકરે તે લટી પડ્યો. તેથી ખૂબ ધોંધાટ થયો, એટલે શિક્ષકે તેને પકડીને એટલે બધો માર્યો કે તે નિશાળને તિમંગતિ આપી ઘેર ચાલ્યો ગયો. તેની દાદી મેળવી જ તેને આવી નિશાળ મોકલવાની વિરૂદ્ધ હતી. એટલે તે સદાને માટે નિશાળથી છૂટો થયો.

તેની માનો નિશાર તો તેને મરીદમાં ભણાવી-તે મુશ્કેલી બનાવવાનો હતો. પણ આ લાઈ આવ્યો દિવસ રસ્તામાં બેઠતા, લાંથી પસાર થતા તુર્ક સરકારી અમલદારોને બેઠેને તેમનું મગજ ફર્યું. તેને પણ તેમના જેવા જ થવાની ચટપટી થઈ. માએ તો આ વાતની ચાખખી ના પાડી, પણ તેને પુછ્યા વગર પ્રવેશક પરીયા પસાર કરીને, તે સરકારી શા-બામાં દાખલ થયો. લાં તેના ગણિતના શિક્ષકનું નામ તેના નામેનામ હતું, તેથી ૧૮૯૩ના વાર મોટાજો થતો. એક દિવસ તેણે સુચવ્યું, કે આપ-બામાંથી એક જાળુને તો નામ બદલવું જ પડશે, મારે તુ મુસ્તફાને બદલે મુસ્તફા કમાલ એમ લખ. આવી રીતે તેણે લાલતું પૂર્વ નામ પડ્યું.

જુવાની

સાલેનિકાની શાળાનું ભણતર પૂર્વ કરી ને મોસ્કોની સરકારી કોલેજમાં, ને તે પછી ખુદ રસ્તજીની સરકારી તાલીમની વિદ્યાપીઠમાં દાખલ થયો. ને વખતે અખદુલ હમીદની આપખુદી ચાલતી હતી. તેના પારાવાર જીવનમાંથી તુર્કને છાગવવાને માટે અનેક અગવળો જન્મી હતી, અને નવાઈની વાતો તો એ છે કે તેણે ખરેખર કેન્દરયાન સરકારમાં ને સરકારી કોલેજમાં જ હતું. મુસ્તફાને પણ રવા-લાવિક રીતે તેનો ચેપ લાગ્યો. સરકારે જમ કરેલી ૧૮૯૩એ ચોપડીએ છૂપી રીતે ચંચાલી, તેથી મુસ્ત-ફાના જુવાન અને ઉત્સાહી મગજ ઉપર ઉડી અસર થઈ ગઈ. એવામાં 'કમાલ બે' નામના પ્રસિદ્ધ લેખકનું 'વતન' નામનું નાટક તેના હાથમાં આવ્યું. આ નાટકને જમ કરીને, તેની હાથમાં

+ તુર્કમાં જે જલની નિગાજો દોષ છે: (૧) જુના જગતની મરદોરમાં ચાવતી. તેમાં મુખ્યત્વે કરીને પર્સિયન મરદોરમાં ચાવતી: (૨) સરકારી મરદોરમાં ચાવતી: (૩) જાન વિલ્ડનું કાન આપના મારોથી નથી મારાજો.

આવેલી એકેએક નક્ક સુક્ષ્મતાને બળાવી મૂકી હતી, અને તેના સુપ્રસિદ્ધ લેખકને ઈંગ્લેન્ડ નસારી મુક્યો હતો. આ નાટક વાંચીને જ પાશ્વર્ય સત્યજીવ-સ્થાના સંસ્કાર તેના ઉપર પડેલી વાર પડ્યા, અને ત્યારથી જ તે છૂપી રીતે અષ્ટદુલ હમીદનો કદો યત્રુ બન્યો. સત્યજીવમાં અને લશ્કરમાં, સમાજમાં અને કુટુંબમાં જે આપખુદીને દોર ચાલતો હતો તેને તોડવાનો મુસ્તફાએ નિશ્ચય કર્યો.

તે ૨૨ વર્ષની ઉંમરે લશ્કરની નોકરીમાં દાખલ થયો કે તરત જ એણે ડાન્સ્ટે-ડીનાપત્રમાં એક જગ્યા ભાડે રાખી, અને તેને પોતાની છૂપી મંડળી (Society of Liberty) નું રથાનક બનાવ્યું. એક દિવસ ભીખારી જેવા દેખાતા એક માણસે આવીને તેને કહ્યું કે “હું લશ્કરમાં અમલદાર હતો પણ હાલ મારી પાસે ખાવાને અને રહેવાને કંઈ નથી.” તેના ઉપર દયા લાગી મુસ્તફાએ તેને પોતાની ઓરડીમાં રાખ્યો. પણ એ તો ખરું જ્ઞેતાં સુક્ષ્મતાનો તત્સુક્ત હતો. એટલે એ જ દિવસમાં તે મંડળીના બધાએ સલામતો જેલમાં પુરાયા! ચાર મહિને તે કેદમાંથી છૂટ્યો.

દેશપાર

પણ આ છુટકારો તો નાખતો જ હતો. જેના કપાળમાં રાજકોહની કાળી ટીકી લાગી હોય તેને સરકાર જાણીને બેસવા કેમ દે! કેદમાંથી છૂટ્યા પછી એ અઠવાડિયામાં તેની સીરિયાના લશ્કરમાં બદલી થઈ. ત્યાં પણ તેણે પોતાના સોખની શોખી કાઢ્યા, અને છૂપા મંડળીની શાખાઓ રચવા માંડી. થોડા વખતમાં આખા સીરિયામાં જ નહિ પણ એરેત, ગ્રેકી, જેર્સલેમ વગેરે પેલેસ્ટાઈનના શહેરોમાં પણ તેની શાખાઓ રચાઈ.

પણ ઇસ્તંબુલથી આટલે દૂર રહીને કંઈ વળી શકે એમ ન હતું, તેથી એણે સાલોનિકા જવાનો વિચાર કર્યો. સરકારે તેને રજા ન આપી, તો પણ મુસ્તફાએ તેની પરવા કર્યા વિના પોતાની યુક્તિ રચી. સાલોનિકાના અવર્નરને એણે તેને સાઈ ઓળખાણ હતું. તે

વિચારનો માણસ હતો. તેને કારણ લખીને સાંધા-નિકા આવવા વિષે પૂછવું. આનો શંકા જવાબ આપવાનું અવર્નરને જોખમભરેલું લાગ્યું, છતાં તેણે અઘડકતરી રીતે સંમતિ જણાવી. એટલે, સીરિયા રહે જવાને બદલે મીસર અને પ્રીસ થઈને તે સાલોનિકા પહોંચ્યો. ત્યાં પોતાના જુના ગેદીઆઓને મળીને શરૂને ઉધડાવવાને નવા મેજનાઓ અને નવાં મંડળી રચવામાં તે યથાથો. પણ એટલામાં તેને ખબર પડી કે સીરિયામાં તેની જાણ થાય છે, એટલે તે પાછો ફર્યો. ત્યાં તેને ત્રણ વરસ માળવાં પડ્યાં અને ઘેર જવાની રીતસર રજા માગી, અને તે સદલાએ મળી ગઈ.

એશિયામાધનરમાં જવાનો વિચાર કર્યો. તેવામાં તે એશિયામાધનરના ઘરકરનો નિરીક્ષક નીમાયે, એટલે, શયુઓની નજરથી દૂર રહીને, દેશના ભીતરમાં બેઠેલી વ્યવસ્થા કરવાની તેને તક મળી.

એશિયામાધનરના ઉત્તર કિનારાપર આવેલા સામયનું બંદરે તે ૧૬૧૬ ના મે મહિનામાં પહોંચ્યો, તેવામાં જ તેને ખજાર પડી કે ગ્રીક લોકો રમનામાં (૧૫-૫-૧૬ના રોજ) દાખલ થયા છે. આથી તેનું લોહી ખૂબ ઉકળી આવ્યું, અને સૌ રેશાભિમાની તુર્કોની સલા મેળવી, ભવિષ્યની યોજના ધરાવે તેણે નિશ્ચય કર્યો. જરા પણ ચિંતન કર્યા વગર તેણે પહેલી સલા અર્જંશમાં બોલાવી. આખા એશિયામાધનરના ચારે ખૂણામાંથી ચુનંદા તુર્કો અર્જંશમાં બેગા થયા. ચારે બાલુએ લોકોમાં એટલો બધો ઉત્સાહ ફેલાયો હતો, કે તેમણે ટેકરીઓની ટોચોપર ધનનિશાનો રાખ્યાં. આ બધું જોઈને એક અંગ્રેજ પ્રેક્ષકને હિંમતની સામે સ્વતંત્રતાની લડત લડવા તૈયાર થયેલા અમેરિકાના લોકોની ફિલાડેલફિયાની સલા યાદ આવી. ઇસ્તંબુલમાં ફદન થયેલી સ્વતંત્રતાની દેવોનો જાણે અર્જંશમાં ફરીથી અવતાર થતો હોય, એમ સૌને લાગ્યું.

રોડ્રિગ્સભાવું હકનામું

રાષ્ટ્રીય લડત પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતાથી ચલાવવા માટે કમાલ પાયા, અને તેના ગોડીઆ રિક્ષત એ એ તુર્કોની નોકરીનાં રાજનામાં અર્જંશમાં જ મોકલી આપ્યાં. તે પછી એ મહિને શિવાસમાં બીજું સ્વાતંત્ર્યસંગ્રહન થયું, તેમાં તમામ પરજાના તુર્કો આગેવાનોએ મળીને હકનામાની નીચેની પાંચ કક્ષો સર્વાનુમતે ધરી કાઢી:-

(૧) અરજ લોકોની વધારે વસ્તીવાળા મુલક ઉપરથી અમે દક ઉઠાવી લઈએ છીએ; પણ તુર્કોના પાડોના ભાગની રાજકીય, ધાર્મિક અને જાતીય એકતા અમે અમેઘ સમજીએ છીએ.

૬ એશિયામાધનરનાં આ અને બીજાં સ્થળો માટે પહેલાં અર્જંશમાં ૪૧ મા પાના આજન આપેલા નકશો એવો.

(૨) ગ્રેસના પશ્ચિમ વિભાગની સ્થિતિનો નિકાલ ભણે ત્યાંના વતનીઓ કરી લે, પણ તેના પૂર્વ ભાગ વિષે અમે જરા પણ નમતું આપી શકતા નથી.

(૩) નવા સ્થપાયેલા રાજ્યોની અંદર નાની કોમોના રક્ષણમાટે સૌ રાજ્યોએ મળીને જે નિયમો ધડયા હોય, તે અમે પણ એવી કોમો પરત્વે કબૂલ રાખીશું.

(૪) ઇસ્તંબુલ, અને સામુદ્ધની, કંઈ પણ સરત વગર અમને પાછાં સોપવાં જ જોઈએ, પણ વેપાર અને મુસાફરીને માટે, તે જળમાર્ગ સાથે મંચંધ ધરાવતી સત્તાઓના હક અમે જાળવીશું.

(૫) તુર્કોને માટે રાજકારી, આર્થિક અને ન્યાય મુકદ્દવાની પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતાનો દાવો અમે કરીએ છીએ.

મુસતાનને વિદિ

જુના તુર્કોના એશિયામાં તેમજ યુરોપમાં આવેલા તમામ પ્રતિનિ, બેગા મળી નવાન રાષ્ટ્રીય મંડળમાં પોતાના પ્રતિનિધિ મોકલવા કમાલ પાયાએ વિનંતિ કરી. તેમાં તુર્કોના રાજ્યની અંદર આવી રીતે બીજું રાજ્ય સ્થાપવાનાં કારણો તેણે જણાવ્યાં, રમના ઉપર થયેલા ગ્રીક લોકોના અત્યાચારનું તેમને જાન કરાવ્યું, ને મિત્રરાજ્યોના હાયમાં પુતળાની માફક રમતી ઇસ્તંબુલની સરકારની રાજનીતિની સલામે ચવાની જરૂરીઆત જણાવી. આ ઉપરાંત કમાલ પાયાએ શિવાસથી પોતાની રાજનીતિ વિષે અનેક જાહેરનામાં બહાર પાડ્યાં, તેમાંના કેટલાંક અમેરિકા જેવાં જહારનાં રાજ્યોને પણ મોકલ્યાં.

કમાલ પાયાની પ્રાથમિક સલાએ ઉપરની કલમો મુજબ તુર્કો લોશની માગણીઓ મિત્રરાજ્યોની પાસેથી દવાની રાહે પણ મંજૂર કરાવવાને જીલ્લ દની ૧૫ મી તારીએ મુસતાનને તારથી ઉઠો વિનંતિપત્ર મોકલ્યો. તેમાં છેવટે નીચેના શબ્દો હતા:

“ અમે છેલ્લું પગલું લઈએ તે પહેલાં આ રહ કરીએ છીએ. તમારા જવાબને માટે અમે તાર એડીય આજન અધીરાણથી વાટ જોઈએ છીએ. અમારી જાનબી માગણીઓ મંજૂર નહિ થાય તો શાં પરિણામ આવશે

તેનો વિચાર કરી લેશે. અમે એવી વ્યવસ્થા કરીશું કે જેથી અમારા કાર્યની તમામ જવાબદારી સુલતાન ને પ્રધાનમંત્રી ઉપર જ પડશે.

તુર્ક અને એસ્માનલીઆ કેટલી હિંમત અને શક્તિ હાવવી રાકે છે, તેનું 'પારશુ' આખી દુનિયાને અમે આપીશું."

આ સંદેશો મોકલ્યા પછી તેને ઘડનાર થોડાક માણસો કેટલાએક વખત સુધી તારના સંચાની પાસે ચૂપકાથી બેઠા રહ્યા. દરેક મિનીટ, ઈન્સંડના હાથમાં કેદી બનેલા ખસીકની અને આ લેક્ષિની વચ્ચે ભંતર વધે જતું હતું. તારમાં જવાબ ન જ આવ્યો. વિનંતિપત્રમાં આપેલી મહેતલ પૂરી થઈ, એટલે આ માણસો ચાલતા થયા. ખરી લડતની શરૂઆત થઈ ચૂકી.

રાજ્યરેધાપના

પણ અત્યાર સુધી કમાલ પાશા કંઈ વાતોથી અને લખાણથી જ સતોષ પામીને બેઠો ન હતો. તેને એકેકે એકથી જ નવું રાજ્ય રચાવવાનું હતું. અંગ્રાના મુલકની ઉત્તર અને દક્ષિણે એશિયામાઘનરમાંથી જતી રેલ્વે પર અંગ્રેજોનાં ચાણું હતાં. પશ્ચિમે ઝીક, લશ્કર હતું; અને આખાં મુલકમાં ખસ્તંજીવની સરકારનું જ તંત્ર હતું. તવા રાજ્યને પરદેશી લશ્કરને એમેરથી હાંવવાનું હતું અને ઇસ્તંજીવનું તંત્ર પોતાને હાથ કરવાનું હતું.

અર્જંશમાં સજા મળી એ અરસામાં રીફ્રમ્ત પાશાએ ધણી જ ચતુરાઈથી સામસન જંદર અંગ્રેજોને પાસેથી પડાવ્યું. તેની પામે ફક્ત એકસો જ વફાદાર માણસો હતા. અંગ્રેજ અમલદાર સામસનમાં દાખલ થયો, તેની નજર આગળથી ધોળે દિવસે રીફ્રમ્ત પાશા અને તેના, એનાએ મુડીસર માણસો ફરી ફરીને પસાર થયા. આથી અંગ્રેજ અમલદાર જેતરાઓ, અને મોટું તુર્ક લશ્કર આની પાછળ આવે છે એવી છાપ તેના મન ઉપર પડી. પછી તે કાબેજ તુર્ક મુસદ્દીએ અંગ્રેજ અમલદાર સાથે ખૂબ વાત કરીને છેવટે તેને વિદાય કર્યો. આમ સામસન તુર્કોના જ કબજામાં રહ્યું.

ધીમે ધીમે એક પછી એક ગામ અને શહેર-ઇસ્તંજીવના અમલદારો અને પોલિસનાં માણસો પણ નવા રાજ્યમાં ભળતાં ગયાં. બધા તાર અને રેલ્વે અંગ્રેજ લેફ્ટાએ હાથ કર્યા હતાં તે છતાં પણ એશિયા-માઘનરનો આખો પશ્ચિમ વિભાગ કમાલ પાશાએ બેલ બેલતામાં સર કર્યો. એક ટેકાણે ૪૦૦૦૦ સિપાઇનું અંગ્રેજ લશ્કર કમાલ પાશાના ૧૫૦૦ ધોડેવાર આગળ પાણું હક્યું. સામસનના જેવી બૂલ ફરી વાર થઇ. અંગ્રેજોએ એમ ધાર્યું કે દેખીતી નાની ટુકડીની પાછળ મોટું ગંભીર લશ્કર આવે છે.

જેમ જેમ કમાલ પાશાનું ભેર વધતું ગયું તેમ તેમ સ્વાભાવિક રીતે ઇસ્તંજીવની સરકાર બેલ તેનો અણખનાવ વધતો ગયો. કમાલ પાશાના માણસોને ઇસ્તંજીવના અમલદારો કેદ કરી બહાર મોકલવાઈ દે, અને ઇસ્તંજીવના જે અમલદાર નવા રાજ્યમાં ન ભળે તેમને કમાલના માણસો કેદ કરે. રમનાં તરફ ઝીક કોંક્રાએ જેમ જેમ વધારે અસ્થાયી લશ્કર મોકલ્યા, અને કમાલ પાશાએ પોતાનો હાથ અંગ્રેજોની આસપાસ વધારે ને વધારે ખેસાડવા માંડ્યો, તેમ તેમ સ્વાભાવિક રીતે એશિયામાઘનરમાં તેની જ હાક વાગવા લાગી. છતાં પણ એશિયા-માઘનરના કિનારા ઉપર ઇસ્તંજીવના માણસો વારં-વાર ફરી વળતાં, અને પૂર્વના દરિયા કિનારે આવેલા કોનિયા જંદર ઉપર ખાસ નજર નાંખતાં. છેવટે મધ સાલ અગાનિયા પાસે લાંગરેલાં વઢાણમાં કમાલના માણસોએ દાખલ થયને તેમાં સંતાપણા પાંચ માણસોને ધાર કર્યા, ત્યારથી એશિયામાઘનર પરથી ઇસ્તંજીવે પોતાનો હક પૂરેપૂરો ઉઠાવી લીધો.

ઇસ્તંજીવમાં માર્શલ લૉ

દરમ્યાન ખુદ ઇસ્તંજીવમાં પ્રળનો' અસંતોષ વધતો ગયો. કમાલ પાશા એક બાજુએ એશિયામાઘનરનો મુલક સર કરતો જ ગયો અને બીજી બાજુ બને તો ઇસ્તંજીવમાં જ હોળી સળગાવવા માટે ત્યાં જીની ધારાસજા મોકાવવાની માગણી હાથમ રાખી.

હેવટે તેના અને તુર્ક પ્રગ્નના આગ્રહને વશ થઇને વડા પ્રધાને ફરીથી ધારાસભા બોલાવવાનું ફરમાન કાઢ્યું. તેમાં ચુંટાયલા મોટા ભાગના પ્રતિનિધિઓ કમાલના હકનામાની તરફેણમાં હતા. બાન્ધુઆરીની ૨૮ મી તારીખે નવી ધારાસભા મળી તેણે એ કલમો મંજૂર કરીને જ કાર્યો આરંભ કર્યો. અંગ્રેજોએ ભેદ લેધું કે સુલતાન કે પ્રધાનોની માફક આ ધારાસભાને નમાવીને કારભાર નહિ ચલાવી શકાય, એટલે તરત જ તેને વિખેરી નાંખી; અને તેના મંખાગ્રધ સકદાર સભાસદોને દેશપાર કર્યા કે કેદમાં પૂર્ણ. આટલેથી પણ મંતોપ ન પામતાં એશિયા-માઈનરમાં સળંગેલી આગથી ગભરાઈને માર્ચની ૧૬ મી તારીખે ધસ્તંબુલમાં તેમણે માર્ચલ લેા જાહેર કર્યો, અને ૪૦૦૦ અંગ્રેજ ખદારીઓએ તમામ સરકારી ઓફીસોના કબજે લીધા. આગ કરતી વખતે અંગ્રેજોએ જાણે જ ધાર્યું હશે કે તેમની રાજનીતિથી ત્રાસ પામીને દેશપાર થયેલા તેમ જ છૂટા રહેલા સેંકડો તુર્ક વીરો ધસ્તંબુલની મુશોભિત રાજધાની છોટી આનાટોલિયાનાં ડુંગરોમાં જશે અને અંગ્રેજોને સલામો લઈને ઘેર મોજશોખ કરવાને બદલે દૂર દેશાવરમાં ટાંટડોડો વેડીને પણ અંગ્રેજોની સત્તાનું નિકંદન કાઢવાનું પનદ કરશે. એકંદરે સ્મનીમાં ગ્રીક લોકોના પ્રવેશથી, તેમ જ અંગ્રેજોના આ આકરણ અત્યાચારથી કમાલ પાશાનું ભેર અને પ્રતિજ્ઞા ખૂબ વધી ગયાં.

અંગોરાની ધારાસભા

ધસ્તંબુલની ધારાસભા વિખેરાઈ ગઇ, છતાં પણ કમાલ પાશાએ રાષ્ટ્રીય પક્ષ રચવાને જે પ્રયાસ કર્યો હતો, તે નિષ્ફળ થયો નહિ. તેણે અંગોરાને નવી સત્તાનું મથક બનાવ્યું, અને એપ્રિલની ૨૩ મી તારીખે (૧૯૨૦) તુર્કીના ચારે ખૂણામાંથી રીતસર ચુંટાયેલા પ્રતિનિધિઓની રાષ્ટ્રીય ધારાસભા ત્યાં બોલાવી. તે સભાએ મુખના હકનામાની કલમો મંજૂર કરી, અને પછી સર થયેલા મુલકનો લશ્કરી તેમજ દિવાની વહીવટ પોતાના હાથમાં લીધા. કમાલ

પાશાને પ્રગ્નસત્તાક રાજપદ્ધતિમાં પૂરેપૂરી શક્તિ છે અને તેથી આત્માર સુધી, તે સભા તરફથી જ તેણે રાજસત્તા ચલાવી છે. તેણે એ સભાને પોતાના રમકડાં તરીકે નથી વાપરી કે નથી તેના કાયમના અધ્યક્ષની પદવી લીધી.

અહીંઆ એ ઉમેરવું જોઈએ કે આ સભાએ પણ આખા મુલક પર એકદંડે અમલ કર્યો નથી. આખા રાજ્યને જુદા જુદા પ્રતિભાં વહેંચી નાંખ્યું છે અને તે દરેકમાં પ્રગમતથી ચુંટાયેલી સભાને બને તેટલું સ્થાનિક સ્વરાજ્ય આપ્યું છે. કમાલપાશાનું પહેલું કામ તો દેખીતી રીતે નવેસરથી બળવાન લશ્કર બનાવવાનું હતું. છતાં ગ્રીક લોકો સાથે આજસુધી ખૂનખાર લડાઈ કરતે કરતે પણ પ્રગ્નની સુળાકારીનાં ઇજનેરી અને બીજાં કામ માટે તેણે કેટલી કાળજી રાખી છે તે ધારાસભા આગળ કરેલા છેલ્લા વાર્ષિક ભાષણ પરથી સમજાય છે.

સંધિ પર છીણી

ઓગસ્ટની ૧૧ મી તારીખે સેવ્રની સંધિ ઘડી. અંગ્રેજો અને ગ્રીક લોકોએ મળી જઈને તુર્કીને ખતમ કરવાનું નિર્ધાર્યું. તેની યિગતોમાં ન ઉતરનાં અને એટલું જ કહેવું બસ થશે, કે જુના તુર્કીના રાજમાંથી અનેક મુલક કાપી કાઢી, તેને પરદેશી સત્તાઓને સોંપવામાં આઆ, અને એશિયામાઈનર ને ધસ્તંબુલનો જે મુલક સુલતાનને હસ્તક રહ્યો, તેના ઉપર પણ મિશ્રરાજ્યોનો લશ્કરી કાબૂ રહે. એ સંધિ મંજૂર થઈ હોત, તો તુર્કીના મહારાજ્યનો તો ચું પણ ખુદ તુર્કીને જ અંત આવત.

જ્યારે એક બાજુએ સુલતાનના પ્રતિનિધિઓ અંગ્રેજોની શલામી કબૂલ રાખતા હતા, ત્યારે બીજી પાસે અંગોરાના વીર સુબેટો પોતાની માતૃગુમિમાંથી પરદેશી સત્તાને પાછી હાંકવા મટે તલવાર ચલાવતા હતા. કિનારા ઉપર લાંગરેલી મનવાદોની સ્લામે તો થઇ શકાય એમ ન હતું. એટલે એશિયામાઈનરમાં એરકી શહેરથી કાસલીસારની રેલ્વે લાઇનપર જામેલા ગ્રીસ લશ્કર ઉપર તુર્કોએ હુમલો કર્યો. તે વખતે ગ્રીસ લશ્કર નડુંમડું હતું, એટલે

કારાકીસાર આગળ તેણે સખત હાર ખાધી. પછી ૨૫ માર્ચ/૪ પાછળ હરી, અંગોરાચી ફક્ત ૪૦ મા-
ર્ચને અંતરે સકરીઆ નદીના કિનારા ઉપર ઉતર-
યા દક્ષિણ બાલુમાં તુર્કીએ દુકરીએ ગોઠવી. પ્રસંગ
કરોકરીનો હતો. તેથી કમાલ પાશાએ ધારાસલાનું
પ્રમુખપદ છોડી દઇને લશ્કરની સરદારી લીધી. ઓક
લોકો તુર્કીને સખત હાર આપવાને માટે ૫૦ માર્ચ/૪
પૂર્વ તરફ ચાલ્યા ગયા, એટલે તુર્કીએ પૂર્વ
પશ્ચિમ પોતાની દુકરી ગોઠવી અને તેના ઉપર ઓક
લોકોએ ૨૧ દિવસ સુધી સખત મારો ચલાવ્યો,
તોપણ તે પૂરી નહિ. કમાલની છાંદીમાં ડ્રૉનલ્સ-
ની છત નેતું જ આ પરાક્રમ પણ ઝગઝગે છે.

આવી રીતે છાંદીની પૂરી મદદ છતાં, ઓક
લશ્કર કમાલ પાશાના લશ્કરને તોડી શક્યું નહિ,
એટલે સેનની સીધ તો ખતમ જ થઇ. તે પછીનો
ઇતિહાસ ધણો જ તાળે છે, તેથી તેની વિગતમાં
ઉતરવાની જરૂર નથી. ગયા માર્ચ મહિનામાં મિત્ર-
રાજ્યોએ ઓક અને તુર્કી વચ્ચે સમાધાન કરવા
માટે પેરિસમાં સભા મેળવી હતી. પણ અંગોરાની
સભાએ ૨૫૪ રીતે જણાવી દીધું, કે પહેલું ઓક
લોકોએ એશિયામાઇનર ખાલી કરવું જ જોઇએ, તે
સિવાય સુલેહ પરિપક્વનો કંઈ અર્થ નથી. સભાની
આ સરત મિત્રરાજ્યોએ ન સ્વીકારી, તેથી એ
વાત ત્યાંથી અટકી. હમણાં આગરે બે એક માસ
પર વળી આવી કંઈ પરિપક્વ બેનિસમાં ભરવાની
વાતો ચાલતી હતી. એટલામાં કમાલ પાશાએ ઓક
લોકોને એશિયામાઇનરના આખા પશ્ચિમ કિનારા-
પરથી નેતલ્લેતામાં હાંકી કાઢીને, પોતાની સરત
પૂરી કરી છે. વળી મુદાનિયામાં થયેલી ઓધિ મુજબ
તો સુલેહ પરિપક્વ મળતાં પહેલાં ઓક લોકો પ્રેસ-
માંથી પણ નીકળશે, અને તુર્કી તેના કબજે લેશે.
ગયા માર્ચમાં જે કલમના બળથી મળ્યું, તે-બદલે
તેથી પણ વધારે, નેત નેતામાં તલવારથી લીધું છે.

ફરીઆ સાથે સંધ

છેલ્લી લઘુકામાં તુર્કીને ફરીઆની ઠીક મદદ મળી
છે એમ સંકળાય છે. તેથી તેની સાથેનો સંબંધ જોવો

જોઇએ. કમાલપાશાએ એક રાજસભાના અધ્યક્ષ તરીકે
પહેલી જ સંધિ ફરીઆની સોવિયેટ સરકાર સાથે કરી
છે. બન્નેને યુરોપમાં રાજ્યોએ મળીને ન્યાત બહાર
મુકેદાં અને તેમની વચ્ચે માત્ર કાળો સમુદ્ર જ છે તેથી
તેમને એક બીજા તરફ ખેંચાતાં અને એક બીજાને
રાજસભા તરફી કબ્જા રાખતાં વાર ન લાગી. સન
૧૯૨૧ ના માર્ચની ૧૬ મી તારીખે તેમની વચ્ચે
થયેલી સંધિનો સાર નીચે મુજબ છે:

(૧) બેમાંથી એકેની પાસે સિરનેલીયી બીજા
રાજ્યોએ કરાવેલી સંધિને કબ્જા રાખવી નહિ.

(૨) પૂર્વના દેશોની રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા માટે તુર્કી,
અને નવું સમાજ બંધારણ રચવાને ફરીઆ જે લડત
ચલાવે છે તેની વચ્ચે સામ્ય છે તેથી તે વિષે
બન્નેની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા મંજૂર રાખવામાં
આવે છે.

(૩) કાળા સમુદ્રના અને બોસ્ફોરસની સામુદ્ર-
ધુનીના જળમાર્ગનો સૌને લાભ મળી શકે તેવા
નિયમો સ્વીકારવાનું કામ તેના કિનારા પર આવેલાં
રાજ્યોની એક આસ પરિપક્વને સોંપવું; પણ તેવા
નિયમોથી તુર્કીની પૂરી સ્વતંત્રતાને કે ઇસ્તિલાલની
સલામતીને જગા પણ ધમ પડેલેથી જોઇએ નહિ.

(૪) ફરીઆના અને તુર્કીનાં જુનાં રાજ્યો વચ્ચે
થયેલા કારાર ૨૬ ગણવા

(૫) તુર્કીમાં પરદેશીઓને ન્યાય આપવાને
તેમના જ ફરીઆની અદાલતો નીમાવવાનો આસ
હર્ષ છે તે તુર્કીની સ્વતંત્રતાને હાનિકારક હોવાથી
૨૬ ગણવા.

આકૃત પ્રયોગે એકબીજાને મદદ કરવાની કંઈ
કલમ નથી એમ ફરીઆના પ્રતિનિધિએ જણાવ્યું
છે. કમાલપાશા મિત્રરાજ્યો સાથે કંઈ સંધ કરે તેમાં
લાગ લેવાને ફરીઆને બોલાવવાની પણ કલમ છે
એમ કહેવામાં આવે છે. હમણાં મુદાનીઆમાં સભા
મળી તેમાં હાજર રહેવાની ફરીઆએ આગણી કરી
હતી તે ઉપરથી આ વાતને ટેકો મળે છે. ગમે તેમ

ચંપારણ્યમાં મહાત્મા ગાંધીજી

(૩)

સામાજિક સ્થિતિ અને રચનાત્મક કાર્ય

ચંપારણ્ય બહુ ઉપજક અને રમણીય પ્રદેશ છે ખરે, પણ તેનાં હવામાણી ગિહારના બીજા જાતો કરતાં ખરાબ ગણાય છે. ઉત્તરમાં તરાઈની હવા તે બહુ જ નુકસાનકારક છે. તાવનો વાવર ત્યાં બહુ જ આવે છે અને ચોમાસા પછી તે દરેક ધર ઈસીલાસ થઈ જાય છે. દક્ષિણની હવા પણ સારી ન ગણાય. ગંડક અને સિકરહતા નદીઓના કાંઠાના પ્રદેશમાં તે હવામાં ને પાણીમાં કંઈક એવું છે, જેથી બધા લોકોને ગળે મ્હોટી મ્હોટી રસોળાઓ થાય છે. એ પ્રદેશના લોકોની જીવિત પણ જીદીજ હોય છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં લંગડાં, લૂકાં અને રસોળાવાળાં માણસો નેવામાં આવે. તેઓને સાદા હિસાબ ગણતાં પણ ન આવડે, ફીક વાત ન કરી જાય, સામાની વાત સમજી ન શકે અને બંધને કવંધને જ્યારે મોજ આવે ત્યારે દરડી પડે. આ પ્રદેશની આસપાસના લોકો આ કાંઠાના લોકોને ‘બાધડ’ કહે છે અને આખા બિહાર પ્રાંતમાં “મંજીઆ કે બાધડ” એ જાણે કહેવત થઈ ગઈ છે. ત્યાંના જનાવરોને પણ રસોળા થાય છે.

ચંપારણ્ય જીહાની વસ્તીમાં હિન્દુઓનું પ્રમાણ ધનું વધારે છે. વસ્તીનો આક્રમો ભાગ મુસલમાન છે. પાદરીઓએ પણ ત્યાં સારા પગપેસારા કર્યા છે અને ખ્રિસ્તીઓની મંખ્યા પ્રમાણમાં ફીક છે. પણ ત્યાંના ખ્રિસ્તીઓની વિશેષતા એ છે કે તેમનામાં અને અન્ય જાતિઓમાં રહેણીકરણોના ખાસ કાંઈ તફાવત નથી. તરાઈમાં રહેનારા યાર જાતિના હિંદુ લોકો આબોહવાનો પ્રકાર ફીક સહન કરી શકે છે. તેઓ જલ્દી સાચા, સીધા અને કાર્ટ-ખાટથી ભાગતા રહેનારા છે. મહેમાનગીરીમાં એ લોકો ઉદાર છે. તેમનામાં એક ગુણ એ છે કે

ગામમાં કાંઈ પણ ગરબડ જેવું લાગે અથવા કાંઈ વિપત્તિ આવી પડે તો ગામનું ગામ ઝપાટાબંધ છોડીને બીજે સ્થળે ચાલ્યા જાય છે. અનાજ ખૂબ પાકતું હોવાથી અને ફાડીવાળાના ત્રાસમાંથી એ લોકો મુક્ત હોવાથી એમનું જીવન સુખી ગણાય.

ચંપારણ્યના હિંદુ અને મુસલમાનોની ભાષા હિંદીનું જ એક રૂપાંતર છે. તેને બોજપુરી કહે છે. પરંતુ ગામડામાં તે જુદા જુદા ભાગમાં જુદી જુદી જાતની દેહાતી બોલીઓ બોલાય છે. શહેરોમાં તથા મ્હોટાં ગામોમાં વસનારા અને ગામડાંના પણ જેને બહારગામ કંઈ કામ પડતું હોય એવા હિંદી સમજી તથા બોલી શકે છે. ત્યાં લિપિ કૃત્રી આવે છે, જે ગૂંજરાતીને બહુ જ મળતી છે.

કુલ વસ્તીના મુખ્યત્વે ત્રણ ભાગ પાડી શકાય જમીનદાર વર્ગ, મારવાડી વેપારીઓ અને રૂપત. તેમાંય ત્યાંના અસહ વતનીઓના તો એ જ વર્ગ પાડી શકાય: જમીનદાર અને રૂપત. મારવાડીઓ ત્યાં વેપારાઈ જઈ વસેલા. અત્યારે ચંપારણ્ય જીહાનો જ નહિ પણ લગભગ આખા બિહાર પ્રાંતનો વેપાર તેમના હાથમાં છે. તેઓ ત્યાં ધર-બારવાળા રૂંધ ગયા છે અને ધણીકાં તો જમીનના પણ માલિક થઈ પડ્યા છે. પરંતુ તેમની મંખ્યા બહુ મોટી પણ ન ગણાય. તેઓ મારવાડી મારવાડી વસ્તી જાણે મંખ્યા રાણે છે અને ત્યાંના લોકો સાથે સામાજિક વ્યવહારમાં ભાગવા નથી. તેમની અંખજતા અને હેતુિવારીને લીધે દેખાવમાં તથા આચારવિચારમાં તેઓ ચંપારણ્યના વતનીઓથી જુદા પડી જાય છે. અહીંની માફક વેપારીઓ અને શિક્ષિતજનોતો મંખ્ય વર્ગ ત્યાં નથી. વેપારીઓ તો બધા પરમાન્તી. અને શિક્ષિતજનો બહુ ઓછા છે. સરકારી નોકરીઓમાં, શાળાઓમાં તથા વકીલ અને દાકતરના ધંધામાં બંગાળીઓ વધારે છે. હમણાં હમણાં ઇપરા જીહાના બિહારીઓ કંઈક આગળ આવવા જાય છે. જમીનદારોની મંખ્યા તો

સ્વાભાવિક રીતે જ ઓછી હોય એટલે વસ્તીનો મોટો ભાગ ખેડૂત, સુતાર, હુદાર વગેરે કારીગરો અને મજૂરોનો રહેા. અને આ લોકોની ક્ષત્રત ખરી છે. તેનું મુખ્ય કારણ અલગ્યત નેમનું આગમ અને અત્તાન જ છે. સત્વારમાં સાત વ્યાઢ વાગે કોઇ ગામમાં જઓ તોપણ લોકો બધા પોતા- પોતાનાં આંગણમાં ન્હાની ન્હાની હુકશીઓ લઇ તે ગગડાવતાં બેસી રહ્યાં હોય. સ્ત્રીઓના હાથમાં પણુ હુકા જુઓ. એકબીજાને મળે એટલે 'કે... બા...કે...બા...' અને ઉચ્ચાર ખુતાં એમ બોલે. 'કે બા' એટલે કેમ છે. સામે જવાળ મળે 'ભાલો બા,' કીક છે. આ એમનો સવારનો કાર્થ- કમ. એમને કાંઈ કામ કરવાનું તમે કહેા. કાંઈને કાંઈ કામ સોંપુ' હોય તે સંગ્રાધી પૂછે તો પહેલો જવાબ તો એ જ સાંભળવાનો હોય કે 'ખિહાન.' ખિહાનન એટલે કાલે. સરકારી ઓફિસમાં પણુ 'ખિહાન' સાંભળવાનું મળે અને કોઇક વાર તો પોસ્ટ ઓફિસમાં પણુ બહુ કાગળો કે એવું રજી- રટર કરાવવા હર્થ જઓ તો 'ખિહાન' થાય.

આવા આગસુ માણસો ગંદા ન હોય તો પણુ સ્વાભાવિક રીતે ગંદા થઇ જાય. શરીર ઉપર કપડું સીવડાવીને પહેરે તે કાટે ત્યારે કહાડે એવા પણુ માણસો જોવામાં આવે. ઝેરાં વાળ પણુ પંદર પંદર દિવસે ઓળતાં હશે. અને વાળની હટો બહુ ઉંડે નહિ એટલા માટે તાણુને એરી સખત ચુટી નાંખે કે તેમાંથી વાળ છટકવા જ ન પાગે. રોજ વાળ ઓળવા પડે તેની આંગણે વાળ તણુય તે સહન કરી લે. માથામાં જૂઓ પડે ને માટે તે- મણે એક જાતની માટી દવા તરીકે વાપરવાની શોધી કહાડેલી છે. જ્યારે જૂઓ પડે ત્યારે એનો માથે લેપ કરે.

પાણી પીવાને માટે દૂવા કોઇ મારવાડી કે જમીનદારના જ પાદા બાંધેલા હોય. બાકી દેહાતમાં તો દૂવાને થાળું કે એવું કંઈ ન મળે. આસપાસ

ખૂણ ગંદકીવાળો પાંચ છ હાથ ઉંડો ખાડો એ તેમનો દૂવો. દૂવાની આસપાસ કોઇ દિવસ સાફસુદ થાય નહિ તેથી કાદવ, લીસ, બધું મળીને ગંધાવો કાળો મેસ જોવો. પદાર્થ દૂવાની આલુખાલુ જમી ગયેલો હોય. અને પાણી ઝીંડાં નહિ એટલે દૂવાની આસપાસ જોડું પાણી બધું અંદરને અંદર મટે. તેમના ધરની ખાળકુંડીઓની દશા પણ ભારે ભયા- નક. પણુ તેની સાથે તો કદાચ અમદાવાદની સાંકડી પોળોની ખાળકુંડીઓ હરિશંક કરી શકે. અમદાવા- દની ચણનરની હોય અને પેલી કાચી, એટલો જ ફેર. ત્યાં ગામ એટલે. ધરો બધાં પાસે પાસે હોય એવું નથી દેાતું. ચાર પાંચ ઘર અને તે લોકોની જમીન, વળી પાછાં ઘર અને તે લોકોની જમીન, એમ હોય છે. ખેતરમાં ખાતર સાફ ઉક- રડા રાખે તે પણુ દરેક જણુ અને તેટલા પોતાના ધરની પાસે જ રાખે. એમની ઢોર બાંધવાની જગા થી તો કપારી જ નહિ, પણુ તિરકકાર છુટે. આ- પણે અહીં સવારના પહેારમાં કોઢારમાં જાણુ- વારસીદું થઇ જ જતું જોઇએ એવો નિયમ છે. ત્યાં કાંઈએ ન મળે. ગાયો કે બળદને બાંધવાની જગા એ ઉન્હાળા અને શિવાળોને દિવસે પણુ હુંડણુ સુધી પગ ખુંપી જાય એટલો જાણુમતરને કદવ હોય. આને લીધે ઘણી વાર તો ગાયોની ખરીઓમાં કીડા પડેલા જોવામાં આવે. ઢોરને પાણી પાવા તથા ગોમર વગેરે ખવડાવવા જે ગમ્યાણુ હોય તે પણુ કેટલેય દિવસે સાફ થાય. આને લીધે માણુસની માફક ઢોરની ઓઝાદ પણ બગડતી જાય છે. ગાયો આપણી મોટી બકડોના જેવડી હોય છે.

આ બધી ગંદકીનું કારણ પૂછતાં એ- લોકો તો પોતાની ગરીબાઇ જ બતાવે, પણુ તેમનું આગસ એ મુખ્ય કારણ. હા, કપડાંની ખાજનમાં ગરી- બાઇ એ તેમની ગંદકીનું કારણ ખરું. કોઈ સ્ત્રીએ બહુ જ મેહું લગડું પહેવું હોય તેને એ ધોવાનું કહે- વામાં આવે તો તરત કહે કે, મહાત્માજી અમને લગડાં આપશે. અમારી પાસે બદલવાનું બીજું લગડું નથી એટલે આને શી રીતે ધોઇએ ? બદલવાના

+ પ્રાકૃત 'ખિહાણુ' ને ઉપરથી જાણવાની વહાણુ' થયું છે. તેને અને આ 'ખિહાન' ને કાંઈક સંબંધ હોય છે.

કેટલો પાપમાં પડે છે ? આમ અર્ધા કલાક સુધી ગાળો દીધા પછી કોઇને વિચાર થાય કે આપણેયે કામ કરીએ. એમ કેટલાક કામે વળગે અને સ્વયં-સેવકોની પાસે આગ્રહપૂર્વક કામ છોડાવે. આ એક સાધારણ અનુભવનું વર્ણન છે.

ચંપારણમાં કામ કરવા મહાત્માજીને જે સ્વયં-સેવકો મળેતા તેમાં તળ બિહારના ઉપરાંત ગૂઝરાત અને મહારાષ્ટ્રના જ સ્વયંસેવકો હતા. તેમાં અધ્યાપક કૃપલાની સિંધી હોઈ અપવાદ હતો. પશુ હું તો તેમને ચંપારણમાં કામ પૂરતા તો બિહારના જ સ્વયંસેવક ગણું છું. તેઓ મુઝફ્ફરપુર કોલેજમાં પ્રતિહાસના અધ્યાપક હતા. અને મહાત્માજી પ્રથમ ચંપારણમાં ગયા ત્યારે મુઝફ્ફરપુરમાં તેમને ત્યાં ઉતરેલા. મહાત્માજીને પોતાને ત્યાં ઉતારે આપ્યા પછી થોડા જ દિવસમાં તેમને રાજનામું આપવાની ફરજ પડી હતી. ત્યાંથી જ તેઓ મોતીહારી ગયા અને મહાત્માજી સાથે કામ કરવા લાગ્યા. એક વખત મોતીહારીમાં મહાત્માજીનું સરથમ નીકળ્યું તેમાં એ ષોડેસ્વાર થયેલા. સામેથી કાંઈ ગોરા અમલદારની મોટર આવી. તેથી થોડો બડકો. આ મોટરથી બીધેલી એક ડોસી દોડતાં દોડતાં બાજુએ પડી ગઈ. પ્રોફેસરના થોડાંએ તોફાન કર્યું તેમાં આ ડોસીને વાગ્યું એમ ગણી પોલીસે પ્રોફેસર ઉપર બેદરકારીથી હાંકવાનો આરોપ મૂકી કેસ કર્યો. આમાં પેલી ડોસીને તો નહિ વાગેલું, પણ પ્રોફેસરને થોડા ઉપરથી પડી જવાથી પગે સજા છઠ્ઠ થયેલી. ત્યારથી પ્રોફેસર એક ખુરસી નોખી બંગલાના બારણા આગળ બેસી રહેતા. લોકોની ખૂબ ગર્દીથી કંટાળી મહાત્માજીએ માળ ઉપર અગાસીમાં પોતાની બેઠક રાખેલી. નકામી નકામી ફરિયાદો કરવા આવનાર રૈયતને ધંધાવાળીને પ્રોફેસર સ્વાવનનનાં વ્યાખ્યાનો આપે. લોકો દર્શન માટે બહુ જ આગ્રહપૂર્વક માગણી કરે, ત્યારે ‘દર્શનમે ક્યા હોગા ? દર્શન કરે કરે તો દેશકી ખરાબી હો ગઈ. અજ મર્દ બને, મહાત્માજી કહેતે હૈ’ વહ કરો,’ આમ સમજાવે. અને જરા કંડકારથી કહે પશુ તેમની મુદ્રામાં અને

વચનમાં રહેલો. પ્રેમ સમજી જઈને લોક તેમની મારી માગતા. આમ સાગ્ર થતાં સુધી પ્રોફેસર દારપાલનું જ કામ કર્યું. છતાં એમના જેવા કંડક દારપાલને દરાવનારા પશુ કોઈ કોઈ મળતા. જેને કંઈ ફરિયાદ હોય તે નોંધાવાનું કામ ત્યાંના એક વકીલ બાજુ જનકધારીપ્રસાદ કરતા. મહાત્માજીની ખાસ સલાહ લેવા જેનું હોય તો જ ફરિયાદીને તેમની પાસે કાંઈ જવામાં આવે એમ રાખ્યું હતું. પશુ એક જણ તો ‘ધરણું’ ધારણ કરીને બેઠો કે ‘મારે તો મારી ફરિયાદ મહાત્માજીને જ મુકાવવી છે.’ કેમે ક્યો સમજે નહિ. એણે તો ધૂન ચલાવી ‘ગોંધીજીક બધુઆ છવો હો રામ, મેરા મુકદ્દમા સુનો હો રામ.’ પ્રોફેસર તો હાથો જ પશુ આને કહાડવા તો છેવટે મહાત્માજીને પણ યાદીને નીચે ઉતરતું પડ્યું. કેવળ દર્શનને માટે આવેલા ધણી લોકો કમ્પાઉન્ડની બહાર બેસી રહેતા, કારણ કામ વિના તો પ્રોફેસર તેમને કમ્પાઉન્ડમાં બેસવા દેતા જ નહિ, અને મહાત્માજી જ્યારે સંજો ફરવા નીકળે ત્યારે દર્શન કરી પોતાને કૃતાર્થ મયા માનતા. અમારામાંથી જ્યારે જ્યારે કોઇને ‘પગવાર મળે ત્યારે તે પ્રોફેસર પાસે જઈને બેસતો. ઇતિહાસ ઉપર તેમણે ખૂબ વિચારેલું છે. એટલે ઐતિહાસિક ધર્મનાંઓનાં રહસ્ય, ઐતિહાસિક કંપનાતરંગો અને બીજી અનેક મીઠી મીઠી વાતો સાથે તેમની પાસે દમેસાં મીઠી મીઠી શેરડી ચૂસવાની પણ મળે. કારણ એ ખુરશી પર બેઠા બેઠા વાંચતા ન હોય કે રૈયતને વ્યાખ્યાન ન આપતા હોય ત્યારે શેરડી જ ચૂસતા હોય. વાચકોની જિતાસા તમ કરવા અહીં જણાવી દઉં કે થોડો દાંડવાવાળો મુકદ્દમામાં પ્રોફેસરનો રૂપ ફીખીઆ દંડ અને દંડ ન આવે તો પંદર દિવસની આસાન જેલની સજા થઈ હતી. પ્રોફેસર ઉપર આરોપ બે કે ત્રણ હતા પશુ ત્યાં કામ કરતા સ્વયંસેવકોને સનાયવા અથવા ડરાવવાના ઉદ્દેશથી આ મુકદ્દમા મંડાવેલો હોઈ પ્રોફેસરનું જેલમાં જવાનું તેમના ત્યાંના કામને અંગે જ થયું ગણાય. ચંપારણમાં કામમાં પ્રોફેસરનો સાથી મહત્વનો ફાળો તો તેમણે મુઝફ્ફરપુર કોલેજમાં પાડેની

વિદ્યાર્થીઓ ઉપરની અસર હતી. તેમના હાથ નીચે જણી ગયેલા વિદ્યાર્થીઓમાંથી ઘણા સ્વયંસેવકો સાં મળ્યા હતા.

ત્યાં જે ત્રણ શાળાઓ સ્થપાઈ હતી તેમાં એકમાં પૂજ્ય કરતુરખા, બેલગ્રામવાળા થી. સોમશુ તથા બીજા કેટલાક હતા. આ શાળામાં સગવડ ઓછામાં ઓછી હતી અને તરાઈની વધારે પાસે હોવાથી ત્યાં ઠંડી વધારેમાં વધારે પડતી હતી. આ શારીરિક અગવડો ઉપરાંત ત્યાંની પાસેની કોડી-વાળો એમન સહેબ બધા નીલવરોમાં બહુ ખરાબ ગણાતો. એટલે જ મહાત્માજીએ પૂ. કરતુરખાને સાં રાખ્યાં હતાં. રહેવાની ઝૂંપડી ઉપર ૩ વેરાઈને પડ્યું હોય એવું આકળ સવારમાં બાજી ગયેલું જોવામાં આવે. પૂ. બા ગામમાં ફરવાનું તથા દવા આપવાનું કામ કરતાં અને થી. સોમશુ શાળા ચલાવતા. આપણા દોરત ઇરવિન સાહેબથી આ સંબંધ ન ગયું. ગાંધી ઉધારે પગે ફરી, કપડાંના સાદાઈ મરખી લોકોમાં અંધ ધર્મશ્રદ્ધા પેદા કરી તેને લાભ ઉઠાવવા માગે છે, એટલું જ નહિ પણ એ બીજી રાજકીય અળવળો ઉપાડવા ન્યારે ન્યારે ગૂંઝરાતમાં જાય છે ભારે ત્યારે પણ મીસિસ ગાંધી અહીં લોકોને ઉશ્કેરણું કરવાનું પોતાના પતિનું કામ જારી રાખે છે વગેરે. ન જાને એવી દીકરીઓ તેણે વર્તમાનપત્રોમાં ફરી. રાજકીય બાબતોથી કેવળ અલિષ્ઠ, કેવળ ભૂતદશથી પ્રેરાઈને જ રોગીઓને દવા આપવાનું કામ કરનારાં, દેહાતી બાપા તો બેઠી પણ ન જાણે અને હિંદુસ્તાની પણ ભાંગ્યું-તૂટ્યું બોલે એવાં, તથા જે આલેખો ઇરવિન સાહેબે કર્યાં તે આલેખો વિષે કાનના ગૂંઝરાતીમાં સમજાવ્યા વિના જાણી પણ ન શકે એટલા થોડા અક્ષરજ્ઞતાવાળાં બા એ આ શિષ્ટાચારશૂન્ય નીલવરને લોકોમાં ઉશ્કેરણું ફરનારાં લાગ્યાં ! આ અચાંપત પછી ઇરવિન સાહેબની પ્રતિષ્ઠા છેક જ તૂટી ગઈ અને નીલવર મંડળમાં પણ તેના આવા અવિચારી અને સંકુચિત વર્તનથી તે આકારો થઈ પડ્યો.

બાની સાથે કામ કરનારા બાઈ સોમશુ પણ

એમને સોંપેલા કડબુ કામને પૂરા લાયક નીવળ્યા. તેમને વિષે તો એટલો જ પરિચય આપવો બસ થયો કે તેઓ પોતાની વજીલાત છોડીને અહીં સ્વયંસેવક તરીકે આવેલા. કામ કરવામાં તે અગવડોને ભાત મારીને દૂર કરનાર અને શ્રમને તો પત જ નહિ કરનાર ખડતલ મરાઠા છે.

આ શાળા સૌથી પ્રથમ સ્થપાયેલી એટલે તેમાં મુશ્કેલીઓ ઘણી નહીં હતી. લોકો સાફસુદ કરવાનું કંઈ માનતા ન હતા. ન્યારે બાઈ સોમશુ અને ઇક્તર દેવ કોઠાળી પાવડા હાથમાં લઈને ઉપજા ત્યારે બધા માનવા લાગ્યા.

એક વખત તેઓ ગામડામાં ફરવા ગયેલા અને આવ્યાને જુએ છે તો પોતાને રહેવાનું તથા જેમાં પોતાની શાળા ચલાવતા તે ઝૂંપડું જણી ગયેલું અને તેને રમળે રાજ સિવાય બીજું કંઈ નામ નિશાન નહિ રહેલું. કામમાં અડચણ નાંખવાના હેતુથી કોઈ દેખીએ આ આગ લગાડી હશે એમાં સંશય ન હતો. બાઈ સોમશુનો તો આચ્છ જ હતો કે શાળા એક દિવસ પણ બંધ ન રહે. આખી રાત જાગી, પરાળ અને વાંસ મંગાવી હતું તેવું ઝૂંપડું ઉભું કરી દીધું. આમ. તેમના આશ્રમી અને ટેકી સ્વભાવે અંપારણ્યના કામ કરનારા અને સ્વયંસેવકોમાં તેમને વિષે ભારે જાપ જોસાડી. હાલ તેઓ પોતાના પ્રાંતમાં અસહકારનું કામ સુંદર રીતે કરી રહ્યા છે.

બીજી નિશાળમાં શ્રીમતી અવન્ટિકાબાઈ ગેખલે. તેમના પતિ અને બીજા કેટલાક બાઈઓ હતા. અવન્ટિકાબાઈ લોકોને એકઠા કરવામાં, તેમના ઉપર જાપ પાડવામાં અને તેમને સમજાવવામાં તેમના સંગીતના જ્ઞાનનો ઉપયોગ ઠીક કરતાં.

ત્રીજી નિશાળમાં હવેના મહિલા વિદ્યાલયનાં એક બાળવિધવા જહેન આનંદબાઈ તથા બીજા કેટલાક હતા. આ આનંદબાઈની ઉંમર તો ૧૮-૧૯ વર્ષની હતી પણ તેમનામાં કરેલપણું પ્રીદ માણસને જાણે એવું હતું. તે પહેલાં મિહારમાં રહી ગયેલાં હોવાને લીધે દેહાની બાપા પણ બોલી જાણનાં અને

ગરીબ તથા દુઃખીમાં તેમના જેવાં જ યદને ઝટ લગી જતાં તેમને સરસ આવડતું.

આ ઉપરાંત સત્યામહાશ્રમના તથા ગૃહરાતના બીજા મળીને દશેક ગૃહરાતની સ્વયંસેવકો હતા. તેમાં બે ગૃહરાતી બહેનો પણ હતી.

બિહારના કામ કરનારાઓમાં ભુબાનીઓ સેવાતી હતી તે વખતે ઘણા માણસો હતા, પણ તેમાંથી કેટલાકને કુટુંબના ભરણપોષણની જવાબદારી અદા કરવા તથા બીજા કામસર જવું પડેલું. બાણુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ પહેલેથી આવેલા હતા. પણ તેમને બિહાર પ્રાંતની બીજા જાહેર હિતચાસ તથા પટણા વિદ્યાપીઠનું કામ સંભાળવાનું હોવાથી તેઓ જતા આવતા રહેતા. બિહારથી જે સ્વયંસેવક તરીકે ચંપારણ્યમાં જાય તેને પટણા યદને તો જવું જ પડે અને ટ્રેનનો વખત એવો હતો કે એક રાત પટણામાં ગાળતી જ પડે એટલે બાણુ રાજેન્દ્રપ્રસાદની મીઠી મહેમાનગીરી અનુભવવાની દરેકને મળતી જ. તેમનું મધુર હાસ્ય અને પારદર્શક નિષ્પાલસતા સહુને તેમના તરફ આકર્ષા લેતાં. તેમની માઠ વિદ્વતા, નિર્મળ ચારિત્ર અને બીજા ઉદાત્ત ગુણોને લીધે તે પૂજ્ય તો છે જ પણ તેમના સરળ અને મીઠા સ્વભાવને લીધે તે પ્રિય વધારે બની જાય છે. બાણુ ધ્વજકિશોર પ્રોફેસર કૃપલાનીની માફક ચંપારણ્યના કામમાં આદિથી તે અંત સુધી રહેલા. તેઓ દરબંગામાં વડીલાત કરતા બિહારની ધારાસભાના સભ્ય હતા અને ભારે આવક છોડીને આવેલા. તેમની મીઠાશ અને સરળતા પણ મોહક છે. ન્હાતાં મોટાં બેઠીની સાથે તે લગી જતા. તેમને બહુ મોટા ટેથી વાત કરવાની ટેવ છે એટલે મોતીદારીમાં આવે તે દોષ ત્યારે આવ્યો બંગાળે તેઓ જંગલો કરી દેના.

ચંપારણ્યમાં કામ કરવા ગયેલા ઘણાં માણસ મોતીદારીના બાણુ રામદલાને તો બહી જ નહિ શો. એ ત્યાંના મારવાડી વેપારી અને જમીનદારના દીકરા છે. ચંપારણ્યના થીમંત વર્ગમાંથી આ અગવગમાં ભાગ લેનાર તે અને બેડીઆના એક

બે મારવાડી વેપારીઓ જ હતા. મહાત્માજીના મુકામની તથા ત્યાં આવતાં જતાં માણસોની ત્રીણી ત્રીણી જરૂરીઆતોની તે હમેશાં કાળજી રાખતા અને અમુક વસ્તુની જરૂર છે એમ ખબર પડે કે માગ્યા કર્યા વિના લાવીને ત્યાં હાજર કરી દેતા. હમેશાં તે હસતા જ એવામાં આવે. બંપોરના આશ્રમમાં આવે તે સાંજે મહાત્માજી દરવા નીકળે ત્યારે ઘેર જાય.

ત્યાં રચનાત્મક કાર્ય કરનારાઓની ટુકડી ન્હાની ગણાય, પણ તે બહાદુર અને આગ્રહી હતી. વધુ કામ આવડું હોત તો ચંપારણ્યમાંથી જ અથવા બિહારમાંથી કેટલાક વધુ સ્વયંસેવકો મળી આવત. પણ વચમાં ખેડા જીલ્લાનો સત્યામહ ઉપડ્યો અને મહાત્માજીનું ચંપારણ્યમાં રહેલું અશક્ય યદ પડ્યું. આવી રીતે રચનાત્મક કાર્ય કરવું એ તે વખતે આપણા દેશમાં નવી વસ્તુ હતી એટલે મહાત્માજીની ગેરહાજરીમાં વધુ શાળાઓ સ્થાપવાનું બન્યું નહિ. સ્થપાયેલી ત્રણ શાળાઓને ન યાલવા દેવા નીલવરોએ બનતું કહ્યું. પણ મહાત્માજીની ગેરહાજરીમાં આવેલા સ્વયંસેવકો તો પોતાની મુદત પૂરી થતા સુધી ત્યાં રહ્યા જ. પહેલી ટુકડીની મુદત પૂરી થઈ રહ્યા પછી બીજા કેટલાક મહારાષ્ટ્રી અને ગુજરાતી સ્વયંસેવકોને પણ મહાત્માજીએ મોકલ્યા, તેમાં બેચ-ગામના એક ભાઈ ખુંડરિકે ત્યાં સરસ કામ કયું. મહાત્માજીએ મેધિસા કામ ઉપરાંત રૈયતમાંના મોહિા-મોહિના કંઠાઆ પતવવાનું કામ તેમણે આદર્યું અને તેમાં બહુ સફળતા મેળવી. આથી રૈયત ઉપર તેમની ઝાંખ વધારે પડી હતી અને તેમનો તેના ઉપર કાબૂ પણ ભારે હતો. નીલવરોથી કે સરકારથી આ સંખ્યું જાય તેમ ન હતું એટલે બિહાર સરકારે તેમને હદપાર કર્યા અને તેમના કામની કદર બૂઝી. બિહાર પ્રાન્તિક પરિપદે તેમને અમિનદન આપ્યું.

આમ મહાત્માજીએ ઉપાડેલું રચનાત્મક કાર્ય ચંપારણ્યમાં અધુરું રહી ગયું. પણ તેમના સત્યામહથી રૈયતના દિલમાં જે ખલો થયો તે તો કાયમી રહ્યો. નીલવરોના અત્યાચારે પહેલાં રૈયત

મુંગે મ્હેડે સહી લેતી તે જૂતકાળની વાર્તા જેવું
બની ગયું, અને ઘણી બાબતમાં સ્વાવજ્ઞન કરતાં
રૈયત શીખી ગઇ. મહાત્માજીની અસર કેવળ
ચંપારણ્ય ઉપર જ નહિ પણ આખા બિહાર ઉપર
પડી. મહાત્માજી પ્રત્યેની અનન્ય ભક્તિમાં બિહારની
તોલે બીજા કોઇ પ્રાંત અત્યારે પણ કદાચ ન

આવી શકે. અને તે જ બક્તિના બળ વડે અત્યાર
સુધી પછાત, આંધારમાં રહેલું ગણાતું બિહાર આ
સ્વરાજ્યની લડતમાં આગળ છે.

નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ

ચંદ્રનગર

આપણે દેશ આત્મારે મંચનકાળમાંથી પસાર
ઘટ રહ્યો છે. તે સમયે કોઇપણ રાજકીય, સામાજિક,
આર્થિક અને કેળવણીના પ્રયાગોમાંથી છેવટના નિષ્કા-
લની આશા રાખવી બ્યર્થ છે. સ્વતંત્ર વિચાર પર
સ્વાયક્ષી સ્વતંત્ર સંસ્થાઓની હજી પણ આપણા
દેશમાં ઘણી ખોટ છે. લુદા લુદા વિચારો ઉપર
સ્વાયક્ષી સંસ્થાઓ લોકમતની બાંધતિની નિશાની
છે. આપણા દેશમાં સમર્થ તત્ત્વચિન્તકો અને પ્રખર
ભૂદિરાણી નેતાઓ છે ખરા, પરંતુ કેવળ લુદાજ
દૃષ્ટિબિન્દુથી વિચાર કરનારા તેમાં ઘણા ઓછા છે.
તેમાં પણ પોતાના વિચારો લોકો સમક્ષ રજુ કરી
તે પ્રમાણે પ્રયોગ કરનારાઓ તો ઘણાજ વિરલ હોય
છે. તેઓનાં નામ આંગળીને વેઢે ગણી શકાય તેટલાં
છે. સત્યાગ્રહાશ્રમ સ્થાપનાર ભારતના સમર્થ નેતા,
કર્મવીર મહાત્મા ગાંધીજી, પટનામાં કાર્ય કરી રહેલા
મોલવી મઝરૂફ હક, ગુરુકુલના સ્થાપનાર મહાત્મા
મુન્શીરામ, શાન્તિનિકેતનના આદ્ય સંસ્થાપક કવિશ્રી
સ્વીન્દ્રનાથ ટાગોર અને ચન્દ્રનગરના સંઘના ટ્રેસરર
શ્રી અરવિન્દ ધોષ. આ દરેક પ્રયત્ન કેવળ એક
સંસ્થા રૂપ નથી પરંતુ વર્તમાન ભારતનું સમગ્ર
જીવન ફેરવી નાંખવા માટે પ્રયાસ રૂપ છે. તે પ્રત્યેક
પ્રયત્નની પાછળ તત્ત્વજ્ઞાનથી આપ્ત જીવન ફેરવી
નાંખનાર વિચારસરણી રહેલી છે. મહાત્મા ગાંધી-
જીની વિચારસૃષ્ટિ, આર્થસમાજ, ટાગોર, ધોષ વિગેરે
આખા જીવનને નવા દૃષ્ટિબિન્દુથી અવલોકે છે, અને
પોતાના વિચાર અનુસાર સમગ્ર જીવનમાં રૂપાંતર
થયું જોવા ધ્રુવે છે.

લુદા લુદા તત્ત્વચિન્તકોના લુદા લુદા પ્રયો-
ગોથી ઘણા સંજમમાં પડી જાય છે. પરંતુ એવા
પ્રયોગો આગ તે જ લાભદાયક છે એમ આપણે
સ્વીકારવું નોંધએ. આપણી પ્રજા તે દરેક પ્રયત્નમાંથી
પોતાને ઉપયોગી તત્ત્વો સ્વીકારી બાકીનાં તત્ત્વોને
ઠારણે મુકશે એવી આશા રાખીએ તો કાંઈ ખોટું નથી.
એના લુદા લુદા પ્રયત્નોનું અસ્તિત્વજ આપણે
મંચનકાળ સૂચવે છે.

અરવિન્દ ધોષના સામાન્ય વિચારોથી ઘણાખરા
શિક્ષિત માણસો વાકેફ છે. તેમના પૂર્વજ્ઞાનથી દેશનું
કાર્ય કરનારાઓમાંથી ઘણાખરા પરિચિત છે. છેલ્લાં
૧૨ વર્ષથી તેઓ મદ્રાસની દક્ષિણે આવેલા પોન્ડી-
ચેરી નામના કેન્દ્ર સંસ્થાનમાં રહે છે, અને પોતાનો
સમય યોગાભ્યાસમાં ગાળે છે. તેમના હમણાંના અને
પહેલાંના વિચારોમાં આસમાન જમીનનો તફાવત
પડી ગયાનું ઘણાંએ સાંભળ્યું છે. કેટલાક માણસો
તેમને હમેશને માટે ગયેતાજ માને છે. “પ્રપચ
માયારૂપ, નામ રૂપાત્મક જગતમાં તે વળી ધૃતરને
સાક્ષાત્કાર કરનારા મહાત્મા આવતા હશે” એવી
દલીલ તેઓ કરે છે. પરંતુ જે અરવિન્દ ધોષને
જાણે છે અથવા તો તેમનાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરે
છે તે લોકો તો તેઓથી ત્યાગના કેટલા કદા વિરોધી
છે તે સારી પેઢે સમજે છે. શ્રી ચંકરાચાર્યના માયા-
વાદ અને અરવિન્દ ધોષના વિચારો વચ્ચે જરા
પણ સામ્ય નથી એ તો “આર્પ” ના અભ્યાસક્રમે
સુવિદિત છે.

અરવિન્દ ધોષના વિચારોનું કઈ દશામાં પરિવર્તન થયું છે તે બાબતું આવશ્યક તેમજ આકર્ષક થઈ પડે તેમ છે. હિંદુસ્તાનમાં માણી રહેલી પ્રચંડ અગવળનો તાત્વિક અર્થ તો એ છે કે આપણે—હિંદવાસીઓ—આપણી સંસ્કૃતિની ખાતર લડી રહ્યા છીએ. હિંદીઓ પ્રગત તરીકે સ્વતંત્ર જીવન માળખાને શા માટે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે ? કારણ કે સ્વતંત્રતા સિવાય પ્રગતની સંસ્કૃતિ જીવી શકતી નથી. દાવની લડત ગીરીલીઓનો દર કરી તેમને ઠેકાણે નેમના જેવા હિંદીઓ મૂક્યા માટે નથી આણતી. પરંતુ તે લડત પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના ઝગઝગાટથી અવતરણી આપિવાળા આપણા કેળવણવા લાઈઓને ઊડવવા માટે છે. તે કેળવણવા વર્ષને આપણી સંસ્કૃતિની ખાસખડી સુધાં બાંધેજ આવડે છે. એટલે રાજકીય પ્રકરણમાં, સાહિત્યમાં, સામાજિક જીવનમાં—અર્થાત્—પાશ્ચાત્ય વિચારોનુંજ અનુકરણ થતું નજરે પડે છે. મહાન ગાંધીજીએ બાહર જીવનમાં અંધશ્રદ્ધા તે પહેલાં એ જ્ઞતિ ધણી મન્યુત દત્તી. ધીમે ધીમે રાજકીય પ્રવૃત્તિને આધ્યાત્મિકતાનો પાસ એસનો જાય છે. મહાન પ્રાન્નીય નેતાઓએ રાજકીય મંત્રાસ સ્વીકારી આર્થિકવર્તની ત્યાગભાવનાને જીવનમાં જલકત કરી મૂકી છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ રાજકીય લડતમાં ભાગ લેનારા કેટલાક યુવાનો એનાનો આધ્યાત્મિક વિકાસ છુદ્ધિપૂર્વક સહજતાથી કરવાને પ્રયત્ન કરતા જણાય છે. આ બધી પાછા કરતા લોકલતી નિશાનીઓ છે. શ્રી અરવિન્દ ધોષ એ સર્વ આર્થભાવનાઓને જીવનમાં ધણી આગળ વધેલી જોવા છ્વં છે, એમ માઈ માનું છે.

અન્નગરમાં શ્રી અરવિન્દ ધોષના વિચારોને અનુસરનારા યુવાનોએ એક સંઘ સ્થાપ્યો છે; અથવા તો “ એક મંથ એની મેજ ઉભો થયો છે ” એમ કહેવું વધારે યોગ્ય કહેવાશે. ત્યાં આગળ કોષપણ પ્રકારના બાજ બંધારણ વિના સ્વભાવ અને સ્વધર્મને અનુસરીને અસરે, ૧૨૫ યુવાનોનું મંડળ કાર્ય કરે છે.

યોગાભ્યાસ એ સંઘનો હેતુ છે. પ્રત્યેક માણસ ‘ આત્મસમર્પણ યોગ ’ નો અભ્યાસ પોતાની

શક્તિ પ્રમાણે કરે છે. મનુષ્યજાતિની મુક્તિ મેળવતી એ યોગાભ્યાસનો અંતિમ હેતુ છે. પ્રાચીન કાલના સંન્યાસીઓ પોતાના મોક્ષ માટે પ્રયત્ન કરતા પરંતુ નવયુગના યોગીઓમાં તો પોતાનો મોક્ષ મૌણ્ય સ્થાન બોધથી રહ્યો છે. એમનો સંકલ્પ આર્થવર્તના ઉદ્ધાર માટે છે, કારણ કે આર્થવર્ત સ્વતંત્ર ગ્રામ તોજ તે મનુષ્યજાતિની સેવા કરી શકે. આ નવીન યોગસાધનામાં સંસારનો ત્યાગ કે દેહદમન જેવું કંઈ હોતું નથી. સર્વભાવથી હૃષ્ણરો અરણ્ય પોતાના અંતઃકરણને—બાહ્ય વસ્તુઓને, ધરખારને—અર્પણ કરી દેતું એ તેની શરૂઆત છે. ક્રમેક્રમે આપણા વિશ્વમાં—સમગ્રિમાં અને વ્યક્તિમાં—હૃષ્ણરની શક્તિ કાર્ય કરી રહી છે એવો સાક્ષાત્કાર સાધક પ્રાપ્ત કરે છે. પ્રભુતી હિંજા જે પ્રમાણે દેરે તે પ્રમાણે દેરાણું એજ લક્ષ્ય, જીવન સમક્ષ દોરવામાં આવે છે. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ “ હું યંત્ર છું, તું યંત્ર છે ” એ પ્રમાણે કહેતા. અન્નગરમાં તે ભાવનાને અમલમાં મૂકવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે. મનુષ્યના વર્તમાન જીવનથી પર એથી “ વિતાનતી ” જમિયાને પણ મનુષ્યજાતિ યોગદાસતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જીવનના સર્વ ક્ષેત્રોનો નવીન યોગમાં સ્વીકાર કરવામાં આવે છે; પરંતુ તે પ્રત્યેકમાં તેઓ આર્થભાવનાઓને સ્થાપન થયેલી જોવાને આવુર છે. તેઓ જુદાં જુદાં કર્મો કરે છે પરંતુ તેમાં પણ તેમનો મુખ્ય હેતુ યોગાભ્યાસજ હોય છે, કાર્ય કરવાનો હેતુ મૌણ્ય રહે છે.

યોગાભ્યાસનો સાથે સંપૂર્ણ આર્થિક સ્વતંત્રતાનો ખ્યાલ ત્યાંના કાર્યકર્તાઓમાં રહેલો છે. યોગાભ્યાસના કરતાં આર્થિક સ્વતંત્રતાની અગત્ય જરા પણ ઓછી આંકવામાં આવતી નથી. શ્રી મોતીલાલ રોયે પોતે ૧૦ વર્ષ પહેલાં નેતર ભરવાનું અને ખુરસીઓ બનાવવાનું કાર્ય તે હેતુથી જ શરૂ કર્યું હતું. ધીમે ધીમે ‘સંઘ’ના પ્રયાસથી એક બંગાળી જાપજાનું પણ ઉત્પન્ન થયું. અરવિન્દ ધોષના વિચારો બહાર પાડવાનું કામ તથા કેટલાક ન્યુસપેપરો દ્વારા વિચાર જગૃતિનું કામ બંગાળમાં

થવા લાગ્યું. માણસો પણ ધીમે ધીમે વધવા લાગ્યા એટલે “ મૃણાલિની વણાટશાળા ” પણ ૧૬-૧૪ શાળાવાળા શરૂ થઈ ગઈ ! ખેતીની અગત્ય પણ સ્વીકારાઈ હતી. તેનો પણ અમલ કરવામાં આવ્યો અને ૧૦૦૦ વીધા જમીન મુંદરવનમાં ભંપ ખેતીનું કામ શરૂ કર્યું. આ પ્રમાણે આર્થિક ગંડન એકામલાય સાથે ગંઠાવું થયું ! આધ્યાત્મિક એકામલાય એવા આર્થિક ગંડન વિના જીવોજ રહે છે એનો અનુભવ કયાં મંડળોને નથી થયો ? વળા કંડ વિગેરેનો અનુભવ લીધા વિના કેવળ સ્વાશ્રયનો સિદ્ધાંતજ અમલમાં મૂકનારની ધોરણ અને તેના કાર્યની સંગીનતા કેટલી બધી વધે ? સંધ તરફથી ચાર જાપાંઓ નીકળે છે-પ્રવર્તક, વીજળી, નવસંધ અને ‘ રે-ડ-બેર-’ એ બધામાં લખનારાઓ, ખીયાં ગોઠવનારાઓ, જાપનારાઓ, ઓરીસમાં કામ કરનારાઓ બધાજ સંધના માણસો છે.

ધણા લોકો આવો સંધ થવોજ અશક્ય માને છે. તેઓ એમ માને છે કે જુદા જુદા વિચારના મરદો એકઠા રહે તે બનવા નોગ છે પણ જુદી જુદી જિંદગાણી કુટુંબો એક હેતુનો અમલ કરનારા હોય તોપણ સાથે નજ રહી શકે. ચંદ્રનગરમાં નોકે ઘણાખગ આવિવાહિત મનુષ્યોજ છે જતાં કેટલાક કુટુંબકીલાવાળા માણસો પણ છે. તેઓ પોતે બધું એકજ છે એવું માને છે અને તે પ્રમાણે વર્તન રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. “ મંથે મને અમુક વેતન આપવુંજ નોંધ્યે ” એવો વિચાર પણ કોઈ કરતું નથી. પ્રત્યેક બને છે ત્યાં સુધી અંધને વધારે સારી આર્થિક સ્થિતિએ પહોંચાડવા પ્રયત્ન કરે છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ ‘ સંધ ’ કેવળ સ્વાશ્રયી બને એટલુંજ આર્થિક પ્રગતિમાં ખેંચ નહિ રાખતાં ‘ સંધ ’ ને સમૃદ્ધ બનાવવા તેઓ આનુરૂ રહે છે. હાલ ‘ સંધ ’ની બધી મિલકત લાખ દુપીઆ જેટલી થવા જાય છે. તેની ચરૂઆત થોડા-એક વર્ષોથી થઈ હતી ! એ બધી મિલકત કોઈપણ કંડનો આશ્રય લીધા વિના કેવળ સ્વાશ્રયનો આધાર લઈનેજ તેમણે પ્રાપ્ત કરી છે. એ ધન સમય ‘ સંધ ’ની દોષલ છે. કોઈપણ વ્યક્તિનો માલિક તરીકે તેના પર હક નથી.

આખા સંધનો આત્મા એક છે, અને પ્રત્યેક માણસ એ તેનું અંગ છે એ લાવના જન્યત રાખવાને તેઓ પ્રયત્ન કરે છે. આત્માની એકતાનો વ્યવહારમાં સા તકાર કરવાને તેઓ મથે છે. જ્યાં સુધી પ્રત્યેક માણસ પોતે આધ્યાત્મિક પ્રગતિ કરવાનો પ્રયાસ ન કરે તથા પોતાની પ્રકૃતિમાં રહેલા અનૈક દોષોને તે છુદ્ધિપૂર્વક સુધારે નહિ ત્યાં સુધી માણસના સર્વ પ્રયત્નોમાં દોષો રહેવાના અને આપણા આશયો ઉત્તમોત્તમ હોય તો પણ આપણું કાર્ય દૂષિત રહેવાનુંજ. કૃતિસેલ, માનની લાલસા, આગળ પડગાની ઇચ્છા, ‘ હું મહાન કાર્યકર્તા છું ’ એવી વૃત્તિ, માંદામાંહે કુદ્ર દેવ, જાહેર કાર્યોમાં પણ હોંસાતેસી, ખોટા મમત વિગેરે અનેક નાની મોટી અંતરની મુશ્કેલીઓ આપણા જાહેર જીવનને કેવું કલુષિત બનાવી મૂકે છે ? આધ્યાત્મિક પ્રગતિના દિમા-બતીઓનું એમ માનવું છે કે જ્યાં સુધી પ્રત્યેક માણસ ઈશ્વર પ્રત્યે પ્રયત્નપૂર્વક ગમન કરી રહ્યો નથી અને પોતાની અપૂર્ણ પ્રકૃતિને પૂર્ણ કરવાને પ્રયત્ન કરી રહ્યો નથી, ત્યાં સુધી એ બધી મુશ્કેલીઓ રહેવાનીજ. રાષ્ટ્રના આત્માની એકતા સિદ્ધ કરવી હોય તો તેના સાક્ષાત્કાર આપણા પ્રજાજનોએ કરવો નોંધ્યે.

ચંદ્રનગરના માણસોનું દૈનિક જીવન હંકારમાં આપું છું. ત્યાં આગળ ૮૦ થી ૬૦ માણસો રહે છે. એ ઉપરાંત વિદ્યાર્થી પણ તેઓ ચલાવે છે જેમાં આશરે ૫૦ વિદ્યાર્થીઓ છે. તેમની પાસેથી રૂ. ૧૫ માસિક ખર્ચ ખાતે લેવામાં આવે છે એ સિવાય ખીલો ખર્ચ લેતા નથી. વિદ્યાર્થીકના વિદ્યાર્થીઓને લાણીવાના જીભુઓએ રોજ સવારે ૭ થી ૧૦ સુધી લાણીવ છે. કેટલાક માણસો વણાટકામ શરૂ કરે છે. કેટલાક ખાન કરવા માટે પણ બેસે છે. આ બધાં ખાતાંઓ ઉપર દેખરેખ રાખનાર માણસો હોય છે. કાર્ય કરનારાઓ પણ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે અનુકૂળ કાર્ય સ્વીકારી લે છે. તેમની જમવાની વ્યવસ્થા ત્રણ રસોડે થાય છે. ખોરો જમીને એક કંઠાક આરામ લઈ બધા કામે જાય છે. સાંજે ખાન કરવાના ઓરડામાં ઘણાખરા બેસે છે.

પ્રગતનું ભવિષ્યજીવન હાળવાને જે જુદાં જુદાં બીજાં તૈયાર થઈ રહ્યા છે તેમાંના કેટલાક અત્યંત મર્યાદા, મતામ્રદી, અથવા તો એકજ પ્રકારની વિધિ અને ધર્મભાવનાને અનુસરનારાં હોય છે; ત્યારે બીજામાં કેવળ અક્ષરગાન ઉપરજ ધ્યાન આપી વ્યવહારિક ગાન તરફ છેક દુર્લભ રાખેલું જણાય છે. આર્થિક સ્વતંત્રતા માટે પ્રયાસ કરનારની દૃષ્ટિ ફક્ત પૈસા પેદા કરવા ઉપરજ રહે છે. તેઓ સંસ્કૃતિ અને અભ્યાસ તરફ એટલેકાર રહે છે. એ બંનેનું સુંદર સંમેલન ચન્દ્રનગરમાં જોવામાં આવે છે. આર્થિક સ્વતંત્રતાનો અર્થ કેવળ ધનપ્રાપ્તિ નથી, પરંતુ સંસ્કૃતિને જીવનમાં ધરાવવા માટે એ આવરયક ચરત છે એવું તેઓ સમજે છે.

ધણીખરા લોકો 'સંઘ' એ નામથી ડરે છે. ચન્દ્રનગર ગયા પડેલાં અમારા કેટલાક ભાઈઓના મનમાં પણ એ ભય હતો કે ત્યાં દંદાચ 'સંપ્રદાયોત્ત્વ', સંકુચિત જ્ઞાતિ, પોતાનાજ માણસો અને વિચારો પ્રત્યે ખુશ્ખાત વજોરે દરો; પરંતુ ચન્દ્રનગર મધ્ય એટલે અમારી ખાત્રી થઈ કે 'સંઘ' એ સખ્દ તેમજે કેવળ મુશવટ ખાતર વાપર્યો છે. ત્યાં કાર્ય કરનાર જોમાંના ધણીખરા જુદાંજુદાં અને આજના કાળના જાહેર પ્રત્યે ઉપર, પ્રગતી જુદી જુદી જરૂરિયાતો ઉપર વિચાર કરનારા છે. વળી તેમાંના મુખ્ય માણસો એવું સંપ્રદાયોત્ત્વ ન આવે તેને માટે ખાસ પ્રયત્નશીલ રહે છે.

૧૫ મી ઓગસ્ટનો દિવસ શ્રી અરવિન્દ ઘોષનો જન્મદિવસ હોવાથી ચન્દ્રનગરમાં તે ઉજવાયો હતો. અમે પણ તે પ્રસંગેજ ત્યાં ગયા હતા. તે વખતના સંસ્કાર મારી નોંધમાંથી ટાંચી વાંચનારને ત્યજી કંઈક અપાસ આપું છું.

x x.....તા. ૧૫ મી ઓગસ્ટે શ્રી અરવિન્દનો જન્મદિવસ હતો; તે ઉત્સવ પર અમે ગયેલા હતા, એટલે ત્યાંના સર્ગે એક નાનું "સ્વાગતમંડળ" અતિથિઓ માટે નીચું હતું તેના એક સભ્યને અમે સંપાદ્યા.

x x.....વિદ્યાપીઠ ચન્દ્રનગરના કાર્ય કરનારાં એવું મળવાનું કેન્દ્રસ્થાન છે. "બડાઇ ચંડી" નું સરિયામ રસ્તાપર આવેલું મંદિર આખા ગામમાં પ્રખ્યાત છે. મોતીયાણુને મળવા માટે "બડાઇ ચંડી" કહેવાથીજ માણસ ત્યાં જઈ શકે છે. મંદિરની જમણી બાજુએ પુણામાં મોતીયાણુનું ઘર છે અને તેની સામે ખુરસી ટેમણ બનાવવાનું કારખાનું છે. ચંડીકાની સામે ડાબા હાથે "મૃણાલિની વસ્ત્રધ્યન" ને સરિયામ રસ્તા પર "પ્રવર્તક" વિગેરે પત્રોનું કાર્યાલય આવેલું છે. ચંડીની ડાબી બાજુએ યજ્ઞને, સામેથી એક રસ્તો દુગસી નદી પર જાય છે. દુગસી ચંડીકાથી એક ફર્તાગજ દૂર છે. ત્યાં જતા રસ્તામાં જમણે હાથે સંઘનું એક મજાનું મકાન અને વધારે જમણી બાજુએ વિદ્યાપીઠનું વસતિગૃહ તથા ધ્યાન કરવાનો ઓરડો છે.

ઉત્સવ પ્રસંગે નાનો મંડપ પણ ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો. છેક છેડે દુગસી નદીની બરાબર સામે એક વિશાળ ઓરડો હતો, તે બધાનું ધ્યાન ખેંચતો. તેને પાંચ જ બારણાંઓ હતી. ચુનાથી ઘોળીને તેને સ્વચ્છ કરવામાં આવ્યો હતો. બારણે રંગીન કપડાંના પડદાઓ લટકતા હતા. એ ઓરડો ધ્યાન કરવા માટે વપરાતો હતો. મોતીયાણુ હમણાં હમણાં ત્યાં ધણે વખત ગયો છે.

x x.....અમે ત્યાં ગયા બધા ઉત્સવના ઉત્સાહમાં આવી જઈ અમામ તેમ ફરતા હતા. કેટલાક મંડપને શય્યાગારવામાં પડ્યા હતા, કેટલાક તોરણો ખાંધતા, કેટલાક અરવિન્દની છાત્રીને ફૂલથી મુગોલિન કરતા હતા, કેટલાક ધ્યાનમાં મેડા હતા. ધ્યાન ધરવાના ઓરડામાં જાગી એક ચક્તિ અમારા નેત્રોનું કેન્દ્ર બની! તેજ મોતીયાણુ! પ્રથમ પરિચયેજ સ્વામી વિવેકાનંદની સ્મૃતિ ઘડી આવી!! લાંબા વાજ, તદ્દન સ્વચ્છ કરાવેલો દાઢી અને મૂઝે, વિશાળ જોજ તેજસ્વી નેત્રો, ચરીરનો ગોરવર્ણ, નીચલા જડાળાનો ભગઉ ભાગ બધું જોઈને અમને સ્વામી વિવેકાનંદજ સાંભર્યા! ફરીને જોઈને સ્વામીજી

એજ શરીર ધારણુ નથી કર્યું ! એવો ભાસ થયો. એક આરામખુરસી ઉપર તેઓ ધ્યાનમાં બેસા હતા. ખીજા પણ કેટલાક જુદા જુદા આસનો પર બેસા હતા. અમે પણ એક કલાક સુધી ધ્યાનમાં બેસા, પછી ઉઠીને બહાર જવા માટે ગયા. મોતીઆણુ ત્યાં ધ્યાનમાં બેસાજ રહ્યા.

તા વાગે મંડપમાં બધાને હાજર રહેવાનું ફરમાવનારી એક જાહેરખબર કોષએ સંદેશવતી એક પાટીઆ ઉપર લખી હતી. અમે પણ ત્યાં ગયા. ત્યાં વાંચાને સુમારે રેશમી પીળું વસ્ત્ર ઝોટી ફક્ત ધોતીઆબેર મોતીઆણુ આવ્યા. તેમણે અરવિન્દની છબીને દાર ચડાવ્યો. કોષ વિદ્યાર્થીએ તેમને પણ દાર આપ્યો. મોતીઆણુ કાંઈક ગંભીર અને ભાવપૂર્ણ મુદ્રામાં ઉભા રહ્યા. યેડીવારે તેમણે નાનું બાપણુ આપ્યું તેનો સાર માત્ર અહીં આપું છું.

“આજે ખાર વર્ષો આ યોગતપર્યાને વીત્યાં, અને આજનો દિવસ હું ધનભાગ્ય ધનધની માનું છું.” “આત્મસમર્પણુ યોગ”નો અભ્યાસ થયો સરળ છે. એ યોગમાં ચમત્કાર નથી એટલા માટે તે નજરે છે એમ ગણાઈ જવાનો અંશવ રહેલો છે. અનેક આકૃતોમાંથી આપણે અત્યારસુધી સગિપાંગ પાર ઉતર્યા છીએ. જે સમૃદ્ધિ તમે અહીં જુઓ છો તે બધી યોગની સમૃદ્ધિ છે. તે કોષ માણસની શક્તિ કે મિહત નથી. આટલે વર્ષ આપણે એક મહાન શોધ કરી ગણાય. તે એ કે “આપણે એક છીએ.” પ્રજાના આત્માને અરણે સમર્પણુ કરવ. માટે આપણે આત્માની એકતા સિદ્ધ કરવાનો માર્ગ લીધો છે. આધ્યાત્મિક એકતાથી પ્રજાના સંગઠનનો તથા મુક્તિનો માર્ગ જરૂર મળશે ! જાન, વય, જુદિ, શક્તિ વગેરેના બેસે છતાં “આપણે એક છીએ” એ અનુભવ આપણા મેધમાં કરી શક્યા છીએ. હજી આપણામાં ધણી તુડીઓ છે. તે દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આત્માની પણ ત્રણ બમિકાઓ છે: (૧) સ્વર, (૨) અક્ષર, (૩) પુરોષોત્તમ. સ્વર નાશવત, શુષ્ક-વિકારી છે. માણસે તેને છાડવી જોઈએ. પોતે સર્વ આંતર તથા જાણ ક્ષેત્રોના નિર્વિકારી સાક્ષી માત્ર છે એવો અનુભવ સાધકે પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ. એ અક્ષર, નિર્વિકારી, શાંત ચૈતન્યમય આત્મા સર્વમાં એકજ છે. સર્વની એકતા અક્ષરમાં

સિદ્ધ થાય છે પરંતુ એ પણ પૂર્ણતા નથી. પૂર્ણતા તો એનાથી પર રહેલા પુરોષોત્તમમાં છે. જગતમાં - જીવનમાં-એ પુરોષોત્તમ ભાવનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ ‘આત્મસમર્પણુ યોગ’નો આદર્શ છે. આપણે જે સમર્પણુ કરવાનું છે તે પુરોષોત્તમને ! તમે બધા પણ તે પ્રમાણે કરવાને પ્રયત્ન કરો અને પ્રભુ તમને તેમ કરવાનું સામર્થ્ય આપો-જેથી આપણી પ્રજાનો ઉદ્ધાર થાય અને મનુષ્યજાતિને માટે આપણી જાતિ પોતાનું જીવન ધારણુ કરતાં શીખે !

“શ્રી અરવિન્દ ધોપને ગયે ખાર વર્ષો થયાં ! આ વિયોગનાં વર્ષોમાં પણ તેમની અધ્યાત્મિક પ્રેરણા આપણને મદદ કરતી હતી ! મધું વર્ષ બહુ યુરકે-લીમાં ગયું ! પરંતુ કાલે અરવિન્દ બાણુનો તાર અ. બો છે. તેઓ લખે છે ‘તમારા પર જ્ઞાન અને સત્યનું અવતરણુ થાઓ, એમ હું છું અને એજ મારું આવાગમન.’” કેવો સન્દેશ ! અરવિન્દ એટલે એ સત્ય ! અરવિન્દ એટલે એ જ્ઞાન ! એ અરવિન્દના ચરણમાં નમસ્કાર.”

અનતમાં મોતીઆણુનાં મેત્રો જલપૂર્ણ હતાં. શ્રોતાઓમાં પણ ભાવ જન્યુત થયો હતો. બંગાળી ભાષા ભાષણ કરવા માટે ધણી મુંદર છે, એમાં સ્વાભાવિક ગેવતા છે, તે ભાષણમાં જલદી બહાર પડી આવે છે. સંસ્કૃત સમાસમય વાંકપરચના, બંગાળી મંત્રની કંપના અને કૃત્તિવશક્તિ અને ભાષાની ગેવતાથી બંગાળી ભાષણમાં ઓજસ, માધુર્ય અને રસની અદ્ભુત મિલાવટ ધર્ષ રહે છે !

ચૂજરાતને એ પ્રયોગમાંથી ધણું શીખવાનું મળે તેમ છે. એવી મારી માન્યતા છે. ચંદ્રનગરનું કાવ કોષ સહાય, આધ્યાત્મિક મહાન વ્યક્તિના ઉપર આધાર હજીસુધી રાખતું નથી, એ તેની વિશિષ્ટતા છે. પ્રાચીન આચાર્યની ઉત્તરોત્તમ આધ્યાત્મિક ભાવના પ્રમાણે આણું જીવન ધારવાનો પ્રયાસ ત્યાંનું મંડળ કરી રહ્યું છે. અને તેમાં પશ્ચિમનાં તત્ત્વોનો અસીકાર નથી પરંતુ સમન્વય કરવા તરફ પ્રયત્ન થાય છે. એ પ્રયત્નને ફોલ્ડ છઠ્ઠી લેખ સમાપ્ત કરીશ.

અખાલાલ બાળકૃષ્ણ પુરાણી

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય

મૂળ સ્થાપકોનું ચરિત્ર , સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તો

(૫) સદ્ગુરુદેવ-સારંગ સ્થાપન

સહજાનંદ સ્વામીને ખાચાઈપદ ખાધા પછી સમગ્ર એક મહિનામાંજ (સંવત ૧૬૫૮ માસર મુદ ૧૩) સ્વામી રામાનંદ પરલોકવાસી થયા.

સહજાનંદ સ્વામીની નીમલુંક ચામાનંદ સ્વામીના કેટલાક શિષ્યોને પસંદ ન પડી.

રામાનંદ સ્વામીના અધરવાસ પછી સ્વામિનારાયણે પોતાના સાધુઓનાં લુદાં લુદાં મંડળ ખાંખાં, અને એક એક મંડળને સિમ સિન્ન રિયામાં ઉપ-દેશ કરવા મોકલ્યું, પોતે પણ એક મંડળ લઈ કચ્છ તરફ ગયા. સરખાતમાં આ મંડળોની રીત એવી હતી કે ત્યાં જળ ત્યાં વિદ્યાર્પિત કરવી, શિષ્યામાં જે મને તેમાંથી ઉપયોગ નેહ્યું વાપરી, આપીનું સમતત ખોલી દાન કરી દેવું. એ શ્રમ થયું-ખાં સંચારના વખતમાં આવતું. બાકીના સમયમાં જા. કીર્તિન અને ઉપદેશ યત્ન સાધુઓએ રામાનંદ રા. નવો કર્મવાત હતો. એટલે માર ખાંધને પણ વ્યાધીપાદ દેવો પડ્યો.

આ સાથે સમાધિ પ્રકરણ પણ ચાલ્યું. જે તે સ્વામિનારાયણને જોઈ આકર્ષાતા, અને એનાં નાહી પ્રાણુ ખેચાઈ ધન દંધને સમાધિ પ્રકરણ. પડતા સમયમાં પોતાના કહેવનું દર્શન કરતા, અને જાગી, જોએલી વન કરતા. ત્યાં ત્યાં સ્વામિનારાયણના ચમત્કારોની વાત ફેલાઈ ગઈ.

સ્વામિનારાયણના સમાધિ પ્રકરણની વાત મુક્તાનંદ સ્વામીએ પણ સાંભળી. એમની આ વાનમાં જવા ન ભેડી એને એ સાંભળી અનિશ્ચય બેઠ ગયો. એણે પાપું કે આણે કાંઈક યોગ સાંખી છે, અને તેને જાણે કોમને કમાવે છે. રામાનંદ સ્વામીએ અથા લુપતીઆને ક્યાં સંતોષનો ભાર મેળો, એમ પણ એમને લાગ્યું. કેટલોક વખત પછી

સ્વામિનારાયણ અને મુક્તાનંદસ્વામી મેઘપુરમાં ભેળા થયા. મુક્તાનંદ સ્વામીએ સમાધિનું 'પાખંડ' ચકાવવા માટે સહજાનંદ સ્વામીને ખૂબ ઠપકો દીધો. સહજાનંદ સ્વામીને યુરુ સમાન ગણતા, એ આવે ત્યારે પોતે સામા જઈ એમને ભેટતા, અને એમને બેઘાડી પછી પોતે બેઘાડતા. એમણે મુક્તાનંદ સ્વામીનો ઠપકો ધીરજથી સંભર્યો. એમની કૃતિમાં કાંઈ જાતનું પાખંડ નથી એમ રામજીયું, તોપણ મુક્તાનંદ સ્વામીને સંતોષ ન થયો. એટલામાં મુક્તાનંદ સ્વામીને એક શિષ્ય ત્યાં આવ્યો, એને સ્વામીના દેખતાંજ સમાધિ યદ્ય. સ્વામીએ એનાં નાહી પ્રાણુ તપાસ્યાં, અને ચેતના રક્તિ જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યા. ઘોડીવાર પછી એ શિષ્ય જાગ્યો, અને સ્વામીને કહ્યું કે એણે રામાનંદસ્વામી તથા સ્વામિનારાયણ બન્નેને સમાધિમાં જોયા. રામાનંદસ્વામીને સ્વામિનારાયણની સેવામાં ઉભેલા જોયા. રામાનંદ સ્વામીએ એ શિષ્યને કહ્યું કે મુક્તાનંદને કહેજો કે, હું કહેતો હતો કે હું તો કુચ-કુમી વગાડવાવાળો છું, અને ખેલાડી તો બીજા આવશે, એ વાત કેમ ખૂલી ગયા ? આટલું સાંભળીને પણ મુક્તાનંદ સ્વામીને શાંતિ ન થઈ. એ ત્યાંથી ઉદાસ મહેરે જોડ્યા અને પોતાને આસને ગયા. સાંજે જંગલ જઈ આવી, ગાય બહાર નાહીને આવતા હતા, તેવામાં એમને એક ઝાડ નીચે રામાનંદ સ્વામી દેખાયા. મુક્તાનંદસ્વામી એમની પાસે ગયા, અને દંડવત પ્રણામ કરી ખૂબ રડ્યા. એમનું યત્ન ચમકાવે ચલ્યું હતું. સહજાનંદસ્વામી પાખંડી છે કે ઇશ્વરપ્રતાર છે, એનો એ નિશ્ચય કરી રામના નદતા. રામાનંદસ્વામીએ સ્વામીને ધીરજ આપી; પોતે કૃષ્ણાવતાર ધરાવી જે જે લવિષ્ણવાણીઓ કહી હતી, તેનું રમણ કરાવ્યું, અને સ્વામિનારાયણને પૂર્ણ અદા અને ભક્તિ અર્પણ કરવા ઉપદેશ કર્યો.

મુક્તાનંદ સ્વામીના હૃદયમાં શાંતિ યથા, અને મુખ ઉપર આનંદ હોયો. જંગલમાંથી એમણે કુદ્ધ બીજ્યા, અને પોતાને હાથે એક હાર સુધી સ્વામિનારાયણ પાસે ગયા. એમને દંડવત્પ્રણામ કરી હાર પહેરાવ્યો, અને પોતે એમને વિષે પરદેવી દોષશુદ્ધિ માટે ક્ષમા માગી.

સ્વામિનારાયણના સાધુઓ અન્ય વેરાગીઓને દ્રેપનું કારણ યથા પડ્યા. ધન, સ્ત્રી અને વ્યસનનો ત્યાગ રાખનારા લોકોમાં પૂર્ણતા વેરાગીઓનો લાગવાથી, બીજા વેરાગીઓને પો-
દ્રેપ. તાનું માન ભંગ થતું લાગ્યું. હવે દક્ષપતંગમના ગુરુ શીખાત દેવાનંદ

સ્વામી, રામગણે આનંદાનંદ સ્વામી, દેવીવાળા મન્નીરામ વગેરે વેરાગી મંડોના કેટલાક મહત્તા તથા શક્તિના ઉપાસકો પોતાની મહંતાઈ છોડી સ્વામિનારાયણના સાધુઓ યથા ગયા, તેથી એમને પોતાના ચેલકાઓ તથાજી જવાની પણ બીક લાગી, તેથી, એ વર્ગ સ્વામિનારાયણનો કદો શત્રુ યથા રહ્યો. એણે સ્વામિનારાયણના સાધુઓને મારવા-પીટવાનું આર-
મ્યું. ન્યાં સ્વામિનારાયણના સાધુઓ દેખાય, ત્યાં વેરાગીઓ એમના ઉપર વૃદ્ધી પડવા લાગ્યા. સ્વામિનારાયણને મળ્યું મારવાને વેરાગીઓનાં લક્ષક ઉત્પત્તવા લાગ્યાં; મોટી મોટી કંગા ઠોકતા વેરાગીઓ સ્વામિનારાયણની સલામમાં પેસતા, અને કેટલીક વાર સ્વામિનારાયણના દેહને ન્નેખમમાં નાંખતા. રાંભા-
ધિકારીઓ દાદ ન આપતા. "આય ગાય લડી મરે, તેમાં રાજ શું કરે?"

સાધુઓનું મારનું દુઃખ તો ટાળી શકાય એમ નહતું, પણ પૂજા રહિત યવાથી પડતા ઉપવાસનું દુઃખ ટાળી શકાય એમ લાગ્યું. અત્યાર સુધી સર્વે સાધુઓને ભાગવતી દીક્ષા આપવામાં આવતી. એક રાત્રે સ્વામિનારાયણે એ સર્વેને પરમહંસ દીક્ષા આપી દીધી. કંઠી, જનોઘ અને શિખાનો ત્યાગ કરાવ્યો. મૂર્તિની પ્રત્યક્ષ પૂજાને બદલે માનસ પૂજાને વિધિ શીખવ્યો. પાંચસે સાધુઓ એક જ રતિમાં પરમહંસ દીક્ષાને પામ્યા. પાંચસે ભાગવતી દીક્ષાધારીઓને

કંઠી, જનોઘ અને પૂજાનો ત્યાગ કરી સંન્યાસી થતાં વિવ્રજ ન લાગ્યો, એ સ્વામિનારાયણે એમના ઉપર કેટલું પ્રભુત્વ મેળવ્યું હતું તે બતાવે છે.

સહજનંદ સ્વામી પોતાના શિષ્યોને : કસવામાં અતિશય તીખા હતા. જેણે એમને પોતાના કરી માન્યા, તેમાં અણુમાત્ર કસર ન રહેવા દેતી એવું એમનું પશ્ય હતું; તે પ્રમાણે સખ્તમાં સખ્ત નિયમો કાઢી એ પોતાના શિષ્યોની પરીક્ષા લેતા. એમણે છુદે છુદે સમયે કાઢેલા નિયમોને સાંપ્રદાયિક પરિ-
ભાષામાં "પ્રકરણો" કહેછે. સ્વામિનારાયણે ૩૦ વર્ષમાં શોથી વધુ "પ્રકરણો" ફેરવ્યાં હતાં. તેમાંનાં કેટલાંક નીચે પ્રમાણે હતાં:-

૧. રાત્રે ગામ બહાર વગડામાં એક જીમ્બોના સાદ મંજળાપ નહિ એટલે દૂર, પશ્ચાંની વાળી ખ્યાન ધરવા બેસવું.

૨. સુતા પછી જાગી જવાય, ત્યાર પછી પાછું સુવું નહિ, કે પગ લાંબો કરવો નહિ.

૪. સન્માન થાય એટલે તુરત ગામ બહારવું.

૫. રાત્રે જાગરણ કરી બજન કરવા બેસવું, અને ઉંચ આવે તો દળવા બેસવું.

૬. પાઘર્ષા વિના પૃથ્વી ઉપર જ સુવું.

૭. રાત્રું હુમકું દેખાય તો ઉપવાસ કરવો.

૮. સાધુઓએ હુમરો કાઢીને ચાલવું.

૯. જોડા ન પહેરવા.

૧૦. વાહન પર ન બેસવું.

૧૧. માથ માસમાં રાત્રે પાણીનાં માટજાં ભરી રાખી, તે પાણીથી સર્વોદય પહેલાં સ્નાન કરવું, વગેરે.

સર્વે નિયમો શરીર અને દીપ્તિદમન તથા સ્વ-
ભાવદમન પર છે: તેમાં સ્વાદ છૂતવા, શરીરને ટાક-
-તડકે: સહન કરવા માટે કસવા અને હાથપગની ચંચળતા ટાળવા તથા અગ્નિ પાડેલી રેવોને છોડા-
વવાનો ધરોહ જણાય છે.

આવા કડક નિયમો ન પાળી શકાવાથી કેટલાક સાધુઓ નીકળી ગયા. એ પૈકી ધણકે સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનો તો ત્યાગ ન કર્યો, પણ 'એકમત' થયા, એટલે પ્રમાદ બહાર જઈ રહ્યા.

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય

મૂળ સ્થાપકોનું ચરિત્ર , સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તો

(૫) સદ્ગુરુપદ-સત્સંગ સ્થાપન

સહજનંદ સ્વામીને ખાચાધિપદ ખાધા પછી લગભગ એક મહિનામાંજ (સંવત ૧૯૫૮ માગસર સુદ ૧૩) સ્વામી રામાનંદ પરલોકવાસી થયા.

સહજનંદ સ્વામીની નીમણુંક રામાનંદ સ્વામીના કેટલાક શિષ્યોને પસંદ ન પડી.

રામાનંદ સ્વામીના અક્ષરવાસ પછી સ્વામિનારાયણે પોતાના સાધુઓનાં લુદાં લુદાં મંડળ બાંધ્યાં, અને એક એક મંડળને લિલ બિન્ન દિશામાં ઉપદેશ કરવા મોકલ્યું, પોતે પણ એક મંડળ ક્ષત્ર કચ્છ તરફ ગયા. શરૂઆતમાં આ મંડળોની રીત એવી હતી કે ત્યાં જાય ત્યાં ભિક્ષાચરિત્ર કરવી, ભિક્ષામાં જે મળે તેમાંથી ઉપયોગ જેટલું વાપરી, બાકીનું સમાવત ખોલી દાન કરી દેવું. એ કામ ધાર્યું-ખાં સંવારના વખતમાં આશનું. બાકીના સમયમાં જાગી રહ્યાં અને ઉપદેશ થતા, સાધુઓએ સમાવત રામવે કરવામાં હતો. એટલે માર ખાધને પણ ગામીપાદ દેવો પડતો.

આ સાથે સમાધિ પ્રકરણ પણ ચાલ્યું, જે તે સ્વામિનારાયણને જોઈ આકર્ષાતા, અને એનાં નાડી પ્રાણ જેવાઈ ધન દધને સમાધિ પ્રકરણ પડતા. સમાધિમાં પોતાના છટેવનું દર્શન કરતા, અને જાગી, જોએલી વાત કરતા. ત્યાં ત્યાં સ્વામિનારાયણના ચમત્કારોની વાત ફેલાઈ ગઈ.

સ્વામિનારાયણના સમાધિ પ્રકરણની વાત મુક્તાનંદ સ્વામીએ પણ સાંભળી. એમનાં આ વાતમાં શ્રદ્ધા ન બેઠી. એને એ સાંભળી અતિશય ખેદ થયો. એણે ધાર્યું કે આણે કંઈક યોગ સાધ્યો છે, અને તેને બળે લોકોને બમાવે છે. રામાનંદ સ્વામીએ આવા જીવાનીઆને ક્યાં સત્સંગનો ભાર સોંપ્યો, એમ પણ એમને લાગ્યું. કેટલોક વખત પછી

સ્વામિનારાયણ અને મુક્તાનંદસ્વામી મેઘપુરમાં બેળા થયા. મુક્તાનંદ સ્વામીએ સમાધિનું 'પાખંડ' ચકાવવા માટે સહજનંદ સ્વામીને ખૂબ ઠપકા દીધો. સહજનંદ સ્વામીને શુક્ર સમાન ગણતા. એ આવે ત્યારે પોતે સામા જઈ એમને ભેટતા, અને એમને બેસાડી પછી પોતે બેસતા. એમણે મુક્તાનંદ સ્વામીનો ઠપકા ધીરજથી સાંભળ્યો. એમની કૃતિમાં કોઈ જાતનું પાખંડ નથી એમ રામજન્યું. તોપણ મુક્તાનંદ સ્વામીને સંતોષ ન થયો. એટલામાં મુક્તાનંદ સ્વામીનો એક શિષ્ય ત્યાં આવ્યો. એને સ્વામીના દેખતાંજ સમાધિ યદ્ય. સ્વામીએ એનાં નાડી પ્રાણ તપાસ્યાં, અને એતના રહિત જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યા. થોડીવાર પછી એ શિષ્ય જાગ્યો, અને સ્વામીને કહ્યું કે એણે રામાનંદસ્વામી તથા સ્વામિનારાયણ બન્નેને સમાધિમાં બેળા. રામાનંદસ્વામીને સ્વામિનારાયણની સેવામાં જીવેલા બેળા. રામાનંદ સ્વામીએ એ શિષ્યને કહ્યું કે મુક્તાનંદને કહેજો કે, હું કહેતો હતો કે હું તો હુગ-હુગી વગાડવાણો છું, અને બેસાડી તો બીજા આવશે, એ વાત કેમ ભૂલી ગયા ? આટલું સાંભળીને પણ મુક્તાનંદ સ્વામીને શાંતિ ન થઈ. એ ત્યાંથી ઉદાસ ચહેરે બેઠ્યા અને પોતાને આરામ નેળા. સાંજે જગજ જઈ આવી, ગામ બહાર નાહીને આવતા હતા, તેવામાં એમને એક ઝાડ નીચે રામાનંદ સ્વામી દેખાયા. મુક્તાનંદસ્વામી એમની પાસે ગયા. અને હંડવત પ્રણામ કરી ખૂબ રડ્યા. એમનું યાત્ર ચચડોળે ચરયું હતું. સહજનંદસ્વામી પાખંડી છે કે ઇશ્વરાવતાર છે, એનો એ નિશ્ચય કરી શકતા નહોતાં. રામાનંદસ્વામીએ સ્વામીને ધીરજ આપી; પોતે કૃષ્ણાવતાર થવાની જે જે ભવિષ્યવાણીઓ કહી હતી, તેનું રમરણ કરાવ્યું, અને સ્વામિનારાયણને પૂર્ણ શ્રદ્ધા અને ભક્તિ અર્પણ કરવા ઉપદેશ કર્યો.

સ્વામિનારાયણે વહેમોનું ખંડન પણ અતિ સફળતાપૂર્વક કર્યું. મંત્ર, જંત્ર અને મહિન દેવ-દેવીઓની ભીતિ ન રાખવા વિષેના વહેમોનું ખંડન એમનો પત્ર સત્યંગમાં પ્રસિદ્ધ છે. અને એકેન્દ્રેય એ પત્ર રહેલો છે, અને એમાં સંકિત. એકેએક વાક્ય અવતરણ કરવા ચોખ્ખોવાથી એને નીચે ઉતાર્યું છે:—

“અનિર્દેશથી જ સ્વીકાર્યા વિના જ સહન દેવ મહારાજના સર્વે સત્યંગી બાહ્યાર્થ નારાયણ વાંચ્યો.

“બીજું સખવા કારણ એ છે જે જે મનુષ્યને જેવું ચોતાનું પ્રારબ્ધ હોય તેને અનુસાર તેના દેહને સુખદુઃખ થાય છે, તથા જન્મમરણ થાય છે.

“જે પ્રારબ્ધ કર્મ તે કળ તેને યોદાં કરી નાખવાં તથા સુવાને જીવતાં કરવાં, તેમ જીવનને મારી નાંખવાં તેને વિષે તો એક પરમેશ્વર નારાયણ માત્ર સમર્થ છે;

“અને જંત્ર, મંત્ર, ઔષધિએ કરીને કોઇ માણસ જીવતો રહેતો હોય તો પૃથ્વીમાં કોઇક તો દેખવામાં આવત પણ એવો કોઇ દીકામાં આવતો નથી,

“અને વળી જો જાડું મંત્ર જંત્ર કોઇ ઉપર કાર્પના ચાલતા હોય તો ધણીકે રાત્રી જેની ઉપર હોય એવા મોટા મોટા જે રાજ્યો તે જીવતા રી રીતે રહે !

× સહનનંદ સ્વામી ચોતાના સર્વે પત્રોમાં ચોતાનું સ્થાન ‘અનિર્દેશ’ જણાવતા. એ રાખ્દનો ધાતવર્ષ ‘અચાકસ’ એવા ઘઈ શકે. એમણે એનો અર્થ ધર્મપુરના રાજાના કુશળકુંવરોને નીચે પ્રમાણે સમજાવ્યો હતો.

“આ આપણે જે આરટમાં બેસા છીએ તે નિર્દેશ કહેવાય, અને તમારો મહેલ એ અનિર્દેશ કહેવાય, તેમજ તમારો મહેલ એ નિર્દેશ કહેવાય, અને ધર્મપુર અનિર્દેશ કહેવાય; તથા ધર્મપુર એ નિર્દેશ કહેવાય અને ભરતખંડ એ અનિર્દેશ કહેવાય, પછી ભરતખંડ એ નિર્દેશ કહેવાય અને પૃથ્વી એ અનિર્દેશ કહેવાય અને અદ્વૈત ભ્રમ એ અનિર્દેશ કહેવાય, અમે ત્યાં ‘જેણે જાણીએ છીએ, માટે આપણે’ સ્થાન અનિર્દેશ છે.”

“પણ તેમ તો કોઇ દેકાણે દેખાતું નથી. મારે નિર્ભય થકા નારાયણનું ભજન કરજો, અને કેવળ ભગવાનનો જ દલવિશ્વાસ રાખજો. જેમ ભગવાને ધારું દશે તે સત્ય થારો. આપણું ધારું કે બીજા કે. છતું ધારું નહિ થાય, કેમકે કોઇ છતનું ધારું ધારું હોય તો કોઇ ગરીબ રહે નહિ.

“આ પત્ર સખવાનો મૂળ ઉપદેશ છે તે તમે એકાગ્ર મને કરીને ધારને તથા વિચારજો.”

વળી હિંદુ ધર્મમાં અદિતુ જાતિઓને સામીકરવામાં પણ સ્વામિનારાયણ પ્રથમ હતા. એક પારસી (સુરતનો પ્રસિદ્ધ કેટવાલ અ-હિંદુ જાતિ-અર્દેશર) તથા કેટલાક જોગ મુસ-ઓનો હિંદુ સમાજોએ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય ધર્મમાં પ્રવેશ, સ્વીકાર્યો હતો. હજુએ કેટલાક મુસલમાનો એ ધર્મ પાળી રહ્યા છે.

ગુજરાત-કાઠીઆવાડની શુદ્ધ જાતિઓની ધાર્મિક ઉન્નાતિ કરનાર પણ સ્વામિનારાયણ પહેલા હતા. એમણે કહેવાતી નીચ જાતિઓમાં શુદ્ધ જાતિઓની એટલું બધું કાર્ય કર્યું હતું કે ઉન્નાતિ. જુના મંત્રદાયીઓને સ્વામિનારાયણના ધણી ખરા સિખો કહીએ,

દરજી, સુતાર, ખારવા, મેચી અને ઢેડ હતા, એજ એ ધર્મનો વિરોધ કરવાને સખળ કારણ લાગતું હતું. ઉદ્ધેજ લેખક એ સ્વામિનારાયણને બહુધા મહાન હિંદુ સુધારક (a great Hindw Reformer) કહીનેજ ઓળખાવ્યા છે. પણ નીચ જાતિઓને સંસ્કૃત કરવાની સ્વામિનારાયણની પદ્ધતિ જુદા પ્રકારની હતી. એમનો સુધારો ઉચ્ચજાતિઓને દલદી જાતિઓ સાથે ભેળવી દઈ, ઉચ્ચ જાતિમાં દલદી સંસ્કાર પાડવાનો ન હતો, પણ નીચ જાતિઓને ચઢતી એમનામાં ઉચ્ચ જાતિના સંસ્કાર પાડવામાં સમાયો હતો. એટલે એમણે ઢેડ, મેચી, સુધાર, દરજી, કણુખી અને મુસલમાન, સુદીને શુદ્ધ બ્રાહ્મણના જેવી રહેણી રહેતાં ચીખરી દીધું. મણ, માંસ, અને માદક વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો, રોજ નાહી, પૂજા કર્યા વિના ખાતું નહિ

માર્ગને પણ મનુષ્ય અશુદ્ધ કરી શકે છે, એટલી મનુષ્યમાં પામરતા રહેલી છે, એટલેજ એ વાત ઉપરથી પાઠ લેવાનો છે.

સંગઠનના કાર્યમાં મંદિરો બાંધવાનું કાર્ય બીજું હતું. ત્યાગીઓની ઉપર પ્રભાણે મંદિરો. યોજના યથા. પણ ગૃહસ્થોને પર-

સ્પર તથા ત્યાગીઓ સાથે મંજૂદ કરવાની આવશ્યકતા હતી. એક જગ્યાએ રહેનારા એક ધર્મના અનુયાયીઓ નિયમિત રીતે મળી નેત-સમાગમ રાખે, ભક્તિ કરે અને જ્ઞાન વધારે, એને માટે મંદિરો અનિવાર્ય છે. આ રીતે અમદાવાદ, વડતાલ, ગદડા, ભુજ, ધોળેરા વગેરે સ્થળે મંદિરો બાંધવાની યોજના યથા. પણ આ કિસ્સા બીજાં જે સ્થળોમાં સત્સંગીઓ રહેતા હોય, ત્યાં ત્યાં એક એક નાનું મંદિર 'હરિ-મંદિર' પણ બંધાયાં. એ સર્વે મંદિરોમાં ત્યાગીઓને રહેવાની, પરગમના સત્સંગીઓને ઉતરવાની અને રાધિવાસવાની સર્વે સગવડ રાખવામાં આવે એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી.

મંદિરો બાંધવામાં કળાની દૃષ્ટિનું વિરમરણ થયું નહતું. અમદાવાદનું મંદિર અને બાલુબાજીની ધર્મ-શાળામાં લાકડાનું કોતરકામ ચિત્રપટ્ટાની દૃષ્ટિએ સુંદર અને દર્શનીય ગણાય છે. ધણું ખરાં મંદિરોની યોજના બ્રહ્માનંદ સ્વામી, આનંદાનંદ સ્વામી તથા નિષ્કળાનંદ સ્વામીને હાથે યથા હતી. સ્વામિનારાયણના વખતના બધાં મંદિરો હારજનોએ અને ત્યાગીઓએજ બાંધ્યાં હતાં. ધણું ખરું મંજુરીનું કામ ત્યાગીઓ કે સત્સંગી કડીઓએ અને સુતારો કરતા. સ્વામિનારાયણનાં મંદિરોમાં બોળામાં બોળાં ત્રણ શિખરો રાખવાનો રિવાજ છે. તેમાંથી કેટલીક જગ્યાએ ત્રણે શિખરો તળે મૂર્તિઓ હોય છે અને કેટલીક જગ્યાએ બે શિખરો તળે મૂર્તિઓ હોય છે. ત્રીજા શિખર તળે, અથવા બાજુ પરની ભીતમાં એક ચોરસ કાઢી તેમાં એક પદ્મ, તે ઉપર સ્વામિનારાયણની ચિત્ર-પ્રતિમા, બની શકે એમ હોય ત્યાં સ્વામિનારાયણની પ્રસાદીની

એક પાઘ તથા બીજી પ્રસાદીની ચીજો ગોઠવવાનો રિવાજ છે. એ ચોરસને 'સુખ શય્યા' કહે છે. મૂર્તિઓ ધણું ખરું રાધા-કૃષ્ણની, લક્ષ્મી-નારાયણની, નરનારાયણની, રેવતી-બ્રહ્મદેવની, ધર્મ-ભક્તિની કે શિવ-પાર્વતીની હોય છે. એ બધે મૂર્તિ હોય, તે તે સ્વામિનારાયણની સમજી.

આ મંદિરોમાં પૂજા કરવા માટે પહેલાં બાકુતી બાલ-ભોને રોકવાનો પ્રયોગ થયો. પૂજારી મહારાજે થોડા દલાડામાં પોતાનું પોત પ્રકાશ્યું. દેવને પહેરાવવાનાં પિતાંગર અને આભૂષણો પોતાના શરીર પર સજા દાડાડી આરતી ઉતારવા માંડી. બાકુતી પૂજારીથી દેવમંદિરોમાં ચતા છગકપટ બતાવવા માટે સહજનંદ સ્વામીએ આ પ્રયોગ કર્યો હતો. બાકુતી પૂજારીઓને રત્ન આપવામાં આવી અને ત્યાગીઓને હાથે દેવસેરા કરાવવાનું કરાવવામાં આવ્યું.

આપર સુધી શંપ્રદાયમાં પરિગ્રહને સ્થાનજ નહોતું. સહજનંદ સ્વામીને પોતાના આચાર્ય- નામે એક પેટારો પણ નહોતો, કે સ્થાપના. મિલકતને નામે 'પાઈ' ન હતી. પણ મંદિરોની રચનાથી સ્વાભાવિક રીતે પરિગ્રહ શરૂ થયો.

આ રીતે આચાર્ય નીમવાનો વિચાર શરૂ થયો. ત્યાગીઓને વ્યાવહારિક ખટપટમાં ઉતરવું ન પડે, એમનો નિર્વાહ ચાલે અને તે સાથે એ નિરંકુશ બની ન જાય, આપણે સર્વે એક છીએ એવી ભાવના ત્યાગીઓમાં જાગ્રત રહે એ હેતુથી આચાર્યની યોજના યથા. એ આચાર્યની સ્થાપનામાં પણ સહજનંદ સ્વામીએ નવીન જ માર્ગ ગ્રહણ કર્યો. ત્યાગીઓને વ્યાવહારિક ખટપટમાં ન પાડવા માટે આચાર્યની યોજના યથા હોવાથી આચાર્ય ત્યાગી ન હોય એવું ગર્ભિત થયું. પણ લાખો રૂપીઆની સંપત્તિના અધિષ્ઠાતા ઉપર જે કાંઈ રીતનો અંકુશ ન હોય તે આચાર્યની અધોગતિ થયા વિના રહે નહિ. એટલે આચાર્ય ઉપર નીચે પ્રમાણે અંકુશ મુદ્રા.

એ એમની પ્રસાદીની વસ્તુઓનું મોટામાં મોટું સંગ્રહસ્થાન છે. એમણે વાપરેલાં વસ્ત્રો, વસ્ત્રો, આખરીઓ, માળાઓ, એમના કેશ, નખ, દાંત, એમના ખાસ વપરાશમાં આવેલાં વાસણો, બાજીઓ, આસનો, ખાટલાઓ, ગાદીઓ, અને પથરાઓ પણ સાચવી રાખ્યા છે. વિદેશી માણે હિંદુસ્થાનમાં પ્રવેશ કર્યો, તેની તુર્તજ પહેલાં દેશી કારિગરીની ગૂંચરતમાં કેવી રિયલિટી હતી, તેનો ખ્યાલ આવવાને આ સંગ્રહસ્થાનો જેમ જેમ વખત જશે તેમ તેમ અતિસવ ઉપયોગી લેખારો.

પણ આટલી રસિક વૃત્તિને પોષી તેના ઉપર અંકુશ રાખતાં જો સ્વામિનારાયણને સદ્ગુણની આવડતો ન હોત, તો એના શિષ્યો નીમણુંક. ઉચ્છ્રમણ થઈ ગયા હોત; અને એમના ત્યાગીઓ છટ્ટી ગયા હોત.

પણ સ્વામિનારાયણની મનુષ્યોની નાદી પારખવાની શક્તિ અદિતીમ હતી. પોતાના લાડની આસર શિષ્યોના હૃદય ઉપર કેવી થાપ છે, તે એ હર ઘડી તપાસ કરતા. ઉદાહરણાર્થ, સાધુઓમાં એકવાર એવી વૃત્તિ કેળવવા સાગી કે દરેક જણ પોતાને સ્વામિનારાયણનો જ શિષ્ય ગણી, શિષ્યોમાં પરસ્પર નાના મોટાપણું હોય જ નહિ એમ માનવા લાગ્યો. નાના નાના સાધુઓ મુક્તાનંદ સ્વામી જેવાની છાંઈ કરી એમનું અપમાન કરવા લાગ્યા. આનું છોકલપણું જોઈ, સ્વામિનારાયણને બહુ શોક થયો. એમણે મુક્તાનંદ સ્વામી - જોડે પાછાં વનમાં જવાને પણ વિચાર કર્યો. પણ દરિજનોના પ્રેમ અને તેમનું કથાણુ જોઈ દયા રહ્યા. આ છોકલ વૃત્તિને દાળવાને એમણે સાધુ અને ધર્મચારીઓમાંથી મળી પાર સદ્ગુણો નીચ્યા; અને બધા ત્યાગીઓને એ સદ્ગુણોમાં વહેંચી દીધા. દરેક સદ્ગુણ અને એમના હૃદય તળેના ત્યાગીઓ વચ્ચે ગુરુ-શિષ્યભાવ બાંધ્યો, આવી રીતે પોતાની આત્માએ સદ્ગુણો મારફતે એમને સ્વર્ગલોકમાંથી પહોંચાડ્યા. આ રીતે ત્યાગીઓનું મોક્ષપ્રાપ્તિનું માર્ગ નિર્ધારિત થયું.

હવે આ સ્વામી પછી આ સ્વામીનારાયણના પછી દેવકાર કરવો પડ્યો. દરેક સદ્ગુણના શિષ્યો પોતા-

પોતાને બીજા મંડળોથી જુદાજ માનવા લાગ્યા. મુક્તાનંદી, ધર્માનંદી એવા પત્રો બંધાવા લાગ્યા. સ્વામિનારાયણે આનો પણ તુર્તજ ઉપાય કર્યો. એક દિવસ બધા ત્યાગીઓને એક ઘડી એક પૂજવા માંડ્યું, "તમે કેના શિષ્ય?" ત્યાગીઓ પોતાપોતાના સદ્ગુણોના નામ દેવા લાગ્યા. પછી સભામાં સ્વામિનારાયણે કહ્યું કે હું તો હવે શિષ્ય વિનાનોજ થઈ રહ્યો છું, કારણ કે બધા શિષ્યો પોતાને જુદા જુદા સદ્ગુણોનાજ શિષ્ય માને છે; ત્યાગીઓ આશ્ચર્યચકિત થયા અને બોલી ઉઠ્યા, ના, ના, મદારાજ, અમે તો સર્વે તમારાજ શિષ્યો છીએ અને આપની આત્માએ સદ્ગુણોના શિષ્યો છીએ. સદગ્નનંદ સ્વામીએ કહ્યું, આદા શિષ્યો દો, તો હું રાખું તે મંડળમાં રહેવું પડશે. ત્યાગીઓએ તે કબૂલ કર્યું. પછી સદગ્નનંદ સ્વામીએ પાછાં નવાં મંડળો રચ્યાં અને સદ્ગુણોના પક્ષ બાંધી, તેમાં ન તથાતાં માત્ર પ્રભુનોજ પક્ષ બાંધી, તેમાં તથાવાનો ઉમેરો કર્યો. ત્યારથી મુક્તાનંદી, ધર્માનંદી એવો પક્ષમેદ પડતો બધે થયો.

પણ એક નવી જાતનો પક્ષમેદ જાગ્યો. સ્વામિનારાયણે ગદગદમાં વાસુદેવની મૂર્તિ સ્થાપી હતી. અમદાવાદમાં નરનારાયણની અને વડતાલમાં લક્ષ્મીનારાયણની. કેટલાંક મંડળો ગદગદની આનુભાસુજ ધણી વખત કરતાં, કેટલાંક અમદાવાદની ચેતરફ અને કેટલાંક વડતાલની સમીપમાં. સ્વામિનારાયણે પ્રભુનોજ પક્ષ રાખવાનું કહ્યું હતું એટલે હવે ત્યાગીઓ પોતાને વાસુદેવીઆ, નરનારાયણીઆ અને લક્ષ્મીનારાયણીઆ કહેવડાવા લાગ્યા અને પોતાપોતાના પ્રાંતના દેવનો પક્ષ તાણવા લાગ્યા. આ વાતની સદગ્નનંદ સ્વામીને ખબર પડી કે તુર્ત એમણે એક સમેયમાં વાસુદેવીઆ, નરનારાયણીઆ અને લક્ષ્મીનારાયણીઆને જુદા જુદા બેસવાનું કહ્યું. બધા ત્યાગીઓ એ પ્રમાણે બેસા. એટલે સદગ્નનંદ સ્વામીએ કહ્યું, હવે સ્વામિનારાયણીઆ રહ્યા હોય તે મારી પાસે બેસો. ત્યાગીઓ બધા શરમાઈ ગયા અને દેવને નામે જોડું પક્ષાભિમાન રાખવું છોડી દીધું. મેલ

માર્ગને પણ મનુષ્ય અશુદ્ધ કરી શકે છે, એટલી મનુષ્યમાં પામરતા રહેલી છે, એટલેજ એ વાત ઉપરથી પાક લેવાનો છે.

સંગઠનના કાર્યમાં મંદિરો બાંધવાનું કાર્ય બીજું હતું. ત્યાગીઓની ઉપર પ્રભાણે મંદિરો. યોજના થઈ. પણ ગૃહસ્થોને પર-

સ્પર તથા ત્યાગીઓ સાથે ગંધર્વ કરવાની આવશ્યકતા હતી. એક જગ્યાએ રહેનારા એક ધર્મના મનુષ્યાથીઓ નિયમિત રીતે મળી સંત-સમાગમ રાખે, ભક્તિ કરે અને ગાન વધારે, એને માટે મંદિરો બાંધવામાં છે. આ રીતે અમદાવાદ, વડતાલ, ગઢડા, ભુજ, ધોળેરા વગેરે સ્થળે મંદિરો બાંધવાની યોજના થઈ. પણ આ મિત્રાય બીજા જે જે સ્થળોમાં સત્સંગીઓ રહેતા હોય, ત્યાં ત્યાં એક એક નાનું મંદિર 'હરિ-મંદિરો' પણ બાંધાયાં. એ સર્વ મંદિરોમાં ત્યાગીઓને રહેવાની, પરમાત્માના સત્સંગીઓને ઉતરવાની અને રાધિવાસુવાની સર્વે સમગ્ર રાષ્ટ્રમાં આવે એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી.

મંદિરો બાંધવામાં કળાની દૃષ્ટિનું વિરમરણ થયું નહતું. અમદાવાદનું મંદિર અને આલુઆલુની ધર્મ-શાળામાં લોકોનું કોતરકામ ચિત્રકળાની દૃષ્ટિએ સુંદર અને દર્શનીય ગણાય છે. ધણું ખરાં મંદિરોની યોજના ધ્વાજાનંદ સ્વામી, આનંદાનંદ સ્વામી તથા નિષ્કુળાનંદ સ્વામીને હાથે થઈ હતી. સ્વામિનારાયણના વખતના બધાં માંદરો હારજનોએ અને ત્યાગીઓએજ બાંધ્યાં હતાં. ધણું ખરું મંજુરીનું કામ ત્યાગીઓ કે સત્સંગી કદીઆઓ અને સુતારો કરતા. સ્વામિનારાયણનાં મંદિરોમાં ઓછામાં ઓછાં ત્રણ શિખરો રાખવાનો રિવાજ છે. તેમાંથી કેટલીક જગ્યાએ ત્રણે શિખરો તળે મૂર્તિઓ હોય છે અને કેટલીક જગ્યાએ બે શિખરો તળે મૂર્તિઓ હોય છે. ત્રીજા શિખર તળે, અથવા બાજુ પરની ભીતમાં એક ઓરડો કાઢી તેમાં એક પક્ષંગ, તે ઉપર સ્વામિનારાયણની ચિત્ર-પ્રતિમા, બની શકે એમ હોય ત્યાં સ્વામિનારાયણની પ્રસાદીની

એક પાથ તથા બીજી પ્રસાદીની ચીજો ગોઠવવાનો રિવાજ છે. એ ઓરડાને 'સુખ શય્યા' કહે છે. મૂર્તિઓ ધણું ખરું રાધા-કૃષ્ણની, લક્ષ્મી-નારાયણની, નરનારાયણની, રેવતી-બ્રજદેવની, ધર્મ-ભક્તિની કે સિવ-પાર્વતીની હોય છે. એ બધાં મૂર્તિ હોય, તે તે સ્વામિનારાયણની સમજની.

આ મંદિરોમાં પૂજા કરવા માટે પહેલાં ભાડુતી ધાબ-છોને રોકવાનો પ્રયોગ થયો. પૂજારી મહારાજે થોડા દહાડામાં પોતાનું પોત પ્રકાશ્યું. દેવને પહેરાવવાનાં પિતાંગર અને આભૂષણો પોતાના શરીર પર, સજ્જા ધામધામી આરતી ઉતારવા માંડી. ભાડુતી પૂજારીથી દેવમંદિરોમાં ચતા છગકપટ બતાવવા માટે સહનનંદ સ્વામીએ આ પ્રયોગ કર્યો હતો. ભાડુતી પૂજારીઓને રમ આવવામાં આવી અને ત્યાગીઓને હાથે દેવસેવા કરાવવાનું કરાવવામાં આવ્યું.

અત્યાર સુધી સંપ્રદાયમાં પરિબદને સ્થાનજ નહોતું. સહનનંદ સ્વામીને પોતાના આચાર્ય-નામે એક પેટારો પણ નહોતો, કે સ્થાપના. મિલકતને નામે 'પાર્થ' ન હતી. પણ મંદિરોની સ્થનાથી સ્વાભાવિક રીતે પરિબદ શરૂ થયો.

આ રીતે આચાર્ય નીમવાનો વિચાર શરૂ થયો. ત્યાગીઓને વ્યાવહારિક ખટપટમાં ઉતરતું ન પડે, એમને નિર્વાહ ચાલે અને તે સાથે એ નિરંકુશ બની ન બંધ, આપણે સર્વે એક છીએ એવી ભાવના ત્યાગીઓમાં જાગત રહે એ હેતુથી આચાર્યની યોજના થઈ. એ આચાર્યની સ્થાપનામાં પણ સહનનંદ સ્વામીએ નવીન જ માર્ગ ગ્રહણ કર્યો. ત્યાગીઓને વ્યાવહારિક ખટપટમાં ન પાડવા માટે આચાર્યની યોજના થઈ હોવાથી આચાર્ય ત્યાગી ન હોય એવું ગર્હિત થયું. પણ લાખો ફરીયાદો સંપત્તિના અધિષ્ઠિતા ઉપર જે કાંઈ રીતનો અંકુશ ન હોય તો આચાર્યની અધોગતિ યથા વિના રહે નહિ. એટલે આચાર્ય ઉપર નીચે પ્રમાણે અંકુશ મુકાય.

૧. આચાર્ય ગૃહસ્થ હોય, પણ પોતાના સમીપ સંગથી વિનાની સ્ત્રીઓ સાથેએલે નહિ, તેમનો સ્પર્શ નહિ, અને તેમને ઉપદેશ નહિ.

૨. શિષ્યોએ આપેલું ધાન્ય વેચે નહિ, પણ જુનું ઘઉં જય તો જરૂર પડે તો જુનું આપીને નવું ધાન્ય લે; એટલે શિષ્યો પાસેથી ધાન્ય લઈ પૈસા કમાવવાનો ધર્મો ન મોડે.

૩. પોતાનો સર્વ વ્યવહાર ત્યાગીઓ અને ગૃહસ્થોની સજ્જાદ લઈ કરે, પણ સ્વતંત્ર રીતે ન કરે.

૪. સદગ્ગનંદ સ્વામીએ નીમિત્તા આચાર્યોની સંખ્યામાં વધારો ન થાય.

આ રીતે સંવત ૧૮૮૨ ની શર્તિક સુદ ૧૧ ને દિવસે સદગ્ગનંદ સ્વામીએ પોતાના બે ભાઈઓ દામપ્રતાપ અને ઇચ્છાસગના પુત્રો અયોધ્યાપ્રસાદ અને રઘુવીરને અનુક્રમે અમદાવાદની નરનારાયણ દેવની અને વડતાલની લક્ષ્મીનારાયણ દેવની ગાદીના આચાર્યો તરીકે નીમણુંક કરી. બન્નેના ધર્મો સમજાવનારો અને દેશ વિભાગ કરનારા એક જારીતો સંપ્રદાયનો એક મહત્વનો લેખ છે. આચાર્યો વચ્ચે પરસ્પર, અથવા આચાર્ય અને ગૃહસ્થ કે ત્યાગીઓ વચ્ચે કોઈ મતભેદ કે વિરોધ થાય ત્યારે એ લેખ પ્રમાણે જ વર્તી શકાય છે.

સદગ્ગનંદ સ્વામીનો સંપ્રદાય હવે સંગીન પાયા પર સ્થાપી ગયો હતો. લગભગ બે લાખ માણસોએ ધર્મના અનુયાયીઓ થયા હતા. આટલા ટુંક વખતમાં દુનિયાના કોઈ પણ ધર્મમાં આટલા શિષ્યો ભજ્યા ન હતા. ધર્મની સ્થાપના આટલી તીવ્રપણે કરી પણ જમી ન હતી છતાં, એ ધર્મના અનુયાયી યંત્રે એ કોઈ સહેલી વાત ન હતી.

(૧૧) એમના કાર્યોનું સિંહાવલોકન.

આજ સ્વામી નારાયણની ખરેખરી મોટાઈ હતી માણસને સ્ત્રીભાંગી માફક કાપી નાખનાર એક સત્સંગી થયા પછી એક દિવસ સવારે જન્મે હતો. રસ્તામાં એક ખેતરમાંથી એણે એક દાતણ કાપ્યું. દાતણ કાપ્યા પછી એને વિચાર થયો કે આ તો ધણિયાનું ખેતર છે, તેના ધણિગે પૂજ્યા વિના મેં

દાતણ કાપ્યું, એ ચોરી કહેવાય. તુર્ત એ ગામમાં ગયો, અને ખેતરના ધણિગે શોધી કાઢી, એને દંડવત પ્રણામ કરી, ચોરી કરવા માટે માફી માગી. સ્વામિનારાયણે પોતાના શિષ્યોનું જીવન કેટલું શુદ્ધ અને વિચારમય બનાવ્યું હતું તેનું આ જુજ દર્શાવે છે. એમના કાર્યોનેટલું મહત્ત્વ કાર્ય આજ સુધીના પૃથ્વીના ઇતિહાસમાં કોઈના પણ ચરિત્રમાં મળ્યું નથી.

સ્વામિનારાયણના ઉપદેશથી અનેકને આત્મા પરમા માનો સાક્ષાદ્કાર થયો હતો; અનેકને દૈવ આત્મનિશ્ચયી રિયતપ્રતતા પ્રાપ્ત થઈ હતી; કેટલાકને દડોગમની સિદ્ધિ થઈ હતી; કેટલાક સગાધિનિષ્ઠ થયા હતા;

સ્વામિનારાયણે પોતે કાર્યો કાર્ય હવે સંપૂર્ણ થયું હતું. એમણે એક વિશાળ સંપ્રદાય સ્થાપ્યો હતો; એ સંપ્રદાયને માટે વિશાળ સાહિત્ય બોધું કર્યું હતું; સર્વોગે પૂર્ણ સરથા રચી હતી; એ સંસ્થા માટે સુંદર નિયમો ઘડી એની વ્યવસ્થા ધર્મ અને વ્યવહાર બેવડે અતુલ ધાય એવી કરી હતી. એ નિયમો તોડ્યા સિવાય એ સંસ્થામાં ટુટી આવવી લગભગ અશક્ય ધાય એવું બંધારણ રચ્યું હતું. યોગજીપચાસ વર્ષની નાની વયમાં એમનું કાર્ય સંપૂર્ણ થયું એમ એ કહી શકના હતા. સં. ૧૮૮૬ ની સાલથી એમને શરીરે મંદવાડ વર્તાવા લાગ્યો હતો.

(૧૨) સદગ્ગનંદ સ્વામીનું સ્વધામગમન.

દિવસેદિવસેએમનો મંદવાડ વધવાલાગ્યો. ગરુડગ્યા ત્યાં મંદવાડના કેટલેવખત પહેલાંથી સદગ્ગનંદસ્વામીએ તીવ્ર તપ આદર્યું હતું. મત ઉપવાસો કરવા, કાણુ નિષ્ક્રિય લેવા, સર્વેમાંથી ચિત્તને કાઢી લેવું, મોન ધારણ વગેરે રીતે મંસારથી ઉદારીનતા રાખતા હતા. મંદવાડની હકીકત સાંભળી ગાગેગામથી લોકોનાં ટોળાં એમને મળવા આવવા લાગ્યાં. ગરુડ સત્સંગીઓથી ભગઈ મથું. સદગ્ગનંદ સ્વામીએ સર્વેને ધીરજ આપી, કામ્રએ એમની પાછળ આમમહત્વા ન કરવી એવી તાકીદ કરી, સર્વેને પોત પોતાના ધર્મમાં રહેવા

એશીઆની એકતા

આપણે જાણીએ છીએ કે એક બાળક પહેલાં તે બધી બાલ વસ્તુઓનું નિરીક્ષણ કરતાં કરતાં હેવટેજ પોતાની જાન વિશે વિચાર કરતાં શીખે છે. તેમાં પણ પહેલાં તે પોતાની જાનને ઝીળ પુરુષ-મહિલા સંબંધે છે. તે ચાર પાંચ વર્ષનું થાય પછીજ બીજા માણસોમાં પોતાનું થોડું ઘણું સ્થાન સમજે છે, કાર્ષ બાળક પોતાને વિશે પહેલા પુરુષમાં જોડતાં શીખેજ નહિ તે આપણે એમજ કહીએ કે એનો વિકાસ અટકી ગયો છે. કવિઓને આપણે બાળક કહીએ છીએ, પણ તે કાંઈ આવી જાતના બાળક નહિ.

મનુષ્યના મનનો વિકાસ જડમાંથી ડવન તત્વના વધારેને વધારે ઉંડા અનુભવ તરફ વળે છે. પણ જો કોઈ જડતાજ નિયમોને પોતાના મનના નિયમો ગણીને આગળ આવે, તો જડ વસ્તુઓનો ખરો અર્થ શું છે તે પણ એ માણસ બૂલી જાય. ઘણી વાર એમ બને છે કે કુદરતમાં વસ્તુઓનું વૈવિધ્ય જોઈને પોતે એમાં દટાઈ જાય છે. પણ આ વૈવિધ્યમાંથી નિકળીને જીવન રંગીતનો એક સર પણ મનુષ્ય ન સાંભળે તો તેની સ્થિતિ સર્પ પોતાની કાંચળી કાઢી ન શકે એના જેવી થઈ જાય.

પણ ઘણા માણસો જડની કાઢીમાં રહીનેજ પોતાના મનનો, તથા આત્માનો વિચાર કરે છે. ગણીતશાસ્ત્ર આપણને કહેશે કે બેને બે ચાર થાય. દસની પુરોણીય શીઘ્રસૂરીમાં ઘણા લોકો પાણી ડોળે છે અને કહે છે કે ગણિતનો નિયમ પણ જેટલે અંશે આપણા અનુભવમાં ખરો પડે છે તેટલે અંશેજ ખરો છે. કારણ કદાચ દર આકાશના કોઈ તારા ઉપર એમ પણ બને કે બે ને બે ચાર ન થાય, પણ કોઈ બીજુંજ થાય.

આટલા મોટા કૌતુકને માટે આપણે દર આકાશના ખૂણે જોયરે ભટકવાની જરૂર નથી. આ ક્ષુદ્ર ગ્રહ ઉપર પણ એ વાત અનુભવમાં ઉતરી શકે એવી છે. આપણે જાણીએ છીએ કે પાંચ ગાય અને છ ગધેડાનો સરવાળો ૧૧ થાય. પણ સમસ્ત ગણિતશાસ્ત્ર અનુભવને એક કોરે મૂકીને માત્ર ૧૧ એટલો સરવાળોજ કહે છે. આવો સરવાળો તે માત્ર એક બાલ બાપાર છે. તે ગાયનું કે ગધેડાનું સ્વરૂપ દેરવતો નથી. જ્યાં આંતર દર્શિયિંદુથી વસ્તુઓને જોવામાં આવે છે ત્યાં સરવાળાનો બાપાર શક્ય નથી. કારણ આંતર દર્શિયિંદુ તે જીવનતત્ત્વનું પોતાનુંજ પોતા તરફનું દર્શિયિંદુ છે, જીવન પ્રદેશમાં સરવાળા બાહ્યગામી થઈ શકતાં નથી. કોઈ - કરવા જાય તો એકો એક બે ન થતાં કદાચ એકજ થાય !

આપણે એક પ્રાણીને લઈએ, અને એના અંગોને છેદી છેદીને જોઈએ. પહેલાં એક પગ પછી બીજો, એમ એનાં અવયવો એક પછી એક કાપી નાખીએ તોપણ હેવટે આપણને જીવનતત્ત્વ હાથમાં નહિ આવે રચિન્દ્રાયા ઠાકુરે એકમાં કહ્યું છે, ગીત-આત્માજ આદિગેહી શકે એવા કુચને શરીર હાથમાં કેરી રીતે ધારણ કરે ! કોઈવાર એમ હાજો કે કોઈ બીજાનું સમસ્ત જીવન રહસ્ય આપણા જીવનમાં ઉતારી દઈએ, પણ માત્ર આપણા હાથમાં એની પાંખો-જોજ આવી છે. જીવનતત્ત્વજ એવું છે કે એને પકડવા જતાં તે સટકી જાય છે. પૃથ્કરણ કરતાં કરતાં એ કપાંઈ માણસ પડતું નથી. માત્ર એ છે અને એનો અનુભવજ આપણે કરી શકીએ છીએ. આ તે બે દર્શિયિંદુઓ વચ્ચેનો તફાવત છે. એક માત્ર બાલ છે. બીજો બીજા આંતર અનુભવની દૃષ્ટિ છે. એક તે ગાળ લાગે લાગે રસ્તે આપણને લઈ જાય

છે. દરિયાના પાણીમાં લીસોટા પડે તેજ આપણે જોયા કરીએ છીએ. પણ તોફાનમાં કરીને રથાન મળતું નથી. ગાંતું તે આપણી પાસેજ છે. એમાં જીવનતરવને પકડવા માટે કાંઈ પ્રાણીને મારવાની જરૂર નથી. એમાં પ્રયત્નરહીત પણ જરૂર નથી. એમાં મન પોત. માંજ કંઈક રહે છે, અને આત્માની પોતાના સ્વરૂપમાંજ રૂપિતિ યાપ છે.

આ તે એ કદાચ સર્જન જૂનાં દર્શિષિંદુઓ છે. એક તે પશ્ચિમનું બીલું તે પૂર્વનું રૂપવન્દનાય કાકુરે ગીતાગણિમાં કહ્યું કે દર દર ભટકીને પણ હરવાનું રથાન તો મારી પાસેનું પાસેજ છે, ત્યારે આપણને તો કાંઈ દિંદના સંને જે એક આનાદિ સ્ત્રાવ કહ્યું છે તેજ તેમણે ફરી વાર ગાધું હોય એમ લાગે છે. પણ પુરોષ તે મુંધ રીને સાંજીની રજી. કાગળ એને એ તદન નવું કાગળું. હજી પુરોષ એ રીને બાજક છે.

બધા ધર્મોનાં મૂળ એશીયામાં છે તેનું એક મુખ્ય કારણ પણ એજ છે. મનુષ્યના રાજે રાજના ક્ષત્રપર્ણ વિરોધી જીવનથી એક એવી ઉચ્ચ જમિ-દાએ મનુષ્યે જનું નોંધએ કે ત્યાં દરેકને પોતાનું રથાન મળે અને કાંઈ કાંઈને ચગદીને ઉગે નહિ. આંતર દર્શિષિંદુથી જે આપણે બીજા જાતજાતને જોઈએ તોજ એ જાતી રોકે. જેવનમ સાહેને એક જઆએ કહ્યું છે કે ધર્માનુભવનું મૂળ તે પ્રેમ છે. ઉપર કહ્યું તેવી આંતર દર્શિમાં પ્રેમને રથાન છે. પ્રેમ એજ દરકાંઈ બીજાના સગસત જીવનને આલિંગી રોકે છે. અને એશીઆમાં આ આંતરદર્શિનો પ્રેમ અખૂટ છે.

એશીઆની એકતા એ કાંઈ એક પ્રજાની એકતા નથી. મનુષ્યના આત્માના ચિરરથાથી બધાજમાં જ એ એકતાનાં મૂળ છે. બધા વિધવિધ જીવનના આવિરોધિ વચ્ચે એક સર્વદેશીય જીવનની પાછળજ એશીયા ખેંચાયા કહ્યું છે. અપર્ણ પ્રકિરત્વના ખરતી અને આટમાંની છડી, આખું જગત જેમાં

વિરામ પામે છે તેમાંજ એશીઆની બધી જાતો, રૂપ, રંગ, અને વર્ણના બેદને ટાળીને એક બીજાની સાથે ગૂંથાયેલી આપણને નજરે પડે છે અને એમજ એની એકતા છે. એટલે એશીઆમાં ત્યારે એક દેશ બીજા દેશ પર જીવ મેળવે છે, ત્યારે તે કંઈ માત્ર ગરુડી બળથી મેળવેલી નથી હોતી. એનો કાંઈ દિવસ ચિરરથાથી હોઈ રોકે જ નહિ. પણ ગરુડી બળની પણ પેલી પાર જે પોતાની સંસ્કૃતિનું જાળ છે તેના વડે જ એક દેશ બીજાને જીતે, અને પછી જીતા-એવો દેશ કાંઈ દિવસ વિમુખ યજી રોકે જ નહિ.

છરાકમાં આવેલા બ્રાહ્મણમાં જે પુરાતત્ત્વની શોધો રઈ છે તે આપણને કહી આપે છે કે આપણી આર્ષ સંસ્કૃતિના દેશનો તે માત્ર દિંદમાંજ નહિ પણ મેસોપોટામીઆમાં પણ ધર્મો દનો. કારણ એ પ્રદેશ માંથી એક પ્રાચીન કારનામાનું તામ્રપત્ર મળી આવ્યું છે. તે ઉપરથી આપણને ખબર પડે છે કે ત્યાંના લોકો પણ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ માં ઋગ્વેદના દેવો વડેજ અને છન્દને પૂજતા કેટલાક વિકાનોનું આર્ષી એમ માનવું થયું છે કે દિંદની પ્રાચીન કાગની ઋગ્વેદના વખતની સંસ્કૃતિ છરાક મુખી અપેક્ષી દોષી નેત્રએ.

દિંદના દેવો એ રીતે દિંદ જહાર પણ પૂજના. આ દિંદની સંસ્કૃતિની અસર આપણે પોતાનામાં પણ નોંધએ છીએ. પોત્તોઆર્ષ શંદર જેમ લીમુત્તિઅસના રાપ તને રાખમાં દટાઈ ગયું, તેવીજ રીતે આખું જોનાન રજની રેતીનાં વાદળથી પેરાઈ પડ્યું. એક રીતે આપણે માટે એ કદાચ સરૂઆત છે કે કાગના પંજમાંથી જોનાનને બચાવી લઈ, રજી એને એમને એમ સંધરી રાખ્યું. એ લોકોની ભાષા પણ આપણે પ્રાકૃતને પડે અંશે મળતી આવતી. ઇ. સ. ન ત્રીજા સદ્ધમાં દિંદુ તથા બૌદ્ધધર્મની કળા ઉપરન અસર પણ આપણે ત્યાં નોંધએ છીએ. જોનાનને ગમત તો કુનેર ખંડરીના વંચને ગજાતો અંજણેશ તથા બોધિસત્તવને ત્યાં સરખાં રથાન મળતાં.

ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ નું કારારમાં તથા ખેતાન અને નં. ૨૫૬ જૂતાના ઉદ્દેશ પ્રદેશમાંથી એકી સદે આપ- અને કહી આપે છે કે વિચારોની તથા ધર્મની આપ- લે પ્રાચીન કાળમાં હાલ છે તેના કરતાં ખૂબ વધારે હતી, આ હેતુ સૈકાઓમાંજ હિંદુસ્તાન પરતો અને નદીઓથી સીમાબદ્ધ થયું હોય એમ લાગે છે, પણ પૂર્વે તો કેમ જાણે કોઈ પર્વતની પાળ એવી મોટી ન હતી કે જે પરથી સંસ્કૃતિનાં મોર્ગ બીજ દેશ પર ફરી ન વળે.

આપણા પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં આપ્ટ ચિંતન બરેલું છે. પણ વર્ષો વર્ષો તેમ તેનો પ્રવાહ જરા શિથિલ થયો. એ ફરી અને સીમાબદ્ધ જીવનની સામે શમવાનું શુદ્ધ નવા જીવનનો ઝંડો ઉઠાવ્યો. યુરોપમાં ત્યારે જન્મતિ આવી, ત્યારે તેને અંગે લોકોના મન આત્મશુદ્ધિ તરફ વળ્યાં. પણ એક અનાત્મભાવથી તેમણે દેવજાનું તથા મર્તિઆનું ખંડન કર્યું. શુદ્ધ શમવાનના ઉપદેશમાંથી જડતાના પોષણને છેદીને પૃથ્વી માતાના ઉદરમાંથી નવો જીવનનો પ્રવાહ નીકળ્યો. પણ તે જ્યાં ગયો ત્યાં વિષઆપી પ્રેમર્થજ અધાને પકડી નાંખતો. બૌદ્ધધર્મ ત્યારે હિંદમાંથી બહાર ગયો ત્યારે બીજા લોકોને લોકોની નદીઓમાં આત્મજ્ઞાન કરાવ્યું નથી. તેમજ કાન્તા અને કાંચનથી લોકોનાં મન લલમવાંતે તેણે પોતાના ધર્મમાં કોઈને ખેંચ્યા નથી.

ઈ. સ. ની થોડા વર્ષ પૂર્વે ચીનના બાદશાહ મોંગ રીએ કેટલાક માણસોને હિંદમાં મોકલ્યા. તેઓ અહિં આવી પોતાની સાથે જે બૌદ્ધ સાધુઓને તથા સંસ્કૃતમાં લખેલાં કેટલાંક પુસ્તકો લઈ ગયા. ત્યાં બૌદ્ધધર્મનું સત્ય પાદશાહને સમગ્રનું અને ત્યારથી સમસ્ત ચીને તે ધર્મ સ્વીકાર્યો. લંકાએ પણ આવી જ રીતે ચીનની પહેલાં ઈ. સ. પૂર્વે ચેથા સૈકામાં બૌદ્ધધર્મ સ્વીકાર્યો. તે સૈકાના અંતમાં દીસા નામનો રાજા લંકાની ગાદી પર આવ્યો, ત્યારે તેણે કારત- વર્ષના રાજ અશોકને ધણી ધણી ભેટો મોકલી રિવાજ પ્રમાણે અશોકે થોડી ધણી ભેટો તો મોકલી, પણ સાથે બૌદ્ધ સાધુઓ ભેટ કહેવરાવ્યું કે રાજ્ય

બૌદ્ધધર્મનો અંગીકાર કરવો. અશોકનું રાજ્ય એ વખતે તો મધ્ય એશીયા સુધી મધું હતું પણ તેણે ભેટમાંથી તરવાર તો ક્યારની કાઢી નાંખી હતી. અશોકના મોઢલેલા સાધુઓએ લંકાને બૌદ્ધ કરી મૂકી.

બૌદ્ધધર્મે બહાર જઈને સમગ્ર એશીયાના કુદ- યને પલટી નાંખ્યું. આખું હિંદુસ્તાન તો યુગે યુગથી હિંસાત્મક યદની ટેવ પડેલી તોપણ એકજ માણસના વચનને લઈને તદન નિરાશિય થઈ ગયું. બૌદ્ધધર્મ દીર્ઘેટમાં “બાઓ” ધર્મ સાથે ગયો. ચીનમાં કોનફુશીઅસના સંપ્રદાયની સાથે એકાકાર થઈ રહ્યો. ત્યાંથી પડી તે કારીઆને કઠિ સમુદ્ર પર્વત જઈ ચડ્યો. પણ સમુદ્રે ય એની સીમા ખાંચી ન ચક્ર્યો, હરકેમેશ બૌદ્ધ સાધુઓ જ નહિ પણ બૌદ્ધ કડીયાઓ, સુનારો, વગેરે કેટલાંય કુટુંબો હિંદ- માંથી બહાર જઈ ચડ્યાં હતાં. સમુદ્ર પાર ઉતરી જપાનમાં તેણે પોતાનું સ્થાન કર્યું. ત્યાં જપાનના જૂના શીન્ડો ધર્મની સાથે એક થઈ ગયો. આપણે કહી ચક્ર્યો કે શીન્ડોધર્મે જપાનને પોતાના જૂત વડવાઓની મહત્તા શીખવી છે, અને બૌદ્ધધર્મે એને વર્તમાનની નીતિ શીખવી છે.

બૌદ્ધધર્મનો બીજો એક તરંગ બ્રહ્મદેશ તથા જવામાં ગયો છે. જવામાં તો હિંદુ વેપારીઓ ધણા જતા. તેઓએ ત્યાં વેપારને અર્થે પોતાનું રાજ્ય જમાવ્યું નહોતું, પણ જવાના લોકોને હિંદુ ધર્મનું હૃદય અર્પ્યું, એની કળા અને સંસ્કૃતિ આપ્યાં. અર- વિન્દ ઘોષે એક જગ્યાએ કહ્યું તેમ આ જીત ને લગાઈની ન હતી, પણ હૃદયની હતી.

એ એક ખેદની વાત છે કે બૌદ્ધધર્મ જન્મ્યો ત્યાં એની સગી માએ સંધર્ષો નહિ, અને એથી પાર- કાને ઘેર જઈ એને રહેવું પડ્યું. બૌદ્ધધર્મ હજી પણ બીજા દેશોમાં જીવત છે. એના કેટલાંકે આફ્રિકા મનુષ્ય જીવનને હૃદય કરે એવા છે. સારામાં સારા આપણે ગણી ચક્ર્યો એવો એક વિનિ એમ- નામાં એ છે કે હરકોઈ માણસ શ્રદ્ધાથી પળાય તેટલા વખત સુધીની સાધુવ્રતની દીક્ષા લઈ શકે છે.

બીજો, કોઇ નહિ દલી શકે કે એ નહિ હોય કે ઇસ્લામી છે, બૌદ્ધ છે કે પ્રાચિન છે. પણ ભારે ઔરંગઝેબે, દિલ્લી સંસ્કૃતિને તરફાડી, ભારથી મોગલાઈનાં પડ-તીનાં બીજે રૂપાયાં. આરંગઝેબના વખતમાં તથા પછી પણ જે બળવો દિલ્લી ઉઠ્યો તે કાંઈ ખાસ મુમ્તિમાની રાજ્ય સામે એટલુંજ નહિ, પણ ઇસ્લામ સંસ્કૃતિને એકસલાઈ કરી એને ધર્મ-તામાં પૂરી રાખવા સામે હતો. એટલે કે દિલ્લીમાં રહીને દિલ્લી સંસ્કૃતિ સાથે છેડાણુદાસ ચંદ્રજ ન શકે; કારણ એકીઆમાં તો એક પ્રજાનું બીજુ પ્રજા ઉપર રાજ્ય એવો અર્થજ લગભગ એવો હતો કે બન્ને પ્રજાએ સમન્વયના વિકાસમાં પોતાનો દિલ્લી આપી સંસ્કૃતિને સર્વવ્યાપી કરવી.

સ્રીતીમાં પણ આવીજ રીતે દિલ્લી અને ઇસ્લામનો આત્મા એક બીજામાં ગૂંથાયેલા માણસ પડે છે, જે કયાંય પણ એકીઆ આખો, પોતાની જૂદી જૂદી જાતોનો આત્મા એક ગાંઠ કરી શકે. હોય તે તે કળામાંજ છે. બૌદ્ધધર્મ ન્યાં ન્યાં એવા ત્યાં ત્યાં એની કળા પાછળ પાછળ જતી ગઈ. અથવા તો ધર્મ એજ આપણે મન કળામાં અવિર્ભવ પામતો. કોઇ ઉચો રત્નગિરી તથા ઝર્ઝર કરતો ઝરો નેહરો, એકીઆપારીને પોતાનો બગેલો ત્યાં કરવાનું કે ઉંડા આસારો શરમાવે તથા ચંદ્રનેજને મલિન કરે એવું રાસસના જડ્યા જેવું થવું કરવાનું ચુક્યું નથી. તેની જગ્યા તો તે પોતાના દેવનેજ અર્પણ કરતો. ત્યાં પોતાની બધી કળા રહેતો. એ રથાન કોઇ એક માણસનું ખાનગી રહેઠાણ ન હતું, પરંતુ બધાને ત્યાં આપકારજ મળતો.

એશિયાનો મન કળા એટલે કુદરતની માત્ર વિહંગનાજ કરી એમ ન હતું. કુદરતની સામે એક ચાટવું મૂકી તેમાં જેમ બધી વસ્તુઓ હતી તેમ જીવનના એકે કળાનો ધર્મ ન હતો. એક કુદરતના માણસનું સાંને પડતું હોય ત્યારેજ એમાં આકાશના તારાઓ અનિર્ભવ નેરંડી પ્રતિબિંબિત થાય છે. પણ ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ સમુદ્રમાં દગાર રીતે પડેલાં જાય છે. કારણ સમુદ્રનું ઢાલ ઉડું અને અગાધ

છે. કળામાં પણ જે કુદરતનું પ્રતિબિંબ પડે છે, તે તેના અર્થડ આત્માનું સૂચક હોય છે. એને બાહ્ય સજ્જિની બધાઓ નહીં નથી. જેમ કવિની પ્રતિમામાં ચિત્ર એક સામડું ઉગે છે, તેમજ તે પ્રત્યક્ષમાં કે રાજ્યમાં ઘડાય છે. ત્રીસે ઇજ્જતની અનંતતાને માનવી સ્વરૂપ આપી દીધું; પણ જેટલે અંશે એ આપણને સંપૂર્ણ કુદરતનું જ્ઞાન કરાવે છે તેટલેજ અંશે તેનો આત્મા નિર્ધન લાગે છે. આપણુ માં એ બાલે ઉપચારો બહુ નથી. શરીરની રેખાઓ જરા મોટાજ બલે લાગે પરંતુ, આત્મા નિર્ધન નથી.

એશિયાની એકતા, ધર્મ અને કળા દ્વારા સધાયેલી હોવાથી રમસ અને કાળના કાંડાઓથી એ બદલ થયેલી નથી. કળા ઉપર કોઇ એક પ્રજાનું સામિત્વ હોઈ શકતું નથી. ધર્મથી પ્રેરાયેલી કળા આખી મનુષ્ય જાતને બોધ આપે છે. એટલેજ એશિયાની જાતોમાં પ્રજાવત્તી અસ્થિતા નથી. કારણ મૂળિમ બધાઓમાંજ પ્રજાવત્તી અસ્થિતાને રથાન છે. આથી બધાઓ ભલે તે ભૌગોલિક કે પછી રાજ્ય પ્રકરણીય હોય, પણ સંસ્કૃતિને હોઈ શક્તી નથી. યુરોપમાં પ્રજાવત્તી મૂળ ઈ. સ. પૂર્વે ત્યારે એકે-કાંડર મેસીડોનીયામાંથી પોતાની યાત્રા નીકળી ત્યારે એના યુર એરિસ્ટોટલે એને ઉપદેશ આપ્યો હતો તેમાં આપણને મળી આવે છે. એણે કહેલું કે ત્યાં જાય ત્યાં ગ્રીક અને જંગલી લોકોને જૂદાના જૂદા રાખજે. અને યુરોપે આ ઉપદેશ સાચવી રાખ્યો છે. પણ જીવન કાંઈ જડ પત્થર જેવું નથી. એમાં આપ લે તો તથા એકીકરણની ક્રિયાઓ દંભેશ થયા કરે છે. એકીઆમાં આવી જાતનું એકીકરણ એટલું બધું છે કે જાપાનને પણ યુરોપીય પ્રજાવત્તી ચંદ્રિય મદલજ કરનાં ખૂબ થમ ઉઠારવો પડ્યો. તેજ પણ કઠીન સાહેબ કહે છે તેમ, કામ કરતી વખતે કોઈ માણસ બીજાં લુપ્તમાં પડેલી લે તેમ જાપાન પર પ્રજાવત્તી બાલ આવરણ રૂપે પડ્યું છે. જાપા પોતે પોતાની જાતને વેચીને માત્ર એ બાલ શરીરની કાંતિથી મોદી જાય છે કે નહિ તે દલ જાનિધમાં નેહાનું રહ્યું છે.

જુદી જુદી સંસ્કૃતિઓનાં વળાં એશીઆમાં એક થઈ રહી શક્યાં છે તેનું મુખ્ય કારણ એશીઆના ચિત્તની ઉદારતા છે. ધર્મને બદલે બહુ લાડાઈએ કે ભુલમ થયા નથી, કારણ ધર્મભૂલવ તો અંતરનો જ હોય શકે છે, અને બહારના દબાણથી મનુષ્યજીવન પલટાઈ શકતું જ નથી. એક નાપાન કુટુંબમાં બાપ બૌદ્ધધર્મો હતો, મા ખ્રીસ્તી પ્રોટેસ્ટન્ટ હતી. છોકરી વળી કેથોલીક હતી અને એનો ભાઈ સધળા ધર્મને 'વહેમ' માનતો. આટલું બધું ધાર્મિક ઔદાર્ય (tolerance) જોઈને ક્રીસ્ટ સાહેબ એક જગ્યાએ કહે છે કે આનું કારણ લોકો બહુ દેવોમાં માને છે એ છે. એ એમ તર્ક બાધે છે કે જે પ્રત્યે બહુ દેવોમાં માને તે પ્રજા બીજી પ્રજાના દેવો તરફ માનથી જ જુએ છે. આનો ઉડો અર્થ આપણે તપાસીએ તો એજ નીકળશે કે લોકોના જીવનમાં ધર્મ તે કેન્દ્ર રથાને નથી. એનું ધાર્મિક ઔદાર્ય તો માત્ર ધર્મ તરફનું દુર્લક્ષ કહેવાય. ક્રીસ્ટ સાહેબે જો એશીઆના આત્મામાં વધારે ઉંડે જોયું હોત તો તેમને માત્રમ પડી આવત કે ધર્મનું મૂળ જે રિશ્તઆળી પ્રેમ છે, તેની 'લગભગ' લોકોના ધર્મભૂલવે હંમેશાં વહેતા. એમનું ઔદાર્ય તે ઉંડા અનુભવોને લઈને હતું. બીજાના ધર્મોમાં પણ જે ચિત્તચિત્ત મનુષ્યને પોતાના એકદેશીય, બાધિત જીવનમાંથી ઉંચે લઈ જાય છે તેને જ એ જોતા. એશીઆના એશી કરણેના મૂળ પાથો એક જગ્યા ઉપરજ રચાયેલો છે કે-સત્ય એક છે. યુરોપીય શીક્ષણની માફક આ એક માત્ર તર્કનોજ પ્રદેશ થઈ પડ્યું નથી. આપણું દૃષ્ટિબિંદુ હંમેશા અનુભવનું જ હતું. તર્કના વિરોધ ટાળી દર્શને અનુભવમાં એકતા સાધવી એજ આપણી મંસ્કૃતિનું મૂળ લક્ષ્ય હતું. ગ્રીક લોકો બહુ દેવોમાં માનતા પરંતુ, તેઓ બીજા ધર્મો પ્રત્યે કાંઈ ખાસ ઉદાર ન હતા. રોમે બહુ દેવોમાં માનીને ખ્રીસ્તીઓને બાળ્યા, અને એમનાં વિગણિત ગાત્રોને હિંસક પશુઓના ખોરાક તરીકે નાંખી દીધા. એ

ઔદાર્ય કંઈ એકથરની માન્યતામાં પણ સમાયું નથી. પણ માત્ર એતો ધર્મભૂલવના જીવન પ્રવાસી સંવિધાને ઉગી શકે છે અને એમજ એશીઆની મહત્તા રહેલી છે.

એશીઆમાં પ્રજાઓ મંકાઈ ગઈ નથી. એની સંસ્કૃતિ સમાજમાં જ સચવાઈ રહી છે. આ રીતે એશીયા પહેલીથી જ સમાજને અને ધર્મને પ્રાધાન્ય આપતું આવ્યું છે. એટલે જ ચીનમાં ધણીય રાજ્ય-ક્રાંતિઓ થઈ પણ ચીન તો હતું તેજ રહ્યું. યુરોપ ચીનને જંગલી માનતું અને એટલેજ ન્યારે ચીને છેલ્લી વાર પ્રજા સત્તાક રાજ્ય જાહેર કર્યું ત્યારે બધાને આશ્ચર્ય લાગ્યું. પણ એશીઆની દૃષ્ટિથી જોઈએ તો તરત દેખારો કે એમાં કાંઈ નવાઈ ન હતી. પહેલેથી ચીનમાં સમાજ જ રાજ્ય ચલાવતું. એટલે કે ચીનની બૌદ્ધ સંસ્કૃતિ અને કળા રાજ્ય કરતાં.

આશીજ રીતે યુરોપને એશીઆનો આત્મા, એની ભાવનાઓ, આદર્શો અને મૂલ્યોનો ન સમજાય તેવાં અને વિચિત્ર લાગ્યાં છે. એ બધા વિચિત્ર વૈવિધ્યમાં રહેલી એકતાનું ભાન યુરોપને દોરે થયા માંડ્યું. 'હ. એ એકતા તે કોઈ પણ અજિતો શરી નાંખીને ઉગતી નથી એને કાઢે દૃષ્ટિમ બધા મૂંઝા નથી. સર્વને એમાં રચાન છે, અને અનંત આકારના જેટલું એનું હૃદય વિશાળ છે. કોઈ એક જને કદાચ બીજાના ઉપર કોઈવાર ધા કપાં હરો, પણ તેનું ધાર્મિક ધણી દોડમાં આવતું નથી. યુરોપીય મુકને લીધે જેનાં ગાત્રો ફીણ ચર્ધ થયાં છે તેઓ એટલું સમજે કે પ્રજાતત્ત્વ એજ કાંઈ બધું નથી; કે બધાએ જો એમાં રહેતું હોય તો વેરભાવના સમાન કોડીપર એ મંદિરના પાયા ન નખાય; પણ 'પ્રેમ આંસુ'થી જો ધર્મ અને કળા દ્વારા એક સંસ્કૃતિની એકતા રચાયે તોજ એ બની શકે.

પ્રાણજીવન વિધિનાથ પાઠક.

૫. અજિતમાં કહેવત છે કે A true God is a jealous God.

પણ આપ-લે એ મધ્ય ભૂમિમાં થતી. જનાર્દનની ઇચ્છા થઈ કે થોડા દિવસ સુધી આ છેડાઓ એક ખીભથી અલગ થઈ ઠંઠક લિખતા કેળવે. એટલે તરત જ રેતીના સાગરો ઉછળવા લાગ્યા અને તેમણે અમુદરિયા અને સરદરિયાનો યુધ્ધ ઉઠાડી કરી નાખ્યો. પણ આજે જ્યારે ઝંઝાવાત છૂટે છે અને રેતીના પડ ઉઠી જાય છે ત્યારે આ પ્રાચીન સંસ્કૃતિના અવશેષ ત્યાં મળી આવે છે.

આર્ષ લોકો તો પહેલેથી જ યાત્રામાં પ્રવૃત્ત. કુંજર જુએ તે જોળંગવાનું તેમને મન થયા વિના રહે નહિ. નદી જુએ એટલે તેનું મૂળ, તેનો ઉગમ શોધ્યા વગર રહે નહિ. આયોનો દેવ હિંદુ જુએ સમુદ્રપાર લઈ ગયો હતો. આર્ષરાજ્યો દરેક રાજ-સમ થયા વખતે ચીન અને મિથ દેશના રાજાઓને આમંત્રણ કરતા. આશોક રાજાએ આરે દિશામાં બૌદ્ધ ધર્મના ફેલાવને અર્થે અને અબળપતો મંદિરો સંભળાવવા માટે આર્ષો અને અર્હતો મોકલેલા અને તે દિવ્ય સંદેશ સાંભળ્યા પછી દયામય ધર્મ-રાજ ભજવાન શુદ્ધના દેશની યાત્રા કરવા દિમંતના યાત્રાજુઓ આવવા લાગ્યા.

એશિયાનું એકમ સાધવાની મંપૂર્ણ શક્તિ ધરાવતું તત્ત્વ તો મહાયાન બૌદ્ધ ધર્મ જ હતો. મહાયાન બૌદ્ધ ધર્મમાં, ભગવાન શુદ્ધનો ઉપદેશ, તત્ત્વ-માર્ગના લોકપ્રિય વિધિઓ, અનેક દેવદેવતાઓનું જન્મ હોવા ઉપરાંત કુષ્મતમ માણસને દાસાઓ આપે અને પરાપકારી વીર પુરુષોને આકર્ષે એવો બોધિસત્ત્વનો આદર્શ હતો. મહાયાન પંથનો જ્યારે ટેલાવો થયો ત્યારે હિન્દુસ્તાનનો ચીન દેશ સાથે, ધરાન, બ્રહ્મદેવા વગેરે પશ્ચિમ એશિયા સાથે અને સુવર્ણદ્વિપ (બ્રહ્મદેશ) સાથે સંબંધ ધરના આ-મળા જેવો થઈ ગયો હતો. ત્યારપછી ધર્મસામ્રાજ્યની કક્ષના અરજરતાનમાં પડેલી અને એણે જન્મ ખંડમાં એકેશ્વરવાદ અને સમતાનો સન્દેશ

મોકલ્યાં. હજી પણ એ ધર્મ મધ્ય એશિયામાં અને આફ્રિકામાં નવા નવા લેકિને અજ્ઞાતાલા અને તેના નખી સાહેબના ચરણમાં લાવવાનું કામ કરે છે. મુસલમાની ધર્મનો ઉદય થયો ત્યારે હિન્દુ-સ્તાનના ધર્મધુરધર બાલણો અને શ્રમણો ટિબેટ અને ચીનમાં જઈ વસ્યા હતા. હિમાલય અને હિન્દુકુશની પેલી પાર અનેક મઠોમાં હિન્દુસ્તાનની પ્રાચીન સંસ્કૃતિના સાક્ષી તરીકે સાહિત્ય, સ્થાપત્ય અને કળાના નમૂના પડેલા છે. હિન્દુ લોકોની અંતિ પવિત્ર યાત્રા કૈલાસ અને માનસ સરોવરની છે. તે દ્વારા હિન્દુ અને ચીની સંસ્કૃતિની આપ-લે અખંડ આંધતી. આજે પણ તે થોડે ઘણે અંશે ચાલે જ છે. હિમાલય જોળંગી ઉત્તર તરફ જવાના જ્યાં જ્યાં રસ્તાઓ છે ત્યાં ત્યાં આર્ષ સંસ્કૃતિનાં થાણું તીર્થસ્થાનો ઉમેરાં છે.

હિન્દુસ્તાનનો શિષ્યસમૂહ આપણે જાણીએ છીએ એના કરતાં મોટો છે. ચીની અને જાપાની લોકો હિન્દુસ્તાન પ્રત્યે આદરભાવથી જુએ છે. ટિબેટ જવાના રસ્તાઓ ફેરી ખુદ્દા થવા માંડ્યા છે. હિન્દુસ્તાનનો અહિંસાનો માર્ગ આખી દુનિયામાં મથકુર થયો છે. યુરોપ અને એશિયા વચ્ચેના યુદ્ધમાં જો આપણે અહિંસાધર્મને પ્રધાનપદ આપીશું તો જરૂર ચીન દેશમાં તેનો સ્વીકાર થશે, જાપાન ઉપર તેની અસર થશે. ખિવાફતનો નીવેડો આવવાથી મુસલમાનોએ અહિંસાધર્મ પારખ્યો હશે અને આ રીતે એશિયાનું જ નહિ પણ આખી દુનિયાનું એકમ કરવાને માટે જોઈએ વાતાવરણ ઉભું થશે.

એશિયાએ એક થતું જ જોઈએ; પણ તે સ્વાર્થને માટે નહિ, યુરોપ સામે લડી યુરોપને પાદા-કાન્ત કરવા માટે નહિ, પણ યુરોપમાં જે સ્વાર્થ-પરાયણ સામાન્યવાદ ફાટી નીકળ્યો છે તેનો નાશ કરવા ખાતર અને ધર્મનું સામાન્ય સ્થાપન કરવા ખાતર.

હતાત્રેય બ્રાહ્મજી કાલેલકર.

એશિયાનો આદર્શ

[દરેક જમાનામાં આદર્શ સચવનાર એક ખાસ શબ્દ હોય છે, લગવડગીતાના આદર્શ પુરુષનું નામ 'સ્થિતપ્રજ્ઞ' અથવા 'પંડિત' છે. યુરપના ક્ષાત્રયુગના આદર્શ પુરુષને 'નાઇટ-એરેટ' કહેતા. પ્રાચીન ભારત વર્ષનો આદર્શ 'આર્ય' શબ્દથી વ્યક્ત થયો. રોમન સામ્રાજ્યમાં 'રોમન નાગરિક' એ શબ્દમાં તેમનો રાષ્ટ્રીય આદર્શ આવી જતો. વૈષ્ણવોમાં આદર્શ પુરુષનું નામ 'ભાગવત' છે. શાકત લોકોમાં તેને 'નીર' નામની ઓળખ છે. આઝની પ્રવૃત્તિને અંગે આદર્શ પુરુષને આપણે 'સત્યાગ્રહી' કહીએ. તેમ મહાયાન બૌદ્ધ લોકો આદર્શ પુરુષને 'બોધિસત્ત્વ' નામથી ઓળખે છે.

પ્રખ્યાત બૌદ્ધ ભિક્ષુ ધર્માનન્દ કાસઝીએ એક દિવસ સસામહાશ્રમની પ્રાર્થના વખતે આ બોધિસત્ત્વનું ને વર્ણન કર્યું હતું તે તીએ આપીએ છીએ.]

બૌદ્ધ ધર્મનો આદર્શ નિર્વાણ છે. પણ મહાયાન પંથના લોકોએ બોધિસત્ત્વનો આદર્શ વધારે પસંદ કર્યો છે. બોધિસત્ત્વ કહે છે કે "મારે નિર્વાણ નથી જોઇતું. દુનિયામાં જીવતાં સર્વો છે તે બધાંનું દુઃખ મારી ઉપર આવી પડજો. અને બીજા બોધિસત્ત્વના પુરુષાર્થને બજો બધાં સર્વો નિર્વાણ સુખ અનુભવજો. પછી તેમના આનન્દની લક્ષીઓ સર્વજ્ઞ દેહોરો તેથી મળે ને સુખ થશે તેની આગળ મોક્ષનું નીરસ સુખ શી વિશાલતામાં છે ?" બોધિસત્ત્વને નિર્વાણનો પૂરેપૂરો અધિકાર હોય છે, પણ પોતાના મોક્ષ કરતાં બીજાના કલ્યાણ તરફ એનો ઉત્સાહ વધારે હોવાથી તે મોક્ષનો અંગીકાર કરતો નથી. ભૂતભાવના કલ્યાણને જ તે વળગી રહે છે. આજે આવા બોધિસત્ત્વની જ જરૂર જણાય છે. મોક્ષનું દાર ઉઘાડું હોય ત્યારે જ એમ કહે છે કે "સૌ મહારી પહેલાં જાણ અને

હું છેલ્લો મહા એજ હું છત્તું છું" એવા બોધિસત્ત્વો દુનિયાના ઉદારક હોય છે.

એ બોધિસત્ત્વની ગોમ્પતા માણસમાં કમ રીતે આવી શકે છે, કયા યુગો કેળવવાથી બોધિસત્ત્વ થવાય છે, એ હવે આપણે જોઇશું. બોધિસત્ત્વ થવા માટે જ યુગોનો ઉત્કર્ષ થવો જોઇએ, જ પૂર્ણતાઓ મેળવવી જોઇએ. બૌદ્ધ લોકો એને 'પારમિતા' કહે છે. આની જ પારમિતાઓ જ્યારે બરાબર કેળવાય ત્યારે બોધિસત્ત્વની કાટિએ પહોંચી જાય છે.

૧. સૌથી પ્રથમ પારમિતા તે દાનપારમિતા. બોધિસત્ત્વ મનમાં કહે છે: "નિર્વાણ એ મળે છે જીવંત છે. સર્વસ્વનો ત્યાગ કર્યો વગર નિર્વાણ પ્રાપ્ત થવાનું નથી; અને જ્યારે મારે સર્વસ્વનો ત્યાગ જ કરવો છે ત્યારે સર્વોના કિતને માટે હું કેમ ન અર્પી દઉં ?" એમ કહી તે સર્વસ્વ આપી દે છે. આ થઇ દાનપારમિતા. આ સ્થળમાં સ્થુળ તૈયારી થઇ. માણસ જ્યાં સુધી પરિગ્રહ રાખે ત્યાં સુધી તેની રાજ્યાત જ થઇ નથી એમ માનવું.

૨. પણ માણસ ચોરી કરીને પણ દાન કરી શકે. બોરી રીતે ધન મેળવે અને તેનું દાન કરે તો તેથી કશો લાભ નથી. માટે માણસમાં શીલપારમિતા હોવી જોઇએ. શીલ એટલે સદાચાર. શીલ એટલે સંયમ. શીલ એ જ સંસ્કૃતિનો આધાર છે. જેનામાં શીલ નથી તેની શક્તિ ગમે તેટલી હોય, તેનું જ્ઞાન ગમે તેટલું વિશાળ હોય તોપણ તે સુધરેલો કે સંસ્કારી ન જ ગણાય. જે જાતિમાં સંયમ છે તે જ સમ્ય છે. જેનામાં સંયમ નથી તે જન્મથી છે. સત્ય, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, અસ્તેય અને અપરિગ્રહ એમાં

શીલ આવી નય છે. પાતંજલ યોગદર્શનમાં એ શીલને ચમ તરીકે ઓળખાવ્યું છે.

૩. પશુ એ શીલ બાલ્ય આગ્રહથી કે હઠથી ડળવાએલું હોવાનો પશુ સંભવ હોય છે. તેમ હોય તો ઉત્તતિ ન થાય. માટે શાન્તિપારમિતાની જરૂર છે. શીલથી વિસદ્ વૃત્તિઓનું શમન થઇ ગયું હોય, શીતળતા આવી ગઇ હોય, એટલે શાન્તિપારમિતા ડળવી ગણાય.

૪. પશુ શાન્તિમાં જડતા આવી શકે. પાપ તરફ પ્રવૃત્તિ બિલકુલ ન હોય અને કશો પુરુષાર્થ પશુ કરવાનો ન હોય એવાં માણસ શા કામનો! એવા લોકો સમાજમાં ફેટલાયે પડેલા હોય છે, પશુ તે શા કામના? નિર્વાણ એટલે કંઈ જડતા નથી. નિર્વાણ એટલે આળસુની માર્ક પડ્યા રહેવું એ નથી. માટે શાન્તિપારમિતા પછી વીરપારમિતા જરૂરની છે વીરપારમિતાનો અર્થ બહુ જ ગાપક છે. દુનિયાનું અકસાણ કરનારને મારી નાખવા તૈયાર થનાર જ કંઈ વીર નથી. ધર્મગ્રસ્ત, દાનગ્રસ્ત એવા અનેક શ્રેણી હોય છે; અને રણગ્રસ્ત કરતાં તેઓ કોઇ રીતે ઉતરતા દરબજાના નથી હોતા. સામા થનાર માણસને મારી નાખવાની વૃત્તિમાં વીરરસ નથી, રૌદ્રરસ છે. વીરનું લક્ષણ ક્રૂરતા નથી પશુ ઉત્સાહ છે. જેની અંદર અપૂટ, અદમ્ય ઉત્સાહ છે તે જ વીર કહેવાય.

૫. પશુ ધણીવાર ઉત્સાહ અનેક દિશામાં વહી નય છે. આજે એક પ્રવૃત્તિ તો કાલે બીજી એમ અનેક વસ્તુઓ પાછળ દોડી માણસ પોતાના ઉત્સાહને કેરુંપર્યોગ કરે છે. કાલના જમાનામાં તે એક મુખ્ય અને મોટો દોષ ગણાય. યુરોપીયન લોકોમાં અને અમેરિકન લોકોમાં ઉત્સાહ ખૂબ છે, તેઓ ખૂબ કામ કરે છે, પણ પોતે કંઈ દિશામાં નય છે. આ શું મેળવવું છે એનું જ તેમને ભાન નથી હોતું આ દોષ કાઢી નાખવા માટે ધ્યાનપારમિતાની જરૂર છે. ધ્યાનથી મન એકત્ર થાય છે, ઉત્સાહને એક ચોક્કસ દિશા મળી નય છે અને શક્તિનો અપવ્યય થતો ટળે છે.

૬. પશુ ધ્યાન તો ગમે તે વસ્તુનું થઇ શકે છે. લૌકિક વસ્તુનું પશુ ધ્યાન થાય, અને અલૌકિક વસ્તુનું પશુ ધ્યાન થઇ શકે, એમાં આપણું કલ્યાણ શામાં છે, શાથી આપણે પોતાનું ને બીજાનું બહુ કરી શકીએ એ નાણુવાની જરૂર છે. એને માટે પ્રત્યાપારમિતાની જરૂર છે. પ્રત્યા એટલે જ્ઞાન અવધાન રકુણતાથી માંડીને આધ્યાત્મિક જ્ઞાન સુધી બહુ પ્રત્યાપારમિતામાં આવી શકે છે.

આવી છ પારમિતાઓ જેની અંદર ડળવાએલી છે તે જ બોધિસત્વ. જેણે આ પારમિતાઓ ડળવી છે તે જ ભારતવર્ષનો અને દુનિયાનો તારણદાર છે.

બળિનું રાજ્ય

બળિરાજ્યએ દાનનું વ્રત લીધું હતું. માગનાર ને માગે તે બળિરાજ્ય તેને આપતો. બળિરાજ્યમાં જીવહિંસા, સુરાપાન, અગ્રઆચમન, ચોરી અને ત્રિશાસધાત આ પાંચ મહા પાપોનું નામ સરળું પણ ન હતું. સર્વત્ર દયા, દાન અને ઉત્સવ વર્તતાં હતાં, બળિએ આખરે સર્વસ્વ વામનમૂર્તિ શ્રી કૃષ્ણને અર્પણ કર્યું. બળિના આ દાન શોષના રમારક તરીકે શ્રી વિષ્ણુએ બળિને નામે ત્રણ અહોરાત્રનો તહેવાર નક્કી કર્યો. એ જ આપણી દિવાળી. બળિના રાજ્યમાં આળસ, મલીનતા, રોગ અને દારિદ્ર્યનો અભાવ હતો. બળિના રાજામાં કે લોકોના હૃદયમાં અન્ધકાર ન હતો. સૌ પ્રેમથી રહેતા હતા. દેષ, મત્સર કે અસલામતું કારણ જ ન હતું. બળિનું રાજ્ય એટલું બધું લોકકલ્યાણકારી હતું કે પ્રત્યક્ષ શ્રી વિષ્ણુ તેના દારપણ, ચર્કિતે રજા હતા. તેથી જ એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે બળિરાજ્યના રમારકમાં આ તહેવાર પહેલાં, લોકોએ કાદવફીચડ અને ગંદકી ધોઈ નાખતી, જ્યાં જ્યાં સ્તંભો હોય ત્યાં દીપાવતિની શોભા કરવી, લોકોના પ્રાણ હરનાર, યમરાજનું તર્પણ કરવું, પૂર્વભેત્યું રમરણ કરવું, મિષ્ટાન્ન ભક્ષણ કરવું, સુગંધી ધૂપ દીપ પુષ્પપત્રથી સુંદરતા ભેગી કરવી. આ દિવસોમાં સન્ધ્યાકાળની શોભા એટલી બધી મનોહરી હોય છે કે યક્ષ, ગન્ધર્વ, કિન્નર, ઔર્ધ્વધ, પિશાચ, મન અને મૌલિ એ બધાં જ ઉત્સવથી નર્તન કરે છે. બળિરાજ્યનું રમરણ કરી લોકો ચિત્ર-વિચિત્ર રંગથી સાથીલા પૂરે છે, સફેદ ચોખા ગોઠાઈ ભતભતનાં સુંદર ચિત્રો બતાવે છે. ગાય બળદ વેગે રજા પશુઓને રણગારી તેમનું સરથક કાઢે છે, શ્રેષ્ઠ અને કનિષ્ઠ સધણા એક યજ્ઞ વષ્ટિકાકર્ષણની રમત રમે છે. વષ્ટિકાકર્ષણ એ યુરોપીયન લોકોની દોરડું બેંચવાની 'ટગ ઓફ વોર'ની રમત

નેવી એક રમત છે. આને જ આપણે ગજગ્રાહનું નવું નામ આપ્યું છે, જૂના વખતમાં રાજ્ય લોકો દીપાવતિને દિવસે પોતાની રાજધાનીના બધા છોકરાઓને સાર્વજનિક આમનત્રણ આપતા અને તેમને રમાડતા.

સુગંધી દ્રવ્યનું મર્દન કરી નહાવું અને ભતભતના દીસાઓ દારબધ યોડવરા અને મિત્રો સાથે મિષ્ટાન્ન ભોજન કરવું એ દીવાળીનો મુખ્ય ભાગ છે. બળિરાજ્યમાં પ્રવેશ કરવો હોય તો દેષ, મત્સર, અદેખાઈ, અપમાન વગેરે સર્વ બૂલી જઈ બધા સાથે એકઠીલ થઈ જવું એ અત્યંત મહત્વનું છે. અને આવી રીતે નિબાપ થઈ નવા વર્ષમાં પ્રવેશ કરવો એ આપણા પ્રાચીન વિવાજ છે.

આ જ દિવસે સત્યભામાએ શ્રી કૃષ્ણનો મદદથી નરકાસુરનો નાશ કર્યો હતો અને સોગી હગાર રાજ્ય કન્યાઓને મુક્ત કરી હતી.

દીપાવતિના ઉત્સવમાં સ્ત્રીઓની ઉપેક્ષા કરેલી નથી. સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચેના સર્વ સંબંધોમાં ભાઈ બહેનનો સંબંધ શુદ્ધ સત્વિક પ્રેમનો અને સમાનતાના ઉદ્દેશનો હોય છે. પતિપત્ની સંબંધ અથવા માતા બાળકનો સંબંધ અપદ્ધો વ્યાપક અને આદ્યો ઉદ્દેશસંયુક્ત નથી હોતો.

ધનતેરસથી ભાઈબીજ સુધીના પાંચે દિવસ સાથે યમરાજનું નામે જોડાયેલું છે. એનો ઉદ્દેશ શો હશે? ઈન્દ્રપ્રસ્થનો રાજા હંસ મૃગયને મારે ફરતો હતો. તેનું હંસ નામના એક નાનકડાં રાજ્યએ આતિથ્ય કર્યું. તેજ દિવસે હંસને ત્યાં પુત્રોત્સવ હતો. રાજા આનન્દ કરે છે એટલામાં ભવિત્યનાએ આવીને કહ્યું કે ત્રિશદ પછી ચોથા દિવસે આ પુત્ર સર્પ-હંસથી મરી જશે. હંસ રાજ્યએ આ પુત્રને

અચાવવાનો નિશ્ચય કર્યો, યમુનાના એક ધરામાં એક સુરક્ષિત ઘર બાંધ્યું અને હૈમ રાજાને ત્યાં રહેવાનું કહ્યું. સોળ વરસ પછી રાજપુત્રનો વિવાહ થયો. થોથે જ દિવસે આવા દુર્ગમ સ્થાનમાં પણ એક સર્પ પ્રગટ થયો અને રાજપુત્ર મરાયો. આનન્દની ધડી અપાર શોકની ચઢ ગઈ. ફર યમદુતોને પણ આ કરુણ પ્રસંગે દયા આપી અને તેમણે યમરાજ પાસે માગી લીધું કે દીપાવલિના પાંચ દિવસમાં જ્યાં દીપાવલિ કરે તેમના પર આપો રક્ષણ પ્રસંગ ન આપે.

આ ચક્ર ધનતેરસની વાર્તા. કાળી ચૌદસને દિવસે તો યમરાજનું અને બીજાનું તર્પણ ખાસ કહેલું છે. દીપાળી તો અમાસનો દિવસ. તે દિવસે યમલોકવાસી

પિતૃઓનું પૂજન અને પાર્વણ શ્રાદ્ધ કરવું જ પડે. પડવાને દિવસે યમરાજ સાથેની કંઈ વાર્તા નથી, પણ એમ માનવાને હરકત નથી કે યમરાજ પણ તે દિવસે નવા ચોપડા શરૂ કરતા હશે. ભાઈબીજાને દિવસે યમરાજ પોતાની ખુદેત યમુનાને ત્યાં જમવા જાય છે. દીપાવલિના સ્વચ્છન્દ સાથે યમરાજનું સ્મરણ રાખવામાં ઉત્સવકારોનો ઉદ્દેશ ગમે તે હોય, પણ તેની અસર બહુ સારી થતી હશે એમાં કંઈ શક નથી. જેણે ઊત્સવમાં પણ સંયમ રાખ્યો હશે એજ યમરાજના પાશમાંથી મુક્ત રહી શકે છે.

દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ કાલેસકર.

દીપાવલિ મહોત્સવ

આશ્વિન વદ ૧૩ થી કાર્તિક શુદ્ધ ૨ સુધી આખા હિંદુસ્તાનમાં જે મહોત્સવ યોગ્ય શક્યમાથી પાળવામાં આવે છે તે દીપાવલિ અથવા દીપાળાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. શ્રાવેશ્વર રીતે જોઈએ તો દીપાળાનો તહેવાર પણ દિવસનો છે. તેપણ બહિષ્કૃતિપદ અને ચમદિતીયાની ગણતરી પણ આ તહેવારમાં કરવામાં આવે છે. આ પાંચ દિવસના નામ જુદા જુદા છે અને દરેક દિવસે કેટલોક ધર્મવિધિ કરવામાં આવે છે. પહેલો દિવસ

ધનચર્યાદશી (ધનતેરસ)

—ના નામથી ઓળખાય છે. તેને ધનતેરસ કહે છે. આ દિવસના તહેવાર માટે પુરાણમાં એક નિર્દેશ પણ મળી આવે છે:—પ્રાણિમાત્રના છવિતની મુદત પુરી પડતાં તેમનો પ્રાણ હરણ કરનારા યમરાજાએ એક વખત પોતાના સેવકોને પૂછ્યું કે, યમપાશ નાંખીને પ્રાણ હરણ કરવાનું કાર્ય કરતી વખતે તેમને કોઈને મદદ કેવા ઉપજી હતી? સેવકોએ કહ્યું:—એક વખત હાસ નામનો રાજા અસ્ત્રધર્મ શિકારે ગયો તે વખતે પોતાની રાજમાની પાસેથી તે બહુ દૂર ગયો હતો. ત્યાંથી તે નજીકના હૈમ રાજાના મહેલમાં આરામ લેવા મદદ ગયો. તેણે તેનો વસ્ત્ર રીતે સંકાર કરીને તેને સંદુષ્ટ કર્યો. પુત્ર થવાને લીધે હૈમ રાજા તે વખતે યોગ્ય આનંદમાં હતો. તે દિવસે જાનો ઉત્સવ

હતો. દેવીએ શ્રીરૂપ ધારણ કરીને રાજાને કહ્યું કે આ ઊત્સવના લગ્ન થતાંજ થોથે દિવસે સર્પદંશથી તે મૃત્યુ પામશે. રાજાને બહુ માડું લાગ્યું અને અપમૃત્યુ યાગવા માટે તેણે કેટલાએક દૈવિક ઉપાય કર્યા. હાસ રાજાને પણ આ ભવિષ્ય સાંભળીને માડું લાગ્યું. હૈમરાજાના ઊત્સવે અપમૃત્યુ યાગવાનું માટે તેણે માથે લીધું અને યમુના નદીના મધ્યભાગમાં એક મુંદર મહેલ બાંધાવી તેમાં તે ઊત્સવે રાખ્યો. થોથા વખતે એક સુસ્વરૂપ રાજકન્યા સાથે તેનો વિવાહ થયો. આ સમારંભ શક્યમાથી ચાલતો હતો ત્યારે થોથે દિવસે રાજપુત્ર સર્પદંશથી મરણ પામ્યો. તે વખતે તેનો પ્રાણ હરણ કરી લાવવાનો વખત ન્યારે અમાસ ઉપર આવ્યો ત્યારે અમને બહુજ માડું લાગ્યું. કારણ કે આખા આનંદોત્સવને વખતે આવો વખત આવેલો નોંધને અમને બહુ દયા આવી. આવી પ્રસંગે કોઈના ઉપર પણ ન આવે એવું જો આપ કરીશો તો આપની મહદ્દ કૃપા થશે. સેવકનું આ ભાષણ સાંભળીને યમરાજાએ કહ્યું ‘હે સેવકો ! આશ્વિન વદ ૧૩ થી પાંચ દિવસ સુધી દરેકને સાંજે જે હોકો સર્વ કેશણે દીપોત્સવ કરશે તેમને તમારી છત્રા પ્રમાણે અપમૃત્યુ આપશે નહીં આ કથા ઉપરથી આ દિવસને ધનતેરસ સામાયે કહે છે તેનો ખુલાસો થતો નથી. દિપાવલિનો આ પ્રથમ દિવસ છે એટલું જ આજ અમારું આનંદ છે.

નરકચતુર્દશી

ચાત્ર દિ

દીવાળીનો બીજો દિવસ નરકચતુર્દશી અથવા કાળીચૌદસના નામથી પ્રખ્યાત છે. ભાગવતમાં એવી કથા છે કે પ્રાચીનકાલમાં બીમારૂર અથવા નરકાસૂર નામનો એક બલશ્વ અસૂર પ્રાજ્ઞોત્પિપ્પરમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેણે ઇંદ્રનું ઇન્દ્ર, આદિતિના કુંડલો અને અમર પર્વત ઉપરનું મહિપર્વ નામનું રથાન હરણ કર્યો. દેવ અને માનવને તે અત્યંત નાસ આપવા લાગ્યો. અન્નિંદ્ય થવાને માટે તેણે પોતાની રાજધાનીની આસપાસ પર્વતોના અને શસ્ત્રોના કિલ્લા રચ્યા. તે કુદૃષ્ટ દૈત્ય સ્ત્રીઓને પણ હેરાન કરવા લાગ્યો. પક્ષી આપ્તેલી સોળ હજાર રાજકન્યાઓને તેણે કેદખાનામાં નાંખી અને તેમને પરણવાનો તેણે વિચાર કર્યો. આવી રીતિ પ્રાપ્ત થતાં બધે ઠેકાણે દાહકાર થઈ રહ્યો. શ્રીકૃષ્ણને આ વાતની ખબર પડતાં તેમણે સત્યભામાને સાથે લઈને તે આસૂરના કિલ્લા ઉપર હસ્થો કર્યો. નરકાસૂરને ઠાર કરીને સર્વ રાજકન્યાઓને તેમણે મુક્ત કરી અને ઇંદ્રાદિક પાસેથી હરણ કરેલું ધન જેનું તેને તેમણે પાછું આપ્યું. ચતુર્દશીને દિવસે ઉપકાશને વખતે નરકાસૂરને ઠાર કરીને તેના રક્તનું તિલક પોતાને કપાળે લગાડ્યું અને ન્યાયે તેઓ ધેર આવ્યા ત્યારે નરે તેમને મંગલસ્નાન કરાવ્યું. સ્ત્રીઓએ જોવારણું લઈને આનંદ વ્યક્ત કર્યો. બધું રાહરે આનંદોત્સવમાં સામેલ થયું. આ યુદ્ધના સ્મારક તરીકે નરકચતુર્દશીનો દિવસ દીવાળીમાં મુખ્ય ગણાયો છે. ગુજરાત અને રાષ્ટ્રીયતાના કેટલાકે ભાગમાં તે દિવસે હનુમાંતની પૂજા કરવાનો રિવાજ છે.

લક્ષ્મીપૂજન

દીવાળીને ત્રીજો દિવસે લક્ષ્મીપૂજન કરવામાં આવે છે. તે વિષે એવી કથા છે કે જુના વખતમાં બલિ રાજ મોટા બૈભવશાલી હતો તેણે પોતાની સંપત્તિ અને પરાક્રમના ચેતથી દેવાદિકોને પણ કારાજહામાં પુરી મુક્યા. ખુદ લક્ષ્મીને પણ બલિના કેદખાનામાં દિવસ ગુજરવા પડ્યા. તે વખતે શ્રી વિષ્ણુએ વામન રૂપ ધારણ કરીને ત્રિપાદ ભુમિકાન માગવાનો ઢોંગ કર્યો અને બધા વિશ્વ ઉપર પોતાનું પ્રભુત્વ સ્થાપ્યું બધા સાથે લક્ષ્મીનો પણ છુટકારો થયો. બલિને પાતાલમાં પુરી મુકવામાં આવ્યો. લક્ષ્મીનો એ રીતે અસુરોના હાથમાંથી છુટકારો થવાથી બધાને આનંદ થયો અને તેનું વાસ્તવ્ય દૈવતા ધરમાં કાયમનું થાય માટે ભક્તિપૂર્વક તેની પૂજા કરવાનો પ્રથમ તે દિવસથી પ્રચારમાં આવ્યો. આથી અગાસને દિવસે લક્ષ્મીપૂજન કરવામાં આવે છે.

દીવાળીના દિવસોમાં અભ્યંતરના, દીવાલિવ, ચોડીડન, ભાઈબીજ વગેરે વિધિ વર્ધતાઓના પ્રમાણમાં બધે ઠેકાણે થાય છે. પણ યદિકાકર્ણે, ચમતર્ણે, ગોરર્ધન પૂજા ઇત્યાદિ સાંસ્કૃતિક વિધિ કાઢ કરતું નથી. કલ્પિકમાં બલિપ્રતિપદાને દિવસે જુદા જુદા પ્રકારની રમતો રમવામાં નાના મોટા સર્વે દિવસ ગાળે છે. દક્ષિણ દેશમાં ભાઈબીજનો તહેવાર કાઠી ખાસ રિવાજ તરીકે પાળ્યું નથી. લક્ષ્મીપૂજન પણ કાઢ વેરવેર કરતું નથી. ફક્ત વેપારી લોકો તે દિવસે પોતાના હિસાબનો તારીખે કાઢીને લક્ષ્મી-સરસ્વતીનું પૂજન કરે છે. અજાણમાં કુર્ગાપૂજાનો નોર-તાનો જોગજીવ પુરો થયા બાદ લક્ષ્મીપૂજન કરવામાં આવે છે. મુંબઈ એ પ્રસિદ્ધ વેપારીવેદ હોવાને લીધે ત્યાંના વેપારીઓ લક્ષ્મીપૂજાનોત્સવને ખુબ માન આપે છે. રાહરેમાં ફાળીયાનો ફરફાટ ન્યાં ત્યાં સંભળાય છે. વિદ્યુદીપ પ્રકાશને લીધે મુંબાપુરી તે વખતે મોઢક રૂપ ધારણ કરે છે. ધનિક વેપારી વર્ગ મુખ્યત્વે કરીને ગુજરાત પ્રાંતનો છે અને તેમનો નૂતન વિક્રમ સંવત્સરનો આરંભ કાર્તિક સુદ પ્રતિપદાથી થાય છે તેથી નવા હિસાબના ચોપડાઓનું તેઓ પૂજન કરે છે. રંગબિંદગાથી (રંગોળીથી) રહેવાના ધરનાં આંગણાં મુરોશિત કરવાનો ચાલ મહારાષ્ટ્રના કેટલાકે ભાગમાં છે. જુગારની રમતને પણ ધાર્મિક કૃત્ય સમજી તે દિવસોમાં (દીવાળીમાં) કેટલાકે લોક લક્ષ્મીને પ્રસન્ન કરી લેવાની ઉતાવળમાં પાછલી સાજમાં મેળવેલું તમામ ધન ગુમાવે છે. મહારાષ્ટ્રના કેટલાકે ભાગમાં ચતુર્થ વર્ષની તરણ સ્ત્રીઓ દીવાળીના દિવસોમાં ગીત ગાતી ગાતી બધી મહીઓમાં ફરે છે. તે વખતે તેમને ખાવાનું આપવાનો રિવાજ છે. સીપુરો માટે દીવાળીના દિવસોમાં નવાં વસ્ત્રો ખરીદવાનો દરેક ધરમાં રિવાજ છે. આ તહેવાર પુરો કરતાં સ્ત્રીઓને અને છાત્રોઓને વધારે આનંદપ્રદ લાગે છે. ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં દીવાળીનો તહેવાર મહારાષ્ટ્રની માફક મોટા પ્રમાણમાં પાળવામાં આવતો નથી. દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં સવારના પહેરમાં સ્નાનરિધિ થયા બાદ મુંડના ચૂલ્લવાળું ઓસડ લેવાનો રિવાજ છે. કાંકણ અને મહારાષ્ટ્રમાં ધર માંહેના નાના મોટાઓને દીવા ઉતારી આગળ મુકેલું કોઠીબુંડ કોઠી તે ચાટવાનો રિવાજ છે. મહારાષ્ટ્રમાં હલકા વાળુના લોક દીપોત્સવ વગેરે કરે છે. લાલીમ અને નેત્રપ્રાંતમાં દીવાળીને દિવસે અભ્યંતર સ્નાન કરીને ધરમાંથી બહાર નીકળી એક બીજને નીચેના પ્રશ્ન કરે છે, 'કેમ મહારાજ, પવિત્ર ગંગાનું

સ્નાન થયું કે ? ત્યારે ' હા મહારાજ, તમારા આરતી-
વાદી થયું ' એમ બીજે માણસ જવાબ આપે છે. તે
દેવતાં દીવાળીને દિવસે નવાં વસ્ત્રો ન લેતાં કૃતિકાઉત્સ-
વને વખતે લેવામાં આવે છે. દીવાલિ મહોત્સવની ઉત્પત્તિ
કેવી રીતે અને ક્યારે થઈ તે બરાબર સમજવાને તે
સંબંધી ખરે

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ

શું છે તે બરા વિસ્તારપૂર્વક કહેવાની જરૂર છે.
નુહા જુદા ધર્મશાસ્ત્રકારોએ આ ઉત્સવ સંબંધી કરેલું
વિવેચન અને સૂચકારોમાં ભવ એ બાબનો વિચાર કરીને
ધર્મશિષુકારે આશિન પૌષ્ટિમાંથી અમાવાસ્યા સુધીનો
શાસ્ત્રોક્ત વિધિ નીચે મુજબ પોતાના સંસ્કૃતમાં
બતાવેલો છે. આશિન પૌષ્ટિમાને દિવસે ઠેઠામર શ્રી કરીને
લક્ષ્મી અને ઈશ્વરી પૂજા કરવી. નારીએજ મહિનું પાણી
પ્રારામ કરીને દ્યુત આરંભવું, તે દિવસે લક્ષ્મી મધ્યરા-
ત્રીને વખતે ઘરમાં આવશે કહે છે કે જે દ્યુત રમીને
નગના રહે છે તેમને હું નવાંતરા. નારીએજ, પંડિત
ઉત્સાહિ પદાર્થ દેવ અને પિતૃને આપીને બાહ્યધો
સાથે બહુજી કરવાં, તેજ દિવસે આશ્વયુજર્જર કરવું,
આશિન પૌષ્ટિમાં અથવા અમાસને દિવસે આશ્વયજી
કરવું. પહેલું આશ્વયજી રાહદરમાં કરવું જોઈએ. આશ્વયજી
ક્યાં નિના કોઈ પક્ષ નહીં ઉત્પન્ન થયેલું ધાન્ય બહુજી
કરવું નહીં. જોના જુદાં આશ્વયજી કરી રાક્ષાં ન હોય
તેમજી કપર નજીવેલા ત્રણ માન્યોના ' પુરોહિત '
કરીને ઈશ્વરપૌષ્ટિમાને દિવસે સ્વામીપાક કરવો. એજ
પૌષ્ટિમાને દિવસે જ્યેષ્ઠ પુત્ર અથવા કન્યાને
દીવા ઉઠારવો. આશિન કૃષ્ણદાશી શ્રાવત્સદ્વારથીના
નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તે દિવસે સવસ્ત્રાચાર્ય પૂજન કરીને
તેને અંદર વગેરે અનાજનાં વડો ખનડાવવાં, દેવ, આદ્યજી,
ગાય, ઘોડા, જ્યેષ્ઠા, દેવ, હનિપક એ સર્વને માતા આદિ
સર્વ સ્ત્રીઓને દીવા ઉઠારવા. અપમૃત્યુનો નાશ થાય
તેટલા માટે યમગ્રીત્યય પ્રદોષ વખતે ધરબહાર દીવા
પ્રગટાવે. ચંદ્રોદયગામિની આશિન કૃષ્ણ ચતુર્દશીને
દિવસે નરકથી ઈરાનાઓએ વિઠતેવૃત્ત અન્નચંદ્રનાત
કરવું. રાતના છેલ્લા પહેરણથી ચંદ્રોદય પછીનો કાલ દેખ
અજુરો. લગ્નથી અગ્નિ કાઢેલું માટીનું ટેકું અને અંધારો,
કુશી અને રાક્ષો એમની ઈંગીઓ સ્નાન કરીને વખતે
તજી વાર આપણા સરીર ઉપરથી દેરવતી. ત્યાર પછી
સંધ્યું વિષક કરી કાર્તિકસ્નાન કરવું અને સ્નાન થયા
બાદ યમતપ્ત કરવું. પ્રદોષ વખતે મા, તટ, કોટ, બાગ,

માર્ગ, ઝોશાળા, અન્નશાળા, અન્નશાળા વગેરે કેકાણે સુરો-
લિત દીવા પ્રગટાવવા, એ મુજબ તજી દિવસ સુધી દીવા
પ્રગટાવવા. રાહદર દ્વારથીએ ગયા બાદ ચતુર્દશી અને અમા-
વાસ્યાને દિવસે પ્રદોષ વખતે પુરોહિતે હાથમાં બળતા કાકડો
(ઉલ્કાદશી) હાથે પિતૃઓને માર્ગે બતાવવા પછી
અમાસને દિવસે પ્રાતઃકાલમાં તેજાકયજ સ્નાન કરીને
દેવની પૂજા પુરી થયા બાદ અપરાધક વખતે પાર્શ્વ
શાક કરવું. પ્રદોષ સમયે દીવા પ્રગટાવવા, ઉલ્કાદશીન
અને લક્ષ્મીપૂજન વગેરે કૃત્યો કર્યા બાદ જોજન કરવું.
બાગકો, વૃદ્ધ અને રોગી શિવાય બીજાઓએ એ દિવસે
જોજન કરવું નહીં. આશિન વદ ચતુર્દશી, અમાવાસ્યા અને
કાર્તિક શુકલ પ્રતિપદાના તજી દિવસોને દીવાપત્તિ કહે છે.
અમાવાસ્યાને દિવસે મધ્યરાત્રીને વખતે સ્ત્રીઓએ પોત-
પોતાના ઘર સમીના આંજલિમાંથી અલક્ષ્મીને કાઢી ન
અમાસને દિવસે શુભરાત્રમાં મહાકાળી, મહાલક્ષ્મી
અને મહાસરસ્વતીની પૂજા કરવામાં આવે છે. આ પૂજા
નમાં સાધનો પાટીના એ મહાકાળી, રૂપિયો એ મહાલક્ષ્મી
અને ચોપડો એ મહાસરસ્વતી એ પ્રમાણે સમજે છે.
આ પૂજનને ચોપડાપૂજન કહે છે. ધનતેરસને દિવસે ધનવં
પૂજન કરવામાં આવે છે.

દીવાપત્તિનું પ્રાચીનત્વ

દીવાપત્તિને તહેવાર પ્રચારમાં ક્યારે આવ્યો તે કહેવું
એ સમ્ય નથી તેપણ તેને પ્રસ્તુત સ્વરૂપ પૌરાણિક
કાલમાં પ્રાપ્ત થયું એ નિર્ધારિત છે. કારણ કે પુરાણમાં
કહેલી કેટલીએક કથાઓ સાથે તેનો સંબંધ જોવામાં
આવે છે. અગ્નિઆરમ કાકડાં પ્રસિદ્ધ આલ્પુરેની કર્કેજ
અજુરેલન, ખીંતેની એક વિદ્વાન ચંદ્રસ, હિંદુસ્થાનમાં
આવ્યો હતો; તે વખતના હિંદુ લોકોના આચારવિચારોનું
તેમજ સંસ્કૃતિ અને સામાજિક સ્થિતિનું તેણે એ
ઐતિહાસિક વિવેચન કરેલું છે તે ઉપરથી જોતાં દીવા-
ળીના તહેવાર તે વખતે હાલની માફકજ પાળવામાં આવતો
હતો એવું દેખાય છે. અર્ધાંત્ર આશરે ૬૦૦ વર્ષ પહેલાં
હમણાંની માફક દીવાપત્તિનો તહેવાર લોક પાળતા હતા.
પૌરાણિક કાલમાં શિવ અને વિષ્ણુનું મહત્વ વધ્યા
પછી તેમના ઉપાસકોએ તેમના પ્રિય દેવતાઓ માટે અનેક
+ ધર્મશાસ્ત્રો કેરકચરો અજીણક પહેલાં રત્તા ઉપર
ઘર આગળથી જમ પાડતા જનારા લોકોએ ઉપર
ફેંકવાને કેટલેક કેકાણે વિચાર છે. આ વિધિ ચૈત્રાંશ
જનનારોજી હોળીને બીજે દિવસે પેટીઆમાં કરે છે.
આ વિચાર કષ્ટકમાં જોવામાં આવે છે.

કથાઓ રચી અને પૂર્વકાલથી આકર્ષતા આવેશ કેટલાંકેક વિધિનો અને તહેવારોનો સંબંધ તે દેવતાઓ સાથે સાથે બેઠેલો. તેને લીધે દીપાવળી એ વિષ્ણુના અવતાર શ્રીકૃષ્ણની પ્રીતિઅર્થે છે એવું ઠરાવવામાં આવ્યું. કૃષ્ણને માટે જેમ જેમ પૂજ્યવત્ત્વ વધતો ગયો તેમ તેમ કૃષ્ણચરિત્રમાં અનેક અદ્ભુત વાતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો. આપણે આ પૌરાણિક કાળની પાછળ જઈને વેદ અને ઉપનિષદ્દ કાલ પછીના સૂત્રકાંડ માંહેની (૨૭૦૦ વર્ષ પહેલાં) સામાજિક સ્થિતિ સંબંધીની ઉપસંખ્યા માહિતીનું સહમ રીતે નિરીક્ષણ કર્યું તો એવું જણાયું કે તે વખતે પ્રચલિત હતા એવા અનેક ગૃહ સંસ્કારોનું રૂપાંતર થઈને પ્રસ્તુત કેટલાંક તહેવારો ડચારમાં આવેલા છે. તે વખતે દરેક ગૃહસ્થાશ્રમી પુરૂષ વર્ષમાં સાત પાક કરતો હતો. એ ચક્ર કરવાનો વિધિ પણ મુશ્કેલ હતો તેથી તે કરવાને વધારે ખર્ચ અથવા ત્રાસ થતો નહોતો. દાનપર્મ કરવો, અગ્નિ પ્રતીક કરીને પાકહુતિ આપવી અથવા સત્યાગ્રહ એવા વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને અત્યવશ આપવાં એની ગણતરી પાક ચક્રમાં થતી. ૧ અષ્ટક, ૨ પાર્વણ, ૩ શ્રાદ્ધ, ૪ શ્રાવણી, ૫ આશ્વયુજ, ૬ ચૈત્રી અને આશ્વયુજ એ સાત પાકચક્ર દરસાઈ જુદા જુદા મહિનામાં કરવામાં આવતા. તે પૈકી

પાર્વણ આશ્વયુજ અને આશ્વયુજ

એ ત્રણ પાકચક્રનું એકીકરણ અને રૂપાંતર થઈને હાલનો દીપાવલિ મહોત્સવ અસ્તિત્વમાં આવેલો હોય એમ જણાય છે. પ્રાચીનકાલથી આર્યોના અંતઃકરણમાં પિતરો માટે આદર અને પ્રેમ હોવાને લીધે દરેક પૌર્ણિમી અને અમાસને દિવસે તેમની પ્રીત્યર્થ પાર્વણ અથવા પિંડ પિટૃયજ્ઞ નામનો પાકચક્ર કરવામાં આવતો હતો. તેમાં પણ નવું-ધાન્ય ધરેમાં લાવતી વખતે ને ચક્ર કરવામાં આવતો તે વિશેષ મહત્ત્વનો હતો. પ્રસ્તુત દીપાવલિની ઉત્પત્તિ સંબંધી આગેથી ચમ વિધેની વાત અને તે તહેવાર પછી તરતજ કરવામાં આવનારું બાણળી નામનું સ્મારક ચોવણ અને બીજાં શાસ્ત્રોક્ત કૃત્યોના સંબંધ પિતરોના રક્ષક ચમ સાથે છે. પિતરોના ઉદ્ધાર માટે દીપોત્સવ, અધિકારાનુરૂપ સંવ્યાપસંવ્યયથી ચમતર્પણ કરવા બાદની આજ્ઞા વગેરે જોતાં જ આશ્વિન વદ ૦)) ને દિવસે પાર્વણ નામનો પાકચક્ર-અને તે પણ મોટા ઉત્સાહ પૂર્વક-કરવાનો આવ જુના વખતમાં રહે થયો હતો એ સિદ્ધ થાય છે.

પૌરાણિક કાળમાં ચમ સંબંધીની જુની કલ્પના જતી રહીને તેને જુદું અને ભયંકર સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું. વેદકાલમાં

તે નરકનો ધણી નહોતો. પણ સ્વર્ગમાંહેના એક મુખ્ય દેવતા તરીકે તેને માન આપવામાં આવતું. સત્કર્મો કરનારને સદ્ગતિ આપનારો અને સન્મનોનો સાક્ષી એ પ્રમાણે તેના સ્તોત્રો ઋગ્વેદમાં ગાએલા જોવામાં આવે છે. (ઋ. ૧૦-૧૧-૧) પુરાણમાં યમને સૂર્યપુત્ર કહેલો છે. સૂર્યની ગતિ સાથે મતુલ્ય માત્રનું આયુષ્ય ક્ષીણ થતું જાય છે. અર્થાત્ મૃત્યુના દિવસ સમીપ લાવનાર દેવતા સૂર્યપુત્ર એમ માનવામાં આવ્યું તેમાં નવાઈ નથી. વૈવસ્વત (આકાશ) એ પિતા અને શરણુ (અરજીદાર) એ માતા; એમને પુત્ર ચમ નામનો એવું ઋગ્વેદ કહે છે. ચમની ભગિની ચમીનો ઉલ્લેખ પણ તેમાં કરેલો છે અને ચમ અને ચમીની વચમાં અત્યંત પ્રેમ હતો એવું દર્શાવેલું છે. તેમને મઠિ કરેલું વિવેચન વાંચવામાં આવે તો દિવસ અને રાત્રને જ ચમ અને ચમી એવા અર્થકારક નામો આપવામાં આવેલાં હતાં એવું દેખાય છે. ચમન્દિતિયાને બંધુ ભગિનીના પ્રેમનો સ્મારક તહેવાર ઠરાવતી વખતે પૌરાણિક મંથકારીએ વેદકાલીન ચમ અને ચમી સંબંધીની કલ્પનાઓને ખૂબ સ્વરૂપ આપ્યાનું સ્પષ્ટ થાય છે, દીપાવલિમાં સમીકરણ થયેલો

બીજો પાકચક્રવિધિ

અશ્વયુજનો છે. અશ્વયુજ અથવા આશ્વિન મહિનાની પૌર્ણિમીને દિવસે તે કરવામાં આવતો, ઋગ્વેદના છઠ્ઠા મંડળમાં ને ઉલ્લેખ મળે છે તે ઉપરથી એવું દેખાય છે કે, અશ્વયુજમાસની પૌર્ણિમીને દિવસે ઇન્દ્રને દુધ અને જોખાની ખીર અર્પણ કરવામાં આવતી. બકરીનું ઘી (આભય) ચક્રમાં રેડીને આશ્વિનદ્રવ્યમાં, અશ્વયુજદ્રવ્યોને, પૃથ્વીદ્રવ્યને, સારદાકરુને અને પ્રભવપતિને આહુતિ આપવામાં આવતી હતી. ગાયોપ્રીત્યર્થ હલ્દી અને માખણની આહુતિ આપ્યાબાદ ગાય અને વાહરડને તે દિવસની રાતે બેગા રાખવામાં આવતા. આ પુરાતન વિધિની સાંપ્રદાયને ને માહિતી આપેલી છે તે ઉપરથી તે દૃષ્ટિવિષયક છે એ જાણ્યું દેખાય છે. તે જ દિવસે કૃષિદેવતા સીતાપ્રીત્યર્થ ચક્ર કરવામાં આવતો અને નીચેના શબ્દોથી તેની પ્રાર્થના કરવામાં આવતી.

“જેમનામાં વેદપ્રણિત અને ઔદિક વૈભવ સદાસર્વદા વાસ કરે છે એવાં ઉદ્ધવની સીતાની હું પ્રાર્થના કરું છું. જે હાથમાં લીધેલાં સર્વ કાર્યોમાં તે મને મદદ કરે, જેમની પાસે અનેક અશ્વ અને અનેક ગાયો છે, જે આનંદનો વિધિ, જે સર્વ પ્રાણીભાવનું રક્ષણ કરે છે અને જેમના ધાન્યનાં અનેક ઝિતરા છે તેમની હું ચક્રને વખતે પ્રાર્થના

કરે છું. તે અચલ દેવતા અને કોઈપણ વખત અંતર ન આપે. ” (૨-૧૭-૬). અંતર માત્ર એટલું જ છે કે કૃષિદેવતા સીતાને રચાને પૌરાણિક કાલમાં વિષ્ણુપત્ની હર્યમીની સ્થાપના કરવામાં આવી. ધનધાન્યની દેવતા તરીકે હર્યમીનું મહત્વ બહુ વધું. પુરાતનકાલના સંસ્કૃત વાક્યમયમાં હર્યમીનું નામ મળતું નથી. જે પ્રમાણે રૂદ્રના ભયંકર સ્વરૂપ ઉપરથી રૂદ્રાણી એ ભયાનક શક્તિદેવી માનવામાં આવી, તેજ પ્રમાણે વિષ્ણુના અંગમાં જે સાત્વિક અને સુખદાયક ગુણ હોવા બદલનું પુરાણમાં કહેલું છે તે ગુણોને શોભે એવી દિવ્ય વધુ હર્યમી છે એવું કરાવીને તેનામાં ઉત્તમોત્તમ ગુણોની સ્થાપના પુરાણકારોએ કરી. સીતાની જગ્યા હર્યમીએ લીધા પછી આશ્વિન માસની પોર્ણિમાને દિવસે હર્યમીપૂજનોત્સવ કરવાનું રાજ ધર્મ કોલગરી. પોર્ણિમાના નામથી આ યોગ્યત્વ કાઢીના અને બીજા દેવોના દેવાલયોમાં કરવામાં આવે છે. દીવાળીનું હર્યમીપૂજન, કેટલેક દેશોમાં જુગાર રમવાની પદ્ધતિ, કોલગરી પોર્ણિમાથી પિતરો પ્રીત્યર્થ આકાશ-દીવા પ્રમથાવવાનો આદ્ય, તે દિવસે નવીન ધાન્યની ખીર કરવાની રિતિ, નવી ડાંગરના પત્રો આ ખાવાનો રિવાજ, તેજ વખતે નવીન ધાન્યનો રચાકીપાક કરવાનો બંગાળ તરફનો પરિપાક, આ યોગ્યત્વને નેહીને ગોપૂજ અને ગોઝીડનવિધિ કરવાની પદ્ધતિ વગેરે બાબત ધ્યાનમાં લઈએ તો આશ્વયુગી શુદ્ધયજ્ઞ દીવાળી સાથે નેહવામાં આવેલો છે એવું સ્પષ્ટ થાય છે.

પૌરાણિક કાલમાં વેદકાલીન સીતા, ઇંદ્ર વગેરે દેવતાઓ પાછળ પડ્યા કૃષ્ણનું મહત્વ વધું. વિષ્ણુનો અવતાર કૃષ્ણ ઇંદ્રથી પણ શ્રેષ્ઠ છે એ બતાવવા માટે તેના હાથે ઇંદ્રનો પરાજય થયો અને તેણે રચારી આશ્વિનને ગ્રાવર્ધન ઉપાદા ગણ્યો અને ગોપીઓનું રક્ષણ કર્યું એમ કહેવામાં આવ્યું. દરેક અવતારનું ઇતિહાસ એટલે અસુરોનો સંહાર અને ગોત્રાશ્રયનો પ્રતિપાદ. આ વિધાનોને નેહીને નરકાસરની અને બીજા દેવોની કથા રચવામાં આવી. પુરાણકારો યમરાજને સ્વર્ગલોકમાંથી નરક લોકમાં હાથ આપ્યા. તેનેજ પછી નરકાસર બનાવવામાં આવ્યો અને તેનું વાસસ્થાન તેના પિતા સૂર્યની દિશા તરફ (પૂર્વમાં) પ્રાચ્યોત્તિપરમાં છે એવી કથા રચી. આશ્વિન મહિનામાં આપણા દેશનું નૈઋત્ય સૌર્ય અને સાંપ્રતિક સ્થિતિ સારી હોવાને લીધે આ કૃષિવિવિધક તહેવાર સર્વ લોકોને આનંદદાયક અને શાશ્વત્વ લાગ્યો. ધરમાં નવીન ધાન્ય આવ્યા પછી તેની અને તે આપવાને કાર-

ણીભૂત યજ્ઞદા ગોકુળની પૂજા કરવી એ પ્રાચીન સાત્વિક આદ્યોને છષ્ટ લાગ્યું. ગણેશ અને ગોવાળીઆના સંબંધના ઋણદેશમાં મળી આવનારાં સૂકતો નેહએ બીજે ત્યારે ગોધનને કેટલું મૂલ્યવાન માનતા તે જણાઈ આવે છે. દીર્ઘોત્સવ, મંગલરનાન વગેરે ધાર્મિક ગણપ્તેશાં કૃત્ત્વા સર્વ સંમત થઈને પ્રચારમાં આવ્યાં તે પણ ચોક્કસ છે. દીવાલિમાં આશ્વયુજ નામના ત્રીજા વિધિનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો. અમલદાયન અથવા માર્ગશીર્ષ મહિનાની પૌરણિમાને દિવસે.

આશ્વયુજ (નવાન્નેહિ)

કરવામાં આવતું. માર્ગશીર્ષ માસની પોર્ણિમાની રાત્રિને સંવત્સરની પત્ની સમજીને આહુતિ આપવામાં આવતી. તે વખતે સુગંધા પંચવાર્ષિક મુદતના પાંચ સંવત્સરને સંવત્સર, પરિવત્સર, ઇદવત્સર, ઇદવત્સર અને વત્સરના નામથી સંજાપીને આહુતિ અર્પણ કરવામાં આવતી. અર્થાત્ સંવત્સર સમાપ્તિનો આ યોગ્યત્વ હતો એમ જણાય છે. પરંતુ એ વિષે કંઈ નક્કી કહી શકાતું નથી, કારણકે જીવિધિમાં ચૈત્ર મહિના મહિનો ચૈત્રી એ વર્ષનો ઉવટનો વિધિ છે એમ કહેલું છે; તે ઉપરથી ચૈત્રમહિનો ઉવટનો છે એવું કહે છે. માર્ગશીર્ષ મહિનામાં જુના વખતમાં અનેક ધર્મોવિધિ કરવામાં આવતા હતા. મુખ્યત્વે કરીને રૂદ્રદેવતાને આહુતિ આપવામાં આવતી હતી. રૂદ્રઓનું વર્ણન નેહએ તો મધુ અથવા વસંતરૂપને પહેલી રૂદ્ર માનેલી છે, અર્થાત્ ચૈત્ર વૈરાગ્ય એજ મહિનાને વર્ણવેલતા મહિના ગણવા નેહએ; પરંતુ ‘ રાજા કાલ્લેસ્ય કારણમ્ ’ એ ઉક્તિ પ્રમાણે નવીન વર્ષના દિવસ કાલયક પ્રમાણે બદલાતો જ્યને કોઈ વખત ચૈત્ર તો કોઈ વખત વહરાગ્ય, કોઈ વખત માર્ગશીર્ષ તો કોઈ વખત કાર્તિક માસને સંવત્સરના પ્રથમ મહિનાનું માન મળ્યું હતું. માર્ગશીર્ષની પાસેનો કાર્તિક મહિનો સંવત્સરનો પ્રથમનો મહિનો એવું વિકમાદિત્યની કારકીર્દિમાં કહ્યું.

કાર્તિક મહિનાને રાજગ્રાથી સંવત્સરનો પ્રથમનો મહિનો કરાવવામાં આવ્યો અને તેને નૂતન વર્ષના માર્ગશીર્ષ દિવસ ગણીને આનંદમાં ગુલરવાનો પ્રધાત પડવાથી દીવાલિને મહોત્સવનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું. (આશ્વિનમાસના દેવતા ઇંદ્ર અને કાર્તિક માસની દેવતા ધાત્રીનું પૂજન આપણા પૂર્વજે તે તે મહિનામાં કરતા હતા. હજી કાર્તિક મહિનામાં ધાત્રીપૂજનના નામથી વનભોજન અથવા આંબળી ભોજન કરવામાં આવે છે.)

હેતુ અને બોધ

હિંદુઓના અનેક તહેવારો છે તેમાં હીવાળી એટલા પવિત્ર અને આનંદદાયક તહેવાર બીજો કોઈપણ નથી. એ તહેવારોમાં સ્ત્રીઓ, પુરૂષ અને બાળકો એ સર્વેને આનંદ થાય છે. એકબીજાને લાંબા આપવાની અને ઉપહાર કરવાની રીત હોવાને લીધે સમાજમાં પ્રેમભાવ શક્તિગત થઈને સહાદસંપદ થઈ છે. બાળબેનનો પ્રેમ કાશ્વમ રહે માટે 'બાઈબીજી' કરવાનો એ વિધિ પ્રચારમાં આવ્યો છે તે પણ આર્યોની સાપ્તિક શક્તિને શોભે તેવા છે. ગોષ્ઠાદિકથી અસહના વખતના આર્યવસાહતવાદાઓના અંતઃકરણ મંદિની ગોપાલનની આર્યા જણાઈ આવે છે. હૃષ્યુને ગોપાલ તરીકેનું માન પણ એટલા માટેજ આપવામાં આવે છે. હાલમાં સ્વપાએડી ગોરણજીની સંસ્થાએ

પ્રાણી માત્રની સ્થિતિ સુધારવાના ચલન કરે છે. યુગીઓની પ્રાણીરક્ષક સંસ્થા, મુંબઈની જીવદયા જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી, અને તેજ પ્રમાણે બીજાં કોણે મુંબા જનાવરોનું રક્ષણ કરવા મદિ સ્થાપવામાં આવેલી સંસ્થાઓને પૈસાદાર લોકોએ મદદ કરીને તેમના અંતઃકરણ મંદિની જનાવર પ્રત્યેની દયા બતાવી આપી છે, તે બદલ તેઓ શુભિને પાત્ર છે. તેમની વિનંતિ તરફ વિચાર કરીને કેટલાએક સંસ્થાનિકોએ ધાર્મિક તહેવારોમાં યનારા પશુવધ પણ બંધ કર્યા છે એ આનંદની વાત છે. હીષાત્સવથી શાંતિ અને દિવસનું અંતર દૂર કરવું એજ હીવાળીનું મુખ્ય અંગ છે. યમ અને યમીની મુલાકાત એટલે શાંતના અધારને દૂર કરીને તેને દાવસની જોડમાં લાવવા. અજ્ઞાનનું આવરણ તે અધઃકાર છે, તેને દૂર કરી દિવ્યદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય એમ કરવું એજ હીવાળીનો તહેવાર જનવવાની ખરી રીત છે.

કોરીઆની લડત

૧.

કોરીઆ ચીન અને જાપાનની વચ્ચે આવેલાં ન્હાનોશી દ્વીપકૂટ છે. એની વસ્તી ૧૬ કરોડની છે. હાલ તે જાપાનને કબજે છે. જેમ અંદર અંદર લડીને હિન્દુસ્તાન અંગ્રેજોને હાથ ગયું તેમ ગાજ-કુટુમ્બના સસરાવડુની લડાઈમાં કોરીઆ જાપાનીઓને હરાતક થયું છે. ત્યાંના લોકો આપણી માફક ખેતીપ્રધાન છે; પણ ઉભા કરી અંદર અંદર લડવામાં તેઓ આપણા જેટલા જ ધરા છે. પરિણામે તેમણે આપણી માફક જ સ્વતંત્રતા ગુમાવી છે. દિલગીરી માત્ર એટલી છે કે આપણા દુનિલાસમાંથી તેઓએ કાંઈ શીખામણ લીધી નહિ. એટલે દલે એમને હાથ ધસવા પડે છે.

કોરીઆનો ઇતિહાસ આપણા દેશની માફક જૂનો છે. એમનામાં પણ આપણા રામ જેવો કીર્તિ રાત્ર થઇ ગયો. બૌદ્ધધર્મ એ દેશમાં દાખલ થયો, તે આપણા દેશના જ ભિક્ષુક મારતંતના હાથે કોરીઆએ બૌદ્ધધર્મ અંગીકાર કરી જાપાનને આપ્યો.

જાપાનની ચર્ચા

સને ૧૫૬૨ માં જાપાને કોરીઆ પર પહેલી ચર્ચા કરી તેમાં તે હાર્યું, અને તેના ૧,૮૦,૦૦૦ માણસો દરિયામાં ડૂબી મુક્યા. ૧૫૬૭ ની બીજી ચર્ચામાં પણ તેના એ જ હાલ થયા. સને ૧૮૬૩ માં કોરીઆનો રાજા મુલજંગે મરણ પામ્યો, અને તેની વિધવા રાણીએ કુમાર તૈનૂનના આર વર્ગના બાળકને ખોળે બેસાડ્યો. રાજા ન્હાની ઉમરનો હોવાથી રાજકારભારનો બધો ભાર તેના પિતા કુમાર તૈનૂનને સોંપ્યો. કુમારે ચીન કુટુમ્બની ગાજ-કુંવરી સાથે બાળારાગનું લગ્ન કર્યું, અને ત્યારથી સસરાવડુની લડાઈના ગણેશ મંડાયા.

સસરાવડુની લડાઈ

અત્યાર સંધી કોરીઆ ચીનની શીતળ જાવા નીચે રહી મોજા મારતું હતું, અને પરદેશીઓ એની સામે આંખ પણ ઉઘો કરી શક્યા ન હતા, પણ

+ 'હિંદુ સંજ્ઞાના ઇતિહાસ' નામના મરાઠી પુસ્તકમાંથી અનુવાદ.

કુમાર તૈયૂને પરદેશી કુંવરીને ઘરમાં લાવી કસ્ટહનાં બીજ રોખાં. કુમાર પોતે ચૂસત બૌદ્ધધર્મો હતા. પરદેશીઓની એમને ભારે ચીડ હતી. એ વખતમાં ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ આવી ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો હતો. કુમારથી આ સહન ન થયું એમણે પાદરીઓને બોલાવી દેશ દાડી જતા ફરમાવ્યું. પાદરીઓએ જવાની ના પાડી એટલે કુમારે એમને કર્ણીજી રીતે માટી નંખાવ્યા, આથી ખ્રિસ્તી ધર્મીઓમાં ગભરાટ ફેલાઈ ગયો. પાદરીઓએ ખ્રિસ્તી લોકોના ઘરમાં આશ્રય લીધો એટલે કુમારે ખ્રિસ્તીઓ પર ત્રાસ વર્તાવ્યો, અને જે કોઈ ખ્રિસ્તી સ્ત્રી, પુરુષ કે બાળક નજરે પડે એને ત્યાં ત્યાં જ દાર કરવાનો હુકમ ફેલાડ્યો. લગભગ ૨૦,૦૦૦ માણસ આ હુકમના ભોગ થઈ પડ્યા. કેટલાયે દેશ છોડી મંચુરીઆ નાક અને ત્યાંના બરફમાં જ દટાઈ મૂક્યા. લોકોમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો, આથી કુમાર તૈયૂનના હાથમાંથી રાજસત્તા લેઈ રાજ્ય પોતે રાજ ચલાવવા લાગ્યો. પણ રાજ્યમાં બહુ માસ ન હોતો એટલે બધી મૂલ્યવાળી સાધના હાથમાં ચાલી ગઈ.

જાપાન સાથે કોસકરાર

સને ૧૮૭૧ માં કોષ જાપાની વહાણ કોરીઆના બંદરે આવી ચડ્યું. કોરીઆના એક વહાણે આ વહાણ પર બંદુક છોડી, અને એથી કેટલાક જાપાનીઓના જન ગયા. જાપાને લડાઈનો દમ બીડાવ્યો. રાણી સાહેબ નમી પડ્યાં અને જાપાનની સાથે મિત્રાચારીના કોસકરાર કર્યાં. આ કોસકરારથી કોરીઆનાં કેટલાંક બંદરોએ વેપાર કરવાની જાપાનને છૂટ મળી અને જાપાનનો એકથી કોરીઆની રાજધાની સિયુકમાં રહેવા લાગ્યો. કુમાર તૈયૂનને આ માથાના ધા જેવું લાગ્યું, પણ ગમ ખાઈ બેસી શક્યા. સને ૧૮૮૧ માં ફુકાગા પડ્યો. રેવતને આના સાંસા પડ્યા. ધરતરને પણ ચોખ્ખાની તળી ડી. કુમાર તૈયૂનને આમાં રાણી સાહેબના માનીવા છરની આનાજગોદી નજરે પડી. ધરતરને એમણે જીવ કર્યો અને બીજે દિવસે જળવો થયો પહેલ-

વહેલા તો રાજમહેલ પર જ હલ્લો થયો, અને જે અમત્તદારે સામા થયા એમનાં ધડને માયાં જુદાં થયાં. રાણી સાહેબ દાસીના સિંચાસનમાં એક નોકરની બાધે સડી ચોખ્ખા રાણી ગયાં. કુમાર તૈયૂને રાજમહેલમાં રાણીસાહેબને બહુપે બોલ્યાં, પણ તેમનો પત્તો યાનો મળે ? આથી એમનો ધુધવાતો કોષ લગ્નથી ઉઠ્યો, અને રાણી સાહેબનાં માળાપ તથા પીએરનાં તમામ સર્ગાવહાલોએ એમણે દાર કરાવ્યાં. તે પછી રાજમહેલની બહાર નીકળી જાપાની એલચીના મકાન પર ધસ્યા, અને પોતાનો બાઈનો રોષ એના પર ફાડ્યો. બીચારા જાપાનીઓને ભાગતાં ભાગતાં બોંબ.બંધે થઈ ગયું, અને એલચીનું મકાન બંદરની એટલું લગભગ ન આવ્યું હોત તો એક પણ જાપાની જીવતો જત કે નહિ એ સવાલ થઈ પડત. છેવટે ખાલી પડેલા મકાનને પણ આગ લગાડી દેવામાં આવી અને જે જાપાની હાથ આવ્યો તેના બે ફટકા થયાં. એવામાં ચીનનું લશ્કર આવી પહોંચ્યું, જાળવાને શમાવી દીધા અને કુમારને દેશપાર મોકલ્યા એટલે રાણી સાહેબના જીવમાં જીવ આવ્યો, અને પોતે રાજમહેલમાં આવી રાજવાસો રહ્યાં. સવારમાં ઉડી ૪,૦૦,૦૦૦ ચેન આપી જાપાનની મનામણી કરી અને એલચીનું મકાન નવું બાંધી આવ્યું. સને ૧૮૮૪ માં ફરી પાછો કુમારનો પિત્તો ઉછળ્યો, અને રાજમહેલમાં આવી રાજને નજરકેદ કરી એક પછી એક એના બધા વજીરોને રાજને નામે રાજમહેલમાં બોલાવ્યા. રાજમહેલના દરવાજા આગળ જ કુમારના સિંચાઈઓ નાગી તક્કવારે ગોઠવાઈ ગયા હતા. તેમણે જેમ જેમ વજીર આવતા ગયા તેમ તેમ તેમનાં ધડ ને માથાં જુદાં કરવા માંડ્યાં. બીચારા વજીરો રાજને કુરનિસ પણ કરી શક્યા નહિ. આ રીતે તમામ મોટા અમત્તદારોને તક્કવારની ધારે રવધામ પહેન-ચાળા પછી કુમાર જાપાની એલચીના નવા મકાનની બજાર લેવા બંધ પહોંચ્યા. હજી મકાન પર રંગ-રોગાન થતો હતો ત્યાં તો જાપાની એલચીએ કુમારની બર્જના સાંભળી, એટલે રંગનારની દારીગિરીને અવરોધવાનું પડ્યું મૂકી છપા બારીએ થઈ તે બંદર

તરફ તાઠો અને તેની પાછળ બાણીના જાપાનીઓ પણ મુઠીઓ વાળીને નાહા. સારે નસીએ જાપાની બોટ કિનારાપર તૈયાર જ રાખી હતી એટલે હલેસાં મારીને નાસી જતાં વાર લાગી નહિ. પાછળ રહ્યા તેમના સમાચાર જ મળ્યા નહિ. ફરી પાછા ચીને વચમાં પડી કુમારને ટેકાણે આપ્યા, અને રાજ તથા રાણી સાહેબને છતાં કથી.

રાણીનું ખૂન

સને ૧૮૬૪ માં ચીન અને જાપાન વચ્ચે લડાઈ શરૂ થઈ અને એમાં ચીન હાર્યું. આથી જાપાનની આડમીલી દૂર થઈ, અને કોરીઆ એક વિનાશુ યઈ ગયું. સને ૧૮૬૫ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં જાપાની એલચી વાઇકાઉન્ટ ઇનુઇની જગ્યાએ વાઇકાઉન્ટ મેઉરા સિયુક આગ્યો. નવા એલચીએ આવીને જોયું કે રાણી સાહેબના પક્ષમાં રહેવાથી કાંઈ લાભ નથી એટલે એણે કુમાર તૈયુનની સાથે ઉઘેસ કરવા માંડી. એક મહિનામાં જ બધી યોજના તૈયાર થઈ ગઈ, અને અક્ટોબરની ૮ મીએ સવારમાં કુમાર સાહેબના ગંગસા આગળથી કેટલાક હથિયારબંધ સિપાઈઓ અને જાપાનીઓનું ટોળું રાજમહેલ તરફ નીકળ્યું. રાજમહેલમાં પેસતાં વેંત જ એમણે રાણી સાહેબના માથાસેને ઝખ્ખે કરવા માંડ્યા અને રાજના કમરામાં જઈ રાજને અને રાજકુમારને એમેરથી ઘેરી લીધા. પછી રાણી સાહેબની તપાસ શરૂ થઈ. રાણી સાહેબ બીજા કમરામાં ભરાઈ બેઠાં હતાં; ત્યાં કેટલાક સિપાઈઓ અને જાપાનીઓ જઈ પહોંચ્યા અને એક હીયક્રસ જાપાનીએ તક્તવાર બેંચો બીજા રોકે તે પહેલાં રાણીની મુઠામળ ડોક પર ધા કર્યો. કુલગાડ પરથી નાલુક કુલ ખરી પડે એમ રાણીના મુઠામળ દેહ પરથી મસ્તક ખરી પડ્યું, અને જાપાની સરકારને શિર સદાને માટે સ્ત્રી હત્યાનું કક્ષક ચોંટ્યું.

‘શિયા ઉભુ’ થયું

ચાર માસ સુધી રાજ અને રાજકુમાર નજર-કેદ રહ્યા; અને છેવટે સ્ત્રીના પોશાક પહેરી પાસ-ખીમાં બેસી શિયાના એલચીના મકાને આવી

ચઢ્યા. શિયાના એલચીને તો ‘ઘેર બેઠે ગંગા’ આવી. તુરત જ એણે રાજ અને રાજકુમારને આશ્રય આપ્યો. જાપાને પણ વખત વિચારી શિયા સાથે મુલેહ કરી, અને શિયા સાથે વહેંચણી કરી ઉત્તર કોરીઆમાં વેપાર કરવાની છૂટ શિયાને આપી, અને દક્ષિણ કોરીઆ પોતા માટે રાખ્યું. સને ૧૮૬૮ માં કુમાર તૈયુન પરલોક સીંધાયા, અને સસરાવહુની લડાઈમાં કોરીઆ નિર્બળ બની પર-દેશીઓના પંજમાં ફસાઈ ગયું.

‘મંડળ’ મંડળ

અમેરિકા દેશપર થયેલા ડૉ. ફ્રીલીપ જૈસને કોરીઆ પાછા ફરી તા. ૭ એપ્રિલ, ૧૮૬૫ ના રોજ ‘સ્વતંત્ર’ (ઇન્ડીપેન્ડન્ટ) નામનું નવું પેપર કહાડ્યું, અને સને ૧૮૬૬માં એ નામનું મંડળ સ્થાપ્યું. આ મંડળની મારફત કોરીઆને પરદેશીઓના પંજ-માંથી મુક્ત કરવાની અને કોરીઆનું રાજતંત્ર કોરીઆની પ્રજાને સ્વાધીન કરવાની મળવળ શરૂ થઈ. જોત જોતામાં એ મંડળમાં ૧૦,૦૦૦ સભાસદ નોંધાઈ ગયા, અને શિયાના અમલદારોના હાથ નીચે કોરીઆના લોકોને તાલીમ આપવા સાથે તેમણે સખત વધા ઉઠાવ્યા. એક દિવસ દશેદગર સભાસદ રાજમહેલ આગળ એકઠા થયા, અને રાજને શિયાના અમલદારોને રજા આપવા અરજ મુજરી. રાજએ તેમને આમતેમ પટાવવા માંડ્યા પણ તેમણે તો શિયાના અમલદારોને રજા આપવામાં ન આવે ત્યાં સુધી ડગ્યું પણ ન ભરવાની હક પકડી. છેવટે રાજને એ અમલદારોને રજા આપવી જ પડી. સને ૧૮૬૮ માં મંડળના નવા પ્રમુખ સિંગ-મેન રીએ મોટી મોટી સભાઓ ભરવા માંડી અને તેમાં પડદાનશીન સ્ત્રીઓ પણ સામેલ થઈ. આ જોઈ રાજ ચમક્યો, અને મંડળને વિખરાઈ જવાનો વુકમ કર્યો. મંડળના તમામ સભાસદો વિખરાઈ જવાને બદલે પોસિસયોઈ પર હાજર થયા. રાજએ મુખ્ય મુખ્ય ૧૭ આગેવાનોને પકડી લીધા, પણ આખી શાન્તિ ફેલાવાને બદલે પ્રજાનો પ્રુપ્ત-પ્રકોપ પ્રકડી ઉઠ્યો અને રાજને પાંચ દિવસની

અંદર બધા આગેવાનોને છોડી દેવા પડ્યા. છેવટે વાટાઘાટ આપ્યા પછી પ્રમુખ સિંગમેન રીતે કેદ કર્યો, અને એના પર પારાવાર સિતમ ચુલ્લયો. સને ૧૯૦૪ માં ૭ વરસે એને છૂટા કર્યો. એ જ સાલમાં જાપાન અને રૂશિયા વચ્ચે લડાઈ મળગી. એમાં રૂશિયા હાર્યું, એટલે કેરીઆનું સાફ ક્ષેત્ર જાપાનને હાથ આવ્યું.

એકલું જાપાન

જાપાને આ સ્થિતિનો લાભ લેવામાં કમાલ રાખી નહિ. સન ૧૮૬૫ માં ચીન સાથે, સન ૧૮૬૮ માં રૂશિયા સાથે અને સન ૧૯૦૨ માં ઇંગ્લેન્ડ સાથે જાપાને કરેલી સંધિમાં કેરીઆની સ્વતંત્રતા જાળવવાની જાપાને શરત રાખી હતી. સન ૧૯૦૫ માં જાપાને કેરીઆના રાજ સાથે સંધિ કરી. એમાં એવી શરતો કરી કે કેરીઆના રાજ્યે પરદેશ સાથેના વહેવારમાં જાપાનની દરદમોશ સલાહ લેવી, અને 'સરકરી કામ માટે' જાપાનને કેરીઆમાં હરેક પ્રકારની અનુકૂળતા કરી આપવી. મુધિ પરની શાહી સકાઇ પણ નહોતી અને જાપાને તા. ૧૭ જુન, ૧૯૦૫ ના રોજ દુકમ બદલ પાડ્યો કે 'સરકરી, કામ માટે' તમામ વજુબેડાયેલી જમીનની જાપાનને જરૂર છે, માટે એ જમીનના માલિકાએ જાપાનની સરકાર પાસેથી એ જમીનની કિંમત લેઈ જવી. આપણે જોઈ ગયા કે કેરીઆ ખેતીપ્રધાન દેશ છે. આવા દુકમથી કેરીઆના ખેડૂતોમાં કેટલો ગભરાટ ફેલાયો હશે એ કહી શકાય એવો છે. જાપાને જાપાની મનુષ્યોને રહેલે લાઇન પર ઉતારવા માંજા અને લાર્ન પરની તથા આગળ પાછળની બધી જમીન ૨૦ મા બાગની કિંમત આપીને 'સરકરી કામ માટે' ખરીદવા માંડી. જે લોકોએ પોતાની જમીન આપવાની આનાકાની કરી તેમને પરજાયા કેરીઆના રાજ પાસે મોકલ્યા અને જણાવ્યું કે, 'પૈસા ત્યાંથી લેઈ લેજો.' પણ રાજ પાસે શું હોય તે મજે ? બીચારાઓની જમીન પણ ગઈ અને પૈસા પણ ગયા. રહેલે લાઇન પરની તથા આગળ પાછળની

બધી જમીન ખરીદી લીધા બાદ રાજાની સિલુવની આસપાસની જમીન ખરીદવા માંડી. એ પણ 'સરકરી કામ માટે,' જાપાની સિપાઇઓની જાવણી માટે ! એના માલિકોની પણ એ જ વેલે થઈ. કેટલાકને થોડા ધણા પૈસા મળ્યા, કેટલાકને રાતી પાઈ પણ ન મળી. જમીન ખરીદવા પછી રહેવાનાં ઘરો પર હક્કો થયો. જાપાનીઓએ માલિકોને દબાવી ઝોછી કિંમતમાં ઘરો પકડી લેવા માંડ્યા, અને કેટલીક વાર તો આડા ધણા એમના ખાટા દરતાવેજ કરી એમને એમ ઘર લેઈ લીધાં. કોઇક કોઈક રથએ જાપાનીઓ નાગા થઈ કેરીઆવાસીઓના ઘરમાં ઘુસી જવા લાગ્યા અને એમના જનાનામાં પેસી જઈ સ્ત્રીઓને ગમરાવવા લાગ્યા, એટલે માલિકો આપોઆપ ઘર ખાલી કરી ગયા. કેટલાયે કેરીઆવાસીઓએ જાપાનીઓના ત્રાસથી કરી જઈ પરદેશીઓને નામે પોતાનાં ઘર-ખાર ચડાવ્યાં, અને એ રીતે પોતાની સ્થાવર મિલકતને જાપાનીઓની નજરમાંથી ચૂકવવા લાગ્યા. આ બાબતોમાં જાપાની સરકાર પાસે ફરિયાદ લેઈ જનારને કંઈ દાદ મળી નહિ, અને કોઈ પરદેશી (અમેરિકન કે ફ્રેન્ચમેન). વચમાં પડે તો જ કેરીઆવાસી જાપાનીની સામે ન્યાય મેળવી શકે એવી સ્થિતિ બની રહી. જાપાની શાહુકારો અને વેપારીઓની હુચ્ચાઇનો પાર રહ્યો નહિ. ગમે તે કેરીઆવાસી પાસેથી દેવું ચૂકવ્યું હોય તોપણ 'નથી ચૂકવ્યું' કહી બમણા પૈસા લેવા, એનો માસ હજમ કરી જવો, એનાં ઘરખાર પકડી લેવાં એ તો એમને રાજનો ધધો થઈ પડ્યો. ટ્રામગાડી-માં કે રેલગાડીમાં ટિકીટ વિના જ મુસાફરી કરવી અને ટિકીટ માંગે એટલે દામ કે રેલના પાટા પર સૂઈ જવું એ પણ જાપાનીઓની રાજની કારીગરી થઈ પડી. ઘર બાંધવાને માટે કેરીઆવાસીઓને બોલાવવા, એમને ગ્રીમ બાગની પણ રાજ ન આપવી, અને બાંધવે તો જાપાની પોલિસોને સોંપી ફેરકા મરાવવા એ પણ એમનો દૈનિક વ્યવસાય થઈ પડ્યો. અને આ બધું 'સરકરી કામ માટે' !

કોરીઆનું ગુલામીખત

પણુ આટલેથી જ નપાનીઓ અટક્યા નહિ. સને ૧૯૦૪ ના નવેમ્બર માસની ૧૫ મી તારીખે નપાની એલચી માર્કિવેસ ઇસ કેટલાક નપાની સિપાઇઓને લેઇને રાજમહેલમાં આવ્યો અને કોરીઆનું રાજતંત્ર તથા પરદેશ સાથેનો બધો વ્યવહાર ચક્રાવવાનું નપાનને સોંપવાના ખરડા પર હસ્તાક્ષર પાડ્યા રાજને તેમજ પ્રધાનમંડળને જણાવ્યું, બે દિવસ સુધી રુકગ્રહ લાગી. રાજ તે બધો તાલમેલ બેઠું બહારાઈ ગયો અને એક પાસેના ઓરડામાં પેસી ગયો. વડા પ્રધાન હાંડપુ સુલે સહી કરવાની ના પાડી. નપાની સેનાધિપતિ માર્શલ હાસગાવાએ તકવાર ખેંચી. વડા પ્રધાને કહ્યું: “હિમ્મત હોય તો લગાવી ને.” બે નપાની સિપાઇઓએ વડા પ્રધાનને પકડી લીધા અને બેડે-ના ઓરડામાં ખેંચી ગયા. બાકીના વજરો સમગ્રના ૬ વડા પ્રધાનને મારી નાંખ્યા. એમની આસપાસ હથિયારબધ સિપાઇઓ ફરી વળ્યા અને ત્રણ વજરોના હસ્તાક્ષર ખરડા પર લેઈ લીધા. રાજએ અને વડા પ્રધાને એ ખરડા પર સહી ન જ કરી. છતાં કોરીઆ સાથેની સુલેહ તરીકે એ ખરડો બીજે દિવસે બહાર પડ્યો. ખરડો વાંચી બધાનાં દિલ ઉજ્જરાઈ ગયાં, અને રાજના જૂના વજરો, વડા અમલદારો વગેરે લડાઈ ખાતાના માણ વજર મીન યોગ્ય વ્હાંતી આગેવાની નીચે રાજને અરજ કરવા રાજમહેલમાં આવ્યા. રાજએ જણાવ્યું કે, કહેવાતા સંધિપત્ર પર એણે સહી કરી જ નથી.

આગેવાનોએ સંધિપત્રને રદ નહેર કરવા વિનંતિ કરી. પરંતુ જે રાજએ એક વાર પાલખીમાં નાસી બેઠું પરદેશીઓને આશ્રય લીધો હોય તે તેમની સામે કેમ લડી શકે ?

આજે દેશમાં કુમાર તૈજૂન પણ નહોતા. તેમને પરલોક સીધાએ આજે સાત વર્ષનાં વડાણાં વ્હાંતે દેશમાં કાઇ નર નહોતો જે રાજની શુદ્ધશુદ્ધ દેશાણે આણે, અને દેશની સરી જતી રવતંત્રવા

બચાવી લે. સર્વેએ એકબીજાના સાસું નેચું, અને રાજએ નીચી મુડી ફરી ડોકી પાળી.

વજરોનો આપવાત

પ્રતિનિધિમંડળ પાછું ફર્યું. માણ વજર મીન યોગ્ય વ્હાંતે ઘેર આવી જેર ઘોળી પીધું. બીજાઓએ પણ તેની પાછળ આત્મહત્યા કરી. ગુલામ બની રહેવા કરતાં મરણુ તેમને હળવર દરજ્જે મિલ લાગ્યું. આની આખા દેશ પર અસર થઈ. રાજએ અમેરિકાને વચ્ચે પડવા કહ્યું. અમેરિકાએ વચ્ચે પડવાની ના કહી અને સને ૧૮૮૨ માં કોરીઆ સાથે થયેલા તહનામાનો હોયક ભંગ કર્યો. હેગ પરિષદ પણ છૂટી પડી (૧૯૦૭) અને છેવટે ૧૯૦૯ માં એક કોરીઆવાસીએ માર્કિવેસ ઇસાનું ખૂન કર્યું. ઇટાની જગ્યાએ કાઉન્ટ ટેરેસી આવ્યો. એણે આવીને ૧૯૧૦માં કોરીઆને નપાનની સાથે નેડી દીધું, અને થોતે રેસિડન્ટ-જનરલને બદલે ગવર્નર-જનરલ બની ગયો. એ પછી ત્રાસનું સાત્તાબ્ધ દેશાણું. સાધારણ પોતિસોને બદલે રસ્તામાં લશ્કરીઓ ગોકાઈ ગયા, અને વર્તમાનપત્રો બધે પડ્યા. સૌ શકદાર માથુસો પકડવા લાગ્યા અને કેટલાએક માથુસો એકાએક ગૂમ થવા લાગ્યા. ૧૪૬ ખિસ્તીઓને માર્કિવેસ ઇસાનું ખૂનના આરોપસર ઊભા કર્યાં. એમાંથી ૩ જેલમાં જ મરી ગયા, ૨૩ છૂટી ગયા અને ૧૨૩ ને સજા થઈ. એમની કેફિયત સાલગવામાં જ આવી નહિ. આથી અમેરિકા વગેરે દેશોમાં હો હા થઈ. નપાન ગમ-રાણુ, અને એમના કેસની ફરીથી હાઇકોર્ટ આગળ મુનાવણી થઈ. એમાં પરદેશી પંચોના રિપોર્ટરો વગેરે હાજર હોવાથી એમને બેલવાની પૂરી છૂટ મળી. એક કેદીએ લુખાની આપતાં જણાવ્યું કે:

જેલમાં પોલિસે મને નાજો કર્યો અને મારા હાથ મારી ગઈ પાછળ બાંધી મને અહર દેખાવ્યો. આવી દેશમાં મને ખૂબ વાર રાખી મૂક્યો. આથી હું બેબાન થઈ ગયો એટલે મને નીચે ઉતાર્યો અને પાણી પા્યું. હું શાફમાં આવ્યો કે પાછો દરત જ મને અહર દેખાવ્યો અને એ રીતે મને કેટલાયે દિવસ કુધી રાખ્યો. એક દેખ, સંજે એક પોલિસ મારી પાસે આવ્યો, અને મને

જે જાણ્યો સહી કરેલું કબજાતપત્ર બતાવ્યું. મને પણ તેમાં 'સહી કરવા કહ્યું'. મેં સહી કરવાની ના પાડી, એટલે એણે મને કહ્યું કે, 'સહી કરીશ તો હમી જઈશ નહિ તો મરી જઈશ ત્યાં સુધી ઊઠીશું નહિ.' છતાંયે મેં એવી રીતે સહી કરવાની ના પાડી. એણે મને પાંચ અક્ષર ટંગાવ્યો અને એ રીતે જે મહિના સુધી રીખાવ્યો. મને કાન્યું કે આ લોકો મારો છવ શીધા વિના ઊડનાર નથી, એટલે મેં સહી કરી આપી અને એમણે એટલું કહ્યું જે બધું કહેવાની હા પાડી.

આપી બીજી કેટલીયે જાપાનીઓ પડી. કેમની મુનાવણી ૫૧ દિવસ ચાલી. છેવટે છ જાણ સિવાય બધાને ઊડી મૂક્યા, અને એ છ જાણને પણ ૩ વર્ષ પછી છતાં ક્યાં.

ગારીલા લડત

સને ૧૯૧૫ ના માર્ચ માસમાં હુકમ બહાર પડ્યો કે શાળાઓમાં ધર્મનું શિક્ષણ ન આપવું, અને સરકારે તૈયાર કરેલાં જ પાઠ્યપુસ્તકો વાપરવાં. આ સિવાય સભાઓ ભરવાની પણ અંધી યર્ષ અને ફેક રીતે લોકોને દાખી નાંખવાનો સરકારે પ્રયત્ન કર્યો. આ બધું કેટલાક તેજ કોરીઆવાસીઓથી સહન ન થયું. એમણે પોતાની ટુંકડીઓ ઉભી કરી અને જાપાનીઓની સામે શિવાજી મહારાજની માફક લડવાનું નક્કી કર્યું. તેઓ શિવાજી મહારાજના આવલાઓની માફક કુંગરાઓમાં ભરાઈ બેસતા, અને લાગ પડે જાપાનીઓ પર વડી પડતા જાપાનીઓ આવા અચાનક હાપ્તઓથી પડેલાં તો ગભરાઈ જાય અને તેમના કેટલાયે માણસો માર્યા ગયા. પણ ખારે ધારે એમણે તૈયારીઓ કરવા માંડી. હુમલો કરનાર માણસો છાપો મારીને કુંગરામાં ભરાઈ જતા હોવાથી તેમને પકડવાનું કામ જરા મુશ્કેલ થયું ખરું. પણ એથી જાપાનીઓ ડઝા નહિ. એમણે બીજી વુકિત શોધી કઢાડી. જે કુંગરાઓમાં આ માણસો ભરાઈ જતા તે કુંગરાઓની તળેળી પરનાં ગામો તેમણે બાળના માંડ્યાં, અને સ્ત્રી પુરુષ બાળકો જે બળતા ગામમાંથી બહાર નીકળ્યાં તેમને ગાળાથી લીધવા માંડ્યાં. આ રીતે તેમને ગામોનાં ગામ આળી મૂક્યાં અને કેટલેયે

મુલક વેરાન કરી નાંખ્યો, કુંગરાઓમાં ભરાઈ બેસનારાઓને બાધોરાઈ મળવી મુશ્કેલ થઈ ગઈ. કેટલાંક ગામોમાં તો તેમણે ખિસ્તી સ્ત્રીપુરુષોને તેમના દેવળમાં એકઠા કર્યા, અને દેવળના દરવાજા બંધ કરી દેવળને આગ લગાડી. આગથી દેવળની ભીંતો વૂડી પડી અને ક્યાંક ક્યાંક મોટાં બાકિરાં પડ્યાં. આ બાકિરાંઓમાંથી જે માણસો બહાર નીકળવા માંડ્યાં તેમને જાપાનીઓએ ગાળાથી લીધી નાંખ્યા. આ લડતથી જાપાનીઓ કરતાં કોરીઆવાસીઓને વધારે નુકસાન થયું, એટલે કુંગરાઓમાં ભરાઈ બેસનારાઓની આંખ છંધી અને એમણે આવી લડત કાઢી દીધી.

જાપાનનો કીનો

પણ એથી જાપાનીઓનો કીનો હોલવાયો નહિ. એમણે ગમે તે માણસને પકડવા માંડ્યા અને અંધારી કોટડીઓમાં પૂરી તેમના પર કેર વર્તાવ્યો. સને ૧૯૧૧-૧૭ માં જાપાની સરકારના જ દેવાલ મુજબ ૮૨,૧૨૧ માણસોને કેટલાં પૂર્ણ અને એમાં ૫૬૦૧૩ માણસોને તો કાંઈ તરતપાસ કર્યા વિના જ સજા થઈ. ૭૫,૦૦૦ માણસો પોતાનાં ઘરબાર ઊડી કુકુંજ કમીલા સાથે કડકડતી ઠંડીમાં મંચરીઆના બરફનાં પહાડોમાં 'હિજરત' કરી ગયા. 'હિજરત'માં તેમની રી દસ યાં તેનું વર્ણન કોરીઆની એક ક્રોલેન્ના પ્રિન્સિપાલ મિ. ફ્રેક નીચે પ્રમાણે આપે છે:—

ઝીઓ પોતાનાં બાળકોને પાંક પાછળ જોળીમાં નાંખી ચાલતી હતી. તેમનાં શરીર પર ફાટ્યાંદટ્યાં વસ્ત્ર હતાં અને એથી એમનાં શરીર અર્ધનગ્ન રહેતાં. માત્ર બાળકોના દેહની ગરમી ઝીઓને મળતી, અને ઝીઓના શરીરની હુકથી બાળકો છવતાં રહેતાં. ગમે તેટલું જતન કરવા છતાંયે બાળકોના બચકીઆ પગ જોળીની બહાર રહી જતા અને બરફની ઠંડીમાં રહી જતા. કેટલીક વાર તો તેમના પગની મજની શિંગ જેવી આંગળીઓ એકમેકની સાથે ઠરીને, જેવો સળગતો ચોંટી જતો કે વહેતો જ નહિ. હમરે પહેલેલા ટાસડોસીઓ પોતાની ભેવડી વળી ગયેલી કમર લઈ શાકડીના ટોચથી ચાલ્યા જતા, અને એમનાં કરચલી-વાળાં ગદોં બરફની ઠંડીથી ફાટી જતાં. છેવટે જ્યારે

ચાવવાની હાથ ન રહેતી ત્યારે લાકડી નીચે મૂકી 'હાસ' કહી બેસી જતા અને સાથીઓને આગળ ચાવવાનું કહી પોતે ત્યાંજ મૃત્યુની અનંત નિદ્રાને વશ થતા.

આ રીતે માત્ર ડોસાડોસીઓ જ નહિ પણ કેટલાયે જરજીવાન પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ જુખના ત્રાસથી અને બરફની ઠંડીથી મંચૂરીઆના બરફના પહોડોમાં જ લેરી ગયા, અને એ મુઠ્ઠાં પર બરફનું જ કફન ઢંકેયું. જાપાનીઓનાં હૃદય મંચૂરીઆ-

ના પહોડો કરતાંયે કટણુ ચર્ષ ગયાં હતાં, બરફ કરતાંયે ઠંડાગાર ચર્ષ ગયાં હતાં કે દર વરસે હળવે સ્ત્રી પુરૂષો અને બાળકો એમનો આશ્રય છોડી એ પહોડોનો અને એ બરફનો આશ્રય લેતાં હતાં! જે ત્રાસ કરતાં હળવે સ્ત્રી પુરૂષોને બરફની ઇવતી કપર વહાલી લાગે એ ત્રાસ કેવો હોવો જોઈએ!

(અપૂર્ણ)

નંદલાલ મણિલાલ શાહ.

ચીન

યુરોપીય જુદાંસંગીતને ખાલી ધોંધાટ તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યું છે. એવી જ રીતે યુરોપની સંસ્કૃતિમાં ખાલી કમાલ ભારે છે. દરેકનો ઇષ્ટેવ તે યત્ર છે. હરબડી એને એવી ઉપાસના કરતી પડે છે. એ યત્રને લઇને એમની સંસ્કૃતિમાં ધોંધાસ પેસી ગયું.

એમાં કાળ બંધાનો ત્રાસ કરી જતો હોય તેમ લાગે છે. કાંઈ ગામડાના માણસને પૂછો તો કાળને અર્થ એ શું કાલ, આજ, અને આવતી કાલ એટલો જ ધણે ભાગે કરશે. પણ યત્રથી આપણે તેના છેદ ક્યાં. ભાગના ભાગ, એમ અનંત ભાગલા ચર્ષ થકે એવી કાળની કલ્પના આપણા આગળ મુકાઈ. પણ જેમાં જીવન નથી તેના જ અનંત રીતે ભાગલા ચર્ષ થકે છે; અને તેને જ અનંત સુધી લંબાવી શકાય છે. આવા એક લાંબા લીસોટા જેવા કાળમાં ચિરંજીવ થયું એ પણ મનુષ્યને એક ભ્રમ છે. કારણ અનંત સુધી લાંબું ચર્ષ થકે છે તે જ જડ છે. જીવન જ પોતાની સીમાથી અંકચાળું રહે છે.

પરંતુ જીવનમાં કાળને સ્થાન નથી. એ કાળ ને જીવન ઉપર ચડી બેસે તો જીવન રેંસાઈ જાય. આપણે રેંસાઈને જઈને નવાઈ પામીએ છીએ કે બીજા ઉતારાઓ ત્યાં ક્યારના બેઠા હોય છે. ચાર

ચાર કસાક રેંસાનના વાઢામાં પડી રહેતા ઉતારાઓનું દૃશ્ય આપણે ત્યાં સાધારણ છે. એકે યુરોપીઅન ટ્રેન ઉપડતા પહેલાં એ મીનીટે જ આવે અને અંદર બેસી જાય. એ આપણા લોકોને જંગલી ધારે, કારણ એમને વખતની કિંમત નથી. પરંતુ એ નથી જોતો કે ધાર્મિક કાળને વશ થઈ એને પોતાની બધી ક્રિયાઓ કરતી પડે છે.

આવા કાળને સ્થાન નથી ત્યાં જ બધું જૂનું સચવાઈ રહે છે. એશીઆની સંસ્કૃતિ પુરાતન છે એનો અર્થ એ કે એમાં કાળને કશું સ્થાન જ નથી. કાળની ગણતરી લઈને જે ચાલાકી મનુષ્યમાં આવે છે તે બિચારા એશીઆમાં નથી. આપણા શિક્ષિત વર્ગમાં એ ચાલાકી આવતી જાય છે.^૧ ગામડાના લોકોમાં ચાલાકી નથી હોતી પરંતુ જીવન હોય છે. એ ચાલાકીથી થોડું જાન વધે છે, પરંતુ અનુભવો ફોણ માય છે. જીવન છે કે નહિ તે અનુભવના માટે સહવાસની જરૂર છે. આ જાતની ચાલાકી ચીનાઓમાં નથી. ચીનનું ચપડું નાકે જોઈને કેઈને નવાઈ જ લાગે કે તેમનો ઇતિહાસ કાલથી પણ જૂનો છે.

૧ આવી જાતની નાહકની સ્વરૂપ એ Mental Neurasthenia ની એક નિરાણી છે. જુઓ "Nerves" by D. Fraser Harris.

આ કાલથી મુક્ત, ગામડાનું દરિયું જીવનથી બચેલું હોય છે. મીનના ગામડાઓમાં જન્મત મીના રિવાજો હજી જાણી રહ્યા છે. એને આપણે વહેમો ગણી, આપણી મુગવડે એક બાળુએ હાંસેલી દણ્ડે, પણ તે માન્યતાઓ વહેમો હોય કે ગમે તે હોય તો પણ તેમના જીવનને દોરે છે. સ્વીન્ડલબાલુએ કહ્યું છે કે પૂર્વની સંસ્કૃતિ તે અરુપમાં જન્મી છે, અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનાં કેન્દ્રસ્થાનો શહેરો છે. ગામડું તમેશાં એ અરુપના પાતાવરણથી જ ઘેરાયેલું પડ્યું હોય છે. એ કુદરતનું સમરત જીવન નિરાળે છે, અને એ બધું એનામાં ઉતરે છે. ગામડા પામેથી શહેરોએ એ દરિયું હજી પણ શીખવાઈ રહ્યું છે. ત્યાં કદી ધોધવ દોતી નથી, અને દરેક ખતાવ પોતાના રવાનકવમાં ઉતરે છે. પશ્ચિમના પવને ગામડાનું જીવન દરિયું છોડાવી મીનાઓ શહેરના આજમાગ તરફ વળે છે, એ ગળિ તે રોમસ હાડીએ ક્યું છે તેમ નેવાનાં પાણી મોળે ચડે એવી છે.

ફરતના અવપણે વચ્ચે હંમેશ તવનું કૈકય સધાતું આપણે જોઈએ છીએ. જીવન હંમેશ સમવચી છે અને સમાજના બંધારણમાં એક એગીનું દરિયું મીનમાં પણ ઉતર્યું છે. કુદરતનું જીવન જોતી મનુષ્યની પ્રતિભાએ સમાજને અંગી મર્યું અને બ્યક્તિએ એનાં અંગો યદ રહ્યાં. દેશની અમુક બવરથાને માટે હુડાપ ઓશીસો ખેલે ત્યાં એકી-આંગેની અમરજદારા જ બધું કામ સાધ્યું. ત્યાં ગણ અને તેમના કેટલાય માણસો માથાં નીચે પછી ધીરે ધીરે એમણે તૈયારીઓ કરવા માંડી. હમયો કરનાર માણસો જાણે મારીને કુંગરામાં બરાઈ જતા હોવાથી તેમને પકડવાનું કામ જવા મુરેલ થયું ખર્વ, પણ એથી જાણતીઓ ડગ્યા નહિ. એમણે બીજી વુક્તિ શોધી કાઢી. જે કુંમરાઓમાં આ માણસો બરાઈ જતા તે કુંગરાઓની તળેળી પરનાં ગામે તેમણે બાળવા માંડ્યાં, અને બી પુરુષ બાળકો જે બળતા ગામમાંથી બહાર નીકળ્યાં તેમને ગાળાથી વીધવા માંડ્યાં. આ રીતે તેમણે ગામોનાં ગામ બાળી મૂક્યાં અને કેટલેયે

બંધારણો કરવાં પડ્યાં નહોતાં. આ ટૂંકા લેખમાં આપણે મીનની આંતર બવરથામાં આ દરિયું ફેરવેલું રચાન મળ્યું હતું તે તેની કેટલીક સંરચાઓ જોઈને જાણીશું.

મીનમાં શહેર કે ગામને સ્વચ્છ રાખવાની બધી બવરથા સમાજ તરફથી જ થતી. ત્યાં મ્યુનીસીપાલીટીના આકરતર બવરહારને રચાન નહોતું. મ્યુનીસીપાલીટી ન હોય ત્યાં ગંદકી જ હોય એવું ધોરણ કાઢી આગળ માવે તો તેને આપણે અધમૂએલો જ ગણીએ જોઈએ. કારણ જીવન સ્વચ્છતા ઉપર જ નમે છે. કેાઈ એક સંરચા બધાપ અને તે જ મેલ કાઢી શકે તે માનવું મૂલભરેલું છે. મીનમાં દરેક માણસની ફરજ લેખાય છે કે તેણે પોતાનું આંગણ સાફ રાખવું. આંગણ પામેનો ફરતો પણ દરેક સાફ રાખવો જોઈએ. મોટા રસ્તાઓ, નહેરો, ગટરો વગેરે ધનવાન અને ધર્મિષ્ઠ લોકો પોતાને ખર્ચ સુધારવાતા. આ બૌદ્ધધર્મની અસર આપણે ગણી શકીએ. રાત્રે રસ્તાપર દીવા પણ કરવામાં આવતા નહિ. કારણ દરેક માણસ રાત્રે ફરવા નીકળે ત્યારે સામાન્ય રીતે પોતાની સાથે કાગળનું ફાનમ રાખતો. ત્યારથી પશ્ચિમના પવનથી આ સંરચા નબળી પડી ત્યારથી મીન ગંદુ થતું ચાલ્યું, અને મ્યુનીસીપાલીટીઓ કાઢી એકદમ કયાંથી આવે! એટલે હાલ શહેરોમાં આપણે અહિં સ્ત્રીઓની જે સારાગિક સ્થિતિ જોવામાં આવે છે, તેની સ્થિતિ મીનાઓની યદ પડી. સમાજબવરથા અને મ્યુનીસીપીટીઓ રચના આભાવે મીન ગંદુ થઈ મર્યું, અને આવરી લઈ તેમનાં ગામડું. અને એથી એમનાં શરીર દેહની જરમી સીંચાનેક રહેવું એ તો કદાચ સમાજના હુંડથી બાળકો જીવતાં રહેત આપણે માનીએ. પણ રાત્રે બાળકોના બચ્ચીઓ પગે પાંદે પણ તેમનામાં એવી જ બચ્ચી દંડીમાં કડી જતા. કેજ મોટા શહેરોના વિભાગે મગની રિંગ જેવી આંગળીએ અને અમરેક વિભાગમાં જેવી સમ્પત્તિ ચીંટી જતી કે, અને અમરેક વિભાગમાં પહેલેલા ડોસડોસીઓ પોતાની જે વારા બાંધી આપણે હોઈ શકેલા દેશની વાદવા જતા, દરેક માણસ મોટી વાળાં મેં બરડની કંડાથી શહેર એમ જ સુરક્ષિત

રેતું. ચીનનો લક્ષ્મી અર્થ પણ નજરે જ છે. ચીનમાં એ રાજ્યો હતા કે જે કુટુંબમાં બેથી વધારે પુરુષો હોય, તેમાંથી એક પુરુષને સૈનિક તરીકે નોંધાવાની ફરજ રહેતી. યાત્રિક સંસ્થા જેવું ત્યાં કશું જ નથી. 'જન્મથી જાતિ' તેવી સંસ્થા તો હિંદને માટે જ વિષાદાચ્છે સંધરી રાખી હતી! પૈસાદાર અને ગરીબ વચ્ચે બિલકુલ અંતર નથી. ઉમરાવો તથા ગરીબોના લતાઓ ત્યાં જૂદા હોતા નથી. તેમ કોઈ એક માળથી વધારે ઉંચું ઘર બનાવતો નથી. પશ્ચિમની અસરથી શહેર બહાર આપણે અહિં બંગલાઓ થવા માંડ્યા, એની સાથે જીવન એકદલીય થવા માંડ્યું તે દુર્ઘુણ ચીનમાં નથી. સમાજનું જીવન સમજાવા માટે એકતાની જરૂર છે, અને એ ન હોય તો સમાજનો આત્મા કૃપણ બની જાય, અને તેની સાથે પૈસાદાર વર્ગ પણ ક્ષીણ થઈ જાય.

કદાચ આ બધું તો આપણને રાકમ લાગે. પણ ચીનમાં મહેસુલ પણ આ રીતે જ ઉધરાવાતું. કુટુંબનાં માણસો પોતપોતાની આવકનો ભાગ કુટુંબ ખાતે આપે, એમ પ્રભુ પોતાની ઉત્પન્નમાંથી અમુક ભાગ રાજ્યમાં ભરતી. તેને માટે કોઈ ધોષણીયું બંધારણ ત્યાં નહોતું. મહેસુલ તથા કર ઉધરાવનારાઓને રાજ્ય તરફથી કોઈ પગાર કે વેતન મળતું નહિ. તેઓ લોકો પાસેથી મુકરર ચલેલા ભાગ આપણે કર ઉધરાવી, પોતાને જરૂર નોંધતું તેમાંથી રાખી, બાકી વધેલું પોતાના ઉપરીને આપતા. તેઓ પાછા પોતાને જરૂર નોંધતું રાખી વધેલું ઉપરના અમલદારને આપતા, અને આવી રીતે અતે જે કોઈ વધું હોય તે રાજની તિનેરીમાં જતું. આમાં આપણને કદાચ બધું ઉધુંચું અને પોજના કે બંધારણ વગરનું લાગશે. પણ આવી સંસ્થામાં કશો જુલમ નહિ હોય ત્યારે જ એ નબી સફી હતી. કાલી બંધારણ જડ જેવું થઈ જાય છે, અને તેમાં કેટલીય સાવચેતીની જરૂર પડે છે. દરકોઈ જાણે છે કે કોઈ પ્રાણીને અન્ન આપીએ એટલે એનાં બધાં અંગોને પુષ્ટિ મળે છે. પરંતુ સત્યાશ્રમમાં દરેક જગ્યાએ તેમ પૂરતું પડે છે.

અમલદારો લોકોને કેમ નહિ લૂંટતા હોય એ પ્રશ્ન સહેજે ઉપરિચય થાય છે. આવી સંસ્થામાં અમલદાર ઉપર રાજ્યનો બહુ જ થોડો અંકુશ હોય એ સ્વાભાવિક છે. એ વર્ગ તદ્દન નિરંકુશ નહોતો. પણ તેના ઉપર સમાજનો અંકુશ રહેતો. કથાં કશું છે કે જે રાજ્ય લોકો ઉપર સૌથી થોડું રાજ્ય કરે તે રાજ્ય જ સાફ છે. હાલ પાશ્ચાત્ય રીતે પેપરો તથા છાપાઓ દ્વારા લોકમત કેળવવાનું કામ કેટલું બધું કઠિન થઈ પડ્યું છે તે સૌ કોઈ જાણે છે. પણ આવા દીલા બંધારણમાં લોકમત કેટલો મજબૂત હોવો જોઈએ તેનો સહેજે આપણે ખ્યાલ કરી શકીએ. દર દેશમાં, અંદર વસતા ચીનનાં ચીનનો કોઈ રાજા છે એટલી જ માત્ર ખબર રહેતી, પણ તેનો સમાજ સાથેનો બધો વહીવટ સીધો જ રહેતો, અને આ રીતે લોકમતો કાણ બધા ઉપર રહેતો.

આ જાતના સમાજના દોરને લઈને બ્યકિતને કેટલીક વાર ધણી હાનિ પણ પહોંચતી. પણ સમાજને તેની દરકાર નહતી. બ્યકિતો પણ સામાજિક શુભમાં ઉછરેલી હોવાથી એમને મન એ જાતનો જુલમ સ્વાભાવિક જ લાગતો. આનો એક એમનો રિવાજ પરીક્ષાઓના ધોરણનો છે. ચીનાઓ પરીક્ષામાં પાસ થવા માટે (આપણી જેમ ?) મરી પડે છે. એક ગરીબ છોકરો કેટલાએક આગીઆઓને કપડામાં બાંધી રાત્રે વાંચતો એ વાત સ્વાભાવિક રામતીયે આપણને કહી છે. પરીક્ષામાં પાસ થઈ રાજ્યમાં કોઈ હોદ્દો મેળવનારો તેમને ઘણું મોહ હોય છે. પણ ખરી રીતે તે મોહ કોઈ રાજ્યની અમલદારીનો નથી, પણ તેને અંજે અમલદારને સમાજમાં જે સ્થાન મળે છે તેનો છે. પરીક્ષા લેતી વખતે પરીક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ લાગલાગટ ત્રણ દિવસ સુધી એક ઓરડામાં પૂરાર્ષે રહે છે. ચીનીના રજામાં હોયને એકદર દિવસ જૂનાં ઘો પાઈને બાંધી રાખે છે તેવી આ પરીક્ષા છે. તેમાંથી કેટલાંક હટો તથા વિદ્યાર્થીઓ તો મરી પણ જાય

છે. આ એક જાતની સમાજની અવધતા છે. જે સમાજ વ્યક્તિને નીતિનાં ધોરણો આપે છે, અને ધર્મને તેનાં કાર્યોના પ્રવર્તક હેતુ બનાવી રાકે છે, તો કોઈ વાર અધ યથ વ્યક્તિને કેવી રીતે મારી નાખે છે, એ આપણે ચીનમાં જોઈએ છીએ.

મહેસુલ ઉધરાવવાની રીતમાં આપણે જોયું કે એક જાતની કુટુંબભાવના આખા રાજ્યમાં રહેલી છે. આપણે એ પણ જોયું કે ગરીબ અને તવગરને એમાં સરખું સ્થાન મળે છે. એ ભાવના માત્ર પ્રજામાં જ સ્થાન પામીને અટકતી નથી. રાજા પણ પ્રજાનું એક અંગ જ ગણાય છે. એટલે જ્યારે રાજા મરી જાય ત્યારે સમસ્ત પ્રજા શોક પાળે છે. સો દિવસ સુધી કોષથી હજમત કરાવાતી નહિ; અને રંગબર્મિ એક વર્ષ સુધી બંધવારણે રહેતી. હજમે તથા નરો જેટલો વખત કામધંધા વગરના બેસી રહેતા તેટલો વખત તેઓ રાજરસોડે જમતા. ખાર માસ સુધી અમસદારો પોતાના કુટુંબોમાં લમ લમ રાકતા નહિ. રાજા આખી પ્રજાના પિતા સમાન છે, એ ભાવથી રાજાના જત્યુ પાછળ આખી પ્રજા એકદિલ યથ શોક પાળે તો તે સાંજ છે. તેમાં કંઈક પણ ફરકઆત અંશ આવે તો ને જડ લુલમ ગણાય, પણ એમ તો હરકાઈ અપ્રદાય કે અધારણ એમને અમરમાં મૂકનારો ખરાય હોય છે ત્યારે જ ખરાય થાય છે. કોઈ રાજાનાં પરાક્રમ ઉપર આખી પ્રજાનો ઉત્સવ દીપી નીકળે છે તેમજ સામાન્ય શોકના પ્રસંગે પ્રજાના હૃદયદય પરનાં આંસુઓ સુન્દર જ લાગે છે. કારણ જ્યાં આંતર એકતા છે ત્યાં તેના ગમે તેવી રૂઢિ દ્વારા આવિર્ભાવ થાય તો પણ તે સુન્દર જ છે. જ્યારે એ આંતરિક સત્વના અભાવે જ બધું જુકું પડે છે.

રાજાએ પ્રજાને પોતાની 'પ્રજા' જેમ જ પાળવી જોઈએ. એટલે જો કોઈ રાજા ખરાય અને લુલમી હોય તો ચીનાઓ તેના સાસનને વશ ન થતાં એને પદમટ કરવા ચૂકતા નહિ. કોઈ પણ રાજા સારો હોય તો જ તેમાં દૈવી અંશ છે એમ તેઓ માનતા, નહિ કે રાજા અને તેનો હોય તોપણ દૈવી છે અને

એટલા માટે એ જે કંઈ અન્યાયો કરે તે પણ મૂગે મહેરો સહન કરવા. આ જાતનો સિદ્ધાન્ત પરભાર્યો ચીનાઓની ધર્મભાવનામાંથી ઉતરી આવેલો છે. એ સિદ્ધાન્તને ચીનાઓએ ચોવીસથી વધારે વાર અમરમાં મૂક્યો. ચીનમાં ચોવીસથી વધારે રાજ્યકાન્તિઓ યથ છે. પ્રજાને, એક યથ, રાજાને પદમટ કરતાં વાર નથી લાગતી, અને આ જ રીતે હાલ ચીનમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે.

આપણે ઉપર કહ્યું કે ચીનાઓની ધર્મભાવના આ જાતના ઐક્યસાધનમાં કારણભૂત છે. ઇ. મ. પૂર્વે ૫૦૦ પર એમના સંત કોન્ફુશીઅસે આપેલો સંપ્રદાય બૌદ્ધ ધર્મ સાથે અત્યારે એક યથ રહેલો છે. કોન્ફુશીઅસ રાજ્યના જીવનને વાધના ત્રાસ કરતાં પણ ભયંકર માનતો. એણે એક જગ્યાએ ઉપદેશ્યું છે—

દુનિયાની જાનબંધી મુક્ત થઈ જે પણ પાખી સાથે આપણે કંઈ સામ્ય નથી તેની સાથે જઈ રહેવું એ મારાથી બને એમ નથી. દુઃખી અને પામર લોકો સિવાય ખીજ કોની સાથે હું જઈ રહું? આ દેશમાં જે ગોડાળો અને કોલાહલ મચી રહ્યો છે, તે ટાળવા મારે મથવું જ જોઈએ. જે સાત્ય સિધ્ધાન્તો પર આધાર રાખીને રાજ્ય ચાલવું હોય તો તે રાજ્યવ્યવસ્થા બદલાવવાની અને જિવકુલ જરૂર નથી લાગતી.

કોન્ફુશીઅસના આ શબ્દો 'કોઈ' વેદાભ્યાસથી જડ થયેલા ચિંતાના મહેમાંથી નીકળે એવા નથી. સાત્ય અને નીતિ શું છે એની જો કોઈ માથુસને ખબર પડી હોય, તો તેણે માત્ર પોતાના જાતકાકાઓમાં કામ કરીને એ સત્તાનો પ્રકાર બાવવો એ એવું કર્તવ્ય છે.

ચીનાઓમાં આ અપ્રદાયે સંઘબળ ધણું અર્ધું છે. ટીઆન્-સીનથી તે હોંગઆઉ સુધી ૬૫૦ માઈલ લાંબી દુનિયાની મોટામાં મોટી નહેર ચીનમાં છે. આ જ બળે તેમણે ચીનની સરહદ ઉપર મોટી દિવાલ ઉભી કરી. આ બે, દુનિયાની નવ નવાઈઓ પૈકીની બે છે. એ ધર્મના બળે ચીનાઓ સમજે છે કે શિક્ષા જો ગુન્હેમારને નીતિવાન ને મારો ન કરે તો તે નકામી છે. એટલે જો કોઈ ગુન્હેમાર ખરેખરો પસ્તાય તો તેને સજા પણ કરવામાં ન આ-

વતી. ધણીખરી રીતે જોતમાં જઈ આવેલો માણસ
બધારે પાપી અને દુષ્ટ ગણાય છે. ૭ દુનિયા તેને દુઃખ
દષ્ટ દુષ્ટ કરે છે અને પડ્યા ઉપર પાડુ મારે છે.
આ બધું જોઈદર્શીઓ સમજે છે અને સગ્ન કરવા
માટે ક્ષમા કેટલી જરૂરની છે તે તેઓ જાણે છે.

ચીનાઓની સૌન્દર્યચિંતસા વિષે એક વાત
તોંધીને આપણે પૂરું કરીશું. તેમને કુસો અત્યંત
વધાઈ છે. પણ એક વખતે એક જ પુષ્પને તેઓ
સૂંધે છે. આપણે અહિં જાત જાતનાં પુષ્પોનો ઝોલો
બાંધી આપવાનો રિવાજ છે તેને તેઓ અસ્વ-
ચ્છ જ માને. દરેક મંગીતના રામની જેમ દરેક પુષ્પનું
પણ વિશ્વ જૂદું જ છે. અને દરેકને બેગાં મૂકી
દરેકની સૃષ્ટિ લીખી નાંખવી એ માત્ર આપણું સુધ-
રેશું જંગલીપણું છે.

આ બધું નિહાળવાને આપણે અહિં અવકાશ
નથી. ચીન હવે નવે ચીલે ચડ્યું છે. એનું રાજ્ય
પ્રગતસત્તાક થયું છે. પૂર્વના બધા દેશો ઝોજા વત્તા
મખાણમાં પાશ્વર્ય દેશોના સંબંધમાં આવ્યા છે.
આમાં ચીનની દિવાલ ક્યા કામમાં આવે તેમ નથી.
કારણ પશ્ચિમ-સાથિનો સંબંધ તો નૌસાધ્ય છે. જડ
જમીનથી જેટલું પાણી નિરાળું છે, એટલે જ લિત
મરેશ સધને પશ્ચિમ આપણી વચ્ચે આવ્યું છે. આ

જંગમણ કામજાના પ્રસંગે કંઈક અનર્થો પણ થશે.
પરંતુ તેથી પાછા હકાય તેમ નથી. ચીનની સમાજ-
વ્યવસ્થા જાંગી પડી, અને મુનિસિપાલીટીઓ તરત
ન આવી એટલે ચીન થોડા દિવસ ગંદું રહ્યું. પણ
એ ગંદકી દૂર કરીને એણે એનો મોઝ સાધવાનો
છે. મૂલપ્રાપ્ત સમાજની ગ્રંથાઓ દૂર કરી, વ્યક્તિ-
ગત સ્વાતંત્ર્યના પામા ઉપર નવેસરથી રાજ્યવ્યવસ્થા
અને સમાજવ્યવસ્થા ધડવાની જરૂર છે. સમાજજીવ-
નને પોષણ ન કરી નાંખવું હોય, તો પશ્ચિમ પામેથી
તેની યંત્રમાં રમી રહેતી શક્તિનો પણ ઉપયોગ
કરવો પડશે. આખા એશીયાની સામે આ પ્રશ્ન
ઉભો છે. “એક હતો રાજા—” એ રથસકાલના
પ્રદેશમાં એશીયા જેવું હતું તેવું નહિ થઈ શકે.
ખ્રિસ્તીધર્મ ન્યારે યુરોપમાં પડેલો પેડો, ત્યારે
સર્પાદિવાન રોમન લોકો એમના શુભામો વચ્ચે
બેસીને, જૂતકાળમાં દૂર અને અરપટ થતા ક્રીસના
સૌન્દર્યને અને રોમના વિલાસને નિરાશાથી નિહા-
ળતા. પાદશાહ ૧૦ ગમે તેમ કરે તો પણ સૂર્યદેવની
(એપોલોની) એ શરીરકાન્તિ પાછી આવવાની
ન હતી. જેટલું જીર્ણ હતું તેટલે તો મર્યે જ
છૂટકો હતો. પૂર્વ અને પશ્ચિમના આ મંથનમાં ચીન
કયું સ્થાન લે છે તે હવે ઇતિહાસકારને જોવાનું છે. x

પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક.

૭ અસહકારની ચળવળને એક કાર રાખીને બી
સંજવામાં આવ્યું છે. c De Profundis.

e. Times of Transition.
10 Emperor and Gallilian, Ibsen.

x આ લેખની વિષયો માટે રા. હનનવાલ ન. બેચીનો હું આભારી છું.

નવીન એશિયા

હાલમાં એક વર્ષ પૂર્વે, અમદાવાદમાં મહાસભા ભરાઈ ત્યારે, એશિયાની એકતા વિષે ઘણી ઘણી વાતો થયા પછી મહાત્મા ગાંધીજીએ મને પૂછ્યું, કે 'આપણે એશિયામાં કરી શકીએ, એવા કામનો વ્યવહાર કાર્યક્રમ કરી આપશો ?'

પણ આ વ્યવહાર કાર્યક્રમ પૂરેપૂરો ઘણાંજાતેયાર થાય, તે પહેલાં આપણે તે કાર્યના આશય અને સામાન્ય હેતુ તપાસીએ.

x x x x

તથા મોટી જાનો: આર્ય, સેમીટીક અને મેગિઝાન;
પ.અ મહાન ધર્મો: કોન્ફ્યુશીયસનો, વેદાન્તી,
બૌદ્ધ, ખ્રિસ્તી, અને ટોટેમિક;

સાત જાતની પ્રજાઓ-કે લોકોનાં જૂથો: એમાં ઉત્તરનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો, પશ્ચિમનાં સુસભાની સામ્રાજ્યો, મધ્ય એશિયાનાં બૌદ્ધ રાજ્યો, હિંદનો પ્રજાકીય રાજ્યસમૂહ, દક્ષિણનાં હિંદી ચીનનાં શંસ્ચાનો, ચીનનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય, અને છેવટે પૂર્વનું જાપાની મહારાજ્ય. સમસ્ત મનુષ્યજાતિના એ તૃતીયાંશ જેટલા સદસ્ય કોટી આત્માઓ- આવા એશિયા ખંડ છે.

ત્યાં એની એકતા અર્થે જે મહાન સાધનો કાર્ય કર્યે જાય છે. એક તે અત્યાર સુધી સુધુષિમાં પકી રહેલી, સર્વસામાન્ય મહાન આત્માની-એશિયાના પર આત્માની-ઉડા આશયોની આદ્યરૂપ આધ્યાત્મિક એકતા. એ એક એક નવીન, શ્રેષ્ઠ મંત્રકૃતિનાં બીજને ધારણ કરતું હવેજ જનજૂતિમાં આવતું જાય છે. બીજું, તે સર્વનો નાશ કરતા યુરોપના દબાણ તથા હાથને હાથે થતું બાલ, આધિર્ભૂતિક એકત્ય જેવી રીતે હિંદમાં અંગ્રેજ રાજ્યના અખત દોરથી જૂદા જૂદા લોકો વચ્ચે એકત્ય રચાયું છે, અને હજી

પણ એ અણુમણુ ઘડાતું જાય છે; તેવીજ રીતે યુરોપના એશિયા પરના આધિપત્યથી તેની જાંબી પ્રજાઓની એકતાનો પાયો નાંખાયો છે. ઉત્તરોત્તર તેમનું એકત્ય સધાતું જાય છે.

જે યુરોપ સંધીને એક રહ્યો હોત, તો એશિયાને એક સર્વવ્યાપી યુગ્માગીમાં હતાય અને શીથ્થ કરી નાંખત. પણ તેની અંદર અંદરની કૂટને હાથને, યુરોપ સામે નબળું પડ્યું; અને એથી એશિયાની નીચોવાઈ ગયેલી પ્રજાઓને મુક્તિની આશામાં પોતાના જ સાર્વભૌમિક અપનથી એક થવાની તક મળી છે.

તેઓ હમણાં હમણાંમાં જ જાણતા થયા છે કે સર્વની સમક્ષ એજ પ્રશ્ન છે કે-એશિયા કોતો સ્વતંત્ર થશે, અથવા તો કકડે કકડે, દેશે દેશ પરરાજ્યની ધૂસરી નીચે આવી પડશે. તેઓ સમજે છે કે મનુષ્યની પ્રગતિનું, મૂળ એકતા જ છે; અને એકત્યવાદ પ્રજાના ભવિષ્યમાં તો નારાજ લાગ્યો હોય છે: તેમાં યુરોપની એકત્યવાદ પ્રજાઓના નાશ અરસપરસના વૈરભાવથી, અને એશિયાની પ્રજાઓનો નાશ તે સર્વવ્યાપી યુગ્માગીથી.

એશિયાનો કોઇપણ ભાગ પરદેશી તંત્રના ભાગથી મુક્ત નથી, છેવટે જહારની પ્રજાઓની લોભ-ચાલોને કે જુપા કરારોનો ખામ થવામાં કોઇકનું આજી દશે. એમાં અપરાધરૂપ તે પેલું ધીમે ધીમે પશ્ચિમ તરફ તણાતું, એશિયા ખંડથી તદ્દન નિરાશ-જનપાન છે. બાકીનો આખો એશિયા સીધો કે આડ-કતરી રીતે કોઇક પણ પરદેશી સત્તાના અમત્ર નીચ છે.

એશિયાના પશ્ચિમ ભાગમાં જ્યાં યુરોપી રાજ્યો એને માટે સરત દોડી રહ્યાં છે. તેમાં જાંબડ અને ફ્રાંસ

બીજી રાજ્યો કરતાં વધારે જીતમાં છે. હિંદુઓ આગળ અને ક્રાંસ પાછળ એમ તેઓ મધ્ય એશિયા સુધી પહોંચ્યા છે. એકને ઘેર હિંદ છે, અને બીજું હિંદી ચીન ઉપર રાજ્ય કરે છે. છેક પૂર્વમાં તેમને પાછા તેમના જૂના હાર્દોના આખા રોળાનો ભેટો ચાપ છે. અને એમાં અમેરિકા તથા જાપાન ઉમેરાય છે. એ જાપાન તો પશ્ચિમને પોતાના આદર્શરૂપ માની તેના જેટલું જ ખરાબ થવા પ્રયત્ન કરે છે.

ઉપર ઉપરથી જોતાં આવશે મામલો આપણી નજરે ચડે છે. એ વિશે વધારે અભ્યાસ કરવા, આપણે જરા ઊંડી નજરે જોવું પડશે. દાખલા તરીકે એશિયાના પશ્ચિમ દેશોમાં, છેલ્લાં ત્રણ વર્ષોથી ખ્રિસ્તી ને હરફર કર્યાં કરે છે, તે સમજાવા પૂરતા આપણે હિંડા ઉતરીશું.

x x x

હાઈ બ્રમ થઇ અને તહનાનું તૈયાર થયું કે તરતજ, ૧૬૧૬ ના નવેમ્બરમાં પોતાના જંગી તારખાતા દ્વારા ઇંગ્લેન્ડ પૂર્વના બધા દેશોને જાહેર કરી દીધું કે જીત તો મેંજ મેળવી છે. આ રિયલિટી પૂરે લાભ લેવા માટે તેણે પોતાના લશ્કરો કાસ્પીઅન સમુદ્ર, કૅસ્પિયન, તથા ટુર્કસ્તાનમાં આધાં દેખ્યાં મેસોપોટેમિયામાં તો ધરજ કર્યું. ૧૬૧૬ ના જારે જનાવો છતાં મોઝલમાં ખ્રિસ્તિય લશ્કર જમાનું હરાનમાં એક જગી લશ્કરની હાવણી નાંખી. જનરલ મેલીસન મેસદમાં ધામા નાંખી બેઠા. એક જાણુ બગદાદ અને બાકુની વચ્ચે, અને બીજી તરફ શાહસ્તાન ને બલુચિસ્તાનને માંમે ખોરાસાન અને હિંદની વચ્ચે મોટા દોડ દોડ કરવા લાગી. “દક્ષિણ હરાનની અંગ્રેજી લશ્કરી ટુંકડીઓ” ઈરાનના ઈરફ-હાન, શીરાઝ, ષરંદ અને કરમન એ મથકોમાં હાવણી નાંખી. પરી, અને છુશાનર પણ અંગ્રેજી લશ્કરે હાથ કર્યું.

બીજી જાણુ જનરલ ઇન્ટરવીઝ બાકુમાં પડાય નાંખી રહ્યા, અને તીફલીસ, બાતુન, આઝરબેઈજન, આર્મિનીઆ, એર્મ્પ્રા, કાસ્પીઅન સમુદ્ર કાંઠાનાં

પ્રજાસત્તાક સંસ્થાનો અને કાળા સમુદ્રને કાસ્પીઅન સમુદ્ર વચ્ચેની રેલે, એ બધું અંગ્રેજોએ સર કર્યું.

આમાં વળી જનરલ મેલીસન પોતાનું લશ્કરી મથક આરદાબાદ સુધી લઇ ગયો, અને ત્યાં બેઠાં મર્વથી તે કારનોવોરક સુધીનાં કાસ્પીઅન કાંઠા પરના તમામ પ્રજા સત્તાક સંસ્થાનો પર પોતાનો દોર ચલાવવા માંડ્યો. આમાં કાસ્પીઅન—તારકન્દ રેલેનું છેવટનું સ્ટેશન આવી જાય છે.

અરઝરતાનમાં, કર્નલ હૉરેન્સની પૂર્ણ દેખરેખ નીચે, ઇંગ્લેન્ડ મક્કાના સારીરને હજાજના યાત્રા તરીકે આદીએ બેસાડ્યો. તેના બે પુત્રોને સીરીઆનું તથા મેસોપોટેમિયાનું એમ બે રાજ્યો સોંપવાનાં વચન આપ્યાં, અને પેલેસ્તાઇન તો ખ્રિસ્તિય અમલ નીચે ચડુદી કોડનું એક સંસ્થાન થઇ પડ્યું.

કોન્સ્ટેન્ટીનોપલમાં તા. ૩૦ ઓક્ટોબર ૧૬૧૮ ના રોજ એડમીરલ કાયોપે એકલે હાથ ટુકો સાથે તહનાનું કરવાની બધી ગોઠવણ કરી નાંખી હતી, જોરકરસની સામુદ્રિકનિમાં અંગ્રેજ નૌદા સૈન્ય હ મેશ માટે લગર નાંખી પડ્યું, અને સુલ્તાન દેદી થઇ રહ્યા ખ્રિસ્તને અનુકૂળ એક પ્રધાન મંડળ રચવામાં આવ્યું; પછી તા. ૧૯ માર્ચ ૧૬૨૦ ના રોજ અંગ્રેજ લશ્કરે ચહેરોના કબજો લીધો, સામે ચનારા-ઓને પકડી લીધા, અને ટુર્કીની રાજધાનીનું ચાહ થઇ બેઠું.

ખ્રિસ્તિય સરકારે ટુર્કીના કક્કા કરી નાંખવાનો પોતાનો ધરાદો કોઇ દિવસ છાનો રાખ્યો નથી. મીક લોકોને તેણે પ્રેસ, એશિયામાઇનર, અને કાળા સમુદ્રના કાંઠાનો થોડો ભાગ આપ્યો. રમનામાં તેમને ઉતરવાની સગવડ કરી આપી. અને કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ નજીક તેમને તેમનું નૌકા સૈન્ય રાખવા છૂટ આપી. ઇટાલીને અડાલીઆનું એક સંસ્થાન અપા-વ્યું, અને કાળા સમુદ્રમાં તેમનાં વહાણોને આવવા જવાની સગવડ, ઉપરાંત કોસસ પર્વતનાં ગામડાંઓમાં વેપારની છૂટ મેળવી આપી. આર્મિનીઆને-વાન, બીટલીસ, અર્ઝન તથા સીલીરીઆ સાથે સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે રચાવ્યું. કુર્દ લોકોને ઉત્તર-મેસોપોટે

મીલા આપવા કર્યું. અમરીસા-ખાદીઅનને રથાનિક સ્વરાજ્ય અને છેવટે કોકેસસનાં પ્રાંતસત્તાક રાજ્યોને કંઈ નહિ તો રાજ્યદારી આપનમાં તથા આર્થિક મદદ આપવા કબજીયું.

આમ જાળ વધારેને વધારે સકાચાલી ગઈ. એમાંથી પશ્ચિમ એશિયાનો કાષ્ઠપણુ ભાગ જયવા ખમ્બો નહિ.

૧ લી ઑગસ્ટ ૧૯૧૬ ના કોકેસના તહનામાંથી ઇરાનનો આવકગતવક તથા ઘરકર સંબંધી તમામ વડીવટ ઇંગ્લંડને હાથે જાય છે; અને આ રીતે કલે વગર કલે ઇરાન ઇંગ્લંડનું આધિપત્ય સ્વીકારે છે.

સન ૧૯૧૬ માં અફઘાનિસ્તાનનો બ્રિટિશ પક્ષનો અમીર મરાયો કે તરતજ નવા અમીરને પદમંથ્ર કરવાના, તથા અફઘાનિસ્તાનની સ્વતંત્રતા છીનવી લેવાના રાષ્ટ્ર ઇરાકથી વઝીરિસ્તાનની સરદદ ઉપર લરકરની પાંચ ટુકડીઓ ગોઠવવામાં આવી.

વળી કર્નલ એલસ તારકન્દ તથા ફરગાનામાં મુસલમાની બળવો ઉદ્ભવવા ગયો, તેના પરથી સમ-જન્ય છે કે ઇંગ્લંડને તો તુર્કિસ્તાન સુધી પહોં જવાનો હયાદો છે, આ માટે બોખારાના અમીરને તથા ખીવાના ખાનને આરક્ષાપાદમાં બિટને રથાપેલા મેનશે-વિક્રમ સરકાર સાથે લગાવા સમજાવ્યું.

આ રીતે પશ્ચિમ એશિયામાં સિટનની નેમ નીચે મુજબ સમજાય છે:-

૧. મહા, ફરગા, નજ્દ, હામજુલ, જેડ-અમેમ, અને કોનિયા વગેરે ઇસ્લામનાં પાક રથજોને લઇ લેવાં. અને એમાં પછી મુસલમાન ઉસ્માઓ તથા આખી ઇસ્લામી આલમના કાજીઓ ઉપર બ્રિટિશ મોર મેસાડવાનો ઉદ્દેશ રહ્યો છે.

૨. ઇસ્લામની તમામ રાજધાનીઓ, કોન્સ્ટેન્ટી-નોપલ, દમસ્કસ, બગદાદ, નેદરાન, ટાબુસ, સમરકન્દ બોખારા, તારકન્દ કબજે કરવી, અને તે લઈને તમામ મુસલમાની રાજ્યો ઉપર પોને કાબૂ મેળવવો.

* સર પર્સી કોક્સ હાલ મેસોપોટેમિયામાં હાથ-કામગર છે.

+ 'મેસોપોટેમિયા' વિશેષી રાજ્યનંત્ર.

આ એક બીજાં રાજ્યોને અંદર અંદર લકાવીને અથવા બ્રિટિશ દેખરેખ નીચે એક આરમ સામ્રાજ્ય અને ખિતાઈત રથાગીને કરી રહે.

૩. નજ્દના લવિખમાં અત્યંત ફળદ્રૂપ પ્રદેશોને પચાવી પાડવા, જેવા કે-મેસોપોટેમિયા, નેરકન, અને ઓકમસ નદીનો પ્રદેશ. આ બધામાં નહેરો કરવી, અને આખા ક્ષેત્રનો વેપારઉદ્યોગ, એકસા બ્રિટિશ લોકોને હાથ રાખવો.

૪. મુખ્યત્વે કરીને કેકિશીઆ, ટ્રાન્સકેપીઆ, ઇરાન, મેસોપોટેમિયા અને પેલસ્ટાઇનના આસનેતના કુલાનો ઇત્તરો રાખવો.

આવડી મોટી મંજૂર થોજના સંરથાનો વધાર-વાના પક્ષના આગેવાન કર્નલ લોરેન્સે જાહેર રીતે પ્રકટ કરેલી. આમાં આર્થિક તથા રાજકીય સત્તા, એશિયાના બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને મળી જાય.

x x x x

પણ જ્યારે યુરોપ વેર, વિઘ્ન, નાશ, અને રાજપરિવર્તનના અધકારમાં કુખતું જાય છે, ત્યારે એશિયાનો ધીમે ધીમે ઉદય થાય છે. એક લાંબી રાત્રિના અધકારમાં ભૂસાઇ ગયા પછી, સર્વવ્યાપી જયના શુભ દિવસને માટે એશિયાનો સ્પર્ષ ઉગે જે એટલા મટિજ જેમ જેમ યુરોપ તેને કબજે કરવાના વધારે પ્રયત્ન કરે છે, તેમ તેમ, તેની સામે થવાની તથા સ્વતંત્ર થવાની શક્તિ વધે છે. પરદેશી રાજ્યોએ આખા એશિયા ઉપર જેમ જેમ જાળ પાથરી તેમ તેમ, તેને તોડીને સ્વતંત્ર અને એકત્ર થવાનું બળ પરિણમે તેનામાં આવતું ગયું.

જો આપણે સમસ્ત ક્ષેત્ર ઉપર ફરીથી નજર ફેરવીયું તો પશ્ચિમ એશિયામાં બ્રિટિશ લોકોને જે અનુભવો થયા છે, તે ખાસ જાણુતા જોગ લાગશે.

...એપ્રિલ ૧૯૧૬ માં જનરલ મેસીસનને કાસ પીઅનનો મુલક છોડી જવો પડ્યો, અને તેની સાથે તેણે રથેલું આરક્ષાપાદનું નખતું રાજ્યતંત્ર પણ તેને જતું કરવું પડ્યું.

બોખારા-તારકન્દ રેલ્વે પાછી આર્થિક લોકોના હાથમાં ગઈ, અને બ્રિટિશ પક્ષના બોખારાના અમી-

રને પોતાની રાજધાની હોડી અધ્ધાનિસ્તાનમાં આશ્રય લેવો પડ્યો.

તારક-૬ પાણું, ષિટનની વિરૂદ્ધતા મુસલમાની અળવળું મુખ્ય રથાન યદ્ય પડ્યું. ઓક્ટોબર ૧૯૧૬ માં ષિટિશ લશ્કરને કોક્સસ પર્વતની દક્ષિણે આવેલાં પ્રમ્લસત્તાક રાજ્યો ખાલી કરવાં પડ્યાં, અને ખાકુ, તીફસીસ તથા બાવૂનમાંથી પણ નાસવું પડ્યું; બ્યોઈઆ, આઝરબેઈજન, તથા આર્મેનીઆની સ્વતંત્રતાનો પ્રશ્ન તો ક્યાં રહ્યો.

તા. ૨૦, મે ૧૯૨૦ ને રોજ એન્ઝેલી નજીક જનરલ એમ્બ્રેઈનને તેના ૨૦૦૦ સીપાઈઓ સહિત, રશિયન સોવિયેટ દુકડીઓએ ઘેરી લીધો, અને તેને તમામ લશ્કરી સરંજામ તથા દારૂગોળા સહિત તાબે થવું પડ્યું. આથી નજીકના ષિટિશ વાવરો ફરકાવતા ડેનીઝીનના કાફલાને પણ તાબે થવા ફરજ પડી.

ગીજનના બંડોગોની મદદથી રશિયાના લશ્કરે કાસ્પીઅન સમુદ્રના કાંઠાના પ્રતિ કબજે કર્યાં, અને તેણે કાસ્પીન, તથા તહેરાનને ધમકી આપી. ષિટિશ લશ્કરને પાણું હણ્યું. અતે ધરાન ખાલી કરવું પડ્યું. “દક્ષિણ ઇરાનની અંગ્રેજ લશ્કરી દુકડીઓ” ના સિપાઈઓને રજા આપવામાં આવી તેમના અમલદારો ઈર્ગંડ રવાના થયા, અને લશ્કરી તથા નાણાં ખાતાના સત્તાહકારો ઘેર ખેડા.

અધ્ધાનિસ્તાનમાં અંગ્રેજ લશ્કર વઝોરિસ્તાનની સરહદ ઓગાંથી અંદર જઈ શક્યું નહિ, અને રાજગર્દી આગળ ષિટિશ અધિકારીઓને અધ્ધાન સરહદ સાથે સમોવડીઆ થઈ તલનાથું કરવું પડ્યું. જે દેશનો પરદેશી રાજ્યો સાથેનો સંબંધ ઈર્ગંડે છેલ્લાં ૪૦ વર્ષથી પોતાને હાથ રાખ્યો હતો, તેની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા ઈર્ગંડને અતે સ્વીકારવી પડી.

૧૯૨૦ ના મે માસમાં, મેસોપોટમિયામાં એકાએક બળયો ફાટી નીકળ્યો. કેટલાયે લશ્કરી અમલદારોના જાન લેવાયા; ષિટિશ લશ્કરને અગદાદ સુધી પાછાં હકવું પડ્યું, અને ત્યાં પણ આસીરીઅન અને ખાલ્દીઓની મદદથી જ રહી શક્યા છે.

કુર્દિસ્તાનમાં કુર્દોને તુર્કો સામે લડાવવાની તરફી નિષ્ક્રમ નીરડી છે. ષિટિશ કમીશનર જોડે કુર્દ લોકોના આગેવાનોએ સહકાર નજર કર્યો. ૧૯૨૨ ના જુલાઈમાં ષિટનના “રાજદારી પુરૂષો” નાં ખૂન થયાં, અને તા. ૨૫ ઓગસ્ટને દિવસે તો ફેઝુલ રાજાના મહેલમાં મોટા કમીશનર સાહેબ, સર પર્સી કોક્સનું અપમાન થયું.

પેલેસ્ટાઈનમાં પણ ષિટિશ અમલ અને મહુદી રાજ્ય સામે મુશીબતો તથા ઉશ્કેરણુઓ વધતાં જાય છે.

અરબસ્તાનમાં વહાબીઓ અને તેમનો સરદાર નઝફનો સુન્નતાન અંગ્રેજોએ ગોડવેલા રાજા હસનની સામે થતા જાય છે.

૧૯૨૧ ના ઇજીપ્તના બળવાથી અને ત્યાર પછીના બધા બનાવોથી તો સૌ કાઈ વાકેફ જ છે.

હિન્દુસ્તાનનો છેલ્લા ત્રણ વર્ષના ઇતિહાસ-સામાન્ય અસતોષ, યુરોલીઓ, ઉશ્કેરણેલી લામણીઓ, અને મોપલાઓનું બંડ-વિષે બહો જાખવાની જરૂર નથી.

આ બધામાં હમણાંજ તુર્ક પ્રમ્લએ મેળવેલી એશિયામાઈનરની છત ઉમેરો, એટલે ક્રોસની દારથી પશ્ચિમ એશિયામાં ગોડવેલી ષિટનની ખાજનું શું થયું તે સમજશે. સૌથી મોટી યુરોપીય પેટીનું પશ્ચિમ એશિયામાં નીકળતું જમે ઉધારનું પાતું આપ્યું છે, જૂદા જૂદા આંકડાઓ એક બીજા સામે ગોડવાઈ ગયા છે, તેના પરથી લવિખનું સરવૈયું કાઢનાથી પણ તારવી કદારો.

કુરોપના શિથિત થતા પંજનમાંથી એશિયા ઘણા થોડા વખતમાં છૂટું થશે, એ નિઃશંક છે. પ્રશ્ન માત્ર એ છે-એ કશ જાતની સ્વતંત્રતા મેળવશે? એ તેણું દમ્ભેજ પદજાના સંલેગો અને અહરમોતો ઉપર રચારો? બળના માત્ર આધાત-પ્રત્યાધાતથી જ ધમકશે? દરિયાની ભરતી ઓટની માફક ચડશે અને ઉતરશે? અથવા એ શું આંતરિક આત્મનિર્ણયના ફળ રૂપે, ઉડા આત્મામાંથી ઉગતી આંતર આત્માની

સ્થિર અને શાશ્વત સ્વતંત્રતા હશે ? ખરી મહત્તાની પરિપાકરૂપ સાચી સ્વતંત્રતા હશે !

મહાત્મા ગાંધીજીનો એક સિદ્ધાંત છે કે પશુમજાગીરી મેળવેલાં સ્વરાજમાં યુક્તામીનાં બીજા છુપાં રહેલાં હોય છે, અને તે કોઈ દિવસ ટપી ચકતું નથી. આ સત્ય કોઈ ગેમી તક ઉપર રજૂ નથી, પણ માત્ર એજ સત્ય કે પશુમજા ક્ષણજીર છે, અને સાધારણ રીતે દિસા એ નજાણાનું હથિયાર છે. નૈતિક બળ, ખરી આત્મનિષ્ઠા, અને સાચી મદના વગર સ્વતંત્રતા નબી ચકતું નથી.

આપણી સમસ્ય જે પ્રશ્ન રહેલો છે, તે એશિયાના મહાન આત્મામાં અદસ્ય રહેલો મહત્તાને બહાર લાવનાનો—તેને જન્યત કરવાનો છે.

એ જનવા જોગ છે કે બાહ્ય દબાણને અંગે, વહેલી મોટી, ઓછી વતી એક સામાન્ય લક્ષ્યમાં મુક્તિ મેળવવા એશિયાની પરતંત્ર પ્રજાઓ સંધિયી એમને એમ જોડશે અને એકત્ર થશે. પણ એનો પાયો, એનું તત્ત્વ, એક આઝાદપ હોવાથી એ એકતા એના જેવી જ અભાવમય અને યજ્ઞજીર હશે. તેનો આંતર હેતુ રચનાનો નહિ પરંતુ નાશનો જ હશે; યુરોપ સામે જીત મેળવ્યા પછી એવી એકતાના અસ્તિત્વ માટે કશું કારણ જ નથી, અને એથી એ આત્મઘાતી જ નીવડશે ભય દૂર ચતાં એકલ એસરી જશે. આમ થાય, અને એશિયા ગોરાઓથી મુક્ત થાય, પણ જો એ પોતે ક્ષુદ્ર સંજોગોથી પાર જઈ, એક ઘંટ ન શકે તો તેની પ્રજાઓ એકથી પણ વધારે વાર, યુરોપના જેવો—જડે તેથી પણ વધારે ખરાબ મિત્રમ ફરીથી ન વતાવે—એક બીજાઓને પોતાના અમલ તમે લાવવા પ્રયત્ન ન કરે—એમ ન માનવાનું મું કારણ ? કારણ શુભામ જેવો પ્રાપ્ત જલિમ નથી.

માટે જ આ સંજોગવચાન થએલા એકબીની ક્ષુદ્ર પાશ્વર્ય પર ચડીને, ઉંડા અને ગંભીર ઐક્યનો, આત્મા અને તેની જીવંત સૃષ્ટિના પૂરા એકતાનો ભવ્ય મહેલ બાંધવાની મોટી જરૂર છે. આમ એશિયાના અંતરમાં નવીન એશિયાને સંજવાનું કાર્ય બાકી છે.

* * *
એટલા માટે નવીન એશિયાની પ્રજાઓનો એક સંઘ કરવાની જરૂર છે. તેનો આદર્શ તે “સમસ્ત એશિયા અને સારી આશમની સ્વતંત્રતા અને એકતા;” એમનો આશય એશિયાની બધી પ્રજાઓની આત્મજાગૃતિ તેમનો સામાન્ય કાર્યક્રમ તે એશિયાની નીન સંસ્કૃતિની રચના.

આ માટે એશિયાના દરેક ભાગમાં, નીન એશિયાની લાવનાવાળા મિત્રોનાં મંડળો રચવાં, દેશ દેશની વચ્ચે પરસ્પર બ્યવહાર ખીલવવો, એશિયાની જુદી જુદી જાતો, ધર્મ અને પ્રજાઓના ઐક્યની નવી લાવનાનો પ્રચાર કરવો, અને પહેલી તકે આખા એશિયાનું મહામંડળ, એશિયાના રાજ્યમંડળોના મંડળાચરણ તરીકે બેઠું કરવું. કારણ આ વખતે, અનિનિત પ્રજાસંઘના નિશ્ચિત મધ્યમિદ્વેષ, દુનિયામાં જાનુલાવ ખીલવવા એક કેન્દ્ર સ્થાનની જરૂર છે.

એ સ્થાન એશિયાનું જ છે, નવા યુગના પ્રાતઃકાલે, નીન દેવી મનુષ્યજાતિને જન્મસ્થાનની જરૂર છે, નવીન એશિયામાં લચિધ્વીની એ મનુષ્યજાતિને જન્મ થાય એવી મારી પ્રાર્થના છે.

કોટમઠ, દિમાપલ.

તા. ૧૨ ઓક્ટોબર, ૧૯૨૨.

પ્રોફ. રિશાર્ડ.

સ્વર્ગસ્થ દાકતર નીલકંઠરાય ડાહ્યાભાઈ છત્રપતિના

જીવનનાં કેટલાંક સ્મરણો

સ્વર્ગસ્થ દાકતર નીલકંઠરાય ડાહ્યાભાઈ છત્રપતિના નારાવંત દેહ આપણી પાસેથી ગયો છે છતાં એમણે કરેલાં કામ આપણી આગળ મોજુદ છે. એઓ મરણ પામ્યા છતાં જીવતાજ છે. એવા મોરંજીવ મહાનુભાવની જન્મ તારીખ અને મરણ તારીખ લખવી એ હું નિર્ધારક સમર્થ છું. એમનાં કામ, લેખો (પુસ્તકો) અને બાપણે એજ એમના જીવનની ખરી તવારીખ છે. એમના જીવનનાં સ્મરણો લખવાનો મારો પ્રયત્ન માત્ર આપણે એમાંથી કોષ લઈએ અને એમને પગલે ચાલી જનસમાજની સેવાનો અવનવો દલાવો લઈએ એટલા પ્રયત્ન છે. સ્વર્ગસ્થ નીલકંઠરાયભાઈ નાનપણમાં પોતાના યોગ્યતામાં સ્વ. લલુભાઈ મજુમદારને ત્યાં ઉછરેલા. ત્યાંના સાદા અને સતેથી જીવનની ઓપ એમની રજીસમાં જોવાયેલી. યુવાવસ્થામાં એઓએ મુંબાઈની આનંદ મેડીકલ કોલેજમાં અભ્યાસ કરી એલ. એમ. એન. એલ. ની પદવી મેળવી હતી એઓ અમદાવાદની સિવિલ હોસ્પિટલમાં આસીસ્ટન્ટ સર્જનના હોદ્દા ઉપર હતા અને ધન પણ સારું સંપાદન કર્યું હતું, છતાં એ બાળવત્તું એમને કોઈ અભિમાન નહોતું. એમની રહેણી કરણી બહુ સાદી હતી. એમને પોશાક (પહેરવેશ)-સાદું ધોતીડું, સારો જીનનો લોન્ગ કોટ, સાદી પાંખડી અને દેશી પંતળી જોડા એમને એમનામાં આટલી કમીશીઅત, વિશ્વાસ કે ધન હશે એવો કોઈને ખ્યાલ આવે તેમ નહોતું.

સ્વર્ગસ્થ પોતાના વિચારોમાં દૃઢ હતા. પોતાના અભિપ્રાય બહુ સ્પષ્ટરીતે વ્યક્ત કરીને બાંધતા પણ એક વખત અધિક બાળવત્તાં નિશ્ચય થયા પછી તેઓ તે પહેલે ભાગે ફેરવતા નહોતા. એઓ ન્યારે અમદાવાદની સિવિલ હોસ્પિટલમાં હતા ત્યારે એક દરદીના રોગની ચિકિત્સાના સંબંધમાં એમની સાથે કામ કરનાર દાકતરોમાં મનસેદ પડ્યો. તે વખતના સિવિલસર્જન સાહેબ અને બીજા દાકતર સાહેબોએ એક મત જણાવ્યો. સ્વ. દાકતર નીલકંઠરાયે પોતાનો વિરુદ્ધ મત દિઘંતથી જણાવ્યો. છેવટે દાકતર નીલકંઠરાયની ચિકિત્સા ખરી કરી

તેથી સિવિલસર્જન સાહેબનો એમને માટે ધણું ડંચો મત બંધાયો.

સ્વર્ગસ્થ દાકતર નીલકંઠરાયનો ઉદ્યોગ અને ખર્ચ અત્યુપમ હતાં એમની દિઘંત ભાગી ગઈ નહોતી. અહીંના અમાકના સિવિલસર્જન સાહેબ દાવર રોગની પ્રેરણાથી એમણે ખતથી અંગ્રેજી ' એલેટ ' (આંધળાના ઉપચોગ માટેની ઉપચોગો માટેની લીધી) નો અભ્યાસ કર્યો ' અધિસિક્કલ ' (હિંદુસ્થાનની નદી નદી ભાષાઓને બધ બેસતી એલેટ લિપિ) નામની બારાખડીની રચના કરી અને શુભશાંતિ તેમ મરાઠી એલેટ વાંચનમાળા અને બીજા આંધળા વાંચી શકે એવાં ઉપચોગી પુસ્તકો એમણે બનાવ્યાં તે ઉપરાંત ' હિંદની કામી રોલ ' અને ' શુદ્ધ વ્યવસ્થા ' નામનાં જનસમાજના ઉપચોગનાં પુસ્તકોનાં પુસ્તકો લખ્યાં.

સ્વર્ગસ્થ દાકતર નીલકંઠરાયનું નિયમિતપણું અને સ્વાસ્થ્ય નમુના લાયક હતાં. કવિ દલપતરામના બોધ " રાતે બેઠા જે મુઠું બેઠેલા કો વીર, બળશુદ્ધિ વિશા વધે સુખમાં રહે શરીર " પ્રમાણે રોજ રાતે ૬ વાગે એઓ સુતા અને સવારે ૫ વાગે ઉઠતા અંધારિયા આવ્યા પછી પણ એ નિયમ એમણે કાયમ રાખ્યો હતો. આ નિયમના પરિણામ તરીકે એમની તંદુરસ્તી સારી હતી, શરીર મજબૂત હતું, શુદ્ધિ નિર્માણ અને વિશ્વાસ (ખાલિય નહીં) પણ બહુદાર સમજાણું) વિશાળ હતી.

સારો અને વિશિષ્ટ યોગ્ય, ચોક્કસ પ્રકારી ઉપમ, સાંત સ્વભાવ અને નિયમિત અંગકસરત એજ શરીરને નિરોગી રાખવાનાં મુખ્ય સાધન છે એ એમણે પોતાના નિયમથી સચોટ રીતે સાબીત કર્યું હતું અંધારિયા આવ્યા પછી પણ ન્યારે તેઓ અમદાવાદમાં હતા ત્યારે સાંજે શુભશાંતિ કલબના પાનકોના નાકો પાસેના ન્દની મકાનના વિશાળ ચોમાનમાં બનેલીના દાવ બેસતા હતા. મુંબાઈમાં પોતાની લાંબી લાકડી છળે રોજ સાંજે કોઇને માત્ર આધાર તરીકે સાથે લઈને ફરીયા કોઠે ફરવા જતા.

આંખની અડચણ છતાં એઓ પોતાની પહેરવાની વસ્તુઓ તથા ભેટા લાકડી અમુક ઠેકાણે પોતાની ભંતે મુકતા અને ત્યાંથી પોતેજ લેતા રોજ નહાળને પોતાનું પલાણેજ ધોતીકે પોતે હાથે ખાંખાળીને નીચાવતા અને સુકવતા કોઈને હાથ આપ્યા વગર ખાણસની સોબતના આધારથી તેની સાથે વાંતો કરતા કરતા અમદાવાદ મુંબઈ જેવા મોટા શહેરના આડી ઘોડાની ધમણવાળા ધોરી રસ્તા ઉપર પોતાની ભંતે બેઠકક આપ્યા જતા

સ્વર્ગસ્થની રીતભાત એજ વગરની હતી, એઓ સદા-ચરણી અને સવ્ય વક્તા હતા. એમને કોઈ ભંતનું-મહા, પાનસોપારી, ખીડી વગેરેનું કહેવાણું નિર્દોષ-વ્યસન પણ નહોતું વ્યસનમાં માત્ર બોધક પુસ્તકો કે રોજના છખાં વાંચવાનું કે વંચાવી સાંભળવાનું વ્યસન હતું. પ્રસંગે કોઈ ધવવાન મિત્ર કે એજખાણવાળાને ત્યાં એમને મહા કોફી કે શેરા લેમન વગેરે લેવાનું કહેવામાં આવે ત્યારે ખીડી શરમ કે મોટાના તેજમાં અંતર્યા વગર વિનયથી ના કહેવામાં તેઓ ચુકતા નહીં.

સ્વર્ગસ્થ દાકતર નીલકંઠરાયમાં ભૂતા તેમ નવા વિચારોનું મિશ્રણ એવામાં આવતું, એમને ભૂતા રીતરીવાજોને મદદ માન હતું છોકરા છોકરીઓને ભૂતી ઢળની કેળવણી ધર કેળવણી-આપતી નથી તેથી તેમનાં શરીર નિર્બળ અને નમાણાં થતાં નય છે એમ એઓ કહેતા 'પાયા' (ખાણણીઆ-ખાંડવાનું) અને 'મારી' (ધરી-દગવાનું) ની સોબત જીવાન સ્ત્રીઓએ ઊડી ત્યારથી તેઓ 'હિસ્ટીરીઆ' ની જોમ યહ યહ એમ એ ધણી વખત વાતચીતમાં કહેત. નવા જમાના ડોળી અને કાંકાળા ફેરવેશના ઓણેમાં એઓ તણાયા નહોતા. ભૂતું એટલું ખરાબ, બ્લેમ બેરેટ્ટ અને નહું એટલું સાઈ એ રૂપના જીવાનીઆના વિચારને એ હસી કાઢતા

એઓ સ્વભાવે સુશીલ અને મળતાવડા હતા નાના સાથે નાના અને મોટા સાથે મોટા એઓ થઈ જતા. એમની જાપામાં મરડ મરડરી (lump of), ચોક્ખી જણાઈ આવતી એઓ સતોષી, આનંદી અને સાંત હતા. સ્વ. દાકતર નીલકંઠરાય નવા યુગના-આંધી-ખાડીયુગના જ, યુગની અને ખસ દેરાહિતેથી હતા ને કે પોતે પોતાને ખસડી સાહે પોતાક ખરેખર નહોતો તો પણ ખાડીને પહેવેરા એ ઓ જાણુ પસંદ કરતા હતા. રેડીઓ એમને પ્રિય હોત એમના મંદવાક વખતે જિમને પુછતા હતા કે મને રેડીઓ ચલાવવાં આવડે ખ-કે ! એ ઓ અંતઃકરણથી માનતા કે ખાડીના પ્રચારથી

અને રેડીઆના ખોડાના ઉપયોગથી દેરામાં ખરી આખાડી થશે અને નિર્ધનતા જશે. મહાત્મા ગાંધીને એઓ નવા સુખ વિચારોના દંઢ પ્રવર્તક ગણતા અને દેરાને ઉધે રસ્તે જતો અટકાવવા માટે તેમને બહુ ધન્યવાદ આપતા. એમની માંદગી વખતે પણ પોતાની નાની પોત્રી પાસે એના કાલા કાલા શાદોપી ગાંધીનું ઓત. રેડી-આનું ઓત (ધીમે ધીમે આલેરે, મીઠા મીઠા બોલેરે રૂઝો માટે રેડીઓ...) ગવડાવતા અને યુગ યુગ થતા. 'હિંદની કાચી દોલત' નામનું એમનું પુસ્તક એમની દેરા પ્રત્યેની ખરી લામણીનો સચોટ પુરાવા છે.

પરોપકારાય સત્તાં વિમૂતયઃ !

પ્રમાણે દુઃખીની દાઝ ભણવી અને પોતાનું છુર ઈ-ચ્છતાર કે બગાડનાર ઉપર પણ ઉપકાર કરવો એ એમના અધ્યાપાની સાર્વજનિકમાં અર્હાં નાના પાયા ઉપર સાર કરેલી અધ્યાપાના, મુંબઈની વિક્ટોરીઆ મેમોરીએલ અધ્યાપાના, મુંબઈનું અધ દિવાન શૃદ્ધ, અર્હાં કેટલોક વખત આવડે અધદિવાન શૃદ્ધ, મુંબઈનું અધ સંકટ નિવારણ મંડળ (Blind Relief Association) અર્હાંની બ્લેસ-મુંબઈની સાળા (સ્વ. દાકતર નીલકંઠરાયની પ્રેરણાથીજ આ સાળા સ્થપાઈ હતી) અને અર્હાંનું બ્લેસ મુંબા અને આંધ્યાને મદદ કરનાર, શુભનતનું મંડળ એ અના સાર જેવા હજગમતા ભહેર દાખલાં છે.

દાર નિષેધના ચુસ્ત હીમાયતી તરીકે એ ઓ અમ દાવાદમાં ગરીબ અને અજ્ઞાન લોકો (ગોલા, કુંભાર, ધોળી, મોચી વગેરે) ના મહેકલાએમાં જતા અને સાડી બાપામાં તેમને બોધ આપતા. દાર અને તેની તન; મન અને ધન ઉપર અસર અને પાપનો ખાયા એ એમના લેખો અજ્ઞાન અને દુઃખી જન સામજને ઉપકારક છે.

'ધર ગયુ રસાયણ' અને 'સી મિત્ર' (સીઓ-નો સાથી) એ પુસ્તકોથી એમણે સીઓ અને શૃદ્ધસ્થા-યમીઓની અમુક સેવા બજાવી છે. ને કે એમની આંખે અડચણ હતી અને એ ઓ કાને બ્લેસ હતા તોપણ એમની સોબતથી કોઈને કંઠોને આવડતો નહીં. એ ઓ લીક વખતે સાચા મિત્ર તરીકે કામ કરતા. એમની સોબતથી પર્ણ જ્ઞાન મજાનું અને અગણિત લાભ થતા એઓ ભંતેજ સદૃશ્યુના છવતા પુતળા જેવા હતા. **સત્સંગતિઃ કયય કિં ન કરોતિ પુંસામ્ !** એ પ્રમાણે એ એમના સદ્ગતમમાં આવે તેને લામજ થતો **યસ્મિન્ જીવનો જીવન્તિ વહ્યઃ સોપ્ર જીવન્તિ** એ નીતિ વાક્ય પ્રગણે જેના આસપાસી ધણા છવે પળે

છે તેમજ જીવનના અન્ય છે. ૨૫. દાક્ટર નીલકંઠ-
સાથની આખતમાં આ નિયમ ચલાવવા રીતિ
પણાએથી આપણે જોઈએ છીએ કાંઈ સારું કામ-ન્યાતાના
કે પરન્યાતાના કોઈના બલાનું કમ-કરવામાં એમને કાંઈ
દિવસ નવરાસ નહોતી.

એ એ શુભરાત્રી (શુભરાત્રના વતની) છતાં ખત્તા
હિંદ સેવક, દેરા ભક્ત, દેરા બંધુ હતા. એ એ શુભ-
તાના પ્રદર્શન છતાં બધી કામો મટી એમને ખરી લાગણી હતી.

હદાર ચરિતાનાં તુ વસુધૈવકુટુંબકમ
એ પ્રમણે બધા દેશ (હિંદુસ્તાન) લોકો એમને મન
માંડુ એવા હતા.

તેમના જીવનનાં સમસ્યામાંથી વાંચનાર તે ધરો લે અને તે
પ્રમાણે વર્તન કરે એવી શુભચાંચી આ સેખ લખ્યા છે,
તેમના જીવનની જુદી જુદી દિશાઓમાંથી ધરો લેવાની
ઈચ્છા રહેતી પ્રુદ્ધ આપે એ પરમ કૃપાળુ પ્રભુને મારી નમ્ર
આર્થના છે ! તથાસ્તુ !

માણુશંકર સહુભાઈ દેશાઈ.

પુસ્તકપરિચય

મહાત્માનો હિંદુચાળ-ક્રાંતિ પુરાણચંદ ત.
શાહ. ૫ ૧૯૩ મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦ આ નાટકનો
ધોડો આગ આઠવાડિક 'હિન્દુસ્તાન' પત્રમાં પ્રગટ
થયેલો હતો. એક જ પુસ્તકમાં 'તે છપાય તો વાંચ-
નારને સવળ પડે એમ માની' આ પુસ્તક પ્રદેસર
લાઈ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

પ્રસ્તાવનામાં નાટકકાર લખે છે કે 'લેખકનો
ઉદ્દેશ જેમ અને તેમ સાહિત્યમાં સત્યદર્શન
કરાવવાનો છે.' આ ઉદ્દેશ ધણે સ્પષ્ટ છે
આ નાટકનું વસ્તુ અને યોજના ઇંગ્લેન્ડના An
Enemy of People (સમાજનો વૈરી) નામના
નાટકમાંથી લીધાં છે એમ અમને લાગે છે.

પ્રો. શાહે આ વાત છુપાવવા પ્રયત્ન કર્યો
છે એવો અમે આરોપ કરવા નથી માગતા.
પૂ. ૭૭ ઉપર "સમાજ રાત્ર", અને ૧૮૭
ઉપર "પ્રજનો વૈરી" એ શબ્દો નાટકના મૂળ
વસ્તુના દ્યોતક છે, અને કેટલાએક પ્રવેશો બરાબર
મૂળ પ્રમાણે જ છે. ઇંગ્લેન્ડનો સમર્થ દીનકાર અને
અભ્યાસી વિલિયમ આર્થર "Play-Making"
(નાટક લખવાની કળા) નામના પુસ્તકમાં ઇન્-
ગ્લેન્ડના આ સૌથી સગ્ન નાટકનું પૃથકરણ નીચે
મુજબ આપે છે.

અંક ૧ લો-૬૬ આશાવાદી-ડૉ. રોડમૅન નહા-
વાના હોજમાં રોગ ફેલાવવાનાં જનુઓ છે એ ખાખન
બદર કરે છે.

અંક ૨ જો-બહુ મતિ-ડૉ. રોડકેનેને લાગે છે
કે કેટલાએક માણસોના સ્વાર્થની સામે તેને થવું
પડશે પણ જાડુમતી પોતાના પક્ષમાં રહેશે એવો
તેને વિશ્વાસ આવે છે.

અંક ૩ જો-વિખિનો વિપર્ણસ-ડૉક્ટરને સમગ્રપ
છે કે જાડુમતી પોતાના પક્ષમાં નહિ પણ પોતાની
વિરુદ્ધ છે.

અંક ૪ જો-જાડુ મતીનો વિરોધ-લોહિનો સમ-
ગ્રપ છે કે પોતાનું તાત્કાલિક હિત અને રોડિયા-
ઓનો સ્વાર્થ એક જ છે, અને સત્યને ઢાંકી દેવા
લોકો શીઘ્રાઓ સાથે જોડાય છે.

અંક ૫ જો-આશાવાદી ખરી રીતિ સમગ્રપ
છે પણ ડૉક્ટર તેથી દબાતો નથી. કુખી થાય છે
અને લોહિના શારીરિક રોગો તો એક જાણુ રહ્યા
પણ માનસિક રોગો મટાડવાના નિશ્ચયથી વતનમાં જ
રહેવા કંચ કરે છે.

આ નાટકમાં પણ આ જ કથાભાગ, આજ
કાર્ય વિષય, આ જ સત્ય છે, અને મૂળ પાત્રો
પણ એનાં એ જ છે. ફેરફાર માત્ર પરિસ્થિતિ
પરતો જ છે. પાત્રોનાં સમીકરણો નીચે પ્રમાણે:—

Dr. Stockman=ધીરજરામ દવે.

Mrs. Stockman=સરસ્વતી

Petra=મીરાં

Hovstad=કેશવકાન્ત ચોધરી તંત્રી

Billing=ત્રવાડી, ઉપતંત્રી

ઇસાઈ ઇબ્સેનના નાટકની માફક અહીં પણ તંત્રી પ્રથમ ધીરજરામ પક્ષમાં છે, મીરાંના સંબંધની આશા રાખે છે અને છેવટે પૈસાના લોભે પરી જાય છે. વર્તમાન પત્રની ઑફિસના પ્રવેશની યોજના ઇબ્સેનની જ છે. બીજા અનેક નાની મોટી બાળતો માટે વાંચનારને જાને જ જોમ લેવા વિનંતી છે.

આ પ્રમાણે વસ્તુ એક હોવા છતાં અહીંની પરિસ્થિતિને તે અનુકૂળ કરતાં મૂળના રસને ક્ષતિ પહોંચી જણાય છે. મૂળનાં એકમ ઔચિત્ય અને મુશ્કિલતા અહીં દેખાતાં નથી. મૂળમાં, હોમમાં ટાઇફોઇડનાં જંતુ હોવાનો શોધ ડૉ. સ્ટોક-મેન પોતે જ કરે છે સારે અહીં ધીરજરામ ઇ-જી-નીવર નવા ડૉક્ટ્રી યોજનામાં જવામાં મુખ્યનો ભય, તથા વિધવાઓને ઉન્માર્ગે દોરવાનો તથા પાણી ખરાબ હોવાનો વગેરે દોષ લુપ્ત છે તેમાં ઔચિત્ય નથી-કદાચ ઔચિત્ય નથી માટે જ એક જ દોષને બદલે અનેક લાવવા પડ્યા છે અને તેથી કથાનું ગ્રેસ્ક તત્ત્વ એકાગ્ર નથી રહી શકતું. વસ્તુમાં હાલની રાજનીય સ્થિતિ અને ગાંધીજીની પકડપકડી આણ્ટી છે પણ તે હકીકત કાર્યને ઉપગ્રસ્ત ન થતાં, કાર્યમાં ધમાધમ, કૃત્રિમ વેગ લાવવા માટે ઊભા કરેલા કિસ્સા જેવી લાગે છે.

લેખક માને છે કે “નાટક મૂળથી જ રંગમૂર્તિ માટે ન લખ્યું હોવાથી એમ સિદ્ધ નથી થતું કે તે નાટક નામને લાયક નથી” પણ અમારે કહેવું જોઈએ કે જે રીતિથી, નાટક સાહિત્યનો એક વિશિષ્ટ પ્રકાર બને છે તે રીતિનો અહીં અભાવ જ છે. નાટકમાં પાત્રોનો ભાવ અને કવિનો અભિપ્રાય, પાત્રોના સંવાદ અને અભિનય દ્વારા સ્ફુટ થયેલો નેપથ્ય. જે કવિ એમ ન કરી શકે તો તે નાટક જ નથી. આ નાટકમાં પ્રો. શાહે પાત્રના ભાવો, જે

સંવાદદ્વારા પ્રકટ કરવા જોઈએ, તે અભિનયની સૂચનાની પેઠે, કૌંસમાં મૂકેલા છે. એટલે કે આ નાટક, કેટલીએક હકીકત કૌંસમાં લખેલી હોય એવી નવલકથા છે. એવા નાટકને વિવિધમ આચાર “સ્થળમાં રહી ન શકે અને જગ્યામાં મરી જાય” એવા ઉલ્લખર પ્રાણી” જેવું ગણે છે. ઉદાહરણ તરીકે :

પંતઃ-એમાં તો, મજમુદાર મારે તમારે સાથે સંમત થવું પડશે. (જાનુને બસ આટલું જ જોઈતું હતું. પ્રતિપક્ષમાં મતભેદ છે તે જાણી ગયો. એટલે માર્ગ સ્પષ્ટ થઇ ગયો.) પૃ. ૧૦૭

આમાં કૌંસમાં આપેલી હકીકત નવલકથાના વર્ણનભાગમાં અપાય; પણ નાટકમાં આવી સૂચનાને સ્થાન નથી. આવા દાખલા લગભગ દરેક પાને વાંચનારને મળશે.

નાટક એ સાહિત્યનું એક ઘણું જ કઠિન અંગ ગણાય છે. તેને માટે જાપાનો જે વૈભવ જોઈએ તે પ્રો. શાહમાં જણાતો નથી. સામાન્ય ભાષા મુંઝવે-મરી છે તે ક્ષમ્ય ગણાય પણ કેટલાએક રૂઢ શબ્દો અરૂઢ અર્થમાં વાપરીને લાપાપર અત્યાચાર કર્યો છે તે અક્ષમ્ય છે. દાખલા તરીકે પૃ. ૨૦ પર હાથ મેળાવવાને માટે હસ્તમેળાપ શબ્દ વાપર્યો છે જેનો રૂઢ અર્થ લગ્નમાં પાણિપ્રદણ કરવું એવો થાય છે. આને પરિણામે ત્રણ છોકરાંની મા સરસ્વતી પોતાના-પતિના બેઠાં બીજા ત્રણ પુરો સાથે ‘હસ્તમેળાપ’ કરે છે! પૃ. ૨૦૬ મે અમને બદલે વિગ્રમ શબ્દ વાપર્યો છે જેનો રૂઢ અર્થ ‘શુભારનો વિદાસ’ થાય છે. ૧૩૨ મે મુંઝવણને બદલે મુંઝાવે વાપરેલ છે જેનો અર્થ ‘ત્રિદોષ’ થાય છે. કાન્પ-શાસ્ત્રમાં ગમે તેવા પ્રતિભાશળી માટે પણ ચિટ સાહિત્યનો અભ્યાસ આવશ્યક ગણેલ છે તે તરફ પ્રો. શાહનું અમે લક્ષ્ય યોગ્ય એ છીએ. રંગ વિગે જેને મિલકુત માહિતી ન હોય એવો માણસ ચિત્ર કહાડે અને લાપાના કામ વિનાનો માણસ સાહિત્ય લખે એ બન્ને સરખાં છે..

આ નાટક ઇંગ્લેન્ડની ઇતિહાસ દેવાથી સ્વતંત્ર નાટક તરીકે તેની સમાવેશ કરવી અમને જરૂરની લાગતી નથી.

૨૧.

તરૂણ ગુજરાત (માસિક) પ્રકાશક: અંબાલાલ સુનીલાલ પરીખ, વસંત સલામત રૂ. ૪—૩—૦
આ નવા માસિકને ગુજરાતના સાહિત્યક્ષેત્રમાં અમે આવકાર આપીએ છીએ. આટલા વિવિધ વિષયના એકંદર રીતે આરા લેવાના ૮૪ પાનાના માસિકને મારે સલામત પણ એટલું જ કહેવાય. કાળ અને છપાઈ કેટલેક કેટલે મારાં નથી, તે ભવિષ્યમાં સુધારી લેવામાં આવશે, એવી આશા છે. ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ, ડૉ. ગોકળદાસ રાયચુરા, ડૉ. કેશવ, ડૉ. શેઠ વગેરે લેખકોના નામથી ગુજરાત પ્રસિદ્ધ છે. માસિકને અંતે ઉપતંત્રીએ, દેશપરદેશના વિવિધ વિષયો ઉપર ચિત્રતત્ત્વ મોંઘે આપી છે, તે મુજબ હંમેશાં પ્રકટ થશે, એવી આશા રાખીએ છીએ. એકંદરે આ માસિકની કામ દિન પ્રતિદિન શ્રદ્ધે પામે, અને તેના ઉત્સાહી તંત્રી અને પ્રકાશકની મુલાકાત પ્રેરણા આપે, એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ.

સામ્યદમતો (દ્વિમાસિક) ગુજરાત મહાવિદ્યાલય, અમદાવાદ, વાર્ષિક સલામત રૂ. ૨)

અમારા નવજુવા મુજબ, ઉર્દૂ કેળવણી પામતા ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ તરફથી પ્રકટ થતું આ પત્રે-લું જ પત્ર છે, અને તેના તેને સુધારી લેવાં અમને યોગ્ય જ આવડે થાય છે. જે પત્રમાં કામ કાલેજકર, અધ્યાપક રામનાથપણ પાક અને ભાઈ નરહરિ પરીખ જેવા લેખકો લખે, તેમાં સારા વિચાર જેવા મહાન તત્ત્વચિંતકનું ભાષણ અને કવિવર દાગોરનો અનુવાદ પણ હોય, તેની ભૂમિધા વિશે કંઈ લખવાની જરૂર રહે નહિ. લેખો જેટલા મુંદર છે, તેટલી તેના વિષયની વિવિધતા પણ છે. માત્ર એક જ જાણી આંખે મરે છે. વિદ્યાર્થીઓના માસિકમાં વધારે ભાગ લેખ અધ્યાપકોએ લખ્યા છે. આવા પત્રમાં અધ્યાપકોની વિદ્યા નહિ પણ વિદ્યાર્થીઓના

સંસ્કારો અને ભાવનાઓ દીર્ઘ નીકળવાં જોઈએ. અધ્યાપકોના વાલીપણમાંથી ધીમે ધીમે બહાર નીકળી, વિદ્યાર્થીઓ દિનપ્રતિદિન અને વિચારપૂર્વક આ પત્રનું સુકલ પ્રેરણા પોતાના હાથમાં લેશે, અને પોતાનાં સ્વપ્નાં અને વિચારો, કલ્પના અને તરંગોથી તેને તેજસ્વી અને સુશોભિત બનાવશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

સંગ્રહધાન પત્રિકા (અર્ધવાર્ષિક) તંત્રી રા. મનસુખલાલ રવજીભાઈ મહેતા. સૌરાષ્ટ્ર કાર્યાલય રાણપુર કાંડિયાવાડ સલામત રૂ. ૪)

અમે ધારતા હતા કે અંગ્રેજ-ગુજરાતી ભાષાના મિત્ર પત્રને જમાનો પૂરો થશે. તેથી દિવસગતના દેશીરા-ઓના સવાલો ઉત્તરવાનો આ પત્રને હેતુ જોઈ અમને જેટલો ચતોષ થાય છે, તેટલી જ નવાઈ તેમાં એ જાણ્યોનું બેઠકું મિત્રજી જોઈને થાય છે.

આ પત્રના આઠ પાનામાંથી અંગ્રેજી જ નવજુવારા અગ્રી જ પાનાં વાંચી શકે એટલે તેમને પછાં ઓછા પડે. માત્ર ગુજરાતી નવજુવારાને પાંચ જ પાના સમગ્રપણે, પણ દેશીરાઓ વિશે તેનાથી વધારે વિવિધ, વધારે રસદાર અને વધારે નિકટની માહિતી સૌરાષ્ટ્રમાંથી મળી શકે. અને અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી બન્ને નવજુવારાને પણ આઠ પાનાં વાંચનાં અડધા જ જોવાડ મળે, કારણ કે અંગ્રેજી લખાણની પુનઃકિત તે ગુજરાતીમાં થાય જ. વળી ડૉ. મનસુખ-ભાઈભાઈએ અંગ્રેજી ભાષા ઉપર ધોરણ કાળ મેળવ્યો છે, તેમ જ તેમના ગુજરાતી લખાણમાં સૌરાષ્ટ્રના જેવા મજાગળા ભાવ, કે ઝડપમત નથી. આથી અનેક ન્યૂનતાઓ ટોચ છતાં પણ રા. મનસુખ-ભાઈભાઈ દેશીરા-ઓના સવાલમાં હંમેશાં રસ લેતા દેવાથી પોતાના જ્ઞાન અને અનુભવનો કંઈક સંગીન જાણ આ પત્રકારા આપના રહેશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

રંગભૂમિ: (ત્રિમાસિક) પુસ્તક ૧ અંક ૧-૨ તંત્રી રા. તરુણ વિદ્યાલય: પ્રકાશક, જેથી અમદાવાદ

૧૭૯, બજારગેટ, ડાટ મુંબઈ વાર્ષિક કલાજન
ફ. ૭) છટક નક્ક ફ. ૨).

ગુજરાતને એક સરસ સચિત્ર પત્રની બેટ કરવા માટે અમે ભાડુથી વિલાકરને અભિનંદન આપીએ છીએ. જે કે. ઇ. પત્રમાં અતિશય ચિત્રો વાર્તાઓ અને કવિતાઓનું ઘણું મોડું પ્રમાણ હોય છે, તેમાં સૌન્દર્ય અને વિલાસ વચ્ચેનો બેઠ ધીમે ધીમે બુદ્ધિજીવનો, અને અતિશય આમત્તા અને અનિર્ણિતતાં તરતથી કલા દિગ્ગિત થવાનો અમને ભય રહે છે. તેમાં વળી ગુજરાતમાં કલાકારો ઓછા. હોવા છતાં ઘણા જ વધારે ચિત્ર પ્રકટ કરવાની મુશ્કેલી રખાય છે, ત્યારે શૃંગારસથી લાન બલેલાં સ્ત્રીપુરુષોનાં ભેડાં, અથવા કન્યેડાંનાં ચિત્રો જોવામાં આવે છે. વળી ગુજરાતી વાર્તાઓ માટે અંગ્રેજી સ્ત્રીઓનાં ચિત્રોની નકલો-તેમાં ચાંદસો, ગંગડી વગેરે શણગાર ઉમેરીને, આપવામાં આવે છે. વળી આ એકની એક વાર્તામાં (અવસાન: દિલનાં અને દેહનાં) તો એકના એક સ્ત્રીપાત્રના ચિત્ર તરીકે ઘણીજ લુહી લુહી ઈંગ્રેજ સ્ત્રીઓનાં ચિત્રો ઉતારવામાં આવ્યાં છે. અશુદ્ધ કલાનાં આપાં દ્વારણમાંથી આ પત્ર જહદી મુક્ત થશે, અને તે સૌન્દર્યની સૌમ્ય મૂર્તિરૂપ પાનશે, એવી આશા અમે રાખીએ છીએ.

આ પત્રમાં સામાન્ય વાર્તાઓ અને કવિતાઓ આવે તે તો ગૌણ જ ગણાય. તેમાં મુખ્યત્વે કરીને તો યુગ યુગના અને દેશ દેશના રંગભૂમિના આદર્શ અને કલા વિષે જ લેખોની આશા રાખી જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ આ પત્રમાં ગુર્ગીન ગામડી ઓછી છે, તેમ હાલની ગુજરાતની રંગભૂમિના ગુણદોષ અને સુધારા વિષે પણ, કોઈ મંદર અને સચેત લેખ જોવામાં આવતો નથી. દેશદેશાન્તરમાં અને મુંબઈ ગુજરાતમાં તાજેતરમાં જે નાટકો ભજવાય છે અને પ્હાર પડે છે, તેના ઉપર પણ તરેલીજની દૃષ્ટિ કેમ નહિ પડી હોય? આ પત્ર મુંબઈમાં વિગ્ન વંચાશે, તેથી મરાઠી, ગુજરાતી અને ઉર્દૂમાં ભજવાતાં અને પ્રદર્શિત નાટકોનું સૂક્ષ્મ અવલોકન જોવાની અમે આશા રાખીએ છીએ.

ધી નેશનલ વેલ્યુ ઓફ આર્ટ (પ્રમથવનમાં કળાનો ઉપયોગિતા) : પ્રવર્તક પબ્લીશીંગ હાઉસ, ચન્દ્રનગર. પૃષ્ઠ ૧૮.

આ 'કર્મ' ચોગિનમાંથી પુસ્તકકારે છપાવેલો શ્રી અરવિન્દ લેખનો લેખ છે. કોઈ પણ સમરત પ્રવ્રતની હીક-ચાત સવદેશીય હોવી જોઈએ, અને એટલા માટે આપ વખતમાં આ લેખમાંના ચોડાએક વિચારોનો 'યુગધર્મ' નો વાચકોને પરિચય આપવાનું યોગ્ય ધાતું છે.

અરવિન્દ લેખે જે પૂર્વ અને પશ્ચિમ સાથે સમન્વય કર્યો છે તે આ નાના લેખમાં પણ દેખાઈ આવે છે. મનુષ્યના મનના (૧) જીવંતના બંધારણમાં કળાને કયું સ્થાન આપવું એ આપણા દૃષ્ટિબિન્દુથી એમણે નક્કી કર્યું છે. યુરોપીય ચેતનશાસ્ત્ર પ્રમાણે મનોભાવ, વિચારારક્તિ તથા ઈલાકા એ બધી વૃત્તિઓને એક જ સરખી કોટિમાં ન માનતાં, મનની સાદી લાગણીઓ અને આત્માની ઈંડી પ્રતિભાને એમણે નક્કી પારખ્યાં છે. પહેલાં સારીની બધી જરૂરીઆતો પૂરી પડ્યા પછી, સુધારા અને સંસ્કૃતિ એક પગલું આગળ જઈ 'મન'ના સંકલ્પ વિકલ્પમાં સ્થાન લે છે. પણ મનુષ્યજાતે ત્યાં અટકવાનું તથા. મનને પણ શુદ્ધ કરી, સૌન્દર્યની સ્થાપી અને ઈંડી આત્મિક લાગણીઓને ચોવીને જ મનુષ્ય ચેતાની આખી સૃષ્ટિને પકડાવી નાંખવાની છે. આપણા ચિત્તશુદ્ધિનો સિદ્ધાન્ત અને કળામાં કશુંજર મનને કેવી રીતે શુદ્ધ કરે છે, એ વિષે કીક શીલમુકે એરિસ્ટોટલના અભિપ્રાય વચ્ચે લેખકે જે સામ્ય દેખાડ્યું છે, તે પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિમાં જે કોઈ પારગળ હોય તે જ કરી શકે. આ ચિત્તશુદ્ધિ થયા પછી કળાને આપિભાવ 'શુદ્ધિ'ના પ્રદેશમાં થાય છે. શુદ્ધિના જે બે ધર્મો એમણે મૂક્યા છે તે એક અર્વાચીન દૃષ્ટિબિન્દુ પ્રમાણે પણ યોગ્ય જ છે. યુરોપીય શીલમુકીના અભ્યાસીને તરત ખબર પડશે કે બેનેડિક્ટો કોસ ચેતાની આનંદશીમાંસામાં મનુષ્યના જે આપારો કલ્પે છે તે આ જ શુદ્ધિના આપારો છે. એક તે માત્ર વ્યક્તિ વિશિષ્ટત્વ છોડી દઈને વિચારના 'વિકલ્પના' આપારમાં દિમસિખર પર ચઢી જાય છે, ન્યારે બીજે 'કલ્પના'નો વ્યાપાર આત્માને અજિતત્વનું ખર્ચ રદચ્ચ સમજાવે છે. એક તે 'વિશ્લેષ' છે, બીજે પ્રદેશ કળાનો છે. નેટલે અરો નીતિશાસ્ત્ર કે આરિવ્રતીમાંસામાં વ્યક્તિરૂપને પૂર્ણ સ્થાન છે નેટલે અરો સૌન્દર્યની બાવના તથા નીતિના નિયમો

આત્મ-નિરીક્ષણ-અનુવાદક શ્રી. અણ્ણદમવ ટેકચંદ્ર
ત્રિદાસી અને પરિશિલિતવાદ મન્નુદાસ. પ્રકાશક સત્ય-
સમિતિ-કરાચી. ૪. ૩૧, કિંમત ચાર આના.

આ ગુરુશિષ્યના યુગલે બહાર પાડેલ પુસ્તકને અમે
આવકાર આપીએ છીએ. તેમાં સિન્ધના પ્રથમ મેન્સ્યુએટ
અને કેળવણી, સમાજસુધારા, ધર્મ વગેરે અનેક ક્ષેત્રોમાં
પહેલું કામ કરનાર સાધુ હીરાનંદ વીસ વરસની વયે
નોંધપાત્રીમાં લખેલ આત્મનિરીક્ષણનો તરજુમો છે.
દિનુસ્તાનમાં પ્રાન્તિક ભેદો અને નેવા હોય તોપણ
ધર્મભાવનાનું એક જ હારેશાં હતું એ આ નોંધપાત્રી વાંચ-
વાળી દૃષ્ટિને સમનશે.

પુસ્તકતત્વ:—ત્રેમાસિક. વર્ષ ૧ હું, અંક ૧ લેા.
સંપાદક અને પ્રકાશક: રસિકવાદ ઠાણવાદ ખરીખ,
અમદાવાદ. વાર્ષિક લગભગ રૂ. ૫, પોસ્ટેજ ૮ આના.
દરેક નકલની કિંમત ૧-૮-૦ (પોસ્ટેજ ૧૬૬.)

માસિકના પ્રકાશના સાહિત્યમાં આ નવો હમેશા
આવકારદાયક છે. આ ત્રેમાસિક ગુજરાત વિદ્યાપીઠને
અમે સ્થાપેલ 'ગુજરાત પુરાતત્વ મંદિર' તરફથી બહાર
પડે છે. આ અંકમાં ૧ પુરાતત્વ મંદિર, ૨ આપણું
ઐતિહાસિક સાહિત્ય, ૩ ભારતીય દર્શનોની કાલતત્વ
સંબંધી માન્યતા, ૪ મંદિર નાટક સાહિત્ય, ૫ સારંગ-
દેવ વાણેશનો વિ. સં. ૧૩૩૩ નો શિલાલેખ, ૬ બીજા
સાહિત્યનો વિસ્તાર, ૭ પૃથ્વીનું સ્વરૂપ, ૮ ડનરાપયતી
યાત્રા, ૯ એક ઐતિહાસિક નૈન પ્રસારિત, ૧૦ ભખી,

૧૧ રાજપ્રશસી, ૧૨ સ્વાધ્યાય-પુસ્તકો અને શોપાનિય
૧૩ તળાખનો પ્રાચીન વિહાર. ૧૪ મહાકવિ વિશ્વપ્રબોધ
અને મહાકવિ શીખાસ, ૧૫ કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર. (અનુ-
વાદ) આ લેખો છે. નામુલે લિખ્યતે કિચિત્
એ પુરાતત્વનું સૂત્ર છે અને તેનું બરાબર ખાતેર થયું
દેખાય છે. 'સંસ્કૃત નાટક સાહિત્ય' 'તળાખનો પ્રાચીન
વિહાર' અને 'મહાકવિ વિશ્વપ્રબોધ અને મહાકવિ
શીખાસ'ના લેખો વિશ્વજ્ઞ ગુણેશજી અને વિવેકી અનુમા-
નપદ્ધતિના દૃષ્ટાંતો છે. તે સિવાય 'કાલતત્વ' સંબંધીનો
લેખ દિલ્હીમાં અને 'પૃથ્વીનું સ્વરૂપ' આપણા ખજાણ
શાસ્રમાં પ્રકાશ પાડે છે. આ સંસ્થાના કાર્યકર્તાઓ
આ બે હતાલદથી કામ કરેરો તો વિદ્યાપીઠની આ પ્રશન
ગુજરાતી સાહિત્યને રોળાવશે.

૨૧.

ચળીમોર, ચાલજીગાડી માટી તથા નાની-
પ્રગટ કરનાર ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.

બાજસાહિત્યની આ સુંદર શોપાનિયો છે. શોપાનિયો-
નાં નામો નવાં છે, તેથી બ એની ટબ પણ નવીન છે.
લેખો બાલગેયચળીના અનુભવવાળા છે. કેટલીએક ભા-
ગે પ્રાંતિક રાજપ્રશસી થયા છે અને સ્થાનિક ઉલ્લેખો
પણ છે તેમ છતાં દરેક બાજક દર્શકેર વાંચશે એમાં
રાક નથી. દરેક શિક્ષકે ધ્યાનપર્વક આનો ઉપયોગ
કરશે એટલે.

૨૧.

સ્વીકાર

વીર-મિત્રા—(એક ઐતિહાસિક પ્રશ્ન) પ્રકા-
શક, કોરવાલ કુમારભાઈરાવ. મુ. જાબાત. કિ. ૨-૨-૦-૦
૫. ૨૦૮.

બોલન-મોક—પ્રેમજી સ. 'સેવક' ખાસ વિદ્યા-
પીઠના મુજા માટે. કિંમત આના ૪. ૫. ૨૪.

વિચારદલમાસા—(નવનવર્ષાભિનંદન) બનિની-
સાધાર મંદિર, મુંબઈ.

પુસ્તકાવનાન્યાન—(પ્રજ્ઞામક) ચતાર ધોળા-
નિવાસી રવ. અવાનીસંકર નરિતમ દિવેલી. પ્રકાશક
નિરંબરસંકર મુખારકર બક. મોસાસ મુખારકસ ચાલ
નં. ૨, મુંબઈ નં. ૪.

શ્રી હવકેર વનિતા વિદ્યામ (અમદાવાદ)
અભ્યાસક્રમ. પ્રસિદ્ધકર્તા સી. સારદા મહેતા. ૫. ૯૦.

વદયાજી કેસવણી મંદલ રાજકીયશાલા—ખાસ
વાર્ષિક જ્ઞાન્ત. ૧. સામાન્ય વિજ્ઞાન, ૨. વ્યવસ્થા
વિજ્ઞાન, ૩. શિક્ષણ વિજ્ઞાન. પ્રકાશક મંત્રી, વ્યવસ્થા-
પક સમિતિ. (બે પુસ્તકોમાં.)

ચરિતર એન્યુકેશન સોસાયટીનો છઠ્ઠા વર્ષનો
રિપોર્ટ—સન ૧૯૨૧-૨૨. પ્રકાશક રોલેટરી. ચરિતર
એન્યુકેશન સોસાયટી, આમુલ. ૫. ૧૦૮.

નૈન આત્મભાનંદ સભાનો ત્રિવાર્ષિક રિપોર્ટ—
સં. ૧૯૨૫ થી ૧૯૨૭. ૫. ૪૪. (બાવનગર.)

પાતંજલ યોગદર્શન અને હિલિટ્રી યોગ-
વિશિષ્ટા—સંપાદક, પ્રતાપસુ વિદ્વદર્શી શ્રીમાન-સુખ-
લાલજી. મૂલ્ય ૧-૮-૦. પ્રકાશક જૈન આત્માનંદ સભા,
બાવનગર.

પ્રાચીન જૈન લેખ સમૃદ્ધ—(બાજ બીજી)
સંપાદક નિનવિતલ્ય. કિંમત રૂ. ૩-૮-૦, પૃ. ૩૪૪.
પ્રકાશક: જૈન આત્માનંદ સભા, બાવનગર.

જ્ઞાનકી રીલિફ એસોસિએશન—અધર્તા નિવા-
રણાર્થે સ્વાયેશ મંડળનો. સને. ૧૯૨૧ નો વાર્ષિક રિપોર્ટ
પૃ. ૪૫. ટેકાણું ઈમ્પીરીયલ હાઉસ, લેમ્બેઝન રોડ,
મુંબઈ નં. ૪.

ગાદી એફ. માંગદેશ—માંગદેશની ગાદી અને
મીલાના પીર મોટા મીયાં સાહેબ ૩ વ. લેખક રતનશી
ચોપાણ, બી. એ. બે. એલ. બી. પી. ડી. મુંબઈ. પૃ. ૮૨.

પૂર્વના દેશોનું મંડળ

યૂરોપમાં વસતા પૂર્વ દેશોના સ્ત્રી પુરુષોએ
આવેરીઆના મ્યુનીચ શહેરમાં પાન-ઓરીએન્ટલીઝમ
અથવા પૂર્વના દેશોનું મંડળ ખોલ્યું છે. એનો
ઉદ્દેશ પૂર્વના જૂદા જૂદા દેશોનું ઐક્ય અને રક્ષણ
કરવાનો છે. એ મંડળના ત્રણ વિભાગ છે :

(૧) વ્યાપારવિભાગ, (૨) જૂદા જૂદા દેશો
વચ્ચેના વહેવારવિભાગ અને (૩) વર્તમાનપત્ર
અને નારવિભાગ. પૂર્વના જૂદા જૂદા દેશો વચ્ચેના
વ્યાપારની વૃદ્ધિ કરવી, યૂરોપના ઉદ્યોગદુરર શીખી
લઈ, પૂર્વના જ દેશોમાં એવાં કારખાનાં ખોલવાં,
પૂર્વના દેશોની કારીગરીની સ્ત્રીઓનાં પ્રદર્શન ભરવાં
અને હરેક રીતે એ દેશોના કારખાનાવાળાઓને
મદદ કરવી એ વ્યાપારવિભાગના ઉદ્દેશો છે. પૂર્વના
દેશોનાં વહાણો અને રેડીયોને પૂર્વના જંદોએ
લાંચરવાની ખાસ સગવડો મેળવી આપવી, નવી
રેલ્વેલાઇનો ઉધારી પૂર્વના જૂદા જૂદા દેશોની આં-
તરમુલક વચ્ચેના સંપર્ક ઘાડો કરવો અને હરેક
રીતે એ અથા દેશોને એક કરવા એ વહેવારવિભા-
ગનો હેતુ છે. પશ્ચિમના કાર્થ તટસ્થ દેશમાં પૂર્વના
દેશોનું તારનારું ઉધારી પૂર્વના દેશોને દુનિયામાં

ખનના તમામ બનાવોની સાચી હકીકત પૂરી પાડવી,
અને પૂર્વના દેશોનું સામાજિક, ઔદ્યોગિક અને
રાજકીય ઐક્ય સાધવાને માટે 'પાન-ઓરીએન્ટલ
રીવ્યુ' નામનું પત્ર કાઢવું અને પૂર્વના દેશોની
સ્વતંત્રતાની લડતને અને ભગ્નિને પોષવી એ
ત્રીજા વિભાગનો હેતુ છે. આવતા માર્ચ મહિનામાં
કેરે કે સ્પર્નામાં પૂર્વના દેશોમાં ખનની તમામ
સીએનું પ્રદર્શન ભરવાને માટે આ મંડળના કાર્ય-
કર્તાઓ પેરવી કરી રહ્યા છે, કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ,
એલિયામાઇનોર, પેલેસ્ટાઇન, સિરીઆ, ઇજીપ્ત,
અરેબીઆ, જાવા, કાન્સ, સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ વગેરે દેશોમાં
આ મંડળની શાખાઓ સ્થપાઈ ગઈ છે, અને
મોરોક્કોથી જાપાન અને અફઘાનિસ્તાનથી તુર્કસ્તાન
વચ્ચેના તમામ દેશોમાં આવી શાખાઓ સ્થપવાનો
પ્રયાસ થઈ રહ્યો છે. હિન્દુસ્તાનમાં પણ આ મંડ-
ળની શાખા સ્થાપવા યૂરોપથી હમણાં જ પાછાં
ફર્યાં આતિથા બેગમે તા. ૨૮ અક્ટોબરના યોરખે
કોનિસ્ટનમાં પત્ર લખ્યો છે, અને એનાપરથી ઉપ-
રની માહિતી આપવામાં આવી છે. આ વિરેની
વધારે સંપૂર્ણ અને વિગતવાર મહિતી અમારા
આવતા અંકમાં આપવામાં આવશે.

સારસંચય.

ઑસ્ટ્રિયાનું દેવાણું

અક્ટોબર માસના દેશનાઈટલી રીવ્યુ માં મિ. એલીસ બાર્ડર ઑસ્ટ્રિયાની નાણાવિષયક સ્થિતિ વિશે લખે છે કે:

૧૯૧૪ ના જુલાઈ માસની ૨૩મી તારીખ અને ૧૯૧૮ ના ડીસેમ્બર માસની ૩૧ મી તારીખ સુધીના ૪૬ વર્ષોમાં ઑસ્ટ્રિયાની કાગળની નોટાની સંખ્યા ૨ અબજ થી ૩૫ અબજ થઈ. એ નોટા ત્રીંદાં ત્રીંદાં નાનાં રાખ્યો-માં વહેંચી કહાડી ઑસ્ટ્રિયાએ અને ૧૯૧૬ માં ૫ અબજ ફોનની નવી નોટા છાપી નવેસરથી રાજ્યાત ફરી એ ૫ મી એ નોટામાં નીચે પ્રમાણે ઉમેરો થયો રહ્યો છે:

૩૧ માર્ચ, ૧૯૧૬	૫ અબજ ફોન
૩૧ ડીસેમ્બર, ૧૯૧૬	૧૨ અબજ "
૩૧ ડીસેમ્બર, ૧૯૨૦	૩૦ અબજ "
૩૧ ડીસેમ્બર, ૧૯૨૧	૧૦૪ અબજ "
૩૧ ઑગસ્ટ, ૧૯૨૨	૧૩૫૩ અબજ "

એટલે કે ૧૪૭૨ અબજ ફોનની નોટો અત્યાર મુજબમાં ઑસ્ટ્રિયાએ છાપી છે. હાલ પાડન્ટનો લાપ વિયનામાં સારાગણ ત્રણ ફાકનનો શોકાય છે એ લોકોને મૂકીને વ્યાજની, મકાનના ભાડાની વગેરે બહી આવક છે એમના આજ મંદો થયા છે. પહેલાં ત્યારે પાડન્ટનો લાપ ૬૫ ફોનનો હતો, ત્યારે એ લોકોની વર્ષિક ૨૦૦૦૦ ફોનની આવક હતી તેઓ જાણે નોકરી રાખતા અને રાજ્યાટ રહેતા. પણ હાલ એ જગ્યાએ બદલાઈ ગયા છે. આજે એ પાડન્ટના ૫૬૭૦ ફોન એટલે છે, અને સેર માખનના ૨૬૨૦૦ ફોન આવક પડે છે ફોટ પાટન્ટની જે લેટના ૧૦ લાખ ફોન એટલે છે. પહેલાં એ લોકો ફેસલદાર માણતા તેઓ આજે સંકટના સિખાળી જતી ગયા છે. એમનો પૈસો એટલો અને મલકેના હાથમાં નહોતો ગયો છે. પહેલાંની ધીરધાર વધુક થઈ ગઈ છે અને એ ખેતર પર ૧૦,૦૦૦ ફોન ધીરેશ એ આખા રબર હાઈ વેચીને છોડાવવામાં આવ્યા છે. ૧૦ લાખ ફોનનું ફેક્ટો આજ રબર પાટન્ટ વેચીનેજ વૃક્ષાર નય છે. ... ઑસ્ટ્રિયાની બોદી બોદી બેન્ડો અને સ્કાટ સારા લે-નોનો પરદેશીએ સોંપી દેવા પડ્યા છે.

મોંધવારીની સાથે સાથે કારીગરોની રોજીયે વધી છે. ત્રણ પહેલાંના કરતાં આજે ઑસ્ટ્રિયામાં હંતર ગણી મોંધવારી છે. કારીગરોની રોજી પણ હંતર ગણી અને કેટલાક ઉદ્યોગોમાં રોજીસે ગણી વધી છે, એટલે કારી-ગરોને તો તાબડપીતા છે. આજે તેઓ તેમના મકાન-ભાડા પાછળ મરિને ૪૦૦ ફોન ખર્ચે છે, અને દાર અને બીટી સીગરેટ પાછળ ૨,૦૦,૦૦૦ ફાકન ઉટાવે છે. આજે સીનેનાઓ અને નાટકસાળાઓ કારીગરો અને ખેડતોથી ઉભરાઈ નય છે એમનું ત્રદનું દેણું પાછલે પાછું થઈ ગયું છે, અને બજારના ભોજનમાંથી તેઓ નીકળે મયા છે. બેટી આવક પર છવનારા વચલા વાંધાના અને સારી સ્થિતિના માણસોની મૂકીને લામ બધો તેગરે મળે છે, અને આવી બેટી આવકવાળાઓને મરો થયો છે ત્યારે આ લોકો મોજમજ ઉટાવે છે.

પરંપર, પ્રથમ દૃષ્ટિએ જોતાં 'ઑસ્ટ્રિયાના કારી-ગરોની આ મોજમજ જોઈ થીજત ફાઈ પણ દેશના કારીગરોને તેમની છપાં આપે. પણ આપપાસના લોકોની કંગાલ સ્થિતિને મુકામસે એમની દશાને 'મોજમજ' ગણવામાં આવે છે એ વાત બૂમથી જોઈએ નહિ. મુસેડ થયા પછી 'ઑસ્ટ્રિયાની વસ્તી ૬૫ લાખ માણસોની છે, અને એમાંથી ૨૦ લાખ માણસો વિયેનામાં જ આવી વસ્યા છે.' દેશના ધણાખરા ઉદ્યોગોનો નાશ થયો છે, અને જે થોડા ધણા બચ્યા છે તે પરદેશીઓના હાથમાં જતા જાય છે, આજે એ દેશની ૬૫ જાખની વસ્તીમાં ૧૦ લાખ સરકારી નોકરો છે, અને એ બધાનો મોળે સરકાર ઉપાડ છે. ત્રણ પહેલાં ઑસ્ટ્રિયાનાં આધ-ગારકી હંગરીમાંથી આવતાં, આજે હંગરી, એ આધગારકી નોકરનું બધ સયું છે અને ઑસ્ટ્રિયાની નોટની એના કાગળ જેટલી પણ કિંમત રહી નથી. બધારે ત્યારે ફાઈપણ દેશમાં પરિવર્તન થાય છે ત્યારે ત્યારે સૌથી પહેલાં ફટકા મૂકવાળાએ

અને ખેડી આવકવાળાઓને જ પડે છે, અને એથી એ વર્ગ સદા પરિવર્તનની સામે જ થતો આવ્યો છે. તમામ દેશોના ઇતિહાસમાં આપણને આ સત્ય નજર પડે છે અને આપણે એ પણ જોઈએ છીએ કે પરિવર્તનથી કારીગર અને ખેડૂત વર્ગોને બીજા વર્ગોના મુકાબલે લાસ જ થતો આવ્યો છે. આથી આ વર્ગો પરિવર્તનને માટે સદા આતુર રહે છે, કારણ કે પરિવર્તનથી એમની ખરાબ સ્થિતિમાં કંઈ વિશેષબગાડો થાય એવું હોતું જ નથી, માત્ર સુધરવાનો જ અવકાશ રહે છે. વચલા વાંધાના માણસોમાં જેઓ મૂડીના આજ અને મકાનોના લાઝાપર આધાર રાખે છે એમની દશા પરિવર્તનથી ખૂરી ઘટી જાય છે, અને માત્ર પૈસાના જોરપર ફરનારા, હાથપમ હલાવ્યા વિના ખેસી રહેનારા, મોટાદેશમાં ફરનારા મોડીઆઓની દશા એમની નોંધમાં કાગળીઆં થઇ જતાં બહુ દયાપાત્ર થાય છે. પણ વચલા વાંધાના જે માણસો જાતમહેનતથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે એમની સ્થિતિ પરિવર્તનથી ચોક્કસ સુધરે છે, અને ખેડૂતો અને કારીગરો એમની પહેલાંની ગરીબાઈની દશા સાથે સરખાવતાં શ્રીમંત દશામાં આવી જાય છે. ઓસ્ટ્રિયાની હાલની દશા આ સર્વ સત્યોની સાક્ષીપૂરે છે અને જે દેશ પોતાની આબખોરાકી માટે પારકા દેશોપર આધાર રાખે છે એ દેશની આંધાધુંધીના એક જ ધક્કાથી કેવી દયાપાત્ર દશા ઘટી જાય છે એ હકીકત દુનિયાના કેવળ ઉદ્યોગ-દુરંતરપર જ નહતા ગુજ્યો અને મહારાજાઓની તેમજ મૂડીપર આધાર રાખી ખેસી રહેનારાઓની આંખ ઉઘાડવા પૂરતી છે. રશિયાના દુકાળપીડિત લોકો

એકેએકનું લક્ષણ કરવા લાગ્યા છે, અને દુનિયાની સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ હોવા છતાં મૂડીપર જીવનારા શ્રીમંતો, દાકતરો, વડીલો, બારિષ્ટરો આજે એ દેશમાં બુખે મરે છે. માત્ર જેમના હાથપગ સાબૂત છે અને જેઓ પોતાના કાંડાના બળે જીવે છે તેઓ જ આ પરિવર્તનોમાં ટમ રહ્યા છે. જ્યારે આખી દુનિયાપર લગાઈનું વાદળ ઝમૂમી રહ્યું છે અને હુંડીઆમણના લાવોમાં અપાટબંધ ફેરફારો થતા જાય છે, જ્યારે કાંઈને ખબર પણ નથી કે દૂર દેશાવરોમાં શી ગત ચાલી રહી છે ત્યારે દરેક માણસે પોતાની સ્થિતિનો ઓરિંદ્યા અને રશિયાના અનુભવથી વિચાર કરી લેવો ઘટે છે, અને મહાત્માજી સ્વાવલંબનની-હાથપગ કસવાની જે વાત આપણને વારંવાર ભાર દઇને સમજાવી રહ્યા છે એ વાતની દરદર્શિતાનો ક્યાસ આવે છે.

પ્રત્યક્ષોત્તર દેવું

ગયા અંકમાં અમે જૂદા જૂદા દેશોના લગાઈનાં દેવાંનાં આંકડા આપ્યા હતા. આ અંકમાં કર્નલ વેન્નુડનાં સને ૧૯૨૧ માં બહાર પડેલા ધી ક્રો-બ્રિટિશ કોમનવેલ્થ નામના પુસ્તકમાંથી જૂદા જૂદા દેશોનાં કુલ દેવાં, મહેસુલ વગેરેના આંકડા અને ઉતારીએ છીએ. યાચકોને સરળ પડે એ માટે અમે આખે આખા આંકડાઓ જ આપ્યા છે અને પાઉન્ડના ૧૫ રૂપીઆ ગણી, દેવાંની રકમ જણાવી છે. પ્રત્યક્ષ દેવામાં રહેલે એક ખાસ અંગ હોવાથી દરેક દેશની વસ્તી અને રેલ્વે માર્ગની અંખ્યા પણ અમે ઉતારી છે.

દેશનું નામ	વસ્તી	રેલ્વેમાર્ગલ
ગ્રેટબ્રિટન અને આયર્લેન્ડ	૪૬ કરોડ	૨૩૮૦૦૦
અમેરિકા	૧ કરોડ	૨૫૪૦૦૦
કેનેડા	૮૩ લાખ	૩૬૦૦૦
ઓસ્ટ્રેલીઆ	૫૧ લાખ	૨૫૦૦૦
ફ્રાંસિયુ આફ્રિકા ...	૬૧ લાખ	૬૬૦૦

વાર્ષિકમહેસુલ રૂપીઆ	કુલરેલું રૂપીઆ
૧૫૦૦ કરોડ	૧૨૦૦૦ કરોડ
૧૭૫૦ કરોડ	૬૫૫૬૫ કરોડ
૬૭૬ કરોડ	૮૨૫૦ કરોડ
૬૭૬ કરોડ	૪૬૫૦ કરોડ
૩૦ કરોડ	૨૪૦૦ કરોડ

ન્યુઝીલેન્ડ	૧૨ લાખ	૩૦૦૦	૩૩ કરોડ	૨૬૪૦ કરોડ
હિંદુસ્તાન અને બર્મા: ૩૧૬ કરોડ		૩૬૦૦૦	૧૮૭૬ કરોડ	૬૯૦૦ કરોડ
સીમોન... ..	૪૭ લાખ	૭૧૨	૬૬ કરોડ	૭૫ કરોડ
ઈટલિ	૧૬ કરોડ	૩૦૬૫	૪૧૬ કરોડ	૧૪૧૦ કરોડ
મેક્સિકોએમીઆ... ..	૨૮ લાખ	૬૪૭	૦	૦

આપણા દેશનું દેવું ૬૬ અબજ રૂપીઆ છે, બ્યારે કેનેડા સિવાય બીજા બધા સંસ્થાનોનું દેવું આપણા દેશના કરતાં ઓછું છે. આપણા દેશની વાર્ષિક મહેસુલ માથાદીઠ આશરે ૭ રૂપીઆ છે બ્યારે ઐરલેન્ડમાં માથાદીઠ મહેસુલ ૩૩૩ રૂપીઆ, ન્યુઝીલેન્ડમાં ૨૭૫, અમેરિકામાં ૧૬૦, ઓસ્ટ્રેલીઆમાં ૧૩૦, કેનેડામાં ૧૨૦, દક્ષિણ આફ્રિકામાં ૫૦, ઈંગ્લેન્ડમાં ૩૩ અને સ્વીડેનમાં ૧૪ રૂપીઆ છે. આનું કારણ આપણા દેશ પર સરકારની રહેમ નજર છે એ નથી પણ આપણા દેશની માથાદીઠ આવક અને મૂડી બીજા બધા દેશોના કરતાં સાવ ઓછી છે, અને એથી આપણા ઉપર વધારે કરવેરા પડી શકે તેમ નથી. મહેસુલનો મોટો ભાગ આવા વેરામાંથી વસુલ થાય છે. એટલે જો દેશની મહેસુલ વધારે એ દેશની આવક પણ વધારે, એટલે સમૃદ્ધિ પણ વધારે. આ આફ્રિકાઓથી સાંપાત થાય છે કે આપણા દેશ સૌથી ગરીબ છે, એના માથે ૬૬ અબજ રૂપીઆનું જો દેવું બાંધ્યું છે એનું બ્યાજ ૪ ટકાની તેરીએ ગણીએ તોપણ દર વર્ષે ૨૭૬ કરોડ રૂપીઆ થાય છે, બ્યારે એની વાર્ષિક મહેસુલ કર્નલ વેન્નુડ સાહેબનો આંકડો ૬૫૬ રાખીએ તો ૧૮૭૬ કરોડ રૂપીઆ છે. આ મહેસુલ બધીએ લગાડી અને દિવાની ખાતાઓનાં ખર્ચોમાં તળાઈ નાખે છે અને દર સાત દેવાનો ફેર વધતો નાખે છે. ધણેખરું દેવું ૪ ટકાની તેરીએ નહિ પણ ૬ અને ૬૬ ટકાની તેરીએ નોંધેલું છે, અને એ દિસાએ બ્યાજનો આંકડો વરસે ૪ અબજથી પણ વધી નાખે છે. આ બધું દેવું સરકારને માથે નથી પણ આપણા અને આપણા ગંતાના માથે છે અને બ્યારે મોટા તરંગર દેવો પણ દેવું માંડી વાગવાની વાતો કરે ત્યારે આપણા જેવા

અરીખ દેશની શી દશા હશે એનો વિચાર કરવો ઘટે છે. ગણ લગાડથી આપણું દેવું ખૂબ વધી ગયું છે અને નવા સુધારાના અમલથી દર વરસે ૪૪ કરોડ રૂપીઆના ખર્ચનો ભરેલો થયો છે. જો આપણે વેળાસર એનીતે આપણી સરકારની દેવાદાર સ્થિતિને અંટકાનીયું નહિ તો આપણી અને આપણાં હાજનાં અને ભવિષ્યનાં સંતાનોની માડી દશા થવાની છે.

ઇંગ્લેન્ડ અને તુર્કી

સર વેનેન્ડાઇસ શીરોલ તા. ૧૬ સપ્ટેમ્બરના રોજ લંડનના ધી ટાઇમ્સ માં પત્ર લખી જણાવે છે કે:

તુર્કી શહેનશાહ ના પરાધીન લોકોને તુર્કીના જુલમમાંથી મુક્ત કરવાનાં વચનો આપી એમની મદદ મેળવવી અને તે પણ તુર્કીની પરાપૂર્વથી ચાલી આવેલી માલુમિની (Home lands) વાત કરવી એ પ્રમાણિકતાને નેવે મૂકવા જેવું છે. આપણી વિદેશાધિકારવાળી પ્રતિજ્ઞા એ પરી ક્યાં વિના લોકમતના બળથી ફળાઈ નહિ તુર્કીમાંથી લડાઈ પૂરી થઈ કે તુરત જ લડકરને પાછું બોલાવી લેવું એ પણ પ્રમાણિકતાને નેવે મૂકવા જેવું છે. આપી તુર્કી તોફાને ચડ્યું એટલું જ નહિ પણ આપણા મિત્ર શત્રુઓ પોતપોતાને માટે સારા સારા કાલો મેળવવાના લોકમાં પડી ગયા. એશિયા-માઇનોરમાં આપણા નીકળી જવાથી ખાલી પડેલી જગ્યામાં ગ્રીકોને ગોઠવી દેવા અને આપણે વહેલામોડા એમને મદદ કરવી પડશે એની ચલુતી જ ન કરવી, એ પણ પ્રમાણિકતાને નેવે મૂકવા જેવું છે. કોન્સ્ટેન્ટીનોપલમાં સુલતાન અને તેની સરકારને ખડી કરવી અને તુર્કી નેશનાલિસ્ટ પક્ષની સાથે તેવું બાદી રીતે સમાધાન કરાવવું એ જરા એછે અંશે પ્રમાણિકતાને નેવે મૂકવા જેવું છે. તોપણ અગોરાની ઉપર ગળ સાત ગ્રીકોએ ફેરવી ચડ્યને નહેર રીતે ઉતારી પાડવી અને અંદરબાને ગ્રીકોને ખબર આપવી કે એથી આપણે નાખુશ નથી એ એથી થે વધારે અંશે પ્રમાણિકતાને નેવે મૂકવા જેવું છે.

પૂર્વના બીજા ભાગમાં પણ આપણી રાજનીતિને આજ પાસ વાગેશે છે. ઇંગ્લેન્ડમાં મિન્સર કમિયને જેની તપાસથી અને એ તપાસ પરથી બહાર પડેલા રીપોર્ટ પરથી ઇંગ્લેન્ડના લોકોને લાગ્યું કે લાઈવ વખતે આપણે આત્મનિર્ણય અને ન્યાની ન્યાની પ્રત્યોગી સ્વતંત્રતાની જે વાતો કરતા હતા તેને અમલમાં મૂકવાનો છેવટે અથડાવે નિશ્ચય કર્યો છે. પણ તે પછી બ્રિટિશ સરકાર ફરી બેઠી છે, અને એ કે આપણે ઇંગ્લેન્ડની સ્વતંત્રતા મેંડેરિય સ્વીકારી છે છતાં ઇંગ્લેન્ડની સરકારની સામે ચળવળ ચલાવવાને મળે એ દેશના આગેવાનોને સરકારી કાયદાથી છાંતી દેઈ દેશપાર ફરતી આપણે અવગણ્યા નથી.

હિંદુસ્તાનમાંએ આપણે મુઘલરા કામચ કરવાને પ્રયત્ન કર્યો છે પણ સન ૧૯૧૬ ના પંચબત્તા તેમજો પછી આપણે એ અપ્રમાણિક નીતિ અખિતવાર કરી છે, અને તુર્કોની બાબતમાં સાદી સરકાર અને હિંદી સરકાર વચ્ચે એ મતફેર રહ્યો છે તેથી એ પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો છે. ઘણા જ વખત ઉપર મિ. મીનિવાસ રાસ્ટ્રીએ આપણું વચનેપરથી હિંદુસ્તાનના લોકોનો વિશ્વાસ ઉઠાવે નય છે અને એથી આપણું રાજ એવમાંનું નય છે એ વિશે આપણને પ્રશ્ની ચેતવણી આવી છે. પણ હીવાને આમમાં થોડાંજ અઘડાકામાં ઉપર મૂસોળી બેઠેલું અને અકલ વિનાનું આપણુ કરીને વડા પ્રધાને એ ચેતવણીને અવગણી છે.

પણ સદાજ દરમ્યાન તુર્કોના કાનમાંથી એ ત્રણ આરબ રાજ્યો કાઢ્યાં-ધ્યાં તેમાંના એ આરબ રાજ્યોને તુર્કોથી મિત્રકુલ સ્વતંત્ર બનાવી આપવાનું વચન આપી તુર્કોની સામે હરફેરી મૂક્યા એમાં આપણે સર્વ પ્રમાણિક રીતિએને વધારી ગયા હોયે આપણે એ વચનો પાળવાને શું કર્યું છે ? ચેલેસ્ટર્ડને પર ચાલુલીઓનું રાજ કોણે ગણકયા કિનારા આપણે શું કર્યું છે ? ચિરીઆમાં ત્યાંના લોકોની મરજી વિરુદ્ધ આપણે કાન્સની સત્તા દેખી બેસાડી છે. હાલની પાર્ટીપર આપણે એક આરબ રાજને બેસાડ્યો છે, અને ચેલેસ્ટર્ડને, ચિરીયા અને દેકાંની આપણે ફરેલી ઓકલણુ નહિ આપણે પ્રજામંડળને સહીસહી બેળવવાને પ્રયાસ કરી રહ્યા હોયે : આવાથી વધારે અપ્રમાણિક શું હોઈ શકે ?

ખરેખર, બ્રિટિશ લોકોની આંખ ઉપડી મઠ જાય છે. અપ્રમાણિકતા અને અને અપ્રમાણિકતા વચ્ચેનો ભેદ તેઓમાંથી કેટલાક સમજતા નય છે.

છતાં આપણા દેશમાં કેટલાક એવા નર પડેલા છે જેઓ બ્રિટિશ સરકારની બંધી નીતિને કેવળ પ્રમાણિક જ માને છે, આ લોકોની આંખ ક્યારે ઉઘડશે ?

આપણા ખેડૂતોની દુર્દશા.

ખેડૂતોની વધતી જતી ગરીબાઈ નીચેની દર્શાવતી પદ્ધતી પ્રાપ્તિ થાય છે.

૧૯૧૮-૧૯ માં ૬,૬૨,૦૦૦ ખેતરો-કુલે ૪૬,૭૬,૦૦૦ એકર જમીનનો મેળાવલો થયો હતો. એવા અમરો કાટવામાં આવ્યા છે કે ખેડૂતોની ગરીબાઈને હીથે દર સાત ૨ કરોડ એકર જમીન ખેડૂતોના હાથમાંથી ચાલી ગય છે.

સને ૧૯૧૬ માં બ્રિટિશ દિન-દમાં ટ્રેડેની સંખ્યા (ગણવળદ ૧૫ કરોડ, પેટાંતકરો ૫ કરોડ ને ૧૦ લાખ) ૨૦ કરોડને ૧૦ લાખ, હજીની સંખ્યા ૧ કરોડને ૬૫ લાખ, અને ગાડાંઓની સંખ્યા ૫૦ લાખની હતી, ત્યારે ખેડૂતોની સંખ્યા ૨૧ કરોડને ૫૫ લાખની હતી. આ આંકમાં પરથી સમજાત થાય છે કે ૧૧ ખેડૂતોને ભારે એક દળ આવે છે, અને પેટાંતકરોની સંખ્યા દિસાઅમાં ત્રણએ નો ૧ ખેડૂતને ભારે એક ટોર આવે છે.

આ આપણા ખેડૂતોની દશા છે. જમીનના મેળાવલમાં તથા વેચાણના આંકડાઓથી આપણા ખેડૂતોની દેવાદાર દશાનું આપણને ભાન થાય છે. જે દેશના ખેડૂતોને જાણ માપા દીઁ એક એકર પણ જમીન ન રહેતી હોય, એક ગાય કે બળદે ખીતે ન રહેતો હોય, દશ દશ ખેડૂતો વચ્ચે એક દળ ન રહેતું હોય એ દેશના ખેડૂતો દિન-પ્રતિ-દિન ચૂસાઈ જઈ પસાઈ ગય અને શાકુકારોના વેગમ સરકારના દેવાદાર બની પોતાની ખાપવાદાની જમીન ગીચ મુકતા નય મા તો બેચના કાપ એમાં શી નવાઈ ?

બ્રિટિશ દિન-દમાં જમીનની મહેસુલમાં ૧૮૫૭થી જે વધારો કરવામાં આવ્યો છે તે નીચેના આંકડાઓ પરથી જણાયે:

જામીન મહેસુલ

રૂપિયા

૧૨૨૧

૧૮૫૭

૧૭,૨૦,૦૦,૦૦૦

૧૮૮૧

૧૬,૬૦,૦૦,૦૦૦

૧૮૮૧

૨૧,૬૦,૦૦,૦૦૦

૧૮૮૧

૨૪,૦૦,૦૦,૦૦૦

૧૯૦૧

૨૬,૨૦,૦૦,૦૦૦

૧૯૧૧

૩૧,૭૦,૦૦,૦૦૦

૧૯૨૧

૩૧,૧૦,૦૦,૦૦૦

આ આંકડાઓ પરથી માત્રમ પડે છે કે સન ૧૮૫૭થી સન ૧૯૨૧ સુધીમાં ૧૪ વર્ષમાં મહેસુલ બમણાથી વધી ગયું છે, અને એ વધારો ઉત્તર-તર છે. આ આંકડાઓ રેવન્યુવારી અને જમીનદારી મહેસુલ પદ્ધતિનેજ લાગુ પડે છે. એમાં દરબી મહેસુલ પદ્ધતિવાળા મુલકોનો સમાવેશ થતો નથી. ખેતીના વિકાસ માટે સાધનો તેમજ જમીની અવેશ રહે છે. જે કંઈ જમી સારાં વર્ષોમાં ખેડત બચાવે તે જૂદા જૂદા ભાગોમાં મહેસુલ વધારીને સરકાર ખેંચી લે, તો ખજી ખેતીનો વિકાસ કયાંથી થાય ?

ગામઠાંની સેવા

મિ. એમકરડે કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે ઉચ્ચ-ઉચ્ચ વિષયોના વિદ્યાલયના ખેતીવિજ્ઞાતા અ-અશ્ન છે. પોતે કેમકીજ સુનિવર્સિટીના રનાતક છે અને ખેતીવાડીનું અવકાશ ગાન મેળવવા જાગેરિકા જઈ આવેલા છે. હાલ બીરબ્રમ છટલાના મુક્ત ગામમાં તેઓ ખેતીવાડીની શાળા ચલાવે છે. તા. ૨૮ જુલાઈ, ૧૯૨૨ ના રોજ વિષયોના સંગ્રહમાં શ્રી રવીન્દ્રનાથના પ્રમુખપણા નીચે આખ્યાન આપતાં એમણે જણાવ્યું કે:

આપણા આજના નવજીવાનોમિદિ ગામઠાંની સેવા જેવી સેવા નથી. પણ આ સેવા કરવાને માટે ખૂબ તાકીમની જરૂર છે, શરીરને ખૂબ કસવાની જરૂર છે. સારી પહેલાં તો આવી સેવા કરવા ઉચ્ચારે લાગણ વાપરતાં શીખી લેવું જોઈએ, અને પોતાની મેલે પોતાની રીતી પેદા કરી લેવી જોઈએ. આ રીતે જ તે પોતાની અને આસપાસના માણસોની સેવા કરી શકશે ગામઠાંના

લોકોના સુખદુઃખમાં ભાગ લીધા વિના, તેમના જીવનને મલમલપાલખાંધા વિના, તેમની સાથે લગીંધા વિના, તેમનું દષ્ટિબિન્દુ સમજ્યા વિના સાળવિંધા અને કોલેજેથી નીકળેલા જુવાનીઓએ તેમના જીવનમાં કાયાપલટ કરી નાંખે એમ માનવાના દિવસો વહી ગયા છે. પ્રગતિ કેડ તળાએથી થવી જોઈએ, નહિ કે મથાળાથી. આવી રીતે સેવા કરવા કચ્છનાર માણસે મહાત્મા ગાંધીજી કહે છે તેમ જાગીનું કામ કરવા તૈયાર થવું જોઈએ. એટલું જ નહિ પણ તે ઉપરાંત જાગીને પોતાનું કામ કેમ સરસ કરવું તે શીખવાડતાં પણ એને આવડવું જોઈએ. નિઃસ્વાર્થ અને નિષ્કલંક જીવનનો દાખલો ગામના સર્વ લોકોની દષ્ટિ આગળ એણે સદાસર્વદા ધરવો જોઈએ.

પ્રમુખપદેથી કવિવર આખ્યાન સમાપ્ત થતાં, જણાવ્યું કે:

ગામઠાંના જીવનમાંથી રસ અને ઉક્તિય વહી પડ્યાં છે, અને એથી ગામઠાંના લોકો પોતાની અસંતોષાથી જાગી જાગી જાગીને સંતોષવા કંઈ કરતે વહી નથી જ. આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનમાં પણ આપણી એ જ દશા છે. માતૃભૂમિની સાચી સેવા કરવાની આપણામાં હલ તાકીમ નથી આવી. આપણા હિંદમાં એવી ધમસ પેદા નથી થઈ. આથી આપણો આત્મા કંઈ કંઈ અસંતોષી રહે છે અને આપણે એ અસંતોષને વિચારી દેવા જાગ્યદારી ચળવળ અને પોંધાટના વધ પડે નહિ થવાથી બેઠીને બનીને છોડી.

કેટલાય નવજીવાનોએ ગામઠાંનામાં જઈ કામ કરવા પોતાનો અભ્યાસ છોડ્યો છે. તેઓ કુરુશ થયા છે ખસ, પણ મારે ચરમની સાથે કહેવું પડે છે કે તેમનો ઉત્સાહ ગામલોકોની મોટી મોટી સભાઓ જરી તેમને તેમના ધર્મો પર આખ્યાનો આપવામાં જ અગતિ છે, અને જ્યાં સુધી તેમને લાગ્યું કે કોઈ અદરશ સંકિતના બળે તેમણે ધારણ રચના તેમને મળી જશે ત્યાં સુધીજ તે ઉત્સાહ ઠંધી રહે છે. તેમની એ અગ્રાસ વિદ્યુત બેઠે કે તુરંત જ તેમનો એ ઉત્સાહ ગામઠાંના પરનો પાણીનો જેમ ઉતરી ગયો છે.

કવિવરના ઉદ્ગારો, માત્ર જગાળાને જ નહિ પણ સમસ્ત દેશને લાગુ પડે છે. જાગીને તરફ જગાળા પરિવર જરી કવિવરની શરમ લાગવાની પ્રવલન કરી છે. ગૂંચવતાં જુવાનો કરશે કે ?

તરૂણ બંગાળ પરિષદ

મદિના પર કક્ષકતામાં બંગાળીના નવજુવાનોની પરિષદ મળી હતી અને તેમાં, લોકશિક્ષણ ફેલાવવાના, અસ્પર્ધતા દૂર કરવાના, ગામડાંઓના ગૃહલ્લોગોને સજીવન કરવાના વગેરે અનેક કરાવેલા થયા હતા. પ્રમુખસ્થાનોથી જર્મની જઈ ગયિતથાજ અને રક્ષાધ્યુ શાસ્ત્રનાં અભ્યાસ કરી આવેલા પ્રો. મેથનાદ સહ.એ કહ્યું કે:

આ પરિષદે રૂપરેખા દોરી છે એનાં કામ આપણા નવજુવાનો દોષ ધરશે ત્યારે જ બંગાળીના હાલની દયાભ્રમક સ્થિતિ સુધરશે. આજે આપણા પ્રાંતમાં ગોમેર બુખમરો અને રોમચાળે ફેલાયાં છે. બલિષ્ઠની સંતતિનું જીવન સુખમય થાય એ સારૂ આપણા નવજુવાનોએ એ સંકટોની સામે ઝૂકવું જોઈએ..... સમ્રાટની અધોમતિના મૂળ કારણ રૂપ નોકરી શોધવાની ઈચ્છાને તિર્ણાંગિ આપી દેશના પડી બાગિકા લલોગોને સજીવન કરવા, પરદેશીઓના દ્રવ્ય-શોષણમાંથી દેશને બચાવી લેવા અને એ રીતે દેશને ગરીબાઈ અને સર્વનાશમાંથી ઉચારી લેવા પાછળ એમણે તનમનધનથી સાગી જવું જોઈએ.

શ્રી. નરેન્દ્ર નાયક દ્વારા મોધરીએ મુખ્ય રાવ રણ કરનાં કહ્યું કે:

દેશની અર્થનિર્ભર કારણ કામ કરનારાંની તંબી નથી પણ ચોનાકસક્તિની આપી છે. બંગાળી નવજુવાનોની સામાજિક, શિક્ષણવિષયક અને ઔદ્યોગિકી પ્રવૃત્તિઓના સમન્વય કરવાને માટે એક કાયમી સંસ્થાની જરૂર છે અને એથી આશ્રમ-લેન્ડોજ ચંનેન્ડ્ર એસોસિયેશન નામની કાયમી સંસ્થા સ્થાપવાની હું આવશ્યકતા સમજું છું. આ સંસ્થા લેન્ડોજિસ્ટ, સ્વદેશી અને હિન્દુ-મુસલમાન એકતાના પ્રચાર કરવાનું અસ્પર્ધતા, બાળજીવન અને પહેરામાણી જેવા વિષયોનો નાજદ કરવાનું અને હરદર્શન, હરદર્શને ન્યાય અને સત્યને અવગતની સમાવેશ કરવાનું કામ દોષ ધરશે.

આ કથન નજીવ સુધારાવધારા સાથે સર્વાનુમતે પસાર થયેા હતા અને આવતી રત્નઓના દિવસોમાં આ કાર્યક્રમ પાર પાડવા અને આભિમાની સાથે પશ્ચિમના યુવાનોની માફક દેશની ખરી સ્થિતિનું જ્ઞાન મેળવી સંસ્થાન કામ કરી બતાવવા પ્રમુખે સવ યુવાનોને વિનંતિ કરી હતી.

આસામી વીર

પંડિત દેવચંદ્ર આસામી ગૌરવક, સમાના પ્રખર કાર્યકર્તા હતા. આસામી હિન્દુ-મુસલમાન એકતાના પોતે સ્વર્ણ રૂપ હતા. એમને ૧૯૦ મી કલમ પ્રમાણે ૬ માસની સજા થઈ. જેલમાં એમને દૈનિક હોમ કરવાની રજા મળી નહિ, એટલે એમણે અનજન લેવાની ના પાડી. આ માટે એમની અને જેલના અમલદારોની વચ્ચે રક્ષાકરી શરૂ થઈ, અને છેવટે આ આસામી વીર બુખો ને તરસો પોતાના ચરતું નામ જપ્તો આ ફાની દુનિયાનો લાજ કરી ગયો. આ વીરના મૃત્યુ પર ડીપ્ર કરનાં કક્ષક-તાનું સંસ્કૃત તા. ૧૫ અક્ટોબરના અંકમાં લખે છે કે:

દેવચંદ્રે આપણે માટે એક પદાર્થપાઠ મૂક્યો છે. એ પદાર્થપાઠ એ છે કે 'દેહ નય પણ ધર્મ ન નય' એ પદાર્થપાઠ શીખીને જ આપણે આપણા કલ્કની અભિશાપ પૂર્ણ કરી શકીશું. જનનિર્ધંતાના નિયમોનું પાલન એ જ મનુષ્યજીવનનો ટેવ છે. એ નિયમોનું જ એણે વળગી રહેવાનું છે. અને મનુષ્યે પોતા કાષ્ઠા-માનવોની રાના એ નિયમોથી મર્યાદિત થયેલી છે.....

કામરૂપની પતિત બ્રિમમાં વીરનું બહિદાન આપણું છે. એ ભારતમાતાના હારીલા, ગીમાતાના રક્ષક, દેશમંત્ર ધર્મવીરના હોદ્દાના રીપેરીપામાંથી એક નવો દેશમંત્ર પ્રગટવાનો છે. આપાના મૃત્યુ માટે આંસુકાં ન દોષ, વિપાદ ન દોષ, કોષ પણ ન દોષ. આપણે આપણી સમમ સક્તિનો સંચય કરવો અને મારનારને 'બલ' થવો, એવો આશિર્વાદ આપવો.

આપણા દેશી રાજાઓ

પૂનાનું ધી સરવંટ એક દિવસ તા. ૧૨ અક્ટોબર, ૧૯૨૨ ના અંકમાં આ મંત્રાકળા એક દેશી રાજા સંજીધી લખે છે કે:

એમના રાજાને એક સરદાર કોઈ કંઈ વાનુંની કન્યાને પરણ્યો. રાજાએ એ સરદારની માલમિક્ત જપ્ત કરી, અને કન્યાને પોતાના એક માણસ સાથે પરણાવી દીધી... મુળાઈ જઈ ધનાઢય થઈ આવેલા કોઈ રોડનો બંને રાજાની નજરમાં ગોડા. રાજાએ રોડને પોતાની બંને રાજાની નજરમાં ગોડા. રાજાએ રોડને પોતાની બંને રાજાની નજરમાં ગોડા.

આપવા કહ્યું. રોકે ના પાડી. રાજ્યે કોઈ બંધનું કાદી રોકને પકડી લીધા, અને કોઈ પણ તરતપાસ કર્યા વિના મદિનાએ સુધી અધારી કોટડીમાં સડાવ્યા. છેવટે બહારના દબાણથી રોકને છોડી દેવા પડ્યા, પણ રોકના હાથકવાવ એવા કરી નાંખ્યા કે જેલમાંથી બહાર નીકળ્યા ને થોડા જ દિવસમાં રોક મરી ગયા. રોકની વિધવા રોકાણીએ કલ્યાણનું મૂળ કાઢવા બંગલો કૃષ્ણપુર્ણ કરવા માંથી પણ રાજ વચમાં પડ્યા, અને હુકમ કાઢ્યો કે એમના રાજમાં એમની રાજ સિવાય કોઈએ પોતાનાં ધરબાર કે માનગિ-હકત ધર્મદા કરવાં નહિ.....રાજનાં રાજમાં દુકાળ પડ્યો. રાજ્યે લોકોની સહા બાંધાવી દુકાળીઓને મદદ કરવા દુકાળખંડ બાંધ્યું, અને એમાં લોકો જેટલી રકમ બરો એટલી રકમ પોતે હમેશો એમ ભંડેર કર્યું. ફરતમાં ૨૫,૦૦૦ રૂપિયા બરાબ અને રાજ જ તેના તિલેરર બન્યા. પણ એ રકમ રાજની તિલેરીમાં પડી તે પડી, એમાંથી એક સિદ્ધા બહાર નીકળ્યો નહિ. જે રાજમાં આવું અધોર ચાલે એ રાજ મૂળથી જ સંકેત હોવું જોઈએ.

આ હકીકત વાંચ્યા પછી એક અતિ વિશ્વસનીય શ્રદ્ધસ્થ પાસેથી અને આ રાજ વિષે આશીષે સ્વમકા-વનારી વાત સાંભળી છે. આ વાત પણ થોડાંજ વર્ષ ઉપરની છે. તળાવને ફરતો રસ્તો કરવા માટે વૈજ્ઞયેનો એક મહોલો આડે આવતો હતો. રાજ્યે તેનને બોલાવી નવાં મકાન બંધાવી આપવા કહ્યું પણ તેમણે ન માન્યું. થોડા દિવસ રહી રાજ્યે પરગામથી ભંગીઓને બો-લાવી તમામ ઘરોમાં દાખલ કર્યા અને આખો મહોલો ભૂંટાવી લીધો. એ પછી રાજના માણસોએ આવી એક પછી એક દરેક મકાન જમીનહોસ્ત કરી નાંખ્યું, અને લંકક તથા કોટમળ રાજના ઈર્જનેટખાતામાં લેઈ ગયા. વૈજ્ઞયેનો તો આ બૂટકાટ અને આગ સરખી થઈ, પણ ભંગીઓને અને રાજને ચોક્કસ કાષ્ઠો થયો! વાચકો નાણીને એજ્ય ચશે કે આ બધાં આ-પણ કાડીઆવાડના એક નરેશનાં જ પરાક્રમ છે.

ફરજીઆત અને પ્રાથમિક કેળવણી

મુંબઈ ઇલાકાનું ક્ષેત્રફળ ૧,૨૩,૫૧૭ ચો. માઈલ, એટલે ઈંગ્લેંડ અને વે.સના ક્ષેત્રફળ કરતાં બમણું છે. ૧૯૨૧ ના વસ્તીગણક પ્રમાણે આ ઇલાકાની વસ્તી ૧,૬૨,૬૧,૭૧૬ છે. આમાં ૧,૦૧,૭૮,

૫૭૫ માણસો અને ૯૧, ૫૩, ૧૪૪ સ્ત્રીઓ છે. ૫૦૦૦ થી વધારે વસ્તીવાળાં શહેરોની સંખ્યા ૨૦૨ છે, અને ગામડાંની સંખ્યા ૨૬, ૫૨૮ છે. વસ્તીનો ધાર્મિક ભાગ રહેણમાં રહે છે અને ગાળીનો ગામડાંમાં રહે છે. ગામ દીક સરાસરી ૧૨૫ ઘર અને ૬૦૦ થી ૭૦૦ ની વસ્તી હોય છે.

આખા ઇલાકાની વસ્તીનો આઠમો ભાગ નિશાળોમાં જવા લાયક ઉમરનો છે. ગામડાંઓ અને શહેરોની સંખ્યા ૨૬,૭૩૦ છે. આમાંથી ૧૬,૫૬૩ શાળા વિનાનાં છે, આ ગામડાંઓમાંથી ૨૪૮ ગામ ૧૦૦૦ થી વધારે વસ્તીવાળાં છે અને એમની વસ્તી ૨,૫૨,૧,૫૦૦ થી પણ વધારે વસ્તીવાળાં છે, આ પરથી જણાઈ આવશે કે નિશાળે જવા લાયક ઉમરનાં છોકરાંઓમાંથી (૯,૪૨,૦૦૦) ૩,૪૧,૦૦૦ અથવા ૩૬ ટકા શાળાઓમાં છે અને છોકરીઓમાંથી માત્ર ૯ ટકા જ છે. આ પરથી ખાસ પડે છે કે પ્રાથમિક કેળવણીની રીચિત આપણા ઇલાકામાં છેક નિરાશાજનક છે, આખા ઇલાકામાં આ વેગે પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજીઆન થવાને માટે કેટલાં વર્ષો બેઠાં છે એ સંકેતે કહી શકાય એમ છે.

હિંદી જડાત કમીશન

હિંદી જડાત વિષેનો પ્રથમ રિપોર્ટ વર્ષો થયાં ચર્ચાય છે અને એમ માનવામાં આવે છે કે હિંદી જડાતની સ્થિતિ સેન્ટેશનર અને માન્વેટરના લાભ આનમાં રાખી ઘણું છે. આ દલીલોમાં સત્ય નથી એમ કહેવું મિથ્યા છે. આર્થિક અને ઓલોગિક દૃષ્ટિએ હિંદને સ્વતંત્ર અને સ્વાવલંબી બેવાની હિંદીઓની ઘણાં વર્ષોની અભિલાષાઓએ આર્થિક અને ઓલો-ગિક સ્વતંત્રતાની માગણીનું સ્વરૂપ પકડ્યું છે. ઓલોગિક ઈમિશન (સન ૧૯૧૬-૧૭) ને જડાતની નીતિનો પ્રથમ ચર્ચવાની તથા તેના વિષે લક્ષ્યમણે કરવાની મના હતી. મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ રીપોર્ટમાં હિંદને આર્થિક સ્વતંત્રતા (Fiscal autonomy) આપવામાં આવશે એવો ઇલાકા દત્તો, ને બેઈટ કમિટીના રીપોર્ટમાં (કક્કમ ૩૩) ૨૫૪ રીને હિંદને

એ સ્વનંતતા બક્ષવામાં આવી છે. આનો લાભ લેખને લાવિ જઠાતનીનિ નક્કી કરવા દિંદી સરકારે મથે વર્ષે સર ઇલાદીમ રહીમનુજાના પ્રમુખપણા નીચે એક કમિશન નીમું હતું. પ્રમુખ સિવાય બીજા ૧૦ સભાસદોમાં ૪ અંગ્રેજ હતા, ૨ પારસી હતા અને બાકીના દિંદુ હતા. કમિશને આખા દેશમાં ફરી ૨૮૧ લેખીત અભિપ્રાય મેળવેલા તેમાંથી ૧૪૨ ને ૩૫૩ જુજાની માટે યોજાવાહતા. આ રીતે લોકમત જાણીને કમિશને એક અગત્યનો રીપોર્ટ બહાર પાડ્યો છે તેમાં જૂદી જૂદી ભલામણો ફરી છે. આખા રીપોર્ટપર બધા સભાસદોની સહી છે પણ પ્રમુખ અને બીજા ચાર દિંદુ સભાસદોએ અગત્યના પ્રશ્નોપર વિરૂદ્ધમત દર્શાવનારી જુદી નોંધ લખી છે. આખા રીપોર્ટમાં ગોળગોળ જાણુવેથી કેટલીક જાણતોનો વિરૂદ્ધ મતની આ નોંધ ફાડ પાડ્યો છે તો પણ એ સંતોષકારક તો નજર ગણાય.

ને કે ભલામણોમાં બંદુ દગ નથી છતાં અમે આશા રાખીએ છીએ કે બીજા કમિશનેની ભલામણોની માફક આ કમિશનની ભલામણો પણ તેવે નહિ મૂકાય.

જઠાત કમિશનને સોંપવામાં આવેલું કર્તવ્ય જુદા જુદા દર્શિનિદુથી આજુ જઠાતનીતિની નપાસ ફરી તે વિષે તેમજ Imperial Preference નો સિદ્ધાંત સ્વીકારમે દિંદને કાયરો કે કેમ ને વિષે ભલામણો કરવાનું હતું. આ કમિશન એકમતથી કશી પણ ભલામણ ફરી શક્યું નથી. કમિશનમાંથી ૭ જણા (૪ અંગ્રેજ અને ૨ પારસી સભાસદો) નીચે પ્રમાણે ભલામણ કરે છે:—

મુખ્ય ભલામણો

ભલામણો કરતાં પરેકાં કમિશન એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે દિંદુસ્તાનનું સેવકી, વસ્તી અને કુદરતી પેદાશ બેતાં તેનો ઔદ્યોગિક વિકાસ બેહત્તે તે પ્રમાણમાં થયો નથી અને આવો વિકાસ દેશને એકંદર રીતે લાભકારક છે.

૧. દિંદી સરકારે આ રીપોર્ટમાં આવેખ્યા પ્રમાણેની રક્ષણીય જઠાતનીતિ વિવેકથીઅમમમાંકરી.

૨. ઉદ્યોગોના વિકાસને બેહત્તું રક્ષણ મથે અને જેમ બને તેમ સમાજપર હળવો યોગો પડે એ નેમ રાખી જઠાતી રક્ષણ આપવાના ઉદ્યોગોની પક્ષ-દગી કરવામાં તેમજ રક્ષણ દેટકું આપવું તે નક્કી કરવામાં વિવેક વાપરવો.

૩. રક્ષણની માગણીઓનો વિચાર કરવામાં જઠાતી યોર્ડને નીચેની જાણતોમાં સંતોષ થવો બેહત્તે.

અ. અમુક ઉદ્યોગોને માટે કુદરતી અનુકૂળતા છે;

વ. રક્ષણ વિના એ ઉદ્યોગ ગિલકુલ વિકસી શકે એમ નથી અથવા બેહત્તે તેટલી છડપથી વિકસે એમ નથી; અને

ક. આખરે રક્ષણ સિવાય દુનિયાની ફરીકાષમાં એ ઉદ્યોગ ટકી રહેશે.

૪. કાચો માલ અને સાંચાકામ પર કોઈપણ મતનો આપાતવેરો રાખવો નહિ, અને અંગ્રીના ઉદ્યોગમાં વપરાતા કાચાપાકા માલની આપાત પર જેમ બને તેમ હળવી જઠાત નાંખવી.

૫. દિંદુસ્તાનના રક્ષણ માટેના આવરક ઉદ્યોગ-દુનશને જરૂર જણાય અને તેના વિકાસ માટેની વરતુસ્થિતિ અનુકૂળ ન હોય તો બપપરનું રક્ષણ આપવું.

૬. મરેચકની જરૂરીઆત સિવાય નિકાસવેરો નાંખવો નહિ, અને જરૂર જણાય તોયે હળવો નાંખવો.

૭. અનાજની નિકાસ બંધ કરવાની જરૂર જણાય તો તદન અંધિધી નહિ પણ યોગ્ય સમયને માટે અનાજપર નિકાસવેરો નાંખીને બંધ કરવું.

૮. અમુક ઉદ્યોગોની જઠાતી રક્ષણની માગણી તપાસવા, જઠાતનીતિના અમમ પર રેખરેખ રાખવા અને સરકારને તેમજ ધારાસભાને ઉપર દર્શાવેલી જાણતોમાં સલાહ આપવા એક કાયમી જઠાન યોર્ડ નીમવું.

૯. નીચે જણાવેલા પ્રકારે સિતમનું ઇન્ડીપન્ડ પ્રેફરન્સ (Impenil Preference) લખમ કરવું નહિ.

૧૦. જઠાતબોડ દ્વારા અમુક બાબતોની પ્રારંભિક તપાસ પછી એ બાબતોમાં રાહત આપવાની જઠાતનીતિ દાખલ કરવાનો સવાલ ધારાસભા આગળ રજુ કરવો.

૧૧. જો ઉપર જણાવેલી નીતિ સ્વીકારવામાં આવે તો તેનો અમલ નીચેના સિદ્ધાંતોને અનુસરીને થવો જોઈએ.

(૧) ધારાસભાની મંજૂરી સિવાય કોઈ પણ ઉદ્યોગને જઠાતની બાબતમાં રાહત આપવી નહિ.

(૨) હિંદી ઉદ્યોગોને પોષવાને માટેના જરૂરી રક્ષણમાં ઘટાડો થાય એવી રાહત બહારના ઉદ્યોગોને આપવી નહિ.

(૩) આવી રાહત આપવાથી હિંદને આર્થિક શ્રેયશાલ થવો જોઈએ નહિ.

૧૨. વિશ્વાયતને રાહત આપવામાં આવે તો તે બક્ષિય તરીકે ગણુવી અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના બીજા ભાગોને અરરપરસ શાલદાથી થાય એવી રીતે રાહત આપવી.

૧૩. મિત્રોના કાપડ પરનો જઠાતવેરનો કતિહાસ જોતાં એને બિનકુલ નાપસંદ કરીએ છીએ, અને સરકાર તેમજ ધારાસભાએ હિંદનું હિત ધક્કામાં લેખ એકડે એકથી પોતાની જઠાતનીતિ નક્કી કરવી.

૧૪. સરકાર મંજાવે તે માત્ર પર આયાતવેરો નાંખવો. માથને એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ મોકલવામાં વડાજીના દરોને લીધે, પડતર કિંમત વગરની એવા દર ચતા વેચાણોને લીધે, ગરુડી નોશા હુડીઆમણના ભાવોને લીધે અને પૂરાતી પાકવાળા માત્રની આયાતને લીધે ઉભી થતી મુશ્કેલીઓની તપાસ કરી અને તે દૂર કરવી.

૧૫. પ્રાથમિક કેજવણીને વધારે ઔદ્યોગિક ગતિવૃત્તિ અને ઉદ્યોગ દુનર શીખનારાઓને તેમજ

મજુરોને હક્કનયક્ત કરવાની વધુ તકો આપી ઉદ્યોગોની ખીણવણી કરવી.

૧૬. પરદેશી મૂડીની આયાતમાં કોઇ પણ ભવન નાંખવું નહિ અને જે કંપનીઓ હિંદમાં જ ઉભી થઇ હોય અને હિંદમાં જ રજીસ્ટર્ડ થઈ હોય, જેમની મૂડી રૂપીઆમાં હોય, જેમાં હિંદી ગ્રામરેક્ટરોનું કીક પ્રમાણ હોય અને જેમાં હિંદીઓને શીખવાની તક મળતી હોય એવી કંપનીઓને જ સરકારે ઇનિસે કે ફટછાટ આપવી.

૧૭. સામાન્ય રીતે પ્રત્યાઘાત કે આક્રમણ માટે જઠાતનીતિનો ઉપયોગ કરવો નહિ.

૧૮. જઠાતનીતિની કેટલીક અયોગ્ય બાબતોને યોગ્ય કરી જઠાતની આંકણી સાવચેતીથી કરવી.

જુદી નોંધ

ઉપરની ભક્ષામણો પર બધા સભાસદોની સહી છે પણ પ્રમુખ અને ચાર હિંદુ સભાસદોએ તે ઉપરાંત નીચેની ભક્ષામણો કરી છે.

૧. રક્ષણની જઠાતનીતિ યોગ્ય રીતે સ્વીકારી તેનો અમલ કરવો.

૨. દારૂ, તમાકુ જેવા કેશી પદાર્થો તેમજ મેલન શોખની ચીજો સિવાય બીજા માસ પર જઠાત વેરો નાંખવો નહિ.

૩. મિત્રના કાપડ પર નંબાનો જઠાત વેરો દમણું જ કાઢી નાંખવો.

૪. હિંદુસ્તાનને સંસ્થાનોના જેવું સ્વરાજ નહિ એ સારતે જ ઇંગ્લીશના પ્રેક્ષકોની જઠાત નીતિ સ્વીકારવી.

૫. પરદેશી મૂડીની આયાત અમુક જગ્યાએ સરનેઓ જ થવા દેવી.

નોંધ

તત્ત્વવારનો ખડખડાટ

ગયા ઓગસ્ટ માસ સુધીમાં મી. લોઈડજોર્જની સરકારે તુર્કી અને મધ્ય એશિયામાં જે બાહ્ય ખેતરવા ધારી હતી, તેમાં તેનાં ત્રણ સોગટાં હતાં: (૧) મક્કા મદિનાની મક્કરે આવનાર હાજીઓને વરસોવરસથી ફૂંટનાર મક્કાનો શરીફ; (૨) કાસ્પીઅન સમુદ્રના કાંઠા ઉપર બોલ્શેવિક સત્તાને નાબૂદ કરવા માટે જમાવેલું જનરલ રેંગલનું રાજ્યસંત્ર; અને (૩) રમનામાં સિતમ ગુમરનાર, અને ફ્રેસ પથારી પાડનાર ગ્રીસનું મિત્ર રાજ્ય. જનરલ રેંગલના લશ્કરને તો રશિયન સેનાધિપતિ દ્રેસ્કીએ કપારનુંએ ખતમ કર્યું છે. અરબસ્તાનમાં મક્કાના શરીફને અને ઇરાકમાં તથા પેલ્લેસ્ટાઈનની દક્ષિણે આવેલા મુલકમાં તેના પુત્ર અમીર ફૈઝલ અને અમીર અબ્દુલમને, પુતળાની માફક અંગ્રેજોએ ગાદીએ બેસાડ્યા છે. પણ અરબસ્તાનના વહાળીઓના, અને ઇરાકના અરબોના ઝનુની હુમલાથી અંગ્રેજોનું આ કાગદી રાજ્યસંત્ર ક્યારે તૂટી પડશે ને કહી શકાતું નથી. આ સ્થિતિમાં અંગ્રેજોનો આધાર માત્ર રમનાં અને ફ્રેસમાં ગ્રીક લશ્કરની હુક ઉપર જ રહ્યો હશે. તેથી કમાન્ડ પાસાએ જ્યારે થોડા અઠવાડિયામાં એશિયામાઇનરના ખૂલે-ખૂણામાંથી ગ્રીક લશ્કરને હકારી મૂક્યું, ત્યારે છેલ્લાં પાંચ સાત વરસથી મી. લોઈડજોર્જે રચેલું બ્રિટિશ રાજસત્તાનું સ્વપ્ન નાણુદ થઈ ગયું.

કહેવત છે, કે હાર્યો ભુગારી બમણું રમે. હાલો છતાં પણ ન હાલોનો દેખાવ કરવાનો મિ. જોર્જને નિશ્ચય કર્યો. કમાન્ડ પાસાના લશ્કરને સામુદ્રધુનિ-ઓળંગી ઇસ્તંબુલ ને ફ્રેસમાં દાખલ થતું અટકાવવાને ચણકનું કુરેસેન તેમણે પસંદ કર્યું; અને ઇસ્તંબુલ તેમજ સરથાનોનું-અફે ગારા સામ્રાજ્યનું લશ્કર અને નૌકા-બળ ત્યાં જમાવવાને રણચિયું ઇકેલું. કાન્સ, અને

ઇટાલીની સરકારે કમાન્ડ પાસાની સાથે મુલેહ કરીને જે મેળવવા ધાર્યું હતું, તે વિજયની ભેટ તરીકે લેવા માટે તત્ત્વાર બખડાવવાનો એમણે નિશ્ચય કર્યો. આ વિષે તેમની સરકાર તરફથી જે બહેરનામું બહાર પાડવામાં આવ્યું હતું તેમાંથી નીચેના શબ્દો ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે:—

આ (કમાન્ડ પાસાની) માગણીઓ ને કમ્પ્લેટ કરવામાં આવે તો ગયા વિશ્વયુદ્ધમાં તુર્કી ઉપર મેળવેલા વિજય પર પાણી જ ફરી વળે.

એશિયા અને યૂરોપની વચ્ચે આવેલા જે જળમાર્ગથી બમ્બ અને કાળા સમુદ્ર જોડાય છે, તેમાં આખી આવકમનું, યૂરોપનું અને ખાસ કરીને ઇંગ્લંડનું હિત સમાવેલું છે.....

પણ જ્યાં સુધી, ઇસ્તંબુલ, બોસ્ફોરસ ને ડાર્ડનેલ્સનું રક્ષણ કરનાર, મધ્યસ્થ ક્ષેત્ર (neutral zone) પર કમાન્ડ પાસાનું લશ્કર રહી આવવાનો કંઈ પણ સંભવ હોય, ત્યાં સુધી આવી (સુલેહની) પરિપટ્ટ પોતાનું કામ ન કરી શકે, અને તેમાં સફળ તો ન જ થાય. કમાન્ડનાં માલુમોને ડકલેસા પિતો, અને તેમની હદ વગરની માગણીઓ જેતાં માત્ર સમજૂત કરાવે આધાર રાખે, એ ધારૂં જ જોખમભરેલું ગણાય યૂરોપ અને એશિયાની વચ્ચેના જળમાર્ગને તુર્કી લશ્કરના હુમલામાંથી બચાવવાને પૂરતું લશ્કર જમાવવું જોઈએ. કમાન્ડ પાસાનું લશ્કર ઇસ્તંબુલમાંથી મિત્ર રાજ્યોને પાંડી. કાઢે તો તમામ સુસજ્જમાન રાજ્યોપર તેમજ ગઈજલ્લાઈમાં હારેલા તમામ દેશોપર અતિશય માઠી અસર થાય.

વળી યૂરોપના કિનારાપર વિજયવત તુર્કી ફરીથી ખડકે, તો તમામ બાકન રાજ્યમાં ધણી જ અંબીર સ્થિતિ કલ્પાય થાય, અને અત્યાર સુધીમાંજ ખૂબ ખેદાન મેદાન થયેલા મુલકમાં ફરીથી લોટીની નદીઓ વહે.

આ લખાણમાં મિ. લોઈડજોર્જનો ખરા આશય ચોખ્ખો તરી આવે છે.

મુદાનિયાનું તહનામું

જેમ જેમ ચલુકની પાસે બનને લશ્કર ભેગાં થતાં ગયાં તેમ તેમ સૌને એમજ આગ્યું કે પૂરોપમાં ફરીથી યાદવાચરણી થશે. આશાનું કિરણ માત્ર એટલું જ હતું કે ક્રાન્સ અને ઇટાલીનાં લશ્કર ચલુકમાં હતો, તે પણ પાછાં જેમી લેવામાં આવ્યાં અને ફ્રેંચ વડા પ્રધાને તો ચોખ્ખી રીતે જાહેર કર્યું કે કોઈ પણ શરતે કમાલ પાશાની સામે તે લડાઈ કરશે નહિ. બીજી બાજુએ કમાલ પાશા પણ તેની માગણીમાં મક્કમ જ રહ્યો. મુદાનિયામાં સભા મળી તે પહેલાં એડ્લીઅનોપલ સુલેહ પ્રેસનો પૂર્વભાગ સોંપવાની કબજાત તે માંગતો હતો, તેમાં તસુલર પણ તે ચર્યો નહિ. અંગ્રેજ સરકાર પણ એમ કહેતી તો રહી, કે પ્રેસ વિષે કંઈ વચન સુલેહ પરિપદ પહેલાં ન જ આપી શકાય. પણ મિ. લોહડન્વોર્થે એકલે હાથે લડાઈ સળગાવવાને જે પગલાં લેવા માંડ્યાં તેની સામે ઈંગ્લંડમાં અને સંરથાનોમાં પણ ખુબ હાહાકાર થયો. એટલે તરતજ (એક્ટોપર માસની શરૂઆતમાં) લોર્ડ કર્ઝને ક્રાન્સ અને ઇટાલી સાથે પેરિસની સધિપર સહી કરીને નમ્યું આપ્યું. આની પહેલીજ કલમથી ત્રણે સત્તાઓએ કબજા કર્યું કે છેવટની સુલેહની વાટ ન ભેટાં (પ્રેસમાં) એડ્લીઅનોપલ છોડીને મેરિટ્ઝા નદીની બેઠી પાર, ત્રીક લશ્કરને તરતજ હડાવવું, અને તે પછી જનતી તાકાદે આપું પૂર્વ પ્રેસ ઉપરે સોંપવું. મિ. લોહડન્વોર્થ અને લોર્ડ કર્ઝનની જે ટેળી અક્કડપણાના શિખર પર બેઠી હતી, તે ભેટભેટામાં નમ્રતાની તબેટી ઉપર જઈ પહોંચી-જેઓ ચોમેર વિચલ્લો દાવાનળ નળગાવવા તૈયાર થયા હતા તેમણે ચોડાજ કલાકમાં સુલેહની શાંતિ પતારી.

દરમ્યાન મુદાનિયામાં સુલેહ પરિપદ મળી હતી તેમાં છેવટે એક્ટોપરની ૧૦ મી તારીખે જે તહનામું સહી થયું તેની મુખ્ય શરતો નીચે મુજબ છે.

(૧) તહનામું સહી થયા પછી ૧૫ દિવસની અંદર ત્રીક લશ્કરે ૧૫ પ્રેસ ખાલી કરવું. દરમ્યાન મિત્ર રાખ્યોનું લશ્કર ત્યાં દાખલ થઈને સુલેહશાંતિ બળવે.

તે પછી ઉર્ફાનું લશ્કર નહિ પણ પોલિસની હુકમીઓ દાખલ થઈ શકે.

(૨) તે પછી ૩૦ દિવસે અર્થાત્ તહનામું સહી થયા પછી દોઢ મહિને મિત્ર રાખ્યોનું લશ્કર ત્યાંથી રવાના થાય.

(૩) છેવટની સુલેહની શરતો મંજૂર થાય ત્યાં સુધી ઉર્ફા લોકો પૂર્વ પ્રેસમાં અને ઇસ્તંબુલમાં લશ્કર લઈ ન જાય.

(૪) રેસની સંધિથી માર્મોરિના દરિયાની બંને બાજુએ બોસ્ફરસથી તે ડેક ઈર્ડેનસ સુધી થોડી થોડી જમીનમાંથી ઉર્ફા અને ગ્રીસનું લશ્કર બાતલ રાખવાની ફરજ પડી હતી, તેને બદલે જે સામુદ્રપુત્રિના બહારાની નજીકમાં થોડી થોડી જમીન છુટી રાખવાનું નક્કી થયું. તે જમીનની સીમાઓ નક્કી કરવાને નીમાયેશા કમીશને ઈર્ડેનસની બંને બાજુએ થોડી થોડી જમીન અને બોસ્ફરસ આગળ માત્ર કોન્સ્ટેન્ટીનોપલની સામી બાજુએ થોડી જમીન છુટી રખાવી છે.

આ તહનામાનો તરતજ લંગ કરવાનો આક્ષેપ કમાલ પાશાના લશ્કર ઉપર મુકાયો હતો, પણ પછીથી તેનું પૂરેપૂરું પાલન કરાવું સમઘન્ય છે. તેજ પ્રમાણે ત્રીક સરકારે આ તહનામું કબજા રાખીને પૂર્વ પ્રેસ માંથી ઉચાળા ભર્યા છે. હવે તેમાં તુર્કની પોલિસ દાખલ થતી જાય છે. અત્યાર સુધીમાં ઇસ્તંબુલમાં કે પ્રેસમાં કંઈ પણ ખૂનરેણ થઈ નથી, એથી ધાર્થી પ્રમાણે નવેંર. માસમાં (૧૨ મી તારીખે) છેવટની સુલેહ પરિપદ મળશે એમ લાગે છે.

જરા જુનો ઇતિહાસ

હજી આ પ્રકરણપર છેવટનો પડો નથી પડ્યો. છતાં એટલામાં તો દેહશીક ઉચ્ચપાયક થઈ ગઈ છે. તુર્કના અમિદાહની રાખમાંથી કમાલ પાશા જેવો વીર નર પેદા થયો, તેથી ગ્રીસના રાજા “કિંગ-ડોટ” ને ગાદો છોડી નાસવું પડ્યું અને છેડનાં પાંચ વરસથી આખા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું-બધું આખી દુનિયાનું તંત્ર ચલાવનાર મિ. લોહડન્વોર્થે પ્રધાન પદ છોડી દીધું છેડનાં ત્રણ વર્ષથી ગ્રીસના રાજાન્ય

એડે મળી જઇને, તુર્કી વિષે જે રાજનીતિ તેમણે ચલાવી હતી તે નિષ્ફળ થયા છતાં પણ ચોતાના મિત્ર રાજનીતી લુદ્ધ પડીને તેમણે લડાઇને હુકાર કર્યો-આથી હુનીઆમાં ઈંગ્લંડ બદનામ થયું તે સૌ પક્ષને અસહ્ય લાગ્યું-તેમની હેતરપંડી અને જાદુઇ આલાકી પરબાઇ ગઇ-પછી શિકારમાં સપડાએલું પણ હેલ્થી ચીસ પાડે તેમ તેમણે માન્ચેસ્ટરમાં એક સાહસિક મરણીઉ ભાષણ કર્યું-પણ તેથી કાઇની આંખમાં ધુળ ન પડી એટલુંજ નહિ, પણ સૌ વધારે કાયર થયા-અવભગ તમામ વર્તમાનપત્રોએ એકે અવાજે તેમને રજા આપવાનો પોક્કર કર્યો-અને હેનરે હુનિપનિસ્ટ પક્ષ જુદો પડવાથી તેમને રાજનાયું આપવું પડ્યું.

હવે ઉપર સૂચવેલી તેમની જાહેરાતની, અને માન્ચેસ્ટરના તેમના ભાષણની કેટલીકે દલીલો તપાસીએ. માન્ચેસ્ટરમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે ભ્યારે તેમણે વડાપ્રધાનનું પદ લીધું ત્યારે તુર્કીના ભાષણ વિષે મિ. એસ્કરીયની 'સરકારે જે અનેક કોલકારો કરેલા હતા, તેનાથી તેમના હાથ બંધાયેલા હતા-રશિયાને આર્મીનીઆ તથા ઇસ્તંબૂલ ને સામુદ્રપુનિ સોંપસનું કબજું હતું, અને એશિયામાઇનરને દક્ષિણ વિભાગ છતાંની સોંપવાનો હતો. પણ આ વિષે વધારે પૂરી વિગતવાર હકિકત, 'ફોર્ટ' નાઇટલી રિ:યુ'ના અક્રોબરના અંકમાં મિ. આર્કસેસે પુરસે આપી છે તેમાંથી નીચેના મુદ્દા તરી આવે છે.

૧. સન ૧૮૧૪ ના નવેમ્બરની ૬ મી તારીખે ગીરહાદમાં ભાષણ કરતાં વડાપ્રધાન મિ. એસ્કરીયે જાહેર કર્યું હતું કે તુર્કીએ લડાઇમાં જોડાઇને "માત્ર યુરોપમાંજ નહિ પણ એશિયામાં પણ ચોતાના રાજ્યનું સત્તાનાશ વાળ્યું છે."

૨. તે પછી ૪ મહિને રશિયા એટ જિટન ને ફ્રાન્સ વચ્ચે ઝુપી સંધિ થઇ તે મુજબ રશિયાને ઇસ્તંબૂલ ને સામુદ્રપુનિ આપવાનું નક્કી થયું.

૩. સન ૧૮૧૫ના એપ્રિલ માસમાં એટ જિટન ફ્રાન્સ રશિયા અને ઇટાલી વચ્ચે એથી પણ વધારે કઠક સંધિ કરવામાં આવી.

૪. ૧૮૧૬માં ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સને રશિયા વચ્ચે ફરીથી સંધિ થઇ. (૧૮૧૭માં પણ તે પાછી મંજુર થઇ હતી) તે મુજબ ઇંગ્લંડને મેસોપોટોમિયાના દક્ષિણ ભાગ અને સીરિયાના થોડાંક બંદરો, ફ્રાન્સને સીરિયાનો દરિયા કિનારો, આઝાનાનો પ્રાન્ત અને બીજાને કેટલોક મુલક અને રશિયાને અર્ઝર્મ, ટ્રેબીઝોન્ડ, વોન, બીલકીસ અને કુર્દિસ્તાનનો દક્ષિણનો મુલક આપવાનું હતું.

૫. સન ૧૮૧૯ના જાન્યુઆરીની ૧૦ મી તારીખે અમેરિકાને જવાબ આપતાં મિત્ર રાજ્યોએ જણાવ્યું કે તેઓ "તુર્ક લોકોના રાક્ષસી લુલ્લમમાંથી તેમના તાબાની પ્રજાને છૂટી કરવા અને તુર્કીનું રાજ્ય પશ્ચિમની સંસ્કૃતિને પ્રતિકૂળ જણાયું છે માટે યુરોપમાંથી તેનું નિકંદન કાઢવાની" તેમની મુદ્દા હતી.

૬. તેજ વર્ષના એપ્રિલ માસમાં, ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ અને ઇટાલીની વચ્ચે સંધિ થઇ તે મુજબ ઇટાલીને ટોનિયા અને રમતી સિવાયનો પણ બીજાને કેટલોક મુલક આપવાનું ફાવ્યું. અહીં રમતીની વાત પહેલોજ વાર આવે છે અને ને પણ ગ્રીસના નહિ પણ ઇટલીના સંબંધમાં.

૭. એટલામાં ફરીયામાં રાજપરિવર્તન થયું તેથી તુર્કી તરફ વળણ કંઇક બદલાયું. ૧૮૧૮ ના જાન્યુઆરીની ૫ મી તારીખે મિ. મોર્ડેન્જોને વડા પ્રધાન તરીકે ચોતાના મરાહુર ભાષણમાં સ્પષ્ટ રીતે જાહેર કર્યું હતું કે:-

"આરડીઆ હંગરીનું નિકંદન કરવાને, કે તુર્કીની રાજવાની છીનવી લેવાને કે મુખ્યત્વે કરીને તુર્ક લોકોની વસ્તીવાળા એશિયામાઇનર અને પ્રેસના મુલક પચાવી પાડવાને કંઈ અમે હઠડતા નથી.

ત્યાર બાદ તજુજ દિવસ પછી ચોતાના "૧૪ મુદ્દા" વિષે બોધતાં પ્રેસિડન્ટ વિસ્મને જણાવ્યું કે "તુર્કીના મહારાજાની" તુર્ક લોકોની વસ્તીવાળા મુલક ઉપરની સત્તા સહીમકામન રહેવી જોઇએ એજે.

આ વચ્ચેના ઉપરથી તો તુર્કી વિષે કંઈક આશા બંધાઈ હતી. ત્રીસે તો એક નાનકડું રાજ્ય દહેવાય, મિત્રરાજ્યોના ખાસ દયાશુથીજ તેણે

લડાઇમાં જીત્યાનેહું. ગ્રીસને રમનાં આપવાની તો કદિ વાતજ થયેલી નહોતી. છતાં સન ૧૯૧૬ માં એપ્રિલની ૨૪ મીથી મેની ૫ મી તારીખ સુધીમાં ઇટાલીના પ્રતિનિધિઓ વર્સેની સુલેહ પરિપદમાંથી ગેરહાજર હતા તે દરમિયાન દેખાતી રીતે મિ. લોઈડ-જ્યોર્જની ખટપટથી ગ્રીસના સાહસિક મંત્રી વેનિ-ગ્રીસેસને રમનાંમાં દાખલ થવાની પરવાનગી મળી આવી રીતે પાતાના વચનનો લંગ કર્યા પછી ફરી મિ. લોઈડજ્યોર્જે ૧૯૨૦ ના ફેબ્રુઆરીની ૨૬ મી તારીખે જણાવ્યું કે ૧૯૧૮ ની વહેરાત વિચારપૂર્વક ધડવામાં આવી હતી, અને જ્યાં પસંની સંમતિથી તે પ્રકટ કરવામાં આવી હતી. તે પછી સાન રેગોની સુલેહ પરિપદમાં તુર્કીનું નિકંદન કરવાને સેવની સંધિના મુખ્ય મુદ્દાઓ ધડાયા. તેની બહાર ખજાર પડવાથી ગ્રેસ અને આનાટોલીઆમાં વધારે તોફાન જાણું અને સંધિનો અમલ તરવારની અણીથી જ કરવો પડશે એમ ચોખ્ખું જણાવ્યું. આમ છતાંએ માર્શલ ફે અને સર હેની વીલસન જેવા જાહોરા સેનાધિપતિઓની સલાહ વિરૂદ્ધ જૂનની ૧૦ મીથી ૨૨ મી સુધીની સભામાં મિ. લોઈડજ્યોર્જે રમનાંથી પણ આગળ ગ્રીક લશ્કરને ધપાવવાની પરવાનગી વેનીઝીલાકને આપી.

ગ્રીસને કદિ પણ આપવા નહિ ધારેલો ગ્રેસ અને રમનાંનો મુલક સેવની સંધિથી તેને આપવામાં અને તેનું પણ અતિક્રમણ કરીને લશ્કરને આગળ ધપવા દેવામાં અને તેથી પશ્ચિમ એશીઆ મહાદ્વરમાં લોહીની નદીઓ વહેવડાવવામાં મિ. લોઈડજ્યોર્જની અંગત જવાબદારી ચોખ્ખી છે. મિ. એસ્ટ્રીયની ખાનગી સંધિઓથી કે મિ. લોઈડ જ્યોર્જના ભાષણોથી તેનો સંદેહ પણ બચાવ થઈ શકતો નથી.

મિ. લોઈડ જ્યોર્જની દલીલો

મિ. લોઈડ જ્યોર્જની મામે બીજાંએ એ આગેખ છે કે સમભૂતથી અને સુલેહથી જે દામ ધણ શકે એમ હતું તેને માટે લશ્કરની અને નૌદાસૈન્યની બારે જમાવટ કરીને આખા ખ્રિસ્તિય સામ્રાજ્યને-

આખી દુનિયાને તેમણે લડાઈની અણી ઉપર લાવી મુક્યું અને એમણે ગલરાટ અને અશાંતિફેલાવ્યાં. આના જવાબમાં તેમણે માન્ચેસ્ટરમાં ત્રણ વાત જણાવી છે.

૧. માર્ગેરાનો જળમાર્ગ અને ઇસ્તંબૂલ સુરક્ષિત રાખવાની જરૂર હતી;

૨. જે વિજયથી ચરત બોલેલા તુર્કી માર્ગેરાનો જાળંગીને ગ્રેસ અને ઇસ્તંબૂલમાં દાખલ થાય, તો ખૂબ ખૂનરેણ અને કાપાકાપી થાય એટલુંજ નહિ પણ જાલકન રાજ્યોમાં પણ લડાઈની જવાબાઓ બૂબૂકી ઉડે;

૩. આમ માર્ગેરાનો દરિયો જાળંગતા તુર્ક લોકોને અટકાવવાજ હોય તો તે ખાલી વાતોથી નહિ પણ જંગી લશ્કરના દોર દમામધીજ ધઈ શકે.

આમાંની પહેલી બે વાત ખરી હાગે તોપણ ત્રીજી દમીત તો બીલકુલ ખીનપાયાદાર છે. પ્રથમ તો મિતરાજ્યો ગ્રેસ આપવાની કમળત આપે એટલે તેમની સાથે સુલેહની બીજી વિગતોમાં ઉતરવાને કપાલ પાશા પહેલેથી તૈયારજ હતો, અને છેક ૧૯૨૦ની શરૂઆતમાં આગેરાની ધારાસભાએ તુર્ક લોકોનું જે હકનાંચું ધડી કાઢ્યું હતું, તેમજ માર્ગેરાના બહારની છૂટ રાખવાનું તો સ્વીકાર્યું હતું. એટલે ખરે જોતાં તો સવાલ માત્ર એટલોજ હતો કે સુલેહની સભામાં પ્રતિપક્ષીઓ મળે તે પહેલાં ગ્રીક લોકોના પંજમાંથી ગ્રેસને છોડાવવાનું કમળ કરવું કે નહિ. આ જાળનમાં એ બીના જાણવા જેવી છે, કે ગયા જાગરત માસમાં કપાલ પાશાએ ગ્રીક લોકોના ઉપર અપ્રિયિતો હુમલો શરૂ કર્યો તે પહેલાંજ તેના એકચી ફતી બેએ હાલનાથી પણ કંઈક જોષી માગણીઓ મિ. લોઈડ જ્યોર્જ આગળ રજુ કરી હતી. છતાં તે વખતે તેમણે તેની સામે પણ ન જોયું. તે પછી થોડા વખત સુધી એક બાબુએ પૂર્વ ગ્રેસ અને એટ્રીયનેપત તુર્કોને આપવાની વાત તેઓ કરતા ગયા, અને બીજી બાબુએ એમ પણ કહેતા ગયા કે એ વાત તો મિતરાજ્યો અને તુર્કી તથા ગ્રીક લોકો સેવા મળીનેજ નહીં કરી શકે. પણ ત્યારે તેમની લડાઈની તૈયારીઓથી આખું ઇંગ્લંડ કંચળી ઉડ્યું ત્યારે લોઈડ

કર્જને તુર્કની માગણી સ્વીકારીને ફ્રેન્ચ પ્રધાન પોં-
કારેનું કહ્યું કહ્યું. આનો અર્થ તો એ થયો કે
મયા ઓગસ્ટમાં જે ઇસ્તોની સામે પણ જોવાનો
મિ. લોઈડ જોઈએ ના પાડી તેના ઉપર ઓક્ટોબરમાં
સહી કરવાની તેઓ સાદેખ મહેરબાની કરે તે સારૂ મીક
પ્રજાનો તેમણે દ્રોહ અને નાશ કર્યો, રમનાં બળાઓ,
શિટિસ સામાન્યને લગાઈની અણી પર લાવી મુક્યુ,
અને એશિયામાં તેની પ્રતિજ્ઞાનો સફતર નાશ કર્યો. *

આવી રીતે પ્રેસ અને એક્ટીવિસ્ટોપત્ર તુર્ક
લોકોને આગળું હોય, તો પણ મહોન્મત તુર્ક લો-
કોને શેકવા લરકર જાણવાની તો જરૂર હતી જ
એમ મિ. લોઈડ જોઈએ માને છે. આનો
અર્થ તો એ થયો કે કૃતિ કમાલપાશા ઈંગ્લંડ કે
ફ્રાન્સનું ખૂદ લરકર જોવા સિવાય, તેમના અને
પોતાના બળનું પ્રમાણ ન સમજી શકે, અથવા પ્રેસ
ઉપર ઓર્થોક્સી ધાડ પાડીને સૌ મિતરાજોની
મરજી વિરૂદ્ધ તેના કાજ રાખી શકે એમ તે માને
પણ કમાલ પાશાની, ઉદ્ધાં મજી વર્ષની કાર્યપદ-
તિનો જેને કંઈ પણ ખ્યાલ છે, તે સમજે છે કે
તુર્ક પ્રજાનું વિવેકી દલનામું પાડું ત્યારથી જ,
પરજાજોનો પરાધીનતામાંથી તુર્કને આઝાદ બના-
વવા સારું તે જેમ સજળ આતમચદા રાખે છે, તેમ જ
યુરોપના દેશોનાં મન જીતી લઇને તેમની સાથે સહુ-
કાઈથી કામ લેવાની કુતેહ પણ તે પરામે છે. બાકી
રમનાંમાંથી મીક લોકોને દાણવાર લરકર-સીદી
આખનાર મની પશુઓની માદક-શબજળના
મજબૂત પ્રદર્શન સિવાય આગળ વધતું અટકાવી ન
શકાય એમ ને મિ. લોઈડ જોઈએ માનતા હોય,
તો પછી તુર્ક લોકોનો સાથે સુલતાનનું કે એનું
કંઈ પણ તલનામું કરવાથી શો કામશે-આમુદ્ધની
વિશે કે નાણાં વિશે કંઈ પણ સરને કરીને તે પના-
વવાની આશા પણ શી રાખી ?

બહારની છુટ

તુર્કને પ્રેસ આપવાનો વિચાર કર્યો પછી પણ
સામુદ્ધનીના બહારની છુટ માટે જ મિ. લોઈડ જોઈએ
તત્તવાર અખડવેશી. વળી નવેમ્બરની ૧૩ મી તારીખે
છેલ્લની પરિષદ બંગલો તેમાં પણ એ સવાલનો
કામમતો નિકાલ કરવાનો છે, તેથી તે વિશે અંગ્રેજોનું
મન બરાબર પારખવું જોઈએ.

સચિના તેમ જ વિમલના સમયમાં તમામ
દેશનાં વહાણો તેમ જ મનવારો છૂટથી આ બહાર-
માંથી નીકળી શકે એવો આ છુટનો અર્થ સમ-
જાય છે. આ વિશે પહેલો તો એ જ વિચાર આવે છે
કે આ વિશે શિટિસ સરકારને આટલી બધી કાળજી
શા માટે ? કાળા સમુદ્રમાં કે મોર્બોશના જળમાર્ગમાં
એક તમુકર જગ્યા અંગ્રેજ લોકોની નથી. ફિશિયાના
ઝારની જેડે મજી જહન તુર્કનું નિર્દેશ કરવાનાં
સ્વમાં હતા, તે તો હવે હવાઈ કિસ્સાની માદક કપા-
રતોં સાદ મજી ગયાં છે. કાળાસમુદ્ર ઉપર આવેલા
ફિશિયા, ફમાનિવા, બર્મોરિયા, તુર્કી, વગેરે દેશોનો જ
જેમાં સ્વાધી રહેલો છે, તેમાં ઈંગ્લંડને વચ્ચે પડ-
વાની આટલી બધી શી જરૂર ? તેમની સાથે વેપાર
કરવાથી જેમ ઈંગ્લંડને કામશે મળે, તેવો તેમને
પોતાને પણ મળે, એટલે પોતાના સ્વાધીની ખાત-
ર જ તેઓ ઘટનું કરી લે. તો પછી, એ બહાર પ્રુદ્ધ
રાખવાને લગાઇમાં ઉતરવાનો તો સંકલ્પ પણ
ઈંગ્લંડ શા સારૂ કરે ?

આ માર્ગની છુટ એ રીતે સાચવી શકાય : (૧)
તુર્કની જેડે કાલકાર કરી તેના ઇમાન પર આ-
ધાર રાખીને અથવા (૨) સમગ્ર ગુજબંડગની હકુ-
મતમાં આ જળમાર્ગને રાખીને. એ પહેલી રીતે જ
હેતુ સાધવાનો હોય, તો પછી તુર્કની સાથે લડ-
વાથી નહિ પણ મહોખત કરવાથી જ તે સરી
શકે. જેના દોષ પર જ છેવટે આધાર રાખવાનો
છે, અને જે કામ આપવાની મરજી હવેનાં બે વર્ષથી
પોઝીરી પોઝીરીને નાંકેર કરે છે, તેની સામે તલ-
વાર ઉગમનનું શું કારણ ? ને આ જળમાર્ગે
ગુજબંડગને સોંપવાનો વિચાર હોય તો તેની

વતી તુઈને પણ હકુમત સોંપી શકાય. એમ થાય તો પણ તેની સાથે વેર બાધવાથી તો કંઈ ન જ વળે.

મિ. લોઈડ ન્યોર્ગની ચિંતા એક જ રીતે સમજી શકાય એમ છે. જે આ જળમાર્ગ રાજમંડળને સોંપવામાં આવે અને તેની વતી મિત્રરાજ્યોને વહીવટ કરવાનો હોય તો સૌમાં ઈચ્છાનું નીકાસેન્ય વધારેમાં વધારે સખળ હોવાથી તેજ આખી સામુદ્રધુની ઉપર અંકુશ મેળવે, અને જીવાદરની માફક ડાઉનલસ અને બોરફરસ પર સિટિશ વાવશે ફરકે. પણ આતો ધર્માદાનું ધન ઉચાપત કરવાની જ નેમ ગણાય. વળી ગેલીપોલીમાં એરટ્રેલીઆ ને ઈચ્છાના જે સેંકડો વીરપુત્રો દફન થાય છે, તેમનું સંભારણું રાખવા માટે ત્યાં અંગ્રેજોનું દાણું રાખવાને લોક સામણીને ઉરફેરવામાં આવે છે. પણ એ યાદ રાખવું ધોર છે કે જેઓ એ પવિત્ર ક્ષેત્રમાં ખતમ થયા, તેમણે નાના દેશોની સ્વતંત્રતા કાયમ રાખવાને માટે ને લડાઈનું નામ દુનિયામાંથી નાખક કરવા માટે જ પોતાના જીવ આપ્યા હતા. તેમનું જ નામ લઈને ફરીથી લડાઈને ભડકા કરવો એ તો તેમની કીર્તિના વારસાને કલક લગાડવા જેવું છે.

બોદશેવિકની બીક

તુર્કીના મામલામાં, તેમજ હિંદુસ્થાનની રાજ અને સ્મર્નાનો મુલક'શે પગલે રશિયાના બોદશેવિક અને તેનું પણ અતિક્રમણ કરીને બીક લેઈએ છીએ. જેવામાં અને તેથી પશ્ચિમ અપને પોલેન્ડ, તુર્કી લોહીની નદીઓ વહેવડાવવામાં મિ. લોઈડ ન્યોર્ગની અંગત જવાબદારી ચોખ્ખી છે. મિ. એસ્ટ્રીયની ખાનગી સંધિઓથી કે મિ. લોઈડ ન્યોર્ગના આપણોથી તેનો સંદેહ પણ બરાબ ચઢ શકતો નથી.

મિ. લોઈડ ન્યોર્ગની દલીલો

મિ. લોઈડ ન્યોર્ગની સામે બીજો એ આગેપ છે કે સમજીતમી અને સુલેહથી જે દાગ ચઢ શકે એમ હતું તેને માટે લરકરની અને નીકાસેન્યની બદલે જમ'વટ કરીને આખા સિટિશ સામ્રાજ્યને

કરવા મથે છે, અને મધ્ય એશિયાના તમામ રાજ્યોનું એકત્ર રચવાનો નિરંતર પ્રયાસ કરે છે. આવી પ્રયત્ન સત્તા સાથે કતિ દિલોગન દોસ્તી બાધવી બેઈએ અથવા કાયમનું વેર કરવું બાઈએ. અંગ્રેજોએ બીજો માર્ગ પસંદ કર્યો હોય છે.

માર્ગોરાના જળમાર્ગમાં વધારેમાં વધારે સ્વાર્થ તો તુર્કી અને રશિયાનો છે. તેથી સ્વાભાવિક રીતે તેમણે એવી સંધિ કરી છે, કે તે વિષે બીજાં રાજ્યો સાથે બનેલે મળીને જ કાલકરાર કરવા. ન્યારથી મિત્રરાજ્યો અને તુર્કીની વચ્ચે સુલેહની વાત થવા માંડી, લારથીજ તેની પરિપદમાં લાગ લેવાનો રશિયાએ નિશ્ચય બહાર કર્યો છે. અંગ્રેજોએ પણ તે કષ્ટ રાખ્યો હોય એમ જણાતું હતું. પણ બોદશેવિકના એરી વાતાવરણથી તુર્કીના મામલાને બને તેલો દર રાખવાના ધરાદાથી હમણાજ એક નવી યુક્તિ અંગ્રેજોએ રચી છે. તુર્કી સાથે પહેલું જે સુલેહસંમેલન કરવાનું છે તેમાં મિત્રરાજ્યો અને પ્રતિપક્ષીઓ ઉપરાંત જપાન, રમાનીઆ અને ભુગે સ્થાવિયાને પણ આમંત્રણ આપવું પણ રશિયાને તેમાંથી દર રાખવું, અને સામુદ્રધુનીનો સવાલ ખાસ ભુલે વિચારવાને માટે પછીથી ભુલે સલા મેળવથી ને તેમાંજ તેને બોલાવવું. પણ આથી કંઈ રશિયા ઉત્તર અમ નથી. ઈર્નંજુલ અને તુર્કીની સ્વતંત્રતા અને સલામતીને અંગે સામુદ્રધુનીનો સવાલ ઉત્પન્ન થવા નો એટલે સુખ્ય પરિપદમાંજ બધી બાબતો એવી વ્યર્થ નય'કે નથી બીજી સલામાં સામુદ્રધુની બધી મિત્રરાજ્યોએ ઘડેલા કાલકરારો રશિયાને એકરવાજ પડે. આ તરફ પારખીને રશિયાએ આજી. સખત લખાણ કયુ છે. વળી પહેલી પરિપદી પણ રશિયા સાથે ચર્ચેલા કાલકરાર મિ. લોઈડ ન્યોર્ગના વિના કામ ચલાવવાની તુર્કી તે વર્ષ, જે તો શું પરિણામ આવશે એ પણ કહી શકા નથી.

બીજોનો પત્ર :
આમાં પણ બોદશેવિકમતા પ્રચારની સામે અને બીજી બાજુમાં રશિયાના માંડી છે. 'વેનગાર્ડ' તો મિત્રરાજ્યો ચલાવવા માંડી છે. 'વેનગાર્ડ' મજબૂત નહીં કરી જાણે બહાર પડ્યું કે તરત જ તૈયારીઓનો આગમન

સરકારે દેશમાં આવતું બંધ કર્યું. એ વલણનું બીજું કેટલુંએ સાહિત્ય મુંબાઈના બારામાં દાખલ થતાં જ સરકાર જપત કરતી જાય છે. જે સરકાર અસહ-કારની અળવળને સાંભળે છે તે બોલ્શેવિકમના જૂતથી બડકે છે. પણ તમામ સત્તાધારીઓ દુશ્મનાં એ વાત જૂલી જાય છે કે વિચારની અને વાની સાથે લડતું સરખું છે. અનેના પ્રવાહને રોકવો અશક્ય છે, એટલું જ નહિ પણ જેમ તેના ઉપર વધારે દબાણ મુકાય તેમ તે વધારે જોરથી ફાટી નીકળે.

સરકારે બોલ્શેવિક મનાતા માણસોને પણ અડકવા માંડ્યું છે. રૂબીન-સ્ટર નામનો એક રશિયન પોર્ટ સેપદથી આગબોટમાં બેસી કાલબો ઉતર્યો. આવતાં વાત જ સરકારે તેને કેદમાં પૂરી દીધી. વહાણના કપતાને તેને પાછો રશિયા રવાના કરવાનું વચન આપ્યું, એટલે તેને છોડ્યો, અને અંગ્રેજોને વેશ ધારણ કરીને તે ટ્રીચિનોપલી આવ્યો, ત્યાં તેને ફરીથી પકડીને કાલબો રવાના કર્યો. આમ જંગલી પશુની માફક બોલ્શેવિકની સરકાર કેમ ધરપકડ કરતી હશે તે સમજાતું નથી. કદાચ જેમનાં સન મેકાં હોય તેમને પોતાનો મોલો જળવવાને આવ્યા નિમિત્ત ઉપાય લેવા પડતા હશે.

‘ ઇરાકમાં ઢાંકપીછોડો

તુર્કી સાથેની જુની સંધિ મુજબ, ઇરાકનું લુઈ રાજ્ય સ્થાપીને તેના ઉપર અંગ્રેજોને દેખરેખ (Mandate) રાખવાની છે. પણ અંગ્રેજોનું વાલોપણ અરબ લોકોને સહુ નથી. અંગ્રી રૈજીસની મીકાશ કે અંગ્રેજોના તોપગોળાથી અરબલોકો વચ થયા નહિ. એટલે હવે તેમની અને આખી દુનિયાની આંખમાં ધુળ નાખવાને અંગ્રેજોએ બીજો પેય રચ્યો છે. એવું જાહેર દરવામાં આપ્યું છે, કે ઓક્ટોબર માસની ૧૦.મી તારીખે બ્રિટિશ પ્રતિનિધિ સર પર્સી કોક્સ અને ઇરાકના વડા પ્રધાન વચ્ચે સંધિના તહનામાં ઉપર સહીઓ કરી છે, તેની મુખ્ય સરતો નીચે મુજબ છે:—

૧. સુલેહની શરતો ઇરાક બરાબર પાળે, અને ત્યાં સ્થાયી રાજનંત્ર રચાય, તે પછી મહારાજ્ય

મંડળમાં એક સભાસદ તરીકે તેને દાખલ કરાવવાને ઇરાકનું પોતાની હાથવગ વાપરશે.

૨. આ સંધિ ૨૦ વરસ મુધી કાયમ રહેશે.

૩. બ્રિટિનના હિતની બાબતોમાં તેમ જ દેશના નાણાના તેમ જ ખીજા મહત્વના વહિવટ વિષે ઇરાકનો રાજ બ્રિટિશ એક્ઝીક્યુટીવ ક્લામાં રહેશે.

આ સંધિથી હાલની સ્થિતિમાં રતિપૂર પણ ફેરફાર થતો હોય એમ જણાતું નથી. લંડનના તારમાં એમ જણાવ્યું છે, કે ઇરાક રાજમંડળનું સભાસદ થશે, એટલે તેના ઉપર અંગ્રેજોનું વાલીપણ પુરું થયું જણાયો. આતા હડ-હડતું લુઈધું જ છે. હિન્દુસ્થાન પણ એ મંડળના સભાસદ થવાનો હિમ્મતી હક બોગવે છે (તેને માટે દરવેં કરોડો રૂપિયા આપે છે, તેમ ઇરાકને વળી કેટલા રૂપિયા આપવા પડશે ?) છતાંય તે ઇંગ્લંડની શુભાગી બોગવે છે. તેથી ઇરાક પણ આ હક મેળવીને વધારે અપ્રકાશ થવાને બદલે ઉલટું વધારે લિખારી અને પરાધીન થશે એમ લાગે છે. નાણાના અને દેખીતી રીતે લશ્કરના વહિવટમાં ઇરાકના રાજાને તો ઇંગ્લંડનું કમ્પ્લે માનવાનું જ છે, એટલે તે સમીરણી જ દશામાં રહેશે, એ ચોખ્ખું છે. મિસરમાં પણ આવેજ દોમ ચાલે છે, અને તેને બગે કંઈ પણ જ્યાપદારી વગર અંગ્રેજ અમલદારો કેવી આપ ખૂદી ચલાવે છે તે સૌ કોઈ જાણે છે. ૨૦ વરસે દેખીતી રીતે ઇંગ્લંડ ઇરાકમાંથી વિદાય થાય એમ સમજાય છે. પણ ૧૮૮૨ ની સાલથી વારંવાર મિસર છોડવાનું વચન આપ્યાં છતાં પણ હજી એ દુર્ભાગી દેશ ઉપર લોર્ડ એલેન્બી નિશ્ચિંતપણે દોર ચલાવે છે, એ ઉપરથી ઇરાકનું ભવિષ્ય સમજ લેવું.

ધર્મોત્તંદ કોસમળી

આપણી સ્વરાજ્યની હીલચાલનો પૂરેપૂરો અર્થ હજી આપણા ખ્યાનમાં આવ્યો નથી. મહાત્માજીએ ‘હિંદ સ્વરાજ’ લખી ચીસમી સદીના ન્યાયમૂલક પાશ્ચાત્ય સુધારા સામે જંગ પોધારી સમાધાનમૂલક, ગ્રેમમૂલક, અહિંસાદયામૂલક આર્યસુધારાની ફરી પ્રાચ્ય પ્રતિજ્ઞા કરવાની પેરવી કરી છે. પશ્ચિમી વિદ્યામાં

ખંદારી ધોષ અને તારકનાથ પક્ષિત મુજોધનન્દ્ર મ-
લ્લિક અને ક્ષિપિનચન્દ્ર રાય, રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર અને
અરવિન્દ ધોષ શ્રી તેમાં હતા. ધર્માન્દે ત્યાં પાત્રીના
અધ્યાપકનું કામ સ્વીકાર્યું અને કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ
તૈયાર કર્યા. પણ ધર્માન્દને ખંગાળામાં રહેવું ન
ગમ્યું. તેમના મનમાં મરાઠી ભાષાની સેવા કરવાનો
વિચાર હતો. ખૌદ ધર્મના જેટલા ગ્રન્થો દેશી
ભાષામાં લખાયા છે તે બધા અંગ્રેજી ઉપરથી
અધુરા જ્ઞાનથી લખાયેલા છે એ જોઈ તેમને બહુ
દુઃખ થતું. તેઓ મહારાષ્ટ્રમાં આવ્યા કે તરતજ વ-
ડોદરાના સયાજીરાવે તેમનો પુરસ્કાર કર્યો. વડોદરામાં
તેમણે શુદ્ધ સંધ અને ધર્મ ઉપર ચાર વ્યાખ્યાનો
આપ્યા અને પુસ્તક રૂપે પ્રકાશિત કર્યા. આવી ન્હાન
કરી ચોપડીમાં મૂળ પાત્રી સહિત્યમાંથી પ્રમાણભૂત
આટલો બધી માહિતી આપેલી જોઈ ડૉ. ભાંડારકર
પણ પ્રસન્ન થયા. ત્યાર પછી ધનાનંદે જાતક અટક
કયામાંથી અને ત્રિપિટક ગ્રન્થમાંથી લગવાન શુદ્ધતા
પૂર્વજન્મની કથાઓ, તેમજ ચરિત્ર અને તેમનો
ઉપદેશ એકત્ર કરી છુલ્લીમાસારસંગ્રહ નામનો
ગ્રન્થ તૈયાર કર્યો આટલામાં અમેરિકામાં પ્રો. વેસ્ટ-
મને અધુરો મૂકેલો વિશુદ્ધિમાર્ગ નામનો ગ્રન્થ પૂરો
કરવા માટે હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટી તરફથી તેમને આ-
મંત્રણ આપ્યું. હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીમાં બે વરસ
કામ કર્યા પછી તેઓ ત્યાંથી પાછા આવ્યા. હિન્દુ-
સ્તાનના પંડિતો પાછેથી મહેનત કરાવી તે ચોતાને
નામે ગ્રંથવધાની કેટલાક પાલાત્ય પંડિતોને દેન દોષ
છે તેના જેટલજ આમાં બન્યું. પૈસા લઈ ચોતાના દે-
શની કીર્તિ વેચી નાંખવા ધર્માન્દે તૈયાર ન થયા.
અમેરિકાથી આવી તેઓ ક્યુમ્સન ટ્રાવેલમાં દાખલ
થયા. તેમના અને ડૉ. ભાંડારકરના પ્રયત્નથી મુંબ-
ઈ યુનિવર્સિટીમાં પાત્રી ભાષાને પ્રવેશ મળ્યો, અને
પછી કેટલાયે વિદ્યાર્થીઓ મૂળ પાત્રીનું અધ્યયન કે-
રવા લાગ્યા. કેટલાક અધ્યાપકો તૈયાર કરી તેઓ
ફરી અમેરિકા ગયા. આ ફેર તેઓ તેમના મિત્ર
પ્રો. વુડરના આગ્રહને લીધેજ હાર્વર્ડ ગયા હતા.
શરૂઆતમાં કમ્પુ છે તેમ દુઃખણુંજ તેઓ અમેરિકાનું
પોતાનું કામ પૂરું કરી શકેવામાં પ્રયાસ કરી પાછા

આવ્યા છે અને હવે મહાત્માજીના અસહકારની હીલ-
આલને અંગે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની સેવા કરવા તેઓ
ગૂજરાતમાં પધાર્યા છે, ગૂજરાતમાં શૈવ ધર્મ અને
સાક્તધર્મ વૈષ્ણવ ધર્મ અને જૈન ધર્મ, પારસી
ધર્મ અને મુસલમાન ધર્મ બેગા થયા છે અને તે-
મનું એક ધર્મકુટુંબ તૈયાર થયું છે. એમાં ખૌદ
ધર્મના અધ્યયનનો ઉમેરો થાય એ અનેક રીતે ઇ-
ચ્છતા જેવું છે. ગૂજરાતમાં ધર્મજિવાલુ અને સા-
હિત્યપ્રેમી વિદ્યાર્થીઓ ધાર્મિક સંસ્કૃતિની મર્યાદા
વધારશે એવી અમને આશા છે.

ક્ષ.

દેવાસંધોમાં નવચેતન

નર્મદા નદીના કાંઠા ઉપર કરનાગીમાં એક
અગ્રમ સંન્યાસીઓ માટે બંધાયે છે અને તેમાં
આશરે બારેક વૃદ્ધ સંન્યાસીઓ નિવાસ કરી રહ્યા
છે. દરેકને એક નાની ઓરડી આપવામાં આવી છે
અને ખાવાપીવાની સર્વ વ્યવસ્થા મુંગાબના એક
રોકે કરી છે. આપણા દેવાસંધોમાં ગુલામગીરીનો ગેમ
છેક હાડમાં પેડો છે, તે એટલે મુશ્કેલી કે એ આ-
ગ્રમ જેવા માટે અમે એક અમલદાર જોડે ગા.ત્યારે
ખીયારા વૃદ્ધ સંન્યાસીઓને ખગર પરી દશે કે અમ-
લદારની સ્વારી આવે છે એટલે બાલવિદ્યાર્થીઓની
માફક બધા પુસ્તક વાંચવા બેસી ગયેલા. આ આગ્ર-
મમાં કોઈ પણ સરકારની રાતા પહોંચતી નથી,
અને રાનાસીઓની ઉમ્મર ૬૫ થી ૭૦ વર્ષની
હતી અમલદાર પણ શ્રદ્ધાળુ હોય. પણ અમલના
નામથી આપણે એવા ધર્મ ગયા છીએ કે જેમનો
આસીવાદ લેવા માટે અમે ગયા હતા તે ખીયારા
અબ્યાસનો ડોળ કરીને આંખના ખુણામાંથી અમારી
તરફ જોવાં કરતા હતા.

આગળ જતાં આ મંદીરમાં ગા. તે ત્યાંના
દેખાવ પણ દુઃખદાયક હતો, મંડળની ડાબી તથા
જમણી બાજુએ દારબંધ બાલણો બેઠેલા અને
અમને જોયા એટલે પુસ્તક વાંચવામાં મશગુલ થઈ
ગયા. વાંચવામાં પ્વાન હતુંજ નહીં અને પૈસા કમા-
વા માટેજ અહીં બેઠેલા. જે મનુષ્યોએ સામાન્યતા

આગેવાન થવું જોઈએ તે માત્ર લિપિ માત્રા દ્વારા સમાજની તેમજ બ્રાહ્મણોની કેવી અવદશા ? બ્રાહ્મણોએ સારો અભ્યાસ કરવો, બાળીને બાળાવવું એ એમનો ધર્મ છે. ગૃહસ્થાશ્રમીઓએ માત્ર વિદ્યાન અને ચારિત્રવાન સન્યાસી તથા બ્રાહ્મણોનેજ દક્ષિણા આપવી જોઈએ. આજકાલ ધણા નિવૃત્તમી માણસો ઢોંગ ઉપર જીવન ગાળે છે. સારા ખરાબનો વિવેક ક્યાં શિવાય દરેક બિડ્લા માગનારને મદદ આપવાથી ઢોંગી, દુરાચારી ને લકેજાઓને ઉત્તેજન મળે છે.

દરેક મંદિર દેવાલયમાં સેવા કરવા માટે પુજારીઓ રહે છે. તેમનો નિર્વાહ ગામ તરફથી થાય છે. જો દરેક મંદિર દેવાલયમાં એક સારો ધર્માનુષ્ઠ સ્વદેશપ્રેમી મુશ્કેલીકર્તા રહી જાય અને પ્રજાને તેમના ધર્મનું જ્ઞાન કરાવે તો સમસ્ત દેશને કેટલે ફાયદો થાય ? આજે આપણાં મંદિર દેવાલયો સુનાં પડી ગયાં છે, ધર્માનુષ્ઠ થયાં છે. જાગૃતિનાં ચિહ્નો કવચિત્ જ એવામાં આવે છે. નવ-ચેતનનાં સાધનો ધણાંજ છે, પણ તેથી અંધકાર મરી પ્રકાશ દ્યારે થશે ?

સુ. મ.

ગામ સફાઈ

સુરત શહેરમાં કેટલાક અસહકારી યુવો તથા સ્ત્રીઓ થોડાક અકવાલીઓ ઉપર અમુક રસ્તાઓમાં એકો યથેલો કીચડ સાફ કરવા માટે નીકળી પડ્યાં હતાં. તેમની પાસે પાવડા, તમારાં તથા ગાડાંનું પુરતું સાધન નહોતું. તે છતાં ઘણે શ્રમ ઉઠાવીને રસ્તા સાફ કરી ચક્રાં દતાં વરસાદના દીવસોમાં કીચડ નો ઘણોજ થાય છે, અને આપણી સુધરાઇઓમાં (Municipality) આવા પ્રકારની સાફસુધી માટે પુરતાં માણસો સાધનો કે પૈસાની જોછતી નગરનું હોતી નથી. સખત વરસાદ પડે ત્યારે કીચડ મોવાઈ જાય અથવા તડકા નીકળે ત્યારે સુગંધ જાય. સુધરાઈ સુધરાઇઓની આર્થિક સ્થિતિ જો તેની હશે પણ આપણા સમરત દેશની સુધરાઈઓ સાફ-સુધેરું કામ ચતોત્પ્રકાર રીતે કરી શકતી નથી એમ

કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. મુખ્ય કારણ પૈસાનું છે. ગામની સાફસુધી માટે જોઈતાં સાધનો મેળવવા માટે ઘણો ખર્ચ કરવો પડે છે. તેને માટે જે કર પ્રજાના ઉપર નાંખવો પડે તે ખર્ચી શકે એવું એક પણ ગામ હિંદુસ્તાનમાં નથી. બ્યારે હિંદી પ્રજાની આર્થિક સ્થિતિ સુધરશે ત્યારે સુધરાઈની આવક વધારી શકાશે. હાલમાં તો કેટલાંક ગામોની વસ્તી વધ્યાં કરે છે તે બીલકુલ હાનિકારક છે.

તે છતાં હાલની પરિસ્થિતિમાં મંદવાડ પડી રહે છે તે બાબતની ચોક્કસાઈ એકજ રીતે યથ શકે, આ સંક્રાંતિ પ્રજાવર્ગની મદદ તથા સહકાર વિના મળે શક્યાની નથી. સુરતના સમજી પ્રજાજનોએ આ વિષે પહેલ કરી છે.

એકો યથેલો કચરો અને કીચડનો બીલકુલ નિકાલ થવો નહોતો તે સાફ કરવા માટે હાલે શહેરીઓ પ્હાર પડ્યા અને તેમની શક્તિ અને સાધનથી બની શકે એટલું સાફકાર કર્યું. આ પ્રમાણે જો અમુક મહોલ્લાઓ કે હક્તાઓને હમેશા સાફ રાખવામાં મદદ કરવામાં આવે તો તેનો (object lesson) દાખલો જોઈને આસપાસના મહોલ્લા પણ સુધરે અને સુધરાઈને પણ ઘણી જ કાળજીથી કામ કરવું પડે. સુરતના શહેરીઓ એક બે વખતજ કામ કરીને મુકી દેશે તો તેમના ઉપર એવો આક્ષેપ જરૂર આવવાનો કે માત્ર સુધરાઈને હલકી પાડ્યા પાતર થોડું જોર અને જુસ્સો જતાવી આપ્યો. જોયો જુસ્સો તો કાંઈ પણ જતાવી શકે છે. માટે આ પ્રજાના ઉકેલ માટે આખું સુજ્ઞાત સુરત તરફ નજર રાખશે.

સુ. મ.

હિન્દુ સુસલમાનની મહોબત

કમાલ પાશાએ સ્માર્તમાં વિવિધ મેળાઓ તેવી આપણા દેશના સુપ્રક્રમાનો પણ ખૂબ જરૂરી જોયો અને મૂળ ખિત્તાઈતે માટે શરૂ કરવામાં આવેલી અસહકારની ચળવળમાંથી ખરી જશે એવી શંકાઓ જોવામાં આવે છે. વળી અરધ નિસ્તાનથી તુર્કી સુધીનાં બધાં ઇસ્લામી રાજ્યો એકસાંપ કરે છે એ જાણીને

પણ કેટલાક હિન્દુઓને આપણા દેશના ભાવિને માટે શંકા થાય છે. સારી દુનિયાનાં તમામ ઇસ્લામીઓ ભેગા કરીને હાથ જોમ યુરોપિયનોની સામે ટક્કર ઝીલવા તૈયાર થાય છે, તેમ તેઓ આપણા ઇતિહાસમાં પહેલાં અનેકવાર બન્યું છે તે પ્રયાણે-ફરીથી હિન્દુસ્થાન પર હાથો કરે તો ! મહાખાનમાં અને મુસલમાનોએ હિન્દુકુટો ઉપર બંધ કરે અકારણ અત્યાચાર કર્યા છે, તેથી પણ આવી સંકાને પુષ્ટિ મળી છે.

આ વિષે જે વાત ધ્યાનમાં રાખી લેઈએ. કાંતે ઇસ્લામીઓને આપણા ગૃહસ્થ માનીને તેમના ઇમાન પર વિશ્વાસ રાખવો લેઈએ, અથવા તો તેમને હંમેશાને માટે ઝનુની અને જંગરી ગણવા લેઈએ. જો તેમના ઇમાન પર વિશ્વાસ હોય, તો તો આપણે વાળ પણ વાંકો થવાનો સંભવ નથી. હિન્દુઓ ને મુસલમાનો સહીઓથી ખોડાથી તરીકે એક બીજાની સાથે લગી મળીને રહે છે, અને એક બીજાની ઇતરાજ લાગેજા જોઈએ છે, એ જોતાં એમ માનવું લેઈએ, કે કદાચ વહારના ઇસ્લામીઓની આંખ બગડે તો પણ આપણા ઇસ્લામીઓએ આપણને બચાવી જાય. તેમાં વળી ખિલાફતની લડતમાં આપણે ભાગ લઈને સારી ઇસ્લામી કામગીરી દિલ છલ્લું છે. જોટકે આપણને આંચ આવેજ કેમ ? વળી જો આપણેને મને ઝનુની માનીએ તો પણ તેમનાથી અતઃગ્રહીએ, તેના કરતાં તેમની સાથે મહોળત બાંધીએ તો આપણને ઓછી હાનિ થાય. બને રીતે વિચારતાં આ જે કામની દેસ્તીમાંજ હિન્દુસ્થાનની સ્વતંત્રતા જાને સલામતી સમાવણાં છે.

આ સંબંધમાં ' નવજીવન'ના ખિલાફત અંકમાં લખેલ સાહેબ અનુભવજાને જે વિચારના ભેગ લેખ લખ્યો છે તેમાંથી કેટલાંક વાક્યો ટાંકું છું. દરેક હિન્દુ અને દરેક મુસલમાને આ લેખ પોતાના અંતરમાં ઝોનેરી અક્ષરે ફાટરી રાખવો ઘટે છે.

"સૌ મુસલમાનો લાઇએ છે" એકું માફ કરાવતું વચન છે, અને ઇસ્લામી સમસ્તતું, (Paa Islamism) આ મૂળતત્ત્વ છે."

"ઈસ્લામ, એ જાનરલસ્ટ કુટુંબ છે."

"આ હિલ્લચાલ કેવળ રક્ષણાત્મક જ છે. જે ખ્રિસ્તી રાજ્યો વગર કારણે ઇસ્લામ અને ઇસ્લામી રાજ્યો પ્રત્યે દ્વેષ અને દ્રોહ કરનારાં છે, તેમની સામેજ તેમની ક્ષાનનજ છે. પરંતુ જે ખ્રિસ્તી રાજ્યોએ ઇસ્લામનું કંઈજ અહિંત કર્યું નથી.....તેમની ઉપર અમારી આ હિલ્લચાલની નજર નથી; તો ષડી હિન્દુઓ ઉપર તો રાની જ હોય ?

"તેઓ (મારા હિન્દુ અને મુસલમાન લાઇએ) સમજ સકશે, કે હિન્દુસ્થાન, જે એશિયાખંડનું એક મહત્ત્વનું અંગ હોવાથી, જ્યાં સુધી ચીનની પ્રજા, તેમજ બધા મુસ્લીમ દેશો, જે સૌ સંપૂર્ણ આઝાદી ભોજવતાં થયાં નહિ હોય, ત્યાં સુધી આપણે દેસ સ્વરાજ ભેગવે એ અત્યંત દુર્લભ છે. આમ એક તરફથી હિન્દુઓની ફરજ એ છે, કે તેઓ આખા એશિયાની લડત સાથે સીધા સંબંધ રાખે. બીજી તરફથી મુસલમાનોની ફરજ છે કે તેઓ ચોખ્ખું સમજી લે, કે જ્યાં સુધી હિન્દુસ્થાનની બધી જ કામો સ્વરાજનાં વાવડાં નીચે એકત્ર નહિ થાય ત્યાં સુધી એશિયામાં આવેલા મુસલમાન દેશો સંપૂર્ણપણે બચ મુશ નહિ જ થઈ શકે."

"વળી મુસલમાનોએ જે પણ બરાબર સમજ રાખવાની જરૂર છે, કે હિન્દુ સ્વરાજનો અર્થ એકજ છે: હિન્દુનું સ્વતંત્ર માત્ર તેજ કામોનો વારસો લશે, કે જે હિન્દુમાંજ રહી હોય."

એક વાત ઉમેરવી લેઈએ. હિન્દુઓમાં એકતા જુરસો અને તાકાન કમી માત્રમ પડે છે, તેથીજ અતઃ ! વર્ષના મુસલમાનોથી હેરાન થવાનો તેમને ડર રહે છે. તેથી માત્ર મુસલમાનોની મહોળત ઉપર આધાર ન રાખતાં હિન્દુઓએ, પોતાની શક્તિ અને આવેશને તો ખિલવવાજ લેઈએ, મરદ અને નાર્મદની દેસ્તી મેંચવતી નથી. એવી દેસ્તી કરવા જતાં નામદં છેલ્લે પાટુજ ખાવાનો.

આકાલીઓની લડત

ગુરૂકા-ગાગળ આગળ આકાલીઓની લડત લજસ-જુજ છે. આ નોંર છપાતાં સુધીમાં આશરે ૩૦૦૦ આકાલીઓ કેદમાં પુરાયા છે. શરૂઆતમાં વંદેના યુદ્ધથી અને લાંબીઓથી આકાલીઓને માર પડેલો હતો.

તે સરકારે બંધ કર્યો છે. છતાં અકાલીઓ સરકારની કુરતાથી જેમ હકયા નહિ તેમ આજે કંઈક નરમ રાજનીતિથી મેળા પડ્યા નથી. પહેલાંની માફકજ અહિંસાનું વ્રત લઈને આશરે સૌ સૌ અકાલીઓની યોજાઓને દરરોજ ગુરૂકા-બાગમાં દરવાજામાં દાખલ થતાં પકડવામાં આવે છે. સરકાર પોતાની જાદ હોડતી નથી, અને અકાલીઓ પંથની સેવા કરતાં સર્વેશ્વર અર્પવા દરતે ચહેરે ચાલ્યાજ નબ ઓટલે લાડત ક્યાં સુધી આશરે તે સમજાતું નથી.

પણ તેનું પરિણામ તો એકજ આવી શકે. ધર્મ-પરાયણ અકાલીઓની ફતેહ ચોક્કસ છે. ગુરૂકા-બાગ એ અકાલીઓનું જ ધર્મમંદિર છે. તેને અંગે ઉત્પન્ન થયેલી મિશ્કત તે કાઈ મહાંતની નહિ પણ ગુરૂકા-રાનીજ હોઈ શકે, અકાલીઓને એ મિશ્કત અંદર અંદર બહેંચી લેવી નથી, પણ ગુરૂકારાના નિર્વાહને માટે જ તેને કાયમ રાખવી છે. ગુરૂકારા પ્રપંચક કમિટી જેવું મંડળ અનેક ગુરૂકારાઓનો વહિવટ કરે છે તેમ આનો પણ કરી શકે. એટલે એક બાજુ મંદિરના મહાંતનો હુદ સ્વાર્થ અને બીજી બાજુએ તે મંદિરના અનુયાયીઓનું શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક ધર્મ-બળ. સરકારને તો આખી પ્રજાને લાખમાં રાખીને રાજ ચલાવવું છે એટલે તે જેમ જમીનદારો ને મીલકતદારોના સાથ કરે છે, તેમ મંદિરના મુડીવાળા મહાંતને ટેકા આપે છે. આમ ખોટા ત્રાજવામાં પોતાનું વળન નાંખીને સરકાર ક્યાં સુધી ચલા અકાલીઓને પીલશે? અને છતાં બ્યારે તેમના સત્યાગ્રહથી દારો અને આખા જગતમાં ખૂબ ટીકા પાત થશે, ત્યારે ખૂબ કષ્ટલ ક્યાં વગર ખેશરમ રીતે સમાધાન કરી દેશે. આવી ફર અને ગડ રાજનિ-તિનો આ દેશમાંથી અંત આવવોજ નેહ્યો.

એમ મંત્રણાય છે કે હમણાંજ પંજાબની ધારા-સલામાં ગુરૂકારા સંખેથી કાયદો રજુ થવાનો છે. હજી સુધીમાં શીખ આગેવાનોનીજ સલાહ લઈને તમામ ગુરૂકારાઓ વિષે સરકારે પુરી તપાસ કરી નથી અને ગુરૂકા-બાગ આગળ સખ્યામંથ અકા-લીઓ સરકારના હુકમનો લંગ કરીને જેઝમાં બંધ

છે, તે વખતે આવા કાયદાનો શો અર્થ હોઈ શકે? કાયદો તો પ્રજામતની મતિરેખા હોવો. નેહ્યો, જે અકાલીઓનું જ ખરેખરે હિત ગુરૂકારામાં રહેલું છે તેમના મતની વિરુદ્ધ સરકાર કાયદો પસાર કરશે? અને તે કાયદાનો અમલ કરવાને માટે વળી પાછો કેટલો સિતમ ગુજારશે? મદતો અને મિશ્કતોથી આંધળી બનેલી મદો-મત સરકાર બીંતજ, ભૂલી ગઈ છે. મેહકુ કે બેહકુ સરકારને નમ્યું આપવુંજ પડશે, ગુરૂકારા પ્રપંચક કમિટીની સાથે સુલેહ પણ કરવી પડશે, અને પછીજ ગુરૂકારાનો તે ફેસલો કરી શકશે.

ફરજિઆત કેળવણી

મહુમ દેશલક્ષત ગોખલેએ, આખા દેશમાં કેળ-વણી મફત અને ફરજિઆત કરવાનું સોનેરી સ્વપ્ન રચેલું અને રા. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ મુંબઈની ધારાસ-લામાં તે વિષે એક કાયદો પસાર કરાવવા સફળ નીવડેલા તેથી હજીએ આપણને તે વિષયમાં રસ પડે છે. આપણા કેળવણીના પ્રધાન ડૉ. પ્રાંજ-યોએ આ વિષે ફરીથી આપણી આગળ લાલચ પરી છે, એટલે તેને જરા તપાસવી નેહ્યો.

એકરોબર માસની શરૂઆતમાં મુંબઈની ધારા-સલામાં રજુ થયેલા કાયદાથી મ્યુનિસિપાલિટીની માફક લોકલબોર્ડ પણ સરકારની પરવાનગીથી પો-તાના ક્ષેત્રમાં કેળવણી ફરજિઆત કરી શકે એટ-લુંજ નહિ પણ સરકારને યોગ્ય લાગશે તો આ બાબતમાં પોતે પણ બીડે ઝડપી શકશે. આ યોજના-નો અમલ કરવામાં ખર્ચના બે ભાગ સરકાર ને એક ભાગ લોકલબોર્ડ આપે. આપણે જાણીએ છીએ કે જેકંદરે તાલુકા અને જલ્લા લોકલબોર્ડ કરતાં નાની કે મોટી સૌ મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં વધારે જીવ હોય છે, તેમ કર નાખવાની સત્તા હોવાથી તેની નાંખીની રિયતિ વધારે સારી હોય છે. છતાં બે રા. વિઠ્ઠલ-ભાઈએ પસાર કરાવેલા કાયદાનો બે ત્રણજ મ્યુનિ-સિપાલિટીએ લાભ લીધો છે તો લોકલબોર્ડ જેની ગરીબ અને પ્રમાણમાં નિર્જીવ સંસ્થાઓ આ બાબ-તમાં શી કમાલ કરશે એ આપણે સહેજે વિચારી શકીએ એમ છીએ.

વળી એ પણ જાણુ છે કે કેળવણીમાં ખરેખરે સંચાલ નાણાંનો છે. શિક્ષકોની ન્યૂનતા ન પણ વધારે નાણાં વાપરવાથીજ પૂરી રાકાય. સરકાર તો દેરાણ કાઢવાની અણી ઉપર છે. પોતાનો અર્થ કમી કરીને સારા કામ માટે નાણાં ફાળવે પાડવાની તેની ઇચ્છા નથી. લોકોની જોડે સુમેદ દરની નથી, એટલે તેમના ઉપર નુકસાન કર નાંખવાની તેની હિમ્મત આસની નથી. આ રીયલિમાં સરકારે એક નવો રસ્તો શોધી કાઢ્યો છે. લોકસભા વિશે જે નવો કાયદો રજુ કરવામાં આવ્યો છે, તે મુજબ જમીન મહેસુલ ઉપર રૂપિયે એક આનાનો દર લેવાય છે, તે બે આના સુધી વધારી શકાય. કેટલેક કેકાણે નહેરના પાણી ઉપર જે મહેસુલ આપાય છે, તેના ઉપર પણ એવો દર ચડશે અને વળી તાલુકા બોર્ડની આ-કમાંથી બાને બીજી રીતે વધારે નાણાં ખેંચી શકશે. છતાં આ કાયદો થવા પછીયે તે મુજબ વધારે નાણાં વસૂલ કરતાં લોકસભા બોર્ડને જોય પડશે, અને જો કંઈ પણ વધારે નાણાં બોર્ડમાં ફરી શકશે તો રસ્તા આરોગ્ય વગેરે કામમાં વપરાશે. એટલે તર-સાથે કેળવણી ફરજિયાત કરવાના બેઠાણા અર્થમાં આખેજ કાંઈ બોર્ડ ઉતરી શકશે.

કેળવણી તો કાંઈ પણ કેકાણે ફરજિયાત થશે કે નહિ થાય, પણ તે સંબંધી અને લોકસભા બોર્ડના કાયદા મુજબ કેળવણીના વર્લિન્ટ ઉપરથી પ્રખરો ઝાંકુશ કમી કરવાની જે પેરની, પ્રધાનેશ્વરે રમી છે, તે તેમને ધણીજ શરમ લાગેલી છે. દરેક લોકસભા બોર્ડ કેળવણી તેમજ આ-રોગ્ય તમામ કામ કરવાને માટે ૧૦ થી ૧૫ સહાયકોનાં જુદાં સ્વતંત્ર મંડળ રચશે. તેમાંથી જણ સહાયકો સરકાર નીમશે, અને બાકીના લોકસભા બોર્ડ ચૂંટશે. ધણીએ નાની મ્યુનિસિપાલિટી પાસેથી કેળવણી ખાતાનો વર્લિન્ટ જુએલી લખે તેવાનાં જુદાં જુદાં ને સોંપવાનો, અને તેવાની મ્યુનિસિપાલિટીઓને તો કેળવણીના મંડળ ઉપર અમુક સહાયક ચૂંટીને બેસી રહેવાનું કેળવણીનું સ્વતંત્ર મંડળ આમ રચાઈ જાય તે પછી તેના ઉપર કંઈ

પણ આંકાર એ લોકસભા બોર્ડ કે મ્યુનિસિપાલિટીને રહે નહિ. માત્ર સરકાર કરાવે અને એ મંડળ માંજે એટલા પૈસાજ આપવાનાં ! એમ સંભળાય છે, કે મોટી મ્યુનિસિપાલિટીઓને વિશે પણ આવીજ તર-કીમ કરવાની છે. ઠીજ બાજુએ આ જાને પ્રક-રની સંસ્થાઓમાં ચૂંટવાના સહાયકોનું પ્રમાણ વધા-રીને અને ચૂંટણીમાં મન આપવાનો અધિકાર મળ્યાજ વધારે માણસોને આપીને સરકાર ખરેખરે રચનિક સ્વરાજ આપવાની મુરદ રાખે છે. કાંઈએ સ્વપ્ને પણ ધારું નહિ હોય, કે સુધારાના અમલમાં ગવર્નર સાથે પ્રધાનો બધી જાહેરે રચનિક સ્વરા-જનું ગણું કાપી પાવડી પહેરાવશે !

ગુજરાતની પ્રવૃત્તિ

ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિએ ગાંધીજીની જન્મતિથી (૨ જ ઓક્ટોબર) સુધીમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠને માટે દસ લાખ રૂપિયાની રકમ ભેગા કરવાનું પણ લીધું હતું. તે પછીયું છે તે માટે સમિતિના અગ્રે-વાન કાર્યકર્તાઓને અને ગુજરાતના તેમજ જ્ઞાન-વસના તમામ ગુજરાતીઓને ધન્યવાદ થતો છે. ગુજરાતમાં જે રચનાત્મક કાર્ય આમલકારની પ્રવૃત્તિની સરખાતવાળું મંડાયું છે, તેમાં મુખ્ય કેળવણીનું અને ખાદીનું છે. ગુજરાતમાં બંને આખા દેશમાં સમકારી કાર્યક્રમમાં ગમે તે ફેરફાર થાય તો પણ આ જાને ખાતાં તો પગસર અને નિષ્કલ થવાં જોઈએ, એમ સૌ કોઈ માને છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ જેમ જેમ ખીસશે, તેમ તેમ તેમાં શિક્ષણની અને સંસ્કૃતિની નવીન લાવનાનો અવતાર થશે, તેના વિદ્યાર્થીઓને તેમજ સમગ્ર યુવક વર્ગને નવી શક્તિ, નવી આશા ને નડું કાર્ષણજ તે આપશે એવી આશા રહે છે. મહા-ત્માજીના આ વૃક્ષને જગાસંચય કરીને ગુજરા-તીઓએ અસહકારનું અને નવયુગનું લાવનામંદિર રચ્યું છે.

ગઈ સાલની માફક કમ પૂરો થવા પછી બીજા એક કમનો વિચાર કરવા પ્રાંતિક સમિતિ તા. ૧૬-૧૦-૨૨ ના રોજ મળી હતી, તેમાં એવા કાચ પમાર કરવામાં આવ્યા છે કે :

૧ પરદેશી કાપડ ઉપર ગુજરાતમાં 'ચોથી કચ્છ'ની નકલ છે.

૨ ચોથી મટે મેળવવાના સ્વયંસેવકોએ નીચે મુજબનાં પ્રતિષ્ઠાપત્રમાં સહી કરવી નેહમે "સ્વયંસેવક સેનામાં નોંધણી તેમાં આ દામ માટે નીમાયત્વી સમિતિને હું પ્રગટ કરી આપીશ, કે મારા કુટુંબની સ્થિતિમાં હોડ તેમની પાસેથી પરદેશી કાપડને મેં સંપૂર્ણ ત્યાગ કરાવ્યો છે.

૪ સ્વયંસેવકની ઉંમર ૧૮ વર્ષથી ઓછી હોવી નેહમે નહિ.

સ્વયંસેવકોની સંખ્યા (અમદાવાદ, ૧૦૦૦; સુરત ૫૦૦, બેચ, ૫૦૦, પંચમહાલ, ૨૫૦, ભરૂચ, ૨૫૦, કુશ, ૨૫૦૦) અને તેમની જલ્દાવાર વહેંચણી અને ચોથી સર કચ્છનો દિવસ (૨ જી ડિસેમ્બર) કાર્યવાહક સમિતિએ કરાવેલાં છે તે આ સમિતિ મંજૂર થાય છે.

આપારે સ્પષ્ટ રીતે કબૂલ કરવું નેહમે, કે આ કચ્છની યોગ્યતા અને અસહ્યતા વિશે અમારા મનમાં શંકા રહે છે, અને તેના તરફથી બંધી દલીલો નોંધી છતાં પણ તે દર થતી નથી પ્રથમ તે ચોથીનો ઉપાય પછીજ આકરે અને તેથી અંતિમ છે. તેનો ઉદ્દેશ સાધવાને બીજા તમામ માર્ગ અપુરુષ નીવડે, તે પછીજ તેનો આશ્રય લેવો નેહમે. ચોથીનો ઉદ્દેશ પરદેશી કાપડને દહાવવાનો અને ખાદીનો પ્રચાર કરવાનો છે. આને માટે ગાંધીજીએ ગઈ સાલ બે રેડતા યોગ્ય દતા. પરદેશી કાપડ સામે લોક લાગણી વ્યવસ્થા કરવાને, પરદેશી કાપડની હોળી પ્રકટાવવાની યોગ્યતા તેમણે કરી હતી, અને ખાદીની ઉત્પત્તિ અને પ્રચારને માટે ખાદી વિભાગનું સ્થાપન કર્યું હતું. આપણે હવે તેણી પ્રકટાવવાનો પ્રયત્ન બંધ કર્યો છે. ખાદી વિભાગનું કામ હાલ નવેસર સ્થાય છે ત્યારે પણ તેને આગળ ધપાવવાને માટે, લુદ્ધા લુદ્ધા તાલુકાઓમાં અને ગ્રામ ગામડે તેની સાખાઓ કાઢવાને મશ્વરોની અને વ્યવસ્થાની ખાસ જરૂર છે. આ બે પાટી માર્ગના ઉપર, અથવા તેમની એકના ઉપર તમામ સમિતિને એકજ કરવાને જાહેર ત્રીજે સાર્વજનિકતામાં આગો છે, તે અગોજ લાગે છે.

વળી ગુજરાતમાં અનેક પ્રકારે અને અનેક રેખાંશે ચોથી પછી અનુભવ થઈ ચૂક્યો છે.

તે એવા પ્રકારનો છે કે ખરેખર લાયક માણસો પૂરતી સંખ્યામાં મળતા નથી-એટલે બહુઓએ ચોથી લાયકાતવાળા માણસોથી કામ ચલાવી લેવું પડે છે-તેમના બધા થોડાજ દિવસ મુખી નિયમિત રીતે પહેરે ભરે છે-ધીમે ધીમે ગેરહાજરી અને અનિયમિતતા વધે છે-અને છેવટે થોડાક ભડ વીસેનેજ એટલે હાથે ખૂબ મહેનત કરવી પડે છે. હાલ કંઈ એવી ભગ્યત દેખાતી નથી કે જેથી આ સ્થિતિમાં મોટા ફેરફાર થવાની આશા પડે. આ સંજોગમાં થોડા એક દિવસ અનિયમિતપણે જે ચોથી થઈ શકે તેથી શું ભારે પરિણામ આવે તે સમજાતું નથી. છતાં પ્રાંતિક સમિતિએ આ બાબત જે કરાવ કર્યો છે, તેનો અને તેટલો અમલ કરવાને સૌએ પ્રયત્ન કરવોજ નેહમે. કરાવમાં રળુ કરેલી લાયકાતવાળા સ્વયંસેવકો માંગેલી સંખ્યામાં મળી રહે, તોયે ધણું થયું કહેવાય. એટલા નવજુવાનોનાં ધર સાફ થશે તો તેમની યોગ્યતા અને ન્યાતમતમાં ધણી જાપ પડશે. કદાચ એટલા સ્વયંસેવકો મળતાં ચોથી કર કરવાની જરૂર પણ ન લાગે અને તેમનો ખાદી કાર્યમાં ઉપયોગ થઈ શકે. તેથી ગુજરાતના નવજુવાનોને આ રાષ્ટ્રીય સેન્યમાં લાખસ થવાને અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠને આયુષ્ય આપનાર ગુજરાતની પ્રમંત્ર ન્યામ ઉજાળું રાખવા અને આગદપૂર્વક લક્ષમણ કરીએ છીએ.

ખાદી વિભાગ

વાચકોનાં નેત્રામાં આમું દોરો કે પહેલાજ ઓંધી સહાસ્રસાળા ખાદીવિભાગ તરફથી પ્રકટ થતી પત્રિકાઓ અને લુદ્ધા વિભાગમાં આપવાનું શરૂ કર્યું છે. તે વિભાગ કામમ ગુજવાનો અને બિચ્ચવાનો અમારો ઉદ્દેશ છે. ખાદીની પ્રશ્તિની ઉપયોગિતા વિશે તો ધણુંયે લખાએલું છે. પણ લુદ્ધા લુદ્ધા પ્રતિ અને જીત્ત-એકી અંદર ખાદીને અંગે જે અખતર અથવા ચોક્કસ કામ થયું છે, તે વિશે મુખાબના ખાદી વિભાગ તરફથી પ્રકટ થતું સાહિત્ય અને રજુ કરીયું પણ આ વિભાગને વ્યવહાર અને સાહીય બનાવવામાં મદદ કરવાને અને ઓંધે વિવતિ કરીએ છીએ.

અફઘાનિસ્તાનના અમીર

અમાનુસ્તાખાન

યુગધર્મ

પુસ્તક ૨

માગસર, ૧૯૭૨

અંક ૩

અફઘાનિસ્તાનની આઝાદી

અફઘાનનો, હાઉ

પ્રાચીન અને ઇતિહાસકાળ

પહોળા મુરવાળા અને ખુશતા ઝબ્બા પહેરીને ધોઈ વાર ઝગઝગતી પાણીધાર ફરશીઓ લઇને “દોંગ લો દોંગ” ખૂસ પાડતા કલાવર પડાણોને આપણી પોણા અને શેરીઓમાં ફરતા નેત્રને ગાળા ગળરાઈ ધરમાં ભરાઈ જાય છે. માળાપ પણ ભાળ-કોને દેકાણે લાવવાને બધી વાર કાણુનીના નામથી ખીંચરાવે છે. અને માળાપની માફક સરકાર પણ “અફઘાનનો હાઉ” આપણી આગમ ધરીને આપણને વશ રાખવા પ્રયત્ન કરે છે. લશ્કરનો કે લશ્કરી રેલ્વેનો ખર્ચ ઘટાડવાની વાત કરે, સત્યાગ્રહની લડત ચલાવે કે અસહકારની, કમાલ પાસાને વખાણે કે ક્રાંતિને, - અને બૂલે ચૂકે કેલેક્ટર દિવસે ઈન્કંડથી સ્વતંત્ર થઈ અંપણે સ્વરાજ્ય ભોગવવાને પણ ખ્યાલ કરે. એટલે સરકારની કપટજાણથી અને આપણી નિર્બળતાથી અફઘાનિસ્તાનનું વાદળ આપણા મગજમાં ઝળૂંમે છે. હિન્દુસ્તાનના વાદળ ખુણા પર પવંતોની લાંબી હારમાં કુદરતના કેરથી ને થોડી કારો રહી ગઈ છે, તે અંગ્રેજી લશ્કરના સીકથી બંધ ન હોય તો પેલી મેરથી ઝોગળના બરફના જેવા અનિવાર્ય ચતુના ધસારાથી દેશમાં સર્વત્ર પ્રલય થાય એવી સમજ નેવામાં આવે છે.

આ બમ ભાંગવાને મારે આપણે અફઘાનિસ્તાનને વધારે ઝોગખવાની જરૂર છે.

પૂરાણા કાળથી આપણા બે દેશ વચ્ચે વહેવાર ચાલ્યો આવ્યો છે. મહાભારતકાળનો ગાંધાર દેશ તે કંદહારનો મુલક કહેવાય છે. તે જમાનામાં દિલ્હીની સત્તા અફઘાનિસ્તાન, ઇરાન અને છેક એશિયામાધનર સુધી ચાલતી હતી એમ ધારવામાં આવે છે. રઘુરામને “પારસીક” લોકોને ઇત્યાનું રઘુવંશમાં જાણ્યું છે, તે ઇરાનીઓ જ હશે એમ લાગે છે. ઐતિહાસિક સમયપર આવતાં માલમ પડે છે કે ઈનિષ્ઠ રામની રાજધાની છેક બે દેશોની સરહદ પર હતી અને તેની પાસના મુલક પર તેનો અમલ ચાલ્યો. પૂરાણાં યૌદ્ધ વિકાપીડોનાં યુધ્ધમાન આપણે વાંચીએ છીએ તેમાંનું તક્ષશિલા હાસના રાવલપીટી પાસે હતું અને ત્યાં આગળ નેટલાંક યૌદ્ધ અવશેષો પણ મળી આવે છે. તે પછી સદીઓ સુધી અફઘાનિસ્તાન સાથેનો સંબંધ કંઈક કમી થયો લાગે છે, એ ઉપરથી કાલેએ એવી કલ્પના કરી છે, કે સરહદ પરના પર્વતો પણ તે અસ્તામાં જ ધ્રુવી નીકળ્યા !

ઇસ્લામની ગ્યાપના પછી આપણા પર રાજ્ય કરવાનો અઘાનિસ્તાન તરફના લોકોનો વારો આવ્યો. પણ એટલે ફર માલમ પડે છે કે ત્યારે તેમના પર રાજ્ય કરનાર આપણા રામજોએ દિલ્હીમાં-કે છેક સરહદ સુધીમાં પણ આપણા દેશ-

માં જ-રાજધાની રાખી હતી, ત્યારે આપણા પર અમલ ચલાવનાર પકાણુ, મોગલ યુગે મુસલમાન રાજ્યોએ આપણા જ દેશમાં વાસો કર્યો તેથી હાલની માફક દેશની બહાર પૈસો ગયો નહિ, દેશની શોભા અને જાહેરાતની વખાં અને વિવિધ પ્રગ્નના સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિનું મિશ્રણ થવાથી સૌને ઘણો વિકાસ થયો. અલગત પરધર્મીઓને હાથે દેશમાં જીવન પણ થયો. પછી છિત્રલિખ થયેલા દેશમાં પાછી ધર્મભાવના અને ગરાતન ભયત થયાં ત્યારે પળખમાં શીખો અને દક્ષિણમાં મરેઠાઓએ સ્વતંત્રતાના જે વાવટા કરકાવ્યા તે હંવટે અંગ્રેજોના દાવપેચ અને હેતરપંડીથી મૂળમાં રાજાયા.

અંગ્રેજ રાજનીતિ

ગયા સૈકામાં આપણા દેશમાં અંગ્રેજ રાજ્ય પૂરેપૂરું સ્થપાયું ત્યારથી જે દેશ વચ્ચેનો કુદરતી વહેવાર બંધ થયો. અંગ્રેજોએ આપણી સત્તા અને સત્ત્વ છીનવી લીધાં એટલે પરદેશીઓ સામે ટક્કર ઝીલવાની તાકાત અને હિંમત આપણે ખોદ ખોદા. વળી અંગ્રેજ રાજ્યનું મધ્યમિન્દુ દિલ્હી કે સીમલામાં નહિ પણ લંડનમાં જ છે. તેથી પરરાજ્યો સાથેનો સંબંધ માત્ર દિલ્હના હિતની જ નહિ પણ મુખ્યત્વે કરીને ઈંગ્લંડના સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ સલાવવામાં આવે છે. મૂરોપની પ્રગ્નઓની ચોપાટની બાજમાં હિન્દુસ્તાન તો ઈંગ્લંડના હાથમાં એક પાસા તરીકે જ ખેલાય છે.

ગયા સૈકામાં ઈંગ્લંડ અને રશિયા વચ્ચે ઘણી જ દરિકાઈ ચાલતી હતી. ઇંગ્લંડ પોતાની સત્તા હિન્દુસ્તાનમાં અને ગીબં સંસ્થાનોમાં જમાવતું હતું ત્યારે રશિયા સાઇબીરિયા અને મધ્ય એશિયામાં પગપેસારો કર્યો હતું હતું. રશિયાએ કાસ્ટીઅન સમુદ્રથી માંડીને પોતાનો રેલમાર્ગ હિન્દુસ્તાનની વધારે ને વધારે નજીક ધપાવવા માંડ્યો, તેમ તેમ ઇંગ્લંડને તેનો વધારે ને વધારે ભય લાગવા માંડ્યો-અથવા દેખાડવા માંડ્યો. લૂંટારા એક બીજાની દાનત, વધારે સારી રીતે પારખી શકે એમ પણ હોય. ગમે તે હશે, પણ 'રશિયાના રીઝ'થી હિન્દને

નિર્લય કરવાને માટે અધધાનિસ્તાનને તેની સામે મળી જતું અટકાવવાની અંગ્રેજોને જરૂર લાગી. અધધાનિસ્તાન સાથે બંને વિગ્રહ કર્યા તેમાં આ જ નેમ હતી. તે પહેલી વખત પૂરી ન સધાઈ ને બીજી વાર પાર પડી. પણ તે પછી આશરે ૩૨ વર્ષના ગાળામાં અધધાનિસ્તાન ફરીથી અંગ્રેજોના પંખમાંથી છૂટીને કેવી રીતે આઝાદ થયું તે જગ વિચતવાર તપાસી નેહ્યો.

અખબુર રહેમાનખાન

બીજા અધધાન વિગ્રહને પરિણામે અંગ્રેજોએ અખબુર રહેમાનખાનને સન ૧૮૮૦ માં ગાદી આપી, ને હાલના અમીર અમનુલ્લાખાનનો દાદો થાય, અને તે જૂના અમીર હોરતમદમદખાનનો પૌત્ર થાય. અખબુર રહેમાનને હાંદગીમાં જે મુશ્કેલી પડવાની હતી અને જે પરાક્રમ કરવાનાં હતાં તેની સારી તાલીમ તેને જીવાનીમાં મળી હતી. દેહ અમીર ગુજરી જાય એટલે તેના વારસોમાં તકરાર અને અદેખાઈ થાય જ એવો નિયમ ત્યાં થઈ પડ્યો છે. તે મુજબ તેના બાપ અમીર અદેખાખાનના મરણ પછી તેનો કાકા અમીર મહમદખાનના ગાદી પચાવી પડ્યો. તેને અખબુર રહેમાનની ઘણી જ દહેશત રહેતી હતી. તેથી તેને જીવાનીમાં તુકસ્તાન અને બદખ્શાંના દરના મુલકને વશ કરવા એકલેલો. પણ અમીરના સામાવાળીઆ શેરઅલીએ કંદહારથી કાશુલ પર કૂચ શરૂ કરી એટલે ઉતાવળથી અખબુર રહેમાનને પાછો બોલાવ્યો. તેણે ગઝનવીની આગળ શેરઅલીને હરાવ્યો. પણ બીજા લકઘમાં અમીરે બંધી બાજ પોતાના હાથમાં લીધી એટલે તેમાં સજા હાર ખાધી. કાકા-ભત્રીજા બન્નેને દેશ છોડીને નાસતું પડ્યું. અખબુર રહેમાન આમ નહીં જોળાઈ જોખા રા ગયો અને ત્યાંથી ચોગ્ય સ્વાગત ન મળવાથી તેની પાર જઈ રશિયાના મુલકમાં દશ વર્ષ સુધી પડી રહ્યો.

બીજા અધધાન વિગ્રહ દરમ્યાન અંગ્રેજોએ શેરઅલીખાનને હરાવ્યો, એટલે વર્ષોથી સતેસો સિંહ જમ્યો. અખબુર રહેમાન અમીર થવાની એ

તક પારખીને રૂશિયામાંથી ચાલી નીકળ્યો. બોખા-
રાથી કેટલાક સરદારો તેની સાથે જોડાયા. આમુ
નદી ઓળંગતાં પહેલાં તેણે તુર્કસ્તાનના એક સર-
દાર, તેના સસરા શાહમદ હસનની મદદ માગી.
છતાં તે મામો થયો ત્યારે તેનાં ૧૨૦૦૦ માણસને
તેણે માત્ર ૧૧૦ સિપાઈઓથી હરાવ્યા. પછી ફરતક
મુકામે આવીને તેણે અધ્યાનિસ્તાનના સરદારોને
અને પ્રજાઓને ખૂબ કાગળો લખ્યા. તેમાંના એક-
માં નીચે મુજબ લખ્યું હતું:—

‘મીર શાહઆદ હસન, અને ફૈઝાબાદના (અધ્યાનિ-
સ્તાનની સરહદે આવેલું ગામ) સરદારો અને પ્રજાઓ,
તમને આથી જણાવું છું કે અંગ્રેજોના હાથમાંથી ફૈઝાબા-
દના મુલકને છોડાવવાને હું આવ્યો છું.....
તમે બધા મીર છો અને તમારે ઇસ્લામીઓના આ મુલક
દીરંગીઓના હાથમાં પડવા દેવો નેહ્યો નહિ.....તે
તમે મારી સલાહ નહિ માનો તો તમને કાફિર ગણીને
મારે તમારી સામે ગા.અ (ધર્મની લડાઈ) ચલાવવી
પડશે.

આમ તે આગળ વધતો ગયો તેમ આગળના
મુલકના લોકોને, આવી જાહેરાતો મોકલતો ગયો.
પણ ઘણીખરે ટેકાણે મીરોએ જે વાળે ન કર્યું તે
હાથે કર્યું. ઉપરના કાગળ ઉપરથી, તેમજ એક વાર
અમદુર રહેમાનને વશ થયેલા એ બધા સરદારોની
શરુવટયા, એમ ચોખ્ખું જણાય છે કે અંગ્રેજોની
શીખવણીથી જ તેઓ આમ વર્તતા હતા. શેર-
અલીને હાંધી કાઢીને પણ સંતોષ ન પામતાં ગાદી-
ના હકદાર વારસને પાછો આવવો અટકાવવાને
અંગ્રેજોએ બનતી કાશિશ કરી.

રાજગાદી અને શુલામીખત .

છેવટે કાબુલની ઉત્તરે આવેલા કુઝ્ઝ ગામે
૨૦,૦૦૦ ની સેના લઈને અમદુર રહેમાન આવી
પહોંચ્યો. અંકાર અંગ્રેજોએ ત્યારે જોયું કે તેને
કાબુલ આવતો રાષ્ટ્રી સકાય એમ નથી, એટલે
તેમના પ્રતિનિધિ સર લેવલ ટ્રીડેને તેને સ્વાગતના
પત્ર લખી પૂછાવ્યું કે તમે રૂશિયા કેવી રીતે છોડ્યું
અને તમારે હવે શું કરવું છે? તેના જવાબમાં

અમદુર રહેમાને જણાવ્યું કે ‘રૂશિયાના વાઈસરોય
જનરલ ક્રામેનની પરવાનગીથી જ તેમનો મુલક
છોડાયો છે.’ પછી સર લેવલે અપ્રિયની ૩૦ મી
તારીખે (૧૮૮૨) કાબુલ આવી અધ્યાનિસ્તાનનું
રાજ્ય હાથમાં લેવાની વિનંતિ કરી. આથી ઉમલાઈ
ન છતાં અમદુર રહેમાને નીચેના મુદ્દાના સવાલના
જવાબો આપ્યા:

- (૧) મારા રાજ્યની સરહદ કઈ?
- (૨) તેમાં કંદહારનો સમાવેશ થશે કે?
- (૩) અધ્યાનિસ્તાનમાં યુરોપીયન એવથો રહેશે કે
અંગ્રેજ લંકર રહેશે?
- (૪) અંગ્રેજ સરકારના કયા દુરમનને મારે હાંધી
કાઢવો પડશે?
- (૫) મારે તેમજ મારી પ્રજાનું અંગ્રેજો શું સારું કરશે?
- (૬) અને તેના બદલામાં અંગ્રેજો મારી શી સેવાની
આશા રાખે છે?

આના જવાબમાં સર લેવલે ૧૪ મી જૂને
જણાવ્યું:—

પ્રથમ તો પરરાજ્યો સામે કાબુલના અમીરના સંબંધ
વિષે જણાવીશ. અધ્યાનિસ્તાનના કાસમારમાં વચ્ચે પડ-
વાનો પરરાજ્યોને કંઈ પણ હક હોય એમ અંગ્રેજ સર-
કાર માનતી નથી; અને કાબુલના રાજ્ય સાથે કંઈ પણ
સંબંધ ન રાખવાની ઈરાદ તથા રૂશિયાએ કબૂલત આપી
છે, તેથી એ તો દેખીતું છે કે અંગ્રેજો સિવાય બીજા
કોઈ પણ રાજ્ય સાથે કાબુલનો અમીર, સંબંધ
રાખી શકશે નહિ. કોઈ રાજ્ય વચ્ચે પડીને કંઈ કારણ
વિના કાબુલના અમીર પર હુમલો કરશે તો જરૂર
જણાતાં અંગ્રેજ સરકાર તેને પાછું હટાવવામાં મદદ
કરશે—એ શરતે કે પરરાજ્યોના સંબંધમાં અમીરે અ-
ંગ્રેજ સરકારના જ કલામાં રહેવું.

બીજું, રાજ્યની હદ વિષે મારે જણાવવું નેહ્યો કે
કંદહારનો આખો પ્રાંત બીજા રાજ્યને સોંપવામાં આવ્યો
છે, અને તેમાંથી પણ પીસન અને સીબી અંગ્રેજોએ
પોતાને હસ્તક રાખ્યાં છે.....આ સરતે હેરાત સુધીત
આખું અધ્યાનિસ્તાન તમને સોંપવા અંગ્રેજો પુરો છે...
તમારા રાજ્યની આંતરિક વ્યવસ્થામાં પડવા અંગ્રેજ સર-
કાર ઇચ્છતી નથી તેમ અંગ્રેજ રેસિડન્ટને પણ રાખવાની
તમને ફરજ પાડવામાં આવશે નહિ.....

આ સરતો અમદુર રહમાનને બહુ જ ખૂંચી, હતાં કવચે તે કબૂલ રાખીને તેણે કાણુચની ગાદી લીધી. કંદહારને તો અંગ્રેજોને નહિ સાચવી શકે એમ તે બાણુતો હતો પણ પરરાજ્યો સાથેના મંજૂરમાં અંગ્રેજોની ગુલામી તેને આપી છાંડી સુધી આકરી સાગી. કાંઈ વખત ત્યારે કલકત્તાથી અંગ્રેજ સરકારનો કંઈ ખરાબ ખરીતો આવતો ત્યારે તે રાતોપીત્તિ થઈ જતો, પણ “અરે! હું મુસલમાન છું-મારે માફ વચન પાળું જ નહીં-” એમ વિચારીને જ તે ગમ ખાતો.

કંદહાર વિષે તો અમદુર રહમાનની ધારણા તરત જ ખરી પડી. સરદાર શેરઅલી તે સાચવી ન શક્યો તેથી અંગ્રેજોએ અમીરને તે મુલક (૨૧-૪-૧૮૮૧) સોંપી દીધો. તરત જ અંગ્રેજોની હારી છૂટેલા મહમદ આયુબખાને હેરાતથી કંદહાર પર કૂચ કરવા માંડી. તેણે અમીરને એક વાર હરાવ્યો પણ છેવટે તે હાથે એટલે કંદહાર પર કબજો લેતો જ વાવડો કરાયો. આમ અફઘાનિસ્તાનના આગ્રહ પાડી તેનું નેર કબી કરવાની અંગ્રેજોની સુરાહ બર ન બાપી.

અફઘાનિસ્તાનમાં એકદર

પણ કાણુચની ગાદી લેવાનું કામ મુશ્કેલ હતું, તો અફઘાનિસ્તાનના ચારે ખૂણામાં તેની આજુ વર્તાવવાનું કામ તેથીયે વધારે વિકટ હતું. લડાઈ પહેલાં ક્રાન્સ કે જર્મનીને હતો તેથી વધારે વિસ્તાર અફઘાનિસ્તાનનો છે. અનેક પર્વતો અને ખીણોથી આ મુલકના કેટલાયે ભાગ પડી બચ છે. તેમાં તેના આશરે દોઢ કરોડ માણસો છટાછવાયા રહે છે. દરેક ખીણમાં જુદી ભતો પુરાણી જંગલી દલામાં વસે છે. તે ભતો એકબીજાને છત્તા અને બંદરો ફરે છે એટલું જ નહિ, પણ તેની અંદર અંદર તેના વડા ખાનની પદવી લેવાને અને જૂનાં વેર વાળવાને ખૂતખાર લાગ્યો ચાલે છે. રાજ્યની સાથે આ ભતોના અંધ અમીરે પોતે જ ત્યજે મુજબ જણાવ્યો છે:

દરેક ભત અને ગામડાનો મુલકો અને સરદાર પોતાને જ સ્વતંત્ર રાજા સમજતો અને છેલ્લાં ૨૦૦ વર્ષથી તેમને અમીરોએ નીચા નમાવ્યા જ નથી. મુસ્લિમાનો હંબરમાં મીસે અને ધીસગ્રજના સરદારો ખુદ અમીરો કરતાં વધારે બળવાન હતા, અને તેમની જ સત્તા ચાક્રી એટલે અમીર કંઈ ત્યાજ કરી શકતો નહિ. આ લોકોને જુદામ અને ગાસ અસલ હતો.....દરેક સરદાર, અમલદાર, રાજામાર અને ખુદ અમીર પણ રાખ્યાબધા સાચાં, ચાર અને લૂંટાશયોને બાદ રાખતા.....મહમદ ચેઝબરે કહિ પણ નહિ હોતો એવા ધણા વિચિત્ર સિદ્ધાંતો યણુએ મુલકોમાં ધર્મને નામે શીખવતા; અને તેથી કેટલાયે છરલામી દેશોની પદવી ધણેથી છે. તેઓ એવું પણ શીખવતા કે લોકોને કંઈ કામ કરવાની જરૂર નથી પણ તેમણે તો માત્ર બીજાની મિલકતમાંથી ચેટ બરતું અને અંદર અંદર હરખાં કરતું. રજાખાંચક રીતે આ બધા “સાચો”. પોતાની પ્રાંત પાસેથી જુદા ભૂકા કર લેતા. તેથી મારે પહેલાં તો આ બધાં અસંખ્ય લૂંટા-ચણો, નુકા પેગંબરો અને ગણ બહામના રાજાઓને આડ કરવા પડ્યા. અલબત્ત, આ કંઈ સહેલું કામ નહોતું, અને હું પંદર વર્ષ સુધી લડ્યો ત્યારે જ તેઓ કાંતો મને વરા થયા અથવા તો હેઠપાર વધને કે ફાંસી એ લટકીને નાજુ થયા.

આમ આખા મુલક પર એકદર રાજ્ય કરવાને અમીરે ખુદ સંજાહ ચલાવી. મેંકડોને તેણે કેટ કમી, મેંકડોને ફેરોએ લટકાવ્યા, મેંકડોના હાથ, પગ કે બીજા અંગો ગીરાથી નાંખ્યા, કેટલાયની બાપરીઓ તોપને મોડે કુટંગાલની માફક ઉછાળી મૂકી. આથી કાણુકમાં અને છેક ફરતાં ગામો સુધી લોકો ખૂબ ડ્રૂલ ગયા. કોઈની તાકાત નહોતી કે તેની સામે જરા સીસકારી પણ કરી શકે.

અફઘાન સિવાયની વસ્તીવાળા મુલકને વરા કરવાની અમીરે બીજી સુક્તિ કરી. હઝારા લોકો મિત્ર મોજાલ ભતિના અને શિયા પંથના છે. તેમણે બજાએ કથો ત્યારે તેમને હરાવીને તેમાંનાં સંખ્યાબધ માણસોને પહેલા કેદી તરીકે કાણુક આપ્યાં અને કાણુકની પાસેના મુલકમાં વસાવ્યા અને પછી બહારના અફઘાનોને હઝારાના મુલકમાં વસવા મોકલ્યા. ૧૮૬૩ માં અંગ્રેજોની સાથે નવી

સંધિથી (Durand treaty) હિન્દુસ્તાનની સરહદ પર આવેલાં xકાશિરિસ્તાનનો મુલક અમીરને મળ્યો ત્યારે તેને પણ પ્રથમ સંજ્ઞાથી પૂરા નમાવીને ત્યાંથી ૧૬૦૦ ફેદીને કાણુલ આપ્યા, ખૂબ અફઘાનોને તેમના મુલકમાં વસાવ્યા અને પછી મૂળ વતનીઓને ધીમે ધીમે વટલાવીને આખો મુલક અફઘાની તેમજ હરલામી બનાવી દીધો.

અબ્દુર રહમાનખાન સન ૧૮૬૫ માં યુજરી ગયો, ત્યાં સુધીમાં તેણે બે મહાભારત કામ કર્યા. મુદીઓના આપખુદ અમીરના અમલથી પણ દેશમાં જે એકતા નહોતી આવી, તે તેણે પંદર વર્ષમાં જમાવી. અને તેને પરિણામે રાજ્યના ચારે ખૂણામાંથી મહેમુલ બરાબર વસૂલ કરીને તેણે તીબેરી ભરચક ભરી દીધી. તેના મરણ વખતે રાજની તીબેરીમાં હીરા અને જવાહીર ઉપરાંત એક અબજ કાણુલી રૂપીઆ અને ૪૫ કરોડની કિંમતનું સોનું હતું.

હુઘીયુક્તાખાન

આ અમીરની પછી તેનો છોકરો હબીયુક્તાખાન ગાદીએ આવ્યો. તે ભણેલો અને હુદીઆર હતો. પશ્ચિમની રીતભાત અને પહેરવેશનો તેને ઘણો શોખ હતો. તેના પિતાની આપખુદીનો ઘેર હલકા કરવાની અને કેળવણીનાં ખીજ વાવવાની તેની મુરાદ હતી. તેથી તેણે પોતાના અમલની શરૂઆતમાં જ પોતાના કાકા નસરુલાખાનના પ્રમુખ-પણા નીચે રાજ્યના કામદાર ધડવાને એક સલામતી. તે અફઘાનિયામાં બે વખત મળે અને એક દિવસ અમીરની સાથે મસજત કરે. પણ ત્યાં હમેશની માફક કોઈ કાર્મના હેતુ પર અમીરને શક આવવા લાગ્યો એટલે એક વર્ષમાં જ આ ધારાસલાખતમાં કરી.

કેળવણીનું પણ આવું જ થયું. તેનું બુદ્ધિ ખાતું ઉઘાડ્યું તે પહેલાં આપણા દેશમાંથી હબેક બ્રેનકુ-એટને બોલાવીને, તેમજ ૩૦૦ છોકરા બેગા કરીને થોડી નિશાળો કાઢી હતી. પણ ૧૮૮૬ માં લાહોરની હરલામીઆ દોંબેજના અધ્યક્ષ ડૉ. અબદુલ ગનીખને અમીરે ખામ બોલાવીને પ્રખ્યાત ધ શાળામાં અને પાઠશાળાઓ સ્થાપવાનું કામ તેમને સોંપ્યું. તેમણે તરત જ કાણુમની ૬૦ મસીદીના મુદ્દાઓનો પગાર દોરો કરીને તેમને શિક્ષક તરીકે નીમ્યા. અને ૫૦૦૦ સારાં છોકરાં પસંદ કરીને શાળાઓમાં તેમને વહેંચી આપ્યાં. એક મધ્યસ્થ સ્થળે ૪૦૦ છોકરા-ઓની એક માધ્યમિક શાળા પણ સ્થાપી. આખા મુલકના ૧૩ જિલ્લાનાં ગામોમાં પહેલાં શાળાઓ સ્થાપીને તે સફળ થાય તે પછી જિલ્લાઓના બંતરમાં શાળાઓ ઉઘાડવાની યોજના ધડી. આ ઉપરાંત ડૉ. ગનીએ લાપાંતરનું અને ચોપડીઓ પ્રગટ કરવાનું ખાતું ઉઘાડ્યું. આ બધું કામ સન ૧૯૦૯ સુધીમાં ખૂબ ખીસી નીકળ્યું હતું. તેવામાં એવી અફવાઓ ચાલી કે ડૉ. ગની અમીરને ઉચ્ચશાવી પાડીને તેને બદલે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપી તેનો પ્રમુખ નીમાવાની તજવીજ કરે છે. નખળા અમીરના કાન ભભોરાયા અને તેના રાજ્યના ઘેર અધ્યક્ષરમાં પ્રકાશનાં થોડાં ફિરણુ પ્રમારનાર ભક્ષા ઝકટરને બરાકતા કિસ્તામાં કેદ કર્યા. તપાસ કરતાં કંઈ પણ પૂરાવો ન મળ્યો, છતાં તેમને પૂરી રાખ્યા તે દશ વર્ષ ૧૯૧૬ માં જ્યારે અમીર પર ગોળીબાર થયા ત્યારે જ હાજના અમીરે તેમને છોડ્યા. તેમની સાથે તેમનું કેળવણીનું કામ પણ વિસારે પડ્યું અને વિખરાઈ ગયું.

* હરલામીઆ કૌશલમાં તેઓ નેતાયા તે પહેલાં અમીર અબ્દુર રહેમાનની નોકરીમાં ઘણા લાંબા વખત સુધી રહ્યા હતા. તેમના જ A Review of Political Situation in Central Asia (Lahore) નામના પુસ્તકને આધારે આ લેખમાંની ઘણી હકીકત લેવામાં આવી છે.

x અલેક્ઝાન્ડરના સિપાહીઓ પંજાબમાંથી પાછા ફરતાં અહીંયાં વસેલા એમ કહેવાય છે. તેમને કંઈ ધર્મ નહોતો.

“શીરાજ” થી જન્યુટિ

ડૉ. ગતી કેદ થયા તે પહેલાં એક મહત્વનો બનાવ બન્યો. યુરોપનાં કોઈ સચિત્ર પત્રો બોઈ અમીર હેઝલ પાંચો હતો, તેથી એવું એક જાણું પોતાના રાજ્યમાં બહાર પાડવાનો તેને શોખ થયો. તે કામ હાલના અમીરના સસરા સરદાર મહમદ-બેગ તર્જની સોંપવામાં આવ્યું. તેમણે તુર્કિનું રાજ્ય-પરિવર્તન જોયું હતું. અને દેશદેશાન્તરની સારી માહિતી મેળવી હતી. તેથી તેણે સ્વાભાવિક રીતે સરસ જાણું કાઢવા માંડ્યું. ડૉ. ગતીના પદગતથી લોકોમાં કંઈક સહજ જન્યુટિ આવી હતી તેને આ “શીરાજ” પત્રથી ખૂબ વેગ મળ્યો. મુસ્લિમો, અમીરો અને જનસમાજ ઉપર તે તરત તેની બહુ છાપ ન પડી. પણ જે યુવાન અધ્યાપનોએ કંઈક પણ ઉમી કેળવણી લીધી હતી, તેમના પ્રાણુરૂપ આ પત્ર થઈ પડ્યું. તેમાં અંગ્રેજ સરકારની પણ ખૂબ દીકા આવતી પણ તંત્રીને તેના સગપણને લીધે કંઈ હળ પહોંચતી નહિ. ઉત્સાહી વાચકોએ સ્વાભાવિક રીતે તુર્કિ અને અધ્યાપનસ્તાનની આપ-પ્રદી વચ્ચે સરખામણી કરવા માંડી. અમીરનો વધેને જોતો મોજરોખ અને આળસ, પરેશી અમલદારો પ્રત્યે તેનો પક્ષપાત, અમીરો તરફ તેનું અતડાપણું, અને રાજ્યમાં ચારે તરફ વધતી જતી અધાધુધી અને અવ્યવસ્થા-આ બધું તેમની આંખે ચઢતા લાગ્યું. પરિણામે થોડાક ચૂનંદા અધ્યાપનોએ રાજ્યપરિવર્તન કરવાને એક ઢૂપી સમિતિ રચાળી.

અમીરનું ખૂન

એટલામાં લડાઈ ફાટી નીકળી. ઇસ્લામીઓના અધીશ્તાની સામે અંગ્રેજોએ લડાઈ જાહેર કરી. તુર્કિ અને જર્મનીના રાજ્યો તરફથી એક પ્રતિનિધિમંડળ કબૂલમાં આવીને હિન્દુસ્તાનની સરહદ ઉપર તોફાન મચાવવાને અમીરને સમજવવા લાગ્યું. અધીશ્તાની સહીથી તેમણે જાહેર્યોત પણ બહાર પાડી. પણ અંગ્રેજોની સાથે બાધ બીડવાની અમીરની હામ નહોતી, તેથી તેણે જંગમાં અંપણાનું નહિ. આથી

વળી સમિતિના સલાસોનો રાય ખૂબ વખો. અમીરનું આળસ તેમને ધર્મ અને દેશ પ્રત્યે દોહ સમાન લાગ્યું.

સન ૧૯૧૮ ની આખરમાં અમીરને એક નનામો કાગળ મળ્યો. તેમાં એવી ધમકી હતી કે તમે રાજકારભારમાં વધારે ધ્યાન નહિ આપો તો ખૂસ હાલ થશે. છતાં અમીર બેદરકાર રહ્યો. પણ સમિતિએ પોતાની ધાક ખરી કરી બતાવી. રાજની વર્ગમાંનો ઉત્સવ ‘કાણુતના બજારમાં પૂર કાઢ્યો ઉજવાતો હતો, તે વખતે રાજની ગાડીપર ઓચિંતો ગાળીબહાર થયો. રાજ બચી ગયો. ચારે બાજુએ ગલીકુંડીઓમાં ખૂબ તપાસ કરી પણ પતો ન જ લાગ્યો. સન ૧૯૧૯ માં ફરી બીજો એવો જ કાગળ અમીરને મળ્યો. તે પણ તેણે ન ગણકાર્યો, એટલું જ નહિ. પણ એક મુસાફરની ભરવણીથી ખોટું કાવતું કંઈપી કાઢીને વળી બીજા કેટલાય માણસોને કેદ કર્યા, કેટલાયને ફાંસી દીધી. ડૉ. ગતી દર વર્ષથી કેદમાં સડતા હતા, તેના નિર્દોષ પુત્રનો તો જન લીધો અને તેના પર ફાંસીનો હુકમ સહી થયા વિના રહી ગયો, તેથી જ તે બચી ગયો. વિનાશકળે વિપરીત કુદ્દિ! શિયાળાની રાજધાની, જલાલાબાદ જતાં એક રસ્તામાં અમીર રાતવાસો કર્યો હતો ત્યાં મધરાતે તેના તંખૂમાં ચૂપકીથી ફૂટી-ને એક અધ્યાપનો તેને કાર કર્યો!

૧૯૨૯ નો વિમ્બહ

તે જ વખતે તેનો પુત્ર અમાનુજાબાન કાબૂસનેઈ ગવર્નર હતો તેથી તેને ગાદી લેતાં યુસ્તીગત પડી નહિ. તેણે તરત જ બાહોશ પ્રધાનમંડળ નીમ્યું અને તેના સાથે બહારના કેટલાક આગેવાનોને મેળ-બીને તેણે સલાહકારક મંડળ રચ્યું. પણ અમીર અને તેના બાહોશ સસરા મળાને બીજા સુધારા કરે તે પહેલાં તો મે (૧૯૧૯) મહિનામાં હિન્દુ-સ્માન સાથે લડાઈ શરૂ થઈ.

ઉપર બોધ ગયા તેમ અધીશ્તાની સાથે અંગ્રેજોની લડાઈ શરૂ થઈ ત્યારથી અધ્યાપનસ્તાનમાં અમન-તોષ તો ફેલાવા માંડ્યો જ હતો. તેથી ૧૯૧૮ ની

આખરમાં તુર્કી એ સમ્પત હાર ખાધી ત્યારે ઘણાને તેમાં જૂના અમીરનો જ વાંક જણાયો. તેના પર તે ગોળાથી વેર લેવાયું. પણ અંગ્રેજોની સામે પણ કંઈક કરવું નોંધ્યું—ચોખ્ખી લડાઈ નહિ તો જરા ખડખડાટ પણ કરવો નોંધ્યો. એવો કંઈ આવેશ ચોતરફ ફેલાયો. તેવામાં પંજાબમાં સરકારે માર્શલ હો અલાઓ અને કેટલેય ઠેકાણે બંદૂકના બહારથી અને વિમાનમાંથી ગોળા ફેંકીને સેંકડો માણસોના જન લીધા. આ વાતો ખૂબ લખકર સ્વરૂપમાં અધ્યાનિસ્તાનની સરહદ પર ફેલાવા લાગી. અ.થી ઉસ્કેરાઇને કેટલાયે અધધાનોએ સરહદ ઓળંગી હિન્દમાં ઉતરવા માંડ્યું. આ વાત વધે તો આખી પ્રજામાં ભયકર ઉત્પાત થાય એમ ધારીને અમીરે સરહદ ન ઓળંગવાના હુકમો કાઢ્યા, અને તેનો બરાબર અમલ કરવાને હસકરને સરહદ પર મોકલ્યું. બીજી બાજુએ અધધાન હસકરની ચળવળથી અંગ્રેજોને ભરમાયા અને તેમણે પણ લડાઈ માટે તૈયારી કરવા માંડી. એવામાં જૂલથી અધધાન હસકરની એક હુકડીએ સરહદથી ઘોડા કદમ આગળ વધીને એક મોરચો નાંખ્યો. આથી ગોળીબહાર શરૂ થયા અને ભેતભેતમાં ત્રણ જગ્યાએ અંગ્રેજ અને અધધાન હસકરનો મોટો યોદ્ધા કક્કા આગળ તો અધધાનો હાથો પણ બીજી બે બાજુએ તે છતતા હતા તેવામાં સીમલામાં તપાસ કરતાં બધું ગેરસમજતું જ પરિણામ જણાયું, એટલે તરત જ લડાઈ બંધ કરવામાં આવી.

આખરે આઝાદ

મે મહિનામાં જન્મે રાજ્યના પ્રતિનિધિઓ સુલેહનું તહનાયું ધડવાને રાવજર્જીમાં બેઠા થયા. ત્યાં અમીર તરફથી બે માગણીઓ થઈ:

(૧) પરરાજ્યો સાથે સંબંધ બાંધવાની પૂરી છૂટ મળવી નોંધ્યો, અને

(૨) અધ્યાનિસ્તાનની જૂની સરહદ—જે કેટલેક ઠેકાણે તોડવામાં આવી હતી તે—કાયમ રાખવી નોંધ્યો.

અધધાન પ્રજાની જાગૃતિથી નેમજ ખિન્નાસ્તાન મામલાથી પૂરી સ્વતંત્રતા તો હવે આવશ્યક થઈ પડી હતી—ને વિના અમીર અને અંગ્રેજો સામે એ ઝનૂની પ્રજા ગમે ત્યારે આંધળીઓ કરે એમ હતું. અંગ્રેજોની આગળ વળી વાત એવી રીતે રચી કરવામાં આવી કે લડાઈ દરમ્યાન અધ્યાનિસ્તાને આટલી બધી ખામોશ રાખી હતી તેના બદલામાં હવે તેને આ છૂટ મળવી જ નોંધ્યો. અંગ્રેજોએ ઘણી ચર્ચા કર્યા પછી ઠમને અધધાનોની જન્મે માગણીઓ સંતોષી. ત્યારથી અધ્યાનિસ્તાન અંગ્રેજોની જાગૃતિથી છૂટીને આઝાદ થયું છે.

શુકનનાં પગલાં

આનાં પરિણામો હવે આપણે નોંધ્યો છીએ. ૧૯૧૮ પહેલાં તે દેશનો પ્રતિનિધિ માત્ર દિલ્હી-સીમલામાં જ રહેતો. હવે તેના પ્રતિનિધિઓ દુનિયાના બધા સુધરેલા દેશમાં ચાલ્યાં નાંખતા જાય છે. અને તે જ પ્રમાણે કાણુમાં પણ દેશદેશના એલચીઓ વસવા આવતા જાય છે. સંખ્યાબંધ અધધાન વિદ્યાર્થીઓ યુરોપ એશિયાના જુદા જુદા દેશમાં અભ્યાસ કરવા પણ ઉપડી ગયા છે. ચોતરફ વેપારની પણ સરવડ અધધાને મેજબૂતા જાય છે. અમીર જેમ પોતાના દેશીઓનું સારું કરે છે તેમ પરદેશીઓનું પણ દિલ સાચવે છે. પોતાની અને હિન્દુસ્તાનની હિન્દુ પ્રજાનું મનરંજન કરવાને તેણે પોતાના રાજ્યમાં ગોવધની બધી કરી છે. દુનિયામાં જનતા જનાવો પણ તે તાકીને જુએ છે, તેનું રહસ્ય સમજે છે—કેટલીયે લોકોમાં એશિયા અને યુરોપનું—ખ્રિસ્તીઓ અને ઇસ્લામીઓનું યુદ્ધ પારખે છે, અને રૂશિયા અને બોખારા, તુર્કી અને ઇરાન સાથે દોસ્તી કરવાનું વજણ જતાવે છે. અને આ બધું યુરોપની એક તમુક જગમગ લેવાને નહિ પણ મોરાઓના ધસારાની સામે એશિયાની પુરાણી પ્રજાનું રક્ષણ કરવાને જ.

આ વિચાર કરતાં ઉલ્લાં બગીચા વર્ષના ગાળામાં અધ્યાનિસ્તાને આશ્ચર્યકારક પ્રગતિ કરી જણાય

* રાવજર્જીનું તહનાયું ૮-૮-૧૯૧૬, અને છેવટની કાયમની સંધિ ૨૨-૧૧-૧૯૨૧.

છે. સન ૧૮૮૦ માં અબ્દુર રહમાનખાન દર પર-
દેશમાં અમલદારોના ભ્રમો નીચે એકલવાયો રખ-
ડો હતો. તેણે અફઘન ક્ષાત્રપતિ અને અફઘા-
નોની વફાદારીથી કાબુલની ગાદી સંપાદનું મેળવી.
પંદર વર્ષના અમલ દરમ્યાન અફઘાનિસ્તાનની તવા-
રીખમાં પહેલી વાર અસંખ્ય ખાનોનું અને મુલ્કા-
ઓનું રાજ્ય નાબૂદ કરી એક સર્વોપરી રાજસત્તા
રચાવી. પણ તેમ કરતાં પરરાજ્યોના સંબંધમાં
અંગ્રેજોની ભળ તેના જેવા શરૂ સિદ્ધને પણ
સાંખવી પડી. તેના હુકમીઆર પણ મોજસા પુત્રે
પ્રથમ ધારાસભા, શાળાઓ અને વર્તમાનપત્રોની

શરૂઆત કરીને લોકોમાં નિઃશંકતા બીજી રાખ્યાં,
અને પછી આબસથી, આપણદીથી અને અપવ-
રચાથી તેને પોષણ આપ્યું. ખિલાફતના મામલાથી
પ્રજના દિલમાં અસંતોષનો અગ્નિ ભગ્ન થઈ ગયો.
તેમાં તે પોતે હોમાયો, અને પછી તેમાં અફઘાનિ-
સ્તાનની સાંકળો ગળી ગઈ. અમરુદ્ધાખાન જેવા
ચતુર બાહોશ નવજુવાનની આગેવાની નીચે આઝાદ
થયેલું અફઘાનિસ્તાન હિન્દુસ્તાનનાં રાજ્ય અને પ્રજા
પ્રત્યે ભવિષ્યમાં કેવો ભાવ રાખશે અને મધ્ય એશિ-
યામાં ચોતરફથી અમતા રસીકા રાજપ્રકરણમાં
કેવો ભાગ ભજવશે એ આજે કાણ કહી શકે ?

ઈન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક.

કેરીઆની લડત

૨

પેરિસની મુલોહ પરિવર્ત

સને ૧૮૧૮ માં પેરિસની મુલોહ પરિવર્ત મળી
નાની પ્રજાઓના રક્ષણ માટે મિત્રરાજ્યોએ જર્મની
સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું છે, એવાં વચ્ચેથી કેરીઆ-
વામીઓ પણ ભેળવાયા ૧૮૨૨ ના તકનામા મુજબ
અમેરિકા કેરીઆને 'લુલમગાર' ની સામે મદદ
કરવા જવાયું હતું, પણ જ્યારે સને ૧૮૦૫ ના
નવેમ્બર માસમાં તક્તવારની આશીથી જાપાને કેરીઆ
પાસે શુભામીનું ખત લખાવી લીધું અને કેરીઆએ
તકનામા મુજબ અમેરિકાને મદદ કરવા વિનંતિ કરી,
ત્યારે અમેરિકા પોતાની લાચારી બતાવી છૂટી પડ્યું
હતું, એ આપણે જોઈ ગયા. ફરીથી પાછા સને
૧૮૧૮ માં અમેરિકા પાસે કેરીઆ એ હાથ જોડી
યાચના કરતું ઉજું રહ્યું અને પ્રેસિડન્ટ વિલ્સન આ
વખતે તો જરૂર મદદ કરશે એવી, આશાએ તથ્ય

પ્રતિનિધિઓને મુલોહ પરિવર્તમાં મોકલવાનું નક્કી કર્યું.
પણ વાચકે માનશે ? 'નાની નાની પ્રજાઓના રક્ષણ'
ની અને 'આત્મનિર્ણય' ની વાતો કરનાં જે પ્રેસિ-
ડન્ટ વિલ્સનની જીલ કદિયે સૂકાતી નહોતી, તેજ
પ્રેસિડન્ટની સરકારે પ્રતિનિધિઓને, કાંઈ મદદ આપી
નહિ એટલુંજ નહિ, પણ પેરિસ સુધી પહોંચાડવાની
એ ના પાડી. આખરે ૨૬ પ્રતિનિધિ કોંગ્રેસ કોમ
કોંગ્રેસ પુરુ રીતે પેરિસ જઈ પહોંચ્યા, પણ મિત્રરા-
જ્યોના પ્રતિનિધિઓએ તેની સાથે વાતચીત કરવા-
નીએ ના પાડી. બીચારા કેરીઆવાસીઓ આથી
બહુ નિરાશ થયા. ધીરજ એમ લાગ્યું કે લોકો
પણ તોફાને ચડી જશે પણ દેશના આગેવાનો ખતા
ખાઈ ખાઈને તોફાનમાં કોઈ દહાણ નથી એટલું તો
સમજ્યા હતા. એથી એમણે નીચેનું જાહેરનામું
જાહેર પાડ્યું:

અમે તે કરો પણ જાપાનીઓનું અપમાન કરશે મા-
થરા કેંકરો નહિ કોઈને મારશે નહિ. કારણ આ
જ્યાં જંગલી માણસોનાં કામ છે.

રાજનું મૃત્યુ

આ જાહેરનામાની લોકો પર સારી અસર થઈ. તે પછી થોડા જ વખતમાં (ફેબ્રુઆરી, ૧૯૧૯) ખરતરફ થયેલો ગુળ મરણ પામ્યો. આગેવાનોએ જોયું કે દેશને માટે આ અણીનો વખત છે. આની તક સો વરસે પણ ફરી આવનાર નથી. જાપાનીઓની યુદ્ધમાં સ્વીકારવાનો તો તેમનો વિચાર હતો જ નહિ. તેમણે “સ્વતંત્રતાનું જાહેરનામું” (Declaration of Independence) ધરીને તૈયાર કર્યું અને તેના પર જૂદા જૂદા ૩૩ આગેવાનોએ સહી કરી, તેની હસ્તાક્ષરો નકલો છપાવી તૈયાર રાખી. તે પછી તેમણે તેની એકેક નકલ દરેક ગામના આગેવાન ગણાતા વિશ્વાસપાત્ર માણસો પર મોકલી આપી, અને સાથે એક કાગળ બીડ્યો, તેમાં લખ્યું કે: “આવતા સોમવારના દિવસે (તા. ૩ માર્ચ ૧૯૧૯) મદારાજની દર્નકિયાનો દિવસ છે તે વખતે સરખસ કહાડી, જાહેરસભા ભરી આ સાથેનું જાહેરનુમું વાંચશે અને આપણા દેશને સ્વતંત્ર જાહેર કરશે.” તે ઉપરાંત તેમણે સાળા-ઓના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને ઉભા કર્યા અને જાહેરનામું વંચાઈ રહે કે તુરંત જ જાહેરનામાની નકલો સભાઓમાં, શેરીએ શેરીએ, દુકાને દુકાને અને ગામે ગામ તેમની મારફત વહેંચી દેવાની ગોઠવણ કરી. સભાઓનો સમય અને ભાષણકર્તાઓનાં નામ પણ નક્કી કર્યાં. આ રીતે બધી યોજના ધ્રુવધૃતૈયાર થઈ. જાપાનીઓને લાગ્યું કે આ લોકો કંઈક તૈયારી કરી રહ્યા છે; પણ સાની તૈયારી કરી રહ્યા છે એ તેમને માલમ પડ્યું નહિ. આથી તેઓ ગુંચવાયા. તેમણે હુકમ કહાડ્યો કે રાજાની દર્નકિયાને દિવસે (સોમવારે, તા. ૩ માર્ચ) કોઈએ સભા ભરવી નહિ, કે બીજા કોઈ રીતે ભેગા થવું નહિ. આગેવાનોએ પોતાનો દિવસ ખદલી સોમવારને ખદલે શનિવાર (તા. ૧ માર્ચ) રાખ્યો, અને સૌને સંદેશો મોકલી દીધા કે સમારંભનો દિવસ બે દિવસ આગળ રાખ્યો છે. જાપાનીઓને આ નવી ગોઠવણની ગંધ સરખી પણ આવી નહિ.

‘સ્વતંત્રતાનું જાહેરનામું’

૧૯૧૯ ના માર્ચ માસની ૧ લી તારીખની સવાર પડી. જાહેરનામા પર જે ૩૩ આગેવાનોએ સહી કરી હતી, તેમણે જાહેરનામા ૨ વાગ્યે કેરીઆની રાજધાની સિયુલના ‘બ્રાઇટ કોર્ટ’ નામના હોટેલમાં જાપાની એલિસિસને ખાણપર નોતર્યાં. ખાણું પૂરું થયું એટલે સોન બ્યુગનીએ ખિસ્સામાંથી જાહેરનામાનો કાગળ બહાર કહાડ્યો, અને ઉભા થઈ મોટેથી વાંચવા માંડ્યો. જાપાની એલિસિસ દિવાલ-પરનાં ચિત્રની પેઠે સ્થિર થઈ ગયા. જાહેરનામું પૂરું થયું એટલે સોન બ્યુગનીએ ટેલીફોન પર જાહેરનામાનો સંભળાવ્યો. નંબર માગ્યો. નંબર માગ્યો એટલે પોલિસ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટને ટેલીફોન પર બોલાવ્યો, અને ખજર આપી, કે “કેરીઆ સ્વતંત્ર થયું છે અને અમે બધા તમારી જ રાહ જોઈએ છીએ.” પોલિસ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ આબો બની ગયો. પાછી ટેલીફોન પર ધંટડી વાગી અને સોન બ્યુગનીનો અવાજ સંભળાયો: “આપની મોટર મોકલી આપો.” પોલિસ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ ઉચ્ચમાંથી ઝખઝખે હોય તેમ “આપ શું ખરેખર કહો છો?” “હા, હા. આપની મોટર મોકલી આપો. અમે બધા એની જ રાહ જોઈએ છીએ.” પોલિસ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટે થોડા પોલિસની સાથે મોટર રવાના કરી. મોટર હોટેલના દરવાજા આગળ આવી ઉભી રહી કે એક પછી એક, આગેવાનો સ્થિત કરતા કરતા હોટેલની બહાર નીકળ્યા, અને સહેલ-આહે જતા હોય એમ મોટરમાં ગોઠવાઈ ગયા. પોલિસને જોઈ લેખિતનું યેણું એકું થયું અને આગેવાનોને જોવા એટલે જમનશી! મનશી! ના જયથોપ થઈ રહ્યા. આ જયથોપ સંભળી આખે રસ્તે લોકો ઉભરાઈ ગયા, અને મોટરને જવાનો માર્ગ પણ બધે થઈ ગયો. મનશી! મનશી! ની ખૂંચેથી આખું શહેર ગાજી ઉઠ્યું, અને આગેવાનોના પ્રયાસથી રસ્તો ખુલ્લો થતો ગયો તેમ તેમ કાઠીના વેગે મોટર આગળ વધવા લાગી. હજારો સુધી આગેવાનોનાં દર્શન કરવા પૂરી પડ્યાં. એકાએક દરેક ઘર પર

કારીઆનો વાવટો ચડી ગયો. લોકોના હાથમાં પણ એ વાવટો ફરકવા લાગ્યો. સ્ત્રી, પુરુષ, બાળક સર્વેના મોઢામાં મન્શી ! અને હાથમાં કારીઆનો વાવટો ! જાપાની પોલિસ તો દિગમ્ભજ થઈ ગઈ. કારીઆનો વાવટો રાખનારને મોતની સજા હતી, પણ આટલા બધામાં કોને પકડે અને કોને નહિ ? ત્યાં ત્યાં નજર પડતી ત્યાં ત્યાં આ વાવટો જ દેખાતો. રસ્તાપરના મકાનોના ઝરખાઓપર કે બારીઓપર આ વાવટો જ નજરે પડતો. મન્શી ! મન્શી ! ની ગગન-બેઠક ઘસીથી જલ્દી કાન કારી જશે એમ લાગતું. આગેવાનો હસી હસી લોકોનાં વંદન ઝીલતા, અને આગળ પાછળ લોકોનું ટોળું ચાલતું. આ પ્રમાણે તેઓ પોલિસઓકોએ જઈ પહોંચ્યા, અને જાપાની પોલિસ મોટરનાં પારીઆંપર ઉભી ન હોત તો સર્વ કોઇને બ્રમ થયા વિના ન રહેત કે એ તો આગેવાનોનું સરખસ નીકળ્યું છે. કારીઆનાં બાળકો તો હજી એ બ્રમમાં છે, અને એમનાં એ બ્રમ અઘાપિપર્યંત કોઇ ટાળી શક્યું નથી.

સર્વે આગેવાનો બહાર નીકળી મોટરમાં બેસી અને હોઢ ખાલી પડ્યો ત્યારે ખાણીપર ચિત્રવત થઇ ગયેલા જાપાની ઓફિસરોની આંખ ઉઘડી અને એમને જાન થયું કે પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઇ છે. હજી તેમના કાનમાં જાહેરનામાનાં નીચેનાં વાક્યોના રણકાર વાગી રહ્યા હતા.

“ જે આપણે બૃત્તકાળની ભૂલો સુધારી હોય, વર્તમાનનું દુઃખ દેડવું હોય, ભવિષ્યના જીવનમાંથી છૂટવું હોય, મન, વચન, કાયાની સુકિત ઝેળવવી હોય, દેશની પ્રગતિ સાધવી હોય, આપણું બાળજન્ય-ઓની સુલામીની જાજર તોડવી હોય, આપણી ભવિષ્યની સંતતિ માટે સુખશાન્તિનો વારસો મેળવે હોય તો સૌથી પ્રથમ આપણે સ્વતંત્ર બનવું જોઈએ. જે દરેક સ્ત્રીપુરુષ સહ અને ન્યાયને વળગી રહી ખુદાને હાકરનાકર જાણી પોતાના દિલમાં પકડે નિશ્ચય કરે, તો બે કરોડ માણસો શું ન કરી શકે ? ફિનિયામાં એવી કથી ચીજ છે કે જે તેઓને મેળવી શકે ? ”

આ જાહેરનામું ગામે ગામ અને શહેરે શહેર વંચાયું. ગામે ગામ અને શહેરે શહેર સલાઓ થઇ. ગામે ગામ અને શહેરે શહેર લાપણો થયાં. ગામે ગામ અને શહેરે શહેર વિદ્યાર્થીઓએ જાહેરનામાની નકલો લોકોમાં વહેંચી. ગામે ગામ અને શહેરે શહેર કારીઆનો વાવટો ફરક્યો. સર્વના દિલમાં એકજ વિચાર થયો—ઉદ્ધત્યો: બે કરોડ માણસો શું ન કરી શકે ? સર્વેએ એકજ નિશ્ચય કર્યો: આપણે સ્વતંત્ર બનવું જોઈએ. અને આ નિશ્ચય સર્વેની ફેમર ખુદાને હાકરનાકર જાણીને થયો. કોઇએ તોફાન કર્યું નહિ. કારીઆની સ્વતંત્રતાનો દિવસ પૂર્ણ શાન્તિથી ઉજવાયો. કેદ પકડાયેલા આગેવાનોની જગ્યાઓ ખાલી આગેવાનોએ પૂરી અને તેમણે ઢંઢેરા બદોરે પારી પ્રગળે પૂર્ણ શાન્તિ જાળવવા માટે અભિનંદન આપ્યું અને જણાવ્યું, કે “ તોફાન કરનાર માણસ દેશનો દુશ્મન છે. ”

જાપાનનો જવાબ

શનિવારે એ કારીઆની સ્વતંત્રતાનો દિવસ હતો. રવિવારે ‘અણુજન’ નો દિવસ હોવાથી તે દિવસે લોકોએ સરખસો કાઢ્યો નહિ કે સજાઓ પણ જરી નહિ. જાપાની સરકાર હવે બેહોશ મંડી હોશમાં આવી ગઇ હતી. એણે આ ‘અણુજન’ નો લાભ લીધો. રસ્તામાં જે રડયાખડયા માણસો નજરે પડ્યા તેમના પર જાપાની સિપાઇઓ હાથમાં ધારીઆં અને તલવાર લઇ વૂડી પડ્યા. કોઇનાપર લાડી ચલાવી માથું લાંગી નાંખ્યું, તો કોઇને બેહોશ બનાવી ગટ-રમાં ધકેલી દીધો. જે રસ્તામાં મળ્યો તેને ધારીઆંની* ધારનો કે લાડીના મારનો સ્વાદ ચખાડ્યો. કોઇનો હાથ કાપી નાંખ્યો, તો કોઇનો પગ કાપી નાંખ્યો. કોઇના કાન કાપી નાંખ્યા તો કોઈનું નાક કાપી નાંખ્યું. કોઇના તલવારના આડા ઉભા થા કરી રાઈ રાઈ જેટલા દુકડા કર્યા. પણ આથી તો- લોકોનો શોષ શતશણ્ણો વધી ગયો.

* આ ધારીડ આખાં વાંસ જેટલું લાંબું ફાંખું હવે જેથી હોશનારને દૂરથી પકડી શકાય.

બીજા દિવસે શાળાઓ અને પાઠશાળાઓમાં, કોર્ટોમાં અને કચેરીઓમાં, દુકાનોમાં અને ઓફિસોમાં, ન્યાં લુઓ ત્યાં તાળાં નજરે પડ્યાં. સર્વત્ર હડતાલ પડી. એક ચક્રાં પશુ ફરક્યું નહિ. કેક રવિવારથી શુધ-વાર સુધી ચાર દિવસ હડતાલ રહી. શાકભાજી પશુ મળતી મુરત્રેલ યદ ગઈ. નિશાળોમાં શિક્ષકો આવીને બેઠા પશુ એક વિદ્યાર્થી આવ્યો નહિ. અદા-લતોમાં અમલદારો આવીને બેઠા પશુ એક અસીલ આવ્યો નહિ. પોલિસચોટીમાં કોરીઆવાસી પોલિ-સમાંથી એક પોલિસ આવ્યો નહિ. માત્ર તેમના દૂસર અને પદ્મ આવ્યા, અને તેનો પોલિસચોટીઓ આગળ મોટા દગ થયો. પશુ આથી જનપાનીઓ ડરી જાય તેમ નહોતા. તેમણે શુધરાત્રે દિવસે જ-બરહસ્તીથી હડતાલ ઉઘડાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. મૌથી પહેલા પોચા જાણી એમણે દુકાનદારોને પકડ્યા, અને એમને ઘેર જઈ જઈ કુંડી લેવરાવી દુકાને પકડી આપ્યા.

દુકાનદારોની હડતાલ

પોલિસની ધાકથી દુકાનદારોએ દુકાનો ઉઘાડી. એક બજારમાં દુકાનો ઉઘડાવી પોલિસ બીજા બજારમાં ગઈ, એટલે પહેલા બજારવાળાઓએ હાથમાં તાળાં લેઈ દુકાનો બંધ કરવા માંડી. બીજા બજારમાં દુકાનો ઉઘડાવી પોલિસ ત્રીજા બજારમાં ગઈ એટલે બીજા બજારવાળાઓએ દુકાનો બંધ કરી. આ પ્રમાણે ચાર પાંચ બજારોમાં દુકાનો ઉઘડાવી પોલિસ પહેલા બજારમાં આવી તો બંધી દુકાનો જે-મની તેમ બંધ દીડી. પોલિસના શરસાનો પાર રહ્યો નહિ. ફરીથી બંધા દુકાનદારોને પકડી આપ્યા, અને ફરીથી દુકાનો ઉઘડાવી. આ વખત તો પહેલાંનો અનુભવ ધ્યાનમાં રાખી બજારના બંને છેડે (જરકરી) સિપાઈઓ ઉભા રાખ્યા, કે કોઈ દુકાન પાછી બંધ ન કરે. આ રીતે દુકાનો ઉઘડી, પશુ સેંદો થયો નહિ. જે કોઈ ખરીદવા આવતું એને દુકાનદાર પા-ધરા જ દહી દેતો 'નથા'. બીચારો ખરીદનાર એક છોડી બીજા દુકાને જતો અને બધે એકજ શબ્દ સાંભળતો: 'નથા'. આ પ્રમાણે કેટલાંયે અડવાડીયાં સુધી ચાલ્યું, અને દુકાનમાં બહાર ગોડવંચી વીએ સિવાય એક પશુ ચીજની ધરાઈ યદ નહિ.

વિદ્યાર્થીઓની હડતાલ

નિશાળોની પશુ એજ હાલત હતી. શિક્ષકો આવીને બેઠી રહ્યા પશુ એક વિદ્યાર્થી ફરક્યો નહિ. ન્યાં લુઓ ત્યાં ખાલી પાટલીઓ જ દેખાતી. આખરે સરકારે દુકમ કહાડ્યો કે જે વિદ્યાર્થી ગેરહાજર રહેશે તેને સર્ટિફિકેટ મળશે નહિ. તોપણ એક વિદ્યાર્થી આવ્યો નહિ. આખરે સિયુલની એક નિશાળના વિદ્યાર્થીઓ દીઠા પડ્યા હોય એમ દેખાયું. એમણે અમુક દિવસે નિશાળે હાજર થવાનું વચન આપ્યું. શિક્ષકોના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. એમણે તે દિવસે સમારંભ ગોડ્યો, અને પ્રતિષ્ઠિત જનપાનીઓને હાજર રહેવા નિમંત્રણપત્રિકાઓ મોકલી. જનપાનીઓ, પશુ હરખાઈ ગયા, એમણે આભારની જડી લાગણીથી નિમંત્રણ સ્વીકાર્યું શિક્ષકોએ આનંદમાં આવી જઈ વિદ્યાર્થીઓ પાસે કેટલાક મંવાદો નૈવાર કરાયા, અને મહેમાનોના માનમાં સમારંભના દિવસે એ મંવાદો ભજવવાનું કરાવ્યું. મુકરર કૃત્રે દિવસે સર્વ મહેમાનો આવી પોતપોતાના સ્થાને ગોઠવાઈ ગયા, અને એમની આગળ વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના મંવાદો ભજવી બનાવ્યા. મહેમાનોના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. એમણે શિક્ષકોને અભિનંદન આપ્યું અને શિક્ષક મહા મહેનતે મુખને મલકાતું બીડી શક્યા. અને એક ૧૩ વર્ષનો વિદ્યાર્થી સર્વ મહેમાનોને આભાર માનવા ઉભો થયો. એણે ઘણી જ દિલ્લરૂપ અને મીઠી ઝગ્યાનમાં મહેમાનોનો આભાર માન્યો. છેવટે એ બાળવિદ્યાર્થી થોડીવાર થોજ્યો, જરા દફાર થયો. એની આંખ કાઢ અજબ તેજથી ચમકી ઉઠી. તે બોલ્યો: " હવે અમારે આપની પાસે એક જ ચીજ માગવાની છે. તે એ છે કે "— આટલું બોલી એણે પોતાનો હાથ પોતાના બિરસમાં નાંખ્યો, અને જેને માટે સેંકડો કોરીઆવાસીનાં માથાં ધડી જૂદાં થયાં હતાં એજ-કોરીઆનો વાવડો-બહાર કહાડી હવામાં ફરકરાવી ક્યું કે: " અમને અમારો દેશ પાછો આપો! લુગ લુગ ક્યો કોરીઆ! મન્દી! " આટલું કહેતાં વાર જ બધા વિદ્યાર્થીઓ ઉભા થઈ ગયા. દરેકે પોતપોતાના

ખિસ્સામાંથી કોરીઆનો વાવડો બહાર કઢાડી હવામાં ફરકરાવ્યો અને એકઠું આવ્યો બોલી ઉઠ્યા: “મન્સી! મન્સી! મન્સી!” તે પછી દરેકે પોતાપોતાનાં સર્ટિફિકેટ હાથમાં લેઈ મહેમાનોને બતાવી તેના ચૂરે-ચૂરા કરી નાંખ્યા, અને એ ચૂરા જમીન પર નાંખી પગ નીચે કચર્યા, અને તુરતજ બબ્બેની હારમાં ગોઠવાઈ કૂચ કદમ કરતા તેઓ નિશાળની બહાર નીકળી ગયા. બીયારા મહેમાનોની તો આંખો જ ફાટી ગઈ.

બીજો દિવસે વિદ્યાર્થીનિઓ અને વિદ્યાર્થીઓનું મોટું ટોળું સરઘસ આકારે બહાર નીકળ્યું. દરેકના હાથમાં કોરીઆનો નાણુક વાવડો ફરકી રહ્યો. દરેકના કામળ કંઠમાંથી મન્સી! મન્સી! નો મીઠો સ્વર ગાજી રહ્યો. જપાનીઓથી આ જોયું ન ગયું. કેટલાક જપાની સિપાઈઓ હાથમાં તલવાર લેઈ આ નિઃશસ્ત્ર બાળસેના પર તૂટી પડ્યા, અને કેટલાયને ધાપલ ક્યાં. ધવાએલા બાળકોની કિકિયારી સાંભળી પંદર મિશનરી બાઈઓ, પાસેની ઇસ્પિતા-લમાંથી નીચે ઉતરી. એમને તુરત જ પકડી લેવામાં આવી, અને ૩૦૦ વિદ્યાર્થીઓ અને ૧૦૦ વિદ્યાર્થીનિઓને પશુ ઘેરી લીધાં. આખરે ખૂબ ઉત્સાહ-પાલટ તપાસ પછી મિશનરી બાઈઓને ચેતવણી સાથે રહ્યા આવી, અને વિદ્યાર્થીઓને પોલિસવોઈટમાં પૂરાં. પોલિસવોઈટમાં આ બંધાને ધુંટણીએ પાડી ઉભા કર્યાં, અને કેટલીક વિદ્યાર્થીનિઓને નમ્મ કરી સામે ઉભી રાખી. પણ આથી તો વિદ્યાર્થીવર્ગનો જુરસો ખૂબ વધી ગયો અને સરઘસો પર સરઘસો નીકળવા માંડ્યાં. બંધી પોલિસવોઈટઓ આ બાળ-સેનાનીઓથી ઉભરાઈ ગઈ, અને આખરે જપાની પોલિસને હાર માનવી પડી.

સ્ત્રીઓનો જુરસો.

વિદ્યાર્થીનિઓની દુર્દશાની વાત સાંભળી કોરી-આની સ્ત્રીઓમાં અજબ જુરસો સ્ફુટી નીકળ્યો. એક પછી એક, સ્ત્રીઓનાં અનેક સરઘસો ગામે ગામ અને શહેરે શહેર નીકળવા માંડ્યાં, અને વિદ્યાર્થીનિઓ કોરીઆનો વાવડો હાથમાં ફરકાવતી, મન્સી! મન્સી! ફરવા લાગી. દરેક વિદ્યાર્થીનિએ સરીર પર કુરતો પહેર્યો

હતો, અને એની નીચે તંગ જાંઘીઓ પહેર્યો હતો. આ જાંઘીઓ કેમે કર્યો. નીકળે નહિ એવો સીવડાવ્યો હતો, અને એથી જપાની પોલિસને હંફાવી શકાશે એવી ધારણા હતી. પણ આ ધારણા ફોગટ ગઈ. જપાની પોલિસોએ આ બાલિકાઓને પકડી નગ્ન કરી અને એમના દેશભાઈઓ આગળ એ દશામાં ખડી કરી. કેટલીક બાલિકાઓની વેણી પકડી તારના ચાંબલા સાથે એ વેણીથી જ જકડી બાંધી, ‘અને પછી લાતો અને મુઠ્ઠાઓનો વર્ષાદ વર્ષાવ્યો. કાઠએ પૂછ્યું, “સ્ત્રીઓને આમ શીટ સતાવે, છા!” પોલિસના વધાને કહેતાં શરમ પણ ન આવી, કે “જપાનમાં એ કાયદો છે!” ટાંગત્યનની પોલિસ-ચોકીમાં કેટલીક ભરજીવાન સ્ત્રીઓને કેદ કરી હતી, તેમને મારીને પોલિસે અધમથ્થ કરી નાંખ્યાની વાત લોકોના કાને આવી. આ વાત સાંભળી એક જાંઘી ટોળું પોલિસચોકી આગળ એકઠું થયું, અને પોલિસને કહેવા લાગ્યું: “કાં તો અમને અંદર પૂરો, યા તો અંદર પૂરી છે એ સ્ત્રીઓને છોડી દો.” થોડી વાટઘાટ થયા પછી ચાર સ્ત્રીઓ સિવાય બીજી બંધીને છોડી દેવાનું ફેજલદારે કબૂલ કર્યું અને એક પછી એક બંધી સ્ત્રીઓને બહાર કઢાડવા માંડી. એક જીવાન સ્ત્રીને પોલિસે એવી નિર્દય વીતે મારેલી કે એનાથી એક ડગણું પણ ભરાયું નહિ. બે પડને બે માણસો ઉભા રહ્યા, સારે જ તે તેમના ખભે હાથ મૂકી ચાલી શકી. બીજી સ્ત્રી મારથી એવી બેહોશ થઈ ગઈ હતી કે એને ઉચકીને જ ઘેર લઈ જવી પડી. લોકોને આ દશ્ય જોઈ કમકમાં આગ્યાં. બંધાં એકે અવાજે રડી પડ્યા. કેટલાકે ફોજદારને નગ્ન કરી પૂરો કરવાની સૂચના કરી, પણ આગેવાનોએ તેમને વાર્ષા, અને લોકોને વિખેરી નાંખ્યા.

તા. ૧ લી માર્ચથી તા. ૧૯ મી જુન સુધીના ૧૧૦ દિવસોમાં ૧,૬૬,૧૮૩ સ્ત્રી પુરુષો કેદ પકડાયા, અને ૮,૩૫૧ માણસોપર કામ ચાલ્યું. જેલમાં તેમના ઉપર જપાનીઓએ કાળો કેર વર્તાવ્યો. મારી મારીને કેટલાયના હાથપગ લાંગી નાંખ્યા, કેટલાયનાં માથાં ફાડી નાં-

ખાં, કેટલાયને સળીઆ સાથે બાંધી લોહાના ગજ ફટકાઆ. રોજના ૩૦ ફટકાના દિસામે ત્રણ ત્રણ દિવસ સુધી આ રીતે મારે માર્યો, અને ચામડી ફોટે અને બેહોરા થઈ જાય એટલે પાણી પાઠ ફરીથી ફટકા મારવા શરૂ કરતા. આ રીતે કેટલાયની ચામડી ઉતેડી નાંખી. કંઈ નહિ તો ૨૦૦૦ સ્ત્રી પુરુષોને ગોળીથી યા તો સંગીનથી પીધો નાંખ્યા. કેટલીયે અખળાઓની લાજ લૂટી, કેટલાયે પુરુષોને સદાને માટે અપંગ કરી નાંખ્યા. અમેરિકન પતકાર નેચે-નીઅલ પેકર પોતાના કોરીઆ વિષેની ખરી હકીકત* નામના પુસ્તકમાં (૫૪ ૨૪) આ અત્યાચારો સ્પષ્ટી લખે છે કે:—

પુરુષોને અને વિદ્યાર્થીઓને હાથે દોરડાં બાંધી અધર ટંગાવ્યા, અને દોરડું દીકું મૂકી ચાતો ખેંચી લેઈ તેમને ત્રમકાની માફક નચાવ્યા.

આવી રીતે તેમને કલાકો સુધી રાખ્યા, અને બેહોરા થયા ત્યારેજ નીચે ઉતાર્યા. લાલચોળ તપાવેલા લોહાના સળીઆ પર તેમના હાથ મૂકાવ્યા, અને ફટકા ખાઈ ખાઈ તેમની ઉતરડાઈ ગયેલી ચામડીના માંસમાં લોહાના ખીલા ભેંક્યા, અને ધગધગતા સળીઆ ચાંપ્યા. તેમના અંગુઠાના અને આંગળીઓના નખ ચીપીઆવતી ઉતેડી નાંખ્યા, અને તેમને બંધ પેટીમાં પૂરીને ઉપરથી એનું ઢાંકણ કાઢીને દબાવી દીધું. એમના હાથપગ બાંધી એમનાં માથાં હાંધાં લટકતાં રાખ્યાં, અને એમનાં નાકમાં મરચાનું પાળી દેડ્યું. એમના હાથની આંગળીઓમાં નખની આરપાર લાકડાની ઝીણી ઝીણી ઓપો ઢોડી, અને કેટલાકને છત્ર નીકળી ગયો ત્યાં સુધી ફટકાવ્યા. આવી રીતે એક બે વાર નહિ પણ શતદિવસ, લાગલાગટ, કલાકોના કલાકો સુધી અસંખ્ય માણસોને રીંબાવ્યા, અને કબ્રસ્તાપત્ર પર સહી કરી, ત્યારેજ રીંબામણમાંથી પ્રજા કર્યા.

લેખક આગળ લખે છે, કે “ બીજા કેટલીક એવી બાબતો છે જે દ્રાપી સકાય તેવી નથી. ” આનાથીયે ભયાનક અત્યાચારો થયા છે એમ લેખકેના આ લખાણનો અર્થ છે. એની કહપના કરવાનું હું વાચકને સોંપું છું.

પણ આતો પુરુષોનીજ વાત થઈ. સ્ત્રીઓની દશા થઈ એને વાંચકોને ચિતાર આપવાને માટે સિયુલની ‘ઇવા હાકકન્ગ’ કાલેજની એક વિદ્યાર્થીનીની જુનાની નીચે દાંડું છું:—

માર્ચ મહિનાની ૫ મી તારીખે હું પણ સરથરામાં રામિલ થઈ, અને બધાની સાથે મન્ડીનો ન્યયોષ કરવા લાગી. અમે રાત્રમહેલ સુધી પણ પહોંચ્યાં નહોતાં ત્યાં તે એક પોલિસે પાછળથી આવી મારી બાંધી પકડી, અને નોરથી અંચકા મારી મને ધબાક લેઈ નીચે પાડી. એ પછી એણે મારા પડખામાં અને આંખે સારીરે લાતો મારી, અને હું ભગમમ બેમાન થઈ ગઈ. આ દશામાં એણે મારી વેણી પકડી મને હાંચી કરી અને મને જાન્યે પોલિસચોપીએ ખેંચા ગયો. પોલિસચોપીના બારણામાં ફેસતાં દારૂબંધ ઉભેલા ૨૦ જપાની પોલિસોએ મારા પર લાતોના વર્ષાદ વર્ષાવ્યા, અને તત્તવારના ધા કર્યા. મારા મ્હોંપર ઉપરા ઉપરી એટલા બધા મુકા અને તમાચા પડતા હતા, કે મને મારતા હતા કે ખીલ ઢોંઢે એની પણ મને શુદ્ધ રક્તી નહિ.....

મને જાન આપ્યું ત્યારે મેં જોયું કે મારી આસપાસ કેટલાયે સ્ત્રી પુરુષો ઉભાં છે. એમની દશા જોઈ માફક હાથ છાતીફટ રડવા લાગ્યું. થોડા વખત પછી મારી ઉલટપાલટ તપાસ શરૂ થઈ. મારા બન્ને પગ બાંધી મને ધુંટણીએ પાડી ઉભી રાખી, અને દરેક સવાલ જવાબ કરતી વખતે મારા મ્હોં પર મુકા લગાવ્યા. પોલિસો મારા મ્હોં પર ધુંટ્યા અને ન દેવાય એવી ગાળો દીધી.

મને મારી છાતી છુદ્ધી કરવા કહ્યું. મેં ના પાડી. પોલિસે મારે પોલકું ફાંડી નાંખ્યું. અને મારી આંગળીઓ મચકી નાંખી. મેં આંખો બંધ કરી, અને હું શરમ અને ડુનખની મારી જમીન પર પડી ગઈ. આથી તપાસ કરનાર અમલદાર બરાડી ઉઠ્યો, અને મને પહેલાંની માફક ધુંટણીએ ઉભા રહેવા કહ્યું. પણ મારામાં ઉભા થવાની હાથ રક્તી નહોતી. તે મારી ઉપર ધટ્યો, અને મને છાતીએથી પકડી હાંચી કરી નોરથી હચમચાવી. “ કેમ ? સ્વતંત્રતા નોંધએ છે ? હૈ. લેતી ન, ” એમ કહી એણે મારી વેણી પકડી, અને મારા માથા પર નોરથી ડંડાનો પ્રહાર કર્યો. એ પછી એણે મને મારા હાથ પડોળા કરવા કહ્યું. મેં હાથ પડોળા કર્યા એટલે મારા હાથમાં એક વારે વજનદાર ખુરસી ઝડાવી. મારા હાથમાં હાથ નહિ હોવાને લીધે ખુરસી સરી પડી એટલે એણે મારી કાબૂી પર ટંડો લગાવ્યો. આવી રીતે કેટલીયે વાર ખુરસી સરી

પરી, અને દરેક વખતે મારી કાણી પર ડાંડો પડ્યો. છેવટે એણે મને નીચે જવા કહ્યું. પણ મારામાં નીચે જવાની શક્તિ નહોતી. હું મહા મુશીબતે પેટ ધસડી દાદર સુધી આવી, અને દાદરના પહેલા પગથિયા પર પગ મૂકે છે' ને મને તરમર આવ્યાં, મને ચોગરદમ લાલપીળું દેખાયું અને હું ધબક લેછું કે ઈશ્વરે મારે દાદર પરથી નીચે પડી નીચે પડ્યા પછી હું એટલું રહી. હું શુદ્ધિમાં આવી કે તરત જ દાદરમાંથી ખસી જવા મેં પેટે ચાલવા માંડ્યું. મને પેટે ચાલતી જોઈ નીચે પોલિસ ઉભે. હવે એને બહુ રમૂજ પડી, અને એ ખડખડ હસવા લાગ્યો. પાંચ દિવસ મેં આ રીતે પોલિસચોખીમાં કહાડ્યા.....પછી મને તદ્દન નાખી કરી માણસોની આગળ હબી રાખી. બીજા દિવસે દાકતર સાહેબ આવ્યા. એમણે મને નાખી કરી બેખી અને એમની સાથે આવેલા માણસો મારી મલક હડધી મારા પર યુક્યા.....છેવટે એક દિવસ મને છાતી બૂકી. છાતી વળતે મારા શુદ્ધાની મને કોઈએ ખબર ન આપી. મેં શા શુદ્ધો ક્યાં હતો એની મને હજી સુધી ખબર નથી.

પ્રવચનસત્તાક કોરીઆ

આરંભ્ય કોરીઆવાસી એ પુરોનો આ રીતે પ્રથમ પરીક્ષા * લેક પોલિસ ન્યાયાધીશ આગળ ગત કરતી, અને ન્યાયાધીશ તેમને એક જ સવાલ પૂછે: “ કેમ, હવે મન્દી બોલો કે ? ” ‘ ના ’ કહેનાર કદી છૂટી જતો; અને ‘ હા ’ કહેનારને મહિનાઓની સખત કેદનાં શુલ્ક થતી. દરેક કોરીઆવાસી, જો કે પ્રુફ, વિદ્યાર્થી કે વિદ્યાર્થીનિ આ ગવાલના જવાબનુ મદત્વ સમજતો છતાં તેના મંદોમાંથી એક જ જવાબ નીકળતો: “ મન્દી ! ” નાનાં નાનાં બાળકો અને કેટલી વળી ગયેલાં દેસાઓ પણ, નગર આગળ મોત તરવરતું જોતાં છતાં, આ સવાલના જવાબમાં “ મન્દી ! ” જ પોકારી ઉઠતા. કેદખાતાના કેદીઓ “ મન્દી ! ” ના જવાબોથી કેદખાનું ગળવતા, અને માર પડે એ હસીને મોંડે સદન કરતા. માર્ચથી લુન માસની ૧૬ મી તારીખ સુધીમાં જાપાની સરકારના જ આંકડા મુજબ ૧,૬૬,૧૮૩ કોરીઆવાસી કેદ પકડાયા. પણ એમાંથી એક કોરીઆવાસી એવો ન નીકળ્યો જેણે

‘ હું હવે મન્દી નહિ બોલું ’ કહી પોતાની માતૃ જમિની સ્વતંત્રતા કરતાં પોતાના દેહને તલાવો ગણ્યો હોય ’ એપ્રિલ માસની ૨૩ મી તારીખે કોરીઆના જૂદા જૂદા ૧૩ પ્રાંતના પ્રતિનિધિઓ સિયુનમાં ભેગા થયા, અને છ વર્ષ સુધી જેલખાતાના ભોગવનાર વચોટક ડો. સિંગમેન રીને સર્વાનુમતે પ્રવચનસત્તાક કોરીઆનો પ્રમુખ સુટી કહાડ્યો. દરેક કોરીઆવાસીને માટે વાણી અને વર્તનની સ્વતંત્રતા જાહેર કરી લેકોની મારફત, લેકોને ખાતર, લેકોનું રાજતંત્ર ચક્ષાવવાનો એમણે ઉદ્દેશ્ય ક્યો, અને એ રાજતંત્ર ચક્ષાવવા માટેનું બધારણ નક્કી કરવા કમિટી નીમી. બીજી કમિટીએ ‘ સ્વતંત્ર ’ નામનું પત્ર કહાડ્યું, અને તેની હમરો નકલો છપાવી, સવાર પડે અને દરેક મુખ્ય મુખ્ય કોરીઆવાસી અને જાપાનીના ધરના ઉંમરામાં આ પત્રની નકલ દેખાવા માંડી. જાપાની સરકારે કેટલાંએ માણસોને શક પરથી પકડ્યા, અને પત્રકાર પકડાયો છે એવા ખબર છાપાઓમાં આપ્યા. પણ આ છાપાઓ પૂરાવહુંઆઇ જાય તે પહેલાં તો ‘ પત્રકાર ’ નો કેસ રાજાવનાર માજરેટના ટેબલ પરજ આ પત્રની નવી નકલ આવી પડતી, અને લોકો દિંગમદ થઇ જતા. આવી રીતે કેટલાયે ‘ પત્રકારો ’ ને પકડી પકડી જાપાની સરકારે કેદમાં નાંખ્યા, કેટલાયે જાપાનાંઓની જડતી લીધી છતાં આ પત્ર ક્યાં છપા: છે અને કોણ છાપે છે એની ગંધ સુધ્ધાં મળી નાંદ. હાંડાં ધોર ચરપુરોમાં અને પર્વતોની શુકાઓમાં કોરીઆના નવજુવાનો ધાતુના પતરાંપર અક્ષરો કોરી આ પત્ર છાપતા હતા, અને કોરીઆની નવજુવાન બાલિકાઓ આ પત્રની નકલો લેઈ, શહેરોમાં અને ગામડાંઓમાં વહેંચી આપતી. કોરીઆની પ્રગતને શુદ્ધ અહિસાના માર્ગે સ્વતંત્ર બનાવવાનો આ પત્રનો ઉદ્દેશ હતો, અને સ્વરક્ષણને ખાતર પણ દિસા નહિ કરવા તે લેકોને ચેતવતું. સન ૧૯૧૬ ના ઓગસ્ટ માસની ૧૬ મી તારીખે જાપાની શહેનશાહનો ખરીતો બદાર પડ્યો, અને એમાં જાહેર થયું કે કોરીઆની પ્રગતને સ્વરાજના પહેલા પગથિયા તરફ રચાનિક સ્વરાજ આપવામાં

આવે છે, અને જેમ જેમ તે જાપાનીઓના હાથ નીચે તાલીમ લેઇ લાયક બનતી જશે તેમ તેમ તેને મંપૂર્ણ સ્વરાજ આપવામાં આવશે. તા. ૧ લી સપ્ટેમ્બરે ગવર્નર જનરલ, જનરલ હાસગાવાએ પોતાના હોદાનું રાજીનામું આપ્યું અને તેની જગ્યાએ એડ-મીરલ સેટો આવ્યો. આ દિવસથી 'લસ્કરી ક્વોર્ટર' બંધ થયો, અને દિવાની રાજ શરૂ થયું. નવેમ્બર માસમાં સ્વતંત્ર પક્ષના નેતા મિ. હ્યુને જાપાની પ્રધાનમંડળે ટાકિયો આવવાનું આમંત્રણ આપ્યું, અને એની સાથે સમાધાન કરવાની ખૂબ વાતો કરી. ખાનગી વાતચીત દરમ્યાન જાપાની લશ્કરે કોરી-આમાં ખૂલ કરી છે એમ લડાઇખાતાના પ્રધાને કબૂલ કર્યું. આથી મિ. હ્યુના હૃદયમાં આશાનું કિરણ પ્રગટ્યું એક પ્રધાને જણાવ્યું:

“મિ. હ્યુ! આપ સમજી શકો છો કે સ્વતંત્રતાની વાત કેમ કરે છે? જાપાની શહેનશાહતમાં રહી આપ સ્વરાજની માગણી કરો.”

“પણ, કોરીઆ મંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા વિના હવે સંતોષ પામી શકે નથી.”

“તો જાપાન વિના કોરીઆ પરરાજ્યોના હુમલાઓ સામે કેવી રીતે રક્ષણ કરી શકશે?”

“જાપાન માન જાય તો કોરીઆ પોતાનું રક્ષણ કરી શકે તેમ છે.”

મિ. હ્યુ 'સ્વતંત્રતા' ની વાત છોડી દે, અને 'જાપાની છત્રછાયા' થી સંતોષ માને તો એને મન-પસંદ હોદ્દો આપવાની કામગીરી આપી, પણ મિ. હ્યુ એવી રીતે પોતાની જાનને વેચે એવો માણસ નહીં કબૂલો. એણે ધસીને એ વાતની ના પાડી અને સ્ત્રીન આવી ડીમેન્બર માસમાં શાંઘાઈમાં મળેલી પ્રજાસત્તાક કોરીઆની કમિટીની બેઠકમાં એ શામેલ થયો. કોરી-આની આ કામગીરી રાજમંડળીએ (Provisional Government) લોકોને સ્વરાજની તાલીમ આપવા રાષ્ટ્રીય સભા (National Society) ની સ્થાપના કરી, અને એના સભાસદો નોંધવા માંડ્યા. જાપાની સરકારે શક પેરથી કેટલાક માણસોને પકડી સજાઓ કરી. આ માણસો જેલ-

માંથી બહાર નીકળી એ સભાના સભાસદો બન્યા, અને આખા દેશમાં એની શાખાઓ સ્થપાઈ. ૧૯૨૦ ના એપ્રિલથી ઓગસ્ટ માસ સુધીના ૫ મહિનાઓમાં અમેરિકન પત્રકારો અને કાન્સેસના સભાસદોએ કોરીઆની મુશ્કાલતલીધી, અને જાપાની સરકારના પ્રતિપક્ષે હોવા છતાં 'કેટલાક સાક્ષાત્ પત્રકારોએ આમંત્રણમાં પહોંચી જઈ કોરીઆના ગેઝેતોની અને લોકોની ખૂબી રિચતિની જનમાહિતી બેગી કરી. કોરીઆના નિરક્ષર ખેડૂતો અને કાચી ઉમ્મરના નવજુવાનોની સાથે વાતચીત કરતાં તેમની રોડેગમાં ઉતરી ગયેલી સ્વતંત્રતાની લાવના જોડે તેઓ તાણુપ થયા, અને બળી ગયેલા ધરો અને અપંગ યુધ ગયેલાં માણસોએ એમની ખૂંચી લાપામાં જાપાનના અનહદ અત્યાચારનો નેમને ચિતાર આપ્યો. સિયુસમાં અમેરિકાની કાન્સેસના એક સભાસદ હ્યુ હર્મેને કોરીઆવાસીઓની મક્કા ભરી એક વ્યાખ્યાન આપ્યું. જાપાની પોલિસને આ વાતની ખુશ પડી એટલે સભામાં આવી ક્રાંતાઓને પકડવા માંડ્યા, અને હ્યુ હર્મેનેને પોતાનું વ્યાખ્યાન બંધ કરવા નિશાની કરી. હ્યુ હર્મેને જણાવ્યું: “વાંકે મારો છે, મને પકડો. એમને શું કામ પકડો છો?” પોલિસનો અમલદાર શુંયવાયો. એક કલાક મોટા અમલદારો સાથે ટેલીફોન પર વાત કરી પછી એણે કેદ પકડેલા કોરીઆવાસીઓને છૂટા કર્યા, અને સભા વિખેરી નાંખી અને ૧૯૧૯ ના માર્ચ માસની ૧ લી તારીખથી અને ૧૯૨૦ ના માર્ચ માસની ૧ લી તારીખ સુધીના ૧ વર્ષમાં કેદ પકડાવેલા, ધાવણ થયેલા, માર્યા ગયેલા વગેરેના આંકડા કોરીઆ તથા જાપાનની હેરાલ મુજબ નીચે તારવા છે જેથી વાચકો જાપાની અત્યાચારનો નિષ્પક્ષપાત્રીતે આંકે દેહાડી શકે.

સને ૧૯૧૯-૨૦

કોરીઆ

જાપાન

મરી ગયેલા	૭૧૪૫	૧૩૧
ધાવણ થયેલા	૪૫૫૬૨	૧૪૦૯
કેદ ગયેલા	}	૨૩૩૮૫ (કેદ થયેલા)
અને		૧૦૫૬૨ (કેદાવેલા)
કુટલથેલા	૯૯૮૧૧	૩૩૬૭૭
બળી ગયેલાં દેવળો	૫૬	૪૧
મકાનો	૭૨૭	૧૯૮

મંચૂરીઆમાં જનપાનશાહી

જનપાનના પારાવાર લુલ્લમથી ત્રાસી જઈ અ-
મંખ્ય કોરીઆવાસી આ પુરૂષો પોતાનો ખારો દેશ
હોડી મંચૂરીઆ જેવા કંડા મુલકમાં હિજરન કરી
ગયા એ આપણે જાણે ગયા. ત્યારપછી અત્યાર સુધીમાં
એમની સંખ્યા ૧૦ લાખથી પણ વધી ગઈ હતી.
તેઓ ત્યાં રહ્યા રહ્યા માતૃભૂમિની દીન દશાપર આંશુ
લાળતાં, હડતાલો પાડતા, સરકારો કંડાડતા, અને એ
સર્વશક્તિમાન પ્રજાને પોતાના પ્રિય સ્વદેશને સ્વતંત્ર
બનાવવા પ્રાર્થના કરતા. જનપાનને આ લોકો કંટાળી
મારકે પુત્રતાં, કારણ કે કોરીઆમાં સખત જંગલો
રાખી સેન્સરોએ દાખી રાખેલી બધી હડીકત તેઓ આખી
દુનિયાને જાહેર કરતા, અને જનપાનને સર્વની જા-
રમાં હમ્મક પાડતા. જનપાને એમની વંતરણ કરવાનો
નિશ્ચય કર્યો. મંચૂરીઆ ચીનના રાજમાં હતું છતાં
જનપાને ચીનની પરવા નહિ કરતાં ૧૯૨૦ ના અઠ-
ટોચર માસમાં ૧૫૦૦૦ જનપાની સિપાઇઓને મંચૂ-
રીઆ મોકલ્યા. તેઓ અઠટોચર માસની ૨૯ મી
તારીખે પગેદના દક્ષિણ મંચૂરીઆના તોગ્રાગરી ગામે
આવી પહોંચ્યા. ત્યાં કોરીઆવાસીઓની જ વસતી
હતી. ગામમાં દાખલ થતાં વેંતજ ગામની આગે-
ગર્ગાં કરેલું અનાજનું અણું તેમણે સળગાવી મૂક્યું,
અને ધાસનાં પૂણીઆં હાથમાં લેઈ ગામનાં ઘરોને
આગ લગાડતાં પહેલાંં દરેક ઘરમાંથી માણુઓને બ-
હાર બોલાવ્યા. માણુઓ બહાર નીકળ્યા ૪ ગુરતજ
જનપાની સિપાઇઓએ તેમને જાળાથી બંધી નાંખ્યા,
અને આ રીતે ધાવણ થયેલા અને મરી ગયેલા
માણુઓ, પર ધાસનાં સળગતાં પૂણીઆં ખડકી તેમને
જાળવા માંડ્યાં. ધાવણ થયેલા માણુઓ જોર કરી
આગમાંથી બહાર પડવા માંડ્યા. જનપાની સિપાઇઓએ
તેને જાણે આપે જવા દીધા નહિ. મંચીનો બોંડા
બાંકી નિર્દય રીતે તેમને એ આગમાં મારી નાંખ્યા.
એક ગામમાં ૧૪૫ માણુઓ મારી નાંખ્યા.
કાનચંગમાં ૨૫ અને નનાકાઓમાં ૧૦૦ માણુઓ
મારી નાંખ્યા. ચીનના તવા જાણમાં કુલે ૩૧૨૮
માણુઓની કલક થઈ, અને ૧૦ દેવો, ૩૧
નિયાઓ અને ૨૪૦૪ મકાનોને આગ લગા-
ડવામાં આવી. ફોઈ ફોઈ ગામોમાં મજબૂત

અને કદાચર માણુઓને ચુંદી કલાડી સંગી
નથી ધાવણ કર્યા, અને તડકડતાને તડકડતા સળગતાં
પૂણીઆં ખાડી બાળી મૂક્યા. આ ઉપરાંત ફેટલું જે
અનાજ અને ધાસ બાળી નાંખ્યું, અને અસંખ્ય
સ્ત્રી પુરૂષો અને કુમળાં બાળકોને નિરાધાર
બનાવી દીધા. આ બધું ૧૯૨૦ ના અઠટોચર, નવે-
મ્બર અને ડીસમ્બર માસમાં બન્યું. "કોરીઆન
ડેઈલી ન્યુસ" ના તંત્રીને તેજ અરમામાં ફેદ કર્યો,
અને કોરીઆના ભગિનીસમાજ (Korean
Women's Patriotic League) ની ૧૦૬
સ્ત્રીસભાસભેને યોગેથી ઘેરી લેઈ પોલિસવોર્કમાં
લેઈજઈ તેમના પર સિતમ ચાલ્યો. આજે પણ અમંખ્ય
કોરીઆવાસીઓ રાષ્ટ્રીય સભાના સભાસભો હોવાવા
શક પરથી પકડાય છે, અને જંગલમાં સહે છે, છતાં
રાષ્ટ્રીય સભા પોતાનું કામ કર્યે જાય છે. આ જંગલ-
પર એવી કોઈ સત્તા નથી જે સત્ય અને ન્યાયના
ધોરણપર એક બાળક પણ જીવતો રહે ત્યાં સુધી
મૂંઝવા ત્યાર થયેલી દૃઢ નિશ્ચયી પ્રજાના માર્ગનો
અવરોધ કરી રહે. અત્યાર સુધીમાં જનપાને પૂરાપ,
અમેરિકા આદિ દેશોમાં પોતાની તરફેણની દૃષ્ટિએ
દેલાવો કરવાને ૪ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ્યા છે; છતાં
'ચુરજ જાળવીધી દંકાતો નથી,' એ ઉક્તિ પ્રમાણે
સત્ય આખરે તરી આવ્યું છે, અને આખી દુનિયા
આ મરવીર અને અદિસામક પ્રજાના અદિતીય
સત્યામદ અને અનુપમ આપખોળથી વાકેફ થઈ છે.
જનપાનને પણ એથી પોતાની ૧૫ મી સદીની
રીનભાત થોડે ઘણે અંશે ખલલ પડી છે. સંભ-
વિત છે કે જનપાન કાલા પાકા સુધારા આપી કોરી-
આવાસીઓને ટાંકા પાડવાનો પ્રયત્ન કરે, પણ કોરીઆ-
વાસીઓ સાચી સ્વતંત્રતાને પિછાને છે. જેને માટે
અમંખ્ય કુમળાં વિદ્યાર્થીઓએ અને ધરના ઉબરાની બહાર
પણ મૂક્યા નથી એવી ખાનદાન કુટુંબની સ્ત્રીઓએ
અસહ્ય દુઃખો ખમતાં પાછું વાળી જોડ્યું નથી, જેને
માટે પુરૂષોએ ધનધનતા અગ્નિમાં બળી પ્રાણ આ-
પ્યા છે એ સ્વતંત્રતા-એ આઝાદી મેળવ્યા વિના
કોરીઆના આત્માને ગતેગ વગે એમ નથી
સત્ય તેની બાજુ છે, ન્યાય તેની બાજુ છે તો
પછી સ્વતંત્રતા પણ તેની જ છે એમાં શક કેવી
રીતે દોષ શું ?

નંદલાલ મલિલાલ શાહ.

સામાજ

૧. સામાજ અને આપણી સંસ્કૃતિ

ધણીઓ કહે છે કે હિંદનો પ્રાચીન ઇતિહાસ નથી મળતો એનું કારણ એ છે કે હિંદીઓ આ દુનિયાને નશ્વર સમજીને એના તરફ માત્ર વૈરાગ્યના જ દષ્ટિબિંદુથી જુએ છે. આ જાતનો કાર્ય-કારણ મંથન સાચો હોય કે જૂઠો હોય, પણ હિંદનો પ્રાચીન ઇતિહાસ મળે છે કે નહિ એ વિષે આપણે બરા વિચાર કરીએ.

પશ્ચિમના લોકો ઇતિહાસને એક તવારીખ નરીકે નોંધે છે. એમના ઇતિહાસો ધણું ખડું લોકો ગ્રાન્થોની મામે કેમ લખા, અને અંતે એમણે એમનું સ્વાર્થ એવી રીતે મેળવ્યું તે વિષે અથવા ઓસ પાડ્યું તેની સાથે રોમ ઉડ્યું, અને ગ્રીસ તથા રોમના ધર્મને નાબૂદ કરી ખ્રિસ્તી ધર્મ ફેલાયો એ વિષે બધું કહે છે. ધર્મના અગ્રાહ્યોમાં પણ લોકો સ્વતંત્રતા જુ ઈચ્છતા. ગમે તે પ્રદેશમાં યુરોપ દર-દરેશ એકપ્રભુ તરફ જ વચ્ચું છે. યુરોપનો ઇતિહાસ તપાસીને જો કોઈ અબવાસી યુરોપની સમક્ષ પ્રભુત્વનો આદર્શ મૂકવામાં ઈચ્છે પોતે કેટલો ભાગ ભજવ્યો છે એ વિષયનું નિરૂપણ કરે તો તે બહુ ઉપયોગી ચર્ચ પડે. ઈંગ્લંડ એક દાખ છે, એટલે જ સમુદાય ચારે બાજુએ વીંટળાઈ વળેલા પ્રભુત્વનો આદર્શ એને સજીવો યુરોપ પોતે તો ધણીવાર એક થવા મથ્યું, પરંતુ ઈંગ્લંડની અસ્મિતાએ એ માન્યું નહિ. ઈંગ્લંડે યુરોપમાં પ્રભુ પ્રભુઓના સંઘમાં સમતોલપણું હોવું જોઈએ એવો મદેશ તેઓને આપ્યો. પ્રભુઓ અંદર

અંદર લડી, કંઈક વેર થયાં, અને આખરે જેમ તેમ પ્રભુ રૂપેની એની અસ્મિતામાં સર્વસામાન્ય મનુષ્યત્વનો પ્રેમ રહ્યો હતો, કદાચ એ એક અતિયોગિની જેવું લાગે, પરંતુ તે સિદ્ધાન્તને અતિયોગિનીથી ખોટો કર્યા વગર આપણે કહી શકીએ કે આખા યુરોપનો ઇતિહાસ તે ઈંગ્લંડના પ્રભુ અને યુરોપના મંથન વચ્ચેના આઘાત પ્રત્યાઘાતથી જ ધડાયો છે. આમાં ઈંગ્લંડનો કાંઈ વાંક હતો એમ આપણું દહેવું નથી. સૌ કોઈ પોતાના જીવનને માટે બીજાની સાથે લડે છે અને એવી જ રીતે ઈંગ્લંડ યુરોપને વિલકત રાખી તેની સાથે લડ્યાં કર્યું.

આથી જ ઇતિહાસે યુરોપમાં પ્રભુના ઇતિહાસોનાં સ્વરૂપ પકડ્યું. દરકોઈ રાષ્ટ્રનું પ્રભુત્વ તે યુરોપનું એક સત્ર ચઢ પાડ્યું. આપણે ભણીએ છીએ કે મનુષ્યના જીવનને બ્યારે કોઈ દુનિમ બાધા મૂકવામાં આવે ત્યારે જેનું મનુષ્યત્વ જ ઓછું થઈ જાય છે. આ રીતે યુરોપની પ્રભુઓમાં જેમ જેમ પ્રભુત્વ વધારે ધડાતું ગયું તેમ તેમ તેઓ તેમનું મનુષ્યત્વ ખોતા ગયા. આથી કરીને જ પ્રભુ પ્રભુ વચ્ચેના નીતિનાં ધોરણો તદ્દન દલકા પ્રકારનાં થઈ ગયાં. એટલી પ્રભુઓએ ન્હાની ન્હાની પ્રભુઓના રક્ષણાથે સર્વમાહી સ્વાર્થરૂપિ ખીલવવા માંડી, અને દુનિયા તરફના બ્રાહ્મણવતી શક્તિએ અધઃકારનું સ્વરૂપ પકડી લીધું. *

આપણા ઇતિહાસમાં એક રાષ્ટ્ર તરીકેની પ્રભુની અસ્મિતા ખીલવતી એ લોકોના મનમાં એક અંતિમ લક્ષ્ય તરીકે સચોટ ઉમેરું જ નહિ. કોઈ પણ દુનિમ

૧ આ દષ્ટિબિંદુથી નેપોલિયનને આપણે પ્રભુત્વની વિરૂદ્ધની સંકીર્ણ ગણી શકીએ. ૨ Balance of power.

* The cult of Altruism is a particular form of Egoism એમ Nietzsche કહે છે.

બાધા આગળ આપણે કોઇ દિવસ અટકવા જ નથી. એક જાપાની લેખક કાકુઝો ઓકાકુરાએ લખ્યું છે તે હિંદને પણ બરોબર લાગુ પડે છે. આપણા રવ-ભાવમાં સર્વસામાન્ય મનુષ્યત્વના મૂળ બાદ ઉડે ગયેલાં છે. હિંદુસ્તાનમાં પહેલાં આર્યોએ આવીને દસ્યુઓને હાંપી કાઢ્યા. ત્યાર બાદ બીજી ધણી જાતે હિંદમાં આવી વસી. આર્યો, સીધીઓ, મુસ-લમાનો અર્ધા કે પૂરેપૂરાં હિંદીઓ થઇ ગયા, અને પશ્ચિમ હિંદમાં ધરત્યાર વગરના પારસીઓ પણ હિંદી લેખાશમાં આવીને વસી રહ્યા. આ બધી નિરનિરાળી જાતો હિંદુસ્તાનમાં આવીને રહી, તો પણ હિંદને બારે ન પડી. આપણે એક રાષ્ટ્ર તરીકે કોઇ દિવસ કોઇની મામે એક થઇ શક્યા ન હોઇએ તો તેમાં કંઇ નવાઇ નેવું નથી. કારણ હિંદુસ્તાને કોઇ દિવસ કોઇ પરદેશીને વિશે શંકા ઉદ્ભવ્યો નથી. એ જાતની બીક જંગમી લોકોમાં વિશેષ હોય છે. એ જાતની બીક કાઢીને જ હિંદમાં બધા આવીને વસી શક્યા છે.

શીશુમુકી કહે છે કે જેની ધૃષ્ટિ તેથી વ્યક્તિ ત્યારે બાજુ સમુદ્રથી ઘેરાએલાં ઇંગ્લેન્ડમાં પ્રગટતો આવેલો દસ્યુ. પરંતુ હિંદની કુદરતમાં જ બાજુ વૈવિધ્ય છે. ઉત્તરપ્રવના બરફના પવતોનું પ્રચંડ સ્વરૂપ દિશાક્રમ છે. પૃથ્વીના જીવ પરની જાતજાતની આબોહવાને અહિં રચાઇ છે. પર્વતોમાં દેવદાર અને સાગ છે, તો દરિયાકાંઠે ખારી હવામાં જળા ગયેલાં તમરીઆં પણ ઉમે છે. અને શંકર પોતે વનરપતિની કાઠીમાં ઉતરી આવ્યા હોય તેવા વડના ઝાડની સાથે મન એક લીસેલા જેવાં તાડનાં વૃક્ષ પણ હિંદુ-સ્તાનમાં છે. કુદરતમાં જ નો આટલું વૈવિધ્ય હોય તો પછી તેમાં વસતી મનુષ્યની જાતોમાં એ કેમ ન હોય!

હિંદની સમસ્ત કુદરત એના વતનીઓના સ્વ-માલોમાં વિચિત્ર રીતે આવેખાગેલી દેખાય છે; પણ આમાં આપણે હિંદના ઇતિહાસ વિશે શું કહ્યું? પશ્ચિમને વિશે તો આપણે કહી શકીએ કે એના ઇતિહાસમાં પ્રગત્ય કેમ ધણતું ગયું. તે આપણે જેઠાએ છીએ. તે પ્રગત્ય પડી ભલે એકશ્વીર સ-

ત્યમાંથી પ્રગત્યતાક રાજ્ય સ્થપાઇ ધડાય. વેપારી-શાહી ઇંગ્લેન્ડમાં પણ એ જ રીતે પ્રગત્ય ધડાયું, અને કેટલાક અંગ્રેજો સ્વતંત્ર વાતાવરણમાં પોતાની ધાર્મિક ધૃતિ ખીસવવા ઠેક અમેરિકા જઇ વસ્યા, તો પણ તેમનું અંગ્રેજો તરીકેનું પ્રગત્ય ધણું વધે સુધી રહ્યું. યુરોપમાંથી પ્રગત્યનો આપણે નાશ થયેલો સમજીએ તો તેનો ઇતિહાસ પણ બૂસાઇ જાય છે. આપણા ઇતિહાસની નાડ શોધતાં આપણે એ પ્રથમ વિચારવું જોઈએ કે હિંદના લોકોમાં એનું શું છે કે જેનો નાશ થતાં લોકોના જીવનનો જ ઇતિહાસ થાય.

કેટલાએક કહે છે કે આપણો ઇતિહાસ હન-દમેશ જીવતા જ છે, અને એટલે જ આપણામાં પુરતો રૂપે ઇતિહાસ લખાયો નથી. એ ઇતિહાસ બાલ સ્વરૂપમાં લખાયો ન હોય તો તે કપાક તો અચ્ચાઇ રહેલો હોવો જોઇએ. એવું તો ન જ બની શકે કે કોઇ એક વ્યક્તિ દેશનો સમસ્ત ઇતિહાસ પોતાના ચિત્તમાં રાખી શકે. ભૂતકાળનો એ બાર કાંઇ એક માથુસને માટે બારે મોટો મઠ પડે. તો સ્વાભાવિક રીતે એ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે કે એવું કશું ચિત્ત હોઈ શકે કે આખા દેશનો ઇતિહાસ પોતામાં સંપરી શકે.

ઉપર કહ્યું તેમ કોઇ એક વ્યક્તિને માટે તો તે તદ્દન અશક્ય જ છે. આપણે આપણી પોતાની જાંઘી પણ આખી માદ લાવી શકતા નથી. હિંદનો ઇતિહાસ કઇ વિશિષ્ટ રીતે સચવાઇ રહ્યો છે તે સમજવાને આપણે કેટલાક દૃષ્ટાન્તો લઇએ. એ સાવ સાચી વાત છે કે એક વૃદ્ધ માથુસને તેની ઉમ્મર પૃથ્વી ત્યારે તેણે કહ્યું કે તે ન્હાનો હતો ત્યારે ગા-મનો પીપળો હજી ચોપો હતો. આપણામાં વ્યક્તિના વિશિષ્ટત્વ તરફ કદાચ પહેલેથી દુર્લ્લેષ હતો. ખીલે દાખલો તે એક ભરવાડનો છે. એક ગામડાનો ભર-વાડ ઠેક કારી સુધી ચાલતો જઇ આવ્યો. એણે સાથે કશું જ લીધેલું નહિ પણ ભરવાડોમાં એ એક રિવાજ છે કે "રાગરામ" કલા એટલે કહે-

નાર સામાને ઝાળખતો ન હોય તો પણ તેનો રોટલો ને છાશ ખરાં થઇ ચૂક્યાં, અને આ રીતે તે ભરવાડ દૂર મુસાફરી કરી શક્યો. ને આપણામાં એક પ્રજા તરીકેની અસ્મિતા ન હતી તો આ જાતની એકતા આપણા દેશમાં શી રીતે ટકી શકી તે એક વિચારવા જેવો પ્રશ્ન થઇ પડે છે.

હિંદની આધ્યાત્મિકતા એટલે આ નશ્વર દુનિયા તરફનું દુર્લક્ષ, એટલે ઇતિહાસનું અધોર અજ્ઞાન, એ અભિપ્રાય લઇને આપણે આપણે વિચાર શરૂ કર્યો હતો. હિંદુઓએ જેટજેટલા પરદેશીઓ અહિં આપ્યા તેમને મેલ્ચો કલા. ગ્રીક લોકોએ, કેમ જાણે સર્વ સંસ્કૃતિના રક્ષક તેઓ પોતે જ હોય તેમ, બીજા બધાઓને જંગલી કલા. સમગ્ર આધ્યાત્મિક સત્ય ધ્રિસ્તીધર્મમાં જ જઈ વસ્યું હોય તેમ ધ્રિસ્તીઓએ બીજા પ્રજાઓને પાખંડી ગણી. આપણે એમ કહી શકીએ કે દરેક પ્રજા પાસે, કંઈ પણ બીજું નવું આવે તેને નામ દેવા માટે અમુક એક શબ્દ હોયજ છે. હિંદની આધ્યાત્મિકતા એ એવો શબ્દ છે. એના ઘણા અર્થ, થઈ શકે. અને કદાચ એના મૂળ અર્થના દક્ષિણીય દિશાએ તો બધા જ અર્થો નિરર્થક લાગે.

ત્યારે અંગ્રેજો પહેલપહેલાં હિંદમાં આપ્યા ત્યારે તેમને નવાઈ તો બહુ જ લાગી હશે કે રાષ્ટ્રની લાવના વગર આ લોકો છત્રી જ કેમ ઝાંકે છે ! સૌ કોઇને ખબર છે કે એક વન પરથી વાવાઝોડ પસાર થઇ જાય, અને બધાં પ્રયત્ન છોડી જઇમૂળથી ઉખડી જાય, પરંતુ ધાસનાં તરણું તો આનંદથી ચલાવતાં હોય છે. તેની જ રીતે રાજ્ય કરતાં આખા વંશોના વંશો ઉખડી જાય, અને બીજા કાંઈક ઉચ્ચત પાયાએ થાય તો પણ દૂર વસતાં ગામડાંઓમાં વપાત્તમમાં ધાસ જેવું જ લીધું ઉગતું, અને નદીનાં બેણું દરીઆ ભણી જ વહેતાં. મોટાં શહેરો ઉજાડ થઇ જતાં, પણ બિચારાં ગામડું એક, અખંડ જ રહ્યું.

ગામડું પોતામાં સંપૂર્ણ હતું. એક અવયવી પ્રાણીની માફક કુદરતમાં એ જીવ્યાં કરતું. જેમ પાદરે ઝાડ ઉગ્યાં હોય તેમ ચોરા ઉપર ઘરડે

રાજો બેસતા, અને એનો એ હજમ કે કુંભાર, આખા ગામનું કામ કરતો.

આપણો સમગ્ર ઇતિહાસ તે આ જ છે. એનું મધ્યબિંદુ તે કોઇ રાજ્યપ્રકરણી પ્રજાત્વ નથી. એનું હૃદય સમાજમાં છે. એટલે જ પશ્ચિમમાંથી પ્રજાત્વનો સંદેશો લઈ અંગ્રેજો આપ્યા તેમને માટે આપણું જીવન ગેળી થઇ ગયું. અંગ્રેજોની પૂર્વે મુસલમાનો વિગેરે જે બીજા જાતો આપી હતી તેમણે આપણી સમાજ સંસ્કૃતિ સ્વીકારી હતી. અંગ્રેજો જ એટલા ઘડાયેલા આપ્યા કે તેઓ આપણા ચોકમાં માઇ શક્યા નહિ. એટલે એમનો આપણી સાથેના સંબંધોનો ઇતિહાસ એક લાંબી ગેરસમજૂતી કે અન્યાયનો ઇતિહાસ છે. એમના પ્રજાત્વના ચરમા આડે તેઓ આપણા સમાજને બેઇ શક્યા નહિ. સીલી સાહેબે કહ્યું છે કે હિંદુસ્તાન ને આપણે જીત્યું હોય તો તે માત્ર ત્યાંના વતનીઓની મદદથી જ. ને અંગ્રેજોએ આપણને અંદર અંદર લગાવીને રાજ્ય લઈ લીધું હોય તો તેમાં નવાઈ નથી, કારણ જ્યાં એકદુર પ્રજાત્વ હોય અને સમાજને સ્થાન જ હોય નહિ, ત્યાં માત્ર અંદર અંદર લગાવવાનું જ રહે છે.

સમાજ એ આપણે મન બંધું હતું. કોઇ યુરોપીયનનો રાજ્યદ્વારી બાજતમાં મત આપવાનો હક એવી લેવામાં આવે તો તે પોતાની જાતને પ્રજાના એક જૂઠા પરી ગણેલા અંગ જેવો માનશે. એવી જ રીતે દરના મોટા રાજા કે યાદશાહ પાસેથી ગમે તેટલું માન પામીને કોઇ માણસ પોતાને ઘેર ગામડે આવે અને ને સમાજના દેવને સતોષે નહિ, તે તેની બધી મોટાઇ ધૂળ ભેગી થઈ સમજતી. ધરતીને છેડે જઈ પૈસો ભેગો કરી આવી આપણે ત્યાં માણસની એક આકાંક્ષા માત્ર પોતાના ન્હાના ગામમાં પ્રતિજ્ઞા પામવાની જ હોય છે. સમાજમાં એ ઉછેર છે, ભણે છે પરણે છે, અને મરે છે પણ સમાજમાં જ.

હું કહી શકું છું કે કપાન સ્ટ્રોક ઈન્સ્ટાંડી ફાંધરતીય નહિ તેમ પાણી પણ નહિ એવા રાજ્યવા

ગાર બરફના મેદાન ઉપર છેલ્લો શ્વાસ લેતાં દેખાતાં પ્રાણ તરીકેના ગૌરવનો જ વિચાર કરે. આપણો માણસ એમ મરતાં મરતાં પોતાના સમાજનો જ વિચાર કરશે. આપણી અવિભક્ત કુટુંબની જે મર્યાદા છે તે માત્ર આપણી સમાજ સંસ્કૃતિના સિદ્ધાન્તમાંથી ઉતારી કાઢેલી એક પૃથા છે. જેટલે અંશે સમાજ એટલે કુટુંબ, તેટલે અંશે વ્યક્તિનું સઘળું જીવન કુટુંબ જ લઇ લેવા માંડ્યું. યાત્રિય બંધારણ પણ આપણી આ જ જાતની પૃથા છે.

ત્યારે સમાજમાં આપણો આખો ઇતિહાસ સચવાઇ રહ્યો છે. કોઈ એક વ્યક્તિમાં નહિ, પરંતુ સમગ્ર સમાજના ચિત્તમાં રીતરિવાજ તથા રૂઢિ રૂપે આ ઇતિહાસ સચવાઇ રહ્યો છે. એક રીત પાસે બીજો રિવાજ ઉગે અને એક વિધિમાંથી રૂઢિ ઉત્પન્ન થાય, એમ એક પુરાણા વડના ઝાડની પેઠે, આપણને ખબર ન પડે કે અસંખ્ય થડ કયું હતું. નાક વીંધવાનો રિવાજ આપણે મુસલમાનો પાસેથી લીધો, + તેમણે આપણા સ્થાપત્યનાં અંગો લીધાં એમ સમાજનું ઐતિહાસિક બંધારણ યગ્નાતું ગયું.

આપણી સંસ્કૃતિનું હાર્દ સમાજમાં હતું, એટલે જ ધર્મને આપણે ત્યાં અમ્મ રથાન મઢ્યું. સાહિત્ય, પુરૂષાર્થ, ફરજ વગેરે બધે આપણે ધર્મનો ઉલ્લેખ જોઈએ છીએ. * ધર્મ શબ્દના આવા ઉપયોગને લઇને કદાચ ઇતિહાસે આપણે ત્યાં મહાગ્રંથોનું સ્વરૂપ લીધું. મનુષ્ય પોતાનું મનુષ્યત્વ છોડી પ્રજાતત્વની પછેડી ઝોડી લે, અને પોતાનું સ્વરૂપ બદલી નાંખે, ત્યાં જ પાશ્ચાત્ય લોકોના જેવો ઇતિહાસ આપણને મળી શકે. ધર્મના આવા સર્વવ્યાપી અર્થને લઈને, આપણે ત્યાં ઇતિહાસે જૂઠું જ સ્વરૂપ લીધું. અર્થે ઇતિહાસનું સંશોધન કરવા માનવવંશવિદ્યાનો જ અભ્યાસ કરવો પડે તેમ છે.

આ બાબત મારા મિત્ર અધ્યાપક રસિકલાલ ઊઘા-લાલ પરીષિ સૂચવેલી.

* ધર્મ શબ્દમાં યોગમાં યોગ ત્રણ અર્થો આવેલ છે: એક function, બીજો duty, ત્રીજો Religion.

† Anthropology.

આપણે જોયું કે આપણી સંસ્કૃતિ સમાજમાં સચવાઈ રહી છે. એટલે ત્યાં ત્યાં આપણો ઇતિહાસ અને સમાજ હોમ ત્યાં ત્યાં આપણો ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ છે. હિંદુસ્તાનમાંથી ધણા લોકો બહાર સંસ્થાનોમાં ગયે છે. ત્યાં તેમને નથી મળતો હિંદી સમાજ કે નથી મળતું આપણા યુતરૂં તરફથી ગોપણ. એટલે જ જે લોકો આમ બહાર ગયે છે તેમાંના ધણા ખરા હિંદીઓ મરી ગયે છે અને બીજા સંસ્કૃતિમાં રહેવાથી તેઓમાં માનસિક અંકર ઉત્પન્ન થાય છે. જર્મનીમાંથી ધણા લોકો બહારનાં સંસ્થાનોમાં કે રાજ્યોમાં ગયા, અને તેમને જર્મન જ કેવી રીતે રાખવા તે પ્રશ્ન જર્મની આગળ હતો; તેના જવાબમાં ફ્રાન્ક પર્નહાઈએ તો એમ જ કહેલું કે કોઈ પણ સંસ્થાનોમાં રહેતો જર્મન જો જર્મની આવીને અમુક વખત સુધી જર્મન સેન્યમાં રહે, તો તેને જર્મન ગણવો. આ ધોરણ સાફ છે કે ખેતરું તે વિષય આપણે હાલ અર્થમાં નથી. પરંતુ જો આપણે હિંદી સંસ્કૃતિને જીવંત રાખવી હોય તો એવું કંઈક તો ધોરણ રાખવું જ જોઈએ, કે જેથી કરીને હિંદી ત્યાં ગયે ત્યાં પરબાય. આટલા માટે ધર્મના બહોળા અર્થમાં સમાજ જે રીતે ધરાયું છે, તેની સંસ્કૃતિ દરેક હિંદીને પહોંચવી જરૂરી છે, પછી ભલે તે હિંદુ હોય કે મુસલમાન હોય, પારસી હોય કે ખ્રિસ્તી હોય.

અંગ્રેજ રાજ્યથી આપણને જે હાનિ પહોંચી છે, તે કાંઇ બાહ્ય શરીરની હાનિ નથી, પરંતુ આપણી સંસ્કૃતિના મૂળનો જ તેણે ઉચ્છેદ કર્યો છે. આથી એમ નથી સમજવાનું કે આપણે તેમની પાસેથી કશું શીખવાનું નથી. પણ સમાજદારા જે મનુષ્યત્વ દરેક વ્યક્તિમાં પોષાવું હતું, તેના ઝરાજ સુઝાઇ ગયા. ધર્મ એક માત્ર બાહ્ય આડંબર રૂપ થઇ પડ્યો, આપણા સમાજમાંથી જેઓ ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકારે છે, તેઓમાં માનસિક સંકર ઉત્પન્ન થાય છે, અને આપણે પોતે જ જોવાનું રહ્યું છે કે

- ૬ Tradition.

† આ બાબત Physics and Politics નામના પુસ્તકમાં સારી રીતે દેલી બતાવી છે.

ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યા સિવાય પણ આપણામાં કેટલે અંશે એવી જ ભાવનાની માનસિક રીતિ ઉત્પન્ન થઈ છે. હાલ જે વૃદ્ધ લોકો છે તેમણે જે વાતો તેમના પરીણો પામેથી સાંભળી હતી, તે વાતો તેઓ યોતાનાં હાકરાઓને કાર્પ દિવસ કહેતા નથી. પ્રહરી યુવાન વર્ગને બેદરકારીના વાતાવરણમાં ઉછરવા દે છે. જો આપણે આપણાપણું જોવું ન હોય તો આપણી સંસ્કૃતિનાં મૂળ પાસે જ આપણાં બાળકોને ઉછેરવાં જોઈએ.

સમસ્ત સમાજની સંસ્કૃતિ તરફની આપણી બેદરકારી માટે આપણી જાતિસંસ્થા કેટલે અંશે જવાબદાર છે એ પ્રશ્ન સૌએ વિચારવા જોવા છે. સમાજમાં ઉંડા ધીરાઓ પારીને એને અમુક અમુક ન બદલી શકાય તેવા ભાગલાઓમાં વહેંચી દેવાથી એક સમસ્ત સમાજની અસ્થિતાનો, અને એને બંધો તેની સંસ્કૃતિનો નાશ થાય એ વાત કોઈ પણ વિચારક સમજી શકશે. આટલા માટે જ રોમે વર્ગોને સામાજિક બંધારણ આપ્યું. પણ તે જ ભાગલાઓની ન્યાતો ન બાંધી સમાજના એક વાર ભાગલા કરીએ, એટલે સમાજમાં જ ભાગલા પડવાનો દુર્ગંજ પેસે છે. સમાજને ન્હાના ન્હાના ધોળામાં ફૂંજિમ બાધાઓ મૂકીને આપણે આપણી સંસ્કૃતિને ખચાવી શકવાના નથી. તે સંસ્કૃતિને જો આપણે જાગૃત કરવી હોય તો સમસ્ત સમાજે એકતાની સાધના કરવી જોઈએ, અને તો જ મુરોપના દબાવણમાંથી આપણે આપણા આત્માને ઉગારી શકીશું.

બીજી રીતે પણ આપણે એ જ સત્ય જોઈ શકીશું કે સમાજના આપણા જેટલા ફૂંજિમ ભાગો કરીએ, તેટલે અંશે તેની એકતા વ્યક્તિઓના મનમાંથી અદસ્ય થતી જાય છે, અને છેવટે તે માત્ર નામરૂપ થઈ તદ્દન શીણ થઈ જાય છે. સમાજમાં પહેલા ભાગો જે થયા હશે, તે તો તે એકતાને સર્વ-દેશીય રીતે સાધવાને જ થયા હોવા જોઈએ, પરંતુ

હાલ જે રીતિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે તેમાંથી તો આપણે આપણી સંસ્કૃતિનો દાસ જ જોઈએ છીએ. એ નાશમાં અંગ્રેજી રાજ્ય અમુક રીતે કારણભૂત થાય છે. પશ્ચિમમાં બધાં સત્યો આપણે આપણામાં ઉતારીએ તો પણ મૂળ પાપો અને તેના પરનું ચણતર તો આપણું જ હોયું જોઈએ. એ વિશ્વવ્યાપી સમ-વ્યવસ્થાપારમાં જેટલું જૂનું તેટલું જ સાફ એમ કરી આપણે નહિ ખેતી રહી શકીએ. જેમાંથી પ્રાણ જતો રહી હોય તેમાંથી તો મુક્ત થઈને જ આપણે આગળ વધી શકીશું. આપણી સંસ્કૃતિની એકતા એક માત્ર કલ્પના રૂપ હોવી ન જોઈએ. તેમાં સર્વ-સામાન્ય તત્ત્વો ભરે હોય, પણ ત્યાં સામાન્યનો અર્થ વ્યક્તિના વિશિષ્ટત્વને છોડી દીધેને વિચારના વિકલ્પન-આધારથી આપણે જે સામાન્ય જોઈએ છીએ તે નથી. એ સર્વસામાન્ય તત્ત્વ તો સર્વ વ્યક્તિત્વને સ્ટુટ કરે તેવું હોવું જોઈએ. x સમાજને આપણે કેટલે અંશે આત્મ સ્વરૂપ આપી શકીશું તે તો ભવિષ્યમાં જોવાનું છે.

પ્રાણજીવન વિધનાથ પાઠક.

x અંગ્રેજીમાં કહેવું હોય તો એમ કહી શકાય કે સમાજને એક Concrete universal કરવું જોઈએ, નહિ કે abstract universal. “વિચારનો વિકલ્પન-વ્યવહાર” એટલે Process of abstraction in thought.

‡ અસદાકારની દિવસાવધી સમાજ કેટલું Concrete થયું છે, તેવું એ કોઈ નિરૂપણ કરે તો તે ઘણું દબ-ચોગી થાય.

અહિં માટે Concrete. શબ્દ વાપરવા પડ્યો છે, કારણ કે એ શબ્દના એ ઉપયોગ માટે મને હજી કોઈ સારો શબ્દજોડી શબ્દ મળ્યો નથી. જો કોઈ બાઈ શબ્દ જોઈથી આપશે તો હું આભારી થઈશ.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ

હાલની રાજકીય પ્રવૃત્તિનું મુખ્ય અંગ રાષ્ટ્રીય-શિક્ષણ ગણાય છે. રાષ્ટ્રને હિનકર એવું ને શિક્ષણ તે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ એવી ટુંકી વ્યાખ્યા આપી શકાય. છતાં એ ટુંકી વ્યાખ્યાની પાછળ રહેલી વિશાળ જવાબદારી અને તેની વિગતો સમજવી અને અમલમાં મુકવી એ કંઈ સહેલી વાન નથી. હિંદુસ્તાનમાં અને ખાસ કરીને ગૂજરાતમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો પ્રયાગ કરવા માટે ભારે પ્રયત્ન થયો છે. પૈસા અને માણસોની તંગી અને બીજી અનેક પ્રતિકૂળતાઓ છતાં ગૂજરાતના યુવકોએ ને ઉત્સાહ અને સ્વાર્થ-ભાગ દર્શાવ્યાં છે તે ભારેજ કહેવાય. છતાં શિક્ષણના વિષયમાં લોકમત ફેળવાઈને અત્યુદ્ગ્રામ થયેલો નહિ, અને રાજકીય આમેવાનોએ અન્ય પ્રવૃત્તિ કરતાં એને ગૌણ ગણેલું, એટલે યુવાન વર્ગના ઉત્સાહ અને સ્વાર્થભાગનું ને પરિણામ આવતું નેમુંએ તે નજરે આવતું નથી. એ ઉત્સાહને પોપી પ્રેમાળ ત્રિતીથી મુંદર વળણ મળવાને બદલે કેટલેક ટેકાણે ઉત્સાહભંજ અને અભાવ ઉત્પન્ન થયા પામ્યાં છે. વર્તમાન પંચોમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ મંત્રી શરૂઆતથી જ ને ને લેખો પ્રગટ થયેલા તેમાં શિક્ષણના અંશ કરતાં રાજકીય અંશ વધારે દેતો, એટલે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ વિશે વિચિત્ર પ્રકારની ભાવના લોકોમાં ઉત્પન્ન થવા પામી. કેટલાક એમ સમજવા લાગ્યા કે રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં સરખસો કાદવં, રાષ્ટ્ર ગીતો ગવડવડાં, પંદિમાતરમ્ભા પોકાર કરાવવા, ગોંધીજી વગેરેની ને બોલાવવી વગેરે વગેરેમાંજ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું ખરું નત્વ સમાજેલું છે. એમાં વળી વધારે દસવા જેવું એ કારણ છે, કે આ કેવળ બાલાચારને જેટલું વળન આપવામાં આવતું હતું તેના સોમા ભાગનું વળન રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગોને આપવામાં આવ્યું નહોતું.

ઉપર કહેલા ઉત્સાહ અને સ્વાર્થભાગ કેવળ શુદ્ધ હૃદયના હતા એમ પણ કંઈ કહી શકાય નહિ. તેમાં કૃતિ મેળવવાનો અને દ્રવ્ય પ્રાપ્તિ કરી લેવા સુધીનો સ્વાર્થ પણ કેટલાકમાં હતો. કોઈ પણ રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં ને કંઈ પણ ઝેર હોય, તો એજ છે કે ધણાને સંગીન અને માન ન મળે એવું કામ છોડી, માન મળે એવી ઉધાડી ચળવળમાં પડવાનું મન થાય છે. પૈસાનો લોભ છોડ્યા પછી, કૃતિનો કે સત્તાનો લોભ ઉભો થાય છે. એ લોભથી દૂષ અને કુર્મપત્ની લાગણી ઉભી થઈ કાર્યકર્તાઓ વચ્ચે ફટ પડે છે. એમાં ને રાજદારી કાર્યકર્તાઓ શિક્ષણના પ્રદેશમાં, તથા રાજદારી યજ્ઞવળમાં એમ બન્નેમાં હાથ નાંખે, તો તેઓ શિક્ષણનું કામ કરી શકે એવા હોય છતાં, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ છિન્નભિન્ન દશામાં આવી પડે. એવું બીજું પરિણામ એ આવે, કે શિક્ષણનું સંગીન કામ કરનારાઓ કતિ નિરૂત્સાહ બને અને નહિ તો રાજકીય ચળવળમાં પડવા લલચાય. સામાન્ય માણસો આ લાલચમાં પડે એમાં આશ્ચર્ય નથી. કુમારમંદિરોમાં કામ કરતા કે જેમની જ્ઞાનમર્માદા ધણી ટુંકી હોય, એવા શિક્ષકો ચારે બાજુએ ચાલી રહેલા મન્યનના વમળમાં સપડાઈ જાય તેમાં કોઈ આશ્ચર્ય નથી; પરંતુ વિશાળ દષ્ટિવાળા વિદ્વાન શિક્ષકો અને અધ્યાપકો પોતાનું સંગીન કાર્ય છોડી આવી ધોષવમાં પડે, ત્યારે શિક્ષણમાં ક્ષોભ થવા વગર રહે નહિ. આ વ્યભિચાર વૃત્તિમાંથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણે મુકા રહેવાનું છે.

અસહકાર ચરૂ થયો તે પહેલાં શિક્ષણનું સમગ્ર કામ સરકારના હાથમાં હતું. સરકારે પોતાનાં ખર્ચા ખાતાઓમાં શિક્ષણ ખાતાને છેકળ દબકું ગણેલું.

અને તેમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ તો છેક જ હલકું ગણા-
એલું. આવા સંજોગોમાં અમુક અપવાદો બાદ કરતાં
શાળાઓના શિક્ષકો પ્રત્યે લોકોમાં એક પ્રકારની
તિરસ્કારની લાવના ઉત્પન્ન થયેલી. ગહેસુલી ખાતાના
નોકરો જે પોતાને સરકારના સર્વ નોકરોમાં વધારે
અગત્યના અને એક માને છે, તેઓ પણ શિક્ષણખા-
તાના નોકરો પ્રત્યે આવી જ ભવતી લાવના ઉત્પન્ન
કરવામાં સાધનબૂત થતા. કોઈદારી અધિકારની પા-
છળ રહેલાં બળને લોકો પણ માન આપતા અને
એવી ભવતાં બધા દિનાનાં શિક્ષણખાતા પ્રત્યે
અનાદર રાખતા. આ તિરસ્કારની લાવનામાંથી
વિદાનો, વજારો કે વેપારીઓ કોષ મુકત ન હોતા.
પંકજ ! મહેતલું ! એવા એવા તિરસ્કારવાચક શબ્દો
પણ મૂળસતી ભાષામાં એજ કારણસર પ્રચાર પામ્યા
છે. શિક્ષકવર્ગ પ્રત્યે આટલો તિરસ્કાર છતાં પોતાનાં
છોકરાઓને ઘડવા માટે એજ વર્ગને સોંપવામાં
કોઈને કંઈ યોગ્ય લાગતું નહિ. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની
ત્યારે સાર્વજનિક યથા ત્યારે પણ લોકો કે આગેવાનો-
માંથી એ વર્તિ નારા પામી ન હતી. આગેવાનોએ
તો પોતાના એ વલણને પ્રયત્ન પૂર્વક બદલવાની
જરૂર હતી, અને તોજ નવા શિક્ષકોમાં શિક્ષકપણું
ઉત્પન્ન થઈ તેં ટકી ગઈ શકત. પરંતુ ત્યાં શિક્ષક
થવામાં હકકાપણું મનાય અથવા ન મળતાનો ધધો
ગણાય, ત્યાં શિક્ષકોના ધધામાં દેહનો બધો ઉતાર
બેગો થાય, એમાં જરાએ આશ્ચર્ય નથી. માન વજ-
રના ધધામાં કોષ પણ પુરુષાર્થો કે શક્તિમાન માણસ
લાગ્યેજ નવ.

આવી પરિસ્થિતિમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ એટલે શું
એનો વિચાર કરવાનું લાગ્યેજ કોઈને મન થાય.
કાર્યકર્તાઓ આરંભમાં આટલી રાષ્ટ્રીય શા-
ળાઓ કાઢી એ વાતથીજ સંતોષ માનતા, અને એક
ગમ જ્યારે લાપણું કરવાને પરિણામે ત્યાં રાષ્ટ્રીય-
શાળા નીકળે એથી વધારે આશા તે શી રાષ્ટ્રી-
સક્ષય એવી માન્યતા સાધારણ ધધે મળે હતી.
સરકારી શાળા છોડી એજ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો
મુખ્ય હેતુ ગણાએલો. પરિણામ સારું ન આવ્યું,

એટલે સૌથી મોંઘા શિક્ષકો તેમના કિપરન દોષનો
વરસાદ વરસવા માંડ્યો.

કાર્યપણ રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં છોકરાંઓને પ્રવે-
શને સીધો નેટફૂજ રચાન હોતું જોઈએ, ધણા
મિહાંતીઓએ શિક્ષણ ઉપર પુરતકો લખ્યાં છે પરંતુ
લખતી વખતે તેમના મનમાં છોકરાંઓની ભૂતિઓ
લાગ્યેજ ખરી થઈ હતી. કિન્ડર ગાર્ટન અને મોન્ટે-
સોરી પદ્ધતિઓના કર્તાઓના જેવું છોકરાંઓ વિષેનું
માન લાગ્યેજ કોઈને હોય છે. આપણે અહીંયાં બીજા
લેખકોની બૂલો બતાવવાનો હેતુ નથી પરંતુ શિક્ષણને
લગતા કેટલાક પ્રશ્નોનો નાજકીય અને સામાજીક
દૃષ્ટિએ એટલે કે રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાનો
હેતુ છે. ચારિત્ર્ય અને વિચારને અમુક વલણ આ-
પવાની શિક્ષણની શક્તિને બધા સ્તરીકાર કરે છે.
શિક્ષક અને આપણોની માન્યતાઓ છોકરાંઓમાં
સ્વાભાવિક રીતે ઉતરે છે, અને પાછલા જીવનમાં
એ માન્યતાઓ ફેરવાઈ જાય તોપણ તેનું શ્રણ ઉઘા-
ણમાં રહેવા પામે છે, અને તે કચાકીને પ્રસંગે
બહાર નીકળી આવે છે. જે છે તેને ટકાવી રાખવામાં
અને બદલવાની ફેરફારની વિરૂદ્ધ, શિક્ષણ એક મહાન
બળ તરીકે કામ કરે છે. રાજકીય કે સામાજિક
સુધારકો જે સંસ્થાઓ ઉપર ધા કરે છે, તેજ એ
સ્થાએ પાસે શાળા રૂપી યંત્ર કારા છોકરાંઓનાં
કારણ મન ઉપર અમુક મંસ્ત્રરપાડી તેમને પોતાનાં
કરવાની મહાન યાજિત રહેલી હોય છે. આવે પ્રસંગે
સુધારકો છોકરાંઓને પોતાના કુખ્યમાં લાદને વિ-
રોધી સંસ્થાઓનો પાલો દીસો કરવાનો પ્રયત્ન કરે
છે. બેમાંથી એકે પણ છોકરાંઓનો વિચાર કરેતો
એતો પોતાની અથવા બીજાના કૈન્યમાં ભરતી કરવાનું
સાધનજ માત્ર મનાય છે. જે છોકરાંઓનોજ વિચાર
કરવામાં આવતો હોય તો તેમને આપવામાં આવતું
શિક્ષણ એવા પ્રકારનું રચાય કે તેઓ એક અથવા
બીજા પક્ષની સુદ્ધિપૂર્વક પસંદગી કરી શકે. એવા
શિક્ષણનો હેતુ તેમને સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરતાં
બતાવવાનો હોય. નહિ કે તેમના શિક્ષકનાજ વિચાર
અમાણે વિચાર કરતા બતાવવાનો. જે આપણે છોક-

સંજ્ઞાના સ્વાતંત્ર્યને માન આપવા માગતા હોઈએ તે કેળવણીનો રાજકીય શસ્ત્ર તરીકે ઉપયોગ ન કરીએ. જે આપણે છોડરાંઓના સ્વાતંત્ર્યને માન આપવા ઇચ્છતા હોઈએ તો તેમને એવું શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન કરીએ કે જેથી તેમનામાં સ્વતંત્ર મન બાંધવાની શક્તિ આવે, એવું જ્ઞાન મળે અને એવી માનસિક ટેવો પડે. પરંતુ શિક્ષણનો ઉપયોગ રાજકીય શસ્ત્ર તરીકે કરવામાં આવે ત્યારે તે જ્ઞાનને મંદુરિત બનાવી છોડરાંઓમાં એકજ પ્રકારની માન્યતાઓ ઉત્પન્ન કરે છે.

રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો એટલું તો સ્પષ્ટ ન જ છે કે શિક્ષણ ખાતું રાજ્યના અંકુશ નીચે અને ખાસ કરીને પરદેશી રાજ્યના અંકુશ નીચે તો નજર હોવું જોઈએ. જે રાજ્ય હિંદુસ્તાનના લોકોને સ્વતંત્ર બનાવવા નથી ઇચ્છતું, જે રાજ્ય હિંદુસ્તાનની પ્રજાના હોડાની ઉઘાડી રીતે અવગણના કરે છે, જે રાજ્ય શિક્ષણ આપવા ખાતર લોકોને દારૂ પીતા રાખવા સલાહ કરેલું ગણે છે તે રાજ્યના અંકુશ નીચે આજતું કેળવણીખાતું છોડરાંઓમાં ખરે રાષ્ટ્ર પ્રેમ કે સ્વાતંત્ર્ય નજર ઉત્પન્ન કરી શકે. રાજ્ય પદ્ધતિના સ્તંભરૂપ અન્યાય અને અયોગ્ય સત્તાનો પ્રભાવ યાજાઓ ઉપર પડ્યા વિના ન જ રહે. જાણ્યે અજાણ્યે પણ અન્યાય અને અયોગ્ય સત્તાનો ઉપયોગ રાજ્ય તરફથી થાય, તો વિદ્યાર્થીઓ તેની સામે યવાનીશક્તિ કે સ્વાતંત્ર્ય, રાજ્યના અંકુશ નીચેની યાજાઓમાંથી પ્રાપ્ત નજર કરી શકે.

હવે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે યાજાઓ ઉપર કોનો અંકુશ હોવો જોઈએ. જેમ રાજ્યનો પણ યાજા ઉપર અંકુશ ન જોઈએ તેમ કોઈ પણ ધાર્મિક, સામાજિક, કે રાજકીય પક્ષનો પણ તેના ઉપર અંકુશ ન હોવો જોઈએ. ધાર્મિક સંસ્થાઓને જે શિક્ષણ સોંપી દેવામાં આવે, તો પરિણામ એજ આવવાનું કે દાહની ધાર્મિક સંસ્થાઓમાં રહેલો બધોસડો શિક્ષણમાં દાખલ થઈ જાય, અને એને અંજે છોડરાંઓમાં એ સમ પ્રત્યે માનની માગણી ઉત્પન્ન થવાની. આપણે તો છોડરાંઓને એવાં સ્વાતંત્ર્યવાદી

બનાવવા ઇચ્છતું જોઈએ, કે જેમ તેઓ કોઈપણ અન્યાય કે અયોગ્ય સત્તાને વશ ન થાય, તેમ તેઓ કોઈપણ ધાર્મિક સંસ્થાના કે તેના યાત્રકના કે તેના આધાર્યના અધર્મ, અન્યાય, કે આપણુદ સત્તાને તાણે ન થાય. અયોગ્ય સત્તા અને અન્યાય ન્યાં હોય ત્યાંથી તેને નિર્મૂળ કરે, એવાં યાજાકોને સમર્થ, કરવાનો આપણો હેતુ હોવો જોઈએ.

શિક્ષણની કોઈ પણ સંસ્થા એકાદ રાજકીય પક્ષના અંકુશ નીચે હોય, અથવા તે પક્ષનું તેમાં વિશેષ જોર હોય એ કરાંજ ઇચ્છવા જેવું નથી. રાજકીય પ્રજ્ઞતિ જેવી અનિશ્ચિત પ્રજ્ઞતિ બીજી ભાગ્યેજ હોઈ શકે. એ પ્રજ્ઞતિનું સ્વરૂપ વખતો વખત બદલાય છે, અને એ બદલાતા સ્વરૂપની સાથે રાજકીય નેતાઓ શિક્ષણને પોતાના સાધનરૂપે વાપરવાની ઇચ્છા કરે એ સ્વાભાવિક છે.

શિક્ષણની વ્યવસ્થા જો સામાજિક સંસ્થાઓને એટલે દાખલા તરીકે યાત્રિકોને સોંપી દેવામાં આવે, તો પણ પરિણામ તો અનિષ્ટજ આવવાનું. યાત્રિકો એક સમષ્ટિ તરીકે પરંપરાથી ચાલી આવેલી રૂઢિઓનેજ માન આપનારી હોય છે, સ્વાતંત્ર્ય કે સારાસારના વિચારને તેમાં ભાગ્યેજ સ્થાન હોય છે. અને તે દ્વારા ગમે તે અનિષ્ટ રૂઢિઓ અને રીવાજો કે બંધનોને વ્યવસ્થિત રીતે પોષવામાં આવે એ સ્વાભાવિક છે. યાત્રિકોને જે શિક્ષણનો અંકુશ સોંપાય તો છોડરાંઓમાં યાત્રિકોમાં રહેલો બધો સડો ઉતરવાનો.

હવે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે, કે શિક્ષણ પર કોનો અંકુશ હોવો જોઈએ. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ જેવી સંસ્થા શિક્ષણ ઉપર અંકુશ ન રાખી શકે ? આ પ્રશ્નને ઉત્તર આપવો મારી સ્થિતિના માણસને કંઈક મુશ્કેલ છે, તોપણ હું એટલું કહેવાની હિંમત પકડું કે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં ન્યાં સુધી માત્ર શિક્ષણની દૃષ્ટિએજ શિક્ષણનો વિચાર કરનારા, કોઈપણ પક્ષથી ન દોરવાઈ જનારા, નિરભિમાની, નિરુપદ્રમ અને કીર્તિના લોભ વિનાના, કેવળ સાધુ જીતિવાળા કાર્યક્ષાઓ ન હોય, ત્યાં સુધી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનો પણ શિક્ષણ ઉપરનો અંકુશ મુશ્કેલ ભાગ્યેજ લાગી શકે. અને

ગૃજરાત વિદ્યાપીઠના પાઠ્યારૂપ મનાએલા સ્વભાષાદ્વારા શિક્ષણના સિદ્ધાંતને સંપૂર્ણ રીતે અમલમાં મૂકવાની ઇતિવાળા કાર્યકર્તાઓ ન હોય, ત્યાં સુધી ગૃજરાત વિદ્યાપીઠનો અંકુશ પણ કાંઈ ઉપયોગી નીવડે નહીં.

આ બંધનો વિચાર કરતાં એક પ્રશ્ન સહજ ઉપરિચિત થાય છે અને તે એ કે શિક્ષણ ઉપર કોઈને પણ અંકુશ શા માટે હોવો જોઈએ? શિક્ષણમાં અંકુશ ત્યારથીજ પેડા ત્યારથી તે પગારદાર શિક્ષકોના હાથમાં સોંપાયું. શિક્ષક પગાર લે, એટલે પગાર આપનારનો અંકુશ તેના ઉપર હોયજ. તે અંકુશ તેને કબ્જા રાખવોજ પડે, નહિ તો શિક્ષક પોતાનું ભરણપોષણનું સાધન ખોદ ખેસે. આ સંબંધમાં પોતાને નોકરીએ રાખનારને મુક્તિ પ્રયુક્તિથી હેતરીને મેલોપ આપવાની અનીતિ પણ ઉત્પન્ન થવા પામી. એ અનીતિની ઘાંકરાઓ ઉપર પણ પરાક્રમ રીતે છાપ પડે. હુંકાણમાં ક્ષીએ તો શિક્ષકોની આ પ્રકારની પરતંત્રતામાંજ આ હુંખનું મળ રહેલું છે. આ વિચાર આપણને આપણી માંચીન શિક્ષણ સંસ્થાઓની સ્મૃતિ કરાવે છે. તે વખતે શિક્ષક-અધિકારી કે વાન-પ્રસ્થીઓ કોઈના પણ તાબા હેઠળ નહોતા. આનું કારણ તેઓ ધણા ધનવાન હતા એમ નહોતું. તેઓ પોતાનો જીવનક્રમ ભિક્ષા માગીનેજ ચલાવતા. અન્ય-મંચય કદિ કરતા નહીં. તેજસ્વિતાની મુર્તિ રૂપ તેઓ હતા. જ્ઞાનની અપૂર્વ સમૃદ્ધિ તેમનામાં ભરેલી રહેતી, સમાજ અને રાજ્ય એ બન્નેથી સ્વતંત્ર રીતે શિક્ષણનો વિચાર કરવાને તેમને અવકાશ હતો. કારણ કે રાજ્ય કે સમાજ એમાંથી એકના સીધા અંકુશ નીચે તેઓ નહોતા. તેમના તપોવ્રજથી રાજ્યો પણ ચચરતા. અને સામાન્ય લોકોની તો તેમની સામે ચવાની શક્તિજ નહોતી.

આટલી ચર્ચા પડી એટલું તો સ્પષ્ટ સમજાય એવું છે. કે શિક્ષણ ઉપર કોઈપણ જાતના સ્વતંત્ર સમાજનો અંકુશ હોવો જોઈએ. એ શિક્ષણસમાજ જાતિઓ, રાજ્ય-ધર્મપંથ, સામાજિક કે રાજકીય પક્ષ, એ સર્વથી અલગ અને સ્વતંત્ર રહી શકે એવો હોવો જોઈએ. એ સમાજ એટલી બધી પ્રજાજ શક્તિ

ધરાવતો હોવો જોઈએ, કે તે સરકાર, જનસમાજ કે શંકરાચાર્ય, વૈષ્ણવાચાર્ય, સ્વામિનારાયણાચાર્ય વગેરે ધર્મોચાર્યો, કોઈની પણ સ્પર્શ ન રાખે, એમાંના કોઈથી ન અંગત અથવા ન ડર એવો હોવો જોઈએ. છતાં એ સમાજ પરમ ધાર્મિક, રાજનૈતિક, અને સમાજહિતેષુ હોવો જોઈએ. રૂઢિચુસ્ત સામાજિક બંધનોથી તે મુક્ત હોવો જોઈએ. આવો શિક્ષકસમાજ શી રીતે ઉત્પન્ન થઈ શકે એ ઘણું વિકટ પ્રશ્ન છે, કદાચ અશક્ય પણ લાગે. દિન-દિન સસારનાં બંધનો અંગેજ દુર્ગ જેવાં છે. તેને તોડનાં અથવા તેની સામે ચતાં, બળવાન આદિઅવાળા માણસો પણ ડગી જાય છે. એવો સમાજ સ્થાપવાની શક્તિ ભુલ, ઇમ્પ્રિસ્ટ, કે મહામા ગાંધી જેવાઓમાંજ હોઈ શકે. છતાં સંપૂર્ણ આદર્શરૂપમુક્ત શિક્ષકસમાજ કદાચ ન સ્થાપી શકાય તોપણ એ સંબંધમાં બંને તેટલો મારો પ્રયત્ન થઈ શકે એમ મારું માનવું છે.

આપણા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની બીજી પણ એક ખામી અત્રે નોંધવા જેવી છે. હજી આપણે સ્ત્રીશિક્ષણની પ્રત્યે જરાએ ખ્યાન અપાવ્યું નથી. મુંદર સ્ત્રીશિક્ષણથી વિના કોઈપણ રાજકીય કે સામાજિક સુધારણાની પ્રવૃત્તિ સરળતાથી શી રીતે ચલાવી શકાય એ સમજાતું નથી. સ્ત્રીશિક્ષણથી વિના સમાજનાં રૂઢિબંધનો તૂટવાનો જરાજ સંભવ નથી. અને એ બંધનો તૂટ્યા વિના રાજકીય પ્રવૃત્તિ પણ સરળતાથી ચલાવી શકાય એમ નથી. દેશની ગરીબાઈની સાથે આપણી સામાજિક રૂઢિઓને અંગે કરવામાં આવતા પરત્વે એટલાં બંધાં વધી ગયાં છે, કે પ્રજાને નહિ જેવોજ ભાગ મળે. રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં વગર ચિંતાએ પડે છે. જુની રૂઢિઓ ટકી રહેવાનાં બીજાં અનેક કારણો ઉપરાંત સ્ત્રીઓનું અજ્ઞાન એ એક મુખ્ય કારણ છે. એ અજ્ઞાન ત્યાં સુધી દૂર ન થાય ત્યાં સુધી સમાજ કે રાજ્યસુધારણાની ઉચ્ચ આશાઓ બાંધવી ફાગટ છે.

અહીં સ્ત્રી શિક્ષણનું ખેલ પણ હુંકાણમાં કહેવું અસ્થાને નથી. અત્યાર સુધી એ સંભવ

ચએલા વિચારો સ્ત્રીની પોતાની દૃષ્ટિએ ભાગ્યેજ થયા છે. સ્ત્રીઓ પુરુષોને અનુકૂળ કેવી રીતે થાય, ધર-કામનો ભોગને કેવી રીતે ઉપાડે, પુરુષ તરફ પૂજ્યભાવ કેવી રીતે રાખે, વગેરે વગેરેનોજ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. હજી કોઈ એમ નથી ઇચ્છતું કે સ્ત્રીઓમાં પૂજ્ય સ્વાતંત્ર્ય આવે. હજી કોઈ એમ નથી ઇચ્છતું કે સ્ત્રીઓ પોતાની મેળે સ્વતંત્ર રીતે લક્ષ કરી શકે. કન્યાઓની શાળાઓમાં કે પાઠશાળાઓમાં વિધવાઓની કે પુરુષના ભુલમનો ભોગ થઈ પડેલી સ્ત્રીઓની કેરુણાળનક રિયતિ વિશે ભાગ્યેજ ચર્ચા થતી હશે. જેમ સર્વને માટે તેમ સ્ત્રીઓને માટે પણ શિક્ષણનું ખોચ સ્વતંત્રતાજ હોવું જોઈએ. અને એ સ્વતંત્રતાનું પરિણામ સુલભ આવશે એવી ધાર્મિક અઢાધી એ કામ થતું જોઈએ.

ઉપર માતૃમાયા દ્વારા શિક્ષણ એ વિશે ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે, પરંતુ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં સ્વ-ભાષાને સર્વથી શ્રેષ્ઠ સ્થાન હોવું જોઈએ એટલે એ વિશે અત્રે વિશેષ લખવાની જરૂર છે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે સિદ્ધાંત તરીકે એ વાત સ્વીકારી છે, પરંતુ વ્યવહારમાં એનું પરિણામ લગભગ નહિ જોવાનું છે. હજી અંગ્રેજોને મોઢા ટાળ્યો નથી. લોકોમાંથી તો એ મોઢા નાશ પામતાં વખત જાણે એ સમબંધ એવું છે, પણ આ બાબતમાં લોકોને નવું વલણ આપવાનો ધર્મ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠને પ્રાપ્ત થયો છે, અને એ ધર્મ બળવવામાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે જેટલે દરજ્જો મોકું થાય અથવા મોકડો પ્રપ્ત કરે તેટલે દરજ્જો તે સ્વધર્મમાંથી ચૂકે છે. આખી દુનીઆમાં હિન્દુસ્તાનજ એક એવો દેશ છે કે જ્યાં પરભાષા દ્વારા શિક્ષણ અપાય છે, અને વિદ્યાપીઠ જે માત્ર સિદ્ધાંત સ્વીકારીનેજ બેસી રહે, તો એની

પ્રતિબ્ધને ભારેમાં ભારે હાનિ પહોંચે. મહાત્મા ગાંધીજી જેવાનું પુણ્યનામ જે સંસ્થા સાથે જોડાયેલું હોય તે સંસ્થા જો એમની પાસેથી આટલોજ સિદ્ધાંત ન મહશ્વ કરે તો વિદ્યાપીઠે ગાંધીજીને કુલપતિ તરીકે પસંદ કરી એક પ્રકારનો અન્યાયજ કયો કરેલા.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની કાંઈ પણ ચળવળમાં પ્રાથમિક શિક્ષણને અથરથાન હોવું જોઈએ. રાષ્ટ્રભાવના ગામડે ગામડે ફેલાવવાનો અને ભવિષ્યની પ્રજામાં સ્વાતંત્ર્યની બીજ રોપવાનો એના જેવો સરળ માર્ગ બીજો એકે નથી. પરંતુ કાંઈ કરનારાઓમાં યદેરતું પાતું સમજળ, એટલે વિનયમંદિરે અને મહાવિદ્યાલયોના મોઢામાં પડી પ્રાથમિક શાળાઓ પ્રત્યે બેદરકાર રહેવાની ખૂલ થવી સ્વાભાવિક છે.

ત્યારે હવે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંબંધી તુરતમાં નીચેની બાબતો ખ્યાનમાં રહેવી જોઈએઃ

(૧) શિક્ષકો પ્રત્યે માનની ભાવના ફળવાવી જોઈએ.

(૨) શિક્ષણ ઉપર રાજકીય, સામાજિક, કે ધાર્મિકથીજ સ્વતંત્ર છતાં ધાર્મિક વૃત્તિવાળા સમાજને અંકુશ હોવો જોઈએ.

(૩) શિક્ષણ સ્વભાષામાંજ હોવું જોઈએ.

(૪) શિક્ષણવણિને તુરતમાં તો પુરૂષ કેળવણી કરતાં પણ વધારે અગત્ય આપવી જોઈએ.

(૫) પ્રાથમિક શિક્ષણની જરૂરીઆત, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણ કરતાં પણ વધારે છે એ વાત કદિ ખૂલાવી ન જોઈએ.

અધ્યાપન મંદિર, } મનુભાઈ ગોપાળજી
મણિપુર. } મહેતા.

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય

સાંપ્રદાયિક પુસ્તકો

૧૩. મુખ્ય પુસ્તકો

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનો ત્યાર પછીનો ઇતિહાસ માંડવા પહેલાં એ સંપ્રદાયના મુખ્ય ત્રણ તથા સિદ્ધાન્તોનો ઉલ્લેખ કરવો ઠીક થઈ પડશે.

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનું સાર્વજનિક ધર્મશાસ્ત્ર એ સદગ્ગનંદ સ્વામીની શિક્ષાપત્રી છે, અને તે ઉપરાંત ધર્મામૃત અને નિષ્કામશુદ્ધિ ત્યાગીઓ પ્રાર્થના વિશેષ પુસ્તકો છે. સંપ્રદાયનું અખ્યાતશાસ્ત્ર એ સદગ્ગનંદ સ્વામીનાં વચનામૃતોનો સંગ્રહ છે.

શિક્ષાપત્રી એ ૨૧૧ અનુષ્ટુપ અને એક ઉપનતિશ્લોકનું નાનાકુંડ પુસ્તક છે. પોતાના સર્વ શિષ્યોને પાળવાના ધર્મો એક પત્ર રૂપે સદગ્ગનંદ સ્વામીએ એમાં દર્શાવ્યા છે. તેની મિતિ એવત ૧૮૮૨ ના મહા સુદી ૫ ની છે.

આ પત્રીમાં પણ મોટા નિયમો અગિયાર મનાયા છે; મંદિરમાં રાજ સાથે પ્રાર્થના વખતે ભોલાતા દોહડ્યોઓમાં એનો સમાવેશ નીચે પ્રમાણે છે:-

હિંસા ન કરની જાતકી,
પર ત્રિયા સંગેજી ત્યાગ
મંત્ર ન આવત,
મલો પીવત નહિ જગમાજ.
વિધવાકો સ્પર્શત નહિ,
કરત ન આત્મધ્યાન;
ઘોરી ન કરની કાદુકી,
કલંક ન કાઢો લગાન.
નિંદત નહિ કાઉ દેવો,

જિન ખપનો નહિ ખાત;

વિમુખ જીવકે વદનમે, કથા સુનો નહિ ભન.

શિક્ષાપત્રીનું લખાણ અતિથાપ કુંડું છે, એટલે એનો સારાંશ આપવો અસમ્ભવ છે.

ધર્મામૃત અને નિષ્કામશુદ્ધિમાં ત્યાગીઓના ધર્મો અને નિષ્કામ ધર્મમાં કાંઈ ઘેપ આવે ત્યારે કરવાનો પ્રાથમિક નિધિ છે.

સંપ્રદાયના ત્યાગીઓમાં ત્રણ ભેદ છે: અલ્પચારી, સાધુ અને પાર્શ્વ. અલ્પચારી વર્ગના ત્યાગીઓ અન્ન-આરી કહેવાય છે. ક્ષત્રીય અને વૈશ્ય એ સાધુ ધર્મ રાકે છે. એ બન્ને પ્રકારના ત્યાગીઓને અટ પ્રકારનું અલ્પચાર્ય પાળવું પડે છે, અને ધનનો ત્યાગ રાખવો પડે છે. પણ અલ્પચારીઓ ધાતુધાત્રનો ઉપયોગ કરી રાકે છે, ત્યારે સાધુઓ કાચ પાત્ર અને તુંગડીનોજ ઉપયોગ કરે છે. અલ્પચારી સંદેહ પોતિયું અને બાનું ઉપવસ્ત્ર પહેરે છે, અને લાલ રાપી રાખે છે, સાધુઓ સર્વાંગે ભત્રવાં રાખે છે.

પાર્શ્વ એ અલ્પચાર્ય પાલે છે પણ સર્વે અટ પ્રકારનું નિદિ કેટલક આચાર્યની આજ્ઞાથી ઓછો સાથે ભોલી રાકે છે, પણ એમને અડી સક્તા નથી. અપરિમલ એમણે પાળવાનો હોય છે, પણ ધનનો સ્પર્શ ન કરાય એમ નથી. એટલે એ મંદિરનો આર્થિક અવધાર સંભાળી રાકે છે એ ભત્રવાં પહેરતાં નથી, પણ એવે વસ્ત્રાજ પહેરે છે. કાંઈ પણ ત્યાગીએ કમળા વગેરેથી રંગેલાં, કે રેશમી કે જડીની દિનારવાળાં વસ્ત્રા પહેરવાં અધર્મ ગણાય છે. અલ્પ-આરી અને સાધુઓ મઝું ખર્ડ સીધીને તપાસ કરેલાં કપડાં-એટલે જાદન કે કાની વગેરે-પહેરવા નથી,

પણ એક ધોતિયું અને એક ઓઢવાનું વસ્ત્ર એટલું જ ધારે છે. પાર્ષદોને બદલ કે અંગરમો પહેરવાની મનાઈ નથી. બધાએ ત્યાગીઓ માથા ઉપર કમાસ બાંધે છે; પાર્ષદોના કમાસ ધોળો હોય છે, અને બીજા બે આશ્રમવાસીઓનો લગલો હોય છે. ક્ષત્રચારીઓ અને સાધુઓ જનોઈ પહેરે છે, પાર્ષદો એ બાબતમાં પોતાના પૂર્વાશ્રમના નિયમ પ્રમાણે વર્તે છે. મંદિરની બહાર ત્યાગીઓ એકલા જઈ શકતા નથી. મંદિર બહાર જવું હોય તો ઓછામાં ઓછા બે અને કોઈ ગૃહસ્થને ત્યાં જવું હોય તો ઓછામાં ઓછા પાંચ જણ હોવા જોઈએ. મલા કે લિશાના કારણે સિંચાય ગૃહસ્થને ઘેર જવાની ત્યાગીને મનાઈ છે.

સદ્ગત્તનંદ સ્વામીનાં વચનાશ્રુતોના સંગ્રહ એ તો ગૂજરાતી ભાષાનું એક વચનાશ્રુત.

રત્ન છે. આધ્યાત્મિક અને વિચારમય હવન માળવા

હિંચનારને આત્મ પુરતક એકે નહિ મળે, એવો મારો અનુભવ છે. તે વખતના ગૂજરાતી ગદ્યનો એ ઉત્તમમાં ઉત્તમ નમૂનો છે. એની ભાષા બહુ મુદાસર, ટુંકી, એકજ અર્થ દર્શાવનારી અને થોડું લલિતવાદને પણ સમજાય તેવી છે. એમાં ફેકાણે ફેકાણે એ વચનોના કહેનારનો સ્વાનુભાવ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે.

આ વચનાશ્રુતોના સંગ્રહ માટે સત્તમ્બ, સદ્ગુરુ સ્વામીઓ મુકતાનંદ, ગોપાજ્ઞાનંદ, નિત્યાનંદ નથા શુકાનંદનો આભારી છે. સદ્ગત્તનંદ સ્વામીનો ચિરસ્થાની અમૂલ્ય વારસો આજ છે. એ સંગ્રહ મૂળ ગૂજરાતીમાંજ ધણેસો હોઈ, અંસ્કૃતમાં એનો અનુવાદ પણ થયો છે. એ ચારે સદ્ગુરુઓ ભારે સ્વામિનારાયણ જ્ઞાનવાર્તા કરતા, ત્યારે ટિપ્પણ કરી લેતા, અને એના મળી પ્રમાણરૂપ થાય એવો એક લેખ તૈયાર કરતા. ચારેમાં સદ્ગુરુ શુકાનંદ સૌથી નાના હતા, અને જ્યાગથી એ પ્રપ્રદાયમાં દાખલ થયા, ત્યારથી સદ્ગત્તનંદ સ્વામીના ખાનગી સંકેટરી જેવા હતા. એ સંગ્રહનો 'વર્તમાન સંસ્કરણ' મૂકવા

માટે આઘ ખરડો એ ચાર પૈકી ફાણે તૈયાર કર્યો એ ખબર નથી.*

+ (૧૪) સાંપ્રદાયિક તત્ત્વજ્ઞાન

હવે સદ્ગત્તનંદ સ્વામીનો જ્ઞાનમાર્ગનો શો આદેશ

છે તે ઉપર ટુંકે વિવેચન સ્વામિનારાયણીય કરવા ધારું છું. એવો જ્ઞાનમાર્ગ. આશ્લેષ મુદ્રાવતો સાંભળ્યો છે કે સ્વામિનારાયણ ધર્મમાં

ઉંડું રહસ્ય નથી. એ કેવળ જ્ઞાન વિનાના સદાચારીઓનો પથ છે, પુષ્ટિમાર્ગનો કે કોઇ બીજા વૈષ્ણવ પંથનો તે એક ક્ષટિગ છે, પણ તેનો કોઇ સ્વતંત્ર મત કે સિદ્ધાંત નથી. આ આશ્લેષ કેવળ મંપ્રદાય વિષેના અજ્ઞાનથી મુદ્રાવતો છે, એ હું બતાવવા હચ્છું છું.

આ સિદ્ધાંતોના સમર્થનમાં હું અગ્રે પડીશ નહિ. ઉપનિષદ, ક્ષલત્રય, ગીતા કે ન્યાયધી એ સિદ્ધાંતો જેવી રીતે ધટાવી શકાય છે એ જોને તપાસવું હોય તેણે સંપ્રદાયના પ્રશ્નોનો જ અભ્યાસ કરવો જોઈએ અથવા એ વિષે અનુભવ મેળવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. માત્ર એ સિદ્ધાંતો વિષે એક જ પ્રમાણ હું અગ્રે આપીશ. જોને સદ્ગત્તનંદ સ્વામિના વચન ઉપર કોઈકે પણ શ્રદ્ધા હશે, તેને તો એ પ્રમાણ

* ઉપરનો લેખ લખાઈ રહ્યા પછી મને એવી વિશ્વસનીય માહિતી મળી છે કે વચનાશ્રુતની ભાષા શુકાનંદ સુનિની જ છે. એમણે જ્ઞાનશીર્ષમાં કાંઈ બીજું લખ્યું છે તે ભૂત ભૂયું છે. વાસ્તવિક રીતે વચનાશ્રુતની અસલ પ્રત પણ શુકાનંદ સુનિના પોતાના હાથની જ લખેલી છે, અને એમણે 'વાર્તાવિષેક' હિંસાનિવેદ્ય વિષે કેટલાક પ્રકસિતાં બાધાંતર, કેટલાક સ્તોત્રોની જૂજરાતી કીકા વગેરે લખ્યાં છે.

+ અને આશ્રિત નિરૂપણમાં 'સંપ્રદાયવર્ત' તત્ત્વજ્ઞાન એ રીતે પ્રસિદ્ધ પુસ્તકો ઉપરથી આજે પ્રતિષ્ઠિત અનુયાયીઓ સમગ્ર છે તે પ્રમાણે દર્શાવ્યું છે. એ સદ્ગત્તનંદ સ્વામીના રહસ્ય સિદ્ધાંત હશે કે કેમ એ વિષે મને શંકા છે. મને પોતાને આ તત્ત્વજ્ઞાન સંપૂર્ણ રીતે સંભવ છે એમ ન બાધવું.

ધણું કિંમતી લાગશે જ. એ પ્રમાણુ તે સદ્ગુણનંદ
સ્વામિનાં નીચલાં વાક્યો છે:—

“આ જે વાર્તા છે તે અમે પ્રત્યક્ષ દેખીને
કહી છે, માટે એમાં કાંઈ ગેરસય નથી.” (વચના. ગ. પ્ર. ૬૪)

“આ જે અમે તમને વાત કહી, તે સર્વે
શાસ્ત્રોનો સિદ્ધાંત છે, ને અનુભવમાં પણ એમજ
દઢ છે. અને અમે પ્રત્યક્ષ નજરે જોઇને તમને આ
વાત કહી છે, ને જો પ્રત્યક્ષ જોઇને ન કહી હોય,
તો અમને સર્વે પરમહંસના સમ છે. (વચના. ગ.
મ. ૧૩)

સાધારણતઃ એમ કહી શકાય કે સ્વામિનારાયણને
રામાનુજનો વિશિષ્ટાદિત મત
પેદાંત મત. માન્ય હોય. મતં વિશિષ્ટ-
દાદિત મે એમ શિક્ષાપત્રોમાં
ગીતા ઉપરનાં રામાનુજ લાખેને તેમણે પ્રમાણરૂપ
ગણ્યાં છે, તથા ગુરુ પરંપરામાં રામાનુજને
બાદિ ગુરુ તરીકે સ્વીકાર્યા છે. તેા પણ એ
બન્ને સંપ્રદાયો બધી રીતે એક સરખા જ છે એમ
કહી શકાય નહિ, અને સદ્ગુણનંદીય તત્ત્વજ્ઞાનની
દૃષ્ટિ રામનુજીય દૃષ્ટિ કરતાં અગત્યની બાબતોમાં
ભિન્ન પડે છે, એમ માફ માનવું છે.

પરબ્રહ્મ અથવા પરમાત્મા એ સ્વામિનારાયણી-
ઓના ઇષ્ટ દેવ છે. એનેા
પરમાત્મા. સ્વામિનારાયણ રૂપે આ
પૃથ્વીમાં આવિર્ભાવ થયો,
એવો એમના અનુયાયીઓના બાધદ છે. માયાનાં
તત્ત્વોનાં ઘટેલો એમનો બાકાર નથી, તેથી એને
નિરાકાર કહે છે, પણ વસ્તુતઃ એ દિવ્ય માદાર મૂર્તિ
છે. એ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપને રામાનુજ સંપ્રદાયમાં અનુ-
ભૂજ વર્ણવેલું છે અને એ મતને અનુસરી રામા-
નુજીઓ સદ્ગીનારાયણની ઉપાસના કરે છે. સ્વામિ-
નારાયણ, સંપ્રદાયમો પરમાત્માની દ્રિભુજ મૂર્તિની
ઉપાસના છે. બાદુભુજપણે જણાવું એ પરમાત્માની
વિભૂતિ છે. એ પરમાત્મા એકેશી છે, પણ એકેશી
હતાં સર્વ ઠેકાણે લાગી શકે છે. જેમ રાગ એક

દેશમાં રહ્યા હતાં, પોતાની સત્તા વડે આખા રાજ્યમાં
લાસે છે તેમ, અથવા એમનું જ દષ્ટાન્ત લઇ કહું
તો, “જેમ ઘાઘક પુરૂષે સૂર્યની ઉપાસના કરી હોય,
પછી સૂર્ય તેને પોતાના સરખી દૃષ્ટિ આપે, ત્યારે
તે પુરૂષ જ્યાં મુખી સૂર્યની દૃષ્ટિ પોંચતી હોય ત્યાં
મુખી દેખે, તેમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન એક રૂપે રહ્યા
થકા પોતાની ઇચ્છાએ કરીને ત્યાં દર્શન દેવા હોય
ત્યાં દર્શન આપે છે, અને એક રૂપ થકા અનંત
રૂપે લાસે છે...” (વચના. વ. ૧૩). એ પરમાત્મા
સર્વેના નિયંત્રા અને કર્મસંપ્રદાતા છે, અને અર્ધને
સક્રિયતા છે, તથા દયા, પ્રેમ, શાંતિ વગેરે અનેક
કલ્યાણકારી ગુણો યુક્ત છે. એ અદ્વિતીય છે, એ
પરમાત્માની મૂર્તિ ધનરયામ છે પણ અતિશય તેજને
લીધે સ્વામ નથી લાગતી, પણ સ્વેત જણાય છે:
ક્યારેક તો એ મૂર્તિ મુક્તાનાં મંડળથી વિદાયેલી હોય
છે, અને તે સર્વે મુક્ત એક નમ્રે ભગવાનની મૂર્તિ
સાથું જોઇ રહે છે. અને ક્યારેક એ સર્વે મુક્તને
પોતાની મૂર્તિમાં સમાવી દઇ, પુરૂષોત્તમ એકલા જ
રહે છે.

એ પરમાત્માનું નિવાસસ્થાન—એની ચિત્તશક્તિ—
તે બ્રહ્મ છે. એને અક્ષરધામ,
અક્ષર અથવા અમૃત, પરમપદ અને ચિદા-
બ્રહ્મ.
કાશ એમ પણ કહે છે. એ
“કાટિ કાટિ સૂર્ય, ચંદ્ર ને
અગ્નિ તે સરખું પ્રકાશમાન છે, ને દિવ્ય છે, ને
અત્યંત સ્વેત છે, ને સચ્ચિદાનંદ રૂપ છે.” સગુણ
નિર્ગુણ એ રૂપે એ લાસે છે. સગુણ રૂપે એ સ્થૂળ
કરતાં પણ અતિશય સૂક્ષ્ણ છે, કારણ કે વિશ્વેથી
પણ એ વિશેષ છે. નિર્ગુણ રૂપે એ સદ્મયથી પણ

* સગુણ અને નિર્ગુણ શબ્દોના અર્થ સ્પષ્ટ કરવા
ચોચ થશે. સગુણત્વ અને નિર્ગુણત્વ એ બે વસ્તુ
અક્ષરની શક્તિઓ છે; અક્ષર સ્વતઃ તેા નિર્ગુણ જ એટલે
માયાના વિદાર રહિત છે: પરંતુ એની ને શક્તિ વડે તે
સગુણ ક્રિયા એટલે માયાના વિદાર કપલવવા શક્તિમાન
થાય છે તેને સગુણરૂપ કહે છે; અને ને શક્તિ વડે તે
માયાના વિદાર રહિત એવી ને મુક્તકારિને ધારવા સમર્થ
થાય છે, તેને નિર્ગુણરૂપ કહે છે.

મુક્ત છે, કારણ કે એ સર્વત્ર વ્યાપી રહે છે. વળી એ સાકાર અને નિરાકાર એમ બે રૂપે પણ છે.

માયા એ ત્રીણું અનાદિ તત્ત્વ છે. માયા આ-
લતિક પ્રલયકાળે જ્વલમાં
માયા અને ઈશ્વર. લીન રહે છે. ઉત્પત્તિ કાળે
પરમાત્માની ઈચ્છાથી જ્વલ
પુરુષ રૂપે યથા પોતામાંથી માયાને ઉપજાવે છે. આ
માયાને પ્રકૃતિ કે મૂળમાયા કે મહામાયા પણ કહે
છે, અને પુરુષને મહાપુરુષ કહે છે; * બાહ્ય કૃતિમાં
આ મહાપુરુષ રૂપે પુરુષોત્તમને વર્ણવ્યા છે. માયા-
માંથી ઈશ્વર ઉત્પન્ન થાય છે. ઈશ્વર એ જીવની પેઠે
ત્રણ દેહ અને ત્રણ અવસ્થાધારી સત્ત્વ છે. એ મુક્ત
નથી, પણ બદ્ધ છે. એના ત્રણ દેહને વિરાટ, સ્વા-
ત્મા અને અત્યાદૃત કહે છે. એની ત્રણ અવસ્થા તે
ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય છે. ઈશ્વરમાંથી જગદિ-
શત્ક પ્રધાનપ્રકૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રધાનપ્રકૃતિ
અને ઈશ્વરનાં ભેદકાંને પ્રધાનપુરુષ કહે છે. એવા
પ્રધાનપુરુષ અગણિત છે. જ્વલાદૃષ્ટ, જ્વલાદૃષ્ટ પ્રતિ
એક પ્રધાનપુરુષ છે. ત્યાં સુધી ઈશ્વર અનિરૂદ્ધ,
પ્રદ્યુમ્ન અને સર્વજ્ઞની ઉપાસના કરે છે, ત્યાં સુધી
એને ઉત્પત્ત્યાદિક ઘટમાળમાં ભેદાયલાં રહેવું પડે છે.
તેમજ પ્રલયકાળે મહામાયામાં લીન યથા ઉત્પત્તિકાળે
પાછાં ઉપજવું પડે છે. જ્યારે એ પોતાનું સ્વરૂપ
પિણ્ડથી વાસુદેવની ઉપાસના અને સંન્યસ કરે છે,
ત્યારેજ એ મુક્ત થાય છે.

* વાસવતમાં શ્રીકૃષ્ણને અનિરૂદ્ધ, પ્રદ્યુમ્ન, સર્વજ્ઞ-
ણ, અને વાસુદેવ એ ચતુર્વૃંદ રૂપે વર્ણવ્યા છે. વિશ્વની
ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયકાળમાં અન્યથપણે શ્રીકૃષ્ણને
કલા દોાય, ત્યારે અનુક્રમે એ પહેલાં ત્રણ ચતુર્વૃંદ તરી-
કે જાળખાય છે; અને તેથી એ ત્રણ સ્વરૂપને શ્રીકૃષ્ણનાં
સત્ત્વ રૂપ કહે છે. એ ક્રિયાથી પર, સ્વતંત્રપણે શ્રીકૃષ્ણને
વર્ણવ્યા દોાય ત્યારે એમને વાસુદેવ અને નિરુણ કહે છે.

+ પ્રધાન પ્રકૃતિને જગદિશત્ક કહેવાને હેતુ એ છે
કે એ પોતે તો જગ છે, પણ એમાં બદ્ધ જીવો રહેલા છે,
મટિ એ વિશત્ક પણ છે.

સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ દેહોમાં વ્યાપી રહેલી
સત્તા માત્ર, ચૈતન્ય વસ્તુ, તે

જીવ.

જીવ છે. એ વિશેષે કરીને
હૃદયાકાશમાં રહેલો છે, અને
સામાન્યપણે આખા શરીરમાં વ્યાપ્ય છે; એ આજી
છે, સૂક્ષ્મ છે, ચિદ્રૂપ છે, જ્ઞાતા છે, અને જ્ઞાનશ-
ક્તિએ કરીને શરીરમાં રહ્યો છે. પ્રલયકાળે પ્રધાન-
પ્રકૃતિમાં લીન રહેલો જીવ, ઉત્પત્તિકાળે પોતપોતાનાં
કર્મનુસાર દેહ ધારણ કરે છે. જીવ દેહ વિના કદિ
રહી શકતો નથી. બદ્ધ જીવનો કારણ દેહ સાથે નિત્ય
સંબંધ છે. જ્યારે જીવ મુક્ત થાય છે, ત્યારે એની
બે પ્રકારની ગતિ થાય છે: “ જે જીવ ભગવાનને
નિરાકાર જાણીને જ્ઞાન, ઉપાસના કરે છે, તે તો
જ્વલસુપ્તિને વિશે લીન થાય છે, તે પાંછો કાર્ધ
દિવસ નિશરતો નથી, અને કાર્ધ ઐશ્વર્યને પણ
પામતો નથી; પરંતુ જે જીવ પોતાને જ્વલરૂપ
માની સાકાર, દિવ્ય સ્વરૂપ પરમજ્ઞની ઉપાસના કરે
છે, તે મુક્ત થયા પછી પરમેશ્વરના સાધર્મ્યપણાને
પામે છે. એટલે એને ભાગવતી કે દિવ્ય તત્ત્વ બધાય
છે. એ તત્ત્વ ધારીને એ મૂળ અશ્વર તથા બીજા મુ-
ક્તો સાથે પરમજ્ઞની સેવા કરતો રહે છે. આ રીતે
મુક્તો અનેક છે. મુક્ત એટલો પરમાત્માને જાણે
છે, તેટલી શક્તિ તો તે પોતે જ મેળવી લે છે, પ-
રંતુ પરમાત્મા તો તેને અપાર ને અપાર જ રહે છે.
જ્વલદશા પ્રાપ્ત કર્યા વિના પ્રકૃતિના બંધનમાંથી છૂ-
ટાવું નથી, તો પણ માયિક દેહ એ જ્વલદશા પ્રાપ્ત
કરવામાં અંતરાયરૂપ નથી. અર્થાત્ જીવન્યુક્તિ શક્ય છે.

સ્વામિનારાયણને મતે જે મુક્તિ માની છે, તે
ઉપર સંમતી. મુક્તનો પરમાત્મામાં પ્રવેશ થાય છે,
એવા શબ્દો એ મતે પણ વપરાય છે; પણ એ
જેમ જળમાં જળ મળી જાય છે, જ્વાળામાં જ્વાળા
મળી જાય છે એવો પ્રવેશ નહિ, પણ, જેમ ‘લો-
ભીતો ધનમાં પ્રવેશ થાય છે, વાંઝીઆનો ઘડપણમાં
આદેહા પુત્રમાં પ્રવેશ થાય છે, હરણનો ‘વાંસળીમાં

પ્રવેશ થાય છે, તેવો મુક્તનો પરમાત્મામાં પ્રવેશ થાય છે. બીજી રીતે કહીએ તો પરમેશ્વરમાં અર્થક શક્તિ રહેલી એ બ્રહ્મદશાનું એક ચિહ્ન છે.

હવે સ્વામિનારાયણને મતે મનાયેલી મુક્તિનાં સાધન ઉપર આનું છે.

ઋતે જ્ઞાનમ્નમુક્તિઃ એ શ્રુતિ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ પરમાત્માનું ઇન્દ્રિય, અંતઃક-
જ્ઞાન. રણુ અને જીવસત્તાશ્રિત અ-
નુભવ એ ત્રણે દ્વારા જ્ઞાન

થાય ત્યારે જ મુક્તિ થાય એમ માન્યું છે. એટલે કે રામકૃષ્ણાદિક અવતારનાં ઇન્દ્રિય દ્વારા દર્શન-સ્પર્શ-દિક યથા હોય, પણ અંતઃકરણમાં એમને વિશે પરમેશ્વરપણાની નિષ્ઠા અને જીવમાં પરમ તત્ત્વનો અનુભવ ન થયો હોય, તો તે પણ પૂરો જ્ઞાની ન કહેવાય, તેમજ શાસ્ત્રદ્વારા પરમાત્મા મંજૂથી પરાક્ષણે નિશ્ચય-કર્ષો હોય, પણ જો ઇન્દ્રિયો અને અનુભવથી એ નિશ્ચયનો સાક્ષાત્કાર ન થયો હોય, તો તે પણ પૂરો જ્ઞાની ન કહેવાય. માટે મુક્તિનાં સાધનમાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, એ અત્યંત આવશ્યક છે.

જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે પહેલાં ઉપાસના જોઈએ. ઉપાસના એટલે ઉપર કલા પ્રમાણે પરબ્રહ્માદિ સંજ્ઞાની નિષ્ઠા. નિષ્ઠાના એ પ્રકાર છેઃ સવિકલ્પ અને અને નિર્વિકલ્પ. તે પ્રત્યેકમાં પાંચ કમિષ્ટ, મધ્યમ અને ઉત્તમ એવા જોડ થાય છે. ઉત્તમ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચય એ મોક્ષ માર્ગનું શ્રેષ્ઠ સાધન છે.

બીજું સાધન ભક્તિ છે. ભક્તિ એટલે પ્રકટ પરમેશ્વરમાં માહાત્મ્યના જ્ઞાન

ભક્તિ. સહિત રનેહ. પ્રકટ એટલે શું ? એ શબ્દ લાંબા વખ-

તથી વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોમાં વપરાતો આવ્યો છે. અને એમ માનીએ છીએ કે પરમેશ્વરના અવતાર બન્યા એમના બ્રહ્મનિષ્ઠ સંત નિરંતર પૃથ્વીપર નિચ રતા હોયજ. જો એમના અવતાર પૃથ્વી ઉપર હોય, તો એને જોળખીને એની ભક્તિ કરવી, તે પ્રકટની

ભક્તિ છે. એમના અવતાર ન હોય તો એમના બ્રહ્મનિષ્ઠ સંતને જોળખી, એમના પ્રભુ સાથેના સંબંધને લઈને એમની ભક્તિ કરવી, તે પણ પ્રકટની ભક્તિ છે.

પ્રભુના અવતારોનો કે સદૃશનો મહિમા મમ જ્ઞે, એ પ્રકટની ભક્તિ નથી, પણ પરાક્ષ ભક્તિ છે. પણ તે તત્ત્વનાં દૃષ્ટિગોચર સ્વરૂપ ને અવતારો તેની ભક્તિ તે પ્રકટની ભક્તિ છે. આ ઉપરથી સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં દ્વિબુદ્ધ મૂર્તિની ઉપાસના હોવાનું કારણ પણ સમજારો.

મૂર્તિમાંથી પ્રભુને પ્રકટાવવા, તેમજ પ્રભુના અવતાર પૃથ્વી ઉપર હોય ત્યારે તેને જોળખવા, એ સહેલું નથી, એ કુચી બ્રહ્મનિષ્ઠ સર-

ગુરની પાસેથી જ મળી શકે છે.
મગટ પ્રમાકર દોય પુતિ દુગ ધિન નહિ દેસાત ।
સંત વિના ત્યોં મગટ પ્રમુ, જનકો નહિ સમજાત ॥
(દામપતરામ)

જળા, બ્રહ્મનિષ્ઠ સદૃશ મળ્યા વિના પોતાના પુરુષાર્થથી બ્રહ્મનિષ્ઠ થવું એ લગભગ અશક્ય છે. માટે ભક્તિમાં મુખ્યત્વ સંસર્ગનું છે. આ રીતે સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં સત્સંગનો અતિશય મહિમા કલો છે, એટલે મુખી કે સંપ્રદાય અને તેના અનુયાયીઓ સત્સંગ અને સત્સંગીઓને નામેજ જોળખાય છે. આ સંપ્રદાયમાં સત્સંગ એ પ્રથમ છે અને સત્સંગ એ છેવટ મુખી પણ છે. મુક્ત થયા પછી પણ સત્સંગ તો કરવાનોજ. કારણ કે હવે ચઢવાનું નથી એવી દશા તો સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય કહીજ નથી. જેટલો પ્રભુનો મહિમા જાણી શકાય એટલો જાણુતા જવાનો છે, અને એટલા ઉંચે ચઢતા જવાનું છે. જેવા સદૃશનો સંગ વ્યહી એને પ્રાપ્ત થાય, તેટલો એ વ્યહી ઉંચે ચઢે; મુક્તિદિશમાં

સંસર્ગ શબ્દનો નીચે પ્રમાણે અર્થ કરવામાં આવે છે; સત્ કહેતાં. (૧) આત્મા, અને (૨) પરમાત્મા, તથા સત્ કહેતાં (૩) સત્પુરુષ અને (૪) સમ્બાજ એ ચારનો સંગ તે સત્સંગ.

ભણ્યા પછી પણ પરમાત્માનો વિશેષ સંગ કરે, અને આગળ વધતો રહે. એ રીતે આદિથી અનંત સુધી સત્સંગનું પ્રધાનપણું છે.

પ્રભુ પ્રીતિ સંપાદન કરવામાં એની ધર્મ મર્યાદાનું પાલન આવીજ નથી. આ ધર્મ એટલે દારૂ ન પીવો, માંસ ન ખાવું, ચોરી ન કરવી, વ્યભિચાર ન કરવો, વટણું-વટણાવું નહિ વગેરે સામાન્ય શારીરિક ધર્મો, તથા સત્ય, ક્ષત્યર્થ, અહિંસા, દાન, દયા દત્તાદિક સૂક્ષ્મ ધર્મો, તથા વશુધ્વજના ધર્મોના ભંગ પ્રભુનો ભક્ત નજર કરી શકે.

પણ કેવળ ધર્મથી મોક્ષ નથી, કેવળ વૈરાગ્યથી મોક્ષ નથી, કેવળ આત્મનિશ્ચયી રહિત ભક્તિથી પણ મોક્ષ નથી, અને ઉપાસનાની દૃઢ નિષ્ઠા વિના એ ચારે હોય તો તેનો પણ મોક્ષ નથી. જેનામાં ઉપાસના સહિત ધર્મ, ભક્તિ, વૈરાગ્ય અને આત્મ-જ્ઞાનની મીઠાવટ હોય તેજ કેવલ મોક્ષનો અધિષ્ઠારી છે, તેજ પરમ ભાગવત અથવા એકાન્તિક ભક્ત કહેાય છે.

પણ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય ચઢાવનારો ધર્મ છે, એટલે સ્વરૂપમવ્યસ્ય ધર્મસ્ય પ્રાગ્વતે મદત્તો મયાત્મ. જેને એકાન્તિક ભક્ત થવાની આજે શક્તિ નથી, તેને પણ નિરાશ થવાનું કારણ નથી. તે જો મોક્ષને માર્ગ છે અને સત્સંગ કરતો રહે છે, તો તેને પાછા પ્રશ્નનું છેજ નહિ. અનેકજન્મસંસિદ્ધ-સ્તત્તોયાતિ પરાંગતિમ્ જન્મનો અર્થ કેવળ મૃત્યુ-લોકનો જન્મ નહિ, પણ ધૃતર ટ્રાટિ સુધીમાંનો કોઈ પણ જન્મ. મોક્ષને માર્ગે ચાલનારાની જુગમાં ખુંડી ગતિ ગશે, તેમજ તે આજ કરતાં સારી હશે, એવા એને દૃઢ વિશ્વાસ રાખવાનો છે.

આ ઉપરાંત સદગ્નનંદ સ્વામિનો નીચેના આસ સિદ્ધાંત પણ મોંઘવા જેવા છે. કેટલાક લોક દૃષ્ટિરેખા અને એકતનેજ અને કેટલાક પૂર્વ કર્મોજ મનુષ્યના સુખદુઃખનું કારણ ગણે છે. સદગ્નનંદ સ્વામિ કહે છે કે મનુષ્યનાં સુખ દુઃખના દેશ, કાળ, કર્મ, ક્ષિત્ર, મંત્ર, ધ્યાન, દિક્ષા અને સંગ એવા આઠ

હેતુઓ છે. તેમાં કોઈ વખતે એકનું પ્રધાનપણું હોય છે, તો કોઈ વખતે બીજાનું હોય છે.

ત્યાં જેનું બળ હોય, ત્યાં તે સમગ્રનું જોઈએ; પણ એકજ પરતુને સર્વત્ર લાગુ ન કરી શકાય. પણ આ સર્વથી પર દૃષ્ટિરેખા પણ એક હેતુ છે. આ આ સર્વ હેતુઓમાં ધૃતર એ સાક્ષી રૂપે તો છેજ, પણ કવચિત્ પોતાની દૃષ્ટાથી સીધી રીતે હેતુ થાય; કારણ કે એ કર્તુમકર્તુમન્યથા કર્તુમ્ સમર્થ છે. આ રીતે પાંચ વર્ણના મુવને સ્તુતિ કરવાની શક્તિ આવવી, એમાં દૃષ્ટિરેખાજ કારણ છે.

આ ટુંકમાં સદગ્નનંદ-દર્શન છે. એ સંપૂર્ણ નથી પણ આ માર્ગમાં કેટલું રહસ્ય છે તેનો ખ્યાલ એ પરથી આવી શકશે. સ્વામિનારાયણીઓ રાજ સાયંપ્રાર્થનામાં જે સાત વર માગે છે, તે નીચે પ્રમાણે છે.

૧. નિર્વિકલ્પ ઉત્તમ અતિ, નિશ્ચય તત્ત્વ ધનરથામ;
૨. મહાત્મ્ય જ્ઞાન, સુત ભક્તિ તત્ત્વ, એકાન્તિક સુખધામ.
૩. ગોદિ મેં તત્ત્વ-ભક્તપત્નો, તામે કોઈ પ્રકાર દેવ ન રહે કોઈ જાતકો, યનિયો ધર્મકુમાર.
૪. તુમ્હારો અરુ તત્ત્વ ભક્તકો દ્રોહ કણ નહી હોય;
૫. એકાન્તિક તત્ત્વ દારકો દીને સમાગમ મોલ.
૬. નાથ, નિરંતર દર્શ.
૭. તત્ત્વ દાસનકો દાસ;

એહ મારું કરી વિનવી હરી, સદા રાખિહુ પાસ;
હે દૃષ્ટાણુ, હે ભક્તપતિ, ભક્તવત્સલ સુનો વાત,
સ્વાસિધુ સત્તવ કરી, મારું વરત સાત.

દરેક સંપ્રદાય પોતાના અનુયાયીઓ ઉપર વિ-
શિષ્ટ સંસ્કારો પાડે છે; તે પ્રમાણે ચુસ્ત સ્વામિના-
રાયણીઓમાં નીચેના સંસ્કારો રૂઢ થયેલા દેખાશે:

૧૫. સંપ્રદાયનો પાછળનો ઇતિહાસ.

હવે સદગ્નનંદ સ્વામીના અંતર્ધાન થયા પછીનો સંપ્રદાયનો ઇતિહાસ ટુંકામાં કરું.

સદગ્નનંદ સ્વામીએ પોતાના સર્વ શિષ્યોને બે આચાર્યો પૈકી એકના નેતૃત્વ તળે સૂચ્યા એમ જણાવ્યું છે; પણ એમાં એક અપવાદ હતો. માત્ર સદગ્નનંદ સ્વામીથી શક્તિમાં હિતરે એવા એક સાધુ સ્વામી ગોપાળાનંદ હતા. એ સાધુ બહુ જુના નહતા, પણ એમની જીદિ, વિદ્વતા, યોગસંકિ, વૃત્તાન્ત અને ભવહારકુશળતા અને તે સાથે આત્મનિષ્ઠા એ સર્વેને લાઇને એ જેવા સાધુ થયા તેવાજ સર્વના અગ્રણી થયા. સદગ્નનંદ સ્વામીએ પોતાના દેહાત્સવ સમયે ગોપાળાનંદ સ્વામીને બેઉ આચાર્યોના મધ્યસ્થ તરીકે નીમ્યા, અને મુક્તાનંદ સ્વામી વગેરે સર્વે સાધુ ધક્કાચારીઓને એમની આગામી રહેવા કરાવ્યાં. ઉચ્ચ સ્થિતિને પામવા ઇચ્છતા સર્વે સત્સંગીઓ-મૂઠી તેમજ ત્યાગીઓ-એમનો સમાગમ કરવા ઇચ્છતા. પણ એમનો સ્વભાવ કાંઈક આકરો હશે એમ લાગે છે. સત્સંગીની મર્યાદાનો અલ્પ માત્ર પણ ભંગ એમ નાથી સહન થઈ શકતો નહિ. અમદાવાદના કેટલાક અગ્રણીઓથી એ સ્વભાવની ખરદારત થઈ શકી નહિ, તેથી એમને પાછળથી બેઉ દેશના મધ્યસ્થ તરીકે રહેવાનું બન્યું નહિ, અને વડતાલ દેશમાંજ પોતાનું બાકીનું જીવન ગાળવું પડ્યું. સંવત ૧૯૦૮ માં એ અસરનિવાસી થયા.

પહેલા બે આચાર્યો અયોધ્યાપ્રસાદ અને રઘુ-વીરજી અનુક્રમે સદગ્નનંદ સ્વામીના મોટા અને નાના ભાઈના પુત્રો હતા. બન્ને આચાર્યોનું વૃત્તાન્ત હિતમ હતું. વચનામૃતમાં અયોધ્યાપ્રસાદજીએ સ્વામિનારાયણને એક પ્રશ્ન પૂછ્યો છે કે “આ સંસારને વિષે એવો પુરુષ હોય જે આડે પહોર તો સંસારની વિઠંબણમાં રહો હોય, અને ગમે એવું યોગ્ય અયોગ્ય કર્મ પણ થઈ જતું હોય, અને એક ઘડી કે બે ઘડી ભગવાનનું જળન કરતો હોય, ત્યારે તે

ભજને કરીને તેણે દિવસ બધામાં પાપ કર્યું હોય તે બળે કે ન બળે ?” એના ઉત્તરમાં સદગ્નનંદ સ્વામીએ કહ્યું કે, “ભજન કરવા બેસે તે સમે, ભજનના કરનારાનાં ઇન્દ્રિયો, અંતઃકરણ તે જીવ એ સર્વ એકાગ્ર થઈને જો ભજનમાં જોડાય, તો એવી રીતે એક ઘડી કે અરધી ઘડી પણ જો ભગવાનના ભજનમાં જોડાય તો સમગ્ર પાપ બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે.” *

આ ઉત્તર તે અયોધ્યાપ્રસાદજીનો જીવનમંત્ર થયો. એ ધ્યાનરથ ચાલ ત્યારે કોઈ પણ વિચ્છેપ એમને નહીં શકતો નહિ. એકવાર એ શાસ ગોદાને ધ્યાન ધરતા બેઠા હતા. શાલમાં વીંછી ભરાઈ રહ્યા હશે. તેણે એમના વાંસામાં ડાંખ માર્યા, પણ આચાર્યશ્રી તો નિયમ પ્રમાણે અડધા કે પોણા કલાક સુધી જરાએ સળવળ્યા વિના બેસી જ રહ્યા. ધ્યાનમાંથી નિરૂત થયા પછી શાસ કાઢી નાંખી, એક સેવકને એ ખંજેરી નાંખવા કહ્યું. ખંજેરતાં વીંછી સાંપડ્યા, અને વાંસો ડાંખથી સુજી ગયેલા માદ્રમ પડ્યો. આવી જાતનું ધૈર્ય એમણે સંપાદન કર્યું હતું, અને પોતાને મળેલા ઉત્તરને અનુસરીને પોતાનું વર્તન રચ્યું હતું.

અયોધ્યાપ્રસાદજી પછી, અનુક્રમે એમના પુત્ર કેશવપ્રસાદ અને પૌત્ર પુરુષોત્તમપ્રસાદ નરનારાયણ દેવની ગાદીના આચાર્ય થયા. પુરુષોત્તમપ્રસાદ પછી એમના દત્તક પુત્ર વાસુદેવપ્રસાદજી તે હાલના અમદાવાદની ગાદીના આચાર્ય છે. એ જીદિશાળી છે, અને કાંઈકે પાશાત્મ શિક્ષણના સંસ્કારો એમના હિપર પડ્યા છે.

ભરમીનારાયણ દેવની ગાદીના પહેલા ત્રણ આચાર્યો રઘુવીરજી, ભગવતપ્રસાદજી અને વિહારીલાલજી હતા. પણ વિહારીલાલજીના અસરનિવાસ પછી તત્સંગ-સર્વ અસ્ત થયો છે, તે હલુ પ્રકારો નથી. એમના અવસાન પછી લક્ષ્મીપ્રસાદ નામે એક બાળકને દત્તક લેવામાં આવ્યા. સ્વાર્થી મનુષ્યોએ એમને નાનપણ-

માંજ અવલે ગઈ ચડાયા, અને તેને પરિણામે એ આચાર્યપદને માટે અપોગ્ય થયો. છેવટે ગે. ૧૯૬૮ માં એમણે આચાર્યપદ છોડી દીધું, અને એમની જગ્યાએ હાલના આચાર્ય શ્રીપતિપ્રસાદની પદવિધી કરવામાં આવી.

કમનશીખે આચાર્ય અને ડોહારી ગોવર્ધનદાસ વચ્ચે વિગ્રહ શરૂ થયો, અને બંનેને પક્ષો કચેરીએ ચડયા છે. મોક્ષ માર્ગ અને કચેરીના ઝગઝગ એ બે વસ્તુઓ જ એક બીજાથી એટલી વિરોધી છે, કે એમથી એકે પક્ષને એ કોણા પમાડી શકે નહિ. કચેરીના ઝગઝગને સદગ્ગનદ રવામીની પ્રજ્વલિતકામાં ક્યોઈ સ્થાન મળી શકતું નથી. સદગ્ગનદ રવામીના શિલાનો અને આરાનો લંગ ક્યો વિના કચેરીના દારમાં ગેમથી એકે પક્ષ પેસી શકે નહિ, એ વસ્તુનું બંને પક્ષને વિરમરણ થયું છે. પરિણામમાં આખા

સત્ત્વેગ થર અધિકારનો ભાસ થાય છે. સર્વત્ર નિરુત્સાહ વર્તે છે.

હજી આપણને એ ઝગઝગથી લેવા દેવા નથી. પણ, નથી તો એ છે પણ ખરા.

આ રવામિનારામણ સંપ્રદાયનું હુંકું વૃતાન્ત છે. સંપ્રદાય મંજાંધી રહેતું અમાન, એ અમાનને લીધે ફેટોક નિષ્કારણ અણગમે, અને અણગમાને લીધે થતો ક્રોધ, એને દર કરવાને, તમા સદગ્ગનદ સ્વામીના મલ્લદર્પની કાંઈક દર કરવાને ને હું પ્રકળ થયો હોય, તો મારી આ મહેનત સાર્થક થયેલી ગણાશે.

ચાકરકી મે.ટપ કંઠા ક્રમે લાજ ધનીકું.

દિશોરલાલ ધ. મજાદવાળા

સાહિત્યસભામાં શ્રીકૃત પૌલ રિશાર

[ગયે થરે મદાસમને પખતે શ્રીકૃત પૌલ રિશાર અહીં આવેલા ત્યારે સાહિત્યસભામાં તેમને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું. તે વખતે તે સજાના સજા સાથે તેમને જે વાવચીત થઈ તે સાહિત્ય સજાના મંત્રી, ના પ્રીતમરામ મલ્લરાય દેસાઈ તરફથી અમને મોકલવામાં આવી છે તે અંગે નીચે આપીએ છીએ:]

પ્રેસ—દિનના બાપિ નવજીવનની પટનામાં સારફેરા શી થયત હરી શકે ?

ઉત્તર—સાહિત્ય પ્રભ ધરવામાં ધણો અમલ્યો બાવ બળે છે. ફ્રેંક મદાન હીલચાલ મદાન સાહિત્યથી જ પ્રેમાય છે. મદાન સાહિત્ય એટલે સત્ત્વેગ અધિકાર. ફ્રેંક નવા કુચની શરૂઆતમાં નવીન સાહિત્ય ઉત્પત થાય છે. દા-સમાં પ્રેમલત્તની બાબતોને ઉદય થયે તેને રસના સાહિત્ય ગોણું આવ્યું હતું. ખરા સાહિત્યમાં ઉચ્ચ વ્યવસ્થા તેમજ કદવની કામગીરી બંને હોય છે. મદાન ધીવ કદવને અચર કરે તેટલી સચોટ રીતે, સત્ત્વેગ

પ્રેરણામય વાણીથી વ્યક્ત કરે છે. એક રીતે કહીએ તો મદાનના ગોંધી મદાન કવિ છે. તે આપણે સાહિત્ય એ સબંધે પહેલા રિશાર અર્થમાં સમજાએ તો ખરા કવિ, તે પચમખર છે. તે જ અર્થમાં મદાનના ગોંધી કવિ છે.

મદાનના ગોંધી ને સાર્થ જીવનમાં કરી બતાવે છે તેને તમે વાણીમાં વ્યક્ત ન કરો, પણ તે જ તમે લેખકોને કરી શકો. સાણ્સ નેટલા નિધાર કરે તેટલા બધાને સાહિત્યમાં સ્થાન નથી; તોપણ સામાન્ય લાખકોના રક્ષા-વેળા ને વિચાર અમાલ અણાય છે, તે જ વિચારને સાહિત્યના કળામય અને રસિક સ્વરૂપમાં ને ચક્રવામાં આવે, તો બાન્ય કરવામાં આવે છે. રીકામર અજાબમાં ખરાબ રાજકોરી સારાર ઉપર હાથ ઉગામતાં રાજમાય છે. અર્થેજ લેખક બનાવે શો મોટામાં મોટા અંતરાજ છે. તે બ્રિટિશ રાજ્યના પાયાને નડમૂલથી ઉખેડવાનું કામ કરે છે. છતાં તેની શૈલિને લીધે બધું માર્ફ થાય છે. ને કામ રાજકોરી પુરેયો ન કરી શકે તે સારફેરા કરી

રાકે. જો સાક્ષરો પ્રજા આગળ ભાવિ જીવન મૂકતા હોય તોજ આમ બને, પણ ભૂત જીવન આલેખતા હોય તો નહિ. નવજીવન એટલે નવો જન્મ. નવા જન્મમાં નવો દેહ ધરાય છે. બધું ભૂતું ભૂતા તરીકે નાશ પામે છે પણ ક્ષાત્તો તદ્દન નાશ પાતો નથી. ભૂતું સ્વરૂપ ભય છે, નવા ભાવિ માટે નવું સ્વરૂપ ધરાય છે પણ મહાન તત્ત્વ કાયમ રહે છે.

પ્રશ્ન—એશિયાના બીજા દેશો અને ખાસ કરીને ચીન અને જાપાનના સાહિત્ય, કળા અને સંસ્કૃતિમાંથી અમારે શું શીખવા જેવું છે ?

ઉત્તર—ચીનનું સાહિત્ય મોટું છે પણ જાપાન કળાનો દેશ છે. જાપાનનું એવું એક ધર નહિ હોય કે જેમાં કવિ ન હોય. હું એક વખત એક બૌદ્ધ સિક્કને ટીબેટમાં મળ્યો હતો તેણે લાસાનો મુસાફરી અને કેલાસ સિખરનું વર્ણન મારી આગળ અજળ રીતે કર્યું. વર્ણનમાં તેણે એક કાવ્ય કહ્યું. જાપાની કવિતા નાની હોય છે. તેમાં ૧૭ થી ૨૧ અક્ષર (૫૬) હોય છે. અને તેમાં શૃંગળ હોય છે. તે કાવ્યમાં સાંતિના સૌન્દર્યનો (Beauty of Silence) અનુભવ કરી શકાય છે. તેણે ચન્દ્રનું વર્ણન આ પ્રમાણે કર્યું: (The moon shining this night is the hermit in the Cabin) "આજ રાત્રિએ પ્રકાશિતો ચન્દ્ર પર્ણકૃતિમતો લેખી છે." •

જાપાનમાં દર વર્ષે કવિતાની દરીકૃષ્ટ થાય છે. લાખો કાવ્યો દરીકૃષ્ટમાં મોકલવામાં આવે છે. તે કાવ્યો તપાસવા રાજ્ય તરફથી અધિકારીઓ નીમવામાં આવે છે, અને સૌથી સરસ કાવ્યને પસંદ કરવામાં આવે છે.

જે જાપાનીઓ હિન્દુસ્તાનમાં વેપાર માટે આવે છે તે એક પ્રકારના જાપાની નથી. હિન્દી વેપારીઓ એક હિન્દીઓનો નમૂનો નથી તેવી જ રીતે તેમનું છે. જાપાની કળા હિન્દી કળા કરતાં ભ્રૂંજા જ પ્રકારની છે. હિન્દનાં જન્મજો જેવાં ગાંડપાનથી ભરેલાં છે, જેનું હિન્દી સંગીત એક જ રાગના ભ્રૂંજા ભ્રૂંજા આલાપથી ભરેલું હોય છે તેવી જ રીતે હિન્દી કળા એક જ જાતની વિવિધતાથી ભરેલી છે. જાપાની કળા સાદી છે. હિન્દુસ્તાનનાં પ્રાચીન પુરાતાના જેવી જ ભાવનાવાળું જાપાની સાહિત્ય છે તેમાં વાક્યો દ્રૂંકાં દ્રૂંકાં હોય છે. તેને કબીરની શિક્ષાએ સરખાવી શકાય. જાપાની સંગીત પણ દ્રૂંકું હોય છે. તેમની પાસે તમારે શું શીખવાનું છે તે હું બંધૂતો નથી.

પ્રશ્ન—જાપાનીઓએ તેમનું બિનિત્ત્વ હુમાયું છે ?

ઉત્તર—નવા જન્મનાની અસર થઈ છે પણ તેમાં બિનિત્ત્વ હુમાયું નથી. જ્યાં જાપાનીઓ જાય છે ત્યાં તેઓ જાપાની જીવન શરૂ કરે છે. અમેરિકામાં જે જાપાનીઓ છે તેમની રહેણાંકથી જાપાની છે. યુરોપી દેશો રહેતા જાપાનીઓ પણ ઘરમાં જાપાની પાસાડ પહેરે છે, અને તેમના ઘરમાં એક આંટો જાપાની દબે રાખેલો હોય છે. જાપાનીઓમાં સર્જનશક્તિ નથી પણ તેમનામાં બીજનું ચંદ્રલું કરી તેને પોતાનું રૂપ આપવાની શક્તિ છે. જેવો બૌદ્ધ ધર્મ જાપાનમાં ગયો, તેવું જાપાન હિન્દી થયું, પણ ચોટ વખતમાં તેણે બૌદ્ધ ધર્મને પોતાનું સ્વરૂપ આપ્યું. જાપાની બૌદ્ધ ધર્મ તે ચીનાઈ બૌદ્ધ ધર્મ કે હિન્દી બૌદ્ધ ધર્મ કરતાં નિરાપો છે. તેમણે પહેલા પ્રાચીન ચીની ટિપ્પિ અંગીકાર કરી પણ તેમણે તે જાપાની નવી રીત પેાડ. જાપાનનો ખ્રિસ્તી ધર્મ પણ સાધારણ ખ્રિસ્તી ધર્મ કરતાં ભ્રૂંજા છે. છેઠાં પચાસ વર્ષથી જાપાન જડવાડી બન્યું છે તેની સ્વતંત્રતા જાળવવા માટે તેને પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ શીખવાની જરૂર લાગી હતી. ક્લેલા શુર જેવા જ ખરાબ થયો છે. પણ તે ખરાબીમાંથી છૂટવા પ્રયાન કરે છે. જાપાનનો રાષ્ટ્રીય આત્મા ઉમદા, ઉચ્ચ અને ખરો જિશિયાઈ છે. જાપાનનું કાવ્ય 'અગિયન રીસુ'માં માલમ પડે છે. 'અગિયન રીસુ' તે અર્વાચીન જાપાનનું પ્રતિનિધિ નથી પણ ભાવિ જાપાનનું આદર્શ છે. જાપાની વિચારો જિશિયાની એકતામાં માને છે. જાપાની ભાષામાં ચીન, હિન્દ અને જાપાનની એકતા જતાવનારો પ્રણે માટે એકો રાજ્ઞ "સાંનાપુ" છે.

એશિયામાં નૈતિક અને આધ્યાત્મિક એકતા તો છે અને તેમાં રાજકીય એકતાનો પણ સંબંધ છે. જો આમ બને તો તે અખૂટ રાજીનું કેન્દ્ર બને, અને માનુસન્તત્ત્વ આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિનું મધ્ય સ્થાન થાય. જાપાનના મોટા સાક્ષરો, લાખવા તરીકે એકાકુરા જેવા તો તેવી એકતામાં માને છે.

પ્રશ્ન—જાપાન ચીનનો બંધુ કરવા નથી માગતું ?

ઉત્તર—પરદેશી રાજ્યતંત્રની તાકીમ મેળવનાર જાપાનની ખરાબ સરકારને પણ બીજા સત્તાધીની માનક સરકારો સ્થાપવાનો અને રાજ્ય વધારવાનો લેખ લાગ્યો છે. ચીન તરફ જે જાપાને નજર ન કરી હોત તો યુરોપી રાજ્યો તેને હોઠામાં કરી ભંત. ચીન એક અક્રિય (Passive) દેશ છે. પણ તેને જીતનાર કોઈ ફાતી રાકે

તેમ નથી. તે વિદ્યેતાની સહાયે થઈ નથી. પણ સ્વામી
યથા સિવાય ધીમે ધીમે તેની સમ્યક્તાથી તેને ગળી જાય
છે. જપાન એ ચીનને ગળવા પ્રયત્ન કરશે તો તે જ
ગળાઈ જશે. ચીનનું રાજતંત્ર દુનિયામાં સૌથી ઉત્તમ
પ્રકારનું પ્રભવન છે. રાજ્યકર્તાઓને લોકો માટે માન છે.
એક વખત એક મુખે ખરાબ લાગવાથી લોકોએ સહી
કરી તેને પત્ર આપ્યો કે તમે ખરાબ છો મારે ચાલ્યા
જવું; અને તે માણસ રાજનામું આપી ચાલ્યા ગયો.
ઐરોપિયો રાજકીય એકતાને માટે ખાસ પ્રયત્નો થયા
નથી, પણ હાલ હીતચાત થવા માંડી છે.

જપાન તૈયાર થયું છે. ચીન બદલાઈ જાય છે. પણ
હિન્દુસ્તાનના બાવિબળ પર વિશ્વાસ રાખી રાક્ષસ નહિ.
જપાન ચીનના બૃત્તકાળ છેડી દઈને જ સ્વતંત્ર થઈ છે.
તમે પણ બૃત્તથી સંતોષ ન માનો. ચીન પણ તેમજ કરે
છે. ચીનાઓએ તેમની માટલી કાપી નાંખી છે. સ્વતા
વડેમ અને પ્રજાશિક્ષા ઊઠવાં છે અને તેમનો ભોગ
આપ્યો છે. ચીન જપાન કરતા વધુ જ પ્રકારનું છે. તેને
તો અનુકરણ સિવાય નહીં જ ઉપનયનું પડે. જપાનની
માફક બીજનું શંકણ કરી ચોવાનું કેપ આપવાની શક્તિ
ચીનમાં નથી. તેની ત્રિપિ પણ તેવી જ છે. તેની ચિત્ર
ત્રિપિમાં ૩૦ થી ૩૫ હજાર સંજ્ઞા (મૂળાક્ષર) છે. પણ
સાક્ષરમાં ખપનારે તો નવી સંજ્ઞા સોપી કાઢી આમાં
ઉમેરો કરશે એવું છે. ચીનને આધ્યાત્મિકતાથી પસાર થઈ
પડ્યું. જપાનને તેના ઇતિહાસનો ભોગ આપવો પડ્યો.
દિન રહેજ પાછળ પડ્યું છે. હજી તેને ફેરફાર કરવાની

ધન્યતા નથી. એ કે રાજચાત થઈ છે. રેલિગિયોની પ્રવૃત્તિમાં
આર્થિક સારવાત થઈ છે.

હાલનો ઉદ્યોગવાદ (Industrialism) સરકાર કરવા
વધારે રોતાની છે. તેના સામે મહાત્મા ગાંધીએ પ્રવૃત્તિ
શરૂ કરી છે. ધાર્મિક પ્રવૃત્તિનાં કાંઈ ચિન્હ કેખાતાં નથી
મહારાષ્ટ્રના જે સ્વયંસેવકોએ અત્યંતનું કામ કર્યું તેમને
ધન્યવાદ થઈ છે. તે કામમાં દેરાનું મહાન આદર્શ જણાય
છે. આપણે આપણામાંથી મેલ કાઢીએ છીએ, કાંઈક જડ
તાને પવિત્ર કરીએ છીએ, તે દિવ્ય કામ છે. જતમહેનતને
જ્યારે હિન્દુસ્તાનમાં માન મળશે, જ્યારે બાજીલુ કામ
કરવામાં નાનમ નહિ માને, ત્યારે હિન્દોને ઉદય થશે.
નહીં સામાજિક જીવન આધ્યાત્મિક રીતે શરૂ કરવાનું
આ જ બિન્દુ છે. બદ્દલોક અને અત્યંતને એ બેદ રહેવા
એવું જ નહિ. દરેક ન્યાત હાલ બીજી ન્યાતને અત્યંત
માને છે. ન્યાતમેદ રહેવાના પણ જૂની ન્યાતો મરશે
અને નવી જન્મશે. આ થશે પછી વધારે કામ થઈ શકશે.
તમારા ધર્મમાં આત્મા છે પણ તે જીવંત નથી. કેદમાં
છે. તેને છોડો કરો અને નહીં ધાર્મિક જીવન શરૂ કરો.

પ્રેરણા માટે જૂના ઋષિઓ પાસે ન જાયો. બધી
બધી પ્રેરણા માટે નવા ઋષિ પાસે જાયો. શું નવા
ઋષિ ઉત્પન્ન થાય જ નહિ તેમ તમે માનો છો? શું
પરમેશ્વર યાદી ગયો છે? અને તેણે નવા ઋષિ ઉત્પન્ન
કરવાની શક્તિ શુભાવી છે? શું તેને હવે કાંઈ કહેવા
જેવું નથી રહ્યું? આશ્ચર્ય તરફ ન જાયો, પણ
નવા રૂપને બદો.

ગ્રામસમિતિ

અંગાળમાં જમીનદારીનો વિવાદ છે, અને ત્યાંના સાધારણ જનસમાજની સ્થિતિ અતિ ગરીબ છે. તેઓ પારંપર પાણીની દેલ કે કુકાળના સંકટોમાં સપડાઈ નિરાધાર બની બસ છે, કારણ કે એ સંકટોની સામે ટકી રહેવામાં એકતા જીવનગળનો તેમનામાં હાસ થયો છે. આ સ્થિતિ સુધારવાને માટે અને ગામડાંઓની રચના કરવા માટે ગામે ગામ ગ્રામસમિતિઓ સ્થાપવાનો ઠરાવ સન ૧૯૦૮ ના એપ્રિલ માસમાં કિશોરગંજમાં મળેલી મેમાનસિંગ જલ્લા પરિષદમાં પસાર થયો. એ ઠરાવ રદ્દ કરતાં શ્રી અરવિન્દ ધોષે જે બ્યાખ્યાન આપ્યું તે આપણા દેશની અત્યારની સ્થિતિને પણ અનુરૂપ હોવાથી યુવધર્મના વાચકોની નજર માટે એ રાજદસઃ નીચે ઉતાર્યું છે:—

આપે મને જે ઠરાવ પર બોલવા ઉભો કર્યો છે એ ઠરાવ આ પરિષદે અત્યારસુધી પસાર કરેલા સર્વ ઠરાવોમાં અગત્યનો છે. એક ભાઈએ જણાવ્યું તેમ, ગ્રામસમિતિ એ સ્વરાજ્યું બીજ છે. દેશની પરિસ્થિતિમાંથી જ ઉત્પન્ન થએલાં અને દેશની જરૂરિયાતને પહોંચી વળે એવાં મથકો ઠેરઠેર બોલી એ સર્વને એકત્ર અને સમન્વયિત કરવાં, અને એ રીતે દેશના રૂઢતંત્ર જીવનબળની રચના કરી એવું નામ સ્વરાજ્ય. ન્યારે એક પ્રજા કુદરતે આપેલાં પોતાના જ જીવનબળ પર જીવે છે અને કાલે છે ત્યારે તે પોતાનાં જ મથકો બોલી એ સર્વનો પોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણે સમન્વય કરે છે. પણ ન્યારે આ કુદરતી સ્થિતિમાં ખલેલ પહોંચે છે, અને કાંઈ પરદેશી પ્રજા તેના પર સ્વાદ યઈ બેસે છે ત્યારે પરાધીન પ્રજાની તમામ શક્તિઓએ પોતાની તરફ વાળી લે છે, અને એથી પ્રજાનાં કુદરતી મથકો પોષણ વિનાના થઈ, સત્વહીણ બની ખરી પડે છે, અને આખરે એમનો નાશ થાય છે. આજ કારણથી પરદેશી રાજ કાંઈ પણ પ્રજાને માટે લાભકારક ન હોઈ શકે, એનાં સાચા જીવનબળ અને પ્રગતિનું પોષક ન હોઈ શકે; તેની અધોગતિ અને મૃત્યુ જ આણે. આ કાંઈ આપણી શોધેલી શોધ નથી. એ તો રાજનીતિશાસ્ત્રનું સનાતન સત્ય છે,

અને રાજનીતિશાસ્ત્રના અભ્યાસી દરેક સુરોષીઅનને તે શીખવાડવામાં આવે છે. એ શાસ્ત્રના અભ્યાસનાં પુસ્તકોમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે પરદેશી રાજ પરાધીન પ્રજાના પોષક જીવનબળનો નાશ કરે છે, અને પ્રજાના રાજશરીરને ઊંચાલિત કરી નાખે છે. ને પરાધીન પ્રજાને આ સ્થિતિમાંથી ઉગરવું હોય તો તેણે પોતાના જીવનબળને પોષે એવાં મથકો બોલી આ સ્થિતિને ઉલટાવવી નેહાએ. આ પછા કિંદુરતાનમાં આપણા પ્રજાકાય જીવનબળને પોષે અને ખીલવે એવાં આપણાં પોતાનાં જ સાધનો હતાં. આપણાં ગામે સ્વાવલંબી હતાં, અને આપણી કેન્દ્રસ્ય સંસ્થામાં આપણી પ્રજાનું હૃદય ધનકર્તુ. આ કેન્દ્રસ્ય સંસ્થા અને આપણાં ગામોને જમીનદાર સંકીર્ણના આંકડાની માફક બેઠાં. પણ આને પરદેશી રાજના આવવાથી એ બધાં કાં તો અપંગ બન્યાં છે, કાં તો એમનો સમૂળગો નાશ થયો છે. આ બધાનો પુનરુદ્ધાર કયે જ આપણે પ્રજા તરફી જીવી શકીએ એમ ધીએ, અને સૌથી પ્રથમ આ બધાંના પાયારૂપ, આપણી પ્રજાના જીવનબળની ચાવી રૂપ આપણાં સ્વાવલંબી અને સ્વાધીન ગામડાંઓના પુનરુદ્ધાર કરવો આવસ્યક છે. ને આપણે સ્વરાજ્યું ચણતર ચણવું હોય તો તે આ ગામડાંઓના પાયાપર ચણવું નેહાએ. અસલના

તોનું પાલન આમસમિતિ મારફત જ થઈ શકે તેમ છે.

સ્વરાજની બીજી શરતો એ છે કે આપણે લોકોની રાજકીય જ્ઞાતિને જગાડવી. દુનિયાના ઇતિહાસમાં એવો સમય હતો, જ્યારે થોડા વર્ગો—અમલદારી વર્ગો, શિક્ષિત વર્ગો, બહુ.તો વેપારી વર્ગો—જનજીત થાય તોયે ચાલી શકે. પણ હવે એ સમય નથી રહ્યો. હવે તો રાષ્ટ્રનું એકત્રીય કરવા આમ લોકોની રાજકીય જ્ઞાતિને જનજીત કરવી જરૂરી છે. હવે અચૂકતમુક વર્ગોનો જમાનો નથી રહ્યો, આ તો લોકમતનો જમાનો થયો છે. હાલના જમાનામાં જે રાષ્ટ્રને જીવતા રહેવાની મુશ્કેલી હોય, જે રાષ્ટ્રને સ્વરાજ મેળવવાની કે જાળવી રાખવાની મુશ્કેલી હોય એ ગાંઠે લોકોને કેળવવા જોઈએ, લોકોને જનજીત કરવા જોઈએ, લોકોને રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાનું જાન કરાવવું જોઈએ જેથી રાષ્ટ્રનો દરેક માણસ એમ સમજે, કે રાષ્ટ્રના સુખમાં એનું સુખ છે, રાષ્ટ્રની આઝાદીમાં એની આઝાદી છે. આ કામ પણ આમસમિતિની મારફત જ થઈ શકે. જ્યાં સુધી આપણે ગામડાના જીવનને એક ન બનાવીએ ત્યાં સુધી આપણે શિક્ષિત અને અશિક્ષિત વર્ગો વચ્ચેનું અંતર ન પૂરી શકીએ. ગામડામાં જ આ બન્ને વર્ગોનું પરસ્પર મિલન થાય છે, અને ગામડામાં જ તેઓ એકતા અનુભવી શકે છે. આમસમિતિ લોકોને આત્મસ્વરાજનું જાન કરાવશે, તે દ્વારા તાલુકાસ્વરાજ અને જિલ્લાસ્વરાજનું જાન કરાવશે. અને એ રીતે ઉત્તરોત્તર પગથિયાં ચઢતાં ચઢતાં પ્રાંતિકસ્વરાજ અને આખરે સમસ્ત પ્રજાસ્વરાજની અસ્મિતા અનુભવાવશે. સાધારણ આમવર્ગ પ્રજાસ્વરાજની ભાવના એકદમ ઝીંઝી શકે એમ નથી, અને એથી તેને ધીરે ધીરે આત્મસ્વરાજની ચઢતાં ચઢતાં પ્રજાસ્વરાજની ભાવનામાં કેળવવો જરૂરી છે. આમસમિતિએ સ્થાપ્યા વિના આમવર્ગને રાજકીય જાગૃતિનું જાન આપવું અશક્ય છે.

આખરે, એકતા વિના સ્વરાજ અશક્ય છે. પણ આપણે સ્વરાજ માટે જે એકતા માગી રહ્યા છીએ તે વિચારોની એકતા નથી, હૃદયની એકતા

નથી, પણ તે હૃદયની એકતા છે, પ્રેમની એકતા છે. પ્રેમમાંથી જ તે ઉદ્ભવે છે. આ હૃદયના—આ પ્રેમના અભાવને લીધે જ, આપણા અંદર અંદરના કુસંધને લીધે જ પરદેશીઓ આપણા ઉપર રાજ કરે છે, અને આપણી માનુષ્યમિ અને એનાં બાળકો પરથી આપણી નજર ઉઠાવવાની સર્વ જીવન માટે પોતાના પર નજર માંડતાં શીખવે છે, અને એ રીતે પોતાના પાયા ઉઠા રાખે છે. આથી આપણે પરદેશીઓના બળ પર આધાર રાખતા થઈ ગયા છીએ, અને એને જ જીવન સર્વસ્વ માની બેઠા છીએ. આને લીધે હિંદુ મુસલમાન એ બે કામ વચ્ચે અંતરપટ પડી ગયો છે, અને એથી બન્ને કામ વિખૂટી પડી ગઈ છે. પ્રથમ હિંદુઓને લાલચ આપી પાંખી ધાલ્યા, અને મુસલમાનોની દહેશત ખાઈ એમને નીચેની નીચે દબાવી રાખ્યા. આજે હિંદુઓ રીસાઈ બેઠા છે એટલે મુસલમાનો અને બીજા કોમોને પાંખમાં ધાલી છે, અને આ રીતે સર્વ કોમો એક બીજાથી વિખૂટીને વિખૂટી જ રહે છે, કારણ કે તેઓ માનચાંદ અને સુખસોગને માટે પોતાની માનુષ્યમિ પર નહિ પણ પરદેશીઓ પર નજર મારે છે. અસલના વારામાં આપણે આજે સાંભળીએ છીએ એવી પાણીની ખૂં. કદિ કાને પડી નહોતી. કારણ કે તે વારામાં લોકોમાં એક બીજા વચ્ચે પ્રેમ હતો, અને એ પ્રેમને લીધે તેઓ એક બીજાને મદદ કરતા, એથી પાણીની ખૂંમ હોવાનો સંભવ જ નહોતો. જમીનદારને અને ખેડૂતને ધરાજો હતો. ખેડૂતને રૂપિયા પડે તો પોતાનું જીવનું નિરંજક છે એમ જમીનદારને લાગતું. એનાં દુઃખ કેમ દૂર કરવાં એ જ વાત સદા એના મનમાં ઘોળાયાં કરતી. પણ પરદેશી રાજના આવવાથી આ બધો પ્રેમ, આ બધો વાતસલ્યભાવ, એક બીજાના દુઃખમાં દાઝવાની જ્ઞાતિ, એક બીજાને મદદ કરવાની ભાવના એ સર્વેનો લોપ થયો, અને એને બદલે દરેક કામ માટે પરદેશીઓ પર નજર માંડતાં લોકો ધીપ્પા. હવે તો સાં ઠોપ પોતાને જ માટે જીવે છે, અને બીજાઓને કાંઈ દુઃખ હોય તો સરકાર ઘણીયે

અંબાજી એમ માની ભેપરવા બને છે. આને લીધે ઝોક બીજાને માટે પહેલાં જે પ્રેમનો નિર્મળ ઝરો વહેતો હતો તે આજ સંક્રાંતિ ગયો છે. હવે એને ફરીથી વહેતો કરવાની જરૂર છે. એ આમસમિતિ માન્દ્રેત જ યથ શકે એમ છે. આમસમિતિ આપણા ઐક્યપેટાપણાનો, આપણા અતઙાપણાનો નાશ કરશે, એક બીજાના દુઃખમાં દાઝવાની, એક બીજાને મદદ કરવાની આપણી વૃત્તિને જગાડશે અને આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનનું બાન કરાવશે. ગામલોકોને જોઈએ તેટલા પાણી પૂરું પાડી પાણીની બૂમ તે દૂર કરશે. પંચાયતો સ્થાપી ધરકુટુંબના કંટાળા ધરશે જે પનાવો ભાઈચારાની બૂંસાંધ ગયેલી ભાવના ફરીથી આપશે. માંદાઓને શોધી કાઢી તેમની માવજત કરશે. દુકાળના વારામાં દુકાળપીડિત લોકોને અન્ન વસ્ત્ર વહેંચી સહાય કરશે. ન્યાય માગનારાઓને ન્યાય આપશે, ગરીબોનું પાલન કરશે, લોકોનું રક્ષણ કરશે અને આ રીતે ન્યારે હરેક માણસ બીજાને માટે જરૂરમત ઉઠાવતો યથ જરૂર ત્યારે આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનની જૂની એકતા પુનઃ સ્થાપિત થશે, આપણો પ્રગ્નના જૂદા જૂદા લોકોનાં હૃદય એક થશે અને એ એકતાના પામ પર સ્વરાજનું મંડાણ થશે.

માટે આ કાંઈ ખાલી ઠરાવ નથી. આ ઠરાવથી તો આપ સ્વરાજ ભોગવવાનું પણ લાઇ રહ્યા છો. બંગાળ એ હિંદની જગતિમાં સૌથી મોખરે છે. એટલે બંગાળે જ હિંદના સવાલોનો ઉકેલ કરવો રહ્યો છે. બીજા બાબતોમાં જમે તે મતભેદ હોય પણ આપણી અમાવેલી પ્રજાકીય સ્વાધીનતા પાછી મેળવવીએ બાજ-

તમાંતો આપણે સૌએકમત છીએ અને એજ આપણી આજની રાષ્ટ્રીય હિલચાલનાં હેતુ અને ધ્યેય છે. જે તમે સ્વરાજના ખરા આશક છો, તરંગને લીધે નહિ, વિકારને લીધે નહિ પણ હૃદયપૂર્વક સ્વરાજને માટે તન ધસી નાંખવા તૈયાર છો, તો આ ઠરાવ જેટલે અંશે તમે અમલમાં મૂકશો તેટલે અંશે તમારી સંસ્થાપના આંક નીકળશે. ત્યાં સુધી આ આમસમિતિની જરૂર આપણને સમજાઈ નહોતી ત્યાં સુધી આપણી બેદરકારીને માટે કાંઈ બહાનું હતું, પણ હવે ન્યારે સમસ્ત બંગાળ એની જરૂર સારી પેઠે સમજી ગયો છે ત્યારે એ બહાનું પણ રહેતું નથી. આજે અહીં આ તમે મેમાનસિંગજીના લોકોના પ્રતિનિધિ તરીકે જૂદા જૂદા ભાગમાંથી ફિરોરગંજમાં ભેગા થયા છો, અને એ જીલ્લાના તમામ લોકોની વતી આ ઠરાવ તમે પસાર કરવાના છો. જે આવતા વરસ સુધીમાં તમે આ ઠરાવને અમલમાં નહિ મૂકી બતાવો તો અમે બધા સમજીશું કે તમારી વાત હૃદયની નહિ પણ મહોંડાની હતી, બહુ તો બુદ્ધિની હતી. પણ જે આવતા વરસ સુધીમાં તમે તમારા આ જીલ્લામાં આગેગામ આમસમિતિઓ સ્થાપી દો અને એની મારફત કામ શરૂ કરો તો અમે બધા સમજીશું કે બંગાળના એક જીલ્લાએ તો સ્વરાજની શરતો પાળી છે, અને સ્વરાજનો સવાલ ઉકેલ્યો છે તો પછી વખત વીતતાં આખો બંગાળ અને હિન્દુસ્તાન પણ એ સવાલ ઉકેલશે અને સ્વરાજ ભોગવશે એ નિર્વિવાદ છે.

અમદાવાદના મીલમજૂરો

એક સમય એવો હતો જ્યારે યંત્રોની શોધજોગ થઈ નહોતી, માણસો પોતપોતાને ઘેર બેસી નાના નાના ધરગણ ઉઘોગોમાં ગુલામી જઈ ઉદ્યોગોમાં તેમજ જીવનનિર્વાહ કરતા. એક બીજા પર જરૂરી વસ્તુનો આધાર હોય દાસના કરતાં તે સમયે લોકોમાં સદાકાર વધારે હતો. જૂદા જૂદા ધંધાના માણસો નાના નાના મહાજનો કે મંડળો બનાવી પોતાની સામાજિક જરૂરિયાત સિદ્ધ કરતા. આપને ધંધો હોકરો શીખતો અને વારસામાં ઉતરી આવેલો ધંધો લાંબા સમયના યાન અને અનુભવને લીધે સમૃદ્ધ થયે જતો. લોકો અક-વાકિયામાં એકાદ દિવસ હાટ કે ગુજરી ભરવાના રથોએ આવી પોતાને માલ વેચી જતા, અને જલ્દીમાં પોતાની જરૂરી ચીજો ખરીદી જતા. સમાજમાં બ્રાતૃભાવ પણ વધારે પ્રમાણમાં હતો. લોકો સમજતા કે સમાજમાં બધાની જરૂર છે, અને એજ સમજણને યોગ્ય એક બીજા પ્રત્યે વર્તન થતું. ધનાઢ્ય પુરૂષો ધન અંધારામાં જ શ્રીમંતાઈ નહોતા લેખતા. ધન તો દાનને માટે છે એ સૂત્ર તેઓ શારીરીક સમજતા. ગરીબ અને તવંગર વચ્ચેનું અંતર હાલ છે એટલું તે સમયે નહોતું. એક બીજા પર જીવનની જરૂરિયાતો માટે આધાર રહેલો હોવાથી આપસઆપસમાં સંબંધ સારો હતો.

આવી સ્થિતિ લગભગ સર્વ દેશોની કહી શકાય. હિંદુસ્થાનમાં તો મુખ્યત્વે કૃતિ એમ હતું જ. આર્થ ગંસ્કૃતિનું રહસ્ય માણસોના ધર્મપાત્રન-કર્તવ્ય-પાત્રનમાં રહેલું છે અને એજ સંસ્કૃતિએ ભારતવર્ષ જેવા ધનાઢ્ય દેશમાં ગરીબ અને ધનિક વચ્ચે હાલ જણાતાં સર્વસામાન્ય કડવાસા અને દ્વેષભાવ અટકાવેલા.

સમય પસારાયો, યંત્રજન આવી લાગ્યો. હિંદુસ્થાન વર્ષોનાં વર્ષો અધારમાં સડ્યું અને આર્થ ગંસ્કૃતિનું રહસ્ય બ્રહ્મભૂત થયું. અધારધીનો જન્મોનો અર્થ યતો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો ઉદય થયો અને પશ્ચિમના સંસર્ગ સાથે પાશ્ચાત્ય જડવાદ પણ આવ્યો. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યે ઇંગ્લાંડને સમૃદ્ધ કરવા હિંદુસ્થાનના ઉઘોગોનો વિનાશ કર્યો; અને યંત્રની હરિશ્ચંદ્રમાં રાજસત્તાના આધાર કિવાય ઉઘોગો લાંગી ગયા. આથી લોકોને જમીનનો આશરો લેવો પડ્યો. પણ જમીન તે કટકાને પોષી શકે? અને તે પણ એવા સમયમાં કે ખેડૂત મહેનત કરી આપાદ થવા માગતો હોય ત્યાં તેની આમદાનીનો સારો ભાગ મહેસૂલ રૂપે પડેલી સરકારની તિજોરીમાં ખેંચાઈ જાય.

પશ્ચિમને પગલે પગલે યંત્રયુગ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યો. લોકોએ સર્વ દુઃખનું નિવારણ યંત્રમાં જોયું. યોગણીસમા સેકાના પાછલા ભાગમાં રહેને આવી અને રહેને લીધે લોકોની રહેણીકરણીમાં વળી ફેરફાર થયો. લોકો ધંધાવગરના થઈ પડ્યા. ગામડો સૂકાવા લાગ્યા, અને લોકોનાં યોજોયોમાં ધંધાની શોધમાં શહેરોમાં ઉભરાવા લાગ્યાં.

યોગણીસમા સેકાની ઉત્તરી વીસીમાં અમદાવાદમાં મીલઉદ્યોગ શરૂ થયો, અને એની સાથે ગામડાંઓમાંથી લોકોની ભરતી થઈ. શહેરમાં વસ્તી વધારે ને વધારે ગીચ થતી ચાલી, ગંદકી અને અનારોગ્ય પ્રમાણમાં વધ્યાં. ખુલ્લી હવાને ટેવાએકાં શરીર કારખાનાની બંધ હવામાં કેમ રહી શકે? નજીબ, નદિ નજીબ આરામ મેળવી દુખારોનો યોગામાં સાથે રહી કામ કરનારાના મનની સ્થિતિ ખરાબ. માર્ગસિક તેમજ શારીરિક દુઃખનું નિવારણ

દાર કે બીજા કેરી પીણામાં શોધાયું. લાલચ પણ પામું ને પાસે. માનસિક સ્થિતિ બદલાયા સાથે સ્વભાવનું સમતોલપણું પણ ગયું અને નિર્દોષ આમણવન ગાળનાર લોકો શહેરી દુર્યુણોમાં ફસાયા.

મજૂરોના ઉપયોગ તો હાથપગ વાળા છવતા યંત્રોની માફક જ થતો. નિહાવ યંત્રોની તેલ વિગેરે ખોગક આપી પૂરેપૂરી સંભાળ લેવાની કે રખેને ઘસાઇ જાય, પણ મજૂરની એટલીયે સંભાળ રાખવાની જરૂર નહતી. એક બદલે બીજા મજૂર કોઇ પણ જાતના ખર્ચ વિના સહેલાઇથી મળી રહેતો. આથી મજૂરો ઉત્તરોત્તર અધમાવસ્થામાં પડતા ગયા.

પણ મનુષ્ય સ્વભાવ છેક જ નીચ નથી. જેમ માણસ નીચતામાં છેલ્લે તળીએ જઇ ખસે છે તેવીજ રીતે પરાપકારવૃત્તિના ઉચ્ચ ગિરિશિખરે પણ વિહરી શકે છે. મજૂરોની આવી અધમાવસ્થા કયા સહાય, વિચરક પુરૂષને ન સાલે ? એમના છવનનો પગેપગનો અન્યાય કેમ એમને હેરાન ન કરે ? આવા પુરૂષો મજૂરોની વ્હારે ધાયા અને ત્યારથીજ મજૂરોની સ્થિતિ સુધારવા પાછળ સમાજનું લક્ષ ખેંચાયું, અને મજૂર-સંઘો અને એના અંગે ચાલતી બીજી પ્રવૃત્તિઓની શરૂઆત થઇ.

એમનાં હૃદયને અદ્ભૂત પ્રેરણા કરતાં વર્ષો થયાં યુરોપમાં મૂડીવાળા અને મજૂરો વચ્ચે ત્રણેય એક કે બીજા રૂપે ચાલુજ છે. આ પરિસ્થિતિ પણ ખ્યાન ખેંચ્યા સિવાય રહી નહિ. આથી હિંદુસ્થાનમાં પણ મજૂરોની સ્થિતિનો અભ્યાસ શરૂ થયો, અને પ્રરોપકારવૃત્તિવાળા મનુષ્યોને મજૂરો પ્રત્યેની ફરજો ખ્યાલ થયો.

મજૂરોને સીધી રીતે મદદ કરવાની પ્રવૃત્તિનો આરંભ અમદાવાદમાં અમરપુરાની ચાલીમાં સન્નિશાળા ખોલવાથી થયો. વારતહેવારે મીકાઈ બ્લેચી, હનામે આપી મજૂર વિદ્યાર્થીઓને રાષ્ટ્રીય શાળામાં દાખલ કરવામાં આવ્યા. ધીમેધીમે મજૂરો પોતાનો સ્વાર્થ સમજતા થયા, અને આવા શુભ કાર્ય માટે એમની પૂર્ણ સહાનુભૂતિ મળી. આથી શાળામાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધી તેમજ ચાલીને આરોગ્યની દૃષ્ટિએ સ્વાસ્થ્ય રાખતા લોકો શીખી ગયા.

મનુષ્યની ધીરજને પણ અંત હોય છે. ન્યાસિધી થોડું ધણું પેટ ભરાતું હોય ત્યાંસુધી માણસ મને તેમ ચલાવી લે છે. ખજી સવારથી સંજ સુધી લાગલાગટ કામ કર્યો છતાં પેટપૂરતાં અન્નને માટે ફાંફાં મારવા પડે ત્યાં સુધી સ્થિતિ અસહ્ય થઇ પડે છે. યુરોપમાં મહાવિપ્લવ શરૂ થઈ ચૂકી હતો, અને મોંઘવારી ફૂદકે અને બસકે વધવા માંડી હતી. એવામાં સને ૧૯૧૭ માં પ્લેગે હુમલો શરૂ કર્યો, અને કાળ પોતાનું ખાપર ભર્યુંજ જતો હતો. મીકા માલેકોને તો લગાઇ ચાલતી હોવાથી નફો મેળવવાનો વખત આવી લાગ્યો હતો એટલે મીકો બધ કરવી પાલવે એમ નહોતું. આથી કારીગરો મરણુપામતાં તો વધારે પેસા શાપી બહારના કારીગરોથી એમની જગ્યા પૂરવામાં આવે. પણ અમદાવાદના જૂના કારીગરોને તો જૂના ૧ કામકરતું પડતું. આ સ્થિતિ અસહ્ય થઇ પડી. જાણ્યોએ હડતાલપાડી અને હડતાલ પૂરતુંજ એક ઉજું કર્યું. હડતાલ કીક ચાલી કરેલાય-કેટલાક મને કેટલાક ટકી રહ્યા. આખરે સમાધાન ને પ્લેગનું યોનસ સર્વ કોઇ કામદારને મળ્યા. આ હડતાલ કોઇ પહેલ વહેલી નહોતી, પણ

ખીજ હડતાલો કરતાં તે જૂદાજ પ્રકારની હતી. આગળ તો નજવી નજવી બાબતોમાં મજૂરો શેઠ સાથે રીસાર્થ બેસે એટલે કામ છોડી બે ત્રણ કલાક બહાર લટાર મારી આવે અને પાછા કાંઈક ધમકાવી, કાંઈક ફેસકામણથી કામ પર ચડી જાય. આ હડતાલમાં તો એકજ ધંધાવાળાંઓ સાથે મળ્યા, એમની માગણી શું હતી એ નક્કી કર્યું, અને મીલમાલેકો પાસે એ માગણી રજૂ કરી અશુદ્ધ દિવસમાં એના નિકાલ કરવા સુદત આપી અને સુદત વીત્યે હડતાલ પાડી.

એ પછી સને ૧૯૧૮ ની સાંજખાતાની મોટી હડતાલ પડી. એ હડતાલનો ઇતિહાસ મહાત્મા ગાંધીજીના એની સાથેના મેળવેને લીધે સુપ્રસિદ્ધ છે. તોપણ મુખ્ય મુખ્ય સુદાઓને ઉલ્લેખ અહીંઆ અસ્થાને નહિ ગણાય. પ્લેગ બંધ પડ્યો હતો એટલે એની સાથે જ શેડીઆ. ઓએ પ્લેગનું બોનસ બંધ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. પ્લેગના બોનસથી જ ફારીગરો વધતી જતી મોંઘવારી સામે ટક્કર ઝીલી રહ્યા હતા. અને બોનસ બંધ પડવાની સાથે જ બૂખમરાની સ્થિતિ એમણે કહી લીધી. મજૂરોમાં અસંતોષ ફેલાયો. મહાત્મા ગાંધીજીને મજૂરોના મદદગાર તરફથી તેમજ સહેરના સરકારી અમલદારો તરફથી એનો ફરિયાદ આજુવાનું આમંત્રણ થયું. પંચ નીમાયું પણ પંચ નિર્ણય આપે એ પહેલાં તો મીલમાલેકો તરફથી કોઈક-આઉટ જાહેર થયો, મજૂરોએ ગાંધીજીની સરકારી સ્વીકારી પૂરેપૂરી તપાસ કર્યા પછી ગાંધીજીએ ૩૫ ટકા વધારાની માગણી કરવા સલાહ આપી અને એ પ્રમાણે માગણી કરવામાં આવી. ગાંધીજીની સલાહથી ૩૫ ટકા વધારો ન ગણે તો કામ પર નહિ ચડવાની મજૂરોએ પ્રતિજ્ઞા લીધી, અને ગાંધીજીના તપોવ્રજ અને સત્યાગ્રહવા એ પ્રતિજ્ઞા પાળી. હડતાલ ૨૨ દિવસ ચાલી અને એ સમયનો ઉપયોગ મજૂરોને સત્યાગ્રહનો પાઠ, એમનું સમાજમાં સ્થાન, એમનો ધર્મ, વિગેરે શીખવવામાં થયો. જે હડતાલ અક-

સ્મિત તોફાન અને અંતઃસંઘર્ષોનું મૂળ થઈ પડી હોત તે આ રીતે નિર્વિધે પાર પડી, અને સર્વ કાષ્ટએ એની સુકાકે પ્રશંસા કરી.

મજૂરોએ આ હડતાલમાં અત્યંત તાલીમ મેળવી અને અંધજનની શક્તિ જોઈ. પોતાના સાચા મલાહકારને એમણે પીછાપા, અને પછી આવેલા ઇન્ડુએન્સીના સમયમાં સલાહકારોએ કરેલી સેવા અને મદદને લીધે એમના પ્રત્યે મજૂરોની ભક્તિ અસીમ વધી. સલાહકારો એમના જીવનનો અભ્યાસ કરવામાં, તેમાં યોગ્ય સુધારો લેવાવામાં અને નાની નાની બાબતોમાં યોગ્ય સલાહ આપવામાં જે અઘાળ શ્રમ લેતા એની કદર થઈ.

પણ અત્યંત ધીર સામ્રાજ્ય તો એમની આસપાસ વીંટાયેલું જ હતું. પોતાના મદદગારના શુદ્ધ હેતુઓ એમનાથી ન સમજાયા. એમના ભક્તિભાવે ખરાબ રૂપ લીધું અને પરિણામે સને ૧૯૧૬ માં મહાત્માજીના પકડાયા પછી અને, શ્રી. અનસુયા બહેનની ધરપકડની અફવા ફેલાયાથી અમદાવાદમાં તોફાનો થયાં અને જનમાલની ખુવારી થઈ. તોફાનો શમ્યા પછી તપાસ શરૂ થઈ અને સંખ્યાબંધ મજૂરો પર તોફાનમાં સામેલ રહેવા અદાલતમાં કામ ચાલ્યું. અમળજી મજૂરોને કોર્ટનું અને કાલદાઓનું શું જાન હોય? આ સમયે પણ એના એ જ મદદગારોએ યોગ્ય સલાહ અને મદદ આપી.

આ સમયો સમય એમના જીવનનો અભ્યાસ તો આવજ રહ્યો. સાંજસવાર ઉચ્ચ ખાનદાન કુટુંબના માણસો એમના લગામાં જતા, એમના યોગ્ય વિમતમાં ઉતરી પૂછપરછ કરતા, એમના સુખદુઃખમાં ભાગ લેતા અને એમના હક્કોનું ગંરજણ કરતા. એમને કેળવણી આપવાને શાળાઓ સ્થપાઈ, એમનાં બાળકોની શારીરિક સ્થિતિ વૈદ્યશીલ દ્રષ્ટિએ તપાસાઈ, અને એમને કરજમાંથી મુક્ત કરવા સહકારી મંડળોની પણ રચાપના થઈ.

પગાર અને બોનસનો સવાલ તો અવારનવાર ઉભો જ થતો. મીલમાલેકો સાથે વાટાઘાટ કરવાની રહેતી. સને ૧૯૧૮ ની હડતાલ પછી મજૂરો મેંઘ-

અળ સમજતા થયા અને મજૂરમહાજનો બંધાવા શરૂ થયા.

સને ૧૯૧૮ ની હડતાલનો નિવેડો પંચથી આવ્યો હતો. પણ શેડીઆઓ મજૂરો સાથેના તેમના વ્યવહારમાં બહારની દબલગીરી ધ્વજતા નહિ. મજૂરોના સલાહકાર સંબંધી તેઓ સારા રહેતા અને મજૂરોનું જોર જોષ દહાર રહેતા કે નથી જતા. પણ વધારે અનુભવથી તેઓ જાણતા થઈ ગયા કે સલાહકારો મજૂરોની ખોટી માગણીને ઉત્તેજન આપતા નથી તેમજ મીલઉદ્યોગને નુકસાન કરવાનો એમનો હેતુ નથી. એથી પગાર—બોનસ સંબંધી માગણીને નિકાલ પંચથી કરવાનું નક્કી થયું. સને ૧૯૨૦ ની શરૂઆતમાં તાજુવાળાઓના મહાજને અમુક માગણી કરી અને તેના ચૂકાદો પંચ મારફત આપી ગયો. મહાજનની આમ વધતી જતી લાગવળ જોઈ, મહાજનો બંધાવાનું કામ વેગથી ચાલ્યું. એમાં ટ્રાંસલ ખાતાના માણસોએ મહાજન બાંધી અરજી કરી. પંચનો નિવેડો આવતાં કેટલોક સમય નીકળી ગયો એટલે હડતાલ પડી. છેવટે આ હડતાલનો નિકાલ પણ પંચનીજ મારફત થયો અને કામ કરવાના કમકામી ૧૨ થી ઘટાડાઈ ૧૦ થયા, અને પંચનું તત્ત્વ હમ્મેશ માટે સ્વીકારવામાં આવ્યું. મજૂરોની માગણી મીલમાલેકોના પ્રતિનિધિ અને મજૂરોના પ્રતિનિધિ બન્નેના બનેલા પંચ પાસે રજૂ થયા, અને પંચ નિવેડો આપે એ બન્ને બાજુને બંધનકારક થાય. ફરિયાદોનો નિકાલ પણ પંચ કરે. એનો નિકાલ મજૂરો હડતાલ પાડી ન આવણી શકે. આમ હડતાલથી થતા નુકસાનોમાંથી મજૂરો તેમજ શ્રીવાળાઓ ઉગરી ગયા.

સને ૧૯૨૧ ના અક્ટોબરમાં મજૂરોએ બોનસ સંબંધી માગણી કરી. મીલમાલેકોનો ધંધો ધીકતો ચાલ્યો હતો અને નોકો પણ સારા પ્રમાણમાં મળ્યો હતો. પંચમાં બોનસ સંબંધી મતભેદ પડ્યો અને હડતાલ પાડી. પં. માલવિજીએ સરપંચ દરીકે કામ કર્યું અને અંધાણો નિકાલ આવ્યો. મજૂરોની જતમહેનતથી મળતા નફાઓમાં મજૂરોને ભાગ મળવો જોઈએ, એ સિદ્ધાન્ત સ્વીકારવામાં આવ્યો.

આપારે બજાબર ખાતાઓએ પોતાના મહાજન બાંધી, દીધા છે અને કારીગરોનો મોટો ભાગ એમાં જોડાઈ ગયો છે. જૂદી જૂદી મીલોના પ્રતિનિધિ દ્વારા ખાતાઓના મહાજનનો વહીવટ ચલાવાય છે. મજૂર. એક્સિસ તરફથી એમને યોગ્ય સલાહ મળે છે તેમજ મજૂરોનાં કાર્યો થાય છે. મહાજનો પાસે આજે વાર્ષિક લગભગમાંથી સાદે બડોળ એકઠું થયું છે. દિવમ રાતની મળી કુલ ૩૬ રાખાઓ ચાલે છે અને તેનો લાભ ૧૯૮૦ વિદ્યાર્થીઓ લે છે. એક દરખાસનું પણ સ્થાપવામાં આવ્યું છે અને એમાં ૧૨ ખાટલા રાખવામાં આવ્યા છે. ચાર, સદકારી મંડળીઓ ચાલે છે અને ધીરલાં નાણાંની રકમ રૂ. ૫૦૦૦) પાંચ હજાર સુધી પહોંચે છે.

મજૂરો માટે હજુ ખૂબ જ કરવાનું બાકી રહેલ છે, અને મજૂર એક્સિસના ચાલકો એ સારી જેટ સમજે છે. દારૂનિરોધની ચળવળ છતાં અમદાવાદમાં દારૂ પ્રમાણ વધે નહિ છે. મજૂર રાખાઓમાં મજૂરને યોગ્ય કેળવણી પ્રાપ્તિ દાખલ નથી કરી શકાઈ, મજૂરો માટેનું દવાખાનું અને રાખાઓ બંધારની મદદથી ચાલે છે, આ 'સર્વ' હકીકત મજૂર એક્સિસની જાણ બહાર નજ હોય. ચાલકો એમાં પ્રયત્નશીલ છે. મજૂરોમાં જેમ જાનને ફાલો યશે તેમ તેઓ પોતાનું હિત સમજતા થશે, અને મજૂર એક્સિસની સહાયથી, પોત ના જ બાહુબળથી ઉભતિ સાધી લેશે. ધંધર આવા શુભ કાર્યમાં મદદગાર રહેશે.

ટીપ. ન્યારે આ લેખ છપાઈ રહ્યો છે ત્યારે ખગર મળે છે કે દીવાળી પર આવવાના બોનસ સંબંધી પંચના ચૂકાદાનો અર્થ કરવામાં મજૂરો અને શેડીઆઓ વચ્ચે વધી પડ્યો છે. ચૂકાદાનો અર્થ સરપંચ નીમી કરી શકાય. પણ મજૂરોની ધીરજ ખૂટવાથી મજૂર મહાજનની રત્ન સિવાય ટ્રાંસલ ખાતાના માણસોએ હડતાલ પાડી અને કેટલીક મીલોમાં કામ કરનારાઓને ઇચ્છા વિરૂદ્ધ અટકાવ્યા. આથી ટ્રાંસલખાતાના મહાજનમાંથી પ્રમુખ તેમજ મંત્રીએ રાજીનામાં આપ્યાં છે. મજૂરોને રાજકીય ચળવળમાં ઉપેયોગ કરવામાં આવે છે એવા કેટલીક દિશામાંથી થતા આક્ષેપો આથી ખોટા કરે છે.

સૌન્દર્યનો સાક્ષાત્કાર

જે વસ્તુઓમાં આપણે આનંદ લેતા નથી તેમના આપણી જેટલે ત્રણ સંબંધ સંબંધે. પ્રથમ તે તે વસ્તુ આપણા મનને આરંધ્ર થઈ પડે છે. ગમે તેમ કરીને આપણે તેમનાથી દૂર થવા ઇચ્છા રાખીએ છીએ; અથવા તે તે વસ્તુઓ ઉપયોગી હોય છે અને આપણી સાથે અપૂર્ણ અને તાત્કાલિક સંબંધમાં આવે છે, એટલે ન્યારે તેનો ઉપયોગ થઈ રહે છે ત્યારે તે આરંધ્ર થઈ પડે છે. એવડ કેટલાક પદાર્થો તો આપણી સંજ્ઞાના પર, છુદ્ધિની સરહદ પર, ભટકતા માણસ પેટે ફાળીયાર દેખા દે છે, અને તરતજ પાછા જતા રહે છે. ન્યારે આપણને કોઈપણ વસ્તુ આનંદદાયક અને છે, ત્યારેજ તે સંપૂર્ણપણે આપણી અને છે.

આ જગતનો એકા બામ આપણે મન તો બાણે કંઈ જ હોય નહિ તેવા રહે છે. આપણે તે બાજને એ પ્રમાણે અનુભવે રહેવા દઈ રાખીએ તેમ નથી, કારણ કે તેમ કરવાથી આપણે પોતે જ અધ્ય બનીએ છીએ આ આખું જગત આપણે જ વારસો છે અને આપણી સમગ્રી શક્તિઓથી આપણે તે વારસો લેવાના છે. જગતનો વારસો એ પ્રમાણે મેળવવાની શક્તિમાં આપણી સર્વ શક્તિઓનું સંદાય છે.

સમગ્રી શક્તિઓનો ઉપયોગ આપણા ચૈતન્યનો નિકાસ કરવામાં થાય છે પરંતુ આપણામાં રહેલો સૌંદર્યનો ભાવ શા ઉપયોગનો છે ? એ પ્રશ્ન ધણીને સ્વાભાવિક રીતે થશે. શું એ સૌંદર્યની ભાવના સત્યને તેજ અને તિમિરના રૂપમાં વિખૂટું પાડી કુંદર અને કુરૂષ એવાં વિરોધી સ્વરૂપોમાં સમજા પડાયેલિ આપણી આગળ લાવવા માટે જ છે ? જો ઉપર જણાવ્યા તે મત ખરો હોય તો આપણે કશું કરવું પડે કે આપણામાં રહેલો સૌંદર્યનો ભાવ વિશ્વમાં કુસંપ વાવે છે, અને પ્રત્યેક વસ્તુને સર્વ વસ્તુ સાથે જોડનાર રાત્રીમાર્ગ પર કસવાય-બેઠ-ની દીવાલ ઉભી કરે છે. પરંતુ, એ વાત ખરી નથી.

ન્યો સુધી સાક્ષાત્કાર અપૂર્ણ હોય છે ત્યાં સુધી જ્ઞાત, અજ્ઞાત, સુખદ અને દુઃખદ વિશેષે વચ્ચે ભેદ જરૂર રહેશે. ધણીએ ટાવવેલા કહી કહીને યાત્રી ગયા તો પણ માણસ કોય સુદિની કૃત્રિમ હાલને કાંઈ સ્વીકારતો નથી. પ્રતિદિન માણસનું વિજ્ઞાન એના નકરમાં પહેલાં “અજ્ઞાત” કે “અજ્ઞેય” પ્રદેશ તરીકે પંકાયેલા ભાગોમાં ધુસે છે. આપણામાં રહેલો સૌંદર્યનો ભાવ પણ પોતાના વિનય પ્રદેશની હદ આગળ ને આગળ વધારતો જ નય છે । સત્ય સર્વત્ર છે, તેથી દરેક વસ્તુ આપણાથી નજીકી સમય છે; કુંદરતા સર્વવ્યાપક છે, તેથી કરીને પ્રત્યેક વસ્તુ આનંદ આપી શકે છે.

પ્રાચીન ધર્મમાં-ઇતિહાસની રાજ્યાત થઈ ત્યારે માણસ બધી વસ્તુઓને સહ્ય ગણતો હતો. વિજ્ઞાને જડ અને ચૈતન સુધિ વચ્ચે તીક્ષ્ણ ભેદ પાડવાની રાજ્યાત કરી; પણ વિજ્ઞાનમાં જેમ જેમ માણસ આગળ વધતો જાય છે, તેમ તેમ જડ અને ચૈતન વચ્ચેની વાડ ઓખી થતી જાય છે. જ્ઞાનની રાજ્યાતમાં એક પ્રકારની ભેદભુદ્ધિ આપણને મદદ રૂપ થઈ પડે છે; પણ જ્ઞાન જેમ જેમ વૃદ્ધિ પામે છે તેમ તેમ તે વાડો અદૃશ્ય થઈ જાય છે.

ઉપનિષદોમાં લખ્યું છે કે, આનંદાદ્યેવ જીવિ-માનિ મૃતાનિ જાયન્તે । “આનંદમાંથી જ આખું જગત ઉત્પન્ન થયેલું છે.” જગતની ઉત્પત્તિ સિદ્ધાંત, આનંદને યોગ્યતા માટે આપણે દૈત અથવા નેદથી રાજ્યાત કરવી પડે છે. કુંદર અને કુરૂષમાં આપણે ભેદ પાડીએ છીએ. ત્યાર પછી આપણા ચૈતન્યને-નિદ્રામાંથી જાગૃત કરવા માટે સૌંદર્ય મદ્ય કરવાની આપણી ભાવના આવીને આપણને નેરથી દૂર લગાવે છે, અને તે વિરોધની તીક્ષ્ણતા આપણા હૃદયપર ડસાવવામાં સૌંદર્યનું સાધક છે. તેથી સૌંદર્ય સાથેના આપણા પ્રથમ પરિચય તેના પચરંગી પહેરવેશ ઢાંચા થાય છે, તે આપણને તેની વિવિધતાથી આકર્ષે છે એટલુંજ નહિ

પણ તેની વિચિત્રતા અને કુરુપતાથી પણ આચ્છે છે. પણ જેમ જેમ આપણે પરિચય ગાઢ થતો જાય છે તેમ તેમ, જેનીની એકચરતા એકચરતાના ડોહનમાં વિરામ પામે છે. શરૂઆતમાં આપણે સૌન્દર્યને તેની આસપાસ આવી રહેલા પદાર્થોથી વિખૂટું પાડીએ છીએ-તેને ખીન પદાર્થોથી બિન સ્પર્શીએ છીએ. પણ અન્તે સર્વ સાથે તેની એકચરતા આપણે અનુભવીએ છીએ, ત્યાર પછી આપણી સૌન્દર્યભાવનાને જરૂર કરવા માટે બુદ્ધિશક્તિ કરી ઘોંઘાટ કરવાની જરૂર રહેતી નથી, જરાપણ બળજેરી વાપરવાની જરૂર રહેતી નથી, અને આપણા હૃદયને ખાતી થાય છે કે મુદ્દતાવ પૂરવોના વારસો ભોગવે છે.

આપણા જીવનના વિકાસની કોઈ ખાસ અભિધર્મા-આપણા દત્તિકાસના અમુક સમયમાં સૌન્દર્યનો એક નવો પંથ આપણે ઉઠાવી દીધો છીએ, અને તેને સંકુચિત દર્શનમાં બાંધી લઈ ઘોરા ચૂરી કહારેલા માણસોને માટે તે એક અનિમાનનો વિષય કરી મૂકીએ છીએ. જે પ્રમાણે યવાથી સૌન્દર્યના ઉપાસકોમાં જેનાય, દંભ અને અતિ-સંયોજિતો આવે છે. જે પ્રમાણે હિંદુધર્મની પદ્ધતિના દિવસોમાં આધ્યાત્મિક સત્યોના અનુગ્રહ નાણદ યવાથી બ્રાહ્મણમાં વહેમોના પ્રચાર થયા તે પ્રમાણે સૌન્દર્યમાં પણ બને છે.

સૌન્દર્યશાસ્ત્રના દત્તિકાસમાં પણ એવા સ્વતંત્રતાનો અ-પાંતદ્રઢકારનો એક યુગ આવે છે કે જ્યારે નાની અને મોટી વસ્તુઓમાં-સર્વત્ર સૌન્દર્યદર્શન સહેલું બને છે, અને તેવે સંમયે વિચિત્રતાથી આદ્ય પમાડનાર વસ્તુઓને કોઈ મૂળીને, સામાન્ય વસ્તુઓની સાદાઈમાં જ આપણને વધારે સૌન્દર્ય જણાય છે. આ લાગણી જેટલી તો પ્રાધાન્ય પામે છે કે પ્રતિકલ્પની બુદ્ધિશક્તિ મનુષ્યના મનને પસાર પડે પડે છે. અર્થાત્ સૌન્દર્યની કદર કરવામાં જેનીની રીતે જેટલી જેટલી વસ્તુઓનાય જેનાવેને લીધે યોગદ, રૂઢિની સમિતિથી બંધિત, સંધારણ હોય છે, તે સર્વ પદાર્થોને ત્યાગ કરવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ અને તેવે સમયે આપણે સાધારણ વસ્તુઓની સરળતાને અણધરની રીતે અસાધારણ બનાવી મૂકીએ છીએ. એકચરતા-સુરમિલાટ-લાવવા માટે આપણે પ્રત્યક્ષતાના નિયમ પ્રમાણે એટલે હર્ષકંડ એકચરતા ઉપ-ભવીએ છીએ. ઉપર પ્રમાણેના પ્રતિકલ્પની શરૂઆત આપણા વતમાનયુગમાં થતી જણાય છે જેનાથી જેટલું સાબિત થાય છે કે-આપણી સૌન્દર્ય મદલસરકિમાં ફેરના સુંદર અને બદલુરત એવા બે વિભાગો કરીએ છીએ તે માત્ર આપણી મદલસરકિની સંકુચિતતાનું જ પરિણામ છે. આ વાત આજકાલના લોકોના જલ્પવામાં આવી છે.

જ્યારે આપણે સૃષ્ટિ પ્રત્યે નિઃસ્વર્ગ અર્થાત્-નિર્વેપ-સ્વા-ર્થમુક્ત થઈને એતાં શીખીએ છીએ, અને જ્યારે તે જગતને હિન્દિયત્વસિની સતત કામનાથી-વાંછનાથી-સ્વતંત્ર થઈને જોઈએ છીએ ત્યારે જ આપણને સર્વવ્યાપી સૌન્દર્યનું દર્શન થાય છે-ત્યારે જ આપણને જણાય છે કે જે વસ્તુ કુઃખર છે, અશ્વિર છે, અણુમતો આપ-નારી છે તે ખાસ કરીને કોઈ બદલુરત અથવા કુરુપ દોની નથી સત્યમાં સૌન્દર્ય વસેલું બાસે છે.

જ્યારે આપણે સૌન્દર્ય સર્વત્ર છે એમ કહીએ છીએ ત્યારે તેટલા કુરુપથી આપણે 'કુરુપ' એ શબ્દને કોપમાંથી બાતલ કરવા માગીએ છીએ, એમ નથી. 'કુરુપતા' જન-માં નથી એ, જગતમાં અસત્ય નથી એમ કહેવા બદાજર છે, અને એમ કહેવું તો અર્થહીન થઈ જાય છે! અસત્ય અસ્તિત્વ ધરાવે છે ખરું પણ તે વિશ્વવ્યવસ્થામાં નહિ; કેવળ આપણી મદલસરકિમાં જ તેના વિરોધી તત્ત્વ તરીકે તે વસે છે. આપણા જીવનમાં સૌન્દર્યના અપૂર્ણ આલિસાંવને લીધે જેમ કુરુપતા જન્મે છે; તેમજ સત્યના અપૂર્ણ જ્ઞાનને લીધે આપણી કલામાં પણ કુરુપતા આવે છે. જેમ કેટલેક અંશે આપણા પોતાનામાં તેમજ સર્વ-માં આપણે રહેલા સત્યના નિયમની વિરૂદ્ધ, વર્તન કરી શકીએ છીએ તેમ સર્વવ્યાપી એકચરતાના સતતાત્ત નિય-મની વિરૂદ્ધ જઈને આપણા જીવનમાં કુરુપતા ઉપભવી કાઢીએ એ પણ બનવા સહેલું છે.

આપણામાં રહેલી સત્યને મદલસર કરવાની શક્તિને લીધે આપણે સૃષ્ટિમાં જે નિયમનો સાક્ષાત્કાર કરીએ છીએ, અને આપણી સૌન્દર્યમદલસરકિને લીધે આપણે વિશ્વમાં એકચરતા નિરખીએ છીએ. જ્યારે આપણે કુરુપતામાં નિયમનું અવલોકન કરીએ છીએ ત્યારે જ સૃષ્ટિ પર આપણી સત્તા વિસ્તારીએ છીએ. જ્યારે આપણા નીતિમય સ્વભાવમાં આપણે નિયમને સ્થાન આપીએ છીએ ત્યારે આપણે આત્મસંયમ કરી કામનાઓથી મુક્ત થઈ જવામાં બનીએ છીએ. તે જ પ્રમાણે જ સૃષ્ટિમાં જેમ એકચરતાને જોઈએ છીએ, તેમ તેમ આપણે સૃષ્ટિના આનંદમાં વધારે ને વધારે ભાગ લઈ શકીએ છીએ, કલામાં સૌન્દર્યનું દર્શન વધારે ને વધારે વિસ્તૃત બને છે. આપણી અતરસરતાનું આપણને જેમ વધારે બાજ થઈ જાય છે, તેમ વિશ્વાત્માની આનંદમયતા આપણને સર્વ સ્થલે વ્યાપેલી જણાય છે. અનંત સાધુતા અને અનંદદ પ્રેમરૂપે સૌન્દર્યનું નિર્દર્શન આપણા જીવનમાં થાય છે. આ પ્રમાણે સૌન્દર્યના આલિસાંવ જીવનમાં કરવો એ

હવનનો હેતુ છે. સત્ય એ સૌંદર્ય છે; અને સૌંદર્ય એજ સત્ય છે—એમ માનવામાં હવનનો અંતિમ હેતુ સમાયેલો છે. આપણે આખા વિશ્વને પ્રેમની દૃષ્ટિએ ભેતાં શીખવું જોઈએ; કારણ કે પ્રેમમાંથી જ વિશ્વનો જન્મ છે, પ્રેમને લીધે જ તે હવે છે અને પ્રેમ જ તેને છેવટે પોતાના હૃદય તરફ ખેંચીને ચાલે છે. આપણા હૃદયને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ કે જેથી જન્મતા મધ્ય-ગિન્દુએ ઉભા રહેવા છતાં અનાસકત રહી બ્રહ્મ જે પ્રમાણે નિર્લેપ આનંદ ભોગવે છે તે પ્રમાણે આપણે પણ તેવા આક્રી આનંદનો સ્નાહ ચાખી શકીએ.

કલાનું શુદ્ધમાં શુદ્ધ સ્વરૂપ સંગીત છે, સૌંદર્યનું સીધામાં સીધું આદેશન સંગીતમાં છે. સંગીતનો આત્મા અને સ્વરૂપ બન્ને સાદાં છે અને બાહ્ય ઉપાધિથી તે બન્ને એકાકીમાં એકાં હાથેલાં છે. આપણને એમ જ લાગે છે. અનંત-બ્રહ્મનો—સૃષ્ટિનાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપોમાં જે આવિર્ભાવ થયો છે તે પણ એક મૂલ્ય, પણ પ્રત્યક્ષ-દૃષ્ટિને જણાય તેવું સંગીત છે! એનાં એ અવિશ્રાંત, નિત્ય, નિશ્ચય બદોથી ભરપૂર સાચંકાલના સમયનું આકાર, નક્કરજીની અવિશ્રાંત પુનરાવૃત્તિ કયાં કરે છે તે બધું પોતાના પ્રથમ હૃદયગરથી આશ્ચર્યચકિત થયને એના એ રાજ વારંવાર બોલી બોલીને સંપૂર્ણ અચાલત આનંદ અને એકાગ્રતાથી સાંભળી રહેલા બાળકના જેવું લાગે છે! ત્યારે અપાઠ માસની ધનુષ્યો રાત્રિમાં અંધકાર ગ્રાસ પર ધણો જ ચાટ કરી ગયેલો હોય છે અને નિદ્રાવશ પૃથ્વીની શાંતિપર તડતડાત કરતો વરસાદ એક પછી એક પડદાઓ નાંખે છે, ત્યારે વરસાદના અવાજની નિરસ પુનરાવૃત્તિ બધું જીવનનો પોતાનો જ ગદનઅંધકાર ન હોય એમ લાગે છે વૃક્ષોની ઝાટ અને પાંખો હારની છાયાનો અંધકાર ઉત્તર જંગલમુખિમાં વિખરાયેલા નાના છોડવાળાના જુદા જુદા સમૂહો બધું વિખરાયેલા વાજવાળાં તરના-રાગ્ગાનાં તરતાં. માથાં જેવા જણાય છે, લીનાં ઘાસ અને પૃથ્વીની લીનારાવાળી સોડમ, ગામડાંનાં મુંપડંઓની આસપાસ બેગા યથેચ્છા અંધકારના અરુપક સમૂહમાંથી ઉચું ટોચીકે કરવું મંદિરનું શિખર, એ બધું રાત્રિમાં હૃદયમાંથી નીકળતા ભિન્નભિન્ન સૂરો જેવું લાગે છે. અને બધાં દરેકો બધું આકારને બરી નાંખનાર સતત વરસાદના સંગીતમાં મળી જઈ લય પામતાં જણાય છે.

તેથી કરીને સાચા કવિઓ, જેઓ કવિ, દર્શા હોય છે, તેઓ વિશ્વને સંગીતના રૂપમાં વ્યક્ત કરના-પ્રયત્ન કરે છે.

કવિઓ બૂરા આકારના પદ પર પ્રતિબલ્લ પડી રૂપની વિવિધતા અને રંગભિન્નતા દર્શાવવાને, તેમજ એ આત્મે-જવાને ચિત્રકલાનાં સ્વયમે આગેજ વાપરે છે.

આ પ્રમાણે કરવામાં કવિઓને કારણ હોય છે. ચિત્રકારને ચિત્રપટ માટે પીંછી અને રંગની પેટી જોઈએ જોઈએ. તેની પીંછીનો પહેલો લીટો તેનો સંપૂર્ણ ભાવ આદેશનો નથી, અને ત્યારે તેનું ચિત્ર સંપૂર્ણ થાય છે, ત્યારે ચિત્રકાર તો ગેરહાજર થઈ ગયેલો હોય છે. ઉત્પાદન દસ્તાવે પ્રેમભર્યાં સતત ટચકાઓ બંધ થવાથી વિધવા જેવું તે ચિત્ર એકલુંજ ઉભું રહે છે.

પણ ચિત્રકારની જેટલા ગાનારનાં સાધનો બાહ્ય હોતાં નથી. તેનાં તો બધાં સાધનો તેની પાછે દેશર હોય છે. તેનો સૂર તેનો હવનમાંથી આવે છે. તેનો ભાવ અપના વિચાર અને ભાવનિર્દેશન બન્ને બાહ્ય અને બદેનના જેવાં છે. યજ્ઞોવાર તો તેઓ જોડકાંની જેટલા સાથેજ જન્મે છે. સંગીતમાં હૃદય પોતાની અંતરે ચાકણું કરે છે. વિન-તીય સાધનની અવેક્ષાને લીધે તેને અડકવું પડતું નથી.

દરેક કલાને સંપૂર્ણતા માટે થોભવું પડે છે તે પ્રમાણે સંગીતને પણ પૂર્ણતા માટે થોભવું પડે છે ખરું, છતાં પણ ડગરે ડગરે, આખા સંગીતની સમગ્રતાની કુદરતા તે શ્રાવણોને ચમકાડે છે. સંગીતનું નિર્દેશન ત્યજા માટે રાજો પણ અંતરાય રૂપ થઈ પડે છે કારણ કે વિચાર-દ્વારા તેમનો અર્થ બિસાડવો પડે છે; પરંતુ સંગીતને કોઈ સ્પષ્ટ અર્થ ઉપર આધાર રાખવો પડતો નથી. રાખવો જે ન દર્શાવી શકે તે સંગીત દર્શાવે છે. વધારે તો શું? પણ સંગીત અને ગાનાર બન્ને અવિભક્ત છે. ત્યાર ગાનાર જતો રહે છે ત્યારે સંગીત એની મેજે જ રહે છે. એ કલા પોતાના કલાબાજના આનંદ અને હવન સાથે સનાતન સંબંધથી વહેલી છે.

આ વિશ્વરૂપ સંગીત પણ તેમાં ગાનાર પ્રત્યુચી એક કણ પણ વિખૂટું નથી. તે કોઈ બાહ્ય પદાર્થમાંથી બનાવવામાં આવ્યું નથી. તેઓ આનંદ ભેદે અનંત રૂપો; કારણ કરી રહેલો છે. તેનાં વિરાણ હૃદયનાં આદેશનો આકાર પર ફેલાય છે.

આ સંગીતની પ્રત્યેક લીલીના સૂરમાં પૂર્ણતા છે. જ અપૂર્ણમાં પૂર્ણતાનું ભવન કાવે છે તે વિશ્વસંગીતમાંનો એક પણ સૂર છેલ્લો નથી છતાં તે દરેક અનંતને પ્રતિ-બિંબીત કરે છે!

આ વિચારો મહાન સૂત્રોનો અર્થ કદાચ આપણે ન સમજીએ તો પણ શું ? શું તે વાજના તાર પર ફરતે ચોતાનો સ્પર્શથી બધા સુદો એકદમ કદાવનાર હસતા હોય નથી ? આ મહાન સૂત્રો એ જ સીદ્ધાંતની લાક્ષણિકતા છે. તે જનતાના હૃદયમાંથી ઉદ્ભવતાં વારને એકદમ આપણાં હૃદય નેરે પ્રેમકેરી કરે છે.

મહા કવિ રાવે અંધકારમાં બાપી રહેલી સાંતિમાં જુલુશ હવા રહીને સનાતન મધુર સૂરોના ગવેયાનો અવાજ મેં સાંભળ્યો ! ન્યારે હું યુવા મટિ મથો ત્યારે નીચે

પ્રમાણે ઉલ્લો વિચાર સાંધે મેં મારાં મેરો બધે ફરે.
“ન્યારે હું નિદ્રામાં બોન રહિતે થઈ રહીશ ત્યારે પણ મોરા નિદ્રાવંસ થાતે સરીસપી હેત્રમાં ટપવનનું વલ્લે ચાલ્યા જ કરશે અને આકાશના તારાઓ સાથે તે લીલ-બલ્લે હશે ! હૃદયમાં ધબકારો મારશે, નાડીઓમાં લોહી ધકકશે, મારા સરીરમાંના અનંત સજીવ અણુઓ પ્રજ્વળા સ્પર્શથી ઢાલી ઢકલી વીજાના સૂર નેરે એકસર ધડકાણુ-અણુક કરી કંપી ઢકશે !”

* રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ‘સાધના’ ના અનુવાદમાંથી.

સારસંચય

અંગોરા

ફોઈનાક્રિડોની રીબ્યુના અક્ટોબર માસના અંકમાં ક્વેર પ્રાક્ષ, મુરતકા કમાલ પાશાની રાજધાની અંગોરાનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે :

અંગોરા ટેકરી પર આવેલું છે. એનાં ઉત્તરમાં કૃષ્ણ જેવું માળાવાળાં મકાનો નોંધ નહીં આપ્યા શહેર પર ધોળી માદર પથરાઈ ગઈ હોય એવો આભાસ થાય છે. આ ચાદરની વચ્ચે વચ્ચેથી ખતૂરોનાં બાડ અને મસ્જિદનાં તોરાઓ ચોતાનાં માથાં ઢાંચા કરતાં દેખાય છે. નીચે તળેટીમાં સરકારી મકાનો અને રેલગાડીનું સ્ટેશન આવેલાં છે. શહેરના રસ્તાઓમાં તેમજ તળેટીના પાણીથી ભરેલાં અડાંખરાવાળાં જંગલોમાં, ન્યાં જુઓ ત્યાં કાળા મ્હોં-વાળા સિકારી ફરતા નજરે પડે છે. એમનો રંગ વરના જેવો બળરો હોય છે. અને તેઓ મ્હોં ઉઘાડે છે ત્યારે તેઓ વરથી પણ વિકરાળ દીસે છે. પહેલાં આ ફરતે સડરીઆ નદીના કાંઠા પર ચરતાં ઘેરાંનાં ટોળાંઓની યોગી કરતા, અને અનણ્યા માણસને પકડે પણ ચડવા દેતા નહિ. મહા સાવ ગ્રીક લોકોની સાથે આ ટોળાંઓ પણ આકાશ ગયાં અને એમને ચરાવતા લરવાડાં લરકરમાં ભરતી થઈ ગયા. આથી આ સૈના પહેલા ફરતા આને અંગોરાના રસ્તાઓમાં ફરે છે અને કોઈપણ પરદેશી હવે એમની પડખે મળે વચર શેરોટાઈ ગઈ શકે છે.

અંગોરાની વસ્તી આને ૪૫૦૦૦ ની છે, જે કે સાધારણરીતે તે ૨૫૦૦૦ ની અણાં છે. તળેટીમાં પેટું જીરા

પથરનું ને મોડું મકાન દેખાય છે તેમાં હાલ મહાન રાષ્ટ્રીય મહાસભા બેસે છે. પહેલાં તેમાં એકતા અને પ્રતિવાળીસમિતિની* બેઠક હતી. દરરોજ ૧૫ વાગે મહાસભાની બેઠક* મળે છે, અને જુગમાને દિવસે હિનાદત કરવા સૌ મસ્જિદમાં જાય છે.

ને હોવામાં મહાસભા બેસે છે તે હોવામાં પ્રમુખના બાજુની ઉપર કુરાનમોના નીચેના મુદ્દલિખ નજરે પડે છે : “ સર્વ એકા મળો, અને થર્વા કરો. ” જૂરા મળળ પેર ધોળા અક્ષરથી અરબી લાખામાં આ વાક્ય લખેલું છે. આ મકાનની ડાબી બાજુએ પૂરાણું* ફતક* દેખાય છે. તેમાં ન્યાય ખાતાનો, વિલેરીખાતાનો, નહેર બાંધકામ ખાતાનો, આંતર વહીવટ ખાતાનો, અને ટીની કાચા ખાતાના વજરોની એફરો આવેલી છે. ફતકની સામી બાજુએ પેટું દેખાય છે એ મકાન ટપાલ એફરિસનું છે. ટપાલ એફરિસથી જરા દૂર ને પેટું અડકું ખાલી મકાન દેખાય છે એમાં કૃષ્ણવર્ણી ખાતાના વજરોની એફરિસ છે. ત્યાંથી જરા દૂર ને પેટું મોડું* મકાન દેખાય છે, તેમાં પરદેશ ખાતાના વજર બેસે છે. ટુર્કી સરકારના વખતમાં ત્યાં વિલેરીખાતું બેસતું. ત્યાંથીયે આગળ નહિએ તો ચારે બાજુ સુર દિવાલોના કમ્પાઉન્ડવાળું, ખતૂરોની

+ The Grand National Assembly.

* The Committee of Union and Progress.

* The Sublime Porte.

ઝાડ અને સુંદર, સુમધીદાર વૃક્ષોથી, બહેલું પેલું ને મોટું મંડાન દેખાય છે તેમાં લડાઈખાતાની ઓકિસ બેસે છે. પહેલાં તેમાં મુશ્તકાના કોલેજ હતી, અને શહેરનાં એક છેડે આવેલું હોવાથી ત્યાં અપૂર્વ શાન્તિ રહેતી. આજે તેમાં મોટા લંડરની અમલદારો રહે છે... અગ્રેસારથી ત્રણ માઈલ દૂર આવેલી પેલી ઉગી ટેકરીપર ને પેલું નાનકડું મકાન દેખાય છે જે મુશ્તકા કમાણ પાસાંનું રહેઠાણ છે. ઉંઢાળામાં તમેજીના ભેળને લીધે મેલેરિયા ફાટી નીકળે છે, પણ આ ટેકરી પર એવું કાઈ ચલણ નથી. ને મુશ્તકા આ ખૂણામાં પહેલા ન્હાનકડા શહેરને આખી દુનિયામાં મરાહૂર બતાવનાર છે, ને મુશ્તકા એની આખી પ્રવૃત્તિ આજે સિરતાન છે તે હવે સુધી બદલાયી છે. માસિક ૧૦૦ રૂપિયાની આવક પર અગ્રેસારની ર્યુનિસિ-પાલિકાએ આપેલા આ ન્હાનકડા મકાનમાં રહી તે પોતાનું યુગ્વસન ચલાવે છે. નથી એને કુખની વરવા, નથી આ-રામની વરવા, બીજા હોકાની સાથે સરખાવતા એની સ્થિતિ ગરીબ છે, પણ એવું હેયું મહાસાગરથીયે વિશાળ છે. આખા અગ્રેસારમાં એની હાક વાગે છે. બીજા તમામ વજીરાના યુગ્વહોપની અર્થાં યાય છે, પણ મુશ્તકાની કાંઈ ખાત કરેલું નથી. ન્હાના મોટા સર્વ ઉપર એણે કાંઈ અંધી અજાણ ભૂરૂઠી નાખી છે, કે સર્વ કંઈ એનારી અંતર નવ છે. આથી કાંઈ રાહોંય મહાપ્રત્યામાં મુશ્તકાની સાને પડતા સકાસિદો અવગતા નથી. ગયા અનુષ્ઠાની માસની ૧૦ મી તારીખે મુશ્તકા ગમે તેટલો સામે પડેલો તેણે રિફ્યુઅલ પાસાને લડાઈખાતાની વજીર તરીકેનું રાજીનામું આપડું પડ્યું, જે મહાસભાની સ્વતંત્રતા બતાવવા માટે પૂરતો દાખલો છે...

ગઈ સાલ શ્રી ૯ લોહીને સફરીઆ ઊઠી આવ્યા જુલું પડ્યું, તે વખતે મુશ્તકા અગ્રેસાર રાજનો પ્રમુખ હતો અને લંડરનો સેનાચિપતિ હતો. ફીજી પાસા પડો પ્રધાન હતો અને લંડરની અમલદારોને ઉપરી હતો. રિફ્યુઅલ પાસા આંતરવહીવટ ખાતાનો પ્રધાન હતો અને લડાઈખા-તાનોયે પ્રધાન હતો. આ ત્રિપુટીએજે ભોંટાં માણસો, પૈસા કે દારૂગોળા વિના તુર્કી લંડરના અમલદારોને ગટલાં પગારે રત્નપરથી બોલાવી તેમની સહાયથી ચારે કોર પેસઈ વળેલા દુરમનોને ધીરે ધીરે પાછા હાડાવ્યા, અને આખરે મીક હોકાને સ્મનામાંથી ઉભી પૂછીએ નસાડવા દરમ્યાન કેટલીકવાર લંડરની અમલદારોને પણ પગાર ચૂકવેલા મુકેલ વઈ પડતો, અને સાધારણ સિપાઈઓ તો પગારનું મઠો જ દેખતા નહિ. દારૂગોળા બોલોવિકો પાસેથી ચોરીપ્રતીથી અને મિત્રતાઓનાં વહાણપર અવારનવાર તૂટી-પડીને

એકઠો થયેલો, અને આ સરભમથી લડાઈ ચાર કરેલી. છતાં ત્રિપુટીએ દુરમનો પર વિજય મેળવ્યો.

આજે લંડરની અમલદારોનો ઉપરી ફીજી પાસા બધારથી તે પડો સુધી એની ઓકિસમાં જ બસઈ બેસે છે, અને મહા-સમાની એકકમા જુલું હોય કે કનકમાં પ્રધાનમંડળની સમામાં હાજરી આપવી હોય ત્યારે જ તેની નીચી વળી ગયેલી મૂંઠા અને બસાવહાર શરીર ઓકિસની બહાર દેખા દે છે. દરેક તુર્કી અમલદારમાં અથાત કામ કરવાની આ કુદરતી શક્તિ છે, અને એને લીધે જ તુર્કીનું ભર છે. ...આજે તુર્કીમાં મુશ્તકાના ખિસ્તીઓ વચ્ચે સંપ વધતો નય છે. આજે ખિસ્તી પાદરીઓ એમના દેવળોમાં જ ગળી ઉગા ઘાટની ટોપી પહેરે છે, અને બહાર નીકળીને તુર્કી ફેજ પહેરે છે, જે એ બધા જતા સંપની નિશાની છે.... આજે એસિયામાંઈનરમા લંડરી રાજનો ખત આ-વ્યા છે અને લંડરની અમલદારો પાસેથી દિવાની હોદ્દા લેઈ લેવામાં આવ્યા છે. રિફ્યુઅલ પાસાના હન્ટકડાં આ-ંતરવહીવટનું ખાતું ફવી બેને સોપ્યું છે, અને ફીજી પાસાને વડા પ્રધાનને હોદો રચોડ બેને આપેલો છે. તે ઉપરાંત લડાઈખાતાના તિલેરીખાતાની નીચે મુકવામાં આવ્યું છે અને જે રીતે લડાઈ દરમ્યાન ભોગવતી સર્વ અસામાન્ય સત્તાઓનો અંત આવશે છે...

ગયા ઓગસ્ટ માસમાં ઈન્ગ્લેન્ડની સાથે મુશ્કેલ કરવાને ફીજી બેને હાંડન મોકલવામાં આવ્યો છે પણ ઈન્ગ્લેન્ડે શ્રીકનો પડ્ડ ઊડવાની ના પાડી છે, અને અગે રાના તરફરને મીક હોકાને સ્મનામાંથી હાકો કાઢવાની ફરજ પડી છે. આજે તુર્કી ઈન્ગ્લેન્ડનોપલમા અંગેજીની સામસામા ઉણું છે અને ને ઈન્ગ્લેન્ડની સાથે મુશ્કેલ કરવા એણે આટલી બધી જઠેનત ઉઠાવી છે તે ઈન્ગ્લેન્ડને મુશ્કેલ કરવા ફરીથી વીનવણી કરે છે... સને ૧૯૧૪ માં રચોડ બેને ઈન્ગ્લેન્ડે પકડી લીધેલાં ૨ તુર્કી વડાઓની ઈન્ગ્લેન્ડ કિમત બરી આપે તો લડાઈમાં તરસ્ય રહેવા જણાવ્યું હતું, પણ ઈન્ગ્લેન્ડે તે ન માન્યું અને તુર્કીને લડાઈમાં ઉતરવાની ફરજ પડી. સને ૧૯૧૮ માં એજ રચોડ બેને ઈન્ગ્લેન્ડ સાથે જર્મનીથી નફા પડી મુશ્કેલ કરી અને આજે ફરીથી તેજ રચોડ પ્રભુનું સ્વમાન જળવાય તેવી મુશ્કેલને માટે કરચરી રહ્યો છે. ફીરણ કે હિન્દુસ્તાનને ગાંધી અસહ-કારી બેલે દોષ, પણ તુર્કીના કમાણ પૂરેપૂરો સહકારી છે. ઈન્ગ્લેન્ડની સાથે ડમલે ને પમલે સહકાર કરવા જે લેવા છે.

આશા છે કે ઇન્ડો-યોતાની છદ પકડી રાખી મુસ્તફા કમાલ પાશાને પંચઅસલકારી મનવાની ફરજ નહિ પાડે, અને તુર્ક અને મુસલમાનો સાથે સુલેહ કરવાની જે આ તક લાધી છે તેને હાયમાંથી સરવા નહિ દે.

એશિયામાઇનર

સિલ્લિયા પાન્ડહર્સ્ટના તંત્રીપણા નીચે નીકળતા વર્કસે ડેડનોટ નામના પત્રે તા. ૭ ઓક્ટોબર, ૧૯-૨૨ ના અંકમાં ગ્રેટસ, પશ્ચિમ એશિયામાઇનર અને પૂર્વ એશિયામાઇનરની જૂદી જૂદી મનોની વસ્તીના નીચે પ્રમાણે આંકડા જણાવ્યા છે:-

દેશ	તુર્ક	ગ્રીક	આર્મીનિયન
ગ્રેસ	૧૧,૫૪,૮૦૨	૩,૦૩,૨૧૨	...
પશ્ચિમ એશિયા-માઇનર	૭૪,૪૭,૦૩૫	૮,૮૨,૬૦૮	૪,૯૭,૪૩૯
પૂર્વ એશિયા-માઇનર	૨૬,૬૦,૧૯૪	૯૦,૦૯૩	૬,૬૫,૬૬૫

ઓડવાયરનાં અર્ધસત્યો

વિશ્વાયતના ફ્રાઈનાઈટલી રીઝુ ના ઓગસ્ટ માસના અંકમાં સર માઇકલ ઓડવાયર “મિ. મોન્ટેગુ અને ગાંધી વિતાવું હિંદ” એ નામના લેખમાં લખે છે કે:

હાલમાં સઘળા દેશોની માફક હિંદમાં નાણાનો સ્વાસ્થ્ય પ્રધાનપદ ભોગવે છે. નિરાશાવાદીઓ ગમે તે કહે છતાં હિંદની નાણાવિષયક સ્થિતિ સંગીન છે. સરકારી દેવું પાડવના પંદર રૂપિયાના હિસાબે ૬ અબજ રૂપિયા થાય છે, અને તે હળવામાં હળવો કર ભરનાર દેશની જે વસ્તી મહેસૂલ નેટલું છે. અને એમાં ૬૦ ટકા તો ફેલ અને નહેરો ભેગાં ઉત્પાદક ખાતાએને અંગે છે. લડાઈ પહેલાં જે ચીનનો રૂપિયા ભેસતો તેના લડાઈ પછી જે રૂપિયા ભેસે છે, એટલે રૂપિયાની હિંમત અટકી થઈ છે તો પણ લડાઈ પછી કરવેરામાં હેરાત પમાડે એવો ચોડોજ વધારો કરવામાં આવ્યો છે. ન્યારે ગ્રેટબ્રિટનમાં કરવેરામાં ૪૦૦ ટકા વધારો થયો છે ત્યારે હિંદમાં માત્ર ૩૦ કે ૪૦ ટકાનો જ વધારો થયો છે. સ્ત્રીઆતા

દિમાથી વહીવટ (Diarchy) ના બેઠક વધી પડેલાં અર્થને લીધે, લડાઈ પહેલાં અને લડાઈ દરમિયાન જે હળવો કરવેરા હતો તે પણ ધડાડવાને લીધે, તેમજ સરકારની અને નવી ધારાસભાઓની નવા કરો નાંખી પ્રમતી દીસાજી બેવાની અનિચ્છાને લીધે પ્રતિષ્ઠા તેમજ વધી ધારાસભાઓના અંદાજપત્રોનું નમાકધાર પાસું મેળવવામાં ખાસ મુશ્કેલીઓ નડે છે.

મેસેપેટિમિયા, ઈજિપ્ત અને પેલેસ્ટાઈન ન્યાં માણસ દીઠ વાર્ષિક કરવેરા ૧૫ રૂપીઆથી ૪૫ રૂપીઆ સુધીનો છે તેની સાથે સરખાવતાં હિંદુસ્તાનમાં માણસ દીઠ વાર્ષિક કરવેરા ૩. ૪-૧૪-૦ છે એ છેક દારૂચત્તનક ગણાય. ગ્રેટબ્રિટનમાં ગંધ વર્ષે માણસ દીઠ કરવેરા ૩૩૦ રૂપીઆ હતો એટલે હિંદના કરતાં ૬૦ થોડો વધારે છે. હિંદના અર્થસાક્ષીપર લખાયેલું ઉક્તમાં છેલ્લું પુસ્તક ગ્રેટબ્રિટનમાં માણસ દીઠ સરેરાસ આવક હિંદના કરતાં ૧૨ થોડી બતાવે છે. બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનની ૨૫ કરોડ વસ્તીમાંથી વાર્ષિક આવકકરેડા ૧૮ થી ૨૨ ફ્રેંચ રૂપીઆ નેટલો એટલે દેશની કુલ આવકના સોમા ભાગથીયે ઓછો ઉપરાવાય છે, ન્યારે ગ્રેટબ્રિટનમાં ૪૫૦ કરોડ રૂપીઆ એટલે કુલ આવકનો ૯ મો ભાગ ઉપરાવાય છે. વળી ૧૯૨૦ માં હિંદુસ્તાનની કુલ આવકના ૭ ટકા કરવેરા તરીકે લીધા હતા ન્યારે ગ્રેટબ્રિટનમાં ૩૩ ટકા લેવામાં હતા. આમ છતાં હિંદી રાજ્યદારી પુરેજો અનહદ કરના જામની ગમે તેમ વાતો કરે છે અને અંદાજપત્રોનું નમાકધાર પાસું મેળવવા બેઠી રૂકોમોને માટે વધારાના કરો નાંખવાની મંજૂરી આપવા ના પાડે છે. હિંદના અને એવેના પ્રકારો હિંદની નાણાવિષયક સ્થિતિ તદ્દન ગંભીર છે તેમજ કર વધારવાને અવકાશ નથી એવી દલીલો કરે છે. આ બેઠકી દલીલો હિંદુસ્તાનના લોકો કંઈપણ વાંધો ઉઠાવ્યા સિવાય સ્વીકારે છે, અને હજી સુધી હિંદી સરકારે પણ તેને નંદારવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી.

પરિણામે હિંદી રાજ્યદારી પુરેજો લંકરી અને દિવાની અર્થમાં સખત કામદૂપ કરવાની માગણી કરે છે. રૂપીઆની થકી અંગ્રેજી કિંમતને લીધે, તેને અંગ્રેજ પમદેના થયેલા વધારાને લીધે તેમજ લંકરી સરંજમના વધી ગયેલા અર્થને લીધે લંકરી અર્થ સને ૧૯૧૪ની સાલ સાથે સરખાવતાં અમલો થયો છે. પણ હિંદુસ્તાન યોતાના ૫૦૦૦ માઈલના દરિયાકિનારાના રક્ષણને માટે ફક્ત ૧૫ લાખ રૂપીઆ જ આપે છે, ન્યારે યોતાના રક્ષણનો ૩૬ અર્થ આંત્ર ૬૦ કરોડ રૂપીઆ અથવા કુલ મહેસૂલનો

માધો-નદિ કે હિંદી રાજ્યદારીઓ અને તેમના અહીં-આના સદાયકો કહે છે તેમ અહીં-સાથ ખર્ચે છે, એટલે માધોદીઠ માત્ર રૂ. ૧-૧૪-૦ ખર્ચે છે. પશ્ચિમના કે પર્વના કોઈપણ સુધરેલા દેશમાં રસાયુનો ખર્ચ આટલો જ નથી. ઈજીસમાં કબ્જે નિભાવવાના લશ્કરનો ખર્ચ બ્રિટિશ તિલેરીમાંથી અપાય છે છતાં ત્યાં ગયે વર્ષે રસાયુનો ખર્ચ માથુસ દીઠ (તે સિવાય) રૂ. ૭-૮-૦ હતો. અને જાપાનમાં રૂ. ૩૭-૮-૦ હતો.

ઉપરના આંકડાઓમાં ફેટ્યું સત્ય છે તે પ્રત્યેક સમજદાર હિંદી જાણે છે. આંકડાઓનો ઉપયોગ ગમે તે માથુસ ગમે તે રીતે કરી શકે છે. એકના એક આંકડાઓ મામસાગી વિરૂદ્ધ વાતો પૂરવાર કરવાને વાપરી શકાય છે. સર માઇકલ ઓડવાયરની બાજુ કોળાઓને સરલાવાની છે. એનું દરેક વાક્ય અર્થસત્ય છે. હિંદ 'હજારમાં હજાર' હર હરનાર દેશ ' છે એ વાક્ય આડે રસ્તે દોરનાર છે. પ્રત્યેક દેશની કર લદવાની શક્તિ તેની ઉપાદક

શક્તિપર આધાર રાખે છે. હિંદની ઉપાદક શક્તિના પ્રમાણમાં-સર માઇકલ ઓડવાયરે આવાતે ખડુ ખૂબીથી છોડી દીધી છે. હાલના કરનું પ્રમાણ ખરે અનહદ છે. લડાઈ પહેલાં અને લડાઈ દરમિયાન કરનો ભોગે યટાડવાની વાત નવું જુઠાણું છે.

આને હિંદમાં માથુસ દીઠ કરવેરો રૂ. ૪-૧૪-૦ નહિ પણ રૂ. ૬-૭-૭ છે, અને લશ્કરી ખર્ચ ૬૦ કરોડ નહિ પણ ૯૨ કરોડ રૂપીઆ છે. હિંદનો લશ્કરી ખર્ચ કુલ મહેસૂલનો ચોથો ભાગ નહિ, અડધો ભાગે નહિ, પણ અને ૧૯૨૨ ની રેટેસમેન્ટ ઇંધર છુટકાં જણાવ્યા પ્રમાણે કુલ મહેસૂલના ૭૦.૭ ટકા છે, અને કુલ ખર્ચના ૬૨.૮ ટકા છે.

આ પુસ્તકમાં જુદા જુદા દેશોના લશ્કરી ખર્ચ અને તેના કુલ ખર્ચ તથા કુલ ઉપજ સાથેના પ્રમાણના આંકડા નીચે પ્રમાણે જણાવ્યા છે:

દેશ	વાર્ષિક લશ્કરી ખર્ચ કરોડ	કુલ ઉપજ સાથે લશ્કરી ખર્ચનું પ્રમાણ	કુલ ખર્ચ સાથે લશ્કરી ખર્ચનું પ્રમાણ
હિંદુસ્તાન	રૂ. ૯૧.૬૦	૭૦.૭	૬૩.૮
યુનાઇટેડ કિંગડમ	પા. ૬૪.૨૦	૪૫	૫૭.૭
આસ્ટ્રેલીઆ	પા. ૩.૧૨	૫૦	૪૮.૩
અમેરિકા	રોલર ૧૨૦.૧૪	૩૫.૯	૩૮.૨
જાપાન	યેન ૬૪.૬૪	૪૯	૪૯
ઈટાલી	લાયર ૩૫૫.૩૭	૨૦	૧૭.૩
ફ્રાન્સ	ફ્રાન્ક ૫૦૨.૭	૨૨.૪	૨૦
સ્પેન	પેસેટાસ ૪૫.૦૩	૨૨.૮	૧૫.૬
કેનેડા	પા. ૧.૭૯	૨૦	૨૪.૨
દક્ષિણ આફ્રિકા	પા. ૧૩	૪.૫	૫.૨

આ પૃથ્વી દીવા જેવું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે હિંદનો લશ્કરી ખર્ચ બીજા સર્વ દેશોના ઉપજ-ખર્ચની સરખામણીમાં સૌથી વધારે છે. સર માઇકલ જણાવે છે કે “ ગ્રેટબ્રિટનમાં ગયે વર્ષે માથુસ દીઠ કરવેરો ૩૩૦ રૂપીઆ હતા ” અને “ હિંદુસ્તાનમાં વાર્ષિક કરવેરો રૂ. ૪-૧૪-૦ છે. ” આ આંકડા કબૂલ રાખીએ તો પણ એનો ગ્રેટબ્રિટનની અવુલ

સંપત્તિ અને હિંદુસ્તાનની કમવિવન સપરે છે. હિંદુસ્તાનું સરકારી દેવું ૬.૯ અમળ રૂપિયા છે. (ગયા એકના ૧૬૧-૬૨ પૃ. ૫૨ ‘ પ્રાન્સોનું દેવું ’ એ મથાળા નીચે ‘ કુલ દેવું ’ રૂપીઆ ‘ વાગા ૫ મા આસામાં ને રકમો આપી છે એમાં દરેકની જૂર છે. એટલે ગ્રેટબ્રિટનનું દેવું ૧૨૦,૦૦૦ કરોડ રૂપીઆ નહિ પણ ૧૨૦,૦૦ કરોડ રૂપીયા જ છે. એ જ પ્રમાણે બીજા દેશોનું આપી હિંદુસ્તાનનું

દેવું ૬૬૦૦ કરોડ રૂપીઆ નહિ પણ ૬૬૦ કરોડ રૂપીઆ છે; એ.એ. એનું વ્યાજ ૧૪ અમજ રૂપીઆ ને ૦.૧૫ ૪૦ કરોડ રૂપીઆ જ થાય છે. આ ભૂત સુધારી લેવા વાચકને વિનંતિ છે.) ૧૯૧૮-૧૯ની સાલની હિન્દુસ્તાનની વાર્ષિક મહેસુલ ૧૮૪ કરોડ રૂપીઆ છે એટલે એ મંત્રીને માન દેવું ભરવામાં જ અર્થાયે તો યે દેવું ભરવું કરનાં ૪ વર્ષ લાગે સર માઈકલ ૨ વર્ષની મહેસુલ લેઈ તમમ્ દેવું વાળી દેવાનું પોતાને આથે લે... હિન્દુસ્તાન તેમનો આભાર માનશે.

શુંગધમ

આપણું દેશી રાજ્યો

ગયા અંકમાં અમે એક કાઠીઆવાડ નરેશનો દાખલો આપ્યો હતો, ઈન્દોરના જ્વાલિયરનરેશ વિષે કલકત્તાના તો ૨૬ આક્ટોબરના સંવેન્ડ પત્રમાં નીચેની હકીકત પ્રસિદ્ધ થઈ છે:—

ફિશિયામાં ચુંટણી

અક્ટોબર-નવેમ્બર માસમાં ફિશિયાની જૂદી જૂદી સોવિયેટોની ચુંટણી ચનાર છે. ફિશિયામાં આપણી મહા-સલાની માફક અદાર વરસના ઉમ્મરના કાંઇપણ સ્ત્રી પુરૂષને પ્રતિનિધિઓની ચુંટણીમાં મત આપવાનો અધિકાર છે. આપણા દેશની માફક જ અન્ય તિના ચુન્દાને માટે સળ પામેલા, ગાંડા અને સગીર ઉમ્મરના માણસોને મત આપવાનો અધિકાર ફિશિયામાં નથી, પણ તે ઉપરાંત નીચેની કિસમના માણસોનો પણ મત આપવાનો અધિકાર છીનવી લેવામાં આવ્યો છે એ ખાસ જોવાનું છે:

(૧) બીજાઓને કામે લગાડી નફા મેળવનારાઓ;
(૨) જનમહેનત ક્યાં વિના મૂડીના વ્યાજ પર અને કારખાના અને જમીનની આવક પર રહેનારાઓ;

(૩) ખાનગી વેપારીઓ, દકાલો અને કમિશન એજન્ટો;

(૪) તમામ ધાર્મિક મંત્રાણોના સાધુઓ અને આચાર્યો;

(૫) પહેલાંની પોલિસના મળતીઆઓ અને નોકરો;

(૬) છૂપી પોલિસ અને ખાસ પોલિસના માણસો;

(૭) રાજકુટુંબના માણસો.

આ ઉપરાંત દર ત્રણ પ્રતિનિધિ દીઠ એક તથા દ્વિત પ્રતિનિધિ (Substitute). ચુંટવાનો નિયમ રાખ્યો છે એ ત્રણ પ્રતિનિધિમાંથી કોઈની પણ ગેરહાજરી કે માંદગી વખતે દાગર રહે અને સોવિયેટના કામમાં સહાય દે.

શંકરપ્રસાદ દુબે જ્વાલિયર રાજનો રહીશ હતો. એના પિતા બાલમુકુન્દ દુબેએ રાજની નોકરીમાં જીવન વ્યતીત કર્યું હતું. એ પોતે એછનીયરી ગયું કામ લખતો, અને માફીઓ જનાવવાનું કારખાનું ચલાવતો. એની કારીગિરીથી ખુશ થઈ મહારાજાએ સને ૧૯૧૬ માં એને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને એક કળાચુવન ખોલવાને મઠિ યોજના તૈયાર કરવા કહ્યું. દુબેએ પોતાનો કામધંધો છોડીને આ કળાચુવનનું કામ હાથ ધર્યું, અને ૧૯૧૬ થી માંડીને ૧૯૨૦ ના અક્ટોબર માસની ૮ મી તારીખ સુધી અનેક રીતે રાજની સેવા ઉઠાવી. પણ આ સેવા બદલ તેને એક રાત્રી પાંચ પછી મળી નહોતી સને ૧૯૧૮ માં એણે પોતાની મહેનત બદલ એક લિલ મોકલ્યું હતું પણ તેના પર કાંઈ ખ્યાન આપવામાં આવ્યું નહિ. પણ આથી નિરાશ નહિ થતાં તેણે પોતાનું કામ બરી રાખ્યું. એક દિવસે સવારે પોલિસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ એના મકાનને પેરી લીધું અને એને ખબર આપી કે એની બધી સ્થાવર મિલકત જપ્ત થઈ છે. પણ આટલેથી જ ન પડ્યું. દુબેને શીખામણ આપવા એના કુટુંબના બે એટલેશિયોને રાજમાંથી હટાવી ક્યાં છતાં દુબેને સાન આપી નહિ. એટલે એક દિવસ દુબેને પણ હટાવી ક્યાં, અને એની સાથે એનું આખું કુટુંબ રાજની હદ છોડી ચાલી ગયું. આજે દુબે કાનપુરમાં આવી વસ્યા છે. એની પાસે ખાવા પેસા નથી. મહારાજાની પાસે પોતાના મહેનતાણના પૈસાની એણે માગણી કરી છે પણ એક રાત્રી પાંચ પછી આપવાની ના પાડવામાં આવી છે. એણે હારીને દિંદી સરકારને અરજ કરી છે અને એ સરકારે પણ વચમાં પડવાની ઘસીને ના પાડી છે.

બીઆર દુબે!

દેશી રાજ્યોના રક્ષણનો કાર્યો

દેશી રાજ્યોના રક્ષણનો કાર્યો : ધારણીમાં
વળુ કરતાં મિ. ચોરપસને 'વળુ'નું છે :

"આ કાયદાની સામે નો વિરોધ છે; તે એ આપને
લખે ઉમે થયો છે, કે પાણી દેશી રાજ્યોમાં જુલમ અને
પોપાળાઈનું રાજ છે. એ આપ મનુષ્યત્વના ધારણ પર
સ્થાપે છે અને એથી એને હું આદર અને માનની લા-
ગભૂથી મેલું છું. હું કિલ્લીર પુ કે હું આ આપને
ઉત્કાર કરી રાખે નથી અને મને નથી લાગતું કે દેશી
રાજ્યોએ ખુદ તેનો ઉત્કાર કરી રાખે તેમ છે. સરકાર
પોને એની ખ્યાન પર લવાતી દેશી રાજ્યોની બાળતોમાં
દમેરા નચે પડી રાખી નથી એ સાચું છે"

આ વિષે ઉદોત્તરના રાજકીયમાં ઉમેની વચીત અને
ઉપર ન પ્રત્યક્ષ કરી છે. આ કાયદા વિષે રીક્ષ કરતાં
ધી મોડર્ન રીબુ નયેખર માસના અંકમાં લખે છે કે :

દિલ્હીમાં દેશી રાજ્યો રેવનુ રાખેના કોઈ
કાયદો નથી. આ રેવનુ રક્ષણ કરવાને માટે કોઈ પણ
ભવનું રાદેનરાદી વચન કે લગતાનું હોય તે તે અમારા
ભાવનામાં નથી. મનુષ્યત્વની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો
દેશી રાજ્યોની રેવનુ રાખ્યા દેશી રાજ્યો કરતાં
મણી વધારે છે, અને તે દેશી રાજ્યો કરતાં વધારે
એથીઆની અનેકુર્મત છે. નૈતિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો
બ્રિટિશ સરકાર આ રેવનુ રાખ્યા દેશી રાજ્યો સરકાર-
ભાગ રાખતી નેહએ એ આપ કુદરતી અને સ્વાભાવિક
છે, પણ એમ નથી. સરકારની બાધી ચિંતા દેશી
રાજ્યોને ન મટે છે એટલું ન નહિ, પણ તે એવો
કાયદો પસાર કરે છે એથી આ રાજ્યોપર વલમભ-
વેનાની રીક્ષએના ને કાયદાવિષે કાજ છે તે પણ લીધો
પડી નય છે.

...કેટલીયે દેશી રાજ્યો રેવનુ માલમિકલ નસ
યદ છે. કેટલાયે દેશી રાજ્યો રાખેના એમાં સહે છે
અને તેમના પર પાસાવાર જુલમ હુલ્લે છે. કેટલાયને
તેમનાં પરાવાર હોયતી પરાદેશીમાં રક્ષણ કરી
નાંખ્યા છે, કેટલાકને માત્રી નાંખ્યા છે અને દિલ્હીની નજરે
મરણથી પણ બંદું, કેટલાકની પદ્ધતીઓની આખર
લીધી છે. અને ભણવા માગીએ છીએ કે દેશી રાજ્યો
સાથે બ્રિટિશ રાજ ને ને સુલેહો કરી છે તેમાંની એક
પણ સુલેહમાં એવી એક પણ લખ છે કે - દેશી રાજ્ય
એની રેવનુ પર ઉપર ભણવેલી કોઈ પણ રીતેના અસ્થ-
ચાર નહિ કરે ? અને ભણવા માગીએ છીએ કે દેશી

રાજ્યો રેવનુ માલમિકલ આદર કોઈ પણ રાદેનરાદી વચન
લખ મણી. આપનું છે ? અને ૧૮૭૨ ના પાસામિલ્લાના
ખરીતામાં ભણવું છે કે દેશી રાજ્યો, પોતાના રાજ્યના
આંતર તેમજ બાહ્ય વર્તિલમાં બ્રિટિશ રેવિનુલ્ટની રાહવા
સુલેહ આપનું. અને ભણવા માગીએ છીએ કે દેશી રાજ્યોને
તેની જુલમ નીચે કચકાતી મરીણી. પ્રત્યેક દાખ
કમામતાં બ્રિટિશ રેવિનુલ્ટ, પારિ અને. કેટલીયાર વાયર
છે ? આપની બાળતોમાં શું મિલિમિ રેવિ. સવાન
ન આપી રાકે ?

...દિલ્હી વર્તમાનપત્રકારોએ દેશી રાજ્યોની માત્ર-
મિકલ કચારે નજર કરી નથી, તેમના. ઉલ્ટરેટર
રેવે બીનલી લીધા નથી, તેમના માનમરતબા કે પ્રતન-
વાનો સ્થારેય હોય છો નથી તેમણે દેશી રાજ્યોને
કાદે એલખાનામાં માત્રી રીખાવ્યા નથી કે તેમના
રાજમાંથી રેવનુકાજ, કયાં નથી. દેશી રાજ્યોની રાખીએ
કે હું વચીએ અને આ પત્રકારોએ કોઈ દિવસ રેવનુ નથી,
અને એમનાં લખાણથી આદરતરીકે તે પણ આપ
પ્રમાણું કોઈ પણ વર્તન થયું હોય એવો પૂરાવો નથી.
ઉલ્ટરે તેમના કરતાં બ્રિટિશ રેવિનુલ્ટ અને પોલિટિકલ
એજેન્ડાએ દેશી રાજ્યોનું અને તેમની રાખીએનું વધારે
નુક્સાન કર્યું છે. એમની પદ્ધતીમાં કે મિકલમાં, સત્તામાં
કે સ્વતંત્રતામાં કોઈ પણ સતિ પદોંથી છે તે તે આ
એજેન્ડાનાં ખાનથી લખાણોને અને અટકલેને અંજોળ
પદોંથી છે. છતાં આ એજેન્ડાથી દેશી રાજ્યોનું રક્ષણ
કરવાને સાર કોઈ પણ કાયદો પસારમાં આવતો હોય એવું
અમારી ભણમાં નથી.

...આ કાયદાથી બ્રિટિશ સરકારના મિત્રરાજ્યે મિત્ર
સરકારના નોકર પારે ન્યાય માગતો ઉભા રહેલું પડેલો,
અને સંબંધિત છે કે આ નોકર એમ પણ ભંદર કરે કે
મિત્રરાજ્ય પર ને રીક્ષ થયું છે તે બાળખી અને હુલ્લે છે.
સ્વતંત્ર રાજ્યોના વંશજ આખના દેશી રાજ્યોની રી દયા
થવા બેડી છે. કેટલાક કહે છે કે દેશી રાજ્યોને માન-
મરતબા થકાચાની અને તેમને બ્રિટિશ સરકારની અદાવ-
તોના અમલ તથા લાવવાની ન આ સર્વે બાજ છે, અને
તેઓ એક કહે એમાં નવાઈ પણ થી છે ?

અને ૧૮૭૨ની ઓગસ્ટ માસની ૧૬ થી તારી-
ખના દરેટ પ્રિન્ટિયા હમ્પનીના ખરીતામાં દેશી
રાજ્યો સાથે કમ્પની સરકારે કરેલી (Subsidiary)
સુલેહ વિષે પસામિલ્લા નીચેલી (રીવિનુલ્ટ) રેમિટીએ ને
રીક્ષ કરી છે તેનો સાર નીચે આપ્યો છે :

રૈયતના સારીરિક બળથી દહેરાત ખાઈને જ દેશી-રામઝો પોતાની કૂરતા અને જુલમની લગામ બેંચી પકડે છે પણ રૈયતને કચરો નાંખે એવી સર્વેપરી સત્તાને આધાર મળતાં તેઓ ઢીલાદોર મૂકે છે. આને લીધે તેઓ જીવનના બંધા બંધાયેલી નિર્મિત થઈ પોજનમ્ અને ભોગવિલાસમાં પડી જાય છે. તેઓ કાં તો જનાનામાં જ પ્રત્યાપાયર્થા રહે છે, કાં તો પેરો એકઠા કરવા લાગી જાય છે. એમની રૈયતને તેઓ એવી કરપીણીરીતે નીચાંબે છે કે બ્રિટિશ સરકારના ડરને લીધે જ તે રાજની સામે બંદ કરતી થોભી જાય છે. આને લીધે દેશીરામની રૈયતનો જુલસો મરી જાય છે, અને તેની દસા પતિત થાય છે. જ્યાં ગણતરી કોમોમાં જ્યાં બાબનાઓનો સદંતર નાશ થાય છે... કાઠીઆવાડનો પોલિટિકલ એજન્ટ કનૅલ જાન કહે છે કે આપણા આધારનો દેશી રામઝો દુરપ-રોગ ન કરે એ અટકાવવું ધણું જ મુશ્કેલ છે. નાગપુરનો રેસિડન્ટ મિ. જેનકોન્સ કહે છે કે આપણી ધાયા નીચે રહીને દેશી રામમાં એવા અત્યાચારો થાય છે જેથી બીજા કોઇ દેશમાં બળવાઓ ફાટી નીકળે.

જતાં આજે સને ૧૮૨૨માં, આ ખરીતો તપાસ્યા પછી ૯૦ વર્ષ, દેશી રામઝોને વધારે રક્ષણ આપવાની બ્રિટિશ સરકારને એકાએક જરૂર પડી છે, અને હાપખાનાનો કાયદો કોઈપણ રીતે કાયમ રાખવાની, દેશીરામઝોને નામે, બાજી રચાઈ છે. મોડર્ન રીવ્યુના તંત્રી સાયુ જ કહે છે, કે “સારા રાજ્યોને આવા રક્ષણની જરૂર નથી, અને ખરાબ રાજ્યો એવા રક્ષણને લાયક નથી.” આથી ભલે બ્રિટિશ રેસિડન્ટ અને પોલિટિકલ એજન્ટોનું રક્ષણ થાય પણ દેશી રામઝોનું રક્ષણ સ્વરાજ વિના અશક્ય છે.

દુર્બળતા

કષ્ટકાનું સર્વિન્ટ પત્ર તા. ૫ મી નવેમ્બરના અંકમાં અસહકારના કાર્યક્રમમાં ફેરફાર કરાવવા પ્રવચનારાઓ વિષે જણાવે છે કે “અસહકારમાં જે આપજોગ અને જોખમ રહ્યાં છે એથી કેટલાકની દિમ્બત તૂટી ગઈ છે, અને તેઓ હવે કાર્યક્રમમાં ફેરફાર કરાવવા માટે ધમપજાડા મારે છે.” આગળ લખે છે:

અમે એમ માનીએ છીએ કે જોમાં નીતિ દિમ્બત રહી નથી તેઓને મદિ સરસમાં સરસ માર્ગ એ રહે છે કે તેમણે અસહકારની અળવળથી છૂટા પડી જાય, અને પોતાની દુર્બળતાને ખુલ્લા દિલથી એકરાર કરવો. કાયક્રમમાં ફેરફાર કરવાની ગંઢમથલ છોડી દેઈને આથી રીતે પોતાની દુર્બળતાને ખુલ્લા દિલે એકરાર કરાવી જ તેમની પ્રતિજ્ઞામાં શતગણી વધારો થશે, અને એ જ દેશને તેમજ પોતાની જાતને લાભકારક થશે. આવા માણસો મહાસભાની અંદર રહીને જ ધારાસભાઓમાં જઈ શકે છે અને પોતાનો નવો પક્ષ ખાંધી શકે છે, પણ પ્રજાને ખાતર તેઓ પોતાની જાતને અસહકારી તરીકે ઓળખાવવાનું મૂકી દે, અને અસહકારને નામે ધારાસભાઓમાં દાખલ થવાનો લોભ છોડી દે. દુર્બળતાને હરેક રીતે નભાવી લેવા અમે તૈયાર છીએ પણ દુર્બળતા સળગતામાં ન ખપી જાય અને હુકમો આપવા ન જેસી જાય એવું જ અમે હૃદયથી ઇચ્છીએ.

ગાંધી ! તહને પ્રણામ !

લંકાની રાષ્ટ્રીય મહાસભાના પ્રમુખે મહાસભામાં પોતાનું બાખ્યાન આપનાં પૂર્ણ ભક્તિભર્યા હૃદયે જણાવ્યું:

જલમાં વિરાજેલા ગાંધી ! તહને પ્રણામ ! તહને પ્રણામ કરું છું એ વિચારના શોષક તરીકે ને વિચારોને બેરોબર અમલ થાય તો માત્ર તહારો દેશને જ નહિ પણ સમગ્ર માનવજાતિને ઉદ્ધાર થાય !

લંકાની મહાસભાએ ખાદી વાપરવાનો અને સાળો ચાલુ કરવાનો ઠરાવ કર્યો છે અને એ રીતે લંકાએ ‘હિંદના જંગમમાં પૂરાગેલા આત્માને’ વંદન કર્યો છે. ‘તે આત્માને અમારાં પણ વંદન હો !

આપણું અર્થ

હિન્દુસ્તાનની સરકારના એકંદર અર્થ, ‘લશ્કરી અર્થ’ તથા રૈયત પરના માયાદીક કરવેરા વગેરેના આંકડાઓ મોડર્ન રીવ્યુ અને બોએ કોનીકલ માંથી નીચે તારવી કાઢ્યા છે:—

૧૫	એકંદરઅર્થ	લશ્કરીઅર્થ	માયાદીક કરવેરા	માયાદીક કરવેરા	શ. આ. પા.	વર્ષિક આવક	રશિય
૧૯૦૧	૧૦૫	...	૩૧.૬૬૮	૩૧.૬૬૮	૨-૧૦-૨	૩૦	
૧૯૧૧	૧૧૭	...	૩૧.૬૬૮	૩૧.૬૬૮	૩-૧-૫	૫૦	

૩૬૧૩ ૧૨૫	૩૨	૭-૧-૨	...
૩૬૨૦ ૨૩૨	૬૪	૫-૪-૩	...
૩૬૨૧ ૨૨૦	૭૮
૩૬૨૨ ૨૩૪	૬૨	૧-૭-૭	...

૧૬૨૦	૧૭૦	૭૫૬
૧૬૨૧	૨૧૮	૩૦૨
૧૬૨૨	૩૬૧	૪૩૩

લગ્નકરી ખર્ચના આંકડા ખાસ નોંધવા જેવા છે.

વર્ષ	ખર્ચ	વર્ષ	ખર્ચ
	રૂ. કરોડ		રૂ. કરોડ
૧૯૧૩	૩૨	૧૯૧૮	૭૦
૧૯૧૪	૩૩	૧૯૧૯	૬૧
૧૯૧૫	૩૫	૧૯૨૦	૬૪
૧૯૧૬	૪૦	૧૯૨૧	૭૮
૧૯૧૭	૪૬	૧૯૨૨	૬૨

સને ૧૯૧૩ માં બ્રિટિશ સિપાઈના માસિક પગાર રૂ. ૩૫) હતો અને હિન્દી સિપાઈનો રૂ. ૧૬) હતો. આજે ગોરા સિપાઈનો માસિક પગાર રૂ. ૧૦૦) થયો છે જ્યારે હિન્દી સિપાઈનો રૂ. ૧૫) થયો છે. આજે હિન્દી અફસરને માસિક પગાર રૂ. ૨૧૨ે મળે છે જ્યારે ગોરા અફસરને રૂ. ૭૧૬) મળે છે.

સને ૧૮૫૧ માં લગ્નકરી ખર્ચ માત્ર ૧૧ કરોડ રૂપિયા જ હતું. ૧૮૫૬ માં કંપનીનું લગ્નકર થઈને ચાલી સરકારને હસ્તક સોંપાયું ત્યારથી હિંદના ગોરા લગ્નકરને વિશાખતના લગ્નકરની માફક પગારભથ્થા મળવાનો રિવાજ શરૂ થયો, અને પ્રે. કોસેટે વર્ષ ૧૯૦૦ રૂપિયાની આવકવાળા સાથે ૧૦૦૦ રૂપિયાની આવકવાળાને સરખે સરખા ખર્ચમાં લગ્નકરને પામમાલ કરી નાંખવાની બાજુ આજે પણ આજુ છે. આજે હિંદના વિશાખતમાં રહેતા ગોરા લગ્નકરની માછળ ૧૮ કરોડ રૂપિયા ખર્ચાય છે. આ લગ્નકર પર સત્તા ન મળે એ સ્વરાજ શા કામનું?

લેન્ડેશાયર

જર્મિનમાંથી નીકળતા ઈન્ટરનેશનલ પ્રેસ કોર્મ-પોન્ડન્સ નામના પત્રના તા. ૨૯ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૨ ના અંકમાં લગાઈ પછી ઈંગ્લેન્ડની લોકોની ધરી એવેલી પેદાશ વિશે નીચેના આંકડા પ્રસિદ્ધ થયા છે:-

એક હબર ટન

ઈંગ્લેન્ડમાં જુન માસમાં ૧૧,૮૫,૪૨૭ માણ-સોને રોજ નહિ હોવાને લીધે સરકાર તરફથી અનાજ વહેંચવામાં આવ્યું. પણ આગળ એ પત્ર લખે છે કે:

માપડના ઉદ્યોગની સ્થિતિ પહેલાં કરતાં સહેલુ સુધરી છે. દૂર પૂર્વના દેશોમાંથી ઓઈલ વધવા લાગ્યા છે અને બંધ પડેલી સાંજોની તથા આગામી બેસી રહેલા મિલમજૂરોની સંખ્યા ઘટવા લાગી છે.

‘યુનરાલી’માં પ્રસિદ્ધ થયેલા આંકડાઓ મુજબ ગઈ સાલના ઓગસ્ટ માસમાં ઈંગ્લેન્ડ પાસેથી હિંદુસ્તાન ૨૬ કરોડનું કાપડ ખરીદ્યું હતું ત્યારે આ ઓગસ્ટ માસમાં ૫૬ કરોડનું ખરીદ્યું છે. આમને આશ્ર નો આજુ રહે તો ઈંગ્લેન્ડની બંધ પડેલી સાંજો આજુ થાય અને હિંદુસ્તાનના મિલઉદ્યોગને લેન્ડેશાયરની દશા જેવી પડે તો થી નવાઈ?

આપણી એવકાફ

મુંબાઈના યુજરાતી પત્રે સને ૧૯૨૧ ના અને ૧૯૨૨ના ઓગસ્ટ માસમાં આયાત થયેલા પરદેશી કાપડના નીચેના આંકડાઓ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે:-

	૧૯૨૧	૧૯૨૨
	રૂપિયા	રૂપિયા
બંગાળ	૨,૧૬,૩૬,૩૩૧,	૪,૦૨,૯૦,૧૧૪
મુંબઈ	૧,૩૧,૬૫,૯૦૬	૧,૫૬,૯૧,૩૬૮
સિંધ	૪૧,૫૨,૪૦૬	૭૮,૧૮,૪૮૨
મદ્રાસ	૨૩,૩૬,૧૩૦	૩૬,૯૬,૩૭૬
બ્રહ્મદેશ	૧૬,૧૬,૧૬૩	૬૬,૭૮,૦૦૮
કલ...	૪,૩૫,૪૦,૩૨૭	૭,૨૧,૭૧,૦૭૮

આ આંકડા પરથી જણાયે છે ગઈ સાલના કરતાં આ સાલમાં પરદેશી કાપડ વધારે કિંમતનું માખત થયું છે. અને તેમાં ૬૬ ટકાનો વધારો થયો છે. વારના દિસાથે ગણના ગઈ સાલના ઓગસ્ટ

વર્ષ	લોક	ચોલા
૧૯૧૩	૮૫૫	૧૩૬

માસમાં ફક્ત કરોડ વાર પરદેશી કાપડ આયાત થયું હતું ત્યારે આ સાલ ૧૫૬ કરોડ વાર આયાત થયું છે. એટલે માનતો વધારો જો કે ગુજરાતી જણાવે છે તેમ ૨૫૦ ટકા નહિ તો પણ ૧૩૭ ટકા જેટલો થયો છે. માનના જથ્થાને 'કિંમતની' સાથે સરખાવતાં; જે પરદેશી કાપડ ગઈ સાલ રૂપિયાનું ૧૬ વાર મળતું તે આ સાલ ૨ વારથી પણ સસ્તું વેચાયું છે. રૂપિયાના હિસાબે ગણતાં બ્રહ્મદેશે ૧૪૪ ટકા, સિંધે ૮૮ ટકા, બંગાળે ૪૪ ટકા, મદ્રાસે ૫૦ ટકા અને મુંબઈએ ૧૬ ટકા ગઈ સાલના કરતાં વધારે કિંમતનો માલ આયાત કર્યો છે. બ્રહ્મદેશે ગઈ સાલની સાથે સરખાવતાં બીજાં સર્વ પ્રાંતો કરતાં સૌથી વધારે પરદેશી માલ આયાત કર્યો છે એજ ખાદીની અ-અથૂક સાથિની છે. છતાં આ આંકડાઓ જોઈકાળનું યોગ્ય છે અને મહાત્માજીના જેલ ગયા પછી આવી રીતેકાપડ આયાત થાય એ આપણે દેશ પ્રત્યે તેમજ મહાત્માજી અને તેમની સાથે જેલમાં વિરાજેલા સા-થીઓ પ્રત્યે જેવકા નીવડ્યા છીએ એની નિશાની છે.

હિન્દુસ્તાનના બ્રાહ્મણો

ક્યાર્થી જનક એક મિથીક સોસા-ઈનીના એકરોળદ માસના અકમાં થી. ડી. એ. મેમગિરિ આચર હિન્દુસ્તાનના જૂદા જૂદા ભાગોમાં વસતા બ્રાહ્મણોનું નીચ પ્રમાણે વર્ણન કરે છે, જેની સાથે અગાશ વાચકને, એમનો પોતાનો બ્રાહ્મણો વિષેનો અનુભવ સરખાવી જોવા અને વિનંતિ કરીએ છીએ:

કાશ્મીરમાં બ્રાહ્મણને પડિત કહે છે પણ તેની ગણ-ના હું અત્યજ વગમાં કરે છું. કદાચ મુસલમાની રાજ-માં તેની સાથે જે પ્રકારનું વર્તન રાખવામાં આવ્યું તેને શીથે હો, પણ આજે પોતાના જ દેશમાં તે ન્યાત બદલ જોવા છે. કેટલાયે કાશ્મીરી બ્રાહ્મણો (પડિત) કાશ્મીર છોડી પંજાબ અને સંયુક્ત પ્રાંતમાં આવી વસ્યા છે, અને પ્રખ્યાતીમાં આવ્યા છે. પણ તથ કાશ્મીરમાં વસતા બ્રાહ્મણ જીવનસંસ્કારમાં ગોથા જ પાય છે. એને કોઈ આદો નથી. બ્રાહ્મણ પડિત છે, બિડ્ડત છે, જમાદાર છે, મનદર છે, અને યાત્રાજીએને લેવેલો તીર્થંગાર પણ છે.

આજે તેમના કપાળપર તેમના પૂર્વજ કપિઓની દીર્ઘ નથી ચમકતી, ગંબીર દોસ છે.

પંજાબમાં પણ તેની એ જ દશા છે. ઘણાખરા પંજાબી બ્રાહ્મણો એફિરોમાં ચપરાસીનું કામ કરે છે, અને શુદ્ધચોના ધરતુદ્ધઓમાં મુકામ તરીકે વેટ બેરે છે. કેટલીક વાર. તે ખેતી કરે છે અને કેટલાક યજમાનરૂતિ કરી આજીવિકા ચલાવે છે. તેમનામાં અમલદારો પણ હોય એવાની સંખ્યા પછી જ બદલ છે, અને ઘણાખરા લોકોનું પાણી કરીને જ રાહી ભંગ થાય છે. તેમનો ત્યાં કોઈ ભાવ પહોંત નથી. રાંદાની માફક તેઓ અચર્યજ છે.

બિહાર અને સંયુક્ત પ્રાંતનો બ્રાહ્મણ પંજાબી કરતાં વધારે ધર્માચારી છે, વિવેકમાં તે ચઢીઘટતા છે, પણ જીવિમાં તે બીજા લોકોથી કોઈ પણ રીતે સરસો નથી. ગામડામાં તે ધાતુખંડે ખેતીપર જ નબે છે. ફળ ચલાવવાની બ્રાહ્મણને મના છે એથી આ પ્રાંતનો બ્રાહ્મણજીવ પાવડા કાંદાળીથી માંડીને કાસ ચકાવવા સુધી જ બંધ ખેતીનું કામ ભરતે કરે છે, પણ જમીન-ખેડવા માણસ રાખે છે. બ્રાહ્મણો કરતાં અહીંયાના કાયસ્થો સુદ્ધિવિદ્યામાં ચઢીઘટતા છે.

બંગાળમાં બ્રાહ્મણનો દરજ્જો એક વેત હજી છે. પણ મદ્રાસની માફક અહીંયા સુદ્ધિવિદ્યાનો ઇંગરો બ્રાહ્મણોનો નથી. કાયસ્થો તેના બંદોળરીઆ છે અને જો કે એક વાર લગ્નના બળનમાં કુશીન બ્રાહ્મણની કિંમત સારી આકાતી પણ આજે તે દશાયે બદલાઈ ગઈ છે.

મદ્રાસમાં ભત્તનતના બ્રાહ્મણો છે. મંત્રધારનો નામ-સુદી બ્રાહ્મણ સૌથી સુગમે છે. એની આમળ તાંત્રિના બ્રાહ્મણની કરકાઈ કોઈ લેખામાં નથી. તેલુથુ બ્રાહ્મણના આચાર વિચાર, કાવેરો અને મદુરાના બ્રાહ્મણોને અમાન્ય છે, અને યોગીઆવાળો નિયોગી આધ્યાત્મિકતાની ખરી રાંચે પહોંચેલો નથી મનાતો. દક્ષિણ કાનરામાં બ્રાહ્મણને માછલી ખાવાનો બાધ નથી. દક્ષિણના બ્રાહ્મણ સુદ્ધિવિદ્યામાં સૌથી એષ્ટ છે, અને વેતકે પણ સરસ કરી ભણે છે.

અરુપર્યાતાનું રૂદ્ર સ્વરૂપ તો મદ્રાસ ઇલાકામાં જ દર્શન દે છે. બિહારમાં પુરોહિત ચત્રમાનના ધરમાં ત્રણ પ્રસંગે મીઠાઈ, ચપોડી વગેરે આદાણી રાફે છે, માત્ર પાણીમાં રાંધેલી વાની જ તે નથી જમતો. મંદિરોમાં સર્વ ભંડોની સીપુરૂપે ભેગાં દર્શન કરે છે, પણ દક્ષિણના બ્રાહ્મણો જે પ્રેથા પાંખે છે તે તો સૌથી નિચિર

છે. કદાચ આ બધું રોમેશચન્દ્ર-દત્તે જણાવ્યું છે તેમ ક્ષિણના બ્રાહ્મણોમાં આયત્વનું લોકી એવું છે તેને લીધે હોય. 'નવેા દેહ મુસલમાન થાય, અહીં અહીં કરતાં આસ ન માય' એમ જે કહેવત છે તેમ અચૂક ભવિના માણસને વિચૂક ભવિના માણસ તરીકે અપવાની ખૂબ હોંસ હોય છે... મદ્રાસ અને મહારાષ્ટ્ર સિવાય ક્યાયે પણ બ્રાહ્મણ સમાજ પર સત્તા ધરાવતો નથી.

યુગદાતમાં કેટલા બ્રાહ્મણ રસોધનો ધધિ કરે છે, કેટલા ગોરપદુ કરે છે, કેટલા ચપરાસી અને પોસિસની નોકરી કરે છે, કેટલા કારકુની કરે છે એના આંકડા નવા વસ્તીપત્રકમાંથી જે કોઈ તારતી કાઢે તે જરૂર જણાવાનેગ થઈ પડે. બ્રાહ્મણોએ પોતાનો વર્ણશ્રમધર્મ હોજો ત્યારથી જ સમાજપરની તેમની સત્તા ઉડી ગઈ એ દેખીતું છે. જ્યારે તેઓએ ધર્મનો અંગીકાર કરશે, પોતે અધ્યયન કરી લોકોને અધ્યયન કરાવશે ત્યારે જ તેમની, રિથિતિમાં કાંઈ પણ ફેરફાર થશે, નહિ તો ધીરે ધીરે કાશ્મીરના 'પંડિત'ની માફક અવનતિના અંધકારમાં એ આખી જાત ફળતી જશે એમાં શંકા નથી.

સ્ત્રીજાતિ

ગ્રીધર્મમાં હુનિયાંની સ્ત્રીજાતિનો પ્રગતિ વિષે નીચેનો હકીકત પ્રસિદ્ધ થઈ છે :

ચીનમાં પરણેલી સ્ત્રીઓ પરવ્યા પછી પોતાનાં જ નામથી ઓળખાય છે. આને એ દેશમાં કેટલીયે સ્ત્રીઓ નર્સ અને દાક્ટરોનું કામ કરી રહી છે, કેટલીયે સ્ત્રીઓ યાદગીર વરીકે એફિરોમાં ભેગાઈ છે.

અધ્યાનિસ્તાનમાં સ્ત્રીઓની યુનિવર્સિટી ઉપાધ્યક્ષમાં આવી છે. તેમાં આસ કરીને દવાદારનું જ શિક્ષણ અપાય છે. આને તેમાં ૫૦૦ સ્ત્રીવિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે. દવાદાર ઉપરાંત પુસ્તક, ફારસી, ઉર્દૂ અને ફારસીની ભાષાઓનું પણ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. અધ્યાનિસ્તાનની રાજધાની કાબુલમાં જ એની રથાપના થઈ છે.

તુર્કસ્તાનના પાચતમ કોન્સ્ટેન્ટીનેપલમાં સ્ત્રીઓના વિધારમાં અજબ પરિવર્તન થયું છે. હવે તેઓ જુરમો ઝોડીને નીકળતી નથી, પણ ગરદન પર એક અજબાબો રંગની જ પટ્ટી બોંદે છે. હવે તેઓ મરદોની સાથે બેસી હોટલોમાં જમતાં સંક્રાણતી નથી. તુર્કસ્તાનમાં સંયુક્ત

કેટુબોના વિવાન આને પણ માત્ર છે, પણ હવે સ્ત્રીઓ મરદો અલાયદો જનાનો 'કેટલાયે ધર્મમાંથી કાઢી નાખવામાં આવ્યા છે. પરવ્યા પછી (પતિને બદલે) પોતાનું જ નામ રાખવું હોય તો તેમ કરવાની સ્ત્રીઓને હવે છૂટ છે. કોન્સ્ટેન્ટીનેપલની સ્ત્રીઓની કોલેજમાં કેટલીયે તુર્ક સ્ત્રીઓ આને અભ્યાસ કરે છે, અને કેટલીક તો કોલેજના બનાવધર્મમાં જ રહે છે. કાન્સનો વિદ્યાર્થીનિઓ કરતાં આ મુસલમાન વિદ્યાર્થીનિઓને વધારે દુરસદ અને સ્વતંત્રતા છે.

આ બધાંયે ફેરફારોને જે કે પ્રગતિ ન કહી શકાય, છતાંયે તે સ્ત્રીજાતિમાં ફેલાતી જગૃતિનાં ઘોતક છે, અને તે જગૃતિને સન્માર્ગે લાગવી એ દરેક સામાજિક સુધારકની ફરજ છે.

બંગાળમાં રેલ

બંગાળના રાજશાહી અને ભોગરા છાત્રામાં સપ્ટેમ્બર માસની આખરમાં ખૂબ વરસાદ પડવાથી ભારે રેલ આંબેલી, એથી ૨૫૦૦ વર્ગમાઇલ જમીનપર પાણી ફરી વળ્યું છે. આ રેલમાં ૧૫ લાખ માણસો ઘરગાર વિનાનાં થઈ ગયાં છે, અને કુલ ૬ કરોડ રૂપિયાનું નુકસાન થયું છે એવો અંકસદો છે. દેહે લાઇનમાં ભેઇએ તેટલાં મરનાળાં અને પૂસો નહિ. હોવાથી, ઉત્તર દિશામાંથી આવતું બધું પાણી આ લાઇને રોકી રાખ્યું, અને એથી એ બાજુની પાણીની સંપાદી બીજી બાજુના કરતાં ૩ થી ૩૫ ફીટ ઉંચે રહી, અને પાણીને ઉતરતાં ૧૫ થી ૨૦ દિવસ લાગ્યા. આને લીધે કેટલાયે ખેતરોનો પાક ગિલકુલ કાઢી ગયો, અને કેટલાયે જનાવર અને માણસોનો મારા થયો. આ નિરાધાર થઈ ગયેલાં લાખો માણસોને ડૉ પ્રદુશચન્દ્ર રાય અને બીજાઓ મદદ કરવા બહાર પડ્યા છે, અને તેમણે કપડાં અને એખાની ગાડીઓ ભરી ભરી એ છાત્રાઓમાં રવાના કરવા માંડી છે. ડૉ. રાયને સવારથી સાંજ સુધી હજારો સ્ત્રીપુરુષો મળવા આવે છે, અને પોતાની 'કુલ નહિ તો કુલની પાંખડી' તેમના ચરણ આગળ અર્પણ કરે છે. બનરમાં રવપસેરો કુકડીઓમાં ફેરે છે અને સાંજે પોતાની ઝોળી ડૉ. રાય ખાતે પાતી કરે છે. આ રેલથી બંગાળના

આમલોકિનાં હૃદયને કેવી અસર પહોંચી છે તે નીચેના બનાવો પરથી જાણીશો:

પન્નાલાલ મોતીલાલ નામના ગાંધી પાસે કોઈ સ્વયં-સેવકે બે પૈસા માગ્યા. એણે ૪ મણુ અરારટ માટી આપ્યા. આ બાર લેચકી જવા માટે ગાફૂં કહ્યું. ગાડાવાળો મુસલમાન હતો. ગાડાવાળાને પૂછ્યું: “શું બાફું લેશ?” “યહ ગરીબ આદમી ઇતના દે દે” એર મૈંય કિરાયા લૂઆ? કયા, હમ ઇન્સાન નહિ હય?” એક ગરીબ બાઇએ પોતાનો નવો જ લીધેલો સાલ્સો દતારી આપ્યા. એક નોકરે પોતાના બે ધોતીઆમાંથી એક ધોતીજ આપી દીધું. રસ્તામાં સાયરો પાથરી બેઠેલા એક અર્ધજી શીખારીએ શીખ આગવાને બદલે પોતાના સાયરામાંથી બે પૈસા સ્વયંસેવકની પેટીમાં નાંખ્યા.

પણ વાચકો જાણીને અનુચય થશે કે રહેલો અધિકારીઓએ સ્વયંસેવકોને કાંઈ પણ છૂટ આપવાની ના પાડી છે ને કે પાણીની રેક્ષને માટે વધારેમાં વધારે જવાબદારી રહેલેવાળાની સાબિત થઈ છે. જંગાળની સરકારે ૧૫ દાકતરોને આ જીલ્લાઓમાં મોકલ્યા છે ખરા, પણ ડૉક્ટર રૉય કહે છે કે તેમની પાસે કોઈ પણ જાતની દવા નથી, એટલે તેઓ “દાર-ગોળા વગરના સિપાઈ” જેવા છે. બીજા કોઈ પણ દેશમાં મનુષ્યજાતિનાં દુઃખદરદ પ્રત્યે આટલી અવગણના અને બેદરકારી બતાવવામાં આવે તો ત્યાંની સરકારને એક દિવસ પણ ટકવું બારે યઈ પડે. પણ એ તો સ્વતંત્ર દેશની વાત થઈ. હિન્દુસ્તાન હજી સ્વતંત્ર નથી, પરતંત્ર છે.

સ્વરાજ એટલે?

માયા આજ આપણી ખાંધ પર સ્વાર મઠ બેઠી છે અને આપણને મન ફાવે તેમ નચાવી રહી છે. આપણે આપણા હૃદયને સમજાવી રહ્યા છીએ કે આ સર્વ પડછાયા છે, આપણી ઉકળી ગયેલી કલ્પનાના ભૂતપિદામણ છે. ખરેખર, આપણી બાવનાઓ અને આપણા વિચારો ઉકળી ઉડેલા છે. ભૂખ આપણું કાળજીનું કારી રહી છે. જીવન આપણને અંધારૂં થઈ પડ્યું છે. આપણે જ-મીએ છીએ મરવાને સાર, જીવીએ છીએ મરવાને સાર, ઉછરીએ છીએ મરવાને સાર. મરણ આપણી પૂઠે લાગેલું જ છે. આપણા સ્વપ્નમાં પણ તે આપણી છાતી પર ચઢી બેઠેલું છે. માત્ર મરવાની આળસે જ આપણે જીવીએ છીએ. આપણા જેવાને માટે સ્વરાજ એટલે? સ્વરાજ એટલે મરણને બદલે જીવન. સ્વરાજ એટલે જીવનને બદલે સ્વતંત્રતા. સ્વરાજ એટલે તંગીને બદલે વિપુલતા. સ્વરાજ એટલે રાગને બદલે આરામ. સ્વરાજ એટલે અશક્તિને બદલે શક્તિ. સ્વરાજ એટલે કાયરતાને બદલે શૂરવીરતા. સ્વરાજ એટલે દુર્ગુણને બદલે સદ્ગુણ. સ્વરાજ એટલે રાવણને બદલે રામ. ઇંગ્લેન્ડ હો કે ન હો પણ હિન્દુસ્તાન પોતાનો ઉદ્ધાર શોધી લે, જેમ ઇંગ્લેન્ડ હિન્દુસ્તાનની પરવા રાખ્યા વિના પોતાનો ઉદ્ધાર શોધી લે છે તેમ... સ્વરાજનો દેવી પ્રકાશ આપણા ડેટલાયે નૈતિક રોગો મટાડશે, સૂર્યના પ્રકાશ કરતાં ડેટલીયે ઝડપથી આપણને ભયંકર મહામારીઓથી બચાવશે. સ્વરાજની ઇચ્છા આપણાં શીર્ષહીન હૃદયમાં શીર્ષ સિંચશે, આપણી સ્ત્રીજાતિને માટે આપણા હૃદયમાં આદર પ્રગટાવશે, અને આપણી પુરુષપતિત્ર માતાઓને દેવોએની જેમ પૂજનીય ગણતી શીખવશે.

(સર્વેન્ટ)

પુસ્તકપરિચય

આર્યવિદ્યાવ્યાખ્યાનમાળા

યુગરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર, અમદાવાદ, પૃષ્ઠ ૨૪૮, કિ. ૨-૦-૦, ચામડાની પટ્ટીના ૨-૮-૦.

‘યુગરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ આ પહેલા રવત્ર યુગરાતી પુસ્તકને અમે આવકાર આપીએ છીએ. મંદિર તરફથી અપાએલાં લિખિત વિષયોનાં વ્યાખ્યાનોનો આ સંગ્રહ છે. વ્યાખ્યાનોનો હાથ આપણે ત્યાં સામાન્ય રીતે એવો અર્થ ધાય છે, કે કોઈ પણ વિષય ઉપર જાણતા હોઈએ તે જરા છટાદાર રીતે બોલી જવું. પણ આ વ્યાખ્યાનોથી તેમાં નવું પ્રસ્થાન પડે છે. આ વ્યાખ્યાનો તે તે વિષયોના ખાસ ઉડાં અભ્યાસ અને મનન પછી અપાયેલાં છે. પણ સાથે સાથે અમારે વાંચનાર વર્ગને કહેવું જોઈએ, કે વિષયો વિદ્યાના હોવા છતાં, સામાન્ય શિક્ષિત વર્ગને તે અગમ્ય યદ્ જલ્ય એવું બન્યું નથી. આ વ્યાખ્યાનમાળાનો ઉદ્દેશ સામાન્ય શિક્ષિત વર્ગને સામાન્ય રીતે જે વિષયોનું જોટલું જ્ઞાન હોવું જોઈએ, તેટલું જ્ઞાન શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ પૂરું પાડવું એ છે. પુસ્તકના નામથી કોઈએ ભડકવાનું નથી.

આ બધાં વ્યાખ્યાનો જૂદા જૂદા વિષય ઉપરનાં હોઈને, અમે અહિં માત્ર દરેકનો થોડો ઘણો પરિચય આપી શકીએ એમ છીએ. પહેલું વ્યાખ્યાન મુનિગ્રિન-વિજયજીનું પુરાતત્ત્વ સંશોધનના પૂર્વ ઇતિહાસ ઉપર છે. એમાં આર્યાવર્તની જૂદી જૂદી પ્રાચીન લિપિઓ કેવી રીતે ઉકેલાઈ તેનો અહેવાલ લખ્યો છે. આપણી આખાત્મિકતાનો અર્થ નો માત્ર ઇતિહાસ તરફનું દુર્લ્લેખ જ હોય તો તે અસમ્ભવ જ છે. એ ઐતિહાસ

સિક દર્શિનિદુ આપણામાં કેટલું બધું ઓછું છે, તે વિદ્વેદો સાહેબને છેતરનાર ધ્વજશુની વાતથી જાણ્યો આવશે. અત્યારે પણ એ દુર્નિદેશ કેવું છે તે વ્યાખ્યાન કરતાં પોતાના અનુભવની એક વાતથી કહ્યું છે. એક તામ્રપત્રમાંથી ખંભાતના કોઈ ધાતુજી લોટાનું તળીઈ બનાવવા ગોળલાગ કાપી લીધેલો !! ન્યાં લોટામાં આવું અજ્ઞાન અને હુઆઈ ભયોં હોય, તે દેશની ભૂત સંસ્કૃતિ ઉપર વિસ્મૃતિનાં પડ ચડી જાય, તો તેમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી.

બીજું વ્યાખ્યાન અ. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલું કરવું ‘સત્યનારાયણ’ ઉપરનું છે. એ વ્યાખ્યાન માનવ-વંશશાસ્ત્રોના દર્શિનિદુથી અપાયું છે. શાસ્ત્ર ધર્મ તથા રૂઢ ધર્મ એ બન્નેનું જીવંત એકીકરણ યદ્ સમાજ ધણવો જોઈએ, એ સત્ય એમણે સારી રીતે એમના વ્યાખ્યાનમાં ઉતાર્યું છે. એટલેજ આપણે ત્યાં ધર્મમંદિર જોકે એક હોય તોપણ તેના શિખરની આલુઆલુ કેટલીય બીજી, શ્રદ્ધામાં રૂઢ થયેલી માન્યતાઓ આપણી નજરે ચડે છે. આ બધી માન્યતાઓમાંની એક સત્યનારાયણની કથા લઈને તેઓએ સુન્દર રીતે દેખાડ્યું છે, કે રૂઢ ધર્મમાં જે અંતિમ તત્ત્વો રહ્યાં છે, તે બધાં શાસ્ત્ર ધર્મનાં જ હોય છે. એમણે જે સત્યના ત્રણ અર્થો બતાવ્યા છે એમાં ભૂત વર્તમાન તથા ભવિષ્ય ત્રણે કાળ

આવી નય છે. ત્રિકાલને ધેરીને ઉભા રહેલા આવા સત્તના મહત્ત્વની સાથે જનસમૂહનું કલ્યાણ પણ કેવી રીતે વજીરવેલું હોય છે તે તેમણે તેજ કથામાંથી સારી રીતે દેખાડ્યું છે.

ત્રીજું વ્યાખ્યાન અ. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠકનું 'આણકમ કૌટિલ્ય' ઉપરનું છે. તેમાં પહેલાં તો વ્યાખ્યાનકર્તા પ્રાચીન હિંદુ વિષે ઉલ્લેખ કરતાં એટલું જણાવે છે કે, મહાન એલેક્ઝાંડર હિંદમાં આવી, એક લડાઈમાં છટી ગયો તે કાંઈ આપણી સંસ્કૃતિ ઉપર મેળવેલો જ ન હતો. પણ એ જરા લાંબી ચર્ચા છાડીને આપણે આણકમ કૌટિલ્યના રચકકાલપર આવીએ છીએ. આણકમના અર્થશાસ્ત્રમાં હિંદનું લગભગ ઇ.સ. પૂર્વે ૩૦૦ નું જીવન આલેખાયેલું માલુમ પડે છે. વ્યાખ્યાનમાં ચાર યુગ્ય મુદ્દા પરવે ચર્ચા છે.

(૧) શીલસુરી, (૨) સમાજવ્યવસ્થા (૩) કાયદા-શાસ્ત્ર, અને (૪) રાજકારણ.

પહેલામાં સાંખ્ય, યોગ, જૈન, બૌદ્ધ વગેરે દર્શનો અને ધર્મોની ગણના કરી છે. અને આણકમ પોતે પાછળથી હતો, છતાં તેને કોઈ ધર્મ તરફ દ્રેષ નહોતો એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે.

બીજામાં હાલની સાંપ્રતિવ્યવસ્થાનું મૂળ જૂની આતુર્વેદ્યમાં નહિ, પરંતુ વ્યાવહારિક શ્રેણીઓમાં છે એમ સમગ્રાણ દર્શાવ્યું છે. તે ઉપરાંત તે વખતની સામાજિક સ્થિતિ, ગામ તથા શહેરોની રચના, ખેતી, વેપાર, અને પ્રજાની સામાન્ય સ્થિતિ ઉપર પણ લખાણથી કહ્યું છે. લેખના રિવાજો, તથા સ્ત્રીઓની સામાજિક સ્થિતિ ઉપર પણ સારો પ્રકાર પ્રાપ્ત છે; અને તે વખતના સમાજદોષો પણ નિષ્પક્ષપાતપણે દર્શાવ્યા છે. એકંદર ને વખતનો સમાજ ધણો સમૃદ્ધ, બળવાન, નીતિવાન, અને પ્રભાવશાળી હતો તે ચોખ્ખું જણાઇ આવે છે. આ લગત વાંચવાથી, હાલના આપણા ધણાખરા સામાજિક પ્રશ્નો ઉપર ઐતિહાસિક પ્રકાશ પડે છે.

ત્રીજા મુદ્દા નીચે કાયદાઓ વિષે, તથા ચોથામાં રાજ્યવ્યવસ્થા વિષેની બધી વિગતો આપી છે. છેવટે

વ્યાખ્યાનકર્તાએ આણકમને પુરોષના મેકીઆવેલથી જુદો પાડ્યો છે તે યોગ્ય છે.

ચોથું વ્યાખ્યાન ઉમ્મર ખુશામ ઉપર મૉ અબદુલ અકર નંદવીએ આપેલું છે. સૌ કોઈ ઉમ્મર ખુશામને શીટઅરહે કરેલા તેના અંગ્રેજી તરજૂમા દ્વારા જાણે છે. ઉમ્મર ખુશામની શીલસુરી વિષે જે યુરોપમાં ગેરસમજૂતી થઇ છે તેને માટે ધણે અંશે એ જવાબદાર છે. કવિએ પોતાની રજાખવાતમાં સુરીઓની શીલસુરીને ઉતારી છે, આથી યુરોપે તેને એપીક્યુરસના મુખવાદ સામે સાંધી દીધો, અને તે પણ શૃણિકમાં શૃણિક આધિભૌતિક મુખવાદ સાથે! પશ્ચિમનો એ એક રૂઢ સિદ્ધાન્તજ લાગે છે કે એટલું પૂર્વમાં હોય તે બધું હલકી પ્રતિનુંજ હોય. આ એમની માન્યતા પૂર્વના દેશો જ્યાં સુધી પોતે પોતાની શીલસુરી, કવિતા, કળા વગેરેનું નિરૂપણ નહિ કરે, ત્યાં સુધી બદલાવાની નથી; અને એ દિશામાં આ એક સફળ પ્રયત્ન છે એમ અમે માનીએ છીએ.

પાંચમું વ્યાખ્યાન અ. નેકાલાલ સ્વામિનારાયણે 'પ્રાચીન ગણિતશાસ્ત્ર' ઉપર આપેલું છે. ગણિત જેવો કઠિન વિષય પણ સરળ રીતે લોકો સમજી શકાય છે, તેનો આ એક નમૂનો છે. સરવાળામાં ઋણ સંખ્યા, ઋણોના રાજાકાર, ત્રિધાત અને ચતુર્ધાત સમીકરણો, તેઓના વાસ્તવિક તથા અવાસ્તવિક મૂલ્યો, કરણી સંખ્યાઓ, સમતીય દરજીની યોગ અથવા વિયોગ, શૂન્ય વિષેના સિદ્ધાન્તો વગેરે જે જે બાસ્કરાચાર્યના ગ્રંથમાં મળી આવે છે, તે બધું તેમણે હાલના ગણિત શાસ્ત્રને અનુગુણ રાખીને સારી રીતે ચર્ચ્યું છે. ગણિત શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને જે નવાઈ લાગશે તે તે ભૂમિતિમાં કરેલો બીજગણિતનો આપણો પ્રાચીન ઉપયોગ છે. યુરોપની પૃથ્વરણમાં રમી રહેતી જીલ્ડિએ ભૂમિતિને તથા બીજ ગણિતને ફ્રેંચ શીલસુરી દેકાર્ટે સત્તરમી સદીમાં બેજો મેગ્યા તાંસુધી જૂના રાખ્યાં. પણ આપણે ત્યાં એમ ન હતું તે વ્યાખ્યાનકર્તાએ ધણીજ રપટ રીતે બતાવ્યું છે. ગણિત શાસ્ત્રમાં ઉડે લઈ જતી કાલ્પનિક સંખ્યાઓ, તથા અનિશ્ચિત સમીકરણોના શોધનના નિષેધો જે બધું

ગણિતશાસ્ત્રી ઓઇલરને અદ્વારમાં સૈકામાં ફરીથી શોધવા પડ્યા, તેનો પશુ ઉલ્લેખ વ્યાખ્યાનમાં કર્યો છે. અમે આશા રાખીએ છીએ, કે અધ્યાપક બેઠાલાલ સ્વામિનારાયણ ગણિતના એમના ઉંડા અભ્યાસથી શુભરાતને આપણા આગેલી ગણિતશાસ્ત્રની વધારે ઓળખ કરાવશે.

છઠ્ઠું વ્યાખ્યાન પં. સુખદાસજીનું 'યોગદર્શન' ઉપરનું છે. તેમાં તેમણે નવાજ દર્શિનિદુધી યોગના અભ્યાસને બધી દીક્ષસુદીએના તથા ધર્મોના મીઠન-રથાન તરિક્ક ગણ્યું છે. વિષ્ણી રચના વિષે, કે તેમાં રહેલા અંતિમ તત્ત્વ વિષે ધણા મતભેદો હોઇને, હિંદના બધા તત્ત્વવેત્તાઓ એક બાબતમાં તો એકમતજ છે કે આ જીવન ઘણુભયુર અને હરહંમેશ બદલાતું હોવાથી, મનુષ્યે એથી પાર ને અનંત, સાચત જીવન રહેલું છે તે બાબુ પ્રગતિ કરવાની છે. આ રીતે યોગ બધાં દર્શનોના તથા ધર્મોના એક સામાન્ય સાધનરૂપ છે. તેમાં જ દર્શનો નર નહિ પરંતુ બૌદ્ધ તથા જૈન ધર્મોના પશુ સમાવેશ થાય છે. આ એક નવુજ દર્શિનિદુ. છે.

સાતમું વ્યાખ્યાન પં. બેચરદાસ જીવરાજનું 'પ્રાકૃત ભાષા અને સાહિત્ય' ઉપરનું છે. વિદ્વાન વ્યાખ્યાનકારનું ઓળખાણ વાચકને નહિજ કરાવવું પડે એમ અમે માનીએ છીએ. એમનો જૈનશાસ્ત્રનો અભ્યાસ બહુ ઉંડો છે, એને અંગે પ્રાકૃત ભાષાનો પશુ તેટલો ઉંડો પરિચય હોય તેમાં નવાઈ નથી. ને-રીતે એમણે વિષયનું નિરૂપણ કર્યું છે તેથી હરકોઇને જણાઇ આવશે કે તેઓ તેમના વિષયના જગરા અભ્યાસી છે. પ્રાકૃત ભાષાની ઉત્પત્તિનાં મૂળ તેઓએ વેદમાં બતાવ્યાં છે. પ્રાકૃત ભાષાના ચળેદો તથા વાક્ય રચના ઉપરથી એમણે બતાવ્યું છે કે પ્રાકૃતનો પ્રવાહ વેદમાંથી સીધો આવ્યો આવે છે.

આ ઉપરાંત વ્યાખ્યાનના બીજા ભાગમાં તેઓએ પ્રાકૃત સાહિત્યનું ક્ષેત્ર કેટલું વિશાળ છે તે બતાવ્યું છે. એ કોષપશુ અભ્યાસીને જરૂર મદદગાર થઈ પડશે.

છેલ્લું વ્યાખ્યાન અ. રસિકલાલ હોટાલાલ પરીખનું 'નાટકની ઉત્પત્તિ અને સ્વરૂપ' ઉપરનું છે. નાટકમાં વસ્તુ ઉપરાંત અભિનય હોય છે. એટલે કે સાહિત્ય તથા બીજી કળાઓને તેમાં. અવકાશ રહે છે. અભિનયની દૃષ્ટિએ તેનાં નાટક વ્યાખ્યાન સામાન્યમાંથી વિશેષતાને પુનઃ દર્શો, એ બાબત એમણે સારી રીતે સ્પષ્ટ કરી છે. બીજી તરફ નાટકનું મૂળ દેવોની પૂજામાં અને તેમાંનાં પરાક્રમોનાં અનુકરણમાં શોધાય છે. હાલના ચેતના શાસ્ત્રમાં તેમજ સમાજ શાસ્ત્રમાં ભુદિના વિદ્વાસમાં અનુકરણને ધણું મોટું સ્થાન અપાય છે, તેજ દર્શિનિદુધી કેટલાક લેખકો નાટકનું મૂળ અનુકરણમાંજ શોધવા ગયા. પરંતુ મનુષ્યને ભુદિ છે તો એનો વિદ્વાસ અનુકરણદ્વારા થાય છે, માટે માત્ર અનુકરણમાં નાટકનું મૂળ શોધવા જઇએ તો કદાચ જીવનત મૂળ ન મળતાં માત્ર માર્ગ મુચન મળે. એટલે વ્યાખ્યાન સામાન્યનો ઉલ્લેખ તદ્દન યોગ્ય છે. નાટક તે કળાનું સર્વદેશીય અંગ છે, અને એજ કળા સગરત જીવનને આલિંગી રાકે છે. એથી મૂળ. મનુષ્યસ્વભાવમાંથી પ્રથમરણ પામીને હાલ આપણને ને ને માણસની પ્રતિમા જુદી જુદી રેખાઓ દેખાય છે, તે બધાનું મીઠન નાટકમાં હોય છે. એટલે નાટકની ઉત્પત્તિ જનસ્વભાવના મૂળમાંજ છે. તેને વિષે કોષ એકજ સિદ્ધાન્ત બાંધીને બેસી રહીએ તો તે ખોટાજ પડશે. આ રીતે વ્યાખ્યાનકર્તાએ નાટકની ઉત્પત્તિ એક બીજાને ઉપકારક, ઉપર બતાવેલા બન્ને મૂળમાં શોધી છે.

વ્યાખ્યાનના બીજા ભાગમાં ભારતનાટ્યશાસ્ત્રના પહેલા અધ્યાયનો સાર રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. તેમાંથી કૃતિત થતી બાજતો વ્યાખ્યાનને અંતે એમણે સાત મુદ્દામાં ટાંચી છે. હાલમાં નાટ્ય કળાનો આપણે ત્યાં કેટલો અધઃપાત થયો છે તે આ લેખ વાંચી સૌ કોઇને સમજશે. નાટક, રંગમૂર્તિ, વગેરેની ચર્ચા નાટ્યપશુમાંજ પૂરી થતી નથી. એ કળા ખીજવવા ક્યું દર્શિનિદુ લેવું, તે આ લેખમાંથી કોઇને થોડું ધણું મળી આવશે.

છેવટે આ બ્યાખ્યાનમાળા જેવું પુસ્તક બહાર પાડવા માટે ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિરને અમે અભિનંદન આપીએ છીએ. પ્રા.

આશ્રમ ભજનાવલિ-સંગ્રાહક અને પ્રકાશક નારાયણ મોરેશ્વર ખરે, સત્યાગ્રહાશ્રમ, સાબરમતી, મુદ્દય. ૦-૦૨-૮. નિત્યપાઠ કરવાનાં પુસ્તકો ખાસરેશમી પૂઠાથી બાંધવાનો આપણે ત્યાં રિવાજ છે. પણ યુગ યુગના ધર્મો બૂદ્ધ હોય છે અને આ ભજનાવલિને વર્તમાન યુગધર્મ પ્રમાણે ખાદીનું પૂઠું છે. આ નાની ચોપડી નોંધા પછી ખાદીનાં પૂઠાં ચોપડીને રાખી શકાય કે નહિ, અને તે સારાં લાગે કે નહિ એવી શંકા કરવાનું કાંઈને કારણ નહિ રહે એમ અમે માનીએ છીએ.

આ સંગ્રહ સત્યાગ્રહાશ્રમના નિત્યપાઠને માટે ખાસ તૈયાર કરેલો છે. તેમા મંરૂત, હિંદુસ્તાની, ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાલી, અને અંગ્રેજી ભાષામા ભજનો છે. છેવટે રાષ્ટ્રીય ભજનો પણ છે. હિન્દી કદિન શબ્દોનો અર્થ પણ આપેલ છે. અને પ્રસ્તાવનામાં કયે સમયે કયો રાગ ગાવો નોંધ્યો, તે પણ બતાવેલ છે. તેથી પુસ્તક સર્વોપયોગી બન્યું છે.

ભજનોની પસંદગી સુંદર છે. આપણા દેશનું ભજન સાહિત્ય વિવિધભાવવાળું છે, અને બધા ભાવોની અહી રસમય ચૂંટણી થયેલી છે. ગુજરાતી વિભાગમાં સ્વર્ગસ્થ રા. ભોળાનાથ સારાભાઈનાં ભજનો જણાતાં નથી. એ પ્રસિદ્ધ ભજનાં ભજનો ભાવવાળાં છે અને સુગેય છે તે તરફ અમે સંગ્રહકર્તાનું લક્ષ્ય ખેંચીએ છીએ. સંગ્રાહક પોતે સંગીતમાં પ્રવીણ છે એટલે રાગોની પસંદગી પણ એટલીજ સુંદર હોય એમાં કહેવું શું? અને એટલુંજ ધ્યાનથીએ છીએ, કે આ ભજનાવલિ હજી પણ વધારે સમૃદ્ધ થઈ ગુજરાતમાં ભક્તિ, સંગીત અને રાષ્ટ્રની એકતા દેલાવવાનું સાધન બને. રા.

હિન્દ સ્વરાજ-લેખક મહાત્મા ગાંધી. પ્રકાશક નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ. મુદ્દય ૬૫૫ આના. આ પુસ્તક પણ ખાદીના પૂઠામાં બાંધેલું છે.

આને પારાયણ-પુસ્તક કહ્યું છે તે ધણું ઉચિત છે. અમે માત્ર પૂન્યભાવથી પુસ્તકને આવકાર આપીએ છીએ.

આપણા દેશનો ઇતિહાસ-કર્તા નસિદ્ધપ્રસાદ શંકરદાસ-ભટ્ટ. શ્રી દક્ષિણા મૂર્તિભવન. પૃ. ૭૬. કિંમત રૂ. ૦-૪-૦. કેળવણી અંબાથી પુસ્તકમાં શ્રી દક્ષિણા મૂર્તિભવન તરફથી પ્રસિદ્ધ થતાં પુસ્તકોનું સ્થાન ધણું મહત્ત્વનું છે. આ નાની ચોપડી માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓને માટે ઉન્નય પદ્ધતિ પર લખાયેલ ઇતિહાસનું પાઠ્યપુસ્તક છે. જેથી કાળજીથી તે લખાયેલું છે, તેટલીજ કાળજીથી શિક્ષકો તેનો ઉપયોગ કરશે એમ આશા રાખીએ છીએ. નાનાં બાળકોને સ્વતંત્ર વાંચન માટે પણ ઉપયોગી છે.

ભગવાન છુદ્ધ-કાળનાર ગિરનારાંકર ભગવાન નજી બધેકા. પૃ. ૭૬. આ ઉપયોગી પુસ્તક પણ શ્રી દક્ષિણા મૂર્તિભવન તરફથી પ્રસિદ્ધ થયું છે. ભાષા વિષયને અનુકૂળ અને ભાવવાળી છે. લેખકને ભગવાન છુદ્ધના જીવનનો ઉપદેશ રમી રહ્યો છે. એમ લખાણ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે. દરેક ધરમાં આ પુસ્તક હોવું જોઈએ.

બાળા વાર્તા-સંગ્રહકર્તા ગિરનારાંકર ભગવાન નજી બધેકા, શ્રી. દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવન. પ્રસ્તાવનામાં શ્રી દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાનેલનરે વિષયની મહત્તા યોગ્ય રીતે સમજાવી છે. ખરેખર આવી વાર્તાઓ દારાજ શિક્ષકો બાળકોની દુનિયામાં પ્રવેશ કરી શકે છે. બાલ સાહિત્યની એક અનુપમ ચોપડી તરીકે તે ઉપયોગી છે.

બાલકોના પિતાઓને. બાળકોની માતાઓને. શ્રીમંત માખાપોને. લેખક ગિરનારાંકર ભગવાન નજી બધેકા. બાળકોની દુનિયાના પરિચિત આ અનુભવી શિક્ષકના માખાપોને ઉદ્દેશીને લખેલા આ ત્રણેય લેખો વાંચવા સર્વને અમે ભલામણ કરીએ છીએ. “શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવન, કેટલી એક વિશિષ્ટતાઓ.” “શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવન એટલે શું?”-આ ચોપડીઓમાં આ ઉપયોગી કેળ.

વણી સંસ્થા સંબંધી માહિતી અને વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો જાણવેલા છે.

“શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવન.” લખનાર પરમાનંદ કુંવરજી કાપડીઆ. આ ચોપાનીઆમાં શ્રી પરમાનંદ આ સંસ્થાની તટસ્થ સમાયોચના કરી છે. કેળવણીની વિશિષ્ટતાઓ અને ભવનની વ્યવસ્થા તથા સગવડો વિશે ઘણું ઉત્તમ વિવેચન કરેલું છે, પણ તે બેએક વરસ પહેલાંની સ્થિતિનું લાગે છે અને તે પછી અત્યાર સુધીમાં ભવને વિશેષ પ્રગતિ પણ કરી છે એમ અમારા જાણવામાં આવે છે.

નાગરોત્પત્તિ-કર્તા માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા. લાવનગર. પૃષ્ઠ ૧૦૨, મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦. આ પુસ્તકમાં નાગરોત્તર ઉત્પત્તિ વિશે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ શોધખોળ કરેલી છે. આપણા સમાજના પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે આવા શાસ્ત્રીય અભ્યાસની ધણી જરૂર છે. દરેક પાતું કર્તાના વિશાલ વાચન અને શ્રમની સાખ પૂરે છે.

ગુમન ગદ્યાવલિ-લેખક કેસરલાલ નાનાલાલ દોશિત અને હરિકાન્ત નાનાલાલ દોશિત. પૃ. ૧૨૮. મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦. હાલ કાંઈ શુદ્ધ નિબંધસાહિત્ય વિસારે પડ્યું જણાય છે તેવી સ્થિતિમાં આ નાનું પુસ્તક ખંડુ આવકારને પાત્ર છે. વિચારો ચોક્કસ, અવસ્થિત, અને પ્રગતિશાલી છે. શૈલી સમોટ અને ઉત્સાહને પ્રેરે તેવી છે.

હોટમકૃતકાવ્યસંગ્રહ. ભાગ ૧ લો. પ્રકાશક અન્વીલાલ મણીલાલ મહેતા. પૃ. ૪૦૦, મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦. આ પુસ્તકમાં શ્રી હોટમ કવિના જીવનની દૃષ્ટિકત તથા ખીન્ન ભક્ત કવિઓ સાથે આ કવિની તુલના કરેલી છે. આ જાતના ભક્તિ સાહિત્યમાં રસ લેનારાને પુસ્તક ઉપયોગી છે.

હિન્દી નવજીવનકા જયન્તિ-અંક.-સંપાદક હરિભાઈ ઉપાધ્યાય. પૃ-૬૪. મૂલ્ય રૂ-૪-૦.

સ્વદેશ ગીતો:-રચોને પ્રકટ કરનાર સીતારામ ને. ચર્મા. ઉપાદ્રાવ લખનાર શ્રીયુત ન્દાનાલાલ દલપતરામ

અંક. પૃ. ૭૬. મૂલ્ય બાર આના પુસ્તકમાં મહાત્મા ગાંધી, શ્રી. આ. તિલક વગેરે દેશભક્તોનાં ચિત્રો છે. ગીતોમાં શૈક્ષણિક ખીન્ન ભાષાનાં ગીતોનાં બાબાન્તરો છે, અને કેટલાંક દેશનાયકોને હૃદયેરોને અને કેટલાંક અમુક પ્રસંગને હૃદયેરો કરેલાં સ્વતંત્ર કાવ્યો છે.

રામ રામકૃષ્ણ:-અથવા રમણીની રણમૂર્તિ. પ્રયોજક (સ્વ.) અંબકલાલ જીવરાજ નેરશી. પ્રકાશક લાલશંકર જીવરાજ નેરશી, ખાડીઆ, દેસાઈની પોળ, અમદાવાદ. પૃ. ૪૦૦, કિંમત રૂ. ૩-૪-૦. મૂળ બંગાળી લેખક ‘કુર્માદાસ બાલેશ’ ના પુસ્તકોના આ અનુવાદ છે. ‘પુસ્તકો તૈયાર કરી કરાવી બને તેટલી જાણી કિંમતે લાભ આપવાનો હૃદયેશ’ કિંમત લેતાં સચવાયો લાગતો નથી. કેટલો કેટલો સંસ્કૃત શબ્દો વાપર્યાંથી ભાષા કિલક થઈ ગઈ છે. અને ઘણી જગ્યાએ વ્યાકરણના કોષો પણ રહી ગયા છે.

સિરાજદૌલા:-અનુવાદક મહારાજ હદીદ દવે. પ્રકાશક લાલશંકર જીવરાજ નેરશી, ખાડીઆ, દેસાઈની પોળ, અમદાવાદ. પૃ. ૪૬૫, કિંમત રૂ. ૩-૮-૦. આ પણ બંગાળીને અનુવાદ છે બંગાળીની કાળી કોહીની દક્ષીન્તનું રદસ્થ આમાં અર્થેલું છે.

પારીદાર જ્ઞાતિની લક્ષ્મી દૃષ્ટિઓ સંબંધી પ્રશ્નોના ઉત્તરો:-પ્રકાશક મોતીભાઈ નરસિંહભાઈ અમીન. પારીદાર જ્ઞાતિના રીતરિવાજો અને તેમાં મુખ્યત્વે કરીને લક્ષ્મી રિવાજોમાં ઉલ્લાસ વરસોમાં મુખારો કે બગારો કેવો અને કેટલો થયો છે તે ઉપર એક સામાન્ય પ્રશ્નાવલિ કઢાવેલી, તેના ઉત્તરોનો આમાં સંમત કરેલો છે. ઉત્તરોમાં ધણી જગ્યાએ અમને વિશેષ એવું લાગ્યું છે. પાના ૧ ઉપર ઉલ્લેખ થયેલ છે. “ગર ગર ઊકરા કરતાં ઊકરીઓ વધારે જાગે છે.” અને ૪૪ માં પાને “એકદર રીતે ઊકરાઓનું પ્રમાણ ઊકરીઓ કરતાં વધારે છે” એમ લખેલ છે; આ જ્ઞાતિનું વસ્તીપત્રક થયું છે કે નહિ તે જાણવાનું પત્રિકામાં સાધન નથી. પણ જે તેનું વસ્તીપત્રક ન થયું હોય તો થઈ જાય, કારણ કે મોટાપણ શાસ્ત્રીય અન્વેષણમાં વિષયને લગતા આંકડા પ્રથમ તૈયાર કરવા જ જોઈએ. આ આખી પત્રિકાના ઉત્તરો ઉપરથી પ્રકાશક જે ઉલ્લેખો નિમ્ને પર આવેલ છે. તે અમને થાય જ લાગે છે, આપણામાં જ્ઞાતિઓ વિશે સામાન્ય ચર્ચામાં ધણી ધાય છે, પણ દૃષ્ટિકત અને વિગતોની અભ્યાસ થઈ હજી ધણું થઈ જાયું છે. જ્ઞાતિઓ પોતાનો આ રીતે

વિચાર કરવો જોઈએ, અને તેમાં આ પત્રિકા બીજી જ્ઞાતિઓને પણ કંઈક અંશે માર્મદર્શક થશે એમ અમે માનીએ છીએ. રા. અમીને છેવટે લખ્યું છે: “કોઈપણ સમાજ સદ્વિચારકોથી રહિત હોતો નથી. માત્ર તેમને યોગ્ય તક મળતાં તેમની મન-શક્તિ સચેત બને છે અને યોગ્ય શ્રમ લેવાતાં તેમનો અમ સફળ બને છે. સદ્વિચારકોએ એકત્ર મળી પોતાના સદ્વિચારોને હિંમત અને દૃઢતાપૂર્વક અમલમાં મૂકવાનો વખત નહીં ને નહીં આવતો બધ છે.” દરેક કાર્યકર્તાને આવી જ શ્રદ્ધા સમાજ ઉપર બેસે એમ અમે હૃદયથી ઇચ્છીએ છીએ.

૨૮.

બ્લેડેરા-યુંગા-અને આંધળાં ને મદદ કરનાર યુગરાતનું મંડળ-પહેલા સંમેલન નો હેવાલ. પહેલું સંમેલન જુન, ૧૯૨૦ ની રાત્રિઆતમાં મહેસાણા યામે મળ્યું હતું. ત્યાં પ્રભુમત કેળવણી માટે બાપણે ૧૫૫૫ હતાં અને કેટલાક દરારો પસાર કર્યા હતા. યુંગાઈ હવાકામાં (મિડિયા) આશરે ૩૪૦૦ બ્લેડેરા-યુંગા અને ૨૬૦૦ આંધળા છોકરાં નિરાણે બધ એવી ઉમરના છે. પણ તેમને માટે માત્ર છ નિરાણો છે, ૪ યુંગાઈમાં, એક અમદાવાદ તથા એક પુણામાં. અભ્યાસ શાલુ રાષ્ટ્રે તેટલા માટે ઉત્તેજનાર્ય શિષ્યવૃત્તિઓ સરકાર કે પ્રાંત તરફથી નહીં મળે છે. આંધળાંમાં માટે બેઝિમાં પુસ્તકો છાપવા માટે છાપખાનું નથી. ખાસ કેળવણી શિક્ષકો પણ ઘણા ન થોડા છે, એવી બુદ્ધિગત પ્રજા સમક્ષ રજુ કરી છે. યુગરાતના કાર્યવાહકોને ઉત્તેજન બહુ ન થોડું મળે છે, તે છતાં હિંમત અને ઉમંગથી કામ કરી રહ્યા છે.

અંધતા અટકાવવા માટે ને ઉપાયો લેવા જોઈએ તે આપણી વ્યક્તા સરકાર અને પ્રજા રીનાં જ લે ? આ પ્રશ્ન ને કોઈ દાહ દેહું નથી. મંડળમાં માત્ર ૧૧ સભ્યો બેઠાયા છે, તે છતાં મંડળનું બીજું સંમેલન વડોદરામાં આ વર્ષના ઑક્ટોબર મહિનાની ૨૭ મી તારીખે મળ્યું હતું. અમે આશા રાખીએ છીએ કે યુગરાતના દારૂરો, સેનીટરી એસોસિએશનો, શિક્ષકો, રોડીઆઓ તથા શિક્ષણ ખાતાના પગારદાર અમલદારો મીનીસ્ટરથી તે ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટર યુધી-સી આ બાબત વધારે તક આપશે. સુ. મ.

મહાપાન પ્રતિબંધક મંડળ,—વડોદરા, ૧૯૨૧-૨૨ નું નિવેદન. વડોદરા રાજ્યમાં રાજધીય સંગવળ ગાંધી મંદ પડેલી છે, પણ આ સંસ્થાનું નિવેદન નેતાં ખાતરી થાય છે કે પ્રજા ભમત ઘણતમાં

છે. સ્વરાજ્યની રચના આત્મશુદ્ધિ પર આધાર રાખે છે, અને દારૂનિષેધનો પ્રશ્ન ઘણા જ અગત્યનો છે. કલ્યાણ અને નિયમોથી દારૂ પીવાની ટેવ છોડાવવામાં રીતે થોડી જ મળે છે, પણ પ્રભુમત કેળવણી અને ન્યાતના મહાજનો દ્વારા સુધારો થઈ શકે છે. પીકેટીંગથી કાયમનો ફાયદો થતો નથી. સરકારની ફરજ છે કે દારૂઓની દુકાન ધીમે ધીમે ઘટાડવી. વડોદરા સરકારની સહાયતાથી નહીં એવી છે. અમેરીકામાં સ્ત્રીઓની માર્ફેટ સખત દબાણ થયું હતું તે પ્રમાણે આપણા દેશમાં યવાની જરૂર છે, કારણ કે દારૂના વ્યસનથી ખરેખર નુકસાન તે કુટુંબીઓ એટલે જી તથા છોકરાંને થાય છે. નિવેદન વાળા વર્ષમાં નેસબેર કામ થયું છે તે કાયમ રહેશે તે આ પ્રશ્નને નિકાલ સારો થયા વિના નહીં રહે.

સુ. મ.

ફા. જીવકોર વનિતા વિશ્રામ--સં. ૧૯૭૫-૭૬નો હેવાલ અમદાવાદ, પ્રસિદ્ધકર્તા સુલોચના દેસાઈ, વ્યવસ્થાપક. ૫. ૩૯. “જ્યારે યુગરાતમાં બાલકોને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપનારી આ એક જ સંસ્થા છે,” અને એનાથી કોઈ પણ અન્યનું નહિ હોય. તે સંસ્થા તરફથી ૧. વિશ્રામ, (૨) મહિલાશાળા અને (૩) ઉદ્યોગશુદ્ધ અભ્યાસમાં આવે છે. વિશ્રામમાં દાહ બધી મળી ૨૧ કન્યાઓ રહે છે. હેવાલના મેટા ભાગમાં સ્ત્રી શિક્ષણનું ધ્યેય અને સામાન્ય કામ આપ્યાં છે. સ્ત્રી શિક્ષણના સિદ્ધાંતો વિષે મદનેદ હોય તે સાધારણ છે, પણ સામાની સંસ્થા ને કામદારી રહી છે, તે તેના આંકડાઓ પરથી જણાઈ આવશે. ઉદ્યોગ શુદ્ધનો લાભ કન્યાઓ પૂરતી સંખ્યામાં લેતી નથી તે નિરાશાજનક ન છે. વળી વનિતાવિશ્રામને અંગે એક બચ્ચીની વિશ્લેષણ સમાજ પણ ચાલે છે. આ બધી સંસ્થાઓ યુગરાત મહિલા વિદ્યાપીઠના કેન્દ્રરૂપ થાય એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ. પ્રસિદ્ધકર્તાએ એજ બાબતનું રાજ્ય કહ્યું છે. યુગરાતમાં હવે યુગરાત મહિલા વિદ્યાપીઠ રચના લે એવું યુગરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળ સ્થપાયું છે, અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે વનિતાવિશ્રામની બધી સંસ્થાઓ યુગરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળની સાથે પૂણ સહકાર કરી યુગરાતમાં સ્ત્રી કેળવણીના હેતુમાં સાફ કામ કરી બતાવશે.

પ્રા.

ફેલે કાયદા:--ભાગ ૧ ભાગ ૧ ભાગ ૨, લેખક તથા પ્રકાશક જીવરાજ ગોકલદાસ નેણશી, ભાગ ૧ પૃષ્ઠ ૩૨; ભાગ ૨, પૃષ્ઠ ૨૯. પ્રત્યેકની કિંમત દોઢ આના. આમાંના પહેલો ભાગ હિંદીમાં અને બીજો ભાગ ગુજરાતીમાં લખેલો છે. ફેલે કાયદાઓના અજ્ઞાનને લઈને મુસાફરોને કેટલી હાડમારી, વેઠવી પડે છે તે સૌ કોઈ જાણે છે. તે અજ્ઞાન દૂર કરવા બાઈ જીવરાજ ગોકલદાસ નેણશીએ નાની ચોપડીઓમાં આ કાયદાઓ લખાવ્યા છે તે બહુ ઉપયોગી થઈ પડશે. પૈકાં પરનાં ચિત્રો પણ યોગ્ય છે. દરેક સ્ટેશનને આ ચોપડીઓ વેચાય તો બહુ ઉપયોગી થઈ પડે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે લેખક શ્રી વખતમાં ફેલે કાયદાઓના ત્રીજો ભાગ બહાર પાડશે.

નારીદર્પણમાં નીતિવાક્ય:--ભાગ ૧ લો લખનાર શ્રી. બાઈ રંજા રામજી, પ્રગટ કરનાર મહેતા લાલજી હરખચંદ બાલવાળા, પૃ. ૧૫, કિંમત સદુપયોગ આને હિંદી સ્ત્રીઓને નીતિ શિખવવાનો છે. પણ અમે નથી માનતા કે આંકડાં પગાંખાંની માફક નીતિના વાક્યો લખાયાથી સ્ત્રીઓ નીતિવાન થઈ શકશે.

શુભરાત વર્નાક્યુલર માસાવટીનો સન ૧૯૨૧ ની સાલનો રીપોર્ટ છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર શ્રી. હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારખ, આસિ. સેક્રેટરી, અમદાવાદ. પૃ. ૧૦૯, બુદ્ધિપ્રસારના વધારા રૂપે, મંગાવે તેને મફત મોકલવામાં આવે છે.

નાપાક વિદ્યાર્થી મરળનો ચાર વર્ષનો રીપોર્ટ સંવત ૧૯૦૫-૦૮, પ્રકાશક શ્રી. સુનીલાઈ દેવાઈભાઈ પટેલ, મંત્રી, વિદ્યાર્થીમંડળ, નાપાક.

ધી નેશનલ યોય સ્કાટિસ એસોસિએશન જનરલ પ્રીન્સીપલ્સ અને ઓર્ગેનીઝેશન (પ્રત્યેક બાઈ સૈન્ય મંડળના મૂળ આશયો અને બંધારણ, કમચલાઉ.) મજવાનું દેકાણું ઈસ્ટર્ન ઇલેક્ટ્રીક પ્રેસીમ ક્લો હોર્નબીરાઈ મુંબઈ. પૃ. ૨૬ કિં. ૦-૨-૦

દેહલ ઓફ માઈ એકેમાલિસ (કાળા પાણીની કહાણી.)

લેખક શ્રીયુત બારીન્દ્રકુમાર થાપ. પૃષ્ઠ ૧૬૮ કિંમત ૧-૮-૦, આર્થ આફીસ પોર્સિયરી.

શ્રીયુત અરવિંદ થાપના બાઈ, શ્રીયુત બારીન્દ્રકુમાર થાપને રાન્યદ્રોહના શુન્દભને માટે બીજી છ બંગાળી યુવકો સાથે કાળાપાણીએ મોકલવામાં આવ્યા હતા તેની આ કહાણી છે. પુસ્તકની શૈલી જીવનથી ભરપૂર છે. એમના ઉપર અંદામાનમાં જે જે દુ:ખો પડ્યાં, તેથી તેઓના આત્મા તો વધારે જ મુક્ત દશાને પામ્યા છે એ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. મનુષ્યનું સૌંદર્ય તરફનું વલણ એનું ન હોતું જોઈએ, કે દુનિયાના દુ:ખથી એ હારી નથ. આ રીતે આ યુવાનો અને યોગેર કુટુંબના કોઈ યુવક વચ્ચે પુસ્તકમાં જે ભેદ બતાવવામાં આવ્યો છે તે સાવ સાચો છે.

પરંતુ આપણે તો પુસ્તકની બીજી વાતો તરફ જરા વળીએ. અંદામાન યત્રમાં જે લોકોને મોકલવામાં આવે છે, તેમાંથી ૧૫ ટકા તો તર્ફન નિર્દોષ હોય છે. ૧૦ ટકા પુરેપૂરા બદમાશો હોય છે, કે જેમનું સમસ્ત જીવન શુન્દાઓમાં જ ગયું હોય. બાકીના લોકોને, કાઈ આવેશમાં શુન્દો કર્યા હોય તેને માટે આખી જીંદગીમર ત્યા પૂરી રાખવામાં આવે છે ૧૦ ટકાના બદમાશો બીજાઓ ઉપર બમણદાસી નીમાય છે, અંતરે નીતિના ધોરણ જેવું ત્યાં કશું જ નથી. માણસ અત્યંત રીબામણ કે દુ:ખ, અન્યાય કે દેશને લઈને તદ્દન પથુ જેવો થઈ જાય છે, અને દુશ્મમાં દુશ્મ જતિઓને ત્યાં પોણખ મળે છે. સ્ત્રીઓને શીક નથી, પણ ન બોલાવ તેવી રીતે નહાના ઠાકરાઓને પણ ખરાબ કરવામાં આવે છે આમાં ફેરીઓની દાદ સાંભળવાનો કોઈ જ હોય નથી, અને કેટલાક તે ગિચારા પૂર્ણ દતારા થઈ આપધાન કરે છે અંદામાનની આમેદવા વસવાટ માટે ચાલ નથી. મલેરીયા, પ્લેગ, ફેલેરા, સંક્રમણ, ક્ષય એવા બધા બર્ષકર રોગોથી થતા મરણનું પ્રમાણ બહુ મોટું છે. કાળાપાણીએ માણસને મોકલવાથી એને શિસા પણ થતી નથી કારણ ન્યાં માણસ તદ્દન પથુ જેવો થઈ જાય ત્યાં તેને માટે શિસાનો અર્થ જ રહેતો નથી. કોઈપણ સરકાર નૈતિક બંધારણને વિષે આટલી બધી આંધળી હોય તે જોતાં, મનુષ્યજાતિ તરફ અટકાવ અપમાન થાય છે તે કોઈને પણ અસહ્ય જ લાગશે. આ બધા દુ:ખનું મૂળ તે પરદેશી રાજ્ય છે. કારણ રાજ્ય-કર્તા પ્રજા એમ માને છે કે તેમની માણસ તરીકની બધી ફરોને માત્ર પોતાની જાતના લોકોમાં જ સમાપ્ત થાય છે. એટલે એક પ્રજા બીજી પ્રજા ઉપર રાજ્ય કરતાં તદ્દન પથુ જેવી થઈ જાય છે. અંદામાનનો દિવાન આપણે સ્વતંત્ર થઈને જ કરી શકીએ એ કોઈપણ સમજ સંકોચે. એટલે અમે આશા રાખીએ છીએ, કે આ પુસ્તકનું

ગુજરાતી ભાષાંતર કરી કોઈ બાઈ ગુજરાતી શિક્ષિત વર્ગને આ કદાચી કહેશે.

અંબર એજ્યુકેશનલ પ્રોબ્લેમ (આપણા શિક્ષણનો સવાલ) :—લેખક શ્રીયુત દર દયાલ જેમ. એ. દેરાબક્ત લાલા લગ્નપતરાયની પ્રસ્તાવના સંદિત, પ્રકાશક ડાંગર અને કુંઠ મદ્રાસ પૃ. ૧૦૦, કિં. ૧-૮-૦. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો પ્રશ્ન આપણે હજી ઉકેલવાનો રહ્યો છે. અને તેવે વખતે લાલા હરદયાલજીના આ લેખો પ્રગટ કરવામાં બાઈ રંગીલદાસે જે મહેનત ઉઠાવી છે તેને માટે અમે તેમને અભિનંદન આપીએ છીએ. સરકારી કેળવણીનો શો ઉદ્દેશ છે, અને તેવી કેળવણીથી આપણી પ્રભતા યુવાનવર્ગ ઉપર શી શી માઠી અસર થાય છે તે વિદ્વાન લેખકે બહુ સ્પષ્ટ રીતે બતાવ્યું છે. પરરામ્યથી અપાતા શિક્ષણથી આપણે આપણી ભવત ખોઈ બેસીએ છીએ, અને તદ્દન નિર્વાર્ધિ યુધ્ધજીએ છીએ. ક્ષેત્ર શિક્ષણ શુદ્ધામગીરીને માનસિક ભૂમિ ઉપર લઘુ ભય છે, અને એટલેજ મનુષ્ય સ્વભાવમાં રહેલાં સ્વતંત્રતામાં મૂળનો જ તે ઉચ્છેદ કરે છે. જે કોઈ પ્રભમાં એકતા ઉગવાની હોય તે તે પ્રભ ચોલામાંથી જ ઉગવી એજીએ, કારણ પ્રગતિ અને એકતાનું બીજ બીજે ક્યાંથી લાવી શકાય જ નહિ. આપણામાં રાષ્ટ્રીય ભાવના અંગ્રેજી શિક્ષણથી ઉતરી આવે છે એ માન્યતા કેટલે અંશે આપણી પ્રગતિને બીજે માર્ગે દોરી જઈને અટકાવી પાડે છે તે લાલા હર દયાલજીએ આપણી કહેવાતી ભયંતિના પ્રકરણમાં સારી રીતે બતાવ્યું છે. મહાસલા વિષે એમણે જે કહ્યું છે કે તેનાથી આપણી પ્રગતિમાં ઉલટા એક પગલું આપણે પાછળ હઠ્યા છીએ, એ વિદ્વાન લેખકે લખ્યું ત્યારે ખરું હવું, પણ હવે ખરું નથી. છેવટે અમે આ ન્હાના પુસ્તકની દરેકને બહામણ કરીએ છીએ.

ધી મેસેઈજ ઓફ ધી ભગવદ્ગીતા (ભગવદ્ગીતાનો સંદેશ) :—લેખક શ્રીયુત લાલા લગ્નપતરાય, પ્રકાશક બાઈ રંગીલદાસ કાપડીઆ. પૃષ્ઠ ૧૮ કિં. ૦-૧૨-૦. આ તેર વર્ષ પૂર્વે એક માસિકમાં પ્રગટ થયેલા લેખને બાઈ રંગીલદાસે પુસ્તકાકારે છપાવ્યો છે. તેમાં વિદ્વાન દેરાબક્ત શ્રીયુત લાલા લગ્નપતરાયે ગીતામાં કર્મધોગનું ફળી રીતે પ્રતિપાદન થયું છે. તે બતાવ્યું છે, ગીતા જેવા

પુસ્તક ઉપર આ એક ન્હાનો જ લેખ છે. અને તેમાં માત્ર, કર્મધોગનું જ નિરૂપણ કર્યું છે. ખીલ મતભેદના વિષયોને એક તરફ રાખવામાં આવ્યા છે. વિદ્વાન લેખકે ગીતાનો એ સંદેશ યોગ્યધર્મનો સંબંધ બતાવીને સારી રીતે સિદ્ધ કર્યો છે. ઉઠા શ્રીલક્ષ્મીના પ્રશ્નોમાં શ્રીયુત લાલા લગ્નપતરાયે કહ્યું છે કે ગીતામાં દ્વેતપાદનો સ્વીકાર છે. ખરું જાણ વિષયનું તેમણે ખાસ વિવેચન કર્યું નથી. બાઈ રંગીલદાસે વિદ્વાન દેરાબક્તના ગીતા સંબંધી વિચારો ભણવાને આ તક આપી છે, તે યાચું છે.

પ્રા.

ચરિત્રાત્મક એજ્યુકેશન સોસાયટીના છઠ્ઠા વર્ષનો રીપોર્ટ, ૧૯૨૧-૨૨.

આ મંડળને અંગે પાંચ સંસ્થાઓ ચાલે છે. (૧) ડાઈરેક્ટરમાં ૨૮૫ વિદ્યાર્થીઓ બહુ છે અને શિક્ષકો કેળવણીને જ જીવનનો ઉદ્દેશ માનતા હોવાથી, સુંદર વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરી શક્યા છે. (૨) ઔદ્યોગિક વર્ગોમાં ખેતીવાડી, કાંતવાનું, પીંજવાનું, વણવાનું, તથા ચિત્રકળાનું કામ શીખવવામાં આવે છે. (૩) વિદ્યાર્થી આશ્રમમાં આરંભે ૮૦ છોકરાઓ રહે છે. (૪) બ્રહ્મચર્ય આશ્રમમાં સાત વિદ્યાર્થીઓ રહીને એક મહાન અપતરો કરી રહ્યા છે અને (૫) એક ઉત્તમ પ્રકારની પ્રાથમિક શાળા ચલાવે છે, જેમાં ૧૦૬ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે.

વિદ્યાર્થીઓને આર્થિક મદદ આપવા માટે એક સહકારી મંડળ સ્થપાયું છે તે તરફ અન્ય શિક્ષણમંડળો સદા દોરીએ છીએ. કન્યા કેળવણીને ઉત્તેજન આપવા માટે ૧૩ ગ્રામની કન્યાશાળાઓમાં છાત્રો અપાય છે, અને તે ઉપરાંત જે કન્યાઓને અમદાવાદ વનિતા વિશ્રામમાં ભણવા માટે મદદ કરવામાં આવી હતી. તે સિવાય ચરિત્રાત્મક શાળાઓનો મરદાની રમતોનો મેળાવડો કરવામાં આવ્યો હતો.

શ્રી. પ્રેમીભાઈ અમીન આ સંસ્થાથી ઘણા પરચા છે. તે છતાં એમના રાષ્ટ્ર જીવન તથા આદિચિંતની અસર દરેક કામમાં જણાય છે. ઔદ્યોગિક વર્ગને અંગે ખેતીની સુધારણા વિષે ખાસ લક્ષ આપાય અને તેની ધણી ખીલવણી થાય એવું અમે ઇચ્છીએ છીએ.

સુરત વનિતાવિશ્રામનો સંસ્કૃત ૨૬૭૬-
૭૭ નો ગ્રંથાટક.

આસ બલામણી. આસા છેકે આ સંસ્થાનો પુરતો લાભ
લેવામાં આવે.

બ્લેન બાઝોરી મુનશી તથા બ્લેન શિવમોરી
મળના અધ્યાય અમને લીધે આ સંસ્થા ખીલતી બન્ય
છે. સુરત વનિતા વિશ્રામની રાજઆત આસરે સોજ વધ
પહેલાં થઈ હતી. દસ વર્ષ પછી મુંબઈમાં સાખા ખોલી
અને સન ૧૯૨૧ ની રાજઆતમાં ત્રીજી સંસ્થા રાજકો-
ટમાં ઉઘાડવામાં આવી છે. પ્રભુ આશ્રમોમાં વિધવા તથા
સધવા સ્ત્રીઓ તથા કન્યાઓને રાખવામાં આવે છે અને
અને તેમની માનસિક તથા આધ્યાત્મિક કેળવણી માટે
વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. વનિતા વિશ્રામની મુંબઈની
સંસ્થામાં આસરે ૭૦ બાળિકા રહે છે, અને અભ્યાસાર્થે
મંગળદાસ નચ્ચુભાઈ કન્યાસાગામાં તેઓ નવ છે.
૧૯૧૯ સાલમાં ટ્રેનિંગ કૉલેજ ઉઘાડવામાં આવી હતી
અને તેમાં આજ સુધી ૩૩૬ બાળિકા શિક્ષણ લેતી હતી,
તેમાંથી ૨૫૨ પરીક્ષામાં પાસ થઈ છે. આ કૉલેજનો
લાભ મુખ્યત્વે પારસી બાળિકા લે છે. પણ હિંદુ મુસ-
લમાન સ્ત્રીઓએ વધારે પ્રમાણમાં લાભ લેવો જોઈએ.
આ રિપોર્ટમાં સંસ્થાપિકાઓ લખે છે કે “કચ્છ વર્ગની
નિરાધાર હિન્દુ વિધવા બાળિકા માટે આ કૉલેજ ધણી જ
ઉપયોગી છે. કારણ કેવળની ઢલ મુસલમાની હયા પ્રકારની
સ્ત્રી કેળવણી મળવા ઉપરાંત તેઓ સ્વતંત્રપણે ધણી જ
ઉત્તમ રીતે પોતાનું પોષણ કરવા માટે શક્તિવાન થઈ
શકે છે, અને તેના લાભ ખીલ્યોને પણ ધણી જ સારી
રીતે આપી શકે છે. વિધવાઓના સાધુ જીવન માટે સ્ત્રી
કેળવણી મળવા ઉપરાંત સ્ત્રી શિક્ષકોને ધધી ઉત્તમ છે.
આ કૉલેજનો લાભ લેવા માટે દરેક બાળને અમારી

સુરત વનિતા વિશ્રામનો આસરે ૧૦૦ બાળિકા લાભ
લે છે. પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક કેળવણી આપવાની
વ્યવસ્થા થઈ છે અને તે ઉપરાંત ઔદ્યોગિક શિક્ષણવર્ગમાં
શીવણ, ભરત, શુંથણ, રેસમ ભરવાનું તથા કરાબનું કામ
શિખવવામાં આવે છે. ધર્મ-નીતિ, ચિત્કલા, સંગીત
વગેરે પણ શિખવાય છે નર્સિંગ શિખવવા માટે ફંડ છે
પણ હજી કોઈ વિદ્યાર્થિની તેવાર થઈ નથી એ બાબત
ગુજરાતી અધ્યવસાનોએ લક્ષમાં લેવા જોઈ છે.

રાજકોટ વનિતા વિશ્રામમાં ૫૦ બાળિકા રાખવા થઈ
છે અને ત્યાં પણ અનેક પ્રકારના શિક્ષણની વ્યવસ્થા
થઈ છે.

આ સંસ્થાનો મૂળ હેતુ વિધવાઓને નિરૂપથી જીવન-
માંથી બચાવી લઈ કુટુંબ તથા સમાજને ઉપયોગી
બનાવવાનું છે તે પાર પાડવા માટે આ બન્ને બ્લેનોએ
પોતાનું જીવન સંસ્થાને અર્પણ કર્યું છે, અને પોતાની
રાક્ત પ્રમાણે મહેનત કરી રહ્યાં છે. સંસ્થાઓના કાર-
ભારમાં જે બાઈ બ્લેનો નીભાયાં છે તે વધારે ઉત્સાહ
તથા કમગંધી શિક્ષણ પદ્ધતિ મુખારવા માટે સતત પ્રયત્ન
કરતા રહેશે તેા પુણાના સેવાસદનની માફક ગુજરાતી
સમાજ સેવિકાઓ પુષ્કળ સંખ્યામાં તેવાર થઈ આખા
ગુજરાતમાં કામ ફેલાવી શકશે.

સુ. મ.

ધારાસભાનો બહિષ્કાર

સ્ત્રૈર્મદાઈઃ તુતુપુનં દેવાઃ

ન મેદીરે ભીમ વિષેણભીતિમ્ ।

સુધાં વિના ન પ્રયયુર્ધિરામમ્

ન નિશ્ચિતાર્થોત્ત્વિરમન્તિ સન્તઃ*॥

અદ્વાની ઝોર

કોઈ પણ દેશના બીતરમાં થોડો ધણો સડો પેસે, અને તેની શક્તિ દીધુ થાય, ત્યારે જ તે બીજા દેશની યુક્તિ બોગવે છે, અને એ યુક્તિની સ્થિતિ પ્રજાના અંતરમાં વધારે ને વધારે ઉડી ઉતરીને તેની શક્તિઓને વધારે દીધુ કરે છે. અને ઇશ્વરના કોઈ અકળિત નિયમ અનુસાર ત્યારે પણ ધીનતાની પરિસ્થિતિ બોગવતી પ્રજા સફાળી જાય છે, ત્યારે લડતના આરંભકાળમાં ધણીયે વાર રાજસત્તાના પારાવાર જુલમથી પ્રજા ખટકાઇને નરમ પડે છે તેમ મુસદ્દા રાજ્યપુરૂષો તેને મોહ-જુલમમાં ફસાવે છે. બીજી જાણુએ પ્રજાનો પોતાનો નિષ્ઠ શસ્ત્રાત્મક મક્કમ ન હોય, અને તેની શ્રદ્ધા શિથિલ હોય, તો રાજ્યકર્તાના જુલમથી હાથ પહેલાં, પોતાની આંતરિક નમજાણથી અને શિથિલતાથી જ હારી જાય છે.

* (દેવો અને દાનવો સમુદ્રમંથન કરતા હતા તે વખતે) સમુદ્રમાંથી અમૃત્ય રત્નો નીકળ્યાં તેથી દેવો સંતોષ ન પામ્યા, તેમ તેમાંથી લગાલગ હેર નીકળ્યું તેથી બ્હી પણ ગયા નહિ. ત્યાં સુધી અમૃત ન મળ્યું ત્યાં સુધી તેઓ મંડયા જ રહ્યા. પારેલા હેલું પાર ન પડે, ત્યાં સુધી સત્પુરૂષો વિરમે જ નહિ.

આં વાતનો સરસમાં સરસ દાખલો આજે આપણે દેશ આપે છે. આપણે સરકારની ધાયરેથી ઉપર ચડેલા રોલેટ કાયદાની સામે ચૂક્યા અને તે, રદ કરાવ્યો. જલિયાંવાલા બાગમાં સેંકડો, માણસની કતલ થઈ, અને સારા પંજાબમાં માર્શલ કોર્ટી કાળે કેર વર્તી ગયો, તેથી આપણે પાછા હાંથ નહિ. મુસલમાનોના પ્રાણરૂપ ખિલાફતને છિન્નભિન્ન કરીને અંગ્રેજોએ ખૂદ ખલીફને હસ્તપ્રતમાં પર-હેજ કર્યો, તેના દુઃખથી આપણામાં નવું જળ આવ્યું. ગયા વર્ષમાં કેટલાયે પ્રાંતોમાં સ્વયંસેવકો અને સભાઓની સરકારે બંધી કરી, ત્યારે તેના ભંગ કરીને હજારો નવજુવાનો દસ્તે ચહેરે દેશમાં ગયા, અને ત્યાં અગણિત દુઃખ સહન કર્યા. શરૂઆતમાં લોકો કાપવાની સરકારે બંધી કરી, તેથી સેંકડો શરા શીખોએ સત્યાગ્રહનું શુદ્ધ રક્તર સમ-જીને જુલમગારોની લાડી પ્રેમથી વધાવી લીધી. આમ સરકારે આપણા ઉપર જેમ વધારે અને વધારે સિતમ ચુનવ્યો, તેમ આપણી કળા ચઢતી જ ગઈ, પણ જે બહારના જુલમથી ન થયું, તે કદાચ અંતરની શંકાથી થાય! જેઓ જેલ અને લાડી આગળ ન ડગ્યા, તેમનું શ્રદ્ધાળળ ખૂટી જતાં પાછા પશુ હો !

પ્રજાનું શ્રદ્ધાળળ ઉતરતું જતું હતું તેને વળી સવિનય ભંગની સમિતિએ વધારે નીચે દાખ્યું છે.

ધારાસભાનો સવાલ

સવિનય ભંગની લડત કરવાની જરૂરિયાત અને તેથી વિરે તપાસ કરીને ભલામણ કરવા માટે, મહાસમિતિએ ગયા જુન માસમાં પેટા સમિતિ નીમી.

તેણે સચિનય ભાગ કરવાની તો સલાહ નહીં આપી, પણ તેના અર્ધા* ભાગના સભાસભ્યોએ ધારાસભાની સહત ચકાવવાની ભલામણ કરી છે. તે પેટા સમિતિને હેવાસ પંદાર પશ્ચા પછી તરત જ આવતી મહાસભાના ચૂંટાયેલા પ્રમુખ દેશબંધુ દાસે પણ આ ભલામણને આમદ્વર્ણક ટેકા આપ્યો છે, તેથી આખા દેશનું ધ્યાન આને એ સવાલપર રોકાયું છે.

લાંબી અને ભુસ્સાદાર ચર્ચા થયા પછી ધારાસભાનો જે બહિષ્કાર કરવાનું બે વર્ષ ઉપર કલકત્તામાં વધુ મતે ઠરાયું, અને જે બહિષ્કાર નામપૂરની મહાસભાએ સર્વાનુમતે કાયમ રાખ્યો, તે વિષે ચર્ચા કરવાને ફરીથી આખો દેશ રોકાય-માન બે વર્ષ ઉપર જ રોષેલા બીજાંથી જે કામજા હોડ ખીલ્યો છે, તેનાં મૂળામાં ખોદીને ફરીથી તપાસાય, એ વિચિત્ર દુઃખદાયક છે. છતાં આ પ્રશ્ન ફરીથી ઉપરિચિત થયો જ છે, અને તેના ઉપર ગયામાં મળનારી મહાસભામાં હેવટનો નિર્ણય કરવાનો જ છે, એટલે ધારાસભાના પક્ષની દલીલો જરા વિમતવાર તપાસવી જોઈએ.

ગાંધીજીની ગિરફતારી

પણ એ પહેલાં આ પેટા સમિતિ જે મુંબઈમાં નીમ્યાઈ તે જરા જોઈએ. સાધારણ રીતિ એમ કહેવાય છે કે બારડોલીમાં મોટી ઝુબેશ કરવાની ભારે તૈયારીઓ ચાલતી હતી, તેના ઉપર આખા દેશની આંખો ફીટી હતી, તે વખતે ચૌરી-ચૌરામાં પોલિસના મથકો ઉપર ભારે અત્યાચાર ચલાવી મહાત્મા ગાંધીજીએ પોતાની સહત અટકાવી, તેથી જ દેશમાં ભારે નિરાશા ફેલાઈ, અને ખૂબ નયગાઈ જમી ગઈ. પણ આ સમિતિ જણાવે છે, તે મુજબ ગાંધીજીએ પહેલાં પણ દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમ જ હિન્દુસ્થાનમાં કેટલીયે વાર આવી સહતો

મુલતરી રાખેલી અને તેથી પ્રગળે ચોટાક વખત આઘાત પણ પહોંચ્યો. પણ તેમની અસાધારણ શક્તિથી તેઓ થોડા જ માસમાં આખી પ્રગળે પાછી ઉત્સાહી કરી દેતા. આથી સમિતિ આજની રીતે ધારે છે કે બારડોલીના કાવત્રીને વાદળ દેશ પર ઘેરાયું હતું, તે તેમના ચમકના તેજથી થોડા જ વખતમાં વિખેરાઈ જત, ને વળી પાછા કોઈ મોટી ઝુબેશ ચલાવવાને-કોઈ ભારે કાર્યક્રમ પાર પાડવાને આપણે કમર કસીને લજા દોડ.

આવી રીતે ગાંધીજીની ગેરહાજરીથી જ દેશમાં સર્વેત્ર મંદતાની ચાંતિ છવાઈ ગઈ. 'પવન બધે પેડાથી દરિયામાં સપાટાબધે માર્ગ કાપતાં વડાણ ચંબીને ઉમાં રહે, તેમ ગાંધીજીની ગેરહાજરીથી આખો દેશ સ્તબ્ધ અને કિંગમદ થઈ ઉભો રહ્યો. ખૂનખાર લડાઈ દરમ્યાન સેનાધિપતિ આચિતો અનેપ થાય, અને 'તેથી મિનિટવાપસું લરકર રથસિત થઈ જાય, તેમ આપણી પ્રગળે થયું.

બે જુડીઓ

પણ જે આ મંદતાની આ ચિહ્નિસા જ ખરી હોય, તો આ સમિતિને કંઈ નવો વિચાર કરવાનો જ ન હોય. ગાંધીજીએ જ જેલ જતાં પહેલાં જે જુડીઓ બતાવી હતી, તેને જ સાંધવાની સલાહ આપવાની જરૂર હતી. આ જુડીઓ બે હતી: (૧) જનસમુદાયની, (૨) કાર્યકર્તાઓની. મુંબઈમાં અને ચૌરીચૌરાનાં તોફાનોથી ગાંધીજીએ સહત મુલતરી રાખી ત્યારે તેમણે ઉત્સાહની ન્યૂનતાનો રોષ નહોતો કાઢ્યો, પણ તેના અવ્યવસ્થિત કુરૂપ-ચોરનો અને હાસાની રૂપિનો જ વાંક કાઢ્યો હતો. તેથી જ મુંબઈનાં રમખાણો પછી મર્ઠ સાસ નવેજર માસમાં મોઝલી કાર્યાવાદક સમિતિએ પ્રગળાવે નિયમિત કરવાને સ્વયંસેવક મેનની પાછી બચરથા કરવાની ભલામણ કરી હતી. આ સ્વચાનોને જે ચોટાકણે પણ અમલ કોઈ કોઈ પ્રાન્તોમાં થયો 'હોત તો' તેનાં અમુક દેશ આપણે આજે જોઈ શકે. પણ ગાંધીજી ગિરફતાર થયા, તે પહેલાં એ બચરથા કરવાને ચોખ્ખું અવસર કોઈને મળ્યો જ

* દક્રમ અજમલખાનજી, શ્રીયુત્ પંડિત મોતીલાલ નેદર અને શ્રીયુત્ વિહલભાઈ પટેલ. બીજા પાસે ડૉ. અન્સારી, શ્રીયુત્ કરદુરીચં આચંજર અને શ્રીયુત્ રજગોપાલાચારી ધારાસભ્યો બહિષ્કાર કાયમ રાખવાની જ ભલામણ કરે છે.

નહિ, અને તેમના કારાવાસ પછી કાંઈને તે વાત ક્ષી નહિ.

બીજી તુટી મહાત્માજીને ગયા ફેલુઆરી માસમાં દિલ્હીમાં મળેલી મહાસમિતિમાં દેખાઈ, અને તેથી તેમના કાળજીમાં ખંજર બોંકાયું. તેમણે તે મહાસમિતિના વલણ ઉપરથી તા. ૫-૩-૨૨ ના નવજીવનમાં “મારી નિરાશા” એ મથાળા નીચે નીચેના શબ્દો લખ્યા છે:

હું એકાએક નિરાશ નથી થઈ રહતો.....પણ આ વખતની મહાસમિતિએ મને નિરાશ કર્યો કહેવાય.

‘શાંતિ’ શબ્દના ઉચ્ચાર કરતાં છતાં, આપણે મનમાં અશાંતિને સેવીએ છીએ. મનમાં ગુસ્સો બરો છે. ‘યુગમે’ રામ, બગલમે’ દુરી’ એવા બગ ભગત કંઈ સ્વર્ગે નહીં રહે?.....હું જોઉં છું, કે મારો દુરયથેલ થઈ રહ્યો છે; મારે નામે ચોરીચોરાના શબ્દો થયા, હું સવિનય ભંગની વાત કરું છું, તો સાંભળનાર ‘વિનય’ પદને ઢાળી દે, કેવળ ‘ભંજ’ પદનું જ ચઢણ કરે છે..... ભંગની સાથે ઉદ્ધતાઈ, અસ્ત્ય ઇત્યાદિ જોઈએ છે.

એ સભાના અનુભવ ઉપરથી મહાત્માજીને સ્પષ્ટ રીતે લાગ્યું, કે દેશના આગેવાનોના મોટા ભાગનું લક્ષ સત્ય અને અહિંસાનાં શુદ્ધ વૃત્તિ કેળવવા પર નથી પણ ચેન કેન પ્રકારેણ-કેાઇ પણ રીતે-સરકારને રમડવા પર જ છે. સવિનય ભંગ એ શબ્દોમાં મહાસમિતિના સભાસદોને પણ વિનય શબ્દની કિંમત નથી તેમ અસહકારના વિરોધે પણ કેપ ‘અહિંસાત્મક’ શબ્દની ચે ગણતરી નથી. તેમને સુમધના અને ચૌરીચોરાના હુકમથી તો ઘણું જ માફ લાગેલું જ હતું, પણ લગભગ દોઢ વર્ષથી સાથે કામ કરનાર બુદ્ધિશાળી આગેવાનો પણ આ લડતનું ખરું રહસ્ય નથી સમજ્યા, એ જોઈને, તેમની નિરાશાનો પાર ન રહ્યો.

આ બંને તુટીઓ રચનાત્મક કાર્યક્રમથી સુધરી રહે એમ હતું. પ્રગનું આંતરિક બળ કેળવાય, તેની

ફ આરોગ્યમાં પ્રસાર કરેલા કસબમાં “શાંતિ (અહિંસા) અને વ્યાખ્યાપણ” (સ.ચ) એ મહાસભાના ચે-યનો સાર છે” એવા શબ્દો હતા તેમાંથી મહાસમિતિએ કોસમાં લખેલા-અહિંસા અને સત્ય-એ શબ્દો ઢાળી દીધા હતા.

અવસ્થાસક્તિ વધે, તે સમય ને સમૃદ્ધિવાન થાય, અને શત્રુની સાથેની લડત સુદૃઢી રહેવાથી શાંતિના સમયમાં પ્રેમ અને વિનયનો પાક પણ અચર શીખી શકે, એવો અવસર પ્રગળે મળે. પણ ગાંધીજીની ગેરહાજરીથી જે નિરાધારતા ફેલાઈ, તેથી આ ક્રમના ઉપર દેશને પૂરી શક્તિ ન બેઠી, અને તેથી દેશને ફરીથી જાગૃત કરવાનો નવો માર્ગ શોધવાને સમિતિએ વિચાર કરવા માંડ્યો.

ધારાસભાનો પક્ષ

સમિતિએ સર્વાનુમતે એવો નિર્ણય કર્યો છે કે દાસના સંયોગોમાં સવિનય ભંગની લડત કરવી યોગ્ય નથી. તેથી પ્રગળે જાગૃત કરવાને અને સરકારને નમ્રાવવાને ધારાસભાની ચળવળ સિવાય બીજો માર્ગ નથી, એમ સમિતિના ત્રણ સભાસદોએ સૂચવ્યું છે, ત્યારે બાકીના ત્રણ સભાસદો ગાંધીજીને ચીંટે ચીંટે વધારે જોશ અને આગ્રહથી આગળ વધવાની ભલામણ કરે છે. આ સભાસદોની દલીલોમાં ઉતરતાં પહેલાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ, કે રચનાત્મક કાર્યક્રમની માફક ધારાસભાની લડત પણ સરકારની સામે બેઠા જાળવે કરવાનું જોઈએ અને તાકાત આપે, તેટલે જ અંતે તે ઉપયોગી ગણાય. તો આવો જાળવે કરવાની વધારે ચોખ્ખતા, વધારે વહેલી આ બેમાંથી કઈ રીતે મેળવી શકાય? કદાચ ધારાસભાને ખતમ કરી શકાય, તો પણ તે પછી જે સરકાર આપણને સ્વરાજ ન આપે, તો વળી પાછો બળવો કરવો પડે ખરો કે નહિ?—અને જે એ જાળવે કરવાનો રહે, તો તેને માટે ફરીથી સ્વયંસેવકો વગેરેનું કામ કરવાનું રહે કે નહિ?

આ સવાલોનો સમિતિએ ચોક્કસ વિચાર કર્યો હોય એમ જણાતું નથી. ધારાસભાના કિનામતીઓએ એવી સૂચના કરી છે કે:

(૧) આવતી સાત સુંદાવાની ધારાસભા માટે મહાસભા તરફથી ચોખ્ખું શબ્દરોએ ઉમેદવારી કરી, અને તેમણે બંને તેટલી સંખ્યામાં સુંદાવાનો મદદ પ્રાપ્ત કરવો.

(૨) આ ચુંટણીના પરિણામે જણાયા પછી, આવતી સાલ ડિસેમ્બરની શરૂઆતમાં મહાસભાની બેઠક ભરીને, ચુંટાયલા સભાસદોને, તેમની કાર્ય-દિશા સૂચવવી. તેમનો એવો અભિપ્રાય માલુમ પડે છે કે, જે પ્રાંતમાં મહાસભાની બહુમતિ થાય, ત્યાં સરકારના દરેક દરેક કામદાર વગેરેનો વિરોધ કરીને, ધારાસભાના કાર્યને અસાધ્ય બનાવવું, અને આવી રીતે સુધારાના તંત્રને તોડવું; અને ત્યાં મહાસભાના પૂરતા ઉમેદવારો ન ચુંટાય ત્યાં તેમણે ખરતરફ ન ચલા જેટલી જ વખત ધારાસભામાં હાજર રહેવું, અને બાકીનો વખત ત્યાંથી દૂર રહેવું.

આ બનામણ કરનાર સભાસદોની વિચારસરણી કંઈક આવી જણાય છે: ધારાસભા ગમે તેવી કૃત્રિમ નાટકરૂપ છે છતાં પણ, તે આખી પ્રજાનું હક્ક કે ખૂંડ કરવાની ભારે સત્તા ધરાવે છે; તે જે ધારા-ધારણુ બાંધે છે, તેને આપણે વશ થવું પડે છે, તે જે કર નાંખે છે, તે આપણે આપવા પડે છે; ધારા-સભાનો આપણે બહિષ્કાર કરીએ, તો હાલની મા-ફક ખુશામતીઆઓ અને મોડરેટો જરા પણ તકલીફ વગર તેમાં ધુસી જાય, અને તેમને બગલમાં રાખીને સરકાર આપણા ઉપર જે લુલમ કરે, તે આપણે વેઠવો પડે; તેથી મોડરેટોને આવી રીતે લુલમ કરતા અટકાવવાને માટે આપણે ધારાસભામાં દાખલ થવું નોંધ્યું; વળી આપણે બહુમતિમાં હોઈએ, તો ધારાસભાનો ટાંકિપિછોડો ખતમ કરીને સરકારની આપખૂદી સારી દુનિયાની આંખ આગળ આપણે ખુલ્લી કરી શકીએ.

ચુંટણીની ચળવળ

આમાં પહેલી દલીલ તો એ છે, કે ધારાસભાની ચળવળ કરવાથી ફરીથી આપણા દેશના ચારે ખૂણામાં રાજકીય ચળવળ નેશબેર જામે, અને હાલ ચોમેર ફેલાયેલું મંદતાનું વાતાવરણ વિખરાઇ જાય. અલબત્ત જેઓ ધારાસભાની પ્રવૃત્તિથી સરકારના ઉપર કંઈ પણ છાપ પાડી ન શકાય એમ માને છે, તેઓ પણ આ કારણસર તેને જરૂર વધાવી લે, પણ સવાન વિચારવાનો તો એ છે કે હાલનો કાર્ય-

ક્રમ અમલમાં મૂકવાનું નેશ જે પ્રજામાં નથી, તે ધારાસભાની પ્રવૃત્તિને વેગથી ચલાવીને ખૂબ જનરૂત થાય ખરી ? અને ને કદાચ તે આ પ્રવૃત્તિ નેશથી મંચાવે તો તે કયા હેતુથી પ્રેરાશે-પ્રજાજનને ચોષવાના આંતરિક હેતુથી કે સરકારને દંડાવવાના બાહ્ય હેતુથી ? અને ને આવા બાહ્ય હેતુથી જ પ્રજામાં ઉદ્દાગોહ થાય તો તે કેટલો વખત ચાલશે, અને તેનું છેવટનું પરિણામ શું આવશે ? આપણે જાણીએ છીએ, કે જે બીજા દેશોમાં પાર્લામેન્ટની પદ્ધતિ ચાલુ છે, ત્યાં ચુંટણીના વખત દરમિયાન જ, આંગે-વાન લોકો ગામગામડે ફરે છે, અને ધારા-સભામાં દાખલ થયા પછી તેમને ચુંટનાર લોક-સંઘમાં થોડો જ રસ લે છે. ને કંઈ રસ હોય તે ધારાસભામાં જ હાલવે છે. તો અહિંયાં પણ એ સંભવનું નથી, કે ધારાસભામાં ચુંટાવાના જ કંઈક સ્વાર્થી હેતુથી ઉમેદવાર ધણેસા આગેવાનો થોડા માસ થોડી ધણી ચળવળ કરશે, અને તેઓ ધારા-સભાના પિંજરામાં પૂરાશે, તે પછી, પાછી સુમસામ શાંતિ ફેલાશે ?

આમ જે ક્ષણિક પ્રવૃત્તિ થાય, તેને પણ વધારી લેવાનું કદાચ મન થાય. તેથી તેના મોટા દોષ પણ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. આને દેશમાં મહા-સભાનો એક જ પક્ષ નથી. જમીનદારો અને મિલકત-દારો, મોડરેટો અને સ્વતંત્રવાદીઓ, એવા અનેક પક્ષ પડ્યા છે. આ ઉપરાંત દુભોગે, ધર્મ અને જાતિના ઝગડાથી પણ આપણે મુક્ત થયા નથી. મદાસ અને મુજબ ઈશાકના ટેટલાક ભાગમાં લાહણુ અને અધ્યા-હણુનો ઝઘડો તો ચાલુ જ છે, બંગાળ, બિહાર અને ત્રિપુરના પ્રાંતમાં જમીનદારો અને રૈયતનાં દિલ જુદાં છે. પંજાબમાં હિન્દુ મુસલમાન શીખો વચ્ચે દંડ પૂરી એકદિલી યર્થ નથી. દેશના લગભગ છઠ્ઠા ભાગની અંત્યજ કામ તો સૌથી નિરાળા જ છે, અને સરકાર તથા ખ્રિસ્તીઓના હાથમાં વધારેને વધારે જકડાની જાય છે. આવી સ્થિતિમાં ચુંટણીને માટે જુદી જુદી જાત, મત અને સ્વાર્થવાળા ઉમેદવારો જઘાર પડે, મહાસભાની તરફથી પણ ઘણું કેટકાણું

નેમ્મએ તે કરતાં વધારે ઉમેદવારે ચુંટાવા નીકળી પડે, અને આ સર્વે તથા તેમનો જુદા જુદા અનુયાયી, દેશમાં ચારે માસ પોતપોતાની ધલાયદી પ્રવૃત્તિથી ખૂબ થોંધાટ કરી મૂકે, આમાં દેશના સંચાલક ચર્ચાય તો ખરા જ પશુ દરેક ઉમેદવાર તે પોતાની દૃષ્ટિથી જ ચર્ચે અને એકંદરે, ધારાસભા માટે પોતાની લાયકાત બતાવવાને માટે જ. આમ જે પ્રવૃત્તિ થશે, તે બસરી, તૂટેલી, પરસ્પર વિરોધી અને થોડે ઘણે અંશે સ્વાર્થ અને અહંતાથી પ્રેરાયેલી હશે. જે પશ્ચિમના દેશોમાં તે સદીઓથી જાહેલી છે, ત્યાં પણ એનાં દૃષ્ટાંતો જોઈ શકાય છે. તો તેને આપણી અધ્યક્ષરી દશામાં આપણે સ્વીકારીએ, તેથી લાભ કરતાં વધારે હાનિ થવાનો ભંભવ છે.

“મોડરેટને હાથે”

ખીજી દલીલ એ છે, કે આપણો બિહાર કાયમ રહે તો હાલની માફક ખુશમતીઆઓ, અને મોડરેટ ફરી પાછા ધારાસભામાં ધુરતી જાય, અને તેઓ આપણા ઉપર જુગમ ચુગતરવામાં સરકારને પૂરેપૂરી મદદ આપ્યાં કરે. આ દલીલમાં એવી સમજાવવામાં આવે છે, કે મોડરેટ કહેવાતા આ-ધર્મી કંઈક આપણાથી જુદી જ જાતના, આપણા દેશ દુશ્મનો છે, અને તેમનું નિકટન કરવામાં અથવા તેમને પૂરેપૂરા તાણે કરવામાં જ આપણો સ્વાર્થ રહેલો છે. આના જેવા મોટા જામ બીજા ન હોય. આપણે યાદ રાખવું નેમ્મએ, કે સુધારાનો વિચાર કરવાને ૧૯૧૮ ની ખાસ કોંગ્રેસ મળી ત્યાં સુધી, તેઓ આપણી સાથે જ હતા-તેમની સાથે મળીને જ ૧૯૧૬ ની લખનૌની યાદગાર બેઠકમાં, આપણે સ્વરાજની ચોજના ધટેલી, અને હિન્દુસમજમાનની એકતા પણ સાધેલી. પણ જે સુધારાને આપણે માત્ર નિઃસત્વ જ નહિ, પણ પ્રપંચની જાળ સમાન બાંધીએ છીએ, તેમાં તેઓ સ્વરાજનાં ખીજા જુલે છે, અને તેથી જે નવા બંધારણને આપણે ખંતમ થયેલું જોવા છિંધીએ છીએ, તેમાંથી પ્રજાને માટે બને તેટલો લાભ ઉઠાવવા તેઓ માગે છે. ઇચ્છી ધારાસભાનો આપણે બિહાર કર્યો, એટલે તેમાં

સહેલાઈથી દાખલ થઈને તેઓ સરકાર સાથે પૂરે સહકાર કરી રહ્યા છે. તેમનામાં વિદ્વતા અને સુસ્ત-દીપણું આપણા કરતાં વધારે છે. તેમનામાં કેટલાકે સાચા દેશસેવકો પણ છે. આવા વર્ગને તોડવાને નહિ-કારણ કે તેને તોડી શકાય તેમ જ નથી-પણ તેને બને તેટલે અંશે આપણી સાથે લેવાની જ આપણી નેમ હોવી નેમ્મએ. સૌ કોઈ કબૂલ કરે છે, કે બે તેઓ આપણી સાથે ભળે, તો સરકારને ધડીતી જીતા ભાગમાં નમ્યું આપવું પડે.

હવે આ વર્ગને ધારાસભામાંથી દૂર કરવાના જ હેતુથી બે આપણે ઉમેદવારી કરીએ, તો તેમના પર શી અસર થાય? તેમનો માર્ગ અત્યાર સુધી આપણે મોકળો કરી આપ્યો છે, તેમાં ફરીથી આપણે હરિશ્ચંદ્ર કરીએ, એટલે આપણી સામે તેઓ ઉભા વધારે ઉશ્કેરાય, અને સરકારની સાથે તેમણે જે ગાંડ બાંધી છે તે વધારે મજબૂત થાય, વળી, હાલ તો તેઓ ધારાસભામાં લગભગ એકત્રા હોવાથી સરકારનાં અગ્રણ્ય પગલાંની સામે ઝીણો સૂર પણ ઉચ્ચારે છે તે આપણી હરિશ્ચંદ્રથી બંધ થઈ જાય, અને બંદોબસ્તના હુમલાની સામે ધારાસભાને બચાવવાને તેઓ સરકારની બંદારે પણ ધાય. પણ ધારો, કે આપણી અજાણથી ધારાસભામાં તેમની સંખ્યા બહુ જૂજ થાય, અથવા નાબૂદ થાય. છતાં બંદાર રહીને, તેઓ બંને તો ટેકા આપી શકશે. વળી એ પણ આનમાં રાખવું નેમ્મએ, કે આ પક્ષમાં જેમ બાહોશ મુસ્લીમો છે, તેમ જમીનદારો અને પૈસાવાળાઓ પણ તેમાં લગતા જાય છે. ખીજા દેશમાં મોટા મુસ્લીમો, ચોક્ક માથાસે પાલોમેન્ટમાં હોય છે ત્યાં પણ, બંદાર રહીને, આખા રાજ્યતંત્રને રમકડાંની માફક હાથમાં રમાડે છે, એ આપણે ક્યાં નથી જાણતા? ઈંગ્લંડના અને અમેરિકાના લક્ષણ દેશ-ભક્તો અને પાર્લામેન્ટના સભ્યોએ રાજીવસ ધમસાણ મચાવીને જે નથી કરી શકતાં, તે બંદાર રહેલા કરોડપતીઓ આખા પત્તારામાં કરાવી લે છે. તેથી એ ચોક્કસ સમજવું, કે આપણે ધારાસ-

ભામાંથી મોડરેટોને દૂર કરીશું, તો તેઓ સર-કારમાં પૂરા ભાળી જશે, અને બહાર રહીને ચે તેમની અક્ષત અને પૈસાથી સરકારને હાલના કર-તાંએ વધારે સિતમ ગુજરાતમાં સહાય આપશે.

ધારાસભામાં બહુમતિ

ચુંદણીની ચળવળ ક્યાં પછી, અને મોડરેટોને હઠાવ્યા પછી ઓછી સંખ્યામાં હોઇએ તો ધારા-સભામાંથી દૂર રહેવાની અને વધુ સંખ્યામાં હોઇએ તો ધારાસભાને ખતમ કરવાની સૂચના થયેલી છે. આ ઉપરથી સામાન્ય રીતે એમ લાગે કે ધારાસ-ભામાં બહુમતિ મેળવી શકવા વિષે સમિતિના સભા-સંદેશોને શક રહે છે. તેની સાથે એ પણ ચોક્કસ છે, કે ધણાખરા પ્રાન્તોમાં બહુમતિ મેળવવાની પૂરી આશા તેમને ન હોત, તો તેઓ આ પ્રશ્નિની ભક્ષામણુ કરત, નહિ. તેથી આગળ ચર્ચા કરતાં પ-હેલાં, એ વિચારવું જોઇએ, કે ધારાસભાઓમાં બહુમતિ મેળવવાની કેટલી આશા રાખી શકાય?

સુધારાનો અમલ શરૂ થયો તે પહેલાં મોડરેટ પક્ષના એક બાહોશ આગેવાને સુધારાનો અમલ કરવાની ખૂબ ભક્ષામણુ કરતે. કરતે પણ ચોક્કસી આગાહી કરી હતી, કે ધણાખરા પ્રાન્તોમાં તેમના અને આપણા પક્ષના સભાસદો મળીને પણ પ્રજામતની બહુમતિ નહિ થઇ શકે, અને તેથી રાજતંત્રની ખરી લગામ આ નવા યુગમાં પણ સરકારના હાથમાં જ રહેશે. અને જો કે આપણા પક્ષે ધારા-સભાનો બહિષ્કાર કર્યો છે, છતાં પણ તેમની ભવિષ્યવાણી ખરી જ પડી છે, એમ કહી શકાય. પહેલાં આપણે જ મુંબઈ ઇન્કાબ લઇએ. કુલ ૧૧૧ સભાસદોમાંથી ૧૮ અમલદારો અને ૬ બિનઅમલદારો મળીને કુલ ૨૪ સરકાર તરફથી નીમાય: પછી મિત્રમલેકો અને વેપારી મંડળો ૮ ચુંટે અને જમીનદારો અને સરદારો ૩ ચુંટે; મુસલમાનો, યુરોપીઓ વગેરે મળીને બીજા ૧૮ ચુંટે. આમાંથી મૂડીવાળા, ઇન્કાબધારીઓ અને જમીનદારો તો સરકારની જ દોસ્તી કરે, એટલે કુલ ૧૧૧ સભાસદોમાંથી ૩૫ તો ચોક્કસ સરકાર

પક્ષના જ ગણાય એટલે બાકી રહેલી ૭૬ જગ્યામાંથી મહાસભા કેટલી હાથ કરી શકે એ જ જોવાનું રહ્યું. આપણે એ પણ જાણીએ છીએ, કે આખા ઇન્કા-દમાં અને ખાસ કરીને સિંધમાં મુસલમાનો ધણા પછાત છે. હાં જમીનદારો ને પ્રથમતીઆઓની ખૂબ લાગવગ ચાલે છે. તેમ જ મહારાષ્ટ્રીઓ ધારા-સભાની ગમે તેટલી ઝુમેશ ચલાવે, પણ તેમને કબૂલ કરવું જ પડશે કે તેમના તેમ જ કથોડક પ્રાન્તના બાલક અને અધ્યાપકો વગેરે વચ્ચે મોટો ભેદ પડ્યો છે, અને અધ્યાપકો વર્ગ ઉપર મહાસભાના કરતાં સર-કારની વગ વધારે પડેલું છે. તેથી ગુજરાતમાં મહા-સભાના લગભગ પૂરેપૂરા ઉમેદવારો ચુંટાય, તો પણ આખા પ્રાન્તની ધારાસભામાં મહાસભાના પક્ષની સંખ્યા બહુમતિ થાય કે નહિ એ શંકાસ્પદ છે.

મદ્રાસમાં તો સુધારાના વહિવટથી બાલકો-અ-બાલકોનો ઝગડો વધારે ઉમ્મ સ્વદપમાં ફાટી નીકળ્યો છે, અને વધુ મંખ્યા ધરાવનાર અધ્યાપકો, મહા-સભામાં થોડા જ લાખ્યા છે, એટલે ત્યાં તો બહુમતિ ન જ મળી શકે એ ચોક્કસ છે. એ વાત પણ સ્પષ્ટ છે કે કંઈક જૂના જૂના વક્ષણના સમિતિના બંને મત્રસના સભાસદોએ ધારાસભાની વિરૂદ્ધ જ પોતાનો મત આપ્યો છે. આમ દેશના બે મોટા આગેવાન પ્રાન્તોમાં બહુમતિ મેળવવાની આશા ન હોય, તો પછી તેની ઝુમેશ ચલાવવાથી શે ફાયદો?

સંયુક્ત પ્રાન્તમાં, બિહારમાં અને બંગાળમાં જ-મીનદારો અને રૈયતનાં મોટાં તડ છે. ગયા વષ દરમ્યાન સંયુક્ત પ્રાન્તમાં તો કિસાનોએ ખૂબ ચળવળ કરી હતી, અને કેટલેક ઠેકાણે હુલ્લડ પણ મચાવ્યું હતું. તેથી જમીનદાર પહેલાં કરતાં પણ વધારે ભાગે રૈયત પક્ષના વિરોધી થયા છે. બિહાર અને બંગા-ળના પણ કિસાનો મહાસભાનો ઝુંડો ફરકાવીને ધારાસભા ઉપર ચઢાઇ કરશે, ત્યારે સરકાર જમીન-દારોને જરૂર સીસકારશે, અને મહાસભાના ઉમેદ-વારોને તોડવાને બનતો પ્રયાસ કરશે. પંજાબમાં, હિન્દુ, મુસલમાન અને શીખનો પરસ્પર મુંબંધ હજી નિશ્ચિત થયો નથી, જુદા પ્રતિનિધિઓ મેળવવાની

શીખોની માગણી તો હજી કાયમ છે. અને તે પ્રા-
ન્તના નરકેસરી લાલા લખપતરાય જેલમાં છે તે
વખતે, પંજાબ ધારાસભાની હાલત બાંહેધરી જ લડી
શકશે. વળી એ પણ વિચાર કરવા જેવું છે, કે પો-
તાના દેવાલયોના રક્ષણને માટે મરણીઆ અકા-
લીઓ સર્ફસ્તની આહુતિ આપી શીખોના ઇતિહા-
સમાં પોતાના નામ અમર કરે છે તે વખતે, ધારા-
સભાઓને માટે અંદર અંદર હુસાતુંસી કરતાં
પંજાબીઓ શરમાશે નહિ ?

વડી ધારાસભાની ને રાજસભાની તો આથી
પણ વધારે જૂડી સ્થિતિ છે. તેની ચુંટણીમાં મત
આપવાને માટે મિલકતનું હંચું ધોરણ રાખેલું છે,
એટલે મહાસભાના ઉમેદવારો ત્યાં થોડી જ સંખ્યામાં
દાખલ થઈ શકશે.

આમ સારા દેશની, અને ધણા ખરા પ્રાન્તોની
ધારાસભામાં બહુમતિ મળવાનો થોડો જ સંભવ છે,
અને જ્યાં કસાય બહુમતિ મળી શકે, ત્યાં ઠાં તે
આગેવાનોની ખેડ છે, અથવા તેમનું વક્ષણ ધારા-
સભાની વિરૂદ્ધ છે. આ સ્થિતિમાં ધારાસભાની હાલત
હાલથી એ જેટલું અસહકારના સિદ્ધાંતની વિરૂદ્ધ છે,
તેટલું જ વ્યવહારિક દૃષ્ટિએ અયુક્ત છે.

ચુંટાયા પછી બહિષ્કાર

ધારાસભામાં ઓછી સંખ્યામાં હોબાએ તો તે-
માંથી ખાતલ ન ચલાવ એટલી જ વાર હાજરી
આપીને, અને બાકી નિયમિત રીતે ગેરહાજર રહી,
તેના સંખ્યાબળ અને પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચાડવાની
સલાહ આપવામાં આવી છે. સભાસદોની અધીએ
સૂચનાઓમાં આ વધારેમાં વધારે પાંગળા લાગે છે.
આપણે સુધારાની ટોડી જેટલી પણ કિંમત કરી
નથી, એટલે પહેલેથી જ આપણા મનમાં તો ધારા-
સભાની પ્રતિક્ષા વસી જ નથી. તેમાં વળી આપણે
ધારાસભાને બહિષ્કાર કર્યો, સુનંદા દેશનાયકાએ
ઉમેદવારી પાછી ખેંચી લીધી, ૮૦ ટકાથી પણ
વધારે મતાધિકારીઓએ ચુંટણીના બાંહેધાર કર્યો
અને પછી છેલ્લાં બે વર્ષથી આપણાં સેંકડો બા-
વણા અને લખાણોમાં ધારાસભાને એક શરસ 'મે-

ણીને તેની મરકરી કરી, તે પછી હવે પાછી તેની
પ્રતિષ્ઠાને કચી કરવાને આવો મહાભારત પ્રયાસ કર-
વાની જરૂર રહી છે ? જે સરકાર પ્રજાના રતિપૂર પણ
વિશ્વાસ વગરના સભાસદોથી ચલાવી લે છે, તે
તેમની સંખ્યા કમી થયેલી જોઇને શું ગભરાઇ જશે ?
એમ પણ કેમ ન માની શકાય કે આપણી ગેરહા-
જરીથી આજે સરકાર રાચે છે, તો થોડી ધણી
ટકટક કરતા સભાસદોની સંખ્યા પણ ઓછી થયેલી
જોઇ વળી વધારે ખુશી નહિ થાય ?

ધારાસભામાં રચનાત્મક કાર્યક્રમ

ધારાસભામાં બહુમતિ મળે, તો તેને સપાય-
બધે ખતમ કરવાની બક્ષામણ સમિતિના ત્રણ
સભાસદો કરે છે. અશખત તેમણે એ તો કમ્પ્લે જ
કર્ચું છે, કે દેશના મોટા ભાગના સાક્ષીઓ ધારા-
સભાની ચળવળથી વિરૂદ્ધ છે. પણ જેઓ તેમને
ટોકા આપે છે, અથવા તેમનાથી વિરૂદ્ધ હોવા છતાં
પણ ઉન્નતપાસમાં તેમને કંઈક ટોકા આપતા જણાયા
છે તેમનામયિ આ વિષે બારે મતભેદ છે. કેટલાક
સમય વર્તીને કામ કરવાની સલાહ આપે છે, કેટલાક
રચનાત્મક કાર્યક્રમને પાર ઉતારવામાં ધારાસભાની
પૂરી મદદ લેવા માગે છે, અને થોડાક જ ધારાસ-
ભાનો સદંતર નાશ કરવાની મુરાદ રાખે છે.*

* કુલ ૪૬૫ સાક્ષીઓએ આ સમિતિ આગળ જુઓની
આથી તેમાંથી ૩૦૨ પૂરા બહિષ્કાર કરવાની તરફ-
દારીમાં હતા. બાકીના ૧૬૩ સાક્ષીઓએ જુડી જુડી રીતે
ધારાસભાની ચુંટણીની હાલતની તરફદારી કરી પણ તે પેઠી ૮૫
સાક્ષીઓ તો માત્ર મહાસભાને નામે બીજા પક્ષના સા-
ક્ષીઓની માફક દેખીતીરીતે રચનાત્મક કાર્યક્રમ પાર
પાડવા મદદ ધારાસભામાં જવા છાએ છે. માત્ર ૧૫ જ
સાક્ષીઓ ધારાસભાને ખતમ કરવાના જ હેતુથી ત્યાં જવા
છાએ છે, પણ ઓછી સંખ્યામાં હોય તોયે નય કે નહિ
તે સમન્વિત નથી. અને ઓછી સંખ્યામાં હોયે તો બહાર
રહેવાની સલાહ ૧૮૯ સાક્ષીઓએ આપી છે. આ ઉપરથી
ધારાસભાની હાલતના પક્ષને કેટલો ટોકા મળે છે તે
દેખીતું છે.

ધારાસભાના હિમાયતીઓનો આ મોટો મતભેદ જ તેમની નિર્ણયતાનું એક મોટામાં મોટું ચિન્હ છે. તેમની કાર્યપદ્ધતિઓ વચ્ચે ભેદની રેખાઓ ધીમે ધીમે અદૃશ થવાનો તે પરિણામે ધારાસભામાં ગયા પછી તેમની અનિશ્ચયાત્મકતા અને નિર્ણયતા સુધી પડવાનો—જેઓ એક પક્ષની તરફથી ગયા હોય તેઓ બીજામાં સરી પડવાનો, અને સૌએ ક્રમે ક્રમે વધારે ઉગ્ર સ્વભાવના અને તીખી જીભવાળા મોડરેટ બની જવાનો ભંભવ રહે છે. આજે જે પક્ષમાં અનેક સૂર છે, તેમાંથી મહાસભાના ગમે તેવા દરોહો છતાં પણ એક સૂર જામવાની રીત ખાતરી? તથુ તથુ મહાસભાના દરોહો છતાં પણ આજે ધારાસભાની વાત સાંભળીએ છીએ, તો પછી ભવિષ્યની મહાસભાની આજુ વધારે વર્તે એમ કોણ માનશે ?

હવે પહેલું તો એ નોંધજે કે ધારાસભામાં જન્મે રચનાત્મક કાર્યક્રમ પાર પાડવાથી શે કાયદો થાય ? આ કાર્યક્રમનો ખરો હેતુ જ પ્રજાજન વડે પ્રગળું કૈયક અને સમૃદ્ધિ સાધવાનો છે. એટલે ધારાસભાથી તે પાર પાડવાનો વિચાર કરવો, એજ ભેદનું ગણાય. વળી એ પણ રપજ જ છે, કે આ કાર્યક્રમ એ કંઈ હેતુને હેતુ નથી, પણ સ્વરાજ મેળવવાનું સાધન છે—સ્વરાજ મેળવવાના વધારે ઉગ્ર સાધન રૂપ બળવાની સ્થિતિને માટે કાયકાત વધારવાને પણ તે એક રીતે નિમાર્થ છે. પણ ધારાસભામાં જન્મે સરકારી નિશાળાનો કાર્યક્રમ સુધારવાથી અથવા દારૂની થોડી દુકાનો બંધ કરવાથી તો આપણે બંડ કરવાની સ્થિતિએ ન પહોંચીએ પણ વધારે ને વધારે મોળા પડીએ. આમ બનતે રીતે જેતાં રચનાત્મક કાર્યક્રમને નામે ધારાસભામાં જવું, એ તેના ભારેમાં ભારે અનર્થ કયો ગણાય.

“ ધારાસભાને તોડો ”

હવે રહી વાત ધારાસભાને તોડવાની. સુધારાના કાયદાના કોષેષ અભ્યાસીઓ આપણને જતાવી ચકે, કે નો આપણે બહુમતમાં હોઈએ, તો સરકારના અને ખાસ કરીને પ્રધાનોના તમામ કાયદાઓ,

અંદાજપત્રો વગેરેનો વિરોધ કરીને, અને સભાની બીજી એવી કેટલીએ ચાવીઓ દબાવીને આપણે આખા તંત્રને સ્થગિત કરી શકીએ. પણ રાજ્યદારી લડતમાં માત્ર કાયદાનો વિચાર કરવાનો નથી હોતો. જેમને અંગ્રેજ સરકારનો એક પણ કાયદો માન્ય નથી, અને જેમને ખાસ કરીને સુધારાના કાયદામાં તો ચોક્કસ તકેટ અને છેતરપંડી ગણાય છે, તેઓ તેની ચર્ચાની પંચાતમાં પડે જ શું કામ ? આપણે એ પણ ગણીએ છીએ, કે જેમ આપણને એ કાયદાની કિંમત નથી, તેમ સરકાર પણ ગમે ત્યારે તેને આખો એ ખિસ્સામાં મૂકવાની અથવા તેની કલમે કલમનો ગંભીર દુરપયોગ કરવાની તાકાત ધરાવે છે. આ સ્થિતિમાં કાયદાની કલમના બળે તકિ પણ શું રાષ્ટ્રજનથી જ સરકારને હંકારી સકાય એમ છે, અને જેટલે અંગ્રેજ ધારાસભાની લડતની લાલચ આપણને રાષ્ટ્રસેવાના ધારી માર્ગમાંથી નીમે ઉતારે છે તેટલે અંગ્રેજ, તે ધણી જ હાનિ કારક છે.

ધારાસભા એ ચર્ચા અને વિવાદનું એક સ્થાન છે. આપણે તેને ઘણીવાર વિદ્યાર્થીઓની ‘ડીબેટીંગ ક્લબ’ નોડે સરખાવી છે. એક ઇલાયદા મકાનમાં બધાને મેળા મળી, ખૂબ રસથી ચર્ચા કરવાની મુદત તક સરકાર આપે છે. પણ સરકારના કુશ રાજ્ય તંત્રના એક ચક્રને પણ ધારાસભાનાં પ્રચંડ વાક્યાનુષ્ટીયે અટકાવી શકાય એમ નથી. શું ખરેખર પંડિત મોતીલાલજી અને દેશમન્દુ દાસ એમ માનતા દરો કે પ્રધાનોનું અંદાજપત્ર ધારાસભા દેર દેરે, તેને બીજો દિવસે સરકારને રહેજ પણ મુંઝવણ થશે, અને રાજ્યવહિવટ ચલાવવામાં તેને જરૂરે અગવડ આવશે ? અને નો એમ ન થાય, તો વળી સરકારની સામે જંગ મચાવવાનો તો રહે જ તો આજથીજ એ જંગને માટે સીધી તૈયારી શામટે ન કરતી ?

પણ આપણને એમ સમજવવામાં આવે છે, કે નવા સુધારાનું તંત્ર અટકી જશે, એટલે અંગ્રેજ સરકારનો ‘બરખ’ સારી દુનિયામાં પડી જશે, પણ

આપણે કેનો જમ ભાંગવો છે ? આપણે જમ તો ક્યારનો ભાંગી જ ગયો છે. સારી દુનિયા તો જૂદા જૂદા ભાગમાં વહેંચાપણી છે. તે પોતપોતાની જ દૃષ્ટિએ વિવાદ કરે છે. મહાત્મા ગાંધીજીએ અસહ-કારનો ઝુંબેશ કર્યો, ત્યારથી જ દુનિયાના રાષ્ટ્રવાદીઓની અને મજૂરપક્ષની તો આંખ ઉધરી જ ગઈ છે. અને સામ્રાજ્યવાદીઓ અને મિલકતદારોનો જમ તો આપણે ગમે તે કરીશું, પણ ભાંગવાનો જ નથી. ઉલટું જેમ જેમ આપણે વધારે ને વધારે આગળ વધીશું તેમ તેમ આપણી બાહોશ સરકાર તેમના મજબૂત વધારે ને વધારે ઝેર રેડશે, આપણે તેમની તો આશા રાખી જ નથી અને રાખવાનાયે નથી. આ સ્થિતિમાં દુનિયાના કયા માણસોની આગળ અંગ્રેજોનું પોકળ ખુલ્લું કરવા માટે આ પ્રયાસ કરવો પડે એ સમજાતું નથી.

સુધારાને તો આપણે ખોશ રીતે સમજીએ છીએ તો તેના પર હથોડા શા માટે મારવા ? જે હીસે નથી પણ કાચ છે તેના ચૂરો કરવાની શી જરૂર ?

આપણે-૩ અને મીસર

ઇતિહાસ પણ ધારાસભાઓથી આપણને ચેતવે છે. પાર્લેમની આગેવાની નીચે આપણે-૩ના મૂઠીભર સભાસદોએ બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં ખૂબ ધાંધલ મચાવી હતી. જો એ ધાંધલ જ ચાલુ રહી હોત, તો આજેય તે દેશના નક્ષીખમાં બેઠી જ લખી હોત. પણ તેના વીર અને સાહસિક પુત્રોએ પાર્લામેન્ટની સામે પીક ફેરવી પોતાનું જૂદું તંત્ર જમાવ્યું અને તેના પ્રદારથી જ અંગ્રેજ તંત્રના ચૂરેચૂર કર્યા, અને ત્યારે જ તે દેશ સ્વતંત્ર થયો. સિન-ફ્રિન પક્ષવાળાઓએ પાર્લામેન્ટની ઉમેદવારી કરીને તેની જગ્યાએ ખાલી રાખી તેથી એ લડતમાં એક હોકા-ભાર પણ ફેર પડ્યો હોય એમ જણાતું નથી.

પણ કદાચ આપણે માટે વધારે બંધબેસતો દાખલો મીસરનો છે. ત્યાંની ધારાસભા બેલાવીને સરકાર કંઈ જ કામ લઈ શકતી નથી, કારણ કે જે કોઈ ચૂંટાય છે, તે સરકારના કદા દુશ્મન હોય છે. તેથી આજે લોર્ડ એલેન્બીને સામાન્ય દિવાની વહિ-

વટ પણ ધારાસભાનાં કાનૂની રોડે નહિ, પણ માર્શલ્લેના 'અમલથી જ ચલાવવો' પડે છે. કદાચ દેશખંડ દાસ, હિંદી સરકારની પણ આવી જ વહે કરી મકવા માગતા હશે. પણ મીસરનો છતાં થોડાં વર્ષોનો ઇતિહાસ જોતાં માલમ પડશે, કે કમલક પાશા અને તેના અનુયાયીઓએ ધારાસભામાં ઝુબેશ ચલાવીને આ સ્થિતિ ઉત્પન્ન નથી કરી, પણ દેશના ખૂલેખૂલ્લામાં અને કોમેકામમાં, દેશની સ્વતંત્રતાને જોશ ફેલાવીને જ તેમણે ધારાસભાને ખતમ કરી છે. ત્યાં પણ અનેક જોતો ને અનેક મુર્ખના માણસો વસે છે, અને તેઓ સર્વે મીસરની સ્વતંત્રતા વિષે અને અંગ્રેજોને રવાના કરવા વિષે મક્કમ છે. આપણને પણ ધારાસભાને બરખાસ્ત કરવાનું મન થાય એ સ્વાભાવિક છે. પણ તે ધારાસભાની લડત ચલાવવાથી નહિ થાય પણ પ્રજાના અંગેઅંગની પરિપૂર્ણ જાણતીના પરિપાક રૂપે જ થઈ શકશે.

સિદ્ધાંતનો વિરોધ

પણ આ તો બધી વહેવારમી વાત થઈ. તેમાં કદાચ સમાધાન પણ હોઈ શકે. પણ સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ જોતાં તો ધારાસભાનો સ્પર્શ પણ ન કરી શકાય. અસહકારનો અર્થ જ એ છે કે ખિલાફત અને પંજાબમાં દગો દેનાર સરકારના કોઈ પણ અંગમાં સમાઈ ન જવું, તેમ તેના અપ્ય તંત્રનું વહન કરવામાં જરાયે જવાબદારી ન લેવી. દુનિયાની સૌ સરકાર હાલ રાજા કે પ્રમુખ, પ્રધાનમંડળ અને ધારાસભાઓની મળીને બનેલી હોય છે. ધારાસભા એ બંધારણ અનુસાર સરકારનું એક આવશ્યક અંગ છે, અને તેથી જ તે મ્યુનિસિપાલિટી કે લોકસભા જેવાં વગેરે ગૌણ સંસ્થાઓથી જૂદી પડે છે. તેની ચૂંટણીમાં ઉમેદવારી કરતી, એ રાજદરબારમાં દાખલ થવાની અરજી આપવા બરાબર છે. અને તેમાં દાખલ થઈ રહ્યાં કે જૂડ્યાં કંઈ પણ કામ કરવું, એ દરબારમાં મહાલવા બરાબર છે. હમણાં આપણી સરકાર પાછી હકી છે, છતાં પણ ખિલાફત અને તુર્કી વિષે પોતાની બૂલ

સાક્ષાત્ કબૂલ નથી કરતી. પંચાનના અત્યાચારને માટે હજી તે પ્રાયશ્ચિત્ત નથી કરતી; ઉલટું કેટલાયે પ્રાન્તમાં અને હમણાજ ગુરુ-કા-આગ આગળ તેણે ખૂબ સિતમ વર્તાવ્યો છે. બે વર્ષ ઉપર જે દરબારનો આપણે ધરાદાપૂર્વક ત્યાગ કર્યો તે તે પછી અનેક જુલમ અને ત્રાસ સહન કરતે છતાં પણ તેના સામે નજર ન કરી, એનો તરફ હવે પાછો પગલાં વાળીયું ? અને અત્યાર સુધીમાં આશા અને શ્રદ્ધાથી જે નવો માર્ગ કાઢ્યો, તેને આપણે વિસરી જશું ? શું કલકતા અને નાગપૂરમાં આજની દલીલો ફરીફરીને નથી ચલાવ, અને તેના સંપૂર્ણ વિચાર કરીને આપણે ધારાસભાનો સંપૂર્ણ બહિષ્કાર કરવાનું વ્રત નથી લીધું ? સૌ કબૂલ કરે છે, કે આ બે વર્ષમાં નવો માર્ગ ખેડવાથી જનસમાજમાં અસાધારણ અશુભિ અને અવસ્થાશક્તિ આવ્યાં છે. આપણે ખાદીનો નવો ઉદ્યોગ વસાવ્યો છે, અનેક શાળાઓ, પાઠશાળાઓ અને વિદ્યાપીઠો સ્થાપ્યાં છે, દારૂની ખપત ઓછી કરી છે, અને એકંદર સાદાઈનું અને મરફતિનું નહું વાતાવરણ જમાવ્યું છે. જેટલી સહનશક્તિ અને ક્ષાત્રબળ આપણે આગલાં ૫૦ વર્ષમાં નથી જતામાં તેવાં આ બે વર્ષમાં દાખવ્યાં છે. આમ છતાં મૌર્યૌરવ જેવા દુરહસથી આપણી વ્યવસ્થાશક્તિમાં ન્યૂનતા લાગી, એટલે જરા મજલ અટકાવી, અને તેવામાં વળી ગાંધીજી ગિરફતાર ચલાવી આપણમાં જરા મંદતા આવી. તો હવે એ વ્યવસ્થાશક્તિ સંપૂર્ણ કરી, અહિંસાતત્ત્વ ખીલવી, શાંતિનું વાતાવરણ જમાવી, અને પ્રજાને ફરીથી જાગૃત કરીને આપણે કાપેલે રસ્તે જ આગળ મજલ કરીયું અને સરકાર ઉપર હવેનાં જાણે મારી સ્વરાજ મેળવીયું, કે બીલે મોડે પાછા ધારાસભા તરફ વળીને પહેલાંની જૂનીપૂરાણી રીત મૂળ્ય ધારાસભામાં જીભાનેડી કરવાનું પસંદ કરીયું ?

વળી એ પણ ધ્યાનમાં રાખ્યું કે ધારાસભામાં જવાથી શાળાઓના અને અદાલતોના કમ પર પણ મીડું જ વળશે. સરકારના તંત્રમાં ભજીલો માણસ સરકારી શાળા કેમ હોડાવી શકશે, અને સ્વતંત્ર

શાળાઓ કેવી રીતે સ્થાપશે ? તેમ સરકારી અદાલતોને કોરાણે મુકાવી તે પંચાયતો પશું કેમ ચલાવી શકશે ? અત્યાર સુધીની આખી ઇમારતનો પાયો ધારાસભાના બહિષ્કાર ઉપર જ રહેલો છે. તે ખસવાથી બંધીયે ઇમારત જમીનદોસ્ત થાય એ સ્વાભાવિક છે.

આમ ધારાસભાની તરફના અને તેની વિરૂદ્ધના પક્ષનો બેદ ચોકખો છે. તેમની વચ્ચે કંઈ પણ સમાધાનને અવકાશ નથી. ધારાસભાની પ્રવૃત્તિને અસહકારના સિદ્ધાન્તો સાથે, તેમ જ ગાંધીજીનાં વચનો સાથે ઘટાવવાનો પ્રયત્ન મિથ્યા છે. ધારાસભાવાદીઓએ વાંકીચૂંકી દલીલો આપવા કરતાં, તેમના હેવાલમાં ચોકખી વાત કરી હોત, કે અમને ગાંધીજીની અસહકારની લડતમાં શ્રદ્ધા પડતી નથી, તેમની ગેરહાજરીમાં તે લડત ચલાવવાની અમારી નજરમાં કોઈમાં તાકાત નથી, તે તેથી અમે તો પાછા હકીને જૂનાપૂરાણા ચીલામાં ચાલવા પ્રેમીએ છીએ, તો એ તેમને વધારે શોભત. તેમના હાથ લડતને માટે મળવળી રહ્યા છે. તેમને મોડરેટને હકાવવા છે, સરકારને હકાવવી છે, અને તો મહાત કરવી છે, ભારે ચૂસ્ત અસહકારીઓને તો હજી આંતરિક પ્રવૃત્તિ કરવી છે, પ્રજાના દિલને સુધાર્યું છે અને તેની શક્તિને ખીલવવી છે. આ બે પક્ષ વચ્ચે માનસિક વજણનો અસમાન જમીનનો ફેર છે, અને તે ચોકખી રીતે જ જોવાથી આપણો ભવિષ્યનો માર્ગ વધારે સ્પષ્ટ થશે.

ત્યારે શું કલકતાની મહાસમિતિની બેઠક, અને પછી ગયાની મહાસભાની બેઠકમાં આ બે પક્ષ વચ્ચે વૃદ્ધ પડશે ? જનુમતિના હરાવને બીજા પક્ષના અનુચાથો માન આપી તેનો અમલ કરશે ખરા ? કે આવતા વર્ષમાં પણ આપણી અંદર વિગ્રહ જ કાયમ રહેશે, અને ફરી પાછી સભા મેકેડે, પોતપોતાનું બળ અજમાવવા અને પક્ષ ૩૦ આ દેશ ? આ સલાહનો જવાબ આપે આખાં સાધનોના પણ

એટલું તો ચોક્કસ છે, કે શુદ્ધ અસહકારીઓ જે કાર્યક્રમને પોતાના ધર્મ સમાન ગણે છે, તેને જરાયે તિલાંજલિ આપશે નહિ. તેઓ અહુમતિમાં હશે તો પણ સામા પક્ષ તરફ સહિષ્ણુતા બતાવશે અને તે-મનાથી અલગ રહેવા છતાં તેમની સાથે વેર નહિ બધે. કદાચ તેઓ હારી, જશે તોયે પોતાના માર્ગ આગળ અને આગળ પ્રયાણ કર્યા જ જશે, પોતાના દેશશુદ્ધિઓ તરફથી તેમ જ સરકાર તર-ફથી જે મુસીબતો નડશે તેને પુલતી માફક વધાવી

લેશે, અને આ દેશમાંથી સર્વે પ્રકારની શુદ્ધામીતે અંત આવશે અને સૌના હિલ્લમાં ચેતન અને આ-નંદ પ્રેરતો સ્વતંત્રતાનો સ્વર્ગ ઉગશે, ત્યાં સુધી તેઓ અનંત આશાથી અને અપરિમિત ઉત્સાહથી અંત પર્વત ઝૂકશે.

ન નિશ્ચિતાયાંત ધિરમન્તિ સન્તઃ।

ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક.

હિંદી જઠાતી કમિશન

હિંદી જઠાતી કમિશનની મુખ્ય ભલામણોનો સારાંશ અમારા ગયા અંકમાં અમે આપી ગયા છીએ. આ ભલામણોથી હિંદની ઔદ્યોગિક પીડવણી કેટલે અંશે થશે એનો અમે અત્ર વિચાર કરીશું. આખી દુનિ-યાના સુધરેલા દેશોમાં રક્ષણીય જઠાતનીતિ સ્વીકારાયેલી છે એટલું જ નહિ, પણ છેલ્લાં એ વર્ષોથી દરેક દેશ, આર્થિક જરૂરીઆતોમાં સ્વાવલંબી થવાને માટે આપાત પરનો જઠાતવેરો વધાર્યો જ ગયો છે. અમેરિકામાં નવું જઠાતી બિલ (Protection Bill) રાજસભામાં વધુ મને પસાર થયું છે, અને આ ખરડાથી ત્યાંની રક્ષણીય જઠાતનીતિ-ને કે અમેરિકા ઔદ્યોગિક અને આર્થિક દૃષ્ટિએ જોતાં દુનીઆમાં સંપૂર્ણ વિકસિત દેશ છે તોપણ-વધારે રક્ષણીય સુનશે. જાપાનમાં પણ એમજ છે. ઇટાલી, ફ્રાન્સ, બેલ્જિયમ અને સ્વિટ્ઝરલેન્ડના સરકારોએ પણ રક્ષણીય જઠાતનીતિને વધારે રક્ષણીય બનાવી છે. સ્વર્ગપહેલાં રૂકા ઇંગ્લાંડ (અને તેથી હિંદુસ્તાન) અઆપત જઠાતનીતિનું (Free Trade) હિમાયતી હતું એને આમ હોવાનું કારણ મનુષ્યમ-તિની ભલામણ સરખાવે પોતાનો આર્થિક અને ઔદ્યોગિક એવેન્યુ-તિથીજ જાળવી રાખ્યો એમ

હતું. ઇંગ્લાંડની લગાઈ પહેલાંની જઠાતનીતિને અપા-ધિત જઠાતનીતિ કહેવી એ ભૂલ કહેવાય. ખરી રીતે જોતાં ઇંગ્લાંડની જઠાતનીતિ તે દેશને જ સર્વ આર્થિક લાભો થાય એવી રાખી હતી, પછી ભલે તેને અમે તે નામથી બોળી આવવામાં આવે. આજે ઇંગ્લાંડે પણ રક્ષણીય જઠાતનીતિ સ્વીકારી છે. ઉદ્યોગોના રક્ષણાર્થે રચાયેલો, સ્વીકારાયેલો અને અમલમાં મૂકાયેલો કાયદો આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. દુનીઆમાં રક્ષણીય જઠાતનીતિ સર્વત્ર માન્ય પડે છે, એટલે જો બીજા કોઈ પણ કારણને લીધે નહિ તોપણ પોતાના આર્થિક લાભો સાચવવાને ખાતર હિંદુસ્તાનને પણ તે નીતિ સ્વીકારવાની આવશ્યકતા છે.

હિંદની જઠાતનીતિ આજસુધી ઇંગ્લાંડના લાભને માટે ઘડવામાં આવતી. સંપૂર્ણ કમિટીની ભલામણ પ્રમાણે હિંદને આર્થિક સ્વતંત્રતા કેટલીક સરતોએ બક્ષવામાં આવી છે એટલે ઇંગ્લાંડની જઠાતનીતિ બક્ષવામાં આવી છે એટલે હિંદુસ્તાને પો-તાની જઠાતનીતિ પોતાના આર્થિક અને ઔદ્યોગિક લાભાર્થે ધડપી જોઈએ. વિવિધ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં વિવેકબુદ્ધિથી અમલ થયેલી રક્ષણીય જઠાતનીતિ

હિંદની સર્વોત્તમ જાકાતનીતિ છે એમ કમિશન એકમતે લક્ષ્યમણુ કરે છે, પણ વિરૂદ્ધ મતની નોંધ દ્વારા પાંચ સભાસદોએ 'વિવેક' શબ્દ કાઢી નાંખી રક્ષણીય જાકાતનીતિ એ સર્વોત્તમ નીતિ છે અને તેનો અમલ ત્વરાથી થવો જોઈએ એવી લક્ષ્યમણુ કરી છે.

ઇ. સ. ૧૮૮૦ સુધી હિંદ એક સર્વઅંપન દેશ હતો. ખેતીવાડી તેમજ હુન્નર હોબ જ્યા પ્રમાણુમાં ખીલેલા હતા અને તેથી દેશમાં આર્થિક (Economic soundness) સંગીનતા હતી. ભૌતિકની સધળી જરૂરીઆતો દેશમાં જ પાકતી ચીજોમાંથી પૂરી પડતી એટલું જ નહિ, પણ હજારો રૂપિયાની કિંમતનો માલ તૈયાર થઈ પરદેશ ચડતો. ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીના આગમનથી આ રિયતિમાં ફેરફાર થયો. પાશ્ચાત્ય દેશોના યાંત્રિક બળની સહાયથી બનેલા માલની આયાતથી હિંદના હાથથી વધુએલા અને બનાવેલા માલનો વપરાશ ઘટી ગયો. અતર્ગલ સ્પર્ધા સામે હિંદી માલ ટકી શક્યો નહિ. જુની પદ્ધતિનાં ઉત્પાદક સાધનોમાં ફેરફાર નહિ થવાથી હિંદના સળળા હુન્નર ઉદ્યોગો પડી ભાંગ્યા. આ ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિના સમયે, ત્યારે જુની ઉત્પાદક પદ્ધતિ નાશ પામતી હતી ત્યારે, હિંદુસ્થાન ને એક સ્વતંત્ર દેશ હોત તો દરેક સ્વતંત્ર દેશની માફક નવીન પદ્ધતિ દાખલ કરી હજારો રોજી વિનાના વધુકરો અને કારીગરોને તેણે રોજી આપી હોત; પણ પરદેશી સ્વાર્થા સરકારના અંતરમાં ભેન્ડશાપર અને માનચેરદર, અંગ્રેજ મૂડીવાળાઓ અને વહાણના કાફલાના માલિકોનું જ હિત હમેશાં પ્રાધાન્યપણું ભોગવતું એટલે નવીન પદ્ધતિ દાખલ કરવાનું તો દૂર રહ્યું, પણ કાંઈ નો એને દાખલ કરવા જય તો તેના રસ્તામાં પણ અંતરાય નાંખવામાં આવતો. આથી હિંદની વસ્તીને એથો ભાંગ ને અત્યારસુધી વણાટ અને કારીગરીપર રોજી મેળવી શુજ્જાન ચલાવતો, તે રોજી વગરનો થયો અને જમીન પરનું દયાણુ ખૂણ વધી પડ્યું. આ પરિણામ જેટલું જલદી આવ્યું તેટલું જલદી કલ્યાન આવત, પણ હિંદમાં બનેલા માલપર ઈંગ્લેન્ડે જસેંથી

તણસેં ટકા જાકાતવેરો નાંખી-અને કેટલીક ચીજોની આયાત તદન બંધ કરી, હિંદી ઉદ્યોગોને કચરી નાંખવાની બાજી ખેંચી. દરમ્યાન હિંદમાં આયાનના માલપર કોષ્ટપણુ જાતનો જાકાતવેરો નહિ હનો, તેમજ નિકાસ થતા માલપર પણ કોષ્ટપણુ જાતની જાકાત હતી નહિ. આને બેધડક કડીએ છીએ કે આ પદ્ધતિ જાણી જોઇને જ સ્વીકારવામાં આવી હતી, કારણ કે ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ પછી ઈંગ્લાંડ દુનિઆનું કારખાનું બન્યું હતું, અને તેથી તેને કાચા માલની જરૂર હતી. વળી તૈયાર થયેલા માલને માટે બજારની પણ આવશ્યકતા હતી. ને હિંદ ફક્ત કાચો માલ પેદા કરે અને ઈંગ્લાંડમાં બનેલો માલ ખરીદે, તો ઈંગ્લાંડના મૂડીવાળાઓને લાભનું થઈ પડે. આ હેતુથી 'લાસવા દો' (Laissez Faire) એ જાતની નીતિ સ્વીકારવામાં આવી. હિંદના હુન્નર ઉદ્યોગોને જાણી જોઇને કચરી નાંખવામાં આવી. એ નીતિને લીધે આજે હિંદ સ્વાધીન અને સ્વાયંભાગી દેશ મટી માત્ર કાચો માલ ઉત્પન્ન કરનાર ક્ષેત્ર તથા પાકા માલ ખરીદનાર મોટું બજાર બન્યું છે. આજે દેશમાં લગભગ ૭૨ ટકા વસ્તીનો ભાગ ખેતીવાડી પર શુજ્જાન ચલાવે છે, અને તેથી ત્યારે મેષ રાજ રીસાઈ જાય છે ત્યારે હજારો માણસો રોજી વગર બુખેમરતા થઈ જાય છે. દેશમાં વધતી જતી ગરીબાઈ અને કંચાલિયન ઘટાડવા ઉદ્યોગની ખીતવણીની ખાસ જરૂર છે. હિંદના ઉદ્યોગોને અર્થોચીન પદ્ધતિ પર ખીતવવામાં નહિ આવ્યા તેનું માત્ર એક જ કારણ છે, કે એમ કરવાથી ઈંગ્લાંડના લાભને હાનિ પહોંચતી હતી. પણ હવે વસ્તુસ્થિતિ બદલાઈ છે એટલે હિંદના ઉદ્યોગોની ખીતવણીની વાતો ચાલે છે.

ઔદ્યોગિક કમિશને (૧૯૧૮) દુકાળનાં દુઃખો દૂર કરવા, ગરીબાઈ ઘટાડવા, ભૌતિકની તંદુરસ્તી સુધારવા, સંપત્તિ વધારવા, હુન્નર ઉદ્યોગોની ખીતવણીની ખાસ જરૂર છે, એમ જણાવ્યું હતું. જાતી કમિશને પણ શરૂઆતમાં જ કહ્યું છે કે આ દેશની વિશાળતા, ક્ષેત્રફળ, વસ્તી, અને કુદરતી સાધનોના પ્રમાણમાં

દેશનો ઔદ્યોગિક વિકાસ થયો નથી. આવો વિકાસ બધી રીતે બહુ લાભકારક છે. ઔદ્યોગિક ખીલવણી માત્ર રક્ષણીય જઠાતનીતિથી જ થતી નથી. તે માટે ખીલતે સાધનોની પણ જરૂર છે. નવાઈ જેવું તો એ છે કે જઠાતનીતિનો પ્રશ્ન ઔદ્યોગિક વિકાસને માટે અર્થવામાં આવ્યો હતો, છતાં સરકારે ખીલ બંધી દિધીએ જઠાતનીતિ નક્કી કરવાને સૂચના કરી, મૂળ મુદ્દાને વીસારે મુક્યો છે. આ કમિશનની આગળ મુખ્ય પ્રશ્ન કેવી જઠાતનીતિથી દેશના હુન્નર ઉદ્યોગને ખીલવી શકાય એ છે. એ પ્રશ્નની આગળ મહેસૂલ મેળવવાના તેમજ માલ ખરીદના ગુણોનું હિત જળવવાના પ્રશ્નો ગૌણ સ્થાન જોાય છે. બે દેશમાં હુન્નર ઉદ્યોગને ખીલવવા જ હોય તો કલ્પમિત્રું નક્કી કરી, અકચરે ને ક્ષણિક ગેરલાભો તરફ ધ્યાન નહિ આપતાં હિંમતથી અને સાહસથી આગળ વધવું જોઈએ. હિંદની નોકરશાહીની બલિહારી છે કે એક પ્રશ્નને નિવેડે એક કમિશનથી આવી શકે એમ હોવા છતાં, કમિશનને એક પ્રશ્નની એક બાજુ તપાસવા આવી, ખીલ બાજુ તપાસવાની કે તે પર લક્ષ્યમણ કરવાની બંધી કરવામાં આવે છે. આથી ફરેક કમિશનની લક્ષ્યમણ એકતરફી હોઈ આખરે નિષ્ફળતાની નીવડે છે. વાત એમ છે કે હિંદ ખેતીવાડીનું ક્ષેત્ર બંધુ છે. કચેરાના કાચા માલની દર વર્ષે નિકાસ થાય છે અને કચેરાના પાક માલની આયાત થાય છે. લેડા ભૂમે મરે છે. ખાવાને અન્ન નથી, પહેરવાને વસ્ત્ર નથી, સવાને ધર નથી. માનસીખની વાત તો સ્વર્ગે જ રહી ! પ્રત્યેક હિંદીને પૂરતું ખાવાનું, પહેરવાનું અને ઝોલવાનું મળે, એજ માત્ર પ્રત્યેક હિંદીની આજે આકાંક્ષા છે; અને જ્યાંસુધી ઔદ્યોગિક વિકાસ નહિ થાય ત્યાંસુધી એમ જનનું અસહનિત છે. આ માટે ઘણાં સાધનોની અપેક્ષા છે, પણ ખાસ જરૂર જઠાતવેશ નોખીને પરદેશી માલની હરીફાઈની સામે દેશના ઉદ્યોગને રક્ષણ આપવાની છે. દેશમાં કાચા માલ છે, મનુશી બેઠકો તેટલી અને સરતી છે, મૂડી છે, બજાર પણ છે, પણ હુન્નર ઉદ્યોગો ખીલવી શકતા નથી; કારણ કે યાંત્રિક બંનેની સહાયથી

બનેલા પરદેશી માલની હરીફાઈમાં અરેત્તા નવા ઉદ્યોગો ટકી શકતા નથી. આથી જ જે હુન્નર ઉદ્યોગોની શરૂઆત કરવામાં આવે છે, તે થોડા વખતમાં પડી બાંધે છે. ક્યાં પરદેશના મોટા શાયાર કરેડાની મૂડીથી વેપારરોજગારની સંપૂર્ણ કુનેદથી ચાલતાં કારખાનાઓમાં પાકેલો માલ, અને ક્યાં હિંદનાં તાકડતાં કારખાનાઓમાં બનેલો માલ ! બે આવી સ્થિતિમાં ઔદ્યોગિક વિકાસ ન થઈ શકે તે તે સ્વાભાવિક છે. હુદરને હિંદને મહાન ખેતીવાડીનો તેમજ ઔદ્યોગિક દેશ થઈ શકે તે માટે પૂરતાં સાધનો આપ્યાં છે. એટલે હિંદની આજની ઔદ્યોગિક ખીલવણીની ન્યૂનાતાનું કારણ હુદરત નથી પણ મનુષ્ય છે. બે હિંદમાં હુન્નરઉદ્યોગો ખીલવવા હોય તે પહેલાં જઠાતવેશ નોખી, મોરી પાળ બાંધી પરદેશી આવતા માલને અટકાવવાની જરૂર છે. આ પાળ બાંધ્યા પછીજ ખચવાની આશા રાખી શકાય. રક્ષણનો કોટ ઉમેરે ક્યાં પછી, એ કેટલી દિવાલો પાછળ આપણા હુદર ઉદ્યોગો ખીલવવાને માટે વન મન અને ધનથી મંડી જવાથી ફક્ત ૨૦ વર્ષમાં સંપૂર્ણ મહાન હુદર ઉદ્યોગો પગલાર થશે એટલું જ નહિ, પણ દેશમાં સંપત્તિ ખીસી નીકળશે, દેશમાં ભૂખમરો ઝોલો થશે અને લોકો છુપી થશે. અમારે કહેવું એમ નથી કે કેકત જઠાતી કોટ બાંધવાથી જ ઔદ્યોગિક ખીલવણી થશે. આવો કોટ તો ભરતી ખાળવાને માટે જ છે. હુન્નરે ખીલવવાને માટે ખીલતે સાધનોની પણ તેટલી જ આવશ્યકતા છે, પણ તે પહેલાં ઉચિત હુન્નરને પોષ નોખતાં ભરતીમાં પાણીને રોકવાની જરૂર છે.

વિવેક છુદિથી અમલ થયેલી રક્ષણીય જઠાતનીતિ કમિશનને સ્વીકારી છે. આ લક્ષ્યમણ તાંન અર્થ વગરની છે. અમારે હિંદીઓ રક્ષણીય જઠાતનીતિની માગણી કરે છે, ત્યારે તેઓ, દુનિયાના જે ઉદ્યોગો આ દેશમાં ખીલવી શકાય એમ છે તેને માટે જ માગણી કરે છે. દુનીયાનો જે હુન્નર ઉદ્યોગ

આ દેશમાં ખીલવી રાકાય એમ ન હોય, તો પછી વિવેકજીદિની વાત કરવામાં શો સાર છે ? આ વિવેક જીદિની વાત એ પરદેશી મુડીવાળાઓનો સ્વાર્થ સંભળવાની તોડરશાહીની બાજ છે. જોકે વિરૂદ્ધ મત દર્શાવતી મેધિ એ વાત અતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે તો પણ તે અસંતોષકારક છે. મુખ્ય ભક્ષામણીની નિરૂપણોગીતા સહેજે જણાય એમ છે. જણવવામાં આવ્યું છે કે આવી રક્ષણીય જઠાતનીતિ અમુક હુન્નર ઉદ્યોગોને માટે જરૂરી છે એમ ન્યારે જઠાતી બોર્ડને ખાતરી થાય ત્યારે રક્ષણ આપવું. આ ખાતરી રક્ષાતથી કોઇને પણ આપી રાકાય એમ નથી, એટલે એનો અર્થ એમજ થાય કે રક્ષણ આપવું નહિ. આથી સૂચવેલી ન તિ નકામી છે, દારણ કે ઉદ્યોગના રક્ષણાયા પછી જ રક્ષણ આપવું એમ એ દર્શાવે છે. શું દેશમાં આને લોકો પાસે એટલી નાણુંદ્રુત અને સાહસ છે કે સરકાર જઠાતવેરાદારા રક્ષણ આપશે એ આશાએ નવા ઉદ્યોગો રક્ષ કરે ? આવું ધારણું બૂઝભરેલું છે. અમે રક્ષણીય જઠાતનીતિના ખાસ હિમાયતી છીએ પણ અમારા મત પ્રમાણે રક્ષણીય જઠાતનીતિ માત્ર આખત પર જઠાતવેરા નાખવાથી જ અમલમાં આવતી નથી. ખરેખરી રક્ષણીય જઠાતનીતિ તો આયાતપર ભારે જઠાતવેરા નાંખી, કોટ બાંધી તેની પાછળ લોકોને હુન્નર ઉદ્યોગ ખાસવવા જે રીતે અને તે રીતે સહાય આપવી નાણુંની મદદ, સજાહ, અમુક વખત સુધી અમુક શરતે માલ ખરીદવાની ગોઠવણ, રહેતેના નરમાં રાહત (Concession) અને ખીજ વિવિધ રીતની મદદ આપવી-એમજ સમાએલી છે. ન્યાંસુધી આ બંને રીતે મદદ નહિ અપાય, ત્યાંસુધી હુન્નર ઉદ્યોગની ખીલવણી થતી અશક્ય છે.

આ રીપોર્ટમાં સૂચવેલી રક્ષણીય જઠાતનીતિથી હિંદના ઉદ્યોગો કદાપિ ખીલવાના નથી. જે ઉદ્યોગો ખીલવા હોયતો જઠાતવેરાથી મહેસૂલ મેળવવાની વાત બાલુએ મૂકી નેહએ. જરૂર પડે તો સાધારણ જઠાતવેરા નાંખી રક્ષણ આપવું. દુનીઆનો કોઇપણ અર્થશાસ્ત્રી રક્ષણ આપવાને માટે ધણેયેલી જઠાતનીતિમાં કરે નાંખી

મહેસૂલ વધારવાની નેમને ટેકા આપતો નથી. એક પથ દે દાજ એ સૂર અત્રે લાજ પડે એમ નથી. પણ લગભગ દેવાળીઆનીરિથિતિએ પહેંચેલીસરકારને પૈસાની વધારે જરૂર છે. ઉદ્યોગો ખીલવી દેશમાંથી બૂખમરો કાઢવાની વાત ક્યાંથી ? ઉત્તરું રક્ષણીય જઠાતનીતિ રચીકારી, ઉદ્યોગોને રક્ષણ આપવાનો ડોળ કરી, કમિશનની ભક્ષામણોનો સરકારી આવક વધારવામાં ઉપયોગ થશે એવો અમને ભય રહે છે. અમે ઉપર અતાવી ગયા તેમ દરેક રીતે દેશની ઉત્પાદક શક્તિને, ખેતી, હુન્નરઉદ્યોગ, વધાણવડીનો ઉદ્યોગ, ખાણો, જરૂરનો સરંજામ, મજૂરોની તંદુરસ્તી, કળવત્તીનાં સાધનો, શારી પેટીઓ, નાણું-શાસ્ત્ર અને ચક્ષુની યોગ્ય વ્યવસ્થા વધારવામાં ખરી રક્ષણીય જઠાતનીતિ સમાએલી છે. ન્યાંસુધી આમ થાય નહિ ત્યાં સુધી ધારેલી મુરાદ બર આવવાની નથી. હાલ પુરત તો કમિશનની ભક્ષામણથી મેંધવારી વધશે અને ગરીબ ખીયારા માલ ખરીદનારાઓ વધારે ગરીબ બનશે. અસમત, રક્ષણીય જઠાતનીતિના રચીકારથી ચીએના ભાવો તો વધવાના એ નિર્વિવાદ છે. પણ આ વધેલી મેંધવારીથી થોડા વખતને માટે થયેલું નુકસાન, હુન્નર ઉદ્યોગોની ખીલવણીથી થતા કામમના લાભની આમળ કંઈ વિસાતમાં નથી. એટલુંજ નહિ પણ મજૂરોને રોજ મળશે, તેમની મજૂરી વધશે, દેશમાં પ્રગતિ થશે, અને જે કે થોડા વખતને માટે સરકારની આવક કંઈક ઓછો થશે પણ દેશની આમદની વધવાથી આખરે એ બધું વળી રહેશે એ નકી છે. દુકામાં થોડા સમયને માટે થયેલું નુકસાન ભવિષ્યના હમેશના લાભથી બુંસાર્ધ જશે માટે અમે સૂચવેલી જઠાતનીતિનો રચીકાર કરી, આવકની વાત બાલુએ મૂકી તેને પુરત અમલમાં મૂકી નેહએ. લોકોની જરૂરીઆતની ચીએ મોટે ભાગે દેસમાંજ અને છે, તેથી આયાતપર મોટો જઠાતવેરા નાંખવાથી તેમને વધુ હાનિ નહિ થાય અને જે કંઈ થોડાપણો થાય તો તે સહન કરવા નેહ છે. ભોગ આપ્યા સિવાય કાલ નથી. ક્ષણિક ભોગથી હમેશનો કાલ દેશને થશે.

પણ કમિશને દશવેલી અને સૂચવેલી રક્ષણીય જ-
કાતનીતરી લોકોને લાભ થવાનો તો ખાલુએ
રહેશે, પણ ઉલટું હળવોની ખોટ જશે, અને
ઔદ્યોગિક વિકાસ તો થશે જ નહિ. સરકારનું
દરિદ્રિનું હલુ બદલાયું લાગતું નથી. હિં-
દને સંપત્તિવાન કરવાની મુશ્કેલી હલુ સ્વીકારાઈ
નથી. જે કાંઈ રક્ષણ આપવાનું છે તે ફક્ત
સ્થપાયેલા અને શરૂ કરવામાં આવેલા ઉદ્યોગોને જ
આપવાને સૂચનાયેલું છે; પણ કેટલાક ઉદ્યોગો
જે આ દેશમાં સંપૂર્ણ રીતે ખીલી શકે એમ
છે અને જેની શરૂઆત હલુ થઈ નથી તેનું શું ?
સરકારે પોતે જે ઉદ્યોગો ખીલી શકે એવા નક્કી
કરી તેને હયાતીમાં આણવા અને જે હમણાં હયા-
તીમાં છે તેને વધુ ખીલી મજબૂત પાયાપર મૂકવા
અતો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. જ્યાં સુધી આમ થશે
નહિ. ત્યાં સુધી ખીલી બધાં ક્ષેત્રોમાં નહીં. જાપાન,
જર્મની, અમેરિકા, ઓસ્ટ્રેલીઆ અને કેનેડાએ પો-
તાનો ઔદ્યોગિક વિકાસ આ રીતે જ કીધો છે.
હિંદુસ્તાને પણ તેમ કરવું જોઈશે. સરકારે એ ઔદ્યોગિક
વિકાસમાં લાગ લેવો જોઈએ. જે પાશ્ચાત્ય અર્થવાદની
બદીઓને આ દેશમાંથી દૂર રાખી હોય, તો હજી
પણ સાવધાન થવું જરૂરી છે. તેની શરૂઆત તો થઈ ચૂકી
છે, તો પણ સરકારની અને લોકોની આંખ પૂરેપૂરી
ઉઘડી નથી. મોટા પાયાપર યાંત્રિકબળની સહાયથી
દેશના સઘળા હુનરઉદ્યોગો ખીલવવાથી હિંદને આ-
ર્થિક ઉદ્ધાર થશે એવું અને માનીએ છીએ. પણ મૂડી-
વાળાઓને દેશના ઉદ્યોગોપર કાબૂ આપી મજબૂતની
સ્થિતિનો વિચાર કરે મૂકવો એ હાનિકારક છે. એટલા
માટે જે સહકારી (Cooperative) નીતિપર દેશનો
ઔદ્યોગિક વિકાસ ચાલે તો હિંદ દુનીઆને નવો પદાર્થ-
પાઠ સીખવી શકે.

કમિશન લલામણ કરે છે કે કાચો માલ ને યંત્રો
કાર્પ પણ જાતના વેરા સિવાય આયાત કરવા દેતા,
અને હિંદી ઉદ્યોગોમાં વપરાતા અર્ધપાક માલપર
આયાતવેરા જેમ અને તેમ હળવો નાંખવો. પણ જે
આયાતવેરા વગર યંત્રો હિંદમાં હંમેશ માટે આયાત

કરવામાં આવે, તો હિંદમાં યંત્રો બનાવવાનાં કારખા-
નાંઓને રક્ષણ નહિ મળતાં હંમેશાં પરદેશપર આધાર
રાખવો પડે. યંત્રો સિવાય ઔદ્યોગિક વિકાસ થઈ
શકે એમ નથી. યંત્રો બનાવવાનાં તેમજ સુધારવાનાં
કારખાનાંઓ જેમ અને તેમ જલદી ઉભાં કરવાં
જોઈએ. જકાતી રક્ષણ સિવાય એ ઉભાં થઈ શકે
એમ નથી. પણ જે શરૂઆતથી જ યંત્રોની આયાત
પર જકાતવેરા નાંખવામાં આવે, તો ખીજા હુનર
ઉદ્યોગો ખીલવવાનાં કારખાનાંઓ કાઢવામાં પુષ્ટજ
મૂડીનું રોકાણ થાય એમ કદાચ દલીલ કરવામાં આવે.
પણ આનો ઉકેલ સહેલ છે. જ્યાં સુધી યંત્ર બનાવનારાં
કારખાનાંઓ જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં સ્થપાઈ, દેશની
માગ સંતોષી વળવાને શક્તિમાન થયાં નથી, ત્યાંસુધી
યંત્રોની આયાતપર જકાતવેરા નાંખવાની જરૂર નથી,
પણ આવાં યંત્ર બનાવવાનાં કારખાનાંઓને પૈસાની
મદદ * દ્વારા રક્ષણ આપવું.

દેશના રક્ષણાર્થે જે હુનર ઉદ્યોગોની ખાસ જરૂર
છે તેને ગમે તે રીતે સ્થાપી ખીલવવા જોઈએ, કાચુ
કે દેશની હયાતી અને સ્વતંત્રતાનો આધાર તેનાપર
રહે છે. ગમે તેટલો ભોગ આ દરિદ્રે કંઈ વિસાતમાં
નથી. કાફલો બાંધવાના અને દારૂગોળા વિગેરે બના-
વવાનાં કારખાનાંઓ સરકારની સહાય સિવાય ખીલવી
શકાય તેમ નથી. કમિશનની લલામણ ખપપૂરતું જ
રક્ષણ આપવાની છે. આ લલામણ અપૂરતી છે અને
કંઈ પણ પરિણામ લાવે તેમ નથી. આવકની જરૂ-
રીઆત સિવાય વિકાસ થતા માલપર જકાતવેરા
નાંખવો નહિ, ને આવકને માટે નાંખવામાં આવેલો
તે હળવો નાંખવો એવું કમિશન સૂચવે છે. આ
લલામણ વાંધાભરેલી છે. દરેક કાચા માલની નિકા-
સમાં આ દેશનો ઇન્જરો (monopoly) નથી,
એટલે પોતાની સરતો દુનીઆનાં બજારોમાં દેશ
મેળવી શકે એમ નથી. પણ એટલું તો ખાતરીપૂર્વક
કહી શકાય કે કેટલીક બીજામાં આ દેશનો ઇન્જરો
તેમજ અર્ધ ઇન્જરો (quasi-monopoly) છે,

અને આ ચીજોની નિકાસપર જે સાધારણ કરવેરો નાંખવામાં આવે તો કાષ્ટપણ જેસલાહ સિવાય સરકારનું મહેસૂલ વધે એમ છે. અમે હમેશને માટે કાચા માલપર નિકાસવેરો ચાલુ રાખવો એમ કહેવા માગતા નથી, પણ દુનીઆની વર્ષો વર્ષની સઘળી ચીજોની વેદાસતો અમ્માસ કરી, હિંદુસ્તાનના માત્રની માગ કેટલી વધશે આ ઘટશે એની અણતરી કરી આ મુશવેલો નિકાસવેરો નાંખવો, એવી અમારી સૂચના છે. અજબત, આજે તો દુનીઆને હિંદના કાચા માલની ખાસ જરૂર છે, તેથી સાધારણ નિકાસવેરો નાંખવામાં કંઈ હરકત નથી.

જો અનાજના નિકાસપર અંકુશ મુકવાની જરૂરીઆત જણાય, તો નિકાસની તકને ગંધી નહિ કરતાં થોડા વખતને માટે નિકાસવેરો નાંખી અંકુશ મૂકવો, એવી કમિશનની લક્ષમણ છે. આ લક્ષમણ ખરાબ અને દાનિકારક છે. અનાજના નિકાસપર હમેશને માટે વેરાની જરૂર છે. કમિશનના કેટલાક અભિપ્રાયો તદ્દન નાપાયાદાર છે. દાખલા તરીકે-એક જગ્યાએ એમ કહ્યું છે કે સાધારણ વરમમાં આ દેશમાં અનાજ જોખમી તે, કરતાં વધુ પ્રાંત છે, અને તેથી દર વરસે થકું, ચોખા અને બીજા ખાદ્યોપકારોની ચીજોની નિકાસ કરવામાં આવે છે. આ વાત સત્ય નથી અને તેની સાબિતી આંકડાઓથી આખી શક્ય એમ છે. આ દેશમાંથી અનાજની નિકાસ થવાનું કારણ દેશમાં તેનો વધારા હોવાને લીધે નહિ પણ કેટલાક આર્થિક કારણોને લીધે છે. દેશમાં જૂખમરો છે એ વાત સો કેપ કબજા કરશે. જાણે માણસોને પેટ પૂરતું ખાવાનું મળતું નથી, એ કાણ જાણતું નથી? લોકોની તંદુરસ્તી પૂરતા ખોરાકના ખાસાવે તદ્દન કમળી મળે છે અને વધુ કમળતી. જાણ છે. પરિણામે લોકો નિસ્તેજ, નિર્વીર્ય અને અક્તિકીન બની સાધારણ તાવમાંજ સપડાતાં રાખવત બની જાય છે. વરતુસ્થિતિ આમ હોવા છતાં દેશમાં અનાજનો વધારો છે એમ કહેવું કેટલું જોડું છે એ કાંઈ પણ સમજી શકશે. અનાજના નિકાસપર વેરો નાંખવામાં આવે તો હિંદુસ્તાનના બજારમાંથી

દુનીઆના ખરીદનારાઓની સ્પર્ધા દૂર થાય, અનાજના ભાવો ગરબે અને ગરીબ બીચારા ખેડૂતોને નુકસાન જમ એવું કમિશન-અત્યંત દયાની લાગણીથી જણાવે છે. આ વાતમાં સત્યનો છટો સરખોયે નથી. ખેડૂતો તો માત્ર થકે કે તુરંતજ મહેસૂલ ભરવાને પોતાનો માલ વેચી નાંખે છે. એવે વખતે વેચનારા ધણા ને ખરીદનારાઓ થોડા હોવાથી પરદેશી પેડીના દલાલો આ તકનો લાભ લે છે. આથી ભાવો બદ્ધ મંદ હોય છે અને ખેડૂતોને પોતાની મહેનતનો પૂરો ખર્ચો મળતો નથી. જે કંઈ નફો તેજ ભાવોથી થાય છે તે સઘળો વચ્ચેના દલાલો અને એજન્ટોના ખીણમાં જાય છે. તેથી આવા નિકાસવેરાથી જે કંઈ બચેર થશે તે ખેડૂતોપર નહિ, પણ આ વચ્ચેના આડનીઆઓપર થવાની. પરદેશમાં અનાજની ઘણી તળી હોવાને લીધે, ભાવો તેજ થઈ હિંદનું અનાજ બહાર ઘસડાઈ જશે એમ કહેવામાં આવે છે. જો કમિશનના કેટલા પ્રમાણે જ થાય તો તો કાંઈ હિંદુસ્તાનને વધારે મળશે. આ બંને દૃષ્ટિએ અનાજપર નિકાસવેરાની જરૂરીઆત સાબિત થાય છે. દિવ્યગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે વિશ્વ મત દર્શાવતી તોંધે આ મુદ્દો સ્પષ્ટ રીતે બતાવ્યો નથી.

કમિશનની લક્ષમણ મુજબ ક્યા ઉલોગોને કેટલું રક્ષણ કેવી રીતે આપવું એ તપાસવા તથા જકાન-નીતિના અમલપર દેખરેખ રાખવા બે સલાસદો અને એક પ્રમુખનું બનેલું કાયદી જગતી બોર્ડ રચાવવામાં આવનાર છે. જકાની રક્ષણની સઘળી માગણીઓ તપાસી આ બોર્ડ પોતાની દલીલો અને અભિપ્રાયો ધારાસભા આગળ રજૂ કરશે. બદુર્મત રીપોર્ટ તેમજ વિશ્વ મતની તોંધે આ લક્ષમણ સ્વીકારી છે. પણ વિશ્વ મતમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે પ્રમુખ એક બાહોશ, હાઇકોર્ટ જગતી જેટલો અનુભવવાળો માણસ હોવો જોઈએ! અમારું એટલુંજ કહેવું છે કે રક્ષણીય જકાતનીતિની લક્ષમણ મુજબ ગમે તેટલી સારી હોય તો પણ અમલમાં મુકવાને હિંદનું આર્થિક અને ઔદ્યોગિક હિત જાળવી શકે એવા માણસો નીમાવા જોઈએ.

બહુમતિ ભલામણમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે સહેનશાહી રાહત (Imperial Preference) ની કાર્ષણ્ય સાધારણ પદ્ધતિ દેશમાં દાખલ કરવી નહિ. અમુક પદ્ધતિ અમુક ચીજ માટે દાખલ કરવામાં આવે તો તે બાબત જાણતી બોર્ડ પાસે પ્રથમ તપાસ કરાવી તેની સચવાઓ ધારાસભામાં રજુ કરી તેની મંમતિથીજ દાખલ કરવી, અને આવી રાહત (Preference) ને દેશના ઉદ્યોગોના જોઈતા રક્ષણમાં ઘટાડો કરે એમ હોય અથવા હિંદના આર્થિક લાભને એકંદરે હાનિકારક હોય તો દાખલ કરવી નહિ. આવી ભલામણની ખામીએ વિરૂદ્ધ મતની તોંધમાં સ્પષ્ટ રીતે જતાવવામાં આવી છે. હિંદ રાજદ્વારી દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર નથી, હજુ સુધી સંરચાની સ્વતંત્રતા પણ ભોગવતું નથી. જ્યાં સુધી આવી સ્વતંત્રતા મળે નહિ ત્યાં સુધી સહેનશાહી રાહત (Imperial Preference) ની વાત નકામી છે. રાહત આપવાનો અથવા પ્રદંભી કરવાનો અવકાશજ રહેતો નથી. ધારો કે હિંદને સંરચાનો નેટલી તંત્રતા મળે તો પણ હિંદ આર્થિક દૃષ્ટિએ આવી ઈ પણ ગોઠવણમાં ભાગ લઈ શકે તેમ નથી. કારણ એવી પદ્ધતિના સ્વીકારથી હિંદના ઔદ્યોગિક વિકાસમાં અંતરાય પડે છે. સહેનશાહી રાહતના સ્વીકારથી લાંડ હિંદના ગેરલાભે કરોડો કમાશે. હિંદુસ્થાન લાંડના લાભને માટે વધારે ગરીબ બનશે. ઘણી ઉદ્યોગતાથી કમિશને (બહુમતિ) ભલામણો કરી છે કે જે વિલાયતને રાહત આપવામાં આવે તો તે બલિષ્ઠ તરીકે આપવી. દુનીઆના ધનવાનમાં ધનવાન દેશને ગરીબમાં ગરીબ દેશ તરફથી બલિષ્ઠ ! આ ભલામણપર ટીકા કરવી વ્યર્થ છે. હિંદને આર્થિક સ્વતંત્રતા ભોગવવા દો, એની ઉત્પાદક શક્તિ ખીલવા દો અને પછી રાહતની વાત કરો તો કંઈક ઠીક. પુખ્ત ઉંમરે પહેલે એલો માણસ પસંદગી કે નાપસંદગીની વાત કરી શકે, પણ એક ઉગતું બચ્ચું એમાં શું સમજે ? સિદ્ધિ શહેનશાહતના બીજા ભાગે સાથે ત્યાં સુધી દિંદોઓના નાગરિક દોષ તેમજ સ્વીકાર્યા નથી, ત્યાં સુધી કાર્ષણ્ય જાતની રાહત વિષે વિચાર કર-

વાની ના પાડવી એમાંજ દેશનું દિત ને ઔરવ રહેલાં છે.

કમિશનની બહુમતિ રીપોર્ટની ભલામણમાં પરદેશી મૂડીની આપાતપર અંકુશ નહિ મૂકવો એવું સચવવામાં આવ્યું છે. અમારી ખાતરી છે કે રક્ષણીય કાંટોના લાભ લેવા પરદેશી મૂડીવાળાઓ આ દેશમાં આવી કારખાનાંઓ ખોલશે અને તેથી હુન્નર રૂપીઆનો નફો પરદેશ ધસાઈ જશે. હિંદના ઔદ્યોગિક વિકાસને નામે દિંદોઓને ફક્ત મજૂરી મળશે, દેશનું ધન લૂંટાશે ને બૂખમરો વધશે. અલગત, હિંદમાં ઔદ્યોગિક વિકાસની જરૂર છે, અને તેને માટે મૂડીની જરૂર છે. પણ આનો વિકાસ દિંદોઓના લાભને માટેજ હોવો જોઈએ. અમારું તો માનવું છે કે જે બનતા પ્રયત્નો કરવામાં આવે, જે જળવણીનો વધારે ફેલાવો થાય ને બેન્કોનાં નાણાંની સગવડ વધારવામાં આવે, તો જોઈએ તેટલી મૂડી દેશમાંથી મળે એમ છે. પણ ધારો કે હિંદુસ્તાનને વધારે મૂડીની જરૂર છે તો સરકારે અથવા દેશમાં ઉભી થયેલી કમ્પનીઓએ પરદેશનાં નાણાં બજારમાંથી આણુ બ્યાજના દરે લેવાં, ને ઉદ્યોગોની ખીલવણીના પરિણામે થયેલા નફામાંથી જેમ બને તેમ જલદીથી પાછાં ભરી દેવાં. અને પરદેશી મૂડીની વિરૂદ્ધ નથી, પણ પરદેશી મૂડીવાળાઓના આગમનની સામે અને સખ્ત વાંધો ધરાતીએ છીએ. જે પરદેશી મૂડીવાળાઓના આગમનથી હિંદુસ્તાનનો ઔદ્યોગિક વિકાસ કરવો હોય, તો તેના કરતાં તો ભારે વધે સુધી એવો વિકાસજ ન થાય ! કારણ કે દેશનું ખનીજ ધન એક વખત દરાઇ મથું તો તે પાછું આવનાર નથી. જે તે દેશમાં દરો તો આપણે નહીં તો આપણાં ચંતાનો, આજે નહિ તો થોડાં વર્ષ પછી આ ખનીજ ધનનો ઉપયોગ કરશે. બહુમતિ કમિશનની ભલામણ મુજબ સરકારે ઇંગ્લેન્ડ કે ક્ષેત્રપણ જાતની રાહત, કોષપણ કમ્પનીને જ્યાં સુધી મુલ્યવેદી થતો પાળવામાં આવે ત્યાં સુધી પણ આપવી નહિ એવું સચવવામાં આવ્યું છે. વિરૂદ્ધ મન દર્શાવવી તોંધમાં જાણીજ પરદેશી કમ્પનીઓને માટે આ થરતો

પગાયવાનો હસાને કરવામાં આવ્યો છે. અદીઆ વિરૂદ્ધ મતની ગોંધ નિષ્ફળ નીવડશે. ચરતો ફક્ત નાગની જ રહેશે. કારણ કે પરદેશી મૂડીવાળાઓ તેને કેવી રીતે ઉઘાડી રેવી સારી રીતે જળે છે. અત્યારે દિંદના મદાન ઉઘોગો પરદેશીઓના દાખમાં છે અને તેના નફા દેશ ખદાર જાય છે. એમાં આથી માત્ર વધારો જ થશે.

ઐતિહાસિક પ્રસંગોને લીધે, તેમજ ઉબી યએલી અચાને લીધે દેશી કાપડપરના જઠાતવેરા (Cotton Excise) ને કાઢી નાંખવા કમિશને બહામણ કરી છે, અને આ પ્રકરણ વાંચવાથી માલમ પડે છે કે એકંદરે, કમિશન તેને એક રીતે કાઢી નાંખી, બીજે નામે ચાણુ રાખવાની તરફેણમાં છે. વિરૂદ્ધમત દર્શાવતી ગોંધે તેને દબેરાને માટે કાઢી નાંખવાની સખત સલામજી કરી છે. વધુ વિગતમાં નહિ ઉતરતાં, એટલું કહેવું ખસ થશે કે આ (Excise) ઘેરા લેન્ડેચાયર ને માન્ચેસ્ટરના સાબને મારેજ નાંખવામાં આવ્યો હતો. જેમ અને તેમ જલદીથી તેને કાઢી નાંખવામાંજ ઈંગ્લાંડને અને દિંદુસ્તાનને સાબ છે. એ પ્રશ્નને વધારે ચુંથવામાં હંધ માલ નથી. દિંદુસ્તાનના બ્રિટિશ અમલ પર આ વેગે એક કાલો ડાખ છે અને રાજદારી તેમજ આર્થિક દષ્ટિએ એનો ખયાલ અસંભવિત છે.

યોગા દિવસપર 'લન્ડન દાખલ'માં જઠાતી કમિશનપર ટીકા કરતાં એક એંગ્લો-ઇન્ડીઅને પત્રદારા જણાવ્યું હતું કે દિંદુસ્તાને ખેતી ખીસવામાંજ પોતાના પ્રવતો ચાણુ રાખવા ને ઔદ્યોગિક વિકસને

માટે નકામાં કાફાં નહિ મારવાં, કારણ કે ઔદ્યોગિક વિકાસથી ધણા ગેરલાભો યાય છે. આવી સલાહ શા માટે આપવામાં આવે છે તે દવે સી કાઈ આ દેશમાં સમજી શકે એમ છે. દિંદુસ્તાને આજ સુધી ઇંગ્લાંડને કાલો માલ પૂરો પાડ્યો ને તેનો પાકો માલ ખરીદ્યો. દવે કાયા માલને પાકો માલ દેશમાંજ ખનાવી આર્થિક દષ્ટિએ દિંદે ત્રવાલળી થવા માગે છે. અને આમ કરવામાં રક્ષણીય જઠાતનીતિની જરૂર છે. ન્યારે ઔદ્યોગિક દષ્ટિએ સંપૂર્ણ વિકસિત દેશોને વધારેને વધારે રક્ષણની જરૂર છે, ન્યારે ઇંગ્લાંડને પણ રક્ષણની જરૂર છે ત્યારે દિંદને તો કેટલા જગરા રક્ષણની જરૂર દરો એ સદને કદી ચકાવ એમ છે.

અમે સુચવેલી રક્ષણીય જઠાતનીતિનો રચીકાર કરી, અમલમાં મૂકી એવા રક્ષણથી ઔદ્યોગિક ખીસવણી કરી, ખેતીવાડીનો પણ શાયે સાથે વિકાસ કરી, દેશની ઉત્પાદક શક્તિ વધારી દેશમાંથી બૂખ મરો ઘટાડવાં એ સરકારની ફરજ છે. આ બહામણોને જો અમલમાં મૂકવામાં આવે, દષ્ટિગિદ્ધુ જે બદલાય અને પદતિમાં ફેરફાર યાય તો ધારેલી મુરાદ બર આવે એવો સંભવ છે. આજે તો કેવી રીતે છવવું, એજ પ્રશ્ન છે. ઔદ્યોગિક ખીસવણીથી પ્રત્યેક દિંદો, સારી છંદગી અને હમી છંદગી ગાળી છવવનું સાર્થક કરવાને શક્તિવાન થશે એમ અમારું માનવું છે. શું એ ઇચ્છા ફળીમત થશે ?

શુભાખ.

દોહદ બીલ સેવામંડળની યોજના

બીલ બાળકોને માટે આશરે દરેક વર્ષ થવાં સરકારી શાળા ખાતાએ બે વસ્તીગૃહવાળી નિશાળો ખોલી છે, તેમાં પ્રાથમિક ૪ થી ૭ ધોરણના છોકરાઓને મફત ભણાવવા તથા ખવડાવવામાં આવે છે; એક પંચમહાસ છત્તામાં દોહદથી બે માઇલ દુર છે અને બીજી સુરત છત્તામાં માંડવી તાલુકામાં ગોડસખામાં છે. આ શાળાઓએ બીલશાળાઓને શિક્ષકા પુરા પાડવાનું કામ સારી રીતે કર્યું છે. ત્રીજું આવું વસ્તીગૃહ ગુજરાત અંત્યજ કાર્યાલય તરફથી દોહદથી ઉત્તરે આઠ માઇલને છેટે મીરાખડીમાં ખોલવામાં આવ્યું છે, તથા તેનું પાકું મકાન પણ બધાંને વપરાશમાં આવ્યું છે. બીલ એ અસ્પૃશ્ય કામ નથી, છતાં તેવી કામો કરતાં બીલ કામને સહાયની ઓછી જરૂર નથી તેથી આ કાર્યાલય અંત્યજોની સાથે બીલોની કેળવણીનું પણ કામ કરે છે. ગયા માર્ચ માસમાં મારે દુકાળ નિવારણના કામ પ્રસંગે મીરાખડી બીલ આશ્રમમાં જવું ચડ્યું; ત્યાં એક ધાહણ પતીપત્તિ બીલ બાળકોને શીખવતા તથા ક્યા સંભાળતા તે નેમ્કને તીવે જણાવેલી બીલસેવા મંડળ સ્થાપવાની યોજના સૂઝી આવી.

બીલની રહેણી કરણી.

ભોલો ગુજરાત, રાજપુતાના અને ખાનદેશના ભાગોમાં વસે છે, તેમની સેવા, મુક્તિ ફાળવવાના તથા બીજા ખિસ્તી મીશનો ધણા વર્ષથી કરે છે, પણ કોઈ સ્વદેશી સંચે તેવું કામ કરેલું જાણવામાં નથી. થોડાં વર્ષ પહેલાં ગુરૂ ગોવિંદ આ તરફ બીલની

સેવા ઠીક કરી, તથા ઘણા લોકોને ‘ભગત’ બનાવી દારૂ માંસથી નિવૃત્ત કર્યા, પણ રાજકીય મામલામાં તથા બંડ વીગેરેમાં મંડોવાવાથી તેઓ હાત સાગર-મતીમાં તેઓ કેદ ભોગવે છે. આથી તેમની ઇષ્ટ પ્રજાતિઓ બિનકુલ બંધ થઈ ગઈ. ૧૯૧૬ તથા ૧૯૨૨ ના પંચમહાસ છત્તામાં દુકાળ નિવારણનું કામ કરતાં લેખકને બીલ લોકોનો સારો સમાગમ થયો અને તેમની કાંઈક કાપમી સેવા કરવાની ઇચ્છા થઈ. જંગમમાં પ્રાણીઓનો શિકાર કરીને ગુમરા કરવાની રિયતીથી માંડીને મહેનતુ અને કણખી જેવાજ ખેડુતની રિયતી સુધી સંસ્કારની જુદી જુદી દોડીએ પહોંચેલા બીલો દેશના જુદા જુદા ભાગમાં ભેવામાં આવે છે. પંચમહાસનો બીલ સાધારણ ખેડુતની રિયતીએ પહોંચેલ છે અને હવે રહેરની બગરોમાં ફરતાં આગળના જમાનાની માફક ચમકતો-બંદીતો-નથી. સરકારી ગેઝીટીઅરના ચબ્દોમાં કહીએ તો બીલ કામ “સત્યવાદી અને પ્રમાણિક છે, પણ કરકસરથી રહેનારી નથી; રહેજમાં ઉચ્ચરણ ગય તેવી છે અને દારૂની બદીમાં સપડાએલી છે.”

સરકારી નાના મોટા અમલદારોનો જેને તેઓ બેટા કહે છે તેનો તેમને મોટો ભય તથા ત્રાસ હોય છે. અને કષ્ટપનામાં ન ઉતરે તેવા સેંકડો કાવંદા કાનૂનોથી હમેશાં ડરતા રહે છે. તેઓ સો બસો ધરના જગ્યામાં વસતા નથી, પણ પોતાના જ પેતરમાં ઉંચાણવાળી જગ્યાએ કુંપકું બાંધી તેમાં અંકેકું કુંકુંન, એમ જુદા જુદા રહે છે. આથી બીલપ્રદેશમાં ગુજરાતના જેવા વસ્તીવાળા ગામમાં

સ્વચિત્તજ દેખાય છે. તેમની અંદગી બહુ સાદી હોય છે અને જરૂરીઆતો બહુ થોડીજ હોય છે. પોતાનાં બદલીમાં પુરૂષો ત્રણ હાથ લાંબી અને વેત પહેળી લગોડીથી જ કામ ચલાવી લે છે, અને એતરમાં કામ કરતી વખતે લગોડી તથા માથે ચીંચરા જેવી 'પાધરી' શિવાય તેના શરીર ઉપર કંઈ હોતું નથી. શહેરમાં જતું હોય ત્યારે તે ચાદર ઓઢી લે છે ને એ તેને રાત્રે પણ ઓઢવા કામ લાગે છે. તમામ ક્ષત્રિય 'ચીંચરા' ના નામથી જ તેઓ ઓળખે છે. ધણી વખતે પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ ચીંચરેલાક માલમ પડે છે, અને બાર વર્ષ સુધીના હોઠરા હોકરીઓના અંગપર લગોડી શિવાય બીજું કંઈ હોઈ શકે જ નહીં. પુરૂષ કરતાં સ્ત્રીઓનાં કપડાં વધારે અંગદાંકાં હોય છે. રક્ષક પોલીસખાતું તો તમામ બીજને યોદ્ધા ગણે છે. સાડે પાકડું હોતું નથી ત્યારે જ કાયમ અર્ધપેટે રહે છે અને પછી યુગ્મુક્ષિતી કિમ્ ન કતોતિ પાપમ્ ? (બુધ્ધો માણસ કહું પાપ નથી કરતો ?) તેમનું માનીતું અને મુખ્ય ધાન્ય મકાઈ હોય છે અને ચોખા, ચણા કે ઘઉં તો તે કાળ દુકાળે જ ખાય છે. બીલો ધણુંખડે ઢોર રાખે છે; દુકાંતાં હોય ત્યારે દુધ દોઢે છે અને જરૂર પડે તો તેમને મારીને ખાઈ જાય છે. પશુ એકંદરે બીલોની કામ પ્રમાણિક, સાદી અને યરવીર છે. જરૂર કરતાં વધારે મહેનત કરવાની અને ગ્રંથય કરવાની તે દર-કર કરતા નથી, એથી તેમની જરૂરીઆતો વધે તોજ તે વિશેષ ઉલોગી બને.

લીલ સેવક દોહડ થઈ શકે ?

દોહદ અને ઝાલોદ તાલુકામાં વસતા બીલ તથા પટેલીઆઓ (જે બીલના જેવીજ, પણ રહેજ ચડતી કામ છે) અને જેમની કુલ વસ્તી આશરે એક લાખ ની છે તેમની રિયતી સુધારવામાં રહ્યા કરવાના કામ માટે એક બંધારણવાળું મંડળ (મીરાન) રચાઈવાનું છે. આ બંને તાલુકાનું ક્ષેત્રજળ આશરે ૬૦૦ ચો. માઇલ છે. દોહદ તાલુકાની વચ્ચેવચ ૨૫ માઇલ લંબાઈમાં બી. બી. સી. આઇ. રેલવેની

પૂર્વ પશ્ચિમ સડક છે. દોહદથી ઉત્તરે ૨૧ માઇલ દુર ઝાલોદ નામનું નાનું શહેર છે, અને ત્યાં જવાની સડક પાશ્રી પણ પુલો વિનાની છે. આ તાલુકાઓની ચારે તરફ બીલ વસ્તીવાળાં દેશી રાજ્યો છે. ઉત્તરમાં (૧) મુંબરામપુર અને (૨) વાંસવાડના રાજ્યો છે, પૂર્વમાં (૩) કુશળગઢ અને (૪) જંબુઆના રાજ્યો, દક્ષિણમાં (૫) અગ્રી રાજપુરનું રાજ્ય અને પશ્ચિમમાં (૬) દેવગઢ બારીઆ અને (૭) મંજેલીનાં રાજ્યો છે. ક્ષિત્રીય હદમાં વસતા બીલોમાં જે ચળવળ તથા સુધારો થાય તેની અસર ચારે ઢોરનાં દેશી રાજ્યોના બીલોના ઉપર રહેજ થાય. મંજેગ અનુકૂળ હોય તો બંધિખમાં સદરહુ દેશીરાજ્યોમાં વસનારા બીલભાઈઓની પણ સેવા કરી શકાય.

આ સેવામંડળના પ્રમુખ તરીકે હિંદ સેવક સમાજ-Servants of India Society-નો એક સભ્ય અથવા તેટલીજ લાયકાતનો બીજો કાર્ક ગૃહસ્થ રહેશે, અને તે ત્રણ વર્ષ સુધી તો બીજું કશું કામ કરશે નહીં. આ મંડળ માટે હાલ તુરત નોંધતા બાર સેવકો તે પર્ન કરી કામમાં ચોજશે અને ૮-૧૦ મધ્યસ્થ ગામડાંઓ સુધી કાઢીને દરેક ઠેકાણે અંકેશ સેવકને રાખશે. દરેક સેવક બીલ કામની સેવા કરવાની ઉત્સુકતા વાળો, સાધારણ કેળવણી વાળો તથા સેવાના કામના અનુભવવાળો પર્ન કરવામાં આવશે, અને બની શકે તો તેણે પોતાની સ્ત્રી તથા કુટુંબ સહીત ગામડામાં રહેવું નોંધશે. નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે તેના કામની મર્યાદા બાંધી છે. તેના ગુજરાન માટે તેને માસિક રૂ. ૩૦ થી ૫૦ સુધીનું માથું લેવાનો અધિકાર રહેશે. દરેક સેવક ઓછામાં ઓછ ત્રણ વર્ષ સુધી સેવા કરવા બંધાયું નોંધશે, અને પ્રથમનો એક માસ પોતે અન્યોન્યને ગ્રેતાપ મળતાં, તેઓ કાયમ થયા ગણાશે.

સેવકનું કામ

મુખ્ય કાર્ક બીલોની સામાજિક તથા આર્થિક રિયતી સુધારવા ઉપાયો ચોજવાનું છે. રાજકીય ચળવળને કાર્કક્ષેત્રની બહાર રાખવામાં આવશે. કામની વિગત નીચે પ્રમાણે રહેશે.

(૧) ગાઢ સમાગમથી તથા ઉપદેશથી શારીરિક સ્વચ્છતાના વિચારો ફેલાવવા, તથા દારૂ અને માંસ ભક્ષણથી તેમને દૂર કરવા. જ્યાં નિશાળ હોય ત્યાં નિશાળે મોકલીને, અને જરૂર પડે ત્યાં નવી ખોલીને, ઓકરા તથા છોડીઓને ભણુવવા. મોટી હિમરના લોકોને વાતોથી તથા પ્રત્યક્ષ દેખાડીને ખેતી વાડીના કામમાં સુધારા કરાવવા તથા આબસ તછને તેઓ હોલોગી ચાલ તેવા પ્રયત્નો કરવા.

(૨) સાહુકારોના જનરલ્સ્ટ વ્યાજના પંખમાં ખીલોને જતા બચાવવા. પોલીસ, જંગલ તથા મહે-સુલ ખાતાના નાના અમલદારોના ત્રાસ અથવા સત્તાવશીમાંથી તેમને ઉગારી લેવા અને વગર મહે-નતાણે કરાવેલ કામના એટલે વેડના દાખલાઓ પુ-રાવા સહીત બદાર લાવવા.

(૩) એક ગામ અથવા ફળીઆના લોકોની બીજ તથા રોકડની જરૂરીઆત પુરી પાડવાને પરરખર સ્થાપકારી મંડળીઓ કાઢવા કોશિશ કરવી.

(૪) ખેતીવાડી ઉપરાંત નવ્સાશના વખતમાં ધ ધો મળે તે ગાટે સુતર કાંતવાનું કે વણુવાનું, શણુ કાંત-વાનું અને વણુવાનું અથવા એવાજ બીજા ધરગથુ ધધાઓ માટે સંગવડ કરી આપવી. (આ તરફ શણુ

ઉગે છે. અને ચમાર લોકો તેને કાંતી વણુને પડોળા પાડી બનાવે છે.)

(૫) સાંઝે ગામ લોકોને એકઠા કરી તેમને રામાયણ, ભામવત વિગેરેની કથા સંભળાવવી. આ-પણુ દેશમાં તથા પરદેશમાં શું શું બને છે તેની માહિતી આપવા માટે અકવાડિયામાં એક દિસ વર્તમાનપત્રો વાંચી સંભળાવવા. સાદી વાતચીતથી તથા નકશાઓથી ઉપયોગી ગણ મળે તેમ કરવું.

(૬) બીજકામની રહેણી કરણી સંપૂર્ણ બની લેવા માટે તેમના લગ્નના તથા જન્મ મરણના અને જમણુ વિગેરેના રિવાજોને અભ્યાસ બારીકાઈથી કરવો. મેળા અથવા ન્યાતના મેળાવડાં ભરાય ત્યાં હાજર રહેવું અને દુષ્ટ અને હલકા રિવાજોની વિરૂદ્ધ સમ્યતાથી ઉપદેશ કરવો.

(૭) સાધારણ દવાઓવાળું એક નાનું સરખું દવાખાનું ચલાવવું અને કાંઈ રોગ ફેલાય ત્યારે આ-સપાસના ગામડાઓમાં ફરી દવા વહેંચવી.

(૮) ટેક, ચમાર, ભંગી, ડાખર અને એરી અસ્પૃશ્ય ગણાતી કોમોના મિત્ર બનવું, તેમનાં જાગ-દોને નિશાળે મોકલવા અને તેમને હરેક રીતે બી-લની માફક મદદ કરવી.

ખર્ચનો અંદાજ.

નીચે પ્રેમાણે ત્રણ વર્ષમાં ખર્ચ થશે તેનો અંદાજ કાઢ્યો છે.

	દર માસે રૂ.	કુલ માસિક રૂ.
સેવામંડળના પ્રમુખને ભાથાના	૭૫	૭૫
૧૨ સેવકોને ભાથાના, સરેરાશ	૪૦	૪૮૦
૬ નોકરો અને પદાવાળોના પગાર	૧૦	૬૦
૨ તપાસણી માટે ફરતા સેવકોને વખાર	૧૦	૨૦
મુસાફરીનું ખર્ચ...	૫૦	૫૦
ગ્રામીણનું ખર્ચ, ખાકું, ટપાલ, સ્ટેશનરી વિ.	૩૦	૩૦
૧૨ સેવકોના કામને વર્ગ પરચુરણ ખર્ચ	૧૦	૧૨૦
બીજું અણુધાર્યું ખર્ચ	૬૫	૬૫

			રૂપીઆ
(૧)	ત્રણ વર્ષનું ઉપર પ્રમાણે ખર્ચ	3x12x૬૦૦	= ૩૨,૪૦૦
(૨)	સરખાતનો ખર્ચ, પુસ્તકો, નકશાઓ, કુપડા વિ.૨,૦૦૦
(૩)	ધરગતુ ઉલોગો, સ્કાલકારી મંડળોઓ તથા એવાજ કામોને માટે જોઈતી મૂડી	3x૨,૦૦૦	= ૬,૦૦૦
(૪)	બે ઍડિંગ શાળા (બીસ આશ્રમ) માટે મકાનો	૨x૨,૦૦૦	= ૪,૦૦૦
(૫)	બીલ આશ્રમનાં ૪૦ જાળકાનું ખાલ ખર્ચ	3૬x૫x૪૦	= ૭,૨૦૦
(૬)	પરચુરણ	૪૦૦

કુલ રૂ. ૫૨,૦૦૦

કાર્યસ્થળો.

નીચે જણાવેલાં ગામગામો દરેક ઠેકાણે એકેકા સેવક વસીને સમાજસેવાનું કાર્ય કરશે.

૧ દોહદ—સેવામંડળનું મુખ્યસ્થાન ગણાશે, અને પ્રમુખ અને કાર્યાલય ત્યાં જ રહેશે. ઍડીસને આંગે એક સેવક અને રહેશે અને તે હિસાબ-કિતાબ રાખશે.

૨ ગરખાડા—દોહદથી દક્ષિણે ૧૨ માઇલ દૂર, અક્ષીરાજપુરની સડક ઉપર.

૩ જેરાવાડા—દોહદથી નૈરૂત્ય ખૂણામાં ૧૦ માઇલ છે. ત્યાં જવાને કાચી સડક છે.

૪ કતવારા અથવા ચંદવાણા—દોહદથી વાપવ્ય ખૂણામાં ૮ માઇલ દૂર. દોહદથી પાકી સડક છે.

૫ ઝાલોદ—દોહદથી ઉતરે ૨૧ માઇલ છે. રોજની ટપાલ છે તથા ત્યાં જવા આવવાને ઘોડાના ટપા મળે છે.

૬ ગરાડુ—ઝાલોદથી અગ્નિ ખૂણામાં ૭ માઇલ છે, મુંથરામપુરને રસ્તે.

૭ લીમડી—દોહદથી ઝાલોદની સડકે, ૧૪ માઇલ દૂર, એક મોટું ગામ છે.

૮ કુંગરી—લીમડીયા લીમમેડાની સડક ઉપર નાનું ગામ છે.

૯ મીરાખડી—દોહદથી ઝાલોદની સડકે ૮ માઇલ દૂર, નવાં હાલ આશ્રમ (ઍડિંગ સ્કુલ) આવે છે તે.

૧૦ શુભતોરા—મીરાખડીયા ઇશાન ખૂણે ૬ માઇલ છે.

૧૦ સેવકો દસ ઠેકાણે.

૧ ઍડીસના કામને માટે.

૧ કાલુ, બહલી માટે.

૧૨ સેવકો કુલ.

આ બાર સેવકો અને એક પ્રમુખ, કુલ તેર ને માટે ત્રણ વર્ષ સુધીના ખર્ચને માટે રૂ. ૫૨,૦૦૦ જોઈશે અને શુભરાત અથવા શુભરાતીઓ પાસેથી આટલા સેવકો તથા આટલી રકમની ભિક્ષા માગવી તે વધારે પડતી તો નથી જ. અનુભવથી આટલું તો કહી શકું છું જો આ કામને માટે શુભરાતના યુવકવર્ગમાંથી બાર એવા સેવકો નીકળી આવશે કે જેઓ બીજલાઇઓની યોજામાં યોજાત્રણ વર્ષ સુધી સેવા કરવાનું વ્રત લેશે, તો પૈસા તો જરૂર મળી રહેશે. પ્રજાને સેવાનું કાર્ય થોડું થણું કરીને જતા-વવામાં આવશે તો ગરીબ હિંદુસ્થાન પણ જોઈતાં નાણાં એકઠાં કરી આપવામાં પછાત પડશે નહીં.

જેમને સેવક થવાની ઇચ્છા હોય તેમણે નીચે સહી કરનાર પાસેથી વિગતો મંગાવવી.

દોહદ-તા. ૧-૧૨-૨૨. } અમૃતલાલ વિ. ઠક્કર.
માગર શુદ્ધ ૧૧ } હિંદ સેવક સમાજના
ને શુક્રવાર. } સભાસદ.

નાંધ

સ્વરાજની ઝાંખી

ગઈ સાલની આખર સુધીમાં સ્વરાજ સેવાનું પશુ મહાસભાએ લીધેલું. તેથી જેમ જેમ વરસની આખર આવતી ગઈ, અને સ્વરાજ દિશિમર્યાદા પર દેખાવા ન લાગ્યું, તેમ તેમ મહાત્માજીની ચિંતા વધતી ગઈ. તેમણે એમ પશુ ફરી ફરીને કહેલું કે ૩૧ મી ડીસેમ્બર સુધીમાં જો સ્વરાજ નહિ મળે, તો મારા અંતરમાં એટલું દુઃખ થશે કે જેથી મારે દેહ આપોઆપ પડી જશે. વળી બારડોલીની તૈયારીની તપાસ કરવા તેઓ જતા હતા, તેવામાં મુંબાઈમાં રમ-આણુચયાં, તેથી તેમના બળતા હૃદયમાં થી હોમાયું. પશુ એક પછી એક પ્રાંતની સરકારે સલાહોની અને સ્વયંસેવકોની બંધીના હુકમો કર્યા અને તેથી લાલા લજપતરાય અને પંડિત મંતાનમ, પંડિત મોતીલાલજી અને તેમના સુપુત્ર પંડિત જવાહરલાલ અને હેવટે મહાસભાના ચૂંટાયેલા પ્રમુખ દેશબંધુ દાસ હજારો નવજુવાનોની સાથે જેલમાં સીધાં ત્યારે મહાત્માજીને સ્વરાજની ઝાંખી થઈ, તેમજ તેમના કાળજીને ટાક વળી. એક વખતે જ્યારે દેશબંધુનાં પત્નીશી અને બહેનની સાથે આશરે પચાસેક સ્ત્રીઓ પકડાયાની વાત તેમણે સાંભળી ત્યારે તો તેમના આનંદનો પાર જ નહોતો રહ્યો.

આ મનોદશા આજે સમજવી જરા કઠિન લાગે છે. ગયા (૧૯૨૧) અક્ટોબર માસમાં અલીબાદમાં પકડાયા, ત્યારે તો તેમને હુંડું દુઃખ થયું હતું. જેમને તેઓ સગા લાઇ સમાન ગણતા હતા તેઓ તેમને એકેલાં મુકીને ચાલ્યા ગયા તે તેમને ખૂબ સાદ્યું. બીજી પોસ મહાસભાની એક સુધીમાં તેમને છોડા-

વવાની પશુ તેમને મુરદાદ હતી. પશુ ડીસેમ્બર માસમાં જ જે આગેવાનો અને સ્વયંસેવકો પકડાયા તેમને વિશે તો એવી કંઈ મુરાદ હતી જ નહિ. અને જ્યાં જેમ જેમ સરકારના સિતમના અને પ્રજાની ભરપૂર શાંતિના સમાચાર ગાંધીજીને મળતા હતા, તેમ તેમ તેમના હરખનો પાર રહેતો ન હતો.

એનું શું કારણ ?

જુલમગારની સામે જરાપશુ દેવશુદ્ધિ ન રાખવી- અને તો તેના તરફ પ્રેમભાવ રાખવો-તેના જુલમના એક પછી એક પ્રહારને વધારે ને વધારે શાંતિથી ઝીલવો, અને આમ અમાપ આપભોગ અને સહન-શીલતાથી ચલુને મ્હાત કરવો એજ આ હાલતનું રહસ્ય છે. તેથી જ બીચીય લક્ષણોએનું અસિદ્ધાન થયું એમું તેમ મહાત્માજી આનંદની લહરીઓ અનુભવતા ગયાં.

આ વરસમાં તો ગાંધીજીએ પશુ સ્વરાજ મેળ-વવાના વખતનો આંક બાંધ્યો નહોતો. તેમના કારા-વાસથી દેશ સ્થગિત થઈ ગયો, અને કંઈક ઉત્તર-રાએલાં પાણી પાછાં વળ્યાં. આવા આળસ અને નિરાશાના સમયમાં ધર્મ અને દેશને વિશે અચળ શ્રદ્ધા રાખી હજારો નિઃશસ્ત્ર અકાલીઓને ગુર-કા-બાગના સમર્ગશયમાં જઈ અપાર જુલમ સહન કરતા, માતૃભૂમિની લેદી ઉપર શુદ્ધ અસિદ્ધાન આપતા તેમજ આપભોગનો પુરમ પાક શીખવતા બેઠને-દેશબંધુ દાસને સ્વરાજની ઝાંખી થાય એમાં શી નવાઈ ? એમરે પ્રસારેલા અધકારમાં વિજયોનો અમકારો બેઠ-કાને આનંદ ન થાય ?

સત્યનો જય

આ કળિયુગમાં સત્યનું પારખું દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજીએ દેખાડ્યું. ૭ વરસ સુધી અનેક દુઃખ સહન કરીને મૂઢીભર નિર્બળ, નિઃશસ્ત્ર દિલ્હિવાનોએ ગોરાઓની મરોનમત સરકાર પાસેથી પારેલું મેળવ્યું.

આપણા દેશમાં તો ગઈ સાતની આખરમાં જ આપણે પહેલીવાર એવી સહત નેહ. તેનું પ્રત્યક્ષ રૂપ આપણને હજી મળ્યું નથી એટલું જ નહિ પણ કેટલાયે સુનંદા અગિવાનોને અને કાર્યક્ષેત્રોએને હલ્લેશની ગિરફતારીથી નુકસાન થયેલું માત્રમ પડે છે.

આનું કારણ શ્રદાની કમીના છે. ગાંધીજીએ સેંકડો વાર કહ્યું છે તેમ સત્યાગ્રહી કદિ દારને જ નથી. જેટલે અંશે તે શુદ્ધ અગ્રિહાન અપે છે તેટલે અંશે તે તો તરી જ જાય છે. તે દેખીની રીતે નિષ્ફળ થાય, ત્યારે પણ, કાગળદાના એકાંતમાં કે ફાંસીના લાકડા ઉપર તેનો અમર આત્મા સારી દુનિયાના દિશ્વર આત્માના ભોગવે છે. અને જો તે જીવમગારને નમાવી શકે છે તો સદેહે વિજય મેળવી શકી દુનિયામાં પંકાય છે. આત્મા એજ સત્ય છે, એટલે તેનો વિજય નિશ્ચય છે. તેથી અપ્રાલીઓ યુદ્ધાગાગ હાય ન કરી શક્યા હોત તોપણ તેમની સહન આપણી તવારીખમાં સોનેરી અક્ષરે લખાત.

પણ કેટલાયે અપ્રાલીઓએ પોતાના જન આપીને, સેંકડોએ આપાર ત્રાસ ભોગવીને અને ૫૫૩૩ અપ્રાલીઓએ જેઠાવાવા સ્વીકારીને છેપટે વિજય મેળવ્યો તેથી સાધારણ માણસને પણ આવી સહતના ઉપર શ્રદા બેસે. શોખોના જેવી વધારેમાં વધારે કાઢાયક અને બહાદુર કામ પણ અદિશાની સહત ચકારી શકે અને તેમના પવિત્ર આપભોગથી પંજનના જેવી આપબુદ સરકારને નમાવી શકે, એ હવે ચંકાનો નહિ પણ ઇતિહાસનો વિષય થઈ ચૂક્યો છે. અને જે રીતે શીખ જેવી એક

નાની કામ પોતાના એકલવાયા પ્રયાસથી એક મંદિર હાય કરી શકે, તે રીતે-એ આપણામાં શ્રદા અને સહનશક્તિ હોય તો—તેનીસ કરોડની આપણી પ્રજા એકજ શક્તિથી સારી ભરતમુમિનો હવાલો લઈ શકે.

યુદ્ધારાના મહત્તે લાહોરના એક શ્રીમંતને યુદ્ધારાની મિલકત બાંહે આપી, અને તેણે લંગર-ખાના માટે કાકડું કાપવાની અપ્રાલીઓને રજા આપી એ બીના મહત્ત્વની નથી. કારણ કે આ સમાધાન થયા પછી શોશ જ દિવસે એમ જણવામાં આવ્યું છે, કે મહંતને ટકાવી રાખવાને માટે તેની મિલકત તેના પડાના ઉદાસી મહંતને સોંપવામાં આપી હતી અને પછી તે મંડળે આ નવો પટ્ટા કરવા વિશે મહંતને ખુલાસો માંગ્યો ત્યારે તેણે ચોક્કસ કહી દીધું, કે તદ્દસોદારે (તાવુકાના સરકારી અમલદારે) એક કાગળ લાવીને તેના ઉપર તેની સહી કરાવી લીધી હતી, અને તેમાંના લખન વિશે તેને કંઈ ખબર ન હતી. આમાં શરકારના માંકળા હાય જણાય છે. લીખોની લડનથી કંપીને સરકારે જ નમ્યું આપ્યું છે એ નિઃશંક છે.

પણ શિશોમણિ યુદ્ધારા પ્રગથક કમિટીનું કામ આદરેધોજ અટકવાનું નથી. એકે એક યુદ્ધારામાં જમાનાઓથી જનમેયો મહો સદંતર સાથે થશે ત્યારે તે હથિયાર ઉતારશે. હમણાં અનેક મહંતોએ જાહેર રીતે પોતાની યુદ્ધારા આ કમિટીને સોંપી દીધી છે એટલે હવે વળી બીજાં મંદિરો ઉપર અપ્રાલીઓ કૂચ કરવા તૈયાર થાય છે. આવી આત્મ-શુદ્ધિની સહતને કોઈ મદનત કે સરકાર રોકી નહિ જ શકે.

ખુદ પંજનમાં અને બીજા પ્રાંતમાં પ્રમાણમાં એણ માણસો જેઠામાં ગયા તેથી તો ત્યાં કંડી

• આ પછી યુદ્ધાગાગ પડે રાખનાર શ્રદાએ જાહેર કહ્યું છે કે તેની પોતાની અને તહેસીલદારની જન રૂમાં રૂ. ૧૦૦ ની રકમ લઈને મહંતે ખન પર સહી કરી છે.

આવી ગઈ છે, કામ કરનારાઓની ખેડ પડી છે, અને ફરીથી જેલ જવાને કોઈ મળતા નથી. ત્યારે ૫૦૦૦ થી ૫૫૦૦ વધારે અકાલીઓને “સ્વરાજ આશ્રમ” માં રવાના કરી પ્રબંધક કમિટી હજી પૂર જોશમાં કામ ચલાવ્યેજ નય છે, અને સવિનય ભંગની કે પરદેશી કાપડના પહેરાની કોઈ લડત મહાસભા ખાતાવે તો તેમાં જોડાવાને પણ તૈયાર છે. જોકે તેમના પણ મોટામાં મોટા આગેવાનો તો કેદમાં છે અને કોઈ મોટા મહારથીનું નામ આપણે સાંભળતાયે નથી.

શીખોએ ગુર-કા-ખાગ તો લીધું. પણ તેમની લડતથી હિંદુસ્થાનની આખી પ્રજાની આંખ ઉઘડે અને તેના દિશમાં ફરીથી શ્રદ્ધા જાગે તોજ તે સફળ થઈ ગયા.

સવિનય ભંગ સમિતિ

અકાલીઓ સ્વરાજની ઝાંખી કરાવતા હતા અને શાંતિમય લડતનો સુંદર દાખલો બેસાડતા હતા ને દુશ્મના મહાસમિતિએ સવિનય ભંગનાં પગલાં વિશે વિચાર કરવાને નીમેલી સમિતિએ લડતના સિદ્ધિ વિશે ખૂબ શંકાઓ ઉઠાવીને તેમજ તેના મૂળ કાર્યક્રમના લગભગ જોકે એક-અંગમાં મહત્વના ફેરફારો સૂચવીને આખા દેશને દિંમટ બનાવી દીધો.

આ પેટાસમિતિની નીમણૂકના સંજોગો જરા ખ્યાનમાં લઇએ. ચૌરીચૌરાના અત્યાચારને લીધે ગાંધીજીએ બારડોલીની તેમજ ખીજે ટેકાણે ચાલતી તમામ લડત મુલતવી રાખી અને રચનાત્મક કાર્યક્રમના ધીમા, હળવા ફાવ મહાસમિતિએ પસાર કર્યાં. તેથી વિજ્ઞાનિ વેગે ચાલતી ગાડી ભારે અકસ્માતને લીધે ભયંકર આચ્છાદાધને અટકી નય, તેના જેવો આઘાત દેશને પહોંચ્યો. તે પછી થોડાજ વખતમાં ગાંધીજી જેલમાં ગયા. આ પેટાસમિતિ પણ કબૂલ કરે છે, કે જો તેઓ બહાર રવાના હોત તો બારડોલીના ઠરાવથી કંડી પડેલી પ્રજાને તેઓ ફરીથી જાગ્રત કરત. તેથી માર્ચ મહિના પછી દેશમાં આવેલી કંઈક સુસ્તી

અને નિરાશાનું કારણ ગાંધીજીની ગિરફતારીજ ગણાય.

આ પછી આશરે અઢી મહિને—જુનની ૧૦ થી અને ૮ થી તારીખે મહાસમિતિ લખનૌમાં મળી તેણે કરેલા ઠરાવના મુદ્દા નીચે મુજબ છે.

(૧) સરકારે ધણી ભાગમાં ખૂબ પકડાપકડી ચલાવી છે, છતાં મહાસભાના કાર્યકર્તાઓ ગમે તેટલું સહન કરી રચનાત્મક કાર્યક્રમ પાર પાડયે નય છે તેથી સમિતિ સતોષ પામે છે.

(૨) સરકાર ધણીજ ગેરવ્યાજબીરીતે દમનનીતિ ચલાવ્યેજ નય છે. તેથી કોઈ પણ સ્વરૂપમાં કાચદાના સવિનય ભંગની લડત ચલાવવી જોઈએ એવી ભાગણી ચોગેર ફેલાયેલી છે, તેની સમિતિ નોંધ લે છે. પણ સમિતિની એવી માન્યતા છે, કે રચનાત્મક કાર્યક્રમનો પૂરો અમલ કરવાથીજ સામુદાયિક સવિનય ભંગની લડતને માટે ભારમાં ભારી તૈયારી થઈ શકે, અને તેથી તે કમના ઉપજન એકામપણે લક્ષ આપવા સૌને ભલામણ કરે છે.

(૩) સવિનય ભંગની લડત કોઈ પણ સ્વરૂપે શરૂ કરવામાં અથવા એવાજ પ્રકારનું ખીજું કંઈ પગલું હોવાનો સવાલ ૧૫ મી જોગણ્ટે કલકત્તામાં મળનારી સમિતિની સભા ઉપર મુતવી રાખવો. તે દરમ્યાન આખા દેશમાં ફરીને તેની સ્થિતિ વિશે આવડી સભા આગળ હેવાલ રજૂ કરવાને માટે થોડા માણસોને મુદ્દી કાઢવાની પ્રમુખસાહેબને વિનંતિ કરવી.

આ મુજબ મહાસભાના કામચલાઉ પ્રમુખ હકીમ અજમલખાનજીએ નીમેલી પેટાસમિતિની ભલામણો ઉપરથી કલકત્તામાં નવેમ્બર માસની તા. ૧૮ અને ૧૯ મીએ મળેલી કારોબારી સમિતિએ જે ઠરાવ કર્યા છે તેના મુદ્દા નીચે મુજબ છે:—

૧. સામુદાયિક સવિનય ભંગની લડત શરૂ કરવા માટે દેશની હાલ તૈયારી નથી. પણ અમુક કાયદો તોડવાની કે કર ન આપવાની—કે એવી કંઈ મર્યાદિત સવિનય ભંગની લડત ચલાવવાની કોઈ પણ ભાગમાં જરૂર પડે તો મહાસભાએ નક્કી કરેલી ખાદી વગેરેની સરતો પૂરી થઈ હોય તો તે લડત ચોતાની જ જવાબદારી ઉપર ચલાવવાની પ્રાંતિક સમિતિને સત્તા આપવી.

આ માટે સર્વ પ્રકારનો સવિનય લાગ મંજૂર કરવા વિશે ગઈ સાત દિવસોમાં પસાર થયેલો ઠરાવ કાયમ રાખવો, અને આ સાલનો (ચોરીચોરાના અત્યાચાર પછી) માત્ર વ્યક્તિગત સવિનય લાગ મંજૂર કરવાનો ઠરાવ રદકર્તવ્ય. પણ સામુદાયિક સવિનય લાગ વિશાળ ધોરણ ઉપર ચલાવવાની રજા તો ન જ આપી શકાય.

૨. રચનાત્મક કાર્યક્રમને સફળ કરવાના હેતુથી અસહકારીઓએ મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં, જીલ્લા અને તાલુકા લોકજથ્થોડોમાં અને તેટલી સંખ્યામાં દાખલ થવું, અને પછી રમાયેલ સમિતિઓનો મત લઇને તેમાં કામ કરવું.

૩. સરકારી અને સરકારની મદદ લેતી કેળવણીની ઝંસ્થાઓના બહિષ્કારનો સિદ્ધાંત સારો છે, તે ભાવના રૂપે નિરંતર લક્ષમાં રાખવો, અને એ બની શકે તેટલો અમલમાં મૂકવો.

સરકારી શાળાઓ અને પાઠશાળાઓના વિદ્યાર્થીઓ પાસે બહિષ્કાર કરાવવાની ખાસ ચળવળ મોકુફ રાખવા બાબત બારડોલીના ઠરાવને વળગી રહેવું, અને રાષ્ટ્રીય શાળાઓના ઉચ્ચ ધોરણથી જ સરકારી ઝંસ્થાઓના વિદ્યાર્થીઓને ખેંચવાનો ખ્યાલ રાખવો.

૪. અશીલો અને વફીલોએ સરકારી અદાલતોનો બહિષ્કાર કરવો જોઈએ, એ ભાવના કાયમ રાખવી. પણ એ બાબતમાં જે મુસીબતો પડે છે એ ખ્યાનમાં લઇને એવું કરાવવામાં આવે છે કે:

(૧) પંચાયતો રખાવવા માટે વધારે પ્રયાસ કરવો, અને તેના પક્ષમાં જાહેરમત કેળવવો;

(૨) વફીલાત કરતા વફીલોને મહાસભા સમિતિઓના અમલદારો તરીકે નહિ ચૂંટવાના કે એવા બીજા કંઈ નિયમો તેમની વિરૂદ્ધ કર્યા હોય, તે રદ કરવા;

(૩) રાજદારી કેસોમાં અસહકારીઓએ કંઈ જાગી ન આવવા, કે બચાવ પણ ન કરવો-પણ બીજા કેસોમાં આમજ કરવાની કંઈ જરૂર નથી; અને

(૪) રાજદારી ન હોય : એવા : કેસમાં ઠારટમાં જવા વિશે દરેક જણે ચોતપોતાની મેળે વિચાર કરી લેવો.

૫. મજૂરોનાં મંડળો રખાવવા વિશે અને તે સંમધી ખાસ પગલાં લેવા માટે એક સમિતિ નીમવા વિશે નાગપૂરની મહાસભાનો ઠરાવ અમલમાં મૂકવો.

૬. મહાસભાનું જ કામ કરવા રોકાયા હોય તે સિવાય બીજા પ્રસંગે, ચોતાનો બચાવ કરવાની પૂરેપૂરી છૂટ છે, પણ તે એવી રીતે જ અજમાવવી, કે જેથી તોફાન ન મીડે. કોઈ ધર્મનું અપમાન મળું હોય, સ્ત્રીઓની લાજ લૂંટાતી હોય કે પુરોષો ઉપર બિભત્સ અત્યાચાર થના હોય ત્યારે આત્મરક્ષણ કરવાની બાંધી નથી, અને

૭. બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર કરવાનો સિદ્ધાંત સ્વીકારવો, અને ક્યા ક્યા માલનો પૂરો બહિષ્કાર થઈ શકે તે વિશે વિગતવાર ભલામણો કરવાને એક કમિટી નીમવી. પણ આ કરાવવી ખાદીને વિશે તેમજ તમામ પરદેશી કાપડના બહિષ્કાર વિશે મહાસભાના કાર્યક્રમમાં કંઈ પણ વધારો આવે નહિ.

૮. આવતી ધારાસભાનાં અને તેટલી મોટી સંખ્યામાં ચૂંટાવાનો અસહકારીઓએ પ્રયાસ કરવો, અને તે પછી આવતા ડીસેમ્બર માસના પહેલા અઢવાડિયામાં બધી રીતિનો વિચાર કરી મહાસભાને સચવાપત્ર ધડે તે મુજબ ચૂંટાએલા સભાસદોએ વર્તવું. *

* સવિનય બંધ સમિતિમાં ત્રણ સભાસદો ધારાસભાનો પૂરેપૂરો બહિષ્કાર કાયમ રાખવાની તરફેણમાં હતા અને ત્રણ તેની વિરૂદ્ધ હતા. કલકત્તાની કાર્યવાદક સમિતિમાં સાત સરથો આ કરાવની તરફેણમાં હતા અને સાત વિરૂદ્ધ હતા. પ્રમુખતા વધારાના મતથી તે પસાર થયા હતા.

સવિનય લંગ

આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે જુન માસમાં આ સમિતિ નીમાઈ, ત્યારે રચનાત્મક કાર્યક્રમનું કામ ઠીક ચાલતું હતું, મામુદાયિક સવિનય લંગ માટે તે સારામાં સારી તૈયારી રૂપ ગણાયેા હતો, અને કોઈપણ સ્વરૂપે-મુખ્યત્વે વ્યક્તિગત-સવિનય લંગ શરૂ કરવાનો કેટલેક ઠેકાણેથી માગણી થઈ હતી. દેશની સ્થિતિ તપાસીને સવિનય લંગનો કોઈ પ્રકાર સૂચવવાને સમિતિ નીમાઈ. પણ તેણે તો માત્ર આઠમાંથી એકજ ભત્રામણુ આ સંબંધે કરી છે, અને આખા દેશને મોઢદાયક થાય એવા કંઈ વ્યવહાર માર્ગ તો સૂચવ્યાજ નથી. સમિતિના અહેવાલ પરથી માલમ પડે છે કે આ વિષય ઉપર જૂનજ ધ્યાન અપાયું છે. જે મુખ્ય કામને માટે સમિતિ નીમાઈ હતી, તેને જરામાં પતાવીને બીજી આડી બાજુઓમાં તેણે ધ્યાનનું અને દેશનું ધ્યાન રોક્યું છે, એ તેના કાર્યનો મોટામાં મોટો કોષ છે.

આ અહેવાલ પરથી કાર્યવાહક સમિતિએ કક્ષકતામાં જે ઠરાવ પસાર કર્યો તેમાં તેણે થોડુંજ નવું કહ્યું છે. બારડોલીમાં અને ષષ્ટી દિલ્હીમાં મામુદાયિક સવિનય લંગ મોકુફ રાખવાના ઠરાવ તો થઈ ગયા છે, તે આ સમિતિએ કાયમજ રાખ્યા છે. દિલ્હીના ઠરાવથી પણ વ્યક્તિગત સવિનય લંગની હકત તો પ્રાંતિક સમિતિઓ પોતાની જવાબદારી ઉપર મંજૂર કરી જ શકતી હતી, એટલે તે વિષે પણ મોઢ આપવાને આ સમિતિની જરૂર ન હતી. તેણે વધારાની એકજ વાત કહી છે કે કોઈ ખાસ કાયદાનો લંગ કરવાની કે કોઈ ખાસ કર નહિ આપવાની-સામુદાયિક સવિનય લંગની હકત મર્યાદિત સ્વરૂપમાં સ્થાપવાની માંતોને સત્તા આપવી. અર્થાત્ જે આખો તાલુકો કે જિલ્લો, ખાદી વગેરેની શરતો પૂરેપૂરી પાળે તેના બધાંયે માણસો અમુક કાયદો તોડવાની અથવા અમુક કર ન આપવાની હકત કરી શકે. પણ આવી શરતો તો કોઈ પણ તાલુકાએ ભ.એ જ પૂરી પાડી છે, અથવા તરતમાં પૂરી પાડવાની મુશ્કેલ પણ રાખે છે. એટલે વ્યવહારિક રીતે બેતાં સમિતિનો આ ઠરાવ બાગ્યેજ ઉપયોગી ગણાય.

રાજાઓનો બહિષ્કાર

સવિનય લંગ વિષે નજીવો મોઢ આપીને આ સમિતિએ રાજાઓ, અદાલતો અને ધારાસભાના બહિષ્કારને સીધી અને આડકતરી રીતે તોડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ ત્રણે વિષે તેની સચવાઓ પસાર થાય અને બ્રિટિશ માલના બહિષ્કારનો પણ ઠરાવ થાય તો અસહકારનો મૂળ કાર્યક્રમ દફન થયો જ ગણાય.

રાજાઓ વિષે બારડોલીનો ઠરાવ કાયમ રાખ્યો છે તે ઠીક છે. પણ તે ઠરાવનો ઉધો અર્થ કરીને સ્વતંત્ર જીવિથી તે રસ્તે આગળ વધવાનું સૂચવવામાં આવે છે તેમાં ઘણી અજસમજ માલમ પડે છે. બારડોલીના તમામ ઠરાવો ચૌરીચૌરાના ભયંકર બનાવોની છાયા નીચે થયા હતા. દેશના વાતાવરણને સાફ કરવાનો અને અહિંસા તથા શાંતિના વાનાવરણને પોષણ આપવાનો જ તેનો ઉદ્દેશ હતો. એવું જોવામાં આવ્યું હતું, કે સરકારી સંસ્થાઓના વિદ્યાર્થીઓને તેનો બહિષ્કાર કરવાને વારંવાર સમજવતાં તે વિદ્યાર્થીઓ, તેમના શિક્ષકો અને વાલીઓની સામે કેટલેયે ઠેકાણે દ્વેષભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો. આ એર ઉતારવા માટે જ બહિષ્કારની આવી ચગવળ મોકુફ રાખવાનું ઠરાવ્યું હતું.

પણ આ સમિતિએ તો સરકારી રાજાઓના બહિષ્કારને ધર્મ કે નીતિના કોઈ ઉપરેશની માફક ભાવનાના શિખરપર મૂક્યો છે, અને માત્ર તેને “હમેશા નાજરમાં રાખવાની અને બની શકે તેટલા તેનો અમલ કરવાની” ભત્રામણુ કરી છે. આ મીમાંસા જેટલી અસ્થાને છે તેટલી હાનિકારક છે. કક્ષકતાથી તે અમદાવાદની ત્રણે મહાસભાઓએ જે બહિષ્કારને એક ફરમાન રૂપ ગણ્યો છે, તેને આ સમિતિ એક પોથીના પુરાણા તિર્કાત રૂપે માને છે. બારડોલીના ઠરાવ છતાં પણ આ બહિષ્કારમાં જે આમદનું તત્ત્વ હતું તે આ સમિતિએ દૂર કરીને તેને પોષ્યો અને નિઃસત્ત્વ કરી મૂક્યો છે.

આનું કાંઈ ચોક્કસ છે. ધણુએ માણસો પોતાને અસહકારી મણવાનો, કેટલાયે મોટા કાર્યકર્તા અને આગેવાન હોવાનો દાવો કરે છે. તેમણે શરૂઆતથી તે આજ સુધી કદિ પણ આ બહિષ્કાર પૂરો પાડ્યો નથી, અને હવે પાળવા માગતા નથી. મૂળ કંરાવ સીધા અને સચોટ હોવાથી તેમના દિવમાં ખૂંસતો રતો. તેમણે સિદ્ધાંતની દિશામાં પોતાનું વર્તન ચલાવવાને બદલે સિદ્ધાંતને જ નીચે ઉતારવાની ચળવળ કેટલાયે વખતથી કરી છે. તેમના અવાજને વશ રહીને સમિતિએ આ કંરાવ કર્યો છે.

અદાલતનો બહિષ્કાર

આમાં પણ બહિષ્કારને સાતમે આકાર ચલાવી, બંધારના ક્ષેત્રમાંથી લગભગ દૂર કર્યો છે. કંરાવમાં જ જણાવ્યું છે કે તેના અમમ કરતાં મુસીબત નડે છે. આપણે ધારતા હતા, કે જેમ મુસીબતો નડશે તેમ આપણે વધારે મક્કમ અને આઘવી થઈશું. પણ મુસીબતો નડતાં જો મોળા પડના જ છએ તો લડત છોડી દીધી જ ગણાય. કંરાવમાં જણાવ્યું છે, કે માત્ર રાજદારી કેસમાં જ બચાવ ન કરવો અને જમીન ન આપવા, પણ ખીજ રાજદારી અને દિવાની કેસોમાં પોતાને જેમ ફાવે તેમ કરવું. તેથી આ કંરાવની મર્યાદામાં રહીને, રાજદારી સિવાયના તમામ કેસમાં સૌ દાવાઓ અને ફરિયાદો માંડી શકે, અને તેની સામે બચાવ પણ કરી શકે. આવી રીતે વર્તનાર માણસ અદાલતનો બહિષ્કાર કરે છે, અથવા તો તે એ બહિષ્કારને બાવના તરફ પૂરે છે એમ કેમ કહેવાય? આમ એકના એક કંરાવને બે છેડે પરરપરવિરોધી થઈ શકે એવી સત્તા સમિતિએ આપી છે. જો તેને આ બહિષ્કાર ખરેખર પસંદ હોય, તો પછી નજાણા માણસો માટે મોટી બારીઓ નહિ રાખવી જોઈએ. પણ જો રાજદારી કેસને માટે જ બચાવ ન કરવાની સૂચના આપીને આ બહિષ્કારને ખનમ કરવો હોય તો તે સાદે સાદે જણાવી દેવું જોઈએ.

જૂના સિદ્ધાંતને કાપમ રાખવાનું જણાવી, ખરી રીતે તેને તોડવાની આવીઓ સૂચવવામાં સમિતિએ અસહકારના વિરુદ્ધ કાર્યક્રમને તેમજ પ્રગ્નને મંબીરે અન્યાય કર્યો છે.

સવિનય ભંગ કે ધારાસભા ?

ધારાસભા વિષે જુદો વિગતવાર લેખખીજે રચ્યો પ્રક્ટ કર્યો છે. તેથી તે લખાયા પછી કસકતામાં કાર્યવાહક સમિતિએ જે કંરાવ કર્યો, અને તે ઉપરથી મહાસમિતિમાં જે ચર્ચા થઈ, તે વિષે જ વિચારવાનું રહે છે. કાંઈને સ્વાભાવિક રીતે પ્રશ્ન થાય કે સવિનય ભંગના માર્ગે સૂચવવાને નીમાયતી સમિતિ ધારાસભા વિષે ચર્ચા જ કેમ ઉપાડે અને તે વિષે બલામણો કરવાની દિગ્મત કેમ કરે? આ વિષે કસકતામાં જવાબ આપવામાં આવ્યો કે સમિતિની નીમણૂકના કંરાવમાં “સવિનય ભંગનો કાંઈ પ્રકાર કે તે જ જાતનું ખીજું કાંઈ પગલું” થઈ કહાડવામાં સમિતિને સત્તા આપવાની હતી. અર્થાત્ ધારાસભા સંબંધી લડત એ સવિનય ભંગના જેવું ખીજું પગલું. સમિતિના હેવાલમાં તેમ જ કસકતાની ચર્ચામાં ફરીફરીને કહેવામાં આવ્યું છે, કે દેશમાં વ્યાપી ગેણી મુસ્તી ઉડાડવાને માટે બે જ રસ્તા છે: (૧) ક્ષતિ સવિનય ભંગ તરત શરૂ કરો, અથવા (૨) ધારાસભાની લડત ચલાવો; તરતમાં સવિનય ભંગ મોટા પાયા ઉપર ચલાવવાની કાંઈની તૈયારી નથી એટલે ધારાસભાનો એક જ માર્ગ રહ્યો છે. આ વિચારમંકનનાની કહીએ તપારીએ. ધારાસભાના દિમાયતીએ પણ કબૂલ કરે છે, કે દેશમાં કર ન આપવાની યુમેશ મોટા પાયા ઉપર એકી વખતે ચાલે તો જ સરકાર નમે અને સ્વરાજ મળે. ધરીશર આ વાત કબૂલ રાખીએ, તો સ્વાભાવિક રીતે આવી સ્થિતિને માટે યોગ્ય વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવાનું જ માત્ર કામ રહ્યું. આ વિષે સૂચન સમિતિની નીમણૂકવાળા લખનાના કંરાવમાં જ મળી આવે છે. તેમાં ચોક્કસ રીતે લખેલું છે, કે રચનાત્મક કાર્યક્રમ પાર પાડવાથી જ સામુદાયિક સવિનય ભંગ માટે પણ સારામાં સારી તૈયારી થઈ શકશે.

નવાધની વાત એટલી જ છે, કે આ હંરવ કરનાર મહારથીઓ આજે રચનાત્મક કાર્યક્રમના કરતાં ધારાસભાની લડતથી દેશ વધારે સારી રીતે તૈયાર થશે, એમ માનતા થયા છે.

પણ ધારાસભાની ચળવળથી કંઈ તૈયારી થઈ શકે ખરી? તેના હિમાયતીઓએ જણાવ્યું છે, કે રચનાત્મક ક્રમનું રગશીર્ષે ગાંડું છોડી દઈ અમે તો ધારાસભાની મેદાની ગતિથી સ્વરાજ મેળાવવા દરમિયાન છીએ. તેથી જરા સમયનો ખ્યાલ કરીએ. ધારાસભાને માટે આ નવન્યૂઆરી માસથી જ, અને મોડામાં મોડા માર્ચ મહિનાથી ભારે તૈયારી કરવી પડે, એમ એ પક્ષ જણાવે છે. એટલે જો ગયાની મહાસભામાં ધારાસભાનો હંરવ પસાર થાય, તો જેમ સન ૧૯૨૧ નું વર્ષ સ્વરાજના વર્ષ તરીકે પંકાય છે, તેમ ૧૯૨૩ નું વર્ષ ધારાસભાની સાલ તરીકે નામાકિત થાય. તેની આખરમાં મહાસભા મળીને ચૂંટાયેલા સભાસદોને ચોક્કસ હરમાન આપે. સન ૧૯૨૪ ની શરૂઆતમાં તેઓ કાંતો ધારાસભામાંથી દૂર રહે, અથવા તેમાં લડત ચલાવવા દાખલ થાય. પણ દૂર રહે તો તેમણે શું કરવું અને પછી સવિનય ભંગ માટે શી રીતે તૈયારી કરવી એ કાંઈ એ જણાવ્યું નથી. વળી ખીજી રીતે એમ ધારો કે ન બનવાનું બન્યું, અને આપણા આગેવાનોના વાક્યાણુથી ધારાસભાના તંત્રના ચૂરા થઈ ગયા. તો પછી ૧૯૨૪ ની મધ્યમાં કે આખરમાં પાછું શું કરવું તે પણ સમજવું નથી. સંભવ તો એવો છે, કે જે વરસ મુઠી ધારાસભાની પાછળ ભગ્યા પછી કંઈક વધારે નજીક-કંઈક વધારે વાચાળ બનીને પાછા હતા ત્યાંના ત્યાં આવીએ.

વળી આથી પ્રગતના મન ઉપર ઘણીજ માઠી અસર થાય. મહાસભાને બદલે ધારાસભા સોનું લક્ષ્ય મિંદુ થાય. સારા દેશની વિશાળ પ્રજાતિને બદલે મૂઠીભર આગેવાનોના વાક્યુદ્ધ પર સોની નજર મોટે. પ્રગતના સ્વાવલંબી પ્રયત્નથી જે કરવું ઘટે તે સરકારી સંસ્થાના સાધન વડેજ પાર પાડવાનો ભ્રમ ફેલાય અને વધારેમાં વધારે હાનિ તો એ

થાય કે જૂનો ક્રમ જેમ બને તેમ પાર પાડવાથી અને સવિનય ભંગ માટે સ્વયંમેવકો વગેરેની તૈયારી કરવાથી, સરકારની સામે એકાગળનો હંરવાની વૃત્તિને જે પોષણ મળે તે ધારાસભાની પ્રજ્વલિથી કળાઈજ નય.

આથી ઉત્કટું, ધારાસભાની ચળવળમાં જે બે વર્ષ-લગભગ એજે નય તે દરમિયાન સવિનય ભંગની તૈયારી કરીએ, તો મોડામાં મોડા ૧૯૨૪ માં કે ૨૫માં મોટા પાયાપર સવિનય ભંગ કરવાની શક્તિ આપણામાં આવે. આથી કરે રસ્તે સવિનય ભંગની રિયલિટી વહેલા પહોંચી શકાય, એ તો દેખીતુંજ છે. જ્યાં જ્યાં હોય ત્યાં મીષા જઈએ તોજ વહેલા પહોંચીએ. * ખીજી જગ્યાએ મળેને જ્યાં વિલંબ થાય, અને મોડું પહોંચાય,

કુરખાનીથીજ સ્વરાજ

મહાસમિતિની આગળ રજૂ થયેલા કરાવમાં અને તે ઉપર થયેલી ચર્ચામાં ખીજે એક ભ્રમ પણ માત્રમ પડે છે. ઘણા મહાસદો જૂની ગયા જણાય છે, કે અમદાવાદની મહાસભામાં પસાર કરેલા કરાવમાં ચોક્કસ જણાવ્યું છે કે આપખુદ સચાનો જુલમ નાખૂદ કરવાને બીજા બધા બહાર નિષ્કર્ષ નીવડ્યા હોય ત્યારે "તત્તવારથી બળશે કરવાને બદલે બીજું એકજ અસરકારક અને રુધિરેલું સાધન છે-અને તે કાપદાનો સવિનય ભંગ." અર્થાત્ અંગ્રેજ સરકારને નમાવવાને કાંતો તત્તવાર ચત્રાવવી નોંધએ, કાંતો મોટા પાયા ઉપર એકાગળ કરવો નોંધએ. આ બે માર્ગ વચ્ચે કંઈક સામ્ય છે. શરૂઆતી ધા કરે છે, અને ધા ઝીરે છે. સત્યાગ્રહી ધા કરતો નથી પણ માત્ર ઝીરેજ નય છે. બનનેને સહન કરવાને, પ્રાણ આપવાને તૈયાર રહેવું જ પડે છે. એટલે અમદાવાદના કરાવનું ચોક્કસ સ્વરૂપ એ છે કે કુરખાની સિવાય સંસ્થાન નજ મળી શકે.

* The shortest distance between two points is a straight line.

પણ સમિતિએ આપણને ત્રીજે સેધા અને સહેલા માર્ગ બતાવ્યો છે. છેલ્લાં દોઢસો વર્ષથી હિંદી જડ પાલીને બેઢેલી અંગ્રેજી રાજસત્તાને ચળેના પ્રકારથી તોડવાની મુરોતે તેણે રાખી છે. આથી કદાચ ધારાસભા વડે, પણ તેથી તેને એક રમકડાની, માફક રમાડનાર રાજમત્તાને આંચ કેવી રીતે આવે ? ઇતિહાસનો કે મનુષ્ય સ્વભાવનો કોઈ પણ અંબાસી નહિ માની શકે, કે ધારાસભાના કોમીઆથી સ્વરાજ મંદિરની ઝોનેરી ચાવી હાથ લાગે.

જે દરાવ રજૂ કર્યો છે એમાં પણ કુરબાનીના સિદ્ધાંતનું ભારે આત્મન માલમ પડે છે. તેમાં જણાવ્યું છે, કે સન ૧૯૨૦ માં ધારાસભાને બહિષ્કાર કર્યો તેથી આપણને ભારે દુઃખ અને મુસીબતો સહેવાં પડ્યાં. કેમ જાણે અસહકારની લડત લડવામાં આપણે મુખ્યતોજ રસ્તો ખોળી કહાડ્યો હોય ! અસહકારનો અર્થજ એ છે કે પારાવાર દુઃખ સહન કરીને, જીવન પર્વત સર્વસ્વની કુરબાની કરીને સ્વરાજ મેળવવું. આપણને જે દુઃખ પડ્યું તે જો શૌએ દસ્તે અઢેરે વધાવી લીધું હોત તો આપણે કેટલાયે આગળ વધી ગયા હોત. પણ હજારોએ તે કમને, વિધિના એક શાપની માફક સહી લીધું, અને તેથી બીજા પણ ગળગળા બન્યા. સમિતિએ પણ આ વિચારને વશ થઈને આ દુભાંગી દરાવ ધડ્યો છે.

ચૂંટણીની ચળવળ

ધારાસભાની હિમાયત કરનાર, સમિતિના અર્ધા સભાસદોએ તો ચૂંટાયા પછી પાળવાની સૂચનાઓ રપજી રીતે રજૂ કરી. પણ ધારાસભાના મોટા ભાગના હિમાયતીઓને તે ઘણી આકરી યષ્ટ પડી. પૂન્ય પડિત માલવિયજીને ધાગસભાને તોડવાની વાત અચક્ય અને બેહદી લાગી એ. શ્રી. કેલકર વગેરે મહારાષ્ટ્રીઓને તો સમય અનુસાર ધારાસભામાં સહકાર * કરવો છે. શ્રી.

જ્યકરને મહાત્માજીના કારાવાસનાં સ્વપ્નાં આવ્યાં જ કરે છે, અને ધારાસભામાં જઈને તેમને છોડાવવાને તેમનું દિલ તક્કસે છે. દેશજીનું ઘાસના મન પ્રમાણે ધારાસભામાં જઈને સ્વરાજની 'એક નવી યોજના' રજૂ કરવી, જો તેના આધાર રૂપે કંઈક સરકાર પાસેથી મળી શકે તો સહકાર કરવો, તે તેમ ન થાય તો ધારાસભાને તોડવા પ્રયત્ન કરવો. છેવટે પેટાસમિતિના ટ સભાસદો કાં તો ધારાસભામાંથી દૂર રહેવાની અથવા બીજી કંઈ પણ તર્જનીય કાર્યો સિવાય તેને તોડવાની જ સલાહ આપે છે.

આ બધાએ પક્ષોએ કક્ષકતામાં તો ભેગા મળાને એકજ વાવટો ફરકાવ્યો, કે ચૂંટણીની ચળવળ કરવી. કારણ દેખીતું છે. ચૂંટાયા પછી શું કરવું તે વિષે જેટલાં માયાં તેટલા મત છે. આ બધા મત આવતા વર્ષે સુધીમાં બદલાય એવો મંતવ નથી. ધારાસભામાં બહુમતિ થાય કે ન થાય તે સાથે તેને સંગ્રંધ નથી. તેથી જો ચૂંટણીની આરી ખુદ્દી પ્રકાશ તો મહાસભાનું નાવ આવતી સાલ કયા બંદરે, નાંગરે તેનું કંઈ જ કહેવાય નહિ.

આમ એક બાજુ ધારાસભાનો બહિષ્કાર વધારે પાકા, અને વધારે સંપૂર્ણ કરવાનો ચોક્કસો, સીધો અને પ્રગતને પરિચિત થયેલો માર્ગ છે. બીજી બાજુએ એક વાવટો ફરકાવનાર અનેક મતનો ચણ-મેળો છે. ગવાની મહાસભા શું પસંદ કરે છે, તે જોવાનું છે.

ઈરાતમાં દાડની બંધી

અફઘાનિસ્તાન અને તુર્કીના પ્રમાણમાં ઈરાનને વિશે ચોક્કસ સંભળાય છે. છતાં ધીમેધીમે તેને વિશે આપણા દેશમાં વધારે ને વધારે રસ લેવાતો જાય છે તેમ ત્યાં પણ કંઈક જાણીતનાં ચિન્હો જણાય છે. પારસીઓનું ત્યાં વતન હોવાથી તેમના કેટલાક આગેવાનો ત્યાં જઈ વસવાની અને વેપારધંધાને ઉત્તેજન આપવાની ભાનામથુ કરે છે. કેટલાકે તે દેશમાં ખૂબ મુસાફરી કરીને ત્યાંની રિયાત ઉપર સારો પ્રકારે નોંખ્યો છે. હમણાજ હિંદુસ્તાન

અને ધરાનની વચ્ચે વેપાર વધારવાને માટે સર
જમસેદજી જીજીલાલ જેવા વગવાળા અને વિશ્વાસુ
પારસીઓની આગેવાની નીચે એક ઇન્ડો-પરિયન
કંપની સ્થાપવામાં આવી છે. ધરાનના ખૂદ શાદ પશુ
સ્વદેશ જતાં હમણાંજ હિંદુસ્થાનપંધારી હતા. તેથી
પશુ તે દેશ સાથે વહેવાર અને મિત્રાચારીની ગાંઠ
વધારે મજબૂત થવી જોઈએ.

પશુ ધરાનને વિષે સૌથી વધારે મહત્વની બીજા
તો એ છે, કે દારૂનું વેચાણ બંધ કરવાનું ત્યાંની સર
કારે કબૂલ કર્યું છે. તહેરાનથી ૮ મ નવેમ્બર મળેલા
સંદેશ મુજબ ત્યાંના ઉદ્ધમઓએ નીચેની ચાર
માગણીઓ કરી હતી:—

(૧) દારૂના વેચાણનો નિષેધ કરવો;

(૨) નાટક અને ગાનતાનનાં બધાં સ્થાનો બંધ
કરવાં;

(૩) ધાર્મિક સ્થાનો ઉપર પ્રકટ થતા સાહિત્ય
ઉપર સખત હેખરેખ રાખવી; અને

(૪) મજલિસમાં-ધારાસભામાં ધર્મગુરુઓના કેટ-
લાક પ્રતિનિધિ રાખવા.

સરકારે પહેલી ત્રણ માગણીઓ કબૂલ રાખી છે,
અને બંધારણના કાયદામાં ચોથાનો સમાવેશ કર્યો છે.

આ ખબરમાં કેટલુંક અતિશયોક્તિ હોવાનો સંભવ છે.
ધરાન જેવા રસિક દેશમાંથી બધી નાટકયાળાઓ નાખૂદ
થાય એ અશક્ય લાગે છે. તેવી જ રીતે તમામ
ધરાનીઓ એકે સપાટે દારૂનો ત્યાગ કરે એમ માનવું પણ
મુશ્કેલ લાગે છે. પણ આપણે યાદ રાખવું જોઈએ
કે ધરાનની એક બાજુએ અફઘાનિસ્તાનમાં અને બીજી
બાજુએ કમાલ પાસાના તુર્કીના મુલકમાં દારૂની પૂરે-
પૂરી બંધી છે. ઇસ્લામમાં દારૂને હરામ ગણ્યો છે.
આગ્રહાણ પૂર્વના તમામ દેશોમાં જે નવું ચેતન
આવતું જાય છે એવું આ ચિન્હ છે. તેમને મુશ-
પના દેશોના પંતમાંથી તો છૂટા થયું જ છે. પણ
એવી બાબત યુક્તિ મેળવ્યા પછી પણ પશ્ચિમના
કુસંસ્કાર અને કુત્રેવોને તે વશ રહે તો પછી તે
યુક્તિ શા કામતી? આવી રીતે રાજ્યના તેમ જ
સંસ્કૃતિના ક્ષેત્રમાં પૂર્વના દેશો ધીમે ધીમે પર-
ધર્મનો ત્યાગ કરી સ્વધર્મ પર આવતા જાય છે.

ખિલાફતનું પરિવર્તન

નવેમ્બર માસની રાજ્યાતમાં કેટલાયે દિવસ
સુધી ખૂબ ચર્ચા કર્યા પછી અંગ્રેજીની રાજસભાએ
સર્વાનુમતે નીચેના મુદ્દાનો ઠરાવ પસાર કર્યો:—

સન ૧૯૨૦ ના માર્ચની ૧૬ મી તારીખથી કાયમ
મટિ સર્વોપરિ રાજસભા રાજસભાને હસ્તકર રહેશે,
અને બીજા કોઈ પણ પ્રકારનું રાજતંત્ર કબૂલ રાખવામાં
આવશે નહિ. ઇન્ડો-બ્રિટનના રાજની અંગત સત્તાને પ્રભ
કબૂલ નહિ રાખે. ખિલાફત આસમાનના વંશમાંજ રહેશે.
પશુ તે વંશના જે રાજકુમારના ચારિત્ર, સંસ્કાર અને
નીતિબળ થોડા જણોને તેને આ સભા ખરીદી તરીકે
ચૂંટી કહાડશે. તુર્કીનું રાજ્ય ખિલાફતના મજબૂત સ્તંભ
રૂપ બનશે.

તુર્કીનો ઇતિહાસ જેઓ જાણે છે, અને કમાલ પા-
શાની રાજનીતિથી જેઓ વાકેફ છે, તેઓ આ ઠરા-
વમાં તેનું અસાધારણ મુસદ્દીપણ તેમ જ તુર્કીનું
ઉદ્ભવજીભવિષ્ય જોશે. અત્યાર સુધી ખલીફ-
ઉલ-મુસલમાન સારી દુનિયાના મુસલમાનોનો ધર્મગુરુ
તેમ જ તુર્કીનો આપખૂદ સુલતાન હતા. સત્તાના
આ મંથોગનું મૂળ કારણ એ હતું કે ઇસ્લામ કે
ઇસ્લામીઓ ઉપર દુનિયામાં કોઈ પણ રચણે અક્ષત
આવે તો ખલીફ રાજસભાના બળવડે જ તેને દર
કરી શકે. ઇતિહાસમાં ધણીયે વાર ખલીફના ફરમા-
નથી તુર્કીએ ઇસ્લામના રક્ષણની ખાતર પોતાના
જન આપ્યા છે.

પણ આ દેશીરચિતિના ગેરલાભ પણ હતા. ખલી-
ફની રાજસભાની હદ તો બંધાય જ નહિ. તુર્કીમાં
ઇસ્લામ સિવાય બીજા ધર્મની પ્રત્યેક બાબ છે,
તેમના ઉપર રાજ્ય કરતાં ખલીફને મુસીબત પડે તે
ન્યાય આપે ત્યારે પણ તેમાં અન્યાય હોવાની ચંકા
પરધર્મીઓને રહી જાય. વળી સુલતાન પોતે જ
ખલીફ હોવાથી આખા રાજ્યતંત્ર ઉપર ઉદ્ધમોની
ધેરી જાય પડે. ખાસ કરીને કેળવણી કે સમાજનાં
ક્ષેત્રમાં કંઈ સુધારો કરવો હોય એટલે ઉદ્ધમો
તરત જ સામાન્ય, અને તેમનું મન મેળવીને કં-
ધારા કરતાં ખલીફને બહુ જ અણગમ પડે. આ
બધાં કારણોને લઈને ખિલાફત અને સંસ્તનતનો

અંગે એવી દશાએ પહોંચ્યા હતા, કે જેથી તમામ ઇસ્લામીઓને શરમાવું પડે; કાયદામાં ગમે તે સુધારા થાય તે છતાં પણ, તુર્કોને રાજમહેનની પ્રપંચગળ અને અમલદારોની આપખૂદીમાં ફસાઈ જ રહેવું પડે; અને રાજવહિવટમાં અધાધૂંધી અને અવ્યવસ્થા જ રહે.

ગયા સૈકાની આખરમાં યુરોપના મંત્રકારથી તુર્કો નિયત થવા લાગ્યા તેમ તેમ તેમને આ સ્થિતિ અસહ્ય લાગવા માંડી. કમાલ પાશાનું જીવન ચરિત્ર ગયા અંકમાં પ્રકટ કર્યું છે, તે ઉપરથી જીવાન તુર્કોની મનોવૃત્તિનો ખ્યાલ આવે છે. ૧૯૦૮ માં અમદુલ હમીદ જૂનું રાજ બધારણુ ફરીથી અમલમાં મૂકવાનું વચન આપ્યું હતું. પણ તેણે દાનત ખૂરી રાખી ત્રીજી જેવે તેને રવાના થયું પણ. પણ જ્યાં બધારણુમાં જ સફા હોય ત્યાં વ્યક્તાના ફેરફારથી શું થાય ? સાક્ષ્ય છે, કે મુસ્તફા કમાલ પાશાની લડત માત્ર ઓછ અને અંગ્રેજોની સામે જ નથી. તુર્કોના રાજ્યના જે સગથી અને પ્રજાની જે નિર્બંજતાથી અંગ્રેજો ફાટી ગયા, તેને સહતર સાફ કરવાની તે મુશ્કેલ રાખે છે આથી ખિલાફત વિષે આ ઠરાવ એક શુભ મંગળાચરણુ રૂપ છે.

ત્રીજી સ્થિતિમાં કેવળ ધાર્મિક દૃષ્ટિથી એક રાજ વંશી ખતીફ તરીકે ચૂંટાયો. કુરાને શરીફમાં ખતીફની ચૂંટણી જ કરવાનું ચોકખું ફરમાન છે-જરૂર હોય તો આખી દુનિયાના મુસલમાનો તેની ચૂંટણી કરી શકે એમ છે. એટલે ચૂંટણીને સિદ્ધાંત જેમ હાલના જમાનાને અનુકૂળ છે, તેમ કુરાનના પણ ફરમાન રૂપ છે.

પણ જો નવા ખતીફને રાજસત્તા ન હોય, તો તે દુનિયાના ઇસ્લામીઓનું રક્ષણ કેમ કરી શકે ? આના જવાબમાં અંગોરાની ધારાસભાએ સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે, કે તુર્કોનું નવું રાજતંત્ર એ ખિલાફતનો રાજદંડ ગણાયો, અને ખતીફને રાજ્યની જોડાએ તેટલી મદદ મળશે. પણ તે રાજ્યથી પર રહેશે. આથી જૂના જમાનાના અધારે લાલ, કાયમ રહે છે, અને તેના દોષ બાતલ થઈ જાય છે. પ્રજાસત્તાક

રાજતંત્રનો નવો સિદ્ધાંત પણ તેમાં પળાય છે. આમ ત્રીજી ચોજનાં સર્વાંગસુદર ગણાય.

આપણી ખિલાફત કમિટીએ તેમજ અધ્યાનિસ્તાનના અમીરે નવા ખતીફને કબૂલ રાખીને આ વ્યવસ્થા સ્વીકારી છે. પણ આપણા પરમ હિતની લોડ કર્જન અને સર વેનેન્ડાઇન શીરાલ ઇસ્લામના ઇતિહાસમાંથી ઘખમા દલીલો ટાંટીને આપણને સમજાવે છે કે આ ઠરાવથી તો ખિલાફતનું ખૂત થયું છે ને હિન્દુસ્થાનના મુસલમાનોની લડત હવે અધારણુ બની છે. તેમની દલીલોનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી. તેમના હેતુથી આપણે વાકેફ છીએ. આપણા મુસલમાનપ્રાઇઓને ભમાવવાને તેમણે પ્રયાસ કર્યો, તે રાજાસાવિક રીતે નિષ્ફળ થયો.

ઇસ્તંબૂલનો કબજો

ખિલાફત વિષે બીજો મુદ્દાનો બતાવ એ છે, કે પૂર્વ પ્રેસનો તેમ જ પૂર્વ ઇસ્તંબૂલનો લગભગ પૂરે. પૂરો કાબૂ કમાલ પાશાની સરકારે મેળવ્યો છે. મુદ્દાનિવાના તહનામામાં ઉવટની સંધિ થયા પછી-જ ઇસ્તંબૂલ કમાલ પાશાને સોંપવાનું લખ્યું છે. પણ પૂર્વ પ્રેસનો કાબૂ કમાલ પાશાના હાથમાં આવતો ગયો અને ઉવટની પરિપદનો દિવસ પાસે આવતો ગયો તેમ પહેલો સત્તાલ એ યશે કે છેલ્લાં બધું વર્ષથી અંગ્રેજ સરકારના રમકડા તરીકે રમનાર ખતીફ જૂદા પ્રતિનિધિ મોકલી શકે કે નહિ. અંગ્રેજોએ પોતાના જ પ્રતિનિધિને મંજૂર રાખવાનું લખ્યું. તેથી થોડી રકચક કરીને ઇસ્તંબૂલે જૂદા પ્રતિનિધિ ન મોકલવાનું કબૂલ કર્યું.

તે પછી ઉપર સચવેલો ઐતિહાસિક ઠરાવ પસાર થયો. તેનો અર્થ ચોક્કસ હતો. તુર્કોની અને તમામ ઇસ્લામીઓની એવકાફ કરનાર સુલતાનને પદઅપ્ત કરવાનો તેમાં ઇશારો હતો. આ ઠરાવ થયા પછી અંગોરાના પ્રતિનિધિએ ઇસ્તંબૂલમાં નહેર કર્યું કે અંગોરાની મજૂરી વગર જે પ્રધાનો વહિવટ કરશે તે રાજદ્રોહી ગણાયો, અને તેમના ઉપર કામ ચલાવવામાં આવશે. તરત જ પ્રધાનમંડળે રાજનામાં આખ્યાં, એટલે એક પછી એક ખાતાં અંગોરાની સરકારના હાથમાં

આવતાં ગયાં. નવી સરકારે તરત જ એક બાબુએથી આપાત માલવર જકાત વધારી, અને તેની રકમ જૂની સંધિ મુજબ ઇસ્તંબૂલની બેઠકમાં નહિ થતી અંગોરા રવાના કરવા માંડી. તેમ જ પહેલાંની સરકારની સંધિએને ઉઘાટી દઈ પરદેશીઓને આપ પછુ સામાન્ય કારદમાં જ આપવા માંડ્યો.

આમ તમામ સત્તા હાથમાંથી સરી જતી જોઇને, અંગ્રેજો ખૂબ ધુંધવાયા. ઇસ્તંબૂલ અને હંડન વચ્ચે તારના ખૂબ સંદેશા ચાલ્યા. જરૂર પડે તો માર્શલ લો જાહેર કરવાની સત્તા પછુ અપાર્ધ ચૂકી. પછુ પહેલાંની માફક આ પ્રસંગે પછુ ફ્રાન્સ અને ઇટાલી વાંદા ફરી બેઠાં. તેમને માર્શલ લોની કંઈ એવી જરૂર લાગી નહિ. શા માટે લાગે? ઇસ્તંબૂલ કમાલ પાશાને મોઢું બેઠું સોંપવાનું જ છે, તે ત્યાં અનાયાસે તે વહેલી રાજસત્તા યોગવવા મઠિ તેમાં કાઠને શું લેવાવે? પછુ અંગ્રેજોને તેમની પ્રતિજ્ઞા અને તેમનો પરાજય બન્ને ખુલ્લા કરે છે-એક પછી એક કદમ પાછા હાંવું પડે છે- દરેક વખતે તલવાર આનમાંથી કઢાડે છે, પછુ સમય વર્તી પાછી નાંખી દે છે. કેટલી દયાળુનક સ્થિતિ!

ઇસ્તંબૂલની રાજસત્તા કમાલ પાશાના હાથમાં આવ્યા પછી ખસીકથી ત્યાં લાગે વખત રહી શકાય એમ ન હોતું. તેના રાજગદ ઉપર પછુ અંગોરાનો પહેરા હતો. તેની ફેરબદલી થતી હતી તે દરમ્યાન અંગ્રેજોએ સુલતાનને નસાડ્યો, અને આગમોટમાં બેસાડી માલ્ટા રવાના કર્યો. આ ચાલાકીનો જવાબ વાળતાં અંગોરાને વાર ન લાગી. એક બાબુએ જૂના સુલતાનને પાછો સોંપવાની તેમણે માગણી કરી, અને બીજી બાબુએ રાજવશના બીજા વારસને ખસીક તરીકે ચૂકીને તેના પદનો બધો હોદ્દો સોંપ્યો. જૂના સુલતાનની આડખીલી દર થવાથી ઇસ્તંબૂલનો તમામ કારભાર કમાલ પાશાના હાથમાં આવી ગયો. છેવટે ત્રકાર પોલિસની રહી હતી. અચાર સુધીતો અંગ્રેજોનો પૂરો દમામ ચાલતો હતો, પછુ તેને નવા સત્તાધારીઓ કેમ નબલા દે? હવેતો પોલિસનો

પછુ પૂરો અધિકાર અંગ્રેજોએ નવી સત્તાને સોંપી દીધો છે. માત્ર ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ વગેરે દેશના વતનીઓના રક્ષણને માટે જ પોતાની પોલિસ તેમણે રાખી છે.

આમ અંગોરાની સત્તા આનાટોલિયામાં અને સ્મર્નામાં, ઇસ્તંબૂલમાં અને પૂર્વ પ્રેક્ષમાં જમી બેસેલી છે. ઇસ્તંબૂલમાં મિત્રરાજ્યોનાં લશ્કર એ માત્ર પહેલાંના વખતની યાદ આપવાને જ રહેલાં છે. તેમનો ત્યાં નથી કંઈ હિસાબ, કે નથી કંઈ જરૂર. તેમની ધડીઓ હવે ત્યાં ગણાઇ રહી છે. તે વિદાય થશે એટલે તુર્કીની શુલામગિરીનાં ઉલ્લાસ ચિન્હ નાખી દશે.

નવા ખસીકે પછુ ઇસ્લામ ધર્મની ઉન્નતિ માટે બનવું કરવાનું જાહેર કર્યું છે. સૌ યુગને સારાજ થાય છે. નવા ખસીક અને નવી રાજસત્તાના સંયોગથી તુર્કી તેમજ સારી ઇસ્લામી આદમ શોકરો એવી આશા રહે છે.

દરમ્યાનમાં તુર્કીનું બવિધ ઘડવા માટે સ્વીટ્ઝરલેન્ડમાં * લોઝામાં બાલ્કન અને મિત્રરાજ્યના પ્રતિનિધિઓ મળ્યા છે. તેમણે મેરીઝા નદી સુધીનો એમનો સુલક તુર્કીને આપવાનું નક્કી કર્યું છે. ત્યાં આગળ ગ્રીસ અને તુર્કી વચ્ચે ફરીથી ઝગડો ન થાય તે માટે, તે નદીની બન્ને બાબુએ ૩૦ કીલોમીટર * સુધીના પ્રદેશમાં કંઈ પણ લશ્કર રાખવાનું નથી બહોરિયાને ઇજ્જત સમુદમાં બાંધે જોઇતું હતું તે પછુ આ નદી વાટે તેને મળી રહેશે. હજી પરિપક્વ કામ ચાલુ છે, એટલે તેના નિર્ણયનો પૂરો વિચાર પછીથી જ કરો ચકારો.

ફ્રાન્સનું કહાપણુ

તુર્કીની સંધિ મુજબ, સર્વરાજ્યમંડળ તરફથી ફ્રાન્સને ત્રણ યુગકનો વહિવટ સોંપાયો: સીરિયા, લેબેનોન અને સિલિરીઆ. સિલિસીઆમાં તો ફ્રાન્સના અને કમાલ પાશાના લશ્કરની વચ્ચે શરૂઆતમાં જ લગાઈ ચયેલી અને તે પછી, તેમની વચ્ચે સંધિ

* Lussane.

* ૧૮ કી. માઇલ.

યથે ત્યારે ક્રાન્સે સિદ્ધિસીમા પાંક્તી કર્યું. હવે સીરિયાનો જે મુલક ક્રાન્સના હાથમાં છે તેમાં પણ કમાલ પાશાની રાજનીતિથી ધણી જ તકલીફ પડે છે. સીરિયાની સરહદ ઉપરના ચાલુમાં કમાલ પાશાએ સખત જકાત ખેસાડી છે. તેથી તેનાં મુખ્ય શહેર એલેપ્પોના ૯૦ ટકા જેટલા વેપારને ભારે નુકસાન પહોંચે છે. આથી ક્રાન્સ સમજવા લાગ્યું છે કે સીરિયાના બંદરેના હાથ રાખવામાં અતે એલેપ્પો વગેરેના અંદરના મુલકનું એક સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવામાં જ લાલ છે. એ મુલકમાં તુર્કોની વસ્તી પણ સારી છે. એટલે તે ભેતભેતામાં તુર્કો ભેડે ભળી જશે, એ દેખીતું છે. આમ આડકતરી રીતે આ બધો મુલક તુર્કોને પાછો સોંપવાની પેરવી ક્રાન્સ કરતું જણાય છે.

જે આ વાત ખરી હોય તો ક્રાન્સની દીર્ઘદષ્ટિ અને કઠાપણને માટે તેને ધન્યવાદ થતે છે. પેલેસ્ટાઈનમાં અને ઈરાકમાં જે અગ્નિને દહીં સાન નહિ આવે તો એમને વધારે નુકસાન ખમીને, અને વધારે બેઆખર થઈને મોઢાવહેલા લાંબી ભાગ્યું પડશે.

પરદેશી કાપડનો પહેરો

આખા દેશમાં અસહકારના ક્રમમાં ભાંગતોડ કરવા વિષે ખૂબ ચર્ચા ચાલી રહી છે. વખતે મહાત્માજીના સિદ્ધાંતો તેમ જ કાર્યપદ્ધતિ વિષે ગુજરાત પૂરી શ્રદ્ધા બળતી રહ્યું છે. બીજા કેટલાક પ્રાંત પણ ક્રમતા નથી. છતાં ત્યાં અમલી કામ નથી ચલું ત્યાં શ્રદ્ધા પર કાંબપ આવે છે. પણ ગુજરાત શાંતિથી તેમજ દંઠનાથી કદમ પર કદમ આગળ ભરીને પોતાની શ્રદ્ધાને આખા દેશમાં ઝળકાવી રહ્યું છે.

ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિએ વિદ્યાપીકને માટે ૧૦ લાખનો ફાળો જમા કરીને તરત જ પહેલી ડિસેમ્બરથી પરદેશી કાપડનો પહેરો શરૂ કરવાનો ઇરાવ કર્યો હતો. દરમ્યાનમાં આગેવાનો બીજા કેટલાય રાજાવાથી પહેલી તારીખે ધણીખરા છદ્ધમાં મુકર કરેલા સ્વયંસેવકો મળ્યા નથી. પણ સમિતિ

અને તેના મુઠીબર સ્વયંસેવકોએ—તેમાં ભેડાપેલી ૨૦ પ્રાંતસ્મરણીય બહેનોએ પણ સ્વયંસેવકોના ઉત્સાહપર, પ્રગવર્ગની સહાનુભૂતિપર અને પરદેશી કાપડના વેપારીઓની દાનતપર વિશ્વાસ કરી પાટનગરમાં પહેલી તારીખથી કાંપલાયું છે. તે દિવસે બીજા છદ્ધના આગેવાનોએ પણ સમારંભમાં ભાગ લઈ ગુજરાતનો એકત્ર નિશ્ચય બહેર કર્યો છે. મહાવિદ્યાલયના અતે શાળાઓના અધ્યાપકોએ તેમ જ વિદ્યાર્થીઓએ તે દિવસે પ્રાંતજાળમાં નગરકીર્તન કરીને શુભ મંગળાચરણ કર્યું છે. ગુજરાતનાં બીજાં મુખ્ય શહેરો પણ પોતાની શક્તિ અને શ્રદ્ધાનું પૂરું માપ લઈને અમદાવાદને પથે પળશે અને સારા ગુજરાતમાંથી પરદેશી કાપડનો મેલ આખા દેશ આગળ આત્મશુદ્ધિનો અનુપમ દાખલો બેસાડશે એવી આશા છે.

ભીલ સેવકમંડળ

આ અંકમાં બીજો સ્થળે આ મંડળની યોજના પ્રકટ કરી છે તે તરફ સૌ વાંચકોનું અમે ખાસ ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. દોહદ-ઝાલોદથી કાંચ ગુજરાતમાં વધારે કમનસીબ તાલુકા બીજા નહિ હોય. સન ૧૯૧૧ નો મોટો દુકાળ પડ્યો તે પછી ભાગ્યે જ તેણે એક બે સારાં વર્ષે જ્યાં દશે. ભીલો દેવામાં એટલા બધા રૂખી ગયા છે કે તેમને સાધારણ રીતે નીચોવનાર સાદુકારોને પણ તેમની સાથે ખરાબ ચરાનો પ્રસંગ આવ્યો છે.

સન ૧૯૧૬ માં તેમ જ આ સામની શરૂઆતમાં આ પ્રદેશમાં છેક બીતર સુધી દુકાળનું કામ કરીતે, તા. અમૃતલાલ કંકરે તેનો ખૂબ પરિચય ગેજવ્યો છે. તેમના બહેનો અનુભવથી તેમની ખાતી થઈ ચૂકી છે કે દુકાળના વખતમાં થોડાં ધણાં ધીંગડાં દેવાથી નહિ પણ કાચમની પ્રવૃત્તિ કરવાથી જ બીલોની સ્થિતિને થોડીવણીએ સુધારી શકાશે. તેમણે કેટલાયે વખતથી રચેલી યોજના પૂરે વિચાર કરીતે હવે ગુજરાતી પ્રગ આગળ રણ કરી છે. તેને

एमनी स्व. पत्तिधीना स्मरणार्थ
 श्री कर्णम गुजराती समाजे
 श्रीयुत. दासाभाऊ आणुदंड व्यापारी
 तत्पक्षी सचिवाय सभेम लेट.

युगधर्म

पुस्तक १

प्रा. १८७८

अंक ४

काणवन

(असह्यमां प्रवक्षित लोच दंतकायामांनु' अंक १५६)

એક મહોટું વન હતું. એ વન બહુજ મહોટું હતું. એમાં ઉંચા ઉંચા તરેવરોને ખર નહોતો. એ મહાદેવો. એટલાં તો ઘીચ અને ફલેલાંફલેલાં રહેતાં, કે સર્પનું અનવાળું પણ ત્યાં પૂરું પહોંતી શકતું નહીં. લાંબી લાંબી વેણાવેણીઓ એકબીજામાં ગુંથવાઈ એક ઝાડેથી બીજે ઝાડે વીંટળાઈ વજળી રહેતી, ઝાડોને ઢાંચી દેતી કે વડાકાઓની પેરે નીચે ઉતરી લટકતી. વળી એ ઝાડોની નીચે જમીન પર ઝોમર ન્હાની વેણાવેણીઓ પથરાયેલી રહેતી. એ બધાં અમંખ્ય કાંટાઓથી ભરપૂર હતાં. ચાવનારાઓને ડગલે ડગલે એ કાંટા વાગતા, તેમનાં શરીર ઉઘરાડતાં, ને ચાવતું મુઠ્ઠેલ યદ પડતુ. એ ઉપરાંત અનેક જાતના ચિત્રવિચિત્ર સર્પોથી એ વન સદાય ઉભરાતું. સર્પોના ભૂરો રંગ જમીનના રંગ સાથે એવો તો ભળી જતો, કે ભોળા વરેમાયુઓ કદી આશંકા કર્યા વગર તેમના પર પગ મૂકી ચાલતા અને રહેજ રહેજમાં સર્પડંખનો ભોગ મંદ પડતા. બીજા કેટલાક સર્પો વળી રક્તાપીળા અને સોનેરી રૂપેરી ચટાપટારી એટલા સુંદર. દેખાતા કે ભોનાર સહેજ એને સુંદર કુલ કે બહુમુખ્ય મણેકે માની ઉચકરા બધ,

ને એ ઉજળાને ડાંખ મારે ત્યાંસુધી ગિચારાને કદી ખચર પણ પડે નહિ.

એ વનમાં બીજાં ન્હાનાં ન્હાનાં મેદાનો પણ કેટલાંય હતાં. એમાં કુત્રો ઉગતાં. કુત્રો બહુ સુંદર હતાં. કાંઈ દૂધ જેવી ધોળી ચળકતી પાંખડીઓવાળાં, અને વચ્ચે ઉંઘ ખાડામાં ઢંઢાઈ રહેતાં જાણુડીઆ. રંગનાં તો કાંઈ જરા આછા રંગનાં, એવાં ભાતભાતનાં એ પચરંગી કુત્રો તેમની પાતળી નાલુક ડાંડડીઓપર ઝોમાંખાતા મનુષ્યની પેરે આમથી તેમ ડાકતાં; અને રંગબેરંગી ટીત્રાંટપકાવાળાં કુત્રોની એ હારો ચમકતા તારાનાં તોરણો જેવી દેખાતી. આજુબાજુ હરા એ પુખ્તોની બ્લેકથી રાતદલાડો મધમથી રહેતી, પણ-એ બધાંને કુલ કાંટાવાળાં હતાં; અને એ કાંટા કુલ તોડીને હાથમાં લીધા પહેલાં દેખાતા નહિ.

આ વનમાં અનેક રસ્તા હતા. કેટલાક તો બહુ પ્લેળા અને વનમાં આડે આવજો દરો દિશામાં લઇ જતારા હતા. કેટલાક વરેમાયુઓ પેલાં સુંદર કુત્રોવાળા એકાદ મેદાન આગળજ અટકી જતા. કેટલાક

એ મેદાનોને બાલુએ મૂકીને આગળ જતા પશુ-પશુ
એ સૌમિત્રો એકે રસ્તો સીધો ન હતો ! ગમે તે
રસ્તો હોય, જેમ જેમ તમે આગળ ચાલો, તેમ તેમ
તે વાંકું ખાતો જાય, અને એમ-અકરાવા ખાધ ખાધને-
આલી આલીને પગ દુખ્યા પછી માણસ પાછો જાયો
ત્યાં આવી ઉભો રહેતો ! એ રસ્તાએ જેમ પેહોળા
અને મોટા, તેમ પગ નીચેની હરિયાળી લીલા મખ-
મલ જેવી વધુ વધુ મુલામમ, અને બાલુ પુલોનાં
મેદાન વધુ વધુ સુંદર અને-સૌથી વધારે જલદી
વાંકું વળનારા !

ફક્ત એકજ રસ્તો સીધો હતો. પશુ તે બધા
રસ્તાઓથી જુદો હતો. વનની બાજુની ઉંડી ખીણને
કાઠિ આવેલી ઉંચી ભેખડો અને સીધા, ઉભા, સ્વર્ગ-
દ્વારના સંગી જેવા ખડકો વચ્ચે યધને તે જતો. એ
રસ્તો ફેક ખરાબ, ઉભોનીચો, પથ્થર અને કાંકરા-
ઓથી ભરપૂર, અને વનમાંનાં પુલોનાં મેદાનોથી
કયાંક દૂર હતો. એની બાલુએ કુંજોનું સૌંદર્ય કુલોનાં
તોરણ, અળકાટ, મધમધાટ કરુંથે ન હતું. કેવળ
સીધા, સમ, લંબા, ઉભા ખડકો, અને પગ ચીરી નાંખે
એવા ધારવાળા પથરાઓ ! રસ્તો પશુ ફટલો સડકો !
નહાની કેડીજ માત્ર-એક જરીક પગ લપસ્યો-કે-
નીચે હજારો ફીટ ઉંડી ખીણમાં પળમાં પ્રાણ
નીકળા જાય એવી !

રાત્રે આ વનમાં અસંખ્ય દીવા ચમકતા. અહીં-
તહીં ઉગતા પર્તંગીઆની પેઠે, ફૂલતા સર્પની પેઠે,
મૃત્યુને આલિંગતા મનુષ્યની પેઠે-સજીવાર પ્રકૃષ્ઠપર્ણ
અમીઝી હોલવાધ જતા. વનમાં ગાદ અંધકાર ક્યારેય
વ્યાપી રહેતો નહિ. હેતુહીન છતાં યદી ધરી ચમકતા
રહેનારા એ દીવાઓથી આખું વન ભર્યું હતું.

આ વનમાં માણસો પણ હતાં-અસંખ્ય હતાં.
તેઓ આખા વનમાં આમથી તેમ ભટક્યા કરતાં.
આખું વન એવાં મનુષ્યોથી સર્વ કાળ ઉભરાય
કરતું. ક્યાં જાએ છીએ એવું એમને જાન નહોતું.
ક્યાં જવાની ઇચ્છા છે એવું પણ જાન નહોતું. ફક્ત
ઝોટધુજ તેઓ જાણવા શીખ્યાં હતાં, કે તેમનાથી
પગવાર પણ અટકાય કે ઉંચું રહેવાય તેમ નહોતું.

આ વનનો માલિક કાળ હતો. અને એના હાથમાં
દુનિયાં એક બહુ પાતળી સેડવાળી ચાખૂ રહેતી.
કાળ કોપતે ઉભાં રહેવા દેતો નહીં. અદર્શિય
આગળને આગળ-સજીવી પણ વિશ્રાંતિ નહિ-
વિરામ નહીં.

એ માણસોમાંનાં ધણીને, ત્યારે પેહોળેલાં તેઓ
વનમાં આવ્યાં, ત્યારે આ વન ધણું ગમ્યું હતું; શાં
સુંદર મેદાનો ! શાં ફુલ ! શી ઉત્કટ સુગંધ ! આતું
આતું તે જાને ન ગમે ? તેઓ કહેતા, અને
આહલાદથી પેલા સુંદર રસ્તાએ ઉપર યધને પુષ્પ-
કુંજોમાં ફરતાં, કુલોનું સૌંદર્ય જોતાં અને સુત્રેષ
લેતાં. એ કુંજોની વચ્ચે સુંદર લીલા ઘાસપર સાંચા
ચમ ચવાતું અને કુલોના સૌંદર્યનું પાન કરવાનું
એમને મન થતું, પણ કાળ તેમને અટકવા કે ઉભા
રહેવા દેતો નહીં. કાળવાર તેઓ ઉભાં રહેવા પામે,
આનંદ પામે, પણ તુરંતજ પાછળ કાળની ચાખૂ
વીજાતી સંભળાય, અને કસાણું મોઢું કરી તેમને
આગળ ચાલવું પડે ! પણ આની તેમને દરકાર
નહોતી. આ વનમાં કુલોની અને કુંજોની ક્યાં જોડ
છે ? અહિંમાં ઉભા રહેવા નહિ મળે તો શી હરજન
છે ? આગળ જાણું; આ નહિ તો વળી બીજાં,
એમ કહી મનનું સમાધાન કરતાં, અને મનને ઉત્સાહ
ઓછો ન થવા દેતાં-નવા નવા કુંજો જોતાં-તેઓ
આગળ જતાં.

પણ અંતે એમ અટકવા વિના, ભટકતા રહે-
વાનો એમને કંટાળો આવવા લાગ્યો; અને નવાં નવાં
કુંજોમેદાનો નિહાળવાથી મળતો આનંદ, એ આનં-
દની ક્ષણિકતાના વિચારે ઉત્પત્તિની સાથેજ લપ
પામવા લાગ્યો. એમનો ઉત્સાહ, એમનો આહલાદ,
અનિચ્છાએ ઓછાં થતાં આત્મા.

એ વનમાં થોડાં-અડધ થોડાં-બીજાં માણસો હતાં.
તેઓ ઉપરનાં માણસો જેવાં નહોતાં. તેમને મોટા
રસ્તાઓ પર અને કુંજોમાં જવું જાણે ન ગમતું.
તેમના વિચાર બહુ જુદા હતા; “એ પુષ્પકુંજે બહુ
સુંદર છે ખરા, પણ...” તેઓ કહેતા, “પણ-એ
કુંજો અને મેદાનોના રસ્તા ! ક્યાં એ લઈ જાય છે !

એ રસ્તે ભટકી ભટકીને અંતે જઈશું ક્યાં ? ચકરાવા ખાઈ ખાઈને પાછા ન્યાના ત્યાં ! ત્યાં વિરામ નથી, વિરામ નથી; સુગંધ છે પણ શાંતિ નથી. એ નધાં પુષ્પ, ને કુંજ, ને મેદાન, ને સૌરભ, સૌ ઇન્દ્ર-જળ માત્ર ! શાંતિ ક્યાં છે ? ત્યાં તો કાળનું રાજ્ય છે. અવિષ્રાંત, ચિરમ્ભૂત, દીર્ઘોદોગી કાળ-અને પેલી, એની બહુ ઝીણી, તીણી પાતળી સેડવાળી, ઝીણી નાગણ્ય જેવી-આણક ! ત્યાં શાંતિ કેવી ? આપણે તો શાંતિનાંજ તરસ્યાં છીએ. શાંતિ વિના-જ વ્યાકુળ છીએ. આપણે ક્ષણિક સુગંધ અને ગંધેનો આનંદ નથી જોઈતા. અને પેલા દીવા ! એ દીવા પણ પતંગીઆના પ્રકાશ જેવા-દૂર દેશની વિજ્ઞાની જેવા-સણવાર ચમકી, અજકી, હોલવાઈ જનારા ! એના પ્રકાશનો શો ભરોસો ! આપણે એ ઇન્દ્ર-જળમાં ફેસાશું નહિ. આપણે એવા દીવા નથી જોઈતા. આપણો માર્ગદીપ અચળ છે, ક્રુવ છે. આપણે કેવળ શાંતિ શોધીએ છીએ. આપણે સદાકાળ આ વનમાં ભટકતાં-ચકરાવા ખાતાં-રહીશું નહિ. આપણે સદાકાળ પેલા ઉડતા દીવાઓથી અંતઃપ્રશ્ન નહિ.”

આવાં નિર્ધારવાળાં, એ શ્રાંત, ટુલો અને કુંજોના મોહમાં પડી સદાકાળ ચકરાવા હોડી, પેલા પથ્થરો અને ખડકાવાળા કડિન માર્ગેજ ગયાં. “આ કેડી બહુજ સાંકડી અને ભયંકર છે ખરી, એની બાલુએ સુંદર ફોળના કુંજો પણ નથી. કેવળ ઉભા કાળા ખડક છે, પણ-એ સીધી તો છે ! અંતે તે આપણને ક્યાંકને ક્યાંક અવશ્ય પહોંચાડશે. ફરી ફરીને ચક્રર ખાઈને પણ ન્યાના ત્યાં નહિ આવીએ, અને પછે...” તેમણે કહ્યું ‘પછે આગળ પ્રકાશ, દીપ પણ દેખાય છે. એક નહાના સરખા તારાનો આછો પ્રકાશ એ બહુ નહાનો, બહુ થોડો છે. પણ એ ઉડતા પતંગીઆ જેવો, વિજ્ઞાનીની ચમક જેવો, ખરતા તારાના જેવો-ક્ષણિક નથી-અચળ છે. એ અજકી-અજકી હોલવાઈ જતો નથી, ઝાંખો પડતો નથી. એ પ્રકાશ સત્યનો છે. એ તારાના પ્રકાશ વડે આપણે આપણો માર્ગ ખેડશું, અને આપણે જે શોધીએ તે છીએ તે અવશ્ય આપણને જોડશે.’

આતું આતું કહેતાં, ખડકો અને પથરાઓ વચ્ચે અનેક ટેંકોકોરો ખાતાં, પડતાં આપડતાં, ઉભા અણીદાર પથ્થરોથી ચીરાઈ જતાં, પગથી લંગડાતાં પણ મનની દટતા અને અંતિમ સાધ્ય પરની અવિચળ દૃષ્ટિને લીધે, ઉમંગ અને આશાભરી અંતઃક-રણવાળાં-એ નિશ્ચયી શ્રાંત કડિન માર્ગેજ ચાલ્યાં.

અને જેમ જેમ તેઓ આગળ જતાં ગયાં, તેમ તેમ તેઓ કાળના સામાન્યથી ખડિત એવા પેલા કાળવનથી દૂર દૂર જતાં ગયાં. પેલાં મોહક ટુલો અને કુંજોની ઈન્દ્રજળ, ચિત્રવિચિત્ર સપોથી વિષારી બનેલું વાતાવરણ, પેલા ફરી ફરીને પાછા ન્યાનાં ત્યાં લઇ આવતા રસ્તાઓના ચકરાવા-સૌ પાછળ પાછળ પડતું ચાલ્યું. પુષ્પ કુંજોમાં ફરતાં ફરતાં ટુલોનું સૌંદર્ય જેવા અને પીવા અટકવા ઈચ્છતાં, પેલાં મનુષ્યોની પીડપર પડતી કાળની તીણી ચાણુકના ફટકારા પણ વધારે ને વધારે અરપટ થતા ગયા.

એમના માર્ગ પરનો અચળ તારો નજીક નજીક આવતો ગયો. એનું તેજ વધતું ચાલ્યું અને કાળવનના પેલા ઔદ્રમ્ભિક ઉડતા દીવા ઋષ્યકતા હોલવાતા અંતે બંધા અદૃશ્ય થઇ ગયા, અને આખરે તેઓ સત્યના ચહે નીચે ચિરકાળ ટકી રહેનારી અનંત શાંતિના એ સરોવરને કિનારે આવી પહોંચ્યા-જેના પાવન જળમાં વાસના માત્ર ધોવાઈ જાય છે.

એ જ્યાં. એમની જીવનપાવા પૂર્ણ થઈ. કાળ જીવન, લડવાનું ઝુઝવાનું, ચડવાપડવાનું, સૌ કંઈ પાછળ રહી ગયું. કોઈ છેવટ સ્થી સાથે ટકી રાક્યું નહિ. ચાક્યાં પાક્યાં, ઉઝરણએણાં, ચીરાએણા પગ વાળાં, એ શ્રાંત અંતે નિર્વાણની અનંત અનિર્વચનીય શાંતિ શાંતિને પામ્યાં.

અને પેલાં ?—પેલાં જે પાછળ રહ્યાં-જેઓ કાળવનનાં ટુલો વીણવાના મોહમાં, પેલાં વિપપૂર્ણ જીવંતી જીવંતી મેદાનોમાં ભટકતાં રહ્યાં.—કાળની ચાણુક નીચે સદાકાળ અનૃષ મુખેજાની તૃપ્તિ ઇચ્છતાં જન્મતાડન કરતાં રહ્યાં-તે ! તેમનું શું થયું ? તેઓ પણ શીખરો. તેઓ પણ સમજરો. કાળની દયામયી ચાણુક તેમની પાછળજ છે.

તેવા બીણુ વનમાં એ તેમને પડ્યાં રહેવા નહિ દે. 'ધડીએ ધડીએ, પળે પળે, પાછળ ચાલુક વીંઝારો' અને તેમને આગળ ચાલું પડશે. આગળ-આગળ-સદાગળ, અતિનિનાતું આગળ ! ચાલી ચાલીને અતિ તેઓ-ચાકશે. 'સુંદર મેદાનો એમની આંખ આગળ શોભા વિનાનાં યદ્ય રહેશે; સુગંધથી ખેંકેલાં પુલો એમને અળખામણું લાગશે. પેલા કાંટા મધુ ધીરે ધીરે એમને દેખાવા લાગશે-ખૂંચશે. ખટકશે ! કુલોના સૌંદર્ય અને ખેંકના નિશામાં અત્યાર લગીતો એ કાંટા તેમની નજરે નહોતા ચક્યા, તેઓ તેમને બૂલી ગયાં હતાં. 'શાં.સુંદર કુલ ! શી ભલક ! શી ખેંક ! કાંટા ! અહ ક્યા પરવા હૈ ! છેને રહ્યા. એતો ઉઠટી વધારે મળા. એમની નોડે જંગ કરવામાં તો ખરી મળ રહેલી છે કાંટા વિના ચલાવની શી કિમત ? કાંટા વિના વનની શી મળ ? કાંટા ખમ્મા વગર કુલ એકલાં કરવામાં શો રવાદ ? કાંટાથીજ તો કિમત પુલોની.'

આવા અભિમાને અક્રુક બનેલાં એ મદ જનો કુલો વીણુવામાંજ મચ્યાં. કુલો વીણુવાં-

અને હરમાઇ ગયાં ! ! !

પણ-પણ કાંટા કરમાયા નહિ ! એતો જેવાને તેવાજ રહ્યા. જેણે ઝાઝાં પુલો એકલાં કર્યા હતાં તેને ભાગે ઝાઝા કાંટા આવ્યા. અને ચાલુકધારી કાળ તો આદિ પેઢર ને સાંઠે ધડી પાછળજ. એમને તો ડગલે ડગલે મેદાનોની હારવાળા પર લાંબા ચંપને સર્જ જવાનું ધણુંયે મન ચાય, પણ કાળ માલિકની અરજ તો દેવળ એનીએ, એકજ-બસ આગળ-આગે 'પદો, મત દહરો-ચાલો આગળ-અટકામાં ! પાછા વળવાની વાત નહિ, ઉઠાં રહેવાની વાત નાહ, વરામ નહિ, વિશ્રાંતિ નહિ. સદાય આગળ અને આગળ : અટક્યા વિના આગળ !

આમ અતે તેઓ ચાક્યાંજ-બહુ ચાક્યાં 'આ કુલો-' અતે તેમણે કહ્યું, 'આતો સદાય એનાં એ, એકનાં એક. કંટાળો આવ્યા હવે તો એમનો-એની ખેંકથી માયું ચડે છે. એ તો મૃત છે. કુલો છેજ ક્યાં ? વન તો અપાળું કાંટાથી ભર્યું છે. આમાંથી હવે છૂટવું કેમ કરીને ? હવે તો જેમ જેમ વધારે વખત અહીંયાં અક્રર ખાતા ફરીએ છીએ, તેમ તેમ એ કુલો આંખને વધુ વધુ અળખામણું લાગતાં જાય છે. એના

તો માત્ર કાંટાજ વધારે વધારે લાગે છે. આમાંથી હવે કેમે કરી છુટાય ! આમાંથી છુટ્યા વિના આરો નથી. કાળ અને એની પેલી ઝીણી નાંગણું જેવી ચાલુકથી-હવે તો હાર્યા ! નમસ્કાર નવ ગળના હવે તો એમને ! પગતો પાડોને તળવાઈ ગયા; આંખો અંબાઈ અંબાઈને આંધળાં થવા આવી. આપણે મુઠ્ઠાં શાંતિજ માંધકું-જડેતો, પેલાં ખડકોવાળા ફેડીએ પેલાં ગયાં, તેમને આપણે હસતાં હતાં, આપણને શાંતિ નહોતી નેઈતી. આજ લાગે છે, કે જાણે આખી દુનયામાં એ એકજ વસ્તુ વાંછવા જેવી છે. આ કાળ આપણને આમ આગળ ને આગળ હાંક્યાં શું કદિયે નહિ ઊડે ? આ ધડી ધડી અમક્તા દીવા ઝખકતા હોલવાતા શું કદિયે નહિ મટે ?"

આમ અતે સૌ કાળને પેલે સીધે માર્ગે વળવાનો વારો આવશે. દરેકને પોતાની બૂલ સમજશે અને પ્રત્યેક જણને સમજશે કે આ વન-ભવાનક છે. એનાં કુલ ઇન્દ્રગળ માત્ર છે. એના કાંટા ભયંકર છે. સૌ કાંઈ અતે કાળથી ખીંતાં શીખશે.

અને આમ અતે શાંતિની પિપાસા ન્યારે એમનામાં જન્મશે, ત્યારે એ પેલે સીધે માર્ગે વળશે અને અખંડ શાંતિને વરશે. કાળને પણ આ બૂહા-રમ્યમાં ચાવચંદ્ર દિવાકરો નહિ રહેવું પડે. સૌ કાંઈ શીખશે. સૌ કાળને સમજશે. ન્યારે ચાલી ચાલીને છેક યાંત્રી-હારી જવાશે, ન્યારે ભયોભય વાગેલા કાંટાઓથી પગ લૂલાને લાહીલોહાણ ચર્જ જશે અને આખી પીઠ કાળની-સંસારના સાચા શિક્ષણ મહા-દયાળુ કાળની-તીણી ચાલુકનાં ફટકા ખાઈ ખાઈને ઉપડી આવશે, — ત્યારે-ત્યારે સૌ કાંઈ સમજશે.

આ નહિ સમજાય-આ હૃદયગમ નાહ ચાય-ત્યાં સુધી માનવ સીધો માર્ગ મહણુ કરવાનો ઇચ્છુક નહિ બને.

પણ અતે માણસ માત્ર આવી પહોંચશે.

ગૌર ધર્મતું આ એક સાહી રૂપક છે. એને સાંભળ્યાં રહેને બહુ દિવસ થયા. હું પારં છું ફરી કહી જતાવશમાં એની કલાને ક્ષતિ પહોંચાડવાનો દોષ મહારા પર નહિ આવે.

સ્વામી આનંદાનંદ.

* સત્યામદાઅમના હસ્તલિખિત મધ્યકાળમાં II. Fielding Hall ના Soul of a People એ નામના પ્રસ્થાના એક પ્રકારણને આધારે.

ટેરેન્સ મેકસ્વીના

પોતાના દેશને ખાતર શહીદ થનાર ટેરેન્સ મેકસ્વીનીનું નામ ગૃહરાતી આલમથી, અજબથું નથી. અનેક આયરિશ વીરોએ પોતાના દેશની સ્વતંત્રતાને ખાતર જીન આપ્યા છે, પણ હાગલાગટ ૭૪ દિવસ અપવાસ કરી પોતાના અપ્રતિમ નિશ્ચયથી સમગ્ર જગતનું પોતાના દેશ નરફ ધ્યાન ખેંચનાર તો ટેરેન્સ મેકસ્વીનીજ છે.

માતપિતા

ટેરેન્સ મેકસ્વીનીનો જન્મ સન ૧૮૭૯ ના માર્ચ મહિનાની ૨૮ મી તારીખે કોર્ક શહેરમાં થયો હતો. એમના પિતા તમાકુના વેપારી હતા. એમનું કુટુંબ વસ્તારી હતું. એવા કુટુંબનું ભરણ-પોષણ કરવામાં એમને ઘણો શ્રમ હોવાનો પડતો, પણ એથી એમનો સાહિત્યનો અને કવિતાનો શોખ ધટ્યો ન હતો. દર અઠવાડીએ બાળકો એક એક કવિતા મ્હોડે કરતાં, અને સ્વિચારે અપોરના ભોગાં યધ મ્હોડે કરેલી કવિતા પિતા પાસે બોલી જતાં સ્વતંત્ર આપર્લેન્ડના પાપા ઉપાસક હતા, અને એથી એની સ્વતંત્રતાનાં ગીત સાંભળવાં તેમને બહુ ગમતાં. બાળકો તેમનો આ સ્વભાવ સમજી ગયાં હતાં, એટલે સ્વતંત્રતાનું સૌથી જુરસાદાર ગીત બોળી દાદી, તેઓ તેમને ગાણ સંભળાવતા. પિતા આ ગીતો સાંભળી ગાંઝા-ધેણા યધ જતા અને જે બાળક સૌથી જુરસાદાર ગીત સંભળાવતો એને શાખારી દેતા.

મેકસ્વીનીની માતા અત્યંત ભક્તિવાળી હતાં. પ્રજુમાં એમને અખૂટ શ્રદ્ધા હતી. કોઈને અન્યાય થાય

તો એમનો જીવ કપાઈ જતો. આપર્લેન્ડની જૂની દંતકથાઓ એમન બહુ પ્રિય હતી અને એ બધી વાતો બાળકોને સંભળાવતાં તેઓ કદિયે યાકતાં નહિ.

બાળકોનાં કુમળાં મન પર માતપિતાની આ વાતોની ઘેરી છાપ પડી. તેઓ ન્હાનપણથીજ આપર્લેન્ડને ધ-ગ્લેન્ડથી નિરાળું અને સ્વતંત્ર માનતાં શીખ્યાં, અને મોટપણમાં પણ તેમના દિલમાં એજ ભાવના રહી રહી.

ન્હાનકરો ટેરીઃ એની કાલી કાલી ભાષામાં આપર્લેન્ડની સ્વાતંત્ર્યગીત બોલી માતપિતાના હૃદયને દરખાવતો, અને એના પિતા એને બ્દાલથી છાતી સરસો આપતા, એનો હસમુખો ચહેરો, નિર્દોષ જૂરી આંખો અને ભમ્મર જેવા કાળા, મુંવાળા વાળો જેમ સર્વ એના પર વાગી જતાં.

શિક્ષણપદ્ધતિ

આ વખતે કોર્કમાં જે જાતની શાળાઓ હતી. સને ૧૮૩૧ના પ્રજાક્રીય શિક્ષણના કાયદાથીજ આપર્લેન્ડમાં સરકારી પ્રજાક્રીય શાળાઓની સ્થાપના યધ હતી. આને લીધે ગેલીક ભાષા શીખવતી, આપર્લેન્ડની જૂની ગામડી શાળાઓનું ધીરે ધીરે પડી ભાંગતી અને એનું સ્થાન પ્રજાક્રીય શાળાઓ લેતી હતી. આ શાળાઓમાં આપર્લેન્ડની (અસહી) ગેલીક ભાષાને બદલે અંગ્રેજી ભાષા દાખલ

• મેકસ્વીનીનું દુહામણું નામ.

* National Education Act.

+ Ledger Schools.

કરવામાં આવી હતી. ઇતિહાસ, ભૂગોળ વગેરે વિષયો પણ અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા જ શીખવાતા. સ્વદેશાભિમાનને પોષે એવી કોઈ પણ કવિતા બુલેચુંકે પણ ન આવી જાય એની ખાસ કાળજી રખાતી, અને સર વૉલ્ટર સ્કોટની

છ શું કોઈ માનવી જીવેને અચેત એવો,
જેને નથી જાણીઆ કદીએ મનમાં ભાવો-
જેણે કદી અંતરે એવું કહ્યું નથી કે
આ મારી ખુદ-મારી આ આવશ્યકિ છે ?

પ્રખ્યાત કવિતા આયર્લેન્ડનાં બાળકોને માટે હાનિ-કારક ગણાતી. આ કહેવાતી પ્રજાકીય શાળાઓમાં આયર્લેન્ડનો ઇતિહાસ અંગ્રેજોની દૃષ્ટિએ જ શીખવાતો, અને તેમાં દરેક આયરિશ બાળકને 'સુખી અને સંતોષી અંગ્રેજ માળક'† ખનાવવાનો ઉદ્દેશ રખાતો. આ પ્રજાકીય શાળાઓ સરકારી મદદ લેતી અને એમનાં પાઠ્ય પુસ્તકો સરકારે નીમેક્લી કમિટી નક્કી કરી આપતી. આ સિવાય તેમના પર બીજો કોઈ પણ જાતનો સરકારનો કાબુ નહતો. અને એથી તેમને 'પ્રજાકીય' શાળાઓના નામથી ઓળખાવવામાં આવતી

આ સરકારી-પ્રજાકીય શાળાઓની સાથે સાથે પાદરીઓની શાળાઓ ચાલતી, અને તેમાં જો કે ઇન્ટરમીડિએટ ધોરણ સુધી એનાં એ પુસ્તકો શીખવાતાં, પણ ત્યાં શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓને એ પુસ્તકો સિવાયની બીજી ધણી માહિતી આપતા. કેટલીયે વાર તેઓ એ પુસ્તકોમાંની ભૂલો વિદ્યાર્થીઓને બતાવતા અને સુધારાવતા પણ ખરા. ખાસ કરીને ઇતિહાસનાં પુસ્તકોમાં આવા સુધારા ઘણા કરવા પડતા. આયર્લેન્ડની ગેલીક ભાષા

§ Breathles there a man with soul
so dead.

Who to himself never hath said:
This is my own, my native land ?

* National schools.

† A happy English child.

આ શાળાઓમાં ખાસ વિષય તરીકે શીખવાતી અને ઇન્ટરમીડિએટ પછીનાં ઉચાં ધોરણનાં પુસ્તકો શિક્ષકો જાતે જ લખતા અને શીખવતા. આને લીધે આ શાળાઓમાં અને એની કોલેજોમાં આયર્લેન્ડનો સ્વતંત્રતા માટેનો જુસ્સો થોડે ઘણે અંશે પણ જળવાઈ રહ્યો હતો, અને એથી દરેક દેશભક્ત આયરિશ યોતાનાં બાળકોને આ પાદરીઓની શાળાઓમાં જ દાખલ કરતો. કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે, કે ટેરીના પિતાએ ટેરીને આ શાળામાં જ દાખલ કર્યો.

અભ્યાસ

ટેરી બાલ્યુવામાં ઘણો જ હોશિયાર હતો. ઘર-આતનાં ધોરણ તો એ જોતજોતામાં કૂદી ગયો અને ત્રણ વરસ ખાસ અભ્યાસ કરી, તેણે ઇન્ટરમીડિએટની પરીક્ષા પસંદ કરી.

પણ આ પહેલાં ટેરીના પિતા મરણ પામ્યા હતા અને એથી કુટુંબના ભરણપોષણનો બધો ભાર માતાને માથે પડ્યો હતો. કુટુંબનું ભરણપોષણ પણ કરવું અને એ ઉપરાંત હોકરોએને બાળ્યુવાં એ જન્મે જોળ ટેરીની નિરાધાર માતાને માટે ખુબીયારે હતા, છતાં પ્રભુમાં શ્રદ્ધા રાખી, પોટે પાટા બાંધી એમણે ટેરીને ઇન્ટરમીડિએટ પાસ કરાવી.

ટેરી સ્વભાવે ગમ્મતી અને પુશમિનજ હતો. આથી એના સહાધ્યાથીઓ એને ખૂબ ચડાતા. રાત્રીઓના દિવસોમાં એ શાળામાં ચાલતાં બધાં પુસ્તકો પહેલેથી જ વાંચી તૈયાર થઈ જતો, એટલે શાળા ઉઘડે ત્યારે એને ચિંતા જેવું રહેતું જ નહિ. આથી તે શાળાના દિવસોમાં નચિંત બીજા વિદ્યાર્થીઓ સાથે રમતો ખેલતો.

ટેરી ઇન્ટરમીડિએટમાં પાસ થયો એટલે એની માએ એને હાઈડી લેવાની વાત કરી. આ વાત સાંભળી એના મિત્રો ઘણા જ દિવસો રહ્યા. ટેરીની સોખત વિના દિવસો કેમ જરો ? એ એમને સલાહ થઈ પડ્યો. ટેરીને પણ દિવસો ઘણો જ રંગ થયો. પણ આખરે ધરતી સ્થિતિ તરફ નજર કરી

આનો બોલો હળવો કરવા આગળ લખવાનું મોટી વાળ્યું અને ક્વાર્ટરની પેદીમાં એ ગુમાસ્તી રહ્યો.

આ વખતે ટેરીની ઉંમર ૧૫ વર્ષની જ હતી. એના દિલમાં આગળ લખવાની મોટી હોંસ હતી, પણ પરિસ્થિતિને વચ યઇ એને ગુમાસ્તાની નોકરી લેવી પડી, પણ એને એ નોકરી તો પસંદ નહોતી જ. ત્યારે ત્યારે કોઈ એના જૂના મિત્રને એ મળતો, ત્યારે પોતાની વાત નીકળતો એ મીઠું મીઠું હસતો, અને ક્વાર્ટરની પેદીની મીઠી મળક ઉઠાવતો. પણ આ મળકની પાછળ અંતરની ઉંડી વેદના છપાઈ હતી. પોતાના જૂના દોસ્તોને આગળ અભ્યાસ કરતા અને પોતાને ગુમાસ્તી કરતો જોઈ એના હૃદયમાં ઉઝા ચીરાડો પડતો, અને મિત્રથી છૂટા પડ્યા પછી પોતે ગમગીન બની જતો. ઘેર આવતાં આના ઉમળકાઓ, પ્રેમાળ શબ્દો સાંભળી મોં હસતું કરવા પ્રયત્ન કરતો, અને ત્યારે મા બધી વાત કહાવી, કહેતી—ટેરી એમાં શું ? તું ? યે ઘેર કાણુએ ત્યારે ટેરીની ગમગીની ક્યાં ચાલી જતી.

જીવનસંક્રામ

જે કામ હાથમાં લીધું એને પાર ઉતારવું એ ટેરીનો જાતિસ્વભાવ હતો. ટેરીએ જોયું કે ગુમાસ્તી ક્યાં વિના છૂટકો નથી જ, એટલે એણે એની પાછળ જ બધું ચિત લગાડ્યું; અને થોડા વખતમાં દિસ્તાબ-દિસ્તાબના કામમાં એ એટલો બધો પ્રવીણ થઈ ગયો કે એના રહે એને દિસ્તાબી કારકુનની જગ્યા આપી.

પણ ટેરી પેદીમાં જ કામ કરીને સંતોષાતો નહિ. પેદીમાં કામ કરી પછી તે મિત્રોની સાથે દરિયા કિનારે ફરવા નીકળતો, અને આપલેન્ડની સ્વતંત્રતાના મનોરથ ધડતો. રાતના ઓપેશ દાઉસમાં બંધ રોકપીઅરનાં નાટકો જોતો, અને ઘેર આવી મોટી રાત સુધી યેકર અને ડીક-સનાં પુસ્તકો વાંચતો. શિયાળાની કડકડતી ઠંડીમાં રાતના સપડી પાસે બેસી વાંચતો એને ઉંઘ આવી જતી, આથી એણે વહેલા આઠ વાગ્યે સૂઈ પાછલી રાતના

એ વાગે ઉઠવાનો નિયમ કર્યો, અને સપડીને રંગ આપી ઓવરકોટ પહેરી લખવા વાંચવાનું, શરૂ કર્યું. આ રીતે એણે પોતાનો અભ્યાસ આગળ વધાર્યો, અને સન ૧૮૦૭ માં બી. એ ની ડિગ્રી મેળવી પોતાના દિલની મુસદ્દ પૂરી કરી—

રાજકીય જીવન

સન ૧૮૯૧ માં પાર્લિયનું પ્રત્યુ થયું. તે પછી સન ૧૮૯૮માં આપલેન્ડની સ્વતંત્રતાનો દિવસ ઉજવાયો. સો વર્ષ પહેલાં પુલ્ક ટોને આપલેન્ડને સ્વતંત્ર બનાવવાનું જાહેર કર્યું હતું. અને એમાં સેંકડોનાં લોકો રૂઝામાં હતો. એની આ જ્યંતી હતી. નવજીવાનોએ એ દિવસની પારંગીરી કાપમ રાખવા પુલ્ક ટોને કલ્પ રચાવી અને તેમાં ટેરી પણ દાખલ થયો. પણ એ કલ્પ અંદર અંદરના વિષત્રાદને લીધે લાંબો વખત ચાલી નહિ અને એક વરસમાં જ તૂટી પડી. એની જગ્યાએ સન ૧૮૯૬ માં યંગ આપલેન્ડ સોસાયટીની રચાવના થઈ.

યંગ આપલેન્ડ સોસાયટી

આ સોસાયટીનો ઉદ્દેશ આપલેન્ડની સ્વતંત્રતા જ હાંસિલ કરવાનો હતો, પણ રૂઢ સભાસદો અને જીવાન સભાસદો વચ્ચે એ ખાખત ધણો જ મતભેદ રહ્યો હતો. જુદ પુરો સ્વતંત્ર આપલેન્ડની વાતમાં માનતા. પણ જીવાનોને તે ઉદ્દેશ હવે રાખવા કહેતા. એમને લાગતું કે આપલેન્ડમાં પહેલાનું જેમ રહ્યું નથી, એટલે એ વાન બહાર પાડવામાં કાંઈ ફાલ્સુ નથી. માત્ર આપલેન્ડની એ ભાવના મરી ન જવા દેવી એ જ એમનો ઉદ્દેશ હતો. જીવાનોને આપલેન્ડમાં શકા હતી. તેઓ પ્રજાની આગળ પોતાનો આદર્શ ખુલ્લેખુલ્લો રજૂ કરવાની તરફેણમાં હતા. તેઓ લોકરમાં બસતી ન ધરાવે લોકોને સમજાવવા માગતા હતા. આપલેન્ડની ધૈર્ય શાળા અને ઉદ્યોગોના પુનર્દાર કરવાનું કામ તુરત જ હાથ ધરવાને તેઓ આગ્રહ કરતા. પાર્લામેન્ટમાં

• તરફ આપલેન્ડની સભા.

દાખલ થનાર પક્ષની સામે હરિદ્વારમાં ઉતરી એનિસિપાઈલી, લેક્સપોર્ડ વગેરે પ્રમુખીય સંસ્થાઓનો કબજો લેવાની તેઓ વાત કરતા. પણ આ બધું વૃદ્ધોને ગળે ઉતરતું નહિ. આથી સન ૧૯૦૧ માં યંગ આયર્લેન્ડ સોસાયટીમાં બંગાળી પડયું અને ટેરી, લીઆમરી રાષ્ટ્રી વગેરે જુવાનોએ મળી કાર્ક ગેલીક સાહિત્ય સભા નામની જુદી સંસ્થા સ્થાપી.

ગેલીક સાહિત્ય સભા.

આ સંસ્થાનો ઉદ્દેશ આયર્લેન્ડની જુલાઈ ગયેલી ગેલીક ભાષાનો પુનરુદ્ધાર કરવાનો અને એની મારફત આયર્લેન્ડના આત્મજાને જાગૃત કરી આયર્લેન્ડને સ્વતંત્ર બનાવવાનો હતો.

આની સભાઓ ડબ્લીન અને ખેલ્ફાર્ટમાં પણ સ્થપાઈ, અને સમસ્ત આયર્લેન્ડમાં માતૃ-ભાષાનો પુનરુદ્ધાર કરવાને ભગીરથ પ્રયાસ થયે. અંગ્રેજી ભણેલા યુવકો દર ગામડાંઓમાં જઈ ત્યાંના ખેડૂતો પાસેથી આયર્લેન્ડની ગેલીક ભાષા શીખવા લાગ્યા અને તેમનાં ગ્રંથાલુ હૃદયમાં આયર્લેન્ડની સ્વતંત્રતાનો મંત્ર ભજુવા લાગ્યા. પણ આ સભાઓ આટલેથી જ અટકી નહિ. તેમણે લશ્કરી ભરતી અટકાવવા પણ ભગીરથ પ્રયાસ થયે ક્યો. બ્રિટિશ લશ્કરમાં કોઈ પણ આયરિશ ભરતી ન થતું હોય એવાં હેન્ડબીકો તેઓ મકાનોની દિવાલો પર અને બારણાઓ પર રાતોરાત ચોંટાં અને ભાપણો કરી આયર્લેન્ડની પ્રજાને બ્રિટિશ લશ્કરમાં ભરતી થની અટકાવી. રવિવાર અને બીજા રજાના દિવસોએ આ યુવકો ગામડાંઓમાં પહોંચી જઈ ત્યાંના લોકોને પણ ભરતી નહિ થવા સમજાવ્યું, અને આખા દેશમાં એક જ ઢાક વાગી રહી.

ટેરી આ કામમાં સૌથી મોખરે હતો. લોકોના મકાનોની દિવાલો પર ભરતી નહિ થવાનાં હેન્ડબીકો ચોંટાવવામાં તેણે કેટલીયે રાત્રીના ઉખમરા કર્યા, અને

રવિવારે ગામડાંઓમાં જઈ ત્યાંના લોકો આગળ એ જ વિષયનાં ભાષણો કર્યા. આ ઉપરાંત સાહિત્ય સભાના હસ્તક્ષેપિત માસિકમાં લેખો લખ્યા, અને સાથે સાથે પોતાનો સ્નાતક મારેનો અભ્યાસ પણ ચાલુ રાખ્યો.

સીનફીનનો જન્મ.

સન ૧૮૬૬ માં આર્થર ગ્રીફીથે, ધી યુનાઈટેડ આઈરિશમેન નામનું પત્ર કાઢ્યું, અને એમાં દર આઠવાડીએ છન્ડેન્ડથી જૂદા પડવાના વિચારો દર્શાવતા. આવી રીતે છયોડ આયર્લેન્ડની આંતર અભિલાષ વ્યક્ત કરનાર આ પહેલું જ પત્ર હતું. સન ૧૯૦૫ માં આર્થર ગ્રીફીથે સમસ્ત આયર્લેન્ડની પ્રજા જોગ સ્વાવલંબનનો મંત્રોત્પાદ્યો, કે—

હુનિયાનાં કોઈ ખૂલે નજર નાંખવાથી તમારો યુવાક હરિથે વજવાનો નથી એ તો મુશ્કેલ કામ છે. આપણે પોતાની જાત પરજ આધાર રાખતાં શીખવું નેહજે. આપણા કુલરકલોગોનો વિકાસ આપણે કરી શકીએ. સહકારી મંડળીઓ આપણે સ્થાપી શકીએ, આપણી માતૃભાષાનો અભ્યાસ આપણે કરી શકીએ, અને એ રીતે અંગ્રેજી શિક્ષણની શુભાખીમાંથી આપણે મુક્ત થઈ શકીએ.

તેણે જણાવ્યું કે આને માટે વેરટમીન્સ્ટર કે અમેરિકા તરફ નજર નાંખવાની જરૂર નથી. આ બધી તો પોતાના હાથની જ માત છે. અમેરિકા કે કાન્સ કે છન્ડેન્ડ કોઈ પણ આયર્લેન્ડનો ઉદાર કરી શકે તેમ નથી. આયર્લેન્ડનો ઉદાર તો કેવળ આયર્લેન્ડ જ કરી શકે. આ સનાતન સત્ય તેણે આયર્લેન્ડની પ્રજા આગળ રજૂ કર્યું. આયર્લેન્ડનાં નવજુવાનો પોતાના અંનરના ઉગ્ગાર સાંભળી હર્ષ-પ્રેક્ષા બન્યા અને બધીયે સાહિત્ય સભાઓ અને ક્લબો આ પ્રકૃપની આસપાસ વીંટળાઈ પડ્યા. આમાંથી સીનફીનનો જન્મ થયો. આર્થર ગ્રીફીથે આ પદ્ધતી એક રાષ્ટ્રીય કાઉન્સિલ સ્થાપી અને ત્યારથી આયરિશ

• અમે પોતે.

+ National Council.

પ્રજાનું મધ્યગિનું બિટિશ પાર્લામેન્ટ કે અમેરિકા નાં પશુ ખુદ આપર્લેન્ડ ન જાન્યું.

સાહિત્યપ્રવૃત્તિ

ટેરીને સાહિત્યનો અને કવિનાનો ન્હાનપણથી જ શોખ હતો. માતાપિતાનો એ અશુભસા વરસો હતો. એ વિદ્યાર્થી હતો, ત્યારે જ એણે 'કુદરતનું ગીત' એ નામનું એક કાવ્ય લખ્યું હતું. એ કાવ્યમાં એણે કુદરતની સ્વતંત્રતાનો મહિમા ગાયો. વાલુ સ્વતંત્ર છે, સાગરનો જળ સ્વતંત્ર છે, પાંખીઓ સ્વતંત્ર છે, પશુ માત્ર આપર્લેન્ડ સ્વતંત્ર નથી, એ એના કાવ્યનો ધ્વનિ હતો. આ કાવ્ય 'સેન્ટ પેટ્રિક' નામના આઝાદિક પત્રમાં પ્રસિદ્ધ વહેંચે એક તખ્તસુસથી બહાર પડ્યું. એ એટલું બધું વખણાયું અને વાચકોએ કવિનું નામ જાણવાને એટલી બધી ઇન્તેજરી ખતાવી, કે તંત્રીએ એ જ કાવ્ય થોડા વખત પછી લેખકના નામ સાથે ફરીથી છાપ્યું. સન ૧૯૦૭ માં ટેરીએ 'સ્વાતંત્ર્ય સંગીતન' એ નામનો કાવ્ય-સંગ્રહ બહાર પાડ્યો, અને એમાં પોતાના 'કુદરતના ગીતનો' જ નિદાસ કરી વધારે નિરંજન લાખામાં એના એ ભાગો વ્યક્ત કર્યા. સાગરના ઉછળતા મોજાના સંગીતમાં એણે આપર્લેન્ડના સ્વતંત્રતાનો મુર સાંભળ્યો. એને મન તો એ મોજાં હરધડી એજ મોંઘેલા આપર્લેન્ડ સ્વતંત્ર છે, પ્રભુએ એને સ્વતંત્ર રચ્યું છે, અને એ હરહમેશ સ્વતંત્ર રહેવા સરમત્યું છે. એમાં એણે સાગરના ગીત ગાયું, સરિતાના ગીત ગાયું, ગિરસ ગીત ગાયું, સ્વતંત્રતાના દુનનથી એક સ્વરસાલનાના હૃદયમાં જે જે લાગુ છે એ સર લાગા ગાયા. એક બીજું પુસ્તક લખી અસ્ટરને આપર્લેન્ડની સાથે એકત્ર થવા ઈવ દુઃખની પાનપણી કરી. તે પછી કેટલાં નાટ્યકર્તાઓએ આજ નિરંજન, અને એની મારફત લોકોને

સ્વતંત્રતાનો ઉપદેશ દેવો સર્ કર્યો. આ સમાજમાં ૧૫ સમાસો હતા, અને તેઓમાંના ધણીખરા અને જ નાટકો લખતા અને લખવાના. ટેરી આ સમાજ માટે નાટકો લખતો ખરો, પણ બંધનનો નહિ. સન ૧૯૧૦ માં એણે જૂના આયરિશ સાહિત્યનું વસ્તુ લઈ "ધી લાઈ ઓર્ડર ઓફ કુને" નામનું નાટક લખ્યું, અને તે નવેમ્બર માસમાં રંગ-ભૂમિ પર લખવાયું. આ નાટકમાં થોડાઓની અમર આશા આલેખી હતી, અને છેવટે તેઓ ફરી રીને વિજયી થતા એનું નિર્દેશ કર્યું હતું. નાટક લખવાનારો પણ વિદ્વાન લેખકો હતા અને એથી એમનો અભિનય ભાવપૂર્ણ અને મર્મોદિન હતો. આથી જોનારાઓના મન પર ઊંડી અસર પડી અને નાટક પૂરું થતા પ્રેક્ષકોએ નાટકના લેખકને રંગભૂમિ પર આપી દર્શન દેવા વિનંતી કરી. પણ લેખકે એ વિનંતીને માન આપવા ગોખી ના પાડી.

૧૯૧૦ ના ડીસેમ્બર મહિનાની ૨૭ મી તારીખે ટેરીનું બીજું નાટક રંગભૂમિ પર લખવાયું. એમાં એક મરીય કુટુંબની દરજીકયા ગોઈ હતી. આ નાટક જોઈ પ્રેક્ષકો સ્તબ્ધ થઈ ગયા અને આપર્લેન્ડનાં કટલાયે કુટુંબોની જીવનકથા તેમની આંખ આગળ ખડી થઈ રહી. બાલરીતભાત મનુષ્યના આત્માને ફરી રીતે દાખી દે છે, એ વિષે એક ત્રીજું નાટક બહાર પાડ્યું. આજ અરમામાં "સ્વતંત્રતાના સિદ્ધાંતો" નામનું આંદોલન પુસ્તક બહાર પાડ્યું. આ પછી સન ૧૯૧૮ માં 'જળિયોગીન' નામનું નાટક બહાર પાડ્યું. જે વખા મિ. મેરક્ટીયનું દામસ્તગત પાકામેન્ટની આગળ રજૂ થયું હતું. અને જ્યાંને એમ લાગતું કે તે પસાર થઈ જઈ અને રામની નુમનિ પણ મળશે. અને થયું પણ તેમજ, છતાં તે પછી તુરંતજ લગભગ જંદોર થઈ અને તે જાન્યું તંતું જ મૂતું. ટેરીએ આ નવા નાટકમાં દામસ્તગત મળનાં આપર્લેન્ડની દશાનો ચિતાર ચીતર્યો અને છેવટે નાટકના નામક થું ઓલીવની

- * Nature's Hymn.
- + The Music of Freedom.
- * Cork Dramatic Society.

- * Principles of Freedom—1912.
- + The Revolutionist.

મળી ગયું અને એમાં ક્વાયલ યરૂ થઈ, ધીરે ધીરે વોલન્ટીઅરો પશુ વધવા માંડ્યા, અને વખત જતાં કોર્કની મુનિસિપલ કમિટીએ ક્વાયલ અટે દાખાગમનર વાપરવાની પરવાનગી આપી. સાંઘના ક્વાયલ કરતી વખતે રાજાગમનરના દરવાજા આગળ ક્વાયલ જોવા લોકોનાં રોજી રોજાં બેઠાં થતાં, અને એથી વોલન્ટીઅરની લીસચાસને ખૂબ પ્રસિદ્ધિ મળે. આવી રીતે મદિનાઓ સુધી શાંતિથી અને ધીરજથી ક્વાયલ કર્યા બાદ વોલન્ટીઅરોની ટુકડીને ચોરેમાં ફેરવવા બદલે કાઠી અને ટેરી અને રોમ એલિસર થઈ આગળ ચાલવા લાગ્યા. રસ્તામાં લોકો રાતે ખરતી કુટલજ ભેર આ મુનિસિપાલિટી નજીકના તરફ જોઈ રહ્યા, અને કોઈ કોઈ તો ગ્રેં આડે દાયદા દસવા પશુ લાગ્યા. બસનાં આગળ પોસ્ટમેનની જ સામે તેઓ બધા ગોઠવાઈ ગયા, અને ટેરીએ લોકોને વોલન્ટીઅરમાં જરતી થવા ભાગ્ય આપ્યું. તે પછી બધા પાછા ફર્યા અને સરકરી દને હાથ ઉપાડના પોત પોતાને ઘેર વિખરાઈ ગયા. આની જોનારાઓ પર સારી અસર થઈ. તેઓ સમજ્યા, કે આ જાગેશની રમત નહોતી, પણ નવજીવનોનો સરકરી તાલીમ દેવાનો નિશ્ચય હતો. એમના દિલમાં તેમની પ્રતે સહજીવ જોવા થયો. ટેરી અને રોમની મદિનાઓની મહેનત આખરે ફળી. વોલન્ટીઅરની લીસચાસે કોર્કની પ્રજાના દિલમાં પર કર્યું.

પોતાના વિરોધ છતાં વોલન્ટીઅર લીસચાસને આપરિસ પ્રજાના દિલમાં પર કરતી જોઈ, રોમ-ડના પાસેને-ટમાં બેસનાર પક્ષને ચિંતા થઈ. દને વાત મળી આગળ વધી અંધ હતી, એટલે વોલન્ટીઅરની મહેનતને નાશ થઈ ચોરે તેમ નહોતું. એથી રોમ-ડ અને તેના પક્ષે વોલન્ટીઅરની કમિટી પર રાજૂ મેનવરના નિશ્ચય કર્યો. અખર મુખી તેઓએ રોમ-ડીઅરની લીસચાસ માટે પોતાના પત્ર તરફથી તરફે વિરોધ કર્યો નહોતો. તેમને વોલન્ટીઅરની હાથચાકી કમિટીમાં પોતાના રૂપ માણ્યો નીમવાની માગણી કરી. પ્રો. મેન્નીલ વગેરેએ એ પક્ષનો સહયોગ

મેળવવા તે કબૂલ રાખ્યું, એટલે એ પક્ષે રૂપ માંગી રૂઝ માણ્યો કમિટીમાંથી જ મૂવી કદાચા. તેઓ કમિટીની સમાઓમાં હાજર રહી પોતાનો કબો યુલવવા લાગ્યા. પણ એ પક્ષના માણ્યોએ જેઓ ખરૂ દિલથી આ લીસચાસમાં માનનારા હતા, અને જેઓ પોતાના પક્ષના માનની ખાતર અખર મુખી ફર રહ્યા હતા, તેઓ થોડાજ પોતાનાં નામ મેંધાવવા લાગ્યા. જોઈ જોઈને રૂમનું જરનારા મોટા મોટા અખીર ઉમરાવો પણ આ લીસચાસ રોમ-ડના જ દાયમાં છે એમ સમજી વોલન્ટીઅરમાં જોડાયા અને અને એમની મેંધા પૂજ વધી ગઈ.

કમિટીમાં ગોળીબાર

જર્મની સાથે લડાઈ ચરૂ થઈ તે પહેલાં જો જણ મદિના પર અખર-ડના વોલન્ટીઅરોએ લાર્ન બંદરથી બંદુકો આપાત કરી. રૂમને-ડની સરકારે આ સામે કોઈ પગલાં લીધાં નહિ, એટલે કમિટીના વોલન્ટીઅરોએ પણ હાડિય બંદરે બંદુકો ઉતારી, અને બને નાંખી સરકારમાં લાખા થયા.

જરૂરના પહેરેશીના અને પોલિસો તેમની આગ પડ્યા. વોલન્ટીઅરની એક ટુકડીએ તેમને રૂમ રાખ્યા, અને પીએપેરે બપોલે બંદુકો તેમને રોડો પાટી લીધી. પણ એટલામાં સરકાર આવી પહેરેશી. વોલન્ટીઅરોને અરોપ થયો જાણ જોઈ તેના મુકામના પર ન રહ્યો. રોડમાં ને રોડમાં 'લેન્ડાઈંગ' લોકો નામના ગુના પર જતા નિશ્ચય લોકો પર દરકરે ગેળગાર કર્યા. એથી રોડના અડી ગયા અને મજાક થાવા લાગ્યા. નિર્દોષ લોકોનું આવી રીતે કાઠી નડાવ્યાં અખર-ડના પિતે ઉલ્લટ. હાંના અને રોમ-ડીઅરની એલિસમાં લોકોનાં રોડને રોજાં જરતી થયા ઉમરાવો લાગ્યા. મનદિલમ વોલન્ટીઅરોની જરતી કરવાનું હાથ ચાલ્યું. પેસવર માણ્યોએ તલિયો બગીચા પેસા આપ્યા, અને તે જઈ જતા મોટા આવી. રોડને ફર રોડાવથી બંદુકો, રાખેલો વગેરે

આપાત કરવા પોતાનાં વહાણો આપ્યાં. જોતજોતામાં જો અઢી લાખ માણસો વોલન્ડીઅર સૈન્યમાં જોડાયા અને દરેકના ખભાપર એકેક બંદૂક આવી ગઈ. એટલામાં લડાઈ જાહેર થઈ અને રેડમન્ડે પોતાના પક્ષ તરફથી દંડ્યોડને ખાતર આપ્યોડને કબજે રાખવાનું વચન આપ્યું. સન ૧૯૧૪ના સપ્ટેમ્બર માસમાં વૂડનસિજ આગળ વોલન્ડીઅરોને બ્રિટિશ લશ્કરમાં ભરતી થઈ, જર્મની સામે લડવા જવા રેડમન્ડે ઉપદેશ કર્યો. આથી કેમ્બ્રિજ કમિટીએ રેડમન્ડના પત્નીસે માણસોને દંભિટીમાંથી કમી કર્યા અને વોલન્ડીઅરોમાં લાંબાણુ પડ્યું.

વોલન્ડીઅરોમાં લગાણુ

કાર્કમાં કેપ્ટન કોસબીએ વોલન્ડીઅરોને રેડમન્ડના પક્ષમાં જોડાવા અપીલ કરી અને ૨૦૦૦ માંથી ૧૯૫૦ વોલન્ડીઅરો એ પક્ષમાં જોડાઈ ગયા. આવી રીતે તમામ દેશમાં અપીલ થઈ અને ૨૫૦૦૦૦ માંથી માત્ર ૮૦૦૦ સિવાય બીજા બધા વોલન્ડીઅરો રેડમન્ડના પક્ષમાં લગા ગયા. ટેરી અને રોમનું કામ આથી અતિ વિકટ થઈ ગયું. રેડમન્ડ પક્ષના માણસો અને છાપાવાળાઓ આ અડપ મતિવાળા પક્ષને દેશના દુરમન તરીકે જોળખાવવા લાગ્યા, અને કેટલાક તો આગળ વધીને એમ પણ કહેવા લાગ્યા કે ‘આ લોકોને જર્મન સરકાર તરફથી પૈસા મળે છે અને એથી તેઓ સામા પડ્યા છે.’ ટેરીએ આ અરસામાં જ, ૧૯૧૪ના સપ્ટેમ્બર માસની ૧૯મી તારીખે, ‘ફ્રીઆના ફેક્ષ’ નામનું અઠનાદિક પત્ર કાઢ્યું, અને પોતાનો પક્ષ સખળ રીતે રજૂ કર્યો. આ પત્રમાં તેણે સામા પક્ષની ગાળોની અવગણના કરી અને એમની દલીલોનો ખણ્ણી જ સંબંધાર્થી અને મીઠાસાથી જવાબ આપ્યો. એક રથજે આપભોગના ધર્મ પર લખતાં તેણે જણાવ્યું:

જ. એથી તો વેરને અગ્નિ લભી જશે. આયર્લેન્ડની ભૂમિ પર સૌથી પહેલાં આયર્લેન્ડનું જ લોહી રેલાયું જોઈએ. કાણ એથી આયર્લેન્ડની ગુમાવેલી સ્વતંત્રતા પાછી મેળવવા એવો અગ્નિ પ્રજ્વળી ઉઠશે જેને હોલવના શોતાન પણ સમય નહિ થાય.

પણ આ પત્ર ત્રણ મહિના જ ચાલ્યું. ૧૯૧૪ ડીસેમ્બર માસની ૫ મી તારીખે સરકારે સ્વતંત્રતાનો ઉદ્દોષ કરનારાં બધાં પત્રો બંધ કર્યા, એમાં આ પત્ર પણ બંધ પડ્યું. પત્ર બંધ પડવાથી ટેરી ગંદગારીમાં આવી પડ્યો. પત્રની છપામણીનાં ખિલ ચૂક્યા દિનાનાં પડી રહ્યાં હતાં. ટેરી પાસે ને ચૂકવવા નતી પાછ નહોતી. આખરે પોને ધણીજ હેંચર્યા ગંદહેસાં અને સાચી રાખેલાં ધુસ્તરો વેચીને એણે છાપનારનું કાણુ અદા કર્યું. પોતાના દેશની ખાતર પોતાની ઝાંઝી પ્રિય વસ્તુનો એણે આમ ભોગ આપ્યો.

૧૯૧૫ ના જુલાઈ માસમાં ટેરીએ પોતાની વ્યાપારી શાળાઓના નિરીક્ષકની નોકરીને તિલાંજલિ આપી, અને પોતે વોલન્ડીઅર ઝાંઝા કરવાના કામમાં યુગાઈ ગયો. આખા કાર્ક પરગણામાં એ પોતાની બાઈસિકલ લેઈ ઘૂમી વળ્યો, અને એની જૂની જોળખાણુવાળાં કેટલાંયે માણસો વોલન્ડીઅરમાં ભરતી થયાં. એણે આ બધા વોલન્ડીઅરોને ઠવાયત કરાવી તાલીમ આપી, અને એની એક એવી મંપૂર્ણ યોજના કરી કે સન ૧૯૧૬ માં વોલન્ડીઅરોની તાલીમ અને યોજનાના મંપૂર્ણ અભ્યાર સુધીના પાંચત કોઈના પરગણાની પ્રથમ વર્ગમાં ગણના થવા લાગી.

પહેલી ધરપકડ

સરકારે મેક્સ્વનીના આ કામની દરેક દરવાજાં વાર લગાડી નહિ. ૧૯૧૬ ના જાન્યુઆરી માસની ૧૩ મી તારીખે ફોર્ટરી ભાપણુ કરવાના આરોપસર તેને પકડવામાં આવ્યો અને ફેબ્રુઆરીની ૧૬ મી તારીખે એનો કેસ ચાલ્યો. ત્યાં ૨૨ મિત્રો ચૂકાવો

અપભોગના ધર્મનો વિચાર કરે. આપણા દુરમનનાં લોહી લયે દેશય પણ તે આપણા પહેલાં તો નહિ

આપવામાં આવ્યો. પણ એની પાસે લશ્કરી અમ-
લદારોની છાંઈ લાગ્યાની આવી હોવાથી એક એનો શિલિંગ
દેડ કરવામાં આવ્યો, અને અપ્રીતિ (Disaffection)
ફેલાવ્યાના બીજા આરોપો માટે તેને નિર્દોષ જાહેર
કરવામાં આવ્યો.

બળવાની તૈયારી

આ અવસરમાં વોલન્ટીઅરોની કમિટીમાં ૧૯૧૬
ના ઓગ્રિલ માસની ૨૩મી તારીખે બળવો કરવાના
પ્રશ્ન પર મતભેદ થયો. પ્રોફેસર મેક્સ્વીની અને
નેમનો પક્ષ લગાઇ પૂરી થવા આવે તેવામાં જ
બળવો કરવાની અને નમતાં પક્ષમાં બેસવાની
તરફેણમાં હતો, ત્યારે ટોમ કલાર્ક, હોરેસ પ્લેનેટ
વગેરે આગેવાનો તુરત જ બળવો કરવાના મતના
હતા. કારણ કે લગાઇ પૂરી થાય ત્યાં સુધી ઇન્ડિ-
આ વોલન્ટીઅરોને રહેવા દેશે જ નહિ એમ તેઓ
માનતાં હતા. આથી તા. ૨૩ મીએ બળવો કરવાનું
આ પક્ષે ફેરેણ મોકલ્યું.

કોર્ક શહેરના વોલન્ટીઅરો ગામડાંના વોલન્ટી-
અરોને જાણે મળે, અને બધી રેલ્વે અને રસ્તાઓ
પહેલાં કબજે કરે એવી ગોઠવણ થઈ. રવિવારે સવારના
શીઅર્સ સ્ટ્રીટમાં બધા વોલન્ટીઅરો ગોઠવાઇ ગયા.
એવામાં મેક્સ્વીનીને બળવો નહિ કરવાનો મહેસૂસ
મળ્યો. એ પછી પીઅર્સનો બીજો દિવસે બળવો
કરવાનો મહેસૂસ મળ્યો. આવી રીતે એક પછી એક
સાત મહેસૂસ આવ્યા. આખરે સાંજે ટેરી અને રોમે
શહેરના અને ગામડાંના વોલન્ટીઅરોને હારે હાથે
રખા આપી. રાતના ટોમ કલાર્કનો મહેસૂસ આવ્યો
કે કોર્કની તો તેને ખાતરી જ છે. ટેરીએ આખી રાત
વિચાર કર્યો. પોતાના અંતરના અવાજને માન આપી
ટેરીએ બળવો નહિ કરવાનો જ નિશ્ચય જાહેર કર્યો,
અને લશ્કરની સાથે સમાધાન તરીકે વોલન્ટીઅ-
રોની બધી બંકુકો લોડ મેચરને શરણે કરી. પણ
લશ્કરે પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરી એ બધીયે

બંકુકો પોતાના કબજામાં લીધી અને આગેવાનોને
પકડી લીધા.

બીજા ધરપકડ

૧૯૧૬ ના મે માસની ૩૯ તારીખે મેક્સ્વીનીને
પણ પકડવામાં આવ્યો. પહેલાં તેને ટ્રાઈની જેલ-
માં રાખ્યો. પછી તેને ડબ્લીન લઇ ગયા. ઓગ-
સ્ટ માસમાં આગેવાનોને જૂના પાડળ તથા તેને પણ
જૂનો પાડળો. સર્વેન ટીડીંગ જેલમાં રાખ્યા. આખરે
બધા આગેવાનોને અને મેક્સ્વીનીને મમાવ્યાની થાય
એવી ‘પરિચિતિ ઉભી કરવાને’ ડિસેમ્બર માસની
૩૧ મી તારીખે છૂટા કર્યા. બહાર આવીને આગેવા-
નોએ પોને ન્યાયી કામ પડતું મુખ્ય હતું ત્યાંથી
ફરીથી શરૂ કર્યું અને થોડાજ વખતમાં એવી ‘પરિ-
ચિતિ ઉભી’ કરી કે એ મહિનાની અંદર જ નેમને
પાછા હતા ત્યાંના ત્યાં જ મોકલવા પડ્યા.

ત્રીજા ધરપકડ

આથી સન ૧૯૧૭ના ફેબ્રુઆરી માસની ૨૨ મી
તારીખે મેક્સ્વીનીને પાછો પકડ્યો, અને ઈંગ્લેન્ડના
હરોલ્ડશાયરના ઓમ્પાઈ ગામમાં પરહેજ કર્યો. જૂન
મહિનાની આખરે એને પરહેજગીમાંથી છૂટા કર્યો
અને પાછું એનું એ કામ એણે શરૂ કર્યું.

ચોથી ધરપકડ

અકસરે માસમાં એને ફરીથી પકડ્યો અને
૭ મહિનાની રીપ આપી. ત્યાં જેલમાં એણે લાંબજી
ચર કરી. નવેમ્બર માસમાં સરકારે એને છોડી દીધો.
આ વખતે પણ બહાર નીકળી પાછું એનું એ જ
કામ હાથમાં લીધું.

પાંચમી ધરપકડ

સરકારે સને ૧૯૧૮ ના માર્ચ મહિનામાં આખી
રહેલી ૭ મહિનાની સજા પૂરી કરવાને એને ફરીથી

મેકકર્ટનેને ચૂંટવામાં આવ્યો. માર્ચ માસની ૧૯ મી તારીખે તેનું ખૂન થયું. ખૂનની હકીકત અમેરિકન કમિશન વ્યાગળની ટેરીનાં જીવનની બુધ્ધિમાનીક માંથી ખૂનની હકીકત નીચે પ્રમાણે મળે છે:-

૧૯૨૦ ના માર્ચ મહિનાની ૧૯ મી તારીખે આ બનાવ બન્યો. મેકકર્ટનેના ધરનાં બધાં માણસો સુધ્ધ ગયાં હતાં. રાતના એક વાગે કે સવા વાગે કોઈએ નેરથી બારણું ઠોક્યું. બધાને લાગ્યું કે પોલિસના કે લશ્કરના જ માણસો હોવા ભેઈએ મેકકર્ટને નીચે ઉતરીને બારણું ઉઘાડવા ગયા, પણ તેમનાં જીએ તેમને શેક્યા.

એ વખતમાં પ્રરેશને નીચે નહિ ઉતરવા દેવાનો વિવાદ હતો, કારણ તેઓ નીચે ઉતરે કે ઘરના જ તેમને કાર કરવામાં આવતા. આથી સ્ત્રીઓ જ પહેલાં નીચે ઉતરીને બેથી પ્રરેશને નારી કૂચવાનો વખત મળે. પણ આ વખતે તો મિસીસ મેકકર્ટને નીચે ઉતરે તે પહેલાં બારણું તોડી પાડવામાં આવ્યું, અને છ સાત માણસો અંદર ખૂસો આવ્યા. એક જીલ્લે બૂમ પાડી: “ પેલી બાઈને પકડો ”. બીજા બધા ઉપર ચઢી ગયા.

તેઓ લાગણ મિ. મેકકર્ટનેના ઓરડા પાસે જ જઈ પહોંચ્યા, અને બૂમ પાડી “ કર્ટને, બહાર નીકળ. ” બૂમ સાંભળી અંદર રહેલું જીલ્લું બાળક રડવા લાગ્યું. મિસીસ મેકકર્ટને બાળકને નીચે લેઈ આવવા દેવા વિનંતિ કરી, પણ એની રત્ન આપવામાં નહિ આવી. -પછી ધડાધડ ગોળીબાર સંભળાયા!

મિ. મેકકર્ટને ઓરડાનું બારણું ઉઘાડવા આવ્યા તેવા લાગણજ તેમને કાર કરવામાં આવ્યા.

આ બધું પોલિસઓફીસથી ૫૦ વારની અંદર જ જન્યું. કેરોનરની જ્યુરીએ ક્લિટિસ સરકારની સામે ખૂનનો આરોપ મૂક્યો, અને હોયડ જ્યોર્જ, લોર્ડ ફ્રેન્ચ વગેરેને તકસીરવાર ફગાવ્યા. આ ખાલી પડેલી જગ્યા પૂરવા મરનારના સાથી અને મિત્ર મેકરવીની પર સોની નજર કરી. મેકરવીનીએ તે જગ્યા તા. ૩૦ મી માર્ચે રવીકારી અને કેપોરિયનના સલાસદી વ્યાગળ લાપણુ કરતાં જણાવ્યું કે:-

આપણે કેટલીક વાર શોકથી ગાંડા બની જઈ અવિ-ચારી વેણ કાઢીએ છીએ, આપણે કહીએ છીએ કે ‘ આ ભોવ તો બહુ મ્હેટા કહેવાય. ’ આપણા બત્રીસ લક્ષણ પ્રરેશ આજ માલ્ય નય, એ આપણને કહે છે. પણ તેઓ બત્રીસ લક્ષણ હોવાથી જ તેમને મરતું પડ્યું છે. એનાથી ઓછા લોભ ન જ શકે. એ લોભને લીધે જ આપણી હાલ પવિત્ર બની છે, એમના લોહીથી જ આપણો યજ્ઞ પુનિત થયો છે, એમની કુરબાનીથી જ આપણો વિજય નિરાંક થયો છે. પ્રથમમાં શ્રદ્ધા રાખી એમણે જ્યાંથી કામ પડતું મૂક્યું છે, ત્યાંથી આપણે રાજ કરીએ છીએ અને આપણો વારો આવ્યે આપણે પણ કુરબાન થઈએ છીએ. નિર્દોષોનું લોહી આપણે કાંધે નથી રેડાત. આપણે તો આપણું લોહી રેડીએ છીએ; આપણા અમર શરીરોના સ્મરણમાં, આપણા દેશના ઉદ્ધારને કાળે આપણે ભંતે કુરબાન થઈએ છીએ. આપણા દુર્મનોની સામે ઉભા રહી આપણી રિયતિની મને યોગ્યતા કરવા દો:-અમારે દયા નથી ભેઈતી અમારે સમાધાનય નથી ભેઈતું. અમે તો એ પદમ દયાનિધિ પરમાત્માની દયા યાચીએ છીએ, કે એ અમારા કાંડમાં એટલું બળ કે, અમારા હિંમમાં એટલી તાકાત કે, કે અમારી ગમે તેટલી કસોટી થાય એમાંથી અમે પાર પડીએ, અને અમારા દેશને વિજયમાળ આરોપીએ. જનતુ અમારી દશા તરફ એપરવા ન જ બની શકે. અને કદાચ જનતુ બલે એપ-રવા બને—જનતા સમ્યક્તા બલે અમને તરછોડે પણ એ સમ્યક્તાને રાજ, વિજયો મહારાજ અમારો સહાયક છે; અને જો કે અમારામાંથી કેટલાક અધીરા બનેલાએ એનો ન્યાય ધીરે લાગે છે, છતાં તે સર્વની પૂંઠે લાગેલો જ છે, અને જ્યારે તે અન્યાયીના શિર પર ઉતરે છે ત્યારે અતિમ અને સર્વનારાક હોય છે.

મેકરવીનીએ પોતાની લોર્ડ મેમ્બરની જગ્યા પૂરી રોતે શોભાવી. અસલના રહી ગયેલા દુર્ગંધોને એણે વાળો-સુકીને કાઢી નાંખ્યા અને એને રથાને વ્યવસ્થા અને નીતિની જમાવટ કરી. સવારના ૧૦ થી રાતના ૧૦ વાગ્યા સુધી એ મ્યુનિસિપલ હોલમાં બેસી લખ્યા કરતો, હુકમો આપ્યા કરતો અને બપોરે પોણા કલાક જ ખાવા માટે ઘેર જતો.

સાતમી અને છઠ્ઠી ધરપકડ

૧૯૨૦ ના ઓગસ્ટ માસની ૧૨ મી તારીખે શુક્રવારે રાતના ૭-૪૦ વાગ્યે કોર્ટના મ્યુનિસિપલ હોલ

પર પોલિસનો દરોડો પડ્યો. મેક્સીની અને બીજા દસ માણસોને પકડવામાં આવ્યા. પ્રગલ્ભ, પંચાયતને ઉઘાડી દેવામાં આવી. રાતના ૧૧-૩૦ વાગે ફરી દરોડો પડ્યો. મેક્સીનીના મેજના ખાનામાંથી કેટલાંક કાગળોમાં જમ કરવામાં આવ્યાં. અધા કેદીઓએ વિરોધ દર્શાવવા લાંબા સમય કરી. આથી મેક્સીની સલામત બીજા કેદીઓને ત્રણ દિવસ રાખી છોડી દીધા. મેક્સીની પર ૧૬ મી આગરંતેલકરી અદાતન આગળ કેસ શરૂ થયો. અને પોતાનો કોઇ વકીલ છે કે નહિ, એ સવાલ પૂછતાં પોતે જણાવ્યું. —

આપની આ કેસ ચલાવવાની કાયવાડી વિષે મારે બે સમ્મ કહેવા છે. ઘડીકત એ છે, કે હું કોનો લોર્ડ મેયર અને વીક મેજિસ્ટ્રેટ છું. હું જલ્દે કરું છું, કે આ કોર્ટ ગેરકાયદેસર છે, અને જેઓ એના કામકાજમાં ભાગ લે છે, તેઓ આપને જની પ્રતિબંધ સરકારના કાયદા મુજબ પકડાવાને ફર છે. ”

ફરીથી પૂછવામાં આવ્યું. “ તમને કોટતા ન્યાયાધીશો પ્રત્યે વાંધો છે ? ”

લોર્ડ મેયર જવાબ આપ્યા :

“ મે કશું તેમા બધાના જવાબ આપી નય છે. ”

પછી ફરીથી પોતાનો કેસ રત્નકરવાની માગની થતાં, લોર્ડ મેયર જણાવ્યું.

“ આપને અંગત કહ પશુ કહેવાની મારી ખવાલિય નથી, છતાં હું આપને જણાવું છું કે આપ અને સચાલો પૂછીને શું કરી રહ્યા છો. ”

“ આપને જે કાંઈ ફેરીબત રત્નકરવાની વગે તે લખી લખામાં આવશે ”

“ હું જાણું છું તેમાંથી એક અગ્રર પશુ લખવાની જરૂર નથી. એ તો આ કાર્યવાહીને અગ્રર આપી મળાય. ”

સારજન્ટ મેજર બેઈલીએ પોતાની જુવાનીમાં જણાવ્યું કે :

“ મે એમનો પટો કાઢવા માંડ્યો એમણે કહ્યું કે ‘ પટો નીકળતાં પહેલાં તો મારો ભન નીકળો. ’ ”

“ તો, તમે પટો ન કાઢ્યો કે ? ”

“ પણ સિવાય, સાહેબ બધું કાઢ્યું. ”

આ પછી સરકારી પ્રેસીડ્યુટરે પોતાનો પક્ષ રત્નકર્યા, અને તે પૂરો થયા એટલે પ્રેસિડેન્ટ લોર્ડ મેયરને પૂછ્યું, “ તમારે કાંઈ કહેવું છે ? ” લોર્ડ મેયર જવાબ આપવા પોતાની જગ્યાએથી ઉઠા થયા એટલે પ્રેસિડેન્ટે કહ્યું :

“ મિ. મેક્સીની, બેસીને બાંસો. ”

“ અને ઉમેદ છે કે આ કાર્યવાહી પૂરી થાય ત્યાં સુધી હું મારા પગ પર ઉભો રહીશ, અને પછી હું થશે જેની મને પરવા નથી. મે હું એક માત્ર ખાનગી ભક્તિ દોત તો હું આપને એક સમ્મ પશુ કહેવાની જરૂર ન એવ પશુ હું જે હોદ્દો ધરાવું છું, તે હોદ્દાની રક્ષા મારે આપને બતાવી દેવું જોઈએ કે આપ ઉપર અમલદારોની સલાહથી થતો છે કંઈ આપની જવાબદારી રક્ષામાં જોઈ શકી નથી..... ”

આ પછી ૧૫ મિનીટની રમ પછી અને તે દરમિયાન મિસીસ મેક્સીનીએ લોર્ડ મેયર સાથે ગેલીક બનામાં વાતચીત કરી. તે પછી પ્રેસિડેન્ટે જલ્દે કહ્યું, કે તમે મતદારને પહેલાં આરોપ મારે છોડી મૂકવામાં આવે છે, અને બીજા, ત્રીજા અને ચોથા આરોપ મારે છોડેલા જલ્દે કરવામાં આવે છે. લોર્ડ મેયરે કહ્યું :

“ હું જણાવવા માફક છું કે આપ સમગ્રી જે કોઈ મુદત કચરો એવી મેં પહેલાં જ દર્દ બાંધી દીધી છે. મે ” શરૂઆતની જ ખાવામાં છોડી રાખું છું અને મેં હું એક મદિનામાં જ છોડી મળ જવાની ઉમેદ રાખું છું. ”

“ એટલે શું સભ્ય થતાં તમે ખોરાક લેવાની તાપસ્યો?”

“ હું તો માત્ર એટલું જ કહું છું, કે આપની સરકાર અમે તે કદે, જે તો મારે મારી સભ્યની શરતો નક્કી કરી દીધી છે. એક મહિનામાં હું, જીવનો કે મૃત્યુ, છટા થઈશ.”

છવટ લોર્ડ મેયરને ૨ વખતી સભ્ય કરવામાં આવી.

બ્રિટિશ જ્વેલ

જુલવારે તા. ૧૮ મીએ પરાંદના ચાર વાગ્યે મેક્સ્લીનીને લંડન શાંતી સ્થિતિનું જ્વેલના સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટને હવાલે કર્યો. એ જાણતો હતો, કે એને છોડે, તો સરકારને બધા કેદીઓને છોડવા પડે તેમ હતું, અને સરકાર તેમ કરવા તૈયાર નહતી. છતાં એનો નિશ્ચય હતો નહિ. આયર્લેન્ડની સ્વતંત્રતાને ખાતર પોતાના જીવનની પછે પછે આપવાનો એણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો.

અપવાસ અને મૃત્યુ

મેક્સ્લીનીને સ્થિતિનું જ્વેલમાં લાગ્યા, ત્યારે એને સાત દિવસના અપવાસ થઈ ચૂક્યા હતા. હવે ચાલવાની તેતામાં બિચકુલ શક્તિ ન હતી. આથી એને જ્વેલની હસ્તિપતાલમાં દાખલ કર્યો. હસ્તિપતાલના જે વોર્ડમાં મેક્સ્લીનીને રાખ્યો તે ૪૦ ફુટ પહોળો અને ૬૦ ફુટ લાંબો હતો. ૧૯૧૬ માં રોજર કેસમેન્ડને આજ વોર્ડનાં રાખેલો. વોર્ડમાં ૭ ખાટલા હતા. ડાયા હાથના બૂણામાં, એક ખાટલામાં મેક્સ્લીની સૂતો. બીજા બધા ખાટલા ખાલી હતા. શુક્રવારે ૨૦ મી તારીખે મેક્સ્લીનીનાં સ્ત્રી અને બહેન તેને મળવા આવ્યાં. સાથે ફાધર ડેમીનીક પણ હતા. મેક્સ્લીનીમાં હવે બેધા યવાની શક્તિ નહતી. ખાટલામાં રહ્યાં રહ્યાં જ એણે તેમનું સ્વાગત કર્યું. મરવાને માટે તે તૈયાર હતો પણ અધીરો થયો નહોતો. મરતાં પહેલાં આયર્લેન્ડને સ્વતંત્ર બંધાવી-ફ્રી-યાના બીજા દેશના વાવટાઓની સાથે આવ-

ર્લેન્ડના વાવટાને પણ ઉઠાવો જોવાની તેને હોંસ-હતી. પધારીમાં પડ્યાં પડ્યાં જીવતું એને માટે હવે. મુખ-ગ્રંથ નહતું, છતાં એના. જીવવાથી આયર્લેન્ડને હાલ હતો એ તે જાણતો. એટલે જ ઉવટના શ્વાસ પર્યંત એણે પોતાનું જીવન-આયર્લેન્ડને. અર્પણ કર્યું હતું.

દિવસો જતા ગયા તેમ એનું શરીર, ધીરે ધીરે ક્ષીણ થતું ચાલ્યું. કાનમાંથી પણ વહેવા માંડ્યું, અને આંખો. દિવસ પધારીમાં ચતાપાટ સૂઈ રહેવાથી પગ અને શરીરના બીજા અંગોમાં લોહી ફરતું બંધ થયું. વખત જતાં ખમા પર અને પીડમાં એને ચાલ્યાં પડ્યાં, અને ઘુંટણોમાં લોહી સકાઈ જવાથી સાંધાઓ જકાડાઈ ગયા. આને લીધે પણ વળતા નહિ અને પાસું ફેરવાતું નહિ. એટલે ચોવીસે કલાક એમને એમ નિષેધ, દાવાયાદ્યા વિના હસ્તિપતાલની સિલિંગ સાથે એક્સરખી નજર માંડી પડ્યાં રહેતું પડતું. દિવસો બહુ ગયા, તેમ જીવનજળ નિસ્તેજ થયું; છાતીમાં રુદ્ધ, અને માથાના ચક્કા શરૂ થયા, અને કાન બહેરા થવા લાગ્યા. ધીરે ધીરે આંખે પણ ઝાંખી વળવા લાગી અને માથાસ પાસે આવે તોયે ઝાંખાપણું મુશ્કેલ થઈ ગયું. હસ્તિપતાલના દાકતરો પાસે આવી સમજાવવા લાગ્યા, કે ‘જીવતા નર કાદા પામે’! બે વરસ તો ઝપાટામાં ચાલ્યાં જશે અને બહાર નીકળીને તે આયર્લેન્ડની ટેટલીયે સેવા બાળતી શકશે! પણ એથી મેક્સ્લીનીનો નિશ્ચય ચડ્યો નહિ. એ તો માત્ર તેઓ જે કહે તે સ્વીકારી લેવાનું કરતો હસ્તિપતાલમાં ફાધર ડેમીનીક પ્રભુને પ્રાર્થના કરાવવા તેની પાસે આવતા, ત્યારે તે કોઈની જગ્યામાં હતા તેની અને બીજા જીવવાનો વાત દાદનો. આટલા દુઃખમાં પણ તે તેમને જુદાં નહોતો. તેમનું નામ દેતાં તેના મોં પર નર છાંય જતું, અને તે ફાધરને ખભે હાથ મૂકી કહેતો: “ જ્યાં સુધી આપણી પાસે આવા જીવનો છે, ત્યાં સુધી કાંઈ બંધીવાનું નથી. અંગ્રેજો કરતાં, બહેલાંઓ કરતાં-ફ્રીયામાં પ્રતિષ્ઠિત ગણાતા આ દાકતરો કરતાં તેઓ દુઃખીર દરજ્જે ઉચ્ચ છે.”

દરરોજ ક્ષાધર ડોમીનીક તેની પંચારી પાસે ધુટણીએ પડી પ્રભુને પ્રાર્થના કરતા અને મેકસ્વીની એ પરમકૃપાળુ પ્રભુના ગુણ ગાતો, કે એણે એની પર મહેરબાન થઇ એની સમક્ષ હાજર થવાને આદેશ બધા દિવસની તૈયારી કરવાનો વખત આપ્યો છે. થોડા દિવસ બૂખ્યાં રહ્યા પછી ખાવાની ઇચ્છા મરી નાય છે, એવો કેટલાક લોકોનો અભિ-પ્રાય છે. ક્ષાધર ડોમીનીક મેકસ્વીનીને પૂછ્યું, કે “તમને ખાવાની ઇચ્છા થાય છે કે ?” તેણે જવાબ આપ્યો: “મહાના એક ખાણ માટે હું ૧૦૦૦ પાઉંડ આપવા તૈયાર છું.”

છેવટના દિવસોમાં જોલના અધિકારીઓએ મે-કસ્વીનીની બે બહેનોને જોલમાં આપતી બંધ કરી, એટલે ક્ષાધર ડોમીનીકની સાથે મેકસ્વીની બધે વખત પ્રભુપ્રાર્થના કરતાં, ઈશ્વરના પ્યાનમાં નિમગ્ન થઈ રહ્યો. ધીરે ધીરે આ જગતનું લાન બૂલાવા લાગ્યું, અને એનીએ સમાધિમાં એ બેશુદ્ધ થઇ ગયો. દાકતરો તે પ્રભુના આત્માના હૈડા મંથનકાળમાં જે ઉપવાસ થયા હોય તે ક્યાંથી સમજે ? એમણે મેક-સ્વીની બેશુદ્ધ હતો તે નાકવાટે નળી મૂકી દૂધ રેડ્યું. મેકસ્વીનીનો હૃદય આત્મા આ અત્યાચાર સહન કરી શકે એમ ન હતું. એટલે શુદ્ધ લોકોના

પ્રયત્નને તરછાડતો એ આ જગતથી દૂર જઈ વસ્યો. તા. ૨૫ મી અક્ટોબરને સોમવારે ટેરન્સ મેકસ્વીની ૭૪ દિવસનો અપવાસ કરી બ્રિટિશ કારાવાસમાંથી મુક્ત થયો, અને પોતાની અને પોતાના દેશની અમર કીર્તિ જગતની આમજ મુકતો ગયો.

એનું મૃતશરીર બ્રિટિશ સરકારે બ્લેક અને ટેન્સના પહેરા નીચે કોર્કમાં પહેંચાડ્યું. બીજે દિવસે એ મ્યુનિસિપલ હોલમાં ખુલ્લું મુકવામાં આવ્યું અને કોર્કના તમામ સ્ત્રીપુરુષો અને બાળકો પોતાના લોર્ડમેયર અને ચીફ માજિસ્ટ્રેટનાં છેલ્લાં દર્શન કરવા દારબંધ, એક પછી એક એક, બારણેથી દાખલ થયાં, અને મૃત શરીરનાં દર્શન કરી, કૃતાર્થ થઇ બીજે બારણેથી બહાર નીકળ્યાં. તા. ૩૧ અક્ટોબરને રવિવારે કોર્કના બીજા લોર્ડ મેયર ટેરન્સ મેકસ્વીનીનું પદેશ લોર્ડ મેયર-ટામસ મેકકર્ટની કબર પાસેજ દર્શન કરવામાં આવ્યું. આજે તે બંને કબરો કોર્કના ક્ષસ્તાનમાં આવેલેન્ડની પ્રજાના નિયમની પ્રતિમા સમી ઉભી છે, અને જોનાર પથિકને બ્રિટિશ સભ-નતાના જુલમની યાદ આપે છે.

નંદલાલ મણિલાલ શાહ.

ઇંગ્લેન્ડના પ્રજાકીય સાહિત્યનો આદિ કવિ

“ જે સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ તથા સત્યામહત્તા પ્રતાપે ઇંગ્લેન્ડે ઇ. સ. ૧૩૮૧ નો બળવો કર્યો, વિકિલક જેવા નિડર ધાર્મિક સુધારકમાં જનન ઉત્પન્ન કર્યું, તથા બીબ્લ યુગમાં પહેલા આર્મનો નાશ કરી, ‘પ્યુરિટન’ લોકો દ્વારા, પ્રજાતંત્ર સ્થાપ્યું, તે સર્વ હૃદયબળનું સુક્ષ્મ બીજ લેંગ્લેન્ડના કાવ્યમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ. ” જે. લુસિરાન્ડ.

યુગ યુગમાં સાહિત્યસરિતા વિવિધ રંગો ધારી વહાઈ કરે છે. ઉપરના આકાશમાં ક્ષયક્ષયમાં રંગ પક્ષટાય, તેમ નીચેના પ્રવાહમાં, જુલની ભતના રંગો આપણને મોહિત કર્યા જ કરે છે. એટલે, સાધારણ રીતે, ન્યારે કવિઓ, કલાકારો, પોતાની આગળ મહારાજાઓના, અગીર ઉમરાવોના આદર્શો ધારણ કરે છે, ત્યારે તેમનાં વિવિધ વિકાસવાળાં જીવનનું, તથા અનેક રંગે રંગા-એકા અનુભવોવાળી કૃતિઓનું આલેક્ષ્ય પ્રતિજિજ્ઞ આપણે કવિતા કે કલામાં જોઈએ છીએ. કલા અને કવિતાને કહેવાતા મહોટા માણસોનો મોહ હંમેશા બારે હોય છે, રાવરાયા, દકારો, સરદારો, ને બારે અમલદારો કેના પ્રપંચો રમતા, કેવા વિલાસોમાં ચલતાન રહેતા, કસોડીના પ્રસંગોમાં કેવા ભદ્ર તરંગો અનુભવતા તથા ઇતિહાસનાં પાનામાં પ્રેમ અને દ્વેષનાં કેવાં તરેહવાર પૂર વહેવડાવતા, વગેરે વિષયોમાં મોટે ભાગે કવિઓ પોતાનું રસપૂર છોલે ઉછળવા દે છે. ઇંગ્લેન્ડના સર્વોત્તમ કવિ શેક્સપિયર “પૃથ્વી સામાન્ય લોકોનાં જીવન કરતાં રાજકુટુંબો તથા અગીરકુટુંબો ઉપર હંમેશ વિશેષ પ્રકાશ પાડે છે. એના દરેક જાણીતાં નાટકનાં નાયક અને નાયિકા

કેઈ ભવ્ય, ખાનદાન કુટુંબનાં જ જેવામાં આવે છે. કવિ કાલિદાસ પણ રઘુવંશના તેજસ્વી મહારાજા-ઓનાં રમણીય ગીતો માપ છે; તથા રાજવંશી કુખનત અને સકુન્તલાના પ્રેમ ઉપર વારી ભય છે. આમ હોવાથી, ચોપાસ, ઉમરાવશાહી કવિતા (Aristocratic Poetry) નું સામાન્ય પ્રવર્તનું જેવામાં આવે છે. આ તે એક પ્રવાહ થયો.

બીજાબાલુ, બીચારી લોકશાહી કે પ્રજાકીય કવિતા (Poetry of the Demos) નો કરો સુકાંઈ જા, કેાધવાર અરણ્યમાં એકાએક ગૂમ થઇ જતો દેખાય છે. કડિયા, સુતાર, હુવાર વણકર, ગોવાળ, સામાન્ય ખેડુત, કે અંત્યજનોનાં ગ્રાહાં સરળ અને પરગણુ જીવન ઉપર પ્રભાવમાં કેટલાં શેડાં કાળો લખાયાં હશે ! બાકી સૃષ્ટિમાં નવાઓ અને અમીરોની સંખ્યા તો નહિ જેવીજ ગણાય; પણ આમ લોકો (masses) ના સંખ્યાબંધ રાક્ષા ફાટલા ચોપાસ જણાય છે. કવિ અને કલાકાર કહેરો કે આવાં કુદ જીવનોમાં કરી મહત્તા નથી, કરી વિશિષ્ટતા નથી, કરી અપૂર્વતા કે અસૌકિકતા (Romance) નો અંશ નથી; સામાન્ય માણસોનાં ઘરજીવ જીવનની તદ્દન સરળ રહેણીકરણીમાંથી તે કલાચિત્ર માટે શું પર્વદ કરતા જેવું હોય ? અને અદ્ભુત પ્રસંગોની મર્મદંથી વિના રસનિષ્પત્તિ શાની થઇ શકે ? વળી, જિયારાં પામર માણસો તો ગાડરીઆ પ્રસાદમાં, રાજ કે કેઈ વીરનાયક યંત્રો બની, યંત્ર વગાડે, તેમ દેરાય છે; સર્વ પાવોનો સુધધાર તો કેાઇ પ્રભાવશાળી વીરનર હોય છે. આમ જતાં બીજા બાલુથી, આપણે એમ કહી શકીએ કે એ બધું તો,

અર્થ, પરંતુ, કવિતા એ જીવનચિંતનું જો પ્રતિબિંબ હોય, તો મહા જીવનસાગરની ઉપેક્ષા કરવી એને ઘટતી નથી. અને કોઇ પણ મહાપ્રભની ઉત્ક્રાન્તિ ને સ્વાતંત્ર્ય લાવનાનું જો સાહિત્ય પૂરું પ્રતિબિંબ ના પાડે, તો તે સાહિત્ય એકદેશીય અને નિર્બળ બની, નષ્ટપ્રાય થાય છે. દાખલા તરીકે, અમેરિકા જેવા ખંડનો સ્વાતંત્ર્ય-ઇતિહાસ સુવર્ણ અક્ષરે લખાયો છે; પણ, તેમાં વીરોનાં ઉજવણ પરાક્રમે સાથે અમેરિકાની પ્રજાના પોતાના આત્મજળના ને ધર્મ-સુધના ભગીરથ પ્રયત્ન, તથા અંતિમ સિદ્ધિ પણ સમાયાં છે; હવે જો આ પ્રબળકીય મહાધ્વનિનો પૂર્ણ પ્રતિબિંબ ને સાહિત્યમાં ના મેળવાય તો પછી એ સાહિત્ય શું આત્મમહત્તા કરવા તત્પર નથી બનતું ?

આથી, કવિતાના મહાનદને એક દર્શિબિન્દુથી, જે વિભાગમાં વહેતી નાંખીએ, તો જણાશે કે ઉમરાવ લેકિના જીવનના શોખીન કવિયો (૧) તત્ત્વ-દર્શન કરતાં આલેખનસૌન્દર્ય ઉપર વિશેષ લક્ષ આપે છે. પ્રચલિત નિયમોને, શિષ્ટાચારોને અચૂક-ટલું વધારે માન આપી, બહારના રીતરિવાજોને સાચવવા તરફ ધણું ચિત્ત રાખે છે. આને લીધે, નાટકોમાં, મહાકાવ્યોમાં, ચિત્રોમાં, તથા, રચાપત્રકલા, શિલ્પકળા કે ગ્રંથીતકલાતાના નમૂનાઓમાં સુકરર નિયમો પ્રમાણે જ આલેખનવિધિ સાધવામાં આવે છે. તેમાં વળી, રામના ઝાંગરટસના યુગમાં કે ક્રિસ્તના ૧૪મા લગ્નના યુગમાં, કલાશાસ્ત્રના કરેલા નિર્ણયો, તથા તે સમયના શિષ્ટાચાર તથા બાહ્ય આડંબરો વગેરે પ્રભુના ધરના નિયમો હોય તેમ ધણીવાર પાળનામાં આવે છે. આ ઉપરાંત, (૨) ઉમરાવોને લગતી કવિતામાં, વ્યક્તિઓની તથા પ્રમોગોની ચૂંટણી ઉપર ધણુંજ લક્ષ અપાય છે. 'આ ઉચિત છે, આ અનુચિત છે' વગેરે વાટાઘાટમાં કળાકારનું મન વમળે ધણીવાર ચડે છે. આ વમળમાં ધણીવાર રમણે ચઢતાં, તેના વક્તવ્યમાં સિદ્ધિ, સચોટતા કે તાદરશતા પૂરેપૂરી આવી શકતી નથી. વારે વારે દાબ્યશાસ્ત્રોનાં નિયંત્રણ વડે, ગ્રંથક ઇજ્જત્યાથી

એ કવિતામાં વધારે પડતી દાવકારા, ટંકક કે નિર્જનતા પણ આવી જાય છે. ફેરલાક ભવ્ય કે મુંદર પ્રસંગો, મધ્યમ વર્ગના લોકો (Middle classes) માંથી થોડા કવિઓ પસંદ કરે છે; બાકી સમસ્ત લોકસમૂહના જીવનનું નિરૂપણ કરવાનું ભાગ્યેજ કોઇ કવિ ઠીક ધારે છે. હાસ્યજનક નાટકોમાં, ધણીવાર, આપણે જોઇએ છીએ, કે- મોટા અમીરો સામાન્ય મનુષ્યો તરફ અતિશય તિરસ્કારથી જોઇ, તેમનું અપમાન કરે છે; પણ, ખાનગીમાં, તેમનીજ કુળ-સ્ત્રીઓની સાથે પ્રેમપ્રપંચજળમાં ગૂંથાઇ જાય છે. ફક્ત ગંભીર નાટકોમાં કે ઉચ્ચ મહાકાવ્યોમાં વીર નાયકો તથા સૌન્દર્યપૂર્ણ નાયિકાઓનું જો આલેખન થાય છે, તેમાં આપણે ઉમરાવશાહી, યુગની સાચી ખાનદાની જળવાએલી જોઇએ છિએ. અને, તે ઉપરાંત, (૩), ઉમરાવશાહી કલાશાખીઓની ભવિષ્યદિ કુશિત હોય છે; એટલે જૂતકામનાં કાર્તિમાન ગાવાની અતિશય હોંસ હોય છે. એમના જેવા આત્મમહત્તાની ખીજ ભાગ્યેજ હોય છે. તેઓ મક્કમરીતે એમ માને છે કે 'જે છે તેજ સાંડે છે'; અને બાપદાદાનો વારસો બરાબર જળવીને બેસી રહ્યા એટલે 'ગંગા નાલા !' આ ન્યાયે ડા. ડાઉડન સ્પષ્ટીકરણ કરે છે તેમ, બ્યારે, ઐતિહાસિક કથના સમૃદ્ધિવાળા સર વોલ્ટર સ્કોટ ઉમરાવશાહી કલાનો પ્રતિનિધિ છે, ત્યારે, સનાતન સૌન્દર્યને સદા શોધતો શેલિ, થોર્ક તંત્રની કે પ્રબળકીય લાવનાનો, આચા, શ્રદ્ધા અને ક્રોડથી ભરેલો કવિ છે.

ઉપર ગણાવેલી ત્રણે બાબતોમાં પ્રબળકીય સાહિત્ય આપણને તદ્દન સામા પક્ષનું સ્મરણ કરાવે છે. એટલે કે, આલેખન વિધિમાં કરો જ શિષ્ટાચાર પાળવાની જરૂર પ્રબળકીય કવિ જોતો નથી. લેખન-શૈલિમાં કરો ખાસ નિયમોની જરૂર એને જણાતી નથી; તથા, કોઇ પણ મહાન વિવેચકના કે કાવ્ય શાસ્ત્રીના શબ્દો એ વેદવાક્ય તરિકે સ્વીકારતો નથી. એ તો એમ માને છે, કે દરેક યુગ પોતપોતાને અનુગૂણ કાવ્યદાદાનનો પડી લે છે. લોકમત કે પ્રગલ્ભ મત એજ સાચી સર્વોપરી સત્તા ધારણ કરી શકે

છે; અને લોકમત તો વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યને માન આપનારો છે જ, તેથી, પ્રત્યેક પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિ પોતાનો આત્મનિર્ણય કરી, પ્રભાકીય આદર્શોને, યોગ્ય હાથે તેમ, કવિતામાં ઉતારી શકે છે. આ તત્વનો એક ઉત્તમ નમૂનો અમેરિકાનો ઓગણીસમી સદીનો મહાકવિ વૉલ્ટ વ્હિટમેન.

લોકસમુદાયના જીવન તથા કૃતિઓની દૃષ્ટિથી અંગ્રેજી પ્રભાકીય સાહિત્ય આપણે તપાસીયું, તો જાણીએ, કે ઇ. સ. ચૌદમી સદીમાં ન્યારે મધ્યકાલીન યુગ પ્રવર્તતો હતો, ત્યારે આમ વર્ગના પ્રચંડ પ્રતિધ્વની સમો લેંગ્વેન્ડ કવિ થયો. લોકસમુદાયે લગતા અંગ્રેજી સાહિત્યમાં એવું આદિ કવિ તરીકે, અગ્રરથાન હોવાથી આપણે જો એના જીવન, કવન તથા અંદેશની સમાલોચના કરીશું, તો આમ વર્ગને લગતી કવિતાનો આપણે આબેહુલ ને સુંદર ખ્યાલ આવી શકશે. આવા હેતુથી આપણે લેંગ્વેન્ડનો યુગ એવું જીવન એની કવિતાનું તારપર્ક તથા એનો અંતિમ ઉદ્દેશ હમણાં તપાસીએ. આટલું આ લેખમાં વિચારી ગયા પછી પ્રભાકીય ભાવનાનો કે લોકતંત્ર કે સ્વાતંત્ર્યની ભાવનાનો સાહિત્યમાં વિશેષ વિસ્તાર ચર્ચવા માંડીશું.

એ મધ્યકાલીન યુગમાં પ્રેમ-સેવા (Chivalry) ના આદર્શો પ્રવર્તતા હતા. તે સમયે ઉમરાવશાહી (Feudalism) નાં દોર ને દમામ કંઇ ઓરજ હતાં. ખેડૂતો શાંતિના સમયમાં ખેતી કરતા, પરંતુ ત્યાં યુદ્ધના શંખ ફૂંકાય, ત્યાં તરતજ બખ્તર-વજની સાંકળી પહેરી, પોતાના વતનદાર ઉમરાવોની સેવામાં, ભર રજુમાં, હોંસભર્યાં જૂઝતા. આ યુગમાં રાજ્યો તરફ માન તથા પ્રેમ અર્પણુત હતાં. આ યુગની પૂર્ણ જાહોજલાલીમાં 'બીઓલુફ્સ' તથા 'કેડમેન' નાં ઉમરાવોને જ લગતાં કાવ્યો ગવાયાં હતાં. પરંતુ ઇ. સ. ૧૨૧૫ માં નેન રાજાને 'મેંઆ કાર્ટ' ઉપર, પણ લોકમતના દાબને વશ થઇ, કબ્જે, સહી કરવી પડી, ત્યારથી જ ઇંગ્લંડમાં લોકતંત્રની ગીતાનું પ્રથમ પાનું ખુલ્યું હતું. તોપણ રાજા અને અમીર-વતનદારો આમ વર્ગ ઉપર અણુધટી સત્તા

બોગથી તેને કેટલીક રીતે છૂંદતા. ત્રીજા એડવર્ડના રાજ્યમાં બંહારથી રાજ્ય દરબારનો ભંડો તથા સત્તાનો દોર અદળક હતો, પરંતુ લન્ડનની જ અંદર ગંદકી, ધમાલ તથા અંધકારના થર જામેલા હતા. રાજાની સત્તાને તાણે થઈ ક્રાંતિમાં મહાસુભેદો મહાભારત યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા. અમલદારોને સરનારો (Knights) ની સત્તા એટલી બધી હતી, કે તેઓ ધારે તે કરી શકતા. પરંતુ અનેક સૈન્યથી ભારે ભોગમાં જકડાઈ ગયેલા લોકસમુદાયમાં કંઈક નવજીવન આવવા લાગ્યું હતું. રાજ્યનાં લગ્ન-છેલ્લામાં સ્વતંત્ર ખેડૂત, પાવદળ પ્રાણીવળી સૈનિક સળંગ બન્યો, કહેવાતા સરદારો નિસ્તેજ થવા લાગ્યા. પ્રભાકીય જાગૃતિ આ સમયે ફેલી હશે તે આમનીસભા (House of Commons) સ્થાપવાથી આપણે સમજી શકીશું. લોકોની મુશ્કેલીઓની પરંપરા વધતી જ માલી હતી; ધણી લોહીની નદિયો વહા પછી ફેસી અને પોલિટિક્સ નવી લડાઈઓ જતાઈ ! એનો મોટો ખર્ચ પૂરો પાડવા ભારે કર-વેરાના ભોજ તળે પાછા ગરીબોને કચર્યા ! ત્યાં ૧૩૪૮ માં પ્લેગ વિજ્યા સિપાઈઓની સાથે આગેા; એટલે કાળની વીંછતી પાંખના ઝપાટામાં હજારો માણસો આવી ગયાં. ત્યાં અધુરામાં પૂરો, ભારે દુષ્કાળ એવો તો સખ્ત આવ્યો કે--

‘શ્રીમાન કંઈ યાયક યદ્ધ ગયાને,
ભૂખે મરી કંઈક ગયા ગરીબો.’

હિંદુસ્તાન હાલ અનેક ઉપાધિમાં ભરકાઈ ગયું છે, તેમ ઇંગ્લંડ, આવી જવદેહેણ મુશ્કેલીઓમાં અત્યંત કઠણી ઉઠ્યું, અને પરિણામે, ધીરજ ખૂટવાથી લોકોએ 'સ્વાતંત્ર્ય તથા સમાન હક' માટે ઝુબેસ આદરી ! આના દુઃખના સમયે લોકોને પુરાતનકાળનાં નવા સૌન્દર્યો પૂરવાનું મન થયાં જ કરે છે. સ્પિટના એ આદિ યુગમાં ન્યારે આદમ ખેતી કરતો અને ઇવ સુતર કાંતતી, ત્યારે પૃથ્વી ઉપર સહુના હક સમાન હતા, અને પરમાત્મા કણે-કણે પ્રત્યક્ષ થતો ! x x પરંતુ આવી આધિ, વ્યાધિ તથા ઉપાધિમાં ત્રસી જઈ, ગરીબ, મહેનતુ

શરીર એકત પ્રજ્ઞએ રાજ્ય સામે ઝુલેસા ઉઠાવી આ યુગનો સાચો પ્રતિધ્વનિ જોન બૅલ નામના ધર્મશાસ્ત્રીમાં જોવામાં આવે છે. કેન્ટરબરીના મઠોમાં, એને સાંભળવા લોકો, કીકિ-યારાની માફક, ઉભરાતા. સમસ્ત દુનિયાના નવ-જીવનની કે પુનરાદારની અવિધ્વવાણી પોષારતો હોય, એમ બૅલ ગર્જના કરતો કે:—“આપણે સામાન્ય વર્ગે એવાં શાં પાપ કર્યાં છે, કે આપણે આમ, આવી શુભાશીમાં જ સડ્યાં કરવું? શું એકજ માત-પિતાનાં આપણે સર્વે સંતાન નથી? આપણે ખેતી કરી, કાંતી, વણીને પૂરું ખાવાપીવા પશુ ના પા-મીએ, અને આપણા લોકીતરસ્યા અપીર ઉમરાવો કેવા મોજશોખ ને રંગરાગમાં ચલતાન બની રહ્યા છે?”—અલખત, આવાં બાપણોથી કેટલાક એને ચક્રમ કહેતા; અને એ દાહના બોલોવિક જેવો પશુ હતો. છતાં આ પ્રયંત્ર માનવધ્વનિમાં વિશાળ સામાજિક સુધારાનાં કેટલાંક મૂળ દેખાય છે. આવો જ કંઈ સંદેશ લેંગ્લેન્ડ પોતાના મહાકાવ્ય ‘પી-અર્સ પ્લાઉમેન’માં કહી રહ્યો છે. આ ઔદ્યોગ સૈકાના સાહિત્યના મહાયુગમાં, એક બાલુથી, રાજ-કવિ ઓસર મહારાજા ને ઉમરાવોને લગતી કવિ-તામાં એકે બની, ક્રાન્સની ફેશનનું સ્વતંત્ર રીતે અનુકરણ કરે છે; ત્યારે, બીજી બાલુથી, ગરીબોની દાજવાળો લોકકવિ લેંગ્લેન્ડ લોકભાવનાને પ્રત્યક્ષિત કરી, અમર બનાવે છે; અને ત્રીજી બાલુથી, નિડર સાધુ, સત્યપ્રચારક વિક્લિક બીબ્બ, ધાર્મિક સુધારા (Reformation) તરફ યુરોપની ભાવિપ્રજ્ઞને સખળ રીતે દોરી રહ્યો છે.

લેંગ્લેન્ડના જીવન ઉપર અજબ અંધકાર છવાઈ રહ્યો છે. કંઈ કંઈ સત્યશોધકાએ કેટલાંક સખળ અનુમાનો ઉપરથી કેટલીક જીવનરેખાઓ ઉપખ્યવી કાઢી છે. એમ જણાય છે, કે એ કવિ વેલ્સના એક નાના ગામડામાં, ધણી ગરીબ કુટુંબમાં ૧૩૩૨માં જન્મ્યો હતો. માતૃવર્નની ટેકરીઓનો એનો ઉમળકા અરેલો પ્રેમ એના બહાસ વતનનું સ્મરણ તાનું રાખે છે. બાળપણમાં સાધુસન્તોના મઠમાં

એણે કેળવણી કે તાલીમ લીધી હતી. ત્યાં એને ધાર્મિક શિક્ષણ તથા શરીરની તાલીમ સારી રીતે મળ્યાં હતાં. ત્યારથી જ જ્ઞાનની મહત્વાકાંક્ષા એ બાળકમાં જન્મી હતી. સંયોગોના બળથી એ આશળ વધી ચકયો નહીં, છતાં જીવનના વિવિધ અનુભ-વની શાળામાં એની દષ્ટિ (Vision) વિશાળ થઈ હતી. આ શક્તિ સાથે આસપાસનાં ઐપુરોષનું તાદૃશ્ય ચિત્ર દોરવાની કલા એનામાં વિકાસ પામવા લાગી. સાથે, એના હૃદયની આર્દતા એવી હતી, કે ગરીબોનાં હૈયાં સાથે એ તદ્દરૂપતા અનુભવી શકતો. આ શક્તિ, કલા તથા સહૃદયતા સાથે એક વિચિત્રતા એનામાં એ હતી, કે તેનામાં મુળથી અમુક પ્રકારની ઉમ વિરાગભાવનાના બળે કરીને એ જળકમજનરત જીવન ગાળતો. થોડુંકણું સંસારનું શિક્ષણ મેળવ્યા પછી એને સત્તા કે લક્ષ્મીની હોંસ રહી નોતી. એ મોહનો નાશ થતાં, સાત્ત્વિક વૃત્તિઓ પોપાઈ. તેના પરિણામે, પોતે એક સાધારણ પાદરી કે ધર્મચૂર તરિકે જીવનકર્તવ્ય આરંભ્યું. પરંતુ વિધિની એવી કૂટતા હતી, કે પોતાની ગામ્યતા વિરૂદ્ધ, મૃત શરીરો માટે ભજનગીર્તન ગાઈ પેઢભરવા, વારો એને આવ્યો! કરેલા અપરાધો માટે પ્રભુની શિક્ષા ખમેજ છૂટકા, એમ એ દૃઢ માનોતો હતો. પ્રારબ્ધના પૂર સામે કાણુ ઝુમી શકે? એટલે શ્રીમંતોની પરવા વિના તોપણ ‘નિમ્નનિ મસ્ત’, સરળ, સુંદર જીવન એ ગાળતો. પ્રભુના આવા નાનકડા પયર્ગંજરને દુનિયા પીછાના વિના ‘ગોડો કે મર્ડ’ કહી હરી-કાઢતી. દિવ્ય દ્રષ્ટીવાળા કેનેને રેવેનાના લોકો એવી રીતે હસતા, કે એ ભરેલું ચહેરો પણ તે ગાહકવિને અરપ્પ સમું સૂઝું લાગતું. આવીજ રીતે લેંગ્લેન્ડના પણ ઉરના એકાન્ત ભણક બગતા હતા. ગરીબોનાં ‘તીતકો, તે સમ-યના ભપંકર રાગો તથા કુપ્પાળોનાં એનાં વર્ણન જેટલાં યથાર્થિત છે, તેટલાં જ હૃદયદ્રાવક’ પણ છે. પરંતુ એની પ્રભુ ઉપરની શ્રદ્ધા એવી અનદદ હતી, કે તે કદિ ખૂટતી જ નહિ. એ સાધુ-કવિ, અદ્વિજન-સુંદર ‘પીઅર્સ પ્લાઉમેન’ નામનું, લોકસમૂદયના જીવનના

ઉત્તવળ પ્રતિબિંબરૂપ, મહાકાવ્ય તથા બીજાં કેટલાંક છંદક કાવ્યો લખી, સીતેર વર્ષની ઉંમરે પરલોકને પામ્યો.

આપણે આ એના જીવનકાર્યનું એટલે કે પ્રવ-
કીય ભાવનાશાળી મહાકાવ્યનું, આણું મૂલ્યક પૃથક્કરણ
કેંવા પ્રયાસ કરિયે:-માલવર્ન ટેકરિયો ઉપર કવિ
પોતે એક પ્રસંગે નિદ્રાવશ થઇ જાય છે; ત્યારે સ્વ-
પ્રત્યક્ષમાં પોતે આદ્યુત લીલા જુએ છે.
પોતે એમ ધારે છે, કે કોઇ મહા અરણ્યમાં
એ જુલો પડ્યો છે; સંસારની બૂધબૂધામણી એને
મૂંઝવે છે. એટલામાં દૂર, સુદૂર, પૂર્વમાં એક ટેકરી
ઉપર એક આદ્યુત, સુંદર મિનારો પોતે જુએ છે;
તેની તદ્દન સામીજ દિશામાં, એક ઉંડું ભયંકર
ભોયડું પણ દેખાય છે. આ ઉત્તવળ મિનારો અને
ભયાનક ભોંયરાની વચ્ચે, મોટા વિશાળ એમાનમાં
આખો લોકસમૂહ ઈશન છે. દરેક વર્ગના માણસો
પોતપોતાના કામમાં મશગૂલ લાગે છે ખરા; પણ
કુદરતની વિચિત્ર લીલા એવી છે, કે પ્રત્યેક વર્ગ
પોતાના સાચા અંતિમ ધ્યેયને ચૂકીલો જણાય છે.
કેટલાક ઉલ્લાસી ખેડૂતો હજા ખેડતા હતા, અને બીજા
વાવતા હતા; પણ એ અધાણ ધનમાં ફજ તો ધણા
નિરૂદ્ધમાં શેઠિયાઓ ઉડાવતા હતા ! બીજા બાણ
કેટલાક શાટ ચારણો સીતાર સાથે જાન-
તાનમાં ગુલતાન હતા; પણ એમના ધણાખરા
હદ ઉપરાંત વિલાસી હોવાથી, વિષયી ગીતોમાં તક્ષીન
બની, યે ચેકાર કરી રહ્યા છે ! ત્રીજા બાણ, ચાત્રાણ
બાવા, સાધુ-સંતો વગેરે પોતાનાં પાપો મહાતીથોમાં
ઘોષ આપી, ફરિયા બેવડાં પાપો તથા બુદ્ધાણાં
આચરવા હેસિયા તરફ યતા લાગે છે ! જ્વલ્લેજ,
કોઇ કોઇ દૂરની ગુફામાં કોઈ રહ્યોખડ્યો ચોળી
સમાધિસ્થ દેખાતો, બ્રાહ્મીના સર્વ ભેગી જતિયો
અનેક છુપ્યા-લુપ્તગાની સોળતમાં રખડતા ભેવામાં
આવે છે ! ચોથી બાણ, વિવિધ પંચના પુરાણીઓ
ધર્મશાસ્ત્રો ઉપર પોતાને કીક પડે તેવાં બાણો રચી,
ખેડેકારતા હતા ! ધર્મઆર્થ પોપ તરફથી એક પા-
ખડી માશીપત્રકો વહેંચતો હતો; એટલે કે ગમે તેવાં

પાપો કર્યાં હોય, પરંતુ નાણાકાયળો છાડો, તો પછી
ચોખ્ખી અમીરુદ્ધિ વરસે અને બધુંજ પ્રભુને ઘેર
માફ ! પછીથી, શ્રીમતો તો ગમે તેટલાં પાપો કરી
શકે. એ પૈસાનો ઉપયોગ શો ? ગરિબોનાં દરો
ભરે કઢળી ઉઠે, પણ કહેવાતા ધર્મચૂક, પાખડી
વેચનારા તથા ગામના ગોરમહારાજો એ પૈસા વહેંચી
લઇ શક્યમન ઉડાવવાના ! પાદરી લોભ પોતાની
ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓના અનાદર કરીને રાજકારભારમાં
માથાં મારવા લાગ્યા હતા ! જે મંદિરોમાં દેવીસંપ-
તિના મુખ્ય ગુરો પૂજવા ભેંઠેએ, ત્યાં પોપના લાધ
નીચેના આડંબરી આચાર્યો પૂજતા હતા ! એટ-
લામાં એક રાજા પોતાના સરદારો સાથે દેખાડે છે.
એણે એવો દુકમ કર્યો કે ગેડુનોએ કેવળ બેતીમ,
જ લક્ષ પરાવકું: અને અમીરોની સદાવશી પો-
કાયો અને શાંતિ જાળવશે. ત્યાં એક ગાંડિયે નીચી
સલામ બારી અરજ કરી કે: ' હે માખાપ ! અમારી
ઉપર તમે રામરાજ કરશો; ' એટલે, જાણે, રાજ્યા-
રોદધ્વનો મહાપ્રસંગ હોય તેમ અંતઃકરણ દેવે (Con-
science) લોહી મિલકુલ ના સમજે તેવી લેટિન
ભાષામાં, સારા રાજવલ્લીવટનાં તરવો ઉપર, ગમેતેમ
ભાષણ આપ્યું ! આથી, લોહીએ પણ, એજ રાજ-
ભાષામાં, સમજ્યા વિના, ઉત્તર વાળ્યો ! મુખાંધની
પરંપરા, ખરી કે નહિ ?

ત્યાં તો, વળી પાછી સ્વપ્રત્યક્ષિ પત્રલખ છે. અને
સું દેખાય છે ? મોટા કોળકેદરો (Lords) ગભરાઈને
નાસાનાસ કરી મૂકે છે; અને થોડા નાનાસરખા
કેદરો (Commons) બીલાડીને કેમ વશ કરવી,
તે ભયંકર વિષય ઉપર, ખૂબ ચર્ચા કરતા, રંગબ્રૂમિ
ઉપર ભેવામાં આવે છે. ત્યાં એક મોટા કોળ આ-
ગળ આવીને કહે છે, કે આપણે મોટા બિડાલ (ત્રીજા
એડર્ડ) ને મારી નાંખવો ભેંઠેએ. આથી, બધા
વિચારમાં પડી જાય છે. એટલામાં, એક નાની ઉદ-
રડી હિંમતથી ડેડું ઊંચું કરીને ભેંધક રીતે કહે છે
કે: " ધારો કે તમે એક બિલાડીને મારી નાંખો, તો,
પણ પછવાડે બીજો દાખલ થશે, ત્યારે બીજો નાનો
અજુધક બિલાડો (બાળક સુવરાજ-બીજો રિચર્ડ)

વધારે ત્રાસ ઉપગમશે. બાળરાજ તો 'એક' આનંદ-
પતિ તરિકે જ ગણાય છે. પણ ધારો કે મોરો કે
નાનો બિલાડો એકે નાં હોય તો ? ત્યારે 'તો
મોટા કાળો એવા તો તોફાની અને સ્વાર્થ
છે, કે ચારેબાજુ ત્રાસ ત્રાસ વરતાવી મૂકશે, અને
સ્વચ્છંદે મહાહરો; તો બિચારો કે આપણુ કેવા બૂરા
હાલ થવાના ! આથી હું તો તમને કરગરી વિનું
છું, કે કોઈ પણ બિલાડાને હાલમાં ના મારી નાંખવો,
કારણ કે ભરિખની અશાંત ત્રાસદાયક સ્થિતિનો
વિચાર કરતાં હું ધણી જ ક'પુ છું." ત્યારે કરવું
શું ? x x ત્યાં તો પાછી ફરીથી, મનુષ્યોથી ભરપુર
મેદાનની સ્વમસૃષ્ટિ પ્રત્યક્ષ થાય છે; અને તેમાં વકી-
લોનો ધનલોભ, તથા કારિગર ને મજૂર લોકોનું
આલસ્ય તથા દુરાચરણના ચિત્ર સાથે પડો પડતાં
આ સ્વપ્નલીલાનો પહેલો અંક સમાપ્ત થાય છે—

આમ શરૂઆતમાં બધાં પાત્રોની ઓળખાણ
કરાવી, એ સ્વપ્ન સૃષ્ટિમાં રહેલું રહસ્ય સમજાવવા
કવિ પ્રયાસ કરે છે : કેવી રીતે ? એક ઉંચા, ગં
ઉપરથી એક મનોહર ઝુંદરી ઉતરે છે, અને કવિને
મેળોથી કહે છે, કે " જે અદ્ભુત મિનારો પૂર્વમાં
નેયો તે વિશ્વપિતા પરમાત્માનું નિવાસસ્થાન સભ્ય
છે. વિશ્વભર સમસ્ત પ્રજાને જે ત્રણ વસ્તુ—અન્ન,
ગળ, વસ્ત્ર—વગર ના જ ચાલે તે બહોળે હાથે આપી
જ રહ્યો છે. ઈશ્રિયોને વશ થઈ, આપણે માત્ર આસરી
સ્પૂળ ભેગોને શોધવાના નથી; પણ કેવળ સદૃષ્ટિથી
જીવનવ્યવહાર નિભાવવાનો છે. પશ્ચિમમાં, ઉંડા ભોં-
યગમાં જે ભયાનક મહાન ભેયું તે ચિંતાનું છે; અને
તેમાં અસભના પિતાનો વાસ રહેલો છે. એ આસરી
બળથી પ્રેમ કદિ વિકાસ પામતો નથી, અને લ-
ક્ષ્મીનો વિશ્વાસભંગ થાય છે. " આવા ઉદગારથી
આશ્ચર્યચકિત થઈ મેં પૂછ્યું : ' હે દેવિ ! તમે કાણ
છો ? ' એણે કહ્યું કે ' હું તો એ પવિત્ર શ્રિરતી ધર્મ
છું. તેં મનેજ બારે જીવનકોલો આપ્યા છે. ' ત્યારે
મેં નમ્ર હૃદયે પ્રાર્થના કરી કે ' હે મહાદેવિ ! મને
લક્ષ્મીની તૃષ્ણા નથી; મારા આત્માના ઉદ્ધારનો
પ્રેમાળ ન્યોતિ દાખવી મારો જીવનપંથ ઉઘાળ.' "

ત્યારે દેવીએ અત્યુત્તર દીધો કે "તો તો, તું સાધાર્ણ
રણુ મતો, તપો, ઉપવાસો કંપાં કરતાં, ક્રાંત સત્ય
નું જ પાલન કર. રાગભો, અમીરો, સરદારો વગેરે
માટે પણ આ જ વિશ્વમંત્ર તને : કહું છું, કે—સત્ય
જીવ. સત્યના બળથી દેવી તર્પા, અને તેના આશ્રવે,
દાનવો નાશ પામ્યા. ' ત્યારે દીનતાથી મેં પૂછ્યું :
' હે દેવિ ! મને સત્યનું સ્વાભાવિક જ્ઞાન નથી, તો
પછી હું સત્ય કેમ પારખી શકું ? ' એટલે દેવીએ
ઉમ્ર દષ્ટિ ફેંકી જણાવ્યું કે : ' તારા અંતરના મંદિરમાં
વસનાર અંતાકરણ દેવને તું પૂજ; એ તને સત્ય દાખવશે.
પણ એ ઉપરાંત, પોતાના કરતાં પરમાત્મા ઉપર હંમેશ
વિશેષ પ્રેમ રાખવો; અને ભયંકર ધોર પાપોથી
હંમેશ દૂર બાળી નાસવું. સત્યના પથે પળતાં તને
જાણી શકે સ્વર્ગના દારની કૃપી પ્રેમ છે. માટે ગરી-
બોની ધર્મ જાણી, સેવા કરવી એ જ મહા-
ધર્મ જાણ્યો. ' પણ આ યાનાશ્રુતથી કાણ મારા
શકે ? એટલે મારા અસંતોષી આત્માએ પૂછ્યું : ' સંસા-
રના મોહદૂષમાં, વિવિધ પ્રપંચોમાં ફૂળ્યા પછી
સત્યાસત્યનો મારે વિવેક કેમ કરવો ? ' એટલે દેવીએ
તરત જ મને આજ્ઞા કરી કે ' ચાલ, તું તારી દષ્ટિ
કાળી બાજુએ ફેરવ, બોલ, ત્યાં તને, શું દેખાય
છે ! ' x x ત્યાં તો, રમ્યમ કરતી, સોળે શબ્દગાર
સજ્જેલી, મદો-મદા યુવતી દેખાઈ-ઓહો ! આ તો-
કામજીવારાં રૂપશત ઝુંદરી (Bribery) ! x x
' મારે પોતાનું નામ સત્યવતી છે, અને હું પરમા-
ત્માની પુત્રી છું; અને દરેક દંડાળુ સત્યનિક મનુષ્ય
મારો પતિ છે. પરંતુ આપતી કાલે આપણાં રૂપ-
શત ઝુંદરી અસભનાથને પરણ્યાનાં છે; માટે લમ-
મંડામાં વરકન્યાનાં મગજકાંઠાંઓને તમે જરાજર
ઓળખશો. ' આટલું કહેતાની સાથે જ દેવી સત્યવતી
અંતર્ધ્યાન થઈ ગયાં.

ત્યારપાસ, આ રૂપકમંથી (Allegory) વાળી
સ્વપ્નલીલા વિસ્તારી છે, તેમાં દિવાની તથા રોજદારી
કચેરીઓનાં હલાહલ વૃતો સ્પષ્ટ રીતે ઉઘાડાં પાડ-
વામાં આવ્યાં છે. ત્યાં બધા ગૃહગારોમાં દિવાની
તથા ધાર્મિક સડો (Corruption) હલ ઉપરાંત

નેવામાં આવે છે. પછી, ખૂંદાણોનો તો પાર જ જાયો હોય ? પટાવાળાઓ, બેન્ડિટો, વકીલો, જ્યૂરીના માણસો, ન્યાયાધિશો વગેરે બધા જ લાંચ-રૂપશતથી તર બન્યા લાગે છે ! ત્યાં કપટ-કલાકૃત રૂપશત સુંદરીને એક જ-હલુચિસે દશલ લતાગૃહમાંથી બહાર લમ્મમંડપમાં લાવે છે. અસત્યનાથ તથા રૂપશત સુંદરીના રતેહથઅમાં આપવાની ભાતભાતની પહેરામણીની યાદી અમથાગમ વાંચી સંભળાવે છે. આ ભારે નાટ્યરંભ ચાલી રહ્યો છે, તે સહન નહિ થવાથી ધર્મદેવ યુરસે થાય છે, અને કહે છે કે ‘શાસ્ત્રના નિયમોથી નિશ્ચય કર્યા પછી જ વેસ્ટમિનસ્ટરના મુખ્ય દેવળમાં રીતસર લમ્મ ચઇ શકશે.’ કાબેલ દશાન્ન સમય કળી જાય છે, અને છૂટે હાથે નાણાંની લાંચો વહેંચવા મડિ છે. આ પ્રસંગનો લાભ લઇ, કવિ તે સમયનાં રાજકીય પારોનો તાદૃશ્ય ચિતાર આપતાં બધાને બરાબર ચાખખા મારે છે : અને રાજ તથા અમીર-ઉમરાવોનાં વ્યસનો, બલિયાર, લુગાર, મઘપાન, માઝા ચક્રનો મોજશોખ, તથા લાંચરૂપશતથી થતા ધોર અન્યાયનું આબેહૂબ ચિત્ર હૃદયદ્રાવક બને છે.

થોડી વાર પછી, વરષેડો દાઢાંદંથી વેસ્ટમિનસ્ટર જવા નિકળ્યો. ત્યાં તો રસ્તામાં સત્યદેવ મળ્યા. એમણે હૃદયેશ્વરીની મારફત મહારાજસાહેબને અગાઉથી આ બધા ભારે વૃત્ત-તોફાનના સમાચાર આપ્યા. રાજ કોપાયમાન થયા અને બોલ્યા કે ‘જો અસત્યદેવ ને તેનો દંભી દશાન્ન મારા હાથમાં આવશે, તો હું અવશ્ય તેનો નાશ કરીશ.’ બીતિયાઇ આ સાંભળી ગયાં, અને અસત્યદેવને ખાનગીમાં ખજાર દઈ દાધા. આથી પાપીનાં મોડાં કાળાં પડી ગયાં, અને ગભરામણથી વરષેડામાં નાસભાગ ચઇ રહી; ભારે હવે લુચ્છીયાઇને કાણુ મંધરે ? છેવટે વેપારીઓએ એનો સ્વીકાર કર્યો ! જુદાકાલ જુદા ગલીઝીઓમાં અથડાઇ-કુટાઇ, છેવટે નાહીધોઇ, સાબૂથી રહેજ ઉઝળા ચઇ, મારીપતંગોના અધિપતિ-ઓનો તથા કહેવાતા ખાવા-નાણુનો આશ્રય મેળવી શક્યા ! હવે, રૂપશત સુંદરી એકલાં પથાં, અને

રાજ્યદરબારમાં હાજર થયાં. રાજ્યએ સ્વાભાવિક ઉદાર દિલથી એને માફ કરવાનો વિચાર કર્યો; એટલે એને મદદ કરવા ન્યાયાધિશો અને કારકુનો હોશ-ભર્યા તત્પર બની ગયા ! એવામાં એક ખાવાએ આવડીને ખાનગીમાં કહ્યું, કે દેવળમાં એક મોટી બારીનું રંગરોગાન તમે કરાવી આપો, એટલે બધું જ માફ ! પછીથી રાજ્યએ દક્ષિણથી પૂછ્યું, કે તમે તમારી રીતભાત સુધારી, સોગનપૂર્વક, મારા સરદાર, અંતઃકરણ દેવ સાથે પરણવા ખુશી છો કે ? રૂપશત સુંદરીએ પોતાના ભતિસરભાવ પ્રમાણે મોંઠાં મલકાવીને ‘હા’ બણી. પરંતુ અંતઃકરણ દેવે ચોક્ખી, ધસીને ના પાડી, એટલું જ નહિ, પણ રૂપશત-સુંદરીના જીવનની રહેણીકરણી અથ થી ધતિ સુધી બરાબર કહી સંભળાવી. ‘લાંચ રૂપશત ચાહે તે કરી શકે છે. ગમે તેવા અપરાધીને રમતમાં છોડાવી મરે, તદ્દન નિરપરાધીને સખ દંડ કરાવી શકે-મરાતી પણ નાંખી શકે-ધારે તે બાજુ રૂમી શકે. રોમના મુખ્ય ધર્માચાર્ય પોપ સાથે એને બહુ સારી બેસતી છે. વળી, એ એવી તો ‘નાનુક નખ-રંજોર’ છે કે ભક્તભક્ષા પણ એની ઉપર વારી બધ છે.’ એટલે, અજબ ચાલાકીથી, રૂપશત-સુંદરી ટહુકી ઉઠ્યા : ‘મને ધણે જ અન્યાય થાય છે. માફ ખરે નામ ખાનદાની છે; અને સેવક અને સેવ્ય. રાજ તથા પ્રજા, યુર અને યજમાન, વગેરે સર્વના પવિત્ર મંબધો આ ખાનદાની વડે જ ટકે છે. સાચી ખાનદાની વિના મંબધો નબ્યા કદિ તમે જોવા છે ?’ કેળાએટલી તર્કશક્તિવાળા અંતઃકરણ દેવે તરત જ સામો શોકિટ મારી કે : ‘રાજ્ય ! આ રૂપશત-સુંદરીના આજીવરકાથી કે વાગ્ગળથી આપ ભરમાશો નહિ. એ રીતે પૈસાવડે કામની કદર ચઇ શકે છે. (૧) સાચી સેવાની, શુદ્ધ રતેહથી, અર્પેલી ગલ્લિસ; તથા (૨) ખોટાં કામો કરાવા પાપશુદ્ધિથી આપેલી લાંચ-રૂપશત, માટે મજૂર વર્ગને મહેન-તાણું મગે છે તે રૂપશત કહેવાય જ નહિ-એ તો પોતાના પરસેવાનો રોટલો જ ગણાય. શુદ્ધ વ્યાપાર-રાજગારમાં ધંધા પરત્વે જે આપ લે ચાય છે તે

પણ રૂપશત કહેવાય નહિ. અલગત પૂનરી લોકોને પણ પેટભરણું તો મળવું જ જોઈયે; પરંતુ જે પાદ-રીલોષી પ્રાર્થનાના સાદામાં ખૂબ પૈસા પકાવે છે, તે હુશ્વદ્ધિવાળા, તાત્કાલિક ફળના લોભી કેવળ પૈસાના લાલસુ હોય છે. હાલમાં સત્યવક્તા સહુથી પહેલો નિંદાય છે, પણ એક પુણ્ય-દિન એવો આવશે કે ત્યારે સનાતન સત્ય સર્વે રથાને પૂનરી, અને આત્માના અખંડ પ્રદીપના તેજસ્વિન સર્વત્ર વ્યાપી રહેશે.' રૂપશત-સુંદરી સંપૂર્ણ વામનાર્થો હોવાથી પોતાને અનુકૂળ શાસ્ત્રનાં મુકતો લાચુવા બેરી મળે છે; પણ અંતઃકરણનાં દિવ્ય કિરણો આમળ પાખંડ કેટલીવાર નબી થકે ?

આમ ધણો વાદવિવાદ ચાલ્યા પછી, રાજ્ય છૂટા મોકલ્યું નિશ્ચય ઉપર આવી શક્તા નથી; તેથી બંને પક્ષ વચ્ચે કંઈ પણ સમાધાન કરાવવા પ્રયાસ કરે છે. પણ અંતઃકરણ અને લાયકો યોગ કદિ ભેંસવા શકે ખરો ! અંતઃકરણ એટલે અંતરાત્માની સ્વાભાવિક ઉર્મિ-તત્ત્વજ્ઞાન નહિ આપી કરીને ત્યાં લગી છુદ્ધિ સ્વીકારે નહિ, ત્યાં સુધી અંતઃકરણ એ લમ્બો વિચાર સરખો પણ કેમ કરી શકે ? આટલા સારે અંતઃકરણ દેવે છુદ્ધિનની સહાય માગી, કે તરત જ છુદ્ધિન પોતાના રસાલા સાથે, દરબારમાં આવવા ઘોડેરવાર ઘઈ નીકળ્યા. પણ રસ્તામાં એની પાછળ બે કામદાખાજ માણસો, હાલપણ અને રાજ્ય-પદ્ધતિ, સામી આલુથી અખતરો અજમાવવા નીકળ્યા. છુદ્ધિનને સત્કાર ભારે કાકમાકથી કરવામાં આવ્યો; અને મહારાજ તથા યુવરાજ વચ્ચે એમને આસન આપી બેસાડવામાં આવ્યા. ત્યાર પછીથી જે પ્રવેશ ઉધકે છે, તેમાં કચેરીમાં કેટલો અધો સડો પેસી ગયો છે, તેનો આબેહુમ ખ્યાલ આપ્યો છે. અત્યાર સુધી આપણે મનુષ્યોના હૃદયમાં જે અનિષ્ટ ઇચ્છાઓ થાય છે તેનું ચિત્ર જોયું-હવે ન્યાયની કચેરીમાં બનતા ધોર બનાવે તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચાય છે.

હરેલા રાજ્યદરબારમાં શાંતિકુમાર અન્યાયશંકર સામે એક અરજી પુકારે છે. એ અરજમાં અફસરી

અસાચાર તરફ બરાબર ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છે આ વીસમી સદીમાં પણ એવા અમલદારોના અત્યાચારો ક્યાં અજળપા છે ! શાંતિકુમાર વિનવે છે કે : ' હે ગરીબપરવર ! બાદશાહી મદમાતા અમલદારો કેવા ત્રાસ વતવે છે તે સાંભળો. જમ, જેવા નાના અમલદાર લોકો અમારાં દોરઢાંબર ધણીબર ફારે તેમ લઇ જાય છે; અને અમારા પરસેવાનાં દૂધ-લીથી એ લોકો રાતામાતા થઇ ફરે છે. અમારા ગાડીધોડાં-બગદ, ગમે ત્યારે લઇ જાય, પછીથી પાછા આવવાની વાત પણ નહિ ! અમારા રાવ જીખા, કાળા લોકો પાસે ગિરમિટિયા મજુરી માફક મફત વૈતરું કરાવે, અને વારે વારે સખત ફટકાવે તે તો જુડું ! વેપારી લોકો બદદાનતથી, એકો કરી, અમારા મેથો માલ ગમે તેટલા દલકા ભાવે ખરીદી લઇ, પછીથી એકદમ ભાવ વધારી, વેચી અમારા લોકોથી રાતા થાય, પણ અમલદારોનો લૂંટમાં ભાગ હોય તો અમારે શાનું સાંભળે ! '

આ આરોપ સાંભળતાં જ, અન્યાયશંકરનું મોં ઠાણું શાહી જેવું થઇ ગયું. એટલે પૂરા મંસારી ખાઈપીધેલા હાલપણદેવ અને પ્રખ્યાતજ્ઞાને પોતાના વકીલ બનાવી, બચાવ આરંભ્યો; સાથે સાથે રૂપશત-સુંદરીને પાકાં સોંપ્યાં. આમ છતાં મહારાજનાં અંતઃકરણની નિર્બળતા, છુદ્ધિનું બળ, તથા સત્યનો અંશ હોવાથી એકદમ અત્યાચારી દુષ્ટરાયને બેડીમાં જટડી લઇ, વગર લાડાની ઢાટડીમાં પધરાવ્યા ! અને વકીલોને તરત સમજાવી દીધા કે ' તમારે જુ-માણું, દંભ તથા કપટકતા મારી પાસે નહિ આવે.' વકીલોએ સ્વમાનને કોરે મૂકી, ફરી વિનંતિ કરી કે ' મહેરબાની કરીને દુષ્ટરાયને જામિન ઉપર છોડો.' આ પ્રસંગે લાલ લઇને રૂપશત-સુંદરીએ, જરા મોં મલકાવી, શાંતિકુમારને પાસે બોલાવી, ચાળા-ચરક સાથે સોના મહેરો ચળકાવી; એટલે બિચારા બોળા શાંતિકુમાર ગળગળા થવા લાગ્યા; પણ રાજને પ્રલાપ પ્રચંડ હોવાથી પાપીનાં મોઝાં કાળાં તે કાળાં જ રહ્યાં ! રાજ્યે છુદ્ધિનને દુષ્ટરાય માટે અભિપ્રાય પૂછતાં, છુદ્ધિને કળાકૌશલ્યશુભ છતાં

કહ્યું કે : ત્યાં લગી અમીરો, અમલદારો તથા તેમની સ્ત્રીઓ સત્યપ્રેમી ના થાય, ત્યાં સુધી જુગાર, વ્યસન તથા વ્યભિચાર જડ મૂળથી નાશ ના પામે, ત્યાં લગી ચારિત્ર્યગળ ઉપર છિની મૂકતા મોજશોખ નાખત ના થાય, ત્યાં સુધી કહેવાતા ભોગી-જતિયો, ગોસાંછછા પોતાનો સ્વાધે ધર્મ ના સમજે, ત્યાં લગી આડંબરી ધર્મગુરુઓના મોજશોખમાં વપરાતો સેકોનો પૈસો ગરીબોનાં દરો ના ફેડે, અને ત્યાં સુધી સર્વની સત્ય, પ્રેમ અને સેવા તરફ સદ્ગતિ ના જોવામાં આવે, ત્યાં સુધી દરેક દુષ્ટને સજા દેડે, અને સત્યપ્રેમી ગરીબોનું રક્ષણ કરવું, એ આપનો, હે ગરિબપરવર ! હું ધર્મ સમજી છું.”

આ વજ્રપાત જેવા ભવ્ય-ભવ્યકર ઉદગારથી બધા સંજનડ જ થઇ ગયા ! સંસારીશાયે રૂપશત-સુંદરી સાથે આખે આખ મિલાવી, અને સાનમાં મુગધું કે ‘હું તો તારો જ છું; મારું બધું સાંસારિક કહાપણ તારી મોહિનીભરી સોનામહોરો આગળ પાણી પાણી થઈ જાય છે.’ x x આ બધો સીનને સેનેમા ચાલી રહ્યો છે, ત્યાં રાત્ર્યદરબારમાં બધાને ક્રિમ થયું કે ‘જુદ્ધિધનને ખરેખર ધન છે; એણે સાચે જ ખૂબ કરી !’ રાત્રી પછી છક જ થઈ ગયા, અને વકીલોને ખખડારી કાઢ્યા, તથા જજી-યું કે ‘પ્રત્યેક અન્યાય તથા ગુન્હાને સખત રાત્ર્ય-દંડ થવો જ જોઈએ...’ પછી, અંતઃકરણ દેવ મિચારા વિનીત હોવાથી વિચારવા લાગ્યા કે ‘આમ કેટલી શિક્ષા રાજ કર્યા કરશે; ક્યારે એ પાપો નયા શોષાનો આરો આવશે ?’ છતાં, જુદ્ધિધને મક્કમ રીતે જજીયું કે ‘ત્યાં લગી રાત્રી મારી નષ્ટ આપા પ્રમાણે ચાલશે, અને ત્યાં લગી, અંતઃકરણને પૂછીને જ તેની સલાહથી જ કામ કરશે, ત્યાં લગી જગત જમ્ય મારે છે.’ એટલે રાત્રીએ વચન આપ્યું કે ‘આપને બનને પૂછીને જ હંમેશાં હું વમજાં ભરીશ; અને આપણા ત્રણની-હૃદયનો સાચો વ્યવિન, જુદ્ધિની તીવ્રતા, તથા ઉચ રાત્ર્યદંડ-હૃદય-ત્રેપુટિનું સનાતન સાત્રાન્ય જમશે. x x

આટલેથી ‘પીઅર્સ પ્લાઝમેન’ના ત્રિશ્વદર્શનનો, આપણી દૃષ્ટિથી, ઉપયોગી લાગ સમાપ્ત થાય

છે. આવી રીતે, રાત્ર્યનાં પાખડો, પ્રપચો, તથા બધો સરો-કચરો-ખુદ્દો કરી દીધા પછીથી, લેંગ-લેન્ડ જમી ઉઠે છે. ‘વળી પાછો હું શું કામ જા-ઓ !’ ફરીથી સૂએ છે, ત્યાં નવી સ્વપ્નસૃષ્ટિ રજુ થાય છે, તેમાં વ્યક્તિગત પાપો-જ મહાપાપો-ની સારી નોંધ લેવામાં આવી છે. જુદ્ધિધનના પ્રતાપથી અને હૃદયના કંપથી બધાં માણસો પોતાનાં પાપો કબૂલ કરી, પસ્તાવાની ચિપુલ ગંગામાં ફેંપી મારી પુણ્યશાળી બને છે. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મત્સર, અત્યાહારીપણું તથા અભિમાનનાં કાવ્યચિત્રો અંગ્રેજી કવિતામાં ચિરંજીવ બન્યાં છે. ત્યારે આ સાતે મહાપાપોના પૂજારીઓ પોતાનાં પાપો પૂરાં કબૂલ કરી દે છે, ત્યારે પશ્ચાતાપ કષોક દઇ, શિષ્યામણુ આપી, પછીથી પ્રભુકૃપા તથા મોક્ષનાં સાધનો પ્ર-બોધે છે. એટલામાં આશાનાં બ્યૂગલો વાગે છે; અને આ પાપમોચિની ગંગાજમાંથી પુનિત થયેલા બધા જીવો સનાતન સત્યની શોધમાં સાથે ફર્ય કરે છે. આ બધાને એક બાવો, રસ્તામાં મળે છે. એટલે બધા એને પૂછે છે કે ‘હે ભાઈ ! સત્ય ક્યાં છે ? અમને દયા લાવી બતાવોને.’ મિચારો પામર બાવો સારી અલમની યાત્રાઓમાં ચોખા મૂકી આવ્યો છે, પછી સત્યદેવનું મંદિર એણે કદિ જોયું નથી, કે સાંભળ્યું પછી નથી. ત્યાં, ઓચિતો, એક ખેડુત, હિમનથી ઝડકું ઉડ્યું કરી, ખોખારી કહે છે કે ‘હું એ મંદિર ચોક્કસ જાણું છું; હૃદયના બળથી તથા સાધારણ સમજબુદ્ધિથી એ સત્ય-મંદિરની મને લાગ લાગી છે; એ મંદિરનો હું પૂજારી છું. મારો ધર્મ, શાંત પ્રેમથી, તથા ઉત્સાહથી હું ક્યો જ જાઉં છું; તે સિવાય બીજી લખતજીપન હું રાખ્યો નથી. મારે તો ખેડવું, વાવવું, ખેતીમાં મજૂરી કરવી અને દેરોની ચાકરી કરવી. વળી, મારે ખોદવું તથા પા-ણીના કાસ જોડવા વગેરે સર્વ કાર્ય સત્યદેવ પ્રભોષે તે પ્રેમભક્તિથી તથા આનન્દથી કર્યા જ જવું ! કાંઈ કાંઈવાર પોતાના ખેતરમાં પાકેલા કપાસમાંથી રૂની પૂણી બનાવી, કાંતવાનું તથા વણવાનું પછી કામ કરું છું. સત્યદેવની કૃપાથી અમને ધણો સારો જજા જ કરે છે; અને અમે લોકો કદિ બૂખે મરતા નથી.

ત્યારેય દયાસિંધુ છે; અને નમ્રતા તથા નિર્દોષતા મે-એમના જંગમહેર ગુણો છે. જે તમારી તીવ્ર ઈચ્છા હોય તો એ પુણ્ય-તીર્થે હું તમને દોરી જાઉં.

બધા યાત્રાળુઓ એ ખેડુતની આસપાસ વીર-પાછ વળી, એને સેવા નિમિત્ત બહિસ આપવાનું હે છે, પણ તેની એ સાદ ના પાડે છે. સ્વર્ગની પારીનો માર્ગ પીઅર્સ એમને દેખાડે છે. એ સ્વ-ના દારનું રક્ષણ સાત મહાયુગ્યો કરી રહ્યા છે. કપવાસ, નમ્રતા, ધર્મધર્મ, પવિત્રતા, દયા, શાંતિ અને ઉદારતા. એટલે બેચાર ચીનના શાકકાંચોએ અંતરની વરાળ કાઢી કે: 'આપણે ત્યાં કેણે સં-રવાનું હતું?' ત્યારે પીઅર્સ જણાવ્યું કે ત્યાં ભૂત-પા (Meroy) નો વાસ છે, તેની મીઠી કૃપા-દિ (Graco) થી સહુ સારાં વાનાં થશે.' ત્યાર-માઠ, પીઅર્સ કહે છે કે 'મને મારા અડધા વિદ્યામાં ખેતી પૂરી કરી લેવા દો, પછી આપણે સખયા હાથે આશરું. પણ તેટલા સમયમાં કોઈએ નવરા બેસીને ટાઢલાં ડહોળવાં નહિ. ત્યાં લગી સ્ત્રીઓએ દરદીઓની માવજત કરવી, તથા કુ:ખી લોકોને દિલ્લાસો દઈ તેમની સેવા કરવી; સરદારોએ, ધર્મ તથા રાજ્યના અન્ન-પાત્રો દૂર કરવા સજ્જ રહેવું; બાકીના મજૂર વર્ગે ખેતરના કામમાં પીઅર્સને મદદ કરવી, કારણ કે એ ખેતીની ઉપજમાંથી બધાંને સ-રવો ભાગ મળશે...' આમ થોડા દિવસ તો ચાલ્યું; પછી, એક દિવસ બધા યું યું કરી રહ્યા છે તેની પરીક્ષા કરવા, પીઅર્સ બહાર નીકળી પડ્યો: ત્યાં તો એણે આશ્ચર્યચકિત થઈને જોયું, કે ચારે બાજુ નાદા-રલ યઈ રહ્યો છે; કેટલાક ચે ચે નાચી રહ્યા છે; કેટલાક 'પોલે શરામ, મનેદાર મેરે ચાર'—એ રિથ-તિમાં ચક્રચૂર જણાય છે; કેટલાક ગાનમાં યુગતાન જણાય છે; અને કેટલાક ટોંગીલા તખિલત બગડી જવાનો દાવો કરી આજાસુ-એદી જેવા પડી રહ્યા છે. આ બધી ચ્યુતિયો તથા અપરાધો માટે, પીઅર્સ જણાવે છે કે, 'પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે તમારે ઉપવાસ કરવા પડશે.' પણ ઉપવાસ કરવા કોને ગમે? એટલે તો-ફાની લોકો બળવો કરવા તત્પર થાય છે, ત્યારે

બૂખમરો મદદ કરે છે, અને લોકો સમ કસોડીમાંથી પસાર થવાથી વિનીત અને દે. પીઅર્સને ઘણી દયા આવે છે; પણ વળી એમ થાય છે કે આ બૂખમરો પૂરો થતાં—એ રામ એના એ—આ લોકોમાં ફરી પાછો સડો પેસશે; છતાં એમ લાગે છે કે પ્રત, તપ, ઉપવાસથી ઘણી નૈતિક અસર થવા વિના નહિ રહે. જે બાછપીધેલા, પરધનથી માલેલા ભાખારીઓ હોય છે, તેમને તો સમ કામ કરવાની ફરજ પાડી, વનું ધાન-અવડાવવું; પરંતુ, જે અશક્ત-એટલે, આંધળાં, બહેરાં, મૂંઝાં, રોગિષ્ટ-હોય તેમને બ્રાત-ભાવથી પોતાનાં ભાઈબહેનો સમજ નિભાવવાં રહ્યાં. આ સાથે જ આશરવાણી થાય છે કે 'જે મજૂરો, કારિગરો પોતાના ધર્મોનું પાલન નહિ કરે તેમના બૂરા કાલ થશે; તેમને પરમાત્મા જરૂર પૂછશે.'

એવામાં જ થી સસદેવ પીઅર્સ તથા બીજા બધા યાત્રાળુઓને એક કૃપાપત્ર પાઠવે છે. તેના પ્રભાવથી, જે રાત્રીઓ, અમીરો તથા સરદારોએ ધર્મ, નીતિ અને ન્યામનું સદા રક્ષણ કર્યું છે તેમને તપોધુવન માંથી (Purgatory) સંકેલાઈથી પસાર થવા દેવામાં આવે છે. વળી, સત્યદેવની કૃપાથી, જે ધર્મ-ગુરુઓએ પોતાના ધર્મનું પરિપાલન કરી, માનવ-જાતિ ઉપર ઉપકારો કર્યા છે, તેમને પોતાના મંદિ-રના પૂજારીઓ તરિકે સ્વીકારવામાં આવે છે. પરંતુ જે વેપારીઓ ધર્મના દિવસો પૂરા પાળતા નથી, અને જે હમેશા સ્વાર્થ તથા જુહાણામાં રમ્યાપર્યા રહે છે, તેમને ઉચ્ચ ધર્મકાર્યો દ્વારા પ્રાયશ્ચિત્ત કરા-વવાની જરૂર છે; તેમણે હવેથી ઉજળો વેપાર કરવો; ધર્મોદા દવાખાનાં કાઢવાં; કૂવા, વાવ, તળાવ ખોદા-વવાં; કન્યાદાનમાં મદદ કરવી; રસ્તા, પૂલો વગેરે સમરાવવા; અનાયાસપોના નિર્વાહમાં તથા કેળવણીના પ્રચારમાં સારો ફાળો આપવો—વગેરે વગેરે સાર્વજ-નિક કલ્યાણનાં અનેક પુણ્યકાર્યો કર્યા જ કરવો... આટલું સાંભળતાં જ વેપારી લોકોના હૃદયમાં છવ આગ્નો કે 'સાલો આટલેશે જ પહોં!' પણ આ કૃપાપત્રમાં વડીલમંડળની સમ કાંટકણી કાઢવામાં આવી છે, કારણ કે એમનામાં કાંઈકપણ વગેરેથી

સાચી પ્રમાણિકતા પૂરી જળવાતી બાગે જ નોવામાં આવે છે. પરંતુ, પીઅર્સ તથા બીજા ગરીબ, મહેનતુ અને પ્રમાણિક બેકુતો ઉપર, આ કૃપાપત્રમાં, સંપૂર્ણ કૃપા વર્ષાવવામાં આવી છે. ફક્ત લખાડ બી-ખારીઓ, ધૂતારા બોવાસાધુઓ, કે આળસુ કાચરોને માત્રી મળી શકતી નથી...

આ કૃપાપત્ર વિશે ચર્ચા ચાલી રહી છે, એટલામાં, એક પૂનરીએ હિંમતથી કહ્યું કે ‘મારે એ કૃપાપત્ર નેવું છે.’ તો એમાં સુવર્ણ અક્ષરે એટલું જ દૂકામાં લખ્યું હતું કે:— ‘જેણે કદિ જૂખ્યાને અન્ન દીધું નથી, તરસ્યાને જળ દીધું નથી, નમ્રને વસ્ત્ર દીધું નથી, જુલા પડેલાને માર્ગ દેખાડ્યો નથી, માંદાં અને મૂંઝાતાં ગરીબોનાં દુખમાં ફેડવા પ્રયત્ન કર્યો નથી; તેને પરમાત્માના દરબારમાં સ્થાન જ નથી; પરંતુ, જે કર્મયોગીએ પોતાનું જીવન સતત ધર્મપરાયણ તથા ઉત્તમ રાખ્યું છે, તેને પરમકૃપાળુ પ્રભુ પોતાના હૃદય સરસો સદાય રાખશે.’ આવા તેજસ્વી શબ્દોના મર્મપ્રદાર પાપી મંડળથી કેમ સલામત થાય ?—બિચારા પાપી પૂનરીઓના તો હાંબ જ ગંગડી ગયા; અને હાલયોળ થઇ પીઅર્સને કહેવા લાગ્યા કે— ‘આ તો બધું તફન પૂત છે, એમાં કૃપાનો અંશ જ, ક્યાં છે ? પીઅર્સ સત્યપ્રેમી હોવાથી આવા પાપીના પાપંડથી એને કોપ થયો, ધીરે ધીરે વાદવિવાદ વધી પડ્યો, અને આ ધમાલ થવાથી પીઅર્સ એકદમ જાગી ઉઠ્યો.....

‘જાગી ને જોયું તો સ્વપ્ન દીપ્તે નહિ.’ ત્યારે, શું સ્વપ્ન સરી ગયું ? આ સ્વપ્નવાટિકામાં, પાણીદાર મોતીનો હાર ગૂંથતાં ગૂંથતાં, ન્યાં મોતીડાં ગૂંથ્યાં ના ગૂંથ્યાં, અને સત્યદેવનું શ્રેષ્ઠ મોતી હાથમાં આવ્યું, ત્યાં તો, એ નવસર હારની સેર હાથમાંથી અચાનક જ સરી ગઇ — તે ગઇજ ! અને વિશ્વનો સનાતન પ્રશ્ન પાછો, પૂછવાનો રહ્યો કે: ‘પાણું ફરી ક્યારે પડશે (એ) મોતી !’ x x લેંગ્વેન્ડની મૂંઝવણની પરાકાષ્ટ સમજી શકાય તેવી છે; જીવનની યાત્રામાં સનાતન સત્યની શોધખોળ કર્યાજ કરતાં મહાતત્વનો પ્રયોગ થવાની વિરજ ક્ષણમાં જ હતું શું

કામ જાગ્યો ?—એવા રહસ્યના બેદ-પ્રશ્નો કાણ ઉઠેલી શકે ?

લેંગ્વેન્ડ ત્યારબાદ, ન્યારે શાંતિથી બધો વિચાર કરે છે, ત્યારે એને સ્પષ્ટ લાગે છે કે ‘પોપનાં મારીપતોથી જે સિદ્ધિ થવાની નથી, ઉલટું, લેનાર અને દેનાર બન્ને અધોગતિને પામે છે; તેથી સત્યનિષ્ઠ કર્મયોગ જ ઉત્તમ છે. અંતમાં, પરમ કૃપાળુ પરમાત્માની અમીદિ સર્વત્ર વર્ષો ! અને પ્રાણી માનવ સર્વદા કલ્યાણ થાઓ. લોકા: સમસ્તા: સુખિનો ભવન્તુ—એ હૃદય વિશ્વ પ્રાર્થનાથી આ કાવ્ય સંપૂર્ણ થાય છે. x x x

એ આખા કાવ્યની સમાલોચના કરતાં તેની ત્રણે પ્રતોની, ઝડઝમકભરી કાવ્યરચનાની તથા બીજી વિષયમાં ઉતરવાની આપણે જરૂર નથી. આ મધ્યકાલીન યુગના બીજા અદ્ભુત મહાકાવ્ય—ડેન્ટના ‘દિઅલર્શન’ સાથે આ અશ્રેષ્ઠ સામાજિક કાવ્યની સરખામણી મુંદર રીતે થઇ શકે; પરંતુ એ ઉડાં પાણી ડહોળવાની આપણે આ પ્રશ્નને જરૂર નથી વળી, એટલું જ કે ડેન્ટમાં અદ્ભુત શક્તિ, પ્રતિભાના તેજ-અંબાર, કળાની પૂર્ણતા અને તત્વજ્ઞાનની પ્રખરતા પગલે પગલે માલમ પડે છે; ત્યારે લેંગ્વેન્ડ કળા કે કવિતાની ‘પહુ દરકાર ક્યાં વિના, કે શુદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોના વાદવિવાદમાં ઉતર્યાં વિના, અતિશય સરળતાથી અને સચોટતાથી, પોતાના સમયના અજ્ઞાસમાંથી તારવી દોરેલા મુદ્દા, નૈતિક અને ધાર્મિક દૃષ્ટિબિંદુથી, સિદ્ધી રીતે અને વ્યવહારોપયોગી રીતે, આપણી આગળ મૂકે છે. ગરિબી હાલતમાં, ચૌદમા સૈકાના ઇંગ્લેન્ડમાં પોતે જે અનુભવ્યું, તેની વીતેલાની કહાણી બીજાને માર્ગદર્શક થવા, જનસમાજનો ઉદ્ધાર કરવા, સાધારણ મુંદર કવિતામાં આબાદ કરી દેખાડી !

આપણે જોયું કે લેંગ્વેન્ડ રાજની સંપૂર્ણ સત્તામાં માને છે ખરો; પણ ક્યારે ? કે ન્યારે રાજ શુદ્ધિમાન અને સહૃદય હોય ત્યારે જ, આખા પ્રજામંડળને કવિ ત્રણ મોટા વિભાગમાં વહેંચી નાંખે છે:—

(૧) પાલકીય અથવા પાદરી વર્ગ; (૨) ક્ષત્રિય કે સરદાર વર્ગ; (૩) શુદ્ર કે કારીગર કે ખેડૂતવર્ગ. આ વ્યવસ્થામાં રાજ સરદારેનો શિરોમણી ખરો, પણ પોતાના સંક્રાહકાર મંડળની સંગીન સલાહ પ્રમાણે જ તેણે ચાલતું; અને પોતાનો સ્વાર્થ હમેશાં હેલો મૂકીને, રાજ્યનું જ હિત રાજ્યએ વિચારવું નહિ. સરદારેએ ધર્મ અને નીતિનાં સર્વ ક્ષેત્રોનું રક્ષણ કરવું; તથા દુષ્ટોને સખત દંડ કરી, ગરીબોનું, ને અનાય સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરવું; અન્યાયનો ફેલાવો અટકાવવો; અને રૂબરૂતનો પગસંચાર સુધારી આ ધર્મક્ષેત્રમાં ના થવા દેવો. છેવટે, કારીગર તથા ખેડૂત વર્ગો નિરંતર ઉદ્યોગી તથા પ્રમાણિક રહી. સ્વધર્મતત્પર રહેવું. જો ખેડૂતવર્ગ પોતાના ધર્મનું પૂરેપૂરું પરિપાકન કરે, તો તેમના હક્ક આ પોઆપ સિદ્ધ થશે.

પરંતુ, આ રાજ્ય અને પ્રજાના બધારણનો ખ્યાલ, તે સમયના બધા સમૂહનું વર્ણન તથા તેને સુધારવાના ઉપાય-વગેરે સર્વનો પાયો લેંગલેન્ડમાં, ધાર્મિક છે. આખા ક્ષત્ર્યમાં આધ્યાત્મિક જીવન ઉપર એ ધજાભાર મૂકે છે; અને એનું કેન્દ્રસ્થાન પીઅર્સ પોતે જ છે. આથી કરીને આ ક્ષત્ર્યને ધાર્મિક કે નૈતિક રૂપકથા (Allegory) તરીકે રચવાનો કવિને આશય રપટ છે જે મોટું યોગાન, આપણે સદ્વિચારમાં જોઈએ, તે જીવનનું વિચારણ ક્ષેત્ર છે: દરેક માણસ સત્યદેવ (પરમાત્મા)નું બાળક છે. એ સત્યદેવ આપણી સર્વ હાજરો પૂરી પાડે છે; અને જે આપણને સત્ય અને અંતિમ શ્રેયને માર્ગ દેરવા મથી રહ્યા છે. પણ આ અંતિમ શ્રેયને માર્ગ પ્રથમ કાણ ચાલી રહ્યો છે? કવિનો કલ્પનાનો

પીઅર્સ ખેડૂત, જે નરી હલવની સરળતા, પવિત્રતા તથા કર્તવ્યપ્રેમથી, નિરંતર, પોતાના કાર્યમાં ઉદ્યોગી, પ્રમાણિક ને પરગણ જીવન ગાળી, બીજાના જીવનમાં ઉત્તમ પ્રકાર પાડ્યા જ કરે છે...xxx

આપણા આ વિસમી સદીના યુગમાં સત્યદેવના મંદિરે પ્રથમ પહેાંચી જઈ, ત્યાં મુખ્ય સાત્ત્વિક પૂજારી તરિકે, કાણ હિંદમાતાનું કુધ દીપાની રજું છે? મહાત્મા ગાંધીજી પણ 'ખેડૂત અને વજીર' છે. સાધુતા અને કર્તવ્યધર્મ એમના રોમે રોમે પ્રત્યક્ષ સ્ફુરતા પગલે પગલે દેખાય છે. આ કર્મશૂ-મિમાં સત્યયુગના (સ્વપ્નલીલાનો નહિ) પુનરાકાર માટે એ ડ્રાફ્ટ જેવા જગતગ્રસ્ત જનમ્યા છે. હિમાલયના જેવાં ઉન્નત જીવન જીવી અદ્ભુત કળા ખેલે છે. અને એ જંગમોહન બંસરીમાંથી કે ને પુરવાત્માની ઉંડી હલવલીઓમાંથી યા સ્વ-પ્રેમ, સેવા ને સ્વાર્થતાજના-સુશાય છે? એક તો એ કે:-

“ગરીબોનાં હૈયાં, માલેક મેધિરાં દેરાંદેવનાં, ત્યાં ભાળ્યાં પ્રભુનાં નામો નોધેલાં અણસર્યાં નવાં; ઓળખજો આળાં એનાં, પોતાં પોતાં રૂ જેવાં, બહાણાં! જે જે ના વધુ વિંધતાં, ભેટા મહો ભેયાં.”
અને બીજું શું સુશાય છે?

“આ ગવા છે કર્મયુગ કુછ કર્મ કરના શીખ લો; દેશ અરૂં જાતિ પર હસ હસતું મરના શીખલો મરતેક નામ મત લો, પહેલે મરના શીખલો.”
લેંગલેન્ડમાં પણ આ બે સૂરો આજા, મીઠા સજીવ છે.

રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક.

૧ માનવજાતિ ૨ હસતાં હસતાં.

શુદ્ધિ: ૫૯ ૩૩૮. લીટી ૪. સત્ય ને બદલે સત્ય વાંચવું.

મમની સ્વ. પતિશ્રીના સ્મરણાર્થે
શ્રી કાર્તિક ગુજાસ્તી સમાને
શ્રીયુત પદ્માભાષા આણંદજી આવડી
તારકથી નિવિનય સપ્રેમ ભેટ.

અસહકાર અને સમાજજીવન

અસહકારની હીલચાલ અમુક રાજકીય ઉદ્દેશ પાર પાડવાને માટે શરૂ થયેલી છે, અને તેથી તે રાજકીય હીલચાલ જ ગણાય છે. તેની કાર્યસાધકતા, તેની અસરો, તેનાં પરિણામો, એ સર્વ આ ઉદ્દેશને લક્ષીને જ મપાય છે. પણ એ સિવાય બીજાં દષ્ટિ-બિન્દુઓથી પણ તેનો અભ્યાસ અને ચર્ચા થવાની જરૂર છે. મોટી હીલચાલોની અને મોટા ખનાવોની અસર માત્ર જીવનના એક જ ક્ષેત્રપર થતી નથી, તેની અસર સર્વવ્યાપી હોય છે. જે ઉદ્દેશથી મહાત્મ પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થાય છે, તે ઉદ્દેશ ઉપરાંત પરાક્ષ રીતે અનેક ફેરફારો તે આપણા જીવનમાં ફેરે છે. મોટા ખનાવોનાં પરાક્ષ પરિણામો તેનાં પ્રત્યક્ષ પરિણામોથી વધારે નહિ તો તેટલી જ અગત્યનાં હોય છે. ગયા યુરોપીય વિગ્રહનાં પ્રત્યક્ષ પરિણામો અજ્ઞાત મહત્ત્વનાં છે. પણ તેનાં પરાક્ષ પરિણામો, જર્મની અને રૂશિયાની મોટામાં મોટી સક્તનતોનો નાશ, આખી દુનિયામાં પગલર ચમેલી મલુરોની હીલચાલ, આપણે જાણી રવતંત્રતાની ઝુંબેશ, બોલ્શેવિક હીલચાલ, વર્કરતાની હાલતની હીલચાલ, અને આપણી અસહકારની હીલચાલ આ બધાં તેનાં પ્રત્યક્ષ પરિણામોથી ટાક રીતે ઓછા અગત્યનાં નથી. અસહકારનું પક્ષ તેમજ છે. તેનો પ્રત્યક્ષ ઉદ્દેશ પ્રજાને રાજકીય સકં-જનમાંથી મુક્ત કરવાનો છે. પણ રાજકીય જીવન ઉપરાંત તે અનેક રીતે પ્રજાના જીવનપર અસર કરે છે. અહીં આપણે અસહકારની સામાજિક જીવન પર શી અસર થાય છે અને થવા સંભવ છે, તે નોંધીશું.

અહીં પ્રથમ અસહકાર વિરૂદ્ધતા એક મતની પરીક્ષા કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. અસહકાર શરૂ થયો,

ત્યારે કેટલાએક વિચારોને એવી દહેસત લાગેલી, કે અસહકારથી સમાજ સુધારાને ધક્કો લાગશે. અસહકાર લગભગ આખા જનસમાજની હીલચાલ છે, અને આપણા સમાજનો સ્વભાવ જ સ્થિતિરક્ષક છે, તેથી એ માન્યતા થોકેવણે અશો પ્રચલિત થવા પામેલી. એનું બીજું કારણ એ-પણ હતું, કે અસહકારનો મુખ્ય અર્થવા આપણી ધાર્મિક વૃત્તિના ઉત્તે-જન દારા કરવામાં આવતો. આપણો ધર્મ ધણો જૂનો છે, અને ધર્મ મુખ્યત્વે આપણામાં સ્થિતિરક્ષા કરતો આવ્યો છે. સમાજસુધારાની વિરૂદ્ધતા પણ ધણોખરો સનાતન ધર્મ ગણાયો છે. આ સ્થિતિ સુધારવાને સુધારા અને ધર્મ વચ્ચે વિવેક કરી સુધારાને બ્યવહારિક રીતે ચર્ચવાનું દર્શિબિંદુ લોક-સંધને ખતાવવાની આવશ્યકતા મનાવા લાગી હતી. આ સ્થિતિમાં અસહકારની અસર સમાજ સુધારાને પ્રતિરોધક નીવડશે એમ મનાયું. આપણામાં સમાજ સુધારો હજી થોડા ફેળવાએલા માણસોની હીલચાલ ગણાય છે. સમસ્ત પ્રજાએ તેના તરફ કંઈ સદ્ભાવ જતાવ્યો નથી, અને સુધારાના એવા નાણુક સ્વરૂપમાં ધર્મવૃત્તિના ઉત્તેજનથી વધતી, અને સમસ્ત જનતાના પીડામલવાળી જળદંડરત હીલચાલ સુધારાને પોતાના વહનના વેગમાં રગચેળી નાંખશે, એવીજ બ્હીક રહેતી હતી.

આ બ્હીકને યુદ્ધિ આપનારા કેટલાએક દાખલા પણ રહેઆતમાં બન્યા. અસહકારનો કાર્યક્રમ અમ-લમાં મૂકવાને ત્રાતિઓનાં મંડળો ઠેકઠેકાણે મળ્યાં, અને વધારે કાર્યશક્તિ દેખાડના લાગ્યાં. અસહકારની વિરૂદ્ધ કામ કરનારા લોકનેતાઓને તેમની નાતો તરફથી

દબાણ થયું, તે કેટલાકને ધમકી ખતાવવામાં આવી. કેટલાએક પ્રતિષ્ઠિત માણસોને એ રીતે સહન કરવાનો વખત આવ્યો અને ગાંધીજીને આ જાતનાં પગલાં જીલમરૂપ છે એવો ઉપદેશ આપવો પડ્યો. અત્યાર સુધી યાતિસંસ્થા તામસ જડતાથી નિરોધ કરતી હતી તે ફરી સ્ફુર્તિમાં આવી એમ લાગ્યું અને કદાચ કંઈક અંશે આ કારણથી જાણે અનજાણે સુધારાનું નાનું પણ સંસ્કારી બળ અસહકારની વિરૂદ્ધ પક્ષમાં જોડવાયું—અસહકાર તરફ વહેમ અને અશ્રદ્ધાથી જોવા લાગ્યું એટલું તો ખરું.

પણ મોટી હીલચાલની ગતિની દિશા જોવામાં આમ ધણીવાર ભૂલ થાય છે. નદીમાં પૂર આવ્યું હોય ત્યારે ધણી જગાએ મુખ્ય વહેણની વિરૂદ્ધ બાજુના પ્રવાહો પણ નજરે પડે છે, ખારે માસ સુકાં પડી રહેતાં વાંધાં-કોતરમાં નદીનું પાણી ડેલા-ધને જાય છે એવું કંઈક આ છે.

અસહકારથી જન્ય થયેલી ધર્મવૃત્તિ ભૂતરક્ષાની જડતા વધારશે એ ભય ખોટો જ છે. અત્યાર સુધી સુધારા સામે જે જડ વિરોધ થયો છે તેને ધર્મ માનવો એજ ભૂલ છે ધર્મથી કદી જડતા આવેજ નહિ. વસ્તુસ્થિતિની ખરી ચિકિત્સા એ છે કે આપણામાં ધર્મ હુમ થયો હતો, કેવળ તામસ જડતા સર્વજ વ્યાપી ગઈ હતી અને તે ધાર્મિક વિચારો સુધી પ્રસરી હતી. જેને આપણે ધર્મ કહેતા તે ધર્મજ નહોતો. સદામાં કાયદો બધા કોઇ માણસ દેવદેરાની માનતા કરે તે ધર્મ ગણાતો. પણ તે કાયદામાં પ્રધાન-પણે ધનલાલસાની વૃત્તિ છે, વહેમ છે અને ધર્મવૃત્તિ હોય તો એ બંને નીચે દબાએલી મંદ છે. આ સ્થિતિમાંથી મુક્ત થવાની જરૂર હતી અને માટે જ કેટલાએક વિચારસીલ સમાજસુધારકોએ ધર્મને વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં લાવવાની જરૂર માની હતી અને તેના પ્રયત્નો પણ ક્યાં હતા. માત્ર અસહકારની પ્રવૃત્તિમાં વિશેષતા એટલીજ હતી કે તેના આદ્ય પ્રવર્તકે, આપણા ધર્મ, સાહિત્યનાં જૂના દર્શનો આપીને, સાદા અને દરેક માણસ સમજી શકે તેવા

સ્વરૂપમાં પોતાનો ધર્મસંદેશ આપા લોકસંધને પહોંચાડ્યો. આથી આપા લોકસંધની ધર્મવૃત્તિ જન્ય થઇ. તે ખરી વિશુદ્ધ ધર્મવૃત્તિ હતી અને તેના તરફથી કોઇ પણ શુભ પ્રવૃત્તિને ભય રાખવાનું કારણ નથી.

પણ વિશેષ ભય લોકસંધ તરફથી રખાતો હતો. ધણેખરે અંશે બિનકિબવાયેલ અને આજ સુધી અસાનનિદ્રામાં પડી રહેલ લોકસંમુદાયના હાથમાં અસહકાર જેવું શસ્ત્ર આપતું, એ ધણાને અતિ જોખમકારક લાગ્યું. આપણી યાતિસંસ્થામાં ધણી જગ્યાએ એક જાતનો અસહકાર, એક બીજાથી ઉર્ધ્વ રહેવાનો સ્વભાવ તો છે જ, અને એ સ્વભાવને અસહકારથી ગાંડું બળ મળશે એમ ભીતિ રહેતી હતી. હજુ પ્રથિમના સુધારાનો દાખવે લઇ આપણે સમાજસુધારો આગળ ચલાવવાનો હતો, ત્યાં જો એજો તરફના પ્રકોપપર રચાયેલો અસહકાર શરૂ થયો તે, સમાજસુધારાની હીલચાલે અત્યાર સુધી માંડ માંડ જે થોડું ધણું કરેલું છે તેને ધૂળ ભેંચી કરશે એવી દહેસત લાગી હતી. પણ આવા કોઈપણ ભયનું કારણ નથી. આ બધા ભય લામવાનું કારણ એટલું જ છે, કે સમસ્ત લોકની હીલચાલોનો આપણને અનુભવ જ નથી, અને આજ સુધી લોકથી દૂર રહીને જ આપણે કામ કરેલ છે. હાલ જણાતો લોકનો ઉત્સાહ તે પ્રજાશરીરમાં નવા આવેલા પ્રાણની નિશાની છે. એમાનો કેટલોક ઉત્સાહ ઉત્તરમાં જોવા જણાશે, ધણાને કેળવવાની જરૂર પણ જણાશે. પણ નિષેષ્ટ મૃતવત્ પડી રહેતા કે કરતાં તે અનેક ગણી સારી સ્થિતિ છે. અસહકારે પ્રજામાં નવું જીવન, નવું ચેતન જગાડેલું છે. અને કોઇપણ જાતના સુધારા માટે પ્રથમ આ ચેતન તો જોઇએ જ. સુધારાની જે કદી પણ આશા રાખીએ તો તે આવા ચેતનમાંથી જ રાખી શકાય. જડવત્ પડેલા મૃત દેહમાંથી નહિ.

આ નવા ચેતનને સુધારા તરફ દોરે એવાં તત્ત્વો અસહકારમાં છે. એ તો સર્વ કોઇ કષ્ટ કરશે કે જૂના સુધારાવિરોધી સંપ્રદાયોની ખુશામત કરવાને

અસહકારે કદી પ્રયત્ન કર્યો નથી. ઉલટું પહેલેથી જ અત્યંતજોદાર એ અસહકારના કાર્યક્રમનું એક મહત્વનું અંગ છે અને અત્યંતની ઉત્તિ કરવામાં કદાચ અસહકાર જેટલી સફળતા હજી સુધી બીજા કોઇ હીલચાલને નહિ મળી હોય. ખરી રીતે સમાજના અનેક ત્રેહોમાં તેનું સૌથી ઉત્તર સ્વરૂપ તે અસ્પર્શતા હતી અને અસહકારે તેના પર સીધો સામે મ્હોંએ હાથો કરેલો છે. જેમ લશ્કરમાં હર-કોઇ એક જગ્યાએ લંગાણ પડ્યાથી આખું લશ્કર હારે છે તેમ પ્રગતિ અને સુધારાની સામેના મતા-મહમાં આ અત્યંતની એક સચાલના ઇચ્છા કરવાથી આખો મતામહ શિથિલ થાય છે, તેનું બળ છિન્ન-હિન્ન થાય છે, અને આ પરિણામ આપણે થોડાં વરસોમાં પણ જોઇ શકીએ તેટલું થઇ ગયું છે. અસહકારમાં કામ કરનાર દરેક માણસ, વ્યવહારમાં આડા આવતા ઝાતિના સર્વ રિવાજોને તોડે છે અને એમ કરવામાં પોતે સુધારો કરતો હોય એવું માનતો પણ નથી. ખરી રીતે પહેલાંના સુધારામાં વ્યક્તિ અને ઝાતિનું જે ધર્મણુ હતું તે જ આજે થઇ ગયું છે, આખો સમાજ, આખી ઝાતિ એટલે અંશે અસહકારને લીધે ઉદાર થઇ છે.

પણ અસહકારની વધારે મહત્વની અસર તે તેનાથી પ્રજાજીવનમાં થયેલ માનસિક ફેરફાર છે. અસહકારનો સીધો ઉદ્દેશ પ્રજાને સ્વતંત્ર કરવાનો છે. પણ તે સ્વતંત્રતા તે દરેક માણસમાં ધર્મજલ અને નિર્ભયતા કેળવીને મેળવવા માગે છે. અસહકાર પોતાનો અંતિમ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરે તે પહેલાં લોકોમાં એ બલ એ નિર્ભયતા કેળવાવા માંડ્યા છે અને તે માત્ર અસહકારીઓમાં જ નહિ પણ અસહકારની હીલચાલથી તટસ્થ રહેલા વર્ગોમાં પણ. આ નિર્ભયતા સમાજ સુધારામાં ધણું કામ કરશે આપણામાં સુધારો નહોતો થતો તેનું કારણ માત્ર અજ્ઞાન અને જૂના મતની જડતા નહોતાં પણ ધણે એટલે લાગે લાય અને પોતે કશું સહન કરવાની અનિચ્છા હતાં. ધણા માણસો અમુક સુધારો કરવાની જરૂર સમજતા હતાં લોકમતની બીકથી કરી શકતા નહિ

અને પોતાના નિઘ્ન માટે કશું ખમવાને તૈયાર નહોતા. જીલમ કરનાર રાજસત્તાને જે રીતે તેઓ સહન કરી લેતા એજ રીતે સમાજના જીલમો સહન કરી લેતા. ઉલટું મનની એટલી વિપરીત દયા થઇ હતી કે સમાજનો અન્યાય જેમ ખરી લઇએ છીએ તેમ રાજ્યનો અન્યાય પણ ખરી લેવો જોઇએ એમ દક્ષીણ અપાતી અને એજ શક્તિ હાપણ અને સદ્ગુણમાં અપતી. અત્યારે એ જાને હકીકત સ્વીકારાઇને મનની રિયતિ બદલાઇ છે અને રાજ્યનો અન્યાય અને સમાજનો અન્યાય જાને આગ્રહપૂર્વક સુધારવા જોઇએ એ અસહકારની શક્તિ છે. જે નિર્મયતા અને સ્વાર્થજી-શક્તિ સ્વરાજ પ્રાપ્તિને માટે કામ કરે છે તેજ સમાજ સુધારાને માટે પણ કરશે.

વળી એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે અસહકારથી સમાજ સુધારાને કાર્યક્રમ વધારે વિસ્તૃત અને વિશાલ થયો છે. અત્યાર સુધી મંસારસુધારો વિધવાવિવાહ, બાળલભ, સ્ત્રીજીવણી, અંસજોદાર વગેરે વિષયોના ક્ષેત્રથી વધારે દૂર ગયો નથી. સદ્ગત રા. રણજીતરામે મંસારસુધારાનું ક્ષેત્ર વધારે વિશાલ કરવાને અને જીવનના બીજા પ્રશ્નોને અંદર સમાવવાને સચતા કરી ત્યારથી થોડાંએક બીજા પ્રશ્નો પર ચર્ચા શરૂ થયેલી પણ એ કોઇ પ્રશ્ન પર સુધારાએ જીવંત બલ વાપર્યું નથી. અસહકાર સાથે જોડવાથી સમાજસુધારાનું ક્ષેત્ર હાલ, એક બાજુ રાજકીય પ્રશ્નો સુધી, અને બીજા બાજુ ધાર્મિક પ્રશ્નો સુધી વિસ્તર્યું છે અને મજબૂતવર્ણ, દારૂ, સ્વચ્છતા, મોજશોખ, કરકસર, વિગેરે સમાજનાં સવર્ણો ક્ષેત્રો પર તે બાલ થયેલ છે. કેટલીએક હીલચાલો વ્યાપક થવાથી જગમાં વધે છે, અને સમાજસુ-ધારો તેની હીલચાલ છે. બીજા પ્રશ્નોને છોડી મંસાર-સુધારો માત્ર સ્ત્રીઓની ઉત્તિ પૂરતો જ પ્રશ્ન પકડી ઝેસી રહે તો, તેથી તે કદી સમસ્ત લોકને પોતા તરફ વળી શકશે નહિ; અને અસહકારની અસરથી સમાજસુધારો વિસ્તૃત થવાથી તેમાં વધારે

જીવન્ત જળ આવેલ છે, એ ફેરફાર પણ ખાન આપવા જેવો છે.

આપણા જીવનમાં મનો એક બીજો પણ ફેરફાર નોંધ લેવા જેવો છે. આપણા જીવનમાં સાહસિકતા વધતી જાય છે. આજ સુધીનું સામાન્ય માણસનું જીવન એક સરખું, સાદમ બિનાનું. વિવિધતા વિનાનું હતું, અને કોઈ છૂટું જવાયુ સાહસ મૂર્ખાઈ કે તરંગીપણામાં ગણાતું. ફક્ત સાહસ વધ્યું છે અને અને સાહસ તરફની લોકોની લાગણી પણ ઉપેક્ષાની કે નિન્દાની નથી, પણ ઉદારતા, આશ્ચર્ય અને શ્રદ્ધાની છે. અસહકારને અંગે સમાજમાં જે નવું જીવન આવ્યું તેનો જ આ એક પ્રકાર છે. દેશમાં જે કુટુંબોમાં બાળકોએ અને સુવાનોએ અસહકાર કરવાની ફરજ સમજી, સ્વામીથી થવાનું સાહસ કર્યું. ઘણા તોફારીઆત અને ધંધાદારીઓએ પોતાના જૂના નિર્વાહનાં સાધનો ફેરવ્યાં. આવા દાખલાઓ રાજ્ય પર જે અસર કરવાની હતી તે કરવા પૂરતા થયા કે કેમ, એ અહીં અપ્રસ્તુત છે. પણ તેમની સમાજ ઉપરની અસર ઓછી નથી. આજ સાહસ કે આત્મબળની અસરથી સ્ત્રીઓએ જાહેરજીવનમાં ભાગ લેવા માંડ્યા અને અત્યાર સુધી જીભ નિનાની, સાધન વિનાની રહેલી વિધવાઓએ મર્યાદામાં રહી, પોતાનાં આત્મ-વ્રતો, પોતાની સ્થિતિ, પોતાની ધૃષ્ટાઓ અને પોતાના ઉદારના માર્ગો પોતાની મેજે જાહેરમાં કલા. આપણા જીવનનું સ્વરૂપ જ બદલાઈ ગયું છે. એક જ રીતે હિસાબથી અને ગણનીથી આપતા અવેલા જીવનપ્રવાહમાં ફેરફાર થયો છે. નદીમાં પૂર આવે અને જેમ કાંઠા વટે, અને અનેક જગ્યાએ વહેન બદલાય તેમ પ્રજાજીવનમાં મળ્યું છે. અનેક માણસોનાં જીવન બદલાઈ ગયાં છે, રહેણીકરણી જુદી થઈ છે, જુદાં મંડળો, જુદાં જ મૂંઝવણો આપ્યાં છે અને એકંદરે પ્રજામાં વ્યક્તિઓ વ્યક્તિઓનો અને જુદા જુદા ગૃહોનો પરસ્પર પરિચય, મેળાપ તેમજ સહકારના પ્રસંગો વધ્યા છે, અને તેમાં વિવિધતા આવી છે. જેમ પાણી બંધીઆર રહેવાથી બગડે છે, અને વહેતું રહેવાથી સ્વચ્છ રહે છે; તેમ

લોકોમાંથી પણ પરસ્પરના અનેક પ્રકારના વ્યવહારથી વનારે શુદ્ધ રહે છે. રૂઢિના કેવળ વિસ્તારથી, એકની એક રૂઢિ ધણી માણસો પાળતાં હોય એવી સ્થિતિથી જ જીવનમાં રૂઢિનું બળ વધ્યા કરે છે, અને એ બળ જીવનમાં વિવિધતા અને સાહસ આવતાં આપોઆપ મરી જાય છે.

આ સાહસિકતાની સાથેજ અસહકારથી કેળવાતો જતો સંયમ તમાવિવેક પણ જણાવવો જોઈએ. કેવળ સાહસિકતાથી શક્તિનો નિરર્થક અને તરંગી વ્યવ મનાતો સંયમ છે. આને કાણમાં રાખવા અને સન્માર્ગે દોરવા સંયમની જરૂર છે. આ સંયમ વિનાના ઉચ્છૃંખલ બસતા દાખલા અત્યારે આપણી નજરે ઘણા ચડે, પણ લાંબી નજરે જોતાં એ દાખલા માત્ર વધતા જતા બળના આકર્ષક ઉભરા જેવા જ છે અને એ બળને નિયમન કરનાર સંયમ પણ સાથે સાથે કેળવાય છે, એમ જણાયા વિના રહેશે નહિ. સમાજ જીવનમાં આ સંયમની અગત્યતાનું ખાન એ અસહકારનું વિશેષ લક્ષણ છે. અત્યાર સુધીનો સુધારો વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય અને વ્યક્તિતા હઠના સિદ્ધાન્તો ઉપર રચાતો હતો. તેમાં સંયમ તરફ જોઈએ તેટલું ધ્યાન ગરેહું નહોતું. ખરી રીતે અત્યાર સુધીની આપણી કેળવણીમાં સંયમને સ્થાન જ ન હોતું, તો એ કેળવણીથી પ્રેરાયલા આપણા સુધારામાં તેને ક્યાંથી સ્થાન હોય ? હાલના સમાજમાં સંયમનું મહત્વ સમજાયું છે. એ ફેરફારનું કારણ અસહકારમાં રહેલી ધર્મવ્રતિ છે. એ સંયમથી આપણી હાલની હીલચાલો વધારે ધાર્મિક અને આપણા જૂતકાળ સામે વધારે ગાઢ અને રહસ્યમય સંબંધ ધરાવતી મળે છે, અને તેનાથી જ વ્યક્તિ અને સંઘ વચ્ચેનું ઘર્ષણ ઓછું મળ્યું છે.

આપણા સમાજની માનસિક સ્થિતિમાં મરેલ એક બીજો પણ ફેરફાર સમજવો જરૂરનો છે. પશ્ચિમની કેળવણીથી શુદ્ધિ કેળવાણી, પણ તે સાથે સમાજમાં કામ કરવાની શક્તિ કે આવડત વધ્યા

નહિ. તેને લાગે પરિણામે સુધારાના વિચારો કરીને કે બહુ બહુ તો તે વિષે સરસ બોલીને સતોષ માની લેવાની ધણા કેમવાયેલાઓને ટેવ પડી. વિચારતું અને બોલતું, દલીલ કરવી અને વિચારને કાર્યમાં મૂકવાનો અશક્યતા કે મુશ્કેલીઓ નજીવી, એમાં જીવનની કૃતકૃત્યતા મનાવા લાગી. આ સ્થિતિમાંથી અસહકારે આપણા ઉદ્ધાર કર્યો, અસહકારનો મૂળ સિદ્ધાન્ત જ એ છે, કે સત્ય લાગે તેનો આગ્રહપૂર્વક અને વિનયપૂર્વક અમલ કરવો. આથી જીવન અને વિચારો કાર્યોનુપ્પ થયા. કાર્યની દૃઢતા અને વ્યવહારિક જામકાથી દૂર જઈ કેવળ કલ્પનામાં અને શુદ્ધિતરંગોમાં ઉડવાની ટેવ પર અંકુશ મૂક્યો, અને જીવનમાં અને વિમારમાં ગમજીતા, સત્ય, પ્રમાણિકપણું વ્યવહારિકપણું આત્મા વિમાર અને કાર્યનું એકય. જે વિના જીવન અપૂર્ણ રહે છે, તે સંધાયું.

આવી રીતે અસહકારની સમસ્ત જીવનપર અસર થયેલી છે. તેનાથી નવું બળ આવેલ છે. આ બળ સમાજને સુધારામાં પ્રેર્યો વિના નહિ રહે અને તેની પ્રેરણા થવાનાં અસહકારમાં તરંગો છે. અસહકાર એક બહુ જ વ્યાપક ચળવળ છે અને તેના ચોક્કસ કાર્યક્રમમાં સમાજસુધારાને પણ સ્થાન છે. સાહસ, સંયમ, કાર્યતરપરતા એ અસહકારની સમાજપર થતી વિશિષ્ટ અસરો છે અને તેને પરિણામે સમાજસુધારાને નવું બળ મળશે એમાં સંકેદ નથી. પણ આ

બધી સ્થિતિ અસહકાર શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રહેશે તો રહેશે. મોટી હીલચાલોમાં મોટું બળ હોય છે તેમ તેને આડે રસ્તે જવાનો ભય પણ વધારે હોય છે. અસહકારનું શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સમજવાને બદલે, કાર્યક્રમના એકાદ સાંકડા માર્ગમાં રોકી રાખવામાં આવશે, તેમાં નવો ઉત્સાહ પ્રેરવાને બદલે પ્રભ તરફથીજ નિરોધ કરવામાં આવશે, અને તેને ખુદશી પ્રબળીય હીલચાલ રાખવાને બદલે તેના પર હાંકપિછોડો કરવાનો, કે તેના પર ખેટા ટોળ ચડાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવશે, તો તે ઉત્પત્તિ કરવાને બદલે આપણને વધારે અધમ મનાવશે અને આપણા જીવનમાં ધર કરી ખેડેલાં જૂઠાણાંમાં એક ભયંકર જૂઠાણું ઉમેરશે. ભારીના મર્કમાં શું છે તે તો કોણ કહી શકતું નથી, પણ એટલી વાત ચોક્કસ છે, કે માનવ હીલચાલ, જેટલી શુદ્ધ અને સુક્ત હોઈ શકે તેટલી શુદ્ધ અને સુક્ત તેના આવ્યવર્તકે આ હીલચાલ ધરી છે, હજી સુધીની કોઈ પણ હીલચાલ નહીની એટલી આ હીલચાલ પ્રબળીય છે, અને દરે તેના ભવિષ્યને માટે ખીનું કોઈ જ નહિ, પણ એ પ્રભ જ, દિલ્હી સમમ પ્રભ જ પોતા તરફ અને ભવિષ્યની પ્રભ તરફ જવાબદાર ગણાશે.

રામનારાયણ વિદ્યનાથ પાઠક

રાષ્ટ્રસંઘની નિષ્ફળતા

સુરોપના ગયા ભયંકર યુદ્ધ દરમિયાન જે અત્યાચાર અને અમાનુષિક વર્તન થવા દેવામાં આવ્યાં, તે પરથી આખા જગતને જ્ઞાન થયું, કે પાશ્ચાત્ય રાષ્ટ્રોમાં આસુરી ભાવના કેટલા પ્રમાણમાં પ્રગટ થઈ શકે છે. યુદ્ધના ત્રાસદાયક અને દયાજનક જનાવોથી આખું વિશ્વ કંપી ઉઠ્યું, અને સર્વ કોઈને ચિન્તા થવા લાગી, કે એવી સર્વગ્રાહી જાદુગર્યથીના ભયંકર પરિણામો જનસમાજને ક્યાં સુધી ભોગવવાં પડશે ? દુનિયાના લોકીતરસ્યા ગાંધોના સ્વાર્થોર્ચનના પરિણામો થતા હત્યાકાંડથી પ્રભાવોને અનદદ કંટાળો આવવા લાગ્યો. આવા વિગ્રહો ન થતાં સનાતન શાંતિ ક્યારે સ્થપાશે, અને તે માટે શું ઉપાયો યોજવા તેના વિચારો અનેક શાંતિપ્રિય ચિન્તકોને થયા. એટલું તો સૌને લાગ્યું કે ન્યાય, સત્ય અને પ્રગતીય સ્વતંત્રતા માટે આદરેલા યુદ્ધના અંત પછી તેજ મહાન સૂત્રનો વિજય થવો જોઈએ, અને રાષ્ટ્રો વચ્ચે સંપ કાયમ રાખવા પ્રયત્નો થવા જોઈએ. યુદ્ધ દરમિયાન જે ઉચ્ચ ભાવનામય વાતાવરણ ઉત્પન્ન થયું, તેજ અરસામાં પ્રેસીડેન્ટ વિલ્સન અને બીજા રાજપુરુષો તરફથી વિશ્વશાંતિ સ્થાપવા રાષ્ટ્રસંઘની યોજના રજૂ થઈ. અનેક રાષ્ટ્રોએ આ યોજના ઉત્સાહથી વધાવી લીધી. એ રાષ્ટ્રસંઘની પાછળ આત્મ-નિર્ણય, ન્યાય, અને સ્વતંત્રતાની ઉત્કટ ભાવનાઓની પ્રેરણા હતી. આપણી ક્ષુદ્ર પૃથ્વીપર સદાની શાંતિ સ્થપાય. તે વિષે અમેરીકાના પ્રેસીડેન્ટ વિલ્સને મુંદર બાપલો કહ્યાં, અને જનસમાજમાં અપૂર્વ ઉત્સાહ ફેડ્યો. ભવિષ્ય આશામય 'દેખાયું' અને યુદ્ધના ધોર અધધારમાં નવયુગની

ઉપાનાં શાંતિપ્રેરક ફિરજોનો ઝાંખો પ્રકાશ પડવા લાગ્યો. સર્વ કોઈ તે વખતે તો એમજ માનવા લાગ્યા કે યુદ્ધ પછી સત્ય, ન્યાય, લોકલયાણ અને સ્વતંત્રતાના ઉચ્ચ સિદ્ધાન્તોને સંપૂર્ણ અવકાશ મળશે. અને તે સિદ્ધાન્તોને અનુસરીને જ સુલેહનો ખરડો તૈયાર થશે.

એટલામાં યુદ્ધમાં જર્મનીની હાર થઈ, અને મિત્રરાજ્યોના વિજયકંઠા ચોંભેર વાગી રહ્યા. યુદ્ધ પછીની સુલેહધટનામાં રાષ્ટ્રસંઘની યોજનાને પ્રધાન સ્થાન આપવામાં આવ્યું. વરસાઈમાં જગતનું ભવિષ્ય ધડવા મિત્રરાજ્યોના નેતાઓ તથા યુદ્ધ પ્રેસીડેન્ટ વિલ્સન ભેગા મળ્યા. સુલેહનો ખરડો તૈયાર થયો, રાષ્ટ્રસંઘની સ્થાપના થઈ અને સનાતન શાંતિ સ્થાપવા એકલા શયેશ રાત્ર્યકર્તાઓ જુદા પડ્યા.

આજે એ સુલેહ ધડાયાને ત્રણથી વધારે વર્ષ પીતાં છે, પણ જે વિશ્વની શાંતિ માટે આટલી બધી ગર્જના થઈ તે ક્યાં છે ? ક્યાં છે તે શાંતિપ્રેરક વાતાવરણ કે જેમાં સત્ય, ન્યાય, આત્મનિર્ણય અને સંપની ઉચ્ચ ભાવનાને પોષણ મળવાનું હતું ? ચોંભેર દષ્ટિ ફેંકીએ અને અનેક રાષ્ટ્રોની પરિસ્થિતિ તપાસીએ તો સર્વ દિશાથી એકજ સ્પષ્ટ જવાબ મળે છે-અશાંતિ, અસતોષ, અને અંતઃવગરના ઝગઝગો ! ફિશિયામાં પ્રચંડ સામ્યવાદના બળવાને પરિણામે અસતોષ વર્તી રહ્યો છે. વિજયમદ્થી અંધ થઈ ગયેલાં મિત્રરાજ્યો પરવરા થઈ પડેલી જર્મન પ્રજાને સર્વાંશે પાપમાત્ર કરવા પછાડ મારી રહ્યાં છે. ઓરદીઆની ઉજ્જડ થયેલી ભૂમિનાં જાળો

અન્ય માટે વલખાં મારી રહ્યાં છે, તુર્કીની મુસલમાન પ્રજા તેના પર થયેલા અન્યાયથી ખીભાધને ગ્રીસ સાથે ભયંકર ઘડત ચલાવી રહી છે; સામ્રાજ્યમદના પંગતમાંથી પરતવ પ્રગ્લઓને મુક્ત કરવામાં આવશે એ આશા તો નિષ્ફળ ગઈ. આર્ધદેંડ, મિસર, હિન્દ અને ટ્રાનીઆ વગેરે પરાધીન રાષ્ટ્રોમાં અચાંતિ ને અસતોષ વ્યાપી રહ્યા છે. અને બધા મુક્ત મેળવવા પ્રયત્ન કરીએ ચલાવી રહ્યા છે. આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ તપાસતાં માલમ પડે છે, કે યુદ્ધ પુરું થતાં જે નવયુગની શરૂઆત થવાની હતી, તેનાં કાંઈ પણ ચિન્હ દેખાતાં નથી. રાષ્ટ્રસંઘની સ્થાપનાથી દ્વેષ, સ્વાર્થ અને કલ્હની લાગણીઓ શમી નથી. રાષ્ટ્રોમાં સંપ નથી, મનુષ્યના કલ્યાણ માટે સ્વાર્થનો ત્યાગ કરવા કોઈ રાષ્ટ્ર તૈયાર નથી. યુદ્ધ પછીના વાતાવરણમાં સર્વોંગે નિરાશા પ્રસરી રહી છે, અને મનુષ્યસ્વભાવની આશ્ચર્ય લાવનાનાજ વિજય હંકા સંભાળી રહ્યા છે.

રાષ્ટ્રસંઘની સ્થાપના નિષ્ફળ નીવડી અને સર્વત્ર અચાંતિ વર્તી રહી, તેથી સર્વ કોષને વિચાર થાય છે કે આનાં કારણો શું હશે ? શું જનસમાજને શાંતિ પ્રિય નથી ? શું મનુષ્યને તેની મસિન ભાવનામાંજ નિરંતર સડ્યા કરવું ગમે છે ? રાષ્ટ્રોમાં કડી સંપ રહી શકશે નહિ અને લોહીની નદીઓ શું નિરંતર વહાજ કરશે ? અને જો આ શંકાઓમાં સત્ય નથી તો રાષ્ટ્રસંઘની નિષ્ફળતાનું અને જગતની અચાંતિનું કારણ શું ? પરિસ્થિતિનું બારીક અવલોકન કરતાં એટલું તો સ્પષ્ટજ માલમ પડે છે, કે મિત્રરાજ્યોએ ધણી ગંભીર ભૂલો કરી છે, અને અત્યારે તેનાં દુઃખદ અને ભયંકર પરીણામો તેઓ અનુભવી રહ્યાં છે. યુદ્ધના મહાન વ્યાધિની યોગ્ય ચિકિત્સા તેઓ કરી શક્યા નથી, તેથીજ તેમણે જે ઉપાયો યોજ્યા તે નિષ્ફળ નીવડ્યા. રાષ્ટ્રસંઘની ત્યારે સૂચના કરવામાં આવી હતી; તે વખતે પ્રગ્લ સમક્ષ ઉચ્ચ ભાવના અને મહાન આદર્શો મૂકવામાં આવ્યા હતા. એ ઉત્કૃષ્ટ વિચારોને કાર્યપ્રદેશમાં ઉતારવા જેટલી સ્વાર્થત્યાગની વૃત્તિ અને હિંમત મિત્રરાજ્યોમાં

નહતી, અને તેથીજ રાષ્ટ્રસંઘનો સનાતન શાંતિ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો.

રાષ્ટ્રસંઘની નિષ્ફળતાનાં કારણોને ઉંડો અભ્યાસ કરતાં માલમ પડે છે, કે તેની સ્થાપનાજ પ્રતિજ્ઞા અને અયોગ્ય મંત્રોગોમાં ઘટ હતી. પેમ, ન્યાય ક્ષમા, અને લોકકલ્યાણની ઉચ્ચ વૃત્તિને પોષક વાતાવરણમાં રાષ્ટ્રસંઘની સ્થાપના થાય, તો તેની પાછળ રહેલી શાંતિપ્રેરક ભાવનાનો વિકાસ થવાનો સંભવ છે. પરંતુ રાષ્ટ્રસંઘના પ્રયોગકો તો જર્મની પર મેળવેલા વિજયથી મદાન્ધ થયા હતા, અને સત્તાબળ અને સ્વાર્થની મસિન ભાવનાઓ નીચે તેમની પરમાર્થવૃત્તિ અને શુદ્ધ દેવુઓ ન્દાઇ ગયા હતા. જર્મની જેવી પ્રયત્ન પ્રગ્લની હાર યદ, એટલે મિત્રરાજ્યોના હૃદયમાં વેર અને દ્રુપની લાગણીઓ એકદમ જગૃત યદ હતી; અને નિષ્પક્ષતા તથા ન્યાયની દૃષ્ટિએ કંઈ પણ કાર્ય કરવા તેઓ અસમર્થ હતા. આવા પ્રતિજ્ઞા વાતાવરણમાં રાષ્ટ્રસંઘનો જન્મ થાય, તો એ તદન સ્વાભાવિક છે, કે તેની ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાઓ કલા મૂર્ત સ્વરૂપમાં આવી શકે નહિ. મિત્રરાજ્યોમાં સત્તાનો નિશો હતો, અને તેની કાળી છાયા તેમણે ધડેલા રાષ્ટ્રસંઘના બંધારણમાં માલમ પડે છે. શાંતિ સ્થાપવા ધમધમ રાષ્ટ્રસંઘનું બંધારણ તપાસીશું, તો હમણે હમણે દોષ, અહંકાર, સત્તાબળ અને અન્યાયની ભાવનાઓની દૃઢ અસર માલમ પડશે.

ભવિષ્યમાં વિગ્રહો નવા જાગે નહિ-એવા ઉદ્દેશથી રાષ્ટ્રસંઘની યોજના યદ છે. પરંતુ તેના પ્રયોગકોએ જે બંધારણ ધરી કાઢ્યું છે, તેમાં યુદ્ધનો અંત લાવવા ખાસ અસરકારક મૂલ્યનાં બીજકુલ કરી નથી. અમેરિકાના સિનેટર નોક્સે જણાવ્યું તે પ્રમાણે રાષ્ટ્રસંઘથી ભવિષ્યમાં યુદ્ધ અટકશે નહિ, એટલું જ નહિ, પરંતુ તેથી હવેના વિગ્રહો અગાઉના વિગ્રહો કરતાં વધારે મોટું સ્વરૂપ પકડશે. અમુક રાષ્ટ્ર સાથે કંઈક વાકું પડવાથી તેની સામે લડાઇ કરવા અનેક તટસ્થ રાજ્યોને પણ

તૈવાર યવું પડશે. રાષ્ટ્રસંઘની સ્થાપના પછી પણ યુગધર્મમાં અનેક ઠેકાણે અનેક સંઘર્ષો આવી રહી છે, તેજ ખતાથી આપે છે, કે આંતરરાષ્ટ્રીય ઝંઘાઝાંઓનું શાંતિથી સમાધાન કરવા રાષ્ટ્રસંઘ તદ્દન નિષ્ફળ નીવડ્યો છે. અત્યારે ગ્રીસ અને ઓગોરા વચ્ચે પ્રચંડ જાહેવારયુદ્ધો આવી રહી છે, છતાં રાષ્ટ્રસંઘે મૌન રૂઝિ ધારણ કરી છે. ડૉક્ટર વિલ્સન તે માટે રાષ્ટ્રસંઘને બલે વિનંતી કરે, પરંતુ ઝંઘાઝાંઓનું સમાધાન તો જુની રીત પ્રમાણે જ થયા કરે છે. અને નાંખી નજર નથી પહોંચતી કે દુનિયા પર શાંતિ ક્યારે કેસાશે !

રાષ્ટ્રસંઘના બંધારણમાં બીજી ખામી એ છે, કે સભાસદની ચૂંટણીમાં સમાનતાના સૂત્રને તિલાંજલી આપવામાં આવી છે. રાષ્ટ્રસંઘ જેવી પ્રજાકીય અને સર્વસામાન્ય સંસ્થામાં પણ મધ્યક્ષલીન સ્વછંદી શક્તિ ધુસી ગઇ છે. જર્મની અને તુર્કસ્તાન જેવા મોટા રાષ્ટ્રોનો હજી સુધી બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો છે, અને સમાનતા અને બંધુત્વ પ્રગટાવનાર સંસ્થાના પ્રયોજકો બેઠલાવ અને પક્ષપાતની જૂની નીતિને હજી વળગી રહ્યા છે. વળી રાષ્ટ્રસંઘના કાર્યવાહક મંજૂરમાં બધી પ્રજાઓના પ્રતિનિધિઓ હોવા એકઠાં એ તત્વનો સંપૂર્ણ સ્વીકાર થયો નથી, અને તેની અસાધારણ સત્તા પર જહારનો અંકુશ બીજકુશ નથી.*

ત્યારે રાષ્ટ્રસંઘના બંધારણમાં જ સ્વાતંત્ર્ય-પોષક તત્વોનો સમાવેશ થયો નથી તે વખતે જન-સમજમાં તેની પ્રતિષ્ઠા ન પડે એ સ્વાભાવિક છે. આંતરરાષ્ટ્રીય ઝંઘાઝાંનું સમાધાન તે સંસ્થા કરી

* રાષ્ટ્રસંઘની આ મહાન ત્રુટિ વિષે શ્રીયુત્ત અધિવેશ લખે છે: "It is an oligarchy or hegemony of great powers, leaders and masters of the herd, with the weaker rabble, rest hanging on the flanks or posteriora of their mighty bell-wethers and following them and their omnipotent decisions in sometimes a mutinous and discordant chorus."

શક્તિ એવો વિશ્વાસ પણ રાષ્ટ્રોમાં ઉત્પન્ન થયો મુશ્કેલ છે.

રાષ્ટ્રસંઘના બંધારણમાં ત્રીજી અપૂર્ણતા એ છે કે મિત્રરાજ્યોએ તેમના સ્વાર્થ-સાધક હેતુઓ નિર્ણયપણે પાર પાડવા, રાષ્ટ્રસંઘનું મુખ્ય કાર્યજન જાહેરમાં ન કરવાની વ્યવસ્થા કરી છે. વિશ્વમાં શાંતિ સ્થાપવી અને બંધુપ્રેમ વધારવો એજ જો રાષ્ટ્રસંઘનો હેતુ છે, તો આ માટે સર્વ કાર્ય જાહેરમાં ન કરવું કે અધિકારમાં પ્રવેશી નીતિ આદરવાની જગ્યા પડવાથી તો અનેક ગેરસમજૂતીઓ ઉભી થાય છે, અને અસંખ્ય ઝંઘાઝાંઓનું તે કારણ થઈ પડે છે. યુરોપના ઇતિહાસનાં પાનાં ફેરવતાં એટલું તો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે, કે ત્યારે રાષ્ટ્રો રાષ્ટ્રો વચ્ચે ખુલ્લે દિલે મસલત થતી નથી, ત્યારે વૈર અને દેખનાં બી રોપાય છે; અને તેનાં કડાં ફળ મુકમાં જગતને આખવાં પડે છે. જૂત કાળની એ ગંભીર ચેતવણી છતાં રાષ્ટ્રસંઘના પ્રયોજકોએ ખાનગી રીતે નિર્ણય કરવાની જૂની રાજનીતિને કાયમ રાખી છે. રશિયાના પ્રચંડ સામ્રાજ્ય (Bolshevism) વિરૂદ્ધ મિત્રરાજ્યોએ જે ત્રાસદાયક મૂંઝેશ થયેલી તે આવા પ્રકારની યુગ નીતિના દાનિકારક પરીણામની સચેદ સાક્ષી પૂરે છે. ત્યાં પ્રયોજકો જ ભાવ છે, ત્યાં બંધુપ્રેમ અને પરસ્પર વિશ્વાસ કેવી રીતે રહી શકે ? અને પ્રેમ તથા વિશ્વાસ વિના, રાષ્ટ્રો વચ્ચે શાંતિ કેવી રીતે જળાંક રહે !

રાષ્ટ્રસંઘના બંધારણની આ ત્રણ મુખ્ય ત્રુટીઓને લીધે તે સંસ્થાની પ્રતિષ્ઠા ધ્રુવી ગઈ, અને તેનાં શાંતિપ્રેરક સૂત્રો સ્વપ્નસદિમાં જ રહી ગયાં. પરંતુ રાષ્ટ્રસંઘ દ્વારા જગતમાં શાંતિ સ્થાપવાની આશા જનસભાએ તદ્દન મૂકી દીધી છે તેનું મુખ્ય અને મૂળ કારણ તો એ છે, કે તેના પ્રયોજકોએ જગતની અશાંતિનાં મૂળ કારણોની સર્વોચ્ચ અવગણના કરી છે. વિમહાત્મ બાલ્કાને જગજગી ઉજેડવાને બદલે, ઉપ-લક્ષિયા ઉપચારો આદરવામાં આવ્યા છે. રાષ્ટ્રો રાષ્ટ્રોના અનંત ઝંઘાઝાં માટે મનુષ્યસ્વભાવની કુદૃષ્ટિઓ જનામદાર છે, એ સત્યની અવગણના કરી,

માત્ર ચેન્નૈનાઓ અને પરિવેશી બાહ્ય શાંતિ સ્થાપવાના મિશ્ન પ્રયાસોમાં જ રાષ્ટ્રસંઘની પ્રવૃત્તિઓ પુરઠાઈ રહી. સત્તા, પ્રેમ અને સ્વાર્થ-સાધનાની મહિન વૃત્તિઓએ રાષ્ટ્રના હૃદયમાં પ્રધાનપદ મેળવ્યું છે, તેથી જગતમાં અધ્યાસો નિરંતર થયા કરે છે. સામ્રાજ્યમદ અને સ્વાર્થી પ્રવૃત્તિ એજ આધુનિક અસાંતિનાં મુખ્ય કારણો છે. પોતાના રાષ્ટ્રની અમે તે રીતે પ્રતિષ્ઠા વધારવી, સ્વદેશની આર્થિક ઉન્નતિ માટે પરકિલતની અવગણના કરવી, અને તે અર્થે જ દુનિયામાં સર્વોપરી સત્તા મેળવવા પ્રયત્ન કરવા, એવાજ ઉદ્દેશોને અનુસરી અત્યારના સર્વ રાષ્ટ્રો પોતાની રાજ્યનીતિ ઘટે છે. દરેક પોતાની સત્તા વધારવા પ્રયત્ન કરે છે, અને તેથી એકબીજાની ઉન્નતિમાં એકની રાજ્યનીતિ બીજાને વિરોધ થઈ પડે છે. પરિણામ અતે એ આવે છે, કે દેશ, ઇર્ષા, વૈર અને અધઃકારની દુષ્ટ ભાવનાઓને પૂર્ણ અવકાશ મળવાથી રાષ્ટ્રો એકબીજા સાથે નહવા કારણ માટે લડી પડે છે. બ્રિટીશ સામ્રાજ્યની સત્તા જર્મની સદન ન કરી શક્યું, અને તેને સામ્રાજ્યનાં સ્વપ્નાં આપ્યાં. પ્રમંડ સુદમાં તે બપોરે સ્વસ્થમાં બસુકી ઉઠ્યાં. રશ્મે પોતાના સામ્રાજ્યમાં ઘટાડો થાય, એ બહીકથી ઇંગ્લેન્ડે એકલગ્રામ પ્રજાનું સંરક્ષણ કરવાનું બદાન કાઢી, સ્વાર્થ સાચવવા લડાઈ જાહેર કરી. બીજા મિત્રરાજ્યોની સુદનીતિ તપાસતાં, એવા જ હેતુઓ પ્રકાશમાં આવશે. ન્યાં સુધી સામ્રાજ્યમદ અને પ્રવૃત્તિનો પવન પશ્ચિમમાં કુંકાયા કરશે, ત્યાં સુધી જગતમાં અસાંતિ રહેશે. મનુષ્યસ્થાવના દુષ્ટ વિકાસે ન્યાં સુધી સંપૂર્ણ સત્તા ભોગવે છે, ત્યાં લગી રાષ્ટ્રો વચ્ચે શાંતિ અને સંપ જળવવાના સર્વ પ્રયાસો નિષ્ફળ નીવડશે. શાંતિપ્રેરક ભાવનાને પ્રચાર કરવા રાષ્ટ્રસંઘ સ્થપાયો, પણ મનુષ્યની દુષ્ટ ભાવનાને ઉત્તેજન આપનાર સામ્રાજ્યમદનો નાશ કરવા તેના પ્રયોજનોએ કાંઈ પણ પગલાં ન લીધાં. રાષ્ટ્રસંઘની સ્થાપના થયતિ આજે ત્રણ વર્ષ થઈ ગયાં, પણ પરરાજ્યોની ધૂસરી નીચે સપાડાયેલા અનેક પરવશ રાષ્ટ્રો સ્વતંત્રતા માટે નિરંતર પજાડ માટે છે. દિન્દ, મિસર, આયર્લેન્ડ, હાંદેશ, સીલોન વગેરે

રાષ્ટ્રોની શુભામીની બેડી હજી દર થઈ નથી. કારી-આની પ્રજા પર જપાની સામ્રાજ્યનો નામદાયક અંકુશ વર્તી રહ્યો છે. અમેરીકા જેવા સ્વતંત્ર દેશ-વાતા દેશમાં પણ સામ્રાજ્યમદે પગપેમારો ફરે છે. શ્રીલીપાછન પ્રદેશની પ્રજા હજી સ્વતંત્રતા માટે વચખાં મારી રહી છે. આફ્રીકાના પ્રદેશમાં દમ્બ-લો નથી ગયેલા દુરોપીઅન લોક ત્યાંની રેગા પ્રજા પર કેવા પ્રકારના જુલમ વર્તાવી શકે છે. નેની કદપના 'કાઇસ ઈન કોન્ગો' નામનું પુરતક વાંચવાથી થઈ શકશે. ચીન દેશમાં પણ સામ્રાજ્યવાદી નાજો દમ્બઉત્પાદક ક્ષેત્ર પર અંકુશ મેળવવા અનેક પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે. ૧૯૧૧ ના આંદ્રા તપાસતાં ચીનમાં પરદેશી રાજ્યોના અંકુશનું પ્રમ.ણ નીચે પ્રમાણે માલમ પડે છે:-

ઇંગ્લેન્ડ	૨૭.૮ ટકા
રશિયા	૪૨.૩ "
ફ્રાન્સ	૨.૪ "
જર્મની	૧.૩ "
જપાન	૪.૩ "

રાષ્ટ્રસંઘની સ્થાપના પછી ઉપજા આંકડાઓમાં ઘટાડો થયો હોય એમ માનવાને અમને કશું જ કારણ મળતું નથી. આવી સામ્રાજ્યમદની વૃત્તિને લઇને બધે દોષ, વૈર, કુસંપ, સ્વાર્થ અને દિશાચિત્તું રાજ્ય પ્રવર્તી રહ્યું છે. રાષ્ટ્રસંઘ સ્થાપો કે મોહાડી મોહાડી પરિપેદા બરો, પરંતુ ન્યાં સુધી જગત સામ્રાજ્યમદના પંજામાંથી સુકા થયું નથી, ત્યાં સુધી સનાતન શાંતિ અને વિશ્વજયુત્વની અભિલાષાઓ રાખવી નિરર્થક છે.

જનસામ્રાજ્યની શાંતિમય પ્રગતિમાં સામાજ્ય-મદને લીધે જે અનેક કંટકા ઉત્પન્ન થયા છે, તેને જડ મૂળથી નાશ કરવા રાષ્ટ્રસંઘના પ્રયોજનો કંઈક પગલાં ભરશે એવી આશા સર્વને હતી. પરંતુ મનુષ્યમતિના કમનસીબે એ આશા નિષ્ફળ નીવડી છે. યુરોપના પ્રવાસે નીકળેલા ડૉક્ટર સુવીન્ડ બોઝ ડનીવાજના ત્યાં તેઓ રાષ્ટ્રસંઘના કાર્યવાહકોને મળ્યા

હતા ત્યારે તેમણે તેઓને નીચે પ્રમાણે એક સલાહ પૂછેલ.

યુરોપના સામ્રાજ્યવાદમાંથી એશિયાની જીલ્લમમાં કચડાતી પ્રજાને છોડાવવા માટે રાષ્ટ્રસંઘની પાસે શી યોજના છે ?

જવાબ:-રાષ્ટ્રસંઘને એની સાથે કંઈ લેવા દેવા નથી. ન્યાય વિમુક્તિના મૂળ કારણો પ્રત્યેજ આટલી બધી બેદરકારી છે, ત્યાં રાષ્ટ્રસંઘ શાંતિ સ્થાપવા નિષ્ફળ નીવડે એમાં શી નાહ ?

યુરોપમાં શાંતિ સ્થાપવા જે રાષ્ટ્રસંઘની યોજના ધડવામાં આવી, તેમાં અનેક ત્રુટીઓ રહી ગઈ છે. એ આપણે જોઈએ. પરંતુ વર્ષાંતના સુલેહખરડામાં યુરોપની પુનઃ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી, ત્યારે રાષ્ટ્રસંઘની નિષ્ફળતા સર્વાંશે સિદ્ધ થઈ ચૂકી. યુદ્ધ દરમિયાન શાંતિ સ્થાપવા જે ઉત્સાહ અને ઉમેદ દર્શાવવામાં આવ્યા હતાં, તે પરથી એમ લાગતું, કે યુદ્ધ પછી મિત્રરાજ્યોના વર્તનમાં એ ઉચ્ચ ભાવનાઓને વ્યવહાર રૂપ આપવામાં આવશે. જગતની પુનઃર્ધટનામાંથી વિમુક્તિ તથા કુસંપનાં ધરણો દૂર કરવામાં આવશે અને સનાતન શાંતિ સ્થાપવાને અસરકારક ઉપાયો યોજવામાં આવશે. પરંતુ સત્તામંદ્યથી અંધ થયેલાં મિત્રરાજ્યોના નેતાઓને સ્વાર્થ સિવાય કંઈ પણ મળતું નહિ. યુનુની નિરાધાર સ્થિતિને સંપૂર્ણ લાલ લઈ સુલેહકરતો એવી રીતે ધડવામાં આવી કે લવિબ્ધના આતંર-રાષ્ટ્રીય ઝડપડાં બીજા રોપાવાં. જનસમાજની શાંતિપ્રપ્તિ પ્રગતિમાં જે કંટકા હતા તે દૂર કરવાના કતન્યમાંથી રાષ્ટ્રસંઘે ચૂક ખાધી, અને તે બુદ્ધિને જાણે અનુમોદન આપવામાં આવતું હોય, તેમ મિત્રરાજ્યોએ વર્ષાંતની સુલેહમાં નવીન ઉમરો કર્યા. રાષ્ટ્રસંઘના બધારણમાં રહી ગયેલી

ત્રુટીઓથી તેની શાંતિપ્રેરક ભાવનાઓ માત્ર સ્વપ્રવચ્ચ પડી હતી, તેમાં વળી સુલેહના ખરડાએ તેની નિષ્ફળતાની પૂર્ણાકૃતિ કરી. રાષ્ટ્રસંઘની ઉત્તમ ભાવનાની જાપ તે સમયે ધડાયેલી સુલેહખરડોમાં ક્યાંઈ નજરે પડતી નથી.

સારવેલીના પ્રદેશમાં મુખ્ય વસ્તી જર્મનોની છે, અને અત્યાર સુધી તે પર જર્મનીના અંકુશ હતા. એ પ્રદેશમાં દ્રવ્ય ઉત્પાદક ક્ષેત્રો પુષ્કળ છે. દ્રવ્ય લોકની સ્વાર્થ ભાવનાને વશ થઈ મિત્રરાજ્યોએ એ જાનકુપ પ્રદેશ જર્મની પાસેથી છીનવી લીધો, અને ફ્રાન્સને આપાળે તેજ પ્રમાણે પોલન્ડની સરહદ પર આવેલા જર્મન પ્રદેશને પોલન્ડના અંકુશ નીચે મુકવામાં આવ્યા. ચીનમાં આવેલા શાંટગ પ્રદેશની પશુ આવીજ દશા થઈ છે. તે પ્રદેશની મુખ્ય વસ્તી ચીનાઓની છે, અને પરદેશી અંકુશની વિરૂદ્ધ ત્યાંની પ્રજા ક્યારની પોકાર કરી રહી છે. સેન્ટ્રી સુલેહમાં ટુર્કિસ્તાનના જે બાગલા પાડવામાં આવ્યા છે, તેમાં પણ સામ્રાજ્યવાદી રાષ્ટ્રો સ્વાર્થ સાધવાના જ હેતુથી દોરાયા છે. મેસેપોટેમીઆમાં દ્રવ્યઉત્પાદક ક્ષેત્ર પર અંકુશ મેળવી. શકાય તેથી જિંદને તે પર પોતાની સત્તા જમાવી. તેવાજ હેતુથી પેલેસ્ટાઇન ફ્રાન્સને આપવામાં આવ્યું, અને એશિઆમાઇનરનો કબજો ગ્રીસને સોંપવામાં આવ્યો. આ પ્રમાણે બાગલા પાડવામાં ન્યાય સચવાયો છે કે નહિ, અથવા ત્યાંની પ્રજાની અનુમતિ લેવામાં આવી છે કે નહિ, અથવા મુસલમાની આલમની ધાર્મિક લાગણીને માન આપાયું છે કે નહિ- એવા પ્રશ્નોને તદ્દન ગોળું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

અત્યારે જિંદનની મુસલમાન પ્રજા રીસાઈ ગઈ છે, અને અંગોરના ઝડુની મુસલમાનોને મુસ્તફા કમાલ પાશાની સરદારી નીચે ગ્રીસના લશ્કરને હંફાવી રહ્યા છે. આ બધી બાબતો પરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે, કે સુલેહની શરતો એવા પ્રકારની ધડવામાં આવી છે, કે હોય, વૈર અને હિંસા-દૃષ્ટિનેજ પોપણ મળે. સુલેહનો ખરડો તૈયાર કરનાર

* Q "What is the plan of the League of Nations to deliver the oppressed nations of Asia from the yoke of European Imperialism? A. That is not the concern of the League of nations"

મિત્રરાજ્યોએ શાંતિનાશક ચરતોજ પરી કાઢી છે. પોલ રીશારના ચબ્દોમાં કહીએ તો “ નાની નાની પ્રજાઓ સાથે જગતની મોટી પ્રજાઓ મન ફાવે તેમ વર્તે એવી સ્થિતિ સુલેહથી ઉભી થઇ છે.

જગતમાં વિઘ્નહોતો અતં આશુવા એવી પશુ સૂચનાઓ કરવામાં આવી હતી, કે રાષ્ટ્રોના લશ્કરી બળને કમી કરવું. જર્મનીમાં ક્ષાત્રરૂતિ વધી પડવાથી યુરોપમાં અદવાસ્થળો બની, એવી માન્યતા મિત્રરાજ્યોની હતી. એટલે રાષ્ટ્રસંઘની યોજનામાં લશ્કરી બળને કમી કરવા પશુ અવસ્થા થવી જોઇએ, એવી ઇચ્છા દર્શાવવામાં આવી હતી. પરંતુ જ્યારે સુલેહની ચરતો ધડલામાં આવી ત્યારબાદ એ નિયમનું પાલન માત્ર ચુકુ-રાજ્યો પાસેજ કરાવવામાં આવ્યું. જર્મનીનું લશ્કરી બળ અનેક રીતે કમી કરવામાં આવ્યું છે, પરંતુ જનરલ સ્મટ્સે કહ્યું તે પ્રમાણે લશ્કરી બળને ધડાડો ફક્ત જર્મનીમાં જ થઇ શકે છે. મિત્ર-રાજ્યોમાં તો લશ્કર તથા નૌકા સૈન્યમાં યુદ્ધ પછી ઉલટા ઉમેરો થયો છે. પૂદ ઇંગ્લેન્ડમાં જ લશ્કરી ખર્ચ બમણો થઇ ગયો છે. અમેરીકામાં પ્રચન્ડ નૌકા સૈન્યની યોજના થઇ રહી છે. ફરેન્ચમાં લશ્કરી નૌકાની સૂચના પશુ ક્યાંક ક્યાંક થાય છે. ફ્રાન્સના લશ્કરમાં ધડાડો થવાનાં બીજકુલ ચિહ્ન દેખાતાં નથી. જાપાનની ક્ષાત્રરૂતિ દિવસે દિવસે વધારે પ્રબળ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. એટલે લશ્કરી બળ કમી કરવાની જે કાઢી કાઢી વાતો યુદ્ધ દરમિયાન થતી હતી, તે વિરોધે, મિત્રરાજ્યોએ કંઈ પશુ અગ-ત્યનાં પગનાં લીધાં નથી. યોદ્ધા વખતપર મજેસી વોશિંગ્ટન પરિષદમાં આ પ્રશ્નનો સતોપકારક નીવેડો આપ્યો જે પ્રત્યેકે થયો, તે દારવારપદ લાગે છે. કારણ કે એક તરફથી લશ્કરી બળ કમી કરવાની સૂચનાઓ થતી હતી, ત્યારે બીજી તરફથી પાસી-ફિક મહાસાગર પર આવેલા પ્રદેશ પર સામ્રાજ્યવાદી

રાષ્ટ્રોની સત્તા કેવી રીતે વધારતી તેની યોજના થઇ રહી હતી. અમેરિકાના એક વર્તમાન પત્રે લખ્યું તે પ્રમાણે “પરિષદનું પરિણામ માત્ર એજ આવ્યું છે, કે એકબીજાને ઉઢાવી દેવાનો ખર્ચ કમો થયો છે.” સર્વ દષ્ટિથી તપાસતાં રાષ્ટ્રસંઘની નિષ્ફળતા સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે. યુદ્ધ દરમિયાન જે નવયુગની ગર્જના થઇ હતી, તે યુદ્ધ પુર થતાં તદા શાંત થઇ ગઇ છે. “ ગાળ્યા મેહ વરે નહિ, ” એ કહેવન ખરી પડી. જનસમાજની શાંતિમય પ્રગતિમાં નવીન વિદ્યેષો નાંખવામાં આવ્યા. વાતાવરણ વધારે નિરાશામય બની ગયું અને બધે અમંગલ પ્રસરી રહ્યો છે. એક બીજા વચ્ચેના વૈરભાવે વધારે પ્રબળ સ્વરૂપ પકડ્યું છે. સામ્રાજ્ય-ભદ્દી સત્તા વધતી જાય છે અને તેની ખુસરી નીચે સંપર્કાયેલી પ્રજા સુકિત માટે ભગીરથ પ્રયત્નો આરંભે છે. રાષ્ટ્રસંઘની ઉચ્ચ ભાવનાઓ સ્વમંવત થઇ ગઇ છે અને તેના પ્રયોગરૂકો સંઘના મૃત શરીરને જેમ તેમ જાગવી રહ્યા છે. વર્સાઈની ચરતોએ સ્થિતિ સુધારવાને બદલે ઉલટી બચાવી છે.

પ્રેમ ન્યાય, સમાનતા અને પરમાર્થની ભાવના રાષ્ટ્રોમાં પ્રસરશે, ત્યારે જ સનાતન શાંતિ અને મંપનું સામ્રાજ્ય સ્થપાશે. એ સર્વ ત્યારે જ થશે જ્યારે મનુષ્ય સ્વભાવમાં અને રાજ્યકર્તાની માનસિક સ્થિતિમાં અસાધારણ પરિવર્તન થશે. “ જનતાના હિતમાંજ રાષ્ટ્રની પ્રગતિ સમાઇ છે ” એ સૂત્રનું પાલન કરવામાં આવશે ત્યારે જ અશાંતિનું મંત્રિન વાતાવરણ ફર થશે. આવા પ્રકારના મહાન માનસિક તથા નૈતિક પરિવર્તન સિવાય જગતમાં શાંતિ રાખવાના સર્વ પ્રયાસો નિરર્થક નીવડશે. પ્રેમ, સત્ય અને પરમાર્થના પવિત્ર પાઠ પ્રથમ રાષ્ટ્રોના રાજ્યકર્તાને શીખવા પડશે, અને તે પાડને તેમણે પોતાના કાર્યમાં ઉનારવા પડશે. આત્મ-શુદ્ધિના વ્રતનું પાલન કરીને જ વિશ્વમાં શાંતિ સ્થાપવાનો

• “Peace has come to imply a state of things which permitted the big nations to treat the small nations as they pleased”

“The net result of the Conference is to reduce the cost of blowing each other up.”

હક પશ્ચિમના રાષ્ટ્રો મેળવી શકશે. હિન્દની પ્રગતિને એ હક ક્યારે પ્રાપ્ત થશે, અને એની તરફથી સર્વ-વ્યાપી શાંતિ સ્થાપવા કેટલો કાળો અપારો, એ અત્યારે કહી શકાય નહિ. છતાં મહાત્મા ગાંધીજીની સરદારી નીચે હિન્દમાં જે મહાન નૈતિક અને માનસિક પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે, તે પરથી એટલું તો સ્પષ્ટ દેખાય છે, કે જે અહિંસાના સૂત્રને પ્રજા દહતાથી

વળગી રહેશે, તો દુનિયાના ઇતિહાસમાં નહિ ભગવાએલો ભાગ હિંદ ભજવશે.

રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતાના પ્રયાસમાં અહિંસાનો પ્રયોગ સફળ થશે, તો તેના વિશ્વપ્રકાશથી આપણું જગત ગાઇ ઉઠશે, અને પૃથ્વી પર નવો દિવસ ઉગશે.

દિલખુશ બળસુખરામ દિવાનજી.

નવી હિંદી પ્રજા

આપણી આંખની સામે જે એલો ભગવાય છે તેનું પુરેપુરું રહસ્ય સક્ષમાં આવતું નથી. જે સ્ત્રીનું હૃદય જોવામાં આવે છે, તેમાં ચતા ફેરફાર જોવાતા નથી. નાનાં છોકરાં ધીમે ધીમે મોટાં થાય છે, પણ તે તેમનાં માથાપ તથા કુટુંબીઓના જાણવામાં આવતું નથી. જે વાતાવરણમાં આપણે હૃદય રહીએ છીએ, તેમાંથી છુટીને બહાર નીકળીએ અને થોડા સમય પછી પાછા આવીએ, ત્યારે પરિચિત સ્ત્રીને નવી આંખે જોઈ શકાય છે. પરદેશમાં મુસાફરી કરતી વખત ત્યાંની સ્ત્રીઓ, ખારીક બાળ્યો તથા આપણા સક્ષમાં આવે છે. અંગ્રેજ લેખક ચેસ્ટર્ટને એક લેખમાં આ બાળ્ય કીક કહ્યું છે. તે એક દીવસ પરદેશની મુસાફરી કરવા માટે પોતાના પેટીપટારા બંધવામાં શેકાએલા હતા, એટલામાં તેમના મિત્ર આવી પહોંચ્યા, અને પૂછ્યું કે ‘ક્યાં સિધાવો છો?’ ત્યારે તેમણે જવાબ વાળ્યો કે હું મારા દેશનું નિરીક્ષણ કરવા માટે પારીસ અને જીનીવા જઈ છું. ઘણો વખત એકજ જગ્યાએ પડી રહેવાથી તે વાતાવરણમાં ચતા ફેરફાર કળી શકતા નથી, તેથી કરીને હું ફ્રાન્સ તથા સ્વીટઝર્લેન્ડમાં ચઢને ઈર્વેન્ડ અરાબર જોઈશ.’ આ હકીકત અનુભવસિદ્ધ છે.

આને આપણાં દેશમાં મોટા ફેરફાર થઈ શકે છે. પરદેશમાં ફરી આવેલો હિંદી આને હિંદુસ્તાનમાં પગ મુકે તો અહીં ચાલી રહેલી અનેક દિલ-ચાલ જોઈને અત્યંત વિસ્મય પામે. સાધારણ રીતે તેનું સર્વ રાજકીય ચળવળ તરફ દોરાય-ખાદીનાં કપડાં અને સફેદ ટોપી જોવામાં આવે. રાજકીય સં-તમાં થોડા વર્ષ ઉપર તો માત્ર એજ પક્ષ હતો, સર-કાર અને પ્રજા, પણ હવે તો અનેક પક્ષ પોતાનો ખુરો હલાવતો આગળ ધસે છે. વિનીત પક્ષ, બીસે-ટનો પક્ષ, અસહકારીઓમાં પણ બે મુખ્ય અને બીજા કેટલાક નાના પક્ષો-રાજદંડા ચેપરામાં અનેક પ્રકારની ટીકા અને તકરાર, મીટિંગોના અહેવાલો, વિગેરે ચળવળ ચાલી રહી છે.

પણ આ રાજકીય ચળવળની ઉપરાંત બીજા મોટા ફેરફાર પણ એના જોવામાં આવશે. તેમાંથી નીચેના ચારને આપણે ટુંકમાં તપાસીશું.

- (૧) મજૂર તથા કારીગર વર્ગની સહત.
- (૨) પછાત તથા અંત્યજ વર્ગની સહત.
- (૩) ગામડાંની પ્રજાની સહત.
- (૪) સ્ત્રીઓની સહત.

ચારે પ્રકારની લડતનું સ્વરૂપ

ઉપર બતાવેલા ચાર વર્ગોની લડત સ્વરાજ્યના સિદ્ધાંત ઉપર ચમ્પાએલી છે; આત્મનિર્જયના હક્ક મેળવવા માટે શરૂ થઇ છે; પોતાની આર્થિક તેમજ સાંસારિક સ્થિતિ સુધારવા માટે છે; એ સ્વમાન અને આત્મશ્રદ્ધા વધારવાને માટેના મહાન પ્રયત્ન છે. સામેના પક્ષ મોટા તથા બળવાન છે, એવી ધારણા હોવાને લીધે પોતાના વર્ગમાં અંપ વધારવાનો તેમજ જાતીય માન કે અસ્મિતા (class consciousness) કેળવવાનો પ્રયત્ન થઇ રહ્યો છે. અમને પછાત રાખીને બીજા વર્ગો આગળ વધી ગયા છે, અમારી ગુલામી તથા મજૂરીને લીધેજ બીજા વર્ગો હિંમત ગણાય છે એવી માન્યતાને લઇને કંઈ કસ-વાચ, અને તીવ્રખાસ પણ લડતમાં પેડી છે. સ્વરાજ્યના મુખ્ય પ્રશ્નો ઉકેલ્યા પાછા નહીં, હાલ યાપ કે ચોડા વર્ષ પછી યાપ, પણ અમારી સ્થિતિ તો સુધરતીજ નોંધે એવો આમદ ચોડામે નોંધ શકાય છે. જો હાલમાં તુરત સ્વરાજ્ય મળે, તો અમારા પછાત વર્ગને જરૂર અન્યાય થવાનું એવી પણ એક માન્યતા છે, અને પરદેશી સરકાર તેને યુદ્ધિ આપે તેમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી. આવી બહુરંગી ખેતચાણુથી દેશને તુકસાન છે, એમ માનવાને બીજા કુલ કારણ નથી. યુરોપીય પ્રજાની સરખામણીમાં દિંદો પ્રજા બહુજન સંખ્ય છે; બળવા અને ખુન-રેશમાં તેને શ્રદ્ધા નથી. લાખો કરોડો માણસોનાં મન ઉત્કેશાય, ત્યારે કંઈક તોફાન તો યાપજ, કારણ કે દરેક દિંદો એક સાધુ જેવો સંખ્યી હોઇ શકે નહીં. જે પ્રજાને પશુબળમાંજ શ્રદ્ધા છે, તે તુકસાન અને તોપગોળામાં આરથા રાખે તેમાં તો નવાઈ ? પણ ઉત્કેશ પાંચ વર્ષમાં દિંદો પ્રજાએ આત્મશુદ્ધિ તથા આત્મબળ બીજવવા માટે જે બગીચ પ્રયાસ કર્યો છે, તે નિષ્ફળ ગયો છે એમ કાણ કહેશે ? પહેલવાન જેવા શીખ આગળાઓ, યુરોપ તથા મેક્સિપેટેમીઆમાં લડી આવેલા ચોડાઓ ચાંતપણે સલામદ કરી રહ્યા તે હરીકતથી સમરત દિંદો પ્રજાની આત્મશ્રદ્ધામાં વધારો થયો છે. અને તે છતાં આપણી દિંદો પ્રજામાં

આંતરિક શટકૂટ છે, મહિમાહિ અણુવિશ્વાસની લાગણી છે, અને જુદા જુદા વર્ગો વચ્ચે અદેખાઈ અને ધર્મા છે, તે ગાણી લેવાની જરૂર છે. સવાલ માત્ર બિચીય સરકાર અને દિંદો પ્રજા વચ્ચેનો નથી; પણ પ્રજામાંહેના જુદા જુદા વર્ગ અને વર્ણની વચ્ચેનોય છે. આ સંખ્યા ખેતચાણુ શમ્યા બાદ જે શાન્ત સમનોલ્લ સિંચાત આવશે તેના ઉપર પ્રગતિનો આધાર રહેશે. દિંદો પ્રજાની સ્વાભાવિક નૈતિક લાવનાને લીધેજ આ બધા તોફાનમાંથી બચી જઈ મનુષ્યજાતિની સરફતિના ધાંતલાસમાં એક પગલું આગળ બરાશે.

ઉપર જણાવેલી ચાર આંતરિક ચળવળ વિશે જરા લાંબાણુ અને વિગતવાર તપાસ કરવાની જરૂર છે.

૧ કારીગર વર્ગની લડત.

યુરોપીય દેશોમાં મજૂર તથા કારીગર વર્ગને અન્યાય નેટસો થયો છે તેનો દશમે ભાગ પણ અહીં થયો નવ.

મુડીવાળા સામેની લડતના છાંટા આખી દુનિયામાં ફેલાયા છે. ક્રાન્સના વિપ્લવ વખતે ખેડુત તથા કારીગર વર્ગે માથું ઉંચું કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, એ કાંઈક અંશે સફળ થયો, પણ તેમ છતાં તે એકંદર નિષ્ફળ ગયો એમજ કહેવું જોઈએ. રશિયામાં ખેડુતોની ગુલામગીરી એટલી સખત હતી, કે ત્યાંની પ્રજાએ તેમાંથી છુટાં થવા માટે બગીચ પ્રયત્ન કરી ખતાવ્યો; અને તમામ દુનિયાની છુટાંએલી પ્રજાને સ્વતંત્ર કરવા માટે હજી પણ તન-મન-ધનથી પ્રયાસ કર્યો કરે છે. પણ રશિયાના વિપ્લવ પહેલાં પણ દિંદુ-રાજામાં સ્થિતિ બદલાવા માંડી હતી. નોડરીઆત વર્ગની ક્રીમત વધારે અંકાતી થઈ. સ્વમાનની લાગણી એ વર્ગમાં મનગ્ન થવા પામી હતી. પહેલાંની માફક તેમને અપમાન કે મારતોડ હવેથી સદન કરવા નહોતાં મજૂરવર્ગમાં સંપ વધવાથી દ્રેષ્ટ યુનિવર્સ અને મજૂરોનાં પંચે થવા માંડ્યાં હતાં. સિંચિત વર્ગની મદદ

અને આગેવાની વગર શરૂઆતમાં મંડળો યથા ચક્રિત નહીં એ ખરું, પણ થોડા વખતમાં એમણે સ્વાશ્રયી બની કામ ચલાવવા માંડ્યું.

એક મોટા સંઘની હડતાલથી અમુક કારખાનાનું કામ પામમાલ કરી શકાય તેનું જાન આવ્યું. ઇંગ્લેંડમાં રહેવાના માણસો, મજૂરો તથા કાલસાની ખાણના મજૂરોએ એકઠા થઇને હડતાલ પાડીને અંગ્રેજી પ્રળને ધૂનવી શક્યા હતા તેની અસર થયા વગર શી રીતે રહે ? છુટક છુટક હડતાલ થાડે તો પણ બાકીની પ્રળના કાર્યક્રમ તથા જીવનમાં કેટલી સુસીપ્ત પડે તે તેમની અણુ બહાર નહોતું. જે કોઇ દીવસ બધા ધોખી દાથ જોડીને એસી જાય તો કેવી મુશ્કેલી નડે ? બધા બંગી તથા ટેડ મ્હુનીસીપાલીટીમાંથી નીકળી જઇને ઘેર એસે, તો મોટાં મોટાં શહેરો ત્રણ દીવસમાં નર્ફ જેવાં થઇ જાય. લડાઇના દીવસોમાં અચાનક દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થયું તેને લીધે જે વેપારી વર્ગ પહેલાં દસોધઆ નોકર રાખતો ન હતો, તે મોહલો બની ગયો. નોકરરસોધઆના ભાવ વધી પડ્યા. માત્ર પગાર નહીં પણ માન અને મોભો પણ વધ્યાં. એકંદરે દરેક પ્રધારના કારીગરની કીમત વધી, તેમનામાં સ્વમાનની લાગણી જાગ્રત થઇ અને સૌ પોતાના હક્ક માટે લડવાને તૈયાર થયા. અમદાવાદના મજૂરોને ગાંધીજીના સત્યાગ્રહની તાલીમથી અત્યંત કુલ્લો થયો, કારણકે હડતાલની ગરબડમાં જો તોફાન કે મારામારી થાય, તો તરત સરકાર તરફથી પોલીસ-લશ્કર આવીને તોફાન દાબી દે. અહિંસાત્મક ચળવળને લીધે મજૂરોનો દાથ ઉપર રહે, અને સરકારને વચમાં પડવાનો પ્રસંગ જ ન આવે. મદ્રાસમાં પણ મીલમજૂરોનો સંપ જામવા લાગ્યો. આસામ વિગેરેમાં ખેતીના મજૂરોએ સત્યાગ્રહ કર્યો. આવી રીતે આખા દેશમાં નવું ચેતન આવ્યું, તેને ઇંગ્લેંડ તરફથી ગ્રોત્સાહન મળ્યું, અને તેની સાથે કંઈક સંબંધ પણ બંધાયો. કારીગર વર્ગના સંપનો ઉપ-ગોગ રાજકીય ચળવળમાં થયો. હજો, પણ એટલું તો ચોક્કસ છે, કે હાલ કારીગર વર્ગ માત્ર પોતાનો

સ્વાર્થ સંભાળે. પૈસાદાર વર્ગના જે ભાઇઓ તથા જોડેના આ વર્ગ માટે તનતોડ મહેનત કેટલાંક વર્ષોથી કરી રહ્યાં છે, જેમની અધાગ મહેનત અને પાર-શ્રમના પરિણામેજ મજૂરો તથા કારીગરોમાં સંપ તથા સરંચાઓ સ્થપાઇ છે. પણ તેમની બિનસ્વાર્થો શિષ્યામણુ આ વર્ગો હવે સ્વીકારતાં અચકાય છે. એમને જોઇએ છે સ્વતંત્રતા-પોતાનો માર્ગ શોધી કાઢવાની છુટ. કારીગર વર્ગ હવે બાળક નથી, પણ જરા ડ્રોઇ થયો છે; જૂલ અને ઠોકરથી ગભરાતો નથી, અને તેમાંના બિનઅનુભવી જુવાનીઓ, પૈસાદાર અથવા મધ્યમ વર્ગના દ્વિતીયોઓની સલાહથી દર રહેવા માગે છે.

૨. પછાત તથા અત્યંત વર્ગની લડત.

અત્યંતની સંખ્યા આશરે ૭ કરોડની ગણવામાં આવી છે, અને જે વર્ગને ‘પછાત’ ગણવામાં આવ્યો છે તેની પણ થોડા કરોડોની હશે. દાંડણું દિંદુરતાના ખાઠાણુ-ખાઠાણુતર વચ્ચે ચાલતી સ્પર્ધા ધણી વધી પડી છે, અને તેમની સંખ્યા ધણીજ ભારે હોવાને લીધે આજના જમાનામાં તેમનો અવાજ જરૂર આગળે પડવાનો. મહારાષ્ટ્ર તથા મદ્રાસ પ્રધાનમાં ખાઠાણુ વર્ગ તરફ ધ્યાન અને ધિક્કાર ખુલ્લી રીતે બતાવવામાં આવે છે અને લડાઇ કે તકરારમાં સત્તા-સત્ત્વ, ન્યાયાન્યાયના પ્રસ એક બાજુ પર રહી જાય છે. ટુંકામાં ખાઠાણુતર વર્ગ દરેક બાબતમાં આગળ પડવા માગે છે, અને આગળ પડે છે.

અત્યંતના પ્રશ્ને આવીજ રીતે નવું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. અત્યંત કામને શિક્ષણ મળે, સારી નોકરી મળે, અમુક ધંધાનું જ્ઞાન થાય તેટલા માટે કેટલીક સંસ્થાઓ પ્રયત્ન કરી રહી હતી. આર્થસમ્માજની તથા વડોદરાના મહારાજની પ્રતિષ્ઠિતી સૌ કોઇ વધિકાર છે. સ્વરાજ્યની ચળવળમાં અત્યંતોદારનું કાર્ય આગળ મુકાયું. પણ આજે અત્યંત પ્રગ્ત આ બધી પ્રતિષ્ઠિત તરફ અવિશ્વાસની લાગણીથી જૂએ છે. ભૂતકાળમાં જે કાર્ય થયું તેને માટે ઉપકારની લાગણી બતાવવા ખુશી નથી. અત્યાર સુધી એ કામને પછાત રાખી ગુલામગીરીમાં મડવા દીધી. તેને માટે ખુશો મુસો

ખતાવે છે. સ્વરાન્યવાદીઓ ૯૭૫ પશુ ઉચ્ચ ક્રમની નિશાળોમાં તેમનાં છોકરાંઓને દાખલ કરતા નથી, તે માટે નારાજ છે. તેમને સ્વરાન્યવાદીઓમાં સહકારી તેમજ અસહકારીઓમાં શ્રદ્ધા નથી. વડોદરા રાજ્યે જે એમને માટે નથી કર્યું, તેને માટે ટીકા દેવું જાય છે. મહાસભાની કેટલીક પ્રાન્તિક કે જિલ્લા પરિષદમાં તેમને દૂર બેસાડ્યા હતા, તે શી રીતે ખરી રહે ? મહાસભાના સભ્યો માત્ર મોડેથી ભાતભાવ ખતાવે છે, એવો એમનો આક્ષેપ છે. તેમનામાં સ્વમાન તથા સ્વાશ્રયની ભાવના ખીણતી જાય છે. અને ઉચ્ચ ગણાતી કામો એમનો વારસો હોવાને જરા સહાનુભૂતિ ખતાવે એવા ડાળ દવે તેઓ ખમીશકવાના નથી. જે હિંદી પ્રજાને સ્વરાન્ય જોઈતું હોય, તે અર્થજ્ઞ ક્રમને પશુ સ્વરાન્ય મળતું જ જોઈએ, અને ઉચ્ચ નીચનો પ્રશ્ન પ્રજાએ મનમાંથી કાઢી નાખવો પડશે, એવો એમનો આશય છે.

૩ ખેડુતોની લડત.

ગામડાંની પ્રજામાં જે જુસ્સો આવ્યો છે, તેને લીધે જ મહાસભાનું કામ શામે છે. શિક્ષિત-વર્ગ હિંદી પ્રજાનો અતિ સૂક્ષ્મ ભાગ છે, તે મહાસભામાં ખત્રીશ કરી શકે તેમના પ્રતિનિધિ તરીકે પોઠાર કરે છે, એ હકીકત અજોડ સરકાર કબુલ કરતી નહોતી. પશુ હોમરૂલની ચળવળમાં ગામડે ગામડે સભાઓ થઈ અને સ્વતંત્રતા તથા સ્વરાન્યનો મંત્ર દરેક હિંદીને પહોંચી ગયો. ગામડાંની પ્રજામાં નવચેતન પ્રકાશ્યું, અને ગામડાંની પ્રજાને પોતાના હક્કનું તથા પોતાના બળનું જાન થયું. ચંપારણમાં જે મોટી ચળવળ થઈ હતી તેની અસર સારા હિંદુસ્તાનમાં થઈ.

એક જિલ્લાની લડતમાં પ્રજા સરકાર સામે જેવી રીતે યર્ષ થઈ તેનું જાન થયું. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જમીનદારોના ત્રાસને લીધે કાસાનસભાઓ સ્થપાઈ અને મહાસભાના કાર્યક્રમમાં ગ્રામજીવનની સુધારણાના પ્રમતે પ્રધાનપદ અપાયું. ગામડાંમાં પચે સ્થપાય, લવાઈથી તકરારોને સુકારો થાય, આર્થિક રીતિ સુધારવા માટે પ્રયાસ થાય, સરકારી

નોકરોના જુલમ (વેઠ વિગેરે), અને તેમના તરફથી થયે ત્રાસ અને છુટ બંધ કરવા માટે સમિતિઓ સ્થપાય એવી એવી યોજનાઓ ધર્ષ; પશુ લાયક અને અનુભવી કાર્યવાહકો પૂરતી ગંખ્યામાં મળી શક્યા નહિ, તેને અંગે આ યોજનાનો મૂલ્યુ રીતે અમલ થઈ શક્યો નહીં. મહાસભાના કાર્યવાહકો ગામડાંમાં ભાવજો આવે, પૈસા ઉઘરાવે, ખાદી વેચે, રેડીઆ ચલાવવાને ઉપદેશ આવે, અથવા કાંતવા વણવાની કાર્ક થોડી સગવડ પશુ કરી આવે તેથી એકદમ ગામડાંનું જીવન સુધરતું નથી એવું ગામડાંના લોકો સમજતા થયા છે. પોતાનો અંગેના પગલે રીતે તેઓ પ્રદર્શિત કરે છે.

પહેલાં મહાસભામાં માત્ર શિક્ષિત વર્ગમાંથી જ પ્રતિનિધિઓ ચૂંટાતા હતા, તે પશુ અલ્પાં છે. અસહકારની લડતમાં કાપદાના સામુદાયિક પ્રવિનય બંગ મોટેની તૈયારી ગામડાંની પ્રજા જ કરી શકી હતી. દેશની યુવ્ય વરતી ગામડાંમાં છે, એમનું આત્મબળ તેજ ખઈ દેશનું બળ છે, તેનું થોડું-પણું જાન લોકોને થયું. પશુ ૯૭૫ પૂરેપૂરું જાન થયું નથી, એ કબુલ કરતું પડે છે. ગામડાંના પૈસા ખજે અંશે શહેરોમાં ધરાય જાય છે. કોરોડો રૂપિયા ચંપારણ, કલકત્તા કે મદ્રાસની સુધારણામાં વપરાય છે. શહેરોમાં મોટાં દવાખાનાં નીકળે છે, ન્યારે ગામડાંની પ્રજા વગર મોતે મરે છે. શહેરોમાં નીશાળો, હાઈસ્કૂલો, કોલેજો, કળાજીવનો સ્થપાય છે, ગામડાંની પ્રજાને તે તદન અશિક્ષિત રહેવાનું છે અને ગામડાંના ભારતરોને એટલા ટુંકા પગાર મળે છે કે તેઓ વેઠે પકડાયા હોય તેમ કામ કરે છે. શહેરોમાં નીશાળોનાં તેમજ ખીજાં જાન મકાનો લાખો રૂપિયાના અર્થથી બંધાય છે, ત્યારે ગામડાંમાં વિદ્યાર્થીઓને બેસવા માટે સામાન્ય સગવડવાળું મકાન પશુ મળી શકતું નથી. એક ગામથી ખીજે ગામ જવા પાકા રસ્તા પશુ હોતા નથી. આવી રીતે ગામડાંની પ્રજાને જે અતેક પ્રકારનો અન્યાય થાય છે, તે દવે સહન કરી શકતી નથી. તેમને સરકાર તેમજ શહેરીઓ તરફ અજીવિશાસ છે. તેમની

આર્થિક સંપત્તિમાં સારો ઉમેરો થયો નથી, જરૂરની સગવડો વધી નથી, અદ્યતનનો અધિકાર હજી એવોજ છે, સુખ કે શાન્તિ મળવી મુશ્કેલ થઈ પડી છે. ઉલટું દેશના અશાન્ત વાતાવરણમાં ન્યારે લુપ્ત અને ધાડ પડવાનું શરૂ થયું છે, ત્યારે ગામડાની પ્રગતિનેજ દુઃખ ખમવું પડ્યું; તેમનોજ માલ હુટાવો અને તેમનાં ધરખાર, માલમતા અને જીવજોખમનું સંરક્ષણ સરકાર તેમજ મહાસભા તરફથી કંઈ ન થયું. હવે ખેડૂત પ્રગતિ આંખ ઉધડી છે, પોતાના બળનું તેમને જ્ઞાન થયું છે, અને ન્યારે સ્વરક્ષણ માટે તેઓ ઉઠશે, ત્યારે શું થશે એ કોણ કહી શકે ?

૪ સ્ત્રીઓની લડત.

ઉપર વર્ણવેલી ત્રણ પ્રકારની લડતનું પુરેપુરું રહસ્ય હજી બધા સમજ્યા નથી; તેને લીધે સમાજમાં કેવી ઉદયપાથલ થશે, તેનો સમસ્ત ખ્યાલ થોડાંનેજ આવ્યો છે. ધણીખરા માણસો પોતાની નાની નાની નજીવી લડતોમાં ગુંધાએલા રહે છે. સમાનતા, બહુમતવાદ, તથા લોકશાસનના જમાનામાં આ ત્રણે લડતોનું પરિણામ શું આવશે, તે વિષે ઉંડા વિચાર કરવાની જરૂર છે.

આ ઉપરાંત, સ્ત્રીઓને પોતાની પરાધીન સ્થિતિથી અત્યંત અસંતોષ છે, તે બુલવું ન જોઈએ. પ્રશ્નોએજ તેમને માનસિક કેળવણીથી ત્રિમુખ રાખ્યાં એ બાબત તેમને ખૂબે છે. અંગ્રેજ સરકારે પ્રશ્નો પાસેથી હાથીઆર ખેંચી લીધાં છે, સારું મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓ શારીરિક નબળાઈમાં મોટાઈ માનવાનો આગ્રહ કરે છે. સ્ત્રીઓને આર્થિક યુક્તાઈમાં સપક્ષવીને પાજરામાં પૂરી છે. હિંદી પ્રજાની સ્થિતિ અદેખાઈ કરવા જેવીતો નથી, પણ કોરોડ સ્ત્રીઓના નસીબમાં તો આખા દીવસની મજુરીજ છે. ગૃહવ્યવસ્થાની દરેક નાની મોટી બાબતોમાં આખો દીવસ જાય, તે તે ઉપરાંત વળી કોઈને તો ખેતરમાં પણ કામ કરવું પડે. છોકરાં જન્મે, પાંદાં પડે, તો ઉઝગરા કરીને માવજત કરવાની, અને તે છતાં બીલકુલ થથ નહીં. પ્રજા કમાવ એટલે જાણે આખી દુનીયા છતી પણ

સ્ત્રી સર્વ નકારની વ્યવસ્થા કરે તેની કીમતજ નહીં, પુરૂષ અને આની વચ્ચે પોતપોતાના કામની વહેંચણી થાય, લામકાત તે સ્વભાવ પ્રમાણે બુદ્ધિ બુદ્ધિ કામ કરે, તો તે બન્ને કર્તવ્યપરાયણ ગણાવા જોઈએ. આ બંધી બાગતોમાં જે રાક્ષસી અન્યાય સ્ત્રીઓને થાય છે, તેનું જ્ઞાન તેઓમાં આવવા લાગ્યું છે. પ્રશ્ન બન્નેની સમાનતાનો નથી, પણ સ્ત્રીઓને હવે અદ્યતન રહેવું નથી, અને નબળી હાલતમાં આખી છાંદગી ગાળવી નથી. એમને પણ પુરૂષી હવા અને ધર્મરના ધરતું અજવાળું જોઈએ છે.

સ્ત્રીઓને અંતિધર્મનાં કાર્યોથી મહારાષ્ટ્રને નાસવું નથી, પણ સ્વમાન જાળવવું છે. સ્વતંત્રતા નહીં, પણ આત્માનિયંત્રણનો હક્ક મેળવવો છે. પુરૂષના ઉપર ભારરૂપ નહીં, પણ તેની સહકારી ભાવી થવું છે.

મુનીસીપાલીટી તથા ધારાસભામાં સ્ત્રીઓ મનાદાર થાય કે નહીં, તે મુશ્કેલીમાં સજ્ય તરીકે ભાગે લે કે નહીં, એ પ્રશ્નો અગત્યના નથી. સોળ કરોડ સ્ત્રીઓમાંથી આ સવાલો ઘણીજ થોડીને લાગે પડે છે. પણ પુરૂષ પોતાની કમાણી દારૂ પીવામાં વાપરી શકે કે કેમ, એક ઉપર બીજી સ્ત્રી દરે કે કેમ, ધરમસારમાં સ્ત્રીનું સ્થાન કયું, સ્ત્રીના કામની કીમત કેટલી આંકવી, સ્ત્રીઓએ અપમાન અને માર મુગે મહોડે સહન કરવોજ જોઈએ કે કેમ-એ બધા પ્રશ્નો હવે આગળ આવ્યા છે.

આ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં મોટા મોટા ફેરફાર આપણી નજર આગળ થયા જાય છે. ઉપર જણાવેલી ચારે બાગતોની અપર સ્વરાજ્યની અજગજ ઉપર થાય છે. જે મહાસભામાં માત્ર અંગ્રેજી ભાષામાં છટાદાર ભાષણ કરનારાઓજ આગળ પડેનાં ભાગ લઈ શકતા હતા, ત્યાં અંગ્રેજી ભાષા નહીં જાણનાર પણ મોટી શકે છે. અમુક વિવેચનો સારો અભ્યાસ જરૂરનો ગણીતા હતા, તેના બાધ હવે રહ્યો નથી. ગઈ કાલના આગેવાનો બારણાં બંધ કરીને પોતપોતાના ઘરમાં રીસાઈ બેસા છે. સિવિલ સર્વિસના

તથા એવા માત્ર સિક્ષિત વર્ગને લાગુ પાડતા વિષયો એક બાજુએ રહી ગયા છે. યૂરોપમાં પણ કેટલેક વર્ષો એવી જ સ્થિતિ આવી રહી છે.

રાજકીય ચળવળ શિવાય દરેક બાબતમાં મોટા ફેરફાર થયા કરે છે. કેળવણીમાં નવા પ્રયોગો દરેક ઇલાકામાં આદર્યા છે. સાંસારિક બાબતોમાં નવા પ્રશ્નો

હજી થયા છે. આર્થિક પ્રશ્નોને લીધે ગણધર્મા સવાલો ઉપસ્થિત થયા છે. અને આ બધી ઉપલપા-શ્લભતિથી નવી હિંદી પ્રભા પેદા થાય છે.

સુખન્ત મહેતા.

પૂર્ણ ચાગની ભૂમિકા

મનુષ્યજાતિ હમણાં એક વિચિત્ર મંથનદશાને અનુભવી રહી છે. દેવ અને દાનવોએ એકા મળી કરેલું સમુદ્રમંથન આપણી આખી કલ્પનામાંથી હજી શુભસાધ નથી ગર્યું, તે પહેલાં એવું જ અસાધારણ મંથન પ્રત્યક્ષ નિહાળવાનો સમય જગતને આવી પહોંચ્યો ! એવા પ્રકારનું મંથન એ ઉત્પાદક યાને સર્જન શક્તિની એક અદ્ભુત કળા છે, કારણ કે તે દ્વારા ઉપયોગી વસ્તુઓનો સંગ્રહ અને નિરૂપયોગી વસ્તુઓનો વિનાશ એકી વખતે, સરળતાથી, અપભ્રમ વગર અને સુંદર રીતે થાય છે. હમણાંના વિશ્વ-જીવન પ્રત્યે દૃષ્ટિ કરતાં એવાં અતેજ ચિહ્નો અવલોકન કરનારની દૃષ્ટિને મળી આવે છે, કે જેથી આજકાલના સમયની અસાધારણતા સચોટ રીતે તેને સમજાય.

જીવનનું અમૃત પીવાને સ્પર્ધા કરી રહેલા દેવ અને દાનવોનું એ પૌરાણિક, સુંદર રૂપક શું હમણાં પણ આપણી મનુષ્યજાતિને લાગુ નથી પડતું ? એ અમૃતપાન કરવા માટે આખી માણસજાત તલસી રહી છે. ઐહિક સુખોના ઝાંઝવાનાં જળની પાછળ

ઘેરી ઘેરી માણસજાતનો મુકરેલો વર્ગ ચાકી ગયો. કુદરતના ભંડારોને લૂંટી લૂંટી તેની સમૃદ્ધિને પોતાની મિલકત ગણનારી, જગતના બળશોને હાથ કરી રાવ-જની પેઠે કુદરતનાં સર્વ તરફો ઉપર સામ્રાજ્ય સ્થાપવા હમ્મજારી, બળવાન પાશ્વર્ય મંરૂતિએ પછાડ બાધી ! હજી તેના પછાડ મટ્યા નથી ! રાજ્યની સરહદોની લીટીઓ નકશામાં નિશ્ચિતપણે દોશુ બતાવી ચકરે ! હજી તે નકશાઓના રંગ ધડીએ ધડીએ બદલાય છે.

કેન્સરેન્ડીનોપલ કેનો મુલક ગણાશે ? આયર્લેન્ડમાં કેની સત્તા ગણાશે ? મજુરપક્ષ ઇંગ્લેન્ડનો, ક્રિસ્ટિનો કે આખી માણસજાતનો ગણાશે ? શું તે મજુરો જગતમાં એક પણ ધનિકને ભવિષ્યને માટે સલામત રાખવા ઇચ્છે છે ? વધતાં જતાં રક્ષણી પેદાશવાળાં કારખાનાઓમાં સડતો, પાશ્વર્ય દેશની વસ્તીનો મોટો ભાગ, મહાન મુદ્દ પછી પાછો, શું પોતાનાં જીવન કારખાનાઓમાં નીચે મોટે જવા માગે છે ? કારખાનાંની જગી કૃત્રિમ વસ્તી વધવાને પરિણામે નિર્જન થયેલાં આમડાંઓની નિશાની યૂરોપના કેટલાક દેશોમાં

તો રહી પશુ નથી ! કહેવાતી સ્વતંત્રતા નીચે વિવિધ ક્ષેત્રોનાં અને કાયદાઓનાં બંધનોમાં કચડાતી પ્રજાની દયાળુનક દશાએ રવીન્દ્રનાથના કવિ હૃદયને પીગળાવી નાખ્યું છે ! રશિયાના સળળ સમ્રાટ ઝારને અમર ધારનાર, માણસોની કષ્ટનામાં પશુ કંદિ ન આવી શકે એવો, પ્રયંત્ર રશિયાનો વિપ્લવ, અને પરિણામે સમાજસત્તાવાદ-Bolshevism-જગતની સર્વ સત્તા-નતોને ડગમગાવી રહ્યો છે ! એશિયાના વિચારોને વર્તમાન રશિયા પોષક કંદિ ન હોય, તોપણ બાધક તો નથી જ. પૂરોપમાં ફરજિયાત લશ્કરી શામ, ફરજિયાત કેળવણી, ફરજિયાત પવિત્રતા, કદાચ ફરજિયાત ધર્મ પશુ એકાદ પ્રજામાં હોય એ શું માનવા જેવું નથી ? વધતી જતી શોધખોળની સગવડોની વિચિત્ર અગવડો અનુભવ વિના ભાગ્યેજ માણસ પડે છે. (અને તેથી બાલ દેખાવથી મોહનારાઓની સંખ્યા વધે છે, તો પશુ તેથી કાંઈ સત્ય ઢંઢાતું નથી.)

ખીજ બાળુ આફ્રિકા અને એશિયામાં જુદાંજુદાં ચિન્હો છે. વિશાળ જગતજુના પ્રદેશો અને પ્રજાઓ, સ્મરણ્યક્ષિતને મૂર્છિત કરી નાખે તેવાં સ્મરણ્યો અને આદર્શો, પ્રાચીન ગૌરવ અને વર્તમાન દારિદ્ર્ય, જૂતકાળ પ્રત્યે અદ્ભુત ભક્તિ અને વર્તમાનમાં અસાધારણ અશક્તિ, રૂઢિ, લોકચાર તથા અસત્યના બચાવ માટે ઝીણા તર્કવાદમાં ઘડાયેલી જીદોનો ઉપયોગ, દેખીતું ચંતુષ્ટપણું, તમેગણી જીવન નિઃસત્ય પ્રજા, નિર્વૈર્ય વિચારો, દરિદ્ર આદર્શો, પ્રમાણિક, મહેનતુ અને સાદા જનસમાજની મૂંઝી, અવિશ્રાન્ત મહેનત, પ્રભુમાં તેમની અડગ શ્રદ્ધા-એ વિગેરેમાંથી ધીમેધીમે જાત્રા થતું, રાષ્ટ્રીય જૈતન્ય અબ્યાસકની દરિને આકર્ષી રહ્યું છે ! અથાગ પરિશ્રમ કરી દાન-વોના નાશમાંથી દેવતાઓને બચાવી સતેષા ભક્તરાજ મુચુંકુંદને પ્રભુએ જાણે ફરી જગાડયો, અને કાળ-પવન ભરમ થયો ! તેથી જ પૂરોપમાં પ્રયંત્ર વિપ્લવ થવા પાડ્યો કે શું ?

જગ્યા છતાં પશુ ભારતવર્ષ હજી કામે લાગ્યો નથી ! રાજકીય કાર્યક્ષેત્રમાં પશુ દિશા હજી ક્યાં

નકી છે ? ધરીકમાં પૂર્વનાં ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક ધોરણો, અને ધરીકમાં પાશ્ચાત્ય ધારાસભાનાં બધારણો ! ધરીકમાં કેળવણીનો જુનો આદર્શ અને ધરીક ધરીકમાં નવામાં નવો ! ગુરુકુળથી માંડીને મોન્ટેસરી ક્લાસ સુધીના પ્રયોગો કેળવણીના ક્ષેત્રમાં થઈ રહ્યા છે ! સામાજિક જીવન તો કેવળ અવ્યવસ્થિત દશા-માંજ ! અધાનમાં ડૂબેલી છતાં આપણો સમાજ એવી મિથ્યા ભાવના ધરાવે છે, કે “ અમે તો આખી દુનિયામાં સૌથી ઉત્તમ છીએ. ” પ્રાચીન મનુસ્મૃતિની આજી પ્રમાણે, કાર્યપરતે જાતિના વિભાગો રહ્યા નથી ! નવીન સામાજિક જીવન કયા પાયા ઉપર રચ્યું તેની કોઈને ગમ પડતી નથી ! બધી દિશાઓ પેડે સામાજિક પુનર્ધર્મનામાં પશુ પ્રયોગો ચાલુજ છે. છતાં, હિંદુ આર્થિકજીવન ખીજાં ક્ષેત્રે કરતાં કાંઈક વધારે નિશ્ચિત દિશા લેતું જણાય છે. રશિયામાં સમાજસત્તાવાદ (બોલ્શેવીઝમ) ને પરિણામે આર્થિક વિચારોમાં જે પરિવર્તન થયું છે, તેની અને રાષ્ટ્રીય કારણોની અમર, નહું આર્થિક જીવન ધડવામાં ઘણીજ ઉપયોગી થઈ પડી છે. આર્થિક જીવનની એ સ્વતંત્રતા પ્રજાકીય-રાષ્ટ્રીય-સ્વતંત્રતાનું એક મુખ્ય અંગ ગણવા લાગ્યું છે, કારણ કે અત્યાર સુધી આર્થિક પરતત્રતાને લીધે શુશાભીની બેડીઓ મોટી મોટી પ્રજાઓને પશુ પહેરતી પડી છે. ધર્મના ક્ષેત્રમાં મતભેદાંતર, મંપ્રદાય વિગેરેમાંથી સળળ ધર્મ-ભાવના અને આધ્યાત્મિકતા હજી સુધી દૂધાં થયાં નથી.

આમ છતાં આર્થિકવર્ત જીવે છે, જાગે છે અને પોતાનો જૂતકાળનો લંડાર જોવામાં રોકાયો હોય તેમ લાગે છે ! પુનર્જાતિ એ પશુ કુદરતનું એક સમર્થ હથિયાર છે. મૃતપ્રાય સતેષી પ્રજાઓનાં શિથિલ ચપેલાં ગાત્રોમાં અદ્ભુત પ્રાણનો સંચાર કરી અમર તમેજિવિનીના પ્રયોગથી પ્રકૃતિ ને તે જાગૃત કરે છે. સમર્થ એટલુંજ નહિ, પરંતુ મુઠનાના શાપિત પતિ અવનની જેમ, પુનઃપુવાવસ્થા પશુ પ્રાપ્ત કરાવે છે ! ઉપાની બલિહારી આર્થિકવર્ત અનુભવી રહ્યું છે ! તેની નસોમાં ચેતનનો તત્તમનાટ થઈ રહ્યો છે. તે તત્ત

મનાટમાં નિશ્ચિત ક્રિયા કે નિશ્ચિત દિશા નથી, પરંતુ પ્રાણુ છે. આર્થોવર્ત જગતો ન જગતો, એટલામાં તો આખા વિશ્વે ટાંગોરનો મધુર આલાપ પ્રવાતમંગીત પેટે સાંભળ્યો, અને પરિણામે લૌકિક શાંતિના જડપ્રયોગોમાં મધ્ય યુદ્ધે પણ તેના પર મુગ્ધ યથ ગયો ! શ્રી રામદૃષ્ટ્ય અને વિવેકાનંદમાં વંદાંત, ચોગ અને તત્ત્વ પ્રત્યક્ષ થયા ! વંદાંત કેસરીની ગર્જના વિશ્વભરમાં ગાણ રહી ! પ્રાચીન ઋષિઓના આત્મા કહો કે ભવિષ્યના મહાન ઋષિવરોના આત્મા કહો, પરંતુ તે વેદ, ઉપનિષદ્ અને ગીતાનાં સત્યો ફરીને ઉચ્ચારવા લાગ્યો ! એ સનાતન સત્યોને નવીન શબ્દોમાં મૂક્યોલાં નેધ મનુષ્યોને તેની નવીનતા લાગી ! અનંત સૌંદર્યમય પૂજ્ય પુરોહિતગની લીલાનું જ એ એક દશ્ય છે ! શબ્દતિરક તિરકની નિરૂ મર્જનાઓ “કેસરી” માં ૪૦ વર્ષ સુનો સંગળાષ ! મોહનની મધુરી બંસરી સાભળી વિશ્વમંત્રમુગ્ધ નવી મણિધર પેઠે ડોલી રહ્યું ! અમેરિકામાં તેના પ્રતિબિંબિ ધયો ! રીલીપ્પાઇ-સના ટાપુઓમાં તે સ્વર શીલાયો; અફઘાનિસ્તાનના રાત્રી ગણતા મુલકમાં પણ તે સંગીતની અસર ફેલાઈ ! આખી માથુસ નાતિએ પોતાના વિચારોનું કેન્દ્ર બદલ્યું ! બધા વિચારવા લાગ્યા કે આ કાણ તત્ત્વ ? થોડા સમય પહેલાંજ યુરોપના શુદ્ધિપ્રધાન તર્કવાદી તત્ત્વવેત્તાઓ આખા વિશ્વના વિચારની પ્રેરણા કરતા, ત્યાંના રાજનીતિજ્ઞો રાજનીતિનાં સ્વાર્થી સૂઝા શીબરવામાં પડેજ કરતા ત્યાંનાં ભાતિક શાસ્ત્રીઓ શુદ્ધ દાનતથી શોષ કરતા, તેને ફત્રિયો અને વાજુકા ઉપાનિષદ બનાવી મૂકતા; ચારે તરફ પશ્ચિમનો જળજળ ઘોળ ગાજતો ! બધાપત્રી તરફ પશ્ચિમ, પશ્ચિમ તરફજ વજેલી રહેતી ! ત્યાંથી પ્રેરણા મળતી ! એ વરણાચાન આર્થોવર્તમાં એક સ્વપ્ન જેવી યથ ગઇ અને ફુનિયામાં પણ યથ લાગી છે. નવીન યુગની આખાહીની મચ્છાધ મિદ્ધ કરતો મનુષ્યમંથ ચારે તરફ તથા વિધારો પ્રત્યે નેધ રચા છે, તુર્કપ્રભમાં નવચેતન રહે છે, ઇરાનમાં પ્રબળજન ઉભરાઇ રહ્યું છે, ભવપાનમાં યુરોપની મંડેલિતિનું અનુકરણ યથ તેની બૂદા જણાવા લાગી છે. જોગેશ્વ મીન પોતે અમેરિકા, જાપાન વિગેરેના

પાશમાંથી છૂટવાને તત્ત્વમનાટ કરી રહ્યું છે. આર્થોવર્ત જગતોને માર્ગ પ્રતીક્ષા કરે છે. અફઘાનિસ્તાન પણ પેતાનું સ્થાન સુધરેલી પ્રગતી કાઢિમાં બેળી રહ્યું છે. દુઃકમાં એશિયા જાગત થાય છે. આર્થોવર્ત પોતાની કૂચને રસમય બનાવવા જે સંગીત લસકારે છે, તેના મધુર પ્વનિમાં વિશ્વમોહિની કશિમુનિ-ઓની વાણી આપોઆપ રૂરે છે, અને બધું વિશ્વ મુગ્ધ થઇ તેને સાંભળી રહ્યું છે. આર્થોવર્તના એ પ્રબળમંથને પૂછવામાં આવે, કે તમે કયા પ્રદેશ પ્રત્યે કૂચ દેશો છો તે તે શું ઉત્તર આપશે ? “અમૃતસરના “મુરકાયાગ” તરફ દુઃખ, માર અને મૃત્યુને શીત્રવા આનંદથી પગલાં ઉપાડી કૂચ કરના અશા-લીઓ પ્રત્યે લુઓ ! ભૂતકાળમાં શું કે દમણું શું. મારી દિશા તો એ જ છે !” (વિશ્વભરમાં એ વસ્તુઓ માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ખાસ નોંધવા જેવી બની રહી છે. એક તો મહાત્મા ગાંધી અને લેનીન જેના પ્રચંડ બક્ષિઓની શક્તિને દરોશ મનુષ્યોનું વશ થઇ રહેલું, અને બીજું અશિશ્લિત મણાતા આત્મ વર્ષમાં અકાલી જેવા વીરોનું ઉત્પત્ત થતું.) આર્થોવર્ત જગતને બતાવી આપ્યું છે કે તેનો ધર્મ, તેનું તત્ત્વ-જ્ઞાન મુગ્ધ શુદ્ધિપ્રધાન અને તર્કવાદી નથી; એ તો તેનું જીવન મરવેજ છે ! જે કાર્ય શિશિન વર્ષ કરી યકત કે નદિ તેની ચંકા હતી, તે કાર્ય અશિશ્લિત મણાતા આમરવે દરી બનાવ્યું ! બધાઓને પ્રભ થાય છે, કે શું એ પ્રમાણે મરવું શક્ય છે ? શું પ્રભુ ઉપર આપો મેઘજાલોનો વિશ્વાસ તે રખાનો દરો ? આર્થોવર્તને તેજ પ્રકરનો નિકાસ વિશ્વને દરી આપવાનો છે.

યુરોપમાં સ્વપામેશા શબ્દસંપત્તી સુલેહ, ચાંતિ ને દયાળુ જનમમાં સ્થાપન કરવાનું જે કાર્ય થઈ ન શક્યું, તે કાર્ય આર્થોવર્તે શરૂ કર્યું છે. પરંતુ એટલેથી આપણને નહિ ચાલે આપણે તો આખા જીવનથી પુનર્જીવતા કરવાની છે. આપણે તો દિલ્લા સામાજિક, આર્થિક, આધ્યાત્મિક વિગેરે જીવનને ફરીથી રચવાનાં છે. રેળવણી, સાદિય, રાજનીતિ, પ્રબળજન, આપાર, પ્રામજીવન-વિગેરે ક્ષેત્રોમાં

નૂતન દિશો યતાવનારા માર્ગદર્શક ચિહ્નો મુકવાનાં છે. જૂતકાળ મહાન હતો તેની સાથે સાથે ભવિષ્ય હજી પણ વધારે મહાન થવાનો છે એ પ્રગતિનું સ્વરૂપ યાદ રાખવાનું છે.

આર્યાવર્તની આ પુનર્ધટનામાં શ્રી અરવિન્દ ધોષનું કાર્ય પ્રથમ પકિતમાજ આવે. આર્યાવર્તની સંસ્કૃતિમાં આધ્યાત્મિકતા પ્રધાન છે, તેના પાયા ઉપર સમાજ, રાજ્ય, કુટુંબ, વ્યાપાર, પ્રજાકીય જીવન વિગેરે સઘળું રચાય છે, પ્રજાના-સંપૂર્ણ જવાબ માટે તેના શરીર કરતાં તેની સંસ્કૃતિનો-તેના આત્માનોજ સૌથી પ્રથમ જવાબ યવો પડે. પ્રગતિ માટે મથનાર પ્રજાનો આત્મા જૂતકાળના પોતાના ભંડારોને નિરખી લઇ પોતાનો સઘળો વારસો સાથે લઇનેજ આગળ ધપી શકે. એ મુજબ જૂતકાળના મહાન સિદ્ધાંતો અવલોકન, દર્શન અને સાક્ષાત્કાર કરી વર્તમાન યુગને અનુકૂળ સ્વરૂપમાં આપવાનું કાર્ય આર્યાવર્તની જગતજુતી સંસ્કૃતિમાંથી કરવું એ કાંઇ સહેલ નથી. જુદાના તર્કોમાં પડી રહી, અહંતાપ્રધાન અનુમાનો દોરી સતોષ માનવાથી ભવિષ્યની ચોક્કસ દિશા ભાગ્યેજ પ્રાપ્ત થાય. સાત્ત્વિક નીતિમયતા અને કેવળ શુદ્ધ સંયમથી પણ તે મળવી મુશ્કેલ છે. જુદીથી પર રહેલી વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી, સત્યનો સાક્ષાત્કાર કર્યા વિના ભવિષ્યની પ્રજાના નવજીવનનું નેતાપણું આર્યાવર્તથી ભાગ્યેજ થઇ શકે. જુદાં તે યુરોપમાં અને દુનિયામાં ક્યાં નથી ? જુદીથી પર જે છે તેનો તેઓ ઇન્કાર કરે છે.

ઉપર જણાવેલા તરવો પ્રમાણે વર્તમાન શ્રી અરવિન્દ ધોષે સમગ્ર આર્યાજીવનના તરવોને પુનર્ધટનામાં ધરાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમાં રાજકીય અને સામાજિક જીવનની, સાહિત્યની, તરવણીની અને ઇશ્વર પ્રાપ્તિ માટે યોગની નવી દિશા તેમણે યતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. યોગની પ્રચલિત પ્રજ્ઞાસિદ્ધિઓ આપણા દેશમાં ધણીએ છે, અને ભવિષ્યનાં જીવન ઉપર મહાન અસર ઉત્પન્ન કરવા માટે તે સરજાયેલી

લાગે છે. અને તે પણ કેવળ હિંદનાજ નહિ, પરંતુ સમસ્ત મનુષ્ય જાતિનાં । તેમનો હેતુ મોક્ષ, ઇશ્વર પ્રાપ્તિ વિગેરે ગણાય છે. તે બધા ઇશ્વર પ્રાપ્તિના બ્યવહાર માર્ગો-યોગમાર્ગોની એકરેશીયતા, અતિશયતા અને સંકુચિતતામાંથી છોડાવી, તેમાંના પ્રત્યેકનું સત્ય સ્વીકારી, શ્રી અરવિન્દે પૂર્ણયોગની રચના કરી છે. એમના પોતાના અનુભવનો રંગ પણ પૂર્ણયોગમાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. સામાન્ય રીતે યોગ એટલે આપણા લોભા તેને કાંઈક ગૂઢ, મઘદારિક, અસાધારણ, કાંઈક કરવા જેવું, કાંઈક ધારે સાટે વાતો કરવા જેવું, બધાને નહિ સંભળાવવાનું, કુટુંબનો ત્યાગ કરવાનું, આત્મો રસ પીને તેના ઉપર રહેવાનું, કેવળ નિર્ગન એકાંતમાં જઈ બેસવાનું, નાક પકડી શ્વાસને ધેરી રાખવાનું, આશ્રન કરી શરીરને મચડી નાંખવાનું-એવું એવું કાંઈક અસ્પષ્ટ સમજે છે. શ્રી અરવિન્દે પૂર્ણયોગનો જે માર્ગ યતાવ્યો છે તેનો સિદ્ધાંત જુદોજ છે. “આખું જીવન એજ યોગ છે.” એમ તેઓ માને છે. ઇશ્વર પ્રાપ્તિ કરવાના માર્ગ તરીકે સમસ્ત જીવન સ્વીકારવાથી અનંતગણો લાભ થાય છે. પૂર્ણયોગમાં આખા જીવનનો સ્વીકાર કરી જીવનનું રૂપાંતર કરી નાખવામાં આવે છે.

સર્વજ્ઞ સ્વીકારતા પહેલાં, પૂર્ણયોગને પોતાનો માર્ગ અસાધારણ મુશ્કેલીઓ વચ્ચે કરવાનો છે. એક બાજુ તેણે પાંચ, સમુદાય અને પરિમિત યોગમાર્ગોની રૂઢિરક્ષક વૃત્તિઓને ફેરવવાની છે, બીજી બાજુ અચ્છાદાણુ જડવાદી મનુષ્યોને પ્રજ્ઞાપ્રાપ્તિની શક્યતા યતાવી આપી તેમને જુદાવાદથી જીતવાના છે.

પૂર્ણયોગમાં શત્રુ, વિધિ, યજ્ઞ વિગેરેમાંનું કંઈ આવશ્યક બંધન તરીકે સ્વીકારવામાં આવતું નથી. એ બાજુમાં પૂર્ણયોગનો અભ્યાસ કરનાર સાધકને એપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવામાં આવે છે. વળી પૂર્ણયોગમાં કુટુંબ, ગૃહજીવન, વ્યાપાર, ખેતી, અર્થાત્ જીવનના એકએક ક્ષેત્રનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. પૂર્ણયોગની ખાસ ખુબી તો એ છે, કે તેનાથી પ્રજ્ઞ

પ્રાપ્તિ એક આદર્શ મંત્રીને, અવદાર પ્રેમ બની જાય છે, અને યોગસધના પણ મનુષ્યોના નાના સમુદાયનો ઇચ્છારો મંત્રીને આખા સમાજને માટે શક્ય બની રહે છે.

પૂર્ણયોગમાં હઠયોગનાં આસન, મુદ્રા, દ્વિયાઓ વિગેરેનો ખાસ સ્વીકાર કરવામાં આવતો નથી. કુન્ક સમય માટે તેની અગત્ય સ્વીકારવાને પૂર્ણયોગ કદાચ અનુમતિ આપે, પરંતુ તે અનિવાર્ય નથી મનાતું.

રાજયોગનો સ્વીકાર પણ પૂર્ણયોગ ભાગ્યેજ કરી શકે, કારણ કે સમાધિઅવસ્થા ઉપર તેમાં ધણી ઝાંક મુકવામાં આવે છે, અને જીવનનો ત્યાગ કરવાની અને એકાંતની અગત્ય ધણી વધારે અંકાય છે. છતાં રાજયોગનાં પરિણામે પૂર્ણયોગ ખીણ પદ્ધતિએ પ્રાપ્ત કરી લે છે ખરે.

કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિના આધ્યાત્મિક માર્ગોને પૂર્ણયોગ સ્વીકારી લે છે, અને તેમના વિરોધી દર કરી સર્વદેશીય પૂર્ણતા માટે શક્તિ, જ્ઞાન અને ભક્તિની અગત્ય સ્વીકારી, તેમના મૂળ સિદ્ધાંતોને સાચી પૂર્ણયોગની દૃષ્ટિએ તેમની સાધનાનો માર્ગ જનસમાજને આપે છે. પૂર્ણયોગના આ પ્રથમ ખંડમાં પૂર્ણયોગની દૃષ્ટિથી કર્મયોગનો અભ્યાસ આપવામાં આવ્યો છે. બીજા ખંડમાં જ્ઞાનયોગનો એજ દૃષ્ટિથી અભ્યાસ ચર્ચવામાં આવ્યો.

કર્મયોગ દ્વારા કેવળ નિઃકામ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય, એટલે તેની પરાકાષ્ટા આવી એમ માની બેસવું, એ એક પ્રચલિત ભૂલ છે. કર્મયોગ દ્વારા તો આપણે ઇચ્છારો શક્તિ સ્વરૂપે સાક્ષાત્કાર કરવાનો છે. કર્મજન્ય માન છોડી શક્તિરૂપે પ્રભુ કર્તા છે, એવો અનુભવ પ્રાપ્ત કરવાનો છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ તેની નાધે અદ્વૈત સિદ્ધ કરી ભક્તિરૂપે ઇશ્વર જેડે ગ્રંથધ બાધી સમગ્ર જીવનને પ્રભુનાં કાર્ય સિદ્ધ કરવાના સાધન તરીકે પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરાવવી જોઈએ. મુક્ત

થવા પછી પણ કર્મયોગી પ્રભુના જેવીજ દૈવી પ્રકૃતિ —સાધર્મ્ય મુક્તિ—મેળવી લોકમુખદ માટે પ્રભુ પેડે કાર્ય કરે છે.

જ્ઞાનદ્વારા કેવળ એકાંતિક અદ્વૈતનો અનુભવ જુના મત પ્રમાણે સર્વોત્તમ ગણાય છે. પૂર્ણયોગમાં તે પ્રમાણે અદ્વૈતનો સાક્ષાત્કાર, આત્માની પ્રાપ્તિ, મોક્ષ વગેરે જરૂરનાં ગણવામાં આવે છે ખરં, પરંતુ વ્યક્તિની સાથે સમજિતી પાછળ રહેલું સત્ય પણ પૂર્ણયોગમાં સ્વીકારવામાં આવે છે. જુના જ્ઞાનયોગમાં અવિદ્યાનો અસ્વીકાર કરવામાં આવે છે. પૂર્ણયોગમાં વિદ્યા અને અવિદ્યા બન્નેનાં સ્થાન છે. પરંપરાગત જ્ઞાન-યોગમાં ચૈતન્યની પૂર્ણતા—અનંતતા મેળવી સતોત્ર મનાય છે; પૂર્ણયોગમાં ચૈતન્યધનનો સાક્ષાત્કાર કરી, આધારના એક એક કરણમાં, તેને વ્યક્ત કરવાનો આદર્શ પણ સ્વીકારવામાં આવે છે. એકપ્રતા બ્જાન, ત્યાગ વિગેરે પૂર્ણયોગમાં જુના મત હોય છે તે પ્રમાણે, એકદેશીય હોનાં નથી, પરંતુ સ્થિતિ-સ્થાપક અને સમન્વયયુક્ત હોય છે. મનથી પર આવી રહેલી અસ્તિત્વની દશામાં મગ્ન રહી સ્પૃહ શરીરનો, અથવા તો મન વિગેરે સૂક્ષ્મ કરણોનો ત્યાગ કરવાને બદલે, પૂર્ણયોગમાં તે સર્વેનું રૂપાંતર કરી તે સર્વ કરણોની પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે.

વળી સમજિત પ્રત્યે પ્રાચીન જ્ઞાનયોગીઓની ઉદારચિંતા પૂર્ણયોગમાં આદર્શભૂત મનાતી નથી. સમજિતી પૂર્ણતા પણ પુરૂષોત્તમના સ્વરૂપમાં રહેલી છે, એવું પૂર્ણયોગમાં સ્વીકારાય છે. અસૂર બહનો સાક્ષાત્કાર સર્વોત્તમ ગણાતા જુના જ્ઞાનમાર્ગને રચાને, પૂર્ણયોગમાં અસૂર બહથી પર પુરૂષોત્તમના સાક્ષાત્કારને વધારે અગત્ય આપવામાં આવે છે.

સમગ્ર પૂર્ણતાની કષ્ણતા પૂર્ણયોગ નીચે પ્રમાણે આંકે છે—ચૈતન્યસ્વરૂપે મનુષ્યના આત્માની સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપમાં પૂર્ણતા; વિરાટ સ્વરૂપે, તેનો સગણ અને નિર્ગુણ-સક્રિય અને નિઃકલ્પરૂપે સાક્ષાત્કાર તથા પરાપર પુરૂષોત્તમ સ્વરૂપે બ્યક્તિ, સમજિત,

વિરાટ, સચ્ચિદ, નિર્યુષ, અક્ષર વિગેરેથી તેની પરાતપરતા યાને નિરપેક્ષતા સાધકે પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. એટલુંજ નહિ પરંતુ તે ઉપરાંત વ્યક્ત જીવનમાં અહંતાને સ્થાને સર્વ વ્યવહારના અધિષ્ઠાતા તરીકે પુરોગામ પ્રભુની, તથા તેનાં કાર્યો સિદ્ધ કરનારી તેની અતંત શક્તિની સ્થાપના પણ સાધકે કરવી જોઈએ. બાકી સર્વભાવે એ બંનેને સમર્પણ કરી શકે છે. ત્યારપછી તે શક્તિ અને ભગવાન યોગે, શુદ્ધમાં સંશયગ્રસ્ત અને અનિશ્ચિત જ્ઞાનને બદલે,

સર્વજ્ઞાનસામર્થ્ય, ચિત્તમાં લાગણીઓના દન્દના પૂરને બદલે, સતત સહેજ આનંદની પ્રતિસીમા અને સર્વપ્રેમ-સામર્થ્ય; પ્રાણમાં વિકારો અને વાસનાઓના હુમલાઓને પરિણામે જન્મતી અસ્વસ્થ સુખદુઃખમય સ્થિતિને બદલે, સર્વભોગસામર્થ્ય અને સર્વત્ર સર્વ વસ્તુઓ-ગાંથી રસમહણુ શક્તિ તથા શરીરમાં આત્માની સર્વ ક્રિયાઓ કરવાની સંપૂર્ણ યોગ્યતા સ્થાપન કરે છે. *

અ'બાલાલ બાળકૃષ્ણ પુરાણી

સારસંચય

ફિશિયાનું રાતું લશ્કર

ફિશિયાના રાતા લશ્કર વિષે ટ્રોટ્સ્કીનામુદત્તી નીચુના નવેમ્બર માસના અંકમાં એક લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે તેમાં આ છેલ્લા દશ મહિનામાં ફિશિયામાં જે અપ્રતિમ પ્રગતિ થઈ છે તેનું લેખકે સુંદર ખ્યાન આપ્યું છે. તા. ૭ નવેમ્બર, ૧૯૨૧ ના રોજ મોસ્કોના રેડ સ્કવેર પર સેનાધિપતિ ટ્રોટ્સ્કી-એ ફિશિયાના જૂના લશ્કરના કરેલા નીરીક્ષણનું ખ્યાન કરતાં લેખક લખે છે કે:—

હામચલાક ઉભી કરેલી લાકડાની બ્યાખ્યાનપટ્ટા પર ચઢી ટ્રોટ્સ્કીએ બાપણ ક્યું. હાથમાં સંજીવવાળા, કપ-હાંની ટોપીઓવાળા ૧૫,૦૦૦ સિપાઈઓના માથાપર થઈ એનો અવાજ યુનિયન બેઠકની સામેની દિવાલપર અથડાયો, અને એનો પડથો દૂર દૂર સુધી સંભળાયો. સર્વત્ર નીરવ શાંતિ છવાઈ ગઈ. એક પછી એક વાકંચા બાપણ-કર્તાના મુખમાંથી નીસરવા લાગ્યાં અને વાકંચોની વચ્ચે વચ્ચે હરમર વરસતા વરસાદના અવાજ સિવાય બીજું

કાંઈ સંભળાયું નહિ... આ રીતે ટાઢ અને વરસાદમાં આ જનરલેસ્ટ મેદાનીને ફિશિયાના સેનાધિપતિએ પંદર મિનીટ સુધી મંત્રમુગ્ધ કરી રાખી.

પછી સિપાઈઓને સેનાધિપતિની આજ્ઞા થઈ એક પછી એક નીરીક્ષણને માટે પસાર થવાના હુકમ થયો, એટલે એ બધી અક્ષર ક્યાંયે જઈ ગઈ અને બધા એક-એકની સાથે લેગા થઈ જતા, વીંટળાતા જમે તેમ પસાર થયા. બંદૂકો આડીઅવળી લટકાવી હતી, કપડાં જેમ તેમ વીંટળાયાં હતાં અને સલામ પણ અનેરી ઢબે જ બરમાયાં આવતી. બહુ તાજેતરે બરતી થયેલા રેલ્વેટોનું જ નીરીક્ષણ થઈ હોય તેવા દેખાવ થઈ રહ્યો હતો.

x x x x

તા. ૧ લી મેએ (૧૯૨૨) ફરીથી નીરીક્ષણ થયું. આ વખતે વરસાદ નહોતો, આંખો અંતર્ધ નય જેવા મધ્યાનહનો સૂર્ય ઝગઝગી રહ્યો હતો. માથાપર રંગ દવાઈ વિચારો હડતાં હતાં, અને આહારમાંથી સિપાઈ-ઓમાં નવા રાતા લશ્કરનાં સોગંદનામાની નકલો વેરતા

હતા. કેમલીના ડિહામાં તોપોના ગરબજટ સંબળાતો અને બહા બહા પાંચ લશ્કરી બેન્ડો રૂશિયાનું રાષ્ટ્રગીત- 'બ્રન્ડરેરાનલ' વગાડતા.

પહેલાંના જ માફક સેનાધિપતિ ટ્રોટ્સ્કીનો જીવંદ અવાજ માલ રહ્યો, અને પશ્ચિમ યુરોપ 'સોવિયેટ રૂશિયા' પર ચડાઈ કરવાની હિંમત કરે' તો જામ માટે છે, એમ એણે જાહેર કર્યું. આજે પણ અનુપમ સાતિ હતી વચ્ચે વચ્ચે માત્ર ચોડાઓના ચોડા કરવાના અવાજ જ સંબળાતા હતા, ટ્રોટ્સ્કીએ રૂશિયાના રાતા સિપાઈનું સોવિયેટનાં પાંચું અને વાસે હલાર સિપાઈઓએ એ એક સાથે એકા સ્વરે ગીટી લીધું. પછી સિપાઈઓને નિરીક્ષણ માટે સેનાધિપતિની આગળ થઈ પસાર થવાનો હુકમ મળ્યો, પહેલી હુકમી હારબંધ એકની પાછળ એક ગોઠવાઈ ગઈ, અને સંપૂર્ણ લશ્કરી ટ્યે કદમ દેશવતી, જામણી બાલુએ જ નજર રાખતી, ખભાપર એકી જ દબે ખંદૂક રાખી સેનાધિપતિને સલામ બરી ચાલી ગઈ. એમનો યુનિફોર્મ નવા જેવો જ દેખાતો. કોટમાં બાંધેલ બધાં બંદાબેલાં હતાં. બૂટ પણ ચકચકિત અને સુંદર દેખાતા, અને ખંદૂક અને સંબોન પણ નવાં જ હતાં. એક પછી એક દરેક સિપાઈ રાતાગિણ કપડાં પહેરીને હાથમાં એકલરખી ખંદૂક પકડી રાખી પસાર થતા. રૂશિયાના સિપાઈઓ ખંદૂક બાંધતાં શીખી ગયા હતા.

આ બધો ફેરફાર જ મહિનામાં! ફેરફાર કરનાર લશ્કરને સેનાધિપતિ ટ્રોટ્સ્કી હતા, રૂશિયામાં પરિવર્તન થયું તે પહેલાં શસ્ત્રાત્મકી જ તે એમ માનતો, કે આખરે મજૂરક્ષત્રી જીતે છે અને તે હથિનારબળથી થવાની છે. આથી એણે શસ્ત્રવિદ્યાનો ખારીક અભ્યાસ કર્યો, અને ૧૯૨૧ ના નવેમ્બર માસથી ૧૯૨૨ ના મે માસ સુધીના જ મહિનામાં એણે રૂશિયાના જૂના અસ્તવ્યસ્ત લશ્કરમાંથી આ નવું ૧૫ લાખનું રાતું લશ્કર ઉત્તું કર્યું છે, અને એને એવી ઝોંપૂં તાલીમ આપી છે કે તે આજે યુરોપના કોઇ પણ લશ્કરની સાથે બાથ બીડે તેમ છે. આ લશ્કરના સિપાઈઓમાં રૂશિયાની સોવિયેટ સરકારના બોલ્શેવિક સિદ્ધાંતોના ખૂબ દેશાવેશ કર્યો છે, અને દરેક સિપાઈમાં એવી અબકીમ ભાવના દાખમ કરી છે, કે આજે તે પોતાના રૂશિયાની

ખાતર પોતાનો પ્યારો બન અપના હરપડી તૈયાર છે. લશ્કરના સિપાઈઓને, રાજાઓ કાઠી, લખતાં વાંચતાં શીખવું છે, અને આજે એ ૧૫ લાખના લશ્કરમાં એવો એક પણ સિપાઈ નથી કે જેને લખતાં વાંચતાં આવડતું નથી. આજે રૂશિયાના રાતા લશ્કરની એખ્યા કાન્સના લશ્કરથી બમણી છે, અને કાન્સનું લશ્કર યુરોપના કોઇ પણ દેશના લશ્કર કરતાં કેટલુંગે મોટું છે. આજે રૂશિયામાં જૂખમરો છે પણ લશ્કરમાં રહેતા દરેક સિપાઈને પેટપૂરતું ખાવાનું મળે છે, અને પહેરવાને કપડાં મળે છે. મોસ્કો અને પેટ્રોગ્રાડમાં બે લશ્કરી કોલેજો ચાલે છે અને એમાં લશ્કરી અમલદારોને તાલીમ આપી તૈયાર કરવામાં આવે છે. લેબક જણાવે છે કે દાર્ઘોળા બાબત રૂશિયાની શી સ્થિતિ છે તે ખાનગી રાખવામાં આવે છે. છતાં દાર્ઘોળાનાં કારખાનાં નિયમીત રીતે કામ કરે જાય છે એ ચોક્કસ છે. લેબકને રૂશિયા પાસે મોટી તોપો પૂરતા બધામાં નથી એમ લાગે છે, છતાં જ મહિનામાં જે દેશ આઠવી બધી તૈયારી કરી શકે તે મોટી તોપો પણ બનાવી શકે એમાં જરાયે શંકા નથી. હવાઈ વિમાનો પણ સારી ગંખામાં નજરે પડે છે, અને દરેક રીતે પોતે બીજા દેશોની સાથે બરાબરી કરી શકે, એ સ્થિતિ ગ્રામ કરવા રૂશિયા મથી રહ્યું છે. આજે ટ્રોટ્સ્કી રૂશિયા પર ચડાઈ કરવા સમરત યુરોપને આહવાન આપે છે, કારણ કે એને પોતાના લશ્કરનો એટલો ભરોસો છે. કનાય આને જ લીધે તા. ૨૫ મી અક્ટોબરે જાપાને સાર્ફ બેરિયા ખાલી કર્યું છે અને લાડીવોરોડકમાં રૂશિયાની સોવિયેટ સરકારના રાતા લશ્કરે પ્રવેશ કર્યો છે. આજે એ પ્રદેશ પર રૂશિયાનો રાનો વાવડો ચઢ્યો છે અને સોવિયેટ કમિનીના સભ્ય મિ. સુરી-ક્રોન અને રાતા લશ્કરના કમાન્ડર જનરલ યુવો-લેનીનો એક કમિટીની મદદથી ચીટાને રાજવહીયદ સોવિયેટ સરકારના પ્રતિનિધિ તરીકે પોતાના કાય-માં લીધો છે. ઘણાંઓના દિલમાં એવો ડર છે, કે રૂશિયા, જર્મની અને તુર્કી એક થશે અને મિત્ર રાજ્યોની સામે જંગ માંડશે. એથી તેઓ રૂશિયાની

આ પ્રગતિને આશંકા અને લયની નજરે જોઈ રહ્યા છે. ટ્રાંસ્ફર અને બીજા અંગેવાનો રૂશિયાના આંતરિક રક્ષણને માટે જ આ બધી તૈયારી છે, એમ જાહેર કરે છે. ગમે તેમ હો, રૂશિયાની છ મહિનાની આ પ્રગતિ સર્વનું ધ્યાન ખેંચે તેવી છે.

ઈરાક

ઈરાકમાં અંગ્રેજોની રાજનીતિ વિશે સર પર્સી-વલ શીલીપ્સે વિશ્લેષણના ઉદ્દેશી મેઇસમાં લેખોની હારમાળા પ્રસિદ્ધ કરી છે અને તે તા. ૬ અને ૧૪ ડીસેમ્બરના બોમ્બે કોનીકલમાં પ્રકટ થઈ છે. સર શીલીપ્સ જણાવે છે કે:-

દર સાલ મેસોપોટેમિયા (ઈરાક) માં બ્રિટિશ રેસી-ના ૭૬ લાખ પાઉંડ (૧૧ કરોડ ને ૨૦ લાખ રૂપિયા) તો ધૂમડો ધાય છે અને તેથી કોઈને પણ ફાયદો થતો નથી... બગદાદમાં રેમુલને રાજ બનાવ્યો છે; પણ તેને અંગ્રેજોને વિશ્વાસ નથી, તેમ તેના 'વજીર' તથા વિશ્વાસ નથી. રૈયતને રેમુલનો કે વજીરનો કોઈ તથા વિશ્વાસ નથી. બે વરસ સુધી 'સ્વરાજ' ની વાતો કરીને આપણે આરબોને રમાડ્યા છે. આજે મેસોપોટેમિયાની સરકાર દેવાળિયાની હાથમાં છે. રાજવહિવટ ચલાવવાને તેની પાસે નાણાં નથી. વરસાદ ત્યાં કમજોર આવે છે, અને નહેરો વિષે ઘણી જ મોટી મોટી વાતો કરવામાં આવી છે. તેમના કુવામાંથી તેલ કાઢવું ઘણું જ અર્થાત્ અને વિષમ છે; અને એથી આપણે એ મુલક ખાલી કર્યો જ દેખાય છે, કારણ કે ત્યાં રહેવું આપણને પાલવે તેમ નથી.....

આજે ત્યાં મહેસૂલ ઉધરાવવાં મુશ્કેલ થઈ ગઈ છે. જે ગામના લોકો મહેસૂલ બરાબ નથી તે ગામ પર હવાઈ વિમાનમાંથી 'પહેલી નોટીસ' ફેંકવામાં આવે છે. ગામના લોકો પોતાના કુટુંબ-બીજાને લઈ ગામ બહાર ચાલ્યા જાય છે અને ઠંડા પેટ ને યાય તે જ્યાં કરે છે. થોડા દિવસ પછી હવાઈ વિમાનો આવે છે, અને પોલીસબળો આ બંધોળાને ફેંકી ગામ ઉતારી દે છે. ત્યાંનાં ઘણાં ખરાં ધર માટીનાં જ હોય છે, આથી બંધોળાને પડતાં બધે ધૂળ ધૂળ થઈ રહે છે. ધૂળ રાખી નય એટલે આરબ ગામમાં આવી પોતાની રહી ગએલી ચીજો વપાડે છે,

અને પોતાનાં જ મર્યાદા, બતકાં કે અધેરાં મરી જવાં હોય તેને ઠાણે પછી પાછા પોતાના કામે લાગે છે. આથી કેટલીક વાર ત્રારી જઈ કોઈક રોખ અંગ્રેજ અધ-કારીને મહેસૂલની રકમ મોકલી આપે છે.

આવી રીતે આ 'ઉડાં' ફેંકવાનું કેટલાયે મહિના-ઓથી ચાલે છે, અને એરોપ્લેનોનો ઉપયોગ 'પગલં છલાઓ'માંથી મહેસૂલ ઉધરાવવામાં જ થઈ રહ્યો છે.

વાર્ષિક ખર્ચના ૭૬ લાખ પાઉંડમાંથી ૨ લાખ પાઉંડ તો રાજવહિવટ ચલાવવામાં જ ખર્ચાય છે, અને બાકીના ૭૪ લાખ પાઉંડ લગ્ગર પાછળ વપરાય છે. આજે મેસોપોટેમિયામાં એટલા બધા દિવાની અમલકોરો છે કે તેમને ને છૂટા કરવામાં આવે તો બીજા બે ત્રણ દેશોને પૂરા પડી રહે. રેસીડન્સીની કોઈ પાછળ ૨૪ લાખ રૂપિયા ખર્ચાયા છે, અને બગદાદથી ૫ મહિને દૂર હીનેદી પાસે હવાઈ વિમાનોનું રહેઠાણ કરવા પાછળ ૬૬ લાખ રૂપિયાનો ધૂમડો આ વરસમાં જ થયો છે. આ ઉપરાંત આવતા વરસને માટે હવાઈ વિમાનોમાં વધારો કરવા ૨ કરોડ રૂપિયાની માગણી કરવામાં આવી છે. આજે જો કે પહેલાંનું લખવટ ખર્ચ નથી છતાં જો આપણે એ દેશ પાછળ વરસો સુધી કરોડો રૂપિયા ખર્ચો આપણા કબજામાં લેવા તૈયાર ન હોઈએ, તો અત્યારે ને દર સાલ ૧૨ કરોડ રૂપિયા ખર્ચાય છે તે તો પાણીમાં જ નય છે.

તુર્કીની લક્ષ્મીબાઈ

તા. ૮ ડીસેમ્બરના કોનીકલમાં હલીદા હાનમ નામની એક તુર્ક રમણીનું જીવનચરિત્ર આપ્યું છે. હલીદા હાનમ સુલતાન અબ્દુલ હમીદની ખતનગીની પુત્રી છે, અને ઠાન્ડાનીનોપલની અમેરિકાના પાદરીઓની સ્ત્રીઓની કોલેજમાં અભ્યાસ કરી તેણે બી. એ. ની ઉપાધિ મેળવી છે. અભ્યાસ પૂર્ણ કરી સને ૧૯૨૧ માં તે પોતાની કોલેજના ગણિતના અધ્યાપક સાલેહ બેને પરણેલી, અને એનાથી એને એ પુત્રો પણ થયેલા, પણ સાલેહ બે એક બીજા એરત પરણી લાગ્યો, એથી હલીદાએ એની સાથે છૂટાછેડા કર્યા અને પોતે તહેર સેવાના કામમાં અંબલાવ્યું. સન ૧૯૦૮ માં સુલતાન અબ્દુલ હમી-

દને ગાદીએથી ઉઠાડી મુક્યો અને આખા દેશમાં મોટું પરિવર્તન થયું. આથી સ્ત્રીઓને વધારે છુટ મળી અને 'નૂતન તુર્ક સ્ત્રી સમાજ'ની રચાપના થઈ. હલીદા આ સમાજની નેતા બની અને સ્ત્રીઓને શિક્ષણ આપવાના વિષયમાં ખૂબ ચળવળ કરવા લાગી. પોતે વર્તમાનપત્રોમાં લેખો લખી અને નહેરમાં ભાષણો આપી સ્ત્રીઓને વધારે સ્વાતંત્ર્ય અને શિક્ષણ આપવા તનતોડ મહેનત કરવા લાગી. સન ૧૯૧૪ માં લડાઈ શરૂ થઈ અને જમાલ પાશાએ સિરીઆની બધી શાખાઓનો વહીવટ એને હસ્તક સોંપ્યો. સન ૧૯૧૭ માં ડોક્ટર અહના બેની સાથે એણે શાદી કરી અને મન ૧૯૧૮ માં બ્યારે સંધિ થઈ ત્યારે બ્રિટિશ સરકારે એને પકડવા ધારી. આથી પોતાના શોકરની સાથે વહાણમાં બેસી તે ફ્રાન્સ-ઈન્ડીના પક્ષથી એશિયામાઈનોર ચાલી આવી, અને ત્યાંથી ખચ્ચર પર મુસાફરી કરી વરવહુ બન્ને યુરોપમાં જમાલ પાશા પાસે એઓરા આવી પહોંચ્યાં. યુસ્તફાએ તેમનો સત્કાર કર્યો. તે પછી રમનામાં મીક.લોકોએ તુર્કોપર અસાચાર કર્યો, અને એમાં કેટલાયે તુર્કો-સ્ત્રીપુરુષો માર્યા ગયા. હલીદાએ વર્તમાનપત્રોમાં લેખો લખી મિત્રરાજ્યોનું આ અત્યાચાર તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું. પણ કોઈએ દાદ આપી નહિ. આથી મિત્રરાજ્યોપરનો એનો વિશ્વાસ ઉડી ગયો, અને આખા યુરોપ સામે તેને ધિક્કાર વણ્યો. એને એક અમેરિકન મળવા આવ્યો તેને એણે વાતચાતમાં જણાવ્યું કે 'કોઈ મુસલમાન ખ્રિસ્તીને મારી નાંખે તો આખી દુનિયા ખૂમરાણુ કરી મૂકે છે, પણ કોઈ ખ્રિસ્તી મુસલમાનને મારી નાંખે તો યુરોપ કે અમેરિકાનાં વર્તમાનપત્રો એ વાતને પ્રકટ સુધ્ધાં કરતાં નથી." એને ખાતરી થઈ કે તુર્કોના ઉદ્ધાર તુર્કો જ કરી શકશે. આથી એણે શિક્ષણના કામની સાથે સાથે ગાંદાઓની સારવાર કરવાનું કામ હાથમાં લીધું અને રમનાના નિરાધારોના મંકટનિવા-

રંધનું કામ ઉપાડી લીધું. યુસ્તફા કમાલ પાશાએ તેને શિક્ષણખાતાની પ્રધાન નીમી, એણે પોતાના અવિરામ ઉદ્યોગથી એ જગા શોભાવી. આ ઉપરાંત એશિયામાઈનોરમાંથી મીકોને હાંકી કાઢવા એ લશ્કરમાં દાખલ થઈ, અને ગાત્રીની લીલી પાંધડી પહેરી સિપાઈઓને શરૂ ચઢાવવા લાગી. છેવટે યુસ્તફાએ મીકોને હાંકી કાઢ્યા અને હલીદા આજે શિક્ષણખાતાના પ્રધાન તરીકે તુર્કસ્તાનની પ્રમુખીય સરકારના પ્રધાનમંડળની એક સભાસદ છે. એના શોકર ડૉ. અહના બે પ્રમુખીય સભાના ઉપપ્રમુખ છે અને હલીદા હવે સિપાઈઓને શરૂ ચઢાવવાને બદલે તુર્કસ્તાનનાં બાળકોને શિક્ષણ આપવાનું કામ કરે છે. પોતે કવિ છે, અને કવિતાનાં પુસ્તકો પણ લખે છે. સ્ત્રીઓને મતાધિકાર આપવાની અને પછાતો વિવાજ કાઢી નાંખવાની તે બારે પક્ષપાતી છે અને એથી તે સમસ્ત તુર્ક સ્ત્રીઓની નેતા છે. આજે તેની કલમ તેની તત્ત્વચારની ધાર જેવી જ તેજ આવે છે, અને પુરુષોને, સ્ત્રીઓનો દુક પાછો સોંપવા સમજાવવા તે પોતાથી બનતી દરેક કેશિય કરી રહી છે. કેટલીયે તુર્ક સ્ત્રીઓ તેના વિચારોથી પ્રેરાઈ પડો છોડી, શાખાઓમાં અને ફોલેન્ગમાં અભ્યાસ કરવા લાગી ગઈ છે અને છોકરાઓના શિક્ષણ નેટલી જ છોકરીઓના શિક્ષણની મંત્રાણ લેવામાં આવે છે. આજે તુર્કસ્તાનની સ્ત્રીઓમાં નવચેતન આવ્યું છે, અને એ નવચેતનની પ્રેરક હલીદા હાલમાં છે. અંકવિત છે કે તુર્કો પ્રમુખીય સરકારની સહાયથી તુર્કસ્તાનની સ્ત્રીઓની કાટ ખાઈ ગએલી બેડીઓ તોડવા એ ચક્રિતમાન થાય અને તુર્કસ્તાનમાં નવજીવનનો મંચાર થાય. હિન્દુસ્તાનમાં એવી શરૂઆત સ્ત્રીઓ ક્યારે પેદ થશે? જો સમાજ કે સરકાર કોઈની પરવા કર્યા વિના હિન્દુસ્તાનની સ્ત્રીઓની બેડીઓ તોડી નાંખશે, અને હિન્દુસ્તાનની સ્ત્રીઓનાં સુકાર્મ ગયેલાં હૃદયમાં નવજીવન સિંચી હિન્દુસ્તાનના સમાજજીવનને સંવિગમપૂર્ણ બનાવશે ?

ચીનમાં સાંઝે શાન્તિ રચાય તો પણ આટલાં બધાં માણસોને કેળવણી આપવા જેટલો નાણાં ઔદ્યોગિક ખીલવણી વિના મળી શકે કે કેમ એ સંકાર્પક છે. હાલ ચીનમાં જે ઔદ્યોગિક ખીલવણી થઈ છે એ ઉલોનોની લગભગ પરદેશીઓના હાથમાં છે, અને એમાંથી થતો નફો કાં તો નાણાનીઓની યુદ્ધનીઓએ બાંધવા પાછળ ખચય છે, તદ્દિ તેો અમેરિકન અને અંગ્રેજ કોટપાધિપતિઓના ખંઝાઓ અને ખાણોની પાછળ વેચાય છે. જે ઓનો નફો ચીનાઓને કેળવવાની પાછળ ખચવો હોય તો એ ઉલોગો ચીનાઓના હસ્તક હોવા જોઈએ. આથી સ્પષ્ટ છે કે કેળવણીની ચોળના જે સર્વત્ર સંપૂર્ણ બનાવવી હોય અને તેના પહેરૂં વિસ્તાર કરવો હોય તો પહેલાં દેશમાં ઔદ્યોગિક ખીલવણી થવી જોઈએ.

આને માટે જરૂરી છે કે ચીનાઓએ જૂદી જૂદી ચીએ બનાવવાની કારીગરી શીખવી જોઈએ, અને પોતાના કામદારોને સાચા કારીગર બનાવવા જોઈએ... આને માટે જર્મનીથી દોશિયાર કારીગરોને બોલાવી ચીનના કામદારોને જૂદા જૂદા ઉલોગોની કારીગરી શીખવવાની વ્યવસ્થા કરવી.

તે ઉપરાંત લેખક જણાવે છે કે ચીનની રેલ્વે ચીનની સરકારને હસ્તક હોવી જોઈએ અને ચીનની બધી ખાણો સરકારે બાંધખોળ દામ આપી ખરીદી લેવી જોઈએ, અને જાવિખખાં પરદેશીઓ પાસેથી નાણાં ઉધાર લેતાં ખામ ખ્યાન રાખવું જોઈએ કે તેથી સરકારનો કાજૂ કોઈ પણ રીતે રીલો થાય નહિ.

ફ્રેન્ચ કૉન્ગો

જાકાર્ડ પહેલાં બેલ્જિઅમના અગાધારની વાન આપણે સાંઝાળી હતી પણ આજે પ્રજાજ પછીયે ફ્રેન્ચ કૉન્ગોમાં નેવા અગાધારો યાજુ છે એ રેની મરાં નામના એક સીપીએ જાપેલા બટાઉલા નામના પુસ્તકપરથી માહત્તમ પડે છે. રેની મરાં ફ્રેન્ચ સરકારની નોકરીમાં દુરચુ તરીકે કામ કરતો. દુરચુનું બ્યાન કરતાં તે જણે છે કે:—

દુરચુ હમણાં બંદક અને કારતૂસો લેઈને જ ફરે છે. જાણા પડે છે તે મોટા છતો લટકાવે છે... દર જણે હોય કે ન જણે હોય પણ ગામડાંમાં જૂદી અને (દુરચુએ)

કર એકઠો કરીએ છીએ. અમે ગામડીઓ પાસે રબ્બર ફટારીએ છીએ અને તેમની પાસે જ ઉચકાવી તે ફેકા-જીર પહેંચાઈ કરીએ છીએ.... જ્યાં જ્યાં ગામડો મુક્તમ થાય છે, ત્યાં ત્યાંના ગામડોના અમારી પાસે બક્ષિસોના દમત્તા કરે છે, અને આથી અમારા દિલને ઘણું જ સંતોષ થાય છે..... એમ સમજે કે અમુક ગામે અમને મનમાનની બક્ષિસો ન આપી. અમે દુરત જ તેની સામે કંઈ કંઈ વાતો ફેલાવીએ છીએ, અને અમારા ઉપરી અમલદારને કાને પહેંચાડીએ છીએ. ઉપરી અમલદાર ઘણું જ ડાહ્યો અને દુરદેશી હોય છે. તે દુરત જ ગામના બધાં માણસોને—જી, પુરુષ, બાળક, મરધાં, બતકાં, ફૂતરાં, બિલાડાં, બકરાં, યુવાનો સર્વેને કેદ કરે છે, અને બેનરને પાક પણ કબજે કરે છે. પછીથી મરધાં, બતકાં, ફૂતરા, બકરાં, સીંચો અને પાકની હરાજ થાય છે અને હરાજની બધી ઉપજ મહેસુલ ખાતે જમા થાય છે. કોઈક વાર મરધાં, બતકાં અને બકરાંની સર્ગબંધાવા અને દોરતોમા દંડાણી થાય છે. ઘણી વાર તો તે ગવનરને જ બક્ષિસ તરીકે આપવામાં આવે છે. નોકરીમાં ઉચે ચઢતી વેળા આવી બક્ષિસો ઘણી ઉપયોગી થઈ પડે છે. પણ આ તો મુલેદદિય અમલદારની વાત થઈ. કેટલાક જગબંદાદાર પણ હોય છે. તેઓ આખી રૈયતની સામે જંગ મચાવે છે, અને પછી ઉપરી અમલદારને કાળેગો પર કાળેગો લખી પોતાના પરાક્રમનાં બજુમાં કુકે છે..... આથી મનુષ્યના અપાપાત્તને આરંભ થાય છે અને તે આસપાસના સંજોગોને આધીન થઈ દાર પોતાં શીખે છે. લઠાઈ પહેલાં કેટલાયે પુરોષીયનો ૧૫ માપ ખીને જરાઈ જતા. પણ આજે એના માણસો મળી આવે છે જેઓ ધીરે ધીરે ચઢતાં ચઢતાં મહિનામાં ૮૦ બાટીઓ સુધી પહેંચ્યા છે.

હલમ નામના ગામમાં સાત વરસ પહેલાં [સન ૧૯૧૧ માં] ૧૦,૦૦૦ ની વસ્તી હતી. આજે સન ૧૯૧૮ માં ૧૦૮૦ ની જ વસ્તી છે.

હતાં આ બધું દેશને મુખારવાને નામે થાય છે.

મેગાઓમાં દારૂ

તા. ૧૬ મી ડીસેમ્બરના અંકમાં મુંબાઈનું 'ધી ઇન્ડિયન સોરથલ રિફોર્મર' લખે છે કે:

મદ્રાસની કોર્પોરેશને મદ્રાસના લોકમતને અલુસરી પ્રબળીય મેગામાં દારૂ વેચવાની દુકાન હોય, તો તેનો

મેળો ભરવા દેવાની રત્ન નહિ આપવાનો સર્વાનુમતે કરાવ કર્યો. મેળાની હમિદીના પ્રમુખ જેઓ હાઇકોર્ટના નેટવર્ક છે તેમણે કોર્પોરેશનના પ્રમુખને કાગળ લખ્યો કે દારૂ વેચવાની બંધી કર્યાથી મેળાનું કામ ધૂળધાણી થઈ જશે. કોર્પોરેશનના પ્રમુખ સર થીઆચરી ક્વેટ્ઝિએ એ કાગળ કોર્પોરેશનની સભા આગળ રત્ન કર્યો, અને કોર્પોરેશને એ કાગળપર વિચાર કરી એનો જરૂર કરાવ વધારે જોરદાર ભાષામાં પસાર કર્યો છે. આ મુદ્દાના સિદ્ધાન્તને પળગી રહેવા માટે અમે મદ્રાસની કોર્પોરેશનને અસિન્ડેન આપીએ છીએ. પણ મુંબાઈનું શું? મુંબાઈમાં કેડ કોસ કેટ આલે છે. તેમાં દારૂ વેચાય છે કે નહિ? અમને અશક છે કે ત્યાં તો દારૂ નહિ જ વેચાતો હોય. અને જો દારૂ વેચાતો હોય તો મુંબાઈના સહેરીઓએ એ જાહેર સંસ્થાના ઉદ્દેશન સામે સખત વધો લઘાવો જોઈએ.

પાર્વતીદેવીના સંદેશો

પંચંગમાં શ્રીમતી પાર્વતીદેવીને તા. ૫ મી ડીસેમ્બરે ૧૭૪ અ અને ૧૫૩ અ ની કલમ મુજબ શ્રીવત્સી બાપણે કર્યા માટે બે વરસની સજા ફેરવી સજા થઈ છે. જેકમાં જતાં જતાં એમણે મારત-વર્ષની સ્ત્રીઓને નોંચેના સંદેશો આપ્યો છે:—

ભારતવર્ષની સ્ત્રીઓને મારે અત્યંત નમ્રતાથી બે-સાબર કહેવાના છે. 'દરેક પ્રભુનું ભાગ્ય સચિત્તે તેની સ્ત્રીઓના હાથમાં છે. ન્યાં સુધી સ્ત્રીઓ પુરુષોમાં પ્રાણ ન પડે, તેમનાં, મુશ્કેલીઓથી કરમાતાં હૃદયને સહન ન કરે, કદાચ પ્રસંગેએ તેમના ઉત્સાહને ન જાણે, આદર આપી પડતાં તેમનામાં વીરતાના ભાવ ન થેરે અને અતિ વિભવને સમયે તેમને જોરવને ગાળે ન દેરે, ત્યાં સુધી પુરુષો એકલા કદાં જ કરી શકવાના નથી. ન્યાં સુધી તમે તેમને પાછળ ધસડો છો, તેમના હાર્દમાં ભારજ થઈ પડે છે, તેમના હૃદયને સંકુચિત કરે છે અને એમના ઉદ્ધાસ પર યાદુ પાછી ફેરે છે. ત્યાં સુધી તમે તેમની પાસેથી વંદિતવિત વર્તનની આશા રાખી શકતા નથી. ન્યાં સુધી ભારતવર્ષની એકેએક પુત્રીના દેશમાં મદ્રાસમાં આંખીના હૃદયમાં થાય છે એટલી વેદના ન થાય, ત્યાં સુધી તેના દેશમાં ભારતમાતાનાં દુઃખ, દુઃખજ, યુદ્ધભી અને મરીબાઈ, એટલાં મદ્રાસમાં આંખીના હૃદયમાં ખૂંચે છે એટલાં ન ખૂંચે ત્યાં સુધી આગ્રહીને દિવસ

બહુ દુર છે. એકલા પુરુષો એને પાસે લાવી શકવાના નથી. એટલા માટે, મારી બહેનો, આપણા ઉપર જેક મહાન કર્તવ્ય અને ભાર જવાબદારીનો ભાર છે. અમે, ગાપણે સૌ, આપણામાંની એકેએક, જે પોતાને સખી સ્ત્રી કહેવડાવવાનું અભિમાન ધરાવે છે તે બધી, જે ભાર લઘાવવાને અને ધીરજ તથા સંતોષની સાથે સત્કરને ઝીલવાને હમ્મર કરીએ અને આપણું કામ કરતાં કરતાં માતૃશ્રમિની સ્વતંત્રતાને પાસે ને પાસે લાવતાં જઈએ.

હિન્દુઓમાં જાગૃત આવશે ?

દિનપર દિન હિન્દુઓનું વસ્તી પ્રમાણ ધટનું જાય છે એવી જૂમ પંજળ, બંગાળ, મદ્રાસ અને બીજા ભાગોમાંથી મંલગાયા કરે છે. યુગવાનમાં નીચ કહેવાતી કામોમાંથી સેંકડો લોકોને ખિસ્તી કે ખોળા બનતા નજરે જોઈએ છીએ. મુસ્લિમો, આધ. પી. મિશન, રોમન કેથોલિક મિશન, ક્રી સર્વ મિશન, આગાખાની મિશન વગેરે ખાતાંએ પોતાનું કામ જોસખંધ કર્યું જાય છે. હિન્દુઓ ધોર નિદ્રામાં ધોરે છે, તેમના આચાર્યો લાડી, માત્રી ને વાડીમાં મરત રહે છે, પાતો કાંઈ ચડીને વડીયોનાં ધર બરે છે અને પોતાના ધર્મમાંથી મુત્ત ચાપ છે. આ ઝૂંખંધમાં સમાહિક "યુગસતી" માગર રુડી ૧૪ ના આંકમાં લખે છે કે:—

હિન્દુઓના ધર્મમાંથી પોતાની ફરજ જુદી થવા છે; તેમના પૂર્વજોએ આંધેલી સંસ્થાઓપર તેઓ ચરી ખાપ છે. આજે તેનું પરિણામ શું આબુડી ન્યાં જોશ ત્યાં અજ્ઞાનતામાં સહતા હિન્દુઓ અત્યંત ધર્મેમાં ધસડાતા જાય છે. હિન્દુઓમાં સંસારમુખ-સતી વાતે થાય છે, પશ્ચિમના લોકોના આચારવિચારના અનુકરણ કરવા માટે સહેરામાં રસનારા ઉચ્ચ વર્ણના હિન્દુઓમાં ચર્ચા કરી, ચળવળ કરી સંતોષ પામવામાં આવે છે, પણ આમદંડોમાં જઈ હિન્દુ ધર્મમાં સમાયેલાં રત્ન-રથો કોણ સમજાવે છે? આચાર્યો ભેટો ભેગી કરવાને જાય છે, પણ ધર્મના સિદ્ધાન્તો સમજાવવામાં કર્તવ્ય માનનારા આચાર્યો કયાં છે? ગામડાંઓમાં અને જગ-લોમાં વસતી અતિઓને લઘાવ કરનારા આચાર્યો

ચોં કયાં છે? અન્ધ ધર્મના લોકો તે માટે પ્રયાત્ન કરી રહ્યા છે અને ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં પોકાર પડી રહ્યો છે કે હિન્દુઓની સંખ્યા ઘટે છે. બગાડાના લોકો તે કહે છે કે ગામડાંઓમાંથી હિન્દુઓની સંખ્યા ઘટી છે.

ગામડાંઓમાં જઈ ધર્મહીન લોકોમાં કે જંગલી જંગલોમાં ફરી વલરથાસર મોટા પ્રમાણમાં અને સાંચી મુદત સુધી કામ કરનારે એક પછી ખાતું, એક પછી મંડળ, હિન્દુ સમાજ અથવા તેનો કોઈ પણ પંથ બનાવી શકશે? સ્વામિનારાયણ પંથ લોકો વધુથી મંદરાવ લોકો, આર્યાના સમાજ તરફ જુઓ કે આર્ય સમાજ તરફ, કોઈએ કોળાઓમાં, બીલોમાં, દુબળાઓમાં બંધને હિન્દુ ધર્મના શુદ્ધ તરફો સમજવવાની કોશીશ કરી છે? જોડા જીવોમાં જોવા લાગ્યો ગરોડ તથા ઢેડોના છાંયોમાંથી મોર્ચો અને શાળાઓ ઢેકેડેકણે પોતાના ધર્મમાં દાખલ કરે એ યુગરાતી હિન્દુ વસ્તીને કેટલું ચરમ બરેલું છે? આ શંકામાં "યુગરાતી"ના આગચર વડે ૧૪ ના અંકમાં બળે છે હૃદયે નીચે પ્રમાણે ઉદ્ધારે ભાષ મા. છ પંચા કોટે છે તે દરેક સમજી હિન્દુભાષને મનન કરવા સાચક છે:—

આપતો માલ લઈ, સ્વર્ગ અપાવનારા ધર્મચાર્યો અને શ્રાદ્ધલેખા નિરતિ કુંજર્ણની નિદામાં ગોરે છે. આપ-સમાં જુદો જુદો મતાંતરે ઉત્પન્ન કરી કલદ કરવાથી એમને કુદરજ નથી. નીચ ગણાતી પ્રભાઓ પાસેથી ભેટ અને દક્ષિણા લેવામાં કુરાજ, પાનુ ધર્મનો ઉપદેશ આપનામાં પ્રમાદી એવા ધર્મગુરુઓએ કદા એમની સેવક ગણાતી પ્રભાતી સેવા બાળી નથી. કોઈ દિવસે પાનુ એ ગરીબોને આંગણે નઈ એમના સુખદુઃખની ખબર લેવાની, કેળવણી આપવાની તેમજ એમને પોતાના હકોનું જાન કરાવી આપવાની દરકાર કરતા નથી. ત્યારે ખિસ્તી પાદ-રિયા એ ગરીબોને મુખે કુખી અને કુંખે કુંખી થાય છે; નાનાં મામડાંમાં અને જંગલોમાં જઈ, દવાખાનાં, નિશાળો અને બનાથગૃહો રક્ષાપી, ભુખ્યાંને અન્ન, અગ્ર-નને જ્ઞાન, માંદાને ઔષધ અને સંતાપિતને આશ્રય આપી પોતાની ધર્મ ફેલાવે છે. એક શુદ્ધેચર અણાતી ભક્તિનો મનુષ્ય એ ખિસ્તી ધર્મ કચુલ કરે તે તરત શુદ્ધેચર

ભક્તિનો મદી સ્વયં ભક્તિનો પાય છે, અને "આશરી બાપ"ના એજન્ડાના પ્રતાપથી દોઢરી આપવાની, વેક કરવાની અને એવી બીજી ધણી આપણોમાંથી ફરી મુશ્કેલીમાં જ પડેલાં કરતાં સુખી જીવન માળે છે.

વજમ આવી જ રીતિ મહીકાંડા એજન્ડાના ઉત્તર બાગની છે. ત્યાં "હસરીઆ" ગામમાં ખિસ્તી મિશનની રક્ષાના મજેડી છે. એ મિશને દબરો બોડો અને ગરા-સીઆઓને અન્ન, ધન, વિદ્યા અને આંગધ આપી ખિસ્તી બનાવ્યા છે. વજમ આવી જ રીતિ આખા હિન્દુસ્તાનમાં છે. એ ઉપરાંત ધન માટે, સ્ત્રી માટે અગર અજાનતાથી લોકોને સ્વધર્મના ત્યાગ કરતા જોઈએ અથવા સાંભળ્યો બીએ, ત્યારે મનને બદલ જ સંતાપ થાય છે, અને તરત પ્રશ્ન ઉઠે છે કે આમ શા કારણથી થાય છે? અને ત્યાં સુધી ખાતું થઈ રહેશે? શું આપણા સમાજનું વેદ ધર્મ કરતાં બીજા ધર્મો ચક્રીઆતા છે? અથવા શું આપણું સામાજિક બંધારણ કંઈકું અને સમયને અનુ-કૂળ નથી? અથવા આપણને મળતી કેળવણી દોષપાત્ર છે? કે એવાં બીજાં શાં કારણે છે કે જેથી હિન્દુસમાજ દિવસે દિવસે સંખ્યામાં ઓછા થવા સાથે બીજી પ્રભ-ઓના મુકાબલામાં નિર્બળ, સમઠન ચિનાતો અને ધણી-ધારી વચરનાં, જંગલમાં ભૂતાં પડેલાં પેંદાનાં ટોળાં જેવો થઈ ગયો છે?

હાથપણાટ

તા. ૧૦ મી ડીસેમ્બરે મુંબઈમાં સદાશી પરિ-પટના પ્રમુખપદેથી મેનીવાડી ખાતાના પ્રધાન ના. મુનીશાન મેદેતાએ જાણ કરનાં આપણા વચુકેરો અને તેમના ધંધાના ઉપયોગીપણા અને મદદર વિરે નીચે પ્રમાણે કહ્યું હતું:—

"આ ચાલ તે નિર્વિવાદ છે કે ખેડૂતની રીતિતિ સુધારવી દોષ અને તેની નવસારના વખતનો પડેપડો ઉપયોગ કરેલા દોષ તેને ધરમ પધાનો પૂરા પાડે વા જોઈએ. હુદે હુદે રચ્યો હુદા જુદા ધંધાએ દાખલ કરવાને પ્રયત્ન થવા છે, પાનુ તેમાં વણાટનો ધંધો સૌથી વિશેષ અવડું છે. દાખલજાતો ધંધો દાનપર દિન મંદ થતો બુધ છે એવી સાધારણ માન્યતા બોડી છે, અને તેને મનમાંથી કાઢી નાખવી જોઈએ. દાખલજાતી વજા-તાં કાપડનો દિસાળ કાઢીએ, કે તે ધંધામાં પડેલા માણુ સેતીની સંખ્યા જોઈએ, દરેક રીતે આપણને માલમ પડશે

કે'એ' તેટલી અડચણો અને યંત્રથી ચાલતી મશીનો દરિયાઈ છતાં પણ આ ધંધા બેટીવાડીના મુખ્ય ધંધા પૈકી બીજો ન નંબર આવે છે. ૧૯૧૫-૧૬ માં હાથરાજ હપ્ત વજાયતું કાપડ મીલોમાં તૈયાર થયેલા કાપડથી જરાયે ઓછું ન હોય, અને મીલો વધતાં જેમ જેમ વિશેષ કાપડ તૈયાર થતું તેમ તેમ હાથરાજનું કાપડ પણ વધતું જતું હોય. દેશમાં વપરાતા કુલ કાપડનો—એટલે દેશમાં પેદા થતા તથા પરદેશથી આયાત થતા કાપડનો—આંશો ભાગ હાથની રાજ હપ્ત વજાય છે એ ખબર બહુ દોડા લોકોને હશે. લડાઈનાં વર્ષોમાં હાથવજાડને તુકસાન થયું હતું પણ હવે આમળના નેટલા ન પ્રમાણમાં હાથ વજાડનો ધંધો પડેથી ગયો છે. આ ધંધામાં આઠ લાખ લોકોને શુભરો ચાલે છે, અને દેશમાં ૩૦૦ હેક્ટરે આ ધંધો ધીકતો ચાલે છે. દરેક હેક્ટરે ૨૦ થી ૫૦૦ મુધી રાજો ચાલતી હોય છે. વજાડર મોટે ભાગે વેપાર ધંધાના વહિવટથી અલગથી હોય છે, અધારી અને માસુખાકારી જગ્યામાં તેને આપી વખત કામ કરવાનું હોય છે, પુરતાં ઓલર કે સામાન તેની પાસે હોતા નથી. હુંકા તાણાથી તેને કામ કરવાનું હોય છે, અને તેના તાણાના તાગડા વારંવાર તૂટતા ન્ય છે. આ બધી મુશ્કેલીઓ છતાં તે પોતાને ટકાવ કરી રહ્યો છે. તેના માથે કરજનો પાટલો હોય છે અને બધી સ્થિતિના પરિણામે તે દારૂની બદીમાં લપટાયેલો રહે છે. પોતે વજાડ કાપડની વધારે ક્રીમત કેમ અને ક્યાં ઉપજાવવી તેની તેને ખબર હોતી નથી, અને ગામડાનો વાણીયા તેને સુતર વેચે છે, તેની પાસેથી કપડું વેચાઈ રાખે છે અને શેકડની તેને જરૂર હોય ત્યારે તેને સાહકાર પણ

બને છે; એ રીતે જ તેનો કર્તા હતા અને વિધાતા બને છે. હુંકામાં સસ્તામાં સસ્તું ખરીદ કરતું અને મોંઘામાં મોંઘું વેચતું, એ વેપારના પ્રથમ તત્ત્વને તે કોરે મુકીને ચાલે છે. નવાઈ એટલી ન છે કે આ બધી મુશ્કેલીઓ છતાં તે વ્યવસ્થિત રચેલોવા મીલ ઉદ્યોગ સામે ટકી રહ્યો છે અને રહે છે. તેના ધંધાને વ્યવસ્થિત રૂપ આપવાની જરૂર છે અને તે 'સહકારી' ધોરણથી સારી રીતે બની શકે તેમ છે. આ ધોરણ હપ્ત મોટા પ્રમાણમાં ચતર તથા વજાડનાં ઓલર ખરીદ કરવાની અને કાપડ વેચવાની હાલમાં ફક્ત ૫૦ સોસાઈટીઓ (મંડલો) છે. વજાડરની એકલી સોસાઈટીઓ બાંધીને બેસી રહેવાનું નથી, પણ ન્યાં ન્યાં હાથવજાડ ચાલે છે તેવાં મોટાં શહેરોમાં સહકારી ધોરણે કાપડની મોટી દુકાનો કાઢવાની પણ જરૂર છે. આ દુકાનવાળાઓ કઈ મીલમાંથી કાંઈ તૂટ નહિ તેનું સુતર મળી શકે તે શોધી કાઢી તેની પાસેથી જયાબંધ ખરીદ કરી સોસાઈટીઓને માંચ પ્રમાણે વહેંચી શકે. વજાડરની મહેનત ધણતરી હોય અને વધારે કાપડ કાઢતો તેને ખતાવવો હોય તો તેનું છતર મજબૂત અને વજાડર હોતું જોઈએ એ સવ થી વધારે જરૂર છે. આ દુકાનોએથી કાપડનું પરચુરણ સ્થાનિક વેચાણ કરી રાકાય અને ન્યાં તેવા માલની ખપત હોય ત્યાં જયાબંધ ચડાવી રાકાય. સરકાર આ જરૂરના ધંધાને ઉત્તેજવાને ખાસ ચાહના રાખે છે તે કહેવાની કંઈ જરૂર નથી. સરકારી ઉદ્યોગખાંડ આ કામ વધારવાને મહેનત કરે છે, પણ બિનસરકારી ગૃહસ્થાના સહકાર વિના મોટા પ્રમાણમાં તેનું ફળ આની શકે નહિ."

સિંહાવલોકન.

હિંદુસ્તાન જેવા વિશાળ દેશ ઉપર ઇંગ્લંડ જેવો નાનો દેશ ૬૦૦૦ માઈલ જેટલા અંતરથી ૧૫૦ વરસ સુધી અખંડ રાજ કરે, એવો દાખલો દુનિયાના ઇતિહાસમાં બીજો નહિ હોય. આનું રાજ સ્થાપવાને અને તે ચલાવવાને રાજકર્તાઓએ જેમ વિશ્વસ્ય માર્ગ લીધા છે, તેમ પ્રગતને પણ સ્વતંત્રતાને માટે કંઈક અસાધારણ ઉપાય લેવા પડે એ સ્વાભાવિક છે. જેમ આનું રાજ્ય તવારીખમાં બીજું નથી, તેમ તેના પરિવર્તનનો માર્ગ પણ નવીન જ હોય.

જનાં, જૂના માર્ગોનો અનુભવ લઇનેજ, એક પછી એક જૂનાં સાધનો ખતમ કરીનેજ પ્રજા પોતાનો આખરનો રસ્તો શોધી શકે છે. આપણા દેશમાં પણ આશરે સીતેર વર્ષ સુધી સ્વતંત્રતાની લડતે જૂદાં જૂદાં સ્વરૂપ લીધા પછી જ આ અવની પર કવચિત જ અવતરતા એક પ્રુવચ્ચોક મહાત્માએ અસહ-કારનો માર્ગ બતાવ્યો છે.

સ્વતંત્રતાની લડત

સન ૧૭૫૭ માં પ્લાસીની લડાઈથી હિંદુસ્તાનની જે છત અંગ્રેજોએ શરૂ કરી હતી, તે લગભગ ૧૦૦ વરસે શીખોને વશ કરીને પૂરી કરી. તેવામાં જ જે શત્રુબળથી અંગ્રેજોએ ચક્રવર્તિ રાજ સ્થાપન કર્યું હતું તે વડેજ તેનો નાશ કરવાનો વિચાર સ્વાભાવિક રીતે રચ્યો. પરરાજ્યનો જે દોર દેશમાં ઉડે. ઉડે સાલવા લાગ્યો હતો, તે સન ૧૮૫૭ ના બળવામાં ઉભળી ઉડ્યો-ઉડ્યા અમંતોપના જે અગ્નિ ઉપર ચાંતિ અને મુલેહની આગી આગી રાખ પથરાઇ હતી, તેની જવાબાઓ ભેત બેતામાં મોમેર બમૂડી ઉડી. જ્યાં જે શરા શીખો હેલા જ શરણે ધણ હતા,

તેઓ વફાદારીમાં અડગ રહ્યા અને બળવાને અત્યંત સખ્તાઈથી અને કૂરતાઈથી દાગી દેવામાં આવ્યો.

આમ લગભગ લોકો પોતાની બાજુમાં હારી ગયા, એટલે કેળવાએલા અને મુતસદી વર્ગે લડન હાથમાં લીધી. તેમણે કરાવે અને અરજીઓ સરકારમાં મોકલીને, તેમજ સભાઓ અને પરિષદો બરીને, રાજ્યના નાના નાના સુધારા વિશે કાંઈકેસર ચળવળ શરૂ કરી, તે આ સૈકાના આદ્ય સુધી નિર્વિઘ્ને ચાલી. જે દેશ સ્વરાજ બોમંચે છે. તેમાં જુજુમજ સુધારા મેળવવાને નાના મોટા વર્ગો આ રસ્તો લે છે. પણ તે વડે પરદેશના પંજામાંથી મુકિન મેળવ્યાનો દાખલો ઇતિહાસમાં નથી.

ગયા સૈકાની આખરમાં સદગત લોકમાન્ય તિલકે રાજકીય જીવનમાં એક નવું પ્રકરણ શરૂ કર્યું. ગણેશચતુર્થીના સદીઓથી ચાલતા મેળામાં સ્વતંત્રતાનું નવું જન્મ તેમણે જગાવ્યું, અને 'શિવાજી મહોત્સવ' ઉજવીને આપણી ઐતિહાસિક શક્તિનું અપૂર્વ ભાન કરાવ્યું. પણ લોર્ડ કર્ઝને સન ૧૯૦૫ માં બંગાળના બાગલા પાડ્યા, ત્યારે જ બંગાળમાં અને મહારાષ્ટ્રમાં અને પછી આખા દેશમાં નવા ચેતનનું મોટું પૂર મોમેર ફરી વળ્યું. દેશની અંદર પહેલી જ વાર એવી પ્રતીતિ યદ્ય, કે રાજકર્તાઓનાં અને આપણાં સંસ્કૃતિ અને ભાનના-સ્વાર્થ અને સાધન જૂદાં જ છે. અર્જુનના આજુથી ધરતીમાંથી જેમ ગંગાજની ધારા ફૂટી નીકળી હતી, તેમ બંમલંબની ચળવળથી રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાનો અખૂટ અને ઉત્કટ પ્રવાહ દેશના બીતરમાંથી ફૂટી નીકળ્યો. સ્વદેશી અને

લંગની ધમકી પછી સરકાર પાછી હડી ગઈ; એટલે સત્યાગ્રહની પૂરી લડત જોવાની જે તક ૧૯૧૭માં પ્રગળે ન મળી, તે પહેલી જ વાર ૧૯૧૮ ની સરઘાતમાં મળી. તે વર્ષ અમદાવાદના મિલ-મજુરોની હડતાકને લીધે, તેમજ ખેડાજીલ્લાના ખેડૂતોની કર ન આપવાની લડતને માટે આપણી તવારીખમાં યાદગાર રહેશે. મિલમજુરોની હડતાકમાં આગેવાની ઝાળે, તેમજ હળસે મજુરો પોતાની પ્રતિષ્ઠા તોડવાની તૈયારીમાં હતા તે અણીને પ્રગંઘે સમાધાન ન થાય ત્યાં સુધી અન્ન ન લેવાની બીજમપ્રતિષ્ઠા લાંબી તેમજ આખા જગતને બતાવી આપ્યું, કે સત્યાગ્રહનું શસ્ત્ર જેમ સરકારની સામે, તેમ આપણા દેશી ભાઈઓની સામે પણ વાપરી શકાય છે, અને તેનું ખરેખરું રહસ્ય કુરુઆનીમાં અને આત્મસમર્પણમાં જ રહેલું છે. ગાંધીજીની પ્રતિજ્ઞાથી મજુરોનો નિરંતર થતો આત્મા ફરીથી સચેત થયો, અને ત્રણ દવસમાં લડતની પૂર્ણાકૃતિ થઈ.

આ પછી તરત જ હિન્દુતાનમાં સરકારની સામે સત્યાગ્રહની પહેલીજ લાંબી લડત લડવાની તક ગાંધીજીને મળી. તે પહેલાં કાશુખજી કેટલીયે વાર સરકારે ખેડૂતોને અન્યાય કર્યો હતો-ખેડૂતોને કાશુ પજી નહિ પાકયો હોય, ત્યારે કેટલોયે લુગ્ગમ યુગ્મ-રીને તેમની પાસેથી મહેસુલ વસુલ કર્યું હતું. ૧૯૧૭ ના વર્ષમાં તો અનાવૃદ્ધિ નહિ. પણ અતિ-શુદ્ધિ ખેડૂતોની પાપમાઝી થઈ, એટલે પાણી કે ધાસની કમીના તો નહોતી, કંઈક કંઈક ચિયાળુ-પાક તો થયો પણ હતો. છતાં એકંદરે આખા જલ્લાનો પૂરો ખેડાની પજી પાક ન હતો, અને પૂરું ભરતું ભરનાં લેકોને પુષ્કળ ગ્રામ યાપ એમ હતું. વસ્તુ રિયનિ આવી જોઈને કર ન આપવાની લડત ગાંધીજીએ નડિયાદ મુકામે કરી મી માર્ચને દિવસે શરૂ કરી. આવી લડત પણ આપણા દેશમાં ફેરફાર જોઈ કે સાંભળી નવતી. આખો દેશ આનંદ અને આશ્ચર્યથી આ લડત નીરખી રહ્યો. દરમ્યાન ગાંધીજીએ ખેડૂતોને ફરી ફરીને સમજાવ્યું, કે તેમજ પોતાનાં તમામ દોર, મિશન અને કુલ જમીન આ લડતમાં હોમવાને

તૈયાર રહેવું જોઈશે. અને ફેરફાર ગામડે ધંધારથી ગાંધીજીને વધાવનાર ખેડૂતોને ગાંધીજીએ સંભળાવ્યું, કે નો સરકાર આપણું ગામ જપ્ત કરે તો એવાજ ઘંટ વગાડે વગાડે તેમજ એ ગામ છોડવાને તૈયાર થવું જોઈશે. ગાંધીજીએ જેમ કુરુઆની ઉપર-નેમ અહિંસા ઉપર પણ ખૂબ ભાર મૂક્યો. જે લુગ્ગ ગામનાં લોકોએ કંઈક કંઈક તોફાન કર્યો હતો, તેમજ ખૂબ કપડાં આપ્યાં. આ લડતમાં પણ ઉવરે ગાંધીજીએ પહેલેથી જ મુકી એક શરત સરકારે કમૂલ કરી, એટલે તેમજ સમાધાન થયું. આ લડતમાં ખેડાના ખેડૂતોને, અને આખા દેશની પ્રગળે દિશ્મતનો, સંયમનો અને આપખોગનો ખૂબ બોધ મળ્યો.

આત્યાર સુધી ગાંધીજીની લડતનું સ્વરૂપ સૌમ્ય અને શાંત હતું. તેમજ તે દેશના અમુક નાના સેવકો અમુક વર્ગને અંગે સ્થાનિક અમલદારોની સામે ચોમએલી હતી. સન ૧૯૧૯ માં ખૂલ્હિદી સરકારની સામે એક પ્રચંડ રાષ્ટ્રીય લડત લડવાનો અવકાશ ગાંધીજીને મળ્યો. એક હાથે શુધારાનું અમૂલ આપનાર સરકારે ખીજે હાથે રાસેટ કાયદાનું દયાલુ નિષ્ પ્રગ્ન આગળ મૂક્યું. પ્રગળા કોષ અને આવેશનો પાર ન રહ્યો. વડી ધારાસભાના સૌ દિંદી સમાસેએ આ કાયદાની સામે સખ્ત ઝુલેસા ઉઠાવી, તેમજ જલારના સૌ પક્ષના આગેવાનોએ આ કાયદાની સામે ચોમેર યજગજ કરવા માંડી. આ વખતે ગાંધીજી ભારે ખીમારીથી પીડાતા હતા. એક બે વખત મમનો ફત તેમને સમીપ જાણ્યો, અને તેમજ પ્રાન્ત જેમ પોતાનો મંદિરો પણ લખાગ્યો. છતાં પૂરેપૂરું ક્ષત્રિય-અધયા અતિક્ષત્રિય હોવાથી તેમજ મરજ પચારી ઉપર ચંતે ચંતે પણ આ કાયદો રા કરાવાને સત્યાગ્રહની-જગરદરત લડત અધાવગો વિચાર કર્યો. દેશના સૌ સાદસિક દર્મનીઓની નગરે પણ તેમના તરફ જ વળી. માત્ર તેમને ગાંધીજીની તિજપતની ચિતા હતી, અને ગાંધીજીને પ્રગળા જત વિષે ચંદા હતી. પણ ઉધરના ગતિથી ખીમર સી પુરોએ રડ મી ફેલુઆરી ના યાદગાર દિવસે સાળરમદીને ડિનારે સત્યાગ્રહ આગ્ર-મમાં ગાંધીજી

સમક્ષ સંકલ્પ કર્યો, કે એ કાપદો ખસાર થાય તો તેની સામે મરણ પર્વત ઝૂઝવું. અને પછી તરતજ ગાંધીજીએ વાઇસરૉય સાહેબને તે વિષે તારથી ખબર આપી. ત્યારથી જ ગાંધીજીની તબિયત સુધરતી ગઇ, અને તેમની લડત જમતી ગઇ. દેશમાં જે અસંતોષ અને રોષની લાગણી જમી હતી, તેને ગાંધીજીએ વ્યવહાર દિશા આપી. સત્યાગ્રહ કરવાના પ્રતિજ્ઞાપત્ર ઉપર, પ્રમાણમાં થોડી જ સહીઓ થઇ, તેપણ સામાન્ય ચળવળનું જોશ હળસેગળું વધી ગયું. દેશના એક છેડાથી તે બીજા છેડા સુધી, રેલેટ કાપદા સામેના વિરોધથી અને સત્યાગ્રહના જ્વલંબથી વાતાવરણ ભરત્યક ધોરાઇ ગયું. આટલી દિમ્મત, આટલું સાહસ, આટલું નિશ્ચયબળ પ્રજાએ આ પહેલાં જોયું ન હતું.

અસહકારનાં મૂળ.

મદ્રાસ હાલાકાતમાં મુસાફરી કરતાં ગાંધીજીને ઓચિંતી સ્ટુરણા થઇ, કે રેલેટ કાપદા વિષે આખા દેશની લાગણીને એકત્ર કરવા માટે વાઇસરૉય તેને મંજૂર કરે તે પછીનો પહેલો રવિવાર શોકના દિવસ તરીકે ઉજવવા ઉપવાસ અને પ્રાર્થના કરવાં અને જંગી હડતાળ પાડવી. ગાંધીજીએ આ સૂચના જાહેર કરી, તેદલામાં તો દિલ્હીમાં ૩૦ મી માર્ચને દિવસે બૃલથી હડતાળ ઉજવાઇ, અને તે દરમ્યાન સ્ટેશન ઉપર રમખાણ ચતાં ગાંધીજીની લડતમાં પહેલી જ વાર લોહી રેડાયું. આખા દેશે તો ૬ ફી એપ્રિલનેદિવસે શોક અને હડતાળ પાડ્યાં જ. તેવામાં ગાંધીજીએ મુંબઇ આવીને કાપદાનો ભંગ કરવાને પોતાની જમ કરેલી ચોપડીઓ ફરીથી છપાવી વેચવા માટે ૭ મી તારીખ નો દિવસ સુરર કર્યો, અને તે વિષે તેમણે જે વિગતવાર સૂચનાઓ આપી, તેમાં રાજપરિવર્તનની ચળવળને પહેલી જ વાર બ્વહારિક સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું. આ મુજબ લડતનું કામ મુજબમાં ચડે કરીને ગાંધીજી આઠમીએ દિલ્લી જવા નીકળ્યા. ત્યાં જતાં રસ્તામાં પક્ષવત્તને સ્ટેશને તેઓ પકડાવાથી પંજાબમાં અને અમદાવાદમાં લોકોએ જે રમખાણો કર્યા, અને સરકારે જે ડર વર્તાવ્યો,

તે આપણા ઇતિહાસને આને લખાઇ ચૂક્યો છે. ચાટે જાણુએ ખૂનામરડી થવાથી ગાંધીજીએ તરત જ લડત બંધ કરી. પણ ફરી થોડા મહિનામાં પંજાબનું અને ખિસાદતનું પ્રકરણ તેમણે ઉઘાડ્યું, અને અસહકારની ચળવળ ચડે કરી, તે પછી આશરે દોઢવર્ષે એ કાળા કાપદા ધારાધોધીમાંથી ખનમ થયા. આમ આ વધારે જંગી અને સરખાતમાં લગભગ અશકય લાગતી લડતમાં પણ ગાંધીજી મરડતી જ નીવડ્યા. માત્ર ત્રણ વર્ષને જ માટે સરકારે કરેલો કાપદો તેની મુદત પૂરી ચતાં પહેલાં સરકારને રદ કરવો પડ્યો. વિમ્મકમાં વિજય મળવાથી ઉન્મત બનેલી સરકારને પ્રજામતને માન આપી પહેલી જ વાર "નમ્મુ" આપવું પડ્યું.

સત્યાગ્રહની આ લડત માત્ર એ કાપદા દર કરવાને માટે જ અનેની દિંદી સરકાર સામે થોળ-એલી છતાં પણ તે સાર્વત્રિક થઇ. તેને અંગે અમુક નિયત કરેલા કાપદાનો ભંગ કરવાનો એક જ માર્ગ લેવામાં આવ્યો હતો; પણ ગાંધીજીએ આ સંસામ્મની લડત બંધ કરતાં પોતાના મુશ્કર પત્રમાં જણાવ્યું હતું તે મુજબ-સત્યાગ્રહ એ તો વડના જેવું અનેક મૂળ અને ડાળડાળાઓવાળું વિશાળ વૃક્ષ છે. સત્ય અને અહિંસા એ જ તેના મુખ્ય પોષક તત્ત્વ છે, અને કાપદાનો ભંગ એ તો એની એક ડાળ જ છે. આ વિચારો તે વખતે તો બરાબર સમર્પ-એકા નહિ-માત્ર સરકારની ગોળાઓથી ગમરાંએલી પ્રજાએ તેમાંથી સત્યાગ્રહ બંધ કરવાની વાત સહેલાઈથી માની લીધી. પણ થોડા જ વખતમાં એ સિદ્ધાંતને બીજી લડતમાં પૂર્ણ સ્વરૂપે મૂર્તિમત થયેલો જોવાની તક ગાંધીજીએ પ્રજાને આપી.

જેડ અને અંપારવધની લડતમાં પ્રજાએ પરાદિ-યાની નોમત સાંભળી, કાળા કાપદા સામેના સત્યાગ્રહની અંદર ઉઠાવું દર્શન કર્યું, અને છેવટે અસહકારની આબ જેવી વિશાળ અને સર્વદેશીય લડતમાં પ્રજાએ સહઅરમીનું જાનવલ્લમાન તેજ નિકાળ્યું.

પ્રજા પ્રત્યેના અત્યાચાર.

હેત્યાં જે વંરસની ચળવળથી અસહકારની પ્રજ્વલિ શા કારણસર શરૂ થઇ એ સૌ જાણ જાણે છે. મૂળમાં ખિલાફતના વિષયમાં સરકારે મુસલમાનોને દગો દીધો અને પછી પંજાબમાં કરેલા બંધકર અત્યાચાર પર સરકારે ઢાંકપિછોડો કર્યો, તેથી આ લડત આદરવામાં આવી એ જગજગહેર છે. આ ઉત્પત્તિનો ક્રમ મંદોપમાં જ જોઇશું.

સન ૧૯૧૮ ની આખરમાં લગ્ગર્ષ બંધ થઇ. તે વખતે જર્મનોના આમહુથી જ તુર્ક લોકો લગાઇમાં ઉતર્યા હતા. તેમના મનમાં અંગ્રેજીની સામે કંઈ ઝેર ન હતું. સન ૧૯૧૯ ની શરૂઆત સુધીમાં પણ તુર્કોને ન્યાય આપી અંગ્રેજો તેમના દિકને છૂટી શકત. પણ તે સાલના એપ્રિલ અને મે માસમાં બ્રિટિશ સલ્તનતના કેવાયે વિધિના લેખ લખાયા હશે, કે જેથી હિંદુસ્તાનની સરકારને પંજાબમાં માર્શલ હોં મલાવવાનું સહયુ, અને બીજી બાજુએ પરસાઇમાં મહેલી સુલેહી પરિષદે રગનાં દાખલ થવાની ઝીક લોકોને પરવાનગી આપી. આથી બધો મામલો ફરી ગયો. મે ની પંદરમી તારીખે રમનામાં દાખલ થઇ ઝીક લોકોએ જે પારાવાર સિતમ શુભર્યો, તેથી તુર્ક લોકોના અંતરમાં હોળી સળગી. આમ અંગ્રેજોએ તુર્ક લોકોની સામે દુશ્મનાવટ શરૂ કરી; તેથી એક બાજુ કમાલ પાશાએ એનેટોલિયાના હુંગરમાં બંડો વાવરો ફરકાવ્યો, અને બીજી બાજુએ હિંદુસ્તાનના મુસલમાનોએ ખિલાફતની લડત શરૂ કરી. કેટલીયે સલાઓ બર્ચા પછી, અને અરજીઓ મોકલ્યા પછી (૧૯૧૯) સપ્ટેમ્બરની ૨૨ મી તારીખે લખનામાં મુસલમાનોની પરિષદ મળી. તેમાં ખિલાફત વિષે લાગણી જાહેર કરવાને ૧૭ મી ઓક્ટોબર શોક અને પ્રાર્થનાના દિવસ તરીકે પાળવાનું જાહેર થયું. પછી પહેલી નવેમ્બરને દિવસે ગાંધીજીએ પોતાની જ જવાબદારી ઉપર સારા દેશને ફરમાવ્યું, કે ખિલાફતને વિષે ન્યાય નથી મળ્યો, તેથી સુલેહ ઉત્સવમાં કોઇએ લાગ ન લેવો. તે જ માસની ૨૩ મી તારીખે દિલ્હીમાં ખિલાફત પરિષદ મળી, તેણે

સુલેહ ઉત્સવ વિષે ગાંધીજીની સૂચના મજબૂત કરી તે અસહકાર વિષે એવો કસવ કર્યો કે ખિલાફતમાં પૂરો ન્યાય મળે નહિ, તો “ હિંદુસ્તાનના મુસલમાનોએ બ્રિટિશ સરકાર સાથે થતો સહકાર વધારે અને વધારે અંશે કમી કરેતા જવું ” અને “ તેમના અસતેષની લાગણીને અવહાર રીતે દર્શાવવા માટે બ્રિટિશ માલનો વધારે અને વધારે બહિષ્કાર કરતા જવું. ”

દરમ્યાન પંજાબમાં માર્શલ હોંનો અમલ કરનાર દિવાની અને સરકારી અમલદારોને તમામ અંગ જવાબદારીમાંથી મુક્ત કરવાનો કામદો ધારાસભ્યમાં સરકારે પસાર કર્યો, અને પંજાબનાં રમખાણો વિષે તપાસ કરવાને કમિટી નીમી. આ પહેલાં મહાસભાએ પણ પંજાબવિષે પૂરી તપાસ કરવાને એક સમિતિ નીમી હતી. તે સમિતિએ લોર્ડ હંટરની કમિટિને અરજ કરી કે પંજાબના જાણીતા કેદીઓને તપાસના કારણસર થોડા વખત માટે છૂટા કરવા જોઇએ. આ માગણી મંજૂર ન થઈ, તેથી ખૂબ વિચાર કરીને ઉચેટ મહાસભાની સમિતિએ સરકારી કમિટિનો બહિષ્કાર કર્યો, અને પોતે અધાલદી તપાસ કરીને જૂદો હેવાલ ખ્વાર પાડવાનું નક્કી કર્યું.

એવામાં વળી સુધારાનો કામદો બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં પસાર થયો, તેનો અમલ શરૂ કરવાને શહેર શાહ તરફથી એક દરેક ખ્વાર પાડવામાં આવ્યો, અને તે સુજન પંજાબના, પંજાબના તેમજ અફઘાનિષ્ટાઓ જેવા બીજા કેદીઓને છોડવામાં આવ્યા.

આ અવસરે અમૃતસરમાં મહાસભાની એક પંડિત મોતીલાલ નહેરૂના પ્રયુજ્જવેદ મળી. તે પહેલાંની સભાઓમાં પણ સુધારા તો અપેક્ષાકારક અને અધૂરા જ ગણવામાં આવ્યા હતા, પણ તે ઉપરાંત આ વખતે તો પંજાબ અને ખિલાફતની હોળીઓ સળગતી હતી. મહાસભા આગળ એ પ્રશ્ન આવ્યો કે દેશને મગસા સુધારાનો અમલ કરવામાં સરકાર સાથે સહકાર કરવો કે નહિ ? લોકમાન્ય નિલક અને દેશજીંધુ દાસે સુધારાને સખત શબ્દોમાં નાપરદ

કરીને, એવા મુદ્દાનો ઠરાવ રજુ કર્યો કે સુધારા અધૂરા, અમંતોપધારક અને નિરાશાજનક છે. હિંદુસ્તાનને સંપૂર્ણ સ્વરાજ આપવાનો કાબો પાકામિટે તરત જ પસાર કરવો જોઈએ. મહાત્મા ગાંધીજીએ આ ઠરાવમાંથી 'નિરાશાજનક' એ શબ્દ બાતલ કરી, તેમાં એવો વધારો સૂચવ્યો, કે એ સુધારાનો અમલ કરવામાં સહકાર કરવો. છેવટે ખૂબ ચર્ચા થયા પછી, મહાસભામાં એવો ઠરાવ પસાર થયો કે બની શકે ત્યાં સુધી સુધારાનો લાભ લેવો-અર્થાત્ શીઘ્રત ઘસે ખુલાસો કર્યો હતો તે મૂળ્ય યોગ્ય લાગે ત્યારે સહકાર કરવો, અને યોગ્ય લાગે ત્યારે વિરોધ કરવો. આ ઉપરથી ૧૯૧૯ ની છેક આખર સુધી મહાત્મા ગાંધીજીએ સરકારને વિષે આશા અને શંકાની ગૃતિ રાખેલી, એ રપટ રીતે માલમ પડે છે.

ખિલાફતનો અંત.

સન ૧૯૨૦ માં મામલો વિઝળીને વેગે આગળ વધ્યો. મિ. લોર્ડ ન્યોર્થ ૧૯૧૮ માં હિંદુસ્તાનના મુસલમાનોને વચન આપ્યું હતું, કે મેસ અને એશિયામાઇનરના જે મુસલમાં તુર્ક સૌરાનીજ મોટી વસ્તી છે તે છીનવી લેવાનો, કે તુર્કોની રાજધાની ઇસ્તંબુલ ખૂંચવી લેવાનો અંગ્રેજ સરકારનો ઇરાદો નથી. આ વચન ફરીથી સન ૧૯૨૦ ના ફેબ્રુઆરીની ૨૦ મી તારીખે મિ. લોર્ડ ન્યોર્થ ખૂબ બાર દબને કામમ કર્યું. પણ તેમના છપા ખ્યાલ જેમ જેમ તુર્ક લેહિાના સમજવામાં આવતા ગયા, અને એશિયામાઇનરમાં કમાલ પાશાની અને મિતરાજ્યોની વચ્ચે જેમ જેમ ચક્રમક ઇસ્તી ગઈ, તેમ તેમ ખૂદ ઇસ્તંબુલની પ્રાંતમાં વધારે ને વધારે અમંતોપ હાલો ગયો. તે નાખંદ કરવા માર્ચ મહિનાની ૧૬ મી તારીખે (૧૯૨૦) અંગ્રેજોએ ઇસ્તંબુલમાં માર્ચલ લો જાહેર કરી, મેંકેડો સુનંદ તુર્કોને પકડીને દેશપાર કર્યો, અને રાજધાનીમાંથી વિરોધનો સર પૂરેપૂરો બંધ કરવાને માટે બંડખોર બનેલી ધારાસભા એપ્રિલની ૧૨ મી તારીખે મુસતાનની પાસે બરખાસ્ત કરાવી. તેની સાથે જ મુસતાને એક જાહેરનામું

જાર પાડીને કમાલ પાશાની રાજાને અને તેની સરકારને રાજદ્રોહી જાહેર કરી. તેના જવાબમાં કમાલ પાશાએ અંગેરામાં પોતાની રાજધાની ક્ક પાયા ઉપર સ્થાપીને પોતાની અસાધ્ય ધારાસભા બોલાવી, અને ત્યારથી તેની અને મુસતાનની વચ્ચે પૂરેપૂરી વૃટ પડી. આ અરસામાં જ તુર્કોનો ઘાટ ધગવાને માટે મિતરાજ્યોની એક સજા મળી હતી, તેણે છેવટની સંધિની શરતો મે ની ૧૧ મી તારીખે મુસતાન આગળ રજુ કરી. પણ જે સંધિ જોરજુમળથી સ્થાપવાની હતી તેના ઉપર મુસતાનની મ્હોરની રાને પરવા હતી? મુસતાન આ શરતો ઉપર વિચાર ચલાવતો હતો, એવામાં બલ્ગેરિયા પાસેથી ખશિમ મેસ અને તુર્ક પાસેથી પૂર્વ મેસ, એટ્રિનોપલ મુદ્દાત-મીક લેહિાએ હાથ કર્યું. વળી તેમને તો જાણે સહીઓ પડેલાં ખોએલું આખું એશિયામાઇનર હાથ કર્યું હોય એવી રીતે, રમનાંથી પણ આગળ થપવાની પરવાનગી તેમણે તેમના દિલો જાન દોસ્ત મિ. લોર્ડ ન્યોર્થ પાસેથી જીન માસમાં મેગરી; અને જુલાઈ તથા ઓગસ્ટ માસમાં રમનાંની ઉત્તરનો તેમજ પૂર્વમાં છેક કારા દિસ્તાર સુધીનો બધો મુલક કમળે કર્યો. એજ મહિના દરમ્યાન સેવલી સંધિ ઉપર મિતરાજ્યોના તેમજ તુર્કોના પ્રતિનિધિઓએ સહી કરી, એટલે તુર્કોના નસીજ પર પૂરેપૂર્ક પાણી ફરી વર્યું.

અસહકારનું મંજગાચરણ.

આ દરમ્યાન હિંદુસ્તાનના મુસલમાનોની અગવળ પણ આગળ ધપે જ જતી હતી. આ વર્ષની સરખાતમાં જ મોસાના મહમદખાનીની આગેવાની નીચે એક પ્રતિનિધિમંડળ વિલાયત ગયું હતું, તેણે ઈંગ્લંડમાં તેમજ બીજા દેશોમાં ફરીને રાજપુરુષોને તેમજ પ્રાંતવર્તને ખિલાફતમાં ન્યાય આપવાને બનવું સમજવું. પણ એપ્રિલ મહિનામાં મુલેલની હાલી શરતો લગમજ ધણાઈ ગઈ, એટલે આખરે તેમનો પ્રવાસ નિષ્ફળ નીવડ્યો. એવામાં જ એપ્રિલની ૧૭ મી તારીખે ખિલાફત પરિષદ મળી,

તેમાં પહેલી જ વાર એમ નક્કી થયું કે અસહકારની ચળવળની વિશેષ અંગે કમે, કમે.

- (૧) વગર પગારની, સરકારી, નિમણૂકનાં અને ધારાસભાની બેઠકોનાં રાજનામાં આપવાં અને હક્કબેનો ત્યાગ કરવો;
- (૨) સરકારી નોકરીઓ છોડી દેવી;
- (૩) પોલિસ અને સરકારી ખાતામાંથી રાજનામાં આપવાં; અને છેવટે.
- (૪) કર આપવાનું બંધ કરવું.

અત્યાર સુધી તો. અસહકારની ચળવળ ખિલાફતને અંગે જ અને સુખ્યત્વે કરીને મુસલમાનોની પરિષદમાં જ થઈ હતી. તેથી આ સવાલ દેશ સમસ્ત આગળ રજૂ કરવાને તમામ પક્ષના આગેવાનોની એક સભા અઠહાબાદમાં ૨ જુનને, દિવસે ગાંધીજીએ મેળવી. આ સભામાં પણ અસહકારનો સિદ્ધાંત મંજૂર કરવામાં આવ્યો, તેમ જ વાઇસરોયને એક માસની નોટિસ આપીને એમ-રહની ૧લી તારીખેથી અસહકારની લડત શરૂ કરવાનું નક્કી થયું. તે ઉપરાંત ગાંધીજી અને ફેટલાહ મુસલમાન આગેવાનોની એક સમિતિ અસહકારનો આખો ક્રમ ધડવાને નીમ્મો. આ સમિતિએ પોતાનો ક્રમ જુલાઈ માસમાં બહાર પાડ્યો, તેમાં પહેલી જ વાર સરકારી શાળાઓ તથા અદાલતોનો બહિષ્કાર સ્વયંવવામાં આવ્યો.

પંજાબનો ઉમેરો.

પંજાબના બનાવો વિષે તપાસ કરીને ફેટલાહ નૈયાર કરેલો રિપોર્ટ એપ્રિલ મોક્કયા પછી (૧૯૧૯) ને બેંગલોરમાં મુસલમાનોની પરિષદ મળી. હકીકત

વિષે લાગણી જાહેર કરવાને ૧૭ મી એપ્રિલના રોજ અને પ્રાર્થનાના દિવસ તરફ પાળવાનું જાહેર થયું. પછી પહેલી નવેમ્બરને દિવસે ગાંધીજીએ પોતાની જ જવાબદારી ઉપર સારા દેશને ફરમાવ્યું, કે ખિલાફતને વિષે ન્યાય નથી મળ્યો, તેથી સુલેહ ઉત્તરવમાં દાંડાએ લાગ ન લેવો. તે જ માસની ૨૩ મી તારીખે દિલ્હીમાં ખિલાફત પરિષદ મળી, તેણે

હતા; જલિયાવાલા; બાગમાં, વૈશાખી, મેળાને અંગે મળેલા હજારો નિર્દોષ માણસો ઉપર કંઈ પણ ખચર આપ્યા સિવાય જનરલ ડાયરેક્ટરી ધાતરી રીતે જોળી ચલાવી હતી; અને તે પછી આખી રાત ધાયલ થયેલા માણસોને કેવી રીતે રજાગ્યા હતા; મુજરાનવાલા લેફ્ટીના અત્યાચાર શમી ગયા પછી હવાઇ વિમાનમાંથી કેવી રીતે બેંગલોરમાં આવ્યા હતા અને મશીનગન ચલાવી હતી; એક આખા ગામના તમામ પુરુષવર્ગને તપાસને નામે બહાર બોલાવ્યા પછી સિપાઇઓએ ગામમાં જઈ તેમની ચોરતોડું કેવું બચાવે અપમાન કર્યું હતું! લાહોરની કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને મે માસના તાપની અંદર હાજરી પૂરાવવાને ૧૬-૧૬ માઈલ કેવી રીતે ચલાવવામાં આવ્યા હતા, અને કાસરના મજબૂત છોકરાઓને ચૂંટી કહાડી કેવી રીતે નિષ્કરપણે માર મારવામાં આવ્યો હતો! આ અને આવા ન ગાની શકાય એવા અત્યાચારો વિશે વાંચીને પ્રભ મોજી મધ. તે પછી મે મેહિનામાં સરકારી કમિટીનો રિપોર્ટ બહાર પડ્યો. તેમાં આ કંઈજાનક અને ત્રાસદાયક પ્રકરણ ઉપર ટાંકપિછોડા કરેલો નિહાળ્યો, અને આપણી સમિતિએ જે કમીમાં કમી બલામણો કરેલી, તેમાંથી એકેનો પણ અમલ કરવાને બદલે ઉલટું લોડ ચેમ્સફર્ડ અને સર માઈકલ ઓડનાયરને બ્રિટિશ સરકારનાં ખરીતામાં શાખાશી આપેલી બેઈ, ત્યારે લેફ્ટીના અંગેનો પની અવધિ આવી. તેવામાં બ્રિટિશ આમ અને અમીરાની સહામાં પંજાબના પ્રકરણ વિષે ચર્ચા થઈ, તે દરમ્યાન સરકારના વિરોધીઓએ તેમ જ તેના પક્ષવાદીઓએ જાણણો કમી તેથી બળતામાં ઘી હોમાયું.

આ મુંબેગામાં પંજાબનું પ્રકરણ ખિલાફતમાં અર્થ, અને એ બંને બાજુનો વિષે વિચાર કરવાને સળીસની ૩૦ મી અને ૩૧ મી તારીખે મહા-કે દરમ્યાન તેમાં ખૂબ ચર્ચા થયા પછી અસહ-સાથે રીત ઉપર છેવટે નિર્ણય કરવાને માટે અને કે મહાસભાની ખાસ બેઠક બરવાનું

ઉપર જણાવ્યા મુજબ ખિસાફત કમિટિએ તો સડત ચલાવવાનું પણ લીધું ન હતું. તેના પ્રતિનિધિ તરીકે મહાત્મા ગાંધીજીએ ૨૨ મી જુનના રોજ વાઇસરોયને રીતસર એક મહિમાની નોટિસ આપી, તેને દરમ્યાન બની શકે તો ખિસાફત વિષે ન્યાય અપાવવાને, અથવા તો તેમાં જાતે જાણીને આગેવાની કરવા વિનંતી કરી. જુલાઈ માસમાં સરકાર તરફથી કંઈ પણ જવાબ ન મળ્યો. તેથી ૧ જી ઓગસ્ટને દિવસે આખા દેશમાં હડતાળ પાડીને ખિસાફત કમિટિએ અસહકારનો વાવટો ફરકાવ્યો. સપ્ટેમ્બર માસની શરૂઆતમાં મહાસભાની ખાસ બેઠક કચકતામાં મળી, તેણે પણ વધુમતે મહાત્મા ગાંધીજીનો ફાવ સ્વીકારીને ખિસાફત કમિટિની સાથે ખિસાફત અને પંબજને વિષે ન્યાય મેળવવાને, તેમજ પૂર્વ સ્વરાજ મેળવવાને માટે અમદાવાદની હડતમાં જંપલાવ્યું, સ્વાસ્થી એ હડતે રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. એ હડતનો મૂળ ઇતિહાસ ગાંધીજીના વ્યાખ્યાનો અને લેખોમાંથી ક્રમવાર વાંચક મેળવી શકશે. માત્ર એ સંક્રમમાંથી તરી આવતા કેટલાક સિદ્ધાંતો વિષે કંઈક ચર્ચા કરવાની હવે રહે છે.

અસહકારની પ્રવૃત્તિ અને સરકારને નમાવવાને યોગ્યએલી છે એ તો જેખીતું છે. પણ સરકાર પર ક્રોધ અને ક્રોધ રીતે અસર પહોંચાડવાનો હેતુ રાખેલો છે, તે વિષે હાલની ચર્ચાઓમાં ઘણી ગેરસમજૂતિ અને અચાત માત્રમ પડે છે. કોઈ એમ કહે છે, કે સરકારને હેરાન કરવાને માટે અસહકાર ચોખ્ખો છે, અને જો સરકારને કંઈ હેરાનગતિ ન પહોંચે તો પછી તેથી શું ફાયદો ? કોઈ કહે છે કે ધારાસભાઓ, શાળાઓ અને અદાલતોને બંધીધાર કરવાથી જો તેને ખતમ ન કરી શકાય તો તેનું શું ફળ ? આવી દલીલ કરનારા પ્રખર આગેવાનો પણ બૂલી જાય છે, કે અસહકારનું ચરુ-તર મૂળમાં તો ધર્મ ને નીતિના સિદ્ધાંત ઉપર જ રચાયેલું છે. ખિસાફતનો સવાલ એ ધર્મનો સવાલ છે. ખલીફ દુનિયાના ૪૦ કરોડ મુસલમાનોનો

ધર્મશુદ્ધિ જણાય છે. તેની તમામ સત્તાને ખતમ કરીને, અને ઇસ્લામમાં તેને એક કેદી બતાવી અંગ્રેજોએ મુસલમાનોના ધર્મને ભારે ધોષા પહોંચાડ્યો. વળી અંગ્રેજસતાને તેમ જ તેની બંધાર આલેશી મુસલમાનોની પાક જમીન ઉપર અંગ્રેજોએ પોતાની સત્તા સ્થાપીને કુચને શરીફતા ફરમાવેલો તેમ જ પોતાનાં વચનોનો ભંગ કર્યો. આમ ઇસ્લામના ઉપર છીછી મુઝીને અંગ્રેજ સરકારે ધોર વિશ્વાસઘાત અને પાપ કર્યા છે, પંબજમાં પણ સેંકડો માણસોની કતલ કરીને અને બીજા હજારો ઉપર અસહ્ય જુલમ વર્તાવેને સરકારે ભારે પાપ વહોલ્યું. આવી 'સેતાની' સરકાર સાથે સહકાર કરવાથી તેના પાપમાં આપણે ભાગીદાર થઈએ, માટે તેની સાથે અસહકાર જ ધરે, એ વાન ગાંધીજીએ ફરીફરીને કહી : છે. દાખલા તરીકે સર નારાયણ ચંદાવરકર અને બીજા કેટલાક ગૃહસ્થોએ પ્રકટ કરેલા એક લેખના જવાબમાં ગાંધીજીએ જણાવ્યું છે કે :

સહકાર અને અસહકાર બન્ને બનાદિ કાળથી ચાલતી આવેલી નીતિ છે. ન્યાયીના દંમેમાં સહકાર, અન્યાયીને હમેશાં અસહકાર, ઢિંદો સરકાર તેમજ બી સરકાર બન્ને અત્યારે એક ઉપર એક અન્યાય કરે જાય છે. પોતાના મૂળ અન્યાયને છુપાવવા અનેક બનીતિ આચરી રહી છે. તેની બેડ સહકાર પાપ છે, અસહકાર ધર્મ છે, ફરજ છે.....

તેથીજ અસંતોષ અસહકાર એવું રાજવચન છે. તેને બંધારો મેનિફેસ્ટો પણ ઉઘાળી ન શકે.
વળી તેમણે ધારાસભા વિષે લખનાં જણાવ્યું કે :

શ્રીચંદ્રમાં પત નાંખવો અને છાંય ન ઉઠે એ કેમ બને ? જ્યાં સુધી રાજતંત્ર અન્યાયપ્રતિષ્ઠિ ખરડાયેલું છે, ત્યાં સુધી ધારાસભાને હું શ્રીચંદ્ર સમાન ગણું છું. +

વળી ગાંધીજીએ ઘણે કેાણે એમ પણ કહ્યું છે, કે આવી નાપાક સરકાર પામેથી કંઈ પણ બેટ લેવી એ આપણને હરમ છે. કચકતાની મત્રાસભામાં.

અસહકારનો ઠરાવ રજૂ કરતાં તેમણે જણાવ્યું કે :

એક પ્રભ બીજી પ્રભની તાબેદારીમાં રહી એક હાથે તેની કોરે સ્વીકારતી જાય, અને બીજે હાથે સહ કરનારી પ્રભએ નાંખેલા જોત્તે અને ભ્રમદારી ફાગવતી જાય એ ન બની શકે. વિજેતાઓના તરફથી આવતી કોઈ પણ મહેરબાની છતાંયેથી પ્રભનાં કલ્યાણને ખાતર નહિ, પણ રાજ્ય કર્તાઓના હાથની ખાતર જ હોય છે, એ વાત ને ફાણે કોઈ પણ પરાધીન પ્રભને એની મેળે સમી આવે છે, તે જ ફાણે એ રાજકર્તાની સાથેની દરેક મરજઆત મદદની આપણે તે બંધ કરે છે.

અહિકારનો હેતુ.

વળી એવું વ્યવહારિક દૃષ્ટિબિંદુ પણ તેમણે રજૂ કર્યું છે, કે દરેક સરકાર તેની શાખાઓ, કારણે અને ધારાસભા વડે પોતાનું બળ કાયમ કરે છે, અને તેથી પાંચી સરકારનું પોષણ ન કરવું હોય, તો આ ત્રણે સંસ્થાઓનો અહિકાર કરવો જોઈએ. અસહકાર વિષે એક શરૂઆતના જ લેખમાં તેમણે જણાવ્યું છે કે :

ત્યાં સુધી રાજ પ્રભ વચ્ચે એકદિશી ન યાય, ત્યાં લગી રાજની સલામાં જવું એ તેની સત્તા વધારે કાયમ કરવા સમાન છે. કોઈ રાજ પ્રભના કોઈ ભાગને પોતાની સાથે જોળવી ન શકે ત્યાં લગી રાજ્ય ચલાવી જ ન શકાય. *

ધારાસભામાં જઈ પિત્ર નાંખનાથી, પણ સરકારને સંચવવામાં આવ્યાં, એમ કમકમ્તાની મહાસભામાં તેમણે પંખખનો.

આપના પંખખના બનાવો. કરી. કેટલાક ને નિયાર કરેલો. અચ્ચાસી તરીકે હું એવા મોકલ્યા પછી (૧૯૧૬) તમે પાંચ સંસ્થા વિરોધમાંથી લખખોમાં મુસલમાનોની પરિષદ મળી. રાષ્ટ્રીય પક્ષના માણુ-વિષે લાગણી જાહેર કરવાને ૧૭ મીતે ઉત્તુક રહે છે. શોક અને, માર્થનાના દિવસ તરફ પાળવાનું કામના તેમના ચણું. પછી પહેલી નવેમ્બરને દિવસે ગાંધીજી.

પોતાની જ જવાબદારી ઉપર સારા દેશને ફરમાવ્યું, વાની કે પિલાકતને વિષે ન્યાય નથી મળ્યો, તેથી સુએદ કે ઉત્સવમાં કાંઈએ ભાગ ન લેવો. તે જ માસની રૂઝમી સા તારીખે દિલ્હીમાં ખિલાફત પરિષદ મળી, તેણે

એ તેઓ સરકાર સાથેના સહકારમાંથી નીકળવા માગતાં હોય, તો તેમણે આ માન્ય અધિકાર રાખવો તેમજ નહિ. નિશાળો વિષે તે જ બાપણમાં તેમણે જણાવ્યું કે :

આ સરકારને મારે મદદ કરવી ન હોય, તો તે કાર પાસેથી હું મદદ કેમ લઈ શકું ? હું ધારું છું, કે આ નિશાળો અને કોલેજો સરકારના કારણે નોંધાયેલા બનાવવાનાં કારખાનાં છે. એ જ સરકાર સાથેના સહકાર મારે પાછો જોઈ લેવો હોય, તો કારણો અને નોકરી બનાવવાનાં મોઝાં મોઝાં કારખાનાંઓને હું મદદ ન આપું.

આથી રીતે સરકારની સંસ્થાઓ સાથે અસહકાર કરવાથી છેવટે સરકારને તુકસાન પહોંચે તે ખરું જ. પણ આ ત્રણે સંસ્થાઓના અહિકાર વિષે ગાંધીજીનાં ને અનેક બાપણું અને લખણું મોલુદ છે, તેમાં કોઈ પણ ઠેકાણે આ સંસ્થાઓને તોડવાને સીધો ઉદ્દેશ જણાવેલો નથી એટલું જ નહિ. જુ અસહકારની પ્રતિપત્તિ છેવટે સરકારને ને તુકસાન થાય તેને પણ મૂળ હેતુ રૂપે નહિ, પણ એક પરિણામ રૂપે જ ગણે છે. દાખલા તરીકે અમદાવાદમાં મળેલી યુજ્જરાત રાજકીય પરિષદમાં અસહકારનો ઠરાવ રજૂ કરતાં તેમણે કહ્યું કે :

આ કસવમાં સરકારની પબલ્લી કરવાનું વર્ત્ત દાખલ થયું છે, પરંતુ તે પબલ્લી કરવાના હેતુથી કામ ન વામાં આવ્યું નથી. કોઈ દારૂિયાની પાસેથી રાખી ખાટલી જોઈ લઈએ એમાં આધાત તો છે, પરંતુ તે આધાતનું પરિણામ ખેડું અને ખાટલી જોઈ લેરી તે સારા માણુચરું કામ છે.

ગાંધીજીના આ વિચારો બરાબર ધ્યાનમાં રહે, તો આજે એ વર્તની પ્રતિપત્તિ ધારાસભા નિશાળો અને અદાલતો તરી નથી તેથી કોઈ બળાખ ન કાઢે, તેમ કેમ ફેરવવાની પણ વાત ન કરે.

આપમેળા.

આથી સ્વાભાવિક રીતે પ્રશ્ન થાય, કે એ ધારાસભા વગેરેનો અહિકાર કરવાથી તે સંસ્થાઓને તોડવાની સુરાદ ન રાખીએ, તો પછી તેથી શું વળે અને સરકાર કથી રીતે નમે ? આ વિષે દરેક મુલ અસહકારીએ ફરી ફરીને સ્મરણમાં રાખવાની જરૂર છે. અસહકારની આપની પ્રતિપત્તિમાં આજે

અને કુરખાનીના તરવને જ ગાંધીજીએ અસરકારક માનેલું છે. આ એકદમ પ્રકટ કરેલા પહેલાજ સેખમાં ગીતાજીનો સુંદર શ્લોક ટાંકીને તેમણે જણાવ્યું છે કે :

“ ખરેખરી ઈત્તિને સાર પ્રાણપણ કરવા તેણે રહેવું.....મા પોતાના ભોજે પોતાનાં ઇશ્વરને જન્મ આપે છે, અને ઉછેરે છે. મૃત્યુથી જ જન્મ સંભવે છે. અનાનનાં ખીજ ભોંયમાં દરાઈ રહે છે, ખરે છે, તે જ પાક કાપના થાય છે.

તે પછી દરિશ્વર અને ઇશ્વરિયતના દાખલા ટાંકી તેઓ લખે છે કે :

આપણે સંપૂર્ણ સ્વરાજ ઇચ્છીએ છીએ, પણ એક ન ન જોવા ઇચ્છતા નથી.

અસરકારક એ પણ એક પ્રકારનો સહેલો યુગ છે, એક નાનકડું તપ છે. તેમાં યોગે આપસોય રહેો.....જિહ્વાકેત જેવા પ્રશ્નો ફરવો કરવાને ઈન્દ્રો માણસો પાંચમાથ યજ્ઞનય તેની મને જરાયે ચિંતા નહિ થાય.....એવું કુઃખ ભોગવ્યા વિના છત ન જ મળે એમ હું માનું, અને એવું કુઃખ પણ માણસો ભોગવે તો છત મળ્યા વિના ન જ રહે એમ પણ હું માનું. આહુતિ વિશુદ્ધ વસ્તુની જ અપાય. દરિશ્વરમાં જરાપણ અધવિચિત્તાં હોત અને તેણે રાજપાટનો ત્યાગ કર્યો હોત, તો આપણે તેનો મદિમા આને ન ચાતા હોત.....

આપસોય એ હિંદુસ્તાનને સાર આપરયક ધર્મ છે. એમ માનતાં અસરકારકને વિષે આપણને જરૂરે બધ ન રહેવો જોઈએ.

શ્લોકતાની મહાસભાની વ્યાસપીઠ ઉપરથી તેમણે કહ્યું હતું કે :

તમારે જે વાત સિવાય ચાલે તેમ નથી-તાલીમ અને આપસોય.....બ્રિટિશ સરકાર સામે, અંગ્રેજ પ્રભુ સામે.....તમારે રજૂઆતમાં ઉતરી પડવું હોય તો તાલીમ અને આપસોયમાં ફેલાવું પડશે.....આ (આપસોયની) બાવના પ્રભુકીય છવનમાં ઉતારવા, તમને કહેવા હું આજે છું, એટલે કે.....રાષ્ટ્રની યજ્ઞેતરી ઉપર પોતાનું ધન, પોતાના ભાગકો, અને પોતાનું સર્વસ્વ કુરબાન કરવાને ફેરા તૈયાર છે કે નહિ, તેનું પારખું જેવા હું અહીં આજે છું.....એ ફેરા કંઈ બાકી રાખ્યા સિવાય પોતાનું સર્વસ્વ કુરબાન કરવાને તૈયાર હોય, તો સ્વરાજ નેત્ર નેતામાં અધાવવા તૈયાર છું

.....માણસો ફેરાના હિંતની બહતમાં પોતાનાં ઇશ્વરની પુસ્તકિયા કેળવણીના ભોગ આપવા તૈયાર છે ?.....એક તરફ પંખળની એટલે કે હિંદુસ્તાનની ઈત્તિ, અને બીજી તરફ થોડા જખત મરિની અનવરયા, ઉપલપાયક, મારા ઇશ્વરની પુસ્તકિયા કેળવણીની બરબારી, કચેરીઓ બંધ થવાથી કચેરીમાં જવાને ટેવાવતાં એને મલી દોઢામરી.....એ ભેમાંથી એક પસંદ કરવું પડે, તો હું પંખળ અને હિંદુસ્તાનની ઈત્તિ, ઉપલપાયક, નિરાણો અને કચેરીઓની બંધી (વગેરે) જરૂરપણ અચાલા વચર પસંદ કરે.

તમને જેવાડી જેવામાં આજે કે એ બ્રિટિશ રાજ્ય હેઠળ રહેવું હોય તો તેની ઉંમર તરીકે તમારે જુલમ ને ત્રાસ સ્વીકારી લેવો પડશે, અને એટલા માટે જ.....રાષ્ટ્રીય રાજાઓ સ્થાપી ન ચડું તો મારા ઇશ્વરની શિક્ષણની મુદ્રાએ ભલિયોની ટોળીને બેઠ થવાવા ઇચ્છું છું.

પણ આપસોયનો સિદ્ધાંત પૂક મહાસભાના ઇશ્વરોમાં જ ફેરાયેલો છે, એટલે ગાંધીજીના બાપ-ભોમાંથી વધારે ઉતારા આપવાની જરૂર રહેતી નથી. કલકત્તાની મહાસભાના ઇશ્વરમાં જણાવ્યું છે, કે “ પ્રજાની સાચી પ્રગતિને માટે જરૂરી આત્મભોગ અને તાલીમ આપવાના એકે સાધનરૂપે અસહકારની આ અગવગ યોજવામાં આવી છે.”

વળી નાજપૂરની મહાસભાના ઇશ્વરમાં જણાવ્યું છે, કે “ સાધારણ રીતે અમલકારની ફતેદ માટે આત્મભોગ અત્યંત જરૂરનો છે, નેથી આ દેશના દરેક ધધાના દરેક ઓપુરધને આ રાષ્ટ્રીય અગવગ માટે પોતાનાથી જને તેટલો વધારેમાં વધારે આત્મભોગનો ફતેદ આપવા આમદ કરે છે.” અમદવાદની મહાસભામાં તો મોટા પાયા ઉપર સચિનય ભંગ કરવાની હાલ સાર કરવાનો ફાવ પસાર થયો દો, એટલે તેમાં ને સર્વસ્વનું મમર્પણ આવી જાય છે. તે ફાવમાં પણ લખેલું છે, કે “ જોએની ખાતો યજ્ઞ ગઈ હોય કે આજ સરકારને હિંદુસ્તાનના લોહા પ્રત્યેના કેવળ મિન-જવાબદાર રથાનેથી ઉતારી પાડવાને કોઈને કોઈ પ્રકારના આપસોય સિવાય બીજો

ઉપાય નથી, તેઓને (મહાસભા) સલાહ આપે છે, કે તેમણે વ્યક્તિગત સવિનય બેંગ આદરવો.” આમ મારાસભા વગેરેના અધિષ્ઠારથી માંડીને પરદેશી ડાપડના ત્યાગમાં, નાણાંના ફાળામાં, સવિનય બેંગ કરવામાં અને તેને અંગે છેવટે મારપીટ કે જેલ સહન કરવામાં અને અંતે પ્રાણ આપવામાં આપ-ભોગનું જ તત્વ સમ્પાદ્યું છે, અને વિશુદ્ધ થયેલા સ્ત્રી પુરોના આપભોગથી જ પંજાબ ખિસાફતમાં ન્યાય મળે અને સ્વરાજ પ્રાપ્ત થાય. એવી અચળ શ્રદ્ધા મહાસભાએ તેમ જ ગાંધીજીએ ફરી ફરીને દેખાડી છે.

ઐક્ય અને શુદ્ધિ.

આપભોગ કરનારમાં શુદ્ધિની આવશ્યકતા ગાંધીજીએ ઉપર દર્શાવી છે. તેમની તો એટલે સુધી પણ માન્યતા હતી, કે સંપૂર્ણ રીતે શુદ્ધ થયેલા એક પણ માણસની કુરબાનીથી આખા દેશને સ્વરાજ મળી શકે. પણ એવા માણસની આશયે દેશ ન નબી શકે. તેથી આખા રાષ્ટ્રને, ઐક્ય સાધવાની અને શુદ્ધ થવાની સલાહ ગાંધીજીએ આપી હતી. નાગપૂરના ઠરાવમાં જણાવ્યું છે, કે “અસહકારની ચળવળની ફેત્તેનો આધાર પ્રમ્ન વચ્ચેના સંપૂર્ણ સહકાર ઉપર રહેલો છે, તે જોતાં આ સભા હિંદુ મુસલમાન વચ્ચે ઐક્ય પોષવાને સૌ જાહેર સંરચાઓને આશય કરે છે, અને આ સભાના હિંદુ પ્રતિનિધિઓ બ્રાહ્મણ બાહ્યજાતી વચ્ચેના બધા અગમનો અંત આણુવા, તથા હિંદુ ધર્મ ઉપરના અસ્પૃશ્યતાના કલંકને દૂર કરવા હિંદુ નેતાઓને ખાસ પ્રયત્ન કરવા ફરમાવે છે.” આ ઠરાવનો અમલ કરવાથી જેમ ઐક્ય સંધાય તેમ પ્રમ્ન શુદ્ધ પણ થાય. જમાના-ઓથી આવતા હિંદુ મુસલમાનના અગમ, બ્રાહ્મણ-બાહ્યજાતી વચ્ચેની તકરાર અને પાંચ કરોડ અંત્યજ જાતી બહેનોની અસ્પૃશ્યતા, એ આપણા દેશનાં કાળમાં કાળાં કથક ગણાય. માણસોના દિલ મેલાં, નીચ, અને સ્વાર્થી હોય તેટલે જ અંશે તેમની વચ્ચે બેઠલાવ કે તકરાર હોય. પણ જ્યારે સરકારના પાપની ઉપર ચઢાઈ કરવી હોય, ત્યારે પહેલાં

આપણું પાપ તો ધોવું જ જોઈએ. તેમ આવી જગત્સરત પરદેશી-સરકાર સામે ‘જંગ’ મચાવેલો હોય, ત્યારે અંદરની એકતા તો સાધવી જ જોઈએ. આવી રીતે આપણી મહાસભાના ક્રમમાં પહેલીવાર માત્ર રાજદારી-એવા કેવળ સહન ધાર્મિક નૈતિક અને સામાજિક ગણ્યતા સવાધોનો પણ સમ-વેશ થયો.

અસહકારનો રાજકીય ક્રમ તો અસંત વિચાર હતો જ. પણ તેમાંથી આ તત્વો દાખલ થવાથી તે પૂરેપૂરો સર્વદેશીય અને વિચાર બન્યો.

રેડીઆથી સ્વરાજ્ય.

પણ કદાચ રેડીઆની પ્રજ્ઞિત યોજનામાં ગંધીજીએ જે શુદ્ધ આધ્યાત્મિક તેમ જ પૂરેપૂરી બળદાર દૃષ્ટિ બતાવી છે, તેથી જ તેઓ આપણા દેશના ઇતિહાસમાં વધારેમ. વધારે પંકાશે. અમલ-કારનો ક્રમ યજ્ઞ થયો તે પહેલાં પણ તેમણે ધણી વાર કહેલું, કે સ્વદેશીમાં જ સ્વરાજની માવી છે, અને રોલેટ કાયદાની સામે સલામત બંધ થવા પછી તરત જ તેમણે સ્વદેશી અને રેડીઆની ખાસ ચળવળ આદરી. છતાં તે વખતે પ્રમ્ન તેવું રહ્યું પિછાતી શકી નહિ. પણ અસહકારના ક્રમમાં જેમ જેમ તેને વધારે પ્રધાન રચાન મળતું ગયું, તેમ તેમ દેશમાં રેડીઆનો અને ખાદીનો પ્રચાર વધતો ગયો. અને આ પ્રજ્ઞિત પણ ગાંધીજીએ ક્યાં ધોરણ ઉપર આદરી હતી, તે તેમણે જ ધરેલા કચકતાના ઠરાવ પરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. અસહકાર એ પ્રમ્ને આત્મભોગ અને તાલીમ આપવાના એક સાધન રૂપે યોગ્ય છે, એમ જણારીને તેમાં લખ્યું છે કે :

એ ચળવળના પહેલાં જ ક્રમમાં દરેક સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળકને આવા આત્મભોગ અને તાલીમ માટે ત્રણ આપવાના હેતુથી આ કોંગ્રેસ સંવેન કાપડને વિષે મોઢા પ્રમાણમાં સ્વદેશીનો સ્વીકાર કરવાની સલાહ આપે છે. અને દેશી મુઝીથી અને દેશી વહિવટ નીચેની શીક્ષણ દેશની જરૂરિયાત પૂરવું કાપડ તૈયાર થઈ નથી, અને હજી કેટલોક વખત સુધી થવાનો સંભવ નથી, તેથી આ કોંગ્રેસ એવી સલાહ આપે છે, કે ધેર ધેર ઢાંચે કાંતવાના તથા.....હાથે વણવાના પુરાણા અને આભરણ

ખંખાને સજ્જન કરી ખૂબ વધારે માત્ર તરત ઉત્પન્ન કરવા પ્રયત્ન કરેલા.

આ પછી બેઝવાડાની મહાસમિતિએ દેશમાં ૨૦ લાખ રેંડીઆ ચલાવવાનો કરાવ કર્યો, અને પછી જુલાઈ માસમાં મુંબઈમાં પરદેશી કાપડ બાજવાનું અને સ્વદેશીની પ્રવૃત્તિ ઉપર જ સર્પેન્ડરની આખર સુધી એકાગ્રપણે ખ્યાન આપવાનું કરાવ્યું, તેથી રેંડીઆ અને ખાદીનો પ્રચાર દેશમાં હજારો ગણો વધી ગયો. ધીમે ધીમે ગાંધીજી પણ રેંડીઆની પ્રવૃત્તિને વધારે અને વધારે ઉચ્ચ ધોરણ પર મૂકતા ગયા, અને છેવટે રેંડીઆના સાર્વત્રિક પ્રચારને જ સ્વરાજની અને સવિનય બંગની પ્રેરણા તૈયારીનું એક જ ચિહ્ન ગણવા શરૂઆત કરી. અહિંસા, હિંદુ-મુસલમાન વગેરેની એકતા, અસ્પૃશ્યતાનું નિવારણ અને સ્વદેશી-એ અસહકારના ચાર મુખ્ય પાયાને તેઓ ફરી ફરીને ગણાવતા. પણ તેની સાથે તેઓ એ પણ ભાર દર્શાવે સચવતા, કે રેંડીઆનો પ્રચાર પૂરો અને પાકો હોય ત્યાં બાકીની ત્રણેય ચીજ આપોઆપ સમાધાન થાય છે. ત્યાં રેંડીઆનું તંત્ર બરાબર ચાલતું હોય, ત્યાં હિંદુમુસલમાનોને બેઝ-મગીને ખૂબ શામ કરતું પડે, એટલે તેમનાં દિલ એક થાય. ત્યાં લોકો ખૂબ રેંડીઆ ચલાવતા હોય, ત્યાં તેના શૃંગળમાંથી અને ખાદીની વણસારથી લોકો શાંતિને પાડ આપોઆપ મેળવી લે; અને જેઓ હમલે હમલો સ્વતંત્ર વણાવતા હોય, તેમને હા! મુખ્યત્વે કરીને અંતરને વણાવતું શામ બાજતા હોવાથી-અસ્પૃશ્યતાનો ભાવ આપોઆપ દૂર કરતો જ પડે. આમ ગાંધીજીએ ધીમે ધીમે બાકીની સર્વ વૃત્તિઓ રેંડીઆમાં જ સમાવી દીધી. રાષ્ટ્રનું ઐક્ય, શુદ્ધિ અને મંપતિ તેમણે રેંડીઆમાં જ લેવાં અને તેથી સ્વાભાવિક રીતે તેમણે એમ પણ માન્યું કે જે આખા દેશમાં રેંડીઆની જ પ્રવૃત્તિ પૂરેપૂરી આદરવામાં આવે, તે સવિનય બંગની લડત મિત્રાપ સ્વરાજ આપોઆપ જ મળી જાય. અર્થાત્ એ દશાએ પહોંચવા માટે દરેક પ્રાંતના લગભગ દરેક દરેક ગામડામાં એટલું પ્રેમજન્ય ને વ્યવસ્થાસંચિત ઝેળવરી પડે, કે જેથી પ્રજાનું બળ વળી જઈને

સરકાર સ્વરાજ બેઠ કરી દે મહાસમાની ધમ ઉપર તેમણે જેમ રેંડીઆનું જ ચિત્ર દેશવ્યું, તેમ અસં-હકારની તેમ જ સ્વરાજ્યની મેંપણે સિદ્ધિનો સ્વચ્છિન્ન તરીકે તેમણે રેંડીઆનો જ ધમ આપેલ પ્રેમધર્મ.

અસહકારની લડતમાં અહિંસાધર્મ અને પ્રેમ-ભાવ ઉપર ખૂબ ભાર દઈને ગાંધીજીએ ચોતાનું ધાર્મિક દૃષ્ટિબિંદુ દેશ આગળ રજૂ કર્યું છે. આપણે તલચંદ્ર ચલાવીને નહિ, પણ માત્ર સદન કરીને જ કુરંગની કરી શકીએ એમ છીએ, અને તેથી ધાર્મિક તેમ જ વ્યવહારિક દૃષ્ટિથી અહિંસાનો મોક્ષસ ખ્યાલ રાખવો જોઈએ. એ વાત સમજતાં તો દેશને વાર લાગી નહિ; પણ અહિંસામાં દેખીતી રીતે નકારતો જ વાદ છે. એટલે કેવળ સ્પૂળ અને રાજકીય દૃષ્ટિથી પણ તેનું પાલન કરી શકાય, તેમજ સરકારી મેરથાઓનો અને પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર તેમજ સવિનય બંગ કરીને જેલ જવાની પ્રવૃત્તિ પણ સરકારને ખૂબ પહોંચવાના હેતુથી રોષપૂર્વક અને ચરસામાં પણ ધમ શકે. તેથી અહિં-સાનો પાક ગાંધીજી નિરંતર બજાવતા હતા છતાં પણ પ્રજામાં તાલીમના અભાવથી તેમજ સાચા પ્રેમધર્મના અભાવથી કવચિત ખૂનાગરજી થયે જતી હતી. છેવટે ૧૯૨૧ ના નવેમ્બર માસમાં નામદાર યુવરાજની પદશામશી વખતે મુંબઈમાં દુષ્કલ યથું, ત્યારે ગાંધીજીના બૈનરમાં આ વાત ઉઠી ઉતરી અને તેથી પ્રેમધર્મનો પાક આપવાને તેમણે 'વડી ચારી' ના મથાળા નીચે અત્યંત મદનવતે લેખ લખ્યો. તેમાં જણાવ્યું કે:

કાશ્મિરના બહિષ્કારથી કાશ્મિરમાં જનાર અટકે, નિશાળોથી નિશાળોઆ અને અદાલતોથી હડનારા અટકે, અને જે બધામાં પૂરી અચર ન પડે, ત્યારે તે પગલાંના પરિણામ વિશે શંકાઓ ઠી, પણ બધાની વડી ચારી—સર્વોપરિ માયા પ્રેમમાં રહેલી છે.

જે અસહકારમાં પ્રેમ નથી તે રાક્ષસી છે, જેમાં પ્રેમ છે તે ઈશ્વરી છે. ખીરાંએ કુબારાજીની સાથે અસહકાર કર્યો, તે કાંઈ દેવથી નહિ. કુબારાજીની શિષ્યઓ એણે પ્રેમપૂર્વક સ્વીકારી. આપણા અસહકારનું મૂળ પણ

પ્રેમમાં છે. તેના વિના બધું ખાલી છે.....જેઓ આપણું ન માને તેને પ્રેમથી છત્તવા એ પાર્થિવ જ્ઞાતિ, તેઓના ઉપર શેષ કરેના એ રાજાસી, નાસ્તિક જ્ઞાતિ.

આપણે રામ સાથે બળ કરવું જોઈએ, કે આપણા ત્યાગમાં થોડે ધણે અરી રોષ, એર ઇત્યાદિ બર્ષા છે, અને તેથી જ એ ત્યાગ પૂરે રોલ્યો નથી અને કાંચો નથી.

હવે આપણે સહકારી પ્રત્યે, પારસી, ખ્રિસ્તી પ્રત્યે મનમાંથી રોષ કઢાવી નાંખીએ. તેમને પણ હાથ ગલ્લીએ.

વળી ચૌરીચૌરાના અત્યાચાર પછી ગાંધીજીએ ફરીથી પ્રેમના તરત ઉપર ભાગ દીધો.

અસહકારીઓએ 'રાજદ્વારી' દિવસે અહિંસાનિવરણીય રીતે, પણ ને આપણે તપાસવા બેસીએ તો શોધ ન તે કસોટીમાં પાર વતર્યા. આને લીધે જ હવે તપાસ છે. અંગ્રેજોના વજ્ર જેવા સ્વભાવનો હોય કહેવા નકામે છે. પ્રેમન લઘી સાક્ષત્કારીઓમાંથી વજ્રસખી કહણીને પીગાળે-એવો એવો પ્રભાવ છે. માર્કે આ મત કોઈ ફેરવી શકે એમ નથી, કારણ કે મને તેની સત્યતાને અનુભવ છે. અંગ્રેજ કે બીજું કોઈ વરા ન થાય, ત્યારે એમ સમજવું કે પ્રેમન્યાયિ પ્રગટી નથી, અથવા તેણે તેજ આજ છે. અંગ્રેજ કે સરકારી હિંદી ભાઈજી છૂર આપણાથી ન જ ઈલાય, પણ આપણામાંથી મેટિ ભાજે છૂર ઈચ્છે છે. નબળાઈને લીધે છૂર કરતાં અટક્યા છીએ, અથવા પ્રબળ હોવા છતાં ચારીરિક ઈન ન પહોંચાડી એટલે જત-પાવ્યું એવી ભ્રમણામાં રહ્યા છીએ.

ને આપણને આપણા કાર્યક્રમમાં અધા હોય, તો જેમ અંગ્રેજોને હથિયારને વરા થાય એવા, તેમજ પ્રેમને પણ વરા થાય તેવા છે, એમ માનવા આપણે બંધાયા છીએ. આમ જેની અધા ન હોય તેને મટિ બે રસ્તા છે. અપ-મનોથી ઈપાતાં ઈપાતાં ફેટલીક પેટી મુખી આલ્યા કરે એવો ચરીરબળનો અભ્યાસક્રમ આપણે સાર પારાસમાં છે તે એક. બીજો દુનિયામાં નથી થયો એવો રહતપાતનો તાત્કાલિક ઈલાજ...એટલે મારા ગત પ્રમાણે કહીએ અહિંસા અને તેના દેહરૂપ અસહકાર અથવા સમયાનુસારી સહકારી કે વિરોધ એ બેમાંથી એક રસ્તો આપણે પસંદ કરવો હોય.

આમ અસહકારની પ્રવૃત્તિના મૂળમાં પ્રેમધર્મ-અથવા આત્મવાદન રહેશે છે એમ મોખમુ દેખાય છે.

સ્વરાજ્યનું વર્ષ.

જેમ ૧૯૧૯ નું વર્ષ કાળા કાળા સામે સત્યાગ્રહને માટે અને પંચાળના અત્યાચારોને માટે માદગાર રહેશે, અને જેમ ૧૯૨૦ નું વર્ષ પંચાળ અને ખિલાફતને વિરોધે ન્યાય ન મળવાથી અસહકારની ઉત્પત્તિને માટે પંકાશે, તેમ ૧૯૨૧ નું વર્ષ સ્વરાજ્યના વર્ષ તરીકે આપણી તવારીખમાં મરાહૂર થશે. ખિલાફત કમિટીએ ૧ લી ઓગસ્ટથી અસહકારની હાલત શરૂ કરી, તે વખતે પણ એક વર્ષમાં સફળ થવાની આશા રાખી હતી, પણ તેના તરફ પ્રગતિ થવાનું એવાએલું નહિ. કલકત્તાની મહાસભામાં ગાંધીજીએ અસહકારના કમચી એક વર્ષની અંદર સ્વરાજ્ય મેળવવાની વાત કરી, ત્યારથી તે વિષે ચોતરફ દેશમાં ખૂબ ચર્ચા થવા લાગી. તેથી તારત ન આ વિષે પ્રકાશો કરતાં જણાવ્યું કે :

કલકત્તાની મહાસભામાં જે કંઈ હલ્લું, કે ને અસહકારના માર્ગ કાર્યક્રમને તેના તરફથી પૂરતો જવાબ મળે, તો એક વર્ષમાં અચૂક સ્વરાજ્ય હાંસલ થાય. આ કહેવા બદલ લોકો અને હસી કહાડે છે.....મારે કદન હિસાબની ગણતરીને આધારે છે; અને હું કહેવાની હિંમત કરું છું, કે જે જણાવી છે તે શરતોનું પાલન ન થાય તો સાચું સ્વરાજ્ય અસંકલ છે.

પછી આ લેખમાં સરકારી ત્રણે સંરક્ષાઓના બાંધકાર વિષે તેમ જ સ્વદેશી વિષે આગ્રહ કરીને તેમણે જણાવ્યું કે :

આ બધાને માટે તાલીમ જોઈ એ, આપણે જોઈએ, કુરુબાની જોઈએ. પ્રભનો વિશ્વાસ, હિંમત અને શક્તિ કુલબને જોઈએ.

આને ને વર્ષના લોકો પ્રભમતને. રોડી રથા છે.....તે વર્ષમાં આપણે આ શબ્દો એક વરસમાં પૂરા ખીશથી બતાવીએ, તો એક વરસમાં જ સ્વરાજ્ય મેળવી શકીએ.

એક વરસમાં સ્વરાજ્ય મેળવવાની તેમની ભાવના ધીમે ધીમે ખૂબ પ્રસરી. તેથી આપણે નામપટ્ટના દરાવમાં વાંચીએ છીએ કે :

આંતમાં ખિલાફતને પંચાળના અત્યાચારો દર સાથે અને એક વરસમાં સ્વરાજ્ય સ્થપાય, તે માટે આ સભા

સાથે સંબંધ ધરાવતી તેમજ બીજા બહેર સરચાઓને સરકાર સાથે અસહકારની તથા અહિંસાની પ્રશ્નિ ઉપર પૂરેપૂરે ધ્યાન આપવા આમ્રદ કરે છે.

આવી રીતે એક વર્ષમાં સ્વરાજ મેળવવાની લાવના મહાસભાના ઠરાવમાં મૂર્તિમંત થઈ, તેથી વળી આખા દેશના ઉપર તેની ધણી ઉંડી અસર થઈ. સન ૧૯૨૧ના વર્ષના એક પછી એક મહિના જતા ગયા તેમ વધારે અને વધારે અદ્યતી અને વેગથી કામ કરવાની ચીવટ સૈને લાગવા માંડી.

વળી કુલ સ્વરાજ મેળવવાને માટે એક વર્ષની મુદત નાંખેલી હોવાથી બેઝવાડના અને પછી મુંબઈના કમના અમલ માટે પશુ સમય ચૂકરે કરવામાં આવ્યો, અને નવેંબર માસની ૪-૫ તારીખે સવિનય ભંગ વિષે વિચાર કરવાને મળેલી મહાસ મિતિએ પશુ પોતાના ઠરાવમાં જણાવ્યું કે “ આ વર્ષની આખર પહેલાં સ્વરાજ સ્થાપવાના રાષ્ટ્રના નિશ્ચયને પૂરેપૂરે અલ્પમાં મૂકવા માટે હવે બહુ વધારે વખત નથી.....તેથી મહાસમિતિ નીચેની શરતોએ..... સત્યાગ્રહ.....શરૂ કરવાની સત્તા આપે છે. ”

એતો દેખીતું જ છે કે સ્વરાજને માટે તેમજ અસહકારના લુદા લુદા કમને માટે સમયની મર્યાદાઓ મૂકાઈ તેથી જ પ્રજાની આશા અને ઉત્સાહને ખૂબ વેગ મળ્યો, અને તેને વ્યવહારિક રીતે સરળ કરવાને અનંદહ અંત અને મહેનતથી કામ થયું. ધારાસભાના અધિષ્ઠકાર ને માટે તો સરકારે જ વખતની મર્યાદા નીમી હતી, એટલે કલકત્તાની મહાસભા પછી તેનો તો તરત ફેસલો થઈ ગયો. તે પછી મુખ્યત્વે કરીને સરકારી શાળાઓ પાઠશાળાઓ અને વિદ્યાપીઠના જ અધિષ્ઠકાર ઉપર ખૂબ ધ્યાન અપાયું, અને નાગપૂ-રની મહાસભામાં બંધાયે આગેવાનો લડતના કાર્યક્રમ વિષે એકમત થયા, એટલે માર્ચ મહિના સુધીમાં શાળાઓ વિષે ઠીક કામ થયું. એપ્રિલ માસની શરૂઆતમાં મહાસમિતિએ ઠરાવ્યું કે ૩૦ મી જુન સુધીમાં એક કરોડ સભાસદ નોંધવા, એક કરોડ

રૂપિયા જમા કરવા, અને ૨૦ લાખ રેંડીઆ ચલાવવા તેથી સૌ પ્રાંતોમાં આ ત્રણ બાબતમાં ધમધાકાર કામ ચાલ્યું. છેવટે સભાસદો તો આશરે ૨૫ લાખ જ થયા, અને રેંડીઆની પૂરેપૂરી ગણતરી થઈ ન હતી. જોકે સામાન્ય રીતે ૨૦ લાખથી વધારે રેંડીઆ દેશમાં ચાલે છે એવી ખાત્રી થઈ; પણ ખરેખરે કિત્તો તો એ થયો, કે જુનની શરૂઆત સુધીમાં ભાગ્યેજ આખા દેશમાં મળીને ૧૫-૨૦ લાખ રૂપિયા થયા હશે, છતાં પશુ તે માસ દરમ્યાન ગાંધીજીના તેમજ સૌ કાર્યકર્તાઓના અદ્ભુત પ્રયાસથી ૩૦ મી તારીખે રાત્રે અથવા વધારે ચોકસાઈથી કહીએ તો જુલાઈની ૧ લી તારીખે એક કરોડ રૂપિયાનું ઉપરાણું બહેર થઈ ચકયું. વળી તરત જ ગાંધીજીએ મુંબઈની પ્રજાને ફરમાવ્યું, કે જે ૧ લી ઓગસ્ટ ને દિવસે ટિળક મહારાજની સંવત્સરી બરાબર ઉજવતી હોય, તો તે પહેલાં, એટલે ફક્ત એક માસ દરમ્યાન જ, ૫૨-૬૩ કાપડનો પૂરેપૂરો બહિષ્કાર સીએ કરવો જ જોઈએ, અને એવાં બંને તેટલાં કપડાંની હોળા પશુ સળગાવવી જ જોઈએ. આની પશુ બહુ અસર થઈ. ગાંધીજીએ આ સલાહ આપી, ત્યારે કોણે સ્વપ્ને પશુ ધાર્યું હશે, કે ૩૧ મી જુલાઈને દિવસે એલિફન્ટન મીલના મેદાનમાં પરદેશી કાપડની જગી હોળા થશે, અને તે દિવસે તેમજ તેને બીજે દિવસે ચોપાટી પર જે લાખો માણસો બેસા થશે તેઓ આટલા જૂજ સમયમાં પોતાની રંગબે-રંગી-મુખ્યત્વે કરીને વિદેશી-ટોપીઓનો ત્યાગ કરીને ખાદીની અથવા તો સફેદ સ્વદેશી કાપડની “ ગાંધી ટોપીઓ ” પહેરીને આવશે ! સ્વદેશીનો કમ પૂરો કરવા માટે મહાસમિતિએ ઓક્ટોબરની આખર તારીખ ઠરાવી હતી, અને તે પહેલાં મહિ-ઓ સુધીમાં મહાસભાના આ સંબંધી ઠરાવનો જેવો અમલ પહેલાં નહિ થયેલો, તેવો ત્રણ માસમાં થયો. વળી નવેંબર માસની શરૂઆતમાં સવિનયભંગ કરવાનો ઠરાવ કર્યો, તેમાં પશુ એક વરસની મર્યાદામાં બાકી રહેલી રૂંક મુદતનું ભાન કરાવ્યું. આથી સૌ કાર્યકર્તાઓ આખરની કુરબાની અપવાને માટે તૈયાર થવા લાગ્યા આપણા પ્રાંતમાં બારડોલી

અને આખું તાલુકામાં સામુદાયિક સવિનય લાંબા માટે નક્કી કરેલી શરતોનો અમલ વખતસર પૂરો કરવાને માટે ખૂબ તૈયારીઓ થવા લાગી. એ કે મુંબઈના હુલ્લડથી ગાંધીજીએ ચેતી જીએ તેવોને ખામેશ રાખવાની અને પાકી તૈયારી કરવાની ખાસ એતવણી આપી હતી, તોપણ સરકારે અનહદ મુખાંધ કરીને સ્વયંસેવકોની અને જાહેર સભાઓની બંધીના હુકમ બંગાળ અને બિહારમાં, સંયુક્ત પ્રાંત, દિલ્હી અને પંજાબમાં બહાર પાડ્યા. પણ તેથી તે પ્રાંતોમાં મહાસભાના સેવકોને માટે જેલનો માર્ગ ખુલ્લો થયો. તે વખતે પણ જેલમાં જનારા ધણા ખરા સ્વયંસેવકોને તેમજ ગાંધીજીથી મારીને બીજા લાખા માણસોને એવી અચળ શિક્ષા હતી, કે ૩૧ મી ડિસેમ્બરે સ્વરાજ મળશે, અને બધા જેલના દરવાજા ખુલી જશે.

આવી રીતે આખા વર્ષની તેમજ તે દરમિયાન પગલે પગલે સમયની મર્યાદા ચુકવાથી દશકાઓમાં બહો જમાનાઓમાં જેવી જાયતિ ન આવી શકે તેવી પ્રજામાં આવી, અને જેવું અમલી કામ ન થઈ શકે તેવું વિનંતીને વેગે થયું. ૩૧ મી ડિસેમ્બરની રાત્રે ૧૨ વાગે જેમણે સ્વરાજની સ્થાપના નહીં આપે જોવાનું મોઢક સ્વપ્ન રચ્યું હતું, એઓ તો તે સિદ્ધ ન થવાથી બંને નિરાશ થયા હોય. પણ તો કોઇ કળા કરશે, કે તે વર્ષમાં સર્વ પ્રકારની રાષ્ટ્રીય ઉત્તરિનાં અધોત ભવિષ્યમાં સ્વરાજની સ્થાપના પાયા પાયા અને હિડા નખાઇ ગયા. ભવિષ્યની પ્રજાને જમારે તે ઇમારતનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ નીરખવાનો પ્રયત્ન આવશે, ત્યારે સૌ કોઇ ૧૯૨૧ ના વર્ષને યાદ કરી, ગાંધીજીને અને તેમના જેવી વિરલ શક્તિ રાખી કાર્ય કરનાર અનુયાયીઓને જરૂર હુવા દેશે.

મતભેદ.

અમદાવાદની મહાસભાનો કાર્ય, બારડોલીના સત્યાગ્રહની તૈયારી, ચૌરીચૌરાના અત્યાચાર અને તે પછી સવિનય લાંબી તમામ પ્રજાને બેઠકાની સમયની કંઈ પણ મર્યાદા નાખ્યા સિવાય માત્ર

સ્વનાત્મક કાર્ય જ કરવા વિશે બારડોલી અને દિલ્હીના કાર્યો, ગાંધીજીની ગિરફતારી અને પ્રજાની નિરાધારતા અને નિરાશા, સાવનપૂર્વક સમિતિની તપાસ અને તેના હેવાલ અને છેવટે તેને પરિણામે ધારાસભાને વિશે-ખરે જોતાં અસહકારના સમય કાર્યકર્તા વિશે બારે મતભેદ-એ બધી વાતો સૌના મનમાં ધ્રુણી તાણ છે. અસહકારના મૂળ કમની એકે એક કડી ઉપર આજે હથોડા મારવામાં આવે છે, અને ગયાની મહાસભામાં તેમાંની કેટલી તરેશે, અને કેટલી કાયમ રહેશે, એ હોલ કહી શકાય એમ નથી. એ તો દેખીતું જ છે, કે જેઓ મૂળ કમમાં મોટા સુધારા કરવા માં છે, તેમને અસહકારની નીચે રહેલા અહિંસાના, પ્રેમના અને કુરબાનીના તત્ત્વમાં શકા રહી નથી. પણ જેમ હાલ તરતમાં ધારાસભાની ચૂંટણીની જ ચળવળ ઇચ્છનાર, પક્ષમાં અનેક મત મૂતાતરનો, શંકા મેણા જોવામાં આવે છે, તેવા કંઈ ગાંધીજીના મૂળ કમની વધારી કરનાર પક્ષમાં પણ નહિ હોય ? ગુણની મહામંત્રિ તિમાં તેમજ મહાસભામાં ધારાસભાને બિહાર તો વધુ મતે કાયમ રહે એ સંભવિત છે, પણ આ બિહારના હિમાયતીઓ આત્મશુદ્ધિ અને આત્મબોજના જે અચળ સિદ્ધાંતો ઉપર જ અસહકારની પ્રજ્ઞિતિ સ્થાપેલી છે તેને બરાબર બિઝાને છે ? ગાંધીજીને માટે માત્ર અંગત પ્રેમ અને માનની લાગણીથી તો તેઓ દોરાતા નહિ હોય ? અથવા મહાસભાને એપરે ચઢી ચૂક્યા કરાવને ફેરવવાની હિંમતને અભાવે સ્થિતસ્થ સ્થિતિ: સમર્થનોયા એવા લાવથી તો તેઓ ધારાસભાની વિરુદ્ધ મત આપવાના નહિ હોય ? ધારાસભાની વાતને બાબુએ મુદ્દી દબને રુદ્ધ અસહકારના ધોરણ પર મહાસભાના નાવને અને તેમાં એકલ પ્રજાને હંકારવાની જે ભારે જવાબદારી તેઓ માથે લેશે, તેના તેમને પૂરેપૂરો ખ્યાલ દેશે ?

આ પ્રસંગે દિલ્હીની મહાસમિતિમાં* ગાંધી

* બારડોલીના સ્વનાત્મક કાર્યના કારણે વિશે વિચાર કરવાને તા. ૨૫ ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૨ ના રોજ મળેલી સભા.

જીએ ગદગદ કંઠે જે ઉદ્ગારો કહાડ્યા હતા, તે યાદ આવે છે. તેમણે જણાવ્યું હતું કે આ મહા-સભાની સમગ્ર જવાબદારી લેતાં મારું અંતઃકરણ કંપે છે, અને મને એમ થાય છે કે આખા દેશની અંદર હું અને આ નાની સરખી છોકરી એકલાં જ અસહકારી હોઈએ તો હું નિર્ભયપણે કામ કરી શકું. શ્રી સરોજિની નાઈકુએ પણ હમણાં જ કક્ક-તોની મહાસમિતિની બેઠકમાં જણાવ્યું હતું, કે અસ-હકારીઓએ યોડા કે વહેલાં એકથી સંખ્યામાં રહે-વાને તૈયાર થવું જોઈએ, અને ખીન ધણાએ સુસ્ત અસહકારીઓએ ખાનગીમાં આ મતને ટેકા આપ્યો હતો. વધુમતિમાં રહી અસહકારના ધોરણ પર મહા-સભામાં ઠરાવો પસાર કરવાની અને દેશને રોરવાની લાલચ મળી ભારે છે. પણ આગળના અનુભવ ઉપરથી માલમ પડ્યું છે, તે ઉપરથી આવી વધુ-મતિમાં વિવિધ પ્રતિવાદો, અણસમજી તેમજ આ-કળા માણસો ભળે છે. તેમનો બોલે ગાંધીજીને જ અસહકાર થઈ પડ્યો હતો, તો પછી તેમના અનુયાયી-ઓનું શું ગતું ? વધુમતિમાં હોઈએ ત્યારે દેશની જડાનો તેમ જ તેમાં થતી ખૂનામરકોનો બોલે વહેરવે પડે, પણ જે અસહકારીઓના દળમાંથી નમળાઓ નીકળતા જાય, તો ધીમે ધીમે એ દળ વધારે ને વધારે શુદ્ધ, અને સત્યાગ્રહી બને; અને પોતાની તપશ્ચર્યા પૂરી કરી લઈ સરકારની સામે કેસરીઆં કરીને સર્વસ્વની આજ્ઞાથી આપી શકે. સત્યાગ્રહીઓની આત્મસિદ્ધિ માટે તેમજ દેશની આઝાદીને માટે આ જ માર્ગ વધારે ક્રેયરકર છે.

ઉપસંહાર.

વળી દેવને પ્રેમથી જીતવાનું અને થયુંને મિત્રા-ચારીથી વશ કરવાનું, કોષને અકોષથી હસવવાનું અને દેવ બની દાનવનો પ્રભાવ્ય કરવાનું, મરીને જીવ-

● પાંચમી પ્રાંતિક સમિતિના મંત્રી પંડિત સંતા-નમની નાની પુત્રી ચારીચોરાના અત્યાચારને લીધે તેઓ આમ બોલ્યા હતા.

વાનું અને દેહનો ત્યાગ કરી આત્માને અમર કરવાનું સ્વયં યોડા જ પિછાની શકે, અને તેથીયે યોડા આચરી શકે—એવા સૂત્રને અને તેના ઉપદેશક મહા-ત્માઓને જગત હંમેશાં પૂજે છે. પણ તેમને અમર કરવાને અને તેમની પૂજાને કાયમ કરવાને જે માર્ગ લેવાય છે તેમાં જ તેમના સિદ્ધિતોનો ઘેડો ધણો ભંગ થાય છે. તેમના અનુયાયીઓ પોતાના પાપને છુપાવવા પુણ્યનું સ્મરણ કરે છે, પોતાના દિલનો જેલ સુશોભિત કપડાંથી ઢાંકે છે. ભગવાન શુદ્ધ, મહાવીર રવામી, ઇસુખ્રિસ્ત—એ જવાને દુનિયાએ પૂજ્યા અને આજે પણ પૂજે છે. પણ તેમના કહે-વાંતા અનુયાયીઓમાંથી પણ કેટલા તેમનો સાચો ઉપદેશ પાળે છે ? તો પછી ગાંધીજીના પ્રેમ અને અહિંસાના અસિધારાવન પરથી યોડા યોડા મહારથી-ઓની પણ શ્રદ્ધા ઉડી જાય એમાં કાંઈ નવાઈ નથી એટલું જ નહિ, પણ કમે કમે નવા નવા અનુભવો થતાં અને નવા નવા કમ ઘડાતાં એક દોહની યે શ્રદ્ધા એ ઘત પર અમળ રહે, તો એ આશ્ચર્યકારક ગણાશે. આમ સંખ્યાની દૃષ્ટિએ ગાંધીજીની પ્રતિષ્ઠા નિષ્ફળ નીવડે અને તેમના વારસો આ દેશમાં યોડા જ રહે તો પણ શું ? આવા મહાત્માઓ કામ કાઢવારે આ પૃથ્વી ઉપર અવતાર લઇને ગમનશું ની આવના-ઓનું, અનદહ સહનશક્તિનું, નિઃસ્વીમ શ્રદ્ધાનું, અને અપૂર્વ આપભોગનું જે દર્શન કમવે છે, તેથી કેટલાયે જમાનાઓ સુધી દુનિયાને તેની કંઈક કંઈક ઓંખી ઘણાં કરે છે. અને આથી મનુષ્યમન કદાચ દોશો વધારે ઉંચે નહિ ચડીને દોષ, તોપણ, તેની યે પડી તો અટકે જ છે. ગાંધીજીનું પણ આવું જ ગંભીરથું રહી જાય તો કાંઈ નવાઈ નહિ.

પણ જેમનાં દિવ ગાંધીજીના સિદ્ધાંતથી ખરેખર રંગાયાં છે, તેમનો માર્ગ તો સ્પષ્ટ જ છે. તેઓ ગાંધીજીના પ્રેમ અને અહિંસા, આપભોગ અને આત્મશુદ્ધિના શુદ્ધ સિદ્ધાંતોનું ફરી ફરીને મનન કરી પોતાના અંતરમાં વધારે અને વધારે ઉડા ઉતારશે, રાજપ્રકરણના ને વ્યવહારના દરેકજ ઉપજના મવા-લોનો નિશ્ચય એ સિદ્ધાંતોને આધારે કરશે. જેમ

તેમની સંખ્યા ઓછી અને વધારે ઓછી થતી જશે, તેમ તેમાંના દરેકને પોતાની અંગત જવાબદારીના વધારે ને વધારે જવાબ આપશે, સર્વે પ્રત્યે પ્રેમ અને સમભાવ રાખીને તેઓ વધારે અને વધારે કુરબાની કરે જશે અને પોતાના દેહમાં આત્માનું સ્વરાજ સ્થાપી નિરંતર દેશને સ્વરાજનો પંથ દેખાડશે. કદાચ ચોતરફ યુનામરકીનું કે અનવસ્થાનું ખૂબ ધમસાણું ચાલતું હશે, કે પરસ્પર વિરોધી વિચારો અને શબ્દોના યોગીઆ ઉડ્યા હશે તે

વખતે સત્યામહના મુકીબર સૈનિકા-ઉત્થાનમાં મોળાંથી અને ઘેરાં વાદળથી ધમધોર થયેલા બરે દરીઆપર આલની એક ફાટમાંથી ચમકતા તેજસ્વી તારક-જ્યુની માફક સૌમ્ય મધુર પ્રકાશ પાડશે.

કન્ડુલાલ કનૈયાલાલ

મામસર વદ ૧૦ ને સનિવાર.

યાજ્ઞિક.

ગોધરા ખેતીવાડી શાળા.

આપણા દેશનો ખેતીવાડી એ મુખ્ય ધર્મી છે, જ્યાં તેના શિક્ષણ મળે તો શાળાઓ કલ્પિત જ નહીં. આજે છે. હંમેશા સાહિત્ય શિક્ષણની કે કાવ્ય શિક્ષણની કોઈ જાતની શાળાઓ અને કોલેજો દુલિત પડે છે, પણ જોના ઉપર આખા દેશના કરોડો લોકોનો આધાર છે, તે ખેતીવાડી શિક્ષણને મળે શાળા અને કોલેજો આંગળીને ટેરે ગણાય તેથી પણ ઓછી છે. આખા મુંબઈ ઉદ્યોગમાં ખેતી પાતાની એક કોલેજ અને ત્રણ ચાર શાળાઓ છે અને આ શાળાઓ પણ તાલેતરની ઉપડેલી છે આખા ગુજરાત પ્રાંતને માટે આવી એક જ શાળા ગોધરામાં, આજુબંને રસ્તે ત્રણ માઈલ દૂર, અંબાલી ગામ ૧૯૨૦ ના જુનથી શરૂ થયેલી છે. આ શાળાની ન્યવસ્થા અને અધ્યક્ષ સારાં છે અને તેની મુલાકાત લેનારને ધણી જાણ થવા સંભવ છે.

આ શાળાના મુખ્ય શિક્ષક ખેતીવાડી કોલેજના એક મેન્યુએટ બાઈ ઓળાસાઈ દેસાઈ શરૂઆતથી જ છે. શિષ્યોની કુલ સંખ્યા આશરે ૩૦ છે અને તે બધાઓ શિક્ષકો સહિત જ રહે છે. શાળાને અગ્રે પચીસ એકર એક વાણુ જમીન છે અને દરેક આગળ વણેલા ઉકારાને પાથી અરધો એકર જમીનનો કટોક ખેડવાને અને વાવવાને માટે સોંપવામાં આવેલા હોય છે. તેમાં તે કંઈ પણ અનાજ શાકભાજી, અથવા કપાસ વિગેરે વાવે છે, અને તે તેનેજ કટોક ગણાય છે.

દર વરસે આશરે પંદર ઉકારાઓને આ શાળામાં દાખલ કરવામાં આવે છે. દાખલ થવા હવનાર જોના વારના વાલીને ધર્મી ખેતીનો જોવા જોઈએ, તેણે જોનામાં જોઈ ગુજરાતી ગાયુ ધોરણ પાસ કરેલું હોય જોઈએ તથા તેની ઉમર પંદર થી વીસની વચ્ચે હોવી જોઈએ. વિદ્યાર્થીને બધાં જાનું, ખાવાનું અને રહેવાનું તમામ ખર્ચ હાલ સરકાર તરફથી મફત રાખવામાં આવેલું છે. ફક્ત પુસ્તક અને કપડાંવસાતો જ ખર્ચ તેના વાલીને કરવો પડે છે. હાલમાં મુખ્યત્વે કરીને પાટીદાર તથા ધારાળા કોળે કોમના વિદ્યાર્થીઓ દાખલ થયેલા છે. વરસમાં બે વાર, ફીવાળી ઉપર એક માસ અને જુનાવામાં દોઢ માસ, રજ પાડવામાં આવે છે, જે વખતે વિદ્યાર્થીઓ પોતાને ઘરે જઈ રાખે છે. વીવસમાં ત્રણ કલાક અને જુનાવામાં ત્રણ કલાક ખેતરમાં ભેટે કામ કરવાનું હોય છે. શિક્ષણ વિભાગમાં વનસ્પતિ અને જંતુ સંબંધી શાળા રણ જ્ઞાન, ખેતીવાડીને લગતી કુશળ તથા અકલિત આરોગ્યવિજ્ઞાન, પેશ ધર્મ, જોવાઈ વણાઈ, મર્યાદા ઉપરનાં વિગેરે અને જોઈએ જોઈએ તથા પંપ જેવી રીતે ચલાવવાં તે જ્ઞાન આપવામાં આવે છે, જે વરસમાં તમામ અભ્યાસ પુરો કરવામાં આવે છે, જેથી તે મુદતની આખરે સારી અને દોરિશિયાર બેદુત બનીને વિદ્યાર્થી પોતાને ઘરે ખેતીના કામમાં જોડવા બધ છે.

આવી શાળાઓ જોનામાં જોઈ દરેક જાતનાં જોઈ અથવા દરેક જાતનાં જે ત્રણ હોવી જોઈએ. ખાવા તથા

૧૬૫૫નું અર્થ વિદ્યાર્થીને માટે રાખવામાં આવે, તો કંઈ ખોટું ગણાય નહિ; અને તેથી નિરાશને માથે પડતા બાલો એછા થાય. વળી શિક્ષણને માટે આજનું નર્તા કંઈ ફી લેવાય તો તે પણ ખોટું ગણાય નહિ. છતાં આમાં જગજગમાં સાચરકુલો થાય છે, તેને બદલે આવી ખેતીવાડીની શાળાઓ થાય, તો તેથી ખેતીની સ્થિતિ સુધરે, ખેતીના બરના ઉપયોગી નવીન ઓભરો ફાળવ થાય. કુવાના પાણીથી પંપ વડે સારી બાનાયત થાય

અને તે રીતે દેશની કોલત વધે તે થવું હિંદ છે. હાલ શિક્ષકો લગા નોકરોનો પગાર તથા વિદ્યાર્થીઓનો ખોરાક અર્થ વીગેરે તમામ મળી માસીક અર્થ રૂ. ૬૦૦ ને આશરે છે. મુખ્યને નવાં સરકારી પદવીનાં આશરે રૂ. ૪૦,૦૦૦ ના અર્થે બાંધ્યાં છે. વાંચકને આ શાળાની મુલાકાત લેવા મારી આસ બમામજુ છે.

અમૃતલાલ વિ. હંકર.

ખાદીનો પ્રચાર

રૂનાં આંતરરાષ્ટ્રિય મંડળ (International Cotton Federation) તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલા આંકડાઓ ઉપર બોલતાં એ વિષય ઉપરનો નબીલો વિદ્વાન, સર ચાર્લ્સ મેકારા બ્રાને છે, કે હિન્દુસ્તાન, ચીન, અને જાપાનની ૮૦ કરોડની વસ્તી માટે ફક્ત એક કરોડને વીસ લાખ સ્પિન્ડલો તે દેશોમાં છે. ગ્રેટબ્રિટન અને આયર્લેન્ડની જરૂરીઆતો પૂરી પાડવા માટે આટલી સ્પિન્ડલો પૂરતી ગણાય છે. પૂર્વના દેશોમાં આ સ્પિન્ડલો મુકવા માટે બમણો અર્થ કરવો પડે, અને તે છતાં તે દેશોમાં હિંદ પ્રકારનો માલ ઉતરે નહિ. સર ચાર્લ્સ વળી વધુમાં કહે છે કે આટલા સ્પિન્ડલો મેળવતાં આ પૂર્વના દેશોને લગભગ એકસો વર્ષ થયાં છે. તેથી કરીને તે લેંદશારખને સહારો આપે છે, કે હિન્દુસ્તાનને દરેક તરફે ગણી શકાય નહિ.

સર ચાર્લ્સના ઉપરના આપેલા ચબ્દોમાંથી આપણને ધણું શીખવાનું અને સમજવાનું છે. ત્યારે મહાત્મા ગાંધીજીએ ખાદીની ચળવળ શરૂ કરી, ત્યારે

ધણી તરફથી એમ પૂછવામાં આવતું હતું, કે 'હાથે કાતેલું અને હાથે વણેલું કાપડ જ વાપરવું જોઈએ, એવો આગ્રહ શા માટે ? હિન્દુસ્તાનની મિલોમાં બનેલું કાપડ સ્વદેશી તરીકે જ ગણવું જોઈએ, અને તેને જો ઉત્તેજન આપવામાં આવે, તો સ્વદેશીની ચળવળ વધારે ઝડપથી અને ચંગીનતાથી ખીલવી શકાય.' આ બાતની દીકા કેટલી ટૂંકી દૃષ્ટિની અને આડે રસ્તે દોરાવનારી હતી, તે સર ચાર્લ્સ મેકારાના અભિપ્રાય ઉપરથી સાબિત થાય છે. નવી મિલ કાઢવી એ દંઈ રહેલું નથી. એ વર્ષ ઉપર ત્યારે નવી કંપનીઓ કાઢવાનો પ્રચાર બહુ વધી પડ્યો હતો, ત્યારે નવી મિલોની કંપનીઓ પચાસ લાખ રૂપીઆની થાણ માથે નીકળતી હતી. એનો અર્થ એ કે નવી મિલ કાઢવી હોય તો આટલી મોટી થાણણની નેગવાઈ કરવી જોઈએ. થાણણ મળ્યા પછી સાંચા કામનો મોટો મુલાકા રહ્યો. હિન્દુસ્તાનની મિલોના સાંચા ધણેલાને હિંમતથી આવે છે, જે નીચેના આંકડાઓ ઉપરથી જણાશે.

રૂના ઉદ્યોગોને લગતા સાંચાની આયાત.

(હિંમત પાઉંમાં)

૧૯૧૬-૧૭ ૧૯૧૭-૧૮ ૧૯૧૮-૧૯ ૧૯૧૯-૨૦ ૧૯૨૦-૨૧.

કુનાઈટડ કિંગડમ (વિદ્યાપત) ૭૮૧,૮૧૬ ૬૭૯,૬૫૭ ૬૦૬,૬૫૫ ૧૨૧૫,૬૧૩ ૩,૫૪૬,૩૭૬.

જાપાન ૪૬,૮૩૫ ૫૭,૮૦૩ ૮૫,૦૧૮ ૧૪,૦૪૬ ૧૫,૫૧૬.

અમેરિકા ૬,૧૦૭ ૩૪,૮૦૫ ૬૮,૬૧૮ ૭૦,૩૬૬ ૧૦,૬૬૭.

આ ઉપરાંતની ખીમ દેશોમાંથી ચમોડી આયાત પણ તેમજ છે. અમેરિકા પોતાનો પથ પેસારો લગભગ નહતી જ છે. ચણની મિલોની જાળનમાં કરતું જાય છે, પણ તે હજુ એટલે નથી પહોંચ્યું,

કે જેથી ઇંગ્લંડ પાસેથી સાંચાં લીધી 'વર્ગર' આપણે
ચંચાવી થકીએ.

ઉપર જણાવ્યું એ પ્રમાણે કલકત્તાની કોંગ્રેસ
વખતે, અને ત્યારપછી નાગપૂર ખાતે અને બેંગલો-
ડામાં એવો જ કરાવ કરવામાં આવ્યો હોત, કે
સ્વદેશી કાપડને જોતજન આપણું, પછી તે બધે
મિલનું હો કે, હાથકાંતામણ અને હાથવણાટનું હો
કે મિલનું સુતર અને હાથવણાટનું હો, તો હિંદુસ્તા-
નની ચાલુ મિલોથી લોકોની કાપડની જરૂરીઆત
પૂરી પડી શકત નહિ, એટલું જ નહિ પણ મિલએજન્ટો
મનુષ્યજ હોવાથી આખરે કાપડના બાવ વધારત, સાર્થના
વખતની માફક મેંધવારી ચાત અને બધી ચળવળ
થોડા જ વખતમાં ઠંડી પડી જત. ધારો કે નવી
મિલો કાઢવાનો પ્રત્ન વિચાર કરત, તો કેટલી મિલો
કાઢન ? ૧૯૧૬-૨૦ માં યુનાઇટેડ કિંગડમમાંથી ૧૮,
૭૦૨૫,૩૪૨ વાર કાપડ આવ્યું. જેની કિંમત
રૂપીઆ ૧૧,૨૨,૧૦૩૫૦ સગભગ થાય. ૧૯૨૦-૨૧
માં કાપડની આવ્યાત ૪૪,૮૫,૬૮,૦૧૬ વાર હતી
જેની કિંમત રૂપીઆ ૩૦,૫૩,૬૫,૨૬૫ હતી, તથા
૧૯૨૧-૨૨ માં આવ્યાત ૧૨,૧૫,૫૨,૪૫૮ વાર
હતી જેની કિંમત રૂપીઆ ૬,૪૮,૦૭,૭૬૦ થાય.
હિંદુસ્તાનની અંદર કુલે ૧૮,૪૪,૩૫૨ રિપ-ડલો
છે અને ૩૫,૮૬૨ લુમે છે. ૧૯૨૧-૨૨ માં
મિલનાં કાપડની પેદાશ આ દેશમાં ૧૬૨,૫૮,૬૦,
૮૮૮ વાર હતી.

૧૯૨૧-૨૨ માં યુનાઇટેડ કિંગડમમાંથી ૧૨
કરોડ વાર કાપડ આવ્યાત ચલું હતું. આ આંકડો
બહુ નાનો છે અને અનેક મંજોગોને લીધે જ એટલો
નાનો જરૂરો આવ્યાત થયો હતો. પણ આટલું કાપડ
ખનાવવા માટે પણ ઓછામાં ઓછી ૨૭૦૦૦ લુમે
નોંધએ, એટલે કે આશરે ૭૫ નવી મિલો ઉભી
કરતાં કેટલાં વર્ષો નોંધએ તે એટલા જ ઉપરથી
સમજશે કે ૧૮૬૫ ની સાલમાં ૧૦ મિલો હતી,
૧૯૦૬ વર્ષ પછી ૬૩ મિલો હાલ થએલી છે. જે
૬૬૦ ગજાવડીઆં આવ્યા છે તે ઉપરથી એવું

જરૂરીઆત પૂરી પાડેલાં માંગો હોત, તો એ કાંઈપણ
દિવસે સંબંધિત નહિ. આદીની ચળવળ જેમ અને તેમ
ઓળિ વખતમાં લોકોને, નોંધતા કાપડનો જરૂરો
મળી રહે તેને માટે શ્રેષ્ઠ હતી.

આપણે વખતની સામે હડવાનું હતું. ને મિલો
ઉપર જ આધાર રાખ્યો હોત તો લોકોને કહેવું
પડત કે એઓને મળે તે મિલનું કાપડ પહેરે અને
ન મળે તે વિલાપતી પહેરે. એટલે કે પરદેશી કાપ-
ડના બહિષ્કારનું નોર ધણે અંશે પૂરી જત. પણ
આદીની ચળવળથી એક એવું હથિયાર આપણા
હાથમાં આવ્યું કે જે વડે આપણી કાપડની જરૂરી-
આતો પૂરી પાડવા ઉપરાંત ઇંગ્લંડના કારખાનાંઓ
ઉપર સાંચા માટે આધાર રાખવો ન પડે, ને મિલો
કાઢીને જ આપણી કાપડની ભૂખ ભાગવાનો વિચાર
રાખ્યો હોત, તો કાપડમાં જે પૈસા ખચાવત તે
સાંચા કામ માટે ઇંગ્લંડ મોકલવા પડત.

આદીના પ્રચારથી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યાત થતા
પરદેશી માલના જરૂરો ઉપર મોટી અસર થઈ છે.
૧૯૧૩-૧૪ ના વર્ષમાં એટલે કે સાર્થ થયે
યછ ત્યાર પહેલાંના વર્ષમાં કુલે આવ્યાત ૩૧૩.૫૧
કરોડ વારની હતી. ૧૯૧૪-૧૫ માં તે ૨૪૦.૬૮
કરોડ ઉપર આવી, અને ૧૯૧૮-૧૯ માં ૧૦૭.૭૩
કરોડ સુધી ઊતરી આવી. ૧૯૧૮-૨૦ માં ૧૮૦.૧૬
કરોડ હતી અને ૧૯૨૦-૨૧ માં ૧૪૫.૮૩ કરોડ
થઈ. ચાલુ વર્ષના માર્ચ મહિનાની ૩૧ તી તારીખે
પૂર્ણ થતાં વર્ષમાં એટલે ૧૯૨૧-૨૨ માં આવ્યાત
૧૦૮ કરોડ વારની થઈ હતી. આ થોડા આંકડા
ઉપરથી જ ખ્યાલ આવશે કે પરદેશી આવ્યાત
યતાં કાપડ ઉપર સ્વદેશી ચળવળની કેટલી અસર
થઈ છે. એ પણ કમૂઝ કરવું નોંધએ કે ઇંગ્લંડથી
આવતા ગાલ ઉપર એકસા સ્વદેશીની અસર નથી,
જર્મની તથા મધ્ય યુરોપના દેશોની નાણાં-સ્થિતિ
ધણી નખળી છે, અને તે દેશો હિંદુસ્તાનમાંથી કાંચી
ચીજો જેવી કે રૂ. તેલગીયાં વિગેરે પહેલાં જે
પ્રમાણમાં લેતા હતા, તે પ્રમાણમાં ખરીદી થકા
નથી. હિંદુસ્તાનના નિકાસ વેપાર ઉપર આથી

ધણી અસર થઇ છે, અને તે વેપારની મંદીથી આ-
પાત વેપાર ઉપર પણ અસર થઈએલી છે.

ઈંગ્લંડની અંદર લગાઇ પછી વેપાર અને ઉદ્યો-
ગની મંદી આવેલી છે, એટલું જ નહિ પણ મજૂર
પક્ષમાં અસંતોષ ધણી હોવાથી તે બાળનની મુશ્કે-
લીઓ પણ ઉભીજ છે. હિંદુસ્તાનમાં ભાવે નીચા
હોય અને ઈંગ્લંડમાં ભાવ તેજ હોય, તો ત્યાંના
કારખાનાંવાળાઓ કામકાજ કરી શક્તા નથી. આવાં
કારણો પણ હિંદુસ્તાનમાં આયાન ચતા કાપડના
જથ્થામાં ઘટાડો કરવા માટે જવાબદાર છે. પણ મજ
તો સ્વદેશી અથવા ખરી રીતે ખાદીની દિલચાલ
જ ખર્ચ અને સૌથી મોટું કારણ છે.

દેશને એ આર્થિક અને રાજકીય પરાધીનતા-
માંથી છોડાવી શકે એવી આ ખાદીની ચળવળમાં કંઈ
પણ મંદી ન આવી જાય તેને માટે પમક્ષા લેવાની
ખાસ જરૂર છે. ખાદીને મજા પામે રેડીઓ છે,
કમનસીબની વાત છે, કે રેડીઆની ચળવળ સમગ્ર
એ વર્ષ થયાં ચાલે છે અને આપણી પાસે કેમિસ્ટના
બધારણ છતાં રેડીઆની મજુરી કરવામાં આવી નથી.
જુદાં જુદાં ગામડાંઓ અને જીલ્લાઓમાંથી આંકડા
ધણીવાર મંગાવવામાં આવેલા છે, પણ કુલે હિંદુ-
સ્તાનને માટે આ આંકડાઓની તારવણી થઈ હોય,
એમ મારી જણાવું નથી. દરેક ગામડામાં કેટલા રેડીઆ
છે એ કેટલા કક્કા ચાલે છે, તે જણવું આવશ્યક
છે. બીજી અગત્યની વાત એ છે કે દરેક ગામડામાં
નીકળતા સુતરને વણવા માટે તેજ ગામડામાં શાળો
હોવી જોઈએ. જો આવી શાળો ન હોય તો કંત-
નારને હિસાબ રહેશે નથી, અને સુતર નીકળવું
બંધ થાય છે. માટે જેટલા પ્રમાણમાં સુતર નીકળવું
હોય તેને પહેંચી વળવાને પૂરતી શાળો હોવીજ
જોઈએ. રેડીઆ ઉપર આખો દિવસ એટલે કે
આઠ કલાક કામ કરે, તો આશરે બે આના મજે
એટલે જેને પોતાની આજીવિકા મેળવવી છે તે
એકલા રેડીઆ ઉપર આધાર રાખી બેસી રહે તે
અશક્ય છે. વચ્ચા વર્ષના તથા એકતવર્ષના લોકો
કે જેઓને ગુજરાનનું બીજું સાધન હોય અને

પોતાની આવકમાં વધારો કરવાનાં સાધન તરીકે
રેડીઆનું સેવન કરનાં હોય, તેઓને માટે એ બહુજ
અનુકૂળ છે. શાળો ધણી ઠેકાણે મદાસતમાની સમિ-
તિઓ તરફથી ચલાવવામાં આવે છે, અને મદારા
અનુભવ પ્રમાણે હજી તો બધે ઠેકાણે ખોટમાં ચલા-
વવી પ્રેરે છે. પણ આ જાનની ખોટ ચરખાનમાં
ખમતી પડશે. જે પ્રમાણે કોઈ મોટી કંપની ચર-
ખાતમાં ખર્ચ કરે છે, તેજ પ્રમાણે હાલ તો શાળો
પર પણ ખર્ચ કરવો પડશે, પણ એ હમેશા ખા-
નમાં રાખવાનું છે, કે આ ખોટ કેવી રીતે ઝાડી.
થઈ શકે અને આખરે કેવી રીતે પૂરી થાય.
મિલનું સુતર વાપરવાનું હોય તો વણકરો માસિક
પગાર કે રોજની મજૂરી નહિ માગનાં વણેલા.
વાર ઉપર પૈસા લેવાને ખૂશી હોય છે. એટલે
જો હાથે કતિયું સુતર મિલનાં સુતર જેટલું
સારું કરી થાય, તો વણકરો વાર ઉપર
પૈસા લેવાને ખૂશીથી હા પાડશે, અને ખોટના
ચલાવનો ફાયદો આપોઆપ આવી જશે. મેં કેટલુંક
હાથે કતિયું સુતર જોયું છે, કે જે મિલનાં સુતરની
માફક જ એક તાર, વગદાર અને કામગનાં પડીકામાં
બાંધેલું હોય છે.

હાથનું કતિયું સુતર શાળ ઉપર નાંખનાં આશરે
એક રતનમાંથી ચાર વાર કાપડ થાય છે. પણ.
જાડા જીલ્લા સુતરને માટે આ આંકડો જુદો છે. વધારે
બારીક સુતર હોય, તો વધારે કાપડ નીકળે અને
જાડું હોય તો ઓછું નીકળે. સાંચાકામથી જે મા-
પથી કામ થાય છે એ હાથે ન થાય; ખાદીની
જાવના પ્રમાણે કદાચ એ ઈચ્છવા લેજ પણ ન
ગણાય, તો પણ માપ તો આવવું જ જોઈએ. સાંચા
કામથી મજૂરો સાંચા જેવા જ બની રહે છે. પણ
કાનનાર તો પોતાનું સ્વનંત્ર બખિતવ જાળવી શકે
છે. એ તો એનો પોતાનો અંતમા જ એની સાથે
એકત્વ કરી ગયે છે, અને આ રીતે કાંઈપણ
ચિત્રકર કે કવિ કરતાં કાનનાર હિતરનો નથી.

જયમુખસાસ કુખ્જસાસ મહેતા

કર્ણાટક

બાઈ હનનલાલ નયુબાઈ જોશી કર્ણાટક માં જન્મ ગ્રામ્યા, તેનો હેવાલ અમે નીચે આપીએ છીએ:

મુંબઈથી દક્ષિણે ગયા, એટલે આપણા સિંહિત વર્ગને તો પરદેશ જેવું જ લાગે છે, અને તેમાં વળી મહારાષ્ટ્ર હોડ્યો એટલે આપણે અસહ્ય દ્રાવિડ સંસ્કૃતિમાં આવી પહોંચીએ છીએ. કર્ણાટક વિશે આપણા ગુજરાતી ભાષાઓને બહુ ઓછી માહિતી છે; ત્યાંની કેટલીક ગુજરાતી શાળાઓ તપાસવાને બાંધે ત્યાં મારે જુનું પડ્યું, અને એ નિમિત્તે મારાથી કર્ણાટક જોવાયું એટલે એ દેશનો કંઈક ખ્યાલ આપણા ભાષાઓ સમક્ષ રજુ કરવાનું મને મન થયું.

કર્ણાટકમાં ગુજરાતી વેપારીઓ પુષ્કળ છે. ત્યાંનું 'કુમટા ૩' આપણા ભરૂચના ૩ જેવું જ છે, અને એ વેપારમાં લગભગ ૬૦ ટકા આપણા કબ્જી ભાષાઓ છે. મહાસભાના કામમાં ગુજરાતી ભાષાઓ ઠીક લાગ લે છે. આપણી ગુજરાત વિદ્યાપીઠનો અભ્યાસક્રમ મારે ગદ્યગીત શાળામાં આપવાનો હતો. ત્યાંના કાર્યકર્તાઓ બહુ જ ઉત્સાહી છે. અહિં જેટલી શાળાઓ અને વિદ્યાર્થીની ગ્રંથાલ ત્યાં નથી; પણ સિદ્ધકાના ઉત્સાહને લીધે તેઓ ગંગીન કામ કરી રહ્યા છે.

જેળગામ વિનયમંદિરના મુખ્ય સિદ્ધક શ્રીમુત બાબાસાહેબ સોમજી છે. સૌને ખબર દશેજ કે એમણે પહેલાં ચંપારણમાં ગોપીજી નીચે તાલીમ લીધેલી. ચંપારણમાં સિદ્ધકાના કામ અર્થે બાઇ સોમજી ત્યાં ગયા, અને એક શાળા ઉઘી કરી. તે શાળા ત્રણ દિવસમાં તો ત્યાંના યુરોપીઓને બાળી નાંખી! એટલે એમણે એક પાકું મકાન તેજ જગ્યાએ ઉઘી કર્યું. આટલા સુસ્ત અસહકારી જેળગામમાં કામ કરે છે, અને ત્યાં એક આશ્રમ પણ ચલાવે છે.

હુબળીમાં પણ એક વિનયમંદિર છે. તેમાં ૭૫ વિદ્યાર્થીઓ છે. તેમાંના ધણીખરાઓને કંઈકને કંઈક તો ધંધો આવડે જ છે. કાંતવાનું, વણવાનું, સૂતરકામ, દરજીકામ, ટોપકીઓ બનાવવાનું કામ, માટીનાં પુલળાં બનાવવાનું કામ વગેરે ધંધાઓ તે લોકો શીખે છે. તેમાં વળી જે વિદ્યાર્થીઓ પહેલાં મૂર્ખ તોફાની, હુમ્મી, એવા હતા, તેમને પોતાની દેખરેખ નીચે લઈને શિક્ષકો સાગ્ર કર્યા છે, અને એમ બતાવી આપ્યું છે, કે નરી હુબળાં પણ કેટલું ભોનું હોય છે! હુબળીમાં વળી એક રાષ્ટ્રીય ભગિની સમાજ પણ છે, અને એ સમાજ તરફથી એક રાષ્ટ્રીય કન્યામંદિર પણ ચલાવવામાં આવે છે.

આ હુબળીમાં જ કર્ણાટક પ્રાંતની પ્રથમ રાષ્ટ્રીય પરિષદ ભરાઈ. એમના પ્રમુખને તો ગુજરાતમાં મૌ હાઇ અત્યારે ઝોળખતું થયું છે. આપણા શ્રી. દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ કાવેલકર મૂળ કર્ણાટકના રહીશ છે. હાલ બને તેઓથી સલાહ ગુજરાતી યયા હોય, પણ મૂળ કર્ણાટકી છે, અને કર્ણાટક એમને બૂલી શક્યું નથી. પરિષદમાં લગભગ આખા કર્ણાટકના સિદ્ધકો આવેલા. કર્ણાટકના કારવાર પ્રાંતમાં ૬૭ રેલગાડી પહોંચી નથી. તોય તાલુકાના રાષ્ટ્રીય યાગના સિદ્ધકો ગાડાંમાં બેસીને કે પગે ચાલીને, બે ચાર ખાલીનાં વસ્તો અને સાથે વાગવાની કેટલીક ચોપડીઓ લઈને આવ્યા હતા. પરિષદ કાર્યકર્તા સિદ્ધકોએ જ લેણારી હતી, અને કુમારમંદિર અને વિનયમંદિરનો અભ્યાસ ધરાવતો મળી હતી. અને એકમને પાસ થયેલા કરાવોને તે ભાષાઓ જલદી અમલમાં મૂકશે એ નિઃશંક છે.

પરિપદ્માં પંડિત તારાનાથ પશુ આવ્યા હતા. તેઓશ્રીએ તુંગભદ્રાને કઠિ એક આશ્રમ સ્થાપ્યો છે. આશ્રમવાસીઓ આસપાસનાં ગામડાંમાંથી તાંડુળની વિશ્વા લઇ આવે છે, અને એના ઉપર આવ્યો આશ્રમ નમે છે. આશ્રમમાં પહેલાં અંત્યજ્નેને દાખલ કર્યા પ્યારે લોકો તરફથી બહુ વાંધો ઉઠાવાયેલો. પંડિત તારાનાથજી જે મંદિરમાં રહેતા હતા, ત્યાંથી તેના મહંતે તેમને નીકળવા કહ્યું. પશુ એતો પોતાના નિશ્વયમાં વધારે મક્કમ થયા, અને અત્યારે એમના પ્રભાવથી લોક અંખવાણું થઇ ગયું છે. મંદિરમાં પશુ હવે તો અંત્યજ્ને જાય છે. એ સારા વક્તા છે. અને એમને ઉર્દુ, કાનડી, મરાઠી, અને અંગ્રેજી ઉપર સારો કાણુ છે, તેમને વૈદાનું પશુ જ્ઞાન છે, ગામડાંઓમાં કોઇપણ પ્રશ્નરતું કામ કરવા માટે વૈદકનું જ્ઞાન તદ્દન આવશ્યક છે, એ અહિંના ભાઇઓએ જાણવાનું છે.

કર્ણાટકની કળા અને સંસ્કૃતિ બહુ પ્રાચીન છે. ગદ્યમાં જે નારાયણ અને ત્રિપુરેશ્વરના મંદિરોમાં રાષ્ટ્રીય કુમારમંદિરો બેસે છે, તે ધર્મ પ્રાચીન છે. ત્રિપુરેશ્વર મહાદેવના મંદિરની સન્ધુખસૂપનારાયણની મૂર્તિ અત્યારે ખંડિત અવસ્થામાં છે. એ દીપુ સુસ્તાને તોડી છે, એમ લોકવાયકા કહે છે. આ મૂર્તિના પ્રકારનું પ્રતિબિંબ અંધારામાં રહેલ ત્રિપુરેશ્વર મહાદેવ ઉપર પડે છે, અને લોકોને એમનાં દરથી દર્શન થાય છે.

ગદ્યથી ૧૦ માઇલ દૂર એક લોખંડી નામનું ગામ છે. ત્યાં મહાદેવનું, નારાયણનું તથા જૈનમંદિરો છે. ગુજરાતની દાદાદરિની કે અડાલજીની વાવ જેવીએક વાવ થયું છે. અત્યારે તો એ ગામ-ઉત્તર છે, અને તેમાં વળા લોકોઓ બધા ટેકારા, ને મંદિર આસપાસની જમીન ધના઼ લાગે પોદી નાંખી છે. પશુ ખજાને કેટલાકને હાથ લાગ્યો હશે. તે તો કોણુ જાણે !

પશુ ખર્ચે જોવાનું તો વિજયનગરનાં ખંડેરા છે. ગદ્યથી હોસ્પેટ અને ત્યાંથી ૧૧ માઇલ ગાડામાં બેસીને મુસાફરી કરીએ, એટલે આપણે કિષ્કિંધા

આવી પહોંચીએ છીએ. તુંગભદ્રા નદી, અને એનું એ કિષ્કિંધાનું નામ, ન્યાં રામે વાલીનો વધ કર્યો હતો-અને શ્રદ્ધાળુ લોક એ જગ્યા-અને વાલીનાં દાડકાં ત્યાં જોવા જાય છે ! અત્યારે તો ત્યાં મુસલમાની રાજ્ય છે. તુંગભદ્રા ત્યાં ખાડાટકરા કે, કોતરમાં વહેતી, ઉચ્છૃંખલ બાળક જેવી છે. ત્યાં હંપામાતાનું મંદિર પશુ જોવા લાયક છે. એ મંદિરનો દરવાજો બહુ બચ્ચ છે. દક્ષિણમાં દરવાજાઓ ઉપર કેપડીઓ બાંધેલી હોય છે, અને ક્યાંક ક્યાંક તો દસ દસ માઇલથી એ ગોપુરો શરૂ થાય છે. આ દરવાજાને ઉપરા ઉપરી ૧૪ બોં છે.

અને ઇ. સ. ૧૩૦૦ થી ૧૫૦૦ સુધી અહિંજ વિજયનગરનું મહારાજ્ય સંપૂર્ણતાએ પહોંચ્યું હતું. અત્યારે તેનાં ખંડેરા તેની પ્રાચીન જાહોજલાલીનું સ્મયન કરતાં ઉભાં છે. અહિં માત્ર એકજ દાખલો હતું દર્શીશ. વિજયનગરના રાજાએ વિઠ્ઠલેશ્વરનું મંદિર બંધાવ્યું, તેના યોગાનમાં ગોખલા મૂક્યા છે. તે ગોખલામાં સાત ધાંભલા છે; અને એક પછી એક તેમના પર તમે ટોચારો મારો એટલે તેમાંથી કમવાર સા-રી-મ-મ-ના સર નીકળે છે. આપણે લાં સંગીત કેટલી પૂર્ણતાએ જીવન સાથે યુગાઇ ગયું હશે તેનો સાચો ખ્યાલ આથી આવી શકશે. વાજાંતમાં સંગીત ઉતારી, આપણે તેને જળતરંગમાં આપ્યું, અને ખચરમાં પશુ ઉતાર્યું !

વિજયનગરના રાજાઓએ બંધાવેલી તુંગભદ્રાની નહેર હજી જેવી તેવી પશુ જોવાય છે. વિજયનગરમાં સોનાચાંદીનાં બજારો, ત્યાંની બેકો, મહેલો, પાણી પહોંચાડવાના માઇલ માઇલના ધોરીઆઓ, હાથી-ખાનાં, મંદિરો આ બધું ખંડિત અવસ્થામાં જૂત-કાળના અનિમેષતે આપણી વર્તમાન પ્રવૃત્તિને એક રચ્યું છે. ફરી ફરીને વહેતી એની એ તુંગભદ્રા, હંપામાતાનું મંદિર, પંખા સરેવર એ બધાં દ્રશ્ય દૂર છે તોપશુ, મને લાગે છે કે મારામાં જે જીવન તેમણે રેડ્યું છે, તે તમને પશુ આપશે.

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર.

ખેડાની લડત. લેખક શ. ચંકરલાલ દારમ-
દાસ પરીખ. પ્રકાશક, રાષ્ટ્રિય સાહિત્ય કાર્યાલય અમ-
દાવાદ કીમત રૂ. ૧૫ પૃષ્ઠ ૫૬૮.

ગાંધીજી ૬ વર્ષને માટે જેલ સિધાવ્યા છે અને તેટલી શુદ્ધ સુધી તેમની કાષ્ઠ પશુ તાજી પ્રવૃત્તિને લાભ આપણને મળી શકશે નહિ; તેથી તેમણે અત્યાર સુધીમાં ચલાવેલી લડતોથી, તેમ જ તેના પ્રાણ-રૂપ સિદ્ધાંતોથી આપણે વધારે ને વધારે વક્રિ-ચવાની જરૂર છે. આ સારૂ તેમના ચુસ્ત અનુયાયીઓ તરફથી તેમ જ અનેક પ્રકાશન મંદિરો તરફથી તેમના અંગ્રેજી અને ગુજરાતી લખાણોના તથા ભાષણોના સંગ્રહો પ્રકટ થતા જોવામાં આવે છે; તેમ તેમની કેટલીક લડતોના સંપૂર્ણ વિગતવાર વૃત્તાંત પણ બહાર પડતાં જાય છે. સન ૧૯૧૯ની સાલમાં ખુદ ગુજરાતની જ અંદર ખેડા જેવા વિરલ પ્રદેશમાં આશરે ચાર માસ સુધી ચલાવેલી સત્યાગ્રહની લડતનો ઇતિહાસ આ પુસ્તકમાં પ્રકટ કરેલો છે. તેની ઉપયોગીતા આયોગ્યાપ સમગ્રજાતિ જાય તેવી છે. અમને ખબર મળી છે, કે ગાંધીજીએ સવિનય લંગની લડત આદરી તે પહેલાં કેટલાયે વખત ઉપર આ લડતના આદ્ય પ્રવર્તક ભાઈ શંકરલાલ પરીખે આ હેવાલ તૈયાર કરવા મરડેલો, અને તે કેટલાયે મહિના સુધી ખુદ ગાંધીજીની જ સમક્ષ પડી રહેલો, તેઓથી બારડોલી ગયા અને તેઓ આ લખાણ વાંચીને કંઈ પ્રસ્તાવના લખી રાકે એ લગભગ અશક્ય લાગ્યું; તે પછી જ ભાષક શંકરલાલે તે લખાણ રાષ્ટ્રીય સાહિત્યકાર્યાલયને સોંપ્યું. આમ ગાંધીજીની પ્રસ્તાવના સાથે બહાર પાડવા ધારેલું પુસ્તક તેમના

કારાવાસ પછી તેમના અમર સિદ્ધાંતની યાદ દેવાવવા માટે તરફથી પ્રગટ થાય છે.

આ પુસ્તક લખવા માટે વધારેમાં વધારે લાયકાત ભાઈ શંકરલાલની જ છે, એ પણ સૌ જાણે છે. કંઈ પણ અતિશયોક્તિ વિના એમ કહી શકાય કે સન ૧૯૧૭-૧૮ માં અતિવૃદ્ધિથી ખેડૂતોને યજ્ઞેવી હાનિનો તેમને આખેલુખ ખ્યાલ હતો, અને તે તરફ નડીઆદની અને ખેડા જીલ્લાની પ્રજાનું, શીકૃત વિલભાષ પટેલનું તથા ગોકળદાસ પારેખનું અને છેવટે ગુજરાત સભાનું તથા મહાત્મા ગાંધીજીનું ધ્યાન સતત આકર્ષી તેમણે દાર્ઘ્ય ન હોત, તો કદાચ આ લડત જ ઉભી ન થાત અને આ બધાની મદદ લેતા પણ તેમણે આ પ્રવૃત્તિનો આરંભ તો પોતાના કંઠલાલ જામથી જ કર્યો અને લડતમાં પહેલેથી તે છેલ્લે સુધી તેમણે આખા સિંપાઈગીરી કરી હતી; તેથી જ તેઓ આવું વિગતવાર પુસ્તક લખી શક્યા છે. તે તૈયાર કરવામાં તેમણે ઘણી જ કાળજીપૂર્વક જે અસાધારણ મહેનત ઉઠાવી છે. તે માટે ગુજરાતની પ્રજા તેમની ત્રણી રહેશે.

ગાંધીજીએ જે મન અને કુનેહથી આ લડત ચલાવી, તેમ જ તે દરમ્યાન તેમણે જે ગંજુવા ભેદ લાપણો કર્યા અને લેખો લખ્યા, તે બને તેટલી વિગતથી આપવામાં આવ્યા છે. અને આજની અસદ-ધરની લડતના ગાંધીજીએ યોજેલા માર્ગ વિષે, તેમ જ તેમણે સેવેલા સિદ્ધાંતો વિષે હાલ દેશમાં ખૂબ ચર્ચા ચાલી રહી છે, તે વખતે ગાંધીજીની પૂરી પી-

જાન મેળવવા માટે સૌએ આ અમૂલ્ય પુસ્તક વાંચવાની જરૂર છે, એમ અમારું માનવું છે.

ગીતા નિષ્કર્ષ અનુવાદક શ્રી એબ્રાહમ પુરાણી. પ્રકાશક પવર્તક પબ્લિકિંગ હાઉસ (શાખા ગુજરાત) નવસારી. પૃ. ૩૧૪, મૂલ્ય રૂ. ૩-૧૨-૦ શ્રી અરવિન્દ ધોષના 'આર્ય' માં પ્રકટ થએલા 'ગીતાપર નિબંધો' નો આ અનુવાદ છે.

હિન્દના નવીન જીવનની પુનર્ધટનામાં વણ મહાન જીવન્ત ખલો છે, એક અસહકારના આદ્ય પ્રવર્તક મહાત્મા ગાંધીજી, બીજા જગત્કવિ શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, અને ત્રીજા, દર્શનોત્તો સમન્વય કરનાર શ્રી અરવિન્દ ધોષ. ગાંધીજીનું સાહિત્ય તો મૂળ જ ગુજરાતીમાં પ્રકટ થાય છે, અને રવીન્દ્રનાથનાં પુસ્તકોનો અપાદાન્ય અનુવાદ થવા માંડ્યો છે. આ પુસ્તકથી અરવિન્દ અન્યાયસિનો પ્રારંભ થયો છે, એટલે આપણું સાહિત્ય એ ત્રણ મહાપુરુષોની વાણીઓનું ત્રિવેણી તીર્થ થશે. અમે આ નવીન સાહિત્યપ્રવૃત્તિને આવકાર આપીએ છીએ.

ભાષા પુરાણીની શૈક્ષિ સરસ, અને રમણન વિનાની વહનારી હોષ વિષયને અનુકૂળ છે. પુસ્તક સાદું બધિયું અને પાતાપર મોટો માર્ગિન છે તેથી વાંચનારને પણ બહુ સગવડવાળું છે. આવા અભ્યાસના પુસ્તકને વિગતવાર સૂચી મૂકવાથી તેની ઉપયોગિતા ઘણી વધી જાય, પણ અમે જાણીએ છીએ કે જ્યાં થોડા જ સાચુઓને આશુ' ઘણું કામ કરવાનું હોય છે, ત્યાં એવા માત્ર મહેનતના કામને પહોંચી ન પણ વળાય. આ પુસ્તક લગભગ ખપી જવા આશુ' છે, જાણી અમે ઘણા ખુશી થયા છીએ.

કુરુખાનીની કથાઓ-પ્રકાશક સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્યમંડળ રાણપુર, કાઠિઆવાડ, પૃ. ૧૧૧. કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના 'કથા એ કહિની' નામના પુસ્તકમાંથી પસંદ કરી ૧૬ વાતોનો, તથા 'કહિની' નામના પુસ્તકમાંથી 'કર્ણુ' બુદ્ધિદાન' અને 'નર-કનિવાસ' એ વારતાઓનો આ અનુવાદ છે. 'કથા એ કહિની' મૂળ પદમાં છે તેનું અર્થી ગદ્ય

બાધાનંતર કરવામાં લેખકે સારો વિવેક વાપર્યો છે. ગદ્યની બાધા શ્રેષ્ઠરી, બાવવાળી અને સરસ છે. આ સાહિત્ય પૂરું પાડવા માટે પ્રકાશક મંડળને મુખ્યરક્ષાદી ઘટે છે, અને હવે પછીનું સાહિત્ય પણ ઉંચી પ્રતિનું જ આપશે, એમ આશા રાખીએ છીએ.

વણાટશાસ્ત્ર ભાગ ૧. લેા.-લેખક મગનલાલ ખુરાલચંદ ગાંધી. સત્યાગ્રહાશ્રમ-સાબરમતી. પૃ. ૧૭૪. કિંમત દસ આના. લેખક વણાટની પ્રત્યક્ષ માહિતી ધરાવે છે, અને તેમણે પોતાની માહિતી રાષ્ટ્રીય રૂપમાં મૂકીને વણાટના કામને ઉપયોગી મદદ કરી છે, અને વ્યાવહારિક સાહિત્યમાં ઉપયોગી ઉમેરો કર્યો છે. વણાટ મંથંધી દરેક વ્યાવહારિક પ્રજાની આમાં ચર્ચો છે.

કારાવાસની કહાણી-અનુવાદક ન. જ. ત્રિવેદી પ્રકાશક રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય કાર્યાલય, અમદાવાદ. પૃ. ૧૭૮. મૂલ્ય બાર આના. શ્રી અરવિન્દ ધોષનાં વ્યાખ્યાનો, પત્રો તથા લેખોના આ અનુવાદની આટલા ટુંક સમયમાં ત્રીજી આવૃત્તિ બહાર પડે છે, એ અનુવાદની મોદક અને સરસ શૈલી અને પ્રકાશકની ચોક્ષ પમંદગીનો સાચામાં સારો પુરાવો છે. ગુજરાતે બન્નેની કદર કરી છે તેજ અમને દર્પ થાય છે.

બાળઉખાણા-સંમદ કરનાર ચુનીલાલ રામચન્દ્ર શેલત. પ્રકાશક બાળ સાહિત્ય પ્રકાશ મંદિર, મોટી દેવાઈ પોળ સુરત. આ બાળસાહિત્યની નાની ચોપડી માટે અમે સંમદાદકને અભિનંદન આપીએ છીએ. નવીન લેખક થવાના મોદમાં ઘણા નકામું લખે છે, જરા પણ મહેનત પડે તેનું સંગીન, ગંભીર સાહિત્ય નહિ જેનું જ બહાર પડે છે, અને જુના, દડાડે દિવસે હાથ થના સાહિત્યની તો કોઇ સંભાળ પણ લેવું નથી; તેની કદર પણ કોઇ કરવું નથી એ ઘણું શોચનીય છે. જે બાળસાહિત્યમાં નવું લખાય છે તે કરતાં ઘણું દરજ્જે સાદું બાળકપરોળી સાહિત્ય હજી ધરડી ડાસીઓ પામે સચવાઈ રહ્યું છે. અને હવે તેનો સંધરો થઇ જવો જોઇએ. આ સંમદાદક આ સાહિત્યમાં કામ કરનારા બીજા અનેક સાથે સહકાર કરી

નદીઆદ લિન્ડુ અનાયામનો તા. ૧-૮-૨૦ થી ૩૧-૭-૨૧ સુધીનો વાર્ષિક રિપોર્ટ. ૧૫૫૫૫૫ મહેતા મજવાનું ટેકાણું રોઈલ બીલ્ડીંગ ૨૦. વેઈકરટ મુંબઈ.

યજ્ઞોપવીત રહસ્ય, લેખક તથા પ્રકાશક મનસાલ મુન્ટરામ બેઠ, લાઈબ્રેરી પાછળ નસિદ. કોમલ એક આનો.

મહાકવિ કાલિદાસનાં નીતિ વચનો—

સંમ્મદ કરનાર પ્રસન્નવદન છબીચરામ દીક્ષિત. પ્રકાશક, બાલ સાહિત્ય પ્રકાશ મંદિર. મોટી દેરાઈ પોળ-સુરત મૂલ્ય ૦-૩-૬ આ નવીન પદ્ધતિની ચોપડી બાલકો માટે થોડી છે. મૂળ સંસ્કૃત પદ્ધતિનો મૂકવાની અમે બહામણ કરીએ છીએ. બાળકો થોડું થણું સમજીને પણ મોટે કરશે, તે સંસ્કૃત ભાષાના સંસ્કાર પડશે.

પટેલ બા.ધુ.—ત્રી કુંવરજી વિક્રમભાઈ. પુસ્તક ૧૪ અંક ૧૧-૧૨ સાથે વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧-૮-૦ આ અંકની કિંમત ૦-૧૨-૦ પ્રકાશક રા. વલ્લભભાઈ માવજીભાઈ. પાટીદાર યુવક મંડળ તરફથી.

ભા.ચૌહાણ—ત્રી અને પ્રકાશક નેહાલાલ દેવ. સંકર દેવે, ભા.ચૌહાણ ઓફીસ, અમદાવાદ. નવેમ્બર રીસેમ્બર ૧૯૨૨. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩-૦-૦

સમાજ છવન.—સપ્ટેમ્બર તથા ઓક્ટોબરના બે અંકો. અધિપતિ રા. નારાયણજી યોગજીદાસ યોસાણી ઉપત્રી બહેન, લક્ષ્મી. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૪-૦-૦ ટેકાણું, શુભલવાડી, મીરઝાવ મુંબઈ.

દેશી વેપારી ચેમ્બરનું માસિક. નવેમ્બર, રીસેમ્બર ૧૯૨૨ ના બે અંકો. અધિપતિ નયસુખલાલ

મોટું ચંદ્રોદય. અને પુણિમા-માસરૂપ. પુણિમા રૂ. ૧૯૭૬ ત્રી બદરાઈર મંજારામ બેટ, પ્રકાશક શ્રી સુરત અકાવીસી મોટ બાલજી યુવક મંડળ, મોટ ચંદ્રોદય કાચલિય, કુટાર ગામ. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૦-૦

ઓદિચ્ય—મામશાર. ૧૯૭૬. ત્રી અને પ્રકાશક ઉમરલાલ કાળીદાસ બ્લાસ બી. એ. સારંગપુર, રણુબા-છની પોળ. અમદાવાદ.

કુન્નર વિજ્ઞાન. નવેમ્બર ૧૯૨૨. પુસ્તક ૧૬ અંક ૧૬૦. અધિપતિ, અને પ્રકાશક નેહાલાલ દેવ. સંકર દેવે. કુન્નર વિજ્ઞાન ઓફીસ, અમદાવાદ.

શ્રી રઘુવંશી લોહાણા જ્ઞાતિને વિમુક્તિ (સામ-સાન્ય સ્થાપવામાં આપણી પવિત્ર-ફરજ) પ્રસિદ્ધ કરનાર છવરામ કલ્યાણજી કોઠારી-પુ. ધાટોપર. છત્તે ચાલુ મૂલ્ય વાંચન, વિચાર, અને તદ્દસાર વર્તન.

તરણા મૂળસાત પુસ્તક ૧૬ અંક ૩ ને. માગંશીર્ષ ૧૯૭૬. ત્રી રા. બાળકુળુ લક્ષ્મીદાસ મહેતા. પ્રકાશક અંબાલાલ. મુંબઈમાં પરીખ. રામજી ટેકરો, વલ્લભ. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૪-૩-૦.

ધી. નેશનલ મેડીકલ કોલેજ મેગેઝીન—(રાષ્ટ્રીય આયુર્વેદિક મહાવિદ્યાલયનું ત્રિમાસિક) પુસ્તક ૧૬ અંક ૧૬૦. જુલાઈ ૧૯૨૨. અંક ૨ ને. ઓક્ટોબર ૧૯૨૨. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧-૮-૦.

ગયાજીની મહાસભા

અસહકારનો જીવ

જ્યેષ્ઠ દોઢેક માસ ઉપર કલકત્તામાં મળેલી મહાસભિતિમાં ને તે પછી ગયાની મહાસભામાં ગયા હશે, તેમને આશરે બે વર્ષ ઉપર કલકત્તામાં મળેલી મહાસભાની આસ મેડક ચાલ આખા વિના રહી નહિ હોય. એ બન્ને સભાઓ મળતાં પહેલાં અમલદારના અર્થક્રમ વિષે દેશમાં ખૂબ ચર્ચા ચાલી હતી. બન્ને વખતે પ્રજામાં બે મોટા પક્ષ દેખાતા હતા—એક મહાસભા ગાંધીજીને અને બીજો લગભગ તમામ દેશના મોટા નેતાઓનો. બન્નેય સભામાં ખૂબ ગરમ ચર્ચાઓ થઈ, અને મહાસભામાં કદાચ ત્રીસ પછી એવી દહેશત રહેતી હતી. અને છતાં બન્નેમાં અણધારી જ પરિણામો આપ્યાં હતાં. કલકત્તામાં તેમજ ગયાજીમાં બન્ને પક્ષની દલીલો વિનયપૂર્વક સાંભળ્યા પછી મહાસભાએ ગાંધીજીના પક્ષને વધુ અને ટેકા આપ્યો એમાં 'કંઈ' નવાઈ ન હતી. પણ બન્ને સભામાં પ્રચુખ્તું છેવટું વિરોધી લાપણ થયા પછી, એકંદર સ્થિતિ અતિથય ગંભીર અને અનિશ્ચિત લાગી હતી—ગાંધીજીના પક્ષે વિજય મેળવતાં ખૂબ મુશ્કેલી હોય એવું પણ કલ્પણર લાગ્યું હતું,—છતાં બે વર્ષ ઉપર તે સભા પૂરી થયા પછી થોડા જ દિવસમાં બધાય પ્રાંતના આગેવાનોએ મહાસભાના ફરિયાને માથે ચઢાવીને ધાગસભાની ઉમેદવારી પાછી ખેંચી લીધી હતી, ત્યારે ગયાજીમાં મહાસભાને બીજો જ દિવસે સવારે પ્રમુખ સાહેબે જોતે જ બીજા આગેવાનો સાથે મળીને જોતાં જુદો પક્ષ સ્થાપવાનો નિશ્ચય કર્યો. બે વર્ષ

ઉપર એમ નહોતું ધાર્યું કે સૌ આગેવાનો મહાસભાના આદેશને નમ્રતાપૂર્વક માથે ચઢાવશે. તેમ હચમચા ઉવટ સુધી મહાસભાના નિર્ણયને માન્ય રાખવાનું કહેનાર નેતાઓ આમ તેની વિરુદ્ધ સમજાવ્યું હશે કરશે એમ પણ કોણે ધાર્યું હશે ?

આમ નેતાઓએ પહેલાંના કરતાં આજે જુદી નીતિ ધારણ કરી છે તેનાં કારણોમાં ઉત્તરવાની જરૂર નથી. પણ એમ વારંવાર કહેવામાં આવતું હતું, કે ગાંધીજીએ તો એક વર્ષમાં સ્વરાજ્ય મેળવવાનું બીકું ઝડપેલું, તેથી તેમના જેવા બાહોશ મહારથીને લાગતું ચલાવવામાં પૂરેપૂરી અનુકૂળતા કરી આપવાને અમે તે વખતે નમ્રા હતા; હવે તો આ લાગતને વખતનું કંઈ માપ નથી, અને તેની સરદારી કરવાને ગાંધીજી પોતે મોલુદ નથી. એવે વખતે મોટા ભાગના અણુસમજી લેખિા ઘેરાની માફક લુને ચીમે ચાલ્યા જાય તેથી શું અમે પણ અમરી અક્ષમ અને અનુભવને તિલાંજલિ આપીએ ! આ દલીલમાં વલુદ તો છે જ. તેમ એ પણ ગોઠમ છે, કે આજે પણ ખૂદ ગાંધીજી પોતે દેશમાં ફાગર હોલ, તો આગેવાનો આલે જુદો પક્ષ રચવાનું સાદમ ન કરત. કદાચ તેમનાં મનને દરી લાગે ગાંધીજી જોતાની જ પાત તેમની પાસે કમ્મ કરાવત. બીજી રીતે નેનાં, બે વર્ષ ઉપર જે નવા સિદ્ધાંત અને કમનું જે આગેવાનોના મત વિરુદ્ધ ગાંધીજીએ સ્થાપત કહું તેવું તેજ આગેવાનોના વિરોધ છતાં અને ગાંધીજીની ગેરહાજરીમાં પુનઃ સ્થાપત થયું એમાં પણ તેમને

કરીયું નહિ. અહિંસાના સિદ્ધાંત વિષે પણ તેમજ પોતાની હિંદી પ્રતિભા દર્શાવી એ 'નેપ્થુ' સૌને મળે. આમાં ૬ થયો. ક્રાન્સ અને ઇન્ડિયન, તેમજ ઇંગ્લીશ અને રશિયા, એ બંધાયેલા દેશના પરિવર્તન ઉપર નજર નાખીને તેમજ જાણીએ કે હિંસાથી આગળ વધેલા આ એક દેશ હજી સાચું સ્વરાજ્ય મેળવેલો નથી.

આમ અહિંસા તેમજ અસહકારના સિદ્ધાંત વિષે પોતાની પૂરેપૂરી ગ્રહા જણાવીને દેશબંધુએ તેને અમલ કરવા માટે નીચેની ચૂચનાઓ કરી હતી:

૧ આપણને સ્વરાજ્ય મળે ત્યારે દેશની જુદી જુદી કોમિતે ક્યા અને કેટલા લોક આપણા તેને તરતજ નિર્ણય કરીને જાહેર કરવો જોઈએ. સન ૧૯૧૯માં મહાત્માની અહંસામાં હિંદુ મુસલમાનોએ મળીને જેવી સમિતી કરી હતી તેવી બધી કોમિતી બચ્ચે હવે સાધવી જોઈએ.

૨ અમેરિકામાં અને યુરોપના દરેક દેશમાં મહાસંઘાની એન્ટીઓ સ્થાપવી જોઈએ.

૩ એશિયાની તમામ પ્રલેખોના સંપ રચાય છે, તેમાં આપણે પણ હાજર થવું જોઈએ.

૪ પંતલમ અને બિહારને વિષે આપણી માગણીઓ ફરીથી પરી તકાલી જોઈએ.

૫ સ્વરાજની એક વિગતવાર યોજના રચવી જોઈએ. તે સંબંધમાં નીચેના સિધ્ધાંતો તરફ તેમજ ખાસ ધ્યાન આપવું હવે:

(૧) આપણી પુરાણી ગામ પંચાયતોના કારણ ઉપર ગામડાંઓની ફરીથી ચચના કરવી.

(૨) આવા ગામડાંઓના નાના અને તેમાંથી પછી મોટા જગ્યા કરવા.

(૩) આમ કરે કરે આગળ વધીને જ આખા દેશનું રાજ્યતંત્ર રચવું.

(૪) ગામ પંચાયતો અને તેના નાના મોટા જગ્યાઓ એક બાજે સ્વતંત્ર ન હોવા જોઈએ.

(૫) માત્ર ઉપરોક્ત હેતુઓ અને હજી રાજવાની સ્થાના અધ્યક્ષ સરકારને હોવી જોઈએ, પણ તેને અમલ

કરી શકે તે મનો જોઈએ કે જેથી ગામડાંની સ્વતંત્રતાને જાનિ પહોંચે નહિ.

૬ સવિનય લેવા કરવા વિષે જે સરતો અમલવાત્તા અને દિલ્લીમાં કરેલી છે તે ટીલી કરવી જોઈએ.

૭ આપણી ખાસકામાં અને તેરલી સંખ્યામાં હાજર થવાને પ્રયાસ કરવો. જે આપણી વૃદ્ધિભરિ થાય તે આપણે થકી કહારેલી સ્વરાજની યોજના મંજૂર કરવી માગણી કરવી. 'જે તે' માગણીઓ સ્વીકારવામાં ન તે સરત બંધ કરવી. પણ જે તે સ્વીકારવામાં ન આ તે ખાસકામાં જે દરેક દરેક કાયદો કે કાયમ આ તેની સામે થવું.

૮ કામગીરીનાં અને બેંકુતોનાં પંચ સ્થાપવાં.

૯ સરકારી શાળાઓ અને કોલેજોને જાહેર બનાવવાં કાયમ રાખવાં.

૧૦ કોરોના બિદિધારને વિષે સવિનય લેવા સમિતિની મહામંજૂરી મંજૂર રાખવી.

જુદી કોમના લોકો અને સ્વરાજની યોજનાને કેટલીક બાબતો મસલત સમિતિ આગળ પહોંચાડી આવી. અને ખાસકામાં અને કોરોના બિદિધાર ટીલી કરવા જેવી બીજી બાબતો મહાસંઘમાં નામંજૂર કરી હતી. આમ પ્રમુખશ્રીના ભાષણમાં ખાસ કરીને ઐતિહાસિક વિજ્ઞાપી. મળ્યું છે તે પાયા દતા, જ્યાં પછી તેની બંધાવકારિક સરકાર ઓની મહાસભા ઉપર થોડીજ અસર થઈ હતી.

ગાંધીજી વિષે કરાવ

મહાસભામાં પહેલો કરાવ મહાત્મા ગાંધીજી વિષે રજુ થયો એ ચોખ્ખું જ હતું. પણ તે મતભેદનું પાતાવરણ પહેલેથી જ મહાત્મા સમિતિમાં જામ્યું હતું, તેને લીધે કરાવ જોઈએ તે સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં થકી શક્યો નહિ. ગાંધીજીની સેવની આભારપૂર્વક કદર કરવા વિષે સમજો જરાક થુલ અને ઔપચારિક જેવા લાગે. જ્યાં પ્રેમનો ઉદ્ભવ જોઈએ ત્યાં ઉપકાર સાથે નોંધ ન શોભે. વળી

ગાંધીજીએ શાંતિ અને સત્યનો જ પાઠ ભણાવીને સતોષ આનંદો છે ? દોઢસો વર્ષથી જે કોલોનીયલ રાજ સરતનુવતી સામે ઝૂકતાં તેમણે આપણને નથી શીખવ્યું ? અને છતાં તે વિષે એક અક્ષર કેમ નહિ? વળી અહિંસાત્મક અસહકારના સિદ્ધાંત વિષે જ શ્રદ્ધા દેવામાં બતાવી છે, કાર્યક્રમ વિષે તો તકરાર હતી, એટલે તેના સંબંધે તો શી રીતે મૂકાય ? અને ગાંધીજીના ઇશ્વરકારનાં વાતો ! તે વિષે તો અક્ષર નથી. આમ ભાવની તેમજ રાજકીય દૃષ્ટિથી દેશવ અતિ-શય મોળો અને અધુરો લાગે છે, અને તેનો દોષ દેશવ ધનનારને નહિ, પણ પક્ષબેદને જ પડે છે.

અઘાલીઓ વિષે જે દેશવ (અને) પસાર થયો, તે વળી આશીષે વધારે તોડોડો લાગે છે. ગાંધીજી ગિરફતાર રવા પછી, જે બંદાહર કોમે અહિંસાત્મક અસહકારનો અભ્યાસીયુદ્ધ અમલ કરી બતાવ્યો છે- જેમણે શાંતિ અને પ્રેમથી અગણિત દુરુષ સહન કર્યા છે, તેમને માટે સારી માસના પ્રમાણપત્ર જેવો આ દેશવ ન શોભે. અને ગયાજીમાં અઘાલીઓ કંઈ વિસારે પડે એમ પણ ન હતું. 'સત્યથી અપ્રાપ્ત' ના પોકોરોથી મહાસભાનો મંડપ વખતો વખત ગાજી ઉઠતો હતો; ઠાળો દેડા અને હિરપાણુ સ્થળે સ્થળે નંજરે પડતાં હતાં. પણ એક ચક્રોર ત્રિવેચકે કહ્યું હતું તે મુજબ ગાંધીજી ગયા પછી આપણે ભાષા અને ભાવ ઉપર ધ્યાન આપવાનું બૂલી જ ગયા છીએ.

બ્રિટિશ માલનો અહિંકાર

આ પછી ખિન્નારતનો સવાલ બાણુએ રાખીને અરેબીયી સર્ગનો પહેલો વિષય તપાસીએ. શ્રી. રાજ-ગોપાલાચારી સિવાયના સવિનય ભંગ સમિતિના સભાસદોએ એવી બરામતી કરી હતી કે, બ્રિટિશ માલના અહિંકારનો સિદ્ધાંત સ્વીકારીને આખા સવાલ વિષે વિગતવાર રિપોર્ટ થરી રહી કરવા એક કમિ-ટિ નીમવી. આ ભાષામણ મૂળ્ય અહિંકારનો દેશવ રહ્યો થયો, તે મસલત સમિતિમાં વધુમતે મંજૂર થયો છતાં મહાસભામાં વધુ મતે ઉઠી ગયો.

આ દેશવની ઉપયોગિતા સમજવી મુશ્કેલ છે. જે વર્ષ ઉપર કલકત્તાની ખાસ બેઠકમાં તમામ પર-દેશી માલનો અહિંકારનો દેશવ ગાંધીજીના વિરોધ છતાં પંચ પસાર થયેલો, તેનો અમલ કરવા નીમા-યથી ઇમિટિએ કંઈ પણ કામ કર્યું નહિ, એટલે ગાંધીજીએ તો પોતાની માન્યતા મુજબ માત્ર પરદેશી કાપડના જ અહિંકાર ઉપર અને બીજા બાણુએ રેડીઆ અને 'સાળથી દેશમાં કાપડ બનાવવા ઉપર જ સૌમ્ય' ધ્યાન રાક્યું. આ અહિંકારમાં દેખીતી રીતે પરદેશની સામે દેવ ન હતો, પણ દેશની ગરીબાઈ દેવવાનો અને સમૃદ્ધિ વધારવાનો જ હેતુ હતો. આ દિશામાં જે વર્ષ સુધી પ્રગટ કરીને આપણે કંઈક સફળતા મેળવી છે, છતાં તે વિષે હંડ પણ કરવાનું બાકી રહે છે, એમ સૌ કમ્પ્લેક્ટ છે. તેથી નોંધુનો માર્ગ છોડી દેવાનો ન હોય, તો આપણે તમામ પરદેશી કાપડના જ અહિંકાર ઉપર ધ્યાન આપવું નેપ્રત્યે અને તે વિષે ન્યારે સંતોષકારક પ્રગતિ માત્રમ પડે ત્યારે જરૂરિયાતની બીજી પરદેશી ચીજોનો કામ કરે અહિંકાર કરીને તે દેશમાં ઉત્પન્ન કરવા મારે પ્રયાસ કરવો નેપ્રત્યે.

પણ અસહકારના આખા કમમાં નેમની શ્રદ્ધા ખૂટી ગઈ છે, તેમને આ માર્ગ પછો જ મોળો અને લાંબો લાગે છે. કાપડ કે બીજા કોઈ પણ ચીજ બદલ-રના બધાપ દેશથી આવતી બંધ કરતાં અને તે દેશમાં નેપ્રત્યે પ્રમાણમાં બનાવતાં તો ધણીજ વખત લાગે. પણ ઇંગ્લંડના જ તમામ માલનો અહિંકાર કરવાનું, અર્થાત તેમાંથી બને તેટલો દેશમાં બનાવી બાકીનો ઇમ્પોર્ટ સિવાય બીજા દેશથી લેવાનું તો તરત બની સકે. આનો હેતુ દેખીતી રીતે દેશની સમૃદ્ધિ વધારવાનો નહિ પણ ઇંગ્લંડને દંડવાનો જ હોય. અંગ્રેજો આપણા ઉપર આપ જુદા સદા થલાવીને આપણી સતુવદ કરે છે, મારે તેમને શિક્ષા કરવીજ નેપ્રત્યે એમ ચોક્કસ રીતે અહિંકારના હિમાયતીઓએ જણાવ્યું હતું. આના જવાબ બે છે. પ્રથમતો ગાંધી-જીએ જણાવ્યું છે, તે મુજબ દરેક દરેક અંગ્રેજ આપણે દુરમન નથી; માત્ર જે મુશીબ અંગ્રેજો

કરીયું નહિ. અહિંસાના સિદ્ધાંત વિષે પણ તેમણે ચોતાની જેવી પ્રતીતિ દર્શાવી એ નેહુસૌને ધણે આનંદ થયો. કાન્સ અને ઇંગ્લેન્ડ, તેમજ ઇટાલી અને રશિયા, એ બધામાં દેશના પરિવર્તન ઉપર નજર નાંખીને તેમણે જણાવ્યું કે હિંસાથી આગળ વધેલા આ એક દેશ હજી સાચું સ્વરાજ નોખેલો નથી.

આમ અહિંસા તેમજ અસહકારના સિદ્ધાંત વિષે ચોતાની પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા જણાવીને દેશબંધુએ તેનો અમલ કરવા માટે નીચેની સૂચનાઓ કરી હતી:

૧ આપણને સ્વરાજ મળે ત્યારે દેશની જુદી જુદી કોમોને ક્યા અને કેટલા હક આપવા તેનો તરતજ નિર્ણય કરીને ભેદર કરવો નોંધ્યો. સન ૧૯૧૬ માં લકનોની મહાસભામાં કિંદુ મુસલમાનોએ મળીને જેવી સંધિ કરી હતી તેવી બધી કોમોની વચ્ચે હવે સાપથી નોંધ્યો.

૨ અમેરિકામાં અને યુરોપના દરેક દેશમાં મહાસભાની એજન્ટીઓ સ્થાપવી નોંધ્યો.

૩ એશિયાની તમામ પ્રલઓનો સંપ રચાય છે, તેમાં આપણે પણ હાથમ યડું નોંધ્યો.

૪ પંજાબ અને ખિસાફતને વિષે આપણી માગણીઓ ફરીથી ધડી કઠાડવી નોંધ્યો.

૫ સ્વરાજની એક વિગતવાર યોજના રચવી નોંધ્યો. તે સંબંધમાં નીચેના સિધ્ધાંતો તરફ તેમણે આસ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું:

(૧) આપણી પુરાણી ગામ પંચાયતોના ધોરણ ઉપર ગામડાંઓની ફરીથી રચના કરવી.

(૨) આવા ગામડાંઓના નાના અને તેમાંથી પડી એટલા જગ્યા કરવા.

(૩) આમ કમે કમે આગળ વધીને જ આખા દેશનું રાજ્યતંત્ર રચવું.

(૪) ગામ પંચાયતો અને તેના નાના ગ્રામજન્યોએ મોટે ભાગે સ્વતંત્ર જ હોવા નોંધ્યો.

(૫) માત્ર ઉપરથી દેખરેખ અને કાબૂ રાખવાની સત્તા અન્યથા સરકારને હોવી નોંધ્યો, પણ તેનો અમલ

એવી રીતે મને નોંધ્યો કે જેથી ગામડાંની સ્વતંત્રતાને હાનિ પહોંચે નહિ.

૬ સવિનય ભંગ કરવા વિષે જે શરતો અમલવામાં અને દિલ્લીમાં ધરણી છે તે દીક્ષી કરવી નોંધ્યો.

૭ આખી મારાસભામાં અને તેટલી સંખ્યામાં રાજ થવાનો પ્રયાસ કરવો. જે આપણી વંધુમતિ થાય આપણે ધડી કઠાડેલી સ્વરાજની યોજના મંજૂર કરવા માગણી કરવી. જે તે માગણીઓ સ્વીકારવામાં જ તો ભડત બંધ કરવી. પણ જે તે સ્વીકારવામાં ન આ તો મારાસભામાં જે દરેક દરેક કાયદો કે કાયદા ન તેની સામે યડું.

૮ કામદારોનાં અને એકુતોનાં પંચો સ્થાપનાં.

૯ સરકારી શાળાઓ અને કોલેજોનો ખર્ચ આપણે જ કરવો.

૧૦ કોરટોના ખર્ચકારને વિષે સવિનય ભંગ સિ વિનિમ્લ મહામણને મંજૂર રાખવી.

જુદી કોમના હકની અને સ્વરાજની યોજના કેટલીક બાબતો મસલત સમિતિ આગળ પા નહોતી આવી, અને મારાસભા અને કોરટોની બંધી દ્વારા દીલો કરવા જેવી બીજી બાબતો મહાસભા નામંજૂર કરી હતી. આમ પ્રમુખશ્રીના ભાવજન આસ કરીને ઐતિહાસિક વિભાગથી, વજીયે હોય પામ્યા હતા, છતાં પણ તેની બંધાવદારિક સચળ ઓની મહાસભા ઉપર યોડીજ અસર થઈ હતી.

ગાંધીજી વિષે કરાવ

મહાસભામાં પહેલો કરાવ મહાત્મા ગાંધીજી વિષે રજુ થયો એ યોગ્ય જ હતું. પણ જે મતભેદનું વાતાવરણ પહેલેથી જ મસલત સમિતિમાં જન્મ્યું હતું, તેને લીધે કરાવ નોંધ્યો તેને મંજૂર સ્વરૂપમાં ધડી રાકાયો નહિ. ગાંધીજીની સેલની આભારપૂર્વક કદર કરવા વિષે રાજકો જતાક કુખ અને ઔપચારિક જેવા લાગે છે. નાનાં પ્રેમનો ઉભો નોંધ્યો ત્યાં ઉપકાર સાથે ગોંધ ન શોભે. વજીયે

ગાંધીજીએ શાંતિ અને સત્યનો જ પાઠ ભણાવીને સંતોષ માન્યો છે ? દોહસો વર્ષથી જેડાં બોલી બેઠેલી જનર-દરત સંસ્તનતની સામે સૂઝતાં તેમણે આંખેણને નથી શીખવ્યું ? અને છતાં તે વિષે એકઅક્ષરે કેમ નહિ ? વળી અહિંસાત્મક અસહકારના સિદ્ધાંત વિષે જ થકા કરાવમાં ખતાવી છે, કાર્ણક્રમ વિષે તો તકરાર હતી, એટલે તેના સખ્દો તો શી રીતે મૂકાય ? અને ગાંધીજીના છૂટકારાની વાત ! તે વિષે તો અક્ષરે નથી. આમ ભાવની તેમજ રાજકીય દૃષ્ટિથી કરાવ અતિ-શય મોજો અને અધુરો લાગે છે, અને તેનો દોષ કરાવ ધનારને નહિ, પણ પક્ષબેદને જ પડે છે.

અકાલીઓ વિષે જ કરાવ (૩જો) પસાર થયો, તે વળી આપીયે વધારે તોછડો લાગે છે. ગાંધીજી ગિરફતાર થયા પછી, જે બંદાહર કેમે અહિંસાત્મક અસહકારનો અણીમુદ્દ અમમ્મ કરી ખતાવ્યો છે- જેમણે શાંતિ અને પ્રેમથી અગણિત કુખ સહન કર્યો છે, તેમને માટે સારી ચાલના પ્રમાણપત્ર જેવો આ કરાવ ન શોભે. અને ગયાં છતાં અકાલીઓ કંઈ વિસારે પડે એમ પણ ન હતું. 'સત્-ભી અઘાલ' ના ચોકડોથી મદાસભાના મંડપ વખતો વખત ગાંધીજી હકેતો હતા; ઠાળા ફેંટા અને કિરેપાણુ રચો રચો નજરે પડતાં હતાં. પણ એક ચક્રાર વિવેચકે કહ્યું હતું તે મુજબ ગાંધીજી ગયા પછી આપણે ભાષા અને ભાવ ઉપર ધ્યાન આપવાનું બહી જ ગયા છીએ.

બ્રિટિશ માલનો અહિંકાર

આ પછી ખિલાફતનો સવાલ બાલુએ રાખીને અરેબી ચર્ચાનો પહેલો વિષય તપાસીએ. શ્રી. રાજ-ગોપાલાચારી સિવાયના સવિનય ભંગ સમિતિના સભાસદોએ એવી બહામણુ કરી હતી કે, બ્રિટિશ માલના અહિંકારનો સિદ્ધાંત સ્વીકારીને આખા સવાલ વિષે વિગતવાર રિપોર્ટ ધરી રહ્યું કરવા એક કમિ-ટિ નીમશી, આ બહામણુ મુજબ અહિંકારનો કરાવ રહ્યું થયો, તે મસલત સમિતિમાં વધુમતે મંજૂર થયો છતાં મદાસભામાં વધુ મતે હારી ગયો.

આ કરાવની ઉપયોગિતા સમજીને મુસ્લિમ છે. જે વર્ષ ઉપર કલકત્તાની ખાસ બેઠકમાં તમામ પર-દેશી માલનો અહિંકારનો કરાવ ગાંધીજીના વિરોધ છતાં પણ પસાર થયેલો. તેનો અમલ કરવા નીમા-ચલી કમિટિએ કંઈ પણ કામ કહ્યું નહિ, એટલે ગાંધીજીએ તો પોતાની માન્યતા મુજબ માત્ર પરદેશી કાપડના જ અહિંકાર ઉપર અને બીજા બાલુએ રેડીઆ અને સાળખા દેશમાં કાપડ બનાવવા ઉપર જ સૌનું ધ્યાન રોક્યું. આ અહિંકારમાં દેખીતી રીતે પરદેશની સામે દેવ ન હતો, પણ દેશની ગરીબાઇ ફેડવાનો અને સમૃદ્ધિ વધારવાનો જ હેતુ હતો. આ દિશામાં જે વર્ષ સુધી પ્રવૃત્તિ કરીને આપણે કંઈક સફળતા મેળવી છે, છતાં તે વિષે હંછ મણું કરવાનું બાકી રહે છે, એમ સૌ કબૂલ કરે છે. તેથી 'ને' જુનો માર્ગ છોડી દેવાનો ન હોય, તો આપણે તમામ પરદેશી કાપડના જ અહિંકાર ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈએ અને તે વિષે ત્યારે સંતોષકારક પ્રગતિ માલમ પડે ત્યારે જરૂરિયાતની બીજી પરદેશી ઓળિતો ફરે ફરે અહિંકાર કરીને તે દેશમાં ઉત્પન્ન કરવા માટે પ્રમાસ કરવો જોઈએ.

પણ અસહકારના આખા ક્રમમાં જેમની થકા ખૂરી ગઈ છે, તેમને આ માર્ગ ધણો જ મોજો અને લાંબો લાગે છે. કાપડ કે બીજા કંઈ પણ ચીજ બંદા-રના બધાંય દેશથી આવતી બધી કરતાં અને તે દેશમાં જોડતા પ્રમાણમાં બનાવતાં તેા ધણેજ વખત લાગે. પણ ઇંગ્લંડના જ તમામ માલનો અહિંકાર કરવાનું, અર્થાત તેમણી બને તેટલો દેશમાં બનાવી બાકીનો ઇંગ્લંડ સિવાય બીજા દેશથી લેવાનું તો તરત બની શકે. આનો હેતુ દેખીતી રીતે દેશની સમૃદ્ધિ વધારવાનો નહિ પણ ઇંગ્લંડને હંડવાનો જ હોય. અંગ્રેજો આપણા ઉપર આપ ખૂદ સદા ચલાવીને આપણી શત્રુવદ કરે છે, માટે તેમને શિક્ષા કરવી જ જોઈએ એમ ચોકખી રીતે અહિંકારના હિમાયતીઓએ જણાવ્યું હતું. આના જવાબ બે છે. પ્રથમતો ગાંધી-જીએ જણાવ્યું છે, તે મુજબ દરેકે દરેક અંગ્રેજ આપણો દુરમન નથી; માત્ર જે મુદ્દાભર અંગ્રેજો

આપણા ઉપર ઇંગ્લંડથી તેમજ અહીંયા આવીને રાજ કરે છે તેઓજ-ધણે ભાગે અમલચુતા-આપણા ઉપર સિતમ ગુજારે છે. તેથી થોડા લાખ અંગ્રેજોના વાંકને માટે આખી અંગ્રેજ પ્રજાને કેમ દંડાય ? આ બહિષ્કારની વિરુદ્ધ આથી યે વધારે સળજ દલીલ તો ગાંધીજીએ એ આપી છે, કે આપણી લડતમાં દેવ સાવને રચાન નથી અને તે અત્યંત, હાનિકારક અને પરિણામે ભયંકર પણ નીવડે. માનસિક હિંસા કરવા માંડીએ તો શરીરે પણ હિંસા થઇ જાય, અને આખી લડત ઉપર પાણી ફેરે.

આ બહિષ્કાર આખી લડતની સાથે અસંગત છે એટલું જ નહિ, પણ માત્ર વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ પણ આપણને નુકસાન કારક નીવડે. બહિષ્કાર સરળ થાય તો ઇંગ્લંડને બદલે જાપાન, જર્મની વગેરે બીજા દેશથી વધારે વહાણો ભરીને માલ અહીંયા આવે. આમ એકની શુભાશીમાંથી છૂટવાનો પ્રયાસ કરતાં, બીજા અનેકની શુભાશીમાં સપડાયે. વળી ઇંગ્લંડના કરતાં બીજા દેશનો વધારો મેથિા માલ આપણે લઈએ, એટલે દેશમાંથી વધારે નાણાં પરદેશ જાય. એ પણ સંભવિત છે, કે ખૂદ ઇંગ્લંડના જ માલ ઉપર બીજા દેશના વેપારીઓ પોતાની છાશે મારીને તે આપણને મોકલે અને તેના બગણા દામ લે. આવી રીતે ઇંગ્લંડને તો હાનિ પહોંચે કે નયે પહોંચે; પણ આપણને વધારે નુકસાન થાય, અને કેટલેક અંશે કાપડની સંગીન પ્રગતિ ઉપરથી આપણું મન ઉડી જવાથી તેમાં પણ આપણે કંઈક પાછા હડીએ.

આ ઠરાવમાં ઇંગ્લંડને પછાડવાની ભારે લાક્ષ્ય રહેલી છે. દુહાંએ મધ્યમત સમિતિ તેને વરા થઇ ગઈ. છતાં ગાંધીજીને સુકન રાખીને મહારાજાના પ્રતિનિધિઓએ બધી ચર્ચા સાંભળ્યા પછી તેનો વધુમતે ઇનકાર કર્યો તે માટે તેમને અભિનંદન થટે છે.

ધારાસભાનો બહિષ્કાર

આ પછી આથીયે વધારે મહત્વનો અને ચર્ચાસ્પદ સવાલ મહાસભા આગળ રજુ થયો.

સન ૧૯૨૦ માં જેમ ધારાસભાની ઉમેદવારીનો તેમજ તેની ચૂંટણીનો બહિષ્કાર કર્યો હતો, તેજેમ બહિષ્કાર આસાસ પળ બને તો વધારે પરિપૂર્ણ રીતે કરવાનો ઠરાવ થા. રાજગોપાલાચારીએ મહાસભામાં રજુ કર્યો. ત્રણ વર્ષે ફરીથી ચૂંટણીનો વખત આવ્યો, એટલે આવો ઠરાવ મહાસભા આગળ ફરીથી આવે એ સ્વાભાવિક હતું, અને જો સવિનય લગ સમિતિ એ ધારાસભામાં ઉમેદવારી કરવાની ભલામણ કરી નહોત, તો કદાચ કંઈ પણ ચર્ચા વગર લગભગ સર્વાનુમતે આ ઠરાવ પસાર થઇ જત. પણ એ સમિતિએ અસહકારના આખા ક્રમ ઉપર હુમલો કર્યો હતો, તેથી તેના પ્રાચુર્ય આ ઠરાવને ખાસ મત્રમ પસંદ પસાર કરવાની જરૂર હતી. અને જો કે બાહોષ આગેવાનોએ આ બહિષ્કારને કંઈ પણ દીવો ઠરાવવાના હેતુથી અનેક લક્ષ્યાવનારા સુધારાઓ સમી આગળ રજુ કર્યા, છતાં તે સૌનો ઇન્કાર કરીને સભાએ મૂળ ઠરાવને જ ભારે વધુમતિથી મંજૂર કર્યો, તેથી ગાંધીજીનું અને દેશનું નામ ઉજાળું રહ્યું.

આ સવાલની પહેલાં ખૂબ ચર્ચા કરેલી છે, તેથી અત્રે માત્ર શ્રી. શ્રીનિવાસ અયંગરના સુધારા વિષેજ કંઈક લખવાનું રહે છે. તે બાહોષ ખુલ્લો જવારથી ગયાજીમાં આવ્યા, ત્યારથી જ તેમણે સૌને એ સમાધાન સૂચવવા માંડ્યું, કે જો ધારાસભાની ઉમેદવારી કરીએ પણ ચૂંટણી પછી તેમાં નાજાન થવાનું વચન આપીએ તો ધારાસભાનો બહિષ્કાર કાબમ રહે અને તેની સાથે ધારાસભાના હિમાયતીઓને ચૂંટણીની લડતથી જે નજીતિ જમાવતી છે, તે મળી રહે. ધારાસભાના આખા પક્ષે તો થોડાજ વખતમાં આ સમાધાન વધારી લીધું. ગાંધીજીના પક્ષે પણ તે વિશે વિચાર કરવામાં બાકી રાખી નહિ. પણ જ્યારે આ માર્ગ પ્રગતિ દૃષ્ટિએ નિરર્થક તેમજ હાનિકારક લાગ્યો, ત્યારે જ તેનો આમરૂપે નકાર કર્યો.

પ્રથમનો સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ જ આ સમાધાન દોષિત છે. ધારાસભા એ સરારના કાંઈ ખાતું નહિ, પણ ખૂદ સરકારનું જ એક આવરણક એમ છે.

તે સભાને જો બહિષ્કાર કરવો જ હોય, તો પછી તેમાં દાખલ થવાના તંત્રને કેમ અસહાય ? જો દર-બારમાં બેસવું ન હોય તો તેમાં દાખલ થવાને અરજી પણ કેમ થઈ શકે ? તો જે ધારાસભાને ચુસ્ત અસહકારીઓ કપર જોઈ રૂપ સમજે છે, તેના એકે તંત્રનો પણ તે સ્પર્શ ન જ કરે. જે રાજ્યકને તે પાપના ધર તરીકે સમજે છે, તેના દરવાજામાં તો શું, પણ તેના ઊંચામાં પણ તે ઉઘો ન રહે.

આવહારિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં પણ આ જ નિર્ણય કાયમ રહે છે. ધારો કે કોઈ અસહકારી સભાસદ તરીકે ચૂંટાયો પણ તે પછી જે અમુક સુદતમાં તે સભામાં જઈને વફાદારીના કસમ ન લે, તો સ્વાભાવિક રીતે તેની જગ્યા ખાલી જાહેર કરવામાં આવે. આમ ફરીથી ચૂંટણી થાય, એટલે ખાજા તેને ફરીથી ઉમેદવારી કરવી પડે. આથી રીતે અસહકારી કેટલી વાર ઉમેદવારી કરે, કેટલા પૈસા ખર્ચે, અને ચોતાના મતદારોને કેટલી વાર ત્રાસ આપે ? અને એ પણ પાદ રાખવું જોઈએ, કે અસહકારીઓના મોટા વર્ગ તો ગરીબ છે, એટલે તેને તો પહેલી જ ચૂંટણીના ખર્ચ ભારે પડે. આમ લખી ગાળે સરકારની સાથે મરતમાં અસહકારી ન ફાવે, એ દેખીતું છે.

આ સમાધાનના હિમાયતીઓએ તેના બે ફાયદા બતાવ્યા હતા. પ્રથમ તો ચૂંટણીની હાલત કરવાથી ગામેગામ જવાશે, અને મતદારોની સાથે દોસ્તી કરી શકશે. પણ જેમ અમુક માણસને માટે મત આપવાનું સમજાવતાં મતદારને કેળવી શકાય તેમ કોઈને જ મત ન આપવાનું-મહાસભાને જ ચોતાનો મત સમર્પણ કરવાનું સમજાવીને પણ તેને કેળવાય. અને કામ માટે લગભગ એક જ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ આદરવી પડે. એટલે ચૂંટણીથી વધુ કેળવણી આપવાની દલીલ અર્થહિન લાગે છે. વળી આ સમાધાનને માટે એવો દાવો કરવામાં આવ્યો છે કે આથી મોડરેટોને તો આપણે ધારાસભામાંથી બહાર રાખી શકીશું. પણ ઉપર સૂચના મુજબ ફરી ફરીને

ચૂંટણી થાય, તેમાં મિલકતદારોને અને જમીનદારોને આપણે ક્યાં સુધી હાંકવી શકીશું ? અને જે ચોડા સાંસ સુધી જ તેમને બહાર રાખીને ઉવરે અંદર જવા દેવાના જ હોય તો પછી આખી હાલતનો શો લાભ ?

અસહકારી પક્ષમાં એવી પણ શંકા હતી કે આ સમાધાનથી એકવાર ચૂંટણીનું બહાર ખૂલે તો આવતી મહાસભામાં ધારાસભાના દરવાજા પણ ખુલા થઈ જાય. આમ કહેવામાં સમાધાનના હિમાયતીઓ ઉપર અપ્રમાણિકતાનો આરોપ આવતો નથી. આજે તો તેઓ સમાધાનની ખાતર માત્ર ચૂંટણીમાં જ ઉભા રહેવાનો નિશ્ચય કરે, અને ધારાસભાના દરવાજાને બંધ જ ગણે એમ માની શકાય. પણ ચૂંટણીનાં પરિણામ આ સાક્ષી આખરમાં જણાય ત્યારે નવા અનુભવથી નવા વિચાર બાંધવાનો તેમને પણ હક તો રહે જ, અને તેથી તેઓ આવતી મહાસભામાં ધારાસભાના પ્રવેશની હિમાયત કરે તો તેમનો વાંક પણ કેમ કદાચ ? પણ ચુસ્ત અસહકારની દૃષ્ટિથી તો આ સમાધાનનો માર્ગ જ અવગો છે; તેમાં એકવાર દાખલ થયા પછી વધારે અને વધારે નીચા ઉતરવું જ પડે. તેથી તે રસ્તો જોઈ વિચારીને ફરીથી બંધ કરવામાં મહાસભાએ હઠાપણ જ વાપર્યું છે.

અને આ સમાધાનમાં કાણ માનવું હતું ? તેને રજુ કરનાર શ્રી. શ્રીનિવાસ આયરે તો ચોક્કસ રીતે કહ્યું હતું, કે હું પોતે તો ધારાસભાની વિરુદ્ધ હતું અને મારા પ્રાંતમાં તો ચૂંટણીમાં પણ ફાવી શકાય એમ નથી. પંડિત મોતીલાલજી વગેરે સવિનયજન સમિતિના જે સભ્યોએ ધારાસભાની હિમાયત કરી છે, તેઓ તો ખરી રીતે તો ધારાસભામાં જઈને દરેક પ્રશ્ને સરકારનો વિરોધ કરવાને જ ઉત્સુક છે. આખો મહારાષ્ટ્ર પણ તો વળી ધારાસભામાં જઈ સમય અનુસાર ખાજા ખેંચવામાં માને છે. ત્યારે અસહકારી પક્ષને તો ચૂંટણી પણ હરામ છે. જમીન-ઉત્તર-ઉલેમાંએ પણ મોટી વધુ-

મતિથી ઠરાવ કર્યો છે કે આજની સ્થિતિમાં મુસલમાનોને ચૂંટણીમાં ભાગ લેવાની મનાઈ છે. અને એટલા સી ઠાક પહેલેથી કહેતા હતા કે જે મુસલમાનો ચૂંટણીમાં ઇન્કાર કરે તો મહાસભાને પણ તે ન ખપે. આવી રીતે જે સમાધાન ખરી રીતે ઠાકને ભેઠવું નથી, જેનાથી કાઈની અરજ સરે એમ નથી, તેને દેશના તમામ મોટા આગેવાનોએ ટેકા આપ્યો છતાંયે તેને મહાસભાએ નામંજુર કર્યું તે માટે આખો દેશ તેને દુઝા દેશે.

સવિનય ભંગની તૈયારી

આવી રીતે ધારાસભાના અધિષ્ઠારને ફરીથી સ્થાપન કરીને, તેમજ સરકારી શાળાઓના તેમજ કોરોનાના અધિષ્ઠારને કાયમ રાખીને મહાસભા સંતોષ પામી નથી. સરકારની આપખુદ અને જુદી સત્તાને નાજુદ કરવાને સવિનય ભંગનો એક જ માર્ગ આપણી આગળ મોજુદ છે, એવી માન્યતા બહાર કરીને મહાસભાએ તે લડત માટે તૈયારી કરવાને ૨૫ લાખ રૂપિયા ભેગા કરવાની અને ૫૦ હજાર રચયેશોનું સૈન્ય રચવાની લઝામજી કરી છે.

મહાસભિતિએ આ કમને માટે ૮૦ મી એપ્રિલની મુદત નાંખી છે, એટલે ચાર માસની અંદર આ તૈયારી પૂરી કરવાની અને તે પછી બનતી ત્વરાથી સવિનય ભંગની લડત શરૂ કરવાની જવાબદારી મહાસભાએ માથે લીધી છે.

સૌ જાણે છે કે સવિનયભંગ સમિતિના ધારાસભાના હિમાયતીઓની એ દલીલ હતી કે પ્રજાનુ આગસ ઉરાડવાને માટે તેમજ સરકારને નમસ્કારને માટે કંતો તરત જ સવિનય ભંગ આદરેલા ભેદજી,

ધારાસભાના જવાની છૂટી આપવી વ્યે આજે કંઈ પણ

આ પછી આથીયે વધારે મહાસભાના અધિષ્ઠાર ૨૫૬ સંવાલ મહાસભા આગળ રજુવનય ભંગ વિશે કર્યો. છતાં પણ

અસહકારના આખા કમને વિશે અમેલી અપી સામસામે જેટલો બધો અણવિચાર નબી એવો હતો કે આ ઠરાવ પણ આગેવાનોને રૂપો નહિ કેટલાકને તે અનિશ્ચિન લાગ્યો, કેટલાકને તે નમશે લાગ્યો. કેટલાકને સ્વયંસેવકોંય લેવાની અમલવાદી મહાસભાએ બંધેલી પ્રતિજ્ઞા મણી કડક લાગી. કેટલાકને સવિનય ભંગ શરૂ કરવાની તારીખ ઠરાવમાં નથી જણાવી, તેમ કંઈ રીતે લડત શરૂ કરવાની છે, તે નથી જણાવ્યું એ પણ ભારે ખામીઓ લાગી. પણ આ બધાયે આણેલા નીચે વિરોધીઓની ખરેખરી શંકા તો એક જ હતી, કે આ ઠરાવ રજુ કરનાર પણ ખરેખર લડત ચલાવવા માગે છે ખરો? આનો ઉત્તર તો દલીલથી નહિ પણ કાર્યથી જ આપી શકશે.

ખિલાફત

મહાસભાની બેંક દરમ્યાન અંગ્રેજો અને તુર્કોની મુલેકપરિપદ વટવાનો સંભવ કેટલાક સમાચાર પરથી લાગ્યો હતો. એ પરિપદના કાર્ય પર ખ્યાન આપનાર સૌ જાણે છે કે લગભગ દોઢ માસની ચર્ચા પછી પણ લાગે જ મોઢ બાગત ઉપર તુર્કો અને અંગ્રેજો પૂરેપૂરા એકમત થયા છે. સામુદાયિકતાના બારાની છટ વિશે અંગ્રેજોની કેટલીક દરમો તુર્કોએ સ્વીકારી છે, છતાં પણ હજી તેઓ કેટલાક વાંધા કઢાડ્યાં જ કરે છે. અને હમણાં હમણાંમાં જગદાદની ઉત્તરે આવેલા મોઝમ પરજી જુના કાળને વિશે, તુર્કોમાં વસતી બીજી પ્રજાઓની પદવી વિશે, અને શુરાપની પ્રજાઓના આસ દેક વિશે ઘણા ઉગમત ભેદ પડ્યા છે. અંગ્રેજોના પ્રતિનિધિ લોર્ડ દર્જનની પીરજ ખૂટતી હોય એવા વિનુદ પણ જણાયાં છે. તેથી ગમે તે ઘડીએ મુલેક પરિપદ ખતમ થાય અને અંગ્રેજો તુર્કોની સામે લાકડ જાહેર કરે એ સંભવિત છે. કદાચ તાજેતરમાં જર્મનીના નાણાં પ્રદરજીને વિશે હજાર અને કોસ વચ્ચે વળી નરી વટ પડી છે, તેથી હવે લોર્ડ દર્જન

નરમ પણ પડે. ગમે તેમ યાય, પણ ઈચ્છાં અને તુર્કી વચ્ચે જે છેવટે લડાઇ જામે તે તરત સવિનય લાંગની લડત શરૂ કરવાનો ઠરાવ ખિલાફત પરિષદે કર્યો, એટલે એ સવાલ મહાસભા આગળ પણ આજ્યો. મહાસભાની અને ખિલાફતની કાર્યવાહક સમિતિઓએ મસજત કરીને મહાસભા આગળ એવો ઠરાવ રજૂ કર્યો કે લડાઇ શરૂ થાય તો આ બંને સમિતિઓએ મળીને યોગ્ય સૂચનાઓ તરત જ પહોંચાડવી. ખિલાફત પરિષદના જેવો જ અસલ ઠરાવ પસાર કરવાને બદલે આવો જરૂરિયાત જેટલો વ્યવહારુ ઠરાવ પસાર કરવામાં મહાસભાએ યોગ્ય કદમ્ કર્યું છે.

આમ સવિનય લાંગ વિષે ખરૂં જોતાં બે ઠરાવ થયા ગણાય. પ્રથમનો કંઈ જ અણધારેલો પ્રસંગ ન બને તો ચાર માસની અંદર સવિનય લાંગની તૈયારી કરીને બનતી ત્વરાથી જંગ મચાવવો. અને જે તુર્કી સાથે લડાઇ જામે તો ખિલાફત કમિટીની સાથે રહીને યોગ્ય લાગે તો ચાર માસની તૈયારી થયા પહેલાં પણ લડત શરૂ કરવી. આ બે વાત ચોક્કસી રીતે ધ્યાનપાત્ર છે. અને તેથી હાલતો સૌએ ચાર માસની તૈયારી ઉપર જ ખરૂં લક્ષ આપવાની જરૂર છે-જે કે સાચા સિપાહીના શાસ્ત્ર અભ્યાસિતુ સુદ્ધ આવી ચડે તો ગમે ત્યારે લડત સૌએ લડવા તૈયાર રહેવું જોઈશે.

સાચો સત્યાગ્રહ

આ બધાય કરાવોના તરસાજો કહાડનાં એક તત્ત્વ રપટ્ટ રીતે તરી આવે છે. પ્રભુએ બે વર્ષ સુધી અસહકારની અનેકવિધ પ્રાણ જેલી છે, અને તેનાં કડવા મીઠા અનુભવ પણ લીધા છે. આટલો વખતે ફરીથી અસહકારની આખી દુશ્મનતામાં પાયાથી તે શિખર સુધી ફેરફાર કરવાને દેશના પ્રતિષ્ઠિત આગેવાનોએ નિશ્ચય કર્યો. આ સૌ સુધારાનો એક એકજ છે. તેમને અસહકારની લડત આડકતરી અને લાંબી લાગે છે; તેમને સરકારની સાથે સીધી સંલોચ અને ગરમ ટપાટપી જોઈએ છે. જે લડત આધ્યાત્મિકતાની

દુશ્મતા ઉડી જતી, તેમને જણાઈ તેને ફરીથી રાજદારી પાયા ઉપર સ્થાપવી છે. જે દમમાં માત્ર સહન કરવાનો જ સિદ્ધાંત આપેલાયો છે, તેમાં શત્રુને યો કરવાનો ચટાક પણ મેળવવો છે. આથી જ અંગ્રેજો ના ખિરાસા ઉપર કાતર મૂકવાને બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર સૂચવવામાં આજ્યો. આથી જ ધારાસભામાં બને તેટલી સંખ્યામાં દાખલ થઈ અંદર ધમસાણ મચાવવાની દરખાસ્ત ધડાઇ. આથી જ સરકારની મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને લોકલ બોર્ડને બને તેટલી હાથ કરવાની સૂચના રજૂ થઇ. આમ બધી રીતે અંગ્રેજો અને સરકારને પજવવાને અને સતાવવાને આજ્યો રાજદારી યોજના મહારથીઓએ મહાસભા આગળ રજૂ કરી.

પણ આવી એકે એકે દરખાસ્તને વીણી નીણીને મહાસભાએ નામંજુર કરી, અને છેવટે અસહકારનો ગંભીર, વજનદાર, અને નિશ્ચયાત્મક ઠરાવ પસાર કર્યો. મહાસભાના તમામ ચૂરત અનુયાયીઓએ આર્તુ રહસ્ય સમજી લેવું જોઈશે, અંગ્રેજોને હેરાન કરીને નહિ પણ નિર્ભય કરીને, સરકારી મંત્રાલયોમાં લાંગતોડ કરીને નહિ પણ તેના પૂરેપૂરો બહિષ્કાર કરીને સરકારને સતાવીને નહિ પણ તેનાયી વિમુખ રહીને સરકારના પર ધા કરીને નહિ પણ તેના અમંખ્ય બાને હરતે ચઢેરે છીલી લઇને-રાજકીય મુત્સદ્દી પછાથી નહિ, પણ આધ્યાત્મિક પ્રજાવધી-જીભના બેરથી નહિ પણ કમના બળથી-મારીને નહિ પણ મરીને, સ્વરાજ્ય મેળવવાનો નિશ્ચય મહાસભાએ કર્યો છે. જેઓ મહાસભાની આજ્ય માથે મથાને છે, તેમણે આ નિશ્ચયનું પાલન કરવા મરી શીટવું પડશે.

આપણા આગેવાનોએ પોતાનો જુદો પક્ષ રચ્યો છે, તેથી મહાસભાના સિપાઇઓનો માર્ગ વધારે વિકટ થયો છે અને તેમની જવાબદારી હજીરોગમણી વધી છે. મહાસભાનું વિસર્જન કરતાં દેશજુદા દાસે જે વચનો કહ્યાં તેથી ઘણાનાં દિલ ધવાયાં હશે. આખી એક દરમ્યાન જોને જે વિચાર આગમાં જ કરતો તે ફરી એકવાર ટળની શાસ્ત્ર ધણના દિલમાં મોહાનો કે

આવા મહાન દેશખંડુને, તથા પંડિત મોતીલાલજી અને હજીમ અમલખાન જેવા નેતાઓને આપણી સાથે રાખવાનો કંઈજ રસ્તો નહિ હોય ? પણ અમદાવાદની મહાસભા વખતે મહાત્માજીએ કહેલું એક વાક્ય યાદરાખવુંભણે કે જેમ સરકારનીસાથે તેમ આપણીઅંદર પણ છેવટનો ફેંસલો કર્યેજ છૂટકો છે. આ મહાપુરૂષોએ મહાસભાથી જુદો પક્ષ રચીને પોતાની કાર્યરેખા અને ભાગ્યરેખા દોરી છે. પરિણામે તેઓ વર્ષ દરમ્યાન આપણી સાથે મળી જશે, કે ક્રમે ક્રમે પોતાનું બળ જમાવીને મહાસભાને વશ કરશે, એ વિષે આજે કલ્પના કરવી મિથ્યા છે. પણ એટલુંતો

દેખીતું છે, કે તેમની મદદની આશા રાખવી ફાકટ છે, એટલુંજ નહિ, પણ ધારાસભાની જે ચર્ચાને તેઓ ફરી ફરીને જગાવશે, તેનાથી મહાસભાના કામમાં વિશેષ પડવાનો પણ સંભવ રહે છે. આવી આકરી સ્થિતિ વચ્ચે પણ ચાર માસમાં સવિનય ભંજની તૈયારીનો કામ પૂરો કરીને મહાસભાની અને દેશની આખરે રાખવી જ નોંધશે. સરકાર આપણને તાવી રહી છે; આગેવાનો આજે કારે બેઠા છે. આવે વખતે આપણા ધર્મ ને દેશ ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને ધરદાપૂર્વક આદરેલું અસિધાચનલ પાળવામાં જ આપણી કસોટી છે.

ઈન્દુલાલ કનૈયાલાલ ધાણી.

આ રીતે રાષ્ટ્રીય કેળવણીની પ્રવૃત્તિના વિશ્વસનીય પ્ર-
તિષ્ઠાક કાર્ય કરવા નથી.

અને એ પ્રવૃત્તિ આગળ વધે તો તેનું ભવિષ્ય
ખણ જ ઉજ્જવલ છે. અસહકારની ખીણ બધી પ્રવૃ-
ત્તિઓ મન્દ પડે, શિથિલ થાય, મતભેદથી વૃદ્ધે, પણ
આ પ્રવૃત્તિને એવો એક પણ ભય નથી. ખીણ
બધી પ્રવૃત્તિમાં માણસો અખી નબ છે, ત્યારે
કેળવણી ઉલટી માણસોને પેદા કરે છે. એ અસહકારનું
હૃદય છે. એ ન્યાં સુધી ચાલશે ત્યાં સુધી અસહ-
કાર બંધ પડવાનો નથી. પરતંત્રતા આપેલા દેશમાં
એ સ્વતંત્રતાનો ખેટ છે. અને સદલાએ હલુ સુધી
કેળવણીને પ્રજાએ બહુજન શ્રદ્ધાપૂર્વક વધાવી લીધી છે.

અસહકારની ખીણ પ્રવૃત્તિઓ પણ કેળવણીને
લીધે ટકી રહેશે. એવી એક પણ પ્રવૃત્તિ નથી કે
જે કેળવણી મારફત ચલાવી શકાય નહિ. કેળવણીનું
તંત્ર દરેક ગામમાં દરેક શહેરમાં અને મહોલ્લામાં
વિસ્તરેલું હોય છે. આપણી સમગ્રી પ્રવૃત્તિઓનું એ
સ્વાભાવિક કેન્દ્રસ્થાન છે. કેળવણી અંતરને સુધી
પહોંચાડવાથી અંતરનેનો પ્રશ્ન, ઉલ્લોમ-શિક્ષણથી
ઉલ્લોમનો પ્રશ્ન, ધર્મશિક્ષણથી ધર્મનો, સ્ત્રીકેળવણીથી
સ્ત્રીઓનો, એમ અનેક પ્રશ્નો કેળવણી દ્વારા આપણે
ઉઠવી શકીશું. હાલ માણસોની ખેડથી અધુરું રહેલું
કાર્ય ભવિષ્યમાં વિદ્યાર્થીઓ વિસ્તારીને પૂરું કરશે.

આ રીતે આખા દેશમાં સંગીન કામ કરવાની આજ
પ્રજા આગળ એક અદિતીય તક છે.

હલુ સુધી રાષ્ટ્રીય કેળવણીએ આ દિશામાં કેટલું
કામ કર્યું છે, તે માખી શકાય તેમ નથી. મહાન
હીક્ષ્યાલોના કામ જે ત્રણ વરસમાં માખી શકાર્તા
નથી, અને હલુ સુધી. જે શેડાં પ્રજા પરિણામે
આપ્યાં છે, તે આશાજનક છે. કેળવણીની સંસ્થાઓ
લઈને તેમની ટીકા કરવી બહુ સહેલી છે, અને મિત્રભાવથી
મૂળ સિદ્ધાન્તોની ચર્ચા અને ઉઠાપોઠા થાય તો તે ખસ-
હકારને ઉપયોગી પણ થાય. ટાઈ પણ ટીકા કરવા
પહેલાં હાલની વસ્તુરિથિમાં રહેલું સત્ય, અસહકાર
અને કેળવણીનો યોગ, અને તેમનો પરસ્પરનો પ્ર-
બંધ એ બરાબર સ્પષ્ટ સમજવાની જરૂર છે.
સરકારી કેળવણીની રિથિતિ લઈ અસહકાર
પોતાની રચના શરૂ કરી હોવાથી તેમાં અનેક
અપૂર્ણતાઓ છે, પણ ન્યાં સુધી કેળવણીના ક્ષેત્રમાં
કામ કરનારાઓ એક જ ધ્યેયથી પ્રેરાયેલા છે અને
એ ધ્યેયને પોતાના જીવનનું ધ્યેય કરવા શુદ્ધ મન
રાખે છે, પોતાનું કામ સમજે છે, અને તેમાં અભિ-
માન ધરાવે છે, પરસ્પર એક બીજાને સમજે છે,
અને એક બીજા તરફ શ્રદ્ધા અને આદર રાખે છે,
ત્યાં સુધી એવી એક પણ અપૂર્ણતા નથી જે પૂરી
નહિ શકાય, એક પણ પ્રગતિ નથી જે સાધી
નહિ શકાય.

રામનારાયણ. વિદ્યનાથ પાઠક.

एमनी स्व. बनिश्रीना स्मरणार्थ
 श्री फार्बस गुजराती समाने
 श्रीयुत राज्याभाध आणुदृष्ट आवाडा
 तस्मिन् रविनय सप्रेम लेट.

અમેરિકાના સીદીઓની પ્રગતિ.

પ્રસ્તાવના

યુરોપની લડાઇ પછી આખી દુનિયાના બધા પ્રદેશોમાં ચોક્કસ અને પરસ્પર સંબંધની પુનર્થ-વચ્ચાની અનિવાર્ય જરૂરીઆત ઉપરિચિત થઇ છે. અને તેને અરિથુએ, જે ક્ષયોરોજગાર, વેશારઉલ્લેખ, રાજ્યવચ્ચા અને સાધારણ રીતે એકદર જનસ-મૂલને લગતી બધી જ પ્રવૃત્તિઓમાં પુનર્થવચ્ચાની જરૂર છે તો પછી અમેરિકામાં સીદીઓની હાલની સ્થિતિ વિષે પણ નવી કળકળ ઉભી થાય એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. લડાઇના વખત દરમ્યાન સીદી-ઓએ જે આશય અને સિદ્ધાન્તથી પરદેશમાં તોકરી ખાતરી અને દેશમાં ભોગો આપ્યા તે આશય અને સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ જોતાં એ લોકોને પોતાની સામા-જિક સ્થિતિનું જાન થાય, તો તે પણ કંઈ નવાઇની વાત નથી.

ત્યાંના સીદીઓમાં, આજકાલ દરેક ઠેકાણે જે ખજાણાદેખાઇ છે તે જોઇને, તેમના જીવનની ફક્ત ઉપરોચીઆ માહિતી ધરાવનારા ઘણા અમે-રિકનોમાં ગભરાટ ફેલાયો છે, અને એ ગભરાટને લીધે તેઓ, લડાઇમાંથી પાછા ફરેલા સીદી ભાઇઓ વિષે ઘણી ખરાબ આગાહી કરે છે, એટલું જ નહિ પણ ખાસ કરીને દક્ષિણમાં ખજાણો ઉડવાની અથવા કાળાગોરા વચ્ચે ચક્રમક કરવાની ધારતી ફેલાઇ છે.

સીદીઓમાં અસ્વચ્છતા છે એ વાતની ના પડાય તેમ નથી, અને કેટલાક ભાગમાં જાતિવિરોધે કડક

રૂપ પકડ્યું છે. પરંતુ તેની સાથે એ પણ ખરું છે કે, દક્ષિણ ભાગમાંથી નીકળીને ઉત્તર અને પશ્ચિમ દિશામાં વસવાટ માટે જનારા સીદીઓના મોટા મેવાહને લઇને જ વસ્તુસ્થિતિ અસહ્ય થતી અટકી છે. કારણ બીજા ભાગમાં ખરે જાતો વચ્ચે સંપ અને મિત્રાચારીની લાગણી વધતી જાય છે.

નિષ્કારણ ધાર્મિક

હાલના સીદી લોકોના વિમાર તથા તેમનાં જીવન અને પ્રગતિનું સારી રીતે અવલોકન કરવાથી માલમ પડશે, કે એમના તરફથી કોઈ પણ જાતની ધાર્મિક રાખવાનું કારણ નથી. કેમકે ખરી વાત તો એ છે કે આજે એ જાતિમાં જે ખજાણાદેખા અને અપ્રતોષની લાગણી જોવામાં આવે છે, તે બીજું કંઈ જ નહિ પણ તેમની લાંબા વખતની દૃઢ પ્રગતિ અને વિકાસનું પરિણામ છે. માત્ર લડાઇ જેવી તક મળવાથી તે ખુદશી રીતે બહાર દેખાઇ આવવા પામ્યું છે. એમની પ્રગતિનો હેવાલ હુંકમાં આ લેખમાં આપીએ છીએ.

સીદી લોકોએ હેલાં પચાસ વર્ષમાં ઘણી જ વખાણવા લાયક પ્રગતિ કરી છે. એટલા જ વખતમાં એવી સારી પ્રગતિ કોઇ પ્રજાએ કરી હોય એવા ઘમણા ઇતિહાસમાં ભાગ્યે જ મળશે. આ કહેવાનો ભાવાર્થ એવો નથી કે એ લોકોમાં, ગોરાઓની સંસ્કૃતિ અદ્યેષ્ટ કરવાની કંઈ ખાસ વધારે સંજિત છે. વળી એ વાત પણ બૂલી જવાની ન જોઇએ, કે જગતમાં કોઈથી આગળ વધતી સંસ્કૃતિના નિકટ

વધીને દોઢ કરોડ ડોલર જેટલો થયો છે. સીદીઓએ ફળવણી માટેનો શરૂઆતનો ઉત્સાહ હવેનું રાખ્યો છે, તેની સાબિતિ એ છે કે સને ૧૯૬૬ માં એ કામની ફળવણી પાછળ ખર્ચાયા સાત લાખ ડોલર માં એ રી હામર ડોલર એ કામે જ આપ્યા હતા; અને આજે એ કામની ફળવણી પાછળ ખર્ચાતા વાર્ષિક દોઢ કરોડ ડોલરમાં પંદર લાખ ડોલર-એઓ આપે છે. પણ યાદ રાખવું એમ છે કે એ જ પંદર લાખ ડોલરનો ફાળો કલો તે તો માત્ર સાધારણ માણસોએ રાજીવુદ્ધીથી આપેલી મદદ છે. અને પોતાની કામની ફળવણી માટે કર તરીકે તેમને જે ભરવું પડે છે તે તો જુદું જ! શિક્ષણની ખીજ એટલી જ વખાણવા લાયક બાબત “ રોઝનવોલ્ડ ગ્રામ-શાળા ગૃહ મોહિમ (Rosenwald Rural House Building Campaign)” નામની મંર્યા છે. આ ચળવળ ડૉ. હુકર ડી. વૉશિંગ્ટનની મદદથી ઉભી કરનાર લુસિયન રોઝનવોલ્ડ નામે મીકાગો શહેરનો એક પ્રખ્યાત શ્રીમંત માણસ ગૃહસ્થ છે. આ યોગનાથી કાળા અને ગોરા શહેરીઓ સાથે મળીને રચાનિક વસ્તીમાંના કાળા છોકરાઓ માટે આધુનિક પદ્ધતિસર મકાન બંધિ છે, અને તેમાં તેમને રાત્રી તરફથી અને રોઝનવોલ્ડ તરફથી મદદ મળે છે. અને આજે દક્ષિણ અમેરિકાના કાળા અને ગોરા બેઉને એ ચળવળથી ધણે જ ફાયદો મળે છે. રાત્રી, મી. રોઝનવોલ્ડ, અને કાળા અને ગોરા લોકો-એ ચારેના સહકારથી તે શુભ પરિણામ સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવે છે તે નીચે આપેલા આંકડા ઉપરથી જણાશે. એમાં સને ૧૯૧૮ ના નવેમ્બર સુધીમાં સીદી બાગદો માટે શાળાનાં સારાં મકાનો બાંધવાના કામમાં દરેક તરફથી જેટલો ફાળો આપવામાં આવ્યો તે બતાવ્યું છે.

રાજ્ય	તરફથી	ડોલર	
મેડીસોન	"	૪૮૧૪૩૬	
મીડીઓ	"	૯૧૧૦૭	
નાનવોલ્ડ	"	૫૪૪૫૬૦	
નાનવોલ્ડ	"	૩૨૪૧૮૦	

કેમ ડોલર ૧૨૫૧૨૮૩

સગવડની અપૂર્ણતા

ઉપર લખેલી હેઠીકત પરથી એમ સમજવાનું નથી કે હાલની સ્થિતિને પહેંચી વળવાને પુરેપુરી સગવડ અને સાધનો આ ચળવળને મળે છે.

કાંઈપણ સીદીશાળાની મુકાબત લઈએ તો એમ જણાશે કે સાધનો ધણાં અપૂર્ણ છે. ખરી વાત એ છે, કે હાલમાં આપવામાં આવતી સગવડ ઓછી છે એવું કારણ એ છે કે સીદીઓ તરફથી ફળવણીના સાર્વજનિક ફંડમાં જે ફાળો આપવામાં આવે છે, તે શાળાઓના પ્રમાણમાં ઓછો છે.

અમેરિકામાં એકંદર વસ્તીનો સેંકડે ૧૧ ટકા જેટલો ભાગ સીદીઓનો છે, તોપણ ત્યાં દર વર્ષે ફળવણી પાછળ ખર્ચાતા પૈસામાંથી સેંકડે ૨ ટકા જેટલું જ તેમને મળે છે. સાર્વજનિક શાળાઓ પાછળ દરવર્ષે ૮૭૫૦૦૦૦૦૦ ડોલર ખર્ચાય છે પણ તેમાંથી સીદીઓની ફળવણી માટે તો લગભગ સેંકડે ૧ ટકા જેટલું જ આપવામાં આવે છે. દક્ષિણમાં ૨૬ ટકા જેટલી એમની વસ્તી છે અને ત્યાં તેમના સ્કૂલ ફંડ માટે ૧૦ ટકા અપાય છે. આનો અર્થ એ થાય છે કે નિશાળે જવા જેવી ઉમ્મરનાં યોક્ષાં છોકરાંઓને રહેવાને જ પુરતી જગા મળતી નથી. એટલું જ નહિ પણ ખરેખર નિશાળે લાજીનાં છોકરાંઓને માટે પણ જગાનો ધણો મોંઘા છે. ધણે ખરે દેકાણે શાળાનું સત્ર હજી પણ વરસમાં ૭ મહિના કરતાં ઓછું છે. અને જ્યારે એકંદર શાળાના શિક્ષકોનો પગાર ધણો ટુંકો છે ત્યારે સીદી શિક્ષકોનો પગાર ધણેખરે દેકાણે તે કરતાં પણ ધણો ટુંકો હોય છે. તેમજ વળી એ પણ ખરું છે કે, જો કે અમેરિકામાં ઇન્ડિયન લોકોની પ્રખ્યાત કરનાં એમની સંખ્યા ૩૦ ગણી વધારે છે તો પણ, ડૉ. વૉશિંગ્ટન બતાવી આપ્યું છે તેમ જ્યારે ઇન્ડિયન લોકો માટેની ખાસ શાળાઓ પાછળ પગાર લાખ ડોલર ખર્ચાય છે ત્યારે સીદી માટેની ઉલોગશાળાઓ અને ઉંચા નાન માટેની શાળા પાછળ ૪૫૦૦૦૦૦ ડોલર આપવામાં આવે છે.

તથા દૈનિક સહિત પાંચ દેશોમાં સીદી એપિસ્કોપલ કામ કરી રહ્યા છે. અમેરિકન મેથોડિસ્ટ એપિસ્કોપલ ચર્ચ બ્રિટિશ વેસ્ટ ઈન્ડીઝ અને આફ્રિકામાં કામ કરે છે. આ પંચ આફ્રિકામાં એ ધર્મોપદેશ નિભાવે છે. હાલ થોડા સમય ધર્મ દક્ષિણ અમેરિકા માટે એક ધર્મોપદેશ નીચે છે. બીજી એક તેની જ સંસ્થા ને આફ્રિકન મેથોડિસ્ટ એપિસ્કોપલ ઝિઓન ચર્ચ કહેવાય છે, તેના એક ધર્મોપદેશ આફ્રિકામાં છે અને એજ સંસ્થાએ પોતાનું કામ દક્ષિણ અમેરિકા અને ખાસ કરીને બ્રાઝિલમાં શરૂ કર્યું છે. વળી એવું પણ જાહેર થયું છે કે પરદેશ ખાતે સને ૧૯૧૮ માં મિશનરી કામમાં માયા દીક્રા મોટામાં મોટા કાળો આપનાર અમેરિકા ખંડની ૧૦૦ ધર્મસંસ્થાઓની યાદીમાં મિસિસિપિ પ્રદેશના એડવર્ડઝ નામના વિભાગનું સીદીઓનું દેવળ ત્રીજે નંબર ધરાવે છે. અને સરાસરી માયા દીક્રા ૧૧.૩૨ ડોલર એટલે ૨ પા. ૫ સિ. ૩૬ પે. અપાયા છે.

કેળવણીમાં પ્રગતિ

સીદી જાત કેળવણીમાં નેટલી આગળ વધી છે તેટલી બીજી કોઇ ખાજતમાં વધી નહિ હશે. એવું કારણ કદામ એ હોય કે એ જાતિને કેળવણી આપવા માટે વર્ષો થયાં ચોક્કસ અને સંગીન પ્રયત્ન ચાલ્યો આવે છે, અને તેમાં દેશના બધા લાગ્યોમાંના કાળા અને ગોરા લોકો સાથે મળીને કામ કરે છે. આને પરિણામે એમ જાણ્યું છે, કે જ્યારે સને ૧૮૬૩ માં સીદીઓમાં સેંકડે ૯૦ ટકા માણસો અજાણ હતા ત્યારે સને ૧૯૨૦ માં તે સંખ્યા ધરીને સેંકડે ૨૦ ટકા ૫૨ આવી છે.

હાલ વીસ લાખ કરતાં વધારે જાળજો સાવ-જનિક શાળાઓમાં ભણે છે. અને એક લાખ ઉપરાંત સંખ્યા હાઈસ્કૂલો અને કોલેજોમાં શિક્ષણ લે છે. સને ૧૮૬૭ માં સીદી શિક્ષકોની સંખ્યા ૬૯૯ હતી તે વધતી વધતી ૪૦૦૦૦ સુધી પહોંચી છે, જે પૈકી ૫૦૦૦ શિક્ષકો ધર્મ-ઉદ્યોગ ભણાવનારી શાળાઓમાં, હાઈસ્કૂલોમાં અને કોલેજોમાં શિક્ષણ આપ-

વાનું કામ કરે છે. આ રીતે પોતાની સ્વતંત્ર શાળાઓ સ્થાપવામાં જે મોટા પ્રમાણમાં સાહસિકપણું વાપર્યું છે, તેપણુ એ આંકડાઓ ઉપરથી દેખાઇ આવે છે. એ શાળાઓ આખા દેશના ગોરા લોકોના ઉદાર આશ્રયને લીધે ચાલે છે- ૧૨૨૫ ખાસ તો એ જોવાનું છે કે ગમે એટલી મુશ્કેલી, નિરાશા અને વિરોધ છતાં પણ કેળવણીના લાભો લેવાના કામમાં એ કામ કેવી ૬૯ નિશ્ચય-વાળી છે.

એ લોકોમાં ઉચી જાતના શિક્ષણના આંકડા પણ જણાવા લાયક છે. સને ૧૮૬૬ માં આખા દેશમાં માત્ર ૧૫ કોલેજો જ એવી હતી કે જેમાં સીદીઓ લાખક વધુ શકતા હતા. આજે એમને માટે ૫૦૦ હાઈસ્કૂલો અને કોલેજો છે, અને તેમાં એક લાખ કરતાં વધુ વિદ્યાર્થીઓ છે. આ પૈકી ૧૭ શાળાઓ માત્ર સીદી કન્યાઓ અને સ્ત્રીઓ માટે જ છે. એ કામની શાળાઓ પૈકી ધણી ખરી શાળાઓમાં છોકરાઓ કરતાં છોકરીઓની સંખ્યા વધી જાય છે, અને ઉપલાં ધોરણોમાં ખાસ કરીને એવું જોવામાં આવે છે. એક અનુભવી શિક્ષણ-શાસ્ત્રીએ કહ્યું છે કે પુરુષશિક્ષણ કરતાં સ્ત્રીશિક્ષણ તરફ આજ વિશેષ પ્રયાસ કરનાર કોઇ પણ ક્ષેત્ર હોય તો તે સીદીઓની છે.

કેળવણીમાં સ્વાશ્રય

સીદી જાત કેળવણીમાં કેટલી આગળ વધી છે તે તેમની શાળાની મિલકત ઉપરથી પણ જણાઈ આવે છે. શરૂઆતમાં લગભગ બધી શાળાઓ ખાસ મકાનને અજાણે દેવળોમાં અને બીજા કામ માટે બાંધેલાં મકાનોમાં એસાડવામાં આવતી હતી. મકાન જેવી કંઈ મિલકત જ ન હતી. આજે માધ્યમિક શાળાઓ અને બીજી ઉચા અભ્યાસની સંસ્થાઓ મળીને ૨૫,૦૦૦,૦૦૦ (અઢી કરોડ) ડોલર નેટલી મિલકત છે. આટલાજ ઉપરથી એમનો શિક્ષણ માટેનો મહાન પ્રયાસ સાબિત થાય છે. એજ પ્રમાણે એ શાળાઓને ચાલુ રાખવાના વાર્ષિક ખર્ચનો આંકડો:

વધીને દોઢ કરોડ ડોલર જેટલો થયો છે. સીદીઓએ ફળવણી માટેનો શરૂઆતનો હિસાબ અત્યંત રાખ્યો છે, તેની સાબિતિ એ છે કે સને ૧૮૬૬ માં એ કામની ફળવણી પાછળ ખર્ચાયેલા સાત લાખ ડોલર માં એટલી હદના ડોલર એ કોમે જ આપ્યા હતા; અને આજે એ કામની ફળવણી પાછળ ખર્ચાતા વાર્ષિક દોઢ કરોડ ડોલરમાં પંદર લાખ ડોલર એઓ આપે છે. પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે એ જે પંદર લાખ ડોલરનો ફાળો કહ્યો તે તો માત્ર સાધારણ માણસોએ રાજીસુશીથી આપેલી મદદ છે. અને પોતાની કામની ફળવણી માટે કર તરિક્કે તેમને જે ભરવું પડે છે તે તો બહુ જ! શિશુની બીજા એટલીજ વખાણવા લાયક ખાખત “ રોઝનવોલ્ડ ગ્રામ-શાળા ગૃહ મોહિમ (Rosenwald Rural House Building Campaign) ” નામની મંરથા છે. આ ચળવળ ડૉ. શુકર ટી. વૉશિંગ્ટનની મદદથી ઉભી કરનાર બ્રુક્લિન રોઝનવોલ્ડ નામે સ્ત્રીકાળે શહેરનો એક પ્રખ્યાત શ્રીમંત માડુદી ગૃહસ્થ છે. આ યોજનાથી કાળા અને ગોરા શહેરીઓ સાથે મળીને સ્થાનિક વસ્તીમાંના કાળા છોકરાઓ માટે આધુનિક પદ્ધતિસર મકાન બાંધે છે, અને તેમાં તેમને રાત્રી તરફથી અને રોઝનવોલ્ડ તરફથી મદદ મળે છે. અને આજે દક્ષિણ અમેરિકાના કાળા અને ગોરા બેઉને એ ચળવળથી ઘણો જ ફાયદો મળે છે. રાત્રી, મી. રોઝનવોલ્ડ, અને કાળા અને ગોરા લોકોએ આરેના સહકારથી તે શુભ પરિણામ સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવે છે તે નીચે આપેલા આંકડા ઉપરથી જણાશે. એમાં સને ૧૯૧૯ ના નવેમ્બર સુધીમાં સીદી બાળકો માટે શાળાનાં સારાં મકાનો બાંધવાના કામમાં દરેક તરફથી કેટલો ફાળો આપવામાં આવ્યો તે બતાવ્યું છે.

રાત્રી	તરફથી	ડોલર	
ગોરાલોકો	"	"	૪૯૧૪૩૬
સીદીઓ	"	"	૮૧૧૦૭
રોઝનવોલ્ડ	"	"	૫૪૪૫૬૦
	"	"	૩૨૪૧૮૦

કુલ ડોલર ૧૪૫૧૨૮૩

સંગવડની અપૂર્ણતા :

ઉપર લખેલી હકીકત પરથી એમ સમજવાનું નથી કે હાલની સ્થિતિને પહેંચી વળવાને પુરેપુરી સંગવડ અને સાધનો આ ચળવળને મળે છે.

કોઈપણ સીદીશાળાની મુકાદત લઈએ તો એમ જણાશે કે સાધનો ઘણું અપૂર્ણ છે. ખરી વાત એ છે, કે હાલમાં આપવામાં આવતી સંગવડ ઓછી છે એવું કારણ એ છે કે સીદીઓ તરફથી ફળવણીના સાર્વજનિક ફંડમાં જે ફાળો આપવામાં આવે છે, તે શાળાઓના પ્રમાણમાં ઓછો છે.

અમેરિકામાં એકંદર વસ્તીનો સેંકડે ૧૧ ટકા જેટલો ભાગ સીદીઓનો છે, તોપણ ત્યાં દર વર્ષે ફળવણી પાછળ ખર્ચાતા પૈસામાંથી સેંકડે ૨ ટકા જેટલુંજ તેમને મળે છે. સાર્વજનિક શાળાઓ પાછળ દરવર્ષે ૮૭૫૦૦૦૦૦ ડોલર ખર્ચાય છે પણ તેમાંથી સીદીઓની ફળવણી માટે તો લગભગ સેંકડે ૧ ટકા જેટલું જ આપવામાં આવે છે. દક્ષિણમાં ૨૬ ટકા જેટલી એમની વસ્તી છે અને ત્યાં તેમના સ્કૂલ ફંડ માટે ૧૦ ટકા અપાય છે. આનો અર્થ એ થાય છે કે નિશાળે જવા જેની ઉમ્મરનાં ચણેલાં છોકરાંઓને રહેવાને જ પુરતી જગા મળતી નથી. એટલું જ નહિ પણ ખરેખર નિશાળે ભણતાં છોકરાંઓને માટે પણ જગાનો ઘણો મંકાવ છે. ઘણે ખરે ઠેકાણે શાળાનું સત્ર હજી પણ વરસમાં છ મહિના કરતાં કમી છે. અને જ્યારે એકંદર શાળાના શિક્ષકોને પગાર ઘણો ટુંકો છે ત્યારે સીદી શિક્ષકોને પગાર ઘણેખરે ઠેકાણે તે કરતાં પણ ઘણો ટુંકો હોય છે. તેમજ વળી એ પણ ખરું છે કે, જો કે અમેરિકામાં ઇન્ડિયન લોકોની ગ્રંથા કરતાં એમની સંખ્યા ૩૦ ગણી વધારે છે તો પણ, ડૉ. વૉશિંગ્ટને બતાવી આપ્યું છે તેમ જ્યારે ઇન્ડિયન લોકો માટેની ખાસ શાળાઓ પાછળ પચાસ લાખ ડોલર ખર્ચાય છે ત્યારે સીદી માટેની ઉદ્યોગશાળાઓ અને ઉંચા જ્ઞાન માટેની શાળા પાછળ ૪૫૦૦૦૦૦ ડોલર આપવામાં આવે છે.

ઇન્સાઇની નગરે જોતાં તો સીદીઓની કેળવણી પાછળ વધારે પ્રમાણમાં ખર્ચ મળતો જોઈએ, અને તે પણ બીજાઓની રકમ ઓછી કર્યા સિવાય થતું જોઈએ. વળી કાળા તેમજ ગોરા લોકોની કેળવણીની સગવડોમાં સુધારો કરવાને માટે અવકાશ છે, અને હાલ આખા દક્ષિણમાં બંને કેમે માટે શાળાનાં મકાનોની સ્થિતિમાં સુધારો કરવાને એક સારી, આગળ વધેલી ચળવળ પણ ચાલુ છે. દક્ષિણનાં સઘળાં રાજ્યોએ કાળાગોરા બેઉ માટે પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત કરવાના કાયદા પસાર કર્યા છે અને દર વર્ષે સાર્વજનિક કેળવણી માટે મોટી રકમનો વધારો કરવાના ધારા રાજ્ય તરફથી ધરાય છે.

આ બધું જોતાં એ બાબતો ૨૫૦૮ ચઇ આવે છે.

૧. પોતાને માટે અને પોતાની સંતતિ માટે સર્વદેશીય કેળવણી પ્રાપ્ત કરવા સારું અમેરિકાના સીદી લોકો ધણા આતુર છે.

૨. સીદી લોકોની મોટી જરૂરીઆતો બાલુએ મુકીએ, તોપણ કેળવણીના એકંદર સાર્વજનિક ફંડના પૈસાની વસ્તીના પ્રમાણમાં વહેંચણી કરવામાં આવે, તો તેમને માટેના ફાળામાં હાલના કરતાં ઓછામાં ઓછો પાંચ ધણો વધારો થઈ શકે એમ છે.

આર્થિક પ્રગતિ

આર્થિક સંપત્તિની બાબતમાં સીદીઓએ જે પ્રગતિ કરી છે તે પણ બહુ જાણવા લાયક છે, કેમકે જીવનની બીજી બાબતો કરતાં આર્થિક બાબતમાં વધારે ચોક્કસ રીતે સીદીઓની સરખામણી બીજા જાતો સાથે કરવાનું વધારે સહેલું પડે એમ છે. આર્થિક પ્રગતિનું માપ કાઢવામાં ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવાજેની વાત એ છે, કે બીજા કોમો કરતાં સીદીઓની સ્થિતિ લુહા પ્રકારની હતી, અને તેમનાં સાધનો પણ ધણાં કમી હતાં. દૈનિક ડગલાસે કંઈકું છે કે “સીદીની પ્રગતિનું માપ, એ કોમ કેટલી ઉંચાઇએ પહોંચી છે તે ઉપરથી કાઢવાનું નથી, પણ કેટલા

નીચાણમાંથી ઉપર આવી છે તે ઉપરથી કાઢવાનું છે. જ્યારે શુદ્ધાત્મીઓ એમનો છુટકારો થયો, ત્યારે એમની પાસે બેરોજ, જમીન કે નાણાં ગિલકુલ ન હતાં. શુદ્ધાત્મીમાં સખત મજુરી કરવાથી શારીરિક બળ પ્રાપ્ત થતું હતું, તેમ શુદ્ધાત્મી અવસ્થાની જરૂરીઆતોને લીધે મળેલું સાધારણ સુધ્ધિ ચાતુર્ય હતું. મજુરી ધણીખરી ખેતી સિવાય બીજી જાતની ન હતી, અને કામ કરવાની પદ્ધતિ તથા માન એવાં હલકા પ્રકારનાં હતાં કે, જ્યારે સને ૧૮૬૦ના દસકામાં લઘાઈ જાગી, ત્યારે દક્ષિણ વિભાગના સીદીઓને લગભગ નાદારીના વખત આવ્યો હતો, પરંતુ પાછળથી સ્વ. ડૉ. સીમેન એ. નોપ નામના શૂદ્રસ્થ ખેતીની સુધરેલી પદ્ધતિ દાખલ કરી એટલે મામલો ફરી ગયો. આ વાતનો વિચાર કરીએ તો એ કાગે કરેલી આર્થિક પ્રગતિ ધણી વખાણવા લાયક કહેવાય.

ખેડુતો તરીકે સીદી

જ્યારે એ જાતિ શુદ્ધાત્મીઓ મુક્ત થઈ ત્યારે આખા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં તેમની પહેલાં સ્વતંત્ર થયેલા ધણા જ શેડા સીદીના કબજામાં ફક્ત જુજ ખેતરો હતાં. આજે દક્ષિણ વિભાગમાં તે લોકો નવ લાખ ખેતરોનો વહીવટ કરે છે. દક્ષિણમાં સીદીમજુરો લગભગ દસ કરોડ એકર જમીન ખેડે છે, જેમાંથી આશરે સવાચાર કરોડ એકર જમીન સીદીખેડુતોના કબજામાં છે. દક્ષિણમાં જમીનના માલિક તરીકે તેમની સંખ્યામાં છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં જે વધારો થયો છે તે, એ જ પ્રકારના ગોરાઓની સાથે સરખામણીમાં બહુ ઝોનાપકારક છે. સને ૧૮૬૦ માં ગોરા ખેડુતોના મોટા ભાગ પાસે માલકીની જમીન હતી. વસ્તીવચકના હેવાલ પરથી જણાય છે કે પચાસ વરસમાં ગોરા ખેડુતોના વહીવટવાળાં ખેતરોની સંખ્યામાં ૧૫૨૬૦૦૦ નો વધારો થયો છે. આ સંખ્યા પૈકી ૬૬૩૩૦૦ અથવા સેંકડે ૧૩.૪ ટકા માલકી ધરાવનારા, અને ૮૬૬૨૭૮ અથવા સેંકડે ૫૬.૬ ખેડવાયા હતા. હવે એ જ વખતમાં ૮૯૦૧૪૧.

વધીત દોઢ કરોડ ડોલર જેટલો થયો છે. સીદીઓએ ફળવણી માટેનો સરખાતનો ઉત્સાહ અત્યંત રાખ્યો છે, તેની સાબિતિ એ છે કે સને ૧૯૬૬ માં એ કોમની ફળવણી પાછળ ખર્ચાલા સાત લાખ ડોલર માં એરો હળવર ડોલર એ કોમે જ આપ્યા હતા; અને આજે એ કોમની ફળવણી પાછળ ખર્ચાતા વાર્ષિક દોઢ કરોડ ડોલરમાં પંદર લાખ ડોલર-એઓ આપે છે. પણ ચાલ રાખવું જોઈએ કે એ જે પંદર લાખ ડોલરનો કાળો કશો તે તો માત્ર સાધારણ માણસોએ રાજીખુશીથી આપેલી મદદ છે. અને પોતાની કોમની ફળવણી માટે કર તરફી તેમને જે ભરવું પડે છે તે તો જુદું જ! શિક્ષણની ખીજ એટલીજ વખાણવા લાયક બાબત “ રોઝનવૉલ્ડ ગ્રામ-શાળા ગૃહ મોહિમ (Rosenwald Rural House Building Campaign)” નામની સંસ્થા છે. આ ચળવળ ડૉ. જુકર ટી. વૉશિંગ્ટનની મદદથી ઉભી કરનાર જુલિયન રોઝનવૉલ્ડ નામે યીકાગો શહેરનો એક પ્રખ્યાત શ્રીમંત યાકુદી ગૃહસ્થ છે. આ યોજનાથી કાળા અને ગોરા શહેરીઓ સાથે મળીને રથાનિક વસ્તીમાંના કાળા છોકરાઓ માટે આધુનિક પદ્ધતિસર મકાન બાંધે છે, અને તેમાં તેમને રાત્રી તરફથી અને રોઝનવૉલ્ડ તરફથી મદદ મળે છે. અને આજે દક્ષિણ અમેરિકાના કાળા અને ગોરા બેઉને એ ચળવળથી ઘણું જ ફાયદો મળે છે. રાત્રી, મી. રોઝનવૉલ્ડ, અને કાળા અને ગોરા લોકો-એ ચારેના સહકારથી તે શુભ પરિણામ સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવે છે તે નીચે આપેલા આંકડા ઉપરથી જાણી શકાય. એમાં સને ૧૯૧૯ ના નવેમ્બર સુધીમાં સીદી બાળકો માટે શાળાનાં સારાં મકાનો બાંધવાના કામમાં દરેક તરફથી જેટલો કાળો આપવામાં આવ્યો તે બતાવ્યું છે.

રાત્રી	તરફથી	ડોલર	
ગોરાલોકો			૪૯૧૪૩૬
સીદીઓ	"	"	૯૧૧૦૭
રોઝનવૉલ્ડ	"	"	૫૪૪૫૬૦
	"	"	૩૨૪૧૮૦

કુલ ડોલર

૧૪૫૧૨૮૩

સગવડની અપૂર્ણતા

ઉપર લખેલી હકીકત પરથી એમ સમજાવાનું મેં એ કે હાલની સ્થિતિને પહેાંચી વળવાને પુરેપુરું સગવડ અને સાધનો આ ચળવળને મળે છે.

કોઈપણ સીદીશાળાની મુસાકાત લઈએ તે એમ જાણી શકે સાધનો ઘણાં અપૂર્ણ છે. ખરેખર વાત એ છે, કે હાલમાં આપવામાં આવતી સગવડો ઓછી છે એનું કારણ એ છે કે સીદીઓ તરફથી ફળવણીના સાર્વજનિક ફંડમાં જે ફાળો આપવામાં આવે છે, તે શાળાઓના પ્રમાણમાં ઓછો છે.

અમેરિકામાં એકંદર વસ્તીના સેંકડે ૧૧ ટકા જેટલો ભાગ સીદીઓનો છે, તોપણ ત્યાં દર વર્ષે ફળવણી પાછળ ખર્ચાતા પૈસામાંથી સેંકડે ૨ ટકા જેટલુંજ તેમને મળે છે. સાર્વજનિક શાળાઓ પાછળ દરવર્ષે ૮૭૫૦૦૦૦૦ ડોલર ખર્ચાય છે પણ તેમાંથી સીદીઓની ફળવણી માટે તો કશુંજ સેંકડે ૧ ટકા જેટલું જ આપવામાં આવે છે. દક્ષિણમાં ૨૬ ટકા જેટલી એમની વસ્તી છે અને ત્યાં તેમના રૂઢ ફંડ માટે ૧૦ ટકા અપાય છે. આનો અર્થ એ થાય છે કે નિરાણે જવા જેવી ઉમ્મરનાં થયેલાં છોકરાંઓને રહેવાને જ પુરતી જગા મળતી નથી. એટલું જ નહિ પણ ખરેખર નિરાણે બહુતાં છોકરાંઓને માટે પણ જગાનો ઘણો મોંઘાવ છે. ઘણે ખરે કેકાણે શાળાનું સત્ર હજી પણ વરસમાં ૭ મહિના કરતાં કમી છે. અને જ્યારે એકંદર શાળાના શિક્ષકોનો પગાર ઘણો ટુંકો છે ત્યારે સીદી શિક્ષકોનો પગાર ઘણેખરે કેકાણે તે કરતાં પણ ઘણો ટુંકો હોય છે. તેમજ વળી એ પણ ખરું છે કે, જો કે અમેરિકામાં ઇન્ડિયન લોકોની સંખ્યા કરતાં એમની સંખ્યા ૩૦ ગણી વધારે છે તો પણ, ડૉ. વૉશિંગ્ટને બતાવી આપ્યું છે તેમ જ્યારે ઇન્ડિયન લોકો માટેની ખાસ શાળાઓ પાછળ પચાસ લાખ ડોલર ખર્ચાય છે ત્યારે સીદી માટેની ઉદ્યોગશાળાઓ અને ઉચ્ચ નાન માટેની શાળા પાછળ ૪૫૦૦૦૦ ડોલર આપવામાં આવે છે.

ઈન્સાફની નજરે જોતાં તો સીદીઓની કેળવણી પાછળ વધારે પ્રમાણમાં ખર્ચ મળવો જોઈએ, અને તે પણ બીજાઓની રકમ ઓછી કર્યા સિવાય થવું જોઈએ. વળી કાળા તેમજ ગોરા લોકોની કેળવણીની સગવડોમાં સુધારો કરવાને માટે અવકાશ છે, અને હાલ આખા દક્ષિણમાં અને કોઓ માટે શાળાનાં મકાનોની સ્થિતિમાં સુધારો કરવાને એક સારી, આગળ વધેલી ચગવળ પણ ચાલુ છે. દક્ષિણનાં સંઘનાં રાજ્યોએ કાળાગોરા બેઉ માટે પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત કરવાના કાયદા પસાર કર્યા છે અને દર વર્ષે સાર્વજનિક કેળવણી માટે મોટી રકમનો વધારો કરવાના ધારા રાજ્ય તરફથી ધરાય છે.

આ બધું જોતાં બે બાબતો સ્પષ્ટ થઈ આવે છે.

૧. પોતાને માટે અને પોતાની સંતાતિ માટે સર્વદેશીય કેળવણી પ્રાપ્ત કરવા સારું અમેરિકાના સીદી લોકો ધણા આતુર છે.

૨. સીદી લોકોની મોટી જરૂરીઆતો બાલુએ મુદ્રાએ, તોપણ કેળવણીના એકંદર સાર્વજનિક ફંડના પૈસાની વસ્તીના પ્રમાણમાં વહેંચણી કરવામાં આવે, તો તેમને માટેના ફાળામાં હાલના કરતાં ઓછામાં ઓછો પાંચ ધણો વધારો થઈ શકે એમ છે.

આર્થિક પ્રગતિ

આર્થિક સંપત્તિની બાબતમાં સીદીઓએ જે પ્રગતિ કરી છે તે પણ બહુ જાણુવા લાયક છે. કેમકે જીવનની બીજી બાબતો કરતાં આર્થિક જાળવ-તમાં વધારે ચોક્કસ રીતે સીદીઓની સરખામણી બીજી જાતો સાથે કરવાનું વધારે સહેલું પડે એમ છે. આર્થિક પ્રગતિનું માપ કાઢવામાં ખાસ લઘુમાં રાખવાજેવી વાત એ છે, કે બીજી કોમો કરતાં સીદીઓની સ્થિતિ જુદા પ્રકારની હતી, અને તેમનાં સાધનો પણ ધણાં કમી હતાં. ફેરિક ડગલાસે કહ્યું છે કે “સીદીની પ્રગતિનું માપ, એ હામ કેટલી ઉચાંચએ પહોંચી છે તે ઉપરથી કાઢવાનું નથી, પણ કેટલા

નીચાણમાંથી ઉપર આવી છે તે ઉપરથી કાઢવાનું છે. ન્યારે ગુલામીમાંથી એમનો છુટકારો થયો, ત્યારે એમની પાસે બેડોળ, જમીન કે નાણાં બિલકુલ ન હતાં. ગુલામીમાં સખત મજુરી કરવાથી શારીરિક જળ પ્રાપ્ત થયું હતું, તેમ ગુલામી અપરચા-ની જરૂરીઆતોને લીધે મજેલું સાધારણ જીવિ-આતુરું હતું. મજુરી ધણીખરી ખેતી સિવાય બીજી જાતની ન હતી, અને કામ કરવાની પદ્ધતિ તથા જ્ઞાન એવાં હલકા પ્રકારનાં હતાં કે, ન્યારે સને ૧૮૬૦ના દસકામાં લઘાઈ જાગી, ત્યારે દક્ષિણ વિભાગના સીદીઓને લગભગ નાદારીનો વખત આવ્યો હતો, પરંતુ પાછળથી સ્વ. ડૉ. સીમેન એ. નોપ નામના ગૃહસ્થે ખેતીની સુધરેલી પદ્ધતિ દાખલ કરી એટલે મામલો ફરી ગયો. આ વાતનો વિચાર કરીએ તો એ કોમો ફરેલી આર્થિક પ્રગતિ ધણી વખાણુવા લાયક કહેવાય.

ખેડોતો તરીકે સીદી

ન્યારે એ જાતિ ગુલામીમાંથી મુક્ત થઈ ત્યારે આખા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં તેમની પહેલાં સ્વતંત્ર થયેલા ધણા જ થોડા સીદીના કમળમાં ફક્ત જુગ ખેતરો હતાં. આને દક્ષિણ વિભાગમાં તે લોકો નવ લાખ ખેતરોનો વહીવટ કરે છે. દક્ષિણમાં સીદીમજુરો લગભગ દસ કરોડ એકર જમીન ખેડે છે, જેમાંથી આશરે સવાચાર કરોડ એકર જમીન સીદીખેડોને જ કમળમાં છે. દક્ષિણમાં જમીનના માલિક તરીકે તેમની સંખ્યામાં છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં જે વધારો થયો છે તે, એ જ પ્રકારના ગોચરોની સાથે સરખામણીએ બહુ સ્તોત્રપ્રસાદ છે. સને ૧૮૬૦ માં એના ખેડો-તોના મોટા ભાગ પાસે માલિકીની જરૂર હતી વસ્તીપત્રકના હેવાલ ઉપરથી જાણુ છે કે ૧૮૨૦ વરસમાં ગોરા ખેડોતોના વહીવટમાં ખેડોતો ૨૦ ખગમાં ૧૫૨૬૦૦૦ નો વધારો થયો છે. આ જ ખ્યા પૈકી ૬૬૩૦૦ અફરો મેકે ૨૩૬૬૦ માલગી ધરાવનારા, અને ૮૬૬૭૮ અફરો મેકે ૫૬૬૬ ખેડોતો હતા. હવે એ જ અફરો મેકે ૮૬૦૧૪૮

સામાજિક પ્રગતિ

અત્યાર સુધીમાં તેમની પ્રગતિની જે જે વાતો કહી તે બધી એવી છે કે જેનું આકાંક્ષાથી માપ કાઢી શકાય છે. પરંતુ તેમના જીવનની બીજી એવી બાબતો છે કે જેનું પ્રત્યક્ષ, સીધું અવલોકન કરવાથી જ સમજી શકાય. એ જાતિના વિકાસના એ ભાગનો પચાસ એ જાતિની બહારના લોકો પૈકી ધણા થોડાને જ આવી શકે છે. એ કાળ તે તેમની સામાજિક પ્રગતિ છે. સામાજિક પ્રગતિ, એવું કહેવાનો કાવાર્થ એ છે કે એ જાતિની અંદર સારી નિયમિત અને ઐશ્વર્યવાની લાવનાવાળી રચના ઉભી થવા પામી છે. આમ સ્વાધી એ જાતના બધા લોકોની અંતરય, અંગત જરૂરીઆતો પુરી પાડવાની ગોઠવણ થાય છે, તેમજ સારી રીતે અને સત્વર વધતી જતી જાતીય લાવનારું પોષણ થાય છે.

સીદ્ધિઓના વિકાસનું સ્વાભાવિક મૂળ એમનાં ગૃહજીવનમાં છે. શુદ્ધાત્મી અવસ્થામાંથી સ્વતંત્રતા સુધીની પોતાની મુસાફરીમાં એ જાતને ધરતી સુધારાની પવિત્ર ક્ષેત્રમાં સુધી પહોંચવાને જેટલું લાંબુ આધતું પડ્યું તેટલું જીવનના બીજા કોઈપણ પ્રદેશમાં ચાલતું પડ્યું નહિ હોય. શુદ્ધાત્મીએ ગૃહજીવનના વિષયમાં એ જાતિને જેટલી મુશ્કેલી પાડી તેટલી બીજા કોઈ બાબતમાં પાડી નહિ હોય. ધર્મહીન દશમાં પણ તેમના કૌટુંબિક સંબંધો સત્ય અને પવિત્ર હતા એટલું જ નહિ, પણ આધુનિક સુધારામાં ઘણે કોણે જોવામાં આવે છે તે કરતાં પણ વિશેષ સાચા અને પવિત્ર હતા. પરંતુ શુદ્ધાત્મીએ એ બધાનો નાશ કર્યો. સ્વતંત્ર થયા પછી પોતાનું ગૃહજીવન છેક નીચેથી ઉંચે લાવવાનું એને નસીબે આવ્યું. શુદ્ધાત્મી અવસ્થામાંથી વારસામાં ઉતરેલું ઘર એટલે બીજું કંઈ જ નહિ પણ લાકડાના કટકા એક ઉપર એક ગોઠવીને મોતરફ દિવાલ બનાવેલી, એવો એક જ ઓરડો માત્ર હતો, અને તેમાં કુંડળનાં નાનાં મોટાં સ્ત્રીપુરુષને કોઈપણ જાતના આંતર્ય સિવાય

સવાનું હતું. આવી અવસ્થામાંથી તેઓની આખર સચવામ એવું ખાનગી એકાન્તપણું, શુદ્ધ નીતિ, ઉચ્ચ લક્ષ્યચિંત્ન, ઉત્તમ મૈત્રિ અને ઉચ્ચ મહત્વાકાંક્ષા એ સંપૂર્ણ સંવરો અને શુભોવાણું ગૃહજીવન પ્રાપ્ત કરવા માટે લાંબા કાળ સુધી સખત મયન કરવું પડ્યું. એમાં એમને કેટલી મહેનત કરવી પડી તે એ જાતિ બહારના બીજા થોડાને જ સમજાતું હતું. પરંતુ એ કામના લોકોને જ્યારે એ વાત સંભરે છે ત્યારે દુઃખ થવા વિના રહેવું નથી. પણ આખરે એમણે પોતાની ધારણા બીજી બાબતની પેઠે એ બાબતમાં પણ પાર પાડી છે. એ બધાનું હખતી વર્ણન આપતું અશક્ય છે પરંતુ એ કામના હાસના ગૃહજીવન સાથે તેમના બેશ રહી નીકટ. ક્ષેત્રમાં આવી તેના વાતાવરણને અને જુરસાને જાતિ-અનુભવ લીધા સિવાય કોઈપણ માણસ તેમના જીવનને ખરી રીતે જાણી શકે એમ નથી. આ વિષયમાં જ સીદ્ધિ પોતાની જાત અને કામને માટે મગફળ થતાં શીખ્યો છે. તેને ખરી રીતે સમજવા માટે તો તેના મિત્રોએ એ વિષયમાં જ એને જોવો જોઈએ. મને ઘણીવાર એમ લાગે છે કે જે લોકો એ જાત માટે હલકો વિચાર બાંધે છે તેઓ જો તેમનું આ ચિત્ર જુએ તો તેમની ધારતી, શંકા અને વૈરભાવ તદત જતાં રહે.

શિક્ષક તરીકે સીદ્ધિ

તેમના આ ગૃહજીવનના પોષણ માટે ૪૦,૦૦૦ કરતાં વધતી ક્ષેત્રમાં સારા શિક્ષકો નીકળ્યા છે, અને જુજ સાધનોની મદદથી એ શિક્ષકો પોતાના તાબામાં સોંપાયેલાં નાનાં છોકરાં માટે કેટલો થમ ઉઘાડે છે તે જોઈને ઘણી વાર અંતઃકરણ પીગળે છે. પણ જ્યારે આવા શિક્ષકોના એક ટોળાને પોતાના કામ માટે, પોતાની જાતના સુધારા માટે લાચર થવાના હેતુથી ક્ષેત્ર શાળામાં આવડતાથી બેગ થયેલા જોઈએ છીએ, ત્યારે ખરેખર અંતઃકરણને પ્રોત્સાહન મળે છે. પોતાની કામને માટે મહેનત કરવાનો શો અર્થ છે તેનું તેમને ઉઠું લાન છે.

દક્ષિણ વિભાગના શાળાખાતાના નિયમ પ્રમાણે દેખીતી રીતે સારી સ્થિતિવાળા પોતાના જ દરજ્જાના ગોરા શિક્ષક ભાષ્યોને એ જ કામ માટે જે પગાર મળે છે, તેના કરતાં ઘણો જ ઓછો પગાર મળવા છતાં એ લોકો પોતાના કામ માટે જે ભક્તિભાવ દેખાડે છે, તે તેમનો નાનોમુનો સફરુણ નથી. આવી અસંતોષકારક સ્થિતિ છતાં તેઓ ઉત્સાહી, કાર્પદક્ષ અને સદનશીલ છે. તેઓ પોતાની કોમની એક પૂંછ છે.

ધંધાઓમાં સીદી

શાળા શિક્ષકોની સાથે સાથે જ, પશુ સંખ્યામાં ઓછા ડાકટરો, દંતવૈદ્યો, વખરો, સંગીતશાસ્ત્રીઓ, મંથકારો, અને વર્તમાનપત્રકારો, તેમજ ખીસતી કોમની વધતી જતી જરૂરીઆતોને પહોંચી વળવાને બીજા ધંધા કરનારાઓ પશુ થયા છે. આજ પશુ ઘણા ગોરા લોકો એવા છે કે જે “ સીદી ડોક્ટર ” એવી કંઈ વસ્તુ છે તે જાણતા પશુ નથી. એમ છતાં તેઓ તો પોતાનું કામ કર્યા જાય છે, અને પોતાની જાતની અમુક સેવા બજાવ્યાં જાય છે. બોર્નિયા પ્રાન્તના ‘આટલાંટા નેશનલ મેડિકલ એસોસિએશન’ની સભા થોડી મુદતપર મળેલી તેમાં જ દક્ષિણ વિભાગમાંથી મોટે ભાગે સીદી ડાક્ટરો, દંતવૈદ્યો, અને ઔષધિ બનાવનારા રસાયણશાસ્ત્રીઓ ૫૦૦ કરતાં વધારે સંખ્યામાં ભેગા થયા હતા. આ બધા ધંધાદારીઓ પોતાની કોમની સેવા કુશળતાથી બજાવે છે અને તેમના કામથી કોમમાં પોતાની શક્તિ માટેની થકા ઘણી જ વધી છે.

ટરકેશ ઇન્સ્ટીટ્યૂટમાં ડોક્ટર જી. કારવર નામે એક કૃપિયાઓ છે જે આખા દક્ષિણ વિભાગમાં એ સાત્કર્ષ ધણીજ કુશળ ગણાય છે; ખેતીવાડીની કે કારખાનાં સંબંધી ચુંચવણ ભરેલી બાબતમાં દરરોજ સંખ્યાબંધ કાળા તેમજ ગોરા લોકો પત્રથી અથવા જાત મુદાકાતથી એમની સલાહ લે છે.

સીદી કોમની સ્ત્રીઓ

સીદીઓની પ્રગતિનો બીજો એક પ્રકાર તેમની સ્ત્રીઓમાં દેખાય છે. સ્ત્રી જાતિની બાબતમાં તે કોમ માટે ઘણી ગેરસમજૂત આવે છે. તેમના જીવનની એવી કોઈ બાબત ભાગ્યેજ હશે કે જેમાં સ્ત્રી મોટે અને આગળ પડતો ભાગ નહિ લેતી હોય. સને ૧૯૧૦ ના વરસીપત્રક ઉપરથી જાણીયું છે કે એ કોમમાં લાભકારક ધંધામાં જોડાયેલા ૫૦,૦૦૦,૦૦ માણસોમાં ૨,૦૩૧,૮૮૧ સ્ત્રીઓ હતી. આ મંખ્યા પૈકી મોટે ભાગ ગૃહકાર્યની નોકરીમાં હતી. ઘણી સ્ત્રીઓ પોતાના વખતનો અમુક ભાગજ માત્ર કમાણીના ધંધામાં કામ કરે છે. દક્ષિણમાં વરસના અમુક ભાગમાં તેઓ પોતાના ખેતરોમાં કામ કરતી જોવામાં આવશે. ઉદ્ધાં થોડાં વરસો દરમ્યાન સ્ત્રીઓ કારખાનામાં અને તેમાં મુખ્યત્વે કરીને તમાકુ અને કપાસના કારખાનામાં વધુ સંખ્યામાં કામ કરતી થઇ છે. ઉત્તર વિભાગમાં પોષાકના અને ધાતુકામના કારખાનાઓમાં પશુ તેઓ કામે લાગે છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ કારકુની કરે છે. ચિકાગોની એક મોટી પેટ્રીમાં જ એક હજાર ઉપરાન્ત તે કોમની સ્ત્રીઓ છે અને તેમને જુદી જુદી નાની મોટી જગ્યામાં રીનું કામ સોંપવામાં આવ્યું છે. એ જ સહેરની બીજી એક પેટ્રીમાં ૫૦૦ સીદી સ્ત્રીઓ છે.

વળી સીદી સ્ત્રીઓ બીજા ધંધાઓમાં પશુ જોવામાં આવે છે. બીજી કોમની માફક તે કોમની સ્ત્રીઓની શાળાશિક્ષક તરીકેની મંખ્યા ઘણી મોટી છે. તેઓ ડાક્ટર પશુ થઇ છે. કેટલીક દવા બનાવનારીઓ અને થોડી વખરો થઇ છે. ઘણી સ્ત્રીઓ પોષાક બનાવનાર, ભોજનગૃહ રાખનાર, વાળકાપનાર, દર્દનસામગ્રી વેચનાર, વગેરે એવા એવા સ્વતંત્ર ધંધા કરે છે. થોડા વખત ઉપર વર્તમાનપત્રોમાં એક સીદી સ્ત્રીના મૃત્યુનો હેવાલ આપ્યો હતો. એ બાઇનો વેપાર ઘણો ખડોળો હતો તેમાં હજારો સીદીને કામ મળતું હતું, અને એ બાઇને પોતાને દરવરસે ૧૦,૦૦૦ પૌંડની આવક થતી હતી. મરણ વખતે એ બાઇની મિલકતની કિંમત ૧,૦૦૦,૦૦૦

ડાહરની અંકાષ હતી. આખા અમેરિકામાં એક-પ્રેસિડેન્ટ તરીકે પહેલીવાર જ અને તે પણ એક જ સ્ત્રી થઇ છે અને તે એક સીદીઓ છે, જેથી એ જાતને ધણું અભિમાન લેવાનું છે. એ બાઇ વર્ણ-નીઆ સ્ટેટમાં રીયમ'ડની રહેવાસી છે, જ્યાં તેના ધધાની કુતેહ વિષે કાળા તેમજ ગોરા વેપારીઓ બહુ ઉંચા મત ધરાવે છે. જુદી જુદી બક્તિઓ પોતપોતાનો ધધો તો કરે જ છે, પણ તે ઉપરાન્ત તેઓની સ્ત્રી પોતાની કામના સામાન્ય હિતને માટે ધણી સંસ્થાઓ ઉભી કરીને તેનો કારભાર ચલાવે છે, અને તેમાં ધણુંખૂંદે કાંઇ પણ જાતના બદલાની આશા રાખ્યા સિવાય પોતાના વખત અને મહેન-તનો ભોગ આપે છે. એવી સંસ્થાઓ સ્ત્રીઓ તરફથી મળતા દાન ઉપરજ નબે છે. દમભગ દરેક ધોળ (Community) ને પોતપોતાનું કાંઇ પણ તરફનું સ્ત્રી મંડળ હોય છે જ.

સ્ત્રીમંડળો*

થોડા વખત ઉપર સધળાં સીદી સ્ત્રીમંડળોના રાષ્ટ્રીય સમાજનો એક મેળાવડો ટરકેજ ઇન્ડી-ટ્યુટમાં થયો હતો તેમાં પશ્ચિમમાં ડેક ફર્લિફિર્નિઆ અને વોશિંગ્ટન, અને પૂર્વમાં ડેક મેસેચસેટ્સ જેટલે દૂરથી એ ઉપયોગી અને સસકત ૮૦૦ સ્ત્રીઓ ભેગી થઇ હતી. એ બાઇઓ, પોતાની જાતિની સ્ત્રીઓ, છોકરીઓ અને છોકરાઓના સંબંધની બધી બાબતોમાં ધણો રસ લઇને ચાલાકાઈથી કામ કરનારી છે. આલાબામા અને વર્જીનીઆમાં તે કામના છોકરા છોકરીઓના સુધારા માટે ફો-મંડળો તરફથી શાળાઓ સ્થપાય છે. એ સંસ્થાઓમાં છોકરાઓ અને છોકરીઓને હિતકારક સુધારા માટે બીજે કાંઇ દેકાણું નહિ મળી હોય એવી સૂચનાઓ મળે છે, 'યંગ વોમેન્સ કીશીઅન એસોસિએશન' તે કામની સ્ત્રીઓ અને છોકરીઓમાં પોતાની યોજના ત્વરાથી

ધધાવે છે. એ સંસ્થાના પગારદાર સેક્રેટરીઓ તેમની સ્ત્રીજાતિના વિકાસ માટેની અનુકૂળ ઉત્તમ સામા-જિક સ્થિતિ ઉભી કરવાને પોતાની જાતની સ્ત્રીઓની મદદ વડે મહેનત કરે છે. અમેરિકામાં ધણું ડેકાણું તેમની સ્ત્રીઓ કામદાના અંદર અને કામદાની બહાર યોગ્ય સંરક્ષણ વિનાની છે એ ધણુંજ શોચનીય છે; અને તેથી એવું સંરક્ષણ કામ તરફથી ધધાની જરૂર છે. આ દિશામાં તેમની આગીતું તેમને પોતાને પુરેપુરું જાન છે. સામાન્ય લોકમતના જોરથી જે કામ હજી થઇ શક્યું નથી, તે કામ પોતાને માટે અને પોતાની જાત માટે કરવામાં તેઓ પ્રયત્નશીલ થયા છે. કાળી અને ગોરી કામની સ્ત્રીઓ પરસ્પર જોળખવા લાગી છે અને એક બીજાના સંબંધ ના પ્રત્યે સમજવા લાગી છે. તેમજ પોતાની કામને માટે સીદી સ્ત્રીઓ જે કામ કરે છે તેમાં ગોરી કામની તેમની બહેનો તેમને સહાય અને ઉત્તેજન આપે છે એ પણ એક ચાલુ જમાનાનું આશાભરું ચિન્હ છે.

શહેરીઓ તરીકે પ્રગતિ

હમણાં હમણાં એ કામની પ્રગતિની જે સાબિતી મળી છે તે શહેરી તરીકેની જાંઘળીમાં છે અને તે લગાઇ દરમ્યાન બહુ સ્પષ્ટ રીતે દેખાઇ આવી છે. એક લાયક શહેરી તરીકેના સધળા ગુણો પૂર્ણપણે તે જાતિમાં માણુમ પડ્યા છે. લશ્કરી ભરતીમાં તેણે પોતાનો સંપૂર્ણ ફાળો આપ્યો છે, એટલુંજ નહિ પણ દક્ષિણ કેરોસિના, જ્યોર્જિઆ, ફ્લોરિડા, મિસિસિપિ અને લ્યુઈસિઆના—એ દક્ષિણ વિજાગના પાંચ પ્રતિભાંથી લશ્કરી નોકરીમાં ભરતી થયેલા લોકોમાં ગોરા કરતાં તેમની સંખ્યા વધારે હતી. એનું કારણ છેવટે એમ જણાયું કે લશ્કરી નોકરીની લાયકાત માટે શારીરિક તપાસમાં સીદી ૭૫૬૦ પાસ થયા અને ગોરા ૬૬૭૦ પાસ થયા. આ પ્રમાણે દેશમાં તેમજ પરદેશમાં એમનો કામને વાજબી રીતે મન-રૂર થયા જેવી આ બાબત છે. અમેરિકા તરફથી લગાઈમાં મોકલેલા લશ્કરમાંથી બહાદુરીને માટે ચાંદ મેળ-

વનારાઓમાં સૌથી ઉંચે નંબરે હેવી એન્સન અને નીડહામ રૅબર્ટ્સ નામના એ સીદીઓજ હતદ તદ્દન સીદીઓની જ બનેલી પાંચ પદ્ધતિઓને લગાધમાં ખાસ યાતન બળવવા માટે ફ્રાન્સના લશ્કરી સત્તાવાળાઓએ “ કોઈકેસ ડી નૅર ” નો ચાંદ આપ્યો હતો, અને પદ્ધતિઓની બહારના ૪૦૦ સીદી સીપાઇઓને બહાદુરી માટે ચાંદ મળ્યા છે. આવી રાજનિષ્ઠ વર્તણૂક છતાં પણ હંમેશની વફાદારીથી પ્રાપ્ત થતા અમેરિકન શહેરીના હકો તેમને આપવાથી અમેરિકાની યંત્રાઓ લખમાં આવી પડશે એમ બે કહેવામાં આવે, તો તે ખરેખર એ કામની બદનકી કરવા સિવાય બીજું કંઈજ નથી.

લગાધમાં કરેલું કામ.

લગાધ દરમ્યાન પણ તે કામે બહુ સેવા બજાવી છે. જાત મહેનતથી અને પૈસાથી સરકારને બહુ મોટા ટકા આપ્યો છે. લગાધની શરૂઆતમાં દેશના કામ કરનાર માણસોને યુરોપ જવાનું થયું ત્યારે સીદીઓએ તેમનું કામ ઉપાડી લઈ બધા ઉલોગો જીવતા રાખ્યા હતા. ફિલિપ્પીનાં ખેતીનું કામ તેમની મજૂરીથી થયું આગળ વધ્યું હતું અને ત્યાંના અસલ કામ કરનારાઓએ પ્રથમ કદી નહિ ઉત્પન્ન કર્યો હોય એવો મોટો ખોરાકની વસ્તુઓનો જથ્થો તેમણે ઉત્પન્ન કર્યો હતો. કદાચ તેઓ એકંદર ધણે ખોરાક બચાવી શક્યા નહિ હોય; કારણકે તેમને શનુડું બધું થયું થોડું મળતું હતું. જે કંઈ ખોરાક એકંદર દેશમાં બચ્યો તે કદાચ જમીનદારોની ડહાપણ બહેલી વ્યવસ્થાને લીધે પણ હશે. પરંતુ લગાધની તૈયારીમાં પૈસાની મદદ વડે અને બીજી રીતે સરકારને ટકા આપી રાજ્યલક્ષિ દર્શાવવાની તક બીજા અમેરિકન શહેરીઓની પેઠે એમને નિર-કુશલણે મળી હતી. પોતાનાં ઓછાં સાધનો છતાં પણ લેન, તેમ જ લગાધની બીજી પ્રવૃત્તિઓમાં તે પ્રાપ્ત ૨૨૫૦૦૦૦૦૦ ડોલર અથવા ૪૫૦૦૦૦૦૦૦ પાંડ નેટલો ફાળો આપ્યો હશે, અને એ ફાળામાં મજૂર, રસોઇઆ, છુટ પોસિશ કરનાર, ધંધાદારી ઓઝો

અને પુરૂષો તેમ જ તુરંગ અને ખાણોમાંના કેદીઓએ પણ પોતપોતાનો હાથ આપ્યો હતો. વળા તેમની બેંકા અને તેમની વીમાકંપનીઓ વગેરે યંત્રાઓએ પણ મોટા ફાળો આપ્યો હતો. તે કામ તરફના ફાળામાં નાનામાં નાના ફાળો ૧૫ સેન્ટ એટલે હઈ પેન્સનો હતો. ઝીનવાઇલ ગામના તી-લ્પર્ટ ડેન્હામ નામના ૮૭ વરસના વૃદ્ધ સીદીએ પોતાની તમામ દોલત અને માલ-મિલકત આપી દીધી હતી. ડેવીડ હેઇન્સ નામના એક ખેડુતે એક લાખ ડોલર એટલે ૨૦૦૦૦ પાંડની વૅર લેન લીધી હતી; નેર્થ ડેવિનાના એક કર્યા ઉપર નાંખેલો આખો ફાળો ફક્ત સીદીઓએ જ બરી દીધો; તેથી ગોરા લોકોને ફાળો બરવાની તક આપવા ખાતર ગામ ઉપરના ફાળાની રકમ વધારવાની જરૂર પડી હતી. આ ફાળો તેમણે કોઇ પણ જાતના દબાણ સિવાય રાજ્યલક્ષિની સાગણીથી, પોતાની રાજપુરીથી આપ્યો; તેથી ધણા અમેરિકન શહેરીઓને નીચું જોવા જેવું થયું. ડુંકામાં, અન્યાયના અને કાળા-ગોરાના ભેદભાવ તથા ચળદાપેલા હોવા છતાં પણ અમેરિકાના સીદીઓ લગાધ દરમ્યાન સોએ સો ટકા રાજ્યલક્ષિ રચા. કેટલાક લોકોનું એવું ધારવું હતું કે તે કામ લગાધમાં સરકારને મદદ કરવામાં પાછળ પડશે, અથવા આનાકાની કરશે એટલું જ નહિ પણ કદાચ રાજદ્રોહી નીવડશે. આનું માનનારાઓ એ લોકોની વફાદારી અને નાણાનો તેમ જ જાત મહેનતનો ભોગ બેઇ આશ્ચર્ય પામ્યા હતા.

લગાધમાં સેવા બજાવવામાં જ એમના કામની પ્રમાણિ થઈ નહિ. લગાધ પછી એ કામના નેટલો શાન્ત વર્તણૂક બીજી કોઇ કામે બજાવી નહિ હોય. સત્તા દરેક સીદી અમેરિકાના તમામ પ્રદેશમાં વિખરાયેલા હોવા છતાં પણ અમેરિકાના જીવનમાં જરા પણ ચક્રમકે કરવા પામી નથી. ભાઈ ભાઈ મુકેલીઓ ઉભી થઇ હશે, ભાઈ ભાઈ ઝગડા થયા હશે ભાઈ ભાઈ નિષ્પક્ષપાત તપાસથી જીજીઇ આગ્યું છે કે તેમાં તેમનો હાથ નથી. ફક્ત ભાઈ ભાઈ એમના પર કુમર્યા થતા, ભાઈ ભાઈ પોતાનો અચાવ કરવામાં

તેઓ અટ તૈયાર થતા. એ લોકો માટે ઉલટી ધારણા રખાતી હોવા છતાં લડાઈમાંથી પાછા ફરેલા સીદીઓએ લડાઈમાં જેટલે દરજ્જે ચડાવત ખતાવ્યું તેટલે જ દરજ્જે લડાઈ પછીની શાન્તિમાં શાન્ત શહેરી તરીકેની લાયકી ખતાવી છે. સાધારણ રીતે એવી માન્યતા પ્રસરી છે કે લશ્કરી ફેજવણી અને ક્યાયતથી ધણાનું વર્તન સુધર્યું છે.

ઉપસંહાર.

ગુલામીમાંથી મુક્ત થયા પછી તેઓએ કરેલી પ્રગતિનો જે દુંકે જ્ઞાતિ અમે આપ્યો છે તેમાં એ કામે કરેલાં બધાં પરાક્રમેની પૂરી વાત આવી જતી નથી. ધણી આગત્મની અને જાણવા લાયક હકીકત બાકી રહી જાય છે. પરંતુ જે કંઈ અત્રે કહેવામાં આવ્યું છે તે એ અનુમાનો બાંધવા માટે પુરતું છે. પહેલું અનુમાન એ છે કે સને ૧૮૬૦ના અને તે પછીના દશકાઓમાં એ કામને જે સ્વતંત્રતા મળી તેના તેમજ એ સ્વતંત્રતાની સાથે જે જુજળજળ મંધિઓ પ્રાપ્ત થઈ તેના એમણે સારા ઉપયોગ કર્યો છે. અને તે પણ દક્ષિણ વિભાગના હિતને કાંઈ પણ રીતે આડે ન આવતાં ઉલટું તે વિભાગને અને એકંદર પ્રગતિને લાભ થાય એવી રીતે કર્યો છે. બીજું એવું પણ અનુમાન સહેલાઈથી કરી શકાય કે અમેરિકન પ્રગતિની સઘળી નતિઓની પુનર્જીવનના આ સમયમાં આખી અમેરિકન અને દક્ષિણ વિભાગની પ્રજા સીદીઓને તેમના ગૃહજીવનમાં પૂરેપૂરું મંરણજી, ધંધા માટે પૂરી છૂટ, ન્યાયમાં સમાનતા અને સાર્વજનિક ફાંટી રકમમાંથી વાજખી હિસ્સો આપશે. આ ઉપરાંત લાયક અમેરિકન શહેરીઓની જે જે જાખ્યોમાં મદદ લેવામાં આવતી હશે, તેમાં પણ એ કામને વગર આનાકાનીએ કાળો આપવાની છૂટ મળશે એવી આશા રહે છે.

ઉપર કહેલી તમામ જાતની સમજણ માટેના તે કામના હક વાજખી છે એ વિષે તો અમેરિકન પ્રગતિ અંતઃકરણે જાણત થયું છે. તેના જોષએ તેણે પુરાવો

આજે મોજુદ છે. તેમનાં જીવન અને તેમની પ્રવૃત્તિઓ વિષેની ચર્ચાને માસિકામાં તેમજ વર્તમાન પત્રોમાં પહેલાં કરતાં હાલ વિશેષ સ્થાન મળે છે. એ વિષય ઉપર હવે વધારે છટથી ચર્ચા થાય છે અને તેમાં પહેલાં જેટલાં કડવાશ કે અન્યાયવૃત્તિ દેખાતાં નથી. આ બધું વિશેષે કરીને દક્ષિણ વિભાગમાં વધારે સ્પષ્ટ રીતે દર્શિગોચર થાય છે. લડાઈ પછી દક્ષિણમાં ગોરા અને કાળા લોકો પોતાના સામાન્ય હિતની ચર્ચામાં આશ્ચર્યકારક જાન-ભાવથી એકત્ર થાય છે.

પરસ્પર જાતીય પંચ. *

આવા અનુકૂળ વાતાવરણને લીધે ઉપરના નામ-વાળી એક મંડળી ઉભી થઈ છે. તેના ખાસ હેતુ એ છે કે કાળા અને ગોરાઓની એક કમીની નીમંત્રી અને એ કમીની રચનાિક લોકસમુદાયમાં બે જોતો વચ્ચે વારંવાર જે મુશ્કેલીઓ ઉભી થાય તેના નિષ્પક્ષપાતપણે મુસેહકારક નીવેડા લાવશે, ટંચે તોફાન થવાના સંભવને અને તેટલા અટકાવવા, અને સામાન્ય હિતની બાબતોમાં સીદીઓના હકપર વાજખી વિચાર થાય એવો બંદોબસ્ત કરશે. દક્ષિણમાં લગભગ દરેક પરમણ્યામાં એવાં પંચો સ્થપાયાં છે અને તેમનું કામ જો કે કોળદમામ વગરનું અને શાન્તિથી થાય છે, તોપણ તેનાં પરિણામો એવાં સરસ આવે છે કે જેની રાજ્યાતમાં બીલકુલ આશા રાખવામાં આવતી નહોતી. સીદીઓની ઉત્પત્તિને અર્થે ડહાપણથી અને નિષ્પક્ષપાતપણે રચનાત્મક કાર્યક્રમને આગળ વધારવાને હાત્રના જેવી ઝળકતી મંધિ કદી પણ મળી નહોતી. રાજસભા ખુલ્લી મુક્તી વખતે પ્રેસિડન્ટ હાર્ડિંગે પોતાના તરફના મંદેશમાં એવી દરખાસ્ત કરી હતી, કે તે કામની ઉત્પત્તિના સલાહનો અભ્યાસ કરી તેને માટે યોગ્ય કાયદા થકી કાઢવા સંબંધી લક્ષ્યાંક કરવા માટે 'પરસ્પર જાતીય પંચ' ની નિમણૂક કરવી જોઈએ. એ દરખાસ્તમાં અમેરિકાના સીદી શહેરીઓના મંરણજી

અને ઉત્પત્તિ માટે આજ સુધીનાં નિમિષેશ્વં પચો
અને એવી સંસ્થાઓ સાથે મળીને કામ કરવાની
સંચના થઈ છે. આમ રાષ્ટ્રીય સરકારની સંચનાથી
અને પ્રાંતોના અધિકારી વર્ગના સહકાર અને આ-
શ્રયથી આ નવી સંસ્થા ઉભી થવાથી એા

ઉમેદ રાખવાને કારણ મળે છે કે હુનિયાના બીજા
ભાગોમાં વસતા સીદીઓ કરતાં અમેરિકાના સીદીઓનું
ભવિષ્ય પહેલાંની પેઢે વધારે ને વધારે આશાવંત.
નીવડશે.*

સાધુસંપ્રદાય

એક વખતે રામકૃષ્ણ પરમહંસને તેમના એક
શિષ્યે સાધુનાં લક્ષણ સંપ્રધી પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે તેમણે
કહ્યું હતું કે:—“જેનો અંતરાત્મા ઇશ્વર સાથે એક-
તા કરી રહ્યો છે, જેણે કામિની અને કાંચનનો
ત્યાગ કર્યો છે, જે પરસ્પરને માતા તુલ્ય ગણી તેની
પૂજા કરે છે, જે લોકકલ્યાણ માટે આત્મત્યાગ કરે
છે, જે હૃદયે ઇશ્વરનું જ ચિંતન કરે છે, જે
ઇશ્વરની વાતો જાણી નાહક ગપ્પાં મારતો નથી
—એવાં લક્ષણો જેનાં હોય તેને ‘સાધુ’ કહેવાને હર-
કત નથી.”

સંસારનો ત્યાગ કરી ઇશ્વર ઉપર પ્રેમ કરનાર
માણુકને આપણે સાધુ કહીએ છીએ; સંયુક્ત
પ્રાન્તમાં એક ધર્મમંડળી છે, તેને સર્વ લોકો સાધુનાં
નામથી ઓળખે છે. તેઓ ઇશ્વરપ્રેમી છે; પણ
સંસારી છે. તેઓનું મૂળ સ્થાન પંજાબ છે, પરંતુ સાંપ્રત
સમયમાં તેની વધુ સંખ્યા સંયુક્ત પ્રાંતમાં જણાય છે.

ઇ. સ. ૧૫૪૩ માં ‘સત્નામી’ સંપ્રદાયના
પ્રવર્તક રામદાસના શિષ્ય ઉધોદાસની પાસેથી વીર-
ભાનનો, આદિશ યુગ રીતે બીજેશ્વરને મળ્યો અને
તેણે ‘સાધુસંપ્રદાય’ કહ્યો. તેથી જ તેને એ
સંપ્રદાયનો પ્રવર્તક માનવામાં આવે છે. વીરભાનને
આપણે આગળ ઓળખી શકીએ એવા પ્રકારનો
ખાસ ઉપદેશ ઉધોદાસે આપ્યો હતો.

સાધુસંપ્રદાયના લોકો ઉમ્મરે પહેલે એટલે
પ્રેત વસ્ત્રો જ ધારણ કરે છે. અન્નંદાર અને ટાપ-

ટીપીઆ પોષાકનો એમનામાં નિષેધ છે. ટોપીને બદલે
તેઓ એક પ્રકારની પાઘડી પહેરે છે. તેઓ કદો
પણ અસત્ય બોલતા નથી, કે કોઈ પણ પ્રકારના
કસમ ખાતા નથી; તેમજ કોઈ પણ પ્રકારનાં માદક
દ્રવ્ય, અગર બોગવિલાસની વસ્તુઓનો ઉપયોગ
કરતા નથી. એ સર્વનો પારત્યાગ કરવો જોઈએ
એમ તેઓના ધર્મ જ તેઓને ફરમાવે છે. મધ,
અરીસું, ગાંભિ અને તંબાકુ વિગેરેને તેઓ અસ્પર્શ્ય
ગણે છે. ગમે તેવાં ન્હાનાં પ્રાણીની પણ તેઓ કદી
પણ હિંસા કરતા નથી. ઇશ્વરને સત્ એટલે સત્ય
જ માને છે. કોઇને પણ નમન કરતી વખતે તેઓ
જાતીએ હાથ લગાડીને માથું નીચું નમાવે
છે. મૂર્તિપૂજા અને એવાંજ બીજાં આચાર્ય-
યુક્ત કર્મો ઉપર તેમને વિશ્વાસ નથી. તેઓના
સંગીતનું નામ ‘વાણી’ અને ધર્મગ્રંથનું નામ
‘ચોટી’ છે. એ ધર્મગ્રંથ હિન્દી ભાષામાં લખેલો
છે. યુર નાનક અને કમીરછના સદુપદેશમાંથી થયું
ખસ પદો અને દોહરાઓ લઇને ધર્મસંગીત રૂપે તે
પ્રકટ કરેલાં છે. તેઓના ધર્મોક્તિનું નામ ‘લુમ્બા-
ધર અથવા ‘ચોટી’ છે. એ ચોટીમાં તેઓ પોતાના
ધર્મગ્રંથનું દરરોજ સંખ્યાક્રમે વાચન કરે છે. પોતાના
ધર્મ અને ધર્મગ્રંથ ઉપર તેઓને સમ્પૂર્ણ શ્રદ્ધા
હોવાથી ધર્મગ્રંથના વાચન સમયે ઘણું નરનારીઓ
એકત્ર થાય છે.

* (ઉદ્ધવાં પચાસ વર્ષમાં એ ભતની વિદ્યારૂપ પ્રવર્તેલ નામના દરેક ઇન્સ્ટીટ્યૂટના પ્રિન્સિપાલ રોબર્ટ
આર મોટાનના ઉમેશ લેખ ઉપરથી.)

સાધુ લોકોનાં મુખ્ય સ્થળો દિલ્હી, આગ્રા, બનપુર અને ફર્રુકાબાદ છે. મીરનાપુરમાં તેઓની સંખ્યા બહુ થોડી છે. તેઓ પોતાનામાં 'કાષ્ઠ' પશુ હિંમત નીચ માનતા નથી; પોતાનો સામાજિક દરજ્જો એક જ પ્રકારનો ગણે છે. અને એમને વાપરવા લાયક કપડાં અને કાપડ મીરનાપુરમાં જ તૈયાર થાય છે.

પાપગનક કાર્યા કરીને તેઓ પોતાનો ઉદર નિર્વાહ કરતા ન હોવાથી, તે સંપ્રદાયમાં જે કોઈ દાખલ થાય તે સાધુ થઈ શકે છે. તેઓ સર્વ સાથે ખેસીને જ ભોજન કરે છે. પોતાના મંપ્રદાયમાં દેવ અને નિન્દાનું અસ્તિત્વ હોય તેને તેઓ લગભગ રપદ માને છે. તેઓ એક જ સ્થળે એકબીજા સાથે દળા-મળાને રહે છે અને એકબીજાને સહાય કરવા સદા તત્પર રહે છે. વિધવા અને આનાથ મનુષ્યોનું પ્રતિ-પાલન કરવું, એ તેઓ પોતાનું મુખ્ય કર્તવ્ય સમજે છે. નજીકના સગામાં તેઓ વિવાહસંબંધ જોડતા નથી. તેમજ લમસંબંધ જોડાવા બાદ અમુક સમય વીત્યા સિવાય વરવધૂનો સંબંધ યતો નથી.

આધ્યાત્મિકતામાં જ વરવધૂનું વાગ્દાન થાય છે. પશુ ખાર, ચોદ, અગર સોળ વર્ષની ઉંમર થયા સિવાય લમ કરવામાં આવતાં નથી. પુત્રોને કાંઈ પશુ આપવાનો રિવાજ નથી, પશુ પુત્રવધૂને કાંઈક આપવું પડે છે. બાળકોને ત્યાંસ તેઓમાં નથી. વરનો બાપ જો કોઈ પશુ કન્યાને પોતાની પુત્રવધૂ બનાવવાની ઇચ્છા રાખતો હોય, તો કન્યાના પિતા તરફ કોઈ સ્ત્રી અથવા પુરુષને દત્તી કે દત્ત તરીકે મોકલે છે, અને તેની મારફત જ વિવાહ સમ્બંધ બાંધવામાં આવે છે. કન્યાનો પિતા અગર પાલક વરના તરફથી આવેલ દત્ત કે દત્તીનું કહેવું માન્ય રાખવાનો હોય, તો સમ્મતિ સૂચક મિશાલ ભોજન અને દૂધપાન તે દત્ત અગર દત્તીને કરાવે છે, એટલે વિવાહ નક્કી થયેલો ગણાય છે. તેઓમાં પત્રિકા લખવાનો તેમજ વરકન્યાને જોવાનો રિવાજ પ્રચલિત નથી.

વરવધૂ ઉંમર લાયક થાય, ત્યારે લમદિવસ મુકરર કરવામાં આવે છે. એ દિવસ કન્યાનો બાપ મુકરર કરી વરના બાપને કહેવડાવે છે. ત્યારબાદ વરનો બાપ પોતાનાં સ્નેહી સખાંધીને જોડાવી 'અમુકની કન્યા સાથે અમુક દિવસે મારા પુત્રનાં લમ થવાનાં છે' એવું કહે છે. ત્યાર પછી સર્વ જનો નક્કી

કરશે દિવસે કન્યાને ગામ જાય છે. કન્યાનો પિતા સર્વને ભોજન કરાવે છે, અને દરેકને એક પામરી અને એક ચાદર ભેટ આપે છે; અને તે વખતથી જ મંગળગીત ગવાવાની શરૂઆત થાય છે.

લમને દિવસે પોતાને ઉતારેથી વર, વરનો બાપ અને તેની સાથે આવેલ બધાં માણસો કન્યાને ઘેર જઈ, ત્યાં પાચરેલી એક મોટી ચાદર ઉપર બેસે છે, તેના ઉપર બેઠા બાદ ઉલમનાં વસ્ત્રોના છંડા બાંધવામાં આવે છે, અને બનેને તે આસનની ફરતી ચાર પ્રદક્ષિણા ફેરવે છે. તે વખતે કેટલાક લોકો મંગલાષ્ટ્ર બોલે છે. બે પ્રહર પૂર્ણ થતાં વર-વધૂ સહ મર્વ પોતાને ઘેર જાય છે. વધૂ કેટલાક દિવસ શ્વસુર-પક્ષમાં રહી પોતાના બન્ધુ સાથે પીયર જાય છે.

ત્યાં અમુક સમય વ્યતીત કર્યા પછી સાસરે જઈ, હંમેશને માટે રહેવા માંડે છે.

ન્યાત બહાર મુકવા જેવો એકાદ અપરાધ જો સ્ત્રી કરે તો તેનો પતિ તે સ્ત્રીનો ત્યાગ કરે છે; પશુ ત્યાગ કરતી વખતે સાંપ્રદાયિક વ્યક્તિઓને એકત્ર કરી, બનેલી સર્વ હકીકત તેઓની સમક્ષ કહેવી પડે છે. તેઓની કાંઈ પશુ બાબતનો નિકાલ તેમનો મંપ્રદાય જ કરે છે. તેઓ કદી પશુ સરકારની કોર્ટમાં જતા નથી.

ધર્મ

સાધુલોક એકશ્વરવાદી છે. તેઓ એક જ ઇશ્વરની ઉપાસના કરે છે અને ઇશ્વર જ જગતની ઉત્પત્તિ કરનાર છે, એવું તે માને છે. ઇશ્વરને 'સદગુરુ' અથવા 'સતનામ' એ નામથી ઓળખે છે. 'ઇશ્વરનાં ચિત્તનથી અને સત્કર્મ કરવાથી આપણે ઇશ્વર સાથે એક થઈએ છીએ; અને તેમાં જ આપણો લય થવાનો છે' એવી તેમની શ્રદ્ધા હોય છે. તેમનું ચારત્ર એવો ઉપદેશ કરે છે કે 'કન્યા પ્રાપ્તિ અગર તેના સંચય માટે કદી પશુ ઝાંઝો પ્રયત્ન કરવો નહીં'—એટલે જીવવા માટે ખાતું પશુ ખાવા માટે જીવવું નહીં. તેઓ ધર્મથી કળાકૌશલ્યનો ઉદ્યોગ કરનાર હોવાથી તેઓની રહેણીકરણીનું તત્ત્વ શ્રેષ્ઠ પ્રકારનું હોય છે. પોતાના ઉદરનિર્વાહ માટે બન્યપર આધાર રાખવો એને તેઓ અત્યંત નિંદાર્થ સમજે છે. અર્થાત્ તેઓ પોતાના ધર્મ પ્રમાણે જ વર્તે છે અને કદી પશુ ધર્મપંથમાંથી અલ્પ થતા નથી.

ઉપદેશ-તત્ત્વો

(૧) એકજ ઇશ્વરની ઉપાસના કરો. તેનામાં જ સર્વ જગતને ઉત્પન્ન કરવાનું અને સંહારવાનું સામર્થ્ય છે. મનુષ્યે પત્થર, ધાન, લાકડાં, વૃક્ષ વિગેરે જિન જિન સૃષ્ટિપદાર્થની ઉપાસના કરવી યોગ્ય નથી. સન્માન અને પ્રસંધા ઇશ્વરનાંજ કરવાં. ઇશ્વર તે ઇશ્વર જ. જે મનુષ્ય ઇશ્વર સિવાય કોઈ અન્ય વસ્તુનું ચિંતન કરે છે તે ભ્રમિષ્ટ છે એમ સમજવું. જે પાપ કરે છે તે નકામું જાય છે.

(૨) સર્વદા શાન્ત અને નમ્ર રહેવું. યંસારના ક્રોધ પશુ પદાર્થથી તમારા મનને જેઝાવા દેશે નહીં. પોતાના કાર્મિક નિયમેનું પૂર્વપણે પાલન કરવું. ધર્મ વિરૂદ્ધ ક્રોધ પશુ કાર્ય કરવું નહીં.

(૩) કદી પશુ અસત્ય બોલવું નહીં; અને પૃથ્વી, પાણી, વૃક્ષ કિંવા પશુપક્ષીને શ્રાપ આપવો નહીં. પોતાની જિજ્ઞાસે ફક્ત ઇશ્વર સ્તુતિ કરવાની જ દેવ પાડવી. ક્રોધ પશુ વખતે ક્રોધ પશુ વ્યક્તિનાં જમીન, દ્રવ્ય અથવા જનવરો જળપૂર્વક લેવાં નહીં, ક્રોધને પશુ સંકટમાં ઉતારવું નહીં તેમજ ન્યાયાધિકારથી વંચિત કરવું નહીં. જે કાંઈ આપણને મળે તેમાંજ સંતોષ માનવો. ત્યાગ્ય વિષયનું કદી પશુ ચિંતન કરવું નહીં. નિર્જનપણાનું અને નિયમ વિરૂદ્ધનું નૃત્ય-પછી તે સ્ત્રીનું હોય વા પુરુષનું હોય- પશુ કદી તે જોવું નહીં; તેમજ એની લીલા પશુ જોવી નહીં.

(૪) દ્રવ્ય કે સૌન્દર્યનો અત્યંત લોભ કરવો નહીં. સર્વને દ્રવ્ય અને સૌન્દર્ય આપનાર પ્રભુ છે. તમે ઇશ્વર ઉપર જેવો વિશ્વાસ રાખશો તેવું તે ફળ આપશે.

(૫) 'તમે જાણો છો ?' એવો જો ક્રોધ તમને પ્રશ્ન પૂછે, તો 'હું સાધુ છું' એવો જ તેને ઉત્તર આપજો. જાતિનો ઉલ્લેખ કરશો નહીં કિંવા વાદવિવાદમાં ઉતરશો નહીં. પોતાના ધર્મ ઉપર દ્રઢ વિશ્વાસ રાખવો. મનુષ્ય પાસેથી કાંઈ પશુ મેળવવાનો આશા

રાખશો નહિ. મનુષ્ય આગળ તમારી કદી પશુ બકાઈ મારશો નહિ.

(૬) હંમેશાં ચેત વસ્ત્રોજ પરિધાન કરવાં. રસાંજનનો ઉપયોગ કરવો નહિ. ફેફપર અથવા ક-પાળમાં કોઈ પશુ જાતનું જાતિદર્શક તિલક અગર ચિન્હ ધારણ કરવું નહિ. માળા, ઉપવીત અગર બીજા કોઈ પશુ પ્રકારના અલંકારો અંગપર ધારણ કરવાં નહિ.

(૭) શાકાહારી રહો. મત્સ્યમાંસનો આહારમાં ઉપયોગ કરવો નહિ. ખીડી પીડી નહિ; તેમજ કોઈ પશુ પ્રકારનું ધુમ્રપાન કરવું નહિ. સુગન્ધપૂર્ણ પદાર્થની વાસ લેવી નહિ, અને કદી પશુ અરીજી ખાવું નહિ. ક્રોધ પશુ મનુષ્યને અથવા મૂર્તિને પ્રજ્વાલ કરવા સારૂ કપાળ નજીક હાથ લઈ જવો નહિ. અગર શરીરને નમાવવું નહિ.

(૮) જીવહત્યા કદી પશુ કરવી નહિ. ક્રોધ જાખનમાં આત્માચારી બનવું નહિ. કસમ ખાવાનું અને કોર્ટમાં સાક્ષી આપવાનું કામ કદી પશુ કરવું નહિ. બળજેરીથી દ્રવ્ય મેળવવું એ સર્વથા નિષિદ્ધ છે.

(૯) દરેક પુરુષને એકજ સ્ત્રી, અને પ્રત્યેક સ્ત્રીને એકજ પતિ હોવો જોઈએ. વિવાહિત પુરુષે સ્ત્રીનું ઉચ્છિષ્ટ લક્ષણ કરવું નહિ, પશુ સ્ત્રી જો પુરુષનું ઉચ્છિષ્ટ લક્ષણ કરે તો તેમાં આદ નથી. પત્નીએ હંમેશા પતિની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું.

(૧૦) ફજીરનો વેથ ધારણ કરી કદી પશુ બિચ્છા માગવી નહીં અને દાન લેવું નહીં. આશ્વર્થ-કારક પ્રકાર જેવામાં આપે તો તેનાથી કરવું નહિ. આપણી ખાત્રી થયા સિવાય ક્રોધ પશુ જાખન ઉપર વિશ્વાસ મુકવો નહિ. સજ્જનોનો સમાગમ એજ આપણું તીર્થ છે; પરંતુ એવા માણસો સાંધ સમાગમ કરતાં પહેલાં તે સજ્જન છે કે નહિ તેની ખાત્રી કરવી.

(૧૧) સાધુ લોકોને કાઠ પથ્થ પર્વનો દિવસ નથી. પથ્થપદ્ધતિને સંતાપવાં નહીં. અને ઈશ્વરનું ચિંતન કરવામાં સદા સન્નિવૃત્ત રહેવું.

વિનાહસંગીત

(૧)

દરશન લે ગુરુ પરમ સનેહી ।
તુમ વિના દુઃખ પાઓ મરિ દેહી ॥
નિદ્ ના આવે અન્ન ના ભાવેઈ ।
ચાર ચાર મોહિનિ ચિરદ સતાયોઈ ॥
ચર અંગિન મોહિનિ કછુના સુહાર્ ।
ફજર્ ભઈ પર ચિરદ ના જાર્-
નેનાન છુદાર્ સલહાલ ધારા ।
નિરાદિન પંથ નિદ્ધારં તુમહારા ॥
જૈસે મીન ભરઈ વિનુ તોરા ।
પેસી તુમ વિના દુઃખત શરીરા ॥

અર્થ:—“હે પરમ પ્રિય ગુરુ! દર્શન આપો. તમારા વિના મને અત્યંત દુઃખ થાય છે. નિદ્રા આવતી નથી, અન્ન ભાવતું નથી અને ધર આગળ મને ગમતું નથી. પ્રભાત થયું તોપણ તમારા વિરહનો અન્ત આવ્યો નહીં. આંખમાંથી હામેશાં અશ્રુધારા વહા કરે છે; રાત દિવસ હું તમારી જ રાહ જોવા કરું છું. જે પ્રભાતે પાણી વિના માછલું, તરફડે તેમ હું તમારા વિના દુઃખી થઈ રહ્યો છું.”

(૨)

દુઃખત તુમ વિના રોહત-દુપારે,
પરગૃહ દરશન દિજિયે ।
ચિનતિ ફરઃમેરે સ્તનિયા ચલિજાહે,
ચિલામ ના કોજિયે ।
ચિયિદ-ચિયિદ કર માયામ્ વ્યાકુલ,
ચિના દેલેન ચિત્ત ના રદ્ધ ।
અયગુણ અપરોધો દયા કિયા જાય,
અયગુણ ફરૂ વિચારિઓ ।
પતિત પોન રાસ પતિ અય,
પલ ઇન ના વિસારિઓ ।

દયા કિજો દરશન-દિજો,
અચ કિવદિકો છોડોમો ।
મરૂ મરૂ નયન નિરલિ દેલોન,
નિજ સનેહ ના તોરિઓ ”

અર્થ:—“તમારા વિરહથી મને દુઃખ થાય છે, તારા દ્વારમાં બેસીને હું રહું છું. તો મને તું પ્રત્યક્ષ દર્શન આપ. પ્રિય! હું વિનતિ કરું છું કે વિશ્વંય કરીશ નહીં. ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે હું આશુ યથેમે હોવાથી મારું મન અસ્થિર બનેલું છે, તે તારાં દર્શન વિના સ્થિર થવાનું નથી. હૃદયમાં જ્વાળા ભજૂશ રહી છે, તો મારું એવું કાંઈ દુઃખ કોણ વિદારશે? હું પાપી કે અપરાધી ગમે તે હોય પણ મારા ત્યાગ કરીશ નહીં. પતિત પાતન મારું રક્ષણ કરે! એક પણ પણ મને વિસારીશ નહીં. દયાળુ બની દર્શન આપ અને અપરાધોની ક્ષમા કર. મારા ઉપર તારી પૂર્ણ દષ્ટિ પડવા દે, અને મને તારા પ્રેમથી અળગો કરીશ નહીં.”

મૃત્યુ-સંગીત.

તુમે વિનાન કિયા પઢી
તુ અપના નિબેર ।
વિજય તાલ વાજત રે
મન-ધૌરા સુતારિના છેદ ॥
પર દક્ષા છાંડો, દક્ષ પિછાડો,
સમજવાલા ફેર ।
મુદા વાજિ જગત્કા મન બોરે !
શુવ સાધકો ટેર ॥
કાપા તો નગરી સકલ-મમરી
પંચ જમે સેર ।
ગુરુશાન સ્વદ્ગ સંતલલે બોરે !
ચમ કરે ના જોર ॥
તેરા જીવન છિલ-પલ યક,
જગમે ફિરના પેરી ફેર ।
તેર પદ જદાજ સમુદ્રમે મન
બોરે ! ફિર સફાર ફેર ॥

સમિ મુસાફિર રાહાકે
સબ શાદે કોમર કપે ।
લેના હોય સો લીજિયે-
ચિતી જાતે આવેર ।
ફર સમરણ સદ્ગુરુ,
છાંડો દ્રઢ દુલેહ ।
તિજે મામ મિલેત
સતનામસે,
મન ચૌરે, મન ચૌરે
જગત્ કિના જેર ॥ ”

અર્થ:-“ તને બીજાની રી પડી છે ? તું તારું
સંભાળ હે બોળાં મન ! વિજયતાલ વાગી રલા
છે. માટે હવે નિન્દામાંથી જાગ્રત થા. બીજાનાં
હકનું હોય તે ઠાડી દે. જગતની બાજુ જૂડી છે
માટે તું સાધુની ઝોળખ કરી લે. કાચાં પી નગરીમાં
પાંચ સિંહો છે, તો ગુસ્તાન રૂપી ખડ્ગ પ્રહણ કર

એટલે યમરાજ તને તામે કરી શકશે નહીં. તારું
જીવન એકજ પળનું છે, એમ સમજીનેજ જગતમાં
ફરવું. તારું બ્રહ્મ સાગરમાં પડેલું છે તેને ફેરવી
શકાય તો ફેરવ. જો એનાથી તું સાવધ રહીશ નહીં
તો પેલે પાર શી રીતે પહોંચી શકશે ? સપગા
પ્રવાસીઓ કમ્બર કસીને ઉભા છે. તારે જો લેવું
હોય તે લઇ લે, કારણ કે સમય વહી જાય છે. હે
મન ! સદ્ગુરુનું સ્મરણ કર અને મૈકટ તથા ઝપડાની
આમે યદને આગળ વધ. સદ્ગુરુનું મિલન થયું
એટલે મંસારના કાઇ પણ પ્રકારના કલેશ તને
નહીં નહીં. ”

સાધુસંપ્રદાયનાં આવાં બીજાં પણ સંગીતો
છે, પણ વિસ્તારના લાયકી અત્રે આપવામાં
આવ્યાં નથી.

અબેલાલ સવરામભાઈ દેસાઈ.

અરવિંદર મંદિરે.

[યોગ સમયપર એક બંગાળી ગૃહસ્થ શ્રી. અરવિંદ ધોષની સાથે કેટલાક સમય ગાળી આવેલા; તેમણે તેમની માથે થયેલ વાર્તાલાપ બંગાળીમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તેમણે કેટલાક બાગ નીચે આપ્યો છે.]

બંગાળીમાં શ્રદ્ધા અને કર્તવ્યપરાયણતા છે અને નવયુગ માટે તેની જરૂર પણ છે. તેની સાથે જો તમારામાં જ્ઞાન આવી જાય, તો પછી જુઓ, કે તમારામાં કેવી જગદ્ગુપી શક્તિ આવે છે. જો જ્ઞાન મેળવવામાં બેઠરકારી બતાવશો તો તમે ગમે તેવા મહાન હશે, તોપણ તમારે મહત્ત્વ ટકી રાકવાનું નથી. ચૈતન્યના સમયથી તે આજ સુધીમાં બંગાળીમાં જે જે પ્રવૃત્તિઓ થઈ છે, તે સર્વમાં આ જ્ઞાનની ખામી હતી; અને તેથીજ આ કાર્યોની જોડેજો તેવી અસર થઈ નથી. શ્રદ્ધા અને કર્તવ્યપરાયણતા ગમે તેટલાં હોય તોપણ જ્ઞાન વિના પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થતી નથી. માટે બંગાળ જ્ઞાનની પ્રજ્ઞ સ્થાપના કરે. બંગાળીમાં ક્ષત્રિયત્વનું બીજરોપણ થઈ ગયું છે, પરંતુ પ્લાઠણત્વ હજી સુધી દેખાતું નથી. તમને આજે કામ કરી છુટવાની ધેલણ લાગી છે; શ્રદ્ધાના પ્રવાહમાં તો તમે તરબોળ થઈ ગયા છો; પણ જ્ઞાન વિના આ કાર્ય નકામું છે. બંગાળીમાં જેમ કાર્ય અને ભક્તિ છે, તેમ મદ્રાસમાં ભક્તિ અને જ્ઞાન છે, પણ શક્તિનો અભાવ છે. મદ્રાસની શુદ્ધિ વિષય-ભામી છે; ગુજરાતની શુદ્ધિ હોળાખાઈ ગઈ છે; મુંબાઈ ચાલાજ છે. તેથી કોઈથી કામ લઈ સહાય તેમ નથી, માટે બંગાળીઓજ સર્વ કરવું પડશે. એમ પણ હોય કે બંગાળીમાં જ્ઞાનમંથર થાય,

અને સર્વ દેશોને મુક્તિતંત્ર આપનાર નિષિનું પદ તેને જ મળે. બંગાળીઓમાં શુદ્ધિની તીક્ષ્ણતા છે, પણ ગંભીરતા નથી. શુદ્ધિ શાન્ત હૃદી અને વ્યાપક બને, ત્યારે તે જ્ઞાન કહેવાય. જ્ઞાન વિનાની શ્રદ્ધા ગમે ત્યારે અસિત થઈ જાય, માટે બંગાળીઓએ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટેજ અધિક પ્રયત્ન કરવાનો છે. આ સર્વ ધીમે ધીમે, કાર્ય કરતાં કરતાં અવશ્ય આવશેજ, આ વિષયમાં નિરાશ અથવા સંશયમસ્ત થવાની વાત પણ કરવી નહિં.

x x x

આપણામાં વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યની ભાવના ઉત્પન્ન થવાની જરૂર છે. અહિં હું પાશ્ચાત્ય સ્વતંત્રતાની વાત કરતો નથી, પણ આધ્યાત્મિક મુક્તિની વાત કરું છું સ્વતંત્રતા તે મુક્તિ નથી. પાશ્ચાત્યોની સ્વતંત્રતા તે તો માત્ર ક્રિયાની સ્વતંત્રતા છે. તેથી વ્યક્તિત્વનો વિકાસ થતો નથી. ક્રિયામાંથી જે વ્યક્તિત્વ ઉગે છે તે તદ્દન એકદેશી છે અને એટલેજ એવી સ્વતંત્રતામાંથી મુક્તિ મળી શકે નહિ.

x x x

બંગાળી દેશ સ્વભાવથી જ ધાર્મિક અને કર્તવ્ય-પરાયણ છે. અહિં અનેક લોકો કામ કરવા પાછળ ગાંધી બની જાય તેવા છે. પણ ધ્યાન દર્શને જોઈએ તો માણસ પડશે, કે જ્ઞાનપૂર્વક કામ કરવાનો સ્વભાવ બંગાળીઓમાં નથી. અહિં હું સાધારણ લોકોની જ વાત કરું છું. કેટલાકે ગદ્યાગાંધીયા લોકો જે અંગ્રેજી ભણેલા છે અને જેમણે પાશ્ચાત્ય

તદ્ તથા દર્શનશાસ્ત્રોત્તમ અભ્યાસ કર્યો છે. તેમની વાત જુદી છે. બંગાળના જનસમૂહમાં જેમ એક બાજુ ધર્મનો પ્રવાહ વહેતો દેખાય છે, તેમ બીજી બાજુએ ભક્તિમાં મગ્ન લોકો કર્મમાં મશગુલ થયેલા દેખાય છે. ચૈતન્યયુગથી જ મને બંગાળામાં આ જાતનું ભક્તિપ્રાપ્ત્ય દેખાય છે. અખુટ શ્રદ્ધા અને ભક્તિને લીધે માણસ અનેક મહાન કાર્યો આરંભી શકે છે; પણ એક સમય એવો આવી જાય છે, કે તેની ભક્તિનું પ્રાપ્ત્ય થતે છે, તેનામાં શિથિલતા આવી જાય છે, અને કાર્ય અટકી પડે છે.

કર્મ કરવાનું બીજું પણ એક કારણ છે. કેટલાક માણસો એવા હોય છે, કે તે કંઈ ને કંઈ કામ કાર્યો સિવાય રહી શકે નહિં. બંગાળામાં હાલ જે કામ પાછળ પડેલો વર્ગ દેખાય છે, તેમાંનો મોટો ભાગ આ જાતના માણસોનો બનેલો છે. અનેક વિદ્યાર્થીઓએ શાળા તજી છે, અને તેમને સર્વને કંઈક કામ કરવા જોઈએ છે. કંઈ ચોક્કસ નિર્દિષ્ટ કામ ન હોવાથી તેઓ જે કંઈ કામ પોતાની સામે જુએ છે તે કરવા પાછળ મંડી જાય છે—કેટલાક ગામે ગામ પ્રચારકાર્ય કરતા ફરે છે, કેટલાક ઉત્સાહ પૂર્વક ગ્રામસેવાસમીતિઓ સ્થાપવા લાગી ગયા છે, અને કેટલાક દુકાળથી બૂખમરો વેકતા ગામડીઓએ વારંતે તથા આસામમાંથી પાછા ફરતા મજૂરોને માટે ઘેર ઘેર લીખ માગી, ગરીબ નિરાધાર લોકોને બે દિવસનું અનાજ આપવાની પેરવી કરી રહ્યા છે. ખરેખર ત્યારે પ્રજા વિપજ દશમાં આવી પડે છે, ત્યારે આ પ્રકારની સંવેદશીલ પ્રવૃત્તિની જરૂર છે, એ વાતની હું ના કહેતો નથી. આ સર્વ સ્વયંસેવકો મરણ પથારીએ પડેલી પ્રજામાં જીવંતત્વ રેડે છે, અને તે બરાબર સમયોચિત કૃત્ય છે, અને તેથી પ્રજામાં જાગૃતિ આવશે, એ વિષયમાં કંઈ પણ સંદેહ નથી. પણ મને દુઃખ એ થાય છે કે આ સર્વ કર્તવ્યપરાયણ યુવક-મંડુલો બરાબર જાણતા નથી કે તેઓ કોને માટે કામ કરે છે, અને તેથી પ્રજાજીવનને શો લાભ

છે, અને તેથી તેમનો પરિશ્રમ ભરમમાં આપેલી ધીની આહુતિની માફક બર્થ જાય છે. અથવા તેનું બહુજ નજીવું ફળ આવે છે.

ઉપર બે પ્રકારના કર્મની વાત કરી. એક ભક્તિનો આશ્રય લઈ કરવામાં આવતું કર્મ, અને બીજું શક્તિના આશ્રયથી થતું કર્મ. આ બન્નેમાં તુલિ અને ભૂલ રહે છે, કારણ જ્ઞાન વિના કરેલું કર્મ પૂર્ણ બને નહિં. દેશમાં કામ કરનારાઓનો તોડો નથી; અસંખ્ય માણસો કામ કરવા માટે ચેલા બન્યા છે, અને તેતાની આજ્ઞાને માન આપી દેશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી ધૂમરા તૈયાર છે. પણ તેમને દોરનાર નેતા નથી. ભારતવર્ષના અવિધ્યને ધડવા માટે યોગ્યતાળા માણસની જરૂર છે. યોગ્ય વિનાનો માણસ ગમે તેવડો મહાન નેતા હોય તો પણ માત્ર શુદ્ધિ અને હૃદયના બળથી જે મહાન જવાબદારી આવવાની છે, તે ઉપાડવાને તે સમર્થ થઈ શકે નહિ.

x x x

ભારતને માથે અવિધ્યમાં જે મહાન જવાબદારી આવી પડવાની છે તેની સૂચના રૂપે સમગ્ર જગતમાં મહાન ખગલજાટ મચી રહ્યો છે. આવતાં ૩૦-૪૦ વર્ષમાં જગતમાં મહાન ફેરફારો થશે; સર્વ ઉત્કટપાત્ર થઈ જશે; અને ત્યાર પછી જે નવી મૃદિ સ્થાપે તેમાં ભારતની સંસ્કૃતિ તે જગતની સંસ્કૃતિ થશે. તે વખતે ભારતને માત્ર પોતાને માટે જ કામ કરવાનું નહિ હોય પણ આખા જગતને માટે. તેથી ભારતમાં આજે એવા પૂર્ણ મનુષ્યો તૈયાર થવા જોઈએ, કે જે તે જવાબદારી ઉઠાવી શકે, અને ચાન્તરીતે માત્રસેવા કરનારાઓ આ જાતની તૈયારી કરવા લાગ્યા છે. યોગીમાં સર્વ વસ્તુ હોઈ શકે—શિષ્ય, સમાજ, રાજ્યનીતિ, શિષ્ય અને વાણિજ્ય—સર્વ ક્ષેત્રોમાં તે અપૂર્વ પ્રતિભા ધરાવી શકે, અને અદ્યુત સૃષ્ટિ રચી શકે. યોગનું કાર્ય ખૂબ વિસ્તૃત છે. પૂર્ણ મનુષ્યો દ્વારા જગતની અવ-

રચા ચલાવવી એ ભવિષ્યનું કાર્ય છે. મનુષ્ય પૂર્ણ ન બને તો તે કાર્ય પણ પૂર્ણ ન થાય. માત્ર ભક્તિ અને શક્તિથી અનેક કાર્યો થઈ શકે છે, પણ પૂર્ણ જ્ઞાન વિના તે બધું સ્થાયી થઈ શકે નહિ. વળી માત્ર ભક્તિ અને શક્તિ દ્વારા જગતમાં જે કાર્ય થાય છે, તે ધર્મરના અર્થનો ક્ષુદ્ર અર્થજ છે. જે કાંઈ થોડું ઘણું થાય છે, તે પૂર્ણ જ્ઞાનના અભાવને ક્ષીણે ભાંગી પડે છે. પૂર્ણ કાર્ય માટે અધ્યાત્મતાન, ગાદ પ્રેમ ને અસાધારણ શક્તિની જરૂર છે.

x x x

મારી સાધના કોઈ એક પ્રજા માટે નથી. સમસ્ત પ્રજામંડળની સુક્તિ અને એજ એજ મારા ચિંતનનું કેન્દ્ર છે. યોગનો ઉદ્દેશ દરેક મનુષ્યના જીવનમાં પરિપૂર્ણ સંયોજકતા લાવવાનો છે. અને તેથી સુરોપની માર્ગક મૃતવત્ જડ રાજ્યતત્ત્વો આપણે ન બનાવી બેસીએ એટલા માટે આપણે સર્વ સૃષ્ટિના કલ્યાણ માટેની સાધના કરવાની છે. મનુષ્ય યોગપ્રાપ્તિ કરશે ત્યારે સ્વચ્છ અને કાલને લઇને, અમુક મનુષ્યોની નીરાળી પ્રજા તરીકે ગણના થશે નહીં. ધર્મ અને સ્વાર્થની નિમિત્તતા જતી રહેશે અને એક નવીન પ્રકારના ઐક્યપર નૂતન રાજ્યનું બંધારણ થશે. તે કહેવાશે દેવરાજ્ય. ત્યારે વિરાટ સમાજશાસનનો સમય આવશે; ત્યારે જૂઠા જૂઠા લોકો મળી નોતપોતાની શુદ્ધિ પ્રમાણે જૂઠાં જૂઠાં રાજ્યતત્ત્વો ચલાવે એવી જરૂર રહેશે નહિ અને તેથી તેનો ત્યાગ કરવામાં આવશે. પૈદિક યુગમાં ભારતમાં મોટી નાની સમષ્ટિ મળી જેમ એક સૃષ્ટિ બની હતી, તેજ પ્રમાણે

ભવિષ્યમાં પણ તેવીજે વ્યવસ્થા મોટા પ્રમાણમાં જગતમાં દેખાશે.

x x x

ભવિષ્યમાં જે નવીન પ્રજા ધારો તેનું નેતૃત્વ બંગાળીને મળશે. બંગાળીઓએ જ જગતની શાન્તિ અને કલ્યાણ માટે સર્વના મોખરે ઉભા રહેવું પડશે. બંગાળીઓનું રાજસિક આદિલન પૂર્વ થયું છે. તેનાથી બંગાળીઓમાં મનુષ્યત્વ આમ્યું છે. બંગાળીનું સાહિત્ય અર્ધી સદીમાંજ ઘંટાયું છે; સો વર્ષની અંદર બંગાળીઓના જીવનમાં ધર્મના સત્તાત્વનો પ્રકાશ પડશે. જોકે બંગાળીમાં અત્યારે હજારો કુમસ્કારો મોજૂદ છે, તોપણ બંગાળીઓમાં જે યજ્ઞવળ ચાલી રહી છે તેથી ગુરતમાંજ સર્વ અદ્યય થશે. તેઓ સાક્ષાત્ શ્રી કૃષ્ણને જીવનપંથમાં પ્રવેશિત રૂપે ધિરાજમાન કરશે, ગતાનુગતિક પંથનો પરિચય કરશે, અને તેમની નૂતન યાત્રામાં તેમને જ્ય મળશે. બંગાળીઓનું જીવન ટુંક સમયમાં ફરી જશે. તેમનું અંતર જેટલું જ્યોતિર્મય થશે તેટલુંજ તેમનું બાહ્યરણ્ય પણ મધુર અને સુંદર થશે. ગીતા અને ઉપનિષદનો દરેક અક્ષર બંગાળીઓ સમજી શકત શુદ્ધિપ્રાણ જ નહિ રહે, પણ તે તેમના જીવનમાં ઉતરી જશે. બંગાળીઓનું ભવિષ્ય ધણું ઉજવળ અને આશાપૂર્ણ છે.

x x x

ન્યારે તિમકનો દેહાન્ત થશે અને ગાંધીનો ઉદય થશે, ત્યારે મેં રચ્યત જોયું કે આ ગાંધીજીનો દિવસ છે; મારો નથી. ગાંધી જે કાંઈ કરતા હોય ને ભલે કરે; અત્યારે તેમની આગળ કોઈ ઉભો રહી શકશે નહિ.

હિંદુસ્તાનની ખાણો.

હિંદુસ્તાનના પ્ષિટીય ભાગોમાં તથા દેશી રાજ્યો-
માં અનેક પ્રકારની ખાણો છે: જેવી કે કાપકાની,
અખરખની, મેગેનીઝની, મીઠાની, રૂપાની, કાષ્ઠની,
સોનાની, ત્રાંજાની, લોહાની વિગેરે. આ બધી
ખાણોના ઉપર દેખરેખ રાખવાને માટે ચરકાર
તરફથી એક સ્વીકૃત ઇન્સ્પેક્ટર તથા પાંચ ઇ
ઈન્સ્પેક્ટરો રહે છે. ખાણોના કામનો વાર્ષિક
હેવાલ સદરદુ સ્વીકૃત ઇન્સ્પેક્ટર પ્રકટ કરે છે.
૧૯૨૧ ની સાલનો આવેલ હેવાલ દમણી જ બહાર
પડેલો છે અને તેના ઉપરથી નીચેની હકીકત
વાંચનારની બુદ્ધિને માટે, જરૂરી ધારી, ઉતારી લીધી
છે. આ હેવાલ ફક્ત પ્ષિટીય હિંદુસ્તાનની ખાણોનો
જ હોય છે. મહેસુલમાં કાશ્મીરની સોનાની ખાણો,
નિકામ દેશમાંથી સિંગેરાનીની કાપકાની ખાણો,
તથા મધુરભંજની લોહાની ખાણો (જેમાંથી લાવા-
ના કારખાનાને કાચું લોહું મળે છે તે) વિગેરે
ખાણો દેશી રાજ્યોમાં છે; પણ તેનો ઉલ્લેખ સદરદુ
હેવાલમાં આવતો નથી.

૧૯૨૧ ની સાલમાં ખાણોની અંદર કામ કરતા
મજુરોની કુલ સંખ્યા આશરે ૨,૫૦,૦૦૦ હતી.
જે સંખ્યા તેની આગલી સાલના કરતાં ૧૬,૦૦૦ જેટલી
વધારે હતી. આ પૈકી ૧,૫૦,૦૦૦ માણસો ખાણોમાં
નીચે, એટલે પૃથ્વીના પેટમાં કામ કરતા હતા અને
બાકીના ૧,૦૦,૦૦૦ જમીન ઉપર કામ કરતા
હતા. તેમાં ૧,૫૦,૦૦૦ પુરોષો, ૬૨,૦૦૦ સ્ત્રીઓ
અને ૮,૦૦૦ બાર વર્ષથી કમતી વયનાં છોકરાઓ
હતાં.

સૌથી વધારે ઉપયોગી અને ઉલ્લેખને માટે
જરૂરી એવી ખાણો તે કાપકાની છે. કુલ ૨,૫૦,-
૦૦૦ માણસો, પૈકી કાપકાની ખાણોમાં ૧,૬૦,-
૦૦૦ એટલે કે સેંકડે ૭૬ ટકા માણસો
કામ કરે છે. આ ખાણો વિશેષે કરીને બિહાર પ્રાંતના
માનસુખ જિલ્લામાં ઝરીઆમાં તથા બંગાળના
બર્દવાન જિલ્લામાં રાણીગંજમાં તથા મધ્યપ્રાંતના
છિંદવાડા જિલ્લામાં છે.

સૌથી વધારે કાપકાની ઉત્પાદન ઝરીયામાં થાય
છે અને તે ૧૯૨૧ માં ૧,૧૬,૫,૦૦૦ ટન હતી.
બીજે નંબરે રાણીગંજની ખાણોમાંથી ૪૨,૬૦,-
૦૦૦ ટન કાપકાની નીકળેલો હતો. ત્રીજે નંબરે
મધ્યપ્રાંતમાંથી ૭,૧૩,૦૦૦ ટન કાપકાની નીકળેલો
હતો. તે ઉપરાંત આસામ, પંજાબ, અને બુદ્ધચી-
સ્તાન મળીને ર્ષાની નાની ખાણોમાંથી ૪,૨૧,૦૦૦
ટન કાપકાની મળેલો હતો. સદરદુ વર્ષની આખરે
ઝરીઆમાં સમગ્ર દિંદના મજુરોની કેમિસ (ટ્રેડ
યુનિયન કેમિસ) બેપટીસ્ટા " કાકા " ના પ્રમુખ-
પણા નીચે મળી હતી, તથા તેથી ખાણોના મજુર-
વર્ગમાં થોડો વખત ઘણી ચળવળ રહી હતી. આ
ખાણોમાં કામ કરનારા મોટે ભાગે અનાર્થ કામમાંથી
હોય છે. સાંતાલ, કોલ, મુંડા તથા ગિસાસપુર
જિલ્લાના કાળી લોકો આ કામ કરે છે એટલે બિહારની
ખાણોમાં જમીનની નીચે કામ કરનારા દરેક આણીઓ
આખા વર્ષમાં ૨૪૨ ટન કાપકાની કાપી શકે છે,
પણ હિંદુસ્તાનમાં ૧૬૮ ટનની રાશી આવે છે.
ખાણીઆઓના રક્ષણને માટે સને ૧૯૦૦ નો
કાયદો ઘડાયેલો છે પરંતુ તેમાં મજુરોને લાભ-

દારક બહુ થોડીજ ગણત છે, આથી સદરકુ કાયદામાં સુધારો કરીને હાલ ધારાસભાની પાસે એક ખરેડો રજુ થયેલો છે. મળુરોના સંબંધની તેમાં મુખ્ય કસમ એ છે, કે ૧૩ વર્ષની નીચેના બાળકોને ખાણમાં કામ કરવાની જાંધી કરવામાં આવશે. હાલ જે બાળકો કોલસાની ખાણોમાં નીચે-ભોંપરામાં કામ કરે છે તેમના ચરીરને ધણું જ નુકસાન પહોંચે છે. ખરી રીતે જોતાં જમીનની સેંકડો ફુટ નીચે ભોંપરામાં કામ કરવાની સ્ત્રીઓને પણ મના થવી જોઈએ, દારણ કે તેથી તેમની પ્રાંતને શારીરિક નુકસાન થાય છે. વળી હાલમાં સ્ત્રીઓ દીવસે તથા રાત્રિએ પણ ભોંપરામાં કામ કરે છે તે પણ તેમના ચરીરને ધણું જ નુકસાનદારક છે.

અખરખની ખાણો બિહાર પ્રાંતના હઝારીબાગ અને ગયા જિલ્લામાં છે અને સદરકુ ખાણોમાં સરેરાશ ૧૩,૦૦૦ માણસો કામ કરે છે. તે ઉપરાંત મકાસ ઇલાકાના તેલોર જિલ્લામાં તથા રાજપુતાનાના અજમેર જિલ્લામાં અખરખની ખાણો છે અને તેમાં સરેરાશ ૩૮૦૦ માણસ કામે લાગે છે સદરકુ વર્ષમાં અખરખના બખર બહુજ મહેા હોતો, જેથી ૧૯૨૦ ના કરતાં કામ કે આદ્યું હતું.

મેજીનીક ધાતુની ખાણો મુંબઈ ઇલાકાના પંચ-મહાલમાં પાવાગઢ પાસે મધ્ય પ્રાંતનાં બાલાધાટ, બંડારા, હિંદવાડા અને નાગપુર જિલ્લાઓમાં તથા મકાસ ઇલાકાના વિઝાગાપટણ જિલ્લામાં છે. સદરકુ વર્ષમાં ૫,૩૫,૦૦૦ ટન ધાતુ ખોદી કાઢવામાં આવી હતી. પણ તેના લાવ બહુ હલકા હોવાથી તથા પુરોપ ખાતેની યડત કમતી હોવાથી સદરકુ ખાણના માલિકોને બહુ લાજ થયો નહોતો.

આપણે જે મીનું (નિકક) ખાણએ છીએ તે સમુદ્રના ખારા પાણીમાંથી બનાવવામાં આવે છે. પણ મીનાના પથ્થરની ખાણો પંજાબના જેલમ જિલ્લાનાંની ખેરરાની ખાણોમાંથી નીકળે છે. મીનાના પથ્થર જેવા મોટા મોટા કટકા કાપી કાઢવામાં આવે છે અને તેને ખાંડીને વાડીને, ખારીક બનાવવામાં આવે છે અને તે પંજાબ, સરહદપ્રાંત વિગેરેમાં વપરાય છે. દર સાલ આશરે ૧. ૩૦,૦૦૦ ટન મીનાના પથ્થરો ખોદી કાઢવામાં આવે છે, અને તેમાં સરેરાશ ૧૦૦૦ માણસો કામે લાગે છે. આ

ખાણો ધણી જુની છે અને ગયા ત્રણ સૈકાથી તે માંથી મીનું કાઢવામાં આવે છે. જમીનમાં રહેલા મીનાના આ પથ્થરની બરાબ ૪૭૫ ફુટ છે એમ ગણતરી કાઢેલી છે.

બ્રહ્મદેશની ઉત્તરે રાન સ્ટેટની બોડીનની ખાણોમાંથી સીસું તથા રૂપાની કાચી ધાતુ નીકળે છે. ૧૯૨૧ ની સાલમાં શુદ્ધ કરેલું સીસું ૩૩,૭૦૦ ટન સદરકુ ખાણોમાંથી મળ્યું હતું અને શુદ્ધ કરેલી ચાંદી આશરે ૨,૨૨, રતલ મળી હતી.

કલકત્તાની ધાતુ બ્રહ્મદેશના મરચુઈ અને રેવોઇ જિલ્લાની ખાણોમાંથી નીકળે છે અને તેમાં સરેરાશ ૧૬૦૦ માણસો રોજ કામ કરે છે.

મુખ્ય સોનાની ખાણો મહેસુરના રાજ્યમાં, કોલા-રમાં છે પણ તેનો સમાવેશ આ હેવાલમાં ન થયેલો હોવાથી તેની વિગત અગ્રે આપી નહોતી. ગદાસ ઇલાકાના અનંતપુર જિલ્લામાં સોનાની ત્રણ ખાણો છે અને તેમાંથી ૧૦,૧૦૦ ઓંસ (અંધોળ) સોનું નીકળ્યું હતું. પણ આ ખાણ પણ હવે થોડા વખતમાં બંધ થશે. દારણ કે તે સોનું કાઢનારી કંપનીને તેમાંથી કંઈ લાભ મળતો નથી.

તાંબાની ધાતુ ખોદી કાઢવા માટે હોડાનાગપુરના સિંગલુમ જિલ્લામાં ત્રણ મોટી ખાણો છે તથા તે માંથી ૩૨,૫૦૦ ટન તાંબાની ધાતુ મળી આવી હતી. તેમાંથી ૮૨૩ ટન ઝોંકણું તાંબું કાઢવામાં આવ્યું હતું, સદરકુ તાંબાની દીમત એક ટનની ૧૧૫૦ રૂપીઆ હતી.

હોડાનાગપુરના સિંગલુમ જિલ્લામાં આવેલું તાંબાનું જમરોદપુરનું લોખંડ તથા ગજવેલનું ક્રરખાનું દિંદુરધાનમાં પ્રસિદ્ધ થઇ ચુક્યું છે. પણ તે માટેની કાચી ધાતુ ઓરિસાના મધુરગંજના દેશી રાજ્યમાંથી આવે છે. આ કારખાનાને અગ્રે લોહાનાં પતરાં, રકુ તથા ખીસ અને જસતી પતરાં વિગેરે બનાવવાનાં નાનાં નાનાં કારખાનાં પણ ઉમાં થયાં છે. આ કારખાનાને અગ્રે આશરે ૪૨,૦૦૦ માણસો રોજ કામ કરે છે. લોહાના રેલના પાટા, ગજવેલના સળીયા, પિંચ આપર્ન વિગેરે અનેક માલ આ કારખાનામાં જ્યાં બંધ મળે છે.

અમૃતલાલ વિ. દેસે

મુળશી-પેઠા સત્યાગ્રહ

[હિંદી માસિક 'પ્રભાના' ડીમેન્ગર માસના અંકમાં આ વિષય પર એક લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે તેનો સારાંશ વેસાના સુરકુચવાળા ભાઈ સત્યવને અમારા પર મોકલી આપ્યો છે. તેમાંથી કેટલોક ભાગ ગુજરાતી વાચકોની નજીક માટે નીચે ઉતાર્યો છે. અ. યુ.]

પ્રસિદ્ધ પૂના પ્રાંતના પશ્ચિમ તાલુકાઓમાં મુળશી-પેઠા નામનું એક સ્થાન છે. આ સ્થાન પૂના નગરથી ૧૫ મૈલ દૂર છે. તે સંભાદિની પહાડી તળેટીમાં સમુદ્રની સપાટીથી ૧૬૦૦ ફીટ ઉચ્ચ વસેલું છે. તાલુકાના મુળશી-પેઠા નામના હિસ્સામાં ૫૪ ગામ વસેલાં છે. આ ગામોની આબાદી લગભગ ૬૫ હજાર છે. તેની લગભગ ચાંદીસ હજાર એકર જમીન પર ૬૨ સાલ વાવે-તર થાય છે. આ જમીનો મોટા ભાગ પછી ન ફળદ્રુપ છે. અહિં વર્ષા નિયમિત અને યથેષ્ટ આવે નય છે-કોઈકોઈ ભાગોમાં ૬૨ વર્ષ ૨૦૦ થી માંડીને ૨૫૦ ઇંચ સુધી પાણી ખરે છે. નીળા અને મૂળા નામની નદીઓનાં મુખો આ પેઠામાં છે. મુળશી નામના ગામની પાસે જ આ જન્મે સરિતાઓનો સંગમ થયો છે. અહિંના રહેવાસીઓનો મુખ્ય કાર્ય ખેતીનો છે. મુખ્ય અનાજ ચાખા છે. ત્યાંના ચાખા ઘણા જ સરસ થાય છે અને તેની વાર્ષિક ઉત્પન્ન લગભગ ૧૫૦૦૦ માંડીની છે. આ ઉત્પન્ન-ઉત્પન્ન અહિંના નિવાસીઓની આવરવકતાથી બહુ અધિક છે, એટલા માટે મુળશી-પેઠા ૬૨ વર્ષ સેંકડો માંડી ચીપ્પા બીજા હાથનાં અને પ્રાંતોમાં વધાવે છે-સંભાદિની પહાડી-ઓમાંથી તેના નિવાસીઓને બળતણ અને ધાસ પૂરવું મળી રહે છે. ધાસમાંથી અહિંના નિવાસીઓ લાંબો રૂપિયા કમાય છે. પૂના, ખડકી વગેરે શહેરોમાં અહિંથી જ ધાસ નીકળે છે.

અહિંના લોકો મુખ્યત્વે માવજાઓ છે. માવજા-ઓનું જીવન સરળ અને સાદું છે. તેમનું કલ્પ

પવિત્ર અને પાપ-રહિત છે. પેઠા-ગરમાં દારૂની એક પણ દુકાન નથી અને લીધે માવજા લોકો સુખ અને આનંદ પૂર્વક પોતાનું પ્રાકૃતિક જીવન જીવીત કરે છે. તેમની વિદ્યાસિદ્ધા તબાહ અને પાંખ છે. ચાંદી પ્રચાર છે, પણ નહીં છે. આવા લોકો શાન્તિપૂર્ણ જીવનના પ્રેમી હોય એ સ્વાભાવિક છે. એ લોકો સતોષ પણ પૂરા છે. તેમનામાં ચેતરી, લાઈ-ટંકા આદિનો અભાવ છે. પેઠાગરમાં પોલિસનું માત્ર એક જ થાણું છે; તેનાથી બહુ દામ પતી નય છે. પરંતુ ટાણા કંપનીએ વિજળી માટે જે યોજના પાડી છે, તેનાથી માવજા લોકોના આ સુખમય જીવનનો અંત આવે છે. વાંચકોની નજીક બહાર નહિ જ હોય કે પાણીને બાંધીને તેનો એક ખાસ ઉંચા સ્થાન પૂરથી ધોધ લેવાથી વિજળી ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. ટાણા કંપની પણ એજ કરવા માંગે છે. તેણે નક્કી કર્યું છે કે મુળશી પાસે ન્યાં નીળા અને મૂળા નદીઓનો સંગમ થાય છે ત્યાં એક બાંધ ઉભો કરવો. તે બાંધની વિલાસ ૧૫૦ ઇંચ પહોળા અને ૨૫૦ ઇંચ ઊંચી હશે. તેની લંબાઈ અરધો મૈલ થશે. આ બાંધથી વિજળી તૈયાર કરાશે. વિજળી-પર (Power-House) કોલાના છલ્લાના મજૂરો તાલુકામાં આવેલા મિર્ચાંડી સ્થાનમાં થશે. મુળશીમાં બાંધ બાંધીને તૈયાર કરવામાં આવેલી ખાઈનું પાણી મોટાં મોટાં નાળાંઓ અને નહેરો દ્વારા મિર્ચાંડી લઈ જવાશે, અને ત્યાં જે વિજળી ઉત્પન્ન થશે, તેનાથી મુંબઈનાં કારખાનાંઓ અને લોકોની ડોરાની, અને પેળા-ચંત્રો વગાવવામાં આવશે. ફેબ્રુ પણ અવિજળીથી ચાલશે. આ યોજનાને પૂરી કરવા હું નહીં જમીનની જરૂર છે. એ યોજના અવસાર મુળશી-પેઠા અને હવેલી, મનમાં, રોડો, પેન, પતવેજ અને ટાણી તાલુકામાંની નિર્જન જમીની જરૂર છે. (પણ) આમાં તો હજારો મનુષ્યો રહે છે; તેમાં તેમનાં ઘરો છે અને તેમાં જ તેમનાં આપદાદાથી-હતરી આવેલાં બેતરો છે. તો-પણ આ બાંધ લેવી કઈ રીતે ? સરકાર

એક કાનૂન બનાવી રાખ્યા છે, જેનું નામ છે ભૂમિ-
 ઇલાકા (Land-Acquisition Act) કાનૂન. આ
 કાનૂન મુજબ અમુક સ્થિતિમાં સરકાર ચાહે તે ભૂમિ
 ઉપર પોતાના કબ્જે કરી શકે છે, અને ભૂમિના અસલ
 માલિકને તેની (પોતે ઠરાવેલી) કિંમત આપી તે
 ભૂમિને ખાલી કરવાનો હુકમ કરી શકે છે. આ કાનૂનને
 અનુસરી સરકાર યાદ કંપનીને અધિકાર આપી દીધો
 છે, કે તે ભૂમિના અસલ માલિકને તેની કિંમત આપી
 તેમની ભૂમિ-જમીન ખાલી કરવા કહી દે અને આ રીતે
 પોતાની વિજળી ઉત્પન્ન કરવાની યોજનાને પરી કરે.
 યાદ કંપની સરકારના બળ ઉપર મુસ્તાક રહી લોકો
 પાસેથી જમીન ખાલી કરાવવા કોશિષ કરી રહી છે.
 ખસ, સંસ્થામાં આ જ મુળશી-પેશા-સત્યામદ્વંતું મૂળ
 કારણ છે.

જે યાદ કંપનીની ઈચ્છા પૂર્ણ કરવામાં આવે, તો
 મુળશી પેશાના પશુ ગાયો નષ્ટ થઈ નય-પૃથ્વીતલથી
 તેમનું નામનિશાન, તેનું અંતિમ ચિહ્ન સુધાં નષ્ટ
 થઈ નય-તે આપા જલના ગર્ભમાં વિશીન થઈ નય !
 તેનાં લગ્નગમ્મ દસ હજાર સ્ત્રી-પુરુષ પરબાર
 વિનાનાં જ્યાં ત્યાં રખડતાં થઈ પડે ! તેમને પોતાની
 ખ્વારી ભૂમિથી હંમેશાને માટે 'રામરામ' કરવા પડે;
 તેમને પોતાનાં પૈતૃક-ગૃહો ત્યાગવાં પડે, અને પૂર્વજોની
 પ્રિય ભૂમિથી સદાને માટે અલગ થઈ પડે, અને રખડતા
 રામ થઈ પોતાના સાદા, સરસ તથા સુખમય, સતોષી
 જીવનને અંતિમ નમરદાર કરવા પડે ! માવળાએ તે
 માટે તૈયાર નથી. કયું માનવ હૃદય એ માટે તૈયાર હોઈ
 શકે ? માવળાએ દૃઢ નિશ્ચય છે, વીર છે, કષ્ટસહિષ્ણુ
 છે, પોતાની ટેક માટે પ્રાણિસર્જન કરવાવાળા છે, પરંતુ
 તે સીધા અને સાદા છે. તેમનામાં કોઈ બુદ્ધિમાન નેતા
 નથી તેથીજ મહારાષ્ટ્રીય દલના નેતાએ આ કોટાકીના
 પ્રસંગે તેમની પડખે ઉભા છે. ! માવળાએને મહારાષ્ટ્ર
 સાથે વિશિષ્ટ સંબંધ છે. માવળાએને મહારાષ્ટ્ર
 સિવાયના મુખ્ય સૈનિકો દલા. તેમણેજ શિવરાત્રીના
 સમયમાં તેની રોનામાં દાખલ થઈ અદ્ભુત વીરતાએ
 પરિચય આપી તેનો વિજય પ્રતાપ વધાર્યો હતો. તેણેજ
 મહારાષ્ટ્રના અતીત ઔરવાન્વિત ઇતિહાસના મુખ્ય સ્વર્ણ
 સંભાદિ અને માવળાએનું નામ સાંભળતાંજ મહાકા-
 નાં હૃદય પૂર્વ સ્મૃતિથી મદ્દહિત થઈ નય છે. તેમનું
 નામ કણુગોચર થતાં જ તેમને પોતાના અતીતવૃં, અદારમી
 શતાબ્દનું સ્મરણ થઈ આવે છે ! એ સ્થિતિમાં એ સંભવ

સ્વાભાવિક છે કે બુદ્ધિમાન મહારાષ્ટ્ર નેતાએ કોટાકીના
 અવસર પર માવળાએને પડખે ઉભા રહે અને પોતાની
 દૃઢશક્તિનો પરિચય આપે. સરકાર સાથે લડવામાં, જન-
 તાને પોતાની કરવામાં અને સત્યામદ્વંતના પ્રયોગમાં આથી
 વધુ સારો પ્રસંગ બીજો કયો હોઈ શકે ? મહારાષ્ટ્રીય
 નેતાએએ આ અસુલભ અવસરને પોતાના હાથમાંથી
 જવા ન દીધો અને તેનો પડો ઉપયોગ કર્યો. પરિણામે
 મુળશી પેશામાં સત્યામદ્વંતમાંના શ્રીજાએ મંડાયા.

સત્યામદ્વંતમાંના વર્ણન પૂર્વે યાદ કંપનીની
 યોજનાના લાભાલાભ પર વિચાર કરી લેવો આવશ્યક
 છે. યાદ કંપનીનું કહેવું છે કે આ યોજનાથી જનતાને
 નીચે પ્રમાણે અનેક લાભ થશે.

(૧) આ યોજનાનુસાર કામ ચલાવી ૧૩ લાખ હેક્ટર-
 પાવરવાળી વિજળી પેદા થઈ શકશે. તેનાથી ૫૩ લાખ
 ટન કોલેસાની બંધત થશે. ૫૩ લાખ ટન કોલેસાનું મૂલ્ય
 લગભગ એ કરોડ (૧ કરોડ ૮૩ લાખ) રૂપિયા થાય
 છે; એટલે આ યોજનાનુસાર દેશને એટલા રૂપિયાની
 બંધત થશે.

(૨) એ બંધતથી મુંબઈની મિલોના માલિકોને દર
 વર્ષે ૧ કરોડ ૩૭ લાખ ૫૦ હજાર રૂપિયાનો ફાયદો થયો
 કરશે.

(૩) ૫૩ લાખ કોલેસાને લઈ જવા માટે ૨૨૨૫૦
 રેલગાડીઓની જરૂર છે, આ યોજનાથી આરવી માટીએ
 ખીન કામ માટે બંધી શકશે.

(૪) વિજળી ઉત્પન્ન કરવા ઉપરાંત બાંધવું પાણી
 ખેતરોને સિંચવાના કામમાં પણ આવી શકશે.

(૫) જે ઉત્પન્ન થનારી બધી વિજળી સતર, કાંઠી
 મિલોને આપી દેવામાં આવે, તો તે મિલોમાં ૩ લાખ
 મનુષ્યોને કામ મળી શકે, અને રોજ એક લાખ વાર
 કાપડ તૈયાર થઈ શકે.

(૬) આ વિજળી રેલવેના ઉપયોગમાં પણ આવી
 શકશે. એથી ગોરીખન્દર અને કદ્યાલુ તથા મેલાંબા
 અને વિશાર વચ્ચે વધુ લોકો દોરશે. મુંબઈ અને પૂના
 તથા મુંબઈ અને ઉત્તરપ્રદેશ વચ્ચે પણ વિજળીની
 રેલવેઓ ચાલશે અને એથી લોકોને બહુ લાભ થશે !

(૭) યાદ કંપનીની પૈસી સોંકેટ હા ટકા સ્વદેશી અને માત્ર હ ટકા વિદેશી-એટલે આ યોજના બિલકુલ સ્વદેશી છે.

(૮) વારતવમાં માત્ર લગભગ ૧૬ વર્ષ માઈલ જમીન પાણીમાં હુબરો. આઈ દ્વારા પાણી લઈ જવા માટે ૧૦૦ વર્ષ માઈલ જમીનની જ જરૂર પડશે.

(૯) આ યોજના પ્રમાણે ૬૦૦૦ માવળાઓને પેતાનાં ધરનાર ઠાણમાં પડશે.

(૧૦) બાંધ તૈયાર થતાં ૬ સાત વર્ષ લેઈશે, અને તે દરમ્યાન મુળશી પેકાના માવલાઓ મજૂરી કરી ખૂબ રૂપિયા કમાઈ શકશે.

(૧૧) બાંધ માટે કંપની એક રેલ્વે જતાવી રહી છે. આ રેલથી પણ લોકોને ફાયદો થશે.

(૧૨) આ યોજના પ્રમાણે માવળા લોકોને જે ત્યાગ કરવો પડશે, તેનાથી તે લોકો સમય દેશના બધા માટે લાભ કરતાં રહીશો.

(૧૩) માવળાઓની ભૂમિ વાણિયાઓ અને શાહુકારો ને ત્યાં મિલે રખાયેલી છે. એટલા માટે આ યોજનાથી ખાસ માવળાઓને બહુ હાનિ થશે નહિ. જે કંઈ થશે તે વાણિયાઓને જ થશે.

(૧૪) ચાલીસ હંતર એકર જમીનમાંથી માત્ર દસ હંતર એકર જમીન પાણીમાં હુબરો.

જુ માવળાઓના નેતાઓને આ દલીલોનો વજર નીચે મુજબ છે—

(૧) પૈસી લાખ ટન કોલસાની બચતથી વિશેષ લાખ નહિ થાય. આપણા દેશમાં દર વર્ષે ૨૧ કરોડ ટન કોલસા ઉત્પન્ન થાય છે. જેમાંથી માત્ર વીસમો ભાગ જ મિલોના કામમાં વપરાય છે. એ કોલસાની ખાણો ઉપર પૂરતી મજૂરી અને મૂડી રોકવામાં આવે, તે સહેલાઈથી દર વર્ષે ૩ કરોડ ટન કોલસા ઉત્પન્ન કરી શકાય. યાદ કંપનીને જે કોલસા જ બચાવવા હોય તેો તે પેતાની ૭ કરોડની, મૂડી કોલસાની ખાણો પાછળ રોકીને તેની ઉપજ કેમ નથી વધારતી ?

(૨) મુંબઈના મિલ માલિકોની આમદાનીની વહિ એ કાંઈ જનતાની સમૃદ્ધિ નથી. મુકીબર પત્રવાનોની આમદાની વધારવા માટે હંતરો લોકોનું જીવન નષ્ટ કરવા-

ની કલ્પના પાંપમય છે. મિલાવળાઓની આમદાની વિદેશીઓનાં ખીસાં તરફ ફરશે, કેમકે મોટર વગેરે વિલાસની ઓળે ખરીદવામાં તેઓ બંધ થશે.

(૩) જી. આઈ. પી. રેલ્વે હિતરસીથી નામપુર સુધી જે નવી લાઇન કાઢી રહી છે, તેનાથી પંચધારીથી કોલસા આવી શકશે. એટલે બંગાળાથી કોલસા લાવવાની જરૂર નહિ રહેતાં, ગાંધીઓની બચત થવાના સંભવ છે.

(૪) બાંધનું પાણી ખેતરને પાવાના કામમાં આવશે એ દલીલ ફેમ્લ છે. કેમકે લોનાવળાના મોટા તળાવનું પાણી એવા ઉપયોગમાં લેવું સુધી નથી લેવાયું. આ (બાંધના) પાણીથી તેો કોઈ કેદાર અથવા સંસ્કારને જ લાભ થશે.

(૫) વિનળાથી વારતવિક જેન લામની સંભાવના છે. (અ) તેનાથી પૈસી લાખ ટન કોલસા બચે; (બ) કેટલાક લક્ષાધીરોને ૧૧ કરોડ રૂપિયાનો નફો થાય; પરંતુ એથી જનસમૂહને કોઈ લાભ નથી.

(૬) એ જે પણ માની લઈએ, કે જે વિનળા જી. આઈ. પી. અને બી. બી. એન્ડ સી. આઈ. રેલ્વેનાં કામમાં પણ આવે, અને આથી મુંબઈવાસીઓ નગરના બંદા ભાગમાંથી દૂર પરાંઓમાં રહી શકે, અને ખરિણામમાં તેમનું સ્વાસ્થ્ય સાફ રહે—પરંતુ, શું આ બધી વાતો મુળશી પેકાને પાણીમાં હુબાવીને જ થઈ શકે ? બીજી કોઈ રીત નહિ ?

(૭) યાદ કંપનીનું કહેવું છે કે હાલ તે કંપનીની મૂડીના નવમોઝાજ જ વિદેશી છે. હશે. પણ એ વાતની ખાતરી શી કે ભવિષ્યમાં વિદેશી મૂડી નહિ જ વધે અને હાલ છે તેટલી જ કાયમ રહેશે ?

(૮), (૯), (૧૪), યાદ કંપનીએ જે આંકડા આપ્યા છે તે પ્રમાણભૂત છે. એ સાચું છે કે ચાલીસ હંતર એકર જમીનમાંથી ફક્ત દસ હંતર એકર જમીન જલમક્ત થશે. પણ યાદ કંપનીની કોરિય નહોતી હોય તેપણ નીચાણની જમીન આપોઆપ જલ-મક્ત થઈ જશે. માત્ર ઉંચાણની જમીન જ ભયી શકશે. આ ઉંચાણની જમીન ફળદ્રુપ હોતી નથી. ચોખા વગેરે અનાજ નીચી ભોંયમાં જ પાકે છે, એટલે આ હંસી જમીન ઉપર પણ પ્રેલવ ફરી

‘વળે કે નહિ એ ઉપજની દ્રષ્ટિએ સરખું છે. ઉપજ નહિ’
યાથ તો જીવિકાનું બીજું કોઈ સાધન ન રહેતાં લોકો
આવશ્યાય એ જમીન ઊડીને જતા રહેશે, અને એ
રીતે બધી ચાલીશે હાલ એક જમીન નકામી
થઈ જશે.

(૧૦) આ દલીલ કેટલી કઠિન-હીન છે? લોકોને
પોતાનાં ધરબારથી વંચિત કરી કહેવું કે અમારે ત્યાં
મનુષી કરો?

(૧૧) રેલથી આવજા દેશને ને લાભ (?) પહોંચે
છે, તે બધા લોકોને સુવિદિત છે; એટલે મારા કંપનીની
આ દલીલ પણ વનદ વિવાદની છે.

(૧૨) મુજરી-પેકામાં બાંધ બાંધવાથી સમગ્ર દેશને
લાભ છે એવો વિશ્વાસ માવજા લોકોમાં બેસાડવો
અસંભવિત હોય છે, તો પણ તેમને દેશના નામ ઉપર
મનુષી કરવા અચ્છ કરવી અર્થ છે.

(૧૩) જે માવજાઓની કુ બુદ્ધિ શબ્દકરિને ત્યાં
મિશે છે, તો એ વાતનું પ્રમાણ શું કે તે કલિયુગ ઊડવી
નહિં રાકાય? તદુપરાંત એ કે જમીન ગિરો છે, તોપણ
માવજાઓ તેને પોતાની જ સમજને ખેડે છે; અર્થાત્
મિશે હોવા છતાં બેચવામાં અને તેનાથી જીવનભાજન
કરવામાં તેમને અડચણ નહીં નથી. સાલુકારે તથા
બેંકોનાં લિવ પરસ્પર સંજાણેલાં છે. એ દશમાં આ
દલીલ પણ નિર્ણય છે.

માવજાઓની દષ્ટિમાં માનવ-ક્રદય સાથે આ સવા-
સને એટલો સબન્ધ છે તેટલો આર્થિક લાભાચામ સાથે નથી.
માનવ-ક્રદય સ્વભાવતઃ પોતાના પૂર્વજોનાં નિવાસ-સ્થા-
નને ઊડતાં દુઝાય છે. ભારતવાસીઓ જમીનબિનાં પ્રેમને
મટિ ખાસ મરાહુર છે. તેઓ ધોરતમ ચાતનાઓ
સહવા તૈયાર છે. બેજ-સકું ખાળને અર્ધું પેટ ભરવું
તેમને મનુડ છે. પણ પોતાનું ધર બનતાં સુધી તેઓ
ઊડતા નથી. જે સ્થિતિમાં માવજાઓનાં હૃદયોને પોતાની
પૈતૃક બુદ્ધિ ઊડતાં ને મર્માન્તઃ-કષ્ટ થશે, તેની કલ્પના
કરવી કઠણ નથી. આ કષ્ટ સહેવા તે લોકો તૈયાર
નથી. સરકારના બળ ઉપર બરોસો રાખી યાદ-કંપની
દોં ચડી-દની કે પોતાની યોજના પ્રમાણે કામ કરીને જ
એ જમીનો માવજા લોકો બીજા બાળ પોતાની પૈતૃક-
બુદ્ધિ ઊડવા જતા પણ તૈયાર ન હતા. અતિ
મહાસાદીય નેતાઓને અસહ્ય માવજાઓનો પણ
લેવા પડેલાં.

આન્ડોલનનો આરંભ

માવજાઓએ અથવા મહાસાદીય નેતાઓએ વિના
વિચારે, સહીદ થવા અથવા મોટાઈ મેળવવાની ઇચ્છાથી
સત્યાગ્રહ રાક ક્યો નથી. તેમણે પ્રથમ પોતાના કલ્હર
મટિ સર્વ પ્રયત્નો અજમાવી ગયા. ન્યારે તેનાથી કંઈ જ
લાભ ન થયો ત્યારે જ તેમણે હારી, યાત્રી મહાત્મા
ગાંધીજીના અમોઘાજ્ઞ સત્યાગ્રહી શરણ લીધું. ન્યારે
મુજરીવાસીઓના કાને યાદ કંપનીની યોજનાની વાત
પહોંચી, ત્યારે તેમણે કલેક્ટર અને કમિશનરી પાસે
પ્રાર્થનાપત્રો મોકલ્યા કે ‘સરકાર અમને કંપનીના
કોર પંખમાંથી બચાવો-અમારી રક્ષા કરો.’
પણ અધીકારીઓએ ‘અમને બેચી કોઈ યોજ-
નાની ખબર નથી’ કહી વાત ઉડાવી દીધી.
આવા કેટલાક દિવસો પછી ન્યારે આ યોજના તમામ
લોકોની નજર સામે પ્રત્યક્ષ રૂપથી ખુલ્લી થઈ ત્યારે ફરી
પ્રાર્થના અધિકારીઓનું ધ્યાન તે તરફ ખેંચવામાં આવ્યું.
જવાબ મળ્યો કે ‘એ કંઈ નવી યોજના નથી; એ તો
બીરા વર્ણની જુની વાત છે.’ ઘોરા દિવસ બાદ માવ-
જાઓ ઉપર વિપત્તિના પ્રદારો રાક થયા. ભૂમિક્ષણ-
(Land-acquisition Act) ની કાથી કલમ મુજબ
જન સને ૧૯૧૬ માં તેમને નોટિસ આપવામાં આવી, કે
તેઓ પોતપોતાની જમીન ઊડી દે અને તેની કિંમત
જોઈ છે. માવજાઓએ પોતાના ધરબારથી અલગ થવાનો
ચાખ્ખો ઈન્કાર ક્યો! તેમનામાં આ નોટિસથી પહેલો
ખગલજાર પેદા થયો; પણ કલેક્ટરની મીઠી મીઠી વસ્તી
અને જુકાં આશ્વાસનથી તેઓ તે સમયે સાંત થયા,
ન થયા, ને તરતજ ચેતી ગયા; અને તેમણે રૂ-રૂં
ફિરોબાર ૧૯૧૬ માં અવશાસ અને મુજરીમાં સમાવે
જારી. એ સમાવેમાં તેમની બુદ્ધિ અને તેમનાં પંદોની
રક્ષા કંઈ રીતે કરવી તે ઉપર વિચાર થયો; આ સમા-
વેમાં મુજરી-પેકાનો પણ ઉમર પહોંચેલા પ્રત્યેક યુગ
હાજર હતો.

જુલુ વાહવિવાદ અને વિચાર પછી આ સમાવેમાં
સર્વ સમમિતિથી એ નક્કી થયું, કે કાનૂની
સાધનોથી આ યોજનાનો વિરોધ કરવો. આ
મટિ એક નાનીશી કાર્યકારિણી સમિતિ નીમવામાં
આવી. શ્રીયુત શુભે અને ગદ્દે આ સમિતિના સંયુક્ત
મંત્રી નીમયા. આ લોકોનું એક રૂપરૂપીય નેતા
સાથે કલેક્ટર સહિબને મળ્યું. શરૂઆતમાં કલેક્ટર

સાહેબે ખાલી મીઠી વાતો કરી અને તમારું પરખાવી દીધું કે જે મામલામાં તેઓથી કંઈ કરી શકે તેમ ન હતા. જ્યારે આ ડેપુટીશન, મુંબઈ ગવર્નર સાહેબને મળવા ગયું, ત્યારે તેઓએ આ ડેપુટીશનને દર્શન આપવું, યોગ્ય ન થાયું, પણ કહેવાયું કે 'મારાથી રોકેટરીને જઈને મળો.' એક તરફ અધિકારી વર્ગ આમ યોગ્ય રીતે કરતા હતા અને બીજી બાજુ યાદ કરવું પોતાનું કામ કર્યા જતી હતી. પાંચે જાહેર રહેલો હતો, તદ્દ પરંતુ બીજું પણ કામ શરૂ કરી દીધું હતું. જ્યારે લોકોએ કંપનીના સુરોગીયન કાર્યકર્તાઓને કહ્યું કે અમને સરકારી આશાપત્ર દેખાડો, ત્યારે તેમણે તેમને ધક્કો અસહ્ય રીતે ડરાવવા-ધમકાવવા શરૂ કરી દીધા. આથી ગવર્નર તથા વાઈસરોય ઉપર તાર કરવામાં આવ્યા.

માવળા—સભાના મંત્રીએ કલેક્ટરને પણ મુળશી ચેકાની અવસ્થાનું પહેરું વર્ણન લખી મોકલ્યું. પણ કલેક્ટરે માત્ર એટલો જ જવાબ આપ્યો કે "મામતાની તપાસ થશે" તપાસ કરવામાં આવી પણ માત્ર બજારને યાજવા મટિલ. કલેક્ટરે યાદ કરવું પોતાના કાર્યકર્તા મિ. કેમરન સાથે વાતચિત કરી અને ફેસલો આપી દીધો કે 'મિ. કેમરન ને કંઈ કરી તે બરાબર જ કરે.' મિ. કેમરને પણ કલેક્ટરને લખી દીધું કે મુળશીમાં તો પણ શાન્તિ છે; બહારના કેટલાક ઉપદ્રવી લોકો જરૂર થોડાંક ઉપદ્રવ મચાવી રહ્યા છે. બસ પછી મું? કલેક્ટર સાહેબે ૨૩ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૦ ને રોજ કહી દીધું, કે 'માવળાઓની તરફથી વાતો નધારીને કહેવામાં આવે છે; મુળશીમાં કંઈ અસંતોષ નથી' ત્યાર બાદ માવળાઓની એક સભા યહ. આ સભામાં મહારાષ્ટ્રીય નેતાએ પહેલવહેલાં જ નોંધાયા અને સભામાં સત્યાગ્રહ ઉપર વિચાર થયો. આ અરસામાં ગવર્નર સાહેબના કહેવા મુજબ માવળાપ્રતિનિધિઓ તેમના ચીફ રોકેટરીને મળ્યા. મિ. મીડે રોકેટ પરખાવ્યું કે 'ને લોકોને મુળશીમાં પોતાનાં ધર અને જમીન છોડવી પડશે તેમને મટિ અને બીજા ધર ના જમીનનો કોઈ બંદોબસ્ત કરી શકીએ એમ નથી; હા, અને માત્ર તેમને તેની કિંમત આપીશું.' આ ઉપરાંત તેમણે શરમ મુકી માવળા મંડળને એમ પણ પ્રાર્થના કરી, કે તેઓ માવળા લોકો આગળથી જમીન મેળવવામાં સરકારને સહાયતા કરે. જે વખતે માનનીય મિ. પરાંજપેએ બ્યવસ્થાપક સભામાં એ પ્રસ્તાવ

ન મુક્યો, કે ને લોકોની જમીન હઈ લેવાય તેમને યહ કંપનીમાં કામ આપવામાં આવે. પણ સરકારે તેનો વિરોધ કર્યો અને પ્રસ્તાવ એમનો એમ જ રહી ગયો. આ તરફ માવળાઓ સમસ્ત કાનુની ઉપયોગથી પોતાની રક્ષા માટે સરકારના કરવાનું ખટખટાવતા હતા. બીજી તરફ કંપની મળેથી પોતાનું કામ કર્યા જતી હતી. તેણે માલ મટિના ગોદામે બનાવી લીધા હતા. રેલ્વે હાઈવે નાંખી દીધી હતી અને પાંચે અપાઠગથે જોડાઈ રહેવા આવ્યો હતો. આ કામ તો કંપની અને સરકાર વચ્ચે કરાર લખાયા પુર્વે જ શરૂ થઈ ગયું હતું, અને પછી કંપની અને સરકાર બેઠ એમ કહેવા લાગ્યાં, કે આ કામમાં કંપનીની એટલી મુદી શેકાઈ ચૂકી છે, કે હવે કામની બંધી કરવાથી કંપનીને ભારે ખોટ થવાની પડશે.

સત્યાગ્રહસંક્રાંતિ.

જ્યારે પ્રાર્થનાપત્રો, ડેપુટીશનો અને બીજાં સમસ્ત 'કાનુની' સાધનોથી કંઈ ફળ ન આવ્યું, ત્યારે તેઓએ સત્યાગ્રહનું અયોધ રાજ ઉઘાડ્યું. આ બેઠને મુંબઈની ધારાસભાના એક સભ્ય રા. શ્રીજી ધારાસભાની તા. ૫ મી માર્ચ સન ૧૯૨૧ બેઠકમાં એક પ્રસ્તાવ રજૂ કર્યો, કે થોડા સમય સુધી (કંપનીનું) કામ બંધ કરવામાં આવે. સરકારે એ પ્રસ્તાવને નામંજૂર કર્યો. આથી પોતાની માર્ગબંધિ, પોતાની સહયતા, પોતાની સન્નતિ, પોતાનું ભવિષ્ય અને પોતાની ભવની રક્ષાને માટે માવળા લોકોએ સત્યાગ્રહસંક્રાંતિ સંકલ્પ કર્યો. સત્યાગ્રહ આરંભ કર્યા પુર્વે તેમણે પુનાના કલેક્ટરને એક નોટિસ આપી કે જે સરકાર તા. ૧૫ એપ્રિલ સન ૧૯૨૧ સુધીમાં બંધનું કામ નહિ રોકે, તો અમે તા. ૧૬ મીના પ્રાતઃકાલમાં સત્યાગ્રહ શરૂ કરીશું. એવી જ બીજી નોટિસ યાદ કરવું પોતાના મેનેજરને પણ આપવામાં આવી. સરકાર અને કંપની બેમાંથી કોઈએ જે નોટિસ પર ધ્યાન આપ્યું નહિ. પરિણામે મુળશીના સત્યાગ્રહી માવળાઓએ. છત્રપતિ સિવાજ મહારાજનો જીંડો લેઈ તા. ૧૬ મી ના સપ્તિમ્બતી સાથે સત્યાગ્રહ શરૂ કરી દીધો. તારીખ ૧૫ મીની રાત્રે નેતાઓએ બધા સત્યાગ્રહીઓને જોડાવીને તેમને સત્યાગ્રહની શિક્ષા આપી, અને કહ્યું કે અહિંસા એ

સત્યામદીનો પરમ ધર્મ છે. તેનાઓ ન્યારે ન્યારે તેમના એ (મુખ્ય) કર્તવ્યની સાથે આત્મતા, ત્યારે ત્યારે સદૃશ માવળાઓ નંધ પવિત્ર કરીને માણ-ભગિની બલિ-નેરી ઉપર ચઢી જવાની ઉત્કૃષ્ટતા પ્રગટ કરેલા. સરિતા-તથા ઉપર હલિત લતઓ અને કુંતેથી મુશોબિલ એક વિશાળ મંડપ બનાવવામાં આવેલા હોતો. આ મંડપમાં જ ભોજનાલય હતું અને આદિ જ ભોજન-સામગ્રી રહેતી; આદિ જ સત્યામદ-પ્રાચલય હતું; અને અદિ જ વીર માવળાઓ ઉડતા, બેસતા અને રૂતા. પ્રત્યેક કામ અલગ અલગ વિભાગમાં ભેગા નેખાડું હતું, અને સ્વયંસેવકોના પ્રત્યેક વિભાગનો નાયક પુરવામાં આવેલા હોતો. તમામ વિભાગના નિરીક્ષણ અને રાસનને પણ પ્રખ્યાત રાખવામાં આવેલા હોતો. સત્યામદી માવ-લાઓની પણ સૈનિક-કુકરીઓ બનાવવામાં આવી હતી. પ્રત્યેક કુકરીને, એક એક નાયક અને દરેક નાયકની નીચે ત્રણ ત્રણ ઉપ-નાયક હતા. પ્રત્યેક સૈનિકનું એ કર્તવ્ય હતું, કે તે નાયકની આજ્ઞાનું પાલન કરે. એક પ્રમાણ નાયક આ ત્રણ કુકરીઓનું નિરીક્ષણ અને સંચાલન કરેતો. સત્યામદમંડપ એક ઊંચણી જેનો ચર્ક રહેતો, અને ત્યાં સૈનિકોના જ નેડું મધુસાસન હતું. આ આડુસાસનથી વીર માવળા લોકોએ સફલતા પર્વ પહેર દિવસ સુધી ધનધાર સત્યામદ-સંભામ કર્યો. દેવાસુર-સંભામનું દાય ત્યાં ખડું થયું. સત્યામદી પંચો સત્ય, સાદિ, અક્ષિ, કુખ અને ઐક્યના દેવ-દૂત જેવા દેખાતા. કંપની અને શરકાર પોતાના ધન અને મધુભળના અર્થમાં ચક્રુર હતી, પણ વીર માવળાઓના સત્યામદે તેમના આ ગર્વના મૂરેનૂસ કરી નાંખ્યા. ૧૬ મી તારીખે યાદ કંપનીના સર્વ કાર્ય કર્યો સંભામકેન પર ધાન્ય થયા. પોલિસ-સુપરિ-ન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબે પણ પોતાની જાતને ધાન્ય કરી. તેઓ તે સમસ્તા કે સત્યામદની ચતિને કરવી સરખા છે, પણ તેને અમલમાં મૂકવી મદદ યુક્તિ છે. પરંતુ ન્યારે નિયત સમય ઉપર હાનરી માવળાઓ આવ્યા પાયામાં રહ્યા મયા, ત્યારે તેમની આજો છુલી ગઈ. તેમણે મજ્જરોને પોતાનું કામ ભરી રાખવા કહ્યું, પણ મજ્જરો ત્યાં કામ કરવા માગતા હતા, ત્યાં કોઈ નહિ તે કોઈ માવળાને નીચે સતેલે લેતા. જે મળેરે હથેલોથી પાવર લેડવા માગતો હતો, તેને પત્થરને બદલે પોતાનો જ એક સાથ સંતેલો નજરે પડેતો. એ કલાક સુધી આ દૃશ્ય રહ્યું. અંતમાં સત્યની નય

થઈ; મજ્જરોનું હૃદય પીગળી ગયું, તેમણે પોતાનું એન્ડરો ફેંકી-દીધું, અને કંપનીનું કામ લંધ રહ્યું. આ પછી કંપની કંદીપણ સામે ઉભી રહી નહી. ન્યારે ન્યારે તેણે પોતાનું માથું ઉંચાડ્યું ત્યારે ત્યારે તેને સત્યામદીઓની સામે સિર ઝકાવતું જમ્યું. આથી ચીકારો જાણે યાદ કંપનીના એક ભારતીય કાર્યકર્તા મિ. બાબાએ માવળા વીરોને ડરાવવા માટે એક અમલુંનિક રોધ કરી, તેણે તથા દ્વારા સતેલો માવળા વીરો ઉપર ૫૦ ફીટની ઉંચાઈથી ખળખળાટું (ગરમ) પાણી છાડતું શરૂ કર્યું. શરકાર અને કંપનીના અન્ય કાર્યકર્તાઓ નું ખ્યાન માવળા નેતાઓએ આ તરફ ફેણી, પણ તેમણે ક્યો જ ઉતર ન આવેલો. લગભગ બેઘડ દશક સુધી માવળાઓએ ઉપર પાકાટું ગરમ પાણી પાડ્યું રહ્યું, પણ વીર માવળાઓએ જરાયે ખચક નહીં આપી. આથી લગભગને કંપનીને હાર માનવી પડી અને બીજે દિવસે ન્યારે, શીખત કહેકરે ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે તેમને મિ. બાબાએ પ્રાર્થના કરી કે તેમને કંપનીની સિલિની શેષજટ કરવા, સમય આપે. શ્રી. કેલકરે તેમની આ વાત કબજ કરી, અને જે માત્રિત થઈ તેના ફળ રૂપે કંપનીએ તા. ૧૬ મી માત્રકાળ સુધી 'બધું' કામ લંધ રાખવા કમરૂંધ્યું. પણ તા. ૨૦ મીની સવારે, કહેકરે માવળાઓના નેતા રોકેશ ફાલકને પત્ર લખ્યો કે, કંપની ને માટે કામ લંધ કરવું અસંભવિત છે. આ તમું પણ પૂર્ણ તેણીથી આવી રહી હતી. 'સત્યામદી માવળાઓની સહાયતાને મટિ પુનામાં એક સત્યામદ-સહાયક-સમિતિ બોલવામાં આવી હતી. તેણે માવળાઓના સત્યામદના પદમાં લોકમત નમત કરવાનું તથા કુદ કંપનેસવાનું કામ શરૂ કરી દીધું. ૨૦ મી તારીખની સવારે કહેકરનો પત્ર મળતાં જ સત્યામદનો પુનઃ આરંભ થયો-ગયો. સત્યામદીઓ રોજ વહેલા ઉઠતા. તેમને જાગડવા માટે ખુબ સંજીત ગાવામાં આવતું. તામચ લોકો રીયાદિ નિયમકર્મથી નિજાત થઈ એકમ થતા અને થોડા હુણેમુકો નારિતો કરી લેતા. નારતામાં તેમને ગેળ, મમરા, ખજૂર વગેરે આપવામાં આવતું જેને લઈને તે થોડાઓ બાંધમાં જાને પોતપોતાના નિષિદ્ધ સ્થાન ઉપર સૂઈ જતા અને ત્યાંજ બેસી નારિતો કરતા. બપોરે વીરપતિઓ પોતાના પતિઓ મટિ ભોજન લખતી. ન્યારે મજ્જરો કામથી ફરતા. ત્યારે સત્યામદી માવળાઓ પણ ત્યાંથી ઉઠીને ભોજન કરતા અને સાકા પાંચવાગે ન્યારે કામ લંધ થઈ જતું, પોરે

તેઓ સત્યાગ્રહ-મંડપમાં પાછા ફરતા અને ત્યાં આવી વાણુ કરતા. ત્યારબાદ તેઓ આપસમાં "વાતચિત કરતા અને વર્તમાનપત્રો વાંચતા." "રોડે શાશ્વત પાઠશાળા-વાળા શ્રીયુત 'કાનિષ્ઠકર અને 'તેમના' વિદ્યાર્થીઓ ભગ્ન-કીર્તન દ્વારા સત્યાગ્રહીઓનું મનરંજન કરતા. નેતાઓ આ વખતે એવા મળીને બીજા દીવસનો કાર્યક્રમ નક્કી કરતા. આ 'રીતે પંદર દિવસ સુધી સત્યાગ્રહ-સંગ્રામ ચાલુ રહ્યો. અંતમાં એક દહાડો બોમ્બે કોનકલ-નો એક પ્રતિનિધિ મિ. કેમરનને મળ્યો. તેણે માવજા નેતાઓને પણ મળવાની પોતાની ઈચ્છા પ્રગટ કરી. તેઓ મળ્યા અને અંતમાં કંપનીને વચન આપવું પડ્યું કે તે તા. ૭ નવેમ્બર ૧૯૨૧ સુધી પોતાનું કામ બિલકુલ બંધ રાખશે, અને તે દરમ્યાન સમાધાનીની વાતચીત થશે. કામ બંધ થયું અને આ રીતે સત્યાગ્રહ-સંગ્રામમાં સત્યાગ્રહીઓનો પ્રથમ વિજય થયો. આ ક્ષણિક સન્ધિ થયા બાદ મુંબઈ સરકારે માવજાઓને પુનઃ સજાના કરી કે બંધિ અટકે એમ નથી. આ રીતે પુનઃ કંપની અને સરકારે માવજાઓ સાથે યુદ્ધ કરવા નિર્ધાર્યું. માવજાઓએ પણ તે સાથે ટુંકાર કર્યો અને તા. ૨૩ મી નવેમ્બરે કંપનીને નોટીસ ઇજને સત્યાગ્રહ રાફ કરી દીધો. પરિણામે કંપનીના મજૂરોએ અને કારીગરોએ બંધનું કામ બંધ કરી દીધું. આ વખતે પણ કંપનીની ટાર થઈ, અને જી. આર. ડી. યાજને ધોમણા કરવી પડી કે, માવજાઓના વિરોધને લીધે અમે હમણાં બંધના કામને બંધ કરવાને નિર્ધાર કરીએ છીએ. પણ કંપનીએ માવજાઓને ઉત્તરોને ફરી કામ રાફ કર્યું. પરિણામે ન્યાયે યાજ કંપનીના નોકરો મુજશી પેઠાસાગા બાંધકામમાં નવી નળીઓ લગાવી રહ્યા હતા, ત્યારે સત્યાગ્રહીઓ અને નોકરો વચ્ચે ટંકા ઉત્પન્ન થયો. પરિણામે ૧૬ સત્યાગ્રહીઓ કેદ પડ્યા. તા. ૧ લી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૨ના રોજ બીજા ૪ સત્યાગ્રહીઓને પકડવામાં આવ્યા. પણ સત્યાગ્રહ જોરમાં જતી હતો. સ્વયંસેવકમણ અને માવજા લોકો ૧૪૪ મી હલમનું ઉલ્લાંખન કરીને પોતાનું કામ કરતા રહ્યા. ૨૭ મેના દિવસે ૫૦ માવજાઓનું એક દહાડોમાં સી પુરોએ અને બાજકો એમ બંધાં હતાં. તેઓ ખાઈનું કામ બંધ કરાવવા આજળ વંચાં, એકેય મુંડાઓએ અવિચારીપણે બંધને ટંકાથી પીટ્યાં. પણ સત્યાગ્રહીઓનો અટક નિર્ધાર્યો હતો કે તેઓ ખાઈના કામને બંધ કરીને જ અટકશે. એક બાજુ મેજસ્ટ્રેટ સાહેબે આદેશલેખન માટે ૬૬ સત્યાગ્રહીઓ ઉપર સમસ્ત

કોર્ટફા. તા. ૧ લી મેના રોજ રવામી સત્યાગ્રહ, શ્રી. પરાંજી, શ્રી. કામથે, શ્રી. વાસુદેવ જોશી, શ્રી. બાંપેદે શ્રી. કરદિંકર આદી નેતાઓ સત્યાગ્રહીઓની સાથે હતા. આ ઉપરાંત એમની સાથે માવજાઓ અનેક સ્ત્રીઓ અને બચ્ચાંઓ હતાં. પહેલાં તો કેટલાક દિવસ સત્યાગ્રહીઓએ કંપનીના મજૂરોના કામમાં બાધા નાંખી. સત્યાગ્રહી ટુંકડી બનાવી બનાવીને કંપનીના મજૂરો પાસે જવા લાગ્યા. મજૂરોએ સી પુરુષ અને બાલબચ્ચાંઓની, બંધાની સરખી મહમ્મત કરી સત્યાગ્રહીઓ માર ખાતા ખાતા પણ દર રહ્યા. પોલિસ આ તમારો જોઈ રહી. મેજસ્ટ્રેટ લગભગ ૧૦૦ સત્યાગ્રહીઓને નોટિસ દ્વારા રોક્યા તારીખ ૪ ના રોજ સત્યાગ્રહીઓના બીજા દહાડો ૧૬ મતુષીને ૭ ૭ માસની, સાત માણસોને ચાર ચાર માસની અને પાંચ મતુષીને એક માસની સજા થઈ. ત્રીજે દિવસે સત્યાગ્રહીઓએ પોતાના કાર્ય-ફેવરને બંધ કર્યું, અને કંપનીના મજૂરોના કાર્યમાં બાધા નાંખવા કરતાં તેમણે તમારો ઉત્તર બાજને પત્થરથી પૂરી દેવાનું ઉચિત ધાર્યું. લગભગ ૧૫૦ સત્યાગ્રહીઓ તે તરફ ગયા, અને ૧૦ મિનિટ સુધી એ ૧૫૦ સત્યાગ્રહીઓ (જેમાં સ્ત્રીઓ અને બાજકો હતાં) તે તળાવ ફરતા રહ્યા. એ દરમ્યાન કેપ્ટુરી ચાલિસમુપરિટેન્ડન્ટ મિ. શિન્ડે આવી પહોંચ્યા અને સત્યાગ્રહીઓનાં નામ લખવાનો શરૂઆત કરી. તેમણે પોતાનાં નામો લખાવ્યાં. સત્યાગ્રહી લોકો નામ લખાવતા હતા તેવામાં જ કંપનીનાં માણસો પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યાં. સરજ પોલિસ પણ આવી પહોંચી. ૨-૩ મિનિટ પછી કંપનીના ૪૦૦ માણસોએ સત્યાગ્રહીઓને પરી લીધા, અને નિર્દયતાપૂર્વક તેમને દફોડા અને ખાસકાથી મારતા લાગ્યા. કંપનીના ચીફ એન્જનીયર મિ. કેમરન અને બીજા એ અંગ્રેજ કામ કરનારાઓ સ્ત્રી-પુત્રો પર પડેતા આ માર ચૂપચાપ જોઈ રહ્યા. પણ સત્યાગ્રહીઓને ધમકીને એક જગ્યાએ એકઠા કર્યા. શીડીવાર પડી ૩૧ સત્યાગ્રહીઓનું બીજું એક દહાડો લગામાં આવ્યું. આમાં કેટલાક અસહકારી વિદ્યાર્થીઓ પણ હતા. પુત્ર મું કે સ્ત્રી મું. જુવાન મું કે બાજકો મું, દરેક સત્યાગ્રહીએ પહોં સાન્નિધી કામ લીધું. કાનૂન અને બચરસા (Law and Order) ની સંરક્ષક કહેવા-વનાવાળી પોલિસ હાલર દોઢા છતાં પણ કંપનીના મુંડાઓએ સત્યાગ્રહીઓ ઉપર મરજી મુજબ પ્રદાર કર્યો. તેમણે કાનૂનને પોતાના હાથમાં લઈ લીધો અને ડેપુટી મુનિસ્ટ્રેટ 'તમારો' નેતા જ રહ્યાં શ્રી. બાપુ, શ્રી. રાને, શ્રી. જુસુડે, શ્રી. હિતોપત સાહેબે ૭ ૧

માસની સભા યઈ. શ્રી. સુમન્ત અને શ્રી. જ્ઞેશીને એકેક માસની સભા યઈ. શ્રી. નારાયણરાવ-વેણ, શ્રી. એસ. એ. અલ્લ્યકરને છ છ માસની સખા કેદ યઈ. શ્રી. કુલકર્ણિ શ્રી. સરનાઈકે ને ચત્તાર માસની અને શ્રી. દેરાપડિને ૧ માસની સખા કેદની સભા યઈ. આ ઉપરાંત શ્રી. પરાંજી; શ્રી. જ્ઞેશી, ફીટક આદિ નેતાઓને પણ છ છ માસની સખા સભા યઈ. ઘણા નેતાઓ અને સ્વયંસેવકોને સભાને પ્રસાદ મળ્યો, અને બીજા ૫૦ સત્યાગ્રહીઓના ઉપર સમન્સ ભરી કરાયા.

૧૬ મી મેના રોજ ૨૧ સત્યાગ્રહીઓને ૧૫ દિવસની સાદી કેદથી માંડીને જે માસની સખા કેદ સુધીની સભા યઈ. મહારાષ્ટ્રના સ્વયંસેવકો મુજરી આવવા માટે અધિકાધિક સંખ્યામાં પૂના આવી રહ્યા હતા. તા. ૧૮ મેના રોજ શ્રીમતિ પરાંજીને પ્રમુખપણા નીચે બસાયેલી મહિલા-સભામાં જોઈ ગયેલા સત્યાગ્રહીઓને અને મહારા. આંધીને અભિનંદન આપ્યાં. તેજ દહોરે ત્રણ સત્યાગ્રહીઓને એકેક માસની સખા સભા યઈ. ૧૯ મી મેના રોજ ખાઈને પત્ન્યેશી પૂરતાં ૩૧ સત્યાગ્રહીઓને પકડવામાં આવ્યા. આ સમય સુધી જોઈમાં ગયેલા સત્યાગ્રહીઓની સંખ્યા ૧૭૦ સુધી પહોંચી ગઈ હતી.

તા. ૨૦ મેની રાત્રે મુજરી-સત્યાગ્રહ-મંડળના આશ્રય નીચે મુંબઈના મારવાડી વિદ્યાર્થમાં એક સાર્વજનિક સભા મિ. એલ. જી. ખરેના પ્રમુખપણા નીચે યઈ. શ્રી દમ્બુ કાલીએ માવળાનાં કોણું હાથ-વિદારક વર્ણન સંભળાવ્યું. તેમણે કહ્યું—કંપનીના માણસોએ પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો ઉપર આક્રમણ કર્યું છે. તેમના વાળ પાંખ્યા છે, અને તેમને સખા ફેરવવામાં આવ્યા છે. જમીન માવળાઓની છે અને તે પોતાના માટે જ માને છે. અમે તમારી આગળ તે સરકારી કાર્યકર્તાઓના અત્યાચારોની ફરિયાદ કરવા આવ્યા છીએ તેઓ તે કંપનીના આદમીઓ સાથે મળી ગયા છે. મુંબઈવાસીઓને પ્રાર્થના છે કે આવા દહિન સમયમાં અમને મદદ કરે. કેટલાય માવળા સ્ત્રીપુરુષોએ આવી જ વાતો કહી. ૭ વર્ષના એક બાળકે પણ-જેના ઉપર પણ આક્રમણ થયું હતું-એક વ્યાખ્યાન આપ્યું. શ્રી. પી. એમ. બાપ્ટે કહ્યું—હું જનસમાન આગળ મારી હકીકત રજૂ કરવા માગું છું. પ્રથમ અમે કલેક્ટર આગળ ગયા; પણ તેણે અમારી વાત ઉપર કંઈ પણ ધ્યાન આપ્યું નહિ. ગવર્નરને પણ આવા માવળાનો પત્રવેરો લાવવા સમય ન હતો. માવળાઓએ મહારાજાની સંમતિ લીધી. તેમણે કહ્યું કે ભગો, અને ખાઈમાં

બેસો, કેટલાક જમીનદારોએ કંપનીએ આપેલી રકમ લીધી. પણ માવળાઓને રૂપિયાની જરૂર ન હતી. તેમને પોતાની જમીન જ ભેળવી હતી, તેઓ તેને માટે પોતાના પ્રાણ સુધાં આપવા તૈયાર હતા. ત્યારબાદ રોડીની ધરનાનો ઉલ્લેખ કરતાં તેમણે જણાવ્યું કે ત્યાં મિ. એડરસનના કહેવાથી એક બંશી મળ-મૂન લઈ આવ્યો, અને જ્યારે તે મળ-મૂન મારા ઉપર નાંખી રહ્યો હતો ત્યારે મેં તેને કહ્યું કે-આતમામ.....માથા ઉપર દોળ-બંશી લગ્નિત થઈને ચાલ્યો ગયો. જે માવળાઓએ સત્યાગ્રહના સોમન લીધા ન, હોત તો તે આદમીને ત્યાં ત્યાં જોવાન કરી દેત. થોડા સમય પછી મિ. એડરસન કંપનીથી અલગ થઈ ચાલ્યો ગયો. આ વર્ષ અમારી મુશીબતો વધી ગઈ છે. અમારી સ્ત્રીઓ અપમાન કરાવે છે, તેમને માર મારાય છે. પણ સરકારે ભણું ભેળે કે માવળાઓ અંત સુધી પોતાની ટેક ઉપર અચળ રહેશે, બલે પછી તેમને ગમે તે કપોટો અનુભવ કરવો પડે. ૫ વર્ષ સુધી અમે સંત્રામ ભરી રાખીશું. જે પાંચ વર્ષ અમારો વિજય નહિ થાય, તો અમારી સ્થિતિ ઉપર ફરી વિચાર કરીશું. આ પ્રકાર માત્ર માવળાઓની જ નથી, પણ સમસ્ત ભારતવર્ષે આનો નિર્ણય કરવાનો છે. ત્યાં સુધી નિશ્ચિત કરેલાં પાંચ વર્ષોમાં માવળાઓ પોતાના બધા ઉપાયોને અમલમાં મૂકશે નહિ, ત્યાં સુધી તેઓ પોતાનો સંત્રામ કદિ પણ બંધ કરનાર નથી. શ્રી. ખરેએ કહ્યું કે મંજળ-વારને દિવસે મુજરીને માટે અમે સ્વયંસેવકો મંજૂર કરીશું મુંબઈના હરતાલના સમયથી મને અહિં નાહકમીવાનોનો અનુભવ છે કે તેઓ મદદ કરવામાં પાછા હસી નહિ. પછી તા. ૨૨ મી મેના રોજ ૧૧ સ્વયંસેવકોને એકેક માસની સખા સભા યઈ. તા. ૨૮ મીએ મુજરીમાં પકડા થેલા ૨૦ સત્યાગ્રહીઓમાંથી ૧૭ ને એકેક માસની સખા કેદ અને બાકીનાને એકેક માસની સાદી કેદ મળી. આમાંના ઘણા તો શ્રાદ્ધજી હતા. કેટલાક ઘોર અને બેસાવલના વતની હતા. તેમની ઉંમર ૧૮ થી ૨૫ વર્ષની અંદર હતી. તે બધા જ યરોડી જોઈમાં સરકારના મહેમાન થયા.

૧૨ મી જુનના દિવસે મુજરીમાં જોલ (મુંબઈ) માં ડૉ. બી. એસ. મુંજેના પ્રમુખપણા નીચે અખિલ-મહારાષ્ટ્ર-મુજરી-પરિપદનું અધિવેશન થયું. તેમાં સત્યાગ્રહ ભરી રાખવા દૃઢ નિશ્ચય થયો, અને ત્રણ વરસની અંદર ૩૦૦૦ સત્યાગ્રહી સ્વયંસેવકો અને ૩૦૦,૦૦૦ રૂપિયા એકઠા કરવાનો કરાર થયો, આમાંથી ૩૦૦૦ સત્યાગ્રહીઓ

જેલ નંબ, ૩,૦૦,૦૦૦ રૂપિયા ખર્ચાઈ નંબ કે ત્રણ વર-
સની મુદત પૂરી થાય તે પછી સત્યાગ્રહના સ્વરૂપ વિશે
નિચાર કરવા બીજી પરિષદ બોલાવવાનું પણ નક્કી થયું.
આ દિવસોમાં વર્ષાકાળ આવી પહોંચી. વર્ષામાં કંપનીનું
કામ બંધ થઈ ગયું, અને લડત બંધ પડી.
પણ ૨ જાન્યુઆરી રૂરીથી સત્યાગ્રહ શરૂ
થયો. મહારાષ્ટ્રીય નેતાઓના નેતૃત્વ નીચે સત્યા-
ગ્રહીઓએ ખાઈ ભરવી શરૂ કરી. સત્યાગ્રહીઓના
નેતા શ્રી. બાપટ બીજા ૨૩ સત્યાગ્રહીઓની સાથે ગિરફતાર
થયા. શ્રી. બાપટ, શ્રી. દામલે, શ્રી. આત્મારામ દરેકને
છ છ માસની સજા સભ અને બાકીનાઓને ત્રણ ત્રણ
માસની સજા સભ થઈ. જે બંધોનેના પચીસ
પચીસ રૂપિયા દંડ થયો; પણ તેમણે દંડ દેવા
ના પાટી એટલે તેમને એકેક માસની સભ મળી.
જેમ જેમ સત્યાગ્રહીઓ ગિરફતાર થતા ગયા તેમ
તેમ બીજાઓ તેમની જગ્યા લેવા રહ્યા. કેટલાક જેલ જતા
હતા, કેટલાક જેલથી પાછા ફરતા હતા. ૩ જાન્યુઆરી
થરોડા જેલમાંથી શ્રી. દેશમજા નારાયણરાવ વૈદ્ય અને
બીજા ૧૭ સત્યાગ્રહીઓ છૂટ્યા. ૭ મી નવેમ્બરે સત્યાગ્રહી

કાર્થિકતાબિ અને સ્વયંસેવકોની એક ખાનગી સભા થઈ,
જેમાં મહારાષ્ટ્રીય—મુળશી—સત્યાગ્રહ—પરિષદનો નિર્ણય
થયો હતો, કે ૧૬ મી નવેમ્બરથી સત્યાગ્રહ પરિષદના
પ્રસ્તાવાનુસાર સત્યાગ્રહ—સંગ્રામ પૂરા જોર-શોરથી શરૂ
કરવામાં આવશે. એ પ્રમાણે તા. ૧૬ મી નવેમ્બરથી
લડત પાછી શરૂ થઈ છે, અને તા. ૨૨ નવંબરથી,
૧૯૨૩ ના રોજ મોટા પાયે પર સત્યાગ્રહ કરવાની
તૈયારી ચાલી રહી છે.

આ રીતે મુળશી—પેડાની લડત હજી ભરી
છે. આ સત્યાગ્રહના સંચાલકોએ વર્તમાનપત્રોમાં સત્યાગ્રહ
સંગ્રામનું સત્તાવાર વર્ણન પ્રકાશિત ન કરીને બૂલ કરી
છે. આ બૂલના પરિણામે ભારતના કદોડા ભારતવાસીઓ
મુળશી—પેડા—સત્યાગ્રહના સંબંધમાં યથેચ્છ વાકેફ નથી.
મહારાષ્ટ્રીય નેતાઓમાં કોઈ યોગ્ય નાયક હોત,
તો આજ મુળશી—પેડા—સત્યાગ્રહ ભારતવર્ષની
રાજ-નીતિમાં એક વિશેષ પ્રસંગ હોત. છતાં
આ પ્રસંગે કોઈ યોગ્ય નથી. જનતાનું હવે કર્તવ્ય છે કે
તે શુદ્ધ રાજનૈતિક સત્યાગ્રહના આ પ્રયોગને સાવચેત
ચંદને નિહાળે.

ગ્રામજીવનનું પુનરોવર્તન

ગામડાંનું જીવન નીરસ થઇ ગયું છે એ વાત સૌ કમળે કહે છે. તેનાં કારણો ઘણાં છે. તે કારણોનો અર્થસંપર્ક અંબધ એટલે ગાદ છે કે સુધારાનો અમુક એક જ માર્ગ લેવામાં આવે, તો તરત તેની અસર ઘણી જ થોડી થાય. જુદે જુદે રસ્તેથી સુધારાનો પગપેસારો કરવો પડશે. ગ્રામજીવનની રચાવનાથી કુસુપ અને અદેખાઈમાં વધારો મરેલો નોંધ્યો છીએ; સહકારી મંડળોમાં નિષ્પક્ષતાપણે કામ ન પણ થાય. ત્યાં સુધી ધર્મની લાગણી જાગત થઇ નથી, નવચેતન પ્રકટ થયું નથી, ભાવુલાવની ભાવના ફેલાઈ નથી, ત્યાં સુધી આપણી મહેનતનું ફળ સંતોષકારક નિવડશે નહીં. ગામડાની દરેક પ્રવૃત્તિ કુસુપને લીધે લાંબી પડે છે. તે છતાં અંપની લાગણી ખીસે, ત્યાં સુધી હાથ નોડીને બેસી નહીં રહેવાય. ગ્રામજીવનનાં જાહેર પ્રશ્નોમાં ખાસ કરીને શિક્ષણ, ખેતીના સુધારા, સહકારી મંડળો, ગ્રામ વૃદ્ધિવાચી, પુરતકાલ્યો અને ગ્રામજીવન-જ્યેષ્ઠતા મુખ્ય છે. આ દરેક પ્રવૃત્તિમાં પંચો અથવા હાલની ભાષામાં સામાજિક નીમવી પડે છે. અમુક આગેવાન ગણાતા માણસોનાં નામ સભાસદ તરીકે મુકવાં પડે છે. કેટલાક માણસો શિક્ષણ લીધેલા અને હાલના જમાનાને અનુકૂળ વિચારવાળા હોવાને લીધે આગેવાન ગણાય છે; તો કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબના હોવાને લીધે, ને કોઇ પૈસાના જોર ઉપર, તો બીજા સરકારી અમલદારોની પુરામતમાં કરનારા હોવાથી-એમ આ પ્રમાણે જુદી જુદી લાયકાતને લઇને આગેવાનોને ચૂંટવામાં આવે છે. પણ શિક્ષણ, ખેતી, સહકાર્ય અને સરકારી નિયમનિર્મયોની ખાખતમાં સારી માહિતી મેળવ્યા સિવાય

ગામનું કિત કરેલું અત્યંત મુશ્કેલ છે. કોઈ પેણ કામ સારી રીતે કરવાને માટે તે ખાખતનો અભ્યાસ કરવાની આવશ્યકતા છે. અજાનને લીધે, અર્થનો અનર્થ થઇ જાય છે. સહકારી મંડળોનાં મુખ્ય સિદ્ધાંતો છે તેની વિરૂદ્ધ કામ થાય, તો કાયદાને બદલે ગેરકાલ-ચવાનો વધારો, સંભવ છે. નિયમનિર્મયો જાણવામાં ન હોય, તો કામમાં ગોઠાણો થઇ જાય અને આજુબારી જવાબદારી માથે આવી પડે. આ સર્વ મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા માટે ભણેલા વચે લોકોની માથે હજારો મળતાં શીખવાની જરૂર છે, અને ગામના આગેવાનોને એમના કામ પુરતું શિક્ષણ આપવાની આવશ્યકતા છે.

આસરે એ વર્ષ ઉપર વડોદરામાં એક યોજના ખાનગી રીતે ચર્ચાવતી તેની રૂપરેખા બવહારે કાર્યક્રમ માટે ઉપયોગી થઈ પડશે એમ ધારી એને અહિં નીચે આપી છે. તે યોજના તો બે ત્રણ માણસોના મળજામાં હવાઇ કીટલા તરીકે જ રહી ગઇ, અને મૂર્ત થવા પામી નહીં. વખતે સમય અનુકૂળ નહીં હોય, કે કદાચ પ્રબળીય લાગણી ઓછી હશે, અને યોજના રચનાર માણસો બીજા વ્યવસાયમાં બહુ દેશાયેલા હોવાથી આ પ્રશ્નના ઉકેલ માટે એકી વખતે પુરા થઇ શક્યા નહીં એ પણ કારણ હોય.

વાત એમ હતી કે નર્મદા નદીના કોઈ ઉપર કેટલાક રમણીય રચાન છે તેમાંથી કોઈ એકાંત જગ્યાએ પચીસ ત્રીસ ગામના આગેવાનોને શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા કરવી. મદિરો અને તેની આસપાસ આવેલી ધર્મશાળાઓમાં રહેવા માટે

શુદ્ધ સહેલાઈથી થઈ શકે. કેટલાક ધર્મનિષ્ઠ સંન્યાસીઓ અનેક પ્રકારની મદદ કરે. પવિત્ર સ્થાન, એકાંત, સંપૂર્ણાદર્શ અને ખાસ કરીને ધાર્મિક વાતાવરણ એ આપણને જરૂરનાં છે, શિક્ષકો પણ પવિત્ર આરિત્રવાળા હોય, શિક્ષણ ત્રણેક ક્ષણ સુધીનું અવરિયત રાખવું અને બાકીના વખતમાં વાતો અને અનુભવની આપ-લે કરી શકાય. આરથી પંદર દીવસ સુધી બહાર રહેવું પડે અને ખર્ચ ઘણો થોડો થાય, ને દરેક માણસ થોડું અનાજ સાથે જાય, તો ઉપલબ્ધ ખર્ચ જુગ રહે અને તે મેળવી લેવાના અનેક રસ્તા છે.

શિક્ષણ માટે થોડા અનુભવી માણસો મેળવવાની મુશ્કેલી નડે. અન્યાસમાં નીચે બતાવેલા વિષયોનો સમાવેશ કરવો.

- (૧) આંતરવિષયકતા બંધારણ તથા કર્તવ્યનું સામાન્ય પણ વિગતવાર જ્ઞાન.
- (૨) ખેતીમાં વ્યવહાર સુધારા વિષેનું જ્ઞાન.
- (૩) સહકારી મંડળોના પ્રકાર અને કામ કરવાની રીત.
- (૪) ગ્રામશાળાઓ તથા પુસ્તકાલય વિષે માહિતી.
- (૫) ગામની સ્વચ્છતા, ગામસુધારણા તથા ગ્રામ ઔષધઘણો વિષેનું જ્ઞાન.
- (૬) હેવટ, ને બની શકે તો ગામડામાં ચલાવી શકાય તેવા હુન્નરો વિષેની સામાન્ય માહિતી.

આટલી જાણતો વિશે શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા કરી શકાય, અને સાધારણ રીતે ત્રણ કે બે અનુભવી માણસો પહેલા પાંચ વિષય સહેલાઈથી શિખવી શકે. શિક્ષણને માટે જરૂર જોઈતાં પુસ્તકો, નકશા, ચિત્રો, અને લેન્ટર્ન સ્લાઇડ્સ અવરસ રાખવાં જ જોઈએ. આસપાસના ગામડાંની સંસ્થાઓનું પ્રત્યક્ષ અવલોકન કરીને તેમાં કેવી ખામીઓ છે, અને તે કેવી રીતે દૂર કરી શકાય, કેવા સુધારા કરવાની જરૂર છે, સાધનો કેવી રીતે મેળવી શકાય વિગેરે બાજતોની ચર્ચા ત્યાં થાય. શોક્ષમૂલના

શિક્ષણ (Mass Education) માટે ક્યા, કિર્તીનો, રાસમ, રાષ્ટ્રીય ભાવનાવાળા ગીતો વગેરે ઉપયોગી થઈ પડે, અને ને કાર્ધ સાધુ સંન્યાસી રાત્રે ઉપદેશ આપે, તો તેના ઉપદેશની યોજના પણ ફળદાયી નીવડે. આવી દસ પંદર દીવસની યાત્રામૂર્તી અનેક બાજતો વિશે જાણવાનું મળે, સત્યંગને લીધે હિંમત બાવનાઓ પ્રકટે, નવીન માર્ગો વિશે મુજ પડે, અને શિક્ષકો તથા વિદ્યાર્થીઓને અત્યંત લાભ થાય.

આવી યાત્રાનામાં છુટકછુટક ગામના આજેવાનો દેવા કરતાં એક ચોક્કસ તાલુકાનાં જ માણસો મળી શકે તો એકંદરે તેની અસર વધારે સંગીન થાય.

ને રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થીમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ અવિષ્કૃત ગામડાંઓની ખીસવણીમાં જીવન ગાળવાને તૈયાર હોય, તો તેમને માટે પણ આવા વર્ગો કાઢવાની જરૂર છે. ને પુસ્તકપરિચયમાં જ વધારે વખત શેઠવાનો આગ્રહ હોય, તો તેહેવા-રામાં આવી વ્યવસ્થા કરી શકાય, કારણ કે જે જ્ઞાતનું શિક્ષણ ઉપર વર્ણવ્યું છે તેમાં આનન્દ, મુસાફરી, સંગતિ, સર્વ મળી શકે છે. નદી કીનારા પર ન્હાવાની ચમત્ત તો પડે જ, અને શેઠવાની મરતો, કુસ્તી ને આટાપાટા જેવી રમતો પણ ખેલી શકાય.

આમજીવનના સમગ્ર આખા દેશ એકે અવાજે સ્વીકારી લીધા છે. મહાત્મા ગાંધીજીને રચનાત્મક કાર્યક્રમ ગામડામાં જ સફળ થઈ શકે આ બાજતમાં ગામડાં જ સારી આશા આપી રહ્યાં છે. સામાન્ય શિક્ષકોને પણ આપણે અધ્યાપન મંદિરમાં મોકલીને તૈયાર કરીએ છીએ, ત્યારે જે સ્વયંસેવકો ગામડામાં કામ કરવા જાય તેમને અનુકૂળ શિક્ષણ આપીને ફળવવાની જરૂર નથી ?

ગુજરાતને એક ચેતવાણી

આખા હિંદનો વર્તમાન યુગનો પ્રતિદાસ પ્રજા-
જીવનની એક આત્મી તો અચૂક સાબિત કરી રહ્યો
છે; અને તે હિંદુ પ્રજામાં રહેલી પ્રાણુની આત્મી
છે. મુસલમાનોના હુમલાઓ હિંદની ભૂમિ ઉપર
થતા માંડ્યા ત્યારથી માંડીને મુસલમાનમાં હિંદુ-
મુસલમાન વચ્ચે જે દરેક થયો તો સુધીનો ઇતિહાસ
નિષ્પક્ષપાત દર્શિથી જોતાં આપણને જણાઇ આવશે,
કે હિંદુ પ્રજા દિવસે દિવસે પ્રાણુ વિનાની થતી જાય
છે. તેનામાં જોગ નથી, વીરતા નથી, ઉત્સાહ નથી,
અરે ! નથી તેનામાં આત્મગૌરવ કે નિરૂતા !
ક્યાં પ્રાચીન આગેતો નિરૂતાનો-અવચ્ચ-નો
આદર્શ અને ક્યાં આજકાલના હિંદુઓની સ્વાર્થી
પ્રાણુરક્ષા ! કુખ્યત્વેના બાળકપુત્ર, કારત, સિંદનાં
બચ્ચાં જોડે રમતો અને સિંદજીના બચ્ચો ખ્યાલ
મુઢાં તેને આવતો નહિ ! પાંડવો અને કૌરવોમાં
બીજી ગમે તે આત્મીઓ હશે પરંતુ તેઓ નિરૂ
અને બહાદુર હતા એ વિશે કોણ યાંકા કરી શકે !
આપણા આજકાલના હિંદુઓમાં શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિનો
પ્રચાર થવાથી ક્ષાદ્યનો આદર્શ કાંઈક અંશે સ્વી-
કારાયો છે, પરંતુ શ્રીકૃષ્ણનું આખું જીવન જોતાં
માણુમ પડશે, કે તેમનામાં પણ વીરતા, પરાક્રમ,
સાહસ, નિર્ભયતા વગેરે સધળા યજ્ઞો હતા. કંસના
ભયથી કંપિત થયેલા નહ અને આકાશમાં દુષ્ટ
અને બળરામનું કંમ પ્રત્યે બેરહાસ અને ગૌરવ-
શાળી વર્તન કોણ બૂલી જઈ શકશે ! કૃષ્ણના
રાસનું સાક્ષિત માત્ર જોતું અને તેજે કુવલયાસીક,
કંસ વગેરેનો જે સંદાર કરી પાપીઓને દંડ
દીધો તે વિચારી મૂકતું એ તો એકદર્શી દર્શિ વિના
જનનું અર્ચનવિત છે. શ્રીરામચંદ્રનું આખું જીવન

તો એનાથી પણ વધારે ખુલ્લી રીતે વીરતાની
સાખીતી આપી રહ્યું છે !

પણ એતો બધી પુરાણોની વાતો છે એમ
કોઇ છુદિશાળી અભ્યાસક કર્તા શકે. અન્નજાત, જોગ
અદર્શો, હજીપણની શક્તિ, જે પ્રજામાં હતી તેના
જીવનમાં નિરૂતાનો રંગ લાગ્યા વિના નહિ રહે એ
તો સ્વાભાવિક છે. ઇતિહાસમાં પૃથ્વીરાજ, સમરસિંહ,
ચાંચુંડરાય, ભીમ બાણાવળી વગેરેનાં પરાક્રમે હિંદુ
પ્રજાની વીરતાની સાક્ષી પૂરે છે. પરાક્રમી જાપા
રાવળ, શરવીર સંગ, રાણો હમીર, શ્યામ શુર ગોવિંદ
દસિંહ અને બીજા, વિજયનગરનો છુદરાય, વગેરે
હિંદુઓની વીરતાની અને હિંદુ પ્રજામાં રહેલા
પ્રાણુની સાખીતી આપે છે. આપણો નિર્ભીય
જણનો ગુજરાત પણ છેક ગયો નથી. તેમાં પણ જ્ય-
શિખર, સુરપાળ, વનરાજ, રાજેગાર સિંદરાજ,
કુમારપાળ વગેરે શરવીર પુરૂષો યજ્ઞ ગયા; ઉપરાંત
છેક આંદ્રજેનના સમય સુધી ગુજરાત લરકરની
ભરતી કરવાનું એક ગયક ગણાતું.

પરંતુ આજકાલ હિંદુઓની સ્થિતિ કેટલી
નિસ્તર, નિર્ભીય, નિસ્તેજ અને પ્રાણુહીન છે !
આત્મગૌરવ અને સ્વમાનરક્ષણને બદલે ક્ષુદ્ર જીવનને
જંતુ પેડે ગમે તે પ્રકારે ટકાવી રાખવાની
શક્તિ આપણમાં કેળાઇ આવે છે. ગમે તે પ્રકારે
આપણું નિર્ભીય જીવન ટકાવવાની, તેમાં મગતા
ક્ષુદ્ર વિદ્યાસે જોગવાની તથા સ્વમાન ગુમારીને
પણ સ્વાર્થી સાધવાની હલકી શક્તિ આપણી આજ-
બાજુ પ્રત્યેક શજે માણુમ પડી આવે છે. આ કથક

અભણુ તેમજ કેળવણીના ખર્ચ વર્ગોમાં એક સરખો જણાય છે. ખી. એ. ની પરીક્ષામાં પાસ થયેલાને પણ તેનો ઉપરી ખોટી રીતે ધમકાવે, એ ચાર ત્રણ આપે, તેનું અપમાન કરે તોપણ-થું આપણે એન્યુએટ ક્ષમાનો અદ્ભુત નમુનો ધધ તે સઘળું ગળી જાય છે ! અને પોતે કેવો વ્યવહાર-કુશળ છે એમ માની કદાચ મનમાં કુલાય પણ છે. મોટાં શહેરોમાં જે લોકો દાંડાધ કરનારા હોય છે તેઓ જ રાજ્ય કરે છે, એમ કહીએ તો ખોટું નથી. સરકાર તો આમ પ્રગતે વર્ષમાં એકાદ સમયે જ પોતાની હયાતિ ખતાવે છે, પરંતુ આવા ગંડીઆઓનું રાજ્ય તો પ્રત્યેક ઘડી સામાન્ય પ્રજા ઉપર ચાલે છે. એવા લોકો જુગારી, બદચાલના, ખેદરકાર અને કવચિત્ત ઝનુની હોય છે એ ખરું છે. તોપણ આપણો પ્રજાવર્ગ ધારે તો એકજ દિવસમાં તેમને વધ કરી શકે તેવો છે. અમદાવાદમાં પૂતની પેલે ખાર જુગારીઓને ઉઘાડે છેએ રમતાં અને ગરીબોના પૈસા લઇ લેતાં કાણે નથી નોંધા ! પાનકેરના નાકાથી પીરમથા જતાં બાલુની ગલીમાં રહેનાર લોક કવચિત્ત ધોળે દહાડે અને ધણીવાર ચત્રે માણસોનાં ખીરસાં ખાલી કરાવી લે છે એ કાનાથી અજાણ્યું છે ! સુરતમાં પણ એવા માણસો જણાતા યથા છે; છતાં પ્રજાવર્ગ તેમની લુચ્ચાઇ અને દોર તરે જાણ્યા કરે છે. મુંબઇ જેવા શહેરમાં પણ છેલ્લા વર્ષમાં પકાણેની કેટલી ધાડા પડી તેનો વિચાર કરશે તો જણાશે કે આપણી પ્રાણશક્તિનો ખર્ચ કેટલે મુશી થયેલો છે. ધરાનીઓનાં ધાડાં-ઓનો ત્રાસ, ગીલના ગરીબ મજૂરો ઉપર કાણુલી-ઓનો અનહદ અને હદયને કમકમાટી ઉપજાવે એવો ભુલમ, લાંડાઓની ઉદ્ધત વર્તણૂક, જાહેર રસ્તાઓમાં ગેરા સિપાહીઓની બેઅદબી એ બધું મુંબઇ અને અમદાવાદમાં કાણે નથી જોયું ! છેલ્લાં પારસી-હિંદુનાં સોકજનક રમખાણુ સમયે પણ હિંદુ પ્રજાએ જે પ્રાણુહીનતા દાખવી છે તેની તો હદ નથી ! ચેંકેડો હિંદુઓની વસ્તીવાળા માળામાં વીસ પચ્વીસ પારસીઓની દુકડી આવે અને એકાદ માણસનાં બારણાં તોડે, તે છતાં માળાના

ખીન બધા રહેવાસીઓ પોતાનાં બારણાં બંધ કરી ઘરમાં ભરાઈ રહે, એનાં કરતાં દયાજનક, અને ત્રાસદાયક અને દુઃખકર અવસ્થા ખીજ કઈ હોઈ શકે ! અમદાવાદમાં તો દુકાન ઉપર એકલા હિંદુઓ પાસેથી જોરજુલમથી પૈસા લેવામાં ભુલમી ફરીશો હમેશાં સફળ થાય છે ભાઈઓ ! આપણા ગરીબ વર્ગો પ્રત્યેની, તેમની અને આપણી આખર પ્રત્યેની ખેદરકારીની પચાકાણા આંખી રહી છે ! પૈસાનું દેવું પૂરું ન પડે તેટલા ખાતર કાણુલી ઘરની સ્ત્રીઓની લાજ લૂટે અને પુરુષવર્ગે નિરૂપાય લાચાર બની સઘળું સડન કરે ! એના કરતાં એકવાર આ જન્મમાંથી છૂટી ગયા હોઈએ તોપણ થું ખોટું છે, કે જેથી નિર્બળ અવળાઓ તો આપણી મુશ્કેલી સમજે ! પોતાના ઉપર આધાર રાખનાર પુત્રી, સ્ત્રી અને બેનની પણ આખર જાળથી ન શકાય એવી નિર્બળતા અને પ્રાણુહીન ભરેલી અવસ્થામાં રહીને આપણે કદી પણ પ્રગતિ કરી શકવાના નથી. ભર્યમાં વેજવપોરની બાલુએ રસુમ નામે એક તોફાની જુમારી અને તેની ટોળીનો ત્રાસ દહ પણુ જાણીતો છે. (હમણાં તે જેઠમાં છે.)

ગામડાંઓમાં શહેર કરતાં વધારે નિડરતા હશે એમ કેટલાક માને છે પણ એ તો મોટો ભ્રમ છે ! ગામડાંના લોકો નિડર નથી હોતા. તેઓ કાપદાથી, લેવાઓથી, કાણુલીઓથી અને ગંડીયા માણસોથી હમેશાં ડરે છે. એડા છઠ્ઠાના ગામડામાં ઘાડ પડે છે ત્યારે સઘળા પોતાનાં બારણાં બંધ કરી ઘરમાં ભરાઈ રહે છે તથા જેનું ઘર હુંડાય છે તે માણુમ ગીલકુચ નિરાધાર હોવાથી, નથી વિરોધ કરી શકેતે કે નથી પોતાનો બચાવ પણ કરી શકેતો. એવા ગંડીયાઓ સામે ફરીઆદ માંડવાની કાંઈ કિંમત કરે છે તો તેની સાક્ષી આપતાં પણ આપણું ગામ ડરે છે. ધોળે દિવસે કાણુલી આવીને ગામના કાંઈ પણ માણસને મારે છે તોપણ બધા શાંતિથી તે સહન કરે છે. છેલ્લાં વસ્તીપત્રકમાં જોતાં જણાય છે કે કાણુલીઓની વસ્તી આપણા પ્રાંતમાં વધવા માંડી છે. ગુજરાતનાં ગામડાંઓમાં પણ તેમની વસ્તી

થવા માંડી છે. શહેરોમાં તો તેઓ પહેલાંના કરતાં વધારે સંખ્યામાં માણસ પડે છે, અને તેમનો નિર્વાહ આપણી-હિંદુઓની-નિર્બળતા ઉપર મોટે ભાગે રહેલો હોય છે. ધણી કારખાનાંઓમાં તેમને રખેવાળ નીમવામાં આવે છે, એ સ્થિતિનો તેઓ અત્યંત દુરપયોગ કરે છે. એવાં જાતોમાં ચોરી કરાવવામાં પણ ધણીખંડે તેમનો જ હાથ હોય છે. કેટલાંક ગામડાંઓમાં પણ તેઓ રખેવાળ તરીકે અથવા તો કાંઈ ધનવાન માણસના નોકર તરીકે કામ કરી આખા ગામના ઉપર ત્રાસ વર્તાવે છે. મોટે ભાગે તેઓ બાળનો ધંધો, ભુગાર, અથવા પેસા લઇને, બીજાઓને મારવાનો કે પછી હુલ્લાટનો ધંધો કરતા હોય છે. આ બધાનો ઉપાય કેવળ શારીરિક બળ નથી, હિંમત એક માનસિક ગુણ છે. નડરતાવાળો નિર્બળ માણસ પણ પોતાનું માન જાળવવા ઝુકાવે છે, અલગત, શારીરિક બળવાળો માણસ હિંમતવાન હોય તો તેને ધણી સગવડ મળે છે. મારી જાણમાં એટલાં બધાં ઉદાહરણો છે, કે તે બધાંને આપતાં ધણી વિસ્તાર થઈ જવાનો ભય લાગે છે. પરંતુ હિંદુઓની આવી દશા એકલા સુજરાતમાં જ છે એવું નથી. પંજબમાં પણ એવીજ હાલત છે. બહાદુર શીખ વસ્તી બાદ કરતાં બાકીનાં ગામડાં-ઓમાં જે હિંદુ વસ્તી છે તેને મુસલમાનો હુલ્લે છે; અને ત્યાં પણ આપણા હિંદુભાઈઓનું રાંકડપણું બહાર પડી આવે છે. બંગાળમાં હિંદુઓની નિર્બળતા પુષ્કળ છે. પૂર્વ બંગાળ બાદ કરતાં, કલકત્તાને પશ્ચિમ તરફના ભાગમાં લેવાઓ અને કાચુલીઓ જ રાજ્ય કરે છે, એમ કહીએ તો ચાલે લાકા બગેરે હાલમાં મુસલમાનોનું પરિબળ ખરું બંગાળી તો લેવાથી અત્યંત દુર છે, અને ઓરિસ્સાની વસ્તીની નિઃશસ્ત્રતાનો ખર નથી. મદ્રાસમાં પણ આપણા હિંદુ ભાઈઓ નબળા જ ગણાય છે ! અને મોપસાના રમખાણમાં આપણી જા અવરથા થઇ તે બુઝો. મુસલમાનો રમખાણમાં પણ આપણા હિંદુ ભાઈઓએ જે નિર્બળતા બતાવી છે તે આપણી પ્રાણુહીન દશાને છેલ્લો નમુનો છે.

આ લખાણનો હેતુ મુસલમાન, કાચુલી કે કાંઈ પણ બીજા પ્રજા અને હિંદુઓ વચ્ચે લડાઇ કરા-

વવાનો નથી. એ બધી જાતો જે રાત્રિ વેપાર અથવા તો ઉપયોગી ધંધાઓ કે કાંઈ પણ નિરુપદવી જીવન ગણે, તો આપણો અને તેમનો સહકાર સરળ થઈ જશે એવું માફ માનવું છે. પરંતુ ત્યાં સુધી આપણી પ્રાણુહીન દશા છે ત્યાં સુધી તેઓ એવા પ્રકારનું જીવન ગણે એ બનવા ભેગ નથી. એનો ઉપાય માત્ર એ છે, કે હિંદુ પ્રજાએ પોતાનું ગૌરવ અને માન જાળવવાને કમ્મર કરી તૈયાર થવું જોઈએ. નિર્માલ્ય જીવન કરતાં સ્વમાન જાળવતાં મળેલું મૃત્યુ વધારે શ્રેષ્ઠ છે, એવું આપણે જાણીશું અને તે પ્રમાણે વર્તીશું તો મારી ખાત્રી છે, કે મર્દાનગીને ચલાનારી, મુસલમાન, કાચુલી કે અંગ્રેજ-ગમે તે પ્રજાને કે આપણે મિત્રાચારી સહેલાઈથી કરી શકીશું. આ કચારની સાબીતી માટે ગયામાં મળેલી હિંદુ મહાસભાના કરાવ ઉપર વાંચનારનું લક્ષ દોરું છું.

તરૂણ સુજરાતને જે શબ્દ સંબોધી લેખ સમાપ્ત કરીશ. ધરડા લોકો આ વિચારો સમજે તોપણ તેઓ તેનો અમલ ભાગે જ કરે. ખરું કાર્ય તો નવજીવાનોના હાંથમાં છે. સ્વતંત્રતાની લડતની હજી તો શરૂઆત માત્ર થઈ છે. હમણાં જે ભોગી અપાય છે, અને જેની માગણી કરવામાં આવે છે, તે ત્રધા ભવિષ્યમાં જે ભોગો આપવા પડશે તેને હિસાબે કંઈ વિસાતમાં નથી. હિંદુના ગૌરવની રક્ષાનો સમય આવે ત્યારે મુસલમાનો 'અલ્લાહો અકબર' માંથી જે બળ મેળવે, તે બળ 'હરહર મહાદેવ'માંથી આપણે મેળવીએ, અને એ જાતેનો અદ્ભુત મેળાપ "વંદેમાતરમ્" અને 'હિંદુ મુસલમાનની જય' ના રૂપમાં આવતાં સંધર્મી કર્મોની સિદ્ધિ થશે. અર્જુન, બીમ, અને બીજા તથા પૃથ્વીરાજ ચામુંડરાય, બાપા રાયજી, પ્રતાપ, બંગ અને શિવાજીનો આદર્શ એ પણ આપણી આર્થ સંસ્કૃતિનો આદર્શ છે; એટલું જ નહિ પરંતુ એના વિના ગમત જીવનનો આદર્શ અપૂર્ણ રહેતાનો. માટે, જીવનમાં તેને ધંદાવવાના જે પ્રયત્ન કરવા પડે તે કરવામાં દીન કરવી એ પાપ છે.

અખાસાસ બાળકૃષ્ણ પુરાણી.

કાર્લ માર્ક્સ.

ઈશિયાની રાજ્યક્રાંતિ.

સન. ૧૯૧૪ થી તે ૧૯૧૮ સુધી, જ્યારે યુરોપની કહેવાતી સુધરેલી પ્રજાઓ વચ્ચે મહાગ્રાંથ પડી ગઈ હતી તે વખતે એક મોટા મહત્વનો ખનાવ ઈશિયાની રાજ્યક્રાંતિ યદ્ય ગયો. રાજ્યકારી નેતાઓ અને સેનાપતિઓની ગણતરી એ ક્રાંતિથી બધી જૂની પડી; પણ એથીજ કાંઈ ઈશિયામાં ધર્મેશ્વરવિશ્વવતું અગત્ય બહુ હારે છે એમ નથી. એ વિશ્વવતું દુનિયાની તવારીખમાં ન થયો હોય એવડા એક નવો અને પ્રગટ પ્રયોગ ચરૂ થયો છે. એનાથી જે તંત્ર આસ્તિત્વમાં આવ્યું છે એનું નામ જ બોલશેવિઝમ. એ નિર્દોષ રાખ્દમાં મૂડીવાદે એવો ખરાબ અર્થ આપેલો છે, કે છોકરાંઓના ‘બાઉની’ જેમ રાજ્યકારી બાળતોના ઉગતા અભ્યાસીને એ ગભરૂ દરી ખીચરાવી મારે છે, “ બોલશેવિક ” નો અર્થ “બહુમત” થાય છે, અને બોલશેવિકમ એટલે બહુમતીનું તંત્ર. એ સામ્યવાદની એક પ્રત છે, અને ઈશિયામાં હાલ જે લોકો સત્તા જોગવે છે તેઓ પોતાને સામ્યવાદી તરીકે જ જોળખાવવા માગે છે. સામ્યવાદ એ એમનો સંપ્રદાય છે. સમાજસત્તાવાદનું સામ્યવાદ એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપ છે.

કાર્લ માર્ક્સ

સમાજસત્તાવાદ એ શું છે ? એનું તે એનામાં શું જીવંત તત્ત્વ છે, કે જેથી એ સમસ્ત રાજ્ય-

સભ્ય યુરોપની સામે કે તેની રાજ્યકારી ખટપટના હલ્લા સામે અને એ ઉપરાંત જૂનામાંથી નવી સૃષ્ટિ સ્વચાલી પોતાની આંતરિક વેદના સામે પણ તે ટકી રહી શક્યું છે ? આ પ્રશ્નો છાપાંઓ વાંચનાર એક સાધારણ માણસને મન પણ સહેજે ઉભા થાય છે. તેથી ઈશિયાની રાજ્યક્રાંતિના ફિલસૂફ-કાર્લ માર્ક્સના જીવનના ડુંકા હેવાલ અને તેના સિદ્ધાન્તો વિષે હું આદિ થોડું લખવા માગ્ય છું. “મૂડી” જે નામના પ્રથે તો દુનિયાનો ઇતિહાસ બધો છે, કારણ એમાં રહેલા સિદ્ધાન્તો ઈશિયાની ક્રાંતિએ કાર્યક્ષેત્રની ભાષામાં ઉતાર્યા છે, એ મંથનો લેખક કાર્લ માર્ક્સ હતો.

એવા કેટલાએક સમાજસત્તાવાદીઓ છે જેઓ કાર્લ માર્ક્સને વખોડી કાઢે છે, અને સમાજસત્તાવાદની કેટલીક નોંતો એવી પણ છે જે માર્ક્સના સામ્યવાદી જૂદી પડે છે. પણ સમાજસત્તાવાદની પાછળ રહેલ ક્રિયાત્મક શક્તિ તો માર્ક્સથી જ આવી છે. યુરોપમાં, અમેરિકામાં, અને આફ્રિકામાં બધે માર્ક્સ મંડેલો ૫ છે, અને ચીન અને જપાનમાં પણ જે લોકો આધુનિક રિથિતિથી તદ્દન કંટાળા ગયા છે તેઓ માર્ક્સના પ્રથે બહુજ આતુરતાથી વાંચે છે, અને એક નવો યુગ વર્તીવવાનાં સ્વપ્નાં રચે છે.

1. capitalism
2. communism.
3. socialism.

x. “The capital”

૫. Marx clubs

નાનપણ

તા. ૫ મે ૧૮૧૮ ના રોજ ડ્રોઈનના પ્રાંતના (Troyes) ટ્રેવીસ નામના એક ગામમાં કાર્લ માર્ક્સનો જન્મ થયો હતો. તેનો બાપ વિકાન, જુદિ-શાળી અને સારી રિયતિનો હતો. એ જતે માલુદી હતો, પણ સન ૧૮૨૪ માં તેણે ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો, અને એની મા પણ પોતાની જ ઇચ્છાથી ખ્રિસ્તી થઈ હતી. રિયતિરક્ષા તરફ જ કાર્લના માબાપનું વલણ હતું, અને જ્યારે કાર્લ રિયતિરક્ષણની વિરૂદ્ધ જઈને પ્રગતિ કરવાના સૂત્રનું પ્રતિપાદન કર્યું, ત્યારે એની માને માકું લાગ્યું એટલું જ નહિ પણ એના બાપને પણ દુઃખ લાગ્યું. કાર્લ ૨૦ વર્ષનો હતો, ત્યારે એનો પિતા મરણ પામ્યો; પણ યુરોપના રાજ્યોને કાર્લનું નામ અકાશ યંત્ર પડ્યું ત્યાં સુધી (૧૮૬૩) કાર્લની મા જીવતી રહી, અને એનો જીવ આત્મતિક દુઃખથી ભરાય ગયો. કાર્લે મનુષ્યોનાં હતાશ હૃદયોમાં જે માણસે આશાનું જીવંત બીજ રેડ્યું તેણે પોતાની માની સઘળી આશા અને સુખનો ઉત્તેજ કર્યો. કાણ જાણે માતાને ભાગે થઈ ખરે રોવાનું જ હોય છે !

પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાં એ ઉક્તિ પ્રમાણે કાર્લ મોટો જુદિશાળી થશે એનાં ચિહ્ન નાનપણથી જ દેખાયાં. નાનપણમાં એના બાપે જ એને હાથમાં લીધો, અને એણે નિશાળનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો તે પહેલાં તો એના પિતા સાથે ફ્રેંચ લેખકો રેસીન અને વોલ્ટર અને પિતાના મિત્ર, જેરન ફોન વેરટકાલેન સાથે ગ્રીક કવિ હોમર અને અંગ્રેજ કવિ શેક્સપીઅરનાં એણે સારો પરિચય કર્યો હતો-અને ઉમ્મરે પહોંચતાં એ જ જેરનની છોકરીને એ પરણ્યો. પણ કાર્લ માત્ર વેદીએ જ નહોતો. એનો કાંઈ મિત્ર તિરસ્કારને પાત્ર કે જરા અળખામણે યંત્ર પડતો તો તે એના ઉપર કટાક્ષપૂર્ણ કવિતા લખતો અને ત્યારે એને ખૂબ મન પડતી. કાર્લ માર્ક્સ મોટો થયો, ત્યારે છોકરવાદીમાં જ લખાએલા અને હૃદયને ચીરી નાંખે

એવા કટાક્ષમાંથી જ એક વાદીનું ભાંડર સ્પર્શ થયું, અને એ સમ્રાજ્ય ઉપયોગ બીજાને તદન છૂંદી નાંખે એવી રીતે એ કરતો. અને છતાં જીવનભર એને કવિતા અને સંગીતનો પૂરેપૂરો શોખ કાયમ રહ્યો, અને કાન્તિયુગના બધા જર્મન કવિઓનો એ મિત્ર હતો.

યુનિવર્સિટીનું જીવન.

સોળ વર્ષની વયે ધણી જ ઉત્તમ તૈયારી કરીને માર્ક્સ બોનની યુનિવર્સિટીમાં દાખલ થયો. ત્યાં તેણે એક વર્ષ ગાળ્યું, તેમાં તેને કાંઈ ખાસ લાભ થયો નહિ. ત્યાર બાદ એના પિતાને ખુશ કરવાને માટે તે બર્લીન યુનિવર્સિટીમાં વક્રીલાતનું શીખવાને ગયો. જર્મન ફિલસૂફ હેગેલને મરી ગયે પાંચ વર્ષ થયાં હતાં, પણ તે ફિલસૂફના નામની કીર્તિ અને પ્રભાવ હજી પણ યુનિવર્સિટીમાં મોજૂદ હતાં. માર્ક્સને તો ઇતિહાસ અને ફિલસૂફીમાં જ રસ પડતો, અને કાયદાના અભ્યાસને તો તે એક આપ-તિ રૂપ ગણતો. કાબરસમાં તે મગ્ન રહેતો. બર્લીનમાં તેણે અભ્યાસ કર્યો તે માત્ર છૂટાછવાયો જ હતો. તેની યુનિવર્સિટીની કારકીર્દિ અતિ ઉજવણ ન ગણાય. તે મહેનત ખૂબ કરતો, અને ઉત્તમ યંત્ર ઉપ વિચારો કર્યા કરતો. એના પિતાને એ અપૂર્વ લક્ષિણાવધી ચાલતો, અને એની સાથેના પત્ર વ્યવહારમાંથી કાર્લ પોને કેવી રીતે અને શો અભ્યાસ કરતો તેનો કંઈક ખ્યાલ આવે છે. કાર્લ માર્ક્સને જે ભાષ ધણી જ સારી રીતે એળખતા તેમણે કહ્યું છે: “ કાર્લ ત્રણ દેવાનો ઉપાસક છે: એક તેનો પિતા, બીજી તેની માતા, અને ત્રીજી એની પત્ની.” અને અર્ધિ આપણે કાર્લના પિતાએ એના ઉપર શુરસે યંત્ર કાગળ લખેલો તેનો થોડો ભાગ જોઈએ: “ સંપૂર્ણ અવ્યવસ્થા, વિજ્ઞાનના બધા વિષયોમાં મૂરખની માફક ભટક્યાં કરતું, મધરાત સુધી અનિચારી વિચારો કર્યા કરવા ! તારા વિદ્યતાના મેકડામાં ઉત્તમ યંત્ર જતું, અને નાકરા જેવા તો વળ ! તારા જગતીપણમાં તો તને એની ચાર

ભોજા થાય છે. તારા આ અર્થવિહીન નિષ્પ્રયોજન ક્રિયાના વ્યાપારોના ક્ષણ ઉપર તું તારી પ્રિય સ્ત્રીના યોગનો આધાર રાખે છે ! ...” એ પ્રિય સ્ત્રી તે બેરન વેસ્ટફાલેનની દીકરી જેની સાથે વર્ષે એનો વિવાહ થઈ ચૂક્યો હતો. માર્ક્સની 11 વ્યથા મનોદશાનું કારણ એનો એ હૃદય મનો-લ્પ જ હતો. કાર્લ પોતાના ભવિષ્ય માટે તદ્દન દરકાર હતો, આથી એનો આપ ધબો નાખુશ હતો. એના એક કાગળમાં એ લખે છે: “તારા પેની માત્ર એક જ બાબતમાં હું હજી ધોર અંધારા-માં છું-તે તારા ભવિષ્યના વિચારો છે. અને તું તારા પાંકા છે, કે તેના વિષે તું એક શબ્દ પણ આપતા નથી. માર્કે કહેવું એટલું જ છે, કે પેલું આ કાલ્યન જેની અંક પરણેલા માણસને ડેલ્લી રે છે તે તું જાણતો હો એમ લાગતું જ નથી.”

માર્ક્સે તો એ વખતે એક પ્રયત્ન માનસિક ને આધ્યાત્મિક મથનમાંથી પસાર થઈ રહ્યો હતો, તે એને લીધે એ અસ્વસ્થ રહેતો. એક કામ-માં એણે લખ્યું છે: “તમે-મારા સદાના હિતેથી ને વહાલા પિતા-મારા અસ્વસ્થ આત્માએ ઇ જીવું નથી એવું માર્કે હૃદય ન્યાં હ મેંચનો સો” કરી આનંદમાં રહેવાનું પ્રયત્ન કરે છે, તે રા ચિત્રવિચિત્ર મનોભાવો તમે જાણો-કે જેથી તમને મારી છાતી સરસા રાખું, અને મારા પેની અંદર જે બધું ચાલી રહ્યું છે તે બધું તમને મો શકું-” આમાંથી શાન્તિ મેળવવા તે હેગેલ કે વળ્યો. તેણે પોતાની રચેલી કવિતાઓ, અને લકઠાઓની વસ્તુઓ જાણી નાંખી અને હેગેલના 11ન અનુવાદોમાં નોંધ્યા. ત્યાં છુનો બાઉઅર ને એકે. કેમે-સ-જેવા વયોવૃદ્ધ પુરૂષોનો તેને બેટો નો. અને આવા અત્યંત જીવંત ને પ્રતિભાશાળી જુસેર માર્ક્સની અસાધારણ શક્તિ બોધને, તેને કે સમોવડીઓ ગણતા.

હેગેલ અને માર્ક્સ

માર્ક્સના સિદ્ધાન્તોની ચિકિત્સા કરવા માટે હેગેલની વિચારપદ્ધતિને કંઈક જાણવાની જરૂર છે. માર્ક્સે હેગેલની ફિલસૂફીમાં ઘડે કુખી ગયો હતો, અને એનો પોતાનો સિદ્ધાન્ત તો હેગેલની પદ્ધતિનો તદ્દન વિરોધી છે. પણ હેગેલની ફિલસૂફીની પદ્ધતિ એ માર્ક્સના સમાજસત્તાવાદની એક મહત્વની બાબત છે. એ કે હેગેલની ફિલસૂફીનો ખરો અર્થ સમજ્યા વગર મુશિયાતું રાજ્યતંત્ર તેને પોતાના એક મોટા ટેકા રૂપ માનતું, તોપણ એક દષ્ટિએ એના હેગેલ એના સમયમાં એક મોટો ક્રાન્તિવાદી હતો. એણે કહ્યું છે: “જે તથ્ય છે તે સત્ય છે, અને જે સત્ય છે તે તથ્ય છે.”^{૧૦} આ વાક્યનો અર્થ સ્થિતિરક્ષણના સમર્થન માટે કરવામાં આવ્યો હતો. મુશિયાના રાજ્યતંત્રનો તર્ક આ રીતનો હતો, કે એ તંત્ર જીવતું રહ્યું છે એટલે જ એ સાચું છે, કારણ વસ્તુનું અસ્તિત્વ તેજ સત્યનું ધોરણ છે. આનું તાત્પર્ય એ હતું, કે જેની આવશ્યકતા છે તેજ તર્ક પ્રમાણે સત્ય છે. પ્રગતિના પ્રવાહમાં કાલનું તથ્ય આજ કે આવતી કાલ અત્યંત થઈ જાય છે; અને પ્રમાણ-ગત આવશ્યકતા,^{૧૧} જેને લઈને જ કોઈ પણ વસ્તુને વાસ્તવિક અસ્તિત્વનો કે સત્ય હોવાનો હક પ્રાપ્ત થાય છે, તેજ નોંધે એસે છે. જે કોઈ આવશ્યક હોય છે તે અનાવશ્યક થઈ જાય છે, અને જીવન તથ્ય હોય છે તે તેનું તથ્યપણું નોંધે એસે છે.

૯ Logic.

૧૦ “All that is real is rational, and all that is rational is real.” અહિં real નો અર્થ existing fact-હકીકત-એવો છે. અને rational નો અર્થ logical truth-પ્રમાણગત સત્ય એવો છે. અહિં fact માટે તથ્ય અને truth માટે સત્ય એ શબ્દો સારા લાગ્યા છે.

૭ Plots.

૮ “Young Hegelians.”

11 Logical necessity.

જેની રીતે જૂનું તથ્ય તે ભૂતકાળની (પ્રમાણ્યુત) આવશ્યકતાને લઈને અસ્તિત્વમાં આવ્યું હતું, તેમ જ વર્તમાનની આવશ્યકતાને લઈને ભૂતકાળના તથ્યની જગ્યાએ નવીન તથ્ય ઉભું થાય છે. આજ રીતે મનુષ્યજીવનના ઇતિહાસમાં જીવન્ત તત્ત્વ હંમેશા બદલાતું રહે છે, અને યોગ્ય હોય તે અયોગ્ય થઈ જાય છે. જે કંઈ સત્ય છે, તે પણ બદલાતું રહે છે. સત્ય એક અતંત વગરનું પરિણમન^{૧૨} છે- એક અનંત ઉદ્ઘાટન છે. હેગેલના તંત્રમાં કશું જ અંતિમ કે શાશ્વત નથી. ઇતિહાસના ક્ષેત્રમાં આ સિદ્ધાન્તનો અર્થ એ થાય છે, કે બધા ઐતિહાસિક યુગો એક અનંત વિકાસમાંની જૂદી જૂદી ક્રાંતિઓ છે. એ પ્રગતિની દરેક ભૂમિકા વર્તમાન સ્થિતિનું આવશ્યક અને ઉપયોગી પરિણામ છે; અને જ્યારે નવા સંજોગોને લઈને નવા અને ઉચ્ચ સામાજિક તત્ત્વની આવશ્યકતા ઉપરિચિત થાય છે, ત્યારે પોતાનો વારો આપે તેના નાશ થાય છે. એક તંત્રમાંથી બીજા તંત્રરૂપ પુનર્ધટનાની રચના સહેલી કરવા માટે આપણે માત્ર પરિચિતિની અદસ્ય શક્તિઓની સાથે શુદ્ધિપૂર્વક સહકાર કરવાનો છે. પણ જ્યાં એવો સહકાર અસાધ્ય કે પૂર્વગ્રહને^{૧૩} લઈને અશક્ય બને છે, અને અનિવાર્યની સામે ખાલી ઉધામા કરવામાં આવે છે ત્યારે બળાકારે સંક્રાન્તિ થાય છે.

હવે વિકાસનો આ સિદ્ધાન્ત કાર્લ માર્ક્સે પોતાના સામ્યવાદમાં સવાંગ લઈ લીધો. એ રીતે માર્ક્સેનો સમાજસત્તાવાદ હેગેલવાદમાંથી સીધો ઉતરી આવેલ છે. દરેક સામાજિક સ્થિતિ હરહંમેશ બદલાતી રહે છે, અને છેવટે એ એક એવી ક્રાંતિએ પહોંચે છે, કે જ્યારે તેની રાજ્યદારી અને સામાજિક બ્યવસ્થા તેની પ્રગતિમાં અટકાવ કરે છે. એજ વખતે પ્રવાહમાં રખસન ઉપરિચિત થાય છે. જૂની રાજ્યદારી અને સામાજિક મંસ્થાઓ ઉખડી જાય છે, અને તેને બદલે નવીન જંદૂરીઓને પૂરી પાડે એવી સંસ્થાઓ ઉગે છે-આ રીતે સામાજિક ક્રાન્તિ પૂરી થાય છે. આવી

ઉલટું, જ્યાં સુધી કોઈ પણ આર્થિક તંત્રમાં જીવન છે, લાંસુધી બલાકારે- એને જૂંસી નાંખી શકાતું નથી. જ્યાં સુધી કોઈ સામાજિક સ્થિતિ પૂરેપૂરી પરિપક્વ થઈને પોતાના વિસ્તાર અને વિકાસની બધી શક્યતાઓ ખૂટાડી દે નહિ ત્યાં સુધી તે નવીન સમાજને જન્મ આપી શકતી નથી. અને સામાજિક વિકાસની કોઈ પણ ભૂમિકા વટાવી શકતી નથી.

હવે આ ઐતિહાસિક વિકાસના સિદ્ધાન્તનો માર્ક્સે હેગેલની ન્યાયપદ્ધતિની^{૧૪} સાથે અજ્ઞાસ કર્યો. હેગેલ ત્રણ પ્રકારની ક્રિયાઓનું નિરૂપણ કરે છે. કોઈ એક પક્ષ-તેનો પ્રતિપક્ષ અને ત્રીજું- એ બેનું એકીકરણ કરનાર કોઈ ઉચ્ચ સમન્વય.^{૧૫} પ્રગતિની કોઈ એક ભૂમિકા તે એક પક્ષ થયો. એનો વિરોધ જેના નવા પ્રેરક તરફો દ્વારા એનો વિકાસ થાય છે તે તેનો પ્રતિપક્ષ; અને આ બેના પરિણામ રૂપે જે નવી ભૂમિકા ઉપર પ્રગતિ પાછી શરૂ થાય છે તે સમન્વય. માર્ક્સેના તંત્રમાં કોઈ માણસની અમાઉની મહેનતના ફળ રૂપે તેની પાસે જે ખાનગી મિલકત બેગી થાય છે તે પક્ષ છે. પછી મૂડીવાદના યુગમાં બીજા માણસોની મજૂરીથી તેની પાસે જે મિલકત બેગી થાય છે, તે તેની આપકમાઈની મિલકતની વિરોધી છે; અને આવી રીતે એકઠી થયેલી મિલકત જ્યારે સંપત્તિ તેની પાસેથી લઈ લે, ત્યારે તે વિરોધનો પણ વિરોધ અથવા સમન્વયની ત્રીજી ભૂમિકા થઈ. હેગેલના જ સિદ્ધાન્તનું ચોક્કું લઈને, માર્ક્સે એનાથી તદ્દન વિરોધી, પોતાની પ્રતિજ્ઞા એમાં એકઠી દે છે. હેગેલ એક તર્કવાદી^{૧૬} હતો. ઐતિહાસિક વિકાસના જગરા પ્રવાહની પાછળ જે ઐદીઅબહાર^{૧૭} અને તત્ત્વ હતાં, તે જ તેને મન

૧૨. Dialectic.

૧૪. Thesis, Antithesis અને Synthesis.

૧૫. Ideologist.

૧૬. Progression.

૧૨ Becoming.

૧૩ Prejudice.

વિશ્વનું એકાન્તિક તત્ત્વ હતું. ફયુઅરબેકે હેગેલના તર્કરૂપ તત્ત્વને ફેંકી દીધું, અને માર્ક્સના સિદ્ધાન્ત માટે એણે રસ્તો ચોખ્ખો કર્યો. માર્ક્સ જેને વિશ્વનું ખરૂં સ્વરૂપ ગણે છે, તે હેગેલના સ્વરૂપથી તદ્દન ઉલટું છે. “હેગેલના મત પ્રમાણે વિચારના બધા વ્યાપારો-જેને એ તત્ત્વના નામ નીચે એક સ્વતંત્ર અધિશ્લેષ ગણે છે-તે જ આખા વિશ્વમાં જે કંઈ છે તેને સર્જે છે, અને આ રીતે આખું વિશ્વ માત્ર એ તત્ત્વના આધિભાવરૂપ છે. એથી ઉલટું, મારે મન, એ તત્ત્વ તે બીજું કંઈ જ નહિ, પણ મનુષ્યના મગજમાં તે દ્રવ્ય વિષેનો એક વિચાર માત્ર છે.” અને આ રીતે માર્ક્સ જરૂરવાદ રપટ રીતે કબૂલ કરે છે.

‘‘હિની ન્યાયપદ્ધતિ સાથે જોડે છે-અને એને પરિણામે આર્થિક પ્રદેશમાં જુદા જુદા વર્ગો વચ્ચે વિરોધ થવા પામે છે. માનવજાતિના વિકાસની દિશા આર્થિક તત્ત્વોથી નિર્ધારિત થાય છે. સમાજસત્તાવાદ ઐતિહાસિક વિકાસના નિયમો પ્રમાણે થયેલી એક સામાન્યિક ક્રાંતિ છે. ક્રાંતિમાં જનતાનું સમસ્ત આર્થિક ચણતર નવેસર રચાય છે, અને એટલે જ સમસ્ત જનતાની પણ પુનર્ધર્મતા થાય છે. અને વિકાસવાદનું સમર્થન માર્ક્સ આવી રીતે કરે છે. એક નવી ક્રાંતિ કરવા જેટલું જીવંત બળ આ ફિલસૂફીમાં ક્યાંથી આવે છે એ જણાવવા માટે માર્ક્સના સિદ્ધાન્તનો વિકાસ અને એનું જીવન જોડેનું પડે એમ છે.’’ (અપૂર્ણ.)

માર્ક્સના તંત્રમાં ત્યારે મુખ્ય બાબતો આટલી છે. એના મતરૂપ આ જડ સંજિને એ પોતે હેગે-

અશુદ્ધમત ટેકચંદ ગિદવાણી.

અસહકાર અને આત્મશુદ્ધિ.

ગાંધીજીએ અસહકારની સહતને પહેલેથી જ આત્મશુદ્ધિની સહત ગણી છે. તેમનાં લખાણોમાં તેમણે અસહકારના ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક તત્ત્વો ઉપર પહેલેથી તે હેવટ મુકી અને ખાસ કરીને આખરના વખતમાં ખૂબ બાર મુક્યો છે. દુર્ભાગ્યે સવિનય બગ સમિતિના હેવાલમાં, અને-તે પછીથી કલકત્તાની અને ગયાહતી સભાઓમાં ધારાસભાના પડે ખૂબ આગ્રહથી દલીલ કરી હતી કે આપણી જીવંત ધાર્મિક નહિ પણ રાજકીય છે-રામરાજ્ય માટે નહિ પણ સ્વરાજ માટે છે. તેથી પણ એનાં મન મૂળ કમમાંથી ચળી ગયાં છે, અને તેને વળગી રહેનાર થવાને એ શંકા થાય છે કે આ

કમ રાજકીય હશે કે ધાર્મિક ? અને જો માત્ર ધાર્મિક જ હશે તો તેથી ધારેલું પરિણામ કેમ આવશે ?

ઉપરાંત, જેઓ મહાસભાના કાર્યક્રમોને નિઃશય-પૂર્વક અમલ કરવા ઇચ્છે છે, તેમને પણ તેનું ખરૂં રહસ્ય ફરીફરીને મનમાં ઘોળવાની જરૂર છે. ગાંધી-જીએ કમ, ગાંધીજીના વિના પાર ન પાડી શકાય એ શંકામાં લાયકે વલુદ ન હોય. પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે તેમણે જે ભાવનાથી આ કમ રચેલો છે, તે કમચ્ચા વગર તો તે ભાગ્યે જ સફળ થઈ શકે. વળી, ગાંધીજીએ પોતે જ ફરીફરીને જણાવ્યું છે કે તેમના કમનો પણ મન બાલ દૃષ્ટિથી અમલ

કરવાથી-અર્થાત ધારાસભા, અદાલતો, સરકારી નિશાળો વગેરેનો બહિષ્કાર કરવાથી, અથવા ગુરુસાના આવેશમાં કાયદાનો ભંગ કરવાથી, કોઈપણ વખતે ખૂનામરુદ્ધી થવાનો સંભવ રહે છે. ગાંધીજીની કલમ અરબલિત ચાલતી હતી, ત્યાં સુધી તો તેઓ પોતેજ ધર્મની મૂર્તિ હોવાથી તેમના કડકમાં કડક રાજકીય લખાણોમાં ધર્મનો પાસ આપતો હતો. પણ હવે તેમની ગેરહાજરીમાં પાછલી બૂલો સુધારીને, તેમણે નિયત કરેલા માર્ગે આગળ વધવા માટે ધર્મ અને રાજકારણ વચ્ચેનો અંબધ કરી કરીને વિચારવો પડે છે.

સર્વદેશીય કાર્યક્રમ

ગાંધીજીની પહેલાંની લડતની માફક આ લડતનું મૂળ તો રાજકારણમાં જ છે. છતાં આ લડત પહેલાંના કરતાં બે રીતે તદ્દન નિરાળી છે. ખેડા અને અંધારણની લડતમાં, દક્ષિણ આફ્રિકામાં અને કાળા કાયદા સામેના સત્યાગ્રહમાં, સરકારનો અમુક કાયદો કે અમુક હુકમ રદ કરાવવાનો કે સુધરાવવાનો હતો. અસહકારની લડત પણ દેખીતી રીતે તો એવી જ લાગે છે. ઇસ્તખ્લાની ગાદી ઉપર બિરાજતા ખલીફને મારી દુનિયાના ઇસ્લામીઓના ખલીફ તરીકે અંગ્રેજ સરકાર સ્વીકારે, અને જહીરત-ઉલ-અરબના આખા મુસ્લિમ ઉપરથી તેઓ પોતાની સત્તા ઉઠાવો લે, તેમજ પંજાબમાં અત્યાચાર કરનાર અમલદારોને મદાસભાના દરાર મૂળ્ય શિક્ષા કરવામાં આવે, તો સ્વરાજની બાળતમાં સમાધાનને અવકાશ રહે, એમ ગાંધીજીએ કેટલીક વાર કહ્યું છે. અને એ તો સૌ કોઈ જાણે છે કે જો અંગ્રેજોએ બિલાફતને ખતમ કરી ન દોત, અને પંજાબને વિષે મદાસભાની ભદ્રામણનો અમલ કર્યો હોત, તો હાલનાં સુધારાના કાયદાથી ચકાસી લેવાને ગાંધીજી તૈયાર હતા. અપાત્ પંજાબ અને ખિલાફતના મામલાને લીધે સરકારના ઉપરથી ગાંધીજીને ઇતજાર ઉઠી ગયો. તેથી સરકારના હુકમો રદ કરાવવાને નહિ, પણ સરકારના દિલને પસંદાવવાને આ લડત જમાવેલી છે.

જેમ આ લડતનો હેતુ વધારે મોટો છે, તેમ તેનો ક્રમ પણ પહેલાંના કરતાં વધારે વિશાળ છે. અલખત, પહેલાં પણ જે દરેક વાત ગાંધીજી કહેતા તેમાં તેમના દિલમાં રમી રહેલા ધર્મભાવની છાયા તો હતી જ. તેમ તેઓ જ્યાં જતા ત્યાં, લડતના મંત્રની સાથે બીજો પણ કિમતી બોધ તો આપતા જ. છતાં દક્ષિણ આફ્રિકાની તેમજ પહેલાંની લડતોમાં અમુક હુકમ કે કાયદો તોડવા ઉપર જ બહુ મંડાણ મોટું હતું, ત્યારે ચાલુ લડતમાં કાયદાનો ભંગ કરતા પહેલાં એટલાં બધાં કામ કરમાવેલાં છે કે જેથી આખો કાર્યક્રમ સંપૂર્ણ અને સર્વદેશીય થયો છે. અસહકારમાં રાષ્ટ્રીય લડત જેટલું જ-અથવા એથીયે મોટું સ્થાન રાષ્ટ્રીય રચનાને આપેલું છે. પ્રજાસક્રિયતાની અજમાયશ કરતાં પહેલાં તેના સંગ્રહ અને પોષણ ઉપર ભાર મૂક્યો છે. સરકારનું દિલ પસંદાવવાને માટે, પહેલાં આપણું દિલ પસંદાવવાની સલાહ આપી છે. આમ હિમાલયના કોઈ શિખરમાંથી નીકળતું નાનું ઝરણું પૃથ્વીના પદ ઉપર આગળ ધસતાં વધારે ને વધારે વિશાળ થઈ, છેવટે અનંત મહાસાગરમાં લીન થાય છે, તેમ ખિલાફત, પંજાબ અને સ્વરાજના જેવા માત્ર રાજકીય મૂળમાંથી નીપજેલો કાર્યક્રમ, સારા જીવન જેટલો વિશાળ બન્યો છે, અને તે આત્માના સદમમાં સદમથી માંડીને, જીવનના સ્થૂળમાં સ્થૂળ વ્યાપારોને સ્પર્શે છે.

ક્રમ “રાજદ્વરી” નથી

આમ અસહકારનો ક્રમ રાજકીય સ્થિતિમાંથી ઉદ્ભવેલો હોવા છતાં, માત્ર રાજકીય નથી રહ્યો. આથી આગળ વધીને એમ પણ કહી શકાય, કે તે ક્રમ-મંડુકિત અર્થમાં તો-રાજકીય પણ નથી. રાજ્યના બંધારણ કે નિયમોમાં અમુક સુધારા કરવાના હેતુથી તેના ઉપર સીધી અને સચોટ અસર પડે એ એવી પ્રવૃત્તિ જ સામાન્ય રીતે રાજકીય ગણાય છે. આના ત્રણ પ્રકાર સાધારણ રીતે જોવામાં આવે છે. જે રાજ્યજળ ઉપર દરેક રાજ્ય નમે છે તે વડે ખુલ્લો

ખળવે કરી સ્વતંત્રતાનો ઝુડો ચલાવેલો, અર્થવા કંઈ છૂપી રચના કરી વખતો વખત સરકારનાં થાણાં ઉપર હક્કો કરેલો એ પહેલો માર્ગ છે. ધણી ખરી પ્રજાઓએ આ રીતે જ પોતાની સ્વતંત્રતા મેળવી છે. પણ આ માર્ગ અતિમ અને વિકટ છે. તેનાથી નરમ રસતો સરકારના કામમાં અને તેટલી રીતે કુનોદથી અને મુસદ્દીપણાથી કબજ કરવાનો છે. આયલેન્ડના લોકોએ પહેલાં પાર્લામેન્ટમાં અને પછીથી મ્યુનિસિપાલિટી વગેરેમાં આ રીત ખૂબ અજમાવેલી. જેમનામાં આટલી પણ તાકાત ન હોય તેઓ કાયદેસર ચળવળની રાહે અરજીઓ અને કરાવો કરીને સરકારને ધીરે ધીરે મનાવવાનો માર્ગ લે છે.

આમાંનો છેલ્લો માર્ગ આપણા મોટામાં મોટા આગેવાનોએ, અને મહાસભાએ પણ ૧૯૧૬ ની અખતસરની બેઠક સુધી ખૂબ અજમાવેલો. પણ તે નિષ્ફળ લાગવાથી ૧૯૨૦ ની કલકત્તાની બેઠકે તેને તિલાંજલિ આપી. પહેલો પૂનામરજીનો માર્ગ પણ બંગાળ, મહારાષ્ટ્રના અને બીજા કેટલાક નવજુવાનોએ આદરેલો. પણ તેમાંના જે આગેવાનો જેલમાંથી બહાર નીકળ્યા છે, તેમણે હવે તે રીતનો પ્રકાર કર્યો છે, અને મહાસભાએ પણ અહિંસાને પોતાની લડતનું આવશ્યક અંગ બનાવ્યું છે. એટલે રહ્યો માત્ર કબજો નો માર્ગ. તેના ઉપર જ ગયાજની મહાસભામાં ખૂબ ચર્ચા થઈ હતી. સરકારની ધારાપ્રભા, અને મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં-શત્રુની તમામ છાવણીઓની અંદર છુરીને અને તેટલી કબજ અને પગવણી કરી લંગાણુ પાડવાની લલચાવનારી દલીલ, દેશબંધુ દાસે અને બીજા મહારથીઓએ મહાસભા આગળ ખૂબ આગ્રહથી રજુ કરી હતી. પણ તેટલા જ આગ્રહથી તેનો નકાર લણીને મહાસભાએ અસહકારના તરવને અને દેશની આજરૂને અખંડ સાચવ્યાં છે.

અસહકારનો પંથ તો ન્યારો જ છે. સરકારના આચાર્યશ્રી પ્રજાને કેષ અને રોષ થાય, એ સ્વાભાવિક છે. પણ તેનાથી પ્રેરાઈને સરકારના તંત્ર ઉપર સીધો ધા કરવાને બદલે અસહકારી, તે સૌથી દૂર ચાલ્યો જાય છે. તે નથી સરકારના તંત્ર ઉપર

ક્રમશઃ કરતો કે નથી તેનો લાભ લેતો. સરકારની આખી કમારતને, તેનાઉડા પાપાથી માંડીને તે શિખરના કલશ સુધીનો તે પાપમય સમજે છે.તેથી તેનો આશય સમ્ર તેના પાપમાં ભાગીદાર થવા નથી ઇચ્છતો. તેનાથી દર દર તે પોતાનો નવો માર્ગ શોધે છે. સરકારી ધારાસભા, અદાલતો અને શાળાઓના બહિષ્કારનું મૂળ કારણ આ જ છે. ન્યારે અસહકારી સવિનય લંગ આદરે કે કર ન ભરે અથવા પોલિસના અને લરકરના માણસો પોતાની નોકરીઓનાં રાજનામાં આપે, ત્યારે સરકારને હાનિ તો પહેલે જ; પણ એમણે ખરું રહસ્ય તો એજ છે, કે જે સરકારની સાથે આખી પ્રજા ફરજિયાત ભાગીદારીમાં બેઠાયેલી છે, તેમાંથી પોતે છૂટીને તેમ કરતાં સરકાર તરફથી જે શિક્ષા મળે કે જુલમ થાય તે સાંતિથી સહવાં.

અહિંસા=પ્રેમધર્મ

છતાંયે અસહકારના ક્રમમાં ત્રિવિધ બહિષ્કાર અને સરકારી કબજાનો ભંગ જ નિર્માણ થયાં હોત તો તેમાં આકતરી રીતે સરકારને હેરાન કરવાનો રાજકીય લાભ આવી જતો.આ બધાંયે કામ રાખતો મહિન વૃત્તિથી પણ ચર્ચ શકે. વળી, અંસારાત્રામાં નિરાશ થવાથી કેટલાક બોધિ વૈરાગ્ય ધારણ કરે છે, તેમ સરકારની આશા છોડી દઈ દુઃખના ઉદ્દેગથી મહાસભાએ અસહકારનો માર્ગ લીધો છે, એવી ટીકા પણ વ્યાજબી ગણાત.

આમ જે અસહકારીઓના દિલમાં રાખતો આશિ સળગતો હોય, અથવા તો શોક અને નિરાશાનું વાદળ છવાયેલું હોય, તો પછી અહિંસાના તરવનો શો અર્થ રહે ? માત્ર પૂનામરજી કર્યા વગર અસહકારની ક્રિયાઓ કરવી એટલો જ અર્થ સમજીએ તોપણ કોષ અને નિરાશા સેવવાથી તે પળાય નહિ. કારણ કે જસ કરીને સરકારના કાનૂનોનો ભંગ કરીએ ત્યારે, સરકાર આપણા ઉપર ત્રાસ વર્નાવામાં મણા ન જ રાખે. ઠંડામાં ઠંડા સ્વભાવના માણસોનો પિતો ઉકળી આવે, એવો પણ જુલમ ગુન્નરે.તેવે વખતે

અંતરમાં કોઈ ઉછળી રહ્યો હોય તો તોફાન થવા વગર રહે જ નહિ. જેમ ધાતુને લઘીમાં નાંખીએ, ત્યારે તેનો ભેગ લુપ્ત પડે છે, તેમ સરકાર આપણને તોવે ત્યારે આપણા ગુણ વિકારો બહાર તરી જ આવે. તેથી અહિંસાનો સ્થૂળમાં સ્થૂળ અર્થ કરનારને પણ કોષને સાફ કરવો જ પડે.

પણ આવા નકારથીયે કેમ ચાલી શકે ? સ્વામાના લુપ્તમયી દિશમાં દેવ અને ક્રોધ વ્યાપે એ મનુષ્ય સ્વભાવ છે. સરકાર ચારે તરફ હોળી સળગાવે તે વખતે મુખ્ય પર આધાર રાખવા એ જોખમભરેલું છે. એ દેખતે ઉપજવા જ ન દેવો હોય તો પહેલેથી હૃદયમાં પ્રેમભાવનું સંચય કરવું જોઈએ. આમ દેખીતી રીતે અહિંસાવ્રતના પાલન માટે શારીરિક હિંસાનો તેમજ દ્વેષભાવનો અભાવ પણ બસ નથી, પ્રેમધર્મના પાલનની જ અભિવાર્થ આવશ્યકતા છે.

રાષ્ટ્રીય એક્ય

બીજી રીતે પણ એજ રહસ્ય સમજાય છે. ચોડા માણસોના અસહકારથી ભાગ્યેજ કંઈ વળી શકે. કદાચ તેનીય કરોડની આપણી વસ્તીમાંથી ચોડા બનીય લક્ષણના ભોગથી જ સ્વરાજ મળવાનું હશે તોપણ તેવાઓને ઉત્પન્ન કરવાને અને તાલીમ આપવાને આખા સમાજમાં ભારે પરિવર્તન થવું જ જોઈએ. આ શબ્દ કમળ કરે છે કે પૂરાતન કાળમાં જાડોગલાલી ભોગવ્યા પછી આપણા સમાજમાં ધોમેધોમે એવાં તરવે દાખલ થયાં કે જેથી તે તામ-મિઠ અને નિષેદ મંદ ગયો, અને તેથીજ એક પછી એક પરરાજ્યોને અને છેવટે અંગ્રેજોને આતીન થયો. હવે જો ફરીથી સ્વરાજ ચલાવવાને શક્તિ કેળવવી હોય અને તે માટે હાજના કમ મૂલ્ય સરકારની સામે બેઠું બંદ કરી, તેનો સિનમ શાંતિથી સહેલો હોય, તો દેશમાં ગામ ગામડે નવજીવનનો સંચાર થવો જોઈએ-સમાજના એક છેડાથી તે બીજા છેડા

સુધી નવી રચના થવી જોઈએ. આખો પ્રજા ફરીથી એકત્ર અને સુઅવસ્થિત બનવી જોઈએ. દુનિયાના ધણા ખરા દેશોના ઇતિહાસમાં આપણે જોઈએ છીએ કે મોટા રાજકીય પરિવર્તનની પહેલાં, ભારે સામાજિક પરિવર્તન થયાં છે. જાપાનમાં સામુરાઈઓ પોતાના વંશપરંપરાના મોટા હક છોડી દઈને પ્રજાવર્ગની સાથે એકમેક થયા ન હોત તો આ સંદોની શરૂઆતમાં રશિયાનાં જેવા બળિયા સાથે તે દેશ બાય બીડી ન શકત, સદીઓથી સુપ્રસથિત શક્તિને નવેસર જાગૃત કરવા માટે પ્રજામાં નવા વિચાર અને ભાવનાનાં ઝરણો પુટવાં જોઈએ.

આમ, અસહકારની લડત સિદ્ધ કરવા માટે રાષ્ટ્રીય એકતા તો સાધવી જ જોઈએ. પણ જેમ આપણી લડતનો પ્રકાર લુપ્ત છે, તેમ આપણું મંત્ર સાધવાનો મંત્ર પણ લુપ્ત જ હોય. આપણે જો સામાન્ય રાજદ્વારી કે શત્રુની લડત લડવી હોત, તો પરરાજ્યના દેશથી આપણી એકતા ધડી ચકાત. પણ આપણી લડતમાં નથી રાજકીયનો સમાસ, કે શત્રુબળને સ્થાન. પ્રેમ અને દયાના મંત્રથી જ પ્રજા પઝારી હોય તો, તે અંદરથી મજબૂત થાય અને સરકારના લુપ્ત નીચે પણ સૌમ્ય ને શાંતિ સાચવી શકે.

રચના: મક કાયકિમ

આ ચળવળની શરૂઆતમાં આ સિદ્ધાંત આપણા સમજવામાં નહોતો આવ્યો. મહાસત્તાએ બતાવેલું બહિષ્કારનું તેમજ રેડીઆનું, સ્વદેશીનું તેમજ સવિનય

• વિજ્ઞાપતનું 'નેશન' (The Nation) પત્ર પણ પોતાના ૨૩ ડિસેમ્બર, ૧૯૨૨ ના અંકમાં સૂચવે છે, કે ગાંધીજીનો કમ રાજકીય નથી; anti-political છે એમ જણાવે છે. તે લખે છે; મિ. દાસ, ગાંધીના એક ચુસા અનુયાયી થઈને જેમ ગવા પણ આજે તેઓ અમાદાયાદના મિ. ગોતીનાથ નહેરૂ સાથે મળીને, ગાંધીના anti-political કમને ફગાવી દેવા, બહિષ્કાર રદ કરાવવા અને ધારાસભાના રાજકીય હથિયારનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવા તૈયાર થયા છે.

ભંગનું-એ તમામ કામ એક સપાટામાં સરકારને હાંવવાના હેતુથીજ આપણે કરતા ગયા. ધારાસભાને બહિષ્કાર કરતાં તેમાં ચૂંટાયેલા સભાસભાને આપણે અળખામણ કર્યાં. સરકારી નિયમો ખાલી કરવાની કુબેશમાં, તેના વિધાયીઓ અને શિક્ષકોને અગ્રિય બનાવ્યા. અદાલતોના બહિષ્કાર આદરતાં વજીલોને આપણે દિલથી અળગા કર્યાં. પરદેશી માલનો બહિષ્કાર કરતાં તેના વેપારીઓ પ્રત્યે દ્રવ્ય કર્યો. દિંદુ-મુસલમાનની એકતા સાધવામાં પણ બીજાઓ તરફ જોડકામીનો ભાવ હતો, તેથી જ મુબંઈમાં પારસીઓની સામે હુલ્લુ થવા પામ્યાં અને સરકારની સામે જે વેર અને ખૂનસની લાગણી જન્મતી હતી, તેનેજ લીધે હજારો બહાદુર જવાનો જેલમાં ગયા, અને માલેગાંવ અને ચૌરીચૌરાના કમકમાદી ઉપજાવે એવા અત્યાચાર પણ આ અહિંસાની લડતમાં થયા. આ ઉપરથી જ ગાંધીજીએ હિંસાનો વિરોધ કરતાં પ્રેમ-ધર્મની વડી ચારી ઉપર-ફળ કે યડ બદલે-મુજા ઉપર ખાસભાર મુકવામાંડ્યો તેથીજ બહિષ્કાર અને પહેલાની (પીકીટીંગની જે પ્રવૃત્તિથી દ્રવ્ય થાય એમ હતું તેને) ગોળી મણીને પ્રજાની કેળવણીના અને સમાજસેવાના રચનાત્મક કાર્યક્રમને જ પ્રધાન સ્થાન આપ્યું.

આમ શુદ્ધ અસહકાર કરવા માટે રચૂળ રાજ-કાવ ભાવોને ઊડવા નેપથ્યે. નવચકિત ખીલવવા માટે અંતરની એકતા સાધી જોઈએ. સરકારનો જીવમ કીલવા માટે દ્રેપનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. અને અહિંસાત સિદ્ધ કરવા માટે પ્રેમધર્મને પાળવો જ જોઈએ.

અકાલીઓનો દાખલો

એક સવાલ સ્વાભાવિક રીતે ઊઠે, કે આપણી પ્રજામાં પરસ્પર પ્રેમભાવ તો રાખીએ પણ સરકારને વિષે તો તે કેમ જ ચાલે ? આનો સરસમાં સરસ જવાબ અકાલીઓએ આપી દીધો છે. જ્ઞાતરણ તરજુના ગુરૂદાસમાં ગ્રંથ સાહેબ આગળ

ધુટણીએ પડી નમતા, જે અકાલીઓએ બૌદ્ધ ગોળા, બંદૂકની ગોળાઓ અને લાડીઓનો માર ખાધો, તે-મના અને બીજા અકાલીઓના દિલમાં રાક્ષસી મહ-ન્તોની સામે વેરની લાગણી તો થોડી જ હતી. નહિ તો થોડા જ દિવસમાં મહતોએ ગુન્હો કબૂલ કર્યો ત્યારે યિઓ તેમને માફી ન આપત. નાનકાના સાહેબમાં આશરે ૧૫૦ અકાલીઓ મહન્તના બપોરે અત્યાચારને વશ થઈને સકીદ થયા, તે પછી જે હજારો અકા-લીઓ ત્યાં ભેગા થયા તેમના હૃદયમાં પ્રધાન ભાવ તો એ જ હતો, કે ગુરૂની સેવામાં પોતાના જાનની કુર-બાની આપી મુકત અને અમર થવાની પોતાને તક મળી છે. અને ગુરૂ-દા-ગાગ આગળ જે સેંકડો પહેરવાન શીખોએ પોલિસના માથુસોનો અનહદ માર પુલવી જણિતી માફક બીધો અને તેનાથી બેલાન થતાં મુખી શુદ્ધ ધર્મભાવે ગુરૂનાં નામનો જપ કર્યો, તેમના દિલમાં બેઠા પણ દ્રેપ હતો એમ કોણ કહેશે ?

જો સરકારની સામે જરા પણ વેર તેમના હૃદ-યમાં હોત તો તેઓ કંઈ પણ ન બોલવાનું બોલત, અથવા ન કરવાનું કરત. દેખીતી રીતે તેઓ તો ધર્મની વેદી ઉપર પોતાનું બિલ્દાન આપવાને જ આપતા હતા. તેમની રોચગમાં ગુરૂ પ્રત્યે ભકિતભાવ અને સારી મનુષ્ય જાતિ પ્રત્યે પ્રેમભાવ આપેલાં હતાં. જો તેમના મનમાં કંઈ તિરસ્કાર આવ્યો હશે, તો તે પણ એ તુચ્છ સિપાઈઓની સામે નહિ, પણ તેમના પાપ કર્મ સામે. આ દશ્ય ઉપર વધારે અને વધારે મનન કરીએ છીએ, તેમજે તો દીવા જેવું ચોકખું દેખાય છે, કે પ્રેમ અને ધર્મનો અતિ-શય શુદ્ધ ભાવ કેળવ્યા વગર કદાચ કાપદાનો ભંગ થઈ શકે, પણ સાચો સત્યાગ્રહ તો ન જ થઈ શકે.

આવી રીતે જેઓ પોતાની જીદ, હૃદય તેમ જ આત્માને શુદ્ધ બનાવે અને સર્વોગે ધાર્મિક દૃષ્ટિ કેળવે, તેઓ જ યાચ્ય ભાવે બહિષ્કાર કરી શકે, રચનાત્મક કાર્ય સાધી શકે, અને સવિનય ભંગની લડત સફળ રીતે આદરી શકે.

હવે આ સિદ્ધાંતના કેટલાક પ્રયોગો વિચારીયું

હિન્દુ-મુસલમાનની એકતા

હિન્દુ-મુસલમાનની એકતા આપણા ક્રમમાં અત્ર સ્થાન ભોગવે છે. ખરૂં જોતાં તો તે આપણી હાલતના મૂળમાં પણ રહેલી છે. નહિ તો ખિસ્મતના ઇસ્લામીઓના સવાલમાં હિન્દુઓ શા માટે કેસરિયા કરે ? અંગ્રેજોને હાકલવા પૂરતી જ એકતા કરીએ, અને એકબીજાનાં દિલ ન મેળવીએ તો કેંઈ જ થયું ન કહેવાય. અત્યાર સુધી અસહકારમાં પણ રાજદ્વારી દષ્ટિ જ પ્રધાન રહેલી છે, અને તેથી આપણે કબૂલ કરવું જોઈએ કે હિન્દુ મુસલમાનની સાચી એકદલી હજી પ્રમાણમાં થોડી જ થઈ છે. પાંચ છ વર્ષ પહેલાં ખિદારમાં અને ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં બકરી ઇદના અને મહોરમના દિવસોમાં જોવાં હુલ્લ યતાં હતાં, તેવાં આજે જોવામાં નથી આવતાં. ખિસ્મત વિષે હિન્દુઓના પ્રયાસની કદર કરીને આધાનિસ્તાનના અમીરે, અને હૈદરાબાદના નિઝામે ગોવધની બધી કરી છે. છતાં હજી મુસતાનના જોવા પ્રસંગે બને છે. આવા બનાવોથી આપણને બે કોમ વચ્ચે રહેલા અંતરનું જાન થાય છે. આપણા અંતઃકરણ હજી વધારે બીનાં થશે, અતીથિ ધર્મ હજી વધારે સમજાવું, પરસ્પર જીવનમાં હજી વધારે રસ લઈશું અને ધર્મ તથા વ્યવહારની જે બાબતોમાં જુદા રહીએ તેમાં પણ વધારે સમભાવ કેળવીશું તો જ હવે આગળ વધી શકીશું. વળી હિન્દુ મુસલમાનની એકતા સૌ કોમોની એકદિલીની સચક છે, અને તેથી આપણા અંતરને વિશાળ કરીને મુસલમાનોને તેમ જ પારસીઓને, ચડુદીઓને તેમ જ ખ્રિસ્તીઓને—સૌને સ્થાન આપવું જોઈશે.

સ્વદેશીમાં દયાધર્મ

પ્રેમધર્મ પાળવાથી, સ્વદેશી વિષે પણ નવી દષ્ટિ ખૂલે છે. ધણીયે લોકો સ્વદેશીને પરદેશી કાપડના બહિષ્કારના એક સાધનરૂપે ગણે છે. પરદેશના ખાસ કરીને ઈંગ્લંડના કાપડના કારખાનને પ્રોત્સાન પહોંચાડવું એ તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ

હોય છે, અને આવી રીતે બધે, થતા કાપડની જગ્યા પુરવાને શુદ્ધ સ્વદેશી કાપડ બનાવવાની જરૂર જુએ છે. આ દષ્ટિ વિપરીત છે, અને તેથી હાનિકારક છે. ખરૂં જોતાં સ્વદેશી તો એક સન્નતન ધર્મ છે, અને તેના પાલન માટે જ પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર કરવાની જરૂર છે. સ્વદેશીનું મૂળ પણ આપણી પ્રાણ પ્રત્યેની મમતામાં અને સ્નેહ ભાવમાં જ રહેલું છે. જે આપણાં દિલમાં દયાધર્મનો વાસ થાય તો સ્વાભાવિક રીતે દેશની ગરીબ અને કંઠાલ પ્રાણ તરફ આપણું દિલ જોવાય, તેમજ તેઓ આપણે પોતાનો નિર્વાહ કરી શકે તે માટે આપણે મહેનત કરીએ. બને ઘેર ઘેર રેડીઆ દાખલ કરવાથી, તેમ જ હાથે કાંતેલું અને હાથે વણેલું કાપડ પહેરવાથી જ આ ગરિયાણ સાથે કરી શકાય એમ છે. તેથી જ સ્વદેશીને આપણા ક્રમમાં ધણું જ ઉચું સ્થાન આપવું છે.

અંત્યજોનો ભાષ્યારો

પણ મનુષ્યજીવનની એ એક કસ્ટોમનક વાત છે, કે માણસ શુદ્ધ થવાને માટે એક પછી એક વિધિ આચરે છે, છતાં તેનું રહસ્ય ચૂક્યાથી તે એવોને એવો જ રહે છે. તેથી ખાદીને અંગે કેટલાયેનાં જીવન પલટાઇ ગયાં છે, છતાં તેમાંના ધણીખરાનાં દિલ હજી પૂરાં રગાયાં નથી. તેથી પ્રજાના દિલમાં ઉગ્ર ઉગ્ર ભરણ રહેલો મેલ કઢાડવાને માટે ગાંધીજીએ એ અકસીર ઇલાજ સૂચવ્યો કે તમારો જ ધર્મ પાળતા જે અંત્યજોને પણ કરતાં પણ હલકા ગણી તમે આડકતા નથી તેમની આભડછેટ દૂર કરીને તેમની સાથે ભાષ્યારો કરો. દુનિયાના સૌ ધર્મો ગરીબો અને પતિતો ઉપર સ્નેહનું અમી વર્ણવે છે. આપણા ધર્મમાં જ્યારે જ્યારે નવું જીવન આવ્યું છે ત્યારે ત્યારે અસ્પર્શતાનો ભેદ પ્રેમથી જવાળાઓથી સાફ થઈ ગયો હતો. જુદા ભગવાને તેમજ આદિ સંકર-ચાર્ગે, શુદ્ધ-નાનકે તેમજ કળીરે, ચૈતન્ય ભગવાને તેમજ રામકૃષ્ણ પરમહંસે જુદી જુદી રીતે અંત્યજોને પોતાના પ્રેમજ્યોતિથી પુનિત કર્યાં હતાં. અને તેમના

પ્રત્યે સમદાઈ રાખવાનો ઉપદેશ કર્યો હતો. ગાંધીજીએ પણ સવિનય ભંગની તૈયારી કરતી વખતે સ્વદેશીના કરતાં વધારે ઉંચું સ્થાન આ શુદ્ધિને આપ્યું હતું. કારણ કે હૃદયનું સાચું પરિવર્તન એ રીતે જ કરી શકાય એમ છે. છતાં આપણે કમન કરવું જોઈએ કે એ દિશામાં આપણે ઘણું જ થોડું કર્યું છે. કોઈ કોઈ વખત જાહેર સભાઓમાં કે પરિષદોમાં થોડા અંત્યજો ભળે છે અને થોડાએક કાર્યકર્તાઓ ગામ ગામડે ફરતાં અંત્યજ વાડાઓની મુલાકાત લે છે. પણ ઉંઘી કામોએ હજી અંત્યજ સાથે ભાષણરો કેળવ્યા નથી, તેમજ તેમના સુખદુઃખમાં સહાય કરવાના સેવાધર્મ નથી સ્વીકાર્યો.

સમાજસેવા

પણ અસહકારીને આટલેથી જ સંતોષ કેમ થાય ? નદીમાં પૂર આવે છે ત્યારે ચોતરફ કંઈપણ બેઠ વિના બધાં બેસી જાય છે. જેઓ અંત્યજો ને પોતાના દિશમાં સમાવશે તેઓ શું બીજા, કાળા અને ધારાળાઓને અગાધ રાખશે ? જેમ હિન્દુ-મુસલમાનની એકતા સૌ ધર્મના અનુયાયીઓની એકતાની મુશ્કેલ છે, તેમ અંત્યજોમાં સૌ પછાત અને ગરીબ કામોના સમાસ થાય છે. લીલા કંઈક લુટ-ફાટ કરે છે અથવા ધારાળાઓ ભુલ્ય બાંધીને બહાર-વટે નીકળે છે; તેથી તેમને વિશે આપણી ફરજ વધે છે. તેમને સારા સંસ્કાર ન મળવાથી જ તેઓ ખોટા રસ્તે જાય છે. તેમને સત્ય અને અહિંસાનો બોધ આપી સુધારવાની અસહકારીઓની ખાસ ફરજ છે. ખૂબ સમજથી અને સ્નેહભાવથી તેમનું વાલીપણ આપણે કરવું જ પડશે.

કુલ પછાત કામોના સુધારાનો સવાલ બીજી રીતે પણ હાથમાં લેવાની જરૂર છે. ગાંધીજીએ હંમેશાં કહ્યું છે કે હિંસા અને અહિંસા એ બે એક જ વસ્તુ દેશમાં ન જ ચાલી શકે. જો સારો દેશ મેળવ્યું શાંતિ રાખે અને જો તાલુકાને કુલેત્ર બનાવવાનું હોય ત્યાં અવિચ્છિન્ન શાંતિ સંચાલ્ય તો જ કામદાની ભંગ કરી શકાય. આ લક્ષ્યથી દેશમાં અનવરથા અને અંધધૃતિ

ન થાય તે માટે પ્રજાનાં તમામ અનિષ્ટ તત્ત્વો પર અસહકારીઓએ કાબૂ મેળવવો જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ પણ હીન્દુ ધારાળા વગેરેને બીજા ગમે તેટલા અવસાય છતાં પણ-સુતા સુકો શકાય જ નહિ. તેથી જ હમણાં બારડોલી તાલુકામાં કાળા પરજની પરિવર્તન થાય છે, અને પંચમહાકાના લીલાની સુધારણા માટે પદ્ધતિશર પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. નવી જગતીનાં આ ચિન્હો ધણાં આશાજનક છે.

આ ઉપરાંત બારડોલીના ભાવ મુજબ સમાજસેવાનું જીવન જેટલું વિશાળ ક્ષેત્ર અસહકારીઓને ખેડવાનું છે. રાષ્ટ્રીય શાળાઓ અને ગામપંચાયતો સ્થાપવાનું અને નીભાવવાનું કામ તો બીજી રીતે પણ આવી જ જાય છે. દુઃશાનિવારણનું કામ પણ મહાસભાએ અનેક રથો ઉપાડ્યું છે. તે ઉપરાંત ગામ ગામડાંની સ્વચ્છતા અને સુખાકારી સુધારવાનું કામ કરવું ઘટે છે. જેમનામાં પ્રબળ પ્રેમ અને સેવાશ્રુતિ ઉભરાય છે, તેમને ઘર બાંધણું જ આ કામ પડેલું છે. અને જેઓ પોતાનું સમગ્ર જીવન શુદ્ધ કરવા ઉઠે છે તેઓ પોતાનાં બાંધણાં, પોષા અને શેરીઓમાં કચરાનો ઢગલા અને મેલા કાદવો કયાં સુધી સડવા દેશે ? આપણા નવા કમ મુજબ હવે આપણે સેંકડો સ્વયંસેવકો નોંધવાના છે. તેઓ જેલમાં જવાનો દુકમ થતા સુધી પોતા પોતાનાં ગામોમાં આ કામ સહેલાઈથી કરી શકે. થોડાં જ ગામ પોતાનું સુધારણા ખાતું ચલાવી શકે તો આખા દેશની આગળ રચનાત્મક કાર્યનો નવો ઘાબો બેસશે.

ધર્મજીતિ

હવે ફરીથી આપણી વિચારસંકલના તપાસીએ. અહિંસાત્મક અસહકારની પ્રવૃત્તિ “રાજકીય” નહિ-તેમાં દેવ કે કોઈને પણ સ્થાન નહિ-તે માટે પ્રેમ અને દયાનો ભાર કેળવવો જોઈએ-અને તે પ્રજાના અજેયગ પર વર્ષાવવાને બીજી કામો સાથે વિષ મેળવવાં જોઈએ, અસ્પર્શ અને પછાત જનોને

નહાનાબાઈ સમાન મણુની નેહએ અને સમાજની શુદ્ધભાવે સેવા કરી નેહએ.

પણ આટલેથી જ અટકી શકારો? આત્માની ભગૃતિ વિના અંતરમાં વિશાળ પ્રેમભાવ ખાલશે? આત્મભજન પર અવિચળ શ્રદ્ધા વિના શાંતિથી સર-દારને સિતમ સહેવાશે? દેહનું બહિષ્કાન આપી, શત્રુનું દિલ જીતવાનો અને અસભ્ય વેદના સહન કરતાં કરતાં પરમ પ્રેમભાવ સેવવાનો મંત્ર ધર્મની આરથા વિના પાળી શકારો? ને પ્રેમ દેહનો નહિ પણ દિલનો હોય, કાવરનો નહિ પણ શરાનો હોય, તો તે આત્માના બીતરમાંથી જ સ્પુરે છે. સલામતના મૂળમાં આત્મભાવ અને ધર્મશુદ્ધિ રહેલા છે, તેમ તેની સંપૂર્ણ સફળતા માટે તેની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે.

ધર્મોલ્લેખની વિશુદ્ધિ

આમ ને ધર્મની પ્રેરણા અને આત્માની ભગૃતિ જરૂરી હોય, તો તેની મુક્તિ સર્મા મંદિરોને આપણે કાર્યક્ષેત્રની બહાર કેમ રાખી શકીશું? સૌ જાણે છે કે આખી આશ્રમના ઇસ્લામીઓની શાંતિ અને વિમ-હની સૌ પ્રવૃત્તિઓનું મૂળ તેમની મસ્જિદમાં હોય છે. ખિલાફતના જેવા ધાર્મિક સવાલને લીધેજ દુનિ-યાના તમામ મુસલમાનો આજે ભગૃત થયા છે. અકાલીઓએ પણ પોતાની શરદારાઓને પોતાના જીવનના કેન્દ્રસ્થાન રૂપ સમજીને તેના પર પોતાનું લક્ષ્ય એકાગ્ર કર્યું છે, ને તેમ કરતાં આ પૂરેપૂરી વફાદાર કામ કેવી વિરૂધ છે અને પોતાની ઝળકતી તવા-રીખમાં કેવાં સોનેરી પાનાં ઉમેર્યાં છે તે ચોં જાણે છે. અને અંગ્રેજોના અમલ પહેલાં પણ હિન્દુઓની સામાજિક તેમજ રાજકીય સૌ પ્રવૃત્તિમાં ધર્મ અને ધર્મોલ્લેખનું કેટલું સ્થાન હતું તે વિસરી

ઓએ વધારે ભાગ લીધો હતો. તાજેતરમાં બંગાળના જે નવયુવાનોએ ખૂનામરડોનો માર્ગ પસંદ કર્યો હતો તેઓ ફારસીના લાકડાપર પણ ગીતાનું પુરતક સેવતા હતા.

પણ પ્રગતો ધર્મભાવ ભગૃત કરવાને આપણે કંઈ અકાલીઓના જેવી જ લડત કરવાની જરૂર નથી. તેમની અને આપણી રિયતિમાં ઘણો ફેર છે, છતાં આત્મશુદ્ધિના આ ક્રમમાંથી મંદિરોને બાતલ ન જ કરવાં નેહએ. ગામડાંની પ્રજા વધારે શ્રદ્ધાળુ છે તેથી તેણે પોતાનાં ધર્મોલ્લેખોને ધીમે ધીમે શુદ્ધ કરવાને પગલાં લેવાં નેહએ. મહંતા અને પાવાઓ સાથે લડવાનો ખાસ ઉદ્દેશ ન રાખવો, તેમ તેઓ આપણો વિરોધ કરે ત્યારે તેમનાથી કરીને ભાગવું પણ નહિ. આપણી સમગ્ર પ્રવૃત્તિ ધાર્મિક છે તેથી મંદિરોમાં તેને વધારે ને વધારે અંશે સમાવવાને પ્રયાસ કરવો નેહએ.

જે ગામ અસહકારને ખરેખર પીછાનથી તે મંદિરોને જ મહાસભાના કાર્યનું સ્થાનક બનાવશે. ત્યાંજ પોતાનાં બાળકોને રાષ્ટ્રીય કેળવણી આપશે અને મંદિરો નામે જ નેહતાં નાણાં જમા કરશે. ત્યાંજ ગામના પંચની સભાઓ ભરાશે અને રહામ રહામાં પસંદ પાસે ધર્મના સોગન લેવાડાવી તેમની તકરારો પતાવાશે. મંદિરના વિશાળ એકમાં જ આનંદના અને ઉત્સવના પ્રસંગે ખાલણો અને બંગ્ગીઓ, પાટીદારો અને ધારાણાઓ, બેગા, મળા ભાજન, કીર્તન કરશે અને ઉપદેશકો, રામાયણ અને મહાભારતના, દાસ-ગોષ અને ગાંધીજીનાં વચનોના પારાયણમાંથી ધર્મ અને રાજકારણનો ઉપદેશ મેળવશે. અને ત્યારે સરકારની સામે જોડો બળવો કરવાનો પ્રસંગ આવશે ત્યારે સુનંદા સ્વયંસેવકો મંદિરના છજેવને અને ભગવા જુડોને પ્રણામ કરી કેસરીઆં કરી નીકળી પડશે. જે ગામે આનું દિવ્ય દર્શન થશે ત્યાં મંદિરના નગારામાંથી સ્વરાજ્યની નોખત વાગશે.

કવીશ્વર દલપતરામ*

[આ આખ્યાનમાં કવિ દલપતરામના જીવનના પ્રયત્નો આપ્યા છે, તે વિષેની હકીકત કેટલીક શ્રી નંદાનાલાલ કવિ પાસેથી મેળવેલી છે, કેટલીક શ્રી કાશીરાંકર દેવ-એ લખેલા દલપતરામના જીવનચરિત્રમાંથી લીધેલી છે, અને પછી જીવિપ્રકાશની જુની કાંઈકોમાંથી તારતી કહારેલી છે.]

અત્યારે અંગ્રેજ અને સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રના ધોરણ પ્રમાણે વિદ્વાનો તરફથી દલપતરામને કવિ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે કે નહિ, પણ એમના જન્મનાના તો એ કવીશ્વર હતા. એમની પહેલાંના તથા એમના સમકાલીન બીજા કોઈ કવિ કરતાં એમની કવિતા વિશેષ વંચાતી, સમજાતી અને વર્તનમાં ઉતારાતી, અને લોકો એમને કવીશ્વર કહેતા તથા વિદ્વાનવર્ગ, સરકાર અને રાજરજવાડા સહુ એમનું કવીશ્વર પદ સ્વીકારતા. ગુજરાતી સાહિત્યના નવીન યુગના તે આદ્ય પ્રવર્તક હતા, અને ગુજરાતનું નવજીવન ધડવામાં અનેક રીતે તેમણે આગેવાની બરેલો ભાગ લીધો હતો. તેમના જીવન ઉપરથી જ જુાય છે કે આપણે તેમના અનેક રીતે બહુ ઝાણી છીએ. તેમની જ્યન્તીને દિવસે તેમની જીવનચર્યાનું શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્મરણ કરી એ ઝળિંઝળ વાજવાને આપણે ઉત્સાહભેર પ્રવૃત્ત થયેએ તો તેમાં આવા મેળાવડાનું સાર્થક છે.

ખાલ્યકાળ અને વિદ્યાભ્યાસ

કવિ દલપતરામનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૨૦ માં ૨૧ મી જાન્યુઆરીના રોજ વડવાણ શહેરમાં થયો

હતો. સંસ્કૃત પંચ મહાકાવ્યોમાંના શિશુપાલવંધના કર્તા ગુજરાતના કવિ માધની-શ્રીમાળા બ્રાહ્મણ-ગાત્રિના તેઓ હતા. તેમના પિતા ગરીબાઈમાં સંસાર-નિર્વાહ કરતા. એટલે દલપતરામને શહેરની ગામડી નીશાળથી વધારે શિક્ષણ તેઓ આપી શકે એમ ન

હતા. તે જમાનામાં બોડીઆ અક્ષરનું લખાણ લખતાં વાંચતાં આવડી જાય એટલે અત્યારના ચિત્રીત અથવા મેટ્રિક્યુલેશન પસાર થયા બેટકું તેનું પદ ગણાતું. બધા શબ્દો બોડીઆ જ લખતાં શીખવા-ડવામાં આવતા; પરંતુ ધી, રૂ એવા એકાક્ષરી શબ્દો વિદ્યાર્થીઓ પૂરા લખવાનું શીખતા અને આવી રોજના ઉપયોગની, મોંઘી અને વેપારમાં અગત્યની વસ્તુઓનું નામ આવડું રૂકું એકાક્ષરી હોય તે તેના ગોરવને શોભે નહિ એમ માની ચોપડામાં ધીને બદલે ધીઈ, રૂ ને બદલે રૂઈ એમ લખતા. આવી નીશાળમાં બાળેલો ગરીબ બ્રાહ્મણ ગુજરાતી પ્રચના બજીતરની ચોપડીઓ જનાવનાર થયો એ એક અગ્રજ યોગ જ છે.

દલપતરામના પિતા બહુ આરિતક સંગ્રહન હતા એટલે દલપતરામને સંખ્યાવંદન વગેરે ખાળ પણથી જ તેમણે શીખવાડ્યું હતું. તેઓ સામવેદી હતા એટલે નિત્ય નૈમિત્તિક ક્રિયાઓમાં કામમાં આવે એટલે સામવેદનો ભાગ પણ દલપતરામને દસ, અગ્નીઆર વર્ષની વયે તેમણે કંઈ કરાવ્યો હતો.

અદ્ભુત રમરણશક્તિ

દશપતરામે પોતાના આ વેદાભ્યાસનો અગ્રગણ ઉપર કાંઈ ખાસ ઉપયોગ કર્યો જણ્યોતો નથી પણ એક પ્રસંગે આનાવાસે થઈ ગયેલો તેનો ઉપયોગ આપણને તેમની રમરણશક્તિનો ખ્યાલ આપે છે. લગભગ ૭૦ વર્ષની ઉંમરે દશપતરામને એક વખત ગદગ જવાનું થયેલું. ત્યાં સ્વામીનારાયણના મંદિરમાં તે ઉતરેલા, તે વખતે ઋષિપત્રથી આવી-અને સામવેદી બાહ્યે તે દિવસે જનોઇ બદલે છે એટલે-ગદગના શ્રીમાળી બાહ્યેએ દશપતરામને જનોઇ બદલવા આમંત્રણ કર્યું. થેલો નદીને કિનારે ક્રિયા ચાલી રહી હતી તેવામાં એકએક વાણ ચલી આપ્યા અને વરસાદ પડ્યા માંડ્યો. કાર્ય કરાવનાર આચાર્ય પોથીમાં ભેળને બધું જોતો હતો પણ પોથી જોઈવાની બીજી પોથી બંધ કરી તેને જૂઠા-બામાં બાલવી પડી. કાર્ય બંધ પડ્યું અને બધા જુરેલો એક બીજની સામે જોતા બેસી રહ્યા. કવિ દશપતરામે આચાર્યને વીનંતિ કરી કે આપને હરકત ન હોય તો અધુરું રાખું છું ત્યાંથી હું કાર્ય આગળ ચલાવું. ૧૦-૧૧ વર્ષની વયે ગોબેલા મંત્રો સાંડ. વર્ષ પછી એક અક્ષરના પછુ રખાવન વગર તેઓ જોલી ગયા અને કાર્ય આટોપ્યું.

કવિતા રચનાની શક્તિ

પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી વર્તાય એ ન્યાયે દશપતરામની શક્તિનો પરિચય પણ ન્હાનપણથી જ થવા માંડ્યો હતો. આડોચ પાડોશની બાહ્યે અ-જવાળાસતે મોહોલામાં એકત્ર મળીને ઢેરીઓ કાંતવા અથવા કાલાં ફેલવા બેસતી હતી ત્યારે ગમ્મતની ખાતર તરેહવાર ઉખાણા જોલી વખત પીતાહતી. કવિ દશપતરામ બાલ્યવસ્થામાં જ ત્યાં જઈને ઉખા-ણાના જવાબો અડઅમક પ્રાસાતપ્રાસ મેળવીને કવિ-તાના આકારમાં આપતા. આ ઉખાણા કેટલાક, વખત ગાળવાનાં રાવણાં હોય છે અને કેટલાક સુખોધક પણ હોય છે. કવિને નિર્મોલ્ય ઉખાણાના

જવાબો આપવા ગમતા નહિ, પણ સુખોધક ઉખાણા માટે બહુ મહેનત કરીને પણ જવાબ આપવા પ્રયત્ન કરતા.

ગામડી નિરાળના તથા ધાર્મિક કિયાને હમતા મંત્રોચારના અભ્યાસ ઉપરાંત પ્રેમાનંદની કે શામ-ળની કથાઓ સાંભળતી કે વાંચતી એ તે વખતે ઉંચામાં ઉંચો અભ્યાસ ગણાતો, અને આપણા કવિને જ્યાંથી જ્ઞાન મળી શકે ત્યાંથી લેવાનો વ્યાગ-ગ જ હતો.

શામળ પ્રત્યે પક્ષપાત

ન્હાનપણમાં કવિએ શામળની કથાઓ પણ ખૂબ સાંભળેલી. અને શામળની કાવ્યશક્તિ ઉપર તેઓ ગોદિત થઈ ગયેલા હતા. આગળ ઉપર પ્રેમા-નંદ વગેરેનાં કાવ્યો વાંચ્યા પછી પણ તેમનો પક્ષપાત શામળ પ્રત્યે જ રહ્યો હતો. પ્રેમાનંદ મ્હોટો કે શામળ એ વિષે તો તેમણે શુદ્ધ પ્રકાશમાં ચર્ચા પણ ચલાવેલી અને વિજયમાળ શામળના કંઠમાં સમર્પી હતી.

કવિતાના બાળબેલ

તેઓ ૧૧-૧૨ વર્ષની વયે તો કાંઈક પ્રસિદ્ધિમાં પણ આપ્યા હતા. લીબડી ચત્તપમાં ખરવાળા ગામમાં તેમનું મોસાળ હતું. લીબડીના એક પ્રખ્યાત કારભારી પેલાશાનું તે ગામ ગણાતું અને પેલાશાની પછી તેના દીકરાને કારભારી નહિ મળેલું એટલે તે ખરવાળામાં જ રહેતા. ગામમાં સહુ એમને 'બાપો' કહેતા. એમને ખબર મળી કે આપણા ગામના નંદુરાંકરને ભાણેજ જોડકણાં બહુ સારા બનાવે છે એટલે એને મ્હોંએ સાંભળવા એક દિવસ દશપત-રામને તેમણે બોલાવ્યા. દશપતરામે તો બાળભાવે ખરવાળા વિષે સીધે સીધી વાત કહી દીધી કે:

“બળવાળું બાપાનું ગામ, ધાન્ય ન મળે ખાવા, ચોરે ચી ચહેયે હરી સર્વે નય નહીએ ન્હાવા.”

એમના મામાની પડોશમાં એક લડકણી બાઈ રહેતી. સહુ એને કજીઆબાઈ કહી ચીડવતા. એના કજીઆ દલપતરામે જોયેલા અને એમની એક ગરબીની પહેલી લીટી તો તે જ વખતે રચાઈ ગયેલી કે,

“લાઈએ જેની ભારભ શુંડી, અંતર તેને આપદા થઈ.”

આ ગરબી પૂરેપૂરી તો પછીથી રચાવેલી, પણ પહેલી લીટી તેમના બાળ અનુભવમાંથી નીપજેલી હતી.

શામળાની દબ પર કવિતા

આવાં ન્હાનાં ન્હાનાં નોકડેણાં ઉપરાંત ન્હાની ઉમરમાં જ શામળાની શૈલીનું અનુકરણ કરી તેમણે બે લાંબી વાર્તાઓ લખેલી—હીરાદંતી અને દમળ-લોચની. તેમાં સ્ત્રીચરિત્રનાં વર્ણન, સમસ્યાઓ વગેરે શામળાની દબ ઉપર જ એમણે ગોઠવ્યું હતું. પણ ચૌદ વર્ષની ઉમરે સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના શ્રી દેવાનંદ સ્વામીનો તેમને સમાગમ થયો અને તેમના ઉપદેશથી તેમણે સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય સ્વીકાર્યો.

દેવાનંદ સ્વામીના ઉપદેશની અસર તેમના ઉપર ઊડી થઈ અને તે જીવન પર્યંત રહી. તેમના નીતિને માટે અત્યંત આગ્રહના ઉપદેશ પછી પેલાં બે કાવ્યો દલપતરામને, અનીતિમય લાગ્યાં અને તેમણે તે ફાડી નાંખ્યાં. દલપતરામ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયમાં દાખલ થયા તે એમનાં સર્ગાન્ધાવાને ક્યેકું નહિ; પણ તેમની મમતા એ સંપ્રદાય પ્રતિ એવી બંધાઈ ગઈ હતી અને તેમનો આગ્રહ પણ એવો અડગ હતો કે સર્ગાન્ધાવાનું કાંઈ ચામું નહિ. ગામડી નીચાળમાં બહુતા ત્યારે પણ દલપતરામમાં અપળતા તો દેખાઈ જ આવી હતી અને વિશેષ વિદ્યા સંપાદન કરવાની આતુરતા તેમની ભારે હતી. તે માટે જ કાંઈ પ્રસંગે મળ્યા તે તેમણે જતા કર્યા નહોતા.

પ્રજ્જલાપાનો અભ્યાસ

દેવાનંદ સ્વામી પાસે પિંગળ તથા અહંધાર શાસ્ત્ર પ્રજ્જલાપામાં તેઓ શીખ્યા. અંગ્રેજી બહુવાની પણ

તેમને ભારે હોંસ હતી પણ તે તેઓ પૂરી પાડી શક્યા ન હતા. જે કે ફાર્મસ સાયન્સ સાથે તેમનો પરિચય થયો અને ધીમે ધીમે ગાદ મૈત્રીમાં તે પરિણમ્યો તેને લીધે અંગ્રેજી ભાષા ભણવા વિના અંગ્રેજી ઓરંધારનો લાભ તેમને સારો મળ્યો હતો.

અંગ્રેજી શીખવાનો મોહ

અંગ્રેજી ભણવાના તેમના અભિલાષની ઉત્કટતાનું માપ આપણે એક પ્રસંગ ઉપરથી કહાડી શકીએ એમ છે. એક વખત સરકારી લશ્કર પસાર થતાં થોડા દિવસ વઢવાણ મુકામ કરવાનું છે એવા ખજર મળ્યા. દલપતરામને એટલું કુતૂહલ થયું કે લશ્કર ક્યારે આવશે, કયે રસ્તેથી જશે, ક્યાં મુકામ કરશે એની ખજર મેળવવા બહુ આતુરતાપૂર્વક તપાસ કરવા લાગ્યા. લશ્કરે મુકામ નાંખ્યો પછી તો સવાર સાંજ સાં જઈ લશ્કરનાં માથુસોની દિક્ષા આદ્ય નીરખતી, તેમના અમલદારો બોલતા હોય તે સાંભળતું એ બધું એમનું મુખ્ય કામ થઈ પડ્યું. લશ્કર ઉપડી ગયા પછી ડાવણીવાળી જમીન ખારી કાઢી તપાસવા એમના બે એક મિત્રો સાથે તે ગયા, ત્યાં અચાનક એક અંગ્રેજી પ્રાઇમર જડી આવી. દલપતરામના આનંદનો તો પાર ન રહ્યો. અંગ્રેજી મૂળાસરો આવડે એટલે બધું વાંચતાં આવડી બધાં એવી તેમની કલ્પના હતી; એટલે આ પ્રાઇમરના સાધન ઉપર જોટા મનોરથો રચાયા. તેના ઉપર થોડા પુરુષાર્થ પણ કર્યો પણ તેમાં કાંઈ પતો ન લાગવાથી છેવટે એ કામ પડતું પડ્યું.

સંસ્કૃતનો અભ્યાસ

પછી સંસ્કૃતનો વધારે અભ્યાસ કરવાનો વિચાર થયો. તે માટે અમદાવાદ સ્વામીનારાયણના મંદિરમાં આવીને રહ્યા. ત્યાં રહેતા હતા તે વખતે ભોજાનાથ-ભાઈને પિંગળ શીખવવા જવાનું બન્યું. આપણે હમણાં જ જોઈએ કે આ મોગ દલપતરામને મહા ફળદાયી નીવડ્યો અને તેને લીધે જ તેમના જીવનનું સુકાન બદલાયું. સંસ્કૃત શીખી રહ્યા પછી વળી પાછા વઢવાણ ગયા.

ફાર્બસ સાહેબ

સને ૧૮૪૬ માં અલેક્ઝાન્ડર કિન્ડ્રાક ફાર્બસ નામનો ખાનદાન કુળનો અંગ્રેજ અમદાવાદમાં આસી ૨૮-૮ જન્મના હોદ્દા ઉપર આવ્યો. તે દંતકથાઓનો અને ઇતિહાસ સંશોધનનો રસિયો હતો. એક વખત આ પ્રાંતના ભાટ, ચારણ તથા કથાકારોને બોલાવી તેમની સભા કરી તેમને મહેાંચે કવિતો, રાસાઓ વગેરે સાંભળી બધાને તેણે શિરપાવ આપ્યા હતા. તેને વિચાર થયો કે આવા એકાદ સંસ્કારી કવિને મારી પાસે રાખું અને તેની મારફત ઐતિહાસિક દંતકથાઓ, રાસા વગેરે સંધરીને ગુજરાતના ઇતિહાસનું પુસ્તક રચું. માણસ માટે જોવાનાયલાધને તેણે પૂછ્યું. તેમણે દલપતરામનું નામ સૂચવ્યું, સાહેબે માણસ મોકલી કવિને વડવાણી તેડાવ્યા. તા. ૧ લી નવેમ્બર ૧૮૪૮ ના રોજ કવિ દલપતરામનો ફાર્બસ સાહેબ સાથે મેળાપ થયો અને ત્યારથીજ તે તેમની પાસે રહ્યા. તે વખતે ફાર્બસનું વય ૨૭ વર્ષનું અને કવિનું વય ૨૮ વર્ષનું હતું. ત્યાં કેટલાક વર્ષ તેમણે બાપીકા ધધામાં ગાળ્યાં. કવિને જજમાન-દત્તિને પ્રસંગે ધાંગધ્રા, હળવદ, લીમડી વગેરે જવાનું થતું. ત્યાં રાતે ચોટા વચ્ચે મેળાવડો કરી લોકોને પોતાની કવિતા ગાઇ સંભળાવતા અને તેમનાં મન રંજન કરતા. આમ કરતા ત્યારે ભાટ ચારણોના પ્રસંગમાં પણ તે ઘણી વાર આવતા અને તેમની પાસેથી તેમણે ઘણું મેળવ્યું હતું. તેની છાપ તેમની પાછળની કવિતા ઉપર પણ દેખાઇ આવ્યા વિના રહેતી નથી.

ફાર્બસ સાહેબનો પહેલો પ્રસંગ

દલપતરામના જીવનમાં આ પ્રસંગ મહેાંચે કાન્તિ-કર ગણાય. દારણ દલપતરામ પોતાની રિયતિ સંધારી ચક્રા અને દેશને માટે જે કંઈ કરી ચક્રા તે આ ફાર્બસ સાહેબની મહેાંચત અને દોરતીના જ રૂપ પ્રનાય.

દલપતરામની દષ્ટિએ તો ફાર્બસ સાહેબની મુલાકાતના પહેલે પ્રસંગે જ તેમને મહેાંચે લાભ થયો. ફાર્બસ સાહેબે દલપતરામ સાથે બધી વાતચીત કરી, પોતાના મનસુઆ જણાવ્યા. દલપતરામની વાતચીતથી એમને સંતોષ પણ થયો. પછી તેમણે આપણા કવિને પગાર વિષે પૂછ્યું. કવિ બીયારા ગરીબાધમાં ઉછરેલા, વધારા પડતું માગતું નહિ, તેમ છેક ઓછામાં પછી ન રહેતું એવા વિચારવાળા, વળી અમદાવાદમાં રહેવાનું, સાહેબ લોકોના સમાગમ રાખવાનો, એ બધી ગુણગતી કરીને તેમણે સવાસો ફીંચીઆની માગણી કરી. ફાર્બસ જરા ભેટો પડી ગયો. તેણે કહ્યું કે એટલો બધો પગાર આપવાનું તો મારું મળું નહિ. પછી જરા સંકોચ સાથે કહ્યું, તમને હું મારા ખાનગી ખર્ચે રાખવા ઇચ્છું છું અને હું માસિક રૂ. ૧૫) થી વધુ આપી શકું એમ નથી. કવિ તો ખુશ ખુશ થઇ ગયા. ફાર્બસ સાહેબને પાછગયો માણસ પડ્યું કે અહીં તો પગાર વાર્ષિક કરાવવાનો રિવાજ છે અને કવિએ વાર્ષિક સવાસો કહેલા.

રાસમાળામાં લાગ

ફાર્બસ સાહેબનો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ 'રાસમાળા' કવિ દલપતરામની જ મહેનતથી થયો છે એમ કહીએ તો ચાલે. તેને અંગે તેમને આખા ગુજરાતમાં ફરવાનું થયેલું અને મૂળ કરેલ, બવહારે શુદ્ધિના દલપતરામને પ્રવાસમાં અનેક જાતના, વિવિધ રચ બાવવાળા લોકોના પ્રસંગમાં આવવાનું બન્યું તેથી તેમના બવહારવાતુર્થમાં જોર વધારો થયો.

સોસાઇટીની રચાપના

દલપતરામ અમદાવાદ આવ્યા પછી જે એક મહિનામાં જ ગુજરાતી ભાષામાં નવા મથો રચાવવા તથા બીજી ભાષાઓમાંથી અનુવાદ કરાવવાના હેતુથી ફાર્બસ સાહેબનો એક મંડળી રચાવવાનો વિચાર થયો. ૨૬ મી ડીસેમ્બર ૧૮૪૮ ના રોજ ગુજરાતના કેટલાક જોરા અમદાવાદેએ એકઠા થઇ "ગુજરાત વર્નોક્યુલર સોસાઇટી" નામની મંડળી રચાવવાને

કરાવ કર્યો અને તેનું બંધારણ બાંધ્યું. કાર્જસ સાહેબ તેના સેક્રેટરી નીમાયા. મુંગઈ ઇલાકાના ગવર્નર સાહેબ તેના પેટ્રન થયા અને ગુજરાતના સરકારી અમલદારો, શ્રીમંત લોકો અને રાજ રજવાડામાંથી લગભગ દસ હજાર રૂપિયાનું ફંડ થયું. ૪ થી એપ્રિલ ૧૮૪૬ ના રોજ

અમદાવાદ વર્તમાનપત્ર

એક વર્તમાનપત્ર પ્રકટ કરવાનો દંચ થયો. તે વખતે ગુજરાતમાં એક પણ વર્તમાનપત્ર ન હતું. આ પત્રનું નામ અમદાવાદ વર્તમાનપત્ર હતું પણ તે દર શુધવારે પ્રકટ થતું હોવાથી તેનું નામ શુધવારીક પડ્યું. ત્યાર પછી તે ધણી વરસો સુધી ગમે તે દિવસે પ્રકટ થનારું પત્ર હોય પણ બધા વર્તમાનપત્ર શુધવારીમાં જ કહેવાતાં. આ પત્રનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬ હતું અને તેનાં ૧૨૫ પ્રાદેશો હતાં. છતાં તે ખોટ ન હતું કરતું. આ પત્રમાં કાર્જસ સાહેબની યેરજીયાથી દલપતરામ લખતા.

જૂત વિરે નિખંધ

સને ૧૮૪૬માં જૂત વિરે ઉત્તમ નિખંધ રચનારને સોસાયટી તરફથી રૂ. ૧૫૦) ઇનામ આપવાનું જાહેર થયું. કવિને કાર્જસ સાહેબે આ નિખંધ માટે દરિદ્રાઈ કરવાનું કહ્યું અને દલપતરામે ન્યારે તે વિરે બહુ ઉત્સાહ ન બતાવ્યો. ત્યારે તેમણે કહ્યું ઇંગ્લંડમાં તો આવા ઇનામો નિખંધ લખવા અને તેમાં ઇનામ મેળવતું એ ગંદાં માન ગણાય છે. આ વાત દલપતરામને એથી કઠી ગઈ કે ત્યાર પછી મુંગઈ કે ગુજરાતમાં કોઈ પણ સ્થળે ઇનામો નિખંધ કે કાવ્ય રચવાનું હોય તો તે માટે તેઓ દરિદ્રાઈ કરવાનું ચૂકતા નહિ. જૂત નિખંધનું ઇનામ કવિને મળ્યું. અને કાર્જસ સાહેબને તે નિખંધ એટલો ગમી ગયો કે તેમણે તેનો અંગ્રેજી અનુવાદ કર્યો અને તે બાબતે ગેઝેટીઅરમાં જાણાવ્યા. આનો વળી આગ્રામાં એક વર્નાક્યુલર સોસાયટી હતી તે તરફથી ઉર્દુમાં અનુવાદ થયો. અહીંથી કવિની સાહિત્ય વિવેચક કારકીર્દિ શરૂ થાય છે.

હુન્નરખાનની ચલાઈ

સને ૧૮૫૦ માં કાર્જસ સાહેબની સુરત બદલી થઈ. ત્યાં તેમણે એન્ડ્રુસ લાઇબ્રેરી સ્થાપી, અને તેના તરફથી પણ સુરત સમાચાર નામનું વર્તમાનપત્ર દર શુધવારે પ્રકટ કરવાનું તથા દર અઠવાડિયે સભા ભરી ભાષણ કરાવવાનું રાખ્યું. આ લાઇબ્રેરીમાં કવિએ હુન્નરખાનની ચલાઈ તથા સંપ લક્ષ્મી સંવાદ ઉપર કવિતામાં ભાષણો કર્યા. નર્મદાશંકર સાથે દલપતરામની પહેલી મુલાકાત અહીં થઈ હતી. કવિ દલપતરામના માનમાં નર્મદાશંકરે પોતાના સરસ્વતી મંદિરમાં મેળાવડો કર્યો હતો.

સંપ અને કેળવણી ઉપર ભાષણો

૧૮૫૧ માં કાર્જસ સાહેબ આર્મીસ્ટન્ટ કલેક્ટર થયા અને તેને એંજે તેમને ધોળકા, ધંધુકા, ઘોઘા, પાલીતાણા, વીરમગામ વગેરે ગામોએ ફરવાનું થયું, ત્યાં કવિ પાસે તેમણે સંપ, કેળવણી વગેરે વિષયો ઉપર ભાષણો અપાવ્યાં. દેશમાં સુધારો કરવો હોય તો લોકોની સાથે હળામળાને રહેવાથી, તેમને ધીમે ધીમે બેધ આપીને તેમના અંતરમાં સાચી હકીકત ફાલવાથી થઈ શકે એ કાર્જસ સાહેબ દમિય કહેતા.

ધીરે ધીરે સુધારો

દલપતરામનું સત્ર ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર સમજાવવાનું તેમણે કદાચ કાર્જસ પાસેથી પણ લીધું હોય. આ બાબતમાં બનેલા એક દુયકા ઉપરથી કાર્જસનો સ્વભાવ આપણે જાણી શકીએ એમ છીએ. અમદાવાદમાંથી કાર્જસ સાહેબની બદલી થવાની હોવાથી એક ડૉ. શીવર્ડ સોસાયટીના સેક્રેટરી થયા. તેના જીવલેસ સુરતી ટેક હતો તેના ઊકારાને, ભજુવા સારૂ શીવર્ડ સાહેબે સોસાયટીની નિશાનમાં મોકલ્યો. પેલા ટેકને લીધે બધા ઊકારા જતા રહ્યા. મહેવાળએ સાહેબને હકીકત કહી ત્યારે તે કહે કે, ભરે તમે ઊકારાને ભજુવાવા થેર આવળે, હું તમને પગાર

આપીશ. મહેતાજી કહે કે અહીં આવું તો પણ મારી નાતવાળા મને નાતખદાર થઈ, માટે મારાથી એ નહિ બને. શીવડ સાહેબ તો યુરસે થઈ ગયા. તમારાથી કરો સુધારો થઈ રાકવાનો નથી એમ કહી મહેતાજીને રમ આપી. મહેતાજી બીચારાની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં અને ત્યાંથી નીકળી ફાર્જસ સાહેબ પાસે ગયા. ફાર્જસ સાહેબ વાત સંભળીને પહેલાં તો હરવા પછી પેલા મહેતાજીને દિકાસે આંખો અને શીવડ સાહેબ ઉપર ચીઠ્ઠી લખી કે તમે ધારો છો તેમ થવાને તો હજી ૫૦ વર્ષની વાર છે. હાલ તેવું બની શકે એમ નથી માટે મહેતાજી ઉપર રીસ રાખતી નહિ અને તમારા છુટલેલના છોકરાને ભણાવવો હોય તો ફાર્જસુસક્રમનને રાખો.

સાદરામાં સરકારી નોકરી

સને ૧૮૫૨ માં ફાર્જસ સાહેબ મહીકાંડા એજન્સીના પોલીટીક્સ એજન્ટ થયા એટલે કવિને ત્યાં જવાનું થયું અને ત્યાં પણ આખી એજન્સીમાં તેમણે સંપ અને કેળવણી ઉપર ભાષણો આપ્યાં. પછી રાસમાળા લખી નાખવા તથા ઇલાવવા માટે ફાર્જસ સાહેબે લાંબી રમ લઈ વિશ્વાવત જવાનો વિચાર કર્યો એટલે ૧૮૫૩ માં દલપતરામને એજન્સીની ઓફીસમાં સાદર, રૂ. ૨૫ ની નોકરી અપાવી. સને ૧૮૫૪ માં ત્રણ વર્ષની રમ લઈ ફાર્જસ સાહેબ વિશ્વાવત ગયા. આ બધો વખત કવિની નિબંધો અને કાવ્યો લખવાની મરજી તો ચાલતી જ હતી. સાતિ-નિબંધ, પુનર્વિવાહ પ્રબંધ, સ્ત્રી મંલાગણ, બાળવિવાહ નિબંધ વગેરે રમીને એમણે ધનામો મેળવ્યાં હતાં. પણ ફાર્જસ સાહેબની સાથે તેમના અમદાવાદ છોડ્યા પછી સોસાઈટીનું કામ છેક ડડણી થયું હતું.

અમદાવાદ વર્તમાનપત્રના ભવાડા

ફાર્જસ પછીના સેક્રેટરી શુન્દરાતી લાપા અણલા ન હતા અને જેમના હાથમાં અમદાવાદ વર્તમાનપત્ર ચલાવવાનું આખું તેમણે પોતાની ખાનગી અદાવતના ઉભારા તેમાં કહાડવા માંડ્યા. નગરસેક

વગેરેની નાલેંશી અન્યોક્તિમાં તથા સ્પષ્ટ રીતે તેમાં છાપવા માંડી. આ વર્તમાનપત્રનો જનાજ આપવા ‘ખજર દર્શણ’ નામનું બીજું પત્ર શરૂ થયું અને સામસામી નિંદા ચાલી. સોસાઈટી ઉપરથી લેખાનું મન હતી ગયું. અમદાવાદની જેલના અધિકારી વિરૂદ્ધ કેટલીક હકીકત છાપીને તેની અને તેના પુત્ર કરનાર અમદાવાદના જજની રાહતબુલિ સોસાઈટીએ બોલ્યો. પણ સહુથી જમરો હતો તો અમદાવાદના એક બહુ જ પ્રતિષ્ઠિત અને લોકમાં જમરો લામવગ ધરાવનારા પ્રાણ્યશંકર બાપાના નામથી બોળખાતા વિસનગરા નાગર સાથે વર્તમાનપત્રે દટો કર્યો તેથી સોસાઈટીને લાગ્યો. આ પ્રાણ્યશંકર બાપા રૈયતનાં કાંઈ દુખ સાથે સરકારને અરજી કરવી હોય-જે કામ પાછળથી અમદાવાદમાં શુન્દરાત સભા કરતી-તે કામ કરતા; ધરમેજી કજીયા પતાવવાનું લવાઈ કોર્ટનું કામ કરતા; રાંડીરાંડી તથા છીડેલી બીએને ખોરાકી ખોરાકી અપાવવાનું તથા એવાં અનેક કામ ખાનગી રીતે પોતે એકલા કરતા. પ્રાણ્યશંકર બાપાને આંગણે પાટો ઢાલેલી રહેતી અને કોર્ટમાં જેમ લેડો એકલા ચાલે છે તેમ એમને ત્યાં માણસોની ઠંઠ જમતી. શહેરમાં લેડો એવું ખાનગી કે આ પ્રાણ્યશંકર બાપાની સત્તા એટલી છે કે ધારે તો કલેક્ટરને પણ કહાડી મૂકાવી શકે. અમદાવાદ વર્તમાનપત્રે પ્રાણ્યશંકર બાપાની વિરૂદ્ધ બહુ ખરાબ ભાષામાં લખ્યું એટલે તેમણે બદનસીની ફરિયાદ કરી અને તેનું સોસાઈટી ઉપર રૂ. ૫૦૦)નું દુકમનાયું થયું. સોસાઈટીએ અપીલ કરી પણ એટલામાં પ્રાણ્યશંકર બાપા શુન્દરી ગયા એટલે બધો મુકદ્દમા બંધ પડ્યો, પણ સોસાઈટી અર્થના ભારે બોળખાં હતી ગઈ. આ વર્તમાનપત્રે સરકાર વિરે પણ કાંઈક અપ્યું એટલે સરકારે એવો રાઈબુલર દલાડો કે સરકારી નોકરો વર્તમાનપત્રમાં બમ્બ લઈ શકે નહિ. સોસાઈટીની કમિટીના સભ્યો તથા સરકારી નોકરો હતા એટલે પત્ર બંધ થયું. સને ૧૮૫૪ માં સોસાઈટીના સેક્રેટરી અમદાવાદ હાઈકુલના રેખા-રત્તર ઈર્લિસ સાહેબ હતા. તેમણે કવિને ફાર્જસ

વિષય રમીને તે ઉપર લાપંચુ કરવા અમદાવાદ જો-
લાવ્યા. કવિએ રાજનિવામ્યાસ, એ વિષય ઉપર
કવિતામાં લાપંચુ કર્યું અને રાજકુમારોને કેળવણી
આપવાની કેટલી જરૂર છે એ વિષય એમાં અર્થો.
આ લાપંચુની અસર એજન્સીઓમાં તથા સરકારમાં
બહુ યથા અને રાજકુમારોને કેળવણી આપવાને
રાજકોટમાં પ્રગંધ થયો. કવિએ કવિને સોસાઈટીની
રિયલિટિ વિશે વાત કરી તથા સમગ્રગુપ્ત કે તમારા
દેશની ખાતર જીવન અર્પણ કરે તોજ આ સોસાઈટી
સારી ચાલશે.

સોસાઈટીને જીવનસમર્પણ

દલપતરામે એજન્સીની આંશિકમાં પોલિટિકલ
એજન્ટ વગેરેની સારી મહેરબાની મેળવી હતી અને
ત્યાં જઈને હોદ્દા પહેલ્યવાનો તેમને 'આન્સ' હતો.
એટલે તેમણે કવિસિને તો કહ્યું કે સરકારી નોકરીમાં
રહીને સોસાઈટી માટે બનવું કરીશ. એમ કહી તે
તો સાદરે ગયા. સોસાઈટીની આર્થિક અને આર્થિક
સ્થિતિ બંને વધુ બગડતાં ચાલ્યાં. એટલે છેવટે
કવિએ કાર્યસને વિધાયક કાગળ લખ્યો કે દલપતરામ
સરકારી નોકરી છોડીને આવે તો અમે એ મળીને
ઠાંધક મહેનત કરીએ અને શ્રીમંત લોકોનાં હંધાં
પ્રધાણીએ. કાર્યસ સાહેબે દલપતરામને લખ્યું કે,
“તમને મેં વહવાણથી તમાર્યા હતા તે ફક્ત મારી
નોકરી વાસ્તે. માટે તમે સરકારી નોકરી છોડીને
તમારા દેશના લાભ વાસ્તે આપણી સ્થાપેલી સોસા-
ઈટીમાં રહો અને સોસાઈટીની પૂંજ વધે તથા પાંચે
મજબૂત થાય તેમ કરો. જે સોસાઈટી બાગી પડશે
તો તમારી આખી ઉમર સુધીની ફીકર હું રાખીશ.”
કાર્યસ સાહેબનો કાગળ આવ્યો એટલે દલપતરામને
બીજો વિચાર કરવાનો હોય જ નહિ. પોલિ-
ટિકલ એજન્ટ નેમને ઘણું સમગ્રન્યા, સરકારી
નોકરીના લાભો બતાવ્યા પછી નેમણે તો સોસાઈ-
ટીમાં જોડાવાનો નિશ્ચય જ કરી નાંખ્યો. દલપતરામે
આ પ્રસંગે જે વફાદારી બતાવી છે તે ખરે જ
પ્રશંસાપાત્ર છે, અને તે જમાનાના વિચારો પ્રમાણે

નેમણે તો સોસાઈટીની ખાતર તેમનો આ આપ-
ભોગ પછી મોટો ગણાય. સોસાઈટીમાં તે માસિક
રૂ. ૩૦ ના પગારથી સને ૧૮૫૫ માં જોડાયા, તે
સને ૧૮૭૮ માં તેમાંથી નિવૃત્ત થતાં સુધી રહ્યા.
નિવૃત્ત થયા સારે તેમને માસિક રૂ. ૫૦ મળતા
હતા. કવિ પોતે લખે છે કે, “સાંદરેથી આવના
આજો દહાડો મારા મનમાં શેખસહીના જેવા વિચાર
થતા હતા, કે પરમેશ્વર મારા કામમાં સહાયજૂત
થાય અને શ્રીમંતોના મનમાં ઉરફેરણી કરે. તેથી
સોસૈટીની પૂંજ એક લાખ રૂપિયાની થાય અને
સોસૈટીનું તથા સોસૈટીની લેક્ચરીનું મકાન દસ
હજાર રૂપિયાનું થાય અને સોસૈટી ઈઈ દિવસ
લાગી પડે નહિ, એમ થાય તો કેવું સારું ? વળી
વિચાર થતો હતો કે રૂપિયા ગાંઠેથી છોડીને કાણ
આપશે ? અને એ કામ થી રીતે થશે ? હું સરકારી
નોકરી છોડીને આવ્યો છું પછી રખેને મારે પાછ-
ળથી પરતાવું પડે એમ થાય; એવા સંકેપ વિકસ-
પતા હતા.”

નગરશેઠની મુલાકાત

અમદાવાદ આવ્યા પછી નગરશેઠને પહેલી વાર
મળવા ગયા તે મેળાપ વખતનો સંવાદ પછી અહીં
આજો દલપતરામના જ શબ્દોમાં ઉતારીશું. તે વખતે
સોસાઈટી પ્રત્યે કેવી ઇતરાજ યથા હતી અને દલ-
પતરામે એવા સંજોગોમાં કેવી નમનતાઈ તથા કુને-
હથી કામ કરી લીધું તે આ સંવાદ ઉપરથી
જણાય છે:

નગરશેઠ (હેતથી બોલાવીને) - તમે અહીં ક્યારે
આવ્યા છો ?

દલ-૦-હું શુન્નતાત વર્નાકિયુલર સોસૈટીમાં નોકર રહ્યો.
શેઠ-૦-અરે ! સરકારી નોકરી છોડીને તમે એવા
પાપમાં ક્યાં પડ્યા ? તમે બહુ માણસ. એ
શુધવારીઈ લખવાનું કામ તમને કેમ ફાવશે ?
એક વજીર જે વર્તમાનપત્રની પૂજા વિરૂદ્ધ હતો
અને જેની નેમાં નિંદા પછી થતી તે ત્યાં
જોડો હતો. તેણે વચમાં કહ્યું:

“ શું કરે ? પેટ ન ભરાય ત્યારે લોકોની નાશાય લખવાનો એવો હલકો ધંધો પણ કરવો પડે. ”

દલ૦—સાહેબ, વર્તમાનપત્ર તો હવે સોસૈટીમાં નથી છપાતું. એ તો બાહ્યભાષ અમીચંદ પોતાના ધરતું જાણે છે.

વકીલ૦—એ તો નામ ફેરવ્યું છે પણ લખનારા હતા એના એ છે.

દલ૦—અહીં વિદ્યાર્થીસક સભા ભરાય છે અને સારાં સારાં લખણો થાય છે. શેઠસાહેબ, જે આપ એકવાર એ સભામાં પધારો તો આપનું મન ખુશી થશે. અને સોસૈટીની વાર્ષિક જનરલ સભા ભરીએ અને ગયા વર્ષનો રીપોર્ટ વાંચીએ. શેઠ૦—અમારા જેવા શાહુકાર માણસનું એમાં કામ નહિ, એ તો નવરાઓનું કામ. અમને દુરસદ ક્યાંથી મળે ?

વકીલ૦—એમાં તો દંડાઓનું કામ. સમયોર બહાદુર* જેવા જ એમનું મોહું બંધ કરી શકે.

દલ૦—તમે વર્તમાનપત્રને સોસૈટીમાં ગણો છો, પણ તેને ને સોસૈટીને કાંઈ સંબંધ નથી.

વકીલ૦—ત્યારે આ શહેરમાં વર્તમાનપત્રમાં કોણ સમજતું હતું ? સોસૈટીએ જ એ પાપ ઉત્તું કર્યું કે નહિ ?

શેઠ૦—કાર્પસ સાહેબ જેવા બહા માણસે સોસૈટી રચાવી, અને ભોગીલાલભાઈ જેવા સારા માણસ કહેતા હતા કે આ સાઈ કામ છે, તેથી અમે જાણ્યું કે એમાંથી કંઈ સાઈ ફળ થશે. પણ એમાંથી તો ઉલટો કુસંપ ને કલેશ ઉત્પન્ન થયો.

દલ૦—સાહેબ, આપ સોસૈટીના મેમ્બર છો માટે હું તો એવું સમજતો આવ્યો છું કે આ ઘરખાનું ફેફસું છે તેમાં મારે નોહરી કરવી છે. દરમિદિને જીવિપ્રદાય હું લખીશ. (જીવિપ્રદાય સોસૈટી તરફથી

* એક પ્રતિપક્ષી વર્તમાનપત્ર.

સને ૧૮૫૪ ની શરૂઆતમાંથી નીકળવા માંડ્યું હતું.) તે અગાઉથી આપની આગળ વાંચી સંભળાવીશ અને સોસૈટીનું હરેક કામ આપની સલાહ લઈને હું કરીશ. અને જેવા બીજા આપના મુનમ તથા સુમારતા છે એવો મને આપ જાણો.

આમ નગરશેઠને સમજાવી કરીને લાઇબ્રેરી માટેનું મકાન તેમની પાસે બંધાવરાખ્યું. તેમાં રૂ. ૭૦૦૦) ખર્ચ થયા અને તેનું નામ હીમાલાય ઇન્સ્ટીટ્યુટ રાખ્યું. સોસાઇટી તરફથી ચાલતી કન્યા-શાળાનું ખર્ચ હરેકોર શેઠાણી આપતાં હતાં. તેમની પાસેથી પણ રૂ. ૪૦૦૦) નું મકાન બંધાવરાખ્યું અને રૂ. ૧૨૦૦૦) ચાલુ ખર્ચ માટે જીલ્લો કઢાવ્યા. સોસૈટીના ફંડમાં પણ શેઠીઆઓને ભાં ફરી, પોતાની કવિતાથી તેમને પ્રસન્ન કરી ફૂંચીઆ ભરાવ્યા અને સોસાઇટીના કામમાં કોઇના તરફથી કહેવત આવવા જેવું રાખ્યું નહિ.

વાચનમાળા કમિટી ઉપર

સને ૧૮૫૬ માં હોપ સાહેબ ઉત્તર વિભાગના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે આવ્યા. ૧૮૫૮-૫૯ માં કેળવણીખાતા માટે વાચનમાળાની તેમણે યોજના કઢાડી અને તે કમિટી ઉપર કામ કરવા કવિની રૂ. ૧૦૦) ના પગારથી માગણી કરી, પણ સોસાઇટીનું કામ તેમનાથી છોડી છકાય એમ હતું જ નહિ એટલે મહિનામાં પંદર દિવસ વાચનમાળા કમિટીનું કામ કરે અને તે બદલ તેમને માસિક રૂ. ૫૦) પગાર મળે એવી કંટિસ સાહેબે સૂચના કરી. આ વાચનમાળા હોપ વાચનમાળાને નામે પ્રખ્યાત છે. આ વાચનમાળામાં રા. સા. ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ, મહીપતરામભાઈ વગેરેનો મુખ્ય ભાગ છે પણ તેમાંની કવિતાઓ તો ઘણી ખરી દત્તપતરામની છે. વિદ્યાર્થીઓમાં તો પોતાને બહુવાની ચોપડીઓ બનાવનાર કોઇ ૬૦ ૬૦ ૩૦ છે એમ જ મનાતું. સને ૧૮૬૮ માં ત્યારે કવિ સુન્દરી ગયા ત્યારે અમારે નિશાળમાં રજા પડી હતી.

ત્યારે મને એમ યાદ છે, કે અમે બધા છોકરાઓ એમ કહેતા કે આપણી ભણવાની ચોપડીઓ બનાવનાર મરી ગયા તેની રમ્મ પડી.

ભાવનગરમાં

મુંબઈની છુદ્ધિવર્ષક સભા કવિને મુંબઈમાં ભાવજી આપવા ઘણી વાર બોલાવ્યાં કરતી હતી, પણ સોસાઈટી તથા વાચનમાળાના કામને લીધે તેઓ જઈ શકેલા નહિ. ૧૮૫૬ ના એપ્રિલમાં તો આંખનું દરદ કવિને એટલું ઉપડ્યું કે તેની દવા કરાવવા તેમને મુંબઈ જવાની જરૂર જ પડી. તેઓ ભાવનગર યાદને મુંબઈ ગયેલા. ભાવનગરમાં તેમની 'વિજ્ઞાપના' નામની કવિતાથી કોરાર સાહેબે બહુ પ્રશંસા થઈને કાંઈ માગવાનું કહ્યું ત્યારે તેમણે રૂ. ૧૦,૦૦૦ ખર્ચાને ભાવનગરમાં પુસ્તકાલય રચાવવાની માગણી કરી અને કોરાર સાહેબે તે કબજા પછી રાખી. પછી લાંબી મુંબઈ ગયા. ત્યાં દાકતર લાઉ દાહીએ તેમની મૃત દવા કરી. દવાને માટે તેમને આઠ મહિના મુંબઈમાં રહેવાનું થયું. તે દરમિયાન તેમણે ઘણું લખાણ કર્યું તથા પોતાની કવિતા ગાઈ સંમળાવવાના મેળાવડા કર્યા.

નર્મદાશંકરની હરિકાંડ

કવિ નર્મદાશંકર પણ આ વખતે મુંબઈમાં હતા. તેઓ છુદ્ધિવર્ષક સભાના સભ્ય હતા અને સભામાં તે હાજર હોય એટલે તેમની પાસે પણ લોકો કવિતા ગવડાવે. આમાંથી કોની કવિતા સારી એની ચર્ચા ઉપડી અને સભાઓમાં બનતે કવિઓ પોતા-પોતાની કવિતા ગાઈ સંમળાવે. તેણે હરિકાંડનું સ્વરૂપ પકડ્યું. બેમાંથી કયો કવિ મોટો એની ચર્ચા જાપાંઓમાં પણ ચાલી, અને એક વખત તો વાણિકેશ્વર ઉપર કોઈ ભગવાનદાસ શેઠના બંગલામાં બનતે કવિઓને બેગા કરી તેમની પાસે કવિતા ગવડાવી અને કયો કવિ મોટો એની ચર્ચા કરાવી. કોઈ પારસી પત્રે તો બે કવિઓ એક બીજાની મોટલી પકડીને બાયબાથા લડતા હોય એવું 'કાર્ટૂન'

કહાડ્યું. આમાંથી દસપતરામ અને નર્મદાશંકર વચ્ચે રહેજ કડમાશ ઉત્પન્ન થયેલી પણ દસપતરામ બ્યારે મુંબઈથી નીકળ્યા ત્યારે અનેક શેઠ શ્રીમતો તરફથી તેમને બેટા આપવામાં આવેલી તેની સાથે કવિ નર્મદાશંકરે પણ કવિતાના નિયમનું એક મસ્દત પુસ્તક પ્રતાપરૂપ દસપતરામને ભેટ આપેલું એ ઉપરથી જણાય છે કે એ કડમાશ ઝાઝો વખત ટંકી નહિ હોય.

મુંબઈમાં કદર

કવિના મુંબઈ નિવાસ દરમિયાન હિંદુઓ સાથે પારસીઓ તરફથી પણ તેમની બહુ જ કદર થઈ જણાય છે. પારસી ખાતુઓએ પણ દસપતરામની કવિતા સાંભળવા એક ખાસ સભા ભરી હતી અને તેમને માનપત્ર તથા રૂ. ૫૦૦) ધનિમ આપ્યા હતા. શેઠ મંગળદાસ નથુભાઈએ તો તેમની કવિતાથી ખુશ થઈ રૂ. ૧૦૦) ના પગારથી હમેશાં પોતાની પાસે જ રહેવાની માગણી કરી પણ કવિએ જીવન સોસાઈટીને જ રામપણું કહ્યું હતું.

વાચનમાળાનું કામ પૂર્ણ થયું હતું અને સોસાઈટીમાં પગાર ફૂંકા હતો એટલે મુંબઈથી ખાજા આવ્યા પછી હોય સાહેબે કવિને સોસાઈટીના કામ ઉપરાંત ટ્રેનિંગ કોલેજ તથા હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકેનું કામ આપ્યું હતું. વર્ષ ૧૮૬૧ થી ૧૮૬૩ સુધીમાં પ્રાચીન કવિઓનાં કાવ્યોમાંથી શોધન કરી અન્યોદ્યનના બે ભાગ કવિએ તૈયાર કર્યા તેમાં તેમને રૂ. ૧૫૦૦) મળ્યા હતા.

ખરોડાવ ગાયકવાડને મળવા ગયા

આ અરસામાં વડોદરામાં સોસાઈટીની શાખા કહાડવાનો વિચાર ચાલતો હતો અને તે વખતના મહારાજા ખરોડાવ ગાયકવાડને તે બાબત હાગજ લખેલો પણ તેનો જવાબ ન હતો, એટલે સેક્રેટરીએ કવિને વડોદરા ગાયકવાડને મળવા મોકલ્યા. રેસીડેન્ટ સાહેબ ઉપર મીઠી લઈને ગયેલા એટલે તેમને પ્રથમ

મળ્યા, પણ તેમણે તો કવિના ઉત્સાહ ઉપર ઠંડું પાણી રેડ્યું. અહિં તો રાજ્યમાં ઘણા જુના વિચારના લોકો છે, કાવ્યનું કાંઈ છે, અમે પ્રમુખોપાત રાજ્યમાં સચનાઓ કરીએ છીએ પણ કાંઈ થતું નથી, વગેરે કીધું. પણ આપણા કવિ એમ નિરાશ થાય એવા ન હતા. તે તો દિવાનસાહેબને મળ્યા. કવિતામાં એની સ્તુતિ ગાઇ એને રાજ ક્યાં. સેનાપતિ લાઉ શિંદેને મળ્યા. તેને પણ એ જ પ્રમાણે રાજ ક્યાં અને એમ છેક હજુર સુધી પહોંચવાનો યોગ સાધ્યો. રાજસભામાં જતાં ખંડેરાવ મહારાજને કવિતામાં આશિર્વાદ આપ્યો અને તેમણે કાણુ છો એમ પૂછ્યું ત્યારે કવિએ જવાબ આપ્યો કે,

સ્વદેશ સુધારવાની સમાનો હું સલાસદ,
સુબોધક સભજનોના સાથમાં સામીલ હું.
ઐઠામાં હુઠાણી મહારાણી ગુજરાતી રાણી,
જાણી તેનું દુઃખ ધણી દિલગીર દિલ હું.
હિંદીને મરાઠી હાલ, પામી છે પ્રતાપ પ્રૌઢ,
સ્વદેશી શિથિલ રહી, તે દેખી શિથિલ હું.
કહે દલપતરામ રાજ અધિરાજ સુણે,
ફડી ગુજરાતી વાણી રાણીનો વકીલ હું.

ત્યાર પછી 'ગુર્જરી વિકાસ' એ નામની કવિતા ખંડેરાવ મહારાજને સંભળાવી, તે ઉપરથી નિરાશો અને પુસ્તકાલયો સ્થાપવાનું તેમણે કસુક કર્યું. પણ થોડા વખતમાં તે ગુજરી ગયા અને યોજના મુલતવી રહી.

ફરી મુંબઈમાં

સને ૧૮૬૩ માં ફાર્ગસ સાહેબ મુંબઈની દાખ-કોર્ટના જજ હતા, અને ઘણા વખતથી દલપતરામની સાથે રહેવાનું તેમને બન્યું ન હતું; એટલે બે ત્રણ મહિના પોતાની સાથે રહેવા સોસાઈટીમાંથી રજા લેવાગી તેમને મુંબઈ બોલાવ્યા. આ વખતે પણ કવિને તો ખરસી તથા હિંદુ શ્રીમતોને લાંબી કવિતા સંભળાવવા મુંબઈમાં ખુબ નેડાં આવતાં. સર સોરાળજી જમસેદજી જીજ્ઞાસુ તેમની કવિતાથી ગાડુ પ્રસન્ન થયા હતા અને રૂ. ૫૦૦) નું તેમને ઇનામ આપ્યું હતું. વળી તેઓ જ્યારે અમદાવાદ આવ્યા, ત્યારે સોસાઈટીના ફંડમાં કવિએ તેમની પાસે રૂ. ૨૫૦૦) ભરાવ્યા હતા. એક વખત રોક પ્રેમચંદ રામચંદને અમદાવાદ આવવાનું થયું, ત્યારે તેમને પોતાની કવિતાથી અને સોસાઈટીના કાર્યથી ખુશ કરી તેમની પાસે રૂ. ૧૦,૦૦૦) ફંડમાં ભરાવ્યા હતા. આમ સોસાઈટીમાં દાખલ થતી વખતે તેના ફંડ વગેરે માટે જે સંકલ્પવિક્રમ કવિના મનમાં થયા હતા તે બધા લગભગ પાર પડ્યા.

(અપૂર્ણ)

નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ.

ડૉ. જગદીશચંદ્ર બોઝ અને ચૈતન્યવાદ.

આપણા દેશના સુપ્રસિદ્ધ ડૉ. બોઝના નામથી ભાગ્યે જ 'દાર્ઝિંગ્સ' હશે. એઓ દુનીઆના લુદા લુદા ભાગોમાં જઈ પોતાની શોધો પર વ્યાખ્યાન કરી આવ્યા છે અને જ્યાં જ્યાં એઓ ગયા છે ત્યાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ એમની શોધની ધણી પ્રશંસા કરી છે એટલું જ નહિ, પણ એઓને જગતના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓમાં ધણું હિંચું સ્થાન આપ્યું છે. ડૉ. બોઝ પોતાનો અભ્યાસ યુરોપમાં કરી રહ્યા પછી કલકત્તાની પ્રેસીડન્સી કૉલેજમાં વિજ્ઞાનના અધ્યાપક નીભાયા. ત્યાં એમણે ઘણા અદ્ય સાધનો વડે સંશોધનનું કામ શરૂ કર્યું.

ઝોગણીસમી સદીના અંતમાં જર્મનીના વિજ્ઞાન-વેતા હર્ટ્ઝ વિજ્ઞાનીનાં મોજાં ઉત્પન્ન કરી એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ તાર વગર સંદેશ મોકલી શકાય કે નહિ તેની શોધ કરવામાં સેકાયા હતા. ડૉ. બોઝનું ખ્યાન આ વિષય તરફ ખેંચાયું અને એમણે પણ પોતાના પ્રયોગો શરૂ કર્યા. પ્રો. હર્ટ્ઝને માત્રુમ પડ્યું કે વિદ્યુત્ત મંત્રમાંથી વિજ્ઞાનીનાં મોજાં ઉત્પન્ન કરી શકાય છે અને એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ આવ્યાં મોજાં તાર વગર મોકલી શકાવાં નોંધાં. પ્રો. હર્ટ્ઝે જે પ્રકારનાં મોજાં ઉત્પન્ન કર્યા હતાં તે ધણું જ લાંબાં હતાં અને એમને પ્રયોગ કરતાં માત્રુમ પડ્યું કે આવ્યાં લાંબાં મોજાં દ્વારા વિજ્ઞાનીની શક્તિ બહુ લાંબે મોકલી શકાયે નહિ. આ ઉપરથી એઓ વિજ્ઞાનીનાં ટુંકાં મોજાં ઉત્પન્ન કરવામાં સેકાયા. આ કામ બહુ કઠિન હતું અને લુદા લુદા દેશના વિજ્ઞાનવેતાઓએ પોતાની પ્રયો-

ગણાઓમાં આ બાજતનો નિર્ણય કરવાને પ્રયોગો કરવા માંડ્યા. ડૉ. બોઝ પણ આ કામમાં સેકાયા. અને ધણું જ ટુંકાં મોજાં ઉત્પન્ન કરી શક્યાં. ટુંકાં મોજાં એમણે ઉત્પન્ન કર્યા તો ખરાં પરંતુ વહેવારમાં એનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો. થોડા જ સમયમાં ડૉ. બોઝે પ્રેશક મંત્ર (વિજ્ઞાનીનાં મોજાં એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ મોકલવાનું સાધન) તથા પ્રાકૃક મંત્ર (મોજાં મહણુ કરવાનું સાધન) શોધી કાઢ્યું અને પોતાની શોધ યુરોપના વિજ્ઞાનવેતાઓ આગળ પ્રસિદ્ધ કરી. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓનાં એમનું નામ જાણીતું થયું પણ એમનાં પ્રેશક તથા પ્રાકૃક મંત્રો કે એટલાં તો સૂક્ષ્મ માત્રુમ પડ્યાં કે બદવારમાં તેનો ઉપયોગ કરી શકાયો નહિ. આ પ્રયોગો કરતાં ડૉ. બોઝને એવું માત્રુમ પડ્યું કે ધાતુઓ પર વિજ્ઞાનીનાં મોજાંનો પ્રકાર ચાલુ રાખવામાં આવે તો તે ધાતુને એક પ્રકારનો " ચાર્જ " લાગે છે, અને તે પોતાની મુજા સ્થિતિએ બહુ રહે-લાઈથી ચાલી શકતી નથી. લુદા લુદા પદાર્થોમાં ઉપર ઉપરી કંચન ઉત્પન્ન કરવામાં આવે તો તેને " ચાર્જ " લાગે છે એ વાત વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓમાં જાણીતી હતી. આ ઉપરથી ડૉ. બોઝનું ખ્યાન એક બીજી જ બાજત તરફ ખેંચાયું. ધાતુઓ પ્રાણિની માફક ચાર્જી જાય છે તથા દરેક વસ્તુમાં ચૈતન્ય રહેલું છે એવું હિંદુ ધર્મપુસ્તકોમાં વર્ણિતું હોવાથી, ડૉ. બોઝને વિજ્ઞાનની દ્રષ્ટિએ આ વાત તપાસવાનો વિચાર આવ્યો, અને તેને માટે એઓ સામગ્રી તૈયાર કરવા મંડી પડ્યા. પોતાની શોધની દિશા

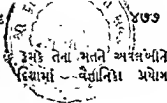
એઓએ બદલી નાંખી અને ત્યારથી આજ સુધી જીવવિદ્યાના ક્ષેત્રમાં એઓ શોધખોળ કરી રહ્યા છે. ડૉ. બોઝે જે શોધ કરી છે તે ધણી મહત્વની છે, પણ ત્યાં સુધી એમની પહેલાં જીવવિદ્યામાં જે મુખ્ય શોધો થઈ હતી તેનો ઇતિહાસ જાણીએ નહિ ત્યાં સુધી એમની શોધનો ખરોખર ખ્યાલ આપણને લાગે જ આવી શકે. આ કારણથી પ્રથમ હું તે ઇતિહાસ હુંકમાં આપવાને પ્રયત્ન કરીશ અને ત્યાર પછી ડૉ. બોઝની શોધ વિષે વિચાર કરીશું.

વિજ્ઞાન એટલે અપરોક્ષ જ્ઞાન. જે જે વાતો પ્રયોગથી સિદ્ધ થાય છે તે વિષે આપણને કદીપણ કોઈપણ જ્ઞાતની શંકા હોઈ શકે નહિ. કેમકે એ જ્ઞાન અપરોક્ષ એટલે પ્રત્યક્ષ છે. વિજ્ઞાનના બે વિભાગ પાકવામાં આવે છે એક, જે જે વાતો પ્રયોગથી સિદ્ધ થઈ છે તે, અને બીજો, પ્રયોગો ઉપરથી જે જે કલ્પનાઓ બાંધી શકાય તે. વિજ્ઞાનવેત્તાઓ હંમેશાં કોઈપણ મત કે વાદને એક અંતિમ સત્ય તરીકે સ્વીકારતા નથી. તેઓને તો કલ્પનાનો મુખ્ય ધર્મ માત્ર સંશોધનનો માર્ગ દર્શાવવાનો હોય છે. સાધારણ મનુષ્ય આવી કલ્પનાઓને યલ્પીવાર અંતિમ સત્ય ગણી તેના પર આચાર વિચાર રચે છે અને તેમ કરવામાં કેટલીક વખતે મોટી ભૂલ કરી ગયે છે માટે ઉતરી પડે છે. આવી ભૂલ જે વાદ ઈંગ્લેન્ડમાં વિકાસવાદના (Evolution) નામથી પ્રસિદ્ધ થયો છે તે સંખંધી થઈ છે. આ વાદને આપણે પરિજ્ઞાનવાદ કે ઉત્કર્ષાતિવાદ કહીશું. આ વાદનો હુંક ઇતિહાસ ઉપર કલા પ્રમાણે આ રચે છે આપવાની ધણી અગત્ય છે તેથી પ્રથમ તેનો વિચાર કરીશું.

ઉત્કર્ષાતિવાદ—લામાર્ક

ઇ. સ. ૧૮૦૫ માં પ્રાણીઓ તથા વનસ્પતિઓના એક વર્ગમાંથી બીજો વર્ગ કેવી રીતે ઉત્કર્ષાત થાય છે તે મેંખંધી ક્રાન્સના એક વિદ્વાન લામાર્કે પોતાનો મત વિજ્ઞાનવેત્તાઓ આગળ રજૂ કર્યો. એણે એમ કહ્યું, કે પ્રાણીઓ તથા વનસ્પતિઓ

હંમેશાં પોતાનું વર્તન સંજોગોને અનુસરીને ચલાવે છે. આ પ્રમાણે સંજોગો સાથે અનુકૂળ થઈ જવામાં તેઓના અમુક અવયવમાં કેટલોક ફેરફાર થાય છે, અને તે ફેરફાર જ્યારે તેની પ્રજા થાય છે ત્યારે તેમાં ઉતરે છે. લામાર્કનો મત શું હતો તે ખરોખર સમજવાને આપણે કેટલાંક દ્રષ્ટાંતો લઇશું. આપણે સર્વ જાણીએ છીએ કે જીરાફ નામના એક પ્રાણી યલ્પી લાંબી ગરદન હોય છે. લામાર્કે એમ કહે છે કે જીરાફના પૂર્વજોની ગરદન બીજી બધાં પ્રાણીઓના જેવીજ હતી, પણ એક સમયે તેઓ એવા સંજોગોમાં મુકાયામાં હોવાં બોધે કે પોતાનો ખોરાક પ્રાપ્ત કરવાને માટે તેઓને ગરદન જરા લંબાવવી પડી હોય; આમ થવાથી તેઓની ગરદનમાં કેટલોક ફેરફાર થયો હશે. તે ફેરફાર તેની જે પ્રજા થઈ તેમાં આવ્યો હોયો બોધે, અને ફરીથી તે પ્રજાને તેઓના સંજોગોને લીધે ખોરાક મેળવવાને માટે પોતાની ગરદન હજુ પણ વધારે લંબાવવી પડી હશે. આવી રીતે તે વધતી ગઈ અને આખરે દશ પંદર પેઢીએ તે પ્રાણીની ગરદનમાં એટલા બધા ફેરફાર થઈ ગયો, કે તે પ્રજા પોતાના દશ કે પંદર પેઢીપરના પૂર્વજોથી આકારમાં તદન જુદી પડી ગઈ. અર્થાત્ મૂળ પ્રાણીની એક નવીન જાતિ કે જોને જીરાફના નામથી ઓળખવામાં આવે છે તેની ઉત્પત્તિ થઈ. એક બીજું દ્રષ્ટાંત લઇએ. આજે જે પ્રાણીઓને શીંગડા છે તેઓ વગર શીંગડાનાં પ્રાણીમાંથી ઉદ્ભવેલાં છે, અને તે કેવી રીતે થયું હશે તે લામાર્કે આ પ્રમાણે સમજાવે છે. ધણી સમયપર શીંગડા વગરનાં પ્રાણીઓ એવા સંજોગોમાં મુકાયામાં હશે, કે તેઓને કાંઈ કારણસર પોતાનું માથું કંઈ વસ્તુઓ સાથે ધસવું પડ્યું હોય. માથાનો આ ભાગ કંઈ થયો અને પેઢીદર પેઢી તે ફેરફાર એટલો તો વધી ગયો કે મૂળ પ્રાણીથી દશ કે પંદરથી પેઢીએ જે પ્રજા થઈ તેમાં શીંગડા આવ્યાં. આ જે દ્રષ્ટાંતો ઉપરથી આપણને એમ લાગે છે, કે લામાર્કના મતમાં કાંઈ સત્ય હોવું બોધે. એમાં એવું કાંઈ નથી

કે જે અસંભવિત અને નહીં-માનવા જેવું હોય. પરંતુ આપણે યાદ રાખવું જોઈએ, કે આ માત્ર લામાર્કનો એક મત હતો અને ત્યાં સુધી તેનું બારીકીથી પરિદર્શન કરવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી તે-મતને આપણે એક અંતિમ સત્ય તરીકે સ્વીકારી શકીએ નહીં. લામાર્કના સમયના વિજ્ઞાનવેત્તાઓએ પણ તેના મતને માન આપ્યું, પણ તે-એકદમ સ્વીકારી લીધો નહીં. તેઓને લામાર્ક એક પ્રકારનો સંશોધનનો માર્ગ દર્શાવ્યો, અને લામાર્કના મતમાં કેટલું સત્ય સમાયેલું છે તે તપાસવાને માટે તેઓએ કેટલાક પ્રયોગો કર્યા. તેઓએ કેટલાક પ્રાણીઓને લઈ તેની પૂછડી કાપી નાંખી, પણ તેઓને એમ માલુમ પડ્યું કે તેઓની જે પ્રજા થઈ તેમાં પૂછડી તો હતી જ. લામાર્કના મત પ્રમાણે પ્રાણીઓમાં એક વાર ફેરફાર થયો કે તે તેઓની પ્રજામાં ઉતરવો જોઈએ. આ પ્રયોગ પરથી ત્યારે એમ સિદ્ધ થાય છે કે લામાર્કનો મત ખરો નથી. આપણે બીજાં એ દ્રષ્ટાંત લઈએ. ચીન દેશના લોકોમાં એવી માન્યતા છે કે જેમ પુરુષ કે સ્ત્રીના પગ નહાતા તેમ તેઓના કુળનું જીવન વધારે. આ દારણ્યથી તે દેશમાં જેવાં છોકરાં જન્મે છે કે તરત તેઓના પગ જકડી નાખવામાં આવે છે, કે જેથી કરીને તે ખરા થઈ શકે નહીં. પરંતુ તે છોકરાંઓ મોટાં થાય છે અને તેમની પ્રજા થાય છે ત્યારે તેના પગ જન્મથી દુંડા હોતા નથી પણ બીજા દેશનાં છોકરાં જેવા જ હોય છે.

અમેરીકાના એક દેશના લોકોમાં પણ ચીન દેશના લોકો જેવી માન્યતા છે. તેઓમાં જેમ મહેરો લાંબો તેમ તે ખૂબસૂરત રહ્યાય છે. આવી માન્યતાને કીચે જેવાં છોકરાં જન્મે છે કે તરત તેઓનાં માથાની બન્ને બાજુ નાનપણથી જ જકડી દેવામાં આવે છે. પરંતુ તેમની પછી જે પ્રજા થાય છે તેનો ચેરો જન્મથી લાંબો હોતો નથી. આ ઉપરથી ત્યારે નક્કી થાય છે કે લામાર્કના મતમાં પ્રાચીન સત્ય સમાયેલું નથી. છતાં વૈજ્ઞાનિકોમાં લામાર્ક એક

ઉચ્ચ સ્થાન-ધરાવે છે કેમકે તેના મતને અવલંબીને લામાર્કે દર્શાવી છે. વિજ્ઞાનમાં-વૈજ્ઞાનિકો પ્રયોગ કરવા લાગ્યા

હાર્વિન

ત્યાર પછી કેટલેક વર્ષે ઈંગ્લાંડમાં ચાર્લ્સ હાર્વિનનો જન્મ થયો. હાર્વિનને બાલ્યાવસ્થાથી જ વનસ્પતિઓનો તથા જંતુઓનો ધ્યાન રાખ્યો હતો. એણે વનસ્પતિ તથા પ્રાણીનો સંબંધી અનેક દ્રષ્ટિકોણે મેળવી અને પોતે કેટલાક પ્રયોગો પણ કર્યા, અને ત્યાર પછી આશરે ચોવીસ વર્ષ સુધી આ બધી દ્રષ્ટિકોણે ઉપર મનન કર્યા પછી ઇ. સ. ૧૮૫૬ માં પોતાનો મત પ્રદર્શિત કર્યો. લામાર્કનું જે વાત તરફ ખ્યાન એવાયું હતું પણ જેનાપર તેણે પુરવું લઈ આપ્યું ન હતું, તેને હાર્વિને ધણી અગત્યની ગણી અને કહ્યું, કે વનસ્પતિ તથા પ્રાણી માત્રમાં નિરંતર આયોઆપ ફેરફાર થઈ શકે છે. આ ફેરફારોમાંથી કેટલાક ફેરફાર એવા હોય છે, કે તેઓ વનસ્પતિ કે પ્રાણીના જીવનની શક્તિને માટે અનુકૂળ હોય છે અને બીજા કેટલાક તેને પ્રતિકૂળ હોય છે. જે ફેરફારો જીવનના વિકાસમાં અનુકૂળ થઈ પડે તેને કુદરત એકદમ પસંદ કરી લે છે, અને તેની જે પ્રજા થાય છે તેમાં તે ફેરફારો વધારે સ્પષ્ટ રીતે જોવામાં આવે છે. કુદરતની આવી પસંદગીથી જે ફેરફારોને પ્રતિ મળે છે તે હમેશાં તેની પછીની પ્રજામાં વંશપરંપરાના નિવરતને અનુસરીને ઉતરી આવે છે. જે ફેરફારો જીવનના વિકાસમાં પ્રતિકૂળ હોય છે, તેનો ક્રમે ક્રમે કુદરત વિનાશ કરતી જાય છે. આ ઉપરથી આપણે સ્વેચ્છાકથી સમજી શકીએ છીએ કે કેટલીક પેઢી પછી જે પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં કુદરતની પસંદગીને લીધે એટલા બધા ફેરફારો થયા હશે, કે તે મૂળ જાતિની તાંબા છાંયે પડી જાય છે. દરેક પ્રાણી કે વનસ્પતિ કુદરતની મદદથી પોતાનું જીવન વધારવાને વારતે નિરંતર પ્રયત્ન કરતાં જ જાય છે, અને તેવા જીવન-સંપ્રદાયમાં જે પ્રાણી કે વનસ્પતિ સુંદરતાને અનુકૂળ થઈ શકે

છે તે જીવે છે અને બાકીનાં બધાં વિનાશ થઈ જાય છે. ડાર્વિનના મત પ્રમાણે ત્યારે પ્રાણી કે વનસ્પતિના ઉત્ક્રાંતિક્રમમાં આપણને ચાર મુખ્ય વાત માન્ય પડે છે. (૧) પ્રત્યેક પ્રાણી કે વનસ્પતિમાં નિરંતર આપોઆપ ફેરફાર થયાં કરે છે. દાખલા તરીકે કેષ પશુ વર્ગનાં બે પ્રાણી કે વનસ્પતિઓ બધી રીતે સરખાં હોતાં નથી. (૨) આ ફેરફારોમાં તે પ્રાણી કે વનસ્પતિના વિકાસ થાય એવી રીતે કુદરત ફેરફારોમાંથી કેટલાએકને પસંદ કરી તેમાં વૃદ્ધિ કરે છે. (૩) કુદરતની પસંદગીથી જે ફેરફારોને પુષ્ટિ મળે છે તે તેની પછીની પ્રજામાં ઉતરી આવે છે, જે નિયમને અનુસરીને આ પ્રમાણે થાય છે તેને વંશપરંપરાનો અથવા તે અન્યથા (Hereditary) નો નિયમ કહેવામાં આવે છે. (૪) પ્રત્યેક પ્રાણી કે વનસ્પતિ પોતાના જીવનની વૃદ્ધિ થાય તે માટે પ્રયત્ન કરે છે અને એવા જીવન-સંક્રામમાં જેઓ સંતોષોને અનુસરી જઈ શકે છે, તેઓ જીવે છે અને બાકીનાં ક્રમે ક્રમે વિનાશ થતાં જાય છે.

‘કર્વિન’ આ મત વિજ્ઞાનવેત્તાઓએ તરત સ્વીકાર્યો, અટકું જ નહિ પણ તેને ધણું મોટું સ્વરૂપ આપી દીધું. વનસ્પતિ કે પ્રાણીના એક વર્ગ-માંથી બીજાં અને તેમાંથી ત્રીજાં એમ કરતાં કરતાં આખરે મનુષ્ય જાતની ઉત્પત્તિ થાય છે. જ્યારે આવી રીતે ‘કર્વિન’ પ્રાણી માનવી ઉત્પત્તિનું કારણ સમજાવ્યું, ત્યારે ઉત્ક્રાંતિના તત્વવાની હર્બર્ટ સ્પેન્સરે પર્ણ પોતાનો મત પ્રસિદ્ધ કર્યો. હર્બર્ટ સ્પેન્સરે એવો મત પ્રતિપાદન કર્યો, કે ડાર્વિનનો ઉત્ક્રાંતિવાદ એકલા વનસ્પતિ અને પ્રાણીને લાગુ પડે છે એમ નથી, પરંતુ એવી જ જાતનો ક્રમ આખા વિશ્વમાં પ્રવર્તી રહ્યો છે. ‘કર્વિન’ અને હર્બર્ટ સ્પેન્સરના અનુયાયી તેઓનો મત સ્વીકારી કુદરતના જુદા જુદા વિભાગોનું સંશોધન કરવા મંડી પડ્યા. તેઓએ આ મતને અવલંબીને નવાં નીતિધારણાં થકી કાઢ્યાં. સમાજની ઉત્પત્તિનું કારણ તેઓને હાથ આવ્યું હોય એમ તેઓને લાગ્યું. કુટુંબમાં સૃષ્ટિના ક્રમનો

ખુલાસો કરવાને માટે જીવે તેઓને એક કુટુંબ મળી હોય તે પ્રમાણે તે ખુલાસો તેઓ કરવા લાગ્યા. વનસ્પતિમાંથી પ્રાણીની અને પ્રાણીમાંથી મનુષ્યજાતિની ઉત્ક્રાંતિ થતી હોય, તો સ્વાભાવિક રીતે એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થઈ શકે, કે નિર્જીવ પદાર્થોમાંથી સજીવ પદાર્થોની ઉત્ક્રાંતિ થઈ શકે કે નહિ? દી-ડોલ, હકરલી અને હેકલ જેવા વિજ્ઞાન-વેત્તાઓને તો આ પ્રશ્નનો ઉગર આપવામાં કાંઈ પણ જાતની મુશ્કેલી જણાઈ નહિ. તેઓએ કહ્યું કે નિર્જીવ અને સજીવ પદાર્થોના જે બે વિભાગો પદ્મ-મેલા છે તે માત્ર કૃત્રિમ છે અને વાસ્તવિક રીતે કુદરતમાં આવા વિભાગ જેવું કાંઈ જ નથી. અર્થાત્ સજીવ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ નિર્જીવ પદાર્થોમાંથી જ થયેલી હોવી જોઈએ. એક સૂક્ષ્મ રજકણથી માંડીને ઠીક મનુષ્યજાતિ સુધી એક સળંગ સાંકળ હોવી જોઈએ, અને ક્રમે ક્રમે એક સ્થિતિમાંથી બીજામાં અને બીજામાંથી ત્રીજામાં એ પ્રમાણે ઉત્ક્રાંતિ થયાં કરે છે. આ વિજ્ઞાનવેત્તાઓએ એટલે સુધી પોતાનો મત દર્શાવ્યો કે જીવ અને ચૈતન્ય જેવું કંઈ છે જ નહિ અને જે કાંઈ છે તે પરમાણુઓની અમુક ગોઠવણ અને ગતિને લીધે જ છે. વિજ્ઞાનની પરિપક્વતા પ્રમુખ તરીકે દી-ડોલે પોતાનો મત વધારે સ્પષ્ટ રીતે મુક્યો. એણે કહ્યું કે “ચૈતન્યનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપોનું ઉત્પત્તિકારણ મને તો દ્રવ્ય (matter) કે પ્રકૃતિમાં જ હોય એમ લાગે છે.” આવી જાતનો મત વિજ્ઞાનવેત્તાઓ તેમ જ આમાન્ય લોકો પીમે ધીમે સ્વીકારવા લાગ્યા, કેમકે એ મત પ્રયોગો ઉપર રચાયો હતો, અને ઘણી ભારે દલીલોથી તેનું પ્રતિપાદન થયું હતું. આ ઉપરાંત કેટલાક લોકોને એ મતમાં જે એક બીજા વિશેષતા માન્ય પડી તે એ હતી, કે તેઓને પોતાના આશયવિચાર જેમ વાળવા હોય તેમ તેઓથી વાળી શકાય. અર્થાત્ લોકોને એમ માન્ય પડવા લાગ્યું કે શુદ્ધ નીતિમય જીવન ગાળવાની ખાસ આવશ્યકતા નથી. વ્યાં ત્યાં આવતા જડવાદ ફેલાવા લાગ્યો અને આપણા હિંદુસ્તાનમાં પણ તેનો પવન વાવા લાગ્યો.

એટલા તો વેગથી આ જડવાદનો પ્રચાર થતો હતો, કે તેની સામા દક્ષર ગ્રીક્ષાંતે યુરોપના તત્ત્વજ્ઞાન કે ધર્મમાં પૂરું સામર્થ્ય ન હતું. માત્ર એક જ ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનમાં લોકોને આવા જડવાદના વખગમાંથી મુક્ત કરવાને જોઈતું બળ હતું અને તે હિંદુધર્મનું તત્ત્વજ્ઞાન હતું. આ સમયે રૂઝીઆનાં ધણાં ચમત્કારી અને વિદુષીબાઈ બ્લેવેર્સ્કિનું એશિઆમાં આવવું થયું. એશિયામાં હિંદુધર્મ તેમ જ અન્ય ધર્મોમાં શું તત્ત્વ સમાવેલું છે તેનો સાત વર્ષ સુધી અભ્યાસ કરીને તેઓ અમુક ઉદેશથી અમેરિકા ગયાં. અમેરિકામાં તે વખતે પ્રેતાવાદનના ચમત્કારો ચાલી રહ્યા હતા. આવા ચમત્કારોથી ધણું અનિષ્ટ પરિણામ આવે છે એમ લોકોને સમજીતોને ખરી આખ્યાત્મિક વિદ્યા શું છે તે બ્લેવેર્સ્કિએ સમજાવ્યું. અમેરિકામાં એમને કર્નલ ઓલકોટનો મેળાપ થયો, અને જે જડવાદ યુરોપ અને અમેરિકામાં પ્રવર્તી રહ્યો હતો તેને નિર્મૂળ કરવાના હેતુથી તેઓએ ઇ. સ. ૧૮૭૫ માં થીઓસોફીકલ સોસાયટી સ્થાપી. સોસાયટીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ચરુઆતમાં મનુષ્યમાં જે શક્તિઓ ઘુમ રીતે રહેલી છે તેનો પૂર્વની બહુ-વિદ્યાને આધારે વિકાસ કરવાનો હતો.

મેડમ બ્લેવેર્સ્કિએ શુભચાન સંહિતા (Secret Doctrine) નામનું એક પુસ્તક લખ્યું અને તેમાં વિદ્યાનની ડાઈ પશુ બાળતોને અનાદર કર્યા વિના એ પ્રમાણે સમજાવ્યું, કે તે બધી વાતોનો હિંદુધર્મના ચૈતન્યવાદને આધારે ઘણી સહેલાઈથી ખુલાસો થઈ શકે છે એટલું જ નહિ, પણ બીજા કેટલીક બાબતો કે જે વિદ્યાનથી સમજાવી શકાતી નથી તે પણ તે વાદને આધારે ઘણી સરજતાથી સમજી શકાય છે. આ પુસ્તક વિદ્વાનોમાં તેમ જ સામાન્ય લોકોમાં વંચાવા લાગ્યું અને “ રીયુ ઓફ રીયુઝ, ” ના તંત્રા સર વીલીયમ રેડે તેની ઘણી પ્રશંસા કરી. કેટલાક વિદ્વાનોને લાગવા માંડ્યું કે આખા જગતનો કમ ચૈતન્યવાદથી વધારે સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય છે, અને સર વીલીયમ કુકસ જેવા મહાન વિદ્યાનશાસ્ત્રી થીઓસોફીકલ સોસાયટી

નીમાં જોડાયા. એમને ચૈતન્યવાદમાં ધણું સત્ય સમાવેલું હોય એમ લાગ્યું, અને વિદ્યાનની પરિવદના પ્રમુખ તરીકે ટી-ડોલના શબ્દો ફેરવી નાંખીને એમણે કહ્યું, કે “ દ્રવ્ય કે પ્રકૃતિનાં જુદા જુદા સ્વરૂપનું ઉત્પત્તિકારણ મને ચૈતન્યમાં હોય એમ લાગે છે. (ટી-ડોલના શબ્દો—“ ચૈતન્યના જુદા જુદા સ્વરૂપનું ઉત્પત્તિકારણ દ્રવ્ય કે પ્રકૃતિમાં રહેલું છે. ”) સર વીલીયમ કુકસના આ શબ્દો પણ અર્થસૂચક હતા પણ તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તેઓ પ્રયોગથી આપી શક્યા નહિ. અહીંઆ વાદ રાખવાની જરૂર છે કે ચૈતન્ય, પ્રકૃતિના જુદા જુદા સ્વરૂપનું ઉત્પત્તિકારણ છે એ હિંદુધર્મનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. ત્યારે આ પ્રમાણે એક સવાલ ઉઠે છે કે સર વીલીયમ કુકસના શબ્દોનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ આપી શકાય કે નહિ? ત્યારે એઓએ આવા ગંભીર અને અર્થપ્રસૂત શબ્દો ઉચ્ચાર્યા ત્યારે પ્રયોગથી તેનો પૂરાવો આપી શકાય એમ નહોતું, પરંતુ કેટલેક અંશે આપણે આજે તે પૂરાવો આપી શકીએ એમ છીએ.

હાર્વિન પછીના વૈજ્ઞાનિકો

ત્યારે યુરોપમાં એક તરફથી જડવાદ પુરા વેગથી ફેલાવા લાગ્યો હતો અને બીજી તરફથી ચૈતન્યવાદનો પ્રચાર થવા માંડ્યો હતો તે સમયે પશ્ચિમ મહાન વિદ્યાનવેત્તાઓ દુનિઆના જુદા જુદા ભાગમાં જીવવિદ્યા (Biology) ના ક્ષેત્રમાં અનેક પ્રયોગો કરી રહ્યા હતા—જર્મનીમાં વાઈઝમેન, ઈંગ્લાંડમાં બેટસન, ફ્રાંસમાં લ્યુગો ડીનીઝ, ઓસ્ટ્રીઆમાં મેન્ડલ અને આપણા દેશમાં મુખ્યત્વે ડૉ. સર જગદીશચંદ્ર બોઝ. પહેલા ચાર વૈજ્ઞાનિકોના અનેક પ્રયોગથી હાર્વિનના મનને એવો તો મોટો ફટકો પડ્યો છે કે આજે હાર્વિનનો મત જે રૂપમાં તેણે દર્શાવ્યો હતો તે રૂપમાં કોઈ પણ વિજ્ઞાનવંતા માન્ય કરતો નથી. સાત વર્ષ ઉપર વિદ્યાનની જે પરિવદ કરાઈ હતી તેના પ્રમુખે એ પ્રમાણે દર્શાવ્યું કે “ હાર્વિન જે મહેનતથી વનસ્પતિ તથા પ્રાણીઓ ગંભીરી દહીકતો એકી કરી હતી તે માટે આપણે આપણી નજર તેની તરફ ફેરવીશું. હું એમ કહ્યું

હું કે આપણે બધા તેની વિદ્વતા, સરળતા અને વિશાળપણનું અનુકરણ કરી શકીએ પણ આને તે આપણને એક મહાન તત્વજ્ઞાનનો ભોધ કરી શકે તેમ નથી. જેમ આપણે દ્યુકેરીઅસ કે લા-માર્કના મતો વાંચીએ તેવી જ રીતે આપણે તેનો ઉદ્ધારિવાદ વાંચવાનો છે.” અર્થાત્ ડાર્વિનના મતમાં કંઈ ઝાઝું સાત્ય સમાવેશ નથી.

ડાર્વિને પોતાની હકીકતો ઉપરથી એમ કહ્યું હતું કે કુદરત પોતાની પમંદગીથી વનસ્પતિ કે પ્રાણીમાં જે આપોઆપ ફેરફાર થાય છે તેને પ્રેરિ આપીને તે વનસ્પતિ કે પ્રાણીનો વિકાસ આગળ બધારે છે, અને આવી રીતે થયેલા ફેરફાર તેની જે પ્રજા થાય છે તેમાં ઉતરે છે. જર્મનીના વાઇઝમેને કેટલાંક વર્ષો સુધી પ્રયોગો કરીને સિદ્ધ કર્યું કે કુદરતમાં આ પ્રમાણે કદી પણ અન્વયની (Hereditary) ક્રિયા ચાલતી નથી. આ વિષયપર વધારે વિસ્તારથી વિવેચન કરવાની જરૂર નથી પણ એટલું જ કહેવું બસ છે કે વાઇઝમેનેના પ્રયોગથી ડાર્વિનના ઉત્ક્રાંતિવાદમાં એક મોટા વિશેષ આવી પડ્યો. એવો જ બીજો વિશેષ ઘુગો ડીવીને પોતાના પ્રયોગથી તેમાં નાખ્યો. ડાર્વિનનું કહેવું એ હતું કે જ્યારે કુદરતમાં વનસ્પતિ કે પ્રાણીના એક વર્ગમાંથી બીજો વર્ગ ઉત્ક્રાંતિ થાય છે ત્યારે કુદરત તેમ કરવામાં કદી પણ કુદકા મારતી નથી પણ ઘણી જ ધીમે ધીમે અતિક્રમણ કરે છે. ડીવીને પોતાના પ્રયોગ પરથી એમ સિદ્ધ થીયું કે જ્યારે જ્યારે એક વર્ગમાંથી બીજો વર્ગ ઉત્ક્રાંતિ થાય છે ત્યારે ત્યારે રહેતે રહેતે અતિક્રમણ નહિ કરતાં કુદરત હમેશાં કુદકા જ મારે છે. ઇ. સ. ૧૮૮૭ માં ડીવીને પોતાની વાડીમાં થતી એક અસુક વનસ્પતિનાં બી જમીનમાં વાંચ્યાં અને તેને માલુમ પડ્યું કે જે છોડ ઉગ્યો તે પહેલી વનસ્પતિથી તદ્દન જુદા જ પ્રકારનો હતો એટલે કે જે છોડ થયો તેનાં પાંદડાંની લંબાઇ, પહોળાઇ તથા આકાર, રંગ વિગેરેમાં એકદમ ફેરફાર પડી ગયો હતો. તે છોડનાં ફરીથી જ્યારે બી વાંચ્યાં ત્યારે તેમાંથી જે છોડ થયો તેમાં પણ એક-

દમ ફેરફાર થયેલો તેને માલુમ પડ્યો. કુદકા ઇ. સ. ૧૮૮૭ થી ૧૯૦૭ સુધી એણે પોતાના પ્રયોગો ખતથી જારી રાખ્યા અને એને માલુમ પડ્યું કે વનસ્પતિની મૂળ જાતમાંથી તે છ નવી જાતો ઉત્પન્ન કરી શકે.

ડાર્વિનના મત પ્રમાણે એક વનસ્પતિમાંથી આટલી ઉત્ક્રાંતિ થતાં સેકેડો વર્ષ લાગે પરંતુ ડીવીનીએ તે માત્ર વીસ વર્ષની અંદર કરી શકે. ડીવી-જના પ્રયોગ પરથી ત્યારે એમ સિદ્ધ થાય છે કે સૂક્ષ્મ રજકણથી માંડીને ઠેક મનુષ્યજાતિ સુધી જે અખંડ સાંકળ ડાર્વિનના અનુવાયીઓએ કહી હતી તેવી સાંકળ કુદરતમાં જોવામાં કદી પણ આવતી નથી. ડાર્વિનનો મત એની પછી જે વૈજ્ઞાનિક થયા તેના પ્રયોગોથી ખોટા દેર છે છતાં ‘આપણે યાદ રાખવું’ જોઈએ કે પશ્ચિમના વૈજ્ઞાનિક ઘણા આ-મલી અને એકનિશવાળા પુરૂષો છે; તેઓ વીસ પચ્ચીસ વર્ષ સુધી પ્રયોગો કરી સર્વ હકીકતો મેળવીને પોતાની અંખરૂં ખાતી થયા પછી જ પોતાનો મત પ્રસિદ્ધ કરે છે. જડવાદીઓએ પોતાના મતમાં બૂલ કરી હશે ખરી પરંતુ આપણને તેમની એક-નિષ્ઠા, પ્રમાણિકપણું અને વિદ્વતાને માન આપ્યા વગર ચાલે જ નહિ.

ઝોનગણીસમી સદીના અંતમાં જ્યારે યુરોપના જૂદા જૂદા ભાગમાં કેટલાક વૈજ્ઞાનિકો જીવરિલામાં શોધખોળ કરી રહ્યા હતા ત્યારે આપણા દેશના સુપ્રસિદ્ધ ડૉ જગદીશચંદ્ર બોઝ કલકત્તામાં પોતાની પ્રયોગશાળામાં ચૈતન્ય મંબંધી પ્રયોગ કરતા હતા. એમના પ્રયોગો વિષે વિચાર કરીએ તે પહેલાં ચૈતન્ય એટલે શું તેનો થોડો ઘણો ખ્યાલ આપણને હોવો જોઈએ. જે આપણે ચૈતન્ય કે જીવનનો અર્થ એવો કરીએ કે જે વસ્તુ હીલચાલ કરી શકે છે, જે પોતાનો ખોરાક પ્રાપ્ત કરી શકે છે, જે પોતાના શરીરમાં વૃદ્ધિ કરી શકે છે, જે પોતાની પ્રજા ઉત્પન્ન કરી શકે છે, જેને વાચા છે અને જે વિચાર કરી શકે છે તેને જ સજીવ વસ્તુ ગણવી, તો આખી સૃષ્ટિમાં એકલો મનુષ્ય જ સજીવ છે અને આખીના અન્ય પદાર્થો નિર્જીવ કે: ચૈત-પરહિત છે.

ને આપણે એમ કહીએ કે જે વસ્તુમાં ઉપર કહ્યાં તે પ્રમાણે વિચાર કરવાની સંજ્ઞા અને વાચ્યા સિવાય બીજાં બધાં લક્ષણો હોય તેને સજીવ વસ્તુ ગણવી તો પણ અને મનુષ્ય સજીવ કહી શકાય, અને બાકીના બધા નિર્જીવ પદાર્થો કહેવાય. આપણે જીવ કે ચૈતન્યનો અર્થ જરા વધારે વિસ્તૃત કરીએ. જે વસ્તુ પોતાનો ભોરાક બનાવી શકે છે, જે પોતાના શરીરનો પ્રદ્ધિ કરી શકે છે, જે પોતાની પ્રજા ઉત્પન્ન કરી શકે છે, તેની વસ્તુમાં પણ જીવ છે એમ આપણે માનીએ તો મનુષ્ય, પણ અને વનસ્પતિ સજીવ વસ્તુ છે અને બાકીની બધી નિર્જીવ છે. આ ઉપરથી સદૃશ સમજશે કે જ્યાં સુધી આપણે ચૈતન્યનો અર્થ નક્કી કરીએ નહિ ત્યાં સુધી તેના પર વિચાર કરવાં તે નિરર્થક છે. ઉપર જે આપણે ચૈતન્યનો અર્થ કર્યો છે તેને આધારે નિર્જીવ અને સજીવ એવા પદાર્થોના બે વિભાગ આપણે પાડી શકીએ. પણ જો એ ઉપરથી આપણે એમ કહીએ કે એ બે વિભાગો કુદરતમાં તદ્દન અલગ છે અને એક વર્ગ બીજા વર્ગમાં ઉત્કર્ષિત થતો નથી તો તે દલીલ કેવળ બૂલભરેલી છે. ડાર્વિનના અનુયાયીઓ પણ એમ જ કહે છે કે જીવ કે ચૈતન્યની વ્યાખ્યા તમારે જે આપવી હોય તે આપો પણ તેમ કર્યા પછી કુદરતમાં નિર્જીવ અને સજીવ એવા બે વિભાગો છે અને એકની બીજામાં ઉત્કર્ષિત થઈ શકતી નથી એમ કહેવાનો તમને કશો અધિકાર જ નથી. ડાર્વિનના અનુયાયીઓની આ દલીલ આપણે સ્વીકારીશું.

ડૉ. બોઝ ચૈતન્ય કે જીવનું (life) સ્વરૂપ એવી રીતે નક્કી કરે છે કે જે વસ્તુ બાહ્ય આધારો (External stimuli) નો પ્રતિવાદ કે ઉત્તર (Response) આપી શકે તે વસ્તુમાં ચૈતન્ય છે. આ વ્યાખ્યા ઘણી વિશાળ છે અને બધાને કદાચ તે માન્ય ન હોય. આ વિષે વધુ વિવેચન નહિ કરતાં ડૉ. બોઝના પ્રયોગો તરફ આપણે નજર કરીએ અને તેમાંથી ચૈતન્યના સ્વરૂપ વિષે આપણે કેવું અનુમાન કરી શકીએ તેનો ત્યાર પછી વિચાર કરીશું.

ડૉ. બોઝના પ્રયોગો

ડૉ. બોઝ પ્રથમ એક માનવનું લઇને તેના બે છેડા પોતાના વિદ્યુતપ્રવાહમાપક યંત્ર (Galvanometer) સાથે તારથી જોડી દીધા. આ પ્રમાણે બંને છેડા યંત્ર સાથે જોડી દઇને તેણે તે માનવનું એક છેડાપર જૂદી જૂદી જાતના આધારો કરવા માંડ્યા. તંત્રનો તે છેડો કાંઈ પણ વસ્તુથી તેણે કેટલીક વખત ટેકો, તે છેડો હાથ પતી તેણે કેટલીક વખત આમળો અને કેટલીક વખત તે છેડાપર ચપ્પુથી કાપ મૂક્યો. તેને માત્રમ પડ્યું કે, જ્યારે જ્યારે આ પ્રમાણે કરવામાં આવતું ત્યારે યંત્રમાં વિજળીનો પ્રવાહ વહેતો હતો. માનવનું બદલે પણ કે મનુષ્યનો કોઈ પણ સ્નાયુ સેવામાં આવે તો તેમાં પણ આવી જ ક્રિયા માત્રમ પડે છે. એટલે કે ઉપર કહ્યા મુજબ તેનાપર જૂદા જૂદા પ્રકારના આધારો કરવામાં આવે તો તેમાં વિજળીનો પ્રવાહ વહેતો માત્રમ પડે છે. માનવનું કે સ્નાયુપર ડૉ. બોઝે જે પ્રયોગો કર્યા તે એણે જ સૌથી પહેલાં કર્યા એમ ન હતું. એની પૂર્વે કેટલાક વૈજ્ઞાનિકોએ આવા જ પ્રયોગો કર્યા હતા અને તેઓને પણ આજુબજુ પરિણામ માત્રમ પડ્યું હતું.

માનવનું કે સ્નાયુને ત્યાર પછી ડૉ. બોઝે ક્યોરોફોર્મ આપ્યું અને પુનઃ તેના પર આધારો કરવા માંડ્યા. તંત્ર કે સ્નાયુ તરફથી વિજળીના પ્રવાહરૂપે કોઈ પણ જાતનો ઉત્તર મળ્યો નહિ. થોડો વખત થોડા પછી તે તંત્ર કે સ્નાયુ આધારોનો પ્રતિવાદ વિજળીના પ્રવાહરૂપે આપતા જણાયા. શરૂઆતમાં વિજળીનો પ્રવાહ જે વહેતો માત્રમ પડ્યો તે ધીમે ધીમે હતો પણ જેમ જેમ વખત વીતતો ગયો તેમ તેમ પ્રવાહનું જોર વધતું જતું બોઝને માત્રમ પડ્યું. જે પ્રમાણે મનુષ્ય ક્યોરોફોર્મની અસરમાંથી મુક્ત થાય છે અને જેમ પ્રથમ તેની જાત્રી મંદ હોય છે પણ ત્યાર પછી તે ધીમે ધીમે વધતી જાય છે તેમ સ્નાયુ અને માનવનું યંત્ર ડૉ. બોઝને જણ્યું. માનવનું એ અને સ્નાયુઓ ઉપર ઝેરની શી

અસર થાય છે તે તપાસવાને માટે તેણે તેને ઝેર આપ્યું. વિજ્ઞાનીના પ્રવાહરૂપે પ્રતિવાદ આપતા તેઓ બંધ થઇ ગયા અને ગમે તેટલા વખત સુધી બેઠી થયા છતાં તથા ગરમ દવાઓના (stimulants) ઉપચાર કર્યા છતાં તેઓ યુનઃ નશ્વત થયા જ નહિ, એટલે કે તેઓ મરણ પામ્યા. જ્યારે ઘણું જ કુમળું ઝેર આપવામાં આવ્યું હતું ત્યારે ડૉ. બોઝને માલુમ પડ્યું કે ગરમ દવાઓ આપ્યા પછી તેઓ ફરીથી નશ્વત થયા અને પહેલાંની માફક બાહ્ય આધાતોના વિજ્ઞાનીના પ્રવાહરૂપે પ્રતિવાદ આપવા લાગ્યા. જો રનાયુ અને જ્ઞાનતત્ત્વ પર એક પછી એક એમ અનેક આધાતો કરવામાં આવે તો તેઓ એકદમ થકી જાય છે અને આધાતોના ઉત્તર આપી શકતા નથી. ચાકમાંથી મુક્ત થયા પછી તેઓ ફરીથી જવાબ આપે છે, એમ ડૉ. બોઝને માલુમ પડ્યું. હવે એક સવાલ ઉઠે છે કે બાહ્ય આધાતોના આપી રીતે વિજ્ઞાનીના પ્રવાહરૂપે જે ઉત્તર આપવામાં આવે છે તેનો અર્થ શું? ડૉ. બોઝ કહે છે કે તંતુઓ અને રનાયુઓમાં આધાતોને લીધે અત્યુક ફેરફાર થતા હોવા નેપ્રમ્ય અને તે ફેરફારોનું પરિણામ વિદ્યુતપ્રવાહ છે.

આવાજ પ્રકારના પ્રયોગો ડૉ. બોઝે વનસ્પતિના જૂદા જૂદા ભાગ પર પણ કર્યા છે. ઝાડનાં મૂળોમાં, થડ, પાંદડાં કે ફુલો પર પ્રયોગ કરતાં એમને એમ માલુમ પડ્યું છે કે તેઓ બાહ્ય આધાતોના ઉત્તર જરૂર જ્ઞાનતત્ત્વ અને રનાયુઓની માફક જ આપે છે. એટલે જ્યારે તેઓના ઉપર ઉપર કલા પ્રમાણે ઠાંઠું પણ પ્રકારના આધાતો કરવામાં આવે ત્યારે તેઓ પણ વિજ્ઞાનીના પ્રવાહરૂપે તેનો ઉત્તર વાળે છે. કમોરોફોર્મથી તેઓની નશ્વતિ થોડા વખત સુધી નટ થઇ જાય છે પણ જો ઝેર આપવામાં આવે તો તેઓની નશ્વતિ દમોદરને માટે નાશ પામે છે. ઝેર જો કુમળું હોય તો ગરમદવાઓથી યુનઃ તેઓને સજીવન કરી શકાય છે અને જ્યારે આ પ્રમાણે તેઓને કમોરોફોર્મ કે કુમળા ઝેરની અસરમાંથી મુક્ત કરવામાં આવે છે ત્યારે પ્રથમ તેઓનો ઉત્તર

ઘણો મંદ હોય છે, પણ રનાયુ કે જ્ઞાનતત્ત્વની માફક ઝાડના જૂદા જૂદા ભાગો ઉપર ઉપરાઉપરી આધાતો કરવામાં આવે તો પાછા તેઓ આધાતોના ઉત્તર આપતા થઇ જાય છે. પણ્યો તથા ઝાડોના જૂદા જૂદા ભાગો ઉપર આધાતો કર્યા પછી જૂદા જૂદા વખતે જે જે ઉત્તરો તેઓ આપે છે તે ડૉ. બોઝે એક જોળ ફરતી ફોટોમાર્શીક પ્લેટપર તોપી લીધા છે. તે ચિત્રોને જો આપણે એક બીજા સાથે સરખાવીએ તો તેમાંથી ઝાડના જૂદા જૂદા ભાગોના ઉત્તર કયા છે અને પરના જુદા જુદા ભાગોના ઉત્તર કયા છે તે ઓળખી શકાતું નથી. જનનેના ઉત્તરોમાં આવું મળતાપણું હોવાથી ડૉ. બોઝ એવું અનુમાન કરે છે કે પણ્યો અને વનસ્પતિમાં એક જ પ્રકારનું જીવનતત્ત્વ છે.

વનસ્પતિપર પ્રયોગો કર્યા પછી ડૉ. બોઝે તેવા જ પ્રકારના પ્રયોગો જેને નિર્જીવ પદાર્થો લેખવામાં આવે છે તેનાપર કરવા માંડ્યા, અને તેમને માલુમ પડ્યું કે ધાતુઓ પણ વનસ્પતિની માફક જ આધાતોના ઉત્તર આપે છે. દાખલા તરીકે તેમણે જૂદી જૂદી ધાતુઓના તાર લઇને તેના બે છેડા વિદ્યુત પ્રવાહમાપક યંત્ર સાથે જોડી દીધા. જ્યારે તેને એક છેડે આધાતો કરવામાં આવ્યા ત્યારે ડૉ. બોઝને નીચલી હકીકત માલુમ પડી:—

- (૧) તારમાંથી વિજ્ઞાનીનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો.
- (૨) જ્યારે તારને કમોરોફોર્મ આપવામાં આવ્યું ત્યારે તેની નશ્વતિ થોડા વખત સુધી નટ થઇ ગઇ અને આધાતોના વિજ્ઞાનીના પ્રવાહરૂપે ઉત્તર આપતાં તે બંધ થઇ ગયો, પણ થોડા વખત પછી તે તારમાં પહેલાંના જેવી જ નશ્વતિ આવી.
- (૩) ઝેર આપવાથી તારની નશ્વતિ દમોદરને માટે નટ થઇ ગઈ; જ્યાં સુધી ઝેર કુમળું હતું ત્યાં સુધી તેને ગરમ દવાઓ આપવાથી તેની નશ્વતિ યુનઃ સજીવન કરી શકાય. (૪) ઉપરાઉપરી આધાતો કરવાથી તાર થોડા વખત સુધી વિજ્ઞાનીના પ્રવાહરૂપે આધાતોના ઉત્તર આપતો બંધ થઇ ગયો અને જલણ થકી ગયો હોય એમ

ધાતુ. થોડા સમય વિશ્રાંતિ આપ્યા પછી પુનઃ તેમાં જગૃતિ આવી અને પડેલાંની માફક આધાતોનો ઉત્તર તે આપી શકે. વ-રપતિ અને પશુઓના જુદા જુદા લાગના ઉત્તરોની આકૃતિ જેવી રીતે ડૉ. બોઝે નોંધી લીધી હતી તેવાજ રીતે એક ફોટો-ગ્રાફિક પ્લેટપર ધાતુઓના ઉત્તરની આકૃતિ પણ તેમણે નોંધી લીધી. આ બધી આકૃતિઓ સરખાવતાં તેમને માલુમ પડ્યું કે બધી રીતે તેઓ સરખી હતી. આવા બીજા અનેક પ્રયોગો કરીને ડૉ. બોઝે એવો મત દર્શાવ્યો છે કે આધાતોનો વિજળીના પ્રવાહરૂપે ઉત્તર આપવો એજ જીવનકે ચૈતન્યનું ચિન્હ કે લક્ષણ છે, અને એ દૃષ્ટિએ જોતાં નિર્જીવ અને સંજીવ જેવા બે વિભાગ પાડવામાં કાંઈ ઝાઝો અર્થ સમાયેલો નથી. એઓ કહે છે કે નિર્જીવ અને સંજીવ પદાર્થોમાં એજ જીવનતત્ત્વ સમાયેલું છે. ઈંગ્લેન્ડની શેપ્થર્સ સોસાયટી આગળ પોતાની શોધ મુકતાં એમણે જણાવ્યું હતું, કે “ જે આજે મેં શોધ કરી છે તેવી શુદ્ધ મારા પૂર્વજોએ હિંદુસ્તાનમાં પાંચ હજાર વર્ષપર ગંગાના તટ ઉપર કરી હતી. અને મને પોતાને વિજ્ઞાનની પદ્ધતિએ તે શોધ કરવાનો વિચાર મારા શાસ્ત્રમાંથી મળી આવ્યો હતો. ” ડૉ. બોઝના આ શબ્દો તદ્દન ખરા છે. પરંતુ એક સવાલ એ ઉઠે છે કે ડૉ. બોઝે જીવનતત્ત્વ શું છે તે શોધી શક્યું છે અર્થ ? કેટલાક નિર્જીવ પદાર્થો, વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓમાં રહેલા ચૈતન્યનું સામ્ય કેટલેક અંશે શોધી શક્યું છે અર્થ, પરંતુ જે જીવનતત્ત્વ આપણા પૂર્વજોએ ગંગાના તટ પર બેસીને શોધી શક્યું હતું તેનો ખુલાસો તેમાંથી મળી આવતો નથી. આ કહેવામાં તેમની શોધની મદદમાં ઘડાડો થતો નથી; એમની શોધમાંથી સંપૂર્ણ ખુલાસો ન મળતો હોય તોપણ તે ઘણી જ મહત્ત્વની ગણાશે. બધા નિર્જીવ પદાર્થો કાંઈ ધાતુની માફક આધાતોનો ઉત્તર આપતા નથી અને ન્હાં સુધી તેનો ખુલાસો થઈ શકે નહીં તથા ડૉ. બોઝના પ્રયોગોમાં ધાતુઓ, વનસ્પતિઓ, જાનતંતુઓ અને સ્નાયુઓ જેથી મરણ પામતા જણાયા

હતા તેનો ખુલાસો ન્હાં સુધી સંપૂર્ણ રીતે થઈ શકે નહીં ત્યાં સુધી જે જીવનતત્ત્વ વિશે ડૉ. બોઝ કહે છે તેને વિષે હાથેશાં પ્રશ્ન તો રહેશે જ. ઉપર વર્ણવેલા ડૉ. બોઝના પ્રયોગોપરથી નીચેના પ્રશ્નો ઉપરિચિત થાય છે:—

(૧) કેટલાક નિર્જીવ પદાર્થો તથા ધાતુઓ કે જેમાં ડૉ. બોઝને જીવનતત્ત્વ માલુમ પડ્યું છે તે બે વચ્ચેના અંતર કેવી રીતે પૂરી શકાય ?

(૨) સ્નાયુઓ, જાનતંતુઓ વિગેરેના મૃત્યુ વિષે ડૉ. બોઝ વાત કરે છે તે સ્થિતિ કદા છે ? અર્થાત્ મૃત્યુ એટલે શું ? અને

(૩) જીવનતત્ત્વ એટલે શું ?

ઉપરના ત્રણ પ્રશ્નો વાસ્તવિક રીતે ત્રણ નથી પણ એકજ છે, કેમકે જીવનતત્ત્વ એટલે શું એ પ્રશ્નો ઉત્તર બે આપણે આપી શકીએ તો તેમાંજ બીજા બે પ્રશ્નોનો જવાબ આપી જાય છે. પ્રથમ તો એ સવાલ ઉભો થાય છે કે વિજ્ઞાનથી ચૈતન્યનો પૂરેપૂરો ખુલાસો થઈ શકે ખરા ? ડૉ. બોઝના પ્રયોગ ઉપરથી એટલી તો વાત સિદ્ધ થાય છે ખરી કે જે પદાર્થોને નિર્જીવ લેખવામાં આવ્યા છે તેમાંના કેટલાકમાં તથા વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓમાં એક પ્રકારનું જીવનતત્ત્વ છે; પરંતુ બીજા કેટલાક નિર્જીવ પદાર્થોમાં તેવું તત્ત્વ માલુમ પડતું નથી એટલે પુનઃ તેનો તેજ સવાલ ઉપરિચિત થાય છે, કે જીવનતત્ત્વ અથવા ચૈતન્ય એટલે શું ? કુદરતની એવી કઈ પ્રક્રિયા છે કે જેને લીધે ધાતુઓમાં જીવનતત્ત્વ ઉદ્ભવે છે ? મને તેટલા પ્રયોગો કરવામાં આવે તે છતાં પણ આપી જતો પ્રશ્ન વારંવાર પૂછવા. વિના રહેશે નહીં, કેમકે ચૈતન્યનો અર્થ શું છે તેને જ વિષે વિદ્વાનોમાં ગતમેદ છે. જો કે વિજ્ઞાન એ વિષયનો નિર્જીવ સંપૂર્ણતાથી કરી શકે નહીં તોપણ એનો નિઃશંક છે કે તે તેનાપર ઘણા પ્રયત્ન નોંખી શકે. આ સંજોગમાં કેટલાક વર્ષ ઉપર ઈંગ્લેન્ડના ફિઝીઓલોજીસ્ટ ફોર્સ્ટરે પોતાનો મત દર્શાવ્યો હતો તે જણવાની ઘણી અગત્ય છે. એમણે

વાતાવરણમાં થતા ફેરફાર કેટલીક વખતે આડપાન આપણાં કરતાં વધારે સારી રીતે પારખી શકે છે. એક વખતે ડૉ. બોઝ આડપાન પર પ્રયોગ કરતા હતા. તેમને ગાઝુમ પડ્યું કે આધાતોનો ઉત્તર તેઓ સારી રીતે આપતા ન હોતાં. આતું કારણ ડૉ. બોઝને સમજાયું નહિ. આકાશ તરફ નજર કરતાં તેમને જણાયું કે એક વાદળું કેટલેક છેટેથી આવતું હતું. તે પસાર થઇ ગયા પછી ફરીથી તેમણે તે આડપર પોતાના પ્રયોગો અજમાવ્યા, અને તેમને જણાયું કે તે આધાતોનો ઉત્તર ખુબ સારી રીતે આપવા લાગ્યું. વાદળાને લીધે તે આડની સચેતન શક્તિ મંદ પડી ગઇ હતી, અને જેવું વાદળું પસાર થઇ ગયું કે તરતજ તે શક્તિ જન્યત થઇ અને તે ફરીથી આનંદમાં આવી ગયું. વનસ્પતિને આવી રીતે ધણીયાર શોક તથા આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે. જો કે આપણાથી તે સમજાતું નથી છતાં ડૉ. બોઝ તેમનાં આનંદ અને શોકમાં ખુબ સારી રીતે સાગ લઇ શકે છે. એઓએ પોતાના બાગમાં એવી ગોઠવણ મૂકી છે કે જેને વાદળાંઓ આકાશમાં ચડી આવે તેની નોંધ તે બાગનાં આડપાન દરરોજ લેવા કરે. અને આવી રીતે ડૉ. બોઝ પોતાના મિત્રોને યોગ્ય આનંદ કે શોક સમજાવે છે. ડૉ. બોઝ કહે છે કે વનસ્પતિઓની સચેતન શક્તિ અપણા કરતાં વધારે તીવ્ર હોય છે પણ આ માનવું

કેવળ જાણીતું છે; કેમકે ઉપર આપણે જોયે ગયા તે પ્રમાણે ચૈતન્ય ચાર પ્રકારનાં હોય છે. વનસ્પતિની અંદર રચૂળ કે સામાન્ય ચૈતન્ય તથા અત્યંત ચૈતન્ય સિવાય બીજા કોઇ પણ પ્રકારનું ચૈતન્ય માલુમ પડતું નથી, પરંતુ મનુષ્યની અંદર તે કે ચાર પ્રકારનાં ચૈતન્ય મળી આવે છે. વાતાવરણમાં થતા અમુક ફેરફાર “બેરોમીટર” નામનું એક મનુષ્યના કરતાં વધારે સારી રીતે પારખી શકે છે. અથવા તો કેટલાંક જનાવરોની ધાર્મિક અજ્ઞા કરતાં વધારે તીવ્ર હોય છે તે પરથી આપણે એ પણ એમ કહેતા કે નથી કે “બેરોમીટર” અથવા તો તે જનાવરોની સચેતન શક્તિ આપણ કરતાં વધારે છે. તેજ પ્રમાણે વનસ્પતિની શક્તિ રક્તિ આપણા કરતાં વધારે છે એમ જાણવા આસ કારણ નથી. અમુક પ્રકારની સચેતન શક્તિ જનાવરોમાં તથા બીજા કોઇ પ્રકારની સચેતન શક્તિ વનસ્પતિમાં વધારે મળી આવે તોપણ ચાર પ્રકારની સચેતન શક્તિની દૃષ્ટિએ તે તે મનુષ્યમંથર સમાન હોય છે.

હુસમનરામ કપૂરરામ મહેતા

મીરાબેડી ભીલઆશ્રમ

અલોદ તાલુકામાં મીરાબેડી ગામે મુજરાત અંત્યજ કાર્યાલય તરફથી ભીલ આશ્રમ સ્થાપવામાં આવ્યો છે તેનું એક જાહેર સંમેલન ગઇ મકરસંક્રાંતિને દિવસે કરવામાં આવ્યું હતું. તે પ્રસંગે તેના દોઢ વર્ષના કાર્યના હેવાલ તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો, તેમાંની મુખ્ય હકીકત નીચે મુજબ છે:-

મુજરાત અંત્યજ કાર્યાલય તરફથી આશ્રમની સ્થાપના સંવત્ ૧૯૭૮ ના ફાગણ વદ ૮ ને રવિવારે થઈ, પણ આશ્રમનું ખીજ સંવત્ ૧૯૭૭ના શાદ્રપદ માસમાં નંખાયું હતું. ગતવર્ષે દરમ્યાન (સન ૧૯૨૧ ના) દુષ્કાળના કાર્યકર્તાઓએ ગામડે ગામડે ફરી ભીલભાઈ-ઓની સ્થિતિ નિહાળી. એમને લાગ્યું કે ભીલ કોમને કેળવણીની ધણી જરૂર છે. સંવત્ ૧૯૭૭ ના શાદ્રપદ માસમાં મીરાબેડીમાં એક સાખા ખોલવામાં આવી. મહાનનો અસાધ્ય હોવાથી તે વખતના સિદ્ધક જાણ નંદલાલ ઠાકોર અનેક અડચણો વેડી મુપડે મુપડે જઈ ભીલ બાળકોને ભણાવતા. સંવત્ ૧૯૭૭ ના અશ્વિન માસમાં આશ્રમ સ્થાપવા મઠિ દોહદ-ઝાંઝાદની સડકના માધ્યમર આરાદે પાંચ એકર જમીન વેચાતી હોવામાં આવી. ત્યાં હાલ પાકું મકાન, કુવે અને નાનો પણ સુંદર બગીચો છે, જે તે વખતે ન હતો. એ આખી ટેકરી ખાખરાનાં ઝાડ-વાળી, ઠંડા ધાસવાળી અને યજ્ઞ વર્ષની પડતર હતી. તેમાંથી થોડીક જગાપર માત્ર પતરાડું છાપડે જ બાંધવામાં આવ્યું હતું. સં. ૧૯૭૮ ના કાર્તિક માસથી સાળા નિયમિતપણે આવવા લાગી. ને વખતે સિદ્ધક વરસાદની ઝડીઓનાં અને સાયરાળાની ઠંડકતી કંઠીમાં બેઠા વગરના છાવરા નીચે રહીને ભીલ બાળકોને ભણાવતા અને રાત્રે મહાભારત, રામાયણમાંથી નીતિની કથાઓ સંભળાવતા. સાથે એક રત્નિસાળા પણ રાખવામાં આવી હતી જેમાં સાત વિદ્યાર્થીઓ દાખલ થયા, પણ તેઓ થોડા દિવસ આવ્યા બાદ આવતા બંધ થયા. કાર્તિક સુદ

૧ થી ફાગણ વદ ૭ સુધી એટલે આશ્રમ સ્થપાયો ત્યાં સુધીમાં કુલ ૪૦ વિદ્યાર્થીઓ દાખલ થયા અને ૩૬ વિદ્યાર્થીઓ નાસી ગયા; બાકીના ચાર વિદ્યાર્થીઓ સાળા રાત્રે થઈ ત્યારથીજ આવતા હતા. તેમાંનો એક વિદ્યાર્થી હતો પણ આશ્રમમાં છે. એમના અને અજ્ઞાનના અધકારમાં હજારેલા ભીલ બાળકોને પોતાની પ્રકૃતિ વિશ્લેષણવાનું કામ લાગે છે અને એમ જ કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ થોડા દિવસ ભણવા આવ્યા બાદ નાસી જાય છે. કેટલાક તો તર્ફન એમને લીધે જ નાસી જતાં તે નીચેના દાખલાથી જણાયો. મળસાર માસમાં એક વિદ્યાર્થીને ભણતાં ભણતાં ફેફસ (યુલ્ક) થઈ આવ્યું, જેથી એ અને એના ગામના ખીલ ચાર ઇલાઓ કાયમને માટે આવતા બંધ થયા.

આશ્રમની સ્થાપના

સં. ૧૯૭૮ ના પોષ માસમાં મહાનનો પાચો નંખાયો. લાઇથી જેઠાણે મહાન બંધાવવાનું કામ લેવાડી લીધું, અને અનેક પ્રકારની મુશ્કેલીઓ વેડી મહાન અને કુવે ચામાસુ આવે તે પહેલાં તૈયાર કર્યા. ફાગણ વદ ૮ ને રવિવારે આશ્રમની સ્થાપના ચાર વિદ્યાર્થીઓથી કરાઈ; તે પછી ઉપર જણાવ્યા મુજબ કેટલાય વિદ્યાર્થીઓ આવ્યા અને ગયા. આખરે દોહદ, ઝાંઝાદ તાલુકાના ૧૧ ગામના મળીને ૧૯ અને અત્રેથી ૨૦ માઇલ દૂર આવેલા બારીઆ સ્ટેટના એક ગામનો ૧, એમ કુલ ૧૨ ગામના ૨૦ વિદ્યાર્થીઓ છે. યોડેશ ઉપરાંત પાવડી ગામના ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ શાવલ માસથી આવે છે. કુલ સંખ્યા ૨૩ ની છે. આમાંના બાળવર્ગમાં ૫, પહેલા ધોરણમાં ૧૧, ત્રીજા ધોરણમાં ૪ અને ચોથા ધોરણમાં ૩ છે. કુલ, આશ્રમમાં દાખલ ગનાર વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૪૭ ની છે અને નાસી જનારની સંખ્યા ૨૭ છે.

રહેણી કરેણીમાં ફેરક

વિદ્યાર્થીઓનું નાસી જવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે એમને ઘર એ વિદ્યાર્થીઓ ગમે તે વખતે ગમે તેની.

નીતે કામ કરે છે, વખતે ક્ષમતે ખાય છે, મરણ પડે ત્યારે ઉધે છે, વિગેરે અનિયમિતપણું હોય છે અને પાશવ વૃત્તિને ઉશ્કેરનારાં અનેક કાર્યો એઓ કરે છે. અને આશ્રમમાં પહેલો પાઠ નિયમિતતાનો બહુવાનો હોય છે નિયમસર ઠંકવું, ખાવું, કામ કરવું, સુવું, તેમજ નીતિવાણું વર્તન રાખવું એ એમને ધણું કપરું લાગે છે. તેથી કેટલાક થોડા દિવસમાં ગજરાઇને નાસી ન્ય છે.

વિદ્યાર્થીઓ શરૂઆતમાં અને આવે છે ત્યારે કેવા હોય છે તે આપણે એકાદ બીજાના કુપડામાં જઈએ અને એના બાળકોને નજરે નિહાળીએ ત્યારે માલુમ પડે છે. પહેલા અને આવે છે ત્યારે 'દા' કે 'ના' જવાબ આપી રાહતા નથી. જ્યારે કંઈ પૂછીએ ત્યારે આંખો ફાટી સામું જોયે, ચાંતો નીચું માથું ધાલી જમીન જોતર્યા કરી. તેઓ ખૂબ દબાએલા હોય એમ વર્તન રાખે છે. એક મહિનામાં એમનામાં ઇશ્વર ફેરફાર થાય છે; હવે તે જવાબ આપી શકે છે, કંઈક હિંમત આવે છે. અલગથામાં પણ હરવા ફરવાની છૂટ લે છે અને ચોકખાઈ રાખતાં શીખે છે. નવા વિદ્યાર્થીઓ સાથે કામ લેવામાં શિક્ષકોને પણ ધણી જાતની મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડે છે. વાણીની ચોકખાઈ તથા શરીરની ચોકખાઈ વિશે ધ્યાન આપવું પડે છે. બહુવાની શરૂઆતમાં એક મહિના નકામો ભય છે. એમને આ સર્વ અભવબળી અને બેદ બેરહું લાગે છે. કંઈક નહીંતા થયા પછી બહુવામાં સાધારણ ડીક ચાલે છે, તોપણ એમના ઉચ્ચાર સુધરતાં ધણી વખત ભય છે અને ચ, છ, સ, રમાં એટલો બધો ગોટગોટ કરી નાખે છે કે કંઈ અક્ષર બોલે છે તે સમજાતું નથી. લખવામાં પણ કાના માનની ભૂલ હોય જ. અગીઆર વિદ્યાર્થીઓ ને પહેલા ધોરણમાં છે એમણે બાળવેળાથી જ મહિનામાં પૂરી કરી છે એ નહુવા જેવી બાળત છે.

એમને મટિ મુખ્ય ખોરાક દાળભાત ને પકં ન રાખતાં તેમના ધરનો જ ખોરાક એટલે કે મકાઈનો રાખ્યો છે. કોળમાં ચણા, અડદ ને મગ રાખ્યા છે. ગળ હપ-રાંત વધારેલી જરૂરીઆતો અવિશ્વમાં લેખને ઘેર ભય ત્યારે જોત ૩૫ ન થઈ પડે મટિ એમના ધરનો ખોરાક જ રાખ્યો છે. ગયા છ માસ સુધી નોકરના અભાવે, વિદ્યાર્થીઓ સ્વાધ્યયનો પાઠ સારી પેઠે ભણ્યા. તેઓ વારા ફરતી રસોઈ કરતા, પાણી ભરતા અને બીજું રસો-કાના અંગુડું તમામ કામ કરતા.

દાલ એ માસથી પાતળાં લાકડાંના અભાવે તેઓ લાકડાં પણ ફોડે છે. ઝાડું કાઢવાનું કામ કાયમ વિદ્યાર્થીઓ જ કરે છે. સ્વચ્છતા વિશે એ કોમને ખૂબ શીખવાનું છે. બાલોનાં કુપડાં જોઈશું તો કચરાનો પાર નહિ અને ટોરાંનાં છાંયુતર ગમે ત્યાં પડ્યાં હોય. ઝાડું કાઢવાની ટવ પડવાથી સ્વચ્છતા વિશે એ પુરેપુરા વારંવાર થાય છે. કાકામાં ધના ભગત નામના એક હોંશિયાર અને અનુભવી માણસને આશ્રમમાં નોકર રાખ્યો છે.

વિદ્યાર્થીઓની જરૂરીઆતો એમના પ્રમાણમાં વધુ વધારી નથી. કપડામાં દરેક બાળક પાસે ૧ ધોતીડું, ૧ જંડી, ૧ કુડરું અને ૧ લંગોટ રહે છે. પથારીમાં ૧ હલકું ગાદરું, ૧ ચાદર અને ૧ કામળો છે ને કંઠીમાં પણ પુરતું છે. દર રવિવારે કપડાં ધોવા મટિ સાણ અપાય છે. વિદ્યાર્થીઓ હંમેશાં ઠંડ પાણીએ ન્હાય છે તેમજ કપડાં હાથે ધુવે છે.

હું'મેરાનું' કામ

એમનો નિત્યક્રમ:-વિદ્યાર્થીઓ ૫-૩૦ કલાકે ઊંઠે શિયાળામાં આથી અરધો કલાક મોડું થાય છે. પછી હાથ મઠોં ધોઈ પ્રાર્થના ૧ થોડો કરે છે. અરધો કલાક પ્રાર્થના કર્યો પછી, શાલુ, પાણી, ચીચાદિ ક્રિયા કરે છે. ૭ થી ૮ સુધી વાંચે છે. એ સંખતમાં વારા પ્રમાણે ચાર વિદ્યાર્થીઓ મકાન અને બગીચો વાળી કાઢી સાફ કરે છે. પછી ૧૧ કલાક સુધી સુતર કાંતે છે. થોડા ઉકારાઓ મટિ સુતારી કામ રાખવા વિચાર છે, અને પેસાની સવડ થયે થોડી મુદતમાં એક કામ રાખવામાં આવશે. ૬-૩૦ થી ૧૦-૩૦ સુધી ન્હાવા પોવાનું કામ કરે છે. પછી બોજન કરી થોડો વખત આરામ લેઈ ૧૧-૩૦ થી ૩-૩૦ સુધી નિરાળમાં બેસે છે. થોડા વીસામાં જાદ ૧૧ કલાક સુધી ખેતીનું કામ કરે છે. અહીં ખેતી ઉપર ખાસ લક્ષ અપાય છે. બગીચા તથા કુવા પાસે કાંદા, મેથી, અને ધાણાના કચારા છે. એ વિદ્યાર્થીઓની જ મહેનતનું પરિણામ છે. બગીચાને પાણી પાવાનું અને ગોડામણ વિગેરે કામ સાંજના વખતમાં થાય છે. બગીચાને સુંદર બનાવવા તેમજ નવી નતનાં વાવેતર કરી વિદ્યાર્થીઓને પાઠ આપવા મટિ બાદશી જેઠાલાલ ખૂબ મહેનત કરે છે. સાંજના પાંચથી છ સુધી ફ્રીલ ચોટો રમત ગમત કરે છે. ફ્રીલ સાથે સ્વદેશ-બકિતનાં અને બાળકોને મજા પડે એવાં બોત્તો ગવડા-વાય છે. સંપત્તિને વાણ કર્યા પછી ૮ વાગે પ્રાર્થના કરે છે, સાથે આનંદ આપે એવી નીતિબોધક વાર્તાઓ કહે-

નામાં આવે છે. ઇશ્વર સંબંધી જ્ઞાન કરાવવાનું અને બાળકોનું આરિય સુખાર્તું એ આશ્રમનો ખાસ ઉદ્દેશ છે.

આર્થિક સ્થિતિ

આશ્રમ સુધીમાં એટલે નવ માસમાં કુલ ખર્ચ રૂ. ૩,૮૩૦-૨-૫ થયો છે. જેમાંથી મકાનને કુવાનો રૂ. ૨,૨૪૯-૧-૯ બાદ કરતાં રસોડાનો ખર્ચ રૂ. ૧૧૬-૨-૪, પગારનો ખર્ચ રૂ. ૫૫૫-૦-૫, કપડાં પચારીનો ખર્ચ રૂ. ૧૫૩-૮-૯, સાબુ દવાખતીનો ખર્ચ રૂ. ૫૧-૪-૧૧, તેમજ પરચુરણ ખર્ચ રૂ. ૩૦૫-૦-૩ થયો છે. પરચુરણ ખર્ચમાં પુસ્તકો, સ્લેટો, ઉધોગ, પુસ્તકાલય વિગેરે બાબત આવી જાય છે. દરેક છાત્રાને બહુવચનો, આધાખર્ચનો તથા કપડાં વિગેરેનો એક વર્ષનો કુલ ખર્ચ આશરે ૧૦૦ રૂપિયા સુધીનો થાય છે.

હાલમાં બે શિક્ષકો કામ કરે છે. મદદનીરા શિક્ષક બાઈ રૂપાલ જાવજીભાઈ પરમાર છે. તેઓ બંને બીલ

છે; એમણે મુલાલીઆ બીલ સ્કુલમાંથી વર્નાક્યુલર ફાઇનલની પરીક્ષા પસાર કરી છે. મુખ્ય શિક્ષક તરીકે બાઈ ડાલાભાઈ જવજીભાઈ નાયક કામ કરે છે. આ આશ્રમમાં એક ન્હાની લાયબ્રેરી છે જેનો લાભ હીક લેવાય છે.

દવાખાનું

આશ્રમમાં મૂળરૂપે આરોગ્ય મંડળ તરફથી એક ન્હાનું દવાખાનું સંભવમાં આવ્યું છે. ૧૯૭૮ ના ફાગણ વદ ૫ થી ઓગસ્ટ સુધીમાં જુદા જુદા ગામોના મળી કુલ ૬૧૩ માણસોએ એ લાભ લીધો છે. દવા રૂ. ૧૦-૦-૦ ની વપરાઈ છે. તે ઉપરાંત લગભગ ૩૦૦૦ ચેન ક્વીનાઇન મલેરીઆની મોસમમાં વપરાયું છે. મલેરીઆમાં આજુ-બાજુનાં ગામોમાં ફરી ઘેર ઘેર દવાઓ આપવામાં આવી હતી. દાહમાં એ કામ ચાલુ છે. આ આશ્રમની મુલાકાતે અસહકારીઓ અને શિક્ષકો ઉપરાંત પ્રતિષ્ઠિત અમલદારો, વકીલો, વેપારીઓ આવે છે. તેમને બધું કામ મોઢ એકઠું કરી સંતોષ થાય છે.

ખાદી વેચાણની યોજના

જુજરાત પ્રાન્તિક સમિતિ ખાદીભંડારના મંત્રી તરફથી ખાદી વેચાણની યોજના પ્રસિદ્ધિ માટે મોકલી છે, તે યુગવર્તનના વાચકો માટે અથે નીચે આપી છે. તંત્રી.

જુજરાત ખાદી પ્રચાર મંડળના અધિકારી મંડળની તા. ૧૫-૧-૨૩ ના રોજ મળેલી સભાએ આખા જુજરાતની અંદર ખાદી વેચવા માટે નીચે પ્રમાણે યોજના મંજૂર કરી હતી અને તા. ૧ હી ફેબ્રુઆરીથી તેને અમલમાં મુકવાનું ફરમાવ્યું હતું:—

ખાદીના વેચાણ માટે

જે બાઈ અથવા તે બહેન પોતે ખાદી પહેરતાં હોય, જુજરાત પ્રાન્તિક સમિતિની ખાદી સિવાય બીજી કોઈ પણ બતનું કપડું નહિ વેચવાની પ્રતિજ્ઞા કરતાં હોય અને અહીંસા રૂપિયાની નબીનગીરી આપી શકે તથા વેચાણનો હિસાબ અને નાણાં દર આજુબાજુ મળેલાં શિક્ષકો, તેઓને

૧. સમિતિના અથે તેઓના નજીકના સ્ટોરને માલ પહોંચાડી આપવામાં આવશે;
૨. તેઓ તરફથી વેચાણના નેટલાં નાણાં ભરાય તે ઉપર રૂપિયા એક આને મહેનતાણું વાળી આપવામાં આવશે.

ખાદી વાપરનારાઓ માટે

જ્યાં જ્યાં ખાદી કાર્યલેયોની શાખાઓ છે ત્યાં ખાદી વાપરનારાઓને સને ૧૯૨૩ ને માટે નીચેની શરતે ખાદી

મંડારના સમાસદ બનાવવામાં આવશે.

૧. સમાસદનું વાર્ષિક લગભગ રૂ. ૧) લેવામાં અને તેની પાવતી તરીકે એક પટું આપવામાં આવશે.
૨. ખાદીભંડારની એજન્સીઓ સિવાયના કોઈ પણ શાખામાંથી આવા સમાસદો જે માલ ખરીદશે તે ઉપર દર રૂપિયા અરધો આને વળતર પાવતી નેઈ વાળી આપવામાં આવશે.
૩. આવા સમાસદોનો હક્ક પોતે લેતા માલની ઉપર વળતર લેવા પૂરતો જ રહેશે.

વેપારીઓને માટે

જે વેપારીઓ એકી સમયે સો અથવા તેથી વધારેનો માલ લેશે તેને દર રૂપિયા એક આને વાળી આપવામાં આવશે.

વધુ વિગત માટે નીચેના શિરનામે મળતું અથવા તે લખવું.

જુજરાત પ્રાન્તિક સમિતિ ખાદીભંડાર.

ખારતોડીયા રસ્તો-અમદાવાદ.

પુસ્તકપરિચય

ચાલણુ ગાડી (નાની તથા મોટી) ચણીબોર અને રાયણુ x-પ્રાથમિક અભ્યાસનાં ક્રમિક પાઠ્ય-પુસ્તકોનો આ ત્રયત્વ અનેક રીતે આવકારદાયક છે. આપણામાં આવું સાહિત્ય હલુ મળું જોઈએ છે. કેટલુંક બાલસાહિત્ય પ્રસિદ્ધ ચાય છે ખરું પણ ક્રમિક શૈક્ષણનાથું સાહિત્ય ધણે લાંબે વખતે દેખા દે છે. અને એથી ચોપડીઓ ઉંચું સ્થાન ધરાવે છે.

આવા સાહિત્યનું એક ખાસ લક્ષણ એ હોતું જોઈએ કે એ સાહિત્ય બાલકની દુનિયાનું હોતું જોઈએ. પુસ્તકો લખનારા સામાન્ય રીતે બાલકની દુનિયાથી એટલા લાંબા વરસને અંતરે હોય છે કે તેઓ બાલ દુનિયામાં પ્રવેશ કરી શકતા નથી, અને બાલકને ઝટ શીખવી દેવાની અને તેને નીતિના પાઠો આપવાની વૃત્તિ મનુષ્યે અમળ્યે આગળ આવી સાહિત્ય પણ ઉપદેશાત્મક અને છે. આ પુસ્તકો આવી વૃત્તિથી મંદુભાગ્યે મુક્ત રહ્યા છે. રા. ગીલુલાર્ડ અને લુગનરામભાઈ અનેએ બાલકોનાં મનનો અભ્યાસ અને તેમની રૂચિની પરીક્ષા બરાબર કરેલી છે. અમને બરાબર યાદ છે કે દોપ વાચનમાળાની પહેલી ચોપડીમાં 'આવરે વરસાદ, યેઝરીઓ પરસાદ' વાળું બાલગીત તે પછીની ચોપડીમાંથી નીકળી મળ્યું, ત્યારે ઘણા અનુભવી શિક્ષકોને અમનેવાય થયો હતો. આપણી નજરે આવાં ગીતોનો

બલે કાંઈ પણ અર્થ ન હોય પણ બાળસૃષ્ટિમાં એ જથ્થાં સાર્યા કાઠ્યો છે. 'વરસાદ' અને 'પરસાદ' નો ખાસ મજે, વરસાદમાં રમાય, નકારી છોકરીને દેડકા તાણી જાય અને 'પરસાદ' ખવાય એ કેટલો ચમત્કાર છે ! આવાં ગીતોમાં કયાંક ખાસનો ચમત્કાર હોય છે, કયાંક તાલનો ચમત્કાર હોય છે, કયાંક રમતના સહચારી ગીત તરીકે બંધબેસતો ઉપયોગ હોય છે, અને લગભગ દરેક પ્રસંગે શબ્દબોધ, જે વાંચનારું મુખ્ય કણ છે તે તે સિદ્ધ કરી શકે છે. "છોકરા રે. હોરે. વોરા આઝ્યો શું શું લાઝ્યો ? કાપલી લાઝ્યો, કુબલી લાઝ્યો, પાનસોળરી....."

ચાલણુગાડી મોટી પૃ. ૯૬, ૧૦૦.) એમાં રમત છે, પરસ્પર ત્વરિત સંવાદ છે, બોલવામાં તાલ છે અને અનેક શબ્દોનો સાથે સાથે બોધ થાય છે. અનેક વસ્તુઓના સંકલનમાં કાંઈક હાસ્યની ચમત્કૃતિ પણ હોય છે. નકારી છોકરીને દેડકા તાણી એ તો મોટા માણસને પણ હસવું આવે એવું છે. "હૈયે માંડયું હાટ, ત્યાંથી નીકળ્યો ભાટ. ભાટ જોઘાવે કુપ, ત્યાંથી નીકળ્યો મુપ. મુપ સંચારે દોડે. ત્યાંથી નીકળ્યો વોરે. વોરા ખાય દાળીયા. કાદે એટલા કાળીયા.કાળીયો કુનરો આઝ્યો ને મોટાભાઈનો ભાગ ખાઇ ગયો" એમાં શબ્દબોધ છે અને હાસ્ય પણ છે. સમસ્ત્યાઓ અને ઉખાળામાં કાંઈક હુદ્દિ-ચાતુર્ય અને ભાષાનો કાશુ પણ વધે છે. "ભજ-

* ક્રમાં, ચાલણુ ગાડી બન્નેના મિલુલાર્ડ અને ચણી-બોર અને રાયણુના લુગનરામ દ્વે. કિંમત અનુક્રમે ૦-૧-૩, ૦-૧-૩, ૦-૪-૦ અને ૦-૮-૦ પ્રકાશક વિક્રમદાસ મનુષ્યરામ સાહ, મડામાત્ર, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.

• આ પંક્તિ મૂળ છે તેથી નરા બદલી કરીને મૂકી છે અને તેનો હેતુ પણ સમજી શકાય છે. એ હેતુ "વોરા શેકે દાળીયા, કાદે એટલા કાળીયા." એમ કરવાથી વધારે સરળ થશે કે કેમ તે વિચારવાનું અમે લેહીએ બીએ.

વાનના હાથમાં કુંભી” એવી પાદપૂર્તિ કરવાને માટે “એક કોઠામાં બત્રીસ કોઠા, તેમાં રમે નાના મોટા. નાને મોટે નાંખી ગોળી, ભાગી રે હરણીની ટોળી. હરણુ ખાય હેરા ફેરા, ભાંગ્યાં રે દલ્લીનાં દેરાં” * વગેરે અનેક ચરણો ગોઠવ્યાં પડે તેમાં રમરણુ પણ અદ્ભુત રીતે કેળવાય છે. આ જાતની બાલ વાર્તાઓમાં અને ‘કાગડો અને કોડીયું’ જેવી વાતો, જેમાં કાગડો કોડીયું ખાવા માટે કુલો, કુભાર, માટીખાણુ, મૂગ વગેરે અનેક પદાર્થ, પ્રાણી, મનુષ્ય પાસે જાય છે અને છેવટે દાતરડાથી મરે છે, એવી વાતોનો પણ સમાવેશ કરવો જોઈએ. તેથી બાલકની કલ્પના ઉત્તેજિત થાય છે અને પરાક્ષ રીતે કાંઈક બ્યવહારજ્ઞાન પણ મળે છે. વળી આવી વાતો ચિત્રમાં બહુ જ ચમત્કારિક રીતે બતાવી શકાય તેવી છે અને તેનાથી પદાર્થબોધ અને શબ્દબોધ બન્ને બહુ સારી રીતે થશે એમ અમારું માનવું છે.

આવું જૂનું બાલસાહિત્ય મોટી ચાલણુગારીમાં મૂક્યું છે એ ચોખ્ખું જ કહ્યું છે. મોટી ચાલણુગારી શરૂ કર્યાં પહેલાં વાંચવાનો મહાવરો નાની ચાલણુગારીમાં કરવાનો છે. આ ગારીના સિદ્ધાન્તો સાદા તેટલા જ શાસ્ત્રીય પણ છે. પ્રથમથી જ બાળકોને કક્ષાનો સારો અક્ષરબોધ અપેક્ષિત છે. તે પછી પ્રથમ કાના માત્ર વિનાના અક્ષરોના શબ્દો જનાવેલા છે અને પછી, કુંકમાં એમ કહેવાય કે, કાનામાત્ર અને અક્ષરોની સંખ્યાની સંકુલતાથી શબ્દો વિવિધ બનતા જઈ તેમાંથી વાક્યો ઉદ્ભવે છે એ નાની ગારીનો ક્રમ છે. વાક્યો સાદાં, બાળકોની જ સૃષ્ટિનાં અને તે સમજી શકે તેવાં હોવા છતાં, એ નાની ચોપડીમાં જ સામસામી વાતચીત, એક સાથે કાગળ અને મોટી ચાલણુગારી માટેના બાલકોનો ઉપોદ્ધાત પણ આવી જાય છે. મોટીમાં જૂના બાલસાહિત્યનાં ગીતો ઉપરાંત, સમસ્યાઓ, ગીતો,

કવિતાઓ, હાલના મહાપુરુષોનાં, મોટી નદીઓનાં નામો અને કેટલાએક ઉપયોગી ઇતિહાસો આવી જાય છે. આ બન્ને ગારીઓ શાસ્ત્રીય ક્રમબદ્ધ, બાળકોને ઉચિત સાહિત્યવાળી છે. આ બે ગારીઓ સંબંધી અમારે ઘણી થોડી જ સચવાઓ કરવાની છે. નાની ગારીમાં પૃ. ૩૫ ઉપર “દુધ” લખેલ છે. મોટી ગારીમાં ‘દૂધ’ બરાબર લખેલ છે (પૃ. ૪૬) તે સરતચતુર તરફ ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. નાની ગારીમાં એક લીટીમાં અધૂરું રહેલું વાક્ય આગલી જાડી જેટલેથી શરૂ થાય છે (પૃ. ૪૬) તેને બદલે મોટીમાં છે તેમ જરા વધારે જગા છોડીને લખાય તો બાળકોને વાંચનું સુગમ પડે, “ભી” ને બદલે લાપાની દૃષ્ટિએ “ભી” જોઈએ એમ અમારું માનવું છે. (પૃ. ૬૭) ૧ લા પગલામાં “લગેલું લક્ષ્મણ દરે છે” એમ છે. પણ તે પછીનું નામ લેલું છે લગેલું લઘુતાવાચક શબ્દ છે. (સરખાવો રામણુ પૃ. ૧૧૪) અને તેનો અવાજ લેલેલેલે એવો હોય છે. બન્ને ચોપડીઓ જોઈએ તેટલી મોટી પણ છે. બાળકોને વાંચતાં આવડ્યા પછી ધણું વાંચવાની ઇચ્છા થાય છે તે ઇચ્છા આથી ધણું અંશે પરિપૂર્ણ થશે. આ બન્ને ગારીઓ માટેની શિક્ષકોપયોગી પ્રસ્તાવના જૂદી છપાયેલી છે તેમાં શિક્ષણશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો સ્પષ્ટ કરી આપેલા છે.

‘ચણીબોર’ અને ‘રાયજી’ બાળકોની આ જિજ્ઞાસાને ધૃષ્ટિ રીતે તૃપ્ત કરવાને જ લખાયાં છે. તેમાં ‘ચણીબોર’ ની પણ પ્રસ્તાવના “ચણીબોર સંબંધે શિક્ષક સાથે વાતચીત” ના મથાળાથી જૂદી છપાઇ છે. ચણીબોરમાં “જગને જાદવા” “ચાંદણિયો” “નોતરૂં” “માધાવાવ” “કાંગ હ્યો” વગેરે અનેક જૂનાં, બાલકોને રસક નીવડે તેવાં ગીતોનો સંગ્રહ છે. શ્રી દક્ષિણામૃતિલવનના બાલમંદિરમાં ગીતુભાષના (બાલસૃષ્ટિમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલ અને પણ એજ નામ વાપરીયું) દષ્ટાપણુ નીચે “કાંગના બેતર આં તાં રે ગોરી કાંગ હ્યો” એ ગીત નૃત્ય સાથે જેમણે ગવાવું જોઈું હશે તેમને

* ‘કાગડો રે દલ્લીના દેરા’ એમ પણ જાણાય છે અને તેમાં પ્રાસ વધારે સારો સચવાય છે.

આવા ગીતોના ઔચિત્ય વિષે પ્રત્યક્ષ ખાતરી પણ યદ્ય હશે. “રાયણુ” ને માટે પણ અમારે એજ કહેવાનું છે. “ચણુભાર” ની જ પદ્ધતિએ એ ઉચી શ્રેણીનાં બાળકો માટેનો સંગ્રહ છે. આમાંનાં કેટલાંએક કાવ્યો બાળકો સમજે તેવાં નથી વગેરે વાંધા કાંઈ વાંચનારને થાય, તો તેનો પૂરો જવાબ સંગ્રહકે આપેલ છે, અને તેમાંજ સંગ્રહના સિદ્ધાન્તો અને ધોરણ બતાવેલાં છે એટલે તે વિષે કાંઈ લાંબું જાણવાનું રહેતું નથી.

આવા સંગ્રહોમાં અમુક મુશ્કેલીઓથી સંભાળ રાખવાની હોય છે. કેટલાંએક જૂનાં ગીતોમાં બીજા-ત્સ શબ્દો આવે છે; કેટલાંએકમાં શૃંગારી ભાવનું સૂચન હોય છે. આ સંગ્રહોમાં અમને વાંધા ભરેલું કશું જણાતું નથી તોપણ એ ગીતો તરફ સંગ્રાહકનું ધ્યાન ખેંચવું અમે યોગ્ય ધારીએ છીએ. ‘ચણુભાર’ પૃ. ૧૧૩ ઉપર “નહિ આવું” ની રમતનો સંવાદ છે. આ રમત હજુ પણ ‘શીરીની છાંટીઓ’ રમે છે. પણ એ ગીતમાં મને ખાસ કરીને “તારી કાઠીએ ત્વર” એ વાક્યમાં શૃંગાર-ભાવનું સૂચન હોય એમ લાગે છે. બીજું એવું રાયણનું ‘વીંછીડા’ નું ગીત છે. લીધેલા ભાગમાં સ્પષ્ટ સૂચના નથી, પણ એ ગીત સ્પષ્ટ રીતે મુગ્ધાના કાંટનું સૂચન છે, અને તેની નહિ છાપેલી લીટીઓમાં એ ભાવ સ્પષ્ટ આવે છે એવું અમને સ્મરણ છે. માનવવંશશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ માને છે કે શૃંગાર-ભાવ મનુષ્ય સ્વભાવમાં એટલો ઉડો ગમેલો છે, કે બાલવારત્તીઓમાં પણ બહુજ પ્રચલનરૂપે તે ધણી-વાર હોય છે. પણ લીધેલા કકગમાં કાંઈ પણ પ્રત્યક્ષ સૂચન નથી મારે અને આ બાબત પર ધ્યાન ખેંચવા ઉપરાંત કાંઈ કહેવું વાજગી ગણના નથી.

ચણુભારની પ્રાર્થનામાં મૂકેલા શાંતિ-પાઠ તેમજ બીજી રુતિઓ કરતાં સહેલી મુશ્કેલી નેત્રએ એમ અને માનીએ છીએ. બાળકો અર્થ ન સમજે એ અમારો વાંધો નથી, પણ મોક્ષવામાં એ પાઠ સરલ અને સુગેય હોવો જોઈએ. સરસ્વતીની કાંઈ સહેલી ટુંકી રુતિ કે છેવટે મંગલ દિશાનુ નઃ સરસ્વતી એ રુતિ મૂકી હોય, તો ચાલે એમ

અમે માનીએ છીએ. રાયણના પછવાડે આપેલા અર્થો વધારે ચોક્કસાદર્શી આપવા અમારી ખાસ બક્ષામણ છે. અર્થ આપવામાં પ્રથમ યૌગિક અર્થ અને પછી પાઠમાં લાગુ પડતો લાક્ષણિક અર્થ આપવો જોઈએ. વળી ‘કાંઈ જગાએ બાળકો પોને શબ્દો ઉપર વિચાર કરી શકે એવી રીતે અર્થ આપેલો જોઈએ: જેમકે “દરબારમાં કણુખી” ના અર્થોમાં કુલ એટલે બીજી તેવો અર્થ આપતાં સાથે સાથે ‘એક હું હું’ એ પક્ષાબ્જમાં હુનો અર્થ એ થાય છે એ ઉપર બાળકનું ધ્યાન ખેંચી શકાય. તે સિવાય “વળામણ” એ કાવ્ય અમને બાલભાવને ઉચિત નથી લાગતું. “અગમ્યાની વાર્તા” એ ઉદ્યોગને માટે યોગ્ય દાખલો ન ગણી શકાય. તેની અસર મટાડવા ભાવાર્થમાં નોંધ કરી છે છતાં. “લેલી” ના ગીતમાં “તેતર તે પાટાં બીડીયાં છ રે તેતર તાણે તલવાર” તે પંક્તિમાં કંઈક પાકેરનો સંશય રહે છે.

આ બન્ને સંગ્રહો એટલા મુંદર છે કે મોટા માણસો પણ તે વાંચતાં પોતાનું નિર્દોષ બાળપણ એ ધરી ફરી અનુભવી શકશે. બાળકો હમેશાં આ બહુ જ સચિપૂર્વક વાંચશે એમાં અમને સંદેહ નથી.

જન્મે આજણુ ગાડીઓના પૂંઠાપરનાં મિત્રો પુસ્તકના નામ જેટલાં જ સૂચક છે. નાનીના પૂંઠા-પરના ચિત્ર પરનું બાળક હજુ ભવ અને શંકાથી ચાલવાનું શરૂ કરતું હોય તેમ દેખાય છે, અને મોડી પંરનું, જ્ઞાનજન્ય શંકાથી અને ગંભીરતાથી સમકર્ષા ભરેલી ગાડી ટેપે છે. આ બે મુંદર મિત્રો છતાં એપણી અંદરથી ચિત્ર વિનાની છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે એ જાણુ પણ પૂરી થશે.

રે.

અમરાહકાર—મહાત્મા ગાંધીજીના લેખો અને લાખણો, સંગ્રહ કરનાર. શ્રી ઈન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાત્રિક. પ્રકાશક, સુગધર્મ કાર્યાલય, અમદાવાદ. મુલ્ય રૂ. ૨-૮-૦ સુગધર્મ ગ્રન્થમાળાના આદ્યકે રૂ. ૨-૦-૦. પૃ. ૮૧૪. સંગ્રહકર્તાની ૫૪ પૃ. ની અંશિકા અને મહાત્માજીના ‘જગતને કાંઈ’ ના સ્વેચ્છ શીટ અને બીજી જગીઓ સહિત.

ભગવદ્ગીતામાં અર્જુન શ્રી કૃષ્ણને સુખે ભુગ-
ન્મૂળ યોગની પ્રશંસા સાંભળી પૂછે છે—

સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય ક્વા ભાષા સમાધિરુદ્ધસ્ય કેશવ ।
સ્થિતધોઃ કિં પ્રમાણેત કિમાસીત વ્રજેત કિં ॥

॥ ૨-૫૪ ॥

“હે કેશવ ! સમાધિરુદ્ધ સ્થિતપ્રજ્ઞ કોને કહેવા ?
તે સ્થિતપ્રજ્ઞનું બોધવું, બેસવું, ચાલવું કેવું હોય છે ?
તે મને કહેા.” તેમ જ આ ભુગન્મૂળ અને છતાં
નવા સત્યાગ્રહના આઘ પ્રવર્તકનું ‘બોધવું, બેસવું,
ચાલવું’ કેવું હોય છે તે જાણવાની દરેક માણસને
સ્વાભાવિક રીતે જિજ્ઞાસા થાય જ. તે કેમ અને
ક્યારે બેસે તે તો આપણે અત્યારે જ જાણ્યું, કે
જેલમાં જાય ત્યારે જ બેમે. એમના ખરા રવરૂપમાં
એ જાણવાનું પણ પૂરેપૂરું આવશ્યક હતું, અને
અત્યારે ત્યારે તેઓ બેઠા છે ત્યારે, તેઓ શું બોલે
થાશે અને બેસે, એ ફરીથી એક સાથે સમજવું
આવશ્યક છે. આ પુસ્તક એ ત્રણેય પ્રશ્નોનો જવાબ
પૂરેપૂરો આપે છે.

સત્યાગ્રહનું મંપૂર્ણ કાર્યમાં પ્રક્ટીકરણ તે અસ-
હકાર-એ અસહકારનું આદિથી અત્યાર સુધીનું
સ્વરૂપ પૂરેપૂરું આ પુસ્તકમાં રજૂ કરેલું છે. અસહ-
કાર ઉપર નીતિ, તત્ત્વજ્ઞાન, કેસમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ
ભાષ્યો લખવાનો સમય હતો નથી આવ્યો. કદાચ
તેનો યોગ્ય સમય તો અસહકાર સફળ થાય પછી જ
આવશે. પણ અસહકારને પૂરેપૂરો સમજવાની તો
દરેકને જરૂર છે-દરેકની ફરજ છે. અસહકાર એક
કાર્યક્રમ હોવાથી તે શરૂઆતમાં બીજરૂપે જ હતો,
અને જેમ જેમ કાર્યપ્રદેશ વધતો ગયો, જેમ જેમ
નવી નવી વ્યક્તિના સંસર્ગમાં તે આવતો ગયો,
નવા નવા પ્રશ્નો ઉપરિચય થતા ગયા, તેમ તેમ
તેનું સ્વરૂપ ધણતું ગયું-વધારે સ્પષ્ટ થતું ગયું. અસ-
હકાર સમજવો હોય તો આ તેના શરીરપ્રધારણને
આદિથી અત્યાર સુધી બરાબર જોવું જોઈએ.

આ પુસ્તકની એ જ વિશિષ્ટતા છે. તેમાં અસ-
હકારનો વિકાસક્રમ ઇતિહાસ દૃષ્ટિએ આપેલો છે;
અને સાથે સાથે અસહકારની જૂદી જૂદી દિશા-

ઓ પ્રમાણે તેના સાહિત્યની વિષયવાર અવસ્થા
કરેલી છે. તેમાં માત્ર ગાંધીજીના નવજીવનમાં આ-
વેલા લેખો જ નથી, પણ અસહકાર ઉપર પ્રકાશ
પાડનારા ખાનગી પણે વગેરે પણ છે. આ પુસ્તકને
‘અસહકારની ગીતા’ કહ્યું છે તે યોગ્ય જ છે.

અસહકાર પહેલાંની દેશની પરિસ્થિતિનું અને
સમસ્ત હિંદવાસનું ‘સિંહાવલોકન’ સંમહકર્તાએ
શૂંઘિકામાં આપેલ છે, તે યુગધર્મના ગયા અંકમાં
આવી ગયું છે.

‘યુગધર્મ’ માસિક શરૂ થવા સાથે બીજું ગં-
ભીર પ્રકારનું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ કરવાની રજૂરેલી યો-
જના આ રૂપે મૂર્ત થાય છે એ આશાજનક છે.
પુસ્તકની બાંધણી, કાગળ, છપાઇ વગેરે સર્વ સુંદર
અને સુધક છે. પુસ્તકના પ્રમાણમાં કિંમત ઘણી
ઓછી છે; અને વાંચનાર વર્ગ તેને યોગ્ય સત્કાર
આપશે એમ અને આશા રાખીએ છીએ.

૨૧.

ગ્રામજીવનની રચના—લેખક વૉલ્ટર બેરેન્ક-
મિલનની કેપતી, ન્યુ યૉર્ક.

દેશાનુવિનિયોગ્ય આધારગામડાંની પ્રજાની ખીલવટ
ઉપર છે. હિંદુસ્તાનનાં ગામડાંમાં પ્રજાજીવન ઘણું
મદ યર્ષ ગયું છે. અમેરીકામાં ત્યારે રેસવેસ્ટ પ્રમુખ
થયા, ત્યારે તેમણે ગ્રામજીવનની ખીલવણી માટે
કમિશન નીમ્યું હતું, અને તેને લીધે એ દેશમાં
ગામડાંની સુધારણા માટે અનેક પ્રકારના ઉપાયો
લેવામાં આવ્યા હતા. ગામડાંની પ્રજાને સજ્ઞાદ આપવા
માટે તેમજ કામની પદ્ધતિ શિખવવા માટે ઉપદેશકો
અને કાર્યવાહકો નીમવામાં આવ્યા છે.

એવા એક ઉપદેશક, જેઓ ગ્રામસેવાના નિયામક બ-
નીને આંતે સમાજશાસ્ત્રના અધ્યાપકની પદવીએ પહોં-
ચ્યા છે તેમણે આ પુસ્તક લખ્યું છે. તે અનુભવસિદ્ધ
હકીકતથી ભરેલું છે, અને તેની ભાષા ઘણી જ
સરળ અને સારી છે.

ગામ પંચાયત અથવા ગ્રામ પ્રજામંડળ કયાંક
કયાંક હાલ અસ્તિત્વમાં છે, પણ આપણી ભાષામાં
‘ગામ પંચાયત’ એ શબ્દ ‘આખા ગામડાનું પંચ’

ભારત પ્રકાશ લેખક વિદુલરાય મોતીરામ પંડ્યા. પ્રકાશક નટવરલાલ પંડ્યા અમદાવાદ. કિંમત ૦-૧-૩.

સૂર્યોપાસના પ્રકાશિકા અ. સૌ. બાનુમતિ રજુછાડદાસ માધવદાસ તેજપાળ રોડ, સુંબઈ.

પુનર્જન્મ યાને બમાવેલો મજ્બીયુસ. (રા. કુસુમાકરના રચેલા ગાયનો સહિત) મૂળ લેખક: અંગકવિવર દિગ્વેન્દ્રલાલ ચૌધ. લેખક અને પ્રકાશક કનેલાલાલ ફરીરભાઈ મહેતા, બાબાવિશારદ ભરૂચ. કિંમત બેટ.

તારણહાર (નવજીવનમાંથી ઉદ્ધત) પ્રકાશક કેશવલાલ નગીનદાસ શાહ.

ભાવસાર શુભેચ્છક પુસ્તક પ. અંક ૧. તંત્રી શંકરલાલ જગનલાલ માસ્તર. ભાવસાર શુભેચ્છક ઔપાસ અમદાવાદ.

પ્રતિભા નાગર જ્ઞાતિના હાલારી વિલા-ગલુ વસ્તિપત્રક તૈયાર કરી પ્રકટ કરનાર ચંદુલાલ જલારકર ભટ્ટ.

જૈન સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી તથા સંસ્કૃત પાઠશાળા ૧૯૧૬-૧૯૨૧ રીપોર્ટ તથા હિસાબ છપાવી

પ્રસિદ્ધ કરનાર દેવકરજી મૂળજી ઝાંતરેરી જનરલ સેક્રેટરી.

સંસ્થાનવાંતરી હિંદી પુ. ૧. અ. ૨. માસિક માસિક, તંત્રી અને પ્રકાશક, મણિભાઈ અંબેલાલ દેસાઈ. નામરોખી, કેનીયા કેલોની.

વિલાસ (માનવંત " હિંદના દાદા "ની અગ્રો-યાદમાં અર્પણ) પુ. પ. અ. ૬ દો હિંદમાં લવાજમ લવાજમ રૂ. ૩૫, પરદેશના રૂ. ૪૫. વ્યવસ્થાપક-મિસ. બી. બમનજી, સીકન્દ્રાબાદ (દલિયુ).

શ્રી નૃસિંહ સંસ્કૃત પાઠશાળાનો તા. ૧-૪-૨૨ થી ૩૧-૫-૨૨ સુધીનો વૃત્તાંત તથા હિસાબ. છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર મણિશંકર દક્ષપત્ર-રામ જોશી, બી. એ. પ્રમુખ શ્રી નૃ. મં. કે. સમી.

' ધી સાર્વજનિક ભાવિક્ષક ' (સાર્વજનિક ભાવિક્ષક) પ્રસિદ્ધ કરનાર-ધી એસ્ટેટીયોલકલ બુધેરો કિંમત રૂ. ૧-૦-૦ અથવા ૩ સિલિંગ. પોસ્ટેજ સુદાં.

નાંધ

આપણી શરમ

* શીળી ધરતીમાં સદાના સુનાર સહીરોનો રોક ન કરો; માઠી તો માઠીમાં જ મળે. સૌ જન્મેલા તો જવાના જ, અને સૌને શીળી માઠી ધરતીમાતાને જોયે સુવાનું જ.

* ઉલ્લા ધુલ્લ દરમ્યાન તેની સામે ચળવળ ચલાવતા મટિ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના ને ૧૦ વીર યુરોપને ત્રણેક વર્ષથી કેદમાં રાખવામાં આવ્યા છે, તેમાંના એક શરૂ શેપ્લીને 'Bars and Shadows' નામના પુસ્તકમાં આ કાવ્ય લખ્યું છે:—

Mourn not the dead that in the cool
earth lie—

Dust unto dust—

The calm, sweet earth that
mothers all who die

As all men must;

Mourn not your captive
comrades who must dwell—

Too strong to strive—

Within each steel-bound coffin of a cell;
Buried alive;

But rather mourn the apathetic
throng—

The cowed and the meek—

Who see the world's great anguish
and its wrong

And dare not speak!

સાંકળે જડાએલા કેદવાનામાં જીવતા છતાં દેન થએલા તમારા રોસ્તોને મટિ રોક ન કરો; છુટા થવાને નમે તેવા તે નળખાધે નથી.

પણ રોક તો તે બેદરકાર જવાનો કરો કે ને પોતાની અર્થ આમળ ભારે દુઃખ અને અન્યાય જુલે છે અને છતાં-નળખુ અને બાયહુ બનીને-પોઠાર કરવાની દિંમત પણ કરતું નથી!

સ્વરાજના (૧૯૨૧ના) વર્ષની આખર જેમ નજીક આવતી ગઈ હતી, તેમ ગાંધીજીના દિલમાં વધારે અને વધારે પરિતાપ થતો ગયો હતો. જ્યારે મદ્રાસ જતાં વોસ્ટરના સ્ટેશન ઉપર મૌલાના મહમદઅલી પકડાયા, ત્યારે જાણે કે અળણે તેમના દિલમાં વધારે આમ લાગી. “જે બે ભાઈઓની સાથે ફરીને આ ભારે ચળવળ ચલાવી તેઓ ગયા અને હું કેમ રહ્યો?”—એ વિચારથી તેમનું દિલ દાઝવા લાગ્યું.

પણ જ્યારે સ્વયંસેવકો અને સલાઓની બંધીના દુકખો નીકળવાથી લાલા લજપતરાય, પંડિત મોતીલાલજી અને છેવટે હજારો નરજીવાનોની સાથે દેશમધ્યે દાસ જેલમાં જતા ગયા તેમ તેમનો આનંદ વધતો જ ગયો. એક દિવસ શ્રી. વાસંતીદેવી અને ઉર્મિલા દેવીની સાથે આશરે ૪૦ મુઠાળી સ્ત્રીઓના પકડાવાની વાત ગાંધીજીએ સાંભળી, ત્યારે તો તેમના આનંદ અને ઉત્સાહની અવધિ આવી. આ પહેલાં તેમના મન ઉપર નિગરાનું જે થેરે વાદળ જામતું હતું, તે એકદમ સાફ થઈ ગયું. આરે તરફ અપાર્તા અહિંદાની પરંપરા જોઈને તેમનું ઘોઘી ચડતું જ ગયું. અને તેથી જ અમદા-

વાદની મહાસભાના કરાવમાં તેમણે મૂળમાં એવા આશાવાદી શબ્દો મૂક્યા હતા કે હવે સ્વરાજ્ય રૂપ તો નહિ પશુ, તેનું સત્વ તો મળી ચૂક્યું છે.

આવા આનંદ અને આશાની ઉમિઓનું શું કારણ ? તેમની શ્રદ્ધા જે કે તપશ્ચર્યાથી વિશુદ્ધ ચએલાં હજારો હિંદી સ્ત્રીપુરુષોના ભોગથી જ આખો દેશ જોત-જોતામાં શુદ્ધ સત્યાગ્રહનો મંત્ર શીખી જશે, અને છેવટે આત્મજળના ઝોર પ્રભાવથી સ્વરાજ્ય મળતાં મૌની જેલના દરવાજા ખૂલી જશે.

આ પછી ગાંધીજી પશુ જેલ ગયા-સેંકડો અકાલીઓએ પશુ વિનાશ બાબે એક શબ્દ ઉચ્ચાર્યા વગર, કે આંખળી ઉઘી ક્યાં વગર નિઃસ્ત્રીમ દુઃખ સહન કર્યું-હજારો જેલ પશુ ગયા-આખા દેશમાં મળીને આજે ૨૦-૩૦ હજાર બાંધ્યો, અને કેટલીક ખહેનો કારાવાસ ભોગવે છે, -પશુ તેથી હવે આપણને આનંદ ક્યાં થાય છે ? તેમના દુઃખથી વધારે ને વધારે સહન કરવાનો ઉત્સાહ ક્યાં રકુરે છે ? તરત જ સૌની જેલના દરવાજા તોડવાની અને સ્વરાજ્ય મેળવવાની મુરાદ પશુ ક્યાં થાય છે ? તેમ આવા દુઃખને માટે શોક કરવો, એ પશુ આપણા સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ ગણાય છે. એટલે ત્યારે ત્યારે કોઇ નવા માણસ પકડાવાની વાત સાંભળીએ છીએ ત્યારે હસવાની હિંમત નથી, અને રેવાની છુટ નથી.

આ સ્થિતિમાં અમેરિકાના કવિ રાફ્સ એપ્લીન-નું મર્મબેદક કાવ્ય વાંચતાં આપણું હારાએહું હૃદય ખાલી થાય છે. જે બાંધ્યોએ આ લડતમાં પોતાના જીવન આપ્યા છે, તેઓ તો શહીદ થઇ ગયા. જેમણે દુઃખ સહન કર્યું, તેઓ પોતાનો ધર્મ પાળીને છૂટી ગયા. જેઓ જેલ ગયા તેઓ પોતાની બારે જવાબદારીમાંથી મુક્ત થયા. તેમને માટે શોક કરવો યદ્યપિ નથી. શોક તો આપણી તેનીસ કરોડની પ્રજાને માટે કરવાનો છે, કે જે હજી સત્યાગ્રહના ધેગી રસ્તા ઉપર નિર્ભયપણે અને અડગ પગે ચાલતાં શીખી નથી, અને જે રોકા અને નિર્ભયતાને વશ થઇને સુખે સુખ છે, અને મોજથી રહે છે.

આખી દુનિયાના ઇતિહાસમાં કદાચ નહિ બન્ને દોષ, એવો બનાવ આપણી આંખ આગળ આજે બને છે. કરોડો સ્ત્રીપુરુષોના દિલ ઉપર આવી ઈંટી ધાર્મિક બસર પાડનાર આજે દુનિયા-ભરમાં બીજા કોઇ મહાપુરુષ નથી અને પહેલાં પશુ થોડા જ થયા હશે. છતાં તેમનાથી ઓછા પવિત્ર અને પ્રભાવશાળી નાયકોને દુર કરવાની સરકારને જરૂર પડે છે, ત્યારે સાધારણ રીતે તેમને દેશપાર જ કરે છે. રૂશિયા, જર્મની, ઓસ્ટ્રીઆ વગેરે દેશોમાં ખૂબ આપણી ચાલતી હતી, તે વખતે હજારો દેશવટે જ ભોગવતા. આજે ઇંગ્લેન્ડના નાયક ઝગરૂ પાસાને તેના દેશથી દૂર જાસ્ટરમાં રાખવાની જરૂર પડી છે. આપણા દેશમાં સન ૧૯૦૭-૮ માં લાલા શંખયતરાવ ને લોકમાન્ય ટિળકને દૂર ઇંગ્લેન્ડમાં જ રાખ્યા હતા. પશુ આપણી કરોડોની પ્રજાના દિલના દેવસમા મહાત્માજીને પૂનાથી ત્રણ જ માઈલ દૂર ચેચેડાની જેલમાં પૂરી મૂક્યા છે. આપણી આંખ આગળ તે પતિતપાવન મહાત્મા પ્રાર્થના અને તપશ્ચર્યા કરી જ કરે છે. છતાં આપણા પેટનું પાણી હજી થોડું જ હાલે છે.

આપણે મહાત્માજીને વિશે શોક કરવાનો નથી, સરકારની સામે ગુસ્સો કરવાનો નથી, પશુ આપણી બેપરવાઈ અને બેદિલ્લીને માટે જ શોક કરવાનો છે. આપની સરમનું કંઈ માપ જ નથી.

આ સરમ ભૂંસવાનો અને આપણા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનો એક જ રસ્તો છે. કંઈ પશુ નવા કારણ સિવાય તેમ કોઈ માર્ગ નેતાઓના પ્રેરણાદન વિના ગયાજીની મહાસભાએ સત્યાગ્રહને કાયમ રાખવાનો જે મશહૂર હુકમ કર્યો છે, તેનું સત્વર અધિશુદ્ધ પાલન કરવું જોઈએ.

કાળીપરજની આત્મશુદ્ધિ

ઈશ્વરની ગાંત મહન છે. જે આત્મશુદ્ધિનો મંદેશ શહેરની લાલેલી, હંચા વર્ગની પ્રજાને પશુ થોડો જ પહોંચ્યો છે, તે શહેર અને રેલ માર્ગથી કેટલેય દૂર ગામડાંઓમાં વસતી ભોળી,

અબલ્યુ અને નીચી ગણાતી કોઇ કોઇ કોમના દિલમાં ઉતર્યો છે !

ત્યારે ગારડોલી તાલુકામાં સંવિનય ભંગની તૈયારી કરવાને ગાંધીજી ગયા હતા ત્યારે અસ્પર્શતા દૂર કરવાનો તો ખૂબ આગ્રહ તેમનો હતો જ. પણ થોડા જ વખતનાં તેમણે જોઈ લીધું, કે કોઇ બીજી કોમની ઉત્પત્તિનો પણ વિકટ સંચાલ ત્યાં મેળુદ હતો. તેમની જ ભાષામાં કહીએ તો તેમણે ત્યાં બે પરજ જોઈ-એક ગોરી પરજ, ને બીજી કાળી પરજ. અર્થાત્ મુડીલર બ્રાહ્મણ વાલ્મીકી વગેરેનો ઉચો વર્ગ અને બીજો તેમની નીચે દબાયેલો અને તેમની ગુલામીમાં ફસાયેલો ગરીબ, નિર્ધન, વહેળી અને પછાત બહોળો મજૂરીઆત વર્ગ. તે કોમના છાત્રાઓ નાનપણથી જ કોઇ ધણીઆપા (શેક) ની નોકરીમાં રહે, રાત દિવસની મજૂરી જેટલે તેને આવતું અને કપડાં મળે, અને તેને પૈસા આપી પરણાવે. એટલે તે અને તેની સ્ત્રી, હંદગીબરનાં દાસ બને. આ લોકની કંગાલિપતંગી, તેમના વ્યસનથી તેમ જ દુરાચારથી ગાંધીજીને કંપારી છૂટી હતી.

પણ તે વખતે કોણે કાર્યું હતો, કે એક વર્ષની અંદર તેમનામાં ધર્મની ભારે જગૃતિ ફેલાયો, અને ગામ ગામે માતાઓ ધુજવા માંડશે-તેના બોધથી આખા ગામના મનુષ્યો ગાંધીજીનાં રહેઠાં પોતાનાં ઘર એક દિવસે માફ કરશે, અને માંસ માદ્યથી અપાંવત થયેલાં માટાનાં તમામ વાસણ બ્લાર કાઢી ફેડી નાંખશે-માંસાદાર અને દારૂ તાડીના વ્યસનમાં ચક્રચૂર થયેલી પ્રજા એકે સપાટે બનેનો હંદગીને માટે ત્યાગ કરવાનું પ્રત લેશે અને તેને માટે ઘરમાં પાણેલાં કુકડાં મરંધાં, અને ઘેટાં જકરને પણ છોડી * મકરો-જેમનાં અંગ પર ફોટેલાં તૂટેલાં, અને ચિત્ર વિચિત્ર કપડાં હતાં, તેઓ તે સૌનો ત્યાગ કરીને ખાદીનાં સ્વેત વસ્ત્રોથી આંખના પલકારામાં સજ્જ થશે-અને વળી ત્રણ માસ સુધી

લીલું શાક નહિ ખાવાની તેમ જ બલ્યર્થ પાળવાની બીધમ પ્રતિજ્ઞાઓ લેશે ? થોડાં ઘણાં માણસો પણ આવું કરે તો નવાઇબરેનું કહેવાય. પણ ત્યારે હજારો પછાત ગણતાં સ્ત્રીપુરુષો જોતજોતામાં આવડું બધું કરે ત્યારે નો તેમના દિલમાં દેવ ઉતર્યા હોય એમ જ લાગે.

આ કોમની પહેલી પરિપદ ૨૧-૧-૨૩ ના રોજ પૂર્ણા નદીને કિનારે મહુઆ ગામે શ્રી. વલ્લભલાલ પરેશના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી. તેમાં ત્યારે ૨૦ હજાર સ્ત્રીપુરુષો હાજર હતાં. તે કોમના જ ઉસાદી કાર્યકર્તાઓએ આ પરિપદ યોજાવી હતી. પરિપદમાં દારૂ, તાડી અને પરદેશી કાપડના ત્યાગ વિષે, તેમ જ ખાદીની વપરાશ વિષે ચોખ્ખા કરાવે ગયા હતા. તેમની સ્ત્રીઓ ગણામાં પત્થરનાં મોટાં ધરેણાં પહેરે છે, તે ન વાપરવાનો ફરાવ પણ ધ્યાન ખેંચે છે. પણ પરિપદનો સૌથી મહત્વનો ફરાવ તો એ જ ગણાય કે સર્વે પ્રકારની ઉત્પત્તિને માટે એક સેવા સંઘ સ્થાપવાનું, અને બે આશ્રમે કાઠવાનું નક્કી થયું અને તે વિષે બવહાઈ પગલાં લેવા માટે એક સારી સમિતિ નીમાઈ. વડોદરાના નરેશ છેલ્લાં વીસ વર્ષે કરમ્યાન આ કોમના વિદ્યાર્થીઓને માટે ત્રણ એડિંગ કાઢી છે, તેમાંથી ફેજવાલના કેટલાક યુવકો આજે આ અગવળને ઘેરે છે. હવે જગૃતિનું માટું પર આવ્યા પછી નવા ધે:જીમર જે આશ્રમે રચાર્. * તે તેને કાયમ અને અપૂર્ણ બનાવવામાં જરૂર સફળ થશે.

ચૂડાસમાની જગૃતિ

આજે ચૂડ ગણાતી કાળીપરજની કોમ સકાળા જગી ઉઠી છે તો બીજા રચણે પુરાણી કાળથી સ્વરૂપ તરીકે પંકાવલી કેટલીક ગરાસિયા કોમે પણ છેલ્લાં બે વરસમાં ખૂબ પ્રગતિ કરી છે. તે

* અહિંસાધર્મના પાલન માટે કેટલાક લોકોએ હાલ પણ ચામડાને બદલે મીઠાના કાપડના કોસનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યા છે.

● આજે પણ આ કોમનાં કેટલેક સ્ત્રી પુરુષો ગારડોલીના સ્વરાજઆશ્રમમાં રહેંડીઓ શીખવા અને ચલાવવા આવે છે, અને ઘણાં પૂરતી જગ્યા ન હોવાથી નાસીપાસ થઈ પાછાં નવ છે.

સૌની આગેવાની કરનાર ચૂડાસમા વંશના ગરાસિયા-
ઓનું કાર્ય ખાસ ખ્યાન એવું છે. અસહકારની
ચળવળ શરૂ થઇ તેવામાં જ તા. ૧૨-૧૧-૧૯૨૦
ના રોજ ધંધુકા તાલુકાના બહિષ્યાદ ગામે તેમની
કામની એક સભા મળી હતી અને તે વખતે ધારા-
સભા વિષે સહકારી તેમજ અસહકારી-એ બન્ને
પક્ષની દલીલો સાંભળીને બહિષ્કાર કરવાનો મક્કમ
ફાવલ થયો હતો. તે વખતે પણ કામમાં એટલું
ઐક્ય હતું કે એક ચૂડાસમાએ ચુંટણીમાં મત
આપ્યો ન હતો. તે જ સભાએ તેમના મંડળના ધારા
ધરાને માટે એક કમિટી નીમી હતી, તેને પરિણામે
૯-૬-૨૨ ના રોજ તે મંડળનું પાકું બંધારણ
પસાર થયું હતું.

મંડળના ઉદ્દેશોમાં જે મૂખ્ય સૂચનાઓ દેરી
છે તે દરેકનો અદલ અમમ આદલ યોગ્ય સમયમાં થઇ
ગયો છે. કેટલીયે નાની મોટી કોર્ટના ચૂડાણથી અને
કેટલીયે વર્ષના રીતરિવાજથી દટાક લેવાનો હક
કાયમ થયેલો ગણ્યો હશે. પણ પેટી દર પેટી ગરા-
સના વધારે ને વધારે નાના ભાગ થવાથી આ
કામને જે નુકસાન થાય છે, તે આ રિવાજથી વધતો
ભાગવાથી આ મંડળે ખૂબ વિચાર કરીને, અને ખૂબ
તકરારોનું જોખમ બહારીને તેને રદ કર્યો છે.
આ કંઠાવ કબૂલ ન કરનાર આઠ કુટુંબોનો
જાતિ વ્યવહાર મંડળે બંધ કર્યો છે એટલું જ
નહિ, પણ ખાસ કામ સિવાય તેમની સાથે ન
બોલવાનું પણ ફરમાવ્યું છે. દર વર્ષે દિવાની અને
ફાજલારી કોર્ટમાં આશરે રૂ. ૫૦ હજારનું પાણી
કરનાર આ કામે બે વર્ષથી ને ખાતે એક પાછો
પણ ખર્ચ કર્યો નથી, અને પટેલોની તેમજ દમચાં-
ની બંધાયે તકરારો પંચથી પતાવી છે. વ્યસન કમી
નો કંઠાવ થતાં કેટલાયે હાંદગીના બંધાણીઓ-
રીજીની ડાંગરીઓ ફેંકી દીધી છે, અને તેમના
મંડળોમાં કમુઆપાણીનું નેર
ના ગાળામાં બહારવટીઆ-

ઓનો ખૂબ ઉપદ્રવ છે, તેથી સાચા ક્ષત્રિયની માફક
પોતાનાં ગામોનું રક્ષણ કરવા માટે તેમણે આંધરે
૩૦૦ સ્વયંસેવકોનું એક સરસ સૈન્ય રચ્યું છે,
અને તેમના પહેરાને લીધે જ, તેમનાં ગામોનું કોઈ
નામ લેતું નથી. બાળકોની કેળવણીને ઉત્તેજન
આપવાનો ઉદ્દેશ પણ માત્ર કાગળ ઉપર નથી રહ્યો.
લગભગ બધાંયે ગામના ચૂડાસમાઓએ સાર્તી દાઢ
૧૦ શેર ધર્ડોનો ફાળો ક્યારનોયે ધંધુકાની ગરાસીઆ
બોર્ડિંગમાં રવાના કરી દીધો છે. આ ઉપરાંત
તેઓ ચૂસ્ત અસહકારી ન હોવા છતાં મહાસભાના
કાર્યમાં પણ તરબોલ નથી. તે ગાળામાં મહાસભાના
સભાસદો પણ વિશેષ તેમની જ કામમાંથી થયા છે,
અને આદીનો વિશેષ પ્રચાર પણ તેમનામાં જ
દેખાય છે. *

ચૂડાસમાઓમાં જે નજીત આવી છે તે તેમના
પાડોશી ઝાલાઓમાં પણ ફેલાતી જાય છે. તેમણે
પણ મંડળની અને સ્વયંસેવકોની એવીજ રચના
કરી છે. આવતી ચેત્ર પૂર્ણિમાએ આખા કાઠિયા-
વાડના તમામ ગરાસીઆઓની પરિવદ મળવાની
છે, તે વખતે તે સૌના ઉપર થોડી ઘણી અસર
થવાનો સંભવ છે. અસહકારનું મૂળ તત્વ તો આત્મ-
શુદ્ધિ છે અને તે જ આ શરૂ ક્ષત્રિયોમાં પૂરું ઉતરશે
તો પછી તેમને આખા દેશની પ્રજામાં ચોખ્ખો સ્થાન
લેતાં વાર નહિ લાગે.

પટેલો પ્રત્યે

પાટીધારા અને પટેલો પણ મૂળના ક્ષત્રિય
હોવાનો દાવો કરે છે. તેઓ જમીનના મૂળ માલીક
અને તેમણે પોતપોતાનાં ગામ વમાવેલાં એવો હક
પણ કરે છે. ગરાસિયાઓના દરતાં તેમનામાં કેળવણી-
નો ઘણોજ વધારે પ્રચાર થયો છે, અને માત્ર

* વાચકો નળીને શઠ યરો કે આ નજીતનું મૂળ
તો ધર્મમાં જ છે. લગભગ ૯૦ ટકા પટેલો ચૂડાસમાઓ
આર્થિકમાં છે. આર્થિકમાં તેમને નવી દુનિયા ફેલાયી
છે એમ તેઓ કહે છે. સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીને કથા ત્યારથી
તો અત્યંતે અડકીને છાંટ લેવાનો રિવાજ પણ બંધ
થયો છે !

તરફથી નીચળી આવી

ખેતીના જ ધંધામાં ન રહેતાં આજીવિકાનાં તમામ ક્ષેત્રો દેશમાં તેમજ પરદેશમાં તેમજ ખેડવા માંડ્યા છે. તેઓ અસહકારની આ ચળવળમાં, અને ખાસ કરીને ખાદી વગેરેના પ્રચારમાં આગેવાની લે છે.

ગૂજરાતની ફરજ

છતાં બીજી કેટલીયે બાબતોમાં પણ ત ગણ્યા ત ચૂડાસમાં અરાસીઆ પશુ તેમને શરમાવી શકે એમ છે. અસહકારને અંગે અસહકારનો બદ્ધિદાર કરવાનું કારણેનું હોવા છતાં પણ, હજી કેટલા પટેલોએ કાર-ટામાયા પાછા પગલા વાળ્યાં છે ? તેઓ સંપ્રીક્ષા કહેવાય છે, છતાં પણ તેઓ પચાવતો તીમીને પોતાના જમીન વગેરેના ટકા કલા પતાવે છે ? ગામોના માર્ગિક કહેવાતા છતાં પણ લૂંટારા માને હડાવવાને માટે તેમના નવજીવાનો કેટલે ગામ રાત્રે પહેલાં ભરે છે ? પટેલોના સમાજ વ્યવહારના પ્રસંગોમાં કમ્પ્રોમાઇસી હજી કેટલાં કમી થયાં છે ? અને જે તમાકુના પાક અને દુર્ઘસનથી ચરોતરનો આવો સુદર મૂલ્ય મેલે અને છે તેના ઉપર આ આત્મશુદ્ધિની લડતની શી અસર થઈ છે ? ગરાસીઆઓમાં કન્યાઓ આપવા લેરા વિષે ઉંચ નીચ તો બેઠ દર કરવાની વાત છયોક થાય છે, ત્યારે આ કેળવણી કામમાં ધોળ અને ગામના બેઠ કમી કરવાની ચળવળ પણ કયાં છે ? ચરોતરના અને કાનમના પટેલોએ આ બાબતો વિષે ખાસ વિચાર કરવો ધટે છે.

આ જમાનામાં દરેક કામ અને પ્રજાએ કાંતો સુધરવું નેહશે, અથવા જુસાઈ જવાને તૈયાર થવું નેહશે. ગરાસીઆઓ વખતસર ચેતવા છે. ને પટેલો વખતસર નંદિ ચેને તો તેમના શા હામ થયે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. અને ને બગાડે ચેતશે તો આખા ગૂજરાતને ચેતાવીને અસહકારના યત્નમાં પૂર્ણાહુતિ આપશે.

ગૂજરાત સત્યાગ્રહની જન્મભૂમિ છે. સન ૧૯૧૮ માં એક જીજ્ઞાના ખેડૂતોએ જ પહેલ વહેલી સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞ લીધી હતી. સન ૧૯૧૮ ના ફેબ્રુઆરી માસના એક યાદગાર દિવસે (૨૪ મીએ) કાળા કાપડાથી સંતમ થયેલાં આશરે ૪૦ સ્ત્રી પુરુષોએ સારી હિંદી સરકાર સામે સત્યાગ્રહનો ટંકાર કર્યો હતો. અસહકારની લડતને અંગે સામુદાયિક બંડની ઉદ્દેશી બાજી ગાંધીજીએ ગૂજરાતમાં જ ખેત-વાધારી હતી. ગઈ સાતમાં શંકા નાશ થયેલા મહાસામાં, ત્યારે ગૂજરાતની નાનકડાં પ્રજાતોએ આખા દેશનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. ગયાજીની મહાસામાં ગૂજરાતના કાર્યકર્તાઓએ ગાંધીજીના પક્ષને મક્કમ રાખવામાં અને સફળ કરવામાં ઠીક સહાય આપી હતી.

હવે ગૂજરાત શું કરશે ? ગૂજરાત પ્રાંતિક સમિતિ-એ તો તેની વસ્તીના દર એક લાખે પાંચ હજાર સભાસતો નેધવાનું, અને સર્વિનય બંગની લડતને માટે ત્રણ હજાર સિપાહીઓ ભરતી કરવાનું કમ્પ્યું છે. તે કામ પાર પાડવા માટે એક નાની સમિતિ પણ નીમી છે. પણ સમસ્ત ગૂજરાતી પ્રજાની સહાય ઉપર જ સફળતાનો ખરો આધાર છે. ગાંધીજી સેનાધિપતિ હતા ત્યાં સુધી અસહકારનો જુડો તેમના હાથમાં હતો. તેમની ગેરહાજરીમાં એ જુડો ગૂજરાતની પ્રજાને ફરકાવવાનો છે. સાં પ્રતિાની નજર આજે ગૂજરાતના ઉપર રિયર થયેલો છે. ને ગૂજરાત ધરેક કામ કરી બનાવે, તો સેંકડો ભાષણો અને ફલીકા કરતાં તેની ધણી ભારે અસર થાય. પણ ને ગૂજરાત જરાપે નગળાઈ કે અચકા દાખરે તો શંકાનો અધકાર મમી મળવ, અને સત્યાગ્રહનો જુડો ધુળમાંપે રોળાય.

ગાંધીજીના કોરાવાસને 'હવે દોઢેક માસમાં એક વર્ષ પૂરું થશે. તે દિવસે આખી પ્રજા, અને પરદેશ વસતા પણ કોઈ ખુદાના

માણસો પ્રાર્થના કરશે, અને ત્રત આચરશે. પણ ગૂઝરાતીઓને જોએ દિવસ પાળવાની લાયકાત મેળવવી હોય તો ત્યાં સુધીમાં ગામ ગામરૂં મહાસભાની આજુ વર્તાવવી જોઈએ, અને હળવે સૈનિકોની સત્યાગ્રહી સેના રચવી જોઈએ.

સમાધાન ?

સૈએ ધાર્યું હતું કે અસહકારના ક્રમ વિશે પ્રગળે જવાજીની મહાસભામાં કરેલો નિર્ણય છેવટે જ ગજારશે. જતાં આ લખતી વખતે જ મુંબાઈમાં મહાસભાના તેમજ ધારાસભાના પક્ષના નાયકો ભેગા મળે છે, હમણાં જ જેલમાંથી છૂટ્યા મોજાના અબુલ કલામ આઝાદે જાનની વચ્ચે સમાધાની કરવાનું બીડું ઝડપ્યું છે, અને પ્રગળે ફરીથી વળી પોતાના કામ પરથી જરા નજર ઉઠાવી કંઈ નથી વાતની આશામાં ઉભે જોઈ રહી છે. મહાસભાના નાયકોને આજે તો સ્વરાજ્યસેનાની ભરતી કરવાને નિશ્ચય પૂર્વક કડક વેણ ઉચ્ચારવાની જરૂર છે, તે વખતે પોતાનો જવાબ કરતા હોય એમ નરમ અવાજે તેમને બોલવું પડે છે. ત્યારે ધારાસભાના હિમાયતીઓ પોતાના એનાં એ વચનો ફરી ફરીને આમહુપૂર્વક વરસાવે જાય છે.

હવે લાતની પૂરી તૈયારી કરવાને ચારમાંથી ત્રણ જ માસ રજા છે, તે વખતે પ્રગળે માટે આવી આઝાદશક્તિ ધણીજ હાનિકારક ગણાય. તેમાંથી કંઈ ફળ તો આવી શકે જ નહિ. અસહકાર અને સહકાર વચ્ચે કંઈ સમાધાન થઈ જ ન શકે. અને ખરે જોતાં ધારાસભાને પક્ષ દેખાવે તીખા સ્વર ઉચ્ચારીને અને લાય આખ કરીને પણ સહકાર જ કરવા માગે છે. કેટલાંક ઘસના ગવાજીના ભાવજી ઉપર ટીકા કરતાં ૩૦ મી દીર્ઘેરનું 'નેશન' પત્ર લખે છે કે:-

તેઓ કેટલાંક કેટલાં અદિસાત્મક અસહકાર કાયમ રાખવાની અને તેની સાથે આપની યૂરજી વખતે પ્રતિક ધારાસભાઓને કાય મેળવવાને મટિ સહકાર આપવાની જવાબજી કહે છે.....આ દિવસોની

સંજ્ઞા વિશે તેમની કલ્પનાઓ ખરે જોતાં લૂટી ગઈ છે, કદાં તેના ચૂસ્ત હિમાયતીઓના મનને મેળવવા માટે અસહકારનું નામ કાયમ રાખતા હોય એમ લાગે છે..... જો તેમને સ્વચ્છ મંજૂર થાય, અને છેવટે સંજ્ઞ થાય, તો સહકારનું તંત્ર અટકી પડે.....પણ આવી જમ-રાવાની કંઈ જરૂર નથી. ચળવળોએ ધારાસભામાં એકવાય તો જ હિંદુસ્તાનની બધી અરખડને વહેલામાં વહેણે નીકાલ થઈ જાય.

૬૦૦૦ માઈલ દુરથી જે રહસ્ય એક એકજાને સમજાવું, તે આપણને નજીકથી સમજાતાં વાર લાગતી ન જોઈએ. ગવાજીમાં સમાધાનના કેટલાંકે માર્ગ સ્વચ્છ પણ છેવટે નિષ્ફળ નીવડ્યા એવું પણ કારણ એ જ છે. આ રિયલિટી જાનને પક્ષ અત્રગ અત્રગ રહીને પોતપોતાનું બળ અજમાવી લે અને તે ઉપરથી દેશને વખતો વખત જે પહે પડે તે સ્વીકારે એ જ માર્ગ ધ્રુવ છે. બાકી નિરર્થક સમાધાન કરવાથી તો જાનને પક્ષનું તત્ત્વ છુટાઈ જાય, કાંઈની તેમાં શ્રદ્ધા રહે નહિ, અને છેવટે કાર્ય મંદ થવાથી દેશને નુકસાન જ થાય.

વળી સમાધાન કરવાનો દહ જ કાને છે ? મોટા મોટા મહારથીઓના વિચારો વિનયપૂર્વક સાંભળ્યા પછી તેને રદ કરીને મહાસભાએ પોતાનો નિર્ણય કયો છે. તો હવે શી રાજગોપાલાચારી કે મોજાના અબુલ કલામ આઝાદ પોતાના અંગત વિચારો કંઈક ફેરવે તો તેમને પણ દેશ કોરે નહિ થોડે એની શી ખાતરી ? મહાસભાને નિર્ણય તો તે સભા જ ફેરવી શકે. અને આટલા યોગ્ય વખતમાં નવા કંઈજ જનાવ જન્યા નથી તેમ જોતાં સમાધાનની વાતો કરવી કે આશા રાખવી એ બર્ષ છે.

આજુ હિંદુસ્તાન જામે મુંબઈ તરફ દષ્ટિ કરે ને કંઈ અવનવા સમાધાનની આશા રાખે. પણ ગૂઝરાતને આજે ત્યાંથી કંઈજ નવો મંત્ર શીખવાનો નથી. ગાંધીજીની શ્રદ્ધા અને સદ્ગુણો કદરમાં રાખીને ગૂઝરાતે તો ચૂપચાપ સિપાઈગીરી કરવાને જ તૈયાર થવું જોઈએ.

ત્રણ “ નિરાશ ”

અસહકારની ચળવળ શરૂ થઈ ત્યારથી ધારાસભાની લાંબી અને નિરર્થક ચર્ચાઓ ઉપરથી આપણું ધ્યાન મહાસભાના ઠરાવો ને કાર્યો ઉપર વધારે ને વધારે રોકાતું ગયું છે. જે સંસ્થા સરકારની હકુમતનું એક તંત્ર છે, અને જેનાથી દર બંધ આપણે એક લુહા મોરચો માર્યો છે, તેમાં દાખલ થવાનું જેમ મન થતું નથી, તેમ તેમાં ચાલતી જીભાનેડીમાં પણ આપણને રસ પડતો નથી. છતાં આપણા દેશમાં કેટલાક ભાઈઓ સરકારની ધારાસભા વિષે હજી એવી દયાગ્રસ્ત થઈ શકે છે, કે જેથી કોઈ અમલદારના હાથથી, કે કોઈ કમિશનની નીમણૂકથી તેમની જાવણીમાં ગભરાટ થઈ જાય છે. મહાત્મા ગાંધીજી અને દેશબંધુ દાસ જેવા વીર રત્નો કેદમાં પૂરાય, અકાલીઓ ઉપર ઘોળ દિવસે લાડીઓના વરસાદ વરસે, ને ગામ ગામડે મહાસભાની કેટલીયે ઓફિસો બંધાય તેથી જેમનાં ફંદાડાં ઉભા થયાં નથી તેઓ હમણાં ઉપરા ઉપરી ત્રણ બનાવ બનાવથી રતબ્ધ અને નિરાશ થઈ ગયા છે.

મુધારા

તેમાં પહેલો તો મુધારા વિષે હિંદી વજર વાઇકાઉન્ટ પીકેને જવાબ છે. સન ૧૯૨૧ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં હિંદી ધારાસભાએ એવો ઠરાવ કર્યો હતો કે, દેશની પ્રગતિ જોતાં સન ૧૯૧૯ માં પસાર થયેલા મુધારાનો અમલ-નિયમ મુજબ નક્કી કરેલી ૧૦ વરસની મુદત પૂરી થતાં પહેલાં-તપાસીને તેમાં યોગ્ય મુધારા કરવા હિંદી વજરને વિનંતિ કરવી. ખરૂં જોતાં સન ૧૯૧૭-૧૮ માં હિંદુસ્તાનની સ્થિતિની જોવી તપાસ થઈ હતી, તેવી તપાસ આશરે પાંચ વર્ષને ગણે ફરીથી કરીને તેના પરિણામ મુજબ મુધારામાં યોગ્ય ફેરફાર કરવાની આ માગણી હતી. તે તો બાજબી જ કહેવાય પણ ધારાસભાએ તે ઠરાવમાં પોતાના સુંદર કાર્યને માટે થયું હુપ્પડ પણ ખતાવ્યું હતું. ખરૂં જોતાં તો સન ૧૯૧૯ ના મુધારાનો અમલ સારી રીતે થયો છે એ કારણસર નહિ પણ સ્વરાજ મેળવવાનો પ્રગ્નનો

સ્વયંસિદ્ધ હક છે, તે માટે જ સ્વરાજ તો મળવું જોઈએ. આની સામે હિંદી વજરે જે જવાબ આપ્યો છે તેમાં પણ અતિશય દંભ છે. ધારાસભાને શરૂ થયે જ જ માસ થયા તેટલામાં એવો ઠરાવ હોય ? એમ હિંદી વજર પૂછે છે. પણ તેનો જવાબ આપવાની કુરસદ તો તેમને એક વરસ પછી મળી એટલે હવે તો દોઢ વર્ષનો ગાળો થયો એ વાત સ્વાભાવિક રીતે તેઓ જુલો જાય છે. વળી સ્વરાજ આપવાનું જાહેરનામું તો સન ૧૯૧૭ ની આખરમાં થયું, એટલે ખરૂં જોતાં તો પાંચ વર્ષના તપાસની માગણી થઈ ગણાય.

તેઓ સાહેબની મૂખ્ય દલીલ તો એ છે કે મતદારોની કેળવણીની પૂરી ખાતરી ચાપ નહિ ત્યાં સુધી કાયદામાં મુધારો ન કરી શકાય. હવે કતિા મતદારોએ સારી સંખ્યામાં અને સમજપૂર્વક ગઈ ચૂંટણીમાં ભાગ લીધો હતો અથવા નહોતો લીધો. જે તેમણે બરાબર ફરજ બજાવી હોય-અને અમલદારો કેટલીકવાર સંભાષણને ઉઘે ચઢાવે છે, તે ઉપરથી તેમને વિષે તેમજ તેમના મતદારો વિષે સારો મન હોય એમ લાગે છે-તો આગળ વધવાને હરકત ન હોય. પણ જો અસહકારીઓના મત મુજબ મોટા ભાગના મતદારોએ ચૂંટણીનો બહિષ્કાર કર્યો હોય અને થોડાએ જ મોટેભાગે શરમને અંધીન થઈને મત આપ્યા હોય તો તો આ ધારાસભાની કિંમત કાઢી જેટલી જ ગણાય, અને તેની સહાયથી રાજ ચલાવવું એ પણ પાખંડ જ કહેવાય. પણ વજર સાહેબને તો ધારાસભાને ચાખડી છે. પણ તે ખોટા કારણસર, છતાં બાજબી રીતે જે માગે છે તે આપવું નથી.

સનદી નોકરીનું કમિશન

સનદી નોકરોના ઉંચા પગારો અને ચૂંટણી વિષે લશ્કામણો કરવા ફરી પાછું આશરે ૧૦ વરસે રામજી કમિશન નોંધાયું એ જોઈને પણ નરમ પડના.

આજ્યો ખૂબ નવાઈ પામ્યા છે* પણ એમાં ખરૂં જોતાં નવાઈ જેવું કંઈ છે જ નહિ. મિ. મોન્ટેગ્યુએ હિંદુસ્તાનને ઘણા મોંઘા સુધારા ભેટ કર્યાં, પણ તે ચોકખી બે શરતે કે: (૧) હિંદી નોકરીવાળા ગોળ-જોનાં પેટ ખરાબર ભગવાં ન જોઈએ, અને (૨) ઈંગ્લેન્ડના વેપાર ઉદ્યોગને કંઈ પણ નુકસાન ન થાય તે માટે પૂરી સાવચેતી રાખવી જોઈએ. તેમણે પોતે જ અને તે પછી પાર્લામેન્ટની ખાસ કમિટીએ આ મોંઘા નોકરી ઉપર સુધારાથી થતી અસરનો ખૂબ વિચાર કરીને તેમને માટે ખાસ નિયમો ઘડ્યા હતા અને સુધારા સ્વીકારવાને તેમને લાંચ આપતા હોય તેમ તેમના પગાર પણ ખૂબ વધારી આપ્યા હતા. પણ તેથીયે ગોરાઓ સતોય ન પામ્યા. સુધારાનો અમલ શરૂ થતાં ફેટલાક ગોરાઓ રીસાઈને ઘેર ગયા અને તેથી ઓછા અંકજોએ આ નોકરીમાં ઉમેદવારી કરવા માંડી. આ રિયલિટી કેમ સહેલાય? હિંદીઓને સ્વરાજ આપવું છે-પણ તે ધીમે ધીમે; અને હિંદીઓને હિંદી નોકરીઓ આપવી છે-તે વળી તેથીયે વધારે ધીમે ધીમે. દરમ્યાન તે નોકરીને વધારે આકર્ષક બનાવવા તેના વળી પગાર વધારવાને વિભાગતમાં અળવળ ચાલી તેથી હિંદી વજરે, હિંદી સરકારની પણ ઉપવટ થઈને આ ભારે કમિશન નીચું છે. શરૂઆતથી તે આજ શુધી સ્વાર્થચુક્રથી આ સનદી નોકરી રચાતી ગઈ છે, તે આ કમિશનની નામલુકમાં પણ દેખાઈ આવે છે. છુની જિંદગી માત્ર નંબા પ્રયાગ જ છે. છતાં એથીયે અંકજોના દાવમાં સોગલનાં માફક રમતા આપણુ શોભાયે દેલી ભ.ઇ.આંની આંખો ઉધડે તો સારૂ.

સનદી નોકરીની માફક લશ્કરી નોકરીની બાબતમાં પણ સરકારે આપણને હેતુકા છે. સન ૧૯૧૭ માં હિંદીવાનેને બાદશાહી કમિશને આપવાની રાજનીતિ જાહેર કરવામાં આવી. ત્યારે સૌએ એમ ધાર્યું હતું કે ધણી વરસતું સાદુ વાળ-

* આ કમિશનની નામલુકમાંના દરાવ રાજસભામાં તો હાજરી પણ વહી ધારાસભામાં પસાર થયો.

વાને હવે હિંદીઓને ઠીક સંખ્યામાં આ હોદ્દા આપવામાં આવશે. પણ તે જાહેરનામાને આશરે સાદા પાંચ વર્ષો થયાં છે છતાં. સેનાધિપતિ સાહેબે દરજ્જા જ રાજસભામાં જણાવ્યું છે તે મુજબ ૩૭ સુબાદાને જ ઈનામ તરીકે આ કમિશન આપ્યું છે, અને ૪૧૧૧ ૬૬ હિંદી અમલદારો હાલ નોકરી કરે છે. તેમાંના ફેટલાક રાજસભામાં છે, ફેટલાક સુબાદારની પદવીમાંથી ઉપર ચઢેલા છે, અને ફેટલાક રો કલરર્ટમાં પૂરી તાલીમ લઈને આવેલા છે. વળી સેન્ટ્રલરર્ટની કોલેજમાં હાલ ૨૩ હિંદી વિદ્યાર્થીઓ તાલીમ લે છે, અને તેને માટે ૩૩ ઉમેદવારી ફેટલાક કોલેજમાં તૈયાર થાય છે. પંચ વગમની મહેનતનો આ મરવાજો! શા જાણે છે, કે ભારે લાગવગ ધરાવતા રાજવંશીઓ, જમીનદારો અને લશ્કરી અમલદારોના છોકરાઓને ઉમેદવાર તરીકે પગલ કરવામાં આવે છે. એટલે પછી તેના ધણી ઓછા નીકળી આવે અને મોટે ભાગે નમળા અને નાશાયક માણસ પડે તેમાં શી નવાઈ? જે મશ્મ વર્ગ સરકારથી વિદૂરેલો છે તેના કોઈક જ છોકરાઓ હાલ આ નોકરીમાં જવાનું પગલ કરે, અને જો કોઈ જાણે તો ભારે લાગવગ વિના તેને ગરમર રાખે પણ નહિ. આમ ગોરાઓના અને તેમને વરા રહે એવાઓના જ દાવમાં સરકાર લશ્કરી લગામ રાખવા માગે છે, અને મોટાં મોટાં વચન ઉપર પાણી ફેરવતી જ જાય છે.

આપણું ધ્યેય તો સરકારી નોકરી અને લશ્કરી ગિપાઈઓ પાસે રાજનામાં અપાવવાનું છે, એટલે રાજનાની ગળનીતિથી પણ આ હેતુ જોડેલે અંશે સરે તેટલે અંજો તેછ જ ગણીએ. પંચાયત અને ખિસ્તદત્તા પ્રકરણ થયાં, ત્યારથી જ અંગ્રજો તો સરકારની મીલીન જાત પારખી લીધી છે. જેમ વખત જાય છે, તેમ તે વધારે અને વધારે ચોકખી રીતે તરી આવે છે. સરકાર વધારે અને વધારે નીચી ઉતરતી જાય છે, અને તેના અંતનો સમય નજીક આવતો લાગે છે. વિનાશકાલે વિપરીત હુદિ!

સુલેહ પરિષદ.

તુર્કીની સાથે કોલકરાર કરવાને યૂરોપના રાજ્યોની જે પરિષદ ગયા નવેબર માસની આખરથી લોકાંમાં મળે છે તે દવે પૂરી થવા આવી છે. તેમાં એક બાલુએ અંગ્રેજોને અને તેમના ગિરો, અને બીજી બાલુએ રશિયા અને તુર્કી વચ્ચે ખૂબ જોઆજેચ થયા પછી ફેટલીક બાખતોમાં સમગ્રધાન થયું છે, અને ફેટલીક બાખતોમાં મતભેદ વધારે મુદ્દમ થયા છે. છતાં દવે થોડા જ દિવસમાં અંગ્રેજો સંધિનો ખરડો તુર્કીની આગળ રહ્યું કરશે, ને તેને છેવટે તુર્કી મંબુર કરશે કે નહિ, એ ઉપર ભવિષ્યની સુલેહનો આધાર રહેશે.

દરમ્યાન એટલું તો ચોકખું છે, કે જે બાખતો ખરો પક્ષે કમ્પ્લ કરી છે, અને જેમાં મતભેદ રહ્યો છે તે બંનેમાં ભવિષ્યની અશાંતિનાં મૂળ રહેલું છે. યૂરોપ અને એશિયાના વહેવરની કુચી ડાઈનરમ્-બોરકરસની સામુદાયનીમાં સમાવેલી છે. તેના ઉપર જેનો કાબુ હોય, તે તુર્કી, રશિયા અને તમામ આફ્રિકા રાજ્યોને પણ હાંકારી શકે. તેથી તેના ખ્દામની છુટકો મવાલ ધણી મદતવને છે. આ ત્રિયે ખરૂં વેતાં બેજ મર્ગ હોઈ શકે-એક શાંતિ બળવવાનો, અને બીજો અશાંતિ ઉપજવવાનો. જે સોને નિરૂપાર્થપણે શાંત જ બળવરી હોય, તે માત્ર વેપારનાં વડાણોની જ નાં છુટી દારી બેઠાયે, અને તમામ રાજ્યોના મનવારોની ત્યાં બધી કરરી બેઠાયે. ઇંગ્લંડ વગેરે જે દેશોના કાળા સમુદ્રમાં કંઈ પણ મુલક નથી તેમનું તો એક પણ મનવાર આવતું જ ન બેઠાયે, એનો દેખીતું છે. પણ જે તુર્કી કે રશિયા પણ એક મનવાર કાળા સમુદ્રમાં લાવે તો રૂમાનિયા, વગેરે કાંડા ઉપર આવેલાં રાજ્યોને પોતાનાં મનવાર રાખવાં પડે, અને તેથી ભવિષ્યમાં નજીવા કારણ-સર પણ લડાઈ બળવાનો મંલવ રહે. પણ આ માર્ગ કાંઈને પસંદ પડ્યો નહિ. રશિયા અને તુર્કીએ બહારનાં મનવારોની બધી કરવાની પણ પોતાનાં

માટે છુટ રાખવાની માગણી કરી, તે સ્વાભાવિક રીતે રૂમાનિયાને ન ગમી. એટલે રહ્યો બીજો અશાંતિનો માર્ગ; અને તે સોને પસંદ પડવાથી છેવટે તેમાં સમાધાન થઈ શક્યું છે પરિણામે એવું નક્કી થયું કે:

(૧) માર્ગેશના સમુદ્રની બન્ને બાજુએ થોડા થોડા મુલક મધ્યસ્થ રાખવો, અને તેની તથા જળમાર્ગની બચરવા કરવાને સર્વ રાજ્યોના પ્રતિનિધિનું કમિશન રાખવું, અને તેમાં તુર્કીને પ્રમુખસ્થાન આપવું.

(૨) ન્યારે કોઈ લડાઈ નહિ, પણ તુર્કી તેમ સા મેલ ન દેાય ત્યારે સૌ કોઈ દેશના માલનાં વહાણ ત્યાંથી જઈ શકે, પણ ન્યારે તેમાં તુર્કી સામેલ હોય ત્યારે ત દરથ રાજ્યોના વહાણોને જવા દે.

(૩) સુલેહના વખતમાં સૌ દેશનાં મનવારોની છુટી રાખવી; પણ તેની સંખ્યા અને માપ વિષે કંઈક મર્યાદા બાંધવી. લડાઈ થાય, અને તુર્કી તરફ હોય, ત્યારે પણ એવી જ છુટ રાખવી; પણ તુર્કી સામેલ હોય ત્યારે તરથ રાજ્યોના મનવારોને જવા દે.

ઈંગ્લંડનું નૌકાસેન્ય દુનિયામાં સર્વોપરિ છે, તેથી આ મનો થયે પડીયે તે આ જળમાર્ગમાં પોતાની ગત્તા મયમ રાખવાને પ્રયત્ન નો કરશે જ; અને જે તુર્કી રશિયાની સોળન રાખતે માંધુ મ્બુ કરશે, તો થતા જ વખતમાં લડાઈનાં નિશાન સજાગશે.

એની જ રીતે પૂર્વ ધન અને એફિયનાં પણ તુર્કીને સોંપાય એ નો કીક થયું; પણ પશ્ચિમ ધ્રેમનો જે ભાગ પડેનાં જર્મરિયાના હાથમાં દવે ને દવે ડીસને સોપાયો તેથી પછું તકગરનું મૂળ કાયમ રહ્યું; અને તે એની વચ્ચે આવેલી એરિટ્રા નદીની બન્ને બાજુના ૩૦-૩૦ કીમીટરની જગ્યા મધ્યસ્થ રાખીને તે નદી વાટે ઇજીયન સમુદ્રનું બાઈ જર્મરિયાના આપવાનું સચવાયું, પણ તેણે સરતની રહામે પોતાનો પાસો નાંખ્યો છે. એટલે એ દુહાંગી મુલકમાં હજી પણ અંગારા એતતા જ રહ્યા, તેથી જે ધરીએ ત્યાંના બધાંએ રાજ્યોને પૂરતા

મહાબાર અને ચીરીચીરા

મહાબારના ૧૦૦ માપતા કેદીઓ હયા વગરના બારખાનામાં પૂરાઈને મરી ગયા હતા, અને બીજા બાળકો ચીરીચીરામાં થોડાએક પોલિસના માણસોને ઉત્કેશપત્રા રોળાએ ખતમ કર્યા હતા. આ બંનેયે કામમાં ન્યાયાધીશોએ હમણાં જ ચૂકાદા આપ્યા છે, તે ઉપરથી " પંચ હન્ડિઆ " કહે છે કે:

હયા વગરના બેઠા બારજાવાળા એક બારખાનામાં ૧૦૦ માણસ પૂરાયા. અસહ્ય દુઃખ વેઠીને થોડાક ચિત્તાવના બાળીના બધા મરી ગયા. એક વર્ષે તેની લપાસ થઈ અને કેસ ચાલ્યો. આ ત્રાસ પદોંચાડવામાં નેઓ સામેલ હતા, તેમાંનો એકે ગુન્હેગાર ક્યો નહિ, અને કોઈને શિદ્ધ થઈ નહિ.

દારનાં પીમાં અને પરદેશી કાપડની દુકાનો ઉપર પહેરો ભરવાની ચળવળ કરતાં લોકોનું એક મોટું ટાણું બધા સંગમ મોઢાં બેઠું, અને હાથથી ગળું. તેણે આગ લગાડી અને ખૂનરેલુ ચલાવી. તેના કેસ ચાલ્યો, તેમાં

એક વર્ષે એક જ ચૂકાદાથી ૧૦૨ માણસોને ફાંસીની સજા થઈ. આમાં ન્યુરી તો હતી જ નહિ. કારણમાં બનેલા બે લાલ બનાવોનું આ કૃંક વર્ણન છે.

આનો દોષ જાને હંવા ૧ કોઈ મોઢું સ્વતંત્ર દેશમાં રાજા આપખૂદ અને છે, ત્યારે તેની ખજાર લેવાને કારણે મોજુદ હોય છે. પણ આપણા દેશમાં પરમ્પતિનું પરરાજ્ય છે, એટલે અમલદારોના હુકમોમાં તેમજ ન્યાયાધિશોની ભુદ્ધિમાં ઝેર ભરે છે. ત્યાં મળમાં ઝટો છે, ત્યાં હુલ્લપાતરોનો શો દોષ મટતો ૧ માત્ર આવા કમકમટી ઉપખને એવા બનાવો ઉપરથી સર્વોચ્ચ સ્વતંત્ર થવાનો જ નિમિષ પ્રગટવો જોઈએ.

ખાદી વિભાગ

મહાસમિતિના ખાદી ખાતાના ખધારણમાં ફેરફાર થવાથી હવેથી ખાદી વિભાગના મથાળા નીચે વધારાના લેણા પ્રકટ કરી શકાશે નહિ.

યુગધર્મ

પુસ્તક ૧

ફાગણ, ૧૯૭૮

અંક ૬

અંગુલિમાલ

[નીચેનો લેખ બાદ ધર્મગ્રન્થ મન્નિષ્ઠમ-નિકાય ના ૮૬ મા સુત્ત નું લાખાન્તર છે. મૂળ ગ્રન્થની શૈક્ષિનો પરિચય થાય એટલા માટે લાખાન્તર અને તેટલું શબ્દશઃ કરેલું છે. અને મૂળમાં આવતા એક જ અર્થના પર્યાયો તથા ફરી ફરીને આવતાં વાક્યો અને નાક્યો પણ બધાં રાખ્યાં છે.]

મેં એમ સંભવ્યું છે. એક સમય ભગવાન આવસ્થિતમાં અનાથપિંડિકના જેતવન આરામમાં વિહરતા હતા તે સમયમાં કોલસના રાગ પસેનદિના રાજ્યમાં અંગુલિમાલ નામનો ચોર, લુપ્ધ, રક્તપાણિ, મારફાડમાં રમ્યોપર્યો અને પ્રાણીઓ, જૂતો તરફ અદ્યાથી વર્તનારો હતો. તેણે ગામને કસ્યાને અને જનપદને હતા નહોતા કરી નાખ્યા હતા. તે માણસોને મારી મારીને તેમની આંગળા-

ઓની માળા ધારણ કરતો. ૨ હવે ભગવાન સવારમાં તૈયાર થઈને, પાત્ર ચીવર લઈને આવસ્થિતમાં ભિક્ષા માટે ગયા. આવસ્થિતમાં ભિક્ષા માટે ફરીને, ભિક્ષાં કરી લીધા પછી, ભિક્ષાથી પાછાં આવીને શયનાસનનો વીંટો કરીને પાત્રચીવર લઈને જ્યાં અંગુલિમાલ ચોર રહેતો હતો તે રસ્તા તરફ ચાલ્યા. ગોવાળો, પશુપાલો, ખેડુતો, જેઓ ચોરને જોઈને નાસી જતા, તેમણે ભગવાનને, જ્યાં અંગુલિમાલ ચોર રહેતો હતો તે રસ્તે જતા જોયા: જોઈને ભગવાનને આ પ્રમાણે કહ્યું. "હે શ્રમણ, આ માર્ગે મા જતો. હે શ્રમણ, આ માર્ગે અંગુલિમાલ નામનો ચોર, લુપ્ધ, રક્તપાણિ, મારફાડમાં રમ્યોપર્યો અને પ્રાણીઓ, જૂતો તરફ અદ્યાથી વર્તનારો રહે છે. તેણે ગામને કસ્યાને જનપદને હતા નહોતા કરી નાખ્યા છે. તે માણસોને મારી મારીને તેમની આંગળાઓની માળા ધારણ કરે છે. હે શ્રમણ આ માર્ગે દસ પુરુષો પણ, વીસ પુરુષો

૧. પ્રાચીન કોસલ દેશની એ રાજધાની અચિરવલી (હાલની નાબતી) નદી ઉપર આવેલી હતી. આ રાહદરનાં ખંડેશ સંયુક્ત-પ્રતિભાં બલરામપુર સ્ટેટમાં મળી આવે છે, અને અનાથપિંડિકના આરામની જગ્યા પણ નક્કી થઈ શકી છે.

૨. સ્વર કૃત્રિન ઈંધવની Hefpgees નામની નવલકથામાં, અમેરિકાના જંગલી લોકો આ જ પ્રમાણે માણસને મારી તેમની આંગળાઓની માળા પહેરતા એવું વર્ણન છે, એ અને સ્મરણમાં આવે છે.

પણ, ત્રીસ પુરુષો પણ, ચાળીસ પુરુષો પણ ભેગા થઇને જાય છે તેઓ પણ અંશુભિમાલ ચોરના હાથમાં સપડાઇ જાય છે.” એ પ્રમાણે કહેતાં છતાં ભગવાન બોલ્યા વિના ચાલ્યા.

બીજવાર પણ ગોવાળો, પશુપાલો, ખેડુતો જેઓ ચોરને ભેદને નાસી જતા તેમણે ભગવાનને આ પ્રમાણે કહ્યું, “હે શ્રમણ, આ માર્ગે મા જતો. હે શ્રમણ આ માર્ગે અંશુભિમાલ નામનો ચોર, લુપ્ધ, રક્તપાણિ, મારકાડમાં રમ્યોપરમ્યો અને પ્રાણીઓ, જૂતો વરક અદ્યાથી વર્તનારો રહે છે. તે માણસોને મારી મારીને તેમની આંગળીઓની માળા ધારણ કરે છે. હે શ્રમણ, આ માર્ગે દસ પુરુષો પણ, વીસ પુરુષો પણ, ત્રીસ પુરુષો પણ, ચાળીસ પુરુષો પણ ભેગા થઇ થઇને જાય છે, તેઓ પણ અંશુભિમાલ ચોરના હાથમાં સપડાઇ જાય છે.” એ પ્રમાણે કહેતાં છતાં ભગવાન બોલ્યા વિના ચાલ્યા.

ત્રીજવાર પણ ગોવાળો, પશુપાલો, ખેડુતો જેઓ ચોરને ભેદને નાસી જતા, તેમણે ભગવાનને આ પ્રમાણે કહ્યું, “હે શ્રમણ, આ માર્ગે મા જતો. હે શ્રમણ આ માર્ગે અંશુભિમાલ નામનો ચોર લુપ્ધ, રક્તપાણિ, મારકાડમાં રમ્યોપરમ્યો અને પ્રાણીઓ, જૂતો વરક અદ્યાથી વર્તનારો રહે છે. તે માણસોને મારી મારીને તેમની આંગળીઓની માળા ધારણ કરે છે. હે શ્રમણ, આ માર્ગે દસ પુરુષો પણ, વીસ પુરુષો પણ, ત્રીસ પુરુષો પણ, ચાળીસ પુરુષો પણ ભેગા થઇને જાય છે, તેઓ પણ અંશુભિમાલ ચોરના હાથમાં સપડાઇ જાય છે.” એ પ્રમાણે કહેતાં છતાં ભગવાન બોલ્યા વિના ચાલ્યા.

અંશુભિમાલ ચોરે ભગવાનને દ્વરથી જ આવતા બોલ્યા; ભેદને એના મનમાં આ પ્રમાણે વિચાર થયો “અહો આશ્ચર્ય, અહો અદ્ભુત ! આ માર્ગે દસ પુરુષો પણ, વીસ પુરુષો પણ, ત્રીસ પુરુષો પણ ચાળીસ પુરુષો પણ, પચાસ પુરુષો પણ ભેગા થઇ થઇને જાય છે તેઓ પણ મારા હાથમાં સપડાઇ

જાય છે. હું આ શ્રમણને પરેષ્વર હવિતથી ઉબેડી નાખીશ.” હવે અંશુભિમાલ હાલ તરવાર લાવીને બાણ અને બાથું સજ્જ કરીને ભગવાનની પછવાડે પછવાડે ગયો. હવે ભગવાન એવા પ્રકારના કદ્દિ-ગંદકારથી ઠ આલ્યા, કે જેથી અંશુભિમાલ પોતાના સર્વ બળથી જતાં છતાં રવાભાવિક રીતે જતા ભગવાનને પકડી શક્યો નહિ. હવે અંશુભિમાલ ચોરના મનમાં આ પ્રમાણે થયું, “અહો આશ્ચર્ય ! અહો અદ્ભુત ! હું પહેલાં દોડતા હાથીની પછવાડે પડીને તેને પણ પકડી પાડતો, દોડતા ઘોડાની પછવાડે પડીને તેને પણ પકડી પાડતો, દોડતા રથની પછવાડે પડીને તેને પણ પકડી પાડતો, દોડતા મૃગની પછવાડે પડીને તેને પણ પકડી પાડતો; અને આ રવાભાવિક રીતે જતા શ્રમણને મારા સર્વ બળથી જતાં છતાં પકડી શકતો નથી.” જિજ્ઞાસુ રહીને તેણે ભગવાનને આ પ્રમાણે કહ્યું. “જિજ્ઞાસુ રહે શ્રમણ, જિજ્ઞાસુ રહે, શ્રમણ.”

“હું જિજ્ઞાસુ અંશુભિમાલ, તું જિજ્ઞાસુ રહે.”

હવે અંશુભિમાલ ચોરના મનમાં આ પ્રમાણે થયું, “આ શાક્યપુત્રીય શ્રમણો સત્યવાદી અને સત્ય પ્રતિષ્ઠાવાળો હોય છે, પણ આ શ્રમણ પોતે જતો જતો જ કહે છે ‘હું જિજ્ઞાસુ અંશુભિમાલ તું જિજ્ઞાસુ રહે.’ ત્યારે હું શ્રમણને પૂછું. હવે અંશુભિમાલ ચોરે ભગવાનને ગાથાથી કહ્યું:—

“જતાં છતાં, શ્રમણ, ‘જિજ્ઞાસુ’ કહે છે, મને જિજ્ઞાસુ ન-જિજ્ઞાસુ કહે છે, પૂછું તને, શ્રમણ, એક અર્થ, તું કેમ જિજ્ઞાસુ ન-જિજ્ઞાસુ હું કેમ ?”

“જિજ્ઞાસુ હું હું અંશુભિમાલ, સર્વદા સર્વે ય જૂતો મહો દવડ છોડી. અમયગી પ્રાણીઓ માંહી તું છે તેથી હું જિજ્ઞાસુ ને તું ન-જિજ્ઞાસુ.”

“ચિરકાલે પૂજ્ય મહર્ષિ મારા મહાવને સત્યવાદી તું આગ્યો; ચિરકાલ માટે હું એ પાપ છોડું તારી સુણી ધર્મથી યુક્ત ગાથા.”
ત્યારે જ ચોરે આયુધને અસિને ઉઠે ખાડે નરકે ફેંકી દીધા; યુગલ ફેરા ચરણે ચોર વંદો પ્રવ્રજ્યાની યાજ્ઞના ત્યાંજ કીધી.
અતિ કારણિક મહર્ષિ છુદ્ધ જ છે શાસ્ત્રા દેવ ને લોક ફેરા; “આમ આત્મલિપ્ત” એમ તે કાલ ભાષ્યાલ તેનો હુવો એ રીત લિપ્તભાવ.”

હવે ભગવાને અંશુલિમાલ અનુપાધી સાથે ન્યાં શ્રાવસ્તિ હતી તે બાલુ અર્ધા શર કરી. એક પછી એક સ્થાને ચર્ચા કરતાં ન્યાં શ્રાવસ્તિ હતી, ત્યાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં શ્રાવસ્તિમાં જેતવને અનાયપિડિકના આરામમાં ભગવાન વિહાર કરતા હતા. તે સમયે કૌસલના રાજા પસેનદિને મહેલ પાસે મોહું ટોળું મળ્યું અને ઉચ્ચ શબ્દ, મહાશબ્દ થયો.—હે દેવ, તારા રાજ્યમાં અંશુલિમાલ નામનો ચોર, લુબ્ધ, રક્તપાણિ, મારકાકર્મા રચ્યોપચ્યો અને પ્રાણીઓ, જૂતો તરફ અદ્યાથી વર્તનારો આગ્યો છે. તેણે ગામને કસપાને અને જનપદને હતા ન હોતા કરી નાખ્યા છે. તે માણસોને મારી મારીને તેમની આંગળીઓની માળા ધારણ કરે છે. દેવ તેનો પ્રતિષેધ કરો.

હવે કૌસલના રાજા પસેનદિએ પાંચસો જેટલા અશ્વાર સાથે બપોરે શ્રાવસ્તિથી ન્યાં આરામ હતો તે બાલુ પ્રયાણ કર્યું; ન્યાં સુધી વાહન જઈ શકે તેવી ભૂમિ હતી, ત્યાં સુધી વાહનથી જઈને પછી વાહનથી હેઠે ઉતરીને ન્યાં ભગવાન હતા ત્યાં પાળે ગયો, પાસે જઈને ભગવાનને અભિવન્દન કરીને

૪. એ રીતેજ અટલે છુદ્ધ ભગવાનના લિપ્ત એવા સંજોગથી જ તે લિપ્તભાવ પામ્યો અર્થાત્ તે લિપ્ત થયા.

એક બાલુ બેઠો. એક બાલુ બેઠેલા કૌસલના રાજા પસેનદિને ભગવાને આ પ્રમાણે કહ્યું—
“મહારાજ, તારા ઉપર મગધનો શ્રેણીય રાજા ઈંધિસાર કાપ્યો છે, કે વેસાલિના લિપ્ત-વિચો કાપ્યા છે કે ખીજા શત્રુ રાજાઓ કાપ્યા છે ?” “હા-તે, ૫ માગા ઉપર મગધનો શ્રેણીય રાજા ઈંધિસાર કાપ્યો નથી, વેસાલિના લિપ્તવિચો કાપ્યા નથી તેમ ખીજા શત્રુ રાજાઓ કાપ્યા નથી હા-તે, મારા રાજ્યમાં અંશુલિમાલ નામનો ચોર, લુબ્ધ, રક્તપાણિ, મારકાકર્મા રચ્યોપચ્યો અને પ્રાણીઓ, જૂતો તરફ અદ્યાથી વર્તનારો આગ્યો છે. તેણે ગામને કસપાને અને જનપદને હતા ન હોતા કરી નાખ્યા છે. તે માણસોને મારી મારીને તેમની આંગળીઓની માળા ધારણ કરે છે. હા-તે, તેનો હું પ્રતિષેધ કરીશ.”

“પણ મહારાજ, તું અંશુલિમાલને કેય મૂછ ઉતારેલો, કપાય વસ્ત્રથી દંકાએલો, ધરને પદલે ધર વિનાનો ચલેલો, પ્રવ્રજિત થયેલો, પ્રાણુધાતથી વિરામ પામેલો, અદતાદાનથી વિરામ પામેલો. મૃપાવાદથી વિરામ પામેલો, એક ભક્તિ વાળો, અ-હત્યારી, શીલવાન, કલ્યાણુ ધર્મ વાળો જુવે, તો શું કરે ?”

“તો હા-તે, હું અભિવન્દન કરું, સન્માન આપું, આસનને માટે નિમન્ત્રણ કરું, ચીવર પિપ્પપાત્ર, શયનાસન, ઔષધ વગેરેની ગોઠવણુ કરું, તેની ધાર્મિક રક્ષા કે યુક્તિ કરું. પણ હા-તે, એ દુઃશીલ પાપધર્મનો એવા રૂપનો શીલ સંયમ ક્યાંથી યાય ?”

તે સમયે આયુષ્માન અંશુલિમાલ ભગવાનની નજીક બેઠેલો હતો. હવે ભગવાને કૌસલના રાજા

૫ પૂજ્યને સંજોગન કરવાનો આ શબ્દ છે. મૂળ મુદ્રે તે માંથી આવેલો અનાય છે. જૈન સાહિત્યમાં પણ આ શબ્દ મળી આવે છે.

૬ કોઈનું આપ્યા વગર લેવું તે. ચોરી. લૂંટફાટ વગેરે.

પસેનદિનો જન્મણો હાય પકડીને કહ્યું—મહારાજ આ અંગુલિમાલ છે.

હવે કૌસલના રાજ પસેનદિને ભય થયો, જડતા પણ થઈ, રૂંવાડાં બિલાં પણ થઈ ગયાં. હવે કૌસલના રાજ પસેનદિને બાંધેલા, સંવિત્ત, રૂંવાડાં બિલાં થઈ ગયેલા જાણીને, ભગવાને આ પ્રમાણે કહ્યું—
“બ્હીઓ નહિ મહારાજ, બ્હીઓ નહિ, આનાથી મને ભય નથી.” હવે કૌસલના રાજ પસેનદિને જે ભય થયો હતો, જે જડતા થઈ હતી, જે રૂંવાડાં બિલાં થઈ ગયાં હતાં, તે શાન્ત થયો. હવે કૌસલનો રાજ પસેનદિ ન્યાં આયુષ્માન અંગુલિમાલ હતો ત્યાં ગયો, જઈને આયુષ્માન અંગુલિમાલને આ પ્રમાણે કહ્યું “ ભન્તે, અંગુલિમાલ, આપ આર્થ છે ? ”
“ હા, મહારાજ, ”

“ આર્થના પિતાનું ગૌત્ર કયું ? આર્થની માતાનું ગૌત્ર કયું ? ”

“ મહારાજ, પિતા ગર્ગ અને માતા મન્ત્રાપણી.

“ ભન્તે, ગર્ગ મન્ત્રાપણીપુત્ર ! આનંદથી રહેા. હું આર્થ ગર્ગ મન્ત્રાપણી પુત્રની ગરદારા કરીશ, સીવર, પિણ્ડપાત્ર, રથનાસન. ઔષધ, રક્ષા કરીશ. ”

તે સમયે આયુષ્માન અંગુલિમાલ આરણ્યક^૭ હતો, પિણ્ડપાત્રિક^૮ હતો, પાંચુકલિક^૯ હતો ત્રિવીરક^{૧૦} હતો. હવે આયુષ્માન અંગુલિમાલે કૌસલના રાજ પસેનદિને આ પ્રમાણે કહ્યું—અક્ષત્ર, મહારાજ આરે ત્રય સીવર પરિપૂર્ણ છે. ”

૭ માત્ર અરણ્યમાં રહેતો, ગામમાં નહિ.

૮ માત્ર શિક્ષાથી નિર્વાહ કરતો, કાંઈનું આશ્રય ન રચીકરતો.

૯ ગૃહસ્થો પાસેથી વસ્ત્ર ન લેતો પણ ધૂળમાંથી શ્વેતરંગ લઈ તેનાં વસ્ત્રકરી વાપરતો.

૧૦ માત્ર ત્રણ સીવર રાખતો. આ સપળાં. કુદ્ધર્મનો વ્રતો છે.

પછી કૌસલનો રાજ પસેનદિ ન્યાં ભગવાન હતા ત્યાં ગયો. જઈને ભગવાનને અભિવંદન કરીને એક બાલુ બેઠો. એક બાલુ બેઠેલા કૌસલના રાજ પસેનદિએ ભગવાનને આ પ્રમાણે કહ્યું—ભન્તે, આર્થ, ભન્તે, અદ્ભુત. કે, ભન્તે ભગવાન અદ્ભુતને દમનારા, અદ્ભુતને શાન્ત કરનારા, નિર્વાણ નહિ પામેલાને નિર્વાણ પ્રમાડનારા છે. જેને અમે, ભન્તે, દંડથી સશસ્ત્રી દમી શક્યા નહિ તેને ભગવાને અદ્વૃણથી અશસ્ત્રી દમ્યો. હવે ભન્તે, અમે જઈએ. અમારે બહુ કામ છે બહુ કર્તવ્ય છે. “ મહારાજ, તું જે કાર્યનો સમય માનતો હો તે કર. ” પછી કૌસલનો રાજ પસેનદિ આસનથી ઊઠીને ભગવાનને અભિવંદન કરીને પ્રદક્ષિણા કરીને આવી.

પછી આયુષ્માન અંગુલિમાલ સવારને પહોર તૈયાર થઈને, પાત્રસીવર લઈને શિક્ષાને માટે આવસ્તિમાં ગયો. આયુષ્માન અંગુલિમાલ આવસ્તિમાં એક ઘેરથી બીજો ઘેર સળંગ શિક્ષા માટે ફરતો હતો, ત્યાં નજીક મૃદગર્ભા, દુઃખગર્ભા સ્ત્રીને જોઈ. જોઈને તેને આમ થયું “ જીવો દુઃખી છે, જીવો દુઃખી છે. ” પછી આયુષ્માન અંગુલિમાલ આવસ્તિમાં શિક્ષાને માટે ફરીને શિક્ષાકરીને, શિક્ષાથી પાછા ફરીને, ન્યાં ભગવાન હતા ત્યાં ગયો; જઈને ભગવાનને અભિવંદન કરીને એક બાલુ બેઠો. એક બાલુ બેઠેલા આયુષ્માન અંગુલિમાલે ભગવાનને આ પ્રમાણે કહ્યું “ભન્તે, સવારને પહોર તૈયાર થઈને, પાત્ર સીવર લઈને શિક્ષાને માટે આવસ્તિમાં ગયો હતો. ભન્તે, આવસ્તિમાં શિક્ષાને માટે એક ઘેરથી બીજો ઘેર સળંગ ફરતાં નજીકમાં એક મૃદગર્ભા દુઃખગર્ભા સ્ત્રીને મેં જોઈને મને એમ થયું—“ જીવો દુઃખી છે. જીવો દુઃખી છે. ”

“ ત્યારે અંગુલિમાલ, ન્યાં આવસ્તિ છે ત્યાં તું જા, જઈને એ સ્ત્રીને તું આ પ્રમાણે કહે—“બહેન, જન્મ્યો ત્યારથી જાણી જોઈને પ્રાણીઓને હવિતથી ઊંજેડી નાખ્યાનું હું જે જાણુ છું નથી તે સત્યથી તને સ્વસ્તિ થાઓ, ગર્ભને સ્વસ્તિ થાઓ. ”

“ એ તો ભન્તે, જાણી જોઇને બોલેલો મુખ-
વાદ થયો. મેં તો જાણી જોઇને બહુ પ્રાણીઓને
હવિતથી ઉમેરી નાંખ્યાં છે. ”

“ ત્યારે અંશુભિમાલ, આવરિત છે ત્યાં તું જા,
જાહેને એ સ્ત્રીને તું આ પ્રમાણે કહે “બહેન ! હું
આર્ય ૧૧ જાતિમાં જન્મ્યો ત્યારથી જાણી જોઇને પ્રા-
ણીઓને હવિતથી ઉમેરી નાંખ્યાતું” હું જે જાણુતો
નથી, તે સત્યથી તને સ્વરિત થાઓ, ગર્જને સ્વરિત
થાઓ.” “ એમ કરીશ ભન્તે” એમ ભગવાનને
જવાબ આપી આયુષ્માન અંશુભિમાલ ન્યાં આવરિત
હતો ત્યાં ગયો, જાહેને તે સ્ત્રીને આ પ્રમાણે કહ્યું
“ બહેન, હું આર્ય જાતિમાં જન્મ્યો, ત્યારથી જાણી
જોઇને પ્રાણીઓને હવિતથી ઉમેરી નાંખ્યાતું” હું
જે જાણુતો નથી, તે સત્યથી તને સ્વરિત થાઓ,
ગર્જને સ્વરિત થાઓ. ” પછી તે સ્ત્રીને સ્વતિ થયું
તે ગર્જને સ્વરિત થયું. પછી આયુષ્માન અંશુભિ-
માલ એકસો ૧૨ થયેલો, અપ્રમત, વીર્યવાન, આત્માને
ગોકસી દીધો ૧૩ છે એવો, જેને માટે કુલપુત્રો
ધરનાર છોડી સારી રીતે ધરનાર વિનાના થાય છે
એવા અનુત્તર ૧૪ બ્રહ્મચર્ય તું પર્યવસન યોગાગ્ર કાલમાં
આજ અવતારમાં રોતે જાણીને, સાક્ષાત કરીને,
સમજીને વિદ્યરતો હતો. જન્મ(દેવ) ક્ષીણ થઈ
ગયો બ્રહ્મચર્ય પૂરું થયું, કરવાતું કર્યું છે હવે
ખીન્ને ભવ નથી એ પ્રમાણે રોતે જાણ્યું; અને
આયુષ્માન અંશુભિમાલ અર્ધતોમાંનો એક અર્ધત
થયો.

હવે આયુષ્માન અંશુભિમાલ સવારને પહેાર તૈ-
યાર થઇને, પાતળીવર લાવે ને ભિક્ષા માટે આવ-
સ્તિમાં ગયો. તે સમયે કેટલાએક દેહાં નાખ્યાં
તે આયુષ્માન અંશુભિમાલના શરીરને વાઝ્યાં, ખી-

નઓએ દંડો ફેંક્યા, તે આયુષ્માન અંશુભિમાલના,
શરીરને વાઝ્યા, ખીનઓએ કાંકરા ફેંક્યા તે આયુષ્માન
અંશુભિમાલના શરીરને વાઝ્યા. પછી આયુષ્માન
અંશુભિમાલ, ભાંગેલે માથે, સોહીયી ગળતે ફાટતે
વસ્ત્રે, અને ફાટેલી કંઠાએ ન્યાં ભગવાન હતા ત્યાં
ગયા. ભગવાને આયુષ્માન અંશુભિમાલને દૂરથી આ-
વતો જોયો, જોઇને આયુષ્માન અંશુભિમાલને આ
પ્રમાણે કહ્યું—“ જાણજી, સહન કર, જાણજી
સહન કર. જે કર્મનો વિપાક તું બહુ વર્ષો સુધી,
બહુ વર્ષથીતો સુધી, બહુ વર્ષસહજ સુધી નરકમાં
ભોગવત તે કર્મનો વિપાક આજ અવતારમાં તું
ભોગવે છે.

પછી આયુષ્માન અંશુભિમાલે એકાંતમાં જાહેને,
એકાંતમાં રહીને, વિમુક્તિ સુખ ભોગવ્યું તે વેળાએ
આ ઉદ્દેશારો કહાડ્યા.

જે પ્રમાદ કરી પૂર્વે, અપ્રમાદ પછી કરે,
તે આ લોક ઉગ્ગળે છે, ધનથી સુખ ચન્દ શો.

જેહનાં પાપકર્મો સૌ, દંડાયે પુણ્ય કર્મથી,
તે આ લોક ઉગ્ગળે છે, મેધથી સુખ ચન્દ શો.

જેહ બિહુ જીવાનીમાં, જેણે બુદ્ધશાસને,
તે આ લોક ઉગ્ગળે છે, ધનથી સુખ ચન્દ શો.

શત્રુઓ ય મારા સુજીને ધર્મની કથા
શત્રુઓ ય મારા ભગને બુદ્ધશાસને.
શત્રુઓ ય મારા સેવને એ મનુષ્યો
જે સન્તો દે છે ધર્મની દેશનાઓ.

શત્રુઓ ખાંત ૧૫વાદીનો, અવિરોધ-પ્રશસિતો ૧૬
સાંભળો ધર્મ કેા કાલે, અનુવર્તો ય. એમને.

૧૧. બુદ્ધધર્મમાં એતાપત્ર કે તેથી વધારે લખી
કાદિએ ગણવાને આર્ય કહે છે.

૧૨ કામ ભોગથી અલગ થયેલો એવો અર્થ છે.

૧૩ મોક્ષમાં એકતાન પામેલો.

૧૪ જેનાથી વધારે સારું કશું જીવે એવું.

૧૫ કામ.

૧૬ અદેવની પ્રશંસા કરનારો.

રાખ્યા. શેરના આ એરી વાસુની અસર ભલભલા માણસો ઉપર થઈ હતી. મહીપતરામભાઈ તે વખતે ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ હતા, અને તેમણે પણ એક કંપની કઢાડી હતી તથા પોતાની નોકરી છોડી દેવાની તૈયારીમાં હતા. એટલામાં તેમને એમ લાગ્યું કે આ બધો દેખાવ ભૂટો છે, શેર તો કાર્ગળનાં નાવ છે અને જોત જોતામાં ઈશી જશે. એટલે તેઓ વિશેષ લોકમાં ન પડ્યા અને શેરસદાથી દૂર રહ્યા. મહીપતરામભાઈએ ધાર્યું હતું એમ ચોડાજ વખતમાં શેરના કાગળીઆંતું નાવ ફૂલ્યું અને તેની સાથે મુંબઈ અને અમદાવાદના મ્હોટા મ્હોટા શેરીઆઓ પણ ફૂળ્યા. કેટલાકાએ તો પોતાનાં ઘરખાર અને માલમિલકતનાં ભૂકાં ખત કરી સર્ગાવહાલાંના નામ ઉપર ચઢાવી આપવા માંડ્યાં.

કવિ પ્રમાણિકતાની કસોટીમાંથી પસાર

કવિને પણ એવી સલાહ બજાઓએ આપી. પણ તેમ કરવા તેમણે ચોક્ખી ના કહી. પોતાનું નહું ધર સેન્ડલ બેન્કમાં લખી આપ્યું, પોતાની તમામ માલમીલકત આપી દીધી અને વડવાણુથી વીસ વરસ ઉપર જેવા દોરીલેટો લઈને આવ્યા હતા તેવા ચોક્ખા થઈને રહ્યા, અને ઉઘટા કરજદાર થયા. બધું આપી દેતાં લગભગ સાત હજાર રૂપીઆનું દેવું તેમને ઉજું રહ્યું. કવિએ મુંબઈમાં ફાર્મસ સાહેબ પાસે જઈ પોતાના દુઃખની વાત કહી. તેમણે તેમને ધીરજ આપી. તથા એક હજાર રૂપીઆ ભરીને કવિને દેવામાંથી છોડવવા માટે ટીપ કરી. મુંબઈના શેઠ મંગળદાસ નથુભાઈ તથા કંકર લખમીદાસ ખીમણ કવિના દરેડી થયા. સેન્ડલ બેન્ક સાથે ફરડો કરી રૂ. ૩૦૦૦ માં કવિના તમામ દેવાની માફવાળ તેમણે કરાવી અને તેમનું ધર બેન્કમાંથી છોડવી આપ્યું. પોતાનું દેવું ઝાઝેથી પતાવવામાં આવ્યું તેનું કવિને બહુ જ દુઃખ લાગ્યું અને તેઓ બહુ દિવસો રહેવા લાગ્યા. જે કે મ્હોટા મ્હોટા લખેશરીઓનાં દેવાં તો પત્યાં પણ ન હતાં અને લણ્યાંનાની પાંચ આની, સાત આનીથી માંડવાળ થઈ હતી.

શેરસદાની ગરબીઓ

આ શેરસદાના ફંદામાં ફસાઈને દાઝેલો કવિ પછી બીજું શું કરે ? તેણે શેરસદાની ગરબીઓ રચી, અને તેની સંકો નકલો મુંબઈમાં ખપી ગઈ. બે મુંબઈથી બાહરે તો મુંબઈમાં ચોટે ચોટે ગ્રામીઓ બજાવીને આ ગરબીઓ ગાતા ફરના હતા અને લોકો તે સાંભળવા ટોળે મળતા. કહે છે કે બે બાહરેણે ગરબીઓ ગાવામાંથી જ બે મહિનામાં પાંચસો હસો રૂપીઆની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. એ મરબીઓ કેટલી લોકપ્રિય થઈ પડી હશે તેનું માપ આ ઉપરથી કંઠાડી શકાય છે.

ફાર્મસ સાહેબનું અવસાન

શેરસદાની આફતમાંથી દલપતરામને મદદ કરી ઉંગારી લેવાનું છેલ્લું મિત્રકાર્ય કરી ફાર્મસ સાહેબે ૧૮૬૫ નાં ઓગસ્ટ મહિનામાં દેહ મૂક્યો. આ સાચા સહાયક અને મિત્રના મરણથી સગો ભાઈ ખોવા જેટલું દલપતરામને દુઃખ થયું. દલપતરામનું એ દુઃખ તેમનાજ શબ્દોમાં વર્ણવેલું સાંભળીયું.

તે મુજ મિત્ર ગયો તદનંતર,
અંતર દુઃખ નિરંતર આને;
જનું રહ્યું સુખ તો શતગેજન,
ભોજન ભાવ લસે નવ ભાવે;
તેની છબિ જ તરે નજરે,
કદિ એક કલાક ન છેક છુપાવે;
કષ્ટ કથા દલપત કહે,
કહું કોણુ કને? દુઃખ કોણુ કપાવે?

+ + +

લાડનો લડાવનાર દોરત દિવસદાર ગયો,
કાણુ હવે મને લાડકાડથી લડાવશે ?
સુખ દુખવારનો પોકાર શુણનાર ગયો,
કાણુ હવે સુખ કરી શોકને શમાવશે ?
હિમતદાતાને હિમાવતુ દિતકારી ગયો,
કાણુ હવે હૈયે મને દિમન ધરાવશે ?

કહે દક્ષપતરામ, સાહેબ કિનલોક વિના
કાણુ માર્છી ડીઅર કહી મને બોલાવશે ?

‘શર્નસ સાહેબના યુજરી ગયા પછી કવિએ
સોસાઇટીનું કામ, તેમાંથી નિવૃત્ત થયા ત્યાં મુખી
શાન્તિથી કર્યાં કર્યું. તે દરમ્યાન અનેક ઇનામી
કાળે તેમણે રચેલાં. તેમાં યુજરાતના હિંદુઓની
સ્થિતિ, વેનચરિત્ર તથા મિથ્યાભિમાન નાટક એ
પ્રમુખ છે.

સોસાઇટીમાંથી નિવૃત્ત

સને ૧૮૭૮ માં આંખનું બહુ કાચું પડી ગયું,
એટલે સોસાઇટીના આસીસ્ટન્ટ સેક્રેટરીનું કામ
કરવું અશક્ય થઇ પડ્યું. તેથી વર્ષની આખરે નિવૃત્ત
થયા. જીવિતના બાકીનાં ૧૯ વર્ષ તેમણે સત્સંગમાં
અને ધાર્મિક ચિંતનમાં ગાળ્યાં. રાજકોટના મહેરા-
મજીજી કાકરે પ્રવીણસાગર નામનો ગ્રંથ વજ્ર-
ભાષામાં લખવા માંડ્યો, તેની ૭૨ હજારો તેમણે રચેલી.
બાકીની ૧૨ હજારો કવિએ રચી, આમ તે ગ્રંથ
પૂરો કરી આપ્યો. આ ગ્રંથ સિવાય નિવૃત્ત થયા
પછી લૌકિક વિષય ઉપર તેમણે કંઇ લખ્યું હોય
એમ જણાતું નથી. પણ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયને
લગતા કેટલાક ગ્રંથો તથા સ્વામી બહાનંદ અને
સ્વામી મુકતાનંદના કંઠથી ઇંદો ઉપર દીકરા લખ-
વાનું કામ તેમણે કર્યું હતું. તેમણે રચેલો હરિશ્ચંદ્રાવૃત્ત
નામનો સાંપ્રદાયિક ગ્રંથ ધણે જ મહેલો છે તથા
વ્રજભાષામાં રચેલો સ્વામીનારાયણના જન્મચરિત્રનો
ગ્રંથ જેનું નામ ધણું કરીને પુરુષોત્તમચરિત્ર છે
તે ધણે સુંદર છે.

સી. આર્ષ. ઈ. નો ખિતાબ

સને ૧૮૮૫ માં સરકાર તરફથી તેમને સી.
આર્ષ. ઇના ખિતાબ મળ્યો અને સને ૧૮૯૬ માં
તેમના સ્મારક માટે અમદાવાદના શેઠ નવરોજી
પેસ્તાનજીએ એક ફંડ ઉભું કર્યું. તેમાં રૂ. ૧૨૦૦૦,
ભરાયા. તેમાંથી રૂ. ૮૦૦૦, કવિને બેટ આપ-

વામાં આપ્યા અને બીજા હીમાભાઇ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં
તેમની છબિ મૂકવામાં-તથા બીજામાં ખર્ચાયા. કવિને
જીવંત જીવંત દેશી રાજ્યોમાંથી પાંચ વર્ષાસન મળનાં
અને તેની આવક પણ ઠીક હતી. તેમાં બેએક
તો હજી પણ ચાલુ છે અને તેમના પુત્રોને મળે છે.
૧૮૯૭ માં કવિને અધિગ વાયુ થયો અને
૧૮૯૮ માં દીર્ઘ આયુષ્ય ભોગવી તથા દેશની સેવા
કરી કવિએ અક્ષરધામમાં નિવાસ કર્યો.

કવિનો સ્વભાવ

આપણા કવીશ્વરના માન જાહેર જન-
નની આ ટૂંકી રૂપરેખા છે. તેમનું
ખાનગી જીવન અતિશય સ્વચ્છ અને પવિત્ર
હતું. તેઓ બહુ જ આનંદી સ્વભાવના અને મળ-
તાવડા હતાં. ન્હાના, મોટા, લઘુજ્ઞા, અભણ, બાળ, વૃદ્ધ,
સ્ત્રી પુરુષ સહુ સાથે તેમના જેવા થઇને તેઓ
હળી જતા. તેમના મોટામાં મોટો ગુણ એ હતો,
કે ઉતાવળમાં ઉઠાંજીવું પડ્યું એ કદી ભરતા નહિ.
હમેશાં પાકા વિચાર પછી જ નિશ્ચય કરતા. આમ
જતાં શેરસદામાં તે કેમ ફસાઇ પડ્યા હશે એ
નવાઇજેવું લાગે છે, પણ તે તો એક ઉંડતા રોગના
ભોગ થઈ પડવા જેવું જ બનેલું એમ કહી શકાય.
પણ એ સ્થિતિમાંથી પૂરી પ્રમાણિકતાથી નીકળી
ગયા, એમાં દેવાનંદસ્વામીએ ન્હાનપણમાં જ નીતિ-
મતાની જે ઉંચી જાણ પાડેલી તેની અસર પણ
જણાઈ આવે છે. તેમનામાં દંભ તો લેશ પણ હતો જ
નહિ. પોતાની એક સ્થિતિ હોય જતાં ડોળની ખાતર
બીજી સ્થિતિ તે કદી ખતાવતા નહિ. નિરભિમાની પણ
તેવા જ હતા. લોકો સાગા અથવા સસરાની ગાળથી
બહુ ગુસ્સે થઇ જાય છે, તે બાબતમાં એઓ કહેતા
કે આપણી બહેનનો એ પતિ એમ સાગાનો અર્થ
કરવાને બદલે એની પત્નીના આપણે લાઈ એનો
અર્થ શું કામ ન કરવો ? હું તો સહુની પત્નીઓનો
ભાઈ અથવા આપ થવા ખુશી છું.

સૌનો સાથે, સૌનો સસરો, છે દિવ દક્ષપતરામ

કરેલ શુદ્ધિ, પાકટ વિચાર અને નિર્દોષ સ્વ-
લાવને લીધે તેઓ સલાહકાર બહુ જ સારા થઈ
સાડતા. વિદ્યાર્થીઓ, મિત્રો કે સગાંસંબંધીઓ
જે કોઈ એમની સલાહ પૂછતું તેને હમેશાં તેઓ
સારી સલાહ આપતા. તેમની સલાહમાં હમેશાં એ
પૂર્ણ રહેલી કે, સલાહ પૂછનારની પરિસ્થિતિ,
સાધનસંપત્તિ તથા શક્તિ એ બધું વિચારીને જ
તેઓ સલાહ આપતા.

આ યુગોને લીધે જ સંસારસુધારાની માગ-
તમાં દલપતરામની પદ્ધતિ મહીપતરામ વગેરેથી
જુદી પડતી. સદગત નવજ્ઞરામે કાપ્યું છે કે:

“ દલપતરામ અને દુર્ગારામનો સુધારો ધીરો,
દેશકાળને અનુસરતો, યોગ્ય શૈલીનો, દેશકાળનો
અને અભિમાનને ખાતર નહિ. ખીજામાં (એટલે
ખીજા સુધારક વર્ગમાં) જીવાનીઆ દાખલ થયા,
અથવા ક્યાં તે દુનિયાથી અઘાત, દેશી વિદ્યાથી
અભણ્યા અને અભિમાનની મૂર્તિ.”

ત્યાર પછી અમદાવાદ અને સુરતના સુધારકોનો
સ્વભાવભેદ બતાવી નવજ્ઞરામભાઈ જણાવે છે, કે
“ બનેએ (એટલે અમદાવાદી તથા સુરતી સુધાર-
કોએ) ધર્મખંડન શરૂ કર્યું. મદ્યપાન એ શિષ્ટા
(baptism) થયું. સુધારાની આગર ગમ્મ. દારૂડીઓ
સુધારો કરેતાયો. જૂના લોક કકડાવીને સામા થયા,
અને નાપડું કે આ તો દુરમનો જ ઉભા થયા છે.
આ ખરાબી એવી થઈ કે તેનો બદલો વાળી રકા-
વાનો નથી. દલપતરામ જેવાનો હાથ હોત તો
આમ થાન નહીં ” નવજ્ઞરામની આ ચિદ્વિસા સાવ
સારી છે. દેશમાં સુધારો કરાવવા હજીનાર
અભિમાની માણસોથી અથવા તો અશુદ્ધ માણ-
સોથી કેટલું નુકસાન થવાનો સંભવ રહે છે તેના
દાખલા દરેક મદાન ચળવળમાં આપણને મળે છે.
દલપતરામ જે વાસ્તવિક હોય અથવા જોને એવો
કર્તવ્ય માન્યું હોય તેજ કરતા. તેમણે વ્યાખ્યાનો
મળ્યાં ક્યાં છે, પણ તેમનાં વ્યાખ્યાનોથી જ જણાય
છે, કે વ્યાખ્યાન કરવાની ખાતર તેમણે વ્યાખ્યાન

કરેલું નથી. લોકોને કલ્યાણકારક એવા પોતાના
વિચારો કોઈ પણ રીતે લોકોના મનમાં કસે તો
કેવું સારું, એવો ભાવ રાખીને જ તેઓ હંમેશા વ્યા-
ખ્યાન કરતા. તે વખતના સંસારસુધારામાં વિધવા-
વિનાશનો સવાલ બહુ જ ચર્ચાતો અને વેનચરિત્ર
રચીને દલપતરામને એ ચર્ચામાં ભાગ લીધો છે. જળા-
ત્કારે વૈધવ્ય પળાવવાની રૂઢિનો તેમાં તેમણે જખરો
વિરોધ કર્યો છે પણ તે સાથે વૈધવ્ય અવસ્થામાં
પોતાનો વૈધવ્યધર્મ બરાબર પાળે તેનાં એથીયે
સુંદર રીતે વખાણ કર્યાં છે. એ કાવ્ય મારફત એ
પ્રશ્નનો ઉકેલ કેવી રીતે થઈ શકે એ એમણે સૂચ-
વ્યું છે. જાળવિવાહનિષેધ તથા શાંતિનિષેધ રચીને
એ પ્રશ્નોની ચર્ચામાં તેમણે ભાગ લીધો છે. લોકો
પોતાના ગમ્મ ઉપરાંત ખોટાં ખર્ચ કરીને જીવાર
થઈ જાય છે તે તો તરતજ અટકાવવું જોઈએ એમ
તેઓ માનતા, અને તે ઉપર તેમની રચેલી ગર-
બીઓમાં ‘ કુલજીજી તમે કુલાવ્યા કેમ કુલ્યારે !
કુલજીજી ! ’ એ ગરબી પ્રસિદ્ધ છે.

તે વખતના સુધારામાં ખીજું મહત્વનું અંગ
જૂતપ્રેતનો વહેમ દહાડવાનું અને જીવાન્મતિની
દગામ્મો ઉધારી પાડવાનું હતું. તેમાં એમણે
પોતાની લેખિની દ્વારા તો બને તેટલું કર્યું જ છે.
પણ જૂતપિશાચ દુષ્કાળના કે એવું કાંઈ તરતોક્ષાન
થવાનું ખચર પડનાં વ્યાં હોય ત્યાંથી ઉઠીને તે
કેશણે જતા અને જૂતપિશાચના તોક્ષાનનું મૂળી
શોધી દહાડતા, અને પછી લોકોને તે સમજાવી
જોષ આપતા. કાંઈ પણ સુધારો કરવો હશે તો તે
લોકોને સાથે જ રાખીને તેમને સમજાવીને જ થઈ
શકશે, એ તેઓ બરાબર માનતા. ‘ સંજ્ઞન સંભળા-
વળે રે ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર, સંજ્ઞન રનેહ સહિત
સંભળાવળે, ’ એ પદમાં એમના સુધારક તરીકેના
વિચારો સ્વરૂપે આવી જાય છે.

સુધારાની ખાતર તેમનાં મુખ્ય સૂત્રો આ
મણી રાધાય.

છોટી અક્ષરવાળા આગળ, મુખે ન વધિયે મોટી પાત
પાસેર ફેરા પાતમાં, કેમ શેર સમાશે સાત, સંજનન
લાખો કોડીપર લાડવા, આખો મેલિયે તો મરી જાય;
ખૂંટી કરી ભભરાવીએ, તો તે ખાસ રીતેથી ખામ
સંજનન

x x x x

ધીરે ધીરે નિભા ધીરવી, એને અક્ષર શીખવીએ અનેક;
હળી મળી હેત વધારીએ, પણ છૂટા ન પડીએ-છેક.
સંજનન

x x x x

સંજનનને મન શુદ્ધ છે, પણ વિશ્વ વિરુદ્ધ વિચાર
અકુળનમાં નહિ બોલીએ, જેથી ઉપરને ઉપાધિ અપાર.
સંજનન

સંસારી જનને સુધારણો, રૂઢી રાખીને એવી જો રીત;
દક્ષપતરામના દેખની, તમે પામશો પૂરી ખીત.
સંજનન

વળી તેમને મન 'સુધારો' એટલે માત્ર
સંસારસુધારો જ ન હતો. સુધારાનો તેમનો અર્થ
બહુ વ્યાપક હતો. તેમના પુત્ર કવિ જ્ઞાનાલાલે
તો પિતૃઅકિતાના આવેશમાં તેમને વિશે ખૂબ કહી
દીધું છે કે,

આવદશ આ મુગના, કવિ છો, સ્વચાર છો;
ને નવજીવન ફેરા કાપિ છો, સ્મૃતિકાર છો.

આ સ્લોકમાં વિશ્લેષણ બહુ ભારે પડતાં હોય
એવાં છે, પણ એક અર્થમાં તેમને એ વિશ્લેષણો
લગાડી શકાય એમ છે. 'હૃદયરખાનની ચલાઈ' લખીને
આપણી આર્થિક અવદશાનું અને વણાટ દારા
તેમાંથી ઉદ્ધારનું ભાન મુજબતમાં તો તેમણે જ પ્રથમ
કરાવ્યું. અંગ્રેજ સરકારના તે વખતે તો અદલ
દંસાધરે ગણુતા રાજ્યમાં વેક વગેરેના કેટલેક નાસ
હતો તેનું વર્ણન 'પ્રજા દુઃખ વર્ણન' નામના લેખમાં
જતાની સરકારની તથા લોકોની તેમણે જ પહેલી

આંખ ઉઘાડી. અંગ્રેજ અદાલતો ઉપર જ્યારે મારું
દિંદુરતાન ફિદા ફિદા થઈ જતું હતું. ત્યારે પણ
અંગ્રેજ કાયદા બહુ અટપટા હોયને લોકોને સુખદા-
રક નીવડવાને બદલે દુઃખકારક નીવડવાનો અભવ-
છે એ પ્રથમ તેમણે જ બતાવ્યું. સાંભળો:-

કાયદાની દલમે અને આકટ અનેક થયાં,
મિર્જામ ન તેથી સમજ શકાય યાગનો;
જેમ સમાઈ ધર્મતણી સ્મૃતિઓ અનેક થઈ,
નિર્જામ ન સમજાય સમાઈ સંપ્રદાયનો.
કાયદામાં શબ્દ પણ એવા તો કહણુ છે કે,
મોટા મોટા વકીલો ન જાણી શકે માયનો;
વેદના વચન વિશે ઉપરને અનેક અર્થ,
એવા કાયદો છે અજા અંગેરે રાજ્યનો.

ફાર્ગસ જેવા મોટા અંગ્રેજ અમલદારની
સલાયથી જ પોત સારી રીયતિએ પહોંચ્યા હતા
પણ તેની બધી વાતોમાં કદી તેમણે હાથ-દાં બાણી
નથી. એક વખત કવિ ફાર્ગસ જોડે નિરતિ બેસીને
વાતો કરતા હતા. વાતમાં ને વાતમાં સાહેબે પૂછ્યું,
કે દક્ષપતરામ ! આ ક્ષિતિરા સરકારનું રાજ્ય તમારા
રામ, સુધિષ્ટિર અને વિકમના રાજ્ય કરતાં ચડે
નહિ ? કવિએ વિનયપૂર્વક પણ દલભાથી જવાબ
દીધો, ના સાહેબ, તેમના કરતાં ચડીઆતું ન
ગણાય. અમારા તે જૂના રાજ્યોમાં લગાઈ જાને
તો રૈયતને દુઃખ ન થાય તેવી રીતે બહુધા પગલુંપત
જેવા મેદાનમાં જઈ તેઓ લડતા. હાલ તો ગામને
ધેરા લાલચમાં આવે છે, અને તોપોના ઝાળા છુરે
તેથી રૈયતનાં કાંઈ નિર્દોષ માણસો છુંદાઈ જાય
તેની દરકાર કરવામાં આવતી હોય એમ જણાતું
નથી. સારાં મકાનો પડી જાય અને નગળામાં
આગ જાગી ઉઠે એવી લગાઈઓ અમારા જુના
રાજ્ય કરતાં ન હતા. વળી હાલ તો રૈયતના લોકો
દયીઆર વગરના એકાં થાય અને તોફાન થશે
એવો વડેમ પડે, કે રોળા ઉપર જોળીબંદાર કરવામાં
આવે છે. એવું અમારાં તે જુનાં રાજ્યોમાં થતું
ન હતું. આ કારણોથી આ રાજ્ય એ રાજ્યો કરતાં

અદીઆતું ન ગણાય. સાહેબે કહ્યું, કે એ તો અમારા યુરોપનાં રાજ્યોની રીતજ છે કે, 'લોકો-તોફાને ચઢે, તો ગોળીબહાર કરવા. એ રીત અત્રે દાખલ કરી છે, તેમાં તમને વાંધા જેવું કેમ લાગે છે ?' કવિએ જવાબ આપ્યો કે લોકો તોફાને ચઢે તો, પોલીસ કે લશ્કર પાસે બાહુબળથી પકડાવી કાયદા પ્રમાણે શિક્ષા કરવી, પણ પુત્રવત્ પ્રત્યજનો ઉપર ગોળીબહાર કરી તેમને મારી જ નાંખવા, એ તો અમારા તે ભુલા રાજ્યો કદી મન્ય કરે જ નહિ. વળી આ દેશની પ્રજા પાસેથી હથીઆર લઇ લીધા પછી તેમના ગમેતો ગોળીબહાર એ તો મને આર્થ રાજ્યોની રીતથી ઉલટું લાગે છે. આ વાતચીત હમણાંની સ્થિતિ ઉપર ન થઇ હોય એવી લાગે ને પણ કવિએ ગોળીબહાર અને લડાઇ વખતે થતું નુકસાન એ વસ્તુઓ જ ખાસ જણાવી એ પછી ના બળવા પછી અંગ્રેજ લોકોએ કરેલા બુલમની મન પર પડેલી અસરને લીધે જ હોતું બોધ્યું. અહીં બીજી શંકા એ પણ ઉઠે છે, કે 'જેર ગ્યાં ને વેર ગ્યાં, વળી કાળા કેર ગ્યા કરનાર,' એ કવિતા લખનાર કવિ જુનાં રાજ્યોની આવી પ્રશંસા કરવા ક્યાંથી ઉદ્બુદ્ધ થયા ? 'જેર ગ્યાં'વાળી કવિતામાં અંગ્રેજના રાજ્યને નાદીરશાહ તથા મરાઠાઓની લૂંટફાટના રાજ્ય કરતાં જ સાફ કહ્યું છે પ્રાચીન રાજ્યો સાથે અથવા મોગલ રાજ્ય સાથે પણ અંગ્રેજના રાજ્યની સરખામણી એ કાબમાં નથી. અને અંગ્રેજ રાજ્યનાં એ કાબમાં અમરોદ વખાણ છે તે તો અંગ્રેજ લોકોએ દેશમાં તે વખતે ફેલાવેલા વિચારો અને કેળવણીનું પરિણામ છે.

કવીશ્વર દલપતરામની કવિતા

હવે આપણે દલપતરામની કવિતાનો વિચાર કરીએ. તેમની કવિતાની શૈલ્ય પરીક્ષા કરવા સાફ તેને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી નાંખીશું. તેમની કવિતામાં ઘણી તો એવી છે, કે જે અમુક પ્રગંઢ ઉપર એટલે કોઇ સરચાની રચાપના વખતે, કોઈ મોટા પુરુષના માનના મેળાવડા વખતે, કે કોઇને ત્યાં સન્માના પ્રસંગે રચાયેલી હોય; અથવા તો અમુક વિષય ઉપર કવિતા રચી આપો, તો આટલું ધનામ મળશે એવી કોઇની ફરમાસથી રચાયેલી હોય. આવી તમામ કવિતાઓને આપણે એક વિભાગમાં ગણીશું.

સ્વાર્થાવિક રીતે જ આવી પ્રાસંગિક અને ફરમાસ કવિતાઓ સારી ન હોય તે પ્રસંગે કદાચ તે લેખિકાં મન રંજન કરી શકે.

દાખલા તરીકે આંખની દવા કરાવવા આઠ મહિના દલપતરામને મુંબઈમાં રહેવું પડ્યું ત્યારે લાડની વાડીમાં ઉતરેલા તેને આશિષ આપતાં કવિ કહે છે:

વાસ કરી વસુભાસ વસ્થા,
તુજ પાસ અને મુજ આરા પમાડી
સર્વ મનોરથ સિદ્ધ થયા
મુજ નેત્ર તાણી પણ પીઠ મટાડી.
કામદુધા કહું કે તુજને કહું,
હલ્પતર તાણું છું કે જાડી
આશિષ દે તુજને દલપત
થજે વડિ લાયક લાડની વાડી.

આ કવિતા તો તેમની આવા પ્રકારની કવિતામાં સારામાં મારી ગણી શકાય. પણ ડાકટર વાલ્લી સાહેબને માન આપવા સાફ સભા મળી તેમાં સભાની ફરમાસથી દલપતરામને નીચેની કવિતા બનાવીને માર્ચ સભાવાવી:

તેં આપિ અમદાવાદમાં, બહુ મોડી કિરતી મેળવી;
સુધશર્ષ ખાતાં તેં સુધાર્યાં, બાવથી દિલ ભેળવી.
તુજ હાથ અટકાં હોં વ્યાધી, કોઇ રહે નહિ કાયથી;
આ સહેરના જન સહુ કહે, વાઢ વાઢ ડાકટર વાલ્લી.
વગેરે.

અથવા લંડનમાં ધી પ્રોપીરિયલ ઇન્સ્ટીટ્યુટની શાખા તરીકે ઓરીએન્ટલ સ્ટડીની સ્કૂલ સ્થપાઇ તે વિષે કવિ કહે છે:

સંગ્રહસ્થાનની એક શાખા વળી,
નેહની સાલ યાતાજ યાથી;
વિવિધ ભાષા ભણે દેશ પરદેશના;
એવી કૌલિજ પૂરી પ્રતાપી.
એકસમૂહર મહા પડિતે તે સમે,
હીધું બાવણુ અતી અસરકારી;
દેવતાને શુરુ નેમ બૃહસ્પતિ,
શીખરે દેવને. રીત સારી.

આવી આવી કવિતાઓ દલપતરામની ઘણી છે અને એમના વખતમાં લોકો એથી નીકળતા પણ હતા. પણ હવે તો લોકોની અભિરુચિમાં બહુ ફેર પડતો જાય છે અને આવાં કાવ્યોથી

લોકો પ્રસન્ન થાય તેમ નથી. દલપતરામની આવી કવિતાઓ હવે કોઈ વાંચનારું નથી, એટલે તેનો વિચાર કરવો નહીં જોઈએ. બીજા પ્રકારની કવિતાઓ એવી છે, કે જેમાં શબ્દોની ઝડઝમક, શબ્દોની અમુક આકારમાં ગોઠવણી, આમથી વાંચીએ તોપણ એક જ રીતે વંચાય અને અવળી વાંચીએ તોપણ એ જ શબ્દો આવે એવી છે. આ ચિત્રકાવ્યો કહેવાય છે. આમાં નાગપાશપ્રબંધ, કપાટપ્રબંધ, હસપ્રબંધ, કેતકીપ્રબંધ એવા અનેક જાતના પ્રબંધો છે. શબ્દોને અમુક આકારમાં ગોઠવવા અને તેનો કાંઈક અર્થ નીકળે એમ કરવું એ જનની ચતુર્મુખી સિવાય આમાં કાંઈ નથી. વળી એ ગ્યના સમજવા માટે પણ માધ્યકૃત કરવી પડે. તેમજ શબ્દાલંકારનાં આવાં કાવ્યો કે,

પરભા પરભાત પોરમાં, પરભાપર ભાવ લાવિશો,
પરભા પરભાસની તટ, પરભાથી અહીં કેમ આવિશો.

પરભા નામના બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીને તેના ગુરુએ કહેલું કે; આપણા જન્મમાનો સંધ પ્રભાસ જાય છે તેમની સાથે જો તો દશ પંદર રૂપીઆ દક્ષિણની પ્રાપ્તિ થશે. પણ પેલો પરભો તો પરભાતમાં પરભાપા-અગ્રેજનું લેસન કરવા બેઠો અને તેમાં વાર થઈ ગઈ એટલે પરભાસનો સંધ તો જતો રહ્યો. એટલે ગુરુ આ પ્રશ્ન પૂછે છે. આમાં પરભા શબ્દનો અનુપ્રાસ ગમે તેમ કરીને વારંવાર મેજાયા સિવાય બીજો કશો ચમત્કાર નથી. તેજ પ્રમાણે

વાર વાર કરતાર રમર, શિર પર કર ધરનાર
સાર સાર બરનાર હર પર હર પર દરકાર

આમાં એક એક અક્ષરને અંતરે ' ર ' અક્ષર આવે છે તેથી વચમાં બધા ' ર ' મૂક્યા હોય અને આગળ પાછળ બીજા અક્ષરો ગોઠવ્યા હોય તો

પણ બરાબર વાંચી શકાય એવો કપાટપ્રબંધ બને છે. આવા શબ્દોના બાળીસ બેસથી રીઝવા બેટકું શુદ્ધતા હવે બાળક નથી રહ્યું, અને દલપતરામની આ જાતની કવિતાઓ પણ બૂઝાઈ જવાની.

સુબોધ આપવાની ખાતર, કુદરતનું વર્ણન કવિતામાં કરી લોકોના મન રંજન કરવા ખાતર તથા શુદ્ધ વિનોદની ખાતર રચેલો તેમની કવિતાઓનો આપણે ત્રીજો વિભાગ પાડીશું. જે કે વચમાં દટ-લાંક વગેરે એવાં આવી ગદ્યાં જેમાં વિદાનોએ દલપતરામને કવિપદથી ઉતારી પાડ્યા હતા અને તેને પરિણામે અત્યારે તેમની કવિતાઓ લોકોમાં કે વિદ્યાર્થીઓમાં બહુ વંચાતી નથી. પણ ફરી પાછી દલપતરામની કદર થવા માંડી હોય એમ દેખાય છે અને દલપતરામની આ ત્રીજા વિભાગની કવિતા સાહિત્યમાં ચિરકાળ રહેશે એવાં આશાજનક ઘટના જણાય છે. સાચી કવિતા રચવામાં કારણભૂત થનાર એક મોટોય ગુણ દલપતરામમાં હતો. તે એ છે કે વિચમાં સહુની સાથે તેમનો આત્મભાવ હતો. તેમનો એ આત્મભાવ અતિશય વિશાળ હતો અને તેથી જુદી જુદી કોટીના માણસોને શું જોઈએ એ તેઓ તરત પારખી શકતા. પોતાના કયા વિચારો કયા પ્રકારના લોક કીડી શકશે, કયું કદપનાઓ કોને ગમશે એ તે બરાબર પારખી શકતા અને તેથી જ્ઞાના બાળકો કે મોટા માણસો, લણેલા કે અમળા સહુને રસ પડે તેવી કવિતા તેઓ લખી શકતા. પણ સહુની સાથે આત્મભાવ હોવા ઉપરાંત ઉચ્ચ પ્રકારની કવિતા માટે જે કળા અને કદપનાબળ જોઈએ તેનો દલપતરામમાં ઉત્કર્ષ ન હતો અને તે ઉજુપને હીધે તેમની સારામાં સારી કવિતા પણ

બહુ ઉચ્ચ પ્રતિભા બની નથી. * તેમની કવિતા લખવાનો પ્રવર્તક હેતુ આત્મવાસ, પોતાના હૃદયના આનંદનો ન હોતો પણ પરપ્રસન્નતાનો જ હતો. પણ પારકાને રાજ કરવાને લખનારા તેને રાજ કરવા માટે ગમે તેવી સામગ્રી તેને આપે છે એવું તે કહી કરતા નાહ. પારકાને રાજ કરીને છેવટે તો તેને બોધ જ આપવા એ કુવ ઉદ્દેશ ઉપરથી તેમનું નિશાન કહી ખસ્યું નથી. પરકીયા નામિકા વપ કાવતા સ્ત્રી લાવે તો મ્હોરું ઇનામ આપવા એક સરદારે તેમને એક વખત કહેલું ત્યારે તેમણે જે જવાબ આપેલો તે તેમની કવિતાનું સ્કંધ રું હતું એ બરાબર બતાવે છે. કાવ્યે જવાબ આપેલો :

* શ્રી. કેશવલાલ કુવે આ પ્રસંગે બોલતાં જણાવ્યું હતું કે કવિ દલપતરામની કાવતાઓના ત્રણ વિભાગ પાંચમાં આત્મા કે, પ્રાસંગિક, ચિત્રકાવ્ય અને બોધક કવિતા. તેમાંથી પ્રાસંગિક કવિતા વિશે હું કાંઈ કહેવા નથી ઇચ્છતો. ચિત્રકાવ્યને કાવ્યશાસ્ત્રમાં નિરૂપિત ગણેલું છે. બોધક કાવ્યો વિશે મત વિભિન્ન હોઈ શકે. આલંકારિકાએ જે નવ રસ કહ્યા છે એટલા જ રસ કાંઈ કાવ્યમાં હોતા નથી. આલંકારિકાની કાવ્યની વ્યાખ્યા પ્રમાણે જ આપણે તપાસવા બેસીશું તો તો ધણીવાર એવું બનશે કે બહુ ઉચ્ચ પ્રતિભા કાવ્યો પણ એ વ્યાખ્યા પ્રમાણે કાવ્ય નહિ ગણી શકાય. પરંતુ રસ કેને કહેવો એ રસના અર્થ ઉપરથી આપણે નક્કી કરવું જોઈએ. અસુક પ્રકારના લાવ કાવના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થઈ રચાયે પકડે અને કવિ જે પોતાની કાવતા દ્વારા તેના જ લાવ વાચકના હૃદયમાં જગાડી શકે તો તે કાવ્યમાં રસ છે એમ માનવું જોઈએ, અને તે કાવ્ય ઉત્તમ પ્રતિભા ગણાય.

કેશવલાલજીએ કહેવું સાચું છે. ગમે તે રસ રચાયે હોય અને કાવ્યમાં તેજ જે દાખી નીતજતો હોય તો તે ઉચ્ચ પ્રતિભા કાવ્ય ગણાય પણ બધાં બોધ એજ મુખ્ય ઉદ્દેશ હોય અને તે ઉત્કૃષ્ટ લાખામાં મુકેલો હોવાથી તેમાં રસની છટા આવતી હોય તો તેવી કવિતામાં કાવ્યની છટા છે એમ આપણે કહી શકીએ. તેને પ્રધાનતા કાવ્ય ન ગણીએ. દલપતરામની બોધક કવિતા કાવ્ય નથી એમ હું નથી કહેવા માગતો પણ તેમાં કાવ્યરસનું પ્રાધાન્ય નાહ હોવાથી અને ઉત્કટતા પણ નહિ હોવાથી તેને ઉચ્ચ પ્રાતનું કાવ્ય ન કહેવાય એટલું જ માટે કહ્યું છે.

“આજુબાબું સંભારતાં, ઉપજે હલકી એમ વરજીવતાં વ્યભિચાર પણ, તારો મુજ મન તેમ. અનીનિમય વણું પોતાની કદમમાંથી ઉતરે તેના કરતાં તો કદગ કાઢી પરે એવું તે ઇચ્છતા. તેમની કવિતાનું ધોરણ તેમના પોતાના રામ્યોમાં કહીશું :

બાળક પીએ તો તેને જ્ઞાનબળ બહુ વધે, જુવાન પીએ તો છકે ઉતરે જુવાનીનો, થઈ જો પીએ તો તેને હિંમત નેર વધે, ઉપજવે અંતરમાં રસ સોળે આનીનો, સતીઓ પીએ તો તેને સતનો મારગ સુજે, સુધારસ સમ નારી મ્હોટી અને નહાનીનો, સુકવિતા કાળને ન હોય અવશ્યકારી, દેય ન દેખાય તેમાં જરીએ નાહાનીનો. આ તેમનું ઉત્તમ કાવતાનું ધોરણ હતું. તેથી ઉચ્ચ બાળક વાંચે તો તેની બુદ્ધિમાં બિગાડ થાય, જુવાન વાંચે તો તે જરૂર વહી જાય છે; થઈ જન વાંચે તો તે લાગે તેને વિષ જેવો, યુ યુ કહી જે કવિતા ઉપર યુકાય છે; ભગિનીઓ સાંભળતાં ભાઈથી ભણાય નહિ, લાજવાળા માણસો તો વાંચતાં કન્ય છે; કાવ્ય એવી કવિતાને કહેશે જે કવિતા છે, કાળે તો રાને સુખકારક ગણાય છે.

આજ ધોરણે આપણે તેમની કવિતાની પરીક્ષા કરવાની છે. ‘ભગિનીઓ સાંભળતાં ભાઈથી ભણાય નહિ’ તથા ‘લાજવાળા માણસો તો વાંચતાં કન્ય છે’ એ ધોરણ આપણા થોડકામધ નનકશયા લખનારાઓ, રહી નાટકો લખવાનાઓ અને અલીલ માયના રાગ તાણનારાઓ જરા વિચારે તો કેટલો લાભ થાય ?

આ ધોરણે નેહનું તો ‘એક અડપલો છોકરો છવો જેવું નામ’ વાળી કવિતા, અથવા ‘માખી બેલી મુખ થકી આરા ગરબા પાસ’ વાળી કવિતા, અથવા ‘સુવાકવથી રનેલ સદૈવ વાધે’ એ કવિતા, કે ‘સિદ્ધાન્ધાનની પૂંછડી સાય ખાંચી’ એ કવિતા, કે ‘પુરી એક અધીરને ગંડુરાળ’ એ કવિતા અને એવી તેમની અનેક કવિતાઓ અત્યારે આપણાં આંકડાને વાંચવા નથી મળતી એ શું ખેદજનક નથી ?

તેમની વિનોદની કવિતાઓ જુઓ. હંટ કહે આ સમામાં વાંકાં અજવાળાં બુંડાં ભલજમાં પડીએ ને પશુઓ અપાર છે બજવાની રોક વાંકી. પોપટની ચાંચ વાંકી કુતરાની પુંછડીને વાંકો વિગતાર છે

વારણસી સુદે વાંકી, વામના છે નખ વાંકી
એસને તો શિર વાંકાં શિંગડાને બાર છે
સાંભળી શિયાળ બોધ્યો, દામે દલપતરામ
અન્યને તો એક વાંકું, આપને અદાર છે

અથવા

હંડેથી નમેલી રોશી જેનીને જુવાન નર,
હંડે છે શું શોધો છો કશી ચીજ અજાતી રહી:
હંડે રોશી બાળપણ ખબર વિના મેં ખોણું,
જુવાનીમાં દિવાની તારા જેવી ખતિ રહી;
જવાઈ જરાની છાયા, કાયાના વિખાયા બંધ
માયા ન ગોવિંદ માયામાં મતિ રહી,
મુકી મુકી રોશી વાંકી, રાખી દલપતરામ,
જેવી હું ફરે છું એ જુવાની ક્યાં જતી રહી ?

૩

એક શરણાર્થીઓ આત વર્ષ મુખી રીખી,
રાત રાતણી વચાવામાં વખજાણી છે;
એકનેલ બધું જેવી ટક છેક રાખી એક
રોકને રીજાની મોઝ હેવાને મંડાણી છે.
હંડે દલપત પાળી બોધ્યા તે કંજુસ શોક
લાયક ન લાયક હું ફાગડ કુલાણી છે;
પાતું છે તે બોધ્યું તેમાં કરી તે શી કારીગરી
સંમિતું બળવે તો હું બધું કે હું સાણી છે.

આમાં વિનેદની સાથે જે ઉપદેશ રહેશે છે
તેની ઉંડી અસર મ્હેંદી ઉંમરના માણુમાં ઉપર
પણ ન થાય એમ કેળવું કહી શકશે ?

તેમનાં દરેક કાવ્યમાં અર્થાનર્થ તથા જાણવાલ
સમજવવા ઉપરાંત બેઠી કવદી મરકરી નેવામાં
આવશે. તેમના 'જનસ્વભાવ વિરે'નાં કાવ્યોમાં જુદી
જુદી કેમોના સ્વભાવ તથા ગુણ વર્ણવીને જન-
સમાજના પોતાના બારીર નિરીક્ષણ તથા ઉંડા પરિ-
ચયનું આપણને કવિએ લાન કરાવ્યું છે. 'કાર્પાસ
વિદાર્સ'માં પોતાના જમાનામાં કવિએની સૈલી કેરી
હતી તે દર્શાવ્યું છે. 'હુત્તરખાનની મહાકાવ્ય'માં
દેશની આર્થિક રિયલિતો ખ્યાલ ઝડપઝડપ વાળી અને
વાચકને પ્રોત્સાહિત કરે એી ભાષામાં આપ્યો છે.

'વેનચરિત્ર' માં જીવનું વસ્તુ લઈને જીના વખતની
પ્રચલિત દેશીઓમાં નવા વિચારો દર્શાવ્યા છે.
'મિથ્યાભિમાન નાટક' માં બેઠી મરકરીઓ દ્વારા
કવિ પોતાનું લક્ષ્ય આપાદ સાધે છે. 'કાર્પાસ વિરહ'માં
મોઝાર્ટ હૃદયમાંથી નીકળતી વાણી મિત્રપ્રેમની
પરાકાષ્ટા બતાવે છે.

દલપતરામની કવિનાતો બીજો ગુણ એમનો
શબ્દ ઉપરનો અદ્ભુત કાણ છે. એમનો શબ્દભંડાર
બહુ મ્હેંદો દતો અને તેથીજ સંકુને સમગ્રજ એરી
ભાષામાં પોતાને કહેવાનું બધું તે કહી શકતા. વળી
મ્હેંદો શબ્દભંડારને લીધે તથા પિંગળના પાકા જ્ઞાને
લીધે તેમની કવિતામાં ઇંદોલંગ કે ચલિતંગ બોળી
કહાડવો બહુ કાણ પડે છે. તેમની વાણી પાણીના
રેતાની માફક વહી જાય છે. પ્રાસ મેળવવા સાથે
તેમને મહેનત કરવી પડતી હોય એવું દેખાતું નથી.
પેલું તેમનું મુંદર ધોળ

રામ લક્ષ્મણને વનમાં સીધાવતાં
સરી સીતાને આવતાં સાથે
હંડે રઘુનાથ, પધારે પિયર ભણી

અને સીતાનો જવાબ

એવું સાંભળીને સીતાજી હંડે
મુણે મુંદર સ્થામ મુભણ
ખાસ મ્હેંદાર પ્રાણ, સાથે રાગો રનેદથી

એમાં સાથ અને નાથ તથા સુગંધુ અને
પ્રાણના સ્વાભાવિક પ્રાસ જાણે અનાવાસે મગીજ
જાય છે તેથી જે ખુબી આવી છે તે મનોહર છે.
શબ્દ ઉપરના અદ્ભુત કાણને લીધે શબ્દ ચાતુરીના
વિનોદ પણ તે ધણા કરારી શકતા. સાંભળો

મેલો વેલો પેલો જુઓ આગ મેલમાં ઉમેલો
ગાદે જુલેલો એલો આવે હનુમાનજી,
કળા કાચ દાર વાળા દાદી મોહું દીસે કાણું
પાલકોનો પહેલો પુટે પૂછડા સમાનજી
લોક નાસાનાસ કરે ત્રાસ પામી તેને હામે
એને નાંવે આંચ જેના શમજી જમાનજી

ઢેલી કામ કામ આગ લગાડીને આપો ખસે
હશે હનુમાનજી કે મુલ્લાં સુલેમાનજી

અથવા પારસીઓએ ગુજરાતી બાપા બગાડી
તે વિષે

ચોટામાં લૂંટાણી મહારાણી ગુજરાતી વાણી
લૂંટી અલંકાર ફટી કાપી ગુન્દેચારી
પગેરે ચલાવ્યું તે તો ચાલતાં મુંબઈમાં પેઢું
અને ત્યાં તપાસતાં પકડાયા પારસી •

આમાં પ્રાસની સરળતાને લીધેજ અમનૃતિ આવી છે.

દલપતરામની ફતેહેનું ત્રીલું કારણ એ ગણી
શકાય કે, એમણે સાહિત્યને પ્રાચીન વારસો બરાબર
જાળવ્યો હતો અને તેના કીક ઉપયોગ કર્યો હતો.
એમણે જૂનાં પદોના રાગ, ગરબીઓના ઢાળ વગેરેનો
બહુ સરસ ઉપયોગ કર્યો છે. તેમાં નવા વિચારો
દર્શાવ્યા છે પણ બાજુ સ્વરૂપ જૂનું છે. તેમનું

એત તો એતાલું તને રે પામર પ્રાણી.

એ ભજન દલપતરામનું નથી એમ ન કહ્યું
હોય તો આપણે જાણી પણ ન શકીએ.

વિધવા વિવાહ જેવા નવા પ્રશ્નની ચર્ચા કરવા
સાર વેન રાખતું ચરિત્ર કવિ દલપતરામે પસંદ
કર્યું તે પ્રાચીન વસ્તુનો આબાદ ઉપયોગ કરી
લેવાની તેમની શક્તિનો અદ્ભુત નમુનો છે

જૂના સાહિત્યના વારસાનો કીક ઉપયોગ ગુજ-
રાતના નવા લેખકોમાંથી કોણએ કર્યો હોય તો તે
પદમાં દલપતરામ, તથા તેમના પુત્ર કવિ ન્હાનાલાલ
અને ગદ્યમાં આપણા સમર્થ સાક્ષર શ્રી. કેશવલાલ

• પારસીઓએ ગુજરાતી બાપા બગાડી એવા એ
દલપતરામનો આરોપ છે તે સાથે સ્પર્ધિત દર્શાવવા આ
અહીં આપી નથી. એ માત્ર પ્રાસાનુપ્રાસના ઉદા-
તરીકેજ આપી છે. શ્રી. મલબારી, ખજુરદાર જેવા
પ્રસિદ્ધ લેખકોએ તથા બીજા અનેક પારસી અભ્યાસ-
કોએ કવિ દલપતરામનો આ આરોપ ખેડી પાડ્યો છે.

ધ્રુવ છે. પિતાના કરતાં પણ પુત્રે વિશેષ સફળ-
તાથી આ વારસાનો ઉપયોગ કર્યો છે. ન્હાનાલાલની
કવિતામાં એમના ન્હાના ન્હાના રાસોતું રથાન બહુ
હયું છે, અને જૂના સાહિત્યનું હાર્દ એ ઝીલો
શક્યા છે તેથીજ તેમાં આટલા સફળ તેઓ થયા
છે, એમ હું માનું છું.

દલપતરામની કવિતાની પરીક્ષાનો ઉપસંહાર
આપણા ચતુર પરીક્ષક નવલરામભાઈના કરતાં મારા
શબ્દોમાં થઈ શકે એમ નથી.

“ દલપતરામની કવિતા શાંત ભુદિની, બ્યવહાર-
માં કુશળ, ચતુરાઈભરી અને સભારજની છે. એ
નવે રસમાં પ્રસંગોપાત વિચરે છે, પણ તે શાંતિ
અને વિવેકની સાથે; બ્યવહારની મર્યાદા એજ આ
કવિતામાં રસના સંભવાસંભવની મર્યાદા છે. કોઈ
પણ રસની ભરતી એ આ કવિને મન ગાંઠાય છે.
સંસારનું શાન્ત ભુદિથી અવલોકન કરવું અને તેમાંથી
બ્યવહારોપયોગી બોધ લેવો એ દલપત શૈલીને
સહુથી વધારે સ્વિકર છે. એ શૈલી જાતે દર્દથી
મુક્ત હોવાને લીધે એ ધડી નવરાશની વેળાએ
વિનાદ કરવો એમાંજ મોટું સુખ માણે છે. ઠાવડું હાસ્ય
(humour), મર્મીળાં કટાક્ષ (wit), વાણીની
મીઠાશ અને રચનામાં વિવિધ પ્રધારનાં ચાતુર્ય, એ
વડે દલપત શૈલીનાં શાન્ત અને સુબોધક વર્ણનો
અજબગી રહ્યાં છે. દલપતરામની ચોટ સદા સભાનાં
મન રંજન કરવા ઉપરજ રહેલી હોય છે અને તેમાં
તે બરાબર ફતેહ પામે છે, કેમકે એતાના મનમાં
ઉતરીને તેને કેમ લાગે છે એ જોવાની શક્તિ આ
કવિતામાં છે. ”

આપણા નવીન યુગના સાહિત્યના એ મોટા
કવિઓ દલપતરામ અને નર્મદાશંકર. એ બેમાંથી
કોણ મોટો એ વિષે એટલી બધી ચર્ચા થયેલી છે
કે તે સંબંધ કોઈ ગોઠ્યા વિના કવિ દલપતરામ
વિષેનો લેખ પૂરો ગણી શકાયજ નહિ. મને લાગે
છે કે બે કવિઓમાં કોણ મોટો અને કોણ ન્હાનો
એની ચર્ચા કરવી એજ યોગ્ય નથી. બન્નેની કેળવણી,

સ્વભાવ, સંગેઓ અને કાર્યપદ્ધતિ જુદાંજુદાં હતાં. નર્મદાશંકરને અંગ્રેજીનો રંગ લાગેલો હતો, સ્વતંત્ર સ્વભાવની મસ્તી એમના મગજમાં ધુમી રહી હતી, મુંબઈમાં સ્વતંત્ર રીતે રહેતા હતા અને મુધારામાં ઉચ્છેદક વૃત્તિ તેમને પ્રિય હતી. દલપતરામને જુનીજ કેળવણી મળેલી હતી, અંગ્રેજીના અંકાર કાંઈ મળ્યા હોય તો ભણા ફારબસ મારફત જ. તેમનો સ્વભાવ નરમ હતો અને ફારબસની છાયામાં જ તે કામ કરતા. નર્મદાશંકરના મનમાં એકદમ અને એકલે હાથે દેશને સુધારી નાંખવાનું હતું. એટલે તેમણે આગળ પાછળનો વિચાર કર્યા નિના 'યા હોમ કરીને પડો, ફતેહ છે આગે' દહી દેશને પડકાર્યો તથા 'કગલું ભર્યું કે ના. હકું ના હકું' કહીને શરૂ મહાઅયુ; ત્યારે દલપતરામે પરિસ્થિતિને કદી બીસારીજ નથી. તેમણે તો 'ધીરે ધીરે સુધારનો સાર' સમજાવ્યો છે. નર્મદની રંગે રંગમાં વીરતા ભરેલી હતી અને તેથી તેણે શરવીરના બસણો ગાયાં, ત્યારે દલપત કદી કહાપણને માર્ગેથી ચળ્યો જ

નથી. તેણે શાંતિ અને વિવેકભર્યો બોલ આપ્યો છે. દેશને વીરતા અને કહાપણ બેયની જરૂર હતી. બન્નેએ પોતપોતાનું કામ પૂરી સફળતાથી કર્યું છે એટલે એ બેમાંથી કેાણ મહેરો અને કેાણ નહાનો એ તુલના કરવાનું છોડી દઈ એાખાહરણમાં બહાએ જેમ વિશ્વ અને શંકર બન્નેની સ્તુતિ કરી છે, કે-

જે જે વૈકુંઠરાય નમો નમો,
જે જે પતિ કૈલાસ રે નમો નમો

તેમ આપણે પણ ગાઈએ કે,—

જે જે નરમદ વીર નમો નમો,
જે જે દલપત ધીર નમો નમો.

નરહરિ ખરીખ.

પ્રમતી સ્વ. પન્નિધીના સ્મરણાર્થે
શ્રી કાર્તિક ગુજાતી સમાને

શ્રીયુત્ત પાલાભાઈ આણંદજી આવડા

તરફથી સવિનય સમ્મેલ બેટ.

સુધારાની કસોટી

કાયેન સંચરો સાધુ, સાધુ યાચાય સંચરો ।
મનસા સચરો સાધુ, સાધુ સમ્યથ સંચરો ॥
ધમ્મપદ ॥

આજકાલ આગભોટ, આગગાડી, વિગળી અને બીજા કોઈ રીતે ચત્રાચાતી યંત્રસામગ્રીના ધોરણુ વડે સુધારણાનું માપ કાઢનાને વહિવટ પ્રચલિત છે. જર્મની કે અમેરિકા સુધરેલા રાષ્ટ્રો છે, કારણ ત્યાં ભૌતિક યંત્રકળાની અભિવૃદ્ધિ પુષ્કળ નોવામાં આવે છે. પરંતુ આથી એમ માનવાનું નથી, કે કેવળ યંત્રકળાની અભિવૃદ્ધિને લાઇને કોઇ પણ દેશની ગણના સુધરેલા રાષ્ટ્રોમાં થાય છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ દરતાં અમેરિકાના મેક્સિકો નામના દેશમાં ભૌતિક યંત્રકળા થોડી જ ઓછી છે. આમ છતાં એની સુધરેલા દેશોમાં ગણના કરવામાં આવતી નથી. હિંદુસ્તાનની ઇ. આય. પી. અને બી. બી. રી. આય રેલ્વેઓ જનપાનના રેલ્વેઓ કરતાં વધારે જલદી દોડે છે, તોપણ પાંચ અઘણી રાષ્ટ્રોનાં મંડળમાં હિંદુસ્તાનને ક્યાં રથાન કે માન મળ્યાં નહિ. આટલું જ નહિ પરંતુ કેનેડા વગેરે વસાહતોમાં હિંદુસ્તાન સુધરેલો દેશ છે કે નહિ, એ હજી સુધી એક પ્રશ્ન જ છે. આથી માત્ર યંત્રસામગ્રીની અભિવૃદ્ધિને લાઇને અમુક દેશ સુધરેલો છે, એ મત ખોટો ફરે છે.

આના જવાબમાં કોઇ એમ કહે, કે 'મેક્સિકો કે હિંદુસ્તાને કોઇ પાનાના જ સામર્થ્યથી યાંત્રિક સુધારણા અમલમાં આણી નથી; એ તો બીજા સુધરેલા રાષ્ટ્રોએ એમના ઉપર લાદી છે; અને આથી કરીને જ અમર્યામી રાષ્ટ્રોમાં આ લોકોની ગણના કરી

સાધતી નથી. આ દલીલ કંઈક અંશે ખરી છે. પણ માત્ર યંત્રસામગ્રીની વૃદ્ધિ દેશની ઉત્તરીમાં કારણભૂત થાય છે, એ આપણા સિદ્ધાન્તને કશો બાધ આવતો નથી. જે કાળે આજકાલની સામગ્રી આપણા દેશમાં બિલકુલ નહોતી, તે વખતે આભુત્તાભુતના દેશો હિંદુસ્તાનની સંસ્કૃતિથી અંગ્રાજ જતા; અને અહિં આરીને ધર્મ, કળાકારાત્મ્ય, વાર્જીભય વગેરેની શિક્ષા લેતા. આથી એટલું સિદ્ધ થાય છે, કે કેવળ યંત્રકળાની અભિવૃદ્ધિને સુધારાનું ધોરણુ કહેવું એ જૂલ જ છે.

તો પછી સુધારાનું ધોરણુ કયું ? અમારામાં તો સુધારાનું ધોરણુ કયું એટલે એનો અર્થ સંપ્રમ જ થાય છે. સંપ્રમ એટલે કોઈ બાલ ઇન્દ્રિય-દમન જ નહિ. ખાલી પીડા ભોગવવી એમ નહિ, પણ આચારને તથા વિચારને સારી પદ્ધતિમાં મૂકવાં એ છે. અશોકના શિલાલેખમાં આ શબ્દને આવાજ અર્થમાં ઘટાવ્યો છે. વિપુલે તુ પિ દાને યમ નામિત સયમે માઘસુચિતા ય કતંજતા યા દટમતિતા ય નિચે ઘાટં । (જેનામાં સંપ્રમ, ભાવશુદ્ધિ, કૃતચના, અને દટમતિ નથી તે જ ખરેખર નીચ છે.) આથી એ સ્પષ્ટ થાય છે, કે અશોકને મન સંપ્રમ એ સુધારાની મુખ્ય કસોટી હતી. નો મન, વચન, અને કાયાનાં કર્મ પદ્ધતિસર કરવામાં ન આવે, અંતઃકરણ શુદ્ધ ન હોય, અને કૃતચનાને દટમતિ જેનામાં ન હોય તે માણસ ભલે ગમે તેટલું દાન ધર્મ કરે તોપણ તે સુધરેલો નથી. તેને ખરેખર નીચ જ જાણવો.

આનું આ ધોરણ જેમ વ્યક્તિને લાગુ પડે છે, તેમજ રાષ્ટ્રને પણ લાગુ પડે છે. અમેરિકાનું યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ એ સુધારામાં આગળ કેમ, અને મેક્સિકો પાછળ કેમ? કારણ પહેલામાં સંયમ છે અને બીજામાં તેનો અભાવ છે. ૧૯૨૦ ના નવેંબર મહિનામાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં પ્રચુખ્તની જે ચૂંટણી થઈ, તેમાં ડેમોક્રેટિક પક્ષના ઉમેદવાર મી. કોકસની દાર ધર્ષ. આ ખબર હેતુની ચૂંટણી થઈ તે દિવસની મધ્યરાત્રે મળી, અને એજ વખતે પોતાના પ્રતિપક્ષી મી. હાર્ડિંગને તથા રીપબ્લિકન પક્ષના મેનેજર મી. હેઝને અભિનંદનના તાર તેમના તરફથી મોકલવામાં આયા હતા. આથી ઉત્કું મેક્સિકોમાં જે અધિકારીઓએ કહેવાયું કે હેઝનાં આવે, તે બીજા પક્ષને ખંડ કરવું પડે છે, લોકી રેડવું પડે છે; અને આટલું કર્યા પછી પણ સત્તા સારા લોકોના હાથમાં જતી નથી. હિંદુસ્તાનમાં આવી જતનું કશું જોવામાં આવતું નથી, પણ જૂદી જૂદી ભાત કે પત્થ વચ્ચે ફેટકું વૈષ્ણવ જોવામાં આવે છે, અને એમાંથી કદી કદી મારામારીના પ્રસંગે ઉભા થાય છે, એ બાબત કોઈથી અજાણ્ય નથી. એટલે કે અમેરિકા કે જાપાનમાં હાલ જે ઉચ્ચ પ્રકારની વ્યવસ્થા જોવામાં આવે છે એ આપણે ત્યાં નથી, અને એટલે જ આપણે રાષ્ટ્ર પછાત છે.

જેમ પાંચિક સામર્થ્ય વધે તેમ સંયમની વધારે જરૂર પડે છે. રાતદિવસ મારામારી અને હુંવહુંટ કરવા તત્પર થઈ રહેલા જંગલી લોકોમાં અધિ-ભૌતિક કે આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની અભિરુચિ કદી પણ થઈ શકે નહિ. જે કાલે અશોક અને શિવદિત્ય જેવા રાજાઓ હિંદુસ્તાનમાં વાસ કરતા હતા, અને જે વખતે મારામારી અને ખંડના અજાણને લઇને સમાજમાં એક પ્રકારની સુવ્યવસ્થા માણુમ પડતી હતી, તે કાળે ભારતભૂમિને બુદ્ધશ્રેષ્ઠ કળાકૌશલ્ય, અને સુધારણા નિર્માણ યર્થ હતાં. પરંતુ ત્યારે અંદર અંદર જ યાદવારચળા શરૂ થઈ અને એને લઇને અધ્યાત્મ, મોગમ વગેરે જાદારના લેકિને આળી રાખવાનું સામર્થ્ય આપણામાં રહ્યું નહિ,

ત્યારે આપણા હાથથી કોઈ પણ પ્રયત્નનીય કૃત્ય થયું નથી. તાત્પર્ય એ છે, કે જે રાષ્ટ્રનો બહુ જન-સમાજ સંયમશીલ હોય, તેની જ ઉત્તી થાય છે. અને આથી જ સંયમને ઉત્તિતું પહેલું પગથીયું ગણવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

હવે આપણે આજ ધોરણ આપણા દેશની કેટલીક સંસ્થાઓને લાગુ પાડીએ. બીધી સંસ્થાઓમાં શિક્ષણની સંસ્થા એ પહેલી છે. ભાવિ સુધારાના પ્રયો લોકશિક્ષણ ઉપર રહેતો છે. એથી શિક્ષણ-સંસ્થામાં સંયમનું શિક્ષણ કેટલું આવશ્યક છે, એ વિશે કોઈને ખાસ કહેવાની જરૂર નથી. અંગ્રેજોના અનુકરણથી ઘંટ વાગે કે વર્ગ શરૂ કરશે, અને વખત થાય ત્યારે જ માસિક અને વાર્ષિક પરીક્ષાઓ લેશે એટલું અને શીખ્યા છીએ. “પણ તેથી અમારા ભરણ વર્ગમાં મન, વાચા, અને કાપાનું શુદ્ધ વક્ષણ થાય છે શું? જેણે આવી શિક્ષણસંસ્થાના સારો અનુભવ લીધો હશે એને તો હસ્ય કરવું જ પડશે, કે વિદ્યાર્થીમાં એનાથી ગોખણપટ્ટી સિવાયનું બીજું કશું સામર્થ્ય આવતું નથી. વ્યવસ્થિત શિક્ષણનો તો ત્યાં ધણેભાગે અભાવ જ હોય છે. લગભગ આપણું વર્ગ નકામું ગાળીને પરીક્ષા આડે મહિનો, શેઠ મહિનો રહે એટલે ગમે તેમ ગોખા કારીને પરીક્ષામાંથી પસાર થઈ જવું એજ ધણીની બારીદ હોય છે. અને આ કામમાં જે લોકો પહેલાં આવે છે એજ દુર્ભાગે પાછળથી અપાપકો થાય છે, અને આ પ્રમાણે ગોખણપટ્ટીની પરપગ આપુ રહે છે.

ગાંધીય સંસ્થાઓમાં મહાસત્યાગી ગણના આથી પહેલાં કરવી જોઈએ. સુરોપમાં ફેટલીક રાજસભા-ઓમાં જે બજેશ અને મારામારી સુધી વાત ગય છે, તેને બદલે અંદિ નજર કરીએ તો આપણી આ સત્યાગ્રહ કામ કાપા અને પાયાથી સંયમપૂર્વક આવે છે એમ કહેવું જોઈએ. પણ દશવ પાસ કર્યા પછી થેર જપ્તે તેને અમમમાં મૂકવા માટે જે મનઃસંગ-ની (નિર્ધાર) જરૂર છે, તે આપણા આગેવાનોમાં

કે સામાન્ય લોકોમાં કવચિત્ જ નેવામાં આવે છે. રાષ્ટ્રીય મહાસભાની પછી, દેશી સંસ્થાનો વગેરે જે અનેક રાજસંસ્થાઓ હાલ અસ્તિત્વમાં છે તેમાં તો ઉપલબ્ધીઆ નજર કરનારને પણ કેટલીય અંધારુંથી માણુમ પડશે. સંસ્થાનોના કારભાર કરતાં અંગ્રેજોના કારભાર સારો જ છે એમ કહેવું પડે છે. પણ એમના હાથ નીચેના લોકોમાં જે કાંઈ વ્યવસ્થા કે શિક્ષણ માણુમ પડે છે તે કાંઈ સંયમનું પરિણામ નથી, પણ તેનું મૂળ લયમાં છે. વખતસર ન આવે, અગર વખતસર કામ પૂરું ન કરે, તો માહેજ દંડ કરે, વધારે આપે નહિ અથવા બરતરફ કરે-આવા લયને લઇને એમની નીચેના લોકોમાં જેવી તેવી વ્યવસ્થા નેવામાં આવે છે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં સુધરેલા રાષ્ટ્રોનાં સામાન્ય લોકોમાં જે સંયમ નેવામાં આવે છે તે આપણામાં નથી એમ છેવટે દિલગિરીથી કહેવું પડે છે.

આથી કાંઈએ એમ મમજવાનું નથી, કે પાશ્ચાત્યોનો સંયમ ઉત્તમ છે, અને આપણામાં કાંઈ છે જ નહિ. છતાં છતાં રાષ્ટ્રો વચ્ચે જે ભેદનું સંયમી વર્તન હોવું જોઈએ, એ વર્તન, સ્વદેશાભિમાનનું એર એમનમાં આવ્યાથી, ભાગ્યે જ મળી આવે છે. એકાદો રાજ્યપુરુષ પોતાના મિત્રની સાથે અસત્ય આચરણ કરવું, એને તદ્દન નિંદ્ય સમજે છે. પણ એજ માણસ મિત્રરાષ્ટ્રોના વિશ્વાસવાત કરવામાં કાંઈ બાકી શાખશે નહિ. એકના એક રાષ્ટ્રમાં કોઈ માણસ જે ખીમતની માદ્રમતા ચોરીને કે છેતરીને લઇ જાય, તો તેને સામાન્ય જનસમુદાય શિક્ષાપાત્ર સમ-

જશે; પણ તેજ રાષ્ટ્ર આફ્રિકાના કે એશિયાના કોઇ નાના દેશને છતીને પચાવી પાડવો, એને એક સુધરેલી પ્રજાનું કર્તવ્ય માનશે ! આથી એ સ્પષ્ટ થાય છે, કે પાશ્ચાત્ય રાષ્ટ્રોમાં હજી સુધી જોઈએ તેટલો સંયમનો વિકાસ થયો નથી. પણ આથી કાંઈ આપણે દોષમુક્ત થઈ જઈએ છીએ એમ નથી. પાશ્ચાત્ય લોકોમાં જે ગુણ હોય તેને આપણે અવશ્ય મહણ કરવા જ જોઈએ, અને જે શક્ત્ય હોય તો એનો વિકાસ કરીને સર્વ જગતનું હિત સાધવું એ આપણું ધ્યેય હોવું જોઈએ. અને એટલા માટે જે સંયમની કસોટી આપણે સ્વીકારીશું, તો દિશા-બુદ્ધ થવા સંભવ નથી, કારણ ઉત્કૃષ્ટ સંયમ એજ સુધારાની કસોટી છે.

છેવટે આટલું કહીશું કે આળસ અને સંયમ સાથે રહી શકતાં નથી. જેને જેમાં આળસ હોય તેને તે બાળતમાં મારીને પણ સંયમી કરી શકાય નહિ. આથી ઉત્સાહ, ઉત્સાહ પૂર્ણ વધે અને સંયમ ન આવે, તો હાથદો કરતાં હાનિ વધારે થાય છે. એટલે હિંદના લોકો ન્યાં સુધી આળસમાં હોય છે, ત્યાં સુધી સંયમનો કરો ઉપયોગ કે અર્થ થઈ શકશે નહિ. પણ ત્યારે અંગમાં ઉત્સાહ આવશે, અને તે વૃદ્ધિગત થશે, ત્યારે સંયમના ધોરણનો વારંવાર ઉપયોગ કરતાં આપણે શીખવું પડશે. *

ધર્મનિર્દેશકોની.

જનતા અને વ્યક્તિ

જનતાના બંધારણમાં વ્યક્તિને શું સ્થાન છે, તે સમાજશાસ્ત્રીઓ એક મોટામાં મોટો પ્રશ્ન છે. વ્યક્તિઓના સમૂહને આપણે સમાજ કે જનતા કહીએ. પણ બધા એવા સમૂહોને આપણે સમાજ કહી શકીએ નહિ. મદારીનો ખેત જેવા લોકોની કંઠ જામી હોય, પણ તેને આપણે સમાજ કહી શકીએ નહિ. સમૂહો પણ જૂદી જૂદી જાતનાં કે કોટિનાં હોય છે.^૧ પથરાનો એક ઢગલો પડરો હોય, તેમાંથી આળખીતરા છાંકરાઓ એક પછી એક એમ બધા ફેટે છે, પછી પથરાનો ઢગલો તો ક્યાંય ન રહે, પણ ફેટે પથરા તો હતો તેનો તે જ રહે. કેટલાક સમૂહો માત્ર આવા આકસ્મિક જ હોય છે. જ્યારે કેટલાક પોતાના આંતરિક બંધારણની આવશ્યકતાથી ધરાવેલા હોય છે. જેમકે એક ત્રિકાણને ત્રિકાણ સંઘમાંથી કાઢી મૂકીએ, તો તે ત્રિકાણ રહે જ નહિ.

ચોડા વિચાર કરતાં આપણને જણાશે કે સમૂહનું બંધારણ તેના પ્રયોજન ઉપર ધરાય છે. નાટક કે ખેલ જેવા જેવું જો પ્રયોજન માત્ર આકસ્મિક જ હોય તો સમૂહ પણ તેવો જ રહે છે. પણ પ્રયોજન આથી વધારે ગૂઢ, અને વિશાળ હોય, તો સમૂહ પણ તેવો જ બને છે. આપણે સમાજ ત્યારે જ કહી શકીએ કે જ્યારે વ્યક્તિઓના સમૂહના બંધારણનું પ્રયોજન જીવન જેટલું ગૂઢ અને વિશાળ હોય.

જનતા અને વ્યક્તિ એ બે વિષેનો વિચાર બધાના મનમાં એક વિરોધ રૂપે જ આવે છે. અને એ બેનો અરસપરસ મંબંધ એક રીતે વિરોધી પણ છે. સમાજમાં રહેવા માટે વ્યક્તિએ પોતાના જંગલી સ્વાતંત્ર્યનો ભોગ આપવો પડે છે, અને સમાજ અને વ્યક્તિઓ વચ્ચે હરહંમેશ ધર્મણુ ચાલ્યાં કરે છે. પણ આ જાતની વિચારપરંપરા તદ્દન ખરી નથી. વ્યક્તિનું જંગલી સ્વાતંત્ર્ય એ આપણી દેશી કલ્પનાનું એક કાવ્ય જ (જો એ શબ્દ એક વાપરે તો) છે. કારણ કેાઇ માણસ પોતાની અંતિમ સ્વાતંત્રતા સિદ્ધ કરવાને જો એક નિર્જન ટાપૂમાં, જઈને એસે, તો તેનું વ્યક્તિત્વ પણ ખોઈ બેઠે!^૨ સમાજ અને વ્યક્તિ એ બે એટલાં સંબંધિત છે, એમનો મંબંધ એવો આંતરિક છે, કે એ બન્નેનું દૈત હોવા છતાં તે એક બીજામાં જ પૂર્ણ થાય છે. વ્યક્તિઓ સમાજ વગર રહી શકે નહિ, અને વ્યક્તિઓ વગર સમાજ જ અશક્ય બને. અને આ બન્નેનો મંબંધ એક જીવંત સંબંધ છે, અને એટલે જ કદાચ એની વ્યાખ્યા આપી રહેલી નથી. કુતાના પત્થર પર દોરડાં ધસાઈને પત્થર પણ જીવું થઈ જાય અને દોરડાં પણ તૂટી જાય, એવું જનતાનું જીવન હોય શકે નહિ વ્યક્તિઓના સંબંધણુથી સમાજ માત્ર ધસાઈ જ નથી પણ નવું પણ થતું જાય છે.

ત્યારે સમાજ અને વ્યક્તિ એક બીજા સિવાય જીવી શકે એમ નથી. એ બેનો સંબંધ જીવંત સંબંધ છે, એથી એમાં આપણે ગણિતશાસ્ત્રના ભાગ્યો પણ આરોપી શકીએ નહિ. કેાઇ એમ કહે

1. Sociology.
2. Kinds of wholes
3. Inward necessity.

કે વ્યક્તિ નાની છે, અને સમાજ મૂળે મોટું છે, એટલે એ બેનો સંબંધ કાંઈ અંગ અને અંગીના જેવો છે એમ કહે શરીરનું કાંઈ એક અંગ આખા શરીરના બધા માટે પોતાનો ધર્મ કયે જાય છે, તેમ વ્યક્તિએ પોતાનું બધું વ્યક્તિત્વ હુંદી મારીને સમાજના બધા તરફ જ જોવું. સમાજ અને વ્યક્તિનો સંબંધ અંગ અને અંગીના જેવો છે એ સિદ્ધાન્ત ઉપર ઘણાખરો આપણે સમાજ રચાયો છે. એ સિદ્ધાન્તને આપણે જરા તપાસીશું.

અંગ અને અંગીના સંબંધનું રૂપક સમાજને લાયક પડી શકે એમ નથી. આપણે એક પ્રાણીનો દાખલો લઈએ, તો તેની અને તેના અંગીના વચ્ચે જે ઐક્ય છે, તે સમાજમાં પણ હોવું જોઈએ એમ આપણે કહી શકીએ. પણ પ્રાણીના અંગમાં કશું વ્યક્તિત્વ હોતું નથી, અને પ્રાણીને પોતાને એક શરીરની સાથે જોડેલું એક જ મન છે. જ્યારે સમાજનાં અંગો (?) જ વ્યક્તિઓ છે, અને આ ઉપરાંત સમાજને કાંઈ પણ એક શરીર નથી. આથી કરીને પ્રાણીના બંધારણમાં જે ઐક્ય સંધાયેલું આપણે જોઈએ છીએ, તેવું જ ઐક્ય જનતાના બંધારણમાં આવતું નથી.

ત્યારે સમાજની વ્યક્તિઓમાં કેવી રીતે ઐક્ય સંધાય છે એ પ્રશ્ન આપણી આગળ આવે છે. જા-જક જન્મે છે, ત્યારે સમાજમાં એને કશું સ્થાન હોતું નથી, કારણ એનામાં એ વખતે કશું વ્યક્તિત્વ હોતું નથી. પછી એ સમાજના શ્રુતમાં ઉછરે છે; રીતરિવાજ, આચારવિચાર અને નીતિનાં ધારણો પણ સમાજમાં રહી એ શીખે છે. બાળા દ્વારા જન્મ-કળમાં જે કાંઈ પ્રગટિ કરાઈ હોય તેના યોગે ઘણો ભાગ એ પોતાનો કરી લે છે, અને જે કાંઈ સમાજ આગે છે તે બધાં તરવોના અદ્વિતીય એકા-કરણ દ્વારા એનું વ્યક્તિત્વ વિકસે છે. દરેક માણસ જૂદાં જૂદાં તરવો પોતાનાં કરી લે છે, અને એવી રીતે કાંઈ બે માણસો તદ્દન સરખાં હોતાં નથી કાંઈ માણસ ગમે તેટલો મોટો હોય તોપણ તેની મોટાઇ-

નું સ્વરૂપ સ્થાન અને કાલથી ધડાય છે. વ્યક્તિ એકદમ નવું કર્યું સર્જી શકતી નથી. એમ કહેવાય છે, કે ઇશ્વરની માન્યતા મનુષ્યમાં સમાજે આરોપી છે કે નહિ, તે જણાવવા અકબર બાદશાહે કેટલાંક નાનાં હોકરાંએને સાથે પૂરી રાખ્યાં—પણ તેમને જ્યારે છ મહિને બહાર કાઢ્યાં ત્યારે તેઓ મુંઝાં નીકળ્યાં ! એટલે કે વ્યક્તિ જે કાંઈ શીખે છે, તે સમાજમાં રહીને જ શીખે છે. એને જે મોટામાં મોટો વારસો મળે છે, તે સમાજમાં રહેલા જ્ઞાનબંડારનો છે. વ્યક્તિ એને પોતાનો કરી લઈ, પોતાના પુરુષાર્થ પ્રમાણે તેમાં વધારો કરે છે.

દ ક સમાજનું શ્રુત, આચારવિચાર, ને નીતિનાં ધારણો જૂદાં જૂદાં હોય છે. બાળકને આ બધાં ધારણો શીખવાં પડે છે, અને એ બધી ટેવો એને પાડવી પડે છે. સમાજ પાસેથી એ જે કાંઈ લે છે તે તે જ એનામાં રહે છે, અને સમાજની ફિ-ઝો એ રીતે વ્યક્તિના જીવનને વળગીને રહે છે. પણ સમાજની બધી ફિઝોએના ભાર સહેવામાં વ્યક્તિના ખરા જીવનનું સાર્થક્ય થતું નથી. કારણ જીવન એટલે જ સર્જનશક્તિ, અને પોતાની સર્જન-શક્તિથી કાંઈ પણ નવું આવ્યા વગર, વ્યક્તિ જો સમાજ જે કાંઈ આપે તેનાથી જ પોતાનો નિર્વાહ કરે, તો તેટલે અંશે વ્યક્તિનું જીવનનત્વ હણાય છે, અને એનું વ્યક્તિત્વ પણ ફોણ થાય છે. ઘણાં જીવન આમ ટેવના પીલામાં ને ચીલામાં વહું જાય છે, અને ટેવમાં કાંઈ સર્જનશક્તિ ખીસતી નથી, એથી સમાજ પણ ફોણ થાય છે.

આપણે ઉપર કહ્યું કે સમાજ અને વ્યક્તિનો સંબંધ તે જીવનનો આંતરિક સંબંધ છે. એ આંતરિક સંબંધ વધારે સ્પષ્ટ કરવા સાર, જે આપ સંબંધનો આપણને પ્રત્યક્ષ રીતે અનુભવ હોય તેને આપણે જોવો જોઈએ. વ્યક્તિઓ તરીકે આપણને માત્ર આપણા જ જીવનનો અપરોક્ષ અનુભવ હોય છે, તો એ જીવનને આપણે જરા નીકળીએ

જેથી આપણે આપણા બાહ્ય સામાજિક જીવન આપણને પણ સમજી શકીએ.

આપણે ઉપર જોયું કે સમાજની રૂઢિઓ, રીત-રિવાજો અને આચારવિચારની કોઇપણ બાજીને ટેવો પાડવી પડે છે સમાજની જે જે ટેવો હોય તે વ્યક્તિએ શીખી લેવી પડે છે. કારણ, સમાજનું વશ બધું જોયું જોયું રિતિરિવાજ તરફ જ વળેલું હોય છે, એથી જ કોઇ વ્યક્તિ કોઇ બીજી ટેવો પાડે, તો તે કાંતો ગાંડો ગણાય છે, અને નહિતે પણ તેને તે સમાજમાં કશું સ્થાન મળતું નથી. તો આપણે વ્યક્તિગત જીવનમાં ટેવના બંધારણને શું સ્થાન છે તે જરા જોઇએ.

મનુષ્યના માનસિક બંધારણમાં ટેવને શું સ્થાન છે ? ટેવ સારી છે કે ખોટી એ દષ્ટિએ આપણે અહિં વિચાર કરવાની જરૂર નથી. મનુષ્યને દરેકાઇ બાબત શીખવા પહેલવહેલો પ્રયાસ કરવો પડે છે, એ વિષય ઉપર બરેબર જ્ઞાન આપણું પડે છે, એની સાથે એકતા રચી પડે છે—એમાં સમાધિસ્થ થવું પડે છે. પછી ધીમે ધીમે તે વિષય અથવા કાર્ય સરળ થતાં જાય છે, અને છેવટે કોઇ પણ પ્રગમ વગર એ વ્યાપાર કરી શકાય છે એના ઉપર પછી સીધી રીતે જલ્દી આપવાની જરૂર રહેતી નથી; એતનાજોરની બદલ રહીને પણ એ વ્યાપાર થયે જાય છે, અને જાં એ ખોટી રીતે થયે હોય તો જ એના તરફ આપણું જલ્દી દોરાય છે. ટેવથી જાણું સહેલું થાય છે, અને મનુષ્યનું જીવન આગળને આગળ પ્રગતિ કરી શકે છે.

ત્યારે ટેવની આપણે એ વ્યાખ્યા આપી શકીએ, કે જડ દ્રવ્ય ઉપરની એ જીવનતરત્તની છત છે. જીવન આગળ ને આગળ જતાં જતાં પાછળ ટેવોના ધીસોરા મૂકતું જાય છે. અથવા બીજી દષ્ટિએ કહેવું હોય તો એમ કહી શકાય કે જડ દ્રવ્ય, એ માત્ર જીવનતરત્તના પ્રયત્નોથી પડેલી ટેવોના વ્યક્ત આધારોપ રૂપે જ છે. પણ એમ ઉડે જતાં તો આપણે માટે સમજવાનું જરા અપરૂં થઇ પડશે; એટલે આપણે માત્ર એટલું જ કહીશું, કે જો જીવન-

તરત્તે સર્જેલું દરેક કાર્ય ટેવમાં સચવાઇ રહે, તો જ જીવનનો વિકાસ સંભવી શકે છે. પ્રાણીએ પોતાનાં સર્જેલાં દરેક કાર્યો એની ટેવોમાં સચવાઇ રહે છે; એટલે કે હરકોઇ પ્રાણીની ટેવો એ એના ઇતિહાસ છે.

આપણે જોયું કે કોઈ પ્રાણીને જરા પણ ટેવો પડે જ નહિ, જે તેનામાં ટેવનું બંધારણ જ ન હોય, તો તેના વિકાસ અશક્ય બને છે, એટલું જ નહિ પણ તે કદાચ મરી પણ જાય. આપણી જીવન-જોતિ કોઈ એટલી અપરિમિત નથી કે આપણે દરેક વખતે એના એ કાર્યનાં ગમે તેટલી વાર એને ખર્ચાં શકીએ, પણ આથી એમ સમજવાનું નથી, કે ટેવ એ જ પ્રાણીનું સર્વસ્વ છે. ટેવો તો તેના ઇતિહાસ થયો, અને માત્ર ઇતિહાસથી કોઇ પણ પ્રાણી જીવી શકતું નથી. કારણ ઇતિહાસ મૃત છે, અને જીવન હોય તો તે વર્તમાનમાં જ જીવી શકાય. વર્તમાનમાં જીવવા માટે ટેવો હરહંમેશ બદલાતી રહેવી જોઈએ. જો માણસ ટેવને વશ થઇને કંઇ કામ કરી નાંખે તો તેની રિતિ કનિઠા હારવારપદ થાય છે,^૪ અને કાંતો કરુણ જનક થાય છે. પાંડવોએ યત્ન કર્યો, ત્યારે જે દેવી મહેલ બાંધ્યો હતો તેમાં કોઇ જગ્યાએ પાણીનો આભાસ થતાં દુર્યોધને પોતાનાં કપડાં ઉઘાડી લીધા, તે જોઈને દ્રોપદી હરપાં હતો. પોતાની આભુગાભુના પદાર્થોને પણ ઝાળખવા માટે મનુષ્યની સર્જનશક્તિ દમોટાં જાણત હોયી જોઈએ.^૫ જીવન પરિસ્થિતિ અનુકૂળ કરવા માટે કે અનુકૂળ થવા માટે, મનુષ્યે પોતાની ટેવો ફરીફરીને તપાસવી જોઈએ, અને એને બદલવી જોઈએ. જૂન અને વર્તમાનના મનિર્દર્શમાંથી નવાં નવાં સત્યો ઉગવાં જોઈએ.

ટેવને વશ થઇ કાર્ય કરવામાં મનુષ્યની જે હારવાપદ રિતિ થઈ જાય છે તેના એક દાખલો આપણે ઉપર જોયો. પણ ટેવને વશ થયેલો માણસ

૪. ન્હો—Laughter, by H. Bergson.

૫. Perception is creation.

ને પ્રતિભાશળી અને બુદ્ધિમાન વધારે હોય, તો તેની સ્થિતિ કસ્ટોજીનક થઈ જાય છે. અને ત્યારે કાંઈ દેવ દાનવોના પંખામાં સપડાઈ જઈ, હુટકારાની જરા પણ આશા વગર, મરણ્યોદ્ધ થઈ, લડતાં લડતાં આખા વિશ્વને પોતાના રૂધિરથી છાંટી દેતો હોય એમ આપણને લાગે છે. ત્યાં દેવ સર્જન શક્તિ ઉપર ચડી બેસે, ત્યાં જડ જીવન ઉપર રાજ્ય કરે, ત્યાં જીવનનાં ઊંડાંમાં ઊંડાં દુઃખનાં મળ છે.

ત્યારે દેવ અને જીવનના સંબંધમાં અમુક જાતનો વિરોધ આપણને માલુમ પડે છે. સમાજ અને વ્યક્તિના સંબંધમાં આપણને જે વિરોધ દેખાયો હતો, તે જ વિરોધનું આ બીજું સ્વરૂપ છે એ આપણે આગળ ઉપર જોઈશું. દેવ એક રીતે જીવનની સર્જક શક્તિને ખાસ ઉપયોગી તથા જરૂરનું બંધારણ છે. પણ એ બંધારણ જકડાય જાય, તો સમસ્ત સર્જન શક્તિનો ધ્વંસ થવા પામે, અને એ શક્તિનો નો નાશ થયો, તો પછી જીવનના આંતર તત્વનો નાશ થયો એમ સમજવું પડે. દેવ મનુષ્યના જીવનને જકડી ન દે, એ નો હરહંમેશ સર્જન શક્તિને સાતુકૂળ થઈ રહે, તો ખરું જીવન જીવી શકાય. બીજી બાજુ નો દેવ જેવું કંઈ હોય જ નહિ, તો જીવનશક્તિને એના એ કાર્યમાં મંદી ખૂટવું પડે, અને જીવન વિકાસ થઈ શકે નહિ. ત્યારે એક રીતે જોતાં દેવના વગર પ્રગતિ અશક્ય છે, અને બીજી તરફ દેવ જ પ્રગતિને અટકાવે છે, અને આ વિરોધ આપણા કંઈકમ જીવનનો જ વિરોધ છે.

કોઈ એક પક્ષીને ઉડતાં ઉડતાં એમ લાગે કે હવા ન હોત, તો તે વધારે જલદી ઉડી શકતો ! પણ હવા ન હોય તો ઉડવું જ અશક્ય થઈ પડે, અને આના જેવું જ કંઈક આપણામાં દેવનું બંધારણ છે.

ઉપર આપણે દેવના બંધારણ વિષેનાં જે જે સંગો કાંઈ એક સશરીર વ્યક્તિને ઉદ્દેશ્યને કયાં,

તે બધાં સમાજ અને વ્યક્તિના સંબંધને લાગુ પડે છે. આપણે મશરીર છીએ, સાવચલા છીએ, આપણને દેવો પડે છે, એટલે જ સમાજનું બંધારણ આપણે માટે શક્ય છે. અથવા તો ઉત્તરી રીતે એમ કહી શકીએ, કે જેમ સમસ્ત પ્રાણીનો ઇતિહાસ તેની દેવોમાં સમાયેલો હોય છે, તેમ જ કાંઈ એક પ્રાણીનો ઇતિહાસ તે પ્રાણીએ પોને ધડેલી દેવો જ છે.

આપણે ધણીવાર સાંભળીએ છીએ, કે આપણે આગેા ઇતિહાસ આપણા સમાજમાં જ સચવાઈ રહ્યો છે. એનો અર્થ એ છે, કે વ્યક્તિનું દરેક સર્જન કાર્ય સમાજમાં દેવોના રૂપે-રૂટિ, રીત, રિવાજ કે વિધિને રૂપે સચવાયું મળી આવે છે. આપણા સમાજની રૂઢિઓ, રીતો, રિવાજો એ બધી આપણી દેવો છે. ઇતિહાસમાં સમસ્ત જૂત આવી ગય છે, અને સર્જન શક્તિનાં કાર્યો દેવોમાં રહી જાય, એ રીતે ઇતિહાસ પણ સર્જન શક્તિથી જ ધરાય છે.

આટલું જોયા પછી, સમાજ કેને કહેવો એ હવે આપણે સમજી શકીશું. ત્યારે ધણી વ્યક્તિઓને અમુક જ જાતની દેવો હોય છે, અમુક જ એક સરખા રીતરિવાજ, આચારવિચાર, વિધિ, અને ભાષા હોય છે-ત્યારે તેવા વ્યક્તિઓના સમૂહને આપણે સમાજ કહીએ છીએ. સમસ્ત જૂતકાળની દેવો કે જાનલંકારથી સમાજનું જૂત ધરાય છે, અને એમાં એનો ઇતિહાસ પણ સચવાઈ રહે છે. સાધારણ રીતે આપણે સમાજને મૂર્ત દેહ હોય એમ જોવીએ છીએ, પણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં વ્યક્તિથી પર આવેા કાંઈ સમાજ હોતો નથી. વ્યક્તિઓ વ્યક્તિઓનો વર્તમાન સંબંધ, અને જૂતકાળ કાળના રિવાજો-એ બધાનો સમાજ બનેલો છે.

ત્યારે હવે સમાજ અને વ્યક્તિનો શો સંબંધ હોઈ શકે ? એ જાણવા આપણે વ્યક્તિગત જીવનના

૬. આ logical અથવા તો psychological reason છે; historical reason હોવાનો અર્થ હવે કયો નથી.

બંધારણ તરફ નજર કરીશું. આપણે જોઈએ છીએ કે જેમ પરિસ્થિતિ બદલાય છે તેમ વ્યક્તિ પોતાની ટેવો બદલે છે. વ્યક્તિગત જીવનમાં કશું તદ્દન સ્થિર તત્ત્વ નથી. ભૂતકાળ જેને આપણે મરેલો, અને નિશ્ચય સમજીએ છીએ, તે પણ વર્તમાનના સંબંધથી રોજ બદલાય છે. કારણ, નહિ તો, વ્યક્તિ બે પોતાની ટેવો ન બદલી શકે તો જીવનમાં એના સ્વાનંતર્યનો એટલા પૂરતો નાશ થાય છે. આવી જ રીતે સમાજની ટેવો-રૂઢિઓ, રીતો, રિવાજો, આચારવિચારો, પરિસ્થિતિ બદલાય તેમ જ બદલાય, તે દેવે અંશે સમાજમાં જીવનનો હાસ થાય છે.

એ સમાજનું જીવન ક્યાં છે એ આપણે જોઈએ. વ્યક્તિને એક જ શરીર છે; એ એક જ ધર્મી તરીકે બધા વ્યાપારો કરે છે. સમાજને એવું એક શરીર નથી. કોઈ પણ રૂઢિ તોડી હોય, કે નવું કાંઈ સર્જવું હોય તો તે વ્યક્તિ દ્વારા જ થઈ શકે છે. સમાજનું બંધારણ મૂળ રિધતિરક્ષણ તરફ ઘેરું છે, જ્યારે પ્રગતિનાં તરંગો વ્યક્તિગત જીવનના ઝરણામાં જ છે. સમાજના બંધારણમાં એવો કોઈ યુગ્ય નથી કે જેથી તે એની મેજે નવું સર્જે અને બદલાય. સામાજિક બંધારણમાં માત્ર ઝાઝક તરંગો છે; જે કાંઈ આવે તેને તેમાં રૂઢિ રૂપે સ્થાન મળે છે; પણ સર્જનશક્તિ વ્યક્તિગત છે.

આટલા વિવેચન પછી આપણે સંમત રહીશું કે વ્યક્તિ અને જનતાનો સંબંધ ગંભીર અને ગંભીરના જેવો નથી, પણ સર્જનશક્તિ અને ટેવ, વર્તમાન અને જૂન, પ્રગતિ અને રિધતિરક્ષણ કે જરા દૂર જઈને કહીએ તો જીવન અને જડના સંબંધ જેવો છે. વ્યક્તિ તે એક ધર્મી છે, અને સમાજ એનો ધર્મ છે. ગંભીર ગંભીરના સંબંધ નહિ, પણ ધર્મી અને ધર્મનો એ સંબંધ છે.

૭ Conservatism.

૮ અહીં જડનો અર્થ મરેલું કે ચેતન વગરનું એવો નથી કરવાનો, પણ જીવનતત્ત્વના માત્ર આચારવિચાર જ નહિ એમ કરવાનો છે.

૯. Society is the function of the Individual.

તો હવે આપણે જનતા અને વ્યક્તિના સંબંધને કાંઈક અંશે સ્પષ્ટ કરી શકીશું. વ્યક્તિત્વનું તેમ જ સમાજનું મૂળ વ્યક્તિ છે. વ્યક્તિ ઉપર જો જનતા ચડી બેસે, તો જીવનનો નાશ થાય. કારણ, તો સર્જન શક્તિ ઉપર ટેવ, જીવન ઉપર જડ, અને વર્તમાન ઉપર ભૂત ચડી બેઠો છે એમ જ કહી શકીએ. સમાજ માત્ર ભૂતને સાચી રાખે છે, એટલે એ વ્યક્તિને માટે છે, નહિ કે વ્યક્તિ સમાજ માટે જડ જીવનનું ધોરણ ન હોઈ શકે. પણ જીવન જ બંધાનું ધોરણ હોઈ શકે. આનો અર્થ એવો નથી કે સમાજ વગર વ્યક્તિનો વિકાસ થઈ શકે. એ તો હવે વગર ઉઠવાના પ્રયત્ન કરવા જેવું થાય. કાંઈ પણ પ્રયત્ન પોતાનો ભૂતકાળ દેખી દઈ શકે નહિ. જેમ વર્તમાનમાં કાંઈ બીજાનું જીવન કાંઈ બીજો ગાળો શકે નથી, તેમ જ જૂન કાળના અનુભવો પણ ઉછીના લેવાના નથી. સમાજની ટેવોએ વ્યક્તિગત સર્જનશક્તિને સ્વતંત્ર રહેવા દેવાની છે. કારણ જો વ્યક્તિની સ્વતંત્રતાનો નાશ થાય, જો સમાજ વ્યક્તિઓના ઉપર તાસ ગુમરે, જો ભૂત જ બધે રાખ્યું કરે, તો તો તેની સાથે જીવનનો જ લોપ થાય છે, અને એની સાથે સમાજ પ્રાણહીન થાય છે-નષ્ટ થાય છે.

વ્યક્તિગત જીવનમાં ટેવ અને સર્જનશક્તિ વચ્ચે જે વિરોધ આપણે જોયો હતો, તે જ વિરોધ ધણી મોટા પાયા ઉપર સામાજિક જીવનમાં રિધતિરક્ષણ અને પ્રગતિ વચ્ચે માણ્ય પડે છે. જૂનકાળની સાથે એકીકરણ કર્યા વગર માંડ પણ જનતાની પ્રગતિ કરી શકાતી નથી; રૂઢિ અને રીતરિવાજો તો સમાજમાં હોવાં જ જોઈએ. પણ એની સાથે સાથે સ્વાતંત્ર્ય પણ હોવું જોઈએ. માત્ર રૂઢિ અને આચારવિચાર એ જીવનનું અર્ધ સત્ય છે, અને જ્યારે અર્ધ સત્યો પૂર્ણ સત્યને પાદબદ્ધ કરીને એની જગ્યા લે છે, ત્યારે અસત્યો કરતાં પણ એ મોટો ગુનાઈ કરે છે. પ્રગતિના વિશાળ વડનમાં રૂઢિઓ અને રીતરિવાજો આપણા વહાણમાં લાદેલો નીરમ છે. તેના વગર જીવનનું વહાણ ચગડાળે ચડે. તોપણ નીરમ એ

તો નીરમ જ-એ તો બાર જ છે, અને એ બારને વ્યક્તિગત જીવનને સાટે કામ પણ લેવી ન શકે.

ટેવ અને સર્જનશક્તિ, ભૂતરક્ષણ અને પ્રગતિ, જીવન અને જડ, સમાજ અને વ્યક્તિ એ બધાં વિરોધી દંડો આપણે જોયાં. આ સતત વિરોધના જોડાં વચ્ચે સમતોલપણું રાખીને જીવનતત્ત્વને આગળ વધવાનું છે. કેમ એમ પૂછે કે આનું કારણ શું? તો આપણે કદાચ એટલું જ કહી શકીએ કે જીવનતત્ત્વમાં જ એવું કંઈ છે, કે વિરોધ કરીને જ એ આગળ વધે છે. કદાચ એક સતત વિરોધનો સમન્વય એનું નામ જ જીવન છે. સમાજમાં જ મનુષ્યત્વ ધરાવે છે. મંધનોમાં જ વ્યક્તિની સર્જનશક્તિ વધારે ખીંચે છે.

વ્યક્તિઓનાં સ્વતંત્ર સર્જનકાર્યો યુતમાં ધરાય છે. પોતાનો ઇતિહાસ જાળવી રાખવો એટલે કે સ્મૃતિ, સ્મરણશક્તિ એ ચેતનનો ખામ ગુણ છે. જડ વસ્તુઓને કદી સ્મૃતિ નથી રહેતી, એમને જ કહી ઇતિહાસ નથી હોતો; પણ જેમ એક બાલુ ઇતિહાસનો અભાવ એ એક જડ રિયલિટી છે, તેમ જ માત્ર ઇતિહાસનું અસ્તિત્વ એ પણ એક જડ-સ્વત રિયલિટી છે. જીવનનો માર્ગ ખોંડાની ધાર જેવો છે, દારણ ચેતન વ્યાપારોએ ઇતિહાસને સાથે રાખીને જીવવાનું છે એણે ઉભય જાતનાં મૃત્યુમાંથી પોતાનો બચાવ કરી લઈ ઉત્તરમાં ચડવાનું છે. તે કે ભૂતકાળની રૂઢિઓ કાંઈ જીવન નથી. મનુષ્ય ભૂતકાળમાં છતાં રોકતો નથી. સમાજ પણ તો જ જીવન-ત રવી રહે, કે જો એના રીતરિવાજો હરહંમેશ બદલાતા રહે-એ સમસ્ત ભૂત વર્તમાન ઉપર જીવન ગુણનો વગર તેમાં પદ્ધતિ ભય, અને લવિષ્યમાં પરિણમે. એ રૂઢિના જડ વિરોધથી તો જીવન ક્યાં અગળ હોય છે. જ્યાં તેવો ધંધલ છે, ત્યાં સર્જનશક્તિને પૂર્ણ અવકાશ છે, જ્યાં વર્તમાનમાં જ ભૂતનો ઇતિહાસ નવેસરથી રચાય છે, અને જ્યાં વર્તમાન હરહંમેશ ચેતનના પુરુષાર્થથી ભૂતમાં ધોરણતો ભય છે-ત્યાં જીવન છે, ત્યાં વ્યક્તિઓનું રચન છે. ૧૦

૧૦ અર્થશીતાંલિનું એક મોટા સાદા આરે છે તે રહેલું.

વ્યક્તિ અને જનતાના સંબંધનો જે સિદ્ધાન્ત આપણે ઉપર દોર્યો, તેને આપણા સમાજ ઉપર લાગુ કરીને દરેક વિચારકે પોતાની મેળે જોઈ લેવાનું છે, કે ભૂત અને વર્તમાન, ટેવ અને સર્જનશક્તિ, રૂઢિ, રીતરિવાજ અને વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય એ બધાનું સમતોલપણું આપણે અહિં કેટલે અંશે જળવાય છે. તો નિષ્પક્ષપાતપણે નજર કરતાં કાંઈને પણ માલુમ પડી આવશે, કે આપણા ચેતનના અંગારા ઉપર રૂઢિની રાખનાં પડ વળી ગયાં છે, અને ભૂતને આપણે કરે લાપ્યાં કરીએ છીએ. ચિત્તશાસ્ત્રીઓ^{૧૧} કહે છે, કે જ્યારે માણસ જૂઠું થાય છે ત્યારે એની નજર લવિષ્ય કે વર્તમાનથી વળીને ભૂતકાળ તરફ ફરે છે. એનું કારણ એ છે, કે જીવન-તત્ત્વ ક્ષીણ થઈ છે, અને શક્તિ લોપ થઈ ગઈ છે. દેહ પડ્યા પહેલાં ધણીઓ મૃત્યુને વશ રહે છે, તો શું આપણી જાત એટલી બધી ધરડી થઈ ગઈ છે, કે આપણે અનંત કાળના પ્રવાહમાં આપણા તરફ જો કાંઈ તણાઈને આપણે હોપ તેની સાથે જ ખેંચીએ? અંગ્રેજ લેખક બેર્ને એક જગ્યાએ કહ્યું છે, કે નદીના પ્રવાહની જેમ કાળના પ્રવાહમાં પણ પ્રાચીન કાળનાં સત્યો બહુ લાંબે હોપ એટલે કુળી ભય છે. અને માત્ર ઉપવાસનાં તણાઈ

Where the mind is without fear, and
the head is held high;

Where knowledge is free;

Where the world is not broken up into
fragments by narrow domestic walls;

Where the clear stream of reason has
not lost its way into the dreary desert
sand of habit;

Into that heaven of freedom, my Father,
let my country awake.

અહીં Habit એટલે આજ નિરતર અધના વપ-
રાણો છે.

૧૧ ચિત્તશાસ્ત્ર=Psychology.

ચિત્ત એ એક Psychiko ની બરાબર લગતનું અર્થ
રહે છે.

અને ખાલી શીશુ જ હાથ આવે છે. આપણે આટલું સંજ્ઞક ન કરીએ, તોપણ આપણા રીતરિવાજો કેટલા નિર્જીવ અને નિઃસત્ત્વ થઈ ગયા છે, અને કેવી રીતે વ્યક્તિઓનાં જીવનને હુંડીને ઉગ્યા છે, એ વિષે કોઈને ખાસ કહેવાની જરૂર નથી. આપણે જે સનાતનત્વ ઉપર મગફર થઈએ છીએ, તે પણ કેવું મરી ગયું છે ? કારણ જૈનધર્મના ગૌરવને પણ જીવંત રાખવા માટે એને હરહંમેશ વર્તમાનના પુરુષાર્થથી નવું સ્વરૂપ આપવું જોઈએ, અને એ બધા આપણમાં ક્યાંય નથી દેખાતું.

એ રીતિઓને હરહંમેશ બદલાતી રાખી જીવંત રાખવાનું કામ કોણ કરશે ? પ્રાણીમાં તો જે એકત્વ છે તેનાથી તે પોતાની ટેવોની વિરૂદ્ધ આવરણ કરી શકે છે. તો સમાજમાં એવું શું છે, જે હંમેશા જીવનને વિશાળ કરી આગળ ઉપર મુકત કરે ? આનો જવાબ આપણે ઉપર આપ્યો છે. તોપણ આપણે ફરીથી કહી જઈએ, કે સમાજનું જીવન એની વ્યક્તિઓના હાથમાં છે. સમાજ પોતામાં એવું પ્રેરક બળ નથી, જે કાંઈ સર્જનશક્તિમાંથી નવી નવી પ્રેરણાઓ ઉત્પન્ન થઈ કાર્યો થાય છે, તે તો વ્યક્તિઓમાંથી જ ઉગે છે. વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યના પાયા ઉપર જ સમાજ જીવંત રહી શકે છે.

જીવનરાશિ આપણને એમ કહે છે, કે કેટલાંક જંતુઓ^{૧૨} બીજા પ્રાણીઓને વળગીને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે છે. આવાં જંતુઓ ગિયારા પ્રાણીનું જીવન-સત્ત્વ એટલું ચૂસી ખાય છે, કે અંતે એ પ્રાણી મરી જાય છે. કોઈ કોઈ વેલાઓ પણ બીજા ઝાડના રસ ઉપર નળીને અંતે ઝાડને સુકવી નાંખે છે. તે પ્રાણી કે ઝાડ મરી જાય, એટલે અંતે એમનો પણ નાશ જ થાય છે. આપણા સમાજમાં આતું બહુ છે, પણ તે તો કોઈ વાર આગળ ઉપર જોઈશું.

એક નદીનો પ્રવાહ ગમે તેટલો ક્ષીણ હોય, તો પણ તે પર્વતના પડખામાંથી કચરો તો લઈ આવવાની જ. એ કચરો હરહંમેશ નદીનું મુખ પૂરતો રહે છે. જો નદીમાં ઉંડું પૂર જોડાયું ન આવે, તો નદીનું મુખ પૂરાઈ જાય, અને જીવનપ્રવાહ અત્યંત ક્ષીણ થઈ જાય, અને મરી પણ જાય. આપણા સમાજની હાલ એવી સ્થિતિ થઈ ગઈ છે, અને વ્યક્તિઓનો જીવનપ્રવાહ રૂઢિચઢ કાંડાઓથી ઉભરાઈને એને તોડી પાડે તો જ વિશાળ જીવનની કાંઈક આશા છે.

પ્રાણજીવન વિદ્યેનાથ પાઠક

આયર્લેન્ડનું એક રચનાત્મક કાર્ય

ભારતવિદ

આયર્લેન્ડના ૯૨૯૨ પ્રાંતનો ૧૯૧૧ નો બજવા ડબ્લીન સાહેર બહાર ફેલાયો ન હતો. અંગ્રેજ લોકો એક અઠવાડિયામાં જ નેને રામાવી હીધો, અને તેનું કારણ એ હતું કે રાનો તેની પાછળ પૂરેપૂરો ટોકો ન હતો અને બળવાળે રોમાં આપસઆપસની ગેરસમજાવટીથી સંપૂર્ણ તૈયારી પણ થઈ શકી ન હતી. આયર્લેન્ડની આઝાદી ભહેર કરવાના શુન્કા બદલ દેશના સાત દેશબંધોને કાંસીની સજા થઈ, તેથી તે સ્વતંત્રતાનું ભહેરનામું, માત્ર કામળ ઉપર જ રહ્યું. પણ તેમણે જે દેશભક્તિની જ્યોત પ્રકટાવેલી તે કંઈ છુટાવાની ન હતી. સારા દેશ બરમાં આ હિલ-બદલ ફેલાવવાની ઘણી જ જરૂર હતી. સીનડ્રીનવાળાઓએ રાજકીય હિસામાં, અને ગેલીક લીગે, દેશની પુરાણી સંસ્કૃતિનું લોકોને સ્મરણ કરાવવાનું વાતાવરણ ફેલાવીને આ હિલચાલને માટે ઘણા વખતથી જમીન ખેડેલી હતી. લડાઈ ખત્યા પછી મિ. રેડમંડ ઇંગ્લંડને યુદ્ધમાં સહાય આપવા તૈયાર થયા; અને સર એડવર્ડ કાર્સનની ધમ-કીઓથી મિ. એન્ડ્રિયનો હાથ પાછો પડ્યો તેથી તેમનું હોમલેન્ડ બીલ યકીમર બૂઝાઈ ગયું. થોડા વખતમાં યનાર મદાન રાજ્યકાંતિને માટે બધી તૈયારીઓ થઈ ચૂકી હતી, માત્ર દેશને માટે ગોતાના જન આપનાર વીરનદો બહારપડે એટલી જ વાર. આથી કરીને, પહેલાં જે સ્વરાજ હિલચાલમાં નહિ રંગો જ ભાગ લેતા હતા, તેઓ પણ હવે પૂરા (સ્વરાજવાદી) સીનડ્રીનર્સ બની ગયા.

ને પછી અટ્ટી વર્ષ સુધી અંગ્રેજોએ સખ્તી તેમ જ વાસથી લઈ રાજ્ય ચલાવ્યું. આ અટ્ટી વર્ષના સમય દરમિયાન, સ્વરાજવાદીઓએ બહુ રચનાત્મક કાર્ય કરવા માંડ્યું, અને એટલા જ અગમચાલવા માટે તેઓ કમર કસવા લાગ્યા.

ડેલ ઇરીનની સ્થાપના

૧૯૧૮ ના ડિસેમ્બરમાં પાર્લામેન્ટની ચૂંટણી થઈ, તે વખતે સીનડ્રીનરોને આખા દેશમાં ટોકો મળ્યા. ચૂંટ-

ચલા સમાસદોએ પોતાની પાર્લામેન્ટ સ્થાપી, અને તેનું નામ ડેલ ઇરીન રાખ્યું. ૧૯૧૯ ના નવસુઆરીની ૨૧ મી તારીખની ડેલ ઇરીનની બેઠકમાં ૧૯૧૬ વાળું આઝાદીનું ભહેરનામું ફરીથી ચોકાસવામાં આવ્યું. યજ્ઞાય એમ ધારણ હતા, કે સુલેહ પરિપક્વ ગ્રેસિડેન્ટ વિલ્સનના સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર નહિ કરે, તો શ્વાયર્ડેડ પોતાનું નમું જ સ્થાપેલું પ્રલકીય રાજ્ય ટકાવી શકશે નહિ. પણ આ ધારણા સર્વ ખોટી પડી. ગ્રેસિડેન્ટ વિલ્સનના સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર ન થયો, તેથી લોકોમાં બેદિશી તો ફેલાઈ, પણ તેથી તેઓ નારીપાશ ન થયા. પોતાની આઝાદીનું રક્ષણ કરવાનો પ્રભાવે દંઠ નિકળ્યો. ડેલ ઇરીનનું કામ તો આગળ પ્રપર્ડ જ ગયું, પણ ઇંગ્લંડના રાજ બળ આમળ આખીયે રાજ્ય વ્યવસ્થા હાથ કરવી કંઈ સહેલ ન હતી. આમ હોવા છતાં બને તેટલું કરવા તેમણે તનતોડ મહેનત કરવા માંડી. જેઓએ આઝાદી પાકારી હતી, અને જેમણે તેઓને ટોકો આપેશે તે બધાથને બારે આત્મભોગ આપવો પડ્યો, ને પરિણામે બ્રિટિશ સરકારની દમનનીતિ રાજ થઈ. આ હિલચાલની સામે બ્રિટિશ સરકારે દમનનીતિ આદરી, અને તેને પરિણામે કેપ્ટનાયે જનભાવની સલામતી ન રહી. પરતબંધાર ઉપર ભપોતા, પ્રલકીય પ્રધાનોની પક્ષપાતકી, અને નસુસોની છપી તપાસ, એ તો રોજનો સામાન્ય નિયમ થઈ પડ્યો; અને જે લોકોમાં શ્રદ્ધા, હિંમત અને દેશદાસ ન હોત તો સીનડ્રીનની ફોતેદની આરા ન રહેત. આ કટોકટીના સમયમાં આયર્લેન્ડે જે રચનાત્મક કાર્ય કર્યું, તેના એક ભાગનો હેવાલ નીચે રજૂ કર્યો છે.

પંચાયતોની યોજના

સરકારનો ખરેખરો દોર તો તેની આદાલતો મારફતે જ ચાલે છે, દેશના અગ્રિવાનોએ વિચાર્યું કે બીજા દેશમાં

જેમ પંચાયતો હોય છે, તેવી જ આયર્લેન્ડમાં સ્થાપવામાં આવે તો અંગ્રેજી અદાલતો આપોઆપ જ બંધ થઈ જાય. મિ. મેકસલીએ 'દેશનો અવાજ' એ નામના પોતાના પત્રમાં પંચાયતોની યોજનાની કૃપરૂપા પ્રશિદ્ધ કરી. આ યોજનાનો અમલ થવા માંડ્યો તે વખતે મિ. ઓકોનેલ આ હિલચાલથી છટા પડ્યા. ત્યાર બાદ પ્રજાકીય પાર્લામેન્ટે આ સચાલ હાથમાં લીધી, અને દેશમાં બરાબર બંધરેલા જમાવવા અદાલતોની સાથે સાથે પ્રજાકીય પોલિસ રચવાની જરૂર પણ તરત જ જણાઈ.

પહેલાં દિવાની અદાલતો સ્થાપવામાં આવી. ૧૯૧૯ ના જુનમાં કેલ ધરીને ઠરાવ કર્યો કે દરેક જલ્સે જલ્સે, આવી અદાલતો સ્થાપવી. આ ઠરાવનો અમલ કરવાને માટે એક સમિતિ પણ નીમીઈ આ ખાતાના પ્રધાન મિ. ઓસ્લીન સ્ટોક આ વખતે જેલમાં હતા, તેથી એ ઠરાવના અમલમાં ટીક થતી હતી. એ ઉપરાંત એમ ઠરાવવામાં આવ્યું કે, આખા દેશની સમગ્ર યોજનાનો અમલ થાય ત્યાં સુધી, દરેક જલ્સાએ પોતાને યોગ્ય લાગે તે મુજબ આ દિશામાં કામ રાફ કરવું.

કલેર જલ્સામાં રાફઆત

કલેર જલ્સાએ આ કામ રાફ કરવામાં પહેલ કરી આ જલ્સાના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિએ પોતાના પરગણાના તમામ કાર્યકર્તાઓની એક સભા યોવાવી. આ સભાએ ઠરાવ્યું કે, એક જલ્સા અદાલત, અને તેવી જ દરેક તાલુકામાં પણ એક એક અદાલત સ્થાપવી. અદાલતોના વહિવટના ધારાધારણ મુકર કરવામાં આવ્યા, અને ફી તેમજ દંડની રકમો પણ ઠરાવવામાં આવી. ત્યારબાદ એ અઠવાડિયા-માર્ત જલ્સા અદાલત રચાઈ અને તેમાં પ્રજા મુખ્ય મુકદ્દમાનું કામ પણ રાફ થઈ ચૂક્યું. ઇન્સાફ આપવાને માટે પાંચ સભ્યોની નીમણૂક કરવામાં આવી. તાલુકાની અદાલતોએ પણ પોતાનું કામ રાફ કર્યું. ૧૯૧૯ ની આખરમાં તો કલેર જલ્સામાં અંગ્રેજી અદાલતોને મેઈટ બાગે બંધીકાર થઈ ગયો. બીજા જલ્સાએ આખા દેશના ઠરાવને માટે રાફ જેવા હતા તેથી તેમણે કંઈ આજંબ કર્યો ન હતો. છેવટે કેટલીયે રચનાઓ ઉપર ખૂબ ચર્ચા થયા બાદ આખરે ૧૯૨૦ ના માર્ચ માસમાં

પ્રધાન મંડળે ઠરાવ કર્યો કે કલેર જલ્સાના જેવું જ કામ દરેક જલ્સાએ રાફ કરવું. લોકોને શ્રદ્ધા બેઠી કે આખા દેશમાં આ હિલચાલ હવે પગભર થતાં વાર નહિ લાગે.

આયર્લેન્ડમાં કચત જ વર્ટિકાલિસ્ટ થતી જોવામાં આવતી. ડબ્લીન, બેલફાસ્ટ અને ડોર્ક એ ત્રણ કેલ્સિ સરકારી શાળાં હતાં પહેલાં આ શાળાઓમાં પોલિસની નોકરીમાં આયર્લેન્ડના લોકો દાખલ થતા હતા, તેથી પોલિસ, એ અંગ્રેજી હકમતનું એક હથિયાર બની રહી હતી. અને તેની મારફતે જ સાકારને સ્વતંત્રની હિલચાલની બધી બાતમી મળતી અને તેને દબાવવામાં પણ તેનો ઉપયોગ થતો. દેશમાં સ્વતંત્રતાનો પવન ફૂંકાઈ રહ્યો હતો, તે વખતે આગેવાનોએ વિચાર્યું કે, અંગ્રેજી પોલિસને ખતમ કરીને દેશી પોલિસ સ્થાપવામાં જ દેશને છટકારો સમાયડો છે.

રાષ્ટ્રીય પોલિસ

૧૯૨૦ ના માર્ચમાં રાષ્ટ્રીય પોલિસની રચના કરવાનું કાર્ય હાથ લેવામાં આવ્યું. કેટલાયે બહાદૂર, હંક નિશ્ચયી અને સ્વમાનની લાગણીવાળા નવજુવાનો રાષ્ટ્રીય સેનામાં તેમજ અદાલતોના કાર્યોમાં જોડાવા માંડ્યા. સામાન્ય બંદોબસ્ત નજરવાના કામે ઉપર પૂરવું લક્ષ ન આપવાથી દેશમાં ચોરી, લૂંટ વગેરે યુન્દાઓ વધી ગયા હતા તેથી, પ્રજાકીય પાર્લામેન્ટે આ બધાને સર્વતર જલ્સાથી ઉમેરવાનો નિશ્ચય કર્યો, તેણે ચાર લંડાસોને પકડીને કેદ કર્યા અને ચોરાયેલી મિલકતો પ્રાપ્ત પાછી મેળવી આપવામાં આવી.

આ બધો બંદોબસ્ત એટલો સાચાંડ નામી ગયો કે ધણીય પ્રસંગોમાં ચોરી થયા બાદ માત્ર ૨૪ કલાકમાં તે જોસાયેલી મિલકતને પતો મેળવીને તેને કબ્જે તેના માલિકોને સોંપવામાં આવતો. બદમાશોને હંક અને કેદની સજા થતી અને કેટલાક કેસમાં તેમને રાહર કે દેશનિકાશની સજા પણ કરવામાં આવતી. આ યુન્દાની બાતમી મેળવવા માટે કબ્જે માણસો પણ નીમવામાં આવ્યા. આથી લોકોને બરાબર સમજઈ ગયું, કે રાષ્ટ્રીય સરકાર કાયદા કાનૂનને પૂરેપૂરો અમલ કરવા ચૂકરી નહિ.

મીલ સ્ટ્રીટ બેંકની લૂંટ

એપ્રિલ માસમાં જ્યારે મીલ સ્ટ્રીટ બેંકમાંથી ૧૭,૦૦૦ પાઉંડની લૂંટ થઈ ત્યારે રાષ્ટ્રીય ચોલિસ અને ખાતમી ખાતાએ બરાબર ચોક્કસ કરીને પ્રેમની નજરમાં આખરે પણ ઠીક સંપાદન કરી. બેંકના માલિકોએ પહેલાં તો આ લૂંટની ખબર અંગ્રેજ સરકારને જ આપેલી; પણ સરકારી ચોલિસથી કંઈપણ ન થયું. બ્રિટિશ પત્રકારોએ કંઈપણ સાબિતીપૂરાવા સિવાય, સીનડીનને ઉપર જ આ લૂંટ કારાવવાનો આરોપ મૂક્યો. પણ પછી રાષ્ટ્રીય ચોલિસે ખૂબ મહેનત હાકાવીને આ ગુન્હા સંબંધી તપાસ કરી લૂંટારોએ શોધ જ દિવસમાં શોધી કહાડયા, અને તેમાંના કેટલાકને સહારે બહાર કહાડયા, અને કેટલાકને દેશનિકાશની સજા ફરમાવી.

જમીનનો અગાડો

જે વખતે આ રાષ્ટ્રીય સૈન્ય ચોતાનું કામ સારી રીતે કયું જઈ હતું તેવામાં જમીન સંબંધી એક ટંટો ઉભો થવાથી દેશના રચનાત્મક કાર્યમાં ખલેલ પહોંચી. નવા અગાડાનું કારણ એ હતું, કે જે ગરીબ લોકો પાસે ચોતાની માલિકીની જમીન ન હતી, તેઓએ ચોતાનાં ઘર જમીન-દારોના ખિતરોમાં જઈને ચરાવવા માંડ્યાં. એ તો સૌ કોઈ કબૂલ કરશે કે બિચારા ગરીબ ખેડૂત વર્ગને આના સિવાય બીજી રસ્તા જ ન હતો.

આ ઉપરથી ત્યાંના વાઈસરોય સાહેબે એવા ખુલાસો નહોતે કર્યો, કે આ મુસીબતનું ખરું કારણ તો એ હતું, કે આગળ લાકાઈના વખતમાં દેશના એક લાખ નેટલા જુવાનો દેશ બહાર જતા હતા તે આ વખતે નહોતા ગયા. તે નવજુવાનો ફરીથી આયર્લેંડ બહાર જઈને વસવાટ કરે તો આ મુશ્કેલી દૂર થઈ જાય, એમ તેમણે જણાવ્યું.

વાઈસરોયે તો આ વાત કરી, પણ સાચી વાત તો એ છે કે, સરખાતથી જ બ્રિટિશ સરકારની એ નેમ હતી કે આયર્લેંડની પ્રેમમાં વધારો ન થાય, અને દરેક વખતે રાષ્ટ્રીય હિલચાલમાં ભાગ લેનારો ગરમ લોહીનો જુસ્સા-દાર જુવાનવર્ગ દેશ બહાર જ રહે એ જ ઠીક હતું. દેશમાં ગરીબોનો ખૂબમરો વધતો જ ચાલ્યો, અને આખરે ઉપર જણાવેલા અગાડો ખૂબ વધી પડ્યો. લોકો ચોતાનાં ઘર બળભેરીથી બીનના ખિતરોમાં ચરાવવા લાગ્યા, અને પરિણામે ખૂનરેણ પણ થઈ.

આખરે રાષ્ટ્રીય પાર્ટિમેન્ટના મહેસુલી ખાતાએ આ કામમાં હાથ નાંખ્યો, અને તે બંને પક્ષને શાંત પાડીને અગાડો કંઈક નરમ પાડી શક્યું. પણ શોધ જ વખતમાં લોકોને લાગવા માંડ્યું કે ગરીબ અને પૈસાદાર વર્ગ વચ્ચે જરૂર લડાઈ જમી ઉઠશે કેમકે રાષ્ટ્રીય સૈન્ય તે આ ખેડૂતોનું જ બનેલું હતું. પણ આવી બીક રાખવા માટે કંઈ સબળ કારણ નહોતું, એ તરત જ જણાયું. રાષ્ટ્રીય લોકો તે ઉલટું તોફાન બધ કરીને મુલેહ અને શક્તિ ફેલાવી

દેશની આ દુહ રાખ થઈ હતી, તે વખતે ૧૮૪૭ ના મે માસમાં સ્વદેશ ખાતાના પ્રધાન મિ. ઓસ્ટન સ્ટોકે, જલ્લા અને તાલુકા અદાલતો સ્થાપવાની નવી યોજના રજૂ કરી. તે આ પ્રમાણે હતી:—

તાલુકા અદાલતો

૧. દરેક તાલુકા અદાલતમાં, ત્રણ ન્યાયાધિશો લોકો તરફથી જ ચૂંટવા; (ખર્ચેપહેરાકોને, આ કામ માટે યોગ્ય ગણવા)

૨. ૧૦ પાઉંડ ઉપરના ફાવા અને તકરારી મામલા, તાલુકા અદાલતોમાં ન ચાલી શકે.

૩. બધા પક્ષકારોએ એક કબજાત પત્ર ઉપર સહી કરવી જોઈએ. તેનું કારણ એ છે કે:

(૧) અદાલતનો ફેંસલો સહુ કોઈ કબજા રાખે;

(૨) અદાલતના બધા ફેંકમોનો અમલ કરવામાં આવે; અને

(૩) રાષ્ટ્રીય અદાલતનો ચૂકાદો થયા બાદ કોઈપણ પક્ષ અંગે જ સરકારની અદાલતમાં આ કેસ ન લઈ જઈ શકે.

૪. કીના દર આ પ્રમાણે મુકરર થયા:—

(૧) ન્યાયાધિશોને ગાલીબાડ વગેરે ખર્ચ માટે એક પાઉંડથી વધારે રકમ આપવામાં ન આવે;

(૨) દરેક પક્ષ ફાવાની રકમના પ્રમાણમાં ૧૦ ટકા નેટલી રકમ ખર્ચ માટે ડીપોઝીટ તરીકે અદાલતને સોંપે; તેમાંથી જે પક્ષ જીતે તેની અનામત પાછી સોંપવામાં આવે, અને હારી જનાર પક્ષની અનામત જમ થાય. અદાલતને બાળબી વાગે તો તે આ જમ થયેલી રકમમાંથી જીતનાર પક્ષને થોડો હિસ્સો આપે;

૩ (૩) વાદી દાવો દાખલ કરે, અને અદાલતને કેસ ચાલતા પહેલાં જ તે દાવો ખોટા હોવાનું જણાય, તો તે વાદીની અનામત રકમ જપ્ત કરી રાકે.

૫. તાલુકા કોરટને ચૂકાદો થયા બાદ તેના ઉપર અપીલ કરવા ઈન્કનાર પક્ષે ૪ દિવસમાં જ કોર્ટ પહોંચી જવું. કોરટમાં અપીલ કરવી નહીં.

જલ્દી અદાલતો

૧. તાલુકા અદાલતોના જગ્યા લોકો પોતાની સમાસદોમાંથી ૫ જગ્યા અદાલતો માટે ચૂંટે; તેઓમાંથી ત્રણની દ્વારદારી અદાલતોનું કામ ચાલી રાકે. (ધમે-પહેરાકે, પાકરી વગેરે આ ચૂંટણીને માટે લાયક ગણાય.)

૨. અદાલતોના અધિકાર:—

(૧) ૧૦ પાઉંડ ઉપરના અને તકસરી તમામ મુકદ્દમાની અને મુનાવણી ચાલી રાકે;

(૨) તાલુકા કોરટના ચૂકાદો ઉપર અપીલ પણ સંભાળવામાં આવે.

૩. અહીંયા પણ તાલુકા કોરટની માફક બંને પક્ષે કબજાત ૫૨ ઉપર સહી કરે.

૪. ફીના દર નીચે પ્રમાણે:—

(૧) જગને પોતાના માલીમાદા વગેરેના ખર્ચ માટે ૨ પાઉંડથી વધારે આપવામાં ન આવે;

(૨) બીજા અને ત્રીજા નિયમો, તાલુકા કોરટની માફક છે.

૫ અપીલના નિયમો:—

(૧) તાલુકા કોરટના કેસના ઉપર જે અપીલ થાય, તેનો આ કોરટનો ચૂકાદો ઉપરનો લેખાય;

(૨) જલ્દી અદાલતને ચોખ્ખા હોય તો તે કોઈપણ કેસને રાષ્ટ્રીય પાર્લામેન્ટમાં મોકલે, અને પાર્લામેન્ટ કોઈપણ તરફથી ચૂકરથને નીમીને ઈન્સાફ આપે.

ઉપરની યોજના મુજબ, બધા જગે ચૂંટવામાં આવ્યા, અને આ રાષ્ટ્રીય અદાલતોમાં દીવાની તેમ જ ફોજદારી કેસોની મુનાવણી રાત્ર થઈ. આને પરિણામે અંગ્રેજ અદાલતોના જગેની પાસે કંઈ કામ ન રહ્યું. કોનેટ પ્રાંતની સરકારી અદાલતની દશા વિચિત્ર થઈ પડી. એક દિવસ, ૨૦-૩૦ કેસ ચલાવવાનું મુકરર કરવામાં આવ્યું હતું. તે માટે જગે અદાલતમાં આવીને બેઠા અને વકીલો પણ પોતાની તૈયારી કરીને આવી પહોંચ્યા. પડાવાળાએ ફરિયાદી અને સાહેદીઓને પોકાર કર્યા, ત્યારે એક છુટ્ટી ચોરસ સિનાચ કોઈપણ લેવામાં ન આવ્યું. વકીલો ખૂબ ચક્રીત થયા અને કહેવા લાગ્યા કે કદાચ બંને પક્ષોએ આપતમાં સમજૂતી કરી લીધી હશે. બાંધીયે જાને ખાસ કરીને મન્ટર અને કોનેટ પ્રાંતની બ્રિટિશ અદાલતોની આવી જ રીતિ થઈ હતી.

અદાલતોની પ્રતિષ્ઠા

આ રાષ્ટ્રીય અદાલતોની ખેડતોના અવકાશ પ્રકાર ઉપર ધણી જ અસર પડી. બ્રિટિશ સરકાર આ કામમાં કંઈ જ ન કરી રાખી. અને લોકોએ પણ વિચાર્યું કે આવા પ્રકારના કેસો રાષ્ટ્રીય અદાલતો માટે જ ન કરાવવા નહીં. આનું કારણ એ હતું કે, તમામ લોકોને આ અદાલતોને ટેકો હતો. આ સંબંધી એટલા બધા કેસ આવવા લાગ્યા, કે રાષ્ટ્રીય અદાલતોના જગેનું કામ પણ ખૂબ વધી પડ્યું. ધણાય લોકો પોતાના વડવાઓના વખતથી પોતાને જમીનો ઉપરના હકોના દાવો કરવા આવ્યા. આ ઉપરથી ડેલ હરીને ૧૯૨૦ ના જુનમાં એવી મતલબનું એક નહેરનામું બહાર પાડ્યું, કે આ આપસ આપસના અન્યાય પતાવવાનો વખત નથી. જે વખતે આખો દેશ કુશમનની સાથે સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે લડી રહ્યો છે, તે વખતે સૌ કોઈએ આ આગાહીની મદદ લડતમાં પોતાની સક્તિને ઉપયોગ કરવો નહીં. આથી સ્વદેશ આવાના પ્રધાન મંત્રી ન હશે, તેવા કોર્ટ પણ કેસની મુનાવણી નહિ થાય, એમ નહેર કરવામાં આવ્યું. આ ઉપરાંત આવા બધા કેસોને માટે નાની નાની જમીન અદાલતો (Land Courts) પણ સ્થાપવામાં આવી. આ અદાલતમાં કોર્ટ પણ સ્થાપવા પડ્યાં. સિવાય જ કામ ચાલ્યું. નાના કે મોટા, ગરીબ કે અમીર, કેસીકો કે પ્રોટીક્ટેડ સૌ કોઈ કાયદા હાનુન

• આ કલમ, તાલુકા તેમજ જલ્દી અદાલત બંનેને લાયક પડે છે.

આગળ તો સરખા જ છે. કાયદાનો ભંગ કરનાર બધાથને સરખી જ સજા કરવામાં આવતી.

૧૯૨૦ નો ઉન્હાળો આવતા સુધીમાં તો આ રાષ્ટ્રીય અદાલતો આખા દેશમાં સ્થપાઈ ગઈ. ઇંગ્લંડ અને આખા યુરોપમાંથીયે દેશદેશના પ્રતિનિધિઓ આયર્લેન્ડની આ રામ્પર્કાંતિનું નિરીક્ષણ કરવા આવેલા હતા, અને આયર્લેન્ડની ખબરોથી જ છાપાંઓ ભરાવા લાગ્યાં. લગભગ પોણા ભાગના આયર્લેન્ડમાંથી તો બ્રિટિશ સત્તાનો અમલ ખતમ થયો એમ સીને જણાવવા લાગ્યું.

તે કે આ અદાલતોની ખ્યાતિ તો સારા દેશભરમાં ફેલાઈ ચૂકી હતી તોપણ એક ઈરીન તેમની તુડીએ વખતોવખત સુધાર્યે જતી હતી. ૧૯૨૦ ના એપ્રિલ માસમાં, અદાલતો વધારે ચોક્કસાથી કામ કરી શકે તે મટિ એક નવી ચીજના રજૂ થઈ અને તે મુજબ દેશની રામ્પ વ્યવસ્થાના મૂળ પાયારૂપ. એક વડી અદાલત (High court) પણ સ્થાપવામાં આવી. તાલુકા અને જિલ્લા અદાલતોમાં પણ નાના મોટા જરૂરી સુધારા કરવામાં આવ્યા. જિલ્લા અદાલતોને ૧૦ પાઉંડ ઉપરના તે ૧૦૦ પાઉંડ સુધીના દાવા ચલાવવાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો. ટબ્લીનમાં એક હાઇકોર્ટ સ્થાપવામાં આવી ને તેમાં ત્રણ જજ નીમવામાં આવ્યા. જજની લાયકાત મટિ એમ કરાયું કે ૧૨ વર્ષનો અનુભવી માણસ જ તે જગ્યા મટિ ચૂંટાવા શોખ ચણાય. આ વડી અદાલતમાં જિલ્લા કોર્ટના ફેસજા ઉપર અપીલો સાંભળવામાં આવતી. કાયદા કાનૂનમાં પણ સુધારા વધારા કરવામાં આવ્યા.

અંગ્રેજોની દમનનીતિ

રાષ્ટ્રીય અદાલતો ન્યારે પાકા પાયા ઉપર બૂકઈ ગઈ, ત્યારે સરકારી મેજસ્ટ્રેટ પણ તેમાં સામેલ થવા લાગ્યા. તેઓને એમ લાગ્યું કે આ રસ્તો લેવામાં જ આપણા જનમાલની વધારે સલામતી. બ્રિટિશ સરકારથી આ કેમ સહન થાય ? તેણે આ હિલચાલના નાશ કરવાને પોતાના સપ્તીનાં હથિયાર વધારે સતેજ કર્યા. ૧૯૨૦ ની જુલાઈની ૧ રી તારીએ જનરલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબે રાષ્ટ્રીય ગેલેરીયર્સ, પોલિસ વગેરેની રચના ગ્રેડ-કાયદેસર ભહેર કરી. અને પ્રમખર્સન કોઈ સભા મળે કે તરતજ તેના આગેવાન કાર્યકર્તાઓને ગિરફતાર કરવા માંડયા. આજ જુલમી ફ્રેકમ વરે ૧૧ મી જુલાઈના રોજ રાષ્ટ્રીય

ખાતાના એક અમલદાર જેટલ કોંગ્રાનને એક ચોરને કેદમાં લઈ જતી વખતે, ત્યાં જ બ્રિટિશ રિપાબ્લિકાએ બંદૂકથી કાર કર્યો. આ પ્રમાણે 'કાયદા અને સુલેહ' ના નામે, બ્રિટિશ સરકાર રાષ્ટ્રીય હિલચાલને દબાવવા લાગી. ૨૪ મી જુલાઈની પાલમિંટની બેઠકમાં ઇંગ્લંડના વડા પ્રધાને જે બાવણ કરેલું તે ઉપરથી પણ સાફ જણાઈ આવે છે, કે બ્રિટિશ સરકારે રાષ્ટ્રીય અદાલતોને જુદામૂળથી ઉખેડવા માટે પોતાનાં શસ્ત્રો તૈયાર કર્યા હતાં. પ્રત્નના મુન્સફે અને હોબ્સેદારો તેમજ તેમની સાથેના તમામ કાર્યકર્તાઓને સરકારે ફિટુરી અને રાજદ્રોહી કરાવ્યા. જુલાઈ માસમાં પાંચ અદાલતોને ખતમ કરી બીજી કોર્ટોને પણ ધમજીઓ આપવામાં આવી પણ આ ઘરડો દોરના અમલથી કોઈ સાફ પરિણામ તો આવ્યું નહિ જ. ઓક્ટોબર સુધી તો અદાલતો પોતાનું કામ સરમ રીતે કર્યે ગઈ પણ અંગ્રેજોએ આ વખતે 'બ્લેક અને ટન્સ' અને અશરત પ્રાંતના પૂર્વ વિભાગના પોલિસ્ટેટ ઓરેન્જમેનેને તૈયાર કરીને આયર્લેન્ડની પ્રજા ઉપર તેમને બેલગામ છોડી મૂક્યા અને તેમને કતલ, ખૂનરેણ, લૂંટ અને આગ લગાડવા વગેરેનો ત્રાસ વર્તાવીને પ્રજાકીય અદાલતો અને નવી હિલચાલનો નાશ કરવાની પરવાનગી આપી. પછી તો લૂંટ વગેરે સારૂ થઈ જા! અદાલતોમાંથી કિંમતી દસ્તાવેજ તથા બીજા કાગળો અને ખતપત્ર વગેરે તેમણે કબજે કર્યાં, અને દફતરદારો તેમજ હોબ્સેદારોને ગિરફતાર કરીને કેટલાકને સજા મજુરીની શલઓ અને બીલબોને કંઈ પણ તલોમત કે પુરાવા વગર કાર પણ કર્યા. આ સપ્તીના કારણે, આયર્લેન્ડના કાર્યકર્તાઓએ પ્રખી સભાઓ બેલાવીને કામ ચાલુ રાખ્યું. ગમે તેલું દબાણ થવા છતાં પણ પ્રત્નની અદાલતો તેમજ પોલિસ આજ સુધી પણ જીવતાં રહી શક્યાં છે !

આ ત્રાસ અને જુલમ હોવા છતાં પણ તાલુકા અદાલતોનું કામ ચાલ્યા જ કર્યું. જિલ્લા અદાલતો પણ પોતાના કેસો ચલાવે જ ગઈ. પણ એ વાત તો નકીલ છે, કે સરકારી અદાલતો તો સુઈ ગઈ તે દરિ ઉઠવાની નથી જ !

અંગ્રેજો આરઆટલા જુલમ, જબરદસ્તી અને દબાણ કરવા છતાં પણ પ્રજાકીય અદાલતો બંધ નથી જ કરી શક્યા.

આયર્લેન્ડની આ પાછી વ્યવસ્થા અને દંડ નિમણ આગળ અંગ્રેજોને આખરે લાચાર જ થયું પડ્યું. * *

■ The Constructive Work of Dail Eireann એ નામના પુસ્તકને આધારે સિધી બાબમાં લખેલા શ્રી. ગિલ્વાણીજીના એક લેખનો આ અનુવાદ છે. ત.ત્રી.

શિખોનું પુનર્જનન*

અઝાલીઓનું નામ જગજગતીશીએ મદયું છે. નાનકાના સાહેબમાં આશરે ૧૫૦ અઝાલીઓ દેશન થયા અને તે પછી ગુર-ક-ખામની લડતમાં પાસવાર દુઃખ સહન કરીને છેવટે સરકારની ઉપર જીત મેળવી તેમણે ચાલુ જમાનામાં પહેલીવાર શુદ્ધ સત્યાગ્રહનો દાખલો આપ્યો તેથી આખા હિંદુસ્તાનમાં તેમણે અનુપમ ખ્યાતિ મેળવી છે. પણ તેઓ માત્ર પોતાની ધર્મની જ લડતથી સંતોષ પામ્યા નથી. ગયાજમાં અઝાલી સ્ત્રી-પુરુષોએ મોટી સંખ્યામાં હાજરી આપીને, અને પોતાની છાવણીમાં અને લાંગરખાનામાં અદ્વિશૂત બવ-સ્થાપિત દાખલીને, રાષ્ટ્રીય લડતમાં ઝુંડાવવાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો છે. આ ઉપરથી સૌ એટલું તો જાણે જ છે, કે અઝાલીઓ મહત્તો સામે તેમ સરકારની સામે લડવામાં થરા છે, અને જે કેમે ફ્રેન્ડર્સ અને મેસેપિટેમિયાની રણબ્રમિ ઉપર વિકાળ શસ્ત્રબળ વાપર્યું હતું, તેમને એક આંગળી પણ ઊંચી કર્યા વગર કે, એક ખોટો શુકન પણ કહાડ્યા વગર, ધર્મ અને દેશને માટે મરતાં પણ આવડે છે.

પણ જેમ ગુર ગોવિંદના વખતની શિખોની લડતથી શિખધર્મનો ખરો ખ્યાલ ન આવી શકે તેમ

અઝાલીઓની આ મહત્ત ઉપરથી જ તેમની જાગૃતિનું માપ ન કાઢી શકાય. કાઈપણ પ્રજા મારતામાં કે મરવામાં આવી અસાધારણ શક્તિ દાખવી શકે, તે પહેલાં તે શક્તિ કેળવવાને માટે તેને સર્વોચ્ચ વિશુદ્ધ થવું પડે છે અને હારે તાલીમ લેવી પડે છે. શિખોએ આજે જે કેસરિયા કર્યા છે, તેનું ખરૂં રહસ્ય સમજવાને માટે ખાસ કરીને ગુર નાનકથી માંડીને તે ગુર ગોવિંદસિંગ સુધીનો શિખધર્મનો વિકાસક્રમ તેમજ છેલ્લાં આશરે ૫૦ વરસ દરમિયાન શિખોના પુનર્જનનનો ઇતિહાસ બરાબર સમજવો જોઈએ. તેથી અગેશિખોની લુની અને નવી જાગૃતિનાં કેટલાક મુખ્ય તત્ત્વોનું નિરૂપણ કરીશું.

ગુર નાનકનો સમય

ગુર નાનકના વખતની (૧૪૬૯ થી ૧૫૩૮) હિંદુધર્મની અને પંજાબની સ્થિતિ ઘણી જ દુઃખ-દાયક હતી. દરેક ધર્મના સિદ્ધાંતોને જીવંત અને મૂર્તિમત્ કરવાને માટે જ મૂર્તિઓ અને મંદિરો, વિધિઓ અને મંત્રો રચવામાં આવે છે. છતાં ધર્મને ધીમે તેના રહસ્યનો લોપ થવાથી તે જડ, અર્થહીન અને બંધન રૂપ બને છે. હિંદુધર્મમાં પણ આનું જ યથું હતું, અનેક દેવો અને દેવાસુત્રોની પુલકાંતુ-લીમાં એક ઇશ્વરની ભાવના શુભ ચતી ગઈ હતી.

* આ લેખનું વસ્તુ મુખ્યત્વે કરીને નીચેનાં પુસ્તકોમાંથી લેવામાં આવ્યું છે: (૧) Transformation of Sikhism-by Gokul Chand Narang. (૨) The Gurudwara Reform Movement-published by the Shiromani Gurudwara Prabandhak Committee. (૩) The Growth of Responsibility in Sikhism-by TeJa Sing.

ધર્મના જવસંત જ્યોતિની ઉપર અનેક રૂઢિઓ અને વિધિઓની રાખ વળી હતી. કોઈ શાસ્ત્ર કે પુસ્તકથી પણ વિદિત ન હોય એવા અસંખ્ય નવરંગો અને મંત્રો હિંદુઓના દિલમાં ધર ધાંધી ખેડા હતા. ધાર્મિક જીવનની માફક સમાજવ્યવહાર પણ મણા કિલ્લે યથ ગયો હતો. મૂળની ચાર વર્ણમાંથી ધણીએ વધારે વર્ણ નીપજ હતી અને તેઓ પોતપોતાના જૂઠા જૂઠા રીતરીતોમાં દટાઈ ગઈ હતી. સૌ વિદ્યાનો ધનુરો રાખનાર બ્રાહ્મણો આખી કામને આગળ રાખી પોતાનો દોર તાપમ રાખતા હતા. બધું જ્ઞાન સંસ્કૃત ભાષામાં જ અને કંઈકે દિલોમાં જ પૂરાએલું તેથી આગળ પામર માણસો તો તેને પામી જ કેમ શકે? આમ હિંદુધર્મ સંકેતો જતો હતો અને સમાજ છિન્નભિન્ન અને શક્તિહીન બનતો હતો.

ખીજ બાલુએ રાજસત્તા મુસલમાનોના હાથમાં હોવાથી તે ધર્મનો પ્રચાર વધતો હતો અને સેંકડો હિંદુઓ મૂળ ધર્મને છોડી મુસલમાન થતા હતા. વળી દિલ્હીના તખ્તપર રાજઓની ફેરબદલીઓ થયાં કરતી હતી અને વખતોવખત અધધાનિસ્તાનથી અને તેની પણ ઉત્તરેથી ભુટ્ટી ભુટ્ટી મુસલમાન કામના હદલા આવ્યે જ જતા હતા તેથી દિલ્હીના અને પરદેશી રાજઓની સાકમારીમાં પંતખના હિંદુ અને મુગલમાન એ સૌએ દખાના અને છંદાતા. જેઓ શરૂ નાનકેને સદા બોળામાધુરામ જ સમજે છે તેમણે તેમનાં નાંચેનાં વાક્યો વાંચવાં નોંઘ્યે:

“ બાબર પોતાનું કુદ સૈન્ય લઈને કાબૂલથી ઉતરી આવે છે, અને જબરદસ્તીથી સૌની પાસેથી ભેટ લે છે.

કાયદા અને મર્યાદાના અંત આવ્યો છે. બ્રાહ્મણ ચારે તરફ ચાલે છે.

કાઠ અને બ્રાહ્મણો પ્રધો બંધ થયા છે, અને તેને બદલે સેવાન જ લગનની કિંયા કરે છે,

મુસલમાન સ્ત્રીઓ દુઃખની વખતે કુશન ખટે છે અને પુલાની મદદ માગે છે.

હયી અને નીચી મતની હિંદુ સ્ત્રીઓની પણ ભેજ નલે થાય છે.

જૂનનાં ગીત ગવાય છે, અને કેસરને બદલે લોહી છંદાય છે.

હુદબંધીથી બરેલાં આ શહેરમાં હું ધધરની નિધાનું ગીત ગાઉ છું.....

બાબર પોરાસાનમાં રાજ્ય કરતો હતો તે હિંદુ રાજામાં આવ્યો અને તેણે ત્રાસ વર્તાવ્યો. ધધરને માથે તો કંઈ દોષ છે જ નહિ. મોગલને લેવે મરણે જ આપણા ઉપર ચઢાઈ કરી છે....

એ કોઈ બળાઓ, ખીજ બળાઓના કાથે લહે, તો તેમાં શુરો થવાનું રહે જ નહિ.

પણ ઘેરાંના ટોળાં ઉપર વિકાળ સિંહ તરાપ મારે તો તે ટોળાંના ભરવાડે પોતાની મરદાનગી બતાવવી જોઈશે.

પહેલાંના મુધારકો

આમ ચારે બાલુએ દાવાનળ સળગેલો ભેળને જેમ દંભ કરીને હિંદુ કામ સ્વાભાવિક રીતે પોતાનું રક્ષણ કરવાને મથતી હતી, તેથી સાફ અને જોડું બધું જ ગત્યવાતું, અને ધર્મમાં અને વ્યવહારમાં મેલના ચર અને ભેદની દિવાલો વધારે ને વધારે મજબુત થતી હતી.

આ રિસતિમાં મુધારો કરવાને, શરૂ નાનકના પહેલાં જો પ્રકારના આચાર્યો અને ગંતો થયેલા દાખલા તરીકે બનારસમાં રામાનંદજી થયા, તેમણે તે ગાળામાં હિંદુઓને ખૂબ ભગ્યત કર્યાં પણ તે એક રાગને જ ધધરના અવતાર તરીકે લાજને. પરિણામે અનેક મંદિરોમાં એકેનો ઉમેશ થયો અને બાળીના તો તેવા ને તેવાજ રહ્યા. ખીજ પાસ વલ્લભાચાર્ય સિવાયના દરેક મુધારકે, સંસારના ત્યાગને જ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચો ગુણ માન્યો. રામાનંદ અને ગોવર્ધનનાથ, કમ્પીર અને ચૈતન્ય એ સૌ-ચર્ચિત્ત ઓની તેમજ અનેક દેવેલીઓની પુજનમાંથી તેમજ બ્રાહ્મણોની શુચિવાશબરેલી વિધિઓમાંથી પ્રભને તારણ કચ્છતા હતા. પણ તેમણે સંસારને અન્ય

માનીને તેનાથી દૂર રહી ધર્મનું રહસ્ય સમજ્યાનો ઉપદેશ કર્યો. તેથી ઠેકઠેકાણે તેમના વેરાગી ચેષ્ઠા અને ભગતો થયા પણ વિશાળ સમાજજીવન પર તેમની કંઈ અસર થઈ નહિ.

૩૩ નાનકેના પંથ

૩૩ નાનકે આ રિયતિ બરાબર પારખી લીધી. ધર્મનો સુધારો કરીને પ્રગ્નના આત્માને જન્ય કરવાનો અને પછી તે માર્ગે રાષ્ટ્રીય એકત્વ અને શક્તિ જમાવવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. અનેક દેવદેવતાઓને હિંમતભેર ખાલુએ મૂકીને, એક જ સર્વાધાર સંવોતમ પરમ-ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરવાનો તેમણે ઉપદેશ કર્યો. રામ કે કૃષ્ણ, મદનમદ કે વિષ્ણુ એ કોઈ ઈશ્વરના અવતાર નથી, અને સૌ ધર્મનાં પુરતો ઈશ્વર નહિ પણ મનુષ્યે જ બનાવેલાં છે, એમ તેમણે નીડરપણે જાહેર કર્યું. બધા વિધિ* અને વહેમને વશ ન થતાં, તેના સીધા, સાદા અર્થને જ તપાસી ભેવાની તેમણે આઠા કરી. સૌ ધર્મ અને વર્ણના પોત-પોતાના વાહાના અલિખાન પર ખુબ પ્રદાર કરીને સોની એકતા તેમણે સિદ્ધ કરી.* સૌ ઈશ્વરનાંજ

* ૩૩ નાનકે વહેમો પર પ્રદાર કર્યા હતા તેના કેટલાક દાખલા નીચે ટાંક્યા છે:—

૩૩ મકે ગયા ત્યારે ઠાળા તરફ પગ રાખીને નીચે નમ્યા. આ જોઈને ઠાળાએ કપડો આપીને કહ્યું: “તમારા પગ ખુદાના તખ્ત તરફ રાખીને કેમ નમેા છો ?” ૩૩જે જવાબ આપ્યો. “માફ કરજો. તો હવે જે દિશામાં ખુદાનું તખ્ત ન હોય, તે દિશા બતાવો એટલે તે તરફ પગ રાખું.”

કેટલાક બ્રાહ્મણોને સૂર્યને અર્ચ્ય આપતા જોઈને ૩૩જે અંગાજમાં ઉતર્યા, અને પશ્ચિમ દિશા તરફ અંજલિ બરીને પાણી નાંખવા લાગ્યા. પંડિતોએ તેમને ગામડીઆ ગણીને, “શું કરે છે” એમ પૂછ્યું. ૩૩જે જવાબ આપ્યો કે. “કરતારપુરમાં (પંજાબ) મારે એક નાનું સરયું ખેતર છે, તેને પાણી પાડું છું.” પંડિતોએ કહ્યું, “મૂર્ખ, અહિંયાથી તો તારું ખેતર ૨૦૦ માઈલ દૂર છે, ત્યાં તે તારું પાણી પહોંચવું હશે ?” ત્યારે ૩૩જે દાણે માર્યો કે, “હું બે દોઢે પાણી નાંખું છું, તે

બાળકો છે, અને તે તેમનો એકજ પિતા છે. “જેઓ ઈશ્વરને સ્થાપ તેઓ એક બીજાને પણ સ્થાપ.” માણસ, માણસની વચ્ચે વર્ણ કે જાતિના કંઈ ભેદ હોયજ નહિ. આથી નીચલા વર્ણના ગણાતા માણસોની અને આખી સ્ત્રીજાતિની પદવી હલકી ગણવામાં આવી હતી તેહવે સરખી ગણવા લાગી. બ્રાહ્મણો અને અંત્યજો, ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો એ સૌની એકતા અને સમાનતાનો ઉપદેશ ૩૩ નાનકે કર્યો.

બીજી એક દિશામાં પણ ૩૩ નાનકે મહત્વનો સુધારો કર્યો. હિંદુઓની કુનીઆ ઉપર પરલોકનું અને વૈરાગ્યનું વાદળ હમેશાં ભમતું. ૩૩જે વૈરાગ્યને શૂન્ય અને પરલોકને અસત્ય જણાવી આ કુનીઆનેજ સાકર્મનું ખરેખરું ક્ષેત્ર ઠરાવ્યું. ધર્મનું ક્ષેત્રન કરતાં જે સદૃશ્ય અને શક્તિ મળે તે પોતાના શુદ્ધસ્થાન અમમાં તેમજ નિત્યજીવનમાં ઉતારવા તેમણે સમજાવ્યું. ૩૩ પોતે પોતાના વતનમાં કુટુંબજીવન ગાળતા અને ખેતી કરતા. આથી શુદ્ધજીવનના અને સમાજ-અવહારની નવા આદર્શો રચાયા.

અંધ અને સંગત

૩૩ નાનકે ગોગીઓએ કંઈ જાનું કરવાનું કહ્યું, ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો હતો કે બધાયે કાર્યોમાં હું તો બેજ ઉપર આધાર આપું છું—એક શબ્દ

૨૦૦ માઈલ જેટલા ઘોડા અંતરે નહિ પહોંચે, તો તમારી અંજલિ સૂરજ સુધી તે રીરીતે પહોંચશે ?”

એક વખત સૂર્યમંડળને દિવસે કુરુક્ષેત્રમાં મેટા મેળો હતો. તે વખતે સીકોઈદાન આપતા હતા, અને કપવાસ પાળતા હતા. ત્યારે ૩૩જે દેવતા સળમાવીને તેના ઉપર સંધવા માંડ્યું. એકદમ બધા પંડાઓ તેમના ઉપર વૂટી પડ્યા. તેમની સાથે ખૂબ ચર્ચા કરીને ૩૩જે સમજાવ્યું, કે આકાશના બનાવોની જોડે માણસના બાળ્યને કંઈજ સંબંધ નથી

દરિવાની પાર જવાની, તે વખતે પણ હિંદુઓમાં બંધી હતી. છતાં ૩૩ મક્કા ગયા હતા અને પાંચ આવતાં બપોરનાં આજ એક ઠેકાણે તેમણે પ્રાર્થના કરી હતી. આજે પણ ત્યાં તેની નિશાની છે.

અથવા અંધ, અને બીજું, સંગત અથવા મંથ.* આંદકા વાક્યમાંજ ચૂરની બધી ધર્મવિધિ સમાઈ જાય છે. ત્યાં ત્યાં તેઓ ગયા ત્યાં પોતાની પાછળ પોતાનાં લગ્નનો તેમજ શિષ્યોની મંડળીઓ (સંગત) મૂકતા ગયા, અને સૌને ભેગા મળી લગ્ન કરવા માટે મંદિરો અથવા ચૂરદારાઓ બાંધવાનું અને તેની આંદર બને ત્યાં સાળાઓ ચક્ષુવવાનું કહેતા ગયા. તેમના પછીના ચુરોએ ધર્મનો અંધ રચ્યો, ત્યારથી ચૂરદારાઓમાં અંધ સાહુબનીજ યુગ થાય છે, અને તેમાં અંધના વાંચન અને લગ્નનોના કીર્તન સિવાય બીજી કંઈ પણ વિધિ હોતો નથી. હિંદુ કે મુસલમાન, ખ્રિસ્ત કે શૂદ્ર, જે કોઈ શિખ યાચ, તેઓ સૌએ કંઈ પણ ભેદ રાખ્યા સિવાય મંદિરમાં એકજ દેશો ભેગા મળીને લગ્નકીર્તન કરે, અને તેમાંથી સૌ કોઈ અંધની યુગ કરી શકે. ચૂરને ઘેર જે કોઈ આવે તે સૌ, ઉંચનીચનો, ગરીબતવંશનો ધર્મ કે જાતિનો કંઈ પણ ભેદ રાખ્યા સિવાય એક પંગતે ભેરાઈ ચૂરનો પરસાદ લેતા.* આથી ચૂરદારાઓને અંજો ઘણે દેશો લંગરખાનાં ચક્ષુવવાનો રિવાજ પડી ગયો અને ધર્મની પૂરી પીછાન માટે તે સગભગ આવશ્યક ગણવા લાગ્યા. અને જે કે અત્યાર સુધીમાં આ ધર્મમાં ઘણાં વારા ફેરા થઈ ગયા છે અને કોઈક મહત્તાએ મંદિરોની આવક પૂરેપૂરી હજમ કરવાને લંગરખાનાં જંધ દ્ય છે તો પણ યુગ્ય ચૂરદારાની સાથે આજે પણ ચૂરકા લંગર નેડાયેલાં હોય છે.

આવી રીતે ચૂર નાનકે નવા ધર્મની રચાપના કરી, અને નવી પ્રજા રચવા માંડી. એમ કહેવાય છે, કે ચૂર નાનકે રચાયેલા શિખ ધર્મમાં તો શાંત વૃત્તાંજા શિષ્યો જ હતા, પણ ચૂર ગોવિંદસિંગને રાજસાતનો લોક થયો તેથી તેમણે આ શાંત શિષ્યોને ઝવરી લડવંતા બનાવ્યા. અજબત, દસમા ચુ-

* બધાએ ધર્મને અંજો ત્રણની પીછાન મેળવવી પડે છે: (૧) ચૂર (૨) ધર્મ (જે રાજોમાં સમાઈ જાય) અને (૩) સાહુઓનો અથવા અનુયાયીઓનો સંધ.

* હિન્દુઓમાં નાતવંતની જડ એટલી ઘંઘી પેડી હતી કે તેઓ ચૂરનું બધું માને છતાં તેમનામાં એટલાવ રહી નય. તેથી તેમને ધાર્મિક અને સામાજિક એકત્યું પૂરે બાન કરાવવા માટે ચૂરે પોતાને ઘેર લંગરખાનું (લોખનાલય) ઉઘાડ્યું હતું.

રના વખતમાં શિખોમાં રાજકીય પ્રવૃત્તિ બહીજ પ્રધાન બની એ તો દેખીતુંજ છે. પણ શિખોના ઇતિહાસનું કાળછથી મનન કરતાં માલુમ પડશે કે તે ધર્મની રચાપના થઈ ત્યારથીજ પ્રજામાં જે બીજા નંખામાં હતાં, તેનો ધીમે ધીમે નિદાસ થતાં તેનું સ્વાભાવિક પરિણામ ચૂર ગોવિંદના વખતમાં આવ્યું. જે તત્ત્વારથી ખાલસાઓએ યશ મેળવ્યો તેને ખરેખરે પાણી તો ચૂર ગોવિંદજ ચલાવ્યું. પણ જન-સમુદાયની બેદરકારી અને વહેમ વૃત્તિનો તેમજ ખાલસોના દંભ અને આડંબરનો કચરો ગાળીને હિંદુ દોમની દાસી જાતુમાંથી પાકું પોમાદ ચૂર નાનકેજ તૈયાર કર્યું હતું. જર્મનીના ફ્રેડરે ખરેખરે કર્યું હતું કે બધી ધાર્મિક ચળવળો એ ખરે જોતાં રાજકીયજ છે.

ચૂર નાનકે તૈયાર કરેના પોલાદને તેમની પછીના ચૂરોએ કેવી રીતે કેળવ્યું, અને છેવટે ચૂર ગોવિંદસિંગે તેમાંથી ઝગકતી તત્ત્વાર કેવી રીતે બનાવી એનો સહજ ખ્યાલ નીચેની રીપમાંથી આવશે.

૨. ચૂર અંગદ*

(૧) લોકોમાં બોલાતી પંજબી ભાષાને લખવા માટે આ ચૂરે ચૂરમુખી ક્ષિપિ રચી. આ ક્ષિપિમાં તેમણે અને બીજા ચૂરોએ બધા પવિત્ર ગ્રંથો લખ્યા તેથી તે શિખ ધર્મનીજ ક્ષિપિ થઈ પડી છે, આથી શિખોમાં અક્ય વધુ* અને બ્યક્તિત્વ આવ્યું. વળી પહેલાં તો બધું જ્ઞાન મંદુરતમાં અપાતું તેને બદલે હવે આમવર્ગની પંજબી ભાષામાં પણ ઉતરવા માંડ્યું. તેથી ખાલસોનું મહત્ત્વ પણ ઘટવા લાગ્યું, અને પ્રજાવર્ગમાં ધાર્મિક સાહિત્યનો અને જ્ઞાનનો ખૂબ ફેલાવો થય લાગ્યો.

(૨) ચૂર નાનકે પહેલાજ પંજબી કવિ હતા. તેમનાં કાવ્યો અને રમરણીનું ધર્મપુસ્તક ચૂર અંગદે રચ્યું. તે પંજબી ભાષામાં પહેલુંજ ગદ્ય પુસ્તક બન્યું. થોડાજ વખતમાં શિખોમાં તે અંધ સાહેબ તરીકે પુખ્તવા લાગ્યું. આમ શિખોની પૂજનમાં પણ એકમ આવ્યું.

(૩) ચૂર નાનકે લંગરખાનાની જે વ્યવસ્થા શરૂ કરી હતી, તેને ચૂર અંગદે વધારે પાકી અને વિશાળ બનાવી. આમ ભાષા અને અંધ રચીને તેમજ સંગતને મજબૂત કરીને આ ચૂરે શિખ સંપ્રદાયનું ખાલ સ્વરૂપ ધણું.

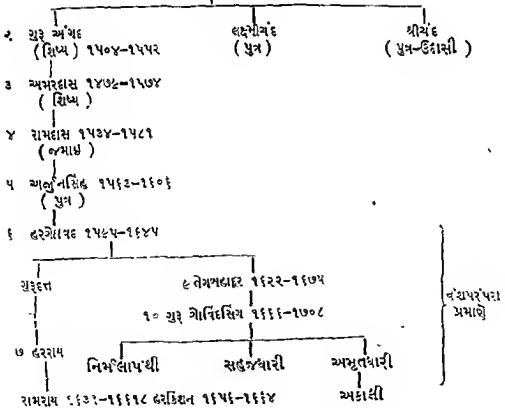
૩. ગુરૂ અમરદાસ

(૧) ગુરૂ નાનકેને બે પુત્રો હતા. તેમાંથી શ્રીચંદે પિતાની મરણ વિરૂદ્ધ સંસારનો ત્યાગ કરી ઉદ્ધારી ધર્મનું રચ.પન કર્યું. તે બંનેને વડાવીને મૂળ ગુરૂએ અંગદને ગાદીએ નીમ્યા હતા, તેથી તેમને શિષ્યોએ સ્વીકાર્યા હતા. પણ ગુરૂ અંગદે નીમેલા ગુરૂ અમરદાસની, અને ખૂબ વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચેલા શ્રીચંદની વચ્ચે

ખૂબ હરિશાઈ ભભે એવું હતું. તેમાંથી અમરદાસે શિષ્ય શંપ્રદાયને સાચવી લીધો. ત્યારથી ઉદ્ધારી ધર્મ શિષ્યોથી તરૂન ભુરો પડી ગયો.

(૨) આ ગુરૂએ શિષ્ય મુલકનાં ૨૨ પરગણાં જેને મંભાન કહેતા તે મુકરર કર્યાં. અને તે દરેકના ઉપરી તરીકે એક એક અધિકારીને ધર્મનો પ્રચાર કરવાને અને ગુરૂનો ફાળો વસૂલ કરવાને નીમ્યા.

• ૧ ગુરૂ નાનક ૧૪૬૬-૧૫૩૮

+ મૂળ શબ્દ મંદ છે તેનો અર્થ આટલો થાય છે. કપરેસ કરવા મઠિ ગાદીને બદલે આટલો વપરાતો હશે તે કપરથી ખાતામ વપરાયું છે.

૪. ગુરૂ રામદાસ

(૧) તેમણે અમૃતસર* શહેરની સ્થાપના કરી. તે સ્થળ હિંદુ ખેડૂતોના મૂલકની મધ્યમાં આ-વેલું હોવાથી તેમનામાં શિખ ધર્મનો પ્રચાર કરવાની ગુરૂઓને સરસ તક મળી. વળી ધીમે ધીમે અમૃતસર, બોખારા અને કાબૂલ સુધીના વેપારનું એક મોટું ધામ થઇ પડ્યું, તેથી ગુરૂઓને તેમાંથી સરસ આવક પણ થવા માંડી.

(૨) આ ગુરૂની સાહુતાનાં યથાં વખાણ સાં-ભળી, અકબર બાદશાહ તેમને રાજવા આપ્યો,* અને ધીમે ધીમે તેમની વચ્ચે ગાદ મિત્રાચારી થઇ. તેથી પણ શિખધર્મની પ્રતિષ્ઠા ખૂબ વધી ગઇ. આ ગુરૂની સૂચનાથી બાદશાહે એકવાર પ્રજાને આખા વર્ષનો જમીનવેરા માફ કર્યો, એથી પ્રજા ઉપર સારી છાપ પડી.

(૩) આ ગુરૂએ પોતાના જમાઇના વંશમાં* જ ગાદી રાખવાનું ફરમાવ્યું, તેથી શિખ સત્તાની પ્રગ-

* પહેલાં તેની જગ્યાએ નાનું સરોવર હતું. તેના કિનારા ઉપર રામદાસે પોતે જ એક કુંપડી બાંધી. તે પછી સન ૧૫૭૭ માં જમીનદારોને રૂ. ૭૦૦ (અકબરી) આપીને અકબર બાદશાહ પાસેથી ૫૦૦ વીધાં જમીનને તેમણે પટ્ટા મેળવ્યા. આ સ્થળ પવિત્ર ગણવાથી ગુરૂના ધણીએ અનુયાયીઓ ત્યાં આવી વસવા લાગ્યા, અને તેથી નવું ગામ ધીમે ધીમે ત્યાં ઉભું થયું. તેને પહેલાં રામદાસપુર કહેતા. એ જલારામને સુધારીને મોટું તળાવ કર્યું, એટલે તે ગામને અમૃતસર નામ આપ્યું.

* લગરખાનામાં સોની સાથે એક પંખતે બેસીને જમ્યો પણ ખરો.

* તેમના પહેલાં પુત્રને નહિ પણ પદ્મશિષ્યને ગાદી આપાડી. આ ગુરૂને પુત્રના કરતાં પુત્રી અને જમાઇપર વધારે હેતુ હતું. એકવાર ગુરૂ નડાવા દત્તા તે વખતે તેમની પાટનો એક પાથો દુદી ગયો હતો તેની જગ્યાએ તેમની પુત્રીએ પોતાનો દાઢ મુઠી રાખ્યો. તેથી તેને ખુબ હોલી નીકળ્યું. પુત્રી પર પ્રસન્ન થઇને ગુરૂએ તેના વંશમાં ગાદી રાખવાનું જણાવ રાખ્યું.

તિને ખૂબ પોપણ મળ્યું, કારણ કે ત્યાર પછી તેઓ તેમના શિષ્યોના માત્ર સદ્ગુરૂ જ નહિ, પણ 'સમ્યા પાદશાહ' પણ કહેવાવા લાગ્યા.

૫. અર્જુનસિંગ

(૧) અત્યાર સુધી ધર્મપ્રધમાં ગુરૂ નાનકડી જીવનકથા જ માત્ર હતી. તેમાં તે પછીના ગુરૂઓનાં કષ્ટાણો ઉમેરીને અર્જુનસિંગે આદિમંથ રચ્યો.

(૨) અમૃતસરના સરોવરની વચ્ચે આ ગુરૂએ હરમંદિર બાંધ્યું, તે હાલ સુવર્ણમંદિર તરીકે દુનિયામાં પંદાય છે. તેને આખી શિખકામનું યાત્રાનું મુખ્ય ધામ અને તેમની સર્વ પ્રવૃત્તિઓનું કેન્દ્રસ્થાન બનાવ્યું, શિખોના નાનકડા પ્રભ-સત્તાક રાજ્યની તે રાજધાની થયું.

(૩) આખા દેશમાં ઘણે દર સુધી શિખો ફેલાયા હતા. તેમના દાનથી ગુરૂને વધારે પૈસા મળતા જતા હતા. આ ગુરૂએ દાન આપનારાઓને પૂછીને દાનની રકમ ચોક્કસ કરી, અને પોતાના શિષ્યોને ધોડા ખરીદવાને તુરંતજાન મોકલીને અને તે હિંદુસ્તાનમાં વેચાવીને પોતાની આવક યાદી જ વધારી. વળી જુદા જુદા પરગણાનો કાજો ઉપરાંતવાને માટે એક એક મગદં* ને રોકીને તેમણે આખી કામની પૂરી વ્યવસ્થા કરી.

(૪) પહેલાંના ગુરૂઓ ઘણી જ સાદાશી રહેતા હતા, તેમાં ફેરફાર કરીને અર્જુનસિંગે પોતાના દર-ખારની શોખા વધારી, અને કંઈક રાજસત્તાનાં ચિહ્ન ધારણ કર્યા.

૬. હરગોવિંદ

અર્જુનસિંગના વખત સુધી, શિખોએ તલવાર ચલાવી ન હતી. અર્જુનસિંગે પોતે શસ્ત્ર ધારણ કર્યા, પણ તેનો ઉપયોગ ન કર્યો. પણ તેમને મોગ-

* આ અધિકારીઓને દાઢ ધણો જુલમ થતો જોઇને ગુરૂ ગોવિંદે તેમને નીમવાનું બંધ કર્યું હતું.

શેઠે રિખાવી રિખાવીને-મારી નાખ્યા અને બીજા હજારે શિખો કતલ થયા તેથી આ શુરૂએ શિખોનું મજબૂત લશ્કર રચ્યું, અને લડવાનું શરૂ કર્યું.

સાતમા, આઠમા અને નવમા શુરૂએ કંઈક લડા-ધયો કરી અને કંઈક શાંતિથી શિખોની આંતરિક વ્યવસ્થા સુધારી.

૧૦. શુરૂ ગોવિંદસિંગ

આ શુરૂ ૧૫ વર્ષની વયે ગાદીએ આવ્યા. ૨૦ વર્ષ સુધી તેમણે હિમાલયના કુશરામાં શાંતિથી અવધાસ અને મનન કર્યું. અને પછીથી શિખોની એક મજબૂત પ્રજા ધરાવતે અને ઔરંગઝેબની સામે, તેને લડાઈમાં દોરવા માટે તેમણે નીચેનાં પગલાં લીધાં:—

(૧) શુરૂ નાનકે જ ન્યાતજાતના બેદ સાથે કર્યા હતા. છતાં મૂળ હિન્દુ પ્રકૃતિની અસરથી શિખોમાં પણ તે બેદ કંઈક કંઈક દાખલ થયા હતા. તેથી આ શુરૂએ ચોક્કસ રીતે જાહેર કર્યું, કે જે કાંઈ જાતિબેદ તજીને કૌં ધર્મબંધુઓને પોતાનાં બાપ સમાન નહિ ગણે તેઓ ખરા સિખ નહિ જ થઈ શકે. *

(૨) કેશગદના કુંગર ઉપર શુરૂએ જાવણી નાંખી હતી, ત્યાં તેમણે શિખોની મોટી મજા બોલાવી. તેમને ઉપદેશ આપ્યા પછી શુરૂએ તત્કાલ જોઈ અને મોટે અવાજે કહ્યું: “આ દેવી (તત્કાલ) દરેકની મારી પાસે એક માથાનો ભોગ માગે છે. આ દેહને માટે પોતાનું મરણ આપે, એવો કાલ શિખ અહિંયા છે ?” થોડીવાર સુખી ગંબીર શાંતિ જવાઇ રહી. શુરૂએ ફરીથી માગણી કરી, એટલે દયા-રામ નામનો એક ચોસો પહાર નીકળી આવ્યો. તેનો હાથ ઝાલીને શુરૂએ તેને પોતાના તંબુમાં લઇ

જઈને બેસાડ્યો, અને ત્યાં એક બકરા પહેલેથી રાખ્યો હતો, તેને પોતે જ કાપી લોહીથી નીતરતી તત્કાલ લઈ તેઓ પાછા મથામાં આવ્યા. તે ફરીથી હવામાં લીંઝીને શુરૂએ બીજા એક માથાની માગણી કરી. આમ એક પછી એક પાંચ શિખોએ પોતાનાં માથાં આપવાનું કબૂલ કર્યું. તેમની બહાદુરી અને અનન્ય ભક્તિ જોઇને શુરૂ ખૂબ પ્રસન્ન થયા. તે બધામને તંબુમાંથી જીવતા પહાર લાવીને શુરૂએ જાહેર કર્યું, કે આ ધણી સરસ શૂકન થયા છે, અને તેથી ખાલસાનો વિજય ચોક્કસ થવાનો જ. બાકીના શિખોએ પોતાનાં શિર શુરૂચરણે નહિ ધર્યાં. તેથી તેમને ઘણું દુઃખ અને પશ્ચાત્તાપ થયો.

આવી રીતે જે પાંચ જણે પોતાનાં માથાં આપવાનું કહ્યું હતું, તેમાંનો એક જ હમિય હતો, અને બાકીના ચંદ હતા. શુરૂએ તેમને પાંચ પ્યારા-એ નામ આપ્યું. તેમને અમૃતની દિક્ષા આપી તે તેમને હાથે પાછી પોતે દિક્ષા લીધી. આમ શુરૂ સંક્રાંત સૌની સમાનતાનો સિદ્ધાંત તેમણે જાહેર કર્યો.

(૩) તે વખત સુધી શુરૂના અનુયાયીઓ, શિખ એટલે સિખ કહેવાતા હતા. શુરૂ ગોવિંદે ફરમાવ્યું, કે સૌના નામની આપને મિત્ર-એ શબ્દ રાખવો. આમ શિખો સાથે જેવા શિખો મરીને મિત્ર જેવા સંનિધા થયા. વળી તેમણે એક બીજાને નમન કરવાની રીત પણ સુધારી. પહેલાં બધા શિખો મને ત્યારે એકબીજાના ચરણરૂપર્ય કરતા તેને બદલે હવે “વાદ શરૂજી ખાલસા-વાદ શરૂજી કરી જય” બોલવા ફરમાવ્યું. તેમ જ અંધસાહેબ સિવાય બીજા કોઈની પુત્ર કરવાનો પણ નિષેધ કર્યો.

(૪) અર્જુનસિંહે અમૃતમરને યાત્રાનું મુખ્ય ધામ તો બનાવ્યું હતું. છતાં વખતેવખત જે દિલુએ ભગતા તેઓ વળી અનેક રથને યાત્રા કરવા

* તેઓ કહેતા કે ચાર વર્ષ તે પાન, સોપારી, ચૂના અને કાકા જેવી છે. તે બધાનું એક પાન બનાવીને ખાવાથી ટાંક લાલ થાય, પણ તે બધાં જુદાં જુદાં ખાવાથી લાલશ ન આવે.

● અર્થ-મદાન શરૂજીના ચુટેલા પાવન શિખો-મદાન શરૂજીની જય.

જતા. તેથી ગુરુગોવિંદે ફરીથી શિષ્યોના અપ્ય ધામ તરીકે અમૃતસરને ઠરાવ્યું. સ્વારથી સૌ વર્ગના શિષ્યો-બહે બાહ્ય થાય કે અંત્યજ હોય-સૌ સરખી રીતે અમૃતસરના સરોવરમાં સ્નાન કરવાનો અને તેના હર મંદિરમાં પુજા કરવાનો હક ધરાવે છે.-

(૫) શિષ્યોનું સમગ્ર સૈન્ય બનાવવાને માટે ગુરુએ અમૃત આપવાના જુના વિધિમાં પણ ફેરફાર કર્યો. દિવ્વ ગાતિમાં જન્મેલો દિન્દુ જનોષ લેવાથી પાકો દિવ્વ થાય છે તેમ અમૃત લેવાથી શિષ્ય જન્મેલો માણસ પાકો શિષ્ય થાય છે. અમૃત લેવા આવનાર સ્નાન કરી, અને સ્વચ્છ વસ્ત્ર પહેરી આખી સંગતની વચ્ચે બેસે. પછી શિષ્યોના નિયમનું ખાસ નિયમિત રીતે પાલન કરતો હોય એવો કાષ્ઠ શિષ્ય લોકાના એક વાસણમાં ખાંડનું પાણી બનાવે. પહેલાં ગુરુના પગના અંગુઠાનો સ્પર્શ આ પાણીને કરવામાં આવતો હતો, તેને બદલે તેમાં બે ધારવાળું ફિરપાણુ ફેરવવાની ગુરુ ગોવિંદે આજ્ઞા કરી. પછી આ પાણી ઉમેદવારના વાળ અને શરીર ઉપર છાંટવામાં આવે છે, અને થોડું તેને પીવા પણ અપાય છે. તે વખતે તે ઉમેદવાર શિષ્યોના નિયમો (રહત) પાળવાનું વ્રત પંથુ લે છે. આ પાણીને અમૃત કહેવામાં આવે છે, અને તે લેવાથી તે ખરેખરો સિંગ અને ક્ષતિય બને છે, એવી માન્યતા છે. વિધિ પુરા થયા પછી કરા પ્રસાદ (શીરા) વહેંચવામાં આવે છે.

(૬) શિષ્યોમાં વિજળીના જેવી અનન્ય શક્તિ પેદા કરવાને માટે આ ગુરુએ બીજા કેટલાક નિયમો પણ ધક્કા. તમામ શિષ્યોને જીંડી પીવાનો તેમણે નિર્ણય કર્યો. ઉપરાંત ઉચ્ચ પાઠથી રાખવાનું તેમજ પાંચ કક્કા રાખવાનું ફરમાવ્યું. પાંચ કક્કા એટલે (૧) કેશ, લાંબા વાળ અને દાદી (૨) કંગ-કાંસકા, (૩) ફિરપાણુ-તસવાર, છરો અથવા છુરી, (૪) કર-લોહાનું કકું, અને (૫) કચ્છ-ખહારના પાંચગમનાની અંદર પહેરવાની ઢુંકી હાંગી. અમૃત લઇને આ નિયમો પાળનારા ચૂસ્ત શીષ્યો અમૃતધારી ખાલસા

કહેવાતા અને બાકીના અર્ધદંબ શીષ્યો-જેઓ સહજધારી કહેવાતા-તેમનાથી વર્તાઈ જતા.

(૭) પણ આ અધીયે ખહારની વિધિ પાળનારા કદાચ ઘેટાં જેવા પણ રહી જાય. તેથી ગુરુએ ખાલસાને એવી જાહેદા આપી, કે તેઓ ખૂદ હાથરના સીધા રક્ષણ નીચે છે તેથી તેમનો વિજય જ થવાનો છે. ખાલસાનું કુલ મંડળ મળે, ત્યાં ધ્રુવર હાજર જ છે, અને જ્યાં પાંચ શિષ્યો મળે ત્યાં તેમનો નિર્ણય તેજ ગુરુનું ફરમાન છે એવું પણ તેમણે શિખર્યું. અત્રે ઉમેરવું જોઈએ કે આ ગુરુએ, પોતાની પછી કાષ્ઠ પણ ગુરુને ન પૂજવાનું અને સૌ શિષ્યોને બેગા મળાને તમામ સવાલોનો નિર્ણય કરવાનું ફરમાવ્યું. આમ ગુરુ ગોવિંદે વિશુદ્ધ પ્રજાસત્તાક રાજ્યની રચના કરી.

(૮) પોતાના અનુયાયીઓને બહાદુર અને લડાયક બનાવવાને ગુરુએ સાહિત્યનો પણ ઉપયોગ કર્યો. તેમણે ધણા કવિઓ અને પદ્ધિતોને પોતાની પાસે રાખ્યા હતા. તેમની પાસે રામાયણ અને મહાભારત, શ્રીમદ્ ભગવત ને બીજાં પુરાણોનાં હિંદીમાં ભાષાંતર કરાવ્યાં. આથી જે ખેડૂતોએ અને વાણીઓએ, કારકુનો અને મુનશીઓએ સદીઓથી કંઈજ વાંચ્યું ન હતું, અથવા કોઈકે ઉર્દુ કિતાબોગ પઢી હતી તેઓ દલે રામ અને લક્ષ્મણ, બીમ અને અર્જુન, કૃષ્ણ અને કૃષ્ણની વાતો કરવા લાગ્યા. ગુરુ પોતે પણ મોટા કવિ હતા અને તેથી રામાયણ વગેરેના વાંચનારા ઉપર તેમના શબ્દોની ધણીજ ઉંડી અસર થતી. “મારો દરેક શિષ્ય બચ્ચો લાખ લાખની સામે લડશે; નહિતો હું તારે ગોવિંદસિમ નહિ”-આવા શબ્દોની વાતુક અસર થતી. જે માણસોએ પહેલાં તકવાર કે બંદૂક ઉપાડી ન હતી, તેઓ મોટા વીર બની ગયા. અને ગાઠાધવાળાઓએ અને ધોળીઓએ, ઝાડુવાળાનાઓએ અને હાથોનોએ

* ગુરુએ એકવાર કહ્યું હતું કે ભાગવતનો દશમ સ્કંધ જે હિંદીમાં લખાઈયો તે એકજ ઉચ્ચારી, કે ધર્મને માટે સુધ્ધ કરવાનો જુસ્સો ખીંચે.

મોટાં લશ્કરના સેનાધિપતિ બની ભગભગ રાજ્યઓને અને નવાબોને પણ હઠકાયા.*

(૯) તે વખતે હિંદુઓમાં શક્તિની પુનઃ પ્રજ્વળિત થઈ રહી હતી. ગુરૂ પોતે તો એક જ ઇશ્વરને મનતા પશુ કંતો એવી શક્તિ નથી એમ બતાવવાને અથવા પોતાના ઉપર તેની અનન્ય કૃપા છે એમ સમજાવવાને તેમણે એક મોટો યત્ન કર્યો. તેના વિધિ એક વરસ સુધી ચાલ્યો. આખરે દુર્ગાશ્રીના દિવસ આવ્યો, ત્યારે ગુરૂએ મુખ્ય પંડિતને પૂછ્યું: “દેવી ક્યારે પ્રકટ થશે?” તેણે જવાબ આપ્યો કે સારા કુળનો કોઈ પવિત્ર માણસ આ વેદિપર બેઠો આવે તો દેવી પ્રકટ થાય. તેથી ગુરૂએ સખત કટાક્ષથી કહ્યું, “અરે! તો તમારા કરતાં વધારે પવિત્ર માણસ અમને કોણ મળી શકે?” આથી પંડિત દિગ્મુદ્ર બનીને નાસી ગયો. પછી ગુરૂએ યજ્ઞના તમામ સામાન અગ્નિમાં નાખી દીધો, અને હાથમાં ચમકતી તલવાર લઈને તેઓ પડદા પાછળથી બહાર આવ્યા. અંદર આંસની મોટી જળાળાઓ લમટીલી, તેથી સાંચે એમ માન્યું કે દેવીએ પ્રસન્ન થઈને ગુરૂને આ તલવાર ભેટ

* ખાલસામાં વીરતાનું એક પુર આબુ હવે કે તેમને મન નહોતું કુખ જેવી ચીજ નહોતી. તેથી દુખના જુદા જુદા પ્રસંગોનું મટિ તેમણે નીચે અમણે નામ ઉપનંદ્યા હતા:—

મરણ એટલે પરલોક પર ખાલસાની ચક્રાંશ; જાણ્યા માણસ એમ કહી કે હું ધર્મી સમુદ્ધિથી ઉગે દિવાનો યદ અંધા હું; અણા તે નહોતો બદામ; કાદા તે નહોતો ચાંદનીના કટક; ત્યારે કૃપાના તે તો માત્ર લીપણના પોપડા; અધળા માણસ તે નહોતો ભગતોભોધ; અને કાણા માણસ તે નહોતો તીણા આખવાળા સિંહ; બંદો માણસ તે ઉપસા માળ પર બેઠેલો ગણાય; અમૃત વિધિ યાવ તો અમૃત ધારી લોહાણ વાસણ પણ સોનાના પ્યાલા જેવું કહવાય; લાળી લાકડી તે વડીલ અથવા ડહાપણનો જઠાર અને ખાલસું એટલે ગર્જના કરવી; ત્યારે ખાવાનું ખુદ ત્યારે કોઠાર ભરપુર આનાજથી ફીટક અણાય; એક એક શિખ રાવાલાખના સંન્ય એટલો ગણાય; માટીનું કુંપડું તે રત્નમણિત મહેલ; વહની ધાયા એ લીલું પંદિર અને ખજાણાનો કામોનો એ શાલ.

કરી છે. તે સમયમાં તલવારથી જ સૌનું રક્ષણ થઈ રહ્યું એમ હતું, તેથી આવી રીતે તેને દેવીની પ્રસાદી ગણતાં ગુરૂએ સૌને શીખવ્યું. ગુરૂએ પોતે જ તલવારની પુનઃ શરૂ કરી અને તેમના જે શિષ્યો તલવારની પુનઃ કરતા, તેમને ધર્મની બીજ વિધિ-ઓમાંથી મુક્ત કરવામાં આવતા.

સંગતની સત્તા

ઉપર જણાવ્યા મુજબ દશમાં ગુરૂએ માટી ખાલી રાખીને તેમ જ ‘પંચ ત્યાં જ ગુરૂ છે’ એમ સમજાવીને પ્રભસત્તાક રાજ્યની રચના કરી. તેમણે પોતે જ પંચ પ્યારાઓ પાસે દિક્ષા લઈને ગુરૂ અને શિષ્યોની વચ્ચે સમાનતા જાહેર કરી. આથી શિખ-ધર્મની ખરેખરી ખુબી તો એ લાગે છે, કે સૌ શિષ્યો બેગા મળીને ગમે તેવા મોટા સરદાર કે રાજાનો, ખુદ ગુરૂનો પણ ગુન્હો માલમ પડે, તો તેને વિશે પૂરી તપાસ કરીને તેને શિક્ષા કરી શકે. એકવાર ગુરૂગોવિંદ પોતે જ પોતાના શિષ્યોની સાથે હાલુ નામના સાધુની કમર આગળથી પસાર થતા હતા. શિષ્યોની અક્ષમની પરખ કરવાને માટે ગુરૂએ એ કમર ઉપર તોર તાક્યું. એટલે શિષ્યા એકદમ ગુરૂને ઘેરી વળ્યા, અને ઘોડા ઉપરથી ઉતરી ખુશ્કો કરવા તેમને ફરમાવ્યું. તેમણે ધર્મના એક મોટા નિયમનો ભંગ કર્યો હતો, માટે પંચ જણનું પંચ નીમીને તેની આગળ ઈન્સાફ કરાવવા કહ્યું. ગુરૂએ ગુન્હા કબૂલ કર્યો, એટલે તેમને ૧૨૫ રૂપિયાનો દંડ ભરવો પડ્યો.

આમ ગુરૂગોવિંદે સંગતની જે સગા જમાતી હતી તે પછીના વારામાં પણ કાયમ રહી હતી. બાઈ મહિસિંગ નામના એક અતિથય પવિત્ર શિખ સુરજીમદિરના મૂખ્ય પુજારી હતા. જ્યાં તેમણે ‘અંચસાહેબનું’ લખાણ કંઈ નવી રીતે ગોઠવવા

* ઉપર પંચ પ્યારાઓની વાત લખી છે; તે બનાવને યાદ રાખીને આજે પણ શિષ્યો ન્યાયના કે વલિ-વજના કામને મટિ પંચ જ જણને નીચે છે અને તેમને પંચ પ્યારા કહે છે.

માંડ્યું, ત્યારે સંગતે મળીને તેમને પણ જાહેર રીતે કપડાં આપ્યાં, એટલે તેમને માણી માંગવી પડી.

૬. બી સદીની શરૂઆતમાં રણજીતસિંહની રાજસાથી શિખ સંગતની સત્તા ઘણે અંશે નાબૂદ થઈ હતી, છતાં તે વખતે પણ તેનાં સ્મરણચિન્હો દેખાતાં હતાં. આખી કામ તંદરૂપી ધણીવાર ચેતવણી મળ્યા છતાં, રણજીતસિંહ એક દુરાચાર કરતા માધુમ પડ્યા, ત્યારે તેમના જ એક સરદાર બાબા કુલસિંહે સૌની સમક્ષ તેમને સખત કપડાં આપ્યાં. તેમણે શું કાં કહ્યું હતું, અને પંચ જે દંડ મુકર કરે તે આપવાનું કહ્યું હતું. કુલસિંહે કહ્યું: “દંડથી કંઈ વળે નહિ; તેમને તો જાહેરમાં ફટકા જ મારવા જોઈએ.” તરત જ મદારાજાએ પોતાની ખીંક ખુલ્લી કરીને ફટકા છીલી લીધા.

આમ એવી પ્રથા પડી ગઈ કે જ્યાં જ્યાં શિખોની વસ્તી હોય, ત્યાં તેઓ પોતાની સંગત અથવા મંડળીઓ રચે. આખી કામતો કંઈ સવાલ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે તેનો નિદાસ કરી, યોગ્ય વહિવટ કરવા, આખી સંગત પાંચ પ્યારાઓ નીમે. જ્યારે કોઈ શિખ કંઈ ગુન્હો કરે, ત્યારે તે પાસેમાં પાસે આવેલી સંગત આગળ દાંજર ધાપ અને જોડા મુકવાની નીચામાં નીચી જગા આગળ દાખ જોડી ઉભો રહીને પોતાનો ગુન્હો કહ્યું કરે. આવી બાબતોનો નિદાસ પણ પંચને સોંપાય અને તેઓ પોતાનો ચુકાતે પાછા સંગત આગળ આવીને જાહેર કરે. પછી આખી સંગત “સત્તરી અકાસ” નો જયનાદ કરીને તે ચુકાતે મંજુર કરે. ગુન્હેગાર શિક્ષા રાજપુર્ણથી સ્વીકારે અને તે પગાર અથવા બક્ષિસ ગણાય. ગુન્હેગારના ગતમાં કંઈપણ ઝેર રહે નહિ, કારણ કે આખી સંગત મળીને જ શિક્ષા કરે. આવા કસાવ “ગુરમત” (ગુરનો નિર્ણય) કહેવાય. આવા મતનો અમલ થાય ત્યારે ગુરુએ તેની મંજુરી આપી છે, એમ ગણાય.

જેમ સંગત ગુન્હેગારને શિક્ષા કરતી તેમ નવજાતું રક્ષણ પણ કરતી. કોઈ પરદેશી મુસલમાનો

કાબૂલ, બદખ્શ, બોખારા વગેરે ઠેકાણે ફટકાક શિખોને ગુલામો તરીકે ઉપાડી જતા, ત્યારે પંજાબથી ફટલાક ફકીરને વેશે તે દેશ જતા અને તેમને શોધીને પાછા લાવતા. સંગતની આગળ આવીને કોઈ પણ માણસ પોતાની સ્ત્રી કે પુત્રીના હરણને વિષે ફરિયાદ કરતો તો પરગણુ શિખો એકદમ તેને શોધીને સોંપવાને માટે કેસરિયાં કરતા. ‘ખુલસત-ઉલ-તવારિખ’ નામના ગ્રંથમાં બટાકાના સુજનરાય લખે છે કે: “તેમની નજરે તેમના પોતાના માણસો, અને બીજાં એ સૌ સરખા જ હતા. તેઓ પોતાના મિત્રોની સેવા કરે છે, પણ શત્રુઓને હરાવ કરતા નથી. સમાજ સેવા કરવામાં તેઓ મોટું પુણ્ય સમજે છે. કોઈ મુસાફર મધરાતે આવે અને ગુર નાનકડું નામ લે તો તે જાણીને હોય કે નહિ તોપણ તેને બાઈ સમાન લેખવામાં આવે છે.”

શિખધર્મનો વિકાસક્રમ

હવે બધા ગુરુઓના કાર્યપર નજર ફેરવતાં શિખધર્મનો વિકાસ ચોખ્ખો તરી આવે છે. હિન્દુ ધર્મના વહેમ અને જાતિભેદ દૂર કરવાનો ઉપદેશ કરીને ગુરુ નાનકે નવો સંપ્રદાય, નવાં મંદિરો અને નવો સમાજ રચાયાં. તેમાં સૌ સરખા, તેમનો એક જ ઇશ્વર, એક જ ગુરુ અને એક જ સાંદો, સરળ વિધિ. બીજા ગુરુએ તેમને એક નવી શિખ અને એક ગ્રંથ અર્પ્યા અને સમાજને પૂરેપૂરો એકાકાર કરવાને લંગરખાનાં રચાયાં. ત્રીજા ગુરુએ શિખધર્મને ઉદારીઓના પંજામાંથી બચાવી લીધો, અને શિખ પરગણાંની વ્યવસ્થા કરી. ચોથા ગુરુએ શિખોના ગુપ્ત યાત્રાસ્થાન તરીકે અમૃતસર શહેર વસાવ્યું, અકબર બાદશાહ સાથે મિત્રાચારી કરી બાવલાંક પ્રતિષ્ઠા મેળવી. વળી તેમણે ગાદી વંશપરંપરાની બનાવી તેથી તેઓ સદગુરુ તેમજ સન્મા પાદશાહ પણ કહેવાયા. પાંચમા ગુરુએ અમૃતસરના દરબારનો કાંક વધાર્યો, કંઈક રાજગૃહનો ધારણ કર્યો, અને તે માટે જરૂરી નાણાં મેળવવાની કામગીરી ગોઠવણ કરી. આમ ધર્મના એક સંપ્રદાયમાં ચોખ્ખા પ્રભાવથી

રાજસત્તાનો ઉદય થયો, તેથી મોગલોનો તેના પર કોપ થયો, પણ તેથી વળી તે સત્તા વધારે મજબૂત થઈ. એ જ ગુરૂએ અમૃતસરનું સુવર્ણમંદિર બંધાવીને શિષોનું મંપૂર્ણ કેન્દ્રસ્થાન રચ્યું. મોગલોનો ત્રાસ વધવાથી છઠ્ઠા ગુરૂએ શિષ્ય સૈન્ય રચવા માંડ્યું અને નવમા ગુરૂએ તેને ધણી ઉંચી કક્ષાએ પહોંચાડ્યું. અત્યાર સુધી જે મંદિર રચાયાં હતાં તેના પર હેલા ગુરૂ ગોવિંદ સુવર્ણ કળશ ચઢાવ્યો. બધા ગુરૂઓના ઉપરેશની વિરૂદ્ધ શિષોના ધર્મ અને વ્યવહારમાં જે સડો પેસતો હતો તે સાફ કર્યો, તેમજ અમૃતનું પાન કરાવી અને પાંચ કક્ષા ધારણ કરાવી શિષ્યના સિંગ બનાવ્યા-ભવા મોળા હજારો સાધારણ માણસોને અદ્ભુત તાલીમ આપી તેમનું જગમગદ્ગદ આદર સાંન્ય બનાવ્યું. કદાચ આથીયે તેમનું વધારે મોટું પરાક્રમ તો એ હતું કે મરણ શબ્દાપર મૃતે મૃતે તેમણે ભવિષ્યમાં ગાદી ખાલી રાખવાનું અને આદરસાથેનું અદ્ભુત પ્રજ્ઞસત્તાકે રાજ્ય સ્થાપવાનું ફરમાવ્યું. આમ બધાંયે ગુરૂ ગયા પછી, શિષો પાસે એક જ ધર્મ અને એક જ મંત્ર, એક જ સ્થાનક (અમૃતમર) અને એક જ વર્ણ, એક જ આદર અને એક જ શ્રદ્ધા રહ્યાં. આ અભેદ એકપના બળે જ શિષો જહાંગીરના જુલમમાંથી અને અંદરના કલહમાંથી તરીને ડુવતા જમતા રહ્યા છે.

આલસાનો ઉદ્ધાર

હવે, આગળ ચાલીએ અનંતપુરના લેશમાંથી છૂટીને ગુરૂ ગોવિંદ દસિય તરફ ચાલ્યા ગયા. તે પછી થોડા વખત સુધી શિષ્ય લોકોએ નજાનવા આગેવાનો નીચે રહીને એવી ને એવી લડત ચાલુ રાખી. તેવામાં મોગલ રાજ્ય ઊભાભિન થતું ગયું, એટલે પંજાબના બાર પ્રાંતોમાં જુદા જુદા શિષ્ય કુટુંબોના મિસાલનાં રાજ્ય સ્થાપ્યાં. તે પછી મહારાણાં રજીસ્ટ્રેશનના વખતમાં શિષ્યોએ ચક્રવર્તિ સત્તા મોગલી. તે ઉપરે અંગ્રેજોએ તોડી, અને આજુબાજુ સરકાર ખતમ કર્યું. પછી તરત જ અંગ્રેજોએ

પોતાના લશ્કરમાં શિષોની ભરતી કરવા માંડી, અને નવા હોકિમને વફાદાર રહી તેઓ ૧૮૫૭ ના બળવામાં ન બાળ્યા. ત્યારથી તેઓ સરકારના સાચા અને શરા સેવકો તરીકે પંકાય છે, છતાં તેમની રાજકીય સત્તાનું તો મીકું જ વળી ગયું.

ગુરૂ ગોવિંદના મૃત્યુ પછી આશરે ૧૫૦ વર્ષ પીતી ગયાં છે. તે દરમિયાન તેમણે કરેલી ધર્મની વ્યવસ્થામાં ઘણો સડો પેસી ગયો. તે ગુરૂના હાથ નીચે તાલીમ લીધેલા સરદારો દર થયા કે કતલ થયા, એટલે છૂટાછવાયા શિષોનાં મંડળો જુના રીતરિવાજ તરફ વળવા લાગ્યાં. ઉંચી અને નીચી શિષ્ય ન્યાતોના બેદ થવા લાગ્યા. જેમણે અમૃત લીધું એવા કેટલાકને પણ દરવાજા આગળ જ રાખવામાં આવતા, અને બીજા કેટલાકને અંદર આવવા દેતા. પહેલાંના વખતમાં ધણેયે મુસલમાનો શિષ્ય ધર્મમાં આવતા, તેથી હિંદુઓના જાતિ બેદ ટકી શકતા નહિ. પણ ધીમે ધીમે મુસલમાનોની સામે ખૂબ લડત જતી. તેથી તેમનો આવરો ઓછો થતો ગયો તેથી જાતિબેદ પર અંકુશ ઓછો થયો. શિષોના ઉપર ભારે જુલમ થયો તે અરસામાં તેઓ પોતાનાં ઘર અને વતન છોડી નાસી ગયા હતા. તેથી તેમનાં મંદિરો, ઉદારીઓ વગેરે ખરા શિષ્ય નહિ એવાઓના હાથમાં ગયાં, અને તેથી પુનઃના વિધિમાં પણ ઘણો સેગમેન્ટ થયો. મિસાલોના વારામાં શિષો પોતપોતાના સ્વાર્થને માટે જ ખૂબ લડ્યાં કરતા. વળી ન્યારે રજીસ્ટ્રેશનનું રાજ્ય થયું, ત્યારે તો ખૂબ ખાલસાઓના સર્વસંમતતાના તંત્રને સંજોગો પડ્યાં. શિષ્યધર્મ સાથે અને સખત છે. તે દુઃખમાં અને જુલમ નીચે જ ખીસી શકે, આરામ અને મોજશોખથી તે તૂટી જાય. ધીમે ધીમે પહેલાંના જ જુના દેવદેવીઓ પણ પુનઃવા માંડ્યા. અને ગુરૂઓએ મહા પ્રયાસે તોડેલા વહેગો ફરી પાછા દાખલ થવા માંડ્યા. અમૃતસરના અને તરજીતારજીનાં મુખ્ય મંદિરો તો અંગ્રેજ સરકારને હવાલે થયાં, એટલે ત્યાં તો સંગતની જગ્યાએ અમર પહેંચે જ શાની ? એટલે તે મંદિરમાં તો શિષ્ય લોકોની લાગણી વિરૂદ્ધ

પણી જ વહેતી અને અનિષ્ટ વિધિઓ હોયકે ચાલવા લાગી. ત્યાં મૂર્તિઓ પણ મૂકાઈ, અને તેની ખુદ્દરી રીતે પુજા થવા લાગી. ચોર અને લુચ્ચા લોકો આ જગ્યાઓમાં છટકી ફરવા લાગ્યા. અમૃતસરના મંદિરોની પાસેના સત્તામાં ખૂબ અનીતિ પ્રવર્તી રહી અને આ મંદિરો મુખ્ય ગણાતાં હોવાથી તેના બંધા શેષનું અનુસરણ થવા લાગ્યું.

આમ સ્વતંત્રતા માટે શરીર થનાર ખાસનાના વંશને પરદેશી રાજ્યમાં બાબુની સિપાઈ થયા,

અને રાજસત્તા મોજવનાર પ્રજાએ પરાધીનતાના જંજીર પહેર્યા. શિખોના જીવનરૂપ તેમનો ધર્મ છેક બીતરમાંથી સડી ગયો તેમનાં ગુરૂકારાઓ મૂર્તિપૂજના અને મંત્રવિધિઓનાં, પાખંડનાં તેમજ અનીતિનાં ધામ થઈ પડ્યાં. આખી શિખ પ્રમ અધિકાર અને અનવરથમાં દૂષીતી ગઈ.

સાંપ્રત કાળમાં શિખોએ પોતાની સ્થિતિ કેવી રીતે સુધારી તે આવતા અંકમાં જોઈશું.

ઇન્ડુસ્ટ્રિયલ ફ્રેન્ચાઇઝ યાજ્ઞિક.

ચીન વિષે કંઈક*

૧. પ્રસ્તાવ

“હિંદુસ્થાનના ગંડુકા રાજ્યો” નિજ પડોશી ચીનના સામ્રાજ્યના કૂટ પ્રશ્નોમાં રસ લીધા વિના સ્વસ્થ ન રહી શકે. તે રાજકીય કે ભૂગોળના પડોશીપણા કરતાં પણ વધારે બળવાન તરતો હિન્દને ચીન વિષે વિચાર તે અભ્યાસ કરવા પ્રેરે છે.

આધુનિક દુનિયાના જનમંડળને વિચારકો મુખ્યત્વે બે કે ત્રણ વિભાગમાં વહેંચે છે: ૧ પશ્ચિમના લોકો—યુરોપ, અમેરિકા (અપાન); ૨ પૂર્વના લોકો—ચીન, હિંદ, (રશિયા); ત્રીજામાં: ૩ અર્ધરક્ત પ્રજાઓ—મીડીઓ વગેરે.

વસ્તી તે વિસ્તારના દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં ચીન પૂર્વના લોકોમાં પ્રથમ સ્થાને છે. તે ઉપરાંત સ્વતંત્રતાના દૃષ્ટિબિંદુથી પણ, હિન્દ પશ્ચિમના તાત્કાલિક—સ્વતંત્રતાને બદલે સુશામીના વાયુ હિન્દમાં

વાપ છે—પણ ચીન હજી સ્વતંત્ર છે, ચીનની મંદિરિતિ હજી જીવતી છે; ચીનનો આત્મા હજી સજીવ છે તે સુક્ત છે.

પણ સ્વતંત્ર તે સજીવ આત્માની આસપાસ કરાળાઓએ જાળ પાથરી રહેલ છે, પશ્ચિમના લોકો ગીધો ત્યાં લૂંટ માટે જામી રહેલ છે. એટલે પૂર્વની મંદિરિતિ—એકથી સુકત રહેલી મંદિરિતિ આપત્તિમાં છે

ચીન પાસે હિન્દે થાણું લીધું છે, તેમ ચીનને હિન્દે થાણું આપ્યું છે. ચીનનું ધાર્મિક જીવન, દુનિયાનો સમુદ્ર જેવો વિરાળ તે સર્વ સુંદર ધર્મ: બૌદ્ધ ધર્મ.

ચીન વિષે કંઈક વિચાર કરવા આવલો પ્રસ્તાવ પૂરતો છે.

* આ લેખ લખવામાં નીચેનાં પુસ્તકોની સહાય લીધી છે:—

Histoire Generale de la-Chine, Paris, 1920, by Henri Cordier. ૨. Outlines of Chinese History: by Li Ung Bing: સુન્દર ચાઈનીસ સ્વદેશભિમાની દૃષ્ટિબિંદુ, ચીનાથી. ૩. Modern China—by Sih Gung Chang. Clarendon Press 1919. પુષ્ટિ દાર, ટરિફ, ૪. સ્વ પ્રકો વિષે સ્વસ્થ વિચાર. ૫. Truth About China & Japan, 1921. G. Allen & Unwin Ltd. London. ૬. The Problem of China, by Bertrand Russell, 1922. G. A. Junaric. ખાસ કરીને આ પુસ્તકમાંથી લેખકે ૭૫૯૯ લેખમાં આપેલી પછી વિષેની લીધી છે.

૨. પ્રાચીન ચીન (૧૯ મી સદી પહેલાંનું)

ચીનમાં 'મનુષ્ય' પહેલાં ક્યાંથી અને ક્યારે આપ્યો એ વિષે માનવશાસ્ત્ર (Anthropology) કંઈ નિશ્ચિત જવાબ નથી આપતું.

એમનો ઇતિહાસ એમનાં લખેલાં સાહિત્યનાં પુસ્તકોમાંથી, ને પછીથી, તવારિખોમાંથી ફેરવેલે અંશે આપણને મળી આવે છે.

માનવ-જાતિ-શાસ્ત્ર (Ethnology) ચીનનાં લોકોને મનુષ્યજાતિના વર્ગીકરણમાં બીજા વિભાગમાં મૂકે છે. " મેગિસિયન " (કે Xanthous કે પીળા પ્રજા) લોકો: પીળા કે ધઉંવણી ત્વચા, સીધા ફેશ, નહીં જેવી દાદી (વાળ), પહેાણું શિર, ને પહેાળી મુખાકૃતિ, ન્હાનું નાક-મૂળ આગળ ચપટું, ઉંડી આંખો, પોપચાં નીચાં ઢળતાં. (હિન્દુસ્થાનમાં મેગિસ લોકો મળે છે : અંગાળના લોકો મેગિસ + આર્થ + કુવિ-કિયન-),

ઇતિહાસ:

ઇ. સ. પૂર્વે Third Millennium. " મુ-વર્ણુ કાળ-સત્યયુગ. " યાઓ અને શન (The Age of Yao and Shnn)

ચીનના ઇતિહાસની શરૂઆત. કૃષિ નદીની, આસપાસ કૃષિ, આ સમયનો મુખ્ય વધી હતો.

,, ૧૭૨૨ થી ૨૪૯ સુધી ચાઉ વંશ (Chou).

,, ૭૬ ચર્ચાકલ્પ.

,, ૭૭૨ કનકકુસ્મકૃત Springs and Autumns (ઇતિહાસ).

,, ૨૨૧ પહેલો શહેનશાહ શીહ હવાંગ ટી, (Shih Huang Ti) મૃત્યુ.

ઈ. સ. પૂર્વે ૨૧૮. મહાન વિજેતા. એના ગભરવા ત્રણ પ્રસંગે તેંધવા જેવા છે. ૧ હનલોકો સામે યોધાવી મહાન બીંત, ૨ હાકાર-ગરા-મિવા લોકોનો નાશ, અને ૩ સર્વે પ્રથોનો અગ્નિદાહ.

અહીં એટલું કહેવું હીક યડશે કે હાકાર લોકો (Fondalism) નો નાશ-પડતીચઢતી—દરેક સૈકામાં થતી જ આવી છે. જ્યારે શહેનશાહની સત્તા દીલી ખડે ત્યારે ન્હાનાં રાજ્યોની સત્તા ન્હડે, ને જ્યારે શહેનશાહની સત્તા ન્હડે ત્યારે ન્હાનાં રાજ્યો પડે.

સર્વે પ્રથો આજવામાં આ મહારાજનો આંતરિક હેતુ પોતાને પ્રથમ શહેનશાહ ' મનાવવાનો જણાય છે. ચીનના લોકો જળશ સનાતની (Conservative) લોકો છે. નવા વિચારો ગ્રહણ કરવામાં બહુ જ ધીમા : જૂના વિચારો ને વિવાળોને છવને જોખમે વળગી રહેનારા, ને મુધારકો જ્યારે જ્યારે કંઈ નવા વિચારો તેમની સમક્ષ મૂકે ત્યારે ત્યારે તેઓ જૂના પ્રથોમાંથી હમરો પાનો તે વિચારની વિરુદ્ધ હલુ કરે. એટલે આ રાજ્યો એ પ્રથોનો જ નાશ કર્યો.

એ રાજ્યને ન્યાય કરવા અહીં કહેવું જોઈએ કે " વૈદક, દવાઓ, ધર્મ ને કૃષિ " ને લગતાં પુસ્તકો: આજવાની એલે ના પાડી હતી. " કાયદા " વિષે ('As for those who desire to study the laws and ordinances, let them take the officials as masters.') " જેમને કાયદો શીખવાની ઇચ્છા હોય તેઓ અમલદારોને પોતાના શરૂ જનાવે. " એ મહારાજની મરખામણી વર્તમાન ઔદયેન્દિક " મહારાજ " સાથે કરી શકાય. હાકારોનો નાશ જેમ દર સૈકામાં થતો તેમ પ્રથોનો નાશ પણ થવા લાગ્યો અને ઇ. સ. પૂર્વે ૧૯૧ માં ચીનનાં પ્રથો ફરીથી અગ્નિમાં નાંખાયા.

ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૬ થી ઇ. સ. ૨૨૦: હાન (Han) વંશ. આસમયને આપણે (Chinese Imperialism) ચીનાઈ સામ્રાજ્યવાદનો સમય કહી શકીએ. આ સમયમાં ચીનના લોકો ઉત્તર હિન્દ, ઇરાનને રોમન રાજ્યના મુળધર્મમાં

આવ્યા. હિન્દમાંથી ઔદ્ધ ધર્મનો
ચીને આ સમયમાં અંગીકાર
કર્યો. આ સમયમાં ચીને જ્ઞપાનને
ધર્મ, લિપિ ને સંસ્કૃતિનાં જ્ઞાન
દીધાં. તે રોમન યુવક ને યુવતી-
ઓના વિશ્વાસઠાક વિવિધરંગી
રેશમ મોકલીને પૂરણ કર્યાં. ઈ. સ.
૧૬૪ માં ખગોળનાં રોમથી
ચીનમાં આવેલ પુસ્તકો વિષે
આપણને માહિતી મળે છે. તેમ
ચીનના સાહિત્યમાં માર્કસ આરે-
લિઅસ (Marcus Aure-
lius) નું નામ પણ મળે છે.

” ૧૩૭૦ મોંગલ વંશનો અંત ને મોંગ
વંશની શરૂઆત.
” ૧૬૪૪ મોંગ વંશનો અંત ને મંચુસ
વંશની શરૂઆત.
” ૧૯૧૧ મંચુસ વંશનો અંત ને
“આધુનિક ચીન”ની શરૂઆત.
(રીપબ્લીક) આ હશે વરસ
દરમ્યાન ચીનની સંસ્કૃતિમાં કાંઈ
નોંધવા જેવો ઉમેરો થયો હોય
એમ નથી લાગતું.

૩. ચીનની સંસ્કૃતિ

ચીનનું મહારાજ્ય આજ પર્વત-જીવનું રચું છે,
એ જીવન ક્યાં તરવોને આભારી છે ? લશ્કરી બળ !
(Military skill ?) ના. ચીનના ધર્મે કલ્પના
શાસ્ત્રમાં ચીનના પારંગત નથી કરેલ. ઇતિહાસ એનો
સાક્ષી છે. હન્સ, ટારટાર્સ, મંચુસ, સર્વ પરદેશીઓ.
પણ એ પરદેશીઓ “જંગલી” હતા. ક્ષેત્ર
ચીન એમને ગળા ગયું, એમને “ચીના” બનાવી
દીધા ! પણ એમને શરીરબળે જીતી ન શક્યું.

ચીનની સંસ્કૃતિ જળવવામાં ગોળી રણે જળરો
લાગ લગ્યો છે, એ બૂઝાવું ન જોઈએ. પણ એ
ઉપરાંત ચીનની સંસ્કૃતિ જળવાઈ રહેવાનાં બીજા
પણ કારણ છે : વિચારણ વસ્તી; વિચારણ નીતિ;
વિચારણ ધર્મભાવના; હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન. પણ ચીનની
સંસ્કૃતિમાં વિશેષતા શી છે ?

મુખ્ય ત્રણ : ૧ લિપિમાં મૂળાક્ષરને બદલે
ચિત્રપદ્ધતિ. (Ideograms
instead of alphabet.)
૨ કેળવણી વર્ગોમાં ધર્મને બદલે
કનફ્યુસિયન નીતિએ લીધેલું
સ્થાન.

૩ વારસાથી રાજાઅમલદારો નહીં,
પણ પરીક્ષાઓથી—લાયકાનથી;
એટલે રાજસભા “શુદ્ધિવાનો”
વિચારો”ના દાધર્મ, (Gove-

ઈ. સ. ૨૨૦-૬૧૮ નાના નાના વંશો, અનુપયોગી.
” ૬૧૮-૯૦૭ ટાંગ (Tang) વંશ. સંસ્કૃતિ
અને સમૃદ્ધિનો સમય, કવિતા ને
કળા, રાજ્યનો વિસ્તાર, સર્વમાં
અવધિ.
” ૧૨૨૭ (મંચુ) જંગીસખાન. (જંગીસની
તકવારથી હિન્દીઓ અભયમાં
ન હોય)
” ૧૨૬૪ (મંચુ)કુબ્લૈખાન(જંગીસનો પૌત્ર).
રાજધાની કારકોરમ(મેંગોલીઆ)-
માંથી પેકીંગ ખસેડી, જળારી
હોતો બાંધી. તે વેદશાળા (Ob-
servatory) ચણી. (આ
વેદશાળાના ખગોળને લગતાં
કળકૃતિ બાંધેલાં સાધનો ઇ. સ.
૧૬૦૦ સુધી પેકીંગમાં જોવા
મળતાં. ૧૬૦૦ માં જર્મન લેખી
તે પોટરડામ ઉપાડી ગયા.) વેદ-
શાળાનું મહાન દહણે કાયમ છે.
(સંભળાય છે કે જર્મનોએ એ
બંને સાધનો “ સુલેદની યસ્તો ”
મુખ્ય પાછાં ચીનને સ્વાધીન
ક્યાં છે. ૧૯૧૮.)

rnment by Literate-and tho Intelligencia).

એ વિના ચીનની સંસ્કૃતિમાં ખીજા મુદ્દાઓ છે—જેના કે, સંયુક્ત કુટુંબ પદ્ધતિ, મંદિરની સ્થાપત્ય એ મુદ્દાઓ ખીજી સંસ્કૃતિમાં પણ આગળ ઉપર આવી ગયેલા હોવાથી એનો અહીં ઉલ્લેખ નથી કરાયો.

કેટલાક વિદ્વાનોનું માનવું છે કે ચીનની સંસ્કૃતિની ચીવટતા એની લેખનપદ્ધતિને આભારી છે. આપણા મૂળાક્ષરો આપણા ભવ્યારોને ચંચળ બનાવે છે; ચીનનાં ચિત્રો તેમના વિચારોને દૃઢ બનાવે છે.

મૂળાક્ષર ને ચિત્રપદ્ધતિ બંને યુજ્યુ દોષોથી ભરેલી છે. એ વિષેની ચર્ચા આ દેશ લેખકમાં ન કરી શકાય, એક વાક્યમાં મારો વિચાર મૂકું તે કહી શકું કે મૂળાક્ષરપદ્ધતિ ચીનને શુદ્ધ કામો વિના છૂટકા નથી. મનુષ્યના મનને બંધનમાં રાખ્યે જગન્નિપત્તા (Life force-Evolution impetus) નો હેતુ સિદ્ધ ન થઈ શકે.....

ચીનની સંસ્કૃતિમાં કનફ્યુશિયન નીતિ જાણી ભાગ લેજો છે.

૧ કનફ્યુશિયન નીતિ-ધર્મ.

૨ ટાઓઝમ [Taoism] સ્થાપનાર સાવો ટાઈ [Lao Tze].

૩ બૌદ્ધધર્મ.

મજે શાન્તિવાદી ધર્મો.

ટાઓઝમનો સ્થાપક સાવોટાઈ કહે છે, કે સાચા યુદ્ધારોને કાળે શુદ્ધો નથી. [The best soldiers do not fight] બૌદ્ધધર્મનો અદિસાવાદ આપણે સૌ જાણીએ છીએ. ચીનની પરીક્ષા-પદ્ધતિથી અધિકારીઓ ચૂંટવાની રીતિ એટલી બધી “સ્ટેરિયો” ને ફે (Stereotyped) થઈ ગઈ છે કે આધુનિક ચીન એની વિરૂદ્ધ ચેક્રાર પાડી રહ્યું છે. Li Ung Bing-Outlines of Chinese History માં લખે છે કે:

“ With her “ Eight Legs ” (પરીક્ષાનું નામ, કામ પરીથી !) China long ago reached the lowest point on her downfall journey. ” એટલે કે પરીક્ષા-પદ્ધતિથી જ ચીનની ખરાબી થઈ છે.

આ પરીક્ષાપદ્ધતિએ ચીનની સંસ્કૃતિમાં અજગ્રમ કામ કર્યું છે એની ના પડાય તેમ નથી. ચીનાઈ સંસ્કૃતિની સ્વચ્ચતા, ચીનના લોકોનો યાનાદર, મોટાંઈ (Aristocracy) નો અભાવ, પ્રજાકીય અમલદારો-સર્વ આ સંસ્થાને આભારી છે. પણ આધુનિક સમયે એ સંસ્થા સહેલ ને ‘ વારસી ’ થઈ ગયેલ હોવાથી એનો નાશ ક્યે જ છૂટકા છે. વર્તમાન ચીન એનો અંત લાવવા આજે ઇનિશિયલ પ્રયત્નો આદરી રહેલ છે.

૪. ચીન ને પાશ્ચિમનાં રાષ્ટ્રો

૧૯૧૩ માં ઇંગ્લાંડના રાજાએ ચીન એક એ-લ્યુ મોકલ્યો. ચીનના રાજા ચીએનલંગે [Chien Lung] ઇંગ્લાંડના રાજા જ્યોર્જ ત્રીજા [George III] ને *પાઠવ્યું:

* “ You, O King, live beyond the confines of many seas, nevertheless by your humble desire to partake of the benefits of our civilization, you have despatched a mission respectfully bearing your memorial.....To show your devotion, you have also sent offerings of your country's produce. I have read your memorial: the earnest terms in which it is cast reveal a respectful humility on your part, which is highly praiseworthy.....

.....Strange and costly things do not interest me. I have no use for your country's manufactures. It behoves you, O King, to respect my sentiments and to display even greater devotion and loyalty in future, so that by perpetual submission to our throne, you may secure peace and prosperity for your country hereafter.....

હે રાજા ! તું કેટલાયે સમુદ્રની પાર વસે છે. જોઈએ
અમારી દેશાનીનો લાભ ઉઠાવવાની તારી નાનીજ મુશ-
કેને વરા થઈ તે' અમારા પર તારી અરજ પૂરા મરદખા
અને અદબથી તારા માણસો સાથે મોકલી આપી છે...
તારી અમારા પ્રત્યેની ભક્તિ બતાવવા તે' તારા દેશમાં
બનેલી ચીજે પણ લેટ તરીકે મોકલી આપી છે. અમે
તારી અરજ વાંચી છે, અને તેના લખાણ ઉપરથી તારી
પ્રશંસનીય દીનતાનો અને તારા વિચેકનો અમને પરિચય
થયો છે.....

...અમને કિંમતી અને નવી નવી ચીજોનો શોખ નથી.
તારા દેશના ચીજોની અમને જરૂર નથી. હે રાજા !
તને ધટે છે કે તું અમારી ઇચ્છાને માન આપે,
ભવિષ્યમાં આનાથી પણ વધારે ભક્તિ ને વફાદારી બતાવે,
અને હંમેશાને માટે અમારે તાજે થઈ તારા દેશમાં સુલેહ-
શાંતિ અને આબાદી હાંસલ કરે.

એલચીને લખે છે:

હરદમ હુકમને તાજે થા, અને કોઈ રીતે બૂલ ના
આવવા દે *

આ લખો ફકરો મે' ચીનના રાજાની ૧૭૬૩
ની માનસિક વૃત્તિ બતાવવા, ને તેની સાથે હિંદના
તે સમયના રાજાનું મન સરખાવવા, ઉતાર્યો છે.
જો કે રીએનક્રાંગ ઈંગ્લાન્ડ સાથે વેપાર કરવાની
ધસીને ના પાડે છે, જણાવે છે કે ચીનને કયાની
જરૂર નથી ને જંગલી લોકોને કાંઈપણ આપવાની
ચીનની ઇચ્છા નથી, છતાં દયાળુ ભાઈ ઉમેરે છે:

"અમારા દૈવી સામ્રાજ્યમાં ઉત્પન્ન થતી ચા,
દેશમ અને માટીની યૂરોપની પ્રજાઓને અને તારા
દેશને ખાસ જરૂર છે તેથી કેન્ટોનના બંદરે વેપાર
કરવાની જે છૂટ આપવામાં આવી છે તે અમે ચાહુ
રાખીએ છીએ." x

* Tremblingly obey and show no
negligence.

x But as the tea, silk and por-
celain which our Celestial Empire
produces are absolute necessities
to European nations and yourselves,
the limited trade hitherto permi-
tted at Canton is to continue.

બીઆર ચીન ! તેને ક્યાં ખખર હતી કે એની
સુદર સંસ્કૃતિમાં એક વાતની ઉણપ હતી: ને તે
“મારવાની કળાની ?” મનુષ્યના જીવ લેવાનું જ્ઞાન-
વિજ્ઞાન ચીનને નહોતું આવડતું. સુન્દર ચિત્રો, કવિતા,
સાહિત્ય, રાજનીતિ, ધર્મ, સંતોષ, સુખશાન્તિ,
એ બધું આવડતું, પણ વિજ્ઞાન ? ન્યુટન ને
બાઇલ ? અંગ્રેજોને બોલ્યા: “અમારી સંસ્કૃતિ
તારાથી ચઢતી-આવ રજુમેદાનમાં, જો કોણ
ચટે છે ?” સંસ્કૃતિનું માપ બીજાના જીવ લેવાની
શક્તિમાં !

ને—૧૮૪૦ માં અંગ્રેજોએ પહેલી લડાઈ શરૂ કરી.
કારણ ? ચીનની સરકારે અરીજીની
આપાત બંધ કરવા કરાવ ક્યો !
હિંદ ! એ લડાઈ માટે, ને એ લડાઈ
પછી સળગેલા વિરાટ દાવાનળ માટે
તું પણ જવાબદાર છે, ને બુલીય મા !
લડાઈમાં અંગ્રેજ સંસ્કૃતિ જીતી, અંગ્રે-
જોને હોંગકોંગ મળ્યું, ને પાંચ બંદરો
અંગ્રેજો માટે વેપારાર્થે ખુલ્લા મૂકાયાં.
તે થોડા સમયમાં આ બંદરોમાં ફ્રેંચ,
અમેરિકન અને રુસીનેવીઅન લોકોને
પણ વેપારની છૂટ મળી.

૧૮૫૬-૬૦ માં ઈંગ્લાંડ અને ફ્રાંસે મળીને
બીજી લડાઈ શરૂ કરી. પેલોંગ નજીકનો
કળાનો નમૂનો-Summer Palace-
ભસ્મીભૂત ક્યો. (દમણાં મુસાદરોને
બતાવવામાં આવે છે તે આધુનિક બાંધણી
છે—Empress Dowager ફત.)

આ લડાઈની જીતને પરિણામે યૂરોપી
લોકો માટે વધુ બંદરો ખુલ્લા મૂકાયાં;
હોંગકોંગ નજીક વધુ જમીન અપાઈ,
ને મોરો દાંડ અપાયા. યાંગટઝી
(Yangtze) નદી ખુલ્લી મૂકાઈ.

૧૮૭૦ માં કોઈ ચીનમાં એક અંગ્રેજ રીપોર્ટનું
(કારકર્યા તીનું) ખૂન થયું. બદલામાં

અંગ્રેજોએ મોટી ઇન્ડેમનિટિ (જદલાની રકમ) લીધી, પાંચ વધુ બંદરો મેળવ્યાં, અને અરીણી માટે જ્ઞાત (હે-રિફ) નક્કી કરી. પછી, ફ્રેંચ લોકોએ આનામ લીધું, અંગ્રેજોએ બધાં “હુકું.”

quarter) પોતાનો કીધો.

આ લઘાઈઓના પરિણામે ચીનને યએશા ગેરલાભોમાં મુખ્ય:

૧ ચીને (Fiscal independence) કર-વેરા નાખવાની સ્વતંત્રતા મુખ્યત્વે. કરદારી ટેરિફ તપાસો: મોકાં પરનો કર તપાસો.

૨ ખુલાસા દારની નીતિ

આ વિષે વિચાર કરતાં રસત લખે છે: ઇંગ્લાંડ ચીનમાં મજેની રમત રમી રહેલ છે. (It is a pretty game; creating artificial bankruptcy, and then inflicting punishment for the resulting anarchy) પાસે રહીને દેવાળું કુઠાવતું અને પછી તેને પરિણામે નીપજેલી અધાધુધી નાટે ઉપરા ઉપરી સજાઓ દોડવી.

એટલે આજે ચીનમાં પશ્ચિમનાં વેપારી તે ખૂની રાજ્યો-જાપાન સુદા-જમરી બાથ રમી રહ્યાં છે.

એ શેતરંજમાં મુખ્ય ત્રણ કાણુ છે અને એ-મના હેતુ આ છે તે જરા નોંધ: ૧ રશિયા, ૨ જાપાન, ૩ ઇંગ્લાંડ તે ૪ અમેરિકા.

૧૯૧૫ પહેલાંના રશિયાનો હેતુ પૂર્વમાં રજા વધારવાનો હતો, ૧૯૧૫ પછીના રશિયાનો હેતુ પૂર્વમાં બેંદરોવિષય પ્રચારવાનો છે. ઝારના દત્તો ૧૯૧૫ પહેલાં જે કામ કરી રહ્યા હતા તેમ કામ હેનિનના દત્તો, વધુ ઉત્સાહ ને વેગપૂર્વક કરી રહેલ છે. ચીનનું માનસ જોતાં હેનિનના દત્તો સફળ થાય એવું નથી જણાતું. પણ આધુનિક રશિયાની રિયનિ અધિચર હોવાથી એજ દત્તો સામ્રાજ્યના દત્તો કયારે જાની જશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે.

જાપાનનો ચીનને મોટો લાય છે. પૂર્વ આશા રાખતું હતું કે જાપાન જાપાન પૂર્વનું રક્ષણ કરવાની ઇતિ રાખશે, લાકણ કરવાની નહીં. પણ વિચિત્ર

૧૮૯૪-૫ માં જાપાને પશ્ચિમવાસીઓના પગલે ચાકતું શરૂ કર્યું. કારિયા હાથ કર્યું. એ લઘાઈમાં અંગ્રેજો મુખ્ય રહ્યા (એટલે કે જાપાનનો પક્ષ લીધો-રશિયાની બીક). જર્મની, ક્ષત ને રશિયાએ ચીનનો પક્ષ લીધો. પરિણામે, ચીન અને રશિયા વચ્ચે દોસ્તી બંધાઈ, ને રશિયાએ મંચૂરિયામાં અનેક હાથો મેળવ્યા. જાપાનને અંગ્રેજોએ મદદ કરવા માંડી !

૧૮૯૭ માં મોટો શાવાનજ સળગ્યો-ને એ શાવા-નજના તથા ૧૯૧૪ની મહાન લઘાઈમુધી પહેલ્યા. કારણ ? શાન્ટંગમાં એ જર્મન મીથનરીઓનાં ચીનમાં ખૂન કર્યાં. ખોરિતઓનો નીતિધર્મ તેના શુદ્ધ સ્વ-રૂપમાં બ્યક્ત થયો. જર્મનીએ (Kiao-chow Bay) કીઓચોના અખાત સર કરીધો, ને ત્યાં નીકારયાન રચાઈ. શાન્ટંગ-માં રેલવે ને ખાણના હક્કો મેળવ્યા, (હક્કો ૧૯૧૮ની સુલેહ પ્રમાણે હવે જાપાનને મળ્યાં છે) આ સાથે રશિયાનોએ પણ ત્યાં નીકારયાન જોઈયું. અંગ્રેજોએ વી-હુ-ની (Wei-ho-wei) મેળવ્યું, યાંગટઝી (Yangtze) માં રાસા ચલાવવા માંડી: અમેરિકા તરફ રહ્યું.

૧૯૦૦ માં આ ચેતરંજીઓના પ્રપંચો ને લોભ સામે ચીન કકળા ઉઠ્યું-બોક્સર (Boxer) નો બળવો સર્વને બળગીતો છે. અંગ્રેજોએ પેકીંગ લંડન, મોટો દંડ લીધો ને પેકીંગમાં એક ભાગ (Legation-

પાસા અવળા પડ્યા છે. જાપાનને 'મિત્ર તરીકે નહીં' પણ લોભી ને ખૂની દુશ્મન તરીકે ઓળખવાની પૂર્વે જરૂર પડી છે. જાપાનને સામ્રાજ્યવાદ (Imperialism) નો મોહ લાગ્યો છે. ૧૮૧૦ પહેલાં જાપાન એટલે વિરાટ શન્ય. આજે જાપાન એટલે દુનિયાનો એક મહાન દેશ-દુનિયાના બીજા કોઇ દેશ સાથે બરાબરી કરવા શક્તિમાન દેશ. જાપાની લશ્કર જર્મનીના હાથ નીચે ફેળવાયલું; જાપાની નૌકા અંગ્રેજના હાથ નીચે; જાપાનની મશીનગને અમેરિકાની; જાપાની રટેર ધર્મ બૌદ્ધ કે ખ્રિસ્તી જેવો વિશ્વવ્યાપક નહીં પણ જાતીય (tribal) જાપાની સમાજ ઇસ્લામના સમાજ જેવો-અમીર અને આમ વર્ગ (Lords and Commons); જાપાની રાજા મીકાડો પ્રભુનો અવતાર; જાપાની નીતિ " ચેતરંગીઓ "નાં દાન, ને જાપાની પોતાને પૂર્વવાસી કરતાં પશ્ચિમવાસી કહેવાતું વધારે પસંદ કરે.

આવા જાપાનને ચીનમાં રાજસતા નોંધ્યે છે, લોભ ને પ્રપંચ, જુઠાણાં ને દંભથી જેટલું થાય તેટલું જાપાન ચીનમાં કરી રહ્યું છે. ને આજની ચીનની અધાધુધી જેટલી ચીનાઓને આભારી છે તેટલી જ જાપાનીઓને પણ આભારી છે.

જાપાનને રાજ નોંધ્યે છે તેની સાથે વેપાર પણ નોંધ્યે છે; ને વેપાર મેળવવા અંગ્રેજો ને અમેરિકનો જે દાવ ખેંચી રહ્યા છે તે સર્વ જાપાન પણ તેમની સાથે સાથે ખેંચી રહ્યું છે.

હવે ત્રીજા દુશ્મનો. આ દુશ્મનો મારે મન જાપાન દુશ્મનો છે. કારણ કે એમને એમની સંસ્કૃતિ ત્યાં ફેલાવવી છે; ને એ સંસ્કૃતિ-English and American Kultur-(Fatherland's Kultur) ફેલાવવા પ્રયત્ન કરનાર જર્મની સામે જે લેણા લડ્યા તે લેણા-ફેલાવવામાં એમનો હેતુ માનવહિત નહીં પણ પોતાનું પેટ-પૂર્વમાંથી પૈસાની રેલ કેમ લંડન ને ન્યુયોર્ક અગાધિત ચાલી આવે ! કથી સંસ્કૃતિ ચીન માટે સારી એની કાને પડવા ?

ને પૈસાનો લોભી ક્યાં પાપો નથી કરતો ?

અંગ્રેજ ને અમેરિકનોની કાલેજો, મીશનો; Y. M. C. A. S; એ સર્વ પાપો કરી રહેલ છે, છતાં તે તેમને નથી દેખાતાં. " અમે તો ચીનમાં અધાધુધી અટકાવીએ છીએ, અમે ચીનમાં ન હોઇએ તો ચીનાઓ પોતપોતાનાં ગળાં કાપીને મરી જાય "

લક્ષા, પોતપોતાનાં ગળાં કાપવામાં ગેરલાભ શો છે ? માણસ માત્ર નાશવંત છે. પરદેશીઓના હાથે બૂખમરો વેડી, પચીસ વરસ બૂખ, રોગ ને દુઃખથી પીડાતા જીવવામાં શો લાભ ? ને તમે તમારાં ગળાં નહોતાં કાપ્યાં ? સત્તરમી સદીમાં અંગ્રેજોએ શું કીધું ? અઢારમી સદીમાં ફ્રેન્ચ એ શું કીધું ? ઓગણીસમી સદીમાં અમેરિકનોએ શું કીધું ? વીસમી સદીમાં જર્મનોએ શું કીધું ? ને આજે રશિયનો શું કરી રહ્યા છે ?

પણ ચેતરંગીઓને કાન ને આંખ નથી એ કાંઇએ કહ્યું છે: એમને પૈસા નીચોવવા છે એટલે " શાન્તિ " નોંધ્યે.

ત્યારે અમેરિકા ને અંગ્રેજો ચીનનો વેપાર લેવામાં સફળ થાય તો પરિણામ શું આવશે ?

ચીનમાં ફરજિયાત શાન્તિ ફેલાશે, એટલે કે ચેતરંગીઓને પૈસા લઇ જવામાં અડચણ નહિ નરે; પશ્ચિમના મત પ્રમાણે ચીનમાં " સારી સરકાર." [good government] સ્થપાશે; પશ્ચિમના લેણા, આસ કરી અમેરિકનો ને અંગ્રેજો, દેશનું કાચું ધન પોતાના લાભ માટે વાપરી શકશે; ચીનમાં મોટી પણ બરીબ, મજૂરવર્ગ પેદા થશે; દેશમાં ખ્રીસ્ત-ધર્મ ફેલાશે;

ચીનની સંસ્કૃતિનું સ્થાન અમેરિકન ને અંગ્રેજ સંસ્કૃતિ લેશે; ચીનની કાળજૂની કળાનો સુદંતર નાશ થશે. દેશની કળાના નમૂનાઓ લખપતીઓ ખરીદી લંડન ને ન્યુયોર્કના દિવાનખાના કે મ્યુઝિયમોમાં રાખશે; ત્યારે ચીન ધીમે ધીમે ઉંધ છોડી

નગરો; ને પૂરે નગરો ત્યારે એક દિવસે, સારું મુહૂર્ત
જેઠ કાઠ છૂપી સમિતિના પ્રમુખની આગામીસાર
(આજથી ૫૦, ૧૦૦, ૧૫૦ વરસ પછી) ચી-
નમાં વસતાં સર્વ ચેતવાસીઓનાં ચીનાઓ ગળાં
કાપશે. ને પછી...પ્રભુ નજી !

૫ આધુનિક ચીન

આજે ચીનમાં રાજસત્તા—પ્રાનસત્તાક
(Republic) છે. આધુનિક ચીનની શરૂઆત
૧૮૪૮ માં થઈ કહેવાય. ૧૮૪૯—૬૪
નો તૈપીંગ (Taiping) નો બળવો નજીવો છે.
એ બળવા દરમ્યાન ૧૫ કરોડ લોકોનો નાશ થયો
કહેવાય છે. ૧૯૦૦ ના બોક્સર બળવા પછી ચીનમાં
રાષ્ટ્રીય નળચૂતિ વધી, અને ૧૯૧૧ માં જાપાનેસ બળ-
વો થયો. ચીન રીપબ્લીક થયું. ૧૯૧૧ ના બળવાનો
પિતા સન્યાસેન હો. ચીન (Yuan)
ઉત્તરના લશ્કરનો નાયક પ્રેસિડેન્ટ નીમાયો. ૧૯૧૩
માં પાર્લામેન્ટ રાજનું બંધારણ લખા પહેલવહેલી
મળી. પાર્લામેન્ટને ચીન વચ્ચે બેસી ગયો. ચીને
લશ્કરબળે સ્વતંત્રતા મેળવી. ૧૯૧૫ માં ચીને
શહેનશાહ થયા પ્રયત્ન કર્યો પણ હાર્યો, ને ૧૯૧૬
માં મૃત્યુ પામ્યો.

ત્યારથી ચીનમાં અધાધુની શરૂ થઈ ને તે
હજારે આજુ છે.

હજી ચીનમાં આંતરિક ક્ષયક્રમો આજુ જ છે.
એ વિષે અહીં ઉંડા ઉતરવાની જરૂર નથી જણાતી.
ચીનમાં ધણા પ્રાંતો છે. દરેક પ્રાંતમાં
[Tuchun] લશ્કરી અધિકારીઓ છે. ચીનની
આંતરિક લડાઈ તે આ અધિકારીઓ વચ્ચે. દરેક
પ્રાંતનો અધિકારી વડી (Contra) સત્તા પોતાના
હાથમાં લેવાને આતુર. વર્તમાન વડી સત્તા નમળી
છે એટલું જ નહીં, પણ દેવાળીયણુ છે. પશ્ચિમના
લોકોની નીતિના પ્રતાપે પાસે પાછું પશ્યું નથી. આવી
સ્થિતિમાં આંતરિક ક્ષયક્રમો લાંબો વખત ચાલ્યાં
કરે એ સ્વાભાવિક છે.

ચીનનું ભવિષ્ય, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની માફક,
Federal Constitution માં નિર્ણિત થશે
એમ ચીનના સ્વદેશાભિમાની વિચારકોનું માનવું છે.

આધુનિક ચીનની આર્થિક સ્થિતિ વિચારવા
જેવી ને આપણી સાથે સરખાવવા જેવી છે. પેટ્રો-
ગમાં ૧૦ લાખ માણસોની વસ્તી છે. છતાં ત્યાં બે
ત્રણ ચીમનીના બૂંગળા છે : શહેરમાં નથી દ્રામ,
બસ કે રેલો. લોકોનો ધંધો (નોકરી, બીજા, વેપાર,
ચોરી સિવાય) હાથ કારીગરીનો (ને એ
કારીગરોને પશ્ચિમના મત્રો સાથે હરિફાઈ
કરવી રહી—open door). મોટાં શહેરો બહાર
૭૦ થી ૮૦ ટકા લોકોનો ધંધો ખેતી છે.
ખેતીની પેદાસોમાં મુખ્ય ચોખા ને આ દક્ષિ-
ણમાં, ને ઘઉં ને કઠોળ ઉત્તરમાં. દક્ષિણમાં વરસાદ
સારો વરસે છે પણ ઉત્તરમાં, હિન્દુસ્થાનની માફક,
થોડે થોડે વખતે દુકાળનાં દર્શન વરસાદને અલાવે
થતાં રહે છે. આ દુકાળોમાં હિન્દને રસિયાની માફક
ચીનમાં પણ લાખો મૃત્યુઓ કેવળ બૂખથી મરણ
શરણુ થાય છે.

ચીનની ગરીબાઈના બીજાં કારણોમાં જન્મ-
પ્રમાણુ પણ છે. બાળમરણપ્રમાણુ ધણું મોટું છે.

રામ, ગંદકાઈમાં પણ ચીન ને હિન્દમાં જાણે
ફેર નથી જણાતો, પણ આધુનિક ચીનમાં વધારે ધ્યાન
જેએ છે તે યુરોપ ને અમેરિકામાં કે યુરોપ ને અમેરિકાનાં
હાથનીચે ચીનમાં ચાલતી કોલેજોમાં શિક્ષણ પામેલ
જુવાનો. આ જુવાનોએ પશ્ચિમમાંથી મદદથી કરના
જેવું સર્વ મદદથી કરેલું કહેવાય છે, પણ જાપાનીઓ
માફક પોતાનું પોતિકાપણુ જૂઠું નથી ગયા. ભાવિ
ચીનની આશા આ જુવાનોમાં છે.

ચીનની સિચારવૃત્તિને આપણી સિચારવૃત્તિ
વચ્ચે એટલું બધું સામ્ય છે કે એ વિષે
કંઈ જ લખવાની જરૂર મને નથી જણાતી.
જો યુરોપનું મન આપણે તીરે [Niet-
zsche] માં ને Y. M. C. A. માં નેહ્યું, તો
હિન્દ ને ચીનનું મન આપણે શુદ્ધ ને લાઓટ્ઝી ને
કનફુસિયસમાં નેહ્યું શકીએ.

હેવટે ચીનના લોકોએ જુદાં ચરણોમાં ચૂકાંઓ
સુધી સિર નમાગ્યાં છે, પણ હજી હિન્દીઓ નથી
બનીગયા; પોતાનું ચીનત્વ જાળવી રહ્યાં; તેમ તેઓ
પશ્ચિમના-ચૂરોઓ પાસે વિદ્યાન શોખરે પણ પશ્ચિ-
મના લોકો (જાપાની માફક) નહિ જાનશે. ચીનનું
મન એટલું સખળ અને નૈસર્ગિકતાથી ભરેલું છે

નાયુભાઈ દયાળજી પટેલ.

સાંચી*

મહાન કવિ શેક્ષપિયરનું વચન છે કે:—

There are books in running
brooks, sermons in stones, and
good in everything.

“ વહી જતાં નદીનાળાંમાં પુસ્તકો છે. પથ્થરોમાં ધર્મના બોધ લખ્યા છે, અને વસ્તુ માત્રમાં રસ છે. ” આપણા પરમપ્રિય ભારતવર્ષનાં પણ મંદિરો, કુંગરા અને નદીનાળાં અનેક ગંભીર પ્રશ્નોના પાલનકારી ઇતિહાસ રજુ કરે છે. ટોડ સાહેબે જેમ હલદીઘાટને વિષે કહ્યું હતું કે ત્યાંની ગલીએ ગલી “ ચરમોપલી ” જેવી છે, અને સ્થળે સ્થળે ‘ લીયોનીદાસ ’ પડ્યા છે, તેમ હિંદનાં ધણાં સ્થળો એવાં છે કે જે ચરવીર, માનવીર, ધર્મીર અને દાનવીર નરનારીઓનાં ચરણથી પવિત્ર થયેલાં છે. આ કળિયુગમાં એ સ્થળોની રજૂ પણ ભાવથી આપણા મસ્તક ઉપર ચઢાવીએ તો જરૂર ઉત્તમ થઈએ.

સાંચી એ ઇતિહાસરેખાને અને શોધખોળના અભ્યાસીઓને બહુ પ્રિય સ્થળ છે. સ્થાપત્ય અને શિલ્પશાસ્ત્રના હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના ૨૫૦૦ વર્ષના જુનામાં જુના નમૂના બહુ સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં ત્યાં જોવાય છે. એનાથી વધારે જુનાં પથ્થર પરની કોતરણીનાં કામો હિંદમાં બીજે કોઈ સ્થળે નથી. શિલ્પશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ હિંદની કલાનું પ્રથમ પ્રકરણ સાંચીથી જ શરૂ કરે છે.

શુદ્ધધર્મના પહેલા ભાગનાં, અશોક સમયનાં દેશકાલ સાંચી ખડાં કરે છે. ધણા યુરોપીઓ, અને રિક્તો, જાપાનીઓ અને અંગ્રેજો ભાવથી આ સ્થળની યાત્રા કરે છે. પણ સાંચી મુંબઈ આપણા હિંદવાસીઓ કોઈ જ જાણતા નથી એ આશ્ચર્યકારક છે. એને લાગતું સાહિત્ય પણ જૂજ છે. અને જે છે તેમાંનું ધણું ખોટું રસ્તે દોરવાનાઈ અને ભૂલભરેલું છે. સુભાગ્યે ‘ હિંદમાંના આર્યન રાજ્યોનો ઇતિહાસ ’, ‘ હિંદની કલાનું મંદિર નિરૂપણ ’, ‘ હિંદની કલાના આદર્શો ’, ‘ હિંદનું પ્રાચીન અને મધ્યકાલિન સ્થાપત્ય ’, ‘ હિંદનું સ્થાપત્ય, એનું માનસશાસ્ત્ર અને રચનાનો ઇતિહાસ ’, ‘ હિંદની ચિત્રવિદ્યા અને શિલ્પશાસ્ત્ર ’ વગેરે વિષય પર અંગ્રેજી ભાષામાં ઇ. બી. હાવેલ નામના વિદ્વાને ઉત્તમ પુસ્તકો લખ્યાં છે. એમાંથી આપણી કલા અને સંસ્કૃતિ વિષે જે ખ્યાલ આવે છે તે આત્માર મુંબઈમાં લખાયેલા આપણા ઇતિહાસોમાંથી બિનકુશ્લ નથી આવે. આપણી કળા અને સંસ્કૃતિ વિષે સ્વર્ગસ્થ સીરટર નિવેદિતા અને ડૉ. કુમારસ્વામિના લેખો ઉત્તમ છે. તેજા અર્ધન્દ્રકુમાર ગંધર્વીના અધિપતિપણા નીચે પ્રગટ થતું “ રૂપમ ” નામનું ત્રિમાસિક પણ આપણી કલા વિષે બહુ સારા લેખો પ્રસિદ્ધ કરે છે.

હિંદ સરકારના સ્થાપત્ય વિભાગના વડા (ડીરેક્ટર જનરલ ઓફ ઓરફીઓલોજી) મર જોન મારશેલે “ A Guide to Sanchi ” સંપીનો

* ગુજરાત સાહિત્ય સભામાં પ્રો. ધર્માનંદ કોસામ્બીના પ્રધુજપદ નીચે ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈએ આપેલું ભાષણ.

ભોમિયો નામનું એક-સુંદર પુસ્તક અંગ્રેજીમાં લખ્યું છે. સાંચીના શિલાલેખો તથા પ્રાચીન અવશેષોનાં ચિત્રા સાથે બીજું મોટું પુસ્તક તૈયાર કરવા એમનો વિચાર છે. શોડા જ વખતમાં એ પુસ્તક તૈયાર થશે અને પછી ઘેર બેઠે આપણા દેશના પ્રાચીન ઐતિહાસિક સ્થળ વિષે આપણે એપણું હકીકત મેળવવા ભગ્યશાળી થઈશું.

નામદાર ભોપાળનાં ભેગમસાહેબે પણ પોતાના રાજ્યમાં આવેલા આ સ્થળનું મહાત્મ્ય વધારવા, એનો જીર્ણોદ્ધાર કરવા અને ખોદકામ કરતાં જે જે અમૂલ્ય વસ્તુઓ જડે છે તેને એક સંગ્રહસ્થાનમાં ગોઠવવા પ્રયત્નસત્વે પ્રયત્ન આદર્યો છે. મુસલમાનભાઈઓએ પોતાની જાહેરખાલીના કાળમાં એમના જમાનાના ખ્યાલ પ્રમાણે જે અસંખ્ય મૂર્તિઓ અને મંદિરો ભાંગ્યાં અને તોડ્યાં તેમને જ ધર્મ પાળતાં આ જમાનાનાં એક મોટાં ભેગમ આ સ્થળને જીર્ણોદ્ધાર કરે એ આ યુગનો સમતકાર છે, એ જોઈને આનંદ થયા વગર રહેતો નથી. ભોપાળ મળ્યતા સંસ્કૃતચંદ્રના અધિકારી મો. ઘોસલ જેમનો મોડર્ન રિયુના ગયા ડિરેક્ટરના અધિકારમાં સાંચી વિષે લેખ દત્તો, એ યજ્ઞ એક બંગાળી સ્વદેશભક્ત છે. અને એમના દાય નીચે કામ કરનાર એવરેસ્ટીઅર અબ્દુલ બઝી સાહેબ મહારાષ્ટ્રી વિક્ટોરિયાના ઉર્દુ શિક્ષકના ભગીન થય નહિતો બીજું શું કહેવાય ? આપણને એ સાંચીમાં જ રહે છે અને આપણા જેવા દિલ્હીઓને ત્યાં જતાં જોઈ બહુ રાજ થાય છે. સાંચી ઉપર એમને ખૂબ પ્રેમ છે અને જે સ્થળની શાંતિને જુદા ભગવાને આપેલી શાંતિ સાથે સરખાવે છે.

રાષ્ટ્રીય પુનરોદ્ધારના આ બધા સંયોગો સતોષ આપ્યા વગર રહેતા નથી.

‘ભોપાલથી રેલ્વે માર્ગે જતાં ત્રણ ચાર કલાકે સાંચી સ્ટેશન આવે છે. જતાં જમણી બાજુએ સ્ટેશન આવતા પહેલાં જ સાંચીના સ્તૂપ અને દર-

વાજા એક ઉંચા ટુંગર ઉપર ગાડીમાં બેઠે બે જ ભોમિયો છે. રેલ્વે સ્ટેશનથી દશ પંદર મીનીટ જ સાંચી પહોંચતાં થાય, એટલું એ સ્ટેશનની પાસે છે. મુસાફરોને માટે ડાક બંગલાની સગડ છે. સ્ટેશનથી સાંચીની સડક શરૂ થતાં જ સડકની બન્ને બાજુએ ગંભીર સરનાં ઝાડો ઉગાડી સર જન મારગ સાહેબે ખ્રિસ્તી પૂર્વવિધિ પ્રમાણે પોતાનો લલિત-ભાવ દર્શાવ્યો છે. ખ્રિસ્તી લોકો કબ્રસ્તાનોમાં સરનાં ઝાડો ઉગાડે છે. એ ઉંચાં, ગંભીર અને શાંત ઝાડોની દારો એ સ્થળને શોભા પવિત્ર ભાવો ઉત્પન્ન કરે છે એમ મનાય છે. સાંચીના સ્તૂપોમાં જુદા ભગવાન અને બીજા ક્ષિપ્રુઓનાં અસ્થિ હોવાથી એ સ્થળને સમાધિસ્થળપરથી કબ્રસ્તાન જેવું જ ગણી મારગ સાહેબે આ સડક ઉગાડ્યા છે તે યથાચોખ્ખ લાગે છે.

ભોપાળ રાજ્યના દેવગંજ જિલ્લામાં સાંચી આવેલું છે સાંચીની પાસે બીજસા છે અને બીજસાથી ૧૨ માઇલના અંતરમાં થણા સ્તૂપો છે એ બધા બીજસા ‘ટોપ્સ’ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ સદ્ગમાં વિસ્તારવાળા અને રસ ઉત્પન્ન કરે એવા સાંચીના ‘ટોપ્સ’ કે સ્તૂપો છે. સ્તૂપ એટલે સમાધિ જુદા ધર્મમાં જુદા ભગવાનના તથા એમના મેલાઓનાં અસ્થિ કે વાજ જેવાં કાષ્ઠ સ્મરણિયદ્રોનાં ધાતુપાત્રમાં સંગ્રહી એ પાત્રને પાછા પથરની પેટીમાં મૂકી લેખ સાથે દારવામાં આવતાં, અંડાકારનું છોટું કે પથરથી એના ઉપર ચણુગર કરવામાં આવતું અને આવું મંદિરોને સ્તૂપ અને યાત્રિમાં ‘થંપા’ કહેના. સ્તૂપ બાંધવામાં મોટું પુણ્ય મનાતું. ગર્ભમાં સ્તૂપને પાગોડા કહે છે. સિલોનમાં એને (ધાતુ અને ગર્ભ ઉપરથી) દાયગા કહે છે. ધાતુ એટલે અવશેષ અને ગર્ભ કહેતાં ધારણ કરનાર. અવશેષને ધારણ કરનાર તે દાયગા. નેપાળમાં ચિતા ઉપરથી સ્તૂપને ચૈત્ય કહે છે. એક કાળે સાંચીનું નામ ચૈત્યગિરિ

કહેવાતું. અશોકે આવા ૮૪૦૦૦ સ્તૂપો બધાંઆ એમ કહેવાય છે. x

સાંચીનું પ્રાચીન નામ કાકનાપુર હતું. એની પાસે પૂર્વ માળવાની રાજધાની વિદિશા, જેનું પાછળથી બેશનગર નામ પડ્યું હતું તેનાં ખડેરો આ-વેશો છે. વિદિશા નગર બટવા અને બેશ નદીના સંગમ ઉપર હતું. એમાં વસતી પુષ્કળ હતી અને બુદ્ધધર્મ માનનાર ધણા લોકો ત્યાં રહેતા. વિદિશાથી સાંચીની ટેકરી બહુ દૂર નહિ હોવાથી એ સ્થળ ભસ્તજનોને મઠ તથા સમાધિમંદિરોને માટે કીક લાગ્યું હતો. ચહેરના કાશાહમથી દૂર અને એકાંત સ્થળે આવેલી આ જગા ક્યાવાતી સાંભળવા તથા દર્શન કરવા માટે અનુકૂળ પડતી હતો.

બુદ્ધગયા, સારનાથ અને કાશીયામાં પ્રસિદ્ધ બુદ્ધ-મંદિરો છે. એ સ્થળો ભગવાન બુદ્ધની હાજરીથી પવિત્ર સ્થળો છે. અને ત્યાંનાં મંદિરો એમના જીવનના મુખ્ય મુખ્ય બનાવોનાં સ્મરણ ચોરક્ષણ રહે એ હેતુથી બનાવ્યાં છે. બુદ્ધગયામાં પીપળાના ઝાડ નીચે એમને જ્ઞાન ચએલું, સારનાથમાં એમણે પ્રથમ ઉપદેશ કરી ધર્મચક્ક ફેરવેલું અને કાશીયામાં એ નિ-વૌણ પામ્યા. પરંતુ સાંચીમાં એવું કંઈ નથી. ત્યાં બુદ્ધ ભગવાન કંઈ ગયા નથી અને ઘીનાઈ યાત્રા-ળુઓ કાઠેન અને હપુએન સંગ જેઓ ઇસ્વી. ચાર અને સાતમા સૈકામાં અત્રે આવેલા એમણે સાંચી સંબંધી કંઈ લખ્યું નથી કે બુદ્ધ સાહિત્યમાં પણ સાંચીનું કંઈજ વર્ણન નથી. તેમ છતાં હિંદની બુદ્ધ-કાળની શિલ્પકલાના સર્વોત્તમ અને સંપૂર્ણ નમૂના સાંચીમાં છે એ નવાઈ જેવું છે. સાંચીનો કુંગર ૩૦૦ ફીટ ઉંચો છે. અને એનો મઠ, સભાસ્થાન, મંદિરો અને સ્તૂપો તથા સંમહસ્થાન એકાદ માઠ-લના વિસ્તારમાં આવી રહેલા છે. આસપાસ ફરતા ફેરતા ખડેર પથ પડ્યાં છે અને તળાવની પણ નિશાનીઓ ત્યાં જોવામાં આવે છે.

* આમાંના કુલ ત્રણ સ્તૂપો સારી સ્થિતિમાં છે. મુખ્ય સ્તૂપ-મા ભગવાન બુદ્ધનાં, બીજામાં એરલે પકેલાની સામેના એક દરવાજામાં સારીપૂત અને માદામો ગજાનનાં, અને ત્રીજામાં બુદ્ધી તે વખતે સાધુઓનાં એમ અવ-શેષો રાખવામાં આવ્યાં હતાં.

ઈસ્વી. પૂર્વે ૩૦૦ ની સદીમાં અશોક રાજાના વખતમાં સાંચી બધાં અને ત્યારપછી ઇસ્વી. ૧૧૦૦-૧૨૦૦ ની સાલ સુધીનાં બૌદ્ધકાલ આ સ્થળે અને બીજા પ્રદેશમાં મોટાદ છે. એટલે ૧૪૦૦ વર્ષનો ઇતિહાસ સાંચી રણુ કરે છે. એટલે હિંદમાં બુદ્ધધર્મના પણ ઉદય અને અસ્તનો આગોળે સમય દર્શાવતું અને પ્રગળવનનાં હર્ષશોક, સુખદુઃખ, ભોગવિશ્વાસ, ભાવનાઓ અને મહત્વાકાંક્ષાઓ, વિ-કાસ અને આદર્શોની રૂપરેખાઓની ધણીધણી કાળ-જુની વાતો કહેતું સાંચી ઉજું છે.

સાંચીનું સ્થાપત્ય અને શિલ્પકળા સમજવા માટે એને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચતું પડશે. ઇસ્વી. પૂર્વે ૩૦૦ થી ઇસ્વી. ૪૦૦, એટલે અગ્રોકી શુભ ક-ત્રપોના અંત સુધીનાં સાતસો વર્ષ.

ઇસ્વી. ૪૦૦ થી ઇસ્વી. ૬૪૭ એટલે શુભ સામ્રાજ્યથી માંડીને હર્ષવર્ધનના કાળ સુધીનાં લગ-ભગ ૨૫૦ વર્ષ અને ઇસ્વી. ૬૪૭ થી ઇસ્વી. ૧૨૦૦ એટલે આગોળે હિંદના ઇતિહાસનો મધ્યકાળ. મહા-વંશ નામના સિલોનના મંથમાં લખ્યું છે કે અગ્રોક ન્યારે યુવરાજ હતો, અને ઉત્તરના મુખ તરફ ફરવા નીકળ્યો હતો ત્યારે એણે વિદિશામાં મુકામ કર્યો હતો. વિદિશાની એક નાણાવટીની દીકરી નામે દેવી સાથે એણે લગ્ન કર્યા હતાં અને એનાથી અગ્રોકને બે દીકરા અને એક દીકરી થયેલાં. દીકરા-ઓનાં નામ ઉત્તેનિયા અને મહેન્દ્ર, અને દીકરીનું નામ સંધગિતા. અગ્રોકના રાગ 'યજ્ઞ બાદ આ મ-હેન્દ્ર બુદ્ધધર્મનો પ્રચાર કરવા બુદ્ધ સાધુઓનો આગેવાન ચક્ર સિલાન જવા નીકળ્યો ત્યારે રસ્તામાં વિદિશા પાસે ચૈત્યગિરિમાં એ પોતાની માતાને મળ્યો, અને ચૈત્યગિરિમાં એક ઉત્તમ બોજનની સામગ્રીવાળા મઠમાં તેને ઉતારો આપવામાં આવ્યો. એ મા દેવીએ જ ગંધાર્યો હતો.

અગ્રોકના રાજ્યકાળમાં સાંચીમાં બુદ્ધ સાધુસા-મીઓ રહેતાં. ત્યાંના સંઘ પર મદારાજ અગ્રોક ખાસ નજર રાખતા અને સાંચીનો મુખ્ય સ્તૂપ મૌર્ય સામ્રાજ્ય વખતે જ બંધાયો છે.

ધ્રુમદ જેવા અર્ધચન્દ્રાકાર અંકરૂપિતા ધાટનો મુખ્ય સ્તૂપ છે. ઉપર એક ચોખ્ખો કંઠરો ને પત્થરની છત્રી છે. મથાળેથી અડધે નીચે એક પ્રદક્ષિણા માર્ગ માટે કંઠરો, ને બીજા સ્તૂપના પાયા નીચે પ્રદક્ષિણા માર્ગ ને બીજા કંઠરો છે. આ બંને પ્રદક્ષિણા માર્ગના કંઠરા, અસલ આવા રચેલા લાકડાના જ કંઠરા થતા હશે તેવા જ ધાટના પત્થરથી બનાવેલા છે. એનો ધાટ આડી અને ઉભી પત્થરની જોડી પીટો એકબીજા સાથે જોડી દીધી હોય એવો છે. આડી પીટો અંદરની બાજુથી જોય બનાવેલી છે. કંઠરા ઉપર કાતરીને ઉપસાવેલાં કમળો, વેણી અને બીજી મૂર્તિઓ ચારે બાજુ છે. સ્તૂપની ચારે બાજુએ પ્રદક્ષિણા માર્ગમાં પેસવાના રસ્તા છે, અને રસ્તાઓની આગળ સુંદર કાતરણીવાળા ચાર દરવાજા છે. દરવાજા બે ઉભા ચોરમ થાંભલા અને ઉપર કમાનને બદલે ત્રણ જવાક બાહ્યગોળ સમાન્તર આડી પીટોથી બનાવેલા છે. એ ત્રણ સમાન્તર આડી પીટો તથા એના છેડા બંને બાજુથી કાતરેલા અને કારીને ઉપસાવેલાં અનેક ચિત્રોથી શોભી રહ્યા છે. થાંભલા ઉપર પણ ચારેબાજુથી કારીને ઉપસાવેલાં ચિત્રો છે. એ દરવાજાને તોરણો પણ કહેવામાં આવે છે અને એ સ્તૂપ બાંધાયા પછી ૨૦૦-૩૦૦ વર્ષ પછીથી આંત્ર સમયમાં બંધાએલા લાગે છે. ઇસ્વી. પૂર્વે ૧૦ કે ૨૦ વર્ષ ઉપર, આંધ્ર સત્તા પૂર બહારમાં હતી, અને એ કાળે દિલ્લી કળા પણ રોળે કળાએ ખીલી હતી. મુખ્ય સ્તૂપના ચાર દરવાજા ને બીજા સ્તૂપનો એક મળી સાંચીમાં કુલ આવાં તોરણવાળા પાંચ દરવાજા છે. એ બધા થોડાં થોડાં વર્ષોને અંતરે આંધ્ર સમયમાં બનેલા છે. એમાં પહેલો ક્યો, બીજો ક્યો, અને પછીના ત્રણે દરવાજાના અનુક્રમસમય નિશ્ચિત થયા છે. અશોક રાજ્યમાં આ સ્તૂપ મેટાડાં ચોરસાં જેવી ઇટાથી બાંધેલો. સો વર્ષ પછી એની ઉપર પત્થરનું બીજું પડ કરવામાં આવ્યું અને કંઠરા થયા, અને ઇસ્વી. ની પહેલી સદીના મધ્ય ભાગમાં પહેલા સ્તૂપના ચાર દરવાજા થયા છે.

મુખ્યદ્વાર દક્ષિણનું છે. ત્યાં અશોકે એક સ્તંભ દાટ્યો હતો. એ ૪૨ શીટ ઉંચો હતો. ઉપર

ચાર સિંહ હતા અને રેલેના નદીઓના પૂલના થાંભલા હોય છે એવા મોટા કદની ચળકતી એની ઘાટ હતી. એ ઉપર બાહ્યણિ લિપિમાં એક શિક્ષાલેખ છે. સિંહના પગ નીચે હંસો કાતરેલા છે, અને હંસોની નીચે વળેલી કમળની પાંખડીઓ છે. આ સ્તંભ હાથ તો દક્ષિણ દરવાજા પાસે આવો પડેલો છે. શેરડી પીસવાના કોષ (કોણ) બનાવવા સાર સાંચી ગામ પાસેના જગીરદાર એને લંઝાવેલો, પણ સુભાગ્યે એનો મુખ્ય ભાગ બચી ગયો છે, અને લેખ સાફ છે. લેખમાં જે લખ્યું છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—“લિખ્યુ અને લિખ્યુણીઓને માટે માર્ગ દર્શાવવામાં આવ્યા છે. ત્યાં સુધી મારા પુત્રાન્-પૌત્રા અને પ્રપૌત્રા રાજ્ય કરશે-ચાંદા સરજ તપશે-ત્યાં સુધી જે લિખ્યુ કે લિખ્યુણી સંઘમાં તરો પડાવશે તેમને ધોળાં વસ્ત્રો પહેરાવી મક્કની બહાર રાખવામાં આવશે. આમાં મારી ઇચ્છા શી છે? સંઘમાં મંપ રહે અને લાંબા કાળ સુધી એ નભે.”

આવા, આ સ્તંભ ઉપરાંત, મૌર્ય સમયના બીજા ચાર સ્તંભો હતા, અને બાકીના ધણી સ્તંભો શુભ સમયના પણ સાંચીમાં હતા-શુભ સમયના સ્તંભ ઉપર જુદની મૂર્તિ હતી. સિંહવાળો સ્તંભ સૌંદર્ય અને કળાનો નમૂનો હતો. સારનાથમાં એના જેવો બીજો સિંહવાળો સ્તંભ છે. તેના સિંહ હજુ આખા છે. આ સ્તંભના ખંડિત સિંહ દંડ સાંચીના મંદિરમાં નમાં છે. ચાર સિંહ બધાં બરડે બરડા આડીને બેલા છે. નીચે પાસા ધાટનાં પુષ્પો અને હંસોની જોડીઓ છે. જુદના અનુયાયીઓ ગેમ્માબદ્ધ મંથમાં જોડાતા ને ચૂંચવવા ધણું કરીને આ હંસો કાતરેલા છે. સિંહો બળવાન અને જુરસાદાર છે. સ્તંભની બીજી કારીગિરી સાથે એ કાતરકામ બંધનેસતું લાગે છે; સ્નાયુઓ બરેલા, લોહીની નળીઓ પુલેલી, મજબૂત પંખ, ગુચ્છાદાર વાળ તથા ચળકાટ ને સફાઈ જોષ અશોકના સ્તંભો કાતરનાર ચિત્તથીઓને માટે માન ઉત્પન્ન થાય છે. સેંકડો માદક દ્રવ્યો વેલી ચૂનારની ખાણોમાંથી આ પત્થર છે. ૪૨ શીટ લાંબો, ત્રણ ચાર શીટ પહોળો અને ૪૨ ટન વજનનો આવો મોટો પત્થર જે વખતે લાવવા લાઈ

જવાનાં સાધન (રહેવે જેવાં) નહિ એવા જમાનામાં આટલે દૂર અશોકના એન્જનીયરો લાખો હશે એમની શુદ્ધિનેયે ધન્ય છે. આ આખો સ્તંભ એક જ પત્થરમાંથી કાતરી કાઢેલો છે.

ખીન્ને સ્તંભ મૌર્ય પછી શૂંગ સમય થયો એના વખતનો હતો, જે પંદર શીટ ઉંચો અને ઉપર એક જ સિંહ હતો. ત્રીજો સ્તંભ શુભ સમયનો ૨૨ શીટ ઉંચો, ઉપર બે સિંહ અને ચક્ર એવો હતો. ઉપર “ગામુરસિંહબાલના પુત્ર વિહારસ્થાની” ની ભેટ એવું શુભ સમયની લિપિમાં લખેલું છે. આ સિંહ મૌર્યકાળના સિંહ કરતાં ઉતરતા છે અને બીજી કાતરણી પણ ઉતરતા પ્રધારની છે. એથી સ્તંભ ઉત્તર દિશાના દરવાજા પાસે હતો એ મોટા હોવા છતાં પણ ઉપર બોધિસત્વની મૂર્તિ હતી. એ મૂર્તિ હાથ ખરડાત થએલી સંમદરથાનમાં પડેલી છે.

એ બોધિસત્વની મૂર્તિ ટહાર ઉભેલી છે. ધો. તીર્થ પહેરેલું છે. બાલુખડ, કુંડલ, હાર અને કદોરો તથા મુગટ છે. વાળનાં મુઠકાં ખભા ઉપર અને બરડે લટકે છે. પાછળ તેજપુંજ છે, પણ એ તેજપુંજનાં બીજાં કિરણો ત્રાંખાનાં બનેલાં આ પત્થરના તેજપુંજને છેડે શારો છે એમાં ભેળવેલાં હશે, અને આખી મૂર્તિ રંગેલી કે રસેલી હશે. સાંચીના દર્શનાર્થે આવનાર બહુ દૂરથી આ તેજસ્વી મૂર્તિનાં દર્શન કરતા હશે, કારણ કે આ કુંગર પર ચઢવાનો એક જુના રસ્તાનો છેડો ઉત્તર દિશાના દરવાજા આગળ જ હતો.

પાંચમો સ્તંભ પૂર્વ દિશાના દરવાજાને દક્ષિણ છેડે હતો. એના ઉપર ચક્ર અને હેક ઉપર એક સિંહ હતો. ૧૮૫૧ સુધી આ સ્તંભ ઉભેલો હતો, પણ હાલ એના કકડા મળ્યા છે. એ સ્તંભ પણ શુભ સમયનો હતો ને એની કાતરણી બીજા સ્તંભો કરતાં ઉતરતા પ્રધારની હતી.

હવે દરવાજાઓનું વર્ણન કરીશું. મુંદરમાં મુંદર કાતરણી આ દરવાજા ઉપર છે. સ્વપ્ન તો સાદા અને ઉંચો કોષ સમાધિસ્થ ત્યાગી જેવો લાગે છે, પણ

એની આગળ આ દરવાજાએ તો પૂર્ણ શશુમાર સજ્જ હોય છે. ત્યાગી અને શશુમાર એ બેનો યોગ અનુક્રમે લાગે છે. તેથી એમ સિંહ ધાપ છે કે સ્વપ્ન બધાવા પછી લગભગ બેસો વર્ષે આંખ યાજ્ઞના વખતમાં આ બધાપલા છે. દક્ષિણ દરવાજા જે સૌથી પહેલાં બધાપલા છે તે ઉપર “શ્રી સાત-કરણ્ય આંખ રાજના કારીગરોના ઉપરી આનામદા” ની ભેટનો લેખ છે. પહેલો દક્ષિણ દરવાજા બધા-મલો; પછી ઉતરનો, પછી પૂર્વનો અને છેલ્લો પશ્ચિમનો; પરંતુ પહેલા અને છેલ્લા દરવાજાની વચ્ચેનું અંતર ૩૦-૪૦ વર્ષથી વધારે નહિ હોય. કારણ કે પશ્ચિમ દરવાજાના એક યાંત્રિકાની ભેટ તેમજ દક્ષિણ દરવાજાના વચ્ચે તોરણની ભેટ કરનાર “અપાયુના શિષ્ય બાલામિત્ર” છે. ચાર દરવાજાના ઘાટ સરખા છે. સંજ્ઞાત કરતાં સુતારોએ એ કાતરેલા છે અને પત્થર કામનો અનુભવ નહિ છતાં બે હમ્મર વર્ષથી આ નખા છે એ નવાઈની વાત છે.

ઉત્તર દિશાનો દરવાજો સૌથી સારી રિશ્તિમાં છે. યાંત્રિકાની ઉપર હાથીઓ છે, અને હાથીઓની બાજુએ કમાનપર આંખા ઉપર ઉભેલી બે યક્ષિણીનાં સ્વરૂપ બહુ લાવણ્યવાળાં અને મનોહર છે. નગરની કોઈ નાગરણ કરતાં વનની કોઈ તંદુરસ્ત ગામડીએ જ જેવાં એ વધારે લાગે છે.

દરવાજાની આગળ અને પાછળ બંને બાજુથી આ હાથી અને યક્ષિણીઓ એ જ જગ્યાએ એક-સરખાં દેખાય છે. એવાં બેવડાં એમનાં મહેડાં છે. હાથી મૂલી રક્ત છે અને યક્ષિણીઓ હારપાળનું કામ કરે છે એવી કલ્પના છે. બીજા તોરણ પર બે છેડે બે વાઘ છે, અને ત્રીજા-ત્રીયેથી ગણતાં-એટલે સૌથી ઉપરનાં તોરણને છેડે પાંખોવાળા સિંહો છે.

સૌથી ઉપરના તોરણની ઉપર બે ત્રિશૂળ, બે ચણે અને એક ચક્ર હતાં. એમાંથી અડધું ચક્ર અને એક ચક્ર ભાગી ગયાં છે. ચક્ર એ ધર્મરૂપી ચક્રની બૌદ્ધ મંત્રા છે; અને ત્રિશૂળમાં હિંદુ માન્યતા પ્રમાણે શક્તા, ત્રિપુલ અને મરુતર હતા. તે શુદ્ધ

ધર્મમાં શુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘ સ્વયં ત્રિરત્નો થયાં છે. ત્રિજ્યોમાં વચમાં પાણું ધર્મસ્વયં કોતરેલું છે. તોરણોની વચલી જગાઓમાં થોડેરવારો સિંહ, હાથી વગેરે ઉભાં છે. આટલાં પર્યટરમાંથી ઘડેલાં પુતળાં છે અને હવે પછી જે વર્ણનો આવશે તે ઉપસાવેલાં છે. થાંભલાઓની ચાર બાજુઓ અને તોરણોની આગળ પાછળ શુદ્ધ જાતકમાળામાંની આખી વાતોને વાતો કોતરેલી છે તથા શુદ્ધ ભગવાનના જીવનના મુખ્ય બનાવો અને એ ધર્મના ઇતિહાસનાં અમલનાં વૃત્તાન્તો છે. આ સિવાય શુદ્ધના આ કે પૂર્વજન્મ સાથે અંબધ ધરાવતાં જુદો, સ્વપો, ખરાં કે કાદપનિક પશુપંખીઓ, ઉડતા ગંધર્વો અથવા અન્ય શુભસૂચક નાના પ્રકારનાં પુષ્પો અને વેલીઓ, આવું આવું દરવાજાઓ ઉપર કોતરીને ઉપસાવેલું છે. કંઠરા અને દરવાજાના કંધક કંધક ભાગોમાં ભક્તજનોએ કે મહાજનોએ જે જે ભાગો ભેટ કરેલા તે દર્શાવી ભેટ આપનારનાં નામો લખેલાં છે. પરંતુ કમનસીબે જે વિષયો હોય છે તે વિષય-સૂચક જ્ઞાન્તનાં નામો નથી, કે સિંહીઓ જેમણે આ ગમમુદય વારસા પાછળ મૂક્યા એમનાં પણ નામ કે નિશાન નથી લખાયાં. તદ્દન ધર્મ કે સંઘ પ્રીત્યર્થે આ કામ કેવળ નિષ્કામ શુદ્ધિથી પૂર્ણ, બંકિતભાવથી કરવામાં આવ્યાં છે. સંઘીના શુપ્ત-કાળ સુધીનાં તમામ શિલ્પકલાનાં કામમાં એક વસ્તુ ખાસ ધ્યાન એવું છે કે કોઈ રથને શુદ્ધની મૂર્તિ નથી. ન્યાં ન્યાં શુદ્ધ ભગવાનની વાર્તા આવે ત્યાં શુદ્ધને બદલે કતિા એમનાં પગલાં, જૂત, આસન કે સ્વપ્ન મૂકવામાં આવે છે. ઈરિયી. ૩ જી સદી સુધી આ નિયમ અરાબર પળાયો છે.

વેદકાળમાં જેમ મૂર્તિપૂજાને નિષેધ હતો તેમ શુદ્ધ ધર્મમાં પણ ૭૦૦-૮૦૦ વર્ષ સુધી કોઈએ શુદ્ધ ભગવાનની મૂર્તિ કરવાની દ્વિંમત ધરી નથી. 'તત્થગત' ને કાવ્યમય ને કલામય ભાવેથી જ સમજાવવા સાંધીમાં સંધની ગાનદૃષ્ટિ સતેજ કરવાના ૫૦૦ વર્ષ સુધી પ્રયત્ન થયેલા છે.

સુભાગ્યે ભાહેત નામના બીજા એક રથજનાં આવાં જ કોતરકામ ઉપર વિષયોનાં નામ છે, અને મી. કુશર નામના વિદ્વાન શોધકે આ વિષય અરાબર સમજીને આપણને સમજાવ્યાં છે. એમના પ્રતાપે આને સાંઘીનાં ધણાં કોતરકામ હવે સમજાઈ ગયાં છે. થોડાંક સમજાતાં નથી તે પણ શુદ્ધ સાહિત્ય પર જે આજકાલ શોધખોળ ચાલી રહી છે તેને પ્રતાપે ઉકલી જશે એવી આશા રહે છે.

શુદ્ધના જન્મની કથા ચારે દરવાજા ઉપરના થાંભલાઓની બાજુએ કોતરેલી છે. કોઈ રથને જન્મ દર્શાવવા 'ભદ્ર ઘટ' એટલે જુલ મૂકવાના પાત્રમાં, કમળ-પુષ્પનો ઝુમળો મૂકવામાં આવ્યો છે. બીજે રથને શુદ્ધની માતા માયાને, લક્ષ્મી જેમ બીલેલા કમળ પર બેઠેલાં હોય, એવી રીતે બેસાડવામાં આવ્યાં છે. કોઈ રથને હાથા રૂપમાં નાગો માયાને બંને બાજુથી રનાન કરાવી રહ્યા છે. અને ચોથા ચિત્રમાં માયા નમ ઉભાં છે, અને જન્મ ધરાવી તૈયારી છે. માયાનાં આ તમામ દરથો બહુ જ લાવણ્યવાળાં અને સુરેખ છે. તેમાં સૌથી છેલ્લું તો પૂરેપૂરું જન્મપાનની કોઈ નવામાં નવી ઢબની રકાખી કે જખીપર હોય એવું મુંદર છે.

જ્ઞાન ધયાનો પ્રસંગ

સંજોધી કે સંપૂર્ણ પ્રકાશ મળ્યાથી જૈનશ્રમ શુદ્ધ થયા. તે પ્રસંગ અચાજના પીપળાના ઝાડ નીચેના આસન પર બન્યો. આથી સાંઘીના દરવાજા પર ન્યાં ન્યાંએ પ્રસંગકાર્યાં છે ત્યાં પીપળા, આસન, પીપળા અને આસન બંને તથા આસન, પીપળા, જત્ર અને વેદા એટલું જોવામાં આવે છે. આ પ્રસંગે એક જે રથને ભક્તો ભાવથી કંધક કંધક બેટો ધરતાં પણ જોવામાં આવે છે. આ ભક્તોમાં સ્ત્રીઓ બાળકો અને પુરૂષો બધાં છે. એમનાં તે સમયનાં વસ્ત્રો તથા અર્ચકારો સ્વપ્ન ભેદ સ્પષ્ટ છે. એ સમયે વસ્ત્રો થોડાં જ પહેરાતાં અને કંધક સ્ત્રીઓ

તેમજ પુરૂષો માથે ઘાટઘાટનાં ફાળીઆં બાંધતાં એમ લાગે છે. એક સ્થળે વાંદરાં પણ પ્રભુ માટે બેઠેલાં છે. અને પ્રાણીઓ તથા નાગ પણ સ્તુતિ કરતા ઉભા છે !

આ પ્રસંગનાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ વૃત્તાંતો ગૌતમ ભગવાન ગયાજ્ઞના પીપ્પલાના ઝાંડ-નીચે બેઠા, અને નિશ્ચય કર્યો, કે “ ગદારી ચામડી સ્પ્રાધ જળ, ગદારી નસો પૂડી જળ, ગદારી કાંડ ગળી જળ, અને માંડ લોહી ઉડી જળ તો પણ હું આસન ઉપરથી ત્યાં સુધી મને રાંપણું જાન ના મળે ત્યાં સુધી ઉઠવાનો નથી ” એ સમયનાં છે.

માર, એટલે બુદ્ધધર્મનો સંતાન, આ પ્રસંગે (ગૌતમને) બોધિસત્વને લક્ષ્યાવે છે. એવી લખંકર અને નારાકારક એની સતામણી ચાલે છે કે જે દેવો આ દૃશ્ય જોવા પૃથ્વી પર આવ્યા છે તે નાસી જાય છે.

તત્કાલિન, એકદા નિશ્ચય યદ્ધ સ્થિરચિત્તે ગભ-રાયા વગર પોતાના આસન ઉપર બેસી રહ્યા. મારે જાત જાતના વંટોળીઆ ઉત્પન્ન કર્યા, પર્વતોના વરસાદ વર્ષાઆ, અસ્ત્રશસ્ત્ર, બળતી રાખ, ધીકંપીક-તા દેવતા બોધિસત્વ ઉપર ફેંક્યા પણ એ બધાં બોધિસત્વને અડે તે પહેલાં પુલ યદ્ધ જવા લાગ્યાં. બોધિસત્વને જ્યની ખાતી થતાં એમણે પૃથ્વીને જે સ્થળે એ બેઠા હતા ત્યાંથી નહિ ખસવાનો પોતાનો હક્ક છે કે નહિ તે ખાતત સાક્ષી સારૂ બોલાવી.

પૃથ્વીએ જવાબમાં એવી ગર્જના કરી કે એ ગર્જનાથી જ માર અને એનું લક્ષર ગભરાઇને ના-સવા લાગ્યું. માર દાર્યો અને દેવો “ સુવરાજ મિદ્ધાર્થનો જય ! ” એમ પોકાર કરતા પાછા આવ્યા. દરવાજાઓ ઉપર આ દેખાવ ત્રણેક ઠેકાણે આજે-કુમ ખાતરેલા છે. દક્ષિણ દરવાજાના મધ્ય તોરણના વચ્ચેનાગમાં બુદ્ધગયાનું મંદિર છે. આ મંદિર અગ્રેક પાછાથી બંધાવેલું એટલે બોધિસત્વ બુદ્ધત્વ

માટે બેઠેલા એ સમયે આ મંદિર નહોતું. શિશ્વી-ઓની ત્યાં મંદિર મકાંમાં બસ છે. મંદિર એટલે આપણે સિદ્ધાર્થ સમજવાના છે. મનુષ્યો અને દેવો એક બાજુએ સ્તુતિ કરતા ઉભા છે. ડાબી બાજુએ સુગતા બોજન લાવી છે. મધ્યમાં જડો, ફીંગણો અને માર ચલાવતો હોય એવો માર છે. એની પાછળ એની દીકરીઓ છે. તે અંસરાઓની માફક કામચેણાઓથી સિદ્ધાર્થને લલચાવવા પ્રયત્ન કરી રહી છે. મારના લક્ષરમાં બીજા અ-સુરોનાં ટોળાં છે, એ બધાં પ્રલોભનો, મનોવિકારો અને પાપવાસનાઓનાં સ્વરૂપો છે. જે સજ્જતા, બળ અને હાસ્યરમ આ કાલ્પનિક સ્વરૂપો ઉપજાવતા ખંડા કર્યા છે એ ગાંધારના પશ્ચિમની અસર-વાળા શિશ્વીઓના કામ કરતાં પણ વધારે અસર-કારક અને જોરદાર છે. દેવો ઉત્સવ કરે છે એમનાં વાજાઓ, હર્ષનાદ અને જયજયકાર પણ આજેકુલ છે.

સાંચીમાં ત્રીજો દેખાવ પ્રથમ ઉપદેશનો જોવામાં આવે છે. બુદ્ધ ભગવાને ગયાજ્ઞમાં બુદ્ધત્વ મેળવ્યા પછી વિચાર કર્યો કે જે હડાં રહસ્ય અને તાર્કિક સત્ય હું સમજ્યો છું તેની વાતો બધાને કહેવાયી નહીં કાળકોષ અને કોમંટ મહેન-ત જ થવાની. આ જાણી જાણા ધન્ન અને બીજા દેવો એમને વિનંતિ કરવા આવ્યા. દેવોએ કહ્યું : “ આખી મનુષ્યજાત પીડાઇ રહી છે, આપ પ્રેમ લાવી, કષ્ટો છરી નિર્વાણનો માર્ગ નહિ બતાવો તો એમનો નાશ થશે. ” પશ્ચિમ દારની એક બાજુએ આ દેવોની વિનંતિનો એક દેખાવ છે; જાણા, ધન્ન, ચાર લોકપાળ અને સ્વર્ગના દારપાળો હાથ જોડીને ઉભા છે. વડનું ઝાડ અને આસન વચમાં છે. દેવોએ બુદ્ધને ધર્મેપદેશ કરવા એટલે “ ધર્મચક્ર પરિવર્તન. ” કરવા આજ્ઞા કરી : હજી પણ તિમેટ અને અન્ય સ્થળનાં બુદ્ધમંદિરોમાં આપણાં મંદિરોમાં જેમ દર્શન કરવા ગએલાં ગાણુઓ ધંટ વગાડે છે, તેમ દરેક મંદિરમાં ચક્ર હોય છે તે ફેરવે છે, અને આ ચક્ર જેમ વધારે ફેરવે તેમ પુણ્ય મનાય છે. સાપ જઈ આવા લીસોટા રહ્યા છે.

આ સાંચીનાં પુતળોમાં કોઇ સ્થળે દેવોમાં વિ-
ભક્ષ નથી. પણ બહા અને ઉદ્ધ એ બે વારે ધરીએ
નેવામાં આવે છે એ બાબત ખાસ લક્ષ્ય જેવાય
એવું છે.

નિર્વાણ: બુદ્ધનું મૃત્યુ-૮૦ વર્ષે બુદ્ધ ભગવાન
નિર્વાણ પામ્યા. પાવાયી એ કુશનગર (કાશીયા) ના
જતા હતા. જ્યારે એમને લાગ્યું કે મૃત્યુ નજીક
છે ત્યારે કુશનગરની પાસેની એક કુંજમાં એમણે
પડાય નાંખ્યો. જે સાક્ષદૃશીની નીચે એમણે પડાંગ
ખીંછાવરાગ્યો. ઉત્તર દિશાએ માથું કર્યું અને જમણે
પડાંગે સિંહની માફક પગ પર પગ નાંખી એ સ્તંભ
એમની છેલ્લી ધરીઓ પોતાના પ્રિય શિષ્ય આનંદ-
ને સલાહ આપવામાં ને સૂચના કરવામાં ગઇ. તે
વખતે ખીજ સાધુઓ પણ ત્યાં રોળું વળીને ઉભા
હતા. સર્વને ભગવાને સંપના નિધનો પાળવાનો બોધ
કર્યો. એટલામાં એક બટકતો અતીત દિક્ષા
લેવા આવ્યો અને પ્રભુએ દિક્ષા આપી. એમને હાથે
આ મુલક ઉછેરો દિક્ષા પાગ્યો. પછી ભગવાને પૂછ્યું,
“ હવે કોઇને કંઈ પૂછવું છે કે ? બુદ્ધધર્મ કે
સંધિ વગેરે કોઇને કંઈ શંકા છે ? ” કોઇને હવે
કંઈ શંકા નહોતી. પછી ભગવાને સૈને ઉછેરા
નમસ્કાર કર્યા અને કથું કે પદાર્થ માત્ર વિચારી છે
તેથી નિર્વાણ મેળવવા માટે ઉચમ કરજો.

આ મહાનિર્વાણનો દેખાવ દરવાજા પર કોત-
રલો છે. બુદ્ધને સ્થળે અહીં સ્વપ્ન છે કે પૂર્વ જન્મ-
નાં સાત બુદ્ધોનાં જુદાં દૃશ્ય છે. પાસે ઉભા
ઉભા મનુષ્યો અને દેવોની ભક્તમંડળી ઉત્સવ કરે છે.

રામગ્રામના સ્તૂપનાં દર્શન કરવા અશોક
રાજાની સ્વારી:-બુદ્ધનાં અસ્થિ આડે ભાગમાં વહેં-
ચાયાં. ૭ ભાગ અશોકે લીધા અને ચોરાસી હજાર સ્તૂપો
ખોદી એમાં એને વહેંચી દીધાં. નાગ લોકના નેપાળ
રાજ્યના રામગ્રામ ગમેલાં અસ્થિ એ મેળવી ન
શક્યા. આ સ્થળે અશોક મહારાજ સ્થંભો બેસીને

રામગ્રામ આવે છે. સ્તૂપ ઉપર અપ્સરાઓ પુલ
ચઢાવે છે. રાજા સાથે હાથી, ઘોડા, પ્રાવહન-વગેરે
ચતુરંગી સેના છે. ડાબી બાજુએ મનુષ્ય રૂપે નામ
અને નામણીઓ પૂજા કરી રહ્યાં છે. કેટલાંક કમળ-
વાળા સરોવરમાંથી પૂજા કરવા આવી રહ્યાં છે. બા-
જુપર કમળનું સરોવર છે. એમાં હાથી માવત સાથે
ઉભો છે. પાછળ એક સ્ત્રી છે. એ ખીજ બીને
તળાવમાંથી હાથી પર લઇ લે છે. માવત કોઇ પુષ્પને
બચાવી સુંઠ ઉપરથી હાથ પર લે છે. આ થિરો,
બહુ જ સુંદર છે પણ કયા વિષયનું સૂચન છે એ
સમજાય પડતી નથી.

આવાં ચિત્રોનાં શહેરના કોટ, કિલ્લા, ધુરળો અને
કમાનોવાળાં અને ઝરખાવાળાં ઉત્તમ કારીગરીવાળાં
મકાનો એ સમયના સ્થાપત્યનો ખ્યાલ આપે છે. સાંચી
પહેલાં આવાં મકાનો બહુધા લોકડાનાં જ થતાં
એટલે હાલ એનાં નામનિશાન રહ્યાં નથી.

છટોત જાતક:-બોધિસત્વ એક જન્મમાં હાથી
હતા. તે હાથીઓના એક રોળાના રાજા થવા-એમને
૭ દંતુશળ હતા-કિમાલવના છટોત સરોવરમાં એક
વડના ઝાડ નીચે સુલ્લા મુલકા અને મહાશુલ ના-
મની બે વડુઓ સાથે રહેતા. બે શોક્યોને લટવાડ
યઇ. સુલ્લા મુલકા દેવની મારી મોષે ભરી બનારસના
રાજાની રાણી થવા પ્રાર્થના કરતી કરતી ગરી ગઇ.
અન્ય જન્મે એ બનારસી રાણી થઇ અને પછી એણે
પોતાના શિકારીઓના સરદાર સોનુતરને દૂર આ-
વેલા છટોત સરોવરના ૭ દંતુશળવાળા હાથીઓના
રાજાને મારી નાંખવા મોકલ્યો. સોનુતરે ઝાડ પર
ચઢી બાજુ મારવા માંડ્યું-હાથી સમજ્યો. “ શાંતિ-
મય અસહકાર ” નું પૂણ્ય વિચારી એણે ખીજ
હાથીઓને ખજર નદિ આપી. ઉભે ઉભે
૭ દંત વહેરી લેવા દીધા. સોનુતર નિશાનીમાં
૭ દંત લઈ રાણી પાસે ઇનામ લેવા ગયો. રાણીને
હવે તીવ પશ્ચાતાપ શરૂ થયો. અને પશ્ચાતાપની
મારી એ બનારસી રાણી “ હાયહાય ” કરતી

મૃત્યુ પામી. ફરી જન્મે એ પાછી સ્ત્રી થઇ અને હાથી બુદ્ધ થયા. પશ્ચાતાપના અમિથી બળતી બળતી એ સ્ત્રી એક સમયને વિષે બુદ્ધ ભગવાનના કોઇ એક વિહારમાં જઇ રહી. ત્યાં એણે દિક્ષા લીધી અને શાંતિને પામી.

કમળાનું તળાવ, હાથીનાં ઝુંડ. હાથીઓના રાજ, છ હાંત વાળા હાથી ઉપર ખીજા અનુચર હાથીઓ અમર દોલે છે, છત્ર ધરે છે. એ દેખાવ અનહદ આનંદ આપનારો છે. હાથી એ સિંહના ક્ષાત્રયુગનું ભવ્ય સ્થાન હતું. મોટર અને રેલવે આગળ એ હાથીઓ ગયા અને એની સાથે વીરતા, ક્ષાત્રતેજ, ધન, વૈભવ એનો પણ નાશ થયો છે. સાંચી અને અન્યથળના શિશુઓ કે ચિત્રકારો હાથીઓ દોરવામાં જે કુશળતા ધરાવે છે તે વિરલ છે.

યુદ્ધનાં અસ્થિતે માટે ધ્યેયલી લક્ષ્યઃ—સ્મૃત્તાનમાંથી જ કુશનગરનાં મહોલો, બુદ્ધ ભગવાનનાં અસ્થિ લઇ ગયા. પણ સાત ખીજા દહદારોએ એ અસ્થિ માગ્યાં. મગધનો રાજા અખતસહુ, વેશાસિના લીમ્બીઓ, કપિલવસ્તુના શાક્યો, આલકપ્પાના છુલી, રામચામના કાલીઆ, વેધદીપનો આહાલ્ય અને પાવાના મહોલો. કુશનગરના મહોએ, આ અસ્થિ આપવાની ના પાડી એટલે આ માટે દહદારો પોતપોતાનાં ઘરકરો લઇને કુશનગરને ઘેરો ઘાલવા આગ્યા. જે બુદ્ધભગવાને અહિંસા અને શાંતિનો ખોધ કર્યો તેમની ચિંતા તો હજી ઉન્હી હતી તેવામાં જ એમનાં જ અસ્થિ માટે ઘોર સંગ્રામની તૈયારીઓ થઈ રહી. સુભાએ દ્રોણ નામનો એક આહાલ્ય વચમાં પડ્યો અને સમ્પ્રધાન થયું. અસ્થિના આક્રમણ પાડનામાં આવ્યા. એની સૌની મરણ પ્રમાણે વાવરયા થઇ અને એક વાસણ જેમાં મદલનેકોએ મૂળ અસ્થિ ભરી હતાં તે દ્રોણને બક્ષિસ મળ્યું.

દરવાજા ઉપર આ દેખાવમાં કુશીનાશનો ઘેરો ચાલે છે. હાથી, રથ, યોડેરવાર તે પાવદળની

ચતુરંગી સેના નજરે પડે છે. જીતેલા રાજાઓ ચા-જીતેલાઓ અસ્થિની પેટીઓ છત્ર ઓરાડી લઇ જાય છે, ધનુષ્યબાણ ચાલી રહ્યાં છે, હીલચાલ, ધમાધમી, છુરસો, મારામારી ચાલે છે. દેખાવ રણુ કરવા પાત્રો તથા દક્ષીણીકા લઇને ૭૦ એક મૂર્તિઓ છે, પણ દરેક જીવતી હોય એવી લાગે છે. વાજાં, ધન્યઓ, વાવડા, ચમર, છત્ર વગેરે સાજા વ્યવસ્થાબરો છે.

ધર્મચક્ર પરિવર્તનઃ—અનારસ પાસે હરિણ વનમાં ભગવાન બુદ્ધે પ્રથમ ઉપદેશ કર્યો. કેતરણીમાં કેટલાક દેખાવો આને લગતા છે. એમાં રત્ન-ચક્ર અને પાસે ઉમેલા ત્રીતાજનોનાં ચાર ટોળાં છે. નીચે એ રથને જે હરિણ દાવ કરેવાતું તે દર્શાવવા એક હરણુ પણ કેતરણું છે અને ચક્ર પાસે વાદ-જમાંથી દેવો પુષ્પપટ્ટિ ઢરે છે. ટોળાંમાં ચારે જ ગાયો અશોક રાજા અને તેની ગાને રાણીઓ છે. અશોક યાત્રાએ જતો એ સચવવા આ ચિત્રો દર્શાવે છે. અન્ય રથને અશોક, રાણીઓ અને દરબારીઓ છે. બુદ્ધ ગયાની યાત્રાએ અશોક ગયા છે એ દેખાવ પણ મોટેલો છે. બુદ્ધધર્મમાં દિક્ષા લઇ પ્રથમ કામ અશોકે બોધિવૃક્ષ પાસે એક મંદિર બાંધવાનું કર્યું હતું. પગ્નુ હાલનું ગયાજનું હાલનું મંદિર છે તે તો કુશનરાજા હવિષ્કનું ઇસ્તી, ખીજા કે ત્રીજા સદીમાં બાંધેલું છે.

બોધિસત્તવનાં વાળની પૂજાઃ—સિદ્ધાર્થ ધર હોડીને નીકળ્યા. અનોખા નદીને સામે તીરે પહોંચ્યા પછી એમણે પોતાનાં ધરેણાં ચતવ જાંને આપ્યાં, અને તત્તવારથી પોતાના માથા ઉપરના વાળના ગુચ્છ, કાપી મુગટ સાથે વાદળ તરફ ફેંક્યા. બુદ્ધ ભકતોએ આ પ્રસંગ મહાન ગણ્યો છે. યુવરાજે ગૃહત્યાગ કર્યો, વસ્ત્રાલંકાર ત્યજ્યાં અને સુવાસિત તથા સુ-શોભિત વાળનાં ઝુલ્ફાં કાપી નાંખ્યાં એ ઉચ્ચ વિરાગ વગર બનતું નથી. જનકત્યાજીને માટે આ ત્યાગ કેવો મહિમાવાન હતો તે દર્શાવવા કથામાં કર્યું છે કે વાળ વાદળ તરફ ફેંકતાં સિદ્ધાર્થ બોલ્યા, કે

“હું જો બુદ્ધ થવાનો હોઈ તો વાળ ઉપર જ રહેજો અને નહિ તો નીચે પડજો.” વાળ જમીન પર નહિ પડનાં આકાશ માર્ગે જ ગયા, અને દેવોએ એને સુવર્ણચાળમાં ઝીલી લીધા. ત્યાંથી દેવો ત્રયસ્ત્રિંશ એટલે તેનીસ દેવતા ન્યાં રહે છે તે સ્વર્ગમાં લઇ ગયા, અને દેવોએ એને નિત્ય પૂજન માટે પદ્મરાવ્યાં દક્ષિણ દરવાજાના ડાબા ધાંતલાની અંદરની ખાલુએ આ દેખાવ છે. સ્વર્ગનું મંદિર, ધન્યો, લગોડીઓ મારીને એટલા ચાર દેવોના બરડા, એક દેવનું દુડીવાળું પેટ, અને બીજા દેવોનાં ઝાંખાં સ્વરૂપો મનુષ્યરૂપિત સ્વર્ગનો સારો ખ્યાલ આપે છે. ડાબા ધાંતલાની બહારની ખાલુએ બરાબર આની સામે જો ચાલતા, થોડા પર અને હાથી પર બેસીને આ વાળનાં દર્શન કરવા જતા દેવો બતાવ્યા છે. હાથી પર ઈંદ્ર અને ધત્તુ કરીને એની બે રાણીઓ છે. કૌતરણીની સફાઈ અને કૌમળતા બહુ સુંદર છે. લેખમાં બાહ્ય લિપિમાં લખેલું છે કે:—
“વિદિશા કહિ હંતકારે દિ રૂપ કામ કતમ.” વિદિશાના હાથીદાંત કૌતરનારાઓએ આ કૌતરક્રમ કર્યું છે, એમ જાણવા પછી આ સફાઈ અને સૌંદર્યથી નવાઈ નથી થતી.

ઉપરનું વર્ણન બહુધા દક્ષિણ દરવાજાનું કર્યું હવે ઉપર દરવાજે ભુવો.

ઉપરનું તોરણ: પૂર્વજન્મના સાત જુદો, પાંચ સ્તંભ અને બે આસન સહિત વક્ષો, સીપુરૂપે પૂજન કરે છે અને ગાંધર્વો ઉડી રહ્યા છે.

વચ્ચું તોરણ: એ જ સાત જુદોના બીજો દેખાવ—નીચેનું તોરણ, જમણા છેડા. આવેશુમા જ્યતક: બોધિસત્વ એક જન્મે ત્રપિ હતા—એમની સાથે એક હરિણી પ્રેમમાં પડી. હરિણીને ઇસિંગ (રૂપ્યશ્રંગ) અથવા એકશ્રંગ નામના એક શિંગડાવાળો યુવ થયો. સમય જતાં એકશ્રંગ પેતાના પિતાના જેવો ત્રપિ થયો, અને તપોબળ વડે દેવોના ગમ શાકને ધૂળવવા લાગ્યો. ઇંદ્રે ત્રપિને લલચાવવા આલંબુસા નામની અપ્સરા મોકલી. અપ્સરા જીતી ત્રણ વર્ષે એની ઝોળખાણ થતાં એકશ્રંગે એને ક્ષમા આપી અને સ્વર્ગમાં મોકલી દીધી. ચિત્રની જમણી ખાલુએ કમળમાંથી નીકળતું કોઈ શીંગડાવાળું બાળક આપણે જોઈએ છીએ. હરિણી પાછળ ઉભી છે. ચિત્રની વચમાં વૃદ્ધ પિતા હવે ભુવાનીમાં આવેલા યુવને સુંદર સ્ત્રીઓથી ચેતતા રહેવા સમજાવે છે. સીનેમામાં જે વાર્તા સમજાવવાની હોય છે તેનો જેમ દેખાવ બતાવાય છે તેમ અહીં પણ સુંદર સ્ત્રીઓથી ચેતવાનું સમજાવવામાં હાવભાવ કરતી, નર્તકીઓ જ બતાવી છે.

ત્રીશેના તોરણના ગમ્ય ભાગમાં વેસ્માન્તર જ્યતકની કથા (સીનેમા સીરીઅય જેવી) કાતરી છે. આગલાના પહેલા જન્મે બોધિસત્વ યુવરાજ વેસ્માન્તર હતા. દાનની મંપૂર્ણતાને એમણે એ જન્મે અનુભવ કરેલો. પોતાની પાસેની બધી ચીજો એમણે એક પછી એક આપી દીધી. ધન, શ્વેન હરિત, રથ, અગ્નિ, બાળકો અને છેવટે સ્ત્રી.

(અપૂર્ણ)

ગળેન્દ્રમોક્ષ

‘ ઇશ્વર આપણો પરમ પિતા છે ’ એમ તો સૌ કોઈ માને છે, પણ આપણે સૌ ભાઈ ભાઈ છીએ એ વાતનો વિશ્વાસ સૌને નથી હોતો. સત્યાગ્રહી ‘ યસુર્ધવ કુન્દુવક્ષ્મ ’ ના નિયમનું પાલન કરનાર હોય છે, તેથી તેને કોઈ યત્ન નથી હોતો. એનો અર્થ એ નથી કે કોઈ એની પ્રત્યે શત્રુતા નથી રાખતું. એના યત્ન ધણી હોઈ શકે છે. ધર્મ અનુસાર ચાલનાર દરેક માણસ અધર્મથી ચાલનાર માણસના માર્ગમાં વિદ્યારૂપ યદ્દ પડતો જણાય છે. છતાં સત્યાગ્રહી પોતાના મનમાં કોઈને વિશે પ્રેમસિવાય બીજો ભાવ નથી રાખતો. જ્યારે તે પોતાના ભાઈને કુવાસનાને વશ થયેલો જુએ છે ત્યારે સત્યાગ્રહી તેનો પ્રેમથી વિરોધ જરૂર કરે છે. પ્રેમ વખત આવ્યે કઠોર યદ્દ શકે છે. પ્રેમમાં દુર્બળતાની કે મોહની શૂદ્ધતા નથી હોતી. પણ સત્યાગ્રહી વિરોધ કરતો છતાં પણ પોતાના ભાઈનું હિત જ ઈચ્છે છે; અને એનો વિરોધ તો પોતે કષ્ટ સહન કરીને જ વ્યક્ત કરે છે. પ્રેમમૂલક વિરોધ હમેશાં સફળ જ થાય છે. હા, જરા વાર ભલે લાગે, પરન્તુ વિજય તો તેનો જ છે. અને સાચું જોઈએ તો પ્રતિપક્ષનો પણ વિજય છે. એ બિચારો જે કુવાસનાથી ઘેરાયેલો છે તેમાંથી છૂટી ગયો-તેમાંથી પોતાના આત્માને ફરી ફરી શર્યો. આ પણ એક અસાધારણ જીવ છે. સત્યાગ્રહનું યુદ્ધ ધર્મયુદ્ધ હોય છે, તેથી તેનું પરિણામ સર્વ કુલ્ય જ હોય છે. જ્યારે બે માણસ પરસ્પર વિરોધી સ્વાર્થને વશ થઈને લડે છે ત્યારે એકની જીત અને બીજીની હાર થાય છે, અને ઇશ્વર

તદરથ રહીને જુએ છે અને કર્મનો નિયમ નીવેડો આણે છે. પણ જ્યારે એક પક્ષ સ્વાર્થને છાડીને ધર્મનો આધાર લે છે ત્યારે પરમાત્મા પોતે એનો પક્ષ કરે છે, કારણ પરમાત્મા હમેશાં સત્યનો પક્ષ પાતી હોય છે. કંઈ વસ્તુ છે સ્વાર્થ છાડીને ધર્મનું પાલન કરવાની. ધર્મનિષ્ઠ મનુષ્યની કસોટી પણ ઇશ્વર કંઈ ઘોડી નથી કરતો. ધર્મનિષ્ઠ તેમજ તેનો વિરોધ કરનાર બંનેનું હિત કરતું એ ઇશ્વરની નીતિ છે, તેથી ધર્મસંઘર્ષનો કાળ પણ બહુ લાંબો હોય છે. ધર્મનિષ્ઠ પક્ષ નિષ્પાપ યદ્દ જય ત્યારે જ તેને સફળતા મળે છે. અને સફળતાનો મુખ્ય ભાગ તો એ છે કે વિરોધીઓનો વિરોધ શથી જઈને બંને ફરી પહેલાંના જેવા એકબાજુ ભાઈભાઈ બની જાય છે. આજ સિદ્ધાન્ત પુરાણોમાં ‘ ગળેન્દ્રમોક્ષ ’ ની કથામાં બતાવવામાં આવ્યો છે.

ઈન્દ્રના દરબારમાં હાહા અને હૂહ નામના બે ગવૈયા ભાઈઓ હતા. તેમનાં હૃદયમાં મતસરે પ્રવેશ નહોતો કર્યો ત્યાં સુધી તેઓ હળીમળીને રહેતા હતા. પણ એમના દુર્ભાગ્યે એમનાં અન્તરમાં સ્પર્ધા વધી પડી. બંનેના મનમાં એવો ભાર ઉત્પન્ન થયો, કે ‘ હું શ્રેષ્ઠ છું અને મને શ્રેષ્ઠ સ્થાન મળવું જોઈએ. ’ ઇન્દ્રે પણ તેમને સમજાવીને કહ્યું, “ ઇશ્વરને ઘેર સૌ સરળા છે. હું તો તમારા બેમાં કશો ભેદ જોઈ શકતો નથી. ” છતાં પેલા ગવૈયાઓને સતોષ ન થયો. આખરે ઇન્દ્રે તેમને દેવક ઋષિની પાસે મોકલી દીધા. દેવક મહારાજાની હતા, વિદ્યાવદર્શી હતા. પણ

પૂર્ણાની ધાતુ ખડું ખડું મૌની જ હોય છે. ઋષિનું મૌન
નેષને ઇર્ષા અને મત્સરથી ભરેલા બને મૈયાઓ
કહેવા લાગ્યા, “સાવ ગમાર છે. કશું સમજતો
નથી.” મુનિએ મૌન મૂકીને દયાભાવથી કહ્યું,
“કેવા મૂરખ છો ! સ્પર્ધા અને અસૂચાથી તમારાં
એર્ગ સડી ગયાં છે. તમારા ભાગ્યમાં શું ભર્યું છે
તે તમે નથી જાણતા. જાણતા હોત તો આવડે
મત્સર ન રાખત. પરમાત્માએ હરેક માણસનું ભવિષ્ય
તેનાથી છૂપું રાખ્યું છે. છતાં કર્મોના સિદ્ધાન્ત-સમ-
જવાનને ખાતર જરા કઠોર યદને હું તમારું ભવિષ્ય
જેટલું ભાળી શકું છું તેટલું તમને સૂચાવી દઉં છું.
ભાઈઓ યદને પણ તમે એકબીજાનો મત્સર કરો
છો, એનું પરિણામ એ આવવાનું છે કે તમે સ્વર્ગ-
માંથી નીચે પડશો અને ત્રિફેદ પર્વતની પાસે પશુ-
ચોનિમાં જન્મ લેશો. એક યશે જન્મક્રોધે દાથી અને
બીજો યશે સરાવરમાં રહેનારો મગર. અને ત્યાં
તમે તમારા વેરને પશુભાવે પોષશો-ભાઈ ભાઈ
મંદીને શત્રુ બની જશો.”

બસ, બનેનો મદ ઉતરી ગયો. બનેને ક્ષણિક
પશ્ચાતાપ થયો. બને ઋષિને પગે પડ્યા અને
આજીજી કરવા લાગ્યા કે “આપ અમારા પર કંઈ દયા
નહિ કરો ?” ઋષિએ કહ્યું, ‘કર્મોનો નિયમ અટલ
છે. એમાં કોઈની દયા કામ આવતી નથી. પણ
સાથે સાથે કર્મોનો નિયમ કટ્યાણુમય પણ છે.
તે જેટલો કઠોર તેટલો જ દયામય પણ છે. કર્મનું
ફળ દંડરૂપ નથી, પણ બગડેલાને સુધારવાનું બળ
એનામાં છે. તમારા બેમાંથી એકના હૃદયમાં પશ્ચા-
તાપ જન્મત રહેશે અને તે ધર્મને માર્ગે ચાલશે.
આસ્તીની વેળાએ તેને ઈશ્વરનું સ્મરણ યશે. બીજાના
હૃદયમાં મત્સરનો અગ્નિ લગ્નગાટ બળી રહ્યો છે તે
નીચે ને નીચે જ પડતો જશે. છતાં એનો પણ
ઉદાર થશે. પોતાના ભાઈનો વિરોધ કરતાં કરતાં
તેનું હૃદયમાં ભાઈની શ્રદ્ધાનો સંચાર થશે. તેનામાં
પણ આસ્તિકતા આવી જશે, અને આસ્તિકતાને બળે
તેનો પણ ઉદાર થઈ જશે.”

ભવિષ્યનો આટલો પડો બોલીને મુનિરાજ
મૌનમાં ડૂબી ગયા, અને હાડા તથા હૃદ્ય કર્મવશાત
સ્વર્ગમાંથી નીચે પડી ગયા. એક યશે રાજનો દાથી,
અને બીજો સરાવરનો મોટો મગર. બને પોતાના
પૂર્વજન્મને ભૂલી ગયા, પોતાનું ભાંડુપણું વિસરી
ગયા. મગર દાથીને ખાવા ઇચ્છતો હતો અને દાથી
મગરથી ડરતો હતો. દાથી પોતાના પશુજીવન અનુ-
સાર વિશ્વાસમાં ચક્ર્યૂર હતો. શત્રુ ક્યાં છે અને
શત્રુનું બળ ક્યાં રહેલું છે એ વાત વિશ્વાસના નિશામાં
તે ભૂલી ગયો અને રૂપવતી હાથણીઓની સાથે સરા-
વરમાં પડ્યો. ગ્રાહને તો જોઈનું મળી ગયું. તેણે
ગજરાજનો પગ પકડી લીધો. ગજે છૂટી જવાને
મણે પ્રયત્ન કર્યો. તે રોઈ રોઈને ચીસો પાડવા
લાગ્યો. હાથણીઓ પણ ચીસો પાડવા લાગી. પણ
પાણીમાં દાથીનું બળ કેટલું સાથે ? દાથી જમીન
તરફ દોડવા લાગ્યો અને ગ્રાહ પાણી તરફ ચાલવા
લાગ્યો-ગજો દ્વાકર્ષતે તોરં ગ્રાહદ્વાકર્ષતે જાલમ્ ।
સદીઓ સુધી (દિવ્યધર્પસદહસકમ્) બેનું યુદ્ધ
ચાલ્યું. અન્તે અવ્યક્તમૂર્તિ ગ્રાહે એ વિદ્યાળ ગજને બચ-
વાનો આશો પંકજનંભમાં ક્રોધમાં બેચી લીધો. હવે
ગજને બચવાનો કોઈ આશો રહ્યો નહિ. હવે એકહૃદયરૂપ
પરમાત્મા જ મચારી શકે એમ છે એનું જ્ઞાન ગજને
થયું. ગજરાજ ન નો શાસ્ત્ર ભણ્યો હતો કે ન નો વેદ-
વિદ્ હતો. પણ ઉચ્ચ કુળમાં જન્મેલો હોવાથી તે નારા-
યણપ્રભુનું હતો. તેણે નારાયણનું ધ્યાન ધર્યું :

અનાથયાય દેવાય નિઃસ્પૃહાય નમો નમઃ ।
નમો જગમ્પ્રતિષ્ઠાય મોહિન્દાય નમો નમઃ ।
ચિત્તવેશ્વરાય દેવાય શિયાય હરયે નમઃ ॥

નારાયણાય પરલોકપરાયણાય.....

કાલાય લોકૈકનાથાય ।

દિતાતમકાય આર્તિચિનાશનાય નમસ્કરોમિ ।

અણ્યુતં આત્મવન્તં મમું પ્રપચે ।

સનાતનં લોકગુરું નમામિ ॥

શરણ્યં શરણાર્તાનાં પ્રપથે મક્કયત્સલમ્ ।
પ્રપથે મુક્તસંગાનાં યતોનાં પરમાં ગતિમ્ ॥

પ્રકાય લોકનાયાય પરતઃ પરમાત્મને ।
નમઃ સદ્ગુણશિરસે અનન્તાય નમો નમઃ ॥

ધ્યાન પૂરું થતા જ આત્મશક્તિનો આવિષ્કાર થયો; હૃદયમાં શ્રદ્ધાનું પૂર ચડ્યું.

તાયદ્ભવતિ મે દુઃખં ચિન્તાસંસારસાગરે ।
યાવત્કમલપત્રાક્ષે ન સ્મરામિ જનાર્ધનમ્ ॥

ઈશ્વર કમલપત્રાક્ષ છે; તેની દૃષ્ટિ કમળની જેમ અનાસકત રહે છે. ગજરાજ પાણીમાં પૂરેપૂરા ડૂબી ગયો હતો. આસ લેવાની શુંદેનો અગ્રભાગ પાણી પર રહ્યો હતો. તેનાથી એક કમળ લઇને ગજેન્દ્રે ભક્તિભાવે ઈશ્વરને અર્પણ કર્યું. કમળ તો અનાસ-કિતનું પ્રતીક (symbol) છે. કીચડમાં તેનો જન્મ છે; પાણીમાં તેનો નિવાસ છે; છતાં તે અલગ્નત શુદ્ધ, પવિત્ર રહે છે. પાણીમાં રહીને પાણીથી અલિપ્ત રહે છે. અને પ્રકાશમાન પ્રતાપશાળી સૂર્યનું ધ્યાન ધરે છે. કમળની વૃત્તિ ધારણ કરીને ગજરાજે કમળ અર્પણ

કરી દીધું; એટલે ભગવાનને ધાનું પડ્યું. પરમાત્માએ બંનેને કીચડની બહાર ખેંચી લીધા.

પૃથ્વી પર આવતાં જ ગ્રાહની શક્તિ અને તેની દુર્બુદ્ધિ દર યથ ગણ. સ્વાર્થ છૂટી જવાથી તેને પણ પશ્ચાતાપ થયો અપ્રમેય પરમાત્માએ બંનેનો હૃદય કપો. ભગવદ્દર્શન થયા પછી કોની દુર્ગતિ થઈ છે ? બંનેનાં હૃદય પવિત્ર થઈ ગયાં. એક જ પરમપિતાના અમે પુત્ર છીએ; ભાઈ ભાઈ છીએ; સમસમાન છીએ; એક જ છીએ.

ઈદયસ્ય ધર્મમૂલો વેદસ્કન્ધઃ પુરાણશાસ્ત્રાદયઃ
પ્રત્યુક્તસુમો મોક્ષમૂલો મધુસુદનપાદપો જયતિ*

મહાભારતકાર લખે છે: ગજેન્દ્રમેશની આ કયા માંભળવાથી દુષ્ટ સ્વપ્નનો નાશ થાય છે. કેમ ન થાય ? ઈશ્વર ભક્ત બૂરા બંનેનો કલ્યાણકર્તા છે. બંને પોતપોતાની રીતે તેની ચરણપૂજા કરે છે. સુરાસુરેરંચિતપાદપદ્મં સનાતનં પદ્મુર્ધનમામિ.

દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ કાલેસકર.

* ધર્મ એવું ક્રેદ મૂળ છે, આધ્યાત્મિક જ્ઞાન એવું થડ છે, ગ્રાસીન ઇતિહાસ એની સાખા યે, સ્વાર્થ-ત્યાગ એવું પુષ્પ છે, અને સ્વતન્ત્રતા એવું ફળ છે, એવા પરમાત્માથી કલ્પવૃક્ષનો સદા જ્ય જ છે.

- પુસ્તકપરિચય

સાહિત્ય પ્રવેશિકા—લખનાર દિગ્મતલાલ ગણેશજી અંગરિયા. એમ. એ. એસ એસ. બી. મુખ્ય એન્ટસ: મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, કાલ્યાદેવી, મુંબઈ. પૃ. ૨૫૧ કિંમત રૂ. સવા એ.

ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના ઇતિહાસનાં મૂળી સ્તંભ એવા પુસ્તકો Classical Poets of Gujarat અને Milestones in Gujarati Literature એ બે હતાં. તેમાંથી પહેલાનો અનુવાદ થયો છે અને બીજાનો અનુવાદ બહાર પડવાનું સંભવાય છે. પણ આ બન્ને પુસ્તકો, તેમનાં નામો શૂન્ય છે તેમ સંબંધ ઇતિહાસનાં નથી. એવા ઇતિહાસમાં પ્રવેશ કરાવવાનો પ્રયત્ન કાવ્ય માધુર્ય, સંમીતમંજરી, ‘પદ્યસંગ્રહ’ વગેરેમાં જૂનાં અને નવાં કાવ્યોના સંગ્રહકર્તા શ્રી હિમનનાથ ગણેશજી અંગરિયા કરે એ ઉચિત છે.

આ પુસ્તકમાં સાહિત્યના ઇતિહાસને નરસિંહ-યુગ, નાકરયુગ, પ્રેમાનંદયુગ, મંદયુગ, નર્મદ-દક્ષપત્રયુગ અને જાગૃતિયુગમાં વહેંચી નાંખ્યો છે અને દરેક પાસેથી સખાલંક, નાટક, માયિક, ભાષાન્તર, દાસ્ય વગેરે વિષયોનું સ્વતંત્ર પ્રકરણોમાં નિર્ણય કરેલું છે.

શ્રી કેશવલાલ મુનવા બીજી સાહિત્ય પરિષદના વ્યાખ્યાન પછી નરસિંહ મહેતા પદેમાં ગુજરાતી ભાષા બોલાતી હતી અને તે કાલનું સાહિત્ય પણ મળી આવે છે એ દર્શકન દ્વારા જાહેર કરવાની

જરૂર નથી. તેમ જનાં સાહિત્યનો ઇતિહાસ નરસિંહ મહેતાથી શરૂ કરવાનું કારણ આ વિદ્યાનું લેખક એવું આપે છે, કે ‘ગુજરાતનાં હરણ ઉપર જે ભાષા નરસિંહ મહેતા પાડી છે તે એવી તો મુદ્દ અને ઉડી છે, કે ગુજરાતના હરણરાજ્યમાંથી તે ‘હટી પણ પદમટ થાય એવું બનવાનું નથી.’ પણ ઇતિહાસ એ નિષ્કુર ગણના કાલના સામાન્યનો પ્રદેશ છે તેમાં સમગ્ર પ્રભુએ નક્કી કરેલો ગુણોપનો કમ કામ આવતો નથી. એટલું જ નહિ પણ ઇતિહાસ-દષ્ટિએ નરસિંહ પદેનો ન રહે તો તેથી એ ભક્ત-કવિ દાસ જે રથાન અને માન ભોમવે છે તેને જરા પણ કાનિ પડે એ એવો અર્થશો અમને તો થતો નથી. પણ આ સાથે અમે એ કથુષ્ક કરીએ છીએ કે નરસિંહ પદેલાના ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ આપણે દાસ અતિથય દુર્ધટ છે અને એવી રિયનિમાં એ સમયના ઇતિહાસ વિશે વર્ણુ દેકું દિગ્દર્શન કરી, આકાસ વસ્તુ મળી આવે ત્યાંથી ચાકસ ઇતિહાસ શરૂ કરવાનો પ્રયત્નકારને દક્ષ છે.

આવી રીતે ન્યારે ઇતિહાસનો પ્રયાત્નકાર પસંદ કરવામાં લેખક અમુક વરસ છોડી દીધો છે, ત્યારે બીજી તરફ આધુનિક કાલ તરફ વિષય સંજ્ઞા-વચમાં વધારે સખાલી દીધો છે એમ અમારું માનવું છે. ઇતિહાસકાર દેક પોતાના જમાના સુધી ઇતિ-હાસની મર્યાદા ધર્તુ કરીને સંજ્ઞાવનો નથી. આ સિદ્ધાંતમાં એ સ્પષ્ટ છે, કે પોતાની સમસાલીન બાંધિઓ તરફનો આપણો અભિપ્રાય અનેક બંધન કારણોથી રંગાયેલો હોય છે અને તેથી નિષ્પક્ષપાત પરીક્ષા લગભગ અશક્ય બને છે; અને તેથી પણ

વધારે અમત્યનું એ છે, કે ખરે અભિપ્રાય બાંધવાને માટે અમુક કાલાન્તર આવશ્યક છે. આજ કારણથી સેન્ટિસમરી જેવા લેખક પશુ ઉવટનાં વીસેક વરસ ઇતિહાસમાં લેતો નથી અને તે પહેલાંના ૩૦-૪૦ વરસોની હકીકતનું ઉપસંહારમાં માત્ર દિગ્દર્શન કરે છે.* ૨. અંગરિઆએ આ મુશ્કેલીઓ ન ગણતાં કે ગર્ભ કાલના લેખકોને પશુ ઇતિહાસમાં મૂક્યા છે. પરિણામે, તેમને અનેક જગાએ પોતાનો અભિપ્રાય આપતાં સંકાય પામવો પડ્યો છે, ઘણી જગાએ ભવિષ્ય પર અભિપ્રાય બાંધવાનું છોડી દેવું પડ્યું છે, ઘણી જગાએ ઝોળ ઝોળ ભાષા વાપરવી પડી છે, અનેક જગાએ લેખકની અગત્યતા અને તેના વિષેના લખાણના પ્રમાણમાં વિષમતા આવી ગઈ છે અને પોતે પોતાના મિત્ર તરફ પક્ષપાતી થયાના આક્ષેપોને પાત્ર થયા છે. આ બાબત લાંબુ વિવેચન કરવાની અમને અગત્ય જણતી નથી, કારણ કે અમે પોતે તો આધુનિક સમયની અતિહાસિક ચર્ચાનો હજી સમય નથી થયો એમજ માનીએ છીએ.

વિષય નિરૂપણ એમણે અમ્મી રીતે કર્યું છે. પુસ્તક થાકે વિના વાંચી શકાય એવું એક સરખા વહનવાળું છે. પ્રવેશિકા છે એટલે અમે આથી વધારે લંબાણ કે ઊંડાણ માગતા નથી. દરેક દેવિનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો જતાવવા દુકા દાખલા આપ્યા હોત, તો અભ્યાસીને વધારે અતુરૂળ પડત અને તે પોતે અભિપ્રાય બાંધતાં પશુ શીખત.

કોઇ પણ ભાષાસાહિત્યનો પ્રથમ ઇતિહાસ લખવાનું કામ વિષ્ટ છે; અને એ કામ હાથમાં લઇ શી અંગરિઆએ ભવિષ્યના ઇતિહાસ લેખકનું કામ સહેવું કરી આપેલું છે. સાહિત્યનો અભ્યાસી તેને રસપૂર્વક વાંચશે એમ અમારું માનવું છે.

ન.

* The English Novel, Channels of English Literature.

રાષ્ટ્રગીત—સંગ્રહ કરનાર, શ્રી ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ મણિક. યુગધર્મ કાર્યાલય, અમદાવાદ. પૃ. ૨૬૧. મૂલ્ય બાર આના.

પુસ્તકની ત્રીજી આવૃત્તિ તેની લોકપ્રિયતા અને ઉપયોગિતા બતાવે છે. આ આવૃત્તિને પશુ વધારે ઉપયોગી બનાવવા તેમાં યોગ્ય સુધારાવધારા કરેલા છે. ગયાજની મહાસભાનાં હિન્દી ગીતો ઉમેર્યા છે, તથા કેટલાંક ગૂજરાતી ગીતો કદાહી તેમની જગાએ નવાં મૂક્યાં છે.

અપભ્રંશ ભાષાના દુહા તે આ આવૃત્તિની વિશિષ્ટતા છે. આ દુહાથી રાષ્ટ્રભાવના એ એક કેવળ અપ્રેક્ષ્ય શિક્ષણનું પરિણામ છે એ મતને સુધારવાનો વાંચનારને પ્રયત્ન મળે છે. શ્રી ન્હાનાલાલના ‘વીરની વિદાય’ કાવ્યની પેઠે આમાંના કેટલાંક દુહા સ્ત્રીઓની ઉક્તિ છે, એ જોતાં હાલ પોઆ ગણાતા ગુજરાતમાં ‘પંથુ’ પોતાના સ્વતંત્ર કાલમાં કેટલાં વીર્ય અને બહાદુરી હતાં તે સ્પષ્ટ સમજ થકાય છે. ગત આવૃત્તિઓ જેટલો જ આને પશુ આદર મળશે એમ અમે આશા રાખીએ છીએ.

સંવાદગુચ્છ, દ્વિતીય પુષ્પ—લેખક ગોવિંદ હ પટેલ. ધર્મેજ. પ્રકાશક બાલકૃષ્ણ કાળીદાસ ધોલ. પૃ. ૨૨૭. કિંમત ૧-૮-૦. કર્તાના કાર્યનિક સંવાદોનો આ બીજો ભાગ છે. તેમના પહેલા ભાગ માટે ભાષા અને શૈલિ સંબંધી જે વિરુદ્ધ દીક્ષા થયેલી હતી તેથી લેખક દુભાષા લાગે છે. એટલે અમે એ વિષે ઝાઝું કહેતા નથી. જો કે અમે ચોક્કસ માનીએ છીએ, કે સરલ અને લેહકામાં વપરાતા ઘણા શબ્દો એટલા અર્થવાહક છે, કે નાગરિકતા અને ગૌરવને હાનિ પહોંચ્યા સિવાય તેમને કાવ્યોમાં ઉપયોગ થઈ શકે, અને ભાષાના એ કાણુ સિવાય કોઈ પણ લખાણુ ઇષ્ટ અસર કરવામાં સક્ષમ થશે નહિ. આ લેખકને આ બાબત કહેવાની અમને ખાસ અગત્ય એટલા માટે લાગે છે, કે તેમનામાં સંસ્કારી વિચારો છે, પ્રસંગોની પસંદગી કરવાની

વિચક્ષણ દષ્ટિ છે અને સંવાદ લખવાની સ્વાભાવિક શક્તિ પણ છે. પણ એ સર્વ સંસ્કૃત શબ્દોના અતિ-પ્રયોગથી માત્ર દંકાય છે. પણ સમગ્ર જીવન અન્ય વાંચવા લાયક છે અને સર્વને અમે તે વાંચવાની ભક્ષામણ કરીએ છીએ. કેટલાએક સંસ્કૃત પ્રયોગો બાકરણ દર્શાવે ખોટા જણાય છે તે સુધારવાની અને સખ્દકાષ્ઠાં શબ્દાર્થ વધારે રજુત આપવાની જરૂર છે.

નવવહનર્થી.—લેખક નાગરદાસ ઇ. પટેલ. અષાઠ. પ. ૨૭૨. કિંમત રૂ. ૨-૮-૦. આ પુસ્તક અલ્પ-કાર સાહિત્યનું છે. તેમાં કુલ ૧૧૫ અલ્પ-કારો ભાગેલા છે અને અલ્પ-કારોના ને કેટલાએક ચેટાવિભાગો કરેલા છે તે ને-લમેરીએ તે સંખ્યા તેથી પણ વધી નય. અલ્પ-કાર-સાક્ષરનું એક પુસ્તક આપણા સાહિત્યમાં ઘણું જ જરૂરનું છે. પણ સાહિત્યની આટલી પ્રગતિ પછી અને તેની વિશેષ પ્રગતિ માટેએ વિષયની વધારે સાક્ષીયનિરપણની અમે આશા રાખીએ છીએ. સંસ્કૃત અલ્પ-કારોના કેટલાએક અન્યો ભેટાં જણાય છે, કે અમુક સમયે તેની પ્રગતિ અટકી, માત્ર વર્ગીકરણ વધારે ઝીણવટનાથું થઈ સંખ્યામાં વધવા માંડ્યું. શુભરાતના આપણા સાહિત્યના મહાન આચાર્ય હેમાચાર્યે તે વધણ બંધ કરી અલ્પ-કારો માત્ર ૨૬ જ રાખ્યા. હવેના અલ્પ-કારના પાઠ્યપુસ્તકમાં આ જ રીતે વર્ગીકરણની ઝીણવટ કરતાં અમુક સાક્ષીય ચર્ચા, કાવ્યમાં અલ્પ-કારનું સ્થાન, અને તેનું દ્રઢું અને સાક્ષીય વર્ગીકરણ એ વિષયો હોવા જોઈએ. સજીવરિપણ જેવા સાહિત્યમાં નવા કાખલ થયેલા અલ્પ-કારોને પણ સ્થાન આપવું જોઈએ. શુભરાતીમાં સર્વ પ્રકારના દાખલા મળવર મુરબ છે પણ તેથી કાંઈ:—

વસંત આ 'વેન્ટર' છે તરતલો,
પ્રપંચા 'ગ્રોફીસર' છે અનંબનો,
પ્રવીણ 'ઈન્ડ્રોફ્ટર' ચંદ્રમાતલો,
અપૂર્વ છે 'ડીયર' કોકિલાતલો.

એવા દાખલા અપાય નહિ. પુસ્તકમાં મુખજીવ સામે એક જ વ્યક્તિના પાંચ નહીં નહીં સ્થિતિના ફેટામાફે, 'વીરામી સદી' નવેબર ૧૯૧૯ ના અંકમાં એક કોઈ સ્ત્રીના છે તેવા આપવાનું ઔચિત્ય અમને

સમજનું નથી. ખાનમી જીવનની નજીવી ખુબી સાહિત્યની ખુબી નથી.

૨૬

આપણી જ્ઞાતિનું ફિગ્જરશ ન—લેખક દુર્ગાચંદ્ર કેવળરામ સાક્ષી. પ્રકાશ જ્ઞાતિના હાવાર વિભાજના વસ્તીપત્રક ઉપર આ ફિગ્જરશ કરેલું છે. એક જ જ્ઞાતિનું હોવા છતાં આ ફિગ્જરશ બીજી જ્ઞાતિઓને માર્ગદર્શક થાય એવું છે. લેખક પુરાતત્વના ગ્રંથક કોઈ જ્ઞાતિના ઇતિહાસ ઉપર પણ તેમણે સારી પ્રકાર પાડયો છે. જ્ઞાતિ વિષે કાંઈ તાર્કિક કે કાલ્પનિક સંચો ન આપતાં જ્ઞાતિની હાલની સ્થિતિ વિચારી તેઓ કહે છે કે "આ-ચાર કે ભોજનન્યવહારથી નહીં, માત્ર લઘુન્યવહાર-થી જ હવે જ્ઞાતિનું એકપણું ટકી રહ્યું છે, એ પણ ટકવાના મજુકારા સંભળાય છે. પણ બધી જાણણ જ્ઞાતિઓ સરખી મુખરેલી નથી એટલી નડતર છે અને આપણી મુખલક્ષી જ્ઞાતિ પોતાનાં બાળકો ઉપર નવા પ્રયોગો કરવાનું સાધક કરતાં રહે છે" એ વાક્ય સર્વ જ્ઞાતિઓને લાગુ પડે છે અને હાલ જ્ઞાતિ ટકી રહેવાનું મુખ્ય કારણ એ જ છે. તે ઉપરાંત જ્ઞાતિના આચાર-વિચાર, માનસિક પ્રગતિ કે અધઃપતન વિષે પણ લેખકે કેવળ નિરં થઈ પોતાના અભિપ્રાય બતાવ્યા છે તે દાખલો બીજા વિચારકોએ પણ લેવા જેવા છે. સારીર-સાક્ષીની દૃષ્ટિએ પણ ઝીણવટથી વિચાર કરેલો છે. આ-ટલું કહ્યું છે તો એક બીજો પ્રશ્ન વિચારવાની પહેલ કરવાની આશા પણ એ સાક્ષીજી પાસેથી જ રાખીએ. એ પ્રશ્ન એ છે કે અનેક વિષમ સંખ્યાનાં ગોત્રવાળા, જોય નીચના બેદવાળા, શુભરાત હાવારના બેદવાળા, માત્ર અટી દબર માણસની જ્ઞાતિમાં જ લઘુ સબંધ બંધાઈ રહેલો એ પ્રબળ સાક્ષી (Eugenics) ના સિદ્ધાંતોને બાધક છે કે નહિ અને હોય તો તેનો શો ઉપાય કરવો. અને એ પણ વિચારવું જોઈએ કે કોઈ કોઈ જ્ઞાતિમાં આંડાં, ખેડવાળાં, અપૂર્વ માણસોની સંખ્યા વધતી જતી હોય, તો (આ પુસ્તકમાં એ પ્રશ્ન ચર્ચાવા રહી ગયો છે) એ બનાવને એ જ્ઞાતિની મર્યાદા સાથે કંઈ સંબંધ છે કે નહિ.

સરલ બાળપોથી—લેખક અને પ્રકાશક કાલાભાઈ જીજીસીદાસ મોલભાઈ. હેડ મારતર: આઈ પી. ટ્રે. કોલેજ ફોર મેન. રતનશી પુરપોત્તમ અનંડા. હેડ મારતર.

આઈ. પી. કે. કોલેજ ફોર વીમેન. પાતાચંદ્ર ઝવેરચંદ સાંઘાણી. હેડ માસ્ટર; નવી ગુજરાતી સાળા. યુનીવાર્સ મહિશંકર વ્યાસ. માછ ઇન્સપેક્ટર; મન્દર સાળા. અમદાવાદ. પૃ. ૪૦ કીમત બે આના. અનુભવી શિક્ષકોએ ભેગાં થયે લખેલી આ બાળવૃદ્ધી સારી છે. અને બાળવૃદ્ધીમાં થવાની નેવા નેવી છે. અક્ષર મોટા અને બાળકોને વાંચવા સહેલા પડે તેવા છે. અક્ષરગોષ્ઠનો કંમ થોડો છે. જેવે આપેલી દલિતાઓ સંખ્યાની એટલી સૂચના કરવાની છે કે વિદ્યાર્થીઓ મઠિ લખેલી શરૂઆતની દલિતાઓમાં હરવ રીધીની છટ ન લેવી. તેમજ.

૨૧.

કોરીઆની લલત—લેખક નંદલાલ મહિલાલ શાહ. યુગધર્મ કાર્યાલય, અમદાવાદ પૃ. ૫૬. મૂલ્ય ત્રણ આના. આજ લેખકના કોરીઆ વિષેના અસરકારક લેખો યુગધર્મમાં પ્રકટ થયેલા છે લેખને અંગે કરેલા અભ્યાસનું આ ફળ છે. આવડા નાના પુસ્તક માટે તેમજ ને મહેનત લીધી છે તે પ્રસ્તાવનામાં બતાવેલાં પ્રમાણભૂત પુસ્તકો ઉપરથી સમજી શકાય છે. શૈલી સરલ સુચિત અને સુગમ છે. સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે કોરીઆએ કરેલો આપભોગ દરેક ગુજરાતીએ આ કારા સમજવો આવશ્યક છે.

પારસમણિ યાને દૃશ્યતેજ—કર્તા અને પ્રકાશક ઝવેરી સાકરચંદ માણેકચંદ ધડાયાળી 'યુગધર્મ' કિંમત રૂપા બે' પૃ. ૨૫૬. નવે નવે વખતે વર્તમાન પત્રોમાં અને પ્રગટ કરેલા લેખો કર્તાએ અદ્દા પુરતઃકારે મૂક્યા છે. જેમસ એકન વગેરે અંગ્રેજી નિચાગોના નિચારો ઉપરથી આ ઉપરના નિચારો છે. પુસ્તકની શરૂઆતમાં 'મારા બાંધવોને', 'નિવેદન', 'ઉપોદ્દેશ' વગેરે છ પ્રારંભિક લખાણો અને તેમાં પણ વચ્ચે વચ્ચે બહેર ખબરા આવવાથી વાંચનારને કંટાળો ઉપજે. 'રૂપા બે' 'મહિતેજના મહાળા હેકળ' વગેરે ઉપરથી આપાની અશુદ્ધતા તરત જાણી આવે છે. કર્તા વિનય-પૂર્વક ભાષાદોષો સ્વીકારે છે અને 'પ્રસિદ્ધ સાહિત્ય સામ્રી' હોવાનો દાવો કરતા નથી. પણ આદલે સમયે પણ શુદ્ધ ભેદગીની ને દરેક ભણેલામાં અપેક્ષા ન રાખી શકીએ તો આપણી ભાષાનું દુર્લભ જ ગણાય.

સ્વદેશીનો ઘેરો—નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ. પૃ. ૬૭. કિંમત સાઠાચાર આના. ગાંધીજી, શ્રી કાલેલકર, શ્રી વલ્લભભાઈ વગેરે લોકનેતાઓનો પરસ્પર માલનાં વેચાણની યોજી કેવી રીતે કરવી તે સંખ્યા લેખોનો આ સંગ્રહ છે. પ્રસ્તાવના 'આદર્શ શોધીદાર' શ્રી અબ્બાસ તૈયબજીના દ્વારા છે. આપણે ને કહીએ! બીજે તે પ્રમાણે જ કરવાના નંબીર નિશ્ચયથી આ સર્વ લેખો લખાયા છે અને તે વાંચવાથી એવી ગંભીર ઇચ્છા વાંચનારમાં પણ પ્રકટ થશે.

મોઘમચરિત્રા ભાગ ૧ છો—યોગનાર વંદરાશી દામોદર કાનજી. કે. વડોદરા-અમદાવાદી પોળ, પૃ ૨૬૩. કિંમત રૂ. ૩-૮-૦, મદાકારતમાં. બીજાનું પાત્ર બહુજ આકર્ષક છે. ગુજરાતી ભાષુનારને સામ્રીછને તે સુગમ કરી આપી સાહિત્યની સેવા બનવી છે.

સંયુક્ત રાષ્ટ્રીય વિનયમંદિર—નિકોલ (અલે બાય) નો સં. ૧૯૭૬ નો 'વાર્ષિક' અહેવાલ.

શ્રી "આધ્યત્મ જીવન કન્યાશાળા"—ઝરીઆનો સને ૧૯૨૨ નો રીપોર્ટ.

ગૌરદા ઝોજ રાધૂ રક્ષા છે-લેખક મૂળશંકર નંદલાલ વ્યાસ. પુષ્પ ૧૬, રાષ્ટ્રીય સાહિત્યમાળા કાર્યાલય, રેન્સોડોલ પારો; કરાંચી. મૂલ્ય એક આનો.

હિન્દુ સમાજમાં ગુલામી. બેહુપાર-લેખક મૂળશંકર નંદલાલ વ્યાસ. પુષ્પ ૧૬, રાષ્ટ્રીય સરવં સાહિત્ય પ્રચારક કાર્યાલય, 'સેન્ડરસાઈ', કરાંચી. મૂલ્ય એક આનો.

દાર્શનિક વાંચનમાળા, માળા ૧ લી. લેખક જેઠાર મોનજી ભરતવાળા, નકરીઆ મસજીદ, મુંબઈ, મૂલ્ય એક આનો.

શ્રી લુગ્મમાદાલ વ્યાયામમંદિર, વડોદરાના ઉદ્દાત્તન સમારંભ વખતે તા. ૨૬-૮-૨૨ ને રાત્રી ૯ વાગે

જો ૨૨ થી હેવાલ. પ્રહારક માણિકયાવ, બવરધાપક,
શી જુઝમાદાદા બ્યાધામમરિર.

જો ૨૨ થી હેવાલ. પ્રહારક માણિકયાવ, બવરધાપક,
શી જુઝમાદાદા બ્યાધામમરિર.

અરવિન્દાશ્રમ (કચ્છગિદ્યા-એક રચનાત્મક
ચોળા) તથા એજ શાષ્ટક ફેકળની નં. ૧, ૨, ૩ અને
૪ પત્રિકાઓ. પ્રહારક વેલજ ઠાકરસી અને છવી બ્લેન
મગન.

આ ચોળાના મુજબનો અરવિન્દાશ્રમ કચ્છ બિહારમાં
રેવપાથી છે અને તે આશ્રમ તરફથી પ્રગટ થયેલી આ
ચાર પત્રિકાઓ છે.

મજુર માસિક, પુ. ૧, અંક ૧, જન-પુચ્ચાગી
૨૩ તંત્રી જીવજીરીલાલ નંદા, મજુર એફીસ, મિરજપુર-
રાડ અમદાવાદ, વાર્ષિક લગાજમ ત્યાનિક રૂ. ૨-૧૨-૦,
બહારગામ રૂ. ૩-૨-૦. મીલમજુરોની દયાબળક સ્થિતિ
વિષે તો સૌ કોઈને ખ્યાલ હોય છે, એટલે આપણે
તેમની જનનિ મટિ બીજું કંઈ ન કરી શકીએ તોયે
તેઓના હકારાથે પ્રગટ થતા આવા માસિકોને તર
જલેજન આપીએ.

સારસંચય

વળજ અથવા કિરોળની રાબતો.

વળજોની ઉત્પત્તિ

શુભરાત પુરાતત્ત્વમરિર (અમદાવાદ) તરફથી
પ્રગટ થતા ત્રૈમાસિક 'પુરાતત્ત્વ' માં બૌદ્ધધર્મના
સમર્થ અભ્યાસી શ્રી હર્માનન્દ કોસમ્બીએ લુદ્ધના
જન્મ પહેલાં અને જન્મ પછી થોડા વખત સુધી
મધ્યદેશમાં નાનાં મોટાં ને સેળ રાજ્યો અસ્તિત્વમાં
હતાં તેમાંના વળજોમાં રાજ્ય વિષે જૂના પાણી
સાહિત્યમાંથી ચાર ઉતારા આપ્યા છે. આ વળજોએ
મહા સમૃદ્ધિવાળા અને મહા પ્રતાપી હતા. એમની
ઉત્પત્તિ, જુદા ભગવાન પંચની શ્રદ્ધા અને ચટ્ટી-
પટ્ટીનાં કારણો એ લેખમાંથી અને અમારા
વાચકોને માટે નીચે ઉતારીએ છીએ:—

વાસણસી રાજની પટરાણીને જેટ મર્મ રહ્યો. પૂરે
મહિને રાણીને પ્રસવ થયો. રાણી તો મુકુમાર બાળકની
આરામ રાખતી હતી પણ બાળકને બદલે તેણે એક માંસના
લોચાને જન્મ આપ્યો. કુળેતીની બીકથી રાણીએ એ
માંસના લોચાને એક વાસણમાં મૂકી, તે બંધ કરી, ઉપર
રત્નમુદ્રિકાની છાપ મારી નંચાના પ્રવાહમાં એ વહેવું મૂકી
દીધું. માણસ બહેને ત્યાગ કરે પણ પ્રભુ કંઈ કાઠનો
અથો છે? દેવોએ એક મુલજીવંત પર ઉત્તમ ડિંગલોકથી
'આ વાસણસીના રાજની પટરાણીની પ્રભ છે' એ
રાખ્યો લખી તેને એ વાસણ સાથે બાંધી દીધું. પછી તે
વાસણ મંચાના પ્રવાહમાં વહું જઈ હતું તે પર નંગ
વટે ગોલાળીઓનો આક્રમણ થઈ રહેતા એક તાપસની
નજર પડી. તેણે તે બહાર કાઢ્યું અને જોતાની મહુલીએ લઈ
ગયો. અંદર માંસનો ગોળો હતો તે પારથી ને સમજ્યો
કે આતો દહ અપરિપક્વ ગર્મ છે. ગર્મ છતાં

ખૂબી એ હતી કે તે ગંધાતો ન હતો. આથી તાપસે તેને એક ખૂણામાં રાખી મૂક્યો. અર્ધ મહિને આ એક માંસના ગોળામાંથી એ ગોળા થયા! બીજે અર્ધે મહિને બતાં તે મેકને કંઈક જ્યોત જાણવા લાગ્યા. બાદ અર્ધે મહિને આ બેડ ગોળાનું એ બાળકોમાં રૂપાંતર થઈ ગયું. એક હતો બાળ અને બીજો હતો બાળા. તાપસને પુત્રનેક ઉપજ્યા અને તેના અંગ્રહામાંથી દૂધ નીકળવા લાગ્યું. તાપસે આ દૂધથી તે બાળકોને ઉછેર્યા.

બાળકોનું પેટ પારદર્શક (નિઃસ્પર્શ) હતું. તેઓ એ ખાતા તે બધું બહારથી જોઈ શકતા. આથી તેમનું-નિઃસ્પર્શ-વિનું અથવા કીન-સ્પર્શનું સિન્ધુની જેવું નામ પડ્યું.

તાપસને બાળકો ઉછેરવાના હેતુથી તેને પોતાના પારેનાઈક ધર્મ પાળવામાં ખૂબ અડચણ થતી. આથી ગોવાળોએ બાળકોની મારામતી કરી. તાપસે બાળકો તેમને સોંપ્યાં અને આજ્ઞા આપી કે “આ બાળકો મહા પુણ્યવાન છે. જેમને પ્રમાદ રાખ્યા વિના ઉછેરીને મેહમાં કરીને મેહોમાં કાપ કાઢે એક બીજાની સાથે પરણાવવું, દૂધના બનાવેલા ખાંચ પરાઈથી શબ્દને સંતોષાને જમીન લેવું, એ જમીન પર નગર વસાવવું અને તેમાં આ કુમારનો આબેશ કરવું.”

આ બાળકો ગોવાળાનાં બાળકોને પાળતાં તેથી તેઓ એ ધાર્યું કે આ બાળકોને કાઢી મૂકવાં જોઈએ (વર્ણત કરવાં જોઈએ). ત્યારથી તે આસપાસનો સો ગોળાનો પ્રદેશ વનજ નામથી જાણાવા લાગ્યો.

તાપસની આજ્ઞા મુજબ ગોવાળોએ શબ્દને સંતોષી, પહેલાં લઈ બેડ બાળકોને એકમેક સાથે પરણાવી શબ્દનાદીએ બેસાડ્યાં. જેમના પ્રથમ સંજયી બે બાળક-એક દૂધ અને એક પુત્રી-અપરવૈ, એ પ્રમાણે સો વાર બે બે બાળકોને જન્મ થયો. વસ્તી વધી જવાને લીધે પ્રદેશની લાક્ષણિકતા, તેથી તે નગરના યોગવામાં વણવાર ગાડ ગાડોના વધારો કર્યાં. આમ તેને ફરી ફરીને વિશાલ કરવામાં આવ્યું તેથી તેનું નામ વેન્નાલી પડ્યું.

સુદ્ધ મગવાનપરનો શ્રદ્ધા

સિન્ધુની કુમારો કઠોર અને અત્યાધી હતા. પોતાના કુચની સીંગી અને છાંદરીઓને તેઓ પાળતા. આમ હતાં એક વખત સુદ્ધ બગવાન નેશાલી પાસે મહા-વનમાં ફાળવાર રાગામાં રહેતા હતા ત્યારે કેટલાક સિન્ધુની કુમારો સિંહને નીકળેલા તે ત્યાં જઈ ચઢ્યા. તેઓ સજ બાળુ મૂકી નામસારે સુદ્ધ બગવાન પાસે જઈ લાપ જોડી બેઠા. આ વેળાએ સુદ્ધ બગવાને તેમને ઉપરેય આપી કે:-

“એ સુદ્ધ મહારથ હમેશાં માતૃપિતાની સેવા કરે છે, સ્ત્રીપુત્રના હિતામાં તત્પર રહે છે, પોતાને આશ્રય રહેલા નોકર વાપરના હિતાને મંદિ ઉભય કરે છે અને આત્મ-પરિવિત મંદિ કાતા અને શીલવાન બને છે તે મરી જ-એવાં તેમજ આ લોકમાં છવતાં સગાંબંધાઓ, મધ્ય-બાહ્યને તેમજ દેવતાઓને આત્મ આપે છે. તે પુણ્ય-કર્મ કરીને પુનઃ અને પ્રસાસાને લાપક થાય છે, અને આસાકમાં પ્રસાસા પામે છે એટલું જ નહિ, પણ મારજ પછી સ્વર્ગમાં પણ સુખ લેવાય છે.”

અટલીનાં કારંદો

મગધરાજ પંદેહી પુત્ર અભવરાત્રને વનજોમાં પર આકમણ કરવાનો વિચાર થયો. પણ તે પહેલાં તેણે પોતાના મહામાત્ર વરસકાર બ્રાહ્મણને સુદ્ધ બગવાનની આજ્ઞા સેવા મોકલ્યા. વરસકાર બ્રાહ્મણ સુદ્ધ બગવાન પાસે ગયો અને જાણવું, કે અભવરાત્ર મગધરાજ મહા સમુદ્ધિવાળા તથા મહા વ્રતાપવાઓ વનજોમાં ઉછેર કરવા માંડે છે, જડમૂળમાંથી ઉછેરી નાંખી વિનાશ કરવા માંડે છે.

આ વેળા આયુષ્માન, આત્મિક સુદ્ધ બગવાનની પાછળ ઉભો રહી વાણુ લાગ્યો હતો. વરસકાર બ્રાહ્મણને જ્ઞાન આપતા પહેલાં સુદ્ધ બગવાને આત્મિક પૂછ્યું: “આત્મિક વનજોમાં વારંવાર સંમેલનો કરે છે તથા એ સંમેલનમાં જનમન બધાયે એકઠા થાય છે, તેમાં રાજ્યના સાથે જ બેસે છે, સાથે જ હોં છે અને સાથે જ કામ કરે છે, તેઓ એ કાયદો પોતે ન કરેલો હોય તેને અમલમાં નથી મૂકતા, એ કાયદો ધારણ હોય તેનો ઉપરક નથી કરતા તથા પોતાના પૂર્વજોને માનીન પ્રત્યેમાં યાદના આવે

છ, તેઓ પોતાના વહીવેને સત્કારે છે, માન આપે છે અને પૂજે છે, તેઓ કુલકુમારીઓ તથા કુલ સ્ત્રીઓને ઉપાસી નથી જતા તથા તેમનાપર બધાકાર નથી કરતા, તેઓ પોતાના અલ્પતર તેમજ બાલ સૈતન્યોને સત્કારે છે, માન આપે છે, પૂજે છે તથા પરાપૂર્વથી તે સૈતન્યોને અપાતા આવેલા ધાર્મિક ગ્રાહ આપવામાં બેરકાર નથી રહેતા અને તેઓએ અરહન્ટોના શીષ્ય રક્ષણ માટે તથા તેમને હિંમત આશ્રય આપવા માટે બંદોબસ્ત કરેલા છે કે જેથી દુરથી અરહન્ટો તેમના દેશમાં આવે છે અને સુખવપ વિહાર કરે છે એમ મેં સાંભળ્યું છે તે શું સાચું છે ?” આનંદે કહ્યું: “હા, બગવાન એમ મેં પણ સાંભળ્યું છે.”

બુદ્ધ બગવાન બોલ્યા, “જ્યાં લગી વનજીએ એટલું કરે છે ત્યાં લગી તેમની ઉન્નતિ જ થશે, અવનતિ નહિ થાય.”

પછી બગવાને મહામાતૃ વરસકાર બ્રાહ્મણને કહ્યું, “એક વખત મારો વૈશાલિમાં સારનંદ નામના સૈત્યમાં નિવાસ હતો. ત્યાં મેં વનજીએને આ સાત કલ્યાણકારી ધર્મેશ્વરો બોધ દીધા હતા. જ્યાં લગી, હે બ્રાહ્મણ, વનજીએમાં આ સાત ધર્મો હશે, જ્યાં લગી વનજીએને આ સાત ધર્મેશ્વરો મળ્યા કરશે ત્યાં લગી તેમની ઉન્નતિ જ થશે, અવનતિ નહિ થાય.”

આ ઉપરથી વરસકાર બ્રાહ્મણે કહ્યું, “અનતરાત્ર મગધરાજ મુદ્ગલાં વનજીએને નહિ છતી શકે, તેમનું મન સંપાદન કર્યા વગર કે તેમનામાં એક કરાવ્યા વગર.”

“જેની તમારી ઈચ્છા, ” બુદ્ધ બગવાને જવાબ વાળ્યો.

વરસકાર બ્રાહ્મણ પાછો ફર્યા અને મગધરાજને બુદ્ધ બગવાનનો સંદેશ કહ્યો.

પડતીનાં કારણો

હિન્દુઓએ હંમેશા સાવધ રહેતા. તેઓ લાકડાનું એશીયું કરતા અને પ્રમાણિત અને વીજવાન વધને ક્વાયત શીખતા. વળી બુદ્ધ બગવાને ઉપદેશોના ઉપરના સાત કલ્યાણકારી ધર્મેશ્વરો પાલન કરતા ધીમે ધીમે તેઓએ આ બધું ઊડી દીધું. સુકુમારે બની જઈ સુકોમળ

શાસ્ત્રમાં સૂતા લાગ્યા. ધર્મપાલનમાં પ્રમાદ કરવા લાગ્યા. વળી મગધરાજ અનતરાત્રએ પણ ફેલીતિ અપભ્રંશ કરી પોતાના માણસોને વનજીઓના પ્રદેશમાં મોકલી વનજીએને અંદર અંદર લટકી માર્યા, અને છેવટે લાગ એક આક્રમણ કર્યું. વનજીએ હવે પહેલાંની જેમ હંમેશા સાવધાન નહોતા રહેતા, ભેગા નહોતા મળતા. તેઓનામાં આગસ આબુ કંઈ, અંદર અંદર ફાટફટ પડી હતી. તેઓ શત્રુ સામે ન ટકી શક્યા અને મગધરાજ અનતરાત્રએ વનજીએનો જડમળથી ઉપદેશ કરી પાછો વળ્યો.

મેકમ ઝગલૂલ પાશા

ધીકન્દ્રો મેગેલીનમાં, ગ્રેટર થોમસન ઝગલૂલ પાશાનાં પત્ની મેકમ ઝાદ ઝગલૂલ પાશાની મુલાકાત લીધેલી તેજા હેવાલ પ્રસિદ્ધ થયા છે, એમાંથી કેટલાક લાગ નીચે આપ્યા છે:—

સને ૧૯૨૧ ના ડીસેમ્બર માસની ૨૨ મી તારીખે મીસરના લોકનાયક ઝગલૂલ પાશાને કેસ ઊડી એના ગામમાં ચાલ્યા જવાનો અંગ્રેજ સરકારે હુકમ કર્યો, પણ તેમને તે માન્યો નહિ, અને તેમને પકડવામાં આવ્યા. ઝગલૂલને પકડ્યા ત્યારે એમના મકાનની આસપાસ લોકોનું જંગમ ટાણું એકઠું થયું, અને એમને ઊડી દેવા ધરણે એકઠું. સરકારે લશ્કર બોલાવ્યું અને ગોળીબાર કર્યા. આથી કેટલાય માણસો ધાપત થયા. મેકમ ઝગલૂલ પાશાએ ટેલીફોન પર લોર્ડ એલ્ફીને બોલાવ્યા, પણ તેમને બદલે તેમનો સેક્રેટરી હાજર થયો. મેકમે કહ્યું, “તમે મને તે કહે, હું તો અર્ધઆંન રહેવાની છું. લોર્ડ એલ્ફીને મારો આ સંદેશ પહોંચાડો ” સેક્રેટરીએ પૂછ્યું, “તમે એન્થમાં બોલો છો કે અરબીમાં ?” મેકમે પોતાની માતૃભાષા અરબીમાં જ વાત કરી. “હીઝ એક્સેલન્સીને કહો કે હું કેસમાં જ રહેવાની છું. મારા પતિની જગ્યા હું જ પરવાની છું. તમે ઝાદ પાશાના સારીને દેશપાર કર્યું છે, એમના અમર આત્માને નહિ. એમનો આત્મા તો એમના ઘરમાં જ વસે છે. એએ પાછા ફરશે ત્યાં સુધી હું એમની પત્ની ઝાદ બનીશ. હાંબા વખત સુધી તમે એમને પરહેજ નહિ જ રાખી શકો. મીસરની પ્રજા એ સાંજી શકશે નહિ. એ મરી જશે તો ખીલ એમની જ આ લેશે. ખીલમાં મરી જશે તો વળી ત્રીલ એમની જ આ લેશે, અને એ પ્રમાણે અમારા શહીદોની કુરબાની સંજિતાના પ્રવાહની જેમ અરબિયત વડાં જ કરશે. મીસરની આઝાદી માટે બંધેલા જગવવા માટે હું મારાથી

ધરો એટલું કરવાની હું, એવી તમારા 'દાર્દ્ર'કમિશનરને ખબર આપો. બસ, મારે અજાન કહેવાનું છે."

એક કલાકની અંદર જ મીસરના દાદાકમિશનર હોડ એલબી તરફથી ટ્રકમાં સફેદ કેન્સર બાથમાં વિવેકથી ભરેલા જવાબ આપ્યો, કે મેડમની ઈચ્છા હોય તો તેઓ તેમના પતિની સાથે જઈ શકશે. એમને એક સુંદર ઢવા ખાવાની જગ્યાએ મોકલવાની તૈયારીઓ થઈ રહી છે; મેડમના જવાબની જ રાહ જોવાય છે.

પણ મેડમને એ નિર્મલણ ન સ્વીકાર્યું, પોતાના પતિ કરતાં પોતાનો દેશ એમણે વધારે ગણ્યો, અને મીસરની પ્રજાને કૃત્ર્યથી ઉત્કળિતો સંદેશો પાઠવ્યો, કે કાયદાને માન આપો અને તોફાનીય વેગના રહો.

સને ૧૯૨૨ ના બનેવારી માસમાં અંગ્રેજ માલનો ઓવરકોટ (બહિષ્કાર) રાઈ થયો. કેરોમાં ચાળસ સ્ત્રીઓની ઓવરકોટ કમિટી નીભાઈ અને આખા દેશભરમાં પેટ-ફમિલિઓ નીભાઈ. મે માસમાં સમસ્ત દેશભાષી એ હંબર સ્ત્રીઓ અંગ્રેજ માલનો ઓવરકોટ સફળ કરવા માટે એકત્ર થઈ. મીસરમાં પુરખાપોરા સ્ત્રીઓ કોઈ પણ પ્રયત્ન સાથે વાત કરવી એ નિર્દોષ ગણાય છે, છતાં દેશની આગળ રિવાજને કોઈ મૂંઝી ખાનદાન કુટુંબની અનેક પુરખાપોરા સ્ત્રીઓ અંગ્રેજ માલ ખરીદતાં મીસર-વાસીઓને એ માલ નહિ ખરીદવા સમજાવવા લાગી અને અંગ્રેજ માલ વેચતા હુકાનદારોને તે માલ નહિ વેચવા કરજવા લાગી. ખાનદાન અમીર કુટુંબની સ્ત્રીઓને આ રીતે બહારમાં ઉભેલી જોઈને માલ ખરીદતા કોઈપણ મીસરવાસીનું કૃત્ર્ય ચાલતું નહિ. આથી અંગ્રેજ નેપારીઓને ધણું મુશ્કેલ થયું. છેવટે જ્યારે મીસર-ખરબી અંગ્રેજોએ બ્રિટિશ પ્રોટેક્ટરેટ ઉઠાવી લીધું ત્યારે જ રાષ્ટ્રીય વિરોધ ધીમે પડ્યો.

પણ સ્ત્રીઓની જનિત આદરેથી જ ન અટકી, આ ઉપરાંત સ્ત્રીઓની સમા લાઈ એમ નોવેરેટ દેશમાંથી ફાળો એકઠો કરી ઉલોચવેપારની ચાલાઓ, દવાખાના અને હસ્તીલાલો ખોલી, સ્ત્રીઓને મજલાનાં કલ્પ હાડ-સીક અને રમતમનવતાં મેકાને ઉપાડ્યાં. દેશના નદના કિનારોને ધીરે ધીરે તોડી નાંખ્યા. મેડમ અલ્બેક્ષ પાસા (બીજમ્માની માફક) માધાપર ને ગરદનની અસપાસ કપડું નીંટાળી સ્ત્રીઓમાં બાપલો આપવા લાગી અને મીસર-

વાસીઓને મીસરને આજંદ કરવાં પ્રેરવા લાગી. આને અલ્બેક્ષ પાસાની જગ્યાએની સ્ત્રીઓ લીધી છે; અને આખા દેશની જનિત એ સ્ત્રીની ટિંમતથી અને ખીલ સ્ત્રીઓની સહાયથી અખંડિત ટકી રહી છે.

રાષ્ટ્રધર્મ-આજંદી.

ઈટલીના દેશભક્ત નોસેકે મઝીનીના "દેશ પ્રત્યેની ફરજ" એ નામના કામદારોને ઉદ્દેશીને લખાયેલા લેખમાં અણવાળેમનીયેનો ફરો ઉતાર્યો છે.

જ્યાં સુધી રાષ્ટ્ર-તમારું નથી ત્યાં સુધી તમારે નામ નથી કે નિરાશ નથી, અચાજ નથી કે હક નથી. રાષ્ટ્ર વિના જગતની પ્રજાઓ તમને બંધુ તરીકે સ્વીકારવાની નથી. તમે માનવજાતિમાં અત્યંત સમા છે, છતાં વિનાના સૈનિક સમા છે. તમને કયાંયે રક્ષણ નહિ મળે. કેટલ તમારો વિશ્વાસ નહિ કરે. કેટલ તમારે મટિ યોગાધરી નહિ આપે. જ્યાં સુધી તમે તમારે માટે રાષ્ટ્ર છોતાં નહિ ત્યાં સુધી સમાજના અત્યાધી શિક્ષિવાલોમાંથી મુક્ત થવાની આશા રખે રાખતા. જ્યાં રાષ્ટ્ર નથી ત્યાં એકે વસ્તુ એકી નથી. કે જેને સામાન્ય દ્રષ્ટિબિંદુ તરીકે યોગજાવી તમે સૌને એક કરી શકો. જ્યાં રાષ્ટ્ર નથી ત્યાં સ્વાર્થનું સાકાંત્ર્ય છે, "છસકી લાડી ઉસકી બેસ" વાળો ન્યાય છે, કારણ સૌ કોઈના સ્વાર્થના રક્ષણ માટે બાંહેધરી આપનાર કોઈ મળતું નથી. રાષ્ટ્રના પ્રશ્નો ઉઠે લાંબા સિવાય તમારી જીવિત જનતિની આશા રખે રાખતા. એ આશા રાખવી બર્ષ છે. તમારું ઉલોચવેહો અને તમારી સહકારી મડળોએ તમને કેળવણી આપશે, તાલીમ આપશે પણ જ્યાં સુધી ઇટલી તમારું નથી ત્યાં સુધી એ ઉલોચવેહો અને સહકારી મડળોએ રાષ્ટ્રના આર્થિક પ્રશ્નો ઉઠેલ કરવામાં નિર્મળ જ નીવડવાના આર્થિક પ્રશ્નો ઉઠેલ મટિ પ્રથમ પહેલા મૂંઝા અને પેદાશ વધારવાથી જરૂર છે, અને જ્યાં સુધી તમારું રાષ્ટ્ર છિન્નસિન્ન ફરામાં છે, જ્યાં સુધી જનિત એક અને હરકેટ પ્રકારની કૃત્રિમ આડખીલીઓના પતિલાને જગતનાં બહારો તમારે માટે સ્વતંત્ર રીતે બુદ્ધિ નથી ત્યાં સુધી એ મૂંઝા અને પેદાશ વધવાની આશા નથી. આને તમે ઇટલીના કામદારોની નીંજે એ જામણમાં પડતા. તમે તો એ વર્ગના પ્રયજવાવા અંગ છો. તમે ને કામ કરવાની હોંસ રાખો છો તે માટે જોડીની સક્ષિત તમારામાં નથી. ઇટલીની પ્રજાતિ માટે ઇટલીની રાષ્ટ્રીય સરકાર સમથવા

પ્રવાહને ઓળખી, અમુક સિદ્ધાંતો સ્વીકારી, તેની જાહેર રીતે કબજાત નહિ કરે, અને તેમાં “મન્દી પવિત્ર છે અને ઈશ્વરીની સંપત્તિનું એ મૂળ છે” એ સમજો નહીં. ઈમેરે ત્યાં સુધી તમારી સ્વતંત્રતાની સાચી રક્ષાત યવાની નથી.

ઐતિહાસિક પ્રગતિની આસાથી આજ નહિ દોરવાઈ જતા તમારી વર્તમાન સ્થિતિમાં એ આસા મુખ્ય સમાન છે. તમારે રાષ્ટ્ર તમારા કોઈ પૂરો. મારા બહાલ બંધુ. રાષ્ટ્રપ્રેમની ન્યાત તમારા હૃદયમાં પ્રગટાવે. આપણું રાષ્ટ્ર આપણું ઘર છે, પ્રભુએ તે આપણને આપ્યું છે. એ ઘરના વિરાજ કુટુંબમાં સૌ આપણને ન્યાય અને આપણે સૌને ન્યાય. બીજા બધા કરતાં એ કુટુંબ સાથે આપણે વધુ એકવાર બની જઈ રાષ્ટ્રીય, અને બહુ જલદી. વળી એ કુટુંબમાં આપણે એકમેકને વધુ પિયની રાષ્ટ્રીય. એક જ સ્થાને એકાગ્ર ધ્યેય, એક જ નિર્ણય તરવારનું એ કુટુંબ કોઈ ખાસ વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિ માટે થોડાં છે. આપણા કાર્યનું ફક્ત આપણું રાષ્ટ્ર છે. આપણે કાર્ય કરી ને મેળવીશું તે સારા જગતને પીરસીશું એ સાચું, પણ એ કાર્ય મઠનાં સાધનો અને શક્તિ આપણને આપણા રાષ્ટ્રમાંથી જ મળી રાશે. પ્રભુની થોડા પ્રત્યે એવું શિવાય શિવાય, આપણી શક્તિ યદાડયા સિવાય આપણે એ સાધનો અને શક્તિને કુશળી નથી રહી શકતા. સત્ય સિદ્ધાંતો મુજબ રાષ્ટ્રની સેવા કરવામાં માનવ-જાતિની સેવા રહી છે. આપણું રાષ્ટ્ર એ સારસ્વ માનવજાતિનું જાણું કરવાની સાધનામાં સાધનરૂપ છે. એ સાધન ત્યજી દેવામાં આપણે રાષ્ટ્ર અને માનવજાતિની સેવા માટે નિરપેક્ષ બની જઈએ એવો જાય રહે. છે. જગતના બીજા રાષ્ટ્રોની હરોળમાં બેસતા પહેલાં આપણે રાષ્ટ્ર તરીકે જીવવું જોઈએ, આપણું રાષ્ટ્ર તરીકે અસ્તિત્વ સાબીત કરવું જોઈએ. સમગ્રતા સિવાય મૈત્રી નથી, અને રાષ્ટ્ર તરીકે સ્વીકારાયું તમારે અસ્તિત્વ નથી.

એ હક સામાન્ય નથી તે હકના ભરપર યા બજાવેલી અને પરાપરના હકપર મદાર બાંધી કોઈ તમારી વહાલરી માને તે તે જીવન છે, અન્યાય છે. તેની સાથે યુદ્ધ આદરી તેનો એવો આજુબા જોઈએ. તમારું રાષ્ટ્ર તમારું મંદિર અને. પ્રભુ એ મંદિરનો ઈશ્વર, અને સમાન

હક ભોગવતી સ્વતંત્ર પ્રજા તેને યરણે, આના સિવાય બીજો મંત્ર, બીજો કોઈ નીતિનો કાયદો આપણે નથી સ્વીકારી શકતા. જો સ્વીકારીએ તો રાષ્ટ્રને કલંક લાગે, આપણી જાતને કલંક લાગે.

શ્રીસત્યુકી જંગનો પિતા-લોહક જ્યોત્સ્ના

આજે આપણું શ્રીસ પાયમાલ યદ્ય ગયું છે. એશિયામાઇનોરમાં હાનરે. માણસોના જનન ગયા છે. સ્મરનાં પણ આગનો ભોગ ધમ પડ્યું છે. આ બધા માટે જવાબદાર કોણ ? તુર્ક ? નહિ. ત્યારે શું શ્રીસ ? એશક. શ્રીસ તો જવાબદાર છે જ. પણ શ્રીસ કરતાં વધુ જવાબદારી નો લોહક જ્યોત્સ્ના છે. લોહક જ્યોત્સ્ના જવાબદારીના પૂરાના રૂપે ‘ધી નેશન’ પત્રે એક નોંધ પ્રગટ કરી છે તેમાંથી અમે નીચેના ઉતારો આપીએ છીએ:—

“સપ્ટેમ્બરની ૨ અને સપ્ટેમ્બરની ૩૦નાં દરમિયાન બમ બેઠોરા બની ગયું હતું, તુર્કોનાં ટોળેટોળાં સ્મરનાં વરદે વધે જતાં હતાં. શ્રીસ સરકારે ઇબ્નની સરકારને વિનવણી કરી કે તુર્કો સાથે વિષ્ટિ કરાવવામાં મદદ કરે. શ્રીસ એશિયામાઇનોર ખાલી કરી જવા તૈયાર હતા લોહક જ્યોત્સ્ના એ વિનવણીનો જવાબ નીચે મુજબ મોકલ્યો:—

“જો શ્રીસની સરકારને એમ લાગે કે વિષ્ટિ ત્યાં વિના બીજો કોઈ આરો નથી તો તે ઇબ્નની સરકાર તમને મદદ કરવા તૈયાર છે, પણ વળી પ્રધાનનું એમ માનવું છે કે ગમરાહના સમયમાં ગમે તે સરતોએ વિષ્ટિ કરવાની બૂલ, ૧૯૧૮ માં જર્મનીએ કરી, તેની આ જખતે પણ ન થઈ જાય એની સાવચેતી રાખવી. તુર્કોનાં દરકરને સ્મરનાંમાં હાખત ધરું અટકાવવું એના જેવો સારો માર્ગ બીજો એક નથી. જો તેમ કરી શકે તો એશિયામાઇનોર ખાલી કરવા વિશે તેમ જ બીજા બાબતોમાં પણ ઘણી હાખતરી સરતો કરાવી શકારી. જો તેઓ ખરે જ તુર્કોને હાખતી ન શકે તેમ હોય તો વિષ્ટિ માટેની આમણીને અમે રોકી આપીશું, જો કે અમે નથી માનતા કે તુર્કોને તમે હાખતી ન શકો.”

તરફતું યુરોપ

મહાન યુરોપીય યુદ્ધ પછી જગતને શાંતિ મેળવવાની આશા હતી, પણ યુદ્ધની અશાંતિ કરતાં જે ભયંકર અશાંતિ આજે સૌ કોઈ દેશમાં, અને ખાસ કરીને યુરોપમાં વ્યાપી રહી છે. યુરોપ શાંતિને માટે તરફથી આંધાર છે, પણ શાંતિ તો તેનાથી દૂર દૂર ભાગતી હોય એમ જણાય છે. યુરોપનું નાવચડોળે ચડ્યું છે. તે કોઈ ખરાબે વાજ આપડો કે પાર ઉતરે, એ હાલ કોઈ કહી શકે તેમ નથી. છતાં એટલું તો જરૂર કહી શકાય કે યુરોપના મુસદ્દોએ દાવ જે નીતિ અપનાવે કરી નહીં છે તે કાયમ રાજવાની મૂખાંધ જો તેણે ચાલુ ગાળશે, તો આગળ યુરોપની રાજમાથી જ નવા યુરોપની આશા રાખી શકાશે. ખાસ બાર મહિના થયાં યુરોપમાં જે ગમ-ગીનીભર્યું વાતાવરણ ઘેરાઈ રહ્યું છે તે વિશે 'અમેરિકન રીબુ ઓફ રીબુસ' ના જનરુઆરીના અંકમાં મિ. ફ્રેન્ક એચ. સિમોન્ડસ લખે છે કે:-

“ ગયા વર્ષે જુન નજર નાખતા એકંદરે ખૂબ નિરાશા ઉપજે છે. મહાયુદ્ધ પૂર્વે થયા પછી આખું નિરાશાજનક વર્ષ એકે નથી આવ્યું. કેટલાયે રાષ્ટ્રોની ભવરણા વધી પડી છે, કેટલાયે રાષ્ટ્રોનો અંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધ અવ્યવસ્થિત થઈ ગયો છે. માત્ર એ જ દાખલા લઈએ; તુર્કી પશ્ચિમને જાહેર કુટો લગાવ્યા છે; રાખ્યના અધિકારીઓની નાલાયકીને પરિણામે ઈટાલીમાં ભારે રાખ્યકાંત થઈ છે, અને તે ભવિષ્યને માટે ચિંતા ઉપજાવે છે.

પણ આ બે બનાવો કરતાં વધુ મહત્વનો પ્રશ્ન તો કાન્સ અને જર્મની વચ્ચેના સંબંધનો છે. આ વર્ષને અંતે અંગ્રેજમાં સંભાર પ્રશ્ન તો એ છે. કારણ જેટ રાષ્ટ્રો મરણીયા થયા છે, એક રાષ્ટ્રો સક્રિય હોય છે.

હું આ લખી રહો છું એટલામાં લંડન ખાતેની આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદ લગભગ ભાંગી પડ્યાના સમાચાર આવ્યા છે. પોંકાંદેના પ્રધાનમંડળ સાથે નહું બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળ એકમત નથી થઈ શક્યું. આને પરિણામે

વર્ષની સરઆતમાં રૂઢરના પ્રદેશનો બળભેરીથી કબજો લેવાશે એવી વક્રી છે.”

૧૯૨૨ ની સાલ તરફ એકંદરે નજર નાખતા એટલું તો કબૂલ કરવું જ પડશે કે આખા વર્ષમાં બધે જ ભૂની પ્રજાથી સામે બંડરૂતિ દેખાય છે, અને તેને પરિણામે હોબટ જ્યોર્જ પદ્મસ્થ થયા છે, અને પેરીસ ખાતે સ્વીકારાયેલા લિબરલ (Liberal) સિદ્ધાંતો અદ્ય થયા છે.

આપણી હાલની સ્થિતિનો ખરો ચિતાર તુર્કીના કિસ્સામાં નજર પડે છે. તુર્કી ફરી પાછું યુરોપમાં દાખલ થઈ અને પોતાની વિજયી સેનાના ભેરે એશિયામાઇનોરમાંથી કબજો નિરાપાર પ્રાપ્તિઓને હાંકી કાઢ્યા; છતાં તેની સામે કોઈ પણ ભવનો વિરોધ કરવા યા વિરોધ કરવાનો વિચાર સરખો કરવા યુરોપ અશક્ત નીવડ્યું છે.

ખરે જોતાં તો બધે એવી જ માન્યતા ફેલાયલી છે કે યુરોપનું ભાવિ હલના બનાવોને લઈને યુરોપના મુસદ્દોએ અને સરકારોના હાથની બહાર છે, અને કોઈ અણબધું અને બળવાન વિધિ યુરોપના પુનઃવ્યવસ્થા માટેના સધના પ્રયત્ને માં વિશેષ નોંખી રહ્યું છે. યુરોપ પાશ્વર્યામાં ફાળવેલ છે અને દિનપર દિન તેના ગાર્મમાંની મુશ્કેલીઓ વધતી જાય છે.

એમ એમ વખત જતો જાય છે તેમ તેમ સૌ કોઈ સવાલ પૂછી રહ્યું છે: યુરોપ આ કટાક્ષીના મામલામાંથી જમીરી રાકશે કે? યુરોપીયન સુધારો (Civilization) કોઈ ભગીરથ પ્રયત્નથી બચી રાકશે ખરો? કે પછી રોમના અને તેના સુધારાના વિનાશ જેવો આનોયે વિનાશ થતો આપણે જોઈ રહ્યા છીએ?

જર્મનીની નાહુની સ્થિતિ એવી દહે પડેલી છે કે એમાંથી કબરું બહુ વિષમ છે. અને તે બાગે પોતાની આર્થિક સ્થિતિ સફર રાખવાના પ્રયત્ન છતાં, ઈંગ્લંડમાં આજે ૧૫ લાખ માણસો એકાદ થઈ પડ્યા છે. યુરોપના

આ પછીના સમાચાર મુજબ કાન્સ અને જર્મની અમે રૂઢરના પ્રદેશનો કબજો લઈ લીધો છે, અને અંત્યારે જર્મનીના અસહકાર સામે શું પગલાં લેવાં તે વિશે અંત્યારે કાન્સ ત્યાં ખડું છે.

બલદોને પાછા સફર પાયા પર મૂકવાના ઉત્કંઠના બધા પ્રયત્ન છતાં તે નિષ્ફળ નીવડ્યું છે, અને આને ઇત્કંઠે યુરોપની આશા ઊઠી, અમેરિકાની જેમ યુરોપને યુરોપનું ફોડી લેવા ઊઠી દઇ પોતાના સામાન્યના બલદોમાં તેજ આનુવા, ગોંડાની જેમ પ્રયાન કરી રહ્યું છે. આયે જમણા છે એમ કહેનારાયે કંઈ થોડા નથી પડયા.

યુરોપના માનવાની દાહની રિથિતિ અવશોકન કરવા પહેલાં જર્મન મામલો અને તેની કાન્સ, ઉત્કંઠ અને ઉત્કંઠ અને કાન્સના સંબંધપર શી અસર થશે તેનો વિચાર કરવો જરૂરી છે. યુરોપની દાહની રિથિતિ ટકી નહીં રહે. યુરોપનું આજુ' ચણતર એવા ડાઘાંગ પાશા-પર દૃષ્ટું છે કે તને તરતમાં સમાધી લેવામાં ન આવે તો તે પોતાના આશી જ દરી પડશે.

યુરોપની અંધાધુંધી અને નિર્ભયતા

યુરોપના રાજકારણની બાજુ પર પોંકારના આગમનની સાથે લોઈક ન્યેશનની રાગતો અંત આવ્યો. સક્ષાત્રથી દમિશ સમજ રહી તેમજ અંદર અંદર ગરતો કરી રાતિ ભગવવાને બદલે કોઇ ભતની આંતરરાષ્ટ્રીય સરકારારા શાંતિ ભગવવાને લોઈક ન્યેશન અને વિદેશનો સિંધાત ટોનાઅળી કોન્ફરન્સની સાથે જ દફનાઇ ગયો. વિલેતા અને ઇલાયકી પ્રાન વચ્ચે સમભુત કરી સમાને બદલે વિશ્વાસ અને ન્યાય પર મઠાર બાધવાની રાજનીતિનો વિદેશનો વિચાર સ્વીકારવાની ટોનાઆ ખાતે યુરોપે ના પાડી.

કાન્સ ઉત્કંઠને કહેવું હતું, કે: "જર્મની હવે હુમલો નહિ કરે એવી ખાતરી છું અને આપ. જર્મની પાસે લેવાનો અમારા બદલો અને લઈએ, તે કામમા મદદ કરવાનું વચ. આપ. ઇટાલી, બે.જલમ વિનેદેની સહી પણ એ કાર પર મૂકવ પછી જો, કે આપણે યુરોપના શાંતિ ભગવા રાજ્યને ઊંચે કે નહિ?" પણ ઉત્કંઠે કહ્યો માર્ચ, કે:- "એતો ૧૯૧૪ અને તેની પડદાંના ઈતિહાસ નવેસર લખવા જેવું થયું; કસો અને ખડું હરફર એટલે યુષ્મ; તેને બદલે સર્વે રાષ્ટ્રોએ એમાં મગી કામ કર્યું નોંધ્યો." આમ ઉત્કંઠે કાન્સને ખાતરી આપવા ના પાડી, ખડા હરફર સાથેનો પોતાનો વિરોધ બદલે કંઈ અને યુરોપમાંથી પોતે કારક થયું; વિદેશનો જેમ લોઈક ન્યેશન પણ નિષ્ફળ નીવડ્યો.

પછી વિલ્લીને વેગે ટુર્કીનું કાંકડું ઝુંચવાયું. જેરી-સના કસારની અવગણના કરનાર ટુર્કીની સામે થવા મટિ ઉત્કંઠે હરફરની માગણી કરી; પણ આખા યુરોપે એ માગણી તણકારી નહિ. વિલ્લી ટુર્કીના હરફર પાસેથી કાન્સ અને ઇટાલીએ પોતાનાં હરફર પાળાં ખેંચી લીધાં. એટલે ઉત્કંઠે એકતું ટુર્કીની સામે ચણાકમાં કણ રહ્યું. અને આ બધું અધુરું દોષ તેમ, લોસેન ખાતે નવું નાટક બાજવાયું. યુરોપના અગ્રમ યુરસીએએ સિંધાં-તેને વજમી રહેવાનો દોષ થાકી ટુર્કીની એકેએક માગણી કબૂલી મેં આગળ કહ્યું તેમ યુરોપની અંધાધુંધી અને નિર્ભયતાનું માપ લોસેનની પરિષદ પરથી કાઢી શકાય છે, મરણ ત્યાં એકલાઅદલા ટુર્કીએ સમરત યુરોપને નમાયું.

આટલું જ નહીં, પણ આજ આજુ' યુરોપ ભલે છે. કે કુંક સમયમાં ઉત્કંઠને મોસલમાની જ નહિ પણ બચકમાંથી પણ પોતાનું હરફર પાળું લોલાથી લેવું પડશે. અને કાન્સ તો આજે જ સિરીઆમાંથી પોતાનું હરફર જાણું કરી રહ્યું છે.

પણ ખરે તો નવા વર્ષના રાજવાતના મદિનાએમાં જ મેગોપોટિમીઆ, સીરીઆ અને જેરેરાકન ઉત્કંઠ અને કાન્સે ખાકી કરવું પડશે અને એટિ.શામા-હનોરની ખ્રીસ્તિ પ્રાન કિતિ જડમુળથી કબજી જશે કે પછી ટુર્કીના સામલ્લાની દરવાર ફરી.

મયા મદિનાના જ વિચાર કરીએ તો લંડનકોન્ફરન્સ આપણું ખાસ ખ્યાન ખેંચે છે. જમની તેની અગ્રની નાણાની સિંધતા એક પાઈ પણ આપી શકે એમ નથી એ સી કોઈ સંકાર છે. કાન્સની રિથિતિ પણ તેટલી જ ખરાબ છે; યુષ્મમાં પાવમાડ થયેલા પ્રયોગની પુનર્ગત્ય કરવામા અને યુષ્મમાં પાવક થયેલા સિંધાકાંતો આપ વાળાં પેન્સેનોમા તેજુ અન્ને કપીઆ લેવાં છે. કાન્સની પ્રત્યે આ નાણા ધીરો છે પણ દરે એ બોલ ને સરકી શકે એમ નથી. એમ ત્યાંથી કાન્સને નાણા મેલે છે. ક્યા કાન્સ જર્મનીને પુનરુત્થના કરવા દેતા અને ને પચ-બર થાય ત્યાં સુધી કાન્સ એવા તૈવાર છે ખર, પણ પચમર થયેલું જર્મની પોતાનું જાણુ અજ કરે એનો શી ખાતરી? આથી જ કાન્સ ૧૯૨૧ના પ્રદેસનો કબજે લઈ જર્મની પરની પોતાની સત્તા મળતુત રાજવામા છે. પણ ઉત્કંઠ આ વાતનાં સંભવ નથી. ઉત્કંઠને તો ૧૯૨૧ને કબજે-કાન્સ લે તેમાં એ ખીક છે; જર્મનીના મેજારને પોતો પડેલેવાથી ઉત્કંઠ જમનીના બલદોમાં પોતાનો માવ

ખી ન રાકે, અને તેથી તેને જાહેરા ધોકો પહેલે અને બેકારી વધે; અથવા તો ક્રાન્સ અને જર્મનીના કારખાનાવાળાઓ એક થઈ જાય—જર્મનીનો કાલસો અને ક્રાન્સનું લોહનું—તો ઇંગ્લંડના ઉદ્યોગને બારે તુકસાન પહોંચે. આ સિવાય ઇંગ્લંડ એમ પણ ખીલું ઢરો કે એક વાર ક્રાન્સ લગ્ગરી બને જર્મનીને દબાવી દે તો તે ઉપર આખા યુરોપનું બળવાનમાં બળવાન રાષ્ટ્ર બની ખેરે, અને રાજકીય દૃષ્ટિએ એક નવી આડખીલી ઉભી થાય.

આમ લંડન પરિષદ નિષ્ફળ નીવડી અને રેરીસ પરિષદ પણ નિષ્ફળ જ નીવડશે.

અણુવિદ્યારાતુ' વાતાવરણ

આ બધું ખરું પણ એનો અંત શો આવશે? કદાચ ઇંગ્લંડ અને ક્રાન્સના મતભેદ દૂર થઈ પણ જાય—એ કે હું તેમ નથી માનતો. કદાચ જર્મની કોઈ યોજના રજૂ કરે અને ઇંગ્લંડ ક્રાન્સને ખાતરી આપે, તો ક્રાન્સ પીમએચે ખરું કદાચ પોકારે પહોંચી જાય અને કોઈ બીજો આવી સિબરસ રાજનીતિ અપત્યાર પણ કરે.

પણ જો ક્રાન્સ રફરેનો કળાને લે તો તો જર્મનીમાં અધાધુધી થશે. પોલીસનની સામે માથું ઉઘાડી ત્રીસ ત્રીસ વર્ષ સુધી યુધ્ધ કરી જર્મની જેમ ઉત્તર બનું હતું તેમ કદાચ ફરીથી પણ બને.

આનો માથો હોવા છતાં મૂળ વાંચો તો એ છે કે યુધ્ધના પરિણામે કેટલે કોઈના વિચાર રહ્યા નથી. જર્મનીનો વિચાર કોઈને નથી આવતો. જે મિત્ર રાજ્યો યુધ્ધ છૂટ્યા તે દરે મિત્રરાજ્યો નથી રહ્યા. દરેકના વિચારો ભૂંડા છે, સ્વાર્થ ભૂંડો છે. તેને પરિણામે આ ઝંબીર માગ્યો જોઈ રહ્યા છે.

ઇંગ્લંડના છાપાંઓ ક્રાન્સના વલણને દૂર હુમલાની નીતિ અણીતે પગપાળી દીકાપ્રદાર કરે છે; ક્રાન્સનાં છાપાંઓ ઇંગ્લંડ ઉપર બેરાશમ અને સ્વાર્થ હોવાનો આરોપ મૂકે છે; અમેરિકાનાં છાપાંઓ સમસ્ત યુરોપ પર દીકા કરે છે, અને દૂર અને કંઠાઈ ગયેલી ભૂમી પરાણી નીતિને વળગી રહેવાનું દેખાડે પણ કરે છે.

હવે સાચી વાત તો એ છે કે આ એકે દીકા ખરી નથી. બેકારી અને બારે કરના જોભ હેઠળ ચમદાયકું ઇંગ્લંડ કોઈ નીચ સ્વાર્થ સાધવા નથી માનતું, પણ ચાતોના વિનાશ થતો અટકાવવા માગે છે. ક્રાન્સ પોતાના હાજના આર્થિક જોભ નીચ ચમદાયેકું છે અને તેને જર્મનીના હુમલાનો ભય છે એટલે એ જે કરે છે તે થે કંઈ જોઈ નથી. યુરોપમાંથી આપણે અમેરિકાને એ આપણા હાથ ધાઈ નાંખ્યા તે માટે બીજું જે તેમ કહેવાય પણ એમ તો કોઈ નથી જ કહી શકાયું કે માનવજાતિના કલ્યાણ પ્રત્યેની બેદરકારીને લેધને આપણે તેમ કર્યું છે.

આમ છતાં સૌ કોઈ ચાતગોતાનું પૂંછડું પકડી રાખે છે. અમે ખરા તમે જોશ, એવો પવન બધાના જ મગજમાં ધુસી ગયો છે.

હવે અપણે કહેમેન્સોની અમેરિકાની મુલાકાતનો વિચાર કરીએ. એ અહીં શા માટે આવ્યો? ખરું જોતાં તો આજે યુરોપમાં જે મામલો છે તે સાચા સ્વરૂપમાં રજૂ કરવા એ આવ્યો હતો. અમેરિકા જે વચ્ચે પડે, તો યુરોપનો વિનાશ અટકશે થા થોડા દિવસ પંક્તિ જશે એમ જ્યારે કહેમેન્સોએ કહ્યું, ત્યારે એ માત્ર કહેમેન્સો જ નહોતો જાણતો, પણ એની મારફત આપણું યુરોપ જોગદં હતું, એ અવાજ આખા યુરોપનો હતો. કહેમેન્સો જાણે છે, કે આપણું યુરોપમાંથી હાથ ધાઈ નાંખ્યા તેથી ઇંગ્લંડને પણ તેમ કરડું પડ્યું છે, કારણ તે એકલું કંઈ કરી શકે એમ નથી.

યુરોપનું ભાવિ

લોસેન અને મેસ્કો ખાતેના બનાવો વિષે હું આવતી વખતે લખીશ. એ જેડમાં કંઈ માલ નથી. યુરોપના ભવિષ્યનો આધાર તો જર્મન મામલાના પરિણામ પર છે.

લોસેન ખાતે યુરોપે દુર્દીની દંડે દંડે મામલો સ્વીકારી છે; માત્ર ઉપરથી ટોળ ધાકે છે, કે દુર્દીને અમે કંઈ આપવા નથી ઇચ્છતા. અને લોસેન ખાતે અમેરિકાએ બાજ લીધો એનો મિથ્યા ભ્રમણા છે. આ પછે રાબેટો વડે સિદ્ધાંતોનો બચાવ કરવા તૈયાર હતા, પણ કોઈ ભલવાં પગલાં બરવાં ના પાડતા હતા.

વળી રશીઆની ભયંત્ર વિષે પણ રમે બેદરકાર રહેતા. રશીઆની નવી રાજનીતિમાં ઇંગ્લંડ પ્રત્યેનો

બીજો વિરકાર બધો છે. રૂઝીઆ, હાઈનલ્સની સામુદ્ર-
ધુનીને સવાલ ઉપાડી લામ, લકવા માગે છે.

એક બાબત હરવામ અને બીજી બાબત રૂઝીઆ.
પણીમાં એક જાણાય છે, પછીમાં બંદા પડે છે. દુર્લભમાં
આ લોસેનનું ચિત્ર. યુરોપ પોતે એકમત દોવાનું જાણવા
પ્રયત્ન કરે છે, પણ બધા ભેદ રાકે છે, કે પશ્ચિમની
પ્રત્યેક એકેક વચ્ચેનું અંતર ખૂબ મોટું છે.

લોસેન ખાતે મુસલમાનને તેમજ રશિયનને રીવાની
નથીત જેવું સ્પષ્ટ જણાયું છે કે તટવાને સારું ક્ષેત્ર
દર્શી સામે યુરોપના બધાંય રાષ્ટ્રો-અમેરિકા સુધી-અંતર
સમાં છે. તેઓ ભેઈ રાક્યા છે કે પરસ્પર દ્રેષ અને
સામાન્ય નબળાઈએને લીધે પશ્ચિમનાં રાષ્ટ્રો એક થઈ
દર્શીની સામે મોરચો બાંધી રાકે તેમ નથી. આપણે પશ્ચિમના-
સૌએ લાગે એ સત્ય બીજાઓ છુપાવવા પ્રયત્ન કરીએ પણ
તે આત્મવચ્ચેના છે; તેથી કઈ રીતે એ દર્શી ભોળાઈ
બધ એમ નથી.

અભિધના બનાવો વિષે દાલ ને બહુકાર સંભળાય
છે તે સૌ બોધા પડે તો જ આ નહું વર્ષ જબરી દરો-
કીનું ન નાવડે. એ વિનાશને પંથે જતા યુરોપને શોખવી
ન રાકાય, એ અવ્યવસ્થા, રાજકીય અંધાધુધી અને
આર્થિક દેવાણું અટકાવી ન રાકાય, તે તો યુરોપનું
અભિય શું નીવડશે એ કોણની કહી રાકાય એમ નથી.

જર્મનીને શાની જરૂર છે?—ગાંધીની

ગાંધીજીએ અર્ધસાતમક અસહકારનો અનેક
મંત્ર પદવી મારા જગતપર ઉપકાર કર્યો છે. પરુ-
બળથી ખુદાર ચર્ક ગણેલા જર્મનને હવતદાન મળશે
તો તે અર્ધસાતમક અસહકારથી જ મળશે, સત્યાપદ-
માર્ગનું અવધાન કરવાથી જ મળશે, એમ સૌ
કોણને હળવેદળે ખાતી થતી જાય છે. આજે જર્મની-
ગણકાલ સુધી મારા જગતને પોતાના લશ્કરીજગથી
ધૂળવનાર જર્મની, -પણ એજ માર્ગનું અવધાન
કરી રહ્યું છે. અને જર્મનીને ઉત્તરવાનો એ
વિના બીજો મારો નથી એમ પ્રતિપાદન કરતાં
અમેરિકાનું 'ધી નેશન' લખે છે કે:—

"જર્મનીને આજે જર્મન ગાંધીની જરૂર છે. જર્મન
ગાંધીજી—રાષ્ટ્રના આત્માનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ, તેના પરુ-
બળનું નાદ—જર્મનીને લાગશે. વધુ બળવાન પ્રત્યે
સામે જુલવાને નિર્બળ રાષ્ટ્રને આવા આત્મબળવાનો
પેશખાનની જ જરૂર છે. કુધના સમયમાં આખા જગતને
બેલ્જિઅમને સંદેશો નેના નાના લશ્કરે નેડોતો પડે
ચાડ્યો. એ સંદેશો પહોંચાડનાર તો જર્મનીના જર્મી
લશ્કરને મરતક નહિ નમાવતાં સાંત અપદોષ નહોત
કરનાર નરનારીઓ હતાં. હાવચેયથી કુમલાઓ કરી
આવેલેટની પ્રત્યે દુનિયાની સદાનુભૂતિ નથી મેળવી.
પોતાના દેશને ખાતર રાષ્ટ્રપુરીથી પ્રાપ્ત આપનાર
ટેરન્સ મેક્સવીનીએ અને આયર્લેન્ડની પ્રત્નના આ રાત્રી-
દર્શી મૂર્તિમંત ક્ષેત્રો નિશ્ચયબળે જ આયર્લેન્ડ પ્રત્યે
બધાનાં દિલ વાજ્યાં છે. દિંદુમુરિશ્વરને એક કરી
સ્વાભાવની ધોણા કાવનાર, દિંદર્શના ઉચ્છેડના
સામાજ્યના પાયાને દબમથારી નાંખનાર અને બેલ્જિઅમ પશ્ચિ-
મની બેલ્જિઅરી છતાં દિંદર્શની લડત પશ્ચિમમાં પણ
ચલાવનાર બીજું કોઈ નથી, -એ બધુંવ પેલા અસહકારના
સાધુચરિત, પેશખાન મેક્સવિનના જ લામ છે.

જર્મની અને દિંદર્શ વચ્ચે બહુ સામ્ય નથી. જર્મની
દિસાના વાતાવરણમાં જ દબ્યું છે; દિંદર્શની આંધ્યા-
ત્મિકતા એનામાં નથી. છતાંય સાંતિમય અસહકાર એ
યક રાકે તો કાન્સની મદાદનો જવાબ વાળવાનો એ
સિવાય વધુ સારો માર્ગ બીજો શુંકેવલ નથી.

જર્મની દલિવાર લઈ સાથું રહે તેના કરતાં જર્મ-
નીના સત્યામદની કાન્સને વધુ બીક છે. કાન્સ તેનાથીજ
શુચવાયું છે. જર્મની એ રાસ ઉપાડી લેવા બેઠેલી દીર્ઘ-
દલિ અને દિંદર્શ લાખરો ?

જ્ઞાનનો મંદિર

અકીમદ નેસનન મુસ્લિમ યુનિવર્સિટીના પદેલા
પદવીદાન સમારંભમાં આચાર્યપરેથી ડૉ. પ્રથ-
ચંદ્ર રાયે જે બ્યાપ્પાન આપ્યું હતું, તેમાં મંપ-
સુતમાં જ્ઞાનનો શુંકો ફરકનો ગણવાનું માન દરલા-
મને પડે છે, એમ જાણી તેમણે કહ્યું કે:—

• અત્યાર સુધી મળેલા સમાચારો પાસી નો
જાણાય છે કે જર્મનીએ એ રીપરહિ વાપરી છે, અને
એ દિંદર્શ બતાવી છે.

જ્ઞાન મેળવવા માટે પિપાસા અને સત્ય માટે પૂન્ય-
લાવ એ બે ઇસ્લામ ધર્મના પાયારૂપ છે; જેમજેવર પોતેજ
મત્યની બોળમાં ઉત્સુકતાથી ફરતા. સૈયદ અમીરઅલી
લખે છે કે:—

“જગતના બીજા બધા જેમજેવરોમાં આ આરબ
જેમજેવર ઉચું સ્થાન ભાગવે છે, અને સૌથી નોખા તરી
આવે છે, તેનું કારણ એ છે કે એમને જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન
માટે અચાંચ પ્રેમ હતો. આ પ્રેમને લઇને જ અર્વાચીન
યુગની વિચારશ્રેણી સાથે એમનું ખૂબ સામ્ય છે. ઇસ્લામ
મના ધાર્મિક પ્રવરણનું પાટનગર મદીના, મક્કાની
પડતી પછી માત્ર આરબોનું જ નહિ પણ સારી દુનિયાના
છાસાસુઓનું કેન્દ્રસ્થાન બન્યું. ઇરાન, ગ્રીસ, સીરીયા,
ઈરાકઅને આફ્રિકા સૌ દેશમાંથી સૌ કે.ઈ.આદિ દોડી આવતા.
સૌ ભૂતિના અને સૌ રાષ્ટ્રના છાસાસુઓ, ઉત્તરમાંથી અને
પશ્ચિમમાંથી આવી, આદિ” બેળા ચતા. જો કે કેટલાક માત્ર
કુલુક્ક કહિયો જ અવરતા પણ મોટા ભાગ તો જ્ઞાન
મેળવવા અને ઇસ્લામના જેમજેવરના વચનો સાંભળવા જ
આવતો.” જેમજેવર જ્ઞાનના મહિમા વિષે લખાવ્યું છે, કે
“જ્ઞાન મેળવો, કારણ કે ખુદાઈ જ્ઞાન મેળવે છે તે ધર્મ
ધર્મ” કરે છે; જે જ્ઞાનગ્રાહી કરે છે તે ખુદાનાં જ ગુણ-
જ્ઞાન ગાય છે, જે જ્ઞાન શોધે છે તે ખુદાને જ શોધે છે;
જે જ્ઞાનનો પ્રચાર કરે છે તેજ દત્ત દે છે, જે
જ્ઞાનનો મત અધિમારીઓનું મુસાવે છે તે ખુદાની જ
અસ્તિ કરે છે. જ્ઞાન મેળવવાથી ઇનસાન પાપપુણ્યનો વિવેક
કરી શકે છે; જ્ઞાન સ્વર્ગનો માર્ગ અલવાજ છે; જ્ઞાન આપણે
હ મેશનો સાધી છે; વનમાં હોઈએ કે રણમાં, મિત્રો સાથે
હોઈએ કે એકલા, ધરના હોઈએ કે બહાર બેઠેલ એ આપણે
સંગાથી છે; આપણને એ સુખને માર્ગ લઈ નય છે; દુઃખમાં
એ આપણે દિવાસો છે; આપણું એ સાચું આભૂષણ
છે; રાત્ર સાથે ધરવાનું એ અભેદ કવચ છે. ખુદાનો
બહો જ્ઞાન મેળવી બજારીની ટાંચે પહોંચે છે, અલેક્ષમાં
માત્ર વાખી પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન મેળવે છે અને પરલાકમાં
સંપૂર્ણ આનંદ ભોગવે છે.” વળી એઓ ધણીવાર
કહેતા કે “શાહીદના લોહી કરતાં જ્ઞાનીની શાહી
વધુ પવિત્ર છે”; અને ધડી ધડી ચેતાના સિન્ધોને
કહેતા, કે “જ્ઞાન બધેથી લેવું. બાળક પાસેથી મળે તો
તેની પાસેથીજે મળણ કરવું.” “જ્ઞાનની શોધમાં શબ્દાચક્રી
જે બહાર નીકળે છે તે પ્રત્યેક પંથે પળે છે. જ્ઞાનની શોધમાં
જે ફરે છે તેને ખુદા સ્વર્ગનો માર્ગ બતાવે છે” જ્ઞાન અને
વિજ્ઞાનનું અત્યંતના પરામાર્યે જ કરાને શરીર છે.

હિંદની સંસ્કૃતિ અને ઇસ્લામ

હિંદની સંસ્કૃતિની દૃઢચુંચણીમાં જે વિવિધ રંગો
દેખા દે છે તેમાંના ધણીખરા રંગો પૂરવાનું માન ઇસ્લા-
મને છે. ઇસ્લામે હિંદની સંસ્કૃતિને જે સુંદર, બહુદાર
વચ્ચો અને આભૂષણોથી સજ્જ છે તે જો કાઢી નાંખીએ
તો તે કેવી તેજસ્વ્ય અને જાંખી લાગે! આ સત્ય
સિંધ કરવા માટે બહુ દલીલોની જરૂર નથી. એક કુટુંબ
મિતાર, એક સિંકંદર, એક તાજમહાલ જે સિંધ કરવા
પૂરતાં છે. જો કે યુરોપીઓના કટાક્ષ કરતા કહિયે સહતા
નથી કે હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા પરદેશી પ્રત્યેના માયાન્ય
ધિકારને અંગે લઈબેઠી છે છતાં એ એકતા હમણાં-
નીજ નથી. એ એકતાએથીયે વધુ દીર્ઘજીવી છે, કાળમંત્રી
છે; મોખસોના સમયની જ નહિ પણ પડાણોના સમયની
એ એકતા છે. હિંદમાંની ઇસ્લામની પ્રગતિનો ઇતિહાસ
તે હિંદુ-મુસ્લિમ એકતાની પ્રગતિનો ઇતિહાસ છે.
મુસલમાન બાદશાહોના બાહોશમાં બાહોશ પ્રધાનોમાંના
કેટલાય હિંદુઓ હતા. અમુક સિંધાંત સ્વીકાર્યા છતાં
તેનો અમલ નહિ કરવાનો તે જમાનો ન હતો.
ઇંગ્લંડનાં દોરડો વર્ષના રાજ્ય પછી આપણે હિંદીઓ
હંધેલા બની ગયા. કારણ એક હોઈ સિંધને હિંદના એક
ખંતની આદીએ સુખા તરીકે બેસાડવામાં આવ્યો; પણ એથીયે
વધુ મહાન અને વધુ જોખમદાર પદવીઓ આપણા ફે-
લાય રાજોને-માનસિંહ, યશવંતસિંહ, જયસિંહ-મળી
હતી! મુસલમાનોને કતારી પાડવાની બાહુ સહેલી રીત
યુરોપીઓનોએ શોધી કાઢી છે. મહમદ તથવળ કે અબા-
હદીન ખીલજ જેવા ધર્માધર્મમાં ધર્માધ અને દુષ્ટમાં દુષ્ટ
રાજ્યોને આગ્રહ કરી તેઓ આપણને શીખવે છે કે
મુસલમાનોએ હિંદુઓ પર બહુ જુલમ ગુન્થ્યો, અભા-
ગુણી અત્યાચારો કર્યા. પણ એમ કહેવું એ અન્યાય છે.
મુસ્લિમોના રાજ્યકાળમાં જે સહિષ્ણુતા હતી તેની સાથે
સમકાલીન યુરોપની દશાની સરખામણી કરીએ તો
આપણે ખરી ખીતી સમજી શકીએ બીજે. મુસ્લિમ
આત્માઓને ખુશ કરવા માટે હું આ નથી કહેતો. મારો
તો એ આકરા અભિપ્રાય છે. આજથી આસરે આશીસ
વર્ષ પર એડિનબર્ગ ખાને જયારે હું વિદ્યાર્થીદશામાં હતો
ત્યારે હિંદ વિષેના એક નાના નિબંધમાં મેં લખ્યું
હતું કે:—

“જે જમાનામાં ઇંગ્લંડની શાહીએ ધર્માધ બની
ધર્મ વિષે વ્હો મત ધરાવનાર પોતાની જ પ્રજાને બોલ-

રાઓમાં પૂરી હતી, અગ્નિમાં હોમી હતી તેજ જમાનામાં મહાન મોગલરાજ અહમદે સંપૂર્ણ સહિષ્ણુતાનો મંત્ર પોદારી પોતાના દરબારમાં મોલવીઓને, પંડિતોને અને ખ્રીષ્ટિ ધર્મશ્રુઓને બોલાવી તેમની સાથે જ્ઞાનવાર્તા કરી હતી અને નૂદા નૂદા ધર્મના શુશ્રુદેષની ચર્ચા કરી હતી, એ વાત બૂલી જવાઈ છે "અહમદને દાખલો તો અપવાદ રૂપે જ ગણી સદાય અને તેથી એને મોગલોના નમૂનારૂપ ન લેખી સદાય એમ પણ કોઈ કહે. પણ એવું કહેવામાં ને ભૂલ થાય છે તેવી મદદાબારત ભૂલ, બીજો કથાંય, રોપી નહિ જરૂર. માત્ર હકાપણ તરીકેજ નહિ, પણ કામાત્માવથી પ્રેરાયથી આર્થિક સહિષ્ણુતાની નીતિ મોગલ રાજ્યમાં અપવાદરૂપે નહિ પણ નિયમ રૂપે હતી.

વધારે દાખલા આપવાની જરૂર નથી. મધ્યયુગના મુસ્લિમને વીસમી સદીની ઉદાર સહિષ્ણુતાની કસોટીએ ચકાવી તેની બદનામી કરવી એ બહુ સહેલી વાત છે; પણ તે વખતનો સમકાલીન ખ્રીષ્ટિ ઇતિહાસ શું બતાવે છે? જયતા બાળોનાંખવાના અત્યાચારો, ઇસ્કાની-સીશનની અમાનુષી ગીબામણી આક્રમીજન-રયાની કતલ, અને મિસ્કને ને એલિવર કોમવેલને "કોમવેલ ડું" માનવ. તિમાં કેષ્ક છે "કહી સંજો"થી તેજ "આમ-વેલે ટ્રેયેલ ખાતે ચલાવેલી નિર્જીવોની કતલ માગ યુરો-પીયન દોસ્તો! ખ્રીસ્તિઓના આ અત્યાચાર દૂર અત્યા-ચારો વિધે તને આંખ આડા કાન કરી રાકે છે તો મુસ્લિમોના ચોક્કસ અત્યાચારોને કેમ વિસારી નથી રાકતા?

x x x

આરબોનું પુનર્જીવન

આરબોને ઇસ્લામી ધર્મનો બોધ થયો તે પહેલાં તેઓ અરબસ્તાનના અને બીજા થોડા આજુબાજુના પ્રદેશમાં રહેતા. તે પહેલાં તેઓના બુદ્ધિવિકાસનાં કોઈ ચિન્હો દેખાયાં નહતાં. તે વેળા આરબોના મનઃમતા વિષયો કાવ્ય, વક્તૃત્વ અને જ્યોતિષવિદ્યા હતા; વિજ્ઞાન અને સંદિ-ત્વના પૂજારીઓ કોઈ જ ન હતા પણ ઈસ્લામની પ્રભાવી નવશાંખને પેગમ્બરની વાણીમાંથી કંઈ અજબ પ્રોત્સાહન મળ્યું. એમના ઉદયનો સાથે જવાબજવાત જ કેળવણીની સં-રથાનું અર્પણ સ્વરૂપ ધરાયું, અને વખત જતાં તે બગદાદ અને સાયોન, કેરા અને કોર્ડોવાની વિદ્યાપીઠામાં પરિણમ્યું. અહિં જ એમણે આત્માનો વિકાસ કરવા વિશે ઉપદેશ

આપ્યો. "જનનિર્ધતાની કૃતિપર માત્ર એક જ કલાક ભક્તિભાવે ધ્યાન કરવું એ સીતેર વર્ષની પ્રાર્થના કરતાં વધુ ઉત્તમ છે. હમ્દો શાહીદોના જનાલમાં ખાંધ દેવા કરતાં, હમ્દો રાત્રિયો પ્રાર્થનામાં ગાળવા કરતાં, વિજા-નના રાક્ષણનું એક કલાક અવાજ કરવામાં વધુ પુણ્ય છે."

x x x

હિંદુ-મુસ્લિમ એકતાનું નામિક લક્ષણ

હિંદુતાનની બે મહાન કોમોના વિચારો અને રૂઢિ-રિવાજોમાં ને સાચાં ભેવામાં આવે છે અને તેને અંગે ને હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા હસ્તીમાં આવી છે તે માત્ર રાજકીય ક્ષેત્રમાંજ દેખા દે છે એમ નથી. એ એકતાના મૂળ તો એક કોમોની સામાજિક વ્યવસ્થાની અંદર પણ ઉતર્યા છે, અને તેને અંગે પારાપાર સામાજિક અને ધાર્મિક પરિવર્તનો થયા છે એ એક સંસ્કૃતિઓના સંમમ સ્વરૂપે જ શરૂનાતક, કપીર અને ચૈતન્યે પોતાની ધાર્મિક ચળવળો ચલાવી હતી બગાળના વેપલુવ કવિ-ઓના અમ્રગણ્ય કવિ વિદ્યાપતિએ બંગાળના મુસ્લિમ રાજ હુસેનને "હે પચશોરપતિ નું" અમર થયું " નહી સંજો"થી હતો, એ કથા તાજુબી ઉત્પત્ત કરે, પણ એ બધું ભવિષ્યની આગાહી રૂપે હતું. ઇસ્લા-મની સમાનબધુત્વની ભાવનાએ હિંદુઓની જાનિ-ઓનાં કાળજૂતા અનિષ્ટ તત્વો નષ્ટ કરવામાં અને હિંદુ-ધર્મમાં પવિત્ર અને ઉદાત ભાવનાઓ પ્રજાણવામાં ધબ્બે સારો માગ મળ્યો હતો; અને બંગાળની વેપલુવ ધર્મની ચળવળ આ પુનર્જીવનના પરિણામ રૂપેજ ઉદ્ભવી હતી. અત્યારે પણ એ ભાષ્યચારો જેટલો બધો સંપૂર્ણ છે કે હિંદુઓ વિના સકોચે મુસ્લિમોના પીરાની દર-આઓ સમક્ષ મરત નમાવે છે, અને તે સ્થળોએ યાત્રા કરવા નય છે; અને મુસ્લિમો પણ હિંદુઓના વાર-તહે-વારોમાં ઉત્સાહથી ભાગ લેતાં અચકાતા નથી.

ખાદીની બનાવટ અને પ્રચાર

સમસ્ત હિંદમાં ખાદીની બનાવટ અને પ્રચારનું કામ જોમશેર આગશ ધણાવવા માટે મહાસભાની કારોગારી સમિતિએ એક યોજના ધરી છે. આનો અમલ પ્રાંતવાર ચશે. તેનો સાર નીચે મુજબ છે:—

આ યોજનાનો હેતુ આ વર્ષમાં રૂ ૧,૦૦,૦૦,૦૦૦ ની ખાદી વેચવાની અને એાળામાં એણું ૧૦,૦૦૦ ગામ-

કચ્છિને હાથપંજીનું શિક્ષણ આપવાનો છે. દરેક ગામે કંઈ નહિ તો પંદર માણસોને તે હાથપંજીપર કામ કરતાં આવડી જ જાય એવું છે.

આ યોજનાનો અમલ કરવા માટે એક વર્ષ સુધી કામ કરવાની કબજાત આપનાર ૩૧૦૦ માણસો નોંધાયે છે. આમાંના ૩૦૦૦ માણસો ખાદીની ફેરી કરવાનું કામ કરશે. ખાદીની મૂળ કિંમત ઉપર ૩૫% એક આનો ચઢાવી ખાદીવિભાગ ખાદી વેચારશે. આ એક આનો (કમિશન) તેમજ કુલ વેચાણના બે ટકા આ કામ કરનારને મળશે. બાકીના ૧૦૦ માણસો હાથપંજીનું શિક્ષણ આપશે. આ શિક્ષકો દર ગામમાં પંદર માણસોને શીખવી દઈ બીજા ગામ જશે. દર મહિને આઠમાં આઠા બે ગામ તો કરવાં જ પડશે. શિક્ષકને વધુમાં વધુ રૂ. ૩૦ માસિક પગાર મેળવશે. આ નાણું પ્રાંતિક ફાળામાંથી વધારશે. આખો વખત કામ કરવાની શરતે, આ કામ માટે ગયાછના કાચે સુખ્ય નોંધાયેલા સ્વયંસેવકોને પણ શેડી સકશે. વળી ખાદીના વ્યોગની સ્વતંત્ર ખીલ-વણી પણ આવશ્યક હોવાથી હાલ જે માણસો ખાદી બનાવતા હોય તેમની પાસેથી અનુક્રમણમાં માલ ખરીદવાની તેમને ખાંડેધરી પણ અપાશે.

શુદ્ધ ખાદીનાં મથકો

ગયા સપ્ટેમ્બર મહિનામાં ખાદીવિભાગ તરફથી શુદ્ધ ખાદી વેચનારાઓનાં નામોની યાદી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી હતી અને તેમની પાસેથી તેમની પ્રાંતિક અથવા જિલ્લા સમિતિનું પ્રમાણપત્ર મેળવી ખાદી ખરીદવા લોકોને લલામણ કરવામાં આવી હતી. પણ પ્રમાણપત્રનો દુરુપયોગ થવાથી અને કેટલાક વેપારીઓએ ખોટાં પ્રમાણપત્રો બતાવી લોકોને કચ્છાથી ખાદીવિભાગ તરફથી હાથે કતિલી અને હાથે વણેલી શુદ્ધ ખાદી વેચનારા વિશ્વાસપાત્ર માણસોનાં નામ લોકોની નજી માટે

પ્રસિદ્ધ કરવા એક ખાસ તપાસનીસ નીમવામાં આવી હતી.

એમણે તપાસ કરી નીચેની સંસ્થાઓ અને વેપારીઓનાં નામ બરોસાદાર, શુદ્ધ ખાદી વેચનાર તરીકે લોકોની અને વેપારીઓની નજી માટે જાહેર કર્યા છે:-

૧. જિલ્લા મહાસભા સમિતિ.
બાઉંડરામપુર (ગંજમ)
૨. ગાંધી આશ્રમ, કાશી (બનારસ)
૩. બાજુરાવ વિનોદ, ગાંધી કુટિર.
દીધવારા (છપરા)
૪. ધી કોંગ્રુ હેન્ડ સ્પીનીંગ એન્ડ વીવીંગ કંપની,
તીરુપુર.
(એસ. આઇ. રેલ્વે)
૫. ડૉ. નાગેશ્વરરાવ, આંધ્રપત્રિકા જોડીશ, ૭
થાંમુકેટી રોડી.
મદરાસ.
૬. જિલ્લા મહાસભા ખાદી ભંડાર.
એલગામ.
૭. પ્રાંતિક ખાદી ડીપો.
તીરુપુર (એસ. આઇ. રેલ્વે)
૮. મહાસભા ખાદી ડીપો.
બીમપુર.
૯. ધી કોઓપરેટીવ
ટ્રેડીંગ સુનીઅન,
રામચંદ્રપુર, (કોમીસ)
૧૦. નતીય કલાશાળા,
મચ્છલીપટન (મદરાસ)
૧૧. એસ. વેંકટાયર્થ,
કુની. (વીનશાપટ્ટમ)

નોંધ

સમાધાન

ગયાળની મહાસભા પછી બે માસ વહી ગયા છે, અને ગાંધીજીના કારાવાસને હવે લગભગ એક પખવાડિયામાં એક વર્ષ પૂરે થશે, તે પ્રમંથે દેશમાં પોક્કા લુદા લુદા પસના કાર્પ અને શક્તિનું ફરીથી માપ લેવું થો છે.

વાતાવરણ-ગયાળ પહેલાં

ગાંધીજી જેલમાં ગયા, તે વખતે જ બારડોલીનું પ્રકરણ ચૌરીચૌરાના આત્મચારીથી અમાનક બંધ થવાથી લોકોના ઉત્સાહનાં પૂર પાળ્યાં વખ્યાં હતાં. છતાંયે ગાંધીજીના કોષ કોષ ગણા અનુયાયીઓને તે વખતે પણ કેસરિયાં કરી જેલમાં ઝપટાવવાનું મન થયું હતો. પણ તત્કાલે જ જેલ જવાની કંઈ પણ પ્રવૃત્તિ ન આદરના અને મંપૂર્ણ શાંતિ ભાગવીને ખાદીના અને માત્ર રચનાત્મક કાર્ય ઉપર જ એકાગ્રપણે ધ્યાન આપવા ગાંધીજીએ સા કોઈને ફરમાવ્યું. તેથી તેમને છ વરસની ટીપ વાગી. તે દિવસે પણ હજાળ સરખી ન પડી, અને સર્વથ શોક અને શાંતિ છવાઈ ગઈ.

આમ લોકોની નિરાશાને લીધે અને ગાંધીજીના ફરમાનને લીધે આશરે બે વર્ષથી વધારે તે વધારે ગરમ થતી અવગણ થોડક માસમાં ઠંડી પડતી દેખાતી હતી તેવામાં-ગાંધીજીની ગિરફતારી પછી આશરે ચડી મહિને-(૭-૮ જુન) લખનૌમાં મહા-સમિતિ મળી. તેના ફાવેલાં “સરકાર ધણી જ ગરબાગમી રીતે દમનનીતિ ચલાવે જ નાથ છે,

તેથી કોઈ પણ સ્વરૂપમાં કાયદાના સવિનયભંગની લક્ષત અસાધરી મેહએ એવી લાગણી ચોમેર ફેલા-મેલી છે, તેની આ સમિતિ નોંધ લે છે,” એ શબ્દો આજે આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. તે સભામાં ધારાસભા વિષે તો ધસારો પણ ન થયો. હવે નિર્જન પણ એટલો જ થયો કે, “સવિનય-ભંગની લક્ષત કોઈ પણ સ્વરૂપે ચાર કરવાનો, કે બીજું કોઈ પગલું લેવાનો સવાલ..... સમિતિની (બીજી) બેઠક ઉપર મુક્તથી રાખવો, તે દરમ્યાન આખા દેશમાં ફરી તે વિષે આવતી સભા આગળ, હુલાસ રજુ કરવાને થોડા માણસોને ચૂંટી કહાણાને પ્રમુખ સાહેબને ચિનતિ કરતી.”

આમ સવિનયભંગ સમિતિ નીમાઈ. તેના કાર્યના પરિણામ વિષે લાગે જ તે વખતે શંકા હતી એટલે ત્યાં સુધી અસહકાર અને સત્યાગ્રહનું વાતાવરણ અખંડ રહ્યું.

તે સમિતિનું કામ આશનું ગયું તેમ તેના ટંક ઉપરથી અને ખાસ કરીને તેના દેવાલ બંદાર પડ્યો ત્યારે સૌની આંખ ઉઘડી.

કક્ષકા, નાગપુર અને અમદાવાદની એક પછી એક ત્રણ મહાસભાની બેઠકમાં મહાત્મા ગાંધીજીએ ધરેલા અસહકારના કમની એક એક કડી ઉપર તે સમિતિએ સખર દરોહા માર્યા. ગાંધીજીના કારાવા-સથી દેશમાં જે મંદતા અને નિરાશાનું વાતાવરણ ફેલાયું હતું, તેમાં આ સમિતિના હુલાસે સંક્રાંતિ

ખીજ રાખ્યાં. દેશનું વાતાવરણ ડોળાઈ ગયું; અને સત્યાગ્રહના અને ધારાસભાના એમ બે ચોક્કસ પક્ષ દેશમાં પડી ગયા. ધારાસભાના પક્ષમાં મોટા મોટા હિંદુસુસલમાન આગેવાનો ભળ્યા, ત્યારે ગાંધીજીના ક્રમનું શ્રદ્ધાપૂર્વક પાલન કરનારા પ્રાંતો તેમજ દેશ સમસ્તનો ઉત્સાહી યુવકવર્ગ અને શ્રદ્ધાળુ જનસમુદાય મૂળ ક્રમને વળગી રહ્યા. ગાંધીજીએ સન ૧૯૧૭ ના મે માસની ૩૧ મી તારીખ સુધીયાં ગિરમીટની પ્રથા બંધ કરાવવાનો સિદ્ધાન્ત કર્યો હતો ત્યારથી—અર્થાત્ લગભગ પાંચ વર્ષથી—સારા દેશના, અને બે વર્ષથી મહાસભાના કુંજમાં સત્યાગ્રહનો જે નાલુક વેલો ખીંચતો હતો, તેના ઉપર આ સમિતિએ સખત પ્રદાર તો કર્યો, છતાંયે તેને કાયમનું નુકસાન નહિ પહોંચે અને તે થોડા વખતમાં કાયમની માફક ખીંચવા માંડશે એમ ધણીને લાગ્યું.

ગયાજીમાં

સવિનયભંગ સમિતિના હેવાલ ઉપર વિચાર કરવાને નવેમ્બર માસની ૨૦ મી તારીખે કલકત્તામાં મહાસમિતિ મળી તે વખતે ઉવટનો નિર્ણય થઈ જશે, અને અર્ધ વાતાવરણ સાફ થઈ જશે એવી આશા રાખી હતી, પણ ધારાસભાની અને સમાધાનની દૈવીયે ચર્ચા થયા પછી ગયાજીની મહાસભા ઉપર જેવટનો નિર્ણય મૂલતરી રાખવામાં આવ્યો. ગયાજીમાં નિશ્ચિત વધારે રકૂટ થઈ, એકખીજની દલીલો સમજીને અને જાનનેનું અંકય કરવાને સૂચવાયેલાં સમાધાન પિછાનીને જાનને પક્ષ ત્યાં લાજર થયા. જાનને નિશ્ચય અને અડગ જણાયા. મસતત સમિતિમાં એ પણ ચોક્કસ જ થઈ ગયું, કે મહાસભા ગમે ન કરાવ કરશે તે છતાં પણ જાનને પક્ષ પોતપોતાનું ધાર્યું જ કરશે, અને મહાસભા વિરોધી નીવડશે, તોપણ ફરી પાછું તેનું સુધાન પોતાની તરફ વાળવાને પ્રયાસ કરશે. આમ ગયાજીની બધી ચર્ચા ને કરાવ પછી પણ દેશનું વાતાવરણ ડોળાયેલું રહેશે તે પક્ષબેદ વધારે ને વધારે નિશ્ચિત, હિંડા અને મક્કમ થશે એમ ચોક્કસ જણાયું.

હવે સત્યાગ્રહીની દૃષ્ટિથી એ મહાસભાનું કામ તપાસીએ, તો નીચેની બાબતો ખાસ બાજુ બેચે બે—

(૧) હકીમ અજમલખાન સાહેબ, દેશનું દાસ અને પંડિત મોતીલાલજી જેવા અગ્રગણ્ય દેગસેવકા ધારાસભાના પક્ષમાં હતા, અને તેમની હરિકાઈ ફરી શકે એવા કોઈ મોટા આગેવાનો સત્યાગ્રહના પક્ષમાં ન હતા. છતાં તેથી ધારાસભાની આગે પૂરેપૂરી ટક્કર જીતવામાં અને તેને નાપરંક હોતો એવો સવિનય અંગતો કરાવ કરવામાં વધુમતિ ધરાવતો સત્યાગ્રહીપક્ષ જરાયે ડબ્બો નહિ. ધારાસભા, શાળા, કોરટો વગેરે વિષે કલકત્તાની કારોબારી સમિતિએ ધડેલા કરાવેલો માત્ર નકાર કરીને જ આપણો પક્ષ સંતોષ નહિ પામ્યો. આપણે નીડરપણે તે દરેકને વિષે ગાંધીજીના મૂળ કરાવને ફરીથી પસાર કર્યો. યુનિસિપાલિટીઓ વિષે કાર્યવાહક સમિતિનો કરાવ પ્રમાણમાં નિર્દોષ હતો, તેને પણ આપણે નહિ સાંખ્યો.

(૨) આપણે એ પણ જાણ્યું કે ધારાસભાનો પક્ષ મહાસભાના કરાવને કબૂલ રાખશે નહિ એટલું જ નહિ, પણ તે પસાર થયા પછી બીજા જ દિવસથી તેની સામે સખત અગવળ શરૂ કરશે, તેમજ તેને ફેરવવાને માટે મહાસભાની ખાસ બેઠક બનતી ત્વરથી બોલાવવાની માગણી કરશે. આથી ધારાસભા વગેરેને વિષે અંતિમ કરાવ કરવાથી દેશનું વાતાવરણ ચોક્કસ ફરવાની ધારણા રાખી હતી, તે પૂરી સફળ નહિ થાય એમ તો જાણ્યું જ હતું, પણ તેની સાથે એ પણ ધાર્યું હતું કે મોટા મોટા આગેવાનો પણ મહાસભાના કરાવની સામે અગવળ કરશે તેમ તેમ તેમનું વજન ઘટતું જશે, અને આપણા કાર્યમાં બેઠની સગવડ મળી રહેશે.

(૩) આવા મુશ્કેલ અંગેઓમાં પણ આપણે ધારાસભાનો નકાર કરીને જ બેસી ન રહ્યા. ફરીથી જાનની ત્વરાએ સરકારની સામે સવિનય ભંગની

હાલત માંડવા દેશને આપણે આજ્ઞાન કર્યું, અને તે સારૂ ૫૦,૦૦૦ સ્વયંસેવકો અને ૨૫ લાખ રૂપિયાની માગણી કરી. ધારાસભાના પક્ષે તો આ ઠરાવને હસી કંઠાડયે અને તેમાં રહેલી આપણી દાનવને વિષે શંકા પણ બતાવી, છતાં આપણે ડઝ્યા નહિ. તેઓ ધારાસભાની તો ચર્ચા ચાલુ રાખશે જ, એ નજીજીજીનેજ આપણે સત્યાગ્રહની હાલતને માટે ઉપર મુજબની તૈયારી તા. ૩૦ મી એપ્રિલ સુધીમાં, અર્થાત્ ચાર માસની અંદર, પૂરી કરવાનું બીકું ઝડપ્યું.

(૪) કલકત્તામાં અને ગયાજીમાં પણ સમાધાનોનો કંઈ તોડો નહોતો. શ્રી. એસ. શ્રીનિવાસ આયંગરે રજુ કરેલું સમાધાન નિરર્થક હતું એ તો અમે જણાવી ગયા છીએ. પણ કલકત્તાથી જ શ્રી. વિદ્યુલ્લાસ પટેલે એવા મુદ્દાની દરખાસ્ત કરી હતી, કે (૧) એપ્રિલ અથવા મે માસની આખર સુધી ધારાસભાની ચર્ચા બંને બાજુએ છોડી દેવી અને બંને પક્ષે સાથે મળીને સવિનય જંગની તૈયારી કરવી; (૨) તે મુદત પૂરી થયે ને તૈયારી સંતોષકારક માત્રમ પડે તો હાલત ચલાવવી; પણ (૩) જો તેમ ન થાય તો ધારાસભાને વિષે ફરીથી વિચાર કરવાને મહાસભાની ખાસ બેઠક લગભગ જુન માસમાં બોલાવવી. આમાં લાગ્ર તેમજ હાનિ બંને હતાં. તેનો મુખ્ય કોય તો એ હતો કે ધારાસભાની વાત આમ લોકોની આંખ આગળ લટકતી રહે, અને તેથી તેમની શંકા કાયમ રહે. તેનો જવાબ પણ દેખીતો હતો, કે ગયાજીમાં મહાસભા તે વિષે ઠરાવ કરશે તો પણ એક બજવાન પક્ષ ધારાસભાની ચર્ચા ચાલુ રાખશે એટલે લોકોની આંખ આગળ તો તે વાત રહેવાની જ. બીજાબાજુએ એ સમાધાનથી લાભ એ હતો કે લગભગ ચાર માસ સુધી ધારાસભાની ચર્ચાથી વાતાવરણ કુચિત ન થાય, અને શક્તિ બનેલા આગેવાનોને તેમ જ શ્રદ્ધાળુ સત્યાગ્રહીઓને સાથે મળીને પૂરજોશથી કામ કરવાનો અમુક અવસર મળે. છતાં આ સમાધાન પણ નજીજીજીને આપણે જતું કર્યું.

આવી રીતે ઇશ્વર ઉપર અને સત્યાગ્રહના અચ્છિન્ન સિદ્ધાંત ઉપર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખીને આપણે પ્રખર મહારથીઓની પણ અવગણના કરી ને સત્યાગ્રહની હાલતમાં અંધશબ્દ. કલકત્તામાં શ્રી રાજેન્દ્રપ્રસાદે કહ્યું, કે થોડાં કે થોડાં વર્ષમાં, આ બવમાં કે આવતા બવમાં સત્યાગ્રહનો જ મૂળ કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકીને આપણે સ્વરાજ લેવાનું છે. ગયાજીની મસલત સમિતિમાં “ આ કરીશું કે મરીશું ” એવું વચન ઉચ્ચારીને ડાકટર અનસારી સાહેબે પુરાણી રજપુત વીરોની વીર પ્રતિજ્ઞાની યાદ આપી. શ્રીમતી સરોજીની નાઇકુએ મહાસભાના સવિનય જંગના ઠરાવનેજ સાત્તા સમાધાન રૂપ ગણ્યો અને મહાસભાની બરી બેઠકમાં રજૂ રીતે સ્વયં, કે સવિનય જંગનો ઠરાવ પસાર કરો, તો તેના વાવટાને છેવટ સુધી વફાદાર રહેવાનો નિશ્ચય પણ કરો. મોટા આગેવાનો વિના અને તેમના વિરોધ છતાં આપણે કેમ કરીને હાલત ચલાવીશું ? એવી શંકાના જવાબમાં શ્રી. રાજગોપાલાચારી અને ડાકટર પદ્મભીસીતારામૈયાએ નીડરપણે જણાવ્યું, કે સમય આવ્યે આગેવાન તો નીડળાં આવશે, અને સાદા, બોળા માણસોમાંથી પણ નરવીરો પેદા થશે.

ગયાજી પછી

આ બનાવોને બે મહિના વીતી ગયા છે. તે દરમ્યાન કેટલુંકતો ધાર્મી પ્રમાણેજ બન્યું છે. દેશખંડુ દાસે અને પંડિત મોતીલાલજીએ ગયાજીની સભા પૂરી થયા પછી બીજેજ દિવસે પોતાનો જુદો પક્ષ રચ્યો છે. તે પક્ષના જુદા જુદા નેતાઓએ પોતપોતાના પ્રતિપાત્ર ચળવળ સારૂ કરી છે. દેશખંડુએ પોતે બનારસ, મુંબઈ, પુના અને હાલ અશ્વહાવાદ જર્જરે પોતાના પતંગ બળને પોષક આપ્યું છે, અને તેના અશ્વપદા કંડ માટે નાણાં પણ મેળવ્યાં છે. તેમના ભાવજીમાં સ્વરાજની યોજના વિષે ઉલ્લેખ હતો, તે મુજબ પાણી બચવાન દાસ સાથે મળીને કંઈક વિગતવાર યોજના પણ તેમણે ધરી છે. તેમજ સત્યાગ્રહ પક્ષના સ્તંભ રૂપ આંધ્રિય અને કણ્ઠાટક, ગુજરાત ને જમલપુર પ્રાંતમાં

સવિનય ભંગને માટે યોગ્ય તૈયારીઓ ચાલી રહી છે. ધારાસભાની અને સમાધાનની વાતો દૂર દૂર ચાલ્યાજ કરે છે તેની જરાયે પરવા ક્યાં સિવાય તેઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક મહાસભાની સમિતિઓને મળખૂત બનાવે છે, સ્વયંસેવકોની ભરતી કરે છે, અને નાણાં જમા કરે છે.

જો આમ ધારાસભાનો પક્ષ ચોતાનું કામ કરતો રહ્યો હોત, અને બીજી બાજુ ગયાજીમાં ધારાસભાનો નકાર અને સત્યાગ્રહને ટોકા આપનાર આગેવાનો અને પ્રતિનિધિઓ ચોતાના કામમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક મગ્યા રહ્યા હોત, તો તો દેશની ખરી કસોટીનો પ્રમેય થોડાજ વખતમાં આવત. પણ જેમ કેટલુંક ધાર્યા મુજબ થયું છે, તેમ કેટલુંક અણધાર્યું પણ બન્યું છે:—

(૧) ઉત્કલ જેવા પછાત પ્રાંતના પ્રતિનિધિઓએ લગભગ સર્વાનુમતે સત્યાગ્રહની તરફદારી કરી હતી છતાં કોઇ આગ્રહી આગેવાનને બાબાવે તેમાં જાગ્યે જ કંઈ કામ થયું જણાય છે. મિંધમાં સરકારની દમનનીતિ ચાલુજ છે, અને મોટા આગેવાનો તો ક્યારનાયે જેલમાં પહોંચી ગયા છે, એટલે ત્યાં પણ કંઈ નીપજ્યું હોય એમ જણાતું નથી. આમ સત્યાગ્રહમાં ખરત રહેલા કેટલાક પ્રતિ આગેવાનોના અભાવ ધોડુંજ કાર્ય કરી શક્યા છે.

(૨) બીજા કેટલાક ચૂસ્ત રહેલા પ્રતિમાં આવી કંઈ મુસીબત નથી, છતાં ગયાજીની સભા પછી કોણે જાણે શાયે કારણથી તેમના આગેવાનોમાં કંઈક અમરદા ને કંઈક સમાધાનની ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન થઈ જણાય છે. આથી થીમતી સરોજીની નાઈકુના મુંઝવે શહેરમાં, ડાહટર અનવારીના હિંદી પ્રાંતમાં, અને શ્રી રાજેન્દ્રબાણના બિહાર પ્રાંતમાં પણ સ્વયંસેવકોની ભરતી માટે ને નાણાં ભેગાં કરવા માટે, થોડું જ કાર્ય થયેલું માલમ પડે છે. પંજાબમાં સર જોન લોરેન્સના બાવલા વિષે જુની ચળવળ ધડીલર ઉઠાળી આવી, લાસા દુનીચંદ જેવા આગેવાન કેટલાક

સ્વયંસેવકો સાથે જેલ સીધાવ્યા, અને તે લગ મુલતવી રહ્યા પછી પ્રાંતિક સમિતિઓ સમાધાનની વાતને ટોકા આપ્યો. એટલે ત્યાં પણ સરવાળે ઠંડી જ જણાય છે.

(૩) ગયાજીમાં જ સૌ જાણુતા હતા કે અલી-ભાઈઓની ગેરહાજરીમાં યુસુફખાનોની સરસ આગેવાની કરી શકે એવા મોક્કાના અશુભકલામ આઝીદ થોડા જ દિવસમાં જેલમાંથી છૂટશે. તેથી તેમને કાર્યવાહક સમિતિમાં પણ નીમ્યા હતા. તેઓ બહાર આવીને મહાસભાના પક્ષ સાથે પૂરેપૂરા ભળી જશે એમ જ ધાર્યું હતું. પણ લગભગ એક વર્ષથી ચાલતી ચર્ચાઓથી તેઓ માહિતગાર નહિ હોવાથી તેમનાથી હાલનો પક્ષભેદ સહેવાયો નહિ, અને બન્ને પક્ષની વચ્ચે સમાધાન કરવાને તેમણે ખૂબ કાશિય કરવા માંડી. વળી, મૂળથી જ દેશમંદુરી જુલ પડીને આ ચળવળમાં કામ કરનાર શ્રી રયામસુંદર ચક્રવર્તિ પણ થોડાક વખત ઉપર ખદાર આપ્યા, છતાં તેમણે હજી મુંધી મૌન જ ધારણ કર્યું છે. સંયુક્ત પ્રાંતના બીજા રાજદ્વારી કેદીઓની સાથે પડિત જવાદિરલાલ નેહરૂ પણ 'ઓર્મિતા જેલમાંથી છૂટ્યા, એટલે તેમણે પણ સ્વાભાવિક રીતે સમાધાનને માટે પ્રયાસ કરવા માંડ્યો. આ ત્રણે જણ ધારાસભાના કટ્ટર વિરોધી છે, છતાં લગભગ તેમના જ પ્રયાસથી સમાધાનની વાતે હાલ ગંભીર સ્વરૂપ પકડ્યું છે.

આગળની દશા

ગયાજીની સભા પછી ઉપર મુજબ કંઈક ધારેલા અને કંઈક અણધારેલા બનાવો બન્યા છે તેથી આગળની સ્થિતિમાં નીચેનાં તરતો તરી આવે છે:—

(૧) સવિનય ભંગની તૈયારી માટે ગયાજીમાં ચાર મહિનાની મુદત કરાવી છે. હાલ લગભગ બે માસ પૂરા થયા છે, છતાં ભાગ્યે જ આખા દેશમાં થઈને ૨૦૦૦ સ્વયંસેવકો નોંધાયા હશે.

(૨) ૨૫ લાખ રૂપિયા તેટલી જ મુદતમાં બેંગા કરવાનું ક્યારું છે. અત્યાર સુધીમાં લાગ્યે જ પાંચ લાખ બેંગા થયા હશે. હજી મદસભાની કાર્યવાહક સમિતિ પોતાના કમ મુજબ આખા દેશમાં પર્ચેટણ કરે, તો પૈસા પૂરા થવામાં વધી ન આવે. પણ હમણું જ સમાધાન વિષે વિચાર કરવાને મહાસમિતિ મળવાની છે, તેથી કાર્યવાહક સમિતિનો મુસાફરીનો કમ 'મુસ્તરી રહાનું' જાહેર થયું છે.

(૧) આમાં સૌથી વધારેમાં વધારે મદત્તની આગ-તતો એ છે કે કાર્યવાહક સમિતિએ મીઠાના અમુક કલામ આઝાદે સરવેલું સમાધાન સર્વોત્તમને કબૂલ કર્યું છે. (આગળ લુઓ)

(૫) તે પછી દક્ષીમ અજમજાખાન સાહેબ, પંડિત મોતીલાલજી અને દેશબંધુએ પણ ફેટલીક થરતા સાથે તે સમાધાન સ્વીકાર્યું છે. આમ તેમણે તો પોતાનો કાચ હજી ઉઘો ચાખ્યો છે, ત્યારે આ-પણી કાર્યવાહક સમિતિએ તો પૂરેપૂર્ણ નમ્યું આપ્યું છે.

(૬) દરમ્યાન તેઓ ધાગસભાનો પણ તો મજબૂત કરતા જ જાય છે, પોતાનું બંધામણ વાતા જાય છે, કચાવો કરતા જાય છે અને નાણાં પણ જમા કરતા જાય છે.

(૭) ત્યારે મહાસભાનો પણ કંઈક નજાએ પડ્યો ગણાય. તેમાં ફેટલાક ચૂરત અસહકારીઓ છે, ત્યારે બીજા ફેટલાક કંઈક વધારે નરમ અને સમા-ધાનશીલ પ્રતિના છે. આમ મહાસભાનો પણ પૂરેપૂરો એકત નથી-તેમાંના નરમ સભાસદોના આ-મદને લીધે જ તેમણે સમાધાન કબૂલ કરેલું છે-ત્યારે ધારાસભાનો પણ એકત અને અવિચ્છિન્ન છે, અને દિવસે દિવસે વધારે મજબૂત બનતો જાય છે, અને મહાસભાનું નરમ દગ દેશબંધુ સાથે લાગી

જાય તો તેમનું પલ્લુ મદાસભાની નવી બેઠકમાં નમે એવો અંતર રહે છે.

સમાધાન

કાર્યવાહક સમિતિએ જે સમાધાન સ્વીકાર્યાનું ઉપર જણાવ્યું છે તેની ચરનો નીચે મુજબ છે:—

(૧) આવતા ત્રણ માસ દરમીયાન બન્ને પક્ષે ગયા-છની મદાસભાના કમનો અમલ કરવા માટે પ્રયાસ કરવો.

(૨) એ મુદત દરમીયાન ધારાસભા વિષેના કમમાં સુધારો કયા વિષે કે નવા પક્ષની રચના વિષે કંઈ ચર્ચા કે પ્રચાર કાર્ય ન કરવું.

(૩) તે મુદતના આખરે સવિનય ભંગ કરવાનું નહીં થાય તો બન્ને પક્ષે મળીને તે વિષે કામ ચલાવવું.

(૪) પણ જો આવું કંઈ પગલું લેવાનું ચારાકર માલમ પડે તો દેશની ચિતિ વિષે ફરીથી વિચાર કરવા માટે મદાસભાની ખાસ બેઠક જાહેરાતી.

(૫) એ બેઠક મળે તે પહેલાં એક માસ અમા-ઉથી પોતાની માન્યતા મુજબ લોકમત ફેલાવવાની બન્ને-ને છટ રહે.

(૬) બન્ને બાજુએ પોતાના બંદા પક્ષ રચ્યા સિવાય તે બેઠકના ફાવનો અમલ કરવો.

કલકત્તામાં શ્રી. વિક્રમલાલ પરોડે સમાધાન સૂચવ્યું હતું તેવું આ જણાય છે. તે કલકત્તામાં તેમજ ગયાજીમાં નામજૂર થયું હતું, પણ તેથી તેની ચર્ચા કંઈ બંધ થાય નહિ. તેમ કાર્યવાહક સમિ-તિએ હવે તેને મંજૂર કર્યું છે તેથી તેને પ્રમાણજૂર માની લેવાની પણ જરૂર ગણાય નહિ. એ તો જાહેર થયું જ ચૂક્યું છે, કે કાર્યવાહક સમિતિના અર્ધા ભાગના સભાસદોએ તેને સ્વીકારી લીધું તેથી, તેમજ તેમના તથા મીઠાના સાહેબના આગ્રહને વચ થઈને સમિ-તિએ સર્વોત્તમને તેને મંજૂર કર્યું છે. ઉપર કહેલી શીર્ષાના પ્યાનમાં લેત, સમિતિનું આ પગલું સ્વા-

ભાવિક પણ જણાય. છતાંય તે વિષે છેવટની જવાબદારી તો પ્રગતે જ લેવાની છે. તેથી તેની ગૌરવતા વિશે આપણે ફરીથી સૂક્ષ્મ રીતે વિચાર કરવો પડે છે.

ખાસ બેઠક

સમાધાનની પહેલી ત્રણ કક્ષાઓમાં કંઈ વાંધા-ભરેલું ગણી ચકાવ નહિ. અને પક્ષ થોડો વખત પણ ધારાસભાની વાત બાજુએ મૂકીને સત્યાગ્રહની ચળવળમાં સાથે મળીને ઝુકાવે એ ઇંચ જ હોય. પણ તે ચળવળને પરિણામે સવિનય ભંગની લડત શરૂ કરવાનું ન બની શકે તો બધી સ્થિતિનો ફરીથી વિચાર કરવાને મહાસભાની ખાસ બેઠક બોલાવવાની (આથી) ચરત કાર્યવાહક સમિતિએ કેમ કળૂસ કરી એ સમજાવું નથી. લડતની પૂરી તૈયારી ત્રણ માસમાં ન થઈ હોય તો વળી વધારે વખત સુધી, તૈયારી પાડી કરવાનો જ ખ્યાલ સમિતિએ રાખવો જોઈએ હતો. સવિનય ભંગની લાલચ આપ્યા સિવાય બિનચરતે ધારાસભાના બહિષ્કારનો ઇરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો તો પંજી તે લડતની પૂરી તૈયારી ધારેલી મુદતમાં ન થાય અને તેથી તે મુદતથી રહે તે માટે મહાસભા શા માટે બોલાવવી ?

સમિતિના અગ્રગણ્ય સભાસદોએ ગયાજીમાં આ સમાધાન ન સ્વીકારવાનું કારણ આપ્યું હતું કે ધારાસભાના બહિષ્કારનો ઇરાવ કરીને વાતાવરણ સ્વચ્છ થાય, તેમ વળી ખાસ બેઠકમાં તેની ચર્ચા ફરીથી બોલાવવાનું ઇરાવસાથી તે કબુલિત થાય. વળી તે બેઠકને ખ્યાલ રહેવાથી સવિનય ભંગની તૈયારી પણ ઘટી જાય.

આવાં કારણસર કક્ષકક્ષાને ગયાજીમાં મહાસમિતિની જે ખાસ બેઠક ભેર જેવી લાગી હતી, અને દેશબંધુ તે હકીમજીનો સદકાર મેળવવાના દમ તરીકે પણ જેને જોઈ વિચારીને કળૂસ કરી ન હતી તેને કયા નવા મંત્રેને લીધે આ સમિતિએ હવે સ્વીકારી છે તેનો ખુલાસો આપણને મળે નથી.

વળી બીજી રીતે વિચાર કરીએ. ખાસ બેઠકમાં કયો નવી દલીલ વિચારવાનું કે કયું સમાધાન ચર્ચવાનું બાકી રહ્યું છે ? જે સવાલનો ગયાજીમાં છેવટનો નિકાલ કર્યાનું ડિમિડિમ વગાડીને આપણે જાહેર કર્યું તે ઉપર ફરીથી વિચાર કરવાને બેજ માસમાં મહાસભાની ખાસ બેઠક બોલાવવાનું કેમ કળૂસ કરવું જોઈએ તેના બે જ હેતુ હોઈ શકે. અત્યાર સુધીમાં સચવાયલાં તમામ સમાધાનો અસહકારના સિદ્ધાંતના વિરોધી જણાયાં છે. છતાં તેમાંનું કોઈ સ્વીકારીને સમિતિના હાલના આગેવાનો પોતાની નિષ્ફળતા ને નજાણી જાહેર કરવા ઇચ્છતા હોય, અથવા તો તેઓ પોતે મક્કમ રહે છતાં પણ તેમના કાર્યની નિષ્ફળતા ખ્યાનમાં લઇને દેશને પોતાનો મત બદલવાની તક આપવા ઇચ્છતા હોય. પહેલા હેતુનું આરોપણ જ સમિતિને કંઈક રૂપ છે, ત્યારે બીજો અતિશય હાનિકારક છે. પ્રતિષ્ઠિત આગેવાનોની અવગણના કરીને અને તેમની વિરોધી પ્રવૃત્તિનો ખ્યાલ કરીને જ પ્રભુએ નિઃશંકપણે મહાસભાનું નાવ થોડા જ વખત ઉપર જેમને સોંપ્યું તેમણે સત્યાગ્રહની તાજી પ્રતિતા તોડવાની લાલચ પ્રગટાવગ ફરીથી રજુ ન જ કરવી જોઈએ, તેમ તેની ચક્તિ અને નિમગ્નતા વિશે આટલી ઉડી શંકા પણ ન જ રાખી જોઈએ.

પક્ષાપક્ષીની બંધી

જે મહાસભાની ખાસ બેઠક બરાવાની જ હોય, તો તે મળતાં પહેલાં જ તે પક્ષને ખુલાસાથી ચર્ચા કરવાની છૂટ તો મળવો જ જોઈએ. પણ આપણી દૃષ્ટિએ ખરેખરે ડાંબ તો સમાધાનનો (છડી) છેલ્લી ચરતમાં રહેલો છે. જે ખાસ-બેઠકમાં સત્યાગ્રહની લડનમાં ગમે તેટલા વિમ્બ થાય છતાં પણ ધારાસભાનો બહિષ્કાર કરવાનું કાયમ રહે તો તેને કળૂસ રાખતાં ધારાસભાના પક્ષને ધણું શોષણું પડે. તે પક્ષના જે આગેવાનોએ મહાસભાથી દાસ જુદા પડીને જનસમાજમાં અપ્રિય થવાનું સાદસ વહેણું છે

અને જેઓ આ સમાધાનના સિદ્ધાંતને સ્વીકાર્યા પછી પણ પોતાનો મજબૂત બુદ્ધ રચવામાં હાસ દોડાએલા છે, તેઓ આ શરતમાં કંઈ પણ સુધારા કર્યા સિવાય તેને કબૂલ રાખે એ અમરભવિત લાગે છે. પણ તેઓ તે પોતાની સંભાળ સર્પ શકે એવા છે, તેમની ચિંતા આપણે કરવાની જરૂર નથી. વળી તેઓ તો આ સવાલને મોટે ભાગે રાજકીય અને અવધારિક દૃષ્ટિએ જુએ છે, તેથી તેઓતો કદાચ આ શરત કબૂલ પણ કરી શકે. પણ જે પક્ષમાં એક પણ માણસ કાયમ રહે ત્યાં સુધી તેને સત્યાગ્રહનો વાવરો ફરકાવવાનું મહાત્મા ગાંધીજીએ ગેરોડા જેસભાંથી ફરમાવ્યું છે તે તે. આ શરત કદાપિ સ્વીકારી શકે નહિ. ખ.રાસભાના બહિષ્કાર વિષે કંઈ સમાધાનનો અવકાશ જ નથી એમ આપણે ફરી ફરીને જણાવેલું હોવાથી તમે તે વિષે ગણાજીનો ફરાવ કરવાને જ ખાસ બેઠક બોલાવાય છે એમ લોકો બ્યાજની રીતે સમજશે. વળી સવિનય શાંતી સહત પણ મુલતવી રહે, તેથી તે બેઠકમાં ધારાસભા વિષે જુરો ફરાવ પણ થાય. છતાં સાચા સત્યાગ્રહીઓ તો તેની જરાયે પરવા ન કરે. તેઓ અસહકારને ધર્મરૂપ સમજતા હોવાથી ધારાસભાની ચળવળમાં કદાપિ ભાગ લઈ શકેજ નહિ. એટલે કાંતો તેમણે ગળજીય અગવળમાંથી 'ન'શાઈ જવું' નોંદશે, અથવા તો-હાસ દેશ મંદ્ર દાસે કહ્યું છે તે પ્રમાણે-જતાં ત્યેમનાથી વધારે ઉચ્ચને સહમ ૧દેશથી-સત્યાગ્રહનો જુરો પક્ષ રચવો નોંદશે. સત્યાગ્રહીઓએ મરકારથી તેમજ પ્રજાથી નીકર રહેવુંજ નોંદશે. જેથી મન ૧૯૨૦ ની કસકતાની ખાસ બેઠકે અમકકારના કમને નામજૂર કર્યો હત, તોપણ ગાંધીજી પોતાનો જુરો પક્ષ રચીને તે વિષે લોકમત કેળવવા સારા દેશમાં ધુમત, તે પ્રમાણે ખાસ બેઠકમાં ચિરાથી ફરાવ થાય તોયે તેમની ગેરહાજરીમાં મત્યાગ્રહનો ધર્મ કાયમ રાખવાને માટે આપણે પ્રવૃત્તિ કરવીજ પડે.

આમ સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ જોતાં, કાર્યવાહક સમિતિએ આ સમાધાન સ્વીકારવામાં અત્યંત સાહસિક પગલું લીધું છે. વ્યવહારિક દૃષ્ટિએ એ કાર્ય અત્યંત હાનિકારક નીવડતું જણાય છે. સમિતિના હેતુ

એ તે હશે, છતાં પ્રજા તો સ્વૂળ દૃષ્ટિએ એટલુંજ નોંશે કે ગણાજીજીને કારે મોકલા મહારથીઓની સહાય વિના અને કંઈક તેમના ચિરોધને લીધે કંઈ નીપજ શક્યું નહિ-તેથીજ તેને હવે હારીને તેમનું શરણ લેવું પડ્યું છે. વળી હાસ જે થોડા પ્રતિભાં ગણાજીનો કાર્યક્રમ પૂરજોડથી અમમમાં મુકાય છે, ત્યાંસમાધાનથી નુકસાન પહોંચશે, અને બાકી રહેલા બે ખાસમાં પહેલાંના કરતાંયે ઓધું કામ થશે, તેથી વળી આપણો પક્ષ વધારે નિર્જન થશે અને ધારાસભાના પક્ષને વધારે પુષ્ટિ મળશે. અલખત, આની સામે એ પણ કહી શકાય કે સમાધાનથી મોટા આગેવાનોની સહાય હવે મળી શકે અને તેથી આવતા બે ખાસમાં વધારે મંગીન કામ થાય. તેઓ સમાધાન સ્વીકારે તો બનતી મદદ કરેજ એમ આપણે માનીયું, છતાં એ તો ખ્યાનમાં રાખવુંજ નોંદએ કે સર્વવન્ય લંગના જે ફરાવમાં તેમને જરાયે શ્રદ્ધા નથી અને જેના શબ્દેશબ્દને તેમણે અનેક જાહેર સભાઓમાં ખીંખી નાંખ્યો છે, તેના અગમમાં અંતરની ઉંડી શ્રદ્ધાનો વેગ ને જોમ નહિ આવે એ દેખીતું જ છે. વળી તેમની નજર તો આપણા કરતાં પણ વધારે અંશે ધારાસભાની ખાસ બેઠક પર જ રહેશે અને તેમના આવા સદકાર છતાંય કંઈ ભારે પગિયામ નહિ આવે તો તે ઉપરથી ધારાસભાના પક્ષમાં વધારે અસરકારક ફલીક કંદામાં આવશે. દેશખંધુ દામે આ સમાધાનનો યુરો સ્વીકારની વખતે પણ ખાસ બેઠકના પ્રતિનિધિઓની ચૂંટણીના નિયમો વિષે ખાસ સાંવચેતી રાખવાનું સચવ્યું છે તે ઉપરથી પણ ચતુર હશે તે ચેતશે.

કાર્યવાહક સમિતિના આગેવાનોને આનું ભયંકર સમાધાન કરવુંજ હતું તો કસકતામાં કે ગણાજીમાં તે કરવાનો ખરો અવકાશ હતો. તે વખતે માન અને શોભા સાચવીને તેમ કરી શકત. આજે તે કબૂલ કરવાથી આપણી નજળાઈનું પ્રદર્શન થાય છે ને બે મહિનાપર દિમતભેર આગળ મુકેલો પગ પાછો હઠાવતાં નાક કપાય છે. આ લખતી વખતે ખજર પડી છે કે મહારાષ્ટ્રના અસહકારી આગેવાનોએ સમાધાન

પૂનામરફી પણ થઇ અને ફરીથી શાંતિનું વાતાવરણ બાંધવાને ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહની લડત બંધ કરી, અને કોઇ પણ આગેવાન જેલ નબ ત્યારે હડતાળ પાડવાની પણ બંધી કરી. તેથી લાઇ ડોલિંગેન પણ દેશપાર થયા તે વખતે જ નહિ પણ પછીથી થોડા તૈયારી કરીને વિધિપૂર્વક, માત્ર મુંબઇ શહેરમાં જ, ગાંધીજીએ હડતાળ પાડી હતી. ત્યારે અસહકારની લડતને અંગ મોટા મહારથીએ અને ઉત્સાહી નવજુવાનો મોટી સંખ્યામાં જેલમાં જવા લાગ્યા ત્યારે તો ગાંધીજી શોક માથુવાને બદલે આનંદમાં ખસે થયા લાગ્યા, એટલે હડતાળ સંભવે જ કેમ? ગાંધીજી પોતે જેલ ગયા, ત્યારે લોકોમાં ઉત્સાહનું પૂર તો ખૂટી ગયું હતું, છતાં શાંતિના ભંગ થવાની દહેશતથી જ ગાંધીજીએ હડતાળની બંધી કરી હતી. આજે તેમના કાર્યાચરને લોકો ઉત્સવ તરીકે ઉજવી શકે એમ નથી, તેમ નિરાશ અને મંદતાનું જે વાતાવરણ ફેલાયેલું છે તેમાં અશાંતિના પણ સંભવ નથી. તેથી ગાંધીજીની પ્રત્યે પ્રભુનો પ્રેમ અને ભક્તિભાવ દર્શાવવાના હેતુથી સમિતિએ હડતાળ પાડવાનું ફરમાવ્યું છે. જેમ સરકારની આપજુદીની સામે પ્રભુમત જાહેર કરવાને કે હી એગ્રિસને દિવસે હડતાળ પાડીએ છીએ, અને સરકારના વૈદ્યશિષી ભરમ થયેલા જનિવાલા-ખાગના સર્વિનિની પાદગીરી કાયમ રાખવાને આપણે ૧૩ મી એગ્રિસ ને દિવસે હડતાળ પાડીએ છીએ, તેમ આખા જગતના સર્વોત્તમ સાધુપુરુષ ઉપર થયેલા અત્યાચારને લીધે, તેમના તરફ આપણા અંતરમાંથી કુવારની માફક કુટતા ભાવને દેશભરમાં વરસાવવા માટે આવતા પાંચ વર્ષ દરમિયાન અને કદાચ તે પછી પણ કાયમને માટે ૧૮ મી માર્ચના દિવસે હડતાળ પાડીશું. પણ જો ગાંધીજી પ્રત્યે ગમે તેટલા ઉંડા ભાવના ઉભરાથીજ આપણે સંતોષ મોનીએ તો ૧૮ મી નું પાલન અધૂરું જ ગણાશે. જેમના પ્રત્યે આપણે ભક્તિભાવ દર્શાવીએ તેમના સ્મરણ અને પૂજનથી આપણે વધારે વિશુદ્ધ અને પાવન થવું નોંદએ, આપણા મનની નળણાઇએ અને અશુદ્ધિઓ સાફ થવી નોંદએ, અને બને તેટલે અંશે

તેમને પગે આલવાનો મંબીર નિશ્ચય થવો નોંદએ. તેથી આ અવસરે દેશનાં ગરીબ ગામડાંઓ અને કુપશીઓની ગરીબાઇ દાળવા માટે શુદ્ધ સ્વદેશી કાપડો નખસી શિખ સુધી પહેરવાની અને પરદેશી કાપડોના મેલ ઉતારવાની જે આઠાં ગાંધીજીએ કરી છે, તેનું કંઈ વિશેષ પાલન કરવા માંડવું નોંદએ, અને હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી અને શિખ, સૌએ બેશ મળીને ખરા દિકાની દોરતી વધારવાનો અને રાષ્ટ્રીય ઐક્ય વધારે સંગીન કરવાનો નિશ્ચય કરવો નોંદએ; માંસાદારીએ અને પશુપ્રાણીઓ કરતાં પણ જે અંતજભાઇએને આપણે નીચા અને અસ્પર્શ ગણીને મનુષ્યભૂતિ તરફ મંબીર ચુનો ફેરીએ છીએ તેમની સાથે વધારે લાઇચારા બાંધવો નોંદએ; સ્વતંત્રતા અને સત્યાગ્રહના મંદિર સર્માં રાષ્ટ્રીય શાળાઓ અને વિદ્યાપીઠોના નિભાવ માટે આપણાથી બનતું દાન અર્પણું નોંદએ; સ્વરાજ મેળવવા માટે શુદ્ધ સત્યાગ્રહ ધર્મનું પાલન કરવા અને તે માટે વધારે ને વધારે કુરબાની કરવા આપણે નિશ્ચય કરવો નોંદએ; અને પશ્ચિમના ધસારાથી તારાજ થતી આર્ય સંસ્કૃતિનું રક્ષણ કરવાને ગાંધીજીએ આપણું જીવન અર્પણું કર્યું છે તેના સત્કરને પિઠાનવા અને પાળવાને આપણે પ્રયાસ કરવો નોંદએ. આ બધું નહિ કરીએ તો ૧૮ મીની ઉજવણી, જે માત્ર આજના અને મંદતાનીજ નિશાની ગણાશે. ૧૮ મીની હડતાળ પાડવાની લામકાત તેજ ગામમાં આવશે કે જેમાં પહેલેથીજ મોટાં ભાગનાં સ્ત્રી પુરો મહાસભાના સભાસદ થયા હશે, શુદ્ધ ખાદી પહેરી હશે, ટિળક ફળામાં સાફ દાન આપ્યું હશે, તેમજ સત્યાગ્રહની લડતમાં આહુતિ આપવા માટે ધરદોષ ઓછામાં ઓછા એક માથુસને વળાવ્યો હશે.

ગુજરાતનું બલિદાન

સરકારની દમનનીતિના ખૂચ સપાટમાં ગુજરાત નથી આવ્યું એ તો દેખીતું છે. છતાં અત્યાર સુધીમાં ગુજરાતે કેટલાંક અણુઓમાં રતોનું બલિદાન આપ્યું છે. દેશના શિરતાજ્ઞપ ગાંધીજીને ગુજરાતે જ જેલ વળાવ્યા. તેમની સાથે જ સીધાવેલા થી. ચંદ્રકાલ બેંકરના વિના આજે ભરચક ભરેલી મુંબઈ

નગરી સુની છે. તે બેના કારોવાસથી જે મંગળા-
ચરણ થયું તે થોડે થોડે વંખતે ચાલતું રાખવાને
સરકાર ચૂકી નથી. થોડે દિવસે 'યંગ ઇન્ડિયા' ઉપર
ફરીથી ધાડ પાડીને ભાષ્ય 'યંગે કુરેશી અને રવામી
આનંદાનંદને, શ્રી લક્ષ્મણજીને અને શ્રી દેસાઈને સરકારે
ઉપાડ્યા. પછીથી સુરતનો 'વારો આબો, અને ભાંધ
દયાળજી હોમાયા. હવે પંદેલી જ વાર નવજીવન ઉપર
સરકારનું ચક્ર આવ્યું છે, ને તેણે કાકા કાલેલકર જેવા
સાધુચરિત, વિદ્વાન અખ્યાપકનો ભોગ લીધો છે.
હજારો કાચા પાકા માંછુસોને ગુજરાત જેઠ મોકલે
તેના કરતાં આવી રીતે ખરેખરા બગીચ લક્ષણોઓની
જ આદૃતિ આપીને ગુજરાત કદાચ દેશની વધારે
સારી સેવા કરી ચકશે.

હેલ્થ સમાચાર મુજબ એક નવા સાધુ પુરુષને
અને પહેલી જ સાંખી સ્ત્રીને ગુજરાતે ભોગ આપ્યો
છે. ગુજરાતના પરમ સેવક અને પાટીદાર કામના
શિરોમણિરૂપ હરનાર ગોપાળદાસ દેસાઈએ સરકારની
સામે સડત ખેલતાં બે કિંમતી ગામની આવક
જતી કરી છે એ તો સૌ જાણે છે. પણ તે તો
તેમના પત્ની સરખાત થઈ. તે પછી તેઓ અને
તેમનાં ધર્મપત્ની રાતદિવસ દેશસેવા કરવામાં જે
અયાગશ્રમ ઉકાવતાં હતાં, તે પ્રમાણમાં ધણુ થોડાના જ
જળુવામાં હશે. વળી, તેમનાં ગામોમાં સરકારે જે
હોળી સળભાવી હતી તે છુટાઈ ન હતી. તે ગામો-
માં દરબારશ્રીના અંગત મકાનો ઉપર સરકારે તાળાં
લગાવ્યાં હતાં, પણ તે નીડરપણે તેમણે અને તેમનાં
પત્નીશ્રીએ તોડાવી નાંખ્યાં હતાં. થોડા જ દિવસ ઉપર
નડિયાદમાં તેમને ખખર મળી કે, એ કામમાં એમની
સાથે સામેસ થયેલા ચારેક જળુને સરકારે પકડ્યા
છે. આ માંભળી તેઓ પોને પણ જેલ જવાને ઉત્સુક
થઈ ગયા, અને અનેક મિત્રોએ વાર્તા, છતાં તેઓ
ખન્ને વહવાણુ જઈ સરકારનાં વળુનોતર્યા મહેમાન
થઈ બેઠાં છે.

આમ ગુજરાતે પહેલી જ વાર એક સુકોમળ
વીરાંગનાનો ભોગ આપ્યો છે. વાયકોને યાદ હશે કે
દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજીએ હેલ્થી સડત ચક્ર કરી,

તે વખતે ત્યાંના હિંદીવાનો છ છ વરસ સુધી
જેલની 'અને બીજી અગણિત મુસોબતો વેડીને
કામર 'થપા' હતા, ને અરસામાં ગાંધીજીએ
પોતાના આશ્રમની સ્ત્રીઓના આખા અંધને સૌથી
પહેલા જેલમાં વિદાય કરીને આખી કોમને પાછી
તેજ અને પાણીદાર બનાવી હતી. પરિણામે હજારો
મજૂરોએ ખાણમાં હડતાળ પાડી, સેંકડો હિંદીઓ
ફરીથી જેલ ગયા, અને છેવટે ગાંધીજીનો જય જયકાર
થયો. એવી જ રીતે સવિનય લંગની તૈયારી કરવા
માટે સિપાઈઓની ભરતી હાલ ધીમી ધીમી ચાલે
છે તે વખતે પાટીદાર કામના વધારેમાં વધારે કુલીન
કુટુંબની, અને પહેલાંના વારામાં અંત:પુરમાં મકાનો
પાળી વસનારી એક સુકોમળ સ્ત્રી જેલ ગઈ છે, તેમાં
ગુજરાતના તમામ યુવકવર્ગને અને ખાસ કરીને
શરા પાટીદાર મરદોને શરમાવવાનો અને સત્યાગ્રહની
સેનામાં સામેલ થવાને તેમને પ્રેરત્સાદન આપવાનો
ઇશ્વરી ઈકંત નહિ હોય ?

એમ કહેવાય છે કે મોગસોના વારામાં બાદશા-
હોને ન્યારે ખાસ લશ્કરની જરૂર પડતી, ત્યારેતેઓ
વસો અને નડિયાદ, દેસાઈઓને ચીડીઓ લખીને
સંન્ય મેળવતા હાક સરકારને સદાય કરવાને માટે
નહિ પણ તેની જડ ઉજેડવાના જંગમાં વસોના
મોટામાં મોટા દેસાઈએ અને તેમનાં ધર્મપત્નીએ
આજેવાની કરી છે. હવે જો ચરેતરના પાટીદારો
અને ગુજરાતના પ્રજાજનો ભરતીના કામમાં દીલ
કરશે તો તેમના ઉપર કાણું કમંક ચોંટશે.

પહેરાની અતિશયતા

ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિના કારવ મુજબ અમ-
દાવાદ, નડિયાદ અને સુરતમાં પરદેશી કાપડની
દુકાનો ઉપર ગયા ડિસેંબર માસથી પહેરા ચક્ર થયો
છે તેથી જનસમુદાયને પરદેશી કાપડના ત્યાગ
વિશે કેળવણી મળી છે, અને શુદ્ધ ખાદીનો પ્રચાર
વધ્યો છે. આ ત્રણેય શહેરોમાં મોટા ભાગના વેપારી-
ઓએ તેમજ તેમના હાખવાથી અને પહેરાની

બહીકથી બીજા કેટલાયે ગામગામડાના વેપારીઓએ અમુક અમુક મુદત સુધી નવું પરદેશી કપડાં નહિ લેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. એટલે ત્રણે મુખ્ય શહેરોની બાકી રહેલી દુકાનો ઉપર હજુ પહેરો ચાલુ છે.

આટલે સુધી તો બધું ચોગ્ય જ થયું છે. પણ હવે સ્થિતિ સુધરવાને બદલે બગડતી હોય એમ લાગે છે, અને તે બે રીતે. આ ત્રણે શહેરોમાં થોડા થોડા મોટા વેપારીઓ પ્રતિજ્ઞા લેતા નથી, તેથી બીજાઓ પણ પોતાની પ્રતિજ્ઞા સીધી કે આડકતરી રીતે, છૂપી કે ઉઘાડી રીતે, તોડતા બપ છે, આથી કેટલેક દેકાણે તેમના ઉપરથી ઉઘાડી લાંબેલા પહેરો ફરી મુકાય છે, અને તેમના વેપારને વિશે ચોક્કસ માહિતીને અભાવે કાંઈ નિર્દોષ વેપારીઓને પણ પહેરાને લીધે કંઈક ખમવું પડે છે. આમ પ્રતિજ્ઞા કરનાર ને તોડનારા વેપારીઓ અને પહેરા વાળાઓની વચ્ચે ફરીયાદ કડવાસ થયા માંડી છે.

બીજા પાસ, જો થોડા વેપારીઓએ પ્રતિજ્ઞા નથી લીધી તેમની અને સ્વયંસેવકોની વચ્ચે કેટલેક દેકાણે ચક્રમ્હ કર્યા કરે છે. એક બાલુએ પ્રતિજ્ઞા ન કરી પેટને ખાતર વેપાર કાયમ રાખવાની વેપારીઓની દડ, અને બીજા બાલુએ પ્રમાણમાં જૂજ જેટલા વેપારીઓના ઉપર અતિથય કડક પહેરો કરીને—કવચિત મળ નિયમોનું અતિક્રમણ કરીને—તેમને નમાવવાની અને આટલા વખત સુધી લગા-એહું પ્રકરણ હવે સત્વર બંધ કરવાની સ્વયંસેવકોની હડ-આવી ચડસાચડસીમાં બંને પક્ષ તરફથી અયોગ્ય વર્તન થાય એ સ્વાભાવિક છે.

આવી સ્થિતિમાં સપૂર્ણ સફળતા મળે ત્યાં સુધી પહેરો ચાલુ રાખવો હાય તો કેટલાય મહિના કે વરસો લાગે. અને તેટલો વખત પહેરો ભરવાની સલાહ કાંઈ આપે નહિ તો પછી હવે આપણે પહેરો ક્યાં સુધી લગાવીશું ? જેમ તે વધારે લગાવ છે તેમ વધારે ને વધારે માડાં પરિણામ આવવાની હોશિયાર રહે છે. પહેરામાં એક જ સિદ્ધાંત હોઈ શકે, અને તે પ્રેમભાવે વેપારીના અને ધરાકના દિલમાં

પરદેશી કાપડની લેવડદેવડ અને વપરાશની પ્રાપ્તિ અચ્છુગમે ઉત્પન્ન કરવાનો. શરૂઆતમાં આ હેતુ ધરૂં સારી રીતે સફળ થયો એમ લાગે છે. પણ તે પછી હમથાંજ શહેરોના વેપારની કંઈક જીદી જ ઢળને લીધે તે નિષ્ફળ નીવડે છે, અથવા તો પહેરો શુદ્ધ કેળવણીનું સાધન મરીને કલહનું સ્વરૂપ લે છે. આનું પરિવર્તન થાય તે ધરીથીજ બહારનાં તમામ પરિણામ લાવવાની લાગણ્ય છોડી દઇને પહેરો બંધ કરવાનીજ ફરજ આવી પડે છે. આ દૃષ્ટિએ હવે આ ત્રણે સ્થળે પહેરો બંધ કરવાની અને તેમાં રોકાયેલા સ્વયંસેવકોને મદાસતમાનું બીજું સુયોગ્ય કામ સોંપવાની અમે બકામથ કરીએ છીએ.

મહાત્મા ગાંધીજીની હઠનો કાપડા આપણી આગળ મોજૂદ છે. અને ૧૯૨૧ ની શરૂઆતમાં સરકારી શાળાના બાલિકાકાર વિશે તેમણે ખૂબ ચળવળ કરી અને ગોટી મોટી સરકારી શાળાઓને ખાલી કરવાનો આગ્રહ પણ દર્શાવ્યો. પણ તે વિશે બનવું કાર્ય ક્યાં પછી જે થોડું થયું તેજ આગ્રહ તેથી સંતોષ પામીને તે સાક્ષના એકિંદ્ર માસમાં તેમણે બેઝવાડનો કાર્યક્રમ ધડપો. તે વખતે તેમણે જણાવ્યું કે હવે શાળાઓ વિશે વધુ પ્રયાસ કરવાથી વિશેષ પરિણામ આવે એમ નથી, તેથી ધરૂં ખરી સરકારી શાળાઓ ભરચક ભરેલી છે છતાં પણ તેની પ્રતિબંધને દાનિ પહોંચી છે એ યાતનો ખ્યાલ કરીને હવે એ કડ-તને ગોજરુથાન આપવું અને આખી ઘડતરી પ્રમ-તિની સાથે એ કાર્યમાં પણ અન્યાય સિદ્ધિ થતી જશે એમ શ્રદ્ધા રાખી. તે યુગ્ય પહેરાના કામને શરૂ થયે ત્રણ માસ પીતી ગયા છે. તેનાથી વેપારીઓ અને પ્રાગતી કેળવણીનું કામ કેટલેક અંશે મુશ્કેલું છે, અને તેના વખત હવે ભારાઈ વૃદ્ધો છે તે ખ્યાનમાં લઇને તે બંધ કરવું જોઈએ; અને ખાલીના વધારે ને વધારે પ્રચારથીજ પરદેશી કાપડને સાફ કરવાનો નિશ્ચય કેળવવો જોઈએ.